

શ્રી ગણેશ મહર્ષિ વ્યાસ. (ભારત લેખન.)

बृहद् ग्रन्थमाला

ग्रन्थ १३ मो.

ॐ

महर्षि वेदव्यास प्रणीत

श्री महाभारत

भाग पहेलो.

आदि अन सभापर्व

ગુજરાતી ભાષાન્તર.

ભા० કર્તા: શાસ્ત્રી કરૂણાશંકર ભાનુશંકર

સ્થળ: વલસાડ જી. સુરત.

प्रकाशकः सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय.

તરફથી ભિક્ષુ-અખંડાનંદ, સ્થળ: કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ.

પ્રથમવાર-પ્રત ૨૩૦૦ સં. ૧૯૭૬-ઈ. ૧૯૨૦

મૂલ્ય રૂા. પોણાત્રણ. માર્ગ વ્યય જુદું.

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી બૃહદ્ ગ્રંથમાળાદ્વારા સ્વલ્પમૂલ્યે નિકળેલા ઉત્તમ અને મ્હોટા ગ્રંથો.

૧	+શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ ગીતા. (પૃષ્ટ ૫૫૦)	રૂ. ૨)
૨	+શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર. (પૃષ્ટ ૧૧૦૦)	રૂ. ૨)
૩	*શ્રી શિવાજી છત્રપતિ. (પૃષ્ટ ૩૫૦)	રૂ. ૧ા
૪	*રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ.-ગ્રંથ ૧ લો. (પૃષ્ટ ૮૦૦)	રૂ. ૨)
૫	+આર્યભિષક અથવા હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ. (પૃષ્ટ ૭૦૦)	રૂ. ૨)
૬	સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૧ લો. (ભાગ ૧ થી ૫) (પૃષ્ટ ૪૦૦)	રૂ. ૧ાા
૭	+શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું. (પૃષ્ટ ૮૫૦)	રૂ. ૨ાા
૮	*શ્રી યોગવાસિષ્ટ મહારામાયણ-ભાગ ૧ લો-પાંચ પ્રકરણ. (પૃષ્ટ ૯૪૦)	રૂ. ૩)
૯	શ્રી ભગવતી ભાગવત અથવા દેવી ભાગવત. (પૃષ્ટ ૯૫૦)	રૂ. ૨ાાા
૧૦	*શ્રી યોગવાસિષ્ટ મહારામાયણ-ભાગ ૨ જો-નિર્વાણ પ્રકરણ. (પૃષ્ટ ૧૦૮૫)	રૂ. ૩)
૧૧	*શ્રી દાસબોધ-રામદાસ સ્વામીકૃત. (પૃષ્ટ ૪૦૦)	રૂ. ૧ા
૧૨	સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૨ જો. (ભાગ ૬ થી ૯) (પૃષ્ટ ૫૦૦)	રૂ. ૨)
૧૩	મહાભારતનાં આદિ અને સભા પર્વ. (આ ગ્રંથ પોતેજ. પૃષ્ટ ૬૦૦)	રૂ. ૨ાાા

+ આવી નિશાનીવાળાં પુસ્તકો હવે મળતાં નથી. ફરી છપાયેથી ખબર અપાશે.

* આવી નિશાનીવાળા ગ્રંથો પણ થોડા થોડાજ હોઇ થોડા સમય પછી મળતા બંધ થશે.

સૂચના—૧-રામાયણ, મહાભારતના ભાગો, ઇત્યાદિ નવા ગ્રંથો તેમજ ખલાસ થએલા ગ્રંથો છપાયેથી આ સંસ્થાની "વિવિધ ગ્રંથમાળા" દ્વારા ખબર અપાશે.

૨-ઉપલા પૈકી જે ગ્રંથો મંગાવવા છતાં ન આવે તે ખલાસ થએલા સમજવા.

આ ગ્રંથનો ખર્ચ તથા મૂલ્ય.

૨૨૫૦ ફોર્મ ૭૫ નો ખર્ચ દર ફોર્મ દીઠ રૂા. ૩૦) પ્રમાણે. તેની વિગત કે ભેટ બિગાડ તથા ફંડની સહાય માટેની વધારાની પ્રત સાથે દર ફોર્મે દીઠ કાગળ ખર્ચ રૂ. ૧૩; છપાઇ તથા ફોલ્ડીંગ ખર્ચ રૂ. ૭; ભાષાંતર, પ્રૂફ, ચિત્રો, પુસ્તકો, વીમો તેમજ દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા ખાતે મળીને રૂ. ૧૦; કુલ રૂા. ૩૦)

૧૨૫૩ાા બંધામણી ખર્ચ એટલે કે પૂઠા, કપડું, બાઈંડરની મજુરી, આસપાસના તથા વીંટવાના કાગળ અને પેકીંગ ખર્ચ દર સેંકડે રૂ. ૫૪ાા પ્રમાણે.

કુલ ૩૫૦૩ાા

પુસ્તકની છાપેલી કિંમત રૂ. ૨ાાા માંથી ચાલુ ધોરણ મુજબ કમીશન તેમજ વેચાઇ જતાં સુધીની વ્યવસ્થા, જાહેર ખબર વીમો વગેરે ખર્ચના ૩ાા બાદ થતાં બાકી રહેતા રૂ. ૧-૧૧-૬ ને બે હજાર પ્રતે ગણતાં લગભગ ઉપલા સરવાળા જેટલી રકમ થશે. છપાઇ તૈયાર થયા પછી એક મહિના સુધીમાં આ પુસ્તક ખરીદનારને માટે ખર્ચનો ફાળો ઓછો ગણીને આઠ આના ઓછા લેવાશે.

નિવેદન.

મહાભારતના પહેલા ભાગ રૂપ આ આદિ અને સભા પર્વનો ગ્રંથ વાંચક સજ્જનોના કરકમળમાં સપ્રેમ રજુ થાય છે.

"+મહાભારતના નામથી અપરિચિત હોય એવા મનુષ્ય આ દેશમાં થોડાજ હશે. આ ગ્રંથ રચાયો ત્યારથી લઇને અદ્યાપિ સુધીનાં હજારો વર્ષપર્યંત આર્યપ્રજામાં એક સરખા માનપાત્ર અને ઉપકારક મહાન ગ્રંથ તરીકે તેનું નામ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાંજ રહ્યું છે અને રહેશે."

"મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વલ્પ અંશરૂપ 'શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા' જગતભરના વિદ્વાનોને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવથી ચકિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી પ્રાપ્ત કરાયલાં વિષ્ણુસહસ્ર નામાદિ પંચરત્નો નિત્ય પ્રતિ લક્ષાવધિ અધિકારી જનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્તિના અનુપમ પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિના એક ખંડરૂપ "શાન્તિપર્વ" માંનું પ્રશાન્ત ધર્મવારિ, તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મજિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાન્ત, પવિત્ર અને પદાર્થ ચતુષ્ટય (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) ને પાત્ર બનાવતું આવ્યું છે; જે મહાગ્રંથનો અદ્‌ભુત પ્રભાવ સહસ્રો વર્ષોથી નૃપતિની પરંપરાને આદર્શ રાજધર્મ અને અનુપમ વીરત્વનો પંથ દર્શાવ્યા કરે છે; જે મહાગ્રંથના ગૌરવે અતિ વિકટ સમયે પ્રતાપ, ગોવિંદસિંહ અને શિવાજી જેવા મહાવીરોને આર્યધર્મની રક્ષા માટે અદ્‌ભુત ચેતના અર્પી, તેમને અતુલબળશાળી શત્રુદળો સ્હામે અડગ ભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે મહાગ્રંથમાંના આદર્શ ક્ષાત્રધર્મથી પ્રેરાઇને લક્ષાવધિ આર્યકુળદીપક વીરાત્માઓએ નશ્વર જગતનો મોહ મૂકી દઈ પોતાનાં પ્રચંડ શરીરોને પ્રફુલ્લવદને સ્વધર્મ પાલનના મહાયજ્ઞમાં તૃણની પેઠે હોમી દિવ્યગતિ પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાગ્રંથ ભારતવર્ષની વર્તમાન દીન હીન દશામાં પણ તેનાં વિદ્વાનથી માંડી ખેડુત અને રાજાથી રંક પર્યંતનાં કોટયવધિ સંતાનોને આર્યોની પ્રાચીન જાહોજલાલીનું સ્મરણ આપી રહ્યો છે તે મહાગ્રંથ, ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં સ્હેલાઇથી પ્રચલિત થઇ પ્રત્યેક આર્યગૃહને સુશોભિત અને ઉન્નતિપરાયણ કરે, તેટલા સારૂ તેને સ્વલ્પ મૂલ્યે બહાર પડેલો જોવાને કોણ નહિ ઇચ્છે ?"

× × × × ×

"ગુર્જર પ્રજા અત્યાર અગાઉ બે ગુજરાતી ભાષાંતરો મેળવવાને ભાગ્યશાળી થઈ ચૂકી છે. જેમાંના પ્રથમ પ્રયાસનું માન રા. રા. ભાઇશંકર ન્હાનાભાઈ સોલીસીટર અને સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત મણિશંકર મહાનંદ ભટ્ટ એમણે મેળવ્યું છે. જેઓ તરફથી અમદાવાદમાં માસિક ચોપાનિયાંના રૂપમાં "ભારતાર્થ પ્રકાશ"ની શરૂઆત થઇને સંવત ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૮ સુધીમાં ૧૪ ગ્રંથોરૂપે રૂ. ૪૦) ની કિંમતથી આખું મહાભારત પાઇકા (આ ગ્રંથમાં છે તેથી સહજ ન્હાના) અક્ષરમાં છપાઈ પ્રકટ થયું હતું; જેમાં ઉક્ત ગૃહસ્થોમાંના પહેલા સહાયક હતા અને બીજા પ્રકાશક હતા."

"ઉપલું મહાભારત સં. ૧૯૫૯ ના વર્ષ સુધી તો પૂરેપુરૂં મળી શકતું હતું જે પછી એ ગ્રંથ મળતો બંધ થાય તે પૂર્વે "ગુજરાતી" વાળા શ્રીયુત ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇની કુશળ દૃષ્ટિ એ કાર્ય પ્રત્યે જાગૃત થઇ. તેમના તરફથી આ આખો ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં રૂ ૩૦) ની કિંમતે (અને પ્રથમથી ગ્રાહક થઇ બધી કિંમત પ્રથમથી આપે તેને રૂ ૨૫ થી) પૂરો પાડવાની યોજના થઇને તેનો પ્રથમ

+ અહીંથી તે "ભાદ્રપદ વિ. સં. ૧૯૭૦" એ લીંટી સુધીના દરેક પેરેગ્રાફના આદિ અંતમાં " " આવાં ચિહ્‌ન આપવાનું કારણ એ છે કે એ હકીકત આ સંસ્થા તરફથી ૧૯૭૦ માં નિકળેલા 'શાંતિપર્વ' ના નિવેદનમાંથી સ્હેજ સંશોધન સાથે ઉતારેલી છે; કેમકે મહાભારતના પહેલા ભાગ તરીકે આ સ્થળને માટે તે હકીકત વધુ બંધબેસતી છે.

ભાગ સંવત ૧૯૬૧ માં અને બીજો ભાગ ૧૯૬૭ માં પ્રગટ થઇ ચૂક્યો છે. છેલ્લો ત્રીજો ભાગ કે જેમાં 'શાન્તિપર્વ' તથા તે પછીનાં પર્વ આવનાર છે તે હજી (૧૯૭૯ સુધી પણ) નીકળ્યો નથી.

"પરંતુ રા. ઇચ્છારામભાઇની એ સેવા હજી તો પૂર્ણ થઇ નથી તે પહેલાંજ ગુજરાતના સુભાગ્યયોગે એમ બન્યું કે પ્રથમ જણાવાયલા રા. મણિશંકર મહાનંદવાળા મહાભારતમાંના જે થોડાક ભાગો ખુટયા હતા તે ભાગો ફરીથી છપાવી સમગ્ર મહાભારત સં. ૧૯૬૮ માં રૂ ૧.) માં અપાયું! આ ફરી છપાયલા ભાગોના મુખપૃષ્ઠપર રા. રા. ભાઇશંકર ન્હાનાભાઇનું નામ જો કે પ્રથમની પેઠે સહાયક તરીકેજ છપાયલું છે, પણ ખરૂં જોતાં તેમાં સર્વ કાર્ય અને ઉદારતા તેમનાંજ છે."

\+ + + + + + +

"આ પ્રમાણે સમગ્ર મહાભારત જો કે સ્વલ્પ મૂલ્યે નીકળ્યું ખરૂં; પરંતુ તે રીતે જે બસો ત્રણસો સૅટ તૈયાર થયા તે સપાટા બંધ ઉપડી ગયા.

× × × × × × ×

"ભાદ્રપદ વદિ. સં. ૧૯૭૦"

શાંતિપર્વનાં નિવેદનમાંથી ઉપલા ઉતારા આપ્યા પછી વિશેષમાં જણાવવાનું કે,

સસ્તા સાહિત્યની મનોમય કલ્પના સં. ૧૯૬૪ના વર્ષમાં "સસ્તા સાહિત્યની સૂચના"ના ચોપાનિયાંનું રૂપ લેઇ ફેલાઇ તેમાં સસ્તાં ફેલાવવા યોગ્ય પુસ્તકોની ટીપમાં મહાભારતનું નામ આવેલું ઘણાકોને યાદજ હશે.

સં. ૧૯૬૬ ના અરસામાં શાસ્ત્રી કરૂણાશંકરજીનો મેળાપ થતાં તેમણે મહાભારત વિષે પોતાના મનમાં વરસોથી ઘુંચવાયા કરતા વિચારો દર્શાવ્યા. તેમનો મહાભારત ઉપરનો સદ્ભાવ, તેના ઉત્તમ ભાષાંતર વિષેની ભાવના અને તેવું ભાષાંતર કરી શકવાની યોગ્યતા તથા તત્પરતા જોઇ આનંદ થયો. થોડુંક ભાષાંતર તેમણે કર્યું પણ હતું; પરંતુ પ્રસિદ્ધ કરવાની મુસ્કેલીઓના ખ્યાલથી પાછળથી તે બંધ રાખ્યું હતું.

સસ્તા સાહિત્યનું કાર્ય અને સાધનો એ સમયે સ્વલ્પ અને અનિર્ણીત હોવાથી, એક સાચા દિલના બ્રાહ્મણ આગળ રજુ કરવા જેવી જે નિર્ણીત વાત એ વખતે જણાઈ તે રજુ કરાઇ કે "તમારે કરવાનું હોય તે તમે તો કરીજ નાખો; બાકીનું કુદરત પોતે કરી લેશે."

એ પછી સં. ૧૯૬૯ માં શાંતિપર્વ છાપવા અપાયું. એમાં અનેકવિધ ઉમદા ઉપદેશો સમાયલા હોવાથી તેમજ અમદાવાદમાં નીકળેલા મહાભારતમાંનું એ પર્વનું ભાષાંતર પણ સરસ અને છપાઇ ચૂકેલું તૈયાર ઉપયોગમાં આવે તેમ હોવાથી એ સમયે માત્ર એજ પર્વ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર થયેલો હતો.

પરંતુ 'શાંતિપર્વ' પુરૂં છપાઇ રહે તે પૂર્વેજ આખા મહાભારતનો વિચાર પણ નક્કી થયો અને એ વિષેની જાહેરાત અપાઈ.

એ જાહેરાતમાં મહાભાતના કુલ ભાગ ચાર, કુલ પૃષ્ઠ પોણા ચાર હજાર અને મૂલ્ય—રા. ૧૨) તથા શાંતિપર્વની સાથે રૂા. ૧) અનામત ભરનારને માટે રૂા. ૧૦), એ પ્રમાણે જણાવાયું હતું.

મહાભારતના એક પંકાયલા બંગાળી ભાષાંતર ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાંતર સારાં રૂપમાં થઇ શકશે એવી માહિતી મળવા ઉપરથી ધારેલું કે ભાષાંતર થોડાં ખર્ચે થઇ શકી ત્રણ ચાર વર્ષમાં સર્વભાગ છપાઇ જશે.

શાસ્ત્રી કરૂણાશંકરજીનો મેળાપ થયા પછી ચાર પાંચ વર્ષે શાંતિપર્વ તથા ઉપલી યોજના બહાર પડી તે દરમ્યાન શાસ્ત્રીજી સાથેનો પ્રસંગ તો ભૂલાઇજ ગયો હતો.

નડિયાદમાં અનાથાશ્રમોના મેળાવડા પ્રસંગે શાસ્ત્રીજીનો ફરીથી મેળાપ થતાં તે યાદદાસ્ત તાજી થઇ. એ પછી તેમની પાસેનું ભાષાંતર જોવા મંગાવ્યું અને ભાષાંતરોના બીજા પણ નમૂના તથા આધારો ભેગા કર્યા. પરિણામે શાસ્ત્રીજીનુંજ ભાષાંતર ઉત્તમ જણાતાં બની શકે તેટલા ભાગે તૈયાર કરી આપવાનું તેમને સોંપાયું.

એ દરમ્યાન એમ પણ સમજાયું કે મહાભારતનું કદ પોણા ચારને બદલે પોણા પાંચ હજાર પૃષ્ઠનું થશે; જેથી આગલી યોજનામાં સુધારો કરીને તેના ભાગ ૭, પુઠાં પાકાં, અને મૂલ્ય ૧૬) તથા ૧૨) કરવા વિષેની જાહેરાત વિવિધ ગ્રંથમાળામાં અપાઇ. એમાં શાસ્ત્રીજીને ભાષાંતરનું કાર્ય સોંપાયાની ખબર સાથે એમ પણ જણાવાયું હતું કે " આ ભાષાંતર અન્ય હરકોઇ ગુજરાતી ભાષાંતરને ટક્કર મારે તેવું થવાનું પ્રથમથીજ કહેવા કરતાં માત્ર એટલુંજ જણાવીશું કે અન્ય ભાષાંતર કરતાં ઉતરતું તો તે નહિજ થાય."

ઉપલા શબ્દો લંખાયા પછી આજ ત્રણ ચાર વર્ષે એ ભાષાંતર બહાર પડે છે. સદ્ગત શાસ્ત્રીજીના પરિશ્રમની તુલના કરવાનું અને ઉપલામાંની કોઇ ભાવના સફળ થઇ છે કે કેમ તે દર્શાવવાનું કામ પક્ષપાત રહિત વિદ્વાનોનું છે.

મહાભારતના યુદ્ધનો અને ગ્રંથ રચનાનો સમય, ભિન્ન ભિન્ન શ્લોક સંખ્યાવાળી તેની આવૃત્તિઓ વગેરે બાબતોના સંબંધમાં શાસ્ત્રી કરૂણાશંકરજીએ એક ઉપોદ્‌ઘાત લખ્યો હતો; પરન્તુ દિવસાનુદિવસ પ્રાચીન બાબતોનો જે ઉંડો અભ્યાસ અને શોધખોળ ખાસ અભ્યાસીઓ તરફથી થતાં ચાલે છે તેમજ થોડા વખતપર પૂનામાં મળેલી પરિષદ્‌માં મહાભારતની સચિત્ર અને સંશોધિત આવૃત્તિ કહાડવા થયેલી યોજનાને પરિણામે આ વિષય ઉપર જે વધુ અજવાળું પડવાનો સંભવ છે; તેથી કરીને એ વિષય યોજવાનું મહાભારતનો છેલ્લો ભાગ નીકળે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવાનું ઉચિત સમજવામાં આવ્યું છે. દરમિયાન એ વિષયના શોખીન ગુજરાતી પાઠક વર્ગને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી બહાર પડેલું " મહાભારતની સમાલોચના " વાળું પુસ્તક ઠીક ઉપયોગી થાય તેમ છે.

આ પહેલો ભાગ પુરો થતાં સુધીનું દરેક છેલ્લી વારનું પ્રૂફ શાસ્ત્રી કરૂણાશંકરજીએ પોતેજ જોયેલું હોઇ આ સાથે જોડેલું શુદ્ધિપત્ર પણ તેમણે પોતેજ તૈયાર કરેલું છે.

લડાઇની શરૂઆતમાં કાગળોના ભાવ સવાયા દોઢા થયા ને વધુ મોંઘારત થાય તેમ લાગ્યું; જેથી રામાયણને તેમજ મહાભારતના એ ભાગ ને પહોંચી રહે તેટલા કાગળો લઇ રાખવામાં આવ્યા; પરંતુ લડાઇનાં કારણોથી દિવસે દિવસે છપાવવાની અગવડ વધવાથી આ પહેલો ભાગ છપાવામાંજ ઘણો સમય લાગ્યો; અને રામાયણ પણ અધવચ જ અટકેલું હતું. બીજી તરફ વિવિધ ગ્રંથમાળા માટે કાગળો ત્રણ ચાર ગણી કિંમતે લેવા પડી તેનું લવાજમ વધારવું પડે તેમ હતું; એટલે પછી ઉપલા કાગળોમાંના જે કાંઇ શિલક હતા તે સર્વનો ઉપયોગ તેનો બદલો કરીને એ માળામાંજ કરાયો.

આ પ્રથમ ભાગ જો કે બે એક વર્ષ અગાઉ છપાઇ ચૂકેલો હોઇને માત્ર આસપાસનુંજ થોડુંક છપાવવાનું બાકી હતું; પરન્તુ મોંઘારત વગેરેનો ઉકેલ આવે અને મહાભારતની યોજના ઘટતા ફેરફાર સાથે એ ભાગમાંજ રજુ થઇ આગળ વધે તેમ કરવાની ધારણાથી એ ભાગ અત્યાર સુધી રાખી મૂકાયો હતો.

હવે લડાઇ મટી અને કાગળોના ભાવ ઘટયા છે, તો પણ હજી તે ત્રણ ગણા તો કાયમજ છે. વળી છપાઇ બંધાઇનાં ખર્ચો તો લડાઇ મટયા પછી ઉલટા ઘણાજ વધ્યા છે. આ સર્વનો ઉપાય જો થોડી ઘણી કિંમત વધારી લેવાથીજ થઇ શકતો હોત તો જુદી વાત હતી; પરન્તુ છપાવવામાં મોંઘારત સાથે ભીડ, અનિયમિતતા ને અગવડો પણ એવી વધી છે કે અધુરી રામાયણ હજી પુરી થઇ શકતી

નથી. વિવિધ ગ્રંથમાળાનું સામાન્ય અને નિયમિત કાર્ય એક વર્ષ પાછળ પડી ગયું છે અને 'ચરિત્રમાળા' જેવી ઉપકારક માળા બંધ પડી છે તે ચાલુ કરી શકાતી નથી. આવા સંયોગોમાં પાંચ હજાર પૃષ્ઠના મહાભારતની યોજનાને તો કેમજ આગળ વધારી શકાય? વળી કરૂણાશંકરજીનો કૈલાસવાસ થવાથી મહાભારતના ભાષાંતરનું કામ પણ હજી અરધો અરધ બાકી છે અને તેમના જેવા કોઇ સુયોગ્ય ઉત્સાહી વિદ્વાન મળી આવશે ત્યારેજ તે આગળ વધી શકશે.

આ અને બીજાં કારણોનો ઉપાય "ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને ભવિષ્ય" વાળાં પુસ્તકમાં જણાવ્યા મુજબ સ્વયંસેવકો, ફંડ, ઇત્યાદિ બાબતોનું સંસ્થાનું સુયોગ્ય યંત્ર ગોઠવાઇ સારા પાયા ઉપર સ્વતંત્ર પ્રેસ નીકળવામાંજ રહેલો હોવાથી હાલ બેએક વર્ષ સુધી તો કિંમત વધારી લઇને પણ મહાભારતની યોજના આગળ વધી શકે તેમ લાગતું નથી. જેથી આ ભાગને હવે વધુ ન રોકી રાખતાં મહાભારતની કશી યોજના સિવાયજ બહાર પાડી દેવાનું અને અગાઉ મહાભારત પેટે અનામત દાખલ લેવાયલો એકેક રૂપિયો પાછો આપી દેવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે. ઉપલી સુગમતા થઇને મહાભારતની યોજના યોગ્ય ફેરફાર પૂર્વક આગળ વધતાં "શાંતિપર્વ" તથા 'આદિ અને સભા પર્વ' ખરીદી ચુકેલાઓને તે ગ્રંથો ફરીવાર લેવાની ફરજ ન પડે એવીજ ગોઠવણ રખાશે.

સર્વના સર્વોત્તમ હિત સ્વરૂપ સર્વાત્માના સ્મરણ પૂર્વક ॐ तत् सत्.

વિ. સં. ૧૯૭૬
માગશર સુદ ૧૧

ભિક્ષુ—અખંડાનંદ.
મંત્રી સ. સા. વ. કા.

સદ્‌ગત શાસ્ત્રી કરૂણાશંકર ભાનુશંકર.

સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થાને લેખન, અનુવાદન, છપાઈ, બંધાઇ તેમજ કાર્યાલયની અંદરની વિવિધ કામગીરીને યોગે અનેક વ્યક્તિઓ સાથે પ્રસંગ પડે છે, પરંતુ તેમાં કાર્યની યોગ્યતા ઉપરાંત નિર્વ્યસની, સદ્‌ગુણી અને કાંઇક પણ સેવાવૃત્તિવાળા માણસો સાથેજ આ સંસ્થાને મેળ આવી તથા ટકી શકે છે; અને ખાસ શોધ ફેરવાનું નહિ બની શકવા છતાં પણ ઋષિમુનિઓની પદરજના પ્રતાપે અને જન સમાજના સદ્‌ભાગ્ય યોગે મોડે વહેલે "જૈસેકુ તૈસા" યાને ભાવના મુજબની કોઇ ને કોઇ વ્યક્તિઓ મળી પણ આવે છેજ.

મહાભારત અને રામાયણના કામ માટે પણ એવોજ સુયોગ મળી આવ્યો હતો. એ અસામાન્ય ગ્રંથોનાં ભાષાંતર માટે જે સારી આવડત સાથે ઉદાર અને ચારિત્રવાન વિદ્વાનોની જરૂર હતી તે જરૂર શાસ્ત્રી કરૂણાશંકરજી અને પુરાણભૂષણ નરહરી શર્મા મળી આવતાં પૂરી પડી હતી. તે બન્ને ગૃહસ્થાશ્રમી અને શ્રમોપજીવી છતાં આ સંસ્થા સાથેના કાર્યમાં કદિ પણ અર્થલોભ તેમણે દાખવ્યો નથી. કાર્યના પરિણામે જે કાંઇ સામાન્ય પુરસ્કાર અપાયલો તેના કરતાં અરધો પરધોજ પુરસ્કાર અપાય તેવો યોગ કાર્ય સોંપાવા સમયે હતો તે તેમને વિદિત કરાતાં એ દરેક જણે ઉદાર ભાવે એમજ કહેલું કે અમારો મુખ્ય હેતુ પૈસાનો નહિ પણ જનસેવાનોજ મુખ્ય છે.

બાર તેર વર્ષપર શાસ્ત્રી કરૂણાશંકરજીને એક સ્વામી સાથે વાતચીત કરતા જોયેલા ત્યારથીજ તેમની સાદાઇ, સરલતા અને આવા કામ માટેની યોગ્યતા વિષે આ લખનારને સદ્‌ભાવ બંધાયો હતો અને પ્રસ્તુત કાર્યને યોગે પરિચય વધતાં તે સદ્‌ભાવ વધતોજ ગયો હતો. વિદ્યાની સાથે વિનય, સુશીલતા અને પરોપકાર વૃત્તિનો સુયોગ તેમના હૃદયમાં થયેલો હતો. ખુશામતિયાઓ પાસેથી પૈસાના બળે ખરીદેલાં પુણ્યનાં પોકળ પોટલાંવડે વૈતરણી પાર કરી હડહડતાં પાપોની સજામાંથી પ્રભુને છેતરી છટકી જઈ સ્વર્ગનાં સુખ મેળવવાની આકાંક્ષાવાળા અક્કલના ઓથમીરોના ઘરની દહાડામાં દસવાર યાત્રા કરવાની મૂર્ખતા કે લોલુપતા એ સાચા બ્રાહ્મણમાં નહતી.

આ ભાષાંતરનું કાર્ય તેમણે પોતાથી બની શકતી દરેક કાળજી, ધીરજ અને શ્રમપૂર્વક બજાવ્યું છે. પોતાનું ભાષાંતર ઉત્તમ હોવાની ખાત્રી કરવા માટે દરેક અધ્યાયના ભાષાંતરને તેઓ અન્ય ગુજરાતી તેમજ બીજી ભાષાનાં ભાષાંતરો સાથે સરખાવી જોઈ આત્મસંતોષ ન થાય ત્યા સુધી જપતા નહિ. તેમના કાર્યને કોઈ ખોટી રીતે ઉતારી પાડવા માગે તો તે સમયે તેનો જડબાતોડ ઉત્તર આપવા સાથે વધારામાં કામ લાગવા સારૂ અન્ય ભાષાંતરોમાં જે મુદ્દામ ભૂલો અને ગોટાળા તેમને જણાય આવતા તેની પણ નોંધ કરી લેવા તેઓ ચૂકતા નહિ. શાસ્ત્રી કરૂણાશંકરજીના દેહાવસાન પછી તેઓના જીવન ચરિત્રનું ચોપાનિયું શાસ્ત્રી મોતીરામ કલ્યાણજીના હાથનું બહાર પડયું છે; તેમાંથી સારાંશરૂપ કેટલાક ઉતારા જરૂર સંશોધન સાથે નીચે આપી આ વિષય સમાપ્ત કરીશું.

"સદ્‌ગત વે. શા. સં. શાસ્ત્રી કરૂણાશંકરજીનો જન્મ વલસાડ ગામમાં સંવત ૧૯૧૨ ના આષાઢ કૃષ્ણ ૧૧ અને બુધવારે થયો હતો. તેઓ શુકલ યજુર્વેદની માધ્યંદિનીય શાખાના ચાતુર્વેદીય મોઢ બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પૂર્વજો પણ સંસ્કૃત વિદ્યામાં સારા નિપુણ હતા. બાર વર્ષની વય થતાં તેમણે સંસ્કૃત ભણવું શરૂ કર્યું હતું. એમણે વ્યાકરણ અને સાહિત્યના જ્ઞાન સાથે જ્યોતિષ અને વૈદકનું પણ સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. પંદર વર્ષની નાની ઉમરે નડિયાદમાં એમના પિતાશ્રીની દેખરેખ નીચે શ્રીધરી ટીકા સમેત ભાગવતની સપ્તાહ તેમણે કરી હતી."

કૈ૦ શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર.

"સંવત ૧૯૫૨માં એમના પિતાશ્રીનો કૈલાસવાસ થયા પછી તેઓએ નડીઆદમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યો. એ વખતે તેમનું વય ૨૩ વર્ષનું હતું. અહિં તેમણે નિર્મળા સાધુ પંડિત ગોવિંદસિંહ (ગાંડા સાધુ) પાસે ન્યાય અને વેદાંતનું વિશેષ અધ્યયન કર્યું ત્યારથી એમને વેદાંત બહુજ પ્રિય થઇ પડયું."

"વિદ્યા ઉપરના પ્રેમને લીધે નડીયાદમાં સ્વ. પ્રો. મણિલાલ નભુભાઇની પડોસમાં રહેવું તેમણે પસંદ કર્યું હતું. થોડા દિવસના પરિચયથી સ્વ. મણિલાલ ભાઇ સાથે શાસ્ત્રીજીનો સ્નેહ બંધાયો. વખત જતાં નડીઆદના નાગર કુટુંબોમાં એમની ખ્યાતિ પ્રસરી અને સ્વ. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ ભાઇએ પોતાના ઘરમાં એમની કથા–પ્રવચન માટે યોજના કરી. પાછળથી અન્ય સ્થળોએ પણ નિત્ય કથા માટે તેમની યોજના થઇ હતી. તેમની પ્રવચન કરવાની શક્તિ એવી અપૂર્વ હતી કે જેને લઇને બાલકથી આરંભી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વ શ્રોતાને વેદાંતની કઠીણ વાત પણ સરલતાથી સમજાવી એક સરખો આનંદ ઉત્પન્ન કરતા હતા. એમની પ્રવચન શક્તિ માટે કહેવાય છે કે ગયા ૫૦ વર્ષમાં એમના જેવા પ્રવચન કરનાર શાસ્ત્રી નડીઆદને મળ્યા નથી અને નજીકના ભવિષ્યમાં મળવાની પણ આશા ઓછી રખાય છે. એમના હાથમાં ગમે તેવો કઠણ વેદાન્ત વગેરેનો ગ્રંથ મુકતાં તેના ઉપર એઓ ઉત્તમ પ્રવચન કરી સારા સારા વિદ્વાનોના મનને પણ આનંદમગ્ન કરી દેતા હતા. એમણે નિત્ય કથા માટે ત્રણ ગ્રંથો ખાસ પસંદ કર્યા હતા. મહાભારત, યોગવાશિષ્ઠ અને ભાગવત. સુભાગ્યે એમની કથાના શ્રોતાઓ પ્રેમઘેલા ન હતા, તેમજ પોતે વેદાન્ત ઉપર અનુરાગ રાખનારા હતા જેથી એમના પ્રવચનમાં પંચદશી, આત્મપુરાણ, ભગવદ્‌ગીતા, શાંકર ભાષ્ય, વિવેકચુડામણિ વગેરે ગ્રંથોને વારંવાર સ્થાન મલતું. કેટલાક વ્યાસોનું કહેવું થાય છે કે "જેના ઘરમાં મહાભારત વંચાય તેના ઘરમાં છ મહિનામાં કોઇપણ જાતનું અનિષ્ટ પરિણામ થાય" આ કીંવદન્તિને મિથ્યા બનાવવા માટે ત્રણ જગ્યાએ શાસ્ત્રીજીએ મહાભારતની કથા કરી વ્યાસજીઓની કીંવદન્તિમાં કેટલું પોકળ છે તે લોકોને સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું હતું. એઓ કહેતા કે ભગવદ્‌ગીતા અને શાંતિપર્વ તેમજ અનુશાસન પર્વો જેવાં અમુલ્ય રત્નોનો ભંડાર કે જેના શ્લોકે શ્લોકમાં વેદના મંત્રો અને ઉપનિષદની શ્રુતિઓના અર્થો ગુંથાયલા છે, એવા મહાભારતના વાંચનથી અથવા શ્રવણથી અનિષ્ટ થાય છે, એમ કહેનાર હિંદુ અને વેદવિધ્વંસક દસ્યુની વચ્ચે બીજો કયો ફરક છે? ખરી વાત તો એ છે કે મહાભારત જેવો મોટો ગ્રંથ પૂર્ણ થતાં સાધારણ રીતે સમય વધારે લાગે અને અસ્તોદયના નિયમ પ્રમાણે કોઇ અશુભ પ્રસંગ આવી પડે તો લોકો તેને મહાભારતના ઉપર દોળી મુકે છે. આ જાતની અંધપરંપરા ચાલ્યા કરે છે."

મહાભારતના સંબંધમાં એઓ પ્રસંગોપાત નીચે મુજબના ઉદ્‌ગારો કહાડતા હતા. "ભરતખંડનો ધાર્મિક અધઃપાત દૂર કરીને આર્યજ્યોતિ ફેલાવવાની શક્તિ મહાભારતમાં છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનના જમાનામાં વેદોએ અને ઉપનિષદોએ જે કામ કર્યું હતું તે કામ ચાલુ રાખવા માટે વેદોનાજ વિસ્તારરૂપે મહાભારતની સંપૂર્ણ યોગ્યતા છે. જે જ્ઞાન દુનિયામાં બીજા કોઇ પુસ્તકમાં નથી તે જ્ઞાન મહાભારતમાં છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કેવલ નીતિશાસ્ત્રની ચાવીથી સંસાર વ્યવહારની ગુંચવણીના કમાડને ઉઘાડી શકતા નથી ત્યારે મૌન અથવા શબ્દછલનું અવલંબન કરે છે તેવા પ્રસંગોમાં મહાભારત હિતેચ્છુ મિત્રની પેઠે યોગ્ય રસ્તો બતાવે છે. રાજા, રંક, પુરૂષ, સ્ત્રી, બાલક, યોગી, ભોગી, સ્વાર્થી, પરમાર્થી, રાજયોગી, કર્મયોગી, ગમે તે હોય; પણ મહાભારતમાં તેઓને મનમાનતી વાનીઓનો આસ્વાદ મલી આવે છે. માટે દરેક હિંદુના ઘરમાં મહાભારત હોવુંજ જોઇએ."

"ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મહાભારત ઉપર શાસ્ત્રીજીનો નિઃસિમ પ્રેમ હતો. એજ પ્રેમના આવેશમાં સંવત ૧૯૫૯ ના વર્ષમાં મહાભારતના ભાષાન્તરનું કાર્ય શરૂ કર્યું. લગભગ પોણા ભાગ જેટલું આદિપર્વનું ભાષાન્તર કર્યા પછીથી વિચાર થયો કે હું આ ગ્રંથને છપાવીશ શી રીતે? હિંદુસમાજ આ કાર્યમાં મને મદદ આપશે કે નહિ? તેઓ વખતો વખત પોતાના મિત્રમંડળમાં એ ચર્ચા ચલાવતા હતા

પણ સંતોષકારક રસ્તો ન જડતાં કહેતા કે **उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः** આ સ્થિતિ તો મારી ન થાય? એકલે હાથે કુટુંબતંત્રનો ભાર ઉપાડવો ઇત્યાદિ કારણથી વચગાળેના વરસોમાં ભાષાંતરની પ્રવૃત્તિ મંદ પડી ગઇ અને કેટલોક સમય બીલકુલ અટકી ગઇ. એ પછી સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મંડલ ઉત્પન્ન થયું. એક પ્રસંગે ઉક્તમંડલના પ્રજાપતિ અને સૂત્રધારસ્વામી અખંડાનંદજી સાથે શાસ્ત્રીજીને નડીઆદમાં મેળાપ થયો. અનુકુલ સંગમ થતાં મહાભારતનો પ્રસંગ નિકળ્યો. પ્રેમી અને ઉત્સાહી લેખકના પ્રસ્તાવને અંતઃકરણપૂર્વક અનુમોદન મળ્યું. ઘરેઘરમાં મહાભારત ફેલાવવાની ઇચ્છા રાખનાર શાસ્ત્રીજીને અનાયાસે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડનારા સમાનધર્મા સ્વામી શ્રી અખંડાનંદજીનો સમાગમ નિઃસીમ આનંદ આપનારો થઇ પડયો."

"સં. ૧૯૭૦ માં તેમનાં પત્નિનો દેહ પડયા પછી તેમણે એજ નિશ્ચય કર્યો કે પ્રભુની મરજી મને જંજાળમાંથી છોડવાંનીજ છે માટે હવે તો જેમ બને તેમ એકાંતવાસ રાખી લોકહિતનાં કાર્યો તરફજ વૃત્તિને પ્રેરવી એ શ્રેયસ્કર છે. એમ ધારીને સારી જેવી કમાણીની જરાપણ દરકાર ન કરતાં સંવત ૧૯૭૧માં નડીઆદ છોડ્યું અને પોતાના વતન વલસાડમાં થોડા માસ રહીને એમના ભાઈ રા. નર્મદાશંકર શાસ્ત્રીના આગ્રહથી મુંબઇ ગયા. મુંબઇ જઇને મહાભારતનું ભાષાન્તર ઝપાટાબંધ કરવાનો વ્યવસાય ચલાવ્યો. એ પ્રસંગે જ્ઞાતિહિતનાં કાર્યો તરફ નજર દોડાવી. જ્ઞાતિની ઉન્નતિમાટે બીજા અનેક પ્રયત્નો એમને નકામા જણાયા અને કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવી એજ ખરો રસ્તો છે એમ નિશ્ચય થતાં એમણે મુંબઇમાં વસતા ઉત્સાહી મોઢ જ્ઞાતિબંધુઓને એકઠા કર્યા. પોતાનો મનોરથ નિવેદન કરી બધાની અનુમતિ મેળવી "શ્રી મોઢ બ્રાહ્મણ વિદ્યોત્તેજક સભા" સ્થાપન કરી. આ સભા માટે એઓ ઘણીજ લાગણી ધરાવતા હતા જેથી બીજાં કાર્યો છોડી દઇ સભાનું કામ પહેલું કરતા. લાગલાગટ ત્રણ વરસ સુધી તેઓ એ સભાના ઉપપ્રમુખ ચુંટાયા હતા અને એમનું આયુષ્ય જો લંબાયું હોત તો હજી પણ કેટલાંએક વર્ષો સુધી એઓજ કાયમ રહેત. કૈ. શાસ્ત્રીજીના પવિત્ર હાથથી સ્થાપન કરાયલું આ મંડળ કેવા સંગીન પાયા ઉપર વિદ્યોત્તેજનનું કાર્ય કરી રહ્યું છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇ રહ્યા છીએ."

"કૈ. શાસ્ત્રીજીને વર્તમાનપત્ર વાંચવાનો શોખ પણ સારો હતો. દરરોજ બપોરે-૧-કલાક નિયમિત રીતે લાયબ્રેરીમાં જતા. વલસાડમાં "શ્રીવિદ્યામૃતવર્ષિણી" નામની શ્રી લાયબ્રેરી હાલ ચાલે છે તેનું બીજારોપણ કૈ. શાસ્ત્રીજીના વિચારનુંજ પરિણામ હતું. વલસાડમાં "શ્રીવિદ્યામૃતવર્ષિણી સંસ્કૃત પાઠશાળા" જે હાલ સારી સ્થિતિમાં ચાલે છે તેની ઉન્નતિ માટે કૈ. શાસ્ત્રીજી ઘણીજ ઉત્કટ અભિલાષા ધરાવી વખતોવખત યોગ્ય સલાહ આપતા હતા. કૈ. શાસ્ત્રીજીનો વિચાર એ પાઠશાળાને સનાતન ગુરૂકુલના રૂપમાં મુકવાનો હતો અને એ કામ માટે શરૂઆતમાં ૧૦ લાખ રૂપીયા એકઠા કરવાની ધારણા રાખીને કાચી યોજના પણ તૈયાર કરી હતી."

"કર્મકાંડની સુધારણા અને જનસમાજને કર્મકાંડ ઉપર અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી કૈ. શાસ્ત્રીજીએ "શ્રી શ્રેયઃસાધક યજ્ઞમંડલ"ની સ્થાપના કરી વલસાડથી નડીઆદ સુધીના પ્રસિદ્ધ કર્મકાંડીઓ તથા કેટલાક શાસ્ત્રીઓને એકઠા કર્યા હતા. પ્રતિવર્ષ એ મંડલના સભાસદોએ સારા તીર્થમાં એકઠા થઇ એક યજ્ઞ કરવો, યજ્ઞનો ખર્ચ મંડળીના સભાસદોએજ કરવો, અન્ય ગૃહસ્થો તરફથી યાચનાશિવાય દ્રવ્ય આવી મળે તો તેને સંસ્કૃત વિદ્યાના ઉત્તેજન માટે વાપરવું, કર્મકાંડની પદ્ધતિની સુધારણા અને આવશ્યકતા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાં, આ પ્રધાન નિયમો રાખી શરૂઆત કરી હતી. એ મંડલ નવ વર્ષથી પોતાનું કાર્ય સારી રીતે અદ્યાપિ કરી રહ્યું છે. કૈ. શાસ્ત્રીજી મુંબઇમાં થોડો સમય રહી, પછી વલસાડ ગયા. વલસાડમાં પોતાની માલકીનું શ્રીરામચંદ્રજીનું મંદિર છે તેના માળ ઉપર પોતાનો નિવાસ રાખ્યો. રહેઠાણનું "રામનિવાસ" એવું નામ રાખ્યું અને **शारदा बाल मन्दिरम्** નામની પોતાની લાયબ્રેરી પણ ત્યાંજ રાખી. ભોજન કરવા ફક્ત ઘરે જતા; બાકીનો આખો સમય રામનિવાસમાં જતો હતો. શાંત

અને પ્રસન્ન મુખાકૃતિ, પાતળું પણ ભરાઉ અને ગૌર શરીર, સાદો પહેરવેશ, એક તકીઓ અને એક ગાદી, સામે એક પેટી કે જે લેખન પીઠ તરીકે પણ વપરાતી હતી, ઉપાધિવગરનું શાન્તિભર્યું વર્તન, મધુર ભાષણ, આ બધાનો એવો સુંદર સંયોગ હતો કે **शास्त्राण्यधित्यापि भवन्ति मूर्खा यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान्** અર્થાત્ શાસ્ત્રો ભણીને પણ તેને આચારમાં ન મૂકનારાઓ મુર્ખાજ છે; જે શાસ્ત્રાનુસૃત આચાર પાળે છે તેજ વિદ્વાન છે."

"હાલમાં જે શોચનીય સ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે ઇંગ્લીશ ભણેલાઓ સંસ્કૃત વિદ્વાનોને હાઇકિલાસ બેગર એટલે કે ઉંચા દરજ્જાના ભીખારી ગણે છે અને બ્રાહ્મણો ઇંગ્રેજી ભણનારને પતિત ગણે છે આ બન્ને સ્થિતિને એઓ ધિક્કારતા હતા. એઓ કહેતા કે બન્ને પક્ષના કહેવામાં સત્યાંશ છે. "

ઓગણીસ દિવસો સુધી ઇન્ફ્લુએનઝાનો મંદવાડ ભોગવ્યા પછી વીસમે દિવસે–૧૯૭૪ ના અશ્વિન શુક્લ ૧૦ (વિજયાદશમી) ને સોમવારે રાત્રે ૪ વાગે ૪૬ વર્ષની વયે તેમનું શરીર છુટયું હતું. તેમનું સ્થૂલ શરીર જોકે ગયું છે. તોપણ બે મોટા ભાગ છપાય તેટલું મહાભારતનું જે ભાષાંતર તેઓ તૈયાર કરી ગયા છે, અને તે તેમણે એવી કાળજીથી અને એવી સંસ્થાને માટે કર્યું છે, કે જેથી તે સહસ્ત્રાવધિ ગ્રંથોની અનેક આવૃત્તિઓરૂપે પરિણમતું રહીને પોતાના સુયોગ્ય લેખકના કિર્તિદેહને ગુજરાતના ગામેગામમાં અમ્મર રાખશે." કહ્યું છે કે,

उपेयुषामपि दिवं सन्निबन्धविधायिना ।
मास्त एव निरातंकं कान्तं शब्दमयंवपुः ॥

" ઉદાત્ત નિબંધના પ્રણેતાઓ સ્વર્ગમાં જવા છતાં પણ તેઓનું નિર્દિષ્ટ રમણીય શબ્દ શરીર આ લોકમાં નિરંતર જીવતંજ રહે છે. "

"ગુજરાતી" કારનો બળાપો અને તેનો રદીયો.

સં. ૧૯૬૪ માં "સસ્તા વાંચનની સૂચના" વહેંચાઈ ત્યારે આ સંસ્થાને ઉગતી ડામવા માટે એ પત્રકારે જે હલકટ લેખ છાપ્યો હતો; તેની પેઠે અત્ર તરફથી મહાભારતની યોજના બહાર પડતાં પણ દ્વેષ અને જૂઠ ભરેલો યત્ન થયો હતો. એ વિષે વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૮૩-૮૪ મા પુસ્તકમાં આવેલો ટુંક ઉલ્લેખ નવા વાંચકોની જાણમાટે આ પહેલા ભાગમાં આપવો યોગ્ય થઇ પડશે. તે ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે.

"શાંતિપર્વ"માં રા. છો. ન. ભટ્ટવાળું ભાષાન્તર બનતું સંશોધન કરાવીને છપાવેલું હોવાની હકીકત એ ગ્રંથના નિવેદનમાં જણાવવા ઉપરાંત એક સાધારણ મનુષ્ય પણ જોઇ શકે તેવી રીતે એ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠપર પણ તે બાબત સ્પષ્ટ જણાવેલી હતી; અને મહાભારતના બાકીના સર્વ ભાગોનું ભાષાન્તર અનુભવી શાસ્ત્રીને હાથે નવું તૈયાર થતું હોવાની વાત પણ ૧૯૭૦ના આસો માસમાં છપાયલા "વિવિધ ગ્રંથમાળા" નાં પુસ્તક વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી; છતાં મુંબાઇના 'ગુજરાતી' પત્રવાળાએ પોતાના ઘરના છાપામાં ૧૯૭૧ના વૈશાખ માસના ત્રણ અંકોમાં એવી મતલબની છેક જુઠી વાતો છાપી હતી કે શાંતિપર્વનું ભાષાન્તર નવું કહીને જુનું આપવામાં આવ્યું છે, અને આ તેની ચોથી આવૃત્તિ હોવાની વાત પણ ખોટી છે, તથા આખા મહાભારતનું ભાષાન્તર એ અમદાવાદવાળુંજ આપવામાં આવનાર છે!"

"આ સંસ્થાનો હેતુ કોઇને પણ નુકસાન કરવાનો નહિ છતાં, લોકહિતાર્થે સારા ગ્રંથોને સસ્તા કરવા જતાં કોઇ બમણી ત્રમણી કિંમતે વેચનારને તેથી કાંઇ નુકસાન થતું હોય અથવા પોતાના ધંધાનો માર્ગ જરા બદલવો પડતો હોય તો માત્ર તેટલાનેજ ખાતર આવું લોકહિતનું કાર્ય ન કરવું એમ તો બનેજ નહિ. આ સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા અને કરવા ધારેલા શ્રીમદ્ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ, મહાભારત, રામાયણ, જ્ઞાનેશ્વરી, ભગવદ્‌ગીતાના ગુટકા, પંચદશી વગેરે ગ્રંથો એ પ્રેસ તરફથી મનગમતી કિંમતે પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકેલા હોઇને આ સંસ્થાના કાર્યને લીધે તે ગ્રંથોનું વેચાણ ઘટી જવાથી કાંઇ નહિ તો દર વર્ષની દશેક હજારની પેદાશ તે પ્રેસવાળાની ગુમ થએલી હોવી જોઇએ. આથી તે પત્રકારનું હેત આ સંસ્થા પ્રત્યે કેટલું બધું ઉભરાઈ જતું હશે, એ વાત પ્રત્યેક સજ્જન સહેલાઇથી કલ્પી શકે તેમ છે. હૃદયના આ ઉંડા બળાપાના કારણથી ઉપર જણાવ્યું તેમ શાંતિપર્વ અને મહાભારતની બાબતમાં છેક નિરાધાર અને બનાવટી જુઠાણું ફેલાવવા ઉપરાંત **येन केन प्रकारेण** હલકી ભાષા વગેરે સહજ પ્રાપ્ત હથીઆરોનો ઉપયોગ પણ પોતાના ઘરના છાપામાં તેમણે ઠીક કર્યો હતો. વળી શાંતિપર્વમાંના કેટલાક ખરા અર્થોને ખોટા બતાવવાની અને જે અર્થ અથવા શબ્દો તેમાં લખેલાજ ન હતા તે તેમાં લખેલા છે એમ દર્શાવવાની બહાદુરી (!) પણ એ લેખોમાં ઠીક કરી બતાવવામાં આવી હતી!"

× × × × ×

"કોઇ કોઇ સજ્જનોની સૂચના છતાં વર્તમાન પત્રોમાં ખુલાસાઓ આપવા જેટલું વજન એવાઓને આપવું; અથવા એવાઓની સાથે તેવા બનીને એકની બે ચોપડી બતાવવી; કે સરકાર દરબારનો સ્વાદ ચખાડી મદ ઉતારવો; એમાંનું કાંઇ પણ કરવામાં આવ્યું નથી. હવે પછી પણ બનતાં સુધી એજ ધોરણ રહેશે. શુભેચ્છાપૂર્વકની શંકા અથવા જિજ્ઞાસા દર્શાવવાના માર્ગ જુદાજ હોય છે, અને તેનું નિવારણ કરવામાં વાંધો હોતો નથી; પરંતુ દ્વેષને લઇને ગમે તેવી લવરી કરવામાં આવે તેને માટે તો ઉપેક્ષાવૃત્તિજ ઉચિત છે."

"આમ છતાં કેટલાક સજ્જનોથી એ પત્રકારનો એવો દ્વેષ અને હડહડતું જુઠાણું સહન ન થઇ શકવાથી હિંદુસ્થાન, આર્યપ્રકાશ તથા વડોદરા વર્તમાનમાં તેમણે તેના રદીઆ છપાવ્યા હતા."

"આ પ્રમાણે આ કાર્ય થઇ ચૂક્યુંજ હતું; એટલે પછી એ રદીઆ વગેરે આ સંસ્થાના વાચકો પણ વાંચે અને આ સંસ્થાના શાંતિપર્વ કે મહાભારત બાબત જેમને કાંઇ સંશય પેઠો હોય તે દૂર થાય, એવા હેતુથી "વિવિધ ગ્રંથમાળા"ના તરતમાં નીકળનારા ૫૭ મા પુસ્તકમાં "ગુજરાતીના બળાપાનો રદીઓ" એવા મથાળા નીચે એ ઉત્તરો ૧૯૭૧ ના અષાઢ માસમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. ગ્રાહક ન હોય તેવાઓ માટે તેની કેટલીક છુટી પ્રતો પણ છપાવવામાં આવી હતી."

શુદ્ધિપત્ર.

આ ગ્રંથમાં–વિશેષ કરીને તેના શરૂના ભાગમાં રહસ્વ દીર્ઘનું ધોરણ એક સરખું રહી શક્યું નથી. એ સિવાયની બીજી અશુદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે સુધારી લઇને વાંચવાની છે.

पृष्ठ	विभाग	पंक्ति	अशुद्ध.	शुद्ध.
૫	૨	૨	આયુષ્યમાન્	આયુષ્માન્
૬	૧	૩૬	सत्यच्चामवत्	सच्चत्यच्चाभवत्
૧૬	૧	૯	ઐષ્ટીક	ઐષીક
૧૬	૨	૩૩	શૂરો, વિશ્વગશ્વ,	શૂરો વિશ્વગશ્વ,
૧૭	૧	૨૧	તેનો	×
૧૮	૧	૩૧	*	૭૪ મા શ્લોકના આંકડા આગળ એ ચિન્હ તથા એનું ટિપ્પણ સમજવું
૨૧	૧	૨૧	તેમાં	જેમાં
૨૧	૨	૧૮	(૫૪)	×
૨૧	૨	૨૭	એમાં	×
૨૪	૧	૯	શાર્ડી	શાર્ઙ્ગી
૨૪	૨	૨૭	અર્જુનને	અર્જુને
૨૬	૧	૧૬	તટર્ક્ષ્ય	તાર્ક્ષ્ય
૨૭	૨	૧૬	ઉપલબ્યમાં	ઉપપ્લવ્યમાં
૨૮	૧	૨૧	અશ્વવેત્તા	અસ્ત્રવેત્તા
૩૨	૧	૧૨	નોના	નાનો
૩૨	૨	૧૩	પણ	×
૩૨	૨	૨૨	સાવધન	સાવધાન
૩૯	૨	૨૦	શાસ્ત્રોનુંજ	શાસ્ત્રોનું
૪૩	૧	૯	જોયા	જોયો
૪૮	૨	૯	પાલોમ	પૌલોમ
૪૯	૧	૨૦	પૂછ્યું:–કે;	પૂછ્યુંકે;
૪૯	૧	૨૬	છીથી	પછીથી
૪૯	૨	૩૨	કયા	કર્યા
૬૦	૧	૧૦	પરાં	પૂરાં
૭૪	૨	૩૫	સમયાંજમ	સમયમાંજ
૭૬	૧	૮	વૈકાં	વૈનાં
૯૮	૧	૧	ઉચ્ચે	ઉચ્ચૈ
૧૨૭	૧	૨૦	અધક	અંધક
૧૩૬	૧	૬	વ્યાઘ્રા	વ્યાઘ્રો
૧૩૬	૧	૧૭	હિરણ્યકાશિપુ	હિરણ્યકશિપુ
૧૫૯	૧	૧	વિશ્વાસી	વિશ્વામી

૧૬૨	૧	૩૬	હેવપ્ર !	હે વિપ્ર !
૧૮૪	૨	૩૩	**मेघवाच्वामं ःर्नानिवसंते**	**मेघाच्वानं ःर्नानिवसंते**
૨૩૧	૨	૧૭	તરાષ્ટ્રને	ધૃતરાષ્ટ્રને
૨૪૪	૨	૩૬	ઈદ્રિ	ઈંદ્ર
૨૯૪	૧	૨૭	કિલે	લોકો
૨૮૦	૧	૩	તરાષ્ટ્રે	ધૃતરાષ્ટ્રે
૩૩૭	૨	૮	સૌનિક	સૈનિક
૩૪૦	૨	૨૦	બનાવટી વિશ્વામિત્રે	બનાવટી બ્રાહ્મણ વિશ્વામિત્રે
૩૭૫	૨	૨૩	બ્રહ્મણોને	બ્રાહ્મણોને
૩૮૨	૧	૧૯	ક	કર્યું
૩૯૧	૧	૩૬	કાણકારનાં	કર્ણિકારના
૩૯૫	૨	૨૦	અરાવત	ઐરાવત
૪૧૮	૨	૨૭	**सस्नहं**	**सस्नेहं**
૪૩૪	૨	૧૮	અમૂર્ત ન્	અમૂર્ત
૪૬૭	૧	૯	હે બરત !	હે ભારત !
૪૯૧	૧	૭	સંપાદાન	સંપાદન
૪૯૬	૧	૨	નહિ;[૧]	ઉપભોગ કરે છે.[૧]
૫૦૬	૧	૨૧	મહાષઓ	મહર્ષિઓ
૫૦૬	૨	૧	પાશ્ચિમ	પશ્ચિમ
૫૧૦	૨	૧૩	ત ખેલો	ધૂત ખેલો
૫૧૩	૨	૨૩	તનો	ધૂતનો
૫૨૦	૧	૩૨	દ્રવ્ય ન હોય	દ્રવ્ય હારેલું ન હોય
૫૨૪	૨	૨૩	મૂક્યાં	મૂક્યા
૫૩૪	૨	છેલ્લી	કરીને કહેવામાં	કરીને ન કહેવામાં

અનુક્રમણિકા.

आदि पर्व.

જતુગૃહ પર્વ.

અધ્યાય વિષય પૃષ્ઠ

વિદુરાગમન રાજ્યલંભ પર્વ.

અર્જુન વનવાસ પર્વ.

અધ્યાય વિષય પૃષ્ઠ

સુભદ્રાહરણ પર્વ.

હરણાહરણ પર્વ.

ખાંડવદાહ પર્વ.

મયદર્શન પર્વ.

सभा पर्व.

સભાક્રિયા પર્વ.

લોકપાલ સભાખ્યાન પર્વ.

રાજસૂયારંભ પર્વ.

श्रीमहाभारत

१—आदिपर्व.

ॐ

महर्षिकृष्णद्वैपायनविरचित

श्रीमहाभारत

१–आदिपर्व.

अनुक्रमणिकापर्व

અધ્યાય ૧ લો–કથાપ્રસ્તાવ.

श्रीवेदव्यासाय नमः

***मंगलश्लोकः–नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥**
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

* ગ્રંથની નિર્વિઘ્ન પરિસમાપ્તિને અર્થે નિર્માણ કરેલા આ મંગલાચરણના શ્લોકમાં, પ્રત્યેક ગ્રંથમાં જણાવવા યોગ્ય વિષય, પ્રયોજન, અધિકારી અને સંબંધ પણ દર્શાવ્યા છે. જેને શાસ્ત્રમાં અનુબંધચતુષ્ટય કહેવામાં આવે છે તે આ મંગલશ્લોકમાં આવેલાં નર, નારાયણ અને નરોત્તમ એ પદોનું વિવેચન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે. જે નીચે પ્રમાણે છેઃ–

અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય જે જીવ તે નર કહેવાય છે, તેણે અનવચ્છિન્ન ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મમાં–છીપમાં રૂપાની પેઠે–કલ્પેલું સચરાચર જગત્ તે નરકલ્પિત હોવાથી નાર કહેવાય છે, અને તે નાર (જગત્) જેનું અયન (પ્રવેશ સ્થાન) છે તે નારાયણ કહેવાય છે; અર્થાત્ પોતાને વિષે જીવે કલ્પેલા પ્રપંચને સત્તા તથા સ્ફૂર્તિ આપવાથી જે કારણભાવને પ્રાપ્ત થયેલા તે નારાયણ કહેવાય છે.

જીવ (નર) પોતે ચેતનરૂપ હોવાથી જડવર્ગથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તેનાથી કારણાત્મા નારાયણ ઉત્કૃષ્ટતર છે, અને નિરુપાધિક ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ તેનાથી પણ ઉત્કૃષ્ટતમ છે; માટેજ 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ એવું બ્રહ્મ તે નરોત્તમ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે, पिंडब्रह्मांडनेतृत्वात्परौ जीवेश्वरावुभौ । तयोश्च नयनाच्छुद्धं ब्रह्मापि नर उच्यते ॥ नरजानामपां कार्यं नारं [illegible]भिधीयते ।

×ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमः पितामहाय ॥ ॐ नमः प्रजापतिभ्यः ॥
ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ॥
ॐ नमः सर्व विघ्नविनायकेभ्यः ॥

શ્રી નારાયણને, નરોત્તમ એવા નર ભગવાનને તથા દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને, તે પછી +જયરૂપી ગ્રંથનો ઉચ્ચાર કરવો.[1]

એક વખતે *નૈમિષારણ્યમાં ×કુલપતિ શૌનક ઋષિના બાર વર્ષના §સત્રમાં તીક્ષ્ણ બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતવાળા બ્રહ્મર્ષિઓ આનંદથી બેઠા હતા. ત્યાં તેમની આગળ સૌતિ ઉપનામધારી, પુરા-

---

तद्यस्य वसतिस्थानं तेन नारायणो विभुः ॥ स्वाविद्यासृष्टपिंडेन तादात्म्यं यो गतो नरः । स जीवः स परं ब्रह्म नरोत्तमपदाभिधं ॥ तद्योतिकां गिरं नत्वा ततो व्यासस्तयैव सन् । संसारजयिनं ग्रंथं जयनामानमीरयेत् ॥ અર્થઃ—પિંડ અને બ્રહ્માંડના નેતા હોવાથી જીવ, અને ઈશ્વર નર કહેવાય છે, અને તે બન્નેનું નેતા હોવાથી શુદ્ધબ્રહ્મ પણ નર કહેવાય છે. નરથી ઉત્પન્ન થયેલાં અપ્નું કાર્ય બ્રહ્માંડ તે નાર કહેવાય છે. તે નાર જેનું નિવાસ સ્થાન છે તે પ્રભુ નારાયણ કહેવાય છે. પોતાની અવિદ્યાથી નિર્માયલા પિંડની જોડે જે નર તાદાત્મ્ય પામેલો છે તે જીવ, અને તેજ અવિદ્યા નિવૃત્ત થતાં નરોત્તમ પદથી કહેવાતું પરબ્રહ્મ છે. તે નર, નારાયણ અને નરોત્તમનાં તત્ત્વને દેવી—પ્રકાશિત કરનારાં સરસ્વતીને નમસ્કાર કરી, તેજ પરમકારુણિક સરસ્વતીથી વ્યાપ્ત થઈ, સંસારને જિતનારા જય નામના ગ્રંથનો આરંભ કરવો.

મૂલશ્લોકમાં એ નરોત્તમ વિશેષણ નરને આપેલું છે, કારણ કે જીવમાં રહેલી અવિદ્યા નિવૃત્ત થતાં જીવનું નિષ્પ્રપંચ પારમાર્થિકરૂપ નરોત્તમ પદવાચ્ય બ્રહ્મ છે.

આ ઉપરથી જગત્ જીવગત અવિદ્યાવડે કલ્પેલું હોવાથી મિથ્યા છે, તે જગતમાં સત્તા તથા સ્ફૂર્તિ આપનાર બ્રહ્મ સત્ય છે, અને જીવ, બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, એ આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય દર્શાવ્યો છે. અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં તેણે કરેલા પ્રપંચનો ત્રિકાલાવસ્થામાં બાધ થવાથી અનર્થની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે, એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન કહ્યું છે. તે અનર્થનિવૃત્તિની કામનાવાળો પુરુષ અધિકારી જણાવ્યો છે, અને ઉક્ત વિષયનો તથા ગ્રંથનો જ્ઞાપ્ય—જ્ઞાપકભાવ સંબંધ છે.

× મહાન્ શાસ્ત્રના આરંભમાં બહુ વિઘ્ન થવાની સંભાવના હોવાથી પોતાના ઉપાસ્ય શ્રી વાસુદેવને દ્વાદશાક્ષર મંત્રથી નમસ્કાર કરીને, यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः ॥ એ ઉક્તિ પ્રમાણે ઈશ્વરની પેઠે પરાત્પર ગુરુ બ્રહ્માને તથા પરમ ગુરુ વસિષ્ઠ, મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિને નમસ્કાર કરીને, 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' ઇત્યાદિ વામદેવની ભાવનાની પેઠે 'अयमात्मा ब्रह्म' એ શાસ્ત્રના અનુસંધાનપૂર્વક પોતાને વિષે બ્રહ્મભાવનાથી અંતર્યામીને નમસ્કાર કરીને તથા વિઘ્ન વિનાયકોને નમસ્કાર કરીને ગ્રંથનો આરંભ કરે છે.

+ अष्टादशपुराणानि रामस्यचरितं तथा । कार्ष्णं वेदं पंचमं च यन्महाभारतंविदुः ॥ तथैव विष्णुधर्माश्च शिवधर्माश्च शाश्वताः । जयेति नाम तेषां च प्रवदंति मनीषिणः ॥ અર્થઃ—અઢાર પુરાણો, રામનું ચરિત્ર—રામાયણ, પાંચમો વેદ કે જેને વિદ્વાનો કૃષ્ણદ્વૈપાયન વિરચિત મહાભારત તરીકે જાણે છે તે, નિત્ય એવા વિષ્ણુધર્મો તેમજ શિવધર્મો, આ સર્વનું વિદ્વાનો જય એવું નામ કહે છે.

* ભગવાને ગૌરમુખ મુનિ પ્રત્યે કહ્યું કે, મેં અહિં નિમિષ જેટલા સમયમાં દાનવનું સૈન્ય હણ્યું, માટે આ અરણ્ય નૈમિષારણ્ય કહેવાશે. (वाराहपुराण.) નૈમિશ એવો તાળવ્ય 'શ' નો પાઠ હોય ત્યાં वायुपुराणમાં કહ્યું છે કે, ઋષિઓએ બ્રહ્માની પાસે જઈને તપ કરવા યોગ્ય સ્થાન પૂછ્યું, ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું કે, મેં ઉત્પન્ન કરેલું આ મનોમય ચક્ર હું ફેંકું છું, એની ધારા ખંડિત થઈને જ્યાં એ ચક્ર પડે તે દેશ તમારાં તપને માટે શ્રેષ્ઠ સમજો. આટલું કહીને બ્રહ્માએ સૂર્યના જેવું તેજસ્વી મનોમય ચક્ર નિર્માણ કર્યું અને મહાદેવને પ્રણામ કરીને તે ચક્ર ત્યાંથી મૂક્યું. બ્રાહ્મણો પણ ઘણા પ્રસન્ન થઈને જગતના પ્રભુ બ્રહ્માને પ્રણામ કરી ચક્રની પાછળ ગયા. પછી તે ચક્રની ધારા જે વનમાં કુંઠિત થઈ, તે વનનું નામ નેમિશીર્ણ થવાથી નૈમિશ કહેવાયું અને મુનિઓ તેને પવિત્ર ગણવા લાગ્યા.

× જે એક પુરુષ દશ હજારનું અન્નાદિકથી ભરણપોષણ કરે છે તે કુલપતિ કહેવાય છે.

§ જે યજ્ઞમાં યજમાનો હોય તેજ ઋત્વિજો થઈ શકે એવો બહુ કર્તૃક ક્રતુ તે સત્ર. કહ્યું છે કે, बह्वन्नं दीयते यत्र तृप्यंति प्राणिनो बहु । कर्तारो बहवो यत्र तत्सत्रमभिधीयते ॥ અર્થઃ—જેમાં ઘણાને અન્નાદિક આપવામાં આવે છે, તથા જેમાં ઘણાં પ્રાણીઓ સંતોષાય છે, અને જેમાં ઘણા કર્તાઓ હોય છે તે સત્ર કહેવાય છે.

નુના અભ્યાસી, સૂત કુલને આનંદ આપનારા લોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા÷ વિનયથી નમ્ર થઈને આવી પહોંચ્યા.[૨] આશ્રમમાં આવેલા તે ઉગ્રશ્રવાના મુખથી ચિત્ર–વિચિત્ર કથાઓ સાંભળવા માટે તપસ્વી ઋષિઓ તેમની આજુબાજુએ વિંટાઇ વળ્યા.[૩] સજ્જનોએ તેમનો આદર–સત્કાર કર્યો. ઉગ્રશ્રવાએ પણ બે હાથ જોડીને તે સર્વે મુનિઓને નમસ્કાર કર્યા, અને તેમના તપની વૃદ્ધિ પૂછી.[૪] પછી તે સર્વે તપસ્વીઓના બેઠા પછી લોમહર્ષણના પુત્ર સૂતપુરાણી પણ તેમણે બતાવેલાં આસન ઉપર વિનયથી બેઠા.[૫] તેમને સુખરૂપ વિશ્રાંતિથી બેઠેલા જોઈને, તે ઋષિઓમાંથી એક ઋષિએ કથાની પ્રસ્તાવના કરતાં સૂતને પૂછ્યું કે:–[૬]

"હે કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા સૂતપુત્ર ! તમે ક્યાંથી આવો છો ? અને તમે આટલો સમય ક્યાં વ્યતીત કર્યો હતો ? તે હું પૂછું છું માટે મને કહો."[૭]

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે, શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં કુશલ એવા લોમહર્ષણના પુત્ર સૂતપૌરાણિક, વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા મુનિઓની તે વિસ્તીર્ણ સભામાં, મુનિઓનાં તથા રાજાઓનાં ચરિત્રો જેમાં રહેલાં છે એવું શબ્દોથી અને અર્થથી શુદ્ધ વ્યાખ્યાન કહેવા લાગ્યા.[૮-૯]

સૂતપુત્ર કહે છે:–પરિક્ષિતના મહાત્મા પુત્ર રાજર્ષિ જનમેજયના સર્પસત્રમાં, તે રાજેંદ્રની આગળ, મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયને નિર્માણ કરેલી, પુણ્યદાયી વિવિધ કથાઓ, જે વૈશંપાયને વિધિપૂર્વક કહી હતી, તે વિચિત્ર અર્થવાળી મહાભારતની કથાઓ સાંભળ્યા પછી, હું અનેક તીર્થો અને ક્ષેત્રોમાં ફરતો ફરતો, જ્યાં પૂર્વે કૌરવ–પાંડવોનું તથા બીજા ઘણા રાજાઓનું યુદ્ધ થયું હતું તે દ્વિજોએ સેવન કરેલાં સમંત પંચક નામના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં જઇ પહોંચ્યો.[૧૦-૧૩] ત્યાંથી આપનાં દર્શનની ઇચ્છાથી હું અહિં આવ્યો છું. હે મહાભાગો ! આ યજ્ઞમાં સૂર્ય અને અગ્નિના જેવા તેજસ્વી તથા આયુષ્યમાન્ એવા આપ સર્વને હું બ્રહ્મરૂપ માનું છું. હવે આપ સઘળા સ્નાન કરીને પવિત્ર થાઓ અને જપ કરીને તથા અગ્નિમાં હોમ આપીને સ્વસ્થ થઇ આસન ઉપર બેસો. પછી હે દ્વિજો ! કહો કે પુણ્યકારક પુરાણસંહિતાઓ, ધર્મ તથા અર્થના આશ્રયવાળી કથાઓ, અને મહાત્મા રાજેંદ્રોના તથા ઋષિઓના ઇતિહાસો, એમાંથી હું તમને કઇ કથા સંભળાવું ?[૧૪-૧૬]

ઋષિઓ કહે છે:–મહર્ષિ દ્વૈપાયને વર્ણન કરેલાં જે પુરાણને સાંભળીને, દેવો તથા મહર્ષિઓએ પોતપોતાના લોકોમાં વખાણ્યું હતું,[૧૭] તે આખ્યાનોમાં અતિ શ્રેષ્ઠ, વિચિત્ર પદરચનાવાળા પૌષ્યાદિ પર્વોથી યુક્ત, સૂક્ષ્મ અર્થો તથા ન્યાયથી ભરપૂર અને વેદના અર્થોવડે અલંકૃત,[૧૮] એવા ભારત ઇતિહાસની, ગ્રંથના અર્થને અનુરૂપ પદાદિ વ્યુત્પત્તિવાળી, અનેક શાસ્ત્રોથી પુષ્ટ થયેલી, જનમેજય રાજાના સર્પસત્રમાં દ્વૈપાયન વ્યાસની આજ્ઞાથી વૈશંપાયન ઋષિએ યથાર્થ રીતે પ્રસન્નતાથી વર્ણવેલી, ચારે વેદના અર્થોથી ભરેલી, પુણ્યરૂપા અને પાપના ભયને હણનારી, અદ્ભુત કર્મવાળા વ્યાસ ભગવાનની રચેલી પવિત્ર સંહિતા સાંભળવાની અમારી ઇચ્છા છે.[૧૯-૨૧]

સૂત કહે છે:–*સનાતન આદિ પુરુષ, અવ્યક્ત ઈશ્વર, વ્યક્ત (કાર્યરૂપ) બહુ હોતાઓથી યજન કરાએલા તથા ઘણા સામગાયકોથી સ્તુતિ

÷ નૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલાં તત્ત્વના શ્રવણવાળા, અર્થાત્ ઉપનિષદનાં રહસ્યને જાણનારા.

* આ સ્થાનમાં ભૂમિ, બીજ, અંકુર, વૃક્ષ અને ફલની ઉપમા આપી શકાય એવા શુદ્ધ, શબલ, સૂત્ર, વિરાટ્ અને વિષ્ણુ સંજ્ઞક–નિરુપાધિક (બ્રહ્મ), માયોપાધિક (ઈશ્વર), અપંચીકૃત મહાભૂતોપાધિક (હિરણ્યગર્ભ), પંચીકૃત મહાભૂતોપાધિક (વિરાટ્) અને પુરુષાકાર મૂર્તિરૂપ ઉપાધિ વિશિષ્ટ (વિષ્ણુ) એ ચૈતન્યરૂપોનું અનુક્રમે સૂચન છે. જેમ સ્ફટિક સ્વતઃ શુદ્ધ છે, તેમાં હિંગળાનો આશ્રય થતાં રક્તતા આવે છે, તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં માયાના યોગથી ઇશપણું આરોપાય છે. હિંગળાથી લાલ જણાતા સ્ફટિકનું સ્ફટિકપણું તિરોહિત થતાં તે જેમ પદ્મરાગ રૂપથી જણાય છે,

કરાતા હિરણ્યગર્ભ–સૂત્રાત્મા, સદસતથી વિલક્ષણ અને વાસ્તવિક રીતે અસત્ એવું જે જગત્ તે રૂપ તથા કાર્ય–કારણથી પર એવા વિશ્વરૂપ–વિરાટ્; સ્થૂલ સૂક્ષ્મ–જગત્‌ના સ્રષ્ટા, પુરાતન, અત્યંત અવિનાશી, મંગલદાયી, મંગલસ્વરૂપ, ભોગ તથા મોક્ષની આકાંક્ષાવાળાએ આશ્રય કરવા યોગ્ય, યજ્ઞાત્મા, દોષરહિત, શુદ્ધ, ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા અને સ્થાવર–જંગમના ગુરૂ એવા શ્રી હરિને નમસ્કાર કરીને; સર્વ લોકોથી પૂજાતા તથા અદ્ભુત કર્મવાળા એવા મહાત્મા મહર્ષિ ભગવાન્ વ્યાસનું પવિત્ર બ્રહ્માદ્વૈતમત, અનેક ઉપાખ્યાનોથી પુષ્ટ કરીને હું કહું છું.[૨૨-૨૫]

આ ઇતિહાસને પૃથ્વીમાં કેટલાક કવિઓએ કહ્યો છે, સાંપ્રતમાં કેટલાક કહે છે, તેમજ ભવિષ્યમાં પણ કેટલાએક કહેશે.[૨૬] આ મહાજ્ઞાનરૂપ ભારત, ત્રણ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલું છે; અને દ્વિજાતિઓ એને વિસ્તારથી તથા સંક્ષેપથી ધારણ કરે છે.[૨૭] વળી આ મહાભારત વૈદિક તથા લૌકિક સંકેતોથી તથા શુભ શબ્દોથી અલંકૃત છે, વિવિધ છંદો તથા વૃત્તોવડે યુક્ત છે, અને વિદ્વાનોને પ્રિય છે.[૨૮]

જ્યારે વિશેષ વિજ્ઞાનનાં સાધનો ન હતાં, જ્યારે ઈશ્વરોપાધિભૂત વિક્ષેપ શક્તિવાળું માયા સત્વ ન હતું, પણ માત્ર માયાનું આવરણ શક્તિરૂપ તુચ્છ તમજ હતું, ત્યારે જગતનું ઉપાદાનભૂત, એક, અપરિણામી જે કૂટસ્થ વસ્તુ, તે+ બ્રહ્માંડ રૂપ થયું; અર્થાત્ સ્વપ્ન પ્રપંચની પેઠે માયાનાં તુચ્છ ÷તમથીજ કૂટસ્થમાં બ્રહ્માંડ જણાયું.[૨૯]

પછી બ્રાહ્મકલ્પના આદિમાં સ્વેદજ વગેરે ચતુર્વિધ પ્રાણીના ઉપાદાન કારણભૂત એ બ્રહ્માંડમાં નિર્વિકાર, ચૈતન્યરૂપ, સનાતન, અંતર્યામી છતાં દુર્જ્ઞેય, અચિંત્ય, સર્વત્ર સમાનભાવને પામેલાં, અવ્યક્ત, સૂક્ષ્મ કારણરૂપ અને સદસદ્‌પણાંથી અનિર્વચનીય એવાં *બ્રહ્મતત્ત્વે પ્રવેશ કર્યો; એમ શ્રુતિઓ કહે છે.[૩૦-૩૧]

એ ઇંડાંમાંથી મુખ્ય પ્રજાપતિ સર્વ લોકના પિતામહ પ્રભુ +હિરણ્યગર્ભ થયા. આ પ્રમાણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, મનુ, પ્રજાપતિ, પરમેષ્ઠી,[૩૨] પ્રચેતાનો પુત્ર દક્ષ, દક્ષના સાત પુત્રો તથા મરીચિ વગેરે એકવીશ પ્રજાપતિઓ થયા.[૩૩] તેમજ સર્વ ઋષિઓ જેને જાણે છે એવા અપ્રમેય પુરુષની મત્સ્યાવતાર વગેરે પાલન કરનારી વિભૂતિઓ થઇ. વળી વિશ્વેદેવો, આદિત્યો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો,[૩૪] યક્ષો, સાધ્યો, પિશાચો, ગુહ્યકો અને પિતૃઓ થયા. તે પછી શિષ્ટ તથા શ્રેષ્ઠ એવા વિદ્વાન બ્રહ્મર્ષિઓ ઉત્પન્ન થયા.[૩૫] વળી સર્વ ગુણોથી વખણાયલા ઘણા રાજર્ષિઓ તથા જલ, દ્યુલોક (અધિષ્ઠાતા સૂર્ય), પૃથિવી, વાયુ, આકાશ, દિશાઓ (અધિષ્ઠાતા ચંદ્ર),[૩૬] સંવત્સરો, ઋતુઓ, માસો, પક્ષો, દિવસો, રાત્રિઓ અને બીજું યાવત્ લોકોમાં દેખાતું તથા સંભળાતું તે સઘળું એ બ્રહ્માંડથી ક્રમે કરીને ઉત્પન્ન થયું.[૩૭] પુનઃ પ્રલયકાલ આવતાં જે કાંઇ સ્થાવર–જંગમ પ્રાણીઓ આ જગતમાં દેખાય છે તે બધાં સમાઇ જાય છે.[૩૮] જેમ પ્રત્યેક ઋતુ આવતાં તેનાં તે ઋતુ ચિહ્નો અનેક રૂપથી જણાય છે અને ઋતુ જતાં તે ચિહ્નો પુનઃ અદૃશ્ય થાય છે, તેમજ સૃષ્ટિ સમયમાં સૃષ્ટિ પણ §સમાન નામરૂપથી જણાઇને લયકાલમાં પુનઃ વિલાઇ જાય છે.[૩૯] આ પ્રકારે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતાં જેનું અવસાન આવે છે એવું પ્રાણીઓનો સંહાર કરનારૂં આ અનાદિ અનંત કાલચક્ર આ લોકમાં નિત્ય ફર્યા જાય છે.[૪૦]

તેમ ઈશમાં પણ અવિદ્યાના યોગથી સૂત્રાત્મા–હિરણ્યગર્ભપણું આરોપાય છે. જેમ પદ્મરાગ રૂપથી જણાતો સ્ફટિક, ચંદ્રિકામાં મૂકવાથી ઇંદ્રનીલમણિના અધ્યાસને પામે છે, તેમ સૂત્રાત્મામાં પણ અવિદ્યાની દૃઢતાથી વિરાટ્‌પણાનો અધ્યાસ થાય છે. આ અધ્યાસિત્ સર્વ રૂપોમાં ઉત્તરોત્તર કરતાં પૂર્વ પૂર્વ સત્ય છે, અને પરમસત્ય તો આદ્યપુરુષ બ્રહ્મજ છે.

+ तदात्मानं स्वयमकुरुत । सत्यञ्चाभवत् ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મજ સર્વ ભાવરૂપ થયું એમ જણાય છે.

÷ तमसस्तन्महिना जायतैकं ॥ એ શ્રુતિ તમ માત્રથી કૂટસ્થમાં સૃષ્ટિ થયેલી દર્શાવે છે.

* तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ॥ श्रु०

\+ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ॥ श्रु०

§ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ॥ श्रु०

સંક્ષેપમાં દેવોની સૃષ્ટિ તેત્રીશ હજાર તેત્રીશસો અને તેત્રીશની છે.×[૪૧] દિવ (અનેક રૂપથી પ્રકાશતી માયામાં ચિત્ પ્રતિબિંબ–સૂત્રાત્મા)ના બૃહદ્ભાનુ, ચક્ષુરાત્મા, વિભાવસુ, સવિતા, ઋચિક, અર્ક, ભાનુ, આશાવહ અને રવિનામના પુત્રો હતા.[૪૨] ÷વિવસ્વાનના સર્વે પુત્રોમાં મહ્ય મોટો હતો.+ તેનો પુત્ર દેવભ્રાટ્ થયો÷÷ અને તેનો સુભ્રાટ નામનો પુત્ર થયો.§[૪૩] એ સુભ્રાટ્ના પ્રજાવાળા અને બહુશ્રુત એવા દશજ્યોતિ,* શતજ્યોતિ= અને સહસ્રજ્યોતિ નામના ત્રણ પુત્રો થયા.**[૪૪] મહાત્મા દશજ્યોતિના દશહજાર પુત્રો થયા, શતજ્યોતિના તેનાથી દશગણા પુત્રો થયા અને સહસ્રજ્યોતિના તેનાથી પણ દશગણા પુત્રો થયા હતા.ડ તેઓથી આ બ્રાહ્મણવંશ, કુરુવંશ, યદુવંશ, ભરત, યયાતિ અને ઇક્ષ્વાકુ વગેરે રાજર્ષિઓના ઘણા વિસ્તારવાળા વંશો થયા હતા; તથા સ્વેદજ,§§ અંડજ,+ ઉદ્ભિજ્જ† અને જરાયુજ‡ પ્રાણીઓની પણ ઘણી વિસ્તારવાળી સૃષ્ટિ થઇ હતી.[૪૫-૪૭] વળી પ્રાણીઓનાં ગામ નગર કિલ્લાઓ વગેરે નિવાસસ્થાનો, તીર્થક્ષેત્ર. વગેરે પવિત્ર સ્થાનો, ધર્માદિનાં ત્રિવિધ રહસ્યો, વેદો–કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડ, સ્માર્ત–ધર્મ, અર્થ, કામ અને તેનાં પ્રતિપાદક ધર્મશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિવિધ *શાસ્ત્રો તથા લોકોનો નિર્વાહ ચલાવનારાં આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ વગેરેની રચના, આ સર્વ તેઓથી ઉત્પન્ન થયું; અને તે તે બધાંને વ્યાસમુનિએ યોગ સામર્થ્યથી જોયું.[૪૮-૪૯] તેમજ વ્યાખ્યાનોની સાથે ઇતિહાસો તથા વિવિધ શ્રુતિઓ વગેરેને પણ તેમણે જોયાં હતાં. આ સર્વ વિષયોનું અહિં અનુક્રમથી વર્ણન કર્યું છે, અને તે આ ગ્રંથનો પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય વિષય છે.[૫૦]

આ મહાન્ જ્ઞાનને ઋષિએ વિસ્તારથી તથા સંક્ષેપથી વર્ણવ્યું છે, કારણ કે લોકોમાં સંક્ષેપથી તથા વિસ્તારથી ગ્રંથનું અધ્યયન કરવું એ વિદ્વાનોને ઇષ્ટ છે.[૫૧]

કેટલાક બ્રાહ્મણો મહાભારતને '**નારાયણં નમસ્કૃત્ય**' એ પ્રથમ મંત્રથી આરંભ કરીને ભણે છે, કેટલાક આસ્તીકનાં આખ્યાનથી અને કેટલાક વિપ્રો ઉપરિચર વસુનાં ચરિત્રથી ભણવાનો આરંભ કરે છે.[૫૨] કેટલાક વિદ્વાનો આ સંહિતા ઉપર ટીકા કરીને વિવિધ જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે, કેટલાક વ્યાખ્યાન કરવામાં કુશલ હોય છે, અને કેટલાક ગ્રંથને મોંઢે રાખવામાં કુશલ હોય છે.[૫૩] સત્યવતીના પુત્ર વેદવ્યાસે તપ અને બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી સનાતન વેદનો વિસ્તાર કરીને આ પુણ્યરૂપ ઇતિહાસ રચ્યો છે.[૫૪]

ઉત્તમ વ્રતવાળા વિદ્વાન્ બ્રહ્મર્ષિ પરાશરના પુત્ર ભગવાન વ્યાસે આ શ્રેષ્ઠ આખ્યાન પૂરૂં કર્યા પછી વિચાર કર્યો કે, આ ગ્રંથ હું શિષ્યોને કેવી રીતે ભણાવીશ ? દ્વૈપાયન ઋષિની

× આઠવસુ (પૃથ્વી, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, આદિત્ય, દ્યુ, ચંદ્ર અને નક્ષત્ર એ બધાના અભિમાની ચેતન દેવો), અગિયાર રુદ્રો (મન સાથે એકાદશ ઇંદ્રિયોના અભિમાની દેવો), બાર આદિત્યો (બાર માસના અભિમાની દેવો), ઇંદ્ર (મેઘના અભિમાની ચેતન દેવ), પ્રજાપતિ (યજ્ઞાભિમાની દેવ) આ તેત્રીશ મુખ્ય દેવો છે, અને તેમની વિભૂતિરૂપ તેત્રીશ હજાર અને તેત્રીશસો અન્ય દેવો છે, એ બધા સૂત્રાત્માના અવયવરૂપ છે.

÷ સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનાર ચૈતન્ય, અથવા આજાન સિદ્ધ જ્ઞાનવાન્ બ્રહ્મા અથવા સૂર્ય.

+ બુદ્ધિ તત્વાભિમાની મહતત્ત્વ.

÷÷ ઇંદ્રિયોથી શોભનારો અહંકાર.

§ તે તે વિષયોનાં રૂપોથી સ્પષ્ટ પ્રકાશવાવાળું સંકલ્પાત્મક મન–સૂર્યપક્ષમાં પુત્ર શબ્દથી તેનાં કિરણો સમજવાં.

* ધૂમ્ર વગેરે દશ કલાવાળો અગ્નિ.

= હૃદયસ્થાનમાં શત નાડીનો પ્રકાશક ચંદ્ર.

** મુખ્ય નાડી પ્રકાશક સૂર્ય.

ડ સમષ્ટિ મનઃ કલ્પિત અગ્નિ ચંદ્ર અને સૂર્યથી.

§§ પ્રસ્વેદથી થનારા માંકડ વગેરે.

+ ઇંડાંથી થનારાં પક્ષી વગેરે.

† જમીન ભેદી થનારાં વૃક્ષ વગેરે.

‡ પડદાથી વિંટાઈ થનારા મનુષ્યાદિ.

* મીમાંસા, કોકશાસ્ત્ર, કામંદકી નીતિ વગેરે.

આ ચિંતા જાણીને લોકગુરુ બ્રહ્મા પોતે ઋષિને પ્રસન્ન કરવાની તથા લોકોનાં હિતની ઇચ્છાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા.[૫૫-૫૭] બ્રહ્માને આવેલા જોઈને વ્યાસ આશ્ચર્ય પામ્યા અને મુનિમંડલસહિત હાથ જોડી પ્રણામ કરીને ઉભા રહ્યા. પછી તેમને બેસવા આસન આપ્યું.[૫૮] તે ઉત્તમ આસન ઉપર હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્મા બેઠા પછી તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને ભગવાન્ વ્યાસ, તેમના આસન પાસે ઉભા રહ્યા.[૫૯] પછી પરમેષ્ઠિ બ્રહ્માએ બેસવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે તે પવિત્ર હાસ્યવાળા વેદવ્યાસ, પ્રસન્ન થઈને તેમનાં આસનની પાસે બેઠા.[૬૦] પછી એ મહાતેજસ્વી વ્યાસ પરમેષ્ઠિ બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે, " હે ભગવન્ ! મેં માન આપવા યોગ્ય ઉત્તમ કાવ્ય કર્યું છે.[૬૧] હે બ્રહ્મન્ ! એમાં મેં વેદોનું રહસ્ય, સાંગ ઉપનિષદો, વેદોનો વિસ્તાર અને બીજું જે કાંઈ છે તે સર્વનું વર્ણન કરેલું છે;[૬૨] વળી એમાં ઇતિહાસ તથા પુરાણોનો વિસ્તારથી પ્રકાશ; ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપી ત્રિવિધકાલની સ્થિતિ; જરા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ ભાવ અને અભાવનો નિશ્ચય; વિવિધ ધર્મનાં અને આશ્રમોનાં લક્ષણો; ચારે વર્ણોના ધર્મોનું વિધાન; પુરાણોનું સમગ્ર તાત્પર્ય; તપ, બ્રહ્મચર્ય, પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર તથા તારાઓનાં યુગોની સાથે પ્રમાણ; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, શિક્ષા, વૈદક, દાન માહાત્મ્ય, અંતર્યામીનું માહાત્મ્ય, દિવ્ય અને માનુષ જન્મના હેતુઓ, પવિત્ર તીર્થો, દેશો, નદીઓ, પર્વતો, વનો, સમુદ્રો, દિવ્યનગરો, કિલ્લાઓ, સેનાની વ્યૂહરચનાઓ, યુદ્ધકૌશલ્ય, જુદી જુદી ભાષાની રચનાઓ તથા નીતિશાસ્ત્ર એ સર્વનું વર્ણન કરેલું છે; એટલુંજ નહિ પણ એ ગ્રંથમાં સર્વવ્યાપક બ્રહ્મનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે; પરંતુ પૃથ્વીમાં એ ગ્રંથનો લખનાર મને કોઈ મળતો નથી."[૬૩-૭૦]

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ-તમે રહસ્ય જ્ઞાનવાળા છો, તેથી હું તપવડે ઉત્તમ ગણાતા તથા કુલવડે શ્રેષ્ઠ ગણાતા મુનિઓના સમુદાય આગળ તમનેજ અતિ શ્રેષ્ઠ માનુંછું.[૭૧] જન્મથી આરંભીને તમારી વાણી સત્યરૂપ અને વેદવાદિની છે, તે હું જાણુંછું. તમે તમારા ગ્રંથને 'કાવ્ય' કહ્યું તેથી વિશ્વમાં એ કાવ્ય કહેવાશે.[૭૨] જેમ ગૃહસ્થાશ્રમથી બીજા ત્રણ આશ્રમો વધી જાય નહિ, તેમ તમારાં આ કાવ્યથી બીજા કવિઓનાં કાવ્યો વર્ણન વગેરેમાં ચઢિયાતાં થશે નહિ.[૭૩] હે મુનિ ! તમારાં એ કાવ્યને લખવા માટે તમે ગણેશજીનું સ્મરણ કરો.[૭૪]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-ઉપર પ્રમાણે વ્યાસજીને કહીને, બ્રહ્મા પોતાના સ્થાનમાં ગયા. હે નિષ્પાપ ! ત્યારપછી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસે, ગજાનનનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાંની સાથેજ ભક્તના મનોરથને પૂર્ણ કરનારા વિઘ્નહર ગણપતિ, જ્યાં વ્યાસમુનિ બેઠા હતા ત્યાં તેમની આગળ આવી પહોંચ્યા. વ્યાસે તેમને બેસાડયા તથા તેમનું પૂજન કર્યું, અને કહ્યું કેઃ-[૭૫-૭૬] " હે ગણરાજ ! મારાં મનવડે રચેલાં આ ભારતને હું પોતેજ બોલું છું તેના તમે લેખક થાઓ. "[૭૭] આ સાંભળીને વિઘ્નેશ ગણપતિએ કહ્યું કે " જો ગ્રંથ લખતાં મારી કલમ ક્ષણ પણ અટકે નહિ, એમ લખાવવા તમે તૈયાર હો તો હું ભારતનો લેખક થાઉં. "[૭૮] ત્યારે વ્યાસે ગણપતિને કહ્યું કેઃ-" હું જે કહું તેનો અર્થ સમજ્યા વિના તમારે કદાપિ લખવું નહિ." પછી 'ૐ' (હું તેમ કરીશ) એમ કહીને, ગણેશજી ભારતના લેખક થયા.[૭૯]

તે પછી વ્યાસમુનિ કુતૂહલથી ગ્રંથની સહસા ન સમજાય તેવી ગૂઢરચના કરવા લાગ્યા. જેને માટે દ્વૈપાયન વ્યાસે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું છે કેઃ-[૮૦] " ભારતના આઠ હજાર અને આઠસો શ્લોકોને હું પોતે જાણુંછું, શુક જાણે છે, અને સંજય જાણે છે કે નથી જાણતો તે સંશયજ છે. "[૮૧] હે મુનિ ! એ (કૂટ) શ્લોકોમાં રહેલા ગૂઢાર્થ, એવા ગુંથેલા છે કે અર્થ અન્ય હોય અને ભાસ જુદોજ થાય છે; જેથી તે શ્લોકો શબ્દ પ્રમાણનો આશ્રય કરતાં

પણ અદ્યાપિ સ્પષ્ટ થતા નથી.[૮૨] અહો, સર્વજ્ઞ એવા ગણેશજી પણ એ શ્લોકોનો ક્ષણભર વિચાર કરતા બેસતા હતા, એટલામાં વ્યાસજી બીજા ઘણા શ્લોકો રચી રાખતા હતા.[૮૩]

આ પ્રમાણે વ્યાસમુનિએ, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી અંધ થયેલા જે લોકો સંસારમાં અથડાતા હતા, તેઓનાં નેત્ર જ્ઞાનાંજનની શળીથી ઉઘાડવા માટે આ ગ્રંથ કર્યો છે.[૮૪] ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું જેમાં સંક્ષેપથી તથા વિસ્તારથી વર્ણન છે, એવા ભારતરૂપી સૂર્યવડે મનુષ્યોના અંધકારનો નાશ કર્યો છે.[૮૫] ભારત-પુરાણરૂપી પૂર્ણ ચંદ્રવડે શ્રુતિરૂપી ચંદ્રિકાનો પ્રકાશ કરીને મનુષ્યોની બુદ્ધિરૂપી કુમુદનો વિકાસ કર્યો છે.[૮૬] મોહરૂપી આવરણને નિવૃત્ત કરનારા આ ઇતિહાસરૂપી ઝળહળતા દીપકે લોકોનાં અંતઃકરણરૂપી અંતર્ગૃહમાં સારી રીતે પ્રકાશ કર્યો છે.[૮૭] આ ભારતરૂપી એક વૃક્ષ છે, સંગ્રહાધ્યાય તેનું બીજ છે, પૌલોમપર્વ અને આસ્તીકપર્વ તેનું મૂળ છે, સંભવપર્વ તેની ડાળીનો વિસ્તાર છે, સભાપર્વ અને વન-પર્વ એ વૃક્ષ ઉપર રહેલા પક્ષીના માળા છે,[૮૮] અરણીપર્વ તેનું રૂપ છે, વિરાટ્ અને ઉદ્યોગ-પર્વ તેનો સાર છે, ભીષ્મપર્વ તેની મહા શાખા છે, દ્રોણપર્વ તેનાં પાંદડાં છે,[૮૯] કર્ણપર્વ તેનાં શ્વેત પુષ્પો છે, શલ્યપર્વ તેનો સુગંધ છે, સ્ત્રી-પર્વ અને ઐષીકપર્વ તેની વિશ્રામ છાયા છે, શાંતિપર્વ તેનું મહાન્ ફળ છે,[૯૦] અશ્વમેધપર્વ તેનો અમૃતરસ છે, આશ્રમવાસિકપર્વ તેનો ચોતરો છે, મૌસલપર્વરૂપી તેના ડાળીના છેડા છે અને શિષ્ટ બ્રાહ્મણરૂપી પક્ષીઓએ એ વૃક્ષનું સેવન કરેલું છે.[૯૧] જેમ સર્વભૂતોની આજી-વિકાનું સાધન મેઘ છે, તેમ આ મહાભારતરૂપી વૃક્ષ, સર્વ મુખ્ય કવિઓની અક્ષય આજિવિ-કાનું સાધન થશે; અર્થાત્ સર્વ કવિઓને જોઇતા વિષયો એમાંથી પ્રાપ્ત થશે.[૯૨]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–હવે હું તે ભારતવૃક્ષનાં સ્વાદિષ્ટ તથા પવિત્ર રસથી ભરેલાં અને અ-વિનાશી એવાં પુષ્પ તથા ફળરૂપ ધર્મ અને મોક્ષના ઉદયનું વર્ણન કરૂં છું કે જેનો દેવો પણ નાશ કરી શકતા નથી.[૯૩] પૂર્વે માતા સત્યવતી અને ધર્માત્મા તથા બુદ્ધિમાન્ એવા ગંગાના પુત્ર ભીષ્મની આજ્ઞાથી, વિચિત્ર-વીર્યની અંબિકા વગેરે સ્ત્રીઓમાં, વીર્યવાન કૃષ્ણ-દ્વૈપાયને ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર નામના અગ્નિ જેવા ત્રણ કુરુવંશીય પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા.[૯૪-૯૫] પછી બુદ્ધિમાન વ્યાસ તપ કરવાને પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા. તે ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેને ત્યાં પુત્ર પૌત્રાદિ થયા–વૃદ્ધિ પામ્યા–અને પરમગતિ પામ્યા–મૃત્યુ પામ્યા.[૯૬] તે પછી મહાઋષિ વ્યાસે આ મનુષ્યલોકમાં મહા-ભારત કહ્યું હતું. જનમેજય રાજા અને બીજા હજારો બ્રાહ્મણોના પૂછવા ઉપરથી, વ્યાસે પો-તાની પાસે બેઠેલા શિષ્ય વૈશંપાયનને ભારત સંભળાવવા આજ્ઞા કરી, એટલે વૈશંપાયને, યજ્ઞ–કર્મના અવકાશની વખતે વારંવાર ઋષિઓ તથા રાજાની પ્રેરણાથી સભાસદોની પાસે બેસીને આ મહાભારત સંભળાવ્યું હતું.[૯૭-૯૯] જે ભાર-તમાં કુરુવંશનો વિસ્તાર, ગાંધારીની ધર્મશીલતા, વિદુરની બુદ્ધિ, કુંતીનું ધૈર્ય, વાસુદેવનું માહા-ત્મ્ય, પાંડવોનું સત્ય અને દુર્યોધનાદિની દુષ્ટતા એ સર્વ ભગવાન્ દ્વૈપાયનઋષિએ સારી રીતે વર્ણવ્યું છે. ઉત્તમ એવું આદ્યભારત, પુણ્ય-કર્મવાળા લોકોનાં ઉપાખ્યાનોની સાથે એક લાખ શ્લોકનું થાય છે, એમ જાણવું, અને ઉપાખ્યાનો વિના ચોવીશ હજાર શ્લોકની ભારત-સંહિતા વ્યાસમુનિએ રચી છે, જેને વિદ્વાનો ભારત કહે છે. તે પછી મુનિએ સંક્ષેપમાં પર્વો સહિત વૃત્તાંતોનો અનુક્રમણિકાધ્યાય, દોઢસો શ્લોકનો કર્યો છે. દ્વૈપાયન વ્યાસે પ્રથમ આ મહાભારત પોતાના પુત્ર શુકદેવને ભણાવ્યું હતું,[૧૦૦-૧૦૪] અને ત્યારપછી તે સમર્થ મુનિએ અન્ય યોગ્ય શિષ્યોને પણ તે ભણાવ્યું હતું. વળી વ્યાસે સાઠ લાખ શ્લોકની એક બીજી ભારત-સંહિતા કરી હતી.[૫] તેમાંથી ત્રીશ લાખ શ્લોકો દેવલોકમાં રહ્યા, પંદર લાખ શ્લોકો પિતૃલો-કમાં રહ્યા, ચૌદ લાખ શ્લોકો ગંધર્વલોકમાં રહ્યા,[૬] એટલે આ મનુષ્યલોકમાં એક લાખ

શ્લોકોનુંજ ભારત રહ્યું છે. એ શ્લોકો નારદ મુનિએ દેવલોકને, અસિત દેવલમુનિએ પિતૃલોકને,[૭] તથા શુકદેવે ગંધર્વ, યક્ષ અને રાક્ષસોને સંભળાવ્યા હતા;[૮] અને આ મનુષ્યલોકમાં સર્વ વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વ્યાસના ધર્માત્મા શિષ્ય વૈશંપાયને સંભળાવ્યા હતા. તે એક લાખ શ્લોકનું ભારત હું તમારી આગળ કહું છું તેજ છે, એમ તમે જાણો.[૯]

કર્ણ જેનું થડ છે, શકુનિ જેની ડાળી છે, દુઃશાસન જેનાં ફલ-પુષ્પની સમૃદ્ધિ છે, અને મનનો નિગ્રહ કરવામાં અસમર્થ એવો ધૃતરાષ્ટ્ર* રાજા જેનું મૂળ છે, એવું એક ક્રોધ, દ્વેષ તથા ઈર્ષ્યામય દુર્યોધનરૂપી વૃક્ષ છે.[૧૧૦]

અર્જુન જેનું થડ છે, ભીમસેન જેની ડાળી છે, માદ્રીના પુત્રો જેનાં પુષ્પ-ફળની સમૃદ્ધિ છે, અને શ્રીકૃષ્ણ, વેદ તથા બ્રાહ્મણો જેનાં મૂળિયાં છે એવું બીજું યુધિષ્ઠિરરૂપી ધર્મમય+ વૃક્ષ છે.[૧૧]

પાંડુરાજા બુદ્ધિ અને પરાક્રમવડે અનેક દેશો જીતીને, મૃગયામાં પ્રીતિવાળા હોવાથી મુનિઓની સાથે અરણ્યમાં રહેતા હતા.[૧૨] ત્યાં મૃગરૂપ ધારી ઋષિને સંગસમયે મારવાથી 'તમે પણ એજ પ્રસંગમાં મરણ પામશો' એવી શાપરૂપી મહાન આપત્તિને પામ્યા હતા. તેમ છતાં જન્મથી આરંભીને પાંડવો સંબંધી જાત-કર્માદિ સંસ્કારરૂપી શીલરક્ષણ ત્યાંજ થયું હતું.[૧૩] (શાપ તથા પુત્રોની ઉત્પત્તિ એ બે વિરૂદ્ધ નથી, કારણ કે) 'આપત્તિસમયમાં સ્ત્રીઓએ સંતતિને માટે શ્રેષ્ઠ પુરુષની પ્રાર્થના કરવી' એ આપદ્ધર્મનો સ્વીકાર કરીને, કુંતી તથા માદ્રીએ દુર્વાસાની મંત્રવિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો હતો; એટલે ધર્મ, વાયુ, ઈંદ્ર તથા અશ્વિનીકુમારો રાણીઓની પાસે ગર્ભાધાન કરવા આવ્યા; અને તેઓએ રાણીઓમાં પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.[૧૪] જ્યારે તેઓ પવિત્ર અરણ્યોમાં તથા મહાત્માઓના આશ્રમોમાં માતાનાં રક્ષણ હેઠળ, તપસ્વીઓની સાથે રહીને મોટા થયા;[૧૫] ત્યારે જટાધારી અને યોગ્યતાવાળા તે બ્રહ્મચારી બાલકોને, ઋષિઓ પોતે ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેર લઈ આવ્યા.[૧૬] ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેને એ ઋષિઓએ કહ્યું કે, "આ તમારા પુત્રો, ભાઈઓ, શિષ્યો તથા સંબંધીઓ છે, એ પાંડુના પુત્રો છે." એમ કહીને મુનિઓ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઇ ગયા.[૧૭]

તે વખતે ઋષિઓએ ઓળખાવેલા પાંડવોને જોઇને, કૌરવો તથા નગરના સભ્ય પુરુષો, હર્ષથી મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યા.[૧૮] કેટલાક સંશયથી કહેવા લાગ્યા કે, 'આ પાંડુ રાજાના પુત્રો ન હોય,' ત્યારે બીજા કેટલાક તેમનાજ પુત્રો છે, એમ કહેવા લાગ્યા; વળી બીજા કહેવા લાગ્યા કે, પાંડુરાજા તો લાંબા સમયથી મરણ પામ્યા છે તો આ બાલક પુત્રો તેમના ક્યાંથી હોય ?[૧૯] તે વખતે ચોતરફ લોકોની વાણી સંભળાવા લાગી કે, "એઓ ભલે આવ્યા; આપણે આજે પાંડુની સંતતિને જોઇએ છીએ તે સર્વથા આપણાં મોટાં ભાગ્ય છે." આવી પુરજનોની વાણી સાંભળીને પાંડવો પણ બોલ્યા કે, "અમે તમારી પાસે આવ્યા તે ઠીક થયું." એ વાણીને પણ સૌએ સાંભળી.[૧૨૦] તે શબ્દ શાંત પડયા પછી, અંતર્હિત રહેલાં ભૂતોનો, સર્વ દિશાઓને ગજાવી

---

* ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએજ પુત્રસ્નેહથી અંધ બનીને દુર્યોધનને અવકાશ આપ્યો અને તેથી તે દૃઢમૂલ થયો હતો. જો ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુર વગેરેનાં-વચનથી બાલ્યવયમાંજ તેનો ત્યાગ કર્યો હોત તો, ઝેર, અગ્નિ, દ્રૌપદીના કેશનું આકર્ષણ વગેરે નિમિત્તથી થયેલો કુલક્ષય થાત નહિ. એ વૃક્ષનો બોધક અર્થઃ-દૃઢ અજ્ઞાનરૂપી મૂલવાળું દીનતારૂપી વૃક્ષ, જેનાં ક્રોધ, લોભ વગેરે થડ, હિંસા, ચોરી વગેરે ડાળીઓ અને વધ, બંધન, નરક વગેરે પુષ્પ છે; એ દૈન્યવૃક્ષનો ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છતા પુરુષાર્થીએ મૂળરૂપી અજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ કરી એ વૃક્ષનો નાશ કરવો એ સૂચન છે.

\+ વેદોના તથા બ્રાહ્મણોના ભક્તે સંપાદન કરેલું વેદોક્ત યોગાદિ ધર્મરૂપ વૃક્ષ છે. અહિંસા, સત્ય વગેરે તેનો થડ છે, ધારણા, ધ્યાન વગેરે તેની ડાળીઓ છે, અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારરૂપી તેનું ફળ છે. આ ધર્મવૃક્ષ, પુરુષાર્થની કામનાવાળા પુરુષે ભગવદારાધનાના બળથી સંપાદન કરવું, એ સૂચવ્યું છે.

મૂકતો, તુમુલ શબ્દ થયો કે, “ એઓ પાંડુના પુત્રો છે. ”[૨૧] વળી પાંડવોનો નગરમાં પ્રવેશ થયો તે વખતે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ, શુભ ગંધવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો અને શંખ તથા દુંદુભિના નાદો થવા લાગ્યા, તેથી સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું;[૨૨] અને ત્યાં પાંડવોના ઉપર પ્રીતિથી તથા હર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલો નગરવાસીજનોનો ગગનમંડલમાં પહોંચે તેવો, પાંડવોની કીર્તિને વધારનારો મહાન શબ્દ થયો.[૨૩]

તે પછી પાંડવો, સર્વ વેદ તથા વિવિધ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને, હસ્તિનાપુરમાં નિર્ભય થઇ માનપૂર્વક રહેવા લાગ્યા.[૨૪] યુધિષ્ઠિરના *શૌચથી, ભીમસેનનાં ધૈર્યથી, અર્જુનનાં પરાક્રમથી અને નકુલ તથા સહદેવના વિનય, વડીલોની સેવા અને સહનશક્તિથી પ્રધાનમંડલ અને સર્વ નાગરિક લોકો પ્રસન્ન થયા; એટલુંજ નહિ પણ તેમના ગુણ તથા શૌર્યથી સંતોષ પામ્યા.[૨૫-૨૬] તે પછી રાજાઓના સમૂહમાં બીજાથી ન થાય તેવું કાર્ય (મત્સ્યવેધ) કરીને અર્જુને, પોતેજ પતિને પસંદ કરીને વરનારી કન્યા દ્રૌપદીને મેળવી.[૨૭] ત્યારથી આરંભીને અર્જુન આ લોકમાં સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં માન આપવા યોગ્ય તથા સંગ્રામમાં સૂર્યની પેઠે દુષ્પ્રેક્ષ્ય થઇ પડયો.[૨૮] તે પછી અર્જુને છુટા છુટા સર્વ રાજાઓને તથા એકઠા મળેલા અનેક રાજાઓને જિતીને યુધિષ્ઠિર રાજાને રાજસૂય નામના મહાયજ્ઞની તૈયારી કરી આપી.[૨૯] બળવડે ગર્વિત થયેલા જરાસંધ તથા શિશુપાલને ભીમ તથા કૃષ્ણને હાથે મરાવીને અન્ન તથા દક્ષિણા વગેરે સર્વ ગુણથી સંપન્ન એવો રાજસૂય નામનો મહાયજ્ઞ, વાસુદેવની નીતિ અને ભીમસેન તથા અર્જુનનાં બળથી યુધિષ્ઠિર રાજાએ કર્યો.[૧૩૦-૧૩૧]

એ યજ્ઞમાં ભેટ-સત્કાર લેવા દુર્યોધનને નિમ્યો હતો. તેની આગળ ઠેકઠેકાણેના રાજાઓ તરફથી મણિ, સુવર્ણ, રત્નો, ગાયો, હાથીઓ, ઘોડા, વિચિત્ર વસ્ત્રો, શેલાં, સાડીઓ, પિતાંબરો, ઉત્તમ શાલજોટા, મૃગચર્મો, રંકુ જાતના મૃગનાં રૂવાંટાંથી બનાવેલા ગાલીચાઓ, વગેરે ઉપહારો આવ્યા હતા.[૩૩] આવી પાંડવોની વૃદ્ધિ પામેલી લક્ષ્મીને જોઇને, દુર્યોધનને ઈર્ષ્યાજન્ય મહાન ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.[૩૪] વળી મયનામના દાનવે પાંડવોને અદ્‌ભુત રચનાવાળી, વિમાનના જેવી સુંદર સભા કરી આપી હતી, તે સભાને જોઇને તે બળી ઉઠયો.[૩૫] વળી તે સભામાં જલને ઠેકાણે સ્થલની, સ્થલને ઠેકાણે જલની અને દ્વાર ન હોય ત્યાં દ્વારની ભ્રાંતિ થવાથી દુર્યોધન અથડાવા લાગ્યો. તે વખતે ભીમસેને વાસુદેવની સમક્ષ એક ગામડીયાની પેઠે તેની મશ્કરી કરી.[૩૬] એ કારણોથી વિવિધ પ્રકારના ભોગો તથા વિવિધ રત્નોનો ભોગ ભોગવતાં પણ દુર્યોધન સુકાય છે અને ફીકો પડતો જાય છે, એમ તેનાં માણસોએ ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવ્યું.[૩૭] એ જાણીને પુત્ર ઉપર પ્રીતિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રે તેને દ્યૂત રમવા માટે સંમતિ આપી. આ વાત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણને મહાન્ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.[૩૮] જો કે તે બહુ પ્રસન્ન થયા નહિ, તોપણ પોતાને ભીષ્મ, વિદુર, દ્રોણ તથા શરદ્વાનના પુત્ર કૃપાચાર્યને ન ગણકારી પ્રવર્તનારાં તુમુલ યુદ્ધમાં, પરસ્પર ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરવો હતો, તેથી તેમણે એ વિવાદોને, ઠીક થાય છે એમ માની લીધા અને દ્યૂતાદિ વિવિધ ભયંકર અન્યાયોને પણ થવા દીધા.[૧૪૦] યુદ્ધમાં પાંડવો જય મેળવતા હતા એ મહાન અપ્રિય વાત સાંભળીને, તેમજ દુર્યોધન, કર્ણ અને શકુનિનો ‘પ્રાણ જતાં પણ અર્ધું રાજ્ય આપવું નહિ’ એવો અભિપ્રાય જાણીને,[૪૧] બહુવાર વિચાર કર્યો પછી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા સંજયને કહેવા લાગ્યા કે,

હે સંજય ! હું જે કહું તે બધું તું સાંભળ, મારાં પ્રજ્ઞાચક્ષુપણાને તું દોષ આપવા યોગ્ય નથી,[૪૨] કેમકે તું વિદ્વાન, વિદ્વન્માન્ય, ધારણાશક્તિવાળો અને બુદ્ધિમાન છે. આ યુદ્ધ કરવામાં મારી સંમતિ ન હતી તેમ કુલનો ક્ષય થવામાં હું રાજી નથી.[૪૩]

* આચારનો અત્યાગ, અનિંદિત જનોનો સંબંધ અને સદાચારમાં સ્થિતિ, એ શૌચ કહેવાય છે.

પાંડવો અને મારા પુત્રોમાં મને ભેદભાવ નથી, પરંતુ ક્રોધને આધીન થયેલા મારા પુત્રો, મારી વૃદ્ધની અવગણના કરે છે,[૪૪] અને હું અંધ હોવાથી દીન બનીને પુત્રપ્રીતિથી તે સર્વ સહન કરૂંછું. અલ્પ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનને મોહથી મૂઢ થતો જોઇને હું પણ મૂઢ થાઉંછું.[૪૫] રાજસૂયયજ્ઞમાં મહાતેજસ્વી પાંડવોની લક્ષ્મી જોઇને, તેમજ સભામાં ચઢતી વખતે અને તેને જોતી વખતે પોતાની મશ્કરી થઇ તેથી,[૪૬] દુર્યોધન ક્રોધે ભરાયો હતો; પરંતુ પોતે પાંડવોને યુદ્ધમાં જિતવા અશક્ત હોવાથી, ક્ષત્રિય છતાં ઉત્તમ સમૃદ્ધિ મેળવવામાં નિરુત્સાહ થયો;[૪૭] એટલે તેણે શકુનિ જોડે મળીને કપટદ્યૂત રમવાનો વિચાર કર્યો. હે સંજય ! એ દ્યૂતમંત્રણાની પહેલાં અને પછી, જયની આશાને રોકનારૂં જે જે કંઇ થયું અને મેં જાણ્યું, તે તું સાંભળ.[૪૮]

હે સૂતપુત્ર ! મારાં બુદ્ધિયુક્ત વાક્યોને યથાર્થ રીતે સાંભળીને, તું મને પ્રજ્ઞાચક્ષુ જાણીશ.[૪૯] *જ્યારે અર્જુને ધનુષ ચઢાવી અદ્ભુત નિશાન વિંધીને પૃથ્વીપર પાડયું અને સર્વ રાજાઓના જોતાં દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરી એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૦] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે મધુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી સુભદ્રાનું બળાત્કારથી હરણ કરીને અર્જુન તેની સાથે દ્વારકામાં પરણ્યો, તોપણ વૃષ્ણિવંશના બે વીરો (બલદેવ તથા કૃષ્ણ) તે સંબંધી રોષ ન રાખતાં ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૧] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વરસાદ વરસાવતા ઇંદ્રને, દિવ્ય શરોવડે અર્જુને રોકી દીધો અને અગ્નિને ખાંડવવન બાળવા આપીને તૃપ્ત કર્યો ત્યારથી, હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૨] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કુંતીની સાથે પાંચે પાંડવો લાક્ષાગૃહથી મુક્ત થયા અને પાંડવોની કાર્યસિદ્ધિમાં વિદુર સામિલ છે, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૩] હે સંજય ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે રંગભૂમિમાં લક્ષ્ય ભેદીને અર્જુને દ્રૌપદીને મેળવી અને શૂરવીર પંચાલોનો પાંડવોને સંબંધ થયો છે, ત્યારથી હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૪] જ્યારે ક્ષત્રિયોમાં દેદીપ્યમાન જણાતા મગધદેશના મહારાજા જરાસંધને ત્યાં જઈ ભીમસેને તેને માત્ર બાહુના બળથીજ મારી નાખ્યો એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૫] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે દિગ્વિજયમાં પાંડુના પુત્રોએ રાજાઓને બળથીજ જિત્યા હતા અને રાજસૂય નામનો મહાયજ્ઞ કર્યો ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૬] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે રજસ્વલા, એક વસ્ત્રવાળી, અશ્રુથી ગદ્ગદિત કંઠવાળી, દુઃખી થયેલી દ્રૌપદીને નાથવાળી છતાં અનાથની પેઠે સભામાં આણી ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૭] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે સભામાં મંદબુદ્ધિવાળા ધૂર્ત દુઃશાસને દ્રૌપદીનું વસ્ત્ર ખેંચી કાઢીને તેનો ઢગ કર્યો, પરંતુ વસ્ત્રનો પાર આવ્યો નહિ, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૮] જ્યારે દ્યૂતક્રીડામાં શકુનિએ હરાવેલા અને રાજ્ય વિનાના થઇ ગયેલા યુધિષ્ઠિરની પાછળ અતુલ્ય બળવાળા તેના ભાઇઓ પણ વનમાં ગયા, એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫૯] જ્યારે મોટા ભાઇ ઉપર પ્રીતિ હોવાથી કલેશ પામતા ધર્માત્મા પાંડવોની વનમાં જતી વખતની વિવિધ ચેષ્ટાઓ મેં સાંભળી, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી ![૬૦] જ્યારે વનમાં રહેલા ધર્મરાજાની પાછળ, વિદ્યાગ્રહણ કરતી વખતનાં બ્રહ્મચર્યવ્રતને જેમણે સમાપ્ત કરેલાં એવા

* કોઇ પણ નિમિત્તથી 'સ્થાલી પુલાક' ન્યાય (ભરી તપેલીમાં દાણો ચાંપવા)ની પેઠે, સામાનું બલ પોતાના બલથી અધિક છે, એવો નિશ્ચય થતાં પ્રાકૃતજનો પણ અધિક બલવાન સાથે વિરોધ કરતા નથી, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તો જયની આશાને હણનારાં અનેક નિમિત્તો જોતાં પણ જયની આશા છોડી શક્યા નહિ. અહો ! મોહનું મહાત્મ્ય ! એ વર્ણવે છે, તેની સાથે ભારતના વૃત્તાંતોનો પણ સંગ્રહ કરે છે.

હજારો સ્નાતકો અને ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરનારા હજારો મહાત્મા બ્રાહ્મણો ગયા, એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી, હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૬૧] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ભિલ્લનું રૂપ લઈને આવેલા દેવના દેવ શંકરને, યુદ્ધમાં પ્રસન્ન કરી, અર્જુને મહાન્ પાશુપતાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૬૨] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય એવો ધનંજય સ્વર્ગમાં રહીને ઇંદ્રની પાસે દિવ્યાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૬૩] જ્યારે દેવોથી પણ ન જિતાય એવા વરદાનથી ગર્વિત થયેલા પૌલોમ અને કાલકેય નામના દૈત્યોને અર્જુને જિત્યા, એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૬૪] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શત્રુઓનો નાશ કરનાર કિરીટધારી અર્જુન અસુરોના વધને માટે ગયો હતો અને ત્યાં કૃતાર્થ થઈને ઇંદ્રલોકથી પાછો આવ્યો છે, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી ![૬૫] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે મનુષ્યોથી જઈ ન શકાય એવા પ્રદેશમાં જઈને ભીમ અને બીજા પાંડવો કુબેરની સાથે મળ્યા, ત્યારથી હે સંજય ! હું જયની આશા રાખતો નથી.[૬૬] જ્યારે કર્ણની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલનારા મારા પુત્રો ઘોષયાત્રાએ ગયા હતા, ત્યાં ગંધર્વોએ તેમને બાંધ્યા અને અર્જુને તેમને ગંધર્વોથી છોડાવ્યા, એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૬૭] હે સૂત ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે સાક્ષાત્ ધર્મરાજા યક્ષનું રૂપ ધારણ કરીને યુધિષ્ઠિરને મળ્યા અને તેમણે કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછયા, તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો યુધિષ્ઠિરે આપ્યા, ત્યારથી હે સંજય ! હું જયની આશા રાખતો નથી.[૬૮] જ્યારે વિરાટના રાજ્યમાં દ્રૌપદીની સાથે પાંડવો ગુપ્તરૂપથી રહ્યા, છતાં તેમને મારા પુત્રો ઓળખી શક્યા નહિ, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૬૯] હે સંજય ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વિરાટ નગરમાં નિવાસ કરતા મહાત્મા અર્જુને એકલાએજ રથમાં બેસીને મારા વરિષ્ઠ યોદ્ધાઓને નસાડી દીધા ત્યારથી હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૭૦] જ્યારે મત્સ્યદેશના રાજા વિરાટે, પોતાની પુત્રી ઉત્તરા સત્કારપૂર્વક અર્જુનને આપી અને તેને અર્જુને પોતાના પુત્રને માટે ગ્રહણ કરી, એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૭૧]

જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે જિતી લીધેલા, નિર્ધન થયેલા, વનમાં કાઢી મૂકેલા અને સ્વજનથી છૂટા પડેલા એવાં યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં પણ સાત અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ છે, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૭૨] જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે આ પૃથિવી જેમનું એક પગલું થાય છે, એવા મધુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ, સર્વાત્મભાવથી પાંડવોના પક્ષમાં છે, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૭૩]

જ્યારથી મેં નારદનું બોલવું સાંભળ્યું કે “ કૃષ્ણ તથા અર્જુન, નર તથા નારાયણ છે, અને તેમને બ્રહ્મલોકમાં મેં સારી રીતે જોયા હતા, ” ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૭૪] જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ લોકોનાં હિતને માટે કૌરવોને શાંત કરવા આવ્યા હતા અને તેમણે સમજાવવા માંડયા પણ કૌરવો સમજ્યા નહિ, અને શ્રીકૃષ્ણ, એમ ને એમ પાછા ગયા, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૭૫] જ્યારે કર્ણ અને દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરવા ઠરાવ કર્યો અને તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે વિશ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! મેં વિજયની આશા રાખી નથી.[૭૬] જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે વાસુદેવ હસ્તિનાપુરથી પાછા જવા નિકળ્યા, તે વખતે દીન બનેલી કુંતી એકલી શ્રીકૃષ્ણની આગળ આવીને ઉભી રહી અને શ્રીકૃષ્ણે તેનું સાંત્વન કર્યું, ત્યારથી હે સંજય ! મને વિજયની આશા રહી નથી.[૭૭] જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ તથા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ પાંડવોના મંત્રી (સલાહકાર) થયા છે અને દ્રોણગુરુ પાંડવોને

આશીર્વાદ આપે છે, એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૭૮] જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે 'તમે યુદ્ધ કરતા હશો ત્યાંસુધી હું લડીશ નહિ' એવું ભીષ્મને કહી કર્ણ સેના છોડીને ચાલ્યો ગયો, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૭૯] જ્યારે વાસુદેવ, અર્જુન અને અપ્રમેય ગાંડિવ ધનુષ, એ ત્રણે ઉગ્ર વીર્યવાળાં એક સ્થાનમાં એકઠાં મળ્યાં છે એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮૦] જ્યારે અર્જુન યુદ્ધમાં મોહવશ થઈને રથની સમીપમાં ઉભો રહી ખેદ કરતો હતો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના શરીરમાં સર્વલોક બતાવ્યા, એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮૧] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શત્રુનો નાશ કરનારા ભીષ્મ પિતામહ, યુદ્ધમાં પ્રતિદિન દશ હજાર યોદ્ધાઓને હણતા હતા છતાં સામા પક્ષનો કોઈ પ્રસિદ્ધ યોદ્ધા હણાયો નહિ, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮૨] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ધર્માત્મા ગંગાના પુત્ર ભીષ્મે પોતાના મૃત્યુનું દ્વાર પોતે બતાવ્યું અને પાંડવોએ ખુશી થઈને તે પ્રમાણે તેમનું મૃત્યુ કર્યું, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮૩] હે સંજય! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે યુદ્ધમાં ગાંજ્યા નહિ જાય તેવા અત્યંત શૂરા ભીષ્મને, અર્જુને શિખંડીને આગળ રાખીને હણ્યા ત્યારથી હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮૪] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વૃદ્ધ છતાં વીર એવા ભીષ્મપિતામહ સોમક વંશના યોદ્ધામાંથી થોડાનેજ બાકી રાખીને વિચિત્ર પિચ્છવાળાં બાણોથી વિંધાઈ બાણશય્યામાં સૂતા છે. ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮૫] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે બાણશય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મે પોતાને પાણી પાવા માટે અર્જુનને કહ્યું ત્યારે ભૂમિ ભેદીને અર્જુને જલ કાઢી ભીષ્મને તૃપ્ત કર્યા ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮૬] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વાયુ, ચંદ્ર તથા સૂર્ય પાંડવોના જયને માટે અનુકૂલ થયા છે અને આપણને કુતરાં, વાનર વગેરે પશુઓ પણ બીવરાવે છે ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮૭] જ્યારે વિચિત્ર યુદ્ધ કરનાર દ્રોણાચાર્ય, વિવિધ અસ્ત્રકળાને પ્રકટ કરતા હતા, પરંતુ અતિ શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોને હણતા નથી એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮૮] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અમારા મહારથી સંશપ્તક યોદ્ધાઓ અર્જુનને હણવાની ઈચ્છાથી લડવા ઉભા હતા, તેમને અર્જુને મારી નાખ્યા, ત્યારથી હે સંજય! હું જીતવાની આશા રાખતો નથી.[૮૯] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અન્યથી ભેદાય નહિ એવો વ્યૂહ કે જેનું ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણગુરુ શસ્ત્ર લઈને રક્ષણ કરતા હતા, એ વ્યૂહ ભેદીને વીર અભિમન્યુએ એકલાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૯૦] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અર્જુનને હણવા અસમર્થ એવા અમારા મહારથ યોદ્ધાઓએ બાલક અભિમન્યુને ચોમેરથી ઘેરી લઈને મારી નાખ્યો અને સૌ ખુશી થયા, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૯૧] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અભિમન્યુને મારીને હર્ષથી મૂઢ થયેલા કૌરવો કોલાહલ કરતા હતા, તે સાંભળીને ક્રોધાતુર થઈ અર્જુને જયદ્રથને હણવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૯૨] જ્યારે જયદ્રથના વધને માટે અર્જુને સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી અને શત્રુઓના મધ્યમાં તે પૂર્ણ કરી, એમ સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૯૩] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અર્જુનના ઘોડા થાકી ગયા હતા, ત્યારે તેને છોડીને પાણી પાઈ, શ્રમ મુક્ત કરી, પાછા જોડીને વાસુદેવ આગળ વધ્યા, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૯૪] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે પોતાના ઘોડા થાકી ગયા, તે વખતે અર્જુને રથની પાસે ઉભા રહીને લડતાં સર્વ યોદ્ધાઓને રોકી રાખ્યા, ત્યારથી હે સંજય! મેં વિજયની આશા

રાખી નથી.[૯૫] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે હસ્તિસેનાથી દુઃસહ એવી દ્રોણગુરુની સેનાને મથન કરીને, યુદ્ધ કરતો સાત્યકિ જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન હતા ત્યાં જઇ પહોંચ્યો, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૯૬] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કર્ણે પોતાને કબજે આવેલા વીર ભીમસેનને, વચનથી તિરસ્કાર કરીને તથા ધનુષનું અગ્ર ભોંકીનેજ જતો કર્યો, ત્યારથી હે સંજય ! મેં વિજયની આશા રાખી નથી.[૯૭] જ્યારે દ્રોણ, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, અશ્વત્થામા અને શૂરા મદ્રરાજે, જયદ્રથને અર્જુને માર્યો તે સહન કરી લીધું એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૯૮] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ઇંદ્રે કર્ણને આપેલી દિવ્યશક્તિ, શ્રીકૃષ્ણે ઘોર રૂપવાળા ઘટોત્કચ રાક્ષસપર વ્યર્થ કરાવી, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૯૯] જે શક્તિથી યુદ્ધમાં અર્જુનને મારવાનો હતો તે શક્તિને કર્ણ અને ઘટોત્કચના યુદ્ધમાં સૂતપુત્રે (કર્ણે) ઘટોત્કચના ઉપર છોડી દીધી એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૨૦૦] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શસ્ત્રાસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને રથના પાછલા ભાગમાં મરવાને માટે બેઠેલા એકલા દ્રોણગુરુને ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કાપી નાખ્યા, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૧] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અશ્વત્થામા જોડે માદ્રીના પુત્ર નકુલે સર્વના મધ્યમાં સમાન દ્વંદ્વ યુદ્ધ કર્યું અને યુદ્ધનાં મંડલ ફરવામાં તે સરખો ઉતર્યો ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૨] જ્યારે દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ દ્રોણના મરણ પછી દિવ્ય નારાયણાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું છતાં પાંડવોનો અંત આવ્યો નહિ એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૩] જ્યારે યુદ્ધમાં ભીમસેને પોતાના ભાઇ દુઃશાસનનું લોહી પીધું, પરંતુ કોઇએ તેને રોક્યો નહિ, એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૪] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે પરાભવ ન કરી શકાય એવા અત્યંત શૂરા કર્ણને 'કર્ણ પોતાનો ભાઇ છે,' એમ ન જાણવાથી પ્રવર્તેલાં ભાઇઓના યુદ્ધમાં અર્જુને મારી નાખ્યો ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૫] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શૂરવીર અશ્વત્થામાને, દુઃશાસનને અને ઉગ્ર કૃતવર્માને, ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરે જિતી લીધા ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૬] હે સૂત ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે સંગ્રામમાં નિત્ય શ્રીકૃષ્ણની સ્પર્ધા કરનારા એવા શૂરવીર મદ્રરાજ શલ્યને, રણમાં ધર્મરાજે હણ્યો, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૭] જ્યારથી મેં સાંભળ્યું કે કલહ અને દ્યૂતના મૂલરૂપ, માયાવી અને પાપી શકુનિને, પાંડુપુત્ર સહદેવે સંગ્રામમાં મારી નાખ્યો ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૮] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વિરથ અને સામર્થ્યહીન થયેલો દુર્યોધન, શ્રમિત થઇને, ધરાના પાણીને સ્તંભાવી તેમાં એકલો જઇને સૂતો છે, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૯] જ્યારે વાસુદેવની સાથે પાંડવો તે ધરા આગળ જઇને ઉભા રહ્યા અને અસહન પ્રકૃતિવાળા મારા પુત્રને સતાવ્યો, એવું મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હે સંજય ! મને વિજયની આશા નથી.[૨૧૦] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ગદાયુદ્ધમાં વિવિધ, વિચિત્ર પ્રકારોથી મંડલોમાં ફરતા દુર્યોધનને, ભીમસેને, વાસુદેવની બુદ્ધિથી કપટવડે, નાભિની નીચે ગદાનો પ્રહાર કરીને માર્યો, ત્યારથી હે સંજય ! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[૧૧] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે દ્રોણનાં પુત્ર અશ્વત્થામા વગેરેએ પંચાલ યોદ્ધાઓ તથા દ્રૌપદીના સૂતેલા પુત્રોને મારી નાખ્યા અને બીભત્સ તથા અપયશ આપનારું કર્મ કર્યું, ત્યારથી હે સંજય ! મને જયની આશા નથી; અર્થાત્ દુષ્કર્મ કરનાર દુર્યોધનની સ્ત્રીઓથી પણ કોઇ મહાત્મા પુત્ર ઉત્પન્ન કરશે નહિ, એટલે તે દ્વારા પણ જયની

આશા નથી.[12] (હવેના ત્રણ શ્લોકોથી—અશ્વત્થામા પોતાનો છે, પરંતુ તે અતિ નિંદિત કર્મ કરવાથી, મણિરહિત થવાથી તથા બહુ શાપ પામવાથી દુર્યોધનની સ્ત્રીઓમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને અયોગ્ય થયો છે એટલે તે રીતે પણ રાજ્ય મળે એવી આશા રહી નથી. એ સૂચવે છે.) જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે પોતાની પાછળ મારવાને દોડતા ભીમસેનને જોઇને, અશ્વત્થામાએ ક્રોધ કરી, ઐષ્ટીક નામના પરમાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો અને તેનાથી ઉત્તરાના ગર્ભનો નાશ કર્યો, ત્યારથી હે સંજય! હું વિજયની આશા રાખતો નથી.[13] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અશ્વત્થામાએ મૂકેલાં બ્રહ્માસ્ત્રને, અર્જુને 'સ્વસ્તિ' કહીને સામું અસ્ત્ર મૂકી શાંત કર્યું અને અશ્વત્થામાએ મણિરત્ન અર્જુનને આપ્યું ત્યારથી, હે સંજય! મને જયની આશા રહી નથી.[14] જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ મહાસ્ત્રોથી વિરાટરાજાની પુત્રી ઉત્તરાનો ગર્ભ પાડવા માંડયો ત્યારે વેદવ્યાસ અને શ્રીકૃષ્ણે મળીને તેને શાપો આપ્યા, ત્યારથી હે સંજય! મને વિજયની આશા રહી નથી.[215]

અહો! પુત્રો, પૌત્રો, બંધુઓ, પિતૃઓ અને ભાઇઓથી રહિત બનેલી ગાંધારીની ખરી શોકજનક દશા થઇ પડી છે, અને પાંડવોએ દુષ્કર કાર્ય કરીને, ફરીથી શત્રુ વિનાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે![16] અરેરે! મેં સાંભળ્યું કે યુદ્ધમાં ત્રણ અમારા પક્ષના અને સાત પાંડવોના પક્ષના મળીને માત્ર દશજ બાકી રહ્યા છે, અને ક્ષત્રિયોના એ ભયંકર સંગ્રામમાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ થઇ ગયો છે![17] 'ઓ સંજય! એ જાણીને, મારી આંખે અત્યંત અંધારાં આવે છે, મને કાંઇ સૂઝ પડતી નથી, મારૂં ભાન જતું રહે છે, અને ચિત્ત ગભરાઇ જાય છે.[18]

સૂતપુત્ર કહે છે:—આ પ્રમાણે કહીને બહુ દુઃખી થયેલો અને રુદન કરતો ધૃતરાષ્ટ્ર મૂર્છા પામ્યો. પછી ફરી ભાન આવતાં તે સંજયને કહેવા લાગ્યો.[19]

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:—હે સંજય! આવું પરિણામ આવતાં, હું મારા પ્રાણને થોડા વખતમાંજ ત્યજી દેવા ઇચ્છું છું, કારણકે હવે જીવિત રાખવામાં હું કંઇ પણ ફળ જોતો નથી.[220]

સૂતપુત્ર કહે છે:—આ પ્રમાણે બોલતા, દીન બનીને રડતા, નાગની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખતા અને વારંવાર મોહ પામતા રાજાને,[21] ગવલ્ગણનો બુદ્ધિમંત પુત્ર સંજય, નીચે પ્રમાણે મહાન અર્થવાળાં વાકયો કહેવા લાગ્યો.

સંજય કહે છે:—હે રાજન્! બુદ્ધિમાન વ્યાસ અને નારદના મુખથી તમે સાંભળ્યું છે કે મોટા ઉત્સાહવાળા, મહાન બળવાળા, ગુણોથી પ્રકાશિત એવા મોટા રાજવંશમાં જન્મેલા, દિવ્ય અસ્ત્રોને જાણનારા અને ઇંદ્રના જેવા તેજસ્વી એવા ઘણા રાજાઓ, ધર્મથી પૃથિવીને જિતીને પૂર્ણ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરીને તથા આ લોકમાં યશ મેળવીને અંતે કાલધર્મને વશ થયા છે. મહારથી વીર શૈબ્ય રાજા, જિતનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સૃંજય,[22-25] સુહોત્ર, રંતિદેવ, કાક્ષીવંત, ઔશિજ, બાલ્હીક, દમન, ચૈદ્ય, શર્યાતિ, અજિત એવો નલ,[26] શત્રુઓનો નાશ કરનારા વિશ્વામિત્ર, મહા બળવાન અંબરીષ, મરુત્ત, મનુ, ઇક્ષ્વાકુ, ગય, ભરત,[27] દશરથનંદન રામ, શશબિંદુ, ભગીરથ, મહાભાગ્યશાલી કૃતવીર્ય, તેમજ જનમેજય[28] અને શુભકર્મવાળો યયાતિ કે જેને દેવોએ પોતે યજ્ઞ કરાવ્યો હતો અને વન તથા ખાણોવાળી આ પૃથ્વી જેના યજ્ઞસ્તંભોથી ચિહ્નિત થઇ રહી હતી,[29] આ ચોવીશ રાજાઓનું પુત્રશોકથી સંતપ્ત થયેલા શ્વૈત્ય રાજાની આગળ પૂર્વે દેવર્ષિ નારદે વર્ણન કર્યું હતું.[230] વળી તે રાજાઓથી આગળ પણ મહાન બળવાળા, સર્વગુણસંપન્ન, મહારથી અને મહાત્મા એવા રાજાઓ થઇ ગયા છે,[31] તેઓ પૂરુ, કુરુ, યદુ, શૂરો, વિશ્વગશ્વ, મહાદ્યુતિ, આગુહ, યુવનાશ્વ, કુકુત્સ્થ, પરાક્રમી રઘુ,[32] વિજય, વિતિહોત્ર, અંગ, ભવ, શ્વેત, બૃહદ્ગુરુ, ઉશીનર, શતરથ, કંક, દુલિહ, દ્રુમ,[33] દંભોદ્ભવ, વેન, સગર, સંકૃતિ, નિમિ, અજેય, પરશુ, પુંડ્ર, શંભુ, નિષ્પાપ દેવા

વૃદ્ધ,[૩૪] દેવાહ્વય, સુપ્રતિમ, સુપ્રતીક, બૃહદ્રથ, મહોત્સાહ, વિનીતાત્મા, સુક્રતુ, નિષધદેશનો રાજા નલ,[૩૫] સત્યવ્રત, શાંતભય, સુમિત્ર, સમર્થ સુબલ, જાનુજંઘ, અનરણ્ય, અર્ક, પ્રિયભૃત્ય, શુચિવ્રત,[૩૬] બલબંધુ, નિરામર્દ, કેતુશૃંગ, બૃહદ્બલ, ધૃષ્ટકેતુ, બૃહત્કેતુ, દીપ્તકેતુ નિરામય,[૩૭] અવિક્ષિત્, ચપલ, ધૂર્ત, કૃતબંધુ, દૃઢેષુધિ, મહાપુરાણ, સંભાવ્ય, પ્રત્યંગ, પરહા, અને શ્રુતિ, આ અને બીજા સેંકડો, હજારો અને પદ્મ સંખ્યાથી ગણાય એટલા રાજાઓ થઇ ગયેલા સંભળાય છે;[૩૮,૩૯] જે બુદ્ધિમાન્ તથા મહા બલવાન્ રાજાઓ વિશાલ વૈભવોનો ત્યાગ કરીને તમારા પુત્રોની પેઠે મરણ પામ્યા છે.[૪૦] જેઓનાં દિવ્ય કર્મો, પરાક્રમ, દાનશક્તિ, માહાત્મ્ય, આસ્તિક્ય, સત્ય, શૌચ, દયા, સરલતા વગેરે ગુણોને વિદ્વાન્ શ્રેષ્ઠ કવિઓ, લોકોમાં અને પુરાણોમાં કથન કરે છે, તેવા સર્વગુણસંપન્ન તથા ઐશ્વર્યસંપન્ન રાજાઓ પણ નાશ પામ્યા છે;[૪૨] તો તમારા પુત્રો કે જે દુષ્ટ ચિત્તના, ક્રોધથી તપી રહેલા, લોભિયા અને અતિશય દુરાચરણી હતા, તેનો તમારે તેઓનો શોક કરવો ઘટતો નથી.[૪૩] હે ભરતવંશોત્પન્ન રાજા! તમે શાસ્ત્રસંપન્ન છો, બુદ્ધિમાન્ છો અને ડાહ્યા મનુષ્યોથી સન્માનિત છો. જેઓની શાસ્ત્રને અનુસરનારી બુદ્ધિ છે તેઓ મોહ પામતા નથી.[૪૪] હે નરાધિપ! પાંડવોનો નિગ્રહ અને સ્વપુત્રોમાં અનુગ્રહ, એ તમારૂંજ કર્તવ્ય છે, એટલે તે તમે સારી રીતે જાણોજ છો, માટે સ્વપુત્રોના રક્ષણ સંબંધે હવે તમારે અત્યંત આતુર થવું નહિ.[૪૫] જે થનાર હતું તે થયું છે, તેને માટે શોક કરવો હવે તમને યોગ્ય નથી; કારણ કે દૈવને કયો પુરુષ બુદ્ધિબલથી અટકાવી શકે એમ છે ?[૪૬] વિધાતાએ નિર્માણ કરેલા માર્ગને કોઇ ઓળંગી શકતું નથી. જન્મ, મરણ, સુખ, દુઃખ એ સર્વનું કારણ કાલજ છે.[૪૭] કાલ સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે, કાલ પ્રજાનો સંહાર કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ પ્રજાના સંહારનારા કાલને પણ તેનો કાલ (પરમાત્મા) શાંત કરે છે.[૪૮] કાલજ સર્વ લોકમાં શુભ તથા અશુભ ભાવોને ઉત્પન્ન કરે છે, કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરે છે અને પુનઃ તેને ઉત્પન્ન કરે છે.[૪૯] કાલ બધા સૂતા હોય ત્યારે પણ જાગે છે, અને કાલનું કોઇથી ઉલ્લંઘન કરાતું નથી. કાલ સર્વ ભૂતોમાં પ્રતિબંધ રહિત થઇને ફરે છે, અને કાલ એજ આત્મા છે.[૫૦] થઇ ગયેલા, થવાના અને હાલ જે છે તે સર્વ ભાવો કાલવડેજ નિર્માયલા છે એમ જાણીને તમે જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે જ્ઞાનનિષ્ઠા વિના શોક તરવાનો બીજો ઉપાય નથી.*[૫૧]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–આ પ્રમાણે પુત્રશોકથી પીડિત થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને, તે વખતે ગવલ્ગણના પુત્ર સંજયે, આશ્વાસન આપીને સ્વસ્થ કર્યા હતા.[૫૨] કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે અહિં શોકાતુરને સ્વસ્થ કરવા માટે પુણ્યરૂપ ઉપનિષદ્ (જીવબ્રહ્મની એકતાપ્રતિપાદક બ્રહ્મવિદ્યા)નું વર્ણન કર્યું છે; જેનું વિદ્વાનોએ તથા કવિશ્રેષ્ઠોએ પુરાણોમાં તથા લોકોમાં કથન કર્યુંય છે.[૫૩] આ મહાભારતના એક શ્લોકના એક ચરણનું પણ શ્રદ્ધાથી અધ્યયન કરનારનાં સર્વ પાપો સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામે છે, ત્યારે આખા ભારતનું અધ્યયન પુણ્યકારી હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?[૫૪] આ મહાભારતમાં દેવો, દેવર્ષિઓ, નિર્મલ બ્રહ્મર્ષિઓ, શુભ કર્મવાળા યક્ષો તથા મહાન્ સર્પોનાં વર્ણનો છે તથા તેમનાં ચરિત્રો વર્ણવ્યાં છે.[૫૫] વળી એમાં સનાતન +ભગવાન્ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનું પણ વર્ણન કર્યું છે, કારણ કે તેજ પોતે સત્ય, ઋત, પવિત્ર અને પુણ્યરૂપ છે.[૫૬] એજ શાશ્વત, બ્રહ્મ, કાર્ય–કારણથી અતીત, ધ્રુવ, ચૈતન્યમય અને સનાતન છે, જેમનાં દિવ્ય કર્મોને બુદ્ધિમંતો કથન કરે છે.[૫૭]

* ' तरति शोकमात्मवित् ' श्रु०
અર્થઃ–આત્મવેત્તા શોકને તરે છે.'

\+ સમગ્ર ઐશ્વર્ય, સમગ્ર જ્ઞાન, સમગ્ર યશ, સમગ્ર શ્રી, સમગ્ર વૈરાગ્ય અને સમગ્ર ધર્મ એ છનું નામ ભગ કહેવાય છે; તે છ પ્રકારનાં ભગ–ઐશ્વર્યથી સંપન્ન તે ભગવાન.

જેમનાથી અનિર્વચનીય કાર્ય-કારણાત્મક વિશ્વ, બ્રહ્માદિની ઉત્પત્તિ, યજ્ઞાદિની પ્રવૃત્તિ, જન્મ-મૃત્યુ, પુનર્જન્મ વગેરે પ્રવર્તે છે;[૫૮] જે દેહમાં રહેલા પંચમહાભૂતના કાર્યરૂપી શ્રોત્રાદિ ગુણાત્મક (જીવરૂપથી) શ્રુતિમાં સંભળાય છે; તે એજ છે. વળી વેદમાં અવ્યક્તના આદિભૂત અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મરૂપ જે કહેવામાં આવે છે તે એજ છે.[૫૯] જેને ધ્યાનયોગના બળવાળા મુક્ત યતિવરો, પોતાના હૃદયમાં, દર્પણમાં રહેલાં પ્રતિબિંબની પેઠે જુવે છે–સાક્ષાત્કાર કરે છે.[૨૬૦] શ્રદ્ધાળુ, સદા ધર્મમાં તત્પર અને નિત્ય નિયમવાળો પુરુષ, આ અધ્યાયનો પાઠ કરે તો તે પાપથી મુક્ત થાય છે.[૬૧] જે આસ્તિક પુરુષ, આ મહાભારતના અનુક્રમણિકાધ્યાયને આદિથી અંત સુધી વારંવાર સાંભળે છે, તે કષ્ટથી પીડાતો નથી.[૬૨] પ્રાતઃ સંધ્યા અને સાયંસંધ્યા વખતે આ અનુક્રમણિકા પર્વના થોડા શ્લોકોનો પાઠ કરનાર મનુષ્ય પણ દિવસ તથા રાત્રિએ કરેલાં સર્વ પાપથી તત્કાળ મુક્ત થાય છે;[૬૩] કારણ કે આ અધ્યાય મહાભારતના શરીરરૂપ છે, સત્ય અને અમૃતથી સંપન્ન છે. જેમ દહીંમાં માખણ, જેમ મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ, જેમ વેદમાં આરણ્યક, જેમ ઔષધિમાં અમૃત, જેમ ધરામાં સમુદ્ર અને જેમ ચોપગાં પશુઓમાં ગાય શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ઇતિહાસોમાં આ મહાભારત શ્રેષ્ઠ છે. જે કોઇ શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણોને આના એક શ્લોકના એક ચરણનું પણ શ્રવણ કરાવે છે, તો તેના પિતૃઓને જરૂર અક્ષય્ય અન્ન તથા પાન મળે છે. ઇતિહાસ અને પુરાણની સહાયતાથી વેદોની વૃદ્ધિ કરવી–અર્થ કરવા.[૬૪-૬૭]* કારણ કે વેદ અલ્પજ્ઞ મનુષ્યથી, 'આ મારો (ઉલટો અર્થ કરીને) ઘાત કરશે'; એમ ભય પામે છે. કૃષ્ણ દ્વૈપાયનરચિત આ વેદ (પુરુષાર્થ ચતુષ્ટયને જણાવનાર મહાભારત)ને શ્રવણ કરાવનાર વિદ્વાન્ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે,[૬૮] અને તેનાં ગર્ભહત્યાદિક પાપ પણ મટી જાય છે; એમાં સંશય નથી. જે પુરુષ પવિત્રતાથી આ અધ્યાયનો પર્વણીએ પર્વણીએ પાઠ કરે છે તેને સમગ્ર ભારતના પાઠનું પુણ્ય મળે છે એવું મારૂં માનવું છે. જે નર, ઋષિપ્રોક્ત આ મહાભારતને શ્રદ્ધાયુક્ત થઇને નિત્ય સાંભળશે,[૨૭૦] તે લાંબું આયુષ્ય, કીર્તિ અને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થશે. પૂર્વે સર્વે દેવોએ મળીને એક તરફ ચારે વેદો અને એક તરફ આ ભારત મૂકીને તુલના કરી હતી, તેમાં જ્યારે રહસ્યો સાથે ચારે વેદો કરતાં પણ મહાભારત અધિક થયું,[૭૧,૭૨] ત્યારથી આરંભીને આ લોકમાં આ મહાભારત કહેવાવા માંડયું; કારણ કે મહાભારત, ગ્રંથના મહત્વથી અને અર્થના ગૌરવથી અધિક થયું હતું.[૭૩] આ પ્રમાણે મહત્ત્વ અને ગુરુત્વ, એ બન્ને હોવાથી મહાભારત કહેવાય છે. જે પુરુષ આનો યથાર્થ અર્થ સમજે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.[૭૪] તપ (કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ) નિર્મળતાનું સાધન ગણાય છે વેદાધ્યયન નિર્મળતાનું સાધન ગણાય છે, સ્વાભાવિક (વર્ણાશ્રમ વિહિત) વેદવિધિ (અગ્નિહોત્ર, સંધ્યોપાસનાદિ) પણ નિર્મળતાનું સાધન ગણાય છે, ક્ષુધાદિ દુઃખો સહન કરીને શિલોંછવૃત્તિ (ક્ષેત્રમાં પડેલા તથા હાટ બહાર પડેલા દાણા વીણી લાવીને તેનાથી નિર્વાહ કરવો તે) થી પણ નિર્મળ થવાય છે, પરંતુ તેજ તપ વગેરે અશુદ્ધ ભાવથી–દંભાદિકથી કર્યાં હોય તો પાપ ઉત્પન્ન કરનારાં થાય છે.*[૨૭૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અનુક્રમણિકાપર્વ નામનો અધ્યાય ૧ લો સમાપ્ત.

અનુક્રમણિકાપર્વ સમાપ્ત.

* શંકા–મહાભારતમાં અનર્થોત્પાદક યુદ્ધાદિપ્રલાપ ઘણો જણાય છે, વળી કણિકનીતિ વગેરે અધર્મ પ્રવર્તક વિભાગ પણ એમાં છે, માટે બીજો કેટલોક ધર્મ પ્રતિપાદક ભાગ પણ વિષ મિશ્ર અન્નની પેઠે ત્યાગ કરવા યોગ્યજ ગણાય? એ શંકાનું સમાધાન આ શ્લોકથી કરે છે.

* જેમ ટાઢ, તાપ વગેરે કષ્ટો વાનપ્રસ્થાશ્રમી અને સૈનિકો સરખાં જેવાં સેવે છે, પરંતુ ભાવનાના ભેદથી જે એકને સ્વર્ગ આપનારૂં તેજ બીજાને નરક આપનારૂં થાય છે, તેમજ ગ્રંથ પણ શુભ ભાવનાવાળા અને અશુભ ભાવનાવાળાને ભિન્ન ભિન્ન ફળ

पर्वसंग्रहपर्व

અધ્યાય ૨ જો-સમંતપંચકનું વર્ણન, અક્ષૌહિણીની ગણના, પર્વસૂચી અને ભારતપ્રશંસા.

॥ ऋषय ऊचुः ॥

समंतपंचकमिति यदुक्तं सूतनंदन ॥
एतत्सर्वं यथातत्त्वं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥१॥

ઋષિઓ પૂછે છે:-હે સૂતનંદન! તમે જે સમંતપંચક નામનું ક્ષેત્ર કહ્યું તેના સંબંધમાં સઘળું યથાર્થ રીતે અમે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.[૧]

સૂતપુત્ર કહે છે:-હે વિપ્રો! હું શુભ કથાઓ કહું છું તે તમે સાંભળો. હે સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠો! સમંતપંચક નામના ક્ષેત્રના સંબંધમાં જે કંઇ કહેવાય છે, તે તમે સાંભળવાને યોગ્ય છો.[૨] ત્રેતાયુગના અને દ્વાપરયુગના સંધિકાલમાં, શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા પરશુરામે, પિતૃવધજન્ય ક્રોધથી પ્રેરાઈને વારંવાર પૃથ્વી ઉપરના ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કર્યો હતો.[૩] અગ્નિના જેવા તેજસ્વી પરશુરામે પોતાના બળથી સર્વ ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરીને તેમના રુધિરથી ભરેલા પાંચ હ્રદો સમંતપંચક ક્ષેત્રમાં કર્યા હતા.[૪] તે પછી ક્રોધમૂર્છિત થયેલા પરશુરામે, તે લોહીના જલવાળા હ્રદોમાં લોહીથીજ પિતૃઓનું તર્પણ કર્યું હતું, એમ અમે સાંભળ્યું છે.[૫] એ તર્પણથી તૃપ્ત થયેલા રુચીક વગેરે પિતૃઓ ત્યાં આવીને રામને કહેવા લાગ્યા: કે "હે રામ! હે રામ! હે મહાભાગ! આ તારી પિતૃભક્તિથી અને પરાક્રમથી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. હે ભૃગુકુલોત્પન્ન! હે પ્રભો! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હે મહા તેજસ્વી! તારી ઇચ્છામાં આવે તે વર અમારી પાસે માગી લે."[૬-૭]

રામ કહે છે:-"હે પિતૃઓ! જો મારાપર તમે પ્રસન્ન થયા હો અને જો હું આપનો અનુગ્રહપાત્ર હોઉં તો મેં ક્રોધથી પરાભવ પામીને જે ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કર્યો છે તે પાપથી હું મુક્ત થાઉં અને આ મારા હ્રદો તીર્થરૂપ તથા પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થાય, એ વરની હું પ્રાર્થના કરૂં છું."[૮-૯] પિતૃઓએ તેમને કહ્યું કે, "એ સર્વ તારા કહેવા પ્રમાણે થશે અને તું પણ હવે ક્ષમા કર." એમ કહીને તેમને હિંસા કરતા અટકાવ્યા, એટલે પરશુરામ ક્ષત્રવધથી વિરામ પામ્યા.[૧૦] એ લોહીના હ્રદોની પાસેનો જે પ્રદેશ હતો તે પુણ્યકારી સમંતપંચક નામથી કહેવાય છે.[૧૧] જે દેશ જે ચિહ્નથી સંયુક્ત હોય તે ચિહ્નથીજ તે દેશનું નામ કહેવું એમ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યો કહે છે.[૧૨] જ્યારે દ્વાપર અને કલિનો સંધિકાલ આવ્યો ત્યારે સમંતપંચકમાં કુરુ અને પાંડવની સેનાનું યુદ્ધ થયું હતું.[૧૩] તે પરમ ધર્મિષ્ઠ અને ભૂમિદોષ (ખાડા, ટેકરા, કાંટા વગેરે)થી રહિત પ્રદેશમાં, અઢાર અક્ષૌહિણી સેના લડવાની ઇચ્છાથી એકઠી થઈ હતી;[૧૪] અને હે દ્વિજો! તે સેના એકઠી મળીને ત્યાંજ નાંશ પામી હતી. આ ઉપરથી હે બ્રાહ્મણો! તે દેશનું નામ *સમંતપંચક પડયું છે.[૧૫] હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો! તે પુણ્યસ્વરૂપ અને રમ-

---

આપે છે. મહાભારતમાં ધર્મ તથા બ્રહ્મના પ્રતિપાદનમાંજ પરમ તાત્પર્ય છે, અને જે એમાં અર્થવાદ છે તે પણ યુધિષ્ઠિરાદિ ધર્મિષ્ઠોની પેઠે વર્તવું, અધર્મી દુર્યોધનાદિની પેઠે નહિ, એ અભિપ્રાયથીજ કહ્યો છે. તેમાં નીચ પક્ષને ગ્રહણ કરનારો પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તેવાઓનું ભારતાધ્યયન પાપરૂપજ થાય છે, માટે સર્વ ગ્રંથોનો શુભ સારજ ગ્રહણ કરવો અને બીજાનો ત્યાગ કરવો. કહ્યું છે કે:-ग्रंथमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः । पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रंथमशेषतः ॥

* समेतानां-એકઠાં થયેલાંનો अंतः-નાશ જેમાં તે समंत અને समंतમાં રહેલું पंचक હોવાથી એ समंतपंचकं કહેવાય છે.

ણીય દેશ જે રીતે ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત થયો તે સઘળું હે સુવ્રતો ! મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે.[૧૬]

ઋષિઓ પૂછે છેઃ-હે સૂતપુત્ર ! તમે જે અક્ષૌહિણી સેના કહી એ વિષે અમે સર્વ યથાર્થ-રીતે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.[૧૭] એ અક્ષૌહિ-ણીમાં હાથી, ઘોડા, રથો અને પદાતિઓ કેટ-કેટલા હોય છે, તેનું પરિમાણ યથાયોગ્ય રીતે અમને કહો, કારણ કે તમે સર્વ જાણો છો.[૧૮]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-એક રથ, એક હાથી, ત્રણ પદાતિ પુરુષો અને ત્રણ ઘોડાઓ જેમાં હોય તેને વિદ્વાનો એક પત્તિ કહે છે.[૧૯] એવી ત્રણ ગણી પત્તિને વિદ્વાનો એક સેનામુખ કહે છે; ત્રણ સેનામુખનો એક ગુલ્મ કહેવાય છે.[૨૦] ત્રણ ગુલ્મનો એક ગણ, ત્રણ ગણની એક વાહિની અને વિચક્ષણ પુરુષો ત્રણ વાહિનીની એક પૃતના કહે છે.[૨૧] એવી ત્રણ પૃતનાની એક ચમૂ, ત્રણ ચમૂની એક અનીકિની અને દશ અનીકિનીની એક અક્ષૌહિણી થાય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.[૨૨] હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ! ગણિત-વેત્તાઓએ ગણત્રી કરીને એક અક્ષૌહિણીમાં એકવીશ હજાર આઠસોને સિત્તેર રથો અને હાથીની સંખ્યા પણ તેટલીજ કહી છે.[૨૩-૨૪] વળી હે નિષ્પાપબ્રાહ્મણો ! એકલાખ નવ હજાર ત્રણસો ને પચાસ પદાતિઓ તથા પાંસઠ હજાર છસોને દશ ઘોડાઓની સંખ્યા કહી છે.[૨૫-૨૬] સંખ્યાતત્ત્વને જાણનારા પુરુષો આને અક્ષૌહિણી સેના કહે છે. હે તપોધનો ! એનું પ્રમાણ મેં તમને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું છે.[૨૭] હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ! એ સંખ્યા પ્રમાણે કૌરવોની તથા પાંડવોની મળીને અઢાર અક્ષૌહિણી સેના, સમંતપંચકક્ષેત્રમાં એકઠી થઇ હતી અને તે કૌરવોને કારણભૂત કરીને અદ્‌ભુત કર્મવાળા કાળવડે ત્યાંજ સંહાર પામી હતી.[૨૮-૨૯]

એ યુદ્ધમાં પરમાસ્ત્રવેત્તા ભીષ્મે દશ દિવસ યુદ્ધ કર્યું હતું. પાંચ દિવસ દ્રોણગુરુએ કુરુ-સેનાનું રક્ષણ કર્યું હતું.[૩૦] શત્રુસેનાને પીડનારા કર્ણે બે દિવસ યુદ્ધ કર્યું હતું, અર્ધો દિવસ શલ્યે યુદ્ધ કર્યું હતું અને બાકીના અર્ધા દિવસમાં ભીમ દુર્યોધનનું ગદાયુદ્ધ થયું હતું.[૩૧] તેજ દિવસની રાત્રિએ અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા અને કૃપા-ચાર્યે વિશ્વાસથી સૂતેલાં યુધિષ્ઠિરનાં સૈન્યનો નાશ કર્યો હતો.[૩૨]

હે શૌનક ! તમારા સત્રમાં જે ઉત્તમ ભાર-તનું આખ્યાન હું કહું છું તે જનમેજય રાજાના યજ્ઞમાં વ્યાસના બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય વૈશંપાયને કહ્યું હતું; જેમાં રાજાઓના યશ તથા પરાક્-મના વિસ્તારને માટે પૌષ્ય, પૌલોમ અને આ-સ્તિક પર્વ પ્રથમ કહેલાં છે.[૩૩-૩૪] જેમ મોક્ષાર્થી-ઓએ વૈરાગ્યનો આશ્રય કર્યો છે, તેમ વિદ્વાનોએ વિચિત્ર પદ, અર્થ તથા આખ્યાનોવાળાં અને અનેક રીતભાતોથી ભરપૂર આ મહાભારતનો આશ્રય કર્યો છે.[૩૫] જાણવાયોગ્ય વિષયોમાં જેમ આત્મજ્ઞાનજ શ્રેષ્ઠ છે અને પ્રિય વસ્તુઓમાં જેમ જીવિત મુખ્ય છે, તેમ સર્વ શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવનાર આ ઇતિહાસ શ્રેષ્ઠ છે.[૩૬] જેમ આહાર કર્યાવિના શરીર રહી શકે નહિ, તેમ આ આ-ખ્યાનના આશ્રયવિના પૃથ્વીમાં બીજી કથા હોઇ શકે નહિ.[૩૭] જેમ ઉદયની ઇચ્છાવાળા સેવકો કુલીન સ્વામીને સેવે છે, તેમ કવિઓ અદ્‌ભુત કાવ્યની રચના કરવા માટે આ મહાભારતનોજ આશ્રય કરે છે.[૩૮] લોકમાં વપરાતી સમસ્ત વાણી તથા વેદની સમસ્ત વાણી જેમ સ્વર તથા વ્યંજનમાં રહેલી છે, તેમ બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત કરનારી ઉત્તમ બુદ્ધિ આ ઉત્તમ ઇતિહાસમાંજ રહેલી છે.[૩૯] હવે પ્રજ્ઞાથી ભરપૂર, વિચિત્ર પદ અને પર્વવાળા, સૂક્ષ્મ અર્થ તથા ન્યાયથી યુક્ત અને વેદોના અર્થોવડે અલંકૃત એવા આ ભારત ઇતિહાસનો પર્વસંગ્રહ હું કહું છું તે તમે સાંભળો.[૪૦]

પહેલું અનુક્રમણિકા પર્વ છે, (૧) બીજું પર્વ-સંગ્રહ પર્વ છે,[૪૧] (૨) તે પછી પૌષ્ય (૩) પૌલોમ (૪) અને આસ્તીક પર્વો છે. (૫) તે પછી આદિ અંશાવતરણ પર્વ છે. (૬) તે પછી અદ્‌ભુત અને રોમાંચિત કરે એવું સંભવ પર્વ છે.[૪૧-૪૨] (૭) તેના પછી જતુગૃહદાહ પર્વ (૮) અને હિડિંબ-

વધ પર્વ કહ્યું છે. (૯) તે પછી બકવધ પર્વ (૧૦) તથા ચૈત્રરથ પર્વ આવે છે.[૪૩] (૧૧) તેના પછી દેવી પાંચાલીનું સ્વયંવર પર્વ કહેવામાં આવે છે. (૧૨) તે પછી ક્ષાત્રધર્મવડે સર્વને જિતીને લગ્ન કર્યાં એ વૈવાહિક પર્વ કહ્યું છે.[૪૪] (૧૩) તેના પછી વિદુરાગમન રાજ્યલંભ પર્વ છે. (૧૪) તે પછી અર્જુન વનવાસ પર્વ (૧૫) અને સુભદ્રાહરણ પર્વ આવે છે.[૪૫] (૧૬) સુભદ્રાહરણ પછી હરણહારિકા પર્વ છે; (૧૭) તે પછી ખાંડવદાહ નામનું પર્વ (૧૮) અને તેમાંજ મયદર્શન પર્વ છે.[૪૬] (૧૯) તે પછી સભાક્રિયા પર્વ કહ્યું છે. (૨૦) તેના પછી મંત્ર પર્વ, (૨૧) જરાસંધવધ પર્વ (૨૨) અને દિગ્વિજય પર્વ છે.[૪૭] (૨૩) દિગ્વિજય પર્વ પછી રાજસૂયિક પર્વ કહેવાય છે. (૨૪) તે પછી અર્ઘાભિહરણ પર્વ (૨૫) અને શિશુપાલવધ પર્વ આવે છે.[૪૮] (૨૬) તે પછી દ્યૂત પર્વ કહ્યું છે. (૨૭) તેના પછી અનુદ્યૂત પર્વ, (૨૮) તદનંતર આરણ્યક પર્વ, (૨૯) અને કિર્મીરવધ પર્વ આવે છે.[૪૯] (૩૦) તેના પછી અર્જુનાભિગમન પર્વ જાણવું; (૩૧) તે પછી તેમાં મહાદેવ અને અર્જુનને યુદ્ધ થાય છે તે કૈરાત નામનું પર્વ આવે છે.[૫૦] (૩૨) એ પછી ઇંદ્રલોકાભિગમન પર્વ આવે છે. (૩૩) તે પછી ધાર્મિક અને કરુણાજનક નલોપાખ્યાન પર્વ આવે છે.[૫૧] (૩૪) તે પછી બુદ્ધિમાન્ કુરુરાજ (યુધિષ્ઠિર)નું તીર્થયાત્રા પર્વ આવે છે; તેમાં જટાસુરવધ પર્વ કહેલું છે. (૩૫) એ પછી યક્ષયુદ્ધ પર્વ આવે છે.[૫૨] (૩૬) પછી નિવાત કવચયુદ્ધ પર્વ (૩૭) અને આજગર પર્વ આવે છે. (૩૮) તેના પછી માર્કંડેય સમાસ્યા પર્વ કહેવામાં આવે છે.[૫૩] (૩૯) તે પછી દ્રૌપદી અને સત્યભામાનું સંવાદ પર્વ આવે છે; (૪૦) તેના પછી ઘોષયાત્રા પર્વ આવે છે; (૪૧) તેમાંજ મૃગસ્વપ્નોદ્ભવ પર્વ તથા વ્રીહિ દ્રૌણિક પર્વ આવે છે. તે પછી ઐંદ્રદ્યુમ્ન આખ્યાન આવે છે, તે પછી દ્રૌપદીહરણ પર્વ આવે છે (૪૨) તેમાં જયદ્રથ વિમોક્ષણ છે;[૫૪-૫૫] તથા પતિવ્રતા સાવિત્રીનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય તથા રામોપાખ્યાન એ પર્વોની કથાઓ આવે છે.[૫૬] તે પછી કુંડલાહરણ પર્વ કહ્યું છે, (૪૩) તે પછી આરણેય પર્વ આવે છે, (૪૪) તેના પછી વૈરાટ પર્વ આવે છે, (૪૫) તેમાં પાંડવ પ્રવેશ પર્વ અને સમયપાલન પર્વની કથા આવે છે.[૫૭] તે પછી કીચકવધ પર્વ (૪૬) અને ગોગ્રહણ પર્વ આવે છે. (૪૭) તે પછી અભિમન્યુ અને વિરાટ રાજાની પુત્રીના વિવાહનું વૈવાહિક પર્વ કહ્યું છે.[૫૮] (૪૮) એના પછી મહાન્ અદ્ભુત ઉદ્યોગ પર્વ આવે છે. (૪૯) એ પછી સંજયયાન પર્વ આવે છે.[૫૯] (૫૦) તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતાથી થયેલા ઉજાગરાનું પ્રજાગર પર્વ આવે છે. (૫૧) તેના પછી જેમાં ગુહ્ય અધ્યાત્મદર્શન છે એવું સનત્સુજાત પર્વ આવે છે.[૬૦] (૫૨) તે પછી યાનસંધિ પર્વ (૫૩) અને ભગવદ્યાન પર્વ આવે છે. (૫૪) તેમાં માતલિનું ઉપાખ્યાન, ગાલવનું ચરિત્ર, સાવિત્રી, વામદેવ અને વૈન્યનાં ઉપાખ્યાનો; (૫૪) જામદગ્ન્ય ઉપાખ્યાન, ષોડશરાજક પર્વ,[૬૧-૬૨] કૃષ્ણનો સભાપ્રવેશ, વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ, ઉદ્યોગ, સૈન્યનિર્યાણ અને વિશ્વોપાખ્યાન આવે છે;[૬૩] તે પછી શ્રી કૃષ્ણ અને મહાત્મા કર્ણનું વિવાદ પર્વ આવે છે. (૫૫) તેના પછી કુરુ પાંડવની સેનાનું નિર્યાણ પર્વ આવે છે.[૬૪] (૫૬) તેના પછી રથાતિરથસંખ્યાન નામનું પર્વ કહ્યું છે. (૫૭) તે પછી ક્રોધની વૃદ્ધિ કરે એવું ઉલૂકદૂતાગમન પર્વ આવે છે.[૬૫] (૫૮) તે પછી એમાં અંબોપાખ્યાન પર્વ આવે છે. (૫૯) તે પછી અદ્ભુત એવું ભીષ્માભિષેચન પર્વ આવે છે.[૬૬] (૬૦) તે પછી પ્રથમ જંબુખંડ નિર્માણ પર્વ આવે છે. (૬૧) તે પછી ભૂમિ પર્વ છે, (૬૨) તેમાં દ્વીપનું વિસ્તારથી કથન કર્યું છે.[૬૭] તે પછી ભગવદ્ગીતા પર્વ છે; (૬૩) તેના પછી ભીષ્મ વધ પર્વ છે. (૬૪) તે પછી દ્રોણાભિષેચન પર્વ આવે છે, (૬૫) અને તે પછી સંશપ્તકવધ પર્વ છે.[૬૮] (૬૬) તેના પછી અભિમન્યુવધ પર્વ, (૬૭) અને પ્રતિજ્ઞા પર્વ આવે છે. (૬૮) તે પછી જયદ્રથવધ પર્વ, (૬૯) અને ઘટોત્કચવધ પર્વ આવે છે.[૬૯] (૭૦)

તે પછી રોમાંચિત કરી દે એવું દ્રોણવધ પર્વ છે, (૭૧) અને પછી નારાયણાસ્ત્રમોક્ષ પર્વ આવે છે.[૭૦] (૭૨) તે પછી કર્ણ પર્વ આવે છે. (૭૩) તેના પછી શલ્ય પર્વ છે. (૭૪) તે પછી હ્રદપ્રવેશ પર્વ છે, (૭૫) અને તેના પછી ગદા-યુદ્ધ પર્વ આવે છે.[૭૧] (૭૬) તે પછી સારસ્વત પર્વ છે. (૭૭) તેમાં તીર્થો તથા વંશોનું વર્ણન કરેલું છે. તે પછી બીભત્સ રસથી ભરેલું સૌપ્તિક પર્વ કહેવામાં આવેલું છે.[૭૨] (૭૮) તેના પછી અતિ દારુણ ઐષીક પર્વ કહ્યું છે. (૭૯) તે પછી જલપ્રદાનિક પર્વ છે, (૮૦) તે પછી સ્ત્રીવિલાપ પર્વ છે.[૭૩] (૮૧) તે પછી મરણ પામેલા કૌરવોની ઉત્તરક્રિયાવાળું શ્રાદ્ધ પર્વ આવે છે. (૮૨) તે પછી બ્રાહ્મણ રૂપધારી રાક્ષસના વધવાળું ચાર્વાકનિગ્રહ પર્વ છે.[૭૪] (૮૩) તદનંતર બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજનું આભિષેચનિક પર્વ આવે છે, (૮૪) તેના પછી ગૃહપ્રવિભાગ પર્વ કહ્યું છે.[૭૫] (૮૫) તે પછી શાંતિપર્વ આવે છે, (૮૬) જેમાં રાજધર્માનુશાસન પર્વ છે. (૮૭) તે પછી આપદ્ધર્મ પર્વ (૮૮) અને મોક્ષધર્મ પર્વ આવે છે.[૭૬] (૮૯) તેમાં શુકપ્રશ્નાભિગમન, બ્રહ્મપ્રશ્નાનુશાસન, દુર્વાસાનો પ્રાદુર્ભાવ અને સુલભાનો સંવાદ આવે છે.[૭૭] તે પછી આનુશાસનિક પર્વ આવે છે; (૯૦) તેમાં બુદ્ધિમાન્ ભીષ્મનું સ્વર્ગારોહણિક પર્વ પણ આવી જાય છે.[૭૮] તે પછી સર્વ પાપને નાશ કરનારૂં અશ્વમેધિક પર્વ આવે છે. (૯૧) તે પછી અધ્યાત્મવર્ણનવાળું અનુગીતા પર્વ આવે છે.[૭૯] (૯૨) તે પછી આશ્રમવાસ નામનું પર્વ છે. (૯૩) તેના પછી પુત્રદર્શન પર્વ છે. (૯૪) તે પછી નારદાગમન પર્વ કહેલું છે.[૮૦] (૯૫) તેના પછી ઘોર અને દારુણ એવું મૌસલ પર્વ કહ્યું છે. (૯૬) તે પછી મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ છે. (૯૭) તે પછી સ્વર્ગારોહણિક પર્વ આવે છે.[૮૧] (૯૮) તેના પછી હરિવંશ પર્વ છે, જે ખિલ* નામનું પુરાણ કહેવાય છે. તેમાં વિષ્ણુ પર્વ છે, જેમાં વિષ્ણુની બાળલીલા, કંસવધ વગેરે છે.[૮૨] (૯૯) તે પછી એ ખિલ પુરાણમાંજ મહાન્ અદ્દ્ભુત એવું ભવિષ્ય પર્વ (૧૦૦) કહેલું છે.+

આ પ્રમાણે મહાત્મા વ્યાસજીએ પૂર્ણ સો પર્વો કહેલાં છે.[૮૩] તેને લોમહર્ષણ સૂતના પુત્રે, અઢાર પર્વમાં વહેંચી નાખીને નૈમિષારણ્યમાં ઋષિઓને યથાવત્ કહી સંભળાવ્યાં હતાં.[૮૪] (તેમાં કયા મહા પર્વમાં કેટલાં અવાંતર પર્વો અને તેમાં કયા કયા વિષયોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તથા એક એક મહા પર્વમાં અધ્યાય અને શ્લોકોની સંખ્યા કેટલી કેટલી છે તે કહે છે.) મહાભારતનો જેમાં સંક્ષેપ છે એવું અનુક્રમણિકા પર્વ, પર્વસંગ્રહ, પૌષ્ય, પૌલોમ, આસ્તીક, આદિ અંશાવતરણ,[૮૫] સંભવ, લાક્ષાગૃહ દહન, હિડિંબવધ, બકવધ, ચૈત્રરથ, દેવી પાંચાલી-સ્વયંવર,[૮૬] ક્ષાત્રધર્મવડે વિજય કરીને વૈવાહિક પર્વ, વિદુરાગમન રાજ્યલંભ પર્વ,[૮૭] અર્જુન-વનવાસ પર્વ, સુભદ્રાહરણ પર્વ, હરણાહરણ પર્વ, ખાંડવદહન પર્વ,[૮૮] અને મયદાનવ દર્શન પર્વ, એટલાં પર્વો આદિ પર્વમાં કહ્યાં છે. પૌષ્ય પર્વમાં ઉત્તંકનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.[૮૯] પૌલોમ પર્વમાં ભૃગુવંશનો વિસ્તાર કહેલો છે. આસ્તીક પર્વમાં સર્વ નાગોની તથા ગરુડની ઉત્પત્તિ,[૯૦] ક્ષીર સમુદ્રનું મથન, ઉચ્ચૈઃશ્રવા અશ્વનો જન્મ અને સર્પસત્રવડે યજન કરતા જનમેજય રાજાના સત્રમાં મહાત્મા ભરતવંશી રાજાઓની કથાનો પ્રસ્તાવ,

* અન્ય શાખાનું અન્ય શાખામાં અપેક્ષાને લીધે ભણવામાં આવે તેને વેદમાર્ગમાં ખિલ કહેવામાં આવે છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે. આ ઇતિહાસમાં પણ અપેક્ષાને લીધે અન્ય પુરાણનો લેવામાં આવેલો ભાગ 'હરિવંશ' ખિલ કહેવાય છે, અને તેથીજ તે પુરાણ કહેવાય છે.

\+ મૂલ ગ્રંથમાં આવેલાં પર્વોની ગણત્રી કરતાં સોથી થોડાં વધારે થવા જાય છે, એટલે ટીકાકાર પં. નીલકંઠની ગણત્રી પ્રમાણે પર્વોનો એકમેકમાં સમાવેશ કરીને સોની સંખ્યા પૂરી કરી છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે—'आदिध्यान १९ सभाधनं ९ वनचयं १६ वैराटमु ४ द्योगयुक् ११ भीष्मद्रोणम ५ जं ८ चकर्णकु १ तथा शल्येम ४ सौप्तुसग ३म् ॥ स्त्रीशं ५ शांतिम ४ दानधर्मकु १ हयेज्यारा २ श्रमावासनं ३ कं १ कं १ मौसलयानयोर्द्युगतिकं १ वंशाख २ मेतच्छतम् ॥ આ શ્લોકમાં પ્રત્યેક પર્વમાં કેટકેટલાં પર્વો છે તેની ગણત્રી જણાવી સો પૂરાં ગણાવ્યાં છે.

એ કહ્યું છે. સંભવપર્વમાં રાજાઓના વિવિધ રીતે જન્મો કહ્યા છે.[૯૧-૯૨] તેમજ બીજા શૂરા અને મહર્ષિ વ્યાસનો જન્મ કહ્યો છે. અંશાવતરણ પર્વમાં દેવોના અંશોથી અવતાર વર્ણવ્યા છે,[૯૩] તથા દૈત્યોની, દાનવોની, મહા બળવાન્ યક્ષોની, નાગોની, સર્પોની, ગંધર્વોની, પક્ષીઓની અને બીજા વિવિધ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી છે. તપસ્વી કણ્વ નામના મહર્ષિના આશ્રમમાં દુષ્યંત રાજાથી શકુંતલામાં ભરત નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો, જેના નામ ઉપરથી લોકોમાં આ ભારતકુલ. કહેવાય છે.[૯૬] શાંતનુના ઘરમાં મહાત્મા વસુઓનો ભાગીરથી (ગંગા)થી પાછો જન્મ અને તેમનું પુનઃ સ્વર્ગગમન વર્ણવ્યું છે.[૯૭] વસુઓના તેજ:સમૂહથી ભીષ્મનો જન્મ, તેમની રાજ્ય ઉપરની નિવૃત્તિ, બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં સ્થિતિ,[૯૯] પ્રતિજ્ઞાનું પાલન, ચિત્રાંગદનું રક્ષણ, ચિત્રાંગદના હણાવા પછી તેના નાનાભાઈ વિચિત્રવીર્યને રાજ્ય ઉપર બેસાડી તેનું રક્ષણ, અણીમાંડવ્યના શાપથી ધર્મરાજાનો મનુષ્ય યોનિમાં જન્મ,[૧૦૦] કૃષ્ણ દ્વૈપાયનના વરદાનથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુનો જન્મ, તથા પાંડવોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે.[૧] તે પછી બીજા પેટાં પર્વોમાં પાંડવોને વારણાવતના મેળામાં મોકલવા દુર્યોધને કરેલો ગુપ્ત વિચાર, પાંડવો પ્રત્યે દુર્યોધને કપટી પુરુષને મોકલવો,[૨] માર્ગમાં વિદુરે બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજને તેમના હિત માટે મ્લેચ્છ ભાષામાં કરેલો હિતોપદેશ;[૩] વિદુરનાં વચનવડે સુરંગ ખોદવાની ક્રિયા, લાક્ષાગૃહમાં પાંચ પુત્રોની સાથે સુતેલી ભીલડી તથા પુરોચનનું બળી મરવું, એ વર્ણવ્યું છે. ઘોર વનમાં પાંડવોને હિડિંબાનું દર્શન,[૪-૫] ત્યાંજ મહાબળવાન્ ભીમસેનથી હિડિંબ રાક્ષસનો વધ અને ઘટોત્કચની હિડિંબાથી ઉત્પત્તિ એમાંજ કહી છે.[૬] અમિત તેજસ્વી મહર્ષિ વ્યાસનું પાંડવોને દર્શન, તેમની આજ્ઞાથી એકચક્રાનગરીમાં બ્રાહ્મણને ઘેર અજ્ઞાતચર્યાથી પાંડવોનું રહેવું, ત્યાં બકાસુરનો વધ અને નગરના લોકોને થયેલું આશ્ચર્ય; બ્રાહ્મણના મુખથી દ્રૌપદી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ સાંભળીને વ્યાસજીનાં વાક્યથી દ્રૌપદી મેળવવાની ઇચ્છાવાળા પાંડવોનું સ્વયંવર જોવાનાં કુતૂહલથી પંચાલ દેશ તરફ પ્રયાણ;[૭-૧૦] ગંગાના તીર ઉપર અર્જુને અંગારપર્ણ નામના ગંધર્વને જિતીને તેની જોડે મિત્રતા કરી તેનાજ મુખથી તાપત્ય, વાસિષ્ઠ અને ઉત્તમ ઔર્વ આખ્યાનોને શ્રવણ કરવાં, પછી સર્વ ભાઇઓની સાથે પંચાલ દેશમાં જવું;[૧૧-૧૨] પાંચાલ નગરમાં સર્વ રાજાઓના મધ્યમાં નિશાન વિંધીને અર્જુને દ્રૌપદીને મેળવવી,[૧૩] તે પછી મહાયુદ્ધમાં ભીમસેન અને અર્જુને ક્રોધાક્રાંત થયેલા રાજાઓને અને શલ્ય તથા કર્ણને જિતી લેવા;[૧૪] તે બન્નેનાં અમાનુષ પરાક્રમને જોઇને મહામતિવાળા બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણને તેઓ પાંડવો છે એવી શંકા થવાથી કુંભારને ઘેર જ્યાં પાંડવો ઉતર્યા હતા ત્યાં તેમને મળવા જવું; પાંચ પુરુષની સાથે પોતાની એક કન્યાનાં લગ્ન કરવાના સંબંધમાં દ્રુપદ રાજાને થઇ પડેલો વિચાર,[૧૫-૧૬] અહીંજ અદ્ભુત એવું પાંચ ઇંદ્રનું ઉપાખ્યાન પણ કહ્યું છે, તે પછી દ્રૌપદીનો દેવવિહિત દૈવીવિવાહ,[૧૭] ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે વિદુરને પાંડવોની પાસે મોકલવા, વિદુરનું પંચાલનગરમાં આવવું અને ત્યાં તેને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન,[૧૮] પછી ખાંડવપ્રસ્થમાં પાંડવોનો નિવાસ અને તેમને અર્ધ રાજ્યની પ્રાપ્તિ, નારદમુનિની આજ્ઞાથી દ્રૌપદીના સંબંધમાં કરાયલો સમયનો નિયમ, તથા સુંદ-ઉપસુંદનું આખ્યાન વર્ણવ્યું છે. તે પછી દ્રૌપદીની સાથે એકાંતમાં યુધિષ્ઠિર બેઠા હતા ત્યાં બ્રાહ્મણને માટે અર્જુને પ્રવેશ કરી હથિયાર લઇ બ્રાહ્મણને વિપત્તિથી મુક્ત કરવો, ઘેર આવીને બ્રાહ્મણના રક્ષણને માટે નિશ્ચયવાળા અર્જુનનું નિયમ પાળવા માટે વનમાં જવું, એ વનવાસમાં ઉલૂપી નામની એક સર્પકન્યાનો માર્ગમાં મેળાપ થવો, તે પછી પુણ્ય તીર્થોમાં અર્જુનનું પ્રયાણ, બભ્રુવાહનનો જન્મ, એ પ્રવાસમાંજ તપસ્વી બ્રાહ્મણનાં શાપથી મગરીઓ થયેલી શુભ એવી પાંચ અપ્સરાઓની અર્જુને કરેલી શાપથી મુક્તિ, પ્રભાસતીર્થમાં અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણનો સમાગમ,[૧૯-૨૪] સુભ-

દ્રાની કામના કરતા અર્જુનને દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણની સંમતિથી સુભદ્રાની પ્રાપ્તિ,[૨૫] પાછળથી દેવકીનંદન શ્રીકૃષ્ણ પહેરામણી લઇને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા તે વખતે સુભદ્રામાં ઉત્તમ તેજવાળા અભિમન્યુનો જન્મ,[૨૬] દ્રૌપદીનાં પુત્રોની ઉત્પત્તિ, યમુનાના તીર ઉપર વિહાર કરવા ગયેલા અર્જુન અને કૃષ્ણને ધનુષ્ય તથા ચક્રની પ્રાપ્તિ, ખાંડવ વનનો દાહ, અગ્નિથી મયદાનવ અને ભુજંગનું રક્ષણ.[૨૭-૨૮] તથા મહર્ષિ મંદપાલને શાર્ઙ્ગી પક્ષિણીથી પુત્રોત્પત્તિ વર્ણવી છે. આ સર્વ વૃત્તાંતોથી યુક્ત, બહુ વિસ્તારવાળું પ્રથમ આદિ પર્વ કહેલું છે.[૨૯] એમાં* બસો સત્તાવીશ અધ્યાય મહા તેજસ્વી પરમર્ષિ વ્યાસજીએ રચેલા છે;[૧૩૦] તથા તે મહાત્મા મુનિએ આઠ હજાર આઠસોને ચોરાશી શ્લોકો વર્ણવ્યા છે.[૩૧]

એ પછી બહુ વૃત્તાંતવાળું બીજું સભા પર્વ આવે છે. જેમાં પાંડવોની સભાક્રિયા, કિંકર નામના રાક્ષસોનાં દર્શન,[૩૨] દેવલોકને જોનારા નારદમુનિએ કહેલું લોકપાલોની સભાનું આખ્યાન, રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ, જરાસંધનો વધ;[૩૩] ગિરિવ્રજમાં રુંધેલા રાજાઓનો શ્રીકૃષ્ણે કરેલો છુટકારો તથા પાંડવોનો દિગ્વિજય પણ એમાંજ કહેલો છે.[૩૪] ભેટ–સામગ્રી લઇને રાજાઓનું મોટા રાજસૂય યજ્ઞમાં આવવું, અર્ઘપૂજનના સંવાદમાં શિશુપાલનો વધ;[૩૫] યજ્ઞમાં પાંડવોના ઐશ્વર્યને જોઇને દુઃખી અને ક્રોધાક્રાંત થયેલા દુર્યોધનનો સભામાં ભીમસેને કરેલો પરિહાસ;[૩૬] જે મશ્કરીથી એને ક્રોધ વધ્યો અને તેથી તેણે દ્યૂત રમવાની ગોઠવણ કરી; દ્યૂતમાં ધૂર્ત શકુનિએ ધર્મરાજને જીતી લેવા;[૩૭] દ્યૂતસમુદ્રમાં ડુબેલી અને પરમ દુઃખી થયેલી પુત્રવધૂ દ્રૌપદીને, નાવ જેમ સમુદ્રથી તારે તેમ મહા બુદ્ધિમંત ધૃતરાષ્ટ્રે તારી લેવી; પાંડવોને વિપત્તિમાંથી નીકળેલા જોઇને ફરીથી દુર્યોધન રાજાએ દ્યૂતને માટે તેમને બોલાવવા,[૩૮-૩૯] તથા જિતી લઇને વનવાસને માટે મોકલવા; આ સર્વ સભાપર્વમાં મહાત્મા વ્યાસે વર્ણવ્યું છે.[૧૪૦] હે દ્વિજોત્તમો ! એમાં અઠયોતેર અધ્યાયો અને બેહજાર પાંચસોને અગિયાર શ્લોકો છે.[૪૧]

એના પછી ત્રીજું મહાન્ વન પર્વ આવે છે. જેમાં મહાત્મા પાંડવો વનવાસ જવા નીકળ્યા ત્યારે બુદ્ધિમાન્ ધર્મપુત્રની સાથે નગરના લોકોનું નિકળવું,[૪૨-૪૩] બ્રાહ્મણોનાં ભરણપોષણ માટે અન્ન તથા ઔષધિ મેળવવા ધૌમ્યના ઉપદેશથી મહાત્મા ધર્મરાજે કરેલું સૂર્યનું આરાધન અને સૂર્યની કૃપાથી અક્ષય્ય અન્નપાત્રની પ્રાપ્તિ, હિતોપદેશ કરનારા વિદુરનો ધૃતરાષ્ટ્રે કરેલો ત્યાગ,[૪૪-૪૫] ત્યજાયલા વિદુરનું પાંડવોની પાસે જવું, ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી વિદુરનું ફરી હસ્તિનાપુરમાં આવવું;[૪૬] વનમાં રહેલા પાંડવોને મારવા માટે કર્ણના ઉત્તેજનથી દુર્બુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનો છૂપો વિચાર,[૪૭] તે દુષ્ટભાવને જાણીને વ્યાસમુનિનું ત્યાં શીઘ્ર આવવું અને દુર્યોધનને તેમ કરતાં અટકાવવો, તે પછી સુરભિનું આખ્યાન,[૪૮] મૈત્રેય ઋષિનું પધારવું અને રાજાને ઉપદેશ તથા તેમણેજ દુર્યોધનને આપેલો શાપ,[૪] યુદ્ધમાં ભીમસેને કરેલો કિર્મીરનો વધ, પંચાલો અને યાદવોનું પાંડવોની પાસે આવવું;[૧૫૦] શકુનિએ પાંડવોને કપટથી હરાવેલા સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણને થયેલો કોપ અને અર્જુનને તેમનું કરેલું સાંત્વન,[૫૧] વાસુદેવની આગળ દ્રૌપદીએ કરેલો શોક અને દુઃખથી દીન બનેલાં દ્રૌપદીનું શ્રીકૃષ્ણે કરેલું આશ્વાસન,[૫૨] મહર્ષિ (શ્રી કૃષ્ણ)એ વર્ણવેલું સૌભવધનું આખ્યાન, પુત્ર સાથે સુભદ્રાને લઇને શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા જવું અને દ્રૌપદીના પુત્રોને લઇને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પંચાલ જવું; તે પછી પાંડવોનો રમ્ય એવા દ્વૈતવનમાં પ્રવેશ,[૫૪] ત્યાંજ દ્રૌપદીની સાથે ધર્મરાજાનો સંવાદ અને રાજાની સાથે ભીમસેનનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે.[૫૫] તે પછી પાંડુપુત્રોની આગળ વ્યાસમુનિનું આવવું અને મહર્ષિએ રાજાને પ્રતિસ્મૃતિ નામની વિદ્યા

* આ અધ્યાયો તથા શ્લોકોની સંખ્યા હાલ ઉપલબ્ધ થતાં મહાભારતનાં પુસ્તકોમાં મળતી નથી, પરંતુ તેમાં ન્યૂનાધિક્ય જણાય છે, એ સ્વાર્થી તથા પંડિત માનીઓનો પ્રતાપ હોય એમ લાગે છે.

આપવી;[૫૬] વ્યાસના જવા પછી પાંડવોનું કામ્યક વન પ્રત્યે જવું, અસ્ત્ર મેળવવા માટે અમાપ તેજવાળા અર્જુનનું નિકળવું;[૫૭] ભિલ્લવેશધારી શંકર જોડે અર્જુનનું યુદ્ધ, દિક્પાલોનાં અર્જુનને દર્શન તથા અસ્ત્રની પ્રાપ્તિ;[૫૮] વળી બીજાં અસ્ત્રો મેળવવા માટે અર્જુનનું મહેંદ્રલોકમાં જવું, તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને થયેલી મહાન્ ચિંતા;[૫૯] તે પછી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મહર્ષિ બૃહદશ્વનાં યુધિષ્ઠિરને દર્શન, આર્ત થયેલ યુધિષ્ઠિરનું દુઃખ તથા વિલાપ.[૧૬૦] અહીં બૃહદશ્વે વર્ણવેલું કરુણ રસવાળું ધર્મબોધક નળરાજાનું આખ્યાન, જેમાં દમયંતીની સ્થિતિ તથા નળરાજાનું ચરિત્ર આવે છે;[૬૧] તેજ મહર્ષિથી યુધિષ્ઠિરને દ્યૂતવિદ્યાનો લાભ, ત્યાંજ એ પાંડુપુત્રોની આગળ સ્વર્ગથી લોમશ ઋષિનું આવવું;[૬૨] વનવાસ ભોગવતા મહાત્મા પાંડવોની આગળ લોમશ ઋષિએ સ્વર્ગમાં અર્જુનની પ્રવૃત્તિનું કરેલું વર્ણન;[૬૩] અર્જુનના સંદેશાથી પાંડવોનું તીર્થોમાં ફરવું, તીર્થોમાં ફરવાથી પુણ્યફળની પ્રાપ્તિ અને તીર્થોના પુણ્યનું માહાત્મ્ય કહેલું છે.[૬૪] તે પછી મહર્ષિ નારદના કહેવાથી મહાત્મા પાંડવોની પુલસ્ત્ય તીર્થની યાત્રા;[૬૫] અહીં ઇંદ્રે, કર્ણનાં કુંડળો ઉતરાવી લેવાં તથા ગયની યજ્ઞવિભૂતિનું વર્ણન કહ્યું છે.[૬૬] તે પછી અગસ્ત્યનું આખ્યાન છે, જેમાં વાતાપિ રાક્ષસનું ભક્ષણ વર્ણવ્યું છે તથા પ્રજોત્પત્તિને માટે અગસ્ત્યનું લોપામુદ્રાની પાસે ગમન કહ્યું છે.[૬૭] તે પછી કુમાર બ્રહ્મચારી ઋષ્યશૃંગનું ચરિત્ર છે, તેના પછી મહા તેજસ્વી જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામનું ચરિત્ર છે;[૬૮] જેમાં કાર્તવીર્યનો તથા હૈહયોનો વધ વર્ણવ્યો છે. તે પછી પ્રભાસતીર્થમાં પાંડવોનો યાદવોની સાથે સમાગમ કહ્યો છે.[૬૯] તે પછી સૌકન્ય આખ્યાન કહ્યું છે, જેમાં ભૃગુના પુત્ર ચ્યવનઋષિએ શર્યાતિરાજાના યજ્ઞમાં અશ્વિનીકુમારોને સોમપાનમાં ભાગ અપાવ્યો હતો,[૧૭૦] અને તેમણે ચ્યવનમુનિને યુવાન કર્યા હતા. અહીંજ માંધાતા રાજાનું ઉપાખ્યાન કહ્યું છે.[૭૧] તેના પછી જંતુનું ઉપાખ્યાન કહ્યું છે, જેમાં સોમકરાજાએ પુત્રોને માટે એક પુત્રનું બલિદાન આપીને સો પુત્રો મેળવ્યા હતા. તે પછી અત્યુત્તમ એવું શ્યેનકપોતનું ઉપાખ્યાન આવે છે, જેમાં ઇંદ્ર, અગ્નિ અને ધર્મે શિબિરાજાની પરીક્ષા કરી હતી.[૭૨,૭૩] તે પછી અષ્ટાવક્રનું આખ્યાન આવે છે, જેમાં જનકરાજાના યજ્ઞમાં વરુણના પુત્ર ન્યાયશાસ્ત્ર જાણનારામાં મુખ્ય એવા બંદીની સાથે અષ્ટાવક્રનો સંવાદ તથા મહાત્મા અષ્ટાવક્રે વિવાદમાં બંદીનો કરેલો પરાજય,[૭૪,૭૫] અને જિત્યા પછી સમુદ્રમાં નાંખેલા પિતાની ઋષિને પ્રાપ્તિ એ કથા કહી છે; તે પછી યવક્રીતનું આખ્યાન તથા મહાત્મા રૈભ્યનું આખ્યાન કહ્યું છે. તેના પછી પાંડવોની ગંધમાદન પર્વત ઉપર યાત્રા અને નારાયણાશ્રમમાં નિવાસ કહ્યો છે.[૭૬] ત્યાં દ્રૌપદીના કહેવાથી સૌગંધિક કમળ લેવા ભીમસેનનું ગંધમાદન પ્રત્યે જવું, માર્ગમાં જતાં મહાબાહુ ભીમને કદલીવનમાં બેઠેલા મહાબળવાન હનુમાનનાં દર્શન થાય છે. તે પછી સૌગંધિક કમળને માટે તે સરોવરને ભીમસેને ડોળી નાખ્યું.[૭૭,૭૮] એટલે મણિમાન જેમાં મુખ્ય છે એવા મહા વીર્યવાળા યક્ષો તથા રાક્ષસોની જોડે ભીમને મહાન્ યુદ્ધ થયું એ કથા કહી છે.[૭૯] તે પછી ભીમસેનના હાથથી જટાસુર રાક્ષસનો વધ તથા વૃષપર્વા રાજર્ષિના આશ્રમમાં પ્રયાણ કહ્યું છે.[૧૮૦] તે પછી પાંડવોનું આર્ષ્ટિષેણના આશ્રમમાં જવું અને ત્યાં નિવાસ, અહીં મહાત્મા ભીમસેનને દ્રૌપદીએ કરેલું પ્રોત્સાહન વર્ણવ્યું છે.[૮૧] તે પછી ભીમસેનનું કૈલાસ પ્રત્યે ચઢવું, ત્યાં મણિમાન પ્રભૃતિ બલથી ગર્વિત થયેલાં યક્ષોની જોડે ભીમસેનનું મહાન્ ઘોર યુદ્ધ થયું છે, એ કથા છે.[૮૨] ત્યાંજ પાંડવોનો કુબેર જોડે સમાગમ અને અર્જુનનો પણ ભાઇઓની સાથે મેળાપ કહ્યો છે.[૮૩] દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવીને ગુરુદક્ષિણામાં અર્જુને હિરણ્યપુરમાં વસનારા નિવાતકવચોની સાથે યુદ્ધ કર્યું;[૮૪] તે દેવોના ઘોરશત્રુ નિવાતકવચો તથા પૌલોમ અને કાલકેય દાનવોનું અર્જુનની સાથે યુદ્ધ તથા તેમનો કરેલો વધ, તેનું બુદ્ધિમાન્ અર્જુને યુધિષ્ઠિરની આગળ

વર્ણન કર્યું છે. તે પછી ધર્મરાજાની આગળ અસ્ત્ર પ્રયોગ બતાવવા અર્જુને કરેલો આરંભ[85,86] અને દેવર્ષિ નારદમુનિએ અર્જુનનું કરેલું રોકાણ, એ કથા કહી છે. તે પછી ગંધમાદન પર્વત ઉપરથી પાંડવોનું પાછું ઉતરવું;[87] માર્ગમાં એક ગહન વનમાં પર્વતના જેવા દેહવાળા બળવાન મહાસર્પે ભીમસેનને ગળવા માંડવો,[88] જ્યાં પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપીને યુધિષ્ઠિરે કરેલો ભીમસેનનો છુટકારો; ત્યાંથી મહાત્મા પાંડવોનું કામ્યકવનમાં પાછા આવવું એ કથા છે.[89] ત્યાં રહેલા પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવોને મળવાં વાસુદેવનું ફરી આવવું, તે એ સ્થાનમાંજ વર્ણવેલું છે.[190] તે પછી માર્કંડેય સાથે થયેલા પાંડવોના સમાગમમાં તે મહાર્ષએ અનેક ઉપાખ્યાનો કહ્યાં છે, જેમાં વેનરાજાના પુત્ર પૃથુનું આખ્યાન કહ્યું છે;[91] તથા મહાત્મા તાર્ક્ષ્યઋષિ અને સરસ્વતીનો સંવાદ છે, તેના પછી મત્સ્યનું ઉપાખ્યાન પણ એમાંજ કહેલું છે.[92]

વળી માર્કંડેયની સાથે બેઠા હતા ત્યાં ઘણી પુરાતન કથાઓ કહેવાઇ છે. જેમાં ઇંદ્રદ્યુમ્નનું ઉપાખ્યાન, ધુંધુંમારનું ઉપાખ્યાન,[93] પતિવ્રતાનું આખ્યાન તથા આંગિરસનું આખ્યાન કહ્યું છે. એજ સ્થાનમાં દ્રૌપદી અને સત્યભામાનો સંવાદ કહ્યો છે.[94] તે પછી પાંડવો ફરી દ્વૈતવનમાં આવ્યા એ કથા છે. તેના પછી ઘોષયાત્રા કહી છે, જેમાં ગાંધર્વોએ દુર્યોધનને બાંધ્યો[95] અને તેઓ તેને ત્યાંથી લઇ જતા હતા તે વખતે મંદબુદ્ધિવાળા દુર્યોધનને અર્જુને છોડાવ્યો એ કથા છે. અહીં ધર્મરાજને મૃગનું સ્વપ્નદર્શન થતાં ત્યાંથી વળી પાંડવોનું શ્રેષ્ઠ કામ્યકવનમાં જવું થયું તે કહેલું છે. વળી વ્રીહિદ્રૌણિકનું આખ્યાન બહુ વિસ્તારથી એમાંજ કહેલું છે,[96,97] તે પછી દુર્વાસાનું ઉપાખ્યાન પણ એ સ્થાનમાંજ કહેલું છે. આશ્રમમાંથી જયદ્રથે દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું,[98] એટલે વાયુના વેગ જેવા વેગવાળો ભીમસેન તેની પાછળ દોડયો અને જયદ્રથને મહાબળવાનં ભીમે પાંચ શિખાવાળો કર્યો.[99] તે પછી રામાયણનું બહુ વિસ્તારવાળું ઉપાખ્યાન પણ એ સ્થાનમાંજ કહેલું છે, જેમાં રામચંદ્રે પરાક્રમ કરીને યુદ્ધમાં રાવણને માર્યો હતો.[200] તે પછી સાવિત્રીનું ઉપાખ્યાન પણ એમાંજ કહેલું છે. તેના પછી કર્ણનાં કુંડલો ઇંદ્રે માગી લીધાં[1] અને પ્રસન્ન થઇને તેને એક જણને મારે તેવી શક્તિ આપી એ કહ્યું છે. તે પછી આરણેય ઉપાખ્યાન છે જેમાં ધર્મરાજાએ પોતાના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપ્યો છે.[2] ત્યાર પછી વરદાન મેળવીને પાંડવો પશ્ચિમ દિશામાં ગયા એ કથા છે. આ સર્વ વૃત્તાંતોવાળું ત્રીજું વન પર્વ કહ્યું છે,[3] જેમાં બસેંને અગણોતેર અધ્યાયો કહેલા છે[4] તથા અગિયાર હજાર છસોને ચોસઠ શ્લોકો શ્રી વેદવ્યાસે આ પર્વમાં કહ્યા છે.[5]

એના પછી વિસ્તારવાળું વૈરાટપર્વ આવે છે તે સાંભળો. પાંડવોએ વિરાટનગર આગળ જઇને શ્મશાનમાં મોટું શમીનું ઝાડ જોઇ, તેના ઉપર આયુદ્ધો મૂકયાં. તે પછી વિરાટનગરમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં પાંડવો કપટ વેશથી છૂપા રહેવા લાગ્યા.[6-7] ત્યાં દ્રૌપદીની કામના કરતા કામથી હતચિત્ત બનેલા દુષ્ટાત્મા કીચકનો ભીમસેને વધ કર્યો[8]. તે પછી પાંડવોની શોધ કાઢવા રાજા દુર્યોધને ચતુર દૂતોને સર્વ દિશાઓમાં મોકલ્યા;[9] પરંતુ તેમને મહાત્મા પાંડવોની ક્યાંયે ભાળ મળી નહિ. ત્યાર પછી ત્રિગર્ત દેશના યોદ્ધાઓએ આવીને પ્રથમ વિરાટરાજાની ગાયોને હરણ કરી;[210] ત્યારે ત્રિગર્તોની સાથે વિરાટરાજાનું રોમાંચજનક યુદ્ધ થયું, તેમાં વિરાટને પકડીને ત્રિગર્તો લઇ જતા હતા, ત્યારે તેમની પાસેથી તેને ભીમસેને છોડાવ્યા[11] અને પાંડવોએ વિરાટરાજાનું ગોધન છોડાવ્યું. તે પછી કૌરવોએ આવીને વિરાટની ગાયોને હરી લીધી,[12] જે વખતે એકલા અર્જુને સર્વ કૌરવોને યુદ્ધમાં હરાવ્યા તથા પરાક્રમ કરીને કિરીટિએ ગોધન પાછું આણ્યું.[13] જે વખતે વિરાટરાજાએ પોતાની પુત્રી ઉત્તરા, શત્રુનો નાશ કરનારા સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને માટે અર્જુનને આપી.[14] આ કથાના વિસ્તારવાળું ચોથું વિરાટ પર્વ વર્ણવ્યું છે, જેમાં

પરમઋષિ વેદવેત્તા વ્યાસે પૂરા સડસઠ અધ્યાય અને બે હજાર ને પચાસ શ્લોકો કહેલા છે.[૧૫-૧૬]

એના પછી પાંચમું ઉદ્યોગ પર્વ છે તે સાંભળો.[૧૭] જયની ઇચ્છાવાળા પાંડવો ઉપલવ્યમાં રહેતા હતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની પાસે દુર્યોધન અને અર્જુન બન્ને ગયા[૧૮] અને તેમને કહ્યું કે–'આ યુદ્ધમાં તમે અમને સહાય કરવા યોગ્ય છો ' તેમનાં વચન સાંભળીને મહામતિવાળા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે,[૧૯] હે પુરુષશ્રેષ્ઠો ! એક તરફ યુદ્ધ ન કરતાં માત્ર સલાહકાર થઇને હું રહું અને બીજી તરફ યુદ્ધ કરે એવી એક અક્ષૌહિણી સેના આપું, એ બેમાંથી હું કોને શું આપું, તે તમે કહો.[૨૦] આ સાંભળીને મંદાત્મા અને દુર્બુદ્ધિવાળા દુર્યોધને સૈન્યની માગણી કરી અને અર્જુને યુદ્ધ ન કરે એવા શ્રીકૃષ્ણને મંત્રી તરિકે સ્વીકાર્યા.[૨૧] મદ્રદેશના રાજા શલ્ય પાંડવોના તરફ આવતા હતા, તેમને માર્ગમાંજ સેવા–સત્કારથી દુર્યોધને છેતરી નાખ્યા અને તેમણે વર આપવા કહ્યું ત્યારે દુર્યોધને વર માગ્યો કે 'તમે મને સહાય કરો.' શલ્યરાજા તેને સહાય કરવાનું વચન આપીને પાંડવોને મળવા ગયા.[૨૨,૨૩] જ્યાં શલ્યે શાંતિપૂર્વક ઇંદ્રવિજય કહી સંભળાવ્યો. તે પછી પાંડવોએ કૌરવો પ્રત્યે પોતાના પુરોહિતને મોકલ્યો.[૨૪] પાંડવોના પુરોહિતનાં વચન સાંભળીને તથા ઇંદ્રવિજયને અને પુરોહિત મોકલવાની આવશ્યકતાને સાંભળીને[૨૫] પ્રતાપી ધૃતરાષ્ટ્રે શાંતિની ઇચ્છાથી પાંડવો પ્રત્યે સંજયને દૂત તરિકે મોકલ્યો.[૨૬]

વાસુદેવને આગળ રાખી પાંડવોને ઉદ્યોગ કરતા સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતાથી ઉજાગરો થયો, તે વખતે વિદુરે બુદ્ધિમાન્ ધૃતરાષ્ટ્રને વિચિત્ર અને હિતકારી વાક્યો સંભળાવ્યાં,[૨૭,૨૮] તથા સનત્સુજાતે સંતાપયુક્ત અને શોકગ્રસ્ત રાજાને ઉત્તમ અધ્યાત્મજ્ઞાન શ્રવણ કરાવ્યું.[૨૯] હે વિપ્રો ! તે પછી પ્રાતઃકાળે રાજસભામાં સંજયે અર્જુન તથા કૃષ્ણની એકતા કહી સંભળાવી.[૩૦] વળી દયાયુક્ત થયેલા મહામતિ શ્રીકૃષ્ણ સંધિની ઇચ્છાથી શાંતિ કરવા પોતેજ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા[૩૧] અને ઉભયપક્ષની શાંતિને માટે હિતકારક યાચના કરવા લાગ્યા, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણને રાજા દુર્યોધને તેમ કરવા ચોખ્ખી ના પાડી.[૩૨] એજ સ્થાનમાં દંભોદ્ભવનું આખ્યાન કહ્યું છે તથા મહાત્મા માતલીનું વર ખોળવા નીકળવું એ કથા છે.[૩૩] તે પછી ગાલવ મહર્ષિનું ચરિત્ર કહ્યું છે. ત્યાર પછી વિદુલાનો પુત્ર પ્રત્યે ઉપદેશ વર્ણવ્યો છે.[૩૪] તેના પછી કર્ણ તથા દુર્યોધન વગેરેનો દુષ્ટ વિચાર જાણીને શ્રીકૃષ્ણે રાજસભામાંજ યોગેશ્વરપણું પ્રકટ કર્યું છે.[૩૫] તે પછી શ્રીકૃષ્ણે કર્ણને પોતાના રથમાં બેસાડીને ભેદપૂર્વક કેટલીએક સમજાવટ કરી પરંતુ કર્ણે ગર્વથી તેમ કરવાને ના પાડી.[૩૬] તે પછી શત્રુને દમનારા શ્રીહરિએ હસ્તિનાપુરથી ઉપલવ્યમાં આવીને પાંડવોને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો.[૩૭] ત્યારે શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવો શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને પોતાના હિતને માટે વિચાર કરી સઘળી સંગ્રામની સામગ્રીઓ સજ્જ કરવા લાગ્યા.[૩૮] તે પછી યુદ્ધને માટે નર, અશ્વ, રથ અને હાથીઓવાળી સેના હસ્તિનાપુર નગરથી નીકળવા લાગી અને સેનાની ગણત્રી કરી એ કથા આવે છે.[૩૯] ત્યાર પછી રાજા દુર્યોધને મહાયુદ્ધને આગલે દિવસે ઉલૂકને દૂત તરીકે પાંડવો પ્રત્યે મોકલ્યો એ કથા છે.[૪૦] તે પછી રથી અતિરથીની ગણત્રી આવે છે અને છેવટે અંબાનું ઉપાખ્યાન કહ્યું છે. આ બહુ વૃત્તાંતવાળું ભારતમાં પાંચમું ઉદ્યોગ પર્વ છે.[૪૧] એમાં એકસો છયાશી અધ્યાય અને છ હજાર છસોને અઠ્ઠાણું શ્લોકો કહ્યા છે. હે તપોધનો ! ઉદારબુદ્ધિવાળા મહર્ષિ વ્યાસે સંધિ અને વિગ્રહથી મિશ્ર એવું આ ઉદ્યોગ પર્વ કહ્યું છે.[૪૨,૪૩]

એના પછી વિચિત્ર અર્થવાળું ભીષ્મ પર્વ કહેવાય છે.[૪૪] જેમાં સંજયે જંબુખંડની રચના વર્ણવી છે, વળી જેમાં યુધિષ્ઠિરનું સૈન્ય પરમ ખેદ પામ્યું એ કથા છે.[૪૫] તે પછી અર્જુનને મમતાથી થયેલા વિષાદનો મોહકર્શક

હેતુઓવડે મહામતિ શ્રીકૃષ્ણે નાશ કર્યો એ કથા છે. ત્યાર પછી દારુણ ભયંકર યુદ્ધ દશ દિવસ થયું તે વર્ણવ્યું છે. અર્જુનની મંદતા અને ભીષ્મનું દુર્જયપણું જોઈને યુધિષ્ઠિરના હિતમાં તત્પર એવા ઉદાર બુદ્ધિવાળા શ્રીકૃષ્ણ પોતે હાથમાં ચાબુક લઈને રથમાંથી કૂદી નિર્ભરપણાથી ભીષ્મને મારવા વેગથી દોડયા.[૪૬-૪૮] તે પછી ચાબુકના જેવી વાણીના પ્રહારવડે શ્રી કૃષ્ણે સતેજ કરેલા મહાધનુર્ધારી તથા સર્વશસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગાંડીવધન્વા અર્જુને, યુદ્ધમાં શિખંડીને આગળ કરી તીવ્ર બાણો મારીને ભીષ્મને રથમાંથી પાડયા[૨૪૯,૨૫૦] અને ભીષ્મે બાણશય્યામાં શયન કર્યું. આ કથાના વિસ્તારવાળું ભારતમાં છઠ્ઠું ભીષ્મ પર્વ કહ્યું છે.[૫૧] એ ભીષ્મ પર્વમાં વેદવેત્તા વ્યાસજીએ એકસોને સત્તર અધ્યાય તથા પાંચ હજાર આઠસોને ચોર્યાશી શ્લોકો કહ્યા છે.[૫૨,૫૩]

તેના પછી બહુ વૃત્તાંતવાળું વિચિત્ર દ્રોણપર્વ છે. એમાં દ્રોણાચાર્યનો સેનાપતિપદમાં અભિષેક કરવામાં આવે છે.[૫૪] તે પછી દુર્યોધનને રાજી કરવા મહાન્ અસ્ત્રવેત્તા દ્રોણાચાર્ય પાંડુના બુદ્ધિમાન્ પુત્ર ધર્મરાજાને પકડી આપવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે.[૫૫] એમાંજ સંશપ્તક યોદ્ધાઓ અર્જુનને યુદ્ધભૂમિથી દૂર લઈ ગયા એ કથા છે. તે પછી યુદ્ધમાં ઈંદ્રના જેવા પરાક્રમી મહારાજા ભગદત્તને તેના સુપ્રતીક નામના હાથીની સાથે અર્જુન મારે છે. ત્યાર પછી જયદ્રથ વગેરે ઘણા મહારથીઓ મળીને શૂરવીર અને યૌવન પણ જેને પ્રાપ્ત ન થએલું એવા એકલા પડી ગયેલા બાળક અભિમન્યુને મારે છે. અભિમન્યુના મરણથી ક્રોધ પામેલા અર્જુને યુદ્ધમાં સાત અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ કરીને રાજા જયદ્રથને મારી નાખ્યો. જે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજાની આજ્ઞાથી મહાબાહુ ભીમસેન અને મહારથી સાત્યકિ, દેવોથી પણ પરાભવ ન પામે એવી કૌરવી સેનામાં અર્જુનને ખોળવા પેઠા હતા.[૨૫૬,૨૬૦] ત્યાંથી નિકળ્યા પછી અર્જુને, ઉદાર મનવાળા નવકોટી સંશપ્તક યોદ્ધાઓને યમલોકમાં પહોંચાડી દીધા અને યુદ્ધમાં બાકી રહેલા સંશપ્તકોને પૂરા કર્યા. વળી એ પર્વમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, પથ્થરથી લડનારા નારાયણો, યુદ્ધમાં વિચિત્ર યુદ્ધ કરનારા ગોપાલો, અલંબુષ, શ્રુતાયુ, વીર્યવાન્ જલસંધ,[૬૧ ૬૩] ભૂરિશ્રવા, વિરાટ, મહારથ દ્રુપદ અને ઘટોત્કચ વગેરે બીજા કેટલાક યોદ્ધાઓ નાશ પામ્યા એ કથા છે. જ્યારે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય પડયા ત્યારે ક્રોધ પામેલા અશ્વત્થામાએ ઉગ્ર એવું નારાયણાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.[૬૪,૬૫] તે પછી રુદ્રનું ઉત્તમ એવું અગ્નિ સંબંધી માહાત્મ્ય કહ્યું છે. વ્યાસનું ત્યાં આગમન તથા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.[૬૬] ભારતમાં આ સાતમું મહાન્ દ્રોણ પર્વ કહ્યું છે, એ દ્રોણ પર્વમાં શૂરવીર અને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પ્રસિદ્ધ રાજાઓ ઘણે ભાગે નાશ પામ્યા છે. એ પર્વમાં એકસોને સિત્તેર અધ્યાય તથા આઠ હજાર નવસેંને નવ શ્લોકો તત્ત્વદર્શી પરાશરના પુત્ર વ્યાસમુનિએ વિચાર કરીને વર્ણવ્યા છે.[૬૭,૬૯]

એના પછી પરમ અદ્ભુત કર્ણપર્વ કહેવાય છે.[૨૭૦] જેમાં મદ્રદેશના બુદ્ધિમાન્ રાજા શલ્યનો કર્ણે સારથિપણામાં નિયોગ કર્યો; તે પછી ત્રિપુરપતનનું પૌરાણિક આખ્યાન કહ્યું છે.[૭૧] ત્યાર પછી યુદ્ધમાં જતી વખતે કર્ણ તથા શલ્યનો કઠોર સંવાદ વર્ણવ્યો છે. ત્યાંજ આક્ષેપયુક્ત હંસ તથા કાગડાનું આખ્યાન કહ્યું છે.[૭૨] તે પછી મહાત્મા અશ્વત્થામાના હાથથી પાંડ્યરાજાનો નાશ તથા દંડસેન અને દંડનો વધ કહ્યો છે.[૭૩] વળી કર્ણ જોડે દ્વૈરથ યુદ્ધ કરતાં સર્વ ધનુર્ધારીઓના દેખતાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની સંશયગ્રસ્ત દશા કહી છે. તે પછી યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનનો પરસ્પર ક્રોધ વર્ણવ્યો છે, જેમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને શાંત કર્યો એ કથા છે.[૭૪,૭૫] તે પછી પૂર્વની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ભીમસેને યુદ્ધમાં દુઃશાસનનું હૃદય ચીરીને રુધિર પીધું,[૭૬] તથા દ્વૈરથ યુદ્ધમાં અર્જુને કર્ણને માર્યો એ કથા છે. આ સર્વ વૃત્તાંતવાળું આઠમું કર્ણપર્વ છે એમ ભારતચિંતકો કહે છે.[૭૭] એમાં અગણોતેર

અધ્યાય અને ચાર હજાર નવસેં ને ચોસઠ શ્લોકો કહ્યા છે.[૭૮]

હવે પછી વિચિત્ર અર્થવાળું શલ્યપર્વ આવે છે.[૭૯] એમાં મુખ્ય વીરો જેમાં હણાઇ ગયેલા એવી સેનાના શલ્યરાજા સેનાપતિ થયા એ કથા છે. પછી કૌમાર આખ્યાન અને અભિષેક ક્રિયા આવે છે.[૨૮૦] તે પછી રથીઓનાં થયેલાં યુદ્ધો ક્રમવાર વર્ણવ્યાં છે તથા કુરુમુખ્યોનો વિનાશ એ શલ્યપર્વમાં કહ્યો છે.[૮૧] તે પછી મહાત્મા ધર્મરાજાથી શલ્યનો નાશ અને યુદ્ધમાં સહદેવના હાથથી શકુનિનો વધ વર્ણવેલો છે.[૮૨] જ્યારે ઘણુંખરૂં સૈન્ય મરણ પામ્યું અને કંઇક ભાગેજ બાકી રહ્યું ત્યારે દુર્યોધન હ્રદમાં પ્રવેશ કરીને જળનું સ્તંભન કરી તેમાં સંતાઇ રહ્યો.[૮૩] એ વાત પારધિઓએ આવીને ભીમસેનને કહી, એટલે પાંડવો ત્યાં ગયા અને બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજાનાં આક્ષેપયુક્ત વચનથી અત્યંત અસહનતાવાળો દુર્યોધન પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યો તથા તેણે ભીમસેન સાથે ગદાયુદ્ધ કરવા માંડયું.[૮૪,૮૫] જ્યારે એ યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ત્યાં બલરામ આવી પહોંચ્યા અને તેમણે સરસ્વતી તથા તીર્થોની પવિત્રતાનું વર્ણન કર્યું.[૮૬] આ સ્થાનમાંજ તુમુલ ગદાયુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. જે યુદ્ધમાં ભીમસેને ભયંકર વેગવાળી ગદાથી દુર્યોધનની સાથળો ભાંગી નાખી. આ અદ્‌ભુત અર્થવાળું નવમું શલ્યપર્વ છે. એમાં ઓગણસાઠ અધ્યાય અને ત્રણ હજાર બસેં ને વીશ શ્લોકો, કૌરવોના યશને વધારનારા મુનિએ વર્ણવ્યા છે.[૨૮૭-૨૯૦]

એના પછી દારુણ એવું સૌપ્તિકપર્વ કહું છું. પાંડવોના ગયા પછી સંધ્યાકાળે જંઘા ભાગવાથી પડેલા ક્રોધી રાજા દુર્યોધનની પાસે ત્રણ મહારથીઓ કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા આવ્યા અને તે બધાએ સંગ્રામભૂમિમાં લોહીલુહાણ થઇને પડેલા દુર્યોધનને દીઠો. એટલેજ ત્યાં દૃઢ ક્રોધવાળા મહારથી અશ્વત્થામાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, "ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેમાં મુખ્ય છે એવા સર્વ પંચાલો તથા પ્રધાનોની સાથે સર્વ પાંડવોને મારૂં નહિ ત્યાં સુધી હું કવચ ઉતારીશ નહિ."[૯૧-૯૪] આ પ્રમાણે દુર્યોધન રાજાને કહીને તે ત્રણે મહારથીઓ ત્યાંથી નીકળીને સૂર્યાસ્ત થતી વખતે મહાવનમાં ગયા અને ત્યાં એક મોટા વડના ઝાડની નીચે બેઠા. પછી તેઓએ ત્યાં રાત્રિમાં એક ઘુવડને ઘણા કાગડાઓને મારતો જોયો, તે જોઇને પોતાના પિતાના વધને સ્મરણ કરતા ક્રોધે ભરાયલા અશ્વત્થામાએ સૂતેલા પંચાલ યોદ્ધાઓનો વધ કરવા વિચાર કર્યો.[૯૫-૯૭] ત્યાંથી તે પાંડવોની છાવણીનાં દરવાજા આગળ ગયા. ત્યાં તેણે ગગનમંડળ સુધી જેનો દેહ પહોંચેલો એવા ભયંકર રૂપવાળા અને જેના તરફ જોઇ ન શકાય એવા રાક્ષસને જોયો;[૯૮] અને તેનાથી પોતાનાં અસ્ત્રો નિષ્ફળ થતાં જોઇને અશ્વત્થામાએ સત્વર ત્રિનેત્રધારી રુદ્રનું આરાધન કર્યું.[૯૯] પછી રાત્રે વિશ્વાસથી સૂતેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રભૃતિ સપરિવાર પંચાલો તથા દ્રૌપદીના સર્વે પુત્રોનો,[૩૦૦] કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્યની સાથે મળીને અશ્વત્થામાએ વધ કર્યો. જેમાં શ્રી કૃષ્ણના બળના આશ્રયથી પાંચ પાંડવો અને મહા ધનુર્ધારી સાત્યકિ બચી ગયા અને બાકી બધાંનો નાશ થઇ ગયો.[૩૦૧]

પછી દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ સૂતેલા પંચાલોનો વધ કર્યો, એ ખબર ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથિએ પાંડવોને કહી.[૨] એ સાંભળીને પુત્રશોકથી આર્ત થયેલાં અને પિતા તથા ભાઇઓના વધથી પીડાયલાં દ્રૌપદી,[૩] પોતાના પતિઓની આગળ હઠથી નિરાહાર રહેવાનો સંકલ્પ કરી બેઠી. ત્યારે દ્રૌપદીનાં વચનથી ભયંકર પરાક્રમી બળવાન ભીમસેન, મહાન્ કોપ કરીને દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરવા માટે ગદા ઉપાડીને દ્રોણગુરુના પુત્રની પાછળ દોડયો.[૪,૫] જે વખતે ભીમસેનના ભયથી અને દૈવની પ્રેરણાથી અશ્વત્થામાએ ક્રોધ કરીને 'પાંડવોના વિનાશને માટે આ અસ્ત્ર ફેંકું છું' કહીને અસ્ત્ર છોડયું.[૬] તેજ વખતે શ્રી કૃષ્ણે 'એમ ન થાય' એવું કહીને તેના તે વચનને શાંત કર્યું અને અર્જુને પોતાના અસ્ત્રથી તેનાં અસ્ત્રને શમાવી દીધું.[૭] પાપાત્મા અશ્વત્થામાની દ્રોહબુદ્ધિ જોઇને વ્યાસે, અશ્વત્થામાને

શાપ દીધો એટલે અશ્વત્થામાએ પાછો તેમને શાપ દીધો. આમ પરસ્પર શાપ દેવામાં આવ્યા.[૮] તે પછી મહારથી દ્રોણના પુત્ર પાસેથી મણિ લઇને વિજયી પાંડવોએ હર્ષથી દ્રૌપદીને આપ્યો.[૯] આ દશમું સૌપ્તિકપર્વ કહ્યું છે. મહાત્માઓનાં ચરિત્રવાળા આ પર્વમાં અઢાર અધ્યાય અને આઠસો ને સિત્તેર શ્લોકો બ્રહ્મવાદી મુનિએ વર્ણવ્યા છે.[૩૧૦] વળી આ પર્વમાં ઉત્તમ તેજવાળાં સૌપ્તિક અને ઐષીક બે પર્વ ઋષિએ જોડી દીધાં છે.[૧૧]

એના પછી કરુણાનો ઉદય કરનારૂં સ્ત્રીપર્વ કહેલું છે.[૧૨] જેમાં પુત્રશોકથી સંતપ્ત થયેલા અને ભીમસેનના ઉપર દ્વેષબુદ્ધિવાળા આંધળા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ, શ્રીકૃષ્ણે આણેલી મજબૂત લોઢાની પ્રતિમાને ભીમ જાણી બાથમાં ઘાલીને ભાંગી નાખી. ત્યાર પછી શોકવડે તપી ઉઠેલા બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું, વિદુરે બુદ્ધિવડે સંસારની ગહનતા દર્શાવનારા તથા મોક્ષદર્શક હેતુઓવડે આશ્વાસન કર્યું.[૧૩-૧૫] ત્યાર પછી શોકાર્ત્ત થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રરાજા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને સાથે લઇ કૌરવોની રણભૂમિમાં ગયા એ કથા કહી છે.[૧૬] જ્યાં વીરપત્નીઓનો અત્યંત કરુણાજનક વિલાપ તથા ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનો ક્રોધાવેશ તથા મૂર્છા વર્ણવેલી છે.[૧૭] વળી ત્યાં ક્ષત્રિયાણીઓએ શૂરવીર અને સંગ્રામમાં પાછી પાની ન કરનારા એવા પોતાના પિતા, પુત્રો, ભાઇઓ વગેરેને હણાઇ પડેલા જોયા.[૧૮] તે પછી પુત્રો તથા પૌત્રોના વધથી પીડિત થયેલી ગાંધારીનો ક્રોધ શ્રીકૃષ્ણે શાંત કર્યો એ કથા છે. ત્યાર પછી સર્વ ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ અને મહા બુદ્ધિમાન્ યુધિષ્ઠિર રાજાએ, મરણ પામેલા રાજાઓનાં શરીરોને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો. જ્યારે રાજાઓને ઉદકદાન કર્મમાં તિલાંજલિ આપવા માંડી ત્યારે કુંતીએ, કર્ણ પોતાનો ગુપ્ત રીતે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર છે એ વાત કહી સંભળાવી એ કથા છે. શોક તથા વિહ્વલતાનું કારણભૂત અને સજ્જનોના મનને વિકલ કરી અશ્રુ પ્રવર્તાવનારૂં, આ અગિઆરમું સ્ત્રીપર્વ છે. એ પર્વમાં સત્તાવીશ અધ્યાય કહ્યા છે અને સાતસોને પંચોતેર શ્લોકો બુદ્ધિમાન્ વ્યાસે ભારતના આ આખ્યાનમાં વર્ણવ્યા છે.[૩૧૯-૩૨૪]

એના પછી બુદ્ધિને વધારનારૂં બારમું શાંતિપર્વ છે. એમાં પિતાઓ, પુત્રો, ભાઇઓ, સંબંધીઓ અને મામાઓ વગેરેનો નાશ કરાવીને ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરને ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે બાણશય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મપિતામહે નાનાવિધ ધર્મો વર્ણવ્યા;[૨૫-૨૬] જેમાં કહેલા રાજધર્મો રૂડાં જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા રાજાઓએ જાણવા યોગ્ય છે; વળી તેમાં કાળના હેતુને પ્રદર્શિત કરનારા આપદ્ધર્મો કહ્યા છે,[૨૭] જે ધર્મોને સારી રીતે જાણવાથી પુરુષ કાર્ય અકાર્યના વિભાગને સમજનારો થાય છે. તે પછી બહુ વિસ્તારવાળા વિચિત્ર મોક્ષધર્મો કહેલા છે.[૨૮] પ્રાજ્ઞજનોને પ્રિય એવું એ બારમું પર્વ કહ્યું છે. હે તપોધનો ! એ પર્વમાં ત્રણસેં ને ઓગણત્રીશ અધ્યાયો અને ચૌદ હજાર સાતસો ને બત્રીસ શ્લોકો કહ્યા છે.[૩૨૯,૩૩૦]

એના પછી ઉત્તમ અનુશાસન પર્વ આવે છે.[૩૧] જેમાં ભાગીરથીના પુત્ર ભીષ્મપિતામહથી ધર્મનો નિશ્ચય સાંભળીને કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર સ્વસ્થ થયા એ કથા છે.[૩૨] એમાં ધર્મ તથા અર્થસંબંધી સમગ્ર વ્યવહાર વર્ણવ્યો છે તથા વિવિધ પ્રકારનાં દાનોના ફલયોગનું વર્ણન કર્યું છે.[૩૩] જેમાં દાન આપવા યોગ્ય ઉત્તમ પાત્રોનું વર્ણન, દાનોનો ઉત્તમ વિધિ, આચારવિધિ, સત્યની પરાકાષ્ઠા,[૩૪] બ્રાહ્મણો અને ગાયોનું માહાત્મ્ય તથા દેશકાલાનુસાર ધર્મોનું રહસ્ય વર્ણવ્યું છે.[૩૫] આ બહુ વૃત્તાંતવાળું ઉત્તમ અનુશાસન પર્વ એ પર્વમાંજ ભીષ્મપિતામહની સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વર્ણવી છે. આ ધર્મનો નિશ્ચય કરાવનારૂં તેરમું પર્વ છે, એમાં એકસો છેતાલીશ અધ્યાય અને આઠ હજાર શ્લોકો કહ્યા છે.[૩૩૬,૩૩૭]

એના પછી ચૌદમું આશ્વમેધિક નામનું પર્વ કહ્યું છે.[૩૮] જેમાં સંવર્તમરુત્તનું અત્યુત્તમ આખ્યાન વર્ણવેલું છે. તે પછી યુધિષ્ઠિરને સુવર્ણભંડારની પ્રાપ્તિ, પરીક્ષિતનો જન્મ[૩૯] અને અશ્વત્થામાના અસ્ત્રાગ્નિથી પૂર્વે દગ્ધ થયેલા

પરીક્ષિતનું પુનર્જીવન વર્ણવ્યું છે. ત્યાર પછી પાંડવોએ રક્ષણ સાથે યજ્ઞના અશ્વને પૃથ્વી પર્યટન માટે છોડયો અને ઠેકઠેકાણે ક્રોધી રાજપુત્રોની સાથે થયેલાં યુદ્ધો વર્ણવ્યાં છે. તેમાં ચિત્રાંગદ રાજાની પુત્રિકાધર્મથી અર્જુનને આપેલી પુત્રીના પુત્ર બભ્રુવાહન જોડે યુદ્ધ કરતાં અર્જુનને પ્રાણાંત સ્થિતિ જણાઈ એ કથા છે. તથા મહાન્ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં નોળિયાનું આખ્યાન વર્ણવ્યું છે.[૩૪૦-૩૪૨] આ મહાન્ અને અદ્ભુત કથાવાળું આશ્વમેધિક પર્વ કહ્યું છે. એમાં એકસો ને ત્રણ અધ્યાય અને ત્રણ હજાર ત્રણસો ને વીશ શ્લોકો તત્ત્વદર્શી મુનિએ વર્ણવ્યા છે.[૩૪૪]

તે પછી પંદરમું આશ્રમવાસ નામનું પર્વ છે. એમાં રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ગાંધારી તથા વિદુરની સાથે આશ્રમવાસ કરવા જાય છે એ કથા છે. તેમને જતા જોઈને વડીલોની સેવામાં તત્પર એવાં કુંતી પણ પુત્રના રાજ્યને ત્યજીને તેમની પાછળ જાય છે. ત્યાં વ્યાસમુનિની દયાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ, પોતાના મૃત્યુ પામેલા પુત્રો–પૌત્રો અને પરલોકમાં ગયેલા બીજા વીર રાજાઓને પાછા આવેલા જોયા. આ અનુત્તમ આશ્ચર્ય જોઈને, શોક ત્યજી દઈ, ગાંધારીની સાથે તેઓ પરમગતિ પામ્યા તથા વિદુર પણ ધર્મનો આશ્રય કરીને સદ્ગતિ પામ્યા.[૪૫-૪૯] તે પછી વિદ્વાન અને જિતેંદ્રિય એવો ગવલ્ગણનો પુત્ર સંજય પણ પ્રધાનોની સાથે પરમગતિ પામ્યો. ત્યાર પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે નારદમુનિનાં દર્શન કર્યાં[૩૫૦] અને નારદના મુખથી યદુઓનો મહાન્ સંહાર સાંભળ્યો. આ કથાઓવાળું મહાન્ અદ્ભુત આ આશ્રમવાસ નામનું પર્વ કહ્યું છે.[૫૧] એમાં તત્ત્વદર્શી મુનિએ બેતાલીશ અધ્યાય અને એક હજાર પાંચસો ને છ શ્લોકો વર્ણવ્યા છે.[૩૫૨]

એના પછી દારુણ મૌસલ પર્વ છે તે તમે સાંભળો.[૫૩] બ્રહ્મશાપથી હણાયલા અને દૈવથી પ્રેરાયલા પુરુષવ્યાઘ્ર યાદવો, મદ્યપાનના સ્થાનમાં જઈ, મદિરાને આધીન થઈ, ખારા સમુદ્રની આગળ, શસ્ત્રના પ્રહારથી અને એરકારૂપી વજ્રોથી પરસ્પરને હણીને નાશ પામ્યા એ કથા છે.[૫૪,૫૫] પછી સર્વનો ક્ષય કરીને બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ સર્વને હરણ કરનારા કાલને ઉલ્લંઘન ન કરતાં તેને આધીન થયા.[૫૬] તે પછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન દ્વારકામાં આવી તેને યાદવો વિનાની જોઈને ખિન્ન થઈ ગયો તથા પરમ દુઃખી થયો. ત્યાં તેણે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના મામા વસુદેવને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને ત્યાંથી મદ્યપાનના સ્થાનમાં આવી યદુવીરોનો પરસ્પર થયેલો સંહાર જોયો.[૫૭,૫૮] તે પછી મહાત્મા બલરામ તથા કૃષ્ણનાં શરીરને તથા મુખ્ય મુખ્ય યાદવોનાં શરીરોને તેણે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.[૫૯] તે પછી દ્વારકામાં રહેલા વૃદ્ધજનો, બાલકો અને સ્ત્રીઓને લઈને હસ્તિનાપુર જતાં માર્ગમાં તે કષ્ટકારક આપત્તિમાં આવી પડયો. તે વખતે તેણે ગાંડીવધનુષ્નો પરાભવ, દિવ્ય અસ્ત્રોનું વિસ્મરણ, યાદવ સ્ત્રીઓની ભ્રષ્ટતા અને પોતાના પ્રભાવની અનિત્યતા જોઈ,[૩૬૦,૬૧] આ સર્વ જોઈને અર્જુન બહુ ખિન્ન થયો અને વ્યાસનાં વાક્યથી પ્રેરાયલા અર્જુને ધર્મરાજાની પાસે આવીને રાજ્ય ત્યાગ કરવાની રુચિ દર્શાવી.[૬૨] આ વૃત્તાંતવાળું સોળમું મૌસલ પર્વ કહ્યું છે. એમાં તત્ત્વદર્શી મુનિએ આઠ અધ્યાય અને ત્રણસેં ને વીશ શ્લોકો રચ્યા છે.[૩૬૩]

એના પછી સત્તરમું મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ કહ્યું છે.[૬૪] જેમાં પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવો રાજ્યનો ત્યાગ કરીને દ્રૌપદીની સાથે દેહત્યાગને માટે ઉત્તર દિશામાં મહાપ્રસ્થાને નિકળ્યા એ કથા છે.[૬૫] ત્યાં લૌહિત્ય સમુદ્ર આગળ આવતાં તેમણે અગ્નિનું દર્શન કર્યું અને અગ્નિ દેવની પ્રેરણાથી અર્જુને સન્માનપૂર્વક તે મહાત્માને દિવ્ય અને ઉત્તમ એવું ગાંડીવધનુષ્ આપી દીધું. તે પછી ભાઈઓને તથા દ્રૌપદીને એક પછી એક પડતાં જોઈને, તેમને છોડીને તથા તેમના તરફ દૃષ્ટિ પણ ન કરતાં યુધિષ્ઠિર રાજા આગળજ ચાલ્યા ગયા એ કથા છે. આ સત્તરમું મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ છે.[૬૬-૬૮] એમાં તત્ત્વદર્શી વ્યાસે ત્રણ અધ્યાય અને ત્રણસેં ને વીશ શ્લોકો રચ્યા છે.[૬૯]

એના પછી દિવ્ય અને અમાનુષ એવું સ્વર્ગ પર્વ છે. જેમાં પોતાને માટે સ્વર્ગથી આવેલા દૈવી રથમાં મહાપ્રાજ્ઞ યુધિષ્ઠિરે દયાળુપણાથી પોતાની સાથે આવતા કૂતરા વિના બેસવાની ઇચ્છા કરી નહિ. આ તેમની ધર્મમાં અવિચળ શ્રદ્ધા જોઇને, ધર્મરાજે તે કૂતરાનું રૂપ ત્યજી દીધું અને પોતે ધર્મરૂપથી પ્રકટ થયા. પછી તેમની સાથે યુધિષ્ઠિરરાજા સ્વર્ગમાં ગયા. તે પછી દેવદૂતે તેમને નરક તથા વિપુલ યાતનાઓ દેખાડી. જ્યાં ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે, પોતાના ભાઇઓની દીનતા ભરેલી વાણી સાંભળી.[૩૭૦-૩૭૩] તે પછી ધર્મરાજાએ અને દેવરાજે પોતાની આજ્ઞામાં રહેનારા પાપીઓનો યાતના પ્રદેશ યુધિષ્ઠિરને દેખાડયો અને સૂચવ્યું કે, ઐશ્વર્યનું સુખ આવાં ફળવાળું છે.[૭૪] તે પછી ધર્મરાજ આકાશગંગામાં સ્નાન કરી, મનુષ્ય શરીરને છોડી દિવ્ય દેહથી સ્વધર્મવડે મેળવેલાં સ્વર્ગસ્થાનમાં ગયા અને ઇંદ્ર સાથે સર્વ દેવોથી પૂજાતા તેઓ તેમની સાથે આનંદ પામ્યા. બુદ્ધિમાન વ્યાસે આ અઢારમું પર્વ કહ્યું છે.[૭૫,૭૬] હે તપરૂપી ધનવાળા ઋષિઓ ! એ પર્વમાં મહાત્મા પરમર્ષિએ પાંચ અધ્યાય અને બસેં ને નવ શ્લોકો વર્ણવ્યા છે.[૭૭]

આ પ્રમાણે મહાભારતનાં પૂરાં અઢાર પર્વ થાય છે[૭૮] અને ભારતના ખિલ ભાગમાં હરિવંશ તથા ભવિષ્ય પર્વ કહેલાં છે. એ ખિલસંજ્ઞક હરિવંશમાં મહર્ષિ વ્યાસે બાર હજાર શ્લોકો કહ્યા છે. આ રીતે ભારતના પર્વોનો સંગ્રહ મેં તમને કહી સંભળાવ્યો.[૩૭૯,૩૮૦]

કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી અઢાર અક્ષોહિણી સેના એકઠી થઈ હતી અને અઢાર દિવસ સુધી તે મહા દારુણ યુદ્ધ થયું હતું.[૮૧] અંગો અને ઉપનિષદોની સાથે ચારે વેદોને જે પુરુષ ભણે, છતાં આ આખ્યાન જાણતો ન હોય તો તે વિચક્ષણ થાય નહિ.[૮૨] અમિત બુદ્ધિવાળા વ્યાસે આ અર્થશાસ્ત્ર કહ્યું છે, આ મહાન્ ધર્મશાસ્ત્ર વર્ણવ્યું છે અને આ કામશાસ્ત્ર કહ્યું છે.[૮૩] જેમ પુરુષને કોકિલનો મીઠો સ્વર સાંભળ્યા પછી કાગડાનો કઠોર સ્વર રુચે નહિ તેમ આ ઉપાખ્યાન સાંભળ્યા પછી બીજું સાંભળવું રુચે નહિ.[૮૪] જેમ પંચ મહાભૂતથી અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવની રચના થાય છે તેમ આ ઉત્તમ ઇતિહાસથી કવિતા કરવા યોગ્ય બુદ્ધિવાળા થવાય છે. હે દ્વિજો ! જેમ અંતરિક્ષમાં ચાર પ્રકારની પ્રજા રહેલી છે તેમ આ આખ્યાનના વિષયોમાં પુરાણો રહેલાં છે.[૮૫-૮૬] જેમ સમસ્ત ઈંદ્રિયોની વિવિધ ક્રિયાઓ મનને આધીન છે તેમ લૈકિકી અને વૈદિકી ક્રિયાઓ તથા તેનાં ફલ સાધનોના આધાર આ આખ્યાન છે.[૮૭] જેમ આહાર વિના શરીર પણ રહી શકતું નથી તેમ આ આખ્યાનના આશ્રય વિના બીજી કથાઓ આ પૃથ્વીમાં હોઈ શકે નહિ.[૮૮] જેમ ઉદયની ઇચ્છાવાળા સેવકો કુલીન સ્વામીને સેવે છે, તેમ સર્વ કવિવરો આ આખ્યાનની છાયા લઇને પોતાનાં કાવ્યો રચે છે.[૮૯] જેમ ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં બીજા ત્રણ આશ્રમો શ્રેષ્ઠ ગણાય નહિ, તેમ આ કાવ્યથી શ્રેષ્ઠ કાવ્ય રચવાને કોઈ કવિઓ સમર્થ નથી.[૩૯૦] હે સજ્જનો ! તમારી બુદ્ધિ નિરંતર સાવધનપણાથી ધર્મમાં તત્પર રહો, કારણ કે પરલોકમાં ગયેલાને માટે ધર્મજ એક બંધુ (સહાય કરનાર) છે. નિપુણ જનોએ ધન, સ્ત્રી વગેરેને સેવ્યાં હોય તોપણ તે વિશ્વાસપાત્ર થતાં નથી તથા સ્થિરતાને પણ પામતાં નથી.[૯૧] કૃષ્ણદ્વૈપાયનના ઓષ્ટપુટથી નિકળેલું, સર્વ પ્રકારના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનનું સાધન, પુણ્યરૂપ, પવિત્ર, પાપને હરનાર અને સર્વ કલ્યાણને આપનારૂં એવું આ મહાભારત વંચાતાં જે કોઇ એનું શ્રવણ કરે, તેને પુષ્કર જળના સ્નાનની શી અપેક્ષા હોય ? કંઇ નહિ.[૯૨] બ્રાહ્મણ ઇંદ્રિયોવડે દિવસે જે કંઇ પાપ કરે છે, તે પાપથી સાયંસંધ્યા વખતે મહાભારતનો પાઠ કરવાવડે મુક્ત થાય છે,[૯૩] અને રાત્રે કર્મવડે, મનવડે તથા વાણીવડે જે કંઈ પાપ કરે છે તે પાપથી પ્રાતઃસંધ્યા વખતે મહાભારતનો પાઠ કરવાવડે મુક્ત થાય છે.[૯૪] જે મનુષ્ય વેદવેત્તા

અને બહુશ્રુત એવા બ્રાહ્મણને નિત્ય સુવર્ણનાં શીંગડાંવાળી સો ગાયો આપે છે તેને જે પુણ્ય થાય છે; તેટલુંજ પુણ્ય આ પુણ્યરૂપ ભારતની કથા નિરંતર સાંભળનારને પ્રાપ્ત થાય છે.[૯૫] જેમ વિસ્તીર્ણ સમુદ્રના જળમાં નાવવડે સુખરૂપ પ્રવેશ કરી શકાય છે તેમ પ્રથમ આ પર્વસંગ્રહપર્વ સાંભળવાથી, અનુત્તમ અને મહાન્ અર્થવાળું આ મહાભારત આખ્યાન સુખથી સમજી શકાય છે.[૩૯૬]

ઇતિ શ્રીમદ્ મહાભારતના આદિપર્વાંતર્ગત પર્વસંગ્રહ પર્વમાં અધ્યાય ૨ જો સમાપ્ત.

સમાપ્તં પર્વસંગ્રહપર્વ.

पौष्यपर्व

અધ્યાય ૩ જો-જનમેજયને શાપ, ઉદ્દાલક વગેરેની પરીક્ષા, ઉત્તંક તથા પૌષ્યનું ચરિત્ર.

सौतिरुवाच.

जनमेजयः पारिक्षितः सहभ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत्सारमेयः ॥ १ ॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-પરિક્ષિત રાજાના પુત્ર જનમેજય પોતાના ભાઇઓની સાથે કુરુક્ષેત્રમાં ઘણો કાળ ચાલે એવો સત્ર (યજ્ઞ) કરતા હતા. તેમના શ્રુતસેન, ઉગ્રસેન અને ભીમસેન નામના ત્રણ ભાઇઓ હતા. તેઓ તે યજ્ઞમાં બેઠા હતા તે વખતે ત્યાં એક કુતરો આવી પહોંચ્યો.[૧] જનમેજયના ભાઇઓએ તેને ત્યાં આવેલો જોઇને માર્યો એટલે તે રડતો રડતો પોતાની માતા સરમાની પાસે ગયો.[૨] તેને રડતો જોઇને માતાએ પૂછ્યું કે; 'તું કેમ રડે છે? તને કોણે માર્યો?'[૩] આ પ્રમાણે પૂછવાથી તેણે માતાપ્રત્યે કહ્યું કે; 'જનમેજય રાજાના ભાઇઓએ મને માર્યો છે.'[૪] ત્યારે તેની માતાએ કહ્યું; 'જરૂર તેં ત્યાં કંઈ અપરાધ કર્યો હશે, જેથી તને માર્યો હશે.'[૫] તેણે ફરી માતાને કહ્યું; 'મેં કંઇ પણ અપરાધ કર્યો નથી, મેં હવિ (ચરુ વગેરે)ને જોયુંએ નથી તેમ ચાટ્યું પણ નથી.'[૬] આ સાંભળીને પુત્રના દુઃખથી આર્ત બનેલી તેની માતા સરમા, જ્યાં જનમેજય રાજા પોતાના ભાઇઓની સાથે દીર્ઘસત્ર કરતો હતો તે સ્થળે આવી[૭] અને ક્રોધ પામેલી સરમાએ ત્યાં જનમેજયને કહ્યું કે; 'મારા પુત્રે તમારો કંઈજ અપરાધ કર્યો નથી, એણે હવિ જોયુંએ નથી તેમ ચાટ્યું પણ નથી, તો તમે એને શા માટે માર્યો?'[૮] આ સાંભળીને તેઓએ કંઈ પણ કહ્યું નહિ, એટલે સરમા બોલી કે; 'તમે અપરાધ વિનાના મારા પુત્રને માર્યો તેથી તમને અણધાર્યું ભય આવી પડશે.'[૯] આ પ્રમાણે દેવની કુતરી સરમાના કહેવાથી જનમેજયને ઘણી બીક લાગી અને તે ખિન્ન થઇ ગયા.[૧૦] પછી યજ્ઞની સમાપ્તિ થતાં તેઓ હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા અને પોતાને થયેલી શાપરૂપી પાપકૃત્યાને શાંત કરે એવા યોગ્ય પુરોહિતને ખોળવા માટે પરમ યત્ન કરવા લાગ્યા.[૧૧]

એક દિવસે મૃગયા કરવા નિકળેલા પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજય રાજાએ પોતાના અમુક દેશમાં એક આશ્રમ જોયો.[૧૨] તે આશ્રમમાં એક શ્રુતશ્રવા નામના ઋષિ રહેતા હતા. તેમને તપશ્ચર્યામાં પ્રીતિવાળો એક સોમશ્રવા નામનો પુત્ર હતો.[૧૩] તે ઋષિપુત્રને જોઇને તેને પુરોહિત કરવા ઇચ્છતા પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજય રાજાએ, ઋષિની પાસે જઈ નમસ્કાર

કરીને કહ્યું કે:-'ભગવન્! આ તમારો પુત્ર મારો પુરોહિત થાય એમ કરો.'[૧૪-૧૫] આવું કહેવાથી તેમણે જનમેજય પ્રત્યે કહ્યું કે:-"હે જનમેજય! મહાતપસ્વી, સ્વાધ્યાયસંપન્ન અને મારા તપોબળથી યુક્ત એવો આ મારો પુત્ર, મારાં વીર્યને પાન કરનારી સર્પિણીને પેટે ઉત્પન્ન થયો છે.[૧૬] એ મહાદેવના શાપ સિવાય તમારા સર્વ શાપોને શાંત કરવા સમર્થ છે.[૧૭] પણ એનો એક એવો ગૂઢ નિયમ છે કે, કોઈ પણ બ્રાહ્મણ એની પાસે જે કંઇ માગે તે એ તેને આપે છે. જો એ નિયમ પૂરો કરવા તમારી શક્તિ હોય તો ભલે એને તમે લઈ જાઓ."[૧૮] ઋષિએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે જનમેજયે તેમને કહ્યું કે; "ભગવન્! તે તેમજ થશે."[૧૯] તે પછી જનમેજય તે પુરોહિતને લઇને પોતાના નગરમાં આવ્યા અને પોતાના ભાઇઓને કહ્યું કે:-"મેં આમને ઉપાધ્યાય કર્યા છે, માટે એ જે કંઇ કહે તે તમારે વગર વિચારે કરવું." જનમેજયના કહેવાથી તેના ભાઇઓ ઋષિની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા. ભાઇઓને એવી આજ્ઞા કરીને જનમેજય રાજા તક્ષશિલા નગરી તરફ ગયા અને તે દેશને પોતાને તાબે કર્યો.[૨૦]

એ સમયમાં એક આપોદ ધૌમ્ય નામના ઋષિ હતા; તેમના ઉપમન્યુ, આરુણિ અને વેદ નામના ત્રણ શિષ્યો હતા. એક વખતે તેમાંના પાંચાલ દેશના રહેવાસી આરુણિ નામના એક શિષ્યને બોલાવીને ઉપાધ્યાયે કહ્યું કે; 'વત્સ! જા, તું ક્યારડાની પાળ બાંધ.'[૨૧-૨૨] ઉપાધ્યાયની આજ્ઞા થતાં તે પાંચાલ્ય આરુણિ ક્યારડામાં ગયો; પરંતુ પ્રયત્ન કરવા છતાં તે ક્યારડાની તુટેલી પાળ બાંધી શક્યો નહિ અને તેથી તેને ક્લેશ થવા લાગ્યો; છેવટે તેને ઉપાય સૂજવાથી 'ઠીક, હું એમજ કરૂં' એમ પોતે પોતાને કહીને તે ક્યારડાની તુટેલી પાળની જગ્યાએ પોતેજ સુઈ ગયો. આવી રીતે તેનાં સુવાથી ત્યાંથી નિકળતું પાણી બંધ થયું.[૨૩-૨૪] થોડા સમય પછી આપોદ ધૌમ્ય ઉપાધ્યાયે શિષ્યોને પૂછયું કે, 'પાંચાલ્ય આરુણિ ક્યાં ગયો છે?'[૨૫] શિષ્યોએ ઉપાધ્યાયને કહ્યું:-'ભગવન્! 'જા, તું ક્યારડાની પાળ બાંધ' એમ કહીને તમેજ તેને મોકલ્યો છેને! આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉપાધ્યાયે શિષ્યોને કહ્યું કે; 'ચાલો, આપણે પણ બધા તે જ્યાં ગયો છે ત્યાં જઇએ.'[૨૬] પછી શિષ્યોની સાથે ત્યાં જઇને ગુરુએ તેને બોલાવવા હાંક મારી; "ઓ પાંચાલ્ય આરુણિ! તું ક્યાં છે? હે વત્સ! તું અહીં આવ?"[૨૭] ઉપાધ્યાયનું વચન સાંભળતાંજ આરુણિ તે ક્યારડાના બાખામાંથી એકાએક ઉઠીને ઉપાધ્યાયની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો[૨૮] અને બોલ્યો કે:-"આ રહ્યો મહારાજ! આ ક્યારડામાંથી નિકળી જતું પાણી ન રોકાવાથી હું પોતેજ પાળની જગ્યાએ સુતો હતો; એટલામાં આપનો શબ્દ સાંભળતાંજ તત્કાળ એ પાળ તોડીને હું આપની પાસે આવ્યો છું.[૨૯] આપને હું પ્રણામ કરૂં છું, આપ મને આજ્ઞા કરો, હવે હું શું કામ કરૂં?"[૩૦] શિષ્યનાં વચન સાંભળીને ઉપાધ્યાયે કહ્યું કે; "તું ક્યારડાને ઉપરથી દારણ કરીને ઉભો થયો માટે હવે તારૂં નામ ઉદ્દાલક કહેવાશે." આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયે કૃપા કરી[૩૧] અને કહ્યું કે "તેં મારૂં વચન યથાર્થ રીતે પાળ્યું, તેથી તારૂં સર્વ રીતે કલ્યાણ થશે; એટલુંજ નહિ પણ તને સર્વ વેદો ધર્મશાસ્ત્રો ભણ્યા વિનાજ આવડશે."[૩૨] આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયની પાસેથી વર મેળવીને ઉદ્દાલક આરુણિ પોતાના પ્રિય દેશમાં ગયો.

વળી તેજ આપોદ ધૌમ્યનો બીજો શિષ્ય ઉપમન્યુ નામનો હતો.[૩૩] તેને ગુરુએ એક વખતે આજ્ઞા કરી કે; 'વત્સ! ઉપમન્યુ! તું ગાયો ચારવા જા.'[૩૪] પછી ઉપાધ્યાયના વચનથી તે ગાયો ચારવા લાગ્યો. આખો દિવસ ગાયો ચરાવી સાંજે ગુરુના આશ્રમમાં આવી ગુરુને નમસ્કાર કરીને તે ઉભો રહ્યો.[૩૫] તેને ઉપાધ્યાયે હૃષ્ટપુષ્ટ જોયો અને બોલ્યા કે; 'વત્સ ઉપમન્યુ! તું શું ખાય છે કે આવો ઘણોજ જાડો થયો છે?'[૩૬] તેણે ઉપાધ્યાયને કહ્યું:

'પ્રભુ ! હું ભિક્ષાથી મારૂં જીવન ચલાવું છું.' ત્યારે ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:[૩૭] 'મને નિવેદન કર્યા વિના હવેથી તારે ભિક્ષાનો ઉપયોગ કરવો નહિ.' આ પ્રમાણે કહ્યાથી તે શિષ્યે ભિક્ષા લાવીને ઉપાધ્યાયને નિવેદન કરી.[૩૮] તે સર્વ ભિક્ષાન્ન ઉપાધ્યાયે તેની પાસેથી લઈ લીધું. પછી આજ્ઞા પ્રમાણે ઉપમન્યુ ફરી ગાયો ચારવા ગયો અને દિવસે ગાયો ચારીને સાંજે ગુરુકુળમાં આવી, તેણે ગુરુની આગળ ઉભા રહીને નમસ્કાર કર્યા.[૩૯] તેને ઉપાધ્યાયે પહેલાંના જેવોજ પુષ્ટ જોયો અને કહ્યું; 'વત્સ ઉપમન્યુ ! હું તારી સર્વ ભિક્ષા લઈ લઉં છું, તો હવે તું શાથી તારો નિર્વાહ કરે છે ?'[૪૦] આવું પૂછવાથી ઉપમન્યુએ ઉપાધ્યાયને કહ્યું કે:-'પ્રથમની ભિક્ષા આપને નિવેદન કરીને હું ફરીથી ભિક્ષા માગી લાવું છું અને તેવડે મારો નિર્વાહ ચલાવું છું.' ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:-[૪૧] 'એ તારી ગુરુવૃત્તિ ન્યાયી ગણાય નહિ, કારણ કે બે વાર ભિક્ષા લાવવાથી તું બીજા ભિક્ષાથી જીવનારા વિદ્યાર્થિઓની વૃત્તિમાં અટકાવ કરે છે, એટલે એમ વર્તવાથી તું લોભી છે એમ ગણાય, માટે હવે તેમ કરીશ નહિ.'[૪૨] 'ભલે હવે હું તેમ નહિ કરૂં' કહી ઉપમન્યુ ગાયો ચારવા ગયો. પછી ગાયો ચારીને, ગુરુગૃહમાં આવી ઉપાધ્યાયની આગળ ઉભા રહીને તેણે નમસ્કાર કર્યા.[૪૩] ત્યારે પણ તેને પુષ્ટ જોઇને ઉપાધ્યાયે વળી તેને કહ્યું:-'વત્સ ઉપમન્યુ ! હું તારી સર્વ ભિક્ષા લઇ લઉં છું, બીજીવાર તું ભિક્ષા લેવા જતો નથી; છતાં તું ઘણો હૃષ્ટપુષ્ટ છે, તો હવે તું શાથી વૃત્તિ ચલાવે છે ?' આ પ્રમાણે પૂછયું ત્યારે ઉપમન્યુએ ઉપાધ્યાય પ્રત્યે કહ્યું કે:-'મહારાજ ! આ ગાયોનું દૂધ પીને હું વૃત્તિ ચલાવું છું.' ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:-'મારી આજ્ઞા વિના એ દૂધનો તું ઉપયોગ કરે છે તે યોગ્ય ગણાય નહિ' અર્થાત્ હવેથી તું દૂધ પીશ નહિ.[૪૪,૪૫] 'બહુ સારૂં' કહી ઉપમન્યુ ગાયોનું રક્ષણ કરવા ગયો અને સાંજે ત્યાંથી ગુરુગૃહમાં આવી, તેણે ગુરુની આગળ ઉભા રહીને નમસ્કાર કર્યા.[૪૬] વળી એને પુષ્ટ જોઈને ઉપાધ્યાય બોલ્યા.

'વત્સ ઉપમન્યુ ! તું ભિક્ષા ખાતો નથી, બીજીવાર ભિક્ષા લેવા જતો નથી, દૂધ પણ પીતો નથી; છતાં તું ઘણો પુષ્ટ જણાય છે તો હમણાં તું શા વડે નિર્વાહ કરે છે તે કહે !'[૪૭] આમ પૂછવાથી તેણે ઉપાધ્યાયને કહ્યું:-'મહારાજ ! આ વાછરડાંઓ પોતાની માને ધાવતી વખતે ફીણ કાઢે છે, તે ફીણ પીને હું જીવું છું.'[૪૮] ત્યારે તેને ઉપાધ્યાયે કહ્યું; 'એ ગુણવાન વાછરડાંઓ તારાપર દયા લાવીને વધારે ફીણ કહાડે છે, એટલે એમ વર્તવાથી તું એ વાછરડાંઓની વૃત્તિને અડચણ કરે છે, માટે તારે ફીણ પણ પીવું યોગ્ય નથી.' 'ભલે હવે હું તેમ કરીશ' એમ કહીને તે ફરી ગાયો ચારવા ગયો.[૪૯] આ રીતે ગુરુએ નિષેધ કરવાથી ઉપમન્યુ ભિક્ષા ખાતો નહતો, બીજીવાર ભિક્ષા માગવા જતો નહતો, દૂધ પીતો નહતો અને ફીણનો પણ ઉપયોગ કરતો નહતો. એક દિવસે તેણે અરણ્યમાં ભૂખથી પીડાઈને આકડાનાં પાંદડાં ખાધાં.[૫૦] એ ક્ષારવાળાં, કડવાં, તીખાં, રૂક્ષ અને પચતી વખતે પેટમાં અગ્નિની જવાળા પ્રકટ કરે તેવાં આકડાનાં પાંદડાં ખાવાથી તેની આંખો ફુટી ગઈ અને તે આંધળો થયો. આ રીતે અંધ થતાં પણ તે ગાયો પાછળ ફરવા લાગ્યો અને ફરતાં ફરતાં એક કુવામાં પડી ગયો.[૫૧] જ્યારે સૂર્ય અસ્તાચલ તરફ જતાં પણ ઉપમન્યુ ઘેરે આવ્યો નહિ ત્યારે ઉપાધ્યાયે શિષ્યોને પૂછયું:-'હજી સુધી ઉપમન્યુ કેમ આવ્યો નથી ?' તેઓએ કહ્યું:-'તે તો ગાયો ચારવા વનમાં ગયો છે.' ઉપાધ્યાયે તેમને કહ્યું:-[૫૨] 'મેં ઉપમન્યુને આજીવિકા સંબંધમાં ચારે તરફથી નિષેધ કર્યો છે, તેથી તેને અવશ્ય કોપ થયો હશે અને તેથીજ તે આટલું મોડું થતાં પણ હજી આવ્યો નથી, માટે આપણે તેને ખોળવા જઇએ.' એમ કહીને ગુરુ શિષ્યોને સાથે લઈ અરણ્યમાં ગયા અને ત્યાં જઈ તેને

બોલાવવા હાંક મારી. 'હે ઉપમન્યુ! તું કયાં છે? હે વત્સ! તું અહીં આવ![53] ઉપાધ્યાયનાં વચન સાંભળીને ઉપમન્યુએ મોટે સાદે ઉત્તર આપ્યો:–'મહારાજ! હું આ કુવામાં પડયો છું.' ત્યારે તેને ઉપાધ્યાયે પૂછ્યું:–'તું શાથી એ કુવામાં પડયો?'[54] તેણે ઉપાધ્યાયને કહ્યું:–'આકડાનાં પાંદડાં ખાવાથી હું આંધળો થયો છું, અને તેથી આ કુવામાં પડી ગયો છું.' ત્યારે ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:–" તું અશ્વિનીકુમારની સ્તુતિ કર, તે દેવવૈદ્યો તને આંખો આપશે." આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના કહેવાથી ઉપમન્યુ* ઋગ્વેદની વાણીવડે અશ્વિનીકુમારની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.[55,56]

હે અશ્વિનીકુમારો! તમે સૃષ્ટિની પૂર્વે વિદ્યમાન* હતા, તેજ તમે ×હિરણ્યગર્ભરૂપથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાઓ છો. વળી વિચિત્ર+ પ્રપંચાકારથી તમેજ ભાસમાન થાઓ છો, વાણી (શ્રવણજન્ય જ્ઞાન) વડે તથા તપ (મનન અને ધ્યાન) વડે તમને÷ આત્મસ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરવાની હું ઇચ્છા કરૂં છું; કારણ કે તમે દેશ, કાલ અને વસ્તુકૃત વિભાગથી રહિત એવા †અનંત છો. વૃત્તિ અને તેમાં ઉપારૂઢ થતાં ચૈતન્યરૂપથી તમે પ્રકાશો છો. વળી શરીર-વૃક્ષમાં પક્ષીની પેઠે આરોહણ કરીને તમેજ રહેલા છો. તમે §સત્વમાં રહેલી વિક્ષેપ શક્તિદ્વારા સમગ્ર ભુવનોને સર્જો છો. તમે 'સૃષ્ટિ કરવામાં સત્વ, રજ અને તમની અપેક્ષા રાખતા નથી,‡ વળી વાણી તથા મનથી

---

* કર્મ–મીમાંસકો આ ઋગ્વેદની ઋચાઓને કર્મસમન્વિત અર્થની પ્રકાશક છે એમ ઋગ્વેદનાં અન્ય ઉદાહરણો આપીને કહે છે અને પોતાની કર્મકાંડમાં રહેલી પ્રીતિથી 'અનંતત્વ વગેરે બ્રહ્મસૂચક પદોનો અન્યથા અર્થ કરે છે તે યોગ્ય નથી; કારણ કે એ ઋચાઓનો કર્મમાં વિનિયોગ જોવામાં આવતો' નથી પણ એનો પ્રત્યક્ષ રીતે બ્રહ્મસૂચક અર્થ જણાય છે. તેમાં લિંગ (નામ) માત્રથી કર્મ અને ઋગ્વિનિયોગની કલ્પનાનો ઉદય થતો નથી; કેમકે 'समारोप्यस्यरूपेण विषयोरूपवान् भवेत् । विषयस्यतु रूपेणसमारोप्यं नरूपवत् ॥' આરોપણ કરાતી વસ્તુનાં રૂપથી વિષય રૂપવાન્ થાય છે, પણ વિષય (જેમાં આરોપ કરાય તે)નાં રૂપથી આરોપણ કરાતી વસ્તુ રૂપવાન્ થતી નથી.–જેમ આરોપણ કરાતા સર્પના, ભીષણતા વગેરે ધર્મોથી રજ્જુ-યુક્ત થાય છે; પરંતુ રજ્જુના સૌમ્યત્વ વગેરે ધર્મો આરોપણ કરાતા સર્પમાં આવતા નથી. કારણ કે તેમ થવાથી સર્પનું સ્વરૂપજ નષ્ટ થઇ જાય છે. તેમ બ્રહ્મમાં અધ્યાસ કરાતાં અશ્વિનીકુમાર દેવોના ધર્મવડે બ્રહ્મ વિશિષ્ટ થાય; પરંતુ બ્રહ્મના 'અસ્થૂલત્વ વગેરે ધર્મોવડે દેવતાઓ વિશિષ્ટ થઇ શકે નહિ; કારણ કે તેમ કરતાં દેવતાઓનાં સ્વરૂપલોપનો પ્રસંગ આવે. આ રીતે અહીં અશ્વિનીકુમારનાં સ્વરૂપથી જણાતાં શાસ્ત્રદૃષ્ટ શુદ્ધ બ્રહ્મનોજ ઉપદેશ ઘટે છે. વળી ઇંદ્રે પ્રતર્દન રાજાને જેમ ''मामेवविजानीहि' મનેજ જાણ એમ કહ્યું હતું એનો શબ્દાર્થ તો માત્ર દેવરૂપ ઇંદ્રનેજ જાણવામાં સમાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેમ અર્થ નહિ કરતાં શાસ્ત્ર પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મરૂપ મને જાણ, એ ઉપદેશ કરાયો છે, તેમ અહીં પણ અર્થ કરવો. વળી 'अश्विनौ' એ પદમાં બે દેવ કહેલા છે, તે પણ બ્રહ્મમાં 'द्वासुपर्णा.' એ શ્રુતિમાં કહેલા બે લેવા. જેમાં એક વિષય સુખ લેનાર સત્ત્વ અને બીજો સાક્ષી, અર્થાત્ ઉપાધિસત્ત્વ અને ઉપધેય ચૈતન્ય એ ભેદથી બેની વ્યવસ્થા કરવી. આ ઉપરથી અહીં માયોપાધિક જગત્કારણરૂપ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન સમજવું; કારણ કે ઇશ્વરનું જ્ઞાન પરમ-પુરુષાર્થનું હેતુભૂત છે અને ચક્ષુઃપ્રાપ્તિ એ અવાંતર ફળ છે. આ આખ્યાયિકા ગુરુદેવતાની ભક્તિ વિદ્યા (જ્ઞાન)–પ્રાપક છે, એ સૂચન કરે છે. વળી પરમેશ્વરમાં ભિષક્ત્વ–વૈદ્યપણું પણ 'भिषक्तमं त्वाभिषजांश्रृणोमि' એ વાક્યથી શ્રવણ થાય છે, એટલે મૂલમાં भिषजौ પદ છે તે પણ બ્રહ્મમાં ઘટે છે; અર્થાત્ આ સ્તુતિ, માયોપાધિક બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે સર્વ વિશેષણો તેનાં સમજવાં.

* 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' શ્રુ૦ હે સૌમ્ય! આ આગળ એક અદ્વિતીય સદ્રૂપ બ્રહ્મજ હતું. × 'स वै शरीरी प्रथमः' શ્રુ૦ તેજ પ્રથમ શરીરવાળા થયા. + 'एतदात्म्यमिदं सर्वं શ્રુ૦ આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપજ છે. ÷ 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति શ્રુ૦ બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મજ થાય છે. †એટલે તે અનંતના જ્ઞાનથી હું પણ અનંત થાઉં નહિ તો 'द्वितीयाद्वैभयं भवति॰ શ્રુ૦ બેપણાથી–ભેદથી ભય થાય છે, અર્થાત્ અનંત આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી સંસાર-ભય નિવૃત્ત થતું નથી. § 'तदेतत्सत्त्वं येनस्वप्नं पश्यति' શ્રુ૦ તે એ સત્ત્વ છે કે જેનાથી સ્વપ્ન જુએ છે. ‡ 'बहुस्यां प्रजायेयेति तदात्मानं स्वयमकुरुत' શ્રુ૦ હું

અતીત હોવાથી તમે* અમાપ છો.[૫૭] (આ સૂત્રરૂપ શ્લોકના ઉત્તર શ્લોકો વિવેચન રૂપે છે.) તમે તેજોમય અને અસંગ છો તથા સર્વના લયના અધિષ્ઠાનભૂત છતાં પોતે નાસત્યદસ્ર છો, અર્થાત્ અસત્ય જે રજ્જુમાં ભુજંગ વગેરે અને દસ્ર જે ક્ષય ધર્મવાળા ઘટાદિ તે ઉભયના અભાવરૂપ છો એટલે અસત્ય અને ક્ષય ધર્મથી રહિત છો. તમે સુંદર નાસિકાવાળા અર્થાત્ શારીરિક ધર્મવાળા છો, છતાં નિશ્ચય કાલનો વિજય કરો છો. વળી તમે સૂર્યને ઉત્પન્ન કરીને તેનાદ્વારા રાત્રિદિવસરૂપી કાળા ધોળા તાંતણાથી સંવત્સરરૂપી વસ્ત્રને વણો છો, અને તે વસ્ત્ર (સંવત્સર) વડે વેગથી દેવમાર્ગ તથા પિતૃમાર્ગ અધિકારીને પ્રાપ્ત કરો છો; અર્થાત્ કર્મફલનો ઉપભોગ કરવા તે તે લોકના માર્ગો આપનારા અને કાલના પ્રવર્તક તમેજ છો.[૫૮] (આ પ્રમાણે બ્રહ્માદ્વૈત સાધીને તેના જ્ઞાનવાળા વિરક્ત અધિકારીને મોક્ષ થાય છે અને અજ્ઞાનીને બંધન થાય છે એ કહે છે.) હે અશ્વિનીકુમાર દેવો ! પરમાત્માની કાલશક્તિવડે ગળાયલી જીવરૂપી પક્ષિણીને કૈવલ્યરૂપી મહાસૌભાગ્યને માટે તમે મુક્ત કરો છો અર્થાત્ મુક્તિના ઉપાયને જાણનારાને મોક્ષ આપો છો. રાગાદિક વિષયોથી રંગાયલા અત્યંત મૂઢ પુરુષો, જ્યાં સુધી ઇંદ્રિયોને અધીન થઇને તેના દાસ બન્યા હોય છે ત્યાં સુધી અનાત્મ દોષના સ્પર્શથી રહિત એવા તમને દેહ રૂપેજ માને છે; અર્થાત્ જ્યાં સુધી રાગદ્વેષાદિથી ગળાયલા હોય ત્યાં સુધી તેઓ દેહનેજ આત્મા માને છે અને સંસાર પામે છે, માટે મુક્તિ મેળવવાનો ઉપાય રાગાદિકનો વિજય એજ છે.[૫૯] (યોગ્યકાલમાં કરેલું કર્મ પણ મુક્તિના ઉપાયભૂત છે એ કહે છે) રાત્રિદિવસરૂપી ઇચ્છિત ફળને આપનારી ત્રણુસો ને સાઠ ધેનુઓ છે, જેઓ સર્વનો સંહાર કરનારા તથા સર્વ કાર્ય માત્રને ઉત્પન્ન કરનારા એવા એક સંવત્સરરૂપી વાછરડાને ઉત્પન્ન કરે છે. જે વત્સદ્વારા જિજ્ઞાસુજનો તત્ત્વ-જિજ્ઞાસારૂપી દૂધને દોહન કરે છે; અર્થાત્ એ સંવત્સરરૂપી વત્સદ્વારા થયલાં ભિન્ન ભિન્ન ફલ આપનારાં કર્મોથી પણ એક *તત્ત્વજિજ્ઞાસારૂપી દૂધને પ્રાપ્ત કરે છે. હે અશ્વિનીકુમારો ! તે કાલરૂપી વત્સને તમેજ ઉત્પન્ન કરો છો.[૬૦]

(એ કાલચક્ર અજર છે અને સર્વ દેવો તથા મનુષ્યાદિને ક્ષીણ કરે છે એ કહે છે. ચક્રનાં અંદરનાં, મધ્યનાં અને બહારનાં ચક્કરોને ક્રમથી નાભિ, પ્રધિ અને નેમિ કહે છે.) કાલરૂપી ચક્રને સંવત્સરરૂપી એક નાભિ છે. તે નાભિને દિવસો તથા રાત્રિઓરૂપી સાતસો ને વીશ આરાઓ લાગેલા છે તથા તે ચક્રમાં બાર માસરૂપી બાર પ્રધિઓ છે. આ કાલચક્ર નેમિ વિનાનું છે, એટલે દિનમાનના ભેદથી અનિયમિત ગતિવાળું છે તથા અક્ષય અને માયામય છે અને હે અશ્વિનીકુમારો ! તેના પ્રવર્તક તમે છો. તે કાલચક્ર આ લોક અને પરલોકની સર્વ પ્રજાનો સ્પર્શ-નાશ કરે છે. (આથી આ લોક પરલોકના સર્વ ભોગો નાશવંત છે માટે તે ભોગોની ઇચ્છા કરવી નહિ એ સૂચવ્યું છે).[૬૧] (પૂર્વ શ્લોકમાં જગતને ક્ષીણ કરનારૂં ત્રણુસેં ને સાઠ દિવસનું સાવન નામનું સંવત્સર ચક્ર કહ્યું હવે વૈદિક કર્મોમાં ઉપયોગી સૌર અને ચાંદ્ર સંવત્સર ચક્રોને કહે છે. એક શંકુમાં શળીઓનાં મધ્ય શંકુમાં આવે તે રીતે છ શળીઓ ખોસી હોય તો તે શળીઓના બાર છેડા બહાર નિકળે છે અને મધ્યમાં છ શળીઓ રહે છે એટલે બાર આરાવાળું અને છ નાભિવાળું એક ચક્ર થાય છે, તેવું આ ચક્ર વર્ણવ્યું છે) જે ચક્રમાં

ઘણા રૂપ થાઉં, પ્રકર્ષથી ઉત્પન્ન થાઉં, એ સંકલ્પથી તેમણે પોતેજ પોતાનાં અનેક રૂપો કર્યાં. * 'यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह' શ્રુ૦ મનની સાથે વાણી જ્યાં ન પહોંચતાં નિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ વાણી મનથી અતીત હોવાથી જે અમાપ છે.

* 'विविदिषंति यज्ञेन तपसादानेनानाशकेन' નિષ્કામ એવા યજ્ઞ, તપ અને દાનવડે તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રાપ્ત કરે છે.

સંવત્સરરૂપી એક આંક (અક્ષ) છે, મેષાદિ બાર રાશિઓરૂપી બાર આરાઓ છે, છ ઋતુઓરૂપી છ નાભિઓ છે અને જે કર્મનાં ફલોને ધારણ કરે છે; કારણકે કાળના અભિમાની દેવો જે ચક્રમાં રહેલા છે. એ કાલચક્રથી હે અશ્વિનીકુમારો ! મને મુક્ત કરો, કારણ કે જન્માદિ દુઃખથી હું ખિન્ન થાઉં છું. (આથી કાલાભિમાની દેવતાઓ જો તૃપ્ત થાય તો યજમાનને ઇષ્ટ ફલ આપે છે; અન્યથા વિપરીત ફલ આપે છે એ જણાવ્યું છે.)[૬૨]

(આ પ્રમાણે કર્મો તત્ત્વજિજ્ઞાસાદ્વારા જ્ઞાનનાં હેતુ થાય છે એ કહીને હવે **સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ શાંત** ઉપાસીત આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મરૂપ છે તેમાંજ વિશ્વ થાય છે, રહે છે અને લય પામે છે, માટે શાંત થઈ બ્રહ્મોપાસના કરવી. એ શ્રુતિમાં કહેલી બ્રહ્મોપાસના ચિત્તની એકાગ્રતા માટે કહે છે.) હે અશ્વિનીકુમારો ! તમે સર્વ પ્રપંચાત્મક છો, તમે સર્વ કર્મ અને તેનાથી મળતા આ લોક અને પરલોકનાં ભોગરૂપ છો. તમે આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચને, રજ્જુ જેમ પોતામાં અધ્યાસ કરેલા ભુજંગને અંતહિત કરે છે તેમ પોતામાં અંતર્હિત કરો છો અર્થાત્ સર્વાત્મરૂપથી ઉપાસના કરવાને તમેજ યોગ્ય છો. (આ પ્રમાણે ઉપાસનાથી જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થયું છે તેને આત્મતત્ત્વ જણાવવા બ્રહ્મનેજ બંધનપ્રાપ્તિ કહે છે.) હે અશ્વિનીકુમારો ! તમે સ્વસ્વરૂપથી બ્રહ્મજ છો, છતાં પોતાના નિરતિશય આનંદને અનાદિ અવિદ્યાવડે ત્યાગ કરીને, વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગથી થતા હર્ષવડે વિષયરૂપ-ભૂમિમાં વિચરો છો. (આ રીતે અનાદિ વિષયવાસનાથી બ્રહ્મજ બદ્ધ થયું છે એ દર્શાવ્યું છે.)[૬૩]

હે અશ્વિનીકુમારો ! તમે સૃષ્ટિની પૂર્વે દશે દિશાઓમાં તથા અંતરિક્ષમાં રથવડે ગતિ કરનારા અને સર્વને માટે એક એવા સૂર્યને તથા આકાશને ઉત્પન્ન કરો છો. તે સૂર્યના ગમનથી જણાતી દિશા તથા કાલનો આશ્રય કરીને ઋષિઓ વેદોક્ત કર્મો કરે છે અને દેવો તથા મનુષ્યો પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ઐશ્વર્યોનો ઉપભોગ કરે છે.[૬૪] હે અશ્વિનીકુમારો ! તમે તેજ, જલ અને અન્ન (પૃથ્વી) જે અનુક્રમે લાલ, શ્વેત અને કૃષ્ણ વર્ણનાં છે, તેમને એકમેકની સાથે મિશ્ર કરીને વિવિધ આકારનાં કરો છો તથા તે વર્ણો ચતુર્દશ ભુવનોને ઉત્પન્ન કરે છે. સૂર્યના અંશ જેવા બ્રહ્મના અંશભૂત જીવો, દેહ, ઇંદ્રિય અને બુદ્ધિરૂપી વિકારોને અનુસરીને વિષયોને ભોગવે છે તથા તેઓ દેવો, મનુષ્યો અને બીજાં પણ પશુઓ વગેરે ભૂમિનો આશ્રય કરીને રહે છે. (આના પૂર્વના શ્લોકથી **તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ**- તે એ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું; ઇત્યાદિ સૃષ્ટિ શ્રુતિનો અર્થ દર્શાવ્યો છે અને આ શ્લોકમાં ઈક્ષણથી પ્રવેશ પર્યંતની સૃષ્ટિ ઈશ્વરે કલ્પી એ જણાવી **તત્** પદનું અર્થતત્ત્વ કહ્યું છે તથા સર્વ ભૂતનું સ્રષ્ટાપણું અને સર્વમાં પ્રવેશ કહ્યો છે.)[૬૫]

હે પ્રખ્યાત નાસત્ય, અશ્વિનીકુમારો ! તમારી હું પૂજા કરૂં છું તમેજ આકાશ-(અવ્યક્ત)નાં સર્વ કાર્યમાં પ્રવેશ કરીને તેને ધારણ કરો છો, તેની પણ હું પૂજા કરૂં છું. તમે નિત્ય મુક્ત છો અને કર્મનાં ફળને આપનારા પણ તમેજ છો. કર્મનાં ફલો વિના ઇંદ્રિયોના અભિમાની દેવો પણ તે તે ઇંદ્રિયોના વિષયોને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થતા નથી.

(પ્રવર્તક ચેતન વિના અચેતન ગાડાં જેવો ભૌતિક સમૂહ પ્રવર્તે નહિ એ ભાવ છે.) (આ પ્રમાણે **નાન્યોઽતોઽસ્તિદ્રષ્ટા** એના વિના બીજો દ્રષ્ટા નથી, એવડે ચેતનાંતરના નિષેધથી, **તત્ત્વમસિ** તે તું છે, એનાથી જીવ તથા ઈશનો અભેદ શ્રવણથી અને પ્રપંચનું **વાચારંભણં વિકારો૦** એ શ્રુતિવડે અનૃતત્વ સાંભળવાથી, બ્રહ્મશાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થયેલું અદ્વૈત, અહીં પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ અશ્વિનીકુમારને કહેવાથી અને **નાસત્યૌ** એ બે પદમાં **તત્ત્વં** એ બે પદના તુલ્ય શબ્દ લેવાથી જીવ તથા ઈશનું અભેદ સાધી તેજ અદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે.)[૬૬]

(આ રીતે બ્રહ્મવિદ્યા સમાપ્ત કરીને કેટલાક (ચાર્વાક વગેરે)ના મતમાં પૃથ્વી વગેરે ચાર ભૂતોનો સમુદાય એકઠો થતાં તે ચેતનયુક્ત થાય છે; એટલે અન્ય ચેતન આત્માની અપેક્ષા નથી. આવા મતને દૂષણ આપતાં પોતાનાં ચક્ષુ મેળવવા પ્રાર્થના કરે છે.) યુવાન માતાપિતા મુખથી અન્નરૂપ ગર્ભને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરે છે, પછી એ ગર્ભ પુરુષમાં વીર્ય રૂપથી અને સ્ત્રીમાં શોણિત રૂપથી પરિણામ પામે છે અને એ અચેતન દેહ જનનેંદ્રિયદ્વારા પ્રસવ પામે છે. (તેમાં વીર્યરૂપથી તેના સેચન કરનારા પિતાથી પ્રથમ પ્રસવે છે અને પછી દેહરૂપથી સ્ત્રી પ્રસવે છે.) તે તત્કાલ ઉત્પન્ન થયેલો ગર્ભ–બાળક માતાના સ્તનનું પાન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. (આથી જન્માંતરના અનુભવના સંસ્કાર વિના તુરત જન્મેલાં બાળકને તેવી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ–એટલે અચેતન સમૂહથી અન્ય પ્રવર્તક ચેતન આત્મા છે એ સિદ્ધ થાય છે.) તે પ્રવૃત્તિ કરાવનારા હે અશ્વિનીકુમારો ! મારાં જીવનને માટે મારો અંધાપો નિવૃત્ત કરો.[૬૭] નેત્ર વિનાનો એવો, માર્ગમાં મોહ પામતો હું ગુણોએ કરીને તમારી બેની સ્તુતિ કરવાને સમર્થ નથી. હું આ ભયંકર કુવામાં પડયો છું અને શરણે જવા યોગ્ય એવા તમારે શરણે આવેલો છું.[૬૮]

આ પ્રમાણે તેણે સ્તુતિ કરી તેથી અશ્વિનીકુમારો ત્યાં આવ્યા અને તેઓએ ઉપમન્યુને કહ્યું કે; "અમે પ્રસન્ન થયા છીએ, આ તારે માટે માલપુડો છે, તેનું તું ભક્ષણ કર."[૬૯] આ પ્રમાણે અશ્વિનીકુમારોએ કહ્યું ત્યારે ઉપમન્યુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે; 'આપ અસત્ય કહેતા નથી, પરંતુ હું ગુરુને નિવેદન કર્યા વિના એ પુડાનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ નથી.'[૭૦] તે પછી અશ્વિનીકુમારોએ તેને કહ્યું કે; "આગળ તારા ઉપાધ્યાયે આ રીતેજ અમારી સ્તુતિ કરી હતી અને તે વખતે અમે તેને પુડો આપ્યો હતો, તે તેણે ગુરુને નિવેદન કર્યા વિના ખાધો હતો, જેમ તારા ઉપાધ્યાયે કર્યું હતું તેમજ તું પણ કર."[૭૧] આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉપમન્યુએ કહ્યું કે, હે અશ્વિનીકુમારો ! આપને વિનતિ કરીને કહું છું કે; 'ગુરુને નિવેદન કર્યા વિના હું એ પુડાનું ભક્ષણ કરવા સમર્થ નથી.'[૭૨] ત્યારે અશ્વિનીકુમારોએ તેને કહ્યું કે; "આ તારી ગુરુભક્તિથી અમે પ્રસન્ન થયાં છીએ. તારા ઉપાધ્યાયને લોખંડના જેવા કાળા દાંત (કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલાં સુખ દુઃખનો ઉપભોગ) છે; પણ તને તો સોનાના દાંત (સંકલ્પ માત્રથી સર્વ વૈભવોની પ્રાપ્તિ) થશે. તું નેત્રવાળો થઈશ અને પરમ કલ્યાણ પામીશ."[૭૩] આ પ્રમાણે અશ્વિનીકુમારોના કહેવાથી ઉપમન્યુને નેત્ર પ્રાપ્ત થયાં અને તેણે ઉપાધ્યાયની પાસે આવી પ્રણામ કર્યા,[૭૪] તથા સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. એ ઉપરથી ગુરુ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા,[૭૫] અને તેને કહ્યું કે: "જે પ્રમાણે 'અશ્વિનીકુમારોએ તને વર આપ્યો છે તે પ્રમાણે તું કલ્યાણને પ્રાપ્ત થઈશ[૭૬] તથા તને સર્વ વેદો અને ધર્મશાસ્ત્રોનુંજ સ્ફુરણ થશે." આ રીતે ઉપમન્યુની પણ પરીક્ષા થઈ હતી.[૭૭]

વળી તેજ આપોદ ધૌમ્યનો ત્રીજો શિષ્ય વેદ નામનો હતો. ઉપાધ્યાયે એક દિવસે તેને આજ્ઞા કરી કે; "વત્સ વેદ ! તું મારા ઘરમાં રહે અને થોડો સમય સેવા કર, તારૂં કલ્યાણ થશે."[૭૮] 'સારૂં હું તેમ કરીશ' કહીને વેદ લાંબા કાળ સુધી ગુરુની સેવા કરતો ત્યાં રહ્યો. ગુરુએ તેને નિરંતર બળદની પેઠે કામની ઝુંસરીમાં જોડી દીધો. વેદ તે તે કાર્યોને કરતો ટાઢ, તડકો, ભૂખ, તરસ વગેરે દુઃખોને સહન કરી લઈ, સર્વ કાર્યોમાં ગુરુને અનુસરીને વર્તવા લાગ્યો. એમ કરતાં ઘણો સમય ગયો ત્યારે તેના ઉપર ગુરુ સંતુષ્ટ થયા[૭૯] અને ગુરુના સંતોષથી વેદ કલ્યાણને તથા સર્વજ્ઞતાને પ્રાપ્ત થયો. આ રીતે વેદની પણ પરીક્ષા થઈ હતી.*[૮૦]

* શિષ્યે ગુરુનું અતિ અલ્પ કાર્ય હોય અને તે પોતાના દેહત્યાગથી થાય એમ હોય તો તે કરીને પણ કરવું, એ ઉદ્દાલકની પરીક્ષાનું તાત્પર્ય છે

તે પછી વેદ, ગુરુની આજ્ઞાથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમનાં ચિહ્નોનો ત્યાગ કરીને, ગુરુકુલના નિવાસથી પોતાને ઘેરે આવ્યો. પોતાને ઘેરે રહેતાં તેને ત્યાં પણ ત્રણ શિષ્યો ભણવા રહ્યા હતા; પરંતુ વેદ તે શિષ્યોને અમુક કામ કરો, અથવા ગુરુની સેવા કરો વગેરે કંઇ પણ કહેતો ન હતો; કારણ કે ગુરુકુલ-નિવાસમાં પડતાં કષ્ટથી પોતે અભિજ્ઞ હતો, એટલે તે શિષ્યોને દુઃખ આપવા ઇચ્છતો નહતો.[૮૧] આમ કેટલોક કાલ ગયા પછી, એક વખતે જનમેજય અને પૌષ્ય નામના બે ક્ષત્રિયોએ આવીને બ્રહ્મવેત્તા વેદને, પોતાના ઉપાધ્યાય કર્યા.[૮૨] તે પછી કોઇ વખત વેદને યજ્ઞને માટે બહાર જવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેમણે ઉત્તંક નામના પોતાના શિષ્યને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે;[૮૩] "હે ઉત્તંક ! અમારા ઘરમાં જે કંઇ કામ બગડતું હોય તે ન બગડે તેમ તારે કરવું, એવી મારી ઇચ્છા છે." ઉત્તંકને એમ કહીને તે પ્રવાસે ગયા.[૮૪]

ત્યારપછી ગુરુસેવાપરાયણ ઉત્તંક, ગુરુની આજ્ઞા પાળતો ગુરુકુલમાં રહેવા લાગ્યો. તે ત્યાં રહેતો હતો ત્યારે એક વખતે ગુરુના આશ્રમમાં રહેતી સ્ત્રીઓએ તેને બોલાવીને કહ્યું કે; "હે ઉત્તંક ! તારા ઉપાધ્યાયની સ્ત્રી ઋતુમતી થઈ છે, અને ઉપાધ્યાય તો પરદેશ ગયા છે માટે જે રીતે એનો આ ઋતુ નિષ્ફલ ન થાય તેમ તું કર, કારણ કે એ ખેદ કરે છે."[૮૬] આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ઉત્તંકે તે સ્ત્રીઓને ઉત્તર આપ્યો કે: "મારે સ્ત્રીઓનાં વચનથી એ અકાર્ય કરવાનું નથી, તેમ ઉપાધ્યાયે મને એવી આજ્ઞા કરી નથી કે તારે અકાર્ય પણ કરવું."[૮૭] કેટલોક સમય ગયા પછી ઉત્તંકના ઉપાધ્યાય પ્રવાસમાંથી પાછા ઘેરે આવ્યા, ત્યારે ઉત્તંકનું સર્વ વૃત્તાંત જાણીને તે બહુ પ્રસન્ન થયા.[૮૮] તેણે ઉત્તંકને કહ્યું; 'વત્સ ઉત્તંક ! બોલ, હું તારૂં શું પ્રિય કરૂં ? તેં મારી ધર્મથી સેવા કરી છે, તેથી આપણી પરસ્પરની પ્રીતિ વૃદ્ધિ પામી છે; માટે હું તને ઘેરે જવાની આજ્ઞા આપું છું, તારા સર્વ મનોરથો પૂર્ણ થશે, હવે તું ઘેરે જા.'[૮૯] આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના કહેવાથી ઉત્તંકે કહ્યું કે; "આપનું હું શું પ્રિય કરૂં ? કારણ મોટા પુરુષો કહે છે કે,[૯૦] જે અધર્મથી ભણાવે છે અથવા અધર્મથી ભણે છે (દક્ષિણા આપ્યા વિના ભણનાર અને દક્ષિણા ગ્રહણ કર્યા વિના ભણાવનાર) તે બેમાંથી એક મૃત્યુ પામે છે અથવા વિદ્વેષ પામે છે. અર્થાત્ મારી આપેલી દક્ષિણા ન લેવાથી તમને અધર્મ થશે અને મને દ્વેષ આવશે કે ગુરુએ મને કૃતાર્થ કર્યો નહિ;[૯૧] માટે આપની આજ્ઞા પામેલો હું આપને પ્રિય હોય તે ગુરુદક્ષિણા આપવા ઇચ્છું છું." તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ઉપાધ્યાય બોલ્યા:-'વત્સ ઉત્તંક ! ત્યારે તો તું હમણાં અહીંજ વાસ કર.'[૯૨] થોડા દિવસ ગયા પછી ફરી એકવાર ઉત્તંકે ઉપાધ્યાયને કહ્યું કે: 'આપ મને આજ્ઞા કરો કે, હું ગુરુદક્ષિણામાં આપને શું પ્રિય આપું ?'[૯૩] ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું; 'વત્સ ઉત્તંક ! તું મને ગુરુદક્ષિણા માટે વારંવાર પ્રેરણા કરે છે તો ઘરમાં જા અને ઉપાધ્યાયિનીને પૂછ કે શી ગુરુદક્ષિણા લાવી આપું ?[૯૪] તે જે કંઇ કહે તે તું લઇ આવ.' આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના કહેવાથી ઉત્તંક ઉપાધ્યાયિની પાસે ગયો અને તેને પૂછયું, 'ભગવતિ ! ઉપાધ્યાયે મને ઘેરે જવા આજ્ઞા કરી છે તેથી તમને જે ઇષ્ટ હોય તે ગુરુદક્ષિણા આપી, ઋણમુક્ત થઇને હું ઘેર જવા ઇચ્છું છું;[૯૫] માટે આપ મને આજ્ઞા કરો, હું

અત્યંત આવશ્યક એવા આહારાદિકનો પણ ગુરુએ નિષેધ કર્યો હોય તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો એ ઉપમન્યુની પરીક્ષાનું તાત્પર્ય છે. અયોગ્ય કાર્યમાં ગુરુએ યોજના કરી હોય અને તે કાર્ય કરતાં પોતે ટાઢ તાપથી પીડાતો હોય તોપણ શિષ્યે ખેદ કરવો નહિ, પરંતુ આ મારા ઉપર ગુરુનો અનુગ્રહ છે એમ માનીને વર્તવું એ વેદની પરીક્ષાનું તાત્પર્ય છે.

શિષ્યે સેવાની ઇચ્છા નહિ રાખનારા ગુરુને ધનથી સંતોષ આપવો. ગુરુને માટે યત્ન કરતા શિષ્યના ઉપર દેવતાઓ પણ દયા કરે છે. એ દર્શાવવા હવે ઉત્તંકની આખ્યાયિકા કહે છે.

આપને ગુરુદક્ષિણામાં શું લાવી આપું ' આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉપાધ્યાયિનીએ તે ઉત્તંકને ઉત્તર આપ્યો; ' તું પૌષ્ય રાજાની પાસે તેની રાણી જે કુંડલો પહેરે છે તે માગવા જા અને લઇ આવ; કારણ કે આજથી ચોથે દિવસે પુણ્યક નામનું વ્રત છે, તે દિવસે હું એ કુંડલો પહેરીને શોભાયુક્ત થઇ, બ્રાહ્મણોને પીરસવાની ઇચ્છા રાખું છું; માટે એ કામ તું કર. એમ કરવાથી તારૂં શ્રેય થશે, નહિ તો ક્યાંથી શ્રેય થાય ! '[૯૭]

એ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયિનીએ આજ્ઞા કરી કે તુરત ઉત્તંક પૌષ્ય રાજાને ત્યાં જવા નિકળ્યો. માર્ગમાં જતાં તેણે ઘણો મોટો આખલો જોયો અને તેના ઉપર એક ઘણી મોટી કાયાવાળા પુરુષને બેઠેલો જોયો. તે પુરુષે ઉત્તંકને કહ્યું;[૯૮] ' હે ઉત્તંક ! તું આ આખલાનું છાણ ખા. ' આમ કહેવા છતાં ઉત્તંકે તેમ કરવા ઇચ્છા કરી નહિ,[૯૯] ત્યારે ફરી તે પુરૂષે તેને કહ્યું; ' ઉત્તંક ! ભક્ષણ કર, વિચાર કરીશ નહિ, તારા ઉપાધ્યાયે પણ પૂર્વે એ છાણને ભક્ષણ કર્યું હતું. '[૧૦૦] આ પ્રમાણે તે પુરુષના કહેવાથી ઉત્તંકે 'સારૂં" કહી તે આખલાનાં મલ, મૂત્ર ખાધાં અને ઉતાવળ હોવાથી ઉભાં ઉભાંજ જલનું આચમન કરીને ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો,[૧૦૧] અને તેણે જ્યાં પૌષ્ય રાજા છે ત્યાં આવીને તેને બેઠેલો દીઠો. તેની પાસે જઇને ઉત્તંકે આશીર્વાદથી અભિનંદન આપીને કહ્યું કે:[૨] " હું અર્થી છું અને તમારી પાસે યાચનાને માટે આવ્યો છું." પૌષ્યે તેને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે: " ભગવન્ ! હું પૌષ્ય છું, કહો, આપનું શું કામ કરૂં ?" ઉત્તંકે તેને કહ્યું: " હું ગુરુદક્ષિણા માટે કુંડલ લેવા આવ્યો છું, તેથી તમારી રાણી જે બે કુંડલો પહેરે છે તે બન્ને કુંડલો મને આપવાં તમને ઘટિત છે."[૪] પૌષ્યે તેને ઉત્તર આપ્યો: " તમે અંતઃપુરમાં જઇને રાણીની પાસે તે માગો. " આમ તેના કહેવાથી ઉત્તંક અંતઃપુરમાં ગયો, પણ ત્યાં તેણે રાણીને જોઈ નહિ.[૫] ત્યારે પાછા આવીને તેણે પૌષ્યને કહ્યું કે: " આમ જૂઠું કહીને તમારે મને ઠગવો એ યોગ્ય નથી, તમારાં રાણી અંતઃપુરમાં નથી, કારણ કે ત્યાં મેં રાણીને જોયાં નહિ."[૬] આ પ્રમાણે ઉત્તંકના કહેવાથી પૌષ્યે થોડીવાર વિચાર કરીને ઉત્તંકને ઉત્તર આપ્યો: ' જરૂર તમે ઉચ્છિષ્ટ થયા હશો, સ્મરણ કરો; કારણ કે તે ક્ષત્રિયા પતિવ્રતા છે, તેથી તે ઉચ્છિષ્ટ થયેલા અપવિત્ર જનથી જોઇ શકાતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ અપવિત્ર જનને તે દર્શન પણ આપતી નથી.'* આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉત્તંકે સ્મરણ કરીને કહ્યું : " હા, તેમ છે ખરૂં, મેં ઉતાવળ હોવાથી ઉભો થઈને ચાલતાં ચાલતાંજ આચમન કર્યું હતું." પૌષ્યે તેને કહ્યું: 'એજ તમારો વ્યતિક્રમ છે, પુરુષે ઉભાં ઉભાં અથવા ઉતાવળથી ચાલતાં કરેલું આચમન ગણાતું નથી;'[૮] તે પછી ઉત્તંક, ' હા તેમજ છે ' કહીને હાથ, પગ તથા મ્હોં બરાબર ધોઈ, પૂર્વાભિમુખ બેસી, નિઃશબ્દ, ફીણ વગરના, શીતલ અને હૃદય સુધી પહોંચે એટલા જલથી ત્રણ આચમન કરી, બેવાર મુખમાર્જન કરી તથા જલવડે ઇંદ્રિયોનો સ્પર્શ કરી, પવિત્ર થઇને અંતઃપુરમાં ગયો.[૯] તે વખતે ત્યાં તેણે રાણીને જોઇ. રાણી ઉત્તંકને જોતાંજ ઉભી થઇ અને પ્રણામ કરીને બોલી; " ભલે પધાર્યા, હે ભગવન્ ! આજ્ઞા કરો ! હું આપનું શું કાર્ય કરૂં ? "[૧૧૦] ઉત્તંકે રાણીને કહ્યું: "આ તમારાં કુંડલોની ગુરુને માટે હું ભિક્ષા માગું છું, માટે એ કુંડલો તમારે આપવાં ઘટે છે. " ઉત્તંકની ગુરૂભક્તિ જોઇને રાણી પ્રસન્ન થઈ, અને આ બ્રાહ્મણ પાત્ર છે, માટે અનાદર કરવા યોગ્ય નથી, એમ માનીને રાણીએ તે કુંડલો ઉતારીને ઉત્તંકને આપ્યાં અને તેને કહ્યું કે; " નાગનો રાજા તક્ષક, આ કુંડલોની અત્યંત આકાંક્ષા કરે છે, માટે તમારે પ્રમાદરહિત થઇને એ કુંડલો લઇ જવાં ઘટે છે."[૧૧] રાણીએ એવું કહ્યું એટલે ઉત્તંકે તેને ઉત્તર

* અપવિત્રતાના દોષથીજ અર્વાચીન જનોને દેવતા, ઋષિઓ વગેરેનાં દર્શન થતાં નથી.

આપ્યો: " ભગવતિ ! નિશ્ચિંત રહો, નાગરાજ તક્ષક મારો પરાભવ કરી શકશે નહિ !"[૧૨] આ પ્રમાણે કહીને રાણીની રજા લઇ ત્યાંથી ઉત્તંક પૌષ્ય રાજાની પાસે આવ્યો અને તેને કહ્યું; "હે પૌષ્ય રાજા ! હું પ્રસન્ન થયો છું." ત્યારે તે ઉત્તંકને પૌષ્ય રાજાએ કહ્યું:[૧૩] 'ભગવન્! પાત્ર જન લાંબે કાલે મળી આવે છે, આપ ગુણવાન અતિથિ છો તેથી હું શ્રાદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, માટે આપ થોડો કાલ અહીં રોકાઇ જાઓ.'[૧૪] ઉત્તંકે તેને ઉત્તર આપ્યો; 'વારૂ, હું થોડો કાલ રોકાઉં છું, પરંતુ જે તૈયાર અન્ન હોય તેજ અન્ન તમે મને શીઘ્ર આપશો, એવી હું ઇચ્છા રાખું છું.' 'ભલે તેમ થશે' કહીને પૌષ્ય રાજાએ તૈયાર અન્નવડે ઉત્તંકને ભોજન કરાવવા માંડયું.[૧૫] ઉત્તંકે તે અન્નને વાળવાળું તથા ટાઢું જોઇને આ અપવિત્ર અન્ન છે, એમ માની પૌષ્યને કહ્યું; 'તમે મને અશુદ્ધ અન્ન આપો છો તેથી તમે આંધળા થશો.'[૧૬] તેને પૌષ્ય રાજાએ સામો શાપ દીધો કે 'તમે પણ અદુષ્ટ અન્નને દૂષણ આપો છો તેથી તમને પ્રજા થશે નહિ.' ત્યારે તેને ઉત્તંકે કહ્યું: 'અપવિત્ર અન્ન આપીને સામો શાપ આપવો તમને ઘટતો નથી, તમે એ અન્નનેજ પ્રત્યક્ષ જોઈ લો.' તે પછી પૌષ્યરાજાએ તે અન્નને અપવિત્ર જોયું અને અપવિત્ર છે એમ ખાત્રી કરી.[૧૭,૧૮] છુટા કેશવાળી સ્ત્રીએ રાંધેલું, વાળવાળું અને ટાઢું હોવાથી એ અન્ન અપવિત્ર છે એમ માનીને રાજા, ઉત્તંક ઋષિને પ્રસન્ન કરતો બોલ્યો:[૧૯] 'ભગવન્! અજાણપણાથી આપને કેશવાળું અને શીતલ અન્ન અપાયું છે માટે હું આપની ક્ષમા ઇચ્છું છું અને માગું છું કે હું આંધળો થાઉં નહિ.' ત્યારે તેને ઉત્તંકે કહ્યું:[૧૨૦] 'મારૂં બોલેલું મિથ્યા થતું નથી, માટે તમે અંધ તો થશો પણ પાછા થોડા વખતનાં દેખતા થશો. હવે તમારો આપેલો શાપ, મને પણ લાગે નહિ એમ કરો.'[૧૨૧] તેને પૌષ્યે ઉત્તર આપ્યો: "હું શાપ પાછો વાળવાને સમર્થ નથી; કારણકે હજી સુધી મારો ક્રોધ શાંત થતો નથી. શું, તમે જાણતા નથી કે,[૨૨] બ્રાહ્મણનું હૃદય માખણના જેવું છે, અને વાણી તીક્ષ્ણ ધારવાળા છુરાના જેવી છે; પણ ક્ષત્રિયનાં એ બન્ને વિપરીત છે; ક્ષત્રિયની વાણી માખણના જેવી મૃદુ, અને હૃદય તીક્ષ્ણ ધારવાળા છુરાના જેવું હોય છે.[૨૩] આ કારણ છે માટે મારૂં તીક્ષ્ણ હૃદય હોવાથી, હું તે શાપ મિથ્યા કરી શકતો નથી; તેથી આપ હવે પધારો." ઉત્તંકે તેને કહ્યું: "તમે અન્નની અપવિત્રતા પ્રત્યક્ષ કરી મારી ક્ષમા માગી તે પહેલાં કહ્યું હતું કે;[૨૪] 'અદુષ્ટ અન્નને દૂષણ આપો છો માટે તમે સંતાન રહિત થશો,' પરંતુ એ અન્ન અપવિત્ર છે એટલે તમારો આપેલો શાપ મને પ્રાપ્ત થશે નહિ.[૨૫] છતાં શાપના સંબંધમાં આગળ જોઈ લેવાશે." એમ કહી ઉત્તંક ત્યાંથી કુંડલો લઇને ચાલી નિકળ્યો. માર્ગમાં જતાં જતાં તેણે એક નગ્ન ક્ષપણક (પાખંડ ભિક્ષુક)ને જોયો, તે પોતાની તરફ આવતો હતો, ક્ષણમાં જણાતો હતો અને ક્ષણમાં અદૃશ્ય થઈ જતો હતો.[૨૬] તે પછી ઉત્તંક તે કુંડલોને જમીનપર મૂકીને શૌચ આચમન કરવા માટે જળ લેવા ગયો. એટલામાં પેલો ક્ષપણક ત્વરાથી ત્યાં આવ્યો અને કુંડલો લઇને ઝડપથી નાશી ગયો.[૨૭] એટલે ઉત્તંક આચમન વગેરે કરીને, પવિત્ર થઇને તથા દેવતા અને ગુરૂને નમસ્કાર કરીને ખૂબ વેગથી તેની પાછળ દોડયો.[૨૮] દોડતાં દોડતાં ક્ષપણક નજીક થઈ ગયો એટલે ઉત્તંકે તેને પકડયો, પણ પકડતાંની સાથેજ તે ક્ષપણકનું રૂપ છોડી દઇ, તક્ષકનું રૂપ ધારણ કરીને, તુરત ધરણીમાં એક મોટું અને વિશાળ દર ખુલ્લું હતું તેમાં પેશી ગયો,[૨૯] અને ત્યાંથી તે નાગલોકમાં આવેલાં પોતાનાં ભવનમાં ગયો. એ વખતે ઉત્તંકને તે ક્ષત્રિયાણીનું વચન યાદ આવ્યું અને તેણે એ તક્ષક સર્પ છે, એમ જાણ્યું.[૧૩૦] પછી ઉત્તંકે તે દરને લાકડીવતી ખોદવા માંડયું, પણ તે તેનાથી ખોદી શકાયું નહિ. ઇંદ્રે તેને ક્લેશ પામતો જોયો અને 'જા, તું આ બ્રાહ્મણને સહાય

કર' એમ કહીને તેણે પોતાના વજ્રને મોકલ્યું. એટલે ત્યાં આવી વજ્રે લાકડીમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે દર ખણવા માંડ્યું, તેની પાછળ ઉત્તંકે પ્રવેશ કર્યો અને તેજ દર વાટે જતાં તે અપાર એવા નાગલોકમાં પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે અનેક પ્રકારનાં દેવમંદિરો, રાજમહેલો, હવેલીઓ, બે તરફ નમતી પાંખવાળાં ઘરો, સેંકડો વસ્ત્રશાલાઓ અને નાનાવિધ ક્રીડાસ્થાનો તથા આશ્ચર્યસ્થાનોથી ભરપૂર એવા નાગલોકને જોયા.[31,33] ત્યાં તેણે આ શ્લોકોવડે નાગોની સ્તુતિ કરીઃ–

"જેમ પવનથી પ્રેરાયલા વિજળીવાળા મેઘો જળની ધારા વરસાવે છે તેમ ઐરાવત જેઓનો રાજા છે એવા, યુદ્ધમાં શોભનારા સર્પો, શસ્ત્રોની ધારાઓ વરસાવે છે.[34] સુંદર અને બહુ રૂપવાળા તથા વિચિત્ર કુંડલવાળા ઐરાવતના વંશના સર્પો આદિત્યની પેઠે સ્વર્ગમાં શોભે છે.[35] ગંગાના ઉત્તર તીર ઉપર નાગોનાં ઘણાં સ્થાનો છે, ત્યાં રહેનારા સર્પોની પણ હું સ્તુતિ કરૂં છું.[36] સૂર્યની કિરણ રૂપી સેનામાં ફરવાની ઐરાવત વિના બીજો ઇચ્છા પણ કોણ કરી શકે? જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર નાગ પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે અઠ્ઠાવીશ હજાર અને આઠ સર્પો, સૂર્યના અશ્વના દોર રૂપ થાય છે, અર્થાત્ ધૃતરાષ્ટ્રના તેજવડે નિરુદ્ધ થયેલું સૂર્યનું તેજ પણ દોર રૂપ થયેલા સર્પોને બાળી શકતું નથી. જેઓ એની પાસે આવે છે તથા જે દૂર માર્ગમાં ગમન કરે છે તે ઐરાવતના મોટા ભાઇઓને હું નમન કરૂં છું. પૂર્વે જેનો કુરુક્ષેત્રમાં અને ખાંડવ વનમાં નિવાસ હતો તે નાગરાજ તક્ષકની હું કુંડલને માટે સ્તુતિ કરૂં છું. તક્ષક અને અશ્વસેન બન્ને નિત્ય સાથે ફરનારા છે ને જેઓ કુરુક્ષેત્રમાં ઈક્ષુમતી નદીના તીર ઉપર નિવાસ કરે છે, વળી તક્ષકનો નાનો ભાઇ જે શ્રુતસેન નામે પ્રસિદ્ધ છે અને જે નાગોમાં મુખ્ય થવાની ઇચ્છા કરતો મહદ્યુમ્ન નામના તીર્થમાં વાસ કરે છે, તે મહાત્માઓને પણ હું સદા નમન કરૂં છું.[37,42]*

આ પ્રમાણે મહા સર્પોની સ્તુતિ કરતાં પણ કુંડલો મળ્યાં નહિ, ત્યારે વિપ્રર્ષિ ઉત્તંક ચિંતા કરવા લાગ્યો.[43] આમ નાગોની સ્તુતિ કરતાં પણ પેલાં કુંડલો પ્રાપ્ત થયાં નહિ એટલામાં તેણે એક સાળ ઉપર સુંદર કાંઠલાવતી વસ્ત્ર વણતી બે સ્ત્રીઓને જોઇ. તે સાળમાં ધોળા અને કાળા તાંતણાઓ હતા. વળી તેણે છ કુમારોથી ફેરવાતું બાર આરાવાળું ચક્ર જોયું તથા એક પુરુષને અને એક સુંદર ઘોડાને જોયો.+[44] તે બધાંને જોઇને ઉત્તંક, વેદની

* આ આખ્યાયિકાનું આધ્યાત્મિક તાત્પર્ય–કુંડલરત્ન રૂપી આત્મતત્ત્વને પાખંડીએ હરણ કર્યું. પરમેશ્વરની કૃપાથી મળેલ વિવેકરૂપી વજ્રના બલવડે પાખંડ–મત રૂપી દરને વિદારણ કરીને, વિવેક વજ્રની પાછળ જતાં નાગરાજનાં બિલતુલ્ય, એક પછી એક અધિક રમણીય એવા અન્નમયાદિ કોશોમાં પ્રવેશ કરી, ત્યાંની સત્યસંકલ્પત્વાદિ સિદ્ધિઓને જોઈ, તે સ્થાનના અભિમાની સર્પ જેવા ઇંદ્રિય, બુદ્ધિ વગેરેની પ્રાર્થના કરતાં પણ જ્યારે તત્ત્વરત્ન મળ્યું નહિ, ત્યારે સંકટમાં પડતાં પોતેજ પૂર્વે સંપાદન કરેલા સાંગ અધ્યયનજન્ય ધર્મના બળથી તત્ત્વવિચાર કર્યો. વેદમાં પણ છાંદોગ્યાદિ ઉપનિષદોમાં, ગુરુસેવાથી પ્રસન્ન થએલા પરમાત્મા પોતેજ શિષ્યપર અનુગ્રહ કરે છે એમ જણાય છે. જેમ ઉપાધ્યાયની ગાયો ચારતાં સત્યકામને અમાનુષ એવા આખલા વગેરેથી વિદ્યાલાભ થયો હતો, વળી ઉપકોસલ ગુરુના અગ્નિની સેવા કરતો હતો ત્યાં તેને અગ્નિઓથી વિદ્યાલાભ થયો હતો, તેમજ અહીં પણ ઉત્તંકને બ્રહ્મચર્યની દ્રઢતાથી પ્રજાપતિની પેઠે પોતાની મેળેજ જ્ઞાન પ્રકાશી નિકળે એ ઉચિત સમજાય છે.

+ અહીં સંવત્સરાત્મક વસ્ત્રના રૂપકથી પ્રપંચનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે. અવિદ્યાજન્ય કામ–કર્માત્મક વાસનાજાળ એજ સાળના સ્થાનમાં છે, કારણકે તેમાંજ વિશ્વ સર્વે રહેલું છે. ચિત્શક્તિ અને માયા એ બે સ્ત્રીઓ છે, જેમ દોરડીમાં જણાતો સર્પ, સ્વચ્છ પ્રકાશમાં જણાતો નથી તથી ગાઢાં અંધારામાં પણ જણાતો નથી, પરંતુ તે અંધારું–અજવાળું મિશ્ર હોય તેમાંજ જણાય છે; તેમ કેવળ ચૈતન્યમાં અથવા કેવળ અચૈતન્યમાં સંસાર જણાતો નથી પણ સમન્વિતમાંજ જણાય છે. માટેજ સંસારપટ વણનારી બે સ્ત્રીઓ તે ચિતિ અને માયા કહી છે, જેઓ અવિચ્છિન્ન વાસના–તંતુથી સંસારપટ વણ્યા કરે છે.

ઋચાના જેવા નીચેના શ્લોકોથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યો:-૧૪૫

જે નિત્ય ચક્રમાં ત્રણસેંને સાઠ દિવસ અને રાત્રિરૂપી આરાઓ રહેલા છે, અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમારૂપી ચોવીશ પર્વો છે અને છ ઋતુઓ રૂપી કુમારો જે ચક્રને ફેરવ્યા કરે છે,૪૬× વિશ્વરૂપ એવી નિત્ય તારુણ્યવાળી બે સ્ત્રીઓ, વાસનાના જાલરૂપી તંત્રમાં સતત ધોળા કાળા તાંતણાઓને ઉપર હેઠળ કરતી વસ્ત્ર વણ્યા કરે છે, અને ભૂતોને તથા તેનાં આશ્રયભૂત ભુવનોને પરિવર્તન કરાવ્યા કરે છે.૪૭*

§વજ્રનો ભર્તા, ભુવનનો રક્ષક, વૃત્રને હણુનાર, નમુચિને મારનાર, કૃષ્ણ વસ્ત્રને ધારણ

આડા તાંતણા નાખવાના સાધન (વેમા)ના સ્થાનમાં પુણ્ય તથા પાપ અને તેમાંથી પ્રેરાતા ધોળા કાળા તાંતણાઓના સ્થાનમાં સુખ તથા દુઃખ સમજવાં. પ્રપંચનું સ્થૂલ શરીર તે ચક્ર, પુરુષ તે-માયાશબલ ઈશ્વર અને અશ્વ તે-અધ્રુવ સ્વભાવવાળો અને બુદ્ધિને અધીન હોવાથી જેનો અસંગ સ્વભાવ તિરોહિત થએલો છે એવો જીવ.

× અહીં 'संवत्सरः प्रजापतिः' સંવત્સર એટલે પ્રજાપતિ, એ શ્રુતિનો સમાશ્રય કરીને સંવત્સરના રૂપકથી વિશ્વાત્મા પ્રજાપતિની ઉત્તંકે સ્તુતિ કરી છે. મૂલમાં સંવત્સરચક્રનું વર્ણન છે તેમજ પ્રજાપતિના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ શરીરાત્મક ચક્રમાં પણ મૂળ પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, પાંચ તન્માત્રા, અગિયાર ઇંદ્રિયો, અને પાંચ મહાભૂત એ ચોવીશ તત્ત્વોનો સમૂહ રહેલો છે. જે ચક્ર મોક્ષપર્યંત રહેનારૂં હોવાથી ધ્રુવ કહ્યું છે. જેમાં ત્રણસેંને સાઠ વાસનાતંતુનું યૂથ અર્પાયલું છે એટલે હૃદયની હિતા નામની નાડીઓ શ્રુતિમાં બ્હોતેર હજાર કહેલી છે, જે નાડીઓ ભિન્ન ભિન્ન લોકોની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેમાંની એક એક નાડીના લોકમાં શબ્દાદિ પાંચ પાંચ વિષયો રહેલા છે, જેથી પ્રત્યેકના પાંચ પાંચ પ્રકાર થાય, એટલે વિસ્તાર કરીએ તો હજારો નાડીઓ થવા સંભવ છે, પણ સંક્ષેપથી ત્રણસેંને સાઠ નાડીઓ કહેલી છે. અર્થાત્ ભોક્તાઓમાં તેટલી વાસના અર્પેલી કહી છે. છ કુમારો એટલે જીવગત અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ અને છઠ્ઠી ઈશ્વિરી માયા. એ છ, બાલકોની પેઠે વિવેક, વૈરાગ્યનાં બલથી સુજેય છે, છતાં તે ઘટીયંત્રની પેઠે નિત્ય જન્મ-મરણનો પ્રબંધ પ્રવર્તાવ્યા કરે છે. તેમાં અવિદ્યા એટલે-'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या' યો૦ સૂ૦ અર્થ-અનિત્યમાં, નિત્યબુદ્ધિ, અપવિત્રમાં પવિત્રબુદ્ધિ, દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ અને અનાત્મમાં આત્મબુદ્ધિ એ અવિદ્યા કહેવાય છે. અસ્મિતા એટલે હુંજ મોટો છું એવી બુદ્ધિ, બાકીનાં સ્પષ્ટ છે.

* વાસનાજાલરૂપી એ તંત્રને વિશ્વરૂપ એવી અને બાલ્ય તથા વાર્ધક્યકૃત અપકર્ષથી રહિત એવી માયા તથા ચિત્શક્તિ એ બે યુવતિઓ વણે છે-વિસ્તારે છે. અર્થાત્ એ બન્ને, બુદ્ધિ અને ચિદાભાસ રૂપવડે ઘટાદિ વિષયને ગ્રહણ કરીને તે સંબંધી વાસનાને દૃઢ કરે છે. જે તંત્રમાં દુઃખરૂપી કાળા તાંતણા અને સુખરૂપી ધોળા તાંતણાને ઉપર હેઠળ કરતી અર્થાત્-સુખમાં દુઃખબુદ્ધિ અને દુઃખમાં સુખબુદ્ધિને સંપાદન કરતી, નિત્ય જરાયુજાદિ ચતુર્વિધ ભૂતો અને તેમના આશ્રયરૂપી ચૌદ ભુવનોને ચાલન કરે છે.

§ પૂર્વે બંધનું સ્વરૂપ જણાવી તે અજ્ઞાનનું કાર્ય છે માટે જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે એ આ શ્લોકથી કહે છે. જે અજ્ઞાન દશામાં સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે, તેજ સાધક દશામાં શાસ્ત્રશ્રવણ, ગુરુનો અનુગ્રહ ઇત્યાદિથી વજ્ર-વિવેકનો ધારક થાય છે, અને એજ હેતુથી ભુવનનો રક્ષક થાય છે અર્થાત્ વિવેકસંપન્ન હોવાથી સર્વ ભૂતોને અભયદાન આપી શકે છે. વૃત્ર-સ્વરૂપનું આવરણ કરનાર અજ્ઞાન, તેનો હણુનાર, અને આવરણ નિવૃત્ત થતાં પણ ન છોડનાર-नमुंचतीति नमुचिः-જે વિક્ષેપ શક્તિ તેનો પણ હણુનાર, કારણ કે વિદ્યાવડે અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ થતાં પણ તેની વિક્ષેપશક્તિનો દેહાંતેજ નાશ સંભળાય છે. (સર્વત્ર આધ્યાત્મિક પ્રકરણોમાં ઇંદ્ર, વૃત્ર, વજ્ર એ શબ્દો અનુક્રમે આત્મા, માયા અને વિવેકવાચક લેવા એ અશ્વમેધિક પર્વમાં સ્પષ્ટ થશે.) વિદ્યા અને અવિદ્યા બન્ને માયાકાર્ય હોવાથી કૃષ્ણ-કાળાં વસ્ત્રની પેઠે આવરણ કરનાર, તેને સ્વીકારનારો, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, 'विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणां, मोक्षबंधकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते' અર્થ-'હે ઉદ્ધવ! દેહધારીઓને મોક્ષ તથા બંધન કરનારી, આદ્ય અને મારી માયાવડે નિર્માણ કરાયલી, વિદ્યા અને અવિદ્યા મારી તનુઓ છે એમ તું જાણ.' અહીં વિદ્યા અવિદ્યાને વસ્ત્રરૂપે કહેવાથી સ્વસ્વરૂપથી બહિર્ભૂત જણાવી છે. માટેજ મહાત્મા-દેશકૃત, કાલકૃત અને વસ્તુકૃત ત્રિવિધ પરિચ્છેદથી રહિત

કરનાર, અને સત્યાનૃતને ભિન્ન કરનાર મહાત્મા, +જે પુરાતન પ્રતિબિંબભૂત વૈશ્વાનર–વિશ્વરૂપ અશ્વને વાહનપણાથી પ્રાપ્ત કરે છે તે જગદીશ્વર, ત્રિલોકેશ પુરંદરને મારા નમસ્કાર હો.[૪૮-૪૯]

ઉત્તંકની આ પ્રકારની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલા તે પુરુષે ઉત્તંકને કહ્યું:–'તારા આ સ્તોત્રથી હું પ્રસન્ન થયો છું, હું તારૂં શું પ્રિય કરૂં?' ઉત્તંકે તેને કહ્યું:–[૧૫૦] 'મને નાગો વશ થાય તેમ કરો.' તે પુરુષે ફરી એને કહ્યું; "તું આ ઘોડાની ગુદામાં ફૂંક માર."[૫૧]* તે પછી ઉત્તંકે અશ્વની ગુદાને ધમવા માંડી, એટલે ધમવા માંડેલા અશ્વના શરીરનાં સર્વે છિદ્રોમાંથી ધૂમાડા સાથે અગ્નિની જ્વાલાઓ નિકળવા લાગી.[૫૨] તે જ્વાળા અને ધૂમાંડાથી નાગલોક ભરાવા લાગ્યો, એટલે અગ્નિના તેજના ભયથી ગભરાયલો તથા ખિન્ન થયેલો તક્ષક, એકાએક કુંડલો લઈને પોતાના ભવનમાંથી નિકળ્યો અને ઉત્તંકને કહેવા લાગ્યો:–[૫૩] 'આ કુંડલોને તમે ગ્રહણ કરો.' ઉત્તંકે તે લીધાં અને કુંડલો લઈને વિચારવા લાગ્યો કે,[૫૪] 'ઉપાધ્યાયિનીનું પુણ્યક વ્રત તો આજેજ છે અને હું તો ઘણે દૂર આવી પહોંચ્યો છું, તો હું કેવી રીતે તેમની સેવા કરી શકીશ?' આમ ચિંતાગ્રસ્ત થયેલા ઉત્તંકને જોઈને તે પુરુષે કહ્યું:–[૫૫] 'ઉત્તંક! તું આ ઘોડા ઉપર બેસી જા, એ તને એક ક્ષણમાંજ ઉપાધ્યાય–કુલમાં પહોંચાડી દેશે.'[૫૬] ઉત્તંક 'બહુ સારૂં' કહીને તે ઘોડા ઉપર+ બેઠો અને તત્કાલ ઉપાધ્યાયના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો. તેજ વખતે ઉપાધ્યાયિની સ્નાન કરીને કેશની વેણી ગુંથાવતી બેઠી હતી, તેણે 'હજી સુધી ઉત્તંક આવ્યો નહિ માટે તેને શાપ આપવો,' એવો વિચાર કર્યો;[૫૭] પરંતુ એટલા વખતમાં ઉત્તંકે ઉપાધ્યાય–કુલમાં પ્રવેશ કરીને ઉપાધ્યાયિનીને પ્રણામ કર્યા અને પેલાં કુંડલો તેને આપ્યાં; ત્યારે ગુરુપત્નીએ તેને કહ્યું:[૫૮] "ઉત્તંક! તું ઠીક સમયે મુકામે આવી પહોંચ્યો છે. હે વત્સ! તું ભલે આવ્યો, જો તું ક્ષણ મોડો આવ્યો હોત તો તને નિરપરાધીને મેં શાપ આપ્યો હોત. તારૂં શ્રેય થાઓ અને તું સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થા."[૫૯]

તે પછી ઉત્તંકે ઉપાધ્યાયને અભિવંદન કર્યું. ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:–'વત્સ ઉત્તંક! તું ભલે આવ્યો, તને આટલી વાર કેમ થઈ?'[૧૬૦] ઉત્તંકે ઉપાધ્યાયને કહ્યું:–"મહારાજ! નાગરાજ તક્ષકે આ કામમાં મને વિઘ્ન કર્યું હતું, તેથી હું નાગલોકમાં ગયો હતો.[૬૧] ત્યાં મેં સાળપર તાંતણાઓ ચઢાવી વસ્ત્ર વણતી બે સ્ત્રીઓને જોઈ; તેમાં કાળા, ધોળા તાંતણાઓ હતા, તે શું?[૬૨] વળી ત્યાં મેં બાર આરાવાળું ચક્ર જોયું, જેને છ કુમારો ફેરવતા હતા, તે પણ શું? એક પુરુષ જોયો હતો તે કોણ?

અર્થાત્ વ્યાપક, અને સત્ય–અબાધિત આત્મતત્ત્વ તથા અનૃત–અહંકારાદિ ઉભયને પૃથક્ કરનાર તેને નમસ્કાર હો! એ આગળના શ્લોકની સાથે સંબંધ છે. આ શ્લોકમાં, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણોપાધિને નિવૃત્ત કરી આત્મ મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત થવાય છે એ તથા દૃશ્ય અહંકારાદિનું પૃથક્કરણવડે દૃઙ્‌માત્ર આત્મતત્ત્વ છે એ દર્શાવ્યું છે.

+ એ પ્રકારના ચિદાત્માનો સમષ્ટિ–વ્યષ્ટિપિંડમાં પ્રવેશ છે તે દર્શાવે છે. જે પૂર્વોક્ત આત્મા, વૈશ્વાનર, વિરાટ્ અથવા વિશ્વને પોતાનું વાહન–આરોહણસ્થાન કરે છે, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' તે સૃજીને તેણે તેમાંજ પ્રવેશ કર્યો. એ શ્રુતિથી ઉપાધિરૂપતાને ધારણ કરે છે. પુરાતન અર્થાત્ કાર્યરૂપથી ક્ષયી છતાં કારણ રૂપથી નિત્ય એવું, વળી પ્રતિબિંબભૂત, બ્રહ્મના એક દેશભૂત નહિ, કારણ કે તે અસંગ અને નિરંશ છે. વાજી–ચિદાત્માની જડશક્તિરૂપી અશ્વને વાહનરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ જે શુદ્ધ છતાં મિથ્યાજ પ્રતિબિંબરૂપથી જીવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જગદીશ્વર–ચતુર્દશ ભુવનનો નિયંતા, લોકત્રયેશ–જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિનો ઈશ, પુરંદર–વ્યષ્ટિ–સમષ્ટ્યાત્મક સ્થૂલાદિ ત્રિવિધ શરીરોને, વિદ્યાબલથી અવિદ્યાના ઉચ્છેદવડે સમૂલ ઉન્મૂલન કરનાર અર્થાત્ સર્વોપાધિશૂન્ય ચિન્માત્ર.

* એથી વિરાટ્–ઐશ્વર્ય પ્રકટ કર એ સૂચવ્યું છે.

+ સત્ય સંકલ્પરૂપી વિરાટ્ભાવનું આરોહણ કર્યું.

મહાન્ અશ્વને જોયો તે પણ કોણ ?[૬૩] વળી માર્ગમાં જતાં મેં એક આખલો જોયો અને તેનાપર એક પુરુષ બેઠેલો હતો, તેણે મને સમજાવીને કહ્યું કે; 'ઉત્તંક ! તું આ આખલાનું છાણ ખા, તારા ઉપાધ્યાયે પણ પૂર્વે તે ખાધું હતું.'[૬૪] પછી તેનાં વચનથી મેં તે આખલાનું છાણ ખાધું હતું, તે પુરુષ પણ કોણ હતો ? એ બધું શું હતું તે હું આપના મુખથી સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું." ઉત્તંકે આ પ્રમાણે પૂછયું ત્યારે ઉપાધ્યાયે કહ્યું:[૬૫] §'જે તે સ્ત્રીઓ હતી તે ધાતા અને વિધાતા છે; જે તે ધોળા તથા કાળા તાંતણા હતા તે રાત્રિ અને દિવસો છે; વળી જે બાર આરાવાળું ચક્ર તે સંવત્સરચક્ર છે; જે છ કુમારો તે છ ઋતુઓ છે;[૬૬] જે પુરુષ તે પર્જન્ય છે; જે અશ્વ તે અગ્નિ છે; તેં માર્ગમાં જતાં જે આખલો જોયો તે ઐરાવત હસ્તિરાજ છે;[૬૭] જે એના ઉપર બેઠેલો પુરુષ તે ઇંદ્ર છે અને જે તેં તે આખલાનું છાણ ખાધું હતું તે અમૃત હતું. તે અમૃતના પ્રભાવથીજ તું નાગલોકમાં મૃત્યુ પામ્યો નહિ.[૬૮] તે ભગવાન ઇંદ્ર મારા મિત્ર છે, તેણે તારા ઉપર દયાથી આ અનુગ્રહ કર્યો હતો, અને તેથીજ તું કુંડલો લઇને પાછો આવ્યો છે.[૬૯]* હે સૌમ્ય ! હવે તું ઘેરે જા, તને હું જવાની આજ્ઞા આપું છું, તારૂં કલ્યાણ થશે.'

ઉપાધ્યાયની આજ્ઞા મેળવ્યા પછી ભગવાન ઉત્તંક ક્રોધયુક્ત થઇને તક્ષકનું વેર લેવાની ઇચ્છાથી હસ્તિનાપુર ગયા.[૭૦] બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ઉત્તંક થોડા સમયમાં હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યા અને જનમેજય રાજાની પાસે ગયા.[૭૧] તે વખતે અપરાજિત એવા જનમેજય રાજા તક્ષશિલા નગરીમાં વિજય મેળવીને તુરતજ પાછા આવેલા હતા અને આજુબાજુ મંત્રીઓથી વિંટાઇને બેઠેલા હતા. તે રૂડા વિજયથી રાજાને જોઇને ઉત્તંકે યથાન્યાય જયાશીર્વાદ આપ્યો અને વિશિષ્ટ અર્થવાળી, સમયોચિત વાણીથી રાજાને કહ્યું:-[૭૩]

ઉત્તંક કહે છેઃ-'હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! કરવાનું કાર્ય અન્ય છે, તેની જગ્યાએ તમે બાલકની પેઠે અન્યજ કાર્ય કરો છો ![૭૪]

સૌતિ કહે છેઃ-આ પ્રમાણે વિપ્રે કહ્યું તે સાંભળીને જનમેજય રાજાએ ન્યાયપૂર્વક તેનું પૂજન કરી તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ પ્રત્યે કહ્યું:-[૭૫]

જનમેજય કહે છેઃ-'આ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાવડે હું પોતાના ક્ષાત્ર ધર્મનું પરિપાલન કરૂં છું. મારે હમણાં શું કરવાનું છે, તે મને કહો, કે જે કાર્યને માટે આપ અહીં આવ્યા છો.'

સૌતિ કહે છેઃ-રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા જનમેજયે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે પુણ્યકર્મો કરનારામાં મુખ્ય એવા દ્વિજોત્તમ ઉત્તંકે, ઉદાર મનવાળા રાજાને કહ્યું કે; 'હે નૃપતિ ! તમે પોતાનુંજ કાર્ય કરો.[૭૭] ઉત્તંક કહે છેઃ-હે રાજેંદ્ર ! જે તક્ષકે તમારા પિતાની હિંસા કરી છે, તે દુરાત્મા સર્પનો તમે પ્રતીકાર કરો. વેદવિધિમાં જણાતું કર્મ (સર્પસત્ર) કરવાનો આ સમય પ્રાપ્ત થયો છે એમ મારૂં માનવું

§ કાર્યમાં સત્તા તથા સ્ફૂર્તિને ધારણ કરે તે ધાતા-ચિતિ, વિવિધ રૂપથી સ્વરૂપને ધારણ કરનારી વિધાતા-માયા. રાત્રિની પેઠે વ્યામોહ કરનાર હોવાથી દુઃખ તે રાત્રિ. દિવસની પેઠે આહ્લાદક હોવાથી સુખ તે દિવસ. સર્વ ઉપાધિનાં સામ્યથી, અને પૂર્વે જણાવેલી શ્રુતિથી સંવત્સર-પ્રજાપતિ. ઋતુની પેઠે નિત્ય ભ્રમણ કરનાર હોવાથી અવિદ્યાપંચક અને માયા તે કુમારો. મેઘની પેઠે તાપનાશક હોવાથી 'આચાર્યરૂપી ઇશ્વર-પર્જન્ય. અશ્વ તે અગ્નિ-ભોક્તા જીવ. ઇરા-અન્ન, તેવાળો ક્રતુ તે ઇરાવાન્, તેનાથી થયેલો ધર્મ તે-ઐરાવત. જે નાગરાજની પેઠે અકંપ્ય છે.

* खलो न प्रार्थनासाध्यः स च दैवेन दंडितः ॥
अभ्येति मृदुतां पश्चादुत्तंके तक्षको यथा ॥

ખલ, પ્રાર્થના કરવાથી સાધ્ય થતો નથી પરંતુ જ્યારે તેને દૈવી દંડ થાય છે ત્યારેજ તે કોમલતાને ધારણ કરે છે, જેમ ઉત્તંક પ્રત્યે તક્ષક. વળી સ્વધર્મમાં રહેલાઓ પ્રત્યે પરમેશ્વર અનુગ્રહ કરે છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તનારાઓનો તક્ષકની પેઠે કુલક્ષય કરે છે. ઇત્યાદિ આ આખ્યાયિકાનું તાત્પર્ય છે. નીલકંઠ.

છે; માટે હે રાજન્! તમે તમારા મહાત્મા પિતાના વૈરનો બદલો વાળો.[૭૯] દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા તે સર્પે તમારા નિરપરાધી પિતાને દંશ કર્યો હતો અને વજ્રથી હણાયલા ઝાડની પેઠે તેઓ મરણ પામ્યા હતા.[૮૦] બલના ગર્વથી ઉન્મત્ત થયેલા અધમ એવા પાપી તક્ષક સર્પે, રાજર્ષિ વંશના રક્ષક અને દેવના સમાન તમારા પિતાને ડસીને મહાન અકાર્ય કર્યું છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજાનું વિષ ઉતારવા આવતા કશ્યપને પણ તે પાપીએ દ્રવ્ય આપીને પાછો વાળ્યો હતો.[૮૧-૮૨] માટે હે મહારાજ! તે પાપીને સર્પસત્ર કરીને પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં હોમી દેવાને તમે યોગ્ય છો. હવે તે કાર્ય ત્વરાથીજ કરો.[૮૩] હે રાજન્! એમ કરવાથી તમે પિતાનું ઋણ વાળેલું ગણાશે અને મારૂં પણ તમે મહાન પ્રિય કર્યું એમ હું માનીશ.[૮૪] કારણકે હે પવિત્ર રાજા! હું ગુરુદક્ષિણાને માટે યત્ન કરતો હતો તે કાર્યમાં પણ તે દુરાત્માએ મને વિઘ્ન કર્યું હતું."

સૌતિ કહે છેઃ–આ સાંભળીને, ઘી હોમવાથી જેમ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તેમ ઉત્તંકનાં વાક્યરૂપી ઘીવડે જનમેજય રાજા તક્ષકના ઉપર ક્રોધે ભરાયા;[૮૫] અને તે વખતે દુઃખિત થયેલા રાજાએ, ઉત્તંકની સમીપમાંજ પોતાના પિતાના મરણના સંબંધમાં મંત્રીઓને પૂછ્યું;[૮૭] કારણકે જે વખતે ઉત્તંકનાં મુખથી પોતાના પિતાનું મરણ તક્ષકના ઝેરથી થયેલું સાંભળ્યું, તે વખતેજ રાજેંદ્ર જનમેજય દુઃખ અને શોકમાં ડુબી ગયો હતો.§[૮૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતના આદિપર્વાંતર્ગત
પૌષ્યપર્વમાં પૌષ્યાખ્યાન નામનો
અધ્યાય ૩ જો સમાપ્ત.
***પૌષ્યપર્વ સમાપ્ત.**

पौलोमपर्व

અધ્યાય ૪ થો–કથાપ્રવેશ.

गद्य–लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतानुपतस्थे ॥ १ ॥

લોમહર્ષણ સૂતના પુત્ર, પૌરાણિક ઉગ્રશ્રવા, નૈમિષારણ્યમાં કુલપતિ શૌનક ઋષિના બાર વર્ષના સત્રમાં આવેલા ઋષિઓની સેવા કરતા હતા.[૧] પુરાણમાં શ્રમ કરનારા તે પૌરાણિક બે હાથ જોડીને ઋષિઓને કહેવા લાગ્યા. "હવે આપ શું સાંભળવાની ઇચ્છા રાખો છો? હું આપને કયી કથા સંભળાવું?[૨]" તેમને ઋષિઓએ કહ્યું; હે લોમહર્ષણના પુત્ર! અમે તમારી પાસે પરબ્રહ્મની કથા કહેવરાવવા ઇચ્છીએ છીએ. શ્રવણની ઇચ્છાવાળા એવા અમને કથાના પ્રસંગમાં તમે ઉત્તમ કથાના પ્રસંગો કહેશો;[૩] પરંતુ ભગવાન્ કુલપતિ શૌનકઋષિ તો હમણાં અગ્નિશાળામાં અગ્નિની ઉપાસના કરે છે.[૪] જેઓ દેવતા અને અસુરોની દિવ્ય કથાઓ જાણે છે, વળી મનુષ્ય, નાગ, ગંધર્વ વગેરેની સર્વ કથાઓને જે જાણે છે,[૫] હે સૌતે! તે કુલપતિ બ્રાહ્મણ આ યજ્ઞમાં વિદ્વાન, દક્ષ, વ્રતવાળા, બુદ્ધિમાન્, કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડમાં ગુરુ,[૬] સત્યવાદી, શાંતિપરાયણ, તપસ્વી,

§ धर्मोद्यमेऽनुकूलाः स्युर्देवास्तत्प्रतिविघ्नतः ॥
तक्षकस्येव दुःखाप्तिरिति पौष्ये व्यवस्थितम् ॥

ધર્મના ઉદ્યોગમાં દેવતાઓ અનુકૂલ થાય છે અને તેમાં વિઘ્ન કરનારને તક્ષકની પેઠે દુઃખપ્રાપ્તિ થાય છે એ પૌષ્યપર્વમાં કહ્યું છે. रत्नगर्भ.

* कुड्यवद्वृषवद्भूत्वा व्यग्रोयः सेवते गुरुम् ॥
तं विद्या देवताश्चानुगृह्णन्तीत्याह पौष्यकृत् ॥

ભીંતની પેઠે અને આખલાની પેઠે દ્દઢ રહીને વિનમ્રભાવથી જે ગુરુની સેવા કરે છે તેનાં ઉપર વિદ્યા અને દેવતાઓ અનુગ્રહ કરે છે, એ પૌષ્યપર્વ કરનારે કહ્યું છે. गाणेशी.

નિયમિત વ્રતવાળા તથા અમને સર્વને માન્ય છે; તેમની આવવાની વાટ જુઓ.[૭] તે અમારા ગુરુ પોતાનાં પરમ સન્માનિત આસન ઉપર બેસે તે પછી તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ તમને જે કથા પૂછે, તે કથા તમે કહેશો.[૮]

સૂતપુત્ર કહે છે; ભલે એમ થાઓ. તે મહાત્મા ગુરુના બેઠા પછી તેઓ જે પૂછશે તે વિવિધ આશ્રયોવાળી પુણ્ય કથાઓ હું કહી સંભળાવીશ.[૯] પછી વિપ્રશ્રેષ્ઠ શૌનક, દેવોને બ્રહ્મયજ્ઞથી અને પિતૃઓને તર્પણથી તૃપ્ત કરીને તથા સર્વ કાર્ય યથાવિધિ કરીને, જ્યાં વ્રતધારી બ્રહ્મર્ષિઓ અને સિદ્ધો સૂતપુત્રને આગળ કરીને યજ્ઞમંડપમાં સુખરૂપ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા[૧૧] અને પોતાને માટે ઉભા થયેલા ઋત્વિજો તથા સભાસદોના બેઠા પછી ગૃહપતિ શૌનક પણ પોતાના આસન ઉપર બેઠા તથા નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૧૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત પાલોમ પર્વવિષે કથાપ્રવેશ નામનો અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫ મો-ભૃગુનો વંશ અને પુલોમા રાક્ષસ તથા અગ્નિનો સંવાદ.

॥ शौनक उवाच ॥

पुराणमखिलं तात पिता तेऽधीतवान् पुरा ॥
कच्चित्त्वमपि तत्सर्वमधीषे लौमहर्षणे ॥१॥

શૌનક કહે છે; હે તાત! પૂર્વે તમારા પિતા, પુરાતન સર્વે ઇતિહાસો ભણ્યા હતા. હે લોમહર્ષણના પુત્ર! તે સર્વે તમે પણ ભણ્યા છો શું? [૧]પુરાણમાં રહેલી દિવ્ય કથાઓ અને બુદ્ધિમંતોના વંશો જે વર્ણન કરેલા છે, તે ઘણાખરા તમારા પિતાના મુખથી પહેલાં અમે સાંભળ્યા છે.[૨] તેમાં પ્રથમ ભૃગુનો વંશ સાંભળવાની હું ઇચ્છા રાખું છું, માટે તમે એ કથા અમને કહો, અમે તમારી કથા સાંભળવાને તૈયાર છીએ.[૩]

સૌતિ કહે છે; પૂર્વે વૈશંપાયન વિપ્ર જેમાં મુખ્ય છે એવાં મહાત્મા દ્વિજશ્રેષ્ઠોએ જેનું સારી રીતે અધ્યયન કરેલું અને તેમણે જે પ્રમાણે કહેલું તથા મારા પિતાએ જે અધ્યયન કરેલું, તે સઘળું હું તેમનાથી સારી રીતે ભણ્યો છું. તેમાં, હે ભૃગુનંદન! ઇંદ્રાદિક દેવો, મરુદ્ગણો અને ઋષિઓથી માન પામેલા એવા મુખ્ય ભૃગુવંશને તમે સાંભળો. હે મહામુનિ! પ્રથમ પુરાણમાં વર્ણવેલા ઉપોદ્ઘાત સાથે એ ભૃગુનો વંશ હું યથાર્થ રીતે કહું છું. સ્વયંભુ એવા બ્રહ્માએ વરુણના યજ્ઞમાં, અગ્નિથી મહર્ષિ ભગવાન ભૃગુને ઉત્પન્ન કર્યા એમ અમે સાંભળ્યું છે. તે ભૃગુને અતિ પ્રિય એવા ભાર્ગવ ચ્યવન નામના પુત્ર હતા.[૮] ચ્યવનનો ધર્મિષ્ઠ એવો પ્રમતિ નામનો પુત્ર હતો. પ્રમતિનો પણ ઘૃતાચીમાં રુરુ નામનો પુત્ર થયો હતો,[૯] અને રુરુથી પ્રમદ્વરામાં વેદના પારને પામેલા તથા ધર્માત્મા એવા તમારા પૂર્વ પિતામહ શુનક ઋષિ થયા હતા.[૧૦] જેઓ તપસ્વી, યશસ્વી, શાસ્ત્રનાં અધ્યયનવાળા, બ્રહ્મવેત્તા, ધાર્મિક, સત્યવાદી, શમદમાદિ સંપન્ન અને નિયમિત આહાર કરનારા હતા.[૧૧]

શૌનક પૂછે છેઃ–હે સૂતપુત્ર! હું પ્રશ્ન કરૂં છું કે, મહાત્મા ભૃગુના પુત્રનું ચ્યવન એવું નામ શા કારણથી કહેવાયું હતું તે મારી આગળ તમે કહો.[૧૨]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–ભૃગુ ઋષિને પુલોમા નામની પ્રખ્યાત સ્ત્રી હતી, જે તેમને ઘણી વહાલી હતી. તેને ભૃગુના વીર્યથી ગર્ભ રહ્યો હતો.[૧૩] હે ભૃગુ વંશને ધારણ કરનારા! યશસ્વી એવા ભૃગુની સમાન શીલવાળી ધર્મપત્ની પુલોમામાં સમયપૂર્વક તે ગર્ભ રહ્યો હતો, તે સમયમાં ધર્મચારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભૃગુ ઋષિ, એક વખત સ્નાન કરવા ગયા હતા, એટલામાં પુલોમા નામનો એક રાક્ષસ તેમના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો,[૧૪-૧૫] અને તે આશ્રમમાં

પ્રવેશ કરી ભૃગુની પવિત્ર સ્ત્રીને જોઇને કામવડે મોહિત થવાથી ભાન વિનાના જેવો થઇ ગયો.[૧૬] તે વખતે સુંદર રૂપવાળી પુલોમાએ પોતાના આશ્રમમાં આવેલા તે રાક્ષસનું, વનનાં ફૂલ, મૂલ વગેરેથી આતિથ્ય કર્યું.[૧૭] હે બ્રહ્મન્! તે સમયે પુલોમા રાક્ષસ, સ્તુત્ય એવી ભૃગુપત્નીને જોઇને તેનું હરણ કરવાની ઇચ્છાથી આનંદમાં આવી ગયો.[૧૮] તે શુભ સ્ત્રીના હરણની લાલસાથી ખુશી થયેલો તે 'હવે આપણું કામ થઇ ગયું' એમ કહેવા લાગ્યો; કારણ કે મધુર હાસ્યવાળી એ સ્ત્રીને પ્રથમ તે પુલોમા રાક્ષસ* વર્યો હતો,[૧૯] અને પછી તેના પિતાએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ભૃગને પરણાવી હતી. હે ભાર્ગવ! આ સંબંધનું કિલ્બિષ તે રાક્ષસના હૃદયમાં નિત્ય રહ્યા કરતું હતું;[૨૦] એટલે આ ખરો લાગ છે, એમ ધારીને તેણે તે વખતેજ પુલોમાને હરી જવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એટલામાં તેણે અગ્નિહોત્રશાલામાં પ્રજ્વલિત થતા અગ્નિને જોયો,[૨૧] એટલે તે સમયે રાક્ષસે જાજ્વલિત એવા તે અગ્નિને પૂછ્યું:–કે; 'હે અગ્નિદેવ! હું તમને પૂછું છું તે સત્યથી કહો કે આ સ્ત્રી કોની ભાર્યા કહેવાય? તમે દેવતાઓનું મુખ છો, માટે હું પ્રશ્ન કરૂં છું, તેથી મને ઉત્તર આપો. આ સુંદરીને ભાર્યા તરીકે પ્રથમ મેંજ સ્વીકારી હતી,[૨૨,૨૩] પરંતુ પછીથી એના જૂઠા પિતાએ એને ભૃગુ સાથે પરણાવી હતી. જો આ શ્રેષ્ઠ જઘનવાળી ભૃગુની સ્ત્રી મારી ભાર્યા હોય તો અત્યારે એ એકાંતમાં છે એટલામાં હું આશ્રમમાંથી એનું હરણ કરૂં. માટે જે હોય તે મને સત્ય કહો, કારણ કે પ્રથમ મેં ભાર્યા તરિકે સ્વીકારેલી આ સુંદર કટીવાળી સ્ત્રીને ભૃગુએ પ્રાપ્ત કરી છે, એ જાણીને ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ મારા હૃદયને બાળી નાખતો હોય તેમ હૃદયમાં વાસ કરી રહ્યો છે.[૨૪,૨૫]

સૌતિ કહે છેઃ–આ પ્રમાણે પ્રજ્વલિત અગ્નિને પૂછ્યા પછી પણ 'છલવચનથી પહેલાં મને આપેલી અને પછી વિધિપૂર્વક ભૃગુને આપેલી એ સ્ત્રી, મારી ગણાય કે ભૃગુની' એવા સંદેહથી રાક્ષસ ફરી ફરી અગ્નિને પૂછવા લાગ્યો.[૨૬] "હે સર્વજ્ઞ! હે અગ્નિદેવ! તમે સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓના અંતરમાં રહેલા છો અને પુણ્ય તથા પાપના સાક્ષી છો, માટે તમે મને સત્ય ઉત્તર આપો.[૨૭] પ્રથમ મેં જેને ભાર્યા તરીકે સ્વીકારેલી તેને પાછળથી અનૃત કરનારા ભૃગુએ હરી લીધી છે; માટે આ સ્ત્રી જો મારી હોય અને ભૃગુ અનૃતકારી હોય તો તમારે મને સત્ય કહેવું જોઈએ.[૨૮] હું તમારી પાસેથી ઉત્તર સાંભળ્યા પછી આ ભૃગુની ભાર્યાનું આ તમારા જોતાં આશ્રમમાંથી હરણ કરીશ; માટે હે અગ્નિ! તમે મને સત્ય ઉત્તર આપો."[૨૯]

સૌતિ કહે છેઃ–પુલોમા રાક્ષસનાં આવાં વચન સાંભળીને અગ્નિને ઘણું દુઃખ થયું, કારણ કે જૂઠું બોલવાનો તથા શાપનો તેને ભય હતો, અર્થાત્ રાક્ષસે પ્રથમ ગ્રહણ કરેલી હોવાથી એને ભૃગુની ભાર્યા કહેવાથી જૂઠું બોલ્યું ગણાય અને રાક્ષસની ભાર્યા કહેતાં ભૃગુઋષિ શાપ આપે, તેથી તેણે "એ ભૃગુની ભાર્યા છે" એમ ધીમેથી કહ્યું.[૩૦] અગ્નિ કહે છેઃ–"હે દાનવનન્દન! આ પુલોમાને પ્રથમ તું વર્યો હતો, પરંતુ મંત્ર વિધિપૂર્વક તું એને વર્યો નથી.[૩૧] એના મહા યશસ્વી પિતાએ એ યશસ્વિની પુલોમાને વિધિપૂર્વક તો ભૃગુને આપી છે, કાંઇ તને વર ધારીને એના પિતાએ આપી નથી.[૩૨] હે દાનવ! મને સાક્ષી રાખીને વેદોક્ત કર્મવડે વિધિપૂર્વક ભૃગુ ઋષિએ એની સાથે લગ્ન કર્યા છે,[૩૩] અને તેજ આ છે, એમ હું જાણું છું. હું અસત્ય વચન બોલી શકતો નથી. કારણ કે હે દાનવશ્રેષ્ઠ! લોકોમાં અસત્ય વચન કદિ પણ માન્ય ગણાતું નથી."[૩૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત પૌલોમપર્વ વિષે અગ્નિસંવાદ નામનો અધ્યાય ૫

* ભૃગુઋષિની સ્ત્રી પુલોમા જ્યારે બાળક હતી, ત્યારે તેના પિતાએ એક વખત તેને રડતી જોઇને બીક દેખાડી છાની રાખવા માટે કહ્યું, 'રે રાક્ષસ! આને લઇ જા!' આમ બોલતાંની સાથેજ ઘરની સમીપમાં આવેલા એ રાક્ષસે તેને ભાર્યા તરીકે સ્વીકારી લીધી હતી. આથી એ વચનવડે આપેલી ગણાય.

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો—ચ્યવનની ઉત્પત્તિ અને અગ્નિને શાપ.

॥ सौतिरुवाच ॥

अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम् ॥
ब्रह्मन् वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ १ ॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—હે બ્રહ્મન્! અગ્નિનાં એવાં વચન સાંભળીને તે રાક્ષસે વરાહનું રૂપ ધારણ કર્યું, અને મન.અથવા પવનના જેવા વેગથી તે પુલોમાનું હરણ કરી ગયો.[1] હે ભૃગુકુલને વહન કરનારા! તે વખતે એ સ્ત્રીની કુક્ષિમાં રહેલો ગર્ભ માતાના કોપથી ચ્યુત થયો—દુઃખથી બહાર નિકળી પડયો તેથી તે ચ્યવન નામે કહેવાયો.[2] માતાના ગર્ભથી પડેલા સૂર્યના જેવા તે તેજસ્વી બાલકને જોતાંજ પુલોમાને મૂકી દઇ તત્કાલ તે રાક્ષસ ભસ્મ થઈને જમીનપર પડયો.[3] તે પછી દુઃખથી વ્યાકુલ થયેલી સુંદર નિતંબવાળી પુલોમા, ભૃગુને આનંદ આપનારા, ભૃગુઋષિના પુત્ર ચ્યવનને લઈને આશ્રમ તરફ આવવા લાગી.[4] તે વખતે સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્માએ, પવિત્ર એવી ભૃગુની ભાર્યાને આંસુભરી આંખથી રડતી દીઠી,[5] એટલે પિતામહ ભગવાન બ્રહ્માએ પોતાના પુત્રની વહુ પુલોમાનું સાંત્વન કર્યું. તે પુલોમાનાં અશ્રુબિંદુઓથી એક મહાનદી વહેવા લાગી,[6] અને તેનો પ્રવાહ તપસ્વી એવા ભૃગુની પત્નીના માર્ગમાં વહેવા લાગ્યો. આમ પુત્રવધૂની પાછળ અનુસરતી તે નદીને જોઇને લોકના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્માએ તે નદીનું 'વધૂસરા' એવું નામ પાડયું. એ નદી ચ્યવનના આશ્રમમાં વહે છે.[7,8] આ પ્રમાણે ભૃગુના પ્રતાપી પુત્ર ચ્યવનનો જન્મ થયો હતો. જ્યારે આશ્રમમાં ચ્યવનના પિતા ભૃગુઋષિએ, ચ્યવનને તથા પોતાની ભાવયુક્ત પત્નીને જોયાં ત્યારે કુપિત થઇ તે ભૃગુઋષિ પોતાની ભાર્યા પુલોમાને પૂછવા લાગ્યા.[9]

ભૃગુઋષિ પૂછે છેઃ—"હરણ કરવાની ઈચ્છાવાળા તે રાક્ષસને કોણે તારી ઓળખાણ આપી હતી? કારણ કે સુંદર હાસ્યવાળી એવી તને મારી ભાર્યા છે એમ તે રાક્ષસ જાણતો ન હતો.[10] તેને તારી ઓળખાણ કોણે પાડી તે તું મને સત્ય કહે, કારણ કે હું આજે તેને ક્રોધથી શાપ આપવા ઇચ્છા રાખું છું. મારા શાપથી ભય પામે નહિ એવો કોણ છે; અને આ અપરાધ કોણે કર્યો છે?"[11] પુલોમા બોલીઃ—"હે ભગવાન! તે રાક્ષસને અગ્નિએ મારી ઓળખાણ આપી હતી. ત્યાર પછી કુરરીની પેઠે આક્રોશ કરતી એવી મને રાક્ષસ લઇ ગયો હતો,[12] અને હું આ તમારા પુત્રના તેજથી તે રાક્ષસની પાસેથી છુટવા પામી છું. આ બાલકને જોતાંજ તે રાક્ષસ મને મૂકી દઈને જમીન ઉપર પડયો અને તરતજ ભસ્મ થઈ ગયો."[13]

સૌતિ કહે છેઃ—પુલોમાનો આ વૃત્તાંત સાંભળીને ભૃગુઋષિને બહુ ક્રોધ ચઢયો, અને તેણે અત્યંત ક્રોધ પામીને અગ્નિને શાપ આપ્યો કે, 'તું સર્વભક્ષી થઇશ.'[14]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત પૌલોમપર્વ વિષે અગ્નિશાપ નામનો અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭ મો—અગ્નિનો શાપથી છુટકો.

॥ सौतिरुवाच ॥

शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—જ્યારે ભૃગુએ શાપ આપ્યો ત્યારે ક્રોધ પામેલો અગ્નિ ભૃગુને કહેવા લાગ્યો કે, "હે બ્રહ્મન્! તમે મારા પ્રત્યે આ શું સાહસ કર્યું ?[1] ધર્મમાં યત્નશીલ અને નિષ્પક્ષપાતી તથા સત્ય વચન બોલનારા એવા મને જ્યારે તેણે પૂછયું ત્યારે મેં જે સત્ય હતું તે

તેને કહ્યું, એમાં મારો શો અપરાધ?[૨] કારણ કે વૃત્તાંત જાણનારા સાક્ષીને પૂછતાં જો તે જુઠી સાક્ષી પૂરે તો તે પોતાના કુલના સાત પૂર્વ પુરુષોને તથા સાત ઉત્તર પુરુષોને અધોગતિએ પહોંચાડે છે.[૩] વળી જે કોઈ કાર્યના રહસ્યને યથાર્થ જાણે છે, છતાં તે વાત કહેતો નથી તો તે પણ તેજ પાપથી લિપ્ત થાય છે; એમાં સંશય નથી.[૪] હે બ્રાહ્મણ! હું પણ તમને શાપ આપવાને સમર્થ છું, પરંતુ બ્રાહ્મણો મને માન્ય છે એટલે હું તેમ કરી શકતો નથી. તમે સર્વ જાણો છો તેમ છતાં હું તમને જે કહું છું તે તમે સાંભળો.[૫] હું યોગસિદ્ધિના બળથી અનેક રૂપો ધારણ કરીને, અગ્નિહોત્રમાં ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ વગેરે મૂર્તિરૂપે રહું છું; વળી અનેક કર્ત્તાઓથી થતા સત્રમાં, ગર્ભાધાન વગેરે સ્માર્ત ક્રિયાઓમાં અને જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે મખમાં પણ હું રહું છું.[૬] વેદોક્તવિધિથી મારે વિષે જે હવિ હોમાય છે, તેનાથી દેવતાઓ અને પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે. અગ્નિમાં હોમાતું આપ (સોમ, ઘી, દૂધ વગેરે) સર્વ દેવગણો તથા સર્વ પિતૃગણોનાં શરીરરૂપે પરિણામ પામે છે. વળી દર્શયાગ અને પૌર્ણમાસ યાગ, દેવોના પિતૃઓની જોડે થાય છે,[૮] તેથી દેવો તેજ પિતૃઓ છે અને પિતૃઓ તેજ દેવો છે (કારણ કે દેવભાવ અને પિતૃભાવ કર્મથીજ પ્રાપ્ત થાય છે), એટલે તેઓ એકરૂપથીજ જણાય છે, પરંતુ પર્વણીમાં તેઓ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે.[૯] મારામાં જે હોમાય છે તે દેવતા તથા પિતૃઓ ભોગવે છે; કારણ કે દેવતાઓનું અને પિતૃઓનું હું મુખ ગણાઉં છું.[૧૦] અમાવાસ્યાએ પિતૃઓ અને પૂર્ણિમાએ દેવતાઓ મારા મુખદ્વારા હોમેલાં હવિનું ભોજન કરે છે, અને મારા મુખદ્વારા તેમનું યજન કરાય છે;[૧૧] તો સર્વનાં મુખરૂપી હું સર્વભક્ષી કેવી રીતે થઇશ?"

સૌતિ કહે છેઃ—આ પ્રમાણે કહ્યા પછી વિચાર કરીને અગ્નિ પોતે અંતર્ધાન થઈ ગયો.[૧૨] એટલે બ્રાહ્મણોનાં અગ્નિહોત્રોમાં, યજ્ઞોમાં, સત્રક્રિયાઓમાં, સર્વત્ર ઓંકાર, વષટ્કાર, સ્વધા, સ્વાહા વગેરે બંધ થઇ ગયાં.[૧૩] અગ્નિ વિના સર્વ પ્રજા અત્યંત દુઃખિત થઈ ગઈ. તે પછી ઉદ્વેગ પામેલા ઋષિઓ દેવોની પાસે જઇને કહેવા લાગ્યા.[૧૪] "હે પવિત્ર દેવો! અગ્નિનો નાશ થવાથી અને અગ્નિહોત્રાદિ ક્રિયાઓ બંધ થવાથી ત્રણે લોકો મૂઢ જેવા થઇ ગયા છે, માટે કાળક્ષેપ ન થાય તે રીતે આ કાર્યમાં જે ઉપાય કરવો ઘટે તે તમે કરો."[૧૫] તે પછી ઋષિઓએ અને દેવોએ બ્રહ્માની પાસે જઈને અગ્નિને થયેલો શાપ તથા ક્રિયાનો લોપ નિવેદન કર્યો.[૧૬] "હે મહાભાગ! કંઇ કારણને લીધે ભૃગુ ઋષિએ અગ્નિને શાપ આપ્યો છે; પરંતુ દેવોનું મુખ અને યજ્ઞભાગનો અગ્ર ભોક્તા એવો અગ્નિ, સર્વ લોકમાં શી રીતે સર્વભક્ષી થઇ શકે?" આવાં તેઓનાં વચન સાંભળીને વિશ્વકર્ત્તા બ્રહ્મા, પ્રાણીના કર્ત્તા અને અવિનાશી એવા અગ્નિને બોલાવીને તેને કોમળ વચનથી કહેવા લાગ્યાઃ—"હે અગ્નિ! તમે સર્વ લોકના કર્ત્તા તથા સંહર્ત્તા છો.[૧૯] તમે ત્રણ લોકને ધારણ કરનારા છો અને ક્રિયાઓના પ્રવર્તક પણ તમેજ છો; માટે હે લોકેશ! તમે એવી રીતે વર્તો કે જે રીતે ક્રિયાઓનો ઉચ્છેદ થાય નહિ.[૨૦] હે હુતાશન! તમે મહા સમર્થ થઈને આમ મૂઢ કેમ થઈ ગયા છો? તમે તો લોકોમાં સર્વદા પવિત્રજ છો; અને સર્વ પ્રાણીઓના ગતિરૂપ છો.[૨૧] તમે કંઇ સર્વ દેહોથી સર્વભક્ષી થશો નહિ; પરંતુ હે અગ્નિ! તમારી જે જ્વાલાઓ અપાનમાં રહે છે તે જ્વાલાઓ સર્વનું ભક્ષણ કરશે,[૨૨] તથા તમારૂં જે ક્રવ્યાદ-મનુષ્યાદિ અમેધ્ય માંસને ભક્ષણ કરનારૂં રૂપ છે તે સર્વનું ભક્ષણ કરશે. વળી જેમ સૂર્યનાં કિરણના સ્પર્શથી સર્વ શુદ્ધ કહેવાય છે તેમ તમારી જ્વાલાથી બળેલું સર્વ શુદ્ધ ગણાશે. હે અગ્નિ! તમે પોતાનાજ પ્રભાવથી નીકળેલા પરમ તેજરૂપ છો;[૨૩,૨૪] માટે હે વિભુ! તમારા પોતાના તેજથીજ ઋષિના તે શાપને સત્ય કરો, અને તમારા મુખમાં હોમેલા દેવોના તથા તમારા ભાગને ગ્રહણ કરો."[૨૫]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-તે પછી 'ભલે તેમ થાઓ' એમ અગ્નિએ પિતામહ બ્રહ્માને કહ્યું અને બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા પાળવા માટે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો.[૨૬] દેવો અને ઋષિઓ પણ આનંદ પામીને જેમ આવ્યા હતા તેમ પોતાના સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા; અને ઋષિઓ પૂર્વની પેઠે સઘળી ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યા.[૨૭] સ્વર્ગમાં દેવતાઓ આનંદ પામ્યા, જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ હર્ષ પામ્યાં તથા પાપ રહિત થયેલો અગ્નિ પણ પરમ પ્રસન્ન થયો.[૨૮] આ પ્રમાણે પૂર્વે ભગવાન અગ્નિ, ભૃગુ ઋષિથી શાપ પામ્યો હતો. આ રીતે અગ્નિને થયેલા શાપનો, પુલોમા રાક્ષસના વિનાશનો, અને ચ્યવન ઋષિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ પૂર્વે થયો હતો.[૨૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત પૌલોમપર્વ વિષે અગ્નિશાપમોચન નામનો અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮ મો-રુરુનું ચરિત્ર-પ્રમદ્વરાને સર્પદંશ.

॥ सौतिरुवाच ॥

स चापि च्यवनो ब्रह्मन् भार्गवोजनयत्सुतम् ॥
सुकन्यायां महात्मानं प्रमतिं दीप्ततेजसम् ॥१॥

સૌતિ કહે છેઃ-હે બ્રહ્મન્! તે ભૃગુના પુત્ર ચ્યવને પણ સુકન્યા નામની સ્ત્રીમાં મહાત્મા અને પ્રદીપ્ત તેજવાળા એવા પ્રમતિ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૧] પ્રમતિએ ઘૃતાચી નામની અપ્સરામાં રુરુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો, અને રુરુએ પ્રમદ્વરામાં શુનક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૨] એ શુનક, મહાન હૃદયબળવાળો અને સર્વ ભૃગુવંશીઓને આનંદ આપનારો થયો હતો. તે તીવ્ર તપ કરતો હોવાથી તેનો યશ સ્થિર થયો હતો.[૩] હે બ્રહ્મન્! હવે હું મહાન તેજવાળા રુરુનું સર્વ ચરિત્ર વિસ્તારથી કહું છું તે તમે સંપૂર્ણ રીતે સાંભળો.[૪] પૂર્વે તપ અને વિદ્યાથી સંપન્ન તથા સર્વ પ્રાણીના હિતમાં તત્પર એવા સ્થૂલકેશ નામના મહર્ષિ હતા.[૫] હે વિપ્રર્ષિ! એ સમયમાંજ વિશ્વાવસુ નામના ગંધર્વરાજે મેનકા નામની અપ્સરામાં ગર્ભાધાન કર્યું હતું.[૬] હે ભૃગુનંદન! મેનકા અપ્સરાએ ગંધર્વના તે ગર્ભને યથાસમયે સ્થૂલકેશ ઋષિના આશ્રમઆગળ મૂકી દીધો.[૭] હે બ્રહ્મન્! તે ગર્ભને ત્યાં નદીના તીર ઉપર નાખીને નિર્દય અને લજ્જાવિનાની મેનકા અપ્સરા ત્યાંથી જતી રહી.[૮] એ ગર્ભથી પ્રકટેલી, દેવકન્યાના જેવી કાંતિથી ઝળહળતી તે કન્યાને મહર્ષિ સ્થૂલકેશે નદીના તીર ઉપર પડેલી દીઠી.[૯] નિર્જન અરણ્યમાં બંધુ વિનાની તે કન્યાને જોઈને, તેજસ્વી એવા સ્થૂલકેશ મહર્ષિએ તેને ગ્રહણ કરી અને દયા આવવાથી તેનું પોષણ કરવા માંડયું. સુંદર અંગવાળી તે કન્યા ઋષિના શુભ આશ્રમમાં મોટી થવા લાગી. મહાભાગ સ્થૂલકેશ મહર્ષિએ ક્રમે ક્રમે તે કન્યાના જાતકર્માદિ સર્વે સંસ્કારો વિધિપૂર્વક કર્યા.[૧૦-૧૨] બુદ્ધિ, રૂપ અને ગુણવડે યુક્ત એવી એ કન્યા સર્વ પ્રમદાઓથી વરા એટલે શ્રેષ્ઠ હોવાથી મહર્ષિએ એનું નામ પ્રમદ્વરા એવું પાડયું હતું.[૧૩] એક વખતે સ્થૂલકેશ ઋષિના આશ્રમ સ્થાનમાં રુરુએ પ્રમદ્વરાને જોઇ અને તે ધર્માત્મા તે વખતે કામથી પીડિત થયો.[૧૪] તે પછી તેણે પોતાના સખાઓદ્વારા પોતાના પિતા ભૃગુના પુત્ર પ્રમતિને એ વાત સંભળાવી. જેથી પ્રમતિ ઋષિએ યશસ્વી સ્થૂલકેશની પાસે પ્રમદ્વરાની યાચના કરી;[૧૫] એટલે પ્રમદ્વરાના પિતા સ્થૂલકેશે તે કન્યાનો રુરુ જોડે સંબંધ કર્યો અને આગળ પૂર્વાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય રાખ્યો.[૧૬] તે પછી કેટલાએક દિવસ ગયા અને વિવાહનો કાલ સમીપ આવ્યો. એટલામાં એક દિવસે ઉત્તમ વર્ણવાળી તે કન્યા પોતાની સખીઓની સાથે રમત રમતી હતી,[૧૭] તે વખતે રસ્તામાં આડો પડેલો સર્પ તેના જોવામાં આવ્યો નહિ; એટલે કાળથી પ્રેરાયલી અને મૃત્યુના મુખમાં જતી

તે બાળાએ સર્પના ઉપર પગ મૂકયો.[૧૮] તેજ વખતે મૃત્યુધર્મથી પ્રેરાયલા સર્પે, પ્રમાદમાં રહેલી તે કન્યાના શરીરમાં ઝેરી ડાઢો ઉંડી બેસાડી દીધી.[૧૯] સર્પ ડસતાંની સાથેજ તે કન્યા એકાએક પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડી, તેના શરીરનો રંગ ઝાંખો પડી ગયો અને શોભા જતી રહી, અલંકારો વિંખાઈ ગયા, ચેતન જતું રહ્યું,[૨૦] માથાના કેશ વિંખાઈ ગયા, તેના સંબંધીઓનો આનંદ ઉડી ગયો અને જે પ્રથમ જોવા યોગ્ય સુંદરી હતી તે પ્રાણ જવાથી જોઇ ન શકાય તેવી થઈ પડી.[૨૧] સર્પના વિષથી પીડાતી તે કન્યા પૃથ્વી ઉપર ઉંઘી ગઇ હોય તેવી જણાતી હતી અને તેથી સૂક્ષ્મ મધ્યવાળી તે પાછી ઘણીજ મનોહર દેખાવા લાગી.[૨૨] કમલના જેવી કાંતિવાળી તે કન્યાને, તેના પિતા તથા અન્ય તપસ્વીઓએ ભૂમિપર તરફડતાં મૃત્યુ પામીને પડેલી દીઠી.[૨૩] તે પછી કૃપાયુક્ત સઘળા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ત્યાં આવ્યા, જેમાં સ્વસ્ત્યાત્રેય, મહાજાનુ, કુશિક, શંખમેખલ, ઉદ્દાલક, કઠ, મહાયશસ્વી શ્વેત, ભરદ્વાજ, કૌણ, કુત્સ્ય, આષ્ટિષેણ, ગૌતમ અને પુત્રસહિત પ્રમતિ તથા બીજા વનવાસીઓ હતા. તેઓ સર્પના વિષથી પીડાઇને મરણ પામેલી તે કન્યાને જોઇને કૃપાના આવેશથી રડવા લાગ્યા. ત્યારે દુઃખી થયેલો રુરુ તો ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો અને બીજા સર્વે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ત્યાંજ બેસી રહ્યા.[૨૪-૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતના આદિપર્વાંતર્ગત પૌલોમપર્વ વિષે પ્રમદ્વરા સર્પદંશ નામનો અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯ મો-પ્રમદ્વરાનું પુનરુજ્જીવન.

॥ सौतिरुवाच ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु महात्मसु ॥
रुरुश्चुक्रोश गहनं वनं गत्वातिदुःखितः ॥१॥

સૌતિ કહે છેઃ-મહાત્મા બ્રાહ્મણો ત્યાં બેઠેલા હતા તે વખતે રુરુ ગહન વનમાં જઇને અત્યંત દુઃખિત થઇને રડવા લાગ્યો.[૧] શોકથી હણાયલો અને કરુણા ભરેલું અત્યંત રુદન કરતો તે, પોતાની પ્રિયા પ્રમદ્વરાનું સ્મરણ કરીને રડતાં રડતાં નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૨] 'હા ! મારા શોકમાં વૃદ્ધિ કરનારી તે સુંદરાંગી પૃથ્વી ઉપર પડી છે, સર્વ બંધુવર્ગને એનાથી વધારે બીજું શું દુઃખ થવાનું હતું ?[૩] જો મેં દાન દીધું હોય, તપ કર્યું હોય અથવા સારી રીતે ગુરુઓની સેવા કરી હોય તો તે પુણ્યથી મારી પ્રિયા સજીવન થાઓ.[૪] મેં જન્મથી આરંભી અંતઃકરણને વશ રાખ્યું છે તથા વ્રત ધારણ કર્યું છે, તે પુણ્યના પ્રભાવથી એ ભામિની પ્રમદ્વરા ઉઠીને ઉભી થાઓ !'[૫] આ પ્રમાણે ભાર્યાને માટે દુઃખી થઇને રુરુ અરણ્યમાં રડતો હતો તે વખતે તેની આગળ એક દેવદૂત આવીને કહેવા લાગ્યો.[૬] દેવદૂત બોલ્યોઃ-"ઓ રુરુ ! તું દુઃખને લીધે વચનો કહે છે, પરંતુ તે વચનો મિથ્યા છે; કારણ કે હે ધર્માત્મા ! મરણધર્મવાળાં પ્રાણીનું આયુષ્ય પૂરૂં થયા પછી ફરી તે જીવી શકતું નથી. ગંધર્વ અને અપ્સરાની આ ગરીબ પુત્રીનું આયુષ્ય પૂરૂં થયું છે; માટે હે તાત ! હવે તું કોઇ પણ રીતે શોકમાં મન જોડીશ નહિ.[૭,૮] છતાં મહાત્મા દેવોએ પૂર્વે એને માટે એક ઉપાય યોજેલો છે, જો તે ઉપાય કરવા તારી ઇચ્છા હોય તો તું પ્રમદ્વરાને મેળવી શકીશ."[૯] રુરુ બોલ્યોઃ-"હે આકાશચારી ! દેવોએ એને માટે શો ઉપાય કહેલો છે, તેનું મારી આગળ યથાર્થ વર્ણન કરો. તે સાંભળ્યા પછી હું જરૂર તેમ કરીશ. તમારે મારૂં રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે."[૧૦] દેવદૂત કહે છેઃ-"હે ભૃગુનંદન ! એ કન્યાને તું તારૂં અર્ધું આયુષ્ય આપ, એમ કરવાથી હે રુરુ ! તારી ભાર્યા પ્રમદ્વરા ઉઠશે."[૧૧] રુરુ કહે છેઃ-"હું તે કન્યાને મારૂં

અર્ધું આયુષ્ય આપું છું, એનાથી શૃંગાર ભરેલું રૂપજ જેનું આભરણુ છે એવી મારી પ્રિયા જીવતી થઇને ઉઠો."[12]

સૂત પુત્ર કહે છેઃ–ત્યાર પછી સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગંધર્વરાજ અને દેવદૂત ધર્મરાજાની પાસે ગયા અને તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ–[13] "હે ધર્મરાજ! રુરુની ભાર્યા પ્રમદ્વરા, જે એ રીતે મરણુ પામી છે, તે કલ્યાણીને રુરુના અર્ધા આયુષ્યથી આપની ઇચ્છિા હોય તો જીવતી કરો."[14] ધર્મરાજ બોલ્યાઃ– "હે દેવદૂત! જો તારી ઇચ્છા હોય તો રુરુની ભાર્યા પ્રમદ્વરા રુરુનાજ અર્ધા આયુષ્યને મેળવીને જીવતી થાઓ."[15]

સૂત પુત્ર કહે છેઃ–આ પ્રમાણે ધર્મરાજે કહ્યું તેજ વખતે રુરુના અર્ધા આયુષ્યથી તે સુંદર કન્યા પ્રમદ્વરા નિદ્રામાંથી ઉઠે તેમ ઉઠીને બેઠી થઈ.[16] આ પ્રમાણે ઉત્તમ તેજસ્વી રુરુના અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા આયુષ્યમાંથી ભાર્યાને માટે અર્ધું આયુષ્ય લુપ્ત થયું હતું; કારણુ કે એના ભવિષ્યમાંજ એ પ્રમાણે નિર્માયલું હતું.[17]

ત્યાર પછી યોગ્ય દિવસે તેઓના પિતાઓએ હર્ષથી તે બન્નેનાં લગ્ન કરી દીધાં અને તે દમ્પતી એક એકનું હિત ઇચ્છતાં વિહાર કરવા લાગ્યાં.[18] કમળના કેસરાના જેવી સુંદર કાંતિવાળી દુર્લભ ભાર્યાને મેળવ્યા પછી વ્રતધારી રુરુએ સર્પોના વિનાશને માટે નિયમ લીધો,[19] અને સર્વદા પ્રહારનું સાધન લઈને સર્પોને જોતાંજ તીવ્ર કોપ કરીને તે સઘળાને પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે મારવા લાગ્યો.[20] એક વખતે તે રુરુ બ્રાહ્મણુ મોટા વનમાં ગયો હતો; ત્યાં તેણે એક ઘરડા ડુંડુભને (બે મોઢાના સાપને) સૂતેલો દીઠો.[21] તેજ વખતે ક્રોધ પામેલા તે બ્રાહ્મણે તેને મારવાની ઇચ્છાથી કાળદંડના જેવી ડાંગ ઉગામી. ત્યારે ડુંડુભ તેને કહેવા લાગ્યોઃ–[22] "હે તપોધન! આજ મેં તમારો કંઈ અપરાધ કર્યો નથી તો ક્રોધના આવેશમાં આવીને તમે મને શા માટે મારો છો?"[23]

ઈતિ શ્રી મહાભારતના આદિપર્વાંતર્ગત પૌલોમપર્વ વિષે પ્રમદ્વરા પુનરુજ્જીવન નામનો અધ્યાય ૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦ મો–રુરુ અને ડુંડુભનો સંવાદ.

॥ रुरुरुवाच ॥

मम प्राणसमा भार्या दष्टासीद्भुजगेन ह ॥
तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृतः॥१॥

રુરુ કહે છેઃ–"મારી પ્રાણુ જેવી પ્રિય ભાર્યાને સર્પે દંશ કર્યો હતો, ત્યારથી હે સર્પ! મેં પોતે નિયમ ધારણુ કર્યો છે કે,[1] 'જે જે સર્પને હું જોઉં તે સર્વને મારે નિરંતર મારી નાખવા' તેથી તને હું મારી નાખું છું; જેથી આજે તું જીવિતથી છુટો થઇશ.[2]"

ડુંડુભ કહે છેઃ–'હે બ્રહ્મન્! આ પૃથ્વીમાં મનુષ્યોને દંશ કરનારા જે સર્પો છે તે બીજા છે, માટે સર્પની સમાનતા માત્રથી તમે ડુંડુભોને મારવા યોગ્ય નથી.[3] એક જાતિના બધાને હાનિ અને દુઃખ સમાન થાય છે; પરંતુ લાભ તથા સુખ સર્વને જુદાં જુદાં પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ અર્થ અને સુખ એકલા કર્ત્તા તથા ભોક્તાને મળે છે, અને એકના અપરાધથી અનર્થ તથા દુઃખ તેની જાતવાળા સર્વને પ્રાપ્ત થાય છે; માટે (જેનો અપરાધ તેનેજ દંડ થવો જોઇએ, બીજાને નહિ.) એ ધર્મને જાણુનારા તમે ડુંડુભોને મારવાને યોગ્ય નથી.[4]

સૂત પુત્ર કહે છેઃ–આવાં તે સર્પનાં વચન સાંભળીને, રુરુએ તે વખતે ભયભીત થયેલા ડુંડુભને, આ કોઇ ઋષિ છે એમ માનીને માર્યો નહિ;[5] પરંતુ તેને શાંત કરતો હોય તેમ ઐશ્વર્યસંપન્ન રુરુ કહેવા લાગ્યોઃ–'હે ભુજગ! આવી વિક્રિયાને પામેલો તું કોણુ

છે ? તેમને ઇચ્છા હોય તો કહે.[6] ડુંડુભ કહે છેઃ–' હે રુરુ ! હું પૂર્વે સહસ્રપાત્ નામનો ઋષિ હતો. તે હું બ્રાહ્મણના શાપવડે આ સર્પદેહને પામ્યો છું.'[7] રુરુ કહે છેઃ–' હે સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ ! શા કારણથી ક્રોધ પામેલા બ્રાહ્મણે તને શાપ આપ્યો હતો, અને હવે કેટલો કાળ તારૂં આ શરીર રહેવાનું છે ?'[8]

ઇતિ શ્રી મહાભારતના આદિપર્વાંતર્ગત પૌલોમપર્વ વિષે રુરુ-ડુંડુભ સંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧ મો–ડુંડુભની શાપથી મુક્તિ.

॥ डुंडुभ उवाच ॥

सखा बभूव मे पूर्वं खगमो नाम वै द्विजः ॥
भृशं संशितवाक् तात तपोबलसमन्वितः ॥१॥

ડુંડુભ કહે છેઃ–" હે તાત ! પૂર્વે ખગમ નામનો એક બ્રાહ્મણ મારો મિત્ર હતો. જે બહુ તીક્ષ્ણ વાણીવાળો અને તપોબલથી યુક્ત હતો[1] એક વખતે મેં બાલ્યવયમાં રમત કરતાં ઘાસનો સાપ કર્યો અને ખગમ અગ્નિ હોત્ર ક્રિયામાં આસક્ત હતો, તે વખતે તેને તે સાપથી બીવરાવ્યો; તેથી તે ગભરાઇને મૂર્છિત થઇ ગયો.[2] તપરૂપી ધનવાળો, સત્ય વાણીવાળો અને તીવ્ર વ્રતવાળો એવો તે ખગમ જ્યારે પુનઃ સ્વસ્થ થયો ત્યારે મને બાળી મૂકતો હોય તેમ ક્રોધ કરીને બોલ્યો કે,[3] 'તેં મને બીવરાવવા માટે જેવાં વીર્યવાળો સાપ કર્યો, તેવાજ પ્રભાવવાળો સાપ, મારા શાપથી તું પોતે થઇશ.'[4] હે તપોધન ! હું તેના તપનો પ્રભાવ જાણતો હતો એટલે હૃદયમાં ઉદ્વેગ પામીને ગભરાટથી પ્રણામ કરતો, આગળ ઉભો રહી, હાથ જોડીને તેના પ્રત્યે કહેવા લાગ્યોઃ– 'તું મારો સખા છે એમ માનીને મેં મશ્કરી કરતાં આ પ્રમાણે કર્યું હતું.[6] હે બ્રહ્મન્ ! તું મને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. માટે એ શાપ તું પાછો ખેંચી લે.' મને બહુ ઉદ્વેગ પામેલો જોઇને, અતિશય ગભરાયલો તે તપસ્વી વારંવાર ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને મારા પ્રત્યે બોલ્યોઃ– 'મારૂં એ બોલેલું કોઇ રીતે મિથ્યા થશે નહિ.[8] પરંતુ હે તપોધન ! હું તને જે વાક્ય કહું છું છે તે તું સાંભળ, અને હે શુદ્ધ ! તે વાક્ય સાંભળીને સદાય તારા સ્મરણમાં રાખજે.[9] આગળ પ્રમતિ ઋષિથી રુરું નામનો પવિત્ર પુત્ર ઉત્પન્ન થશે, તેને જોવાથી તારો શાપ થોડા સમયમાંજ નિવૃત્ત થશે.' તેજ તમે પ્રમતિના પ્રસિદ્ધ પુત્ર રુરુ નામના છો, એટલે હું હવે પોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરીને, હમણાંજ તમને હિત વચન કહું છું.[11] આટલું કહેતાંજ તે મહા યશસ્વી, ઉત્તમ વિપ્ર, ડુંડુભનું રૂપ ત્યજીને ફરીથી પોતાના મહા તેજસ્વી રૂપને પ્રાપ્ત થયો,[12] અને અતુલ તેજવાળા રુરુને નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યોઃ–" હે સર્વ પ્રાણધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે,[13] માટે બ્રાહ્મણે કદાપિ કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ, કારણ કે બ્રાહ્મણ તો આ જગતમાં સૌમ્ય સ્વભાવવાળો હોય છે; એમ મુખ્ય શ્રુતિ કહે છે.[14] વળી બ્રાહ્મણ વેદ વેદાંગને જાણનારો, સર્વ પ્રાણીને અભય આપનારો, અહિંસાપરાયણ, સત્ય વચનવાળો અને ક્ષમાશીલ હોવો જોઇએ એવો નિશ્ચય છે.[15] વેદને ભણીને તેને સ્મરણમાં રાખવા એ પણ બ્રાહ્મણનો પરમ ધર્મ છે, માટે જે ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે તે તમારે માટે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.[16] હે રુરુ ! દંડધારણ કરવો, ઉગ્રતા રાખવી અને પ્રજાનું પાલન કરવું એ ક્ષત્રિયનાંજ કર્મ છે. વળી મારાથી સાંભળો.[17] હે દ્વિજોત્તમ ! પૂર્વે જનમેજય રાજાના યજ્ઞમાં સર્પોની હિંસા થઈ હતી અને તપના વીર્યબલથી સંપન્ન તથા વેદ અને વેદાંગના પારને પામેલા એવા આસ્તીક નામના ઉત્તમ બ્રાહ્મણથી તે સર્પસત્રમાં ભય પામેલા સર્પોનું રક્ષણ થયું હતું.'[19]

ઇતિ શ્રી મહાભારતના આદિપર્વાંતર્ગત પૌલોમપર્વ વિષે ડુંડુભ શાપમોક્ષ નામનો અધ્યાય ૧૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨ મો—સર્પસત્રની પ્રસ્તાવના.

॥ रुरुरुवाच ॥

कथं हिंसितवान् सर्पान् स राजा जनमेजयः ॥
सर्पा वा हिंसितास्तत्र किमर्थं द्विजसत्तम ॥१॥

રુરુ પૂછે છેઃ—"હે દ્વિજસત્તમ! તે જનમેજય રાજાએ, તે યજ્ઞમાં સર્પોને શા કારણથી અને કેવી રીતે હણ્યા હતા?[1] તથા હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! બુદ્ધિમાન આસ્તીકે શા માટે સર્પોને છોડાવ્યા હતા? તે સઘળું સાંભળવાની હું ઇચ્છા રાખું છું."[2]

ઋષિ કહે છેઃ—"હે રુરુ! તમે આસ્તીકનું મહાન ચરિત્ર, વર્ણન કરતા બ્રાહ્મણોનાં મુખથી સંપૂર્ણ રીતે સાંભળશો." આટલું કહીને તે અંતર્ધાન થઇ ગયો.[3] તે પછી અંતર્ધાન થયેલા તે ઋષિને ખોળવા માટે રુરુ, આખા વનમાં ચોતરફ ફરી વળ્યો અને છેવટે થાક લાગવાથી મૂર્છિત થઇને જમીન ઉપર પડયો,[4] તથા અત્યંત મોહ પામીને તે ભાન વિનાના જેવો થઈ ગયો. જ્યારે તેને ભાન આવ્યું ત્યારે તે ઋષિનાં સત્ય વચનને વારંવાર યાદ કરતો રુરુ આશ્રમમાં આવ્યો અને તે વૃત્તાંત પોતાના પિતાને કહ્યું તથા આસ્તીકનું ચરિત્ર પૂછયું. એટલે એના પિતાએ તે આખ્યાન સઘળું કહી સંભળાવ્યું.[6]

ઇતિ શ્રી મહાભારતના આદિપર્વાંતર્ગત પૌલોમપર્વ વિષે સર્પસત્ર પ્રસ્તાવના નામનો અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત.
પૌલોમપર્વ સમાપ્ત.*

आस्तीकपर्व

અધ્યાય ૧૩ મો—જરત્કારુ અને તેના પિતૃઓનો સંવાદ.

॥ शौनकउवाच ॥

किमर्थं राजशार्दूलः स राजा जनमेजयः ॥
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ॥१॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છેઃ—હે સૂતપુત્ર! રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા તે જનમેજય રાજાએ શા કારણથી સર્પસત્ર કરીને સર્પોનો અંત આણ્યો હતો? તે સમગ્ર આખ્યાન યથાર્થ રીતે મને કહો. વળી વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્વિજશ્રેષ્ઠ આસ્તીકે, પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાંથી સર્પોને શા માટે મુક્ત કર્યા હતા? તથા સર્પસત્ર કરનારો તે રાજા કોનો પુત્ર હતો?[1-3] અને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો આસ્તીક પણ કોનો પુત્ર હતો? તે મને કહો.

સૂત પુત્ર કહે છેઃ—હે દ્વિજ! આસ્તીકનું મહાન આખ્યાન જે પ્રમાણે કહેવાય છે, તે પ્રમાણે હે વકતાઓમાં શ્રેષ્ઠ! સંપૂર્ણ રીતે મારાથી તમે શ્રવણ કરો.

શૌનક કહે છેઃ—પુરાતન ઋષિ અને યશસ્વી

---

* सद्रोहं सत्यवचनमतिरागश्च योषिति । अनागसामपि द्रोहः पौलोमेऽर्थाद्विनिन्दितः ॥ અન્યનો દ્રોહ થાય તેવું સત્ય વચન, સ્ત્રીમાં અતિ પ્રેમ અને નિરપરાધીઓનો દ્રોહ, એને પૌલોમપર્વમાં દૃષ્ટાંતપૂર્વક નિંદ્યાં છે. રત્નગર્ભ.

शास्त्रोल्लंघनतो वह्निपुलोमानाववापतुः । शापमृत्यू इति पुनः पौलोमे तुर्य ईरितं ॥ શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અગ્નિને શાપ થયો તથા પુલોમા રાક્ષસનું મૃત્યુ થયું, માટે શાસ્ત્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ એ ચોથા પૌલોમપર્વમાં કહ્યું છે. ગણેશ.

आयुर्हानिर्महान्शोको हिंसायां चातिसंभ्रमः रुरोरिव भवत्येव दारसक्तस्य दुर्मतेः ॥ જે દુર્બુદ્ધિવાળો પુરુષ સ્ત્રીમાં આસક્ત થઇ જાય, તેને રુરુની પેઠે આયુષ્યની હાનિ, મહાન શોક અને હિંસામાં અતિશય તત્પરતા થાય છેજ. ગણેશ.

એવા આસ્તીક બ્રાહ્મણની એ મનોહર કથા, પરિપૂર્ણ રીતે સાંભળવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.

સૌતિ કહે છેઃ-હે વિપ્રો ! કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલા આ ઇતિહાસને પુરાતન ઇતિહાસ કહે છે. પૂર્વે નૈમિષારણ્યવાસી બ્રાહ્મણોની આગળ તેમના પૂછવાથી વ્યાસના શિષ્ય અને મારા પિતા બુદ્ધિમાન લોમહર્ષણ સૂતે આ આખ્યાન કહ્યું હતું. તેમનાથી મેં જે પ્રમાણે સાંભળેલું, તે પ્રમાણે યથાર્થ રીતે હું કહીશ.[૪-૮] હે શૌનક ! તમારા પૂછવાથી સર્વ પાપને નાશ કરનારૂં એ આસ્તીકનું આખ્યાન હું તમને પૂરેપૂરૂં કહું છું.[૯] આસ્તીકના પિતા, પ્રજાપતિના જેવા સમર્થ હતા. તે બ્રહ્મચારી, નિયમિત આહારવાળા અને નિરંતર ઉગ્ર તપ કરવામાં તત્પર રહેતા હતા.[૧૦] તે ઊર્ધ્વરેતા, મહાતપસ્વી, જરત્કારુને નામે પ્રસિદ્ધ હતા. વળી તે ધર્મવેત્તા, તીવ્ર વ્રતવાળા અને +યાયાવરોમાં શ્રેષ્ઠ હતા.[૧૧] તપશ્ચર્યાના બલવડે સંપન્ન એવા તે મહા ભાગ્યશાલી મુનિ, એક વખતે સર્વ પૃથ્વીમાં ફરવા નિકળ્યા હતા. તેઓ જ્યાં સાંજ પડે ત્યાંજ મુકામ કરીને રહેતા હતા.[૧૨] આમ અનેક તીર્થોમાં સ્નાન કરતા તે મહા તેજસ્વી, અજિત મનવાળા પુરુષોથી ધારણ કરી ન શકાય તેવી દીક્ષા ધારણ કરીને સર્વત્ર ફરતા હતા.[૧૩] તે મુનિએ વાયુ તથા નિદ્રાને જિત્યાં હતાં, ભોગનો ત્યાગ કર્યો હતો અને શરીરને શુષ્ક કર્યું હતું. વળી પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવા તેજસ્વી તે ઋષિ, નિર્વાહને માટે, આમતેમથી ઝાડનાં ખરી પડેલાં પાંદડાં વગેરેને યથાસમય ખાઇ લેતા હતા.[૧] એક વખતે ફરતાં ફરતાં તેમણે, એક મોટા ખાડામાં પોતાના પિતૃઓને, ઉંચે પગે અને નીચે માથે લટકતા દીઠા.[૧૫] તે પિતામહોને જોતાંની સાથેજ, જરત્કારુએ તેમને પૂછ્યું કે, 'આ ખાડામાં નીચે માથે લટકતા તમે કોણ છો ?[૧૬] આ ખાડામાં નિત્ય ગુપ્તપણાથી રહેનારા ઉંદરે ચોમેરથી કાતરી ખાધેલા વીરણના ભોથાને તમે વળગી રહેલા છો.'[૧૭]

પિતૃઓ કહે છેઃ-'હે બ્રહ્મન્ ! અમે યાયાવર નામના તીવ્ર વ્રતવાળા ઋષિઓ છીએ. અમારી સંતતિનો ક્ષય થવાથી અમે નીચે પૃથ્વી ઉપર જઇએ છીએ.[૧૮] અમારી સંતતિમાં જરત્કારુ નામનો એક પુત્ર છે; પરંતુ અમારાં અલ્પ ભાગ્યને લીધે તે મંદભાગ્યવાળો માત્ર તપજ કર્યા કરે છે.[૧૯] તે મૂર્ખ પુત્ર, પુત્રોત્પત્તિને માટે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, અને આ રીતે સંતતિનો ક્ષય થવાથી અમે આ ખાડામાં લટકીએ છીએ.[૨૦] અમારાં કુલનો તે નાથ છે, છતાં અમે દુષ્કર્મ કરનારાઓનીપેઠે અનાથ થઇ ગયા છીએ. હે સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ ! અમારા બંધુનીપેઠે અમારો શોક કરનારા તમે કોણ છો ?[૨૧] હે બ્રહ્મન્ ! તે અમે જાણવા ઇચ્છિએ છીએ. અહીં ઉભેલા તમે અમારા શું સંબંધમાં છો ? અને હે સત્તમ ! અમે શોક કરવા યોગ્ય છીએ તેનો તમે શા માટે શોક કરો છો ?'[૨૨]

જરત્કારુ કહે છેઃ-'તમે મારા પિતામહો સાથે પૂર્વજ પિતૃઓ છો, અને હુંજ પોતે જરત્કારુ છું. બોલો, હમણાં હું તમારૂં શું કાર્ય કરૂં ?'[૨૩]

પિતૃઓ કહે છેઃ-'હે સમર્થ વત્સ ! આપણા કુલની વૃદ્ધિને માટે, તારે પોતાને માટે, અમારે માટે અથવા ધર્મ સમજીને તું ઉપાયપૂર્વક પ્રયત્ન કર. હે તાત ! પુત્રવાળા પુરુષો જે ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે તે ગતિ ધર્મનાં ફલોવડે અથવા સારી પેઠે સંચય કરેલાં તપવડે પણ પ્રાપ્ત થતી નથી.[૨૪,૨૫] માટે હે પુત્ર ! અમારી આજ્ઞાથી તું સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરવાને યત્ન કર અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની વાત મન પર લે, કારણ કે એથીજ અમારૂં પરમ હિત થશે.[૨૬]

જરત્કારુએ કહ્યુંઃ-'હું જીવિતના ભોગને-

+ એક ગામમાં એક રાત્રિ નિવાસ કરનારા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો યાયાવર કહેવાય છે. જેમનાથી પક્ષહોમનો સંપ્રદાય પ્રવર્ત્યો છે. ભરદ્વાજ કહે છે કેઃ— 'यायावरा नाम ब्राह्मणा आसंस्तेऽर्धमासायाग्निहोत्रमजुहवन्' ॥ યાયાવર નામના બ્રાહ્મણો હતા તેઓ અગ્નિહોત્રમાં અર્ધમાસનો હોમ: (પક્ષહોમ) કરતા હતા.

માટે સ્ત્રી અને ધનનો સંગ્રહ કરીશ નહિ, પરંતુ તમારાં હિતને માટેજ પરણીશ;[27] અને તે પણ મારા આ સંકલ્પ પ્રમાણે જો કન્યા મળશે તો હું વિધિપૂર્વક લગ્ન કરીશ, અન્યથા હું લગ્ન કરીશ નહિ.[28] જે કન્યા મારા નામવાળી હશે અને તેના બંધુઓ તે ભિક્ષાનીપેઠે મને આપશે, તે કન્યાને હું વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરીશ.[29] ઘણું કરીને તો મને, દરિદ્રીને કન્યાજ કોણ આપશે ? છતાં જો કોઈ આપનાર નિકળશે તો તેને ભિક્ષાનીપેઠે હું ગ્રહણ કરીશ.[30] હે પિતામહો ! આ ઠરાવ પ્રમાણે હું લગ્નક્રિયાને-માટે નિત્ય પ્રયત્ન કરીશ, પણ એથી ઉલટી રીતે હું લગ્ન કરીશ નહિ.[31] એ લગ્ન કરવાથી તમારા ઉદ્ધારને માટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે અને તેનાવડે મારા પિતૃઓ તમે, નિત્ય સ્થાન મેળવીને આનંદ પામજો.[32]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે જરત્કારુ પિતૃસંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪ મો—વાસુકિની બ્હેન સાથે જરત્કારુનાં લગ્ન.

॥ सौतिरुवाच ॥

ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ॥
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—ત્યાર પછી તીક્ષ્ણ વ્રતવાળો વિપ્ર જરત્કારુ, લગ્નને માટે કન્યા મેળવવા પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યો; પરંતુ તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને યોગ્ય કન્યા મળી નહિ.[1] એક વખતે તે બ્રાહ્મણે વનમાં જઇને પિતૃઓનાં વચન યાદ કરીને, કન્યાની ભિક્ષાને માટે ત્રણવાર ધીમે ધીમે 'મને કન્યારૂપી ભિક્ષા આપો' એમ બૂમ મારી.[2] તેજ વખતે વાસુકિ નાગ પોતાની બ્હેનને લઇને તેની આગળ આવ્યો અને તે આપવા માંડી; પણ તે કન્યા પોતાના નામની નહિ હશે એમ ધારીને જરત્કારુએ તેને લીધી નહિ.[3] કારણ કે 'મારાં નામની અને પોતાની મેળે બંધુઓથી અપાયલી કન્યાનુંજ હું ગ્રહણ કરીશ' એવો મહાત્મા જરત્કારુના મનમાં નિશ્ચય હતો,[4] એટલે મહા તપસ્વી અને મહા બુદ્ધિમંત એવા જરત્કારુએ વાસુકિ પ્રત્યે કહ્યું કે, 'હે ભુજંગમ ! તમારી બ્હેનનું શું નામ છે? તે સત્ય કહો.'[5]

વાસુકિ કહે છેઃ—'હે જરત્કારો ! આ મારી બ્હેનનું નામ જરત્કારુ છે. એ સુંદર કટીવાળી કન્યા હું આપું છું. તમે તેને ભાર્યા તરીકે સ્વીકારો. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! પ્રથમથી તમને આપવા માટે મેં એ કન્યાને રાખી મૂકી છે, માટે તમે એને ગ્રહણ કરો.'[6] એમ કહીને વાસુકિએ તે સુંદરાંગી કન્યા જરત્કારુને પરણવા માટે આપી અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તેની સાથે જરત્કારુએ લગ્ન કર્યાં.[7]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે વાસુકિની બ્હેનનાં લગ્ન નામનો અધ્યાય ૧૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫ મો.—સર્પોને માતાએ આપેલા શાપનો પ્રસ્તાવ.

॥ सौतिरुवाच ॥

मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदांवर ॥
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—'હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! પૂર્વે સર્પોને તેઓની માતાએ શાપ આપ્યો હતો કે, 'જનમેજય રાજાના યજ્ઞમાં અગ્નિ તમને બાળી દેશે.'[1] તે શાપની શાંતિને માટે નાગરાજ વાસુકિએ ઉત્તમ વ્રતવાળા મહાત્મા જરત્કારુ ઋષિને પોતાની બ્હેન આપી હતી અને વિધિયુક્ત કર્મવડે જરત્કારુએ તેને ગ્રહણ કરી

હતી. તે સ્ત્રીમાં ઉદાર મનવાળો આસ્તીક નામનો પુત્ર થયો હતો.[3] તે તપસ્વી વેદ તથા વેદાંગના પારને પામેલો, સર્વ લોકમાં સમ વૃત્તિવાળો અને માતૃપક્ષ તથા પિતૃપક્ષના ભયને હણનારો મહાત્મા હતો.[4]

હવે લાંબો સમય ગયા પછી પાંડુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા જનમેજય રાજાએ સર્પસત્ર નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો એમ સંભળાય છે.[5] જ્યારે સર્પોના અંતને માટે તે યજ્ઞ પ્રવર્તતો હતો ત્યારે મહા તપસ્વી આસ્તીકે, સર્પોને એ મૃત્યુથી મુક્ત કર્યાં હતા.[6] આ રીતે તેણે મામા, મામાના પુત્રો અને અન્ય સર્પોને યજ્ઞના અગ્નિથી બચાવ્યા હતા તથા સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને અને તપ કરીને પોતાના પિતૃઓનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો.[7] હે બ્રહ્મન્! વિવિધ વ્રતોવડે તથા સ્વાધ્યાયવડે તે ઋષિઓનાં ઋણથી મુક્ત થયો હતો, તથા વિવિધ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરીને તેણે દેવોને તૃપ્ત કર્યા હતા.[8] આ પ્રમાણે આસ્તીકે બ્રહ્મચર્યથી ઋષિઓને અને સંતતિથી પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા હતા. ઉત્તમ વ્રતવાળા જરત્કારુ ઋષિ પણ, પિતૃઓનો મહાન્ ભાર ઉતારીને, આસ્તીક નામનો પુત્રને મેળવીને અને ઉત્તમ ધર્મ સંપાદન કરીને પોતાના પિતૃઓની સાથે ઘણે લાંબે કાલે સ્વર્ગમાં ગયા હતા. આ 'આસ્તીકનું' આખ્યાન મેં તમારી આગળ યથાર્થ રીતે કહ્યું છે; વળી હે ભૃગુશાર્દૂલ! હું બીજું તમને શું કહું તે કહો.[11]

ઈતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિ પર્વાન્તર્ગત આસ્તીક પર્વમાં સર્પોને માતાના શાપનો પ્રસ્તાવ નામનો અધ્યાય ૧૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬ મો-સર્પાદિની ઉત્પત્તિ.

॥ शौनक उवाच ॥

सौते त्वं कथयस्वेमां विस्तरेण कथां पुनः ॥
आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषा परमा हि नः ॥

શૌનક કહે છેઃ-હે સૂતપુત્ર! વિદ્વાન્ અને સાધુ પુરુષ એવા એ આસ્તીકની કથા ફરી અમારી આગળ વિસ્તારથી કહો. અમને તે સાંભળવાની ઘણીજ ઈચ્છા છે.[1] હે સૌમ્ય! તમે મધુર અને કોમલ અક્ષરો તથા પદવાળી વાણીથી કથા કરો છો, તેથી હે તાત! અમે ઘણા પ્રસન્ન થઈએ છીએ. ખરેખર તમે તમારા પિતાની પેઠેજ વર્ણન કરો છો.[2] તમારા પિતા અમને નિરંતર કથા શ્રવણ કરાવવા તત્પર રહેતા હતા, માટે તમારા પિતાએ તમને આ આખ્યાન જેમ કહ્યું હોય તેમ તમે પણ એ આખ્યાન અમને કહો.[3]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-હે આયુષ્મન્! આ આસ્તીકનું આખ્યાન કથા કરતા મારા પિતાના મુખથી મેં જેવું સાંભળ્યું છે તેવુંજ હું તમને કહું છું.[4] હે બ્રહ્મન્! હે શુભ! પૂર્વે દેવયુગમાં સ્વરૂપવડે અદ્ભુત અને શુભ પ્રજાપતિની કદ્રૂ અને વિનતા નામની બે પુત્રીઓ હતી. તે બન્ને બ્હેનો કશ્યપની સાથે પરણી હતી. તેમનાથી પ્રસન્ન થયેલા, પ્રજાપતિ જેવા તેમના પતિ કશ્યપે તે બન્ને ધર્મપત્નીને પરમ હર્ષયુક્ત થઈને વરદાન માગવા કહ્યું. આ રીતે પોતાને કશ્યપ ઋષિથી ઉત્તમ વરદાન મેળવવાનું સાંભળીને તે સ્ત્રીઓ અતુલ હર્ષથી પ્રસન્ન થઈ. તેમાં કદ્રૂએ એકસરખા તેજસ્વી હજાર નાગ પોતાના પુત્રો થાય એમ માગ્યું ત્યારે વિનતાએ કદ્રૂના પુત્રોથી અધિક બલવાળા તથા તેજ, શરીર અને પરાક્રમવડે પણ તેઓનાથી અધિક એવા બે પુત્રો માગ્યા.[5-9] કશ્યપ ઋષિએ તેના માગ્યા પ્રમાણે બે દિવ્ય પુત્રો થવાનો વર આપ્યો. તે વખતે વિનતાએ 'ભલે તેમ આઓ' એમ કશ્યપને કહ્યું.[10] અધિક વીર્યવાળા બે પુત્રનો વર મેળવીને તથા પોતાના માગવા પ્રમાણે વર મળવાથી વિનતા સંતુષ્ટ અને કૃતકૃત્ય થઈ.[11] કદ્રૂ પણ સમાન તેજવાળા હજાર પુત્રો થવાનો વર મેળવીને

ઘણી સંતુષ્ટ થઇ. તે પછી વરદાનથી સંતુષ્ટ થયેલી બન્ને ભાર્યાને 'તમે ગર્ભનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરજો' એમ કહીને મહા તપસ્વી કશ્યપ તપોવનમાં ચાલ્યા ગયા.

સૌતિ કહે છે:-હે વિપ્રેંદ્ર! તે પછી લાંબે સમયે કદ્રૂએ એક હજાર ઇંડાં ઉત્પન્ન કર્યાં અને વિનતાએ બે ઇંડાં ઉત્પન્ન કર્યાં. તે બન્નેનાં ઇંડાંઓને અતિશય આનંદ પામેલી દાસીઓએ હુંફવાળાં પાત્રોમાં મૂકયાં, અને તેમાં પાંચસો વર્ષ સેવ્યાં. તે પછી પાંચસો વર્ષ પરાં થતાં કદ્રૂના પુત્રો ઇંડાંમાંથી બહાર નિકળ્યા,[૧૨-૧૫] પણ વિનતાનાં ઇંડાંથી ઉત્પન્ન થનારા બે પુત્રો જણાયા નહિ, તેથી પુત્રની લાલસાવાળી અને સપત્નીની પુત્રસંપત્તિથી લજ્જિત થયેલી તપસ્વિની વિનતાએ એક ઇંડું ફોડયું. તેમાં તેણે, શરીરના ઉપલા અર્ધ ભાગમાં પરિપકવ અવયવવાળો અને નીચેના અર્ધ ભાગમાં અપકવ અવયવવાળો એક પુત્ર જોયો.[૧૬,૧૭] પોતાને અપકવ દશામાં બહાર કાઢવાથી તે પુત્રે ક્રોધના આવેશમાં આવીને વિનતાને શાપ આપ્યો કે, 'હે માતા! તેં લોભથી વ્યાપ્ત થઈને મને આવો અપૂર્ણ અંગવાળો કર્યો, માટે તું જેની સાથે સ્પર્ધા કરે છે તે કદ્રૂનીજ પાંચસો વર્ષ સુધી દાસી થઈશ;[૧૮,૧૯] પરંતુ હે માતા! તેં ઇંડુ ફોડીને મને જેમ વ્યંગ કર્યો છે, તેમ આ તપસ્વી બીજા પુત્રને ઇંડુ ફોડીને ઓછાં અંગવાળો અથવા અદૃઢ અવયવવાળો તું નહિ કરશે તો આ તારો બીજો પુત્ર તને દાસીપણાથી મુક્ત કરશે. જો તું એનાં વિશિષ્ટ બલની અપેક્ષા રાખતી હોય તો તારે પાંચસો વર્ષથી ઉપરાંત કાલ સુધી ધીરજ રાખીને એના જન્મકાલની વાટ જોવી.'

આ પ્રમાણે વિનતાને શાપ આપીને એ પુત્ર અંતરિક્ષમાં ગયો અને હે બ્રહ્મન્! તે સૂર્યના રથ ઉપર બેસીને સૂર્યનું સારથિપણું કરવા લાગ્યો. જે અરુણ અદ્યાપિ પ્રભાતસમયમાં નિત્ય જણાય છે.[૨૦-૨૩] ત્યાર પછી સર્પનો આહાર કરનાર ગરુડ પણ યથાસમયે ઇંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થયો. હે ભૃગુશાર્દૂલ! તે સર્વ પક્ષીઓનો રાજા ઉત્પન્ન થતાંની સાથેજ ભૂખ લાગવાથી વિનતાને ત્યજીને, વિધાતાએ એને પોતાને માટે જે ભોજ્ય અન્ન નિર્માણ કરેલું હતું તે લેવા માટે આકાશમાં ઉડયો.[૨૪-૨૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિ પર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સર્પાદિની ઉત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭ મો—અમૃતને માટે સમુદ્રમથન કરવાનો નિશ્ચય.

॥ सौतिरुवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ॥
अपश्यतां समायाते उच्चैःश्रवसमंतिकात् ॥१॥

સૂત કહે છે:-હે તપોધન! એ સમયમાંજ તે બન્ને બ્હેનો એક ઠેકાણે એકઠી મળી હતી, ત્યાં તેમણે ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામના ઘોડાને સમીપમાં જોયો;[૧] કે જે અમૃતને માટે સમુદ્રમથન કરતાં અનુત્તમ અશ્વરત્નરૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો અને જે ઉત્તમ રૂપવાળા અશ્વને સર્વે દેવગણો માન આપતા હતા.[૨] તે અશ્વોમાં ઉત્તમ, અમોઘ, બલવાળો, અશ્વસૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ, શોભાસંપન્ન, અજર, દિવ્ય અને સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત હતો.[૩]

શૌનક પ્રશ્ન કરે છે:-દેવોએ અમૃત મથન કેવી રીતે કર્યું હતું અને કયાં કર્યું હતું કે જેમાંથી મહા તેજસ્વી અને મહા બલવાળો તે અશ્વરાજ ઉત્પન્ન થયો હતો?[૪]

સૂતપુત્ર કહે છે:-જાજ્વલિત તેજના ઢગરૂપ તથા અનુત્તમ એવો મેરૂ નામનો પર્વત છે; જે પોતાનાં સુવર્ણના જેવાં ઉજ્જવલ શિખરોવડે સૂર્યની કાંતિનો પણ આક્ષેપ કરતો,[૫] કનકનાં આભરણવાળો, આશ્ચર્યરૂપ, દેવો અને ગાંધર્વોએ સેવન કરાતો, પ્રમાણાતીત, અધર્મપરાયણ જનોથી જઇ ન શકાય એવો,[૬] ઘોર સર્પોથી ભરેલો, દિવ્ય ઔષધીઓથી પ્રકાશમાન, ઉંચાઇવડે સ્વર્ગને આવરણ કરી રહેલો, પ્રાકૃત

જનોથી મનવડે પણ જઈ ન શકાય એવો, નદી અને વૃક્ષોથી સંયુક્ત તથા અત્યંત મનોહર અનેક પ્રકારના પક્ષિસમૂહોના નાદવડે ગાજી રહેલો છે. એ મહાગિરિનાં બહુ રત્નોથી ભરેલાં, આકાશ કરતાં ઉંચાઈમાં જરા ન્યૂન એવાં ઉત્તમ શિખર ઉપર ચઢીને, તપ અને નિયમવાળા મહા તેજસ્વી સઘળા દેવો ત્યાં એકઠા બેસીને અમૃતને માટે વિચાર કરવા લાગ્યા.[૭-૧૦] આમ તે દેવો સર્વ રીતે વિચાર કરતા હતા તે વખતે ત્યાં ભગવાન્ નારાયણે બ્રહ્માને આ પ્રમાણે કહ્યું કે,[૧૧] 'દેવો અને અસુરોના સમૂહોએ સમુદ્રનું મથન કરવું. મહા સમુદ્રનું મથન કરતાં ત્યાં અમૃત ઉત્પન્ન થશે.[૧૨] હે દેવો ! સર્વે ઔષધિઓ તથા સર્વ રત્નો, સમુદ્રમાં નાખીને તમે સમુદ્રનું મથન કરો તેથી તમને અમૃત પ્રાપ્ત થશે.'[૧૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે અમૃત મંથન નામનો અધ્યાય ૧૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮ મો–સમુદ્રમથન અને રત્નોની ઉત્પત્તિ.

॥ सौतिरुवाच ॥

ततोऽभ्रशिखराकारैर्गिरिशृंगैरलंकृतम् ॥
मंदरं पर्वतवरं लताजालसमाकुलम् ॥ १ ॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–ત્યાર પછી આભલાંના શિખરોના જેવા આકારવાળા ગિરિશિખરોવડે અલંકૃત, વેલીઓનાં જાળથી ભરપૂર, નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓના નાદવડે નાદયુક્ત, અનેક પ્રકારનાં ડાઢવાળાં પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત, કિન્નરો, અપ્સરાઓ અને દેવોવડે સેવન કરાયલો, અગિયાર હજાર યોજન ઉંચો અને તેટલોજ જમીનમાં નીચે ઉતરેલો, પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ, મંદર નામનો પર્વત છે[૧-૩] તેને સઘળા દેવગણો ઉપાડવા લાગ્યા, પરંતુ જ્યારે તેને ઉપાડી શક્યા નહિ ત્યારે તેઓ વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા જ્યાં બેઠેલા હતા ત્યાં આવીને તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ-[૪] 'આપ બન્ને આ કાર્યમાં પરમ કલ્યાણકારક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો અને અમારા હિતને માટે મંદર પર્વત ઉપાડવા યત્ન કરો.'[૫]

સૌતિ કહે છેઃ–હે ભાર્ગવ ! તે પછી બ્રહ્માની સાથે વિષ્ણુ ભગવાને 'તેમ થશે' એમ કહ્યું અને અપ્રમેય સ્વરૂપવાળા કમલનયન પ્રભુએ, નાગરાજ અનંતને આજ્ઞા કરી.[૬] પછી બ્રહ્માની પ્રેરણાથી અને નારાયણના કહેવાથી મહા વીર્યવાળા અનંત, તે કાર્ય કરવા માટે તત્પર થયા.[૭] હે બ્રહ્મન્ ! પછી મહાબલવાન્ અનંતે, વન અને વનવાસિઓની સાથે તે પર્વતરાજને બલથી ઉઠાવી લીધો.[૮] તે પછી પર્વતધારી અનંતની સાથે દેવો પણ સમુદ્ર ઉપર આવ્યા અને દેવોએ સમુદ્રને કહ્યું કે, "તારાં જલને અમે અમૃત મેળવવા માટે વલોવવા ઇચ્છીએ છીએ."[૯] ત્યારે સમુદ્રે કહ્યું કે 'મને પણ તેમાંથી ભાગ મળવો જોઇએ; કારણ કે મારે મંદર પર્વતના ભ્રમણથી મહા દુઃખ સહન કરવાનું છે.'[૧૦] તે પછી દેવો અને દૈત્યોએ સમુદ્રની સમીપમાં રહેલા કચ્છપરાજને કહ્યું કે, 'તમે આ પર્વતની નીચે આધારરૂપ થવાને યોગ્ય છો.'[૧૧] ત્યારે 'તથાસ્તુ' કહીને કચ્છપે પોતાની પીઠ અર્પણ કરી, એટલે ઈંદ્રે તેની પીઠપર પર્વત મૂકી યંત્રવડે તે પર્વતને સ્થિર કર્યો.[૧૨] હે બ્રહ્મન્ ! આ પ્રમાણે મંદર પર્વતને મથનદંડ (રવૈ) કરીને તથા વાસુકિ સર્પને નેતરું કરીને, દેવતાઓ તથા દૈત્ય–દાનવો જલનિધિ સમુદ્રનું અમૃતને માટે મથન કરવા લાગ્યા. તેમાં મહાન્ અસુરો, પ્રથમ નાગરાજ વાસુકિનું મ્હોં પકડીને ઉભા રહ્યા,[૧૩,૧૪] અને સર્વે દેવો એકઠા મળીને જ્યાં પુછડું હતું ત્યાં ઉભા રહ્યા. વળી અનંત ભગવાન્ જ્યાં નારાયણ ઉભા હતા ત્યાં રહીને વારંવાર વાસુકિનાં માથાંને ઉપાડી ઉપાડી ભૂમિપર ફેંકતા હતા, અર્થાત્ તેનાં મુખથી નિકળતાં વિષને પોતે સહન કરતા

હતા.[15] દેવોએ સહસા ખેંચેલા વાસુકિ નાગના મોઢામાંથી વારંવાર ધૂમાડા સાથે તથા અગ્નિની જ્વાલાઓ સાથે વાયુઓ નિકળવા લાગ્યા;[16] અને તે ધૂમાડાના સમૂહો વિજળીવાળા મેઘોનાં ટોળાંઓ થઈને, શ્રમ તથા અતિશય ઘામથી પીડાતા દેવગણોના ઉપર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.[17] વળી તે પર્વતનાં શિખર ઉપરનાં ઝાડોથી ખરતી પુષ્પવૃષ્ટિઓ દેવો અને દાનવોની ચોમેર પથરાવા લાગી.[18] એ વખતે દેવો અને અસુરોએ મંદર પર્વતવડે મથન કરેલા સમુદ્રમાંથી મહા મેઘના જેવો પ્રચંડ શબ્દ થવા લાગ્યો.[19] મહા પર્વતનાં ઘર્ષણથી તે ક્ષાર સમુદ્રમાં રહેતાં અનેક જાતનાં સેંકડો જલચર પ્રાણીઓ કચરાઇને નાશ પામ્યાં.[20] તેમજ પાતાલતલમાં રહેનારાં (જલપ્રધાન શરીરવાળાં) વિવિધ પ્રકારનાં વારુણ પ્રાણીઓને પણ પર્વતે કચરીને મારી નાખ્યાં.[21] વળી તે પર્વત ભમતો હતો ત્યારે તેનાં શિખરો ઉપર રહેલાં મોટાં ઝાડો એકમેક સાથે અથડાઇને પક્ષીઓની સાથે પડતાં હતાં,[22] તથા ઝાડોનાં ઘર્ષણથી થયેલો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇને, વિજળી જેમ શ્યામ આભલાંને વીંટી લે તેમ વારંવાર જ્વાલાઓથી મંદર પર્વતને વીંટી લેતો હતો,[23] અને પર્વતમાંથી નિકળતા હાથીઓ તથા સિંહો અને બીજાં પ્રાણરહિત થયેલાં વિવિધ પ્રાણીઓને બાળી દેતો હતો.[24] તે પછી દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રે, ચોતરફ બળતા તે અગ્નિને મેઘનાં જલવડે સર્વ ભાગમાંથી શમાવી દીધો.[25] પછી મહા વૃક્ષોના ગુંદર તથા ઔષધિઓના વિવિધ પ્રકારના રસો નિકળીને સમુદ્રના જલમાં વહેવા લાગ્યા.[26] એ અમૃતના જેવા પ્રભાવવાળા ઓષધિઓના રસોનાં દૂધવડે તથા સુવર્ણમય પર્વતમાંથી નિકળેલાં, દિવ્ય પ્રભાવવાળા અનેક મણિઓનાં જલથી દેવો અમરપણાને પ્રાપ્ત થયા.[27] પછી તે ઉત્તમ રસો મિશ્ર થવાથી સમુદ્રનું તે જલ દૂધરૂપે પરિણામ પામ્યું અને તે દૂધથી ઘી થયું; અર્થાત્ જેમ ઘાસ વગેરેના રસો ગાયમાં જઇ દૂધ થાય છે, તેમ તે ખારૂં જલ પણ ઔષધિઓના રસથી દૂધ અને ઘીરૂપે રૂપાંતર પામ્યું.[28]

તે પછી જ્યાં વરદાન આપનારા બ્રહ્મા બેઠેલા હતા ત્યાં તેમની પાસે જઇને દેવોએ કહ્યું કે: હે બ્રહ્મન્! અમે બહુ થાકી ગયા તોપણ અમૃત હજી ઉત્પન્ન થતું નથી.[29] આ લાંબા કાલથી સમુદ્રમથન કરવા માંડયું છે, તેમાં નારાયણ દેવ વિના બીજા સઘળા દેવ તથા દાનવો બહુજ થાકી ગયા છે; અર્થાત્ હવે અમૃત ઉત્પન્ન કરવાનું અમારૂં સામર્થ્ય નથી.[30] આવાં દેવોનાં વચન સાંભળીને બ્રહ્માએ નારાયણ દેવને કહ્યું કે, 'હે વિષ્ણો! આ કાર્યમાં તમેજ એમના આશ્રયરૂપ છો, માટે એ સર્વને તમેજ બલ આપો.'[31]

વિષ્ણુ બોલ્યા:—'આ કાર્યમાં જેઓ જોડાયા છે તે સર્વને હું બલ આપું છું. તમે સઘળા મળીને મંદર પર્વતને ઘુમાવી સમુદ્રને વલોવો.'[32]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—નારાયણનું વચન સાંભળીને બલવાન્ થયેલા દેવો તથા દાનવો એકઠા થઈ, ફરી સમુદ્રનાં તે જલને અત્યંત વ્યાકુલ કરવા લાગ્યા.[33] તદનંતર મથન કરેલા સમુદ્રમાંથી હજારો શીતલ અને ઉજ્જવલ કિરણોવાળો પ્રસન્નાત્મા ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો.[34] તે પછી એ જલનાં તત્ત્વમાંથી શ્વેત વસ્ત્રવાળાં લક્ષ્મી ઉત્પન્ન થયાં. ત્યાર પછી સુરાદેવી—મદિરા ઉત્પન્ન થઇ અને શ્વેત વર્ણનો ઘોડો (ઉચ્ચૈઃશ્રવા) ઉત્પન્ન થયો.[35] તે પછી એ જલમાંથી દિવ્ય કૌસ્તુભ મણિ નિકળ્યો. કિરણોવડે ઉજ્જવલ એવો તે મણિ નારાયણનાં હૃદયસ્થાનમાં રહ્યો.[36] એ રત્નોમાંથી લક્ષ્મી, સુરા, ચંદ્ર અને મનના જેવા વેગવાળો અશ્વ, સૂર્યમાર્ગનો આશ્રય કરીને જ્યાં દેવો હતા ત્યાં ચાલ્યાં ગયાં.[37] ત્યાર પછી અમૃત ભરેલું શ્વેત કમંડલ લઇને, મૂર્તિમાન્ ધન્વંતરી દેવ પ્રકટ થયા.[38] આ મહત્ આશ્ચર્ય જોઇને દાનવોએ અમૃતને માટે 'આ અમારૂં છે' એમ

ગાજતાં ભારી નાદ કર્યો. તે પછી મોટી કાયાવાળો, ચાર ધોળા દાંતવાળો ઐરાવત નામનો મહાન્ હાથી નિકળ્યો, જેને ઇંદ્રે ગ્રહણ કર્યો.[૩૯,૪૦] ત્યાર પછી બહુ મથન કરવાથી ધૂમવાળા અગ્નિની પેઠે બળતું અને જગતને આવરણ કરતું કાલકૂટ નામનું વિષ ઉત્પન્ન થયું.[૪૧] તેના ગંધને સુંઘીને ત્રણ લોક મોહ પામી ગયા, તે વખતે બ્રહ્માનાં વચનથી સદાશિવે લોકરક્ષણને માટે તે વિષને ભક્ષણ કર્યું. મંત્રમૂર્તિ ભગવાન્ મહેશ્વરે તેને કંઠમાં ધારણ કર્યું, ત્યારથી આરંભીને તે દેવ 'નીલકંઠ' કહેવાયા એમ સંભળાય છે.[૪૨,૪૩] આ બધું આશ્ચર્ય જોઈને દાનવો નિરાશ થઈ ગયા અને અમૃત તથા લક્ષ્મીને માટે મહા વૈર કરવા લાગ્યા.[૪૪] ત્યારે નારાયણે મોહિની માયાનો આશ્રય કરીને અદ્ભુત સ્ત્રીરૂપ ધારણ કર્યું અને દાનવોના તરફ ગયા,[૪૫] એટલે સ્ત્રીમાં આસક્ત મનવાળા અને મૂઢ ચિત્ત બનેલા સઘળા દાનવો અને દૈત્યોએ તે સ્ત્રીના હાથમાં અમૃતનું પાત્ર આપી દીધું.[૪૬]*

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે અમૃતમંથન નામનો અધ્યાય ૧૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯ મો—અમૃતને માટે યુદ્ધ અને દૈત્યોનો પરાજય.

॥ सौतिरुवाच ॥

अथावरणमुख्यानि नाना प्रहरणानि च ॥
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान् सहिता दैत्यदानवाः ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—પછી ઉત્તમ બખ્તરો તથા અનેક પ્રકારનાં હથિયારો ધારણ કરીને સઘળા દૈત્યો અને દાનવો, દેવોના તરફ લડવા માટે દોડયા.[૧] એવામાં નરે સહિત પ્રતાપી વિષ્ણુ ભગવાને તે અમૃત દાનવેંદ્રોની પાસેથી લઇ લીધું.[૨] તે પછી અમૃતપાનને માટે બધા અત્યંત આદર કરતા હતા, તે વખતે વિષ્ણુની પાસેથી સર્વે દેવગણોએ અમૃતપાન કર્યું.[૩] જે વખતે ઇચ્છિત અમૃતને દેવો પીતા હતા તે વખતે રાહુ નામનો દાનવ પણ દેવનું રૂપ ધારણ કરીને તે અમૃત પીવા લાગ્યો.[૪] જ્યાં તે દાનવના કંઠ સુધી અમૃત પહોંચ્યું, તેજ વખતે ચંદ્ર તથા સૂર્યે, દેવોનાં હિતની ઇચ્છાથી એ વાત ભગવાનને કહી દીધી,[૫] એટલે ચક્રાયુધ ભગવાને, અમૃતપાન કરતા તે રાહુનું અલંકારવાળું મસ્તક, બલવડે પોતાના ચક્રથી કાપી નાખ્યું.[૬] પર્વતના શિખર જેવું, ચક્રવડે છેદાયલું તે દાનવનું મોટું મસ્તક, આકાશમાં ઉડીને ભયંકર નાદ કરવા લાગ્યું,[૭] અને દૈત્યનું તરફડતું ધડ, પર્વત, વન તથા દ્વીપવાળી પૃથ્વીને કંપાવતું ધરણી ઉપર પડયું.[૮] ત્યારથી માંડીને રાહુમુખે, ચંદ્ર તથા સૂર્યની સાથે નિત્યને માટે વૈર બાંધ્યું; અને તેથી અદ્યાપિ તે બન્નેનો તે ગ્રાસ કરે છે.[૯]

તે પછી ભગવાન્ શ્રીહરિ પણ અતુલ સ્ત્રીરૂપ ત્યજીને ભયંકર અનેક હથિયારોવડે દાનવોને કંપાવવા લાગ્યા.[૧૦] દેવો અને દૈત્યોનો સમુદ્રની સમીપમાંજ મહા ઘોર સંગ્રામ આરંભાયો.[૧૧] એ યુદ્ધમાં હજારો તીક્ષ્ણ પ્રાસો,+ તીણાં અણિયાંવાળાં તોમરો* અને વિવિધ શસ્ત્રો પડવા માંડયાં.[૧૨] તે વખતે ચક્રથી ભેદાયલા તથા તરવાર, શક્તિ× અને ગદાથી પીડાયલા અસુરો મોંમાંથી પુષ્કલ રુધિર ઓકતા ઓકતા ધરણી ઉપર પડવા લાગ્યા.[૧૩] યુદ્ધમાં સુવર્ણ માલાવાળાં અસુરોનાં મસ્તકો, દારૂણ §પટ્ટિશોવડે કપાઇને પડતાં હતાં.[૧૪]

---

* अमृतादपि विभ्रंशः संगमात्रेण योषिताम् ॥
दर्शता मोहिनीरूपं हरिणैवं प्रकाशितम् ॥

સ્ત્રીઓના માત્ર સંગવડેજ 'અમૃતથી પણ ભ્રષ્ટ થવાય છે, એ વાત મોહિનીરૂપને ધારણ કરતાં શ્રીહરિએ પ્રકાશિત કરી છે. રત્નગર્ભ.

+ હાથવડે ફેંકાય એવા નાના ભાલાઓ. * લાંબા દાંડાવાળા ભાલાઓ. × હાથથી ફેંકાય એવો બાણ અથવા લોહદંડ. § તીક્ષ્ણ અણિયાંવાળી બે ધારી તરવારની જાત.

ધાતુથી રંગાયલાં પર્વતનાં શિખરોના જેવા, હણાયલા તથા લોહીથી ખરડાયલાં અંગવાળા મહાન્ અસુરો ત્યાં રવડતા હતા.[15] સૂર્ય લાલ રંગનો થતાં, અર્થાત્ સંધ્યાકાલ થતાં થતાં ત્યાં એકમેકને શસ્ત્રોથી કાપતા હજારો યોદ્ધાઓનો ઠેક ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો.[16] લોઢાંનાં તીક્ષ્ણ ÷પરિઘોવડે અને પાસે આવેલાને મુષ્ટીઓવડે પરસ્પર હણતા યોદ્ધાઓનો શબ્દ, સ્વર્ગ સુધી પહોંચતો હોય તેમ સંભળાવા લાગ્યો;[17] તથા મારો, કાપો, દોડો, પાડો અને આગળ વધો, એવા મહા ઘોર શબ્દો ચોતરફ સંભળાવા લાગ્યા.[18]

આ પ્રમાણે મહા ભયંકર તુમુલ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે યુદ્ધમાં નર અને નારાયણ બન્ને દેવો આવી પહોંચ્યા.[19] તેમાં નરના હાથમાં દિવ્ય ધનુષ્ હતું તે જોઈને ભગવાન્ નારાયણે પણ દાનવોનો નાશ કરનારા પોતાનાં ચક્રનું સ્મરણ કર્યું.[20] સ્મરણ કરતાંની સાથેજ મહા કાંતિવાળું, શત્રુઓને તાપ આપનારૂં, અગ્નિના જેવું તેજસ્વી, અખંડિત મંડલવાળું અને યુદ્ધમાં ભયંકર જણાતું એવું સુદર્શનચક્ર આકાશ મંડલમાંથી આવી પહોંચ્યું.[21] શત્રુનાં નગરને વિદારણ કરનારાં, જાજ્વલિત અગ્નિના જેવી પ્રભાવાળાં તે ભયંકર ચક્રને હસ્તીની સુંઢના જેવા બાહુવાળા હરિએ હાથમાં લીધું, અને તે મહા તેજસ્વી ચક્રને, ઉગ્ર વેગવાળા હરિએ બલ કરીને શત્રુઓના ઉપર છોડયું.[22] પુરૂષશ્રેષ્ઠ નારાયણે હાથવડે વારંવાર યુદ્ધમાં ફેંકેલું કાલાગ્નિના જેવા તેજવાળું તે ચક્ર વેગવડે હજારો દૈત્યો અને દાનવોના ઉપર પડીને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યું.[23] વારંવાર પૃથ્વી ઉપર અને આકાશમાં મૂકેલું તે ચક્ર કોઈવાર અગ્નિની પેઠે અસુરોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખતું હતું તો કોઈ વાર બલ કરીને તે અસુરગણોને કાપી નાખતું હતું અને પિશાચની પેઠે અસુરોનાં રુધિરનું પાન કરતું હતું.[24] તે વખતે વર્ષી રહેલાં આભલાંના જેવી કાંતિવાળા અને ઉત્સાહી ચિત્તવાળા, મહા બલવાન્ હજારો અસુરો પણ પર્વતો વડે વારંવાર દેવગણોને પીડવા લાગ્યા.[25] પછી ભય ઉત્પન્ન કરે તેવા તથા અનેક પ્રકારના મેઘોના જેવા રૂપવાળા અને આગલાં શિખરો જેમનાં તુટી પડતાં એવા મોટા પર્વતો, એકમેકની જોડે અથડાઈને શબ્દ કરતા ત્વરાવડે આકાશમાંથી વૃક્ષોની સાથે પડવા લાગ્યા.[26] મહા પર્વતોના પડવાવડે હણાયલી પૃથ્વી ચોમેરથી વને સહિત કંપવા લાગી. આ પ્રમાણે રણાંગણમાં પરસ્પર અત્યંત ગર્જના કરતા યોદ્ધાઓનું તુમુલ યુદ્ધ પ્રવર્તતું હતું, તે વખતે મહા ભયંકર અસુરસમૂહના યુદ્ધમાં, નરભગવાને ઉત્તમ સુવર્ણના અગ્રવાળાં મહાન્ બાણોવડે ગિરિશિખરોને વિદારણ કરતાં આકાશ માર્ગને છાઈ દીધો.[27,28] પછી અંતરિક્ષમાં જાજ્વલિત કાંતિવાળાં સુદર્શનચક્રને પ્રકુપિત થયેલું જોઈને દેવોથી પીડાયલા મોટા અસુરો, નાશીને કોઈ પૃથ્વીમાં અને કોઈ સમુદ્રમાં પેશી ગયા.[29] ત્યાર પછી વિજય પામેલા દેવો, પૂજનસત્કાર કરીને મંદર પર્વતને તેના અસલ સ્થાનમાં મૂકી આવ્યા અને અમૃત ગ્રહણ કરીને હર્ષનાદવડે સ્વર્ગ તથા ગગનમંડલને સર્વત્ર ગજાવતા જેમ આવ્યા હતા તેમ પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા.[30] તે પછી પરમ આનંદ પામેલા દેવોએ તે અમૃતને સારી પેઠે રક્ષણમાં રાખ્યું અને દેવો સાથે મળીને ઇંદ્રે તે અમૃતપાત્ર રક્ષણ કરવા માટે નર ભગવાનને સોંપ્યું.[31]*

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે અમૃતમંથન સમાપ્તિ નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત.

÷ ચોમેર લોઢાંના કાંટાવાળો લોહદંડ.

* तुल्यायासेऽप्यविबुधा नाब्धिजं विमुखा हरेः ।
देवास्तुवशगा विष्णोः प्रापुरेतादिहोच्यते ॥

સમાન પ્રયાસ કરતાં પણ હરિથી વિમુખ રહેલા દૈત્યોને અમૃત મળ્યું નહિ અને વિષ્ણુને વશ રહેલા દેવો અમૃત મેળવી શકયા, એ આ આખ્યાનમાં કહ્યું છે. રત્નગર્ભ.

અધ્યાય ૨૦ મો–સર્પોને શાપ.

॥ सौतिरुवाच ॥

एतत्ते कथितं सर्वममृतं मथितं तथा ॥
यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–જે રીતે અમૃતને માટે સમુદ્રમથન કર્યું હતું તે સઘળું મેં તમારી આગળ કહ્યું; કે જેમાં અતુલ પરાક્રમી શ્રીમાન્ ઉચ્ચૈઃશ્રવા અશ્વ ઉત્પન્ન થયો હતો.[1] એ અશ્વને જોઈને એક વખતે કદ્રૂએ વિનતાપ્રત્યે કહ્યું કે, 'હે કલ્યાણિ! આ ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડો કેવા રંગનો છે તે તું તત્કાલ કહે જોઈએ?'[2]

વિનતી બોલીઃ–'હે શુભે! એ અશ્વરાજ ધોળા રંગનોજ છે, તું એને કેવા રંગનો ધારે છે? તું પણ એનો રંગ કહે. પછી આપણે એ સંબંધમાં સરત કરીએ.'[3]

કદ્રૂ કહે છેઃ–'હે શુદ્ધ હાસ્યવાળી! હું તો એ ઘોડાને કાળા વાળવાળો માનું છું. હે ભામિનિ! એ સંબંધમાં આવ તું મારી સાથે સરત માર કે આપણામાં જે જિતે તેની હારનારી દાસી થાય.'[4]

સૌતિ કહે છેઃ–આ પ્રમાણે તે બન્ને પરસ્પર દાસી થવાની સરત કરીને 'ભલે આપણે એનો કાલે નિશ્ચય કરીશું' એમ કહી પોતપોતાને ઘેરે ગઇ.[5] તે પછી કપટ કરવા ઇચ્છતી કદ્રૂએ, પોતાના હજાર પુત્રોને તે વખતે આજ્ઞા કરી કે, 'તમે મેશ જેવા કાળા રંગના વાળરૂપે થઇને ઝટ એ ઘોડાને વીંટાઇ વળો, જેથી મારે દાસી થવું પડે નહિ.' કદ્રૂનાં આ વાક્યને જે સર્પોએ સ્વીકાર્યું નહિ તે સર્પોને કદ્રૂએ શાપ આપ્યો કે, 'પાંડુવંશી બુદ્ધિમાન્ જનમેજય રાજર્ષિનો સર્પસત્ર થશે તેમાં તમને અગ્નિ બાળી મૂકશે.'[6-8] કદ્રૂએ દૈવથીજ આપેલા આવા અતિ ક્રૂર શાપને, દેવોની સાથે પોતે બ્રહ્માએ સાંભળ્યો અને સર્પોની અતિશય વૃદ્ધિ જોઈને, પ્રજાના હિતને માટે તે શાપની વાણીને અનુમોદન આપ્યું;[9,10] તથા બોલ્યા કે, 'આ સર્પો તીવ્ર વિષવીર્યવાળા, અત્યંત દંશ કરનારા અને મહાબલવાળા છે; માટે તીક્ષ્ણ ઝેરવાળા અને પારકાને પીડાકરવા યત્ન કરતા હોવાથી, પ્રજાનાં હિતને માટે તેઓની માતાએ તેમને જે શાપ આપ્યો છે તે યોગ્યજ કર્યું છે.' 'જેઓ બીજાં પ્રાણીઓને નિરંતર દુઃખ આપવા યત્ન કરે છે તેઓને દૈવજ પ્રાણાંત દંડ આપે છે.'

આ પ્રમાણે સંભાષણ કરીને બ્રહ્માએ કદ્રૂનાં વખાણ કર્યાં અને તે વખતે કશ્યપ ઋષિને બોલાવી તેમને નીચે પ્રમાણે કહ્યુંઃ– 'હે પવિત્ર! હે પરંતપ! તમારાથી ભયંકર ઝેરવાળા, મોટી કાયાવાળા અને ડસવાના સ્વભાવવાળા જે આ સર્પો ઉત્પન્ન થયા છે, તેમને તેમની માતાએ શાપ આપ્યો છે. હે વત્સ! તે સંબંધમાં તમારે કોઇ રીતે ક્રોધ કરવો નહિ.[11-15] કારણ કે યજ્ઞામાં સર્પોનો નાશ પરાપૂર્વથી થતો આવ્યો છે એ આપણે જોયું છે.' આ પ્રમાણે કહીને સૃષ્ટિના કર્ત્તા બ્રહ્માએ, પ્રજાના પતિ મહાત્મા કશ્યપનું સાંત્વન કર્યું અને તેમને વિષને હરણ કરનારી વિદ્યા આપી.[16]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧ મો—ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાને જોવા નિકળેલી કદ્રૂ તથા વિનતાએ જોએલા મહાસમુદ્રનું વર્ણન.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभातेऽभ्युदिते रवौ ।
कद्रूश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—હે તપોધન ! તે રાત્રિ ગઇ અને પ્રભાતમાં સૂર્યનો ઉદય થયો તે વખતે જેમણે દાસીપણાની સરત કરેલી એવી કદ્રૂ અને વિનતા બન્ને બ્હેનો અસહનતાથી ઉતાવળી થઇને ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાને જોવા તેની પાસે જવા નિકળી.[૧,૨] માર્ગમાં જતાં તેમણે અગાધ જલવાળા, મોટા શબ્દવાળા અને ઉછળતા એવા જલનિધિ મહાસમુદ્રને જોયો.[૩] જે મહાસમુદ્ર મોટાં મચ્છો, સાધારણ મચ્છો, મગરો અને બીજાં હજારો વિવિધ રૂપવાળાં પ્રાણીઓથી ભરપૂર હતો.[૪] વળી જે બીજાં ભયંકર, વિકૃત, ઘોર અને ઉગ્ર એવાં જલચરોવડે નિરંતર અંદર નહિ જઇ શકાય તેવો અને કચ્છપ તથા ગ્રાહોથી વ્યાકુલ હતો.[૫] તે સર્વ રત્નોની ખાણરૂપ હતો, વરુણ અને નાગોનાં રમ્ય તથા ઉત્તમ નિવાસસ્થાનરૂપ હતો, સરિતાઓનો પતિ હતો,[૬] વાડવાગ્નિનું નિવાસસ્થાન હતો, અસુરોનો બંધુ હતો, પ્રાણીઓને ભય કરનારો હતો, જલનો એક નિધિ હતો,[૭] અને દેવોના અમૃતનું પરમ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ હતો. તે શુભ, દિવ્ય, અમાપ, અચિંત્ય, પુણ્યકારક જલવાળો, આશ્ચર્યરૂપ, ઘોર જલચરોના શબ્દોવડે ભયંકર, ભૈરવ શબ્દવાળો, ગંભીર ભ્રમરીઓથી ભરેલો, સર્વ પ્રાણીઓને ભય કરનારો,[૮,૯] કિનારાસાથે અથડાતા વાયુવડે ચલિત થતો, ક્ષોભ અને ઉદ્વેગવડે ઉછળતો, હાલતા તરંગરૂપી હાથોવડે સર્વ તરફ નૃત્ય કરતો હોય તેવો જણાતો,[૧૦] ચંદ્રની વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને લીધે ગુલાંટો મારતા તરંગોવડે અત્યંત વ્યાકુલ જણાતો, પાંચજન્ય શંખને ઉત્પન્ન કરનારો, રત્નોનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને અનુત્તમ હતો.[૧૧] વળી તે પૃથ્વીની ખોળ કરવા જતા અતુલ બલવાન્ વરાહરૂપધારી ગોવિંદ ભગવાને ક્ષોભ પમાડેલાં અંતર્જલવડે વ્યાપ્ત,[૧૨] વ્રતધારિ બ્રહ્મર્ષિ અત્રિએ સો વર્ષ યત્ન કરતાં પણ જેનાં ઉંડાણનો પાર મેળવેલો નહિ એવો, પાતાલના પણ ઉંડાણમાં રહેલો, અવિનાશી,[૧૩] યુગાંતમાં અધ્યાત્મ યોગનિદ્રાને સેવન કરતા અમિત તેજવાળા પદ્મનાભ વિષ્ણુ ભગવાનના શયનસ્થાનરૂપ,[૧૪] વજ્રપતનથી ત્રાસેલા મૈનાક પર્વતને અભય આપનારો, ભયંકર કોલાહલવાળાં યુદ્ધમાં દેવોથી પીડાતા અસુરોનું શરણસ્થાન,[૧૫] વાડવાગ્નિનાં પ્રદીપ્ત મુખને જલરૂપી હવિ આપનારો, કલ્યાણરૂપ, અગાધ પારવાળો, વિસ્તીર્ણ, અપ્રમેય, નદીઓનો સ્વામી,[૧૬] અનેક મહાનદીઓ પરસ્પરની સ્પર્ધા કરતી હોય તેમ જેમાં હજારો દ્વારથી નિત્ય અભિસરણ કરતી અને ચોમેરથી આવતાં જલવડે અત્યંત ભરાતો તથા તરંગોવડે નૃત્ય કરતો હોય તેમ જણાતો એવો મહાસાગર તે બન્ને બ્હેનોએ જોયો.[૧૭] આ રીતે ગંભીર, માછલાં તથા ઉગ્ર મગરોવડે વ્યાપ્ત જલચરોના રૌદ્ર નાદોવડે ગર્જના કરતો, આકાશના જેવો વિસ્તીર્ણ, અનંત અને અગાધ એવો મહાન્ જલનિધિ સમુદ્ર તે બન્નેએ દીઠો.[૧૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨ મો*–બન્ને બ્હેનો સમુદ્રને ઓળંગી ગઈ.

॥ सौतिरुवाच ॥

नागाश्च संविदं कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ॥
निःस्नेहा वै दहेन्माता असंप्राप्तमनोरथा ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-માતાને ના કહ્યા પછી નાગો પરસ્પર વિચાર કરીને એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે, 'આપણે માતાનાં કહેલાં વચન પ્રમાણે કરવું, કારણ કે તેનો મનોરથ પૂર્ણ નહિ થશે, તો તે સ્નેહવિનાની થએલી માતા અવશ્ય આપણને બાળી મૂકશે,[1] અને જો તે પ્રસન્ન થશે તો આપણને આપેલા શાપથી પણ મુક્ત કરશે; માટે આપણે તે ઘોડાનું પુછડું કાળું કરવું એમાં સંશય નહિ.'[2] આવો નિશ્ચય કરીને તેઓ ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાનાં પુછડાંને કાળા વાળરૂપે થઈને વીંટાઇ વળ્યા.

એટલામાં હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તે સરત કરનારી દક્ષની પુત્રીઓ કદ્રૂ અને વિનતા જે બન્ને બ્હેનો અને શોકયો થતી હતી, તેઓ સરત કરીને જલના નિધિરૂપ અને અક્ષોભ્ય એવા મહાસાગરને પ્રીતિવડે જોતી જોતી આકાશમાર્ગે પેલેપાર જવા નિકળી.[3-5] એ વખતે મહાસાગર વાયુવડે એકાએક ક્ષોભ પામી મોટી ગર્જના કરતો હતો. મોટાં મચ્છો અને મગરોવડે ભરાયલો હતો.[6] બીજાં નાનાવિધ હજારો ઘોર પ્રાણીઓવડે યુક્ત હોવાથી ઘોર અને સહસા પ્રવેશ કરી ન શકાય એવો ગંભીર તથા અત્યંત ભયાનક હતો.[7] તે સર્વ રત્નોની ખાણરૂપ હતો, વરુણનું ઘર હતો, નાગોનું રમ્ય નિવાસસ્થાન હતો તથા સરિતાઓનો પતિ હતો.[8] પાતાલના અગ્નિનું નિવાસસ્થાન, અસુરોને રહેવાનું ઘર તથા ભયંકર પ્રાણીઓ અને જલનો અવિનાશી ભંડાર હતો.[9] શુભ્ર વર્ણવાળો, દિવ્ય, અમાપ, અચિંત્ય, પવિત્ર જલવાળો અને દેવોનાં અમૃતના પરમ ધામરૂપ હતો.[10] વળી ઠામ ઠામ હજારો મહાનદીઓવડે અત્યંત પૂર્ણ થતો અને તરંગોવડે નાચતો હોય તેમ જણાતો હતો. આ રીતે અતિશય ચપલ ઊર્મિઓવડે ભરપૂર, ગંભીર, પ્રકાશયુક્ત આકાશના જેવા જણાતા વાડવાગ્નિની જ્વાલાવડે પ્રકાશિત અંગવાળા અને ગર્જના કરતા એવા મહાસમુદ્રને તે બન્ને બ્હેનો ત્વરાવડે ઓળંગી ગઈ.[11,12]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાનમાં સમુદ્રદર્શન નામનો અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત.

* આ બાર શ્લોકના અધ્યાયને કેટલાએક પઠન કરતા નથી, કેટલાએક એ અધ્યાયના શ્લોકોને આગલા અધ્યાયમાંજ પઠન કરે છે, અને કેટલાએક આ અધ્યાયના પાંચેકજ શ્લોક ગણે છે, પરંતુ યથાર્થ નિર્ણય થતો નથી. નીલકંઠ.

અધ્યાય ૨૩ મો-ગરુડની ઉત્પત્તિ અને તેની દેવોએ કરેલી સ્તુતિ.

॥ सौतिरुवाच ॥

तं समुद्रमतिक्रम्य कद्रूर्विनतया सह ॥
न्यपतत्तुरगाभ्याशे नचिरादिव शीघ्रगा ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-શીઘ્ર ગતિવાળી કદ્રૂ, વિનતાની સાથે તે સમુદ્રને ઓળંગીને ઝડપથી ઘોડાની આગળ જઇ પહોંચી.[1] પછી તે બન્નેએ તે વખતે મહા વેગવાળા અને અશ્વોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ઉચ્ચૈઃશ્રવાને ચંદ્રના કિરણના જેવી કાંતિવાળો પણ કાળા કેશવાળો જોયો.[2] તેના પુછડામાં રહેલા ઘણા કાળા વાળ જોઇને ખિન્ન થએલી વિનતાને કદ્રૂએ પોતાની દાસી થવા કહ્યું;[3] એટલે સરતમાં હારેલી તે વિનતા દુઃખથી સંતપ્ત થઈને કદ્રૂની દાસી થઇને રહી.[4]

એટલામાં જન્મનો સમય પ્રાપ્ત થતાં મહા તેજસ્વી ગરુડ પણ પોતાની માતાની જરૂર નં રાખતાં પોતેજ ઈંડું ફોડીને બહાર નિકળ્યો.[5] તે મહાન્ હૃદયબલ તથા શરીરબલવાળો,

સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતો, ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપને ધારણ કરનારો, યથેષ્ટ ગતિવાળો, ઇચ્છિત પરાક્રમ કરનારો, આકાશમાં ગમન કરનારો,[૬] વૃદ્ધિ પામેલા અગ્નિના ઢગ જેવો, અતિ ભયંકર જણાતો, વિજળીના જેવાં પ્રકાશિત પિંગટ નેત્રવાળો, પ્રલયકાલના અગ્નિના જેવી કાંતિવાળો, ઘોર આકૃતિવાળો, ઘોર ગર્જના કરતો તથા બીજા વાડવાગ્નિના જેવો ભયંકર જણાતો હતો. મહા કાયાવાળો તે પક્ષી અકસ્માત્ વૃદ્ધિ પામ્યો અને આકાશમાં ઉડયો.[૭,૮]

તેને જોઇને સર્વે દેવો અગ્નિને શરણે ગયા, અને બેઠેલા તે વિશ્વરૂપ અગ્નિને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા:-[૯] 'હે અગ્નિ ! તમે વૃદ્ધિ પામો નહિ. તમે અમને બાળવા તો નથી ઇચ્છતા ! આ તમારાં તેજનો પ્રદીપ્ત થયેલો મહાન સમૂહ અમારા તરફ આવે છે.'[૧૦] અગ્નિએ કહ્યું:-'હે અસુરને પીડનારા દેવો ! તમે જેમ માનો છો તેમ નથી; પરંતુ એતો મારા જેવાં તેજવાળો, વિનતાના આનંદની વૃદ્ધિને માટે ઉત્પન્ન થયેલો પરમ તેજસ્વી બલવાન્ ગરુડ છે. એ તેજના પુંજરૂપ ગરુડને જોઇને તમને ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે.[૧૧,૧૨] નાગોનો ક્ષય કરનારો, દેવોના હિતમાં તત્પર અને દૈત્યો તથા રાક્ષસોનો શત્રુ એવો એ મહા બલવાન કશ્યપનો પુત્ર છે;[૧૩] માટે એના સંબંધમાં તમે કોઈ રીતે ભય રાખશો નહિ, અને મારી સાથે રહીને તમે બધા એને જુઓ.' આ પ્રમાણે અગ્નિના કહેવાથી ઋષિગણની સાથે દેવતાઓ ત્યાં ગયા અને ગરુડથી દૂર ઉભા રહીને તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

દેવો કહે છે:-' *તમે ઋષિ (પ્રણવ) રૂપ છો, તમે સમગ્ર યજ્ઞના ભોક્તા છો, તમે પ્રકાશયુક્ત તથા શીઘ્ર ગતિવાળા છો,[૧૪,૧૫] તમે ચેતન અચેતન સર્વના અધિષ્ઠાતા છો, તમે ઉત્પાદક અને સંહર્તા છો, તમે હિરણ્યગર્ભ અને પ્રજાપતિ છો, તમે ઇંદ્ર છો, તમે હયગ્રીવ છો, તમે ત્રિપુરવધ વખતે મહાદેવના બાણભૂત વિષ્ણુરૂપ છો, તમે જગત્પતિ છો,[૧૬] તમે વિષ્ણુનાં મુખરૂપ (બ્રાહ્મણ) છો, તમે પદ્મજન્મા બ્રહ્મા છો, તમે વિજ્ઞાનવાન્ છો, તમે અગ્નિ તથા વાયુ છો, તમે ધાતા (ચિતિ) તથા વિધાતા (માયા) છો, તમે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિષ્ણુ છો,[૧૭] તમે મહત્તત્વ, અહંકાર અને અવિકારી મહાયશ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) છો, તમે સૂર્ય આદિનાં તેજ છો, તમે બુદ્ધિવૃત્તિ છો અને અનુત્તમ રક્ષણ પણ તમેજ છો.[૧૮] બલના સાગર, પ્રૌઢ સત્વવાળા, ઐશ્વર્યસંપન્ન અને યુદ્ધમાં અસહ્ય એવા તમેજ છો. હે પુણ્યશ્લોક ! પ્રાપ્ત તથા અપ્રાપ્ત સર્વ તમારાથીજ થાય છે.[૧૯] સૂર્ય જેમ કિરણોવડે આ ચરાચર જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ ઉત્તમ એવા તમે પણ વૃત્તિજ્ઞાનવડે સચરાચર જગતને પ્રકાશિત કરો છો, અને સૂર્યની પ્રભાનો પણ લોપ કરતા એવા મૃત્યુરૂપ તમે પ્રધાન પુરુષાત્મક સર્વ જગતનો ઉપસંહાર કરો છો.[૨૦] હે અગ્નિસમાન કાંતિવાળા ! મહા ક્રોધ પામેલો દિવાકર જેમ પ્રજાને દગ્ધ કરે છે તેમ કાલના કાલરૂપ તમે પ્રલયકાલમાં પ્રકટેલા ભયંકર અગ્નિની પેઠે સર્વનો વિનાશ કરતા તેને બાળી મૂકો છો.[૨૧] તમે મહા બલવાળા, અગ્નિના જેવા તેજવાળા, વિજળીના જેવી કાંતિવાળા અને અંધકાર વિનાના આકાશમાં રહેલા છો. અમે આકાશચારી તથા મહા બલશાલી ખગેશ્વર ગરુડને શરણે આવ્યા છીએ.[૨૨] તમે કારણ તથા કાર્યરૂપ, વરદાન આપનારા અને અજય્ય પરાક્રમવાળા છો. તપાવેલાં સુવર્ણના જેવા તમારા તેજવડે આ સર્વ જગત સંતપ્ત થયું છે, માટે હે જગત્પ્રભો ! તમે સર્વ મહાત્માઓ તથા દેવોનું રક્ષણ કરો.[૨૫] આ ભયયુક્ત થયેલા,

* અહીં પણ પૂર્વની પેઠે ગરુડોપાધિક બ્રહ્મનીજ સ્તુતિ સમજવી, કારણ કે વિષ્ણુના વાહનરૂપ પક્ષિમાત્રમાં આ સ્તુતિમાં કહેલાં સર્વ વિશેષણો યથાર્થ રીતે ઘટી શકે નહિ, માટે-' इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ એ શ્રુતિવડે ઇંદ્રાદિ બહુ રૂપથી સદા એક બ્રહ્મનુંજ કથન થાય છે.

આકાશમાં વિમાનવડે ગતિ કરનારાઓ, તમારાથી પરાભવ પામીને આડે રસ્તે થઈને જાય છે. હે ખગશ્રેષ્ઠ ! હે પ્રભો ! તમે દયાલુ એવા મહાત્મા કશ્યપ ઋષિના પુત્ર છો;[૨૪] માટે ક્રોધ ન કરતાં જગતના ઉપર પરમ દયા કરો. તમે ઈશ્વર છો, શાંત થાઓ અને અમારૂં રક્ષણ કરો. વજ્રના કાટકા જેવી તમારી કઠોર ગર્જનાવડે દિશાઓ, આકાશ, સ્વર્ગ, આ પૃથ્વી અને અમારાં હૃદયો નિરંતર કંપે છે; માટે હે પક્ષિરાજ ! આ અગ્નિના જેવા તમારા શરીરનો તમે સંકોચ કરો. કુપિત થયેલા કૃતાંતના જેવી તમારી કાંતિ જોઈને અમારૂં અવ્યવસ્થિત થયેલું મન ચલિત થાય છે. માટે હે ખગેશ્વર ! યાચના કરતા એવા અમારા ઉપર તમે પ્રસન્ન થાઓ અને હે ભગવન્ ! અમને સુખ આપનારા કલ્યાણકારી થાઓ."[૨૫,૨૬]

આ પ્રમાણે ઋષિઓની સાથે દેવોએ સ્તુતિ કરી ત્યારે સુંદર પિચ્છવાળા ગરુડે પોતાના તેજનો ઉપસંહાર કર્યો.[૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૪ મો–સૂર્યની ઉગ્રતા શાંત કરવા અરુણ સારથિ થયો.

॥ सौतिरुवाच ॥

स श्रुत्वाथात्मनो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ॥
शरीरप्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ १ ॥

સૂતપુત્ર કહે છે:–ગરુડે દેવોના મુખથી પોતાના દેહનું વર્ણન સાંભળીને તથા પોતે પોતાનું તેવું રૂપ જોઈને, પોતાના શરીરનો સંકોચ કરવા માંડ્યો.[૧] ગરુડે કહ્યું:–" મારા ભયંકર દેહને જોઈને સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં છે તો તેમને ભય થાય નહિ એટલા માટે હું મારાં તેજનો ઉપસંહાર કરૂં છું."[૨]

સૌતિ કહે છે:–ત્યાર પછી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગતિ કરનારો અને ઇચ્છામાં આવે તેટલાં બલને ધારણ કરનારો, આકાશચારી પક્ષિરાજ ગરુડ, અરુણને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડીને પિતાના ઘરમાંથી નિકળી, સમુદ્રને સામે પાર રહેલી પોતાની માતા પાસે ગયો, અને જ્યારે સૂર્ય પોતાનાં અત્યંત ઉગ્ર તેજવડે લોકોને બાળવા ઇચ્છા કરતો હતો ત્યારે તેણે મહા તેજસ્વી અરુણને પૂર્વ દિશામાં સૂર્યની આગળ મૂક્યો.

રુરુ પૂછે છે:–ભગવાન્ સૂર્યે શા કારણથી તે વખતે લોકોને બાળવા ઇચ્છા કરી હતી ?[૫] દેવોએ એમનું શું હરી લીધું હતું કે જે કારણથી એમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો ?

પ્રમતિ કહે છે:–હે નિષ્પાપ ! જ્યારથી અમૃતપાન કરતા રાહુને ચંદ્ર–સૂર્યે બતાવ્યો હતો.[૬] ત્યારથી રાહુએ ચંદ્ર–સૂર્ય જોડે વૈર બાંધ્યું હતું, અને તે કારણથી જ્યારે રાહુ સૂર્યનો ગ્રાસ કરવા આવ્યો ત્યારે સૂર્યને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો,[૭] તથા તેણે વિચાર્યું કે દેવોનું હિત કરવા જતાં રાહુનો રોષ મારા ઉપર ઉતર્યો અને બહુ અનર્થ કરનાર આ પાપ મને એકલાને વળગ્યું.[૮] કાર્યમાં સહાયની સૌ કોઇ ઇચ્છા રાખે છે; પણ કષ્ટ વખતે કોઈએ જણાતું નથી. આ રાહુ મારો ગ્રાસ કરે છે તે સર્વ દેવતાઓ જુએ છે, તો પણ તેઓ ચૂપચાપ સહન કરે છે;[૯] તો હવે હું લોકોના વિનાશને માટે નિઃસંશય તૈયારજ થાઉં." આવો નિશ્ચય કરીને સૂર્ય અસ્તાચલ તરફ ગયા,[૧૦] અને ત્યાંથી લોકોના વિનાશને માટે તેમણે પોતાનો તાપ વધારવા માંડ્યો. તે વખતે મહર્ષિઓ દેવોની પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:–[૧૧] 'હે દેવો ! આજે મધ્યરાત્રિને સમયે સર્વ લોકને ભય કરનારો અને ત્રણ લોકને નાશ કરનારો મહાન્ દાહ ઉત્પન્ન થશે.'[૧૨] આ સાંભળીને દેવો ઋષિઓની સાથે પિતામહ બ્રહ્માની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે પિતામહ ! જગતમાં આજે મહાન્ દાહ-

ક્રૂત ભય શા કારણથી જણાય છે? સૂર્ય તો હજી જણાતો નથી, એટલામાં તો જગતનો ક્ષય થાય તેમ લાગે છે, ત્યારે હે ભગવન્! સૂર્યનો ઉદય થતાં તો આ જગતનું શુંએ થશે,[૧૩,૧૪]

પિતામહે કહ્યું:–'આજે એ સૂર્ય, લોકોના વિનાશને માટેજ ઉદય પામવા યત્ન કરે છે, અને તે દેખાતાંની સાથેજ લોકોને બાળીને ભસ્મનો ઢગલો કરી નાખશે;[૧૫] પરંતુ તેનો ઉપાય પહેલેથીજ નિર્માણ કરેલો છે. કશ્યપનો બુદ્ધિમાન અને પ્રખ્યાત એવો અરુણ નામનો પુત્ર છે,[૧૬] તે મહા તેજસ્વી અને મોટી કાયાવાળો છે. તે સૂર્યની આગળ રહીને તેનું સારથિપણું કરશે અને સૂર્યનું તેજ હરણ કરશે.[૧૭] એમ કરવાથી સર્વ લોકનું, ઋષિઓનું અને દેવોનું કલ્યાણ થશે."

પ્રમતિ કહે છે:–તે પછી પિતામહની આજ્ઞાથી અરુણે તે પ્રમાણે સર્વ કર્યું;[૧૮] અને અરુણથી ઢંકાઇનેજ સૂર્યનો ઉદય થયો. આ રીતે જે કારણથી સૂર્યને ક્રોધ ચઢયો હતો તથા સમર્થ એવા અરુણે જે કારણથી સારથ્ય કર્મ કર્યું હતું, તે સઘળું મેં તમને કહ્યું. હવે પછી પૂર્વે તેં કરેલા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર તું સાંભળ.[૧૯,૨૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૫ મો–કદ્રૂએ ઇંદ્રની સ્તુતિ કરી.

॥ सौतिरुवाच ॥

ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महाबलः ।
जगामाथ समागच्छत् परं पारं महोदधेः ॥१॥

સૌતિ કહે છે:–હે મહા બલયુક્ત! તે પછી યથેષ્ટ ગતિવાળો અને મહા બલિષ્ઠ એવો ગરુડ, મહા સમુદ્રની સામે પાર જ્યાં સરતમાં હારીને અત્યંત દુઃખથી સંતપ્ત થયેલી પોતાની માતા વિનતા દાસીપણાને પામીને રહેતી હતી ત્યાં તેની પાસે આવ્યો.[૧,૨] ત્યાર પછી એક વખતે પ્રણામ કરતી વિનતાને તેના પુત્રની સમક્ષમાંજ કદ્રૂએ બોલાવી અને આ પ્રમાણે કહ્યું:–'હે કલ્યાણિ! સમુદ્રની અંદર એકાંત ભાગમાં, રમ્ય અને સુંદર દેખાવવાળું નાગોનું નિવાસસ્થાન છે, હે વિનતા! તું મને ત્યાં લઈ જા.'[૩,૪] આ સાંભળીને ગરુડની માતાએ, સર્પોની માતા કદ્રૂને ઉપાડી લીધી અને માતાની આજ્ઞાથી ગરુડે પણ નાગોને ઉપાડી લીધા.[૫] પછી આકાશચારી ગરુડ નાગોને લઇને સૂર્યની પાસે થઇને જવા લાગ્યો, એટલે સૂર્યનાં કિરણોવડે તપી ઉઠેલા નાગો મૂર્છિત થઈ ગયા.[૬] એ અવસ્થા પામેલા પુત્રોને જોઇને કદ્રૂએ ઇંદ્રની સ્તુતિ કરવા માંડી.

હે સર્વ દેવેશ્વર! હું તમને નમસ્કાર કરૂં છું. હે બલ નામના દાનવને હણનારા! હું તમને નમસ્કાર કરૂં છું.[૭] હે નમુચિને મારનારા! હે સહસ્ર નેત્રવાળા! હે શચીપતિ! તમને હું નમસ્કાર કરૂં છું. સૂર્યથી સંતપ્ત થયેલા નાગોનું તમે મેઘનાં જલવડે રક્ષણ કરો.[૮] હે દેવશ્રેષ્ઠ! તમેજ અમારૂં પરમ રક્ષણ છો, હે પુરંદર! તમે પુષ્કલ જલ સજવાને સમર્થ છો.[૯] તમેજ મેઘ છો, તમે વાયુ છો, તમે અગ્નિ અને આકાશમાં વિદ્યુતરૂપ છો. અભ્રસમૂહને પ્રેરનારા તમે છો, અને મહા મેઘરૂપ પણ તમેજ છો.[૧૦] અતુલ ઘોર વજ્ર તમે છો અને ગર્જનાયુક્ત મેઘ પણ તમે છો. સર્વ લોકના સ્રષ્ટા અને અપરાજિત સંહર્તા તમેજ છો.[૧૧] તમેજ સર્વ પ્રાણીમાં ચૈતન્યરૂપ છો, સૂર્ય અને અગ્નિરૂપ પણ તમે છો, તમે મહા ભૂતરૂપ છો, તમે આશ્ચર્યરૂપ છો, તમે રાજા છો, તમે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છો.[૧૨] તમે વિષ્ણુ છો, તમે સહસ્રાક્ષ છો, તમે દેવ છો, અને તમેજ પરમ શરણ છો. હે દેવ! તમે સર્વ અમૃતરૂપ છો, તમે શ્રેષ્ઠ જનોએ અર્ચન કરેલા સોમ છો.[૧૩] મુહૂર્ત, તિથિ, લવ તથા ક્ષણ

તમે છો. શુક્લપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષ, કલા, કાષ્ઠા, ત્રુટિ, સંવત્સર, ઋતુઓ, માસો, રાત્રિઓ અને દિવસો એ સર્વ તમેજ છો.[14] પર્વત તથા વનવાળી ઉત્તમ પૃથ્વીરૂપ તમે છો, સૂર્યે સહિત અંધકાર રહિત આકાશ પણ તમે છો તથા મત્સ્યો, મહામત્સ્યો, ઘણા મગરો, મોટા તરંગો અને માછલાંઓવાળો મહાસાગર પણ તમારૂંજ રૂપ છે.[15] તમે મહા યશવાળા છો. માટે બુદ્ધિમાનોથી સદા પૂજાઓ છો, મહર્ષિઓથી સ્તવન કરાતા તમે યજ્ઞમાં પ્રસન્ન મનથી સોમનું પાન કરો છો તથા વષટ્કારથી આપેલાં હવિને લોકોનાં કલ્યાણને માટે ગ્રહણ કરો છો.[16] હે અતુલ બલના ઓઘરૂપ! અનેક ફલોને માટે વિપ્રો તમારૂં યજ્ઞમાં યજન કરે છે. વેદના છ અંગોમાં તમારૂં ગાન કરાય છે, અને તેથી તમારી પ્રાપ્તિને માટેજ યજ્ઞપરાયણ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો, સર્વ યત્નવડે વેદનાં* છ અંગોને ભણે છે.[17]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૬ મો-ઇંદ્રે વરસાદ વર્ષાવ્યો.

॥ सौतिरुवाच ॥

एवं स्तुतस्तदा कद्र्वा भगवान् हरिवाहनः ॥
नीलजीमूतसंघातैः सर्वमंबरमावृणोत् ॥ १ ॥

સૌતિ કહે છેઃ-કદ્રૂએ ભગવાન ઇંદ્રની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે ઇંદ્રે શ્યામ મેઘની ઘટાથી સર્વ આકાશને છાઇ દીધું,[1] અને મેઘોને આજ્ઞા કરી કે, 'તમે શુભ એવાં અમૃતરૂપ જલની વૃષ્ટિ કરો. તે વખતેજ વિજળીથી ઉજ્જવલ જણાતા, આકાશમાં પરસ્પર અથડાતા તથા વારંવાર અત્યંત ગર્જના કરતા મેઘો, પુષ્કલ જલની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. તે વખતે મહાન્ અદ્ભુત મેઘોવડે આકાશ પ્રલયકાલના જેવું જણાવા લાગ્યું.[3] વળી મહા ગડગડાટ કરતા, અતુલિત પાણી વર્ષાવતા, અનેક ધારારૂપી તરંગોવાળા મેઘોવડે આકાશ નૃત્ય કરતું હોય એમ જણાતું હતું.[4] એમના કડાકા ભડાકા, વિજળીના ઝબકારા તથા પવનના સુસવાડાની સાથે સતત અખંડ જલની ધારા વર્ષાવતા તે મેઘોવડે તે વખતે આકાશમાં ચંદ્ર તથા સૂર્યનાં કિરણો પણ ઢંકાઇ ગયાં હતાં. આ પ્રમાણે ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરવા માંડી તેથી નાગોને ઘણો હર્ષ થયો;[6] અને પૃથ્વી ચોમેર જલવડે ભરાઇ ગઈ તથા શીતલ અને નિર્મલ જલ ઠેઠ રસાતલ સુધી પહોંચ્યું.[7] તે વખતે જલની લહરીઓવડે ભૂમિ ચોતરફ ઢંકાઈ ગઇ અને નાગો, માતાની સાથે રામણીયક નામના દ્વીપમાં આવી પહોંચ્યા.[8]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વમાં સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૭ મો-ગરૂડે દાસપણાથી છુટવાનો ઉપાય પૂછયો.

॥ सौतिरुवाच ॥

संप्रहृष्टास्ततो नागा जलधाराप्लुतास्तदा ॥
सुपर्णेनोह्यमानास्ते जग्मुस्तं द्वीपमाशु वै ॥१॥

સૌતિ કહે છેઃ-પછી વરસાદની ધારાથી ભીંજાયલા નાગો બહુ આનંદ પામ્યા અને ગરૂડે ઉંચકેલા તે નાગો રામણીયક નામના દ્વીપમાં જઇ પહોંચ્યા.[1] મગરોના નિવાસવાળા

* શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ, આ વેદનાં છ અંગો કહેવાય છે. તેમાં શિક્ષા પાઠશુદ્ધિને માટે, કલ્પ પ્રયોગનાં જ્ઞાનને માટે, વ્યાકરણ ઉહ, શુદ્ધિ વગેરેને માટે, નિરુક્ત વેદના અર્થજ્ઞાનને માટે, છંદ ગાયત્રી, ઉષ્ણિક વગેરે છંદને જાણીને તેનો યજ્ઞમાં પ્રયોગ કરવા માટે અને જ્યોતિષ કર્મનો કાલ જાણવાને માટે છે.

એ દ્વીપનું વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કર્યું હતું; જે દ્વીપમાં પહેલાં આવેલા ત્યારે એ નાગોએ ઘોર એવા લવણાસુરને જોયો હતો.[2] ગરુડની સાથે ત્યાં આવતાં સર્પોએ, સાગરના જલથી ચોમેર વીંટાયલું અને પક્ષીનાં ટોળાંથી ગાજી ઉઠેલું એક સુંદર વન જોયું.[3] તે વન વિચિત્ર ફલ અને પુષ્પોવાળી વૃક્ષપંક્તિથી ભરપૂર હતું. સુંદર ભવનો તથા કમલોવાળાં સરોવરોથી વીંટાયલું હતું.[4] નિર્મલ જલવાળા દિવ્ય હૃદોથી અલંકૃત હતું, દિવ્ય ગંધને વહન કરતા પવિત્ર વાયુવડે વીંજાતું હતું.[5] આકાશમાં ઉડતાં હોય એવાં પવનથી હાલીને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરતાં મલયાગરુનાં વૃક્ષોવડે શોભી રહ્યું હતું.[6] વળી બીજાં પવનથી ખરતાં પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોવડે ત્યાં રહેલા નાગોની ઉપર પુષ્પ તથા જલની વૃષ્ટિ કરતું હોય એમ જણાતું હતું.[7] તે વન મનને હર્ષ આપનારૂં, દિવ્ય, ગંધર્વ તથા અપ્સરાઓને પ્રીતિ આપનારૂં, મદમત્ત ભ્રમરોના નાદવાળું, મનોહર આકૃતિવાળું જણાતું,[8] રમણીય, પવિત્ર, પુણ્યરૂપ જનોને મનોહર એવા સર્વ ગુણવાળું, નાના પ્રકારના પક્ષીઓના શબ્દવાળું, રમ્ય અને કદ્રૂના પુત્રોને હર્ષ આપનારૂં હતું.[9]

તે વનમાં આવીને સર્પો ત્યાં વિહાર કરવા લાગ્યા; અને ફરી મહા બલવાન્ પક્ષિરાજ ગરુડને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે આકાશમાં ગતિ કરનાર ! તું અમને નિર્મલ જલવાળા આનાથી પણ સારા કોઈ બીજા દ્વીપમાં લઈ જા, કારણ કે આકાશમાં ગતિ કરતાં તેં તો ઘણા રમ્ય દેશો જોયા હશે.'[10,11] આ સાંભળી ગરુડે વિચાર કરીને પોતાની માતા વિનતાને કહ્યું કે, 'હે માતા ! શા કારણથી મારે સર્પોના કહ્યા પ્રમાણે કરવું જોઇએ ?'[12]

વિનતાએ કહ્યું:–'હે પક્ષિશ્રેષ્ઠ ! હું સપત્નીના દુષ્ટ ભાવથી તેની દાસી થઇ છું; સર્પોએ ઘોડાના વાળમાં ભરાઇ, છલ કરીને મિથ્યા સરતમાં મને ફસાવી છે.[13,14] જ્યારે દાસી થવાનું કારણ માતાએ કહ્યું ત્યારે આકાશચારી ગરુડે માતાનાં દુઃખથી દુઃખિત થઇને સર્પોને કહ્યું કે, 'હે સર્પો ! તમને શું લાવી આપવાથી, શું જાણવાથી, અથવા તમારે માટે શું પુરુષાર્થ કરવાથી તમારા દાસપણાથી હું છુટું; તે મને સત્ય કહો.'[15]

સૌતિ કહે છે:–આ સાંભળીને તેને સર્પોએ કહ્યું કે, 'હે આકાશચારી ! તું તારા પરાક્રમવડે અમને અમૃત લાવી આપે તો તારો દાસપણાથી છુટકો થાય.'[16]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૮ મો—ગરુડ અમૃત લેવા જતાં ક્ષુધાશાંતિને માટે નિષાદ પ્રદેશમાં ગયો.

॥ સૌતિ ર્વાચ ॥

इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥

સૌતિ કહે છે:–આ પ્રમાણે સર્પોએ કહ્યું ત્યારે ગરુડ પોતાની માતાપ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે, 'હે માતા ! હું અમૃત લેવા જાઉં છું; પણ મારે માટે ખાવાનું ક્યાં મળશે ? તે જાણવા હું ઇચ્છા કરૂં છું.'[1] વિનતા બોલી:–"હે પુત્ર ! સમુદ્રની મધ્યે એકાંત પ્રદેશમાં નિષાદોનું ઉત્તમ નિવાસસ્થાન છે, ત્યાં હજારો નિષાદો રહે છે, તેઓને ભક્ષણ કરીને તું અમૃત લઈ આવ;[2] પરંતુ તારે બ્રાહ્મણને હણવાની કોઈ રીતે ઇચ્છા કરવી નહિ, કારણ કે અગ્નિના જેવો બ્રાહ્મણ સર્વ પ્રાણીઓમાં અવધ્ય છે.[3] ક્રોધ પમાડેલો બ્રાહ્મણ, અગ્નિ, સૂર્ય, વિષ અને શસ્ત્રરૂપ થાય છે, વળી શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણને સર્વ પ્રાણીઓનો ગુરુ કહેલો છે.[4] એવાં

અનેક કારણોથી સજ્જનો બ્રાહ્મણને માન આપે છે; માટે હે તાત ! ક્રોધ ચઢે તો પણ તારે સર્વથા બ્રાહ્મણને હણવો નહિ.[૫] વળી તારે બ્રાહ્મણનો કોઇ રીતે દ્રોહ કરવો નહિ; કારણ કે કુપિત થયેલો તીવ્ર વ્રતવાળો બ્રાહ્મણ, જે રીતે બાળીને ભસ્મ કરે છે તે રીતે અગ્નિ અથવા સૂર્ય પણ બાળતા નથી. તે દ્વિજોમાં ઉત્તમ એવા બ્રાહ્મણને તારે વિવિધ ચિહ્નોથી ઓળખીકાઢવો.'[૬,૭] પ્રાણીઓમાં બ્રાહ્મણ પ્રથમ જન્મ પામનારો છે, વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે સર્વનો પિતા છે તથા તે સર્વનો ગુરુ છે." ગરુડ પૂછે છેઃ–' હે માતા ! બ્રાહ્મણ કેવાં રૂપનો હોય ? કેવાં શીલવાળો હોય તથા કેવાં પરાક્રમવાળો હોય ? બ્રાહ્મણ અગ્નિના જેવો દેખાય છે કે સૌમ્ય આકૃતિનો દેખાય છે ? હું શુભ લક્ષણોવડે બ્રાહ્મણને જે રીતે ઓળખી શકું, તે રીતે તમે મને કારણ સાથે કહેવાને યોગ્ય છો; કારણ કે હું પ્રશ્ન કરૂં છું.

વિનતા બોલીઃ–" હે પુત્ર ! જેમ માછલાં પકડવાનો કાંટો ગળામાં જઇને દાહ કરે છે, તેમ જે તારા કંઠમાં આવતાં અંગારાની પેઠે દાહ કરે તેને તારે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ સમજવો. તને ક્રોધ ચઢયો હોય તોપણ તારે તેવા વિપ્રને કદાપિ હણવો નહિ."[૮-૧૧] વળી પુત્રવાત્સલ્યને લીધે વિનતા ગરુડને કહેવા લાગી કે, ' તારા પેટમાં જે જરે નહિ તેને તું દ્વિજશ્રેષ્ઠ જાણજે.'[૧૨] ફરી નાગોના છલથી છેતરાયલી અને પરમ દુઃખથી રાંક બનેલી વિનતા, પુત્રનું અતુલિત બલ જાણવા છતાં પુત્રના ઉપર પ્રીતિ હોવાથી પ્રસન્ન થઇને આશીર્વાદ આપતી કહેવા લાગી. વિનતા બોલીઃ–" વાયુ તારી પાંખનું રક્ષણ કરો. ચંદ્ર સૂર્ય તારી પીઠનું રક્ષણ કરો,[૧૩,૧૪] અગ્નિ તારા મસ્તકનું રક્ષણ કરો અને વસુઓ સર્વ તરફથી તારા શરીરનું રક્ષણ કરો. હે પુત્ર ! હું પણ અહીં રહીને તને શાંતિ તથા કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે તત્પર રહીશ તથા નિત્ય તારૂં શુભ ચિંતન કરીશ. હે પુત્ર ! હવે તું ઇચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે નિર્વિઘ્ન માર્ગે પ્રયાણ કર."[૧૫,૧૬]

સૌતિ કહે છેઃ–માતાનાં વચન સાંભળ્યા પછી ગરુડ, પોતાની બન્ને પાંખો પહોળી કરીને આકાશમાં ઉડયો, અને તે બલવાન્ ભૂખ્યો હોવાથી, અંત કરનારા ક્ષુધાતુર બીજા કાલની પેઠે ભિલ્લ પ્રદેશમાં જઇ પહોંચ્યો.[૧૭] તે વખતે નિષાદોના સંહારને માટે યત્ન કરતા ગરુડે, આકાશમાં પહોંચે તેમ પુષ્કલ ધૂળ ઉરાડવા માંડી, સમુદ્રમાંથી પાણી શોષવા માંડયું અને સમીપમાં આવેલા પર્વત ઉપરનાં વૃક્ષોને કંપાવી નાખ્યાં.[૧૮] તે પછી પક્ષિરાજ ગરુડે ભિલ્લોના નિકળવાના માર્ગને રૂંધીને પોતાનું મોઢું પહોળું કર્યું, એટલે ઉતાવળથી નાસતા ભિલ્લો સર્પનું ભોજન કરનારા તે ગરુડનું મોઢું જે તરફ હતું તે તરફ જવા લાગ્યા,[૧૯] અને વાયુથી કંપી ઉઠેલાં વૃક્ષોવાળાં વનમાંથી ગભરાયલાં પક્ષીઓ જેમ આકાશમાં પ્રવેશ કરે તેમ ગરુડે પ્રકટ કરેલા પવન અને રજથી અંધધુંધ થયેલા ભિલ્લો, ગરુડનાં અત્યંત પહોળાં થયેલાં મુખમાં પેસવા લાગ્યા.[૨૦] તે પછી શત્રુને તાપ આપનારા, મહાબલવાન્ એવા ક્ષુધાતુર પક્ષિરાજે, તેઓને પકડવા ચોતરફ ફરીને, મત્સ્ય ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા તે નિષાદોનો નાશ કરવા માટે પોતાનું મોઢું બંધ કર્યું.[૨૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૯ મો-હાથીને તથા કાચબાને લઇને ભક્ષણ કરવા ગરુડ મેરુપર્વતપર ગયો.

॥ सौतिरुवाच ॥

तस्य कंठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सह भार्यया ॥
दहन् दीप्त इवांगारस्तमुवाचांतरिक्षगः ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-તે વખતે ગરુડના કંઠમાં ધિકતા અંગારાની પેઠે દાહ કરતો એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીની સાથે પેશી ગયો હતો. તેને આકાશચારી ગરુડે કહ્યું:-"હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આ, મારાં પહોળાં કરેલાં મોઢાંમાંથી તું ઝટ નિકળી જા, કારણ કે બ્રાહ્મણ, નિરંતર પાપ કરનારો હોય તો પણ તેને હું મારતો નથી."[2] આ પ્રમાણે બોલતા ગરુડ પ્રત્યે બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, "આ મારી નિષાદ જાતની સ્ત્રી મારી સાથે છે, તેને પણ મારી સાથે નિકળવા દે."[3] ગરુડ કહે છે:-"ભલે, એ નિષાદીને લઇને પણ તું જલદી નિકળી જા. મારાં તેજવડે તારૂં શરીર પચી ગયું નથી તેટલામાંજ તું તારા શરીરને ઝટ બચાવી લે."[4]

સૌતિ કહે છે:-તે પછી ભિલડીની સાથે તે બ્રાહ્મણ તુરતજ બહાર નિકળ્યો અને ગરુડને છોડીને બીજા ઇચ્છિત સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો.[5] સ્ત્રીની સાથે તે બ્રાહ્મણ નિકળી ગયા પછી, પવનના જેવા વેગવાળો પક્ષિરાજ ગરુડ, પાંખો પહોળી કરીને આકાશમાં ઉડયો.[6] ત્યાર પછી તેણે પોતાના પિતાને જોયા અને તેમના પૂછવાથી ગરુડે ન્યાયપૂર્વક સઘળું કહ્યું. તે પછી મહા મનવાળા મહાઋષિ કશ્યપે તેને પૂછ્યું.[7] કશ્યપ પૂછે છે:-"હે પુત્ર! તમે બધાં કુશલ છો? તને જેટલું જોઇએ તેટલું ભોજન નિત્ય મળે છે? મનુષ્યલોકમાં તારે ખાવાના પદાર્થો પુષ્કલ છે કે નહિ?"[8] ગરુડે કહ્યું:-"હે પિતાશ્રી! મારી માતા તથા મારો ભાઈ કુશલ છે તથા હું પોતે પણ નિત્ય કુશલ છું; પરંતુ મારે માટે નિત્ય જોઇએ તેટલું ભોજન મળતું નથી એજ મને કષ્ટ છે. હમણાં મને સર્પોએ ઉત્કૃષ્ટ અમૃત લેવાને મોકલ્યો છે, એટલે દાસીપણાથી મારી માતાને મુક્ત કરવા અવશ્ય તે હું લઈ આવીશ.[10] મને મારી માતાએ 'તું ભિલ્લોનું ભક્ષણ કરજે' એમ કહીને ભિલ્લોના નિવાસસ્થાનમાં જવાની આજ્ઞા કરી હતી અને તે પ્રમાણે અહીં આવીને મેં હજારો નિષાદોને ભક્ષણ કર્યા તો પણ મને તૃપ્તિ થઈ નથી; માટે હે ભગવન્! હે પ્રભો! તમે મને કંઇ બીજું ભક્ષ્ય બતાવો કે જેનું ભક્ષણ કરીને હું અમૃત લાવવાને સમર્થ થાઉં.[11,12] મારી ક્ષુધા તૃષા શમાવવા માટે મને ક્યાં ભક્ષ્ય મળશે? તે તમે કહો." કશ્યપ કહે છે:-"આ દેવલોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ એવું મહા પુણ્યરૂપ સરોવર છે.[13] એ સરોવરમાં કાચબાના દેહને પામેલા મોટા ભાઈને, હાથી થયેલો નાનો ભાઇ નીચું મુખ રાખીને સૂંઢવતી હમ્મેશ ખેંચ્યા કરે છે. તે બન્નેને પૂર્વજન્મમાં શાથી વૈર થયું હતું તે સઘળું હું કહું છું,[14] તથા તેઓના દેહ કેટલા પ્રમાણમાં મોટા છે તે પણ હું તને યથાર્થ રીતે કહું છું, તે તું સાંભળ. પૂર્વે વિભાવસુ નામના મહાક્રોધી એક ઋષિ હતા,[15] તેમનો સુપ્રતીક નામનો મહાતપસ્વી એક નાનો ભાઇ હતો. તે મહામુનિ પોતાના મોટાભાઇની સાથે પોતાનું ધન રાખવા ઇચ્છતો ન હતો,[16] તેથી સુપ્રતીક નિરંતર ભાગ પાડવાને માટે કહ્યા કરતો હતો. એક વખતે મોટો ભાઇ વિભાવસુ, સુપ્રતીકને કહેવા લાગ્યો કે, 'ઘણાએક ધનના મોહથી હમ્મેશાં તેના ભાગ પાડવાની ઇચ્છા કરે છે; પછી જુદા થાય છે અને જુદા પડતાં પણ તેઓ ધનથી મોહિત થઈને પરસ્પર લડે છે.[17,18] તેવા સ્વાર્થી મૂર્ખોને પોતાનું ધન લઇ જુદા થયેલા જાણીને મિત્રરૂપ દેખાતા શત્રુઓ તેઓમાં ભેદ પડાવે છે.[19] વળી ભેદ પડેલો જાણીને બીજા કેટલાએક વચ્ચે પડે છે, અને તેથી જુદા પડેલા ભાઇઓની થોડા સમયાંજમ

ભારે ખુવારી થાય છે.[૨૦] માટે ગુરુશાસ્ત્રને (મોટા ભાઇને પિતા સમાન ગણવો અને નાના ભાઇને પુત્ર સમાન જોવો–તેને) ન ગણનારા અને અન્યોન્યમાં શંકાથી જોનારા ભાઇઓના વિભાગને સત્પુરુષો વખાણતા નથી. તું મને વશ રહે એવો નથી તથા જુદો પડીને ધનની ઇચ્છા રાખે છે, માટે હે સુપ્રતીક ! તું હાથીની યોનિને પ્રાપ્ત થઇશ.'[૨૧,૨૨] આ પ્રમાણે સુપ્રતીકને શાપ આપ્યો ત્યારે સુપ્રતીકે પણ સામો શાપ આપતાં વિભાવસુને કહ્યું કે, 'તું પણ જલમાં વિચરનાર કાચબો થઈને અવતરીશ.'[૨૩] આમ અન્યોન્યના શાપથી તે સુપ્રતીક અને વિભાવસુ બન્ને ધનને માટે મૂર્ખ મનના થઈ, હાથી અને કચ્છપની યોનિને પ્રાપ્ત થયા.[૨૪] આ રીતે રોષ અને દોષના સંબંધથી તે બન્ને પશુયોનિને પામ્યા છે. પરસ્પરના દ્વેષથી અને અધિક પ્રમાણવાળાં શરીરથી તથા બલથી ગર્વિત થઇને, મહા કાયાવાળા તેઓ આ સરોવરમાં પૂર્વ વૈરને અનુસરીને લડે છે. તે બેમાંનો શોભાયુક્ત મોટા દેહવાળો હાથી, જે વખતે તીરપર આવીને પ્રચંડ નાદ કરે છે, તે વખતેજ જલની અંદર રહેનારો મોટી કાયાવાળો કાચબો પણ આખા સરોવરને ડોળી નાખતો બહાર પાણી ઉપર આવે છે.[૨૫-૨૭] તેને જોઇને તે પરાક્રમી હાથી સૂંઢનું કુંડાળું વાળી જલમાં પડે છે અને અત્યંત ક્રોધથી વ્યાકુલ થઇને પોતાના દંતૂશળ, સૂંઢનું અગ્ર, પુચ્છ અને પગના વેગવડે સરોવરને ડોળી નાખે છે. વીર્યવાન્ કાચબો પણ માથું ઉંચું કરીને યુદ્ધને-માટે સામો ધસે છે.[૨૮,૨૯] તેમાં હાથી ચોવીસ ગાઉ ઉંચો તથા અડતાલીસ ગાઉ લાંબો છે, અને કાચબો બાર ગાઉ ઉંચો તથા ચાલીસ ગાઉના ઘેરાવાવાળો છે.[૩૦] તે યુદ્ધમદમાં મત્ત થયેલા અને પરસ્પરને મારવાની ઇચ્છા કરતા બન્નેનું ભોજન કરીને તું તારૂં ઇચ્છિત કાર્ય પૂર્ણ કર.[૩૧] મહા મેઘના જેવા જણાતા કાચબાને અને મહા પર્વતના જેવા જણાતા ભયંકર રૂપવાળા હાથીને ભક્ષણ કરીને તું અમૃત લઇ આવ."

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–આ પ્રમાણે ગરુડને કહીને કશ્યપઋષિએ તત્કાલ મંગલ આશીર્વાદ આપ્યા. 'સંગ્રામમાં દેવોની સાથે યુદ્ધ કરતાં તારૂં મંગલ થાઓ.[૩૨,૩૩] પૂર્ણ કુંભ, બ્રાહ્મણો, ગાયો અને બીજું જે કંઇ ઉત્તમ હોય તે હે ગરૂડ ! તને શુભકારી તથા કલ્યાણકારી થાઓ.[૩૪] વળી હે મહાબલ ! સંગ્રામમાં દેવોની સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે તને ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, પવિત્ર હવિઓ, વેદનાં રહસ્યો અને સઘળા વેદો બલ આપો.' આ પ્રમાણે પિતાએ જેને આશીર્વાદ આપેલા એવો ગરૂડ તે સરોવર આગળ ગયો;[૩૫,૩૬] અને તેણે નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓથી યુક્ત તથા નિર્મલ જલવાળાં તે સરોવરને જોયું. પછી પિતાનાં વાક્યને સ્મરણ કરીને ભયંકર વેગવાળા આકાશચારી ગરુડે એક નખવડે હાથીને તથા બીજા નખવડે કાચબાને ઉપાડી લીધો અને તે ગગનચારી ગરુડ ઉંચે આકાશમાં ઉડયો.[૩૭,૩૮] ત્યાંથી નિરાધાર ગગનમાર્ગવડે તે મેરુ પર્વતનાં શિખર ઉપર આવ્યો અને ત્યાંનાં દેવવૃક્ષો ઉપર બેસવા ગયો. પણ પાંખના પવનથી વિંઝાયલાં તે કનકાચલ ઉપર ઉગેલાં દિવ્ય વૃક્ષો 'અમને આ ભાંગી નાખશે તો નહિ !' એવી શંકાથી ભયભીત થઇને કંપી ઉઠયાં.[૩૯] મનોરથ પ્રમાણે ફલ આપનારાં તે વૃક્ષોને કંપતાં જોઇને ગરુડ, ત્યાંથી અતુલ રૂપ અને દૃઢ અંગવાળાં બીજાં વૃક્ષો તરફ ગયો. તે મહાવૃક્ષો સોનાનાં અને રૂપાનાં ફલોથી શોભી રહ્યાં હતાં તથા તેમની ડાળીઓ વૈડૂર્યમણિની હતી અને તેઓ સાગરનાં જલથી છંટાતાં હતાં.[૪૦,૪૧] તેમાં એક પુષ્કલ વૃદ્ધિ પામેલાં વડનાં ઝાડે, મનના જેવા વેગવડે આવતા પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડને કહ્યું. વટવૃક્ષ કહે છેઃ–"આ મારી ચારસો ગાઉ લાંબી જે મોટી ડાળી છે, એ ડાળી ઉપર બેસીને તું એ હાથી અને કાચબાનું ભક્ષણ કર."[૪૨,૪૩] આ

સાંભળીને પર્વત જેવાં શરીરવાળો અને ઝડપથી આવતો પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડ, પક્ષીઓથી સેવાતાં તે ઝાડને કંપાવતો તેની ઘટ્ટ પાંદડાંઓથી ભરેલી ડાળી ઉપર પડ્યો અને તે વખતેજ તે ડાળી ભાંગી ગઈ.[૪૪]

ઈતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિ પર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૦ મો-ગરુડની તૃપ્તિ અને દેવોએ કરેલું અમૃતનું રક્ષણ.

॥ सौतिरुवाच ॥

स्पृष्टमात्रा तु पद्भ्यां सा गरुडेन बलीयसा ॥
अभज्यत तरोः शाखा भग्नां चैकामधारयत् ।१।

સૂત પુત્ર કહે છેઃ–બલવાન્ ગરુડના પગનો સ્પર્શ થતાંજ તે વડનાં ઝાડની ડાળી ભાંગી પડી પણ ભાંગતાંની સાથેજ ગરુડે તેને પકડી લીધી.[૧] તે મોટી ડાળી ભાંગી ને, ગરુડ વિસ્મય પામી જોવા લાગ્યો તો તેજ ડાળીએ નીચે મુખે લટકતા વાલખિલ્ય નામના ઋષિઓને તેણે દીઠા.[૨] તપશ્ચર્યામાં તત્પર એવા તે બ્રહ્મર્ષિઓને ડાળીએ લટકતા જોઈને તે વિચારવા લાગ્યો કે, 'આ ડાળીએ ઋષિઓ લટકે છે એ ઋષિઓને હું મરવા દઈશ નહિ; જો આ ડાળી નીચે પડશે તો તે પડતાંની સાથેજ ઋષિઓને મારી નાખશે.' આવો વિચાર કરીને વીર એવા પક્ષિરાજ ગરુડે, હાથી તથા કચ્છપને પોતાના નખવડે મજબૂત પકડી રાખ્યા અને ઋષિઓના વિનાશના ત્રાસથી તેમનો બચાવ કરવા માટે દોડીને તે ડાળીને પોતાના મોંવતી પકડી લીધી.[૩-૫] દેવોથી પણ જે કામ થઇ શકે નહિ તેવું તેનું આ કામ જોઇને, વિસ્મયથી કંપિત હૃદયવાળા મહર્ષિઓ, તે મહાન્ આકાશચારીનું નામ પાડતા કહેવા લાગ્યા કે, આ પક્ષી ગુરુ ભારને ઉપાડી આકાશમાં ઉડે છે, માટે પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને સર્પોનું ભોજન કરનારો એ, ગરુડ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.[૬,૭] તે પક્ષી પાંખોવડે પર્વતોને કંપાવતો ગરુડ ધીરે ધીરે ઉડવા લાગ્યો. આમ હાથી, કાચબો તથા ડાળીને લઇને વાલખિલ્ય ઋષિઓપર દયા હોવાથી તે ઘણા દેશોમાં ફર્યો; પરંતુ તેને કોઈ સ્થાન બેસવા યોગ્ય જડયું નહિ. પછી તે અલ્પ યત્નથી ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયો.[૮,૯] ત્યાં તેણે તપ કરતા પોતાના પિતા કશ્યપ ઋષિને જોયા અને પિતાએ પણ દિવ્ય રૂપવાળા આકાશમાં ગતિ કરનારા ગરુડને જોયો. તે તેજ, વીર્ય અને બલથી સંપન્ન હતો, મન તથા વાયુના જેવા વેગવાળો હતો, તેનો દેહ પર્વતનાં શિખરના જેવો જણાતો હતો; તથા ઉગામેલા બ્રહ્મદંડના જેવો લાગતો હતો.[૧૦,૧૧] તે અચિંત્ય, ધ્યાન ન થઈ શકે તેવો, સર્વ પ્રાણીને ભય કરનારો, મહાવીર્યવાન્, રૌદ્ર, સાક્ષાત્ પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિના જેવો, દેવ, દાનવ તથા રાક્ષસોથી પણ ગાંજ્યો ન જાય અને જિતાય નહિ તેવો, પર્વતનાં શિખરોને ભેદનારો, સમુદ્રના જલને શોષણ કરનારો, સર્વ લોકોને ગભરાવી નાખનારો અને કૃતાંત કાલના જેવો જણાતો હતો. આવા ગરુડને આવતો જોઈને તથા તેના અભિપ્રાયને જાણીને ભગવાન્ કશ્યપે આ પ્રમાણે કહ્યું.

કશ્યપ કહે છેઃ–'હે પુત્ર ! તું સાહસ કરીશ નહિ, ને તત્કાલ શિક્ષાપાત્ર થઈશ નહિ, આ મરીચિપાન કરનારા અર્થાત્ મધુવિદ્યાને જાણનારા વાલખિલ્ય ઋષિઓ તને ક્રોધયુક્ત થઈને બાળી મૂકે નહિ.'

સૌતિ કહે છેઃ–આમ ગરુડને કહ્યા પછી તપવડે નિષ્પાપ થયેલા વાલખિલ્ય ઋષિઓને પુત્રને માટે પ્રસન્ન કરતા કશ્યપ ઋષિ કહેવા લાગ્યા. કશ્યપ બોલ્યાઃ–"હે તપરૂપી ધનવાળા ઋષિઓ ! આ ગરુડનો ઉદ્યોગ પ્રજાનાં હિતને માટે છે, અને એ બહુ મોટું કાર્ય કરવા ધારે છે, માટે તમારે એને આજ્ઞા આપવી ઘટે છે."[૧૨-૧૭]

ભગવાન્ કશ્યપે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે વાલખિલ્ય મુનિઓ તે ડાળી છોડી દઈને તપ કરવા માટે પવિત્ર હિમાલય પર્વત ઉપર ચાલ્યા ગયા.૧૮ તે ઋષિઓના જવા પછી, મોંમાં ડાળી હોવાથી અસ્પષ્ટ વાણીવાળા વિનતાના પુત્ર ગરુડે, પોતાના પિતા કશ્યપ ઋષિને પૂછ્યું કે,–૧૯ "હે ભગવન્! આ ઝાડની ડાળીને હું ક્યાં મૂકું? મનુષ્ય વિનાનો કોઈ પ્રદેશ હોય તો તે મને કહો."૨૦ તે પછી કશ્યપ ઋષિએ હિમથી ઢંકાયલી ગુહાવાળો, નિર્મનુષ્ય અને બીજાઓ જ્યાં મનથી પણ જઈ શકે નહિ તેવો એક પર્વતપ્રદેશ ગરુડને કહ્યો.૨૧ એટલે મહાન્ આકાશચારી ગરુડ હાથીને, કાંચબાને તથા ડાળીને લઈને મોટી ગુહાઓવાળા તે પર્વત તરફ જવા ઉપડયો.૨૨ વૃક્ષની જે મહાશાખાને લઈને ગરુડ ઉડયો હતો તે સો બલદનાં ચામડાંની વાધરથી પણ વીંટી લેવાય નહિ એવી મોટી હતી.૨૩ પછી પક્ષિરાજ ગરુડ, હજારો યોજન દૂર આવેલા તે પર્વત આગળ થોડાજ સમયમાં આવી પહોંચ્યો,૨૪ અને પિતાનાં વચનથી ક્ષણ માત્રમાંજ તેણે પર્વત ઉપર આવી, મહાન્ શબ્દ કરીને એ મોટી ડાળીને ત્યાં ફેંકી દીધી.૨૫ તે વખતે ગરુડની પાંખોના પવનથી તે પર્વતરાજ કંપી ઉઠયો, અને કંપેલાં વૃક્ષો ઉપરથી પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.૨૬ તે પર્વતનાં મણિ તથા સુવર્ણથી વિચિત્ર જણાતાં અનેક શિખરો, મહા પર્વતને શોભાવતાં ચોમેરથી ગબડી પડવા લાગ્યાં.૨૭ વળી તે શાખાના આઘાતથી કંપેલાં ઘણાં વૃક્ષો સુવર્ણરંગી પુષ્પોવડે, વિજળીવાળા મેઘોના જેવાં જણાવા લાગ્યાં.૨૮ પર્વતની સુવર્ણાદિ ધાતુઓથી રંગાયલાં, સૂર્યનાં કિરણોવડે પ્રકાશિત થયેલાં અને હેમના જેવાં ઉજ્જ્વલ જણાતાં તે વૃક્ષો ત્યાં અત્યંત શોભતાં હતાં.૨૯ ત્યારપછી તે પર્વતનાં શિખર ઉપર બેસીને, પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડે, પેલા હાથી અને કાચબાને ખાવા માંડયા,૩૦ અને તે બન્નેને ખાઈ રહ્યા પછી મહાન્ વેગવાળો ગરુડ તે પર્વતનાં શિખર ઉપરથી ઉંચે ઉડયો.૩૧

તે વખતે દેવોને ભય બતાવનારા અનેક ઉત્પાતો થવા લાગ્યા; ઈંદ્રનું વહાલું વજ્ર ભયથી બળવા લાગ્યું.૩૨ જ્વાલા તથા ધૂમાડાવાળી ઉલ્કાઓ દિવસે આકાશમાંથી પડવા લાગી. વળી વસુઓ, રૂદ્રો, આદિત્યો, સાધ્યો, વાયુઓ અને બીજા સઘળા દેવગણોનાં પોત પોતાનાં હથિયારો, પૂર્વે દેવાસુરયુદ્ધમાં પણ જેવાં અથડાયાં ન હતાં તેવાં પરસ્પરમાં અથડાવા લાગ્યાં. ગર્જના કરતા વાયુઓ વાવા લાગ્યા, હજારો ઉલ્કાઓ પડવા લાગી.૩૩-૩૫ આભલાં વિનાનું આકાશ પણ મોટી મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યું અને દેવાધિદેવ મેઘ પણ રૂધિરની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.૩૬ દેવોએ ધારણ કરેલાં પુષ્પો કરમાઈ ગયાં અને તેમનાં તેજ ક્ષીણ થઈ ગયાં. ભયંકર જણાતા ઉત્પાતસૂચક મેઘો પુષ્કળ લોહી વર્ષાવવા લાગ્યા.૩૭ વળી પવનથી ઉડેલી ધૂળ દેવોના મુકુટોને પણ ઢાંકી દેવા લાગી. આવા દારૂણ ઉત્પાતો જોઈને દેવોની સાથે શતક્રતુ ઈંદ્ર ત્રાસથી ઉદ્વેગ પામીને બૃહસ્પતિને કહેવા લાગ્યા.૩૮

ઈંદ્ર કહે છેઃ–હે ભગવન્! આ ઘોર ઉત્પાતો અકસ્માત્ શા કારણથી ઉત્પન્ન થયા હશે? યુદ્ધમાં અમારો પરાભવ કરે એવા કોઈ પણ શત્રુને હમણાં તો હું જોતો નથી.૩૯ બૃહસ્પતિ બોલ્યાઃ–'હે શતક્રતુ! હે દેવેંદ્ર! તમારા અપરાધથી તથા પ્રમાદથી અને મહાત્મા વાલખિલ્ય મહર્ષિઓનાં તપથી, કશ્યપ મુનિનો વિનતાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર, જે આકાશચારી, બલવાન્ અને યથેષ્ટરૂપ ધારણ કરનારો છે, તે હાલ અમૃત હરણ કરવાને અહીં આવે છે.૪૦,૪૧ તે ગગનગામી, બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને અમૃત હરી જવાને સમર્થ છે. તેનામાં સર્વ યોગ્યતા છે એમ હું માનું છું: તે અસાધ્ય કાર્યને પણ સાધી શકે તેવો છે.'૪૨

સૌતિ કહે છેઃ–"એ વચન સાંભળીને ઈંદ્રે, અમૃતનું રક્ષણ કરનારાઓને કહ્યું કે,

'મહા બલવાન્ અને પરાક્રમી એવો એક પક્ષી અમૃતનું હરણ કરવા માટે અહીં આવે છે;[43] તેથી હું તમને ચેતાવું છું કે બલાત્કાર કરીને પણ તે અમૃત લઇ જઈ શકે નહિ માટે તમારે સાવધ રહેવું; કારણ કે બૃહસ્પતિ તે પક્ષીનું અતુલિત બલ વર્ણવતા હતા.[44] આ વાક્ય સાંભળીને દેવો વિસ્મય પામ્યા અને સાવધ થઈ અમૃતને વીંટાઇને ઉભા રહ્યા. પ્રતાપી ઇંદ્ર પણ વજ્ર ધારણ કરીને ત્યાં ઉભા રહ્યા.[45] તે મનસ્વી દેવોએ વૈદૂર્યથી જડેલાં સુવર્ણના મહાન્ કિંમતી કવચો પહેર્યાં હતાં. ચળકતાં અને મજબૂત ચામડાંનાં ખોગીરો ચઢાવ્યાં હતાં. વળી તેઓ ભયંકર જણાતાં, તીવ્ર ધારવાળાં, તીણાં અણિયાંવાળાં, તણખા, જ્વાલાઓ અને ધૂમાડાવાળાં વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રો ઉગામીને તથા ચક્રો, પરિઘો, ત્રિશૂલો, પરશુઓ, વિવિધ જાતની તીવ્ર શક્તિઓ, પાણીદાર તરવારો અને ઉગ્ર જણાતી ગદાઓ વગેરે, પોતપોતાના દેહને અનુરૂપ શસ્ત્રો ધારણ કરીને ઉભા હતા.[46-49] દિવ્ય અલંકારોથી અલંકૃત થયેલા અને પ્રકાશવાળાં તે શસ્ત્રોવડે પ્રકાશિત થયેલા તે દેવગણો નિષ્કલ્મષ થઈને ઉભા રહ્યા હતા.[50] આ પ્રમાણે અનુપમ બલ, પરાક્રમ અને તેજવાળા, અસુરનગરને વિદારણ કરનારા, અમૃતના રક્ષણને માટે નિશ્ચયવાળા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવા દેખાતા તે દેવગણો, હજારો પરિઘોથી ભરપૂર એવી સમરભૂમિમાં ઉભા રહ્યા હતા, તે વખતે એ સમરાંગણ, સૂર્યનાં કિરણોવડે પ્રકાશતું નીચે તુટી પડેલું બીજું આકાશજ હોયની શું તેવું શોભતું હતું.[52]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૩૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૧ મો–ગરુડની ઉત્પત્તિમાં કારણ.

॥ शौनक उवाच ॥

कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ॥
तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥१॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છેઃ–હે સૂતપુત્ર! મહેંદ્રે શો અપરાધ કર્યો હતો? તથા એનાથી શો પ્રમાદ થયો હતો? અને વાલખિલ્યોનાં તપવડે ગરુડ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો?[1] વળી બ્રાહ્મણ એવા કશ્યપ ઋષિથી પક્ષિરાજ પુત્ર શા કારણથી ઉત્પન્ન થયો? તથા તે સર્વ પ્રાણીઓથી ગાંજ્યો જાય નહિ અને હણાય નહિ એવો શા કારણથી થયો? વળી તે પક્ષિરાજ, ઇચ્છામાં આવે તેવાં બલવાળો તથા ઇચ્છામાં આવે તેવી ગતિવાળો શા કારણથી થયો? આ વાત જે પુરાણમાં કહી હોય તો હું તે સાંભળવા ઇચ્છા કરું છું.[2,3]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–"હે દ્વિજ! તમે મને જે પૂછો છો તે પુરાણનોજ વિષય છે. તેને હું સંક્ષેપથી કહું છું તે તમે શ્રવણ કરો.[4] એક વખતે પ્રજાપતિ કશ્યપ ઋષિ પુત્રની કામનાથી યજ્ઞ કરતા હતા. તે વખતે ઋષિઓ, દેવતાઓ અને ગંધર્વો તેમને એ કર્મમાં સહાય કરવા લાગ્યા.[5] ત્યાં કશ્યપ ઋષિએ, ઇંદ્રને લાકડાં લાવવા માટે આજ્ઞા કરી હતી; તથા વાલખિલ્ય મુનિઓ અને બીજા દેવતાઓને પણ આજ્ઞા કરી હતી.[6] તેમાં સમર્થ એવા ઇંદ્ર તો પોતાનાં સામર્થ્ય પ્રમાણે પર્વતના જેવડો લાકડાંનો મોટો ભારો ઉપાડીને અલ્પ યત્નથીજ લાવતા હતા.[7] તેણે રસ્તામાં આવતાં અંગુઠાના મધ્યભાગ જેવડાં શરીરવાળા નાના નાના ઋષિઓને જોયા. તેઓ બધા એકઠા મળીને એક ખાખરાની લાંબી સોટીને ઉપાડી લાવતા હતા. તેઓ પોતપોતાનાં અંગોમાં સમાઇ ગયા હોય તેવા જણાતા, આહાર વિનાના, મંદ બલવાળા અને તપરૂપી ધનવાળા હતા. તે ઋષિઓ એક ગાયનાં પગલાંથી પડેલા ખાડામાં ભરાયલાં પાણીમાં પડયા હતા અને તેમાંથી નિકળવા માટે તરફડીઆં મારતા હતા.[8,9] તે સઘળાને

જોઈને વિસ્મય પામેલો તથા વીર્યથી ઉન્મત્ત થયેલો ઇંદ્ર હસ્યો અને તેઓનું અપમાન કરી તેમને ઓળંગીને તત્કાલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.[૧૦] આ અપમાનથી ઋષિઓને ક્રોધ ચઢયો અને અત્યંત દીન બનીને તેઓએ તે વખતે ઇંદ્રને ભય કરનારાં મહાન્ કર્મનો આરંભ કર્યો.[૧૧] હે વિપ્રો ! ઉત્તમ તપવાળા વાલખિલ્યોએ જે કામનાથી વિધિપૂર્વક નાના મોટા મંત્રોવડે અગ્નિમાં હોમ કર્યો, તે તમે સાંભળો.[૧૨] હે નિયમિત વ્રતવાળા ઋષિઓ ! વાલખિલ્યોએ ઇચ્છામાં આવે તેવાં બલને ધારણ કરનારો તથા ઇચ્છામાં આવે તેવી ગતિ કરનારો અને દેવના રાજા ઇંદ્રને ભય આપનારો એવો સર્વ દેવોનો બીજો ઇંદ્ર થાઓ; વળી તે શૌર્ય અને બલમાં ઇંદ્ર કરતાં સો ગણો ચઢિયાતો, મનના જેવા વેગવાળો તથા ઇંદ્રનાપ્રત્યે દારૂણ એવો અમારાં તપનાં ફલથી થાઓ. એવો સંકલ્પ કર્યો હતો.[૧૩,૧૪] વાલખિલ્ય ઋષિઓના આ સંકલ્પને જાણી, દેવના રાજા શતક્રતુને બહુ સંતાપ થયો અને તે ઉત્તમ વ્રતવાળા કશ્યપ ઋષિને શરણે ગયો તથા તેમને સઘળું કહ્યું.[૧૫] દેવરાજ ઇંદ્રનાં મુખથી તે વૃત્તાંત જાણીને પ્રજાપતિ કશ્યપઋષિ વાલખિલ્યોની આગળ ગયા અને તેમને 'તમારૂં કર્મ સિદ્ધ થયું કે?' એમ પૂછ્યું.[૧૬] ત્યારે સત્યવાદી વાલખિલ્યોએ 'ભલે એ કર્મ સિદ્ધ થાઓ' એવો ઉત્તર આપ્યો. પછી પ્રજાપતિ કશ્યપઋષિ તેઓને સમજાવીને કહેવા લાગ્યા કે,–[૧૭] 'હે તપોધનો ! બ્રહ્માની આજ્ઞાથી ત્રણ ભુવનને માટે તો આ ઇંદ્ર નિર્માયલો છે, અને તમે પણ વળી બીજો ઇંદ્ર કરવા યત્ન કરો છો,[૧૮] પરંતુ હે સત્તમો ! બ્રહ્માનાં વાકયને મિથ્યા કરવું એ તમોને ઘટતું નથી; તેમજ તમે ઇંદ્રને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળા છો, એ તમારો સંકલ્પ પણ મિથ્યા થાય તેવો નથી,[૧૯] માટે તમે જેને ઉત્પન્ન કરો, તે મહાન્ બલ તથા સત્ત્વવાળો પક્ષીઓનો ઇંદ્ર થાઓ. આ યાચના કરતા દેવરાજના ઉપર તમે કૃપા કરો.'[૨૦] આ પ્રમાણે કશ્યપ ઋષિએ કહ્યું ત્યારે તપરૂપી ધનવાળા વાલખિલ્ય ઋષિઓ, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પ્રજાપતિ કશ્યપને માન આપીને કહેવા લાગ્યા.[૨૧] વાલખિલ્યો બોલ્યાઃ–' હે પ્રજાપતિ ! અમારો બધાનો, ઇંદ્ર ઉત્પન્ન કરવાને માટે આ સમારંભ છે, અને તમારો પણ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી યત્ન છે,[૨૨] તો આ અમારાં કર્મને ફલ સાથે તમેજ લઇ લ્યો અને એમાં તમને જે રીતે શ્રેય જણાતું હોય તે પ્રમાણે કરો,[૨૩]

સૌતિ કહે છેઃ–એજ સમયમાં દક્ષની શુભ કન્યા વિનતા, જે તેજસ્વિની, કલ્યાણી અને યશસ્વિની હતી, તે પુત્રની કામનાથી તપ કરીને, વ્રતપરાયણ થઇને તથા ઋતુસ્નાન કરી પવિત્ર થઈને, પોતાના પતિ કશ્યપની પાસે આવી. ત્યારે તેના પ્રત્યે કશ્યપ ઋષિએ કહ્યું કે,–[૨૪,૨૫] "હે દેવિ ! તારો ઇચ્છિત આરંભ સફલ થશે. તું ત્રિભુવનેશ્વર એવા બે વીર પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીશ.[૨૬] વાલખિલ્યોનાં તપથી તથા મારા સંકલ્પથી તે પુત્રો, ત્રણ લોકમાં માન પામે એવા મહાભાગ્યશાલી થશે."[૨૭] વળી ભગવાન્ કશ્યપ ઋષિ તેને કહેવા લાગ્યા કે, " આ મહાન્ ઉદય કરનારા ગર્ભને તું પ્રમાદ રહિત થઇને ધારણ કરજે;[૨૮] કારણ કે લોકોએ માન આપેલા, યથેષ્ટરૂપ ધારણ કરનારા અને આકાશચારી એવા તે બન્ને વીરો સર્વ પક્ષીઓનું ઇંદ્રપણું કરશે."[૨૯] તે પછી પ્રસન્ન થયેલા પ્રજાપતિ કશ્યપ ઋષિ, ઇંદ્રપ્રત્યે બોલ્યા કે,–" હે પુરંદર ! મહાન્ બલવાળા તે બન્ને તને સહાય કરનારા તારા ભાઈઓ થશે.[૩૦] તે બન્નેથી તને કંઈપણ કષ્ટ આવશે નહિ, માટે હે શક્ર ! તું તારો સંતાપ દૂર કર. હવે તુંજ ઇંદ્રપદમાં રહીશ;[૩૧] પરંતુ ફરીથી તારે આ પ્રમાણે બ્રહ્મવાદી ઋષિઓનો અપરાધ કરવો નહિ તથા વાણીરૂપી વજ્રવાળા અને અત્યંત ક્રોધવાળા ઋષિઓનું ગર્વવડે અપમાન કરવું નહિ."[૩૨]

આ પ્રમાણે કશ્યપના કહેવાથી શંકારહિત થયેલો ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો, અને વિનતા પણ સિદ્ધ મનોરથવાળી તથા આનંદ-

મુક્ત થઇ.[33] તેણે અરુણ તથા ગરુડ નામના બે પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાં વિકલ અંગવાળો અરુણ સૂર્યરથના અગ્રભાગમાં રહ્યો,[34] અને ગરુડને બ્રહ્માએ પક્ષીઓના ઇંદ્રપદમાં અભિષેક કર્યો. હે ભૃગુનંદન ! હવે એ ગરુડનાં મહાન્ કર્મને તમે સાંભળો.[35]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૩૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૨ મો–અમૃતને માટે ગરુડ અને દેવોનું યુદ્ધ.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

ततस्तस्मिन् द्विजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे ॥
गरुडः पक्षिराट् तूर्णं संप्राप्तो विबुधान् प्रति ॥१॥

સૌતિ કહે છેઃ–હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તે પછી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે દેવો હથિયારો લઈને યુદ્ધને માટે ઉદ્યુક્ત થયા હતા, એટલામાં પક્ષિરાજ ગરુડ પણ તત્કાલ દેવોની આગળ આવી પહોંચ્યો.[1] અત્યંત બલવાળા તે ગરુડને જોઇને સઘળા દેવો કંપવા લાગ્યા અને તેમનાં સર્વ હથિયારો પરસ્પર અથડાવા લાગ્યાં.[2] તે દેવોમાં અમિત બલવાળા અને વિદ્યુત્ તથા અગ્નિના જેવાં તેજવાળા મહાપ્રતાપી વિશ્વકર્મા અમૃતનું રક્ષણ કરતા હતા.[3] તેમને પક્ષિરાજ ગરુડે, બેઘડી તુમુલ યુદ્ધ કરીને પોતાની પાંખ, ચાંચ તથા નખવડે વલુરી નાખીને યુદ્ધ ભૂમિમાં મરવા જેવા કરી નાખ્યા.[4] તે પછી આકાશચારી ગરુડે પોતાની પાંખના પવનથી પુષ્કલ ધૂળ ઉડાડી અને સર્વ લોકમાં અંધારૂં કરી નાખ્યું તથા તે ધૂળથી દેવોને પણ ઢાંકી દીધા.[5] તે ધૂળથી ઢંકાયલા અમૃતનું રક્ષણ કરનારા દેવો મૂઢ જેવા થઈ ગયા અને ધૂળ આગળ ગરુડને પણ જોઈ શક્યા નહિ.[6] આ પ્રમાણે ગરુડે આખા દેવલોકને ડહોળી નાખ્યો અને પાંખ તથા ચાંચના પ્રહારથી દેવોને વિદારણ કરવા માંડયા.[7] તે પછી સહસ્રનેત્રવાળા દેવરાજ ઇંદ્રે તત્કાલ વાયુને પ્રેરણા કરી કે, 'હે મારુત ! આ ધૂળના વરસાદને તું ઉડાવી જા, કારણ કે એ કામ તારૂંજ છે.'[8] આ સાંભળીને બલવાન્ વાયુએ વેગ કરીને તે ધૂળને ઉડાવી દીધી. પછી અંધારૂં જ્યારે દૂર થયું ત્યારે સઘળા દેવો પક્ષીને પીડવા લાગ્યા.[9] જેમ જેમ દેવગણો ગરુડને હણવા લાગ્યા તેમ તેમ બલવાન્ ગરુડ આકાશમાં મહામેઘની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓને બીવરાવતો મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો.[10] વળી તે શત્રુવીરને હણનારો મહા વીર્યવાળો પક્ષિરાજ આકાશમાં ઉડયો અને દેવોની ઉપર જણાયો. તે વખતે કવચધારી સઘળા દેવો ઇંદ્રની સાથે એના ઉપર અનેક શસ્ત્રો ફેંકવા લાગ્યા. પટ્ટિશો, પરિઘો, શૂલો, ગદાઓ, જાજ્વલિત બાણો, સૂર્યના જેવાં તેજસ્વી ચક્રો અને બીજાં અનેક જાતનાં છોડેલાં શસ્ત્રોવડે ચોમેરથી હણાતાં છતાં તુમુલ યુદ્ધ કરતો પક્ષિરાજ જરા પણ કંપ્યો નહિ. તે પ્રતાપી ગરુડ આકાશમાં રહીને બાળી મૂકતો હોય તેમ પાંખો અને છાતીવડે ચોતરફ દેવોને ઉડાવવા લાગ્યો.[11-14] આમ ફેંકાયલા દેવો ગરુડથી પીડાઇને ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા અને તેમને નખ તથા ચાંચવડે પડેલા ક્ષતમાંથી પુષ્કલ લોહી નિકળવા લાગ્યું.[15] પછી પક્ષિરાજ ગરુડથી પરાભવ પામીને, સાધ્યદેવો ગંધર્વોની સાથે પૂર્વ દિશામાં નાઠા, રુદ્રોની સાથે વસુઓ દક્ષિણ દિશામાં ગયા,[16] આદિત્યો પશ્ચિમ દિશામાં નાઠા અને અશ્વિનીકુમારો ઉત્તર દિશામાં નાઠા. મહાન્ બલવાળા તે દેવો, યુદ્ધ કરતા કરતા ગરુડની બીકથી વારંવાર પાછળ જોતા જોતા નાશી ગયા.[17] તે પછી આકાશચારી પક્ષિરાજ ગરુડે, વીર અશ્વક્રંદ, રેણુક, શૂરવીર ક્રાથન, તપન, ઉલૂક, શ્વસન, નિમેષ, પ્રરુજ અને પુલિન નામના નવ યક્ષોની જોડે યુદ્ધ કરવા માંડયું.[18,19]

હે પરંતપ! યુગાંત સમયમાં ક્રોધ પામેલા પિનાકધારી શંકરની પેઠે વિનતાના પુત્ર ગરુડે તેઓને પાંખ, નખ અને ચાંચના અગ્રભાગવડે ભેદી નાખ્યા.[૨૦] મહાન્ બલવાળા અને મહાન ઉત્સાહવાળા તે યક્ષોને ગરુડે અનેક ક્ષતો કર્યાં હતાં, તેમાંથી લોહીનો ઓઘ વર્ષાવતા તેઓ મેઘનાં આભલાં જેવા જણાતા હતા.[૨૧] પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડે તે સઘળાઓને જીવિતવિનાના કર્યા અને ત્યાંથી તે અમૃત લેવા માટે આગળ ગયો. ત્યાં તેણે ચોતરફ વીંટાયલા અગ્નિને જોયો.[૨૨] મહાન્ જ્વાલાવાળો તે અગ્નિ પોતાની જ્વાલાઓવડે ચોમેરથી આકાશને વીંટી લેતો હતો અને તીક્ષ્ણ જ્વાલાવાળો તે પ્રચંડ વાયુથી ઉદ્દીપિત થઇને દાહ કરતો હોય તેમ જણાતો હતો.[૨૩] તે વખતે તપસ્વી તથા શત્રુને તાપ આપનારા ગરુડપક્ષીએ પોતાનાં અનંત મુખો કર્યાં, અને તે મુખોવડે નદીનું પાણી શોષીને તત્કાલ પાછા આવી, તે બળતા અગ્નિને વેગવડે છાંટી નાખ્યો. આ રીતે અગ્નિને શાંત કર્યા પછી તેણે અમૃતની પાસે જવા માટે બીજું અલ્પ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.[૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિ પર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૩ મો–ગરુડ અમૃત લઇને નિકળ્યો.

॥ सौतिरुवाच ॥

जांबूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्जवलः ॥
प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–પછી જાંબૂનદ–સુવર્ણમય રૂપને ધારણ કરીને, સૂર્યકિરણના સમૂહ જેવા ઉજ્જવલ જણાતા ગરુડે, જલનો વેગ જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ બલવડે અમૃતના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો.[૧] ત્યાં તેણે અમૃતની આગળ કદંબ પુષ્પના કેસરાની પેઠે ચોતરફ લોઢાના શંકુઓવાળું, તીક્ષ્ણ ધારવાળું અને નિરંતર વેગવડે પરિભ્રમણ કરતું એક લોહમય ચક્ર જોયું; કે[૨] જે અગ્નિ તથા સૂર્યના જેવું ઝળહળતું તથા ભયંકર હતું. આ અત્યંત ઘોર યંત્ર અમૃતને હરણ કરનારાઓને કાપી નાખવા માટે દેવોએ નિર્મેલું હતું.[૩] એ ચક્રનાં અંતરને જોઈને આકાશચારી ગરુડ તેના ઉપર ભમવા લાગ્યો અને એક ક્ષણમાં અંગનો સંકોચ કરીને આરાના મધ્યમાં થઇને ઝટ નીચે ઉતરી ગયો.[૪] અહીં ચક્રની નીચે અમૃતના રક્ષણને માટેજ રહેલા, પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવી કાંતિવાળા, વિજળીના જેવી જીહ્વાવાળા, મહાન્ વીર્યવાળા, પ્રદીપ્ત મુખવાળા, ઝળહળતી આંખોવાળા, ઝેરી દ્રષ્ટિવાળા, મહા ભયંકર હમ્મેશ ક્રોધવાળા અને અત્યંત વેગવાળા બે મોટા નાંગોને તેણે જોયા; કે[૫,૬] જે બન્ને ક્રોધથી લાલ થયેલી પલકવિનાની આંખોવડે નિરંતર જોયા કરતા હતા. તે બેમાંથી એક પણ જેના તરફ નજર નાખે તે તુરતજ ભસ્મ થઇ જાય.[૭] ગરુડે તે બન્નેની આંખો એકાએક રજથી ભરી દીધી અને તે બન્ને દેખે નહિ તેમ રહીને ચોમેરથી તેમને પ્રહાર કરવા માંડયો.[૮] પછી તે નાગોના શરીરોનું આક્રમણ કરીને, અંતરિક્ષમાં ગમન કરનારા વિનતાના પુત્ર ગરુડે તેઓના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા અને મધ્યસ્થાનમાં અમૃતના તરફ દોડયો.[૯] ત્યાં જઇ બલવાન ગરુડે અમૃતનો કલશ ઉપાડયો અને વીર્યવાન્ ગરુડ યંત્રને ઉપાડી નાખી ત્યાંથી વેગવડે કૂદ્યો.[૧૦] આમ અમૃતપાન કર્યા વિના, માત્ર તે કલશને લઇનેજ પક્ષી બહાર નિકળ્યો અને સૂર્યની કાંતિને ઢાંકી નાખતો જરાપણ થાક વિના આકાશમાં આવ્યો.[૧૧] ત્યાં અંતરિક્ષમાં ગરુડ, વિષ્ણુ ભગવાનને મળ્યો. અમૃતપાનને માટે પણ લોભરહિત એવાં ગરુડનાં આ કર્મને જોઇને

નારાયણ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા,[12] અને અવિનાશી ભગવાને ગરુડને કહ્યું કે, "હું તને વરદાન આપું છું." ત્યારે અંતરિક્ષચારી ગરુડે માગ્યું કે, "હું તમારા ઉપર રહું."[13] વળી ફરીથી તેણે નારાયણને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કે, "હું અમૃતપીધા વિના પણ અજર અને અમર થાઉં."[14] ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને વિનતાના પુત્રને 'ભલે તેમ થાઓ' એમ કહ્યું. આ પ્રમાણે બે વરદાન મેળવીને ગરુડે વિષ્ણુ ભગવાનને કહ્યું કે;[15] 'આપને પણ હું વર આપું છું, માટે ઇચ્છા હોય તે આપ માગી લ્યો!' ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને, મહા બલવાળા ગરુડને પોતાનું વાહન થવા માટે માગણી કીધી;[16] અને 'તું મારી ઉપર રહીશ' એમ કહીને તેને પોતાના ધ્વજમાં સ્થાન આપ્યું. ગરુડે, નારાયણ દેવને 'એમ થાઓ' એમ કહ્યું[17] અને વેગવડે વાયુની પણ સ્પર્ધા કરતો મહાવેગવાળો તે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. આ રીતે અમૃતનું હરણ કરીને જતા પક્ષિરાજ ગરુડને જોઈ, ક્રોધથી ઇંદ્રે તેના ઉપર વજ્રનો પ્રહાર કર્યો. તે વખતે થયેલા કોલાહલમાં વજ્રથી હણાયલા પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડે, હાસ્ય કરીને સ્પષ્ટ વાણીવડે ઇંદ્રને કહ્યું કે, "હે શતક્રતુ! જે ઋષિનાં અસ્થિથી આ વજ્ર થયું છે તે દધીચી ઋષિનું, વજ્રનું અને તમારૂં હું માન રાખું છું, અને તેથી મારી એક પાંખનો હું ત્યાગ કરૂં છું, કે જે પાંખનો તમને અંત જડશે નહિ;[18-21] બાકી વજ્ર પડવાથી મને જરાએ પીડા થઈ નથી." આ પ્રમાણે કહ્યા પછી પક્ષિરાજે પોતાની એક પાંખનો ત્યાગ કર્યો.[22] ત્યાગ કરેલાં તે સુંદર પક્ષને જોઈને સર્વ પ્રાણીઓ ખુશી થયાં અને ગરુડના સુરૂપ પર્ણને (પાંખને) જોઈને તેનું સુપર્ણ એવું નામ પાડયું. આ મહાન્ આશ્ચર્ય જોઈને પુરને દારણ કરનારા સહસ્રનયન ઇંદ્રે, આ પક્ષી મહાત્મા છે, એમ માની કહ્યું.[23,24] ઇંદ્ર કહે છેઃ-'હે ખગોત્તમ! અનુત્તમ એવું તારૂં પરમ બલ કેટલું છે? તે હું જાણવા ઇચ્છા કરૂં છું અને તારી સાથે હું અનંતકાલ સુધી મિત્રતા કરવા ઇચ્છા રાખું છું.'

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૩૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૪ મો.—ગરુડે સર્પોની આગળ અમૃત મૂકયું અને વિનતાને દાસીપણાથી મુક્ત કરી.

॥ गरुड उवाच ॥

सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ।
बलं तु मम जानीहि महच्चासह्यमेव च ॥१॥

ગરુડ કહે છેઃ-"હે પુરંદર દેવ! તમે જેવી ઇચ્છા રાખો છો તેવી તમારી સાથે મારી મિત્રતા થાઓ, અને મારૂં બલ તો મહાન્ અને અસહ્ય છે એમ તમે જાણો.[1] હે શતક્રતુ! જો કે સત્પુરુષો પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના બલની સ્તુતિ કરવી તેને વખાણતા નથી, તેમજ પોતાના ગુણોનું વર્ણન પોતેજ કરવું તેને પણ વખાણતા નથી;[2] તો પણ હે સખા! તમે મને સખા માનીને પૂછો છો તો હું કહું છું. કારણવિના આત્મસ્તુતિયુક્ત વચનો બોલવાં જોઈએ નહિ.[3] હે શક્ર! પર્વતો અને વનોની સાથે તથા સાગરોનાં જલની સાથે આ પૃથ્વીને મારી પાંખવડે હું ઉપાડી શકું અને એના આશ્રયમાં રહેલા તમને પણ હું ઉપાડી શકું. વળી સ્થાવર તથા જંગમ સાથે સર્વ લોકોને એકઠા કર્યા હોય તો તેને પણ હું વિના શ્રમે ઉપાડી શકું, એવું મારૂં મહાન બલ છે એમ તમે જાણો."[5]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-હે શૌનક! વીર એવા ગરુડે આ પ્રમાણે વચન કહ્યાં ત્યારે તેના પ્રત્યે સર્વ લોકના હિતકર્તા, કિરીટધારી અને સમર્થ

એવા શ્રીમાન્ દેવેંદ્ર કહેવા લાગ્યા કે,[૬] 'તમે કહો છો તેવુંજ બલ તમારામાં છે; તમારામાં સઘળું સંભવી શકે છે. હવે તમે મારી અત્યંત ઉત્તમ એવી મિત્રતાને સ્વીકારો;[૭] અને તમારે જો અમૃતનું કામ ન હોય તો એ અમૃત મને આપી દો; કારણ કે તમે જેઓને એ અમૃત આપશો તેઓ અમને અત્યંત દુઃખી કરશે.'[૮] ગરુડ કહે છેઃ–' હે ઇંદ્ર ! કંઇક કારણને ઉદ્દેશીને આ અમૃત હું લઈ જાઉં છું, પરંતુ કોઈને પણ એ અમૃત હું પીવા દઇશ નહિ.[૯] એટલે હે સહસ્રનયન ! હે સ્વર્ગાધીશ ! હું પોતે આ અમૃતને જ્યાં મૂકું ત્યાંથી તત્કાલ તમારે એને હરણ કરવું.[૧૦]

ઇંદ્ર કહે છેઃ–હે અંડજ ! આ તમારાં કહેલાં વાક્યથી હું સંતુષ્ટ થયો છું, માટે હે પક્ષિશ્રેષ્ઠ ! મારાથી તમે જે વરની ઇચ્છા કરતા હો તે ગ્રહણ કરો.[૧૧]

સૌતિ કહે છેઃ–આ પ્રમાણે ઇંદ્રે કહ્યું ત્યારે કદ્રૂના પુત્રોનું સ્મરણ કરીને તથા પોતાની માતાને દાસી બનાવવા માટે કરેલા છલનું સ્મરણ કરીને ગરુડે કહ્યું કે, [૧૨] "હે શક્ર ! હું સર્વ રીતે સમર્થ છું, છતાં તમારી પાસે માગું છું કે મહાબલવાળા સર્પો મારા ભક્ષ્યરૂપ થાઓ."[૧૩] પછી ગરુડને 'બહુ સારૂં' એમ કહીને દાનવોનો નાશ કરનારા ઇંદ્ર, દેવના દેવ, યોગીશ્વર મહાત્મા શ્રીહરિની પાસે ગયા,[૧૪] અને સઘળું કહ્યું, ત્યારે ગરુડે જે કહેલું તે સંબંધમાં ભગવાને અનુમોદન આપ્યું, એટલે દેવાધીશ ભગવાન્ ઇંદ્રે ગરુડને ફરીથી આ પ્રમાણે કહ્યું કે,[૧૫] "હે ગરુડ ! તું અમૃતને જ્યાં મૂકીશ ત્યાંથી હું તેને હરણ કરીશ." તે પછી ગરુડ ત્યાંથી શીઘ્ર ગતિવડે પોતાની માતા પાસે આવ્યો,[૧૬] અને બહુ ખુશી થયો હોય તેમ તેણે સઘળા સર્પોને કહ્યું કે, "આ તમારૂં અમૃત મેં આણ્યું છે, એને હું આ દર્ભ ઉપર મૂકું છું.[૧૭] હે પન્નગો ! તમે સ્નાન કરીને તથા મંગલયુક્ત થઇને પછી એનું પાન કરો. હવે તમોએ પહેલાં એકઠા બેસીને જે વચન કહ્યું હતું તે પ્રમાણે મેં કર્યું છે, એટલે આજથી આરંભીને મારી માતા દાસીપણાથી મુક્ત થાઓ; કારણ કે મેં તમારા કહેવા પ્રમાણે વચન પાળ્યું છે."[૧૮,૧૯] તે પછી 'ભલે તેમ થાવ' એમ કહીને સર્પો સ્નાન કરવા ગયા. તે જ વખતે ઇંદ્ર પણ ત્યાંથી અમૃત લઇને પાછા સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા.[૨૦] પછી સ્નાન, જપ અને મંગલ કૃત્યો કરીને આનંદયુક્ત થઈ સર્પો અમૃતપાન કરવા માટે જ્યાં કલશ મૂક્યો હતો તે સ્થાનમાં આવ્યા;[૨૧] પણ જ્યાં દર્ભ પાથરીને એ અમૃત મૂક્યું હતું, તે સ્થાનમાંથી સર્પોએ અમૃતને ચોરાઈ ગયેલું જાણ્યું, અને તેઓ સામી માયા થઇ છે એમ સમજ્યા. અર્થાત્ જેવી માયાથી વિનતાને દાસી કરી હતી, તેવીજ પ્રતિ માયાથી સામાએ પણ અમૃતદાન કર્યું છે, એમ તેમણે જાણ્યું.[૨૨] પછી આ અમૃતનું સ્થાન છે, માટે તે ચાટવાથી અમર થવાશે, એમ ધારીને તેઓ દર્ભને ચાટવા લાગ્યા અને તે કર્મથી તેમની જીભના બબ્બે ચીરા થઈ ગયા.[૨૩] પવિત્ર અમૃતના સ્પર્શથી તે દર્ભો પવિત્ર થયા. આ પ્રકારે મહાત્મા ગરુડે દેવલોકમાંથી અમૃત હરણ કર્યું અને સર્પોની સમીપમાં મૂક્યું તથા સર્પોને બે જીહ્વાવાળા કર્યા.[૨૪] તે પછી પરમ હર્ષયુક્ત થયેલા, સર્પોનું ભક્ષણ કરનારા, પક્ષીઓથી પરમ સન્માન પામેલા અને અક્ષીણ કીર્તિવાળા ગરુડે માતા સહિત તે વનમાં ક્રીડા કરી અને વિનતાને આનંદ આપ્યો.[૨૫] આ કથાને જે મનુષ્ય નિરંતર શ્રવણ કરે અથવા બ્રાહ્મણોની મુખ્ય સભામાં કથન કરે, તે પુણ્યભાગી, પક્ષિરાજ ગરુડનાં ચરિત્રકીર્તનથી નિઃસંશય સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થાય.[૨૬] *

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સુપર્ણાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૩૪ મો સમાપ્ત.

* पदंमहत्प्राप्तुमिच्छुर्नीचोनीचतरं व्रजेत् ।
अमृतप्रेप्सवो याता भुजंगास्तार्क्ष्यभक्ष्यताम् ॥
મહતપદ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો નીચ, અત્યંત

અધ્યાય ૩૫ મો-સર્પોનાં નામો.

॥ शौनक उवाच ॥

भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ॥
विनताया स्तथा प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥१॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છેઃ-હે સૂતનંદન ! સર્પોને માતાએ શાપ આપ્યો તેનું કારણ તમે કહ્યું, તથા માતા વિનતાને તેના પુત્ર અરુણે શાપ આપ્યો તેનું કારણ પણ તમે કહ્યું.[1] વળી કદ્રૂ અને વિનતાને તેમના પતિએ આપેલાં વરપ્રદાન તમે કહ્યાં. અને વિનતાના બન્ને પુત્રોનાં નામો પણ તમે કહ્યાં;[2] પરંતુ હે સૌતે ! સર્પોનાં નામો તો તમે કહેતાજ નથી; માટે તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનાં નામોને પણ અમે સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ.[3]

સૌતિ કહે છેઃ-હે તપરૂપી ધનવાળા ! પન્નગો ઘણા હોવાથી તેમનાં બધાંનાં નામો હું કહીશ નહિ, પરંતુ તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનાં નામો હું કહું છું તે તમે સાંભળો.[4] પ્રથમ શેષનાગ ઉત્પન્ન થયા, પછી વાસુકિનો જન્મ થયો. તે પછી ઐરાવત, તક્ષક, કર્કોટક, ધનંજય,[5] કાલિય, મણિનાગ, આપૂરણનાગ, પિંજરકનાગ, એલાપત્ર, વામન,[6] નીલનાગ, અનીલનાગ, કલ્માષ, શબલ, આર્યક, ઉગ્રક, કલશપોતકનાગ,[7] સુમન, દધિમુખ, વિમલપિંડક, આપ્ત કર્કોટક, શંખ, વાલિશિખ,[8] નિષ્ટાનક, હેમગુહ, નહુષ, પિંગલ, બાહ્યકર્ણ, હસ્તિપદ, મુદ્દગરપિંડક,[9] કંબલ, અશ્વતર, કાલિયકનાગ, વૃત્તનાગ, સંવર્તકનાગ, બે પદ્મનામના નાગો,[10] શંખમુખનાગ, કુષ્માંડકનાગ, ક્ષેમકનાગ, પિંડારકનાગ,[11] કરવીર, પુષ્પદંષ્ટ્ર, બિલ્વક, બિલ્વપાંડુર, મુષકાદ, શંખશિરા, પૂર્ણભદ્ર, હરિદ્રક,[12] અપરાજિત, જ્યોતિક, શ્રીવહનાગ, કૌરવ્ય, ધૃતરાષ્ટ્ર, વીર્યવાન્ શંખપિંડ,[13] વિરજા, સુબાહુ, વીર્યવાન્, શાલિપિંડ, હસ્તિપિંડ, પિઠરક, સુમુખ, કૌણપાશન,[14] કુઠર, કુંજર, પ્રભાકરનાગ, કુમુદ, કુમુદાક્ષ, તિત્તિરિ, હલિક,[15] મહાનાગ, કર્દમ, બહુમૂલકનાગ, કર્કરનાગ, અકર્કરનાગ, કુંડોદર અને મહોદર.[16] હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! આ પ્રાધાન્યથી નાગોનાં નામો કહ્યાં. બીજાં નામો ઘણાં હોવાથી તે કહ્યાં નથી.[17] હે તપોધન ! એમની સંતતિ અને સંતતિની સંતતિ એ સર્વ અસંખ્ય હોવાથી તે હું તમને કહેતો નથી.[18] હે તપોધન ! અનેક હજારો, કરોડો અને અર્બુદોની સંખ્યામાં સર્પો છે, અર્થાત્ તેઓ અસંખ્ય હોવાથી તેમનાં નામો કહેવાં અશક્ય છે.[19]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સર્પનામકથન નામનો અધ્યાય ૩૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૬ મો-શેષનું ચરિત્ર.

॥ शौनक उवाच ॥

आख्याता भुजगास्तात वीर्यवंतो दुरासदाः ॥
शापं तं तेऽभिविज्ञाय कृतवन्तः किमुत्तरम् ॥१॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છેઃ-હે તાત ! વીર્યવાન્ અને દુઃસહ એવાં સર્પો તમે વર્ણવ્યા; તેઓએ પોતાની માતાએ આપેલા શાપને જાણ્યા પછી શું કર્યું ? તે કહો.[1] સૌતિ કહે છેઃ-તે સર્પો-

---

નીચતાને પામે છે, જેમ અમૃતની ઇચ્છા કરનારા સર્પો ગરુડનાં ભક્ષ્યરૂપ થયા. नीलकंठ.

'विप्रस्यावज्ञया शक्रो मातुः सर्पा विपद्गताः ।
सुपर्णस्त्वभयः प्रीत्या हरे रप्युपरिस्थितः ' ॥

બ્રાહ્મણની અવજ્ઞા કરવાથી ઇંદ્ર વિપત્તિ પામ્યો અને માતાની અવજ્ઞા કરવાથી સર્પો વિપત્તિ પામ્યા; અને બ્રાહ્મણ તથા માતાને માન આપનારો ગરુડ નિર્ભય થઇને વિષ્ણુની પ્રીતિવડે વિષ્ણુની ઉપર પદ મેળવી શક્યો. रत्नगर्भ.

मिथ्यावादेन ये दासीकृतास्तत्संततिः स्वकाम् ॥
संततिं नाशयत्येव गरुत्मानिव पन्नगान् ॥

જેઓને મિથ્યા બોલીને દાસ કર્યા હોય, તેઓની સંતતિ પોતાની સંતતિનો ગરુડ જેમ સર્પોનો નાશ કરે તેમ નાશ કરેજ. वाणेश.

માંથી મહાયશસ્વી ભગવાન્ શેષ તો પોતાની માતા કદ્રૂનો ત્યાગ કરીને નિયમિત વ્રત પાલન કરતા, માત્ર વાયુનો આહાર કરીને ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યા.[૨] તે ગંધમાદન પર્વત ઉપર, બદરિકાશ્રમમાં, ગોકર્ણક્ષેત્રમાં, પુષ્કરારણ્યમાં, હિમાલયનાં તટ ઉપર, અનેક પુણ્ય તીર્થોમાં અને દેવાયતનોમાં જઇને એકાંતશીલ થઇ, નિયમમાં રહી, નિરંતર ઇંદ્રિયોને જિતી તપ કરતા હતા.[૩,૪] તે પછી જેમનાં માંસ, ત્વચા અને શિરાઓ સૂકાઇ ગયાં હતાં, જટા તથા વલ્કલ જેમણે ધારણ કર્યાં હતાં, એવા મુનિવ્રતવાળા તથા ઘોરતપ તપતા શેષને પિતામહ બ્રહ્માએ જોયા.[૫] સત્ય ધૈર્યવાળા, તપ કરતા શેષને બ્રહ્મા કહેવા લાગ્યા કે, 'હે શેષ! આ તમે શું કરો છો ? પ્રજાનું કલ્યાણ કરો.[૬] હે નિષ્પાપ ! તમે તમારાં તીવ્ર તપવડે પ્રજાને સંતાપ આપો છો. હે શેષ ! બોલો, તમારા હૃદયમાં જે સંકલ્પ હોય તે મને કહો.'[૭]

શેષ કહે છેઃ—મારા સઘળા સહોદર ભાઇઓ મંદ મતિના છે, હું તેઓની સાથે રહેવા ઇચ્છા રાખતો નથી, માટે એ સંબંધમાં તમે અનુમોદન આપો.[૮] તેઓ પરસ્પરમાં પણ નિરંતર શત્રુઓની પેઠે ઈર્ષ્યા કરે છે. એમનાં મુખ મારે જોવાં પડે નહિ એટલા માટે હું તપ કરૂં છું.[૯] તેઓ વિનતા અને તેના પુત્રોની પણ નિરંતર અદેખાઇ કરે છે. વળી વિનતાથી ઉત્પન્ન થયેલો આકાશચારી જે અમારો બીજો ભાઈ ગરુડ છે, તે મહાત્મા પિતા કશ્યપનાં વરદાનથી અત્યંત બલવાન્ છે, તેનો પણ તેઓ સંતત દ્વેષ કરે છે.[૧૦,૧૧] માટે હું તપ કરીને આ શરીરને છોડી દઇશ, અને મૃત્યુ થતાં દેહાંતરમાં પણ મને તેઓનો સમાગમ કેવી રીતે ન થાય, એજ હું વિચારૂં છું.[૧૨]

આ પ્રમાણે બોલતા શેષના પ્રત્યે બ્રહ્મા કહેવા લાગ્યા કે, 'હે શેષ ! તમારા સર્વે ભાઇઓનું ચેષ્ટિત હું જાણું છું,[૧૩] અને હે ભુજંગ ! માતાના અપરાધથી તમારા ભાઇઓને અવશ્ય ભય થશે ! એવો એમને માટે ઉપાય પણ પ્રથમથીજ કરી દીધો છે.[૧૪] માટે તમારા સઘળા ભાઇઓના સંબંધમાં તમારે શોક કરવો ઘટતો નથી. હે શેષ ! હવે તમારો જે ઇચ્છિત વર હોય તે મારી પાસેથી માગી લ્યો;[૧૫] તે હું તમને આજે અવશ્ય આપીશ કારણ કે તમારા ઉપર મારી પરમ પ્રીતિ છે. હે. પન્નગોત્તમ ! તમારી બુદ્ધિ ધર્મમાં સ્થિર છે એ અહો ભાગ્ય છે, અને હું કહુંછું કે તમારી બુદ્ધિ વારંવાર ધર્મમાં સારી પેઠે સ્થિર થાઓ.'[૧૬]

શેષ કહે છેઃ—'હે દેવ ! હે પિતામહ ! એજ મારો ઇચ્છિત વર છે. હે ઇશ્વર ! મારી બુદ્ધિ વેદબોધિત અર્થરૂપી ધર્મમાં, મનોનિગ્રહરૂપી શાંતિમાં અને તત્ત્વાલોચનરૂપી તપમાં રમણ કરો.'[૧૭]

બ્રહ્મા કહે છેઃ—હે શેષ ! આ તમારા શમદમથી હું પ્રસન્ન થયો છું, તથાપિ તમારે પ્રજાનાં હિતને માટે મારી આજ્ઞાથી મ્હારાં વચન પ્રમાણે કરવું.[૧૮] હે શેષ! પર્વતો, વનો, સાગરો, ગામો, વિહારસ્થાનો અને નગરોએ સહિત ચલિત થતી આ પૃથ્વીને તમે રૂડી રીતે ધારણ કરીને રહો, કે જેથી એ અચલ થાય.[૧૯] શેષ બોલ્યાઃ—"પ્રજાના પતિ, પૃથ્વીના પતિ, ભૂતોના પતિ અને જગતના પતિ એવા હે બ્રહ્મદેવ ! તમે જેમ કહો છો તેમ હું પૃથ્વીને નિશ્ચલપણાથી ધારણ કરીશ. હે પ્રજાપતિ ! એ પૃથ્વીને ઉપાડીને તમે મારા મસ્તક ઉપર મૂકો."[૨૦]

બ્રહ્મા કહે છેઃ—હે ભુજંગશ્રેષ્ઠ ! તમે પૃથ્વીની નીચે જાઓ. તમને એ પૃથ્વી પોતેજ વિવર આપશે. હે શેષ ! આ પૃથ્વીને ધારણ કરવાથી તમે મારૂં મોટું પ્રિય કરેલું ગણાશે.[૨૧]

સૌતિ કહે છેઃ—તે પછી શ્રેષ્ઠ ભુજંગોમાં જયેષ્ઠ એવા શેષ પ્રભુ તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં વિવર કરીને તથા તેમાં પ્રવેશ કરીને આ સમુદ્રાંત પૃથ્વી દેવીને ચોમેરથી ઉપાડીને મસ્તકવડે ધારણ કરવા લાગ્યા.[૨૨] તે જોઈ બ્રહ્મા બોલ્યાઃ—હે નાગોત્તમ ! આ સર્વ પૃથ્વીને પોતાની અનેક ફણાઓથી તમે એકલા મારી પેઠે અથવા બલ નામના દાનવને હણનાર

ઈંદ્રની પેઠે ધારણ કરો છો માટે તમે શેષ છો, ધર્મદેવ છો.[૨૩]

સૌતિ કહે છેઃ–આ પ્રમાણે પ્રતાપી એવા અનંત નાગ, બ્રહ્માની આજ્ઞાથી એકલા પૃથ્વીને ધારણ કરતા પાતાલમાં રહે છે, અને એ વાત વિદ્વાનો જાણે છે. તે વખતથી દેવશ્રેષ્ઠ ભગવાન્, પિતામહ બ્રહ્માએ અનંતને સહાય્ય કરવા માટે તેને વિનતાનો પુત્ર ગરુડ સોંપ્યો છે[૨૪,૨૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે શેષવૃત્તકથન નામનો અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૭ મો–વાસુકિ વગેરે સર્પોના વિચારો.

॥ सौतिरुवाच ॥

मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा वै पन्नगोत्तमः ॥ वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत् कथम्॥

સૌતિ કહે છેઃ–પોતાની માતા કદ્રૂએ આપેલા તે શાપને સાંભળ્યા પછી, પન્નગોમાં શ્રેષ્ઠ એવો વાસુકિ, એ શાપ કેવી રીતે નિષ્ફલ થાય તેને માટે ચિંતા કરવા લાગ્યો.[૧] પછી તે સર્વ ધર્મમાં તત્પર એવા પોતાના ઐરાવત વગેરે સઘળા ભાઇઓની સાથે મંત્ર (ગુપ્ત વિચાર) કરવા લાગ્યો.[૨]

વાસુકિ બોલ્યોઃ–હે નિષ્પાપો ! આપણને જેવી રીતે માતાનો શાપ થયો છે તે સર્વ તમે જાણો છો. તે શાપથી છુટવાને માટે આપણે વિચાર કરીને યત્ન કરીએ.[૩] સર્વ શાપોને રોકવાના ઉપાય શાસ્ત્રમાં જણાય છે, પરંતુ સાક્ષાત્ માતાએ આપેલા શાપથી પુત્રોનો છુટકો ક્યાંએ જણાતો નથી.[૪] તેમાં વળી જરામરણથી રહિત અને અનંત માહાત્મ્યવાળા એવા સત્યલોકના પતિ બ્રહ્માની આગળ આપણને શાપ આપ્યો, છે આ સાંભળીને તો મારા હૃદયમાં કંપ થાય છે.[૫] અહો ! શાપ આપતી કદ્રૂને, અવિનાશી બ્રહ્મદેવે પણ રોકી નહિ ! જરૂર આપણો સર્વનો આ વિનાશજ પ્રાપ્ત થયો છે.[૬] માટે સર્વે સર્પોનું જે રીતે કુશલ થાય તે રીતે આપણે વિચાર ચલાવીએ, આપણો આ સમય નકામો જવો જોઇએ નહિ, અર્થાત્ સર્પસત્ર થતા પહેલાં આપણે એનો પ્રતીકાર કરવો જોઈએ. વળી આપણે બધાજ બુદ્ધિમંત અને વિચક્ષણ છીએ.[૭] પૂર્વે જેમ પોતાના કારણભૂત વાયુમાં લીન થવાથી અદૃશ્ય થયેલા અગ્નિને, દેવો જોઇ શક્યા હતા, તેમ આપણે પણ હમણાં વિચાર કરતાં શાપ મુક્તિનો ઉપાય જોઇ શકીશું. સર્પોના વિનાશને માટે પ્રવર્તતો, જનમેજય રાજાનો તે યજ્ઞ જે રીતે થાયજ નહિ અથવા થાય તો તે યજ્ઞનો જે રીતે પરાભવ થાય. તેને માટે આપણે વિચાર કરવો જોઇએ."[૮,૯]

સૌતિ કહે છેઃ–પછી 'હા તેમ થવું જોઇએ' એમ કહીને કદ્રૂના સર્વે પુત્રો ભેગા થયા અને નીતિના નિશ્ચયમાં નિપુણ એવા તેઓ એકમત થવા માટે પોતપોતાના વિચાર જણાવવા લાગ્યા.[૧૦] તેમાં કેટલાક નાગો કહેવા લાગ્યા કે, "આપણે ઉત્તમ બ્રાહ્મણનાં રૂપ ધારણ કરીને 'તમારો આ યજ્ઞ નહિ થાઓ' એવી જનમેજયની પાસે ભિક્ષા માગીએ."[૧૧] વળી બીજા પંડિત માની કેટલાક નાગો કહેવા લાગ્યા કે, 'આપણે સઘળા એના માનવંતા મંત્રીઓ થઇએ એટલે સર્વ કાર્યમાં તે આપણી સલાહ લેશે અને તે સલાહમાં, યજ્ઞ થાયજ નહિ, એવી આપણે બુદ્ધિ આપીશું.[૧૨-૧૩] બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજા, બુદ્ધિવડે બહુ માન પામેલા એવા આપણને યજ્ઞને માટે અવશ્ય પૂછશે; ત્યારે તેને આ લોક અને પરલોકના સંબંધમાં યજ્ઞથી અનેક દારૂણ દોષો થાય છે એ તથા અનેક હેતુપૂર્વક કારણો દર્શાવીશું; કે જેથી તે યજ્ઞ થશે નહિ[૧૪-૧૫] અથવા તે યજ્ઞમાં સર્પસત્રના વિધિને જાણનારો અને રાજાનાં કાર્યમાં તથા હિતમાં તત્પર એવો જે ઉપાધ્યાય હોય

તેને કોઇ પણ સર્પે જઇને દંશ કરવો એટલે તે મરણ પામશે અને તે યજ્ઞ કરાવનારો મરણ પામ્યો એટલે પછી તે યજ્ઞ થશે નહિ.૧૭ વળી બીજા પણ સર્પસત્રને જાણનારા એના જે ઋત્વિજો હોય તે સર્વને પણ આપણે દંશ કરીશું એટલે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે."૧૮ બીજા કેટલાક ધર્માત્મા અને દયાલુ નાગો કહેવા લાગ્યા કે, 'આ તમારી દુર્બુદ્ધિ છે, કારણ કે બ્રહ્મહત્યા કરવી સારી નહિ. જ્યારે વિપત્તિ આવે ત્યારે તે વિપત્તિની શાંતિ, દેવ બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થનારૂપ સદ્ધર્મથી થાય એ ઉત્તમ ઉપાય છે, પરંતુ જે અધર્મપૂર્વક વિપત્તિ નિવારણના ઉપાયો છે, તે પોતાનોજ નહિ પણ જંગતનો પણ નાશ કરે છે.૧૯,૨૦ વળી બીજા નાગો કહેવા લાગ્યા કે:-'આપણે વિજળીવાળા મેઘો થઇને પ્રજ્વલિત થયેલા કુંડના અગ્નિને વરસાદ વરસાવીને હોલવી નાખીશું.૨ વળી રાત્રિએ બધા પ્રમાદમાં હોય ત્યારે કેટલાક સર્પોએ જઇને યજ્ઞપાત્રોને હરણ કરવાં એટલે યજ્ઞમાં વિઘ્ન થશે.૨૨ અથવા તે યજ્ઞમાં સઘળા સર્પોએ સેંકડો તથા હજારો મનુષ્યોને દંશ કરવો એટલે પછી આપણને ત્રાસ થશે નહિ.૨૩ અથવા તૈયાર કરેલા ભોજનના પદાર્થોમાં, સર્વ ભોજનના પદાર્થોને ઝેર કરી નાખનારાં આપણાં મલમૂત્ર નાખીને દૂષિત કરવા.'૨૪ વળી બીજા નાગો કહેવા લાગ્યા કે, 'આપણે એના ઋત્વિજો થઇશું અને પછી અમને દક્ષિણા આપો એમ કહીને યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરીશું. એમ કરવાથી આપણને વશ થએલો રાજા, આપણું ધારેલું અવશ્ય કરશે.' બીજા કહેવા લાગ્યા કે, 'રાજા જ્યારે જલક્રીડા કરતો હોય ત્યારે તેને આપણે ઘેરે લાવીને બાંધી મૂકીશું. એમ કરવાથી તે યજ્ઞ થશે નહિ.' વળી પંડિતમાની બીજા નાગોએ કહ્યું કે, આપણે રાજાને પકડીને કરડીશું એટલે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે અને તેના મરવાથી અનર્થનું મૂલ કપાઈ જશે.૨૫-૨૮ હે ચક્ષુશ્રવા વાસુકિ ! આ અમારી છેવટની બુદ્ધિ છે. હવે હે રાજન્ ! તમારૂં જે ધારવું હોય તે પ્રમાણે તત્કાલ કરો.૨૯ આમ કહીને સઘળા નાગો, વાસુકિના તરફ જોવા લાગ્યા. ત્યારે વાસુકિ પણ વિચાર કરીને ભુજંગો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો:-૩૦ 'હે ભુજંગમો ! તમારી આ નિશ્ચિત બુદ્ધિ પ્રમાણે કરવા હું સંમત થતો નથી. સઘળા સર્પોની બુદ્ધિ મને રુચતી નથી:૩૧ માટે એ સંબંધમાં શું કરવું કે જે કરવાથી તમારૂં સર્વનું હિત થાય તેનો હું વિચાર કરૂં છું, અને તે વિચારતાં મહાત્મા કશ્યપ ઋષિને પ્રસન્ન કરવા તે મને કલ્યાણકારક લાગે છે.૩૨ હે ભુજંગો ! જ્ઞાતિવર્ગઉપરના સ્નેહથી અને મારે પોતાને માટે પણ તમારાં વચન પ્રમાણે કંઈ પણ કરવા મારી બુદ્ધિ તૈયાર નથી.૩૩ મારે તો તમારૂં જે હિત હોય તેજ કરવું જોઇએ, અને એ વિચારથીજ મને ઘણો સંતાપ થાય છે; કેમકે હું મોટો હોવાથી જ્ઞાતિનું રક્ષણ અથવા નાશ નિમિત્તના ગુણ દોષ મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.૩૪

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે વાસુકિ વગેરેના વિચાર નામનો અધ્યાય ૩૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૮ મો-એલાપત્ર નાગનાં વચન.

॥ सौतिरुवाच ॥

सर्पाणां तु वचः श्रुत्वा सर्वेषामिति चेति च ॥
वासुकेश्च वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ।१।

સૌતિ કહે છે:-એવાં આવાં સઘળા સર્પોનાં વચન સાંભળીને તથા વાસુકિનાં વચન સાંભળીને, એલાપત્ર નામનો નાગ આ પ્રમાણે બોલ્યો૧:-"હે સર્પો ! તે યજ્ઞ નહિ થાય એમ બનશે નહિ, અર્થાત્ અવશ્ય થશેજ; અને તે પાંડુ વંશોદ્ભવ જનમેજય રાજા કે જેનાથી આપણને મહાભય છે, તે પણ તેવો નથી.

કે જેનો આપણે કોઇ પણ રીતે પરાભવ કરી શકીએ; અર્થાત્ તે રાજા મંત્ર તથા વીર્યથી એવો સંપન્ન છે, કે જેનાં રાજ્ય, ઋત્વિજ કે સ્વરૂપને પણ આપણે જોઇ શકીએ તેમ નથી.[2] માટે હે રાજન્ ! જે પુરૂષ દૈવબલથી હણાયલો છે તેણે દૈવનોજ આશ્રય કરવો. તેમાં બીજો ઉપાય ચાલતો નથી. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ દોષવિના આવી પડેલી વિપત્તિ, દૃષ્ટ ઉપાયથી નિવૃત્ત થતી નથી.[3] હે પન્નગશ્રેષ્ઠો ! આપણને આ દૈવી ભય આવેલું છે, માટે એમાં આપણે દૈવનોજ આશ્રય કરવો. વળી તમે મારાં વચન સાંભળો.[4] હે સર્પશ્રેષ્ઠો ! જ્યારે આપણી માતાએ શાપ આપ્યો ત્યારે હું ભય પામીને માતાના ખોળામાં ચઢી ગયો હતો. તે વખતે હે પન્નગ શ્રેષ્ઠો ! બ્રહ્માની આગળ આવીને દુઃખાર્ત્ત થયેલા દેવોનાં 'સ્ત્રીઓ તીક્ષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે,' એવાં વચન મેં સાંભળ્યાં.[5-6] વળી દેવો બોલ્યાઃ— "હે પિતામહ ! હે દેવાધિદેવ ! 'અતિશય તીખા સ્વભાવવાળી કદ્રૂ વિના બીજી કયી સ્ત્રી પોતે પ્રિય પુત્રોને મેળવી તેમને તમારી સમક્ષ આ પ્રમાણે શાપ આપે ?[7] વળી હે પિતામહ ! તમે પણ તેનાં વચનને 'તેમ થાઓ' એમ કહી અનુમોદન આપ્યું; પણ તેને રોકી નહિ. એનું કારણ અમે જાણવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ.[8]"

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ—' હે દેવો ! ઝેરવડે ભયંકર, ઘોર રૂપવાળા અને ક્રોધી એવા ઘણા સર્પો છે, માટે પ્રજાનાં હિતની ઇચ્છાથીજ મેં તે વખતે શાપ આપતી કદ્રૂને રોકી નહિ.[9] વળી એ સર્પોમાં પણ જેઓ ડશવાના સ્વભાવવાળા, અલ્પ નિમિત્તમાં પણ પ્રાણ લેનારા, નિમિત્તવિના હિંસા કરનારા અને ઝેરવડે ભયંકર છે તેઓનોજ તે યજ્ઞમાં વિનાશ થશે; અને જેઓ ધર્માચરણવાળા હશે તેઓનો નાશ થશે નહિ. વળી તે મહાભયમાંથી જે નિમિત્તે સર્પોનો છુટકો થશે તેપણ તમે સાંભળો.[10-11] યાયાવર કુલમાં બુદ્ધિમાન્ તપસ્વી અને વશ્યેંદ્રિય જરત્કારુ નામના પ્રસિદ્ધ મહા ઋષિ થશે.[12] તે જરત્કારુને તપરૂપી ધનવાળો આસ્તીક નામનો પુત્ર થશે; તે એ યજ્ઞને તે વખતે બંધ પાડશે. તેમાં જે સર્પો ધાર્મિક હશે તેઓ ઉગરી જશે.[13]

દેવો બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્ !' તે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ વીર્યવાન્ અને મહા તપસ્વી એવા જરત્કારુ ઋષિ કયી સ્ત્રીમાં તેવા મહાત્મા પુત્રને ઉત્પન્ન કરશે ?[14]

બ્રહ્મા કહે છેઃ—'તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ પોતાના નામની કન્યામાંજ પ્રભાવશાલી પુત્રને ઉત્પન્ન કરશે.[15] સર્પના રાજા વાસુકિની જરત્કારુ નામની બ્હેન છે, તેનાથી તે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે અને તે નાગોને શાપથી મુક્ત કરશે'[16]

એલાપત્ર કહે છેઃ—તે પછી ' ભલે તેમ થાઓ' એમ દેવોએ પિતામહ બ્રહ્માને કહ્યું અને દેવોને પૂર્વોક્ત વાક્યો કહીને બ્રહ્મા પણ સ્વર્ગમાં ગયા.[17] હે વાસુકિ ! આમ હોવાથી મને એવું સૂઝે છે કે નાગોના ભયની શાંતિને માટે તમારી જરત્કારુ નામની જે બ્હેન છે તે ભિક્ષાની પેઠે યાચના કરતા ઉત્તમ વ્રતવાળા જરત્કારુ ઋષિને આપો. નાગોને ભયથી છુટવાનો એજ ઉપાય મેં સાંભળ્યો છે.[18-19]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે એલાપત્રવાક્ય નામનો અધ્યાય ૩૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૯ મો—જરત્કારુની શોધ.

॥ सौतिरुवाच ॥

एलापत्रवचः श्रुत्वा ते नागा द्विजसत्तम ॥ सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यथाऽब्रुवन् ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! એલાપત્ર નાગનાં વચન સાંભળીને, તે સઘળા નાગો પ્રસન્ન મનવાળા થઇને 'બહુ સારૂં, બહુ સારૂં' એમ કહેવા લાગ્યા,[1] અને ત્યારથી આરંભી વાસુકિ પોતાની બ્હેન જરત્કારુનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો,

તથા પરમ હર્ષ પામ્યો.[2] પછી થોડો એક સમય જતાં સઘળા દેવો તથા દૈત્યો સમુદ્રનું મથન કરવા લાગ્યા.[3] તેમાં બલવાનૂમાં શ્રેષ્ઠ એવો વાસુકિ નાગ નેતરૂં થયો હતો.* પછી તે મંથનકર્મની સમાપ્તિ કરીને, સઘળા દેવો વાસુકિની સાથે પિતામહ બ્રહ્માની પાસે ગયા અને બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે ભગવન્! આ વાસુકિ શાપથી ભય પામીને અત્યંત સંતાપ કરે છે;[4,5] માટે હે દેવ! પોતાની જ્ઞાતિનું હિત ઇચ્છતા એ નાગનું, માતાના શાપથી ઉત્પન્ન થયેલું માનસિક શલ્ય દૂર કરવાને તમે યોગ્ય છો.[6] હે દેવેશ! એ નાગરાજ નિરંતર અમારો હિતકર્ત્તા અને પ્રિયકારી છે, માટે કૃપા કરો અને એના મનનો જ્વર શાંત કરો.'[7]

બ્રહ્મા બોલ્યા:–"હે અમરો! પૂર્વે એલાપત્ર નાગે એની આગળ જે કહ્યું હતું તે વચનની મારા મનવડે એલાપત્રમાં મેંજ પ્રેરણા કરી હતી.[8] તે વચન પ્રમાણે આ નાગેંદ્ર વાસુકિએ પોતે સમય આવે વર્તવું. વળી સર્પોમાં જે પાપીઓ છે તેજ વિનાશ પામશે, પણ ધર્માચરણીઓ મરશે નહિ.[9] ઉગ્ર તપ કરવામાં તત્પર એવો તે જરત્કારુ બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયો છે, તેને સમય આવતાં વાસુકિએ પોતાની બ્હેન જરત્કારુ આપવી.[10] હે દેવો! એલાપત્ર નાગે જે વચન કહેલાં તે નાગોને માટે હિતકારક છે, અને તેમજ થશે, અન્યથા થશે નહિ."[11]

સૌતિ કહે છે:–આવાં બ્રહ્માનાં વાક્ય સાંભળીને, શાપથી ભય પામેલા નાગેંદ્ર વાસુકિએ સઘળા નાગોને તે વાત કહી,[12] અને પોતાની બ્હેન જરત્કારુને, જરત્કારુ ઋષિને માટે તૈયાર રાખી, જરત્કારુ ઋષિની ખોળ કરવા માટે નિત્ય ઉદ્યોગયુક્ત એવા ઘણા સર્પોને આજ્ઞા કરી;[13] તથા તેઓને કહ્યું કે, સમર્થ એવા જરત્કારુ ઋષિ લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે તમારે તત્કાલ આવી તે વાત મને કહેવી. તેમ કરવાથી આપણું શ્રેય થશે.[14]

ઇતિ શ્રી મહાભારત વિષે આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વમાં જરત્કારુની શોધ નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૦ મો–જરત્કારુ ચરિત્ર તથા પરિક્ષિત રાજાનું ઉપાખ્યાન.

॥ शौनक उवाच ॥

जरत्कारुरिति ख्यातो यस्त्वया सूतनन्दन ॥
इच्छामि तदहं श्रोतुमृषेस्तस्य महात्मनः ॥१॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છે:–હે સૂતનંદન! તમે તે મહાત્મા ઋષિનું નામ જરત્કારુ કહ્યું, તો શા કારણથી પૃથ્વીમાં તે જરત્કારુ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા, એ સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરૂં છું, માટે જરત્કારુ એવું નામ પડવાનું કારણ યથાર્થરીતે કહેવાને તમે યોગ્ય છો.[1,2]

સૌતિ કહે છે:–'જરત્' શબ્દ ક્ષયવાચક છે અને 'કારુ' શબ્દનો અર્થ દારુણ થાય છે. (કામ, ક્રોધાદિનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોવાથી) આસ્તીકના પિતાનું શરીર કારુ–દારુણ હતું. તેને તે બુદ્ધિમાને ધીરે ધીરે તીવ્ર તપવડે જીર્ણ કર્યું, માટે હે બ્રહ્મન્! તે ઋષિનું નામ જરત્કારુ કહેવાયું. તેજ પ્રમાણે વાસુકિની બ્હેનનું નામ પણ જરત્કારુ કહેવાયું.[3,4] આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ધર્માત્મા શૌનક મુનિ (અત્યંત જીર્ણ થયેલાં દંપતીને પણ બ્રહ્મચર્યવિનાશનો પ્રસંગ આવ્યો એ આશ્ચર્યથી) હસ્યા અને બોલ્યા કે હે ઉગ્રશ્રવા! તુલ્ય વય તથા રૂપવાળાંનો વિવાહ થવો યોગ્યજ છે. . .

શૌનક પૂછે છે:–તમે નામનું નિર્વચન યથાયોગ્ય કર્યું, તે સઘળું મેં સાંભળ્યું. હવે આસ્તીક, જે રીતે ઉત્પન્ન થયો હતો તે જાણવાની હું ઇચ્છા કરૂં છું. આવાં શૌનક

* નાગોને શાપ થવા પહેલાં ઉચ્ચૈઃશ્રવા અશ્વની ઉત્પત્તિ થઇ હતી અને તે પહેલાં સમુદ્રમથન થયું હતું. તેનો શાપથી છુટવાનો ઉપાય બતાવવા આ અનુવાદ છે એમ સમજવું. નીલકંઠ

મુનિનાં વચન સાંભળીને સૂતપુરાણિક શાસ્ત્રપ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૫,૬]

સૌતિ કહે છેઃ-વાસુકિએ સર્વ નાગોને આજ્ઞા કરી અને તે વખતથી પોતાની બ્હેન જરત્કારુ, જરત્કારુ ઋષિને આપવા માટે તે સાવધાન રહ્યો.[૭] હવે ઘણો સમય ગયો પણ ઉત્તમ વ્રતવાળા બુદ્ધિમાન્ જરત્કારુ મુનિ, તપશ્ચર્યાપરાયણ હોવાથી લગ્ન કરવાની આકાંક્ષા કરતા ન હતા. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, તપ કરવામાં તત્પર, વેદપાઠ કરનારા, નિર્ભય અને કૃતકૃત્ય અંતઃકરણવાળા તે મહાત્મા સઘળી પૃથ્વીમાં ફર્યા કરતા હતા અને મનવડે પણ સ્ત્રીની ઇચ્છા કરતા ન હતા.[૮,૯] હે બ્રહ્મન્! ત્યાર પછી કોઇક સમયે કૌરવવંશમાં પરિક્ષિત નામનો રાજા થયો.[૧૦] પૂર્વે યુદ્ધ વિષે ધનુર્ધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા એના પ્રપિતામહ મહાબાહુ પાંડુરાજા જેવા મૃગયાશીલ હતા તેવો એ પણ મૃગયાશીલ હતો.[૧૧] એ રાજા મૃગો, વરાહો, જરખો, પાડાઓ અને બીજાં વનનાં વિવિધ પશુઓને વિંધતો વનમાં ફરતો હતો.[૧૨] એક વખતે પરિક્ષિત રાજા નમ્ર પર્વવાળાં બાણવડે એક મૃગને વિંધી તેની પાછળ ધનુષ લઇને ગહન વનમાં દોડયો.[૧૩] જેમ રુદ્ર ભગવાન્ યજ્ઞમૃગને વિંધીને આકાશમાં દોડતા હતા તેમ રાજા પણ હાથમાં ધનુષ લઇને, મૃગને ખોળવા માટે આમતેમ દોડવા લાગ્યો.[૧૪] પરિક્ષિત રાજાએ વિંધેલો મૃગ કોઇ વખત જીવતો રહીને વનમાં જાયજ નહિ, પણ આ મૃગ જે અદૃશ્ય થઇ ગયો, એજ રાજાની તુરત થનારી સ્વર્ગગતિનું પૂર્વરૂપ થયું.[૧૫] પરિક્ષિત રાજાનો વિંધેલો મૃગ, જે અદૃષ્ટ થઇ ગયો, તે મૃગ રાજાને દૂર જંગલમાં ખેંચી ગયો. પછી થાકી ગયેલા અને તૃષાથી દીન બનેલા રાજાએ, વનમાં એક મુનિને જોયા અને તેની પાસે ગયો. તે મુનિ ગાયો ફરવાના સ્થાનમાં બેઠા હતા અને વાછરડાંનાં મોંમાંથી દૂધ પીતી વખતે નિકળતાં ફીણનું ભક્ષણ કરતા હતા. ઉત્તમ વ્રતવાળા તે ઋષિની પાસે વેગવડે જઇને, ભૂખ અને શ્રમથી પીડાયલો રાજા ધનુષ ઉગામીને મુનિને પૂછવા લાગ્યોઃ-'ઓ બ્રાહ્મણ! હું અભિમન્યુનો પુત્ર રાજા પરિક્ષિત છું.[૧૬-૧૯] મારો વિંધેલો મૃગ નાશી ગયો છે, તેને તમે જોયો છે શું?' આ પ્રમાણે પૂછયું તો પણ મૌન વ્રતમાં રહેલા તે મુનિએ રાજાને કંઈપણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.[૨૦] ત્યારે ક્રોધ પામેલા રાજાએ ધનુષના અણિયાથી એક મરેલા સર્પને ઉપાડી ઋષિના ખભાપર નાખ્યો. તોપણ ઋષિએ એના તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ;[૨૧] અને તેમણે રાજાને શુભ અથવા અશુભ કંઈ પણ કહ્યું નહિ. પછી તે ઋષિને દૃઢ સમાધિમાં જોઇને રાજાનો ક્રોધ ઉતરી ગયો અને તે વ્યથાયુક્ત થઇને પોતાના નગર પ્રત્યે ચાલ્યો ગયો, તથા ઋષિ તો તેમજ બેઠા રહ્યા.[૨૨] આવું અપમાન થતાં પણ ક્ષમાશીલ એવા તે મહામુનિએ, ક્ષત્રધર્મપરાયણ તથા રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા પરિક્ષિત રાજાનો પરાભવ કર્યો નહિ. ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજશાર્દૂલ પરિક્ષિતે મુનિ આવા ધર્મપરાયણ છે એવું ન જાણવાથીજ તેમનું અપમાન કર્યું હતું.[૨૩,૨૪]

એ શમીક ઋષિને તીવ્ર તેજવાળો, મહા તપસ્વી, મહા ક્રોધવાળો, તત્કાલ પ્રસન્ન ન થાય એવો અને મહા વ્રતવાળો શૃંગી નામનો જુવાન પુત્ર હતો.[૨૫] તે શૃંગી, નિયમમાં રહીને સમયે સમયે ઉત્કૃષ્ટ લોકમાં રહેલા બ્રહ્મદેવની પાસે જઇ તેમની સેવા કરતો હતો.[૨૬] બ્રહ્માએ આજ્ઞા આપવાથી તે પોતાને ઘેરે આવતો હતો તેવામાં હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! ક્રીડા કરતા એક મિત્રે એના પિતાને ઉદ્દેશીને પરિહાસ કર્યો. ઋષિપુત્ર ધર્મને માટે કૃશ થયેલો હોવાથી કૃશ નામથી કહેવાતો હતો. તેનાં વચન સાંભળીને ક્રોધના આવેશથી વિષના જેવો તીક્ષ્ણ થયેલો મુનિપુત્ર શૃંગી અત્યંત ક્રોધે ભરાયો.[૨૭,૨૮]

કૃશ કહે છેઃ-'હે શૃંગી! તું તેજસ્વી અને તપસ્વી છે, છતાં તારા પિતા ખભાપર શબને વહન કરે છે, માટે હવેથી તું ગર્વ કરીશ નહિ;[૨૯] તેમજ અમારા જેવા સિદ્ધ, બ્રહ્મવેત્તા

અને તપસ્વી એવા ઋષિપુત્રો બોલતા હોય ત્યારે તું હવે કંઇ પણ બોલીશ નહિ.[૩૦] અહો, તારૂં પુરૂષમાનીપણું ક્યાં ગયું ? તારી તેવી ગર્વિત વાણી ક્યાં ગઇ કે જેથી આજે તું શબ ધારણ કરીને બેઠેલા તારા પિતાને જુએ છે ?[૩૧] હે મુનિજનમાં શ્રેષ્ઠ ! તારા પિતાનો એ અપમાનના સંબંધમાં અપરાધ નથી; માટે તારા નિરપરાધી પિતાનું અપમાન જોઇ જાણે મારા પિતાનું અપમાન થયું હોય એમ માની હું આજે બહુ દુઃખિત થયો છું.[૩૨]

ઈતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે પરિક્ષિત ઉપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૪૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૧ મો–પરિક્ષિત રાજાને શાપ.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

एवमुक्तः स तेजस्वी शृंगी कोपसमन्वितः ॥
मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना ॥ १ ॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેજસ્વી તથા કોપન પ્રકૃતિનો શૃંગી, પોતાના પિતાને મડદું ધારણ કરતા સાંભળીને ક્રોધવડે અત્યંત તપી ઉઠયો,[૧] અને કૃશના તરફ જોઇ પ્રિય વાણી બોલતો તેને પૂછવા લાગ્યો કે, 'શા કારણથી આજે મારા પિતાએ શબને ધારણ કર્યું છે ?'[૨] કૃશ બોલ્યોઃ–'મૃગયા કરવા નિકળેલા પરિક્ષિત રાજાએ તારા પિતાના ખભાઃઉપર આજે મરેલો સર્પ નાખ્યો છે.'[૩]

શૃંગી બોલ્યોઃ–'હે કૃશ ! તે દુરાત્મા રાજાનું મારા પિતાએ શું અનિષ્ટ કર્યું હતું ? તે તું મને સત્યથી કહે અને પછી મારાં તપનું બલ જોઈ લે.'[૪]

કૃશ બોલ્યોઃ–'તે અભિમન્યુનો પુત્ર પરિક્ષિત રાજા મૃગયા કરવા નિકળ્યો હતો, તેણે શીઘ્ર ગતિવાળા એક મૃગને બાણથી વિંધ્યો અને તેને મેળવવા તે તેની પાછળ એકલો દોડયો;[૫] પરંતુ મહા વનમાં ખોળ કરતાં પણ રાજાને મૃગનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એવામાં તેણે મૌન વ્રતવાળા તારા પિતાને જોયા અને તેમને પૂછ્યું.[૬] ભૂખ્યા, તરસ્યા અને થાકથી આતુર થયેલા રાજાએ, થાંભલાની પેઠે અડગ બેઠેલા તારા પિતાને, નાશી ગયેલા મૃગના સંબંધમાં વારંવાર પૂછ્યું;[૭] પણ મૌન વ્રતવાળા મુનિએ તેને કંઇ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. ત્યારે રાજાએ ધનુષના અગ્રવડે એક મૃત સર્પને ઉપાડી ઋષિના ખભાપર નાખ્યો.[૮] હે શૃંગિન્ ! તો પણ નિશ્ચિત વ્રતવાળા તારા પિતા તેમ ને તેમજ બેસી રહ્યા અને તે રાજા પોતાના હસ્તિનાપુર નામના નગરમાં ચાલ્યો ગયો.'[૯]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–રાજાએ પોતાના પિતાના ખભાપર સર્પનું શબ નાખ્યું એ સાંભળીને ઋષિપુત્ર શૃંગી ક્રોધવડે બળતો હોય તેમ કોપથી રક્ત નેત્રવાળો થયો;[૧૦] અને તે તેજસ્વીએ ક્રોધના આવેશથી પરવશ થઇ જલનો સ્પર્શ કરી, ક્રોધાવિષ્ટ થઇને રાજાને શાપ આપ્યો.[૧૧] શૃંગી બોલ્યોઃ–જે અપરાધી રાજાએ વૃદ્ધ અને મૌનવ્રતધારી મારા પિતાના ખભાપર મરેલો સર્પ નાખ્યો છે, તે બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનારા અને કુરુકુલને અપયશ આપનારા પાપી રાજાને, અત્યંત ક્રોધી અને ઝેરી દાઢવાળો તથા તીવ્ર તેજસ્વી એવો સર્પોનો રાજા તક્ષક, મારાં વચનબલથી પ્રેરાઇને આજથી સાતમે દિવસે યમલોકમાં પહોંચાડશે.[૧૨-૧૪]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–આ પ્રમાણે રાજાને શાપ આપી અત્યંત ક્રોધ પામેલો શૃંગી, ગોસમૂહમાં બેઠેલા અને સર્પના શબને વહન કરતા પોતાના પિતાની પાસે ગયો.[૧૫] ત્યાં ખભા ઉપર મરેલા સર્પને વહન કરતા પોતાના પિતાને જોઇ, શૃંગી ફરીથી ક્રોધવડે આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયો;[૧૬] અને દુઃખથી આંસુ સારતો પિતા પ્રત્યે કહેવા લાગ્યોઃ–'હે તાત !

તે દુરાત્માં પરિક્ષિત રાજાએ તમારૂં આવું અપમાન કર્યું, તે સાંભળીને મેં તેને ક્રોધથી શાપ આપ્યો છે. એ ઉગ્ર શાપને માટે કુરુકુલમાં અધમ એવો તે રાજા યોગ્યજ છે. તે અત્યંત ક્રૂર, પાપી રાજાને આજથી સાતમે દિવસે સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તક્ષક નાગ યમરાજના સ્થાનમાં પહોંચાડશે.'

હે બ્રહ્મન્! આ પ્રમાણે ક્રોધે ભરાયલા પુત્રને જોઇ તેના પિતા શમીક ઋષિ કહેવા લાગ્યા. શમીક બોલ્યાઃ–' હે તાત! તેં મને પ્રિય લાગે એવું કર્યું નથી.[૧૭-૨૦] તપસ્વીઓનો એ ધર્મ નથી; આપણે તે રાજાના દેશમાં નિવાસ કરીએ છીએ અને તેણે આપણું ન્યાયથી રક્ષણ કર્યું છે; માટે તેનો દ્રોહ કરવો મને સારો લાગતો નથી. હે પુત્ર! રાજા આપણા પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન કરતો હોય તો પણ આપણે તેને ક્ષમા કરવી ઘટે છે. હણેલો ધર્મ હણનારાને અવશ્ય હણી નાખે છે. જો રાજા રક્ષણ કરે નહિ તો આપણને પરમ પીડા થઇ પડે, અને હે પુત્ર! આપણે સુખપૂર્વક ધર્માચરણ કરવા પણ સમર્થ થઇએ નહિ, પરંતુ હે તાત! જ્યારે ધર્મદ્રષ્ટિવાળા રાજાઓવડે આપણું રક્ષણ થાય ત્યારેજ આપણે મહાન્ ધર્મ આચરી શકીએ, અને તેમાં ધર્માનુસાર રાજાઓનો પણ ભાગ છે; માટે રાજા ગમે તેમ વર્તતો હોય તોપણ તેને ક્ષમા આપવીજ ઘટે છે.[૨૧-૨૪] વળી પરિક્ષિત રાજા તો વિશેષે કરીને એના પ્રપિતામહ પાંડુરાજાની પેઠેજ આપણું રક્ષણ કરે છે. હે વિભુ! પ્રજાઓનું રાજાએ એવી રીતેજ રક્ષણ કરવું જોઇએ. તે તપસ્વી રાજાએ આજે ભૂખ અને શ્રમથી પીડાઇને તથા મારા મૌનવ્રતને ન જાણવાથીજ આ પ્રમાણે કર્યું છે, એમ હું માનું છું.[૨૫,૨૬] રાજા વિનાના રાજ્યમાં નિરંતર અનેક પીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જો રાજા હોય તો ધર્મમર્યાદાનું હમ્મેશ ઉલ્લંઘન કરનારા લોકોને અવશ્ય શિક્ષા કરે છે.[૨૭] લોકોમાં જ્યારે દંડની બ્હીક હોય છે ત્યારેજ ફરી શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદ્વેગ પામેલો જન ધર્મ આચરી શકતો નથી અને ઉદ્વેગ પામેલો ક્રિયા પણ કરી શકતો નથી.[૨૮] રાજાવડે ધર્મનું સ્થાપન થાય છે અને ધર્મથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. રાજાથી સર્વ યજ્ઞક્રિયાઓ થાય છે, યજ્ઞથી દેવતાઓ તૃપ્ત થાય છે, દેવોથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી ઔષધિઓ થાય છે અને ઔષધિઓથી મનુષ્યોનું સતત હિત થાય છે.[૨૯,૩૦] વળી રાજ્ય કરનારો રાજા મનુષ્યોનો પોષક ગણાય છે. મનુએ કહ્યું છે કે, 'રાજા દશ શ્રોત્રિયોની બરાબર છે'[૩૧] તે ભૂખ્યા અને શ્રમિત થયેલા તપસ્વી રાજાએ મારા આ મૌનવ્રતને ન જાણવાથી આજે આ કામ કર્યું છે, એમ હું માનું છું.[૩૨] હે પુત્ર! તેં અવિવેકથી આ દુષ્કૃત્ય સહસા શા માટે કર્યું? સર્વથા તે રાજા આપણાથી શાપ પામવાને યોગ્ય નથીજ.'[૩૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે પરિક્ષિતશાપ નામનો અધ્યાય ૪૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૨ મો.

શાપની સૂચના, રાજાએ લીધેલા ઉપાયો અને કાશ્યપ તથા તક્ષકનો સમાગમ.

॥ शृंग्युवाच ॥

यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ॥

प्रियं वाऽप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा भवेत् ॥

શૃંગી બોલ્યોઃ–હે તાત! જો એ સાહસ અથવા દુષ્કર્મ કરેલું ગણાતું હોય, વળી તે તમને પ્રિય હોય કે અપ્રિય હોય, તો પણ હું બોલ્યો છું તે વાણી મિથ્યા થશે નહિ.[૧] હે પિતા! હું આપને કહું છું કે શાપ અન્યથા થવાનો નથી. હું મશ્કરીમાં પણ મિથ્યા વચન બોલતો નથી, તો શાપ આપતાં તો મિથ્યા બોલુંજ કેમ?[૨]

શમીક કહે છેઃ—'હે વત્સ! તું ઉગ્ર પ્રભાવવાળો તથા સત્યવાદી છે, તે હું જાણું છું. વળી પહેલાં પણ કોઈ વાર તું અસત્ય બોલ્યો નથી, એટલે તારી આ વાણી પણ મિથ્યા થવાની નથી;[3] તથાપિ પ્રૌઢવયનો પુત્ર થયો હોય ત્યારે પણ જે રીતે તે ગુણયુક્ત થાય અને મહાન્ યશ મેળવે તે રીતે તેને પિતાએ ઉપદેશ આપવોજ જોઇએ.[4] તો પછી તું તો બાલવયનો અને તપના સંસ્કારથી યુક્ત છે, માટે તને ઉપદેશ આપવો એમાં શું આશ્ચર્ય? યોગનાં ઐશ્વર્યો ધરાવનારા મહાત્માઓનો કોપ અતિશય વૃદ્ધિ પામે છે,[5] માટે હે ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ! તારૂં પુત્રપણું, બાલપણું અને સાહસ જોઇને તારાપ્રત્યે મારે કહેવું જોઇએ, એમ હું માનું છું. અને કહું છું કે, તું શાંતિપરાયણ થઇને વનનાં ફલ ફૂલનો આહાર કર અને આ ક્રોધને હણીને વર્તન કર. પારલૌકિક હિતને માટે યત્ન કરનારા યતિના દુઃખથી સંચય કરેલા ધર્મને, ક્રોધ હરણ કરે છે, એટલે ધર્મથી વિહીન થયેલાઓને ઇષ્ટ ગતિ મળતી નથી.[6-8] ક્ષમાશીલ યતિઓને શાંતિજ સિદ્ધિ આપનારી છે, અને ક્ષમાવાળાને આ લોક તથા પરલોક બન્ને સુલભ છે;[9] માટે તું ક્ષમાશીલ થઇ ઇંદ્રિયોને જિતીને સતત વર્તન કર. ક્ષમા રાખવાથી બ્રહ્મલોકની નિકટના ક્રમમુક્તિ આપનારા લોકને તું પ્રાપ્ત થઈશ.[10] હે તાત! મારે માટે તો શાંતિનો આશ્રય કરી, આજે જે કરી શકાય એવું છે તે હું કરીશ. રાજાને સંદેશો પહોંચાડનાર મોકલીને હું કહાવું છું કે, 'હે રાજન્! તમારાથી થયેલું મારૂં અપમાન જોઇને ક્રોધી તથા અલ્પબુદ્ધિવાળા મારા બાલક પુત્રે તમને શાપ આપ્યો છે.'

સૌતિ કહે છેઃ—આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને દયાયુક્ત થયેલા તે મહા તપસ્વી તથા ઉત્તમ વ્રતવાળા શમીક ઋષિએ, પોતાના શીલસંપન્ન તથા સાવધાન એવા ગૌરમુખ નામના એક શિષ્યને, પોતાના તરફથી રાજાને કુશલપ્રશ્ન પૂછવાનું તથા કાર્યવૃત્તાંત જણાવવાનું કહીને રાજા પાસે મોકલ્યો.[11-14] તે શિષ્ય કુરુકુલની વૃદ્ધિ કરનારા પરિક્ષિત રાજાના ભવનમાં શીઘ્ર ગયો અને દ્વારપાલોએ પ્રથમ રાજાને નિવેદન કર્યા પછી તુરત નરેંદ્રપાસે પહોંચ્યો.[15] રાજાએ તે ગૌરમુખ બ્રાહ્મણનું પૂજન કર્યું, પછી તેણે વિશ્રાંતિ લઇને શમીક ઋષિએ કહેલાં સઘળાં ઘોર વચન રાજાને તેના મંત્રીના સમીપમાં કહેવા માંડયાં.

ગૌરમુખ બોલ્યોઃ—'હે રાજેંદ્ર! તમારા દેશમાં પરમ ધર્માત્મા, શાંત, ઇંદ્રિયનિગ્રહવાળા અને મહા તપસ્વી એવા શમીક નામના ઋષિ રહે છે. હે પુરૂષવ્યાઘ્ર! તે ઋષિ મૌનવ્રતમાં હતા, ત્યારે તમે ધનુષ્યના અગ્રથી મૃત સર્પને લઈ તે ઋષિના ખભાપર નાખ્યો હતો. તે તમારા કર્મને માટે તેમણે ક્ષમા આપી છે; પણ તેમના પુત્રે તે સહન કર્યું નહિ.[16-19] હે રાજેંદ્ર! તેણે પોતાના પિતાની અજાણમાં તમને આજે શાપ આપ્યો છે, જેથી સાતમી રાત્રિએ તક્ષક સર્પ તમારૂં મૃત્યુ કરશે. માટે તમે તમારા રક્ષણને સારૂ ઉપાય કરો, એમ ઋષિએ વારંવાર કહ્યું છે. બીજા કોઈથી પણ તે શાપ અન્યથા કરી શકાય તેમ નથી. ક્રોધ પામેલા તે પુત્રને વશ કરવા ઋષિ પોતે પણ અશક્ત છે. માટે હે રાજન્! તમારૂં હિત ઇચ્છતા શમીક ઋષિએ મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે.'[20-22]

સૌતિ કહે છેઃ—આવાં ઘોર વચન સાંભળીને કુરુકુલને આનંદ આપનારો મહા તપસ્વી તે રાજા પોતે તેવું પાપકર્મ કર્યું તેથી અત્યંત સંતાપ કરવા લાગ્યો,[23] વળી વનમાં રહેતા તે ઋષિવરને મૌનવ્રતવાળા સાંભળીને તો રાજાનું મન બહુ શોકથી તપી ઉઠ્યું.[24] તેમજ શમીક ઋષિના દયાલુપણાનો વિચાર કરીને તથા તેમના પ્રત્યે પોતે કરેલા અપરાધનું સ્મરણ કરીને રાજા વિશેષ સંતાપ કરવા લાગ્યો.[25] દેવસમાન રાજાને તે પાપ કર્મ કરવાથી જેવો સંતાપ થયો, તેવો સંતાપ તક્ષકથી થનારા પોતના મૃત્યુને સાંભળીને પણ થયો નહિ. તે પછી રાજાએ ગૌરમુખને

વિદાય કરતાં કહ્યું કે, 'ભગવાન્ શમીકે મારા-ઉપર અધિક કૃપા કરવી.'[26,27] પછી ગૌરમુખ ત્યાંથી ગયા તે વખતેજ ખિન્ન મનવાળા રાજાએ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યો,[28] અને મંત્રીઓની સલાહ લીધા પછી વિચારનાં રહસ્યને જાણનારા રાજાએ એક થાંભલા ઉપર રહેલો સુરક્ષિત મહેલ કરાવ્યો;[29] તથા ત્યાં વૈદ્યો, ઔષધો અને મંત્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોની ચોતરફ યોજના કરી તે સ્થાનનું રક્ષણ કરવા માંડ્યું.[30] પછી ચોતરફથી રક્ષણ કરાએલો ધર્મજ્ઞ રાજા તે મહાલયમાં રહીનેજ મંત્રીઓની સાથે સઘળાં રાજકાર્યો કરવા લાગ્યો. એ મહેલમાં રહેલા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પરિક્ષિતને જોવા પણ કોઇ સમર્થ થતું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ એમાંથી બહાર નિકળેલો પવન પણ પાછો પ્રવેશ કરતાં રોકાતો હતો.[31,32]

હવે જ્યારે સાતમો દિવસ આવ્યો ત્યારે તે રાજાનું વિષ ઉતારવા માટે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ એવો કાશ્યપ નામનો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ત્યાં આવવા નિકળ્યો.[33] તેણે સાંભળ્યું હતું કે રાજેંદ્ર પરિક્ષિતને સર્પરાજ તક્ષક યમલોકમાં પહોંચાડશે.[34] તેથી તેણે વિચાર્યું કે 'સર્પરાજ તક્ષકે ડશેલા તે રાજાનું વિષ ઉતારી હું તેને સ્વસ્થ કરીશ. તેમ કરવાથી મને ધન અને ધર્મ બન્નેનો લાભ થશે.'[35] આવો વિચાર કરતો કાશ્યપ એકાગ્ર મનથી માર્ગે જતો હતો એટલામાં તેને નાગરાજ તક્ષકે જોયો. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને તે નાગેંદ્ર, મુનિશ્રેષ્ઠ કાશ્યપને કહેવા લાગ્યોઃ-'હે ઋષિ! તમે આટલી ત્વરાથી કયાં જાઓ છો? અને શું કાર્ય કરવા ધારો છો?'[36,37]

કાશ્યપ કહે છેઃ-'કુરુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા, શત્રુનિબર્હણ પરિક્ષિત રાજાને આજે સર્પરાજ તક્ષક પોતાનાં વિષથી દગ્ધ કરશે.[38] હે સૌમ્ય! હું સર્પથી ડશેલા, અગ્નિસમાન તેજવાળા, પાંડવોનાં કુળને પ્રવર્તાવનારા અને અમિત બલવાળા તે રાજાનો વિષજ્વર તત્કાલ ઉતારવા માટે ઉતાવળો તેમની પાસે જાઉં છું.'[39]

તક્ષક બોલ્યોઃ-'હે બ્રહ્મન્! તે તક્ષક હું પોતેજ છું, અને તે રાજાને હુંજ ડશવાનો છું, માટે તમે પાછા જાઓ; કારણ કે મારા કરડેલાની ચિકિત્સા કરવા તમે સમર્થ થશો નહિ.'[40]

કાશ્યપ બોલ્યાઃ-'હું તે રાજા પાસે જઇશ અને તારા ડશેલા રાજાને નિર્વિષ કરીશ, વિદ્યાબલથી સંપન્ન એવી મારી બુદ્ધિનો એ નિશ્ચય છે.'[41]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે કાશ્યપાગમન નામનો અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૩ મો-રાજાને સર્પદંશ.

॥ तक्षक उवाच ॥

यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किंचिच्चिकित्सितुम् ॥
ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥१॥

તક્ષક બોલ્યોઃ-'હે કાશ્યપ! મારા ડશેલાની ચિકિત્સા કરવા જો તમારી કંઇ પણ શક્તિ હોય તો આ મારા ડશેલા વૃક્ષને તમે સજીવન કરો;[1] અને તમારૂં જે ઉત્કૃષ્ટ મંત્રબલ હોય તે દર્શાવવા યત્ન કરો. હે દ્વિજોત્તમ! તમારા જોતાંજ આ વડના ઝાડને હું દગ્ધ કરૂં છું.'[2]

કાશ્યપ કહે છેઃ-'હે નાગેંદ્ર! તારૂં એમ માનવું હોય તો ભલે તું એ ઝાડને દંશ કર. પછી હે ભુજંગમ! તારા ડશેલા એ ઝાડને હું જીવાડીશ.'[3]

સૌતિ કહે છેઃ-આ પ્રમાણે મહાત્મા કાશ્યપે નાગેંદ્રને કહ્યું ત્યારે તે સર્પરાજ તક્ષક વડના ઝાડની પાસે જઇ તેને કરડ્યો.[4] મહાબલવાળા તક્ષક સર્પે દંશ કરતાંજ તે ઝાડને સર્પનું તીવ્ર વિષ ચઢયું અને તે ચોમેરથી સળગી ઉઠયું.[5] આમ તે વૃક્ષને બાળ્યા પછી ફરીથી

તક્ષકે કાશ્યપને કહ્યું કે, 'હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! હવે તમે યત્ન કરો અને આ વનસ્પતિને જીવાડો.'[૬]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-તે પછી નાગેંદ્રના તેજથી ભસ્મ થયેલા તે ઝાડની સર્વ ભસ્મ એકઠી કરીને કાશ્યપ કહેવા લાગ્યાઃ-[૭] 'હે પન્નગેંદ્ર ! આજે આ વનસ્પતિમાં મારાં વિદ્યાબલને તું જોઈ લે, હે ભુજંગમ ! તારા દેખતાં હું એને હમણાં જીવાડું છું.'[૮] આમ કહ્યા પછી તે દ્વિજોમાં ઉત્તમ અને વિદ્વાન્ એવા ભગવાન્ કાશ્યપે, ભસ્મના ઢગલારૂપ થયેલા તે ઝાડને પોતાની વિદ્યાથી જીવાડયું.[૯] પ્રથમ તે ભસ્મમાં અંકુર ઉત્પન્ન કર્યો, પછી તેને બે પત્રવાળું કર્યું, તે પછી પાંદડાં, ડાળીઓ વગેરે આવી તે વૃક્ષ પહેલાના જેવું તૈયાર થઇ ગયું.[૧૦] તે વૃક્ષને મહાત્મા કાશ્યપે જીવાડેલું જોઇને તક્ષક બોલ્યો કે, 'હે બ્રહ્મન્ ! હે દ્વિજેંદ્ર ! સર્વશક્તિસંપન્ન એવા તમો મારૂં અથવા મારા જેવાનું વિષ ઉતારી શકો એમાં હવે કંઇ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. હે તપોધન ! તમે શા અર્થની લાલસાથી ત્યાં રાજાની પાસે જાઓ છો ?[૧૧,૧૨] તે મહારાજાની પાસેથી તમે જે ઇચ્છિત ફલ મેળવવા જતા હો તે ફલ દુર્લભ હશે તો પણ હુંજ તમને તે આપીશ. વળી હે વિપ્ર ! બ્રાહ્મણના શાપથી પરાભવ પામેલા અને ક્ષીણ આયુષ્યવાળા તે રાજાને જીવાડવા માટે તમે યત્ન કરશો પણ ત્યાં તમારી સિદ્ધિ સંશયગ્રસ્ત છે, અને તેથી ત્રણ લોકમાં પ્રસરેલું તમારૂં ઝળહળતું યશ, રાહુ વગેરેથી પ્રતિહત કિરણોવાળા સૂર્યની પેઠે અહીંથીજ અંતર્હિત થઇ જશે.'[૧૩-૧૫]

કાશ્યપ કહે છેઃ-'હે ભુજંગમ ! હું ધનની ઇચ્છાથી ત્યાં જાઉં છું. તે જો તું મને આપીશ તો હું તે સુવર્ણ લઇને અહીંથીજ પાછો જઇશ.'

તક્ષક બોલ્યોઃ-'હે દ્વિજોત્તમ ! તે રાજા પાસેથી જેટલું ધન તમે મેળવવા ધારો છો તેનાથી અધિક ધન હુંજ આપું છું, તે લઇને તમે અહીંથીજ નિવૃત્ત થાઓ.'[૧૬,૧૭]

સૌતિ કહે છેઃ-તક્ષકનાં વચન સાંભળીને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા બુદ્ધિમાન્ કાશ્યપે, રાજાનાં આયુષ્યને ધ્યાન ધરીને જોયું અને તે વખતે દિવ્ય જ્ઞાનવાળા એ તેજસ્વી કાશ્યપ ઋષિને પાંડુવંશોદ્ભવ રાજા પરિક્ષિતનું આયુષ્ય ક્ષીણ થઈ ગયેલું જણાયું; એટલે મુનિવર કાશ્યપ, તક્ષક પાસેથી ઇચ્છા પ્રમાણે ધન મેળવી ત્યાંથીજ પાછા વળ્યા. તે મહાત્મા કાશ્યપના જવા પછી સંકેત પ્રમાણે તક્ષક તત્કાલ હસ્તિનાપુર નગર પ્રત્યે ચાલ્યો. માર્ગે જતાં તક્ષકે સાંભળ્યું કે, વિષહારક મંત્રો તથા ઔષધોથી પૃથ્વીપતિ રાજાનું પ્રયત્નવડે રક્ષણ કરાયલું છે.

સૌતિ કહે છેઃ-તે પછી તેણે વિચાર કર્યો કે, 'મારે માયા કરીને રાજાને છેતરવો જોઇએ. પણ તે માટે મારે શો ઉપાય કરવો ?' પછી તક્ષકનાગે તપસ્વીઓના રૂપમાં પોતાના સર્પોને ફલ, દર્ભ તથા જલ લઇને રાજાની પાસે મોકલવા ધાર્યો, અને પછી તેમને બોલાવીને કહ્યું કે, 'તમે સઘળા મન સ્થિર રાખીને કંઇ કાર્યનાં નિમિત્તથી ફલ, પુષ્પ તથા જલ લઇને તે રાજાની પાસે તેમને આપવા જાઓ.'

સૌતિ કહે છેઃ-તે પછી તક્ષકની આજ્ઞાપ્રમાણે તે સઘળા સર્પોએ તેમ કર્યું અને દર્ભ, ફલ તથા જલ રાજાની આગળ લઈ ગયા. વીર્યવાન્ રાજેંદ્ર પરિક્ષિતે તે સઘળું સ્વીકારી લીધું,[૧૮-૨૬] અને તેઓનાં કાર્યો કરીને 'હવે તમે જાઓ' એ પ્રમાણે તેમને કહ્યું; એટલે તપસ્વીઓના કપટ વેષધારી તે નાગો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તે પછી પરિક્ષિત રાજાએ પોતાના પ્રધાનો અને મિત્રોને કહ્યું કે, 'તપસ્વીઓએ' આણેલાં આ સ્વાદિષ્ટ ફલો તમે બધા મારી સાથે ભક્ષણ કરો.' આમ કહીને રાજાએ પ્રધાનોની સાથે તે ફલ ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છા કરી અને વિધિ તથા ઋષિના શાપથી પ્રેરાયલા રાજાએ જે ફલમાં તક્ષક નાગ ભરાયલો હતો તેજ ફલ પોતે ભક્ષણ કરવા માંડયું.[૨૭-૩૦] હે શૌનક ! તે ફલ ભક્ષણ કરતાંજ તેમાંથી એક સૂક્ષ્મ કીડો

નિકળ્યો, જે ઘણોજ નાનો, કાળી આંખોવાળો અને લાલ રંગનો હતો.[31] તે કીડાને પકડી રાજેંદ્ર પરિક્ષિત પ્રધાનોને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-'સૂર્ય અસ્ત પામે છે, હવે આજે મને વિષનો ભય નથી,[32] તો આ કીડોજ તક્ષક થઈને મને કરડો. જેમ થવાથી મારા દોષનો પરિહાર થશે અને તે મુનિનું વચન પણ સત્ય થશે.[33]' આ સાંભળી કાલવડે પ્રેરાયલા મંત્રીઓ પણ રાજાને અનુસર્યા. આમ કહ્યા પછી મરવાની તૈયારી હોવાથી જેની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે એવો રાજેંદ્ર પરિક્ષિત તે કીડાને ગળા ઉપર મૂકી, તુરત તેને હસવા લાગ્યો. રાજા હસતો હતો તેજ વખતે એ રાજાને જે ફલ નિવેદન કર્યું હતું તે ફલમાંથી નિકળી તક્ષકના મોટા દેહે રાજાનો કંઠ વીંટી લીધો, અને વીંટાયલો સર્પરાજ તક્ષક, મોટી ગર્જના કરી વેગ વડે રાજાને કરડયો.[34-36]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે તક્ષકદંશ નામનો અધ્યાય ૪૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૪ મો–જનમેજયને રાજ્યાભિષેક.

॥ સૌતિરુવાચ ॥

तं तथा मंत्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ॥
विषण्णवदनाः सर्वे रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥१॥

સૂત કહે છે:-આ પ્રમાણે સર્પના દેહથી વીંટાયલા રાજાને જોઈને સઘળા મંત્રીઓનાં મુખ ઉતરી ગયાં અને અત્યંત દુઃખિત થઈને તેઓ રડવા લાગ્યા;[1] એટલુંજ નહિ પણ તક્ષકનો ફુંફાડો સાંભળીને તો તે મંત્રીઓ ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા. ત વખતે શોકગ્રસ્ત થયેલા તેઓએ, આશ્ચર્યકારક અને સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અંતરિક્ષમાં જતા તક્ષક નાગને જોયો; જે રક્ત વર્ણનો હોવાથી આકાશમાં લાલ સિંદુરી રંગનો સેંથો પાડતો હોય તેવો જણાતો હતો.[2,3] તે પછી તક્ષક નાગના વિષથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવડે ચોમેરથી વીંટાયલા તથા બળતા એવા તે રાજમહેલને છોડી દઈને તેઓ દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા અને રાજા તો વજ્રથી હણાયો હોય તેમ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડયો.[4] પછી તક્ષકના ઝેરથી મૃત્યુ પામેલા તે રાજાની તેમના મંત્રીઓએ તથા પવિત્ર રાજપુરોહિતે સઘળી પારલૌકિક ક્રિયાઓ કરી,[5] તથા સઘળા નગરવાસી જનોએ એકત્રિત થઈને પરિક્ષિત રાજાના બાલક પુત્રને રાજગાદીએ બેસાડયો. શત્રુઓને હણનાર તે કુરુપ્રવીર રાજાનું લોકો જનમેજય એવું નામ કહેતા હતા.[6] બાલવયમાં પણ આર્ય બુદ્ધિવાળો તે જનમેજય રાજા, મંત્રીઓ તથા પુરોહિતોને સાથે રાખીને એના પ્રપિતામહ અને કુરુકુલમાં મુખ્ય એવા વીર યુધિષ્ઠિરની પેઠે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.[7] તે પછી જનમેજય રાજાના મંત્રીઓ, શત્રુઓને તાપ આપે એવા પોતાના રાજાને જોઈને, કાશીના રાજા સુવર્ણવર્માની પાસે ગયા અને તેઓએ તેમની વપુષ્ટમા નામની કન્યાનું જનમેજયને માટે માગું કર્યું.[8] ત્યારે કાશીના રાજાએ કુમારની પરીક્ષા કરીને કુરુપ્રવીર જનમેજયને ધર્મવિધિ પ્રમાણે પોતાની કન્યા પરણાવી. જનમેજય રાજા પણ તેને મેળવીને હર્ષિત થયો અને તેણે પછીથી અન્ય નારી તરફ કદાપિ મન પરોવ્યું નહિ.[9]

તે પછી વીર્યવાન્ રાજેંદ્ર જનમેજયે, પૂર્વે ઉર્વશીને પામીને પુરુરવા જેમ વિહાર કરતો હતો તેમ સરોવરો અને પ્રફુલ્લિત થયેલાં વનોમાં પ્રસન્ન ચિત્તથી વિહાર કરવા માંડયો.[10] પતિવ્રતા વપુષ્ટમા પણ ઈચ્છવા યોગ્ય રાજાને પતિ તરિકે મેળવીને બહુ આનંદ પામી અને તે અન્તઃપુરની સુંદરી, અત્યંત સ્નેહપૂર્વક વિહારસમયમાં નૃપતિને રમણ કરાવવા લાગી.[11]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે જનમેજયરાજ્યાભિષેક નામનો અધ્યાય ૪૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૫ મો–જરત્કારુને પિતૃઓનું દર્શન.

॥ सौतिरुवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः ॥
चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्र सायंगृहो मुनिः ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છે:–એજ સમયમાં મહા તપસ્વી જરત્કારુ મુનિ આખી પૃથ્વી ઉપર ફરતા હતા અને જ્યાં સાંજ પડે ત્યાંજ નિવાસ કરતા હતા.[૧] તે મહા તેજસ્વી, અજિત મનવાળાં મનુષ્યોથી પાળી ન શકાય એવી દીક્ષા ધારણ કરીને પુણ્ય તીર્થોમાં સ્નાન કરતા કરતા ફરતા હતા.[૨] તે મુનિ, માત્ર વાયુનું ભક્ષણ કરી બીજો આહાર નહિ કરતા હોવાથી રોજ રોજ શરીરે સુકાતા જતા હતા. એક વખતે તેમણે એક ખાડામાં માત્ર એક તાંતણો જેનો બાકી રહેલો એવા વીરણના ભોથાને વળગીને ઉંધે માથે લટકતા પોતાના પિતૃઓને જોયા. વળી તે તાંતણાને દરમાં રહેલો ઉંદર ધીરે ધીરે કરડતો હતો.[૩,૪] આ રીતે નિરાહાર, સુકાયલા, અને દીન બનેલા તથા ખાડામાં પડતાં પોતાના રક્ષણને ઇચ્છતા એવા તે કંગાલ પિતૃઓને જોઇ, તેમની પાસે જઇને દીનરૂપ થયેલો જરત્કારુ પૂછવા લાગ્યો કે:–[૫] "દરમાં રહેલા ઉંદરે જેનાં મૂલ કરડી ખાવાથી દુર્બલ થયેલા આ વીરણના ભોથાનો આશ્રય કરીને લટકતા એવા તમે કોણ છો ? વળી એ વીરણના ભોથાનું જે એક મૂળિયું બાકી રહેલું છે તેને પણ આ ઉંદર પોતાના તીવ્ર દાંતોવડે ધીરે ધીરે કરડે છે;[૬,૭] અને તે હવે થોડું બાકી રહેલું હોવાથી તેને પણ થોડા સમયમાંજ એ કાપી નાખશે; એટલે તમે બધા જરૂર આ ખાડામાં નીચે માથે પડી જશો.[૮] આવી આ દુસ્તર આપત્તિને પામેલા અને ઉંધે માથે લટકતા એવા તમને જોઇને મને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે હું તમારૂં શું પ્રિય કરૂં, તે મને કહો.[૯] મારા તપના ચતુર્થાંશથી, તૃતીયાંશથી અથવા તો અર્ધાંશથી પણ તમારી આ આપત્તિ દૂર થતી હોય તો તમે મને તત્કાલ કહો;[૧૦] અથવા મારા સમગ્ર તપથી પણ તમે વિપત્તિરહિત થાઓ. આપ સઘળા આ સંબંધમાં અવશ્ય એમજ કરો."[૧૧]

પિતૃઓ બોલ્યા:–તમે વૃદ્ધ બ્રહ્મચારી છો અને તપનાં બલથી અમારૂં રક્ષણ કરવા ધારો છો; પરંતુ હે વિપ્રમાં અગ્રણી ! અમારૂં કષ્ટ તપથી નિવૃત્ત કરી શકાય તેવું નથી.[૧૨] હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે તાત ! તપનું ફલ તો હજી અમારૂંએ બાકી છે; પણ અમારી સંતતિનો ક્ષય થવાથી અમે અપવિત્ર નરકમાં પડીએ છીએ.[૧૩] પિતામહ બ્રહ્મા કહે છે કે, 'સંતાન એ પરમધર્મ છે.' હે વત્સ ! અમે આ ખાડામાં લટકીએ છીએ તેથી અમારૂં જ્ઞાન બહેર મારી ગયું છે; જેથી અમે લોકોમાં વિખ્યાત પુરુષાર્થવાળા તમને પણ ઓળખી શકતા નથી. હે દ્વિજ ! વૃદ્ધ અને મહાભાગ્યશાલી એવા તમે, શોચનીય દશાવાળા તથા અત્યંત દુઃખિત એવા અમારો દયાથી શોક કરો છો, તો અમે કોણ છીએ, તે તમે સાંભળો. અમે યાયાવર નામના ઉત્તમ વ્રતવાળા ઋષિઓ છીએ. હે મુને ! સંતાનનો ક્ષય થવાથી અમે પુણ્યલોકથી ભ્રષ્ટ થઇ અહીં આવ્યા છીએ. અમારૂં તીવ્ર તપ નષ્ટ થઇ ગયું છે, કારણ કે અમારા વંશનો વેલો નષ્ટ થવા માંડયો છે.[૧૪-૧૭] હમણાં માત્ર જે એક તાંતણો છે તે પણ નહિ જેવોજ છે; કારણ કે અમારાં અલ્પભાગ્યથી તે મંદભાગી માત્ર તપજ કર્યા કરે છે.[૧૮] તે જરત્કારુ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે વેદ તથા વેદાંગના પારને પામેલો છે, તેણે પોતાનું મન જિતેલું છે, તે ઉત્તમ વ્રતવાળો, મહાન્ તપ કરનારો અને મહાત્મા છે.[૧૯] ખરેખર તેણે તપના લોભથીજ અમને આ દુર્દશામાં નાખ્યા છે. તેને સ્ત્રી, સુત્ર અથવા બંધુ કોઇજ નથી.[૨૦] તેથી અમે ભાન-વિનાના થઇને અનાથની પેઠે આ ખાડામાં લટકીએ છીએ. જો તમે તેને ક્યાંય પણ જુઓ તો અમારાપર દયા લાવીને તેને કહેજો કે,

'તારા પિતૃઓ દીન થઈને ઉંચે માથે ખાડામાં લટકે છે, માટે કોઇ સારી કન્યા સાથે તું લગ્ન કર અને પ્રજા ઉત્પન્ન કર.'[૨૧,૨૨] કારણ કે અમારા કુલનો તંતુ તે એકજ બાકી રહેલો છે. હે બ્રહ્મન્! તમે જે વીરણના ભોથાને વળગી રહેલા અમોને જુઓ છો, તે સ્વકુલની વૃદ્ધિ કરનારૂં અમારા કુલનું ભોથું છે. હે બ્રાહ્મણ! એ વનસ્પતિનાં જે મૂળિયાં ખવાઈ ગયેલાં તમે જુઓ છો, એ અમારા તંતુઓને ચોતરફથી કાલે કરડી-ખાધા છે, અને હે બ્રહ્મન્! જે આનું અર્ધું ભક્ષણ કરેલું મૂળિયું તમે જુઓ છો કે જેને આધારે અમે ખાડામાં લટકીએ છીએ, તે અમારો એકજ પુત્ર છે અને તે તપ કરે છે. હે બ્રહ્મન્! તમે જે ઉંદરને જુઓ છો તે મહા બલવાન્ કાલ છે.[૨૩-૨૬] તે કાલ, અદીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા અમે તપશ્ચર્યાપરાયણ મંદ જરત્કારુને પીડતો ધીરે ધીરે ક્ષીણ કરે છે. તે મંદાત્મા અને ભાનવિનાના જરત્કારુને અમે તપ કરીને મેળવ્યો છે.[૨૭] હે સત્તમ! કાલવડે હતચિત્ત થયેલા અને છિન્નમૂલ થઈને ભ્રષ્ટ થતા એવા અમને હવે તેનું તપ તારી શકશે નહિ.[૨૮] જેમ પાપીઓ લટકીને પડતા હોય તેમ અમે પણ લટકતા નીચે જઇએ છીએ. અમારા તરફ તમે જુઓ. બંધુઓની સાથે અમે બધા પડીશું એટલે કાલથી હણાયલો તે પણ જરૂર નરકમાંજ પડવાનો; કારણ કે તપ, યજ્ઞ અથવા બીજું જે કંઇ મહાન્ પવિત્ર ગણાતું હોય તે સર્વ ગૌણ કહેવાય છે, હે તાત! તે બધું સંતતિની સમાન ગણાતું નથી. માટે હે તાત! હે તપરૂપી ધનવાળા! તમે જરત્કારુને જ્યારે જુઓ ત્યારે અહીં જે જોયું છે તે બધું તેને કહેજો. જે રીતે તે સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરે અને પુત્રો ઉત્પન્ન કરે તે રીતે તમે અમારા નાથ થઈને તેને કહેજો. હે સત્તમ! અમે બધા તેના કુટુંબીઓ છીએ, તેમાં જાણે અમારૂં કુલ તે તમારૂં પોતાનુંજ કુલ હોય તેમ બંધુની પેઠે અમારો શોક કરનારા તમે કોણ આવીને ઉભા છો, તે અમે બધા સાંભળવા ઇચ્છા કરીએ છીએ.[૨૯-૩૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે જરત્કારુ પિતૃદર્શન નામનો અધ્યાય ૪૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૬ મો-વાસુકિને જરત્કારુ ઋષિનો સમાગમ.

॥ सौतिरुवाच ॥

तच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्भृशं शोकपरायणः ॥
उवाच तान् पितॄन्दुःखाद्बाष्पसंदि[illegible] गिरा ॥

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે પિતૃઓનાં વાક્ય સાંભળીને જરત્કારુને ઘણો શોક થયો અને તે દુઃખનાં અશ્રુથી ગદ્ગદિત થયેલી વાણીવડે પોતાના પિતૃઓને કહેવા લાગ્યો.[૧]

જરત્કારુ કહે છે:-"તમે બધા મારા પૂર્વ પિતામહે સહિત પિતૃઓ છો, માટે તમારૂં પ્રિય થવાને હું શું કરૂં? તે મને કહો.[૨] તમારો જરત્કારુ નામનો અપરાધી પુત્ર તે હુંજ છું. હું અકૃત હૃદયવાળો અને દુષ્ટ કૃતિવાળો છું, માટે તમે મને શિક્ષા કરો."[૩]

પિતૃઓ બોલ્યા:-'હે પુત્ર! આ સ્થાનમાં દૈવેચ્છાથી અનાયાસેજ તું આવી પહોંચ્યો તે સારૂં થયું. હે બ્રહ્મન્! તેં શામાટે લગ્ન કર્યાં નથી?'[૪]

જરત્કારુ બોલ્યો:-'હે પિતૃઓ! મારા મનમાં એજ વિચાર નિત્ય રહેલો છે કે, જીવતાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને અવશ્ય આ શરીરને હું સ્વર્ગમાં પહોંચાડું;[૫] તેથી લગ્ન કરવાં નહિ એવો મારા મનમાં નિશ્ચય હતો; પરંતુ હે પિતામહો! તમને આમ પક્ષીની પેઠે લટકતા જોઇને મેં મારી બુદ્ધિને બ્રહ્મચર્યથી પાછી વાળી છે. હવે તમારૂં પ્રિય કરવા માટે હું નિશ્ચય લગ્ન કરીશ.[૬,૭] પરંતુ મને જ્યારે ભિક્ષાની પેઠે પોતાની મેળે આવેલી અને મારા સમાન નામવાળી તથા જેનું પોષણ મારે કરવું પડે નહિ એવી કન્યા મળશે ત્યારે તેવી કન્યાની સાથે હું લગ્ન કરીશ. હે પિતામહો

જો આવા સંયોગો હશે તોજ હું લગ્ન કરીશ, નહિ તો નહિ કરૂં. આ હું સત્ય કહું છું.[૮,૯] તે કન્યાથી તમારા ઉદ્ધારને માટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે, જેથી તમે મારા પિતૃઓ નિત્ય અને અક્ષય સુખવાળા થઇને સ્વર્ગમાં રહેશો.'[૧૦]

સૌતિ કહે છેઃ-આ પ્રમાણે પિતૃઓને કહીને જરત્કારુ મુનિ પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યા. હે શૌનક! એને વૃદ્ધ ધારીને કોઈ કન્યા આપતું ન હતું. જ્યારે પિતૃઓના પ્રેરેલા એ મુનિને કંટાળો આવ્યો ત્યારે તે અરણ્યમાં જઈને અત્યંત દુઃખિત થઇ ઘાંટો કાઢીને રડવા લાગ્યા. અરણ્યમાં ગયેલા તે પ્રાજ્ઞ મુનિ ધીરે ધીરે ત્રણ વાર બોલ્યા કે, 'પિતૃઓનાં હિતને-માટે હું કન્યાની યાચના કરૂં છું.[૧૧-૧૩] જે કોઈ સ્થાવર અથવા જંગમ પ્રાણીઓ અહીં હોય અથવા અંતર્હિત રહેલાં હોય તેઓ આ મારાં વચનને સાંભળો. મારા પિતૃઓ ઉગ્ર કષ્ટ ભોગવે છે અને દુઃખથી દીન બનીને સંતતિની ઇચ્છાથી તેઓ મને પ્રેરણા કરે છે કે, તું લગ્ન કર.[૧૪,૧૫] હે પ્રાણીઓ! હું દરિદ્રી અને દુઃખશીલ છું, છતાં પિતૃઓએ મને લગ્ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે તેથી લગ્નને સારૂ કન્યાની ભિક્ષા માગતો આખી પૃથ્વીમાં ફરૂં છું.[૧૬] મેં કહેલાં પ્રાણીઓમાંથી જેને કન્યા હોય તેઓ સર્વ દિશાઓમાં ભટકતા એવા મને કન્યા આપો.[૧૭] જે કન્યા મારા નામની હોય, ભિક્ષાની પેઠે આપેલી હોય અને જેનું પોષણ મારે કરવું પડે નહિ એવી હોય તે મને આપો.'[૧૮]

એવામાં જરત્કારુની શોધને માટે વાસુકિએ જે નાગોને મોકલેલા હતા તેઓએ જરત્કારુની આ પ્રવૃત્તિ વાસુકિને નિવેદન કરી.[૧૯] તેઓનું કહેવું સાંભળીને નાગેંદ્ર વાસુકિ અલંકાર વાળી તે કન્યાને લઇને જરત્કારુની આગળ અરણ્યમાં આવ્યો.[૨૦] હે બ્રહ્મન્! ત્યાં નાગેંદ્ર વાસુકિએ ભિક્ષાની પેઠે તે કન્યા મહાત્મા જરત્કારુને આપી, પરંતુ તે પોતાના સમાન નામવાળી નહિ હશે એમ ધારીને તથા પોષણવ્યવસ્થાનો નિશ્ચય પણ નહિ થયેલો હોવાથી મોક્ષભાવમાં રહેલા અને લગ્નને માટે બે મતવાળા જરત્કારુએ તે કન્યાને સ્વીકારી નહિ.[૨૧-૨૨] હે ભૃગુનંદન! તેણે વાસુકિને એ કન્યાનું નામ પૂછ્યું તેમજ હું એનું ભરણપોષણ નહિ કરૂં એમ પણ કહ્યું.[૨૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે વાસુકિ જરત્કારુ સમાગમ નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૭ મો-જરત્કારુનાં લગ્ન અને ફરી તેનું વનમાં જવું.

॥ सौतिरुवाच ॥
वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिंतदा ॥
सनाम्नी तव कन्येयं स्वसा मे तपसान्विता॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-તે સમયે જરત્કારુ ઋષિને વાસુકિએ કહ્યું કે, "હે દ્વિજોત્તમ! તપસ્વિની એવી આ મારી બ્હેન તમારા સમાન નામવાળી છે. હે તપોધન! એ તમારી ભાર્યાનું હું પોષણ કરીશ તથા સર્વ શક્તિથી એનું રક્ષણ પણ કરીશ. હે મુનિવરોમાં શ્રેષ્ઠ! એ કન્યા તમારે માટેજ મેં રાખેલી છે, માટે તમે એનો સ્વીકાર કરો."[૧,૨]

ઋષિ બોલ્યાઃ-'હું એનું પોષણ કરીશ નહિ એવો મેં ઠરાવ કર્યો છે. બીજું એણે મારૂં અપ્રિય કરવું નહિ અને જો એ તેમ કરશે તો હું એનો ત્યાગ કરીશ.'[૩]

સૌતિ કહે છેઃ-જ્યારે વાસુકિએ 'હું મારી બ્હેનનું ભરણ પોષણ કરીશ,' એમ કબુલ કર્યું ત્યારે જરત્કારુ તે સર્પને ઘેર ગયા.[૪] ત્યાં જઈને મંત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ, તપોવૃદ્ધ અને મહાન્ વ્રતવાળા જરત્કારુએ, મંત્રયુક્ત વિધિપૂર્વક તે કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું.[૫] તે પછી વાસુકિનાં માનીતાં સુંદર ગૃહમાં, મહર્ષિઓએ

સ્તુતિ કરેલા જરત્કારુ, પોતાની પત્નીને લઇને ગયા.[૬] જ્યાં સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય આસ્તરણો પાથરીને શય્યા તૈયાર કરેલી હતી, ત્યાં જરત્કારુ સ્ત્રીની સાથે રહેવા લાગ્યા.[૭] સજ્જનાગ્રણી જરત્કારુએ ત્યાં પોતાની ભાર્યા સાથે સરત કરી કે, "મને અપ્રિય લાગે એવું કાર્ય તારે કરવું નહિ અને અપ્રિય લાગે તેવું વચન પણ કોઈ દિવસ કહેવું નહિ;[૮] જો તું મારૂં અપ્રિય કરશે તો તને અને તારા આ ઘરના વાસને છોડીને હું ચાલ્યો જઈશ. આ જે વચન મેં કહ્યાં છે તે તું તારા લક્ષમાં રાખજે." આ વચન સાંભળીને વાસુકિની બ્હેન પરમ ખિન્ન થઇ ગઇ અને અતિ દુઃખયુક્ત થઇને ઋષિ પ્રત્યે બોલી કે, 'ભલે તેમ થાઓ.'[૯-૧૦] તે પછી દુઃખદ સ્વભાવવાળા પોતાના પતિનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તે યશસ્વિની કુતરાંની પેઠે નિત્ય જાગૃત રહીને, કબુતરની પેઠે ભયચકિત રહીને તથા કાગડાની પેઠે મનોભાવ સમજી જઇને તેની સેવા કરવા લાગી.[૧૧] એક વખતે વાસુકિની બ્હેન, ઋતુસ્નાન કરીને શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પોતાના પતિ મહામુનિની પાસે ગઈ,[૧૨] અને તે વખતે તેને અગ્નિના જેવો મહા તેજસ્વી તથા વૈશ્વાનરના જેવી કાંતિવાળો ગર્ભ રહ્યો.[૧૩] શુકલ પક્ષનો ચંદ્ર વધે તેમ તે ગર્ભ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. કેટલાક દિવસ ગયા પછી એક દિવસે મહાયશસ્વી જરત્કારુ, થાકી ગયા હોય તેમ ભાર્યાના ખોળામાં માથું મૂકીને સૂતા અને તે વિપ્રેંદ્ર નિદ્રાવશ થઈ ગયા; એટલામાં દિવસ પુરો થવાથી સૂર્યનારાયણ અસ્તાચલ તરફ ગયા. હે બ્રાહ્મણ! તે વખતે મનસ્વિની એવી વાસુકિની બ્હેન વિચાર કરવા લાગી કે,[૧૪-૧૬] 'આ વખતે મારે પતિને ઉઠાડવા તે ઠીક ગણાય કે ન ઉઠાડવા તે? એઓ દુઃખદ સ્વભાવવાળા અને ધર્માત્મા છે, તો શું કરવાથી હું એમના અપરાધમાં આવી પડું નહિ.[૧૭] જગાડવાથી એઓ કુપિત થશે અને ન જગાડવાથી એ ધર્મશીલનો ધર્મ લોપ થશે; પરંતુ કોપ કરતાં ધર્મલોપ મુખ્ય છે એમ હું માનું છું. જો એમને હું ઉઠાડીશ તો અવશ્ય એઓ કોપ કરશેજ અને નહિ ઉઠાડું તો સંધ્યાકાલ થઇ જવાથી એમનો ધર્મ લોપ પામશે એ નિશ્ચય છે.[૧૮,૧૯]

આ પ્રમાણે મનવડે નિશ્ચય કરીને મધુરભાષિણી, એવી નાગકન્યા જરત્કારુ અગ્નિના જેવા તેજસ્વી અને પ્રદીપ્ત તેજવાળા તે ઋષિને સુંદર વચનથી કહેવા લાગીઃ—' હે મહાભાગ્યવાળા! તમે ઉઠો. સૂર્ય અસ્તાચલ તરફ જાય છે.[૨૦,૨૧] માટે હે ભગવન્! નિયત વ્રતવાળા આપ જલનો સ્પર્શ કરીને સંધ્યા કરો. અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓ જેમાં પ્રકાશિત થયેલા છે એવો આ (ધર્મસાધક હોવાથી) રમ્ય અને (રુદ્રગણોના પ્રચારવાળો હોવાથી) દારુણ સમય છે.[૨૨] હે પ્રભો! પશ્ચિમ દિશામાં આ સંધ્યાનો સમય પ્રવર્તે છે.'

આ પ્રમાણે કહ્યુ એટલે તે મહાતપસ્વી ભગવાન્ જરત્કારુ ક્રોધવડે હોઠ કંપાવતા પોતાની ભાર્યા પ્રત્યે નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ— 'હે નાગપુત્રિ! તેં મારૂં અપમાન કર્યું છે,[૨૩,૨૪] માટે હું હવે તારી પાસે રહીશ નહિ, પણ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યો જઈશ. હે સુંદર જઘનવાળી! હું સૂતો હોઉં તે વખતે સૂર્યની પણ શક્તિ નથી કે તે પોતાના સમય પ્રમાણે અસ્ત પામે, એમ હું માનું છું. આમ અપમાન પામેલા કોઇ સામાન્ય મનુષ્યને પણ અહીં રહેવું ગમે નહિ,[૨૫,૨૬] તો પછી ધર્મશીલ એવા મને અથવા મારા જેવાને તો તે કેમજ ગમે?'

આ પ્રમાણે હૃદયને કંપાવી નાખે તેવાં ઋષિનાં વચન સાંભળીને વાસુકિના સ્થાનમાં રહેલી વાસુકિની બ્હેન જરત્કારૂ કહેવા લાગી કે, "હે વિપ્ર! મેં અપમાન કરવાના હેતુથી તમને જગાડયા નથી,[૨૭,૨૮] પણ હે મહારાજ! તમારો ધર્મ લોપ ન થાય એ હેતુથીજ જગાડયા છે."

આવું કહ્યુ ત્યારે મહાતપસ્વી જરત્કારુ ઋષિ કે જે નાગકન્યાને ત્યજવા ઇચ્છતા હતા તે કોપ કરીને પોતાની ભાર્યા પ્રત્યે બોલ્યાઃ—

'હે નાગપુત્રિ! મારી વાણી કોઇ વાર જૂઠું બોલતી નથી, માટે હું હવે ચાલ્યો જઇશ.[૨૯,૩૦] વળી પ્રથમથીજ મેં તારી સાથે પરસ્પરના સંબંધમાં એવો ઠરાવ કર્યો હતો. હે કલ્યાણિ! હું તારી સાથે અહીં સુખરૂપ રહ્યો છું. હે શુભે! અહીંથી મારા ગયા પછી તું તારા ભાઇને કહે જે કે, તે મહર્ષિ અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. વળી હે ભીરુ! મારા ગયા પછી તું પણ શોક કરીશ નહિ.'[૩૧,૩૨] આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે સ્તુત્ય અંગવાળી, સુંદર જઘનવાળી અને શોષાઈ જતા મુખવાળી જરત્કારુ, ચિંતા અને શોકયુક્ત થઇ આંખમાં આંસુ લાવી, હાથ જોડી, ધૈર્યનું અવલંબન કરીને અશ્રુથી ગદ્ગદ વાણીવડે જરત્કારુ મુનિને કહેવા લાગીઃ–'હે ધર્મજ્ઞ! મને અપરાધ વિના ત્યજી દેવી એ તમને યોગ્ય નથી.[૩૩-૩૫] તમે ધર્મપરાયણ છો અને હું પણ ધર્મમાં રહી સદા તમારાં પ્રિય તથા હિતમાં તત્પર રહું છું. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! વળી તમારી સાથે મારૂં લગ્ન કરવાનું જે કારણ તે પણ ફલીભૂત થયું નથી, એટલે મને મંદભાગિનીને વાસુકિ નાગ શું કહેશે? હે સત્તમ! માતાના શાપથી પરાભવ પામેલા સર્પોએ તમારાથી મારે વિષે પુત્રની ઇચ્છા રાખી હતી, તે ઇચ્છા તો હજી પૂરી થઇ નથી; કારણ કે તમારાથી પ્રજાનો લાભ થવાવડે મારી જાતવાળાને સુખ થવાનું છે.[૩૬-૩૮] હે દ્વિજ! તમારી સાથે મારો સંયોગ થયો છે તે મિથ્યા થવો ન જોઇએ. હે ભગવન્! મારી જ્ઞાતિનું હિત ઇચ્છતી એવી હું તમારી પ્રાર્થના કરૂં છું.[૩૯] હે સત્તમ! આ અસ્પષ્ટ રૂપવાળા ગર્ભનું આધાન કરી મહાત્મા થઇને આમ અપરાધ વિના શામાટે મારો ત્યાગ કરીને જવા ઇચ્છો છો?"[૪૦]

આ પ્રમાણે નાગપુત્રીએ કહ્યું ત્યારે તપરૂપી ધનવાળા મુનિ પોતાની ભાર્યા જરત્કારુ પ્રત્યે યોગ્ય વચન કહેવા લાગ્યા કે,[૪૧] "હે સુભાગ્યવાળી! તારા ગર્ભમાં અગ્નિના જેવો તેજસ્વી, પરમ ધર્માત્મા અને વેદાંગના પારને પામનારો એવો ઋષિ પ્રાપ્ત થયો છે."

આ પ્રમાણે કહીને ધર્માત્મા તથા દૃઢ નિશ્ચયવાળા જરત્કારુ ઋષિ ફરી ઉગ્ર તપ કરવામાટે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા.*[૪૨,૪૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે જરત્કારુ નિર્ગમન નામનો અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૮ મો–આસ્તીકની ઉત્પત્તિ.

॥ सौतिरुवाच ॥

गतमात्रं तु भर्त्तारं जरत्कारुरवेदयत् ॥
भ्रातुः सकाशमागत्य याथातथ्यं तपोधन ॥१॥

સૌતિ કહે છેઃ–પતિના જવા પછી જરત્કારુ, પોતાના ભાઈની પાસે ગઈ અને હે તપોધન! તેને પોતાના પતિ ગયા એ વાતજ માત્ર યથાર્થ રીતે જણાવી.[૧] આ મહાન્ અપ્રિય વાત સાંભળીને અત્યંત દીન થયેલા સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વાસુકિએ દીન થયેલી પોતાની બ્હેનને આ પ્રમાણે કહ્યું. વાસુકિ બોલ્યોઃ–"હે કલ્યાણિ! તને આપવાનું શું કારણ છે તથા તેનાથી કયું કાર્ય સાધવાનું હતું તે તું જાણે છે? નાગોના હિતને માટે તે ઋષિથી જો તને પુત્ર થાય તો તે પ્રતાપી પુત્ર સર્પસત્રથી અમારૂં રક્ષણ કરશે, આ પ્રમાણે પહેલાં બ્રહ્માએ દેવોની પાસે કહ્યું હતું,[૨-૪] તો હે સુભગે! તને તે મુનિશ્રેષ્ઠથી ગર્ભ રહ્યો છે કે? કારણ તે બુદ્ધિમાનની લગ્નપ્રવૃત્તિને હું નિષ્ફલ માનતો નથી.[૫] જો કે આ પ્રકારનું કાર્ય તને પૂછવું મારે માટે યોગ્ય નથીજ, પરંતુ કાર્ય ઘણું મોટું હોવાને લીધે

* प्रजया पैतृकमृणं छेत्तुं दारान्करोतिचेत् । तदा जरत्कारुरिव कार्यांते प्रव्रजेद्गृहात् ॥ પુરુષ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓનાં ઋણથી છુટવા માટે જો લગ્ન કરે તો તેણે જરત્કારુની પેઠે કાર્ય સમાપ્ત થતાં ઘરમાંથી ચાલી નિકળવું. ગણેશ.

હું તને કાર્યસિદ્ધિ કહેવાને પ્રેરૂં છું.[6] વળી તારા અતિ તપસ્વી પતિ પ્રયત્ન કરતાં પણ પાછા આવે તેવા નથી, માટે હું તેમની પાછળ જતો નથી, કેમકે તેઓ વખતે મને પણ શાપ આપી દે.[7] હે ભદ્રે! તું તારા પતિનું સર્વ ચેષ્ટિત મને કહે અને લાંબા સમયથી મારા હૃદયમાં રહેલાં ઘોર શલ્યનો ઉદ્ધાર કર.[8] ”

આ સાંભળીને જરત્કારુ, સંતાપ કરતા નાગરાજ વાસુકિને આશ્વાસન આપતી 'તેમ છે' એમ કહી આગળ બોલવા લાગી. જરત્કારુ કહે છેઃ—“જ્યારે મહા તપસ્વી તે મહાત્માને મેં પુત્રને માટે પૂછયું ત્યારે તેઓ મને ' છે ' એટલો ઉત્તર આપીને ચાલ્યા ગયા.[9,10] હે રાજન્! પૂર્વે મશ્કરીમાં પણ તેમણે મિથ્યા વચન કહ્યું હોય એવું મને સ્મરણ નથી તો પછી આવા સંકટમાં તો તેવું બોલેજ કેમ ?[11] વળી તેમણે જતી વખતે મને કહ્યું છે કે, ' હે નાગપુત્રિ ! તારે તારાં કાર્યને માટે સંતાપ કરવો નહિ, કારણ કે તને સૂર્ય અને અગ્નિના જેવી કાંતિવાળો પુત્ર અવતરશે.[12] હે ભાઇ ! આ પ્રમાણે મને કહીને તે તપરૂપી ધનવાળા મારા પતિ ચાલ્યા ગયા છે. માટે એ સંબંધી તમારા મનમાં રહેલું પરમ દુઃખ દૂર થાઓ.”[13]

સૌતિ કહે છેઃ—આ વૃત્તાંત સાંભળીને નાગેંદ્ર વાસુકિએ પરમ હર્ષથી 'ભલે તેમ થાઓ' એમ કહીને પોતાની બ્હેનનાં વાક્યને અભિનંદન આપ્યું, અને સાંત્વન, માન, અર્થદાન તથા ઉત્તમ પ્રકારની પૂજાવડે પોતાની સહોદર બ્હેનનું સન્માન કર્યું.[14,15] પછી હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! મહા તેજસ્વી તથા મહા કાંતિવાળો તે ગર્ભ આકાશમાં ઉદય પામેલા શુકલ પક્ષના ચંદ્રની પેઠે વધવા લાગ્યો.[16] હે બ્રહ્મન્! પછી જ્યારે પ્રસવનો સમય થયો ત્યારે વાસુકિની બ્હેને માતા તથા પિતા એમ બન્નેના ભયને હણનારા, દેવગર્ભના જેવા કાંતિવાળા કુમારને જન્મ આપ્યો.[17] તે બાલક નાગરાજાને ત્યાંજ મોટો થયો અને ભૃગુના પુત્ર ચ્યવનમુનિની પાસે સાંગ વેદોને ભણ્યો.[18] તે બાલવયમાંજ વ્રતધારી, બુદ્ધિમાન્ તથા સત્વગુણી હતો, અને લોકોમાં તેનું આસ્તીક એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું;[19] કારણ કે જ્યારે તે ગર્ભમાં હતો ત્યારે ' અસ્તિ ' (છે) એમ કહીને તેના પિતા વનમાં ગયા હતા તે ઉપરથી એનું નામ આસ્તીક પડયું હતું.[20] પ્રયત્નથી રક્ષણ કરાતો એવો અમાપ બુદ્ધિવાળો આસ્તીક બાલવયમાંજ નાગરાજ વાસુકિને ત્યાં રહીને વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરતો તથા પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો, મહા તેજસ્વી ભગવાન્ શૂલપાણિ મહાદેવની પેઠે સઘળા નાગોને હર્ષ આપતો હતો.[21,22]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે આસ્તિકની ઉત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૪૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૯ મો—જનમેજય રાજાએ પોતાના પિતાના મૃત્યુનું વૃત્તાંત મંત્રીઓને પૂછયું.

॥ शौनक उवाच ॥

यदपृच्छत्तदा राजा मंत्रिणो जनमेजयः ॥
पितुः स्वर्गगतिं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद ॥१॥

શૌનક પૂછે છેઃ—જનમેજય રાજાએ પોતાના પિતાની સ્વર્ગગતિના સંબંધમાં મંત્રીઓને જે જે પૂછયું હતું તે ફરીથી મને વિસ્તારપૂર્વક કહો.[1]

સૌતિ કહે છેઃ—હે બ્રહ્મન્! રાજાએ મંત્રીઓને જે પૂછયું હતું તથા પરિક્ષિતના મરણ સંબંધી તેઓએ જે જે કહ્યું હતું તે તમે સાંભળો.[2]

જનમેજય પૂછે છેઃ—મારા પિતાનું સર્વ ચરિત્ર તમે જાણો છો તથા તે મહા યશસ્વી કાલ આવતાં કેવી રીતે મરણ પામ્યા તે પણ તમો જાણો છો.[3] મારા પિતાનું સઘળું વૃત્તાંત

તમારા મુખથી સાંભળ્યા પછી તેનો પ્રતીકાર કરવાથી જો સર્વ લોકોનું હિત થતું હશે તો હું તેમ કરીશ, પણ લોકથી વિરુદ્ધ જતું હશે તો હું કદી તેમ કરીશ નહિ.[૪]

સૌતિ કહે છેઃ—આ પ્રમાણે તે મહાત્માએ પૂછ્યું ત્યારે સઘળા ધર્મવેત્તા તથા ડાહ્યા મંત્રીઓએ જનમેજય રાજાને તે વૃત્તાંત કહેવા માંડયું.[૫]

મંત્રીઓ કહે છેઃ—હે પાર્થિવ ! તમે તમારા મહાત્મા પિતા રાજેંદ્ર પરિક્ષિતનું ચરિત્ર પૂછો છો તથા તે કેવી રીતે મરણ પામ્યા તે પૂછો છો,[૬] તો તમારા પિતા કેવા ધર્માત્મા, મહાત્મા તથા પ્રજાપાલક હતા અને અહીં તે મહાત્મા કેવી રીતે વર્તતા, તે તમે સાંભળો.[૭] તે મૂર્તિમાન્ ધર્મના જેવા ધર્મવેત્તા રાજા, ચારે વર્ણના લોકોને તેમના ધર્મમાં રાખીને ધર્મથી પાલન કરતા હતા.[૮] શ્રીમાન્ અને અતુલ પરાક્રમી તે રાજા પૃથ્વી દેવીનું રક્ષણ કરતા હતા. તેમનો દ્વેષ કરનારા કોઇ ન હતા, તેમ તેઓ પણ કોઈનો દ્વેષ કરતા નહિ.[૯] તે પ્રજાપતિની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓમાં સમભાવ રાખતા હતા. હે રાજન્ ! તે રાજાએ રૂડી રીતે પાલન કરેલા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિઓ, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો પોત પોતાના કર્મમાં આનંદથી રહેતા હતા. વિધવા, અનાથ, અપંગો અને ગરીબોનું રાજા પોતે પોષણ કરતા હતા.[૧૦,૧૧] તે બીજા ચંદ્રની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓને આહ્લાદ આપતા હતા. તેમની પ્રજા સંતુષ્ટ તથા માતબર હતી. તે શ્રીમાન્ સત્યવાદી અને દઢ પરાક્રમવાળા હતા.[૧૨] હે જનમેજય ! તમારા પિતા પરિક્ષિતરાજા કૃપાચાર્યના શિષ્ય થઇને ધનુર્વેદ ભણ્યા હતા. તે ગોવિંદ ભગવાનના પ્રીતિપાત્ર હતા,[૧૩] તથા મહાશયસ્વી તે રાજા સર્વ લોકને પણ પ્રિય હતા. જ્યારે કુરુઓનો ચોમેરથી ક્ષય થયો ત્યારે તેઓ ઉત્તરાથી ઉત્પન્ન થયા હતા, તે ઉપરથી સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુના તે બળવાન્ પુત્ર પરિક્ષિત કહેવાયા હતા. તે રાજધર્મ આચરવામાં કુશલ હતા, સર્વ રીતે યોગ્ય હતા અને સર્વ ગુણસંપન્ન હતા.[૧૪,૧૫] તે જિતેંદ્રિય, બુદ્ધિમાન્, ધારણાશક્તિવાળા, ધર્મને સેવનારા, કામ ક્રોધાદિ ષડ્વર્ગને જિતનારા, મહાબુદ્ધિવાળા, નીતિશાસ્ત્રના જાણનારા અને સર્વ રીતે ઉત્કૃષ્ટ હતા.[૧૬] તે તમારા પિતાએ આ પ્રજાનું સાઠ વર્ષના થયા ત્યાં સુધી પાલન કર્યું હતું. તે પછી તેઓ સઘળાને દુઃખમાં નાખી વિદેહકૈવલ્ય પામ્યા હતા.[૧૭] હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ત્યારપછી કુરુકુલમાં પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ રાજ્યને હજારો વર્ષને માટે તમે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયા છો. સર્વ પ્રાણીઓના પાલક એવા તમને બાલવયમાંજ આ ગાદીપર અભિષિક્ત કર્યા છે.[૧૮]

જનમેજય કહે છેઃ—અમારા કુલમાં કોઇ એવો રાજા થયો નથી કે જેણે પ્રજાનું પ્રિય કર્યું નં હોય અથવા તે પ્રજાને પ્રિય ન હોય, તેમાં વિશેષ કરીને મહા ચારિત્રસંપન્ન એવા અમારા પિતામહ પાંડવોનું ચારિત્ર જોઇને તો તેવો થાયજ નહિ.[૧૯] તમે ઉપર જણાવ્યા તેવા સદ્ગુણવાળા મારા પિતા કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યા, તે મને યથાર્થ રીતે કહો; કારણ કે તે વૃત્તાંત હું સત્યથી સાંભળવા ઇચ્છું છું,[૨૦,૨૧]

મંત્રીઓ બોલ્યાઃ—હે રાજન્ ! પૃથ્વીનું પાલન કરનારા, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધમાં ધનુર્ધારીઓના અગ્રણી એવા મહાબાહુવાળા તમારા પિતા, સઘળાં રાજકાર્યો અમને સોંપીને, પાંડુ રાજાની પેઠે મૃગયા ખેલવામાં પ્રેમ રાખતા હતા.[૨૨,૨૩] એક દિવસે તેઓ વનમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે એક હરિણને બાણવડે વિંધી નાખ્યું. તેને વિંધીને તેઓ ગાઢાં જંગલમાં તરવાર તથા ભાથો લઇને તત્કાલ તેની પાછળ પગપાળાજ દોડયા. પણ ગહન જંગલમાં તમારા પિતાને નાશી ગયેલા હરિણનો પત્તો લાગ્યો નહિ.[૨૪,૨૫] તેઓ સાઠ વર્ષની ઉમ્મરે પહોંચેલા એટલે જરા આવવાથી વૃદ્ધ થયેલા હતા તથા શ્રમિત અને ભુખ્યા હતા. તેમણે ઘોર વનમાં ફરતાં ફરતાં એક

મુનિશ્રેષ્ઠને દીઠા.[૨૬] તે મૌનવ્રતવાળા મુનિને રાજેંદ્રે પૂછયું, પણ પ્રશ્ન કરતાંએ તે મુનિએ કંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ.[૨૭] એટલે ભૂખ અને શ્રમથી પીડિત થયેલા રાજા, થાંભલાની પેઠે અડગ રહેલા તથા મૌનવ્રતવાળા તે શાંત મુનિના ઉપર ક્રોધે ભરાયા;[૨૮] કારણ કે તે મુનિ મૌનવ્રતવાળા છે એમ તમારા પિતા પરિક્ષિત રાજાએ જાણ્યું ન હતું અને તેથી ક્રોધાવિષ્ટ થઇને તેમણે ઋષિનું અપમાન કર્યું.[૨૯] હે ભરતસત્તમ ! તેમણે એક મરેલા સાપને ધનુષના અગ્રવડે પૃથ્વી ઉપરથી ઉપાડીને તે શુદ્ધાત્મા મુનિના ખભા ઉપર નાખ્યો.[૩૦] તો પણ તે બુદ્ધિમાન્ ઋષિએ તેમને સારૂં અથવા નબળું કંઇજ કહ્યું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તે સર્પને ખભાપર ધારણ કરીને ક્રોધ રહિત જેમના તેમજ બેસી રહ્યા.[૩૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષેપરિક્ષિતચરિત્ર નામનો અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૦ મો–જનમેજય અને મંત્રીઓનો સંવાદ તથા સર્પસત્રની પ્રતિજ્ઞા.

॥ मंत्रिण ऊचुः ॥

ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजंगमम्॥
मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं प्रययौ पुनः॥१॥

મંત્રીઓ કહે છેઃ–હે રાજેંદ્ર ! આમ ભૂખથી દુર્બલથયેલા તે રાજા મુનિના ખભાપર સર્પ નાખીને પાછા પોતાના નગર પ્રત્યે જવા નીકળ્યા.[૧]

હવે શમીક ઋષિને ગાયથી ઉત્પન્ન થયેલો મહાશયસ્વી, મહા તેજસ્વી, તીક્ષ્ણ વીર્યવાળો અને અતિ કોપવાળો એક શૃંગી નામનો પુત્ર હતો.[૨] તે મુનિ બ્રહ્માની પાસે જઇ તેમની પૂજા કરી તેમની આજ્ઞાથી પાછો આવતો હતો એવામાં ત્યાં તેણે, 'થાંભલાની પેઠે સ્થિર બેઠેલા પોતાના નિરપરાધી પિતાના ઉપર તમારા પિતાએ અવજ્ઞાપૂર્વક સર્પ નાખ્યો છે, અને હે રાજશાર્દૂલ ! તેને તેઓ ખભાથી વહન કરે છે,' એવું પોતાના મિત્રના મુખથી સાંભળ્યું. હે નૃપ ! આ રીતે અત્યંત તપસ્વી, મુનિઓમાં મુખ્ય, જિતેંદ્રિય, વિશુદ્ધ, અદ્ભુત કર્મ કરનારા, તપવડે પ્રકાશિત આત્માવાળા, શમદમસંપન્ન, શુભ આચારવાળા, શુભ કીર્તિવાળા, ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહેનારા, નિર્લોભ, ગંભીર, ઇર્ષ્યારહિત, વૃદ્ધ, મૌનવ્રત પાળનારા અને શરણાગત સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારા એવા પોતાના પિતાનો તમારા પિતાએ અપમાન કરેલો જાણી,' વયે બાલક છતાં વૃદ્ધના જેવા પ્રૌઢ જણાતા તે મહા તેજસ્વી ઋષિપુત્રે કુપિત થઇને તમારા પિતાને શાપ આપ્યો.[૩-૮] તેજવડે બળતા હોય તેમ જણાતા તે ઋષિપુત્રે તત્કાલ જલનો સ્પર્શ કર્યો અને તમારા પિતાને ઉદ્દેશીને ક્રોધવડે નીચે પ્રમાણે કહ્યુંઃ–[૯] 'જેણે મારા નિરપરાધી પિતાના ઉપર મરેલો સર્પ નાખ્યો છે તે પાપીને, મારા વચનબલથી પ્રેરાયલો ઝેરી દાઢવાળો અને તીવ્ર તેજવાળો તક્ષક નાગ ક્રોધ પામીને આજથી સાતમે દિવસે બાળી મૂકશે. હે મારા પિતાના દ્રોહ કરનારા ! તું મારા તપનું બલ જોઇ લે.'[૧૦,૧૧]

આ પ્રમાણે શાપ આપીને તે ઋષિકુમાર જ્યાં પોતાના પિતા હતા ત્યાં આવ્યો અને પિતાને જોઇને તેમને તે શાપ નિવેદન કર્યો.[૧૨] તે પછી મુનિશાર્દૂલ શમીક ઋષિએ શીલવાળા તથા ગુણસંપન્ન એવા ગૌરમુખ નામના શિષ્યને તમારા પિતાની પાસે મોકલ્યો.[૧૩] તેણે અહીં આવીને વિશ્રાંતિ લીધા પછી રાજાને, મુનિએ કહેલો સઘળો સંદેશો કહેવા માંડયો કે, 'હે મહીપતિ ! મારા પુત્રે તમને શાપ આપ્યો છે, તેથી હે મહારાજ ! પ્રસિદ્ધ તક્ષકનાગ તમને પોતાનાં ઝેરથી બાળી મૂકશે, માટે તમે સાવધાન થાઓ'.

હે જનમેજય ! આવાં ઘોર વચન સાંભળીને, સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તક્ષકથી ત્રાસ પામેલા

તમારા પિતા પોતાના બચાવને માટે સાવધ થયા. પછી જ્યારે સાતમો દિવસ આવ્યો ત્યારે,[૧૪-૧૬] બ્રહ્મર્ષિ કાશ્યપમુનિ રાજાની પાસે આવવા નિકળ્યા. તે વખતે તેમને નાગેંદ્ર તક્ષકે જોયા.[૧૭] ઉતાવળથી આવતા કાશ્યપ બ્રાહ્મણને સર્પેંદ્ર તક્ષકે પૂછયું કે, 'તમે આટલા ઉતાવળા ક્યાં જાઓ છો અને શું કાર્ય કરવા ધારો છો ?'[૧૮]

કાશ્યપ બોલ્યા:–' હે દ્વિજ ! કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા પરિક્ષિત રાજાને આજે તક્ષક સર્પ અવશ્ય દંશ કરવાનો છે, તે રાજાનો વિષદાહ તત્કાલ શાંત કરવા માટે ત્યાં હું ઉતાવળથી જાઉં છું. મેં જેનું રક્ષણ કરેલું એવા રાજાનો તે સર્પ પરાભવ કરી શકશે નહિ.'[૧૯,૨૦]

તક્ષક બોલ્યો:– ' હે બ્રાહ્મણ ! મારા ડશેલા તે રાજાને તમે શામાટે જીવાડવા ઇચ્છો છો ? હુંજ તે તક્ષક છું; મારાં અદ્‌ભુત વીર્યને તમે જુઓ.[૨૧] મારા કરડેલા તે રાજાને જીવાડવા તમે સમર્થ થશો નહિ.' આ પ્રમાણે કહીને તક્ષકે ત્યાં ઉગેલા એક વડના ઝાડને દંશ કર્યો.[૨૨] નાગના દંશની સાથેજ તે ઝાડ બળીને ભસ્મ થઇ ગયું. હે રાજન્ ! તે પછી કાશ્યપે તે ઝાડને ફરીથી જીવાડયું.[૨૩] તે જોઇને તક્ષકે, 'તમારી જે ઇચ્છા હોય તે કહો ' એમ કહીને કાશ્યપને લોભ લગાડયો. આ પ્રમાણે પૂછયું એટલે કાશ્યપે ફરીથી તક્ષકને કહ્યું કે,[૨૪] ' હું ધન મેળવવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જાઉં છું.' ત્યારે તક્ષકે તે મહાત્માને મધુર વાણીથી કહ્યું કે,[૨૫] 'હે નિષ્પાપ! તે રાજાની પાસેથી જેટલું ધન મેળવવાની તમારી ઇચ્છા હોય તેથી પણ અધિક ધન મારી પાસેથીજ લ્યો અને પાછા ફરો.'[૨૬]

આ પ્રમાણે નાગે કહ્યું એટલે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કાશ્યપે તક્ષકની પાસેથીજ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ધન મેળવી લીધું અને તે ત્યાંથી પાછા ફર્યા.[૨૭] તે બ્રાહ્મણના ગયા પછી તક્ષક નાગ કપટ કરીને તમારા ધાર્મિક પિતા મહારાજા પરિક્ષિતની પાસે ગયો અને એક દંડીઆ મહેલમાં સાવધાન થઈને બેઠેલા રાજાને તેણે પોતાના વિષવહ્નિથી બાળી મૂક્યા. તે પછી હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! વિજયને માટે અમે તમને રાજ્યાભિષેક કર્યો.[૨૮,૨૯] હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! આ બધું દારુણ વૃત્તાંત અમે જેવું જોયેલું તથા સાંભળેલું તે પ્રમાણે તમને કહ્યું છે.[૩૦] હે નરશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે થયેલો રાજાનો પરાભવ તથા ઉત્તંક ઋષિનો પરાભવ સાંભળ્યા પછી તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો.[૩૧]

આ કથા સાંભળતાંની સાથેજ શત્રુને દમન કરનારા જનમેજય રાજા પોતાના સર્વ મંત્રીઓને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૩૨]

જનમેજય કહે છે:–"તે વડના ઝાડને તક્ષકે બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યું અને કાશ્યપે તેને ફરીથી જીવાડયું. લોકોને આશ્ચર્ય પમાડનારૂં આ વૃત્તાંત અહીં આવીને કોણે કહ્યું હતું ? ખરેખર તે કાશ્યપના મંત્રવડે મારા પિતાનું ઝેર ઉતરી જાત તો તેમનું મૃત્યુ થાત નહિ.[૩૩,૩૪] પરંતુ પાપી અને નીચ એવા તક્ષક નાગે મનમાં વિચાર્યું કે, મારા ડશેલા રાજાને આ બ્રાહ્મણ જો જીવાડશે તો 'તક્ષકનું' વિષ પણ નિર્માલ્ય થઇ ગયું, એમ લોકોમાં હું પરિહાસ પામીશ.' આવો વિચાર કરીનેજ જરૂર તેણે બ્રાહ્મણને સંતોષી ત્યાંથી પાછો વાળ્યો હશે. માટે પ્રયાસ કરીને પણ હું તેને શિક્ષા કરીશ. પરંતુ એક વાત સાંભળવા ઇચ્છા કરૂં છું કે, નિર્જન અરણ્યમાં તક્ષક અને કાશ્યપનો થયેલો સંવાદ કોણે સાંભળ્યો તથા ત્યાંનું તે વૃત્તાંત કોણે જોયું અને તે તમારી પાસે શી રીતે આવ્યું ? તે સાંભળ્યા પછી સર્પોના વિનાશને-માટે હું નિશ્ચય કરીશ."[૩૫-૩૮]

મંત્રીઓ બોલ્યા:–"હે રાજન્ ! જે પ્રમાણે પૂર્વે અમને જેણે એ વૃત્તાંત કહ્યું હતું તે તમે સાંભળો. માર્ગમાં જે ઝાડ આગળ તક્ષક સર્પ અને કાશ્યપ બ્રાહ્મણ એકઠા થયા હતા તે સુકી ડાળીઓવાળા ઝાડ ઉપર કોઇ એક પુરુષ સુકાં લાકડાં ખોળવા માટે પ્રથમથી ચઢેલો હતો,[૩૯,૪૦] ઝાડ ઉપર ચઢેલા તે પુરુષની સર્પ અથવા બ્રાહ્મણ એ બન્નેમાંથી એકેને ખબર ન હતી. હે રાજન્! તેથી તે ઝાડની સાથેજ તે પણ

ભસ્મ થયો હતો,[41] અને બ્રાહ્મણના પ્રભાવથી જ્યારે તે ઝાડ જીવતું થયું ત્યારે તે પણ જીવતો થયો હતો. હે રાજેંદ્ર ! તે બ્રાહ્મણના દાસે આવીને અમને તક્ષક અને બ્રાહ્મણના સંબંધમાં બનેલું સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું હતું. હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે જે રીતે જોયેલું તે અને જે કંઇ સાંભળેલું તે તમને કહ્યું. હે રાજશાર્દૂલ ! એ સાંભળીને તમે જે કરવા ધારતા હો તે કરો."[42,43]

સૌતિ કહે છેઃ-મંત્રીઓનાં આવાં વચન સાંભળીને તે જનમેજય રાજા દુઃખથી દીન થઇને સંતાપ કરવા લાગ્યો અને હાથવતી હાથ ઘસવા લાગ્યો.[44] કમલના જેવાં નેત્રવાળો તે રાજા વારંવાર ઉના નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો અને રડતાં રડતાં આંખમાંથી આંસુ પાડવા લાગ્યો.[45] આમ અત્યંત અશ્રુપાત કર્યા પછી વિધિ પ્રમાણે જલનું આચમન કરીને, દુઃખ તથા શોકયુક્ત થયેલા રાજાએ થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી મનમાં નિશ્ચય કર્યો ને ક્રોધાક્રાંત થઇ સર્વ મંત્રીઓને આ પ્રમાણે કહ્યું.[46,47]

જનમેજય કહે છેઃ-"મારા પિતાના સ્વર્ગગમન સંબંધી તમારાં વચન સાંભળીને હવે મારી બુદ્ધિ નિશ્ચયપર આવી છે, તે નિશ્ચય હું તમને કહું છું. તમે સાંભળો. જેણે મારા પિતાનો નાશ કર્યો તે દુરાત્મા તક્ષકનો તત્કાલ પ્રતીકાર કરવો એમ હું માનું છું, કારણ કે તેણે શૃંગીને નિમિત્ત માત્ર કરીને રાજાને દગ્ધ કર્યા છે,[48,49] એટલુંજ નહિ પણ તેણે કાશ્યપને પાછા વાળીને પોતાની દુષ્ટતા પ્રકટ કરી છે. જો તે બ્રાહ્મણ અહીં આવ્યો હોત તો જરૂર મારા પિતા જીવતા રહેત.[50] કાશ્યપની કૃપાથી અને મંત્રીઓની ચતુરાઇથી રાજા જીવ્યા હોત તો તેથી તે તક્ષકને શી હાનિ થવાની હતી ?[51] અપરાજિત રાજાને જીવાડવા આવતા દ્વિજેંદ્ર કાશ્યપને તેણે પોતાની મૂર્ખતાથી પાછો વાળ્યો છે. રાજાને જીવાડે નહિ એટલા માટે તેણે પોતાનું દ્રવ્ય આપી કાશ્યપ બ્રાહ્મણને પાછો વાળ્યો એ તે દુરાત્મા તક્ષકનો મોટો અપરાધ છે.*[52,53] માટે ઉત્તંક ઋષિનું પ્રિય કરવા તથા મારૂં પણ મહાન્ પ્રિય કરવા અને તમારૂં સર્વનું પ્રિય કરવા માટે હું મારા પિતાના વૈરનો બદલો લઇશ."[54]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે પારિક્ષિત મંત્રિસંવાદ નામનો અધ્યાય ૫૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૧ મો-સર્પસત્રનો આરંભ.

॥ सौतिरुवाच ॥

एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मंत्रिभिश्चानुमोदितः ॥ आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-આ પ્રમાણે કહી મંત્રીઓથી અનુમોદન પામેલા શ્રીમાન્ જનમેજય રાજાએ સર્પસત્રને માટે પ્રતિજ્ઞા કરી[1] અને હે બ્રહ્મન્ ! ભરતવંશમાં વ્યાઘ્રસમાન તથા વક્તામાં કુશળ એવા પરિક્ષિતના પુત્ર, પૃથ્વીપતિ જનમેજય રાજાએ પોતાના પુરોહિત તથા ઋત્વિજોને બોલાવી તેમને કાર્યસાધક વાક્યથી કહ્યું કે, 'જે દુરાત્મા તક્ષકે મારા પિતાની હિંસા કરી છે તેનો જે પ્રકારે હું પ્રતીકાર કરી શકું તે પ્રકાર આપ મને કહો. તમારા જાણવામાં કંઇ એવું કર્મ છે, કે જેનાથી હું તક્ષક સર્પને તેના બાંધવોની સાથે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં નાખી શકું ? પૂર્વે તેણે જેમ મારા પિતાને વિષાગ્નિથી બાળી મૂક્યા હતા તેમ હું પણ તે

---

* यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरंतिकं नीत एव, तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेनं शतशारदाय । मंत्र. જો એ ક્ષીણાયુષ થયો હોય અથવા મૃત્યુ પામ્યો હોય અથવા યમની પાસે લઈ જવાયો હોય તો પણ એને મૃત્યુ પાસેથી છોડાવી સો વર્ષને માટે હું જીવાડીશ, એ મંત્રના વર્ણન પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, આયુષ્ય આપવા પણ સમર્થ છે એમ સમજાય છે. તેવા બ્રાહ્મણને બહુ ધન આપી પાછો વાળનાર તક્ષકનોજ અપરાધ છે. એ અભિપ્રાય છે.

પાપી નાગને અગ્નિમાં બાળી મૂકવા ઇચ્છા કરૂં છું.'[૨-૫]

ઋત્વિજો બોલ્યા:-' હે રાજન્ ! તમારે માટે દેવોએ મોટો યજ્ઞ નિર્માણ કરેલો છે, અને તે પુરાણમાં સર્પસત્રના નામથી કહેવાય છે. હે નરાધિપ ! તે યજ્ઞને કરનારો તમારા વિના બીજો કોઇ નથી એમ પૌરાણિકો કહે છે, અને તે યજ્ઞવિધિ અમારી પાસે છે.'[૬,૭]

આ પ્રમાણે ઋત્વિજોએ કહ્યું એટલે રાજર્ષિ જનમેજયે, તક્ષકને પ્રદીપ્ત અગ્નિની જ્વાલામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો તથા દગ્ધ થયેલોજ માની લીધો.[૮] તે પછી રાજાએ મંત્રવેત્તા એવા તે બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે, 'તે સત્ર હું કરીશ. તે માટે જોઇતાં સાહિત્યો તમે એકઠાં કરો.'[૯] હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તે પછી યથાર્થ રીતે વેદને જાણનારા તથા બુદ્ધિના પારને પામેલા એવા તે સર્વે ઋત્વિજોએ યજ્ઞમંડપ કરવા માટે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે પ્રદેશનું યથાવિધિ માપ કર્યું, અને પરમ સમૃદ્ધિવાળું, અનુકૂલ, દ્વિજસમૂહોથી ભરપૂર, પુષ્કલ ધનધાન્યવાળું તથા ઋત્વિજોએ સેવન કરેલું એવું યજ્ઞસ્થાન નિર્માણ કરીને તે વખતે સર્પસત્રના ફલની પ્રાપ્તિને માટે રાજાને યજ્ઞદીક્ષા આપી. પરંતુ સર્પસત્ર થતાં પહેલાં તે યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારૂં એક મહાન્ નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયું, તે એ કે, જ્યારે તે યજ્ઞમંડપ કરવા માંડ્યો ત્યારે બુદ્ધિસંપન્ન, વાસ્તુવિદ્યામાં કુશલ તથા શિલ્પ શાસ્ત્રને જાણનારો એક સૂતજાતિનો સૂત્રધાર ત્યાં બોલ્યો કે,[૧૦-૧૫] 'જે દેશકાલમાં આ માપ કર્યું છે, તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે બ્રાહ્મણના નિમિત્તથી આ યજ્ઞ પૂરો થશે નહિ.' આ સાંભળીને રાજાએ દીક્ષાના સમય પહેલાં પોતાના દ્વારપાલને આજ્ઞા કરી કે 'મારાથી અજ્ઞાત રીતે કોઇ પણ મનુષ્ય અહીં પ્રવેશ કરે નહિ.'[૧૬,૧૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીક પર્વ વિષે સર્પસત્રોપક્રમ નામનો અધ્યાય પર મો સમાપ્ત.

અધ્યાય પર મો-સર્પોનો હોમ.

॥ सौतिरुवाच ॥

ततः कर्म प्रववृते सर्पसत्रविधानतः ॥

पर्यक्रामंश्च विधिवत् स्वे स्वे कर्मणि याजकाः॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છે:-તે પછી સર્પસત્રના વિધિપ્રમાણે કર્મનો આરંભ થયો અને યાજકો પોતપોતાના કર્મમાં વિધિપૂર્વક પ્રવર્તવા લાગ્યા.[૧] ધૂમાડાથી રક્ત નેત્રવાળા તે ઋત્વિજો શ્યામ વસ્ત્રો ધારણ કરીને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં મંત્રપૂર્વક હોમ આપવા લાગ્યા,[૨] તથા સઘળા સર્પોનાં મનને કંપાવતા તેઓ નામ લઇ લઇને સર્વે સર્પોને અગ્નિના મુખમાં બોલાવવા લાગ્યા.[૩] તે વખતે ઝળહળતા અગ્નિમાં સર્પો આવી પડવા લાગ્યા. તેઓ દીન શબ્દથી એકમેકને બોલાવતા, તરફડતા, ફુંફાડા મારતા, ફેણો પહોળી કરતા તથા પુંછડાં તરફથી અને માથાં તરફથી એકમેકને વીંટાતા ઢગલાબંધ અગ્નિમાં પડવા લાગ્યા.[૪,૫] આમાં કેટલાક ધોળા, કાળા તથા કાબરા હતા. કેટલાક વૃદ્ધ તથા કેટલાક બાલક હતા. એ સર્પો વિવિધ પ્રકારના નાદ કરતા બળતા અગ્નિમાં પડતા હતા.[૬] હે અગ્નિહોત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! એ અગ્નિમાં ગાયના કાનથી માંડીને ક્રોશ તથા યોજન જેટલા લાંબા સર્પો, વેગવડે ઉપરાઉપરી પડતા હતા.[૭] આ પ્રમાણે સેંકડો, હજારો, લાખો અને અર્બુદોની સંખ્યામાં પરાધીન થયેલા સર્પો તે યજ્ઞમાં વિનાશ પામ્યા.[૮] એમાં કેટલાક સર્પો ઘોડા જેવા, કેટલાક હાથીની સુંઢ જેવા તથા કેટલાક મદમત્ત હાથીના જેવડા મોટા શરીરવાળા અને મહાન્ બલવાળા હતા. આ પ્રમાણે ઘણા નાના તથા મોટા, વિચિત્ર રંગના, ઝેરવડે ભયંકર, ઘોર, ભોગળના જેવા લાંબા તથા મહા બલવાળા સર્પો પોતાની માતાના શાપથી પીડાઇને અગ્નિમાં પડતા હતા.[૯,૧૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સર્પસત્રોપક્રમ નામનો અધ્યાય પર મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૩ મો-તક્ષક ઇંદ્રને શરણે ગયો અને વાસુકિએ સર્પસત્રથી બચવા માટે પોતાની બ્હેનની પ્રાર્થના કરી.

॥ शौनक उवाच ॥

सर्पसत्रे तदा राज्ञः पांडवेयस्य धीमतः ॥
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः॥१॥

શૌનક પ્રશ્ન કરે છેઃ-પાંડવના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બુદ્ધિમાન્ જનમેજય રાજાના સર્પસત્રમાં તે વખતે કયા શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ ઋત્વિજો થયા હતા ?[૧] વળી સર્પોને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા તથા મહા ભય કરનારા તે અતિ દારુણ સત્રમાં કોણુ કોણુ સભાસદ થયા હતા ?[૨] હે તાત ! હે સૂતપુત્ર ! ત્યાં સર્પસત્રના વિધિને જાણનારામાં શ્રેષ્ઠ કોણુ કોણુ હતા ? તે સઘળું વિસ્તારથી કહેવાને તમે યોગ્ય છો.[૩]

સૌતિ કહે છેઃ-ત્યાં જનમેજય રાજાના સત્રમાં જે ઋત્વિજો તથા સદસ્યો થયા હતા તે બુદ્ધિમાનોનાં નામો હું તમને કહું છું.[૪] તે સત્રમાં ચ્યવનના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણુ ચંડભાર્ગવ હોતા થયા હતા,[૫] વૃદ્ધ તથા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણુ કૌત્સ જૈમિનિ ઉદ્‌ગાતા થયા હતા, શાર્ઙ્ગરવ બ્રહ્મા થયા હતા, પિપિંગલ અધ્વર્યુ થયા હતા તથા પુત્રો અને શિષ્યોએ સહિત વ્યાસમુનિ સદસ્ય થયા હતા. વળી ઉદ્દાલક, પ્રમતક, શ્વેતકેતુ, પિંગલ, અસિત, દેવલ, નારદ, પર્વત, આત્રેય, કુંડ, જઠર, કાલઘટઋષિ, વાત્સ્ય, જપ, સ્વાધ્યાય તથા શીલવાળા વૃદ્ધ શ્રુતશ્રવા, કોહલ, દેવશર્મા, મૌદ્‌ગલ્ય, સમસૌરભ એ સઘળા અને બીજા વેદના પારને પામેલા ઘણા બ્રાહ્મણો જનમેજયના સત્રમાં સભાસદ થયા હતા.[૬-૧૦] એ મહાક્રતુ સર્પસત્રમાં ઋત્વિજો જ્યારે હોમ કરતા હતા ત્યારે પ્રાણીઓને ભય આપનારા ઘોર સર્પો તેમાં પડતા હતા.[૧૧] તે બળતા સર્પોની મજ્જા તથા મેદના રસથી ઝરણાંઓ વહેવા માંડયાં હતાં, અને અહોનિશ બળતા સર્પોનો દુર્ગંધવાળો પવન ચોમેર ફેલાઇ ગયો હતો. ત્યાં કુંડમાં પડતા, આકાશમાં આવેલા અને અગ્નિમાં બળતા નાગોનો મહાન્ કોલાહલશબ્દ નિરંતર સંભળાયા કરતો હતો.[૧૨,૧૩]

હવે જનમેજય રાજાએ સર્પસત્રની દીક્ષા ધારણુ કરી છે એ વાત સાંભળતાંની સાથેજ નાગેંદ્ર તક્ષક ઇંદ્રના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો,[૧૪] અને અપરાધી હોવાથી ભય પામેલા તે નાગરાજે બનેલી સર્વ હકિકત ઇંદ્રને જણાવી તેનું શરણુ ગ્રહણુ કર્યું.[૧૫] ત્યારે પ્રસન્ન થઇને ઇંદ્રે તક્ષકને કહ્યું કે, 'હે નાગેંદ્ર તક્ષક ! તે સર્પસત્રથી તને કદાપિ ભય થશે નહિ,[૧૬] કારણુ કે તારાં ભલાંને માટે મેં પહેલાં બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યા હતા, તેથી તને સર્પસત્રથી બીવાનું કારણુ નથી. તારા મનનો સંતાપ દૂર થાઓ.'[૧૭]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-આ પ્રમાણે ઇંદ્રે જેનું આશ્વાસન કરેલું એવો તક્ષક નાગ હર્ષ પામીને ઇંદ્રના ભવનમાં સુખથી રહ્યો.[૧૮]

નિરંતર નાગો અગ્નિમાં પડવાથી તથા પોતાનો પરિવાર ઘણો થોડો રહેવાથી વાસુકિ નાગ બહુ દુઃખી થયો અને સંતાપ કરવા લાગ્યો.[૧૯] સર્પરાજ વાસુકિને ઘોર દુઃખે ઘેરી લીધો અને તે વ્યાકુલ હૃદયનો થઇને પોતાની બ્હેન જરત્કારુને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ-[૨૦] "હે કલ્યાણિ ! મારાં અંગો બળે છે, મને દિશાઓ સૂઝતી નથી, હું મોહથી પીડાઉં છું, મારૂં મન ઘુમે છે, મારી દ્રષ્ટિ ભમી જાય છે, અને હૃદય ફાટતું હોય તેમ થાય છે, એટલે હું આજેજ તે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પરાધીન થઇને પડીશ એમ મને લાગે છે.[૨૧,૨૨] પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો યજ્ઞ અમને હણુવા માટેજ પ્રવર્તે છે, તેથી મારે પણુ યમરાજના સ્થાનમાં જરૂર જવું પડશે.[૨૩] હે બ્હેન ! જે કાર્યને માટે મેં

તને જરત્કારુ ઋષિ સાથે પરણાવી હતી તે કાર્યને માટે આ સમય આવ્યો છે, માટે તું બંધુવર્ગોની સાથે અમારૂં રક્ષણ કર.[૨૪] હે ભુજગોત્તમે ! તે પ્રવર્તતા સર્પસત્રને આસ્તીક બંધ પાડશે એમ પૂર્વે મને બ્રહ્માએ પોતેજ કહ્યું હતું; માટે હે વત્સે ! વૃદ્ધોએ પણ જેને માન આપેલું એવા અને વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે પોતાના કુમાર વત્સ આસ્તીકને તું હવે પરિવાર સાથે અમારા છુટકાને માટે કહે."[૨૫,૨૬]

ઈતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વમાં સર્પસત્ર વિષે વાસુકિવાક્ય નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૪ મો-સર્પસત્રમાં આસ્તીકનું જવું.

॥ सौतिरुवाच ॥

तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ॥
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ-તે પછી નાગરાજ વાસુકિનાં વચનથી નાગપુત્રી જરત્કારુએ પોતાના પુત્રને બોલાવીને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-[૧] 'હે પુત્ર ! મારા ભાઈએ મને તારા પિતાને કોઈ એક કારણથી આપી હતી અને તેને માટે આ સમય પ્રાપ્ત થયો છે, માટે તે કાર્ય તું યથાર્થ રીતે કર.'[૨]

આસ્તીક બોલ્યોઃ-'મારા મામાએ તને શા કારણથી મારા પિતાને આપી હતી તે મને તું સત્યથી કહે; તે સાંભળ્યા પછી તેને માટે જે યોગ્ય હશે તે હું કરીશ.'[૩]

સૌતિ કહે છેઃ-તે પછી બંધુનાં હિતને ઇચ્છનારી નાગરાજની બ્હેન જરત્કારુ, સ્વસ્થતાથી આસ્તીકને સ્પષ્ટ રીતે કહેવા લાગી.[૪]

જરત્કારુ બોલીઃ-'સઘળા સર્પોની કદ્રૂ નામની માતા હતી. તેણે જે કારણથી ક્રોધ કરીને પોતાના પુત્રોને શાપ આપ્યો હતો તે કારણ તું સાંભળ.[૫] (પોતાનું કહેલું ન કરવાથી કદ્રૂએ પુત્રોને શાપ આપતાં કહ્યું કે,) 'હે પુત્રો ! વિનતાની સાથે દાસી થવાની કરેલી સરતમાં મારે માટે તમોએ અશ્વરાજ ઉચ્ચૈઃશ્રવાને શ્યામવર્ણનો ન કર્યો માટે તમને જનમેજયના યજ્ઞમાં અગ્નિ બાળી મૂકશે, અને તેમાં મૃત્યુ પામીને તમે યમલોકમાં જશો.'[૬,૭] આ પ્રમાણે કદ્રૂએ શાપ આપ્યો ત્યારે સાક્ષાત્ લોકોના પિતામહ બ્રહ્માએ 'તેમ થાઓ' એમ કહીને તે વાકયને અનુમોદન આપ્યું હતું.[૮] તેવું બ્રહ્માનું વચન સાંભળીને જ્યારે અમૃતમથન થયું ત્યારે વાસુકિએ દેવોનું શરણ ગ્રહણ કર્યું.[૯] પછી અત્યુત્તમ અમૃત મેળવીને સઘળા દેવો સિદ્ધાર્થ થયા. તે પછી મારા ભાઈને આગળ કરી તેઓ બ્રહ્માની પાસે ગયા,[૧૦] અને એ શાપ મિથ્યા થવા માટે નાગરાજ વાસુકિની સાથે દેવોએ કમલજન્મા બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યા.[૧૧] દેવો બોલ્યા:-'હે ભગવન્ ! આ નાગરાજ વાસુકિ સ્વજ્ઞાતિના વિનાશના કારણથી દુઃખિત થયો છે, માટે એની માતાનો શાપ હવે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય નહિ ?'[૧૨]

બ્રહ્મા બોલ્યા:-'જરત્કારુ ઋષિ જે જરત્કારુ નામની સ્ત્રીને પરણશે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો ઋષિ, એ શાપથી નાગોને મુક્ત કરશે.'[૧૩] હે દેવતુલ્ય પુત્ર ! આવાં વચન સાંભળીને સર્પરાજ વાસુકિએ મને તારા મહાત્મા પિતાને વિનાશકાલ આવતાં પહેલાંજ આપી હતી અને તેમનાથી તું મારે વિષે ઉત્પન્ન થયો છે. તેજ સમય હમણાં પ્રાપ્ત થયો છે. માટે તું અમારૂં ભયથી રક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે.[૧૪,૧૫] વળી તું તે અગ્નિથી મારા ભાઈનું રક્ષણ કરવાને પણ યોગ્ય છે. તારા બુદ્ધિમાન્ પિતાને જે ભયની નિવૃત્તિને માટે મને આપી હતી તે મારૂં અર્પણ મિથ્યા થવાને યોગ્ય નથી. હે પુત્ર ! હવે એ સંબંધમાં તું શું ધારે છે ?'[૧૬]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–આ પ્રમાણે માતાએ કહ્યું ત્યારે આસ્તીકે માતાને કહ્યું કે, 'હું તેમ કરીશ.' પછી દુઃખથી સંતપ્ત થતા વાસુકિને જીવિત આપતો હોય તેમ આસ્તીકે કહ્યું:–[૧૭] "હે સર્પરાજ વાસુકિ ! હું તમને તે શાપથી મુક્ત કરીશ. હે મહાસત્વ ! એ હું તમને સત્ય કહું છું.[૧૮] હે નાગ ! તમે તમારૂં મન સ્વસ્થ કરો. તમને કંઇ પણ ભય નથી. હે રાજન્ ! હું જે રીતે તમારૂં કલ્યાણ થાય તેવોજ યત્ન કરીશ.[૧૯] મારી વાણી રમતગમતમાં પણ મિથ્યા બોલતી નથી તો યોગ્ય કાર્યમાં મિથ્યા બોલેજ કેમ ? મામા ! હું યજ્ઞદીક્ષાવાળા તે નૃપેંદ્ર જનમેજયપાસે જઇને, મંગલયુક્ત વાણીવડે તેમને પ્રસન્ન કરીશ. હે સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ ! તેમ કરવાથી રાજાનો તે યજ્ઞ શાંત થશે. હે મહામતિવાળા નાગેંદ્ર ! તમારૂં રક્ષણ કરવાની મારામાં યોગ્યતા છે એમ તમે માનો; તમારા મનમાં મારે માટે બાંધેલી આશા કદાપિ મિથ્યા થશે નહિ."[૨૦-૨૨]

વાસુકિ કહે છેઃ–હે આસ્તીક ! માતાના શાપરૂપી બ્રહ્મદંડથી હું ભમી જાઉં છું, મારૂં હૃદય ફાટે છે, મને દિશાઓનું ભાન રહ્યું નથી.[૨૩]

આસ્તીક કહે છેઃ–'હે પન્નગશ્રેષ્ઠ ! તમારે કોઇ રીતે સંતાપ કરવો નહિ. પ્રદીપ્ત અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલો તમારો ભય હું નાશ પમાડીશ,[૨૪] તથા કાલાગ્નિના જેવા તેજવાળા, મહા ઘોર બ્રહ્મદંડને પણ હું નાશ પમાડીશ, માટે એમાં તમારે જરાએ ભય રાખવો નહિ.'[૨૫]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–આ પ્રમાણે વાસુકિનો ઘોર સંતાપ દૂર કરીને અને તે સંતાપ પોતાના અંગપર ગ્રહણ કરીને, દ્વિજશ્રેષ્ઠ આસ્તીક, જનમેજયના સર્વગુણસંપન્ન એવા તે યજ્ઞમાં મહા સર્પોને છોડાવવા માટે ત્વરાથી જવા નિકળ્યો.[૨૬,૨૭] ત્યાં આવીને આસ્તીકે સૂર્ય અને અગ્નિના જેવા તેજસ્વી ઘણા સભાસદોથી વીંટાયલું તે ઉત્તમ યજ્ઞસ્થાન જોયું.[૨૮] દ્વિજશ્રેષ્ઠ આસ્તીક તે મંડપમાં પ્રવેશ કરવા જતો હતો એટલામાં દ્વારપાલોએ તેને રોકી દીધો. ત્યારે પરંતપ આસ્તીકે પ્રવેશ કરવા માટે તે યજ્ઞની સ્તુતિ કરવા માંડી.[૨૯] ઉત્કૃષ્ટ યજ્ઞસ્થાન આગળ જઇને પુણ્યકર્મ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવો દ્વિજોત્તમ આસ્તીક, અનંત કીર્તિવાળા રાજા, ઋત્વિજો, સદસ્યો તથા અગ્નિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.[૩૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સર્પસત્રમાં આસ્તીક આગમન નામનો અધ્યાય ૫૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૫ મો–આસ્તીકે કરેલી સ્તુતિ.

॥ आस्तीक उवाच ॥

सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ॥ तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥१॥

આસ્તીક કહે છેઃ–'હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! જેવો સોમનો યજ્ઞ થયો હતો, જેવો વરુણનો યજ્ઞ થયો હતો, અને પ્રયાગમાં જેવો પ્રજાપતિનો યજ્ઞ થયો હતો તેવો, હે પરિક્ષિતના પુત્ર ! આ તમારો યજ્ઞ છે. તમારાથી અમારાં પ્રીતિપાત્રોનું કલ્યાણ થાઓ.[૧] હે ભારતાગ્ર્ય ! ઇંદ્રના સો યજ્ઞો કહેવાય છે, તેવા દશ હજાર યજ્ઞો જેવો આ તમારો યજ્ઞ છે. હે પારિક્ષિત ! અમારા પ્રિયજનોનું કલ્યાણ થાઓ.[૨] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! જેવો યમરાજાનો યજ્ઞ, જેવો હરિમેધસનો યજ્ઞ અને જેવો રંતિદેવ રાજાનો યજ્ઞ થયો હતો તેવો આ તમારો યજ્ઞ છે. હે જનમેજય ! અમારાં પ્રીતિપાત્રોનું કલ્યાણ થાઓ.[૩] હે ભરતકુલમાં અગ્ર્ય ! હે પરિક્ષિતના પુત્ર ! જેવો ગયરાજાનો યજ્ઞ, જેવો શશબિંદુ રાજાનો યજ્ઞ અને જેવો કુબેરનો યજ્ઞ થયો હતો, તેવો આ તમારો યજ્ઞ છે. તમારાથી અમારા પ્રિયજનોનું કલ્યાણ થાઓ.[૪] જેવો નૃગરાજાનો યજ્ઞ, અજમીઢનો યજ્ઞ અને દશરથ રાજાના પુત્ર રામ-

ચંદ્રનો યજ્ઞ થયો હતો તેવો હે ભારતાગ્ર્ય ! હે પારિક્ષિત ! આ તમારો યજ્ઞ છે. અમારા પ્રિયજનોનું કલ્યાણ થાઓ.[૫] ધર્મરાજાના પુત્ર અજમીઢવંશોદ્‌ભવ રાજા યુધિષ્ઠિરનો યજ્ઞ સ્વર્ગમાં પણ પ્રખ્યાત છે, હે ભરતકુલમાં અગ્ર્ય ! હે પરિક્ષિતના પુત્ર! તેવો આ તમારો યજ્ઞ છે. અમારા પ્રિયોનું કલ્યાણ થાઓ.[૬] હે ભારતાગ્ર્ય ! સત્યવતીના પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયનનો યજ્ઞ કે જેમાં તેઓ પોતે કર્મ કરતા હતા તેવો, હે પરિક્ષિતના પુત્ર ! આ તમારો યજ્ઞ છે. અમારા પ્રિયોને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ.[૭] આ તમારા સૂર્યના જેવા તેજવાળા સદસ્યો ઇંદ્રના યજ્ઞની પેઠે તમારા યજ્ઞમાં વિરાજે છે, જેઓને જાણવાનું જ્ઞાન કંઈ પણ બાકી નથી એવા એઓ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એમને આપેલું દાન કદાપિ નષ્ટ થતું નથી.[૮] પરલોકનાં સાધનોને માટે દ્વૈપાયન વ્યાસના જેવા બીજા ઋત્વિજ નથી એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. પોતાના કર્મમાં દક્ષ એવા એમનાજ શિષ્યો ઋત્વિજો થઈને પૃથ્વીમાં વિચરે છે. આ જમણી તરફ ફરતી જ્વાલાવાળો, હુતદ્રવ્યને ગ્રહણ કરનારો પ્રદીપ્ત અગ્નિદેવ, તમારાં હવિની કામના કરે છે, કે જે મહાત્માનાં વિભાવસુ, ચિત્રભાનુ, હિરણ્યરેતા, હુતભુક્ અને કૃષ્ણવર્ત્મા એવાં નામો છે.[૯,૧૦] આ જીવલોકમાં પ્રજાનું પાલન કરનારો તમારા જેવો બીજો રાજા નથી. તમારા ધૈર્યથી મારૂં મન નિત્ય પ્રસન્ન થાય છે. તમે વરુણ, ધર્મરાજ અથવા યમરાજાના જેવા છો.[૧૧] વજ્રધારી સાક્ષાત્ ઇંદ્ર જેમ લોકોનું રક્ષણ કરે છે તેમ તમે આ લોકની પ્રજાનું રક્ષણ કરો છો. હે પુરુષેંદ્ર ! આ લોકમાં તમારા જેવો રાજા છે નહિ અને પૂર્વે થયો પણ ન હતો એમ અમે માનીએ છીએ.[૧૨] હે ખટ્‌વાંગ, નાભાગ અને દિલીપના તુલ્ય ! હે યયાતિ અને માંધાતાના જેવા પ્રભાવવાળા ! હે સૂર્યના તેજના સમાન તેજવાળા ! ઉત્તમ વ્રતવાળા તમે ભીષ્મના જેવા શોભો છો.[૧૩] વાલ્મીકિ ઋષિની પેઠે તમે તમારો પ્રભાવ ગુપ્ત રાખ્યો છે. વસિષ્ઠની પેઠે તમે તમારો કોપ વશ રાખ્યો છે. તમારી પ્રભુતા હું ઇંદ્રના જેવી માનું છું અને તમારી કાંતિ નારાયણના જેવી છે.[૧૪] તમે યમરાજાના જેવા ધર્મનિશ્ચયને જાણનારા છો તથા કૃષ્ણ જેવા સર્વગુણસંપન્ન છો. જેમ તમે વસુની લક્ષ્મીના નિવાસ સ્થાન છો તેમ યજ્ઞના પણ નિધાનરૂપ છો.[૧૫] તમે દંભોદ્‌ભવના જેવા બલવાન છો, ભાર્ગવ રામના જેવા શાસ્ત્ર અને અસ્ત્ર બન્નેને જાણનારા છો, ઔર્વ અને ત્રિતના સમાન તેજવાળા છો અને ભગીરથના જેવા દુષ્પ્રેક્ષ્ય છો.[૧૬]"

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવાથી રાજા, સભાસદ, ઋત્વિજો અને અગ્નિદેવ સર્વે પ્રસન્ન થયા. તે સઘળાના મનોભાવને તથા બાહ્ય ચેષ્ટિતોને જોઈને જનમેજય રાજા બોલ્યો.[૧૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સર્પસત્રમાં આસ્તીકકૃત રાજસ્તુતિ નામનો અધ્યાય ૫૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૬ મો—રાજાએ આસ્તીકને વર આપ્યો.

॥ जनमेजय उवाच ॥

बालोऽप्ययं स्थविर इवावभाषते नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे ॥ इच्छाम्यहं वरमस्मै प्रदातुं तन्मे विप्राःसंविदध्वं यथावत्॥१॥

જનમેજય કહે છેઃ—" આ બાલક છે છતાં વૃદ્ધના જેવું બોલે છે, માટે એને હું બાલક માનતો નથી પણ વૃદ્ધજ માનું છું. હે વિપ્રો ! હું એને વરદાન આપવા ઇચ્છું છું, તેથી તે સંબંધમાં તમે મને યથાર્થ સંમતિ આપો."[૧]

સદસ્યો બોલ્યાઃ—" રાજાઓએ આ જગતમાં બાલક વિપ્રને પણ માન આપવુંજ જોઈએ, તોપછી જે વિદ્વાન્ હોય તેને તો યથાયોગ્ય માન આપવુંજ ઘટે છે; માટે આજે આ બ્રાહ્મણ તમારાથી પોતાની સર્વ કામના પૂર્ણ કરવાને યોગ્ય છે; પરંતુ વર આપતાં પહેલાં

તક્ષકનાગ શીઘ્ર આવી પડે તેમ આપણે કરવું જોઇએ."[૨]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—તે પછી વરદાન આપનારા રાજા, આસ્તીક વિપ્રને 'તમે વર માગો' એમ કહેવા ઇચ્છતા હતા તેવામાં અપ્રસન્ન મનવાળા હોતાએ કહ્યું કે, 'આ યજ્ઞમાં તક્ષક આવે નહિ ત્યાં સુધી તમે વર આપશો નહિ.'[૩]

જનમેજય કહે છેઃ—'આ મારૂં કર્મ જે પ્રકારે સમાપ્ત થાય અને જે રીતે તક્ષકનાગ તત્કાલ આવી પડે, તે પ્રમાણે તમે સઘળાઓ પરમ શક્તિથી યત્ન કરો, કારણ કે તેણેજ મારો વિદ્વેષ કર્યો છે.'[૪]

ઋત્વિજો બોલ્યાઃ—'હે રાજન્! અમારા મંત્રોના દેવતાઓ અને અગ્નિદેવ જે કહે છે, તેથી એમ જણાય છે કે ભયથી પીડાયલો તક્ષક ઇંદ્રના ભવનમાં ચાલ્યો ગયો છે.[૫] વળી રક્ત નેત્રવાળા મહાત્મા, પૌરાણિક સૂતે પ્રથમથીજ તે વાત જણાવી હતી. તે વખતે રાજાના પૂછવાથી સૂતે રાજાને કહ્યું કે, હે નૃપદેવ! બ્રાહ્મણો જે કહે છે તે તેમજ છે. હું પૂર્વકલ્પના વૃત્તાંતને જાણીને કહું છું. હે રાજન્! એને ઇંદ્રે વરદાન આપ્યું છે કે, 'તું મારી પાસે સુરક્ષિત થઈને રહે, તને અગ્નિ બાળશે નહિ.'[૬,૭] આ સાંભળીને દીક્ષાવાળા રાજાને ક્રોધ ચઢયો અને કર્મસમયમાં તેણે હોતાને પ્રેરણા કરી, એટલે હોતાએ યત્નપૂર્વક મંત્રવડે ઇંદ્ર સાથે તક્ષકનું આવાહન કર્યું. તેજ વખતે સર્વ દેવોએ સ્તુતિ કરાતો મહાનુભાવ મહેંદ્ર પોતે વિમાનમાં બેસી ત્યાં આવ્યો. તેની પાછળ મેઘો અને વિદ્યાધરો તથા અપ્સરાનાં ટોળાંઓ આવતાં હતાં,[૮,૯] તક્ષકનાગ ઇંદ્રના ઉપરણામાં ભયથી ઉદ્વેગ પામીને ભરાઇ બેઠો હતો; તેને જરાએ શાંતિ વળતી ન હતી. પછી તક્ષકનો અંત લાવવા ઇચ્છતા જનમેજય રાજાએ ક્રોધ કરીને મંત્રવેત્તાઓને આ પ્રમાણે કહ્યું.[૧૦] જનમેજય બોલ્યોઃ—'હે વિપ્રો! જો તક્ષકનાગ ઇંદ્રના ભવનમાં હોય તો તેને ઇંદ્રે સહિત અગ્નિમાં નાખી દો."[૧૧]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—જનમેજય રાજાએ તક્ષકને માટે આવી પ્રેરણા કરી એટલે હોતાએ ત્યાં રહેલા તક્ષક નાગનું આવાહન કર્યું.[૧૨] આમ આવાહન કરતાંજ તે વખતે ઇંદ્રેસહિત વ્યાકુલ થયેલો તક્ષક નાગ એક ક્ષણમાંજ આકાશમાં જણાયો.[૧૩] ઇંદ્ર પણ તે યજ્ઞ જોતાં બહુ ભય પામ્યો, અને ત્રાસ લાગવાથી તક્ષકનો ત્યાગ કરી પોતાનાં ભવન પ્રત્યેજ ચાલ્યો ગયો.[૧૪] હે રાજેંદ્ર! ઇંદ્રના જવા પછી ભયથી મોહિત થયેલો તક્ષક નાગ મંત્રની શક્તિવડે અવશ થઈને અગ્નિની જ્વાલા સમીપ આવી પહોંચ્યો.[૧૫] (ઇંદ્ર કરતાં પણ બ્રાહ્મણનું સામર્થ્ય અધિક છે, તથાપિ બ્રાહ્મણોએ દેવનો અપરાધ કરવો ન જોઇએ એ અભિપ્રાયથી) ઋત્વિજો બોલ્યાઃ—"હે સમર્થ રાજેંદ્ર! તમારૂં આ કર્મ વિધિપ્રમાણે થાય છે, માટે આ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને તમે વર આપવા યોગ્ય છો."[૧૬]

જનમેજય કહે છેઃ—"હે અમાપ શક્તિવાળા બાળક! સર્વ રીતે યોગ્ય એવા તમને હું યોગ્ય વર આપું છું, માટે તમારા હૃદયમાં જે ઇચ્છા હોય તે મારી પાસે માગો, તે ન આપવા જેવું હશે તો પણ હું તમને આપીશ[૧૭]"

ઋત્વિજો બોલ્યાઃ—"હે નૃપ! આ તક્ષક નાગ તત્કાલ તમારે અધીન થાય છે, ભયંકર નાદ કરતા તે નાગનો આ મહાનાદ સંભળાય છે.[૧૮] ખરેખર ઇંદ્રે તે નાગને ત્યજી દીધો છે, એટલે સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલો તે નાગેંદ્ર મંત્રથી ત્રાસ પામેલા શરીરવડે આકાશમાં ઘૂમતો, ભાન વિનાનો થઇને મોટા મોટા કુંફાડા મૂકતો આ આવે છે."[૧૯]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—જે વખતે નાગેંદ્ર તક્ષક અગ્નિમાં પડતો હતો તે વખતે આ સમય છે એમ માની આસ્તીક બોલ્યો.[૨૦]

આસ્તીક કહે છેઃ—"હે જનમેજય! મને તમે વર આપો છો તો હું માગું છું કે, આ તમારો સત્ર બંધ થાઓ અને હવેથી એમાં સર્પો પડો નહિ."[૨૧] હે બ્રહ્મન્! આ પ્રમાણે આસ્તીકે કહ્યું ત્યારે અપ્રસન્ન થયેલા જનમેજયે

આસ્તીક પ્રત્યે કહ્યું કે:-"હે વિપ્ર ! હે વિપ્ર ! સોનું, રૂપું, ગાયો અથવા બીજું જે કંઇ તમે માગો તે હું તમને આપું છું, પરંતુ મારો આ યજ્ઞ નિવૃત્ત થાઓ નહિ."[૨૩]

આસ્તીક કહે છે:-"હે રાજન્ ! સુવર્ણ, રૂપું અથવા ગાયો હું તમારી પાસે માગતો નથી; પરંતુ આ તમારો યજ્ઞ વિરામ પામો; કે જેથી મારા મોસાળ પક્ષનું કલ્યાણ થાય."[૨૪]

સૂતપુત્ર કહે છે:-આસ્તીકે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે બોલનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજા જનમેજયે ફરી ફરી આસ્તીકને કહ્યું કે, 'હે દ્વિજવરમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, તમે બીજું વરદાન માગો.' હે ભૃગુનંદન ! આ પ્રમાણે કહેતાં પણ આસ્તીકે બીજું કંઇપણ માગ્યું નહિ.[૨૫,૨૬] ત્યારે હે તાત ! વેદવેત્તા એવા સર્વ સભાસદોએ મળીને રાજાને કહ્યું કે, 'આ બ્રાહ્મણ જે વર માગે છે તે તેને આપો.'[૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે આસ્તીકને વરપ્રદાન નામનો અધ્યાય ૫૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૭ મો-કેટલાક સર્પોનાં નામો.

॥ शौनक उवाच ॥
ये सर्पाः सर्पसत्रेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने ॥
तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥१॥

શૌનક પૂછે છે:-હે સૂતપુત્ર ! એ સર્પસત્રના અગ્નિમાં જે જે સર્પો પડયા હતા તે સઘળાનાં નામો સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરૂં છું.[૧]

સૌતિ કહે છે:-હે દ્વિજસત્તમ ! હજારો, લાખો અને અર્બુદોની સંખ્યામાં અનેક સર્પો, એ સત્રમાં હોમાયા છે, તેઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી તેમની ગણત્રી થાય તેમ નથી;[૨] છતાં અગ્નિમાં હોમેલા મુખ્ય મુખ્ય સર્પોનાં નામો જે મને સાંભરે છે તે હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો.[૩] તે સર્પોમાં વાસુકિના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે કેટલાક કાળા, લાલ તથા ધોળા રંગના અને ઘોર ઝેરથી ભયંકર તથા મોટા દેહવાળા હતા, જે બિચારાઓ માતાના વાણીરૂપી દંડથી પીડાઇ, પરતંત્ર થઇને અગ્નિમાં હોમાયા હતા, તે સર્પોને પ્રથમ તમે સાંભળો. કોટિશ, માનસ, પૂર્ણ, શલ, પાલ, હલીમક,[૪,૫] પિચ્છલ, કૌણપ, ચક્ર, કાલવેગ, પ્રકાલન, હિરણ્યબાહુ, શરણ, કક્ષક અને કાલદંતક,[૬] એ વાસુકિના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગો અગ્નિમાં પડયા હતા. વળી હે વિપ્ર ! એ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજા પણ ઘોર રૂપવાળા અને મહા બલવાળા નાગો પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હોમાયા હતા.[૭] હવે તક્ષકના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓને કહું છું તેમને તમે સાંભળો. પુચ્છાંડક, મંડલક, પિંડસેક્તા, રભેણક,[૮] ઉચ્છિખ, શરભ, ભંગ, બિલ્વતેજા, વિરોહણ, શિલી, શલકર, મૂક, સુકુમાર, પ્રવેપન,[૯] મુદ્ગર, શિશુરોમા, સુરોમા, અને મહાહનુ, એ તક્ષકના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગો અગ્નિમાં પડયા હતા.[૧૦] પારાવત, પારિયાત, પાંડર, હરિણ, કૃશ, વિહંગ, શરભ, મેદ, પ્રમોદ અને સંહતાપન, એ ઐરાવત કુલના નાગો અગ્નિમાં પડયા હતા. હે દ્વિજોત્તમ ! હવે કૌરવ્યના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગોનાં નામો તમે મારાથી સાંભળો.[૧૧,૧૨] એરક, કુંડલ, વેણી, વેણીસ્કંધ, કુમારક, બાહુક, શૃંગવેર, ધૂર્તક, પ્રાતર્ અને આતક,[૧૩] એટલા કૌરવ્યકુલના નાગો અગ્નિમાં પડયા હતા. હવે ધૃતરાષ્ટ્રના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાયુના જેવા વેગવાળા અને વિષવડે ભયંકર એવા નાગોને હું કહું છું, તેને હે બ્રહ્મન્ ! તમે યથાર્થ રીતે સાંભળો. શંકુકર્ણ, પિઠરક, કુઠાર, સુખસેચક,[૧૪,૧૫] પૂર્ણાંગદ, પૂર્ણમુખ, પ્રહાસ, શકુનિ, દરિ, અમાહઠ, કામઠક, સુષેણ, માનસ, અવ્યય,[૧૬] ભૈરવ, મુંડવેદાંગ, પિશંગ, ઉદ્રપારક, ઋષભ,

વેગવાન્, પિંડારક, મહાહનુ,[૧૭] રક્તાંગ, સર્વસારંગ, સમૃદ્ધ, પટવાસક, વરાહક, વીરણક, સુચિત્ર, ચિત્રવેગિક,[૧૮] પરાશર, તરુણક, મણિ, સ્કંધ અને આરુણિ એ નાગો અગ્નિમાં હોમાયા હતા. હે બ્રહ્મન્ ! કીર્તિને વધારનારા એ મુખ્ય મુખ્ય નાગો મેં તમારી આગળ વર્ણવ્યા છે; પરંતુ એઓના પુત્રો, તેમના પુત્રો અને તેની સંતતિમાંથી જેઓ તે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હોમાઇ ગયા હતા તેઓ અસંખ્ય હોવાથી અને સઘળાનાં નામો ગણાવી શકાય એમ ન હોવાથી બધાનાં નામો મેં ગણાવેલાં નથી. ત્રણ માથાવાળા, સાત માથાવાળા તથા બીજા દશ માથાવાળા,[૧૯-૨૧] કાલાગ્નિના જેવા વિષવાળા, ભયંકર, મહા કાયાવાળા, મોટા વેગવાળા, પર્વતના શિખર જેવા ઉંચા, કોઈ યોજન જેટલા લાંબા તથા પહોળા, અને કોઇ બે યોજન જેટલા લાંબા પહોળા, ઇચ્છામાં આવે તેવું સ્વરૂપ અને બલ ધારણ કરનારા, ઝળહળતા અગ્નિના જેવાં ઝેરવડે ભયંકર એવા હજારો નાગો, વેદતુલ્ય માતૃશાપથી પીડાઇને તે મહા યજ્ઞમાં બળી ગયા હતા.[૨૨-૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સર્પનામકથન નામનો અધ્યાય ૫૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૮ મો—સર્પોએ આસ્તીકને આપેલું વરદાન.

॥ सौतिरुवाच ॥

इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुम ॥
तथा वरैश्छंद्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन हि ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—વળી આસ્તીકના સંબંધમાં બીજું એક મોટું આશ્ચર્ય અમે સાંભળ્યું છે કે, રાજા જનમેજયે જ્યારે આસ્તીકને વર આપી પ્રસન્ન કરવા માંડયા ત્યારે ઇંદ્રના હાથથી છુટો પડેલો તક્ષક નાગ આકાશમાંજ અદ્ધર રહ્યો હતો. તે વખતે જનમેજય રાજા ચિંતાતુર થયો;[૧,૨] કારણ કે અત્યંત પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં વિધિવત્ તક્ષકનું નામ લઇને હોમ થતો હતો, છતાં ભયથી પીડાતો તક્ષક વહ્નિમાં પડયો નહિ.[૩]

શૌનક પૂછે છેઃ—હે સૂત ! બુદ્ધિમંત એવા તે વિપ્રોનો મંત્રસમૂહ તે વખતે શું પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવી શકયો નહિ, કે જેથી તક્ષકનાગ અગ્નિમાં પડયો નહિ?[૪]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—તક્ષકનાગ ઇંદ્રના હાથથી છુટો પડયો અને બેભાન થઇ ગયો તે વખતે આસ્તીકે તેને “ઉભો રહે, ઉભો રહે, ઉભો રહે,” એમ ત્રણ વાર કહ્યું, એટલે ખિન્ન મનવાળો તે નાગ જેમ કોઇ માણસ પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે લટકી રહે તેમ અંતરિક્ષમાં સ્થિર થઇ ગયો.[૫,૬]* તે પછી સભાસદોની વારંવાર પ્રેરણાથી રાજા જનમેજયે કહ્યું કે, “જેમ આસ્તીકે કહ્યું છે તેમ ભલે થાઓ,[૭] હવે આ કર્મ સમાપ્ત કરો, સર્પો સુખી થાઓ, આ આસ્તીક પ્રસન્ન થાઓ અને સૂતનાં તે વચન પણ સત્ય થાઓ.”[૮]

આ પ્રમાણે આસ્તીકને વર આપ્યો ત્યારે ત્યાં પ્રીતિજનક હર્ષનાદ થઇ રહ્યો અને પાંડુવંશોદ્ભવ પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજય રાજાનો તે યજ્ઞ ત્યાંથીજ બંધ રહ્યો. પછી ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો જનમેજય રાજા પ્રસન્ન થયો અને તેણે ઋત્વિજો, સભાસદો તથા બીજા જે જે ત્યાં આવ્યા હતા તેમને સેંકડો અને હજારો મુદ્રા ધન આપ્યું.[૯-૧૧] વળી શિલ્પશાસ્ત્રવેત્તા લોહિતાક્ષ સૂત, જેણે યજ્ઞના આરંભમાંજ કહ્યું હતું કે, “સર્પસત્ર બંધ પડવામાં

* लोकान्मंत्रान्महेंद्राच्च ब्राह्मणे वीर्यमद्भुतम् । तक्षको येन खे तस्थावित्यास्तीकेऽनुवर्णितम् ॥ શ્લોકથી, મંત્રથી અને મહેંદ્રથી પણ બ્રાહ્મણમાં અદ્ભુત વીર્ય રહેલું છે, જેથી તે સર્વનું આકર્ષણ છતાં તક્ષક સર્પ આકાશમાં અદ્ધર રહ્યો હતો, આ આસ્તીક પર્વમાં વર્ણવ્યું છે. ગણેશ.

બ્રાહ્મણ નિમિત્ત ભૂત થશે” તેને રાજાએ ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું અને ઘટતી રીતે ભોજન તથા વસ્ત્રોએ સહિત ધન આપીને તે પ્રસન્ન થયા. તે પછી અતુલ પરાક્રમવાળા રાજાએ વિધિમાં જણાવેલાં કર્મ પ્રમાણે અવભૃથ સ્નાન કર્યું,[૧૨-૧૪] અને બુદ્ધિમાન્ તથા કાર્ય સફલ થવાથી પ્રસન્ન થયેલા એવા આસ્તીકનો સારી રીતે આદરસત્કાર કરીને તેને પોતાને ઘેર મોકલ્યો. વળાવતી વખતે પ્રસન્ન મનવાળા રાજાએ આસ્તીકને કહ્યું કે, “તમે ફરી મારે ત્યાં પધારશો ત્યારે મારા અશ્વમેધ નામના મોટા યજ્ઞમાં તમે સભાસદ થશો.”[૧૫,૧૬] પોતાનું અતુલ કાર્ય કરીને તથા રાજાને સંતુષ્ટ કરીને પ્રસન્ન થયેલા આસ્તીકે તે વખતે રાજાને ‘બહુ સારૂં’ એમ કહીને ત્યાંથી દોટ મૂકી.[૧૭] અત્યંત પ્રસન્ન થયેલો આસ્તીક, પોતાના સ્થાનમાં આવી ત્યાં પોતાના મામાને તથા માતાને મળ્યો અને પ્રણામ કરીને તેમને સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું.[૧૮]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—વાસુકિને ત્યાં જે સર્પો એકઠા થયેલા હતા તેઓ આ સાંભળીને પ્રસન્ન થયા અને મોહરહિત થઈને આસ્તીક ઉપર પ્રેમ લાવી તેને કહેવા લાગ્યા કે, ‘અમારી પાસેથી તું ઇચ્છિત વર માગી લે.’[૧૯] તે સઘળાઓ આસ્તીકને વારંવાર કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે વિદ્વન્! તારૂં અમે શું પ્રિય કરીએ? અમને બધાને તેં ભયથી મુક્ત કર્યા તેથી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. હે વત્સ! આજે અમે તારી કયી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીએ?’[૨૦]

આસ્તીક કહે છેઃ—“જે બ્રાહ્મણો અને બીજા કોઈ પણ મનુષ્યો પ્રસન્ન મનવાળા થઈને મારા આ ધર્માખ્યાનને સાંજ સવાર પાઠ કરે તેમને તમારો જરા પણ ભય ન થાઓ એ હું માગું છું.”[૨૧] પ્રસન્ન થયેલા તે નાગોએ પોતાના ભાણેજને કહ્યું કે, “હે ભગિનીપુત્ર! એ તારી ઇચ્છા યથેષ્ટ રીતે સત્ય થાઓ અને હવેથી અમે બધા પ્રીતિયુક્ત થઈને નમ્રતાપૂર્વક તારી ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ કાર્ય કરીશું.”[૨૨] (અહીં પ્રસંગોપાત્ત સર્પભય નિવૃત્ત કરનારા કેટલાક મંત્રો કહે છે. જે મંત્રો મૂલ રૂપમાં નીચે ટીપ્પણમાં આપ્યા છે).* અસિત, આર્ત્તિમંત અને સુનીથનું દિવસે અથવા રાત્રિએ જે કોઇ સ્મરણ કરશે તેને સર્પથી ભય થશે નહિ.[૨૩]

+જરત્કારુથી જરત્કારુ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો જે મહા યશસ્વી આસ્તીક, કે જેણે સર્પસત્રમાં તમારા સર્પોનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેનું સ્મરણ કરનારા એવા મને હે મહા ભાગ્યવાળા સર્પો! તમે હણવા માટે યોગ્ય નથી.[૨૪]

§ હે સર્પ! હે મહા વિષવાળા સર્પ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. તું અહીંથી દૂર થા—ચાલ્યો જા, તું જનમેજયના યજ્ઞના અંતમાં આસ્તીકે કહેલા વચનને યાદ કર.[૨૫] આસ્તીકના વચનને સાંભળી જે સર્પ દૂર થાય નહિ તેના માથાના શિવણના ઝાડના ફૂલની પેઠે સેંકડો ચૂરા થઇ જશે.”[૨૬]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ—ત્યાં એકઠા થયેલા મુખ્ય મુખ્ય સર્પરાજોએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે મહાત્મા દ્વિજેંદ્ર આસ્તીક પરમ આનંદ પામ્યો; અને તેણે ત્યાંથી જવા માટે મનમાં વિચાર કર્યો.[૨૭] આ પ્રમાણે ધર્માત્મા દ્વિજશ્રેષ્ઠ આસ્તીક સર્પસત્રથી સર્પોને મુક્ત કરીને તથા આ લોકમાં પુત્ર પૌત્રોને મૂકીને છેવટે કાલ આવતાં મુક્ત થઈ ગયા.[૨૮] આ રીતે આસ્તીકનું આખ્યાન મેં તમને જેવું હતું તેવું કહી સંભળાવ્યું, જેનો પાઠ કરતાં સર્પોથી કદાપિ ભય થતો નથી.[૨૯] સૌતિ કહે છેઃ—હે ભૃગુકુલમાં

---

* असितं चार्तिमंतं च सुनीथं चापि यः स्मरेत् ॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्य सर्पभयं भवेत् ॥२३॥

+ यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः ॥ आस्तीकः सर्पसत्रे वः पन्नगान्योऽभ्यरक्षत ॥ तं स्मरंतं महाभागा न मां हिंसितुमर्हथ ॥२४॥

§ सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प महाविष ॥ जनमेजयस्य यज्ञांते आस्तीकवचनं स्मर ॥२५॥ आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा ॥ २६ ॥

શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તમારા પૂર્વજ પ્રમતિએ પ્રશ્ન કરતાં પોતાના પુત્ર રુરુને પ્રીતિપૂર્વક જે પ્રમાણે વિદ્વાન્ આસ્તીકનું ઉત્તમ ચરિત્ર કહ્યું હતું અને જે પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું હતું તે પ્રમાણે મેં તમને તે આરંભથી કહ્યું છે.

હે બ્રહ્મન્ ! ડુંડુભનાં વાક્યો સાંભળીને તમે મને જે પૂછ્યું હતું તે આ પુણ્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં આસ્તીકનું ધર્મિષ્ઠ આખ્યાન સાંભળીને તમારૂં મહાન્ આશ્ચર્ય નિવૃત્ત થાઓ.[૩૦-૩૨] *

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત આસ્તીકપર્વ વિષે સર્પસત્ર નામનો અધ્યાય ૫૮ મો સમાપ્ત.

આસ્તીક પર્વ સમાપ્ત.

अंशावतरणपर्व

અધ્યાય ૫૯ મો–મહાભારતની કથા કહેવા શૌનકની પ્રેરણા.

॥ शौनक उवाच ॥

भृगुवंशात् प्रभृत्येव त्वया मे कीर्तितं महत् ॥
आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोस्मि तेन ते ॥

શૌનક કહે છેઃ–હે સૂતપુત્ર ! તમે મને ભૃગુવંશથી આરંભીને મહાન્ આખ્યાન સંપૂર્ણ રીતે સંભળાવ્યું, હે તાત ! તેથી હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.[૧] હે સૂતનંદન ! વળી હું તમને કહું છું કે વ્યાસની નિર્મેલી જે જે કથાઓ હોય તે તે મને ફરીથી સ્પષ્ટ રીતે કહો.[૨] તે પરમ દુસ્તર એવા સર્પસત્રમાં કર્મના અવકાશની વખતે યજ્ઞના મહાત્મા સદસ્યોની જે જે વિષયો ઉપર જે જે નાનાવિધ કથાઓ થઇ હોય તે તમારાથી અમે જે રૂપમાં હોય તે રૂપમાં સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ, માટે હે સૂતપુત્ર ! તમે તે અમને કહો.[૩,૪]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–કર્મના અવકાશમાં બ્રાહ્મણો વેદના આશ્રયવાળી (શુનઃ શેપ આખ્યાન વગેરે) કથાઓ કહેતા હતા, અને તે વખતે વ્યાસમુનિ તો (વૈશંપાયન પાસે) અદ્ભુત મહાભારત આખ્યાન કહેવરાવતા હતા.[૫]

શૌનક કહે છેઃ–પાંડવોના યશને ફેલાવનારાં મહાભારત આખ્યાનને જનમેજયના પૂછવાથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે કર્મમાં અવકાશની વેળાએ વિધિવત્ સંભળાવ્યું હતું. તે પવિત્ર આખ્યાનને હું વિધિપૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છા કરૂં છું.[૬,૭] માટે હે સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ ! યોગ સંસ્કારયુક્ત મનવાળા મહર્ષિના મનરૂપી સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ રત્નરૂપિણી એ કથા તમે કહો.[૮]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–હે દ્વિજ ! કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું

* ગરુડાખ્યાનનું રહસ્ય–કદ્રૂ અને વિનતા તે કુમતિ અને સુમતિ, કામ તથા ક્રોધ વગેરે સર્પો, તાપને શાંત કરનારો અરુણ તે સુકૃત–પુણ્ય, ગરુડ તે અંતર્યામીમાં પ્રવૃત્ત થતી બુદ્ધિ, જે અનિત્ય કર્મ ફલરૂપી અમૃતને ઇચ્છતી નથી અને સર્પો તેની ઇચ્છા કરતાં નિષ્ફલ આશાવાળા થયા તથા વિષ્ણુ અને ઇંદ્ર–નારાયણ અને નર ગરુડને પ્રાપ્ત થયા; અર્થાત્ કુમતિથી કામ ક્રોધાદિક થાય છે અને તે થતાં ઇચ્છિત કર્મફલ પણ મળતું નથી તો તેથી આગળનું તો મળે જ ક્યાંથી ? સુમતિથી પુણ્ય, તેથી અંતર્યામીમાં જતી બુદ્ધિ વૃત્તિ, જે કર્મફલને ઇચ્છતી નથી એટલે તે પ્રથમ સગુણ અને પછી નિર્ગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

અમૃતમથનનું રહસ્ય–તુલ્ય યત્ન કરતાં પણ સ્ત્રીમાં આસક્ત મનવાળા અસુરસમૂહને અમૃત મળ્યું નહિ અને (હરિમાં શ્રદ્ધા રાખનારા) દેવોને તે પ્રાપ્ત થયું.

સર્પસત્રનું તાત્પર્ય–સાધુ પુરૂષ પરિક્ષિતને બ્રાહ્મણના અપમાનથી ભય થયો અને અસાધુ સર્પો બ્રાહ્મણના આશ્રયથી નિર્ભય થયા; અર્થાત્ બ્રાહ્મણનો આશ્રય અસાધુને પણ અભય આપે છે અને બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનારા સાધુ પુરૂષને પણ ભય થાય છે.

પં. નીલકંઠ.

આસ્તીકપર્વમાં સંતતિની સ્તુતિ, બ્રાહ્મણના આશ્રયથી સર્વ વિપત્તિની નિવૃત્તિ તથા બ્રાહ્મણનું અતુલ સામર્થ્ય વર્ણવ્યું છે. રત્નગર્ભ.

માનવંતુ મહાભારતનું ઉત્તમ મહાખ્યાન હું તમને હર્ષપૂર્વક પ્રથમથી આરંભીને કહું છું;[૯] મારાથી કથન કરાતાં તે આખ્યાનને તમે સંપૂર્ણ પણે સાંભળો. તે વર્ણન કરવા માટે મને પણ ઘણો હર્ષ થાય છે.[૧૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અંશાવતરણ પર્વ વિષે કથાનુબંધ નામનો ૫૯ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૦ મો–વ્યાસે મહાભારતની કથા કહેવા વૈશંપાયનને આજ્ઞા કરી.

॥ सौतिरुवाच ॥
श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ॥
अभ्यगच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥१॥

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–સર્પસત્રને માટે જનમેજયે દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે એમ સાંભળીને તે વખતે વિદ્વાન્ ઋષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન ત્યાં પધાર્યા.[૧] જે પાંડવોના પિતામહને શક્તિના પુત્ર પરાશરથી કાલી–સત્યવતીએ કૌમારાવસ્થામાં યમુનાના બેટમાં ઉત્પન્ન કર્યા હતા,[૨] જેઓ ઉત્પન્ન થતાંની સાથેજ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દેહને વધારી શક્યા હતા, તથા જે મહા યશસ્વી અંગો અને ઇતિહાસોની સાથે વેદોને પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા;[૩] બીજો કોઇ પુરૂષ તપથી, વેદાધ્યયનથી, વ્રતોથી, ઉપવાસોથી, સંતતિથી અને યજ્ઞ કરવાથી જે મેળવી શક્તો નથી તે દુર્લભ આત્મતત્ત્વ એ વ્યાસમુનિ ઉત્પન્ન થતાંજ મેળવી શકયા હતા;[૪] વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા જે બ્રહ્મર્ષિએ એક વેદના ચાર વિભાગ કર્યા હતા તથા જેઓ સત્યવ્રતવાળા, નિરુપાધિક અને સોપાધિક ઉભયવિધ બ્રહ્મને જાણનારા, ત્રિકાલદર્શી અને પવિત્ર હતા;[૫] તે મહાત્મા વેદ તથા વેદાંગના પારને પામેલા એવા શિષ્યોની સાથે રાજર્ષિ જનમેજયની યજ્ઞસભામાં પધાર્યા. ત્યાં તેમણે ઘણા સદસ્યો, બીજા અનેક દેશના મૂર્ધાભિષિક્ત રાજાઓ અને યજ્ઞરચનામાં કુશલ એવા બ્રહ્માના જેવા ઋત્વિજોથી વીંટાયલા જનમેજય રાજાને દેવોથી વીંટાયલા ઇંદ્રના જેવો જોયો.[૬-૯] રાજર્ષિ જનમેજય તે ઋષિને આવેલા જોઇને મંડલી સાથે ઉઠી પ્રેમથી તત્કાલ સામે ગયો,[૧૦] અને તેમને સભામાં લાવી સભાસદોની સંમતિથી, ઇંદ્ર જેમ બૃહસ્પતિને આસન આપે તેમ તેમને સુવર્ણનું આસન આપ્યું.[૧૧] તે આસન ઉપર બેઠા પછી વરદાન આપનારા અને દેવર્ષિગણોએ પૂજન કરાતા એવા વ્યાસની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે રાજેંદ્રે પૂજા કરી; પગ ધોવાનું જલ, આચમન કરવાનું જલ, અર્ઘ્ય અને મધુપર્કવિધિમાં ગાય, એ સઘળું, તેવાં પૂજનને માટે યોગ્ય એવા પિતામહ વ્યાસને નિવેદન કર્યું.[૧૨,૧૩] પાંડુવંશોદ્ભવ જનમેજયની પાસેથી તે પૂજાને સ્વીકારી તથા ગાયને (અવધ્ય માની તેને) પાછી લઇ જવા આજ્ઞા કરી વ્યાસ તે વખતે પ્રસન્ન થયા.[૧૪] આ પ્રમાણે પ્રેમથી પોતાના પ્રપિતામહ વ્યાસનું પૂજન કરી પ્રસન્ન થયેલા જનમેજયે પાસે બેસીને તેમનું ક્ષેમકુશલ પૂછયું.[૧૫] ભગવાન્ વ્યાસે પણ તેને જોઇને પોતાનું કુશલ જણાવ્યું અને સર્વ સભાસદોએ પૂજન કરેલા વ્યાસે સભાસદોની સામી પૂજા કરી.[૧૬] તે પછી સર્વ સદસ્યોની સાથે રહી જનમેજયે હાથ જોડીને વ્યાસ ભગવાનને નીચે પ્રમાણે પૂછયું.[૧૭]

જનમેજય પૂછે છેઃ–હે દ્વિજ! તમે કૌરવો અને પાંડવોને પ્રત્યક્ષ જોયા છે માટે તમારા મુખથી તેમનું ચરિત્ર સાંભળવા હું ઇચ્છા કરૂં છું.[૧૮] તે રાગદ્વેષ રહિત કર્મવાળાઓની વચ્ચે શાથી ભેદ ઉત્પન્ન થયો? અને દૈવવડે અનિષ્ટ ચિત્તવાળા મારા પૂર્વજોનું પ્રાણિસંહારકતે મહાન્ યુદ્ધ કેમ થયું? હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તે સમગ્ર વૃત્તાંત જેમ થયું હોય તેમ મને કહી સંભળાવો.[૧૯,૨૦]

સૂતપુત્ર કહે છેઃ–રાજા જનમેજયનું વચન સાંભળીને તે વખતે કૃષ્ણદ્વૈપાયને પોતાની

પાસે બેઠેલા શિષ્ય વૈશંપાયનને કહ્યું.[૨૧] વ્યાસ બોલ્યાઃ-કૌરવો અને પાંડવોને પૂર્વે જે રીતે ભેદ પડયો હતો તે સઘળું તેં મારાથી સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે આ રાજાને તું કહી સંભળાવ.[૨૨] ગુરુનાં આવાં વચન સાંભળીને તે વિપ્રશ્રેષ્ઠ વૈશંપાયને રાજા જનમેજય, સભાસદો અને અન્ય સર્વ રાજાઓની આગળ, કુરુઓ તથા પાંડવોની વચ્ચે ભેદ અને સર્વ વિનાશ સૂચવનારો તે પુરાતન સર્વ ઇતિહાસ, તે વખતે વર્ણવવા માંડયો.[૨૩,૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અંશાવતરણ પર્વ વિષે કથાનુબંધ નામનો ૬૦ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૧ મો-કૌરવો તથા પાંડવોની વચ્ચે ભેદ અને યુદ્ધનું કારણ અથવા સંક્ષિપ્ત ભારત.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

गुरवे प्राङ् नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ॥ संपूज्यच द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषोजनान् ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હું મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તની એકાગ્રતાથી પ્રથમ ગુરુને નમસ્કાર કરીને તથા સર્વ દ્વિજો અને બીજા વિદ્વજ્જનોને નમસ્કારાદિકથી માન આપીને,[૧] સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને બુદ્ધિમંત એવા મહાત્મા વ્યાસ મહર્ષિનું સંમત એવું આ સમગ્ર મહાભારત કહું છું.[૨] હે રાજન્ ! આ ભારતની કથાને માટે તમે શ્રવણ કરવાને પાત્ર છો અને મારા ગુરુની આજ્ઞા મારા મનને ઉત્સાહ આપતી હોય તેમ પ્રેરે છે.[૩] હે રાજન્ ! કુરુઓ અને પાંડવોની વચ્ચે જે પ્રકારે ભેદ પડયો તે તથા રાજ્યને માટે દ્યૂતથી થયેલો વનવાસ અને જે રીતે પૃથ્વીનો ક્ષય કરનારૂં યુદ્ધ થયું તે સઘળું હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારા પૂછવાથી હું તમને કહીશ.[૪,૫]

પિતાના મરણ પછી વીર પાંડવો વનમાંથી હસ્તિનાપુરમાં પોતાને ઘેર આવ્યા અને થોડાજ સમયમાં તેઓ વેદ અને ધનુર્વિદ્યામાં વિદ્વાન્ થયા.[૬] દેહબલ, ઉત્સાહ તથા ચિત્તેન્દ્રિયબલથી સંપન્ન, નગરના લોકોએ માન્ય ગણેલા અને શોભા તથા યશને ધારણ કરતા એવા પાંડવોને જોઇને કૌરવો તેમને સહન કરી શકયા નહિ.[૭] ક્રૂર દુર્યોધને કર્ણ અને શકુનિ સાથે મળીને તેઓને કબજે કરવા તથા કાઢી મૂકવા માટે વિવિધ ઉપાયો કરવા માંડયા.[૮] તે પછી શૂરા દુર્યોધન કુલિંગ પક્ષિના સાહસ મતને સ્વીકારી, (તે જેમ સિંહની દાઢમાં ગયેલું માંસ લેવા યત્ન કરે છે તેમ) રાજ્યના કારણથી પાંડવોને અનેક ઉપાયથી પીડવા લાગ્યો.[૯] એક વખતે પાપી દુર્યોધને ભીમસેનને અન્નની સાથે ઝેર આપ્યું, પરંતુ તેને વીર વૃકોદરે જીરવી દીધું.[૧૦] વળી ગંગા ઉપર પ્રમાણકોટી નામના તીર્થમાં સૂતેલા ભીમસેનને બાંધી ગંગાના પાણીમાં ફેંકી દઇ તે નગરમાં આવતો રહ્યો;[૧૧] પરંતુ જ્યારે કુંતીપુત્ર, મહાબાહુ ભીમસેન જાગ્યો ત્યારે તે બંધનોને તોડી નાખી, વ્યથા રહિત થઈ ત્યાંથી ઉપર આવ્યો હતો. વળી એક વખતે સૂતેલા ભીમસેનના આખા શરીરમાં ઝેરી કાળા નાગો કરડાવ્યા તો પણ શત્રુને હણનારા તે વીરનું મૃત્યુ થયું ન હતું.[૧૨,૧૩] આ પ્રમાણે પાંડવોને દુઃખ આપવા થતા પ્રત્યેક પ્રયત્નોમાં, આપત્તિનું નિવારણ કરવા તથા શત્રુને વિપત્તિમાં નાખવા મહા બુદ્ધિવાળા વિદુર સમર્થ નિવડયા હતા.[૧૪] જેમ સ્વર્ગમાં રહેલા ઈંદ્ર જીવલોકને સુખ આપે છે તેમ વિદુર પાંડવોને નિરંતર સુખ આપતા હતા.[૧૫] જ્યારે વિવિધ ગુપ્ત અને પ્રત્યક્ષ ઉપાયોથી, દૈવવડે ભાવી (કુરુઓનો ક્ષય અને પાંડવોને રાજ્યલાભરૂપી) અર્થને માટે રક્ષણ

કરાયલા પાંડવોને દુર્યોધન હણી શકયો નહિ ત્યારે કર્ણ, દુઃશાસન વગેરે મંત્રિઓની સાથે સલાહ કરીને તથા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા લઇને તેણે લાક્ષાગૃહ બાંધવાની આજ્ઞા આપી.[૧૬,૧૭] પછી પુત્રનું પ્રિય ઇચ્છતા અંબિકાપુત્ર રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે, રાજ્યવૈભવ ભોગવવાની લાલસાથી પાંડવોને ત્યાં વિદાય કર્યા.[૧૮] પાંડવો હસ્તિનાપુર નગરમાંથી માતા સાથે ત્યાં જવા નિકળ્યા. તે મહાત્માઓના પ્રયાણ વખતે વિદુરજી તેમના સલાહકાર થયા હતા.[૧૯] તેમની સલાહથી પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી નિકળીને મધ્ય રાત્રે વનમાં નાઠા હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની આજ્ઞા થતાં કુંતીના મહાત્મા પુત્રો વારણાવત નગરમાં ગયા અને ત્યાં માતાની સાથે સાવધાન થઇને પુરોચનથી પોતાનું રક્ષણ કરતા લાક્ષાગૃહમાં એક વર્ષ પર્યંત રહ્યા હતા. ત્યાં તેમણે વિદુરની પ્રેરણાથી એક સુરંગ ખોદાવી હતી. પછી લાક્ષાગૃહને સળગાવી, તેમાં પુરોચનને બાળી મૂકી શત્રુઓને તાપ આપનારા પાંડવો સુરંગ માર્ગે ભયથી વિહ્વલ થઇ માતાની સાથે નાઠા હતા.[૨૦-૨૩]

ત્યાં તેમણે વનનાં ઝરણાંની પાસે એક હિડિંબ નામના દારુણ રાક્ષસને જોયો. તે રાક્ષસેંદ્રને મારી પાંડવો પોતે ઉઘાડા પડી જવાની બીકથી તથા દુર્યોધનના ભયથી પીડાઇને રાત્રિએજ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. એજ સ્થાનમાં ભીમસેનને હિડિંબા પ્રાપ્ત થઇ હતી અને તેનાથી ઘટોત્કચ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૨૪,૨૫]

ત્યાંથી પાંડવો તીવ્ર વ્રત પાલન કરતા એકચક્રા નગરીમાં ગયા અને ત્યાં તેઓ બ્રહ્મચારીના રૂપમાં રહી વેદાધ્યયન કરતા માતાની સાથે બ્રાહ્મણને ઘેરે કેટલોક કાલ નિયમિત રીતે રહ્યા હતા.[૨૬,૨૭] તે નગરમાં મનુષ્યનું ભક્ષણ કરનારા બક નામના એક મહા બલવાળા ભૂખ્યા રાક્ષસનો મહાબાહુ વૃકોદર ભીમસેનને ભેટો થયો હતો.[૨૮] તેને પણ પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા ભીમસેને પોતાના બાહુબલથી સપાટામાં મારી નાખી નગરના લોકોનું દુઃખ મટાડયું હતું.[૨૯]

તે પછી તેમણે પાંચાલ દેશમાં દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થાય છે એમ સાંભળ્યું અને તેઓ ત્યાં ગયા તથા દ્રૌપદી સાથે પરણ્યા. દ્રૌપદીને મેળવી તેઓ વર્ષ ઉપરાંત ત્યાં રહ્યા હતા, એટલે સર્વને આ પાંડવો છે એવી ખબર પડી ગઈ. પછી ધૃતરાષ્ટ્રના બોલાવવાથી તેઓ હસ્તિનાપુર પાછા આવ્યા.[૩૦,૩૧] ત્યાં તેમને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીષ્મ પિતામહે કહ્યું કે, "તમારે ભાઈઓની સાથે લડાઇ ન થાય એટલા માટે તમારે ખાંડવપ્રસ્થમાં રહેવું એવો અમે વિચાર કર્યો છે; તેથી તમે ઇર્ષ્યા ત્યજીને, કેટલાક દેશોથી યુક્ત અને રાજમાર્ગ વગેરેની રચનાવાળા ખાંડવપ્રસ્થમાં નિવાસ કરવા માટે જાઓ." તે બન્નેનાં વચનથી પાંડવો સઘળા સ્નેહીઓને સાથે લઇને તથા અનેક ઉત્તમ વસ્તુઓ લઇને ખાંડવપ્રસ્થ નગરમાં ગયા, અને ત્યાં તેઓ પોતાના શસ્ત્રના પ્રતાપથી અન્ય રાજાઓને વશ કરતા, ધર્મને મુખ્ય ગણતા, સત્યવ્રતનું પાલન કરતા, પ્રમાદ વિના નિત્ય ઉદ્યોગ કરતા અને ક્ષમાયુક્ત છતાં અનેક શત્રુઓને તાપ આપતા ઘણાં વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. મહાયશસ્વી ભીમસેને પૂર્વ દિશામાં વિજય કર્યો.[૩૨-૩૭] વીર અર્જુને ઉત્તરમાં, નકુલે પશ્ચિમમાં અને શત્રુવીરને હણનારા સહદેવે દક્ષિણમાં વિજય કર્યો હતો.[૩૮] આ પ્રમાણે સઘળાએ મળીને આ સમગ્ર પૃથ્વીને પોતાને તાબે કરી હતી. તે વખતે સત્ય પરાક્રમી સૂર્ય જેવા પાંચ પાંડવો અને પ્રકાશમાન છઠ્ઠા સૂર્યથી આ પૃથ્વી જાણે છ સૂર્યવાળી હોય તેવી જણાતી હતી. તે પછી કંઇક કારણથી તેજસ્વી અને સત્ય પરાક્રમી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે, પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા, સ્થિર મનવાળા, ગુણસંપન્ન અને પોતાના પ્રાણથી પણ અત્યંત વહાલા એવા ભાઇ અર્જુનને વનમાં મોકલ્યો. અર્જુન અગિયાર વર્ષ અને દશ માસ સુધી વનમાં રહીને પછી દ્વારકામાં શ્રી કૃષ્ણની પાસે ગયો. ત્યાં અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણની નાની બ્હેન, મધુર ભાષણ કરનારી, કમલનયની સુભદ્રા પ્રાપ્ત થઇ. જેમ શચી

ઇંદ્રની સાથે અને લક્ષ્મી નારાયણની સાથે જોડાય તેમ સુભદ્રા પાંડુપુત્ર અર્જુનની સાથે પ્રેમથી જોડાઈ હતી. તે પછી હે નૃપશ્રેષ્ઠ! વાસુદેવની સાથે કુંતીપુત્ર અર્જુને ખાંડવવનમાં અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો હતો. આ કાર્યમાં કેશવ સાથે હોવાથી, આ કાર્ય આમજ કરીશ એવા નિશ્ચયવાળા વિષ્ણુને જેમ શત્રુવધમાં શ્રમ ન પડે તેમ, અર્જુનને બહુ શ્રમ પડ્યો નહિ. ત્યાં અગ્નિએ અર્જુનને ગાંડીવ નામનું ઉત્તમ ધનુષ, અક્ષય બાણવાળા ભાથા અને કપિધ્વજ રથ આપ્યો હતો. વળી એ વનદાહમાંથી અર્જુને, મય નામના મહાદાનવને બચાવ્યો હતો;[૩૯-૪૮] તેણે યુધિષ્ઠિરને સર્વ જાતનાં રત્નોથી જડેલી એક દિવ્ય સભા રચી આપી. તે સભામાં દુર્બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ દુર્યોધનને લોભ ઉત્પન્ન થયો હતો;[૪૯] એટલે તેણે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ કોઇ રાજ્યમાં ગુપ્તવાસ કરવો એવી સરતે, શકુનિદ્વારા યુધિષ્ઠિરને દ્યૂતમાં ઠગીને વનમાં મોકલ્યા. હે મહારાજ! તે પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં કરીને ચૌદમે વર્ષે પાછા આવી પાંડવોએ પોતાનાં ધનની માગણી કરી; પરંતુ દુર્યોધને તે તેમને આપ્યું નહિ. એ કારણથી મહાયુદ્ધ થયું હતું, અને તે યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયોને સંહારી તથા રાજા દુર્યોધનને મારી પાંડવોએ નષ્ટ પ્રાય રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું. હે જય પામનારામાં શ્રેષ્ઠ રાજા! આ પ્રમાણે તે સ્તુત્ય ચરિત્રવાળા પાંડવોનું પૂર્વવૃત્તાંત છે. આ રીતે રાજ્યવિનાશક ભેદ પડ્યો હતો અને અંતે પાંડવોનો જય થયો હતો.[૫૦-૫૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અંશાવતરણ પર્વ વિષે ભારતસૂત્ર નામનો ૬૧ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૨ મો–મહાભારતનું માહાત્મ્ય.

॥ जनमेजय उवाच ॥

कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ॥
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ–હે દ્વિજોત્તમ! તમે કુરુઓનું મહાન્ ચરિત્ર જેમાં આવેલું છે એવું સઘળું મહાભારત આખ્યાન સંક્ષેપથી કહ્યું.[૧] હે તપરૂપી ધનવાળા! હે શુદ્ધ! વિચિત્ર અર્થવાળી એ કથા વિસ્તારથી શ્રવણ કરવા મને ઘણી ઉત્કંઠા થઇ છે માટે તે કથા ફરી વિસ્તારથી મારી આગળ તમારે કહેવી જોઇએ; કારણકે મારા પૂર્વજોનાં મહાન્ ચરિત્ર સાંભળીને મને તૃપ્તિ થતી નથી.[૨,૩] ધર્મવેત્તા એવા પાંડવોએ વધ કરવા અયોગ્ય એવા પુરુષોને સર્વથા મારી નાખ્યા છતાં મનુષ્યો તેમનાં વખાણ કરે છે એમાં કંઇ અલ્પ કારણ હોવું ન જોઇએ.[૪] વળી અપરાધ વિના દુરાત્માઓના આપેલા ક્લેશોને, પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવોએ પોતે સમર્થ છતાં શામાટે સહન કર્યા હતા? હે દ્વિજોત્તમ! દશ હજાર હાથીના જેવા સામર્થ્યવાળા બાહુશાલી વૃકોદરે અનેક દુઃખ પડતાં પણ પોતાનો ક્રોધ શા કારણથી વશ રાખ્યો હતો? વળી દુરાત્માઓથી ક્લેશ અપાતાં છતાં કૃષ્ણા–દ્રૌપદી પોતે શક્તિવાળાં હતાં તો પણ તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને પોતાની ક્રોધદૃષ્ટિથી કેમ બાળી મૂક્યા નહિ? વળી પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા પૃથાના પુત્રો (ભીમ અને અર્જુન) તથા માદ્રીના પુત્રો (સહદેવ અને નકુલ) દ્યૂતના વ્યસની એવા યુધિષ્ઠિરની પાછળ દુરાત્માઓથી પીડાતા શામાટે ગયા હતા? ‘વળી ધર્મધારીઃમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મવેત્તા એવા ધર્મરાજના પુત્ર યુધિષ્ઠિર કે જેઓ ક્લેશને માટે અયોગ્ય હતા છતાં શા કારણથી એમણે મહાન્ ક્લેશને સહન કર્યો હતો?[૫-૯] વળી કૃષ્ણ જેના સારથિ હતા એવા અર્જુન એકલાએ બાણો મૂકીને કેવી રીતે મહાન્ સેનાને યમલોકમાં પહોંચાડી હતી? હે તપરૂપી ધનવાળા! એ સર્વ જે રીતે થયું હોય તે

અને એ મહારથીઓએ ઠેકઠેકાણે જે કંઈ કર્યું હતું તે તમે મારી આગળ કહો.[૧૦,૧૧]

વૈશંપાયન કહે છે:–હે મહારાજ ! કૃષ્ણદ્વૈપાયને રચેલું આ પવિત્ર આખ્યાન ઘણું મોટું છે માટે તે સાંભળવા તમે સ્વસ્થ થાઓ.[૧૨] સર્વ લોકમાં પૂજાતા, અતુલ તેજસ્વી મહાત્મા વ્યાસ મહર્ષિનો નિર્મેલો સમગ્ર ઇતિહાસ હું તમને કહીશ.[૧૩] અમાપ સામર્થ્યવાળા સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજીએ આ ઇતિહાસને પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારા એક લાખ શ્લોકથી વર્ણવ્યો છે.[૧૪] જે વિદ્વાન્ આ આખ્યાનને શ્રવણ કરાવશે અને જે મનુષ્યો એને શ્રવણ કરશે તેઓ બ્રહ્માના સ્થાનમાં જઈને ત્યાં દેવની તુલ્યતાને પ્રાપ્ત થશે.[૧૫] આ પુરાણ વેદોના તુલ્ય છે, ઉત્તમ અને પવિત્ર છે, શ્રવણ કરવા યોગ્ય પુરાણોમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને ઋષિઓએ વખાણેલું છે.[૧૬] આ મહા પુણ્યરૂપી ઇતિહાસમાં અર્થ અને કામનો સંપૂર્ણ ઉપદેશ કરેલો છે, એટલું જ નહિ પણ એમાં મોક્ષ પામવા યોગ્ય બુદ્ધિ થવા માટે પણ ઉપદેશ કરાયો છે.[૧૭] મોટા મનના, દાનશીલ, સત્યપરાયણ અને નાસ્તિકતા રહિત એવા જનોને, કૃષ્ણદ્વૈપાયનપ્રણીત આ વેદ શ્રવણ કરાવનારો વિદ્વાન ધન મેળવી શકે છે.[૧૮] ભ્રૂણહત્યા (યજ્ઞાધિકારી દ્વિજની હત્યા અથવા ગર્ભહત્યા) કરવાથી થયેલાં પાપને પણ મનુષ્ય આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી નિઃસંશય નિવૃત્ત કરી શકે છે.[૧૯] આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી મહા દારુણ કર્મ કરનારો પુરુષ પણ રાહુથી ચંદ્ર જેમ મુક્ત થાય તેમ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જય નામનો આ ઇતિહાસ છે, માટે વિજયની ઇચ્છાવાળાને એ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે.[૨૦] આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી રાજા પૃથ્વીનો જય કરે છે અને શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. વળી આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી શ્રેષ્ઠ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મહા કલ્યાણ થાય છે.[૨૧] આ ઇતિહાસને યુવાન રાજાએ પટ્ટરાણીની સાથે વારંવાર સાંભળવો; કારણ કે એ સાંભળવાથી રાણીને વીર પુત્ર જન્મે છે, અને કન્યા જન્મે તો તે રાજાની રાણી થાય છે.[૨૨] અતુલ બુદ્ધિવાળા વ્યાસે પોતેજ કહ્યું છે કે, આ ઇતિહાસ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર છે, આ ઉત્તમ અર્થશાસ્ત્ર છે, અને આજ મોક્ષશાસ્ત્ર છે.[૨૩] તેથી આ ઇતિહાસનું સાંપ્રતકાલમાં વિદ્વાનો વ્યાખ્યાન કરે છે અને હવે પછીના કાલમાં પણ એને વાંચશે તથા સાંભળશે. આ ઇતિહાસને શ્રવણ કરવાથી પુત્રો પિતૃસેવા કરનારા થાય છે, અને સેવકો પ્રિય કરનારા થાય છે.[૨૪] જે મનુષ્ય આનું શ્રવણ કરે છે તે મનુષ્ય, શરીરથી કરેલાં, વાણીથી કરેલાં અને મનથી કરેલાં સર્વ પાપોથી ઝટ મુક્ત થાય છે.[૨૫] જે મનુષ્ય ઇર્ષ્યારહિત થઈને આ ભરતવંશીઓનાં મહાન્ જન્માદિ ચરિત્રને શ્રવણ કરે છે તેને વ્યાધિનું ભય રહેતું નથી ત્યારે પરલોકનું ભય તો રહેજ ક્યાંથી ?[૨૬] પુણ્ય કરવાની ઇચ્છાવાળા કૃષ્ણદ્વૈપાયને, મહાત્મા પાંડવોની તથા મહાન્ લક્ષ્મીવડે તેજસ્વી જણાતા, સર્વ વિદ્યાના અભ્યાસથી નિર્મલ થયેલા અને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કર્મવાળા એવા ક્ષત્રિયોની કીર્તિને ખ્યાતિમાં લાવવા માટે, ધન, આયુષ્ય, યશ, પુણ્ય અને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરનારા આ ઇતિહાસને રચેલો છે. જે મનુષ્ય પુણ્યને માટે પવિત્ર બ્રાહ્મણોને મહાપુણ્યરૂપ આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરાવશે તેને સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. જે પુરુષ કુરુના પ્રસિદ્ધ વંશને નિરંતર પવિત્ર થઈને વાંચે છે તેનો વંશ વિસ્તાર પામે છે અને લોકોમાં તે અત્યંત પૂજ્ય થાય છે. જે બ્રાહ્મણ નિયમિત વ્રત પાલન કરતો ચાતુર્માસ્યમાં પવિત્ર ભારતનો પાઠ કરે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ભારત ભણેલો જે બ્રાહ્મણ હોય તેને વેદનો પારંગત જાણવો.[૨૭-૩૨] આ મહાભારતમાં પાપરહિત દેવતાઓ, રાજર્ષિઓ અને પુણ્યરૂપ બ્રહ્મર્ષિઓનું વર્ણન કરેલું છે તથા કેશવનું વર્ણન કર્યું છે. વળી ભગવાન્ મહાદેવ તથા દેવીનું વર્ણન કરેલું છે, અને અનેકથી જન્મેલા કાર્તિકેયનો જન્મ

વર્ણવ્યો છે.[૩૩,૩૪] વળી આ ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણો અને ગાયોનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. (કર્મ અને બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરતી) સર્વ શ્રુતિઓના સમૂહરૂપી આ મહાભારત છે, માટે ધર્મબુદ્ધિવાળાઓને એ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે.[૩૫] આ લોકમાં જે વિદ્વાન્, પર્વણીને દિવસે આ ભારત બ્રાહ્મણોને શ્રવણ કરાવે તે પાપરહિત થઇ, સ્વર્ગને જિતી, નિત્ય એવા બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થાય.[૩૬] જે કોઇ શ્રાદ્ધના અંતમાં ભારતનું એકપાદ પણ બ્રાહ્મણોને સંભળાવે તેનું શ્રાદ્ધ તેના પિતૃઓને અક્ષય થઇને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૭] જે મનુષ્ય દિવસે કે રાત્રે, ઇંદ્રિયોથી કે મનથી, જાણતાં કે અજાણતાં કંઇ પણ પાપ કરે છે તે સર્વ પાપ આ મહાભારત આખ્યાન શ્રવણ કરવાથી તરતજ લય પામે છે. આમાં ભરતવંશીઓના મહાન્ જન્મ વર્ણવ્યા છે, માટે આ મહાભારત કહેવાય છે.[૩૮,૩૯] આના અર્થને જે જાણે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ભરતકુલના રાજાઓનો આ મહા અદ્‌ભુત ઇતિહાસ છે, માટે એને વાંચવાથી મનુષ્યોને એ મોટાં પાપથી મુક્ત કરે છે. કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ પવિત્રતાથી આ મહાભારતને ત્રણ વર્ષના નિત્ય ઉદ્યોગવડે પ્રથમથી રચી પૂર્ણ મનોરથવાળા થયા હતા. આ મહાભારત મહર્ષિ વ્યાસે તપશ્ચર્યાના નિયમને ધારણ કરી રચ્યું હતું;[૪૦-૪૨] માટે એને બ્રાહ્મણોએ નિયમયુક્ત થઇને સાંભળવું જોઇએ. કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલી આ પુણ્યરૂપ ભારતી ઉત્તમ કથાને જે વિપ્રો શ્રવણ કરાવશે અને જે મનુષ્યો એને શ્રવણ કરશે તેઓ સારા અથવા નબળા ગમે તેવા માર્ગે વર્તતા હશે તોપણ પુણ્યપાપથી લેપાશે નહિ; અર્થાત્ આનું શ્રવણ કરવાથીજ તેમના સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થઇ જાય છે.[૪૩,૪૪] ધર્મની કામનાવાળા નરે આ ઇતિહાસ આખો શ્રવણ કરવો જોઇએ; કારણ કે તેમ કરવાથી તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.[૪૫] આ મહા પુણ્યરૂપ ઇતિહાસને શ્રવણ કરવાથી મનુષ્યને જેવો સંતોષ થાય છે તેવો સંતોષ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરીને પણ થતો નથી.[૪૬] આ અદ્‌ભુત ઇતિહાસને જે પુણ્યશીલ અને શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય શ્રવણ કરે છે અથવા શ્રવણ કરાવે છે તે નર રાજસૂય અને અશ્વમેધ યજ્ઞનાં ફલને પ્રાપ્ત થાય છે.[૪૭] જેમ ઐશ્વર્યવાન્ સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બન્ને રત્નનિધિ કહેવાય છે તેમ આ મહાભારત પણ રત્નનિધિ કહેવાય છે.[૪૮] આ મહાભારત વેદતુલ્ય છે, ઉત્તમ પવિત્ર છે, શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, કર્ણપ્રિય છે, અને શોલની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે.[૪૯] હે રાજન્! જે મનુષ્ય આ ભારતનો ગ્રંથ, વાંચનારને આપે છે તેને સમુદ્રાંત સઘળી પૃથ્વીના દાનનું ફળ મળે છે.[૫૦] હે પરિક્ષિતના પુત્ર! આ દિવ્ય કથા પુણ્યને માટે તથા વિજયને માટે હું કહું છું. આનંદ આપનારી એ કથાને તમે સંપૂર્ણ રીતે સાંભળો.[૫૧] ત્રણ વર્ષના નિત્ય પ્રયત્નથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ આ અદ્‌ભુત મહાભારત આખ્યાન તૈયાર કર્યું છે.[૫૨] હે ભરતર્ષભ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સંબંધમાં જે આમાં કહેલું છે તેજ બીજે છે; અને જે આમાં કહેલું નથી તે બીજે ક્યાંય પણ નથી.[૫૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અંશાવતરણ પર્વ વિષે મહાભારત પ્રશંસા નામનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૩ મો–વ્યાસાદિની ઉત્પત્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः ॥
बभूव मृगयां गंतुं सदा किल धृतव्रतः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ઉપરિચર નામનો એક પૃથ્વીપતિ રાજા હતો. તે નિત્ય ધર્મપરાયણ, વ્રતધારી અને મૃગયાશીલ હતો.[૧] એ પુ

વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા વસુનામથી ઓળખાતા રાજાએ ઇંદ્રના ઉપદેશથી રમણીય એવા ચેદી દેશને ગ્રહણ કર્યો હતો.[૨] કેટલેક કાલે જ્યારે એ રાજા શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી આશ્રમમાં રહીને તપ કરવા લાગ્યો ત્યારે દેવોએ વિચાર્યું કે, 'આ રાજા તપશ્ચર્યાથી ઇંદ્રપદ પણ લઇ શકે એવો છે' એમ ધારી સાક્ષાત્ ઇંદ્રાદિક દેવો તેની પાસે આવ્યા અને તેને સાંત્વનપૂર્વક તપથી નિવૃત્ત કરવા માટે કહેવા લાગ્યા.[૩,૪]

દેવો બોલ્યાઃ-"હે પૃથ્વીપતિ ! પૃથ્વીમાં રક્ષકને અભાવે ધર્મનો લોપ થવો ન જોઇએ. તમારાથીજ ધર્મનું રક્ષણ થાય છે અને તે ધર્મ સર્વ જગતનું રક્ષણ કરે છે."[૫] ઇંદ્ર કહે છેઃ- "તમે લોકમાં એકાગ્રતાથી તથા નિત્ય ઉદ્યોગથી ધર્મનું પાલન કરો. તમે ધર્મપરાયણ રહેશો તો તેથી શાશ્વત એવા પુણ્ય લોકને પ્રાપ્ત થશો. હે નરાધિપ ! હું સ્વર્ગમાં રહું છું અને તમે પૃથ્વીમાં રહો છો છતાં હું તમને મારા પ્રિય મિત્ર ગણું છું. હે નરાધિપ ! પૃથ્વીમાં જે દેશ રમણીય છે, તેમાં તમે નિવાસ કરો.[૬,૭] પશુને હિતકર, પવિત્ર, પુષ્કલ ધનધાન્યવાળો, સ્વર્ગતુલ્ય હોવાથી રક્ષણ કરવા યોગ્ય, નિરુપાધિક, ભોગ કરવા યોગ્ય ભૂમિના ગુણોથી યુક્ત, અર્થસંપન્ન, ધન, રત્ન વગેરેથી ભરપૂર અને જ્યાંની પૃથ્વી વસુથી પૂર્ણ છે એવો આ ચેદિ દેશ છે. હે ચેદિરાજ ! માટે એ ચેદિ દેશમાં તમે નિવાસ કરો.[૮,૯] આ દેશની પ્રજા ધર્મશીલ, સાધુતાવાળી અને સંતુષ્ટ છે. અહીંના લોકો રમત ગમતમાં પણ જૂઠું બોલતા નથી તો બીજી વખતે તો જૂઠું બોલેજ ક્યાંથી ?[૧૦] એ દેશમાં પિતૃભક્તિવાળા પુત્રો પિતાથી જુદા થતા નથી. વળી કોઇ નિર્મલ થયેલા બળદને જોડતા નથી પરંતુ તેમનું પોષણ કરે છે.[૧૧] હે માન આપનારા રાજા ! ચેદિ દેશમાં સર્વ વર્ણના લોકો સદા સ્વધર્મપરાયણ રહે છે. ત્રણ લોકમાં જે કંઈ છે તે તમને જરા પણ અજાણ્યું નથી.[૧૨]

વળી દેવોએ ઉપભોગ કરવા યોગ્ય અને આકાશમાં ગતિ કરનારૂં એક સ્ફટિકનું મોટું દિવ્ય વિમાન હું તમને આપું છું, તે તમને આકાશમાં પ્રાપ્ત થશે.[૧૩] એ ઉત્તમ વિમાનમાં બેસીને સર્વે મનુષ્યોમાં તમેજ એક મૂર્તિમંત દેવની પેઠે ઉપર આકાશમાં ફરશો. વળી જેમાંનાં કમલ કરમાતાં નથી એવી આ એક વૈજયંતી નામની માલા હું તમને આપું છું; એ માલા યુદ્ધમાં શસ્ત્રોથી અખંડિત રીતે તમારૂં રક્ષણ કરશે,[૧૪,૧૫] અને હે નરાધિપ ! એ માલાજ તમને ઓળખવાનું ભાગ્યશાલી, અતુલ અને મહાન્ સાધન થશે, એનાથી તમે 'ઇંદ્રમાલ' કહેવાશો."[૧૬]

આટલું કહીને વૃત્રાસુરનો વધ કરનારા ઇંદ્રે, રાજા વસુને શિષ્ટજનોનું પાલન કરનારી એક વાંસની લાકડી પ્રીતિદાન તરિકે આપી.[૧૭] રાજાએ તે લાકડી લીધી અને ઇંદ્રની પૂજાને-માટે વર્ષને છેલ્લે દિવસે તેને જમીનમાં ખોસી. હે રાજન્ ! ત્યારથી આરંભી રાજાઓ વસુની પેઠે તે દિવસે જમીનમાં વાંસની લાકડી ઉભી ખોસે છે,[૧૮,૧૯] અને બીજે દિવસે એટલે ચૈત્રી પડવાને દિવસે તેને ઉંચી કરીને સારાં વસ્ત્રો, ચંદન, અલંકારો, પુષ્પો અને પુષ્પમાલાથી શણગારી વિધિવત્ ઉત્સવ કરે છે, તથા એ લાકડી ઉપર હંસરૂપધારી ભગવાન્ ઇંદ્રનું પૂજન કરે છે,[૨૦,૨૧] કે જે હંસનું રૂપ, મહાત્મા વસુના ઉપર પ્રીતિ હોવાથી ઇંદ્રેજ ગ્રહણ કર્યું હતું. રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વસુએ કરેલી એ શુભ પૂજાને જોઇ મહેંદ્ર પ્રસન્ન થયા અને તેમણે કહ્યું કે, 'જે રાજાઓ અથવા મનુષ્યો, ચેદિરાજાની પેઠે હર્ષથી મારી પૂજા કરશે અને મહોત્સવ કરાવશે તેમને તથા તેમના દેશને લક્ષ્મી તથા વિજય પ્રાપ્ત થશે,[૨૨-૨૪] તથા તેમનો દેશ સમૃદ્ધિયુક્ત અને આનંદી થશે."

હે નરાધિપ ! આ પ્રમાણે મહાત્મા મહેંદ્રે પ્રીતિથી મહારાજા વસુનો સત્કાર કર્યો હતો. જે મનુષ્યો પ્રતિવર્ષે પૃથ્વીદાન, રત્નદાન, ઇચ્છિત દાન તથા મહા યજ્ઞોથી ઇંદ્રનો ઉત્સવ કરાવશે તેઓને વસુની પેઠે પૂજ્યતા પ્રાપ્ત થશે.[૨૫-૨૭]

આ રીતે ઇંદ્રે જેનું સન્માન કરેલું એવા ચેદિપતિ વસુરાજા ચેદિદેશમાં રહીને ધર્મથી આ પૃથ્વીનું પાલન કરવા લાગ્યો.[૨૮] ઇંદ્ર તરફ પોતાનો પ્રેમ હોવાથી ચેદિપતિ વસુરાજા પ્રતિવર્ષે ઇંદ્રમહોત્સવ કરતો હતો. એ રાજાને મહાન્ પરાક્રમી અને તેજસ્વી એવા પાંચ પુત્રો થયા હતા.[૨૯] તેમનો તે ચક્રવર્તી રાજાએ જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં અભિષેક કરાવ્યો હતો. તેમાંનો જે મહારથી બૃહદ્રથ તે મગધદેશનો પ્રસિદ્ધ રાજા થયો હતો. બીજો પ્રત્યગ્રહ, ત્રીજો કુશાંબ કે જેને મણિવાહન પણ કહે છે, ચોથો માવેલ્લ અને પાંચમો અપરાજિત એવો યદુરાજા. આ પાંચ, મહા તેજવાળા તે રાજર્ષિના પુત્રો હતા. તેઓએ પોત પોતાનાં નામથી દેશો અને નગરો વસાવ્યાં હતાં,[૩૦-૩૨] વસુના એ પાંચ રાજપુત્રોના જુદા જુદા વંશો ઘણા કાલ સુધી ચાલ્યા હતા. જ્યારે મહાત્મા વસુરાજા, ઇંદ્રે આપેલા સ્ફટિક-વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં વિચરતો હતો ત્યારે ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ તેમની સેવા કરતાં હતાં. વિમાનમાં બેસીને ઉપર ફરવાથી તે રાજાનું નામ ઉપરિચર કહેવાતું હતું.[૩૩,૩૪]

એક વખતે તે રાજાના નગર આગળથી વહેતી શુક્તિમતી નામની નદીને, ચૈતન્યવાળા કોલાહલ નામના પર્વતે કામવૃત્તિથી પોતાને વિષે રૂંધી લીધી હતી[૩૫] ત્યારે વસુરાજાએ તે કોલાહલ પર્વતને લાત મારી એટલે તે પ્રહારની જગ્યાએ પડેલી ફાટમાંથી તે નદી પાછી નિકળી.[૩૬] એ નદીમાં પર્વતે એક પુત્ર તથા એક પુત્રીને ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં. પોતાનો છુટકો કરવાથી પ્રસન્ન થયેલી નદીએ તે પોતાની બન્ને પ્રજાએ રાજાને આપી દીધી.[૩૭] તે બેમાં જે પુરુષ હતો તેને શત્રુનું દમન કરનારા અને વસુ આપનારા રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ વસુએ પોતાનો સેનાપતિ કર્યો અને ગિરિકા નામની કન્યાને પોતાની પત્ની કરી. એક વખતે તે વસુની સ્ત્રી ગિરિકા ઋતુમતી થઇ હતી ત્યારે પુત્રોત્પત્તિ થાય તેવે સમયે સ્નાન કરી પવિત્ર થઇને તેણે રાજાને કામનો કાલ નિવેદન કર્યો. હે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ ! તેજ દિવસે એ રાજાના પ્રસન્ન થયેલા પિતૃઓએ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વસુને કહ્યું કે, 'તમે મૃગોને હણી અમને તૃપ્ત કરો.' પછી કામાતુર રાજા પિતૃઓની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં શિકાર કરવા ગયો અને અત્યંત રૂપસંપન્ન સાક્ષાત્ બીજી લક્ષ્મીના જેવી ગિરિકાનું સ્મરણ કરતો કરતો મૃગયા કરવા લાગ્યો.[૩૮-૪૨] ત્યાં તેણે વસંત સમયમાં ચૈત્રરથ વનના જેવું (ઉદ્દીપક) વન જોયું, કે જે વનમાં અશોકનાં, ચંપાનાં, આંબાનાં, અતિમુક્તકનાં, નાગચંપાનાં, કર્ણિકારનાં, બકુલિનાં, દિવ્યપાટલ અને સાધારણ પાટલનાં, નાળિયેરીનાં, અને ચંદન વગેરેનાં પવિત્ર તથા રમણીય એવાં મોટાં વૃક્ષો સ્વાદિષ્ટ ફલોથી યુક્ત હતાં. તે વનમાં કોકિલાનાં ટોળાં ટૌકા કરી રહ્યાં હતાં તથા તે વન મદમત્ત ભ્રમરોના નાદથી ગાજી રહ્યું હતું.[૪૩-૪૫] આ જોઇને રાજા કામથી આકુલવ્યાકુલ થઇ ગયો; પરંતુ ત્યાં તેણે તે વખતે ગિરિકાને જોઇ નહિ. ગિરિકાને ન જોતાં કામથી તપી ઉઠેલો રાજા આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. એવામાં તેણે પુષ્પોથી જેની ડાળીના છેડા છવાયલા એવું પલ્લવોથી શોભતું, ગુચ્છોથી ઢંકાયલું, મધુ ગંધથી યુક્ત તથા પુષ્પ સુગંધથી મનોહર એવું એક રમણીય અશોકનું ઝાડ જોયું. રાજા તેની નીચે છાયામાં સુખેથી બેઠો.[૪૬-૪૮] તે વખતે કામોદ્દીપક પવનથી રાજાને રતિકર્મને માટે સ્ત્રીવિષયક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ અને ગિરિકાનું મનમાં સ્મરણ કર્યું, અર્થાત ગિરિકા સાથે માનસ સુરત કર્યું. ત્યાં ગહન વનમાં ફરતાં તેનું વીર્ય સ્ખલિત થઇ ગયું.[૪૯] 'આ મારૂં વીર્ય નિષ્ફલ ન જાય' એમ વિચારીને રાજાએ સ્ખલિત થતાંજ તે વીર્યને વૃક્ષના પાંદડાંમાં ગ્રહણ કર્યું,[૫૦] અને ફરી વિચારવા લાગ્યો કે, 'આ મારૂં વીર્ય મિથ્યા સ્ખલિત થયેલું ન ગણાય તથા મારી પત્નીને હાલ ઋતુકાલ છે તે પણ મિથ્યા ન જાય તો ઠીક.'[૫૧] આવો વારંવાર વિચાર કરીને તથા પોતાના વીર્યની અમોઘતા જાણીને અને રાણીને માટે તે શુક્ર મોકલવાનો આ સમય છે

એમ ધારીને, મહારાજાએ તે શુક્રનું પુત્રોત્પત્તિ કરનારા મંત્રોવડે અભિમંત્રણ કર્યું. તે પછી પાસે બેઠેલા શીઘ્ર ગતિવાળા એક બાજપક્ષીને જોઇ સૂક્ષ્મધર્મનાં અર્થતત્ત્વને જાણનારો રાજા તેની પાસે જઇને કહેવા લાગ્યો:—"હે સૌમ્ય ! મારૂં પ્રિય કરવા માટે આ મારૂં શુક્ર તું મારે ઘેરે લઇ જા, અને તે ગિરિકાને તત્કાલ આપ, કારણકે તેણે આજે ઋતુસ્નાન કરેલું છે."

શ્યેન પક્ષીએ રાજા પાસેથી તે વીર્ય લીધું અને તત્કાલ વેગથી ઉડયો.[૫૨-૫૫] રાજાને ઘેર જવા માટે અત્યંત વેગથી ઉડીને આવતા તે બાજને એક બીજા શકરા બાજે જોયો.[૫૬] તેને જોતાંજ 'આ માંસ લઇ જાય છે' એથી શંકાથી એકદમ તે તેની સામે ધાયો, અને આકાશમાં તે બન્ને ચાંચથી લડવા લાગ્યા.[૫૭] આમ પરસ્પર લડાઈ કરતાં તે વીર્યનો પડિયો શકરાના પંજામાંથી નીચે યમુનાના જલમાં પડી ગયો. તે સમયે ત્યાં અદ્રિકા નામની એક સુંદર અપ્સરા બ્રહ્માના શાપથી માછલી થઇને યમુનામાં ફરતી હતી. તે મત્સ્યરૂપિણી અદ્રિકા, બાજ પક્ષીના પંજામાંથી પડેલા તે વીર્યને, ત્યાં આવી તત્કાલ ગળી ગઈ. પછી કોઈ વખતે તે માછલીને માછીઓએ જાલમાં બાંધી લીધી.[૫૮-૬૦] હે ભરતસત્તમ ! તે વખતે વીર્ય ગળ્યાને તેને દશ માસ થયા હતા. જ્યારે તેને બહાર કહાડી તેનું પેટ ચીર્યું ત્યારે તેમાંથી એક કન્યા અને બીજો પુરૂષ એમ બે મનુષ્યો નિકળ્યાં.[૬૧] માછીઓએ આ આશ્ચર્યકારક વાત રાજાની આગળ જણાવી અને કહ્યું કે:—'હે રાજન્ ! આ માછલીના શરીરમાંથી બે મનુષ્યો ઉત્પન્ન થયાં છે.' એમ કહી તે બન્ને છોકરાં રાજાને આપ્યાં.[૬૨] તે વખતે ઉપરિચર રાજાએ તેમાંથી પુત્રને ગ્રહણ કર્યો, કે જે ધાર્મિક તથા સત્યવાદી એવો મત્સ્ય નામનો રાજા થયો.[૬૩] પેલી અપ્સરા પણ તેજ ક્ષણમાં શાપથી મુક્ત થઇ ગઇ, કેમકે તેને પહેલાં બ્રહ્માએ કહ્યું હતું કે, "તું મત્સ્ય યોનિમે પામી બે મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરી મારા શાપથી મુક્ત થઇશ." તે પ્રમાણેજ માછીઓએ તેનું પેટ ચીરીને બે મનુષ્યો બહાર કહાડયાં એટલે તે મત્સ્ય રૂપને છોડી દિવ્યરૂપવાળી સુંદર અપ્સરા થઇને સિદ્ધ, ઋષિ તથા ચારણોને માર્ગે થઈ સ્વર્ગમાં ચાલી ગઇ.[૬૪-૬૬]

પછી માછલીથી ઉત્પન્ન થયેલી અને માછલાંના જેવા ગંધવાળી તે કન્યા રાજાએ માછીને આપી અને તેને કહ્યું કે, 'આને તું તારી કન્યા કરી રાખ.'[૬૭] રૂપ તથા સત્વસંપન્ન અને સર્વ ગુણોથી અલંકૃત એવી મધુર હાસ્યવાળી તે સત્યવતી નામની કન્યા, માછીઓના આશ્રયથી કેટલોક કાલ સુધી મત્સ્યગંધાજ રહી. તે પિતાની સેવા નિમિત્તે પાણીમાં નાવ ફેરવતી હતી.[૬૮,૬૯] એક વખતે તીર્થયાત્રા કરતા કરતા પરાશર ઋષિ ત્યાં આવ્યા અને તેમણે, સિદ્ધ પુરુષોએ પણ આકાંક્ષા કરવા યોગ્ય અત્યંત રૂપવાળી તે કન્યાને દીઠી. સુંદર હાસ્યવાળી તથા કેળના જેવી જંઘાવાળી તે વસુની દિવ્ય કન્યાને જોતાંની સાથેજ બુદ્ધિમાન્ એવા મુનિશ્રેષ્ઠ પરાશર તેની કામના કરવા લાગ્યા; અને તેને કહેવા લાગ્યા કે:— "હે કલ્યાણિ ! તું મારો સંગ કર." આ સાંભળીને સત્યવતીએ કહ્યું કે:—"હે ભગવન્ ! આ બન્ને તીર ઉપર ઉભા રહેલા ઋષિઓને તમે જુઓ; એઓના દેખતાં આપણો બન્નેનો સમાગમ કેવી રીતે થઇ શકે ?"

આ પ્રમાણે સત્યવતીએ કહ્યું ત્યારે સમર્થ ભગવાન્ પરાશરે ત્યાં ધૂમસ ઉત્પન્ન કર્યો, કે જેનાથી તે સર્વ પ્રદેશ અંધકારમય થઇ ગયો. આ પ્રમાણે ઋષિશ્રેષ્ઠે સર્જેલા ધૂમસને જોઇને તપસ્વિની તે કન્યા વિસ્મય પામી અને લજ્જિત થઇ ગઇ. પછી સત્યવતી બોલી:—"હે ભગવન્ ! હું પિતાની ઇચ્છાને હમ્મેશ અધીન રહેનારી કન્યા છું. હે નિષ્પાપ ! તમારા સંયોગથી મારો કન્યાભાવ દૂષિત થશે અને હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! કન્યાપણું દૂષિત થયા પછી હું ઘેરે શી રીતે જઈ શકીશ ? તેમજ જીવી પણ કેમ શકીશ ? આ સંબંધમાં વિચાર કર્યા પછી

હે ભગવન્! તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તમે કરો."[૭૦-૭૭]

આ પ્રમાણે બોલતી સત્યવતી ઉપર પ્રસન્ન થયેલા ઋષિશ્રેષ્ઠ કહેવા લાગ્યા કેઃ–" મારૂં પ્રિય કર્યા પછી પાછી તું કન્યાભાવને જ પ્રાપ્ત થઈશ.[૭૮] વળી હે ભીરુ! હે ભાવિનિ! તારી જેવી ઇચ્છા હોય તેવો વર તું મારી પાસેથી માગી લે. હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી! મારી કૃપા પૂર્વે પણ કદી નિષ્ફલ થઈ નથી."[૭૯]

આ પ્રમાણે ઋષિએ કહ્યું ત્યારે મત્સ્યગંધાએ પોતાનું શરીર ઉત્તમ સુગંધવાળું થાય એવો વર માગ્યો. ભગવાન્ પરાશરે પણ આ લોકમાં તેની તે આકાંક્ષા પૂર્ણ કરી.[૮૦] પછી વરદાન મળવાથી પ્રસન્ન થયેલી અને શોભાવના ગુણથી વિભૂષિત અર્થાત્ પુષ્પવતી થયેલી એવી સત્યવતીએ અદ્‌ભુત કર્મવાળા ઋષિની સાથે સમાગમ કર્યો. આમ વરદાનવડે સુગંધવાળી થવાથી પૃથ્વીમાં તેનું ગંધવતી એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું અને તેના શરીરને સુગંધ પૃથ્વીમાં મનુષ્યો એક યોજનથી સુંઘી શકતા હતા માટે તેનું બીજું નામ યોજનગંધા કહેવાયું. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વરદાન મેળવી પ્રસન્ન થયેલી સત્યવતીએ પરાશરનો સંગ કરી તત્કાલ ગર્ભનો પ્રસવ કર્યો અને તે પરાશરના પ્રતાપી પુત્ર વ્યાસ યમુનાના દ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયા.[૮૧-૮૪] ઉત્પન્ન થતાંજ તેમણે માતાની આજ્ઞા લઇ તપ કરવા જવાની વૃત્તિ કરી, અને જતી વખતે પોતાની માતાને કહ્યું કેઃ–'જ્યારે મારૂં કામ પડે ત્યારે સ્મરણ કરતાં જ હું તમારી પાસે આવીશ.[૮૫]

આ પ્રમાણે પરાશરથી સત્યવતીમાં દ્વૈપાયન ઉત્પન્ન થયા હતા. તે બાલકને સત્યવતીએ દ્વીપમાં મૂક્યા હતા તેથી તેમનું નામ દ્વૈપાયન પડયું હતું.[૮૬] યુગ યુગમાં એક એક પાદ જેનો ક્ષીણ થતો જાય છે એવા ધર્મને જોઇને તથા મનુષ્યનું અલ્પ આયુષ્ય, શક્તિ અને યુગની અવસ્થાને જોઇ વિદ્વાન્ એવા દ્વૈપાયને, વેદ અને બ્રાહ્મણોના ઉપર કૃપા કરવા માટે વેદનો શાખાભેદથી વિસ્તાર કર્યો, તેથી તેમનું વ્યાસ એવું નામ કહેવાયું.[૮૭,૮૮] વરદાન આપનારા, સમર્થ અને શ્રેષ્ઠ એવા વ્યાસે, મહાભારતની સાથે પાંચ વેદ, સુમંતુ, જૈમિનિ, પૈલ, પોતાના પુત્ર શુકદેવ અને વૈશંપાયનને ભણાવ્યા હતા. તેઓએ મહાભારતની મૂલભૂત સંહિતા (મંત્ર બ્રાહ્મણરૂપ વેદ)નો પ્રકાશ કર્યો છે; અર્થાત્ ભારતના આ શ્લોકનું વેદમાં આ મૂલ છે, અમુક શ્લોકનું મૂલ આ છે, એ રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે.[૮૯,૯૦]

શાંતનુ રાજાથી ગંગામાં અમાપ કાંતિવાળા, મહાન્ બલવાળા અને મોટા યશસ્વી એવા ભીષ્મ વસુના અંશથી ઉત્પન્ન થયા હતા.[૯૧] વેદનાં રહસ્યને જાણનારા ભગવાન્ અણિમાંડવ્ય નામના પ્રસિદ્ધ અને મહાયશસ્વી એક પુરાતન ઋષિ હતા. તે ચોર ન હતા છતાં ચોરની શંકાથી તેમને પૂર્વે શૂળીમાં પરોવ્યા હતા. પછી તે મહાયશસ્વીએ ધર્મને બોલાવ્યા અને તેમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું કેઃ–" મેં બાલવયમાં અજ્ઞાનથી ઈષીકા નામનાં ઘાસની શળીથી એક શકુંતિકાને (અલ્પ પક્ષિણીને) વિંધી હતી. હે ધર્મ! તે પાપનું મને સ્મરણ છે. તે વિના બીજું પાપ મને સાંભરતું નથી.[૯૨-૯૪] તે પાપને ત્યાર પછીનું હજારો વર્ષનું મારૂં તપ શા કારણથી જિતી શકયું નહિ? વળી સર્વ પ્રાણીના વધ કરતાં પણ બ્રાહ્મણનું અપમાન અથવા તેને આપેલું દુઃખ અધિક ગણાય છે,[૯૫] માટે હે ધર્મ! તમે પાપી થયા છો, અને તે કારણથી તમે શૂદ્ર યોનિમાં અવતરશો."

આ પ્રકારના શાપથી ધર્મ પણ શૂદ્ર યોનિમાં ધર્મમૂર્તિ અને નિષ્પાપ એવા વિદ્વાન્ વિદુર રૂપથી ઉત્પન્ન થયા, અને ગાવલ્ગણથી સૂત જાતિમાં મુનિતુલ્ય સંજય ઉત્પન્ન થયો.[૯૬,૯૭] કુંતી જ્યારે કન્યા હતી ત્યારે તેને સૂર્યથી મહાબલ સંપન્ન, પોતાની જોડેજ થયેલાં કવચ તથા કુંડલવડે પ્રકાશિત મુખવાળો કર્ણ સાંપડયો હતો.[૯૮] સર્વ લોકે જેમને નમસ્કાર

કરેલા એવા મહાયશસ્વી વિષ્ણુ ભગવાન્ લોકો ઉપર કૃપા કરવા માટે વસુદેવથી દેવકીમાં પ્રકટ થયા હતા.[૯૯] જેને આદિ અંત રહિત, જગતના કર્ત્તા, પ્રકાશ રૂપ, જીવ માત્રના પ્રભુ, અવ્યક્ત, ક્ષરધર્મથી રહિત, બૃહત્, સર્વના લયનું સ્થાન, સત્વ, રજ અને તમોમય,[૧૦૦] સર્વના આત્મા, અવિનાશી, સર્વનું ઉપાદાન કારણ, સર્વની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત, અધિષ્ઠાતા, સર્વ પુરીમાં વસનારા, વિશ્વરૂપી કર્મવાળા, સત્વ સાધનથી પ્રાપ્ત થનારા, ઓંકાર સ્વરૂપ,[૧૦૧] દેશ, કાલ અને વસ્તુકૃત વિભાગથી રહિત, અચલ, ચૈતન્ય રૂપ, હંસ સ્વરૂપ, નારાયણ, પ્રભુ અર્થાત્ જગત ભ્રમનું અધિષ્ઠાન, ધાતા અર્થાત્ કાર્ય માત્રમાં સત્તા તથા સ્ફૂર્તિ આપનારા, અજન્મા, અપ્રકટ અને કારણથી પર તથા અવિનાશી કહે છે;[૨] વળી જે કૈવલ્ય રૂપ, ત્રિગુણાતીત, વિશ્વરૂપ, અનાદિ, અજ, અવ્યય, પુરુષ, વિભુ, સર્વના કર્ત્તા અને સર્વ ભૂતના પિતામહ છે;[૩] તે નારાયણ ધર્મની વૃદ્ધિને-માટે અંધક વૃષ્ણિકુલમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. તે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ અસ્ત્રોને જાણનારા, સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ અને મહાબલસંપન્ન હતા.[૪]

નારાયણને અનુસરનારા અને અસ્ત્રપ્રયોગમાં કુશલ એવા સાત્યકિ તથા કૃતવર્મા, સત્યક તથા હૃદિકથી ઉત્પન્ન થયા હતા.[૫] ઉગ્રતપસ્વી ભરદ્વાજ ઋષિનું સ્ખલિત થયેલું વીર્ય દ્રોણી (ગિરિગુહા)માં વૃદ્ધિ પામ્યું અને તેનાથી દ્રોણમુનિ ઉત્પન્ન થયા હતા.[૬] શરદ્વાન્ ગૌતમ ઋષિનું વીર્ય શરના ભાથામાં પડયું હતું તેનાથી બે પ્રજા થઈ. તેમાં જે કન્યા તે અશ્વત્થામાની માતા કૃપી અને બીજા બલવાન્ કૃપાચાર્ય થયા હતા.[૭] દ્રોણથી કૃપીમાં મહા બલવાન્ અશ્વત્થામા ઉત્પન્ન થયા હતા. વળી સાક્ષાત્ અગ્નિના જેવા તેજવાળો, વીર્યવાન્ અને વીર એવા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શ્રૌત યજ્ઞકર્મ પ્રવર્તતું હતું ત્યારે અગ્નિમાંથી દ્રોણનો વિનાશ કરવા ધનુષ્ ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થયો હતો.[૮,૯] તેજ યજ્ઞવેદીમાંથી તેજસ્વી સુશોભિત શરીરવાળાં કલ્યાણી દ્રૌપદી, ઉત્તમ રૂપ ધારણ કરીને પ્રકટ થયાં હતાં.[૧૧૦] પ્રહ્લાદનો શિષ્ય જે નગ્નજિત રાજા તેને સુબલ નામનો પુત્ર થયો હતો, તેની પ્રજા દેવના કોપથી ધર્મવિનાશક થઈ હતી.[૧૧] તે ગાંધારરાજ સુબલનો અર્થશાસ્ત્રમાં કુશલ એવો પુત્ર શકુનિ અને દુર્યોધનની માતા ગાંધારી ઉત્પન્ન થઈ હતી.[૧૨] કૃષ્ણદ્વૈપાયનથી વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીમાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને મહાબલવાન્ પાંડુ ઉત્પન્ન થયા હતા.[૧૩] વળી દ્વૈપાયનથીજ ધર્માર્થમાં કુશલ, બુદ્ધિમાન્, ધારણાશક્તિવાળા અને પાપરહિત એવા વિદુર શૂદ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.[૧૪] પાંડુરાજાની બે સ્ત્રીથી દેવના જેવા પાંચ પુત્ર થયા હતા; તે સર્વેમાં યુધિષ્ઠિર ગુણવડે મોટા હતા.[૧૫] ધર્મથી યુધિષ્ઠિર, વાયુથી ભીમસેન, ઇંદ્રથી સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન્ અર્જુન[૧૬] અને અશ્વિનીકુમારથી સ્વરૂપસંપન્ન અને વડીલોની સેવામાં તત્પર એવા નકુલ અને સહદેવ ઉત્પન્ન થયા હતા.[૧૭] બુદ્ધિમંત ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધન આદિ સો પુત્રો થયા હતા, અને વૈશ્યામાં કરણ સંજ્ઞાધારી યુયુત્સુ થયો હતો.[૧૮] હે ભારત ! દુર્યોધન, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુર્મર્ષણ, વિકર્ણ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, જય, સત્યવ્રત, પુરુમિત્ર અને વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ એ અગિયાર મહારથી હતા.[૧૯,૨૦] અર્જુનથી સુભદ્રામાં શ્રીકૃષ્ણનો ભાણેજ અને મહાત્મા પાંડુનો પૌત્ર અભિમન્યુ ઉત્પન્ન થયો હતો.[૨૧] પાંડવોથી પાંચાલી-દ્રૌપદીમાં, સ્વરૂપસંપન્ન અને સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા પાંચ પુત્રો થયા હતા.[૨૨] તેમાં યુધિષ્ઠિરથી પ્રતિવિંધ્ય, ભીમસેનથી સુતસોમ, અર્જુનથી શ્રુતકીર્તિ, નકુલથી શતાનીક અને સહદેવથી પ્રતાપી શ્રુતસેન થયો હતો. વનમાં ભીમસેનથી હિડિંબાને ઘટોત્કચ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૨૩,૨૪] દ્રુપદ રાજાથી શિખંડી નામની કન્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને પુત્ર તરીકે જણાવી હતી. પછી એક સ્થૂણ નામના યક્ષે રાજાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તેને પુરુષ

બનાવ્યો હતો.[૨૫] કારવોના યુદ્ધમાં યુદ્ધ કરવા-માટે હજારો રાજાઓ આવ્યા હતા. તે અપરિમિત રાજાઓનાં સઘળાં નામો હજારો વર્ષે પણ ગણી શકાય તેમ નથી; પરંતુ આ આખ્યાન જેનાથી પ્રવર્ત્યું છે તેવા મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓજ તમારી આગળ કહ્યા છે.[૨૬,૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અંશાવતરણ પર્વ વિષે વ્યાસાદિકની ઉત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૬૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૪ મો-પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા બ્રહ્માએ દેવોને અંશોથી અવતરવા આજ્ઞા કરી.

॥ जनमेजय उवाच ॥

य एते कीर्तिता ब्रह्मन् ये चान्येनानुकीर्तिताः॥ सम्यक् तान् श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान् सहस्रशः ॥ १ ॥

જનમેજય પૂછે છેઃ-હે બ્રહ્મન્ ! જે રાજાઓ તમે વર્ણવ્યા અને જે બીજા નથી વર્ણવ્યા તેઓ અને બીજા હજારો રાજાઓને હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છા કરૂં છું.[૧] હે મહાભાગ ! તે દેવના તુલ્ય મહારથીઓ અહીં ભૂમિમાં શા માટે ઉત્પન્ન થયા હતા તે મારી આગળ રૂડી રીતે કહેવું તમને ઘટે છે.[૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે રાજન્ ! અમે સાંભળ્યું છે કે; એ દેવોનું રહસ્ય વૃત્તાંત છે તથાપિ તે હું સ્વયંભૂને નમસ્કાર કરીને તમારી આગળ કહું છું.[૩] પૂર્વે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ એકવીશ વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરીને પછી પર્વતોમાં ઉત્તમ એવા મહેંદ્ર પર્વત ઉપર તપ કરવા ગયા હતા.[૪] આ પ્રમાણે ભૃગુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પરશુરામે આ લોકને નિઃક્ષત્રિય કરી નાખ્યો ત્યારે હે રાજન્ ! ક્ષત્રિયાણીઓ પુત્રની ઇચ્છાથી બ્રાહ્મણોનો સમાગમ કરવા લાગી.[૫] હે નરવ્યાઘ્ર ! તેમની સાથે ઉત્તમ વ્રતવાળા બ્રાહ્મણો પ્રત્યેક ઋતુકાલમાં સમાગમ કરતા હતા; પરંતુ કામથી પ્રેરાઇને અથવા ઋતુ વિનાના દિવસોમાં સમાગમ કરતા નહિ.[૬] પછી તે બ્રાહ્મણોથી હજારો ક્ષત્રિયાણીને ગર્ભ રહ્યા અને તેઓએ મહાન્ પરાક્રમી એવા ક્ષત્રિય કુમારો અને કુમારિકાઓને પુનઃ ક્ષત્રિયોની વૃદ્ધિને માટે ઉત્પન્ન કર્યાં. આમ તપસ્વી બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિયાણીઓમાં ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા અને ધર્મથી વૃદ્ધિ પામતા દીર્ઘ આયુષ્યવાળા થયા. તે પછી બ્રાહ્મણો જેમાં મુખ્ય છે એવા ચારે વર્ણોની પુનઃ સ્થાપના થઈ.[૭-૮] તે વખતે તેઓ ઋતુ વિનાના સમયમાં કામનાથી સ્ત્રીગમન કરતા નહિ, પણ પ્રજોત્પત્તિને માટે ઋતુકાલમાંજ સ્ત્રીગમન કરતા હતા; તેમજ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! બીજાં પશુ તથા પક્ષીયોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓ પણ ઋતુકાલમાંજ સ્ત્રીગમન કરતાં હતાં. આ પ્રમાણે ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા હજારો વર્ષનું જીવન ભોગવવા લાગી અને વૃદ્ધિ પામી.[૧૦,૧૧] હે પૃથ્વીપાલ ! તે પ્રજા ધર્મ તથા વ્રતપરાયણ હોવાથી માનસિક ચિંતા અને શારીરિક રોગોથી સર્વથા મુક્ત હતી.[૧૨] હે ગજેંદ્રના જેવી ગતિવાળા ! તે પછી પર્વતો, વનો અને નગરોવાળી આ સમુદ્ર પર્યંતની પૃથ્વી ઉપર ફરી ક્ષત્રિયો અધિષ્ઠાતા થઇ પડયા.[૧૩] જ્યારે ક્ષત્રિયોએ આ પૃથ્વીનું ધર્મથી પાલન કરવા માંડયું ત્યારે બ્રાહ્મણાદિ સર્વે વર્ણો બહુ આનંદ પામ્યા.[૧૪] વળી રાજાઓ પણ કામ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોને નિવૃત્ત કરીને દંડ કરવા યોગ્ય હોય તેમને જ ધર્મથી દંડ કરતા પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા.[૧૫] આ પ્રમાણે ક્ષત્રિયો ધર્મપરાયણ થવાથી, સો યજ્ઞો જેમણે કરેલા એવા સહસ્ર નેત્રવાળા ઇંદ્ર પણ દેશકાલને અનુકૂલ પડે તેવી માગેલી વૃષ્ટિ કરીને

પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા.[૧૬] હે નરાધિપ! ત્યારે કોઇનું પણ બાલવયમાં મરણ થતું ન હતું; તેમજ યૌવન આવ્યા વિના કોઇ પણ પુરુષ સ્ત્રીસંગ કરતો નહોતો.[૧૭] હે ભરત-કુલમાં શ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે આયુષ્યવાળી પ્રજાથી આ પૃથ્વી સમુદ્ર પર્યંત સંપૂર્ણ ભરાઇ ગઇ હતી.[૧૮] તે વખતે બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોથી ક્ષત્રિયો યજન કરતા હતા તથા બ્રાહ્મણો અંગ અને ઉપનિષદોની સાથે વેદોનું અધ્યયન કરતા હતા.[૧૯] વળી હે નૃપ! તે સમયમાં બ્રાહ્મણો વેદને વેચતા ન હતા અર્થાત્ પૈસા લઇને ભણાવતા ન હતા, અને શૂદ્રોની સમીપમાં વેદોનો ઉચ્ચાર પણ કરતા ન હતા.[૨૦] વૈશ્યો પૃથ્વીમાં બળદોથી ખેતી કરાવતા હતા પણ તેઓ પોતે બળદોને જુંસરી ચઢાવતા ન હતા; એટલુંજ નહિ પણ દુર્બલ બળદોનું પાલન પોષણ કરતા હતા.[૨૧] વળી તે વખતે મનુષ્યો વાછરડું ચરતું થાય નહિ ત્યાંસુધી ગાયને દોહતા ન હતા તથા વાણિયાઓ ખોટાં કાટલાંથી માલ વેચતા ન હતા.[૨૨] હે નરવ્યાઘ્ર! મનુષ્યો જે કંઈ કામ કરતા તે ધર્મપરાયણ થઈને ધર્મથીજ કરતા હતા; કારણ કે તેઓ અર્થ અને કામ કરતાં ધર્મનેજ મુખ્ય જોતા હતા.[૨૩] હે નરાધિપ! તે વખતે સર્વ વર્ણવાળા લોકો સ્વસ્વ કર્મમાંજ તત્પર રહેતા હતા; એટલે હે નરવ્યાઘ્ર! કોઇ સ્થાનમાં ધર્મનો હ્રાસ થતો ન હતો.[૨૪] હે ભરતર્ષભ! વળી ગાયો અને નારીઓ સમયેજ પ્રસવતી હતી, અને ઋતુઓમાં વૃક્ષોને ફલો તથા પુષ્પો આવતાં હતાં.[૨૫] આ પ્રમાણે જ્યારે રૂડી રીતે સત્યયુગ પ્રવર્તતો હતો ત્યારે અનેક પ્રાણીઓથી સમગ્ર પૃથ્વી સંપૂર્ણ ભરાઇ ગઇ હતી.[૨૬]

હે ભરતર્ષભ! આ રીતે મનુષ્યલોકમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો હતો ત્યારે હે મનુષ્યેશ્વર! રાજાઓની સ્ત્રીઓથી અસુરો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા.[૨૭] કારણ કે તે વખતે અદિતિના પુત્ર દેવોએ, દૈત્યોને વારંવાર યુદ્ધમાં હરાવ્યા હતા, એટલે તેઓ સ્વર્ગનાં ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થઇને આ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.[૨૮] હે વિભુ! અહીં મનુષ્યોમાં પોતાને દેવ ગણાવવાની ઇચ્છાથી તે મનસ્વી દૈત્યો પૃથ્વીમાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થયા.[૨૯] હે રાજેંદ્ર! ગાયો, ઘોડા, ગધેડા, ઉંટ, પાડા, માંસાહારી પ્રાણીઓ, હાથીઓ અને હરિણોની જાતિમાં તેઓ ઉત્પન્ન થયા હતા.[૩૦] હે મહીપાલ! ઉત્પન્ન થયેલા અને ઉત્પન્ન થતા તે અસુરોથી આ પૃથ્વી પોતે પોતાને ધારણ કરવા પણ અશક્ત થઇ ગઇ હતી.[૩૧] તે વખતે સ્વર્ગથી પડેલા કેટલાક દિતિના પુત્રો અને દનુના પુત્રો બહુ મદવાળા રાજાઓ પણ થયા હતા.[૩૨] વીર્યવાન્, શત્રુઓનું મર્દન કરનારા તથા ગર્વિષ્ઠ એવા તેઓ અનેક રૂપો ધારણ કરીને આ પૃથ્વીમાં સમુદ્ર-પર્યંત વ્યાપી વળ્યા હતા.[૩૩] તેઓ બ્રાહ્મણોને, ક્ષત્રિયોને, વૈશ્યોને તથા શૂદ્રોને પીડતા હતા. વળી બીજાં પ્રાણીઓને પણ તેઓ પોતાના બલથી પીડા આપતા હતા.[૩૪] હે રાજન્! આમ સર્વ ભૂતોને ત્રાસ આપતા અને મારી-નાખતા તે લાખો અસુરો ચોમેર ભૂમિમાં ફરતા હતા.[૩૫] વળી બ્રાહ્મણભક્તિ વિનાના, બલના મદવાળા અને મદથી ઘેલા થયેલા તે અસુરો આશ્રમમાં રહેલા મહર્ષિઓને પણ જ્યાં ત્યાં પીડતા હતા.[૩૬]

આ પ્રમાણે બલવડે ઉછાંછળા થયેલા અને મહા પ્રયત્ન કરનારા એવા મોટા અસુરોથી પીડાયલી પૃથ્વીએ પોતે બ્રહ્મા પાસે જવાની વૃત્તિ કરી;[૩૭] કારણ કે તે વખતે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા શેષ, કચ્છપ અને દિશાના હાથીઓનો સમુદાય પણ દાનવોના બલથી દબાયલી પર્વતવાળી પૃથ્વીને ધારણ કરવા સમર્થ થયો નહિ;[૩૮] ત્યારે હે મહીપાલ! ભારથી દીન બનેલી અને ભયથી પીડાયલી પૃથ્વી સર્વ પ્રાણીના પિતામહ બ્રહ્માને શરણે ગઇ.[૩૯] ત્યાં તેણે મોટાં ભાગ્યવાળા દેવો, દ્વિજો અને મહર્ષિઓથી વીંટાયલા લોકકર્તા અવિનાશી બ્રહ્મદેવને જોયા.[૪૦] દેવનાં કાર્યમાં નિષ્ઠાવાળા

આનંદી ગંધર્વોએ અને અપ્સરાઓએ વંદન કરેલા તે બ્રહ્માની પાસે જઇને પૃથ્વીએ વંદન કર્યું.[41] હે ભારત ! લોકોનું પાલન કરનારા સર્વ દેવોની સમક્ષ શરણ ઇચ્છતી ભૂમિએ તેમને વિજ્ઞાપના કરી.[42] હે રાજન્ ! કારણાત્મા સ્વયંભૂ બ્રહ્માને તે ભૂમિનું કાર્ય પ્રથમથીજ વિદિત હતું.[43] હે ભારત ! જે જગતના સ્રષ્ટા છે તે દેવ તથા દૈત્યોએ સહિત સર્વ લોકના મનની વાત સંપૂર્ણ રીતે કેમ ન જાણે ?[44] હે મહારાજ ! તે પછી સર્વ ભૂતના ઉત્પાદક, ઈશ, કલ્યાણકારી, ભૂમિપતિ અને પ્રજાપતિ એવા પ્રભુ બ્રહ્માએ તે ભૂમિને કહ્યું.[45] બ્રહ્મા બોલ્યાઃ-" હે વસુંધરે ! તું જે કાર્યને માટે અહીં મારી પાસે આવી છે, તે કાર્ય કરવા હું સર્વ દેવોનો નિયોગ કરૂં છું."[46]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે પૃથ્વીને કહી બ્રહ્માએ તેને વિદાય કરી. તે પછી ભૂતકર્ત્તા બ્રહ્માએ પોતે સર્વ દેવોને આજ્ઞા કરી કે,[47] "આ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે તમે બધા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન અંશોથી દૈત્યો સાથે વિરોધ કરવા પૃથ્વીમાંજ ઉત્પન્ન થાઓ."[48] એમ કહી તે પછી ભગવાન્ બ્રહ્મા ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓના સમૂહને બોલાવીને તે સઘળાને આ પ્રમાણે અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા.[49] બ્રહ્મા બોલ્યાઃ-" તમે પણ પોતપોતાના અંશથી ઇચ્છાપૂર્વક મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાઓ. " આવાં સુરગુરુ બ્રહ્માનાં સત્ય, હિતકારક અને પથ્ય વચન સાંભળી ઇંદ્રાદિક દેવોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો.[50] પછી પોતપોતાના અંશોથી ભૂમિપર જવાને કૃતનિશ્ચય થયેલા તે દેવો શત્રુને હણનારા નારાયણની પાસે વૈકુંઠમાં ગયા.[51] ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા, પીતાંબરધારી, શ્યામવર્ણ, પદ્મનાભ, દૈત્યસંહારક, વિશાલ, સુંદર અને સદય નેત્રવાળા, પ્રજાપતિના પતિ, પ્રકાશમાન્, દેવોના નાથ, મહા બાહુ, શ્રી વત્સ ચિહ્નવાળા, ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા અને સર્વ દેવોએ પૂજેલા તે પુરુષોત્તમને ઇંદ્રે કહ્યું કે; " તમે પૃથ્વીનું શોધન કરવા અર્થાત્ કંટકરૂપી ખલજનોને ઉન્મૂલન કરવા અંશથી અવતાર ધારણ કરો. " ત્યારે હરિએ " હું તેમ કરીશ " એવો ઇંદ્રને ઉત્તર આપ્યો.[52-54]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અંશાવતરણ પર્વ વિષે ૬૪ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અંશાવતરણ પર્વ સમાપ્ત.*

संभवपर्व.

અધ્યાય ૬૫ મો-દક્ષકન્યાની સંતતિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

अथ नारायणेनेंद्रश्चकार सह संविदम् ॥
अवतर्त्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી ઇંદ્રે દેવોની સાથે અંશવડે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીમાં અવતરવા માટે નારાયણની જોડે સલાહ કરી,[1] અને ઇંદ્રે પોતે સર્વે દેવોને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપી તથા દેવો તે નારાયણના સ્થાનમાંથી પાછા સ્વસ્થાનમાં જવા નિકળ્યા.[2] પછી સ્વર્ગમાં વસનારા તે દેવો, શત્રુઓના વિનાશને માટે તથા સર્વ લોકના હિતને માટે સ્વર્ગમાંથી ક્રમે ક્રમે

---

* स्त्रिया मार्यंति संतोऽपीत्युक्तं व्यासस्य जन्मनि ॥ देवासुरनरेष्वेवं संतीत्यंशावतारणे ॥ સાધુ પુરુષો પણ સ્ત્રીથી ઘેલા થઇ જાય છે એ વ્યાસના જન્મમાં કહ્યું છે. દેવો, અસુરો અને નરોમાં એમજ છે. એ અંશાવતરણ પર્વમાં કહ્યું છે.

अत्यल्पस्यापि पापस्य विपाकमतिदारुणं ॥ अन्वभूतां चिरं ब्रह्मन्नणीमांडव्यडुंडुभौ ॥ હે બ્રહ્મન્ ! અણીમાંડવ્ય ઋષિ અને ડુંડુભ, એ બન્નેએ અત્યંત અલ્પ પાપનું પણ અતિશય દારુણ ફલ ચિરકાલ સુધી ભોગવ્યું છે, અર્થાત્ અલ્પ પાપ પણ ન કરવું એ તાત્પર્ય છે. **ગણેશ.**

ભૂમિમાં અવતરવા લાગ્યા.[૩] હે રાજશાર્દૂલ! દેવતાઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કેટલાક બ્રહ્મર્ષિના વંશોમાં અને કેટલાક રાજર્ષિના વંશોમાં ઉત્પન્ન થયા;[૪] તથા દાનવો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, નાગો અને બીજા પુરુષભક્ષક પ્રાણીઓને તેઓ હણવા લાગ્યા.[૫] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! તે દેવાંશીઓ એવા બલવાળા હતા કે જેથી તેમને બાલ્યવયમાં પણ દાનવો, રાક્ષસો, ગંધર્વો તથા નાગો મારી શકતા ન હતા.[૬]

જનમેજય પૂછે છેઃ–દેવ તથા દાનવોના સમૂહો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સઘળાં મનુષ્યો, યક્ષો, રાક્ષસો અને બીજાં સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને હું સારી રીતે પ્રથમથી સાંભળવા ઇચ્છા કરૂં છું; માટે મારી આગળ તે સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવા તમે યોગ્ય છો.[૮]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–સ્વયંભૂને નમસ્કાર કરીને હર્ષપૂર્વક દેવાદિક સર્વ લોકોની ઉત્પત્તિ તથા લય હું તમને યથાર્થ રીતે કહું છું. બ્રહ્માના માનસિક છ પુત્રો મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને ક્રતુ નામના પ્રસિદ્ધ મહર્ષિઓ હતા.[૯,૧૦] તેમાં મરીચિથી કશ્યપ નામના પુત્ર થયા અને કશ્યપથી આ સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ છે. વળી દક્ષની મહા ભાગ્યવાળી તેર કન્યાઓ થઇ હતી.[૧૧] તે દક્ષકન્યાનાં નામ અદિતિ, દિતિ, દનુ, કાલા, દનાયુ, સિંહિકા, ક્રોધા, પ્રાધા, વિશ્વા, વિનતા, કપિલા, મુનિ અને કદ્રૂ એવાં હતાં. હે મનુષ્યોમાં વ્યાઘ્ર સમાન ભારતરાજ! એ કન્યાઓના વીર્યસંપન્ન એવા અનંત પુત્ર પૌત્રો થયા હતા.[૧૨,૧૩] તેમાં અદિતિથી ભુવનના ઈશ્વર એવા બાર આદિત્યો થયા હતા. હે ભારત! તેમનાં નામ હું તમને કહું છું.[૧૪] ધાતા, મિત્ર, અર્યમા, શક્ર, વરુણ, અંશ, ભગ, વિવસ્વાન્, પૂષા, દશમા સવિતા, અગિયારમા ત્વષ્ટા અને બારમા વિષ્ણુ કહેવાય છે. અદિતિના સર્વ પુત્રોમાં નાના પુત્ર વિષ્ણુ અધિક ગુણવાન્ હતા.[૧૫,૧૬] દિતિને • હિરણ્યકશિપુ નામનો એકજ પુત્ર થયો હતો. તે મહાત્માને પ્રસિદ્ધ નામવાળા પાંચ પુત્રો થયા હતા.[૧૭] તેમાં પ્રહ્લાદ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેના પછી સંહ્લાદ તથા ત્રીજો અનુહ્લાદ અને તેના પછી શિબિ તથા બાષ્કલ થયા હતા.[૧૮] હે ભારત! પ્રહ્લાદના સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એવા ત્રણ પુત્રો વિરોચન, કુંભ અને નિકુંભ નામના હતા.[૧૯] તેમાં વિરોચનને એક બલિ નામનો પ્રતાપવાન્ પુત્ર થયો હતો અને બલિનો બાણાસુર નામનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર થયો હતો.[૨૦] તે રુદ્રનો શ્રીમાન્ અનુચર હતો, કે જે રૂદ્રને લોકો મહાકાલ નામથી ઓળખે છે. હે ભરતવંશી રાજા! દનુના સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એવા ચાલીશ પુત્રો હતા.[૨૧] તેમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો મહાયશસ્વી વિપ્રચિત્તિ રાજા હતો તેના પછી શંબર, નમુચિ, પુલોમા, અસિલોમા, કેશી, દુર્જયદાનવ, અયઃશિરા, અશ્વશિરા, વીર્યવાન્ અશ્વશંકુ, ગગનમૂર્ધા, વેગવાન્, કેતુમાન્, સ્વર્ભાનુ, અશ્વ, અશ્વપતિ, વૃષપર્વા, અજક, અશ્વગ્રીવ, સૂક્ષ્મ, તુહુંડ, મહાબલ, ઈષુપાદ, એકચક્ર, વિરૂપાક્ષ, હર, આહર, નિચંદ્ર, નિકુંભ, કુપટ, કપટ, શરભ, શલભ, સૂર્ય અને ચંદ્રમા એ દનુના પ્રસિદ્ધ પુત્રો દાનવો કહેવાય છે.[૨૨-૨૬] દેવોના ચંદ્ર તથા સૂર્ય જુદા છે અને દાનવોના ચંદ્ર સૂર્ય પણ જુદા કહેવાય છે.[૨૭] હે મહારાજ! આ વંશોમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓ મહા બલવાન્, સત્વ સંપન્ન તથા પ્રખ્યાત છે; વળી દાનવ વંશમાં દનુના દશ પુત્રો મુખ્ય ગણાય છે. તેમનાં નામો એકાક્ષ, વીર, અમૃતપા, પ્રલંબ, નરક, વાતાપી, શત્રુતપન, મહાસુર શઠ, ગવિષ્ઠ, વનાયુ, અને દાનવ દીર્ઘજિહ્વ છે. હે ભારત! તેમના પુત્ર તથા પૌત્રો અસંખ્ય થયા કહેવાય છે.[૨૮-૩૦] સિંહિકાએ ચંદ્ર તથા સૂર્યને પીડનારા એવા રાહુ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. સુચંદ્ર, ચંદ્રહર્તા અને ચંદ્રપ્રમર્દન નામના ક્રૂરાના (ક્રોધાના) પૌત્રો હતા. વળી એ ક્રૂરાથી ક્રૂર સ્વભાવવાળા બીજા અનંત પુત્રો તથા પૌત્રો થયા હતા, કે જે ક્રૂર કર્મ કરનારો તથા શત્રુને સંહારનારો ક્રોધવશ નામનો ગણ કહેવાય છે.[૩૧,૩૨] વળી દનાયુના

અસુરોમાં મુખ્ય એવા વિક્ષર, બલ, વીર અને મહાસુર વૃત્ર નામના પુત્રો થયા હતા.[૩૩] કાલાના કાલના જેવા, પ્રહાર કરનારા, શત્રુને તપાવનારા અને દાનવોમાં મહાવીર્યવાળા પ્રસિદ્ધ પુત્રો થયા હતા.[૩૪] તેઓનાં નામ વિનાશન, ક્રોધ, ક્રોધહંતા, ક્રોધશત્રુ; અને બીજા જે પુત્રો થયા તેઓ કાલકેય નામથી ઓળખાય છે.[૩૫] અસુરોના ઉપાધ્યાય શુક્ર તો ઋષિના પુત્ર હતા. તે શુક્રને, 'અસુરો પાસે યજ્ઞાદિક કરાવનારા ચાર પુત્રો થયા હતા.[૩૬] જેઓ તેજવડે સૂર્યના જેવા અને બ્રહ્મલોકપરાયણ હતા. તેમનાં નામ, ત્વષ્ટાધર, અત્રિ અને બીજા બે ભયંકર કર્મવાળા હતા.[૩૭] આ પ્રમાણે વેગવાળા અસુરો અને સુરોના વંશની ઉત્પત્તિ મેં પુરાણમાં સાંભળેલી તે પ્રમાણે કહી છે.[૩૮] હે મહીપાલ! એ બધાની ગુણી અને અનંત સંતતિનું નિઃશેષ વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી.[૩૯] તાર્ક્ષ્ય, અરિષ્ટનેમિ, ગરુડ, અરુણ, આરુણિ અને વારુણિ એ વિનતાના છ પુત્રો કહેવાય છે.[૪૦] શેષ, અનંત, વાસુકિ, તક્ષકનાગ, કૂર્મ, કુલિક, એ કદ્રૂના પુત્રો કહેવાય છે.[૪૧] ભીમસેન, ઉગ્રસેન, સુપર્ણ, વરુણ, ગોપતિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, સાતમો સૂર્યવર્ચા, સત્યવાક્, અર્કવર્ણ, પ્રસિદ્ધ પ્રયુત, ભીમ, સર્વવેત્તા વશ મનવાળો તથા વિખ્યાત એવો ચિત્રરથ, શાલિશિરા, ચૌદમો પર્જન્ય, પંદરમો કલિ અને સોળમા નારદ આ દેવગંધર્વો (દક્ષની કન્યા) મુનિના પુત્રો થયા હતા.[૪૨-૪૪] વળી હે ભારત! તમને મુખ્ય મુખ્ય ઉત્પત્તિ હું કહું છું. અનવદ્યા, મનુ, વંશા, અસુરા, માર્ગણપ્રિયા, અરૂપા, સુભગા અને ભાસી એ કન્યાઓ પ્રાધાથી ઉત્પન્ન થઇ હતી; અને સિદ્ધ, પૂર્ણ, બર્હિ, મહાયશસ્વી પૂર્ણાયુ, બ્રહ્મચારી, રતિગુણ, સાતમો સુપર્ણ, વિશ્વાવસુ, ભાનુ અને દશમો સુચંદ્ર એ દશ દેવગંધર્વો પ્રાધાથી ઉત્પન્ન થયા હતા. વળી પ્રથમ દેવર્ષિના સંગથી મહા ભાગ્યવાળી પ્રાધાએ આ પવિત્ર અને પ્રસિદ્ધ એવો અપ્સરાનો વંશ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. તે અપ્સરાઓ, અલંબુષા, મિશ્રકેશી, વિદ્યુત્પર્ણા, તિલોત્તમા, અરુણા, રક્ષિતા, રંભા, મનોરમા, કેશિની, સુબાહુ, સુરતા, સુરજા અને સુપ્રિયા નામની હતી અને પ્રાધાથી વિખ્યાત એવા હાહા, હૂહૂ, અતિબાહુ અને તુંબુરુ એ ચાર શ્રેષ્ઠ ગંધર્વો ઉત્પન્ન થયા હતા.[૪૫-૫૧] વળી અમૃત, બ્રાહ્મણો, ગાયો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ કપિલાથી ઉત્પન્ન થયાં એવું પુરાણમાં કહેલું છે.[૫૨]

આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓનો સંભવ મેં તમને કહ્યો તથા ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો, પક્ષીઓ, રુદ્રો, વાયુઓ, ગાયો અને પુણ્ય કર્મવાળા શ્રીમાન્ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ભવ યથાર્થ રીતે કહ્યો,[૫૩,૫૪] કે જે આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, પુણ્યરૂપ, પ્રશંસનીય અને કર્ણને સુખ આપનારો છે. એને મનુષ્યે ઇર્ષ્યારહિત થઇને શ્રવણ કરવો તથા શ્રવણ કરાવવો.[૫૫] મહાત્માઓના આ વંશને નિયમથી બ્રાહ્મણ અને દેવના સમીપમાં જે કોઈ પાઠ કરશે તેને પુષ્કલ પ્રજા, લક્ષ્મી, યશ અને પરિણામે સારી ગતિ પ્રાપ્ત થશે.[૫૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે આદિત્યાદિ વંશકથન નામનો અધ્યાય ૬૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૬ મો-વિવિધ સૃષ્ટિ.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ॥
एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परमतेजसः ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–બ્રહ્માના છ માનસિક પુત્રો, જેમને સર્વ લોકો મહર્ષિ તરિકે જાણે છે. હવે સાતમા પરમ તેજસ્વી સ્થાણુ નામના બ્રહ્માના પુત્રને અગિયાર પુત્રો થયા હતા.[૧] તેઓનાં નામ મૃગવ્યાધ, સર્પ, મહાયશસ્વી નિર્ઋતિ, અજૈકપાત, અહિર્બુધ્ન્ય, પરંતપ પિનાકી,

કુન, ઈશ્વર, મહા કાંતિવાળા કપાલી, સ્થાણુ અને ભગવાન્‌ભગ એ અગિયાર રુદ્રો કહેવાય છે.[२,३] મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને ક્રતુ એ વીર્યવાન્ છ મહર્ષિઓ બ્રહ્માના પુત્રો હતા.[४] તેમાં અંગિરાના સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને વ્રતધારી એવા ત્રણ પુત્રો બૃહસ્પતિ, ઉતથ્ય અને સંવર્ત્ત નામના થયા હતા.[५] હે મનુષ્યાધીશ! અત્રિના તો ઘણા પુત્રો સંભળાય છે. જે સઘળાઓ વેદવેત્તા, સિદ્ધ તથા શાંત હૃદયના મહર્ષિઓ હતા.[६] હે મનુષ્યવ્યાઘ્ર! બુદ્ધિમાન્ પુલસ્ત્યના પુત્રો રાક્ષસો, વાનરો, કિન્નરો અને યક્ષો થયા હતા.[७] હે રાજન્! પુલહની પ્રજામાં શલભો, સિંહો, કિંપુરુષો, વ્યાઘ્રો, યક્ષો અને દીપડાંઓ થયાં હતાં.[८] ક્રતુથી ક્રતુના જેવા, સૂર્ય જોડે ફરનારા, સત્યવ્રતપરાયણ અને ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા પુત્રો (વાલખિલ્યો) થયા હતા.[९] હે પૃથિવીપાલ! બ્રહ્માના જમણા અંગુઠાથી શાંત અંતઃકરણવાળા અને મહા તપસ્વી એવા ઐશ્વર્યવાન્ દક્ષ પ્રજાપતિ થયા હતા[१०] અને ડાબા અંગુઠાથી તે મહાત્માની ભાર્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે સ્ત્રીમાં દક્ષ પ્રજાપતિએ પચાશ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી.[११] તે સઘળી સુંદર અંગવાળી અને કમલના જેવાં નેત્રવાળી કન્યાઓને, પુત્રો નષ્ટ થવાથી દક્ષ પ્રજાપતિએ પુત્રિકાધર્મથી* આપી હતી.[१२] હે રાજન્! તેમાંની દશ ધર્મને, સત્તાવીશ ચંદ્રને અને તેર કશ્યપને દિવ્ય વિધિથી આપી હતી.[१३] તેમાં ધર્મની પત્નીઓનાં નામો હું કહું છું તે તમે સાંભળો. કીર્તિ, લક્ષ્મી, ધૃતિ, મેધા, પુષ્ટિ, શ્રદ્ધા, ક્રિયા, બુદ્ધિ, લજ્જા અને મતિ એ દશ ધર્મની સ્ત્રીઓ હતી; વિધાતાએ એ દશ ધર્મનાં દ્વારો નિર્મેલાં છે.[१४,१५] ચંદ્રની પવિત્ર વ્રતવાળી સત્તાવીશ સ્ત્રીઓ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેઓ લોકોના વ્યવહારમાટે કાલનું સૂચન કરનારી નક્ષત્રોનાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષની બીજી કન્યાઓથી ધર્મદેવે વસુ નામના આઠ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તેમનો વિસ્તાર હું કહું છું.[१६,१७] ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહ, અનિલ, અનલ, પ્રત્યૂષ અને પ્રભાસ એ આઠ વસુઓ કહેવાય છે.[१८] તેમાં ધૂમ્રાથી ધર અને બ્રહ્મવિદ્યા જાણનાર ધ્રુવ એ બે પુત્રો થયા હતા. મનસ્વિનીનો ચંદ્ર (સોમ) થયો હતો. શ્વાસાનો વાયુ (અનિલ) થયો હતો.[१९] રતાનો અહ પુત્ર થયો. શાંડિલ્યાનો અનલ (અગ્નિ) અને પ્રભાતાના પ્રત્યૂષ તથા પ્રભાત નામના પુત્રો થયા.[२०]

ધરને દ્રવિણ તથા હુતહવ્યવહ એ બે પુત્રો થયા હતા. ધ્રુવનો પુત્ર લોકોને ચાલન કરનાર ભગવાન કાલ નામનો થયો હતો.[२१] સોમનો પુત્ર વર્ચા થયો જેનાથી વર્ચસ્વી થવાય છે. મનોહરાથી શિશિર, પ્રાણ અને રમણ નામના પુત્રો થયા હતા.[२२] અહના જ્યોતિ, શમ, શાંત અને મુનિ નામના પુત્રો થયા હતા. અગ્નિનો શરખટમાં વસનારો શ્રીમાન્ કુમાર નામનો પુત્ર થયો હતો.[२३] તે કૃત્તિકાના સંબંધથી કાર્તિકેય કહેવાય છે. તેના શાખ, વિશાખ અને નૈગમેય નામના પુત્રો હતા.[२४] અનિલની શિવા નામની સ્ત્રીમાં મનોજવ અને અવિજ્ઞાતગતિ નામના બે પુત્રો થયા હતા.[२५] પ્રત્યૂષ વસુના પુત્ર દેવલ નામના ઋષિ હતા અને દેવલના ક્ષમાશીલ તથા બુદ્ધિમંત એવા બે પુત્રો થયા હતા. બૃહસ્પતિની બ્રહ્મવાદિની બ્હેન વરસ્ત્રી નામની હતી.[२६] જે યોગમાં આસક્ત થઈ અસંગપણાથી જગતમાં ફરતી હતી. તે આઠમા વસુ પ્રભાસની ભાર્યા થઈ હતી.[२७] તેનાથી શિલ્પશાસ્ત્રના નિર્માતા મહા ભાગ્યશાલી વિશ્વકર્મા થયા હતા, કે જે હજારો શિલ્પકલાના કર્ત્તા, દેવોના સુથાર, સર્વ જાતના અલંકારો બનાવનારા અને શિલ્પવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. વળી તેમણે દેવોને માટે દિવ્ય વિમાનો કર્યાં

---

* अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ॥
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

હું તને આ ભાઇ વિનાની અલંકૃત કન્યા આપું છું, એને વિષે જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે મારો પુત્ર ગણાશે, આવા સંકેતથી આપેલી કન્યા પુત્રિકાધર્મથી આપેલી ગણાય છે.

હતાં અને મનુષ્યો તે મહાત્માની શિલ્પકલાનો પોતાના નિર્વાહ માટે ઉપયોગ કરે છે તથા તે અવિનાશી એવા વિશ્વકર્માની મનુષ્યો નિત્ય પૂજા કરે છે.[૨૮-૩૦]

વળી બ્રહ્માના જમણા સ્તનને ભેદીને સર્વ લોકને સુખ આપનારા ભગવાન્ ધર્મ, પુરુષાકારે પ્રકટ થયા હતા.[૩૧] તે ધર્મના સર્વ પ્રાણીને મનોહર અને પોતાના તેજથી લોકોને ધારણ કરનારા એવા શમ, કામ તથા હર્ષ નામના ત્રણ શ્રેષ્ઠ પુત્રો થયા હતા.[૩૨] તેમાં કામની રતિ નામની ભાર્યા હતી, શમની પ્રાપ્તિ નામની ભાર્યા હતી અને હર્ષની નંદા નામની ભાર્યા હતી. તેઓનો આશ્રય કરીને સર્વ લોકો રહેલા છે.[૩૩] મરીચિના કશ્યપ નામના પુત્ર થયા અને કશ્યપના સુર તથા અસુર થયા; એટલુંજ નહિ પણ હે રાજન્! કશ્યપ લોકોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન કહેવાય છે.[૩૪] ઘોડીનું રૂપ ધારણ કરનારી મહા ભાગ્યવાળી ત્વાષ્ટ્રી નામની સૂર્યની ભાર્યાએ અંતરિક્ષમાં બે અશ્વિનીકુમારોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૩૫] હે નરાધિપ! અદિતિના શક્ર વગેરે બારજ પુત્રો થયા હતા, તેમાં નાના વિષ્ણુ હતા; કે જેમનામાં સર્વ લોકો રહેલા છે.[૩૬] આ પ્રમાણે તેત્રીશ દેવો, (આઠ વસુ, અગિઆર રુદ્ર, બાર આદિત્ય, પ્રજાપતિ અને વષટ્કાર*) છે તેઓના વંશને તથા પક્ષ અને કુલવડે ગણોને હું કહું છું.[૩૭] રુદ્રોનો એક પક્ષ છે તેમજ સાધ્યોનો તથા વાયુઓનો એક પક્ષ છે, વસુઓનો તથા વિશ્વેદેવાનો ભાર્ગવગણ સમજવો.[૩૮] વિનતાનો પુત્ર ગરુડ, બલવાન્ અરુણ અને ભગવાન્ બૃહસ્પતિ, એ આદિત્ય ગણમાંજ ગણાય છે.[૩૯] ગુહ્યકો, સર્વે ઔષધિઓ અને પશુઓ, એ સર્વે આ અશ્વિનીકુમારમાં છે એમ જાણો. હે રાજન્! આ સઘળા દેવગણો મેં નામને અનુક્રમથી કહ્યા છે.[૪૦] આનું કીર્તન કરવાથી મનુષ્ય સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.

બ્રહ્માના હૃદયને ભેદીને ભગવાન્ ભૃગુઋષિ નિકળ્યા હતા.[૪૧] ભૃગુથી કવિ નામના પુત્ર થયા અને કવિના પુત્ર વિદ્વાન્ શુક્ર થયા જે એક ગ્રહ ગણાય છે. તે વૃષ્ટિ, અવૃષ્ટિ, ભય અને અભયમાં ત્રણ લોકના પ્રાણનિર્વાહને માટે બ્રહ્માના નિયોગથી ભુવનમાં ભ્રમણ કરે છે. મહા બુદ્ધિવાળા, નિયમિત વ્રતવાળા, બ્રહ્મચારી તથા યોગના આચાર્ય એવા તે શુક્ર પોતાનાં બે રૂપ ધારણ કરીને દૈત્યોના તથા દેવોના ગુરુ થયા હતા.[૪૨,૪૩] જ્યારે જગતનાં યોગ તથા ક્ષેમને-માટે ભૃગુકુલોત્પન્ન શુક્રનો બ્રહ્માએ નિયોગ કર્યો ત્યારે ભૃગુએ અનિંદિત ચરિત્રવાળા, ઉગ્રતપવાળા, ધર્માત્મા તથા યશસ્વી એવા ચ્યવન નામના એક બીજા પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો. જે પોતાની માતાના છુટકાને માટે ક્રોધ કરીને ગર્ભથી બહાર આવ્યો હતો.[૪૪,૪૫] તે બુદ્ધિમાન્ ચ્યવનની સાથે મનુની આરુષી નામની કન્યા પરણી હતી. તેની ઊરુ (જંઘા)નો ભેદ કરીને મહાયશસ્વી ઔર્વ થયા હતા. જે બાલવયમાંજ મહા તેજસ્વી, મહા વીર્યવાન્ અને ગુણસંપન્ન હતા. તેના પુત્ર ઋચીક થયા અને તેનાથી જમદગ્નિ ઉત્પન્ન થયા.[૪૬,૪૭] મહાત્મા જમદગ્નિને ચાર પુત્ર થયા હતા. તેમાં રામ સૌથી વયમાં નાના હતા; પરંતુ મોટા ગુણોથી યુક્ત હતા. જેઓ વશ મનવાળા, સર્વ શસ્ત્રમાં કુશલ અને ક્ષત્રિયોનો અંત કરનારા હતા.[૪૮] ઔર્વના જમદગ્નિ વગેરે સો પુત્રો થયા હતા અને તેમનાથી હજારો પુત્રોનો પૃથ્વીમાં વિસ્તાર થયો હતો.[૪૯]

બ્રહ્માના બીજા બે પુત્રો ધાતા અને વિધાતા નામના થયા (જે વૃત્તિ અને ચિદાભાસ રૂપ હોવાથી-જડતા અને સ્ફુરણા રૂપે) તેમનાં લક્ષણો સર્વ લોકમાં રહે છે. તેઓ મનુની સાથે રહ્યા હતા.[૫૦] તે બન્નેની કમલમાં નિવાસ કરનારી કલ્યાણી લક્ષ્મી દેવી બ્હેન હતી. તેના માનસિક પુત્રો આકાશમાં ગતિ કરનારા ઘોડાઓ થયા હતા.[૫૧] વરુણના વીર્યથી તેની જયેષ્ઠા નામની તેજસ્વિની ભાર્યાએ

* ટીકાકારે પ્રજાપતિ અને વષટ્કાર એને તેત્રીશ દેવમાં ગણ્યા છે; પરંતુ પૂર્વાપરાનુસંધાનથી એ અશ્વિનીકુમાર લેવા એ વધારે યોગ્ય લાગે છે, કારણ કે આદિત્યાદિની પેઠે તેના અંગણ જુદા પાડેલા છે. ભા. ક.

બલ નામનો પુત્ર અને સુરને આનંદ આપનારી સુરા નામની કન્યાને જન્મ આપ્યો હતો.[૫૨] અન્નની કામના વાળી પ્રજાઓ જ્યારે અન્યોન્યનું ભક્ષણ કરવા લાગી ત્યારે તેમાંથી સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરનારો અધર્મ ઉત્પન્ન થયો.[૫૩] તેની નિઋતિ નામની ભાર્યા હતી. તેનાથી નૈઋત નામના રાક્ષસો ઉત્પન્ન થયા. વળી તે નિઋતિથી નિત્ય પાપકર્મપરાયણ અને ઘોર એવા ભય, મહાભય અને સર્વ ભૂતનો નાશ કરનાર મૃત્યુ નામના ત્રણ પુત્રો થયા હતા. તેમાં મૃત્યુને ભાર્યા અથવા પુત્ર કંઇજ ન હતું; કેમકે તે સર્વનો અંત કરનારજ હતો.[૫૪,૫૫] દેવી તામ્રાએ, કાકી, શ્યેની, ભાસી, ધૃતરાષ્ટ્રી અને શુકી નામની લોકમાં વિખ્યાત પાંચ પુત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી હતી.[૫૬] તેમાં હે જનાધિપ ! કાકીથી ઘુવડો ઉત્પન્ન થયા, શ્યેનીએ શ્યેન (બાજ) ને ઉત્પન્ન કર્યા. ભાસીએ ભાસ અને ગીધોને જન્મ આપ્યો.[૫૭,૫૮] કલ્યાણી ધૃતરાષ્ટ્રીએ હંસો, કલહંસો તથા ચક્રવાકોને ઉત્પન્ન કર્યા તથા યશસ્વિની અને સર્વ લક્ષણો વડે પૂજાયલી એવી શુકીએ કલ્યાણ ગુણસંપન્ન પોપટોનેજ ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૫૯] વળી ક્રોધાથી ક્રોધને વશ રહેનારી નવ સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેમનાં નામો મૃગી, મૃગમંદા, હરી, ભદ્રમના, માતંગી, શાર્દૂલી, શ્વેતા, સુરભિ અને સર્વ લક્ષણસંપન્ન એવી સુરસા એ પ્રમાણે હતાં.[૬૦,૬૧] હે નરવરોમાં ઉત્તમ ! તેમાં મૃગીથી સર્વ મૃગો થયા હતા, મૃગમંદાથી રીંછ અને સૃમર નામનાં પશુઓ થયાં હતાં.[૬૨] ભદ્રમનાએ ઐરાવત હાથી ઉત્પન્ન કર્યો હતો એટલે તે મહાન્ દેવહસ્તી ઐરાવત તેનો પુત્ર હતો.[૬૩] હરીએ ઘોડાઓ, વેગવાળા વાનરો અને ગોલાંગુલ જાતના વાનરો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, એટલે તે હરીના પુત્રો કહેવાય છે. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ.[૬૪] શાર્દૂલીએ સિંહ, વાઘ અને મહાબલવાળાં સઘળાં દીપડાંઓને ઉત્પન્ન કર્યા હતાં એમાં સંશય નથી.[૬૫] હે નરાધિપ ! માતંગીએ માતંગો-(હાથીઓ) ને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. શ્વેતાએ શીઘ્ર ગતિવાળા દિશાના હાથી શ્વેતને જન્મ આપ્યો હતો.[૬૬] હે રાજન્ ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. સુરભિએ રોહિણી તથા યશસ્વિની ગંધર્વી નામની બે કન્યાઓને જન્મ આપ્યો હતો.[૬૭] વળી હે ભારત ! વિમલા અને અનલા નામની બે પુત્રીઓ પણ તેનીજ હતી. તેમાં રોહિણીથી ગાયો ઉત્પન્ન થઇ, ગંધર્વીથી ઘોડાઓ થયા અને અનલાથી પિંડફલ* નામના સાત ઝાડો થયાં.[૬૮] વળી અનલાને એક શુકી નામની પુત્રી પણ થઈ હતી. સુરસાનો પુત્ર કંક નામનો થયો હતો. અરુણની ભાર્યા શ્યેનીએ મહાન્ બલવાળા તથા વીર્યવાન્ એવા સંપાતિ તથા પરાક્રમી જટાયુષ નામના બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. સુરસાએ નાગોને જન્મ આપ્યો હતો. કદ્રૂએ સર્પોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા;[૬૯,૭૦] અને વિનતાને ગરુડ તથા અરુણ નામના બે પ્રસિદ્ધ પુત્રો થયા હતા. હે બુદ્ધિમાન્ નરેશ ! આ પ્રમાણે સર્વ મહા પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ મેં તમને રૂડી રીતે કહી સંભળાવી;[૭૧] જેને સાંભળવાથી પુરુષ સારી રીતે પાપથી મુક્ત થાય છે, સર્વજ્ઞતા મેળવે છે અને ઉત્તમ ગતિ પામે છે.[૭૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ૬૬ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

---

* જે વૃક્ષોને ડાળીઓ હોતી નથી પણ ટોચ ઉપરજ ફળો આવે છે તેવાં—खर्जूरतालहिंतालौताली खर्जूरिका तथा । गुवाका नारिकेलश्च सप्त पिण्डफला द्रुमाः ॥ ખજૂર, તાડ, હિંતાલ, તાલી (આ બે તાડની જાત), ખજૂરી, સોપારી અને નાળિયેરી આ સાત પિંડફલ વૃક્ષો કહ્યાં છે.

અધ્યાય ૬૭ મો-રાજા વગેરેની ઉત્પત્તિ-અથવા અંશાવતરણ.

॥ जनमेजय उवाच ॥
देवानां दानवानां च गंधर्वोरगरक्षसाम् ॥
सिंहव्याघ्रमृगाणां च पन्नगानां पतत्रिणाम् ॥

જનમેજય પૂછે છેઃ-હે ભગવન્ ! દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, નાગો, રાક્ષસો, સિંહો, વ્યાઘ્રો, મૃગો, સર્પો, પક્ષીઓ અને બીજાં સર્વ મહાત્મા પ્રાણીઓની મનુષ્યોમાં ઉત્પત્તિને તથા તે પ્રાણીઓનાં જન્મ તથા કર્મને હું અનુક્રમે સાંભળવાની ઇચ્છા કરૂં છું.[૧,૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે મનુષ્યેંદ્ર ! જે સ્વર્ગવાસી દેવો તથા દાનવો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તેમાંથી પ્રથમ દાનવોની ઉત્પત્તિ હું તમને કહું છું.[૩] દાનવોમાં શ્રેષ્ઠ અને વિખ્યાત એવો જે વિપ્રચિત્તિ નામનો દાનવ હતો તે જરાસંધનામનો પ્રસિદ્ધ રાજા હતો.[૪] હે રાજન્ ! દિતિનો પુત્ર જે હિરણ્યકશિપુ નામે હતો તે મનુષ્ય લોકમાં શિશુપાલ રાજા થયો હતો.[૫] પ્રહ્લાદનો નાનો ભાઇ જે સંહ્રાદ નામનો હતો તે વાહીક દેશનો શલ્ય નામનો રાજા થયો હતો.[૬] પ્રહ્લાદનો બીજો નાનો ભાઇ જે અનુહ્રાદ નામનો વિખ્યાત દાનવ હતો, તે ધૃષ્ટકેતુ નામનો રાજા થયો હતો.[૭] હે રાજન્ ! જે દિતિનો પુત્ર શિબિ નામનો દૈત્ય મેં તમને કહ્યો હતો તે પૃથ્વીમાં દ્રુમ નામનો રાજા થયો હતો.[૮] અસુરોમાં જે બાષ્કલ નામનો મહાસુર હતો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ ભગદત્ત નામનો રાજા થયો હતો.[૯] અયઃશિરા, અશ્વશિરા, અયઃશંકુ, ગગનમૂર્ધા અને પાંચમો વેગવાન્ એ વીર્યવાન્ મોટા અસુરો, હે રાજન્ ! કેકય દેશમાં મહાત્મા એવા ઉત્તમોત્તમ રાજાઓ થયા હતા. વળી જે પ્રતાપી કેતુમાન્ નામનો અસુર હતો,[૧૦,૧૧] તે ઉગ્ર કર્મવાળો અમિતૌજા નામનો રાજા થયો હતો. સ્વર્ભાનુ નામનો જે શ્રીમાન્ મહાસુર હતો,[૧૨] તે ઉગ્ર કર્મવાળો ઉગ્રસેન નામનો રાજા થયો હતો. જે અશ્વ નામનો શ્રીમાન્ મોટો અસુર હતો,[૧૩] તે અપરાજિત તથા મહાવીર્યવાળો એવો અશોક નામનો રાજા થયો હતો. તેનો નાનો ભાઈ જે અશ્વપતિ નામનો હતો,[૧૪] તે દૈત્ય હાર્દિક્ય નામનો રાજા થયો હતો. જે શ્રીમાન્ વૃષપર્વા નામનો મહાસુર હતો,[૧૫] તે પૃથ્વીમાં દીર્ઘપ્રજ્ઞ નામનો રાજા થયો હતો. વૃષપર્વાનો નાનો ભાઈ જે અજક નામનો હતો,[૧૬] તે પૃથિવીમાં શાલ્વ નામનો રાજા થયો હતો. અશ્વગ્રીવ નામનો જે બલવાળો મહાન્ અસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં રોચમાન નામનો રાજા થયો હતો. સૂક્ષ્મ નામનો કીર્તિમાન્ અને મતિમાન્ જે અસુર હતો,[૧૭,૧૮] તે પૃથ્વીમાં બૃહદ્રથ નામનો રાજા થયો હતો. તુહુંડ નામનો જે અસુરશ્રેષ્ઠ હતો,[૧૯] તે સેનાબિંદુ નામનો રાજા થયો હતો. ઇષુપાત્ નામનો જે અસુરોમાં અધિક બલવાળો અસુર હતો,[૨૦] તે પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળો નગ્નજિત્ નામનો રાજા થયો હતો. એક ચક્ર નામનો જે મહાન્ અસુર હતો,[૨૧] તે પૃથ્વીમાં પ્રતિવિંધ્ય નામનો રાજા થયો હતો. વિરૂપાક્ષ નામનો વિચિત્ર યુદ્ધ કરનારો જે દૈત્ય હતો,[૨૨] તે પૃથ્વીમાં ચિત્રધર્મા નામનો રાજા થયો હતો. શત્રુને નાશ પમાડનારો હર નામનો જે વીર દાનવશ્રેષ્ઠ હતો,[૨૩] તે શ્રીમાન્ સુબાહુ નામનો રાજા થયો હતો. શત્રુપક્ષનો ક્ષય કરનારો, મહા તેજસ્વી અહર નામનો જે દાનવ હતો,[૨૪] તે પૃથ્વીમાં બાહ્લીક નામનો રાજા થયો હતો. ચંદ્રના જેવા મુખવાળો નિચંદ્ર નામનો જે અસુરશ્રેષ્ઠ હતો,[૨૫] તે મુંજકેશ નામનો શ્રીમાન્ રાજા થયો હતો. યુદ્ધમાં અજિત અને મહામતિવાળો જે નિકુંભ હતો,[૨૬] તે ભૂમિમાં દેવાધિપ નામનો મહારાજા થયો હતો. દૈત્યોમાં શરભ નામનો જે મહાન્ અસુર હતો,[૨૭] તે નરોમાં ઉત્તમ એવો પૌરવ નામનો રાજા થયો હતો. હે રાજન્ ! કુપટ નામનો જે મહાન્ બલવાળો શ્રીમાન્ મહાસુર હતો,[૨૮] તે પૃથ્વીમાં સુપાર્શ્વ નામનો રાજા થયો હતો.

રાજા ! કપટ નામનો જે મહાન્ અસુર હતો,[૨૯] તે સુવર્ણના પર્વત જેવો પૃથ્વીમાં પાર્વતેય નામનો રાજા થયો હતો. તે અસુરોમાં બીજો શલભ નામનો જે અસુર હતો,[૩૦] તે બાહ્લીક દેશનો પ્રહ્લાદ નામનો રાજા થયો હતો. લોકમાં ચંદ્રના જેવો ચંદ્ર નામનો જે શ્રેષ્ઠ દૈત્ય હતો,[૩૧] તે કાંબોજ દેશનો ચંદ્રવર્મા નામનો રાજા થયો હતો. જે અર્ક નામનો વિખ્યાત દાનવ હતો,[૩૨] તે ઋષીક નામનો રાજર્ષિ થયો હતો. હે નૃપસત્તમ ! મૃતપા નામનો જે અસુરશ્રેષ્ઠ હતો,[૩૩] તે પશ્ચિમ અનૂપનો રાજા થયો હતો. મહા તેજસ્વી ગવિષ્ઠ નામનો જે પ્રખ્યાત મહાસુર હતો,[૩૪] તે પૃથ્વીમાં દ્રુમસેન નામનો રાજા થયો હતો. મયૂર નામનો જે શ્રીમાન્ મહાસુર હતો,[૩૫] તે વિખ્યાત વિશ્વ નામનો રાજા થયો હતો. તે અસુરનો નાનો ભાઈ જે સુપર્ણ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો,[૩૬] તે પૃથ્વીમાં કાલકીર્તિ નામનો રાજા થયો હતો. ચંદ્રહંતા નામનો જે મુખ્ય અસુર હતો,[૩૭] તે શુનક નામનો રાજર્ષિ થયો હતો. ચંદ્રવિનાશન નામનો જે મહાન્ અસુર હતો,[૩૮] તે જાનકિ નામનો વિખ્યાત રાજા થયો હતો. હે કૌરવ્યરાજ ! દીર્ઘજિહ્વ નામનો જે દાનવશ્રેષ્ઠ કહ્યો હતો તે પૃથિવીમાં વિખ્યાત કાશિરાજ થયો હતો. સિંહિકાએ સૂર્યચંદ્રને પીડનારા જે રાહુ ગ્રહને ઉત્પન્ન કર્યો હતો તે પૃથ્વીમાં ક્રાથ નામનો વિખ્યાત રાજા થયો હતો.[૩૯,૪૦] દનાયુના ચાર પુત્રોમાં મોટો જે વિક્ષર નામનો તેજસ્વી અસુર હતો, તે વસુમિત્ર નામનો રાજા થયો હતો.[૪૧] હે નરાધિપ ! બીજો અવિક્ષરાધ નામનો જે મહાસુર હતો તે પાંડ્ય દેશનો પ્રસિદ્ધ રાજા થયો હતો.[૪૨] બલીવીર નામનો જે પ્રસિદ્ધ અસુરશ્રેષ્ઠ હતો તે પાંડુમાત્સ્યક નામનો રાજા થયો હતો.[૪૩] હે રાજન્ ! જે વૃત્ર નામનો પ્રખ્યાત મહાન્ અસુર હતો તે મણિમાન્ નામનો રાજર્ષિ થયો હતો.[૪૪] તેનો નાનો ભાઈ જે ક્રોધહંતા હતો તે પૃથ્વીમાં દંડ નામનો વિખ્યાત રાજા થયો હતો.[૪૫] ક્રોધવર્ધન નામનો જે બીજો અસુર કહ્યો હતો તે દંડધાર નામનો રાજા થયો હતો.[૪૬] હે રાજશાર્દૂલ ! કાલીના જે આઠ પુત્રો હતા તે સિંહના જેવા પરાક્રમી આઠ રાજાઓ થયા હતા.[૪૭] તે આઠ કાલેયોમાં જે મોટો હતો તે મહાસુર મગધ દેશનો રાજા જયત્સેન થયો હતો.[૪૮] તેઓમાંનો બીજો અસુર જે શ્રીમાન્ ઇંદ્રના અશ્વના જેવો પરાક્રમી હતો તે અપરાજિત નામનો રાજા થયો હતો.[૪૯] ત્રીજો જે મહા માયાવી અને મહા તેજસ્વી અસુર હતો તે પૃથ્વીમાં ભયંકર પરાક્રમવાળો નિષાદનો અધિપતિ થયો હતો.[૫૦] તેઓમાંનો ચોથો જે અસુર હતો તે પૃથ્વીમાં શ્રેણિમાન્ નામનો રાજર્ષિ થયો હતો.[૫૧] જે તેમાં પાંચમો મહાન્ અસુર હતો તે અહીં પરંતપ મહૌજા નામનો રાજા થયો હતો;[૫૨] તેઓમાં છઠ્ઠો જે મતિમાન્ મહાસુર હતો તે પૃથ્વીમાં અભીરુ નામનો રાજા થયો હતો.[૫૩] અસુરગણોમાંનોજ સાતમો જે હતો તે સમુદ્રાંત પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ અને ધર્મ તથા અર્થતત્ત્વને જાણનારો સમુદ્રસેન નામનો રાજા થયો હતો.[૫૪] હે નરાધિપ ! તે કાલેયોમાં જે આઠમો અસુર હતો તે બૃહત્ નામનો ધર્માત્મા તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર એવો રાજા થયો હતો.[૫૫]

હે રાજન્ ! કુક્ષિ નામનો મહા બલવાળો જે વિખ્યાત દાનવ હતો તે સુવર્ણના પર્વત જેવો પાર્વતીય નામે પ્રખ્યાત રાજા થયો હતો.[૫૬] શ્રીમાન્ ક્રથન નામનો મહા વીર્યવાળો મોટો અસુર હતો તે પૃથ્વીમાં સૂર્યાક્ષ નામનો વિખ્યાત રાજા થયો હતો.[૫૭] અસુરોનો જે શ્રીમાન્ સૂર્ય નામનો મહાસુર હતો તે બાહ્લીક દેશનો સર્વ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો દરદ નામનો રાજા થયો હતો.[૫૮] હે રાજન્ ! તમને ક્રોધવશ નામનો જે ગણ કહ્યો હતો તેનાથી પૃથ્વીમાં વીર રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા.[૫૯] હે કૌરવ્ય ! મદ્રક, કર્ણવેષ્ટ, સિદ્ધાર્થ, કીટક, સુવીર, સુબાહુ, મહાવીર, બાહ્લીક, ક્રથ, વિચિત્ર, સુરથ, શ્રીમાન્ નીલ રાજા, ચીર-

શાસા, ભૂમિપાલ, દંતવક્ર, દુર્જય, રાજસિંહ રૂકમી, જનમેજય રાજા, આષાઢ, વાયુવેગ, ભૂરિતેજા, એકલવ્ય, સુમિત્ર, વાટધાન, ગોમુખ, કારૂષક રાજાઓ, ક્ષેમધૂર્તિ, શ્રુતાયુ, ઉદ્ધહ, બૃહત્સેન, ક્ષેમ, ઉગ્રતીર્થ, કલિંગનો રાજા કુહર, અને હે મનુષ્યેંદ્ર! બુદ્ધિમાન્ રાજા ઈશ્વર એટલા રાજાઓનો સમૂહ ક્રોધવશ નામના ગણુથી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. પૂર્વે દાનવોમાં મહાબલવાળો, મહા ભાગ્યશાલી અને મહા કીર્તિવાળો જે કાલનેમિ નામનો પ્રસિદ્ધ દાનવ હતો તે ઉગ્રસેનનો પુત્ર બલવાન્ કંસ નામથી પ્રખ્યાત થયો હતો.[૬૦-૬૭] જે મુખ્ય-ગંધર્વપતિ હતો તે પૃથ્વીમાં દેવરાજના જેવી કાંતિવાળો દેવક નામનો રાજા થયો હતો.[૬૮] હે ભારત! બૃહત્કીર્તિવાળા દેવર્ષિ બૃહસ્પતિના અંશથી, અયોનિજન્મા ભારદ્વાજ દ્રોણ થયા હતા એ તમને વિદિત થાઓ.[૬૯] હે નૃપ-શાર્દૂલ! તેઓ સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અસ્ત્રવેત્તા હતા, અને મહા તેજસ્વી તથા મોટી કીર્તિવાળા ઉત્પન્ન થયા હતા.[૭૦] વિચિત્ર કર્મવાળા અને પોતાના કુલની વૃદ્ધિ કરનારા એવા તે દ્રોણને, વેદવેત્તાઓ ધનુર્વેદ તથા વેદમાં કુશલ જાણતા હતા.[૭૧] હે ભારત! શત્રુઓને તાપ આપનારા, શત્રુપક્ષને ભય કરનારા, મહાવીર્યવાન્, કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા અને નરોમાં મુખ્ય એવા શૂરવીર અશ્વત્થામા, મહાદેવ, અંતક, કામ અને ક્રોધ એ ચારના એકઠા મળેલા અંશોથી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.[૭૨,૭૩] વસિષ્ઠના શાપથી અને ઇંદ્રની પ્રેરણાથી આઠ વસુઓ શાંતનુ રાજાથી ગંગામાં ઉત્પન્ન થયા હતા.[૭૪] તેમાં નાના જે ભીષ્મ તે કુરુકુલને અભય આપનારા, બુદ્ધિમંત, વેદવેત્તા, ઉત્તમ વંકતા અને શત્રુ પક્ષનો ક્ષય કરનારા હતા.[૭૫] સર્વ અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ અને મહા તેજસ્વી એવા ભીષ્મે, મહાત્મા ભૃગુવંશોત્પન્ન જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ જોડે યુદ્ધ કર્યું હતું.[૭૬] હે રાજન્! જે પૃથ્વીમાં અતિ પુરુષાર્થવાળા બ્રહ્મર્ષિ કૃપાચાર્ય થયા હતા તેને રુદ્રોના ગણોથી ઉત્પન્ન થયેલા તમે જાણો.[૭૭] હે રાજન્! શકુનિ નામનો જે મહારથી રાજા આ લોકમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તે દ્વાપર યુગ ઉત્પન્ન થયેલો જાણો.[૭૮] વૃષ્ણિકુલને વહન કરનારો તથા શત્રુઓને પીડનારો સત્યવાદી સાત્યકિ, વાયુદેવોના ગણથી ઉત્પન્ન થયો હતો.[૭૯] હે નૃપ! સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજર્ષિ દ્રુપદ પણ તે મરુદ્ગણથીજ આ મનુષ્ય લોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.[૮૦] ક્ષત્રિયોમાં અતિ શ્રેષ્ઠ, અતુલ કર્મવાળો મનુષ્યાધીશ કૃતવર્મા પણ તે વાયુઓના ગણમાંથીજ ઉત્પન્ન થયો હતો;[૮૧] અને અરિઓને સંહારનાર તથા પરરાષ્ટ્રને તપાવનાર વિરાટ્ રાજા પણ તે વાયુઓના ગણમાંથીજ ઉત્પન્ન થયા હતા એમ જાણો.[૮૨]

અરિષ્ટાનો પુત્ર જે ગંધર્વપતિ હંસ નામથી પ્રખ્યાત હતો તે કૃષ્ણદ્વૈપાયનથી કુરુવંશની વૃદ્ધિ કરનાર ધૃતરાષ્ટ્ર નામે ઉત્પન્ન થયો હતો, કે જે રાજા દીર્ઘ બાહુવાળો, મહા તેજસ્વી અને પ્રજ્ઞાચક્ષુ (અંધ) હતો, માતાના દોષથી થયેલા ઋષિના કોપ વડે તે અંધજ ઉત્પન્ન થયો હતો.[૮૩,૮૪] તે હંસનો નાનો ભાઈ જે મહા સત્વવાળો અને મહા બલવાન્ હતો તે સત્ય ધર્મપરાયણ તથા પવિત્ર એવો પાંડુ નામનો પ્રખ્યાત રાજા થયો હતો.[૮૫] સૂર્યના મહા ભાગ્યશાલી તથા પુત્રવાન્માં શ્રેષ્ઠ એવા પુત્ર જે ધર્મ, તે આ લોકમાં બુદ્ધિમાન્માં શ્રેષ્ઠ એવા વિદુરજી થયા હતા એમ જાણો.[૮૬] કલિના અંશથી દુર્બુદ્ધિવાળો, અધમ અને કુરુકુલને અપયશ આપનારો દુર્યોધન રાજા પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયો હતો.[૮૭] હે પૃથિવીપતિ! તે કલિપુરુષ જગતનો દ્વેષપાત્ર હતો, તેણે સર્વ પૃથ્વીવાસિનો સંહાર કરાવ્યો હતો તથા સર્વ પ્રાણીઓનો અંત લાવનારૂં મોટું વૈર સળગાવ્યું હતું.

પુલસ્ત્ય વંશના જે અસુરો હતા તે દુર્યોધનના ભાઇઓ થઈને મનુષ્યોમાં અવતર્યા હતા.[૮૮,૮૯] તે સઘળા ક્રૂર કર્મવાળા દુઃશાસન,

દુર્મુખ, દુઃસહ અને બીજા ન ગણાવેલા એવા સો ભાઈઓ થયા હતા.[૯૦] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પૌલસ્ત્ય વંશના અસુરો દુર્યોધનના સહાયભૂત હતા અને સો ઉપરાંત ધૃતરાષ્ટ્રથી વૈશ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો એક યુયુત્સુ નામે ભાઈ હતો.[૯૧]

જનમેજય પૂછે છેઃ—હે વિભો ! એ ધૃતરાષ્ટ્રના સઘળા મોટા તથા નાના પુત્રોનાં નામો અનુક્રમથી મને કહો.[૯૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—દુર્યોધન, યુયુત્સુ, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુઃશલ, દુર્મુખ, વિવિંશતિ, વિકર્ણ, જલસંધ, સુલોચન, વિંદ, અનુવિંદ, દુર્ધર્ષ, સુબાહુ, દુષ્પ્રધર્ષણ, દુર્મર્ષણ, દુર્મુખ, દુષ્કર્ણ, કર્ણ, ચિત્ર, ઉપચિત્ર, ચિત્રાક્ષ, ચારુ, ચિત્રાંગદ, દુર્મદ, દુષ્પ્રહર્ષ, વિવિત્સુ, વિકટ, સમ, ઊર્ણનાભ, પદ્મનાભ, નંદ, ઉપનંદ, સેનાપતિ, સુષેણ, કુંડોદર, મહોદર, ચિત્રબાહુ, ચિત્રવર્મા, સુવર્મા, દુર્વિરોચન, અયોબાહુ, મહાબાહુ, ચિત્રચાપ, સુકુંડલ, ભીમવેગ, ભીમબલ, બલાકી, ભીમવિક્રમ, ઉગ્રાયુધ, ભીમશર, કનકાયુ, દૃઢાયુધ, દૃઢવર્મા, દૃઢક્ષત્ર, સોમકીર્તિ, અનૂદર, જરાસંધ, દૃઢસંધ, સત્યસંધ, સહસ્રવાક્, ઉગ્રશ્રવા, ઉગ્રસેન, ક્ષેમમૂર્તિ, અપરાજિત, પંડિતક, વિશાલાક્ષ, દુરાધન, દૃઢહસ્ત, સુહસ્ત, વાતવેગ, સુવર્ચા, આદિત્યકેતુ, બહ્વાશી, નાગદત્ત, અનુયાયી, કવચી, નિષંગી, દંડી, દંડધાર, ધનુર્ગ્રહ, ઉગ્ર, ભીમરથ, વીર, વીરબાહુ, અલોલુપ, અભય, રૌદ્રકર્મા, દૃઢરથ, અનાધૃષ્ય, કુંડભેદી, વીરાવી, દીર્ઘલોચન, દીર્ઘબાહુ, મહાબાહુ, વ્યૂઢોરુ, કનકાંગદ, કુંડજ, ચિત્રક, અને આ સો પુત્ર ઉપરાંત એક દુઃશલા નામની કન્યા હતી,[૯૩-૧૦૫] તથા ધૃતરાષ્ટ્રથી વૈશ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર યુયુત્સુ સો ઉપરનો હતો. હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે એકસો ને એક પુત્ર તથા એક કન્યા મેં તમને ગણાવ્યાં.[૬] આ નામો કહ્યાં તેના અનુક્રમ પ્રમાણેજ વિદ્વાનો એમને મોટા તથા નાના સમજે છે. એ બધા અતિરથી, શૂરા, યુદ્ધમાં કુશલ, વેદવેત્તાં અને શાસ્ત્રના પારંગત હતા. વળી સંગ્રામવિદ્યામાં નિપુણ હતા તથા હે રાજન્ ! વિદ્યા તથા કુલીનતાથી શોભાયમાન હતા.[૭,૮] હે મહીપતિ ! એ બધાને યથાયોગ્ય કન્યાઓની સાથે પરણાવ્યા હતા, અને હે રાજન્ ! દુઃશલાને પણ યોગ્ય સમયે શકુનિની સલાહથી સિંધુરાજ જયદ્રથની સાથે પરણાવી હતી. હે રાજન્ ! ધર્મનો અંશ રાજા યુધિષ્ઠિર થયા હતા એમ જાણો.[૧૦૯,૧૦] વાયુના અંશથી ભીમસેન, ઇંદ્રના અંશથી અર્જુન, અશ્વિનીકુમારના અંશોથી પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળા અને સર્વ પ્રાણીઓને મનોહર એવા નકુલ તથા સહદેવ થયા હતા. સોમનો જે વર્ચા નામનો પ્રતાપવાન્ પુત્ર મેં તમને કહ્યો હતો તે મહાન્ કીર્તિવાળો અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ થયો હતો. તે વર્ચાના અવતારપ્રસંગમાં સોમે દેવોને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું.[૧૧-૧૩] "હું મારા પ્રાણથી પણ વધારે વહાલા પુત્રને આપું નહિ; પણ આ કાર્યનું ઉલ્લંઘન કરાય તેમ નથી, માટે તમે એક ઠરાવ કરો;[૧૪] પૃથ્વીમાં અસુરોના વધ રૂપી દેવનું કાર્ય આપણે બધાને કરવાનું છે તેમાં આ વર્ચા પણ ભાગ લેશે, પરંતુ એ લાંબો કાલ ત્યાં રહેશે નહિ.[૧૫] ઇંદ્રના અંશથી જે નર ઉત્પન્ન થશે તેના નારાયણ સખા થશે અને તે પાંડુનો પ્રતાપી પુત્ર અર્જુન નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.[૧૬] તે અર્જુનનો આ પુત્ર થશે, અને બાલવયમાંજ પૃથ્વીમાં મહારથી ગણાશે. હે દેવશ્રેષ્ઠો ! તે સોળ વર્ષ પૃથ્વીમાં રહેશે.[૧૭] આ જ્યારે સોળ વર્ષનો થશે ત્યારે જે સંગ્રામ થશે તેમાં તમારા અંશો વીરોને સંહારનારૂં કર્મ કરશે.[૧૮] હે દેવો ! જ્યારે નર તથા નારાયણ વિનાના એ યુદ્ધમાં ચક્રવ્યૂહ કરીને શત્રુઓ તમારી સાથે લડશે ત્યારે આ મારો પુત્ર સર્વ શત્રુઓને વિમુખ કરશે તથા એ બાલક અભેદ્ય વ્યૂહમાં પ્રવેશ કરીને ફરશે,[૧૧૯,૨૦] અને વીર મહારથીઓનો સંહાર કરશે. વળી એ મહાન્ બાહુવાળો અર્ધા દિવસમાં સર્વ શત્રુના ચોથા ભાગને યમલોકમાં પહોંચાડશે. તે પછી વીર મહારથીઓ સાથે અનેક પ્રકારનું યુદ્ધ કરીને દિવસ ક્ષીણ થતાં

એ મહાબાહુ ફરી મારા લોકમાં ચાલ્યો આવશે. વળી એ એક વંશધારક વીર પુત્રને ઉત્પન્ન કરશે,[૨૧-૨૩] અને તે પુત્ર નષ્ટ થયેલા ભારતવંશને ફરીથી પ્રવર્તાવશે. ” આવાં સોમનાં વચન સાંભળીને સર્વે દેવોએ 'તથાસ્તુ' એમ કહ્યું અને તારાધિપ (ચંદ્ર)ને માન આપ્યું. હે રાજન્! આ રીતે તમારા પિતાના પિતાનો જન્મ મેં તમને કહ્યો છે.[૨૪,૨૫]

મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તમે અગ્નિનો ભાગ જાણો. પ્રથમ સ્ત્રી અને પછી પુરુષ થયેલા શિખંડિને રાક્ષસનો અવતાર જાણો.[૨૬] હે ભરતર્ષભ! પ્રતિવિંધ્ય, સુતસોમ, શ્રુતકીર્તિ, નકુલનો પુત્ર શતાનીક અને શ્રુતસેન એ પાંચ દ્રૌપદીના પુત્રો વિશ્વેદેવોના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણો.[૨૭,૨૮] વસુદેવના પિતા જે યદુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શૂરસેન નામના હતા તેને પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળી પૃથા નામની કન્યા હતી.[૨૯] તે કન્યાને પોતાના ફોઇના છોકરા કુંતિભોજને આપી હતી; કેમકે તેને કંઇ પ્રજા નહતી એટલે શૂરસેને પોતાની પ્રથમ પ્રજા તેને આપવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે પ્રમાણે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી તે કન્યા પૃથાને શૂરસેને અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી કુંતિભોજને આપી હતી.[૧૩૦,૩૧] કુંતિભોજને ત્યાં તે કન્યાને બ્રાહ્મણો અને અતિથિઓનું પૂજન કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું હતું. એક વખતે પોતાને ત્યાં આવેલા દૃઢ વ્રતવાળા, ભયંકર ઉગ્ર સ્વભાવવાળા તથા ધર્મમાં ગૂઢ નિશ્ચયવાળા ઋષિ, કે જેને દુર્વાસા નામથી બધા ઓળખે છે તેમની પૃથાએ ઘણી સેવા કરી તથા તે ઉગ્ર છતાં પ્રશંસનીય ઋષિને સર્વ યત્નથી પ્રસન્ન કર્યા.[૩૨,૩૩] પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન્ દુર્વાસાએ તેને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે અભિચારયુક્ત મંત્રોપદેશ કર્યો અને કહ્યું કે, “ હે સુભગે! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.[૩૪] તું આ મંત્રથી જે જે દેવનું આવાહન કરીશ તે તે દેવની કૃપાથી હે દેવિ! તું પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીશ.”[૩૫]

આ પ્રમાણે ઋષિએ કહ્યું ત્યારે બાલભાવવાળી યશસ્વિની કુંતીએ કુતૂહલથી કન્યાપણામાંજ સૂર્યનું આવાહન કર્યું.[૩૬] તે વખતેજ પ્રકાશકર્તા ભગવાન્ સૂર્ય ત્યાં આવ્યા અને તેમણે કુંતીમાં ગર્ભાધાન કર્યું તથા સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા પુત્રને કુંતીથી ઉત્પન્ન કર્યો;[૩૭] કે જે પુત્ર, કવચ અને કુંડલ સાથે જન્મેલો, દેવગર્ભના જેવી શોભાવાળો, સૂર્યના જેવા પ્રકાશવાળો અને સુંદર સર્વાંગોથી અલંકૃત હતો.[૩૮] પોતાના પ્રસવને બંધુપક્ષના ભયથી છુપાવવા માટે કુંતીએ તે યશસ્વી કુમારને નદીના જલમાં છોડી દીધો.[૩૯] પછી જલમાં તણાતા તે કુમારને મહા યશસ્વી રાધાના પતિ અધિરથે લીધો અને તે વખતેજ તેને રાધાના પુત્ર તરિકે સ્વીકાર્યો.[૧૪૦] પછી તે બન્ને દંપતીએ તે બાલકનું સર્વ દિશામાં પ્રસિદ્ધ એવું વસુષેણ નામ પાડયું.[૪૧] તે બલવાન્ કુમાર મોટો થતાં સર્વ અસ્ત્રોના પ્રયોગમાં ઉત્તમ નિવડયો તથા વિજયીમાં મુખ્ય એવો તે વસુષેણ સર્વ વેદાંગ મંત્રોનો જપ કરવા લાગ્યો.[૪૨] બુદ્ધિમંત તથા સત્યપરાક્રમી એવો તે મહાત્મા જે વખતે જપ કરતો હોય તે વખતે બ્રાહ્મણને ન આપવા જેવું તે કંઇજ માનતો નહિ.[૪૩] એક વખતે પોતાના પુત્ર (અર્જુન)નું રક્ષણ કરવા પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારા ઇંદ્રે બ્રાહ્મણનું રૂપ લીધું અને વીર વસુષેણની આગળ આવી તેના શરીર જોડે થયેલું કવચ તથા કુંડલો માગ્યાં.[૪૪] તેજ વખતે કર્ણે કવચ તથા કુંડલો પોતાનાં શરીરથી ઉતરડીને ઇંદ્રને કાઢી આપ્યાં. આથી વિસ્મય પામેલા ઇંદ્રે કર્ણને શક્તિ આપી તથા આ પ્રમાણે કહ્યું;[૪૫] “હે દુર્ધર્ષ! તું દેવો, અસુરો મનુષ્યો, ગંધર્વો નાગો અને રાક્ષસોમાંથી જે એકના ઉપર આ શક્તિ ફેંકીશ તે એકનો નાશ થશે.”[૪૬] આ પ્રમાણે કવચ તથા કુંડલો કાપી આપવા પહેલાં જે વસુષેણ કહેવાતો હતો તે હવે આ કર્મવડે વૈકર્તન કર્ણ કહેવાવા લાગ્યો.[૪૭] જે મહા યશસ્વી વીર કવચની સાથે ઉત્પન્ન થયો હતો તે કર્ણ નામથી વિખ્યાત થયેલો કુંતીનો પ્રથમ

પુત્ર હતો.[૪૮] હે રાજસત્તમ ! તે વીર, સૂતકુલમાંજ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. તે સર્વ શસ્ત્રધારીમાં ઉત્તમ, નરવરોમાં મુખ્ય અને શત્રુઓનો વિનાશ કરનારો કર્ણ, દુર્યોધનનો મિત્ર તથા મંત્રી હતો. તે કર્ણને તમે દિવાકર–સૂર્યના ઉત્તમોત્તમ અંશરૂપ જાણો.[૪૯,૫૦] જે સનાતન એવા દેવના દેવ નારાયણ, તેમનો અંશ મનુષ્યોમાં પ્રતાપવાન્ વાસુદેવરૂપે થયો હતો.[૫૧] શેષનાગના અંશથી મહા બલવાન્ બલદેવ થયા હતા. મહા ઓજસ્વી પ્રદ્યુમ્ન સનત્કુમારના અંશથી થયા હતા એમ જાણો.[૫૨] આ પ્રમાણે દેવતાઓના બીજા ઘણા અંશો રાજાઓમાં અને વસુદેવના કુલમાં કુલની વૃદ્ધિ કરનારા ઉત્પન્ન થયા હતા.[૫૩] હે રાજન્ ! જે અપ્સરાઓનો ગણ મેં તમને કહ્યો હતો તેઓ ઇંદ્રની આજ્ઞાથી પૃથ્વીમાં સોળ હજાર રાજપુત્રીઓ થઇ હતી અને હે નરાધિપ ! તેઓ મનુષ્યલોકમાં વાસુદેવ શ્રી કૃષ્ણની સાથે પરણી હતી.[૫૪,૫૫]પૃથ્વીમંડલમાં ક્રીડા કરવા માટે લક્ષ્મી પોતાના અંશથી ભીષ્મક રાજાને ત્યાં સાધ્વી રુક્મિણી નામે ઉત્પન્ન થઇ હતી.[૫૬] શચીના ભાગથી દ્રુપદરાજાને ત્યાં યજ્ઞવેદીમાંથી સ્તુત્ય ચરિત્રવાળી દ્રૌપદી ઉત્પન્ન થઇ હતી.[૫૭] તે શરીરે ઘણી ઉંચી પણ નહિ તેમ ઘણી નીચી પણ નહિ એવી મધ્યમ કદની, શ્યામ કમલના જેવા સુગંધવાળી, પદ્મના જેવાં વિશાલ નેત્રવાળી, સુંદર કટિવાળી, શ્યામ અને વાંકડીયા સુંદર કેશવાળી, સર્વ સામુદ્રિક શુભ લક્ષણોથી સંપન્ન અને વૈદુર્ય મણિના જેવા વર્ણવાળી હતી. તે પુરુષોમાં ઇંદ્ર જેવા પાંચે પાંડવોનાં ચિત્તને એકાંતમાં વિહ્વલ કરતી હતી.[૫૮,૫૯]સિદ્ધિ અને ધૃતિ નામની જે બે દેવીઓ તે પાંચ પાંડવોની માતા કુંતી અને માદ્રીરૂપે થઇ હતી, અને મતિ, સુબલ રાજાની પુત્રી ગાંધારી થઇ હતી.[૬૦] હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે દેવો, અસુરો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ અને રાક્ષસોના અંશો ભૂમિમાં અવતર્યા હતા તે મેં તમને કહ્યા છે.[૬૧] જેઓ પૃથ્વીમાં યુદ્ધ કરવામાં દુર્મદવાળા રાજાઓ થયા હતા, યદુના વિસ્તીર્ણ કુલમાં જે મહાત્માઓ થયા હતા અને બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોમાં જે ઉત્પન્ન થયા હતા તે મેં તમને કહ્યા છે. આ ધનની વૃદ્ધિ કરનારૂં, યશ આપનારૂં, પુત્ર આપનારૂં, આયુષ્ય અને વિજય આપનારૂં અંશાવતરણ ઈર્ષ્યારહિત થઇને શ્રવણ કરવું.[૬૨,૬૩] આ દેવ, ગંધર્વ અને રાક્ષસોના અંશાવતરણને સાંભળવાથી, ઉત્પત્તિ નાશનાં તત્ત્વને જાણનારો પ્રાજ્ઞ જન સંસારકષ્ટથી પીડાતો નથી.[૬૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે અંશાવતરણ સમાપ્તિ નામનો અધ્યાય ૬૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૮ મો—દુષ્યંત રાજાના રાજ્યનું વર્ણન.

॥ जनमेजय उवाच ॥

त्वत्तः श्रुतमिदं ब्रह्मन् देवदानवरक्षसाम् ॥
अंशावतरणं सम्यग्गंधर्वाप्सरसां तथा ॥१॥

જનમેજય કહે છેઃ—હે બ્રહ્મન્ ! દેવો, દાનવો, રાક્ષસો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના અંશો પૃથ્વીમાં અવતર્યા હતા તે તમારાથી મેં સાંભળ્યા.[૧] હવે હે વિપ્ર ! કુરુઓનો વંશ વિપ્રર્ષિઓના સમૂહ આગળ તમે આદિથી વર્ણવો તે સાંભળવાની હું ફરી ઇચ્છા કરૂં છું.[૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! પૌરવોના વંશને વધારનારો પ્રતાપવાન્ દુષ્યંત નામનો ચાર સમુદ્ર પર્યંતની પૃથ્વીનો રાજા હતો.[૩] તે રાજા પૃથ્વીના પૂરા ચારે ખંડનો ભોક્તા હતો. યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારો તથા શત્રુને પીડનારો તે રાજા, ચારવર્ણવાળી પ્રજાથી યુક્ત એવી રત્નાકર સમુદ્રપર્યંતની સઘળી પૃથ્વી તથા સમુદ્રથી વીંટાયલા મ્લેચ્છોના દેશો સુધીના સઘળા દેશોનો અધિપતિ હતો.[૪,૫] તે રાજાના રાજ્યકાલમાં વર્ણસંકર (વર્ણની સેળભેળ)

કરનારો કોઇ પણ ન હતો. પૃથ્વી, વગર ખેડે અન્ન આપતી હોવાથી કોઇ જનો ખેતી કરતા નહતા. વળી પૃથ્વી રત્નો તથા ધાતુઓથી પરિપૂર્ણ હતી એટલે લોકો ખાણો ખોદવાનું કામ પણ કરતા ન હતા. તેમ કોઇ પાપ કરનારો ન હતો.[6] વળી હે નરવ્યાઘ્ર! તે રાજાના રાજ્યસમયમાં લોકો ધર્મમાં પ્રીતિયુક્ત હોવાથી ધર્મ તથા અર્થ બન્નેને મેળવતા હતા.[7] હે તાત! તે રાજાના શાસનકાલમાં ચોરોનો ભય ન હતો, દુષ્કાલની જરાએ બીક નહતી તથા રોગોનો ભય પણ ન હતો.[8] સર્વે વર્ણો નિષ્કામ રીતે સ્વધર્મમાંજ પ્રવૃત્ત હતા એટલે તેમને દેવોની પણ સ્પૃહા નહતી અર્થાત્ કામ્ય કર્મની જરૂર ન હતી. તે રાજાનો આશ્રય કરીને તેઓ સર્વ રીતે નિર્ભય હતા.[9] વળી તે વખતે જોઇતી વૃષ્ટિ થતી હતી, અન્ન પણ રસકસવાળાં હતાં તથા પૃથ્વી સર્વ રત્નોની સમૃદ્ધિવાળી અને પશુઓથી ભરપૂર હતી.[10] બ્રાહ્મણો સ્વકર્મમાં તત્પર રહેતા હતા, તેઓનામાં અસત્ય ન હતું. વળી તે વજ્રના જેવા દૃઢ દેહવાળો યુવાન્ રાજા પણ પોતાના બે બાહુવતી વન અને ઉપવનની સાથે મંદર પર્વતને ઉપાડી વહન કરે એવો મહા અદ્‌ભુત સામર્થ્યવાળો હતો. તે ચાર પ્રકારનાં (*પ્રક્ષેપ, વિક્ષેપ, અભિક્ષેપ અને પરિક્ષેપ) ગદાયુદ્ધમાં તથા સર્વ હથિયારોના યુદ્ધમાં અને હાથી તથા ઘોડાની સ્વારીમાં ઘણો નિપુણ હતો. તે બલમાં વિષ્ણુના જેવો હતો, તેજમાં સૂર્યના જેવો હતો, [11-13]ગાંભીર્યમાં સમુદ્રના જેવો હતો અને પૃથ્વીના જેવો સહનશીલ હતો. તે રાજા સર્વનો માનીતો હતો, તેનું નગર અને રાજ્ય પ્રસન્ન હતું, તથા તે ધર્મપરાયણ થઇને આનંદી જનોનું શાસન કરતો હતો.[14,15]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે શાકુંતલ ઉપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૯ મો-દુષ્યંતની મૃગયાનું વર્ણન.

॥ जनमेजय उवाच ॥

संभवं भरतस्याहं चरितं च महामतेः ॥
शकुन्तलायाश्चोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥

જનમેજય પૂછે છેઃ-મહા મતિવાળા ભરતની ઉત્પત્તિ તથા તેનું ચરિત્ર અને શકુંતલાની ઉત્પત્તિને હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું.[1] હે ભગવન્! વીર દુષ્યંતે શકુંતલાને કેવી રીતે મેળવી હતી? હે મતિમાનમાં શ્રેષ્ઠ! હે તત્ત્વજ્ઞ! તે પુરુષસિંહ દુષ્યંતનું સઘળું ચરિત્ર વિસ્તારથી સાંભળવા હું ઇચ્છા કરૂં છું.[2]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-એક વખતે મહાબાહુ દુષ્યંતરાજા પુષ્કલ સૈન્ય અને વાહનોની સાથે ગાઢા જંગલમાં મૃગયા માટે જવા નિકળ્યો. તેની સાથે સેંકડો હાથી તથા ઘોડાઓ અને ઘણી સુંદર ચતુરંગિણી સેના હતી.[3,4] વળી ખડ્ગ, શક્તિ, ગદા, મુસલ, પ્રાસ તથા તોમર વગેરેને હાથમાં ધારણ કરનારા સેંકડો યોદ્ધાઓ તેની સાથે હતા.[5] જ્યારે તે રાજા મૃગયામાં જવા નિકળ્યો ત્યારે યોદ્ધાઓના સિંહનાદથી, શંખ તથા દુંદુભિના શબ્દોથી, રથનાં પૈડાંના ગડગડાટથી, મોટા હાથીઓના ચીત્કારથી અને વિવિધ હથિયારો તથા વિવિધ વેશવાળા વીરોના ઘોડાઓના હણહણાટની સાથે થતા વીરશબ્દો અને બાહુશબ્દોથી ત્યાં કિલકિલાટ થઇ રહ્યો હતો. હે નૃપ! તે વખતે ઉંચી અગાશીમાં બેઠેલી સ્ત્રીઓએ શત્રુને હણનારા શત્રુના હાથીઓને હઠાવનારા, પોતાના યશની વૃદ્ધિ કરનારા અને ઇંદ્રસમાન શૂરવીર દુષ્યંત રાજાને ઉત્તમ શોભાયુક્ત

* દૂર ઉભેલા શત્રુ ઉપર ગદા ફેંકવી તે પ્રક્ષેપ, સમીપ ઉભેલા શત્રુ ઉપર ગદાની કોટીનો પ્રહાર તે વિક્ષેપ, ઘણા શત્રુઓ હોય ત્યારે ચોમેર ભમીને ગદા મારવી તે પરિક્ષેપ અને ગદાની અણીથી પ્રહાર કરવો તે અભિક્ષેપ કહેવાય છે.

ઓયો અને તેઓ તેને વજ્રધારી ઇંદ્ર માનવા લાગી, તથા "આ પુરુષવ્યાઘ્ર યુદ્ધમાં વસુના જેવા પરાક્રમવાળા છે, એના બાહુબલને પ્રાપ્ત થઈ શત્રુઓ ટકી શકતા નથી" આ પ્રમાણે વચન બોલતી તે સ્ત્રીઓ પ્રેમથી રાજાનાં વખાણ કરતી તેના મસ્તક ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગી. વળી ઠેકઠેકાણે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ચોમેરથી તે રાજાની સ્તુતિ કરતા હતા.[૬-૧૨] તે વખતે દુષ્યંત રાજા પરમ પ્રીતિથી મૃગયા માટે વનમાં જવા નિકળ્યો. મદમત્ત હાથીના ઉપર બેસીને નિકળેલા દેવરાજાના જેવા તે રાજાની પાછળ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ જવા લાગ્યા અને આશિષ્ તથા જય શબ્દોથી રાજાને વધાવતા તેનાં દર્શન કરવા લાગ્યા.[૧૩,૧૪] નગરના અને દેશના લોકો ઘણે દૂર સુધી તેમની પાછળ પાછળ ગયા. પછી જ્યારે રાજાએ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે તેઓ બધા પાછા વળ્યા.[૧૫]

તે પછી ગરુડના જેવા વેગવાળા રથમાં બેસીને રાજાએ તેના શબ્દવડે પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને પણ ગજાવવા માંડયાં.[૧૬] માર્ગમાં જતાં તે બુદ્ધિમાન્ રાજાએ નંદનવનના જેવું એક વન જોયું. તે વન બિલી, આકડા, ખેર, કોઠી અને ધમાસનાં ઝાડોથી વ્યાપ્ત હતું. પર્વત ઉપરથી ગબડી પડેલા પહાણાઓવડે તે વનની ભૂમિ ઉંચી નીચી હતી. ત્યાં જલ અને મનુષ્યો જણાતાં નહતાં તથા તે વન ઘણા યોજન સુધી વિસ્તાર પામેલું હતું.[૧૭,૧૮] મનુષ્યોમાં વ્યાઘ્ર જેવા દુષ્યંત રાજાએ પોતાના સેવકો, સૈનિકો અને વાહનોની સાથે તે વનમાં વિવિધ પશુઓને મારતાં તેને ડોળી નાખવા માંડયું. દુષ્યંત રાજા પોતાના બાણના લક્ષ્યપ્રદેશમાં આવતા અનેક વાઘનાં ટોળાંને પાડવા લાગ્યો અને તેમને બાણવડે વિંધી નાખવા લાગ્યો. તે રાજાએ દૂર રહેલાં કેટલાંક પ્રાણીને બાણવડે ભેદી નાખ્યાં, પાસે આવેલાં કેટલાંકને તરવારથી કાપી નાખ્યાં તથા કેટલાંક હરિણોને તે શક્તિમંતે શક્તિ મૂકીને મારી નાખ્યાં.[૧૯-૨૨] ગદામંડલનાં તત્ત્વને જાણનારો, અતુલ પરાક્રમી દુષ્યંત, આ રીતે તોમર, ખડ્ગ, ગદા, મુસલ અને કંપન નામનાં શસ્ત્રોથી વનમાં પશુ તથા પક્ષીઓને મારતો તે વનમાં ઘૂમવા લાગ્યો. અદ્ભુત પરાક્રમી રાજાથી અને યુદ્ધપ્રિય યોદ્ધાઓથી ડોળાયલાં તે મહાન્ અરણ્યને સિંહો છોડી જવા લાગ્યા. ત્યાં નાશભાગ કરતાં મૃગનાં ટોળાંઓ પોતાનો સરદાર મરણ પામવાથી વ્યગ્ર થઈને જ્યાં ત્યાં શબ્દ કરવા લાગ્યાં અને દોડતાં દોડતાં તરસ લાગવાથી નદી ઉપર ગયાં પણ તેને સુકાયલી જોઈને જલને માટે નિરાશ થયેલાં તથા થાક લાગવાથી ખિન્ન થયેલાં તેઓ બેભાન બનીને પડવા લાગ્યાં. ભૂખ, તરસ અને થાકથી પીડાઈને પૃથ્વી ઉપર પડેલાં તે પશુઓને કેટલાક ભુખ્યા થયેલા યોદ્ધાઓ ભક્ષણ કરવા લાગ્યા અને કેટલાએક વનચરો અગ્નિ સળગાવીને તેમાં માંસને રીતસર પકાવી ખાંડીકુટીને ખાવા લાગ્યા. બીજી તરફ શસ્ત્રોથી વિંધાયલા કેટલાક બલવાન્ મદમત્ત હાથીઓ પોતાની સુંઢના અગ્રને સંકોચી ભયભીત થઈને વેગવડે નાશાનાશ કરવા લાગ્યા. મલ મૂત્ર કરતા અને દેહમાંથી પુષ્કલ લોહી દદડાવતા વનના તે મોટા હાથીઓ પણ ઘણા મનુષ્યોને છુંદવા લાગ્યા. તે સમયે સૈન્યરૂપી મેઘવડે તથા બાણરૂપી ધારાવડે વીંટાયલું તથા પશુઓથી ભરપૂર અને રાજાએ મારેલા મૃગપતિઓથી યુક્ત એવું તે વન શોભી નિકળ્યું હતું.[૨૩-૩૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે શકુંતલા ઉપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૬૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૦ મો–કણ્વ ઋષિના આશ્રમમાં દુષ્યંતનો પ્રવેશ.

॥વૈશંપાયન ઉવાચ॥

ततो मृगसहस्राणि हत्वा सबलवाहनः ॥
राजा मृगप्रसंगेन वनमन्यद्विवेश ह ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે સૈન્ય તથા વાહનોની સાથે ફરતા રાજાએ હજારો પશુઓને માર્યાં. તે પછી એક મૃગના પ્રસંગથી એકલાજ રાજાએ પોતાના ઉત્તમ સૈન્યની સાથે બીજા વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ભૂખ, તરસ અને થાક જેને લાગેલાં એવો તે રાજા તે વનના છેડા સુધી ગયો, એટલે ત્યાં એક મહાન્ શૂન્ય પ્રદેશ આવ્યો.[૧,૨] તેનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને દુષ્યંત રાજા, ઉત્તમ આશ્રમોવાળા, મનને આનંદ આપનારા, આંખને અતિશય રમ્ય લાગે તેવા અને શીતલ વાયુવાળા બીજા એક મહાવનમાં પહોંચ્યો. તે વન પુષ્પવાળાં વૃક્ષોથી ભરેલું, અત્યંત સુખકર લીલાં ઘાસથી છવાયલું, વિસ્તીર્ણ અને મધુર શબ્દવાળાં પક્ષીના નાદથી નાદયુક્ત હતું. પુરુષકોકિલના નાદથી તથા તમરાંના ટોળાંના શબ્દથી તે ગાજી રહેલું હતું.[૫] સુખકર છાયાવાળાં તથા મોટી મોટી ડાળીઓ વાળાં ઝાડોથી વીંટાયલું હતું, ભમરાઓના ગુંજાવરથી ગાજી રહેલું અને પરમ શોભાથી સંપન્ન હતું.[૩,૬] તે વનમાં કોઇ પણ વૃક્ષ ફૂલફલ વિનાનું અથવા કાંટાવાળું ન હતું, તેમજ જેના ઉપર ભમરાઓ ન બેઠેલા તેવું વૃક્ષ પણ ત્યાં ન હતું.[૭] તે વન પક્ષીઓના નાદવાળું, પુષ્પોથી અતિશય અલંકૃત તથા સુખ આપનારી છાયા અને સર્વ ઋતુનાં પુષ્પવાળાં ઝાડોથી ભરપૂર હતું.[૮]

આવા મનોરમ ઉત્તમ વનમાં મહાધનુર્ધારી રાજાએ પ્રવેશ કર્યો તે વખતે વાયુથી હલાવેલાં પુષ્પિત ડાળીવાળાં ઝાડો વારંવાર તેના ઉપર વિચિત્ર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં. મધુર શબ્દવાળાં પક્ષીઓથી ગાજી રહેલાં અને વિચિત્ર પુષ્પરૂપી વસ્ત્રથી ઢંકાયલાં એવાં ગગનચુંબી વૃક્ષો ત્યાં શોભી રહ્યાં હતાં. તે ઝાડોના પુષ્પના ભારથી લચી ગયેલા નવાંકુરોની ઉપર મકરંદની લિપ્સાવાળા ભમરાઓ મધુર શબ્દો કરી રહ્યા હતા. પુષ્પસમૂહથી શણગારાયલાં અને લતાગૃહોથી સંયુક્ત એવાં મનને પ્રસન્ન કરનારાં ઘણાં સ્થાનો રાજાએ ત્યાં જોયાં; અને તેથી તે મહા તેજસ્વી બહુ હર્ષ પામ્યો.[૯-૧૩] વળી એકમેકની જોડે વળગેલી પુષ્પવાળી ડાળીઓવાળાં મહેંદ્રધ્વજના જેવાં વૃક્ષોથી તે વન શોભી રહ્યું હતું.[૧૪] સિદ્ધ ચારણના સમૂહો, ગંધર્વ અપ્સરાનાં ટોળાંઓ અને મસ્ત વાનર તથા કિન્નરોથી તે વન અત્યંત સેવાતું હતું.[૧૫] સુખકર, શીતલ, સુગંધવાળો અને પુષ્પપરાગને વહન કરતો વાયુ, તે વનનાં ઝાડો ઉપર ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી આવતો હોય તેમ વાતો હતો.[૧૬] આવું ગુણસંપન્ન નદીની સમીપ સજલ પ્રદેશમાં ઉંચી કરેલી ધ્વજાઓના જેવું રમણીય જણાતું તે વન રાજાએ જોયું.

પછી પક્ષીઓ જેમાં કલોલ કરતાં હતાં એવાં તે વનને જોતાં જોતાં રાજાએ, મનને આનંદ આપે તેવું એક શ્રેષ્ઠ અને સુંદર આશ્રમસ્થાન જોયું.[૧૭,૧૮] તે અનેક વૃક્ષોથી ભરપૂર હતું અને તેમાં અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓ પ્રદીપ્ત થયેલા હતા. તે અતુલ આશ્રમસ્થાનને જોઇને શ્રીમાન્ રાજાએ તેને મનથી માન આપ્યું.[૧૯] તે આશ્રમમાં અનેક યતિઓ, વાલખિલ્યો અને મુનિગણો નિવાસ કરતા હતા. ઠામ ઠામ રહેલી અગ્નિહોત્રશાલાઓથી, પુષ્પનાં પથરાયલાં પાથરણાંથી અને મોટા મોટા જલાશયોથી તે સ્થાન ઘણુંજ શોભી નિકળ્યું હતું. તે આશ્રમસ્થાનના મધ્યમાં થઇનેજ પુણ્ય અને સુખ આપનારાં જલવાળી માલિની નામની નદી વહેતી હતી.[૨૦,૨૧] અનેક પક્ષિગણોથી સંયુક્ત એવી તે નદી તપોવનમાં મનને આનંદ આપતી હતી. વળી ત્યાં સિંહ, મૃગ વગેરે પ્રાણીઓ

સ્વાભાવિક વૈર ત્યજીને વસતાં હતાં તે જોઇને રાજા પ્રસન્ન થયો.[૨૨] પછી દેવલોકના જેવા મનોહર તે આશ્રમ આગળ અનુપમ એવો શ્રીમાન્ દુષ્યંત રાજા આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે સર્વ પ્રાણધારીઓની માતા હોય તેવી આશ્રમને વળગેલી પવિત્ર જલવાળી નદીને જોઇ.[૨૩,૨૪] તેના કિનારા ઉપર ચક્રવાક પક્ષીઓ બેઠેલાં હતાં, તેના પ્રવાહમાં ફૂલ અને ફીણ વહ્યાં કરતાં હતાં. તેના તીર ઉપર કિન્નરગણો, વાનરો તથા રીંછો નિવાસ કરતાં હતાં.[૨૫] વળી તે નદી પવિત્ર વેદાધ્યયનથી ગાજી રહી હતી, કિનારાઓથી શોભી રહી હતી, મદમત્ત હાથી, વાઘ અને મોટા સર્પો તેના તીર ઉપર વાસ કરતા હતા.[૨૬] આવી માલિની નદીના તીર ઉપર કશ્યપ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા, મહાત્મા, ભગવાન્ કણ્વ ઋષિનો મુખ્ય રમણીય આશ્રમ આવ્યો હતો, તેમાં મહર્ષિગણો નિવાસ કરતા હતા.[૨૭] તે આશ્રમની જોડેજ નદી વહેતી હતી તેને તથા આશ્રમસ્થાનને જોઇને તે વખતે દુષ્યંત રાજાએ તેમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી.[૨૮] ગંગાથી શોભી રહેલો નરનારાયણનો આશ્રમ હોય તેવો તે આશ્રમ રમણીય તીરવાળી અને બેટવાળી માલિની નદીથી શોભી રહેલો હતો.[૨૯] મદમત્ત મયૂરોના ટૌકાવાળા તે ચૈત્રરથ વનના જેવા મહાવનમાં પ્રવેશ કરીને પછી રાજાએ, અત્યંત ગુણસંપન્ન, જોઈ ન શકાય એવી કાંતિવાળા, તપરૂપી ધનવાળા, કશ્યપ ગોત્રોત્પન્ન મહર્ષિ કણ્વનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરી, અને તે વખતે તેણે ઘોડેસ્વારો, પાળાઓ તથા હાથીઓથી ભરપૂર એવી પોતાની સેનાને વનના દ્વાર આગળજ ઉભી રાખી તથા તેને આજ્ઞા કરી કે, "હું તપરૂપી ધનવાળા અને રજોગુણથી રહિત એવા કાશ્યપ-કણ્વમુનિનાં દર્શન કરવા જાઉં છું, માટે હું આવું ત્યાં સુધી તમે અહીંજ ઉભા રહેજો."[૩૦-૩૩] આમ કહીને નંદનવનના જેવા તે વનમાં જતાંજ રાજાની ભૂખ અને તરસ મટી ગઇ અને તેને પુષ્કલ આનંદ થયો.[૩૪] પછી તેણે રાજચિહ્નોનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાના પુરોહિત તથા પ્રધાનને સાથે લઇ ભમરાઓના ગાનથી ગાજી રહેલા તથા અનેક પક્ષિગણોથી ભરપૂર એવા બ્રહ્મલોકના જેવા જણાતા આશ્રમને જોઇ તે ઉત્તમ આશ્રમ તરફ તપના સમૂહરૂપ અને અવિનાશી એવા કણ્વઋષિના દર્શનની ઇચ્છાથી જવા માંડયું.[૩૫,૩૬]

ત્યાં પ્રવર્તતાં વૈતાનિક કર્મો (ઇષ્ટિ, પશુ, સોમ વગેરે)માં ઋગ્વેદી મુખ્ય બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચારેલી ઋચાઓને મનુષ્યવ્યાઘ્ર રાજાએ સાંભળી.[૩૭] યજ્ઞવિદ્યાનાં અંગ (કલ્પસૂત્ર વગેરે)ને જાણનારા યજુર્વેદવેત્તાઓથી તથા નિયમિત વ્રતવાળા સામવેદી ઋષિઓનાં મધુર સામગાનથી તે આશ્રમ શોભી રહ્યો હતો. વળી ભારુંડસામના ગાનથી તથા અથર્વશીર્ષનું અધ્યયન કરનારા, વશ મનવાળા, યમનિયમ પાળનારા અથર્વવેદી ઋષિઓથી તે આશ્રમ તે વખતે શોભી રહ્યો હતો.[૩૮,૩૯] ત્યાં અથર્વવેદ જાણનારામાં મુખ્ય ઋષિઓ તથા પૂગયજ્ઞિય નામના સામનું ગાન કરનારા ઋષિઓ પોતપોતાની સંહિતાઓ પદક્રમની સાથે ભણતા હતા.[૪૦] વળી બીજા બ્રાહ્મણો પણ શબ્દસંસ્કારયુક્ત વાણીથી વેદને ભણતા હતા. તેથી ગાજી રહેલો તે આશ્રમ બીજો બ્રહ્મલોક હોય તેવો શોભતો હતો.[૪૧] યજ્ઞની વેદી વગેરે કરી જાણનારા, ક્રમ તથા શિક્ષામાં કુશલ, ન્યાયતત્ત્વ (યુક્તિની મર્યાદા)ને જાણનારા, આત્મવિજ્ઞાનથી સંપન્ન, વેદના પારને પામેલા, અનેક ભિન્ન વાક્યોની એકવાક્યતા કરવામાં તથા ભિન્ન ભિન્ન શાખામાં રહેલા ગુણવિધિનો એક શાખામાં ઉપસંહાર કરવામાં કુશલ, વિશેષ કાર્યરૂપી ઉપાસનાને જાણનારા, મોક્ષધર્મમાં તત્પર રહેનારા, પોતાના સિદ્ધાંતની વ્યવસ્થા કરી પછી તેમાં શંકા ઉઠાવી તે શંકાની નિવૃત્તિપૂર્વક કરાયલા સિદ્ધાંતથી પરમાર્થજ્ઞતાને પામેલા, વ્યાકરણ, છંદ, નિરુક્ત, શિક્ષા, કલ્પ અને જ્યોતિષ્ એ વેદનાં છ અંગોમાં નિપુણ થએલા, દ્રવ્ય (હોમના પદાર્થો), કર્મ (તેની

યોજના), ગુણ (અષ્ટાકપાલ વગેરે), કાર્ય (સ્વર્ગાદિ ફલ), અને કારણ (યાગ વગેરે)ને જાણનારા, પક્ષી વાનર વગેરેના શબ્દોના જેવા મંત્રના અસ્પષ્ટ અર્થને સ્પષ્ટ રીતે જાણનારા, વિસ્તીર્ણ ગ્રંથ–બ્રાહ્મણ ભાગ વગેરેનો આશ્રય કરીને મંત્રોના અર્થ કરનારા (અર્થાત્ અર્વાચીનોની પેઠે મંત્રોનો સ્વકપોલકલ્પિત અર્થ નહિ કરનારા) અને અનેક શાસ્ત્રોને જાણવામાં મુખ્ય એવા બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચારેલા વિવિધ વેદશાસ્ત્રોના શબ્દોને રાજાએ સાંભળ્યા; તથા લોકરંજન કરવામાં મુખ્ય એવા બ્રાહ્મણોથી ચોમેર ગાજી રહેલા એવા તે આશ્રમને રાજાએ જોયો.૪૨-૪૬ વળી શત્રુવીરોને હણનારા તે રાજાએ ઠેક ઠેકાણે બ્રાહ્મણોને ઉત્તમ વ્રત કરતા, યમ નિયમ પાળતા અને જપ તથા હોમ કરતા જોયા.૪૭ વળી ચિત્ર વિચિત્ર સુંદર આસનોને પ્રયત્નથી ત્યાં ગોઠવેલાં હતાં તે જોઇને પૃથ્વીપતિ આશ્ચર્ય પામ્યો.૪૮ દેવમંદિરોમાં બ્રાહ્મણોએ કરેલી દેવોની પૂજાને જોઈને તો મહારાજા પોતે પોતાને બ્રહ્મલોકમાં રહેલો હોય તેમ માનવા લાગ્યો.૪૯ આવા તપોવનના ગુણોથી સંપન્ન અને કણ્વ ઋષિના તપથી રક્ષણ કરાયલા તે શ્રેષ્ઠ આશ્રમને જોતાં જોતાં રાજાને તૃપ્તિ થઇ નહિ.૫૦ તે પછી મહાવ્રતવાળા તપસ્વી ઋષિઓથી ચોતરફ વીંટાયલા અત્યંત મનોહર અને પવિત્ર એવા કણ્વ ઋષિના એકાંત આશ્રમમાં પોતાના અમાત્ય તથા પુરોહિતને સાથે લઇને શત્રુને હણનારા દુષ્યંત રાજાએ પ્રવેશ કર્યો.૫૧

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે શકુંતલોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૧ મો–શકુંતલાની જન્મકથા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽगच्छन्महाबाहुरेकोमात्यान्विसृज्य तान्॥
नापश्यच्चाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી મહાન બાહુવાળો રાજા પોતાના અમાત્યોને પણ દ્વાર આગળજ અટકાવી પોતે એકલોજ આશ્રમમાં ગયો. પણ ત્યાં તેણે ઉત્તમવ્રતવાળા કણ્વ ઋષિને જોયા નહિ.૧ ઋષિને ન દીઠા તથા આશ્રમને શૂન્ય જોયો એટલે રાજાએ વનને ગજાવતો હોય તેમ મોટા શબ્દથી “ અહીં કોણ છે ? ” એમ પૂછ્યું.૨ રાજાનો તે શબ્દ સાંભળીને સાક્ષાત્ રૂપધારિણી લક્ષ્મીના જેવી એક કન્યા તે આશ્રમમાંથી બહાર આવી; તેણે તાપસીનો વેષ ધારણ કરેલો હતો.૩ તે કન્યાએ દુષ્યંત રાજાને જોતાંજ માન આપી ‘તમે ભલે પધાર્યા’ એમ તત્કાલ કહ્યું,૪ અને હે રાજન્ ! તેને બેસવા માટે આસન આપ્યું, અર્ધ્ય પાદ્યથી પૂજન કર્યું તથા રાજાનું આરોગ્ય અને રાજ્યનું કુશલ પૂછ્યું.૫ આ પ્રમાણે યથાયોગ્ય પૂજન કરીને તથા આરોગ્યપ્રશ્ન પૂછીને તે વખતે તે કન્યા મધુર હાસ્ય કરતી બોલી કે, “ હું આપનું શું કાર્ય કરૂં ? ”૬ ત્યારે યથાવિધિ જેનું પૂજન કરેલું એવો રાજા, મધુરભાષિણી તે કન્યાને સુંદર અંગવાળી જોઇ તેના પ્રત્યે બોલ્યોઃ–૭ “હે કલ્યાણિ ! હું મહાભાગ્યવાળા કણ્વ ઋષિની સેવા કરવા આવ્યો છું. હે શોભને ! ભગવાન્ કણ્વ ક્યાં ગયા છે ? તે મને કહે.”૮ શકુંતલા બોલીઃ–“ ઐશ્વર્યસંપન્ન મારા પિતા આશ્રમથી બહાર ફલ લેવા માટે ગયા છે, તમે અહીં બે ઘડી તેમની વાટ જુઓ, એટલામાં તેમને આવેલા જોશો.”૯

વૈશંપાયન કહે છેઃ–દુષ્યંત રાજાએ ત્યાં કણ્વ ઋષિને જોયા નહિ અને શકુંતલાએ તેવાં વચન કહ્યાં, વળી તે કન્યાને શોભાસંપન્ન,

સુંદર હાસ્યવાળી, સુંદર જંઘાવાળી, શરીરથી, તપથી તથા ઇંદ્રિયનિગ્રહથી પ્રકાશતી અને રૂપયૌવનથી સંપન્ન જોઈ એટલે તે રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યોઃ–[૧૦,૧૧] "હે સુંદર કટીવાળી ! તું કોણ છે ? કોની પુત્રી છે ? શા માટે વનમાં આવી છે ? અને હે શોભને ! આવા રૂપગુણવાળી તું અહીં કયાંથી ?[૧૨] હે શુભે ! તેં દર્શનથીજ મારૂં ચિત્ત હરી લીધું છે, માટે હું તને જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું. હે શોભને ! તે તું મને કહે."[૧૩] પોતાના આશ્રમમાં દુષ્યંત રાજાએ જ્યારે આ પ્રમાણે પૂછયું ત્યારે તે કન્યા હાસ્ય કરતી મધુર શબ્દથી નીચે પ્રમાણે રાજાને કહેવા લાગીઃ–[૧૪] "હે દુષ્યંત ! તપસ્વી, ધૈર્યવાળા, ધર્મવેત્તા અને મહાત્મા એવા ભગવાન્ કણ્વની હું પુત્રી છું." દુષ્યંત કહે છેઃ– "હે મહાભાગ્યવાળી ! લોકમાન્ય ભગવાન્ કણ્વ તો બાલ બ્રહ્મચારી છે. ધર્મ પોતે કદાચિત્ આચરણમાં ચળે, પરંતુ ઉત્તમ વ્રતવાળા કણ્વ પોતાના ધર્મથી કદાપિ ચળે તેવા નથી;[૧૫,૧૬] ત્યારે ઉત્તમ રૂપવાળી તું તેમની પુત્રી કેવી રીતે થઈ ? એ સંબંધમાં મને મહાન્ સંશય છે, તેને તારે છેદન કરવો ઘટે છે."[૧૭]

શકુંતલા કહે છેઃ–'જે પ્રમાણે મને મારા વડીલ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે, જે રીતે એ વૃત્તાંત પૂર્વે થયું હતું અને હું કણ્વ મુનિની પુત્રી કેવી રીતે થઈ છું તે હે રાજન્ ! તમને યથાર્થ રીતે કહું છું, તમે સાંભળો.[૧૮] એક વખતે એક ઋષિ આ આશ્રમમાં આવ્યા હતા અને તેમણે મારા જન્મસંબંધમાં પૂછયું હતું ત્યારે ભગવાન્ કણ્વે મારા જન્મ વિષે તેમને જે કંઇ કહ્યું હતું તે હે પાર્થિવ ! તમે સાંભળો.[૧૯]

કણ્વે કહ્યુંઃ–પૂર્વે વિશ્વામિત્ર ઋષિ મહાન્ તપ કરતા હતા અને તેથી તેમણે દેવના રાજા ઇંદ્રને બહુ સંતાપ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૨૦] ઇંદ્રને બીક પેસી ગઈ હતી કે, 'તપ વડે પ્રદીપ્ત પ્રભાવવાળા આ ઋષિ મને મારા સ્થાનથી ભ્રષ્ટ કરશે'. એવી ભીતિથી તેણે મેનકાને આ પ્રમાણે કહ્યુંઃ–[૨૧] "હે મેનકા ! તારા દિવ્ય ગુણોથી તું અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે હે કલ્યાણિ ! તું મારૂં કલ્યાણ કર, હું તને જે કહું છું તે તું સાંભળ.[૨૨] આ સૂર્યના જેવા તેજસ્વી અને મહા તપસ્વી એવા વિશ્વામિત્ર ઘોર તપ તપીને મારા મનને કંપાવે છે.[૨૩] એ સુંદર મધ્યવાળી મેનકા ! એ વિશ્વામિત્રનો ભાર હું તને સોંપું છું. સ્તુત્ય ચિત્તવાળા અને કોઇથી પણ પરાભવ ન પામે એવા તે ઋષિ ઉગ્ર તપ કરે છે;[૨૪] તે મને પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ કરે નહિ એટલા માટે તું જઈને તેમને લોભ પમાડ, તેના તપમાં વિઘ્ન કર અને મને સારી પેઠે નિર્વિઘ્ન કર.[૨૫] હે સુંદર મધ્યવાળી ! તું તારાં રૂપ, યૌવન, માધુર્ય, ચેષ્ટા અને સ્મિતપૂર્વક ભાષણથી તેમને લોભાવીને તપથી ભ્રષ્ટ કર."[૨૬]

મેનકા બોલીઃ—તે ભગવાન્ વિશ્વામિત્ર મહા તેજસ્વી, મહા તપસ્વી અને ક્રોધી છે. તે આપ પણ જાણો છો.[૨૭] જે મહાત્માના તેજ, તપ અને ક્રોધથી તમે પણ ઉદ્વેગ પામો છો તેનાથી મને ઉદ્વેગ કેમ ન થાય ?[૨૮] જેમણે મહાભાગ્યવાળા વસિષ્ઠને વહાલા પુત્રોથી વિખુટા કર્યા હતા અને જે પ્રથમ ક્ષત્રિય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા છતાં પોતાના બલથી હાલ બ્રાહ્મણ થયા છે;[૨૯] વળી જેમણે સ્નાન સંધ્યા કરવા માટે ઘણાં જલવાળી દુસ્તર નદી કરી હતી, કે જે અત્યંત પુણ્ય જલવાળી નદીને લોકો કૌશિકી નામે ઓળખે છે;[૩૦] આગળ જ્યારે દુષ્કાલ પડયો હતો ત્યારે જે મહાત્માની સ્ત્રીઓનું, પારધીપણાને પામેલ ધર્માત્મા રાજર્ષિ મતંગે (ત્રિશંકુએ) પોષણ કર્યું હતું;[૩૧] દુષ્કાલ પૂરો થયા પછી તપ કરીને પાછા આશ્રમમાં આવેલા સમર્થ વિશ્વામિત્ર મુનિએ (દુષ્કાલનો એ નદી આગળ પાર આવવાથી) કૌશિકી નદીનું 'પારા' એવું નામ પાડયું હતું,[૩૨] અને (ચાંડાલપણાને પામેલા એવા પણ) ત્રિશંકુ ઉપર પ્રસન્ન

થઈને પોતે આચાર્ય બનીને તેની પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો હતો, કે જે યજ્ઞમાં હે સુરેશ્વર ! તમે પણ વિશ્વામિત્રના ભયથી સોમપાન કરવા ગયા હતા;[૩૩] વળી ક્રોધ પામીને જેમણે નક્ષત્રસંપત્તિથી યુક્ત એવો નવો લોક નિર્મ્યો હતો, જેમાં શ્રવણ વગેરે બીજાં નક્ષત્રો પણ કર્યાં હતાં અને વસિષ્ઠ ગુરુના શાપથી ચંડાલ થએલા ત્રિશંકુને શરણ આપ્યું હતું;[૩૪] આવાં આવાં જેમનાં કર્મો છે તે ઋષિથી હું બહુ ઉદ્વેગ પામું છું; માટે હે વિભો ! જે રીતે તે ક્રોધ કરીને મને બાળી મૂકે નહિ તેવી યુક્તિ તમે કહો.[૩૫] તે મુનિ પોતાનાં તેજથી સર્વ લોકોને બાળી મૂકે, પગ વડે પૃથ્વીને કંપાવી નાખે, મહા મેરુને ફેંકી દે અને દિશાઓને પણ તત્કાલ ફેરવી નાખે તેવા છે.[૩૬] આવા તપસ્વી, અગ્નિના જેવા, પ્રદીપ્ત અને જિતેંદ્રિય એવા ઋષિને મારા જેવી સ્ત્રી અડકી પણ કેમ શકે ?[૩૭] હે સુરશ્રેષ્ઠ ! અગ્નિના જેવું પ્રદીપ્ત જેમનું મુખ છે, સૂર્ય તથા ચંદ્રના જેવી જેમની આંખની કીકીઓ છે અને કાલના જેવી જેમની જીભ છે એવા તે ઋષિને મારા જેવી અડકી પણ કેમ શકે ?[૩૮] યમરાજ, સોમ, મહર્ષિઓ, સાધ્યગણો, વિશ્વદેવા અને સર્વે વાલખિલ્ય જેવા સિદ્ધો પણ જેમના પ્રભાવથી ઉદ્વેગ પામે છે તેમનાથી મારા જેવી સ્ત્રી કેમ બીએ નહિ ?[૩૯] પરંતુ હે સુરેન્દ્ર ! તમે મને જવાને માટે કહ્યું તો તે ઋષિની પાસે હું નહિ જાઉં એમ પણ કેમ થાય ? હું જઈશજ.[૪૦] પણ હે દેવરાજ ! મારા રક્ષણનો વિચાર કરો કે જે રીતે રક્ષણ કરાયલી હું તમારે માટે વિચરી શકું.[૪૧] જ્યારે હું ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ક્રીડા કરતી હોઉં ત્યારે વાયુ, મારૂં વસ્ત્ર યથેષ્ટ ઉડાવી દૂર કરો, વળી તમારી કૃપાથી કામદેવ પણ મને તે કાર્યમાં સહાયભૂત થાઓ;[૪૨] અને જ્યારે હું તે ઋષિને લોભ પમાડતી હોઉં ત્યારે વનમાંથી સુગંધવાળો વાયુ વાવા કરે એવી વ્યવસ્થા કરો.” ઈંદ્રે ‘બહુ સારૂં, હું તેમ કરીશ’ એમ કહીને તેને તેવી વ્યવસ્થા કરી આપી; એટલે મેનકા ત્યાંથી કૌશિકના આશ્રમમાં જવા નિકળી.[૪૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે શકુંતલોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૭૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૨ મો–શકુંતલાની જન્મકથા (ચાલુ).

॥ कण्व उवाच ॥

एवमुक्तस्तया शक्रः संदिदेश सदागतिम् ॥
प्रातिष्ठत तदाकाले मेनका वायुना सह ॥१॥

કણ્વ કહે છેઃ–આ પ્રમાણે મેનકાએ કહ્યું ત્યારે ઈંદ્રે વાયુને મેનકાની સાથે જવાની આજ્ઞા કરી અને તેજ વખતે મેનકા વાયુની સાથે વિશ્વામિત્રના આશ્રમ પ્રત્યે ચાલી.[૧] સુંદર અંગવાળી ભયશીલ મેનકાએ તપથી પાપ જેનાં દગ્ધ થએલાં એવા વિશ્વામિત્રને આશ્રમમાં તપ કરતા જોયા.[૨] પછી મેનકા તેમને પ્રણામ કરીને ઋષિની આગળ ક્રીડા કરવા લાગી. તે વખતે તેના ચંદ્ર જેવાં વસ્ત્રને વાયુએ દૂર ઉડાવી દીધું.[૩] તે વસ્ત્ર લેવાની ઇચ્છાથી સુંદરાંગી મેનકા તુરત જમીન તરફ નમી અને લજ્જાપૂર્વક વાયુનો પરિહાસ કરતી હોય તેમ તે અગ્નિના જેવા તેજસ્વી ઋષિના દેખતાં આમ તેમ પવનથી ઉડતા વસ્ત્રની પાછળ દોડવા લાગી. આવી વિષમ સ્થિતિમાં વસ્ત્ર લેવાની ઇચ્છાથી દોડતી તથા ગભરાતી, અને વર્ણન ન કરી શકાય તેવાં વય તથા રૂપવાળી અનિંદિતા મેનકાને મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રે નગ્ન સ્થિતિમાં દીઠી.[૪-૬] તે વખતે તેના રૂપ તથા ગુણને જોઈને કામને અધીન થએલા મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રને સંસર્ગથી તેને વિષે ભાવ ઉત્પન્ન થયો;[૭] અને તેને પોતાની પાસે બોલાવવા લાગ્યા. ત્યારે સ્તુત્ય મેનકાએ

પણ ઋષિની કામના કરી, એટલે તે બન્ને ત્યાં લાંબા કાલસુધી વિહાર કરવા લાગ્યાં.[૮] યથેષ્ટ વિહાર કરતાં તેમને ગયેલો લાંબો કાલ પણ એક દિવસ જેવોજ લાગ્યો. પછી તે મુનિએ મેનકામાં શકુંતલાને ઉત્પન્ન કરી.[૯] હિમાલયની રમ્ય તલેટીમાં માલિની નદીના તીર ઉપર જન્મ થતાંજ તે કન્યાને મૂકી દઈને કૃતકાર્ય થયેલી મેનકા તત્કાલ ઈંદ્રસભામાં ચાલી ગઈ. સિંહ તથા વ્યાઘ્રથી ભરેલા નિર્જન વનમાં તે બાલાને સૂતેલી જોઈ તેની ચોમેર પક્ષીઓ વીંટાઇ વળ્યાં. ' આ બાલાને માંસાહારી પ્રાણીઓ માંસના લોભથી મારી ન નાખો ' એવા ભાવથી તે મેનકાની પુત્રીનું પંખીઓ રક્ષણ કરતાં હતાં. જ્યારે નદી ઉપર હું સ્નાન કરવા ગયો ત્યારે મેં નિર્જન છતાં રમ્ય એવા તે વનમાં પક્ષીઓથી વીંટાઇને સૂતેલી તે બાલાને જોઈ અને ત્યાંથી તેને લાવી મેં મારી પુત્રી તરિકે રાખી.[૧૦-૧૪] ગર્ભાધાન કરનાર, પ્રાણદાતા અને અન્ન આપી પોષણ કરનાર એ ત્રણેને ક્રમથી ધર્મશાસ્ત્રમાં પિતા કહ્યા છે.[૧૫] નિર્જન વનમાં એ શકુંત (પક્ષી)થી વીંટાયલી હતી માટે મેં એનું નામ શકુંતલા પાડયું છે.[૧૬] હે વિપ્ર ! શકુંતલા આવી રીતે મારી પુત્રી થઈ છે એમ તમે જાણો અને સ્તુત્ય શકુંતલા પણ મને પોતાનો પિતા માને છે. "[૧૭]

શકુંતલા કહે છેઃ–મહર્ષિના પૂછવાથી કણ્વ ઋષિએ આ પ્રમાણે મારી જન્મકથા કહી હતી. હે મનુષ્યાધીશ! આ રીતે હું કણ્વની પુત્રી થઈ છું એમ તમે જાણો.[૧૮] હું પોતાના પિતાને ન જાણવાથી કણ્વનેજ પિતા માનું છું. હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે જે વૃત્તાંત મેં સાંભળ્યું હતું તે મેં તમને કહ્યું છે.[૧૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે શકુંતલોપાખ્યાન નામનો ૭૨ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૩ મો–દુષ્યંતની સાથે શકુંતલાનો ગાંધર્વ વિવાહ.

॥ दुष्यन्त उवाच ॥

सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ॥
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥

દુષ્યંત કહે છેઃ–" હે કલ્યાણિ ! તું જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે તો નિશ્ચય તું રાજપુત્રી છે. હે સુશ્રોણિ ! તું મારી ભાર્યા થા અને બોલ કે, હું તારૂં શું પ્રિય કરૂં ? હું તને સોનાની માલા, વસ્ત્રો, સુવર્ણનાં કુંડલો, અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શુદ્ધ તથા સુંદર મણિ અને રત્નો, મહોરો અને મૃગચર્મો આજેજ આપું છું. વળી આજથી મારૂં સર્વ રાજ્ય તારૂં થાઓ. હે શોભને ! તું મારી ભાર્યા થા.[૧-૩] હે ભયશીલ સુંદરિ ! તું ગાંધર્વ વિવાહથી મારી સાથે લગ્ન કર. હે કદલીના જેવી જંઘાવાળી ! સર્વ વિવાહમાં ગાંધર્વ વિવાહ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે."[૪]

શકુંતલા કહે છેઃ–" હે રાજન્ ! મારા પિતા ફલ લેવાને માટે આ આશ્રમથી બહાર ગયા છે, માટે તમે બે ઘડી વાટ જુઓ; તેઓ આવીને તમને મારૂં દાન કરશે. "[૫] દુષ્યંત કહે છેઃ–" હે સુંદરાંગિ ! તું મારો અત્યારેજ સ્વીકાર કરે એમ હું ઇચ્છું છું. હે અનિંદિતે ! હું તારે માટેજ અહીં ઉભો છું; કેમકે મારૂં મન તારે વિષેજ આસક્ત થયું છે - એમ તું જાણ.[૬] મનુષ્ય પોતેજ પોતાંનો બંધુ છે અને પોતેજ પોતાની ગતિરૂપ છે; માટે તું ધર્મપૂર્વક પોતાનું દાન પોતેજ કરવા માટે યોગ્ય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં વિવાહના ટુંકાણુથી આઠજ ભેદ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે–૧, બ્રાહ્મવિવાહ (વરને બોલાવી અલંકાર પહેરાવેલી કન્યાનું દાન કરવું તે), ૨, દૈવવિવાહ (યજ્ઞના અંતમાં ઋત્વિજને અલંકૃત કન્યાનું દાન કરવું તે), ૩ આર્ષવિવાહ (વરની પાસેથી ગાય અને વૃષભનું દ્રવ્ય લઈ કન્યા આપવી તે), ૪ પ્રાજાપત્ય વિવાહ (બન્ને

સાથે રહી ધર્માચરણ કરો એ બુદ્ધિથી કન્યાનું દાન), ૫ આસુર વિવાહ (પુષ્કલ ધન લઇ કન્યા આપવી તે), ૬ ગાંધર્વ વિવાહ (વરવધૂની એક મતિથી થયેલો તે), ૭ રાક્ષસ વિવાહ (મારફાડ કરીને રડતાં બંધુઓમાંથી રડતી કન્યાનું હરણ કરવું તે), ૮ પૈશાચ વિવાહ (બધાં સૂતેલાં હોય અથવા પ્રમત્ત હોય ત્યારે કન્યાનું હરણ કરવું તે), તેમાં સ્વાયંભુ મનુએ પ્રથમના ચાર વિવાહોને અનુક્રમે બ્રાહ્મણને માટે ધર્મ રૂપ અને પ્રશંસનીય ગણ્યા છે, અને હે અનિંદિતે! અનુક્રમે છ વિવાહ ક્ષત્રિયને માટે ધર્મરૂપ ગણ્યા છે.[૭-૧૦] રાજાને માટે તો રાક્ષસ વિવાહ પણ કહેલો છે. વૈશ્ય અને શૂદ્રને માટે આસુર વિવાહ કહેલો છે. બ્રાહ્મ વગેરે પાંચ વિવાહમાં બ્રાહ્મ, દૈવ અને પ્રાજાપત્ય એ ત્રણ ધર્મવિવાહ છે, અને આર્ષ તથા આસુર વિવાહ કન્યાનું દ્રવ્ય લેવાથી અધર્મરૂપ ગણેલા છે.[૧૧] પૈશાચ તથા આસુર વિવાહ કદાપિ કરવા નહિ. આ રીતે વિવાહ કરવો એ ધર્મની ગતિ કહેવાય છે.[૧૨] ક્ષત્રિયોને માટે ગાંધર્વ વિવાહ અને રાક્ષસ વિવાહ બે ધર્મરૂપ છે એમાં તું શંકા રાખીશ નહિ. તે બે વિવાહ જુદા કરવા અથવા મિશ્ર કરવા, એમાં સંશય નથી.[૧૩] હે સુંદર વર્ણવાળી! માટે હું સકામ છું, તેની સકામા એવી તું ગાંધર્વ વિવાહથી ભાર્યા થવાને યોગ્ય છે."[૧૪]

શકુંતલા કહે છેઃ–"હે પ્રભો! જ્યારે આ ધર્મમાર્ગ છે અને જ્યારે હું પોતે સ્વતંત્ર છું તો હે પૌરવશ્રેષ્ઠ! મારા વિવાહને માટે પ્રથમ મારો ઠરાવ તમે સાંભળો.[૧૫] આ એકાંતમાં હું તમને જે કહું છું તે સંબંધમાં તમે મને સત્ય વચન આપો. હે મહારાજ! મારાથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે યુવરાજ તમારા પછી રાજા થાય, આ હું તમને સત્ય કહું છું. હે દુષ્યંત! જો આ વાત તમે સ્વીકારતા હો તો ભલે તમારી સાથે મારો સમાગમ થાય."[૧૬,૧૭]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે વખતે વિચારને માટે, પણ ન રોકાતાં રાજાએ શકુંતલાને કહ્યું કે, 'ભલે તેમ થાઓ' એટલુંજ નહિ પણ હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી! તારી યોગ્યતા પ્રમાણે તને હું પોતાના નગરમાં પણ લઇ જઇશ. હે સુંદર કટીવાળી! આ હું તને સત્ય કહું છું." રાજર્ષિ દુષ્યંતે સ્તુત્ય ગતિવાળી શકુંતલાને આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી વિધિપૂર્વક તેનો હાથ પકડી તેની સાથે સમાગમ કર્યો. તે પછી જતી વખતે તેને વિશ્વાસ આપીને રાજા વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે,[૧૮-૨૦] હે શુદ્ધ હાસ્યવાળી! તારે માટે હું ચતુરંગિણી સેના મોકલીશ અને તેનાથી તને પોતાના નિવાસમાં બોલાવી લઇશ."[૨૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે જનમેજય! આ પ્રમાણે શકુંતલાને વચન આપીને તે રાજા મનથી કણ્વનો વિચાર કરતો ત્યાંથી નિકળ્યો.[૨૨] "તપસ્વી ભગવાન્ કણ્વ આ સાંભળીને શું કરશે?" આવો વિચાર કરતો કરતો તે પોતાના નગરમાં ગયો.[૨૩] તે મુહૂર્ત વીત્યા પછી કણ્વ ઋષિ આશ્રમમાં આવ્યા, પરંતુ લજ્જા પામતી શકુંતલા પિતાની પાસે ગઇ નહિ;[૨૪] ત્યારે દિવ્ય જ્ઞાનવાળા મહાતપસ્વી ભગવાન્ કણ્વમુનિ દિવ્યદૃષ્ટિથી જોઈને તે વૃતાંત જાણી શકયા, અને પ્રસન્ન થઇને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે ભદ્રે! તેં મારો અનાદર કરીને આજે એકાંતમાં જે પુરુષ સાથે સંયોગ કર્યો છે તે ધર્મને બાધ કરતો નથી,[૨૫,૨૬] કેમકે ક્ષત્રિયને માટે ગાંધર્વ વિવાહ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. તેમાં સકામા કન્યાનો સકામ પુરુષ સાથે મંત્ર વિના એકાંતમાં વિવાહ કરવા કહેલું છે.[૨૭] જે દુષ્યંતને તું વરી છે તે ધર્માત્મા, મહાત્મા અને પુરુષોમાં ઉત્તમ છે. હે શકુંતલે! પ્રીતિવાળા પતિને તું પ્રાપ્ત થઈ છે તેથી લોકમાં મહાન્ બલવાળા તથા મહાત્મા પુત્રનો તારાથી જન્મ થશે, અને તે આસમુદ્રાંત સમગ્ર પૃથ્વીનો ભોગ કરશે.[૨૮,૨૯] જ્યારે શત્રુ સામે ચઢાઈ કરશે ત્યારે તે ચક્રવર્તી મહાત્માનું સૈન્ય અપ્રતિહત ગતિવાળું થશે અર્થાત્ પાછું પડશે નહિ."[૩૦] પછી ભાર અને ફળોને ઠેકાણે

નિડર રાજપુત્ર "સર્વદમન" અથવા ભરત.

લક્ષ્મી આર્ટ, ભાયખળા, મુંબઈ.

મૂકી શકુંતલા, પગ ધોઈને શ્રમ રહિત થયેલા મુનિને કહેવા લાગી."[૩૧]

શકુંતલા બોલી:–"મેં પુરુષશ્રેષ્ઠ દુષ્યંત રાજાને પતિ તરિકે સ્વીકાર્યો છે, માટે તેના પ્રધાનોની સાથે તેના ઉપર તમે કૃપા કરવા યોગ્ય છો."[૩૨]

કણ્વ બોલ્યા:–"હે સુંદર વર્ણવાળી ! તારે લીધે હું તેના ઉપર પ્રસન્નજ છું, અને હે કલ્યાણિ ! તને જે અભીષ્ટ હોય તે વરદાન તું મારી પાસે માગી લે."[૩૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કણ્વમુનિએ કહ્યું ત્યારે શકુંતલાએ દુષ્યંતનું હિત કરવા માટે 'પુરુ વંશના રાજાઓ ધર્મિષ્ટ થાય અને રાજ્યથી ભ્રષ્ટ ન થાય' એમ માગ્યું.[૩૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે શકુંતલોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૪ મો–દુષ્યંત તથા શકુંતલાનો સંવાદ અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

प्रतिज्ञाय तु दुष्यंते प्रतियाते शकुन्तलाम् ॥
गर्भं सुषाव वामोरुः कुमारममितौजसम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–શકુંતલાની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને દુષ્યંત રાજા ગયો તે પછી સુંદર જંઘાવાળી શકુંતલાએ પૂરે ત્રણ વર્ષે અતુલ તેજવાળા એક કુમારને જન્મ આપ્યો. હે જનમેજય ! તે દુષ્યંતનો પુત્ર પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવો તેજસ્વી, રૂપાળો, ઉદાર તથા ગુણુથી સંપન્ન હતો.[૧,૨] પુણ્યકર્મ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા કણ્વમુનિએ તે વૃદ્ધિ પામતા બુદ્ધિમાન્ બાલકના વિધિવત્ જાત કર્માદિ સંસ્કાર કરાવ્યા.[૩] અણિયાળા ધોળા દાંતવાળો, મહાન્, સિંહના જેવા મજબૂત બાંધાવાળો, ચક્રથી ચિહ્નિત હાથવાળો, શોભા સંપન્ન, મોટા માથાવાળો, મહા બલવાન્ અને દેવગર્ભના જેવો તે કુમાર આશ્રમમાં ઝટ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. તે બલવાન્ બાલક છ વર્ષનો થયો એટલેજ કણ્વના આશ્રમ પાસે સિંહ, વાઘ, વરાહ, પાડા અને હાથીઓને પકડીને આશ્રમ આગળ લાવી ઝાડ સાથે બાંધવા લાગ્યો.[૪-૬] વળી તેઓને કબજે કરીને તથા તેઓના ઉપર સ્વારી કરીને રમત કરતો ચોમેર ઘૂમવા લાગ્યો. તે ઉપરથી કણ્વના આશ્રમનિવાસી ઋષિઓએ તેનું નામ પાડ્યું કે, 'આ સર્વનું દમન કરે છે માટે એને સર્વદમન કહેવો.' ત્યારથી તે કુમાર સર્વદમન કહેવાયો.[૭,૮] તે બાલક પરાક્રમ, કાંતિ અને શારીરિક બલથી સંપન્ન હતો. તે કુમારને અને અતિમાનુષ એવાં તેનાં કર્મને જોઈને કણ્વ ઋષિએ શકુંતલાને કહ્યું કે, "હવે આનો યૌવરાજ્યપદને માટે સમય છે." તે પછી બાલકનાં બલને જાણીને કણ્વે શિષ્યોને કહ્યું કે,[૯,૧૦] "આ સર્વ સુલક્ષણવાળી શકુંતલાને એના પુત્રની સાથે અહીંથી એના પતિને ઘેરે જલદી પહોંચાડો;[૧૧] કારણ કે નારીઓને બંધુઓને ત્યાં લાંબો વખત રહેવું શોભે નહિ. તેમ થવાથી કીર્તિ, ચારિત્ર અને પાતિવ્રત્ય હણાય છે, માટે થોડા સમયમાંજ એને સાસરે લઈ જાઓ."[૧૨] 'ભલે તેમ કરીએ' એમ કહીને તે મહાતેજસ્વી સઘળા શિષ્યો, શકુંતલાને પુત્ર સાથે આગળ કરીને હસ્તિનાપુર જવા નિકળ્યા.[૧૩] દેવગર્ભના જેવા કમલનયન પુત્રને લઈને સુંદર ભમરવાળી શકુંતલા તે વિદિત વનમાંથી દુષ્યંતના સ્થાન આગળ આવી પહોંચી.[૧૪] શિષ્યોએ રાજા આગળ જઈને 'શકુંતલા આવી છે' એમ નિવેદન કર્યું અને પછી બાલ સૂર્યના જેવા તે પુત્રની સાથે રાજા આગળ તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો.[૧૫] તે પછી શિષ્યોએ રાજાને તેની ઓળખાણ કરાવી અને સઘળાઓ આશ્રમ પ્રત્યે પાછા આવ્યા.

તે પછી ન્યાય પૂર્વક રાજાને માન આપીને શકુંતલાએ કહ્યું કે, "હે રાજન્ ! આ

પુત્રનો તમે યુવરાજપદ ઉપર અભિષેક કરો. દેવતુલ્ય આ પુત્ર તમારાથી મારામાં ઉત્પન્ન થયો છે; માટે હે પુરુષોતમ ! તમે એના પ્રત્યે પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરો.[૧૬,૧૭] હે મહાભાગ ! કણ્વના આશ્રમ પદમાં મારા સંગ વખતે પૂર્વે તમે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનું સ્મરણ કરો."[૧૮]

આવાં શકુંતલાનાં વાક્ય સાંભળીને રાજાને તે વાતનું સ્મરણ હતું તો પણ તે બોલ્યો કે, "હે દુષ્ટ તાપસિ ! મને કંઇ સ્મરણ નથી, તું કોની પુત્રી છે?[૧૯] તારી જોડે ધર્મ, કામ અને અર્થને માટે મારો વિવાહસંબંધ થયો હોય તેની મને સ્મૃતિ નથી. માટે તારે જોઇએ તો તું ચાલી જા કે ઉભી રહે, અથવા ઇચ્છામાં આવે તેમ કર."[૨૦]

આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું ત્યારે સુંદરાંગી અને તપસ્વિની એવી શકુંતલા લજ્જાથી તથા દુઃખથી બેભાન જેવી થઇ ગઇ અને ઠુંઠની પેઠે નિશ્ચલ ઉભી રહી.[૨૧] કોપથી અને અસહનતાથી તેની આંખો લાલ થઇ ગઇ, તેના ઓઠનો સંપુટ ફરકવા લાગ્યો અને તે કટાક્ષથી બાળી મૂકતી હોય તેમ વક્ર દૃષ્ટિથી રાજાને જોવા લાગી.[૨૨] પરંતુ કોપથી ઉશ્કેરાયલી છતાં પોતાના કુપિત આકારને છુપાવતી શકુંતલાએ તપથી સંપાદન કરેલા પોતાના તેજને તે વખતે દબાવી રાખ્યું.[૨૩] પછી દુઃખ તથા અસહનતાથી યુક્ત થયેલી શકુંતલા, થોડો કાલ વિચાર કરીને કુપિત થઈ પોતાના પતિ તરફ જોઇને કહેવા લાગી.[૨૪]

"હે મહારાજ ! તમે જાણો છો છતાં અન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે હું જાણતો નથી એમ નિઃશંકપણાથી કેમ બોલો છો ?[૨૫] આ વાતમાં સત્ય તથા મિથ્યાને તમારૂં હૃદયજ જાણે છે; માટે તમે સાક્ષિધર્મથી કલ્યાણરૂપ બોલો, આત્માનું અપમાન કરો નહિ.[૨૬] જે પોતાને જે રૂપે હોય તેનાથી જુદે રૂપે પ્રતિપાદન કરે છે તે પોતાને છુપાવનારા ચોરે કયું પાપ કર્યું ન ગણાય ?[૨૭] હું એકલો છું એમ તમે માનો છો, પરંતુ હૃદયમાં રહેનારા પુરાતન મુનિ નારાયણને જાણતા નથી, તે સઘળાં પાપ કર્મને જાણે છે, તેની આગળ તમે પાપ કરો છો.[૨૮] કેટલાએક પાપકર્મ કરીને મને પાપી તરિક કોઇ જાણતું નથી એમ માને છે, પણ તેને દેવો અને જે અંતર્યામી પુરુષ છે તે તો જાણે જ છે.[૨૯] સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, દ્યુલોક, ભૂમિ, હૃદય, યમ, દિવસ, રાત્રિ, બે સંધ્યાકાલ અને ધર્મ એ બધાં મનુષ્યનાં વર્તનને જાણે છે.[૩૦] જેના ઉપર હૃદયમાં રહેલો કર્મસાક્ષી ક્ષેત્રજ્ઞ પ્રસન્ન થાય છે તેનાં પાપને વિવસ્વાનના પુત્ર યમરાજા દૂર કરે છે;[૩૧] પરંતુ જે દુરાત્મા પુરુષના ઉપર તે અંતર્યામી સંતોષ પામતો નથી તે પાપ કર્મવાળા પાપીને યમરાજા અત્યંત પીડા આપે છે.[૩૨] જે પોતે પોતાના આત્માનું અપમાન કરીને તેને અન્યથા પ્રતિપાદન કરે છે તેનું દેવો ભલું કરતા નથી એટલુંજ નહિ પણ તેનો આત્મા પણ તેનું શ્રેય કરતો નથી.[૩૩] હું પોતાની મેળે આવી છું એમ માનીને તમે મને પતિવ્રતાને આવું અપમાન આપો નહિ. હું તમારી ભાર્યા છું અને તમારી પાસે પોતે આવી છું, તો તમે માન આપવા યોગ્ય એવી મને કેમ માન આપતા નથી ?[૩૪] તમે આ સભામાં એક સામાન્ય સ્ત્રીની પેઠે મારા તરફ શામાટે જુઓ છો ? હું કંઈ આ અરણ્યરુદન કરતી નથીજ, તો તમે મારૂં કેમ સાંભળતા નથી ?[૩૫] હું યાચના કરૂં છું તેમ છતાં મારૂં કહેલું નહિ કરો તો હે દુષ્યંત ! હમણાંજ તમારા માથાના સેંકડો ચૂરા થઇ જશે.[૩૬] ભાર્યામાં બીજરૂપથી પ્રવેશ કરીને પતિ તેનાથી પાછો પુત્ર રૂપે 'જાયતે' ઉત્પન્ન થાય છે એજ જાયાનું જાયાપણું છે, એમ પુરાતન વિદ્વાનો જાણે છે.[૩૭] વેદોક્ત (મંત્રાદિ) કર્મને જાણનારા પતિથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે પુત્ર પોતાની સંતતિથી પૂર્વના મૃત પિતૃઓને તારે છે.[૩૮] વળી પુત્ર પુન્નામના નરકથી પિતાનું ત્રાણ (રક્ષણ) કરે છે માટે તેને સ્વયંભુએ પોતેજ પુત્ર કહ્યો છે.[૩૯]

તેજ ભાર્યા છે કે જે ગૃહકાર્યમાં કુશલ છે, તેજ ભાર્યા છે કે જે પ્રજાવાળી છે, તેજ ભાર્યા છે કે જે પતિનેજ પ્રાણ સમજે છે, અને તેજ ભાર્યા છે કે જે પતિવ્રતા છે.[૪૦] ભાર્યા પુરુષનું અર્ધાંગ છે, ભાર્યા અતિ શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે, ધર્મ, અર્થ અને કામનું મૂલ ભાર્યા છે, અને સંસાર તરનારને માટે પણ ભાર્યા કારણ છે.[૪૧] ભાર્યાવાળા ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરી શકેછે, ભાર્યાવાળા ગૃહસ્થાશ્રમી કહેવાય છે, ભાર્યાવાળા આનંદ ભોગવે છે અને ભાર્યાવાળાજ ઐશ્વર્યવાળા ગણાય છે.[૪૨] વળી પ્રિયવાદિની ભાર્યા એકાંતમાં મિત્ર થાય છે, ધર્મકાર્યમાં પિતાની પેઠે હિતેચ્છુ થાય છે, અને દુઃખમાં માતાની પેઠે દુઃખહંત્રી થાય છે.[૪૩] વટેમાર્ગુને જંગલમાં પણ ભાર્યા વિશ્રામ ગણાય છે. જે સ્ત્રીવાળો હોય છે તે લોકોનો વિશ્વાસપાત્ર થાય છે, માટે ભાર્યા એજ પરમ ગતિ રૂપ છે. પતિ સંસારમાં હોય કે મરણ પામ્યો હોય અથવા એકલો નરકમાં પડતો હોય ત્યાં પણ પતિવ્રતા ભાર્યાજ સતત તેને અનુસરે છે.[૪૪,૪૫] જો ભાર્યા પ્રથમ મરણ પામે છે, તો તે પતિની સ્વર્ગમાં વાટ જુએ છે, અને ભર્તા પ્રથમ મરણ પામે છે તો તેની પાછળ સાધ્વી સ્ત્રી તત્કાલ સતી થાય છે.[૪૬] હે રાજન્! પતિ આ લોકમાં અને પરલોકમાં ભાર્યાને મેળવે છે એટલા માટેજ લોકો પાણિગ્રહણ (લગ્ન) ની ઇચ્છા રાખે છે.[૪૭] પોતેજ ભાર્યામાં પોતાને ઉત્પન્ન કરેલો, તેને વિદ્વાનો પુત્ર નામથી કહે છે, માટે પુરુષોએ પુત્રની માતા થયેલી પોતાની ભાર્યાને માતા જેવી જોવી જોઇએ.[૪૮] ભાર્યામાં ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર દર્પણમાં જણાતા મુખના પ્રતિબિંબ સમાન છે. તેને જોઈને તેનો ઉત્પાદક, પુણ્ય કરનાર સ્વર્ગને પામીને જેમ ખુશી થાય છે તેમ ખુશી થાય છે.[૪૯] મનના સંતાપથી બળતા અને રોગથી દીન થયેલા પુરુષો પણ તાપથી પીડાયલા પાણીથી જેમ હર્ષિત થાય તેમ પોતાની દારાથી હર્ષિત થાય છે.[૫૦] રતિસુખ, પ્રીતિ અને ધર્મ, સ્ત્રીને આધીન છે, તે માટે અત્યંત ક્રોધ પામેલા પુરુષે પણ રામાનું અપ્રિય કરવું નહિ.[૫૧] રામા એ પોતાના જન્મને માટે સનાતન પુણ્ય ક્ષેત્ર છે; રામા વિના પ્રજાઉત્પન્ન કરવાને ઋષિઓની શક્તિ પણ કયાં છે?[૫૨] પૃથ્વીની ધૂળથી ખરડાયલો પુત્ર સામો આવીને પિતાના શરીરે વળગી પડે તે સુખથી બીજું અધિક સુખ શું છે? તો હે રાજન્! પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા અને અભિલાષાપૂર્વક કટાક્ષથી તમારા તરફ જોતા એવા આ પુત્રને તમે શા માટે અપમાન આપો છો?[૫૩,૫૪] કીડીઓ પણ પોતાનાં ઈંડાંને પોષે છે અને ભાંગતી નથી, ત્યારે ધર્મવેત્તા થઈને તમે પોતાના પુત્રનું ભરણપોષણ કેમ કરતા નથી?[૫૫] વસ્ત્રો, રામા અથવા જલનો સ્પર્શ તેવો સુખકર નથી કે જેવો બાલક પુત્રના આલિંગનનો સ્પર્શ સુખરૂપ થાય છે.[૫૬] મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, પશુઓમાં ગાય શ્રેષ્ઠ છે, મોટામાં ગુરુ શ્રેષ્ઠ છે, તેમજ સ્પર્શમાં પુત્રસ્પર્શ શ્રેષ્ઠ છે.[૫૭] માટે જોતાંની સાથેજ પ્રિય લાગે એવો આ પુત્ર તમને ભેટીને સ્પર્શસુખ આપો, કેમકે પુત્રસ્પર્શથી અધિક સુખ આપનારો બીજો સ્પર્શ આ લોકમાં નથી.[૫૮] હે શત્રુનિબર્હણ રાજેંદ્ર! તમારા શોકને નાશ કરનારા આ કુમારને મેં પૂરે ત્રણ વર્ષે જન્મ આપ્યો છે.[૫૯] હે પૌરવ! વળી એના જન્મ વખતે 'એ સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે' એમ પૂર્વે અંતરિક્ષવાણીએ મને કહ્યું હતું.[૬૦] અહો! પરગામ ગયેલા પુરુષો પણ સ્નેહથી પારકા પુત્રોને ખોળામાં લઈને તેનું માથું સુંઘી આનંદ પામે છે,[૬૧] વળી હે રાજન્! પુત્રના જાતકર્મસંસ્કાર વખતે વેદના આ મંત્રસમૂહને બ્રાહ્મણો ભણે છે અને તે તમને પણ વિદિત છે,[૬૨] "મારા પ્રત્યેક અંગથી તું થયો છે, મારા હૃદયથી તું થયો છે, તું પુત્ર નામથી હું પોતેજ છું, તે તું સો વર્ષ સુધી જીવ.[૬૩] મારૂં જીવિત તારે આધીન છે, મારી અક્ષય સંતતિ પણ તારે આધીન છે.

માટે ઓ મારા પુત્ર ! તું સો વર્ષ સુધી સુખરૂપ જીવ.[૬૪]" નિર્મલ જલના સરોવરમાં જેમ પોતાનું પ્રતિબિંબ જણાય છે તેમ તમારા અંગથી ઉત્પન્ન થયેલો તમારા જેવો આ પુત્ર છે તેને તમે જુઓ.[૬૫] જેમ ગાર્હપત્ય અગ્નિથી આહવનીય અગ્નિ લેવાય છે તેમ તમારાથી આ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે. પ્રથમ તમે એક હતા તે આ પુત્રથી બેરૂપ થયા છો.[૬૬] હે રાજન્ ! મૃગયા કરવા નિકળેલા તમે મૃગથી ખેંચાઈને મારા પિતાના આશ્રમમાં આવ્યા હતા અને ત્યાં હું કુમારિકા તમને મળી હતી.[૬૭] ઉર્વશી, પૂર્વચિત્તિ, સહજન્યા, મેનકા, વિશ્વાચી અને ઘૃતાચી, આ છ અપ્સરાઓ સર્વ અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.[૬૮] તેમાંની બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી સુંદર અપ્સરા મેનકા સ્વર્ગથી પૃથ્વીમાં આવી હતી અને તેણે વિશ્વામિત્રથી હિમાલયની તળેટી ઉપર મને ઉત્પન્ન કરી હતી. પછી તે પ્રજાસ્નેહ વિનાની મેનકા અપ્સરા પારકી પ્રજાની પેઠે મને નીચે મૂકી દઈને ત્યાંથી ચાલી ગઈ હતી.[૬૯,૭૦] મેં પૂર્વજન્મમાં શું એ અશુભ કર્મ કર્યું હશે જેથી બાલવયમાં મને માતાપિતાએ ત્યજી દીધી અને હમણાં તમે ત્યજવા તૈયાર થયા છો ?[૭૧] તમે મારો ત્યાગ કરશો તો હું પોતાના આશ્રમમાં યથેષ્ટ ચાલી જઇશ; પરંતુ આ તમારા બાલક પુત્રનો ત્યાગ કરવો તમને ઘટતો નથી."[૭૨]

દુષ્યંત કહે છેઃ—" હે શકુંતલા ! તારે વિષે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રની મને ખબર નથી, સ્ત્રીઓ અસત્ય વચનવાળી હોય છે માટે તારાં કહેલાં વચન ઉપર કોણ શ્રદ્ધા રાખે ?[૭૩] વળી નિર્દય વારાંગના મેનકા તારી માતા થાય છે, કે જેણે તને હિમાલય ઉપર નિર્માલ્યની પેઠે છોડી દીધી હતી,[૭૪] અને ક્ષત્રિય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો નિર્દય વિશ્વામિત્ર કે જે બ્રાહ્મણ થવામાં લોભ રાખતો હોવા છતાં કામને અધીન થયો હતો તે તારો પિતા છે.[૭૫] અપ્સરામાં શ્રેષ્ઠ મેનકા અને મહર્ષિમાં શ્રેષ્ઠ તારા પિતા તે બેથી ઉત્પન્ન થયેલી તું આમ જારિણીની પેઠે કેમ બોલે છે ?[૭૬] શ્રદ્ધા ન પડે એવાં આ વાક્યોને બોલતાં તું લાજતી નથી ? અને તે પણ મારી આગળ ? હે દુષ્ટ તાપસિ ! તું અહીંથી ચાલી જા.[૭૭] ક્યાં તે શ્રેષ્ઠ મહર્ષિ ! ક્યાં તે અપ્સરા મેનકા ! અને ક્યાં તું બિચારી તપસ્વિનીના વેષને ધારણ કરનારી ![૭૮] વળી આ તારો બાલક પુત્ર પણ અતિ બલવાન્ અને મોટા શરીરવાળો જણાય છે, એ થોડા સમયમાંજ શી રીતે સાગના સોટાની પેઠે ઉંચો થઇ ગયો ?[૭૯] તારી જાતિ નીચ છે માટે તું સામાન્યાની પેઠે બોલે છે. વળી મેનકાનો યથેષ્ટ કામપ્રીતિથી તું ઉત્પન્ન થયેલી છે.[૮૦] માટે હે તાપસિ ! તું જે કહે છે તેમાં મને વિશ્વાસ આવતો નથી. હું તને ઓળખતો નથી માટે તું ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ચાલી જા.[૮૧]"

શકુંતલા કહે છેઃ—" હે રાજન્ ! તમે પારકાનાં સર્ષપ જેટલાં નાનાં છિદ્રોને જુઓ છો અને પોતાનાં બીલાં જેવડાં મોટાં છિદ્રોને જાણતાં છતાં પણ જોતા નથી એ શું કહેવાય ?[૮૨] મેનકા દેવોમાંજ છે અને મેનકાને દેવો અનુસરે છે, એટલે હે દુષ્યંત ! તમારા જન્મથી મારો જન્મજ શ્રેષ્ઠ છે.[૮૩] હે રાજેન્દ્ર ! તમે પૃથ્વીમાંજ ફરો છો અને હું અંતરિક્ષમાં ફરી શકું છું, માટે આપણા બેનું, મેરુ અને સર્ષપ જેટલું અંતર છે તેને તો તમે જુઓ.[૮૪] હે નૃપ ! હું મહેંદ્રનાં, કુબેરનાં, યમનાં અને વરુણનાં સ્થાનોમાં જઈ શકું છું, મારા પ્રભાવને તમે જુઓ.[૮૫] હે અનઘ ! આ એક સાચી કહેવત છે તે હું તમને કહું છું, હું કંઈ દ્વેષથી કહેતી નથી, પણ દૃષ્ટાંતરૂપથી કહું છું, માટે તે સાંભળીને તમે મને ક્ષમા આપશો.[૮૬] કદરૂપો મનુષ્ય જ્યાં સુધી પોતાનું મોં આરસીમાં જોતો નથી ત્યાંસુધી તે પોતાને બીજાથી મહાન્ રૂપવાળો માને છે; પણ જ્યારે તે દર્પણમાં પોતાના મુખને કદરૂપું નિહાળે છે ત્યારે જ તે બીજાનું અને પોતાનું અંતર જાણી શકે છે[૮૭,૮૮] જે પુરુષ અત્યંત રૂપસંપન્ન હોય છે તે કોઇનું અપમાન કરતો નથી, પણ નિંદક અને બહુબોલોજ દુષ્ટ વાણીવાળો હોય છે.[૮૯] મૂર્ખ મનુષ્ય બોલનારા પુરુષોની સારી નબળી

વાણીને સાંભળી, ડુક્કર જેમ વિષ્ઠાને ગ્રહણ કરે છે તેમ અશુભ વાક્યનેજ ગ્રહણ કરે છે;[૯૦] અને ડાહ્યો માણસ તો બોલતા પુરુષોની શુભાશુભ વાણીને સાંભળી જેમ હંસ પાણીમાંથી દૂધને ગ્રહણ કરે છે તેમ ગુણવાળાં વાક્યનેજ ગ્રહણ કરે છે.[૯૧] જેમ બીજાંને અપવાદ આપતાં સાધુ પુરુષને તાપ થાય છે તેમ અન્યને અપવાદ આપવાથી દુર્જન સંતોષ પામે છે.[૯૨] જેમ મહા પુરુષોને અભિવંદન કરવાથી સત્પુરુષો સુખી થાય છે તેમ સજ્જનને દુઃખ આપીને મૂર્ખ સુખી થાય છે.[૯૩] પારકાના દોષને ન જાણનારા સત્પુરુષો સુખે જીવે છે અને મૂર્ખાઓ દોષનેજ જોયા કરે છે. દુરાત્માઓ જે વિષયમાં સજ્જનોથી પોતેજ નિંદવા યોગ્ય હોય, તેજ વિષયમાં તેઓ સજ્જનોને તેવા કહે છે.[૯૪] જ્યાં મનુષ્ય પોતે દુર્જન છતાં સજ્જનને દુર્જન છે એમ કહે છે, એના સમાન લોકમાં હસવા જેવું બીજું કંઇ નથી.[૯૫] ક્રોધ પામેલા સર્પથી જેમ બધા ભય પામે છે તેમ સત્ય ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા પુરુષથી આસ્તિક ન હોય તે પણ ભય પામે છે તો આસ્તિક મનુષ્ય ભય પામે તેમાં તો નવાઈજ શી ?[૯૬] પોતાના સમાન પુત્રને પોતે ઉત્પન્ન કરીને જે તેને પુત્ર માનતો નથી તેની આ લોકની લક્ષ્મીને દેવો હણી દે છે, અને તે પરિણામે (પુણ્યજન્ય) પરલોકને પણ ભોગવતો નથી.[૯૭] પિતૃઓ, પુત્રને કુલવંશની પ્રતિષ્ઠા રૂપ કહે છે, અને સર્વ ધર્મમાં ઉત્તમ કહે છે માટે પુત્રનો ત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ.[૯૮] પોતાની પત્નીથી થયેલો એક, તથા મળેલો, વેચાતો લીધેલો, વૃદ્ધિપમાડેલો અને જનોઈ વગેરે સંસ્કારો આપીને કરી લીધેલો, એ બીજી સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચાર મળીને પાંચ પ્રકારના પુત્રો મનુએ કહ્યા છે.[૯૯] ધર્મ અને કીર્તિને આપનારા તથા પુરુષોનાં મનની પ્રીતિને વધારનારા ધર્મ નૌકારૂપ થયેલા તે પુત્રો, નરકથી પિતૃઓનું રક્ષણ કરે છે.[૧૦૦] માટે હે પૃથ્વીપતિ ! હે નૃપતિશાર્દૂલ! પોતાનું, સત્યનું અને ધર્મનું પાલન કરવા માટે તમારે પુત્રનો ત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ. હે નરેંદ્રસિંહ ! આ સંબંધમાં કપટ કરવું તમને યોગ્ય નથી.[૧] સો કુવા કરતાં વાવ શ્રેષ્ઠ છે, સો વાવ કરતાં યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, સો યજ્ઞ કરતાં પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને સો પુત્ર કરતાં સત્ય શ્રેષ્ઠ છે.[૨] એક તરફ હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ અને બીજી તરફ સત્ય એ બેને તુલનામાં મૂક્યાં હોય તો તેમાં હજાર અશ્વમેધ કરતાં સત્યજ વિશેષ થાય છે.[૩] હે રાજન્ ! સર્વ વેદનું અધ્યયન અને સર્વ તીર્થોનું સ્નાન એ બેને સત્યવચનની જોડે મૂકતાં તે બન્ને સમાન થાય કે ન પણ થાય.[૪] સત્યના જેવો ધર્મ નથી, સત્યથી શ્રેષ્ઠ બીજું કંઇ નથી અને આ લોકમાં અસત્યથી તીવ્રતર બીજું પાપ પણ કંઇ નથી.[૫] હે રાજન્ ! સત્ય, પરબ્રહ્મ છે, સત્ય પરમ નિયમ છે, માટે ઓ રાજા ! તમે કરેલો ઠરાવ ત્યજો નહિ અને તમારૂં મારી સાથેનું સખ્ય સત્ય થાઓ.[૬] તેમ છતાં તમારો જો અસત્ય જોડેજ પ્રસંગ હોય અને તમને પોતાને મારી વાતમાં વિશ્વાસ ન હોય તો હું પોતે ખેદપૂર્વક ચાલી જાઉં છું; કારણ કે તમારા જેવાનું સખ્ય હોતુંજ નથી.[૭] હે દુષ્યંત ! તમારા વિના પણ આ મારો પુત્ર પર્વતરાજોએ સહિત ચાર સમુદ્ર પર્યંતની આ પૃથ્વીનું પાલન કરશેજ.[૮]"

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે રાજાને કહીને શકુંતલા ત્યાંથી જવા લાગી તે વખતેજ ઋત્વિજ, પુરોહિત, આચાર્ય અને મંત્રીઓથી વીંટાયલા રાજા દુષ્યંત પ્રત્યે અંતરિક્ષમાંથી અશરીરિણી વાણીએ કહ્યું કે, "માતા ચામડાની કોથળી છે અને પુત્ર તો પિતાનોજ છે, અર્થાત્ ચામડાંની કોથળીમાં મૂકેલી વસ્તુ જેમ કોથળીની નથી પણ મૂકનારનીજ છે તેમ પુત્ર પિતાનોજ ગણાય છે. જેનાથી જે ઉત્પન્ન થયો તે તે રૂપજ છે, અર્થાત્ કારણથી કાર્ય ભિન્ન નથી પણ કારણજ કાર્યરૂપે છે, માટે હે દુષ્યંત ! પુત્રનું પોષણ કર અને શકુંતલાનું અપમાન કરીશ નહિ. વીર્ય સેચન કરનારો જે છે તેજ પુત્રરૂપે છે. હે નરદેવ ! તે પુત્ર પિતૃઓને નરકથી ઉદ્ધારી ઉપલા લોકોમાં લઇ જાય

છે.[૯-૧૧] તમે એના ગર્ભનું આધાન કરનારા છો એ વાત શકુંતલા સત્ય કહે છે. પોતાનાં બીજાં કરેલાં અંગરૂપ પુત્રને જાયા જન્મ આપે છે.[૧૨] માટે હે દુષ્યંતરાજા! શકુંતલાથી થયેલા પુત્રનું ભરણપોષણ કર. જીવતા પુત્રનો ત્યાગ કરીને જીવવું તે એક પ્રકારનું અભાગ્ય છે. માટે હે પૌરવ! શકુંતલાથી ઉત્પન્ન થયેલા તારા આ મહાત્મા પુત્રનું તું પોષણ કર. અમારાં વચનથી પણ તારે એનું ભરણપોષણ કરવાનું છે,[૧૩,૧૪] માટે તારા એ પુત્રનું ભરત એવું નામ કહેવાશે.”

આ પ્રમાણે દેવતાઓનું કહેવું સાંભળીને, પૂરુકુલોત્પન્ન દુષ્યંત રાજાએ પ્રસન્ન થઇને પુરોહિત અને પ્રધાનોને કહ્યું કે, “આ દેવદૂતનાં વચનને તમે બધા સાંભળો.[૧૫,૧૬] હું પણ એજ રીતે એને મારો પુત્ર જાણું છું; પરંતુ હું જો શકુંતલાનાં વચન માત્રથીજ પોતાના પુત્રને ગ્રહણ કરૂં[૧૭] તો લોકોને એ પુત્રને-માટે શંકા રહે અને એ શુદ્ધ થાય નહિ.”

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભારત! આ પ્રમાણે દેવના દૂતદ્વારા તે પોતાનો જ પુત્ર છે એવો સર્વને નિશ્ચય કરાવી પછી બહુ આનંદ યુક્ત થયેલા રાજાએ તે પુત્રને ગ્રહણ કર્યો.[૧૮] તે વખતે પ્રસન્ન થઇને રાજાએ તે પુત્રનાં જનોઇ વગેરે સર્વ કર્મો ઉમંગથી કરાવ્યાં[૧૯] અને તેનું મસ્તક સુંઘીને સ્નેહથી આલિંગન કર્યું. તે વખતે બ્રાહ્મણોએ આશીર્વાદ આપી રાજાનું સન્માન કર્યું તથા ભાટ ચારણોએ સ્તુતિ ગાઈ અને પુત્રના સ્પર્શથી રાજા પરમ આનંદ પામ્યો.[૧૨૦] વળી દુષ્યંતે પોતાની ભાર્યા શકુંતલાને પણ ધર્મપૂર્વક સન્માન આપ્યું અને તેનું સાંત્વન કરતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે,[૨૧] હે દેવિ! તારી સાથે મારો આ સંબંધ લોકોથી અજ્ઞાત રીતે થયો હતો, માટે તારૂં ભાર્યાપણું લોકોમાં શુદ્ધ ઠરે એટલા સારૂ મેં આવો વિચાર કર્યો હતો.[૨૨] જો મેં આ પ્રમાણે નહિ કર્યું હોત તો લોકો મારી સાથે તારો થયેલો સંગ સ્ત્રીભાવને લીધે માનત અને આ પુત્રને માટે મેં રાજ્ય કરવા કહેલું તેમાં બાધ આવત; તેમ ન થવાને માટે મારે આવો વિચાર કરવો પડયો હતો.[૨૩] હે વિશાલાક્ષિ! હે પ્રિયે! હે કલ્યાણિ! તેં મને પ્રણયકોપથી જે અત્યંત અપ્રિય વચનો કહ્યાં છે તેને માટે હું ક્ષમા કરૂં છું.[૨૪] હે ભારત! આ પ્રમાણે પોતાની પ્રિય પટ્ટરાણીને કહીને રાજર્ષિ દુષ્યંતે તેનું વસ્ત્રો તથા અન્નપાન વગેરેથી સન્માન કર્યું.[૨૫] પછી શકુંતલાના પુત્રનું ભરત એવું નામ રાખીને દુષ્યંતે તેનો યુવરાજપદ ઉપર અભિષેક કર્યો.[૨૬] તે મહાત્મા ભરતનું મહાન્ પ્રકાશયુક્ત, દિવ્ય, અજિત અને લોકને ગજાવી મૂકનારૂં આજ્ઞાચક્ર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું.[૨૭] તેણે રાજાઓને જિતી પોતાને વશ કર્યા હતા તથા સજ્જનોના ધર્મને અનુસરીને અતિ શ્રેષ્ઠ યશ સંપાદન કર્યું હતું.[૨૮] તે પ્રતાપી સર્વ ભૂમિનો અધિપતિ ભરતરાજા ચક્રવર્તી થયો હતો અને તેણે ઇંદ્રની પેઠે ઘણા યજ્ઞોથી યજન કર્યું હતું.[૨૯] પુષ્કલ દક્ષિણા આપનારા ભરતની પાસે કણ્વમુનિએ વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરાવ્યા હતા. વળી શ્રીમાન્ ભરતે ગોવિતત નામનો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો જેમાં કણ્વમુનિને હજાર પદ્મ ધન આપ્યું હતું.[૧૩૦] ભરતથી ભરતકુલની કીર્તિ વૃદ્ધિ પામી છે અને તેના નામથી એનું કુલ ભારત કુલ કહેવાય છે. પૂર્વના અને હવે પછીના એના વંશજો ભારત કહેવાય છે.[૩૧] ભરતના વંશમાં દેવ જેવા અને બ્રહ્માના જેવા ઘણા બલવાન્ મહા રાજાઓ થયા છે,[૩૨] તેમનાં નામોની ગણત્રી થાય તેમ નથી; તો પણ હે ભારત! તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય જેઓ મહાભાગ્યશાલી, દેવ જેવા, સત્ય અને સરલતાથી સંપન્ન હતા તેઓનાં નામ હું તમને કહીશ.[૧૩૩]*

ઇતિશ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે શકુંતલોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૭૪ મો સમાપ્ત.

---

* शिष्टानां चेतसस्तुष्टिर्धर्मे प्रामाण्यमश्नुते ॥
शकुंतलामीहमानं दुष्यंतस्य मनो यथा ॥ गणेश.

શકુંતલાને ઇચ્છતા દુષ્યંતના મનની પેઠે શિષ્ટ પુરુષોનાં ચિત્તનો સંતોષ તે ધર્મમાં પ્રમાણભૂત ગણાય છે, અર્થાત્ શકુંતલા બ્રાહ્મણપુત્રી નહિ પણ રાજપુત્રી હતી તેથીજ તેમાં દુષ્યંતનું મન જોડાયું હતું.

અધ્યાય ૭૫ મો-યયાતિરાજાનું આખ્યાન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनो वैवस्वतस्य च ॥
भरतस्य कुरोः पूरोराजमीढस्य चानघ ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે નિષ્પાપ રાજા! દક્ષપ્રજાપતિ, વૈવસ્વતમનુ, ભરત, કુરુ, પૂરુ, આજમીઢ, યાદવો, કૌરવો અને ભરતોનો આ વંશ કે જે પુણ્યરૂપ, મહાન્ કલ્યાણકારી, ધન, યશ અને આયુષ્યને આપનારો છે તે હું તમને સંપૂર્ણ રીતે કહું છું, તમે સાંભળો.

પ્રાચીનબર્હિષ્ રાજાના, મહર્ષિના જેવા તેજસ્વી, તેજવડે પ્રકાશતા અને તપશ્ચર્યાશીલ એવા પ્રચેતા નામના મહાત્મા દશ પુત્રો હતા. તેમણે મુખમાંથી અગ્નિ પ્રકટ કરીને પૂર્વે મહા વૃદ્ધિ પામેલાં વૃક્ષોને બાળી મૂક્યાં હતાં.[૧-૪] તે પ્રચેતાઓથી દક્ષ નામનો પુત્ર થયો હતો અને તે દક્ષથી આ સઘળી પ્રજા થઈ છે; એટલે હે પુરુષવ્યાઘ્ર! એ દક્ષ સર્વ લોકના પિતામહ કહેવાય છે.[૫] પ્રાચેતસ દક્ષ મુનિએ વીરિણી નામની સ્ત્રીથી પોતાના જેવા અને ઉત્તમ વ્રતવાળા હજાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૬] તે દક્ષના હજાર પુત્રોને નારદ મુનિએ મોક્ષના હેતુરૂપ સાંખ્યજ્ઞાન ભણાવ્યું એટલે તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો નહિ. તે પછી હે જનમેજય! પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છાવાળા દક્ષ પ્રજાપતિએ પચાશ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી અને તે પુત્રીઓના જે પુત્રો થાય તે પોતાના પુત્રો ગણાય એવા સંકલ્પથી, દશ ધર્મને, તેર કશ્યપને અને કાલના સ્વરૂપને જણાવનારી નક્ષત્ર નામની સત્તાવીશ કન્યા ચંદ્રને આપી.[૭-૯]

મરીચિના પુત્ર કશ્યપ ઋષિએ પોતાની તેર પત્નીમાં મોટી જે દક્ષની પુત્રી અદિતિ તેનાથી વીર્યસંપન્ન એવા વિવસ્વાન્, ઈંદ્ર વગેરે આદિત્યોને ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાંના વિવસ્વાન્ નામના સૂર્યથી યમ નામનો પુત્ર થયો અને બુદ્ધિમાન્ તથા સમર્થ એવા વૈવસ્વત મનુ ઉત્પન્ન થયા. પ્રસિદ્ધ તથા સમર્થ એવા યમ તેમના નાના ભાઈ હતા.[૧૦-૧૨] મનુ ધર્માત્મા અને બુદ્ધિમાન્ હતા તથા તેમનાથી વંશ પ્રવર્ત્યો હતો. મનુનો વંશ માનવ નામથી ખ્યાતિ પામ્યો છે.[૧૩] મનુથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વગેરે ઉત્પન્ન થયા માટે તે માનવ કહેવાયા, તથા હે મહારાજ! તેથીજ બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો પરસ્પર સંબંધ વાળા થયા છે.[૧૪] તેઓમાં મનુના જે પુત્રો બ્રાહ્મણો હતા તેઓ સાંગ વેદને ધારણ કરતા હતા. વેન, ધૃષ્ણુ, નરિષ્યંત, નાભાગ, ઈક્ષ્વાકુ, કારુષ, શર્યાતિ, આઠમી ઈલા, ક્ષત્ર ધર્મ પરાયણ નવમો પૃષધ્ર અને નાભાગારિષ્ટ આ દશ પુત્રો વૈવસ્વત મનુના કહેવાય છે. વળી મનુના બીજા પચાશ પુત્રો પૃથ્વી ઉપર થયા હતા.[૧૫-૧૭] તેઓ પરસ્પર વૈર કરીને નાશ પામ્યા હતા એમ અમે સાંભળ્યું છે. પૂર્વોક્ત ઈલાથી વિદ્વાન્ પુરૂરવા ઉત્પન્ન થયો હતો,[૧૮] અને અમે સાંભળ્યું છે કે ઈલાજ તેની (ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી) માતા અને (પુરુષપણામાં રાજ્ય આપવાથી) પિતા થઈ હતી, (પણ વાસ્તવિક પિતા તો બુધજ હતો.) પુરૂરવા રાજા સમુદ્રના તેર દ્વીપો (સ્વર્ણ પ્રસ્થ,[૧] ચંદ્ર શુક્લ,[૨] આવર્તન,[૩] રમણક,[૪] મંદર હરિણ,[૫] પાંચજન્ય,[૬] સિંહલ,[૭] લંકા,[૮] રોમકપત્તન,[૯] સિદ્ધપુર,[૧૦] યમકોટિ,[૧૧] જંબુદ્વીપ,[૧૨] પ્લક્ષાદિ છ દ્વીપો મળીને એક[૧૩]) નો ઉપભોગ કરતો હતો. તે મહાયશસ્વી મનુષ્ય છતાં દૈવીસત્વોથી યુક્ત હતો. બલથી ઉન્મત્ત થયેલા પુરૂરવાએ બ્રાહ્મણો જોડે વૈર કર્યું હતું.[૧૯,૨૦] અને તેણે રુદન કરતા બ્રાહ્મણોની પણ રત્નાદિ વસ્તુઓ હરણ કરી હતી; તેને સમજાવવા બ્રહ્મલોકમાંથી સનત્કુમારમુનિ તેની પાસે આવ્યા અને તેને ઉપદેશ કર્યો, તો પણ તેણે તે ઉપદેશ સ્વીકાર્યો નહિ. તે વખતે લોભી અને બલના મદથી એ-

ભાન થયેલા તે રાજાને ક્રોધ પામેલા મહર્ષિઓએ શાપ આપ્યો અને તેથી તે તુરત મરણ પામ્યો હતો. ઉર્વશી સહિત તે રાજાએ ગંધર્વલોકમાં રહેલા (ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ અને આહવનીય નામના) ત્રણ અગ્નિ કે જેમનું અગ્નિહોત્રની ક્રિયાને માટે યથાવત્ વિધાન કરેલું છે તેમને આ પૃથ્વીમાં આણ્યા હતા. પુરૂરવાથી ઉર્વશીમાં આયુ, ધીમાન્, અમાવસુ, દઢાયુ, વનાયુ અને શતાયુ નામના છ પુત્રો થયા હતા. આયુના સ્વર્ભાનવીથી નહુષ, વૃદ્ધશર્મા, રજિ, ગય અને અનેના નામના પુત્રો થયેલા કહેવાય છે. હે પૃથિવીપતિ ! તેમાં આયુનો પુત્ર સત્ય પરાક્રમી તથા બુદ્ધિમંત એવો નહુષ મહાન્ રાજ્યને ધર્મથી પાલન કરતો હતો. પિતૃઓ, દેવો, ઋષિઓ, વિપ્રો, ગંધર્વો, નાગો, રાક્ષસો, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોનું તે રક્ષણ કરતો હતો. તેણે ચોરનાં ટોળાંઓને મારીને પછી ઋષિઓ પાસેથી પણ કર લેવા માંડયો,[૨૧-૨૮] અને તે વીર્યવાન્ રાજા પશુની પેઠે તેમની પાસે પીઠ ઉપર બોજો ઉંચકાવવા લાગ્યો. વળી તે પોતાના તેજ, તપ, પરાક્રમ અને બુદ્ધિ તથા ઇંદ્રિયનાં સામર્થ્યથી દેવોનો પરાભવ કરીને ઈંદ્રપણું પણ પોતેજ કરતો હતો. નહુષે યતિ, યયાતિ, સંયાતિ, આયાતિ, અયતિ અને ધ્રુવ નામના પ્રિયવાદી છ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, તેમાં મનનશીલ યતિ તો યોગનો આશ્રય કરીને બ્રહ્મભાવને પામ્યો હતો.[૨૯-૩૧] એટલે નહુષનો બીજો પુત્ર સત્ય પરાક્રમી યયાતિ ચક્રવર્તી રાજા થયો હતો. તે પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો અને તેણે ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા.[૩૨] વળી તે અપરાજિત રાજા અતિ ભક્તિથી પિતૃઓનું તથા દેવોનું યત્ન પૂર્વક સદા યજન પૂજન કરતો હતો અને સર્વ પ્રજા ઉપર દયા રાખતો હતો.[૩૩] હે મહારાજ ! તેના દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાથી મહાધનુર્ધારી અને સર્વ ગુણસંપન્ન એવા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા.[૩૪] તેમાં દેવયાનીથી યદુ અને તુર્વસુ તથા શર્મિષ્ઠાથી દ્રુહ્યુ, અનુ અને પૂરુ નામના પુત્રો થયા હતા.[૩૫]

હે રાજન્ ! ઘણાં વર્ષ સુધી ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરતાં તે યયાતિને, મહાભયંકર, રૂપને નાશ પમાડનારી વૃદ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ હતી.[૩૬] ત્યારે હે ભારત ! વૃદ્ધાવસ્થાથી પરાભવ પામેલા તે રાજાએ યદુ, પૂરુ, તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ અને અનુ નામના પુત્રોને કહ્યું કે,[૩૭] " હે પુત્રો ! હું યુવાન થઈ યૌવનવડે યુવતિઓની સાથે કામ વિલાસ ભોગવવાની ઇચ્છા કરૂં છું, માટે તમે મને સહાય કરો."[૩૮]

આ સાંભળીને દેવયાનીનો મોટો પુત્ર યદુ, રાજાને કહેવા લાગ્યો કે, " અમારાં યૌવનથી તમે શું કાર્ય કરવા ધારો છો ?"[૩૯] યયાતિએ તેને કહ્યું કે, મારી વૃદ્ધતા તું ગ્રહણ કર અને તારા યૌવનથી હું વિષયો ભોગવું એવી મારી ઇચ્છા છે, કારણ કે લાંબા કાલના યજ્ઞો કરવાથી તથા શુક્ર મુનિના શાપથી મારો કામરૂપી પુરુષાર્થ નષ્ટ થયો છે અને હે પુત્રો ! તેથી મને સંતાપ થાય છે;[૪૦,૪૧] માટે તમારામાંથી એક મારા વૃદ્ધ શરીરને ધારણ કરી રાજ્ય ચલાવો અને હું નવાં શરીરથી જુવાન થઇને કામવાસનાને તૃપ્ત કરૂં."[૪૨]

આ સાંભળતાં છતાં યદુ વગેરે કોઇ પણ પુત્રે તેની જરા ગ્રહણ કરી નહિ, ત્યારે સત્ય પરાક્રમી એવા નાના પુત્ર પૂરુએ રાજાને કહ્યું કે,[૪૩] હે રાજન્ ! મારૂં યૌવનવાળું નવું શરીર છે માટે તે તમે લ્યો અને હું તમારી વૃદ્ધતાને ગ્રહણ કરી તમારી આજ્ઞાથી રાજ્ય ચલાવીશ.[૪૪]" આ પ્રમાણે પુરુએ કહ્યું ત્યારે રાજર્ષિ યયાતિએ પોતાના તપોબલના આશ્રયથી પોતાના મહાત્મા પુત્ર પૂરુના શરીરમાં જરાનો સંચાર કર્યો,[૪૫] અને પૂરુના વયથી પોતે યૌવનવાળો થયો, તથા પૂરુ પણ યયાતિનું વય ગ્રહણ કરીને રાજ્ય કરવા લાગ્યો.[૪૬] આ પ્રકારે હજારો વર્ષને અંતે વૃદ્ધ વય છોડીને અપરાજિત એવો રાજસિંહ યયાતિ વાઘના જેવાં પરાક્રમવાળો યુવાન્ થયો.[૪૭]

પછી યયાતિ રાજાએ બે પત્નીઓની સાથે

લાંબા કાલ સુધી વિહાર કર્યો. વળી તેણે વિશ્વાસી અપ્સરાની સાથે પણ ચૈત્રરથ વનમાં રમણ કર્યું.૪૮ તો પણ હે રાજન્! તે મહા યશસ્વી રાજા કામથી તૃપ્ત થયો નહિ. પછી તેણે ભોગથી કામની તૃપ્તિ થતી નથી એમ જ્યારે મનમાં જાણ્યું ત્યારે આ પ્રમાણે ગાથા ગાઇ હતી.૪૯

"વિષયોના સેવનથી વિષયકામના કદી શાંત થતી નથી, પરંતુ સમિધ અને ઘી નાખવાથી જેમ અગ્નિ વધે છે તેમ ફરી ફરીને તે વૃદ્ધિજ પામે છે.૫૦ રત્નથી ભરેલી પૃથ્વી, સુવર્ણ, પશુઓ અને અનેક સ્ત્રીઓ એકને મળે તોપણ તે સઘળાં એક કામનાવાળા પુરુષને માટે પૂરતાં થતાં નથી એમ માનીને શાંતિ ધારણ કરવી.૫૧ (સર્વથા કામનાની શાંતિ થતાં બ્રહ્મજ થવાય છે એ કહે છે.) જ્યારે મનુષ્ય કર્મ, મન અને વાણીથી પંચભૂતાત્મક એવા સ્ત્રી વગેરે વિષયોમાં પાપ–*કામના કરતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મભાવને પામે છે.૫૨ (એજ કામ વિઘ્નિત થવાથી ક્રોધ થાય છે માટે પોતાને અને બીજાને ભય આપનારા એવા ક્રોધને પણ હણવો એ કહે છે.) જ્યારે એ કોઇનાથી બીતો નથી અને એનાથી કોઇને બીક લાગતી નથી, વળી એ કંઈ ઇચ્છતો નથી અને કોઇનો દ્વેષ પણ કરતો નથી ત્યારે બ્રહ્મભાવને પામે છે; અર્થાત્ ભય, ઇચ્છા અને દ્વેષ રહિત થવાથીજ બ્રહ્મરૂપ થવાય છે.૫૩"

હે નૃપ! મહા બુદ્ધિમાન્ યયાતિએ આ પ્રમાણે કામિત વિષયોની તુચ્છતા જોઇ એટલે બુદ્ધિવડે મનનો નિગ્રહ કરી, પુત્રને આપેલી જરાને પાછી લીધી,૫૪ અને પૂરુને યૌવન આપ્યું તથા તેનો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. કામથી ×અતૃપ્તજ રહેલા યયાતિ રાજાએ પોતાના પુત્ર પૂરુને કહ્યું કેઃ–"તારાથીજ હું પુત્રવાન્ છું, તું મારા વંશનો પ્રવર્તક છે, માટે લોકમાં તારો વંશ પૌરવ વંશ કહેવાશે.૫૫,૫૬"

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે રાજસિંહ! પછી પૂરુને રાજ્ય સોંપી રાજા યયાતિ ભૃગુતુંગ પર્વત ઉપર તપ કરવા ગયા અને ત્યાં તે મહા તપસ્વી સત્કર્મ કરીને ઉપવાસ વગેરે તપ કરતા લાંબે કાલે પોતાની સ્ત્રીની સાથે કાલધર્મને અધીન થઇ સ્વર્ગપદને પ્રાપ્ત થયા.૫૭,૫૮

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાતિ ઉપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૭૫ મો સમાપ્ત.

---

* કામ-કામનાની ચાર અવસ્થા છે. પ્રસુપ્તા, તન્વી, વિચ્છિન્ના અને ઉદારા, તેમાં સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં વાસનાવશેષ મનમાં બીજ માત્રથી અવશિષ્ટ રહેલી કામની અવસ્થા પ્રસુપ્તા કહેવાય છે. વૃત્તિને પ્રાપ્ત થયેલા મનમાં વિષયોને જોતાં ઉદ્ભવેલી મનોરથ રૂપિણી કામાવસ્થા તન્વી કહેવાય છે. સમાધિકાલમાં વિચ્છિન્ના અને ભોગકાલમાં કામની ઉદારાવસ્થા કહેવાય છે. મૂલ શ્લોકમાં કર્મ, વાણી અને મનવડે પાપ કરવું નહિ એમ કહ્યું છે એથી કામની ઉદારા, તન્વી અને પ્રસુપ્તાવસ્થા નિવૃત્ત કરવા સૂચન છે, અને જ્યારે તે ત્રણે કામાવસ્થા નિવૃત્ત થાય ત્યારે સમાધિમાં બ્રહ્મભાવ પમાય અને પરિણામે વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય, શ્રુતિ પણ એજ કહે છે. यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदिश्रिताः अथ मर्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ જ્યારે મરણ ધર્મવાળો મનુષ્ય હૃદયમાં રહેલી સર્વે કામનાથી મુક્ત થાય ત્યારેજ મુક્ત થઇ અહીંજ કૈવલ્ય અનુભવે છે.

× કામનાની નિવૃત્તિ બે પ્રકારથી થાય છે. એક દોષદૃષ્ટિથી અને બીજી તૃપ્તિથી. તેમાં વિવેકથી દોષ દૃષ્ટિ થાય છે તથા વિજ્ઞાનથી તૃપ્તિ થાય છે; યયાતિ રાજાને વિવેક હોવાથી દોષદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ અને તેવડે કામની નિવૃત્તિ થઈ, પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનના અભાવથી તૃપ્તિ થઇ નહિ એ તાત્પર્ય છે. પં. નીલકંઠ.

અધ્યાય ૭૬ મો–કચને સંજીવિની વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ.

॥ जनमेजय उवाच ॥

ययातिः पूर्वजोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः॥
कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ–પ્રજાપતિથી દશમા પુરુષ અને અમારા પૂર્વજ એવા યયાતિ રાજાને પરમ દુર્લભ એવી શુક્રાચાર્યની પુત્રી શા કારણથી મળી હતી ?[1] હે તપરૂપી ધનવાળા ! તે હું વિસ્તારથી સાંભળવાની ઇચ્છા કરૂં છું, તથા રાજાઓના ભિન્ન ભિન્ન વંશકર્ત્તાઓને પણ સાંભળવા ઇચ્છું છું, માટે તમે તે સઘળું અનુક્રમથી મને કહો.[2]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પૂર્વે, દેવરાજ ઇંદ્રના જેવી કાંતિવાળો યયાતિ નામનો રાજા હતો તેને શુક્ર અને વૃષપર્વાએ જે કારણથી પોતાની પુત્રીઓ પરણાવી હતી તથા નહુષના પુત્ર યયાતિનો દેવયાનીની સાથે જેવી રીતે સંયોગ થયો હતો તે હે જનમેજય ! પ્રશ્ન કરતા એવા તમને હું કહું છું.[3,4]

આગળ દેવ અને દાનવોને સચરાચર ત્રણ લોકનાં ઐશ્વર્યને માટે પરસ્પરમાં ભારી સ્પર્ધા ચાલતી હતી.[5] તે વખતે પોતાનો વિજય થવા માટે દેવોએ અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પતિને યજ્ઞાર્થે પુરોહિત કર્યા હતા અને દાનવોએ પોતાના વિજયને માટે કવિના પુત્ર શુક્રને પુરોહિત કર્યા હતા.[6] તે બન્ને બ્રાહ્મણો નિરંતર પરસ્પરમાં અત્યંત સ્પર્ધા કરતા હતા; તેથી યુદ્ધમાં આવેલા જેટલા દાનવોને દેવો મારી નાખતા તેમને શુક્રાચાર્ય પોતાના વિદ્યાબલથી ફરી સજીવન કરતા હતા, એટલે તે દાનવો ફરીથી ઉઠીને દેવોની જોડે યુદ્ધ કરતા હતા,[7,8] યુદ્ધભૂમિમાં અસુરો જે દેવોને મારતા હતા તેઓને, ઉદાર બુદ્ધિવાળા બૃહસ્પતિ જીવાડી શકતા નહિ, કારણ કે જે સંજીવિની વિદ્યાને વીર્યવાન્ શુક્ર જાણતા હતા તે વિદ્યાને બૃહસ્પતિ જાણતા ન હતા. આથી દેવતાઓ બહુ ખેદ પામ્યા. પછી શુક્રના ભયથી ઉદ્વેગ પામેલા તે દેવો બૃહસ્પતિના મોટા પુત્ર કચની પાસે ગયા અને તેને કહેવા લાગ્યા કે, “ અમે તમારા તરફ પ્રીતિવાળા છીએ; માટે તમે પણ અમારા ઉપર પ્રીતિ દર્શાવી અમને ઉત્તમ સહાય આપો. અતુલ તેજવાળા બ્રાહ્મણ શુક્રમાં જે સંજીવિની વિદ્યા રહી છે તેને તમે તત્કાલ મેળવો, અને તેમ કરવાથી તમે અમારા યજ્ઞભાગના ભોક્તા થશો. તમે વૃષપર્વાની સમીપમાં શુક્રને જોઇ શકશો.[9-13] તે ત્યાં રહીને દાનવોનું રક્ષણ કરે છે; પરંતુ દેવાદિનું રક્ષણ કરતા નથી. તે વિદ્વાનનું આરાધન કરવા માટે તરુણ વયવાળા તમેજ સમર્થ છો.[14] વળી તે મહાત્માને દેવયાની નામની એક વહાલી પુત્રી છે, તેને શીલ, ચાતુર્ય, માધુર્ય, આચાર અને ઇંદ્રિયોના નિગ્રહથી તમેજ પ્રસન્ન કરવા સમર્થ છો, બીજો કોઈ સમર્થ નથી. જો દેવયાની સંતુષ્ટ થઇ તો તમે અવશ્ય તે વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરશો.[15,16]”

આવાં દેવવાકયોને સાંભળીને બૃહસ્પતિના પુત્ર કચે ‘ હું તેમ કરીશ ’ એમ કહ્યું. એટલે દેવોએ તેનું પૂજન કર્યું. પછી કચ વૃષપર્વાની પાસે જવા નિકળ્યો. દેવોએ મોકલેલો તે કચ ત્વરાથી વૃષપર્વા રાજાના નગરમાં ગયો અને ત્યાં શુક્રને જોઇને કહેવા લાગ્યો કે,[17,18] “અંગિરા ઋષિનો પૌત્ર અને સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિનો પુત્ર હું કચ નામથી પ્રખ્યાત છું. મને આપ શિષ્ય તરિકે સ્વીકારો.[19] આપ ગુરુની પાસે હું હજાર વર્ષ પર્યંત તીવ્ર બ્રહ્મચર્ય દીક્ષા પાળીશ. હે બ્રહ્મન્! આપ મને આજ્ઞા આપો. ”[20] શુક્ર બોલ્યાઃ–“ હે કચ ! તું ભલે આવ્યો, તારાં વચનને હું સ્વીકારૂં છું. તું માન આપવા યોગ્ય છે તેથી હું તને માન આપું છું અને તે માન બૃહસ્પતિનેજ આપેલું ગણાશે. ”[21]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી શુક્રને સારૂં એમ કહીને કચે કવિના પુત્ર શુક્રાચાર્યે પોતે

ઉપદેશેલું વ્રત ગ્રહણ કર્યું;[૨૨] અને હે ભારત! યથોક્ત કાલમાં વ્રત ગ્રહણ કરીને ઉપાધ્યાય શુક્ર તથા દેવયાનીનું તે આરાધન કરવા લાગ્યો.[૨૩] યુવાન કચ નિરંતર તે બન્નેની સેવા કરતાં યૌવનને અનુરૂપ ગાયન તથા નૃત્ય કરીને અને વાદિત્ર વગાડીને દેવયાનીને પ્રસન્ન કરતો હતો.[૨૪] વળી હે ભારત! યૌવનમાં આવેલી કન્યા દેવયાનીને પ્રસન્ન રાખવા તે તેને ફલ ફૂલ લાવી આપતો હતો તથા ફેરા ફાંટા ખાઈને તેને સંતુષ્ટ કરતો હતો.[૨૫] દેવયાની પણ નિયમ અને વ્રતધારી એવા તે વિપ્રની આગળ એકાંતમાં ગાયન કરતી તથા લાડ લાડતી તેની પરિચર્યા કરતી હતી.[૨૬]

આ પ્રમાણે વ્રત કરતાં કચને પાંચસો વર્ષ ગયાં ત્યારે દાનવોએ તેને કચ તરિકે ઓળખ્યો. પછી તેમણે એકાંત વનમાં કચ એકલો ગાયો ચારતો હતો ત્યાં તેને જોયો ત્યારે ક્રોધ કરીને બૃહસ્પતિ ઉપરના દ્વેષથી તથા વિદ્યાનું રક્ષણ કરવા માટે તેને મારી નાખ્યો,[૨૭,૨૮] અને તેના શરીરના ટુકડા કરીને કુતરાં, વરૂ, શિયાળ વગેરેને ખાવા માટે નાખી દીધા. સાંજ થતાં ગોવાળ વિનાની ગાયો પોતાના સ્થાનમાં પાછી આવી.[૨૯] હે ભારત! તે ગાયોને વનમાંથી કચ વિના એકલી આવેલી જોઈને દેવયાની પોતાના પિતાને તે વખતે કહેવા લાગી. દેવયાની બોલીઃ–"ઓ પિતાજી! તમે અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં હોમ આપ્યો છે, સૂર્ય પણ અસ્ત પામ્યો છે અને ગોપવિના આપણી ગાયો પણ ઘેરે આવી છે, તોપણ હે પ્રભો! કચ જણાતો નથી.[૩૦,૩૧] હે તાત! જરૂર કચને કોઈએ મારી નાખ્યો હશે અથવા તે મરણ પામ્યો હશે. હું તેના વિના જીવીશ નહિ, એ હું તમને સત્ય કહું છું."[૩૨]

શુક્ર કહે છેઃ–"અહો, એમાં શું? આ 'આવ' કહેતાંની સાથેજ તે મરણ પામ્યો હશે તોપણ હું તેને જીવાડીશ." આમ કહીને શુક્રાચાર્યે સંજીવિની વિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો અને કચને બોલાવ્યો.[૩૩] બોલાવતાંની સાથેજ તે વરૂઓનાં શરીરને ફાડી ફાડીને બહાર નિકળ્યો અને વિદ્યાથી પ્રસન્ન થતો ગુરુની હાંક સાંભળતાંજ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.[૩૪] પછી 'તેં આવતાં કેમ વાર લગાડી!' એમ જ્યારે દેવયાનીએ પૂછયું ત્યારે કચ તેને કહેવા લાગ્યો કે, "હે ભાવિનિ! હું સમિધ, દર્ભ અને લાકડાંનો ભારો લઈને આશ્રમની નજીકના વડ આગળ વિશ્રામ લેવા બેઠો હતો અને સઘળી ગાયો પણ ઝાડની છાયા નીચે એકઠી થઈને બેઠી હતી[૩૫,૩૬] તે વખતે અસુરોએ મને ત્યાં જોઈને પૂછયું કે, 'તું કોણ છે?' ત્યારે મેં તેમને કહ્યું કે, 'હું બૃહસ્પતિનો કચ નામનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર છું.'[૩૭] આટલું કહેતાંની સાથેજ દાનવોએ મને મારી નાખી મારા શરીરના કડકા કરીને તે શિયાળ, વરૂ વગેરેને નાખી દીધા અને તેઓ સુખેથી પોતપોતાને ઘેરે ચાલ્યા ગયા.[૩૮] હે ભદ્રે! પછી મહાત્મા ભાર્ગવે વિદ્યાથી મને બોલાવ્યો એટલે કેમે કરી જીવીને હું તારી પાસે અહીં આવ્યો છું."[૩૯] આ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યની કન્યાના પૂછવાથી 'હું મરાયો હતો' એમ તેણે કહ્યું. ફરી એક વખતે દેવયાનીના કહેવાથી તે બ્રાહ્મણ કચ, પુષ્પો લેવા વનમાં ગયો હતો, ત્યાં તેને દાનવોએ જોયો, એટલે તેને ફરીથી મારી નાખી તેના શરીરનો લોટ કરી સમુદ્રના પાણીમાં મેળવી દીધો.[૪૦,૪૧] લાંબા વખતથી ગયેલા કચને જાણીને ફરી દેવયાનીએ પોતાના પિતાને કહ્યું. ત્યારે શુક્રાચાર્યે બૃહસ્પતિના પુત્રને પુનઃ વિદ્યાથી બોલાવ્યો, એટલે કચ ત્યાં પાછો આવ્યો, અને તેણે થયેલું સઘળું વૃત્તાંત જણાવ્યું.[૪૨] વળી અસુરોએ ત્રીજી વાર કચને મારી નાખ્યો અને તેના શરીરને બાળી રાખ કરી તેને મદિરામાં ભેળવી દઈ તે મદિરા શુક્રનેજ પાઈ દીધી.[૪૩] વળી દેવયાનીએ પોતાના પિતાને કહ્યુંઃ "ઓ તાત! આપણું કામ કરનારો કચ પુષ્પ લેવા ગયો છે પણ હજી તે જણાતો નથી;[૪૪] જરૂર તે હણાયો અથવા મરણ પામ્યો હોવો જોઈએ. હું તમને સત્ય કહું છું કે કચ વિના મારૂં જીવન રહેશે નહિ."[૪૫]

શુક્ર બોલ્યાઃ–"હે પુત્રિ! બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ મૃત્યુ પામ્યો છે. હું તેને વિદ્યાથી જીવાડું છું તોપણ તેને અસુરો વારંવાર મારી નાખે છે તેમાં હું શું કરૂં?[૪૬] હે દેવયાનિ! તું આમ શોક કર નહિ તથા રડ નહિ. તારા જેવી (દૈવી કન્યા) મરણ ધર્મવાળાનો શોક કરતી નથી. મારા પ્રભાવથી તને વેદ, બ્રાહ્મણો, ઇંદ્રે સહિત દેવો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમાર, અસુરો અને સર્વ જગત્ સંધ્યોપાસનની વખતે નમે છે; તે તારે શોક કરવો ઘટે નહિ. એ બ્રાહ્મણને જીવાડવો અશક્ય છે અને જીવાડીશું તોપણ ફરી અસુરો તેનો વધ કરશે."[૪૭,૪૮]

દેવયાની કહે છેઃ–"સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ એવા અંગિરા ઋષિ જેના પિતામહ છે અને તપના ભંડાર રૂપ બૃહસ્પતિ જેના પિતા છે તે અંગિરાના પૌત્ર અને બૃહસ્પતિના પુત્રનો હું કેમ શોક કરૂં નહિ? તથા કેમ રડું નહિ? તે બ્રહ્મચારી, તપસ્વી, કાર્ય કરવામાં ચતુર અને નિત્ય ઉદ્યોગશીલ છે. તે કચની પાછળ હું પણ મરીશ. તેના વિના ખાઈશ નહિ. સર્વ પ્રકારે યોગ્ય એવો તે કચ મને ઘણો વહાલો છે."[૪૯,૫૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–દેવયાનીનાં વાક્યથી પીડાયલા મહર્ષિએ ક્રોધ કરી અસુરોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે, "નિઃસંશય અસુરો મારો દ્વેષ કરે છે, કેમકે તેઓ મારા શિષ્યોને આવતાંજ મારી નાખે છે.[૫૧] વળી ઘોર કર્મવાળા તેઓ મને પણ બ્રાહ્મણપણાથી ભ્રષ્ટ કરવા ઇચ્છે છે અને હમ્મેશ મારાથી વિરુદ્ધ વર્તે છે, પરંતુ એ પાપનો હવે અહીંજ છેડો આવશે, કારણકે બ્રહ્મહત્યા ઇંદ્રને પણ બાળી મૂકે તો તે બીજાને કેમ બાળે નહિ?"[૫૨] આ પ્રમાણે કહીને શુક્રે પોતાની વિદ્યાથી કચને બોલાવ્યો, તે વખતે પેટમાં રહેલા કચે ગુરુના ભયથી ધીરે રહીને (પોતે પેટમાં છે એ અર્થવાળું) વચન કહ્યું.

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે વખતે શુક્રે તેને પૂછ્યું કે, 'હે વિપ્ર! તું કયે માર્ગે થઇને મારા પેટમાં જઇ બેઠો છું તે મને કહે.'[૫૩]

કચ બોલ્યોઃ–"હે ગુરો! તમારી દયાથી મારી સ્મૃતિ લોપાતી નથી. જે જેમ થયું હોય છે તે સર્વ મને યાદ રહે છે, અને તેમ હોવાથીજ મારાં તપનો ક્ષય થતો નથી (અર્થાત સ્મૃતિ હોવાથીજ ગુરુનું પેટ ફાડવા રૂપી પાપ થયું નથી) અને તે હેતુથીજ હું આ ઉદરનિવાસ રૂપી ઘોર કષ્ટને પણ વેઠું છું.[૫૪] હે કાવ્ય! અસુરોએ મને મારી, બાળી, ભુકો કરી, મદિરામાં મેળવીને તે મદિરા તમને પાઈ હતી; પરંતુ બ્રાહ્મી, દૈવી અને આસુરી એવી ત્રિવિધ માયાને જાણનારા એવા તમને દેવ, બ્રાહ્મણ અથવા અસુર કોણ ઉલ્લંઘન કરી શકે?"[૫૫]

શુક્ર કહે છેઃ–"હે વત્સે! હે દેવયાની! બોલ, તું કહે તે આજે તારૂં પ્રિય કરૂં? મારૂં મૃત્યુ થશે તો કચ જીવશે, કેમકે મારૂં પેટ ફાડયા વિના મારા પેટમાં રહેલો કચ કોઇ રીતે દેખાશે નહિ."[૫૬]

દેવયાની બોલીઃ–"કચના નાશથી અથવા તમારા વિઘાતથી થયેલા બન્ને શોકો મને અગ્નિની પેઠે બાળશે. કચનો નાશ થતાં મને સુખ થશે નહિ અને તમારૂં મરણ થતાં તો હું જીવી શકીશજ નહિ."

શુક્ર બોલ્યા:–"હે બૃહસ્પતિપુત્ર! તું સિદ્ધિ મેળવવા યોગ્ય થયો છે, કારણકે ભક્ત એવા તને દેવયાની ભજે છે. આ સંજીવિની વિદ્યાને તું પ્રાપ્ત થા, પરંતુ કચ રૂપધારી તું ઈંદ્ર હોવો ન જોઇએ.[૫૭,૫૮] મારા પેટમાં ગયેલો બ્રાહ્મણ વિના બીજો કોઈ જીવતો પાછો નિકળે નહિ, એટલે તું બ્રાહ્મણજ છે અને તેથી તું વિદ્યાને ગ્રહણ કર.[૫૯] હે તાત! પ્રથમ હું તને જીવાડું છું, પછી તું મારા દેહથી બહાર આવીને મારા પુત્ર રૂપે થઇને મને જીવાડજે. ગુરુથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી વિદ્યાવાળો થઇને તું ગુરુના તરફ ધાર્મિક દૃષ્ટિથીજ જોજે, અર્થાત્ કૃતઘ્ની થઈશ નહિ."[૬૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી ગુરુની પાસેથી

સંજીવિની વિદ્યા મેળવીને યોગ્યતાવાળો થયેલો કચ પૂર્ણિમાએ દિવસના અંતમાં પૂર્વ દિશા ભેદીને જેમ ચંદ્ર નિકળે તેમ બ્રાહ્મણ શુક્રનું પેટ ફાડીને બહાર નિકળ્યો.[૬૧] પછી તેણે વેદ સમુદાય રૂપ પોતાના ગુરુનું પડેલું શરીર જોઇને મરણ પામેલા ગુરુને સંજીવિની વિદ્યાના બલથી જીવાડીને ઉઠાડયા. આ પ્રકારે સંજીવિની વિદ્યા મેળવીને કચ, ગુરુને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યો કે-જેમ મારા કાનમાં આ શુક્રે અમૃત રૂપિણી સંજીવિની વિદ્યા રેડી છે તેમ બીજો પણ જે વિદ્યાશૂન્ય એવા મને મોક્ષવિદ્યા આપે તેને હું પિતા અને માતા માનું અને તેના કરેલા ઉપકારને જાણી કદી તેનો દ્રોહ કરૂં નહિ. જેઓ ઉત્તમોત્તમ એવા કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન કાંડાત્મક વેદને આપનારા વિદ્યાના નિધિરૂપ ગુરુની પાસેથી વિદ્યા ભણીને પૂજ્ય એવા તે ગુરુને માન આપતા નથી, તેઓ વિદ્યાનાં ફલને ન મેળવી પાપલોક (નરક) માં જાય છે.[૬૨-૬૪]

વૈશંપાયન કહે છે:-હવે મદિરાપાનથી ઠગાયલા અને તેથી ભયંકર બેભાનપણાને પામેલા તથા કચ બ્રાહ્મણને પણ મદિરાથી મૂઢ થઈને પી ગયેલા એવા મહાન્ મહિમાવાળા શુક્રાચાર્ય તે વાતનું સ્મરણ કરી, કુપિત થઇ ઉઠયા, અને તે વખતે સુરાપાન પ્રત્યે ક્રોધ કરી, બ્રાહ્મણોનું હિત કરવા ઇચ્છતા તે પોતે આ પ્રમાણે વાકય કહેવા લાગ્યા.[૬૫,૬૬] "આજથી આરંભી જે કોઈ મંદ બુદ્ધિવાળો બ્રાહ્મણ મોહથી મદિરા પાન કરશે તે ધર્મથી ભ્રષ્ટ થશે અને તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગશે, તેમ જ આ લોક અને પરલોકમાં તે નિંદાપાત્ર થશે.[૬૭] મેં આ સર્વ લોકમાં બ્રાહ્મણોના ધર્મમાં કહેલી મર્યાદા સ્થાપી છે, એને સત્પુરુષો, ગુરુસેવા કરનારા વિપ્રો, દેવો તથા સર્વ લોકો સાંભળો." આ પ્રમાણે કહ્યા પછી મહાનુભાવ, તપના નિધિના પણ નિધિ અને અમાપ યોગ્યતાવાળા શુક્રે, દૈવથી મૂઢ બુદ્ધિના થયેલા તે દાનવોને બોલાવી આ પ્રમાણે કહ્યું કે,[૬૮] "હે દાનવો ! હું તમને કહું છું કે તમે ખરેખર મૂર્ખ છો. કચ સિદ્ધ થયો છે, અર્થાત મારા પેટમાં કચને નાખીને તેનું કાર્ય તમે જલદીજ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. હવે તો બ્રહ્મભૂત એ મહાત્મા બ્રાહ્મણ સંજીવિની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને મારા જેવા પ્રભાવવાળો થયો છે અને હવે એ મારી બરોબર રહેશે." આટલુંજ માત્ર કહીને શુક્ર શાંત થયા અને વિસ્મય પામેલા દાનવો પોતાના સ્થાનમાં ગયા. કચ પણ એક હજાર વર્ષ ગુરુની પાસે રહીને તેમની આજ્ઞા મેળવી સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો.[૬૯-૭૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાત્યુપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૭૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૭ મો-કચ તથા દેવયાનીના પરસ્પર શાપ અને કચનું દેવલોકમાં પ્રયાણ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

समावृत्तव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ॥
प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-કચે બ્રહ્મચર્ય વ્રત સમાપ્ત કર્યું તથા ગુરુએ તેને જવાની આજ્ઞા આપી ત્યારે તે દેવલોકમાં જવા માટે તૈયાર થયો, તે વખતે દેવયાની કચને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી કે,[૧] "હે અંગિરા ઋષિના પૌત્ર ! તું સદાચાર, કુલ, વિદ્યા, તપ અને ઇંદ્રિયનિગ્રહથી અતિશય શોભે છે.[૨] જેમ મહાયશસ્વી અંગિરા ઋષિ મારા પિતાને માન્ય છે, તેમજ મને પણ બૃહસ્પતિ અતિશય પૂજ્ય અને માન્ય છે.[૩] એમ સમજીને હે તપરૂપી ધનવાળા ! હું જે કહું છું તે ઉપર તું લક્ષ્ય આપ. જ્યારે તું નિયમયુક્ત થઈને

વ્રત કરતો હતો ત્યારે હું તારા પ્રત્યે જે રીતે (પ્રેમથી) વર્તતી હતી, તે રીતે હવે તું પણ વિદ્યા સમાપ્ત કરીને વ્રતથી મુક્ત થયો છે, માટે તારે તારી ભક્ત એવી મને સ્વીકારવી યોગ્ય છે. હે કચ! હવે તું મંત્રપૂર્વક વિધિથી મારૂં પાણિગ્રહણ કર."[૪,૫]

કચ કહે છેઃ-"હે સ્તુત્ય અંગવાળી! જેમ ઐશ્વર્યસંપન્ન એવા તારા પિતા મારે પૂજ્ય અને માન્ય છે તેમ તું પણ મારે અત્યંત પૂજન કરવા યોગ્ય છે.[૬] તું મહાત્મા ભાર્ગવને પ્રાણથી પણ અધિક વહાલી છે. હે કલ્યાણિ! તું મારી ગુરુપુત્રી છે એટલે ધર્મથી નિત્ય પૂજવા યોગ્યજ ગણાય.[૭] જેમ તારા પિતા અને મારા ગુરુ શુક્રાચાર્ય મારે નિત્ય માન આપવાયોગ્ય છે તેમજ હે દેવયાનિ! તને પણ મારે માન આપવુંજ ઘટે છે, માટે મને તારે આ પ્રમાણે કહેવું યોગ્ય ગણાય નહિ."[૮]

દેવયાની કહે છેઃ-"તું તો ગુરુ-બૃહસ્પતિ જેના પુત્ર છે એવા અંગિરાનો પૌત્ર છે, કંઈ મારા પિતાનો પુત્ર નથી અને તેથીજ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! મને પણ તું માન્ય તથા પૂજ્ય છે.[૯] હે કચ! જ્યારે વારંવાર તને અસુરો હણતા હતા તે વખતથી મારી જે પ્રીતિ છે તેને તું યાદ કર.[૧૦] મારાં સૌહાર્દ અને પ્રીતિથી તું મારી ઉત્તમ ભક્તિને સમજી લે. હે ધર્મજ્ઞ! હું તારી ભક્ત છું એટલે તારે મને અપરાધ વિના ત્યજવી ઘટતી નથી."[૧૧]

કચ બોલ્યોઃ-"હે શુભ વ્રતવાળી! તું મને ન કરવા જેવા કાર્યને માટે આજ્ઞા કરે છે. હે સુંદર ભ્રકુટીવાળી! મારા ઉપર કૃપા કર. ખરેખર, તું તો મને ગુરુ કરતાં પણ અધિક માન્ય છે.[૧૨] હે વિશાલનયનિ ભાવિનિ! હે ચંદ્રના જેવા મુખવાળી કલ્યાણિ! જે શુક્રના ઉદરમાં તું રહી હતી તેજ ઉદરમાં હું પણ રહ્યો છું,[૧૩] માટે તું તો મારી ધર્મથી બ્હેન કહેવાય. હે સુમધ્યમે! તું મને આવું કહીશ નહિ. હે ભદ્રે! હું આજ સુધી અહીં સુખથી રહ્યો છું, મને કંઈ પણ દુઃખ પડયું નથી.[૧૪] હવે હું તારી આજ્ઞા માગું છું અને અહીંથી જાઉં છું. માર્ગમાં મારૂં શુભ થાય એવું તું ચિંતન કર, અને ધર્મને બાધ ન લાગે એવી વાતોમાં તું મને યાદ કરજે તથા પ્રમાદથી રહિત થઈને આલસ્ય ન રાખતાં મારા ગુરુની સેવા કરજે."[૧૫]

દેવયાની કહે છેઃ-"હે કચ! હું તારી ધાર્મિક કામનાવડે યાચના કરૂં છું છતાં તું તેની ના પાડશે તો તારી સંજીવિની વિદ્યા તને સિદ્ધિ આપશે નહિ."[૧૬]

કચ કહે છેઃ-"તું ગુરુની પુત્રી છે એમ માનીને તથા તારાં કહેલાં કામને માટે ગુરુએ મને આજ્ઞા આપી નથી તેથીજ હું તને ના પાડું છું, કંઈ તારામાં દોષ છે એમ માનીને ના કહેતો નથી. તેમ છતાં તારી ઇચ્છા શાપ આપવાની થતી હોય તો ભલે તું મને શાપ આપ.[૧૭] હે દેવયાનિ! સહોદરના વિવાહની ઋષિઓએ ના કહેલી છે. તે ઋષિપ્રણીત ધર્મને હું કહું છું છતાં તેં મને જે શાપ આપ્યો છે તે શાપને માટે હું યોગ્ય નથીજ, કારણ કે તેં કામવૃત્તિથીજ શાપ આપ્યો છે, ધર્મથી નહિ; માટે તારી પણ જે કામના છે તે તારા ધારવા પ્રમાણે પૂર્ણ થશે નહિ. કોઇ પણ ઋષિપુત્ર તારી સાથે કદાપિ લગ્ન કરશે નહિ.[૧૮,૧૯] તેં જે મને કહ્યું છે કે, 'તારી વિદ્યા ફલીભૂત થશે નહિ' ભલે તે તેમ થાઓ; પરંતુ હું જેને તે વિદ્યા ભણાવીશ તેને તો તે ફલીભૂત થશેજ."[૨૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે દ્વિજશ્રેષ્ઠ કચ દેવયાનીને કહીને તત્કાલ દેવભવન પ્રત્યે જતો રહ્યા.[૨૧] તેને આવેલો જોઈને ઇંદ્ર વગેરે દેવો, બૃહસ્પતિને સન્માન આપી કચને કહેવા લાગ્યા. દેવો બોલ્યાઃ-"તમે જે અમારાં હિતનેમાટે પરમ અદ્ભુત કામ કર્યું છે તેથી તમારી કીર્તિ કદી નાશ પામશે નહિ અને તમને યજ્ઞનો ભાગ પણ પ્રાપ્ત થશે.*"[૨૨,૨૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાત્યુપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ઽ૭ મો સમાપ્ત.

* એજ કચ વેદમાં 'ઋભુ' નામથી કહેવાય છે

અધ્યાય ૭૮ મો–દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા વચ્ચે વિરોધ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ॥
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! કચ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને આવ્યો તેથી દેવો પ્રસન્ન થયા અને તેઓ કચની પાસેથી તે સંજીવિની વિદ્યાનું અધ્યયનં કરીને કૃતાર્થ થયા.[૧] પછી તે સઘળા દેવો એકઠા થઈને ઇંદ્રને કહેવા લાગ્યા કે, હે પુરંદર ! હવે તમારે પરાક્રમ કરવાનો વખત છે, માટે તમે શત્રુઓ ઉપર ચઢાઈ કરીને તેમને મારો.[૨] આ પ્રમાણે સર્વે દેવોના કહેવાથી 'ઇંદ્રે ભલે તેમ કરીએ,' એમ કહ્યું અને ભૂતલ પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં તેણે વનમાં સ્ત્રીઓને જોઈ.[૩] તે કન્યાઓ ચૈત્રરથ વનના જેવા એક સુંદર વનમાં ક્રીડા કરતી હતી. ઇંદ્રે વાયુનું રૂપ ધારણ કરીને તેમનાં સર્વ વસ્ત્રોને એકઠાં કરી નાખ્યાં.[૪] પછી જલક્રીડા કરી રહી પાણીમાંથી બહાર નિકળેલી તે કન્યાઓએ સાથેજ બધાં ભેગાં થયેલાં વસ્ત્રમાંથી પોતપોતાનાં વસ્ત્રો લેવા માંડયાં.[૫] તેમાં વસ્ત્ર ભેગાં થઇ ગયેલાં ન જાણુતી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીનું વસ્ત્ર ભૂલથી પહેરી લીધું.[૬] તેથી દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થયો.[૭]

દેવયાની બોલીઃ–" હે અસુરપુત્રિ ! તું મારી શિષ્યા થઇને મારૂં વસ્ત્ર કેમ ધારણ કરે છે ? તું સદાચારથી રહિત છે, માટે તારૂં સારૂં થશે નહિ. "[૮]

શર્મિષ્ઠા બોલીઃ–"ઓ ભિક્ષુકિ ! મારા પિતા બેઠા હોય અથવા સૂતા હોય ત્યારે તારો બાપ નીચે આસને બેસીને તથા વિનમ્ર થઈને ભાટની પેઠે તેમની વારંવાર સ્તુતિ કરે છે.[૯] તું તો ભીખ માગનારા, સ્તુતિ કરનારા અને દાન લેનારાની છોકરી છે, અને હું તો દાન આપનારા, સ્તુતિ કરાતા અને પ્રતિગ્રહ ન કરનારાની પુત્રી છું.[૧૦] ઓ માગનારી ભિખારણુ ! તારી મરજીમાં આવે તેમ તું રડ, પડ, આળોટ, છાતી કૂટ અને ફાવે તેટલો ક્રોધ કર; પરંતુ તેથી દરિદ્રણુ અને સાધન વિનાની તું સાધનસંપન્ન એવી મને શું કરી શકવાની છે ?[૧૧] તારી સાથે તો હું બરોબર પહોંચી વળું એવી છું, પણુ જા, હું તને ગણુકારતીજ નથી. "

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે શર્મિષ્ઠા બોલી પરંતુ દેવયાની સત્ય વચન બોલવાથી મહત્તા પામતી હતી તે જોઇને અને તેને વસ્ત્રમાટે આગ્રહ કરતી જોઇને, ક્રોધ પામેલી શર્મિષ્ઠાએ તેને કુવામાં ફેંકી દીધી, તથા તે મરી ગઇ છે, એમ માની પાપ નિશ્ચયવાળી શર્મિષ્ઠા ક્રોધના આવેશથી કુવામાં જોયા વિનાજ પોતાને ઘેરે ચાલી ગઇ.[૧૨-૧૪] હવે તેજ સ્થાન આગળ મૃગ મેળવવાની ઇચ્છાથી નહુષનો પુત્ર યયાતિ રાજા આવી પહોંચ્યો. તેના રથે જોડેલા ઘોડાઓ અને બીજા ઘોડાઓ થાકી ગયા હતા તથા તેને પોતાને પાણીની તરસ લાગી હતી તેથી તેણે કુવામાં નજર કરી તો કુવામાં પાણી દીઠું નહિ, પણ તેમાં એક અગ્નિની જવાલા જેવી તેજસ્વી કન્યાને દીઠી. દેવના જેવા વર્ણુવાળી તે તે કન્યાને જોતાંજ તેનું સાંત્વન કરીને રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યયાતિ રાજાએ મધુર વચનથી પૂછયું કે, " તામ્રનખવાળી, યૌવનમાં આવેલી અને શુદ્ધ મણિનાં કુંડલને ધારણ કરનારી તું કોણ છે ?[૧૫,૧૭] તું ઉંડા વિચારમાં પડેલી જણાય છે, વળી દીન થઇને તું શામાટે શોક કરે છે ?

વેલા અને ઘાસથી વીંટાયલા આ કુવામાં તું શા કારણુથી પડી છે ? અને હે સુંદર મધ્યવાળી ! તું કોની પુત્રી છે ? તે સઘળું મને સત્યથી કહે. "

દેવયાની બોલીઃ–" દેવોથી હણાયલા દૈત્યોને જે સંજીવિની વિદ્યાથી જીવાડે છે તે શુક્રની હું કન્યા છું, મને આવી વિપત્તિમાં પડેલીને જરૂર તે જાણુતા નહિજ હશે. હે રાજન્ ! આ લાલ નખવાળી આંગળીઓવાળો મારો

જમણો હાથ પકડીને મને તમે બહાર કહાડો, કારણ કે હું તમને કુલીન માનું છું. તમે પ્રતાપવાળા, યશસ્વી તથા શાંત છો તે હું જાણું છું;[૧૮-૨૧] અને તેથીજ તમે આ કુવામાં પડેલી એવી મને બહાર કહાડવા યોગ્ય છો."

વૈશંપાયન કહે છેઃ-નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજાએ તે બ્રાહ્મણની કન્યા છે એમ જાણીને તેનો જમણો હાથ પકડી કુવામાંથી બહાર કહાડી. તે કુવામાંથી તેને બલવડે બહાર કહાડયા પછી સુંદર કટિવાળી દેવયાનીની રજા લઇને યયાતિ રાજા પોતાના નગર પ્રત્યે ચાલ્યો ગયો, અને યયાતિ રાજાના ગયા પછી સ્તુત્ય એવી દેવયાની પણ પોતાની આગળ આવેલી દાસી પ્રત્યે શોકસંતપ્ત થઇને કહેવા લાગી.

દેવયાની બોલી:-"ઓ દાસી ! તું તુરત જા અને શીઘ્ર મારા પિતાને કહે કે હું હવે વૃષપર્વાના નગરમાં આવીશ નહિ."

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે મહાભાગ ! આ સાંભળીને તે દાસી ઉતાવળથી અસુરરાજ વૃષપર્વાને ત્યાં ગઇ અને ત્યાં શુક્રને જોઇ, ગભરાયલા ચિત્તથી મહાન્ બુદ્ધિમંત શુક્રને, વનમાં વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીને મારી હતી તે વાત કહી. પોતાની પુત્રીને શર્મિષ્ઠાએ મારી હતી એ વાત સાંભળીને કવિના પુત્ર શુક્રને દુઃખ થયું અને તેઓ પુત્રિની વનમાં ખોળ કરવા ત્વરાથી નિકળ્યા. જ્યારે શુક્રે પોતાની દુહિતા દેવયાનીને વનમાં જોઈ, તે વખતે તેને બે હાથવતી ભેટી દુઃખિત થઈને તે કહેવા લાગ્યાઃ-"હે પુત્રિ ! સર્વ મનુષ્યો પોતાનાં કર્મથીજ સુખ તથા દુઃખ ભોગવે છે.[૨૨-૩૦] હું માનું છું કે તારૂં પણ કંઈ પાપ હશે અને આવું ફલ મલવાથી તે તારા પાપની નિવૃત્તિ થઇ છે."

દેવયાની બોલી:-"મારા પાપની નિવૃત્તિ થાઓ કે ન થાઓ, પરંતુ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ મને જે કહ્યું છે તે તમે મારા મુખથી એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળો. તમે દૈત્યોની સ્તુતિ ગાનારા છો એમ મને વૃષપર્વાની શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું, તે શું તેણે સત્ય કહ્યું છે ? તે તો ક્રોધથી લાલ આંખો કરીને મને મર્મ ભેદી નાખે એવાં કઠોર અક્ષરવાળાં વચનો વારંવાર કહેતી હતી,[૩૧-૩૩] કે 'તું તો સ્તુતિ કરનારાની, ભીખ માગનારાની અને દાન લેનારાની પુત્રી છે, અને હું તો બીજાઓથી સ્તુતિ કરાતા, દાન આપનારા પણ દાન ન લેનારાની પુત્રી છું.' આવું ક્રોધથી લાલ નેત્રો કરીને ગર્વથી ભરેલી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ મને પુનઃ પુનઃ કહ્યું હતું.[૩૪,૩૫] ઓ પિતાજી ! જો હું સ્તુતિ કરનારાની અને દાન લેનારાની દીકરી હઉં તો શર્મિષ્ઠાને પ્રસન્ન રાખવા યત્ન કરૂં એમ મેં સખીને કહ્યું હતું."[૩૬]

શુક્ર બોલ્યાઃ-"હે દેવયાનિ ! તું સ્તુતિ કરનારાની, યાચના કરનારાની તથા દાન લેનારાની પુત્રી નથી; પણ કોઇની સ્તુતિ ન કરનારા અને સર્વથી સ્તુતિ કરાતા એવાની પુત્રી છે.[૩૭] જેની સામે કોઈનું બલ ચાલતું નથી એવું તથા અચિંત્ય, વ્યાપક અને નિયામક એવું મારૂં ઈશ્વરી બલ છે, કે જેને વૃષપર્વા, ઇંદ્ર અને નહુષનોપુત્ર યયાતિજ જાણે છે.[૩૮] આ ભૂમિમાં અથવા સ્વર્ગમાં જે જે કંઇ છે તે સર્વનો હું નિત્ય ઈશ્વર છું એમ મને પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માએ પોતે કહ્યું છે.[૩૯] વળી સર્વ પ્રજાના હિતને માટે હુંજ જલની વૃષ્ટિ કરૂં છું અને સર્વે ઔષધિઓનું પોષણ પણ હુંજ કરૂં છું. આ હું તને સત્ય કહું છું."[૪૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે પિતાએ મધુર તથા સુંદર વચનો કહીને ખિન્ન થએલી તથા ક્રોધથી પીડાતી પોતાની પુત્રીનું સાંત્વન કર્યું.[૪૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાત્યુપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૭૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૯ મો–શુક્રાચાર્ય અને દેવયાનીનો સંવાદ.

॥ शुक्र उवाच ॥

यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षते ॥
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥१॥

શુક્ર બોલ્યા:–"જે મનુષ્ય પારકાનાં નિંદક વચનોને નિત્ય સહન કરે છે; હે દેવયાનિ! તું નક્કી જાણજે કે તેણે આ સર્વ જગત્ જિત્યું છે.[1] જેમ ઉછળતા ઘોડાને વશ રાખનારાને નિયંતા–સારથિ કહેવામાં આવે છે; પણ માત્ર લગામ પકડીને બેસી રહેનારો સારથિ કહેવાતો નથી, તેમ જે ઉછળતા ક્રોધને વશ રાખે છે તેને સત્ પુરુષો નિયંતા–જિતેંદ્રિય કહે છે, પણ જે ક્રોધના ફલ રૂપ આપત્તિમાં જઈ પડે છે તેને નિયંતા કહેતા નથી.[2] જે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને અક્રોધવડે નિવૃત્ત કરે છે; હે દેવયાનિ! તું નક્કી જાણ કે તેણે આ સર્વ જગતને જિત્યું છે.[3] જેમ સર્પ પોતાની જુની કાંચળીને કહાડી નાખે છે તેમ જે ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને ક્ષમાથી કહાડી નાખે છે તેજ પુરુષ–પુરુષાર્થ કરનારો–કહેવાય છે.[4] જે મનુષ્ય ક્રોધને વશ રાખે છે, જે નિંદાનાં વચનોને સાંખી શકે છે અને જે સંતાપ પામતાં પણ બીજાને સંતાપ આપતો નથી તે ચારે પુરુષાર્થને મેળવવા પાત્ર છે.[5] જે મનુષ્ય અવિશ્રાંત રીતે પ્રત્યેક મહિને મહિને પિતૃયજ્ઞથી સો વર્ષ સુધી યજન કરે છે તે અને જે કોઈના ઉપર પણ ક્રોધ કરે નહિ તે, એ બેમાંથી ક્રોધ ન કરનારો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.[6] જે મૂર્ખ છોકરાઓ અને છોકરીઓ પરસ્પરમાં વૈર કરે છે તેને ડાહ્યા માણસે અનુસરવું નહિ, અર્થાત્ તે વઢવાડમાં જોડાવું નહિ; કારણકે તે છોકરાંઓ બલાબલને–સાચાં ખોટાંને સમજતાં નથી."[7]

દેવયાની બોલી:–"હે પિતાજી! હું બાલક છું તોપણ ધર્મોમાં રહેલાં અંતરને સમજું છું અને અક્રોધ તથા વિવાદના બલાબલના ભેદને પણ સમજું છું;[8] પરંતુ જે શિષ્ય ગુરુપ્રત્યે શિષ્યવૃત્તિથી વર્તતો નથી તે શિષ્યને પોતાનાં માનની અપેક્ષા રાખનારા ગુરુએ ક્ષમા આપવી જોઇએ નહિ, અને તેટલા માટેજ ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓમાં રહેવું મને સારૂં લાગતું નથી.[9] જે પુરુષો પોતાનાં કર્મ તથા કુટુંબની મદદથી બીજાની નિંદા કરે છે તેવા પાપ બુદ્ધિવાળાઓની સાથે કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનારા ડાહ્યા પુરુષે રહેવું નહિ;[10] પણ જે પુરુષો કુલ અને આચારથી એને જાણતા હોય તેવા સત્પુરુષોની સાથેજ તેણે રહેવું, કારણ કે તે વાસ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.[11] જેમ અગ્નિ મેળવવા ઇચ્છતો મનુષ્ય અરણિપાત્રનું મંથન કરે છે તેમ વૃષપર્વાની પુત્રીનાં મહા ઘોર દુષ્ટ વચનો મારા હૃદયને વલોવી નાખે છે.[12] જે ધનહીન મનુષ્ય શત્રુની તેજસ્વિની લક્ષ્મીના આશ્રયથી જીવે છે એનાથી ત્રણ લોકમાં ન કરવા જેવું બીજું હું કંઈ માનતી નથી, તેવાને તો મરવુંજ સારૂં છે; એમ વિદ્વજ્જનો જાણે છે.[13]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાત્યુપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૭૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૦ મો.–શર્મિષ્ઠા, દેવયાનીની દાસી થવા કબુલ થઇ.

॥ **વૈશંપાયન ઉવાચ** ॥

ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्यह ॥
वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–આવાં દેવયાનીનાં વચનો સાંભળીને, ભૃગુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા શુક્ર ક્રોધ કરીને જ્યાં વૃષપર્વા બેઠો હતો ત્યાં ગયા, અને વિચારને માટે પણ ન રોકાતાં તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:–[1] "હે રાજન્! આચ-

રણ કરેલો અધર્મ ગાયની પેઠે તત્કાલ ફલ આપતો નથી; પરંતુ તે વારંવાર કરવાથી ધીરે ધીરે કર્ત્તાનાં મૂલને પણ કાપી નાખે છે;[2] અને તે પાપનું ફલ જો તે પોતે ન ભોગવે તો તેના પુત્રોને અથવા પૌત્રોને ભોગવવું પડે છે.* જેમ ખાધેલો ભારી પદાર્થ પેટમાં નડે છે તેમ પાપ પણ જરૂર ફલ આપેજ છે.[3] નિષ્પાપ આચારવાળા, ધર્મજ્ઞ, સેવા કરનારા તથા મારે ઘેર રહેલા અંગિરા કુલોત્પન્ન બ્રાહ્મણ કચને તેં જે કારણથી તે વખતે મરાવ્યો હતો કે જે બ્રાહ્મણ વધ કરવાને યોગ્ય ન હતો, તેનો વધ કરવાથી તથા મારી પુત્રીને મારવા યત્ન કર્યો તેથી, હે વૃષપર્વા ! તું સાંભળ કે હવે હું ત્હારા બંધુઓની સાથે તારો ત્યાગ કરૂં છું. હે રાજન્ ! તારા દેશમાં હવે હું તારી સાથે રહી શકતો નથી.[4,5] અહો ! દૈત્ય ! તું શું મને મિથ્યા લવરી કરનારો જાણે છે કે જેથી તું તારા દોષને રોકતો નથી અને મારી અવગણના કરે છે ?"[6]

વૃષપર્વા કહે છેઃ-"હે ભાર્ગવ ! હું તમારામાં મિથ્યાવાદ અથવા અધર્મ જાણતોજ નથી; પરંતુ તમારામાં ધર્મ તથા સત્ય છે એમ માનું છું; માટે તમે અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.[7] હે ભાર્ગવ ! જો અમારો ત્યાગ કરીને તમે અહીંથી જતા રહેશો તો અમારે બધાને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો પડશે, કેમકે અમને તમારાવિના બીજું કંઇ શરણ નથી."[8]

શુક્ર બોલ્યાઃ-હે અસુરો ! તમે સમુદ્રમાં પેસો કે દિશાઓમાં રઝળો, પણ હું પુત્રીનું અપ્રિય સહન કરવા સમર્થ નથી, કારણ કે તે, મને ઘણી વહાલી છે.[9] મારૂં જીવિત તેને આધારે રહેલું છે; માટે તમે દેવયાનીને પ્રસન્ન કરો તો પછી જેમ ઇંદ્રનું બૃહસ્પતિ યોગક્ષેમ* કરે છે તેમ હું તમારૂં યોગક્ષેમ કરીશ."[10]

વૃષપર્વા કહે છેઃ-"હે ભૃગુકુલોત્પન્ન ! તમે પૃથ્વીમાં અસુરેંદ્રોનું જે કંઇ ધન, હાથી, ગાય, ઘોડા વગેરે છે તેના તથા મારા પણ સ્વામી છો."[11]

શુક્ર કહે છેઃ-"હે મહાસુર ! દૈત્યેંદ્રોનું જે કંઈ ધન છે તેનો હું જો સ્વામી હઉં તો તમે દેવયાનીને પ્રસન્ન કરો."[12]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે શુક્રે કહ્યું ત્યારે મહા વિદ્વાન્ વૃષપર્વાએ 'હું તેમ કરૂં છું' એમ કહ્યું. પછી દેવયાની પાસે જઇને ભાર્ગવે તેને તે વૃત્તાંત કહ્યું.[13] દેવયાની બોલીઃ-"હે તાત ! હે ભાર્ગવ ! તમે રાજાના ધનના સ્વામી છો તે તમારા કહેવાથી હું માનતી નથી. રાજાએ પોતે તે મને કહેવું જોઇએ."[14]

વૃષપર્વા કહે છેઃ-"હે પવિત્ર સ્મિતવાળી દેવયાનિ ! તું જે વસ્તુની ઇચ્છા કરીશ, તે વસ્તુ જો કે દુર્લભ હશે તોપણ હું તને તે આપીશ."[15]

દેવયાની બોલીઃ-"એક હજાર કન્યાઓની સાથે શર્મિષ્ઠા મારી દાસી થાય તથા મારા પિતા મને જ્યાં આપે ત્યાં તે મારી પાછળ આવે એમ હું ઇચ્છું છું."[1]

* અહીં એવી શંકા થાય કે પિતાનું કરેલું જો પુત્ર ભોગવે તો 'કર્મનું ફલ કર્ત્તાનેજ મળે' એ ન્યાયને બાધ લાગશે.

ઉત્તર—यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते. श्रु०

અર્થ—જે કોઇ ધન અથવા માનના ભાગી હોય તેને તે ભાગથી દૂર કરે છે તો તે દૂર કરનારાને તેનું પાપ ફલ મળે છે, પણ જો તે પાપ ફલ તેને ન મળ્યું તો તેના પુત્રને કે પૌત્રને મળે છે. એમ શ્રુતિ કહે છે; અને પૂર્વે જણાવેલો ન્યાય તો પિતાએ કરેલી જાતેષ્ટિ (એક સંસ્કાર) નું ફલ પુત્રને પ્રાપ્ત થાય છે તથાપિ પુત્રની સાથે પોતાનું ઐકાત્મ્યાભિમાન હોવાથી પિતાને પણ પ્રાપ્ત થયેલું ગણાય એટલે બાધિત થતો નથી. વળી પિતા મરણ પામ્યો હોય તો પણ પુત્રો દરિદ્રી થઇ ગયા હોય અથવા દુર્જન નિકળ્યા હોય તો પિતાનું શ્રાદ્ધાદિક કરતા નથી. એટલે તજ્જન્ય દુઃખાદિ ફલ મૃત પિતાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી પોતાનું કરેલું પોતાને અથવા પુત્ર પૌત્રને પ્રાપ્ત થાય છે તે યોગ્યજ કહ્યું છે.

નીલકંઠ.

* ન મળેલું મેળવી આપવું તે યોગ અને મળેલાનું રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ કહેવાય છે.

વૃષપર્વા કહે છેઃ–"હે ધાત્રિ (ધાવ્ય)! તું ઉઠ અને જા, શર્મિષ્ઠાને ઝટ બોલાવી લાવ તથા દેવયાની જે ઇચ્છા કરે તે પ્રમાણે તે વર્તે એમ કહ."[૧૭]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી ધાત્રી ત્યાં ગઇ અને શર્મિષ્ઠાને કહેવા લાગી કે, "હે કલ્યાણિ! તું ઉઠ અને તારી જ્ઞાતિવાળાને સુખ આપ; કારણકે દેવયાનીની પ્રેરણાથી બ્રાહ્મણ શુક્ર પોતાના શિષ્યોનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા છે, માટે દેવયાની પોતાનો જે મનોરથ કહે તે પ્રમાણે હે નિષ્પાપ! આજેજ તારે વર્તવું જોઇએ."[૧૮,૧૯]

શર્મિષ્ઠા બોલીઃ–"જો દેવયાનીના કારણથીજ મને શુક્ર બોલાવતા હોય તો દેવયાની જે કંઇ ઇચ્છા કરશે તે પ્રમાણે કરવા આજેજ હું તૈયાર છું; મારા દોષથી શુક્રે જવું જોઇએ નહિ તથા દેવયાની પણ મારા કારણથી જાય નહિ."[૨૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી પિતાની આજ્ઞાથી શર્મિષ્ઠા, પાલખીમાં બેસીને હજાર કન્યા દાસીઓની સાથે ઉતાવળી ઉત્તમ નગરમાંથી બહાર નિકળી અને દેવયાનીની પાસે જઈને કહેવા લાગી.[૨૧] શર્મિષ્ઠા બોલીઃ–"હું હજાર દાસીઓની સાથે તારી સેવા કરનારી દાસી થઇ છું, એટલે તારા પિતા તને જ્યાં આપશે ત્યાં હું તારી પાછળ આવીશ."[૨૨]

દેવયાની બોલીઃ–"તારા પિતાની સ્તુતિ કરનારા, યાચના કરનારા અને દાન લેનારાની હું પુત્રી છું, તો સ્તુતિ કરાતાની પુત્રી તું તેવીની દાસી શી રીતે થઇશ?"[૨૩]

શર્મિષ્ઠા બોલીઃ–"કોઈ પણ રીતે દુઃખી થતા જ્ઞાતિજનોને સુખ આપવું જોઇએ, એટલા માટેજ હું તારા પિતા તને જ્યાં આપશે ત્યાં તારી પાછળ આવીશ."[૨૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે નૃપશ્રેષ્ઠ! જ્યારે વૃષપર્વાની પુત્રીએ દાસી થવા કબુલ કર્યું ત્યારે દેવયાની પોતાના પિતા પ્રત્યે કહેવા લાગી.[૨૫] દેવયાની બોલીઃ–"હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હું સંતોષ પામી છું એટલે હવે નગરમાં પ્રવેશ કરીશ. તમારૂં વિજ્ઞાન તથા વિદ્યાબલ સફલ છે."[૨૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે દુહિતા દેવયાનીએ કહ્યું ત્યારે મહાયશસ્વી તથા દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શુક્રાચાર્યે સર્વ દાનવોથી માન પામીને પુરમાં પ્રવેશ કર્યો.[૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાત્યુપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૧ મો–યયાતિરાજાની સાથે દેવયાનીનાં લગ્ન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम॥
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે નપોત્તમ! હવે લાંબો સમય ગયા પછી તે હજાર દાસીઓ અને શર્મિષ્ઠાની સાથે સુંદરી દેવયાની તેજ વનમાં ક્રીડા કરવા નીકળી અને તેજ સ્થાનમાં જઈ સર્વ સખીઓની જોડે અત્યંત હર્ષિત થઈને યથેષ્ટ ફરવા લાગી. તે સર્વે પરસ્પર પ્રેમયુક્ત થઇને મધુ વૃક્ષની મદિરા પીતી, વિવિધ પ્રકારના ભક્ષણ કરવાના પદાર્થો ખાતી તથા ફલોનો સ્વાદ ચાખતી રમવા લાગી. તે વખતે મૃગ મેળવવાની ઇચ્છાથી નિકળેલો, થાકથી પીડાયલો અને જલની અપેક્ષા કરતો, નહુષનો પુત્ર યયાતિ રાજા દૈવેચ્છાથી તેજ પ્રદેશમાં ફરી આવી પહોંચ્યો. તેણે દિવ્ય અલંકારોથી અલંકૃત, મદ્યપાન કરતી તથા રમત કરતી તે સ્ત્રીઓને–દેવયાનીને તથા શર્મિષ્ઠાને–દીઠી. તે સ્ત્રીઓના મધ્યમાં અતુલ રૂપવાળી, શુદ્ધ સ્મિતવાળી તથા શર્મિષ્ઠાએ પગ દાબવા વગેરેથી સેવન કરાતી એવી સુંદર સ્ત્રી દેવયાનીને બેઠેલી જોઈ એટલે યયાતિ

બોલ્યો:–" હે કન્યાઓ ! બે હજાર કન્યાઓથી વીંટાયલી તમે કોણ છો ? હે શુભે ! હું તમારાં બન્નેનાં નામ તથા ગોત્ર પૂછું છું. "[૧,૮]

દેવયાની બોલી:–" હે નરાધિપ ! હું તમને કહું છું તે મારાં વચનને તમે સાંભળો. જે અસુરોના ગુરુ શુક્ર છે તેમની હું પુત્રી છું.[૯] આ મારી સખી અને દાનવેંદ્ર વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા મારી દાસી છે અને હું જ્યાં જાઉં ત્યાં મારી સાથે આવનારી છે. "[૧૦]

યયાતિ કહે છે:–" આ સુંદર ભ્રુકુટીવાળી તથા શ્રેષ્ઠ વર્ણવાળી કન્યા અસુરેંદ્રની પુત્રી છે અને જે તારી સખી થાય છે તે તારી દાસી શી રીતે થઈ? તે જાણવા મને ઘણું કુતૂહલ છે. "[૧૧]

દેવયાની બોલી:–" હે નરશ્રેષ્ઠ ! સૌ કોઈ ભાગ્યને અનુસરે છે; માટે આ પણ એક ભાગ્યનિર્મિત વાત છે એમ સમજીને એ સંબંધમાં વિચિત્ર કથા કરશો નહિ.[૧૨] તમારાં રૂપતથા વેષ રાજાના જેવાં જણાય છે અને તમે બ્રાહ્મણના જેવી વાણી બોલો છો, તો તમે કોણ છો ? કોના પુત્ર છો ? તથા અહીં ક્યાંથી આવ્યા છો ? તે મને કહો. "[૧૩]

યયાતિ કહે છે:–" મેં બ્રહ્મચર્યપૂર્વક સમગ્ર વેદનું અધ્યયન કર્યું છે. હું રાજા છું અને યયાતિ એવા નામથી પ્રખ્યાત છું."[૧૪]

દેવયાની કહે છે:–" હે નૃપતિ ! આ સ્થાનમાં તમે શા અર્થથી આવ્યા છો ? શું કંઇ જલમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ લેવા આવ્યા છો કે મૃગની લિપ્સાથી આવ્યા છો ?"[૧૫]

યયાતિ કહે છે:–" હે કલ્યાણિ ! હું મૃગની લિપ્સાથી દોડતા મૃગની પાછળ પુષ્કલ દોડયો એટલે થાક અને તરસ લાગવાથી પાણી પીવા માટે અહીં આવી ચઢયો છું. હવે તું મને જવાની આજ્ઞા આપ."[૧૬]

દેવયાની બોલી:–" બે હજાર કન્યા તથા દાસી શર્મિષ્ઠાની સાથે હું તમને અધીન છું. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. તમે મારા સખા તથા પતી થાઓ."[૧૭]

યયાતિ કહે છે:–" હે શુક્રપુત્રિ ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હે ભાવિનિ ! તું જાણ કે તારે માટે હું યોગ્ય ગણાઉં નહિ. હે દેવયાનિ ! તારા પિતા રાજાની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરશે નહિ."[૧૮]

દેવયાની બોલી:–" બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યા છે અર્થાત્ જ્યારે ક્ષત્રિયો ઉચ્છિન્ન થયા હતા ત્યારે બ્રાહ્મણના વીર્યથીજ ક્ષત્રિયોની પુનઃ ઉત્પત્તિ થઇ છે; તેમજ ક્ષત્રિયોથી બ્રાહ્મણો મિશ્ર થયા છે અર્થાત્ ક્ષત્રિય કન્યાઓથી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ જણાય છે. તમે *ઋષિ તથા ઋષિપુત્રજ છો, માટે હે નાહુષ ! મને તમે પરણો. "[૧૯]

યયાતિ કહે છે:–" હે સુંદરિ ! ચારે વર્ણો એક ઇશ્વરના દેહથી થયા છે તોપણ તેમના ધર્મ અને આચાર ભિન્ન ભિન્ન છે તથા તે વર્ણોમાં પણ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે."[૨૦]

દેવયાની કહે છે:–" હે નાહુષ ! મેં પહેલાં કોઈ પુરુષ જોડે પાણિ ગ્રહણ રૂપી ધર્મનું સેવન કર્યું નથી અર્થાત્ કોઇ પુરુષે મારો પહેલાં હાથ પકડયો નથી, અને તમેજ મારો પહેલાં તે હાથ પકડયો હતો, તેથી હું તમને વરૂં છું.[૨૧] હું મનસ્વિની છું, મારા હાથને ઋષિપુત્ર તથા ઋષિરૂપ એવા તમે ગ્રહણ કર્યો છે, તે હાથને હવે બીજો પુરુષ કેમ સ્પર્શ કરી શકે ?"[૨૨]

યયાતિ કહે છે:–"ડાહ્યા માણસે ક્રોધ પામેલા ઝેરી સર્પ કરતાં તથા ચોતરફ ફેલાયલા અગ્નિ કરતાં પણ બ્રાહ્મણને મહાન અસહ્ય જાણવો."[૨૩]

દેવયાની બોલી:–" ઝેરી સાપ અને સર્વતઃ પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિથી પણ બ્રાહ્મણ વધારે અસહ્ય છે એમ તમે કેમ કહો છો ?"[૨૪]

યયાતિ કહે છે:–" હે ભીરુ ! ઝેરી સાપ

* ઋષિ બુધથી ઇલામાં પુરૂરવા, તેનો આયુ, આયુનો નહુષ અને તેનો યયાતિ એ અભિપ્રાયથી યયાતિને ઋષિ અને ઋષિપુત્ર કહ્યા છે. શંકા–ક્ષત્રિયકન્યામાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની પત્નીમાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષત્રિય જ કહેવાય, તો પછી યયાતિને ઋષિપુત્ર કેમ કહ્યા ? આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે ઇલા કંઇ ક્ષત્રિયપત્ની ન હતી, માટે યયાતિ બુધઋષિનો વંશજ હોવાથી તેને ઋષિપુત્ર કહ્યો છે.

જેને કરડયો હોય તેને એકનેજ તે હણે છે તથા શસ્ત્ર જેને વાગે છે તે એકજ હણાય છે, પણ જો બ્રાહ્મણને કુપિત કર્યો હોય તો તે રાજ્યો સહિત આખાં નગરોનો નાશ કરે છે, અને તેથીજ હું બ્રાહ્મણને વધારે ભયંકર માનું છું. માટે હે ભદ્રે ! તારા પિતાના આપ્યા સિવાય તારી જોડે હું લગ્ન કરીશ નહિ."[૨૫,૨૬]

દેવયાની કહે છે:-" હે રાજન્! હું તો તમને વરેલીજ છું; પછી ભલે તમે મારા પિતા મારૂં દાન કરે ત્યારે પરણજો. તમે મારૂં માગું કરશો નહિ અને મારા પિતાના આપવાથી મને ગ્રહણ કરશો તો તમને ધાર્મિક ભય પણ રહેશે નહિ."[૨૭]

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી દેવયાનીએ પોતાની ધાત્રી જોડે ત્વરાથી પોતાના પિતાને સંદેશો કહાવ્યો એટલે તે ધાત્રીએ શુક્ર પાસે જઈને તેમને યથાર્થ રીતે સર્વ વાત નિવેદન કરી.[૨૮] તે સાંભળતાંજ ભૃગુકુલોત્પન્ન શુક્રાચાર્ય રાજાની આગળ આવ્યા, અને આવેલા શુક્રને જોતાંની સાથેજ પૃથિવીપતિ યયાતિએ તે બ્રાહ્મણને વંદન કર્યું તથા બે હાથ જોડી નમ્ર થઈને ઉભો રહ્યો.[૨૯]

દેવયાની બોલી:-"ઓ પિતાજી! આ નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજા છે. એણે મારો કષ્ટની વખતે હાથ પકડયો હતો. હું તમને પ્રણામ કરીને માગું છું કે તમે મારાં લગ્ન એમની સાથે કરો. હું એમના વિના આ લોકમાં બીજા કોઈને પરણીશ નહિ."[૩૦]

શુક્ર કહે છે:-"હે વીર! આ મારી વહાલી પુત્રીએ તમને પતિ તરિકે વર્યા છે, માટે હે નહુષપુત્ર ! એ કન્યા હું તમને આપું છું, તેને તમે પટરાણી તરિકે ગ્રહણ કરો."[૩૧]

યયાતિ કહે છે:-" હે ભાર્ગવ ! એ લગ્ન કરવાથી મને વર્ણસંકરજન્ય મહાન્ અધર્મ પ્રાપ્ત ન થાય એવું, હે બ્રહ્મન્ ! હું તમારી પાસે માગી લઉં છું."[૩૨]

શુક્ર કહે છે:-" હું તમને એ અધર્મથી મુક્ત કરૂં છું. વળી તમારૂં ઇચ્છિત હોય તે વરદાન પણ તમે મારી પાસે માગી લ્યો.* આ વિવાહથી તમે ગ્લાનિ પામશો નહિ, કારણ કે હું તમારાં પાપને નિવૃત્ત કરૂં છું. આ સુંદર મધ્યવાળી દેવયાનીને તમે ધર્મવડે ભાર્યા તરિકે સ્વીકારો અને એની સાથે અતુલ પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરો.[૩૪] વળી આ બીજી કન્યા શર્મિષ્ઠા જે વૃષપર્વાની કુંવરી છે તેને પણ તમારે હમ્મેશ માન આપવું; પણ હે રાજન્! એને શય્યામાં કદાપિ બોલાવવી નહિ."[૩૫]

વૈશંપાયન કહે છે:-" આ પ્રમાણે શુક્રે કહ્યું ત્યારે યયાતિ રાજાએ શુક્રની પ્રદક્ષિણા કરી અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી દેવયાનીની સાથે શુભ વિવાહ કર્યો.[૩૬] પછી શુક્રની પાસેથી ઘણું ધન, બે હજાર કન્યા-દાસીઓ તથા શર્મિષ્ઠાએ સહિત ઉત્તમ એવી દેવયાનીને મેળવીને શુક્ર અને દૈત્યોએ જેનો સત્કાર કરેલો એવો શ્રેષ્ઠ રાજા યયાતિ મહાત્મા શુક્રની આજ્ઞા પામીને પ્રસન્ન થઈ પોતાનાં નગર પ્રત્યે ગયો.[૩૭-૩૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાત્યુપાખ્યાનં નામનો ૮૧ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૨ મો-દેવયાનીને તથા શર્મિષ્ઠાને પુત્રો થયા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ययातिः स्वपुरं प्राप्य महेंद्र[illegible]रसन्निभम् ॥

प्रविश्यांतःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-યયાતિ રાજા ઈંદ્ર નગરના જેવા પોતાના નગરમાં પહોંચી અંતઃપુરમાં ગયો અને ત્યાં તેણે દેવયાનીને નિવાસ આપ્યો;[૧] તથા દેવયાનીની સંમતિ પ્રમાણે વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને હજાર દાસીઓની સાથે વસાવી,

* આ વરદાન યયાતિએ શાપ થયા પછી માગ્યું છે.

ખાવા પીવાના પદાર્થો વગેરેના ગોઠવણ સાથે સત્કાર કરીને અશોકવાટિકાની પાસે ઘર બંધાવી તેમાં રાખી.[૨,૩] પછી નહુષનો પુત્ર યયાતિ રાજા દેવયાનીની સાથે દેવની પેઠે હર્ષિત થઇને ઘણાં વર્ષ પર્યંત સુખરૂપ વિહાર કરવા લાગ્યો.[૪] ઋતુકાલ પ્રાપ્ત થતાં સુંદરી દેવયાનીને પ્રથમ ગર્ભ રહ્યા અને તેણે કુંવરને જન્મ આપ્યો.[૫] એવામાં એક હજાર વર્ષ જતાં યૌવનમાં આવેલી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ પોતાને ઋતુધર્મ પ્રાપ્ત થયેલો જોયો. તે વિચારવા લાગી કે[૬], "મને ઋતુકાલ તો પ્રાપ્ત થયો, પરંતુ મેં હજી સુધી પતિ કર્યો નથી? આ શું પ્રાપ્ત થયું? હવે શું કરવું? અને શું કરવાથી મેં યોગ્ય કરેલું ગણાય.[૭] આ દેવયાનીને તો પ્રજાએ થઈ અને મારૂં યૌવન તો મિથ્યાજ પ્રાપ્ત થયું? ત્યારે જેમ તેણે પતિ કર્યો તેમજ હું પણ તે યયાતિનેજ વરીશ.[૮] રાજા મને પુત્ર ફલ આપશેજ, એમ મારી બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે. શું તે ધર્માત્મા મને હમણાંજ એકાંતમાં દર્શન આપશે?"[૯]

શર્મિષ્ઠા આવો વિચાર કરતી હતી તેજ વખતે દૈવેચ્છાથી યયાતિ રાજા મહેલમાંથી નિકળી અશોકવાટિકા પાસે આવ્યો, અને શર્મિષ્ઠાને જોઇને ત્યાં ઉભો રહ્યો.[૧૦] જનસંચારરહિત એકાંતમાં રાજાને એકલો જોઇને મધુર હાસ્યવાળી શર્મિષ્ઠા સામી ગઈ અને હાથ જોડીને રાજાને કહેવા લાગી.[૧૧] શર્મિષ્ઠા બોલી: "હે નાહુષ! સોમના, ઇંદ્રના, વિષ્ણુના, યમના, વરુણના અને તમારા ઘરમાં રહેલી સ્ત્રીઓને કોણ પુરુષ જોઈ શકે?[૧૨] હે રાજન્! હું સ્વરૂપ, કુલ તથા આચારથી યુક્ત છું, એમ તમે હમ્મેશ જાણો છો. હું તમને પ્રસન્ન કરીને તમારી પાસે માગું છું કે, હે નરાધિપ! મને તમે ઋતુદાન આપો."[૧૩]

યયાતિ કહે છેઃ-"તું શીલસંપન્ન અને અનિંદિતા એવી દૈત્યકન્યા છે એમ તને હું સારી પેઠે જાણું છું. વળી તારા રૂપમાં તો સોયની અણી જેટલો પણ દોષ હું જોતો નથી;[૧૪] પરંતુ જ્યારે મેં દેવયાનીની સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે કવિના પુત્ર શુક્રે કહ્યું હતું કે, 'આ વૃષપર્વાની પુત્રીને તારે શય્યામાં બોલાવવી નહિ.'"[૧૫]

શર્મિષ્ઠા બોલીઃ-"હે રાજન્! પરિહાસમાં, સ્ત્રીની આગળ (રતિ પ્રસંગમાં), વિવાહ વખતે, પ્રાણાંત કષ્ટ વખતે તથા સર્વ ધનના નાશપ્રસંગે, આ પાંચ પ્રસંગમાં બોલાતું અસત્ય, પાપ ઉત્પન્ન કરતું નથી, એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે.[૧૬] (ગાય, સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ, દીન, અનાથ વગેરેને માટે) હે નરેંદ્ર! સભાસદોએ સાક્ષીને પૂછયું હોય અને તે વખતે સાક્ષી (ગાય વગેરેના હિતને માટે) જૂઠું બોલે અને તેમ બોલવાથી તેને જેઓ પતિત કહે તે મિથ્યાજ કહે છે; પણ બન્નેથી એકસરખુંજ કાર્ય થતું હોય તેમાં જૂઠું બોલનારને તે જૂઠાણું હણી નાખે છે; અર્થાત્ અમે બન્ને તમારાં આરાધનરૂપી એકજ પ્રયોજનથી યત્ન કરીએ છીએ, એ નિશ્ચિત વાત છે, છતાં તમે કહો કે દેવયાનીજ મારી સ્ત્રી અને શર્મિષ્ઠા નહિ એમ મિથ્યા બોલતા એવા તમને તે અસત્ય દોષ આપેજ."[૧૭]

યયાતિ કહે છેઃ-"સર્વ લોકો રાજાને પ્રમાણરૂપ માને છે, તે જો જૂઠું બોલે તો અવશ્ય નષ્ટ થાય છે, માટે ગમે તેવી વિપત્તિ આવતાં પણ હું વચનને મિથ્યા કરવા ઇચ્છતો નથી."[૧૮]

શર્મિષ્ઠા બોલીઃ-"હે રાજન્! અમારા બન્નેના વિવાહ, બુદ્ધિથી સમાન થયેલાજ ગણાય, અર્થાત્ જ્યારે દેવયાનીએ તમને મનથી વર્યા ત્યારે હું પણ તમને મનથી વરી હતી, તેથી મારી સખીના પતિ તમે થયા તે વખતે મારા પણ પતિ થયાજ. લોકો પણ મુખ્ય સખીનાં લગ્ન થતાં બીજી સખીઓનાં લગ્ન પણ થએલાંજ ગણે છે, એટલે હું ઋતુદાનને માટે તમને પતિપણાથી વરી છું."[૧૯]

(આવાં શર્મિષ્ઠાનાં વચન સાંભળતાં પણ ભાર્યાની સમાન દાસી ન ગણાય એમ માનતા રાજા બીજી રીતે તેનું અભીષ્ટ આપવા કહે છે.) યયાતિ કહે છેઃ-"કોઇ પણ યાચના

કરનાર જે માગે તે તેને આપવું આવો મારો નિયમ છે. તું મારી યાચના કરે છે તો તારી ઇચ્છામાં આવે તે કહે, તારૂં શું કાર્ય કરૂં?"[૨૦]

શર્મિષ્ઠા બોલી:—"હે રાજન્! તમને હું મનથી વરી છું, તેથી બીજાને વરવાથી થતા વ્યભિચારજન્ય અધર્મથી મને બચાવો. તમારાથી મને પ્રજા થાય અને આ લોકમાં હું ઉત્તમ ધર્માચરણ કરૂં એ મારી કામના છે. હે રાજા! ભાર્યા, દાસ અને પુત્ર એ ત્રણજ નિર્ધન કહેવાય છે; કારણકે તેમની પાસે જે ધન હોય તે ધનના માલીક જેનાં તે ભાર્યા, દાસ અથવા પુત્ર હોય તેનાંજ ગણાય છે,[૨૧] અર્થાત્ ધન વગેરેમાં મારી સત્તા ન હોવાથી મારી સદ્ગતિને માટે પ્રજોત્પત્તિ દ્વારા મને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવો.[૨૨] હું દેવયાનીની ભુજિષ્યા છું અર્થાત્ દેવયાનીનું ભોગવેલું ભોગવવાને યોગ્ય એવી તેની દાસી છું. તમે દેવયાનીના સ્વામી છો એટલે તે અને હું એ બન્ને તમારે ઉપભોગ કરવા યોગ્ય છીએ, માટે તમે મને સ્વીકારો."[૨૩]

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે રાજાએ શર્મિષ્ઠાનું કહેવું સત્ય છે એમ જાણ્યું અને શર્મિષ્ઠાને માન આપી ઋતુદાન આપવાથી દીનના રક્ષણ રૂપી ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું.[૨૪] રાજાએ શર્મિષ્ઠાનો સમાગમ કરીને યથેષ્ટ મનોરથ પૂર્ણ કર્યો. પછી એક મેકને માન આપતાં તેઓ પોત પોતાના સ્થાનમાં ગયાં.[૨૫] એ સમાગમથી રમણીય હાસ્યવાળી તથા સુંદર ભ્રૂકુટીવાળી શર્મિષ્ઠા તે શ્રેષ્ઠ રાજાથી પ્રથમ ગર્ભને પ્રાપ્ત થઇ, અને હે રાજન્! સમય થતાં તે કમલનયનીએ કમલના જેવાં નેત્રવાળા તથા દેવગર્ભના જેવા કુમારને જન્મ આપ્યો.[૨૬,૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે યયાત્યુપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૮૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૩—યયાતિ રાજા શાપથી વૃદ્ધ થયો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिस्मिता ॥
चिंतयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હે ભારત! જ્યારે શુદ્ધ સ્મિતવાળી દેવયાનીએ શર્મિષ્ઠાને પુત્ર થયો એમ સાંભળ્યું, ત્યારે દુઃખથી દીન થઇને શર્મિષ્ઠાના સંબંધમાં તે વિચાર કરવા લાગી.[૧] શર્મિષ્ઠાની પાસે જઇ તેને દેવયાની આ પ્રમાણે કહેવા લાગી. દેવયાની બોલી:—"હે સુભ્રુ! તેં કામના લોભવડે આ શું પાપ કર્યું?"[૨]

શર્મિષ્ઠા બોલી:—"એ તો કોઇ એક વેદના પારને પામેલા ધર્માત્મા ઋષિ મારી પાસે આવ્યા હતા. તે વરદાન આપનારા ઋષિ પાસે મેં ધર્મયુક્ત કામની યાચના કરી હતી, અને હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી! તે ઋષિથી મને આ પુત્ર થયો છે. હું અન્યાયથી કામનું સેવન કરૂંજ નહિ એ તને સત્ય કહું છું."[૪]

દેવયાની કહે છે:—"હે ભીરુ! જો એમ જ હોય તો તેં રુડું કર્યું; પરંતુ તે બ્રાહ્મણને તું ઓળખતી હોય તો તેનાં નામ, ગોત્ર તથા કુલ જાણવાની હું ઇચ્છા કરૂં છું."[૫]

શર્મિષ્ઠા કહે છે:—"હે પવિત્ર સ્મિતવાળી! તે ઋષિ તપના તેજથી સૂર્યના જેવા ઝળહળતા હતા એટલે તેમને જોઇને મને પૂછવાની હિમ્મતજ રહી નહિ."[૬]

દેવયાની બોલી:—"ઓ શર્મિષ્ઠા! તું કહે છે તે ખરૂં હોય અને જો તે શ્રેષ્ઠ મહાત્મા બ્રાહ્મણથી તને પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તો તારા પ્રત્યે મને રીસ નથી."[૭]

વૈશંપાયન કહે છે:—આમ પરસ્પર વાતો કરીને તથા બન્ને હાસ્યવિનોદ કરીને પછી

શર્મિષ્ઠાએ કહેલી વાત સત્ય છે એમ જાણી ભૃગુની પુત્રી દેવયાની પોતાના મહેલમાં ચાલી ગઈ.[૮] રાજા યયાતિએ દેવયાનીમાં ઇંદ્ર અને વિષ્ણુના જેવા યદુ અને તુર્વસુ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા;[૯] અને તેજ રાજર્ષિથી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ દ્રુહ્યુ, અનુ અને પૂરુ નામના ત્રણ કુમારો ઉત્પન્ન કર્યા.[૧૦] હે રાજન્! તે પછી કોઈ એક વખતે શુદ્ધ હાસ્યવાળી દેવયાની યયાતિની સાથે એકાંત વનમાં ગઈ અને ત્યાં તેણે દેવના જેવા રૂપાળા કુમારોને નિર્ભય થઈને રમતા જોયા, એટલે તે આશ્ચર્ય પામી રાજાને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગી.[૧૧,૧૨]

દેવયાની બોલી:–"હે રાજન્! આ દેવપુત્રના જેવા સુંદર કુમારો કોના છે? એઓ રૂપ અને તેજથી તમારા જેવા હોય એમ હું માનું છું."[૧૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે રાજાને પૂછી દેવયાનીએ કુમારોને પૂછયું. દેવયાની પૂછે છે:–"ઓ છોકરાઓ! તમારાં શાં નામ છે? તમે કયા વંશમાં જન્મ્યા છો? અને તમારો પિતા કોણ છે? તે મને સાચે સાચું કહો. હું તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરૂં છું."[૧૪]

આ સાંભળીને તે કુમારોએ તર્જની આંગળી વડે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેજ યયાતિને દેખાડયો અને પોતાની માતા શર્મિષ્ઠા છે એમ કહ્યું.[૧૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહીને તે સઘળા કુમારો રાજાને ભેટવા દોડયા પણ દેવયાની ત્યાં હોવાથી રાજાએ તેમને દૂર કર્યા; એટલે તે બાલકો રડતા રડતા શર્મિષ્ઠા પાસે ગયા અને રાજા બાલકોનું બોલવું સાંભળીને લજ્જિત જેવો જણાયો.[૧૬,૧૭] તે બાલકોનો રાજા પ્રત્યે પ્રેમ જોઈને દેવયાની રહસ્ય પામી ગઈ અને શર્મિષ્ઠાને કહેવા લાગી.[૧૮]

દેવયાની બોલી:–"તું મારે આધીન છે છતાં તેં મારૂં અપ્રિય કેમ કર્યું? તું તારા તે અસુર ધર્મનો સ્વીકાર કરીને મારાથી પણ બીતી નથી કે?"[૧૯]

શર્મિષ્ઠા બોલી:–"હે સુંદર હાસ્યવાળી! મેં જે તને ઋષિની વાત કહી હતી તે સત્યજ છે. જ્યાં ન્યાય અને સત્યથી વર્તવાનું છે ત્યાં હું તારાથી બીતી નથી.[૨૦] હે શોભને! જ્યારે તું પતિને વરી હતી ત્યારે હું પણ તેને વરીજ હતી. વળી સખીનો જે ભર્ત્તા હોય તે ધર્મથી પોતાનો પણ ભર્ત્તાજ ગણાય છે.[૨૧] તું બ્રાહ્મણની પુત્રી અને મોટી હોવાથી મને માન્ય તથા પૂજ્ય છે, અને તારાથી પણ રાજર્ષિ મને અધિક પૂજ્ય છે, તે શું તું જાણતી નથી!"[૨૨]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે શર્મિષ્ઠાનાં વચન સાંભળીને દેવયાની રાજા પ્રત્યે બોલી:–"હે રાજન્! હું આજે હવે તમારે ત્યાં રહીશ નહિ, કેમકે તમે મારૂં અપ્રિય કર્યું છે." આમ કહીને આંખમાં આંસુ લાવી યૌવનવતી દેવયાની એકદમ ઉભી થઈ અને શુક્રને ત્યાં જવા ઉતાવળથી નીકળી. દેવયાનીને આ રૂપમાં જોઈને રાજાને બહુ વ્યથા થઈ અને તે ગભરાટથી તેનુ સાંત્વન કરતો પાછળ ગયો; પણ ક્રોધથી લાલ થયેલાં નેત્રવાળી દેવયાની પાછી ફરીજ નહિ,[૨૩-૨૫] અને રાજા સાથે કંઈ પણ ન બોલતી, આંખમાં આંસુ ભરતી તે થોડાજ સમયમાં કવિના પુત્ર શુક્રાચાર્યની પાસે પહોંચી ગઈ. પોતાના પિતાને જોતાંજ દેવયાનીએ અભિવંદન કર્યું અને તેની આગળ ઉભી રહી. પછી યયાતિએ તેની પાછળ જઈને શુક્રનું પૂજન કર્યું.[૨૬,૨૭]

દેવયાની બોલી:–"ઓ પિતાજી! અધર્મે ધર્મને હરાવ્યો! નીચ ઉચ્ચ ગણાયું અને જે ઉચ્ચ તે નીચ ગણાયું! વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ મારૂં અતિક્રમણ કર્યું છે. હું તમને કહું છું કે, આ યયાતિ રાજાએ તેનાથી ત્રણ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા છે, અને મને અભાગિનીને બેજ પુત્ર થયા છે.[૨૮,૨૯] હે ભૃગુકુલને વહન કરનારા પિતા! આ રાજા ધર્મજ્ઞ છે એમ એની બધે પ્રસિદ્ધિ છે; છતાં હે કાવ્ય! એણે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે એ હું તમને સત્ય કહું છું."[૩૦]

શુક્ર બોલ્યાઃ-"હે મહારાજ! તમે ધર્મવેત્તા થઇને અધર્મને પ્રિય કર્યો માટે દુર્જય એવી વૃદ્ધાવસ્થા તમારો થોડાજ કાલમાં પરાભવ કરશે."[૩૧]

યયાતિ કહે છેઃ-"હે ભગવન્! ઋતુની યાચના કરતી દાનવેંદ્રની પુત્રીને મેં ધર્મરક્ષણને માટે ઋતુદાન કર્યું હતું; હું કંઇ કામવૃત્તિથી પ્રવૃત્ત થયો નથી.[૩૨] ઋતુની યાચના કરતી સ્ત્રીને જે પુરુષ ઋતુદાન આપતો નથી તેને બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો ભ્રૂણુ-ગર્ભ-હત્યારો કહે છે.[૩૩] કામથી વ્યાકુલ અને ગમન કરવા યોગ્ય એવી સ્ત્રીએ એકાંતમાં આવીને યાચેલો પુરુષ જો તેની પાસે જતો નથી તો તેને ધર્મશાસ્ત્રમાં વિદ્વાનો ભ્રૂણુહત્યારો કહે છે.[૩૪] હે ભૃગુદ્વહ! આ કારણો જોઇને, અધર્મના ભયથી ઉદ્વેગ પામી હું શર્મિષ્ઠા પાસે ગયો હતો."[૩૪,૩૫]

શુક્ર કહે છેઃ-"હે પાર્થિવ! તમે મને અધીન છો એટલે તમારે આ કાર્યમાં મારી આજ્ઞા લેવી જોઇતી હતી; કારણુ કે ધર્મમાં મિથ્યા આચારથી વર્તનારો ધર્મચોર કહેવાય છે."[૩૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે ક્રોધ પામેલા શુક્રાચાર્યે શાપ આપવાથી નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજાનું યૌવન જતું રહ્યું અને તેને તત્કાલ ઘડપણુ આવી ગયું.[૩૭] તે વખતે યયાતિ કહેવા લાગ્યોઃ-"હે ભૃગુદ્વહ! યૌવનમાં દેવયાનીના ભોગથી મને તૃપ્તિ થઇ નથી; માટે હે બ્રહ્મન્! આ વૃદ્ધતા મારે વિષે પ્રવેશ કરે નહિ એવી મારા ઉપર કૃપા કરો."[૩૮]

શુક્ર બોલ્યાઃ-"હે ભૂમિપ! હું મિથ્યા બોલતો નથી. આ ઘડપણુ તમને આવી ગયું છે, પણુ તમારી ઇચ્છા હોય તો એ વૃદ્ધતા તમે બીજાને આપી દો."[૩૯]

યયાતિ કહે છેઃ-"જે મારો પુત્ર મને પોતાનું વય આપે તે પુણ્યનો ભોક્તા, કીર્તિશાલી તથા રાજ્યનો ભોક્તા થાય, આ વાતમાં તમે અનુમતિ આપો."[૪૦]

શુક્ર બોલ્યાઃ-"હે નહુષપુત્ર! તમે ભાવપૂર્વક મારૂં ધ્યાન કરી યથેષ્ટ બીજાને વૃદ્ધતા આપી શકશો, અને જ્યેષ્ઠ પુત્રને રાજ્ય ન આપવાથી થતું પાપ પણુ તમને લાગશે નહિ.[૪૧] વળી જે પુત્ર તમને પોતાનું યૌવન આપશે તે રાજા થશે તથા તે આયુષ્યવાળો, કીર્તિમાન્ અને ઘણી પ્રજાવાળો થશે."[૪૨]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાત્યુપાખ્યાન નામનો ૮૩ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૪ મો-પૂરુએ રાજાની વૃદ્ધતા ગ્રહણ કરી.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ॥
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-"વૃદ્ધતાને પામેલો યયાતિ રાજા પોતાના નગરમાં ગયો અને સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા મોટા પુત્ર યદુને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૧] યયાતિ કહે છેઃ-"હે વત્સ! કવિના પુત્ર શુક્રના શાપથી મને ઘડપણુ તથા પળીયાં આવ્યાં છે અને શરીરે કરચલી પડી ગઇ છે, પરંતુ હું હજી યૌવનથી તૃપ્ત થયો નથી;[૨] માટે હે યદુ! તું મારી જરાને, પાપ (ભોગ ભોગવવાનું સામર્થ્ય ન છતાં તેની ઇચ્છા થવા રૂપી ચિત્તની દુરવસ્થા) ની સાથે ગ્રહણ કર; એટલે તારા યૌવનથી હું વિષયોને સેવન કરીશ;[૩] અને એક હજાર વર્ષ પૂરાં થશે એટલે તારાં યૌવનને પાછું આપી હું મારી વૃદ્ધતાને પાપ સાથે પાછી લઇશ."[૩-૪]

યદુ બોલ્યોઃ-"હે રાજન્! ઘડપણું આવવાથી ખાવાપીવામાં બહુ હરકત પડે છે, માટે

તમારૂં ઘડપણ હું નહિ લઉં એવો મારો નિશ્ચય છે.[૫] ઘડપણથી દાઢી મૂછ ધોળાં થાય છે, આનંદ ઉડી જાય છે, જીર્ણતાથી અવયવો શિથિલ થાય છે, શરીર ઉપર કરચલીઓ પડી જાય છે તથા પુરુષ કદરૂપો, દુર્બલ અને કૃશ થઈ જાય છે.[૬] વળી કામ કરવામાં અશક્ત થાય છે તથા પોતાની સાથેના યુવાન મિત્રો અને બીજાઓથી પણ પરાભવ પામે છે; તે ઘડપણ લેવા હું ઇચ્છતો નથી.[૭] હે નૃપ ! તમારે મારાથી પણ ઘણા વહાલા બીજા પુત્રો છે. હે ધર્મજ્ઞ ! તેમાંથી કોઈને તમે ઘડપણ લેવાને કહો."[૮]

યયાતિ કહે છેઃ-" હે તાત ! તું મારા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર છે છતાં તું તારૂં યૌવન મને આપતો નથી માટે તારી પ્રજા રાજ્યભોક્ત્રી થશે નહિ."[૯] આ પ્રમાણે યદુને કહીને પછી રાજાએ બીજા પુત્ર તુર્વસુને કહ્યું:-"હે તુર્વસુ ! તું મારાં પાપને જરાની સાથે ગ્રહણ કર અને હે પુત્ર ! તારા યૌવનથી હું વિષયોને સેવન કરૂં.[૧૦] એક હજાર વર્ષ પૂરાં થશે એટલે તારૂં યૌવન હું તને પાછું આપી જરાએ સહિત મારી દુર્બલતાને પાછી લઇશ."[૧૧]

તુર્વસુ બોલ્યોઃ-"હે તાત ! કામભોગને નાશ કરનારી, બલ અને રૂપનો અંત લાવનારી તથા બુદ્ધિ અને પ્રાણશક્તિને ક્ષીણ કરનારી જરાને હું ઇચ્છતો નથી."[૧૨]

યયાતિ કહે છેઃ-" તું મારો ઔરસ પુત્ર છે છતાં તું તારૂં યૌવન મને આપતો નથી માટે હે તુર્વસુ ! તારી પ્રજા ઉચ્છેદ પામશે. વળી ઓ મૂર્ખ ! આચાર તથા ધર્મ જેમના સેળભેળ થઇ ગયેલા, પ્રતિલોમ-પોતાનાથી ઉત્તમ વર્ણની-સ્ત્રીમાં ગમન કરનારા, માંસાહારી, ગુરુની સ્ત્રીમાં આસક્ત, પશુયોનિમાં ગમન કરનારા અને પશુના જેવા નિર્લજ્જ એવા પાપી મ્લેચ્છોના દેશમાં તું રાજા થઈશ."[૧૫]*

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે પોતાના પુત્ર તુર્વસુને શાપ આપી પછી યયાતિએ શર્મિષ્ઠાના પુત્ર દ્રુહ્યુને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૧૬] યયાતિ કહે છેઃ-" હે દ્રુહ્યુ ! રૂપ તથા રંગને નાશ કરનારી મારી વૃદ્ધતાને એક હજાર વર્ષ સુધી તું ગ્રહણ કર અને તારૂં યૌવન મને આપ.[૧૭] એક હજાર વર્ષ પૂરાં થશે એટલે તારૂં યૌવન તને હું પાછું આપી મારી વૃદ્ધતાને પાપ સહિત પાછી લઈશ."[૧૮]

દ્રુહ્યુ બોલ્યોઃ-"જરાથી જીર્ણ થયેલો પુરુષ, હાથી, ઘોડા, રથ તથા સ્ત્રીને ભોગવી શકતો નથી, વળી(દાંત પડવાથી અથવા કફ વધી જવાથી) એ તોતળા જેવો થઈ જાય છે, માટે તે જરાને હું ઇચ્છતો નથી."[૧૯]

યયાતિ કહે છેઃ-" તું મારાં હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે છતાં મને તારૂં વય આપતો નથી માટે ઓ દ્રુહ્યુ ! તારા મનોરથ કદી પૂર્ણ થશે નહિ.[૨૦] વળી જ્યાં ઘોડાવાળા ઉત્તમ રથો ઘોડાઓ, હાથીઓ, મ્યાનાઓ, ગધેડાઓ, બકરાં બળદો અને પાલખી જઇ શકે નહિ પણ જ્યાં નાવથીજ નિત્ય જઇ શકાય છે તેવા દેશમાં પણ તું અને તારા વંશજો રાજા ન કહેવાતાં ભોજસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થઇ રહેશો."[૨૨]

આ પ્રમાણે દ્રુહ્યુને કહ્યા પછી તેનાથી નાના અનુને યયાતિએ કહ્યું:-ઓ અનુ ! તું મારી જરાની સાથે મનની અસ્વસ્થતાને ગ્રહણ કર અને એક હજાર વર્ષ સુધી હું તારાં યૌવનથી વિહાર કરીશ."[૨૩]

અનુ બોલ્યોઃ-"ઘરડો થયેલો વગર વખતે પણ બાલકની પેઠે તથા અપવિત્રની પેઠે અન્નાદિક ખાય છે, અને સમય સમયે અગ્નિમાં હોમ આપી શકતો નથી, માટે તેવી જરાને હું ઇચ્છતો નથી."[૨૪]

યયાતિ કહે છેઃ-"તું મારો ઔરસ પુત્ર છે છતાં તું પોતાનું વય મને આપતો નથી અને મારી આગળ વૃદ્ધતાના દોષ કહે છે, માટે તને તે પ્રાપ્ત થશે.[૨૫] વળી તારી પ્રજા યૌવન આવતાં મરણ પામશે અને તું પણ શ્રૌત સ્માર્ત કર્મથી ભ્રષ્ટ થઇશ."[૨૬]

* તુર્વસુનાં નામ ઉપરથી એના પ્રજા તુરુષ્ક-તુર્ક ગણાતી હશે ? ભા. ક.

અનુને કહ્યા પછી સર્વથી નાના પુત્ર પૂરુને યયાતિ કહે છેઃ–“હે પૂરુ! તું મારો પ્રિય પુત્ર છે, તું શ્રેષ્ઠતાને પામીશ. હે વત્સ! શુક્રાચાર્યના શાપથી મને ઘડપણ તથા પળીયાં આવ્યાં છે અને કરચલીઓ પડી ગઇ છે, છતાં હું હજી યૌવનથી તૃપ્ત થયો નથી, માટે હે પૂરુ! મારી જરાને અસ્વસ્થતા સાથે તું ધારણ કર, એટલે હું કેટલોક કાલ તારાં યૌવનથી વિષયોને સેવન કરીશ. પછી એક હજાર વર્ષ પૂરાં થશે એટલે તારૂં યૌવન હું તને પાછું આપીશ અને મારાં પાપને જરાએ સહિત ગ્રહણ કરીશ.”[૨૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે યયાતિએ કહ્યું ત્યારે પૂરુ તત્કાલ પિતાને કહેવા લાગ્યોઃ–“હે મહારાજ! મને તમે જે કહો છો તે તમારા વચન પ્રમાણે હું કરીશ.[૩૦] હે રાજન્! તમારી વૃદ્ધતાએ સહિત અસ્વસ્થતાને હું ધારણ કરીશ; મારા યૌવનને તમે ગ્રહણ કરો અને યથેષ્ટ ભોગ ભોગવો.[૩૧] હું તમારી વૃદ્ધતાથી ઢંકાઈ તમારાં વય અને રૂપને ધારણ કરી યૌવન તમને આપીને તમે કહેશો તેમ વર્તીશ.”[૩૨]

યયાતિ કહે છેઃ–“પૂરુ! તારા પ્રત્યે હું પ્રસન્ન થયો છું, અને હે વત્સ! પ્રસન્ન થઇને હું તને વર આપું છું કે, તારી પ્રજાના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થશે અને તે રાજ્ય ભોગવનારી થશે.”[૩૩] આ પ્રમાણે પૂરુને કહી મહા તપસ્વી યયાતિએ શુક્રનું સ્મરણ કરી મહાત્મા પૂરુમાં પોતાની જરા સંક્રાંત કરી.[૩૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિ પર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાતિ ઉપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૮૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૫ મો-પૂરુનો રાજ્યાભિષેક તથા યયાતિનું વનગમન.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ॥
प्रीतियुक्तो नृपश्रेष्ठश्चचार विषयान्प्रियान् ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હવે નહુષનો પુત્ર નૃપશ્રેષ્ઠ યયાતિ રાજા પૂરુનાં યૌવનને ધારણ કરી, પ્રસન્ન થઇ, ઇષ્ટ વિષયોને સેવન કરવા લાગ્યો.[૧] તે ઇચ્છા પ્રમાણે, ઉત્સાહ પૂર્વક, યોગ્ય સમયે અને સુખ થાય તેમ ધર્મને બાધ ન લાગે તેવી રીતે વિષયોને સેવન કરતો હતો કે જે પ્રમાણે વર્તવાને તે યોગ્યજ હતો.[૨] તેણે યજ્ઞથી દેવોને તૃપ્ત કર્યા, શ્રાદ્ધથી પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા. દીનોને કૃપાથી, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને યથેષ્ટ મનોરથ પૂર્ણ કરવાથી-અતિથિઓને અન્ન-જલથી, વૈશ્યોને પરિપાલનથી અને શૂદ્રોને દયાથી તૃપ્ત કર્યા; તથા ચોરોનો નિગ્રહ કરીને યયાતિ રાજા, ધર્મવડે સર્વ પ્રજાને યથાર્થ રીતે પ્રસન્ન કરતો સાક્ષાત્ બીજા ઇંદ્રની પેઠે તેઓનું પાલન કરવા લાગ્યો.[૩-૫] સિંહના જેવો પરાક્રમી તે રાજા યૌવનને પામી ધર્મને બાધ ન લાગે તેવી રીતે વિષયોને સેવન કરતો ઉત્તમ સુખ ભોગવવા લાગ્યો.[૬] આ પ્રમાણે શુભ વિષયોને ભોગવતાં તે રાજા આનંદ પામતો હતો, પણ આ યૌવન હજાર વર્ષજ છે એમ સ્મરણ થતાં તેને ખેદ થતો હતો.[૭] વીર્યવાન્ તથા કાલજ્ઞ એવો તે રાજા કાષ્ઠા (અઢાર નિમેષ) તથા કલા (ત્રીશ કાષ્ઠા) જેટલા કાલની પણ ગણત્રી કરતો હતો. આમ હજાર વર્ષનું યૌવન પામેલો રાજર્ષિ, સુશોભિત નંદન વનમાં વિશ્વાચી અપ્સરાની સાથે ક્રીડા કરતો હતો, કોઇવાર કુબેરની અલકાનગરીમાં તો કોઇવાર ઉત્તરમાં આવેલા મેરુપર્વતનાં શિખર ઉપર રમણ કરતો હતો.[૮,૯] આ પ્રમાણે ક્રીડા કરતાં તે ધર્માત્મા રાજાએ જ્યારે કાલની ગણત્રી કરી અને હજાર વર્ષનો કાલ પૂરો થયો છે એમ જાણ્યું ત્યારે તે પોતાના પુત્ર પૂરુને કહેવા લાગ્યો.[૧૦]

"હે અરિને દમન કરનારા પુત્ર! તારા યૌવનથી મેં યથેષ્ઠ ઉત્સાહ પૂર્વક ઋતુ ઋતુના ભોગો ભોગવ્યા છે;[૧૧] પરંતુ કામનાઓ કામિત વિષયોના ઉપભોગથી શાંત થતી નથી, પણ ઘી નાખવાથી અગ્નિ જેમ વધે છે તેમ વિષયોનાં સેવનથી અભિલાષાઓ વધ્યાજ જાય છે.[૧૨] પૃથ્વીમાં જે અન્ન, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે, તે સર્વ એકને મળે તોપણ તેને તે પૂરતાં લાગતાં નથી; માટે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો.[૧૩] જેને દુર્બુદ્ધિવાળાઓ ત્યજી શકતા નથી, જે ઘડપણ આવતાં પણ ઘરડી થતી નથી અને જે પ્રાણની સાથેનો રોગ છે, તે તૃષ્ણાને ત્યાગ કરનારો સુખી થાય છે.[૧૪] મેં પૂરાં હજાર વર્ષ-સુધી આસક્ત ચિત્તથી વિષયોનું સેવન કર્યું તો પણ રોજ રોજ તેમાં મને તૃષ્ણા થયાજ જાય છે;[૧૫] માટે હું એ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મમાં મન જોડી, સુખ દુઃખાદિ દ્વંદ્વને ત્યજી, મમતા વિનાનો થઈને હરિણોની સાથે જંગલમાં વિચરીશ.[૧૬] પૂરુ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હું તારા પ્રત્યે પ્રસન્ન થયોછું. આ તારા યૌવનને તું ગ્રહણ કર અને આ રાજ્યને પણ ગ્રહણ કર. ખરે, તું મારો પ્રિયકારી પુત્ર છે."[૧૭]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે પૂરુને કહી નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજાએ પોતાની વૃદ્ધતા પાછી લીધી અને પૂરુએ પોતાનું યૌવન પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું.[૧૮] પછી નાના પુત્ર પૂરુને રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છતા યયાતિ રાજાને, બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો આવી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ–[૧૯] "હે પ્રભો! શુક્રનો દૌહિત્ર અને દેવયાનીનો મોટો પુત્ર જે યદુ તેને રહેવા દઈને તમે પૂરુને કેમ રાજ્ય આપો છો?[૨૦] તમારો મોટો પુત્ર યદુ છે, તેના પછી તુર્વસુ, તેના પછી શર્મિષ્ઠાનો પુત્ર દ્રુહ્યુ, પછી અનુ અને તેના પછી પૂરુ થયો છે;[૨૧] તો મોટા પુત્રોનું અતિક્રમણ કરીને નાનો પુત્ર રાજ્યને માટે કેમ યોગ્ય ગણાય? આ અમે તમને સૂચના કરીએ છીએ. તમે ધર્મનું પાલન કરો."[૨૨]

યયાતિ કહે છેઃ–"હે બ્રાહ્મણાદિ સર્વે વર્ણો! મારાં વચનને તમે સાંભળો. મારે મોટા પુત્રને કોઈપણ રીતે રાજ્ય આપવું નથી તેનું કારણ હું કહું છું.[૨૩] મારા મોટા પુત્ર યદુએ મારી આજ્ઞાનું પાલન કર્યું નથી. જે પુત્ર પિતાથી પ્રતિકૂલ વર્તે છે તેને સજ્જનો પુત્ર માનતા નથી.[૨૪] જે પુત્ર માતા પિતાના વચનને પાળે છે, તેઓનું હિત કરે છે, તથા અનુકૂલ રહે છે તેજ પુત્ર કહેવાય છે. વળી ઔરસ પુત્ર નહોય તોપણ જે માતા પિતાની જોડે પુત્રની પેઠે વર્તે છે તે પુત્ર ગણાય છે.[૨૫] યદુએ મારી અવગણના કરી છે; તેમજ તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ અને અનુએ પણ મારૂં ઘણું અપમાન કર્યું છે.[૨૬] માત્ર મારા નાના પુત્ર પૂરુએ મારૂં વચન પાળ્યું છે, અને વિશેષ માન આપીને તેણે મારી જરા ગ્રહણ કરી હતી.[૨૭] મિત્રરૂપી પૂરુએ મારો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો હતો. વળી મને કવિના પુત્ર શુક્રાચાર્યે પોતે વરદાન આપ્યું છે કે જે પુત્ર તમારી આજ્ઞા પાળશે તે પૃથ્વીપતિ રાજા થશે; માટે હું તમને અનુનયથી કહું છું કે પૂરુનો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરો."[૨૮,૨૯]

પ્રજાવર્ગ કહે છેઃ–"જે પુત્ર ગુણસંપન્ન તથા માતા પિતાનાં હિતમાં નિત્ય તત્પર હોય તે સત્પુત્ર નાનો હોય તોપણ સર્વ પ્રકારનાં કલ્યાણને માટે પાત્ર છે; માટે તમારૂં પ્રિય કરનારો પૂરુ આ રાજ્યને માટે લાયક છે. વળી શુક્રાચાર્યનું વરદાન છે એટલે એમાં અમે ઉત્તર પણ આપી શકીએ નહિ."[૩૦,૩૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રકારે નગરના તથા દેશના લોકોએ સંતુષ્ટ થઈને યયાતિ રાજાને કહ્યું, એટલે રાજાએ પોતાના પુત્ર પૂરુનો પોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો.[૩૨] પછી પૂરુને રાજ્ય આપી યયાતિ રાજા, વનવાસ-દીક્ષા ધારણ કરીને, બ્રાહ્મણો અને તપસ્વીઓની સાથે નગરમાંથી ચાલી નિકળ્યો.[૩૩]

યયાતિના પુત્ર યદુના વંશજો યાદવો

કહેવાયા, તુર્વસુના યવનો થયા, દ્રુહ્યુના વંશજો ભોજ કહેવાયા, અનુના મ્લેચ્છો થયા[૩૪] અને પૂરુના પૌરવો કહેવાયા. હે રાજન્! તે પૂરુના વંશમાં જિતેંદ્રિય એવા તમે હજારો વર્ષ રાજ્ય કરવાને ઉત્પન્ન થયા છો.[૩૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે યયાત્યુપાખ્યાનમાં પૂર્વયાયાત સમાપ્ત નામનો અધ્યાય ૮૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૬ મો-યયાતિનું સ્વર્ગગમન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ॥
राज्येऽभिषेच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજાએ પોતાના પ્રિય પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી તે આનંદિત થઈને વાનપ્રસ્થાશ્રમી મુનિ થયો.[૧] ઉત્તમ વ્રતને ધારણ કરનારો તે, બ્રાહ્મણોની સાથે વનમાં નિવાસ કરીને તથા ત્યાં ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને ફલ મૂલનું ભક્ષણ કરતો કેટલેક કાલે આ લોકમાંથી સ્વર્ગમાં ગયો.[૨] સ્વર્ગમાં ગયેલો તે રાજા ત્યાં આનંદથી સુખરૂપ નિવાસ કરીને રહ્યો હતો, પણ થોડાજ સમયમાં ફરી ઇંદ્રે તેને ત્યાંથી પાડી દીધો હતો.[૩] સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈને પડતાં તે રાજા પૃથ્વીપર ન આવતાં તે વખતે આકાશમાંજ ખળી રહ્યો હતો એમ મેં સાંભળ્યું છે.[૪] વળી વસુમાન, અષ્ટક, પ્રતર્દન અને શિબિ રાજાની સભામાં તેમને મળીને તેઓની સાથે ફરી ત્યાંથીજ તે વીર્યવાન રાજા સ્વર્ગમાં ગયો હતો એમ પણ સાંભળ્યું છે.

જનમેજય પૂછે છેઃ-તે રાજા શું કર્મ કરવાથી ફરી સ્વર્ગમાં ગયો હતો. હે વિપ્ર! એ સઘળું વિપ્રર્ષિઓના સમૂહ આગળ તમારા મુખથી યથાર્થ રીતે કથન કરાતું સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરૂં છું;[૫-૭] કારણકે તે પૃથ્વીપતિ યયાતિ રાજા, કુરુવંશની વૃદ્ધિ કરનારા, દેવરાજ ઇંદ્રના જેવા અને અગ્નિના જેવા તેજસ્વી હતા;[૮] માટે તે વિસ્તીર્ણ યશવાળા તથા સત્ય કીર્તિવાળા મહાત્માનું સ્વર્ગલોકનું અને આ લોકનું ચરિત્ર હું નિઃશેષપણે સાંભળવા ઇચ્છું છું.[૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-સર્વ પાપને નાશ કરનારી અને પુણ્યરૂપ અર્થવાળી યયાતિ રાજાની સ્વર્ગ તથા આ લોકના સંબંધવાળી ઉત્તમ કથા હું તમને હર્ષપૂર્વક કહું છું.[૧૦] નહુષનો પુત્ર યયાતિ રાજા કનિષ્ઠ પુત્ર પૂરુને રાજ્ય ઉપર અભિષિક્ત કરીને તથા યદુ વગેરે પુત્રોને મ્લેચ્છ દેશોમાં મૂકીને તે વખતે આનંદથી વનમાં ગયો હતો.[૧૧,૧૨] ત્યાં તે મનને વશ રાખી, ક્રોધને જિતી, પિતૃ અને દેવતાઓને તૃપ્ત કરતો, વિધિપૂર્વક વાનપ્રસ્થની વિધિથી અગ્નિમાં હોમ આપતો તથા વનનાં હવિથી અતિથિનો સત્કાર કરતો હતો; અને પોતે શિલોંછવૃત્તિથી (કણ કણ વીણી લાવીને) દેવ, પિતૃ તથા અતિથિનો સત્કાર કરતાં બચેલા અન્નનું ભોજન કરતો હતો.[૧૩,૧૪] આવી વૃત્તિથી તે રાજા પૂરાં હજાર વર્ષ રહ્યો હતો. પછી તેણે ત્રીશ વર્ષ વાણી તથા મનને નિયમમાં રાખીને જલ માત્રનું ભક્ષણ કરી ગાળ્યાં.[૧૫] તે પછી આલસ્ય રહિત થઈને એક વર્ષ પર્યંત વાયુ માત્રનો આહાર કરીને તે રહ્યો; તથા તેણે એક વર્ષ પંચાગ્નિના મધ્યમાં રહીને તપ કર્યું.[૧૬] વળી તેણે છ માસ સુધી વાયુ માત્રનો આહાર કરીને એક પગથી ઉભા રહીને તપ કર્યું, અને છેવટે તે પુણ્ય કીર્તિવાળો રાજા પૃથ્વી તથા સ્વર્ગમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવીને સ્વર્ગમાં ગયો.[૧૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ઉત્તર યાયાતં નામનો અધ્યાય ૮૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૭ મો–યયાતિએ પૂરુને કરેલા ઉપદેશનું ઇંદ્રની પાસે કથન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

स्वर्गतः सतुराजेंद्रो निवसन् देववेश्मनि ॥
पूजितस्त्रिदशैः साध्यै र्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–સ્વર્ગમાં ગયેલો તે રાજેંદ્ર દેવતાઓ, સાધ્યો, વાયુઓ અને વસુઓથી પૂજન કરાતો દેવસદનમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો.[૧] પુણ્ય કર્મને કરનારો અને વશ મનવાળો તે રાજા દેવલોક અને બ્રહ્મલોકમાં યથેચ્છ ફરતો લાંબા વખત સુધી સ્વર્ગમાં રહ્યા હતો એમ સંભળાય છે.[૨] એક વખતે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે યયાતિ ઇંદ્ર પાસે ગયો હતો. ત્યાં ચાલતો પ્રસંગ પૂરો થતાં ઇંદ્રે રાજાને પૂછયું.[૩]

ઇંદ્ર પૂછે છેઃ–"હે રાજન્! જ્યારે પૂરુ તમારા રૂપવડે જરાનું ગ્રહણ કરીને ભૂમિમાં વિચરતો હતો ત્યારે તેને રાજ્ય આપીને તમે શું કહ્યું હતું તે મારી આગળ સત્યથી કહો."[૪]

યયાતિ કહે છેઃ–"મેં પૂરુને કહ્યું કે, ગંગા અને યમુનાના મધ્યમાં તથા પૃથ્વીના મધ્યમાં આવેલા આખા દેશનો તું રાજા છે, અને તારા ભાઈઓ પ્રાંત્ય દેશના અધિપતિઓ છે.[૫] ક્રોધ કરનારાઓથી ક્રોધ ન કરનારો શ્રેષ્ઠ છે; તેમજ ક્ષમા ન કરનારાથી ક્ષમાશીલ શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યો પશુઓથી શ્રેષ્ઠ છે અને અવિદ્વાનથી વિદ્વાન શ્રેષ્ઠ છે. કોઈ દુષ્ટ શબ્દ કહે તો પણ તેને સામો દુષ્ટ શબ્દ કહેવો નહિ; કેમકે સહન કરનારાનો જે ક્રોધ તેજ અપશબ્દ બોલનારાને બાળી મૂકે છે અને તેનું પુણ્ય સહન કરનારાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૬,૭] કોઈને પણ પીડા થાય તેમ કંટકની પેઠે વર્તવું નહિ, કઠોર વાણી બોલવી નાહ, મારણાદિ પ્રયોગથી શત્રુને વશ કરવા ઇચ્છવો નહિ અને જે વાણીથી બીજાને ઉદ્વેગ થાય તેવી દાહ કરનારી તથા પાપીઓના લોકમાં પહોંચાડનારી વાણી બોલવી નહિ.[૮] જે પુરુષ બીજાનાં હૃદયને શારનારો, તીવ્ર વાણીવાળો અને વાણીરૂપી કાંટાઓથી મનુષ્યોને ભેદનારો હોય છે, તથા મોંઢે બાંધેલી નારકી અશોભાને–દુષ્ટવાણીને વહન કરનારો હોય છે તેને આ લોકોમાં મહાન્ દરિદ્રી સમજવો.[૯] પુરુષે સત્પુરુષોની સમક્ષમાં માન મળે તથા કોઈ દોષ કાઢતું હોય ત્યારે સજ્જનોથી પાછળ રક્ષણ થાય એવું વર્તન રાખવું અને આર્ય વર્તનથી વર્તી સત્પુરુષોનું ચારિત્ર શીખવું, તથા દુષ્ટોનાં નિંદાનાં વચનોને હમ્મેશાં સહન કરવાં.[૧૦] દુર્જનોના મોંમાંથી નિકળતાં દુષ્ટ વાણીરૂપી બાણો જેને લાગે છે તે રાત્રિ દિવસ શોક કરે છે. તે વાગ્બાણો બરાબર મર્મમાંજ પહોંચે છે માટે ડાહ્યા માણસે બીજાને વાગ્બાણ મારવાં નહિ.[૧૧] પરમેશ્વરના આરાધનને માટે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે દયા, મિત્રભાવ, પરોપકાર અને મધુર વાણી જેવું સાધન ત્રણ લોકમાં બીજું કંઈ નથી;[૧૨] માટે નિત્ય મધુર બોલવું પણ કદાપિ કઠોર વાણી વદવી નહિ. પૂજા કરવા યોગ્ય હોય તેની પૂજા કરવી અને દાન આપવું, પણ કદાપિ યાચના કરવી નહિ."[૧૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ઉત્તરયાયાત નામનો અધ્યાય ૮૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૮ મો–યયાતિનું સ્વર્ગમાંથી સત્પુરૂષોમાં પડવું.

॥ इंद्र उवाच ॥

सर्वाणि कर्माणि समाप्य राजन् गृहं परित्यज्य वनं गतोऽसि॥ तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र केनासि तुल्यस्तपसा ययाते ॥१॥

ઇંદ્ર પૂછે છેઃ–"હે રાજન્! તમે સર્વ કર્મને સમાપ્ત કરી તથા ઘરનો ત્યાગ કરીને વનમાં ગયા હતા, તો હે નહુષપુત્ર યયાતિ! હું તમને પૂછું છું કે તમે તપવડે કોના તુલ્ય થયા છો?"[૧]

યયાતિ કહે છેઃ-"હે ઇંદ્ર ! હું મનુષ્ય, દેવ, ગંધર્વ અને મહર્ષિઓમાં મારા જેવા તપવાળા કોઈને પણ જોતો નથી."[૨]

ઇંદ્ર કહે છેઃ-"હે રાજન્ ! તમારાથી શ્રેષ્ઠ, તમારા સમાન અથવા તમારાથી ઉતરતા એવા સર્વના પ્રભાવને જાણ્યા વિના તમે તેમની અવગણના કરો છો, માટે તમારા આ લોકના નિવાસનો અંત આવ્યો છે. પુણ્ય ક્ષીણ થતાંજ આજે તમે સ્વર્ગમાંથી પડશો."[૩]

યયાતિ કહે છેઃ-"હે શક્ર ! દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ તથા નરોનું અપમાન કરવાથી જો મારા આ લોકો ક્ષીણ થયા હોય તો હે દેવરાજ ! હું ઇચ્છું છું કે દેવલોકથી ભ્રષ્ટ થઈને હું સજ્જનોની મધ્યમાં પડું."[૪]

ઇંદ્ર કહે છેઃ-"હે રાજન્ ! તમે સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈને સજ્જનોની આગળ પડશો, કે જ્યાં તમને ફરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ હે યયાતે ! તમે આ વૃત્તાંતનું સ્મરણ રાખી ફરીથી સમાન અથવા શ્રેષ્ઠનું અપમાન કરશો નહિ."[૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી ઇંદ્રે નિવાસ કરેલા પવિત્ર લોકનો ત્યાગ કરીને પડતા યયાતિને જોઈ સદ્ધર્મવિધિનું રક્ષણ કરનારા, રાજર્ષિમાં શ્રેષ્ઠ એવા અષ્ટક તેને કહેવા લાગ્યા. અષ્ટક પૂછે છેઃ-"યુવાન તથા ઇંદ્રના જેવા રૂપવાળા અને અગ્નિની પેઠે ઝળહળતા એવા તમે, વૃદ્ધિ પામેલા મેઘવડે અંધકારમય થયેલાં આકાશમાંથી, આકાશચારીમાં મુખ્ય એવા સૂર્યની પેઠે, પડનારા કોણ છો ?[૬,૭] અગ્નિ અથવા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા અને અમાપ એવા તમને સૂર્યના માર્ગમાંથી પડતા જોઈને અમે સઘળા 'આ શું પડતું હશે ?' એમ વિતર્ક કરતા મોહ પામ્યા છીએ.[૮] ઇંદ્ર, સૂર્ય અથવા વિષ્ણુના જેવા પ્રભાવવાળા તમને દેવમાર્ગમાં રહેલા જોઈને હમણાં અમે બધા તમારૂં પડવાનું કારણ જાણવા તમારી પાસે આવ્યા છીએ;[૯] પરંતુ અમે તમને પ્રથમ પૂછવા સમર્થ થતા નથી અને તમે અમને અમે કોણ છીએ તે પણ પૂછતા નથી; તો હુંજ તમને પૂછું છું કે, હે સ્પૃહા કરવાયોગ્ય રૂપવાળા ! તમે કોના પુત્ર છો ? અને શા કારણથી અહીં આવ્યા છો ?[૧૦] હે ઇંદ્રના જેવા પ્રભાવવાળા ! તમારૂં ભય નિવૃત્ત થાઓ તથા તમે ખેદ અને મોહનો શીઘ્ર ત્યાગ કરો; કારણકે તમે સત્પુરુષોની આગળ આવ્યા છો, એટલે બલ નામના દાનવને મારનારા ઇંદ્ર પણ તમારો પરાભવ કરવા સમર્થ નથી.[૧૧] હે દેવરાજતુલ્ય ! સુખથી ભ્રષ્ટ થતા સજ્જનોને સદા સંતપુરુષોજ આશ્રય રૂપ છે, અને તેજ સ્થાવર જંગમના સ્વામી એવા સંતો તમને મળ્યા છે, તથા તમે સમાન સત્પુરુષોમાં સ્થાન પામ્યા છો.[૧૨] તાપ આપવામાં અગ્નિ પ્રભુ છે, સંગ્રહ કરવામાં ભૂમિ પ્રભુ છે, પ્રકાશ કરવામાં સૂર્ય પ્રભુ છે, અને સજ્જનોનો પ્રભુ અભ્યાગત છે."[૧૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ઉત્તરયાયાત નામનો ૮૮ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૯ મો-યયાતિએ કરેલું પરલોકનું તથા પોતાના પતનનું વર્ણન.

॥ यथातिरुवाच ॥

अहं ययातिर्नहुषस्य पुत्रः पूरोः पिता सर्वभूतावमानात्॥प्रभ्रंशितः सुरसिद्धर्षिलोकात् परिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः ॥ १॥

યયાતિ કહે છેઃ-"હું નહુષનો પુત્ર અને પૂરુનો પિતા યયાતિ છું. મેં સર્વ પ્રાણીઓનું અપમાન કર્યું તેથી હું અલ્પ પુણ્યવાળો થઈને દેવ, સિદ્ધ અને ઋષિઓના લોકથી ભ્રષ્ટ થઈ સ્વર્ગમાંથી પડું છું.[૧] હું તમો સર્વથી વયમાં મોટો છું, માટે તમને નમસ્કાર કરતો નથી.

જે વિદ્યા, તપ અથવા જન્મથી મોટો હોય તે દ્વિજોને માટે પૂજ્ય ગણાય છે."[૨]

અષ્ટક કહે છેઃ–"તમે વયમાં જે મોટો હોય તેને પૂજ્ય કહો છો, પરંતુ દ્વિજાતિમાં તો જે વિદ્યા અને તપથી શ્રેષ્ઠ હોય છે તેજ પૂજ્ય ગણાય છે; વયથી મોટો હોય તે પૂજ્ય કહેવાતો નથી."[૩] ('મોટી વયનો પૂજ્ય છે' એ યયાતિના વચનમાં દૂષણ આપી અષ્ટકે વિદ્યા તથા તપની શ્રેષ્ઠતાની સ્તુતિ કરી તેમાં પોતે અનુભવેલું વિઘ્ન દર્શાવતો યયાતિ કહે છે.)

યયાતિ કહે છેઃ–"પુણ્ય કર્મને નાશ કરનારો ગર્વ છે, તે નરક આપનાર પાપ–ગર્વ અનમ્ર જનોમાં જણાય છે, માટે તે અસજ્જનોને યોગ્ય પાપને સજ્જનો સેવન કરતા નથી, પણ સત્કર્મને અનુકૂલ થાય તેમ દંભાદિરહિત થઈને વર્તે છે.[૪] મારૂં દંભાદિથી રહિત એવું પુણ્યરૂપી પુષ્કલ ધન હતું તે ગર્વથીજ નાશ પામ્યું છે. જે ધનને યત્ન કરતાં પણ હું હવે મેળવી શકીશ નહિ. આવી મારી સ્થિતિનો વિચાર કરીને જે ધીર પુરુષ આત્મહિતમાં તત્પર થઈને વર્તે છે તે વિશેષ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે.[૫] જે મનુષ્ય મહાન્ ધનવાળો હોઈ સારા યજ્ઞો કરે છે, જે સર્વ વિદ્યા મેળવીને નમ્ર બુદ્ધિવાળો રહે છે, તથા જે વેદોનું અધ્યયન કરીને દેહને તપમાં યોજે છે તે નિર્માન પુરુષ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે.[૬] ઘણું ધન–તપ હોય તો પણ કદી ફુલી જવું નહિ, વેદોનું અધ્યયન કરવું અને નિરહંકાર રહેવું. (ત્યારે તમે કેમ અહંકાર કર્યો? એ શંકા લઈને કહે છે) આ જીવલોકમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવના ઘણા જીવો છે અને તેઓ દૈવને આધીન છે, એટલે તેમની યોગ્યતા તથા ઉદ્યોગ કામ લાગતાં નથી; અર્થાત્ મૂર્ખોની પુણ્યમાં અને પંડિતોની પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં દૈવજ બલવાન છે; માટે ધીર પુરુષે દૈવને પોતાની બુદ્ધિ કરતાં બલવાન્ જાણીને સુખ દુઃખ આવતાં હર્ષ શોકને આધીન થવું નહિ.[૭] પ્રાણીને સુખ અથવા દુઃખ દૈવથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પોતાની શક્તિ ચાલતી નથી, માટે દૈવને બલવાન્ માનીને કોઈ પણ રીતે સંતાપ કરવો નહિ, તેમ ફુલી જવું પણ નહિ.[૮] દુઃખવડે સંતપ્ત ન થવું, તેમ સુખવડે પ્રફુલ્લ ન થવું, પણ ધીર પુરુષે સદૈવ સમભાવમાં રહેવું, તથા ભાગ્ય બલવાન્ છે એમ માનીને કોઈ પણ રીતે ચિંતા કરવી નહિ, તેમ ખુશી થવું નહિ.[૯] હે અષ્ટક! હું ભય આવતાં કદાપિ ગભરાતો નથી તથા મારા મનમાં કંઈ સંતાપ થતો નથી; કારણ કે આ લોકમાં વિધાતા મને જે સ્થિતિમાં મૂકશે તે સ્થિતિમાં મારે અવશ્ય રહેવાનું છે એમ હું માનું છું.[૧૦] સ્વેદજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ્જ, પેટ ઘસડી ચાલનારાં, કૃમિઓ, જલચર જીવો, પાષાણ, ઘાસ, કાષ્ઠ અને બીજાં સર્વેનાં પુણ્ય પાપ જ્યારે ક્ષીણ થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને–બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૧] હે અષ્ટક! સુખ અને દુઃખ અનિત્ય છે એમ હું જાણું છું ત્યારે મારે શામાટે સંતાપ કરવો જોઈએ? શું કરીને અથવા શું કરવાથી સંતાપ દૂર થાય તે ન જાણવાથી હું સાવધાન રહીને સંતાપજ કરતો નથી."[૧૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે બોલતા, સર્વ ગુણસંપન્ન એવા અંતરિક્ષમાં રહેલા પોતાના માતામહ યયાતિ રાજાને અષ્ટક પુનઃ પૂછવા લાગ્યો. અષ્ટક પૂછે છેઃ–"હે રાજેંદ્ર! તમે જે જે મુખ્ય લોકોનો ઉપભોગ કર્યો હોય અને ત્યાં જેટલો જેટલો કાલ રહ્યા હો, તે તે લોકોનું મારી આગળ યથાર્થ વર્ણન કરો; કારણ કે હે રાજન્! તમે ક્ષેત્રજ્ઞ (નિર્લેપ) ની પેઠે ધર્મોનું વર્ણન કરો છો."[૧૩,૧૪]

યયાતિ કહે છેઃ–"હું આ લોકમાં એક ચક્રવર્તી રાજા હતો. પછી મેં ઉત્તમ લોકોને પુણ્યથી મેળવ્યા હતા. ત્યાં માત્ર એક હજાર વર્ષ સુધી રહ્યા પછી ત્યાંથી હું બીજા શ્રેષ્ઠ લોકમાં ગયો હતો.[૧૫] ત્યારપછી હજાર દરવાજાવાળી અને સો યોજનના વિસ્તારવાળી ઈંદ્રની રમ્ય નગરીમાં મેં માત્ર હજાર વર્ષ નિવાસ કર્યો હતો. ત્યાંથી ફરી હું ઉત્તમ લોકમાં ગયો

હતો.[16] તે લોકના સ્વામી પ્રજાપતિના દિવ્ય અને અજર એવા અલભ્ય લોકને પામીને હું માત્ર હજાર વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યો હતો. પછી હું ત્યાંથી બીજા ઉત્તમ લોકમાં ગયો હતો. ત્યાં અન્ય સર્વ લોકોમાં વિહાર કરીને તે દેવાધિદેવના સ્થાનમાં હું ઈશ્વરોના જેવી કાંતિ તથા પ્રભાવવાળો થઇ સર્વ દેવોથી પૂજાતો યથેષ્ટ રહ્યો હતો.[17,18] પછી હું યથેચ્છ રૂપ ધારણ કરીને અપ્સરાઓની સાથે વિહાર કરતો તથા સુંદર રૂપવાળાં અને પુણ્ય ગંધવાળાં પુષ્પિત વૃક્ષોને જોતો નંદનવનમાં સો અયુત વર્ષ સુધી રહ્યો હતો.[19] ત્યાં હું દેવોના સુખમાં આસક્ત થઈને રહેતો હતો. ઘણોજ લાંબો સમય ગયા પછી એક વખતે ઉગ્ર રૂપવાળા દેવના દૂતે આવીને મને ઉંચા સ્વરથી 'તું પડ' એવું ત્રણ વાર કહ્યું.[20] હે રાજસિંહ! આટલું માત્ર હું જાણું છું. પછી પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી હું નંદનવનમાંથી ભ્રષ્ટ થયો, અને હે નરેંદ્ર! હું પડતો હતો તે વખતે મેં મારે માટે શોક કરતા દેવોની દયાયુક્ત વાણી અંતરિક્ષમાં સાંભળી. તેઓ કહેતા હતા કે:-"અરેરે, આ પુણ્ય કર્મ કરનારો અને પુણ્ય કીર્તિવાળો યયાતિ રાજા પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી પડે છે!" મેં પડતાં પડતાં તેઓને પૂછ્યું કે:-"હું સજ્જનોના મધ્યમાં કેવી રીતે પડું ?[21,22] ત્યારે તેમણે મને તમારી યજ્ઞભૂમિ વર્ણવી; એટલે હું યજ્ઞભૂમિને સૂચવનારો હવિના ગંધવાળો ધૂમ નિકળતો જોઇને 'તે આ યજ્ઞભૂમિ છે,' એમ વિચારી પ્રસંન્ન થઇને ત્વરાથી અહીં આવ્યો છું."[23]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિ પર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ઉત્તરયાયાત નામનો અધ્યાય ૮૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૦ મો-યયાતિ ચરિત્ર-પુનર્જન્માદિ વિચાર.

॥ अष्टक उवाच ॥

यदाऽवसोनंदने कामरूपी संवत्सराणामयुतं शतानाम्। किं कारणं कार्तयुगप्रधान हित्वा च त्वं वसुधामन्वपद्यः॥१॥

અષ્ટક પૂછે છે:-"હે અત્યંત નિષ્પાપોમાં મુખ્ય! જ્યારે તમે ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરીને સો અયુત વર્ષ પર્યંત નંદનવનમાં રહ્યા હતા તો પછી શા કારણથી તેનો ત્યાગ કરીને પૃથ્વી ઉપર આવ્યા?"[1]

યયાતિ કહે છે:-જેમ આ લોકમાં પોતાનો સગો, સંબંધી, જાતવાળો અથવા મિત્ર હોય તો પણ તે નિર્ધન થાય એટલે મનુષ્યો તેને ત્યજી દે છે, તેમ પરલોકમાં પણ પુણ્યરૂપી ધન ક્ષીણ થતાં દેવેશ્વરે સહિત સર્વે દેવો તે મનુષ્યને તુરત ત્યજી દે છે."[2]

અષ્ટક પૂછે છે:-"સ્વર્ગમાં મનુષ્યોનાં પુણ્ય શાથી ક્ષીણ થાય છે? એ સંબંધમાં મારૂં મન બહુ ગુંચવાય છે,* અને શું કરવાથી બ્રહ્મના અનાવૃત્તિ ધામમાં જવાય છે? તે પણ મને નિશ્ચયથી કહો; કેમકે હું તમને ક્ષેત્રજ્ઞ રૂપ માનું છું."[3]

યયાતિ કહે છે:-હે નરદેવ! જેઓ કાગડા, ગીધ અને શિયાળોનાં ટોળાંને ભક્ષણ કરવા યોગ્ય શરીરના ભોગને માટે શ્રમ કરનારાં છે તે સર્વે બડાશો મારનારા આ ત્રિવિધ તાપયુક્ત ભૂમિરૂપી નરકમાં આવી પડે છે, અને વિવિધ વાસનાના મૂલરૂપી પુત્ર પૌત્રાદિ વિષમ વૃદ્ધિને પામે છે;[4] માટે હે નરેંદ્ર! દોષરૂપી સકામ કર્મોનો તથા લોકનિંદિત મારણાદિ કર્મોનો ત્યાગ કરવો. હે પાર્થિવ! મેં આ સર્વ તમને કહ્યું છે. હવે બોલો, ફરી હું તમને

---

* अपामसोमममृता अभूम ॥ શ્રુતિ સોમયાગમાં સોમપાન કરીશું અને અમર થઇશું; આમ શ્રુતિમાં કર્મફલની નિત્યતા સાંભળી છે તો ત્યાંથી પડવાનું કારણ શું? એ પ્રશ્નનો આશય છે.

હમણાં શું કહું ?"૫

(અષ્ટક દેહાત્મવાદીના પક્ષનો આશ્રય કરીને પૂછે છે.)

અષ્ટક પૂછે છેઃ-"જ્યારે શરીરને કાગડા, ગીધ, મયૂરો વગેરે પક્ષીઓ ખાઇ જાય છે ત્યારે શરીર નષ્ટ થતાં પણ તે છે એમ શી રીતે કહેવાય ? અને બીજાં શરીરથી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? વળી ભૌમ નરક એટલે શું ? તે પણ મેં સાંભળ્યું નથી."૬

યયાતિ કહે છેઃ-"*જ્યારે પ્રાણીનો દેહ પડે છે ત્યારપછી નિમિત્તરૂપી કર્મવડે માતાના ગર્ભમાં પોષણ પામતા દેહને મેળવીને તે પૃથ્વીમાં અવતરે છે, અને લોકોને પ્રત્યક્ષ થાય તેમ વર્તે છે, તથા ફરી ભૌમ નરકમાં પડે છે. એ જન્માદિક તેજ ભૌમ નરક છે; કારણ કે એમાં નિષ્ફલ જતાં પોતાનાં અનેક વર્ષોને તે જોતો નથી; અર્થાત્ કર્મભૂમિને મેળવીને પણ આત્મહિતને માટે યત્ન કરતો નથી, તેથી એવી મૂઢતા કરનારો આ લોક નરકરૂપજ છે.૭ સ્વર્ગમાં ગયેલાઓ પણ સાઠ હજાર વર્ષ અથવા એંશી હજાર વર્ષ સુધી ત્યાં રહીને પાછા ત્યાંથી ભૂમિમાં પડે છે અને તે ભૂમિમાં પડેલાઓને તીક્ષ્ણ દાઢવાળા ભૂમિના ભયંકર રાક્ષસો (સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે રક્ષ, રક્ષ કહેનારા રાક્ષસો) કનડે છે."૮

અષ્ટક પૂછે છેઃ-"જેઓ સ્વર્ગમાંથી પડે છે તેમને પાપનાં કારણથી તીક્ષ્ણ દાઢવાળા ભૂમિના ભયંકર રાક્ષસો પીડે છે તે પુરુષો ઉપરથી પડવાવડે કેમ વિંખાઇ જતા નથી ? તથા તેઓને ઇંદ્રિયાદિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? અને તેઓ ગર્ભમાં શી રીતે પ્રવેશ કરે છે?૯"

યયાતિ કહે છેઃ-+"સ્વર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ થનારાનું શરીર દુઃખથી અશ્રુરૂપી થઇને જલમય થાય છે, તેજ અશ્રુ દેહનું બીજ રૂપ છે, જે દેહબીજને અવશિષ્ટ કર્મજોડે ભળીને જીવ અનુસરે છે, તે જલરૂપ અશ્રુ વીર્યસિંચન કરનારા પુરૂષના સંબંધને પામે છે અને વીર્યભાવને પામેલો તે જીવ સ્ત્રીના ઋતુનો સંબંધ કરીને ગર્ભની પેશીરૂપ થાય છે તથા ત્યાં ગર્ભભાવને પામે છે.૧૦ (તે અશ્રુ વીર્યસિંચન કરનારા પુરુષની જોડે કેવી રીતે સંબંધ પામે છે તે કહે છે.) તે અશ્રુ આકાશ, વાયુ, ધૂમ, અગ્નિ, અભ્ર અને મેઘરૂપ થઇને પૃથ્વીમાં આવે છે અને ત્યાં વનસ્પતિ, ઔષધિ અથવા અન્નરૂપ થઇને મનુષ્ય અથવા પશુ પક્ષીમાં પ્રવેશ કરે છે અને એ રીતે ગર્ભભાવને પામે છે."૧૧

અષ્ટક પૂછે છેઃ-"આ નરયોનિને પ્રાપ્ત થનારો જીવ પોતાની જે છે તેજ જીવોપાધિથી માતાના ઉદરમાં આવે છે કે તે ગર્ભમાં પ્રવેશ કરવાને બીજું ઉપાધિ ભૂત શરીર-સૂક્ષ્મ શરીર ધારણ કરે છે ? તે હું સંશયથી પૂછું છું માટે તમે મને કહો.૧૨ વળી અન્ય જન્મનો સ્વીકાર ન કરીએ તો શરીરોના ભેદ, દેહની વૃદ્ધિ, ચક્ષુ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો તથા સંજ્ઞાને એ જીવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? અર્થાત્ મલપિંડની પેઠે તેને ઇંદ્રિયાદિક કંઈપણ હોઇ શકે નહિ, અને અન્ય જન્મનો સ્વીકાર કરીએ છીએ તો તે સ્વાભાવિક હોવાથી તથા ઉપાધિ પરંપરાના અવિચ્છેદને લીધે જીવ કદાપિ સંસારથી છૂટી શકે નહિ. હે તાત ! અમે પૂછીએ છીએ માટે એ સર્વ તત્ત્વ અમને તમે સમજાવો; કેમકે અમે તમને ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ માનીએ છીએ."૧૩

* દેહના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી, કારણકે તેમ થવાથી કરેલાં કર્મનો ભોગ વિના નાશ અને ન કરેલાં કર્મનો ભોગ આપવા પ્રાપ્તિ રૂપી દોષ આવે છે તેથી તથા योनिं मन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येनुसंयांति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ કેટલાક જીવો પોતાનાં કર્મ તથા યોગ્યતાને અનુસરીને દેહ ધારણ કરવા કોઇ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાએક સ્થાવરભાવને પામે છે. આ શ્રુતિનો આશ્રય કરીને દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એ કહે છે.

+ तत्रयावत् संपातमुषित्वाऽथैत मेववाध्वानं पुनर्निवर्त्तते यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति तइह व्रीहि यवा ओषधि वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायंते ॥ આ શ્રુતિને અનુસરીને ઉત્તર આપે છે.

×યયાતિ ઉત્તર આપે છે:-"સ્ત્રીના ઋતુકાલમાં પુષ્પરસ (કર્મનું અપૂર્વ) તેણે યુક્ત રેતસૂને વાયુ ગર્ભસ્થાન પ્રત્યે લઇ જાય છે, અર્થાત્ દેહાંતરને પ્રાપ્ત કરનાર કર્મયુક્ત રેતસૂરૂપી જલને ગ્રહણ કરીને લિંગ શરીરરૂપી ઉપાધિવાળો જીવ ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમ ન હોય તો ઋતુકાલમાં સિંચન કરાયલું વીર્ય ગંધાઇ જાય, સ્થિર થાય નહિ અને દેહાકારને પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. પછી ગર્ભાશયમાં ઉપાદાન કારણરૂપી સૂક્ષ્મ ભૂતોએ મોક્ષપર્યંત જેને અધિકાર આપેલો એવો પૂર્વોક્ત વાયુ ÷ક્રમથી ગર્ભની વૃદ્ધિ કરે છે.[૧૪] વૃદ્ધિ પામતો તે ગર્ભ સર્વ અવયવોથી સંપન્ન થતાંજ પૂર્વ જન્મની વાસનાનું અનુસંધાન કરીને ગર્ભાશયથી બહાર આવે છે, અને હું મનુષ્ય છું એવું અભિમાન કરે છે, કાનથી શબ્દને શ્રવણ કરે છે, ચક્ષુથી રૂપને જુએ છે, નાસિકાથી ગંધને સુંઘે છે, જીભથી રસનો આસ્વાદ લે છે, ત્વચાથી સ્પર્શને અનુભવે છે અને મનથી ભાવ-(અભિપ્રાય)ને જાણે છે. હે અષ્ટક! આ પ્રકારે સ્વતઃ વિભુ એવા જીવનું પ્રાણ નામનું લિંગ શરીર, સ્થૂલ શરીરમાં ઉપાધિ રૂપ જાણો."[૧૫,૧૬]

અષ્ટક પૂછે છે:-"જે મનુષ્ય મરણ પામે છે તેને બાળી દે છે, દાટે છે અથવા ફેંકી દે છે. આમ વિનાશ પામીને તે અભાવ રૂપ થાય છે, તો પછી કયા શરીરથી તે જન્મ ગ્રહણ કરી શકે? અર્થાત્ સ્થૂલ દેહના દાહથીજ લિંગ દેહનો દાહ કેમ ન ગણાય?"[૧૭]

યયાતિ કહે છે:-"હે રાજસિંહ! જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કરીને જીવ બીજા શરીરમાં જાય છે તેમ મૃત્યુ પછી પણ જીવ સ્થૂલ શરીરને છોડી, પ્રાણને ગ્રહણ કરી તથા પોતાનાં પુણ્ય પાપને આગળ કરી, અગ્ર વાયુને અનુસરતો બીજા દેહને ધારણ કરે છે.[૧૮] તેમાં પુણ્ય કરનારા ઉત્તમ પુણ્ય* યોનિમાં જન્મે છે, પાપ કરનારા §પાપ યોનિમાં જન્મે છે અને નિત્ય પાપ સ્વભાવવાળા કીડા, પતંગિયાં વગેરે +રૂપથી અનેકવાર જન્મે છે. હે મહાનુભાવ! યોનિઓમાં ભટકવું મહાન્ ×દુઃખ-

× અહીં 'વાયુ' શબ્દથી વ્યષ્ટિનું લિંગ શરીર લેવું. શ્રુતિ કથે છે કે, वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः ॥ હે ગૌતમ! વાયુજ સૂત્રાત્મા છે, વાયુજ વ્યષ્ટિ છે અને વાયુજ સમષ્ટિ છે. પાંચ પ્રાણ, દશ ઇંદ્રિય, મન અને બુદ્ધિથી યુક્ત અપંચીકૃત પંચ ભૂતથી થયેલું ભોગસાધનભૂત જે સૂક્ષ્મ, તે લિંગ શરીર કહેવાય છે.

÷ વીર્ય અધિક હોય તો પુરુષ થાય છે. રજસ્ અધિક હોય તો સ્ત્રી, અને બન્ને સમાન હોય તો નપુંસક થાય છે. વાયુવડે વીર્યના બે ભાગ થયા હોય તો બે પ્રજા થાય છે. શુક્રશોણિત એક રાત્રિમાં ભેગાં થાય છે, પાંચ રાત્રિમાં પરપોટા, સાત રાત્રિએ પેશી, ચૌદ રાત્રિએ ગ્રંથી, પચીસ રાત્રિએ સુસ્થિત અને દૃઢ થાય છે, એક માસે કઠિન થાય છે, બીજા માસમાં માથું થાય છે, ત્રીજે ડોકી, ચોથે માસે ત્વચા, પાંચમે મહિને નખ તથા રૂવાંટાં, છઠ્ઠે મહિને મોં, નાક, આંખ તથા કાન થાય છે, સાતમે માસે હલન ચલન કરવા સમર્થ થાય છે, આઠમે માસે બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી શકે છે અને નવમે માસે સર્વાંગસંપૂર્ણ થાય છે. આ ક્રમથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામે છે.

* પુણ્યાત્માઓ આરોહક્રમમાં—अन्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वा । શ્રુ૰ બીજાં નવતર કલ્યાણમય પિતૃથી આરંભી બ્રહ્મા પર્યંતનાં રૂપને ધારણ કરે છે અને અવરોહક્રમમાં તો रमणीयचरणा अभ्याशोह यत्ते रमणीयां योनिं प्रपद्यंते ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा । શ્રુ૰ રમણીય—પુણ્યકર્મ કરનારા બ્રાહ્મણાદિ રમણીય—પુણ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.

§ પાપ કરનારાઓ નારકી યોનિને ભોગવી પછી कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यंते श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चांडालयोनिं वा । શ્રુ૰—કુત્સિત કર્મ કરનારા કુત્સિત શ્વાન, ડુક્કર, ચાંડાલાદિ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.

+ કેવલ પાપસ્વભાવવાળાઓને માટે શ્રુતિ કહે છે કે अथैतयोः पथोर्नकतरेण च नतानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम् । બે માર્ગમાંથી એકેનું અવલંબન નહિ કરનારાઓ વારંવાર જન્મમરણ થાય એવી ક્ષુદ્રયોનિમાં જન્મે છે, એ ત્રીજું સ્થાન છે.

× जायामेस्यादथ प्रजायेय वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय । શ્રુ૰ મને જાયા પ્રાપ્ત થાય તો હું પ્રજાવાળો થાઉં, મને વિત્ત મળે તો હું કર્મ કરૂં, આવા સ્ત્રી વગેરે ભારને વહન કરવા મારી ઇચ્છા નથી, કિંતુ ભૂમિમાં જઇ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ સાધીશ એ તાત્પર્ય છે.

રૂપ છે, તેથીજ હું તેનું વિશેષ વર્ણન કરવા ઇચ્છતો નથી.[૧૯] હે રાજસિંહ ! ગર્ભભાવને પામેલાઓ ચાર પગવાળા, બે પગવાળા અને છ પગવાળા દેહોને ધારણ કરે છે. આ મેં સઘળું તમને કહ્યું છે. વળી તમારે શું પૂછવું છે ?"[૨૦]

અષ્ટક પૂછે છેઃ—" હે તાત ! કયું કર્મ કરવાથી અથવા વિદ્યોપાસનાથી મનુષ્ય ઉત્તમ લોકોને પ્રાપ્ત થાય ? જે ક્રમથી શુભ લોકોની પ્રાપ્તિ થાય તે સઘળું તમે મારા પૂછવાથી યથાર્થ રીતે વર્ણન્ કરો."[૨૧]

યયાતિ કહે છેઃ—" મનુષ્યોને માટે તપશ્ચર્યા, દાન, શાંતિ, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, અકાર્યમાં લજ્જા, સરલતા અને સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા એ સાતનેજ સત્પુરુષો સ્વર્ગલોકમાં જવાના મોટા દરવાજાઓ કહે છે. તેજ તપ આદિ દ્વારા પુરુષને અભિમાન થાય તો માનરૂપી અંધારાથી નિષ્ફલ થઇને સદાને માટે નષ્ટ થઇ જાય છે, એમ સત્પુરુષો કહે છે.[૨૨] જે પુરુષ વેદશાસ્ત્ર ભણીને પોતાને પંડિત માને છે અને પોતાની વિદ્યાથી બીજાના યશને ક્ષીણ કરે છે, તેના સ્વર્ગાદિ લોકો અંતવાળા થાય છે અને તે વેદવિદ્યા તેને ફલ આપતી નથી.[૨૩] અગ્નિહોત્ર, મૌન, અધ્યયન અને યજ્ઞ, આ ચાર કર્મો સંસારના ભયને નિવૃત્ત કરનારાં છે; પણ તેજ કર્મો જો અભિમાનથી કરવામાં આવે તો તે ઉલટાં કરેલાં કર્મો ભય આપે છે.[૨૪] કોઇ માન આપે તો તેથી ફુલી જવું નહિ અને અપમાન આપે તો તેથી સંતાપ કરવો નહિ. આ લોકમાં સજ્જનો સજ્જનોને માન આપે છે અને અસાધુઓ સાધુબુદ્ધિને કદાપિ મેળવી શકતા નથી.[૨૫] દંભી મનુષ્ય પોતાને ધર્મિષ્ઠ જણાવવાને હું દાતા છું, મેં આવા યજ્ઞો કર્યા છે, હું અમુક ભણ્યો છું, મેં આવાં આવાં વ્રતો કર્યાં છે, એવી બડાશો મારે છે, પણ તેજ તેને ભય આપનાર થાય છે, માટે તપ વગેરે સર્વથા દંભરહિત થઇને કરવાં.[૨૬] મનની બાહ્ય પ્રવૃત્તિથી આવરણ પામેલું છતાં નિર્વિકારી અને અધિષ્ઠાનભૂત જે તત્ત્વ છે તેનો જ્ઞાનીઓ સાક્ષાત્કાર કરે છે. તેજ તમારું શ્રેય છે, કારણ કે જ્ઞાનીઓ તેની સાથે ઐક્ય પામી અહીં જીવતાં જીવન્મુક્તિરૂપી અને દેહને ત્યાગ કરતાં વિદેહકૈવલ્યરૂપી પરમ શાંતિને પામે છે.[૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ઉત્તર યાયાત નામનો અધ્યાય ૯૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૧ મો. યયાતિચરિત્ર—આશ્રમ ધર્મો.

॥ अष्टक उवाच ॥

चरन् गृहस्थः कथमेति धर्मान् कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ॥ वानप्रस्थः सत्पथे सन्निविष्टो बहून्यस्मिन् संप्रति वेदयंति ॥१॥

અષ્ટક પૂછે છેઃ—"ગૃહસ્થાશ્રમી, સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી અને સન્માર્ગનું સેવન કરનારો વાનપ્રસ્થાશ્રમી કેવા ધર્મોને પાળવાથી ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહો; કારણ કે એ ધર્મવિષયમાં વેદવેત્તાઓ અનેક ધર્મદ્વારોનું વર્ણન કરે છે."[૧]

યયાતિ કહે છેઃ—" બ્રહ્મચર્યાશ્રમને સેવન કરનારા બ્રહ્મચારીએ ગુરુ બોલાવે ત્યારે તેની પાસે જઇને ભણવું, ગુરુનું કામ કરવામાં કહ્યાવિના પણ સાવધાન રહેવું, ગુરુના સૂતા પછી સૂવું અને ગુરુ ઉઠે તે પહેલાં ઉઠવું, નમ્ર રહેવું, ઇંદ્રિયોને વશ રાખવી, ધૈર્યવાન્ થવું, પ્રમાદ કરવો નહિ અને પોતાના અધ્યયનમાં તત્પર રહેવું. આ પ્રમાણે વર્તનારો બ્રહ્મચારી સિદ્ધિ પામે છે.[૨] જે ગૃહસ્થાશ્રમી હોય તેણે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું ધન મેળવીને તે ધનથી યજ્ઞ કરવા, દાન કરવાં, સદા અતિથિઓને ભોજન આપવું તથા બીજાનું આપ્યા વિના લેવું નહિ, એ ગૃહસ્થોને માટે પુરાતન

ધર્મરહસ્ય છે.[3] જે વાનપ્રસ્થાશ્રમી છે તેણે અરણ્યમાં રહેવું, કોઈને સંતાપવા નહિ, પોતાના યત્નથી પોતાની જીવિકા ચલાવવી, પાપથી દૂર રહેવું, બીજાઓને આપતા રહેવું, નિયમિત આહાર કરવો અને નિયમિત પ્રવૃત્તિ રાખવી. આ પ્રમાણે વર્તનારો મુનિ મુખ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.[4] જે સંન્યાસી હોય તેણે કોઈપણ હુન્નર ઉદ્યોગથી પોતાની જીવિકા મેળવવી નહિ, સદ્‌ગુણી રહેવું, નિત્ય ઈંદ્રિયોને વશ રાખવી, કોઈનો સંબંધ રાખવો નહિ, શૂન્યસ્થાન, દેવમંદિર વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમીના ઘર વિનાના સ્થાનમાં શયન કરવું, પોતાની પાસે જ્યાદે પરિગ્રહ રાખવો નહિ અને એકલાં ધીરે ધીરે ચાલી અનેક દેશોમાં પર્યટન કરવું. આ રીતે સંન્યાસી સિદ્ધિ પામે છે.[5] (હવે यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । એ શ્રુત્યુક્ત પરિગ્રહત્યાગનો કાલ કહે છે.) જે રાતે જે વખતે શબ્દાદિક વિષયો તુચ્છ સમજાય અને જ્યારે સુખને વહન કરનારા વશ્ય વૈભવો પણ તુચ્છ લાગે તેજ વખતે-તેજ રાતે મનનો નિગ્રહ કરીને વિદ્વાને અરણ્યવાસ કરવા યત્ન કરવો. આ રીતે અરણ્યવાસી થયેલો બ્રહ્મનિષ્ઠ, અરણ્યમાં પોતાના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપ દેહનો ત્યાગ કરીને, પોતાના દશ પૂર્વજોને અને દશ પછીનાને તથા પોતાને એમ એકવીશ પેઢીને તારે છે; અર્થાત્ નિષ્કલ બ્રહ્મમાં પ્રવિલાપન કરે છે."[6,7]

અષ્ટક પૂછે છેઃ-"મુનિઓ (મોક્ષાધિકારિઓ) કોણ હોઈ શકે અને મોક્ષના માર્ગો કેટલા છે? તે અમને કહો, અમે તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ."[8]

યયાતિ કહે છેઃ-"જે યોગિને અરણ્યમાં-અંતર્નિષ્ઠામાં રહેતાં, સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓ સમીપજ હોય તથા લોકમાં રહેતાં પણ જે જ્ઞાનીને અખંડ બ્રહ્મદૃષ્ટિ રહેતી હોય તે બન્નેને મુનિ સમજવા."[9]

અષ્ટક પૂછે છેઃ-"અરણ્યમાં રહેનારાને બાહ્ય વસ્તુ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? તથા જે ગામમાં રહેતો હોય તેને બ્રહ્મનિષ્ઠા શી રીતે રહે?"[10]

યયાતિ કહે છેઃ-"જે અરણ્યમાં વાસ કરનારો મુનિ છે તેણે વિવિધ વિષયોનો ઉપભોગ કરવો નહિ અને એ રીતે અરણ્યમાં રહેતાં તેને સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓ યોગબલથી આવી મળે છે.[11] જે અનગ્નિ-સંન્યાસી તેણે ગૃહનો ત્યાગ કરવો તથા પોતાના વંશનું અને વિદ્યાગુરૂનું કોઈની આગળ વર્ણન કરવું નહિ; તેમજ કૌપીન ઢંકાય તેટલુંજ વસ્ત્ર રાખવું અને જેટલાથી પ્રાણ ધારણ થાય તેટલુંજ ભોજન ઇચ્છવું. આ પ્રમાણે ગામમાં રહેનારા મુનિને પણ જ્ઞાનસિદ્ધિનું હેતુભૂત અરણ્ય પાસેજ છે.[12,13] જે મુનિ કામના અને કર્મોનો ત્યાગ કરીને તથા ઈંદ્રિયોને વશ રાખીને યોગ અથવા જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે તે લોકમાં સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.[14] જે શુદ્ધ આહાર કરનારો, હિંસાનાં સાધનોને ત્યાગ કરનારો, નિત્ય શુદ્ધ ચિત્ત રાખનારો, યોગનાં ઐશ્વર્ય શમ દમાદિથી અલંકૃત, વાસનાબંધનથી રહિત અને હિંસાયુક્ત ધર્મનો પણ ત્યાગ કરનારો છે તેનું પૂજન કોણ કરતું નથી? અર્થાત્ સૌ કોઈ તેને પૂજે છે.*[15]

જે કોઈ તપ કરવાથી સુકાઈ જઈને માંસ, અસ્થિ અને રુધિરને ક્ષીણ કરે છે તે આ લોકને જિતી પરલોકને પણ જિતે છે.[16] જ્યારે મુનિ ધ્યાનનિષ્ઠ થઈને સુખ, દુઃખ, માન, અપમાન વગેરે દ્વંદ્વથી નિર્મુક્ત થાય છે, ત્યારે તે આ લોકને જિતી બ્રહ્મપદને પામે છે.[17] જે મુનિ ગાયની પેઠે આહારને મુખમાંજ

* यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः कामयते यांश्चकामान् । तं तं लोकं जायते तांश्चकामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः श्रु० શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો જ્ઞાની પોતાના ભક્તને માટે જે લોકની પ્રાપ્તિને માટે અને જે કામના પૂર્ણ જોવાને માટે સંકલ્પ કરે છે તે તે લોક અને તે તે કામના ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે આત્મવેત્તા સત્ય સંકલ્પવાળો છે માટે જેણે ઐશ્વર્ય મેળવવું હોય તેણે આત્મવેત્તાનું પૂજન કરવું.

નાખે છે અર્થાત્ તેનો સ્વાદ ખોળતો નથી, તેને આ સર્વ લોક આત્મભૂત થાય છે અને તે મોક્ષ પામે છે."[૧૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે ઉત્તરયાયાત નામનો અધ્યાય ૯૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૨ મો.

રાજાઓએ પોતાનાં પુણ્યથી યયાતિને સ્વર્ગમાં જવા માટે કરેલી પ્રાર્થના.

॥ अष्टक उवाच ॥

कतरस्त्वनयोः पूर्वं देवानामेति सात्मताम् ॥
उभयोर्धावतो राजन्सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥१॥

અષ્ટક પૂછે છેઃ–"હે રાજન્! સૂર્ય અને ચંદ્રની પેઠે મોક્ષને માટે ધાવન કરતા યોગી અને જ્ઞાની એ બેમાંથી પ્રથમ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ રૂપી કૃતકૃત્યતા કોને પ્રાપ્ત થાય છે?"[૧]

યયાતિ કહે છેઃ–"યથેષ્ટ વર્તનારા ગૃહસ્થોમાં જે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિને સેવન કરે છે, તેવો ગૃહસ્થ અથવા ભિક્ષુ જે યોગી છે તે મુક્ત થાય છે, અને પૂર્વે વર્ણવેલો જ્ઞાની તો ગૃહસ્થોમાં રહેતાં પણ તે બેમાંથી તત્કાલ પ્રથમ મુક્ત થાય છે, અર્થાત્ શ્રુતિ અને યુક્તિનાં બલવડે જગત્ મિથ્યા છે એવો નિશ્ચય થવાથી એક ક્ષણ પણ નિર્વિકલ્પ સાક્ષાત્કારવડે જ્ઞાનીને બ્રહ્માદ્વૈતનો નિશ્ચય થાય છે, અને યોગીને તો નિર્વિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસબલથીજ દ્વૈતનું વિસ્મરણ સંપાદન કરવાનું છે, માટે તેને વિલંબવડે શ્રમથી મુક્તિ થાય છે.[૨] યોગીને નિર્વિકલ્પ સમાધિની પકવતા થતાં સુધી દીર્ઘ આયુષ્ય ન પહોંચે તો તે યોગી યોગસિદ્ધિનાં બલથી દિવ્ય અને માનુષી વિષયભોગોને ભોગવે છે. પછી તે વિષયોમાં પણ જો તે (સૌભરિ વગેરેની પેઠે) પશ્ચાત્તાપ પામે તો પુનઃ આ જન્મમાં અથવા જન્માંતરમાં યોગનું સેવન કરે છે.[૩] જે જ્ઞાની મનુષ્ય નિત્ય–અવિનાશી બ્રહ્મનો અંતર્યામીપણાથી નિશ્ચય કરે છે તે પાપ કર્મને નિત્ય યથેષ્ટ આચરણ કરતાં પણ મુક્તજ થાય છે.[૪] હે રાજન્! જે પુરુષ મોક્ષને માટે યત્ન ન કરતાં સ્વર્ગાદિને માટે ધર્મનું સેવન કરે છે, તે ધર્મનું સેવન (મોક્ષની ઇચ્છાથી રહિત અને અનિત્ય ફલવાળું હોવાથી) નિંદવા યોગ્ય અને અસત્ય છે. એવા અજિતેંદ્રિયનું ધન પણ નિંદ્ય તથા અસત્યજ છે. પરંતુ જે મોક્ષને ઉપયોગી કર્મ થાય છે તેજ કર્મનું ઉચિત ફલ છે, તેજ યોગસિદ્ધિનું મૂલ છે અને તેજ જ્ઞાનનું સાધન છે; અર્થાત્ યોગ અને જ્ઞાન એ બન્ને માર્ગનું મૂલ કારણ નિષ્કામ ધર્મજ છે."[૫]

અષ્ટક પૂછે છેઃ–"હે રાજન્! તમને આ લોકમાં કોણે બોલાવ્યા છે? કયાંથી આવો છો? અને કયી દિશામાં જાઓ છો? તમે પુષ્પમાલાને ધારણ કરનારા, દેખાવડા, જુવાન તથા સુંદર કાંતિવાળા છો. શું તમારૂં પૃથ્વીમાં નિવાસસ્થાન છે?"[૬]

યયાતિ કહે છેઃ–"મારૂં પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી હું આ ભૌમ નરકરૂપી પૃથ્વીપર આવવા માટે ગગનમાંથી પડું છું. હવે તમારી રજા લઇને હું પૃથ્વી ઉપર પડીશ; કારણ કે મને બ્રહ્માના લોકપાળો ત્વરા કરાવે છે. હે નરેંદ્ર! મેં ભૂમિતલ ઉપર પડતાં ઇંદ્રની પાસેથી, હું સજ્જનોની સમીપમાં પડું એવું વરદાન મેળવ્યું હતું અને તેજ પ્રમાણે તમે બધા ગુણવાનો મને મળ્યા છો."[૭,૮]

અષ્ટક પૂછે છેઃ–હે પાર્થિવ! હું તમને પૂછું છું કે અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં રહેલા લોકો ધર્મથી મને પ્રાપ્ત થયા છે કે નહિ? જો તે લોકો મારે માટે નિર્માયા હોય તો તમે પૃથ્વીમાં પડશો નહિ. તે ધર્મના તમે જ્ઞાતા છો માટે મને કહો."[૯]

યયાતિ કહે છેઃ—"હે નરેંદ્રસિંહ! અરણ્ય અને પર્વતોની સાથે પૃથ્વીમાં ગાય, ઘોડા, વગેરે જેટલાં પશુઓ છે તેટલા વૈભવો તમારે માટે સ્વર્ગમાં રહેલા છે એમ તમે નિશ્ચયથી જાણો."[૧૦]

અષ્ટક કહે છેઃ—"હે રાજેંદ્ર! જે મારે માટે સ્વર્ગના લોકો છે તે હું તમને આપું છું. તમે પૃથ્વીમાં પડશો નહિ. અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં મારે માટે જે વિષયભોગો હોય તેને તમે મોહરહિત થઈને પ્રાપ્ત થાઓ."[૧૧]

યયાતિ કહે છેઃ—"હે રાજાઓમાં મુખ્ય! જે બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ છે તેજ દાનનો પ્રતિગ્રહ કરી શકે છે; અમારા જેવાથી દાન લેવાય નહિ. હે નરેંદ્ર! જે રીતે બ્રાહ્મણોને નિત્ય દાન આપવું જોઈએ તે રીતે મેં પણ પૂર્વે દાન આપ્યાં છે.[૧૨] જે બ્રાહ્મણ નથી તેણે યાચનારૂપી દીનતા કરીને કદાપિ જીવવું નહિ; કારણ કે યાચના પણ વિદ્યાવડે દિગ્વિજય કરનારા વીર બ્રાહ્મણની પત્ની છે. માટે મેં કોઈ વખત પૂર્વે નહિ કરેલો દાનનો પ્રતિગ્રહ હવે હું કરીશ નહિ. તેમાં પણ કર્મભૂમિમાં સત્કર્મ કરવા ઇચ્છતો હું શી રીતે તેમ કરી શકું?"[૧૩]

પ્રતર્દન પૂછે છેઃ—"હે સ્પૃહણીય રૂપવાળા! હું પ્રતર્દન તમને પૂછું છું કે અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં મારે માટે લોકો-વિષય ભોગો છે કે નહિ? તે મને કહો. કેમકે તે ધર્મના તમે જ્ઞાતા છો એમ હું માનું છું."[૧૪]

યયાતિ કહે છેઃ—"હે નરેંદ્ર! સુખને આપનારા, તેજસ્વી અને શોકવિનાના એવા તમારે માટે ઘણા લોકો છે કે જેમાંથી એક એકને તમે સાત સાત દિવસ ભોગવશો તોપણ તેનો પાર આવશે નહિ અને તે લોકો હવે તમારી વાટ જુએ છે."[૧૫]

પ્રતર્દન કહે છેઃ—"જે મારા અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં લોકો છે તે લોકો તમારાજ થાઓ. હું તમને તે સઘળા આપું છું. ત્યાં તમે મોહનો ત્યાગ કરીને શીઘ્ર જાઓ. હવે આ ભૌમ નરકમાં પડશો નહિ."[૧૬]

યયાતિએ કહ્યુંઃ—"હે પાર્થિવ! જે રાજા છે તેણે પોતાના સમાન તેજવાળા રાજા પાસેથી યોગક્ષેમ અથવા પુણ્ય મેળવવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ રાજાને દૈવેચ્છાથી વિપત્તિ આવી પડે તોપણ તે વિદ્વાને કદાપિ નિંદિત કાર્ય કરવું નહિ.[૧૭] ધર્મદૃષ્ટિવાળા રાજાએ યત્નપૂર્વક યશ આપનારા ધર્મમાર્ગનુંજ સેવન કરવું જોઈએ. એટલે મારા જેવો ધર્મબુદ્ધિવાળો અને ધર્મને જાણનારો રાજા, તમે મને કહ્યું તેવું દીન કાર્ય કરેજ નહિ.[૧૮] જે પ્રતિગ્રહને પૂર્વના રાજાઓએ કર્યો નથી તેને કર્મભૂમિમાં સત્કર્મ કરવા ઇચ્છતો હું કેવી રીતે કરી શકું?" આ પ્રમાણે બોલતા યયાતિ રાજાને રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો વસુમાન કહેવા લાગ્યો.[૧૯]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ઉત્તરયાયાત નામનો ૯૨ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૩ મો—યયાતિરાજાને પુનઃ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ.

॥ वसुमानुवाच ॥

वसुमानौषदश्विर्यद्यस्तिलोकोदिविमे नरेंद्र ॥ यद्यंतरिक्षे प्रथितो महात्मन् क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १ ॥

વસુમાન કહે છેઃ—"હે નરેંદ્ર! હું ઉષદશ્વનો પુત્ર વસુમાન તમને પૂછું છું કે, મને સ્વર્ગ અથવા અંતરિક્ષના લોકો ધર્મથી પ્રાપ્ત થયા છે કે નહિ તે કહો. હું તમને તે ધર્મના ક્ષેત્રજ્ઞ માનું છું."[૧]

યયાતિ કહે છેઃ—"જે અંતરિક્ષ, પૃથિવી અને દિશાઓને પોતાનાં તેજથી સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે તેટલા અક્ષય લોકો તમને સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત થયા છે અને તે લોકો તમારી વાટ જુએ છે."

વસુમાન કહે છેઃ-"હે રાજન્ ! તે સર્વ લોકો હું તમને આપું છું. તમે ભૂમિમાં પડશો નહિ. હે બુદ્ધિમંત ! જો તમને દાનનો પ્રતિગ્રહ દુષ્ટ લાગતો હોય તો એક તરખલાથી પણ તે લોકોને તમે ખરીદી લ્યો અને એ રીતે જે મારા પુણ્ય લોકો તે તમારા થાઓ."[3]

યયાતિ કહે છેઃ-"મેં કોઇ વખત એવો મિથ્યા વિક્રય કરીને કપટથી કંઈ પણ લીધું હોય એવું મને સ્મરણ નથી; કારણ કે કાલચક્રથી હું શંકિત રહું છું. જે કાર્ય બીજા રાજાઓએ કર્યું નથી તેવું કાર્ય સત્કર્મ કરવા ઇચ્છતો હું શી રીતે કરી શકું ?[4]

વસુમાન કહે છેઃ-"હે રાજન્ ! જો તમને વિક્રય કરવો ઇષ્ટ ન હોય તો હું તમને ખુશીથી તે લોકો આપું છું; માટે તેને તમે પ્રાપ્ત થાઓ. હે નરેંદ્ર ! હવે હું તે લોકોમાં જઇશ નહિ, તે સર્વ લોકો તમારાજ હો."[5]

શિબિ કહે છેઃ-"હે તાત ! હું ઉશીનર રાજાનો પુત્ર શિબિ તમને પૂછું છું કે મારા પણ લોકો અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં હોય તો તે મને કહો. કારણ કે હું તમને તે ધર્મના જ્ઞાતા માનું છું."[6]

યયાતિ કહે છેઃ-"હે નરેંદ્ર ! તમે યાચના કરતા સત્પુરુષોનું વાણીથી અથવા મનથી પણ અપમાન કર્યું નથી, તે પુણ્યથી તમને અનંત તેજસ્વી, પ્રખ્યાત અને મહાન્ લોકો સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત થયા છે."[7]

શિબિ કહે છેઃ-"હે રાજન્ ! જો તમને તે વેચાતા લેવા ઇચ્છા ન હોય તો તે લોકો હું તમને એમ ને એમ આપું છું, તેને તમે ભોગવો. જે લોકોમાં જઈ ધીર પુરુષોને શોચવું પડતું નથી તે લોકો તમને આપી હવે હું ત્યાં જઇશ નહિ."[8]

યયાતિ કહે છેઃ-"હે નરદેવ ! તમે ઈંદ્રના જેવા પ્રભાવશાલી છો તેવાજ તે અંત વિનાના લોકો છે. હું બીજાના આપેલા વૈભવો લેવા રાજી નથી, તેથી હે શિબિરાજ ! તમારી વાતને હું સંમત થતો નથી."[9]

અષ્ટક કહે છેઃ-"હે રાજન્ ! તમે અમારા એક એકના લોકો લેવાને રાજી નથી તો અમે સઘળા તમને તે લોકો આપીને મૃત્યુ પછી ભૂલોકમાંજ અવતરીશું."[10]

યયાતિ કહે છેઃ-"જે કાર્ય મેં પહેલાં કર્યું નથી તે કાર્યમાં હમણાં પણ હું સંમત થતો નથી. છતાં મારે માટે યોગ્ય હોય તે કરવા તમે યત્ન કરો; કારણ કે સત્પુરુષો સત્યને અભિનંદન આપનારા હોય છે."[11] (આ વાત ચાલે છે એટલામાં આકાશમાંથી સોનાના પાંચ રથો ઉતરતા જોઇને)

અષ્ટક પૂછે છેઃ-"હે રાજન્ ! જે રથોમાં બેસીને પુરુષો શાશ્વત લોકોની વાંચ્છા કરે એવા આ પાંચ સોનાના રથો કોના જણાય છે?"[12]

યયાતિ કહે છેઃ-"એ ઉંચે અગ્નિની જ્વાલા જેવા પ્રકાશતા પાંચ સુવર્ણના રથો છે તે તમને બધાને બેસાડીને સ્વર્ગમાં લઈ જશે."[13]

અષ્ટક કહે છેઃ-"હે રાજન્ ! તમે એ રથોમાં બેસો અને સ્વર્ગમાં જાઓ, અને અમે પણ સમય થશે ત્યારે તમારી પાછળ આવશું."[14]

યયાતિ કહે છેઃ-"આપણે બધાનેજ હમણાં સ્વર્ગમાં જવાનું છે; કારણ કે આપણે સાથેજ સ્વર્ગનો વિજય કર્યો છે. આ આપણો સ્વર્ગમાં જવાનો શુદ્ધ માર્ગ જણાય છે."[15]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી તે બધા શ્રેષ્ઠ રાજાઓ રથોમાં બેસીને સ્વર્ગનું આક્રમણ કરતા તથા ધર્મવડે દ્યુલોક અને પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરતા ત્યાંથી સ્વર્ગપ્રત્યે જવા નિકળ્યા. જતાં જતાં અષ્ટક પૂછે છેઃ-"હે રાજન્ ! હું માનતો હતો કે મહાત્મા ઈંદ્ર મારા મિત્ર છે એટલે હું એકલો પ્રથમ સ્વર્ગમાં જઈશ; પરંતુ આ ઉશીનરના પુત્ર શિબિનો રથ મહાન્ વેગ કરીને સર્વ રથોથી આગળ કેમ થઇ ગયો હશે ?"[16,17]

યયાતિ કહે છેઃ-"એ ઉશીનરના પુત્રની પાસે જે કંઇ ધન આવતું હતું તે સર્વ ધનને બ્રહ્મલોકના માર્ગની પ્રાપ્તિને અર્થે એ દાન કરી દેતો હતો, માટે તમારા બધાના કરતાં શિબિરાજા શ્રેષ્ઠ છે.[18] હે રાજન્ ! દાન, તપ, સત્ય,

ધર્મ, લજ્જા, શ્રી, ક્ષમા, અક્રૂરતા અને પ્રજાપાલનેચ્છા, એ સઘળા ગુણો અતુલ બુદ્ધિવાળા શિબિરાજામાં અમાપપણે રહ્યા છે. શિબિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તનારો તથા લજ્જાશીલ છે માટે એનો રથ આપણાથી આગળ જાય છે.[૧૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ સાંભળ્યા પછી અષ્ટકે, ઇંદ્રતુલ્ય પોતાના માતામહ યયાતિને આશ્ચર્યથી ફરી પૂછ્યું કે,[૨૦] "હે નૃપતે! હું તમને પૂછું છું માટે મને તમે સત્યથી કહો કે તમે કોણ છો? કોના પુત્ર છો? અને ક્યાંથી આવો છો? તમે જે કાર્ય કર્યું છે તેવું કરવા લોકમાં તમારા વિના બીજો કોઈ ક્ષત્રિય અથવા બ્રાહ્મણ સમર્થ નથી."[૨૧]

યયાતિ કહે છેઃ—"હું નહુષ રાજાનો પુત્ર અને પૂરુનો પિતા યયાતિ છું. આ લોકમાં હું સાર્વભૌમ રાજા હતો. તમે બધા મારા છો એટલે તમારી આગળ હું એક ગુપ્ત વાત પ્રકાશિત કરૂં છું કે હું તમારો સર્વેનો માતામહ (માનો બાપ) થાઉં છું.[૨૨] મેં આ સર્વ પૃથ્વીને જિતી હતી અને તે બ્રાહ્મણોને જીવિકામાં આપી હતી. વળી મેં સુંદર રૂપવાળા પવિત્ર સો ઘોડાઓનો દેવોના નિમિત્તથી ઉત્સર્ગ કર્યો હતો કે જેમ કરવાથી દેવો પુણ્યવાન્ મનુષ્યને અનુકૂળ થાય છે.[૨૩] વળી જ્યારે મેં વાહન, ગાયો, સુવર્ણ અને મુખ્ય ધનથી ભરેલી પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને આપી હતી ત્યારે સો અર્બુદ ગાયોનું પણ દાન કર્યું હતું.[૨૪] મારા સત્યથી દ્યુલોક અને પૃથ્વીનું ધારણ થાય છે, તેમજ મનુષ્ય લોકમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે. હું અસત્ય વાક્ય કોઈ વખત પણ બોલ્યો નથી; કારણ કે સત્ય વાક્યને સત્પુરુષો માન આપે છે.[૨૫] હે અષ્ટક! તમને, પ્રતર્દનને તથા વસુમાનને મેં જે કહ્યું છે તે સત્યજ છે. સર્વે લોકો, મુનિઓ અને દેવો સત્યથીજ પૂજ્યતાને પામ્યા છે એમ મારૂં માનવું છે.[૨૬] જે મનુષ્ય સ્વર્ગને જિતનારા એવા આપણા બધાના આ વૃત્તાંતને યથાર્થ રીતે ઈર્ષ્યારહિત થઈને ઉત્તમ દ્વિજોને સંભળાવશે તે આપણા લોકને પ્રાપ્ત થશે."[૨૭]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ પ્રમાણે મહાન્ મહાત્મા અને મિત્રને માન આપનારા તે યયાતિ રાજાને પોતાના દૌહિત્રોએ તાર્યા હતા, કે જે પરમ ઉદાર કર્મવાળા રાજા યજ્ઞાદિ કર્મથી પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરીને પછી પૃથ્વી છોડી સ્વર્ગમાં ગયા હતા.[૨૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ઉત્તર યાયાત નામનો અધ્યાય ૯૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૪ મો—પૂરુના વંશનું વર્ણન.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ભગવન્ શ્રોતુમિચ્છામિ પૂરોર્વંશકરાન્નૃપાન્ ॥
યદ્વીર્યાન્ યાદૃશાંશ્ચાપિ યાવતો યત્પરાક્રમાન્ ॥

જનમેજય પૂછે છેઃ—હે ભગવન્! હું પૂરુના વંશને પ્રવર્તાવનારા રાજાઓને સાંભળવાની ઇચ્છા કરૂં છું, વળી તેઓ કેવા હતા, કેવા વીર્યવાન્ હતા, કેવા પરાક્રમી હતા અને કેટલા હતા તેપણ સાંભળવા ઇચ્છું છું;[૧] કારણ કે એ વંશમાં શીલવિનાનો, નિર્વીર્ય અથવા પ્રજાવિનાનો પૂર્વે કોઈ પણ રાજા થયો નથી.[૨] હે તપરૂપી ધનવાળા! વિખ્યાત ચારિત્ર વાળા અને વિજ્ઞાનશાલી એવા તે રાજાઓનું ચરિત્ર હું વિસ્તારથી સાંભળવા ઇચ્છા રાખું છું.[૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે રાજન્! તમે મને જે પૂછો છો તે પૂરુના વંશને ધારણ કરનારા, વીર, ઇંદ્રના જેવા તેજસ્વી, પુષ્કલ દ્રવ્ય અને પરાક્રમવાળા તથા સર્વ લક્ષણથી માન પામતા રાજાઓનું હું તમારી આગળ હર્ષથી કથન કરૂં છું. તમે તે સાંભળો.[૪] પૂરુની પૌષ્ટી નામની

સ્ત્રીથી પ્રવીર, ઈશ્વર અને રૌદ્રાશ્વ નામના ત્રણ મહારથી પુત્રો થયા હતા. તેમાં પ્રવીર વંશ કરનારો થયો હતો.[૫] પ્રવીરની શૂરસેની નામની સ્ત્રીથી ચાર સમુદ્ર પર્યંતની પૃથ્વીને પાલન કરનારો અને કમલના જેવાં નેત્રવાળો મનસ્યુ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૬] મનસ્યુના સૌવીરી નામની સ્ત્રીથી શક્ત, સંહનન અને વાગ્મી નામના શૂરા અને મહારથી એવા ત્રણ પુત્રો થયા હતા. પૂરુનો ઉદાર ચરિત્રવાળો રૌદ્રાશ્વ નામનો જે પુત્ર હતો તેને મિશ્રકેશી નામની અપ્સરામાં અન્વગ્ભાનુ વગેરે દશપુત્રો થયા હતા. તેઓ મહાધનુર્ધારી, યજ્ઞ કરનારા, શૂરવીર, પ્રજાવાળા, બહુશ્રુત, સર્વ અસ્ત્રને જાણનારા અને ધર્મપરાયણ હતા.[૭-૯] ઋચેયુ, કક્ષેયુ, વીર્યવાન્ કૃકણેયુ, સ્થંડિલેયુ, વનેયુ, મહાયશસ્વી જલેયુ, બલવાન્ તથા બુદ્ધિમાન્ તેજેયુ, ઈંદ્રના જેવો પરાક્રમી સત્યેયુ, ધર્મેયુ અને દશમો દેવના જેવા વિક્રમવાળો સન્નતેયુ, આ તેમનાં નામો હતાં.[૧૦,૧૧] (ઋચેયુનાંજ અન્વગ્ભાનુ અને અનાધૃષ્ટિ એવાં બીજાં બે નામો હતાં) એ ઋચેયુ વિદ્વાન્, ચક્રવર્તી અને દેવેંદ્રના જેવો પરાક્રમી હતો.[૧૨] ઋચેયુ–અનાધૃષ્ટિનો મતિનાર નામનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર થયો હતો, કે જે પરમ ધર્મિષ્ઠ રાજાએ રાજસૂય અને અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા.[૧૩] હે રાજન્! મતિનાર રાજાને અતુલ વિક્રમવાળા તંસુ, મહાનતિ, દ્રુહ્યુ અને અપ્રતિમદ્યુતિ નામના ચાર પુત્રો થયા હતા.[૧૪] તેમાં તંસુ મહાપરાક્રમી અને પૂરુના વંશને પ્રવર્તાવનારો હતો. તેણે પૃથ્વીનો વિજય કરીને પ્રદીપ્ત યશ સંપાદન કર્યું હતું.[૧૫] એ વીર્યવાન્ તંસુએ ઈલિન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. વિજયીમાં મુખ્ય એવા તેણે પણ આ સમગ્ર ભૂમિનો જય કર્યો હતો.[૧૬] ઈલિને પોતાની રથંતરી નામની સ્ત્રીમાં પંચમહાભૂતેના જેવા દુષ્યંતરાજા વગેરે પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૧૭] દુષ્યંત, શૂર, ભીમ, પ્રવસુ અને વસુ એવાં તેમનાં નામો હતાં. હે જનમેજય! તેમાં દુષ્યંત રાજા શ્રેષ્ઠ હતો.[૧૮] તે દુષ્યંતથી શકુંતલામાં વિદ્વાન્ એવો ભરત નામનો પુત્ર થયો હતો કે જેનાથી ભરત વંશનું મહાન્ યશ ફેલાયું હતું.[૧૯] ભરતે ત્રણ સ્ત્રીનાં નવ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, પરંતુ તે પુત્રો મારા જેવા નથી એમ માનીને ભરતે તેમને અભિનંદન આપ્યું નહિ,[૨૦] એટલે ક્રોધ પામેલી તેમની માતાઓએ તે પુત્રોને મારી નાખ્યા હતા અને તેમ થવાથી ભરત રાજાને થયેલા પુત્રો નિષ્ફલ ગયા હતા.[૨૧] તે પછી હે ભારત! મોટા યજ્ઞોથી યજન કરતા ભરતને ભરદ્વાજ ઋષિથી ભુમન્યુ નામનો પુત્ર મળ્યો હતો, અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તેનાથી પોતાને પુત્રવાન્ માનતા પૌરવનંદન ભરતે તે ભુમન્યુનો યુવરાજપદ ઉપર અભિષેક કર્યો હતો. એ ભુમન્યુને દિવિરથ નામનો પુત્ર થયો હતો તથા પુષ્કરિણી નામની સ્ત્રીથી સુહોત્ર, સુહોતા, સુહવિ, સુયજુ અને ઋચિક નામના પુત્રો થયા હતા. તે પુત્રોમાં સુહોત્ર મોટો હોવાથી તેને રાજાઓનું રાજ્ય મળ્યું હતું.[૨૨-૨૫] તેણે રાજસૂય, અશ્વમેધ વગેરે ઘણા યજ્ઞોથી યજન કર્યું હતું, તથા તે હાથી, ઘોડા અને બહુ રત્નોથી ભરપૂર એવી સમુદ્રાંત સઘળી પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરતો હતો. જે વખતે સુહોત્ર રાજા ધર્મવડે પ્રજાનું પાલન કરતો હતો તે વખતે હાથી, અશ્વ, રથ અને મનુષ્યોથી ભરપૂર થયેલી પૃથ્વી બહુ ભારથી ડૂબી જતી હોય એમ લાગતી હતી,[૨૬-૨૮] તથા સેંકડો હજારો યજ્ઞસ્તંભો અને મંદિરોથી ચિહ્નિત થઈ હતી અને મનુષ્યો તથા ધાન્યની અતિ વૃદ્ધિથી સર્વ સમયમાં શોભી રહી હતી.[૨૯]

હે ભારત! એ સુહોત્ર રાજાથી ઐક્ષ્વાકી નામની સ્ત્રીએ અજમીઢ, સુમીઢ અને પુરુમીઢ નામના પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૩૦] તેમાં અજમીઢ સૌથી મોટો હતો અને તેનાથી વંશ આગળ ચાલ્યો હતો. હે ભારત! તેણે પણ ત્રણ સ્ત્રીઓમાં છ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૩૧] તેમાં ધૂમિનીથી ઋક્ષ નામનો પુત્ર થયો હતો, નીલીથી દુષ્યંત અને પરમેષ્ટિ નામના પુત્રો થયા હતા અને કેશિનીથી જહ્નુ, વ્રજન અને

રૂપી નામે પુત્રો થયા હતા.[૩૨] તે પુત્રોમાં દુષ્યંત અને પરમેષ્ઠિના જે પુત્રો થયા તે સર્વ પંચાલો કહેવાયા, અને હે રાજન્ ! અતુલ તેજવાળા જહ્નુના વંશના કુશિકો કહેવાયા.[૩૩] વ્રજન તથા રૂપી કરતાં ઋક્ષ મોટો હતો એટલે તે રાજા થયો હતો. એ ઋક્ષનો વંશ ચલાવનારો પુત્ર સંવરણ નામનો થયો હતો.[૩૪] જ્યારે ઋક્ષનો પુત્ર સંવરણ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે પ્રજાનો ભારી ક્ષય થયો હતો, એમ અમે સાંભળ્યું છે:[૩૫] તેનું રાજ્ય દુષ્કાલ, મહામારી, અનાવૃષ્ટિ, રોગો વગેરે નાશનાં અનેક કારણોથી છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયું હતું.[૩૬] વળી તે વખતે શત્રુઓનાં સૈન્ય ચતુરંગિણી સેનાવડે પૃથ્વીને કંપાવતાં ભરતસેનાને હણવા લાગ્યાં હતાં.[૩૭] દશ અક્ષૌહિણી સેના લઇને પાંચાલ્યરાજ ઝપાટાબંધ પૃથ્વી ઉપર વિજય કરીને સંવરણ ઉપર ચઢી આવ્યો અને તેણે સંવરણને યુદ્ધમાં હરાવ્યો. તે વખતે મહાન્ ભયથી સંવરણ રાજા પોતાની સ્ત્રી, છોકરાં, પ્રધાન અને સુહૃદ્ વર્ગોને લઇને ત્યાંથી નાસી છૂટયો[૩૮,૩૯] અને મોટા સિંધુનદની પાસેના પર્વતની સમીપમાં નદીના પ્રદેશની ઝાડીમાં આવીને મુકામ કર્યો.[૪૦] ત્યાં તે ભરતવંશીઓ પર્વતના કોટનો આશ્રય કરીને ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે ત્યાં રહેતાં તેમને હજાર વર્ષ થયાં,[૪૧] ત્યારે તે ભરતોની આગળ ભગવાન્ વસિષ્ઠ ઋષિ આવી પહોંચ્યા. તે પ્રાપ્ત થયેલા ઋષિની સામા જઇને આદરથી તે સર્વે ભરતવંશીઓએ તેમને પ્રણામ કર્યા તથા અર્ધ્ય આપી તેમની પૂજા કરી અને સત્કારપૂર્વક તે સુતેજસ્વી ઋષિને સર્વ નિવેદન કર્યું.[૪૨,૪૩] તે પછી આસન ઉપર બેઠેલા વસિષ્ઠને પોતે સંવરણ રાજાએ કહ્યું કે, "આપ અમારા પુરોહિત થાઓ તો અમે રાજ્યને માટે પ્રયત્ન કરીએ."[૪૪] ત્યારે વસિષ્ઠે 'ૐ' કહીને ભારતોને યજમાન તરિકે અંગીકાર કર્યા. પછી વસિષ્ઠે પર્વતનાં શિખરની પેઠે સર્વ પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠ એવા સંવરણનો સર્વ ક્ષત્રિયોના સામ્રાજ્ય પદ ઉપર અભિષેક કર્યો, એમ અમે સાંભળ્યું છે. તે રાજા ભરતોની પૂર્વ રાજધાનીના ઉત્તમ નગરમાં જઇને રાજ્ય કરવા લાગ્યો.[૪૫,૪૬] અને ફરીથી તેણે સર્વ રાજાઓને કર આપતા કર્યા. આ પ્રમાણે પૃથિવી મેળવીને તે મહાબલવાન્ અજમીઢ વંશોદ્ભવ રાજાએ પુનઃ ઘણા પુષ્કલ દક્ષિણાવાળા મોટા યજ્ઞો કર્યા હતા. સંવરણથી સૂર્યની પુત્રી તાપીએ કુરુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૪૭,૪૮] તેને ધર્મવેત્તા જાણીને સર્વ પ્રજાએ રાજા કર્યો હતો. તે કુરુના નામથી પૃથ્વીમાં કુરુ જાંગલ દેશ વિખ્યાત થયો છે.[૪૯] વળી તે મહા તપસ્વી કુરુએ તપ કરીને કુરુક્ષેત્રને પણ પુણ્યરૂપ કર્યું હતું. કુરુની મનસ્વિની વાહિની નામની સ્ત્રી હતી. તેણે અશ્વવંત, અભિષ્યંત, ચૈત્રરથ, મુનિ અને વિખ્યાત જનમેજય નામના પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા, એમ અમે સાંભળ્યું છે.[૫૦,૫૧] અશ્વવંત કે જેનું બીજું નામ અવિક્ષિત હતું તેનાથી પરિક્ષિત, વીર્યવાન્ શબલાશ્વ, આદિરાજ, વિરાજ, મહા બલવાન્ શાલ્મલિ, ઉચ્ચૈઃશ્રવા, ભંગકાર અને જિતારિ, એ આઠ પુત્રો થયા હતા. એમના વંશજો કર્મજન્ય ગુણથી પ્રખ્યાત થયા હતા. પરિક્ષિતના જનમેજય વગેરે ધર્માર્થમાં કુશલ એવા સાત પુત્રો થયા હતા. તેમનાં નામો કક્ષસેન, ઉગ્રસેન, વીર્યવાન્ ચિત્રસેન, ઇંદ્રસેન, સુષેણ અને ભીમસેન હતાં. વળી તેને બીજા પણ મહારથી પુત્રો થયા હતા. જનમેજયના પૃથ્વીમાં વિખ્યાત અને મહા બલવાન્ પુત્રો હતા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રથમ થયો હતો; તેના પછી પાંડુ, બાહ્લીક, મહા તેજસ્વી નિષધ, બલવાન્ જાંબુનદ, કુંડોદર, પદાતિ અને આઠમો વસાતિ નામનો હતો. તે સઘળાઓ ધર્માર્થમાં કુશલ તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહેતા હતા.[૫૨-૫૭] તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા થયો હતો. તેના પુત્રો કુંડિક, હસ્તી, વિતર્ક, ક્રાથ, પાંચમો કુંડિન, ઇંદ્ર જેવો હવિશ્રવા અને અપરાજિત ભુમન્યુ નામના હતા. વળી હે ભારત ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાં ત્રણ પુત્રો ભૂમિમાં ખ્યાતિ

પામેલા કહેવાય છે. જેમનાં નામ પ્રતીપ, ધર્મનેત્ર અને સુનેત્ર હતાં. તેમાં પણ પ્રતીપ ઘણો વિખ્યાત અને પૃથ્વીમાં અતુલ હતો.[૫૮-૬૦] હે ભરતર્ષભ! આ પ્રતીપના દેવાપિ, શાંતનુ અને મહારથી બાહ્લીક એ ત્રણ પુત્રો થયા હતા.[૬૧] તેમાંનો દેવાપિ ધર્મરૂપી હિતની ઇચ્છાથી વનમાં ગયો હતો, એટલે શાંતનુ અને મહારથી બાહ્લીકને રાજ્ય મળ્યું હતું.[૬૨] હે નૃપતે! ભરતના વંશમાં બલસંપન્ન, દેવર્ષિના જેવા ઘણાએક શ્રેષ્ઠ રાજાઓ થયા હતા,[૬૩] અને એવા બીજા પણ દેવતુલ્ય મહારથીઓ મનુના વંશમાં પુરુરવાના વંશને વધારનારા થયા હતા.[૬૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિ પર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે પૂરુવંશાનુકીર્તન નામનો અધ્યાય ૯૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૫ મો–પૂરુના વંશનું વિશિષ્ટ વર્ણન.

जनमेजय उवाच ॥

श्रुतस्त्वत्तोमया ब्रह्मन् पूर्वेषां संभवोमहान् ॥
उदाराश्चापिवंशेऽस्मिन् राजानो मे परिश्रुताः॥१॥

જનમેજય કહે છેઃ–હે બ્રહ્મન્! મેં તમારા મુખથી મારા પૂર્વજોની મહાન્ ઉત્પત્તિ સાંભળી, તથા એ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઉદાર રાજાઓને પણ સાંભળ્યા;[૧] પરંતુ ટુંકાણુથી વર્ણવેલું એ પ્રિય આખ્યાન મને અતિશય તૃપ્તિ આપતું નથી; માટે તમે મને ફરીથી એજ દિવ્ય કથા પ્રજાપતિ અને મનુથી આરંભીને વિસ્તાર પૂર્વક કહો. તેઓની પુણ્યરૂપ ઉત્પત્તિ કોને પ્રીતિ આપે નહિ, કે જેઓનું સદ્ધર્મ, ગુણ અને માહાત્મ્યવડે સર્વતઃ વૃદ્ધિ પામેલું ઉત્તમ યશ આ ત્રણ લોકને ધારણ કરીને વ્યાપ્ત થઇ રહ્યું છે.[૨-૪] માટે તેવા ગુણી, પ્રભાવશાલી, શારીરિક સામર્થ્યવાલા, મનોબલથી સંપન્ન, દીનતા વિનાના અને ઉત્સાહશીલ રાજાઓની અમૃતના જેવી સ્વાદિષ્ટ કથા સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.[૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે રાજન્! મેં પૂર્વે દ્વૈપાયન મુનિ પાસેથી સારી રીતે સાંભળેલી એવી તમારા વંશની શુભ ઉત્પત્તિની કથા હું સંપૂર્ણતાથી કહું છું તેને તમે શ્રવણ કરો.[૬] દક્ષ પ્રજાપતિની અદિતિ નામની પુત્રી થઇ હતી. અદિતિથી વિવસ્વાન ઉત્પન્ન થયા. વિવસ્વાનના પુત્ર વૈવસ્વતમનુ થયા. તે મનુની ઇલા નામની પુત્રી થઇ અને તેનાથી પુરુરવા રાજા થયો. તે પુરુરવાનો આયુ નામનો પુત્ર થયો અને આયુનો પુત્ર નહુષ થયો હતો. નહુષનો પુત્ર યયાતિ થયો એ યયાતિને બે ભાર્યાઓ હતી.[૭] તેમાં એક શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની અને બીજી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા નામની હતી.[૮] અહીં વંશસૂચક એક શ્લોક છે કે, દેવયાનીથી યદુ અને તુર્વસુ નામના બે પુત્રો થયા હતા; અને દ્રુહ્યુ, અનુ તથા પૂરુ, વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાથી થયા હતા.[૯] તેમાં યદુના વંશમાં થયેલા યાદવો કહેવાયા અને પૂરુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પૌરવો કહેવાયા.[૧૦] પૂરુની કૌસલ્યા નામની સ્ત્રી હતી. તેનાથી પૂરુને જનમેજય નામનો પુત્ર થયો હતો. તેણે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા તથા છેવટે વિશ્વજિત્ યાગ કરીને તે વનમાં ગયો હતો.[૧૧] એ જનમેજયે મધુ કુલની અનંતા નામની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં, તેનાથી એને પ્રાચિન્વાન્ નામનો પુત્ર થયો હતો. તેણે સૂર્યનો જ્યાંથી ઉદય થાય છે ત્યાં સુધીની પ્રાચી દિશાનો જય કર્યો હતો તેથી તે પ્રાચિન્વાન્ કહેવાતો હતો.[૧૨] પ્રાચિન્વાન્ યદુવંશની કન્યા અશ્મકી સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને સંયાતિ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૧૩] સંયાતિ દૃષદ્વાન્‌ની પુત્રી વરાંગી સાથે પરણ્યો હતો. તે સ્ત્રીથી સંયાતિને અહંયાતિ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૧૪] એ અહંયાતિનાં લગ્ન કૃતવીર્યની પુત્રી ભાનુમતી સાથે થયાં

હતાં તેનાથી એને સાર્વભૌમ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૧૫] સાર્વભૌમે વિજય કરીને કેકયરાજની પુત્રી સુનંદાનું હરણ કરી તેની સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. તે સ્ત્રીમાં એને જયત્સેન નામનો પુત્ર થયો હતો.[૧૬] એ જયત્સેન વિદર્ભરાજની પુત્રી સુશ્રવા સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને અવાચીન નામનો પુત્ર થયો હતો.[૧૭] એ અવાચીન પણ વિદર્ભરાજની બીજી પુત્રી મર્યાદાનેજ પરણ્યો હતો. તેનાથી એને અરિહ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૧૮] અરિહનાં લગ્ન અંગી સાથે થયાં હતાં; તેનાથી એને મહાભૌમ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૧૯] એ મહાભૌમ પ્રસેનજિતની પુત્રી સુયજ્ઞા સાથે પરણ્યો હતો. તે સ્ત્રીમાં મહાભૌમને અયુતનાયી નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. કે જેણે અયુત પુરુષમેધ કર્યા હતા અને તેથીજ એનું અયુતનાયી એવું નામ કહેવાયું હતું.[૨૦] અયુતનાયી પૃથુશ્રવાની કામા નામની પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને અક્રોધન નામે પુત્ર થયો હતો.[૨૧] તેણે કલિંગરાજની કરંભા નામની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. તે સ્ત્રીમાં એને દેવાતિથિ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૨૨] દેવાતિથિ વિદેહરાજની પુત્રી મર્યાદા સાથે પરણ્યો હતો. તે સ્ત્રીમાં એને અરિહ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૨૩] અરિહ અંગરાજની પુત્રી સુદેવા સાથે પરણ્યો હતો. એણે તે સ્ત્રીમાં ઋક્ષ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો.[૨૪] તક્ષકની પુત્રી જ્વાલા સાથે ઋક્ષનાં લગ્ન થયાં હતાં. તેનાથી એણે મતિનાર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૨૫] મતિનારે સરસ્વતીના તીર ઉપર સર્વાંગસંપન્ન એવો બાર વર્ષનો સત્ર કર્યો હતો. તે સત્ર જ્યારે સમાપ્ત થયો ત્યારે સરસ્વતીએ ત્યાં આવીને મતિનારને પોતાના ભર્તા તરિકે પસંદ કર્યો હતો. મતિનારે સરસ્વતીમાં તંસુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. અહીં એક વંશસૂચક શ્લોક છે કે, સરસ્વતીએ મતિનારથી તંસુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો અને તંસુએ કાલિંગીથી ઇલિન નામે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૨૬,૨૭] ઇલિને રથંતરી નામની ભાર્યાથી દુષ્યંત વગેરે પાંચ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૨૮] દુષ્યંત વિશ્વામિત્રની પુત્રી શકુંતલા સાથે પરણ્યો હતો અને તેનાથી એને ભરત નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો.[૨૯] અહીં બે શ્લોકો છે તેમાં દેવોએ દુષ્યંતને કહ્યું છે કે, “માતા ચર્મકોશ છે, અને પુત્ર તો પિતાનોજ છે. જે પિતાથી પુત્ર થયો છે તે પુત્ર પિતારૂપજ છે, માટે હે દુષ્યંત ! પુત્રનું ભરણપોષણ કર, તું શકુંતલાનું અપમાન કરીશ નહિ.[૩૦] હે નરદેવ ! ગર્ભાધાન કરનારા પિતાને પુત્ર યમલોકથી ઉત્તમલોકમાં લઈ જાય છે. આ પુત્રનું ગર્ભાધાન તેં કર્યું છે એ શકુંતલા સત્ય કહે છે”[૩૧] દેવોએ ‘ભરણ કર’ કહેવાથી તે ભરત કહેવાયો. ભરત કાશિરાજ સર્વસેનની પુત્રી સુનંદાને પરણ્યો હતો. તેનાથી એને ભુમન્યુ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૩૨] ભુમન્યુ દશાર્હ રાજાની પુત્રી વિજયા સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને સુહોત્ર નામનો પુત્ર થયો હતો.[૩૩] સુહોત્ર ઇક્ષ્વાકુની સુવર્ણા નામની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને હસ્તી નામનો પુત્ર થયો હતો કે જેણે આ હાસ્તિનપુર નામનું નગર વસાવ્યું અને એના નામથીજ એ નગર હાસ્તિનપુર કહેવાયું છે.[૩૪] હસ્તીનાં લગ્ન ત્રિગર્તરાજની પુત્રી યશોધરા સાથે થયાં હતાં. તેનાથી એને વિકુંઠન નામનો પુત્ર થયો હતો.[૩૫] વિકુંઠન દાશાર્હી સુદેવા સાથે પરણ્યો હતો અને તેનાથી એને અજમીઢ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૩૬] અજમીઢને કૈકેયી, ગાંધારી, વિશાલા અને ઋક્ષા નામની ચાર ભાર્યાઓ હતી. તેઓથી એને એકસોચોવીસ પુત્રો થયા હતા જેઓ જુદા જુદા વંશને પ્રવર્તાવનારા રાજાઓ થયા હતા. તેમાંનો મુખ્ય વંશપ્રવર્તક સંવરણ થયો હતો. સંવરણ વિવસ્વાનની પુત્રી તાપી સાથે પરણ્યો હતો તેનાથી એને કુરુ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૩૭,૩૮] કુરુ દાશાર્હી શુભાંગી નામની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી એને વિદૂર નામનો પુત્ર થયો હતો.[૩૯] વિદૂર

મધુવંશની સંપ્રિયા નામની કન્યાને પરણ્યો હતો. તેનાથી એને અનશ્વા નામનો પુત્ર થયો હતો.[૪૦] અનશ્વા મગધ રાજાની પુત્રી અમૃતાને પરણ્યો હતો. તેનાથી એને પરીક્ષિત્ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો.[૪૧] પરીક્ષિત્ બાહુદા, સુયશા નામની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો, તેનાથી એને ભીમસેન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો.[૪૨] ભીમસેન કેકયરાજની પુત્રી કુમારીને વર્યો હતો, તેનાથી એને પ્રતિશ્રવા નામનો પુત્ર થયો હતો.[૪૩] એ પ્રતિશ્રવાનો પુત્ર પ્રતીપ થયો કે જે શિબિરાજની પુત્રી સુનંદા સાથે પરણ્યો હતો. તેણે એ સ્ત્રીમાં દેવાપિ, શાંતનુ અને બાહ્લીક નામના પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૪૪] દેવાપિ બાલવયમાંજ અરણ્યમાં ગયો હતો એટલે શાંતનુ રાજા થયો હતો.[૪૫] એ શાંતનુને માટે યશ ગવાય છે કે, “શાંતનુ જે જે વૃદ્ધનો સ્પર્શ કરે તે તે પુનઃ યુવાન થાય અને સુખી થાય માટે તે શાંતનુ કહેવાતો હતો.”[૪૬] એ શાંતનુ રાજા ભાગીરથી ગંગા સાથે પરણ્યો હતો. ગંગામાં એને દેવવ્રત નામનો પુત્ર થયો હતો કે જેને લોકો ભીષ્મ કહે છે.[૪૭] એ ભીષ્મે પિતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી સત્યવતીને પોતાના પિતાની સાથે પરણાવી હતી. એ સત્યવતીનું બીજું નામ ગંધકાલી હતું.[૪૮] સત્યવતી કુમારિકા હતી ત્યારે તેને પરાશર ઋષિથી દ્વૈપાયન વ્યાસ થયા હતા. તે સત્યવતીથીજ લગ્ન થયા પછી શાંતનુ રાજાને બે પુત્રો થયા હતા;[૪૯] જેમનાં નામો વિચિત્રવીર્ય અને ચિત્રાંગદ એવાં હતાં. તે બેમાંથી ચિત્રાંગદને યૌવન આવતાં પહેલાંજ ગંધર્વોએ મારી નાખ્યો હતો, અને વિચિત્રવીર્ય રાજા થયો હતો.[૫૦] એ વિચિત્રવીર્યનાં કાશિરાજની કૌસલ્યા નામની પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલી અંબિકા અને અંબાલિકા નામની બે કન્યાઓ સાથે લગ્ન થયાં હતાં.[૫૧] પરંતુ તેનાથી પ્રજા થતાં પહેલાંજ વિચિત્રવીર્ય મરણ પામ્યો હતો. એટલે સત્યવતીએ વિચાર કર્યો કે દુષ્યંતનો વંશ ઉચ્છેદ પામવો જોઇએ નહિ.[૫૨] આ વિચારથી તેણે દ્વૈપાયન ઋષિનું મનમાં ચિંતન કર્યું. ચિંતન કરતાંની સાથેજ તે ઋષિ સત્યવતીની આગળ આવીને ઉભા રહ્યા અને ‘ હું શું કામ કરૂં ? ’ એમ કહેવા લાગ્યા.[૫૩] ત્યારે સત્યવતીએ કહ્યું કે, “તમારો ભાઈ વિચિત્રવીર્ય પ્રજોત્પત્તિ થતાં પહેલાંજ સ્વર્ગમાં ગયો છે; માટે તેની સ્ત્રીમાં તમે સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરો.”[૫૪] વ્યાસ મુનિએ તેમ થાઓ, એમ કહીને ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર નામના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.[૫૫] તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને વ્યાસના વરદાનથી ગાંધારીમાં સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા.[૫૬] ધૃતરાષ્ટ્રના તે પુત્રોમાં દુર્યોધન, દુઃશાસન, વિકર્ણ અને ચિત્રસેન આ ચાર મુખ્ય હતા.[૫૭] પાંડુને બે ભાર્યાઓ હતી. એક કુંતી કે જે પૃથા નામથી ઓળખાય છે, અને બીજી માદ્રી. તે બન્ને સઘળી સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ હતી.[૫૮]

એક વખતે પાંડુરાજા મૃગયા કરતા હતા ત્યારે તેણે હરિણીના રૂપને ધારણ કરનારી સ્ત્રી-જોડે મૃગનું રૂપ ધારણ કરીને વિહાર કરતા એક ઋષિને જોયો, અને તેણે તેજ સ્થિતિમાં કામરસથી તૃપ્ત ન થયેલા તે ઋષિને બાણવડે વિંધી નાખ્યો.[૫૯] બાણથી વિંધાયલા તે ઋષિએ પાંડુને કહ્યું કે, “ તું કામરસનો જાણ છે, છતાં આ મૈથુન ધર્મને સેવન કરતા અને કામરસથી અતૃપ્ત રહેલા એવા મને તેં માર્યો માટે તું પણ એજ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇને કામની તૃપ્તિ થતાં પહેલાંજ તત્કાલ મૃત્યુ પામીશ.”

આ પ્રમાણે શાપ થવાથી પાંડુ રાજાનું નૂર ઉડી ગયું અને ત્યારથી તેણે શાપથી બચવા માટે સ્ત્રીસંગ કરવો છોડી દીધો. તેણે પોતાની ભાર્યાને કહ્યું કે,[૬૦] “ હું પોતાની ચપળતાથી આવો શાપ પામ્યો છું, મેં સાંભળ્યું છે કે પ્રજાવિનાનાને સારા લોક મળતા નથી, માટે તું મારે અર્થે પુત્રોને ઉત્પન્ન કર.” આ પ્રમાણે કુંતીને કહ્યું ત્યારે કુંતીએ ધર્મથી યુધિષ્ઠિર, વાયુથી ભીમસેન અને ઈંદ્રથી અર્જુન નામના પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.[૬૧] તે પછી પ્રસન્ન થયેલા પાંડુએ કુંતીને કહ્યું કે, “ આ માદ્રી તારી સપત્ની છે, અને પ્રજા વિનાની છે, માટે તું

એનાથી પણ સારી સંતતિ ઉત્પન્ન થાય તેમ કર.” “ભલે તેમ થાઓ” એવું કહીને કુંતીએ દેવને બોલાવનારી વિદ્યા માદ્રીને આપી.[૬૨] તે વિદ્યાથી બોલાવેલા અશ્વિનીકુમારે માદ્રીમાં નકુલ અને સહદેવ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.[૬૩] તે પછી એક વખતે માદ્રીને અલંકારવાળી જોઇને પાંડુને કામવિકાર ઉત્પન્ન થયો અને તે માદ્રીનો સ્પર્શ કરતાંજ મૃત્યુ પામ્યા.[૬૪] ત્યાં ચિતાના અગ્નિમાં મૂકેલા પાંડુ જોડે માદ્રીએ પણ ચિતામાં આરોહણ કર્યું અને કુંતીને કહ્યું કે, “આ મારા બન્ને પુત્રોને તું પ્રમાદ રહિત થઇને સંભાળજે” આ પ્રમાણે કુંતીને પુત્રો સોંપીને તે સતી થઇ હતી.[૬૫]

પછી તપસ્વીઓએ તે પાંડુના પુત્રોને કુંતી સાથે હસ્તિનાપુરમાં આણ્યા અને ભીષ્મ, વિદુર તથા સર્વે વર્ણોને “આ પાંડુપુત્રો છે” એમ જણાવીને સોંપ્યા. તે પછી સઘળાના જોતાંજ તપસ્વીઓ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઇ ગયા.[૬૬] તે ષડ્‌વિધ ઐશ્વર્યસંપન્ન એવા તપસ્વીઓનાં વાકયને સાંભળી અંતરિક્ષમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ અને દેવનાં દુંદુભિઓ વાગ્યાં.[૬૭] એટલે પાંડવોને પાંડુપુત્ર તરિકે સઘળાએ ગ્રહણ કર્યા. પછી પાંડવોએ પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયેલું જણાવ્યું તથા ન્યાયપૂર્વક તેમની પરલોક ક્રિયા કરી.

પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં રહેતા હતા અને તેઓ બાલક હતા ત્યારથીજ દુર્યોધન તેઓની અદેખાઈ કરતો હતો,[૬૮] એટલુંજ નહિ પણ પાપકૃત્ય કરનારા અને રાક્ષસી બુદ્ધિવાળા દુર્યોધને અનેક ઉપાયોથી પાંડવોને મારવાનો યત્ન કર્યો હતો, પરંતુ ભાવિ એથી કંઈ ઉલટુંજ હતું, એટલે તે પાંડવોનો નાશ કરી શકયો નહિ.[૬૯] પછી ધૃતરાષ્ટ્રે બહાનું કહાડીને પાંડવોને વારણાવત મોકલ્યા અને તેમણે ત્યાં જવાનું સ્વીકાર્યું.[૭૦] ત્યાં પણ પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં બાળી મૂકવા દુર્યોધન તરફથી યત્ન કરાયો, પણ વિદુરે પાંડવોને કરેલાં સૂચનથી તે તેમને બાળી શકયો નહિ.[૭૧] પછી લાક્ષાગૃહમાંથી નિકળી પાંડવોએ વચ્ચે મળેલા હિડિંબ રાક્ષસને માર્યો અને તેઓ એકચક્રા નગરીમાં ગયા.[૭૨] એકચક્રામાં ત્યાંથી બકનામના રાક્ષસને મારીને તેઓ પાંચાલ નગર પ્રત્યે ગયા.[૭૩] અને ત્યાં દ્રૌપદીને ભાર્યા તરિકે મેળવી પોતાના દેશમાં પાછા આવ્યા.[૭૪] પછી ક્ષેમકુશલ રહેલા પાંડવોએ દ્રૌપદીથી પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તેમાં યુધિષ્ઠિરથી પ્રતિવિંધ્ય નામનો પુત્ર થયો. વૃકોદરથી સુતસોમ, અર્જુનથી શ્રુતકીર્તિ, નકુલથી શતાનીક અને સહદેવથી શ્રુતકર્મા નામનો પુત્ર થયો હતો.[૭૫] વળી યુધિષ્ઠિરને ગોવાસન દેશના શૈબ્ય રાજાની દેવિકા નામની કન્યા સ્વયંવરમાંથી મળી હતી તે દેવિકામાં યુધિષ્ઠિરે યૌધેય નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ભીમસેન પણ કાશીમાં પરાક્રમરૂપી પણથી બલંધરા નામની કન્યા સાથે વર્યો હતો, અને તે સ્ત્રીમાં તેણે સર્વગ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૭૬,૭૭] અર્જુન દ્વારકામાં જઈ વાસુદેવની બ્હેન કલ્યાણ ભાષિણી સુભદ્રાને પરણ્યો હતો અને ક્ષેમકુશલ દેશમાં આવ્યો હતો. તે પછી તેણે સુભદ્રામાં વાસુદેવને પ્રિય એવો અત્યંત ગુણસંપન્ન અભિમન્યુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૭૮] નકુલ પણ ચેદી દેશની કરેણુમતી નામની ભાર્યાને પરણ્યો હતો; અને તેનાથી તેણે નિરમિત્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૭૯] સહદેવે પણ મદ્રરાજ દ્યુતિમાનની વિજયા નામની કન્યાને સ્વયંવરમાં મેળવી હતી અને તેનાથી તેણે સુહોત્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૮૦] ભીમસેને તો એ પુત્રોની ઉત્પત્તિ થતાં પહેલાંજ હિડિંબાથી રાક્ષસ ઘટોત્કચ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૮૧]

આ પ્રમાણે પાંડવોના અગિયાર પુત્રો હતા તેમાં વંશ પ્રવર્તાવનારો અભિમન્યુજ હતો.[૮૨] તે વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાની સાથે પરણ્યો હતો. અભિમન્યુથી ઉત્તરામાં ગર્ભ રહ્યો હતો, પણ તે ગર્ભ પ્રાણવિનાનો થઇ ગયો હતો. તે પછી પુરુષોત્તમશ્રી વાસુદેવની ‘હું એને જીવાડીશ માટે તમે એને ગ્રહણ કરો’ એવી આજ્ઞાથી છ માસના તે ગર્ભને કુંતીએ ખોળામાં લીધો.[૮૩]

તે પછી બલ, વીર્ય અને પરાક્રમ જેમાં પ્રાપ્ત થયેલાં નહિ, વળી ગર્ભકાલ પૂરો થતાં પહેલાંજ ઉત્પન્ન થયેલા તથા અસ્ત્રાગ્નિથી દગ્ધ થયેલા એવા તે ગર્ભરૂપ બાલકને પૂજ્યશ્રી વાસુદેવે પોતાના તેજથી જીવાડયો. તેને જીવાડયા પછી વાસુદેવે કહ્યું કે, "આ કુલ પરિક્ષીણ થતાં આ ઉત્પન્ન થયો છે માટે એનું નામ પરિક્ષિત્ કહેવાશે."[૮૪] એ પરિક્ષિત્ તમારી માતા માદ્રવતી સાથે પરણ્યા હતા કે જેનાથી તમે–જનમેજય–ઉત્પન્ન થયા છો.[૮૫] તમને વપુષ્ટમાથી શતાનીક અને શંકુકર્ણ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે. શતાનીકને વૈદેહીમાં અશ્વમેધદત્ત નામનો પુત્ર થયો છે.[૮૬]

આ પ્રમાણે પૂરુ અને પાંડવોનો વંશ મેં તમને કહ્યો છે. જે કીર્તન કરવાથી ધનની વૃદ્ધિ કરનારો, પુણ્ય આપનારો અને પરમપવિત્ર છે, માટે નિયમયુક્ત થઇને બ્રાહ્મણોએ એને નિરંતર શ્રવણ કરવો. તદનંતર સ્વધર્મપરાયણ અને પ્રજાને પાલન કરનારા એવા ક્ષત્રિયોએ તથા વૈશ્યોએ પણ સાંભળવો, તેમજ ત્રણ વર્ણની સેવા કરનારા શ્રદ્ધાળુ શૂદ્રોએ પણ એ વંશ સાંભળવો.[૮૭] આ પુણ્યરૂપી ઇતિહાસને જે પુરુષો નિઃશેષ શ્રવણ કરાવશે અથવા નિયમિત ચિત્ત રાખીને મત્સર રહિત થઇ, મિત્રભાવના રાખી તથા વેદપરાયણ થઇને શ્રવણ કરશે તેઓ સ્વર્ગને જિતનારા અને પુણ્યલોક મેળવનારા થશે; તથા નિત્ય દેવ, બ્રાહ્મણ અને મનુષ્યોએ માન આપવા યોગ્ય તથા પૂજવા યોગ્ય થશે.[૮૮] ભગવાન્ વ્યાસે કહેલું આ મહાભારત પરમપવિત્ર છે. એને જે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો શ્રદ્ધાથી, નિર્મત્સર થઇને તથા સર્વત્ર મિત્રભાવના રાખીને અને વેદસંપન્ન થઇને શ્રવણ કરશે તે પણ સ્વર્ગને મેળવનારા, પુણ્યાત્મા તથા કૃત અને અકૃત કર્મને માટે અશોચ્ય થશે.[૮૯] એ સંબંધમાં ખ્યાતિસૂચક એક શ્લોક છે કે, 'આ વેદના તુલ્ય છે, ઉત્તમ પવિત્ર છે, યશની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે તથા આયુષ્યને વધારનારૂં છે; માટે ચિત્ત વશ રાખીને એને શ્રવણ કરવું.[૯૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે પૂરુવંશ કીર્તન નામનો અધ્યાય ૯૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૬ મો–શાંતનુ રાજાનું ઉપાખ્યાન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ॥

महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक् सत्यविक्रमः ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પૂર્વે ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો સત્યવાદી તથા સત્ય પરાક્રમી એવો મહાભિષ નામનો પૃથ્વીપતિ રાજા હતો.[૧] તેણે હજાર અશ્વમેધ તથા સો રાજસૂય યજ્ઞો કરીને દેવેશ ઇંદ્રને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને તેથી તે સમર્થ રાજા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયો હતો.[૨] તે પછી એક વખતે દેવતાઓ બ્રહ્માની સેવામાં ગયા હતા તેમાં કેટલાક રાજર્ષિઓ અને તે મહાભિષ રાજા પણ હતો.[૩] એટલામાં સર્વ નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગા નદી ત્યાં પિતામહ બ્રહ્માની પાસે આવી અને ત્યાં આવતાં તેનું ચંદ્રના જેવી કાંતિવાળું વસ્ત્ર વાયુએ ઉરાડી દીધું.[૪] તે વખતે સઘળા દેવો એકદમ નીચું જોઈ ગયા, પણ રાજર્ષિ મહાભિષ તો નિઃશંકપણાથી ગંગાને જોવા લાગ્યા,[૫] તેથી ભગવાન્ બ્રહ્માએ મહાભિષને શાપ આપતાં કહ્યું કે "તું મનુષ્ય લોકમાં ઉત્પન્ન થઇને પછી પાછો ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થઇશ.[૬] હે દુર્મતિવાળા! જે ગંગાથી તારૂં મન હરાયું છે તે ગંગા મનુષ્યલોકમાં અવશ્ય તારાં અપ્રિય કાર્યો કરશે,[૭] અને જ્યારે તને ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તું શાપથી મુક્ત થઇશ."

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે શાપ થયા પછી તે રાજાએ પૃથ્વીમાં તપરૂપી ધનવાળા ઘણા રાજાઓમાંથી પ્રતીપ રાજાને પોતાના પિતા

થવા માટે યોગ્ય ગણ્યા. મહાનદી ગંગા પણ પોતાને જોવાવડે ધૈર્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા મહાભિષ રાજાને જોઈને મનમાં તેનુંજ ધ્યાન કરતી ત્યાંથી પોતાના સ્થાનમાં જવા નિકળી. હે નૃપ! પછી માર્ગમાં જતાં જતાં તેણે સ્વર્ગવાસી 'વસુ' દેવોને, (સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થવાને લીધે) નિસ્તેજ થયેલા અને કષ્ટથી ખિન્ન થયેલા જોયા. તેમને તેવી સ્થિતિમાં જોઇને નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગાએ પૂછ્યું કે,[૮-૧૧] "આ પ્રમાણે તમારૂં રૂપ કેમ નષ્ટ થઈ ગયું છે! દેવતાઓનું ક્ષેમ તો છેને?" આવું ગંગાએ પૂછ્યું ત્યારે વસુઓએ તેને કહ્યું કે, "હે મહાનદિ! અમારો અલ્પ અપરાધ થતાંજ મહાત્મા વસિષ્ઠે ક્રોધ કરીને, અમને શાપ આપ્યો છે. અમે બધાએ ભાવિથી મૂઢ થઇને ગુપ્ત તેજવાળા ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ સંધ્યા કરતા હતા ત્યાં તેમનો અપરાધ કર્યો હતો, તેથી તેમણે ક્રોધ કરીને "તમે મનુષ્યયોનિમાં ઉત્પન્ન થાઓ" એવો શાપ આપ્યો છે.[૧૨-૧૪] તે બ્રહ્મવાદીએ જે કહ્યું છે તે હવે નિવૃત્ત કરાય તેમ નથી, માટે તમે માનુષી રૂપ લઇને પૃથ્વીમાં અમને વસુઓને ઉત્પન્ન કરો.[૧૫] હે શુભે! અમે બધા માનુષીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરીશું નહિ."

આ પ્રમાણે તે વસુઓએ કહ્યું ત્યારે ગંગાએ "ભલે તેમ થાઓ" એમ કહીને પૂછ્યું કેઃ–"મનુષ્યલોકમાં કયો શ્રેષ્ઠ પુરુષ તમારો પિતા થશે?"

વસુઓ બોલ્યાઃ–સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા પ્રતીપ રાજાને શાંતનુ નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તે મનુષ્યલોકમાં અમારો પિતા થશે."[૧૬,૧૭]

ગંગા કહે છેઃ–"હે નિષ્પાપ દેવો! તમે મને જે કહો છો તે પ્રમાણેજ મારૂં પણ માનવું છે. હું તે રાજાનું પ્રિય કરીશ અને તમારૂં પણ ઇચ્છિત સાધીશ."[૧૮]

વસુઓ કહે છેઃ–"હે ત્રિલોકગામિનિ! તમારાથી જે જે કુમારો ઉત્પન્ન થાય તેને તેને તમે પાણીમાં ફેંકી દેજો કે જેમ કરવાથી અમારો થોડા કાલમાંજ છુટકો થશે."[૧૯]

ગંગા કહે છેઃ–"ભલે હું તેમ કરીશ; પરંતુ પુત્રપ્રાપ્તિના હેતુથી મારી સાથે થયેલો તે રાજાનો સમાગમ મિથ્યા થાય નહિ એટલા માટે તેને સારૂ તમે એક પુત્ર રહે એવી ગોઠવણ કરો."[૨૦]

વસુઓ કહે છેઃ–"અમે બધા અમારા એક એક અષ્ટમાંશ તેજને આપીશું, તે તેજથી તમને તે રાજાનો ઇચ્છિત એવો એક પુત્ર થશે.[૨૧] પણ તેને મનુષ્ય લોકમાં સંતતિ થશે નહિ. એટલે તે તમારો પ્રતાપી પુત્ર અપુત્ર રહેશે."[૨૨] આ પ્રમાણે ગંગાની સાથે ઠરાવ કરીને તે વસુઓ પ્રફુલ્લિત મનથી ઇચ્છિત સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા.[૨૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે મહાભિષોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૯૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૭ મો–શાંતનુ રાજાને ગંગાનો મેળાપ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रतीपो राजासीत्सर्वभूतहितः सदा ॥
निषसाद समाबह्वीर्गंगाद्वारगतो जपन् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–સર્વભૂતના હિતમાં સદા તત્પર એવો પ્રતીપ નામનો રાજા હતો તે ઘણાં વર્ષ પર્યંત ગંગાદ્વારમાં જઇને જપ કરતો બેઠો હતો.[૧] એક વખતે રૂપ અને ગુણવડે સંપન્ન, અત્યંત લોભ પમાડે તેવી આકૃતિવાળી, શુભ મુખવાળી, દિવ્ય રૂપિણી તથા ઉદાર ચરિત્રવાળી ગંગાદેવી સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને પોતાના જલમાંથી બહાર નિકળી વેદપાઠ કરતા પ્રતીપ રાજર્ષિની શાલવૃક્ષના જેવી જમણી જંઘા ઉપર આવીને બેઠી.[૨,૩] ત્યારે પ્રતીપ રાજાએ યશસ્વિની ગંગા પ્રત્યે કહ્યું કે, "હે કલ્યાણિ! તારૂં જે ઇચ્છિત હોય તે મને

કહે, હું તારૂં શું પ્રિય કરૂં ?"[4]

સ્ત્રી બોલી:-" હે રાજન્! હું તમારી કામના કરૂં છું. મને તમારા પ્રત્યે ભક્તિ છે, માટે મારો તમે સ્વીકાર કરો. કારણકે સકામ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ સજ્જનોએ નિંદ્ય ગણ્યો છે."[5]

પ્રતીપ કહે છે:-" હે સુંદરિ ! હું પરસ્ત્રી સાથે કામવશ થઈને ગમન કરતો નથી તથા અસવર્ણ સ્ત્રી સાથે પણ ગમન કરતો નથી. હે કલ્યાણિ ! એવું મારૂં ધાર્મિક વ્રત છે."[6]

સ્ત્રી બોલી:-"હે રાજન્ ! હું અકલ્યાણ રૂપિણી,ગમન કરવાને અયોગ્ય અથવા કોઇ રીતે નિંદવા જેવી નથી. હું તો દિવ્ય કન્યા અને ઉત્તમ સ્ત્રી છું અને તમને ભજું છું, માટે મારો તમે સ્વીકાર કરો."[7]

પ્રતીપ બોલ્યો:-"તું મને જે પ્રિય વાત કહે છે તે તેં પોતેજ નિવૃત્ત કરી છે. માટે હવે જો હું એથી ઉલટી રીતે વર્તુ તો તે ધર્મનો નાશ મનેજ નાશ પમાડે. હે સુંદર સ્ત્રિ ! તું મારી જમણી જંઘા ઉપર આવીને બેઠી, પરંતુ હે ભીરુ, એ જમણી જંઘાનું આસન તો છોકરાંઓ અને પુત્રવધૂને બેસવા માટે છે, એમ તું જાણ.[8,9] કામિનીઓને ભોગવવા યોગ્ય ડાબી જંઘા છે તેનો તો તેં ત્યાગ કર્યો છે, માટે હે સુંદરિ! તારી સાથે હું કામવૃત્તિથી વર્તીશ નહિ; પરંતુ હે સુંદર કટીવાળી ! તું મારી પુત્રવધૂ થા. હું મારા પુત્રને માટે તારી માગણી કરૂં છું, કારણ કે હે સુંદર જઘનવાળી ! તું આવીને પુત્રવધૂના આસન ઉપર બેઠી છે."[10,11]

સ્ત્રી બોલી:-" હે ધર્મજ્ઞ! ભલે એમ થાઓ. તમારા પુત્ર સાથે હું જોડાઈશ અને તમારા પ્રતિ મારી ભક્તિ હોવાથી હું પ્રખ્યાત ભરતકુલને સેવન કરીશ.[12] કારણ કે પૃથ્વીમાં જેટલા રાજાઓ છે તે સર્વના તમે આધાર રૂપ છો. તમારા ગુણોને મારાથી સેંકડો વર્ષે પણ વર્ણવી શકાય તેમ નથી.[13]તમારા કુલમાં જે વિખ્યાત રાજાઓ થયા છે તેજ તમારા કુલની સાધુતા છે. હે ધર્મજ્ઞ ! હે વિભો ! પરંતુ હું એક એવો નિયમ કરૂં છું કે, હું જે કંઇ કાર્ય કરૂં તે કાર્યના સંબંધમાં તમારા પુત્રે કદાપિ વિચાર કરવો નહિ. એમ થશે તો હું તમારા પુત્રની સાથે રહીને તેની પ્રીતિને વૃદ્ધિ પમાડીશ.[14,15] તથા તમારો પુત્ર પણ છેવટે પવિત્ર એવા પ્રિય પુત્રોની સાથે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થશે. "

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે કહીને ગંગા ત્યાંજ અંતર્ધાન થઇ ગઇ,[16] અને પુત્રજન્મની વાટ જોતો તે રાજા ગંગાએ કહેલી વાતને મનમાં રાખવા લાગ્યો. હે કુરુનંદન ! એજ વખતે ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવો પ્રતીપ રાજા પોતાની ભાર્યાની સાથે પુત્રપ્રાપ્તિને માટે તપ કરવા લાગ્યો. પછી તે વૃદ્ધ દંપતીથી પૂર્વે જણાવેલો મહાભિષ રાજા પોતે પુત્ર તરિકે ઉત્પન્ન થયો. તે શાંત થઇ જતા વંશનો સંતાન-વિસ્તાર કારણ હોવાથી શાંતનુ કહેવાયો હતો. તેને પોતાના કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા અક્ષય લોકોનું સ્મરણ હતું, તેથી તે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવો શાંતનુ પુણ્યકર્મનેજ કરતો હતો. પછી જ્યારે પોતાના પુત્ર શાંતનુને યૌવન પ્રાપ્ત થયું, ત્યારે પ્રતીપે તેને કહ્યું કે,[17-20] "હે શાંતનુ પૂર્વે તારા ઐશ્વર્યને માટે મારી પાસે એક સ્ત્રી આવી હતી. હે પુત્ર! તે સુંદર વર્ણવાળી, સ્વરૂપસંપન્ન દિવ્ય સ્ત્રી, પુત્રની કામનાવડે તારી કામના કરતી એકાંતમાં જો તારી પાસે આવે તો તારે તેને ' હે અંગને ! તું કોણ છે ? કોની પુત્રી છે ? ઇત્યાદિ પૂછવું નહિ.[21,22] એટલુંજ નહિ પણ તે જે કંઇ કાર્ય કરે તેમાં પણ તારે તેને પૂછવું નહિ. હે નિષ્પાપ ! ફક્ત મારી આજ્ઞાથી પ્રીતિવાળી એવી તે સ્ત્રીનો તું સ્વીકારજ કરજે."[23]

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે પોતાના પુત્ર શાંતનુને કહીને તથા પોતાના રાજ્ય ઉપર તેનો અભિષેક કરીને પ્રતીપ રાજા વનમાં ચાલ્યો ગયો.[24] પછી દેવરાજના જેવો કાંતિવાળો તથા બુદ્ધિમાન્ એવો શાંતનુ રાજા મૃગયાશીલ થઇને નિરંતર વનમાં ફર્યા કરતો હતો.[25] એક વખતે તે શ્રેષ્ઠ રાજા, મૃગો તથા મહિષોને મારતો સિદ્ધચારણોએ સેવન કરાતી ગંગા ઉપર એકલો ફરતો હતો. ત્યાં તેણે સાક્ષાત બીજી

લક્ષ્મી હોય તેવી ઝળહળતા શરીરવાળી એક ઉત્તમ સ્ત્રીને દીઠી.[૨૭] તે સ્ત્રી રૂપ, ઔદાર્ય વગેરેમાં ખોડ વિનાની હતી, દિવ્ય અલંકારોથી અલંકૃત હતી, તેણે ઝીણી સાડી પહેરી હતી અને તેની કાંતિ કમલના મધ્યભાગ જેવી હતી.[૨૮] તેને જોતાંની સાથેજ તેની સ્વરૂપસંપત્તિથી વિસ્મય પામેલો રાજા રોમાંચિત થઇ ગયો, અને નેત્રથી તેને પીતો હોય તેમ જોતાં પણ તૃપ્ત થયો નહિ.[૨૯] તે સ્ત્રી પણ ત્યાં ફરતા એવા મહા તેજસ્વી રાજાને જોતાંજ સ્નેહથી વહાલભરી થઇને તેને જોતાં તૃપ્તિ પામી નહિ.[૩૦] પછી તે સ્ત્રીનું સાંત્વન કરતો રાજા મધુર વાણીવડે તેને કહેવા લાગ્યો કે, "હે સુંદર મધ્યવાળી ! તું દેવી છે ? દાનવી છે ? ગંધર્વી છે ? અપ્સરા છે ? યક્ષી છે ? નાગકન્યા છે ? કે માનુષી છે ? હે દેવગર્ભના જેવી કાંતિવાળી ! હે શોભને ! હું તારી માગણી કરૂં છું કે તું મારી ભાર્યા થા."[૩૧,૩૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે શાંતનુ ઉપાખ્યાનમાં અધ્યાય ૯૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૮ મો–ભીષ્મની ઉત્પત્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ॥
वसूनां समयं स्मृत्वाथाभ्यागच्छदनिंदिता ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ઉપર પ્રમાણે રાજાનું સ્મિતયુક્ત, મધુર અને સુંદર વચન સાંભળીને તેમજ વસુઓને આપેલું વચન યાદ કરીને સ્તુત્ય ગંગા રાજાની પાસે આવી,[૧] અને પોતાની વાણીવડે રાજાના મનને આહ્લાદ આપતી બોલવા લાગી કે, "હે મહીપાલ ! તમને વશ રહેનારી એવી હું તમારી પટ્ટરાણી થઇશ;[૨] પણ હે રાજન્ ! હું શુભ અથવા અશુભ જે કંઇ કરૂં તેમાં તમારે મને રોકવી નહિ, તેમજ અપ્રિય પણ કહેવું નહિ.[૩] હે પાર્થિવ ! આ પ્રમાણે તમે વર્તશો ત્યાં સુધી હું તમારી સાથે રહીશ; પણ જ્યારે તમે મારા કાર્યમાં મને રોકશો અથવા અપ્રિય કહેશો ત્યારે હું નિઃસંશય તમને ત્યજી જઇશ."[૪]

હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! જ્યારે શાંતનુએ 'ભલે તેમ થાઓ' એમ સ્વીકાર્યું ત્યારે ગંગા તે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શાંતનુને પ્રાપ્ત થઇને અતુલ હર્ષ પામી,[૫] અને વશ મનવાળો શાંતનુ પણ તેને મેળવીને યથેષ્ટ ભોગ ભોગવવા લાગ્યો, તથા તેને કંઈ પૂછવું નહિ એમ માનતો રાજા, ગંગાને કંઇ પણ કહેતો ન હતો.[૬] તે સ્ત્રીનાં શીલ, આચરણ, રૂપ, ઉદારતા, ગુણ અને ઉપચારથી શાંતનુ રાજા અંતઃકરણમાં સંતોષ પામતો હતો.[૭] કારણ કે તે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ લોકમાં ગતિ કરનારી દિવ્ય રૂપધારિણી પોતે ગંગા દેવીજ શોભાસંપન્ન એવો મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને, શુભ પ્રારબ્ધવડે જેની અભિલાષા પૂર્ણ થયેલી એવા દેવરાજના જેવા કાંતિવાળા રાજસિંહ શાંતનુને ભાર્યા તરિકે પ્રાપ્ત થઇ હતી.[૮,૯] તે ગંગાદેવી મનોહર એવા સંભોગ, સ્નેહ, ચાતુર્ય, શૃંગારજન્ય ભાવો, કોમલ નૃત્ય વગેરેથી રાજા જે રીતે રાજી થાય તે રીતે તેને રમણ કરાવતી હતી.[૧૦] તે રાજા પણ રતિકર્મમાં આસક્ત થયેલો અને ઉત્તમ સ્ત્રીના ગુણથી વશ થયેલો હોવાથી ઘણાં ઘણાં ગયેલાં વર્ષો, ઋતુઓ તથા માસોને જાણી શકયો નહિ.[૧૧]

આ પ્રમાણે તે દેવીની સાથે યથેષ્ટ રમણ કરતાં રાજાએ દેવના જેવા આઠ પુત્રો તેના(ગંગા)થી ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૧૨] હે ભારત ! તે પુત્રો જેમ જેમ ઉત્પન્ન થતા ગયા તેમ તેમ તેને લઇને 'હું તને પ્રસન્ન કરૂં છું' એમ કહીને ગંગા પોતાના જલના પ્રવાહમાં ફેંકી ડુબાડી દેતી હતી. તેનું આ કાર્ય શાંતનુ રાજાને પ્રિય લાગ્યું નહિ; પણ તે પોતાનો ત્યાગ કરી જશે એવી બીકથી તે મહીપતિ તે વખતે તેને કંઇ પણ કહેતો

ન હતો.[૧૩,૧૪] હવે જ્યારે આઠમો પુત્ર થયો ત્યારે પોતાનું હાસ્ય કરતી હોય તેવી એ સ્ત્રીને જોઇને, દુઃખથી દીન બનેલો રાજા, પોતાના પુત્રને બચાવવા માટે તેને કહેવા લાગ્યો કે,[૧૫] "તું એને મારીશ નહિ. ઓ પુત્રહત્યારી! તું કોણ છે? કોની પુત્રી છે? તું છોકરાઓને શા માટે મારી નાખે છે? આ કાર્યથી તને મહાન્ નિંદિત પાપ લાગ્યું છે."[૧૬]

સ્ત્રી બોલી:-"હે પુત્રની કામનાવાળા! હે પુત્રવાનમાં શ્રેષ્ઠ! હવે હું તમારા પુત્રને મારીશ નહિ; પરંતુ તમારી સાથે મેં જે સરત કરેલી તે પ્રમાણે મારો અહીંનો નિવાસ પૂરો થયો છે.[૧૭] હું મહર્ષિગણોએ સેવન કરાતી જહ્નુપુત્રી ગંગા છું, અને દેવકાર્યના અર્થની સિદ્ધિને માટે તમારી સાથે રહી હતી.[૧૮] હે દેવ! તે પુત્રો મહા ભાગ્યશાળી અને મહા તેજસ્વી એવા આઠ વસુઓ હતા, જેઓ વસિષ્ઠ ઋષિના શાપદોષથી મનુષ્યદેહને પામ્યા હતા.[૧૯] તેઓને ઉત્પન્ન કરવા માટે તમારા વિના પૃથ્વીમાં બીજો કોઇ પુરુષ યોગ્ય ન હતો અને મારા જેવી ગર્ભ ધારણ કરનારી કોઈ માનુષી આ લોકમાં ન હતી;[૨૦] માટે તેઓની જનની થવા સારૂં મેં મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો હતો. તમે આઠ વસુઓને ઉત્પન્ન કરીને અક્ષય લોકો જિત્યા છે.[૨૧] મેં વસુ, દેવોના ઠરાવને સ્વીકાર્યો હતો. તે ઠરાવ 'તમે જેમ જેમ ઉત્પન્ન થશો તેમ તેમ હું તમને મનુષ્યશરીરથી મુક્ત કરીશ' એવો હતો.[૨૨] આ પ્રમાણે તેઓ મહાત્મા આપવના શાપથી મુક્ત થયા છે. હવે તમારૂં કલ્યાંણ થાઓ અને આ મહાન્ વ્રતવાળા પુત્રનું તમે રક્ષણ કરજો. કારણકે એક એક વસુના અષ્ટમાંશથી આઠે વસુઓના સ્થાન રૂપ આ પુત્રને આઠે વસુઓના સમીપમાં તમારે માટે મેં પ્રાર્થનાથી મેળવ્યો છે. માટે આ મારાથી થયેલા પુત્રને ગંગાએ આપેલો છે એમ તમે સમજજો."[૨૩,૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ભીષ્મોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૯૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૯ મો-વસુઓને થયેલા શાપનું વર્ણન.

॥ शांतनुरुवाच ॥

आपवो नाम कोन्वेष वसूनां किंच दुष्कृतम् ॥
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं योनिमागताः ॥

શાંતનુ પૂછે છેઃ-એ આપવ નામનો કોણ હતો? અને વસુઓએ તેનો શો અપરાધ કર્યો હતો કે જેના શાપથી તે સઘળાને માનુષી યોનિમાં અવતરવું પડયું? વળી આ તારા આપેલા કુમારે શું કર્યું હતું કે જે કરવાથી એને મનુષ્યોમાં રહેવું પડશે.[૧,૨] હે જાહ્નવિ! સર્વ લોકના ઈશ એવા વસુઓ શા કારણથી મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તે તું મને કહે."[૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે રાજાએ પૂછયું ત્યારે જહ્નુતનયા ગંગાદેવી પોતાના પતિ શાંતનુ રાજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી.[૪] ગંગા કહે છેઃ-"હે ભરતસત્તમ! પૂર્વે વરુણને વસિષ્ઠ નામના જે પુત્ર થયા હતા તેજ મુનિ આપવ નામથી કહેવાય છે.[૫] તે ઋષિનું મેરુ પર્વતના પાર્શ્વભાગમાં મૃગ અને પક્ષીઓથી ભરપૂર તથા સર્વ ઋતુનાં પુષ્પોથી વીંટાયલું આશ્રમસ્થાન હતું.[૬] તે સ્વાદિષ્ટ ફલ, મૂલ અને જલવાળા વનમાં હે ભરતસત્તમ! તે પુણ્યકર્મ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા વરુણના પુત્ર વસિષ્ઠ તપ તપતા હતા.[૭] હવે દક્ષની સુરભી નામની સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવી જે પુત્રી હતી તે દેવીએ કશ્યપથી જગત્‌ના અનુગ્રહને-અર્થે નંદિની ગાયને જન્મ આપ્યો હતો. હવ્ય આપનારી તે નંદિની ગાય ધર્માત્મા વસિષ્ઠને પ્રાપ્ત થઈ હતી. તે ગાય મુનિઓથી સેવાતાં,

પુણ્ય રૂપ અને રમ્ય એવાં તપસ્વીઓનાં અરણ્યમાં નિવાસ કરતી નિર્ભય થઈને રહેતી હતી.[૮-૧૦]

હે ભરતર્ષભ ! એક વખતે દેવર્ષિઓએ સેવન કરેલા તે વનમાં પૃથુ વગેરે સઘળા 'વસુ', દેવો આવ્યા હતા.[૧૧] તેઓ પોતપોતાની સ્ત્રીઓની સાથે ચોતરફ તે વનમાં ફરતા હતા અને રમણીય એવા પર્વત તથા વનોમાં રમણ કરતા હતા.[૧૨] હે ઇંદ્રના જેવા પરાક્રમી રાજા ! તે વસુઓમાંથી એક વસુની સુંદર મધ્યવાળી ભાર્યાએ વનમાં ફરતાં સર્વ મનોરથને દોહન કરનારી ઉત્તમ એવી નંદિની ગાયને દીઠી, તથા હે રાજેંદ્ર ! તે નંદિનીનાં શીલ, સંપત્તિ અને ઐશ્વર્યથી વિસ્મય પામી. તે ગાય તેણે ઘુ નામના વસુને દેખાડી. હે વૃષભના જેવાં નેત્રવાળા ! હે પૌરવનંદન રાજેંદ્ર ! તે ગાય શરીરે પુષ્ટ, સારૂં દૂધ આપનારી, સુંદર પુચ્છવાળી, સુશોભિત ખરીઓવાળી, શુભ લક્ષણવાળી, સર્વ ગુણથી સંપન્ન અને અનુત્તમ શીલવાળી હતી. એવી ગુણવાળી તે ગાય જ્યારે વસુની પત્નીએ પ્રથમ વસુને દેખાડી ત્યારે હે ગજેંદ્રના જેવા વિક્રમવાળા રાજા ! ઘુ વસુએ તે ગાયને જોતાંજ તેના રૂપ ગુણનું વર્ણન કરતાં તે દેવી પ્રત્યે કહ્યું કે, ' આ શ્યામ નેત્રવાળી ઉત્કૃષ્ટ ગોદેવી, જેમનું આ ઉત્તમ વન છે તે વરુણના પુત્ર વસિષ્ઠની છે. હે સુંદર મધ્યવાળી ! જે મનુષ્ય આ ગાયનું સ્વાદિષ્ટ દૂધ પીએ છે તે સ્થિર યૌવનવાળો થઈને દશ હજાર વર્ષસુધી જીવી શકે છે. ' હે નૃપોત્તમ ! આવાં ઘુ વસુનાં વચન સાંભળીને તે સુંદર મધ્યવાળી અને અનિંદ્ય અંગવાળી દેવી, પ્રદીપ્ત તેજવાળા પોતાના પતિ પ્રત્યે કહેવા લાગી કે, 'હે મહાભાગ ! મનુષ્ય લોકમાં સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને બુદ્ધિમંત એવા ઉશીનર નામના રાજર્ષિ છે. તેને મર્ત્ય લોકમાં સ્વરૂપસંપત્તિથી વિખ્યાત તથા રૂપ અને યૌવનથી શોભતી એવી જિતવતી નામની પુત્રી છે, તે મારી સખી થાય છે. હે દેવશ્રેષ્ઠ ! તેને માટે હું આ ગાયની ઇચ્છા કરૂં છું, તેથી એને વાછરડા સાથે તમે ત્વરાથી અહીં લાવો. હે પુણ્યવર્ધન ! મારી સખી, એ ગાયનું દૂધ પીને મનુષ્યલોકમાં એકલી વૃદ્ધતા અને રોગ રહિત થાય. હે માન આપનારા ! હે મહાભાગ્યવાળા ! હે સ્તુત્ય ! આટલું મારૂં કહેલું તમારે કરવું જોઈએ; કેમકે એનાથી મને પ્રિય, અત્યંત પ્રિય બીજું કંઈ નથી."

આવાં તે દેવીનાં વચન સાંભળીને તેનું પ્રિય કરવા માટે ઘુવસુએ પૃથુ વગેરે પોતાના ભાઈઓની સાથે તેજ વખતે તે ગાયને હરણ કરી; પણ તે ઋષિના તીવ્ર તપનું નિરીક્ષણ કરી શકયો નહિ, તેમ તેણે ઋષિના શાપથી પોતાનું પતન થશે તેનો પણ વિચાર કર્યો નહિ.[૧૩-૨૮]

હવે વસિષ્ઠ ઋષિ જ્યારે ફલો લઈને પોતાનાં આશ્રમસ્થાનમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે તે ઉત્તમ વનમાં વાછરડા સાથે પોતાની ગાયને જોઈ નહિ.[૨૯] પછી તે તપરૂપી ધનવાળા ઋષિએ તે વનમાં ગાયની ખોળ કરવા માંડી, પણ ઉદાર બુદ્ધિવાળા મુનિને ખોળ કરતાં છતાં તે ગાય મળી નહિ.[૩૦] પછી દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા ઋષિએ દિવ્ય દૃષ્ટિથી જાણ્યું કે વસુઓએ ગાયને હરણ કરી છે. એટલે તત્કાલ તે ક્રોધવશ થયા; તેજ વખતે તેમણે વસુઓને શાપ આપ્યો કે,[૩૧] 'જે કારણથી સુંદર પુચ્છવાળી મારી દુધાળી ગાયનું વસુઓએ હરણ કર્યું છે તે કારણથી તેઓ મનુષ્યલોકમાં જન્મ પામશે એમાં સંશય નથી.'[૩૨] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ પ્રમાણે ક્રોધને વશ થયેલા મુનિશ્રેષ્ઠ આપવ ભગવાને તે વસુઓને શાપ આપ્યો હતો,[૩૩] અને તેઓને શાપ આપ્યા પછી તે મહા ભાગ્યશાલી મુનિએ તપ કરવામાંજ મન પરોવ્યું હતું. હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે તપરૂપી ધનવાળા તથા મહાન્ પ્રભાવશાલી બ્રહ્મર્ષિએ ક્રોધયુક્ત થઈને આઠ વસુદેવોને શાપ આપ્યો હતો. તે પછી વસુઓ પોતાને શાપ થયેલો જાણીને ફરીથી મહાત્મા વસિષ્ઠના

આશ્રમસ્થાનમાં તે ઋષિની પાસે આવ્યા અને હે પાર્થિવશ્રેષ્ઠ! તેઓ તે ઋષિને પ્રસન્ન કરવા યત્ન કરવા લાગ્યા; પરંતુ હે પુરુષવ્યાઘ્ર! તેઓ સર્વ ધર્મવિશારદ એવા ઋષિશ્રેષ્ઠ આપવની કૃપા મેળવી શકયા નહિ.[૩૪-૩૭] પછી તે ધર્માત્મા ઋષિએ તેમને કહ્યું કે, તમને—ધર વગેરે વસુઓને શાપ આપ્યો છે, પણ એક વર્ષના અંતરથી તમે સઘળાઓ શાપથી મુક્તિ પામશો;[૩૮] પરંતુ જેના કારણથી તમને બધાને મેં શાપ આપ્યો છે તે દ્યુવસુ પોતાનાં કર્મથી મનુષ્યલોકમાં લાંબો સમય રહેશે.[૩૯] મેં ક્રોધ પામીને તમને જે કહ્યું છે તે હવે હું મિથ્યા કરવા ઇચ્છતો નથી. વળી આ દ્યુવસુ મનુષ્ય લોકમાં પોતાનાથી પ્રજા થવાની ઇચ્છા કરશે નહિ. એ ઉદાર મનવાળો, ધર્માત્મા તથા સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશલ થશે અને પિતાનું પ્રિય તથા હિત કરવા માટે એ સ્ત્રીભોગનો ત્યાગ કરશે."[૪૦,૪૧]

આ પ્રમાણે સર્વ વસુઓને કહીને તે મહા ઋષિ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા. તે પછી વસુઓ બધા એકઠા થઈને મારી પાસે આવ્યા;[૪૨] અને હે રાજન્! મારી પાસે તેમણે વરદાનની યાચના કરી કે, 'અમે જેમ જેમ ઉત્પન્ન થઈએ તેમ તેમ હે ગંગે! તમે અમને પાણીમાં ફેંકી દેજો, આ તેમની માગણી પ્રમાણે મેં કર્યું છે.[૪૩] આ પ્રમાણે શાપ પામેલા એવા તેઓનો મનુષ્યલોકથી છુટકો થવા માટે મેં યથાયોગ્ય કામ કર્યું છે.[૪૪] હે નૃપોત્તમ! હે ભારતરાજ! તે ઋષિના શાપથી આ એકલોજ દ્યુ, મનુષ્યલોકમાં ચિરકાલ નિવાસ કરશે."[૪૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ વૃત્તાંત રાજાને કહીને તે ગંગાદેવી કુમારને લઈને ત્યાં અંતર્ધાન થઈ ગઇ અને ઇચ્છિત સ્થાનમાં ચાલી ગઈ.[૪૬] એ જે દ્યુ નામનો વસુ, શાંતનુનો કુમાર થયો, તે દેવવ્રત અથવા ગાંગેય એવા નામથી કહેવાયો અને શાંતનુથી અધિક ગુણવાળો થયો.[૪૭] ગંગાના ગયા પછી શાંતનુ શોકથી દીન થઈને પોતાના નગરમાં ગયો. તે ભરતવંશી મહાત્મા શાંતનુ રાજાના અધિક ગુણો તથા તેનું મહા ભાગ્ય હું તમને કહું છું. જેનો તેજસ્વી ઇતિહાસ મહાભારત કહેવાય છે.[૪૮,૪૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે આપવોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૯૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૦ મો—ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા તથા શાંતનુને સત્યવતીની પ્રાપ્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

स राजा शांतनुर्धीमान् देवराजर्षिसत्कृतः ॥
धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—દેવ તથા રાજર્ષિઓએ જેનો સત્કાર કરેલો એવો તે બુદ્ધિમંત શાંતનુરાજા સર્વલોકમાં ધર્માત્મા તથા સત્યવાદી છે એવી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો;[૧] કે જે મહાસત્વવાળા પુરુષશ્રેષ્ઠ શાંતનુરાજામાં ઇંદ્રિયનિગ્રહ, દાનશક્તિ, ક્ષમા, બુદ્ધિ, અકાર્યમાં લજ્જા, ધૈર્ય અને ઉત્તમ તેજ, આ ગુણો નિત્ય રહેલા હતા.[૨] આવા ગુણોથી સંપન્ન અને ધર્મ તથા અર્થમાં કુશલ એવો તે રાજા ભરતવંશનો તથા સર્વ જનનો પાલક હતો.[૩] તે રાજા શંખના જેવી ડોકીવાળો, પુષ્ટ અને ઉંચા ખભાવાળો, મદમત્ત હાથીના જેવા વિક્રમવાળો તથા પરિપૂર્ણ અર્થવાળાં સર્વ રાજલક્ષણોથી યુક્ત હતો.[૪] તે કીર્તિમાન્ રાજાના વર્તનને નિરંતર જોઈને સઘળાં મનુષ્યો કામ અને અર્થના કરતાં ધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે એમ નિશ્ચયથી માનતાં હતાં.[૫] મહાન્ સત્વવાળા તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે શાંતનુમાં આ સર્વ ગુણો રહેલા હતા. એના જેવો ધાર્મિક રાજા બીજો નહિ હતો.[૬] સર્વ ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મમાં વર્તતા એવા તે રાજાનો સઘળા રાજાઓએ રાજેશ્વર પદ ઉપર અભિષેક કર્યો હતો.[૭] એ રાજાના સમયમાં શોક, ભય અને પીડારહિત તથા સુખે સુતા અને સુખથી

જાગતા એવા રાજાઓ, ભરતખંડના પાલક એવા એ શાંતનુરાજાના આશ્રયમાં રહેતા હતા.[૮] કીર્તિમંત અને ઇંદ્રના જેવા તેજવાળા તે રાજાએ ઉપદેશાયલા ભૂમિપતિઓ યજ્ઞ, દાન અને ક્રિયાશીલ થયા હતા.[૯] જેમાં શાંતનુ મુખ્ય એવા તે સઘળા રાજાઓએ જ્યારે લોકોનું રક્ષણ કર્યું હતું ત્યારે નિયમથી સર્વે વર્ણો ધર્મનેજ મુખ્ય માનીને વર્તતા હતા.[૧૦] ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોની સેવા કરતા હતા, વૈશ્યો ક્ષત્રિયોને અનુસરતા હતા, અને બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયોમાં પ્રીતિ રાખતા શૂદ્રો વૈશ્યોની સેવા કરતા હતા.[૧૧] તે રાજા કૌરવોના રમ્ય હસ્તિનાપુર નગરમાં નિવાસ કરીને સાગર પર્યંત પૃથ્વીનું રાજ્ય કરતો હતો.[૧૨] દેવરાજના જેવો તે રાજા ધર્મવેત્તા, સત્યવાણીવાળો અને સરલ પ્રકૃતિનો હતો; તથા દાન, ધર્મ, તપ અને યોગથી પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત હતો.[૧૩] તે રાગદ્વેષથી મુક્ત, ચંદ્રના જેવો પ્રિયદર્શન, તેજવડે સૂર્યના જેવો, વેગમાં વાયુના જેવો, ક્રોધમાં કાલના જેવો અને પૃથ્વીના જેવો ક્ષમાશીલ હતો.[૧૪] હે નૃપ! વળી જ્યારે શાંતનુનું રાજ્ય હતું ત્યારે પશુ, વરાહ, મૃગ અને પક્ષીઓનો પૂર્વની પેઠે વધ થતો ન હતો.[૧૫] અહિંસા ધર્મ જેમાં મુખ્ય હતો, એવા એ રાજ્યમાં વિનયવાળો અને જિતચિત્ત એવો શાંતનુ રાજા કામ, તથા રાગથી રહિત થઇને સર્વ પ્રાણીઓનું સમદૃષ્ટિથી શાસન કરતો હતો.[૧૬] શાંતનુના રાજ્યકાલમાં દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓના યજ્ઞને માટે ક્રિયાઓ થતી હતી તથા અધર્મવડે કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ થતો ન હતો.[૧૭] દુઃખી, અનાથ અને પશુ વગેરે સર્વ પ્રાણીનો તેજ રાજા પિતા–પાલક હતો.[૧૮] તે કુરુપતિશ્રેષ્ઠ જ્યારે રાજરાજેશ્વર હતો ત્યારે વાણી સત્યના આશ્રયવાળી અને મન ધર્મ તથા દાનના આશ્રયવાળું થયું હતું.[૧૯] તે રાજા છત્રીશ વર્ષપર્યંત સ્ત્રીઓમાં રતિ ન રાખતાં વનમાં ફર્યા કરતો હતો.[૨૦]

એ શાંતનુને તેના જેવા રૂપવાળો, તેવા આચારવાળો, તેવા વૃત્તવાળો અને તેવો શાસ્ત્રસંપન્ન ગંગાથી ઉત્પન્ન થયેલો દેવવ્રત નામનો પુત્ર હતો, કે જે વસુનો અવતાર હતો.[૨૧] તે પૃથિવીવિકારથી થયેલાં ધનુષ, બાણ, ગદા વગેરે શસ્ત્રોમાં તેમજ મંત્રમય અસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત હતો, તથા મહાબલસંપન્ન, મહાન્ હૃદયબલવાળો, મહાવીર્યવાન્ અને મહારથ હતો.[૨૨]

એક વખતે શાંતનુ રાજા મૃગને વિંધીને ગંગા નદીને કિનારે ફરતો હતો તે વખતે તેણે ભાગીરથી નદીને અલ્પ જલવાળી જોઇ.[૨૩] તેને તેવી જોઇને પુરુષશ્રેષ્ઠ શાંતનુએ વિચાર્યું કે નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી આ ગંગા પહેલાંની પેઠે કેમ વહેતી નથી ?[૨૪] પછી તેનું કારણ ખોળતાં તે ઉદાર મનવાળા રાજાએ સ્વરૂપસંપન્ન, ઉંચા શરીરનો અને સુંદર આકૃતિવાળો એક કુમાર જોયો.[૨૫] તે પુરંદર–ઇંદ્ર દેવની પેઠે દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરતો હતો અને તીક્ષ્ણ શરોવડે સમગ્ર ગંગાને રોકી લઇને ઉભો રહેલો હતો.[૨૬] શરોથી ગંગા નદીને ભરાયલી જોઇને તથા તે બાલકનું અમાનુષ કર્મ જોઇને, તેની આગળ રાજા વિસ્મય પામ્યો.[૨૭] પહેલાં બુદ્ધિમાન્ શાંતનુએ તે પુત્રને ઉત્પન્ન થયેલોજ જોયો હતો એટલે રાજાને હમણાં તેને પુત્ર તરિકે ઓળખવાની સ્મૃતિ આવી નહિ.[૨૮] તે કુમારે પણ પોતાના પિતાને જોઇને તેને માયાથી મોહિત કર્યા અને મોહ પમાડીને તત્કાલ તે ત્યાંજ અંતર્ધાન થઇ ગયો.[૨૯] આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય જોઇને તે શાંતનુ રાજાને પુત્રની શંકા થઈ અને તેથી તેણે ગંગાને કહ્યું કે, 'તું મને પ્રત્યક્ષ થા !'[૩૦] તેજ વખતે ગંગાએ ઉત્તમ રૂપ ધારણ કરીને તથા અલંકારવાળા કુમારનો હાથ ઝાલીને રાજાને દર્શન આપ્યાં.[૩૧] અલંકારોથી અલંકૃત થયેલી અને શુદ્ધ સાડી જેણે પહેરેલી એવી ગંગાને શાંતનુએ પૂર્વે જોઈ હતી, તોપણ હમણાં તે તેને ઓળખી શકયો નહિ.[૩૨]

ગંગા કહે છેઃ–"હે રાજન્ ! પૂર્વે મારાથી જે આઠમો પુત્ર તમે ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેજ પુરુષવ્યાઘ્ર અને સર્વ અસ્ત્રવેત્તામાં ઉત્તમ એવો આ પુત્ર છે.[૩૩] હે મહારાજ ! મેં ઉછેરેલા આ પુત્રને તમે ગ્રહણ કરો, અને હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! હે વિભો ! એને તમારે ઘેર લઇ જાઓ.[૩૪]

આ વીર્યવાન્ પુત્રે વસિષ્ઠ પાસે સાંગ વેદનું અધ્યયન કર્યું છે. એ અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ, પરમ ધનુર્ધારી, યુદ્ધ કરવામાં દેવરાજના સમાન અને દેવ દૈત્યોથી નિત્ય માન પામેલો છે. હે ભારત ! જે શાસ્ત્ર શુક્રાચાર્ય જાણે છે તે સઘળું એ જાણે છે.[૩૫,૩૬] તેમજ દેવ દૈત્યોએ જેને નમસ્કાર કરેલા એવા અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પતિ જે શાસ્ત્ર જાણે છે તે પણ સઘળું સાંગોપાંગ આ તમારા મહાબાહુ મહાત્મા પુત્રમાં રહેલું છે. વળી બીજાઓથી પરાભવ ન પામતા એવા પ્રતાપી જમદગ્નિના પુત્ર ઋષિ પરશુરામ જે અસ્ત્રો જાણે છે, તે પણ આ સારી રીતે જાણે છે. હે રાજન્ ! મહાન્ ધનુર્ધારી અને રાજધર્મ તથા અર્થમાં કુશલ અને વીર એવા મેં આપેલા આ પોતાના પુત્રને, હે વીર ! હવે તમે ઘેર લઈ જાઓ."

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે ગંગાએ અનુજ્ઞા આપી ત્યારે શાંતનુ રાજા સૂર્યના જેવા પ્રકાશતા તે પોતાના પુત્રને લઈને નગર પ્રત્યે આવ્યો. ઇંદ્રની નગરીના જેવી પોતાની નગરીમાં આવીને પૌરવરાજા પોતે પોતાના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એમ માનવા લાગ્યો. પછી શાંતનુએ ગુણવાન્ અને અભય આપનારા એવા પોતાના મહાત્મા પુત્રને પૂરુવંશીઓમાં રાજ્યને માટે યુવરાજપદ ઉપર અભિષિક્ત કર્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શાંતનુનો મહાયશસ્વી પુત્ર દેવવ્રત, પોતાના વર્તનથી સઘળા પૂરુવંશીઓને, પિતાને અને રાજ્યની પ્રજાને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે પુત્રે સહિત આનંદ કરતા અમિત પરાક્રમી રાજાએ ચાર વર્ષ વ્યતીત કર્યાં.

એક વખતે શાંતનુ રાજા વનમાં ગયો હતો; ત્યાં તેને યમુના નદીના તીર ઉપર ચોતરફ અવર્ણનીય ઉત્તમ સુગંધ આવ્યો. રાજા તે સુગંધ ક્યાંથી આવે છે ? તે જાણવાને ચોતરફ ફરવા લાગ્યો.[૩૭-૪૬] એટલામાં તેણે દેવના જેવી રૂપાળી દાશકન્યાને દીઠી. તે શ્યામનયની કન્યાને જોતાંજ રાજાએ તેને પૂછ્યું કે " હે ભીરુ ! તું કોની પુત્રી છે ? કોણ છે ? અને શું કરવા ઇચ્છે છે ?" કન્યાએ કહ્યું: "તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હું દાશકન્યા છું અને મહાત્મા દાશરાજા જે મારા પિતા થાય છે તેની આજ્ઞાથી ધર્મને માટે નાવ ફેરવું છું." તે દાશકન્યાને રૂપ, માધુર્ય અને સુગંધિથી યુક્ત તથા દેવના જેવા રૂપવાળી જોઈને શાંતનુ રાજા તેની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો અને તેણે તે વખતે તેના પિતાની પાસે જઈને તેની માગણી કરી.[૪૭-૫૦] પોતાને માટે તે કન્યા આપવા તેના પિતાને પૂછ્યું; ત્યારે દાશરાજે મહીપતિ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું:-[૫૧] "હે જનેશ્વર ! આ સુંદર વર્ણવાળી પુત્રી જ્યારથી ઉત્પન્ન થઈ છે ત્યારથીજ મારે કોઈ વરને આપવાની છે; પણ મારા મનમાં કંઈક કામના છે, તે તમે સાંભળો.[૫૨] હે નિષ્પાપ ! જો આને તમે ધર્મપત્ની કરવા મારી પાસેથી માગતા હો તો તમે સત્યવચનવાળા છો માટે સત્યથી મારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરો.[૫૩] આ કન્યા હું તમને એક ઠરાવથી આપીશ. તમારા જેવો મને કદાપિ કોઈ વર મળવાનો નથી."[૫૪]

શાંતનુ કહે છેઃ-" હે દાશ ! તારી સરત સાંભળ્યા પછી હું વિચાર કરીશ અને જો તે આપવા જેવું હશે તો આપીશ, નહિતો કોઈ રીતે આપીશ નહિ."[૫૫]

દાશ કહે છેઃ–" હે પૃથિવીપતિ ! આનાથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે રાજા થાય. હે પાર્થિવ ! તમારી પાછળ તે પુત્રવિના બીજા કોઈનો અભિષેક કરવો નહિ."[૫૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-' હે ભારત ! જો કે શાંતનુ રાજા તીવ્ર કામથી દગ્ધ થતો હતો તો પણ તેણે દાશને તે વર આપવા ઇચ્છા કરી નહિ;[૫૭] અને કામથી હતચિત્ત થયેલો તે રાજા દાશકન્યાનું ચિંતન કરતો તે વખતે હસ્તિનાપુર પ્રત્યે પાછો આવ્યો.[૫૮] પછી કોઈ વખતે શોક કરતા અને વિચારગ્રસ્ત થયેલા શાંતનુની પાસે તેનો પુત્ર દેવવ્રત આવ્યો અને પિતાને કહેવા લાગ્યો કે,[૫૯] "હે પિતાજી ! આપને સર્વ રીતનું સુખ છે, તથા સર્વ રાજાઓ આપને વશ છે, છતાં તમે શામાટે નિરંતર દુઃખિત થઈને શોક કરો છો ?[૬૦] હે રાજન્ ! વિચારગ્રસ્ત હો તેમ તમે મારી સાથે કંઈ બોલતા

નથી, ઘોડે બેસીને ફરવા પણ જતા નથી, તમારો રંગ બદલાઇ ગયો છે, ફીકા જણાઓ છો અને પ્રતિ દિવસે સુકાઓ છો; માટે તમારો જે રોગ હોય તે જાણવા હું ઇચ્છા કરૂં છું; કારણ કે તે જાણીને હું તેનો કંઈ ઉપાય કરી શકું ?”

આ પ્રમાણે પુત્રે પૂછયું ત્યારે શાંતનુએ તેને કહ્યું કે, “હે વત્સ ! નિઃસંશય હું વિચારપરાયણ રહું છું અને તેનું જે કારણ છે તે તું સાંભળ. હે ભારત ! આપણા આ મોટા કુલમાં તુંજ એક પુત્ર છે;[૬૧-૬૩] તું નિત્ય શસ્ત્રપરાયણ રહે છે તથા પુરુષાર્થ કરવામાં તત્પર છે. હે પુત્ર ! આ લોકની અનિત્યતા જોઇને હું શોક કરૂં છું.[૬૪] કારણ કે હે ગંગાપુત્ર ! કોઈ રીતે તને વિપત્તિ આવી પડે તો આપણું આ કુલ નષ્ટ થઈ જાય. એતો નિઃસંશય છે કે, તું એકજ સો પુત્ર કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે,[૬૫] એટલે હું ફરીથી મિથ્યા લગ્ન કરવા ઇચ્છતો નથી, પણ સંતતિનો ક્ષય ન થાય એટલા માટેજ હું ઇચ્છા કરૂં છું. તારૂં કલ્યાણ થાઓ.[૬૬]ધર્મવાદિઓ એક પુત્રવાળાને અપ્રજ જેવોજ ગણે છે. અગ્નિહોત્ર, વેદત્રયી અને અક્ષય વિદ્યાસંતતિ અર્થાત્ શિષ્યપરંપરા, એ સઘળાં સંતાનની સોળમી કલાની બરોબર પણ આવી શકતાં નથી. હે મહાબુદ્ધિવાળા ! જેમ મનુષ્યોમાં સંતાન શ્રેયનું સાધન ગણાય છે તેમ પશુ વગેરે પ્રજામાં પણ તે ઇષ્ટ મનાય* છે એમાં મને સંશય નથી. પુરાણની મૂલભૂત અને દેવતાઓની પ્રમાણભૂત એવી શ્રુતિ+ પણ એજ કહે છે.[૬૭-૬૯] હે ભારત ! તું તો શૂરો, નિત્ય અસહન પ્રકૃતિનો અને શસ્ત્રપરાયણ છે એટલે યુદ્ધ વિના બીજે કયાંય તારૂં મૃત્યુ થવાનું નથી.[૭૦] માટે મને એ સંશય રહ્યા કરે છે કે તારૂં કંઈ અનિષ્ટ થાય તો અમારૂં શું થશે ? હે તાત ! આ મારા દુઃખનું સમગ્ર કારણ તને મેં કહ્યું છે.”[૭૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રકારે રાજાના દુઃખનું સર્વ કારણ જાણ્યા પછી મહાબુદ્ધિમાન્ દેવવ્રત પોતાની પ્રજ્ઞાથી વિચારવા લાગ્યો;[૭૨] અને તેજ વખતે તે પોતાના પિતાના હિતકારી વૃદ્ધ પ્રધાનની પાસે ગયો તથા ત્યાં જઇને પોતાના પિતાના શોકનું કારણ તેને પૂછયું.[૭૩] ત્યારે પ્રધાને પ્રશ્ન કરતા એવા તે કુરુકુલના મુખ્ય કુમારને તે દાશકન્યા તથા તેના તરફથી થયેલી માગણીઓ સંબંધી સઘળું વૃત્તાંત કહ્યું.[૭૪] આ સાંભળીને વૃદ્ધ ક્ષત્રિયોને સાથે લઇ દેવવ્રત તેજ વખતે દાશરાજ પાસે ગયો અને પોતેજ પિતાને માટે કન્યાની માગણી કરી.[૭૫] હે ભારત ! દાશે વિધિપૂર્વક પૂજન કરી તેનું સ્વાગત કર્યું અને રાજસભામાં બેઠેલા દેવવ્રત પ્રત્યે કહ્યું કે,[૭૬] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! શાંતનુને માટે શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેમના પુત્ર તમેજ નાથ થવાને પુરતા છો, છતાં તમને હું કહું છું કે,[૭૭] ઇચ્છવા યોગ્ય અને વખાણવા લાયક આવા લગ્નસંબંધને જતો કરીને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર જેવાને પણ પસ્તાવું પડે તો બીજાને માટે કહેવુંજ શું ?[૭૮] હે તાત! તમારા જેવા ગુણવાન્ આર્યના વીર્યથીજ આ સુંદર વર્ણવાળી પુત્રી સત્યવતી ઉત્પન્ન થઇ છે,[૭૯] અને તેમણે મને વારંવાર તમારા પિતાનું વર્ણન કરીને કહ્યું છે કે, સત્યવતી સાથે લગ્ન કરવા માટે ધર્મવેત્તા શાંતનુ રાજા યોગ્ય છે.[૮૦] વળી ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દેવર્ષિ અસિત કે જે સત્યવતીની અત્યંત ઇચ્છા કરતા હતા તેમને પણ આગળ મેં ના કહી હતી.[૮૧] હે નરાધિપ! હું કન્યાનો પિતા છું એટલે તમને કંઇક કહેવા ઇચ્છું છું. આ લગ્નમાં બીજો દોષ નથી પણ કેવલ બલવાન્ સાવકા ભાઈ તરફનોજ દોષ હું જોઉં છું.[૮૨] હે પરંતપ ! જે ગંધર્વ અથવા અસુરના તમે શત્રુ થાઓ તે કોઇ રીતે તમારા ક્રોધ આગળ લાંબો કાલ જીવી શકે નહિ.[૮૩] હે રાજન્ ! એજ આ લગ્નમાં દોષ છે, એ વિના બીજો કંઈ દોષ નથી, માટે એ શત્રુને

---

* नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वे पशवो विदुः ॥ મંત્ર. અપુત્રને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત થતો નથી તે બધાં પશુઓ પણ જાણે છે.

+ सोयं लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा॥श्रु० તે આ લોક પુત્રવડેજ જિતાય છે ઇતર કર્મથી નહિ.

તાપ આપનારા ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, કન્યાને આપવા ન આપવામાં માત્ર આજ કારણ છે તે તમે જાણો."

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભારત ! આ પ્રમાણે દાશ રાજાએ કહ્યું ત્યારે ગંગાના પુત્ર દેવવ્રતે સર્વ રાજાઓના સાંભળતાં પિતાના અર્થને માટે તેને યોગ્ય વચન કહ્યું.[૮૪,૮૫] "હે સત્યવક્તામાં શ્રેષ્ઠ ! મારી આ સત્ય પ્રતિજ્ઞાને તું કબુલ રાખ. એવો કોઇ બીજો થયો નથી અને થશે નહિ કે જે મારા જેવું વચન આપવા સમર્થ થાય.[૮૬] તું જે કહે છે તેમજ હું કરીશ. જે આનાથી પુત્ર થશે તે અમારો રાજા થશે."[૮૭] હે ભરતર્ષભ ! આ પ્રમાણે ભીષ્મે કહ્યું ત્યારે દાશ પોતાના દૌહિત્રને માટે રાજયરૂપી દુષ્કર અર્થ સાધવાને ફરીથી દેવવ્રત પ્રત્યે બોલ્યો.[૮૮] "હે અમાપ કાંતિવાળા ! તમેજ શાંતનુના નાથ થઈને અત્રે કન્યાનું માગું કરવા આવ્યા છો, તથા હે ધર્માત્મન્ ! આ કન્યાના દાનને માટે પણ તમેજ સ્વતંત્ર સત્તાવાન છો, અર્થાત્ તમારી પ્રતિજ્ઞાથી તમેજ કન્યા આપી શકો તેમ છો.[૮૯] હે શત્રુને દમનારા ! કુમારિકા તરફ સ્નેહ રાખનારા પિતાના સ્વભાવને અનુસરીને હું તમને કહું છું તે હે શાંત પ્રકૃતિવાળા ! મારાં વચનને તથા કાર્યને તમે સાંભળો.[૯૦] હે સત્ય ધર્મપરાયણ ! રાજાઓના મધ્યમાં સત્યવતીને માટે તમે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમનેજ ઘટી શકે છે.[૯૧] હે મહાન બાહુવાળા ! અને તે તેમજ થશે એમાં મને જરા પણ સંશય નથી; પરંતુ તમારો જે પુત્ર થાય અને તે રાજ્યની માગણી કરે ત્યારે શું થાય? એવો અમને મહાન્ સંશય રહે છે."[૯૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આવાં દાશનાં વચનથી તેના મતને જાણી લઈને સત્ય ધર્મપરાયણ એવા ગંગાના પુત્રે પિતાનું પ્રિય કરવા માટે તે વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી.[૯૩] ગાંગેય કહે છેઃ–"ઓ દાશરાજોમાં શ્રેષ્ઠ ! આ સર્વ રાજાઓના સાંભળતાં પોતાના પિતાને માટે હું જે કહું છું તે મારાં વચનને તું સાંભળ.[૯૪] હે નરાધિપો ! રાજ્યનો તો મેં પ્રથમથીજ ત્યાગ કર્યો છે હવે સંતતિને માટે પણ આજેજ હું નિશ્ચય કરૂં છું.[૯૫] ઓ દાશ ! આજથી આરંભી મારૂં અખંડ બ્રહ્મચર્ય રહેશે, અને હું અપુત્રવાન્ છતાં પણ મને સ્વર્ગના અક્ષય લોક પ્રાપ્ત થશે."[૯૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આવાં દેવવ્રતનાં વચન સાંભળીને રોમાંચિત થયેલો ધર્માત્મા દાશ 'આપું છું' એટલુંજ ગાંગેય પ્રત્યે બોલ્યો.[૯૭] તેજ વખતે ઋષિગણોએ સહિત દેવોએ અને અપ્સરાઓએ અંતરિક્ષમાંથી ગાંગેયના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી અને 'આ ભીષ્મ છે' એ પ્રમાણે સર્વે કહેવા લાગ્યાં.[૯૮] પછી પિતાના અર્થને માટે ભીષ્મે યશસ્વિની એવી તે સત્યવતીને કહ્યું કે, "ઓ માતા ! તમે રથમાં બેસો એટલે આપણે ઘેર જઈએ."[૯૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહીને ભીષ્મે તે ભાવવાળી સત્યવતીને રથમાં બેસાડી, અને હસ્તિનાપુરમાં આવી શાંતનુને નિવેદન કરી.[૧૦૦] તે વખતે ત્યાં એકઠા થયેલા અને બીજા રાજાઓ દેવવ્રતના આ દુષ્કર કર્મનાં વખાણ કરવા લાગ્યા અને આવી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા કરવાથી 'આ ભીષ્મ છે' એમ કહેવા લાગ્યા.[૧] ભીષ્મે કરેલા તે દુષ્કર કર્મને સાંભળી શાંતનુ રાજાએ સંતુષ્ટ થઈને તે મહાત્માને સ્વચ્છંદ મૃત્યુ આપ્યું,[૨] અને કહ્યું કે, હે શુદ્ધ ! તું જ્યાં સુધી જીવવા ઇચ્છા કરીશ ત્યાં સુધી તારા પ્રત્યે મૃત્યુનું સામર્થ્ય ચાલશે નહિ. જ્યારે તારી આજ્ઞા થશે ત્યારેજ તારા પ્રત્યે મૃત્યુનો પ્રભાવ ચાલશે."[૧૦૩]*

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે સત્યવતી લાભોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૦૦ મો સમાપ્ત.

* पितुर्दुःखं हरन् पुत्रः श्रेयो लक्ष्मीं च विंदति॥ भीष्मवत् पूरुवन्मानात्पतति च ययातिवत् ॥ ભીષ્મની પેઠે તથા પૂરુની પેઠે પિતાનાં દુઃખને હરણ કરનારો પુત્ર કલ્યાણને તથા લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થાય છે; અને અભિમાન કરવાથી યયાતિની પેઠે પડે છે. એ તાત્પર્ય છે.
गणेश.

અધ્યાય ૧૦૧-ચિત્રાંગદનું મૃત્યુ અને વિચિત્રવીર્યને રાજ્યપ્રાપ્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शांतनुर्नृपः ॥
तां कन्यां रूपसंपन्नां स्वगृहे संन्यवेशयत् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી લગ્ન થઈ ગયાં એટલે શાંતનુ રાજાએ સ્વરૂપસંપન્ન એવી તે કન્યાને પોતાના ઘરમાં નિવાસ આપ્યો.[1] તે પછી બુદ્ધિમાન્ શાંતનુ રાજાને સત્યવતીમાં વીર્યવાન્ તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો ચિત્રાંગદ નામનો વીર પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.[2] વળી સમર્થ તથા વીર્યવાન્ એવા રાજાએ સત્યવતીથી મહાધનુર્ધારી એવા બીજા વિચિત્રવીર્ય નામના તેજસ્વી પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો.[3] પછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ચિત્રાંગદને યૌવન આવતાં પહેલાંજ બુદ્ધિમાન્ શાંતનુ રાજાનું મૃત્યુ થઇ ગયું. શાંતનુ સ્વર્ગમાં ગયા તે પછી સત્યવતીની સલાહથી ભીષ્મે શત્રુને દમન કરનારા એવા ચિત્રાંગદને રાજ્ય ઉપર બેસાડયો.[4,5] એ ચિત્રાંગદ પોતાના શૌર્યથી સર્વ રાજાઓનો આક્ષેપ કરવા લાગ્યો તથા કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના જેવું નથી એમ માનવા લાગ્યો.[6] આ પ્રમાણે દેવ, અસુર અને મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરતા ચિત્રાંગદની સાથે યુદ્ધ કરવા એનાજ નામનો બલવાન્ ગંધર્વરાજ આવી લાગ્યો.[7] તે સમર્થ ગંધર્વરાજની સાથે બલવાન્ કુરુરાજનું કુરુક્ષેત્રમાં સરસ્વતી નદીના તીર ઉપર ત્રણ વર્ષ સુધી મહાન્ યુદ્ધ ચાલ્યું.[8] શસ્ત્રનો વરસાદ વરસતો હતો એવા તે દારુણ યુદ્ધમાં માયાથી અધિક એવા ગંધર્વ ચિત્રાંગદે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વીર ચિત્રાંગદને મારી નાખ્યો.[9] આ પ્રમાણે શત્રુને દમન કરનારા નરશ્રેષ્ઠ ચિત્રાંગદનો અંત લાવવા યુદ્ધ કરીને તથા તેને મારીને ગંધર્વ સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો.[10] મહા તેજસ્વી તથા પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા ચિત્રાંગદનું મૃત્યુ થતાં શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મે તેની ઉત્તર ક્રિયા કરાવી,[11] તથા યૌવન જેને નહિ આવેલું એવા બાલક વિચિત્રવીર્યનો તે મહાબાહુએ ચિત્રાંગદના પછી કુરુ રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો.[12] એ વિચિત્રવીર્ય તે વખતે ભીષ્મના કહ્યામાં રહીને પિતૃ પિતામહથી પાલન કરાયલા રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો.[13] તે રાજા ધર્મશાસ્ત્રમાં કુશલ એવા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મને ધર્મપૂર્વક માન આપતો હતો અને ભીષ્મ પણ તેનું સર્વ રીતે પાલન કરતા હતા.[14]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ચિત્રાંગદોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૦૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૨-કાશિરાજની કન્યાઓનું હરણ અને વિચિત્રવીર્યનું મરણ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

हते चित्रांगदे भीष्मो बाले भ्रातरि कौरव ॥
पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે કૌરવ! ચિત્રાંગદના હણાયા પછી પોતાનો ભાઇ વિચિત્રવીર્ય બાલક હતો ત્યારે તેના રાજ્યનું સત્યવતીની સલાહ પ્રમાણે ભીષ્મ રક્ષણ કરતા હતા.[1] જ્યારે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મે પોતાના ભાઇ વિચિત્રવીર્યને યુવાવસ્થામાં આવેલો જોયો ત્યારે તેનો વિવાહ કરવા નિશ્ચય કર્યો. તેજ વખતે ભીષ્મે સાંભળ્યું કે, કાશિરાજની અપ્સરા જેવી ત્રણ કન્યાઓનો એકી સાથે સ્વયંવર થાય છે.[2,3] એટલે શત્રુને જિતનારા અને રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મ માતાની સંમતિ લઇને એકલાજ રથમાં બેસી વારાણસી પુરીમાં ગયા.[4] ત્યાં ચોદિશાથી આવેલા તેજસ્વી રાજાઓને

શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મે જોયા તથા તે કન્યાઓને પણ જોઈ.[5] જ્યારે સ્વયંવરમંડપમાં રાજાઓનાં નામ ઠામ વગેરે કન્યાઓની આગળ વર્ણન કરવામાં આવ્યાં ત્યારે એકલા અને વૃદ્ધ એવા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મને જોઈને પરમ શોભાવાળી તે બધી કન્યાઓ ઉદ્વેગ પામી હોય તેમ 'આ તો વૃદ્ધ છે' એમ ચિંતન કરતી ત્યાંથી આગળ ચાલતી થઈ.[6,7] વળી તે વખતે હે ભારત! અધમ રાજાઓ હસીને કહેવા લાગ્યા કે, "આ ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવો ભીષ્મ વૃદ્ધ થયો છે, પરમ ધર્માત્મા છે, એને શરીરે કરચલી પડી છે અને પળિયાં આવી ગયાં છે, તો પણ એ નિર્લજ્જ થઈને શા માટે આ સ્વયંવરમાં આવ્યો હશે? પૃથ્વીમાં 'ભીષ્મ બ્રહ્મચારી છે' એવી એની મિથ્યાજ ખ્યાતિ થઈ છે. પોતાની પ્રતિજ્ઞા આમ મિથ્યા થવાથી લોકોમાં એ શું કહેશે?"[8,9]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે ભારત! ક્ષત્રિયોનાં આવાં વચન સાંભળીને ભીષ્મને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો,[10] અને તે વખતે સમર્થ ભીષ્મે તે કન્યાઓને પોતેજ ગ્રહણ કરી. પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મે તે કન્યાઓને રથમાં બેસાડી દીધી. પછી હે રાજન્! મેઘના જેવા શબ્દવાળા ભીષ્મે રાજાઓ પ્રત્યે કહ્યું કે, "(બ્રાહ્મ વિવાહમાં) ગુણવાન્ વરને બોલાવી કન્યાને યથાશક્તિ અલંકાર પહેરાવી તેનું દાન કરવું તથા સાથે ધન આપવું એમ વિદ્વાનો કહે છે. બીજા કેટલાએક ગાય અને આખલો લઈને કન્યા આપે છે (એ આર્ષ વિવાહ કહેવાય છે).[11-13] (આસુર વિવાહમાં) અમુક દ્રવ્ય લેવાનું કહી કન્યા આપે છે. (રાક્ષસ વિવાહમાં) બલથી કન્યાનું હરણ કરાય છે. (ગાંધર્વમાં) પરસ્પર વરકન્યાની સંમતિથી લગ્ન થાય છે. (પૈશાચ વિવાહમાં) કન્યા પ્રમાદમાં હોય ત્યારે તેનું કન્યાત્વ ભ્રષ્ટ કરે છે. (પ્રાજાપત્ય વિવાહમાં) કેટલાએક પોતેજ કન્યાનાં લગ્ન કરે છે.[14] વળી કેટલાએક આર્ષવિધિ જે યજ્ઞ તેમાં કન્યાને મેળવે છે. (તે દૈવ વિવાહ કહેવાય છે) એ વિદ્વાનોએ વખાણેલો આઠમો વિવાહ જાણો.[15] રાજાઓ સ્વયંવર વિવાહને વખાણે છે અને તેનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ ધર્મવાદિઓ બલથી હરણ કરાયલી કન્યાનાં લગ્નને શ્રેષ્ઠ કહે છે.[16] તેથી હે પૃથિવીપાલો! આ કન્યાઓને હું અહીંથી બલવડે હરણ કરૂં છું. માટે તમે વિજયને સારૂ અથવા પરાજયને સારૂ તમારી શક્તિ પ્રમાણે યત્ન કરો.[17] હે મહીપાલો! હું યુદ્ધ કરવાના નિશ્ચયથી અહીં ઉભો છું."[18]

આ પ્રમાણે રાજાઓને તથા કાશિરાજને કહીને વીર્યવાન્ ભીષ્મે સર્વ કન્યાઓને પોતાના રથમાં બેસાડી, તથા રાજાઓને યુદ્ધનું આમંત્રણ કરી તે કન્યાઓને લઈને તત્કાલ ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.[19] તે વખતે સઘળા રાજાઓ ક્રોધ પામીને પોતાના બાહુઓ ઠોકતા તથા ઓઠ કરડતા લડવા માટે ઉછળી ઉઠયા,[20] અને અત્યંત ઉતાવળથી અલંકારો ઉતારતાં તથા બખ્તરો પહેરતાં તેમણે ભારી ગભરાટ ફેલાવી મૂકયો.[21] હે જનમેજય! તે બધાનાં ઘરેણાં અને બખ્તરો ચોમેરથી જાણે તારા ખરતા હોય તેમ તે વખતે જણાવા લાગ્યાં.[22] પછી કવચોની સાથે જેમના અલંકારો આમ તેમ ફેંકાતા એવા, ક્રોધયુક્ત ઈર્ષ્યાથી કુટિલ ભ્રુકુટીવાળા તથા રક્ત લોચનોવાળા તે વીર રાજાઓ, સારથિએ તૈયાર કરેલા અને સુંદર ઘોડાઓ જેને જોડેલા એવા પોતપોતાના રથોમાં બેસીને તથા સર્વ હથિયારો ધારણ કરીને પ્રયાણ કરતા ભીષ્મની પાછળ આયુધો ઉગામીને દોડયા. હે ભારત! એક ભીષ્મની સાથે ઘણા રાજાઓનું રૂંવાટાં ઉભાં કરે તેવું તુમુલ યુદ્ધ આરંભાયું,[23-25] અને તે રાજાઓએ એકી વખતે ભીષ્મની ઉપર દશ હજાર બાણો ફેંકયાં. તે બાણો પોતાની પાસે આવે તે પહેલાંજ ભીષ્મે તત્કાલ સતત પ્રવાહવાળી બાણની વૃષ્ટિ કરીને વચમાંજ તેને કાપી નાખ્યાં. પછી સર્વ રાજાઓએ ભીષ્મને ચોમેરથી ઘેરી લીધા[26,27] અને જેમ મેઘો પર્વત

ઉપર વૃષ્ટિ કરે તેમ ભીષ્મ ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યા. ત્યારે ભીષ્મે તે બાણના વરસાદને પોતાનાં બાણોવડે રોકી દઇને સર્વે રાજાઓને ત્રણ ત્રણ બાણથી વિંધી નાખ્યા. હે રાજન્! તે વખતે એક એક રાજાએ પાંચ પાંચ બાણો મૂકીને ભીષ્મને વિંધ્યા.[૨૮,૨૯] ભીષ્મે પણ પરાક્રમ કરીને તે રાજાઓને સામા બબ્બે બાણથી વિંધ્યા. આ પ્રમાણે લોકવીરોના જોતાં શર અને શક્તિઓથી વ્યાકુલ એવું તે યુદ્ધ, દેવ અને અસુરોના જેવું ઘોર તથા દારુણ થઇ પડયું હતું. પછી ભીષ્મે યુદ્ધમાં સેંકડો ને હજારોના પ્રમાણમાં ધનુષો, ધ્વજાનાં અગ્રો, કવચો અને મસ્તકોને કાપી નાખ્યાં. રથમાં બેસીને યુદ્ધમાં ફરતા ભીષ્મની પુરુષોમાં ન હોય તેવી બાણ મૂકવાની શીઘ્રતાને અને યુદ્ધમાં પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિને શત્રુઓ પણ વખાણવા લાગ્યા.

આ રીતે સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ભરતવંશી ભીષ્મ સર્વ રાજાઓને રણમાં હરાવીને તથા કન્યાઓને લઇને પોતાના ભારત પ્રદેશ પ્રત્યે ચાલતા થયા. તે વખતે રણમાં અમાપ મનોબલવાળો મહારથ શાલ્વરાજા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મની પાછળ દોડયો, અને જેમ હાથિણી સાથે જતા હાથીની પાછળ બીજો હાથિણી વિનાનો મહા બલવાન્ હાથી જંઘામાં દંતુસલ મારતો દોડે, તેમ સ્ત્રીની કામનાથી દોડતો મહાબાહુવાળો શાલ્વરાજ અસહનતાથી પ્રેરાઇને ભીષ્મને 'ઉભો રહે, ઉભો રહે' એમ બૂમ મારવા લાગ્યો.[૩૦-૩૬] તે વખતે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા અને શત્રુસેનાને પીડનારા ભીષ્મ તેનાં વાકયોથી વ્યાકુલ થઇને ક્રોધવડે ધુમાડા વિનાના અગ્નિ પેઠે ઝળહળવા લાગ્યા અને તે મહારથે બાણ ચઢાવેલાં ધનુષને હાથમાં લઇને તથા લલાટની કરચલીઓ ચઢાવીને ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય કરી, ભય તથા ગભરાટ ત્યજી દઇ, શાલ્વના તરફ રથને પાછો વાળ્યો.[૩૭-૩૮] ભીષ્મને પાછા વળેલા જોઇને તે સઘળા રાજાઓ ભીષ્મ તથા શાલ્વના યુદ્ધમાં પ્રેક્ષકો થઇને ઉભા રહ્યા.[૪૦] બલ તથા પરાક્રમથી શોભતા એવા તે બન્ને, જેમ ઋતુમતી એક ગાયને માટે બલવાન્ બે આખલાઓ ગર્જના કરે અને લઢે તેમ ગર્જના કરતા એકમેકની સામા થઇ ગયા.[૪૧] પછી પુરુષશ્રેષ્ઠ શાલ્વરાજે શીઘ્ર ગતિવાળા સેંકડો હજારો શરોવડે શાંતનુપુત્ર ભીષ્મને ઢાંકી દીધા.[૪૨] શાલ્વે પહેલા સપાટામાંજ ભીષ્મને પીડિત કરેલા જોઇને તે રાજાઓ વિસ્મય પામ્યા અને સારૂં થયું, સારૂં થયું, એમ બોલવા લાગ્યા.[૪૩] યુદ્ધમાં શાલ્વરાજની શીઘ્રતા જોઈ તે સર્વે રાજાઓ પ્રસન્ન થઇને વાણીવડે તેને માન આપવા લાગ્યા.[૪૪] પછી ક્ષત્રિયોનાં વચનો સાંભળીને શત્રુનાં પુરને જિતનારા એવા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મને ક્રોધ ચઢયો અને ઉભો રહે, ઉભો રહે, કહી શાલ્વને હાંક મારવા લાગ્યા;[૪૫] તથા ક્રોધ કરી સારથિને કહેવા લાગ્યા કે, "તું જ્યાં એ શાલ્વરાજા હોય ત્યાં મારા રથને લઇ જા. જેથી ગરુડ જેમ સર્પને હણે છે તેમ એને હું આજેજ હણી નાખું."[૪૬] હે રાજન્! પછી ભીષ્મે વારૂણાસ્ત્રનો રૂડી રીતે પ્રયોગ કર્યો અને તેનાથી શાલ્વરાજના ચાર ઘોડાઓને પીડિત કર્યા.[૪૭] વળી કુરુકુલોત્પન્ન ભીષ્મે શાલ્વરાજનાં અસ્ત્રોને પોતાનાં અસ્ત્રોથી રોકી દીધાં અને હે નૃપતિશાર્દૂલ! તેના સારથિને મારી નાખ્યો.[૪૮] પછી ઐંદ્રાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને તેના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. હે નરશ્રેષ્ઠ! કન્યાને માટે યુદ્ધ કરતા શાંતનુપુત્ર ભીષ્મે મહારાજા શાલ્વને આ રીતે હરાવ્યો અને તેને જીવતોજ જતો કર્યો. હે ભરતર્ષભ! પછી શાલ્વ પોતાના નગર પ્રત્યે ચાલતો થયો,[૪૯,૫૦] અને ધર્મથી પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. વળી તે વખતે સ્વયંવર જોવા માટે જે રાજાઓ ત્યાં આવ્યા હતા તે શત્રુનગરને જીતનારા રાજાઓ પણ પોતાનાં રાજ્યોમાં ચાલ્યા ગયા. આ પ્રમાણે પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મે તે કન્યાઓને જીતી લીધી. તે પછી તે હસ્તિનાપુર

પ્રત્યે ગયા કે જ્યાં રહીને કુરુકુલોત્પન્ન એવો ધર્માત્મા વિચિત્રવીર્ય, રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના પિતા શાંતનુની પેઠે આ પૃથ્વીનું શાસન કરતો હતો. હે નરાધિપ! યુદ્ધમાં અતુલ પરાક્રમવાળા ગંગાપુત્રે પોતે અક્ષત રહીને શત્રુઓનો ક્ષય કર્યો. પછી થોડાજ સમયમાં વનો, નદીઓ, પર્વતો તથા ઝાડોને ઓળંગતા તે મહાન બાહુવાળા ધર્માત્મા ભીષ્મ, કાશિરાજની પુત્રીઓને પોતાની પુત્રવધૂઓ હોય, નાની બહેનો હોય અથવા દીકરીઓ હોય તેવી રીતે લઇને પોતાના ભાઇનું પ્રિય કરવાની વૃત્તિથી કુરુ દેશમાં આવ્યા;[૫૧-૫૭] અને પરાક્રમ કરીને આણેલી સર્વ ગુણસંપન્ન એવી તે કન્યાઓ, વિચિત્રવીર્યના ભાઇ ભીષ્મે પોતાના નાના ભાઇ વિચિત્રવીર્યને આપી.[૫૮] આ પ્રમાણે ધર્મજ્ઞ તથા જિતચિત્ત એવા ભીષ્મે ધર્મ પૂર્વક અમાનુષ કર્મ કરીને તથા સત્યવતીની સાથે પરસ્પરમાં નિશ્ચય કરીને પોતાના ભાઇ વિચિત્રવીર્યના વિવાહને માટે તૈયારી કરવા માંડી.[૫૯] તે વખતે કાશિપતિની પુત્રીઓમાંની મોટી પુત્રી ભીષ્મની પ્રત્યે હાસ્ય કરીને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગી કે,[૬૦] "મેં પ્રથમ સૌભવિમાનના પતિ શાલ્વને મનથી પસંદ કર્યો હતો અને તેણે પણ મને પ્રથમથી પસંદ કરી છે તથા મારા પિતાનો પણ એજ સંકલ્પ હતો.[૬૧] સ્વયંવરમાં હું શાલ્વનેજ વરવાની હતી. હે ધર્મજ્ઞ! તમે આ વૃત્તાંત જાણીને જે ધર્માનુરૂપ હોય તે કરો."[૬૨] જ્યારે બ્રાહ્મણોની સભામાં તે કન્યાએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે વીર ભીષ્મ તે વિવાહના સંબંધમાં યોગ્ય ચિંતા કરવા લાગ્યા.[૬૩] પછી વેદના પારને પામેલા બ્રાહ્મણોની સાથે નિશ્ચય કરીને ધર્મવેત્તા ભીષ્મે કાશિપતિની મોટી પુત્રી અંબાને જવાની રજા આપી;[૬૪] અને અંબિકા તથા અંબાલિકા બન્ને કન્યાઓને વિધ્યુક્ત કર્મથી નાના ભાઇ વિચિત્રવીર્યની સાથે પરણાવી.[૬૫] તે બન્નેની સાથે લગ્ન કરીને રૂપ તથા યૌવનવડે ગર્વિત થયેલો વિચિત્રવીર્ય જે ધર્માત્મા હતો તે કામાત્મા થઈ પડયો.[૬૬] ભર યુવાનીમાં આવેલી, કાળા વાંકડિયા કેશવાળી, ઉંચા લાલ નખવાળી અને પુષ્ટ નિતંબ તથા સ્તનવાળી તે કાશિરાજની પુત્રીઓ પણ પોતાને માટે આ યોગ્ય પતિ મળ્યો છે એમ માનતી ત્યાં એકનિષ્ઠાથી રહી હતી; તથા તે કલ્યાણરૂપિણી સુંદરીઓ વિચિત્રવીર્યને બહુ માન આપતી હતી.[૬૭,૬૮] વિચિત્રવીર્ય પણ અશ્વિનીકુમારના જેવો રૂપાળો તથા દેવના જેવો પરાક્રમી હતો એટલે એકાંતમાં તે સર્વ સ્ત્રીઓનાં ચિત્તને મથન કરતો હતો.[૬૯] પછી તે બન્ને કામિનીઓની સાથે સાત વર્ષ વિહાર કરતાં તે જુવાન રાજા વિચિત્રવીર્ય ક્ષય રોગનો ભોગ થઇ પડયો.[૭૦] તેને માટે આપ્ત વૈદ્યોની સાથે સુહૃદ્ વર્ગોએ ઘણા ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ તે કુરુકુલનો સૂર્ય સૂર્યની પેઠે અસ્તજ પામ્યો-મૃત્યુ પામ્યો.[૭૧]

તે પછી ચિંતા અને શોકપરાયણ થયેલા ધર્માત્મા ભીષ્મે, ઋત્વિજો અને કુરુકુલના મુખ્ય પુરુષોને સાથે રાખીને સત્યવતીની સલાહ પ્રમાણે વિચિત્રવીર્ય રાજાની સર્વે ઉત્તર ક્રિયા કરાવી.[૭૨,૭૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંગતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે વિચિત્રવીર્યોપરમ નામનો અધ્યાય ૧૦૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૩–વંશવૃદ્ધિને માટે સત્યવતી તથા ભીષ્મનો સંવાદ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत॥१

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા! પછી દીન તથા કૃપણ થયેલી અને પુત્રની આકાંક્ષા કરતી સત્યવતીએ વહૂઓને

સાથે રાખીને પુત્રની ક્રિયા કરી.[૧] પછી તે બન્ને વહૂઓ તથા શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મનું આશ્વાસન કરી, ધર્મ, પિતૃવંશ તથા માતૃવંશના તરફ દૃષ્ટિ રાખીને ભાવયુક્ત હૃદયવાળી મહાભાગ્યશાલિની સત્યવતી, ગંગાપુત્ર ભીષ્મ પ્રત્યે કહેવા લાગી કે,[૨] "હે ભીષ્મ! હવે કુરુવંશોત્પન્ન, નિત્ય ધર્મપરાયણ તથા યશસ્વી એવા શાંતનુની કીર્તિ, વંશવૃદ્ધિ તથા પિંડદાન તારા ઉપરજ આધાર રાખે છે.[૩] જેમ શુભ કર્મ કરવાથી અવશ્ય સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે તથા જેમ સત્યમાં અવશ્ય આયુષ્ય રહેલું છે, તેમ તારામાં ધર્મ નિશ્ચલ રહેલો છે.[૪] હે ધર્મજ્ઞ! તું સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી સર્વે ધર્મોને જાણે છે, તેમજ વિવિધ શ્રુતિઓ અને વેદનાં અંગોને પણ તું સર્વ રીતે જાણે છે.[૫] તારી ધર્મમાં સ્થિતિ તથા કુલાચાર પાળવામાં અડગતા હું જોઈ શકું છું. વળી વિપત્તિમાં શું કરવું તે શુક્ર અને બૃહસ્પતિની પેઠે તું જાણે છે.[૬] માટે હે ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ! તારા પ્રત્યે અત્યંત વિશ્વાસ રાખીને તને હું એક કાર્યમાં યોજું છું. તે સાંભળીને તું તેમ કરવા માટે યોગ્ય છે.[૭] હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! મારો પુત્ર અને તારો ભાઇ વિચિત્રવીર્ય જે વીર્યવાન્ અને તને ઘણો વહાલો હતો તે સંતતિ ઉત્પન્ન કર્યા વિનાજ બાલ વયમાં સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો છે.[૮] હે ભારત! આ કાશિરાજની બે પુત્રીઓ જે તારા ભાઈની રાણીઓ છે, તે રૂપયૌવનથી સંપન્ન, પવિત્ર તથા પુત્રની કામનાવાળી છે.[૯] હે મહાબાહુ! આપણા કુલની વૃદ્ધિને માટે તે બન્નેથી તું પ્રજા ઉત્પન્ન કર. મારી આજ્ઞાવડે એ ધર્મ કરવો તને ઉચિત છે.[૧૦] અથવા તારો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરાવ અને ભરતવંશીઓ તથા ભારતદેશનું પાલન કર તથા ધર્મપૂર્વક લગ્ન કર. તું વંશક્ષયથી પૂર્વજોને ડુબાવીશ નહિ."[૧૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે માતા તથા સંબંધિઓએ કહ્યું ત્યારે શત્રુને તાપ આપનારા અને ધર્માત્મા એવા ભીષ્મે ધર્મયુક્ત વચનથીજ ઉત્તર આપ્યો કે,[૧૨] "હે માતા! તમે કહ્યો છે તે પરમ ધર્મ છે એમાં સંશય નથી; પરંતુ પ્રજોત્પત્તિના સંબંધમાં મારી તીવ્ર પ્રતિજ્ઞા છે તેને તમે જાણોજ છો.[૧૩] હે સત્યવતિ! તમારે માટે પહેલું આપવામાં જે જે બન્યું હતું તે તમે જાણો છો. હું તેજ સત્યની તમારી આગળ પુનઃ પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે,[૧૪] "હું ત્રણ લોકનો ત્યાગ કરૂં, દેવોનું રાજ્ય છોડી દઉં અથવા એ બન્નેથી જે અધિક હોય તેને પણ ત્યજી દઉં, પરંતુ સત્યનો કોઇ રીતે ત્યાગ કરૂં નહિ.[૧૫] હે માતા! પૃથ્વી પોતાના ગંધ ગુણને ત્યજી દે, જલ પોતાના રસનો ત્યાગ કરે, તેજ રૂપગુણનો ત્યાગ કરે, વાયુ સ્પર્શ ગુણને છોડી દે,[૧૬] સૂર્ય કાંતિનો ત્યાગ કરે, ધૂમકેતુ ઉષ્ણતાનો ત્યાગ કરે, આકાશ શબ્દ ગુણને છોડી દે, ચંદ્ર શીતલ કિરણોનો ત્યાગ કરે,[૧૭] ઇંદ્ર પરાક્રમનો ત્યાગ કરે અને ધર્મરાજા ધર્મનો ત્યાગ કરે તો પણ હું સત્યને ત્યજવાનો વિચાર સરખોએ કોઇ રીતે કરૂં નહિ."[૧૮]

આ પ્રમાણે પુષ્કલ બલ તથા ઉત્સાહવાળા પુત્ર ભીષ્મે કહ્યું ત્યારે માતા સત્યવતી ભીષ્મ પ્રત્યે પુનઃ કહેવા લાગીઃ[૧૯] "હે સત્ય પરાક્રમવાળા! તારી સત્યમાં પરમસ્થિતિ છે તે હું જાણું છું. તું જો ધારે તો પોતાના તેજથી બીજા ત્રણ લોકને પણ ઉત્પન્ન કરી શકે.[૨૦] તારા એવા સત્યને તથા મારે માટે તેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને પણ હું જાણું છું. પરંતુ તું આપદ્ધર્મનો વિચાર કરીને પિતૃપિતામહના ભારને વહન કર.[૨૧] હે શત્રુને તાપ આપનારા! જે રીતે તારા કુલની વૃદ્ધિ થાય, ધર્મનો પરાભવ ન થાય અને સગાં સંબંધીઓ ખુશી થાય તે પ્રમાણે તું કાર્ય કર."[૨૨]

આ રીતે દીન થઇને પુત્રની લાલસાથી ટળવળતી અને ધર્મવિરુદ્ધ બોલતી એવી સત્યવતી પ્રત્યે ભીષ્મ ફરીથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ-[૨૩] "હે રાજ્ઞિ! ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખો. આપણાં બધાંનો વિનાશ કરો નહિ. ક્ષત્રિયોને

ધર્મથી ભ્રષ્ટ થવું તે ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રશંસાપાત્ર ગણાતું નથી.[૨૪] હે રાજ્ઞિ ! પૃથ્વીમાં શાંતનુનો અક્ષય વંશ જે રીતે ચાલે તેવો ક્ષત્રિયોનો સનાતન ધર્મ છે, તે હું તમને કહું છું,[૨૫] તે સાંભળીને તમે આપત્તિના ધર્મ તથા અર્થમાં કુશલ એવા પુરોહિત તથા ડાહ્યા માણસોને સાથે રાખીને અને લોકાચારને જોઈને તે પ્રમાણે કરો."[૨૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે ભીષ્મસત્યવતી સંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૦૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૪–ભીષ્મે કહેલી દીર્ઘતમાની કથા.

॥ भीष्म उवाच ॥

जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ॥

राजा परशुना पूर्वं हैहयाधिपतिर्हतः ॥१॥

ભીષ્મ કહે છે:–પૂર્વે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે પોતાના પિતાનો વધ સહન ન થવાથી હૈહય દેશના રાજા સહસ્રાર્જુનને પરશુવડે માર્યો હતો.[૧] સહસ્રાર્જુનના એક હજાર બાહુઓ કાપી નાખીને તેમણે લોકોમાં દુષ્કર ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હતો.[૨] વળી તેમણે હાથમાં ધનુષ્ લઈ, રથમાં બેસી પૃથ્વીનો વિજય કરતાં મહાન્ અસ્ત્રો છોડીને વારંવાર ક્ષત્રિયોને સંહાર્યા હતા.[૩] આ પ્રમાણે મહાત્મા ભાર્ગવે નાનાં મોટાં અસ્ત્રો છોડીને પૂર્વે એકવીશ વાર પૃથિવી નિઃક્ષત્રિય કરી હતી.[૪] આમ તે મહર્ષિએ ક્ષત્રિય વિનાનો લોક કરી મૂકયો હતો ત્યારે ચોતરફની ક્ષત્રિયાણિઓએ વેદના પારને પામેલા બ્રાહ્મણોનો સંગ કરીને પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી, અને તેઓ ક્ષત્રિય કહેવાયા હતા, કારણ કે સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર તે સ્ત્રીના પતિનોજ ગણાય* એવો વેદમાં નિશ્ચય કરેલો છે.[૫,૬] તે ક્ષત્રિયપત્નીઓ (વિષયાભિલાષથી નહિ પણ) મનમાં ધર્મભાવના–વંશવૃદ્ધિની ભાવના રાખીનેજ બ્રાહ્મણોની પાસે ગઈ હતી. લોકમાં પણ (કલ્માષપાદની સ્ત્રી મદયંતીમાં વસિષ્ઠે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા) એ રીતે બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ જણાય છે.[૭] તે પછી ક્ષત્રિયોની સારી પેઠે વૃદ્ધિ થઈ હતી. આ સ્થાનમાં હું તમને એક પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું.[૮] પૂર્વે ઉતથ્ય નામના પ્રસિદ્ધ અને બુદ્ધિમાન્ એક ઋષિ થયા હતા. તેમને બહુ માનીતી મમતા નામની એક ભાર્યા હતી.[૯] તે ઉતથ્યના નાના ભાઈ મહાન્ તેજસ્વી બૃહસ્પતિ કે જે દેવોના પુરોહિત હતા, તે એક વખતે કામવૃત્તિથી મમતાની

* પ્રશ્ન–ત્યારે 'मातामस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः'। માતા ચામડાની કોથળી છે અને પુત્ર તો પિતાનોજ છે. જેનાથી પુત્ર થયો તે ઉત્પાદકરૂપજ છે. એમ કેમ કહ્યું ? વળી 'अन्योदर्यो मनसामंतव्यः'। શ્રુ૦ બીજાના પેટથી થયેલાને 'આ મારો પુત્ર છે' એમ મનથી પણ માનવો નહિ. તેમજ 'न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति'। શ્રુ૦ બીજાના ક્ષેત્રમાં બીજાથી અથવા પોતાથી થયેલો પુત્ર 'શેષ' કહેવાય છે. તે સ્વપુત્ર નથી પણ ક્ષેત્રપતિનોજ છે. અર્થાત્ દત્તક, વેચાતો લીધેલો અને અન્ય ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાનું અપુત્રપણું સિદ્ધ થાય છે.

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે 'धर्ममनसि संस्थाप्य' અર્થાત્ આ સંગથી થયેલો પુત્ર મારો પુત્ર ગણાશે, એવી અભિલાષાથી ગમન એજ પુત્રતામાં હેતુ છે. કારણ કે 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः'। એ સંકલ્પપ્રધાન શ્રુતિથી સ્ત્રી અથવા પુરુષમાં જેનો સંકલ્પ દૃઢ છે તેનોજ તે પુત્ર છે. એટલે 'माता भस्त्रा' એ વાક્ય તો લગ્નવિષયક છે. શંકા–જો સંકલ્પજ મુખ્ય હોય તો ડાંગરના ખેતરમાં ડાંગરની બુદ્ધિથી નાખેલા જવથી પણ ડાંગરજ થવી જોઈએ ? ઉત્તર–એ શંકા વ્યભિચરિત છે કારણ કે દાવાગ્નિથી દગ્ધ થયેલા કેળના દાંડામાંથી વાંસનો અંકુર ઉગતો જણાય છે. વળી કુતરાંની ખોપરીમાં વાવેલા ઘઉં તથા જુવારથી ડુંગળી અને લશણના અંકુરોની ઉત્પત્તિ થતી જણાય છે. માટે ભાવનાવિશેષજન્ય ધર્મજ વિશેષતા આપે છે, એવું શિષ્ટસંમત છે. એટલે ધન વગેરેથી બોલાવેલા વિપ્રોની તે સંતતિ નહિ પણ ક્ષેત્રપતિનીજ ગણાય.

ટી. કા.

પાસે ગયા.[10] ત્યારે બોલવામાં ચતુર એવા તે દિયર પ્રત્યે મમતાએ કહ્યું કે, "તમારા મોટા ભાઇથી મને ગર્ભ રહેલો છે માટે તમે શાંત થાઓ.[11] હે મહાભાગ્યવાળા બૃહસ્પતિ! આ ઉતથ્યનો ગર્ભ મારા પેટમાં રહીનેજ ષડંગ વેદનું અધ્યયન કરે છે.[12] તમે પણ અમોઘ વીર્યવાળા છો અને બે પુત્રનો અહીં સમાસ થાય તેમ નથી; આમ હોવાથી તમારે આજે વિરામ પામવું ઘટે છે."[13]

આ પ્રમાણે મમતાએ રૂડી રીતે કહ્યું તો પણ તે પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળા બૃહસ્પતિ કામથી વ્યાકુલ થયેલા ચિત્તને વશ કરવા સમર્થ થયા નહિ,[14] અને તે કામી બૃહસ્પતિ, નિષ્કામ વૃત્તિવાળી મમતાની સાથે સંબંધમાં આવ્યા. જ્યારે તેણે વીર્યસેચન કરવા માંડયું ત્યારે મમતાના ગર્ભમાં રહેલા બાલકે કહ્યું કે,[15] "હે તાત! હે ભગવન્! તમે કામપરાયણ થશો નહિ, કારણકે અહીં બેને રહેવાનો સંભવ નથી. અવકાશ અલ્પ છે અને હું પ્રથમથી અહીં આવેલો છું.[16] તમે સફલ વીર્યવાળા છો માટે મને પીડા કરવી તમને ઉચિત નથી."

આ પ્રમાણે ગર્ભમાં રહેલા બાલકે કહ્યું પણ તેનાં વાકયને ન સાંભળતાં બૃહસ્પતિ, સુંદર નેત્રવાળી મમતાની સાથે મૈથુન ભાવને પામ્યાજ. તે વખતે મમતાના ગર્ભમાં રહેલા મુનિએ વીર્યોત્સર્ગ થતો જાણીને બૃહસ્પતિના વીર્યનો માર્ગ બે પગથી રોકી દીધો. રોકાણ થવાથી તે વીર્યસ્થાનમાં પ્રાપ્ત ન થતાં તત્કાલ પૃથ્વીમાં પડયું; એટલે બૃહસ્પતિને ક્રોધ ચઢયો. તે વીર્યને પડેલું જોઇને ક્રોધયુક્ત થયેલા ભગવાન્ બૃહસ્પતિએ ગર્ભમાં રહેલા ઉતથ્યના પુત્રને તિરસ્કાર કરીને શાપ આપ્યો કે, "સર્વ પ્રાણી માત્રે ઇચ્છવા યોગ્ય એવા સમયમાં તેં મને એવાં વચનો કહ્યાં માટે તું અંધ થઈશ."

બૃહત્કીર્તિવાળા બૃહસ્પતિના શાપથી તે દીર્ઘતમા નામનો ઋષિ થયો. જે જન્મથી આંધળો, બૃહસ્પતિના જેવો તેજસ્વી, વેદવેત્તા તથા ડાહ્યો હતો. તે દીર્ઘતમા વિદ્વાન્ હોવાથી તરુણી અને સ્વરૂપસંપન્ન એવી પ્રદ્વેષી નામની એક બ્રાહ્મણીને પરણ્યો હતો, અને તે બ્રાહ્મણે તે સ્ત્રીમાં ગૌતમ વગેરે પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. વળી ઉતથ્ય ઋષિના વિસ્તીર્ણ કુલની વૃદ્ધિને માટે વેદ વેદાંગના પારને પામેલા ધર્માત્મા અને મહાત્મા એવા દીર્ઘતમા, કામધેનુના પુત્રથી પ્રકાશ મૈથુનને સંપૂર્ણતાથી શીખી તથા તેમાં શ્રદ્ધા રાખીને નિઃશંકપણાથી પ્રકાશ મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા.[17-26] તેથી તે આશ્રમમાં રહેનારા સઘળા મુનિશ્રેષ્ઠો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતા દીર્ઘતમાને જોઇ (નિષ્પાપમાં પાપદૃષ્ટિ રૂપી) મોહથી પરાભૂત થઈને કોપી ઉઠયા.[27] અને બોલ્યા "અહો, આ મર્યાદા તોડનારો આશ્રમસ્થાનમાં રહેવા લાયક નથી, માટે આપણે બધા એ પાપાત્માને ત્યજી દઇએ."[28]

આ પ્રમાણે દીર્ઘતમા મુનિને માટે તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. વળી પોતાને પુત્રલાભ થયેલો હોવાથી તેની પત્ની પ્રદ્વેષી પણ તે વખતે પોતાના પતિ દીર્ઘતમાને સંતોષ આપતી ન હતી, પણ ઉલટો દ્વેષ કરતી હતી.[29] જ્યારે પોતાની પત્ની દ્વેષ કરવા લાગી ત્યારે દીર્ઘતમાએ તેને કહ્યું કે, "તું શા માટે મારો દ્વેષ કરે છે?" પ્રદ્વેષી બોલીઃ—"પુરુષ, ભાર્યાનું ભરણ કરવાથી ભર્તા કહેવાય છે અને પાલન કરવાથી પતિ કહેવાય છે.[30] જન્માંધ એવા તમારૂં તથા તમારા પુત્રોનું મેં આજ સુધી પોષણ કર્યું, પરંતુ હવે હું તેમ કરવા માટે અશક્ત છું. હે મહાતપવાળા! તમારૂં નિત્ય પોષણ કરવાથી હું થાકી ગઇ છું, એટલે હવે હું તમારૂં ભરણ પોષણ કરીશ નહિ."[31]

ભીષ્મ કહે છેઃ—સ્ત્રીનાં વચન સાંભળીને ઋષિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેણે પોતાની પત્ની પ્રદ્વેષીને તથા પુત્રોને કહ્યું કે,[32] "તમે મને કોઇ રાજકુલમાં લઈ જાઓ જેથી તમને ધન તથા વૈભવ પ્રાપ્ત થશે." પ્રદ્વેષી કહે છેઃ— "હે વિપ્ર! તમારૂં આપેલું ધન દુઃખના કારણ-

રૂપ છે માટે તે ધનને હું ઇચ્છતી નથી.[૩૩] હે વિપ્રેંદ્ર ! તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો. હું હવે પહેલાંની પેઠે તમારૂં પોષણ કરવાની નથી.” (બીજો પતિ કરીશ એ આશય છે.)

દીર્ઘતમા કહે છેઃ–આજથી આરંભી હું લોકમાં મર્યાદા બાંધું છું કે, ‘ સ્ત્રી જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી તેને એક પતિનુંજ શરણ હોવું જોઇએ. પતિ જીવતો હોય અથવા મરણ પામ્યો હોય તોપણ સ્ત્રી બીજો પતિ કરી શકે* નહિ;[૩૪,૩૫] અને જો સ્ત્રી બીજો પતિ કરશે તો નિઃસંશય તે પતિત થશે. તેમજ પતિ વિદ્યમાન છતાં તેના વિના એકલી રહેનારી નારીઓ પણ આજથી આરંભીને પાતકી ગણાશે;[૩૬] અને તેવી પતિવિનાની સ્ત્રીઓ પાસે ધન હશે તોપણ તેના (પુરુષ સંબંધાદિ) સર્વ ભોગો નિષ્ફલ થશે; એટલુંજ નહિ પણ તેઓની નિત્ય અપકીર્તિ તથા નિંદા થશે.”[૩૭] આવાં દીર્ઘતમાનાં વચન સાંભળીને બ્રાહ્મણીને ઘણો ક્રોધ થયો અને બોલીઃ–“ઓ પુત્રો ! આને ગંગામાં નાખી આવો.”[૩૮] આવું માતાનું કહેવું સાંભળીને લોભ અને મોહથી ભરેલા એવા તે ગૌતમ વગેરે પુત્રોએ દીર્ઘતમાને બાંધી હોડકામાં નાખી ગંગામાં હડસેલી દીધા,[૩૯] અને આ વૃદ્ધ તથા આંધળાનું આપણે શા માટે પોષણ કરવું જોઇએ ? આવો વિચાર કરતા તે ક્રૂર પુત્રો ઘેરે આવતા રહ્યા.[૪૦]

પછી અંધ વિપ્ર દીર્ઘતમા દૈવેચ્છાથી પ્રવાહમાં તણાતા તે હોડકા સાથે ઘણા દેશો ઓળંગી ગયા.[૪૧] તે વખતે સર્વ ધર્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો બલિ નામનો રાજા ગંગામાં સ્નાન કરવા આવ્યો હતો તેણે પ્રવાહમાં તણાઇને પાસે આવેલા દીર્ઘતમાને જોયા;[૪૨] એટલે સત્ય પરાક્રમી તથા ધર્માત્મા એવા બલિ રાજાએ તેમને બહાર કહાડ્યા. પછી દીર્ઘતમાનું વૃત્તાંત જાણીને હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તે રાજાએ પુત્રને માટે ઋષિની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે, “હે મહાભાગ ! હે માનદ ! તમે મારા વંશની વૃદ્ધિને માટે મારી ભાર્યાથી ધર્માર્થમાં કુશલ એવા પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છો.[૪૩,૪૪] આ પ્રમાણે રાજાનું કહેવું સાંભળીને તે તેજસ્વી ઋષિએ ‘ ભલે તેમ થાઓ ’ એમ કહ્યું. ત્યારે રાજાએ પોતાની સુદેષ્ણા નામની ભાર્યાને ઋષિની પાસે મોકલી;[૪૫] પણ તે અંધ અને ઘરડો છે એમ માનીને સુદેષ્ણા ઋષિની પાસે ગઇ નહિ અને પોતાની દાસીને તે વૃદ્ધ ઋષિની પાસે મોકલી આપી.[૪૬] તે શૂદ્ર જાતિની દાસીમાં ધર્માત્મા ઋષિએ કાક્ષીવાન્ આદિ અગિયાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.[૪૭] હે ભારત ! જ્યારે કાક્ષીવાન્ આદિ પુત્રોને ભણતા જોયા ત્યારે રાજાએ ઋષિને પૂછ્યું કે, ‘ આ મારા પુત્રો છે ? ’[૪૮] મહર્ષિએ તેને કહ્યું

---

*શંકા–‘यदेकास्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विंदते यन्नैका रशना द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विंदते ॥ એક યજ્ઞસ્તંભને બે પશુની રશના (દોર) બંધાય છે માટે એક પુરુષ બે સ્ત્રી કરી શકે; પણ એક યજ્ઞપશુની રશના બે યજ્ઞસ્તંભોએ બાંધી શકાતી નથી તેથી એક સ્ત્રી બે પતિ કરી શકે નહિ.’ આ આર્થવાદિક નિષેધવિધિથીજ એક સ્ત્રીને બે પતિ પ્રાપ્ત થતા નથી તો એ સંબંધમાં દીર્ઘતમાએ શી નવી મર્યાદા કરી ? ઉ૦ પતિ જીવતાં તેનો ત્યાગ કરીને અથવા પતિના મરણ પછી પણ સ્ત્રી અન્ય પતિ કરી શકે નહિ એ આ મર્યાદાનું તાત્પર્ય છે. કારણ કે, तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवंति नैकस्यै सहपतयः ॥ આ શ્રુતિમાં એક સાથે ઘણા પતિ કરવાનો નિષેધ છે પરંતુ ક્રમથી અનેક પતિ થવા સંભવ છે; તથા પ્રીતિથી પણ અનેક પતિ થવા સંભવ છે તેનો દીર્ઘતમાએ નિષેધ કર્યો છે. શ્રુતિમાં સહ (સાથે) શબ્દ પણ રાગથી પ્રાપ્ત થતા પતિઓનો અનુવાદજ કરે છે, વિધાન કરતો નથી. તેમ ન હોય તો વિહિતનો નિષેધ કરવાથી અનેક પતિ કરવામાં વિકલ્પ થાય. શંકા–ત્યારે દ્રૌપદીને પાંચ પાંડવો, મારિષાને દશ પ્રચેતાઓ અને હમણાંની નીચ સ્ત્રીઓને બે ત્રણ પતિઓ સાથે કેમ જણાય છે ? ઉ૦ દેવ કરે તેમ આપણે કરવું નહિ–‘નદેવચરિતં ચરેત્’ એ ન્યાયથી દેવ જેવાઓનું દૃષ્ટાંત લઇ શકાય નહિ, અને નીચ તો પશુ જેવા છે એટલે તેમનો આચાર અપ્રમાણ છે, કેમકે વિધિ નિષેધ અધિકારીને માટેજ છે. પં. ની.

કે, "એ તમારા પુત્રો નથી પણ મારા છે. શૂદ્ર યોનિમાં કાક્ષીવાન્ આદિ પુત્રોને મેં ઉત્પન્ન કર્યા છે.[૪૯] મને અંધ તથા વૃદ્ધ જોઈને તમારી રાણી સુદેષ્ણાએ મારી અવગણના કરી અને તે મૂઢાએ મારી પાસે શૂદ્ર દાસીને મોકલી હતી."[૫૦] આ સાંભળીને બલિ રાજાએ ફરીથી તે ઋષિશ્રેષ્ઠને પ્રસન્ન કર્યા અને પુનઃ પોતાની ભાર્યા સુદેષ્ણાને ઋષિની પાસે મોકલી.[૫૧] દીર્ઘતમાએ તેનાં અંગોનો સ્પર્શ કર્યો અને રાણી સુદેષ્ણાને કહ્યું કે, "તને સૂર્યના જેવા તેજસ્વી અંગ, વંગ, કલિંગ, પુંડ્ર અને સુહ્મ નામના કુમારો થશે અને તેમના દેશો તેમના નામથી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થશે."[૫૨,૫૩]

તે પ્રમાણે અંગનો અંગ દેશ કહેવાયો, વંગનો વંગ કહેવાયો, કલિંગનો કલિંગ દેશ કહેવાયો,[૫૪] પુંડ્રનો પુંડ્ર દેશ પ્રખ્યાત થયો અને સુહ્મનો સુહ્મ દેશ કહેવાયો. આ પ્રમાણે પૂર્વે બલિરાજાનો વંશ મહર્ષિથી થયેલો પ્રખ્યાત છે.[૫૫] એજ રીતે બીજા મહાન્ ધનુર્ધારી, પરમ ધર્મજ્ઞ, વીર્યવાળા અને મહા બલવાન્ ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોથી ઉત્પન્ન થયા હતા. હે માતા! આ સાંભળીને તમે પણ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરો.[૫૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સંભવ પર્વ વિષે ભીષ્મ સત્યવતી સંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૦૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૫-વંશવૃદ્ધિ માટે સત્યવતીનો પ્રયત્ન.

॥ भीष्म उवाच ॥

पुनर्भरतवंशस्य हेतुं संतानवृद्धये ॥
वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥१॥

ભીષ્મ બોલ્યાઃ-"હે માતા! ભરત વંશના સંતાનની વૃદ્ધિને માટે હું તમને ફરીથી નિશ્ચયયુક્ત હેતુ કહું છું તે સાંભળો.[૧] તમે કોઈ ગુણવાન્ બ્રાહ્મણને ધન આપીને બોલાવો કે જે વિચિત્રવીર્યની રાણીઓમાં પુત્રો ઉત્પન્ન કરે."[૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ સાંભળીને સત્યવતી હસતી હોય તેમ લજ્જાયુક્ત થઈને અચકાતી વાણીવડે ભીષ્મ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગી.[૩] હે મહાબાહો! હે ભારત! તું જે કહે છે તે સત્ય છે. તારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને આપણા કુલની વૃદ્ધિને માટે હું કહું છું.[૪] તુંજ અમારા કુલનો ધર્મરક્ષક છે, તુંજ સત્યરૂપ છે અને તુંજ પરમ ગતિરૂપ છે, એટલે તને તેવા પ્રકારનો આપદ્ધર્મ ન કહેવો તે શક્ય નથી.[૫] માટે તું મારાં સત્ય વચનને સાંભળીને જે કરવા યોગ્ય લાગે તે કર.

મારા ધર્મયુક્ત પિતાની એક હોડી હતી જે ધર્માદા ફેરવવામાં આવતી હતી.[૬] એક વખતે પ્રથમ યૌવનમાં આવેલી હું તે નાવ ફેરવતી હતી, તે વખતે ધર્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિમંત એવા પરમર્ષિ પરાશર મુનિ યમુના નદી તરવાને માટે તે નાવમાં આવ્યા. જ્યારે તેમને હું યમુના નદીની પાર લઈ જતી હતી ત્યારે કામાર્ત થયેલા તે મુનિશ્રેષ્ઠ મારી પાસે આવી સાંત્વનપૂર્વક મધુર વચનથી મને પોતાનું જન્મ તથા કુલ કહેવા લાગ્યા. મેં તેમને 'હું માછીની પુત્રી છું' એમ કહ્યું. હે ભારત! પછી તે ઋષિના શાપથી બીતી અને બીજી તરફ પિતાથી ભય પામતી તથા અલભ્ય વરદાનોથી લોભ પમાડાયેલી,-તેમને રોકવા સમર્થ થઈ નહિ.[૧૦] હે ભારત! તે વખતે તે ઋષિએ ધૂમસથી સર્વત્ર અંધકાર કરીને મારો-બાલાનો નાવમાંજ પરાભવ કરીને મને પોતાના તેજથી વશ કરી.[૧૧] પૂર્વે મારા શરીરમાં માછલાંના જેવો મહાન્ નિંદિત દુર્ગંધ હતો તેને દૂર કરીને તે મુનિએ મને આ શુભ ગંધ આપ્યો હતો.[૧૨] પછી તે મુનિએ મને કહ્યું કે આ નદીનાજ દ્વીપમાં મારાથી રહેલા ગર્ભને મૂકી

દઈ તું પુનઃ કન્યાજ થઇ જઈશ.[૧૩] આ પ્રમાણે મારી કન્યા અવસ્થામાં પરાશરથી થયેલો પુત્ર મહા યોગી અને મહા ઋષિ થયો હતો જે દ્વૈપાયન કહેવાય છે.[૧૪] તે ષડ્‌વિધ ઐશ્વર્યસંપન્ન ઋષિએ તપના પ્રભાવથી વેદના ચાર વિભાગ કર્યા છે અને તેથી તે લોકોમાં વ્યાસ કહેવાય છે તથા કૃષ્ણરૂપ હોવાથી કૃષ્ણ કહેવાય છે.[૧૫] તે સત્યવાદી, શાંતિપરાયણ, તપસ્વી અને પાપ જેનાં દગ્ધ થયેલાં એવા વ્યાસ, ઉત્પન્ન થતાંજ મોટા હોવાથી પિતાની સાથે ચાલ્યા ગયા હતા.[૧૬] તે અતુલ તેજસ્વી વ્યાસને આપણે બન્ને કહીશું તો તે નિઃસંશય પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યના ક્ષેત્રમાં કલ્યાણરૂપ પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે.[૧૭] વળી તેણે જતી વખતે મને કહ્યું હતું કે, "કષ્ટ પડે ત્યારે મારૂં સ્મરણ કરજો." હે મહાન બાહુવાળા ભીષ્મ! તારી ઇચ્છા હોય તો હું તેમનું સ્મરણ કરૂં.[૧૮] હે ભીષ્મ! તારી સંમતિથી તે મહાતપસ્વી જરૂર વિચિત્રવીર્યની રાણીઓથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરશે.[૧૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–મહર્ષિ વ્યાસનું વૃત્તાંત જાણી ભીષ્મ હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યાઃ– "ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેને જેઓ યથાર્થ જુએ છે,[૨૦] તથા અર્થ અર્થનાં ફલને ઉત્પન્ન કરે તેવો, ધર્મ ધર્મનાં ફલને ઉત્પન્ન કરે તેવો, અને કામ કામફલને આપે તેવો છે કે તેથી વિપરીત નાશરૂપી ફલને આપનારા તે અર્થાદિ છે? તેનો બુદ્ધિથી વિચાર કરીને નિશ્ચય કરનારો જે વીર પુરુષ છે, તેજ બુદ્ધિમાન્ છે. માટે ધર્મયુક્ત અને આપણા કુલનું હિત કરનાર જે શ્રેય તમે કહ્યું તે, મને અત્યંત રુચે છે."

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે કુરુનંદન! આ પ્રમાણે જ્યારે ભીષ્મે તે સંબંધમાં સંમતિ આપી,[૨૧-૨૩] ત્યારે સત્યવતીએ કૃષ્ણદ્વૈપાયનમુનિનું સ્મરણ કર્યું. હે કુરુનંદન! માતા પોતાનું સ્મરણ કરે છે એમ જાણીને બુદ્ધિમાન્ વ્યાસ તેજ ક્ષણે વેદનો ઉચ્ચાર કરતા કરતા બીજાને ખબર પડે નહિ તેવી રીતે ત્યાં પ્રકટ થયા. પુત્રને જોઈને સત્યવતીએ તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી તથા બાહુથી આલિંગન કરીને સ્તનનાં દૂધથી તેનું સિંચન કર્યું. વળી લાંબે કાલે પુત્રને જોવાથી સત્યવતી નેત્રમાંથી આંસુ સારવા લાગી.[૨૪-૨૬] આમ દુઃખી થયેલી માતાને જોઇ સત્યવતીના મોટા પુત્ર વ્યાસ મહર્ષિએ તેને જલથી પ્રોક્ષણ કરીને તથા પ્રણામ કરીને કહ્યું કે,[૨૭] "હે ધર્મતત્ત્વને જાણનારાં! તમારૂં જે ઇચ્છિત હોય તે કરવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. મને આજ્ઞા કરો. તમારૂં જે પ્રિય હશે તે હું કરીશ."[૨૮] પછી પુરોહિતે તે પરમર્ષિની પૂજા કરી અને તે પૂજાને ઋષિએ મંત્રપૂર્વક વિધિથી સ્વીકારી.[૨૯] આમ મંત્રપૂર્વક વિધિથી પૂજન કરાયલા વ્યાસ પ્રસન્ન થયા. પછી આસન ઉપર બેઠેલા પુત્રને માતાએ ક્ષેમકુશલ પૂછયું.[૩૦] પછી તેના તરફ જોઈને સત્યવતી આ પ્રમાણે કહેવા લાગીઃ– "હે કવિ! માતા અને પિતા એ બન્નેથી સમાન રીતે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૧] તે પુત્રોનો જેમ પિતા સ્વામી છે તેમ માતા પણ છે, એમાં સંશય નથી. તમે મારાં પૂર્વનાં પુણ્યથી જેમ પ્રથમ પુત્ર છો એ સત્ય વાત છે, તેમજ હે બ્રહ્મર્ષિ! વિચિત્રવીર્ય મારો નાનો પુત્ર હતો. જેમ પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા, માટે ભીષ્મ વિચિત્રવીર્યના ભાઈ થાય છે, તેમ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલા તમે પણ વિચિત્રવીર્યના ભાઇ થાઓ છો. અથવા હે પુત્ર! તમે જેમ માનતા હો તેમ ખરૂં. આ સત્યપરાક્રમી શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ પોતાનું સત્ય પાળવા ખાતર પ્રજોત્પત્તિની તથા રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી; તો હે નિષ્પાપ! તમે ભાઈના સ્નેહાનુબંધથી, આ ભીષ્મનાં વચનથી, મારી આજ્ઞાથી, પ્રાણીઓના ઉપર દયાથી, સર્વનાં રક્ષણને માટે તથા આ કુલની વૃદ્ધિને માટે સરલ ભાવથી જે હું કહું છું તે સાંભળીને તેમ કરવા માટે યોગ્ય છો. હે પુત્ર! તમારા નાના ભાઇની દેવકન્યા જેવી રૂપ અને યૌવનવાળી

બે રાણીઓ છે, જેઓ ધર્મથી પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે, માટે તમે તે બન્નેથી સંતતિના વિસ્તારને માટે આ કુલને યોગ્ય એવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરો; કેમકે તમે સમર્થ છો.

વ્યાસ બોલ્યા:-"હે સત્યવતિ ! આ લોક અને પરલોકના ધર્મને તમે જાણો છો.[૩૨-૩૯] હે મહાબુદ્ધિમતિ ! તમારી બુદ્ધિ ધર્મમાં યોજાયલી છે, માટે તમારી પ્રેરણાથી તથા ધર્મ-રૂપી કારણને ઉદ્દેશીને હું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરીશ; કારણ કે એમ થવું એ પૂર્વથીજ જણાયલું હતું. હું મારા ભાઈને મિત્રા-વરુણના જેવા પુત્રો આપીશ.[૪૦,૪૧] પરંતુ હું કહું તે પ્રમાણે એક વર્ષ પર્યંત તે રાણીઓએ યથાર્થ રીતે વ્રત કરવું જોઇએ, ત્યારે તેઓ શુદ્ધ થશે.[૪૨] કારણ કે વ્રત વિનાની કોઇ સ્ત્રી મારી પાસે આવી શકશે નહિ."

સત્યવતી કહે છે:-"જે રીતે રાણીઓ શીઘ્ર ગર્ભ ધારણ કરે તેમ તમે કરો;[૪૩] કારણ કે રાજા વિનાના રાજ્યમાં અનાથ થયેલી પ્રજા નાશ પામે છે, સર્વ ક્રિયાઓ લોપાઈ જાય છે, વરસાદ વર્ષતો નથી અને દેવતાઓ રહેતા નથી.[૪૪] હે પ્રભો ! રાજા વિનાનું રાજ્ય શી રીતે ચલાવી શકાય ? માટે તમે ગર્ભાધાન કરો અને ભીષ્મ તેનું રક્ષણ કરશે."[૪૫]

વ્યાસ કહે છે:-"જો મારે ભાઇના ક્ષેત્રમાં વગર વખતેજ પુત્ર આપવાનો હોય તો મારી વિરૂપતાને તેમણે સહન કરવી જોઈએ. એજ તેમને માટે પરમ વ્રત છે.[૪૬] જો મારાં ગંધ, રૂપ, વેષ અને શરીરને સહન કરવા તે સમર્થ હોય તો ભલે આજેજ કૌસલ્યા શ્રેષ્ઠ ગર્ભને ધારણ કરે."[૪૭]

વૈશંપાયન કહે છે:-"કૌસલ્યાએ શુદ્ધ વસ્ત્ર અલંકાર ધારણ કરી, શયનસ્થાનમાં જઈને મારા સમાગમની આકાંક્ષા કરવી." મહા-તેજસ્વી વ્યાસ મુનિ આ પ્રમાણે સત્યવતીને કહીને ત્યાંજ અંતર્ધાન થઇ ગયા. પછી સત્ય-વતી એકાંતમાં રહેલી વહૂની પાસે જઇને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત હિતકારક વચન કહેવા લાગી. "હે કૌસલ્યે ! હું તને ધર્મયુક્ત જે કહું છું તે તું સાંભળ. મારા ભાગ્યક્ષયથી ભરતકુલનો જરૂર ઉચ્છેદ થવા બેઠો છે. મને વ્યથા પામતી જોઇને તથા પિતૃવંશને પીડાતો જોઈને આ કુલની વૃદ્ધિને માટે ભીષ્મે મને બુદ્ધિ આપી છે. તે બુદ્ધિ સફલ થવી તારે અધીન છે. માટે હે પુત્રિ ! ભીષ્મે કહેલો ઇષ્ટ અર્થ તું મને પ્રાપ્ત કર તથા નાશ પામેલા ભરતવંશનો પુનઃ ઉદ્ધાર કર. હે સુશ્રોણિ ! તું દેવરાજના જેવો કાંતિવાળો પુત્ર ઉત્પન્ન કર. તે પુત્ર આપણા કુલના મહાન્ રાજ્યભારને વહન કરશે."[૪૮-૫૩] આ પ્રમાણે ધર્માચરણવાળી કૌસલ્યાને ધર્મપૂર્વક મહા પ્રયત્ને સમજાવી સત્યવતીએ બ્રાહ્મણો, દેવર્ષિઓ અને અતિથિ-ઓને ભોજન કરાવી મંગલ કર્યું.[૫૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંત-ર્ગત સંભવપર્વ વિષે સત્યવતી ઉપદેશ નામનો અધ્યાય ૧૦૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૬–ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ તથા વિદુરની ઉત્પત્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा ॥
संवेशयंती शयने शनैर्वचनमब्रवीत् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી ઋતુસ્નાન કરીને શુદ્ધ થયેલી વહુને શયનસ્થાનમાં પ્રવેશ કરાવતી સત્યવતી ધીરેથી વચન બોલી કે,[૧] "હે કૌસલ્યે ! તને કોડ આપનાર છે તે તારા ગર્ભમાં પુત્ર રૂપથી પ્રવેશ કરશે. તે મધ્ય રાત્રિએ આવશે માટે તું સાવધ થઇને તેની રાહ જોજે."[૨] આવાં સાસુનાં વચન સાંભળીને શુભ શય્યામાં સુતેલી કૌસલ્યાએ ભીષ્મ અને બીજા કુરુકુલના શ્રેષ્ઠ વીરોનું સ્મરણ કર્યું. (કેમકે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણના સમયમાં જે પુરુષનું ચિંતન કરે છે તેવા ગુણોવાળો પુત્ર થાય છે.) ઋતુ

સત્ય વચનવાળા ઋષિનો અંબિકાની સાથે પ્રથમ નિયોગ કરેલો હતો તેથી તેમણે દીવાઓ ઝળહળતા હતા તે વખતે શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.[૩,૪] કૃષ્ણ વર્ણના તે મુનિની કપિલવર્ણી જટા, પ્રદીપ્ત નેત્રો અને પીળા રંગની દાઢી મૂછો જોઈને રાણી કૌસલ્યાએ નેત્રો મીચી દીધાં.[૫] પરંતુ માતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી વ્યાસે તેની સાથે સમાગમ કર્યો. તે વખતે પણ કાશિરાજની પુત્રી ભયથી વ્યાસને જોવા સમર્થ થઇ નહિ.[૬] પછી બહાર નિકળેલા પુત્રની પાસે આવીને માતાએ પૂછયું કે, " હે પુત્ર ! આ અંબિકાથી ગુણવાન્ રાજપુત્ર ઉત્પન્ન થશે કે ? "[૭] માતાનાં વચન સાંભળીને સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસે કહ્યું કે, " દશ હજાર હાથીના જેવાં બલવાળો, વિદ્વાન્, રાજર્ષિમાં શ્રેષ્ઠ, મહાભાગ્યશાળી, મહાન્ વીર્યવાળો તથા મહાબુદ્ધિવાળો એ પુત્ર થશે. વળી તે મહાત્માને પણ સો પુત્રો થશે; પરંતુ માતાના દોષથી એ પુત્ર આંધળોજ અવતરશે."

વ્યાસનાં વચન સાંભળીને માતાએ પુત્રને કહ્યું કે,[૮-૧૦] " હે તપરૂપી ધનવાળા ! કુરુવંશને માટે આંધળો રાજા યોગ્ય ગણાય નહિ. તમે જ્ઞાતિ અને વંશનું રક્ષણ કરનારો તથા પિતૃવંશને વધારનારો એવો કુરુવંશને માટે બીજો રાજા આપવા યોગ્ય છો." ત્યારે 'સારૂં તેમ થશે' કહીને મહાયશસ્વી વ્યાસ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.[૧૧,૧૨] પછી કૌસલ્યાએ સમય થતાં એક અંધ પુત્રને જન્મ આપ્યો. હે શત્રુને દમનારા ! ફરીથી સત્યવતીએ પુત્રવધૂને સમજાવી અને પૂર્વની પેઠે વ્યાસ મુનિને બોલાવ્યા. મહર્ષિ પહેલાંની પેઠેજ ત્યાં આવ્યા અને અંબાલિકાના સ્થાનમાં ગયા. હે ભારત ! અંબાલિકા પણ ઋષિને જોતાંજ વિવર્ણ થઈ ફીકી પડી ગઈ. ભય પામેલી, ખિન્ન થયેલી તથા ધોળી પુણી જેવી થઈ ગયેલી અંબાલિકાને જોઇને સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:–[૧૩-૧૬] " મને વિરૂપ જોઇને તું પાંડુવર્ણી થઇ ગઈ માટે આ તારો પુત્ર પાંડુ વર્ણનો થશે,[૧૭] અને હે શુભ મુખવાળી ! એનું નામ પણ પાંડુજ કહેવાશે." આ પ્રમાણે કહીને ઋષિશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ વ્યાસ ત્યાંથી બહાર નિકળ્યા.[૧૮] તેમને નીકળેલા જોઇને સત્યવતીએ પુત્રને એ ગર્ભ સંબંધમાં પૂછયું. ત્યારે વ્યાસે ફરીથી માતા આગળ એ બાલક પાંડુ વર્ણનો થશે એમ જણાવ્યું.[૧૯] પુનઃ માતાએ વ્યાસ પાસે એક પુત્રની યાચના કરી ત્યારે મહર્ષિએ માતાને ' તથાસ્તુ ' કહ્યું. પછી અંબાલિકાએ ગર્ભકાલ પૂરો થતાં લક્ષણસંપન્ન અને શોભાથી દેદીપ્યમાન એવા પાંડુ વર્ણના કુમારને જન્મ આપ્યો.[૨૦,૨૧] એ પાંડુના પુત્રો મહા ધનુર્ધારીઓ એવા પાંચ પાંડવો થયા હતા. હવે સત્યવતીએ ઋતુ કાલમાં ફરી મોટી વહુનો વ્યાસ જોડે નિયોગ કર્યો.[૨૨] પણ દેવકન્યા જેવી અંબિકાને મહર્ષિનો તે ગંધ તથા પૂર્વનું રૂપ યાદ આવ્યું અને ભય લાગવાથી તેણે સત્યવતીનું વચન માન્ય કર્યું નહિ. પરંતુ તે કાશિરાજની પુત્રીએ અપ્સરાના જેવી પોતાની દાસીને પોતાના અલંકારો સજાવી વ્યાસ પાસે મોકલી આપી.[૨૩,૨૪] તે દાસીએ આવેલા ઋષિની સામે જઇને તેમને પ્રણામ કર્યા અને સત્કારપૂર્વક પ્રીતિભર્યા ઉપચારોથી તેમની સેવા કરી તથા ઋષિની આજ્ઞા થતાં તેણે શયન કર્યું. એકાંતમાં તે સ્ત્રીના કામ વૈભવોથી ઋષિ સંતુષ્ટ થયા, અને હે રાજન્ ! ઉત્તમ વ્રતવાળા મહર્ષિ તે દાસીની સાથે સમાગમમાં આવ્યા.[૨૫,૨૬] પછી ઉઠતી વખતે તેને કહેવા લાગ્યા કે, " તું હવે દાસીભાવથી મુક્ત થઈ છે. હે શુભે ! આ તારા ઉદરમાં શ્રેષ્ઠ ગર્ભ રહ્યો છે. એ લોકમાં સર્વ બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ તથા ધર્માત્મા થશે. "[૨૭]

તે કૃષ્ણ દ્વૈપાયનનો પુત્ર અને ધૃતરાષ્ટ્ર તથા મહાત્મા પાંડુનો ભાઇ વિદુર નામનો થયો.[૨૮] એ મહાત્મા માંડવ્ય ઋષિના શાપથી ધર્મ પોતેજ અર્થતત્ત્વને જાણનારા તથા કામ ક્રોધથી રહિત એવા વિદુર રૂપથી થયા હતા.[૨૯] પોતાને અંબિકાએ દાસી મોકલીને ઠગ્યો તથા

દાસીને પુત્ર જન્મ થશે આ વાત કૃષ્ણ દ્વૈપાયને સત્યવતીને પણ જણાવી.[૩૦] આ પ્રમાણે વ્યાસે ધર્મઋણથી છુટીને ફરી માતાને મળી ગર્ભનું વૃત્તાંત તેને કહી સંભળાવ્યું અને તે ત્યાંજ અંતર્ધાન થઇ ગયા.[૩૧] દેવગર્ભના જેવા અને કુરુવંશની વૃદ્ધિ કરનારા તે પુત્રો દ્વૈપાયનથી વિચિત્રવીર્યના ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.[૩૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે વિચિત્રવીર્યસુતોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૦૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૭–માંડવ્ય ઋષિનું ઉપાખ્યાન.

॥ जनमेजय उवाच ॥

किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ॥
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षेः शूद्रयोनावजायत॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ–ધર્મ રાજાએ એવું શું કામ કર્યું હતું, કે જેથી તેમને શાપ પ્રાપ્ત થયો હતો ? અને કોના શાપથી ધર્મરાજાને બ્રહ્મર્ષિ વ્યાસથી શૂદ્ર યોનિમાં જન્મ લેવો પડયો હતો ?[૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–કોઇ માંડવ્ય નામના પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ હતા. જે ધૈર્યવાળા, સર્વ ધર્મને જાણનારા, સત્યનિષ્ઠ તથા તપસ્વી હતા.[૨] તે મહા તપસ્વી તથા મહા યોગનિષ્ઠ ઋષિ પોતાના આશ્રમપદના દ્વાર આગળના ઝાડનાં મૂલ પાસે મૌનવ્રત ધારણ કરીને ઉંચા હાથ રાખી તપ કરતા હતા.[૩] તેમને તપ કરતાં ઘણો કાલ વીત્યા પછી એક વખતે ચોરીનું ધન લઇને ચોર લોકો તે આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા.[૪] હે ભરતર્ષભ ! તેઓની પાછળ રાજાનાં અનેક રક્ષક મનુષ્યો શોધ કરવા નિકળ્યાં હતાં. તેનાથી ભય પામીને ચોરોએ ઋષિના આશ્રમમાં ચોરીનું ધન મૂકી દીધું, અને હે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તે રક્ષક સૈન્યના આવતાં પહેલાં ચોરો તેજ આશ્રમમાં છુપાઇ બેઠા. તેઓના છુપાયા પછી તુરત તે રક્ષકોનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું અને ત્યાં તે ચોર પાછળ નિકળેલાઓએ તે માંડવ્ય ઋષિને જોયા. પછી હે રાજન્ ! તપ કરતા તે તપરૂપી ધનવાળા ઋષિને તેઓએ પૂછયું કે, "હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ચોરો કયે રસ્તે થઇને ગયા છે તે કહો. હે બ્રહ્મન્ ! જે જાણવાથી અમે તે રસ્તે થઇને તત્કાલ જઈ પહોંચીએ."[૫-૮] હે રાજન્ ! રક્ષકોએ એ પ્રમાણે પૂછયું પણ તે તપરૂપી ધનવાળા માંડવ્યે સારૂં અથવા નઠારૂં કંઇજ વચન કહ્યું નહિ.[૯] પછી તે રાજપુરુષોએ તે આશ્રમ ખોળવા માંડયો તો ત્યાંજ લપાયલા તે ચોરોને તથા તે દ્રવ્યને જોયું.[૧૦] તેથી રાજાનાં મનુષ્યોને તે મુનિ પ્રત્યે શંકા ઉત્પન્ન થઇ અને ઋષિને બાંધીને ચોરો સાથે રાજા આગળ લઇ ગયા.[૧૧] રાજાએ તે ચોરોની સાથે ઋષિનો પણ વધ કરવા હુકમ કર્યો, એટલે તે રક્ષકોએ તે મહા તપસ્વીને ન ઓળખતાં શૂલ ઉપર પરોવ્યા.[૧૨] આમ તે મુનિને શૂલ ઉપર ચઢાવીને તે રક્ષકો પેલું ધન લઇને પાછા રાજા પાસે ચાલ્યા ગયા.[૧૩] પછી શૂલ ઉપર રહેલા તે ધર્માત્મા વિપ્રર્ષિ ઘણા કાલ સુધી નિરાહાર રહ્યા તોપણ મરણ પામ્યા નહિ.[૧૪] આ રીતે પ્રાણ ધારણ કરીને શૂલીની અણી ઉપર પણ તપ તપતા તે મહાત્માએ ઋષિઓને ત્યાં બોલાવ્યા.[૧૫] હે ભારત ! તેઓ રાત્રિની વખતે પક્ષીનાં રૂપ ધારણ કરીને ત્યાં આવ્યા અને માંડવ્યના કષ્ટને જોઇને તે તપસ્વી મુનિઓને ઘણો સંતાપ થયો. પછી તેઓ યથાશક્તિ પોતાનાં રૂપને પ્રકાશિત કરી દ્વિજશ્રેષ્ઠ માંડવ્યને પૂછવા લાગ્યા કે,[૧૬] "હે બ્રહ્મન્ ! તમે શું પાપ કર્યું છે, જેથી આ શૂલી ઉપર તમને મહાન્ દુઃખનું ભય આવી પડયું ? અમે તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ."[૧૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે અણીમાંડવ્યોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૦૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૮-માંડવ્ય ઋષિનું ઉપાખ્યાન. (ચાલુ)

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ॥
दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेन्योऽपराध्यति ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી તે મુનિશાર્દૂલ માંડવ્યે તે તપોધનો પ્રત્યે કહ્યું કે, " હું કોને દોષ આપું, મને બીજો કોઇ દુઃખ આપી શકે જ નહિ; અર્થાત્ મારાં કરેલાં કર્મને જ હું ભોગવું છું. "[1] હે નરાધિપ ! પછી ઘણા દિવસ થતાં તેમને જીવતા રહેલા જોઇને રક્ષકોએ રાજા આગળ જઇને થયેલું વૃત્તાંત જણાવ્યું. તેઓનાં વચન સાંભળીને રાજા મંત્રીઓની સાથે સલાહ કરીને ત્યાં ગયો અને શૂલ ઉપર ચઢાવેલા તે ઋષિશ્રેષ્ઠને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો.[2,3]

રાજા બોલ્યોઃ-" હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! મેં અજ્ઞાનથી મૂઢ થઇને તમારો જે અપરાધ કર્યો છે તે માટે હું તમારી ક્ષમા ઇચ્છું છું. મારા પ્રત્યે તમારે ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી."[4] આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું ત્યારે મુનિએ તેના ઉપર કૃપા કરી. પછી પ્રસન્ન થયેલા મુનિને રાજાએ શૂલી ઉપરથી ઉતાર્યા.[5] શૂલીના અગ્ર ઉપરથી ઉતારી રાજાએ તે શૂલનું ફળું ખેંચી કાઢવા માંડયું, પરંતુ તે નિકળી શકયું નહિ, એટલે તેણે તેને મૂલમાંથી કાપી નાખ્યું.[6] આ પ્રમાણે અણીનો ભાગ મુનિના શરીરમાંજ રહ્યો એટલે તેની સાથેજ મુનિ તપ કરવા લાગ્યા અને તે ઉગ્ર તપથી તેમણે બીજાઓને દુર્લભ એવા લોકોનો વિજય કર્યો. આ રીતે અણી સાથે તપ કરવાથી લોકોમાં તે અણીમાંડવ્ય કહેવાયા.

એક વખતે પરમાત્મતત્ત્વને જાણનારા તે વિપ્ર ધર્મરાજાના સ્થાનમાં ગયા, અને આસન-ઉપર બેઠેલા ધર્મને જોઇને તે સમર્થ મુનિ ઠપકો આપીને કહેવા લાગ્યા કે, " મેં અજાણપણામાં એવું શું પાપકર્મ કર્યું હતું કે જે પાપનું ફલ મારે 'એ પ્રકારથી ભોગવવું પડયું ? મને તે યથાર્થ રીતે સત્વર કહો અને પછી તમે મારાં તપનું બલ જુઓ. ":-[10]

ધર્મ કહે છેઃ-" હે તપોધન ! તમે પતંગિયાના પુછડામાં સળી ખોશી હતી, તે કર્મનું તમને એવું ફલ પ્રાપ્ત થયું છે.[11] જેમ થોડું આપેલું દાન વૃદ્ધિ પામીને ઘણું થઇ જાય છે, તેમજ હે વિપ્રર્ષે ! થોડો અધર્મ પણ બહુ દુઃખ ફલને આપનારો થાય છે. "[12]

અણીમાંડવ્ય બોલ્યાઃ-"મેં તે પાપ કયી વખતે કર્યું હતું, તે મને સત્યથી કહો. "

ધર્મરાજાએ કહ્યું કે, "તમે બાલભાવમાં તે પાપ કર્યું હતું. "[13]

અણીમાંડવ્યે કહ્યુંઃ-" જન્મથી આરંભી બાર વર્ષ સુધીનું બાલક જે કંઇ કરે તે અધર્મ ગણાય નહિ, કારણ કે તેને ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોતું નથી.[14] મારા અલ્પ અપરાધમાં પણ તમે મને મહાન્ દંડ કર્યો છે, કારણ કે સર્વ પ્રાણીના વધ કરતાં પણ બ્રાહ્મણને પીડા આપવી તે વધારે ગણાય છે.[15] માટે ઓ ધર્મ ! તું મનુષ્ય થઈને શૂદ્ર યોનિમાં અવતરીશ. વળી આજે હું ધર્મફલના ઉદયને માટે લોકમાં મર્યાદા બાંધું છું કે,[16] બાલક ચૌદ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તેને પાપ લાગશે નહિ. પણ પછીથી પાપ કરનારને દોષ પ્રાપ્ત થશે. "[17]*

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ અપરાધ વડે તે મહાત્માનો શાપ થવાથી ધર્મરાજા વિદુરના રૂપથી શૂદ્ર યોનિમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.[18] તે વિદુર ધર્મ તથા અર્થમાં કુશલ, લોભ અને ક્રોધથી રહિત, દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા, શાંતિપરાયણ અને કુરુઓના હિતમાં તત્પર હતા.[19]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે અણીમાંડવ્યોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૦૮ સમાપ્ત.

* " ચૌદ વર્ષ પછી પાપકર્મનો દોષ લાગશે " એ પુરાતન મત છે. ખરી રીતે તો પાપનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી પાપ લાગે નહિ, એમ પૂર્વોક્ત પાપજ્ઞાનાભાવ એ હેતુથી સમજાય છે, એટલે પાંચ વર્ષની અંદરજ દોષ લાગે નહિ એવો વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે, નહિ તો કલિના છેવટના કાલમાં અલ્પ આયુષ્ય હોવાથી પાપના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. પં. ની.

અધ્યાય ૧૦૯-પાંડુનો રાજ્યાભિષેક.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजांगलम् ॥
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે ત્રણ કુમારોના જન્મથી, કુરુજાંગલ દેશ, કુરુઓ અને કુરુક્ષેત્ર એ ત્રણેની ચઢતી થવા લાગી.[1] ભૂમિમાં ઘણું ધાન્ય પાકવા લાગ્યું, ધાન્ય રસકસવાળું થવા લાગ્યું, મેઘ પોતાની ઋતુમાં જોઇએ તેટલો વર્ષવા લાગ્યો, ઝાડોને પુષ્કલ ફલ તથા પુષ્પો આવવા લાગ્યાં,[2] અશ્વાદિ વાહનો હૃષ્ટપુષ્ટ થવા લાગ્યાં, પશુ પક્ષીઓ પણ આનંદ પામવા લાગ્યાં.[3] શિલ્પિઓ તથા વેપારીઓથી નગરો ભરાવા લાગ્યાં, શૂરાઓ તથા વિદ્વાનો અને સજ્જનો સુખી થવા લાગ્યા.[4] તે વખતે ચોરો અને અધર્મમાં રુચિવાળાં કોઇપણ મનુષ્યો ન હતાં, એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યના અન્યદેશોમાં પણ તે વખતે સત્ય યુગ પ્રવર્તવા લાગ્યો હતો.[5] ધર્મક્રિયાવાળી, યજ્ઞશીલ, સત્ય વ્રતમાં તત્પર તથા પરસ્પરમાં પ્રીતિવાળી એવી પ્રજા તે વખતે વૃદ્ધિ પામવા લાગી હતી.[6] માન, ક્રોધ તથા લોભ વિનાના નરો તે વખતે અન્યોન્યને આનંદ આપતા હતા તથા ધર્મને મુખ્ય રાખીને અર્થ અને કામને સેવતા હતા.[7] વળી તે વખતે મહાન સમુદ્રની પેઠે વસ્તિથી પૂર્ણ ભરાયલું નગર પણ અભ્રસમૂહના જેવા દરવાજા તથા કમાડોના સમુદાયથી અને સેંકડો મહાલયોની ભીડથી મહેંદ્રપુરના જેવું શોભતું હતું. તે વખતે નદીઓમાં, વનવિભાગોમાં, વાવોમાં, અલ્પ જલાશયોમાં પર્વતનાં શિખરો ઉપર તથા રમ્ય વનોમાં લોકો આનંદયુક્ત થઇને વિહાર કરતા હતા, ઉત્તર વિભાગના કુરુઓની સાથે દક્ષિણ કુરુના લોકો સ્પર્ધા કરતા હતા તથા તેઓ દેવર્ષિઓ અને ચારણો સાથે પણ સ્પર્ધા કરતા વિચરતા હતા.[૮-૧૦] કુરુઓએ પુષ્ટ બનાવેલા તે સુંદર દેશમાં કોઇ પુરુષ કૃપણ ન હતો, તેમજ સ્ત્રીઓ વિધવા થતી ન હતી.[11] તે રાજ્યમાં કુવા, વાવો, બગિચાઓ, સભાઓ અને બ્રાહ્મણોનાં ઘરો સર્વ સમૃદ્ધિથી યુક્ત તથા સદા ઉત્સવવાળાં થયાં હતાં.[12] હે રાજન્! ભીષ્મે સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરાયલો તે દેશ રમણીય અને સેંકડો યજ્ઞસ્તંભોથી ચિહ્નિત થયો હતો.[13] વળી બીજા રાજ્યોના લોકો સુખની ઇચ્છા કરતા ત્યાં આવી વસવાથી તે દેશ ઘણો વૃદ્ધિ પામ્યો હતો, તથા રાજ્યમાં ભીષ્મે પ્રવર્તાવેલું ધર્મચક્ર પ્રવર્તવા લાગ્યું હતું.[14]

જ્યારે મહાત્મા કુમારોને જાતકર્માદિ સંસ્કારો ક્રમે ક્રમે કરવા માંડ્યા ત્યારે નગરના અને દેશના સઘળા લોકો પરમ ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા,[15] અને હે નરાધિપ! કુરુમુખ્યોનાં અને પુરવાસિઓનાં ઘરોમાં 'દાન આપો, ભોગ ભોગવો' એવી વાણીઓ ચોતરફથી સંભળાતી હતી.[16] ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને મહા બુદ્ધિમાન્ વિદુરને જન્મથીજ ભીષ્મે પોતાના પુત્રની પેઠે પાળ્યા હતા.[17] પછી વિધ્યુક્ત સંસ્કારોથી સંસ્કાર પામેલા તેઓ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદાધ્યયન કરતા તથા શાસ્ત્રનું અધ્યયન અને બાહુયુદ્ધાદિ યુદ્ધોનો અભ્યાસ કરતા ક્રમે ક્રમે યૌવનમાં આવ્યા.[18] ધનુર્વેદમાં, વેદમાં ગદાયુદ્ધમાં, ઢાલ તરવારના યુદ્ધમાં, હસ્તિશિક્ષામાં અને નીતિશાસ્ત્રમાં તેઓ પારંગત થયા હતા.[19] વળી ઇતિહાસ, પુરાણો અને નાનાવિધ શિક્ષણોમાં સુશિક્ષિત કરેલા તથા વેદ અને વેદાંગોના તત્ત્વને જાણનારા એવા તેઓ સર્વ વિદ્યામાં નિશ્ચય પામ્યા હતા.[20] તે કુમારોમાં પરાક્રમી પાંડુ, ધનુર્વિદ્યામાં સર્વ નરો કરતાં અધિક થયો હતો, રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બીજા બધાથી બલવાન્ હતો[21] અને, ત્રણ લોકમાં વિદુરના જેવો તો કોઇ હતોજ નહિ. કારણ કે તે નિત્ય ધર્મપરાયણ તથા પરમ ધર્મરૂપ આત્મદર્શનને પામેલા હતા.[22] આ

પ્રમાણે શાંતનુનો નષ્ટ થયેલો વંશ પુનઃ ઉદ્ધાર પામેલો જોઇને સર્વ રાજ્યોમાં અને લોકોમાં તેની પ્રશંસા થવા લાગી કે,[૨૩] "વીર પુત્રોને ઉત્પન્ન કરવામાં કાશિરાજની પુત્રીઓ, દેશોમાં કુરુજાંગલદેશ, સર્વ ધર્મવેત્તાઓમાં ભીષ્મ અને નગરોમાં હસ્તિનાપુરજ શ્રેષ્ઠ છે."[૨૪]

હવે ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હોવાથી તેને રાજ્ય મળ્યું નહિ, વિદુર પારસવ (શૂદ્રીમાં બ્રાહ્મણથી થયેલા) હોવાથી તેને પણ રાજ્ય મળ્યું નહિ, એટલે પાંડુને રાજ્યાભિષેક થયો.[૨૫] પછી એક વખતે સર્વ નીતિમાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મ ધર્મતત્ત્વને જાણનારા વિદુરને યથોચિત વાક્ય કહેવા લાગ્યા.[૨૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે પાંડુ રાજ્યાભિષેક નામનો અધ્યાય ૧૦૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૦-ધૃતરાષ્ટ્રનાં ગાંધારી સાથે લગ્ન.

॥ भीष्म उवाच ॥

गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ॥ अत्यन्यान्पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्य-भाक् ॥ १ ॥

ભીષ્મ બોલ્યાઃ-"હે વિદુર ! આપણું આ પ્રખ્યાતિ પામેલું કુલ ગુણોવડે સારી પેઠે પ્રકાશી નિકળ્યું છે, તથા અન્ય રાજાઓના કરતાં પૃથ્વીમાં અધિરાજ્ય ભોગવતું થયું છે.[૧] પૂર્વે ધર્મવેત્તા મહાત્મા રાજાઓથી રક્ષણ કરાયલું આપણું કુલ કોઇ વખત પૃથ્વીમાં ઉચ્છેદ પામ્યું નથી;[૨] અને હમણાં મેં, સત્યવતીએ તથા મહાત્મા વ્યાસે કુલને વિસ્તાર કરનારા એવા તમોને ઉત્પન્ન કરીને ફરીથી તેનું સ્થાપન કર્યું છે;[૩] માટે એ કુલ સમુદ્રની પેઠે જે રીતે પુષ્કલ વૃદ્ધિ પામે તે રીતે મારે અને તમારે કરવાનું છે એમાં સંશય નથી.[૪] આપણા કુલને માટે યોગ્ય એવી એક યદુ-કન્યા, બીજી સુબલ રાજાની પુત્રી અને ત્રીજી મદ્રરાજની પુત્રી મેં સાંભળી છે.[૫] હે પુત્ર ! તે કન્યાઓ કુલીન તથા રૂપવતીઓ છે અને તે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠો પણ આપણા સંબંધને માટે સર્વ રીતે યોગ્ય છે.[૬] હે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ ! આપણા કુલના વિસ્તારને માટે તે કન્યાઓનાં માગાં કરવાં એમ હું માનું છું. હે વિદુર ! તમે એમાં શું ધારો છો ?"[૭]

વિદુર બોલ્યાઃ-"અમારા પિતા, માતા અને પરમ ગુરૂ તમે જ છો; માટે તમેજ પોતે વિચાર કરીને આ કુલને માટે જે હિત હોય તે કરો."[૮]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે પછી કુરુપિતામહ ભીષ્મે બ્રાહ્મણોના મુખથી સાંભળ્યું કે, સુબલ રાજાની પુત્રી ગાંધારીએ, ભગનાં નેત્રને હરણ કરનારા એવા વરદાન આપનારા દેવ શંકરનું આરાધન કરીને સો પુત્ર થવાનું વરદાન મેળવ્યું છે.[૯,૧૦] હે ભારત ! તે ઉપરથી ભીષ્મે, ગાંધાર દેશના સુબલ રાજાની પાસે માગુ કરવા દૂતને મોકલ્યો. પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ છે એ કારણથી સુબલ રાજા વિચારમાં પડી ગયો.[૧૧] પછી ધૃતરાષ્ટનું કુલ, ખ્યાતિ અને વર્તનનો બુદ્ધિથી વિચાર કરીને સુબલ રાજાએ ધર્મચારિણી ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્રને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.[૧૨] હે ભારત ! જ્યારે ગાંધારીએ ધૃતરાષ્ટ્રને નેત્ર વિનાના સાંભળ્યા તથા પોતાનાં માતા પિતાએ તેની સાથે પોતાનાં લગ્ન કરવા નિશ્ચય કરેલો છે એમ સાંભળ્યું, ત્યારે હે રાજન્ ! મારે પતિની ઈર્ષ્યા કરવી પડે નહિ, એવા નિશ્ચયથી તે પતિવ્રત-પરાયણ ગાંધારીએ એક વસ્ત્ર લઇને તેની જાડી ઘડી કરીને પોતાની આંખે પાટો બાંધી દીધો.[૧૩,૧૪] તે પછી ગાંધારરાજનો પુત્ર શકુનિ, યૌવન અને શોભાથી સંપન્ન એવી પોતાની બ્હેનને લઇને કૌરવોને ત્યાં આવ્યો, અને જેનો પરમ સત્કાર કરેલો એવી ગાંધારીને ભીષ્મની

સંમતિથી ધૃતરાષ્ટ સાથે પરણાવી.[૧૬] વીર શકુનિ, બ્હેનને આપી તથા યોગ્ય પહેરામણી આપીને ભીષ્મથી સન્માન પામી પુનઃ પોતાના નગર પ્રત્યે ગયો.[૧૭] હે ભારત ! પછી સુંદર જઘનવાળી ગાંધારીએ પણ પોતાનાં શીલ, આચાર તથા કાર્યોથી સર્વે કુરુઓને સંતોષ ઉત્પન્ન કર્યો.[૧૮] પતિપરાયણા અને સદાચારવાળી ગાંધારી પોતાનાં વર્તનથી સર્વે વડીલોને પ્રસન્ન કરતી હતી, તથા અન્ય પુરુષોને વાણીથી પણ પ્રત્યુત્તર આપતી ન હતી.[૧૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે ધૃતરાષ્ટ્રવિવાહ નામનો અધ્યાય ૧૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૧–કર્ણની ઉત્પત્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् ॥
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–યદુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શૂરસેન નામના વસુદેવના પિતા હતા. તેની પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળી પૃથા નામની કન્યા હતી.[૧] હે ભારત ! શૂરસેને સંતતિ વિનાના પોતાની ફોઇના છોકરા કુંતિભોજને પોતાને પ્રથમ જે પ્રજા થાય તે આપી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રમાણે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા પૃથા, સત્ય વચનવાળા શૂરસેને, કૃપા ઇચ્છતા પોતાના મહાત્મા મિત્ર કુંતિભોજને આપી દીધી હતી.[૨,૩] પિતા કુંતિભોજને ત્યાં રહેલી પૃથાને બ્રાહ્મણો તથા અતિથિઓની પૂજા કરવાનું કામ સોંપેલું હતું. એક વખતે પિતાને ત્યાં આવેલા ઉત્તમ વ્રતવાળા, ધર્મમાં ગુપ્ત નિશ્ચયવાળા એવા ઉગ્ર બ્રાહ્મણ કે જેને દુર્વાસા નામથી લોકો ઓળખે છે, તેમની તેણે સેવા કરવા માંડી અને તે ઉગ્રપ્રકૃતિના તથા વશ્ય અંતઃકરણવાળા ઋષિને સર્વ યત્નથી પ્રસન્ન કર્યા.[૪,૫] તેથી આગળ સંતાનપ્રતિબંધરૂપી આવનારી આપત્તિ જોઇને દુર્વાસાએ કુંતીને આકર્ષણ તથા વશીકરણની સાથે મંત્ર આપ્યો.[૬] અને કહ્યું કે, "આ મંત્રથી તું જે જે દેવને બોલાવીશ તે તે દેવના પ્રભાવથી તને પુત્ર ઉત્પન્ન થશે."[૭]

આ પ્રમાણે દુર્વાસાએ કહ્યું ત્યારે કુંતીને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું; અને તે યશસ્વિનીએ પોતે કન્યા છતાં સૂર્યદેવનું મંત્રથી આવાહન કર્યું.[૮] એટલે લોકનું યોગક્ષેમ કરનારા ભાસ્કર દેવને તેણે આવતા દીઠા. આ મહાન્ આશ્ચર્ય જોતાંજ સ્તુત્ય અંગવાળી કુંતી વિસ્મય પામી.[૯] પછી સૂર્યદેવ કુંતીની આગળ આવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ "હે શ્યામ કટાક્ષવાળી ! આ હું આવ્યો છું, બોલ તારૂં શું કાર્ય કરૂં ?"[૧૦]

કુંતી કહે છેઃ–"હે શત્રુને હણનારા ! મને કોઇ બ્રાહ્મણે વિદ્યા તથા વરદાન આપ્યું હતું. હે વિભો ! તેનું સત્ય જોવાને માટેજ મેં તમારૂં આવાહન કર્યું છે.[૧૧] આ અપરાધને માટે હું માથું નમાવીને તમારી ક્ષમા યાચું છું. સ્ત્રીઓ અપરાધવાળી હોય તોપણ હમ્મેશ રક્ષણ કરવા યોગ્યજ છે."[૧૨]

સૂર્યે કહ્યુંઃ–દુર્વાસાએ વરદાન આપ્યું છે તે હું સઘળું જાણું છું. તું ભય છોડી દે અને મારો સંગ કર.[૧૩] હે શુભે ! મારૂં દર્શન નિષ્ફલ જાય તેવું નથી; અને તારા બોલાવવાથી હું આવ્યો છું, માટે હે ભીરુ ! મને નિષ્ફલ બોલાવવાથી પણ તને દોષ લાગશે એમાં સંશય નથી."[૧૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભારત ! આ પ્રમાણે સાંત્વનપૂર્વક વિલસવાને ઘણું ઘણું કહ્યું, પણ તે સુંદર જઘનવાળી યશસ્વિની કુંતી બંધુઓના ભયથી તથા લજ્જાથી અને હું કન્યા છું એવા વિચારથી સૂર્યના સંયોગને ઇચ્છતી નહસી. હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! ત્યારે વળી સૂર્યે આ પ્રમાણે કહ્યું.[૧૫,૧૬] "હે રાજપુત્રિ ! મારી કૃપાથી તારા

કન્યાપણાને દોષ લાગશે નહિ." કુંતિરાજની પુત્રીને આ પ્રમાણે કહીને પ્રકાશ કર્ત્તા ભગવાન્ સૂર્યે તેની સાથે સમાગમ કર્યો અને ત્યાંજ સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવો વીર પુત્ર ઉત્પન્ન થયો; કે જે કવચધારી, શોભાસંપન્ન, દેવગર્ભના જેવો, ઐશ્વર્યવાન્, સહજ કવચધારી અને કુંડલવડે પ્રકાશિત મુખવાળો સર્વલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવો કર્ણ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.[૧૭-૧૯]

પછી પરમ તેજસ્વી સૂર્યે પુનઃ કુંતીને કન્યાપણું આપ્યું અને તાપ આપનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા સૂર્ય ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા.[૨૦] વૃષ્ણિવંશની કન્યા કુંતી ઉત્પન્ન થયેલા કુમારને જોઇ દીન મનવાળી થઇ, અને એકાગ્ર મન કરીને વિચાર કરવા લાગી કે, 'શું કરવાથી મેં સારૂં કરેલું ગણાય ?'[૨૧] પછી બંધુપક્ષના ભયથી પોતાનો અનાચાર ઢાંકવાને કુંતીએ મહા બલવાળા તે કુમારને પાણીમાં મૂકી દીધો.[૨૨] જલમાં ફેંકેલા તે બાલકને મહા યશસ્વી રાધાના પતિ સૂતપુત્ર અધિરથે લઇને પોતાની સ્ત્રીની સાથે તેને પુત્ર કરીને રાખ્યો.[૨૩] તે બન્નેએ તે બાલકનું નામ પાડયું કે, આ બાલક વસુ (કુંડલાદિ ધનની) સાથે ઉત્પન્ન થયો છે માટે એ વસુષેણ કહેવાશે.[૨૪] પછી તે બલવાન્ કુમાર મોટો થતાં સર્વ અસ્ત્રમાં કુશલ થવા લાગ્યો. વળી સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ નમી જાય ત્યાં સુધી તે વીર્યવાન્ કુમાર સૂર્યનું આરાધન કરતો હતો.[૨૫] જે વખતે તે બુદ્ધિમંત વીર જપ કરતો હોય તે વખતે આ પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણને નહિ આપવા જેવું ધન વગેરે કંઈ પણ તેને નહતું; અર્થાત્ બ્રાહ્મણ જે માગે તે એ આપતો હતો.[૨૬]

એક વખતે અર્જુનના હિતમાં તત્પર એવા ઈંદ્ર બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને ભિક્ષા લેવાને તેની પાસે આવ્યા અને તેનું કવચ માગ્યું.[૨૭] તે વખતે કર્ણે પોતાના શરીર ઉપરનું પોતાની સાથેજ થયેલું કવચ ઉતરડી કાઢયું અને બ્રાહ્મણરૂપધારી ઈંદ્રને હાથ જોડીને તે આપી દીધું.[૨૮] તે કવચને લઇ વસુષેણના આ કામથી પ્રસન્ન થયેલા સુરપતિ ઈંદ્રે તેને એક શક્તિ આપી અને કહ્યું કે,[૨૯] દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, નાગો અને રાક્ષસોમાંથી જે એકને તું જિતવાની ઇચ્છા કરીશ તે આ શક્તિથી મરણ પામશે.[૩૦] પ્રથમ પૃથ્વીમાં તે વસુષેણ નામથી કહેવાતો હતો પણ જ્યારે તેણે સહજ કવચનું વિશેષવડે કર્ત્તન કર્યું ત્યારથી તે વૈકર્ત્તન તથા કર્ણ એ નામથી કહેવાવા લાગ્યો [૩૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વ વિષે કર્ણ સંભવ નામનો અધ્યાય ૧૧૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૨–કુંતીની સાથે પાંડુનાં લગ્ન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

सत्वरूपगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ॥
दुहिता कुंतिभोजस्य पृथा पृथुललोचना ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–કુંતિભોજની વિશાલ નેત્રવાળી પુત્રી પૃથા, ધર્મનિષ્ઠાવાળી, મહાન્ વ્રત કરનારી અને સત્વ, રૂપ તથા ગુણથી સંપન્ન હતી.[૧] રૂપ તથા યૌવનથી શોભતી અને સ્ત્રીઓના ગુણોથી અત્યંત યુક્ત એવી તે તેજસ્વિની કન્યાનું કેટલાક રાજાઓ માગું કરતા હતા.[૨] ત્યારે હે રાજસત્તમ ! તેના પિતા કુંતિભોજ રાજાએ પોતાની પુત્રીને સ્વયંવરથી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેને માટે અનેક રાજાઓને બોલાવ્યા.[૩] પછી ઉદાર ચિત્તવાળી કુંતીએ, રંગમંડપમાં સર્વે રાજાઓ બેઠા હતા તેના મધ્યમાં ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ, રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા, સિંહના સમાન દર્પવાળા, વિશાલ છાતીવાળા અને વૃષભના જેવાં નેત્રવાળા મહા બલવાન્ પાંડુ રાજાને, સૂર્યની પેઠે સર્વ રાજાની કાંતિ ઢાંકી દઇને રાજસભામાં બીજા ઈંદ્રની પેઠે બેઠેલા જોયા. સ્તુત્ય અંગવાળી કુંતિભોજની શુભ પુત્રી રંગમંડપમાં

નરવર પાંડુને જોઇને હૃદયથી વ્યાકુલ થઇ ગઇ. પછી કામથી જેનું અંગ વ્યાપ્ત થયેલું તથા એકી વખતે જેનું ચિત્ત ચલિત થયેલું એવી કુંતીએ લજવાતાં લજવાતાં પાંડુરાજાના ખભા ઉપર વરમાલા નાખી. આ રીતે કુંતીએ પાંડુને પસંદ કરેલા જોઇને સર્વે રાજાઓ હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથો લઇને જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં પાછા ચાલ્યા ગયા. હે રાજન્! પછી કુંતીના પિતાએ તેનાં લગ્ન કર્યાં.[૪-૯] તે અતુલ સૌંદર્યવાળા કુરુનંદન પાંડુ, કુંતિભોજની કુંવરી સાથે ઇંદ્ર જેમ ઇંદ્રાણી સાથે જોડાય તેમ જોડાયા. હે રાજેંદ્ર! આ રીતે કુંતિભોજ રાજાએ કુંતી અને પાંડુનાં લગ્ન કરીને તથા નાનાવિધ પહેરામણીથી તેમનું સન્માન કરીને હે કુરુસત્તમ! પાંડુરાજાને પોતાનાં નગર પ્રત્યે વિદાય કર્યા.[૧૦,૧૧] પછી અનેક ધજા પતાકાવાળાં મોટાં સૈન્યની સાથે નિકળેલા અને બ્રાહ્મણો તથા મહર્ષિઓના આશીર્વાદથી સ્તુતિ કરાયલા એવા કૌરવનંદન પાંડુરાજા પોતાના નગરમાં આવ્યા, અને પોતાની ભાર્યા કુંતીને પોતાના ભવનમાં નિવાસ આપ્યો.[૧૨,૧૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે કુંતીવિવાહ નામનો અધ્યાય ૧૧૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૩–પાંડુનાં માદ્રી સાથે લગ્ન તથા દિગ્વિજય.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः शांतनवो भीष्मो राज्ञः पांडो र्यशस्विनः॥
विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી શાંતનુના બુદ્ધિમાન્ પુત્ર ભીષ્મે યશસ્વી પાંડુરાજાનાં બીજાં લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરી;[૧] અને તેથી તે વૃદ્ધ પ્રધાનો, મહર્ષિઓ, બ્રાહ્મણો અને ચતુરંગિણી સેનાને સાથે લઇને મદ્રરાજનાં નગર પ્રત્યે ગયા.[૨] વાહ્લિકોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે રાજા પોતાને ત્યાં આવેલા ભીષ્મને સાંભળીને સામો લેવા ગયો અને ત્યાં તેમનું પૂજન કરીને નગરમાં તેડી લાવ્યો.[૩] ભીષ્મને બેસવા માટે મદ્રરાજે ધોળું આસન આપ્યું તથા પાદ્ય, અર્ધ્ય અને મધુપર્ક આપીને આવવાનું કારણ પૂછ્યું.[૪] ત્યારે કુરુકુલને વહન કરનારા ભીષ્મે મદ્રરાજને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યોઃ–"હે શત્રુને દમન કરનારા! હું કન્યાને અર્થે અહીં આવ્યો છું એ તમને વિદિત થાઓ.[૫] તમારી યશસ્વિની એવી માદ્રી નામની બ્હેન સંભળાય છે, તે યશસ્વિનીનું હું પાંડુને માટે માગું કરૂં છું.[૬] હે રાજન્! તમે અમારી સાથે સંબંધ બાંધવા યોગ્ય છો, તેમજ અમે પણ તમારે માટે યોગ્ય છીએ. હે મદ્રેશ! એ ધ્યાનમાં લઇને તમે અમારો સંબંધ વિધિ પૂર્વક સ્વીકારો."[૭]

આ પ્રમાણે બોલતા ભીષ્મ પ્રત્યે મદ્રરાજ કહેવા લાગ્યોઃ–"તમારા કુલના વરથી બીજો વર શ્રેષ્ઠ નથી એમ મારૂં માનવું છે;[૮] પણ અમારા કુલમાં પૂર્વના નૃપશ્રેષ્ઠોએ સારો અથવા ખોટો જે કંઇ આચાર પ્રવર્તાવેલો છે તેને હું ઉલ્લંઘી શકતો નથી.[૯] એ રિવાજ નિઃસંશય તમને પણ સ્પષ્ટ રીતે વિદિત છે. પરંતુ હે સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ! તમે તે આપો, એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથીજ.[૧૦] હે વીર! તે અમારો કુલધર્મ છે અને તેને અમે પરમ પ્રમાણભૂત માનીએ છીએ, એટલે હે શત્રુહંતા! તમને હું ચોખ્ખી વાત કહી શકતો નથી."[૧૧]

આવું સાંભળીને મદ્રરાજ પ્રત્યે જનાધિપ ભીષ્મ કહેવા લાગ્યાઃ–"હે રાજન્! કુલાચાર એ પરમ ધર્મ છે અને તે પોતે સ્વયંભુએ કહેલો છે.[૧૨] એમાં તમારો કંઇપણ દોષ નથી, કારણ કે પૂર્વજોએ એ વિધિ કરેલો છે. હે શલ્ય! સાધુપુરુષોએ માન આપેલી એ મર્યાદાને તમે પણ જાણો છો." આ પ્રમાણે કહીને તે મહા તેજસ્વી ગંગાપુત્ર ભીષ્મે ઘડેલું સોનું, ઘડયા વિનાનું સોનું, વિવિધ જાતનાં હજારો રત્નો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો, વસ્ત્રો, અલં-

કારો, મણિ, મોતી, પરવાળાં વગેરે સુંદર ધન શલ્યરાજાને આપ્યું.[૧૩-૧૫] તે સર્વ ધન લઈને શલ્ય પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાની બ્હેનને સારી પેઠે શણગારી કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મને સોંપી.[૧૬] તે માદ્રીને લઈ ગંગાપુત્ર બુદ્ધિમાન્ ભીષ્મ પોતાની નગરી તરફ આવવા નિકળ્યા અને તેમણે હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.[૧૭] તે પછી સત્પુરુષોએ માન્ય કરેલો શુભ દિવસ અને શુભ મુહૂર્ત આવતાં પાંડુરાજાએ વિધિપૂર્વક માદ્રીની સાથે લગ્ન કર્યાં.[૧૮] વિવાહકૃત્ય થઈ ગયા પછી કુરુનંદન પાંડુરાજાએ ભાવવાળી માદ્રીને સારા મહેલમાં મુકામ આપ્યો.[૧૯]

પછી રાજેંદ્ર પાંડુ પોતાની કુંતી તથા માદ્રી, એ બે રાણીઓની સાથે ઇચ્છાપૂર્વક સુખ થાય તેમ વિહાર કરવા લાગ્યા.[૨૦] હે પ્રભો ! આ પ્રમાણે તે કૌરવરાજા ત્રીશ રાત્રિ વિહાર કરીને પછી પૃથ્વીનો વિજય કરવાની ઇચ્છાથી નગરથી બહાર નિકળ્યો.[૨૧] જતી વખતે પાંડુરાજાએ ભીષ્મ વગેરે વૃદ્ધોને, કૌરવ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને તથા બીજા કુરુશ્રેષ્ઠોને અભિવંદન તથા પ્રણામ કરીને જવાની આજ્ઞા માગી, ત્યારે તેમણે અનુમોદન આપ્યું. પછી મંગલ આચારયુક્ત આશીર્વાદથી અભિનંદન પામીને હાથી, ઘોડા અને રથના સમૂહવાળાં મોટાં સૈન્યને લઈને રાજાએ ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.[૨૨,૨૩] આ પ્રમાણે દેવગર્ભના જેવા પાંડુરાજા વસુંધરાનો વિજય કરવા માટે હૃષ્ટપુષ્ટ સૈન્યની સાથે અનેક શત્રુઓના તરફ ચાલ્યા.[૨૪] પ્રથમ તેઓ દશાર્ણ દેશમાં ગયા અને ત્યાંના લુંટારા વગેરેને કૌરવનાં યશને ધારણ કરનારા પુરુષસિંહ પાંડુએ યુદ્ધમાં જિતી લીધા.[૨૫] પછી નાનાવિધ ધ્વજાવાળી તથા પુષ્કલ હાથી, ઘોડા, રથ અને પદાતિવાળી સેનાને લઇ પાંડુરાજાએ અનેક રાજાઓનો અપરાધી તથા બલથી ગર્વિત એવો મગધ દેશનો જે દીર્ઘ નામનો રાજા હતો તેને રાજગૃહ નામના નગરમાં માર્યો અને ત્યાંથી ભંડાર તથા ઘણાં વાહનો લઇને પાંડુરાજાએ મિથિલામાં જઇને ત્યાં યુદ્ધમાં વિદેહોને હરાવ્યા.[૨૬-૨૮] હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે કાશીમાં, સુહ્મ દેશમાં અને પુંડ્ર દેશમાં પણ પોતાના બાહુબલના પ્રતાપથી પાંડુએ કુરુઓનું યશ ફેલાવ્યું.[૨૯] આ બાણના સમૂહરૂપી મહા જ્વાલાવાળા અને શસ્ત્રરૂપી તેજવાળા, શત્રુઓને દમન કરનારા પાંડુરૂપી અગ્નિને પ્રાપ્ત થઈને ઘણા રાજાઓ દગ્ધ થઇ ગયા.[૩૦] આ રીતે સેનાવાળા પાંડુએ મોટી સેનાવાળા ઘણા રાજાઓને નિર્બલ કરીને તથા પોતાને વશ કરીને કુરુઓના દાસ બનાવી દીધા હતા.[૩૧] પાંડુથી જીતાયલા તે સઘળા રાજાઓ પૃથ્વીમાં પાંડુરાજા એકલાનેજ દેવમાં ઇંદ્રની પેઠે શૂરવીર માનવા લાગ્યા,[૩૨] અને સઘળા રાજાઓ અત્યંત નમ્ર થઈને હાથ જોડી પાંડુ આગળ ધન, વિવિધ રત્નો, મણિ, મોતી, પ્રવાલ, સુવર્ણ, પુષ્કલ રૂપું, રત્ન જેવી ગાયો, રત્ન જેવા ઘોડાઓ, રત્ન જેવા રથો, હાથીઓ, ગધેડાઓ, ઊંટો, ભેંસો તથા બકરાં વગેરે બીજાં પશુઓ, ઉત્તમ કંબલો, મૃગચર્મો, રંકુ મૃગના રૂંવાટાના ગાલીચા વગેરે ભેટમાં આપવા લાગ્યા. તે સઘળાંનો હસ્તિનાપુરના અધિપતિ પાંડુરાજાએ સ્વીકાર કર્યો.[૩૫] તે બધું લઈને પાંડુરાજા ઉત્સાહી વાહનોની સાથે પોતાના રાજ્યની પ્રજાને હર્ષ આપવા ફરીથી હસ્તિનાપુર ગયા.[૩૩-૩૬]

"રાજાઓમાં સિંહ જેવા શાંતનુની અને બુદ્ધિમંત ભરતની કીર્તિનો શબ્દ જે નાશ પામ્યો હતો તેને પાંડુએ ફરીથી મેળવ્યો,[૩૭] અને જે રાજાઓએ પહેલાં કુરુનાં રાજ્યો અને કુરુનાં ધનોનું હરણ કર્યું હતું તે સઘળાને હસ્તિનાપુરના સિંહ પાંડુએ કર આપતા કરી દીધા."[૩૮] આ પ્રમાણે ત્યાં એકઠા થયેલા રાજાઓ અને પ્રધાનો પ્રસન્ન થઈને શુદ્ધ ચિત્તથી પ્રજાઓની આગળ કહેવા લાગ્યા;[૩૯] અને આવેલા પાંડુરાજાને લેવા માટે ભીષ્મને આગળ કરીને સઘળાઓ સામા ગયા. હસ્તિનાપુરથી થોડે દૂર ગયા એટલેજ તેમણે બહુ પ્રકારનાં ધનથી વિંટાયલા લોકોને તથા પાંડુએ

દીઠાં. વળી અનેક વાહનોમાં ભરીને આણેલાં નાનાં મોટાં રત્નો જોયાં તથા રત્ન જેવા હાથી, ઘોડા, રથો, ગાયો, ઊંટો અને બકરાંઓને જોતાં ભીષ્મે સહિત કૌરવોને તેનો પાર જડયો નહિ.[40-42] પછી કૌસલ્યાના આનંદને વધારનાર પાંડુએ પિતારૂપ ભીષ્મને પ્રણામ કર્યાં અને બીજા નાગરિક લોકોને પણ યથાયોગ્ય માન આપ્યું.[43] તે વખતે અનેક રાજાઓ અને નગરોને કચરી નાખીને કૃતાર્થ થઇ પાછા આવેલા પુત્રને આલિંગન કરતાં ભીષ્મને હર્ષથી આંસુ પડવા લાગ્યાં.[44] પછી સેંકડો તુરી, શંખ અને ભેરીના મોટા શબ્દો સાથે બધા પૌરજનોને હર્ષ આપતા પાંડુરાજાએ હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.[45]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે પાંડુ દિગ્વિજય નામનો અધ્યાય ૧૧૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૪-પાંડુનો અરણ્યનિવાસ તથા વિદુરનાં લગ્ન.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं धनम् ॥
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી પાંડુએ પોતાના બાહુબલથી જીતેલું ધન ભીષ્મ અને માતા સત્યવતીને ભેટ કર્યું.[1] વળી ધર્માત્મા પાંડુએ તેમાંથી વિદુરને ધન મોકલી આપ્યું અને સુહૃદ્વર્ગોને પણ ધનથી સંતુષ્ટ કર્યા.[2] હે ભારત! પછી સત્યવતીએ પણ ભીષ્મને અને યશસ્વિની કૌસલ્યાને પાંડુનાં જીતેલાં શુભ ધનથી સંતોષ આપ્યો.[3] જેમ ઇંદ્રાણી પોતાના પુત્ર જયંતને ભેટીને આનંદ પામે તેમ માતા કૌસલ્યા અતુલ તેજવાળા પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડુને ભેટીને આનંદ પામી.[4] વળી તે વીર પાંડુના પરાક્રમથી મેળવેલાં ધનવડે ધૃતરાષ્ટ્રે હજારો સેંકડો દક્ષિણાવાળા અશ્વમેધ જેવા* યજ્ઞોથી યજન કર્યું.[5]

હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! પછી કુંતી અને માદ્રીની પ્રેરણાથી પાંડુરાજા આલસ્ય રહિત થઇને વનમાં ફરવા લાગ્યા.[6] ઉત્તમ મહેલો અને સુંદર શય્યાઓનો ત્યાગ કરીને તે નિત્ય અરણ્યમાં મૃગયાપરાયણ થઇ ગયા હતા.[7]

* ગર્ભાધતાને લીધે શ્રૌત યજ્ઞોનો અધિકાર ન હોવાથી.

આ પ્રમાણે હિમાલય પર્વતના દક્ષિણ ભાગમાં ફરતા પાંડુએ મહાન્ શાલ વનવાળાં પર્વતનાં પૃષ્ઠ ઉપર નિવાસ કર્યો હતો.[8] કુંતી તથા માદ્રી સાથે વનમાં ફરતા પાંડુરાજા જેમ બે હસ્તિનીની વચ્ચે રહેલો શ્રીમાન્ ઇંદ્રનો હાથી શોભે તેમ શોભતા હતા.[9] તે વખતે તરવાર બાણ અને ધનુષને લઇને બે રાણીઓની સાથે ફરતા વિચિત્ર કવચવાળા તથા પરમાસ્ત્રવેત્તા એવા ભરતવંશી વીર પાંડુરાજાને વનવાસીઓ 'આ દેવ છે' એમ માનતા હતા.[10] પાંડુરાજાના ઇચ્છિત વૈભવના પદાર્થો ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી આલસ્ય રહિત પુરુષો નિરંતર વનમાં પણ લાવી આપતા હતા.[11]

એક વખતે ગંગાપુત્ર ભીષ્મે દેવક રાજાને ત્યાં સ્વરૂપ અને યૌવનવાળી પારસવી (બ્રાહ્મણથી શૂદ્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી) કન્યા છે એમ સાંભળ્યું.[12] ત્યારે તેનું માગું કરીને તેને લાવી ભરતર્ષભ ભીષ્મે મહામતિવાળા વિદુરસાથે તે કન્યાનાં લગ્ન કરાવ્યાં.[13] કુરુનંદન વિદુરે તે સ્ત્રીમાં વિનયસંપન્ન અને પોતાના જેવા ગુણવાળા પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[14]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે વિદુર પરિણય નામનો અધ્યાય ૧૧૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૫–ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં પ્રજોત્પત્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः पुत्रशतं जज्ञे गांधार्यां जनमेजय ॥

धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि ...तात्परः॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–હે જનમેજય! ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારીમાં સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા અને વૈશ્ય સ્ત્રીમાં સો ઉપરનો એક પુત્ર થયો હતો.[1] પાંડુરાજાને પણ કુંતી અને માદ્રી નામની બે સ્ત્રીમાં કુલના વિસ્તારને માટે દેવોથી પાંચ મહારથી પુત્રો થયા હતા.[2]

જનમેજય પૂછે છે:–હે દ્વિજસત્તમ! ગાંધારીમાં સો પુત્રો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા? કેટલે કાળે તેઓ ઉત્પન્ન થઇ રહ્યા? તથા તેઓનું કેટલું આયુષ્ય હતું?[3] વળી વૈશ્યામાં ધૃતરાષ્ટ્રને એક પુત્ર કેમ થયો? તેમજ ધર્મચારિણી, અનુકૂલ વર્તનારી અને પોતાને માટે યોગ્ય એવી ભાર્યા ગાંધારીને છેડી ધૃતરાષ્ટ્ર વૈશ્યામાં શા કારણથી પ્રવૃત્ત થયા? વળી મહાત્મા બ્રાહ્મણે શાપ આપેલા એવા પાંડુને દેવતાઓથી પાંચ મહારથ પુત્રો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હતા? હે વિદ્વન્! હે તપોધન! એ સઘળું યથાન્યાય મારી આગળ તમે કહો.[4-6] કારણ કે મારા બંધુઓની કથા સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.

વૈશંપાયન બોલ્યા:–કોઇ સમયે ભૂખ તથા શ્રમથી ગ્લાનિ પામેલા દ્વૈપાયન વ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં આવ્યા હતા.[7] તે વખતે ગાંધારીએ તેમને સંતુષ્ટ કર્યા, તેથી વ્યાસે તેને વરદાન માગવા કહ્યું; ત્યારે ગાંધારીએ પોતાના પતિના જેવા પોતાને સો પુત્રો થાય એમ માગ્યું. (અને વ્યાસે તથાસ્તુ કહ્યું.)

પછી કેટલેક વખતે ગાંધારીએ ધૃતરાષ્ટ્રથી ગર્ભ ધારણ કર્યો. અમજ ગાંધારીએ તે આધાન કરેલા ગર્ભને બે વર્ષ સુધી ધારણ કર્યો. પછી કુંતીને બાલસૂર્યના જેવો તેજસ્વી પુત્ર થયો છે એમ સાંભળીને તથા પોતાનો ગર્ભ સ્થિર રહેલો જોઇને, ગાંધારીને દુઃખ થવા લાગ્યું, અને તે વિચારમાં પડી. પછી દુઃખથી ઘેલી થયેલી ગાંધારીએ ધૃતરાષ્ટ્ર ન જાણે તેમ મોટા યત્નથી પોતાના પેટમાં પ્રહાર કર્યો એટલે તેમાંથી લોઢાના ગોળા જેવી કઠિન માંસની ગાંઠ નિકળી.[8-12] બે વર્ષ સુધી પેટમાં ધારણ કરેલી તે માંસપેશીને નકામી જાણીને ગાંધારીએ નાખી દેવા માટે તૈયારી કરી; ત્યારે એ વાત જાણીને દ્વૈપાયન વ્યાસ ઉતાવળા ત્યાં આવી પહોંચ્યા,[13] અને જપ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા તે મુનિએ તે માંસની ગાંઠ જોઈ. પછી ગાંધારી પ્રત્યે બોલ્યા કે, આ તેં શું કરવા ધાર્યું છે?[14] ત્યારે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય પરમ ઋષિ વ્યાસને સત્યથી કહ્યો.

ગાંધારી કહે છે:–" કુંતીને સૂર્યના જેવો તેજસ્વી મોટો પુત્ર થયો છે એ સાંભળીને મને ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું અને તેથી મેં પેટ કુટયું. તમે મને આગળ સો પુત્રો થવાનું વરદાન આપ્યું હતું પણ તે સો પુત્રની જગ્યાએ મને તો આ માંસની પેશી ઉત્પન્ન થઈ છે!"

વ્યાસ બોલ્યા:–" હે સુબલપુત્રિ! તે તેમજ થશે, મારૂં બોલેલું કદાપિ મિથ્યા થાય નહિ.[15-17] હું રમતમાં પણ પૂર્વે જૂઠું બોલ્યો નથી તો બીજી વખતે તો બોલુંજ કેમ? તું ઘીથી ભરેલાં સો કુડાંઓ તુરત તૈયાર કરાવ તથા સુરક્ષિત સ્થાનમાં રાખી તેનું રક્ષણ કરાવ અને શીતલ જલથી આ માંસની ગાંઠને સિંચન કરાવ."[18,19]

વૈશંપાયન કહે છે:–પછી વ્યાસના કહેવાથી તે માંસની ગાંઠ ઉપર ઠંડુ પાણી સિંચવા માંડયું એટલે અંગુઠાના ટેરવાં જેવડા તેના છુટા છુટા સો ગર્ભભાગો થઇ ગયા.[20] હે રાજન્! એવી રીતે માંસપેશીના વિભાગ થયા, તેની ગણત્રી કરતાં પૂરા એકસો ને એક ભાગ કાલગતિથી થયા.[21] પછી તે ગર્ભભાગોને તે વખતે કુંડાંઓમાં મૂકયા અને તેનું સુરક્ષિત

સ્થાનમાં રક્ષણ કર્યું.[૨૨] તે પછી ભગવાન્ વ્યાસે ગાંધારીને કહ્યું કે ફરી એટલોજ સમય જાય ત્યારે આ કુંડાંઓને ઉઘાડવાં.[૨૩] આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીને તથા કહીને બુદ્ધિમંત ભગવાન્ વ્યાસ હિમાલય પર્વત ઉપર તપ કરવા માટે ચાલ્યા ગયા.[૨૪]

પછી એ ક્રમ પ્રમાણે તે પુત્રોમાં પ્રથમ રાજા દુર્યોધન ઉત્પન્ન થયો. ગર્ભકાલ પ્રમાણે ગણતાં તે મોટો હતો પણ જન્મ પ્રમાણે જોતાં તો યુધિષ્ઠિર રાજાજ મોટા હતા,[૨૫] અને તે વાત ભીષ્મ તથા બુદ્ધિમંત વિદુર જાણતા હતા. જે દિવસે દુર્ધર્ષ એવો દુર્યોધન ઉત્પન્ન થયો તેજ દિવસે પરાક્રમી મહાબાહુ ભીમસેન પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. હે નૃપ! ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન જે વખતે જન્મ્યો તેજ વખતે તે ગધેડાના જેવા શબ્દથી ભુંકવા તથા રડવા લાગ્યો, અને તેના શબ્દની સામે ગધેડા, ગીધ, શિયાળો તથા કાગડાઓ બોલવા લાગ્યા.[૨૬-૨૮] વાયુના ઝપાટાઓ પણ આવવા લાગ્યા અને દિશાઓ બળવા લાગી. તેથી ભય પામ્યો હોય તેમ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ઘણાએક બ્રાહ્મણો, ભીષ્મ, વિદુર, બીજા સ્નેહીઓ અને સઘળા કુરુઓને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો;[૨૯,૩૦] "આપણાં કુલની વૃદ્ધિ કરનાર રાજપુત્ર યુધિષ્ઠિર મોટો છે અને તે પોતાના ગુણથી રાજ્યહકને પામ્યો છે, તેમાં આપણે કંઈ બોલવા જેવું નથી.[૩૧] પણ તેના પછી આ પુત્ર રાજા થશે કે? એમાં જે થવાનું હોય તે તમે સત્યથી મને કહો."[૩૨] હે ભારત! આ ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચનની સમાપ્તિ થતાંજ માંસાહારી ઘોર પ્રાણીઓએ અને અશુભ સૂચવનારાં શિયાળવાંઓએ સર્વ દિશાઓમાં શબ્દો કર્યા.[૩૩] તે સઘળાં ઘોર નિમિત્તોને લક્ષમાં લઈને હે રાજન્! તે બ્રાહ્મણો અને મહામતિ વિદુર કહેવા લાગ્યા કે,[૩૪]

"હે મનુષ્યોના અધિપતિ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તમારા મોટા પુત્રનો જન્મ થતાં જે આ ઘોર નિમિત્તો ઉત્પન્ન થયાં છે તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ તમારો પુત્ર કુલનો ક્ષય કરનારો થશે. માટે તેનો ત્યાગ કરવાથી એ દોષ શાંત થશે અને રક્ષણ કરશો તો ભારી અન્યાય થશે.[૩૫,૩૬] હે મહીપતિ! તમારા સો પુત્રોમાંથી ભલે એક ઓછો થાઓ. હે ભારત! જો કુલની શાંતિ ઇચ્છતા હો તો એ એકનો ત્યાગ કરો.[૩૭] માત્ર એ એકના ત્યાગથી તમે કુલ અને જગતનું કલ્યાણ કરો. કુલના રક્ષણને માટે એકનો ત્યાગ કરવો, ગામના રક્ષણને માટે કુલનો ત્યાગ કરવો, દેશના રક્ષણને માટે ગામનો ત્યાગ કરવો અને પોતાને અર્થે પૃથિવીનો પણ ત્યાગ કરવો."

આ પ્રમાણે વિદુરે અને તે બધા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું, પણ પુત્રસ્નેહથી યુક્ત એવો તે રાજા તેમ કરી શક્યો નહિ. હે રાજા! પછી ધૃતરાષ્ટ્રને અનુક્રમે ... સો પુત્રો થયા હતા;[૩૮-૪૦] અને એક મહિને સો પુત્રો ઉપરાંત એક કન્યા થઈ હતી. જ્યારે ગર્ભથી ઉદરવૃદ્ધિ પામતાં ગાંધારી કલેશ પામતી હતી ત્યારે એક વૈશ્યપુત્રી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રની સેવા કરતી હતી. હે રાજન્! તે વર્ષમાં એ વૈશ્યામાં ધૃતરાષ્ટ્રથી મહાયશસ્વી અને બુદ્ધિમાન્ એવો યુયુત્સુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. હે નૃપ! તે (ક્ષત્રિયથી વૈશ્યામાં થયેલો હોવાથી) કરણ કહેવાતો હતો. આ રીતે ધીમંત ધૃતરાષ્ટ્રને વીર અને મહારથ એવા સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા તથા સો ઉપરાંત એક કન્યા અને મહાતેજસ્વી, પ્રતાપવાન વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ થયો હતો.[૪૧-૪૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે ગાંધારી પુત્રોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૧૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૬–દુઃશલાના જન્મની કથા.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया ॥
ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ–તમે ધૃતરાષ્ટ્રને ઋષિની કૃપાથી સો પુત્રો થયા એમ આગળ કહેતા હતા; પણ કન્યાને માટે કંઈ કહ્યું ન હતું.[1] હમણાં તમે વૈશ્યાથી યુયુત્સુ અને સો પુત્રો ઉપરાંત એક કન્યા કહી. હે નિષ્પાપ! ગાંધારરાજની પુત્રીને શતપુત્રવતી થવા માટે અમિત તેજવાળા મહર્ષિ વ્યાસે કહ્યું હતું તો હે ભગવન્! હવે કન્યા થવાનું કેમ કહો છો? જ્યારે મહર્ષિ વ્યાસે માંસની પેશીના સો ભાગજ કર્યા અને ગાંધારીને ફરીથી કોઈ રીતે પ્રજા થાય નહિ તો દુઃશલાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય? હે વિપ્રર્ષિ! એ સંબંધમાં મને જે યથાર્થ હોય તે કહો; કેમકે એ સાંભળવા મને ઘણું કુતૂહલ છે.[૨-૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે પાંડુવંશોત્પન્ન! તમે આ પ્રશ્ન સારો કર્યો છે, તેનો હું તમને ઉત્તર આપું છું. મહા તપસ્વી ભગવાન્ વ્યાસે પોતેજ તે માંસની ગાંઠ ઉપર શીતલ જલ છાંટીને તેના પ્રત્યેક ભાગ કર્યા હતા. જેમ જેમ તેના ભાગ થતા ગયા તેમ તેમ તેને લઈને દાસીએ તે વખતે એક એકને ઘીથી ભરેલાં કુંડાંમાં નાખવા માંડયા. એ વેળા સુદૃઢ વ્રતવાળી, સુંદરી અને સાધ્વી ગાંધારી દેવી, પુત્રીસ્નેહના યોગને વિચારી મનથી ચિંતન કરવા લાગી કે, "આ સો પુત્રો તો મને થશે, એમાં કંઈ સંદેહ નથી. કારણ કે મુનિનું બોલેલું મિથ્યા થશે નહિ; પરંતુ મને જો એક પુત્રી થાય તો ઘણો સંતોષ થાય.[૬-૧૦] આ સો પુત્રો ઉપરાંત જો એક નાની બાલકી થાય તો આ મારા પતિને દૌહિત્રજન્ય લોકથી વિમુખ થવું પડે નહિ.[૧૧] વળી સ્ત્રીઓને જમાઈનો પણ ઘણી હોંસ હોય છે, તેથી મને પણ આ સો પુત્રો ઉપરાંત જો એક કન્યા થાય તો પુત્ર અને દૌહિત્રથી વીંટાઈને હું કૃતાર્થ થાઉં. જો મેં સાચું તપ કર્યું હોય, દાન કર્યું હોય, અથવા હોમ કર્યો હોય, વા ગુરુઓને પણ સંતુષ્ટ કર્યા હોય, તો મને એક પુત્રી થાઓ." ગાંધારી આવો વિચાર કરતી હતી તે વખતેજ ઋષિશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન પોંતે પેશીના વિભાગ કરતા હતા. પછી તે ભાગોને પૂરા સો ગણી ગાંધારીને કહેવા લાગ્યા.[૧૨-૧૫]

વ્યાસ કહે છેઃ–"આ પૂરા સો પુત્રો છે એ મેં સત્ય કહ્યું છે, અને દૌહિત્ર થવાને માટે સો ઉપરાંત આ એક ભાગ બાકી રહ્યો છે.[૧૬] એ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે એક સુભાગ્યવાળી કન્યા થશે." પછી તે મહા તપસ્વીએ એક ઘીનો ઘડો મંગાવ્યો અને તે કન્યાભાગને પણ તપરૂપી ધનવાળા વ્યાસે તેમાં નાખ્યો.[૧૭] હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજન્! આ પ્રમાણે દુઃશલાનો જન્મવૃત્તાંત મેં તમને કહ્યો. હે નિષ્પાપ રાજેંદ્ર! બોલો હવે ફરી હું તમને શું કહું?[૧૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે દુઃશલોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૧૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૭–ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં નામો તથા તેઓનાં લગ્ન.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामानि च पृथक् पृथक ॥
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्यात् प्रकीर्तय ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ–ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાં મોટા નાનાનો ક્રમ તથા તેમનાં અનુક્રમથી જુદાં જુદાં નામો કહો.[૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે રાજન્! દુર્યોધન,

યુયુત્સુ, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુઃશલ, જલસંધ, સમ, સહ,[૨] વિંદ, અનુવિંદ, દુર્ધર્ષ, સુબાહુ, દુષ્પ્રધર્ષણુ, દુર્મર્ષણુ, દુર્મુખ, દુષ્કર્ણુ, કર્ણુ,[૩] વિવિંશતિ, વિકર્ણુ, શલ, સત્વ, સુલોચન, ચિત્ર ઉપચિત્ર, ચિત્રાક્ષ, ચારુચિત્ર, શરાસન,[૪] દુર્મદ, દુર્વિગાહ, વિવિત્સુ, વિકટાનન, ઊર્ણુનાભ, સુનાભ, નંદ, ઉપનંદ,[૫] ચિત્રબાણુ, ચિત્રવર્મા, સુવર્મા, દુર્વિમોચન, અયોબાહુ, મહાબાહુ, ચિત્રાંગ, ચિત્રકુંડલ,[૬] ભીમવેગ, ભીમબલ, બલાકી, બલવર્ધન, ઉગ્રાયુધ, સુષેણુ, કુંડધાર, મહોદર,[૭] ચિત્રાયુધ, નિષંગી, પાશી, વૃંદારક, દઢવર્મા, દઢક્ષત્ર, સોમકીર્તિ, અનૂદર,[૮] દઢસંધ, જરાસંધ, સત્યસંધ, સદસ્, સુવાક્, ઉગ્રશ્રવા, ઉગ્રસેન, સેનાની, દુષ્પરાજય,[૯] અપરાજિત, કુંડશાયી, વિશાલાક્ષ, દુરાધર, દઢહસ્ત, સુહસ્ત, વાતવેગ, સુવર્ચસ,[૧૦] આદિત્યકેતુ, બહ્વાશી, નાગદત્ત, અગ્રયાયી, કવચી, ક્રથન, કુંડી, કુંડધાર, ધનુર્ધર,[૧૧] વીર એવા ઉગ્ર અને ભીમરથ, વીરબાહુ, અલોલુપ, અભય, રૌદ્રકર્મા, દઢરથાશ્રય,[૧૨] અનાધૃષ્ય, કુંડભેદી, વિરાવી, ચિત્રકુંડલ, પ્રમથ, પ્રમાથી, વીર્યવાન્ દીર્ઘરોમા,[૧૩] દીર્ઘબાહુ, મહાબાહુ, વ્યુઢોરસ્, કનકધ્વજ, કુંડાશી અને વિરજસ્, હે રાજન્ ! એ એકસો એક પુત્રો તથા તે ઉપરાંત દુઃશલા નામની કન્યા હતી. હે નૃપ ! એમનાં નામના ક્રમ પ્રમાણેજ તમે જન્મનો ક્રમ જાણો.[૧૪,૧૫] એ બધા અતિરથ, શૂરા, યુદ્ધમાં કુશલ, વેદવેત્તા અને સર્વાસ્ત્રમાં કુશલ હતા.[૧૬] હે મહીપતિ ! ધૃતરાષ્ટ્રે એ બધાઓને યોગ્ય કન્યાઓની પરીક્ષા કરીને તેમની સાથે યોગ્ય વખતે વિધિવત્ પરણાવ્યા હતા.[૧૭] વળી હે ભરતર્ષભ ! દુઃશલાને પણ સમય થતાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે જયદ્રથને વિધિથી આપી હતી.[૧૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રનામકથન નામનો અધ્યાય ૧૧૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૮–પાંડુરાજાને શાપ.

॥ जनमेजय उवाच ॥

कथितो धार्तराष्ट्राणामार्षः संभव उत्तमः ॥
अमनुष्यो मनुष्याणां भवता ब्रह्मवादिना ॥१॥

જનમેજય કહે છેઃ–આપ બ્રહ્મવાદીએ ઋષિની કૃપાથી થયેલી અને મનુષ્યોમાં ન જોયેલી એવી મનુષ્યોની–ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની ઉત્તમ ઉત્પત્તિ મને કહી,[૧] તથા તેમનાં જુદાં જુદાં નામો તમે કહ્યાં તે પણ મેં તમારાથી સાંભળ્યાં, હવે હે બ્રહ્મન્ ! પાંડવોની ઉત્પત્તિ તથા તેમનાં નામો મને કહો. કારણ કે તમેજ અંશાવતરણ પર્વમાં તે સર્વે મહાત્માઓ અને દેવરાજના જેવા પરાક્રમીઓને દેવના અંશોથી થયેલા વર્ણવ્યા છે.[૨ ૩] મનુષ્યોથી ન થાય એવાં કર્મવાળા તેઓના જન્મોને હું સાંભળવા ઇચ્છા કરૂં છું, માટે હે વૈશંપાયન ! તે સઘળું મને કહો.[૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–એક વખતે મૃગ અને ભાર્યાથી સેવન કરાતા કોઈ મહા અરણ્યમાં ફરતાં ફરતાં પાંડુ રાજાએ એક મૃગરાજને મૈથુન ધર્મ સેવન કરતો જોયો.[૫] તેજ વખતે સુવર્ણનાં સુંદર પિચ્છવાળાં અને શીઘ્ર ગતિવાળાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણોથી પાંડુએ તે હરિણ તથા હરિણીને વિંધી નાંખ્યાં.[૬] હે રાજન્ ! તે મૃગ તપરૂપી ધનવાળો અને મહાતેજસ્વી એવો કોઈ એક ઋષિપુત્ર હતો, જે તેજસ્વી મૃગરૂપ ધારણ કરીને પોતાની ભાર્યા સાથે વિહાર કરતો હતો.[૭] મૃગીમાં આસક્ત થયેલો તે મૃગ બાણ લાગવાથી એક ક્ષણમાં જમીન ઉપર પડયો અને વ્યાકુલ ઇંદ્રિયવાળો થઈને મનુષ્યની વાણી બોલતો વિલાપ કરવા લાગ્યો.[૮]

મૃગ બોલ્યોઃ–"જે પુરૂષો કામક્રોધથી ભરેલા, બુદ્ધિવિનાના તથા પાપકર્મમાં પ્રીતિવાળા હોય છે તેઓ પણ આવાં નિંદિત કાર્યો કરતા નથી.[૯] શાસ્ત્રસંસ્કારવાળી બુદ્ધિ દૈવનું ઉલ્લંઘન કરી શકતી નથી; પરંતુ દૈવ

શાસ્ત્રસંસ્કારવાળી બુદ્ધિને પણ ઓળંગી જાય છે. એમ છે તોપણુ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય દૈવથી પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને જાણુતા નથી પણુ પોતાની બુદ્ધિનાં બલવડેજ મેં અમુક કાર્ય કર્યું છે એમ માને છે.[૧૦] હે ભરતવંશી રાજા ! નિત્ય ધર્મપરાયણુ રહેનારા રાજાઓના મુખ્ય કુલમાં તું ઉત્પન્ન થયો છે, છતાં તારી બુદ્ધિ કામ અને લોભથી પરાભવ પામીને કેમ ચલિત થઇ ગઇ ?"[૧૧]

પાંડુ કહે છેઃ–" હે મૃગ ! રાજાઓને શત્રુઓનો વધ કરવામાં જેવી વૃત્તિ હોય છે તેવીજ વૃત્તિ મૃગોને મારવામાં પણુ હોય છે; માટે મોહથી મારી નિંદા કરવી એ તને ઘટિત નથી.[૧૨] વળી ગુપ્ત રહીને અથવા પ્રત્યક્ષ થઇને મૃગોનો વધ ઇચ્છવા યોગ્ય ગણાય છે અને તે રાજાઓનો ધર્મ છે; તો તે ધર્મને તું શા માટે નિંદે છે ?[૧૩] પૂર્વે અગસ્ત્ય ઋષિ સત્ર કરતા હતા ત્યારે તેમણે સર્વ દેવોને માટે યોગ્ય એવા આરણ્ય મૃગોની મોટા વનમાં મૃગયા કરીને તેમનું પ્રોક્ષણુ કર્યું હતું;[૧૪] ત્યારે વેદમાં જણાવેલા ધર્મ પ્રમાણે વર્તતા એવા અમોને તું શા માટે નિંદે છે ? અગસ્ત્યે કરેલા અભિચાર પ્રયોગવડે પણુ તમારી વપા (કેળની અંદરનાં પાંદડાં જેવા માંસના પુડા) નો હોમ કર્યો હતો. "[૧૫]

મૃગ બોલ્યોઃ–શત્રુઓ શસ્ત્ર વિનાના હોય અથવા વ્યસનથી પીડાતા હોય તેવે વખતે પુરુષો તેમના ઉપર શરો છોડતા નથી, પણુ યુદ્ધમાં સન્મુખ હોય ત્યારેજ તેઓના વધને માટે યોગ્ય કાલ સમજે છે; અર્થાત્ અન્ય સમયનો વધ નિંદ્ય ગણે છે."[૧૬]

પાંડુ કહે છેઃ–મૃગ પ્રમાદમાં હોય અથવા સાવધાન હોય પણુ તેને પુરુષો વિવિધ આગ્નેયાદિ તીક્ષ્ણુ શસ્ત્રોથી તથા અન્ય ઉપાયોથી સ્પષ્ટ રીતે હણે છે, છતાં હે મૃગ! તું શા માટે મને નિંદે છે ? "[૧૭]

મૃગ કહે છેઃ–" હે રાજન્ ! મૃગોને હણુતા એવા તને હું પોતાને માટે નિંદતો નથી, પણુ દયાલુપણાથી આજે અહીં મારા મૈથુન જેટલા વખતને માટે તો તારે રોકાવુંજ જોઇતું હતું.[૧૮] જે મૈથુનનો કાલ સર્વ પ્રાણીઓને હિતકર તથા ઇચ્છિત છે તેવે વખતે વનમાં મૈથુન કરતા મૃગને કયો વિદ્વાન્ પુરુષ હણે ?[૧૯] હે રાજેંદ્ર ! આ મૃગીમાં પુરુષાર્થના ફલરૂપ ઉત્તમ પુત્રને ઉત્પન્ન કરવા માટે હું હર્ષથી મૈથુન કરતો હતો, તે મારી ઇચ્છાને તેં નિષ્ફલ કરી છે ![૨૦] હે કૌરવ્ય મહારાજ ! શુભ કર્મ કરનારા પૌરવોના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવા તને આ કર્મ કરવું ઉચિત નથી.[૨૧] હે ભારત ! આ કર્મ મહાન્ ક્રૂર, સર્વ લોકમાં નિંદવા યોગ્ય, સ્વર્ગની હાનિ કરનારૂં, અપયશ આપનારૂં અને અધર્મથી ભરેલું છે.[૨૨] હે દેવતુલ્ય ! સ્ત્રીભોગનાં સુખને જાણુનારા તથા શાસ્ત્રનાં ધર્માર્થ તત્ત્વને જાણુનારા એવા તને આવું નરક આપનારૂં કર્મ કરવું ઘટે નહિ.[૨૩] હે પાર્થિવશ્રેષ્ઠ ! તારે તો ક્રૂર કર્મ કરનારા, પાપાચરણીઓ અને ધર્મ, અર્થ તથા કામથી રહિત એવા મનુષ્યોને વશ કરવા જોઇએ.[૨૪] તેની જગ્યાએ હે નરશ્રેષ્ઠ ! હે નૃપ ! ફલમૂલનો આહાર કરીને જીવનારા, મૃગવેષધારી અને અપરાધ વિનાના એવા મને મુનિને મારીને તેં આ શું કર્યું ?[૨૫] હું અરણ્યમાં રહેનારો અને નિત્ય શાંતિપરાયણુ છું, છતાં તેં મને માર્યો માટે હું તને શાપ આપું છું કે,[૨૬] અમો બન્નેનું અનિષ્ટ કરનારા પરવશ અને કામથી મોહિત થયેલા એવા તને પણુ આ રીતેજ જીવિત નાશ કરનારૂં મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે.[૨૭] હું તપના સંસ્કારવાળો કિંદમ નામનો મુનિ છું. મનુષ્યોની લજ્જાથી આ મૃગરૂપ લઇને મૃગી સાથે મૈથુન કરતો હતો,[૨૮] અને ગાઢ વનમાં મૃગોની સાથે ફરતો હતો. આ પ્રમાણે કામમોહિત થઇને મૃગરૂપ ધારણુ કરી મૈથુન કરતા એવા મને ઋષિ ન જાણુતાં મૃગ જાણીને તેં હણ્યો છે, એટલે તને બ્રહ્મહત્યા તો લાગશે નહિ; છતાં હે મૂઢ ! આ કર્મનું ફલ તો તને અવશ્ય આવુંજ મળશે.[૨૯,૩૦] જ્યારે તું કામમોહિત થઇને પ્રિયાની સાથે સમાગમ પામીશ ત્યારે મારા જેવીજ અવસ્થામાં

તું પણ મૃત્યુ પામીશ.[31] હે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ ! અંત વખતે તું જે કાંતાનો સંગ કરીશ તેજ સ્ત્રી સર્વ પ્રાણીને દુરત્યય એવા યમલોકમાં પણ તારી પાછળ ભક્તિથી આવશે.[32] હું સુખમાં હતો તે વખતે તેં જેમ મને દુઃખ આપ્યું તેમ તને પણ સુખમાં હઈશ ત્યારેજ દુઃખ પ્રાપ્ત થશે."[33]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે રાજાને કહીને અત્યંત દુઃખથી આતુર થયેલા તે મૃગનો જીવ જતો રહ્યો અને પાંડુરાજા પણ તેજ ક્ષણે દુઃખથી દીન થઇ ગયો.[34]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે પાંડુમૃગશાપ નામનો અધ્યાય ૧૧૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૯-પાંડુરાજાએ કરેલો નિત્યને માટે વનનિવાસ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बांधवम् ॥
सभार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेवयदातुरः॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી મારેલા તે મૃગને ત્યજી દઇને શોક તથા દુઃખથી દીન બનેલા પાંડુરાજા પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે આતુર થઇને તે ઋષિનો પોતાના બાંધવની પેઠે શોક કરવા લાગ્યા.[1] પાંડુ કહે છેઃ–"જેઓ સજ્જનોના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો પણ અશુદ્ધ ચિત્તવાળા અને કામનાના જાલથી મોહિત થયેલા હોય છે; તે પુરુષો પોતાનાં કર્મવડે દુર્ગતિને પામે છે.[2] મારા પિતા, નિત્ય ધર્મ પાળનારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા, છતાં બાલવયમાંજ કામપરાયણ થવાથી મરણ પામ્યા હતા એવું મેં સાંભળ્યું છે.[3] તે કામાત્મા વિચિત્રવીર્ય રાજાની સ્ત્રીમાં સાક્ષાત્ વાણીને વશ રાખનારા ભગવાન્ કૃષ્ણદ્વૈપાયન ઋષિએ મને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. આવા પવિત્ર ઋષિથી ઉત્પન્ન થવા છતાં અપુત્રવાન્ હોવાથી દેવોએ જેને ત્યજી દીધેલા અને અન્યાયથી મૃગયામાં દોડતા એવા મને વ્યસનમાં આવી અધમ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ,[4,5] માટે હવે તો હું મોક્ષનોજ નિશ્ચય રાખીશ. પુત્રની ઇચ્છા વગેરે બંધન દુઃખકારક છે, તેથી મારા પિતા વ્યાસે ધારણ કરેલી અવિનાશી બ્રહ્મચર્ય વૃત્તિનેજ હું અનુસરીશ,[6] તથા અત્યંત તપવડે ચિત્તને નિઃસંશય પરમાત્મામાં યોજીશ. તે ચિત્તપ્રણિધાનને માટે હું એકલોજ રહીશ, અને શિષ્યાદિકની સહાય વિના એક એક વૃક્ષની પાસે એકલોજ ભિક્ષા મેળવતો હું મુંડિત મુનિ થઇને આ આશ્રમોમાં ફરીશ. ધૂળથી ઢંકાયલા શરીરવડે શૂન્ય સ્થાનમાં નિવાસ કરીશ,[7,8] અથવા ઝાડનાં મૂલનો આશ્રય કરીને રહીશ. સર્વ પ્રિય તથા અપ્રિયનો ત્યાગ કરીશ, શોક તથા હર્ષને ત્યજીશ, પોતાની નિંદા અને સ્તુતિને પણ સમાન ગણીશ,[9] કોઇના આશીર્વાદ વા નમસ્કારને પણ ઇચ્છીશ નહિ, સુખ દુઃખથી રહિત થઇને કંથા તથા પાદુકાનો પણ પરિગ્રહ કરીશ નહિ, કોઇનો પરિહાસ કરીશ નહિ તથા કોઇ વાર ભ્રુકુટી પણ ચઢાવીશ નહિ.[10] નિત્ય પ્રસન્ન વદન રાખીને સર્વ પ્રાણીના હિતમાં તત્પર રહીશ. સ્વેદજ, અંડજ, ઉદ્‌ભિજ્જ તથા જરાયુજરૂપી સ્થાવર જંગમ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ.[11] પોતાની પ્રજાની પેઠે સર્વ પ્રાણધારીઓ પ્રત્યે સદા સમાન વૃત્તિથી વર્તીશ. વૃક્ષોથી ભિક્ષા નં મળશે તો એક વખત પાંચ દશ ઘેરથી ભિક્ષા લાવીશ. તે પણ નહિ મળે તો ઉપવાસો કરીશ, અથવા થોડું થોડું ખાઇને રહીશ.[12,13] કોઇ વખતે લોભથી દશ કરતાં વધારે ઘરો ફરતાં તેટલાથી પુરતું ન થશે તો પછી સાત ઘરોની ભિક્ષાથીજ સંતોષ માનીશ. મળો અથવા ન મળો તો પણ હું સમાન દૃષ્ટિ રાખીને તપ કરીશ.[14] કોઇ મારા એક હાથને વાંસલાથી કાપશે અથવા બીજા હાથને

કોઇ ચંદનની ચર્ચા કરશે તે એમાંથી હું એકેનું કલ્યાણ અથવા અકલ્યાણ ઇચ્છીશ નહિ.[15] જીવવાની ઇચ્છા રાખનારાની પેઠે અથવા મરવાની ઇચ્છા રાખનારાની પેઠે હું વર્તીશ નહિ; પણ જીવિત અને મરણ એ બેમાંનાં એકેકને હું અભિનંદન આપીશ નહિ, તેમ દ્વેષ પણ કરીશ નહિ.[16] જીવતા નરો જે સ્વર્ગાદિ અભ્યુદયને માટે ક્રિયાઓ (દર્શ-પૂર્ણમાસાદિ) કરે છે તે સઘળી નિમેષાદિ નિયમિત કાલમાં થતી ક્રિયાઓનો હું વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરીશ.[17] કારણ કે તે ક્રિયાઓ અનિત્ય ફલવાળી છે, માટે હું સર્વ ઇંદ્રિયની ક્રિયાઓને ત્યજીને, ધર્મથી પ્રાપ્ત થતા બ્રહ્મલોક પર્યંતના અર્થને છોડીને, શુદ્ધ ધર્મવડે ચિત્તના રાગદ્વેષને ધોઇ નાખીશ તથા સર્વ પાપથી મુક્ત થઇ, સર્વ કામ્ય કર્મોની જાળોમાંથી નિકળી, વાયુના જેવો નિર્લેપ થઇ, કોઇને પણ વશ થઇશ નહિ.[18,19] આ પ્રકારનાં સતત ધૈર્યવડે વર્તતો હું નિર્ભય માર્ગનું અવલંબન કરીને દેહને ક્ષીણ કરીશ.[20] *પ્રજાની ઉત્પત્તિ રૂપી ગૃહસ્થધર્મથી રહિત થયેલો અને પ્રજાની ઉત્પત્તિનાં સામર્થ્યવિનાનો થયેલો હું, +આત્મબલને વિષયસંગવડે ક્ષીણ કરનાર હોવાથી શોચવા યોગ્ય અને બાહ્ય સાધનને અધીન એવા ÷કૃપણ કર્મમાર્ગમાં રહીશ નહિ.[21] વળી ×સન્માનિત અથવા અસન્માનિત એવો કોઇ પણ પુરુષ અન્યની પાસે પુત્રની કામનાવડે 'મને પ્રજા આપો' એવી યાચના કરતો દીન દૃષ્ટિ કરીને જાય છે તેને શ્વાનના જેવો સમજવો.[22]"

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ પ્રમાણે બોલીને અતિ દુઃખથી દીન થયેલા અને નિઃશ્વાસ મૂકતા પાંડુરાજા કુંતી તથા માદ્રીના તરફ જોઇને કહેવા લાગ્યા.[23] "કૌસલ્યા, વિદુર, બંધુઓની સાથે રાજા, આર્યા સત્યવતી, ભીષ્મ, રાજપુરોહિતો, સોમપાન કરનારા ઉત્તમ વ્રતવાળા મહાત્મા બ્રાહ્મણો અને આપણા આશ્રયમાં રહેનારા શ્રેષ્ઠ નાગરિક જનો એ સર્વેને પ્રસન્ન કરીને તમારે કહેવું કે, પાંડુ હમ્મેશને માટે વનમાં ગયો છે.[24,25]"

જ્યારે વનનિવાસને માટે મનમાં નિશ્ચય કરતા પતિનાં આવાં વચન સાંભળ્યાં ત્યારે કુંતી તથા માદ્રી તે વચનને ઉચિત એવાં વચનો કહેવા લાગી.[26] "હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! સંન્યાસ સિવાય બીજા પણ એવા આશ્રમો છે કે જેમાં અમો બન્ને ધર્મપત્નીઓની સાથે રહીને તમે મહાન્ તપ કરી શકશો;[27] અને તપવડે શરીર છુટતાં સ્વર્ગરૂપી મહાન્ ફલ પામીને નિઃસંશય સ્વર્ગમાં પણ તમેજ અમારા સ્વામી થશો.[28] અમે પણ હવે ઇંદ્રિયસમૂહને વશ કરીને પતિના લોકની પ્રાપ્તિને માટે કામસુખને ત્યજી દઇશું અને પ્રૌઢ તપ તપીશું.[29] હે મહા બુદ્ધિમંત રાજા! જો તમે અમારો ત્યાગ કરશો તો આજેજ અમે જીવિતને છોડી દઇશું, એમાં કંઇ સંશય નથી."[30]

પાંડુ કહે છેઃ—જો તમો બન્નેએ આવો ધાર્મિક નિશ્ચય કર્યો હોય તો હું પણ મારા પિતા વેદવ્યાસની અક્ષય વૃત્તિને અનુસરીશ.[31] વિષયસુખનાં સેવનને ત્યજીને, વલ્કલ

* न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्यते ॥ ન્યાયવડે ધન મેળવનારો, તત્ત્વજ્ઞાનપરાયણ, અતિથિપ્રિય, શ્રાદ્ધ કરનારો અને સત્યવાદી એવો ગૃહસ્થાશ્રમી પણ મુક્ત થાય છે." તો સંન્યાસથી શું? આ શંકાનો ઉત્તર આપે છે.

\+ सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः। ઈત્યાદિ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ આત્મબલ.

÷ यो वाह तदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिन् लोके यजति ददाति तपस्तप्यतेऽपिबहूने वर्षसहस्राण्यंतवदेवास्य तद् भवति योवा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मील्लोकात्प्रैति स कृपणः શ્રુ० હે ગાર્ગિ! તે અક્ષય તત્ત્વને જાણ્યા વિના આ લોકમાં યજન કરે, દાન કરે અથવા બહુ વર્ષ તપ કરે પણ તે સઘળું તેનું અંતવાળુંજ થાય છે. હે ગાર્ગિ! એ અક્ષર બ્રહ્મને જાણ્યા વિના આ લોકથી જાય છે તે કૃપણ છે—દીન છે.

× બ્રાહ્મણદ્વારા પ્રજોત્પત્તિ થઇ શકે છે તો સંન્યાસ શા માટે ગ્રહણ કરવો? આનો ઉત્તર આપે છે.

પહેરી ફલ મૂલનું ભક્ષણ કરતો અને મહાતપ તપતો હું ગાઢ જંગલમાં ફરીશ.[32] ઉભયકાલમાં સ્નાન કરીને સાયંપ્રાતર્ બન્ને કાલ અગ્નિમાં હોમ કરીશ, પરિમિત આહારથી શરીરને કૃશ કરી વલ્કલ, મૃગચર્મ તથા જટાને ધારણ કરીશ.[33] ટાઢ, પવન તથા તાપને સહન કરીશ, ભૂખ તરસની દરકાર રાખીશ નહિ અને દુશ્ચર તપવડે આ શરીરને શોષણ કરીશ.[34] વળી એકાંતમાં રહીને હિંસાદિ દોષ ન થવા માટે હું કંદ તથા ફલથી નિર્વાહ કરીશ, તથા પિતૃઓ અને દેવતાઓને વનનાં ફલ, મૂલ, વાણી તથા જલથી તૃપ્ત કરીશ.[35] હું વાનપ્રસ્થજનોનાં તથા કુલબંધુ–ભાઈ વગેરેનાં દર્શન કરીશ નહિ તથા તેઓનું અપ્રિય કરીશ નહિ, પછી ગામમાં રહેનારાઓને માટે તો કહેવુંજ શું ?[36] આ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થાશ્રમીના શાસ્ત્રોના ઉગ્રમાં ઉગ્ર વિધિની આકાંક્ષા કરતો હું આ દેહ પડે ત્યાં સુધી તે પ્રમાણે વર્તીશ."[37]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કૌરવનંદન પાંડુરાજા તે બન્ને સ્ત્રીઓને કહી પછી મુકુટ, હાર, બાજુબંધ, કુંડલો, કિંમતી વસ્ત્રો, સ્ત્રીઓના અલંકારો વગેરે સઘળું બ્રાહ્મણોને આપી દઈ ફરી સેવકોને કહેવા લાગ્યો.[38,39] "તમારે હસ્તિનાપુર જઈને કહેવું કે કુરુનંદન પાંડુ વાનપ્રસ્થ થયો છે અને તે ધન, કામ, સુખ તથા પુત્રપ્રાપક સ્ત્રીસંગ વગેરે સર્વ છોડી દઈને ભાર્યાઓની સાથે વનમાં ચાલ્યો ગયો છે."

આવી પાંડુરાજાની વિવિધ દીનવાણી સાંભળીને તે ભરતસિંહની સાથે આવનારાઓ અને સેવકો ભયંકર આર્તનાદ કરીને હાહાકાર કરવા લાગ્યા.[40-42] ઉનાં આંસુ પાડતા તે મહીપતિ પાંડુને છોડીને તથા તેમનું સઘળું ધન લઈને તુરત હસ્તિનાપુર ચાલ્યા ગયા.[43] તેઓએ હસ્તિનાપુરમાં જઈને મહાત્મા રાજાનું સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું તથા તે વિવિધ ધન આપ્યું.[44] મહાવનમાં જે વૃત્તાંત થયેલું તે સઘળું તેઓનાથી સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાંડુનોજ શોક કરવા લાગ્યા;[45] અને તેજ વાતને વિચારતા તથા ભાઈના શોકથી વ્યાપ્ત થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર શય્યા, આસન તથા ભોગોમાં કોઈ રીતે પ્રીતિ પામતા ન હતા.[46] હે કૌરવ્ય ! પછી રાજપુત્ર પાંડુ પણ ફલમૂલનો આહાર કરતા બે પત્નીઓને સાથે લઈને ત્યાંથી નાગશત પર્વત ઉપર ગયા.[47] ત્યાંથી ચૈત્રરથ જઈ કાલકૂટ અને હિમાલય પર્વતને ઓળંઘી ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા.[48] હે મહારાજ ! સિદ્ધો, શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ અને મહાભૂતોએ રક્ષણ કરાતા તે સમવિષમ સ્થાનોમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા.[49] પછી ઇંદ્રદ્યુમ્ન સરોવર આગળ જઈ ત્યાંથી હંસકૂટ પર્વત ઓળંઘીને શતશૃંગ પર્વત ઉપર ગયા અને હે મહારાજ ! ત્યાં તે તપસ્વી થઈને તપ કરવા લાગ્યા.[50]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે પાંડુચરિત નામનો અધ્યાય ૧૧૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૦–પુત્રોત્પત્તિની આવશ્યકતા તથા કુંતીને પાંડુની પ્રેરણા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स वीर्यवान् ॥
सिद्धचारणसंघानां बभूव प्रियदर्शनः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ત્યાં પણ શ્રેષ્ઠ તપ કરતા તે વીર્યવાન્ પાંડુરાજાનાં દર્શન સિદ્ધ તથા ચારણસમૂહને પ્રિય થઈ પડયાં હતાં.[1] હે ભારત ! ત્યાં ઋષિઓની સેવા કરતા, અહંકારભરેલા શબ્દોને ન ઉચ્ચારતા, વશ મનવાળા અને જિતેંદ્રિય એવા પાંડુ પોતાનાં તપોબલવડે સ્વર્ગમાં જવા માટે પરાક્રમ કરવા લાગ્યા.[2] ત્યાં વનમાં પણ તે કેટલાએકના ભાઈ તથા કેટલાકના મિત્ર થઈ પડયા અને કેટલાએક ઋષિઓ તો તેનું પુત્રની પેઠે પાલન કરવા લાગ્યા.[3] હે ભરતર્ષભ ! આમ શુદ્ધ તપ કરવાથી

ઘણે કાલે તે પાંડુ બ્રહ્મર્ષિ જેવા થઇ ગયા.

એક વખતે અમાવાસ્યાને દિવસે ઉત્તમ વ્રતવાળા તે મહર્ષિઓ એકઠા મળીને બ્રહ્માનાં દર્શનને માટે જવા નિકળ્યા.[૪,૫] તે જતા ઋષિઓને જોઇને પાંડુએ તેઓને કહ્યું કે, "આપ બધા ક્યાં જાઓ છો ? હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તે મને કહો."[૬]

ઋષિઓ બોલ્યાઃ-"આજે બ્રહ્મલોકમાં મહાત્મા દેવો, ઋષિઓ તથા મહાત્મા પિતૃઓનો મોટો મેળાવડો છે, ત્યાં અમે બ્રહ્માનાં દર્શનની ઇચ્છાથી જઇએ છીએ."[૭]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ સાંભળીને મહર્ષિઓની સાથે જવાની કામનાવાળા પાંડુ સ્વર્ગની પાર જવાની ઇચ્છાથી એકદમ ઉઠયા અને પત્નીઓની સાથે શતશૃંગથી ઉત્તર તરફ જવા લાગ્યા. તે વખતે તેમને પર્વતરાજની ઉપર ઉપર ઉત્તર તરફ જતા તપસ્વીઓ કહેવા લાગ્યાઃ[૮,૯] કે 'આ સુંદર પર્વતમાં અમોએ ઘણા વિકટ પ્રદેશો જોયા છે, વળી સેંકડો વિમાનોથી ભરપૂર અને ગાયનના સ્વરથી નાદવાળી ગંધર્વ, અપ્સરાઓ તથા દેવોની ક્રીડાભૂમિ જોઇ છે. આગળ જતાં કુબેરનાં સમવિષમ ઉદ્યાનો આવે છે.[૧૦,૧૧] મહાન્ નદીના નિતંબો, પર્વતની ગહન ગુહાઓ અને ઝાડ, પશુ તથા પક્ષિવિનાના નિત્ય હિમવાળા પ્રદેશો આવે છે. કોઇક જગ્યાએ મોટી ગુહાઓ અને કેટલીક ન ચઢાય તેવી મોટી ભેખડો આવે છે કે જેને પક્ષીઓ પણ ઓળંઘી શકતાં નથી તો બીજાં પશુઓની વાતજ શી ?[૧૨,૧૩] જ્યાં માત્ર વાયુ, સિદ્ધો તથા પરમર્ષિઓજ જઇ શકે છે તેવા આ પર્વતરાજ ઉપર આ રાજપુત્રીઓ શી રીતે જઇ શકશે ?[૧૪] હે ભરતર્ષભ ! દુઃખને માટે અયોગ્ય એવી આ રાણીઓને પીડા ન થવા માટે તમે પોતે આવશો નહિ."

પાંડુ કહે છેઃ-"હે મહાભાગ્યશાલીઓ ! અપ્રજને માટે સર્વથા સ્વર્ગદ્વાર બંધ છે એવું જાણીને સંતપ્ત થયેલો અપ્રજ એવો હું તમને કહું છું કે, હે તપોધનો ! હું પિતૃઋણથી છુટયો નથી તેથી સંતાપ પામું છું.[૧૫,૧૬] મારો દેહ પડતાં અવશ્ય મારૂં પતનજ થવાનું; કારણકે પિતૃઓનો એવો નિશ્ચય છે. (તે નિશ્ચય આ પ્રમાણે છે કે, 'અપ્રજની સ્વર્ગગતિ રોકી દઈ તેનાં યજ્ઞાદિ કર્મો વિફલ કરવાં.' ત્યારે તેવો સ્વર્ગમાં જવાને નાલાયક થયેલો ભૂમિમાં રહેલો પણ ન રહ્યા જેવોજ છે તો દેહનાશ પછી તેનું કહેવુંજ શું ? એ અભિપ્રાય છે.) પૃથ્વીમાં પિતૃ, દેવ, ઋષિ અને મનુષ્યનાં ચાર ઋણથી યુક્ત થઇને મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૭] માટે ધર્મપૂર્વક તેમનાં ઋણ આપવાં જોઇએ. યથાકાલે તે ઋણને સમજીને જે મનુષ્ય વાળતો નથી,[૧૮] તેને શુભલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એવો ધર્મવેત્તાઓએ નિર્ણય કરેલો છે. યજ્ઞો કરવાથી દેવોને પ્રસન્ન કરી તેમનાં ઋણથી છુટાય છે, સ્વાધ્યાય અને તપથી મુનિઓના ઋણથી મુક્ત થવાય છે,[૧૯] પુત્રોત્પત્તિ અને શ્રાદ્ધોવડે પિતૃઓનાં ઋણથી મુક્ત થવાય છે અને દયા રાખવાથી મનુષ્યોનાં ઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે. હું ધર્મપૂર્વક ઋષિ, દેવ અને મનુષ્યો, એ ત્રણનાં ઋણથી મુક્ત થયો છું; પણ હે તપસ્વીઓ ! ચોથા પિતૃઓનાં ઋણથી હજી મુક્ત થયો નથી. એટલે મારા નાશથી તેઓનો પણ નાશ થવાનોજ.[૨૦,૨૧] એટલા માટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાને આ લોકમાં ઉત્તમ નરો યત્ન કરે છે. જેમ મારા પિતાના ક્ષેત્રમાં મહર્ષિ વ્યાસથી હું ઉત્પન્ન થયો છું તેમજ આ મારા ક્ષેત્રમાં પ્રજા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ?"

ઋષિઓ કહે છેઃ-"હે ધર્માત્મા રાજા ! તમને દેવના જેવી સારી અને શુદ્ધ સંતતિ થવાની છે તે અમે દિવ્યદૃષ્ટિથી જાણીએ છીએ. હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તમે અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થતી તે સંતતિને દૃષ્ટ કર્મથી સંપાદિત કરો.[૨૨-૨૪] જે બુદ્ધિમાન્ નર છે તે સ્વસ્થતાથી કલેશ વિનાનું ફલ મેળવે છે, માટે હે રાજન્ ! તે ફલ પ્રત્યક્ષ થવા તમારે પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે.[૨૫] તેમ કરવાથી તમે ગુણસંપન્ન અને પ્રીતિકારક સંતતિને મેળવશો."

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે તાપસોનાં વચન સાંભળીને પાંડુરાજા ચિંતા કરવા લાગ્યા;[૨૬] કારણ કે મૃગના શાપવડે પોતાની પુત્રોત્પત્તિની ક્રિયા હણાયલી છે, તે તેઓ જાણતા હતા. એક દિવસે એકાંતમાં યશવાળી ધર્મપત્ની કુંતીને પાંડુરાજાએ કહ્યું કે, “ તું આ આપત્તિમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે યત્ન કર.[૨૭] હે કુંતિ ! સર્વ લોકોમાં સંતતિ એ ધર્મમયી પ્રતિષ્ઠા છે, એમ ધર્મના વકતા ધીર પુરુષો હમ્મેશ જાણે છે.[૨૮] યજ્ઞયાગ, દાન, કરેલું તપ અને પાળેલો નિયમ એ સર્વ પ્રજાવિનાનાને પાવન કરતાં નથી એમ કહેવાય છે.[૨૯] હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી ! આ પ્રમાણે જાણવાથી અપત્ય વિના હું શુભ લોકોને પામીશ નહિ એમ વિચાર કરીને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એમ હું નિશ્ચયથી જોઉં છું.[૩૦] હે ભીરુ ! અપુણ્યવાન્ તથા નિંદિત કર્મ કરનારો જે હું તે મારું રતિકર્મ મૃગરૂપ ધારી મુનિના શાપથી નષ્ટ થયું છે.[૩૧] હે પૃથા ! ધર્મશાસ્ત્રમાં છ પુત્રોને વારસ ગણ્યા છે અને છ પુત્રોને અવારસ ઠરાવ્યા છે, તેને તું સાંભળ.[૩૨] પોતાની પરણેલી સ્ત્રીમાં પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલો સ્વયંજાત પુત્ર, તેજ સ્ત્રીમાં મહાત્માના અનુગ્રહથી થયેલો પ્રણીત પુત્ર, પોતાની સ્ત્રીમાં વીર્યનું મૂલ્ય આપીને લીધેલો પરિક્રીત પુત્ર, પહેલાં બીજાની સાથે પરણેલી સ્ત્રીને પરણી તેનાથી થયેલો પૌનર્ભવ પુત્ર, વિવાહ પહેલાં ‘આનાથી જે પુત્ર થાય તે મારો ગણાય’ આવી સરતથી આપેલી કન્યાથી થયેલો કાનીન પુત્ર, લગ્ન કરેલી સ્વૈરિણી સ્ત્રીમાં થયેલો કુંડ નામનો પુત્ર, માતા પિતાએ આપેલો દત્તપુત્ર, ધનાદિક આપીને લીધેલો ક્રીત પુત્ર, પોતાની મેળે આવેલો કૃત્રિમ પુત્ર, ગર્ભવતી સ્ત્રીનાં લગ્ન કરી તેનાથી થયેલો સહોઢ પુત્ર, પિત્રાઈ વગેરેનો જ્ઞાતિરેતા પુત્ર અને હીન યોનિમાં ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર, આ બાર પુત્રો કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ વર્ગનો પુત્ર ન હોય તો તેથી ક્રમે ક્રમે ઉતરતા વર્ગનો પુત્ર મેળવવા યત્ન કરવો. સ્વયંજાત પુત્ર ન હોય અને પ્રણીત પુત્ર મેળવવા હોય તો એ વિપત્તિમાં ક્રીડા કરનાર ઉત્તમ પુરુષથી પુત્રની આકાંક્ષા કરવી.[૩૩-૩૫] હે પૃથા ! પોતાના શુક્રથી પ્રજા ન થાય તો પોતાનાથી જે શ્રેષ્ઠ હોય તેના વીર્યથી પુત્ર લેવો. ધર્મફલ આપનાર તે પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે, એમ સ્વાયંભુવ મનુએ કહેલું છે.[૩૬] માટે હે યશસ્વિનિ ! હું પોતે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને અયોગ્ય હોવાથી તને આજ પ્રેરણા કરૂં છું કે આપણા સમાન અથવા આપણાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેવાથી તું પુત્ર પ્રાપ્ત કર.[૩૭] હે કુંતિ ! આ સંબંધમાં શારદંડાયનની સ્ત્રીની કથા તું સાંભળ. તે વીરપત્નીને તેના પતિએ પુત્રજન્મને માટે આજ્ઞા કરી હતી. હે કુંતિ ! ત્યારે તે સ્ત્રી ઋતુવ્રતપાળી સ્નાન કરીને રાતે ચકલામાં ગઇ અને ત્યાંથી એક સિદ્ધ બ્રાહ્મણને બોલાવી લાવી. પછી અગ્નિમાં પુત્રપ્રાપ્તિને માટે હોમ કરીને તે કર્મ થયા પછી તે બ્રાહ્મણની સાથે રહી અને ત્યાં તેણે દુર્જય વગેરે ત્રણ મહારથી પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૩૮-૪૦] હે કલ્યાણિ ! તેમ તું પણ મારી આજ્ઞાથી તપવડે શ્રેષ્ઠ એવા બ્રાહ્મણથી પુત્રોત્પત્તિને સારૂં તત્કાલ યત્ન કર.”[૪૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વવિષે પાંડુ પૃથા સંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૨૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૧–કુંતીએ કહેલું વ્યુષિતાશ્વ રાજાનું ઉપાખ્યાન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्ता महाराज कुंती पाण्डुमभाषत ॥
कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કુંતીને કહ્યું ત્યારે કુંતી કુરુમાં શ્રેષ્ઠ તથા વીર એવા પોતાના પતિ પાંડુરાજાને કહેવા લાગી.[૧] “ હે

ધર્મજ્ઞ! કમલના સરખાં નેત્રવાળા એવા આપને વિષે હું પ્રીતિવાળી છું. મને ધર્મપત્નીને આવું કહેવું તમને કોઇ રીતે ઘટે નહિ.[૨] હે ભારત વીર! હે મહાબાહો! તમેજ મારે વિષે ધર્મથી પરાક્રમી પુત્રોને ઉત્પન્ન કરશો. હે કુરુકુલને આનંદ આપનારા! હે મનુષ્યવ્યાઘ્ર! તમારી સાથે હું સ્વર્ગમાં આવીશ. માટે પુત્રને સારૂં તમેજ મારો સંગ કરો.[૩,૪] હું તમારા સિવાય મનથી પણ બીજા પુરુષનું ગમન કરીશ નહિ. વળી તમારાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ પૃથ્વીમાં બીજો છેજ કોણ? હે ધર્માત્મન્! આ પુરાતની કથા મેં સાંભળેલી છે જે હું તમને કહું છું, હે વિશાલનયન! તે તમે સાંભળો.[૫,૬] પૂર્વે પૂરુના વંશની વૃદ્ધિ કરનારો પરમ ધર્મિષ્ઠ વ્યુષિતાશ્વ નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા હતો.[૭] તે મહાન ભુજાવાળો ધર્માત્મા રાજા યજ્ઞ કરતો હતો ત્યારે ઇંદ્ર અને દેવર્ષિઓની સાથે સઘળા દેવો ત્યાં આવતા હતા.[૮] વળી મહાત્મા રાજર્ષિ વ્યુષિતાશ્વના યજ્ઞમાં સોમપાન કરવાથી ઇંદ્ર તથા દક્ષિણાથી બ્રાહ્મણો ઘેલા થઇ જતા હતા.[૯] જે યજ્ઞોમાં દેવો અને બ્રહ્મર્ષિઓ પોતેજ કર્મ કરતા હતા તેથી રાજા વ્યુષિતાશ્વ, શિશિર ઋતુ ગયા પછી સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જેમ સૂર્ય અધિક તેજસ્વી જણાય, તેમ સર્વ મનુષ્યોથી અધિક દીપતા હતા. તે શ્રેષ્ઠ તથા પ્રતાપી વ્યુષિતાશ્વ રાજાએ અશ્વમેધ નામના મહા યજ્ઞમાં પૂર્વના, ઉત્તરના, પશ્ચિમના તથા દક્ષિણના અનેક રાજાઓને જીતીને તથા પકડીને વશ કર્યા હતા.[૧૦-૧૨] તે રાજેંદ્ર દશ હાથીના જેવો બલવાન્ હતો. હે કુરૂશ્રેષ્ઠ! યશવડે શ્રેષ્ઠ એવા વ્યુષિતાશ્વ રાજાના સંબંધમાં પુરાતન કથાઓને જાણનારા આ પ્રમાણે ગાથા ગાય છે. 'વ્યુષિતાશ્વ રાજા સમુદ્રાંત આ પૃથ્વીને જિતી, પિતા જેમ ઔરસ પુત્રોનું પાલન કરે તેમ સર્વ વર્ણની પ્રજાનું પાલન કરતો હતો. વળી તે જ્યારે મહાયજ્ઞો કરતો ત્યારે બ્રાહ્મણોને ધન આપતો હતો,[૧૩-૧૫] તથા અનંત રત્નો મેળવીને મહાન્ યજ્ઞો કરતો હતો. તેણે ઘણા સોમયાગ તથા સોમસંસ્થાઓ કરી હતી.[૧૬] હે મનુષ્યેંદ્ર! તે રાજાની બહુ માનીતી અને પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળી કક્ષીવાન્ રાજાની પુત્રી ભદ્રા નામની ભાર્યા હતી.[૧૭] તે દમ્પતી પરસ્પર ઘણાં પ્રીતિવાળાં હતાં એમ સાંભળ્યું છે. તે સ્ત્રીમાં કામાસક્ત થવાથી રાજાને ક્ષયરોગ લાગુ થયો.[૧૮] અને તેથી થોડાજ કાલમાં સૂર્યની પેઠે તે અસ્ત પામ્યો. તે રાજા મરણ પામવાથી તેની રાણી બહુ દુઃખિત થઇ,[૧૯] અને હે પુરુષવ્યાઘ્ર! અમે સાંભળ્યું છે કે ભદ્રા અપુત્રવતી હોવાથી પરમ દુઃખથી આર્ત થઇને વિલાપ કરવા લાગી. હે રાજન્! તે વિલાપ તમે સાંભળો.'[૨૦]

ભદ્રા બોલી:-"ઓ પરમ ધર્મજ્ઞ! પતિ મરણ પામતાં પતિ વિના જે જીવે છે તે દુખિયારી સર્વ નારીઓ, ન જીવ્યા જેવીજ છે.[૨૧] હે ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ! સ્ત્રીઓને પતિ વિના જીવવા કરતાં મરવું સારૂં છે. હું તમારી ગતિને પામવા ઇચ્છા કરૂં છું; માટે પ્રસન્ન થાઓ, અને મને તમારી સાથે લઇ જાઓ.[૨૨] હે રાજન્! તમારા વિના એક ક્ષણ પણ હું જીવવા સમર્થ નથી, માટે મારા ઉપર કૃપા કરો અને તુરત મને અહીંથી લઇ જાઓ.[૨૩] હે નરશાર્દૂલ! મરણ પામીને જતા એવા તમારી પાછળ સમ વિષમ સ્થિતિમાં પણ હું આવીશ.[૨૪] હે રાજન્! છાયાની પેઠે સાથે રહી, હું હમ્મેશ વશવર્તિની થઇશ. હે નરવ્યાઘ્ર! નિરંતર તમારૂં પ્રિય તથા હિત કરવામાં તત્પર રહીશ.[૨૫] હે કમલનયન રાજન્! તમારા વિના આજથી આરંભી હૃદયને શોષણ કરનારી તથા કષ્ટ આપનારી આધિઓ મને પીડશે.[૨૬] મેં અભાગિનીએ પૂર્વે જરૂર કોઇ જોડાંઓ વિખુટાં પાડયાં હશે તેથીજ આ તમારી સાથે મને વિયોગ પ્રાપ્ત થયો છે.[૨૭] હે પાર્થિવ! પતિથી વિખુટી પડીને જે સ્ત્રી બે ઘડી પણ જીવે છે તે પાપિણી નરકમાં રહેલી હોય તેમ દુઃખમય જીવિત ગાળે છે.[૨૮] હે રાજન્! મેં પૂર્વ દેહમાં દંપતીને વિખુટાં

કરેલાં, તેજ મારાં પાપ કર્મવડે આ પૂર્વ દેહનું સંચય કરેલું તમારા વિયોગનું દુઃખ મને આવી પડયું છે. હે રાજન્! આજથી આરંભી હું દર્ભની પથારીમાં શયન કરી તમારૂં દર્શન કરતી દુઃખી જીવન ગાળીશ.[૨૯,૩૦] હે નરવ્યાઘ્ર! મને દર્શન આપો. હે નરેશ્વર! કરુણામય વિલાપ કરતી ગરીબ એવી મને દુખિયારીને આજ્ઞા કરો."[૩૧]

કુંતી કહે છે:–આમ તે શબનું આલિંગન કરીને અનેક પ્રકારથી વારંવાર વિલાપ કરતી રાણીને અદૃશ્ય વાણીએ કહ્યું કે,[૩૨] 'હે ભદ્રે! તું ઉઠ, હું તને વરદાન આપું છું. હે સુંદર હાસ્યવાળી! તારે વિષે હું પુત્રો ઉત્પન્ન કરીશ.[૩૩] હે વરારોહે! તું ઋતુસ્નાન કરીને આઠમી વા ચૌદમી રાત્રિએ તારી શય્યામાં મારા શબ જોડે શયન કરજે.'[૩૪] આ પ્રમાણે અદૃશ્ય વાણીના કહેવાથી પુત્રની અપેક્ષાવાળી પતિવ્રતા તે ભદ્રાએ આકાશવાણીએ જેમ કહેલું તેમ કર્યું.[૩૫] પછી હે ભરતર્ષભ! તે શબથી ભદ્રાએ ત્રણ શાલ્વ અને ચાર મદ્ર પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા.[૩૬] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! તેમજ તપ અને યોગબલવાળા તમે પણ મારે વિષે મનવડે પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છો.[૩૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારત આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે વ્યુષિતાશ્વોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૨૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૨–કુંતીને પુત્રોત્પત્તિ માટે આજ્ઞા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तया राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ॥
धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:–કુંતીએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તે દેવી પ્રત્યે ધર્મવેત્તા રાજા ધર્મયુક્ત ઉત્તમ વચન કહેવા લાગ્યા.[૧] પાંડુ બોલ્યા:–" હે કુંતિ! હે કલ્યાણિ! તેં જે કહ્યું તે પ્રમાણેજ આગળ વ્યુષિતાશ્વે કર્યું હતું; કારણ કે તે રાજા તો દેવ જેવો હતો.[૨] હવે હું તને ધર્મવેત્તા મહાત્મા ઋષિઓએ જોયેલું પુરાતન ધર્મતત્ત્વ કહું છું તે તું મારાથી સાંભળ.[૩] હે સુંદર મુખિ! પૂર્વે સ્ત્રીઓને કોઇ જાતનું બંધન ન હતું, એટલે સર્વે તેને જોઇ શકતા હતા; તથા હે સુંદર હાસ્યવાળી! તેઓ સ્વતંત્ર અને ઇચ્છામાં આવે તેમ રતિસુખને માટે વિહાર કરતી હતી.[૪] હે સુભગે! તે સ્ત્રીઓ કૌમાર વયથીજ પતિને ત્યજી વ્યભિચાર કરતી તો પણ હે વરારોહે! તે અધર્મ કહેવાતો નહિ; કારણ કે તે પહેલાં ધર્મ ગણાતો હતો.[૫] તે જુના ધર્મને હજી પણ કામક્રોધથી રહિત પશુ પક્ષિની જાતિઓ અનુસરે છે.[૬] હે રંભોરુ! આ પ્રમાણે દૃષ્ટ ધર્મ છે. મહર્ષિઓ પણ તેને માને છે અને ઉત્તર કુરુ દેશમાં હજી પણ તે ધર્મ માનથી પ્રવર્તે છે.[૭] સ્ત્રીઓના ઉપર અનુગ્રહ કરનારો તે પુરાતન ધર્મ છે. હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી! પછી આ લોકમાં થોડા સમયથી મર્યાદા બંધાઇ છે. તે કોણે બાંધી? અને શા કારણથી બાંધી? તે તું મારાથી વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ. મેં સાંભળ્યું છે કે, આગળ ઉદ્દાલક નામના મહર્ષિ થયા હતા.[૮,૯] તેનો મુનિ શ્વેતકેતુ નામનો પુત્ર હતો. હે કમલપત્રાક્ષિ! તે શ્વેતકેતુએ આ ધર્મમર્યાદા જે કારણથી કુપિત થઇને બાંધી છે તે મારા મુખથી સાંભળ. આગળ શ્વેતકેતુની માનો તેના પિતા સમક્ષ કોઇ બ્રાહ્મણે હાથ પકડયો અને તેને 'ચાલ આપણે જઇએ' એમ કહ્યું. પોતાની માતાને કોઈ બલથી લઇ જતો હોય તેમ લઇ જવાતી જોઇને અસહનતાથી ઋષિપુત્રને કોપ થયો. શ્વેતકેતુને ક્રોધ થયેલો જોઇને ઉદ્દાલક ઋષિ તેને કહેવા લાગ્યા.[૧૦-૧૩] 'હે વત્સ! તું કોપ કરીશ નહિ; કેમકે આ સનાતન ધર્મ છે. ભૂમિમાં સર્વ વર્ણની સ્ત્રીઓ બંધનરહિત છે.[૧૪] હે તાત! જેમ સંગને માટે ગાય વગેરે પશુઓ સ્વતંત્ર છે, તેમ પોતપોતાના વર્ણમાં પ્રજા સ્વતંત્ર છે.

ઋષિએ આ પ્રમાણે કહ્યું પરંતુ ઋષિપુત્ર શ્વેતકેતુ તે ધર્મને સહન કરી શકયો નહિ,[15] અને હે મહાભાગે ! તેણે પૃથ્વીમાં સ્ત્રીપુરુષોને-માટે આ પ્રમાણે મર્યાદા કરી તથા તે પણ મનુષ્યોનેમાટેજ, બીજાં પ્રાણીઓને માટે નહિ.[16] એમ સાંભળ્યું છે કે, ત્યારથી આરંભી આ મર્યાદા પ્રવર્તી છે. ‘ આજથી પતિનો ત્યાગ કરી વ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રીને ભ્રૂણ (ગર્ભ, બાલક અથવા બ્રાહ્મણ) હત્યાના જેવું ઘોર દુઃખદ પાતક લાગશે.* તેમજ કુમાર વયથી બ્રહ્મચારિણી-પવિત્ર રહેલી પતિવ્રતા ભાર્યાને ત્યજીને જે પુરુષ વ્યભિચાર કરશે તેને પણ ભૂમિમાં એજ પાતક લાગશે. વળી પુત્રોત્પત્તિને માટે પતિએ નિયોજેલી સ્ત્રી પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે ન વર્તશે તો તેને પણ તેજ પાપ થશે. ’

હે ભીરુ ! આ પ્રમાણે ઉદ્દાલકના પુત્ર શ્વેતકેતુએ પોતાના બલથી પૂર્વે ધર્મમર્યાદા સ્થાપી છે. હે રંભોરુ ! સૌદાસ રાજાએ પુત્ર-જન્મને માટે પ્રેરેલી મદયંતી પણ વસિષ્ઠની પાસે ગઇ હતી એમ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. વસિષ્ઠથી તે ભાવવાળી મદયંતીને અશ્મક નામનો પુત્ર થયો હતો.[17-22] આ પ્રમાણે તેણે પણ પતિનું પ્રિય કરવા માટે તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું હતું. વળી હે કમલનયનિ ! હે ભીરુ ! અમારા જન્મો પણ કુરુના વંશની વૃદ્ધિને માટે કૃષ્ણદ્વૈપાયનથી થયા હતા તે તું જાણેજ છે. માટે આ સઘળાં કારણો જોઇને હે અનિંદિતે ! મારાં આ ધર્મયુક્ત વચન પ્રમાણે તારે કરવું જોઇએ. હે પતિવ્રતા રાજપુત્રિ ! પ્રત્યેક ઋતુમાં સ્ત્રીએ પતિનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ એ ધર્મને ધર્મવેત્તાઓ જાણે છે અને ઋતુકાલ વિનાના કાલમાં સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને પાત્ર છે; એ ધર્મને સત્પુરુષો પુરાતન (યુગાંતરનો) કહે છે. વળી ભર્તા ભાર્યાને ધર્મયુક્ત અથવા અધર્મયુક્ત જે કંઈ કહે તે પ્રમાણે ભાર્યાએ કરવું જોઇએ એમ વેદવેત્તાઓ જાણે છે. તેમાં પણ જે પતિ પુત્રની કામનાવાળો અને પ્રજોત્પત્તિને માટે અયોગ્ય થયેલો હોય તેનું વચન અવશ્ય માન્ય કરવું.[23-28] હે નિર્દોષાંગિ ! હું પુત્રદર્શનની લાલસાવડે રક્ત આંગળીથી શોભતો તથા કમલપત્રના જેવો કરસંપુટ તને પ્રસન્ન કરવા માટે મસ્તક ઉપર રાખી તને વિનવું છું. હે કેશના સુંદર છેડાવાળી ! તું મારી આજ્ઞાથી અધિક તપવાળા દ્વિજાતિથી ગુણયુક્ત પુત્રોને ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે. હે પૃથુનિતંબિનિ ! તારા એ કાર્યથી હું પુત્રવાળાની ગતિને પ્રાપ્ત થઇશ.[29-31]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-“સુંદર જઘનવાળી તથા પતિનાં પ્રિય અને હિતમાં તત્પર એવી કુંતીને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તે કુંતી શત્રુનાં નગરને જિતનારા એવા પાંડુને કહેવા લાગી કેઃ[32] “જ્યારે પિતાને ત્યાં હું નાની હતી ત્યારે મને અતિથિનો સત્કાર કરવામાં યોજેલી હતી. ત્યાં મેં ઉત્તમ વ્રતધારી તથા ઉગ્રપ્રકૃતિના બ્રાહ્મણની સેવા કરી હતી,[33] કે જે ધર્મમાં ગૂઢ નિશ્ચયવાળા ઋષિને લોકો દુર્વાસા કહેતા હતા. તે જિતચિત્ત ઋષિને મેં સર્વ યત્નથી સંતુષ્ટ કર્યા હતા.[34] તે ઐશ્વર્યસંપન્ન ઋષિએ મને દેવતાનું આકર્ષણ કરે એવી શક્તિવાળો શ્રેષ્ઠ મંત્ર આપ્યો હતો અને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે,[35] “હે રાજ્ઞિ ! આ મંત્રવડે તું જે જે દેવને બોલાવીશ તે દેવ નિષ્કામ વા સકામ હશે તો પણ તને વશ થશે,[36] તથા તે તે દેવની કૃપાથી તને પુત્ર ઉત્પન્ન થશે.” હે ભારત ! આ પ્રમાણે તે ઋષિએ મને મારા બાપને ત્યાં કહ્યું હતું.[37] તે બ્રાહ્મણનું વચન સત્ય છે તેનો જ આ સમય આવ્યો છે. હે નૃપ ! તમારી

* यथास्तेनो भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौरेतः सिंचति । શ્રુ૦ જે અયોનિ (પોતાની ભાર્યાથી બીજી સ્ત્રી) માં વીર્યનું સિંચન કરે તે ચોરની પેઠે ભ્રૂણહત્યારો થાય છે. વળી अमीषां निष्कृतं जारिणीव । मं. એઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત જારિણીના જેવું. આ બે શ્રુતિવચનોથી પુરુષ તથા સ્ત્રીને વ્યભિચારજન્ય પાપ તથા પીડા જણાય છે. એટલે આ નવી મર્યાદા નથી પરંતુ એ શ્રુત્યર્થનીજ બીજી રીતે વ્યવસ્થા કરેલી છે એમ સમજવું.

આજ્ઞા હોય તો હું તે મંત્રવડે દેવને બોલાવું. હે રાજર્ષિ! તેથી આપણને હિતકારક પ્રજા થશે. હે સત્યવાદીમાં શ્રેષ્ઠ! બોલો, હું કયા દેવનું આવાહન કરૂં? આ કાર્યમાં હું તમારી આજ્ઞાની વાટ જોતી બેઠી છું એમ તમે જાણજો."[૩૮,૩૯]

પાંડુ કહે છેઃ-"હે સુંદર આરોહવાળી કલ્યાણિ! આજેજ તું દેવને બોલાવવા વિધિપૂર્વક યત્ન કર. તું ધર્મરાજને બોલાવ; કારણ કે તેજ લોકોમાં પુણ્યશાલી છે. આપણો ક્ષત્રિયોનો પાલન ધર્મ; અધર્મવડે સચવાતો નથી. લોકો જેને ધર્મ માને છે તેજ આપણો ધર્મ છે.[૪૦,૪૧] ધર્મે આપેલો તે પુત્ર નિઃસંશય કુરુવંશમાં ધાર્મિક થશે અને તેનું મન અધર્મમાં રમણ કરશે નહિ.[૪૨] હે શુચિસ્મિતે! માટે તું ધર્મને મુખ્ય ગણીને નિયમમાં રહી આદર તથા આકર્ષણી વિદ્યાવડે ધર્મરાજનું આવાહન કર."[૪૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે પતિએ કહ્યું તે સાંભળીને સુંદરી કુંતીએ 'સારૂં તેમ કરૂં છું' કહીને પ્રણામ કરી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કર્યું.[૪૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે કુંતાપુત્રોત્પત્ત્યનુજ્ઞા નામનો અધ્યાય ૧૨૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૩-યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન તથા અર્જુનની ઉત્પત્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

संवत्सरधृते गर्भे गांधार्या जनमेजय ॥
आह्वयामास वै कुंती गर्भार्थे धर्ममच्युतम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે જનમેજય! ગાંધારીને ગર્ભ ધારણ કર્યે એક વર્ષ વીત્યું ત્યારે કુંતીએ ગર્ભને માટે સાક્ષાત્ ધર્મનું આવાહન કર્યું.[૧] તે દેવીએ ત્વરાથી ધર્મને બલિદાન આપ્યું અને પૂર્વે દુર્વાસાએ જે મંત્ર આપેલો હતો તેનો વિધિપૂર્વક જપ કરવા માંડયો.[૨] તે મંત્રના બલથી ધર્મદેવ સૂર્યના જેવા તેજસ્વી વિમાનમાં બેસીને જ્યાં કુંતી જપ કરતી હતી ત્યાં આવ્યા,[૩] અને હાસ્ય કરીને બોલ્યા કે, "હે કુંતિ! હું તને શું આપું?" ધર્મ પરિહાસ કરતા હતા, છતાં કુંતીએ ધર્મને કહ્યું કે, "મને પુત્ર આપો."[૪] તે પછી યોગમયી મૂર્તિને ધારણ કરનારા ધર્મની સાથે કુંતી સંયોગ પામી અને તેનાથી તે શ્રેષ્ઠ આરોહવાળી કુંતી, સર્વ પ્રાણધારીઓના હિતકારી એવા પુત્રને પ્રાપ્ત થઈ.[૫] જે વખતે ચંદ્ર જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતો. આઠમું અભિજિત્ મુહૂર્ત્ત હતું, શુકલ પક્ષ હતો, તુલાનો સૂર્ય હતો અને પૂર્ણાતિથિ પંચમી હતી તે વખતે અર્થાત્ આશ્વિન શુકલ પંચમીને દિવસે કુંતીએ મહાયશસ્વી મોટા પુત્રને જન્મ આપ્યો. જ્યારે તે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેજ વખતે આકાશમાં દૈવી વાણી થઇ કે, "આ પુરુષોમાં ઉત્તમ, ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ, પરાક્રમી અને સત્યવાદી એવો પુત્ર પૃથ્વીમાં રાજા થશે.[૬-૮] એ પાંડુનો પ્રથમ થયેલો પુત્ર યુધિષ્ઠિર નામથી ઓળખાશે અને યશ, તેજ તથા સદ્વર્તનથી યુક્ત એવો એ ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત કીર્તિવાળો થશે." આ પ્રમાણે તે ધાર્મિક પુત્રને મેળવીને ફરીથી પાંડુરાજા કુંતીને કહેવા લાગ્યાઃ[૯,૧૦] "હે કુંતિ! ક્ષત્રિયો બલથીજ મોટા કહેવાય છે માટે તું મહા બલવાન્ પુત્રની માગણી કર." આ પ્રમાણે ભર્તાએ કહ્યું ત્યારે કુંતીએ વાયુનું આવાહન કર્યું; તેજ વખતે મૃગ ઉપર બેસીને મહાબલવાન્ વાયુ ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો કે, "હે કુંતિ! આજ હું તને શું આપું? તારા મનમાં જે હોય તે તું માગ."[૧૧,૧૨] આ સાંભળીને લજ્જા પામતી કુંતીએ હસીને કહ્યું કે, "હે સુરશ્રેષ્ઠ! મને બલવાન્ મોટા દેહવાળો અને સર્વના ગર્વને મોડનારો પુત્ર આપો."[૧૩] પછી વાયુથી કુંતીને, ભયંકર પરાક્રમવાળો, મહાબાહુ ભીમ ઉત્પન્ન થયો. અત્યંત બલવાળો ભીમ થયો તે વખતે પણ

આકાશમાં વાણી થઈ કે, "હે ભારત! આ ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સર્વ બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે." વળી ભીમસેન જ્યારે ઉત્પન્ન થયો તેજ વખતે આ એક બીજું મોટું આશ્ચર્ય થયું હતું કે,[૧૪,૧૫] માતાના ખોળામાંથી પડતાં ભીમે શરીરના પ્રઘાતથી શિલાને ચૂર્ણ કરી હતી. (એક વખતે કુંતીના ખોળામાં ભીમ સૂતેલો હતો તે વખતે તેણે વાઘ જોયો,) વાઘને જોઈને ભયવડે ઉદ્વેગ પામેલી કુંતી એકાએક ઉભી થઇ ગઇ, પણ પોતાના ખોળામાં સૂતેલા ભીમને ભૂલી ગઇ. તેથી કુંતી ઉભી થતાંજ વજ્રના સમૂહ જેવો તે કુમાર પર્વત ઉપર પડયો અને તેણે પોતાના પડતા શરીરવડે શિલાના સેંકડો ચૂરા કરી નાખ્યા. (આવો આઘાત થતાં પણ ભીમ જાગ્યો નહિ, કારણકે વજ્ર શરીરનો હોવાથી એને કંઇજ વેદના થઇ ન હતી.) આ પ્રમાણે તે શિલાને ચૂર્ણ કરેલી જોઇને પાંડુરાજા આશ્ચર્ય પામ્યા.[૧૬-૧૮] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! જે દિવસે ભીમસેન અહીં ઉત્પન્ન થયો હતો તેજ દિવસે હસ્તિનાપુરમાં દુર્યોધન પણ ઉત્પન્ન થયો હતો.[૧૯] વૃકોદરની ઉત્પત્તિ પછી પાંડુરાજા ફરીથી આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યા કે, "મને લોકોમાં શ્રેષ્ઠ એવો ઉત્તમ પુત્ર શી રીતે પ્રાપ્ત થાય?[૨૦] આ લોકો કાર્યની સિદ્ધિને માટે દૈવ તથા પુરુષાર્થ બન્નેના ઉપર આધાર રાખે છે. તેમાં પણ યોગ્ય સમયે પ્રયત્ન કર્યાથી દૈવ ફલીભૂત થાય છે.[૨૧] મેં સાંભળ્યું છે કે, દેવના રાજા ઇંદ્ર અમાપ બલવાળા, ઉત્સાહી, વીર્યવાન્ તથા અતુલ કાંતિવાળા છે.[૨૨] હું તેમને તપથી સંતોષ પમાડીને મહાબલવાન્ પુત્રને મેળવીશ. તે મને જે પુત્ર આપશે તે ઘણો શ્રેષ્ઠ નિવડશે.[૨૩] જે પુત્ર દેવ અને મનુષ્ય સર્વને સંગ્રામમાં હણવા સમર્થ થશે. માટે ઇંદ્રને પ્રસન્ન કરવા હું કર્મ, મન અને વાણીવડે મહાન તપ કરું."[૨૪]

તે પછી કૌરવ્ય મહારાજા પાંડુએ મહર્ષિઓની સાથે વિચાર કરીને કુંતીને શુભ એવું સંવત્સર વ્રત કરવાની આજ્ઞા આપી.[૨૫] અને હે ભારત! મહાન્ બાંહુવાળા પાંડુ પોતે પણ એક પગથી ઉભા રહીને અનન્ય વૃત્તિવાળાં ધ્યાનથી દેવોના ઈશ્વર ઇંદ્રને પ્રસન્ન કરવા માટે સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત પર્યંત ઉગ્ર તપ તપવા લાગ્યા.[૨૬,૨૭] આમ ઘણો કાલ ગયા પછી ઇંદ્ર ત્યાં આગળ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા. ઇંદ્ર કહે છેઃ "હે રાજન્! ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેવો, બ્રાહ્મણો, ગાયો તથા સ્નેહિઓનાં કાર્યને સાધનારો, શત્રુઓને શોક આપનારો, સર્વ બંધુઓને આનંદ આપનારો અને સર્વ શત્રુઓને મારનારો એવો ઉત્તમ પુત્ર હું તમને આપીશ."

આ પ્રમાણે મહાત્મા ઇંદ્રે કહ્યું ત્યારે ધર્માત્મા પાંડુરાજા ઇંદ્રનાં વચનને યાદ કરીને કુંતી પ્રત્યે બોલ્યા કે, "હે કલ્યાણિ! તારો ભાગ્યોદય થયો છે. તારા ઉપર દેવગણના સ્વામી ઇંદ્ર પ્રસન્ન થયા છે;[૨૮-૩૧] અને તેં જેવો સંકલ્પ કરેલો તેવો દૈવી કર્મવાળો, યશસ્વી, શત્રુને દમનારો, નીતિમાન્, મહાત્મા, આદિત્યના જેવો તેજસ્વી, કોઇથી પણ પરાભવ ન પામનારો ક્રિયાવાળો અને અદ્‌ભુત આકૃતિવાળો પુત્ર તે તને આપવા ઈચ્છે છે.[૩૨,૩૩] દેવેંદ્રની કૃપા થઇ છે, માટે હે શુચિસ્મિતે! તું તેમનું આવાહન કર અને હે સુશ્રોણિ! તેમના સમાગમથી ક્ષત્રિય તેજના ધામરૂપ પુત્રને ઉત્પન્ન કર."[૩૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે પાંડુએ કહ્યું તે સાંભળીને યશસ્વિની કુંતીએ ઇંદ્રને મંત્રથી બોલાવ્યા. તેજ વખતે દેવેંદ્ર ત્યાં આવ્યા અને તેમણે અર્જુનને ઉત્પન્ન કર્યો.[૩૫] તે કુમાર ઉત્પન્ન થતાંજ આશ્રમવાસી અને બીજાં પ્રાણીઓના સાંભળતાં શુદ્ધ સ્મિતવાળી કુંતીને હાંક મારી મહાગંભીર શબ્દવાળી આકાશને ગજાવતી પણ સ્પષ્ટ સમજાતી દૈવી વાણી થઇ, તેણે કહ્યું કે,[૩૬,૩૭] "હે કુંતિ! તારો આ પુત્ર કાર્તવીર્યના જેવો અને શિવના જેવો પરાક્રમી થશે તથા ઇંદ્રના જેવો અજિત થશે અને તારા વંશનો વિસ્તાર કરશે.[૩૮] જેમ પૂર્વે વિષ્ણુએ અદિતિની પ્રીતિ વધારી હતી

તેમ વિષ્ણુના જેવો અર્જુન તારી પ્રીતિમાં વધારો કરશે.[૩૯] એ પુત્ર મદ્રદેશ, સોમકે સહિત કુરુદેશ, ચેદીદેશ, કાશીદેશ, અને કરુષ દેશને વશ કરીને કુરુની લક્ષ્મીનું પાલન કરશે.[૪૦] વળી એના બાહુબલવડે અગ્નિ, ખાંડવવનમાં સર્વ પ્રાણીની મેદાથી ઉત્તમ તૃપ્તિ પામશે.[૪૧] એ મહાન બલવાન્ વીર ગ્રામાધીશો અને રાજાઓને જિતીને ભાઈઓની સાથે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે.[૪૨] હે કુંતિ! એ વીર્યવાનમાં શ્રેષ્ઠ તથા મહાયશસ્વી પુત્ર પરશુરામના જેવો અને વિષ્ણુના જેવો પરાક્રમવાળો થશે.[૪૩] વળી એ યુદ્ધમાં કલ્યાણુકારી મહાદેવને પ્રસન્ન કરશે અને સંતોષ પામેલા તે શંકરથી પાશુપત નામનું અસ્ત્ર મેળવશે.[૪૪] મહા બાહુવાળો તારો આ પુત્ર દેવના દ્વેષી નિવાતકવચ નામના દૈત્યોને ઈંદ્રની આજ્ઞાથી હણુશે;[૪૫] તથા સમગ્ર દિવ્ય અસ્ત્રોને પ્રાપ્ત કરશે. વળી એ પુરૂષશ્રેષ્ઠ ગયેલી લક્ષ્મીને પાછી લાવશે.[૪૬]"

આ પ્રમાણે અદ્ભુત દૈવી વાણીને કુંતીએ પુત્રજન્મ વખતે સાંભળી. તે મોટા શબ્દથી થયેલી વાણી સાંભળીને શતશૃંગનિવાસી તપસ્વીઓને પરમ હર્ષ થયો તથા ઈંદ્રે સહિત સ્વર્ગવાસી સર્વે દેવસમૂહોને પણુ પરમ હર્ષ થયો અને આકાશમાં દુંદુંભિનો મહાન ગડગડાટ થયો તથા પુષ્પવૃષ્ટિની સાથે મોટો હર્ષનાદ ઉત્પન્ન થયો.[૪૭-૪૯] પછી દેવોના ગણોએ આવીને પાર્થનું સન્માન કર્યું. વળી કદ્રૂના પુત્રો, વિનતાના પુત્રો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સર્વ પ્રજાપતિઓ સપ્તર્ષિઓ કે જે ભરદ્વાજ, કશ્યપ, ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ અને જ્યારે સૂર્ય નષ્ટ થયા હતા ત્યારે ઉદય પામેલા એવા ભગવાન્ અત્રિ એ સઘળાઓ ત્યાં આવ્યા.[૫૦,૫૧] વળી મરીચિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, દક્ષ પ્રજાપતિ અને ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ દિવ્ય પુષ્પની માલાઓ અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત થઈને ત્યાં આવ્યાં. અપ્સરાનાં ટોળાંઓ અર્જુનનું ગાન કરીને નૃત્ય કરવા લાગ્યાં.[૫૨,૫૩] તેમજ મહર્ષિઓ ચોતરફ જપ કરવા લાગ્યા. વળી હે રાજા! ભીમસેન, ઉગ્રસેન, ઉર્ણાયુ, અનઘ, ગોપતિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, સૂર્યવર્ચા, આઠમો યુગપ, તૃણુપ, કાર્ષ્ણિ, નંદિ, ચિત્રરથ, તેરમો શાલિશિરા, ચૌદમો પર્જન્ય, પંદરમો કલિ, સોળમો નારદ, તથા ઋત્વા, બૃહત્વા, બૃહક, મહા મનવાળો કરાલ બ્રહ્મચારી બહુગુણ જે સુવર્ણ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે તથા વિશ્વાવસુ, ભુમન્યુ, સુચંદ્ર, શરુ અને ગાયન તથા માધુર્યથી સંપન્ન એવા વિખ્યાત હહા હુહુ, એ દેવગંધર્વો ત્યાં આવ્યા હતા. તે ગંધર્વોની સાથે શ્રીમાન્ તુંબરુ ગાન કરવા લાગ્યો[૫૪-૫૯] તેમજ સર્વ અલંકારથી શણુગારાયલી, વિશાલ નેત્રવાળી તથા મહાભાગ્યવતી એવી અપ્સરાઓ પ્રસન્ન થઈને ગાવા લાગી તથા નાચવા લાગી.[૬૦] વળી અનૂચાના, અનવદ્યા, ગુણુમુખ્યા, ગુણાવરા, અદ્રિકા, સોમા, મિશ્રકેશી, અલંબુષા, મરીચિ, શુચિકા, વિદ્યુત્પર્ણા, તિલોત્તમા, અંબિકા, લક્ષણા, ક્ષેમા, દેવી, રંભા, મનોરમા, અસિતા, સુબાહુ, સુપ્રિયા, વપુ, પુંડરીકા, સુગંધા, સુરસા, પ્રમાથિની, કામ્યા અને શારદ્વતી એઓ ભેગી મળીને નૃત્ય કરવા લાગી. વળી મેનકા, સહજન્યા, કર્ણિકા, પુંજિકસ્થલા, ઋતુસ્થલા, ઘૃતાચી, વિશ્વાચી, પૂર્વચિત્તિ, ઉમ્લોચા અને વિખ્યાત પ્રમ્લોચા, એ દશ તથા અગિયારમી ઉર્વશી એ વિશાલ નેત્રવાળી અપ્સરાઓ ગાન કરવા લાગી. ધાતા, અર્યમા, મિત્ર વરુણ, અંશ, ભગ, ઈંદ્ર, વિવસ્વાન્, પૂષા, ત્વષ્ટા, સવિતા, પર્જન્ય તથા વિષ્ણુ આ બાર સૂર્યો કહેવાય છે, તેઓ પાંડુપુત્ર અર્જુનના મહિમાને વધારતા આકાશમાં સ્થિર રહ્યા હતા.[૬૧-૬૭] વળી મૃગવ્યાધ, સર્પ, નિર્ઋતિ, અજ, એકપાદ, અહિર્બુધ્ન્ય, પરંતપ પિનાકી, દહન, ઈશ્વર, કપાલી, સ્થાણુ અને હે રાજન્! ભગવાન્ ભગ એ સઘળા રુદ્રો ત્યાં આવ્યા હતા.[૬૮,૬૯] અશ્વિનીકુમાર, આઠ વસુઓ, મહા બલવાન્ વાયુઓ, વિશ્વેદેવા તથા સાધ્યગણો ત્યાં આજુબાજુએ ઉભા હતા.[૭૦] વળી કર્કોટક સર્પ,

વાસુકિનાગ, કચ્છપ, કુંડ, મહા સર્પ તક્ષક, એઓ અને બીજા ઘણા નાગો જેઓ તપથી યુક્ત, મહા ક્રોધવાળા તથા મહાન્ બલવાળા હતા, તેઓ ત્યાં આવ્યા હતા.[૭૧,૭૨] તેમજ તાર્ક્ષ્ય, અરિષ્ટનેમિ, ગરુડ, અસિતધ્વજ, અરુણ અને આરુણિ એ વિનતાના પુત્રો પણ ત્યાં આવ્યા હતા.[૭૩] તે બધા વિમાન અને પર્વતના શિખર ઉપર રહેલા દેવગણોને, તપવડે સિદ્ધ થયેલા મહર્ષિઓ જોઈ શકયા હતા; ઈતર જનો જોઈ શકયા નહિ.[૭૪] આ મહાન આશ્ચર્ય જોઈને મુનિશ્રેષ્ઠો વિસ્મય પામ્યા અને ત્યારથી પાંડવો પ્રત્યે અધિક પ્રીતિ કરવા લાગ્યા.[૭૫] પછી મહાયશસ્વી પાંડુરાજાએ પુત્રના લોભથી ફરી ધર્મપત્ની કુંતીને કહેવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે કુંતીએ તેમને કહ્યું કે,[૭૬] "આપત્તિકાલમાં પણ આવી ચોથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા કહ્યું નથી. જો તેમ કરે તો ચોથી વાર સ્વૈરિણી ગણાય અને પાંચમી વખતે વેશ્યા ગણાય.[૭૭] માટે હે વિદ્વન્! આ ધર્મને જાણતાં છતાં પણ તમે પ્રમાદથી બોલતા હો તેમ આગળ વધીને મને પ્રજાને માટે કેમ કહો છો?[૭૮]"

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે પાંડવોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૨૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૪–નકુલ તથા સહદેવની ઉત્પત્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

कुंतीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ॥

मद्रराजसुता पांडुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–કુંતીના પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તથા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તે પછી મદ્રરાજની પુત્રી માદ્રી, પાંડુને એકાંતમાં કહેવા લાગી કે,[૧] "હે શત્રુને તાપ આપનારા! તમે પ્રજોત્પત્તિને માટે અયોગ્ય થયા છો તો પણ તમારે માટે મને સંતાપ થતો નથી તથા હે નિષ્પાપ! શ્રેષ્ઠતાને માટે યોગ્ય એવી કુંતીથી હું નિત્ય બીજી પંક્તિમાં રહું છું તેથી પણ મને સંતાપ થતો નથી.[૨] વળી હે કુરુનંદન રાજા! ગાંધારીને સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તે સાંભળીને પણ મને તેવું દુઃખ થયું નથી.[૩] પરંતુ હું અને કુંતી બન્ને સમાન છીએ તેમ છતાં મને પુત્ર નહિ એ દુઃખ મને બહુ સાલે છે. બાકી મારા પતિને હમણાં કુંતીમાં સંતતિ થઇ એ પણ બહુ સારૂં થયું એમ હું માનું છું.[૪] જો કુંતિરાજની પુત્રી મારાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેમ કરે તો મારા ઉપર કૃપા કરી ગણાય અને તમારૂં પણ હિત થાય.[૫] હું કુંતિરાજની પુત્રીની સપત્ની હોવાથી અભિમાનવડે તેને જાતે કહી શકતી નથી, પણ જો મારા ઉપર તમે પ્રસન્ન હો તો પોતેજ તેને પ્રેરણા કરો."[૬]

પાંડુ કહે છેઃ–"હે માદ્રિ! મારા હૃદયમાં પણ એજ વિષય નિત્ય ઘોળાયા કરે છે; પરંતુ તું અનુકૂલ કહેશે કે પ્રતિકૂલ કહેશે એ સંદેહથી હું તને કહી શકયો નથી.[૭] પણ હવે તારો અભિપ્રાય જાણ્યો એટલે હું એ સંબંધમાં પ્રયત્ન કરીશ, અને હું માનું છું કે મારાં કહેલાં વચનને તે જરૂર અંગીકાર કરશે."[૮]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી પાંડુરાજા એકાંતમાં કુંતીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ "હે કુંતિ! તું મારા કુલની વૃદ્ધિ કર અને લોકોનું પ્રિય કર.[૯] હે કલ્યાણિ! તું મારા તથા મારા પૂર્વજોના પિંડનો નાશ ન થવા માટે તથા મારાં પ્રિયને માટે ઉત્તમ કલ્યાણ કાર્ય કર.[૧૦] વળી એ કાર્યથી તને યશ મળશે માટે તું યશને અર્થે પણ એ દુષ્કર કર્મ કર. ઇંદ્રને ઇંદ્રપદ મળ્યું હતું તોપણ તેણે યશને સારૂ યજ્ઞો કર્યા હતા.[૧૧] તેમજ હે ભાવિનિ! મંત્રવેત્તા બ્રાહ્મણો દુષ્કર તપ કરીને પણ યશને માટે ગુરુની પાસે જઇને તેમની સેવા કરે છે.[૧૨] વળી સઘળા રાજર્ષિઓ અને તપ રૂપી ધનવાળા બ્રાહ્મણો પણ યશને માટે

નાનાં મોટાં દુષ્કર કામો કરે છે.[૧૩] માટે હે અનિંદિતા ! તું આ માદ્રીને પણ પુત્ર રૂપી નાવવડે તાર, અને એને પુત્રરૂપી ભાગ આપીને પરમ કીર્તિને પ્રાપ્ત થા."[૧૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી પાંડુને 'સારૂં' કહીને કુંતીએ માદ્રીને કહ્યું કે "તું એકવાર દેવનું ચિંતન કર. જે દેવનું તું સ્મરણ કરશે તેનાથી નિઃસંશય તને યોગ્ય પુત્ર થશે."[૧૫]

તે પછી માદ્રીએ વિચાર કરીને મનવડે અશ્વિનીકુમારનું સ્મરણ કર્યું; એટલે તે બન્ને દેવો ત્યાં આવ્યા અને તેમણે માદ્રીથી પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળા નકુલ તથા સહદેવ નામના જોડીયા બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાં. તેઓનો જન્મ થતાં પણ દૈવી વાણી થઇ કે,[૧૬,૧૭] "આ બન્ને પુત્રો હૃદયબલ, રૂપ તથા ગુણવડે અશ્વિનીકુમારથી પણ અધિક થશે, અને સ્વરૂપસંપત્તિ તથા તે જવડે અત્યંત પ્રકાશી નિકળશે." હે રાજન્! પછી તે કુમારોનાં ભક્તિ, કર્મ તથા આશિષની સાથે શતશૃંગવાસી ઋષિઓએ નામ પાડયાં.[૧૮,૧૯] મોટાનું નામ યુધિષ્ઠિર, મધ્યમનું નામ ભીમસેન, તથા ત્રીજાનું નામ અર્જુન, આવાં કુંતીના ત્રણે પુત્રોનાં નામ પાડયાં.[૨૦] વળી તે પ્રસન્ન થયેલા વિપ્રોએ માદ્રીના પુત્રોમાં પ્રથમ થયેલો તેનું નામ નકુલ અને બીજાનું નામ સહદેવ પાડયું.[૨૧] કુરુકુલમાં ઉત્તમ એવા, એ પાંડુના પુત્રો વર્ષ વર્ષને અંતરે થયા હતા તોપણ તેઓ પાંચ પાંચ વર્ષના હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા.[૨૨] મહાન્ સત્વવાળા, મહા વીર્યવાળા, મહાન્ બલ તથા પરાક્રમવાળા, દેવના જેવા રૂપવાળા અને મહાન્ કાંતિવાળા તે પુત્રોને જોઇને પાંડુરાજા બહુ હર્ષ પામ્યા તથા રાજી રાજી થઈ ગયા. વળી શતશૃંગનિવાસી સર્વે ઋષિઓ અને ઋષિપત્નીઓને પણ તે કુમારો પ્રિય થઇ પડયા હતા. પાંડુએ ફરીથી જ્યારે માદ્રીને માટે પુત્ર આપવા કુંતીને એકાંતમાં કહ્યું ત્યારે હે રાજન્ ! સતી કુંતીએ રાજાને કહ્યું કે, "મેં એને એક વખત કહ્યું એટલામાં એણે બે દેવોને યાદ કરી બે પુત્રો મેળવ્યા અને મને ઠગી ![૨૪-૨૬] માટે એનાથી પરાભવ પામવાના ભયથી હું બીહું છું. કપટી સ્ત્રીઓની વર્તણુક એવી હોય છે. હું મૂઢા જાણુતી નહતી કે જોડ દેવોનાં આવાહનથી બે પુત્રો થાય છે ![૨૭] માટે હવે તમારે મને એ કાર્ય સારૂ આજ્ઞા કરવી નહિ, એ હું તમારી પાસે માગી લઉં છું."

આ પ્રમાણે પાંડુને દેવોએ આપેલા પાંચ મહા બલવાન, કીર્તિમંત અને કુરુવંશની વૃદ્ધિ કરનારા પુત્રો થયા હતા. તેઓ શુભ લક્ષણોથી સંપન્ન, ચંદ્રના જેવા પ્રિયદર્શન, સિંહના જેવા દર્પવાળા, મોટાં ધનુષ્‌વાળા, સિંહના જેવી પરાક્રમી ચાલવાળા અને સિંહના જેવી ગ્રીવાવાળા હતા. પછી દેવના જેવા પરાક્રમી તે મનુષ્યેંદ્રો ત્યાં મોટા થવા લાગ્યા.[૨૮-૩૦] આમ પવિત્ર હિમાલય પર્વતમાં વૃદ્ધિ પામતા તે કુમારો ત્યાં આવનારા મહર્ષિઓને વિસ્મય ઉત્પન્ન કરતા હતા.[૩૧] તે પાંચ અને સો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, એ બધા કુરુવંશની વૃદ્ધિ કરનારાઓ પાણીમાં કમલની પેઠે થોડાજ કાલમાં મોટા થઇ ગયા હતા.[૩૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવ પર્વવિષે પાંડવોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૨૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૫-પાંડુરાજાનું મૃત્યુ અને માદ્રીનું સતી થવું.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

दर्शनीयांस्ततः पुत्रान् पाण्डुः पञ्च महावने ॥
तान् पश्यन् पर्वते रम्ये स्वबाहुबलमाश्रितः ॥१॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ–દર્શન કરવા જેવા પાંચ પુત્રોને જોતા પાંડુરાજા પોતાના બાહુબલનો આશ્રય કરીને રમ્ય પર્વતના મહાવનમાં રહેતા હતા.[૧] એક વખતે પ્રાણીઓને મોહિત કરનારા

તથા વનોને પુષ્પિત કરનારા એવા ચૈત્ર અને વૈશાખ માસના સંધિકાલમાં એટલે વસંત-કાલમાં પાંડુરાજા રાણીને લઈને વનમાં ફરવા નિકળ્યા હતા.[૨] તે વખતે પલાશો, તિલકો, આંબાઓ, ચંપાનાં ઝાડો, લીમડાનાં ઝાડો અને બીજાં ફલ ફૂલથી સમૃદ્ધ થયેલાં વૃક્ષો તથા વિવિધ જલાશયો અને પદ્મિનીઓથી તે વન શોભી રહ્યું હતું. તે વનને જોઈને પાંડુના હૃદયમાં કામ-વિકાર ઉત્પન્ન થયો.[૩,૪] ત્યાં પ્રફુલ્લ મનથી દેવની પેઠે ફરતા તે રાજાની પાછળ માદ્રી સુંદર વસ્ત્ર પહેરીને એકલી ગઈ હતી.[૫] રાજાએ યુવાન તથા ઝીણાં વસ્ત્રમાંથી જેનાં કંઈક કંઈક અંગ જણાતાં એવી માદ્રીને જોઈ, અને જોતાંની સાથેજ વનમાં જેમ મહાન્ અગ્નિ પ્રસરે તેમ તેના ચિત્તમાં કામે પ્રવૃત્તિ કરી.[૬] એકાંતમાં તે કમલનયનીને એકલી જોઈને કામને આધીન થયેલા રાજા કામનો નિગ્રહ કરી શક્યા નહિ.[૭] પછી રાજાએ એકાંતમાં આવેલી માદ્રીને બલથી પકડી લીધી, તે વખતે રાણીએ પોતાની શક્તિ-પ્રમાણે ભુજબંધમાંથી નિકળવા પ્રયત્ન કરતાં રાજાને રોકવા માંડયા; પણ કામવડે વ્યાપ્ત ચિત્તવાળા રાજાને ઋષિનો શાપ યાદ આવ્યો નહિ અને તે બલાત્કારથી માદ્રીની સાથે મૈથુન ધર્મવડે યોજાયા ![૮,૯] હે કૌરવ્ય ! વિધિએ પ્રેરેલા રાજા, શાપનો ભય છોડી દઈને આ પ્રમાણે જીવિતના અંતને માટે કામને વશ થઈ ગયા.[૧૦] કામાત્મા તે રાજાની બુદ્ધિ સાક્ષાત્ કામવડે મોહિત થઈ ગઈ અને તે ઇંદ્રિયસમૂહને વ્યા-કુલ કરીને છેવટે વિચારે સહિત નષ્ટ થઈ. આથી તે પરમ ધર્માત્મા કુરુનંદન પાંડુરાજા, ભાર્યાની સાથે સંભોગ કરતાંજ તત્કાલ મૃત્યુ પામ્યા.[૧૧,૧૨] તે વખતે માદ્રી મરણ પામેલા રાજાને આલિંગન કરીને વારંવાર દુઃખજન્ય શબ્દથી અત્યંત પોકાર કરવા લાગી.[૧૩] તે સાંભળીને પોતાના તથા માદ્રીના પુત્રોને લઈને કુંતી જ્યાં રાજાનું મૃત્યુ થયું હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.[૧૪] એટલે હે રાજન્! દુઃખિત થયેલી માદ્રીએ કુંતીને કહ્યું કે, “તમે એકલાંજ અહીં આવો, છોકરાઓને ત્યાંજ રહેવા દો.”[૧૫] આવાં માદ્રીનાં વચન સાંભળીને કુંતી છોકરાઓને ત્યાંજ મૂકી ‘હાય હું હણાઈ ગઈ’ એમ બૂમ મારતાં તુરત ત્યાં આવ્યાં,[૧૬] અને ધરણી પર સૂતેલાં માદ્રી તથા પાંડુને જોઈને શોકથી છવાઈ ગયેલાં કુંતી બહુ દુઃખિત થઈને વિલાપ કરતાં કહેવા લા-ગ્યાંઃ–[૧૭] “જિતચિત્ત વીર રાજાનું હું નિત્ય રક્ષણ કરતી હતી, તો વનવાસી ઋષિના શાપને જાણતા એવા રાજાએ તારૂં શા કારણથી બલ-વડે અતિક્રમણ કર્યું ?[૧૮] ઓ માદ્રિ ! તારે રાજાને રોકવા હતા, તેની જગ્યાએ નિર્જન પ્રદેશમાં તેં રાજાને શામાટે લોભાવ્યા ?[૧૯] તે શાપને યાદ કરીને સતત દીન રહેતા રાજાને, તને એકાંતમાં જોઈને શી રીતે કામ ઉત્પન્ન થયો ?[૨૦] હે બાહ્લીકિ ! તું ધન્ય છે, મારા કરતાં પણ તું ભાગ્યશાલી છે, જેથી તું કામથી પ્રહર્ષ પામેલું રાજાનું મુખ જોઈ શકી.”[૨૧]

માદ્રી બોલીઃ–“હે દેવિ ! મેં તો વિલાપ કરીને એમને વારંવાર રોક્યા હતા, પણ એ પોતેજ શાપજન્ય દુષ્પ્રારબ્ધને સત્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તેમ મનને રોકી શક્યા નહિ.”[૨૨]

કુંતી બોલ્યાંઃ–“હે માદ્રિ ! હું મોટી ધર્મ-પત્ની છું માટે મુખ્ય ધર્મફલ મને મળવું જોઈએ; એટલે અવશ્ય ભાવિ વસ્તુથી મને વારીશ નહિ.[૨૩] હવે તો યમરાજાને વશ થયેલા પતિને હું ખોળવા જઈશ અર્થાત્ સતી થઈશ. તું એમને છોડીને ઉઠ અને આ બાલકોનું પાલન કર.”[૨૪]

માદ્રી બોલીઃ–“યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરનારા પતિની પાછળ હુંજ સતી થઈશ, કારણકે મને કામથી તૃપ્તિ થઈ નથી, માટે હે જ્યેષ્ઠા ! મને રજા આપો.[૨૫] વળી આ ભરત-સત્તમ રાજા કામવડે મારૂં ગમન કરતાં મરણ પામ્યા છે માટે હું એમના કામને યમલોકમાં જઈને કેમ શાંત કરૂં નહિ ?[૨૬] હે આર્યા ! વળી તમારા પુત્રોમાં અને મારા પુત્રોમાં સમાન વર્તનથી હું નહિ વર્તું તોપણ મને પાપનો સંબંધ થાય.[૨૭] માટે હે કુંતિ ! મારા બે પુત્રો પ્રત્યે તમે પોતાના પુત્રોની પેઠેજ વર્તજો, અને

આ રાજા મારીજ કામના કરતા મરણ પામ્યા છે,[૨૮] માટે રાજાના શરીરની સાથેજ મારૂં પણ આ શરીર ઢાંકીને બાળી મૂકજો. હે આર્યે ! આટલું તમે મારૂં પ્રિય કરો.[૨૯] બાલકોનું સાવધ થઈને રક્ષણ કરજો અને મારૂં હિત કરજો. હવે હું આ વિના બીજું કંઇ કહેવાનું જોતી નથી."[૩૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કુંતીને કહીને યશસ્વિની એવી મદ્રરાજની પુત્રી અને પાંડુરાજાની ધર્મપત્ની માદ્રીએ ચિતાના અગ્નિમાં ગોઠવેલા રાજાની સાથે તુરત ચિતામાં આરોહણ કર્યું.[૩૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે પાંડૂપરમ નામનો અધ્યાય ૧૨૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૬–પાંડવો હસ્તિનાપુર આવ્યા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

पांडोरुपरमं दृष्ट्वा देवकल्पा महर्षयः ॥
ततो मंत्रविदः सर्वे मंत्रयाञ्चक्रिरे मिथः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પાંડુરાજાનું મૃત્યુ થયેલું જોઈને, દેવતુલ્ય મંત્રજ્ઞ મહર્ષિઓ ત્યાં એકઠા મળીને પરસ્પરમાં વિચાર કરવા લાગ્યા.[૧] તપસ્વીઓ બોલ્યાઃ "મહાયશસ્વી મહાત્મા પાંડુરાજા રાજ્ય તથા દેશને છોડીને તથા આ સ્થાનમાં તપ કરીને તપસ્વીઓને શરણે રહ્યા હતા.[૨] તે પાંડુરાજા પોતાના બાલક પુત્રો તથા સ્ત્રીને થાપણ રૂપે આપણે સ્વાધીન મૂકીને અહીંથી સ્વર્ગમાં ગયા છે.[૩] માટે તે મહાત્માના પુત્રો, ભાર્યા તથા દેહાવશેષ અસ્થિને લઈને તેના રાજ્યમાં પહોંચાડવાં એ આપણો ધર્મ છે."[૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે તે ઉદાર મનવાળા દેવતુલ્ય સિદ્ધ મહર્ષિઓ પરસ્પર ઠરાવ કરીને પાંડુના પુત્રોને આગળ કરી ભીષ્મ તથા ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોની સોંપણી કરવા હસ્તિનાપુર નગર પ્રત્યે જવા માટે તત્પર થયા;[૫,૬] અને તેજ વખતે પાંડુની સ્ત્રી, પાંડુના પુત્રો તથા પાંડુ અને માદ્રીનાં શરીરનાં અસ્થિ, એ બધાંને લઈને તે તપસ્વીઓ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા.[૭] નિરંતર પુત્રોના ઉપર વાત્સલ્યભાવવાળાં કુંતી પહેલાં ઘણાં સુખી હતાં તેને હમણાં ઘણું દૂર ચાલવાનું આવ્યું પણ ઋષિના યોગપ્રભાવથી તે પાસેજ માનવા લાગ્યાં.[૮] યશસ્વિની કુંતી થોડાજ સમયમાં કુરુજાંગલ દેશમાં આવ્યાં અને ત્યાંથી હસ્તિનાપુરના વર્ધમાનપુર નામના મુખ્ય દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યાં.[૯] ત્યાં આવી તપસ્વીઓએ દ્વારપાલને કહ્યું કે, "રાજાની આગળ જઈને પાંડુપુત્રો, કુંતી તથા અમે આવ્યા છીએ તેની ખબર આપ." દ્વારપાલોએ ક્ષણમાંજ જઈને સભામાં એ ખબર જણાવી.[૧૦] હજારો ચારણો તથા મુનિઓની સાથે પાંડવો આવ્યા છે, આ સાંભળીને હસ્તિનાપુરમાં મનુષ્યોને વિસ્મય ઉત્પન્ન થયો.[૧૧] પછી સૂર્યોદયને બે ઘડી થઈ તે વખતે સઘળા નગરવાસીઓ, બાલકો અને સ્ત્રીઓને લઈને તપસ્વીઓનાં દર્શન કરવા માટે બહાર નિકળ્યા.[૧૨] સ્ત્રીનાં ટોળાંઓ તથા ક્ષત્રિયોનાં ટોળાંઓ વાહનોમાં બેસીને જવા નિકળ્યાં તથા બ્રાહ્મણોની સાથે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ પણ જવા નિકળી.[૧૩] તેમજ વૈશ્ય અને શૂદ્રોનાં ટોળાંઓની પણ મોટી ભીડ થઈ ગઈ.[૧૪] ત્યાં કોઈ પણ ઈર્ષ્યા કરતું ન હતું પણ બધાં ધર્મબુદ્ધિવાળાં થયાં હતાં.[૧૫] વળી શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ, સોમદત્ત, બાહ્લીક, રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્ર, ક્ષત્તા વિદુર, માતા સત્યવતી, યશસ્વિની રાણી કૌસલ્યા અને ગાંધારી પણ રાણીઓને લઈને ત્યાં જવા નિકળ્યાં;[૧૬] તથા ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધન વગેરે સો પુત્રો પણ વિચિત્ર અલંકારો પહેરીને ત્યાં જવા નિકળ્યા.[૧૭] પછી બધાએ તે મહર્ષિ ગણોને જોઈને મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા અને પુરોહિતે સહિત સર્વ કૌરવ્યો ઋષિઓના સમીપમાં બેઠા.[૧૮] તેમજ નગરના અને દેશના

સઘળા લોકો પણ મસ્તકવડે પૃથ્વીમાં અભિવંદન કરીને તથા પ્રણામ કરીને પાસે પાસે બેઠા.[૧૯] હે પ્રભો ! પછી તે સઘળા જનોને નિઃશબ્દ શાંત થયેલા જાણીને ભીષ્મે મહર્ષિઓનું યથાન્યાય અર્ઘ્યપાદ્યવડે પૂજન કર્યું અને રાજ્ય તથા દેશ તેમને નિવેદન કર્યાં. તે પછી સર્વ ઋષિઓના મતને જાણીને તેમાંના એક જટા અને મૃગચર્મને ધારણ કરનારા મહાન્ વૃદ્ધ મહર્ષિ ઉઠયા અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૨૦,૨૧] "જે કૌરવના વંશજ પાંડુ નામના રાજા હતા તે કામભોગને ત્યજીને અહીંથી શતશૃંગ પર્વત ઉપર આવ્યા હતા.[૨૨] તે બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં રહેનારા રાજાને ત્યાં દિવ્ય મંત્રનાં બલવડે સાક્ષાત્ ધર્મરાજથી આ યુધિષ્ઠિર નામનો પુત્ર થયો છે.[૨૩] વળી તે મહાત્મા રાજાને બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ ભીમ નામનો મહાબલિષ્ઠ પુત્ર વાયુએ આપ્યો છે;[૨૪] તથા આ ધનંજય નામનો પુત્ર ઇંદ્રથી કુંતીમાંજ ઉત્પન્ન થયો છે કે જેની કીર્તિ સર્વે ધનુર્ધારીની કીર્તિને ઝાંખી પાડશે.[૨૫] હવે માદ્રીએ અશ્વિનીકુમારથી મહા ધનુર્ધારી અને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા છે તે આ બન્ને પુરુષવ્યાઘ્રો છે, તેમને પણ તમે જુઓ.[૨૬] નિત્ય ધર્મપરાયણ અને વનમાં વાસ કરનારા યશસ્વી પાંડુએ પોતાના પિતામહનો નાશ પામતો વંશ પુનઃ ઉદ્ધાર્યો છે.[૨૭] આ પાંડુના પુત્રોના જન્મ, વૃદ્ધિ અને વૈદિક અધ્યયનો એ સઘળું જોઇને તમને પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે.[૨૮] સત્પુરુષની પેઠે વર્તતા પાંડુરાજા પુત્રના લાભને મેળવીને આજથી સત્તરમે દિવસે પિતૃલોકવાસી થયા છે.[૨૯] વળી ચિતાના અગ્નિમાં મૂકેલા તેમને જોઇને માદ્રીએ પણ પોતાની જીવિતસ્પૃહા ત્યજીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે,[૩૦] એટલે તે પતિવ્રતા પણ પાંડુરાજાની સાથેજ પતિલોકમાં ગઈ છે, માટે પાંડુરાજા તથા માદ્રીને માટે જે ઉત્તરક્રિયા કરવાની હોય તે હવે તમે કરો.[૩૧] આ તે બન્નેનાં અસ્થિઓ અને આ તેમના ઉત્તમ પુત્રો છે. તમે શત્રુને તાપ આપનારા આ પુત્રોનો તેમની માતાની સાથે સત્કારપૂર્વક સ્વીકાર કરો.[૩૨] વળી પ્રેતક્રિયા (સપિંડીકરણાંત ક્રિયા) થઈ ગયા પછી કુરુકુલને વહન કરનારા, મહાયશસ્વી અને સર્વધર્મજ્ઞ એવા પાંડુને માટે પિતૃમેધ કરજો."[૩૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે સર્વ કુરુઓને કહીને કુરુઓના જોતાંજ સર્વે તપસ્વીઓ ગુહ્યકોની સાથે ત્યાંથી ક્ષણમાં અંતર્ધાન થઇ ગયા.[૩૪] ગંધર્વ નગરની પેઠે સર્વ ઋષિ અને સિદ્ધગણોને આવેલા જોયા અને ફરી અંતર્હિત થયેલા જોયા તેથી તે સઘળાઓ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા.[૩૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે ઋષિસંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૨૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૭–પાંડુ તથા માદ્રીના ઉત્તરસંસ્કાર.

धृतराष्ट्र उवाच. ॥

पांडोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ॥
राजवद्राजसिंहस्य माद्र्याश्चैव विशेषतः ॥१॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ–"હે વિદુર ! રાજસિંહ પાંડુની સર્વ ઉત્તર ક્રિયા રાજાની પેઠે કરાવો તથા માદ્રીની પણ વિશેષ વડે ક્રિયા કરાવો;[૧] અને પશુઓ, વસ્ત્રો, રત્નો ને નાનાવિધ ધન, પાંડુ તથા માદ્રીના નિમિત્તમાં જેમને જેટલું જોઈએ તેટલું આપો.[૨] વળી જે રીતે કુંતી, માદ્રીનો સત્કાર કરવા કહે તે રીતે સર્વ વ્યવસ્થા કરો, અને સૂર્ય તથા વાયુ પણ જોઇ શકે નહિ તેમ સારી રીતે માદ્રીના દેહાવશેષને આચ્છાદિત કરાવો.[૩] નિષ્પાપ એવા પાંડુ શોક કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ તે રાજા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે જેને દેવપુત્રોના જેવા પાંચ વીર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે.[૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે ભારત ! 'સારૂં તેમ કરીશું' કહીને વિદુરે ભીષ્મને સાથે રાખી પરમ પવિત્ર સ્થાનમાં પાંડુનો સંસ્કાર કરવા માંડયો.[૫] હે રાજન્ ! પછી પાંડુરાજાના ઘીની આહુતિથી સુગંધવાળા, અગ્નિહોત્રના પ્રદીપ્ત અગ્નિઓને પુરોહિતો નગરમાંથી તત્કાલ લઇ ગયા.[૬] તે પછી ઋતુમાં થયેલાં પુષ્પો તથા વિવિધ સુંદર સુગંધોથી એક પાલખીને શણગારી તેને વસ્ત્રવડે ચોમેરથી આચ્છાદિત કરી.[૭] આ પ્રમાણે પુષ્પો અને અમૂલ્ય વસ્ત્રોથી સુશોભિત કરેલી તે પાલખીની પાસે પ્રધાનો અને સગાંસંબંધીઓ આવીને ઉભાં રહ્યાં.[૮] પછી પુરુષસિંહ પાંડુ તથા માદ્રીના દેહાવશેષને સારી રીતે ઢાંકી પરમ અલંકૃત શિબિકામાં મૂકી તેને ઉંચકીને તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા.[૯] વળી તે વખતે શ્વેત છત્ર, ચામર, વિંજણા અને સર્વ વાદિત્રના નાદથી ત્યાં સારી પેઠે શોભા કરી હતી.[૧૦] પાંડુની ઉત્તર ક્રિયામાં ઘણાં રત્નો લઈને સેંકડો પુરુષો યાચક લોકોને આપતા હતા.[૧૧] વળી ધોળાં છત્રો, મોટાં ચામરો અને સુંદર વસ્ત્રો પાંડુને માટે ત્યાં લાવવામાં આવ્યાં હતાં.[૧૨] શ્વેત વસ્ત્રધારી યાજ્ઞિકોએ જેમાં આહુતિઓ આપેલી એવા પાંડુના જાજ્વલિત અને અલંકૃત અગ્નિઓને પાંડુની આગળ રાખવામાં આવ્યા હતા.[૧૩] હજારો બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો રોદન કરતા શોકસંતપ્ત થઇને રાજાની પાછળ ચાલતા હતા.[૧૪] તેઓ કહેતા હતા કે "આ રાજા આપણને હમ્મેશના દુઃખમાં નાખી અનાથ કરીને આપણને છોડી કયાં જાય છે ?"[૧૫,૧૬] વળી સઘળા પાંડવો, ભીષ્મ તથા વિદુર પણ આક્રોશ કરતા સાથે ચાલતા હતા. પછી ગંગાના તીર ઉપર રમણીય સપાટ તથા શુભ એવા વનમાં આવીને સત્યવાદી તથા ઉત્તમ કર્મ કરનારા એવા પુરુષસિંહ પાંડુની પાલખી માદ્રી સાથે મૂકી.[૧૭] તે પછી સર્વ સુગંધથી સુગંધિત કરેલું અને જેના ઉપર કૃષ્ણાગરુ તથા દિવ્ય ચંદનનો અંગરાગ કરેલો એવા પાંડુના શરીરને સોનાનાકલશોમાં જલ લાવીને નવડાવ્યું, અને કાલાગરુ તથા તુંગરસ નાખેલાં ધોળાં ચંદનનો સર્વત્ર લેપ કર્યો. પછી તેના ઉપર દેશમાં થયેલાં ધોળાં વસ્ત્રો ઓઢાડયાં.[૧૮-૨૦] તે વખતે અમૂલ્ય શય્યામાં સુવાને યોગ્ય એવા તે પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડુરાજા વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા પોતે જીવતા હોય તેવા શોભવા લાગ્યા.[૨૧] જ્યારે યાજ્ઞિકોએ વેદોક્ત પ્રેતકર્મ કરીને દાહને માટે આજ્ઞા આપી ત્યારે માદ્રીની સાથે અલંકારયુક્ત પાંડુરાજાને ઘી ચોપડીને તુંગપદ્મકમિશ્ર સુગંધવાળાં ચંદનકાષ્ઠો અને બીજા વિવિધ સુગંધોની સાથે વિધિથી અગ્નિદાહ કર્યો.[૨૨,૨૩] તે બન્નેનાં દગ્ધ થતાં શરીરને જોઇને મોહવશ થયેલી કૌસલ્યા 'હા પુત્ર' કહી એકાએક પૃથ્વી ઉપર પડી.[૨૪] દુખીયારી કૌસલ્યાને પડેલી જોઇને નગરના અને દેશના લોકો રાજભક્તિવડે કૃપાયુક્ત તથા દુઃખસંતપ્ત થઇને રડવા લાગ્યા.[૨૫] વળી કુંતીના આર્ત વિલાપવડે સર્વ મનુષ્યોની સાથે પશુ પક્ષીઓ પણ રડવા લાગ્યાં.[૨૬] તેમજ શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ, મહામતિ વિદુર અને સઘળા કૌરવો પણ અત્યંત દુઃખી થઈને રડવા લાગ્યા.[૨૭] તે પછી ભીષ્મ, વિદુર, પાંડવોની સાથે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને કુરુકુલની સઘળી સ્ત્રીઓએ પાંડુને દાહાંજલિ આપી.[૨૮] પાંડવો, શાંતનવ ભીષ્મ, વિદુર તથા સર્વ ન્યાતવાળાં રડયાં અને તેમણે ઉદકક્રિયા કરી.[૨૯] પછી દાહાંજલિ આપી શોકવડે સુકાયલા પાંડવોને સઘળા પ્રધાનોએ હાથ પકડીને છાના રાખ્યા.[૩૦] તે દિવસે આશૌચને લીધે બંધુઓની સાથે પાંડવોએ જમીન ઉપર શયન કર્યું એટલે નગરના બ્રાહ્મણાદિ જનોએ પણ ભૂમિ ઉપરજ શયન કર્યું;[૩૧] અને બાર રાત્રિ સુધી પાંડવોની સાથે આબાલવૃદ્ધ સઘળું નગર આનંદવિનાનું અસ્વસ્થ અને અપ્રસન્ન જેવું જણાયું.[૩૨]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે પાંડુદાહ નામનો અધ્યાય ૧૨૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૮–દુર્યોધને ભીમસેનને વિષ ખવરાવ્યું અને ભીમે નાગલોકમાં જઇને દિવ્ય રસ પીધો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ततः कुंती च राजा च भीष्मश्च सहबन्धुभिः ॥
ददुःश्राद्धं तदा पांडोः स्वधामृतमयंतदा ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી કુંતી, ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભીષ્મે બંધુજનોએ સહિત તેજ વખતે પાંડુરાજાનું સ્વધારૂપી અમૃતમય શ્રાદ્ધ કર્યું;[1] અને કુરુઓ તથા બીજા હજારો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવ્યું, તેમજ મુખ્ય બ્રાહ્મણોને રત્નના ઢગો તથા સારાં ગામો આપ્યાં.[2] પછી આશૌચ જવાથી શુદ્ધ થયેલા ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોને લઇને સઘળાએ હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતે બધા પુરવાસિઓ તથા દેશના જનો પોતાનો બંધુ મરણ પામ્યો હોય તેમ તે ભરતર્ષભ પાંડુનોજ શોક કરતા નગરમાં ગયા.[3,4] પછી શ્રાદ્ધોની સમાપ્તિ થતાં તે સઘળાં દુઃખિત મનુષ્યોને જોઇને તથા દુઃખ ને શોકવડે દીન તથા મૂઢ જેવી થયેલી પોતાની માતાને જોઇને વ્યાસ સત્યવતીને કહેવા લાગ્યા. [5]

“ માતુશ્રી ! સુખના દિવસો જતા રહ્યા છે, અને હવે તો દારૂણ દિવસો આવ્યા છે. આજના કરતાં કાલનો અને કાલના કરતાં પરમનો દિવસ પાપિષ્ઠ થતો જશે તથા પૃથ્વી પણ યૌવનવિનાની અર્થાત્ રસકસવિનાની થશે.[6] વળી અનેક કપટથી ભરેલો, અનેક દોષોથી વ્યાકુલ તથા ધર્મક્રિયા અને આચાર જેમાં લોપ પામેલાં એવો ઘોર સમય આવશે.[7] તેમજ કૌરવોના અન્યાયથી પૃથ્વીમાં સંહાર વળશે, માટે તમે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરીને સ્વસ્થ થઇ તપોવનમાં જાઓ અને ત્યાં નિવાસ કરો. આ પોતાના કુલનો ભયંકર નાશ જોવા પડી રહો નહિ. ”

તે સાંભળીને “હા હું તેમ કરૂં છું” કહીને સત્યવતી અંતઃપુરમાં જઇ વહુને કહેવા લાગ્યાં:[8,9]

“ હે અંબિકા ! તારા પૌત્રના અન્યાયથી ભરતકુલના વીરો તથા સર્વ જનો પરિવાર સાથે નાશ પામશે એવું મેં સાંભળ્યું છે.[10] માટે પુત્રશોકથી પીડાયલી દુઃખી કૌસલ્યાને લઇને જો તું માનતી હોય તો હું વનમાં જાઉં. તારૂં કલ્યાણ થાઓ.[11] ”

આ સાંભળીને અંબિકાએ તેમ કરવાની હા કહી, એટલે સત્યવતીએ ભીષ્મની આજ્ઞા લીધી અને બન્ને વહુઓને લઇને તે શુભ વ્રત વાળી વનમાં ગઈ.[12] હે ભરત કુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તે દેવીઓએ વનમાં જઈને ઘોર તપ કરી દેહ છોડયા અને હે મહારાજ ! તે સર્વે ઇષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત થઈ.[13]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હવે વેદોક્ત સંસ્કારો જેમને કરેલા એવા પાંડવો તે વખતે અનેક ભોગોને ભોગવતા પિતાના ઘરમાં મોટા થવા લાગ્યા.[14] વળી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની સાથે આનંદયુક્ત થઇને સુખપૂર્વક ક્રીડા કરતા પાંડવો, સર્વે બાલક્રીડામાં પોતાનાં તેજવડે તેઓથી શ્રેષ્ઠ ગણાવા લાગ્યા.[15] દોડવામાં, લક્ષ્ય વસ્તુ લેવાની સરતમાં, ખાવાના પદાર્થોમાં અને ધૂળની રમતોમાં ભીમસેન ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વે પુત્રોને સતાવવા લાગ્યો.[16] હે રાજન્ ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જ્યારે હર્ષથી રમતા હોય ત્યારે તેમને પકડીને ભીમ સતાઇ જતો, અથવા તેઓનાં માથાં પકડીને પાંડવોની સાથે ટક્કર લડાવતો હતો.[17] મહા તેજસ્વી એવા તે એકસો એક કુમારોને એકલોજ ભીમસેન સહજમાં પકડીને કબજે કરી દેતો હતો.[18] વળી બલવાન ભીમ તે કુમારોના કેશ પકડીને બલવડે જમીન ઉપર પટકી દેતો અને ઘુંટણ, માથું તથા ખભા છોલાવાથી બૂમ પાડતા એવા તેઓને ધરણી ઉપર ઘસડતો હતો.[19] કોઈવાર ભીમ જલક્રીડામાં દશેક બાલકને પોતાની બાથમાં

ઘાલીને પાણીમાં ડુબકી મારી ત્યાં બેસી રહેતો અને જ્યારે તેઓ મરવા જેવા થઈ જતા ત્યારે તેમને મૂકી દેતો હતો.[૨૦] જ્યારે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢીને ફલ વીણતા હોય ત્યારે ભીમસેન તે ઝાડોને લાત મારીને કંપાવી દેતો;[૨૧] ભીમના પાદપ્રહારના વેગથી હણાયલાં તે ઝાડો હેલારે ચઢતાં એટલે તેના ઉપર ચઢેલા કુમારો ત્રાસ પામીને ફલોની સાથેજ ઝટ નીચે ગબડી પડતા હતા.[૨૨] આમ યુદ્ધમાં, દોડવામાં તથા શિક્ષણમાં દુર્યોધનાદિ કુમારો ભીમની ઘણી સ્પર્ધા કરતા હતા, પણ કોઇ રીતે તેને પહોંચી વળતા નહિ.[૨૩] આ પ્રમાણે ભીમસેન પણ ધતરાષ્ટ્રના પુત્રોની સ્પર્ધા કરતો હતો અને તેમને ખુબ રંજાડતો હતો, પણ તે બાલબુદ્ધિથીજ, દ્વેષથી નહિ.[૨૪] પછી પ્રતાપી દુર્યોધન ભીમસેનનું અધિક વિખ્યાતિ પામેલું બલ જાણીને દુષ્ટભાવ દર્શાવવા લાગ્યો.[૨૫] અધર્મી તથા પાપદૃષ્ટિવાળા દુર્યોધનને મોહ તથા ઐશ્વર્યના લોભથી પાપબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ.[૨૬] તે વિચારવા લાગ્યો કે, આ કુંતીપુત્ર વૃકોદર, બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ છે માટે એ મધ્યમ પાંડુપુત્રને છલ કરીને કબજે કરવો.[૨૭] કારણુકે બલવાન, પરાક્રમી અને મહાન શૌર્યવાળો એ એકલો વૃકોદર અમારી બધાની સ્પર્ધા કરે છે.[૨૮] માટે તે નગરના બગીચામાં સૂતો હોય ત્યારે તેને અમે ગંગામાં ફેંકી દઇશું, અને તેના નાના ભાઇ અર્જુનને તથા મોટા યુધિષ્ઠિરને બલાત્કારથી બાંધી કેદમાં પુરી દઇને પછી હું એકલો પૃથ્વીનું રાજ્ય ચલાવીશ.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પાપી દુર્યોધન હમ્મેશાં મહાત્મા ભીમસેનનો લાગ જોતો રહ્યો હતો.[૨૯,૩૦] પછી હે ભારત ! તેણે જલવિહારને માટે કપડાના તથા બનાતોના મોટા વિચિત્ર તંબુઓ ઉભા કરાવ્યા,[૩૧] તથા સર્વ ભોગોથી ભરેલાં અને ઉંચી પતાકાઓવાળાં બીજાં અનેક ગૃહો તૈયાર કરાવ્યાં.[૩૨] હે ભારત ! વળી ગંગાના તીર ઉપર આવેલાં પ્રમાણુ કોટી નામના સ્થાનમાં અર્ધું જલમાં અને અર્ધું સ્થલમાં એવું ઉદકક્રીડન નામનું એક ક્રીડાગૃહ કરાવ્યું.[૩૩] ત્યાં કુશલ રસોઇયાઓએ ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, પીવાના, ચૂસવાના અને ચાટવાના એવા અનેક પદાર્થો તૈયાર કર્યા.[૩૪] આ સઘળું તૈયાર થયું છે એ દુર્યોધનને તેના માણસોએ કહ્યું, એટલે દુર્બુદ્ધિવાળો દુર્યોધન પાંડવોને કહેવા લાગ્યો કે,[૩૫] "આપણે બધા ભાઇઓ ઉદ્યાન તથા વનથી શોભતી એવી ગંગા ઉપર જઇએ અને ત્યાં જલક્રીડા કરીએ."[૩૬]

તે વખતે યુધિષ્ઠિરે ભલે તેમ કરીએ, એમ દુર્યોધનને કહ્યું. પછી નગરના જેવા આકારના મોટા રથોમાં બેસીને તથા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હાથીઓ ઉપર બેસીને શૂરા કૌરવો પાંડવોની સાથે નગરથી બહાર નિકળ્યા અને ઉદ્યાનવન આગળ આવીને તેઓએ મહાજનને વિદાય કર્યા,[૩૭,૩૮] પછી સિંહો જેમ ગિરિગુહામાં પ્રવેશ કરે તેમ તે વીરોએ ઉપવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તે સઘળા બંધુઓ ઉદ્યાનને જોવા લાગ્યા.[૩૯] તે ઉદ્યાન કાર્યાર્થીઓ તથા શૂરાઓ જ્યાં રાજાને મળી શકે તેવાં 'સ્વાગત' ગૃહોથી, બે તરફ નમતી પડાળવાળી ધોળી સ્તંભશાળાઓથી, બારીઓથી, જાળીઓથી, સેંકડો ઉછળતી ધારાવાળા ફુવારાથી તથા સંચારમાર્ગોથી શોભી રહ્યું હતું, તથા ઋતુ ઋતુનાં પુષ્પોથી પૃથ્વી ઢંકાઇ ગઈ હતી.[૪૦,૪૨] ત્યાં સઘળા પાંડવો કૌરવોની સાથે બેઠા અને પ્રાપ્ત થયેલા ઇચ્છિત ભોગો ભોગવવા લાગ્યા.[૪૩] આ પ્રમાણે તે શ્રેષ્ઠ ઉદ્યાનમાં રમત ગમત કરતા તેઓ એકમેકના મોઢામાં ખાવાના પદાર્થો ત્યાંથી ત્યાંથી લઈને મૂકવા લાગ્યા.[૪૪] પછી પાપી દુર્યોધને ભીમસેનને મારવા માટે તે ખાવાના પદાર્થમાં કાલકૂટ ઝેર નંખાવ્યું;[૪૫] અને હૃદયમાં છરા જેવો તથા વાણીમાં અમૃતના જેવો પાપકર્મી દુર્યોધન પોતે ઉઠીને સ્વામી અથવા સુહૃતની પેઠે ભીમસેનને તે ઝેરી પદાર્થો બહુ આગ્રહથી ખવડાવવા લાગ્યો, અને તેમાં રહેલા દોષને ન જાણતા ભીમસેને પ્રીતિથી તે ખાધા.[૪૬,૪૭] એટલે અધમ પુરુષ દુર્યોધન હૃદયમાં મલકાઇને પોતાને કૃતકાર્ય માનવા લાગ્યો.[૪૮] પછી

ભોજન થઈ ગયું એટલે તે બધા પાંડવો તથા ધાર્તરાષ્ટ્રો મનમાં મુદિત થઈને જલક્રીડા કરવા લાગ્યા.[૪૯] જલક્રીડા થઈ ગયા પછી તે બધાઓએ શુદ્ધ વસ્ત્રો તથા અલંકારો ધારણ કર્યા અને સાંજે વિહારથી થાકી ગયેલા તે કુરુકુલને વહન કરનારા વીરોએ વિહારસ્થાનમાંજ રહેવાની ઇચ્છા કરી. ત્યારે અધિક શ્રમ કરવાથી ખિન્ન થયેલા બલવાન ભીમે તો જલક્રીડા કરવા આવેલા તે કુમારોને બહાર કાઢીને નિવાસ માટે પ્રમાણ કોટીના સ્થલભાગમાં આવીને ત્યાંજ શયન કર્યું.[૫૦-૫૨] તે વખતે તેને થાક લાગ્યો હતો, મદથી તે ભાન વિનાનો થયો હતો તથા તેને અંગોઅંગ ઝેર વ્યાપ્યું હતું એટલે ત્યાંનો ઠંડો પવન લાગવાથી પાંડુનંદન ભીમસેન જડ જેવો થઇ ગયો.[૫૩] તે પછી જાતે દુર્યોધને ભીમને વેલાઓના પાશથી બાંધ્યો અને શબ જેવા થઇ ગયેલા તે વીરને સ્થલ ઉપરથી જલમાં ગબડાવી પાડયો.[૫૪] તે વખતે બેભાન થયેલો ભીમ ઠેઠ જલને તળીએ પહોંચ્યો અને ત્યાં રહેલાં નાગભવનમાં તેણે નાગકુમારોને શરીરના ભાર નીચે દાબી દીધા.[૫૫] એટલે ત્યાંના મહાન્ ઝેરી અનેક નાગોએ એકઠા મળીને પોતાની ભયંકર મોટી ઝેરી દાઢોવડે ભીમને ખૂબ દંશ કર્યા.[૫૬] આ પ્રમાણે દંશ થવાથી ભીમનું સ્થાવર કાલકૂટ વિષ સર્પનાં જંગમ વિષવડેજ ઉતરી ગયું.[૫૭] તે નાગોએ દાઢોવડે ભીમના મર્મમાં પણ દંશો કર્યા હતા પરંતુ તે વિશાલ છાતીવાળા ભીમની ત્વચા ઘણી મજબૂત હોવાથી તે પણ ભેદાઇ ન હતી.[૫૮] તે પછી ઝેર ઉતરવાથી ભીમ જાગ્યો અને તેણે સર્વ બંધનો તોડી નાખ્યાં તથા તે સર્વે નાગોને પકડી પકડીને પટકવા માંડયા. તેમાંના કેટલાક નાગો તો ભયભીત થઈને ત્યાંથી નાશી છૂટયા.[૫૯] મરતાં બાકી રહેલા તે સઘળા નાગો વાસુકિ પાસે ગયા અને ઇંદ્રના જેવા સર્પરાજ વાસુકિને કહેવા લાગ્યા કે,[૬૦] "હે નાગેંદ્ર ! કોઇ પુરુષને બાંધીને જલમાં નાખી દીધો છે. હે વીર ! અમે ધારીએ છીએ કે તેણે વિષપાન કર્યું હશે.[૬૧] તે અમારા સ્થાનમાં આવ્યો ત્યારે નિશ્ચેષ્ટ હતો, પણ અમે જ્યારે દંશ કર્યા ત્યારે તે જાગ્યો અને ભાનવાળો થયો. પછી તેણે પોતાનાં બંધનો ઝટ તોડી નાખ્યાં અને અમને મારવા માંડયા. માટે તમે ત્યાં આવીને જુઓ કે તે મહાબાહુ કોણ છે ?"

તે પછી વાસુકિ નાગોની સાથે ત્યાં ગયો,[૬૨,૬૩] અને ભયંકર પરાક્રમી એવા મહાબાહુ ભીમને જોવા લાગ્યો. વળી તે વખતે કુંતીના માતામહ આર્યક નામના નાગરાજે ભીમને જોયો,[૬૪] અને જોતાંની સાથેજ પોતાના દૌહિત્રના દૌહિત્રને ગાઢ આલિંગન કર્યું. એટલે મહા યશસ્વી વાસુકિ પણ તેના ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થયો;[૬૫] અને તે નાગેંદ્ર આર્યકને કહેવા લાગ્યો કે, "આનું શું પ્રિય કરવું છે ? ધનનો ઢગ, રત્નોનો સમૂહ અથવા બીજું જે ધન એને આપવું હોય તે તમે આપો !"[૬૬] આ પ્રમાણે વાસુકિએ કહ્યું ત્યારે આર્યકે તેને કહ્યું કે, "હે નાગેંદ્ર ! જ્યારે તમેજ પ્રસન્ન થયા છો તો એને ધનના સમૂહનું શું કામ છે ?[૬૭] તમારી પ્રસન્નતાના ફલમાં એ મહા બલવાન કુમારને રસપાન કરાવો, કે જે કુંડનો રસ પીતાં હજાર હાથીનું સામર્થ્ય આવે છે; તે રસ એ બાલક જેટલો પીએ તેટલો એને પીવા આપો." ત્યારે આર્યકને વાસુકિએ કહ્યું કે, 'ભલે તેમ કરો !'[૬૮,૬૯]

તે પછી નાગોએ ભીમનું સ્વસ્તિકર્મ કર્યું અને પવિત્ર થયેલો ભીમસેન પૂર્વ તરફ મુખ કરીને બેઠો તથા રસ પીવા લાગ્યો.[૭૦] તે મહાબલવાન ભીમ એક એક શ્વાસે આખા એકએક કુંડને પી જતો હતો. આમ તે પાંડુપુત્ર આઠ કુંડોનો રસ પી ગયો.[૭૧] પછી શત્રુઓને દમનારા, મહાબાહુ ભીમસેને ઝરુખામાં જઈને દિવ્ય શય્યામાં સુખેથી શયન કર્યું.[૭૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે ભીમસેનરસપાન નામનો અધ્યાય ૧૨૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૯–ભીમસેન નાગલોકમાંથી પાછો આવ્યો. દુર્યોધને ફરી તેને ઝેર ખવરાવ્યું અને કુમારોનો કૃપાચાર્યની પાસે અભ્યાસ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते कौरवाः सर्वे विनाभीमं च पांडवाः॥
वृत्तक्रीडा विहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી તે સઘળા કૌરવો તથા ભીમ વિનાના પાંડવો રમતગમતથી પરવારીને, રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને બીજાં વાહનોમાં બેસીને હસ્તિનાપુર જવા માટે નિકળ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે, 'ભીમસેન તો આપણાથી આગળજ ગયો છે.'[૧,૨] આ વખતે પાપી દુર્યોધન ત્યાં ભીમસેનને ન જોવાથી બહુ ખુશી થયો અને ભાઇઓની સાથે નગરમાં પેઠો.[૩] ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર તો પોતાનામાં પાપ ન મળે એટલે તે પોતાના અનુમાનથી બીજાઓને પણ સાધુવૃત્તિનાજ જોતા હતા.[૪] પછી ભાઇઓ ઉપર વાત્સલ્યવાળા યુધિષ્ઠિર પોતાની માતાની પાસે ગયા અને પ્રણામ કરીને કુંતીને કહેવા લાગ્યા કે, "માજી ! ભીમ અહીં આવ્યો છે કે?[૫] ઓ કલ્યાણ રૂપ માતા! તે ક્યાં ગયો હશે? તેને હું અહીં પણ જોતો નથી! તેને માટે અમે ઉદ્યાન તથા વનમાં પણ ચોમેર તપાસ કરી હતી, પણ તે વીર વૃકોદરને અમે જોયો નહિ. પછી અમે માન્યું કે તે અમારી પહેલાંજ ગયો હશે;[૬,૭] એટલે હે મહા ભાગ્યવાળાં! વ્યાકુલ હૃદયથી અમે અહીં આવ્યા છીએ. ભીમ અહીં આવીને ક્યાં ગયો છે? શું તમે તેને ક્યાંય મોકલ્યો છે?[૮] હે યશસ્વિનિ! મહાબાહુ ભીમસેનની વાત કરો. હે શોભને! તે વીરને માટે હવે મારા મનમાં કંઈ કંઈ શંકા આવે છે;[૯] કારણ કે ભીમને હું હવે સૂતેલો માનતો નથી પણ તે મરાયો છે."[૧૦]

આ પ્રમાણે ધીમાન્ ધર્મરાજે કુંતીને કહ્યુ તે વખતે કુંતી ગભરાઇને હાહાકાર શબ્દ કરતી યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગીઃ "હે પુત્ર! મેં ભીમને જોયો નથી અને તે મારી પાસે આવ્યો પણ નથી.[૧૧] માટે તેની ખોળ કરવા ભાઇઓની સાથે તમે તુરત યત્ન કરો." આ પ્રમાણે કુંતીએ પીડાતા હૃદયવડે વડીલ પુત્રને કહ્યું,[૧૨] અને તે વખતે વિદુરને બોલાવી કુંતી કહેવા લાગીઃ "હે ભગવન્! હે વિદુર! ભીમસેન જણાતો નથી તે ક્યાં ગયો હશે?[૧૩] ઉદ્યાનમાંથી સઘળા ભાઇઓ ભાઇઓની સાથે નિકળી આવ્યા છે; તેમાં એક મહાબાહુ ભીમ મારી પાસે આવ્યો નથી.[૧૪] ભીમસેન દુર્યોધનની આંખોને હમ્મેશાં દીઠો ગમતો નથી અને દુર્યોધન ક્રૂર, દુર્બુદ્ધિવાળો, ક્ષુદ્ર હૃદયનો, રાજ્યલોભી તથા નિર્લજ્જ છે.[૧૫] એટલે ક્રોધ થવાથી દુર્યોધન તે વીરને મારી પણ નાખે? આ શંકાથી મારૂં ચિત્ત વ્યાકુલ થયું છે અને હૃદય બળે છે."[૧૬]

વિદુર બોલ્યાઃ–"હે કલ્યાણિ! આવું વિપરીત માનશો નહિ અને બાકીનાનું રક્ષણ કરો; કારણ કે તે દુષ્ટાત્માને તમે ઠપકો આપશો તો તમારા બાકીના પુત્રોને પણ તે મારી નાખશે.[૧૭] તમારા પુત્રો દીર્ઘ આયુષ્યવાળા છે, એમ મહામુનિએ પણ કહ્યું હતું. માટે તમારો પુત્ર ભીમ આવશે અને તમને આનંદ આપશે."[૧૮]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહીને વિદ્વાન વિદુર પોતાને ઘેરે ગયા અને કુંતી ચિંતાપરાયણ થઇને પુત્રોની સાથે ઘરમાં બેઠી.[૧૯] પછી રસ જ્યારે પચી ગયો ત્યારે આઠમે દિવસે અમાપ બલવાળો સમર્થ ભીમસેન જાગ્યો.[૨૦] જ્યારે તેને જાગેલો જોયો ત્યારે નાગોએ તેને સાંત્વન આપ્યું અને અવ્યગ્રતાથી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ[૨૧] "હે મહાબાહુ! તેં આ ઓજસ્વી રસ પીધો છે તેથી તારૂં દશ હજાર હાથીના જેવું સામર્થ્ય થશે અને યુદ્ધમાં તારો પરાભવ થશે નહિ.[૨૨] હે કુરુશ્રેષ્ઠ! આ દિવ્ય જળથી સ્નાન કરીને

તું તારે ઘેર જા, કારણ કે તારા વિના તારા ભાઈઓ સંતાપ કરે છે."[૨૩]

પછી મહાબાહુ ભીમસેન સ્નાન કરીને શુદ્ધ થયો અને તેણે ધોળાં વસ્ત્રો તથા ધોળી પુષ્પમાલા ધારણ કરી. તે પછી મહાબલવાન ભીમે નાગભવનમાં કૌતુકથી મંગલ કૃત્ય કર્યું તથા વિષ હણનારી અને વિશેષ સુગંધીવાળી ઔષધિઓ સાથે નાગોએ આપેલાં ઉત્તમ અન્નનું ભોજન કર્યું.[૨૪,૨૫] હે વીર! પછી નાગોએ જેને માન આપેલું, આશીર્વાદથી અભિનંદિત કરાયલો અને દિવ્ય અલંકારોથી અલંકૃત થયેલો એવો ભીમસેન નાગોની આજ્ઞા લઈને પ્રસન્ન મનવડે નાગલોકમાંથી જવા માટે ઉઠયો. તે વખતે તે કમલનયન ભીમસેનને નાગોએ જલમાર્ગથી લઈ જઇને જ્યાંથી તેને નાખ્યો હતો તેજ પ્રમાણે કોટી તીર્થમાં લાવી મૂકયો અને પાંડુપુત્ર ભીમના જોતાં મૂકવા આવેલા નાગો ત્યાંથી અંતર્ધાન થઇ ગયા.[૨૬,૨૮] પછી મહા બલવાન્ અને મહાબાહુ કુંતીપુત્ર ભીમસેન ત્યાંથી ઉઠયો અને માતાની પાસે વિનાયત્નથી આવી પહોંચ્યો.[૨૯] ત્યાં આવીને શત્રુને મર્દન કરનારા ભીમે માતાને તથા જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને પ્રણામ કર્યા અને નાના ભાઈઓનાં પ્રેમથી મસ્તક સુંઘ્યાં.[૩૦] તે પુરૂષશ્રેષ્ઠોએ પણ માતાએ સહિત તેને આલિંગન કર્યું અને એકમેકમાં પ્રીતિવડે 'સારૂં થયું સારૂં થયું,' એમ કહેવા લાગ્યાં.[૩૧] પછી મહાન્ પરાક્રમવાળા ભીમસેને ભાઈઓની આગળ દુર્યોધને જે જે કરેલું તે સઘળું કહ્યું,[૩૨] વળી પાંડુપુત્રે નાગલોકમાં સારૂં નબળું જે કંઇ થયું હતું તે બધું પણ કહી સંભળાવ્યું.[૩૩] તે સાંભળીને રાજા યુધિષ્ઠિરે ભીમને અર્થયુક્ત વચન કહ્યું કે, "તું છાનો રહેજે, આ વાત કોઈને કહીશ નહિ."[૩૪] આ પ્રમાણે મહાબાહુ ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર ભીમને કહીને પછી ભાઈઓની સાથે સાવચેત રહેવા લાગ્યા.[૩૫]

વળી એક વખતે દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના વહાલા સારથિને તમાચો મારીને મારી નાખ્યો; પણ ધર્માત્મા વિદુર પાંડવોને યોગ્ય સલાહ આપતા હતા એટલે તેઓ કંઈ બોલતા નહિ.[૩૬] ફરીથી દુર્યોધને ભીમસેનના ભોજનમાં નવું, તીક્ષ્ણ, રોમાંચિત કરે તેવું મહાબલવાન્ કાલકૂટ ઝેર નખાવ્યું.[૩૭] તે વખતે પાંડવોના હિતને માટે વાણિયાણીના પુત્ર યુયુત્સુએ એ વાત પાંડવોને જણાવી દીધી. એ ઝેરને પણ વૃકોદરે ખાધું અને નિર્વિકારપણે જીરવી દીધું.[૩૮] તે ઝેર ઘણું તીક્ષ્ણ હતું તોપણ દૃઢ બાંધાવાળા અને વૃક નામનો અગ્નિ જેના જઠરમાં રહેલો એવા ભીમને વિકાર કરી શકયું નહિ, પણ શરીરમાંજ જીર્ણ થઇ ગયું.[૩૯]

આ પ્રમાણે દુર્યોધન, કર્ણ તથા સુબલનો પુત્ર શકુનિ અનેક ઉપાયોથી પાંડવોને મારવા યત્ન કરવા લાગ્યા.[૪૦] પાંડવો તે બધું જાણતા હતા અને તેમને ક્રોધ ચઢતો હતો તોપણ તેઓ વિદુરની સલાહ માનીને તે વાત બહાર જણાવતા નહિ.[૪૧] બહુજ દુર્મદવાળા અને રમતિયાળ થઇ ગયેલા તે કુમારોને જોઇને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને ભણાવવા ગૌતમ ગોત્રના કૃપાચાર્યને મેળવીને છોકરાઓ તેમને સોંપ્યા;[૪૨] કે જે કૃપાચાર્ય શરસમૂહમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને અનેક વેદશાસ્ત્રનાં રહસ્યનો પાર પામેલા હતા. તેમની પાસે કૌરવોએ યજુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો.[૪૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે ભીમ પ્રત્યાગમ નામનો અધ્યાય ૧૨૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૦–કૃપાચાર્યજન્મ, દ્રોણજન્મ તથા દ્રોણને પરશુરામ પાસેથી અસ્ત્રપ્રાપ્તિ.

॥ जनमेय उवाच ॥
कृपस्यापि मम ब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ॥
शरस्तंबात्कथं जज्ञे कथं वास्त्राण्यवाप्तवान् ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ–હે બ્રહ્મન્! તમે કૃપાચાર્યની ઉત્પત્તિ મને કહેવાયોગ્ય છો. તે શરસમૂહથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા તથા તેમને અસ્ત્રો શી રીતે મળ્યાં ?[૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે સમર્થ મહારાજા! મહર્ષિ ગૌતમને શરદ્વાન્ નામના પુત્ર હતા જે શરોની સાથે ઉત્પન્ન થયા હતા.[૨] હે પરંતપ! તે શરદ્વાન્‌ની બુદ્ધિ જેવી ધનુર્વેદમાં પહોંચતી હતી તેવી વેદાધ્યનમાં પહોંચતી ન હતી.[૩] જેમ બ્રહ્મચારીઓ તપ કરીને વેદ ભણે છે તેમ તેણે તપ કરીને સર્વ અસ્ત્રો પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં.[૪] શરદ્વાન્ ધનુર્વેદમાં મંડેલા હોવાથી તથા વિપુલ તપ કરતા હોવાથી દેવના રાજા ઈંદ્રને બહુ સંતાપ થવા લાગ્યો;[૫] એટલે હે કૌરવ! ઈંદ્રે જાનપદી નામની દેવકન્યાને ‘ તું તેના તપમાં વિઘ્ન કર ’ એમ કહીને ઈંદ્રલોકમાંથી મોકલી.[૬] જાનપદી શરદ્વાનના રમણીય આશ્રમમાં આવી અને તે બાલાએ ધનુષ્બાણધારી શરદ્વાનને લોભાવવા માંડયા.[૭] શરદ્વાને વનમાં એક વસ્ત્રવાળી અને લોકમાં અતુલ અવયવવાળી એવી તે અપ્સરાને દીઠી, તેથી તેનાં નેત્રો કામવિકારથી પ્રફુલ્લિત થયાં,[૮] તથા શરીરમાં કંપ ઉત્પન્ન થયો. વળી તેને જોઇને હાથમાંથી ધનુષ્બાણ પડી ગયાં.[૯] છતાં તે ઘણા જ્ઞાની, ડાહ્યા અને તપનાં સામર્થ્યવાળા હતા, તેથી પરમ ધૈર્ય રાખીને સ્થિર થઈ ગયા;[૧૦] પરંતુ તેમને અકસ્માત્ વિકાર થયો તેથી તેમનું વીર્ય સ્ખલિત થઇ ગયું હતું તેને તે જાણતા ન હતા.[૧૧] હે નૃપ! પછી તે ઋષિ બાણે સહિત ધનુષ્, કૃષ્ણ મૃગચર્મો, તે આશ્રમ અને તે અપ્સરાનો ત્યાગ કરીને ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા. તેમનું વીર્ય શરના સમૂહમાં પડયું અને ત્યાં પડતાં તે વીર્યના બે વિભાગ થઇ ગયા.[૧૨,૧૩] શરદ્વાન્ ગૌતમના તે વીર્યવિભાગથી એક પુત્ર અને એક કન્યા ઉત્પન્ન થઇ. તે વખતે મૃગયા કરવા નિકળેલા શાંતનુ રાજાનો એક સેવક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે અરણ્યમાં તે બે બાલકોને તથા કૃષ્ણ મૃગચર્મો અને ધનુષ્બાણ જોયાં.[૧૪,૧૫] તેથી તેણે જાણ્યું કે આ કોઈ ધનુર્વેદનો પાર પામેલા બ્રાહ્મણનાં બાલકો છે. પછી તેણે રાજાને તે બાલકો તથા શરોની સાથે ધનુષ્ દેખાડયું.[૧૬] રાજાએ તે બન્ને બાલકોને કૃપાવડે લીધાં અને ‘આ તો મારાં છોકરાં છે’ એમ બોલતા તે તેઓને લઇને પોતાને ઘેરે આવ્યા.[૧૭] પછી પ્રતીપ રાજાના પુત્ર શાંતનુએ તે ગૌતમ શરદ્વાનનાં બન્ને બાલકોને ઉછેર્યાં, અને તેમને વૈદિક સંસ્કારો પણ કરાવ્યા.[૧૮] પછી શરદ્વાન્ પણ પોતાના આશ્રમમાં જઇને ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. હવે શાંતનુ રાજાએ તે બન્નેનાં નામ પાડયાં કે, આ બે બાલકો મેં કૃપાવડે ઉછેર્યાં છે માટે એ બન્નેનાં નામ કૃપ અને કૃપી કહેવાં. પોતાનાં બે બાલકો થયાં છે અને તેને શાંતનુએ ઉછેર્યાં છે આ વાત શરદ્વાને તપના પ્રભાવથી જાણી લીધી.[૧૯,૨૦] એટલે ત્યાં આવીને તેમણે કૃપને પોતાનાં ગોત્ર પ્રવર વગેરે કહ્યાં અને ચાર પ્રકારનો ધનુર્વેદ તથા વિવિધ શાસ્ત્રો ગુહ્ય ભાગ સાથે સંપૂર્ણ ભણાવ્યાં. આ પ્રમાણે અધ્યયન કરવાથી થોડાજ સમયમાં કૃપ, પરમાચાર્યની પદવી પામ્યા.[૨૧,૨૨] તે કૃપાચાર્યની પાસે મહારથ એવા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, પાંડવો, યાદવો, વૃષ્ણિઓ તથા અનેક દેશથી આવેલા બીજા રાજાઓ ધનુર્વેદ ભણ્યા હતા.*

* કાશીનાથ વામન શાસ્ત્રી લેલે વાંઇકરના મૂળ સંસ્કૃત સાથેના મરાઠી ભાષાંતરમાં તથા બીજાં બે હિંદી ભાષાંતરોમાં આ ૧૩૦ મો અધ્યાય ૨૪ મા

વૈશંપાયન કહે છે:-કુમારોને આટલું શિક્ષણ મળ્યા છતાં એનાથી વિશેષ શિક્ષાની ઇચ્છા રાખતા ભીષ્મ, શસ્ત્ર અસ્ત્રને જાણનારા અને વીર્યવાન્ એવા આચાર્યોની ખોળ કરતા હતા. ભરતકુલમાં ઉત્તમ એવા ગંગાપુત્ર ભીષ્મ નિત્ય એવો વિચાર કરતા હતા કે, અલ્પ બુદ્ધિવાળો, ઓછા ભાગ્યવાળો, અસ્ત્રમાં અકુશલ અને દૈવી સત્તા વિનાનો ગુરુ મહાન્ બલવાળા કુરુઓને ભણાવી શકશે નહિ.[૨૩-૨૬] હે નરશ્રેષ્ઠ! જ્યારે એમને દ્રોણ ગુરુ મળ્યા ત્યારે તેમણે તે વેદવેત્તા અને બુદ્ધિમંત એવા ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણને પાંડવો તથા કૌરવો શિષ્ય તરિકે સોંપ્યા.[૨૭] મહાત્મા ભીષ્મે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સારી રીતે તેમનું પૂજન કર્યું તેથી તે મહાભાગ્યશાલી અને અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણ ગુરુ પ્રસન્ન થયા.[૨૮] મહાયશસ્વી દ્રોણે તે સઘળા કુમારોને પોતાના શિષ્ય તરિકે સ્વીકાર્યા, તથા અશેષ ધનુર્વેદ તેમને શિખવવા માંડયો.[૨૯] પછી થોડાજ સમયમાં અમિત તેજવાળા કૌરવો અને પાંડવો સર્વ શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ થઇ ગયા.[૩૦]

જનમેજય પૂછે છે:-હે બ્રહ્મન્! દ્રોણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા! તે વીર્યવાન્ કોના પુત્ર હતા? તેમને અસ્ત્રો કેવી રીતે મળ્યાં હતાં? તથા તે કુરુદેશમાં કેમ આવ્યા હતા?[૩૧] વળી અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા અશ્વત્થામા તેમનાથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા? એ સઘળું સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરૂંછું, માટે તમે મને વિસ્તારથી કહો.[૩૨]

વૈશંપાયન કહે છે:-ગંગાદ્વાર ઉપર ઉત્તમ વ્રતવાળા અને ઐશ્વર્યવાળા ભરદ્વાજ નામના એક મહર્ષિ હતા.[૩૩] અગ્નિહોત્રી તે ભરદ્વાજ એક વખતે મહર્ષિઓની સાથે ગંગા ઉપર નહાવા આવ્યા હતા, તે વખતે તેમણે રૂપ અને યૌવનથી ભરેલી મદગર્વિત અને મદથી મંદ બનેલી એવી સાક્ષાત્ ઘૃતાચી નામની અપ્સરાને જોઇ. તે ગંગામાં પ્રથમ સ્નાન કરીને નદીના તીર ઉપર ઉભી હતી એટલામાં તેનું વસ્ત્ર પવનથી ઉડયું. તેને વસ્ત્રવિનાની જોતાં ઋષિએ તેની ઇચ્છા કરી.[૩૪-૩૬] ઘૃતાચીમાં આસક્ત મનવાળા બુદ્ધિમંત ભરદ્વાજનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું. તે વીર્યને લઇને ઋષિએ દ્રોણ કલશ નામના યજ્ઞપાત્રમાં મૂક્યું.[૩૭] તે કલશમાંથી ધીમાન્ ભરદ્વાજને દ્રોણ નામનો પુત્ર થયો અને તે સઘળા વેદ તથા વેદાંગને ભણ્યો.[૩૮] અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ તથા પ્રતાપી ભરદ્વાજે અગ્નિના પુત્ર અગ્નિવેશ મુનિને આગ્નેયાસ્ત્ર આપ્યું હતું.[૩૯] હે ભરતસત્તમ! તે મહાન્ આગ્નેયાસ્ત્ર અગ્નિવેશ મુનિએ પોતાના ગુરુપુત્ર દ્રોણને શિખવ્યું.[૪૦] પૃષતનામનો રાજા, ભરદ્વાજનો સખા હતો તેને પણ આ સમયે દ્રુપદ નામનો પુત્ર થયો હતો.[૪૧] તે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ દ્રુપદ ભરદ્વાજના આશ્રમમાં જઇને નિરંતર દ્રોણની સાથે ક્રીડા કરતો હતો તથા અભ્યાસ કરતો હતો.[૪૨] પછી જ્યારે પૃષત રાજા મરણ પામ્યો ત્યારે તે મહાબાહુ દ્રુપદ પંચાલમાં તથા ઉત્તરમાં રાજા થયો.[૪૩] તેવામાં ભગવાન્ ભરદ્વાજ પણ સ્વર્ગમાં ગયા અને મહાતપસ્વી દ્રોણ તેજ આશ્રમમાં રહીને તપ તપવા લાગ્યા.[૪૪] વેદ અને વેદાંગમાં વિદ્વાન્, તપવડે જેનાં પાપો દગ્ધ થયેલાં તથા પુત્રોત્પત્તિમાટે પિતૃઓએ જેના મનમાં સૂચના કરેલી એવા મહાયશસ્વી દ્રોણ, પુત્રલોભથી શરદ્વાનની પુત્રી કૃપી સાથે પરણ્યા. જે કૃપી અગ્નિહોત્રમાં, ધર્મમાં તથા ઇંદ્રિયનિગ્રહમાં સદા તત્પર હતી.[૪૫,૪૬] તે ગૌતમી કૃપીને અશ્વત્થામા નામનો પુત્ર થયો હતો. તેણે ઉત્પન્ન થતાંજ ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાની પેઠે ગર્જના કરી.[૪૭] તે સાંભળીને અંતરિક્ષમાં અંતર્હિત રહેલાં ભૂતે કહ્યું કે: 'ગર્જના કરતા આ બાલકનો સ્થામ (શબ્દ) દિશાઓમાં પહોંચ્યો,[૪૮] માટે એ બાલ-

શ્લોક આગળ પૂરો કરી એક અધ્યાયના બે અધ્યાયો કર્યા છે; પરંતુ અમે જે મુંબાઇની સંસ્કૃત પ્રત ઉપરથી ભાષાંતર કર્યું છે તેમાં તેમ ન હોવાથી એ અધ્યાય એકજ રાખેલો છે. આપ્પા શાસ્ત્રી રાશીવડેકરના ભાષાંતરમાં પણ એ અધ્યાય છુટો પાડેલો નથી. ભા૦ કા૦

કનું નામ અશ્વત્થામાજ કહેવાશે.” પછી આ પુત્રવડે ભારદ્વાજ દ્રોણ બહુ પ્રસન્ન થયા,[૪૯] અને ત્યાંજ રહીને તે બુદ્ધિમાને ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. પછી તેમણે શત્રુને તાપ આપનારા મહાત્મા પરશુરામના સંબંધમાં સાંભળ્યું કે, તે સર્વ જ્ઞાનના વેત્તા તથા સર્વ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિપ્ર, તે વખતે બ્રાહ્મણોને સર્વ ધન આપી દે છે.[૫૦,૫૧] પરશુરામના ધનુર્વેદને તથા તેમનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને સાંભળીને તે મેળવવા માટે તથા નીતિશાસ્ત્ર મેળવવા માટે દ્રોણને મન થયું.[૫૨] પછી મહા તપવાળા મહાબાહુ દ્રોણ તપ અને વ્રતવાળા શિષ્યોને લઈને પર્વતોમાં ઉત્તમ એવા મહેંદ્ર પર્વત ઉપર ગયા.[૫૩] ત્યાં જઈને મહા તપસ્વી દ્રોણે, ક્ષમાવાળા, ઇંદ્રિયનિગ્રહવાળા અને શત્રુઓને હણનારા એવા ભૃગુનંદન પરશુરામને જોયા.[૫૪] પછી શિષ્યોથી વિંટાયલા દ્રોણ પરશુરામ પાસે ગયા અને પોતાનું નામ તથા આંગિરસ કુલમાં થયેલું જન્મ કહ્યું.[૫૫] નામગોત્ર નિવેદન કર્યા પછી તેમણે મસ્તક નમાવી ચરણમાં અભિવંદન કર્યું. પછી સર્વ ત્યાગ કરીને વનમાં જવા તૈયાર થયેલા મહાત્મા પરશુરામને ભારદ્વાજ દ્રોણે આ પ્રમાણે કહ્યું કે, “હું ભરદ્વાજથી ઉત્પન્ન થયેલો અયોનિજન્મા દ્રોણ નામનો દ્વિજશ્રેષ્ઠ છું. હું તમારી પાસે ધનની કામનાથી આવ્યો છું, એમ તમે જાણો.” આ સાંભળીને સર્વ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરનારા મહાત્મા પરશુરામે તેમને કહ્યું કે,[૫૬-૫૮] “હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તમે ભલે આવ્યા, તમારી જે ઇચ્છા હોય તે મને કહો.” આ પ્રમાણે રામે કહ્યું ત્યારે ભારદ્વાજ દ્રોણ કહેવા લાગ્યા કે, “હે પ્રૌઢ વ્રતવાળા! પ્રહાર કરનારામાં શ્રેષ્ઠ અને વિવિધ ધન આપતા એવા રામની પાસે હું અનંત ધનની યાચના કરૂં છું.”[૫૯,૬૦]

રામ કહે છેઃ–“હે તપરૂપી ધનવાળા! મારૂં સુવર્ણ વગેરે જે કંઈ ધન અહીં હતું તે સઘળું મેં બ્રાહ્મણોને આપી દીધું છે;[૬૧] તેમજ સમુદ્ર જેના છેડામાં આવેલા એવી શહેર અને નગરોથી શોભતી આ સમગ્ર પૃથ્વી દેવી મેં કશ્યપને આપી દીધી છે.[૬૨] હવે તો માત્ર મારૂં શરીરજ બાકી રહેલું છે અને અમૂલ્ય અસ્ત્રો તથા વિવિધ શસ્ત્રો બાકી રહ્યાં છે;[૬૩] માટે આપવા તૈયાર કરેલા આ શરીરને અથવા અસ્ત્રોને તમે માગો. હે દ્રોણ! માગો, હું તમને શું આપું? તે મને તત્કાલ કહો.”[૬૪]

દ્રોણ કહે છેઃ–“હે ભૃગુકુલોત્પન્ન! તમે મને સંહાર, પ્રયોગ અને રહસ્યોની સાથે સમગ્ર અસ્ત્રો આપવા યોગ્ય છો.”[૬૫]

પછી પરશુરામે ‘તેમ થાઓ’ કહીને રહસ્ય અને વ્રત સાથે નિઃશેષ ધનુર્વેદ તથા સઘળાં અસ્ત્રો દ્રોણને આપ્યાં.[૬૬] તે સઘળું ગ્રહણ કરીને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ થયેલા દ્વિજશ્રેષ્ઠ દ્રોણ પ્રસન્ન થઈને પોતાના પ્રિય મિત્ર દ્રુપદને ત્યાં જવા નિકળ્યા.[૬૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વવિષે દ્રોણને ભાર્ગવથી અસ્ત્રપ્રાપ્તિ નામનો અધ્યાય ૧૩૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૧–દ્રોણાચાર્ય અને ભીષ્મનો સમાગમ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ॥
अब्रवीत् पार्थिवं राजन् सखायं विद्धिमामिह ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી ભરદ્વાજના પ્રતાપી પુત્ર દ્રોણ દ્રુપદની પાસે આવ્યા અને રાજાને કહેવા લાગ્યા કે, “હે રાજન્! હું તમારો મિત્ર અહીં આવ્યો છું એમ તમે જાણો.”[૧] આ પ્રમાણે સખા દ્રોણાચાર્યે પ્રીતિપૂર્વક રાજાને કહ્યું પણ તે વચનને દ્રુપદરાજા સાંખી શકયો નહિ.[૨] ઐશ્વર્યના મદથી મત્ત થયેલો તે રાજા અસહનતા તથા ક્રોધવડે કુટિલ ભ્રકુટી ચઢાવીને તથા રક્ત નેત્રો કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૩]

દ્રુપદ કહે છે:—" હે બ્રાહ્મણ! આ તમારી બુદ્ધિ સંસ્કાર વિનાની અને બહુ સારી નથી, કારણ કે હે દ્વિજ! તમે મને બલાત્કારથી "હું તમારો મિત્ર છું" એમ કહો છો. ઓ મંદ બુદ્ધિના! સર્વ રીતે વૃદ્ધિ પામેલા રાજાઓને ઐશ્વર્ય વિનાના અને ધનથી ભ્રષ્ટ થયેલા એવા પુરુષોની સાથે કોઇ દિવસ સખ્ય હોતું નથી,[૪,૫] અને હોય તોપણ જીર્ણ થતા મનુષ્યનો તે સ્નેહ કાલે કરીને જીર્ણ થઈ જાય છે. પહેલાં મારો તમારી સાથે સ્નેહ હતો તે સામર્થ્યને લઈને હતો! આ લોકમાં કોઈના પણ હૃદયમાં મિત્રતા અજરામર રહેતી નથી, કારણ કે કાલ મિત્રોને જુદા પાડે છે અને ક્રોધ તેને મૈત્રીથી ભ્રષ્ટ કરે છે.[૬,૭] માટે આવી જુની મૈત્રીને તમે આગળ લાવો નહિ; કિંતુ તેને ભૂલી જાઓ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તમારી સાથેનું મારૂં સખ્ય તો સ્વાર્થને લઈનેજ હતું.[૮] વળી દરિદ્રી શ્રીમાનનો, મૂર્ખ વિદ્વાનનો અને ષંઢ શૂરાનો મિત્ર હોતો નથી. જીર્ણ થયેલી મિત્રતા તે શું મિત્રતા છે? નહિજ.[૯] મૈત્રી અને વિવાહ તો જે બેની પાસે સરખું વિત્ત હોય અને જે બેની સરખી વિદ્વત્તા હોય તેઓમાંજ થાય, નિર્ધન અને ધનવાનમાં તથા વિદ્વાન અને મૂર્ખમાં વિવાહ અને મૈત્રી થાય નહિ.[૧૦] વળી જે શ્રોત્રિય નથી તે શ્રોત્રિયનો, રથવિનાનો હોય તે રથવાળાનો અને રાજ્યવિનાનો હોય તે રાજાનો મિત્ર હોતો નથી, તો તમે પૂર્વની મિત્રતાની શામાટે ઇચ્છા રાખો છો?"[૧૧]

વૈશંપાયન કહે છે:—આવાં દ્રુપદરાજાનાં વચન સાંભળીને પ્રતાપવાન્ દ્રોણને ઘણો ક્રોધ ચઢયો; પણ તેમણે ગમ ખાઇને દ્રુપદનો ગર્વ શી રીતે ઉતારવો? તે સંબંધમાં બે ઘડી વિચાર કરી તેના પરાભવનો ઉપાય મનમાં નિશ્ચિત કર્યો. પછી દ્રુપદ પ્રત્યે શત્રુબુદ્ધિ ધારણ કરીને તે ત્યાંથી કૌરવોના હસ્તિનાપુર નામના નગર પ્રત્યે ચાલ્યા ગયા.[૧૨,૧૩]* આ રીતે હસ્તિનાપુરમાં આવીને દ્વિજશ્રેષ્ઠ દ્રોણ, કૃપાચાર્યના ઘરમાં ગુપ્તપણાથી રહ્યા.[૧૪] ત્યાં એમના પુત્ર અશ્વત્થામાએ કૃપાચાર્યના પછી પાંડવોને અસ્ત્રવિદ્યા શિખવવા માંડી; પણ લોકો તેને આ દ્રોણપુત્ર છે એમ ઓળખી શકયા નહિ.[૧૫] આ પ્રમાણે કેટલાક સમય સુધી દ્રોણાચાર્ય ત્યાં ગુપ્તપણાથી રહ્યા. એક વખતે સઘળા કુમારો હસ્તિનાપુરથી બહાર નિકળીને હર્ષવડે મોઇ દંડા (ગિલ્લી દંડા) રમવા લાગ્યા. એટલામાં રમતાં રમતાં તેઓની મોઇ કુવામાં પડી.[૧૬,૧૭] તે મોઇ કહાડવા માટે તેમણે આદરથી યત્ન કરવા માંડયો. પણ તેને કહાડવાનો કંઇ ઉપાય જડયો નહિ.[૧૮] એટલે તેઓ લાજથી માથું નીચું કરીને એકમેકની સામે જોવા લાગ્યા અને તેનો ઉપાય ન સુઝવાથી બહુ ઉત્કંઠિત થયા.[૧૯] એવામાં તેમણે શ્યામ, વિપત્તિગ્રસ્ત, પળિયાંવાળા, શુષ્ક થયેલા, કંઈક ગરજવાળા અને સમિધ વગેરે અગ્નિહોત્રનાં સાહિત્યની સાથે આવતા એક બ્રાહ્મણને નજીકમાં જોયા.[૨૦] તે મહાત્માને જોઇને કુમારો તેની પાસે ગયા અને ઉત્સાહ, કર્મ તથા મન જેમનાં ભગ્ન થયેલાં એવા તેઓ બ્રાહ્મણને વિંટાઈ વળ્યા.[૨૧] પછી વીર્યવાન્ દ્રોણ, કુમારોને ગરજવાળા જોઈને મંદહાસ્ય કરી ચતુરાઈથી કહેવા લાગ્યા[૨૨]:— "અહો, ધિક્કાર છે તમારાં ક્ષત્રિયબલને તથા અસ્ત્રશિક્ષાને! તમે ભરતના વંશમાં ઉત્પન્ન થઇને આટલી મોઇને બહાર કાઢી શકતા નથી?[૨૩] આ મારી ફેંકેલી વીંટી તથા તમારી મોઇ એ બન્નેને હું ઈષીકાની શળીઓવડે બહાર કહાડી આપું છું; મને તમે ભોજન આપજો."[૨૪]

આ પ્રમાણે કુમારોને કહીને શત્રુને દમનારા દ્રોણે પોતાની વીંટી પાણી વિનાના તે કુવામાં નાખી દીધી.[૨૫] તે વખતે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે દ્રોણને કહ્યું. યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ "હે બ્રહ્મન્! કૃપાચાર્યની સંમતિથી તમે નિત્યની

* આ જગ્યાએ લેલે શાસ્ત્રીના મૂલભારતમાં તથા ભાષાંતરમાં અને બન્ને હિંદી ભાષાંતરોમાં અધ્યાય છુટો પાડયો છે. આપ્પા શાસ્ત્રીવાળા મરાઠીમાં ભેગોજ છે. ભા૦ કા૦.

શિક્ષા પ્રાપ્ત થશે." આવું યુધિષ્ઠિરે કહ્યું ત્યારે હસીને દ્રોણે ભરતકુમારોને કહ્યું.

દ્રોણ બોલ્યા:-"આ મુઠીભર ઈષીકા (ઘાસ)-ને મેં ઈષીકાસ્ત્રથી અભિમંત્રિત કરી છે.[૨૬,૨૭] એનો પ્રભાવ જુઓ કે જે પ્રભાવ બીજામાં નથી. આ એક શળીથી મોઇને વિંધીશ, તે શળીને બીજી શળીથી અને તેને ત્રીજીથી વિંધતાં મોઈ મારા હાથમાં આવશે."

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આમ કહ્યા પછી દ્રોણે પોતાના કહેવા પ્રમાણે બધું પ્રયત્નથી કરી દેખાડયું.[૨૮,૨૯] તે જોઇને તે કુમારો વિસ્મયથી પ્રફુલ્લ નેત્રવાળા થઇને આ મોટું આશ્ચર્ય છે એમ માનીને કહેવા લાગ્યા. કુમારો બોલ્યા: "હે વિપ્રર્ષિ ! આ વીંટીને પણ શીઘ્ર બહાર કહાડો."

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી મહાયશસ્વી દ્રોણે ધનુષ્ તથા એક બાણ લીધું અને તે બાણવડે વીંટીને વિંધી, પછી સમર્થ દ્રોણે વીંટી સાથે તે શરનું ઉપર આવાહન કર્યું, એટલે વીંટી-સાથે શર કુવામાંથી ઉપર આવ્યો. તે શરને લઇને વિસ્મયરહિત દ્રોણે વિસ્મય પામેલા કુમારોને તે આપ્યો. આ પ્રમાણે વીંટીને કહાડેલી જોઇને કુમારો દ્રોણને કહેવા લાગ્યા.[૩૦-૩૩]

કુમારો બોલ્યા:-" હે બ્રહ્મન્ ! તમને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. આ પ્રભાવ બીજાનામાં જણાતો નથી. માટે તમે કોણ છો ? અને કોના પુત્ર છો ? તે અમે જાણવા માગીએ છીએ. વળી અમે તમારૂં શું કામ કરીએ ?"[૩૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે કુમારોએ કહ્યું ત્યારે દ્રોણ તેમને કહેવા લાગ્યા.

દ્રોણ બોલ્યા:-" તમે આ વાત ભીષ્મની આગળ જઇને કહો એટલે તે મહાતેજસ્વી પોતેજ રૂપ તથા ગુણથી મને સારી રીતે તુરત ઓળખી શકશે."

વૈશંપાયન કહે છે:-' સારૂં એમ કરીશું ' કહીને તે કુમારો ભીષ્મ પાસે ગયા અને બ્રાહ્મણનું સત્ય વચન તથા તે તે પ્રકારનું સઘળું પરાક્રમ ભીષ્મને કહી સંભળાવ્યું. કુમારોની વાત સાંભળીને ભીષ્મ પિતામહે જાણ્યું કે તે દ્રોણ છે. કુમારોના ગુરુ થવા માટે તે યોગ્ય છે એમ વિચારી ભીષ્મે તેમને બોલાવ્યા અને પોતેજ તેમનો સત્કાર કર્યો.[૩૫-૩૮] પછી શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મે નિપુણતાથી આવવાનું કારણ પૂછયું ત્યારે દ્રોણે તેમને સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું.[૩૯]

દ્રોણ બોલ્યા:-"હે શુદ્ધ ! હું ધનુર્વેદ તથા અસ્ત્રપ્રાપ્તિને માટે પૂર્વે અગ્નિવેશ મુનિની પાસે ગયો હતો.[૪૦] ત્યાં હું બ્રહ્મચર્ય પાળીને, મન વશ રાખીને, જટા ધારણ કરીને તથા ગુરુ-સેવામાં તત્પર થઇને ઘણા સમય સુધી રહ્યો હતો.[૪૧] તે વખતે પાંચાલ રાજાનો મહાબલ-વાન્ પુત્ર યજ્ઞસેન પણ શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રવિદ્યા શિખવા માટે ત્યાં તેજ ગુરુની પાસે આવ્યો હતો.[૪૨] તે ત્યાં મારો મિત્ર થયો હતો અને ઉપકાર કરતો હોવાથી મને પ્રિય થઈ પડયો હતો. હે રાજન્ ! તેની સાથે મેં ત્યાં લાંબા વખત સુધી નિવાસ કર્યો હતો.[૪૩] હે કૌરવ્ય ! બાલ્યવયથી આરંભી અમે બન્ને સાથે ભણતા હતા. મારો તે મિત્ર હમ્મેશ પ્રિય બોલનારો તથા મારૂં પ્રિય કરનારો હતો.[૪૪] હે ભીષ્મ! એક વખતે તેણે મારી પ્રીતિ વધારનારૂં વચન કહ્યું કે, "હે દ્રોણ ! હું મારા મહાત્મા પિતાનો ઘણો વહાલો પુત્ર છું, માટે જ્યારે મારા પિતા મારો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરશે, ત્યારે હે વહાલા મિત્ર ! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા લઇને કહું છું કે, તે રાજ્ય તને ભોગવવા મળશે[૪૫,૪૬] અને મારા વૈભવો, ધન તથા સુખ સર્વે તારે અધીન રહેશે."

આ પ્રમાણે કહીને અસ્ત્રવિદ્યા મેળવીને મારાથી સન્માન પામી યજ્ઞસેન પોતાના નગ-રમાં ગયો.[૪૭] તેનાં પૂર્વોક્ત વચનોનું હું નિત્ય મનમાં સ્મરણ કરતો હતો. પછી મેં પિતૃઓની આજ્ઞાવડે પુત્રપ્રાપ્તિના લોભથી યશસ્વિની, અલ્પ કેશવાળી, મહાબુદ્ધિવાળી, મોટાં વ્રત પાળનારી અને, અગ્નિહોત્ર, સત્ર તથા ઇંદ્રિયનિગ્રહમાં નિત્ય તત્પર રહેનારી એવી કૃપીની સાથે લગ્ન કર્યાં.[૪૮,૪૯] તે ગૌતમી

કૃપીને ભયંકર પરાક્રમી, ભયંકર કર્મવાળો અને સૂર્યના જેવો તેજસ્વી અશ્વત્થામા નામનો ઔરસ પુત્ર થયો.[50] મારાથી જેમ મારા પિતા ભરદ્વાજ પ્રસન્ન થયા હતા તેમ અશ્વત્થામાથી હું પ્રસન્ન થયો હતો. એક વખતે ધનવાનના પુત્રોને ગાયનું દૂધ પીતા જોઇને તે બાલક અશ્વત્થામા મારી આગળ આવીને રડયો, તેથી હું દિઙ્મૂઢ જેવો થઈ ગયો.[51] મેં ગાય લાવવા યત્ન કર્યો, પણ થોડી ગાયવાળા સ્નાતક બ્રાહ્મણની પાસેથી ગાય માગી લઉં તો તેના ધર્મકાર્યનો લોપ થવાથી તે પીડાય, આમ વિચારીને ઘણી ગાયવાળાને ખોળવા હું તે દેશમાં ઘણે ઠેકાણે ભમ્યો.[52] હે ગંગાપુત્ર! ધર્મયુક્ત શુદ્ધ દાન લેવાને ઇચ્છતો હું એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફર્યો પણ મને દૂધવાળી ગાય મળી નહિ.[53] હે કૌરવ્ય ! પછી ધનવાનના છોકરાઓ લોટમાં પાણી રેડીને 'આ દૂધ છે' એમ કહી તેને લોભાવવા લાગ્યા અને બાલપણાને લીધે મોહ પામેલો તે બાલક લોટનું પાણી પીને 'મેં પણ દૂધ પીધું' એમ કહી ખુશી થઈ, ઉઠીને નાચવા લાગતો. આમ બાલકોની વચ્ચે લોટના પાણીથી ખુશી થઇને નાચતા અને પરિહાસ પામતા પુત્રને જોઈને મને કષ્ટ થતું હતું. વળી લોકો કહેતા કે, "નિર્ધન દ્રોણને ધિક્કાર હો, કે જે ધન મેળવી શકતો નથી,[54-56] અને જેનો પુત્ર દૂધની તૃષ્ણાથી લોટનું પાણી પીને 'મેં પણ દૂધ પીધું' એમ કહેતો ખુશી થઇને નાચે છે !"[57] આવું કહેનારા લોકોની વાણી સાંભળીને મારી બુદ્ધિ ધર્મ ઉપરથી ખસી ગઇ અને મારે માટે મારાજ મનમાં ગર્હા ઉત્પન્ન થઇ. મેં મનવડે વિચાર કર્યો કે,[58] "મને દરિદ્રી માનીને બ્રાહ્મણો મારો ત્યાગ કરે અથવા નિંદા કરે તો હું ઉપવાસ કરીને રહીશ, પરંતુ ધનને માટે પાપિષ્ઠ એવી પારકાંની સેવાકરીશ નહિ." આવો મેં પ્રથમ વિચાર કર્યો હતો પણ હે ભીષ્મ ! પછી પુત્ર ઉપર પ્રીતિ હોવાથી તે વિચાર માંડી વાળી તે પ્રિય પુત્ર તથા સ્ત્રીને લઇને પૂર્વના સ્નેહાનુબંધથી હું દ્રુપદને ત્યાં જવા નિકળ્યો.[59,60] એવામાં દ્રુપદને રાજ્યાભિષેક થયો છે એ સાંભળીને હું પોતાને કૃતાર્થ થયેલો માનવા લાગ્યો, અને દ્રુપદની સાથેની મારી મૈત્રી તથા તેનાં વચનને યાદ કરતો હું રાજ્ય ઉપર બેઠેલા પ્રિય મિત્ર દ્રુપદની પાસે પ્રસન્ન થઇને ગયો. પછી હે પ્રભો ! ત્યાં દ્રુપદને મિત્રની પેઠે મળીને મેં કહ્યું કે, "હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! મને તમારો મિત્ર જાણો." આમ મિત્રભાવથી હું દ્રુપદને મળ્યો અને મેં કહ્યું,[61-63] ત્યારે તે કોઇ ઓળખાણ વિનાના મનુષ્યની પેઠે મને હસી કાઢીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—"હે બ્રાહ્મણ ! તારી બુદ્ધિ સંસ્કાર વિનાની અને બહુ સારી નથી,[64] કેમકે તું મને હઠ કરીને કહે છે કે હું તારો મિત્ર છું; પણ હે દ્વિજ ! જીર્ણ થતા પુરુષની મૈત્રી પણ કાલ જતાં જીર્ણ થાય છે.[65] પૂર્વે તારી સાથે જે મારો સ્નેહ હતો તે સામર્થ્યને લઇને હતો; પણ અશ્રોત્રિયનો શ્રોત્રિય અને રથ વિનાનાનો રથી મિત્ર હોતો નથી.[66] સખ્ય તો સમાનતામાંજ હોય છે, વિષમ સ્થિતિમાં હોતું નથી. વળી લોકમાં કોઇનું પણ સખ્ય અજર રહેતું નથી,[67] કારણ કે કાલ મિત્રોને છુટા પાડે છે અને ક્રોધ મિત્રતા તોડાવે છે, માટે આવી જુની મૈત્રીને તું યાદ કર નહિ, પણ તેને ભૂલી જા.[68] હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તારી જોડેનું સખ્ય મારા સ્વાર્થને માટે હતું. વળી દરિદ્રી શ્રીમંતનો મિત્ર હોતો નથી, મૂર્ખ વિદ્વાનનો મિત્ર હોતો નથી,[69] અને શૂરાનો મિત્ર ષંઢ હોતો નથી તો હવે પૂર્વના સખ્યને શું યાદ કરો છો ? હે મંદબુદ્ધિવાળા ! મોટા રાજાઓને શ્રીવિહીન તથા ધનરહિત એવા નરોની સાથે મૈત્રી હોય શું ? નહિજ. વળી વેદવેત્તાને વેદ ન જાણનારો, રથવાળાને રથવિનાનો અને રાજાને રાજ્યવિનાનો મિત્ર હોયજ નહિ. માટે પૂર્વના સખ્યની શી ઇચ્છા રાખો છો ? મેં તમને પૂર્વે રાજ્યના સંબંધમાં વાત કરી હોય એમ હું જાણતો નથી;[70-72] પણ

હે બ્રાહ્મણ ! તમારી જો ઇચ્છા હોય તો હું તમને એક રાત્રિનું યથેષ્ટ ભોજન આપીશ."

આ પ્રમાણે તેણે મને કહ્યું ત્યારે જે પ્રતિજ્ઞા હું થોડા કાલમાં પૂર્ણ કરવાનો છું તે પ્રતિજ્ઞા લઈને હું સ્ત્રીની સાથે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. હે ભીષ્મ ! આમ દ્રુપદનાં વચનથી ક્રોધવ્યાપ્ત થઈને ગુણવાન્ શિષ્યો મેળવવા માટે હું કુરુદેશમાં આવ્યો અને ત્યાંથી તમારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા આ રમ્ય હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો છું. માટે તમારૂં શું પ્રિય કરૂં ? તે મને કહો."

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે જ્યારે ભીષ્મને કહ્યું ત્યારે તે દ્રોણને કહેવા લાગ્યા.[૭૩-૭૬] ભીષ્મ બોલ્યાઃ–" હે બ્રહ્મન્ ! તમે ધનુષ્‌ની પણછ ઉતારો અને કુમારોને સારી રીતે અસ્ત્રવિદ્યા શિખવો, તથા કુરુના ઘરમાં રહીને માનપૂર્વક પ્રસન્નતાથી પુષ્કલ ભોગો ભોગવો.[૭૭] કુરુનું જે ધન છે તથા દેશોએ સહિત જે આ રાજ્ય છે તેના મુખ્ય રાજા તમેજ છો અને સઘળા કુરુઓ તમારાજ છે.[૭૮] હે બ્રહ્મન્ ! જે તમારૂં ઇચ્છિત હોય તે થયું છે એમજ માનજો. હે વિપ્રર્ષિ ! તમે અહીં આવ્યા તે ઘણું સારૂં થયું. તમે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે."[૭૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે ભીષ્મ દ્રોણસમાગમ નામનો અધ્યાય ૧૩૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૨–દ્રોણાચાર્યે કુમારોને શિક્ષણ આપ્યું તથા પ્રાથમિક પરીક્ષા લીધી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ततः संपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वरः॥
विशश्राम महातेजाः पूजितः कुरुवेश्मनि॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી ભીષ્મે પૂજન કરેલા, મહા તેજસ્વી અને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય સન્માનપૂર્વક કૌરવોના ઘરમાં વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા.[૧] પછી જ્યારે દ્રોણગુરુ શ્રમરહિત થયા ત્યારે પોતાના પૌત્ર કૌરવોને લઈને ભીષ્મે તેમને શિષ્ય તરિકે સોંપ્યા અને વિવિધ પ્રકારનું ધન પણ આપ્યું.[૨] વળી ભીષ્મે પ્રસન્ન થઈને સારૂં ધોળેલું અને ધનધાન્યથી ભરેલું ઘર દ્રોણ ગુરુને રહેવા માટે જુદું કહાડી આપ્યું.[૩] પછી મહાન્ ધનુર્ધારી દ્રોણાચાર્યે કુરુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને પ્રસન્ન મનથી પોતાના શિષ્ય તરિકે સ્વીકાર્યા.[૪] ચરણમાં અભિવંદન કરતા તે સઘળા કુમારોને સ્વીકારી પ્રસન્ન થયેલા દ્રોણે પછી એકાંતમાં તેઓને કહ્યું.[૫]

દ્રોણ બોલ્યાઃ–"હે શુદ્ધ કુમારો ! મેં મારા મનમાં કંઇક કાર્ય કરવા ધાર્યું છે, તે તમે અસ્ત્રવિદ્યા મેળવ્યા પછી કરી આપવા માટે મને વચન આપો."

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે રાજન્ ! દ્રોણગુરુનાં આવાં વચન સાંભળીને કૌરવો તો ચુપચુપ બેસી રહ્યા; પરંતુ હે શત્રુને તાપ આપનારા ! અર્જુને તે કાર્ય સંપૂર્ણ કરી આપવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી.[૬,૭] તે વખતે દ્રોણગુરુ અર્જુનનું મસ્તક વારંવાર સુંઘીને પ્રીતિપૂર્વક તેને ભેટયા અને હર્ષવડે આંસુ પાડવા લાગ્યા.[૮] પછી વીર્યવાન્ દ્રોણ, પાંડવોને દિવ્ય તથા માનુષ એવાં વિવિધ અસ્ત્રો શિખવવા લાગ્યા.[૯] હે ભરતર્ષભ ! તે વખતે બીજા પણ રાજપુત્રો ભેગા થઈને દ્વિજશ્રેષ્ઠ દ્રોણની પાસે અસ્ત્રવિદ્યા શિખવા આવ્યા.[૧૦] વળી વૃષ્ણિઓ, અંધકો અને બીજા દેશના રાજાઓ તથા સૂતપુત્ર કર્ણ પણ દ્રોણગુરુ પાસે ભણવા આવ્યો.[૧૧] તેઓમાં અર્જુનની સ્પર્ધા કરતો અસહન પ્રકૃતિવાળો કર્ણ, દુર્યોધનનો આશ્રય કરીને પાંડવોનું અપમાન કરવા લાગ્યો.[૧૨] તે સર્વ શિષ્યોમાં, ધનુર્વેદની જિજ્ઞાસા હોવાથી તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં બહુ પ્રીતિ હોવાથી પાંડુપુત્ર અર્જુન શિક્ષણ, બાહુબલ

તથા ઉદ્યોગવડે દ્રોણની બરાબરી કરતો થયો અને સર્વ શિષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ થઇ ગયો. યોગ્ય અસ્ત્રોના પ્રયોગોમાં, શીઘ્રતામાં અને સરલતામાં સઘળા શિષ્યો કરતાં અર્જુન અધિક થયો હતો, એટલે દ્રોણગુરુ પોતે પણ ઇંદ્રપુત્ર અર્જુનને ઉપદેશ ગ્રહણ કરવામાં અતુલ માનવા લાગ્યા.[૧૩-૧૫]

આ પ્રમાણે દ્રોણગુરુ સર્વે કુમારોને ધનુર્વિદ્યા શિખવતા હતા. વળી જે વખતે કુમારો પાણી ભરવા જતા તે વખતે દ્રોણગુરુ બધાને નાનું મોઢું હોવાથી વિલંબે પાણી ભરાય એવાં કમંડલુ આપતા અને પુત્ર વહેલો આવે એટલા માટે તેને ઘડો આપતા હતા. બીજાઓને કમંડલુ ભરતાં વાર થતી એટલામાં અશ્વત્થામા ઘડો ભરીને પહેલો આવી રહેતો અને તે વખતે દ્રોણગુરુ પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને અસ્ત્રવિદ્યાની ઉત્તમ ક્રિયા શિખવતા હતા. આ યુક્તિ અર્જુનના જાણવામાં આવી ગઈ એટલે તે વારુણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને પોતાનું કમંડલુ ભરી આચાર્યપુત્રની સાથે સાથેજ આવવા લાગ્યો અને અશ્વત્થામાને જે વિશેષ વિદ્યા આપવામાં આવતી હતી તેમાં પણ સાથેજ રહેવા લાગ્યો.[૧૬-૧૯] એમ થવાથી અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ તથા બુદ્ધિમંત એવો અર્જુન અશ્વત્થામાથી જરાએ ઉતરતો ન હતો. વળી અર્જુન ગુરુસેવામાં બહુ તત્પર રહેતો હતો,[૨૦] તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં પણ પરમ એકાગ્રતા રાખતો હતો, તેથી તે દ્રોણગુરુને પ્રિય થઇ પડયો હતો. આમ અસ્ત્રવિદ્યામાં નિત્ય ઉદ્યોગ કરતા અર્જુનને જોઇને એક વખતે દ્રોણે રસોઇઆને બોલાવીને એકાંતમાં કહ્યું કે, "તારે અર્જુનને અંધારામાં કોઈવાર અન્ન આપવું નહિ તથા આ મેં કહ્યું છે એમ પણ તારે કહેવું નહિ."[૨૧,૨૨] પછી એક દિવસે અર્જુન ભોજન કરતો હતો તે વખતે પવનનો ઝપાટો આવ્યો અને તેથી ત્યાં બળતો દીવો હોલવાઇ ગયો;[૨૩] તોપણ અર્જુને ખાવાનું ચાલુજ રાખ્યું અને તે તેજસ્વીનો હાથ અભ્યાસને લીધે પ્રકાશ વિના પણ મોંમાંજ જવા લાગ્યો.[૨૪] આથી અર્જુને જાણ્યું કે આ અભ્યાસનુંજ ફલ છે, એટલે ત્યારથી રાત્રિના પણ મહાબાહુ અર્જુને ધનુષ લઇને અભ્યાસ કરવા માંડયો.[૨૫] એક વખતે તેના ધનુષ્‌ની પ્રત્યંચાનો શબ્દ દ્રોણે રાત્રિના સાંભળ્યો એટલે તે ઉઠયા અને અર્જુનની પાસે આવ્યા તથા તેને ભેટીને કહેવા લાગ્યા.[૨૬]

દ્રોણ બોલ્યાઃ—"હે અર્જુન ! તને હું એવો ધનુર્ધારી કરવા યત્ન કરીશ કે જેથી તારા જેવો બીજો કોઇ પણ ધનુર્ધારી થશે નહિ આ હું તને સત્ય કહું છું."[૨૭]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી દ્રોણગુરુએ અર્જુનને ઘોડા ઉપર બેસીને, હાથી ઉપર બેસીને, રથમાં બેસીને તથા જમીન ઉપર ઉભા રહીને કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું તે સઘળું રણશિક્ષણ આપ્યું.[૨૮] વળી દ્રોણે ગદાયુદ્ધ, તરવારનાં મંડલો, તોમર, પ્રાસ, શક્તિ અને એકીવેળાએ અનેક શસ્ત્રોનાં ભેગાં યુદ્ધનું શિક્ષણ કૌરવોને આપ્યું.[૨૯] દ્રોણની આવી કુશલતા સાંભળીને ધનુર્વેદ ભણવાની ઇચ્છાવાળા હજારો રાજાઓ અને રાજપુત્રો ત્યાં આવ્યા.[૩૦] હે મહારાજ ! પછી ભિલ્લના રાજા હિરણ્ય ધનુષનો એકલવ્ય નામનો પુત્ર દ્રોણ પાસે ધનુર્વિદ્યા શિખવા આવ્યો.[૩૧] પણ એ ભિલ્લ છે માટે આ કુમારો કરતાં વધી જવો ન જોઇએ એમ ધારીને ધર્મજ્ઞ દ્રોણાચાર્યે તેને ધનુર્વિદ્યાના શિક્ષણમાં શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો નહિ.[૩૨] તે વખતે શત્રુને તાપ આપનારો એકલવ્ય દ્રોણના ચરણમાં મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને અરણ્યમાં ગયો અને ત્યાં દ્રોણાચાર્યની એક માટીની મૂર્તિ કરી તેને પોતાના પરમ આચાર્ય માની, ઉત્તમ નિયમ ધારણ કરીને તથા એકાગ્ર થઇને અસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો[૩૩,૩૪] આ પ્રમાણે પરમ શ્રદ્ધા અને પરમ એકાગ્રતાથી અભ્યાસ કરતો એકલવ્ય બાણ છોડવામાં, બાણ લેવામાં અને સંધાન કરવામાં બહુ ચાલાક થઇ ગયો.[૩૫] હે શત્રુને મર્દન કરનારા રાજા ! એક વખતે દ્રોણની આજ્ઞા થવાથી કૌરવ અને પાંડવો રથમાં બેસીને વનમાં મૃગયા કરવા માટે નિકળ્યા

હતા.[૩૬] તે વખતે એક પુરુષ હથિયાર, શિકારનાં સાહિત્ય તથા એક કુતરાને સાથે લઈને દૈવેચ્છાથી પાંડવોની પાછળ આવ્યો.[૩૭] જુદાં જુદાં કાર્યો કરવાને માટે કુમારો વનમાં ફરતા હતા તેટલામાં ભુલો પડેલો પેલો કુતરો એકલવ્ય ભિલ્લની પાસે જઈ પહોંચ્યો,[૩૮] અને તેને કાળા મેલા શરીરવાળો, કૃષ્ણ મૃગચર્મ તથા જટાવાળો જોઈને તે કુતરો ભસતો ભસતો તેની આગળ ઉભો રહ્યો.[૩૯] તે વખતે ભસતા તે કુતરાના મોઢામાં પોતાની અસ્ત્રવિદ્યાની ચાલાકી દેખાડતા એકલવ્યે એકી વખતે સાત શરો મૂકયા અને તેનું મોં પૂરી દીધું.[૪૦] પછી બાણથી ભરાયલા મોઢાવાળો તે કુતરો પાંડવોની આગળ આવ્યો. તેને જોઈને વીર પાંડવો બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા.[૪૧] તે બાણ મૂકનારાની શીઘ્રતા તથા ઉત્તમ શબ્દવેધીપણાને જોઈને સઘળા કુમારો લજ્જા પામ્યા અને તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.[૪૨] પછી વનમાં રહેનારા તે એકલવ્યને તેઓ વનમાં ખોળવા લાગ્યા. હે રાજન્! ખોળ કરતાં ભિલ્લરાજના કુમારને પાંડવોએ અહોનિશ શર છોડતો જોયો; પરંતુ તેનું રૂપ બદલાઈ ગયેલું હોવાથી તેને તેઓ ઓળખી શકયા નહિ, એટલે પાંડવોએ તેને પૂછયું કે: "તું કોણ છે? અને કોનો પુત્ર છે?"[૪૩,૪૪]

એકલવ્ય બોલ્યો:-"હે વીરો! હું નિષાદના રાજા હિરણ્યધનુષનો પુત્ર છું અને દ્રોણ ગુરુનો શિષ્ય છું તથા ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરૂં છું; એ તમને વિદિત થાઓ."[૪૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પાંડવો યથાર્થ રીતે એકલવ્યને ઓળખીને પોતાના સ્થાનમાં આવ્યા અને તેમણે વનમાં બનેલું સર્વ અદ્‌ભુત વૃત્તાંત દ્રોણને કહી સંભળાવ્યું,[૪૬] વળી હે રાજન્! કુંતીપુત્ર અર્જુન એકલવ્યને યાદ કરીને એકાંતમાં દ્રોણ પાસે આવી પ્રણયથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૪૭]

અર્જુન બોલ્યો:-"ગુરુજી! આપે આગળ મને એકલાને આલિંગન કરીને પ્રેમથી આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે, 'મારા શિષ્યોમાં તારાથી શ્રેષ્ઠ કોઇ થશે નહિ,'[૪૮] ત્યારે તમારો બીજો શિષ્ય નિષાદરાજનો પુત્ર મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ તથા લોકોથી બલવાન્ કેમ થયો?"[૪૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આવાં અર્જુનનાં વચન સાંભળીને દ્રોણ ગુરુ થોડો કાલ વિચારમાં પડયા. પછી નિશ્ચય ઉપર આવીને અર્જુનને સાથે લઈ એકલવ્ય પાસે ગયા.[૫૦] ત્યાં તેમણે જટિલ, વલ્કલધારી અને મેલા શરીરવાળા એકલવ્યને હાથમાં ધનુષ લઈને સતત શર છોડતો જોયો.[૫૧] જ્યારે એકલવ્યે પોતાની પાસે આવેલા દ્રોણ ગુરુને જોયા ત્યારે તેણે તેમની સામે જઈને ચરણમાં મસ્તક મૂકી પૃથ્વી ઉપર પડી પ્રણામ કર્યા.[૫૨] પછી એકલવ્યે વિધિથી દ્રોણની પૂજા કરી અને પોતે શિષ્ય છે એમ જણાવી હાથ જોડીને આગળ ઉભો રહ્યો.[૫૩] તે વખતે હે રાજન્! એકલવ્યને દ્રોણગુરુ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ-"હે વીર! જો તું મારો શિષ્ય છે તો મને તું ગુરુદક્ષિણા આપ."[૫૪]

દ્રોણનાં વચન સાંભળી પ્રસન્ન થઈને એકલવ્ય નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. એકલવ્ય બોલ્યો:-"હે ભગવન્! હું ગુરુદક્ષિણામાં આપને શું આપું? આપ મને આજ્ઞા કરો. હે બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ! ગુરુને નહિ આપવા જેવું મારી પાસે કંઈજ નથી, અર્થાત્ હું સર્વ આપવા તૈયાર છું."

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ સાંભળીને દ્રોણે કહ્યું કે, "તું મને જમણા હાથનો અંગુઠો કાપી આપ,"[૫૫,૫૬] આવું દ્રોણનું દારુણ વચન સાંભળીને પણ નિત્ય સત્યપરાયણ રહેનારા એકલવ્યે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે તેવુંજ પ્રસન્ન મુખ રાખીને તથા તેવાજ ઉદાર મનવડે વિચાર કરવા પણ ન રોકાતાં પોતાનો જમણો અંગુઠો દ્રોણ ગુરુને કાપી આપ્યો.[૫૭,૫૮] હે રાજન્! પછી એકલવ્ય આંગળાંઓથી પ્રત્યંચા ખેંચી બાણ મૂકવા લાગ્યો, પણ પ્રથમની પેઠે તે શીઘ્ર પ્રયોગ કરી શકયો નહિ.[૫૯] આથી અર્જુન પ્રસન્ન થયો અને તેની

ચિંતા ટળી ગઈ, તેમજ 'અર્જુનનો પરાભવ બીજો કોઈ કરી શકશે નહિ' આ દ્રોણની વાણી સત્ય થઇ.[૬૦]

દ્રોણગુરુના ભીમસેન અને દુર્યોધન એ બે સદા ગર્વિષ્ઠ મનવાળા શિષ્યો ગદાયુદ્ધમાં યોગ્ય નિવડ્યા.[૬૧] વળી સર્વ કુમારોમાં અશ્વત્થામા વિદ્યાના ગુપ્ત જ્ઞાનમાં અધિક થયો હતો તથા સહદેવ અને નકુલ સર્વ પુરુષો કરતાં ખડ્ગવિદ્યામાં નિપુણ થયા હતા.[૬૨] યુધિષ્ઠિર રથયુદ્ધમાં શ્રેષ્ઠ થયા હતા અને ધનંજય-અર્જુન તો સર્વ યુદ્ધમાં કુશલ થયો હતો. તે સમુદ્રાંત પૃથ્વીમાં મહારથીઓના સમૂહનું પણ રક્ષણ કરી શકે એવી અતિરથીપણાની પ્રસિદ્ધિને પામ્યો હતો.[૬૩] વળી બુદ્ધિ, ઉપાય, બલ અને ઉત્સાહવડે તે સર્વ અસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત હતો, તેથી અસ્ત્ર અને ગુરુપ્રીતિમાં અર્જુન સર્વ કુમારોથી શ્રેષ્ઠ હતો.[૬૪] જો કે સર્વને અસ્ત્રવિદ્યાનો ઉપદેશ સમાન કરવામાં આવતો હતો પણ સર્વ કુમારોમાં એક વીર્યવાન્ અર્જુનજ પોતાની ચાલાકીથી અતિરથી થયો હતો.[૬૫] આથી અધિક બલવાળા ભીમસેનની તથા વિદ્યામાં કુશલ થયેલા અર્જુનની ધૃતરાષ્ટ્રના દુરાત્મા પુત્રો અદેખાઈ કરતા હતા.[૬૬] એક વખતે સર્વ વિદ્યા તથા અસ્ત્રનું શિક્ષણ પામેલા આ બધા કુમારોને, પુરુષશ્રેષ્ઠ દ્રોણે તેમની વેધશક્તિ જાણવાને સારૂ એકઠા કર્યા[૬૭] અને શિલ્પિઓ પાસે એક કૃત્રિમ ભાસ નામનું પક્ષી કરાવીને કુમારો ન જાણે તેમ તેને ઝાડની ટોચ ઉપર મૂકાવ્યું તથા તે વિંધવાનું લક્ષ્ય છે એમ જણાવ્યું.[૬૮] પછી દ્રોણ બોલ્યા:- "હે કુમારો ! તમે બધા શીઘ્ર ધનુષ લઇ તે ઉપર બાણ ચઢાવી આ ભાસ પક્ષીને તાકીને ઉભા રહો,[૬૯] અને હું કહું તેજ વખતે એનું માથું નીચે પાડો. હે પુત્રો ! તમારામાંથી એક એકને હું આજ્ઞા કરૂં તે પ્રમાણે તમારે કરવું."[૭૦]

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી આંગિરસ ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણે પ્રથમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, "હે દુર્ધર્ષ ! તમે બાણનું સંધાન કરો અને મારાં વાક્યની સમાપ્તિ થતાં તે બાણને છોડો."[૭૧] ગુરુનું આવું વચન સાંભળીને પ્રથમ શત્રુને તાપ આપનારા યુધિષ્ઠિરે ધનુષ લીધું અને ભાસ પક્ષીનું લક્ષ્ય કરીને ઉભા રહ્યા.[૭૨] હે ભરતર્ષભ ! પછી દ્રોણગુરુએ ધનુષ ખેંચીને ઉભા રહેલા યુધિષ્ઠિરને જોઇને બે ઘડી પછી આ પ્રમાણે કહ્યું.[૭૩] "હે રાજપુત્ર ! આ ઝાડની ઉપર રહેલા ભાસ પક્ષીને તમે જુઓ." આ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે આચાર્યને કહ્યું કે; 'હું જોઉ છું'.[૭૪] વળી થોડા વખત પછી ફરીથી દ્રોણે યુધિષ્ઠિરને પૂછયું કે, "હે યુધિષ્ઠિર ! હવે આ ઝાડને, મને અથવા તમારા ભાઇઓને તમે જુઓ છો ?"[૭૫] ત્યારે યુધિષ્ઠિરે વારંવાર કહ્યું કે, "હા હું એ ઝાડને, તમને, ભાઇઓને તથા પક્ષીને જોઉ છું."[૭૬] આ સાંભળીને અપ્રસન્ન થયા હોય તેમ દ્રોણે યુધિષ્ઠિરને 'એ લક્ષ્ય તમારાથી વિંધાશે નહિ' એમ ગર્હા કરીને દૂર થવા કહ્યું.[૭૭] પછી મહા યશસ્વી દ્રોણે દુર્યોધન વગેરે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને તેજ પ્રકારથી જિજ્ઞાસાવડે પૂછયું.[૭૮] વળી બીજા ભીમ વગેરે શિષ્યોને અને અન્ય દેશના રાજાઓને પણ ક્રમથી પૂછયું ત્યારે તે બધાએ પણ અમે બધું જોઇએ છીએ એમ કહ્યું, એટલે દ્રોણે તેમનો પણ અનાદર કર્યો.[૭૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વવિષે દ્રોણ શિષ્યપરીક્ષા નામનો અધ્યાય ૧૩૨ સમાપ્ત.

*અધ્યાય ૧૩૩-અર્જુને નિશાન પાડયું તથા દ્રોણને મગરથી છોડાવ્યા અને દ્રોણે અર્જુનને બ્રહ્માસ્ત્ર આપ્યું.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततो धनंजयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं विलोक्यताम्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે પછી દ્રોણગુરુએ હાસ્ય કરીને અર્જુનને કહ્યું કે "આ નિશાનને તું જો, કારણ કે હવે તારે એને પાડવાનું છે.[1] મારા વચનની સાથેજ તારે એ લક્ષ્ય ઉપર બાણ છોડવાનું છે, માટે હે પુત્ર! તું ધનુષ્ ઉપર બાણ ચઢાવીને એ નિશાન તાકીને બે ઘડી ઉભો રહે."[2]

આ પ્રમાણે દ્રોણગુરુની આજ્ઞા થતાંજ સવ્યસાચી અર્જુન, ધનુષ્‌ને મંઠલાકાર ખેંચીને તથા ભાસ પક્ષીનું નિશાન તાકીને ઉભો રહ્યો.[3] પછી થોડો સમય જતાં દ્રોણાચાર્યે તે પ્રમાણેજ પૂછ્યું કે, "હે અર્જુન! એ ભાસ પક્ષીને, ઝાડને અને મને તું જુએ છે?"[4] હે ભારત! ત્યારે અર્જુને દ્રોણગુરુને કહ્યું કે; "હું એકલા ભાસનેજ જોઉં છું; તમને અથવા ઝાડને જોઈ શકતો નથી."[5] આ સાંભળીને દ્રોણગુરુ પ્રસન્ન થયા અને ફરી થોડા વખત પછી પાંડવોમાં મહારથ એવા અર્જુનને તે દુર્ધર્ષ કહેવા લાગ્યા:[6] "અર્જુન! તું એ ભાસને જુએ છે, તો કહે જોઈએ કે તે કેવું છે?" અર્જુને કહ્યું કે; "હું ભાસનું માત્ર માથુંજ જોઉં છું, શરીર જોઈ શકતો નથી."[7] આવાં અર્જુનનાં વચન સાંભળીને હર્ષથી રોમાંચિત થયેલા દ્રોણગુરુએ અર્જુનને "બાણ છોડ" એમ કહ્યું. તેજ વખતે વિચાર કરવા ન રોકાતાં પાંડુપુત્ર અર્જુને બાણ છોડયું;[8] અને ઝાડ ઉપર ગોઠવેલા તે પક્ષીનું મસ્તક તીવ્ર બાણવડે કાપીને ઝટ નીચે પાડયું.[9] આ રીતે તે કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી દ્રોણગુરુ અર્જુનને ભેટયા અને યુદ્ધમાં પરિવાર સાથે દ્રુપદને હારેલો માનવા લાગ્યા.[10] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! તે પછી એક વખતે આંગિરસગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય શિષ્યોને લઈને ગંગા ઉપર સ્નાન કરવા ગયા.[11] જે વખતે દ્રોણ ગંગાજલમાં પેઠા તે વખતે કાલવડે પ્રેરાયલા એક જલચારી બલવાન મગરે આવીને દ્રોણને જંઘામાંથી પકડયા.[12] તે મગરથી છુટવા માટે દ્રોણ પોતે સમર્થ હતા તોપણ ગભરાતા હોય તેમ સર્વ શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા કે, "હે શિષ્યો! આ ગ્રાહને મારીને મને છોડાવો."[13] ગુરુનું એ વચન નિકળતાંજ અર્જુને પાણીમાં ડુબેલા મગરને રોકી ન શકાય તેવાં તીક્ષ્ણ પાંચ બાણો માર્યાં.[14] એ વખતે બીજા શિષ્યો તો ગભરાઈને દોડાદોડ કરતા હતા. બાણો વાગવાથી તે મગર મહાત્મા દ્રોણની જંઘા મૂકી દઈને પાર્થનાં બાણવડે છિન્નભિન્ન થઈ મરણ પામ્યો. અર્જુનને આ પ્રમાણે સફલ ક્રિયાવાળો જોઈને દ્રોણ સર્વ શિષ્યોમાં અર્જુનને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યા અને પ્રસન્ન થયા. પછી મહાત્મા તથા મહારથ એવા અર્જુનને દ્રોણાચાર્ય કહેવા લાગ્યા કે,[15-17] "હે મહાબાહુ અર્જુન! કોઈથી ધારણ થઈ શકે નહિ તેવું આ શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મશિર નામનું અસ્ત્ર હું તને પ્રયોગ તથા નિવર્તન ક્રિયાની સાથે આપું છું તેને તું ગ્રહણ કર;[18] પરંતુ એ બ્રહ્માસ્ત્રનો તારે કોઈ વખત મનુષ્યોમાં પ્રયોગ કરવો નહિ, કારણ કે અલ્પ તેજવાળા ઉપર એનો પ્રયોગ કરતાં એ અસ્ત્ર જગતને બાળીને ભસ્મ કરી દેશે.[19] હે વત્સ! એ અસ્ત્ર લોકોમાં અસાધારણ ગણાય છે, માટે તું એને યત્નથી ધારણ કર અને મારાં આ વચનને સાંભળ.[20] હે વીર! જ્યારે તને કોઈ દૈવી શત્રુ પીડા આપે ત્યારે યુદ્ધમાં તેનો વધ કરવા માટે તારે એ અસ્ત્ર વાપ-

* બન્ને હિંદી ભાષાંતરોમાં એકસો તેત્રીશમા અધ્યાયને એકસો બત્રીશમા અધ્યાય સાથે જોડી દીધો છે. બન્ને મરાઠીમાં જુદો છે. ભા. ક.

રવું."[૨૧] અર્જુને "બહુ સારૂં હું તેમ કરીશ" એમ કહી હાથ જોડીને તે પરમ અસ્ત્રને ગ્રહણ કર્યું. પછી ફરીથી દ્રોણગુરુએ તેને કહ્યું કે "હે અર્જુન! આ લોકમાં તારા જેવો બીજો કોઇ ધનુર્ધારી થશે નહિ."[૨૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વવિષે દ્રોણગ્રાહમોક્ષણ નામનો અધ્યાય ૧૩૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૪–કુમારોની મહાન્ પરીક્ષા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

कृतास्त्रान् धार्त्तराष्ट्रांश्च पांडुपुत्रांश्चभारत ॥
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા! જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને તથા પાંડવોને અસ્ત્રવિદ્યા શિખી રહેલા જોયા ત્યારે એક વખતે દ્રોણગુરુએ, કૃપાચાર્ય, સોમદત્ત, બુદ્ધિમંત બાહ્લીક, ગાંગેય ભીષ્મ, વ્યાસ અને વિદુરની સમીપમાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું કે,[૧,૨] "હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા! તમારા કુમારો વિદ્યા શિખી રહ્યા છે, માટે તમારી આજ્ઞા થાય તો તેઓ પોતાનું શિખેલું તમને પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડે."[૩]

દ્રોણ ગુરુનાં વચન સાંભળીને અંતરમાં પ્રસન્ન થયેલા મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યાઃ– "હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ભારદ્વાજ! તમે બહુ ભારી કામ કર્યું છે.[૪] એ કુમારોની પરીક્ષા માટે તમે પોતેજ સમય ઠરાવો અને જે સ્થાનમાં રંગભૂમિને માટે જે તૈયારી કરવી હોય તેને માટે મને આજ્ઞા આપો.[૫] હું અંધ હોવાથી તે જોઇ શકીશ નહિ તેથી દુઃખી છું, અને ચક્ષુવાળા પુરુષોના સુખની સ્પૃહા કરૂં છું, કે જેઓ અસ્ત્રવિદ્યામાં પરાક્રમ કરતા 'મારા પુત્રોને જોઇ શકશે.[૬] હે ધર્મવત્સલ વિદુર! જે પ્રમાણે આચાર્ય દ્રોણગુરુ કહે તે પ્રમાણે તમે કરો; કારણકે આના જેવો બીજો પ્રિય પ્રસંગ આવશે એમ હું માનતો નથી."[૭]

તે પછી રાજાની આજ્ઞા લઇને વિદુરજી દ્રોણગુરુની સાથે ભૂમિ શોધવા નગર બહાર નિકળ્યા. ત્યાં મહાબુદ્ધિમાન દ્રોણગુરુએ સપાટ, ઝાડવિનાની, ઘાસ તથા મૂળિયાંવિનાની અને ઉત્તર તરફ નીચી જમીન શોધીને તેનું માપ કરાવ્યું અને ઉત્તમ નક્ષત્રવાળી શુભતિથિને દિવસે વીર પુરુષોને ઢંઢેરાથી ત્યાં બોલાવી તે ભૂમિ ઉપર બલિદાન આપ્યું. પછી શાસ્ત્રોકત વિધિથી રંગભૂમિમાં પ્રેક્ષકોને માટે વિશાલ અને સર્વ હથિયારોથી યુક્ત મંડપ કરાવ્યો, જે રાજાના શિલ્પિઓએ તૈયાર કર્યો. હે રાજન્! સ્ત્રીઓને માટે જુદી બેઠક કરાવી. વળી બીજા લોકોને માટે રંગમંડપમાં ઉંચાં અને વિશાલ આસનો કરાવ્યાં તથા રાજપુરુષોને માટે કિંમતી ખુરશીઓ મૂકાવી.[૮-૧૨]

પછી ઠરાવેલો દિવસ આવ્યો ત્યારે ભીષ્મ અને આચાર્યમાં શ્રેષ્ઠ કૃપને આગળ કરીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પ્રધાનોની સાથે મોતીની જાળીઓવાળા અને વૈડુર્ય તથા મણિઓથી સુશોભિત એવા સુવર્ણમય દિવ્ય પ્રેક્ષામંડપમાં આવ્યા.[૧૩,૧૪] હે વિજયીમાં શ્રેષ્ઠ! મહાભાગ્યવાળી ગાંધારી તથા કુંતી અને અન્ય રાજાની સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં દાસ દાસીઓની સાથે નાનાવિધ વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરીને ત્યાં આવી;[૧૫] અને દેવની સ્ત્રીઓ જેમ મેરુનાં શિખર ઉપર ચઢે તેમ ઉંચા મંચો ઉપર હર્ષથી ચઢીને બેઠી. વળી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને બીજા વર્ણના લોકો કુમારોની વિદ્યા જોવાને માટે નગરમાંથી ઉતાવળા બહાર આવ્યા અને એક ક્ષણમાં તો જોનારાઓનો ત્યાં મેળો થઈ ગયો.[૧૬,૧૭] આ વખતે વગાડેલાં વાદિત્રોથી તથા મનુષ્યોના કુતૂહલભરેલા શબ્દોથી તે સમાજ ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રની પેઠે ગાજવા લાગ્યો.[૧૮] તે પછી શ્વેત વસ્ત્ર તથા શ્વેત યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરતા,

ધોળા કેશ અને ધોળી દાઢીવાળા દ્રોણાચાર્યે ધોળું ચંદન અને ધોળાં પુષ્પની માલા ધારણ કરીને પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાની સાથે મેઘવિનાના આકાશમાં મંગલ ગ્રહે સહિત ચંદ્ર જેમ પ્રવેશ કરે તેમ રંગમંડપમાં પેઠા.[૧૯,૨૦] પછી બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્યે યથાસમય બલિદાન આપ્યું અને સારા મંત્રવેત્તા બ્રાહ્મણો પાસે મંગલ કરાવ્યું.[૨૧] સુખકારક પુણ્યાહવાચન તથા પુણ્ય કૃત્ય થયા પછી વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો લઇને વીર પુરુષોએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો.[૨૨] તે પછી આંગળીઓના રક્ષણને-માટે ચામડાંની ખોળીઓ પહેરીને, વસ્ત્રાદિકથી ખભા, પીઠ અને પેટને સારી પેઠે આચ્છાદન કરીને, ભાથાઓ બાંધી લઇને તથા ધનુષ ધારણ કરીને ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથ કુમારોએ રંગમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો;[૨૩] અને તે યુધિષ્ઠિર વગેરે મહાવીર્યવાન્ કુમારો વયના ક્રમ પ્રમાણે પરમ અદ્‌ભુત અસ્ત્રવિદ્યા દેખાડવા લાગ્યા.[૨૪] તે વખતે શર વાગવાની બીકથી કેટલાંક મનુષ્યો પોતાનાં માથાં નમાવવા લાગ્યાં ત્યારે કેટલાંક તો ધૃષ્ટ રહીને તથા અત્યંત વિસ્મય પામીને અસ્ત્રપ્રયોગ જોવા લાગ્યાં.[૨૫] પછી કુમારો ઘોડાઓ ઉપર બેસીને પોતાનાં નામ અને ચિહ્નોથી શોભતાં એવાં શીઘ્રતાથી છોડેલાં વિવિધ બાણોવડે નિશાનો ભેદવા લાગ્યા.[૨૬] ધનુષ બાણને ધારણ કરતા તે કુમારોના ગંધર્વ નગરનાં જેવાં અદ્‌ભુત સૈન્યને જોઇને તે લોકો વિસ્મય પામવા લાગ્યા;[૨૭] અને હે ભારત ! બીજા હજારો ને સેંકડો પુરુષો વિસ્મયથી પ્રફુલ્લિત નેત્રવાળા થઇને 'ધન્ય છે ! ધન્ય છે !' એમએકદમ બૂમો મારવા લાગ્યા.[૨૮] પ્રથમ તે મહાબલવાન કુમારોએ આડાં, ઉભાં અને હાલતાં નિશાનોને પાડી ધનુષ બાણ ઉપર પોતાનો કાબુ દેખાડયો. પછી રથચર્યામાં જલદી જવું, પાછું આવવું, જમણાં ડાબાં મંડલો ફરવાં વગેરેમાં વારંવાર કુશલતા દેખાડી. તે પછી હાથમાં ઢાલ તરવાર લઇને તરવારને આડી અવળી ઉંચી નીચી ફેરવી એકમેકના ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને તે યુદ્ધ પણ રથ, હાથી અને ઘોડા ઉપર બેસીને તથા જમીનપર ઉભા રહીને કરી દેખાડયું.[૨૯,૩૦] એ ખડ્‌ગયુદ્ધમાં કુમારોની શીઘ્રતા, એકજ તરવારથી અનેક આયુધોનાં રોકાણ રૂપી ચતુરાઈ, એક તરવારને ફેરવતાં તેની કાંતિનું ચક્ર દેખાડવા રૂપી શોભા, નિર્ભયતા, તરવાર પકડનારનો હાથજ ફરે પણ આંગળીઓ ન હાલે એવું દૃઢમુષ્ટિપણું વગેરે ઢાલ તરવારના અનેક પ્રયોગો સર્વ લોકોએ જોયા.[૩૧] તે પછી નિત્ય એકમેકને જિતવાની ઇચ્છા રાખતા દુર્યોધન અને ભીમસેન હાથમાં ગદા લઇને એક એક શિખરવાળા બે પર્વતોની પેઠે શોભતા રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા.[૩૨] મહાન્ બાહુવાળા અને કચ્છ ભીડીને પુરૂષાર્થ દેખાડવા સ્થિર ઉભેલા તે બન્ને જેમ હાથિણીને માટે મદમત્ત બે હાથીઓ શબ્દ કરે તેમ ગર્જના કરવા લાગ્યા,[૩૩] અને મહાબલવાળા તે બન્ને ભમાવેલી ગદાના મંડલમાં રહીને મદમત્ત હાથીની પેઠે રંગભૂમિમાં ડાબા જમણી મંડલો ફરવા લાગ્યા.[૩૪] કુમારોની આ સર્વ ક્રીડા વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને તથા કુંતી ગાંધારીને કહી સંભળાવતાં હતાં.[૩૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વ વિષે અસ્ત્રદર્શન નામનો અધ્યાય ૧૩૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૫–અર્જુનની પરીક્ષા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
[illegible]रुराज हि रंगस्थे भीमे च बलिनां वरे ॥
पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કુરુરાજ દુર્યોધન તથા બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવો ભીમસેન એ બન્ને જણા રંગભૂમિ ઉપર ગદાયુદ્ધ

કરતા હતા ત્યારે પક્ષપાતી સ્નેહથી પ્રેક્ષકજનોમાં બે ભાગ પડયા હોય તેમ જણાતું હતું.[1] તેમાં આશ્ચર્યથી કેટલાક કુરુરાજને વીર કહેવા લાગ્યા, ત્યારે કેટલાક વિસ્મય પામીને ભીમસેનને વીર કહેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે વખાણ કરતા પુરુષોની એકદમ ત્યાં મોટી ગર્જનાઓ થવા લાગી.[2] તે વખતે લોકોની ગર્જનાથી ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્રની પેઠે રંગમંડપને ગાજી ઉઠેલો જોઇને બુદ્ધિમાન્ દ્રોણાચાર્ય પોતાના પ્રિય પુત્ર અશ્વત્થામાને કહેવા લાગ્યા.[3]

દ્રોણાચાર્ય બોલ્યાઃ–“ હે પુત્ર ! આ મહાન્ વીર્યવાળા અને સારૂં શિક્ષણ પામેલા બન્નેને તું રોકી દે અને ભીમ તથા દુર્યોધનને જોવાથી થયેલો આ રંગમંડપનો ખળભળાટ શાંત થાય તેમ કર.”[4]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–દ્રોણનાં વચન સાંભળીને પ્રલયકાલના પવનથી ક્ષોભ પામેલા મહાન્ મર્યાદાવાળા બે સમુદ્રની પેઠે ગદા ઉગામીને લડતા ભીમસેન અને દુર્યોધનને ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામાએ રોકી દીધા.[5] તે પછી મોટા મેઘના જેવા શબ્દ કરતા વાદિત્રસમૂહને બંધ કરાવી રંગમંડપના અગ્રમાં આવી દ્રોણાચાર્ય કહેવા લાગ્યાઃ–[6]“ જે મારા પુત્ર કરતાં પણ મને અધિક પ્રિય છે તથા જે સર્વ શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ છે તે ઇંદ્રનો પુત્ર અને ઇંદ્રના અનુજ ઉપેંદ્રના જેવો પૃથાપુત્ર અર્જુન હવે પોતાની વિદ્યા દેખાડવા અહીં આવો.”[7] આચાર્યની આજ્ઞા થતાં, સ્વસ્તિવાચન કરાવી, આંગળીઓના રક્ષણને માટે ચામડાંની ખોળીઓ ચડાવી, પૂર્ણ ભાથો બાંધી, સોનાનું બખ્તર ધારણ કરી અને ધનુષ્ લઇને, સૂર્ય, ઇંદ્રધનુષ અને વિજળીની સાથે સંધ્યાકાલનો મેઘ જેવો જણાય તેવો જણાતો યુવાન્ અર્જુન રંગભૂમિમાં આવીને ઉભો રહ્યો.[8,9] તે વખતે સર્વ રંગમંડપમાં આનંદ છવાઈ રહ્યો અને અનેક વાદિત્રો તથા ચોમેર શંખના નાદો થવા લાગ્યા.[10] વળી તે વખતે જોનારાઓની તુમુલ વાણીઓ સંભળાવા લાગી કે; “ આ તો કુંતીનો પુત્ર છે, એ શ્રીમાન્ તો પાંડવોમાં વચેટ છે, એ તો મહેંદ્રનો પુત્ર છે, એ વીર તો કુરુઓનું રક્ષણ કરનારો છે, એ અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ છે, એ ધર્મધારીમાં અગ્રણી છે, એ શીલવાળાઓમાં શીલનો ભંડાર છે.” આવી આવી પ્રેક્ષકોની વાણી સાંભળીને કુંતીને પાનો ચઢી આવ્યો અને પ્રેમનાં આંસુથી તેની છાતી ભીંજાઇ ગઈ.[11-13] વળી તે મોટા શબ્દથી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના કાન ભરાઇ ગયા અને તે પ્રસન્ન મનવાળો થઇને વિદુરને કહેવા લાગ્યો કે,[14] “ હે વિદુર ! આ રંગમંડપમાં આકાશને ભેદી નાખે તેવો અને ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્રના જેવો અકસ્માત મોટો ઘોંઘાટ શાથી થાય છે ?”[15]

વિદુર કહે છેઃ–“ હે મહારાજ ! એ તો પાંડુનંદન પૃથાનો પુત્ર અર્જુન કવચ પહેરીને રંગમંડપમાં ઉતર્યો છે તેને જોઇને વખાણ કરતા લોકો આ કોલાહલ કરે છે.”[16]

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ–“ હે મહામતિવાળા વિદુર ! પૃથારૂપી અરણિપાત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ અગ્નિના જેવા પાંડુકુમારોવડે હું ધન્ય, અનુગૃહીત અને સુરક્ષિત છું.”[17]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે આનંદથી ઉભરાઈ ગયેલો તે રંગમંડપ કેમે કર્યો થોડો શાંત પડયો ત્યારે અર્જુને પોતાની અસ્ત્રચાતુરી આચાર્યને દેખાડવા માંડી.[18] તેણે આગ્નેયાસ્ત્ર મૂકીને અગ્નિ પ્રકટ કર્યો, વારુણાસ્ત્રથી જલ ઉત્પન્ન કર્યું, વાયવ્યાસ્ત્રથી વાયુ પ્રકટ કર્યો અને પર્જન્યાસ્ત્રથી મેઘને ઉત્પન્ન કર્યો.[19] વળી ભૌમાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો, પર્વતાસ્ત્રથી પર્વતો ઉત્પન્ન કર્યા તથા અંતર્ધાનાસ્ત્રથી પાછો અંતર્ધાન થઇ ગયો.[20] વળી તે વખતે અર્જુન ક્ષણમાં ઉંચો, ક્ષણમાં નીચો, ક્ષણમાં રથની ધુરી ઉપર અને ક્ષણમાં રથના મધ્યમાં તથા ક્ષણમાં પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલો દેખાયો.[21] વળી ગુરુને પ્રિય એવા અર્જુને સુકુમાર (ભરેલો ઘડો, મરઘીનાં ઇંડાં વગેરે), સૂક્ષ્મ (ચણોઠી વગેરે) અને ઘન અવયવવાળાં (પાષાણાદિ) નિશાનોને જરા પણ

ડગાવ્યા સિવાય વિવિધ શરોવડે ચતુરાઈથી વિંધી દેખાડયાં.[૨૨] વળી લોખંડના ચક્કર ફરતા વરાહના મુખની સામે એકી વખતે એક બાણની પેઠે છુટાં પાંચ બાણ મૂકી દેખાડયાં.[૨૩] તેમજ ચક્કર ફરતી દોરીએ બાંધેલાં બળદનાં શીંગડાંનાં કાણામાં મહાવીર્યવાન્ અર્જુને એકવીશ બાણ દાખલ કરી દીધાં.[૨૪] હે શુદ્ધ ! આ અને એવા બીજા ધનુષના પ્રયોગો તથા તરવાર અને ગદાનાં મંડલો શસ્ત્રકુશલ અર્જુને કરી દેખાડયાં.[૨૫,૨૬] હે ભારત ! પછી એ કર્મ ઘણુંખરૂં સમાપ્ત થતાં તથા વાદિત્રના નાદ અને સમાજના શબ્દો મંદ થતાં, માહાત્મ્ય તથા બલ સૂચવનારો અને વજ્રના અથડાવાથી જેવો શબ્દ થાય તેવો બાહુ ઠોકવાનો શબ્દ દરવાજા ઉપર સંભળાયો.[૨૭] હે પૃથ્વીપતિ ! તે શબ્દ સાંભળીને 'આ શું પર્વત ફાટે છે ? કે ભૂમિ વિદારાય છે ? કે જલની ધારાવડે ભરાયલા મેઘોથી આકાશ પૂર્ણ થાય છે ? આવા આવા વિચારો રંગમંડપમાં બેઠેલાઓને એક ક્ષણમાં થઈ આવ્યા, અને બધા દરવાજા તરફ જોવા લાગ્યા.[૨૮,૨૯] તે વખતે પાંચ પાંડવોથી વિંટાયલા દ્રોણ, હસ્તનક્ષત્રના પાંચ તારાઓની સાથે રહેલા ચંદ્રના જેવા શોભવા લાગ્યા;[૩૦] અને અશ્વત્થામાની સાથે દુર્યોધનના તેજસ્વી સો ભાઈઓ શત્રુને નાશ કરનારા ઉભા થયેલા દુર્યોધનને વિંટાઈ વળ્યા.[૩૧] ઉગામેલાં હથિયારવાળા તે ભાઈઓથી વિંટાયલો અને ગદાનું અગ્ર જેના હાથમાં રહેલું એવો દુર્યોધન પૂર્વે દાનવોના ક્ષય વખતે દેવોથી વિંટાયલા ઇંદ્રની પેઠે શોભવા લાગ્યો.[૩૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
સંભવપર્વ વિષે અસ્ત્રદર્શન નામનો
અધ્યાય ૧૩૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૬–કર્ણ તથા અર્જુનના દ્વંદ્વયુદ્ધની તૈયારી અને કર્ણને રાજ્યાભિષેક.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥
विवेश रंगं विस्तीर्णं कर्णः परपुरंजयः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–પછી લોકોએ ખસીને માર્ગ આપ્યો એટલે શત્રુનાં પુરને જિતનારો, વિસ્મયથી પ્રફુલ્લ નેત્રવાળો કર્ણ વિશાલ રંગમંડપમાં આવ્યો,[૧] તે કર્ણના શરીર ઉપર સહજ (જન્મની સાથે થયેલું) કવચ હતું, તેનું મુખ સહજ કુંડલવડે પ્રકાશતું હતું, તેણે ધનુષ ધારણ કર્યું હતું તથા તરવાર બાંધી હતી; એવો તે કર્ણ પગે ચાલતા પર્વત જેવો જણાતો હતો. શત્રુગણને હણનારો તે કર્ણ વિશાલ નેત્ર તથા વિશાલ યશવાળો હતો અને પૃથાની કુમારાવસ્થામાં તીવ્ર કિરણવાળા સૂર્યના અંશથી પ્રકટેલો હતો.[૨,૩] તે સિંહ, વૃષભ અને ગજેંદ્રના જેવો બલ, વીર્ય અને પરાક્રમવાળો હતો. વળી તે સૂર્યના જેવો પ્રકાશવાળો, ચંદ્રના જેવો કાંતિવાળો અને વહ્નિના જેવો તેજસ્વી હતો.[૪] ભાસ્કરાંશથી જન્મેલો કર્ણ, સુવર્ણના તાડ જેવો ઉંચો, સિંહના જેવો દૃઢ અંગવાળો, યુવાન, શોભાસંપન્ન અને અસંખ્ય ગુણવાળો હતો.[૫] તે મહાબાહુ કર્ણે રંગમંડપમાં ચોમેર દૃષ્ટિ કરી અને દ્રોણગુરુ તથા કૃપાચાર્યને સાધારણ આદરથી પ્રણામ કર્યા.[૬] સભાજનો કર્ણને સ્થિર થઈને નિશ્ચલ નેત્રથી જોવા લાગ્યા અને આ કોણ છે ? તે જાણવાને તેમને કુતૂહલ થયું તથા તેને જોઈને તેઓ ક્ષોભ પામ્યા.[૭] તે પછી બોલનારામાં શ્રેષ્ઠ એવો સૂર્યપુત્ર કર્ણ પોતાના અજ્ઞાત ભાઈ ઇંદ્રપુત્ર અર્જુનને મેઘના જેવા ગંભીર સ્વરવડે કહેવા લાગ્યો.[૮] "હે પાર્થ ! તેં જે કર્મ કર્યું છે તેનાથી પણ વિશેષ કર્મ લોકોના દેખતાં હું કરીશ, માટે તું પોતે ફૂલાઇ જઇશ નહિ." હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! આવાં કર્ણનાં વચન પૂરાં થયાં નહિ એટલામાં તો લોકો જાણે યંત્રથી ઉંચા થયા હોય તેમ ચોમેરથી ઉભા થઈ ગયા;[૯,૧૦] હે મનુષ્યવ્યાઘ્ર ! દુર્યોધન મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયો, તથા

તેજ ક્ષણમાં અર્જુનને લજ્જા તથા ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.[11] તે પછી દ્રોણાચાર્યની આજ્ઞા થવાથી રણપ્રિય તથા બલવાન્ એવા કર્ણે, જે જે ક્રિયાઓ અર્જુને કરી હતી તે તે ક્રિયાઓ કરી દેખાડી.[12] હે ભારત ! તે વખતે ભાઇઓની સાથે દુર્યોધને ત્યાં કર્ણને હર્ષથી આલિંગન આપ્યું અને કહેવા લાગ્યોઃ[13]

દુર્યોધન બોલ્યોઃ–"હે માન આપનારા ! હે મહાબાહુ ! તું ભલે આવ્યો, મારાં મોટાં ભાગ્યથી તું અહીં આવ્યો છે. હું અને આ કુરુરાજ્ય તારૂં છે; તેનો તું યથેષ્ટ ઉપભોગ કર."[14]

કર્ણ બોલ્યોઃ–" હે રાજન્ ! તેં મને જે કહ્યું છે તે સઘળું હું કરેલુંજ માનું છું. હું તારી મિત્રતાની માગણી કરૂં છું અને અર્જુનની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું.[15]"

દુર્યોધન બોલ્યોઃ–"હે અરિંદમ ! તું મારી સાથે રહીને ભોગ ભોગવ, બંધુઓનું પ્રિય કર અને સર્વ શત્રુઓનાં માથાં ઉપર પગ મૂક."[16]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી પોતાનો આક્ષેપ કર્યો હોય એમ માનીને અર્જુન, દુર્યોધનના ભાઇના ટોળામાં પર્વતની પેઠે ઉભેલા કર્ણને કહેવા લાગ્યો.[17] અર્જુન કહે છેઃ–"હે કર્ણ ! વગર બોલાવે આવનારા અને વગર બોલાવે બોલનારાના જે લોકો છે તે લોકોને તું મારાથી હણાઇને પ્રાપ્ત થઇશ."[18]

કર્ણ બોલ્યોઃ–" હે અર્જુન ! આ રંગમંડપ સર્વને માટે સામાન્ય છે, એમાં તારૂં એકલાનું શું લાગે વળગે ? વળી રાજાઓમાં જે વીર્યવાન છે તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને ક્ષાત્રધર્મ બલનેજ અનુસરે છે.[19] હે ભારત ! દુર્બલના પ્રયત્નરૂપી આક્ષેપથી શું ? જેટલામાં હું ગુરુની સમક્ષ બાણવડે તારૂં મસ્તક હરણ કરૂં તેટલામાં તું એ સઘળું બાણવડે કરી દેખાડ."[20]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી દ્રોણની આજ્ઞા લઇને શત્રુનાં પુરને જિતનારો અર્જુન ત્વરાથી ભાઇઓને ભેટીને કર્ણની સામે યુદ્ધ કરવા ગયો.[21] ત્યારે ભાઈઓની સાથે દુર્યોધને પણ યુદ્ધ કરવા ઉદ્યત થયેલા કર્ણને આલિંગન આપ્યું અને કર્ણ ધનુષ બાણ લઇને લડવા ઉભો રહ્યો.[22] તે વખતે બગલાંની પંક્તિવડે હાસ્ય કરતા હોય તેવા વિજળી, ગર્જના અને ઇંદ્ર ધનુષવાળા મેઘોથી આકાશ છવાઇ ગયું.[23] પછી વાત્સલ્યસ્નેહવડે ઇંદ્ર પોતે યુદ્ધરંગ જોતા ઉભા હતા તે જોઇને ભાસ્કરે પણ પાસે આવેલા મેઘને દૂર કરી દીધા.[2] એટલે અર્જુન મેઘછાયાથી ઢંકાયલો જણાયો અને કર્ણ સૂર્યના તાપમાં ઉભેલો જણાયો.[25] વળી જ્યાં કર્ણ હતો તે તરફ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉભા રહ્યા અને દ્રોણગુરુ, કૃપાચાર્ય અને ભીષ્મ જે બાજુ અર્જુન હતો ત્યાં ઉભા રહ્યા.[26] આ પ્રમાણે રંગમંડપમાં બેઠેલાં સ્ત્રી પુરુષોમાં બે પક્ષ પડયા અને કર્ણ તથા અર્જુનનું યુદ્ધ થાય છે એ જાણીને કુંતિભોજનાં પુત્રી કુંતીને મૂર્છા આવી ગઈ.[27] તેવી રીતે મૂર્છિત થયેલાં તે કુંતીને સર્વ ધર્મવેત્તા વિદુરે દાસીઓ દ્વારા ચંદનનું જલ છંટાવી આશ્વાસન કરાવ્યું,[28] તેથી કુંતી શુદ્ધિમાં આવ્યાં; પણ પોતાના બન્ને પુત્રોને બખ્તર પહેરીને લડવા ઉભા રહેલા જોઇને તે ગભરાયાં અને તેમને કંઈ સૂઝ પડી નહિ.[29] પછી મહાન્ ધનુષ ચઢાવીને ઉભેલા તે બન્નેને જોઈને, દ્વંદ્વયુદ્ધની રીતિમાં કુશલ અને સર્વ ધર્મના વેત્તા એવા શરદ્વાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય કર્ણને કહેવા લાગ્યા કે;[30] "આ પાંડુને આનંદ આપનારો કુંતીનો નાનો પુત્ર અને કુરુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો અર્જુન તારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરશે.[31] હે મહાબાહો ! તું પણ જે રાજાના કુલને શોભાવતો હોય તે કુલ તથા તારાં માતા પિતા કહી સંભળાવ;[32] એટલે તારાં નામકુલ વગેરે જાણીને પછી પાર્થ તારી સાથે યોગ્યતા વિચારીને યુદ્ધ કરશે અથવા ન પણ કરે; કારણકે રાજપુત્રો હલકા આચાર તથા કુલવાળાની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતા નથી.[33]"

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ સાંભળીને વરસાદનાં જલથી ધોવાઇને કમલ જેમ ઝાંખું

થઇ નમી જાય તેમ કર્ણનું મુખ લજ્જાથી નમી ગયું.[૩૪] તે વખતે દુર્યોધન બોલ્યોઃ—"હે આચાર્ય ! શાસ્ત્રના નિશ્ચયથી જોતાં રાજાઓ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે; એક સારા કુલમાં જન્મેલો, બીજો શૂરવીર અને ત્રીજો સેનાનો નેતા. (એટલે એક રીતે જોતાં કર્ણ યોગ્ય છે) છતાં આ અર્જુન દ્વંદ્વયુદ્ધમાં રાજા ન હોય તેવાની સાથે યુદ્ધ કરવા નહિ ઇચ્છતો હોય તો હું કર્ણનો અંગદેશના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરૂં છું."[૩૫,૩૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આમ કહીને તેજ ક્ષણે શોભાસંપન્ન તથા મહા બલવાન્ એવા મહારથ કર્ણને સોનાના બાજઠ ઉપર બેસાડીને ડાંગરની ધાણી અને પુષ્પે સહિત સજલ સુવર્ણકલશોવડે મંત્રવેત્તા બ્રાહ્મણોએ અંગદેશના રાજા તરિકે અભિષેક કર્યો. તે વખતે તેના ઉપર છત્ર ધરાયું તથા ચામરો ઉડવા લાગ્યાં અને જય જય શબ્દો થવા લાગ્યા.[૩૭,૩૮] હે રાજન્ ! પછી તે કર્ણ દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો કે "મને આ રાજ્યદાન કર્યું તેના સમાન બદલામાં તને હું શું આપું ?[૩૯] હે નૃપ ! તે તું મને કહે. હે રાજશાર્દૂલ ! તું જે કહીશ તે હું કરીશ." ત્યારે દુર્યોધને તેને કહ્યું કે; 'હું તારી સાથે અત્યંત મિત્રતાની ઇચ્છા રાખું છું.'[૪૦] આ પ્રમાણે દુર્યોધને કહ્યું ત્યારે કર્ણે 'તેમ વર્તીશ' એમ કહ્યું અને બન્ને હર્ષથી ભેટી પરમ આનંદ પામ્યા.[૪૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
સંભવપર્વવિષે કર્ણાભિષેક
નામનો અધ્યાય ૧૩૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૭-કર્ણ પ્રત્યે આક્ષેપ, તેનો બચાવ અને રંગવિસર્જન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ॥
विवेशाधिरथो रंगं यष्टि प्राणोह्वयन्निव ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી અંગવસ્ત્ર જેનું ખસી ગયેલું, પ્રસ્વેદ જેને આવેલો, ધ્રુજતો અને લાકડીને ટેકે ચાલતો એવો અધિરથ કર્ણને બોલાવતો હોય તેમ રંગમંડપમાં આવ્યો.[૧] આવેલા અધિરથને જોઇને રાજ્યાભિષેકવડે ભીના માથાવાળા કર્ણે પિતૃગૌરવથી ખેંચાઇને ધનુષ્ છોડી દીધું અને મસ્તકવડે તેને વંદન કર્યું.[૨] પછી રથનો સારથિ અધિરથ ગભરાટથી વસ્ત્રના છેડાવડે બે પગ ઢાંકી દઇને હે પુત્ર ! એવું પૂર્ણ અર્થવાળું વચન બોલ્યો,[૩] અને કર્ણને ભેટીને સ્નેહથી ઘેલો થયેલો તે અંગરાજ્યના અભિષેકથી ભીના થયેલા કર્ણના માથાને પુનઃ પુનઃ આંસુવડે સિંચન કરવા લાગ્યો.[૪] તે વખતે અધિરથને જોઇને આ કર્ણ તો સૂતપુત્ર છે, એમ વિચારી પાંડુપુત્ર ભીમસેન હાસ્ય કરતો હોય તેમ કર્ણને કહેવા લાગ્યોઃ—[૫] "હે સૂતપુત્ર ! તું યુદ્ધમાં અર્જુનના હાથથી મરવાને લાયક નથી. માટે તારા કુલને યોગ્ય ચાબુક તું પકડ.[૬] વળી હે નરાધમ ! યજ્ઞમાં અગ્નિની સમીપમાં રહેલા પુરોડાશને માટે જેમ કુતરો અયોગ્ય છે તેમ અંગદેશનું રાજ્ય ભોગવવાને તું અયોગ્ય છે."[૭]

ભીમસેનનાં આવાં વચન સાંભળીને ક્રોધથી કર્ણનો નીચલો હોઠ કંઇક કંપવા લાગ્યો અને નિઃશ્વાસ મૂકીને તેણે ગગનમાં રહેલા દિવાકરના તરફ દૃષ્ટિ કરી.[૮] એટલે પદ્મવનમાંથી મદોત્કટ હાથી જેમ ઉઠે તેમ ભાઇઓના મધ્યમાંથી મહા બલવાન્ દુર્યોધન કોપ કરીને ઉભો થયો;[૯] અને તેણે સામે ઉભેલા ભયંકર કર્મ કરનારા ભીમસેનને કહ્યું કેઃ—"હે વૃકોદર ! તારે આવું વચન કહેવું યોગ્ય નથી;[૧૦] કારણકે ક્ષત્રિયોમાં તો બલજ મુખ્ય છે, માટે ક્ષત્રિયમાં અધમ હોય તેની સાથે પણ યુદ્ધ કરી શકાય. વળી શૂરાઓ અને નદીઓનાં ઉત્પત્તિસ્થાન એકદમ જણાતાં નથી.[૧૧] સ્થાવર જંગમ જેનાવડે વ્યાપ્ત છે એવો વહ્નિ જલથી ઉત્પન્ન થયો છે. વળી દધીચ ઋષિનાં અસ્થિથી દાનવોનો સંહાર કરનારૂં વજ્ર નિર્મ્યું છે.[૧૨] તેમજ

સર્વ ગુહ્યતાથી ભરેલા ભગવાન્ સ્વામી કાર્તિક અગ્નિના પુત્ર, કૃત્તિકાના પુત્ર, રુદ્રના પુત્ર, ગંગાના પુત્ર, એમ અનેકના પુત્ર સંભળાય છે.[૧૩] વળી ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વિશ્વામિત્ર વગેરે તે બ્રાહ્મણો થયા સંભળાય છે અને અવિનાશી બ્રહ્મત્વને પામ્યા છે.[૧૪] તેમજ શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા આચાર્ય દ્રોણ કલશથી ઉત્પન્ન થયા છે અને ગૌતમ ઋષિના વંશમાં શરના સમૂહમાંથી કૃપાચાર્ય થયા છે.[૧૫] વળી તમારા જન્મ કેવી રીતે થયેલા તે પણ હું જાણું છું. જેમ હરણી વાઘને જણી શકે નહિ, તેમ કુંડલ તથા કવચ સાથે જન્મેલા અને સર્વ લક્ષણવડે યુક્ત એવા સૂર્ય જેવા કર્ણને, એક સૂતભાર્યા શી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે?[૧૬] એ રાજા કર્ણ તો પોતાના બાહુબલથી તથા આજ્ઞાનુસારી મારી સાથે અંગરાજ્યનેજ નહિ પણ સર્વ પૃથ્વીના રાજ્યને માટે પણ લાયક છે;[૧૭] માટે જે મનુષ્યથી આ મારૂં કરેલું કાર્ય સહન ન થતું હોય તે રથમાં બેસીને બે પગવડે ધનુષ્ નમાવો, અર્થાત્ ધનુષનો પગથી સ્પર્શ કરીને અમારાથી વધ અથવા અમારા વધને માટે ક્ષત્રિયોમાં પ્રસિદ્ધ એવી પ્રતિજ્ઞા કરો."[૧૮]

આ વચનો સાંભળીને આખા રંગમંડપમાં સત્ય છે, સત્ય છે, એ વચનની સાથે મહાન્ હાહાકાર થઈ રહ્યો અને સૂર્ય પણ અસ્ત પામ્યો.[૧૯] તે પછી રાજા દુર્યોધન કર્ણનો હાથ પકડી મસાલને અજવાળે રંગમંડપમાંથી બહાર નિકળ્યો.[૨૦] સર્વે પાંડવો પણ દ્રોણ, કૃપાચાર્ય અને ભીષ્મે સહિત પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા.[૨૧] પોતાને ઘેરે જતા લોકોમાં કોઈ અર્જુનને વખાણતા હતા, કોઈ કર્ણનાં વખાણ કરતા હતા અને કોઈ દુર્યોધનને વખાણતા હતા.[૨૨] કુંતીએ પોતાનો દિવ્ય લક્ષણવાળો પુત્ર ઓળખ્યો અને તેને અંગ દેશનું રાજ્ય મળેલું જાણી તે સ્નેહવડે ગુપ્ત રીતે પ્રસન્ન થયાં.[૨૩] હે રાજન્! વળી દુર્યોધનને પણ કર્ણ મળવાથી અર્જુનની જે બીક હતી તે તુરતજ જતી રહી;[૨૪] તથા શસ્ત્રવિદ્યામાં અત્યંત શ્રમ કરનારો વીર કર્ણ પણ દુર્યોધનનું સામથી સાંત્વન કરવા લાગ્યો. વળી યુધિષ્ઠિર પણ તે વખતથી માનવા લાગ્યા કે પૃથ્વીમાં કર્ણના જેવો બીજો કોઈ ધનુર્ધારી નથી.[૨૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
સંભવપર્વવિષે અસ્ત્રદર્શન નામનો
અધ્યાય ૧૩૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૮–દ્રુપદનો પરાજય અથવા અર્જુને આપેલી ગુરુદક્ષિણા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
पांडवान् धार्त्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान्प्रसमीक्ष्य सः ॥
गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને તથા પાંડવોને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ થયેલા જોઈને ગુરુદક્ષિણાનો સમય પ્રાપ્ત થતાં દ્રોણગુરુએ દક્ષિણા લેવાનો વિચાર કર્યો.[૧] તે પછી હે રાજન્! દ્રોણાચાર્યે સર્વ શિષ્યોને એકઠા કર્યા, અને તેમને દક્ષિણાને માટે કહ્યું કે; "હે કુમારો! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. યુદ્ધના મોખરામાં પંચાલરાજ દ્રુપદને પકડીને તમે મારી પાસે લાવો એજ તમારી પાસેથી હું ઉત્તમ ગુરુદક્ષિણા ઇચ્છું છું.[૨,૩] આ સાંભળીને "બહુ સારૂં તેમ કરીશું" એમ કહીને તે સઘળા યોદ્ધાઓ તત્કાલ રથમાં બેસી આચાર્યની માગેલી દક્ષિણા આપવા માટે દ્રોણગુરુને સાથે લઈને નિકળ્યા. પછી તે પુરુષશ્રેષ્ઠો પંચાલદેશના લોકોને રંજાડતા મહાતેજસ્વી દ્રુપદ રાજાના નગર આગળ આવ્યા અને તે નગરને પીડવા લાગ્યા.[૪,૫] દુર્યોધન, કર્ણ, મહાબલવાન્ યુયુત્સુ, દુઃશાસન, વિકર્ણ, જલસંધ, સુલોચન અને અન્ય બહુ પરાક્રમી કુમારો 'હું પહેલો, હું પહેલો' એમ સ્પર્ધા કરતા ઉત્તમ રથોમાં બેસીને ઘોડેસ્વારોની સાથે નગરમાં પ્રવેશ કરી રાજમાર્ગ ઉપર પહોંચ્યા.[૬-૮] હે રાજન્! તે વખતે પાંચાલરાજ દ્રુપદે આ વાત સાંભળી અને મોટા સૈન્યને આવેલું જોઈ, તે ભાઈઓને લઈ તત્કાલ ઘરમાંથી બહાર નિકળ્યો.[૯] માર્ગમાંજ બખ્તર પહેરતા નિકળેલા યજ્ઞસેન રાજાને જોઈને તે સઘળા કુમારો બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવતા

ગર્જના કરવા લાગ્યા.[૧૦] એટલે ધોળા રથમાં બેસીને કૌરવોની આગળ આવી દુર્જય એવા યજ્ઞસેને ઘોર શરોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી.[૧૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-અર્જુને તો કુમારોનો અધિક ગર્વ જોઇને પ્રથમથીજ વિચાર કરી દ્વિજશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કેઃ-[૧૨] "એઓ પોતાનું પરાક્રમ કરી રહેશે ત્યાર પછી અમે રણસાહસ ઉઠાવીશું; કારણ કે રણના મોખરામાં એમનાથી દ્રુપદને પકડી શકાશે નહિ.[૧૩] આ પ્રમાણે દ્રોણને કહીને ભાઇઓની સાથે નિષ્પાપ અર્જુન નગરથી બહાર અર્ધોકોશ ઉપરજ રહ્યા.[૧૪] પછી કૌરવોને જોઇને કૌરવી સેનાને મોહિત કરવા દ્રુપદે મહાન્ શરજાલવડે ચોતરફથી હલ્લો કર્યો.[૧૫] રથમાં બેસીને યુદ્ધમાં એકલા પરાક્રમ કરતા શીઘ્રકારી દ્રુપદને જોઈ ત્રાસ પામેલા કૌરવો અનેક દ્રુપદ લડે છે એમ માનવા લાગ્યા.[૧૬] તે વખતે દ્રુપદ રાજાના ઘોર શરો સર્વ દિશામાં ઘૂમવા લાગ્યા અને પાંચાલોના નિવાસોમાં હજારો શંખ, ભેરી અને મૃદંગો વાગવા લાગ્યાં તથા મહાત્મા પંચાલોનો સિંહનાદ સંભળાવા લાગ્યો.[૧૭,૧૮] વળી ધનુષ્ની પ્રત્યંચાનો તથા હસ્તતલનો શબ્દ ગગનમાં જઇને વિશાલ થવા લાગ્યો. પછી દુર્યોધન, વિકર્ણ, સુબાહુ, દીર્ઘલોચન અને દુઃશાસન એઓ ક્રોધયુક્ત થઇને બાણનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા; તેથી અત્યંત વિંધાયલા, યુદ્ધમાં દુર્જય અને મહાધનુર્ધારી એવા દ્રુપદે તેજ ક્ષણમાં તે સૈન્યનો નાશ કરવા માંડયો અને દુર્યોધન, વિકર્ણ તથા મહાબલવાન્ કર્ણને અને બીજા અનેક વીર રાજકુંવરોને તથા વિવિધ સૈન્યોને બળતાં ઉંબાડીયાંના ચક્રની પેઠે ઘૂમીને બાણવડે ઢાંકી દીધા.[૧૯-૨૨] પછી તો નગરના સઘળા લોકો પણ વર્ષતા મેઘની પેઠે મુસલો અને લાકડીઓનો વરસાદ કૌરવો પર વરસાવવા લાગ્યા.[૨૩] એટલુંજ નહિ પણ બાલકથી આરંભી વૃદ્ધ પર્યંતના સઘળા લોકો કૌરવો ઉપર તુટી પડયા. હે ભારત ! આવા તુમુલ યુદ્ધને સાંભળી કૌરવો બૂમો પાડતા નાસવા લાગ્યા અને પાંડવોને હાંક મારતા તેમના તરફ આવવા લાગ્યા. પાંડવોએ દીન થયેલા કૌરવોની રોમાંચિત કરે એવી બૂમો સાંભળી.[૨૪,૨૫] તે વખતે દ્રોણને પ્રણામ કરીને તથા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને 'તમે લડશો નહિ' એમ કહી રોકી દઇને તેઓ રથોમાં બેઠા.[૨૬] તે વખતે અર્જુને માદ્રીપુત્રોને પોતાના ચક્રરક્ષક કર્યા, અને ભીમસેન ગદા લઈને સેનાના અગ્રભાગમાં રહ્યા.[૨૭] તે પછી શત્રુઓના શબ્દને સાંભળીને નિષ્પાપ એવો અર્જુન રથવડે દિશાઓને ગજાવતો વેગથી ભાઇઓની સાથે ત્યાં આવ્યો.[૨૮] ઉછળતા સમુદ્રના જેવા શબ્દવાળી પંચાલોની સેનામાં દંડધારી કાલની પેઠે મહાબાહુ ભીમસેન, જેમ મગર સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે મહાસેનામાં પેઠો. ભીમ પોતે ગદા લઈને હાથીની સેના તરફ દોડયો,[૨૯] અને યુદ્ધ કરવામાં કુશલ તથા અતુલ બાહુબલવાળો તે કાલરૂપ ધારણ કરીને ગદાવડે હસ્તિ સેનાને હણવા લાગ્યો. પર્વત જેવા તે ગજો પુષ્કલ રુધિર છોડતા ભીમસેનની ગદા વડે માથાંના ગોળાઓ ભાંગવાથી વજ્રના પ્રહારથી જેમ પર્વતો પડે તેમ ભૂમિ ઉપર પડવા લાગ્યા. તેમજ હાથી, ઘોડા અને રથોને પણ પાંડુપુત્ર ભીમસેન પાડવા લાગ્યો.[૩૦-૩૩] વળી પદાતિને અને રથને અર્જુનનો મોટો ભાઇ ભીમસેન, જેમ વનમાં ગોવાળીયો લાકડીથી પશુઓને પ્રહાર કરે તેમ ગદાથી પ્રહાર કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે રથ અને હાથીઓને મારતો, નસાડતો વૃકોદર ઘૂમતો હતો.

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી દ્રોણગુરુનું પ્રિય કરવા માટે તૈયાર થયેલો અર્જુન બાણનાં જાલને વિસ્તારતો દ્રુપદના તરફ દોડયો. વળી હે રાજન્ ! યુગાંતકાલના અગ્નિની પેઠે ઝળહળતો અર્જુન યુદ્ધમાં ઘોડા, હાથી અને રથના સમૂહને ચોમેરથી પાડવા લાગ્યો. પછી હણાતા એવા પંચાલ અને સૃંજય યોદ્ધાઓએ અનેક પ્રકારના શરોવડે તુરત પાર્થને આખો ઢાંકી દીધો અને મુખથી સિંહનાદ કરતા તેઓ અર્જુન જોડે લડવા લાગ્યા.[૩૪-૩૮] તે વખતનું યુદ્ધ મહાન્ અદ્ભુત દેખાવવાળું તથા ઘોર નિવડયું હતું. તે યોદ્ધાઓના સિંહનાદને સાંભળીને ઇંદ્રનો પુત્ર અર્જુન સહન કરી શકયો નહિ.[૩૯] પછી કિરીટધારી

અર્જુન યુદ્ધમાં એકાએક પંચાલોના તરફ ધસી ગયો, અને મોહ પમાડતો હોય તેમ તેણે મોટાં બાણનાં જાલવડે તેઓને ઢાંકી દીધા.[૪૦] વળી યશસ્વી અર્જુન એવી શીઘ્રતાથી બાણનું સંધાન કરીને તેને શત્રુઓ પર ફેંકતો હતો કે તેમાં જરા પણ ગાળો પડતો ન હતો.[૪૧] તે વખતે ધન્ય શબ્દથી મિશ્ર થયેલો સિંહનાદ થવા લાગ્યો. પછી સત્યજિતની સાથે પાંચાલરાજ દ્રુપદ, ત્વરા કરતો શંબરાસુર મહેંદ્રના તરફ જેમ દોડે તેમ અર્જુનના તરફ દોડયો; પણ મોટી બાણની વૃષ્ટિ કરીને અર્જુને તેને ઘેરી લીધો.[૪૨,૪૩] તે વખતે પાંચાલરાજની સેનામાં હલહલાટ શબ્દ થઈ રહ્યો અને ગજેંદ્રને પકડવા માટે મહાસિંહ જેમ દોડે તેમ અર્જુનને આગળ વધતો જોઇને સત્ય પરાક્રમી સત્યજિત્ દ્રુપદનો બચાવ કરવા ધનંજયની સામે દોડયો.[૪૪-૪૫] તે પછી ઇંદ્ર તથા બલિની પેઠે યુદ્ધ કરતા એવા અર્જુન અને પાંચાલરાજ સેનાને ક્ષુભિત કરવા લાગ્યા.[૪૬] તે વખતે અર્જુને મર્મભેદી દશ બાણોવડે સત્યજિતને જોરથી વિંધી નાખ્યો અને તે જોઇને સર્વને આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું.[૪૭] પછી પાંચાલે પણ અર્જુનને સો બાણો વડે તત્કાલ પીડા કરી, એટલે શરવૃષ્ટિથી ઢંકાતો અને મહા વેગવાળો મહારથ પાર્થ પણ ધનુષની પ્રત્યંચાને શુદ્ધ કરીને પોતાનો વેગ વધારવા લાગ્યો તથા સત્યજિતના ધનુષને કાપી નાખીને દ્રુપદરાજાના તરફ દોડયો.[૪૮,૪૯] એટલામાં વેગવાળું બીજું ધનુષ્ લઇને સત્યજિતે ઘોડા, રથ અને સારથિની સાથે પાર્થને તત્કાલ વિંધી નાખ્યો.[૫૦] પાંચાલથી યુદ્ધમાં પીડાયલો પાર્થ તે સહન કરી શકયો નહિ; એટલે તેના વિનાશને માટે તેણે તત્કાલ શરો છોડવા માંડયા.[૫૧] તે બાણોવડે સત્યજિતના ઘોડા, ધ્વજ, ધનુષ્વાળી મુષ્ટિ અને બન્ને પાર્શ્વરક્ષકોને વિંધી નાખ્યા. આ પ્રમાણે વારંવાર ધનુષ્ કપાવા લાગ્યાં તથા જોડેલા ઘોડાઓ મરવા લાગ્યા ત્યારે તે યુદ્ધથી પરાઙ્મુખ થયો. જ્યારે દ્રુપદરાજાએ સત્યજિતને તે પ્રમાણે યુદ્ધમાંથી ચાલ્યો જતો જોયો ત્યારે તેણે મહાન્ વેગ કરીને પાંડવ ઉપર બાણનો વરસાદ વરસાવવા માંડયો. તે વખતે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુને પણ મહાન્ યુદ્ધ કર્યું.[૫૨-૫૪] પછી પાર્થે દ્રુપદનુ ધનુષ કાપી નાખ્યું અને ધ્વજને પૃથ્વી ઉપર પાડી નાખ્યો, તથા પાંચ બાણવડે તેના ઘોડા તથા સારથિને વિંધી નાખ્યા. તે કપાયલા ધનુષને ફેંકી દઇને જેટલામાં દ્રુપદ બીજું ધનુષ્–અને ભાથો લે છે તેટલામાં અર્જુને તરવાર બહાર કાઢીને સિંહનાદ કર્યો, અને તે ત્યાંથી એકદમ કુદકો મારીને દ્રુપદના રથની ધુરીઉપર જઇ પડયો. પછી ત્રાસ રહિત અર્જુને દ્રુપદના રથમાં જઇને ગરુડ જેમ સમુદ્રને ડોળી નાખી નાગને પકડે તેમ દ્રુપદને પકડી લીધો; તે વખતે સર્વ પંચાલો દશે દિશામાં નાસવા લાગ્યા.[૫૫-૫૮] આ પ્રમાણે ધનંજય સર્વ સૈનિકોને પોતાનું બાહુબલ દર્શાવીને તથા સિંહનાદ કરીને પછી ત્યાંથી દ્રુપદને લઇને નિકળ્યો.[૫૯] આવતા અર્જુનને જોઇને બધા કુમારો એકઠા થઇ મહાત્મા દ્રુપદના નગરને પીડવા લાગ્યા.[૬૦]

તે વખતે અર્જુને કહ્યું:–"હે ભીમસેન! રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રુપદ, કુરુ વીરોના સંબંધી છે, માટે તમે તેના સૈન્યને મારશો નહિ. ચાલો હવે ગુરુદક્ષિણા આપો."[૬૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે રાજન્! અર્જુને રોકેલો મહા બલવાન્ ભીમસેન તે વખતે યુદ્ધધર્મથી તૃપ્ત થયો ન હતો તોપણ નિવૃત્ત થયો.[૬૨] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! પછી તેઓ યુદ્ધના મોખરામાંથી પ્રધાનોએ સહિત દ્રુપદને પકડીને દ્રોણની આગળ આવ્યા.[૬૩] ત્યારે ભગ્નગર્વ, ધનરહિત તથા પોતાને વશ થયેલા દ્રુપદને જોઇને, પોતાના પૂર્વ વૈરને યાદ કરતા દ્રોણાચાર્ય તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૬૪] "હે દ્રુપદ! મેં તારાં રાજ્યને બલવડે પાયમાલ કરીને તારાં નગરને પણ પીડિત કર્યું છે; અને હાલ તારૂં જીવિત શત્રુને અધીન છે. બોલ, હવે તું પૂર્વની મિત્રતા રાખવા ઇચ્છે છે?!"[૬૫] આ પ્રમાણે કહીને કંઈક હાસ્ય કરી દ્રોણાચાર્ય

ફરીથી બોલ્યા:–“ હે વીર ! તું જીવિતને માટે ભય રાખીશ નહિ; કારણકે અમે ક્ષમાશીલ બ્રાહ્મણો છીએ.[૬૬] વળી હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ ! તેં બાલવયમાં મારી સાથે આશ્રમમાં રમતો કરેલી તેથી તારી સાથે મારો સ્નેહ તથા પ્રીતિ વૃદ્ધિ પામ્યાં છે,[૬૭] માટે હે રાજન્ ! તારી સાથે ફરીથી સખ્યની હું પ્રાર્થના કરૂં છું અને તને વર આપું છું કે તું અર્ધું રાજ્ય પ્રાપ્ત થા.[૬૮] હે યજ્ઞસેન ! તેં મને કહ્યું હતું કે, ‘ રાજ્ય વિનાનો તું રાજાનો મિત્ર થઈ શકે નહિ ’ એટલા માટેજ મેં તારૂં રાજ્ય લેવા યત્ન કર્યો હતો.[૬૯] હવે તું ગંગાના દક્ષિણ પ્રદેશનો રાજા થયો અને હું ગંગાના ઉત્તર પ્રદેશનો રાજા છું. હે પાંચાલ ! હવે જો તારી ઇચ્છા હોય તો મને તારો મિત્ર સમજજે.”[૭૦]

દ્રુપદ કહે છે:–“ હે બ્રહ્મન્ ! પરાક્રમી મહાત્માઓમાં આવું સામર્થ્ય હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. હું તમારાથી પ્રસન્ન થાઉં છું અને તમારી નિત્ય પ્રીતિની ઇચ્છા રાખું છું.”[૭૧]

વૈશંપાયન કહે છે:–હે ભારત ! આ પ્રમાણે જ્યારે દ્રુપદે કહ્યું ત્યારે દ્રોણાચાર્યે રાજી થઇને તેને મુક્ત કર્યો અને તેનો સત્કાર કરીને અર્ધું રાજ્ય આપ્યું.[૭૨] પછી ગંગાના તીરપર આવેલા માકંદી પ્રાંતના કાંપિલ્ય નામના ઉત્તમ નગરમાં દ્રુપદ રાજા દીન મનનો થઇને રહેવા લાગ્યો.[૭૩] આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે પરાભવ કરીને ફરી રક્ષણ કરેલો દ્રુપદ રાજા ચર્મણ્વતી નદી સુધીના દક્ષિણ પાંચાલ દેશનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો.[૭૪] તેણે નિશ્ચય માન્યું કે, મારામાં બ્રાહ્મબલ નથી એટલે માત્ર ક્ષત્રિયબલથી હું દ્રોણનો પરાજય કરી શકીશ નહિ;[૭૫] તેથી તે દ્રોણને વશ કરે એવો પુત્ર મેળવવા માટે આખી પૃથિવીમાં ફરવા લાગ્યો; અને દ્રોણાચાર્યે અહિછત્ર દેશ પોતાને તાબે કર્યો.[૭૬] આ પ્રમાણે હે રાજન્ ! અર્જુને દેશોએ સહિત અહિછત્ર પુરીને યુદ્ધમાં જિતીને દ્રોણાચાર્યને આપી.[૭૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વવિષે દ્રુપદશાસન નામનો અધ્યાય ૧૩૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૯–પાંડવોના પરાક્રમથી ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતા.

वैशंपायन उवाच ॥

ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ॥
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–હે પાર્થિવ ! આ વાતને એક વર્ષ વીત્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરના ધૈર્ય, સ્થિરતા, સહનશક્તિ, અનિષ્ઠુરતા, સરલતા અને સર્વના ઉપર દૃઢ સ્નેહ વગેરે સદ્‌ગુણો જોઇને પ્રજાના ઉપર દયા લાવી તેમને યુવરાજ પદ ઉપર સ્થાપન કર્યો.[૧,૨] પછી થોડાજ સમયમાં કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે, શીલ, સદાચાર અને પ્રજાનાં સમાધાનથી પિતાની કીર્તિને પણ ઢાંકી દીધી.[૩] વળી પાંડુપુત્ર ભીમસેન પણ તે વખતે બલરામની પાસે ખડ્‌ગયુદ્ધ, ગદાયુદ્ધ તથા રથયુદ્ધનું શિક્ષણ સતત મેળવવા લાગ્યો,[૪] અને તે શિક્ષણ સમાપ્ત થતાં પરાક્રમસંપન્ન ભીમસેન બલમાં દ્યુમત્સેનના જેવો થયો તથા ભાઇઓને વશ રહેવા લાગ્યો.[૫] અર્જુન અત્યંત દૃઢ મુષ્ટિવાળો, ચાલાક, લક્ષ્યવેધ વગેરેમાં કુશલ તથા *ક્ષુર, નારાચ, ભલ્લ અને વિપાઠનાં યુદ્ધરહસ્યને જાણનારો થયો અને સીધાં વાંકાં તથા ગમે તેવાં મોટાં હથિયારોને વાપરવામાં પણ કુશલ થયો. આથી દ્રોણાચાર્યને નિશ્ચય થયો કે, શીઘ્રતા તથા સફાઇથી યુદ્ધ કરવામાં અર્જુનના જેવો આ લોકમાં બીજો કોઈ નથી.

* ક્ષુર તથા નારાચ એ બન્ને પાસામાં ધારવાળાં, તીણાં અણિયાંવાળાં અને સીધાં હોય છે. ભલ્લ, ગળના જેવું વાંકું હોય છે જેથી કાઢતી વખતે આંતરડાંને પણ ખેંચતું આવે છે, અને વિપાઠ પહોળું શસ્ત્ર છે.

પછી એક વખતે કૌરવોની સભામાં દ્રોણ ગુરુ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે:–[૬-૮] " હે ભરત-કુલોત્પન્ન અર્જુન! પૂર્વે અગ્નિવેશ નામના મારા ગુરુ ધનુર્વેદ ભણવામાં અગસ્ત્યના શિષ્ય હતા. તે અગ્નિવેશ મુનિનો હું શિષ્ય છું અને તેમનાથી તપ કરીને મેં બ્રહ્મશિર નામનું અસ્ત્ર મેળવ્યું છે. જે સફલ પ્રયોગવાળું, વિજળીના જેવું તેજસ્વી અને પૃથ્વીને પણ બાળી મૂકે એવું છે. તે અસ્ત્રને સત્પાત્રથી સત્પાત્રમાં પહોંચાડવા માટે આ મારો યત્ન છે. એ અસ્ત્ર આપતી વખતે મને ગુરુએ કહ્યું હતું કે, ' હે સમર્થ ભારદ્વાજ! આ અસ્ત્ર મનુષ્યોપર તથા અલ્પવીર્યવાળાઓપર મૂકવું નહિ. ' હે વીર! જેને માટે બીજો કોઈ લાયક નથી તે દિવ્ય અસ્ત્ર તને પ્રાપ્ત થયું છે.[૯-૧૨] હે પ્રજાપાલ! હવે મુનિઓએ નિર્માણ કરેલી મર્યાદા (વિદ્યાલાભ થયા પછી ગુરુને દક્ષિણા આપવા રૂપી) તારે પાળવી જોઇએ; માટે તારા જ્ઞાતિસમૂહના જોતાં તું મને આચાર્યદક્ષિણા આપ. "[૧૩] પછી અર્જુને ' આપું છું ' એમ કહ્યું ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે:–" હે નિષ્પાપ! યુદ્ધમાં જ્યારે હું તારી સાથે લડતો હોઉં ત્યારે તારે મારી સાથે યુદ્ધ કરવું. "[૧૪] તેમ કરવાની કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુને હા કહી અને દ્રોણના ચરણમાં પ્રણામ કરી ગુરુ પાસેથી ઉપદેશપૂર્વક બ્રહ્મશિર અસ્ત્ર મેળવ્યું.[૧૫] ત્યારથી સ્વાભાવિક રીતેજ સમુદ્રાંત પૃથ્વીમાં એવું કહેવાવા લાગ્યું કે, આ લોકમાં અર્જુનના જેવો બીજો કોઇ ધનુર્ધારી નથી.[૧૬] આ પ્રમાણે અર્જુન ગદાયુદ્ધ, ખડ્ગયુદ્ધ, રથયુદ્ધ અને ધનુર્યુદ્ધનો પારંગત થયો હતો.[૧૭] વળી નીતિમાન સહદેવ પણ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી સર્વ નીતિ ભણીને ભાઇઓને વશ રહેતો હતો.[૧૮] તેમજ દ્રોણ ગુરૂએ જેને શિક્ષણ આપેલું એવો નકુલ પણ ભાઇઓને પ્રિય હતો, તથા તે ચિત્રયુદ્ધ કરનારો અને અતિરથી ગણાતો હતો.[૧૯]

પછી અર્જુન વગેરે પાંડવોએ ગંધર્વોના ઉપદ્રવમાં પણ ત્રણ વર્ષ યજ્ઞ કરનારા એવા સમર્થ સૌવીર રાજાને યુદ્ધમાં હણ્યો.[૨૦] જે યવનના રાજાને વશ કરવા માટે પાંડુ પણ સમર્થ થયા નહતા તે રાજાને અર્જુને વશ કર્યો હતો.[૨૧] વળી અત્યંત બલવાળો કુરુઓના પ્રતિ હમ્મેશ અભિમાનથી વર્તનારો સુવીર દેશનો વિપુલ નામનો રાજા હતો તેને બુદ્ધિમંત અર્જુને મારી નાખ્યો; તેમજ યુદ્ધ કરવાના નિશ્ચયવાળો અને દત્તામિત્ર નામથી ખ્યાતિ પામેલો સુમિત્ર નામનો સુવીર દેશનો રાજા હતો તેને અર્જુને બાણવડે હરાવી દીધો.[૨૨,૨૩] વળી ભીમસેનને સહાયમાં રાખીને પૂર્વ દિશાના સર્વ રાજાઓને દશહજાર રથો સાથે અર્જુને એકલાએ જિત્યા;[૨૪] તેમજ દક્ષિણ દિશામાં એક રથ સાથે જઇને અર્જુને તે દિશામાં જય મેળવ્યો અને પુષ્કલ ધન કુરુ રાજ્યમાં મોકલ્યું. આ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા પાંડવોએ પરરાજ્યો જિતીને પોતાના રાજ્યની પ્રથમ વૃદ્ધિ કરી.[૨૫,૨૬] તે વખતથી દૃઢ ધનુષ્ વાળા પાંડવોનું અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયેલું બલ જાણીને ધૃતરાષ્ટ્રનો ભાવ એકદમ પાંડવોના પ્રતિ દુષ્ટ થઇ ગયો, અને ચિંતા-પરાયણ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રને રાતે ઉંઘ પણ આવતી બંધ થઈ ગઈ.[૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વવિષે ધૃતરાષ્ટ્રચિંતા નામનો અધ્યાય ૧૩૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૦–કણિકની રાજનીતિ અથવા કાપટ્ય શિક્ષણ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा पांडुसुतान् वीरान् बलोद्रिक्तान् महौजसः।
धृतराष्ट्रो महीपालश्चिंतामगमदातुरः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–વીર એવા પાંડુપુત્રોને મહાતેજસ્વી તથા ઘણા બલવાન્ થયેલા સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા આતુર થઇ ચિંતા કરવા લાગ્યો.[૧] પછી તેણે મંત્ર (મસલત) જાણનાર તથા દંડનીતિ શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા મંત્રીઓમાં

શ્રેષ્ઠ કણિક નામના મંત્રીને બોલાવ્યો, અને તે તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૨] ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો: "હે દ્વિજોત્તમ ! પાંડવો પોતાના ઉત્કર્ષવડે સર્વત્ર વ્યાપ્ત થતા જાય છે. તેમને જોઈને મને અદેખાઈ આવે છે, માટે હે કણિક ! મારે પાંડવોની સાથે સંધિ રાખવી કે વિગ્રહ કરવો ? અને તેમ કરવાનાં કારણો શાં ? તે મને સમજાવો. પછી હું તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ."[૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રના પૂછવાથી મનમાં પ્રસન્ન થયેલો દ્વિજોત્તમ કણિક રાજશાસ્ત્રનાં રહસ્યને દર્શાવનારાં તીક્ષ્ણ વચન કહેવા લાગ્યો.[૪] "હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા ! તે સંબંધમાં હું જે કહું તે તમે સાંભળો અને તે સાંભળીને મારાપર દોષનો આરોપ કરશો નહિ.[૫] (કણિક, ભીમસેન અને દુર્યોધન તથા અર્જુન અને કર્ણનાં વૈરનો બીજો કંઇ ઉપાય નથી એમ જાણીને સંધિ પક્ષ છોડી વિગ્રહ પક્ષનેજ કહે છે.) હે રાજન્ ! રાજાએ નિરંતર પોતાનાથી નીચા હોય તેના તરફ દંડ ઉગામેલો રાખવો અને સમાન હોય તેના તરફ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવું તથા શત્રુ પોતાનાથી બલવાન્ હોય તો પોતાની ભંડાર, સૈન્ય વગેરેની ન્યૂનતા તે ન જાણે તેમ રહીને શત્રુનાં છિદ્રો–જેવાં કે પ્રતિકૂલ દેશમાં નિવાસ, દુષ્ટ પ્રધાન વગેરેને જાણીને તેજ છિદ્રને અનુસરી શત્રુને હણવો.[૬] નિત્ય દંડ ધારણ કરીને સજ્જ રહેનાર રાજાથી બીજાઓ અત્યંત ભય પામે છે; માટે રાજાએ સર્વ કાર્ય દંડશક્તિવડેજ કરવાં.[૭] રાજાએ એવી રીતે વર્તવું કે જેથી તેનાં છિદ્ર કોઇ જાણે નહિ અને તેણે બીજાનાં છિદ્રો જોઇને તે દ્વારા તેને પ્રહાર કરવો. પોતાનાં સાધન, સહાય, ઉપાય વગેરે અંગોને કાચબાની પેઠે ગુપ્ત રાખવાં અને પોતાનું છિદ્ર બીજાને જાણવા દેવું નહિ.[૮] તેમજ કંઇ પણ શત્રુવિજય વગેરે કાર્ય કરવા માંડયું હોય તો તેને કદાપિ અધુરૂં રહેવા દેવું નહિ; કારણ કે અડધો કપાયલો કાંટો પણ વાગવાથી લાંબા દિવસ દુઃખ આપે તેવું છિદ્ર પાડે છે,[૯] માટે અપકાર કરનારા શત્રુઓનો વધ કરવો એનેજ ડાહ્યા માણસો વખાણે છે. વળી પરાક્રમી શત્રુ હોય તોપણ તેને આપત્તિમાં પડેલો જોઇને તેનો નાશ કરવો. તેમ તે જો મહા યોદ્ધો હોય તો તેને આપત્તિનો વખત આવેલો જોઇને ત્યાંથી નસાડવો. એમ સમય જોઇ જોઇને પ્રહાર કરવોજ, તે વખતે વિચાર કરવા રહેવું નહિ. હે તાત ! શત્રુ દુર્બલ હોય તોપણ તેની કોઇ રીતે ઉપેક્ષા કરવી નહિ;[૧૦,૧૧] કારણ કે ઉપેક્ષા કરેલો અગ્નિ અલ્પ હોય તોપણ તેમાં લાકડાં આવી મળે તો તે આખાં વનને બાળી મૂકે છે. વળી જ્યારે પોતાનું સામર્થ્ય હીન થઇ જાય ત્યારે અંધની પેઠે હથિયાર મૂકીને શત્રુને શરણે જવું અને તેવે વખતે શત્રુ ધિક્કારે તોપણ તે બહેરાની પેઠે સાંભળી લેવું.[૧૨] આવે વખતે ધનુષ્યને તૃણ જેવું અકિંચિત્કર કરી દેવું અર્થાત્ ક્ષાત્ર તેજ છોડી દઈ શત્રુને ત્યાં ભિક્ષાથી પણ નિર્વાહ કરવો, પણ મૃગને મારનારો પારધી જેમ મૃગને વિશ્વાસ બેસાડવા ઉંઘતો હોય તેમ જણાય, પછી તે પાસે આવે એટલે તેને પ્રહાર કરે તેમ શત્રુને મારવાને માટેજ પોતાના હેતુને ગુપ્ત રાખવો અને કપટવડે વશ થયેલા શત્રુનો પોતે પણ સાંત્વન વગેરેથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી લાગ આવતાં નાશ કરવો.[૧૩] શત્રુ શરણે આવ્યો હોય તો પણ 'એ મારે શરણે આવ્યો છે' એમ વિચારીને તેના પર દયા કરવી નહિ; કારણ કે શત્રુને મારવાથી નિરાંત વળે છે અને મુવા પછી તેનું ભય રહેતું નથી.[૧૪] પોતાના સહજ શત્રુ (ભાગીદાર)ને તેના સેવકોને વશ કરી તેદ્વારા વિષ વગેરે ઉપાયોથી હણવો તથા પ્રથમ અનિષ્ટ કરનારો હોય અને પછીથી પોતાનો દાસ થયો હોય તેને પણ મારી નાખવો. વળી શત્રુ પક્ષના કિલ્લાપર ચઢાઈ કરીને તેનાં ઐશ્વર્યનો નાશ કરવો, દૂતો મોકલીને તેના છુપા વિચારો જાણી લેવા અને આપ્ત જનોને મોકલી તેનાથી પોતાનાં વખાણ કરાવી તેના તેજને હલકું પાડી ઉત્સાહ તોડી પાડવો; આ રીતે શત્રુના ત્રણ આશ્રયોનો નાશ કરવો.

વળી શત્રુના અમાત્ય, રાજ્ય, કિલ્લા, ભંડાર અને સૈન્ય એ પાંચ પ્રકૃતિનો સામ, દામ, ભેદ, દંડ, બંધન, વિષ અને અગ્નિ આ સાત ઉપાયોથી નાશ કરવો. હમ્મેશ શત્રુ પક્ષનું પ્રથમ મૂલ કાપી નાખવું તે પછી તેના સહાયકોને અને તેના બધા પક્ષવાળાઓને મારવા.[૧૫,૧૬] શત્રુનું મૂલ કપાઇ જતાં તેના અનુજીવીઓ સર્વે હણાઇ જાય છે. ઝાડનું મૂલ કાપી નાખતાં તેના ઉપરની ડાળીઓ શીરીતે રહી શકે? નહિજ રહે.[૧૭] નિરંતર શત્રુના તરફ એક સરખું ધ્યાન આપવું, પોતાનાં રાજ્યાંગો ગુપ્ત રાખવાં, નિત્ય પરછિદ્ર જોતા રહેવું અને હે રાજન્! હમ્મેશ શત્રુઓપર વિશ્વાસ રાખી નિશ્ચિંત રહેવું નહિ.[૧૮] વળી અગ્નિહોત્ર લઇને, યજ્ઞનાં મિષથી, ભગવાં પહેરીને અથવા જટા અને મૃગચર્મ ધારણ કરીને શત્રુઓમાં વિશ્વાસ બેસાડવો અને પછી વરૂની પેઠે તેઓના પર તુટી પડીને તેઓને વશ કરવા.[૧૯] અગ્નિહોત્ર ધારણ વગેરે પવિત્રતાનો ડોળ પરચિત્તને ખેંચવાને માટે અંકુશ-આંકડીરૂપ થાય છે. જેમ ઝાડની ફલવાળી ડાળીને આંકડીથી નમાવી પાકાં પાકાં ફલ પાડી લેવાય છે તેમ શત્રુવધરૂપી ફલને માટે પણ ડાહ્યા પુરુષો એવોજ ઉપક્રમ કરે છે. વળી પોતાનો સમય વિપરીત હોય ત્યાં સુધી શત્રુને પણ ખભે બેસાડીને ફેરવવો અને જ્યાં અનુકૂલ સમય આવે એટલે પત્થરપર પછાડીને ઘડાને જેમ ફોડી નખાય તેમ શત્રુને પછાડી મારવો; શત્રુ ગમે તેટલી આજીજી કરતો હોય તોપણ તેને જતો કરવો નહિ.[૨૦,૨૨] અપકાર કરનારા ઉપર કૃપા કરવી નહિ પણ તેને મારીજ નાખવો. શત્રુને તો સામથી, દામથી, ભેદથી અથવા દંડથી કોઈ પણ ઉપાયવડે હણવોજ જોઇએ.”

તરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-“હે કણિક! સામ, દામ, ભેદ અને દંડવડે શત્રુને શી રીતે હણી શકાય? તે મને યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવો.”

કણિક કહે છેઃ-“હે રાજન્! પૂર્વે નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણ એવો એક શિયાળ વનમાં વસતો હતો તેના સંબંધમાં જે થયું હતું તે તમે સાંભળો. એક સ્વાર્થ પંડિત અને ડાહ્યો શિયાળ, વાઘ, ઉંદર, વરૂ અને નોળિયાની સાથે મૈત્રી કરીને તેની સાથે રહેતો હતો. એક વખતે વનમાં તે બધાએ એક મોટા બલવાન્ હરિણને જોયો.[૨૩-૨૭] તેને પકડીને મારવા તેઓ અશક્ત હતા તેથી તે બધાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમાં શિયાળ બોલ્યો; “હે વ્યાઘ્ર! તેં એને મારવા માટે વનમાં વારંવાર યત્ન કર્યા પણ બુદ્ધિશાલી, જુવાન તથા વેગવાળા એ હરિણરાજને તું મારી શક્યો નહિ માટે હવે એ સૂઈ રહ્યો હોય ત્યારે એના પગ આ ઉંદરે કરડી ખાવા.[૨૮,૨૯] પછી પગ ખવાઇ જવાથી ઓછા વેગવાળા એ હરિણને વાઘે પકડવો. તે પછી આપણે બધા પ્રસન્ન મનથી તેને ખાઇ જઇશું.”[૩૦] આવાં શિયાળનાં વચન સાંભળીને બધા સાવધાન થઇને તે પ્રમાણે કરવા લાગ્યા. પ્રથમ ઉંદરે હરિણના થોડા થોડા પગ કરડ્યા એટલે દોડવાને અશક્ત થયેલા તે મૃગને વાઘે મારી નાખ્યો.[૩૧] પછી મૃગના શરીરને પૃથ્વી ઉપર નિશ્ચેષ્ટ પડેલું જોઇને શિયાળે કહ્યું કે; “તમે બધા નાહી આવો ત્યાં સુધી હું એને સાચવીશ. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ!”[૩૨] શિયાળનાં વચનથી તે બધા નદી ઉપર ગયા અને શિયાળ ત્યાં ઉભો રહીને, હવે શું કરવું? તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.[૩૩] એટલામાં મહાબલવાન્ વાઘ કંઇક શંકિત થઇને પહેલો આવ્યો અને તેણે શિયાળને ચિંતાથી વ્યાકુલ મનવાળો જોયો.[૩૪] ત્યારે વાઘ બોલ્યો: “હે મહાપ્રાજ્ઞ! આપણે બધા બુદ્ધિમાન્ છીએ પણ તેમાં તું શ્રેષ્ઠ છે; છતાં કેમ વિચારમાં પડયો છે? આજે તો આપણે માંસ ખાઇને રમત ગમત કરીશું.”[૩૫]

શિયાળ બોલ્યોઃ-“હે મહાબાહુ! ઉંદરે જે વચન કહ્યાં છે તે મારાથી તું સાંભળ. ઉંદર કહેતો હતો કે “વાઘના બલને ધિક્કાર છે! આજે આ મૃગને મેં મારી નાખ્યો.[૩૬] મારા બાહુબલના આશ્રયથી તે આજ તૃપ્તિ પામશે.” ઉંદરે આવાં ગર્વભર્યાં વચન કહ્યાં માટે આ માંસ હું ખાવા ઇચ્છતો નથી.”[૩૭]

વાઘ બોલ્યો:-“જો ઉંદર એમ કહેતો હોય તો મને આ વખતે એણે જાગૃત કર્યો છે; માટે હવે હું પોતાના બાહુબલથી મારેલાં પશુઓનુંજ માંસ ખાઈશ” આવું કહીને વાઘ વનમાં ચાલ્યો ગયો. તે ગયો એટલામાંજ ત્યાં ઉંદર પણ નાહીને આવ્યો.[૩૯] તેને આવેલો જોઇને શિયાળે કહ્યું; “હે મૂષિક ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ ! મને નોળિયાએ જે કહ્યું છે તે તું સાંભળ.[૪૦] તેણે કહ્યું કે, આ મૃગનું માંસ હું ખાઇશ નહિ, કેમકે એ તો ઝેર છે, અને મને તે ભાવતું પણ નથી; માટે તું મને જો રજા આપતો હોય તો હું ઉંદરનુંજ ભક્ષણ કરીશ.”[૪૧] આ વચન સાંભળીને ત્રાસ પામેલો ઉંદર પોતાના દરમાં ભરાઇ ગયો. પછી હે રાજન્! વરૂ નાહીને ત્યાં આગળ આવ્યો.[૪૨] આવેલા તે વરૂને જોઈ શિયાળ કહેવા લાગ્યો; “તારાપર વાઘ ક્રોધે ભરાયો છે, માટે તારૂં સારૂં થશે નહિ.[૪૩] તે પોતાની સ્ત્રી સાથે અહીં આવે છે, માટે તને યોગ્ય લાગે તેમ તું કર.” આ પ્રમાણે શિયાળના કહેવાથી માંસાહારી વરૂ ત્યાંથી છુપાતો છુપાતો નાશી ગયો. એટલામાંજ ત્યાં નોળિયો પણ આવી પહોંચ્યો.[૪૪,૪૫] હે મહારાજ ! વનમાં તે નકુલને જંબુક કહેવા લાગ્યો કે, “મેં પોતાનાં બાહુબલથી તે બધાને હરાવ્યા છે અને તેઓ અહીંથી નાશી ગયા છે;[૪૬] માટે પહેલાં તું મારી સાથે યુદ્ધ કર અને મને જિત્યા પછી આ માંસને યથેષ્ટ ભક્ષણ કર.”

નોળિયો બોલ્યો:-“જ્યારે વાઘ, વરૂ અને બુદ્ધિમાન્ ઉંદર, એ બધા વીરોને તેં હરાવ્યા છે, ત્યારે મોટો બલવાન્ તો તુંજ છે, તેથી તારી સાથે લડવાને હું સમર્થ નથી” આમ કહીને નોળિયો પણ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.[૪૭,૪૮]

કણિક કહે છેઃ-આ રીતે તે બધા જતા રહ્યા ત્યારે પોતાની ભેદયુક્તિમાં ફાવેલો શિયાળ મનમાં બહુ ખુશી થયો અને નિરાંતે એકલો તે મૃગનું માંસ ખાવા લાગ્યો.[૪૯] હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે વર્તનારો રાજા નિરંતર સુખી થાય છે. બીકણને ભય બતાવીને, શૂરની આગળ હાથ જોડીને, લોભીને ધન આપીને અને સમાન અથવા નીચો હોય તેને પરાક્રમ દેખાડીને વશ કરવા. હે રાજન્ ! આ સઘળું મેં તમને કહ્યું; હવે બીજું જે કહું તેને પણ તમે સાંભળો.[૫૦,૫૧] પોતાના પુત્ર, મિત્ર, ભાઇ, પિતા અથવા ગુરુ હોય અને તે શત્રુ થઇને વર્તતા હોય તો તેને ઐશ્વર્યની કામનાવાળાએ અવશ્ય હણવા.[૫૨] શત્રુને તો સોગન ખાઇને, ધન આપીને, ઝેર આપીને અથવા કપટ કરીને અવશ્ય મારવો. તેને કોઈ રીતે જતો કરવો નહિ. બે જણા સમાન બલવાળા હોય અને તેથી જયનો સંશય રહેતો હોય, તો તેમાં મારા કહેવા પ્રમાણે જે શ્રદ્ધાથી વર્તનારો છે તે અવશ્ય વિજય મેળવે છે.[૫૩] વળી પોતાનો ગુરુ (વડીલ) હોય અને તે ગર્વિષ્ઠ હોય, કાર્ય અકાર્યને જાણતો ન હોય અને ઉલટે રસ્તે જતો હોય તો તેને પણ શિક્ષા કરવી એ ન્યાય ગણાય છે.[૫૪] પોતાને ક્રોધ ચઢયો હોય તોપણ ક્રોધ થયોજ નથી એવી આકૃતિ દેખાડવી અને મધુર હાસ્યપૂર્વક બોલવું; પણ કોઇ વખત ક્રોધને વશ થઇને બીજાનો તિરસ્કાર કરવો નહિ.[૫૫] હે ભરતવંશોત્પન્ન ! જેનાપર પ્રહાર કરવો હોય તેની સાથે પ્રિય બોલવું. પ્રહાર કરતાં પણ પ્રિય બોલવું અને પ્રહાર કર્યા પછી કૃપા બતાવવી, શોક કરવો તથા પ્રસંગે આંસું પણ પાડવાં.[૫૬] વળી શત્રુને સાંત્વનથી, ધર્મોપદેશથી, ધન આપીને અથવા અનુકૂલ વર્તનથી આશ્વાસન આપવું; અને જ્યારે તે માર્ગથી ડગે ત્યારે તેનાપર પ્રહાર કરવો.[૫૭] મનુષ્ય ઘોર અપરાધ કરતો હોય છતાં ધર્મનો ઢોંગ લઇને બેઠો હોય તો તેના તે દોષ કાળા મેઘની નીચે જેમ પર્વત ઢંકાઈ જાય તેમ ઢંકાઇ જાય છે.[૫૮] વળી પોતાનો ધર્મમાં પક્ષપાત છે એમ દેખાડવા, જે ચોર વગેરેનો વધ કરવો હોય તેનું ઘર પણ બાળી મૂકવું તથા પોતાના રાજ્યમાં, નિર્ધન હોઇને પરલોકની શ્રદ્ધાવિનાનાં નાસ્તિકોને અને ચોરોને રહેવા દેવા નહિ.[૫૯]

વળી સામા ઉઠીને, આસન આપીને તથા અમુક ભેટો આપીને શત્રુનો પોતાના તરફ અત્યંત વિશ્વાસ ખેંચવો, તે પછી તેને હણી નાખવો અને તે એવો હણવો કે ફરીથી ઉભો થઈ શકે નહિ.[૬૦] જે આપણાથી ભયની શંકાવિનાનો હોય તેનાથી પણ આપણે ચેતતા રહેવું અને આપણાથી શંકિત રહેનારાથી તો અવશ્ય ચેતતા રહેવુંજ જોઇએ; કારણકે શંકા ન થાય એવાથી ઉત્પન્ન થયેલું ભય તો મૂળિયાં પણ કાપી નાખે છે.[૬૧] આપણા તરફ અવિશ્વાસ રાખનારાનો વિશ્વાસ કરવો નહિ અને વિશ્વાસ રાખનારાનો પણ અતિ વિશ્વાસ રાખવો નહિ; કારણકે વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલું ભય મૂળને પણ કાપી નાખે છે.[૬૨] પોતાના રાજ્યમાં અથવા પરરાજ્યમાં જે દૂત મોકલવાનો હોય તેની બરોબર પરીક્ષા કરવી અને પાખંડીઓ તથા મિથ્યા તપસ્વીઓને પરરાજ્યમાં મોકલવા.[૬૩] તે છુપા જાસુસોને ઉદ્યાનોમાં, વિહારસ્થાનોમાં, દેવમંદિરોમાં, મદ્યપાનનાં સ્થાનોમાં, શેરીઓમાં, સર્વ *તીર્થોમાં, ચકલાઓમાં, કુવાઓ ઉપર, પર્વતપર, વનોમાં અને નદીઓ ઉપર જ્યાં જ્યાં જનસમૂહ એકઠો થતો હોય ત્યાં ત્યાં ફરતા રાખવા.[૬૪.૬૫] વાણી બહુ નમ્ર રાખવી અને હૃદય છરાના જેવું રાખવું, તથા ગમે તેવું ભયંકર કામ કરતાં પણ મધુર હાસ્ય સાથે બોલવું.[૬૬] વળી ઐશ્વર્યની કામનાવાળાએ તો હાથ જોડવા, સોગન ખાવા, સાંત્વન કરવું, માથું પગમાં નમાવી દેવું અને મોટી મોટી આશાઓ આપીને શત્રુને લોભાવવો.[૬૭] રાજ્યનીતિ જાણનારે ફૂલના જેવી આશાઓ દેખાડવી; પણ ફલ દેખાડવાં નહિ. જો ફલ દેખાડવાં તો તે હાથમાં ન આવે તેમ ઉંચાં રાખવાં. પ્રસંગ આવે પરિપક્વ જેવા જણાવું પણ અપક્વજ રહેવું; પરંતુ કોઈ રીતે ધન ખર્ચીને શત્રુને પોષી પોતે ક્ષીણ થવું નહિ.[૬૮] વળી ધર્મ, અર્થ અને કામ પરસ્પરને બાધ લાગે તેમ સેવવાથી ત્રિવિધ પીડા થાય છે અને એકમેકને વિરોધ ન આવે એ રીતે ત્રિવર્ગને સેવવાથી શુભ ફલ આવે છે; માટે તેઓમાં એકમેકને બાધ ન આવે એ રીતે વર્તવું.[૬૯] જે પુરુષ અત્યંત ધર્મનું સેવન કરે છે તેનું ચિત્ત અર્થ અને કામ વિના વિકલ થાય છે તથા તે પીડા ધર્મનો રોધ કરે છે તેમજ લોભવડે અર્થપરાયણ રહેનાર પુરુષના કામ તથા ધર્મને બાધ લાગે છે અને તેથી અર્થને પીડા થાય છે. તેમજ અત્યંત કામને સેવન કરનારા પુરુષના ધર્મ તથા અર્થને પીડા થાય છે અને તે પીડા કામને બાધ કરે છે, માટે પરસ્પર પીડા ન થાય તેમ ત્રિવર્ગનું સેવન કરવું.[૭૦] વળી મનને ગર્વરહિત રાખીને, નિયમમાં રહીને, શાંતિ રાખીને, ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરીને તથા કાર્યદૃષ્ટિ રાખીને શુદ્ધ મનથી બ્રાહ્મણોની સાથે કાર્યવિચાર કરવો.[૭૧] જ્યારે આપત્તિ આવી હોય ત્યારે મૃદુ અથવા દારુણ કોઇ પણ કર્મ કરીને પોતાના આત્માનો દીનતાથી ઉદ્ધાર કરવો અને સારી સ્થિતિ આવતાં ધર્મનું આચરણ કરવું. (અર્થાત્ પૂર્વે જણાવેલી સર્વ કુટિલતા આપત્તિમાંજ કરવી સારી સ્થિતિમાં નહિ.)[૭૨] કોઇ પુરુષ પ્રાણકષ્ટ જેવી દશા અનુભવ્યાવિના ચઢતી જોતો નથી અને તેવી દશા ભોગવતાં જો જીવે છે તો તે પોતાની ચઢતી દશા જોઇ શકે છે.[૭૩] જો કોઈ સામાન્ય પુરુષની બુદ્ધિ વિપત્તિથી પરાભવ પામે તો તેને નલ, રામ વગેરેનાં દૃષ્ટાંત આપી બોધ કરવો. મૂર્ખ હોય તેને આગળ તારૂં ભલું થવાનું છે એમ આશા દેખાડીને અને પંડિત હોય તેને બાકી રહેલાં ધન વગેરેથી શાંત થવા સમજાવવો.[૭૪] જે મનુષ્ય શત્રુની સાથે સંધિ કરીને હું હવે કૃતકૃત્ય થયો છું એમ માનીને નિરાંતે સૂવે

* નીતિશાસ્ત્રમાં અઢાર તીર્થો કહેલાં છે; જે નીચે પ્રમાણે–મંત્રી, પુરોહિત, યુવરાજ, સેનાપતિ, દ્વારપાલ, અંતઃપુરરક્ષક, કારાગૃહનો અધિકારી, દ્રવ્ય સંચય કરનારો, કાર્યાકાર્યમાં અર્થનો નિયોગ કરનારો, માર્ગદર્શક, નગરનો અધ્યક્ષ, કાર્યનિર્માતા, ધર્માધ્યક્ષ, સભાધ્યક્ષ, દંડપાલ,' કિલ્લાનો રક્ષક, રાજ્યની હદનો રક્ષક, જંગલનો રક્ષક.

છે તે ઝાડપર સૂતેલો જેમ પડીને જાગે છે તેમ શત્રુ તરફથી દુઃખ આવતાંજ જાગે છે.[૭૫] રાજાએ હમ્મેશ પરરાજ્યના જાસુસોથી પોતાના વિચારો ગુપ્ત રાખવા યત્ન કરવો અને ઈર્ષ્યારહિત થઇને પોતાના ક્રોધ વગેરે આવેશોને ગુપ્ત રાખવા તથા પોતે ગુપ્ત દૂતો દ્વારા બીજાના વિચારો જાણી લેવા યત્ન કરવો.[૭૬] વળી પારકાના મર્મ ભેદ્યા વિના તથા દારુણ કર્મ કર્યાવિના અને મત્સ્યઘાતકની પેઠે બીજાને હણ્યાવિના મોટી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી નથી.[૭૭] જ્યારે શત્રુનું સૈન્ય દુર્બલ થયું હોય, વ્યાધિગ્રસ્ત હોય, ખિન્ન થઈ ગયું હોય, પાણી અને ખોરાક ખુટી ગયાં હોય, વિશ્વાસમાં રહ્યું હોય તથા મંદતા પામ્યું હોય ત્યારે તેનાપર હલ્લો કરવો.[૭૮] જેની પાસે અર્થ હોય તે અર્થવાળાપાસે આવતો નથી તથા જેનું જે કાર્ય હોય તે પૂરૂં થાય એટલે પછી તે મૈત્રી રાખતો નથી માટે સર્વ કાર્ય અવશિષ્ટ રાખવાં જેથી ગરજુ માણસ પાછો પૂછતો આવે. સમૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ ઈર્ષ્યારહિત થઇને સહાયાદિનો સંગ્રહ કરવામાં તથા શત્રુજોડે યુદ્ધ કરવામાં યત્ન કરવો તથા ઉત્સાહ રાખવો.[૭૯,૮૦] વળી એનાં કરવા ધારેલાં કાર્યોને મિત્ર અથવા શત્રુઓ જાણી ન શકે પણ તેનો આરંભ થયા પછી અથવા પરિણામ આવ્યા પછીજ જાણે એમ વર્તવું.[૮૧] જ્યાં સુધી ભય આવ્યું ન હોય ત્યાં સુધી ભય લાગતું હોય તેમ તેના પ્રતીકારને માટે યત્ન કરવો અને જ્યાં ભય આવ્યું જણાય કે નિર્ભયની પેઠે સામો પ્રહાર કરવો.[૮૨] જે પુરુષ દંડથી વશ કરેલા શત્રુ પર દયા કરે છે તે ખચ્ચર જાતિની સ્ત્રી જેમ ગર્ભ ધારણ કરતાં મરે છે તેમ મૃત્યુને વહોરી લે છે.[૮૩] જે કાર્ય આવ્યું નથી તથા જે કાર્ય આગળ આવીને ઉભું છે તેને યથાર્થ સમજીને તેનો યોગ્ય ઉપાય કરવો. બુદ્ધિની જડતાથી કોઇ કાર્યનો વિનાશ થવો જોઇએ નહિ.[૮૪] વિભૂતિની કામનાવાળા પુરુષે દેશ, કાલ, દૈવ, ધર્મ, અર્થ અને કામ એ બધાના વિભાગપૂર્વક યત્નવડે કાર્યમાં ઉત્સાહ રાખવો અને તેમાં પણ દેશ અને કાલ એ બે અનુકૂલ હોય તો તે અવશ્ય સુખના હેતુભૂત થાય છે એમ સમજવું.[૮૫] વળી નાના શત્રુની પણ ઉપેક્ષા કરી હોય તો તે તાડનાં જેવાં લાંબાં મૂળ નાખે છે તથા જંગલમાં નાખેલો થોડો અગ્નિ પણ અલ્પ સમયમાં મોટો થઇ જાય છે તેમ તે વધી જાય છે.[૮૬] થોડો અગ્નિ સાધનથી જેમ વધે છે, અને મોટાં વનને પણ બાળી મૂકે છે તેમ પોતાને જે સહાય વગેરેથી વધારે છે તે મોટા મોટા શત્રુઓને પણ ગળી જાય છે.[૮૭] શત્રુને આશા આપી હોય તો તેમાં લાંબા કાલની અવધિ નાખવી, પછી તે અવધિમાં વિઘ્ન જણાવવાં, વિઘ્નને નિમિત્તથી સમજાવવાં અને તેમાં પણ હેતુઓ સમજાવવા.[૮૮] જેમ સરાણપર ચઢાવેલો, ખરાંનો બનાવેલો, ચામડાંની કોથળીમાં ઢંકાયલો એવો હજામનો અસ્રો વાળને કાપી નાખે છે તેમ નિર્દય, છિદ્રના સમયને જોનારો, ગુપ્ત આશયવાળો અને અનુકૂલ સંગ્રહવાળો પુરુષ શત્રુઓને કાપનારો તથા પ્રાણહારક થાય છે માટે તેવા થવું.[૮૯]

હે કુરુકુલને વહન કરનારા ! પાંડવો અને બીજાઓની સાથે જે રીતે વર્ત્તતાં તમે વિપત્તિમાં ડુબો નહિ તે પ્રમાણે કાર્ય કરો.[૯૦] હે રાજન્ ! તમે ધન, પુત્ર તથા રાજ્યાદિકથી સંપન્ન છો તેમજ કુલ, શીલ અને બલ વગેરેથી પણ શ્રેષ્ઠ છો એ નિશ્ચય વાત છે; માટે પાંડવોથી પોતાનું રક્ષણ કરો.[૯૧] કારણ કે હે નરાધિપ ! તમારા ભત્રિજા પાંડવો બલવાન છે માટે જે રીતે પાછળથી પસ્તાવું પડે નહિ તેવી નીતિથી કામ કરો."[૯૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહીને કણિક પોતાને ઘેરે ગયો અને કૌરવ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોકથી દીન થઇ ગયો.[૯૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સંભવપર્વવિષે કણિકવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૪૦ સમાપ્ત.

સંભવપર્વ સમાપ્ત.

अथजतुगृहपर्व

અધ્યાય ૧૪૧–પાંડવોના ઉપર દુર્યોધનની ઈર્ષ્યા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्चह॥
दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मंत्रममंत्रयन् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી સુબલ રાજાનો પુત્ર શકુનિ, રાજા દુર્યોધન, દુઃશાસન અને કર્ણ, એ બધા મળીને દુષ્ટ વિચાર કરવા લાગ્યા.[1] અને તેઓએ કુરુવંશી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા મેળવીને કુંતીને પુત્રોની સાથે બાળી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો;[2] પરંતુ ચેષ્ટાથી ચિત્તના અભિપ્રાયને જાણનારા તત્ત્વદર્શી વિદુરે તેમના નેત્રાદિના વિકારોથી તે દુષ્ટ ચિત્તવાળાઓનો ભાવ જાણી લીધો.[3] પછી જાણવાનું જેના ચિત્તે જાણી લીધેલું એવા તથા પાંડવના હિતમાં તત્પર અને નિષ્પાપ વિદુરે કુંતીને પુત્રોની સાથે નસાડી દેવાનો વિચાર કર્યો.[4] તે પછી પવનનાં તોફાનને તથા પાણીનાં મોજાંને સહન કરી શકે એવી યંત્રવાળી અને સઢવાળી મજબૂત નાવ કરાવીને વિદુર કુંતીને કહેવા લાગ્યા કે;[5] "હે કુંતિ ! આ વિપરીત બુદ્ધિવાળો ધૃતરાષ્ટ્ર આ કુલની કીર્તિ અને વંશનો નાશ કરનાર નિવડ્યો છે, અને એ શાશ્વત ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવા બેઠો છે.[6] માટે હે કલ્યાણિ ! આ તરંગ અને પવનને સહન કરી શકે એવી એક નાવ ગંગામાં મેં તૈયાર રાખી છે. તે-વડે તું પુત્રોની સાથે મૃત્યુના પાશથી મુક્ત થઈશ.[7] "

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ સાંભળીને વ્યથા પામેલી યશસ્વિની કુંતી, પુત્રોને સાથે લઈને નાવમાં બેસી ગંગાને ઓળંગી ગઈ.[8] તે પછી વિદુરના કહેવા પ્રમાણે પાંડવો નાવ મૂકી દઈને તથા વિદુરાદિએ આપેલાં ધનને લઈને વિઘ્ન ન થાય એવા વનમાં ચાલ્યા ગયા. પાંડવોને બાળવા માટે કરાવેલા લાક્ષાગૃહમાં કોઈએક કારણથી આવેલી પાંચ પુત્રવાળી એક ભિલડી વિના અપરાધે પુત્રોની સાથે બળી મૂઈ.[9,10] વળી મ્લેચ્છોથી અધમ એવો પેલો પાપી પુરોચન પણ તેમાં બળી ગયો અને દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પોતાના સલાહકારોની સાથે ઠગાયા.[11] આ રીતે વિદુરની સલાહથી મહાત્મા પાંડવો, લોકો ન જાણે તેમ માતાની સાથે અક્ષત રહીને લાક્ષાગૃહમાંથી છુટી શક્યા હતા.[12] પછી લાક્ષાગૃહને બળેલું જોઈને વારણાવત નગરના લોકો દુઃખી થઈ પાંડવોનો શોક કરવા લાગ્યા;[13] અને તે વૃત્તાંત રાજાને જણાવવા માટે તેઓએ દૂત મોકલ્યો તથા કહેવરાવ્યું કે; "હે રાજન્ ! હવે તમારો મહાન્ મનોરથ પૂર્ણ થયો છે ! આખરે તમે પાંડવોને બાળીજ મૂક્યા ![14] હે કૌરવ્ય ! હવે કામનાઓ પૂર્ણ કરો અને પુત્રોની સાથે રાજ્ય ભોગવો."

આ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રોની સાથે શોક કરવા લાગ્યો ![15] અને કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ તથા વિદુર વગેરે બંધુઓને સાથે રાખી તેણે પાંડવોની ઉત્તર ક્રિયા કરી.[16]

જનમેજય પૂછે છેઃ–હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! લાક્ષાગૃહનો દાહ અને પાંડવોનો તેનાથી છુટકારો, ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરૂં છું.[17] ક્રૂર કણિકે ઉપદેશેલું તેમનું આ અત્યંત નિંદિત કર્મ જે પ્રમાણે થયું હોય તે મારી આગળ કહો, એ સાંભળવા મને ઘણું કૌતૂહલ થાય છે.[18]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે શત્રુને તાપ આપનારા રાજા ! લાક્ષાગૃહનો દાહ અને પાંડવોનો ત્યાંથી છુટકો કેવી રીતે થયો તે હું તમને વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળો.[19] ભીમસેનને અત્યંત સામર્થ્યવાળો થયેલો જોઈને તથા અર્જુનને સર્વ વિદ્યામાં કુશલ થયેલો જોઈને દુષ્ટ

મનવાળો દુર્યોધન ઘણો સંતાપ કરવા લાગ્યો.[૨૦] પછી વૈકર્તન કર્ણ અને સુબલપુત્ર શકુનિની સાથે તેઓ અનેક ઉપાયોવડે પાંડવોને મારવા યત્ન કરવા લાગ્યા.[૨૧] ત્યારે પાંડવો પણ જેવા જેવા તેમના તરફથી મારવાના ઉપાયો થતા તેવા તેવા સામા ઉપાયો કરીને બચી જતા હતા; પરંતુ વિદુરના કહેવાથી તે વાત બહાર પાડતા નહિ.[૨૨] હે ભારત ! પછી પુરના લોકો પાંડવોને સર્વ ગુણસંપન્ન જોઈને સભાઓમાં તેમના ગુણોનાં વખાણ કર્યા કરતા હતા.[૨૩] વળી પાંડુના મોટા પુત્ર યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય કરવાની યોગ્યતા આવી છે એવી વાતો ચકલામાં અને સભાઓમાં તેઓ એકઠા મળીને કહેતા હતા.[૨૪] વળી તેઓ કહેતા હતા કે પ્રજ્ઞાચક્ષુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અંધ હોવાથી પહેલાં પણ તેને રાજ્ય મળ્યું નથી તો હવે પુત્રદ્વારા તે શી રીતે રાજા થઈ શકે ? તેમજ શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ તો સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને જીવિત સુધી વ્રતવાળા છે એટલે પહેલેથીજ તેમણે રાજ્યની ના કહેલી તે હવે કદાપિ રાજ્ય લેશે નહિ;[૨૫,૨૬] માટે હવે આપણે જુવાન છતાં વૃદ્ધના જેવા સ્વભાવવાળા, સત્યવાન્, કૃપાલુ અને વેદવેત્તા એવા પાંડવોમાં મોટા યુધિષ્ઠિરનો રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરીએ.[૨૭] વળી ધર્મવેત્તા યુધિષ્ઠિર, શાંતનવ ભીષ્મને તથા પુત્રો સહિત ધૃતરાષ્ટ્રને માનસાથે વિવિધ ભોગો પણ આપશે."[૨૮]

આવું બોલતા, યુધિષ્ઠિર ઉપર પ્રીતિ રાખનારા લોકોનાં વાકયો સાંભળીને દુર્બુદ્ધિવાળો દુર્યોધન બહુ સંતાપ કરવા લાગ્યો;[૨૯] અને ધખી ઉઠેલો તે દુષ્ટાત્મા તેઓનાં વચન સાંખી શકયો નહિ તથા ઈર્ષ્યાથી બળતો ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે ગયો.[૩૦] લોકોની યુધિષ્ઠિર ઉપરની પ્રીતિવડે બહુ સંતાપ પામેલો દુર્યોધન ત્યાં પોતાના પિતાને એકલા જોઈને તેમને માન આપી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૩૧]

દુર્યોધન બોલ્યો:–" હે તાત ! પરસ્પર વાતો કરતા નગરવાસી લોકોની અકલ્યાણભરી વાણી મેં સાંભળી છે. તેઓ તો તમારો અને ભીષ્મનો અનાદર કરીને યુધિષ્ઠિરને રાજા કરવા ધારે છે.[૩૨] વળી ભીષ્મનું પણ એજ મંતવ્ય છે; કારણ કે તેમને રાજ્ય જોઇતું નથી. આ ઉપરથી નગરના લોકો આપણનેજ પરમ પીડા આપવા ધારે છે એમ જણાય છે.[૩૩] પૂર્વે પાંડુ પોતાના ગુણોવડે પિતા પછી રાજ્ય પામ્યા હતા. જો કે મોટા હોવાથી રાજ્યનો અધિકાર તમારો હતો તોપણ અંધ હોવાથી તમે રાજ્ય મેળવી શકયા નહિ,[૩૪] હવે પાંડુનું રાજ્ય જો યુધિષ્ઠિરને મળે તો પછી તેના પુત્રને, પૌત્રને, પ્રપૌત્રને એમ તેના વંશજોને અવશ્ય રાજ્યગાદી મળવાની.[૩૫] એટલે હે પૃથ્વીપતિ ! રાજવંશથી ભ્રષ્ટ થયેલા અમે પુત્રોની સાથે સર્વ લોકમાં હલકાજ ગણાઈશું;[૩૬] માટે હે રાજન્ ! અમને પારકાના આશ્રયમાં રહીને આજીવિકા ચલાવવા જેવું નિત્યનું દુઃખ આવી પડે નહિ તેવી નીતિનો તમે આશ્રય કરો.[૩૭] હે રાજન્ ! જો તમે પ્રથમથીજ આ રાજ્ય મેળવ્યું હોત તો લોકોની મરજી ન હોત તો પણ અમને અવશ્ય રાજ્ય મળત."[૩૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહપર્વમાં દુર્યોધનની ઈર્ષ્યા નામનો અધ્યાય ૧૪૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૨–પાંડવોને હસ્તિનાપુરથી કાઢવાની યોજના.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥
कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः॥

વૈશંપાયન કહે છે:–પોતાના પુત્ર દુર્યોધનનાં આવાં વચન સાંભળીને તથા કણિકનાં પૂર્વોક્ત સર્વ વાકયોને સંભારીને પ્રજ્ઞાચક્ષુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું ચિત્ત દ્વિધા થયું અને તે શોકવડે દીન થઇ ગયો. બીજી તરફ દુર્યોધન, કર્ણ, સુબલપુત્ર શકુનિ અને દુઃશાસન, એ ચારે એકઠા મળીને વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમાં

નિશ્ચય કરીને રાજા દુર્યોધન ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યો કે;[૧-૩] "ઓ પિતાજી! પાંડવોથી અમને ભય થવાનું માટે કોઇ સારી યુક્તિ કરીને તેઓને તમે વારણાવત નગરમાં મોકલી આપો."[૪] પુત્રે કહેલું વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે બે ઘડી વિચાર કર્યો. પછી તે દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો.[૫] ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ–" હે દુર્યોધન ! પાંડુરાજા ધર્મનિષ્ટ હતો તથા નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેતો હતો. વળી સર્વ સંબંધીઓની સાથે તેમાં પણ મારી સાથે તો વિશેષ વડે તે ધર્મથી વર્તતો હતો.[૬] તે પોતે ભોજનાદિ વૈભવની સ્પૃહા ન કરતાં તેમ તેમાં ચિત્ત ન રાખતાં મને રાજ્ય તથા વૈભવો નિવેદન કરતો હતો અને પોતે નિયમમાં રહેતો હતો. જેવો પાંડુ તેવોજ તેનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર પણ ધર્મપરાયણ, ગુણવાન, લોકમાં વિખ્યાત અને પૂરુના વંશમાં માન પામેલો છે.[૭,૮] એવા યુધિષ્ઠિરને તેના બાપદાદાના રાજ્યપરથી બલાત્કારે આપણે શીરીતે દૂર કરી શકીએ ? વિશેષમાં તે સહાયવાળો પણ છે, વળી પ્રધાનો, સૈન્ય અને તેઓના પુત્ર-પૌત્રાદિક સર્વનું પાંડુએ હમ્મેશ સારી રીતે ભરણ પોષણ કર્યું છે;[૯,૧૦] તો હે પુત્ર ! પાંડુએ જેમનો પહેલાં સત્કાર કરેલો એવા નગરના લોકો યુધિષ્ઠિરનો પક્ષ લઇને આપણને સગાંઓની સાથે કેમ મારી ન નાખે ?"[૧૧]

દુર્યોધન બોલ્યોઃ–" હે તાત ! તમે જે દોષ કહો છો તે ખરો છે અને મેં પણ મારે માટે રાજ્યપ્રાપ્તિમાં એ દોષ આવશે એમ જાણીને રાજ્યના સર્વ પ્રકૃતિવર્ગનો ધન તથા માન આપીને સત્કાર કર્યો છે;[૧૨] તેથી તેમાંનો મુખ્ય વર્ગ જરૂર આપણને સહાય કરશે અને હે મહીપતિ ! અમાત્યોની સાથે ભંડાર તો હાલ મારે સ્વાધીનજ છે;[૧૩] માટે તમે કોમલ ઉપાયવડે પાંડવોને ત્વરાથી વારણાવત નગરમાં મોકલવાને યત્ન કરો.[૧૪] હે રાજન્ ! જ્યારે રાજ્ય મારી સત્તામાં બરોબર આવી જાય ત્યાર પછી હે ભારત! પુત્રોની સાથે કુંતી પાછી આવશે."[૧૫]

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યોઃ–"હે દુર્યોધન ! મારા મનમાં પણ એજ વિચાર આવે છે; પરંતુ એ અભિપ્રાય પાપભરેલો હોવાથી એને હું ખુલ્લો કરી શકતો નથી.[૧૬] વળી ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર તથા કૃપાચાર્ય પણ પાંડવોને દૂર કરવામાં સંમત થશે નહિ.[૧૭] હે પુત્ર ! કુરુકુલના સંબંધીઓને મન આપણે અને તેઓ સરખા છીએ; માટે ધર્મિષ્ટ અને ઉદાર ચરિત્રવાળા તેઓ વિષમ સ્થિતિ જોવા ઇચ્છશે નહિ.[૧૮] હે વત્સ ! આવું હોવાથી જો આપણે પાંડવોને દૂર કરીશું તો તે મહાત્મા કૌરવોથી અને જગતથી આપણો વધ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ થશેજ."[૧૯]

દુર્યોધન બોલ્યોઃ–" ભીષ્મ નિરંતર મધ્યસ્થ રહે છે તથા દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા મારા પક્ષમાં છે અને જ્યાં પોતાનો પુત્ર ત્યાંજ દ્રોણ રહેવાના, એમાં સંશય નથી.[૨૦] તથા જે પક્ષમાં દ્રોણ અને અશ્વત્થામા હશે તે પક્ષમાં શરદ્વાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય પણ રહેવાના; કારણ કે બનેવી અને ભાણેજને તે કોઇ વખત છોડશે નહિ.[૨૧] વિદુર જો કે ગુપ્ત રીતે પાંડવોનો પક્ષકાર છે તો પણ તેની આજીવિકા આપણી પાસે છે. તેમ છતાં જો તે પાંડવોનો પક્ષ કરશે તોપણ તે એકલો આપણને પીડવા સમર્થ થશે નહિ.[૨૨] માટે હે રાજન્ ! કંઇ પણ ભય રાખ્યા વિના તમે માતાએ સહિત પાંડુપુત્રોને વિદાય કરો અને એવી કંઇ ગોઠવણ કરો કે જે રીતે આજ ને આજ તેઓ અહીંથી જાય.[૨૩] હે તાત ! યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય મળવાની વાત સાંભળી ત્યારથી મારા હૃદયમાં ઘોર શલ્ય પેસી ગયું હોય તેવો અને ઉંઘ ઉડાવી દેનારો શોકાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે; તેને આ કાર્ય કરીને તમે શાંત પાડો."[૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહપર્વ વિષે દુર્યોધન પરામર્શ નામનો અધ્યાય ૧૪૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૩–પાંડવોનું વારણાવત નગર પ્રત્યે પ્રયાણ.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सर्वाःप्रकृतयः शनैः ॥
अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી દુર્યોધન રાજા પોતાના ભાઈઓની સાથે સર્વ પ્રજાવર્ગને ધન તથા માન આપીને ધીરે ધીરે પોતાને સ્વાધીન કરવા લાગ્યો.[1] તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી કેટલાક હોશિયાર મંત્રીઓ વારણાવત નગર ઘણું સુંદર છે, એવી વાતો કરવા લાગ્યા;[2] તથા કહેવા લાગ્યા કે, વારણાવત નગરમાં પશુપતિ શંકરનો મોટો મેળો ભરાવાનો છે જે આ પૃથ્વીમાં ઘણો રમણીય થાય છે.[3] વળી તે દેશ સર્વ રત્નથી ભરેલો અને મનુષ્યોનાં ચિત્તને રમ્ય લાગે એવો છે. આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રના શિખવવાથી તેઓ વાતો કરવા લાગ્યા.[4] આ રીતે વારણાવતની વાતો ચાલતી સાંભળીને હે નૃપ! પાંડવોને તે રમ્ય નગરમાં જવાની બુદ્ધિ થઈ.[5] જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે જાણ્યું કે, પાંડવોને વારણાવત જોવાનો ઉત્સાહ થયો છે ત્યારે ત્યાં આવી અંબિકાનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોને કહેવા લાગ્યો કે,[6] "આ પુરુષો મને વારંવાર કહે છે કે વારણાવત નગર આ લોકમાં ઘણું સુંદર છે;[7] માટે હે વત્સો! તમારે વારણાવતના મેળામાં જવાની ઇચ્છા હોય તો પરિવાર અને કુંતીને લઇને ત્યાં જાઓ અને દેવની પેઠે ત્યાં વિહાર કરો.[8] બ્રાહ્મણોને તથા ગવૈયા વગેરેને મરજીમાં આવે તેમ ઉત્તમ વસ્તુઓ આપો અને તેજસ્વી દેવોની પેઠે કેટલોક સમય વિહાર કરીને તથા પરમાનંદ ભોગવીને પાછા સુખી થઇ આ હસ્તિનાપુરમાં આવજો."[9,10]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ધૃતરાષ્ટ્રની આવી ઇચ્છા જાણીને તથા પોતાની સહાયસંપત્તિનો વિચાર કરીને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, 'સારૂં અમે ત્યાં જઈશું.'[11] તે પછી શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ, મહા બુદ્ધિમાન્ વિદુર, દ્રોણગુરુ, બાહ્‌લીક, કુરુવંશી સોમદત્ત, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, ભૂરિશ્રવા, બીજા માન્ય અમાત્યો, તપરૂપી ધનવાળા બ્રાહ્મણો, પુરોહિતો, પૂરુવંશીઓ, યશસ્વિની ગાંધારી વગેરેને યુધિષ્ઠિર દીન થઈને ધીરેથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[12-14] અમે ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી મનુષ્યોના સમૂહવાળા રમણીય વારણાવત નગરમાં પરિવાર તથા સ્નેહીઓની સાથે જઇએ છીએ;[15] માટે તમો સર્વે પ્રસન્ન મનથી અમને આશીર્વાદ આપો. તમારા આશીર્વાદથી વૃદ્ધિ પામેલા એવા અમને પાપ અડકી શકશે નહિ."[16] આ પ્રમાણે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે કહ્યું ત્યારે તે સર્વે કૌરવો પ્રસન્નમુખ થઇને પાંડવોને આશીર્વચન કહેવા લાગ્યા.[17] "હે પાંડવો! માર્ગમાં સર્વ ભૂતોથી તમારૂં કલ્યાણ થાઓ અને તમારૂં કોઇનાથી કંઇ પણ અશુભ થાઓ નહિ."[18]

તે પછી સ્વસ્તિવાચન કરાવી તથા બીજાં પ્રયાણનાં સર્વ કાર્યો કરીને પાંડવો પોતાનો રાજ્યાંશ મેળવવા માટે વારણાવત પ્રત્યે જવા નિકળ્યા.[19]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહ પર્વમાં વારણાવતયાત્રા નામનો અધ્યાય ૧૪૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૪–દુર્યોધને પુરોચનને લાક્ષાગૃહ બાંધવા મોકલ્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

[illegible] राज्ञा तु पांडुपुत्रेषु भारत ॥
दुर्योधनः परं [illegible] रात्मवान्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભારત જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડુપુત્રોને એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તે દુરાત્મા દુર્યોધન બહુ આનંદ પામ્યો.[1] હે ભારત-

ર્ષભ ! પછી દુર્યોધન પોતાના પુરોચન નામના સચિવનો જમણો હાથ પકડીને તેને એકાંતમાં લઇ જઇ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૨] “હે પુરોચન ! ધનથી ભરેલી આ પૃથ્વી હવે મારી થઈ છે અને એ જેવી મારી છે તેવી તારી પણ છે; માટે એનું રક્ષણ કરવું તને ઘટે છે;[૩] તારા જેવો અત્યંત વિશ્વાસ મૂકવા જેવો બીજો મારે સહાયક નથી કે જેનીસાથે હું તારી પેઠે ગુપ્ત વાત કરી શકું.[૪] માટે હે તાત ! તું આપણી ગુપ્ત વાતને ગુપ્ત રાખીને મારા શત્રુઓને ઉત્તમ ઉપાયવડે ઉખેડી નાખ અને તને હું જે કહું તેમ કર.[૫] પાંડવોને ધૃતરાષ્ટ્રે વારણાવત મોકલ્યા છે. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી ત્યા ઉત્સવમાં આનંદથી ફરશે;[૬] માટે તું જલ્દી જાય એવા ખચ્ચર જોડેલા રથમાં બેસીને આજ ને આજ વારણાવત પહોંચી જવાય તેમ કર.[૭] વળી ત્યાં જઈને તું નગરની પાસે ચાર શાલાવાળું અને ઘણું અંધિયાર એવું, એક ઘર ઘણાં ખર્ચથી બંધાવજે, અને તે ઘર બંધાવવામાં શણ, રાળ વગેરે જેટલા સળગી ઉઠે એવા પદાર્થો હોય તે વાપરજે. વળી ઘી, તેલ, ચરબી અને ખુબ લાખને માટીમાં ભેળવીને તેનો ભીંતોપર લેપ કરાવજે.[૮-૧૦] અને શણ, તેલ, ઘી, લાખ અને લાકડાંઓ તે ઘરની આસપાસ નખાવજે તથા તે એવી રીતે ભરાવજે કે તપાસ કરતાં પણ પાંડવો અથવા બીજા મનુષ્યો તેને જોઈ શકે નહિ અને આ ઘર સળગી ઉઠે એવું છે એમ પણ જાણી શકે નહિ.[૧૧,૧૨] આ પ્રમાણે ઘર તૈયાર કરાવ્યા પછી ત્યાં આવેલા પાંડવો, કુંતી તથા તેમના સ્નેહિવર્ગોને આદરસત્કાર કરીને તે ઘરમાં મુકામ કરાવજે.[૧૩] વળી પાંડવોને માટે દિવ્ય આસનો, વાહનો, શય્યાઓ વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવજે કે જેમ કરવાથી પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર સંતોષ પામે.[૧૪] આ આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાંસુધી વારણાવત નગરના લોકોને કોઈ રીતે ખબર પડે નહિ એવી રીતે તું સઘળું તૈયાર કરાવજે પછી જ્યારે પાંડવ વગેરે વિશ્વાસથી નિર્ભય થઈને સૂતેલા છે એમ તું જાણે ત્યારે ઘરના દરવાજાથી આરંભી અગ્નિ મૂકજે.[૧૫,૧૬] તેથી લોકો જાણશે કે પોતાનું ઘર બળવાથી પાંડવો બળી ગયા છે; એટલે તેઓ પાંડવોને માટે કોઇપણ રીતે આપણી નિંદા કરશે નહિ.”

આ સાંભળીને પુરોચન દુર્યોધનની આગળ તે પ્રમાણે કરવાનું કબુલ કરીને ખચ્ચરો જોડેલા શીઘ્ર ગતિવાળા રથમાં બેસી ત્યાંથી ચાલતો થયો.[૧૭,૧૮] હે રાજન્ ! પછી દુર્યોધનના મત પ્રમાણે વર્તનારા પુરોચને ઉતાવળથી ત્યાં જઈને રાજપુત્રે જેમ કરવા કહેલું તેમ સઘળું તૈયાર કર્યું.[૧૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહપર્વ વિષે પુરોચનને ઉપદેશ નામનો અધ્યાય ૧૪૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૫-યુધિષ્ઠિરને વિદુરની સૂચના અને પાંડવોનું વારણાવત પહોંચવું.

वैशंपायन उवाच ॥

पांडवास्तु रथान् युंक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः॥
आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्त्तवत्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે પછી પાંડવો, પવનના જેવા વેગવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ રથોને જોડી તેમાં બેસતી વખતે દીનની પેઠે ભીષ્મ, રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, મહાત્મા દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, વિદુર અને બીજા વૃદ્ધોને પગે લાગ્યા.[૧,૨] આ પ્રમાણે નિયત વ્રતવાળા પાંડવો સર્વ કુરુકુલના વૃદ્ધોને પ્રણામ કરીને, સમાન પુરુષોને ભેટીને, નાનાઓનાં અભિવંદન સ્વીકારીને સર્વ માતાઓની આજ્ઞા લઈને તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને અને સર્વ પ્રકૃતિ વર્ગને માન આપીને વારણાવત પ્રત્યે જવા નીકળ્યા.[૩,૪] તે વખતે મહા

બુદ્ધિમાન્ વિદુર, બીજા કુરુ કુલના ઉત્તમ પુરુષો અને નગરના લોકો શોકથી ઉદાસ થઈને પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવોને વળાવવા ગયા.[૫] તેમાં કેટલાક નિર્ભય બ્રાહ્મણો પાંડુપુત્રોને દુઃખી થયેલા જોઈને પોતે અત્યંત દુઃખિત થઇ કહેવા લાગ્યા કે, “ અત્યંત મંદ બુદ્ધિનો ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાંડવો અને પોતાના પુત્રોમાં સર્વથા ભેદથી જુએ છે. એ કુરુકુલોત્પન્ન રાજા પોતાના ધર્મને પણ વિચારતો નથી.[૬,૭] નિષ્પાપ યુધિષ્ઠિર, બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ ભીમ અને કુંતીપુત્ર ધનંજય પાપ કરવા ઇચ્છશે નહિ;[૮] ત્યારે મહાત્મા એવા માદ્રીના પુત્રો તો પાપ કરશે જ ક્યાંથી ? તેઓને પોતાના પિતાથી રાજ્ય ઉતરેલું છે તે ધૃતરાષ્ટ્રથી સહન થતું નથી. વળી પાંડવોને તે અયોગ્ય રીતે વારણાવતમાં કાઢી મૂકાવે છે, આ અત્યંત અધર્મની વાતને ભીષ્મ પણ કેમ માન્ય કરે છે ?[૯,૧૦] આગળ શાંતનુના પુત્ર વિચિત્રવીર્ય રાજા તથા કુરુને આનંદ આપનારા રાજર્ષિ પાંડુ તો આપણા પિતા જેવા હતા.[૧૧] તે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા પાંડુ રાજા દેવલોક પામ્યા એટલે આ બાલક રાજપુત્રોને ધૃતરાષ્ટ્ર સાંખી શકતો નથી.[૧૨] આ વાત આપણને ગમતી નથી માટે આપણે બધા ઘરબાર છોડીને જ્યાં યુધિષ્ઠિર જાય ત્યાં જઇએ. ”[૧૩]

આ પ્રમાણે દુઃખી થઈને બોલતા નગરજનોના પ્રત્યે દુઃખથી પીડિત થયેલા ધર્મ રાજા યુધિષ્ઠિર મનથી વિચાર કરીને બોલ્યા કે,[૧૪] “ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અમારા પિતા છે, માન આપવા યોગ્ય ગુરુ છે અને શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તે જે કંઈ કહે તે અમારે શંકા રહિત થઈને કરવું એવો અમારો નિયમ છે.[૧૫] તમે બધા અમારા હિતેચ્છુ છો, માટે અમારી જમણી તરફ આવી શુકન કરાવીને તથા આશીર્વાદથી અભિનંદન આપીને પોત પોતાને ઘેર જાઓ,[૧૬] અને જ્યારે અમને તમારી સાથે કામ પડે ત્યારે તમે અમારૂં પ્રિય તથા હિત કરજો.”[૧૭]

આ પ્રમાણે જ્યારે યુધિષ્ઠિરે નગરના લોકોને કહ્યું ત્યારે તેઓ પ્રદક્ષિણા કરીને તથા આશીર્વાદથી તેમને અભિનંદન આપીને નગર-પ્રત્યે ચાલ્યા ગયા.[૧૮] પુરના બધા લોકોના જવા પછી સર્વ ધર્મને જાણનારા વિદુર, પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરને દુર્યોધનનું કરેલું કપટ જણાવવા માટે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા;[૧૯] અને તે પણ બુદ્ધિમાન અને *મ્લેચ્છ ભાષાને શબ્દ તથા અર્થથી જાણનારા વિદુરે, દુર્યોધનના કપટને બિલકુલ ન જાણનારા તથા

---

* આ સ્થાનમાં મૂલ શ્લોક–प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः । प्राज्ञं प्राज्ञः· प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ॥ એવો છે તેમાં प्राज्ञप्रलापज्ञः એવું પદ છે તેનો અર્થ–प्र–अज्ञ. અત્યંત અજ્ઞાની પશુના જેવા વેદવિરોધી મ્લેચ્છોનાં પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરેની યથાર્થ ઘટના વિનાનાં અર્થ ન સમજી શકાય એવાં એક દેશભાષા રૂપે વપરાતાં વચન તે प्राज्ञप्रलाप કે જેમાં કોઇ પદમાં વર્ણ લુપ્ત થતો હોય, કોઇમાં અધિક પણ આવતો હોય અને કોઇ પદમાં વર્ણનો વિકાર થતો હોય એવાં પદો વાળી ભાષાના જાણવાવાળા હતા. તેમાં વર્ણ લોપવાળાં પદનું દૃષ્ટાંત––કાણ્વશતપથમાં ઇંદ્રે અસુરો પ્રતિ પૂછ્યું છે કે, “ તમારા અગ્નિમાં આ મારી ચિત્રા નામની ઇષ્ટિકા મૂકું ? ” ત્યારે અસુરોએ કહ્યું કે, “ उपाहि ” મૂક, વળી ઇંદ્રે “ હું તે લઇ લઉં છું” કહ્યું ત્યારે અસુરોએ “ आहि ” લઇ લે કહ્યું. એ સ્થાનોમાં ‘उपधेहि तथा आदेहि ’ કહેવાને બદલે વર્ણલોપથી પ્રયોગ કર્યો છે. અધિક વર્ણવાળાં પદના દૃષ્ટાંતમાં જ્યાં “गौ” શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઇએ ત્યાં गावि, गोणी, गोता, गोपोतलिका, એવો પ્રયોગ કરે છે. વિકૃત વર્ણનું દૃષ્ટાંત. ‘ तेऽसुरा हेलयो हेलय इति वदंतः पराबभूवुः ’ તે અસુરો हेलयः हेलयः એમ બોલતા પરાભવ પામ્યા. એમાં હેઽરયઃ બોલવાની જગ્યાએ રના સ્થાનમાં લનો પ્રયોગ વેદમાં પણ અસુરભાષાના અનુવાદમાં કર્યો છે. આવી મ્લેચ્છ ભાષા––અપ શબ્દિત ભાષામાં બોલવાનું કારણ એ હતું કે આ વાત યુધિષ્ઠિર વિના બીજાને જાણવા દેવી ન હતી. (લોકમાં પણ કેટલાએક, પ્રત્યેક અક્ષરની સાથે બીજો એક અક્ષર વધારીને અથવા અક્ષરોને આગળ પાછળ કરીને અથવા માત્રા અને અક્ષર બન્નેનો વિનિમય કરીને બોલે છે તે મ્લેચ્છ ભાષાજ સમજવી; કારણ કે તેથી ભાષાનું સિદ્ધ સ્વરૂપ બગડીને તેમાં વર્ણસંકરતા આવે છે.)

મ્લેચ્છ ભાષાને શબ્દ તથા અર્થથી જાણનારા એવા યુધિષ્ઠિરને બીજાને જેનો અર્થ ન સમજાય તેવી મ્લેચ્છ ભાષામાં કહેવા માડયું;[20] "જે પુરુષ ! શત્રુની કણિક નીતિને અનુસરનારી બુદ્ધિને જાણી શકે છે તેણે તે જાણીને એવો ઉપાય કરવો કે જે રીતે શત્રુએ નિર્મેલી આપત્તિને તરી શકાય.[21] લોઢાં વિનાનું તીવ્ર શસ્ત્ર પોતાનું હિંસક સ્વરૂપ ઢાંકીને હિંસા કરે છે તેને જે જાણે છે અને તેનો જે ઉપાય જાણે છે, તેને શત્રુઓ હણી શકતા નથી.[22]* વળી મોટાં બીડમાં પણ દર કરીને રહેનારને ઘાસ તથા વેલા બાળનારો અગ્નિ અને ઝાકળ ઉડાવનારો સૂર્ય બાળી શકતો નથી; એમ જાણીને જે પોતાનું રક્ષણ કરે છે તે જીવી શકે છે.[23] વિવેકચક્ષુ વિનાના પુરુષને રસ્તો જડતો નથી તથા દિશાઓનું પણ જ્ઞાન થતું નથી અને ધૈર્યવિના ચઢતી થતી નથી; માટે મારૂં કહેલું લક્ષમાં રાખીને વિવેક તથા ધૈર્યનો આશ્રય કર.[24] વળી શત્રુએ આપેલાં લોઢાંવિનાનાં શસ્ત્રને (સળગી ઉઠે એવા પદાર્થોવાળાં ઘરને) જે પુરુષ સ્વીકારે તો તેને શાહુડીના બેમુખ વાળા દર જેવું કરવાવડે અગ્નિથી નાશી છુટવું. અર્થાત્ જમીનમાં ખોદેલી સુરંગમાં પેસી બીજે રસ્તે તેમાંથી બહાર નિકળતાં તમારૂં અંદરના અગ્નિથી મરણ થશે નહિ.[25] વળી જે ફરે છે તે રસ્તાઓ જાણી શકે છે અને ભુલાં પડતાં નક્ષત્રોથી દિશાઓ જણાય છે. જે મનુષ્ય પોતાની પાંચ ઈંદ્રિયોને વશ રાખે છે અર્થાત્ પડતાં કષ્ટોને સહન કરે છે તેને પશ્ચાત્તાપ થતો નથી.[26]"

વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિદુરે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે પાંડુપુત્ર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તેમને કહ્યું કે, 'હું સમજયો છું.'[27] આ રીતે શિખામણ આપ્યા પછી થોડેક સુધી પાંડવોની પાછળ જઈ તેમને પ્રદક્ષિણા કરીને તથા આજ્ઞા આપીને વિદુરજી પોતાને ઘેરે ગયા.[28] જ્યારે ભીષ્મ, નગરના જનો અને વિદુર પણ ગયા ત્યારે યુધિષ્ઠિરની પાસે આવી કુન્તી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં.[29] "હે યુધિષ્ઠિર ! બીજા લોકોને ન સમજાય એવાં વિદુરે જે વાકયો કહ્યાં અને તેં તેમને હું સમજયો, એમ કહ્યું તેમાં અમે કંઈ સમજ્યાં નથી.[30] માટે જો તે અમને જાણવા જેવું હોય અને તેમાં કંઈ અડચણ ન હોય તો તારી અને તેની વચ્ચે થયેલી સઘળી વાત હું સાંભળવા ઇચ્છું છું."[31]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"હે માતા ! મને ધર્મબુદ્ધિવાળા વિદુરે કહ્યું કે, 'જે ઘરમાં તમારે રહેવાનું છે તે ઘર સળગી ઉઠે તેવું છે. વળી તમને કોઇ માર્ગ પણ અજ્ઞાત રહેશે નહિ અને ઈંદ્રિયોને વશ રાખવાથી તું પાછો પૃથ્વીપતિ થઇશ.' અને આ પ્રમાણે વિદુરે કહ્યું

---

*આ શ્લોક તથા પાસેના બીજા શ્લોકનો અર્થ મૂલ સંસ્કૃત શબ્દોથી ઉપસ્થિત થતો આવ્યો છે; પણ પંડિત નીલકંઠે એમાંનાં કેટલાંક પદોને મ્લેચ્છ ભાષામાં ગોઠવીને અર્થ આપ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે. શત્રુએ વારણાવતમાં કરાવેલું ઘર કે જે ઘર સળગી ઉઠે એવા લાખ, રાળ વગેરેના સમૂહથી યુક્ત છે, અને તે પદાર્થો ગુપ્ત રીતે ભીંત વગેરેમાં ગોઠવેલા છે અર્થાત્ બહાર જણાય તેમ નથી. આવા રાત્રિની વખતે હિંસાકરનાર મહેલને જાણીને તેના પ્રતીકારને જે જાણે છે તેને શત્રુઓ હણી શકતા નથી.[22] (કોણ એવું સાહસ કરનારો અમને તે ઘરમાં રહેતાં બાળી મૂકવા યત્ન કરશે ? આવી શંકાનું સમાધાન કરે છે) આ તમારી જોડે આવનારો (પુરોચન)જ તમને અગ્નિથી બાળવા આવે છે. (જ્યારે એમ છે તો એનેજ મારી નાખવો અથવા વારણાવત જવું પણ તે ઘરમાં ન રહેવું અથવા વારણાવતમાં ન જતાં પાછું હસ્તિનાપુરમાંજ આવવું થાય તો કેમ ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે) શત્રુ હોય ત્યાં એ ત્રણે કરી શકાય એમ નથી અર્થાત્ જેનું કપટ ઉઘાડું પડી ગયેલું એવો બલવાન્ શત્રુ પછીથી પ્રત્યક્ષ પ્રહાર કરે છે. (ત્યારે શો ઉપાય કરવો ?) સુરંગમાં પેસતાં તમને પુરોચન બાળી શકશે નહિ અર્થાત્ તે ઘરમાંજ સુરંગ તૈયાર કરવી. આ રીતે જે પોતાનું રક્ષણ કરે છે તે જીવે છે, માટે તમારે પણ આ સઘળું જાણીને ઉપાયવડે આત્મરક્ષણ કરવું.[23] (સુરંગમાં પેઠેલા એવા અમો સુરંગના મોં ઉપર રહેલા અગ્નિના તાપથી નાશ નહિ પામીએ ? આ શંકાનું સમાધાન હવેના બે શ્લોકથી કરે છે.)

એટલે મેં તેમને હું સઘળું સમજ્યો છું, એમ પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો.'[૩૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ રીતે ફાગણ માસની આઠમને દિવસે રોહિણી નક્ષત્રમાં પાંડવો નિકળ્યા અને તેમણે વારણાવત નગરમાં જઈને ત્યાંના લોકોને જોયા.[૩૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહપર્વમાં વારણાવતગમન નામનો અધ્યાય ૧૪૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૬-લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોનો નિવાસ અને તે સંબંધમાં યુધિષ્ઠિર તથા ભીમનો સંવાદ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ॥
सर्वमंगलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतंद्रिताः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે પછી વારણાવતના હજારો લોકો પાંડુપુત્રો આવ્યા છે એમ સાંભળી, શાસ્ત્રોક્ત સર્વ પ્રકારના મંગલ પદાર્થો લઈને, અનેક વાહનોમાં બેસી પરમ હર્ષથી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોની સામા આવ્યા.[૧,૨] પછી તે વારણાવતના જનો કુંતીના પુત્રોને મળીને તથા જય શબ્દપૂર્વક આશિષ્ આપીને પાંડવોની આસપાસ ઉભા રહ્યા.[૩] તે વખતે તે લોકોથી વીંટાયલા પુરુષવ્યાઘ્ર ધર્મરાજા, જેમ દેવોથી વીંટાયલા ઇંદ્ર શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા.[૪] હે શુદ્ધ ! પછી નગરના લોકોએ જેમનો સત્કાર કરેલો એવા પાંડવો તેમનો સામો સત્કાર કરીને શણગારેલા તથા મનુષ્યોની ભીંડવાળા વારણાવત નગરમાં પેઠા.[૫] હે મહીપાલ ! નગરીમાં પેઠા પછી તે વીરો પોતાનાં ષટ્ કર્મમાં પ્રીતિવાળા એવા બ્રાહ્મણોને ઘેર પ્રથમ ગયા.[૬] તે નરશ્રેષ્ઠો નગરના અધિકારીઓને ઘેર, રથીઓને ત્યાં તથા વૈશ્ય અને શૂદ્રોને ત્યાં પણ ગયા.[૭] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ત્યાં નગરના લોકોએ પાંડવોનો આદર સત્કાર કર્યો. પછી પુરોચનને આગળ કરીને પાંડવો નિવાસસ્થાનમાં ગયા.[૮] ત્યાં પુરોચને પાંડવોને ખાવા પીવાના પદાર્થો, સુંદર શય્યાઓ અને ઉત્તમ આસનો આપ્યાં.[૯] આ પ્રમાણે પુરોચનથી સત્કાર પામીને કિમતી સાહિત્યો ભોગવતા એવા પાંડવો નગરનિવાસી પુરુષોથી સેવન કરાતા ત્યાં રહ્યા.[૧૦] પાંડવો ત્યાં દશ રાત્રિ રહ્યા એટલે પુરોચને તેમને કહ્યું કે, "તમારે માટે આ 'શિવ' નામનું ઘર તૈયાર કર્યું છે." ખરૂં જોતાં તો તે અશિવ-અકલ્યાણકર લાક્ષાગૃહ હતું.[૧૧] પુરુષમાં વ્યાઘ્રજેવા પાંડવો પુરોચનના કહેવાથી; ગુહ્યકો જેમ કૈલાસમાં પ્રવેશ કરે તેમ તે ઘરમાં પોતાનાં સાહિત્ય સાથે પેઠા.[૧૨] પછી સર્વ ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરે તે ઘર જોઇને ભીમસેનને કહ્યું કે, 'આ ઘર સળગી ઉઠે એવું છે'[૧૩] યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-"હે શત્રુને તાપ આપનારા ! આ ઘરને સુંઘવાથી ઘી તથા લાખવડે મિશ્ર ચરબીનો ગંધ આવે છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ ઘર જરૂર અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તેવું બનાવેલું છે.[૧૪] શણ, રાળ, મુંજ, બલ્વજઘાસ અને વાંસ વગેરે પદાર્થોને ઘર બાંધવા માટે લાવી તેને ઘીમાં બોળીને વિશ્વાસુ અને ઘર બાંધવામાં કુશલ એવા કારીગરો પાસે આ ઘર ખુબીથી બંધાવ્યું છે. એમાં દુર્યોધનની શિખવણી પ્રમાણે વર્તનારો આ પાપી પુરોચન મને વિશ્વાસમાં રાખીને બાળવાની ઇચ્છા રાખે છે અને એ મૂર્ખ તેવો પ્રયત્ન પણ કરી રહ્યો છે. આ આપત્તિને મહાબુદ્ધિમાન્ વિદુરે જાણી લીધી હતી અને હે પાર્થ! તેથી તેમણે મને પ્રથમથી આ સંબંધમાં ચેતાવ્યો હતો. દુર્યોધનને વશ રહેનારા દુષ્ટ તથા ગુપ્ત સેવકોએ આ સળગી ઉઠે એવું ઘર કર્યું છે, એ વાત બુદ્ધિમંત એવા આપણને, આપણું નિત્ય હિત ઇચ્છનારા આપણા નાના કાકા વિદુરે સ્નેહવડે સમજાવી છે."[૧૫-૧૬]

ભીમસેન કહે છેઃ-"જો આ ઘર સળગી ઉઠે એવું કરેલું છે એમ તમે માનતા હો તો આપણે જ્યાં પ્રથમ રહેતા હતા ત્યાંજ પાછા સુખથી જઇ રહીએ."[૨૦]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-"આપણે અહીંઆંજ આપણો અભિપ્રાય ગુપ્ત રાખીને તથા સાવધાન થઇને રહેવું જોઇએ એમ હું માનું છું. વળી અહીંથી નાશી જવા માટે ઉપદ્રવ વિનાનો નિશ્ચિત માર્ગ પ્રમાદ રહિત થઇને ખોળી કાઢવા યત્ન કરવો;[૨૧] કારણ કે જો આપણે એની યુક્તિ જાણી ગયા છીએ એમ આપણી હિલચાલ ઉપરથી પુરોચનના જાણવામાં આવે તો તે ઉતાવળ કરીને બલાત્કારથી પણ આપણને બાળી મૂકે.[૨૨] એ પુરોચનને લોકની નિંદા અથવા અધર્મનો ભય નથી એટલે દુર્યોધનને વશ રહીને તે જેમ કહે છે તેમ એ મૂર્ખ વર્તે છે.[૨૩] વળી આપણને અહીં બાળી મૂકે તે પછી પિતામહ ભીષ્મ શા માટે કોપ કરે અને કૌરવોને પણ શા માટે કુપિત કરે?[૨૪] અથવા આપણને અહીં બાળી મૂક્યા પછી આપણા પિતામહ ભીષ્મ તથા બીજા કુરુકુલના મુખ્ય પુરૂષો પોતાનો ધર્મ સમજીને ક્રોધ કરે તો પણ તેથી શો લાભ?[૨૫] વળી આપણે અહીં બળવાની બીકથી નાશી જઇએ તો રાજ્યનો લોભી દુર્યોધન ગુપ્ત જાસૂસોથી આપણને સર્વને મારી નખાવશે.[૨૬] રાજ્યસ્થાન વિનાના, પક્ષ વિનાના અને ભંડારવિનાના આપણને, રાજ્યના અધિકારપર રહેલો, પક્ષવાળો અને મહાન્ ભંડારવાળો દુર્યોધન ગમે તે ઉપાયો વડે અવશ્ય મારી નખાવે એ નિઃસંશય વાત છે.[૨૭] માટે આપણે તો આ પાપી પુરોચન અને તે પાપી દુર્યોધનને છેતરવા માટે જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં ગુપ્ત થઇને રહેવું જોઇશે.[૨૮] હાલ તો આપણે શિકારના બાનાથી આ પૃથ્વીમાં ફરીશું અને તેમ કરવાથી આપણને નાસવાને સારૂ અનેક માર્ગો જડી આવશે.[૨૯] વળી આપણે કોઇ જાણે નહિ તેમ ગુપ્ત સ્થાનમાં આજેજ સુરંગ ખોદીએ અને એ આપણું કાર્ય કોઇને ખબર પડવા નહિ દઇએ તો તે દ્વારા નાસવાથી આપણને અગ્નિ બાળી શકશે નહિ.[૩૦] તેમજ અહીં આપણે એવી રીતે સાવધાન થઇને રહેવું કે, પુરોચન અથવા નગરના લોકો આપણું કર્તવ્ય સમજી શકે નહિ."[૩૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહપર્વવિષે યુધિષ્ઠિર ભીમસેન સંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૪૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૭-લાક્ષાગૃહમાં સુરંગ ખોદાવા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः॥
विविक्ते पांडवात्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે રાજન્! તે પછી ખોદવાના કામમાં કુશલ એવો, વિદુરનો કોઈ એક સ્નેહી એકાંતમાં પાંડવોને મળીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે,[૧] "મને વિદુરે 'તારે પાંડવોનું પ્રિય કરવું' એમ કહીને અહીં મોકલ્યો છે. હું ખોદવાના કામમાં કુશલ છું, માટે કહો હું તમારૂં શું કામ કરૂં?[૨] વિદુરે મારા પર વિશ્વાસ લાવીને મને એકાંતમાં કહ્યું છે કે, 'તારે પાંડવોનું ભલું કરવું' તો હું તમારૂં શું કાર્ય કરૂં તે મને કહો.[૩] પુરોચન આ કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્દશીએ રાત્રિના તમારા ભવનના દરવાજા પર અગ્નિ મૂકશે;[૪] કારણ કે દુર્બુદ્ધિવાળા દુર્યોધને, પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવોને માતાની સાથે બાળી મૂકવા એવો નિશ્ચય કર્યો છે.[૫] હે પાંડવ! તમને મારા પર વિશ્વાસ આવવા માટે હું કહું છું કે વિદુરે તમને મ્લેચ્છ ભાષામાં કંઇ કહ્યું હતું અને તમે હું સમજ્યો છું એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો."[૬]

આ સાંભળીને સત્ય ધૈર્યવાળા કુંતીપુત્ર

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, "હે સૌમ્ય ! તમે વિદુરના પરમ આપ્ત અને નિત્ય દૃઢ ભક્તિવાળા પ્રિય સ્નેહી છો એમ હું તમને ઓળખું છું. વળી સર્વજ્ઞ એવા વિદુરથી કંઇ પ્રયોજન છાનું રહેતું નથી.[7,8] જેવા તમે વિદુરના આપ્ત છો તેવાજ અમારા પણ છો. અમે બધા તમારામાં અને વિદુરમાં અંતર રાખતા નથી; માટે તેમણે અમારૂં જેમ પાલન કરવાનું છે તેમજ તમે પણ અમારૂં પાલન કરો.[9] આ સળગી ઉઠે એવું ઘર દુર્યોધનની આજ્ઞાથી પુરોચને મારે માટે તૈયાર કર્યું છે એમ મારૂં માનવું છે.[10] પાપી અને દુષ્ટબુદ્ધિવાળો દુર્યોધન ધનવાન તથા સહાયવાળો છે અને તે પાપાત્મા અમને નિત્યદા દુઃખ આપે છે.[11] અમને અહીંઆં બાળી મૂકવાથી દુર્યોધનની બધી ધારણાઓ સફલ થશે, માટે તમે પ્રયત્ન કરીને આ અગ્નિથી અમને બચાવો.[12] તે દુરાત્માએ અમારા વિનાશને માટે બહાર નિકળી શકાય નહિ એવા બીજા દ્વાર વિનાના મોટા કિલ્લાનો આશ્રય કરીને આ મોટી આયુધશાલા નિર્મી છે.[13] આ તેનું કરવા ધારેલું કાર્ય ખરેખર અશુભ છે. તેને પ્રથમથીજ વિદુર જાણી શકયા હતા અને તેથીજ તેમણે અમને ચેતાવ્યા હતા.[14] જે આપત્તિ પ્રથમથી વિદુરે જોઇ હતી તેજ આપત્તિ અમને પ્રાપ્ત થઇ છે; માટે પુરોચનને ખબર પડે નહિ તેમ અમને તમે અહીંથી મુક્ત કરો."[15]

પછી 'હું તેમ કરૂં છું", એમ કહીને તે સુરંગ ખોદનારાએ યત્નપૂર્વક મોટી સુરંગ ખોદવા માંડી અને 'કિલ્લા બહારની ખાઇ ખોદીને હું ઠીક કરૂં છું' એમ બીજાને જણાવી ખોદતાં નિકળતી માટીને તે બહાર કાઢી નાખતો હતો.[16] આ મોટી સુરંગનું મોં એ ઘરના મધ્યભાગમાં કોઇના જાણવામાં આવે નહિ તેમ ભૂમિની બરાબર રાખ્યું હતું અને હે ભારત ! તેના પર ઢાંકણું કરી રાખ્યું હતું.[17] તે દ્વાર પુરોચનના ભયથીજ બંધ કરવામાં આવ્યું હતું; કારણકે અશુભ-બુદ્ધિવાળો પુરોચન નિરંતર તે લાક્ષાભવનના દરવાજા આગળજ રહેતો હતો. હે નૃપ ! પાંડવો પણ દિવસે વનોમાં મૃગયા કરવા ફરતા હતા અને રાતે હથિયારબંધ થઇને તે ભવનમાં રહેતા હતા. હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે પુરોચનને છેતરવા મનમાં અવિશ્વાસ રાખીને બહારથી વિશ્વાસુની પેઠે જણાતા તથા મનમાં અસંતુષ્ટ પણ બહારથી સંતુષ્ટ હોય તેમ દેખાતા પાંડવો પરમ વિસ્મયયુક્ત થઇને ત્યાં રહેતા હતા.[18,19] પાંડવોની આ યુક્તિને માત્ર સુરંગ ખોદવામાં કુશલ એવા વિદુરના તે અમાત્ય સિવાય બીજા નગરવાસી લોકો સમજી શકયા ન હતા.[20]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહપર્વવિષે જતુગૃહવાસ નામનો અધ્યાય ૧૪૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૮–લાક્ષાગૃહનો દાહ અને પાંડવોનું ત્યાંથી નાસી છુટવું.

वैशंपायन उवाच ॥

तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोषितान् ॥
विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે પ્રસન્ન મનવાળા પાંડવોને વર્ષ ઉપરાંત ત્યાં રહેલા જોઇને તથા વિશ્વાસ પામેલા હોય તેવા જાણીને પુરોચનને હર્ષ ઉત્પન્ન થયો.[1] આમ પુરોચનને હર્ષિત થયેલો જોઇને કુંતીપુત્ર ધર્મવેત્તા યુધિષ્ઠિર, ભીમસેનને, અર્જુનને તથા બન્ને માદ્રીપુત્રોને કહેવા લાગ્યા કે;[2] "આ પાપી પુરોચન એમ જાણે છે કે આપણે એનાપર વિશ્વાસ રાખીએ છીએ; પરંતુ ખરેજ એ પાપાત્મા ઠગાયો છે; માટે હવે આપણે અહીંથી નાસી છુટવાનો સમય આવ્યો છે એમ હું ધારૂં છું,[3] તેથી આ આયુધશાલાને સળગાવીને તેમાં પુરોચનને બાળી દઇ તથા બીજા છ મનુષ્યોને મહીં મૂકી કોઇને ખબર પડે

નહિ તેમ આપણે અહીંથી નાસી જવું.”[4] પછી એક રાતે કુંતીએ દાન આપવાને નિમિત્તે બ્રાહ્મણભોજન કરાવ્યું જેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ આવી હતી.[5] હે ભારત! તે સઘળી સ્ત્રીઓ યથેષ્ટ ભોજન તથા પાન કરીને અને ઇચ્છાપ્રમાણે વિહાર કરીને કુંતીની રજા લઇ રાતેજ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ. દૈવેચ્છાથી તે ભોજન વખતે એક ભિલડી પાંચ પુત્રોની સાથે ભોજનની ઇચ્છાથી કાલવડે પ્રેરાયલી ત્યાં આવી પહોંચી.[6,7] હે રાજન્! તે સ્ત્રી પુત્રોની સાથે મદિરાપાન કરીને મદઘેલી થઇ ગઇ અને ભાન જતું રહેવાથી મડદા જેવી થઇને છોકરાઓની સાથે તેજ ભવનમાં સૂઇ રહી. પછી પુષ્કલ પવન વાવા લાગ્યો અને મનુષ્યો સૂઇ ગયાં તે વખતે રાતે ભીમસેને જ્યાં પુરોચન સૂતો હતો ત્યાં આગળથી લાક્ષાભવનને સળગાવ્યું, તે પછી ભવનનો દરવાજો સળગાવ્યો[8-10] અને પછીથી તે ભવનની ફરતો અગ્નિ મૂકી દીધો. જ્યારે તે ઘર સારી પેઠે સળગ્યું છે એમ જાણ્યું ત્યારે અરિને દમન કરનારા પાંડવો પોતાની માતાને લઇને તરત તે સુરંગમાં ઉતરી ગયા.

તે પછી અગ્નિના મોટા ભડકા તથા કડાકા ભડાકા થવા લાગ્યા,એટલે તેનાથી સૂતેલાં મનુષ્યો જાગી ઉઠયાં અને તે ઘરને સળગી ઉઠેલું જોઇને નગરના સર્વ લોકોનાં મોં ઉતરી ગયાં અને તેઓ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[11-13] નગરના લોકો બોલ્યા;“દુર્યોધનની પ્રેરણાથી દુષ્ટબુદ્ધિવાળા પાપી પુરોચને પોતાના વિનાશને માટે આ ઘર કરાવ્યું અને તેને બાળી મૂક્યું.[14] અહો! ધિક્કાર છે ધૃતરાષ્ટ્રની બુદ્ધિને કે જે પાંડવોમાં અને પોતાના પુત્રોમાં વિષમ ભાવ રાખે છે. તેણેજ પવિત્ર પાંડવોને શત્રુની પેઠે બાળી મૂકાવ્યા.[15] વળી જેણે અપરાધ વિનાના અને સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી રહેલા નરશ્રેષ્ઠ પાંડવોને બાળી મૂકયા તે દુર્બુદ્ધિ અને પાપહૃદયવાળો પુરોચન પણ આ અગ્નિમાં બળી ગયો એ બહુ સારૂં થયું છે.”[16]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે તે વારણાવતના લોકો સઘળા રડવા લાગ્યા અને તે ઘરને ચોમેરથી વીંટીને રાત્રિભર ત્યાંજ ઉભા રહ્યા.[17] પછી દુઃખી થયેલા પાંડવો પણ માતાને સાથે લઇને તે સુરંગ વાટે નિકળી કોઈને ખબર પડે નહિ તેમ જલદી આગળ જવા લાગ્યા;[18] પણ ઉજાગરો અને ભય આ બે કારણથી શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવો માતાસાથે ઉતાવળા ચાલી શકયા નહિ.[19] તે વખતે હે રાજેંદ્ર! ભયંકર વેગ તથા પરાક્રમવાળો ભીમસેન તે સઘળા ભાઇઓને તથા માતાને ઉપાડીને ચાલતો થયો.[20] મહાબલવાન્ તથા પ્રતાપી ભીમસેને પોતાની માને ખભે બેસાડી સહદેવ તથા નકુલને કેડે લીધા અને યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુનને બે હાથ પર બેસાડી લીધા.[21] પછી છાતીવડે ઝાડોને ભાગી નાખતો તથા પગના પ્રહારથી પૃથ્વીને વિદારતો તે વાયુના જેવા વેગવાળો તેજસ્વી ભીમસેન ઉતાવળથી આગળ ચાલવા લાગ્યો.[22]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહપર્વવિષે જતુગૃહદાહ નામનો અધ્યાય ૧૪૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૯–પાંડવો ગંગા ઉતરી આગળ ચાલ્યા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु यथा संप्रत्ययं कविः॥
विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–એ વખતેજ સંકેતપ્રમાણે વિદ્વાન્ વિદુરે શુદ્ધ મનવાળા નાવ ચલાવનારા પુરુષને તે વનમાં મોકલ્યો.[1] હે કૌરવ્ય! તે પુરુષ કહેલે ઠેકાણે આવ્યો ત્યારે તેણે વનમાં નદીનાં પાણીનું માપ કાઢતા પાંડવોને તેમની માતા સાથે દીઠા.[2] પાપ ચિત્તવાળો પુરોચન શું કરે છે તેની ખબર ગુપ્ત દૂતથી મહાબુદ્ધિવાળા મહાત્મા વિદુરને

જણાઈ હતી,[૩] અને તેથીજ વિદ્વાન્ વિદુરે ત્યાં આ પુરુષને મોકલ્યો હતો. તેણે આવીને મન અને વાયુના જેવા વેગથી ચાલનારા યંત્ર અને સઢવાળી, તથા સર્વ પ્રકારના પવનને સહન કરે એવી હોડી પાંડવોને દેખાડી. તે હોડી વિશ્વાસુ મનુષ્યોએ ભાગીરથીના તીરપર તૈયાર કરી હતી.[૪,૫] તે નાવ દેખાડીને ફરી તે પુરુષ પાંડવોને વિશ્વાસ થવા માટે પ્રથમ વિદુરે કહેલાં વચન નિશાનીમાં કહેવા લાગ્યો. “ હે યુધિષ્ઠિર ! તમને વિશ્વાસ આવવા માટે વિદુરનાં આ વચન હું કહું છું તેને તમે સાંભળો.[૬] ‘ઘાસને તથા વેલાને બાળનારો અને ઝાકળને ઉડાવનારો, મોટાં બીડમાં દર કરીને રહેનારાને બાળી શકતો નથી, એમ જાણીને જે પોતાનું રક્ષણ કરે છે તે જીવી શકે છે.’ આ સંકેતથી હું વિદુરનો વિશ્વાસપાત્ર છું એમ તમે જાણી શકશો. તે વિદુરેજ મને અહીં મોકલ્યો છે. વળી સર્વ અર્થને જાણનારા વિદુરે ફરી મારી સાથે કહેવરાવ્યું છે કે,[૭,૮] હે કુંતીપુત્ર! તમે દુર્યોધનને, તેના ભાઈઓને, કર્ણને તથા શકુનિને યુદ્ધમાં જિતશો એમાં સંશય નથી.[૯] આ પાણીમાં સુખથી જનારી જલમાર્ગમાં મૂકેલી હોડી તમને સર્વને નિઃસંશય આ દેશમાંથી અન્ય દેશમાં લઈ જશે.”[૧૦]

આટલું કહીને પછી માતાએ સહિત પાંડવોને વ્યથા પામતા જોઈને તે પુરુષે ગંગામાં જે નાવ હતી તેમાં તેમને બેસાડયા અને નાવ ચલાવતાં પાંડવોને ફરીથી તે કહેવા લાગ્યો કે,[૧૧] “ વિદુરે તમારાં મસ્તક સુંઘીને તથા ભેટીને વારંવાર કહેવરાવ્યું છે કે, તમે સાવધ થઈને વિકટ માર્ગ પસાર કરજો. ”[૧૨] હે રાજેંદ્ર ! વિદુરનો મોકલેલો તે પુરુષ આ પ્રમાણે કહીને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે વીર પાંડવોને નાવવડે ગંગાપાર લઈ જવા લાગ્યો.[૧૩] પછી ગંગા ઉતારીને તે પુરુષ સામે પાર પહોંચેલા સઘળા પાંડવોને જયસૂચક આશીર્વાદ આપી જ્યાંથી આવ્યો હતો ત્યાં ચાલ્યો ગયો.[૧૪] મહાત્મા પાંડવો પણ તેની સાથે વિદુરને સંદેશો કહાવી ગંગામાંથી બહાર નિકળ્યા અને કોઈને ખબર પડે નહિ તેમ ગુપ્ત રીતે તત્કાલ આગળ ચાલવા લાગ્યા.[૧૫]

ઈતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહપર્વવિષે ગંગોત્તરણ નામનો અધ્યાય ૧૪૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૦–પાંડવોનો વનમાં પ્રવેશ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः॥
तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पांडुनंदान् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–રાત્રિ ગયા પછી નગરના સમસ્ત લોકો પાંડવોને જોવામાટે ઉતાવળથી ત્યાં આવ્યા.[૧] અને તે લોકોએ અગ્નિ હોલવતાં તે લાક્ષાગૃહ બળી ગયેલું જોયું તથા તેમાં દુર્યોધનના અમાત્ય પુરોચનને પણ બળેલો જોયો.[૨] એટલે તેઓ શોકથી કહેવા લાગ્યા કે, “ જરૂર પાપકર્મ કરનારા દુર્યોધને આ લાખનું ઘર પાંડવોને બાળવા માટેજ કરાવ્યું હતું.[૩] આ વાત ધૃતરાષ્ટ્ર ખચિત જાણતો હોવો જોઈએ; તેમ છતાં દુર્યોધને પાંડવોને બાળ્યા તો પણ તેણે તેને અટકાવ્યો નહિ.[૪] વળી ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, કૃપાચાર્ય અને બીજા કૌરવો પણ આ સંબંધમાં ધર્મપ્રમાણે વર્તતા નથી એમ નિશ્ચય થાય છે.[૫] આપણે હવે દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે દૂત મોકલીને કહાવીએ કે, “ પાંડવોને તેં બાળી મૂકયા એટલે હવે તારો મહાન્ મનોરથ પૂર્ણ થયો છે ! ”[૬]

પછી તે લોકોએ પાંડવોને ખોળવા અગ્નિને હોલવતાં પાંચ પુત્ર સાથે ભિલડીને વિના અપરાધે બળી ગયેલી જોઈ. (એટલે કુંતી સાથે પાંડવો બળી ગયા છે એવી તેમને ખાતરી થઈ.) તે વખતે વિદુરના મોક-

હેલા પેલા સુરંગ ખોદનારા પુરુષે બીજાની સાથે શોધના નિમિત્તથી સુરંગનું દ્વાર ધૂળથી બંધ કરી દીધું; એટલે તે દ્વાર બીજા પુરુષોને જણાયું નહિ. ‘પછી તે નગરના લોકોએ ધૃતરાષ્ટ્રને, અમાત્ય પુરોચન તથા પાંડવો અગ્નિથી બળી ગયા છે, એવી ખબર કહાવી તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાંડવોના વિનાશની મહાન્ અપ્રિય વાત સાંભળીને દુઃખી થઈ રડવા લાગ્યો અને બોલ્યો;[7-10] “વીર પાંડવો પોતાની માતા સાથે બળી જતાં ખરી રીતે આજેજ મારો મહાયશસ્વી ભાઈ પાંડુ રાજા મરણ પામ્યો હોય એમ મને લાગે છે.[11] હે પુરૂષો! તમે તુરત વારણાવત નગરમાં જાઓ અને તે વીર પાંડવો તથા કુંતિરાજની પુત્રીનાં અસ્થિને સંસ્કાર કરાવો.[12] તથા જ્યાં અસ્થિસંસ્કાર કરો ત્યાં મોટાં અને સુંદર હેરાંવાળા ચોતરા કરાવો. વળી બીજા જે ત્યાં બળીને મરણ પામ્યા હોય તેઓનાં સગાં સંબંધીઓ પણ તેમના સંસ્કાર કરવા ત્યાં જાઓ.[13] આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં પાંડવો અને કુંતીનું મારાથી જે કંઈ હિત કરાય એમ હોય તે સઘળું જોઈએ તેટલુ ધન ખરચીને કરો.”[14]

આ પ્રમાણે કહીને પછી અંબિકાના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના કુટુંબીઓની સાથે પાંડવોની જલક્રિયા કરી,[15] અને બધા એકઠા મળીને અત્યંત શોકપરાયણ થઈ રડવા લાગ્યા. તેમાં કોઈ હા કૌરવ્ય યુધિષ્ઠિર! હા ભીમ! એમ કહીને તો કોઈ હા ફાલ્ગુન! કહીને રડતા હતા. વળી કેટલાએક હા નકુલ! હા સહદેવ! કહીને તથા કુંતીનું નામ લઈને રડતા હતા. આ રીતે દુઃખી થઈ તે લોકોએ જલાંજલિ આપી.[16,17] આ પ્રમાણે નગરના બીજા લોકો પણ પાંડવોનો શોક કરવા લાગ્યા. તેમાં વિદુર ખરૂં તત્ત્વ જાણતા હોવાથી ઘણું ઓછું રડતા હતા.[18]

હવે મહાબલવાન્ પાંચ પાંડવો અને છઠ્ઠાં તેમનાં માતા કુંતી પણ વારણાવત નગરથી નિકળી ગંગા નદી પર આવી પહોંચ્યાં[19] અને ગંગા નદીના પ્રવાહના વેગથી તથા ખલાસીઓના હાથની ઝડપથી તેમજ અનુકૂલ પવનથી તેઓ નાવવડે ઝટ બીજે પાર જઈ શક્યાં.[20] પછી તે નાવને ત્યાંજ છોડી દઈને રાતે નક્ષત્રોથી રસ્તો ખોળતા તેઓ દક્ષિણ દિશામાં જવા લાગ્યા.[21] હે રાજન્! આ પ્રમાણે યત્ન કરતા તેઓ ગાઢા જંગલમાં આવી પહોંચ્યા. આ વખતે પાંડવો થાકી ગયા હતા, તરસથી પીડાતા હતા તથા ઉંઘથી આંધળા જેવા થઈ ગયા હતા;[22] એટલે મહાવીર્યવાળા ભીમસેનને તેઓ ફરીથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા; “હે ભીમ! આથી બીજું શું અધિક કષ્ટ કહેવાય? આ ગહન વનમાં આપણે દિશા જાણતા નથી તથા આગળ જઈ શકતા નથી.[23] વળી તે પાપી પુરોચન બળી ગયો કે કેમ? તે પણ આપણે જાણતા નથી. હવે કોઈ જાણે નહિ તેમ આપણે શી રીતે આ ભયથી છુટી શકીએ?[24] હે ભારત! ફરીથી તું અમને ઉપાડીને પૂર્વની પેઠેજ ચાલ, કારણ કે અમારામાં તુંજ એકલો વાયુના જેવો બલવાન છે.”[25]

આ પ્રમાણે જ્યારે ધર્મરાજે કહ્યું ત્યારે મહા બલવાન્ ભીમસેન કુંતીને તથા ભાઈઓને ઉપાડી લઈને ઝપાટાથી આગળ ચાલવા લાગ્યો.[26]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
જતુગૃહપર્વવિષે પાંડવવનપ્રવેશ
નામનો અધ્યાય ૧૫૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૧—હિડિંબ વનમાં ભીમસેન પાણી લઈ આવ્યો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
तेन विक्रममाणेन उरूवेगसमीरितम् ॥
वनं सवृक्षविटपं व्याघूर्णितमिवाभवत् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી માતા તથા ભાઈઓને લઈને ઝડપથી ચાલતા ભીમસેનની જંઘાના વેગથી પ્રેરાયલું તે વન, વૃક્ષો અને

ડાળીઓની સાથે ધુણી નિકળ્યું હોય એમ જણાવા લાગ્યું.[૧] વળી એની જંઘાના વેગથી જ્યેષ્ઠ આષાઢનો વાયુ વાતો હોય તેવો વાયુ વાવા લાગ્યો અને તેનાથી એ મહા બલવાન્ ઝાડ તથા વેલાઓને સુવાડી દેતો પોતાનો માર્ગ કરવા લાગ્યો.[૨] વળી રસ્તાની સમીપમાં ઉગેલાં પુષ્પ અને ફલવાળાં ઝાડો તથા ધુંગાંને કચરી નાખતો ભીમસેન આગળ ચાલવા લાગ્યો. ગંડસ્થાન, કાનનાં મૂલ અને ગુહ્ય સ્થાનમાંથી જેને મદ ઝરતો એવો તેજસ્વી સાઠ વર્ષનો પૂર્ણ યુવાન્ હાથી હોય તેના જેવો ભીમસેન ક્રોધ પામેલો હોય તેમ વનમાં મહાન્ વૃક્ષોને ભાગી નાખતો ચાલતો હતો.[૩,૪] તે વખતે ગરુડ અને વાયુના જેવા ભીમના ચાલવાના વેગથી પાંડવો તો મૂર્છિત જેવા થઇ ગયા હતા.[૫] આ પ્રમાણે ચાલતાં પાંડવો રસ્તામાં આવતી મોટી નદીઓને ભુજાઓથી વારંવાર તરતા તથા દુર્યોધનના ભયથી માર્ગમાં પણ છુપાઇને બેસતા હતા. વળી જ્યારે ઉંચા ચઢાવ અથવા ખાડા ટેકરા આવતા ત્યારે ભીમસેન પોતાની યશસ્વિની સુકુમાર માતાને કષ્ટ ન થવા માટે પીઠ ઉપર બેસાડી લેતો હતો.[૬,૭] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ રીતે ચાલતાં ચાલતાં પાંડવો, ક્રૂર પશુપક્ષીથી ભયંકર અને મૂલ, ફલ તથા જલની તંગાશવાળા એક વનમાં સંધ્યાકાલે જઇ પહોંચ્યા.[૮] આ વખતે ઘોર સંધ્યાસમય થયો હતો, પશુ પક્ષીના દારુણ શબ્દો સંભળાતા હતા, સઘળી દિશાઓ પ્રકાશવિનાની થઇ ગઇ હતી અને ઉત્પાતસૂચક વાયુ વાતો હતો.[૯] તે વાયુના વેગથી ધુંગાંઓ તથા નાનાં મોટાં વૃક્ષો ઘણાંખરાં ભાગી જતાં હતાં અને કેટલાંક નમી જતાં હતાં તથા ફલ અને પાંદડાંઓ ખરી પડતાં હતાં.[૧૦] પાંડવો આ વખતે થાક તથા તરસથી પીડાતા હતા અને ઉંઘનો ભાર વધી જવાથી આગળ ચાલવા માટે અશક્ત થઇ ગયા હતા;[૧૧] તેથી તેઓ ખાવા પીવા ન મળી શકે એવા તે મહા વનમાં બેઠા. તે વખતે તૃષાથી પીડાયલાં કુંતી પોતાના પુત્રોને કહેવા લાગ્યાં;[૧૨] "હે પુત્રો ! હું પાંડવોની માતા છું અને તે પાંચની વચ્ચે બેઠી છું, છતાં મારે તૃષાથી પીડાવું પડે છે." આ પ્રમાણે તે વારંવાર કહેવા લાગ્યાં.[૧૩] આવાં માતાએ સ્નેહવડે કહેલાં વચન સાંભળીને ભીમસેનનું મન દયાથી સંતપ્ત થયું અને ત્યાંથી તે બધાને લઇને આગળ ચાલ્યો.[૧૪] ચાલતાં ચાલતાં ભીમસેન નિર્જન અને ભયંકર મોટા વનમાં પેઠો; ત્યાં તેણે એક વિશાલ છાયાવાળું રમણીય વડનું ઝાડ જોયું;[૧૫] એટલે હે રાજન્ ! ત્યાં તે બધાંને ઉતારીને ભરતશ્રેષ્ઠ ભીમે કહ્યું કે, "તમે બધાં અહીં વિશ્રાંતિ લ્યો અને હું પાણીની ખોળ કરૂં છું.[૧૬] આ જલમાં ફરનારાં સારસ પક્ષીઓ મધુર શબ્દો કરે છે એ ઉપરથી આટલામાં જરૂર મોટું જલાશય હશે એમ મને લાગે છે."[૧૭]

આ સાંભળીને મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિરે 'ભલે જા' એમ આજ્ઞા આપવાથી હે ભારત ! જ્યાં જલચારી સારસો હતાં ત્યાં ભીમસેન પહોંચ્યો.[૧૮] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ત્યાં જઇને તેણે સ્નાન કર્યું, પાણી પીધું તથા ભાઇ ઉપર પ્રીતિવાળા ભીમે ભાઇઓને માટે પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં પાણી લીધું અને ત્યાંથી પાછો વળ્યો.[૧૯] તે ઘણોજ ઉતાવળો ચાલતો, શોક અને દુઃખથી પીડાતો ભીમ બે ગાઉથી પોતાની માતા પાસે આવ્યો અને સાપની પેઠે પુંફાડા મારવા લાગ્યો.[૨૦] આ વખતે તેણે પોતાની માતા તથા ભાઇઓને જમીનપર સૂતેલાં જોયાં એટલે અત્યંત શોકથી વ્યાકુલ થયેલો ભીમસેન વિલાપ કરવા લાગ્યો.[૨૧] અરેરે, મંદ ભાગ્યવાળો હું આજે ભાઇઓને જમીનપર સૂતેલા જોઉં છું; આનાથી બીજું કયું અધિક કષ્ટ જોવાનું હોય ?[૨૨] જેઓને આગળ વારણાવતમાં ઉત્તમ પલંગો-પર ઉંઘ આવતી ન હતી તેઓ આજે પૃથ્વી પર પડીને ઉંઘે છે.[૨૩] વળી જે વસુદેવની બ્હેન, શત્રુસમૂહને મર્દન કરનારા કુંતિરાજની પુત્રી, સર્વ શુભ લક્ષણથી માન પામેલી, વિચિત્રવીર્યની વધૂ અને મહાત્મા પાંડુની

પત્ની તેમજ અમારી માતા, જે કમલગર્ભના જેવી અત્યંત સુકુમાર તથા મોઘાં મૂલની શય્યામાં પોઢવા યોગ્ય છે, તે કુંતીને આજે અઘટિત એવી ભૂમિપર સૂતેલી જુઓ ![૨૪-૨૬] જેણે ધર્મ, ઇંદ્ર અને વાયુથી આ પુત્રોને જન્મ આપ્યા છે, તે મહાલયમાં સૂનારી આજે થાકીને લોથ થઈ જઈ ભૂમિઉપર સૂતી છે. વળી આજે આ પુરુષવ્યાઘ્રોને ભૂતલપર સૂતેલા જોઉછું; આથી બીજું વિશેષ દુઃખ મારે શું જોવાનું હોઈ શકે ?[૨૭,૨૮] જે નિત્ય ધર્મપરાયણ એવા યુધિષ્ઠિર રાજા ત્રણ લોકનું રાજ્ય કરવા માટે યોગ્ય છે તે આજે થાકીને પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે ભોંય પર સૂતા છે, એ કેમ ઘટી શકે ?[૨૯] વળી આ શ્યામ મેઘના જેવો શ્યામ અને પુરુષોમાં અતુલ એવો અર્જુન પ્રાકૃતની પેઠે ભૂમિપર સૂતો છે એનાથી બીજું વિશેષ દુઃખ શું હોય[૩૦] વળી દેવોમાં અશ્વિનીકુમાર જેવા સ્વરૂપસંપત્તિવાળા છે તેવા સ્વરૂપસંપત્તિવાળા આ નકુલ તથા સહદેવ પણ સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે ધરણીતલપર સૂતા છે.[૩૧] ખરેખર, જેને અદેખા અને કુલને કલંક લગાડનારા જ્ઞાતિવાળા ન હોય, તે ગામમાં એકલા ઉગેલા ઝાડની પેઠે આ લોકમાં સુખથી જીવી શકે છે.[૩૨] જે ગામમાં પાંદડાં અને ફૂલવાળું એકજ વૃક્ષ હોય અને તેની જાતનાં બીજાં ન હોય તો તે વૃક્ષ ગામમાં વિશ્રામસ્થાન ગણાય છે અને તે પૂજનીય વૃક્ષની પૂજા થાય છે.[૩૩] વળી જેના ઘણા જ્ઞાતિલા હોય પણ તે શૂરા અને ધર્મપરાયણ હોય તો તે પણ આ લોકમાં સુખથી જીવે છે અને નિરુપદ્રવ રહી શકે છે.[૩૪] અમને તો દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રે તથા તેના પુત્રે કાઢી મૂકયા છે અને અમારાં ભાગ્યથીજ કોઇ રીતે અમે બળતાં બચી ગયા છીએ.[૩૫,૩૬] તે અગ્નિદાહથી મુક્ત થયેલા અમોએ આ ઝાડ નીચે આશ્રય લીધો છે. હવે અત્યંત દુઃખી થયેલા અમે કયી દિશામાં જઇશું તે પણ સમજાતું નથી.[૩૭] ઓ દુર્બુદ્ધિવાળા દુર્યોધન ! ઓ અલ્પ દૃષ્ટિવાળા ! તું હવે પૂર્ણ કામનાવાળો થા. અવશ્ય તારા ઉપર દેવો પ્રસન્ન થયા છે, તેથીજ યુધિષ્ઠિર તને મારી નાખવાની મને આજ્ઞા આપતા નથી અને તે કારણથીજ ઓ દુર્મતિ ! તું જીવે છે. જો મને યુધિષ્ઠિર આજ્ઞા આપે તો ક્રોધે ભરાયલો હું આજેજ ત્યાં આવીને પુત્ર, પ્રધાન, કર્ણ, શકુનિ અને તારા ભાઇઓની સાથે તને યમલોકમાં પહોંચાડી દઉં; પરંતુ ઓ પાપાચરણિ હું શું કરૂં ? કારણ કે પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજા તારા ઉપર કોપ કરતા નથી ! ”

આ પ્રમાણે કહીને ક્રોધથી જેનું મન ભભુકી ઉઠેલું એવો મહાબાહુવાળો ભીમસેન હાથથી હાથ ઘસતો દીન મનથી નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો. ફરી તે વૃકોદર શાન્ત જ્વાલાવાળા અગ્નિની પેઠે શાંત થઇને મનમાં દીનતા લાવી ઇતર મનુષ્યોની પેઠે વિશ્વાસથી સૂતેલા પોતાના ભાઇઓને જોવા લાગ્યો. તેને વિચાર આવ્યો કે આ વનથી નજીકમાં નગર હોય એમ મને લાગે છે. અહીં જાગવું જોઈએ ત્યાં આ બધા ઉંઘે છે. ભલે હું પોતે જાગતો રહીશ,[૩૮-૪૪] તથા એ બધાનો જ્યારે થાક ઉતરી જશે અને જાગશે ત્યારે એઓ પાણી પીશે.” આવો નિશ્ચય કરીને ભીમ પોતે તે વખતે જાગતો બેસી રહ્યો.[૪૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત જતુગૃહપર્વમાં ભીમ જલાહરણ નામનો અધ્યાય ૧૫૧ સમાપ્ત.

જતુગૃહ પર્વ સમાપ્ત.

विषवार्यग्निभिर्लुब्धा घातयंति स्म बांधवान् ॥ ईश्वरस्तानवत्येवेत्युक्तं जातुषपर्वणि । લોભીઓ પોતાના બંધુઓને ઝેર, જલ તથા અગ્નિવડે મારવા યત્ન કરે છે; પરંતુ ઇશ્વર તેઓનું રક્ષણ કરે છેજ, આ જતુગૃહ પર્વમાં કહ્યું છે. ગણેશ.

हिडिंबवधपर्व.

અધ્યાય ૧૫૨-ભીમસેન તથા હિડિંબાનો સંવાદ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तत्र तेषु शयानेषु हिडिंबो नाम राक्षसः ॥
अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षं समाश्रितः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પાંડવો ત્યાં સૂતા હતા તે વખતે તે વનથી થોડે છેટે હિડિંબ નામનો રાક્ષસ એક સાગના વૃક્ષપર ચઢયો હતો.[1] તે ક્રૂર, મનુષ્યનું માંસ ભક્ષણ કરનારો, મહાન્ બલ અને પરાક્રમવાળો, વર્ષાઋતુના મેઘના જેવો કાળો, પિંગટ ડોળાવાળો, દારુણ આકૃતિવાળો, રાક્ષસી દાઢવડે ભયંકર મુખવાળો તથા ભૂખની પીડાથી માંસની આકાંક્ષાવાળો હતો. તેની જંઘાનાં મૂલ તથા પેટ લાંબું હતું. દાઢી, મૂછ તથા માથાના વાળ લાલ રંગના હતા.[2,3] મોટા ઝાડના જેવી તેની ડોક તથા ખભા હતા. તે શંકુના જેવા કાનવાળો તથા ભયંકર હતો; રૂપે કદ્રૂપો, પિંગટ નેત્રવાળો, ભયંકર અને ઘોર જણાતો હતો. વળી તે ભૂખથી પીડાયલો હોવાથી માંસની ઇચ્છા કરતો હતો. એવામાં દૈવેચ્છાથી તેણે મહારથ પાંડુપુત્રોને જોયા.[4,5] તેઓને વારંવાર જોઇને પોતાના માથાના કઠોર વાળને ધુણાવતો તથા ઉંચી આંગળીઓ કરીને તેને ખંજોળતો તે મોટા મોઢાવાળો રાક્ષસ બગાસાં ખાવા લાગ્યો,[6] તથા મનુષ્યનું માંસ મળશે એમ ધારીને ખુશી થતો તે મહાન્ કાયા તથા મહાન્ બલવાળો રાક્ષસ મનુષ્યનો ગંધ સુંઘીને પોતાની બ્હેનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો;[7]

"ઓ બ્હેન ! ઘણે લાંબે સમયે મને અત્યંત વહાલો એવો આ આહાર મળ્યો છે. જેથી મારી જીભ સળવળે છે, અને તેમાં પાણી આવી જાય છે.[8] મારી તીક્ષ્ણ અગ્રવાળી આઠ દાઢો કે જે લાગતાંની સાથે ઘણીજ દુઃસહ થઈ પડે છે, તે હું આજે કોમલ માંસવાળાં શરીરમાં ખોશી દઈશ.[9] વળી આજે હું મનુષ્યના કંઠનું આક્રમણ કરીને તથા તેની નસો તોડી નાખીને તેમાંથી નિકળતું ઉનું ઉનું તાજું તથા ફીણવાળું લોહી પુષ્કલ પીશ;[10] માટે તું જા, અને જો કે વનમાં એ કોણ સૂતેલા છે. આ મનુષ્યોનો મહાન્ ગંધ મારી ઘ્રાણેંદ્રિયને તૃપ્ત કરી દેતો હોય તેમ આવે છે.[11] એ સર્વ મનુષ્યોને મારી નાખીને તું મારી પાસે લઇ આવ, એઓ આપણી હદમાં સૂતેલા છે એટલે એમનાથી બીવાનું કંઇ કારણ નથી.[12] તું એમને લઈ આવ એટલે એમનું માંસ કાઢીને આપણે બન્ને સાથે મળીને તે યથેષ્ટ ભક્ષણ કરીશું. મારા આ વચનને તું પૂર્ણ કર.[13] વળી મનુષ્યના માંસનું ઇચ્છાપૂર્વક ભક્ષણ કરીને આપણે બન્ને સાથે તાળીઓ પાડતાં અનેક ભાતનું નૃત્ય કરીશું."[14]

આ પ્રમાણે વનમાં હિડિંબ રાક્ષસે હિડિંબાને કહ્યું ત્યારે પોતાના ભાઇનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસી ઉતાવળી થઇ અને જ્યાં પાંડવો હતા ત્યાં ગઈ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેણે ત્યાં જઈને કુંતી તથા પાંડવોને સૂતેલા જોયા અને અપરાજિત ભીમસેનને જાગતો જોયો.[15,16] શાલવૃક્ષના છોડ જેવા અને ભૂમિમાં અતુલરૂપવાળા ભીમસેનને જોતાંજ રાક્ષસીને કામ ઉત્પન્ન થયો.[17] તેને વિચાર આવ્યો કે, "આ જુવાન, મહાબાહુ, સિંહના જેવા ખભાવાળો અને મહાન્ કાંતિવાળો છે. એને શંખના જેવી ગ્રીવા તથા કમલના જેવાં નેત્રો છે. ખરેખર એ મારે માટે સ્વામી થવાને લાયક છે,[18,19] માટે હું ભાઇનાં હિંસાકારક વચન પ્રમાણે કદાપિ વર્તીશ નહિ. કારણકે જેવો પતિ પ્રત્યેનો સ્નેહ બલવાન છે તેવો ભાઈ પ્રત્યેનો સ્નેહ બલવાન ગણાય નહિ.

વળી આ બધાને મારી નાખવાથી મને અને મારા ભાઈને થોડા સમયને માટે તૃપ્તિ થશે પણ એને ન મારવાથી હું લાંબો કાલ એની સાથે આનંદ ભોગવીશ."[20] આવો વિચાર કરીને તે ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપને લેનારી રાક્ષસી ઉત્તમ મનુષ્યના રૂપને ધારણ કરીને મહાબાહુ ભીમસેનની પાસે ધીરે ધીરે આવી,[21] અને દિવ્ય અલંકારથી શણગારાયલી તે લલના લાજ પામતી હોય તેમ મધુર હાસ્ય કરીને ભીમસેનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી.[22] "હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવ્યા છો? અને દેવના જેવા રૂપવાળા આ પુરુષો અહીં કોણ સૂતા છે?[23] હે નિષ્પાપ! વળી આ પ્રૌઢ વયની અને સુકુમાર શ્યામા સ્ત્રી કે જે આ ઘોર વનમાં પણ પોતાને ઘેરે સૂતી હોય તેમ વિશ્વાસથી ઉંઘે છે તે તમારી શું સગી છે? શું એ રાક્ષસે સેવેલા આ ગાઢા વનને જાણતી નથી? આ વનમાં તો પાપાત્મા હિડિંબ નામનો રાક્ષસ રહે છે.[24,25] તે દુષ્ટ ભાવવાળો રાક્ષસ મારો ભાઈ થાય છે અને હે દેવતુલ્ય! તમારૂં માંસ ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી તેણે મને અહીં મોકલી છે;[26] પરંતુ તમને દેવગર્ભના જેવા કાંતિવાળા જોઈને હું મોહિત થઈ છું માટે હવે તમારા વિના બીજા પતિને હું ઇચ્છતી નથી. આ હું તમને સત્ય કહું છું.[27] હે ધર્મજ્ઞ! તમે આ બધું સમજીને મારે માટે જે યોગ્ય લાગે તેમ કરો. મારાં અંગ અને મન કામવડે હણાય છે માટે તમે પ્રીતિવાળીને પ્રીતિદાન આપો.[28] વળી હું પુરુષોનું ભક્ષણ કરનારા રાક્ષસથી તમને બચાવીશ અને આપણે બન્ને પર્વતના કિલ્લાઓમાં જઈ રહીશું, માટે હે શુદ્ધ! તમે મારા પતિ થાઓ.[29] વળી હું આકાશચારિણી છું અને ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ફરી શકું છું માટે ત્યાં ત્યાં મારી સાથે ફરીને તમે અતુલ આનંદ ભોગવો."[30]

ભીમસેન કહે છેઃ-"હે રાક્ષસિ! માતા, મોટા ભાઈ અને સુખથી સૂતેલા આ ભાઈઓને આવી સ્થિતિમાં આજે મારા જેવો સમર્થ પુરુષ કોણ ત્યાગ કરી શકે?[31] સૂતેલા આ ભાઈઓ તથા માતાને રાક્ષસને ખાવા આપીને મારા જેવો કયો પુરુષ કામાર્ત થઈ તારી સાથે આવે?"[32]

રાક્ષસી બોલીઃ-"તમારૂં જે પ્રિય હશે તે હું કરીશ. આ બધાંને જગાડો; એમને હું પુરુષભક્ષક રાક્ષસથી સારી રીતે બચાવી લઈશ."[33]

ભીમસેન બોલ્યોઃ-"હે રાક્ષસિ! વનમાં સુખથી સૂતેલા ભાઈઓને તથા માતાને તારા દુરાત્મા ભાઈની બીકથી હું જગાડીશ નહિ.[34] હે ભીરુ! હે સુંદર નેત્રવાળી! મારા પરાક્રમને સહન કરવા માટે રાક્ષસો, મનુષ્યો, ગંધર્વો અથવા યક્ષો સમર્થ નથીજ.[35] હે કલ્યાણિ! તારે જવું હોય તો જા અથવા ઉભી રહે. નહિ તો તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ તું કર અથવા હે સુંદરાંગિ! તારા પુરુષભક્ષક ભાઈને તું અહીં મોકલ."[36]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત હિડિંબવધપર્વમાં ભીમ હિડિંબા સંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૫૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૩-હિડિંબ રાક્ષસ સાથે ભીમસેનનું યુદ્ધ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः॥
अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाशु पांडवान्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હિડિંબાને ગયાં ઘણો સમય થયેલો જાણીને રાક્ષસોનો રાજા હિડિંબ તે ઝાડ ઉપરથી ઉતર્યો અને પાંડવોના તરફ ઉતાવળો ઉતાવળો આવવા લાગ્યો.[1] તે ક્રોધથી લાલ આંખોવાળો, મહાન્ બાહુવાળો, ઉંચા વાળ-

વાળો, મોટા મોઢા વાળો, મેઘના સમૂહના જેવા દેહવાળો, તીવ્ર દાઢવાળો તથા ભયાનક લાગતો હતો. આવા વિકરાલ જણાતા હિડિંબને આવતો જોઈનેજ ત્રાસ પામેલી હિડિંબા ભીમસેનના પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગી.[3] "હે વીર! આ પુરુષોનું ભક્ષણ કરનારો દુષ્ટાત્મા ક્રોધ કરીને અહીં આવે છે; માટે તમને હું જેમ કહું તેમ ભાઈઓની સાથે તમે કરો. હું ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઇ શકું છું તથા મારામાં રાક્ષસી બલ રહેલું છે એટલે આ મારી કેડના પાછલા ભાગ પર તમે બેસી જાઓ. હું તમને અહીંથી આકાશમાર્ગે લઈ જઇશ.[4,5] હે શત્રુને તાપ આપનારા! વળી આ તમારા સૂતેલા ભાઈઓને તથા માતાને પણ જગાડો. તમને બધાંને લઈને હું આકાશમાર્ગે જતી રહીશ."[6]

ભીમ બોલ્યોઃ–" હે વિશાલ નિતંબવાળી! તું બીક રાખીશ નહિ. મારી આગળ એ રાક્ષસ કંઇ ગણત્રીનો નથી. હે સુંદર મધ્યવાળી! તારા દેખતાંજ હું એને મારી નાખીશ.[7] હે ભીરુ! એ અધમ રાક્ષસ મારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી તેમજ સર્વ રાક્ષસો પણ યુદ્ધમાં મારો પ્રહાર ખમી શકે તેમ નથી.[8] હાથીની સુંઢના જેવા આ મારા ગોળ હાથ, પરિઘના જેવી મારી જંઘાઓ અને વિશાલ તથા મજબુત છાતીને તો તું જો. હે સુંદરિ! ઇંદ્રના જેવું મારૂં પરાક્રમ તું આજે જોઇશ. હે વિસ્તીર્ણ કટીવાળી! મને મનુષ્ય ધારીને તું મારે માટે હલકો વિચાર લાવીશ નહિ."[9,10]

હિડિંબા બોલી :–" હે નરવ્યાઘ્ર! તમે દેવના જેવા રૂપવાળા છો. તમારે માટે હું હલકો વિચાર કરતી નથી, પણ મેં મનુષ્યોના ઉપર રાક્ષસોનો પ્રભાવ કેવો ચાલે છે તે જોયો છે, તેથી હું કહું છું."[11]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભારત! આ પ્રમાણે બોલતા ભીમસેનની વાણીને તે પુરુષભક્ષક ક્રોધી રાક્ષસ હિડિંબે સાંભળી,[12] તથા પોતાની બ્હેનને મનુષ્યસ્ત્રીના રૂપમાં જોઈ. જેણે પુષ્પની માલાઓ માથામાં ગુંથેલી હતી, પૂર્ણ ચંદ્રના જેવું જેનું મુખ હતું; ભ્રકુટી, નેત્ર તથા કેશના છેડાઓ જેના સુંદર હતા; તથા નખ અને ત્વચા ઘણાં કોમળ હતાં; વળી જેણે સર્વ અલંકાર ધારણ કર્યા હતા તથા ઝીણી સાડી પહેરી હતી;[13,14] આ પ્રમાણે મનોહર માનુષી રૂપને ધારણ કરતી હિડિંબાને જોઇને તથા 'આ પુરુષની કામના કરે છે' એવી શંકા લાવીને મનુષ્યભક્ષક રાક્ષસ ક્રોધે ભરાયો.[15] હે કુરુશ્રેષ્ઠ! પછી પોતાની બ્હેનની ઉપર ક્રોધે ભરાયલો રાક્ષસ મોટાં નેત્રો પહોળાં કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[16] "અહો, કોણ દુર્મતિ મારી ભોજનની કામનામાં વિઘ્ન કરે છે? ઓ હિડિંબા! તું અત્યંત મોહિત થઇને મારા કોપથી પણ બીતી નથી કે ?[17] ઓ મારૂં વિપ્રિય કરનારી, પુરુષની કામનાવાળી તથા પૂર્વના સર્વ રાક્ષસેંદ્રોને અપયશ આપનારી દુષ્ટા! તને ધિક્કાર છે![18] જે આ પુરુષોના કારણથી તું મારૂં મહાન્ અપ્રિય કરે છે તે બધાને આજે તારી સાથેજ હું મારી નાખું છું."[19]

આ પ્રમાણે હિડિંબાને કહીને લાલ નેત્રવાળો હિડિંબ રાક્ષસ દાંત કચ કચાવતો હિડિંબાના વધને માટે તેના તરફ દોડયો.[20] દોડતા હિડિંબને જોઇને પ્રહાર કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવો તેજસ્વી ભીમસેન તેનો તિરસ્કાર કરીને 'ઉભો રહે, ઉભો રહે' એમ કહેવા લાગ્યો.[21]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી બ્હેનના ઉપર ક્રોધે ભરાયલા તે રાક્ષસને જોઇને ભીમસેન હસતો હોય તેમ તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[22] "ઓ દુર્બુદ્ધિવાળા પુરુષભક્ષક હિડિંબ! આ સુખથી સૂતેલાંને જગાડીને તારે શું કામ છે? તું સત્વર મારી પાસેજ લડવા આવ[23] અને મારા ઉપરજ પ્રહાર કર. આ સ્ત્રીને મારવી તને ઘટિત નથી; કારણ કે બીજાના અપરાધમાં અપરાધ ન કરનારને શિક્ષા કરવી યોગ્ય ગણાય નહિ.[24] એ બાલા અહીં પોતાને વશ રહીને આજે મારી કામના કરતી નથી; પણ એ એના શરીરમાં રહેલા કામની પ્રેરણાથી મારી કામના કરે છે.[25] ઓ રાક્ષ-

સોના યશને હણનારા દુરાચારી ! તારી બ્હેન તારી આજ્ઞાથીજ અહીં આવી છે અને મારૂં રૂપ જોઇને એ ભીરૂ મારી કામના કરે છે; એમાં એ તારો અપરાધ કરતી નથી. એટલે જ્યાં કામદેવનો દોષ છે તેમાં એને વઢવા તું યોગ્ય નથીજ.[૨૬,૨૭] ઓ દુષ્ટાત્મા ! હું અહીં ઉભો છું ત્યાં સુધી તું એ સ્ત્રીને મારી શકીશ નહિ; માટે ઓ પુરુષભક્ષક ! મારી એકલાની સાથેજ તું એકલો લડવા આવ.[૨૮] હું એકલોજ તને આજે યમલોકમાં પહોંચાડી દઇશ. હે રાક્ષસ ! બલવાન્ હાથીના પગ નીચે કચરાયું હોય તેમ તારૂં માથું મારા બલથી આજેજ કચરાઇને ભાગી જાઓ.[૨૯] વળી યુદ્ધમાં મારાથી હણાયલા તારા શરીરને આજે કાગડા, ગીધ, શિયાળવાં વગેરે ખુશી થઇને જમીનપર ઘસડો.[૩૦] નિરંતર મનુષ્યોનું ભક્ષણ કરતાં તેં આ વનને પહેલાં જે દૂષિત કર્યું છે તેને એક ક્ષણમાંજ આજે હું રાક્ષસવિનાનું કરી નાખીશ.[૩૧] વળી હે રાક્ષસ ! જેમ સિંહ મોટા હાથીને ઘસડે તેમ પર્વતના જેવા તારા શરીરને આજે હું વારંવાર ઘસડીશ અને તે તારી બ્હેન જોશે.[૩૨] હે રાક્ષસકલંક ! તને હું મારી નાખીશ એટલે વનમાં ફરનારા પુરુષો આ વનમાં નિર્બાધ ફરી શકશે.”[૩૩]

હિડિંબ બોલ્યો:—“ ઓ મનુષ્ય ! તારી મિથ્યા ગર્જના અને લવરીથી શું ? એ બધું તું કર્મવડે કરી દેખાડીને બડાશ માર. એમાં વિલંબ કરીશ નહિ.[૩૪] તું પોતાને પરાક્રમી તથા બલવાન્ માને છે પણ મારી સાથે યુદ્ધ કરીને તું પોતાનું કેટલું અધિક બલ છે, તે જાણી શકીશ.[૩૫] ભલે ત્યારે આ સૂતેલાંને હમણાં હું મારીશ નહિ. એઓ સુખથી સૂઈ રહો; પરંતુ ઓ દુર્બુદ્ધિવાળા ! અપ્રિય બોલનારા એવા તને તો હમણાંજ હું મારી નાખીશ.[૩૬] પ્રથમ તારા શરીરનું લોહી પીશ, પછી આ સૂતેલાંને હણીશ અને છેવટે મારૂં અપ્રિય કરનારી આ હિડિંબાને પણ મારી નાખીશ.”[૩૭]

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કહીને ક્રોધ પામેલો તે પુરુષભક્ષક રાક્ષસ પોતાના બાહુ ઉગામીને શત્રુઓને દમનારા ભીમસેનતરફ દોડયો.[૩૮] ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેને પોતાના તરફ દોડતા તે રાક્ષસનો વેગવડે પ્રસારેલો બાહુ પોતે હાસ્ય કરતો હોય તેમ ઝટ પકડી લીધો.[૩૯] પછી યત્ન કરતા તે રાક્ષસને ભીમસેને બલથી પકડીને જેમ સિંહ તુચ્છ હરણાંને ખેંચી નાખે તેમ તે સ્થાનમાંથી બત્રીશ હાથ વેગળો ખેંચી નાખ્યો.[૪૦] આ રીતે ભીમનાં બલથી પીડાયલો તે રાક્ષસ ક્રોધે ભરાયો અને ભીમસેનને બાથમાં ઘાલીને ભયંકર નાદ કરવા લાગ્યો.[૪૧] તે વખતે ‘સુખે સૂતેલા મારા ભાઈઓને તથા માતાને આનો શબ્દ સંભળાવો જોઇએ નહિ,’ એમ વિચારીને મહાબલવાન્ ભીમસેન ફરીથી તેને બલ કરીને દૂર ઘસડી ગયો.[૪૨] આ રીતે ભીમસેન અને હિડિંબ એકમેકને બાઝીને બલવડે પરસ્પરને ખેંચવા લાગ્યા તથા મહાન્ પરાક્રમ કરવા લાગ્યા.[૪૩] જેમ સાઠ સાઠ વર્ષના મદમત્ત તથા ક્રોધે ભરાએલા બે હાથીઓ લડે તેમ લડતા ભીમ અને હિડિંબ ઝાડોને ભાંગવા લાગ્યા તથા વેલાઓને ખેંચી નાખવા લાગ્યા.[૪૪] તે બન્નેના મોટા શબ્દથી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવો તથા કુંતી માતા જાગી ઉઠયાં અને તેમણે પોતાની આગળ ઉભી રહેલી હિડિંબાને જોઇ.[૪૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
હિડિંબવધપર્વવિષે હિડિંબયુદ્ધ
નામનો અધ્યાય ૧૫૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૪–હિડિંબ વધ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम् ॥
विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી કુંતીની સાથે જાગેલા એવા પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા પાંડવો હિડિંબાનું દૈવીરૂપ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા,[1] તથા તેને જોઈને સ્વરૂપસંપત્તિથી વિસ્મય પામેલાં કુંતી સાંત્વન કરતાં ધીરેથી મધુર વચન બોલ્યાં.[2] "હે દેવગર્ભના જેવી સુંદર વર્ણવાળી ! તું કોણ છે? કોની પુત્રી છે? અહીં શા માટે આવી છે? અને ક્યાંથી આવી છે ?[3] શું તું આ વનની દેવતા છે? અથવા અપ્સરા છે? તું અહીં શા માટે ઉભી છે? તે સઘળું મારી આગળ કહે."[4]

હિડિંબા બોલીઃ–"જે આ શ્યામ મેઘના જેવું મોટું વન તમે જુઓ છો તેમાં હું તથા હિડિંબ રાક્ષસ બન્ને રહીએ છીએ.[5] હે ભાવિનિ! તે રાક્ષસેંદ્રની હું બ્હેન થાઉ છું. હે આર્યે! મને મારા ભાઇએ તમને પુત્રોની સાથે મારી નાખવા અહીં મોકલી હતી.[6] તે ક્રૂર બુદ્ધિવાળા ભાઇનાં વચનથી હું અહીં આવી હતી એવામાં મેં નૂતન સુવર્ણના જેવા કાંતિમાન્ તથા મહાબલવાન્ એવા તમારા પુત્રને જોયા.[7] હે કલ્યાણિ! તેને જોતાંજ સર્વ પ્રાણીના ચિત્તમાં રહેનારા કામદેવની પ્રેરણાથી હું તમારા પુત્રને આધીન થઇ ગઇ છું.[8] તે વખતેજ મેં તમારા બલવાન્ પુત્રને સ્વામી ગણ્યા છે. પછી એમને અહીંથી લઇ જવા મેં ઘણો યત્ન કર્યો પણ તેમાં હું ફાવી શકી નહિ. તે પછી મને વિલંબ થયેલો જાણીને તે મનુષ્યભક્ષક રાક્ષસ પોતેજ અહીં તમારા સર્વે પુત્રોને મારવા માટે આવી પહોંચ્યો.[9,10] પણ તેજ વખતે તમારો બુદ્ધિમાન્ પુત્ર અને મારો જે પતિ થાય છે તે મહાત્માએ પોતાના બળથી તેને ઘસડીને અહીંથી દૂર કર્યો.[11] તે મહાન્ વેગવાળા, એકમેકને ખેંચતા, ગર્જના કરતા તથા યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરતા બન્ને નર તથા રાક્ષસને તમે જુઓ."[12]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આવાં હિડિંબાનાં વચન સાંભળતાંજ યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, નકુલ અને બલવાન્ સહદેવ તુરત ઉભા થઇ ગયા;[13] અને તેઓએ પરસ્પર બાઝતા, એકમેકને ખેંચતા અને બલોન્મત્ત સિંહોની પેઠે જયની આકાંક્ષા કરતા તે બન્નેને જોયા.[14] અન્યોન્યને બાઝીને વારંવાર એકમેકને ઘસડતા તેઓ દાવાગ્નિના ધુમાડાની પેઠે પૃથ્વીની ધૂળ ઉડાડતા હતા.[15] આ વખતે પૃથ્વીની ધૂળથી વીંટાયલા પર્વતના જેવા ભીમ અને હિડિંબ રાક્ષસ ધૂમસથી વીંટાયલા બે પર્વતો હોય તેના જેવા શોભતા હતા.[16] જ્યારે રાક્ષસવડે ભીમને પીડાતો જોયો ત્યારે અર્જુન હાસ્ય કરતો હોય તેમ ધીરેથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[17] "હે ભીમ! તમે બીશો નહિ, અમને થાક લાગવાથી અમે ઉંઘી ગયા હતા અને તેથી તમને ભયંકર રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરતા અમે જાણી શકયા નહિ.[18] હે પૃથાપુત્ર! હવે હું તમારી સહાયને માટે સજ્જ છું અને હમણાંજ રાક્ષસને પાડું છું. આ નકુલ અને સહદેવ આપણી માતાનું રક્ષણ કરશે."[19]

ભીમ બોલ્યોઃ—"હે અર્જુન! તમે ત્યાં ઉભા રહીને જોયા કરો, જરાએ ગભરાશો નહિ. મારા બાહુના પાશમાં આવેલો આ રાક્ષસ કદાપિ ફરીથી જીવતો જશે નહિ."[20]

અર્જુન કહે છેઃ–"હે અરિને દમનારા ભીમ! આ પાપી રાક્ષસને વધારે વખત જીવતો રાખવાનું શું પ્રયોજન છે? આપણે અહીંથી જવું છે, હવે આ સ્થાનમાં વધારે વખત રહેવાય તેમ નથી, કારણ કે આ પૂર્વ દિશા રક્ત થાય છે, પ્રાતઃકાલની સંધ્યાનો સમય પ્રવર્તે છે અને આવા રૌદ્ર સંધિકાલમાં રાક્ષસો ઘણા બલવાન્ થાય છે.[21,22] માટે હે ભીમ! તમે રમત કરશો નહિ; આ મહાભયંકર

રાક્ષસને ઉતાવળથી મારી નાખો. કારણ કે એ રૌદ્ર મુહૂર્તમાં માયા કરશે; માટે એને તમારૂં ભુજબલ દેખાડી દો."[23]

વૈશંપાયન કહે છે:-અર્જુને જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ક્રોધવડે બળતો હોય તેમ ભીમસેન પ્રલયકાલના વાયુનું બલ ધારણ કરવા લાગ્યો.[24] પછી ભીમે રોષ કરીને મેઘના જેવા તે રાક્ષસના દેહને ઉંચે ઉછાળીને તત્કાલ સેંકડો ચક્કરો ખવાડવા માંડયાં.[25] પછી ભીમ બોલ્યો:-"ઓ રાક્ષસ ! તું હરામનું માંસ ખાઈ ખાઇને વધ્યો છે તથા ફોકટનો જાડો થયો છે. તેમ તારી બુદ્ધિ પણ મિથ્યા થઇ ગઈ છે, માટે તું તેવાંજ (સ્વર્ગાદિ ન આપનારાં) મિથ્યા મરણને યોગ્ય છે એટલે આજે જ તું નકામો હતો ન હતો થઈ જઇશ.[26] હે રાક્ષસ ! તને મારીને આજેજ હું આ વનને નિષ્કંટક તથા સુખરૂપ કરૂં છું. હવે ફરીથી તું મનુષ્યોને મારીને ભક્ષણ કરી શકીશ નહિ."[27]

અર્જુન કહે છે:-"હે વૃકોદર ! યુદ્ધમાં તમને આ રાક્ષસ જો ભારે લાગતો હોય તો હું તમને સહાય કરવા આવું, નહિ તો તમે જલદી એનો નાશ કરો[28] અથવા હુંજ એને મારી નાખું છું અને તમે મહેનત કરવાથી થાકી ગયા છો માટે હમણાં સુખથી વિસામો લ્યો."[29]

વૈશંપાયન કહે છે:—આવાં અર્જુનનાં વચન સાંભળીને અત્યંત ક્રોધી ભીમસેને બલ કરીને રાક્ષસને પૃથ્વીપર પછાડી રોળી નાખ્યો અને ઢોરની પેઠે માર મારવા માંડયો.[30] ભીમનો માર પડતાં તે રાક્ષસ ભીના નગારાંની પેઠે તે વનને ભરી દે એવો મહાન્ શબ્દ કરવા લાગ્યો.[31] પછી મહાબાહુ બલવાન્ પાંડુપુત્રે, એ હાથવતી હિડિંબને છાતીમાંથી મજબૂત પકડીને બેવડ વાળી વચ્ચેથી ભાંગી નાખ્યો, તથા પાંડવોને હર્ષિત કર્યા.[32] આ રીતે હિડિંબને મારેલો જોઇને વેગવાળા પાંડવો બહુ હર્ષ પામ્યા અને અરિને દમનારા એવા નરવ્યાઘ્ર ભીમને માન આપવા લાગ્યા.[33] પછી અર્જુન, ભયંકર પરાક્રમી એવા મહાત્મા ભીમનો સત્કાર કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[34] હે વિભો ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. આ વનથી નજીકમાંજ નગર હોય એમ હું ધારૂં છું, માટે દુર્યોધન જાણી શકે નહિ તેમ આપણે અહીંથી ઝટ ચાલી નિકળીએ.[35] પછી 'ભલે તેમ કરીએ' એમ કહીને પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા સઘળા મહારથ પાંડવો પોતાની માતાની સાથે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા તથા રાક્ષસી હિડિંબા પણ સાથે જવા લાગી.[36]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત હિડિંબવધપર્વવિષે હિડિંબવધ નામનો અધ્યાય ૧૫૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૫-ઘટોત્કચની ઉત્પત્તિ.

॥ भीमसेन उवाच ॥
स्मरंति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ॥
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वमिमं भ्रातृसेवितम् ॥१॥

ભીમસેન બોલ્યો:-"ઓ હિડિંબા ! મનુષ્યોને મોહ કરનારી માયાનો આશ્રય કરીને રાક્ષસો પોતાનાં વૈરને યાદ રાખે છે; માટે તું પણ તારો ભાઈ જે માર્ગે ગયો તેજ માર્ગે જા."[1]

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-"હે નરવ્યાઘ્ર ભીમસેન ! તને ક્રોધ થયો હોય તોપણ તું સ્ત્રીને મારીશ નહિ. હે પાંડુપુત્ર ! તું શરીરનું રક્ષણ કરવા કરતાં પણ ધર્મનું અધિક રક્ષણ કર.[2] વળી મારવાના અભિપ્રાયથી આવેલા મહાબલવાન્ રાક્ષસને તો તેં માર્યો છે તો તેની બ્હેન ક્રોધ કરીને પણ આપણને શું કરી શકવાની છે ?"[3]

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી હિડિંબા કુંતીને તથા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને પ્રણામ કરી હાથ જોડીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી.[4] "હે

આર્યે ! સ્ત્રીઓને કામદેવથી કેવું દુઃખ થાય છે તે તમે જાણો છો. હે શુભે ! તે દુઃખ મને ભીમસેનને જોવાથી પ્રાપ્ત થયું છે.[૫] એ પરમ દુઃખ મેં અત્યાર સુધી યોગ્ય સમય ન મળવાથી સહન કર્યું છે. હવે આ સમય મારાં તે સુખનો ઉદય કરનારો નિવડો.[૬] હે કલ્યાણિ! મેં મારાં સગાં, સંબંધી તથા સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને આ તમારા પુત્ર નરવ્યાઘ્ર ભીમસેનને સ્વામી ગણ્યા છે,[૭] માટે હે યશસ્વિનિ ! હવે આ વીર અથવા તમે જો મને ના પાડશો તો હું જીવીશ નહિ એ તમને સત્ય કહું છું.[૮] હે સુંદરવર્ણવાળાં ! મને કામમૂઢ સમજીને, કે ભક્ત સમજીને, કે અનુસરનારી દાસી સમજીને પણ મારા ઉપર તમે કૃપા કરવા માટે યોગ્ય છો.[૯] હે મહાભાગ્યવાળાં ! આ તમારો પુત્ર જે મારો સ્વામી છે તેની સાથે મારો સંબંધ કરાવો. હે શુભે ! પછી હું એ દેવના જેવા રૂપવાળા પતિને લઈને મારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈશ અને ફરીથી એને વખતસર તમારી પાસે લઈ આવીશ. આ વાતમાં તમે મારાપર વિશ્વાસ રાખજો.[૧૦] વળી જ્યારે તમે મારૂં મનમાં સ્મરણ કરશો ત્યારે તમને જ્યાં જવું હશે ત્યાં હું લઇ જઈશ તથા કષ્ટમય વિષમ સ્થાનોમાં તમને દુઃખથી બચાવીશ.[૧૧] વળી જ્યારે તમારે કોઇ સ્થલે જલદી જવું હશે ત્યારે હું તમને બધાંને મારી પીઠ પર બેસાડીને ઉંચકી જઇશ. હવે ભીમસેન મારો સ્વીકાર કરે એવી તમે કૃપા કરો.[૧૨] જ્યારે આપત્તિ તરવી હોય ત્યારે કોઇ પણ પ્રકારે પોતાના પ્રાણ ધારણ કરવા. આપદ્ધર્મને અનુસરનારા મનુષ્યે સર્વ વાતનો અંગીકાર કરીને પોતાનું રક્ષણ કરવું.[૧૩] વિપત્તિમાં પણ જે ધર્મવેત્તા મનુષ્ય ધર્મને ધારણ કરે છે તેજ ઉત્તમ મનુષ્ય છે. વળી ધર્મશીલ મનુષ્યોને ધર્મનાં બાધક કારણોજ આપત્તિરૂપ ગણાય છે.[૧૪] પુણ્ય પ્રાણોને ધારણ કરે છે તથા પુણ્ય પ્રાણ આપનારૂં કહેવાય છે; માટે જે જે કારણથી ધર્મનું આચરણ થતું હોય તે કારણ નિંદિત ગણાતું નથી."[૧૫]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ–"હે હિડિંબા! તું જેમ કહે છે તે તેમજ છે, એમાં સંશય નથી; પરંતુ હે સુંદર મધ્યવાળી ! હું જેમ કહું છું તેમ તારે સત્યથી વર્તવું જોઇએ.[૧૬] હે કલ્યાણિ ! ભીમસેન સ્નાન કરીને આહ્નિક પરવારે તથા આ આનંદ પ્રસંગનું મંગલકૃત્ય કરે તે પછી તું સૂર્યાસ્ત થવાના આગલા વખતમાં એનું સેવન કરજે.[૧૭] મનના જેવા વેગવાળી તું દિવસે એની જોડે યથેષ્ટ વિહાર કરજે અને એ ભીમસેનને રોજ રાત્રિએ તારે અમારી પાસે લાવવો જોઇશે."[૧૮]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ભીમસેને પણ એ વાતની હા કહી અને રાક્ષસીને કહ્યું કે; "હે રાક્ષસિ ! તને હું સત્યથી એક પ્રતિજ્ઞા કહું છું તે તું સાંભળ.[૧૯] હે શુભે! હે સુંદર મધ્યવાળી ! જેટલા સમયમાં તને મારાથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેટલા સમય સુધી હું તારી સાથે આવીશ."[૨૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી ભીમસેનના કહેવા પ્રમાણે કબુલ કરીને તે રાક્ષસી હિડિંબા તેજ વખતે ભીમને લઈને ત્યાંથી આકાશમાર્ગમાં ચાલતી થઇ.[૨૧] તે પશુપક્ષીઓના શબ્દવાળાં તથા સર્વ સમયમાં રમણીય એવાં પર્વતનાં સુંદર શિખરો ઉપર તથા દેવનાં ક્રીડામંદિરોમાં જઇ, ઉત્તમ રૂપ ધારણ કરીને તથા સર્વ આભૂષણો પહેરીને મધુર મધુર બોલતી ભીમસેનને રમણ કરાવવા લાગી.[૨૨,૨૩] તેમજ પુષ્પવાળાં વૃક્ષો તથા વેલીવાળાં ઘાડાં વનોમાં, પદ્મ તથા કમલયુક્ત રમણીય સરોવરો ઉપર, વૈદૂર્યમણિના જેવી રેતીવાળા નદીના બેટોમાં, સારા આરાવાળી અને સ્વચ્છ જલવાળી વનમાં આવેલી નદીઓ ઉપર તથા પર્વતની નદીઓ ઉપર, પુષ્પિત વૃક્ષ તથા વલ્લિવાળાં વિચિત્ર વનોમાં, હિમાલય પર્વતના કુંજોમાં, વિવિધ ગુહાઓમાં, પ્રફુલ્લિત શતપત્ર કમલવાળાં નિર્મલ જલનાં સરોવરો પર, મણિ તથા સુવર્ણથી યુક્ત એવા સાગરપ્રદેશોમાં, રમ્ય ઝરણોમાં, મહાન્ શાલવનોમાં, દેવનાં પવિત્ર

અરણ્યોમાં તથા પર્વતનાં શિખરો ઉપર, ગુહ્યકોનાં નિવાસસ્થાનમાં તથા તાપસોના આવાસમાં અને સર્વ ઋતુનાં ફલોથી રમ્ય એવાં માનસસરોવર ઉપર સુંદર રૂપ ધારણ કરીને તે પાંડુપુત્ર ભીમસેનને રમણ કરાવવા લાગી. મનના જેવા વેગવાળી હિડિંબા આ પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે ભીમસેનને વિહાર કરાવતી હતી;[૨૪-૩૦] તે વખતે તે રાક્ષસીને ભીમસેનથી એક મહાબલવાન્ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે વિરૂપ નેત્રવાળો, મોટા મોઢા વાળો, શંકુના જેવા કાનવાળો, અત્યંત ભયંકર, ભયંકર નાદવાળો, લાલ ઓઠવાળો, તીવ્ર દાઢવાળો, મહાન્ બલવાળો, મોટાં ધનુષ્ને ધારણ કરે એવો, મહાન્ વીર્યવાળો, મોટાં હૃદયબલવાળો, મોટા ભુજવાળો, મહાન્ વેગવાળો, પ્રચંડ દેહવાળો, મોટો માયાવી, શત્રુને દમનારો, લાંબા નાકવાળો, મોટી છાતીવાળો તથા ઉંચી મજબૂત પગની પિંડિઓવાળો હતો.[૩૧-૩૩] તે ભયંકર વેગવાળો તથા મહા બલવાન્ હતો તથા મનુષ્યથી ઉત્પન્ન થવા છતાં અમાનુષ ગુણવાળો હતો. વળી તે પિશાચ અને અન્ય રાક્ષસોથી બલ વગેરેમાં ચઢિયાતો હતો.[૩૪] હે રાજન્! તે બાલક હતો તોપણ મનુષ્યોમાં યૌવનવાળાના જેવો દેખાતો હતો. વળી તે બલવાન્ વીર સર્વ અસ્ત્રમાં ઘણો કુશલ નિવડયો હતો.[૩૫] રાક્ષસીઓ તત્કાલ ગર્ભ ધારણ કરે છે અને તુરતજ તેનો પ્રસવ કરે છે. વળી તેઓ ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપને ધારણ કરનારી તથા બહુ રૂપોવાળી હોય છે.[૩૬] વાળ વિનાના બોડીઆ માથાવાળા તે ધનુર્ધારી પુત્રે ઉત્પન્ન થતાંજ માતા પિતાના પગમાં પ્રણામ કર્યા. તે વખતે તે બન્નેએ તેનું નામ પાડયું. 'આ પુત્રનું ઘટ–માથું ઉત્કચ વાળ વિનાનું છે' એમ માતાએ તેના સંબંધમાં કહ્યું તેથી તેનું નામ ઘટોત્કચ પડયું.[૩૭,૩૮] આ ઘટોત્કચ પાંડવોના ઉપર પ્રીતિવાળો તથા તેમને વશ રહેતો હતો અને પાંડવોને પણ તે નિત્ય વહાલો લાગતો હતો.[૩૯] પછી પોતાનો ભીમની સાથેનો સહવાસકાલ પૂરો થયો છે એમ પાંડવોને જણાવીને તથા તેમની સાથે અમુક ઠરાવ કરીને હિડિંબા પોતાના સ્થાનમાં ચાલી ગઇ.[૪૦] તે વખતે મહાન્ દેહવાળા ઘટોત્કચે પણ કુંતી તથા પાંડવોને યથાન્યાય પ્રણામ કર્યા અને તેમને કહેવા લાગ્યો કે,[૪૧] "હે શુદ્ધો! હું આપનું શું કાર્ય કરૂં? તે મને નિઃશંક થઈને કહો." આ પ્રમાણે બોલતા ભીમસેનના પુત્ર ઘટોત્કચ પ્રત્યે કુંતી કહેવા લાગ્યાં;[૪૨] "હે પુત્ર! તું કુરુના કુલમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને સાક્ષાત્ ભીમના જેવો છે તથા પાંચ પાંડવોનો તું મોટો પુત્ર છે, માટે તું એમને સહાય કરજે."[૪૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે જ્યારે પૃથાએ કહ્યું ત્યારે ઘટોત્કચ પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યો કે; "હે માતા! હું આ લોકમાં જેવા રાવણ અને ઇંદ્રજિત્ મહાબલવાન્ કહેવાયા છે તેના જેવા શરીરવાળો અને સામર્થ્યવાળો તથા મનુષ્યોથી વિશેષ થયો છું.[૪૪] જ્યારે મારા બાપ કાકાઓને કામ હશે ત્યારે હું એમની પાસે આવીને ઉભો રહીશ." આ પ્રમાણે કહીને તથા આજ્ઞા લઈને રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવો ઘટોત્કચ ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યો ગયો.[૪૫] આ મહારથ ઘટોત્કચને, અતુલ બલવાળા કર્ણની સાથે લડવા તથા તેની શક્તિને નિષ્ફલ કરવા માટે મહાત્મા ઇંદ્રે ઉત્પન્ન કર્યો હતો.[૪૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત હિડિંબવધપર્વવિષે ઘટોત્કચોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૫૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૬–વ્યાસનાં દર્શન તથા એકચક્રામાં નિવાસ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ते वनेन वनं गत्वा घ्नन्तो मृगगणान् बहून् ॥ अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી મહારથ પાંડવો એક વનથી બીજા વનમાં જતા તથા અનેક મૃગસમૂહોનો શિકાર કરતા ઉતાવળથી

આગળ ચાલવા લાગ્યા.[૧] તેઓ રમણીય વનવિભાગોને તથા સરોવરોને જોતા, મત્સ્ય, ત્રિગર્ત, પંચાલ તથા કીચક દેશમાં થઇને આગળ જવા લાગ્યા.[૨] તે બધા મહાત્માઓએ માથે જટા રાખી હતી, વલ્કલ તથા મૃગચર્મ પહેર્યાં હતા અને કુંતી તથા તેઓએ તપસ્વીનો વેશ ધારણ કર્યો હતો.[૩] કોઇ વાર તે મહારથોને ઉતાવળથી જવું હોય ત્યારે તે માતાને ઉંચકી લેતા હતા. વળી કોઇ વાર ઇચ્છાનુસાર ચાલતા હતા તો ફરી ત્વરાથી પણ આગળ વધતા હતા.[૪] માર્ગમાં તે સર્વ જ્ઞાનવાળા પાંડવો ઉપનિષદ્ તથા વેદનાં અંગો અને નીતિશાસ્ત્રને ભણતા હતા. એમ જતાં જતાં એક વખતે તેમણે પોતાના પિતામહ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસને વનમાં જોયા. એટલે શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવો પોતાની માતાસાથે તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને હાથ જોડી તેમની આગળ ઉભા રહ્યા.[૫,૬] ત્યારે વ્યાસ બોલ્યા; “હે ભરતશ્રેષ્ઠો ! જે રીતે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ તમને અધર્મથી કહાડી મૂક્યા એ તમારાં દુઃખને પ્રથમથી હું જાણતો હતો;[૭] અને તે જાણીનેજ હું તમારૂં પરમ હિત કરવાની ઇચ્છાથી અહીં આવ્યો છું. આ પ્રવાસના સંબંધમાં તમે ખેદ કરશો નહિ; કારણ કે એ બધું તમને પરિણામે સુખ આપનારૂં થશે.[૮] જો કે મારે તમે અને તેઓ સમાન છો, એમાં સંશય નથી; પણ દીન તથા બાલકો ઉપર મનુષ્યો ખાસ સ્નેહ રાખે છે, અને તેથીજ હમણાં તમારા પ્રત્યે મને અધિક સ્નેહ આવે છે.[૮,૯] તે સ્નેહને લીધે તમારાં હિતને માટે હું જે કરવા ઇચ્છું છું તે તમે સાંભળો. અહીંથી નજીકમાં રમણીય તથા ઉપદ્રવ વિનાનું નગર છે. ત્યાં જઇને તમે મારી આવવાની વાટ જોતા ગુપ્ત થઇને નિવાસ કરો.”[૧૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ પ્રમાણે સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસે પાંડવોનું આશ્વાસન કર્યું તથા તેમની સાથે એકચક્રા નગરીમાં ગયા અને ત્યાં તે સમર્થ મુનિ કુંતીને દીલાસો આપવા લાગ્યા.[૧૧]

વ્યાસ બોલ્યા:-“ હે જીવિત પુત્રવાળી ! આ તારો ધર્મપરાયણ તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહાત્મા પુત્ર ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર, ધર્મવડે સર્વ પૃથ્વી જિતીને પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓનું શાસન કરશે.[૧૨] વળી સમુદ્રની મેખલાવાળી સર્વ પૃથ્વીને ભીમસેન તથા અર્જુનના બલથી જિતીને એ તેનું રાજ્ય ભોગવશે, એમાં તું સંશય રાખીશ નહિ.[૧૩] વળી તારા પુત્રો અને માદ્રીના પુત્રો કે જે સર્વે મહારથીઓ છે, તેઓ પોતાના રાજ્યમાં પ્રસન્ન થઇને નિરંતર વિહાર કરશે.[૧૪] એ નરવ્યાઘ્રો આ પૃથ્વી જિતીને રાજસૂય, અશ્વમેધ આદિ મહા દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરશે.[૧૫] વળી આ તારા પુત્રો અનુગ્રહવડે સગાં સંબંધીઓને ભોગ, ઐશ્વર્ય તથા સુખ આપીને પોતાના બાપદાદાનું રાજ્ય ભોગવશે.”[૧૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ પ્રમાણે કહીને તે બધાંને એક બ્રાહ્મણને ત્યાં મુકામ કરાવી દ્વૈપાયન ઋષિ તે વખતે પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા કે;[૧૭] “ અહીં તમે એક માસ મારી વાટ જોજો, હું ફરી અહીં આવીશ અને તમે દેશકાલ જોઇને વર્તજો; તેમ કરવાથી તમે પરમ આનંદ પામશો.”[૧૮] હે રાજન્ ! પછી તે બધાએ હાથ જોડીને ‘ તેમ કરીશું ’ એમ કહ્યું; એટલે સમર્થ ઋષિ વ્યાસ ભગવાન્ પોતે જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં ચાલ્યા ગયા.[૧૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત હિડિંબવધપર્વવિષે એકચક્રાપ્રવેશ તથા વ્યાસદર્શન નામનો અધ્યાય ૧૫૬ સમાપ્ત.

હિડિંબવધપર્વ સમાપ્ત.*

* अविश्वास्याः स्त्रियः कामाद्घातयन्त्यपि बांधवान् ॥ इति दर्शितवान्व्यासो हिडिंबवधपर्वणि ॥ સ્ત્રીઓ કામનાથી પોતાના બંધુઓને પણ મરાવે છે, તેથી સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, આ હિડિંબવધપર્વમાં વ્યાસે દર્શાવ્યું છે. गणेश.

बकवधपर्व.

અધ્યાય ૧૫૭–બ્રાહ્મણની ચિંતા.

॥ जनमेजय उवाच ॥

एकचक्रां गतास्ते तु कुंतीपुत्रा महारथाः ॥
अत ऊर्ध्वं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पांडवाः ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ–હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! એકચક્રામાં ગયેલા તે મહારથી એવા કુંતીના પુત્ર પાંડવોએ તે પછી ત્યાં શું કર્યું તે મને કહો.[1]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–એકચક્રામાં ગયેલા તે મહારથી કુંતીપુત્રો એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બહુ થોડો સમય રહ્યા હતા.[2] તે સઘળાઓ ત્યાં રહીને રમણીય વિવિધ વનોને, ભૂમિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોને, નદીઓને તથા સરોવરોને જોતા હતા તથા ભિક્ષા માગતા હતા. વળી હે રાજન્ ! તે બધાઓ ત્યાં પોતાના ગુણોવડે નગરના લોકોને ઘણા પ્રિય થઇ પડયા હતા.[3,4] તેઓ રોજ ભિક્ષા માગી લાવીને રાતે કુંતીને આપતા હતા અને તે જુદા જુદા ભાગ કરી આપતાં હતાં, તે લઇને તેઓ ખાતા હતા.[5] જે ભિક્ષા આવતી હતી તેના અર્ધા ભાગમાંથી કુંતી તથા ચાર ભાઇઓ ખાતા હતા અને બાકીનો અર્ધોભાગ મહાબલવાન્ ભીમ ખાતો હતો.[6] હે ભરતર્ષભ ! આ પ્રમાણે તે રાજ્યમાં રહેતા મહાત્મા પાંડવોને ઘણો સમય જતો રહ્યો.[7] એક વખતે પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવો ભિક્ષા લેવા ગયા હતા અને સહવાસને માટે ભીમસેન કુંતીની પાસે રહ્યો હતો.[8] હે ભારત ! તે વખતે તે બ્રાહ્મણના ઘરમાં દુઃખજન્ય મહાન્ ઘોર શબ્દ ઉત્પન્ન થયો અને તે કુંતીએ સાંભળ્યો.[9] હે રાજન્ ! વિલાપ કરીને રડતાં તે બ્રાહ્મણનાં ઘરનાંને જોઇને, કરુણા તથા સજ્જનતાવડે કુંતી તે સહન કરી શકયાં નહિ.[10] તે વખતે દુઃખવડે જેનું હૃદય વલોવાઇ જતું હતું એવાં કલ્યાણવતી કુંતી, ભીમસેન પ્રત્યે આ પ્રમાણે કૃપાયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યાં.[11] "હે પુત્ર ! આપણે આ બ્રાહ્મણને ત્યાં દુર્યોધન ન જાણે તેમ નિશ્ચિંત થઇને સુખરૂપ સત્કારપૂર્વક રહીએ છીએ;[12] માટે હે પુત્ર ! ઘરમાં સુખથી રહેલાઓ જેવું પ્રિય કરે છે તેવું આ બ્રાહ્મણનું હું શું પ્રિય કરૂં ? એમ હું હમ્મેશ વિચાર્યા કરૂં છું.[13] હે વત્સ ! જેને કરેલો ઉપકાર વ્યર્થ જતો નથી; પરંતુ બીજા જેટલો ઉપકાર કરે તેનાથી એ તેને અધિક ઉપકાર કરે ત્યારેજ તે ખરો પુરુષ ગણાય છે.[14] હું ધારૂં છું કે આ બ્રાહ્મણને અવશ્ય દુઃખ આવી પડયું છે. તેમાં જો આપણે એને સહાય કરીએ તો ઉપકાર કરેલો ગણાય."[15]

ભીમસેન કહે છેઃ–"હે માતા! એને શું દુઃખ થયું છે ? અને તે શા કારણથી થયું છે ? તેને તમે જાણી લ્યો. તે જાણ્યા પછી જો તે કઠિન કામ હશે તોપણ તે કરવાનો હું નિશ્ચય કરીશ."[16]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે તે બન્ને વાતો કરતાં હતાં તે વખતે તેમણે તે બ્રાહ્મણ તથા તેની સ્ત્રીનો ફરીથી દુઃખજન્ય રડવાનો શબ્દ સાંભળ્યો.[17] તે સાંભળતાં જ બાંધેલાં વાછરડાંની પાસે જેમ ગાય જાય તેમ કુંતી ઉતાવળથી તે મહાત્મા બ્રાહ્મણના અંતઃપુરમાં ગયાં,[18] અને ત્યાં તેમણે સ્ત્રી, પુત્ર તથા પુત્રીની સાથે નીચું મુખ કરીને બ્રાહ્મણને બેઠેલો જોયો.[19] બ્રાહ્મણ બોલ્યોઃ–"આ લોકમાં જે જીવિત દુઃખના કારણ રૂપ, પરાધીન તથા અત્યંત અપ્રિય ભોગવનારૂં છે તેવા નિઃસાર તથા નિરર્થક આ જીવિતને ધિક્કાર છે ! જીવવામાં પરમ દુઃખ છે, જીવવામાં પરમ સંતાપ છે, જે જીવે છે તેને અવશ્ય દુઃખો આવી પડે છે.[20,21] જીવ એકલો ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે છે. જો તેનો વિયોગ થાય છે તો પણ પારવિનાનું મહાન્ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.[22]

કેટલાએક મોક્ષને એ ત્રણથી શ્રેષ્ઠ કહે છે પણ તે દુર્લભ છે અને અર્થની પ્રાપ્તિમાં તો સમગ્ર નરકની સ્થિતિજ પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૩] ખરે અર્થની ઈચ્છા કરવી તે પરમ દુઃખ છે, અર્થ મળ્યા પછી તેનાથી અધિક દુઃખ થાય છે અને અર્થમાં સ્નેહ થયા પછી—મમતા થયા પછી તેનો વિયોગ થતાં મહત્તર દુઃખ થાય છે.[૨૪] હું એવો કંઈ ઉપાય જોતો નથી કે જેના વડે આ આપત્તિથી છુટી શકું ? અથવા પુત્ર તથા સ્ત્રીની સાથે અહીંથી ક્ષેમકુશલ નાશી શકું ?[૨૫] હે બ્રાહ્મણિ ! પૂર્વે ઉપદ્રવ ન થાય તેવાં સ્થાનમાં જવા માટે મેં યત્ન કર્યો હતો, તે તું જાણે છે, પણ ત્યારે તેં મારૂં કહેલું સાંભળ્યું નહિ,[૨૬] અને ઓ મૂર્ખી ! હું વારંવાર બીજે જઇ રહેવા-માટે કહેતો ત્યારે તું કહેતી કે, 'હું આ ગામમાં ઉત્પન્ન થઇછું તથા મોટી થઇ છું. વળી મારા પિતા પણ અહીં રહે છે; માટે હું નહિ આવું.'[૨૭] તે તારો વૃદ્ધ પિતા પણ સ્વર્ગમાં ગયો છે. તારી મા પણ ઘણા કાલથી મરણ પામી છે અને સગાંઓ પણ મરી પરવાર્યાં છે, તેવા સ્થાનમાં રહેવાની તને કયાં પ્રીતિ થઇ?[૨૮] તું મારા વચનને ન સાંભળી બંધુઓની કામનાથી અહીં પડી રહી તેથીજ મને અત્યંત દુઃખ કરનારો મારા બંધુઓના નાશનો આ સમય આવી લાગ્યો છે,[૨૯] અથવા મારો પોતાનોજ નાશ આવ્યો છે. કારણકે ક્રૂરની પેઠે હું જીવતો રહું અને મારાં કોઈપણ સગાંને છોડી દઉં એમ હું કરી શકતો નથી.[૩૦] તું ધર્મમાં સહાય કરનારી, ઈંદ્રિયોને વશ રાખનારી, માતાની પેઠે મારૂં રક્ષણ કરનારી, દેવોએ મારે માટે મિત્રરૂપ બનાવેલી તથા નિત્ય પરમ ગતિરૂપ છે.[૩૧] વળી તને માતાપિતાએ સદા ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભાગ લેનારી કરેલી છે, તું કુલીન, શીલસંપન્ન, સંતતિને ઉત્પન્ન કરનારી, અપકાર વિનાની અને નિત્ય અનુસરનારી પવિત્રપત્નો છે.તે તને યથાન્યાય વરીને તથા મંત્રવિધિથી પરણીને હું મારા પોતાના જીવિતને માટે ત્યાગ કરવા સમર્થ થતો નથી. તો પછી જેની યોગ્ય ઉમ્મર ન થયેલી તથા જેને દાઢી મૂછ પણ ન ફુટેલાં એવા આ પુત્રનો ત્યાગ તો હું પોતે કરીજ કેમ શકું ? વળી મહાત્મા વિધાતાએ તેના પતિને માટે મારે ત્યાં થાપણ રૂપે મૂકેલી એવી અને જેનાવડે દૌહિત્રથી મળતા લોકોને પિતૃઓની સાથે હું ભોગવવા ઇચ્છું છું તે આ બાલક પુત્રીને પોતે ઉત્પન્ન કરીને હવે હું શી રીતે તેનો ત્યાગ કરી શકું?[૩૨-૩૬] કેટલાક પુરુષો પિતાનો પુત્ર ઉપર અધિક સ્નેહ હોય છે એમ માને છે, ત્યારે બીજા કન્યામાં અધિક સ્નેહ માને છે, પણ મને તો તે બન્ને સમાન છે.[૩૭] ઉત્તમ લોકો, સંતતિ અને નિત્યસુખનો જેના પર આધાર છે, તેવી નિષ્પાપ બાળાનો ત્યાગ હું શી રીતે કરી શકું?[૩૮] 'વળી હું પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરૂં છું તોપણ મને પરલોકમાં સંતાપ થાય કે, 'મેં એ બધાંને છોડયાં છે તેઓ જરૂર જીવી શકશે નહિ.' આમાંથી કોઇનો ત્યાગ કરવો તે ડાહ્યા મનુષ્યોએ નિંદિત ગણ્યો છે અને હું પોતે જાઉં તો મારા વિના એ બધાં મરે છે.[૩૯,૪૦] હુ આ મોટી કષ્ટદાયક વિપત્તિમાં પડયો છું એને તરવા મારૂં સામર્થ્ય ચાલતું નથી. અરે ધિક્કાર છે મને ! મારાં બંધુઓની સાથે હું હવે કયે રસ્તે જઇશ ? અથવા બધાંની સાથે મારે મરવું એ શ્રેયસ્કર છે, પણ મારે માટે જીવવું યોગ્ય નથી."[૪૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત બકવધપર્વવિષે બ્રાહ્મણચિંતા નામનો અધ્યાય ૧૫૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૮ બ્રાહ્મણીનાં વચન.

॥ ब्राह्मण्युवाच ॥
न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ॥
न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते॥ १ ॥

બ્રાહ્મણી બોલી:–" હે નાથ ! તમારે પ્રાકૃત જનની પેઠે કોઇ રીતે સંતાપ કરવો નહિ. કારણ કે તમને વિદ્વાનને આ કાલ સંતાપ કરવાનો

નથી.[1] આ લોકમાં મનુષ્યોએ અવશ્ય મૃત્યુને તાબે થવાનુંજ છે તો તે અવશ્ય થનારા વિષયમાં સંતાપ કરવો જોઇએ નહિ.[2] વળી સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી વગેરે સર્વે પોતાનાં પ્રિયને માટે છે; તેથી તમે સદ્‌બુદ્ધિના યોગવડે વ્યથા છોડી દ્યો અને હું પોતે ત્યાં જઇશ.[3] કારણ કે સ્ત્રીઓનું આ લોકમાં સનાતન પરમ કર્તવ્ય એજ છે કે, પ્રાણનો ત્યાગ કરીને પણ પોતાના પતિનું હિત કરવું.[4] માટે એમ કરવાથી તમને સુખ થશે, પરલોકમાં મને અક્ષય ફલ મળશે અને આ લોકમાં યશ મળશે.[5] આ હું તમને જે કહું છું તે મુખ્ય ધર્મ છે, માટે એમ કરવાથી તમને અર્થસિદ્ધિ અને મહાન્ ધર્મ થશે.[6] વળી જેટલા માટે સ્ત્રી પરણવામાં આવે છે તે અર્થરૂપી એક પુત્ર અને એક કન્યા તમને મારાથી પ્રાપ્ત થયાં છે એટલે તમે મને ઋણમુક્ત કરી છે.[7] વળી તમે પુત્ર પુત્રીનાં પોષણ અને રક્ષણને-માટે જેવા સમર્થ છો તેવું એ બન્નેનું પોષણ-રક્ષણ કરવા મારૂં સામર્થ્ય નથી.[8] હે અમારા સર્વના પ્રાણ તથા ધનના ઇશ્વિર! તમારા વિનાની થયેલી હું અને આ બાલકો કેવી રીતે રહી શકીએ અને હું એમનું ભરણપોષણ શી રીતે કરી શકું? અરેરે, અનાથ, વિધવા, બાલક પ્રજાવાળી અને સન્માર્ગમાં રહેનારી હું તમારા વિના આ બે પ્રજાને કેવી રીતે જીવાડી શકીશ?[9,10] વળી અહંકારી તથા કલંકિત પુરુષો આ કન્યાનું માગું કરશે. તેવા તમારી સાથે સંબંધ કરવાને નાલાયક પુરુષોથી એનું હું શી રીતે રક્ષણ કરી શકીશ?[11] વળી જેમ પૃથ્વીપર નાખેલાં માંસને બધાં પક્ષીઓ લેવા ઇચ્છે છે તેમ પતિ વિનાની સ્ત્રીની સઘળા પુરુષો માગણી કરે છે.[12] હે દ્વિજોત્તમ! આ પ્રમાણે દુરાત્મા-ઓએ પ્રાર્થના કરીને ડગાવેલી હું સજ્જનોએ ઇચ્છેલા સન્માર્ગમાં રહેવા સમર્થ થઇશ નહિ.[13] વળી તમારા કુલમાં એકનોએક આ બાલાને પિતૃપિતામહથી ચાલતા આવેલા સારા કુલના સંબંધમાં દોષ ન આવે તેમ હું શી રીતે પરણાવી શકીશ?[14] અનાથ અને સર્વ રીતે લુંટાયલા આ બાલકને ધર્મદૃષ્ટિવાળા તમે જે રીતે વિદ્યાદિ ગુણો આપી શકો, તેમ હું શી રીતે આપી શકીશ?[15] વળી મને અનાથને ન ગણકારી આ તમારી બાલાને મેળવવા જેમ શૂદ્રો વેદની શ્રુતિની પ્રાર્થના કરે તેમ અયોગ્ય મનુષ્યો પ્રાર્થના કરશે,[16] અને તમારા જેવા ગુણવાળી એ કન્યા જો હું તેમને નહિ આપું તો જેમ યજ્ઞમાંથી કાગડાઓ હવિ ઉપાડી જાય તેમ તેઓ બલાત્કારથી એને ઉપાડી જશે.[17] વળી તમારા પુત્રને તમારા જેવો થયેલો ન જોવાથી તથા આ તમારી પુત્રીને અયોગ્યના કબજામાં પડેલી જોઇને અને ગર્વિષ્ઠ પુરુષોથી અપમાન પામીને હે બ્રહ્મન્! તેવાં અપમાનને માટે પોતાને અયોગ્ય માનતી હું મરણ પામીશ એમાં સંશય નથી.[18,19] પછી મારા તથા તમારા વિનાનાં થયેલાં આ બા-લકો જેમ જલનો ક્ષય થવાથી માછલાં વિનાશ પામે તેમ નિઃસંદેહ વિનાશ પામશે.[20] આ રીતે તમારા વિના બે બાલકો અને ત્રીજી હું એમ ત્રણે સર્વથા નાશ પામીશું; માટે તેમ ન થવા સારૂં તમારે મારો ત્યાગ કરવો જોઇએ.[21] વળી હે બ્રહ્મન્! ધર્મવેત્તાઓ જાણે છે કે, પુત્ર-વાળી સ્ત્રી પતિના પહેલાં મરણ પામે તે તેનું મોટું ભાગ્ય છે.[22] માટે આ પુત્ર, આ પુત્રી, બાંધવો અને મારા જીવિતને તમારે માટે મેં ત્યાગ કર્યાં છે એમ તમે જાણો.[23] કારણ કે યજ્ઞ, તપ, નિયમ અને વિવિધ દાનો કરતાં પણ સ્ત્રીને પોતાના પતિનું નિત્ય પ્રિય તથા હિત કરવું એ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.[24] માટે પરમ માન્ય એવો જે ધર્મ કરવા હું ઇચ્છું છું તે તમારે પોતાનેસારૂ તથા તમારા કુલનેસારૂ ઇચ્છવા યોગ્ય અને હિતકારક છે.[25] વળી વહાલાં છોકરાંઓ, દ્રવ્ય, પ્રિય સ્નેહીઓ તથા ભાર્યા એ બધાં આપદ્ધર્મથી મુક્ત થવાને માટેજ છે એવો સજ્જનોનો મત છે.[26] આ-પત્તિને માટે ધનનું રક્ષણ કરવું, ધનવડે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું અને સ્ત્રી તથા ધન બન્નેથી પો-તાનું સદાય રક્ષણ કરવું.[27] વિદ્વાનોએ નિશ્ચય

કર્યો છે કે, પોતાનાં દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ ફલને માટે ભાર્યા, પુત્ર, ધન અને ઘર, એ સઘળું સંપાદન કરવું.[૨૮] એક તરફ આખું કુલ અને બીજી તરફ કુલની વૃદ્ધિ કરનાર પોતાનું શરીર, એ બેની તુલના કરતાં બીજું બધું પોતાની બરોબર ગણાય નહિ એવો ડાહ્યા માણસોનો નિશ્ચય છે. માટે હે આર્ય ! મારાથી કાર્ય કરી લ્યો, મને આજ્ઞા આપો તથા તમે તમારૂં શરીર બચાવો અને આ મારાં બે બાલકોનું પરિપાલન કરો.[૨૯,૩૦] વળી ધર્મના નિશ્ચયમાં ધર્મવેત્તાઓ સ્ત્રીને અવધ્ય કહે છે અને રાક્ષસો ધર્મને જાણનારા હોય છે એમ પણ કહે છે, માટે તે કદાચિત્ મને નહિ પણ મારે.[૩૧] એટલે પુરુષનો વધ નિઃસંશય છે અને સ્ત્રીનો વધ સંશયગ્રસ્ત છે; માટે હે ધર્મજ્ઞ ! તમારે મનેજ ત્યાં મોકલવી ઘટે છે.[૩૨] મેં ભોગ ભોગવ્યા છે, પ્રિય વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી છે, મહાન્ ધર્મનું પણ પાલન કર્યું છે, વળી તમારાથી મને પ્રિય બાલકો પણ પ્રાપ્ત થયાં છે, એટલે હવે મને મરવું સંતાપકારક લાગતું નથી.[૩૩] મને પુત્ર થયો છે, હું વૃદ્ધ થઇ છું, અને તમારૂં પ્રિય કરવા માટે નિરંતર ઇચ્છા રાખું છું. આ બધું વિચારીને મેં એ કાર્ય કરવા નિશ્ચય કર્યો છે.[૩૪] વળી હે આર્ય ! મારો ત્યાગ કરીને પણ તમને બીજી સ્ત્રી મળશે એટલે ફરીથી તમારો ગૃહસ્થ ધર્મ બરોબર સચવાશે.[૩૫] હે કલ્યાણરૂપ ! ઘણી સ્ત્રી પરણનાર પુરુષને અધર્મ થતો નથી પણ સ્ત્રી જો પોતાના મૃત પતિનું ઉલ્લંઘન કરીને બીજો પતિ કરે તો તેને મહાન્ અધર્મ થાય છે.[૩૬] આ બધાંનો તથા આત્મત્યાગ નિંદિત છે તેનો વિચાર કરીને તમે પોતાનો, કુલનો તથા આ બે બાલકોનો શીઘ્ર બચાવ કરો."[૩૭]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે ભારત ! આ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણીએ કહ્યું ત્યારે તેનો ભર્ત્તા તે સ્ત્રીને આલિંગન કરીને સ્ત્રીની સાથે અત્યંત દુઃખી થઇ ધીરે ધીરે આંસુ પાડવા લાગ્યો.[૩૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત બકવધપર્વવિષે બ્રાહ્મણીવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૫૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૯-બ્રાહ્મણની કન્યા તથા પુત્રનાં વચન.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तु ॥
ततो दुःखपरितांगी कन्या तावभ्यभाषत ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી દુઃખી થયેલાં તે માતા પિતાનાં અતિ દીન વાકયો સાંભળીને દુઃખથી વ્યાપ્ત અંગવાળી કન્યા તે બન્નેને કહેવા લાગી.[૧] "હે માતા પિતા ! આમ અનાથની પેઠે દુઃખથી દીન બનીને શામાટે રોદન કરો છો ? તમે મારાં વાકયને પણ સાંભળો અને યોગ્ય લાગે તેમ કરો.[૨] ધર્મથી જોતાં તમારે મારો ત્યાગ કરવાનોજ છે એમાં સંશય નથી. ત્યારે ત્યાગ કરવા યોગ્ય એવી મને એકલીને ત્યજીને તમે સઘળાંનું રક્ષણ કરો.[૩] 'મને પોતાને તારશે' એવા હેતુથીજ સર્વે મનુષ્યો પ્રજાની ઇચ્છા રાખે છે, તો તે તરવાનો સમય આવ્યો છે માટે તમે મને નૌકારૂપ કરીને આ દુઃખનદીને તરી જાઓ.[૪] પુત્ર આ લોકમાં સંકટથી અથવા પરલોકમાં (પુન્નામના નરકથી) તારે છે; માટે સર્વ રીતે પુત્ર તારનારો હોવાથી ડાહ્યા માણસોએ તેને પુત્ર કહેલો છે.[૫] વળી પિતામહો મારાથી નિત્ય દૌહિત્રોની આકાંક્ષા રાખે તો હું પોતેજ પિતાના જીવનનું રક્ષણ કરીને તે પિતામહોનું પરિત્રાણ કરીશ.[૬] આ મારો ભાઈ જે બાલક છે તે તમે પરલોકમાં જાઓ એટલે થોડા સમયમાંજ વિનાશ પામશે એમાં સંશય નથી.[૭] આ રીતે પિતા સ્વર્ગમાં જાય અને મારો નાનો ભાઈ પણ મરણ પામે એટલે પિતૃઓનું પિંડદાન બંધ

થાય અને તે તેમનું ઘણું અપ્રિય થયેલું ગણાય.[૮] વળી પિતા, માતા તથા ભાઈ વિનાની થયેલી હું દુઃખ ખમવાને અયોગ્ય છતાં અનેક દુઃખોને પામી મરણ પામીશ એમાં સંશય નથી,[૯] અને તમે જો નિરુપદ્રવ બચી જશો તો મારી માતા તથા બાલક ભાઈ પણ જીવશે તથા સંતતિ અને પિંડદાન પણ નિઃસંશય સ્થિતિ પામશે.[૧૦] પુત્ર પોતાનો આત્મા ગણાય છે, ભાર્યા મિત્ર ગણાય છે અને પુત્રી તો દુઃખ ગણાય છે; માટે તમે દુઃખથી મુક્ત થાઓ અને મને મારો ધર્મ બજાવવાની આજ્ઞા કરો.[૧૧] હે તાત! તમારા વિના સદા ગરીબ થયેલી બાલા હું અનાથ અને દીન થઈશ તથા મારે જ્યાં ત્યાં ભટકવું પડશે.[૧૨] તેના કરતાં હું આ કુલને દુઃખમાંથી છોડવનારી થાઉં અને દુષ્કર કર્મ કરીને મારૂં મરણ સફલ કરૂં. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! મને છોડીને તમે રાક્ષસ પાસે જશો પણ તેમ કરવાથી હું અત્યંત પીડા પામીશ; માટે મારા તરફ પણ નજર કરો.[૧૩,૧૪] હે સત્પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ! અમારે માટે, ધર્મને-માટે તથા વંશને માટે તમારૂં પોતાનું રક્ષણ કરો અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય જે હું, તે મારોજ ત્યાગ કરો,[૧૫] જે અવશ્ય કરવાનું કાર્ય છે તેમાં તમે વખત ગાળશો નહિ. તમારા સ્વર્ગ-ગમન પછી અમે પારકાની પાસે અન્નની યાચના કરતાં કૂતરાંની પેઠે ભટકીએ, એનાથી બીજું અધિક દુઃખ શું હોય? જો તમે આ કલેશમાંથી બંધુઓ સાથે કુશલ બચી જશો તો આ લોકમાં મારૂં યશઃશરીર રહેવાથી હું જાણે મૃત્યુ ન પામી હોઉં તેમ સુખી થઈશ.[૧૬,૧૭] આ રીતે રાક્ષસને કન્યા આપવાથી જો કે દેવો અને પિતૃઓ હિતકારક થતા નથી એમ સાંભળ્યું છે, તોપણ તમારી આપેલી જલાંજલિથી તેઓ હિતકારક થશે એમાં સંશય નથી."[૧૮]*

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આવાં પુત્રીનાં ઘણાં વિલાપ વચનો સાંભળીને પિતા, માતા તથા તે કન્યા ત્રણે જણ રડવા લાગ્યાં.[૧૯] પછી બધાંને રડતાં સાંભળીને પ્રફુલ્લ નેત્રવાળો બાલક પુત્ર કાલા મધુર શબ્દથી બોલવા લાગ્યો.[૨૦] "ઓ બાપા! તમે રડશો નહિ! ઓ માતા! ઓ બ્હેન! તમે પણ રડો નહિ." આમ બોલતો

*આ સ્થાનમાં મૂલ શ્લોક આ પ્રમાણે છે. इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति न श्रुतम्। त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यंति हिताय वै ॥१८॥ આ શ્લોક ઉપરની નીલકંઠી ટીકા.–" इतः प्रदाने अस्मिन् राक्षसाहाराय कन्यादाने दुर्दानत्वात् पितुः, दुर्मरणाच्च कन्याया देवाश्च पितरश्च हितायनेति श्रुतं यद्यपि तथापि त्वयादत्तेन तोयेन तव मम च हिताय ते भविष्यंतीत्यर्थः ॥ "

અર્થ–રાક્ષસના આહારને માટે આ કન્યાદાન થવાથી દુર્દાનને લીધે પિતાને અને દુર્મરણને લીધે કન્યાને, દેવો તથા પિતૃઓ હિતકર થતા નથી એવું જો કે શ્રુત છે; તથાપિ તમારા આપેલાં (તર્પણ) જલથી તેઓ તમારા અને મારા હિતકારક થશે. આ ટીકાનો આશ્રય કરીનેજ મેં મૂલમાં અર્થ આપ્યો છે; પરંતુ એ રીતે અર્થ કરતાં દુર્દાન, દુર્મરણ, રાક્ષસ, કન્યાદાન, પિતા ઈત્યાદિ શબ્દો મૂલ શ્લોકમાં ન છતાં તે શબ્દોનો અધ્યાહાર કરી ગૌરવ કરવું પડે છે. તે ન કરવું પડે એવો અર્થ લેલે શાસ્ત્રીએ પોતાના ભાષાંતરમાં આપ્યો છે અને તે સુલલિત હોવાથી તેમજ યોગ્ય હોવાથી નીચે આપ્યો છે. તેવો અર્થ કરતાં 'इतःप्रदान' એ એક પદ કરવું જોઇએ અને 'न श्रुतम्' ત્યાં 'नःश्रुतम्' એવો પાઠ લેવો જોઇએ, કે જે પાઠ બીજી પ્રતોના મૂલમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેનો અર્થ–દેવો અને પિતૃઓ (ઉપજીવિકાને માટે) इतःप्रदान (અર્પણ કરેલું હવિ, જલ વગેરે)નું અવલંબન કરીને રહે છે એવું સાંભળ્યું છે; માટે તેઓ તમારા આપેલાં જલવડે અવશ્ય આપણા હિતાવહ થશે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં પ્રમાણ 'इतःप्रदानं देवा उपजीवन्ति...अमुतः प्रदानं मनुष्या उपजीवन्ति' આ તૈત્તિરીય શ્રુતિનો વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે इतःप्रदान અને अमुतःप्रदान એ અનુક્રમે દેવાદિકનું તથા મનુષ્યાદિકનું ઉપજીવિકાસાધન સિદ્ધ થાય છે. વળી 'देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः' भ० गी० તથા अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥ એ વચનનો વિચાર કરવાથી–દેવાદિકના ઉદ્દેશથી બ્રાહ્મણાદિકે આપેલાં હવિ, જલ વગેરે–આવો इतः प्रदान શબ્દનો અર્થ કરવાથી ઉપર જણાવેલો અર્થ સુશ્લિષ્ટ થાય છે. વિદ્યાવાચસ્પતિ બાપ્પા શાસ્ત્રીએ પણ આવોજ અર્થ કરેલો છે.

અને હસતો હોય તેમ તે બાલક તે એકે-એકની પાસે ફરી વળ્યો.[૨૧] વળી તે પોતાના હાથમાં એક ઘાસનું તણખલું લઇ ખુશી થઈને બોલ્યો કે આનાથી તે માણસને ખાઈ જનાર રાક્ષસને હું મારી નાખીશ."[૨૨] જો કે તે બધાં દુ:ખથી વ્યાકુલ થયાં હતાં, તોપણ તેમને બાલકનાં કાલાં વચન સાંભળીને મહાન્ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો.[૨૩] આ સમય અંદર જવા જેવો છે એમ ધારીને કુંતી તેઓની પાસે ગયાં અને પ્રાણ વિનાનાંને જેમ અમૃતથી જીવાડતાં હોય તેમ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં.[૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત બકવધપર્વવિષે બ્રાહ્મણ કન્યાપુત્ર વાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૫૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૦–કુંતીનો પ્રશ્ન અને બ્રાહ્મણનો ઉત્તર.

॥ कुंत्युवाच ॥

कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामितत्वतः ॥
विदित्वाऽप्यपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥१॥

કુંતી પૂછે છે:–" હે બ્રાહ્મણ ! તમને આ દુ:ખ શા કારણથી ઉત્પન્ન થયું છે ? તે હું યથાર્થ રીતે જાણવા ઇચ્છું છું, અને જાણીને જો તે મટાડવા જેવું હશે તો હું મટાડીશ."[૧]

બ્રાહ્મણ કહે છે:–" હે તપરૂપી ધનવાળાં ! તમે જે બોલો છો તેવું બોલવું સજ્જનોને માટે યોગ્યજ છે; પરંતુ આ મારૂં દુ:ખ મનુષ્યથી ટળી શકે તેવું નથી.[૨] આ નગરના નજીકમાં એક બક નામનો રાક્ષસ રહે છે, જે મહા બલવાળો આ નગરનો અને દેશનો ધણી છે.[૩] તે દુર્બુદ્ધિવાળો રાક્ષસ મનુષ્યનું માંસ ખાઈ ખાઇને પુષ્ટ થયો છે અને તે બલવાન્ અસુરોનો રાજા આ દેશનું નિરંતર રક્ષણ કરે છે.[૪] રાક્ષસી બલવાળો તે રાક્ષસ નગર અને દેશનું રક્ષણ કરે છે, તેથી અમને પારકાં રાજ્યોનું તથા અન્ય પ્રાણીઓનું ભય થતું નથી.[૫] એ રક્ષણના બદલામાં તેને એક વાહ* (વીશ ખારી) ચોખા, બે પાડા અને એક પુરુષ એટલું ખાવા માટે આપવું પડે છે. જે બનું તે પુરુષ ત્યાં લઇને જાય છે.[૬] આ પ્રમાણે તે રાક્ષસનું ભોજન રોજ એક એક પુરુષ આપે છે; એટલે એ વારો ઘણે વર્ષે આવે છે, તોપણ તે મનુષ્યોને ઘણો આકરો પડે છે.[૭] જો તે વારામાંથી છુટવા માટે જે પુરુષો કોઈ વાર પણ યત્ન કરે છે, તો તેમને સ્ત્રી તથા છોકરાંઓની સાથે મારી નાખીને તે રાક્ષસ ખાઈ જાય છે.[૮] વળી અહીંથી થોડે છેટે વેત્રકીય ગૃહ નામના સ્થાનમાં આ નગરીનો ખરો રાજા રહે છે; પણ તે આ નગરનું ન્યાયથી રક્ષણ કરતો નથી. તે જાતે રાક્ષસને મારવા અશક્ત છે; પરંતુ કોઈ બીજો ઉપાય પણ તે મંદ બુદ્ધિવાળો કરતો નથી કે જેથી આ લોકોની હમ્મેશની હાડમારી મટી જાય.[૯] આ દુર્બલ રાજાના દેશમાં અમે સદા વાસ કરીને રહીએ છીએ તથા એ કુત્સિત રાજાના આશ્રયમાં પડયાં છીએ એટલે અમે આવું દુ:ખ ભોગવવાને યોગ્યજ છીએ.[૧૦] ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઇ શકતા બ્રાહ્મણોને કોઇ કંઈ કારણથી પણ જવામાં રોકાણ કરી શકે નહિ. તેતો પક્ષીઓની પેઠે ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સારા દેશમાં અને સારા રાજાના રાજ્યમાં જઈને રહી શકે છે.[૧૧] મનુષ્યોએ પ્રથમ સારો રાજા મેળવવો જોઇએ પછી ભાર્યા મેળવવી અને પછી ધન મેળવવું જોઇએ. આ ત્રણનો સંગ્રહ કરીને પછી પુત્ર, સગાં વગેરેને સુખી કરવાં જોઇએ.[૧૨] મેં તો એ ત્રણે ઉલટાં મેળવ્યાં છે. અર્થાત્ કુરાજ્યમાં સ્ત્રી પરણ્યો અને પછી પણ ધન મેળવ્યું નહિ, માટેજ આ આપત્તિ પામીને અમે બધાં અત્યંત સંતાપમાં પડયાં છીએ.[૧૩] તે કુલને નાશ કરનારો વારો હાલ અમારો આવ્યો છે, માટે મારે તે રાક્ષસને

* ભાષીઆ તોલ પ્રમાણે ચોળ મણની એક ખારી.

પેટીયાં બદલ ભોજન તથા એક પુરુષ મોકલવાનો છે.[14] મારી પાસે એટલું ધન નથી કે જેનાથી હું કોઇ પુરુષને વેચાતો લઇને ત્યાં મોકલી શકું ? વળી મારાં સગાંઓને તો કદાપિ હું આપી શકું નહિ.[15] તેમ તે રાક્ષસથી છુટવાનો મને એકે માર્ગ પણ સુઝતો નથી. આ રીતે હું મોટા, તરાય નહિ તેવા દુઃખના સમુદ્રમાં અત્યંત ડુબ્યો છું,[16] માટે છેવટે હું આ બધાં સગાંને લઇનેજ તે રાક્ષસની પાસે આજે જઈશ, એટલે તે ક્ષુદ્ર અમને બધાંને એકી વખતે ખાઇ જશે.[17]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત બકવધપર્વવિષે કુંતીપ્રશ્ન નામનો અધ્યાય ૧૬૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૧–બ્રાહ્મણનું આશ્વાસન અને ભીમસેને કરેલો બકવધનો અંગીકાર.

॥ **कुंत्युवाच** ॥

न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथंचन ॥
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान् मोक्षाय रक्षसः ॥१॥

કુંતી બોલ્યાંઃ–"હે બ્રાહ્મણ ! આ આવી પડેલા ભયથી તમારે કોઇ રીતે ખેદ કરવો નહિ; કારણ કે તે રાક્ષસથી મુક્ત થવાનો ઉપાય મેં ખોળી કાઢયો છે.[1] તમારે એક બાલક પુત્ર તથા એક બિચારી પુત્રી છે, માટે તે બેમાંથી એક અથવા તમારી સ્ત્રી કે તમે જાતે રાક્ષસ પાસે જાઓ એ મને સારૂં લાગતું નથી.[2] હે બ્રહ્મન્ ! મારે પાંચ પુત્રો છે તેમાંથી એક પુત્ર તમારે બદલે તે પાપી રાક્ષસનેમાટે બલિદાન લઇને જશે."[3]

બ્રાહ્મણે કહ્યુંઃ–"મારા પોતાના જીવિતને સારૂ બ્રાહ્મણ અને તે પણ અતિથિના પ્રાણને વિયુક્ત કરીને હું સ્વાર્થને માટે એવું કામ કોઇ રીતે પણ કરીશ નહિ.[4] તમે બ્રાહ્મણને માટે પોતાના શરીરનો અને પુત્રનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયાં છો એવું કાર્ય જે અકુલીન તથા અધર્મિષ્ટ સ્ત્રીઓ હોય તેમાં સંભવેજ નહિ;[5] પરંતુ મારે મારૂં કલ્યાણ પણ સમજવું જોઇએ. બ્રહ્મવધ અથવા આત્મવધ થતો હોય તેમાં મને આત્મવધ કલ્યાણકારક લાગે છે;[6] કારણ કે બ્રહ્મવધ એ મહાન્ પાપ છે. એ પાપમાંથી છુટવાનો ઉપાય નથી. અજાણતાં બ્રહ્મવધ કરવો તેના કરતાં પણ આત્મવધ કરવો સારો એમ મને સમજાય છે.[7] હે શુભે ! વળી હું પોતે પોતાનો વધ કરવા ઇચ્છતો નથી, પણ પારકાથી મારો વધ થાય છે એટલે એમાં મને જરાપણ પાપ લાગશે નહિ;[8] પણ મારે માટે જાણી જોઇને બ્રાહ્મણનો વધ થાય તો તે મનુષ્યોમાં નિંદવા યોગ્ય અને ક્ષુદ્રજ ગણાય, મને તેનાથી છુટવાનો માર્ગ જણાતો નથી.[9] વળી પોતાને ઘેરે આવેલાનો અથવા શરણે આવેલાનો ત્યાગ કરવો અને પોતાને બદલે મૃત્યુની યાચના કરનારાનો વધ કરવો એ ક્રૂર છે તથા વિદ્વાનોએ નિંદિત ગણેલો છે.[10] પૂર્વના આપદ્ધર્મને જાણનારા મહાત્માઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે, નિંદિત તથા ક્રૂર કર્મ કોઈ રીતે કરવું નહિ,[11] માટે મારો આજે સ્ત્રી સાથે નાશ થાય તેને હું કલ્યાણકારક માનું છું; પણ બ્રાહ્મણના વધને માટે તો હું કદાપિ સંમતિ આપીશ નહિ."[12]

કુંતી બોલ્યાંઃ–"હે બ્રહ્મન્ ! મારે જો સો પુત્રો હોય તોપણ તેમાંનો મને એકે અળખામણો તો નજ હોય; તથાપિ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું એવી મારી દૃઢ બુદ્ધિ છે, તેથીજ હું તમને કહું છું.[13] એ રાક્ષસ મારા પુત્રનો નાશ કરવા સમર્થ નથી; કારણ કે મારો પુત્ર વીર્યવાન્, મંત્રથી સિદ્ધ થયેલો તથા તેજસ્વી છે;[14] માટે તે રાક્ષસને બધું ભોજન પહોંચાડશે અને પોતે પણ તેનાથી છુટી શકશે, એવી મારી પાકી ખાતરી છે.[15] એ વીર પુત્રને ઘણા રાક્ષસોનો ભેટો થયો છે તથા ઘણા બળવાન્

અને પ્રચંડ દેહવાળા રાક્ષસો એણે પહેલાં જોયા છે તથા અનેકને મારી નાખ્યા છે;[१६] પરંતુ હે બ્રહ્મન્! આ વાત તમે કોઇની આગળ કોઇ રીતે પણ કહેશો નહિ; કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ મારા પુત્રને એ વિદ્યા જાણવા માટે પજવણી કરશે.[१७] વળી ગુરુની આજ્ઞા વિના મારો પુત્ર જો એ વિદ્યા ભણાવે તો તે વિદ્યાવડે પછી તે તેવું કામ કરી શકે નહિ એવું સજ્જનોનું માનવું છે."[१८]

કુંતીએ આવાં વચન કહ્યાં ત્યારે તે બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રી સાથે બહુ પ્રસન્ન થયો અને કુંતીનાં અમૃત જેવાં વચનને વખાણવા લાગ્યો.[१९] પછી કુંતી તથા તે બ્રાહ્મણે સાથે મળીને વાયુપુત્ર ભીમસેનને કહ્યું કે; 'આ કાર્ય તું કર' ત્યારે ભીમે તે કાર્ય કરવા બન્નેને હા પાડી.[२०]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત બકવધપર્વવિષે ભીમબકવધાંગીકાર નામનો અધ્યાય ૧૬૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૨-યુધિષ્ઠિર તથા કુંતીનો સંવાદ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञातेऽथ भारत ॥
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पांडवाः॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે ભારત! ભીમસેને તે કાર્ય હું કરીશ; એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી એટલામાંજ ત્યાં સર્વે પાંડવો ભિક્ષા લઇને આવી પહોંચ્યા.[१] પછી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર ભીમના આકાર ઉપરથીજ તે વાત જાણીને એકાંતમાં એકલા બેસીને પોતાની માતાને પૂછવા લાગ્યા.[२]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-"હે માતા! આ ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેન શું કામ કરવા ધારે છે? એમાં તમારી સંમતિ છે કે એ પોતાની મેળેજ કંઈ કરવા ઇચ્છે છે?"[३]

કુંતી બોલ્યાંઃ-"એ શત્રુને તાપ આપનારો ભીમ મારા વચનથીજ આ બ્રાહ્મણને અર્થે તથા નગરનું દુઃખ મટાડવામાટે મોટું કૃત્ય કરશે."[४]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-"ઓ માતા! આ દુષ્કર અને તીવ્ર સાહસ તમે શા માટે ઉપાડયું? સાધુ પુરુષો પણ પુત્રના ત્યાગને વખાણતા નથી.[५] પારકા પુત્રને માટે તમે પોતાના પુત્રનો ત્યાગ કરવા કેમ ઇચ્છો છો? આ પુત્રનો ત્યાગ કરવાથી તમે લોકાચાર અને વેદ બન્નેથી વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું છે.[६] જે ભીમનાં બાહુબલનો આશ્રય કરીને આપણે બધાં સુખે સૂઇએ છીએ; વળી જે અપાર બલવાળા ભીમનાં બલને યાદ કરીને દુઃખી થતો દુર્યોધન શકુનિની સાથે અનેક રાતો ઉજાગરા કરે છે;[८] જે વીરનાં બલવડે આપણે લાક્ષાગૃહથી મુક્ત થયાં છીએ, બીજા પાપીઓથી છુટયાં છીએ અને પુરોચનને પણ હણી શકયાં છીએ;[९] જેનાં વીર્યનો આશ્રય કરીને આપણે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારી ધનથી ભરેલી આ પૃથ્વી પ્રાપ્ત થયેલી ગણીએ છીએ;[१०] તે ભીમસેનનો ત્યાગ કરવા તમે કેવી બુદ્ધિથી તૈયાર થયાં? શું તમારી બુદ્ધિ દુઃખથી ડુબી ગઇ છે? કે તમે ભાન વિનાનાં થઈ ગયાં છો?"[११]

કુંતી બોલ્યાંઃ-"હે યુધિષ્ઠિર! તારે ભીમસેનને માટે સંતાપ કરવો નહિ. આ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય મારી બુદ્ધિ દુર્બલ થવાથી મેં કર્યો નથી;[१२] પણ હે પુત્ર! આપણે આ બ્રાહ્મણને ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ન જાણે તેમ સત્કારપૂર્વક સુખશાંતિથી રહ્યાં છીએ;[१३] હે પાર્થ! તેના પ્રત્યુપકારને માટે મેં આ કાર્ય કરવા ધાર્યું છે. કારણ કે જેને કરેલો ઉપકાર નકામો જતો નથી તથા બીજાના તરફથી થતા ઉપકારને જે બહુગણો વાળી આપે છે તેજ પુરુષ કહેવાય છે. વળી તે દિવસે લાક્ષાગૃહમાં ભીમે જે મોટું પરાક્રમ કરેલું

તે તથા હિડિંબાસુરનો વધ કર્યો હતો તે જોઈને મને વૃકોદર ઉપર વિશ્વાસ બેઠો છે.[૧૪,૧૫] ભીમસેનના બાહુનું બલ દશ હજાર હાથીના જેવું છે, કે જે બલવડે તેણે તમને હાથી જેવા-ઓને વારણાવતમાંથી ઉંચકીને બહાર કહાડયા હતા.[૧૬] ભીમસેનના જેવો બલવાન્ બીજો કોઇ નથી. તે યુદ્ધ કરવામાં શ્રેષ્ઠ એવા ચક્રધારી વિષ્ણુને પણ પોતે હરાવે એવો છે.[૧૭] પૂર્વે જ્યારે એ જન્મ્યો તે વખતેજ મારા ખોળા-માંથી એ પર્વતપર પડયો હતો અને એના શરીરના ભારથી શિલાના ચૂરા થઇ ગયા હતા.[૧૮] માટે હે પાંડવ! આ બધા ઉપરથી ભીમનાં બલની ખાતરી કરીને મેં આ બ્રાહ્મણના શત્રુ-પાસે ભીમને મોકલવાનો વિચાર કર્યો છે.[૧૯] આ કાર્ય મેં લોભથી, અજ્ઞાનથી કે મોહથી માથે લીધું નથી; પણ બુદ્ધિપૂર્વક ધર્મના નિશ્ચયથી માથે લીધું છે.[૨૦] હે યુધિષ્ઠિર! એ કાર્ય કરવાથી બે અર્થની સિદ્ધિ થશે. એક તો અહીં રહેવાનો બદલો વળશે અને બીજો મહાન્ ધર્મ કર્યો ગણાશે.[૨૧] જે ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મ-ણને કોઈ પણ પ્રસંગે સહાય કરે છે તે શુભ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે એવું મારૂં માનવું છે.[૨૨] વળી જે ક્ષત્રિય, ક્ષત્રિયનો વધ થતો અટકાવે છે તો તે પણ આ લોક અને પર-લોકમાં વિસ્તીર્ણ કીર્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૩] પૃથ્વીમાં જે ક્ષત્રિય, વૈશ્યને માટે સહાય કરે છે તે નિઃસંશય સર્વ લોકમાં પ્રજાને રંજન કરે છે;[૨૪] અને જે રાજા શરણે આવેલા શૂદ્રનું રક્ષણ કરે છે તે દ્રવ્યવાળાં અને રાજમાન્ય કુલમાં જન્મ પામે છે.[૨૫] હે પૌરવનંદન! આ પ્રમાણે મને મહા બુદ્ધિવાળા ભગવાન્ વ્યાસે પહેલાં કહ્યું હતું અને હે પ્રૌઢ બુદ્ધિ-વાળા! તેથીજ મેં આ કામ કરવા ધાર્યું છે."[૨૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત બકવધપર્વ વિષે કુંતીયુધિષ્ઠિરસંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૬૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૩-ભીમસેન અને બકાસુરનું યુદ્ધ.

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

उपप[illegible]मेदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ॥

[illegible] ब्राह्मणस्यैतदनुक्रोशादिदं कृतम् ॥१॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-" હે માતુશ્રી! તમે દુઃખી થયેલા બ્રાહ્મણ ઉપર દયા લાવીને બુદ્ધિ-પૂર્વક જે આ કામ કર્યું છે તે યોગ્યજ છે! તમે બ્રાહ્મણ માટે સર્વથા દયાળુ છો એટલે આ ભીમસેન અવશ્ય મનુષ્યને ખાઈ જનારા રાક્ષસને મારીને પાછો આવશેજ.[૧,૨] પરંતુ આ વાત જે રીતે નગરમાં રહેનારા લોકોની જાણમાં ન આવે તેમ આ બ્રાહ્મણને કહી રાખવું અને એના ઉપર યત્નથી અનુગ્રહ કરવો."[૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે પછી રાત્રિ પૂરી થઇ ત્યારે પાંડુપુત્ર ભીમસેન તે રાક્ષસનું ખા-વાનું લઈને, જ્યાં તે પુરુષભક્ષક હતો ત્યાં ગયો;[૪] અને બલવાન્ ભીમ રાક્ષસના વનમાં જઈને તે અન્નનું ભક્ષણ કરતો કરતો પેલા રાક્ષસને બોલાવવા લાગ્યો.[૫] તે વખતે ભીમ-સેનનાં વચનથી ક્રોધ પામેલો તે રાક્ષસ જ્યાં ભીમ હતો ત્યાં કોપ કરીને આવ્યો.[૬] જે મોટા દેહવાળો, પૃથ્વીને ફાડી નાખતો હોય એવા મહાન્ વેગવાળો, લાલ આંખવાળો, બિકરાલ, લાલ દાઢી મૂછવાળો અને લાલ કેશવાળો હતો.[૭] તેના મોંની ફાડ કાન સુધી લંબાયલી હતી. તેના કાન શંકુના જેવા હતા તથા તે ઘણો ભયંકર હતો. તે રાક્ષસ ભીમસેનને અન્ન ખાતો જોઇને, ભ્રુકુટીને ત્રિરેખ કરી, દાંતવતી હોઠ પીસતો ડોળા કાઢીને ક્રોધથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૮,૯] "અરે યમલોકમાં જવાની ઇચ્છા કરતો આ કોણ દુર્બુદ્ધિવાળો મારે માટે આ-ણેલું અન્ન મારા દેખતાં ખાઇ જાય છે?"[૧૦] હે ભારત! રાક્ષસનાં આ વચન સાંભળીને ભીમ-સેને હસતો હોય તેમ તે રાક્ષસને [illegible]

કરીને તથા આડું જોઇને તે અન્નને ખાયાજ કર્યું.૧૧ તે વખતે તે રાક્ષસ ભયંકર શબ્દ કરીને તથા બે હાથ ઉગામીને ભીમસેનને મારવા દોડયો.૧૨ તોપણ તેની દરકાર ન રાખતાં રાક્ષસના તરફ જોઇને શત્રુવીરને હણનારો પાંડુપુત્ર વૃકોદર અન્ન ખાધેજ ગયો;૧૩ એટલે બહુ ક્રોધે ભરાયલા રાક્ષસે કુંતીપુત્ર ભીમની પાછળ-આવીને વાંસામાં બે હાથથી પ્રહાર કર્યો.૧૪ આ પ્રમાણે બલવાન્ રાક્ષસે હાથવડે ઘણો પ્રહાર કર્યો તોપણ. ભીમસેને રાક્ષસના તરફ ન જોયું અને ખાયાજ કર્યું;૧૫ એટલે રાક્ષસને બહુ ક્રોધ ચઢયો અને ભીમને મારવા માટે તે બલવાન્ ફરી એક ઝાડ લઇને દોડયો.૧૬ એટલામાં મહાબલવાન્ પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમસેન ધીરે ધીરે પેલું અન્ન ખાઇને તથા જલપાન કરીને ખુશી થતો યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો થયો.૧૭હે ભારત! પછી ક્રોધી રાક્ષસે ફેંકેલા તે ઝાડને વીર્યવાન ભીમે હસતો હોય તેમ ડાબા હાથથી પકડી લીધું.૧૮ તે વખતે બલવાન્ રાક્ષસે બીજાં ઘણાં વૃક્ષો ઉપાડી ઉપાડીને ભીમસેનના ઉપર માર્યાં તેમજ ભીમ પણ તેને વૃક્ષોથી મારવા લાગ્યો.૧૯ હે મહારાજ! આ રીતે ઝાડનો ક્ષય કરનાર તે રાક્ષસરાજ અને નરરાજનું મહાન્ ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું.૨૦ પછી પોતાના નામની ગર્જના કરતો બકાસુર પાંડવના તરફ દોડયો અને તેણે મહાબલવાન્ ભીમસેનને બે હાથવડે પકડી લીધો.૨૧ તે વખતે મહાબાહુ બલવાન્ ભીમસેને પણ તે રાક્ષસને બાથમાં લીધો અને નિકળવાને તરફડતા તે મહાબાહુ રાક્ષસને બલવડે ખેંચવા માંડયો.૨૨ આ પ્રમાણે ભીમથી ખેંચાતો તથા ભીમને ખેંચતો તે રાક્ષસ બહુજ થાકી ગયો.૨૩ તે બન્નેના મહાન્ વેગથી તે વખતે પૃથ્વી કંપવા લાગી તથા તેઓએ મોટાં મોટાં ઝાડોને ચૂરી નાખ્યાં.૨૪ પછી તે રાક્ષસને થાકથી હીન બલવાળો થતો જોઇને ભીમસેને તેને જમીનપર પછાડી નાખ્યો અને ઢીંચણથી માર મારવા માંડયો.૨૫ તે પછી ભીમસેને તેની પીઠપર જોરથી ઢીંચણ દીધો અને જમણા હાથથી તેની ડોકી પકડીને તથા ડાબા હાથથી તેની કેડ ઉપરનું વસ્ત્ર પકડીને ભયંકર નાદ કરતા તે રાક્ષસને પીઠમાંથી બેવડો વાળી નાખ્યો.૨૬,૨૭ હે રાજન્! આમ ભીમે બેવડ વાળવાથી ભાંગી જતા તે ઘોર રાક્ષસના મોંમાંથી લોહી નિકળવા માંડયું.૨૮

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત બકવધપર્વવિષે બકભીમસેનયુદ્ધ નામનો અધ્યાય ૧૬૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૪–બકાસુરનો વધ તથા લોકોનો આનંદ.

॥वैशंपायन उवाच॥

ततः स भग्नपार्श्वांगो नदित्वा भैरवं रवम्॥
शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद्वकः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તેપછી પર્વતના જેવો જણાતો તથા પાંસળાં અને અંગો જેનાં ભાંગી ગયેલાં એવો બકાસુર ભયંકર ચીસો પાડતો મરણ પામ્યો.૧ હે રાજન્! બકાસુરના તે શબ્દથી ત્રાસ પામેલા તેના સંબંધીઓ પોતાના સેવકોની સાથે પોતાનાં સ્થાનમાંથી નિકળીને ઘર ત્યાં આવ્યા.૨ ભય પામેલા અને મૂઢ થઇ ગયેલા તેઓને જોઇને પ્રહાર કરનારમાં શ્રેષ્ઠ એવા બલવાન્ ભીમસેને તેઓનું સાંત્વન કર્યું અને તેમની સાથે ઠરાવ કર્યો કે; "આજ પછી કોઈ વખતે તમારે મનુષ્યોને મારવાં નહિ અને જો મારશો તો આ બકની પેઠે તમારો પણ તત્કાલ વધ થશે."૩,૪ આવાં ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને તે રાક્ષસોએ તે ઠરાવ કબુલ રાખ્યો અને "અમે મનુષ્યોને મારીશું નહિ" એમ કહ્યું.૫ હે ભારત! ત્યારથી માંડી ત્યાંના રાક્ષસો નગરમાં નગરવાસી નરોને શાંત જણાવા લાગ્યા.૬ તે પછી આપ [illegible]

તે રાક્ષસને લઇને ભીમસેને નગરના દરવાજામાં નાખ્યો અને બીજાને ખબર પડે નહિ તેમ તે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો.[૭] પછી ભીમસેનનાં બલવડે બકાસુરને નાશ પામેલો જોઇને તેના ન્યાતવાળાઓ ભયથી ઉદ્વિગ્ન થઇને દિશાઓમાં નાસી ગયા.[૮] આ પ્રમાણે તે રાક્ષસને મારીને ભીમસેન બ્રાહ્મણને ત્યાં મુકામપર ગયો અને તેણે વનમાં જે પ્રકારે યુદ્ધાદિ થયેલું તે સઘળું રાજા યુધિષ્ઠિરની આગળ નિઃશેષ કહી સંભળાવ્યું.[૯] પછી સવારમાં ઉઠેલા લોકો નગરથી બહાર નિકળ્યા ત્યારે તેમણે લોહીથી ખરડાયેલા રાક્ષસને જમીનપર પડેલો મરેલો દીઠો.[૧૦] તે પર્વતના શિખર જેવા ભયાનક રાક્ષસને મરેલો જોઇને નગરના લોકો રોમાંચિત થઇ ગયા.[૧૧] અને તેઓ એકચક્રાનગરીમાં જઇને એ ખબર લોકોને કહેવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાંથી હજારો નગરવાસી લોકો સ્ત્રી, વૃદ્ધ, તથા બાલકોની સાથે બકાસુરને જોવા દરવાજા આગળ આવ્યા અને હે રાજન્! આવું અમાનુષ કર્મ જોઇને તે બધા વિસ્મય પામ્યા તથા સર્વે દેવતાઓનું અર્ચન કરવા લાગ્યા.[૧૨,૧૩] તેપછી તેમણે આજે ભોજન આપવાનો વારો કોનો હતો તેની ગણત્રી કરવા માંડી અને બ્રાહ્મણનો વારો જાણ્યો એટલે તેને ત્યાં આવીને સઘળા બ્રાહ્મણને પૂછવા લાગ્યા.[૧૪] જ્યારે લોકોએ બહુ બહુ પૂછવાં માંડયું ત્યારે તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પાંડવોની વાત ગુપ્ત રાખતો નગરવાસીને કહેવા લાગ્યો કે,[૧૫] "જ્યારે મને રાજસેવકોએ રાક્ષસને ભોજન આપવા માટે આજ્ઞા કરી, ત્યારે હું બંધુઓની સાથે રોદન કરતો બેઠો હતો. તે વખતે કોઈ એક ઉદાર ચિત્તવાળા મંત્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણે મને જોયો,[૧૬] અને તે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠે પ્રથમ મને પૂછયું, એટલે મારા કહેવાથી આખા નગરને થતું દુઃખ જાણીને મને વિશ્વાસ આપી હસતો હોય તેમ તે કહેવા લાગ્યો કે,[૧૭] "તે દુરાત્માને આજે હું અન્ન આપવા જઈશ." વળી તેણે કહ્યું કે, "મારે માટે તમારે જરાપણ બીક રાખવી નહિ."[૧૮] પછી રાક્ષસનું ખાવાનું લઇને તે બક રાક્ષસના વનમાં ગયો. ખરેખર તેણેજ લોકહિતને માટે આ કર્મ કર્યું હશે.[૧૯] આ સાંભળીને તે સઘળા બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો વિસ્મય પામ્યા અને વૈશ્યો તથા શૂદ્રોને પણ આનંદ થયો. પછી તે બધાએ બ્રહ્મોત્સવ કર્યો; અર્થાત્ બ્રાહ્મણે રાક્ષસને માર્યો માટે બ્રાહ્મણનાં સુખને સારૂ બ્રાહ્મણપૂજનાદિક મહોત્સવ કર્યો.[૨૦] પછી સઘળા લોકો તે મહાન્ આશ્ચર્ય જોઇને નગરમાં આવ્યા અને પાંડવો બ્રાહ્મણને ત્યાંજ રહ્યા.[૨૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
બકવધપર્વવિષે બકવધ નામનો
અધ્યાય ૧૬૪ સમાપ્ત.
* બકવધપર્વ સમાપ્ત.

ચૈત્રરથપર્વ.

અધ્યાય ૧૬૫-દ્રુપદનાં સંતાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન.

॥ जनमेज उवाच ॥

ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य बकराक्षसम् ॥
अत ऊर्ध्वं ततोब्रह्मन्किमकुर्वत पांडवाः॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ-હે બ્રહ્મન્! તે પ્રમાણે બકરાક્ષસને મારીને પછી પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવોએ શું કર્યું હતું ?[૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે રાજન્! બકરાક્ષસને મારીને પાંડવો ઉપનિષદોનું સારી પેઠે અધ્યયન

* अस्मिन् गेहे पुरे वापि वसेत्पुण्यतमो जनः॥ उपकुर्यात्तमित्येवमुक्तं बकवधेऽपि च ॥ પુણ્યાત્મા મનુષ્ય જે ઘરમાં અથવા નગરમાં વાસ કરે છે ત્યાં તે તેઓના ઉપર ઉપકાર કરે છે, એ બકવધપર્વમાં કહ્યું છે.

પણ.

કરતા તે બ્રાહ્મણને ત્યાંજ રહ્યા હતા.[2] પછી કેટલેક દિવસે એક વખાણવા લાયક વ્રતવાળો બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણને ઘેર રહેવા માટે આવ્યો.[3] ત્યારે સર્વ અતિથિને માન આપવાનાં વ્રતવાળા તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણે તે વિપ્રની સારી રીતે પૂજા કરી અને રહેવાનો મુકામ આપ્યો.[4] તે બ્રાહ્મણ સારી સારી કથાઓ કહેતો હતો, એટલે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સર્વે પાંડવો કુંતીએ સહિત તે બ્રાહ્મણની સેવા કરવા લાગ્યા.[5] પછી તે બ્રાહ્મણ અનેક સામાન્ય દેશો, તીર્થો, નદીઓ, રાજાઓના વિવિધ આશ્ચર્યવાળા દેશો અને નગરોની વાતો કહેવા લાગ્યો.[6] હે જનમેજય! વાત કહી રહ્યા પછી ત્યાં તે બ્રાહ્મણે પંચાલદેશમાં યજ્ઞસેન રાજાની પુત્રીના અદ્‌ભુત સ્વયંવરની વાત કહી.[7] વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ, શિખંડિની ઉત્પત્તિ તથા દ્રુપદના મહાન્ યજ્ઞમાં દ્રૌપદીનો અયોનિજન્મ, એ બધું કહ્યું.[8] આ લોકમાં એ અત્યંત આશ્ચર્યની વાત તે મહાત્મા બ્રાહ્મણથી સાંભળીને પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોએ વાત પૂરી થતાં ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક તે કહેવા માટે બ્રાહ્મણને પૂછ્યું.[9]

પાંડવોએ પૂછ્યું:-"દ્રુપદરાજાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો અગ્નિથી શી રીતે જન્મ થયો? તથા યજ્ઞની વેદીમાંથી કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) નો અદ્‌ભુત જન્મ કેવી રીતે થયો? વળી હે વિપ્ર! પરમ ધનુર્ધારી દ્રોણનાથી તે દ્રુપદપુત્ર કેવી રીતે સર્વ અસ્ત્રો શિખ્યો, તથા દ્રોણ અને દ્રુપદ બન્ને મિત્ર શી રીતે થયા તથા તે બન્નેને વૈર શાથી થયું?"[10,11]

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્! આ પ્રમાણે તે પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવોએ બ્રાહ્મણને પૂછ્યું ત્યારે તે બ્રાહ્મણ સર્વ વૃત્તાંત તથા દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિ કહેવા લાગ્યો.[12]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતગર્ત ચૈત્રરથપર્વવિષે દ્રૌપદીસંભવ નામનો અધ્યાય ૧૬૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૬-દ્રૌપદીસંભવકથા અથવા દ્રુપદમદમર્દન.

॥ ब्राह्मण उवाच ॥

गंगाद्वारं प्रति महान् बभूवर्षिर्महातपाः ॥
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥१॥

બ્રાહ્મણ કહે છે:-ગંગાદ્વાર ઉપર એક મહા તપસ્વી, મહા બુદ્ધિમાન્ અને સતત ઉત્તમ વ્રતને ધારણ કરનારા ભરદ્વાજ નામના મહર્ષિ રહેતા હતા.[1] તે મહર્ષિ એકવાર ગંગામાં નહાવા ગયા હતા ત્યારે તેમણે ત્યાં પ્રથમથી આવેલી તથા નાહીને ઉભી રહેલી ઘૃતાચી નામની એક અપ્સરાને જોઇ,[2] તે વખતે નદીના તીર ઉપર ઉભેલી તે અપ્સરાનું વસ્ત્ર વાયુએ ઉડાડ્યું એટલે વસ્ત્ર વિનાની થયેલી તેને જોઇને ઋષિએ તેની કામના કરી.[3] આ પ્રમાણે તે અપ્સરામાં આસક્ત મનવાળા તે કુમાર બ્રહ્મચારી ભરદ્વાજનું ચિરકાલથી ધારણ કરેલું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું. પછી તે વીર્યને લઇને ઋષિએ દ્રોણપાત્રમાં મૂક્યું.[4] તેમાંથી તે બુદ્ધિમાનને દ્રોણ નામનો કુમાર ઉત્પન્ન થયો અને તે સર્વે વેદવેદાંગોને ભણ્યો.[5] તે ભરદ્વાજને એક પૃષત નામનો રાજા મિત્ર હતો, તેને પણ તે વખતે એક દ્રુપદ નામનો પુત્ર થયો હતો.[6] તે ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવો દ્રુપદ રોજ ભરદ્વાજના આશ્રમમાં જઇને દ્રોણની સાથે રમતો તથા ભણતો હતો.[7] પછી જ્યારે પૃષત રાજા મરણ પામ્યો ત્યારે તે દ્રુપદ રાજ્યગાદી પર બેઠો. હવે દ્રોણે સાંભળ્યું કે, પરશુરામ બ્રાહ્મણોને સર્વ ધન આપી દે છે, ત્યારે તે પરશુરામ પાસે ગયા. તે વખતે પરશુરામ વનમાં જવા નિકળ્યા હતા તેને મળીને ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણે કહ્યું કે, "હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હું દ્રોણ તમારી પાસે ધનને માટે આવ્યો છું."[8,9]

પરશુરામ બોલ્યા:-"હે બ્રહ્મન્! હવે તો મેં મારી પાસે શરીર માત્ર બાકી રાખ્યું છે, માટે મારૂં શરીર અથવા મારી અસ્ત્રવિદ્યા એ બેમાંથી એકને તમે માગો."[10]

દ્રોણુ બોલ્યાઃ-"સર્વ અસ્ત્રો, તેના ઉપસંહારની વિદ્યા અને સર્વ અસ્ત્રના પ્રયોગો તમે મને આપવા માટે યોગ્ય છો."[११]

બ્રાહ્મણ કહે છેઃ-પછી 'તેમ કરૂં છું' કહીને ભૃગુનંદન પરશુરામે તેને સર્વ અસ્ત્રવિદ્યા આપી અને દ્રોણુ તે વખતે તે લઇને કૃતકૃત્ય થયા.[१२] વળી પરશુરામ પાસેથી પરમ માન્ય એવું બ્રહ્માસ્ત્ર મેળવીને પ્રફુલ્લ મનવાળા દ્રોણુ સર્વ અસ્ત્રવેત્તા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ થયા.[१३] તે પછી ભરદ્વાજના પ્રતાપી પુત્ર દ્રોણુ દ્રુપદ રાજા આગળ આવ્યા અને ત્યાં તે પુરુષવ્યાઘ્ર દ્રોણે "મને તારા મિત્રને તું ઓળખ" એમ દ્રુપદને કહ્યું.[१४] ત્યારે દ્રુપદે કહ્યું, "શ્રોત્રિયનો અશ્રોત્રિય, રથીનો અરથી અને રાજાનો ગરીબ મિત્ર હોતો નથી, માટે આપણું પૂર્વનું સખ્ય શા માટે સંભારો છો ?"[१५]

બ્રાહ્મણ કહે છેઃ-આવાં દ્રુપદનાં વચન સાંભળીને બુદ્ધિમાન્ દ્રોણે દ્રુપદ રાજાનો ગર્વ તોડવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને ત્યાંથી નિકળી કુરુરાજોના હસ્તિનાપુર નગરમાં ગયા.[१६] તે વખતે ત્યાં આવેલા બુદ્ધિમંત દ્રોણને ભીષ્મે પોતાના પૌત્રો શિષ્ય કરીને સોંપ્યા તથા તેમને ઘણું ધન આપ્યું.[१७] તે પછી દ્રુપદનું માન ખંડન કરવાની કામનાથી દ્રોણે પાંડવોને તથા બીજા શિષ્યોને બોલાવીને કહ્યું કે,[१८] "હે નિષ્પાપ શિષ્યો ! મારા મનમાં જે છે તે તમારે અસ્ત્રવિદ્યા શિખ્યા પછી આચાર્યદક્ષિણામાં મને આપવાનું છે, માટે તે આપવા તમે સત્યથી કહો." તે વખતે અર્જુન વગેરે શિષ્યોએ ભલે અમે આપીશું એમ ગુરુને કહ્યું.[१९] તે પછી જ્યારે સઘળા પાંડવો અસ્ત્રવિદ્યા શિખી રહ્યા અને તે વિદ્યામાં નિશ્ચયવાળા થયા ત્યારે ફરીથી દ્રોણે ગુરુદક્ષિણાને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું,[२०] "હે કુમારો ! છત્રવતી નગરીમાં પૃષત રાજાનો પુત્ર દ્રુપદ રાજા રાજ્ય કરે છે તેની પાસેથી તે રાજ્ય ખુંચવી લઇને તમે મને તત્કાલ આપો."[२१] આ સાંભળીને પાંડુના પાંચ પુત્રોએ જઇ યુદ્ધમાં દ્રુપદ રાજાને જિત્યો અને પ્રધાન સાથે તેને બાંધીને દ્રોણગુરુને દેખાડયો.[२२] ત્યારે દ્રોણુ બોલ્યાઃ-"હે નરાધિપ ! ફરીથી હું તારી સાથે મૈત્રીની માગણી કરૂં છું. રાજાનો રંક મિત્ર હોઈ શકે નહિ માટે હે યજ્ઞસેન ! રાજ્ય મેળવવાનેસારૂ તારી સાથે આ યત્ન કરવો પડયો છે હવે તું ગંગાના દક્ષિણ તીરનો રાજા છે અને હું ગંગાના ઉત્તર તીરનો રાજા છું."[२३,२४]

બ્રાહ્મણ કહે છેઃ-આ પ્રમાણે જ્યારે બુદ્ધિમાન્ દ્રોણાચાર્યે કહ્યું ત્યારે અસ્ત્રવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રુપદે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણને કહ્યું કે,[२५] "હે મહામતિવાળા ભારદ્વાજ ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. તમે જેમ કહો છો તેમ હું રહીશ અને તમે જે મારી નિત્ય મૈત્રી ઇચ્છો છો તે આપણી હમ્મેશ ચાલુ રહો."[२६] આ પ્રમાણે પરસ્પર કહીને તથા ઉત્તમ મિત્રતા બાંધીને શત્રુને દમનારા તે બન્ને દ્રોણુ અને દ્રુપદ પોતપોતાનાં સ્થાનમાં ગયા.[२७] આ રીતે ઉપરથી મિત્રતા થઇ પણ દ્રોણાચાર્યે કરેલું પોતાનું મહાન્ અપમાન દ્રુપદ રાજાના હૃદયમાંથી ઘડી પણ દૂર થતું ન હતું અને તેથી તે મનમાં ઉદ્વિગ્ન રહેતો હતો તથા સુકાતો હતો.[२८]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે અધ્યાય ૧૬૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૭-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિ.

॥ ब्राह्मण उवाच ॥

अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसि[illegible]ान् द्विजर्षभान् ॥
अन्[illegible]च्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान् बहून् ॥

બ્રાહ્મણ કહે છેઃ-તે પછી અસહનતાવાળો દ્રુપદ રાજા કર્મવડે સિદ્ધ થયેલા એવા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોની ખોળ કરવા માટે બ્રાહ્મણોના ઘણા આશ્રમોમાં ફરી વળ્યો.[1] વળી તે શોકથી વ્યાકુલ મનવડે પુત્રના જન્મની ઇચ્છા કરતો 'મને શ્રેષ્ઠ પુત્ર નથી' એમ નિત્ય ચિંતા કરતો હતો.[2] તેને પુત્રો થયેલા હતા તેમને તથા બંધુઓને તે કંટાળીને 'ધિક્કાર છે' એમ કહેતો હતો તથા દ્રોણનું વેર લેવા માટે નિત્ય નિસાસા નાખતો હતો.[3] હે ભારત! નૃપોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે રાજા ક્ષત્રિયબલવડે દ્રોણનો પ્રતીકાર કરવા નિત્ય વિચાર કરતો હતો પણ દ્રોણના પ્રભાવને, વિનયને, શિક્ષાને અને ચરિત્રોને સંભારીને તેનો પરાજય કરવાનો ઉપાય યત્નથી પણ તેને જડતો નહિ. પછી તે રાજા યમુના અને ગંગાના તીર ઉપર બધે ફરતાં ફરતાં એક પવિત્ર એવા બ્રાહ્મણના આશ્રમમાં જઇ પહોંચ્યો. તે આશ્રમમાં કોઇ વેદવિનાનો અથવા વ્રતવિનાનો ન હતો.[4-6] ત્યાં તે મહા ભાગ્યશાલી રાજાએ ઉત્તમ વ્રતવાળા, શાંત તથા વેદપરાયણ એવા યાજ અને ઉપયાજ નામના બે બ્રહ્મર્ષિને જોયા.[7] જેઓ સંહિતાનું પારાયણ કરનારા, કાશ્યપ ગોત્રના, સૂર્યના ભક્ત, સમાન રૂપવાળા, બ્રહ્મને જાણનારા અને મંત્રદ્રષ્ટાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા.[8] તે બન્નેનું આલસ્યરહિત થઇને દ્રુપદરાજાએ સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુઓ આપી આમંત્રણ કર્યું. પછી તે બન્નેના સામર્થ્યને જાણીને તેમાંના નાના ભાઇ વ્રતધારી ઉપયાજને એકાંતમાં મળી દ્રુપદરાજા તેના ઇચ્છિત પદાર્થો આપીને તેને શરણે ગયો. દ્રુપદરાજા તેની પાદસેવા કરતો, મીઠું બોલતો તથા સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરતો હતો. એક વખતે તે ઉપયાજનું યથાવિધિ પૂજન કરીને તેને કહેવા લાગ્યો; "હે બ્રહ્મન્! કોઈ પણ કર્મ કરવાથી દ્રોણને મારે એવો મને પુત્ર થાય તેમ તમો કરો.[9-11] હે ઉપયાજ! એ કામ કરવાથી હું તમને એક અર્બુદ ગાયો આપીશ. વળી તમારા મનને જે પ્રિય હશે તે પણ સઘળું હું તમને આપીશ; એમાં મારે-માટે તમે સંશય રાખશો નહિ."[12] આવાં દ્રુપદનાં વચન સાંભળીને તે ઋષિએ 'હું તેવો નથી' એમ દ્રુપદને કહ્યું ત્યારે તે ઋષિને પ્રસન્ન કરવા માટે દ્રુપદરાજા ફરીથી તેની સેવા કરવા લાગ્યો.[13] હે રાજન્! આમ સેવા કરતાં એક વર્ષ વીત્યું ત્યારે તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ઉપયાજ મધુર વાણીથી દ્રુપદને કહેવા લાગ્યો કે;[14] "હે રાજન્! મારા મોટા ભાઇએ એક વખતે ગહન વનમાં ફરતાં જે ભૂમિની પવિત્રતાની ખબર ન હતી તે ભૂમિમાં પડેલું એક ફલ ઉપાડી લીધું હતું.[15] હું તેમની પાછળ ચાલતો હતો એટલે ભાઇનું તે અયોગ્ય કાર્ય મેં જોયું; તેથી મેં જાણ્યું કે, આ ભાઇ દોષયુક્ત વસ્તુ લેવામાં કોઇ વાર વિચાર કરે તેવા નથી.[16] એમણે ફલ જોયું પણ તેમાં પાપથી થતા દોષો જોયા નહિ. જે મનુષ્ય આવી વસ્તુમાં પવિત્રતા કે અપવિત્રતા જોતો નથી તે બીજાં કાર્યમાં પણ શું જુએ ?[17] વળી જ્યારે એ સંહિતા ભણવા ગુરૂકુલમાં રહેતા હતા ત્યારે પણ બીજાની ઉચ્છિષ્ટ ભિક્ષા જ્યારે ત્યારે ખાતા હતા,[18] તથા લજ્જાહીન થઇને અન્નના સ્વાદનાં વારંવાર વખાણ કરતા હતા. આ બધાં કૃત્યો ઉપરથી તર્ક કરતાં એ મારો ભાઇ તમારા લાભથી લોભાશે એમ હું માનું છું.[19] માટે હે રાજન્! તમે તેની પાસે જાઓ. તે તમને યજ્ઞ કરાવશે." આ ઉપયાજનાં વચન સાંભળીને દ્રુપદરાજા મનથી યાજના આચરણને નિંદતો તથા પોતાનાં કાર્યનું ચિંતન કરતો યાજના આશ્રમમાં ગયો, અને પૂજન કરવા

યોગ્ય એવા યાજની પૂજા કરીને તે કહેવા લાગ્યો;[20,21] " હે સમર્થ મુનિ ! તમે મારી પાસે યજ્ઞ કરાવો. હું હમણાં તમને એંશી હજાર ગાયો આપું છું. હું દ્રોણના વૈરવડે ચોમેરથી સંતપ્ત થયેલો છું; માટે તમે મને અત્યંત રાજી કરવાને યોગ્ય છો.[22] તે દ્રોણ બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે બ્રહ્માસ્ત્ર જાણવામાં પણ અત્યુત્તમ છે, તેથી તેણે મિત્રતાની લડાઈમાં મને હરાવ્યો છે. તે કૌરવોના મુખ્ય આચાર્ય એવા બુદ્ધિમાન્ દ્રોણથી ચઢે તેવો આ પૃથ્વીમાં કોઇ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય નથી.[23,24] તે દ્રોણની બાણજાલ પ્રાણીના દેહનો નાશ કરે તેવી છે, તેમ તેનું છ હાથ લાંબું ધનુષ્ પણ પ્રચંડ જણાય છે.[25] મહા મનવાળો અને મહા ધનુર્ધારી ભરદ્વાજનો પુત્ર દ્રોણ, બ્રાહ્મણના વેષમાં રહીને ક્ષત્રિયોના વેગને નિઃસંશય હણે છે.[26] ક્ષત્રિયોના નાશને માટે નિર્માણ કરાયલો તે બીજો પરશુરામ હોય તેમ યત્ન કરે છે. તેનું ઘોર અસ્ત્રબલ પૃથ્વીમાં મનુષ્યોથી રોકી શકાય તેવું નથી.[27] વળી તે આહુતિ આપેલા અગ્નિના જેવાં બ્રાહ્મ તેજને ધારણ કરે છે અને યુદ્ધમાં ક્ષાત્ર ધર્મને આગળ કરીને તે સામે આવનારાને દગ્ધ કરે છે.[28] દ્રોણમાં બ્રાહ્મ તેજ અને ક્ષાત્ર તેજ બન્ને શ્રેષ્ઠ છે; તથાપિ તમારામાં એકલું રહેલું બ્રાહ્મતેજ ચઢિઆતું છે અને હું માત્ર ક્ષત્રિય બલવાળો હોવાથી બ્રાહ્મતેજથી હીન રહેલો છું એટલે તમારાં બ્રાહ્મતેજને શરણે આવ્યો છું.[29] દ્રોણના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને વેદવેત્તામાં ઉત્તમ એવા જે તમો તે તમારૂં શરણ લઇને; દ્રોણનો નાશ કરે એવો અને યુદ્ધમાં કોઈથી જિતાય નહિ એવો પુત્ર હું મેળવું, એવું કર્મ તમે કરો. હે યાજ ! હું તમને અર્બુદ ગાયો આપીશ."

આ સાંભળીને યાજે 'તથાસ્તુ' કહીને દ્રુપદનું અભીષ્ટ સધાય એવો યાગ કરવા તેના પ્રયોગનું મનમાં સ્મરણ કર્યું.[30,31] આ કામ ઘણું ભારે છે એમ ધારી યાજ મુનિએ કંઈ પણ અર્થની ઇચ્છા વિનાના ઉપયાજને પણ એ કામમાં સહાયક કર્યો. તે પછી યાજે દ્રોણના વિનાશને માટે પ્રતિજ્ઞા કરી,[32] અને તે વખતે મહાતપસ્વી ઉપયાજે દ્રુપદ રાજાને પુત્રફલને સારૂ શ્રૌતાગ્નિસાધ્ય કર્મ કરવાનું કહ્યું;[33] તથા હે રાજન્ ! 'તે કર્મથી થનારો પુત્ર તમે જેવો ઇચ્છો છો તેવો મહા વીર્યવાળો, મહા તેજસ્વી અને મહા બલવાન્ થશે' એમ પણ જણાવ્યું.[34] પછી દ્રુપદ રાજા દ્રોણને મારે એવા પુત્રની પ્રાપ્તિનો સંકલ્પ કરીને તે કર્મફલની સિદ્ધિને માટે યાજના કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરવા લાગ્યો.[35] જ્યારે હવન પૂરો થયો ત્યારે યાજ મુનિએ દ્રુપદની રાણીને આજ્ઞા કરીકે; " હે પૃષત્ રાજાની પુત્રવધૂ ! હે રાજ્ઞિ ! તું જલદી અહીં આવ ! તારે માટે એક પુત્ર અને એક પુત્રી પ્રાપ્ત થયાં છે."[36] રાણી બોલી; " હે બ્રહ્મન્ ! મારૂં મુખ અશુદ્ધ છે અર્થાત્ દંતધાવન કર્યું નથી, તથા મારે શરીરે દિવ્ય અંગરાગનો ગંધ રહેલો છે અર્થાત્ સ્નાન કર્યું નથી, તેથી હું સ્પર્શ કરવાને યોગ્ય નથી. હે યાજ ! મને પ્રિય એવા પુત્રરૂપ પ્રયોજનને માટે તમે થોભો, અર્થાત્ મારી શુદ્ધિની રાહ જુઓ."*[37]

યાજ કહે છેઃ–" આ હવિ મેં યાજે પકવ કર્યું છે અને ઉપયાજે તેને અભિમંત્રિત કરેલું છે એટલે તે ઇચ્છિત ફલ કેમ ન આપે ? આપશેજ. માટે તું દૂર જા અથવા ઉભી રહે, અર્થાત્ ક્ષેત્ર અને વીર્ય સેચન કરનારાના વિના પણ અમારા સામર્થ્યથી પુત્ર તથા પુત્રી ઉત્પન્ન થશેજ, માટે તું દૂર થા, પ્રયોગનો વિધિ, કાલવિલંબને સહન કરશે નહિ."[38]

બ્રાહ્મણ કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહીને યાજે સંસ્કાર કરેલાં હવિનો હોમ કર્યો કે તે અગ્નિમાંથી દેવના જેવો કુમાર ઉત્પન્ન થયો.[39] તે કુમાર અગ્નિની જ્વાલાના જેવા વર્ણવાળો તથા ભયંકર રૂપવાળો હતો. તેણે મુકુટ તથા ઉત્તમ કવચ ધારણ કરેલાં હતાં; ખડ્ગ, શર

* આ ઉપરથી એ રજસ્વલા હોય એમ સમજાય છે; કારણકે દંતધાવન, સ્નાન અને સ્પર્શનો ઋતુમતીને માટે નિષેધ છે.

તથા ધનુષ્ તેની સાથે હતાં તથા તે વારંવાર ગર્જના કરતો હતો.[૪૦] તે ઉત્પન્ન થતાંજ શ્રેષ્ઠ રથમાં બેસીને તેનાથી પ્રયાણ કરવા લાગ્યો, તેથી ખુશી થયેલા પંચાલો વાહ, વાહ બોલવા લાગ્યા.[૪૧] તે વખતે હર્ષઘેલા થયેલા પંચાલોના ભારને આ પૃથ્વી સહન કરી શકી નહિ. વળી તે વખતે એક આકાશચારી અને અદૃશ્ય એવા મહાભૂતની વાણી થઈ કે; "આ રાજપુત્ર ભયને નિવૃત્ત કરનારો તથા પંચાલોને યશ આપનારો થશે. એ કુમાર રાજાના શોકને હણવા તથા દ્રોણના વધને માટે ઉત્પન્ન થયો છે."[૪૨,૪૩] પછી તે યજ્ઞવેદીમાંથી કુમારિકા પાંચાલી પ્રકટ થઈ. જે સારાં ભાગ્યવાળી, દેખાવડાં અંગવાળી, સુંદર શ્યામ અને લાંબાં નેત્રવાળી, શ્યામવર્ણી, પદ્મપત્રના જેવાં લોચનવાળી, કાળા વાંકડીઆ કેશવાળી, ઉંચા લાલ નખવાળી, સુંદર ભમરવાળી અને રમણીય પુષ્ટ સ્તનવાળી હતી.[૪૪,૪૫] તે મનુષ્યના દેહમાં સાક્ષાત દેવકુમારીના જેવી દેખાતી હતી. તેના શરીરમાંથી શ્યામ કમલના જેવો સુગંધ એક કોશસુધી પ્રસરતો હતો.[૪૬] તે એવી રૂપાળી હતી કે પૃથ્વીમાં તેની ઉપમા જડતી ન હતી. વળી, દેવ, દાનવ અને યક્ષો પણ ઇચ્છા કરે એવી તે દેવના જેવાં રૂપવાળી હતી.[૪૭] તે સુંદર નિતંબવાળી કન્યા ઉત્પન્ન થઇ ત્યારે પણ આકાશવાણી થઇ કે; "આ સર્વે સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી કૃષ્ણા ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કરવા ઉત્પન્ન થઇ છે.[૪૮] એ સુંદર માયાવાળી સમય આવતાં દેવોનું કાર્ય કરશે તથા એને લીધે કૌરવોને મોટું ભય ઉત્પન્ન થશે."[૪૯]

આ સાંભળીને સર્વ પંચાલો સિંહના ટોળાની પેઠે ગાજી ઉઠયા અને તે વખતે હર્ષપૂર્ણ પંચાલોના ભારને આ પૃથ્વી સહન કરી શકી નહિ.[૫૦] પછી પુત્ર તથા પુત્રીને ઉત્પન્ન થયેલાં જોઇને પુત્રની ઇચ્છાવાળી દ્રુપદની સ્ત્રી યાજને શરણે આવી અને બોલી કે; "આ બન્ને બાલકો મારા વિના બીજી સ્ત્રીને પોતાની માતા જાણે નહિ."[૫૧] ત્યારે દ્રુપદરાજાનું પ્રિય કરવા માટે યાજે "તથાસ્તુ" એમ રાણીને કહ્યું. પછી પ્રસન્ન મનવાળા બ્રાહ્મણોએ તે બન્નેનાં નામ પાડયાં,[૫૨] અને બોલ્યા કેઃ–

"આ દ્રુપદરાજાનો કુમાર ધૃષ્ટ (પ્રૌઢ) છે–શત્રુની મોટાઇને સહી શકે નહિ એવો છે, તથા દ્યુમ્ન (ધન) એટલે જે બલ અથવા કવચ કુંડલાદિની સાથે મોટા ઉત્કર્ષવડે ઉત્પન્ન થયેલો છે માટે એનું નામ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કહેવું."[૫૩] અને કુંવરી કૃષ્ણાનું તેઓએ કૃષ્ણાજ નામ પાડયું કારણ કે તે કૃષ્ણ વર્ણનીજ હતી. આ પ્રમાણે દ્રુપદ રાજાના મહાન્ યજ્ઞમાં તે પુત્ર તથા પુત્રી ઉત્પન્ન થયાં હતાં.[૫૪] તે પછી પાંચાલ રાજાના આ પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાને ઘેરે લાવીને પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે, તેને અસ્ત્રવિદ્યા શિખવીને ઉપકાર કર્યો.[૫૫] મહા બુદ્ધિવાળા દ્રોણાચાર્યે દૈવથી થનારૂં રોકી શકાય તેમ નથી, એમ જાણીને પોતાની કીર્તિનું રક્ષણ કરવા તે પ્રમાણે શત્રુને પણ વિદ્યા આપી હતી.[૫૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે દ્રૌપદીસંભવ નામનો અધ્યાય ૧૬૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૮–દ્રુપદના નગરમાં જવાનો પાંડવોનો નિશ્ચય.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वातु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ॥

सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महाबलाः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–બ્રાહ્મણના મુખથી આ વૃત્તાંત સાંભળીને કુંતીના પુત્રો શલ્યથી વિંધાયા હોય તેવા થઈ ગયા અને તે મહા બલવાન્ સર્વે પાંડવોનાં મન અસ્વસ્થ થયાં.[૧] પછી સઘળાંનાં ચિત્ત પંચાલ દેશમાં થનારા સ્વયંવર તરફ વળેલાં જોઇને સત્યવાદિની કુંતી

માતા યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાં.[૨]

કુંતી બોલ્યાં:–" આ મહાત્મા બ્રાહ્મણને ત્યાં નગરમાં ભિક્ષા મેળવીને આનંદ કરતાં આપણે ઘણી રાત્રિઓ નિવાસ કર્યો છે.[૩] વળી હે શત્રુઓને દમનારા ! અહીં જે જે રમણીય એવાં વનો અને ઉપવનો છે તે પણ બધાં આપણે વારંવાર જોયાં છે.[૪] હે કુરુનંદન ! હવે ફરી ફરીને તે જોવાં આપણને સારાં લાગતાં નથી. વળી હે વીર! પહેલાંની પેઠે હવે ભિક્ષાન્ન પણ બરોબર મળતું નથી;[૫] માટે જો તમારી ઇચ્છા હોય તો આપણે બધાં સુખેથી પંચાલ દેશમાં જઇએ. હે વીર ! તે દેશ પ્રથમ જોવાથી આપણને રમણીય લાગશે.[૬] વળી હે શત્રુકર્શન ! પંચાલ દેશમાં સુકાલ છે એમ પણ સંભળાય છે તથા ત્યાંનો રાજા યજ્ઞસેન પણ બ્રાહ્મણનો ભક્ત છે એમ આપણે સાંભળ્યું છે.[૭] અહીં એક જગ્યાએ લાંબો કાલ પડી રહેવું તે મને સારૂં લાગતું નથી, માટે હે પુત્ર ! જો તમારી મરજી હોય તો આપણે સુખથી ત્યાં ચાલ્યાં જઇએ."[૮] યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–" હે માતા ! તમે જે કાર્ય કરવા ધારો તેમાં અમારૂં પરમ હિતજ હોય છે; પરંતુ આ નાના ભાઇઓ ત્યાં આવશે કે નહિ તે હું જાણતો નથી."[૯]

વૈશંપાયન કહે છે:–પછી કુંતીએ ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવને જવાનેમાટે કહ્યું ત્યારે તે બધાએ પણ 'ભલે તેમ કરીએ ' એમ કહ્યું.[૧૦] હે રાજન્ ! પછી કુંતી તે બ્રાહ્મણની રજા લઇને પોતાના પુત્રોની સાથે મહાત્મા દ્રુપદની સુંદર નગરી તરફ જવા માટે તૈયાર થયાં.[૧૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વ વિષે પાંચાલ દેશયાત્રા નામનો અધ્યાય ૧૬૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૯–દ્રૌપદીના પૂર્વ જન્મની કથા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पांडवेषु महात्मसु ॥
अ जगामायतान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवती सुतः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–મહાત્મા પાંડવો ગુપ્ત રીતે બ્રાહ્મણને ત્યાં રહેતા હતા ત્યાં તેમને મળવા માટે સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજી આવ્યા[૧] તેમને આવતા જોઇને શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવો સામે ગયા, અને તેમને પ્રણામપૂર્વક અભિવંદન કરીને સર્વે હાથ જોડી ઉભા રહ્યા. પછી પાર્થોએ જેમનું પૂજન કરેલું એવા વ્યાસે તે બધાને બેસવાની આજ્ઞા કરી એટલે તેઓ નીચે બેઠા. તે પછી વ્યાસ મુનિ તેમને ગુપ્ત રીતે પ્રીતિપૂર્વક આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.[૨,૩] " હે પરંતપો ! તમે ધર્મપ્રમાણે તથા શાસ્ત્રપ્રમાણે વર્તો છો ? વળી તમે પૂજન કરવા યોગ્ય એવા બ્રાહ્મણોની પૂજા કરો છો ? તે નષ્ટ તો નથી થતી ? "[૪] આ પ્રમાણે પૂછ્યા પછી ભગવાન્ વ્યાસ મુનિએ કેટલાંક ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વાક્યો કહ્યાં તથા જુદી જુદી વિચિત્ર વાતો કહીને ફરીથી તે નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૫]

વ્યાસ બોલ્યા:–" પૂર્વે તપોવનમાં કોઇ એક મહાત્મા ઋષિની એક કન્યા હતી. તે સૂક્ષ્મ મધ્યવાળી, સુંદર નિતંબવાળી, સારી ભ્રુકુટીવાળી અને સર્વ ગુણથી સંપન્ન હતી;[૬] પરંતુ તે પોતાનાં પૂર્વ કર્મવડે દુર્ભાગ્યવાળી નિવડી હતી, તેથી તે રૂપાળી હતી તોપણ તેને કોઇ પતિ મળ્યો નહિ.[૭] એટલે દુઃખી થયેલી તે કન્યાએ પતિ મેળવવા માટે તપ કરવા માંડયું અને તેણે ઉગ્ર તપ કરીને શંકરને પ્રસન્ન કર્યા.[૮] તેના ઉપર પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન્ શંકર તે યશસ્વિની કન્યાને કહેવા લાગ્યા કે, " તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હું તને વરદાન આપવા આવ્યો છું માટે તું વર માગ."[૯] આવાં શંકરનાં વચન સાંભળીને તે કન્યા પોતાના હિતનેમાટે બોલી કે, " હું સર્વગુણસંપન્ન

વો પતિ ઇચ્છું છું." આમ તેણે વારંવાર હ્યું. હે ભારતો ! ત્યારે બોલનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્વરે તે કન્યાને કહ્યું કે, "હે કલ્યાણિ ! ને પાંચ પતિ થશે."[૧૦,૧૧] આવું કહ્યું ત્યારે કન્યા વરદાન આપનારા શંકરને કહેવા લાગી , "હે દેવ ! હે પ્રભો ! તમારી કૃપાથી હું ક જ પતિની ઇચ્છા કરૂં છું."[૧૨] ત્યારે મહાદેવ ફરીથી આ પ્રમાણે ઉત્તમ વચન કહેવા લાગ્યા કે; "તેં મારી આગળ 'પતિ આપો' એ વચન ફરી ફરીને પાંચ વાર કહ્યું માટે તને પાંચ પતિ થશે; પરંતુ મેં જે કહ્યું છે તે તારા બીજા જન્મમાં થશે." પછી શંકરના વરદાનથી તે દેવના જેવાં રૂપવાળી કન્યા દ્રુપદને ત્યાં ઉત્પન્ન થઇ.[૧૩,૧૪] તે દ્રુપદની સ્તુત્ય પુત્રી કૃષ્ણા તમારી પત્ની થવાને નિર્માયલી છે, માટે તમે પાંચાલ નગરમાં જઇને નિવાસ કરો. હે મહા બલવાળા ! તે કન્યાને મેળવીને તમે સુખી થશો એમાં સંશય નથી."[૧૫]

આ પ્રમાણે પાંડવોને કહીને મહા ભાગ્યશાલી અને મહા તપસ્વી એવા પિતામહ વ્યાસ પાંડવોની અને કુંતીની રજા લઇને ત્યાંથી ચાલતા થયા.[૧૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વ વિષે દ્રૌપદી જન્માંતર કથન નામનો અધ્યાય ૧૬૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૦–ચિત્રરથ ગંધર્વનો પરાજય.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

गते भगवति व्यासे पांडवा हृष्टमानसाः ॥
ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ભગવાન્ વ્યાસ ગયા તે પછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવો પ્રસન્ન થઇને માતાને આગળ કરી પાંચાલ દેશ તરફ જવા નિકળ્યા.[૧] નિકળતા પહેલાં શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવોએ બ્રાહ્મણની આજ્ઞા લીધી તથા તેમને અભિવંદન કરી માન આપ્યું, પછી તેઓ ધારેલે સ્થાને જવા માટે ઉત્તર તરફ સીધે માર્ગે ચાલવા મંડયા. આમ એક દિવસ અને રાત્રિ ચાલતાં તે પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવો ગંગાપર આવેલા સોમાશ્રયણ નામના તીર્થમાં આવી પહોંચ્યા.[૨,૩] તે વખતે તેઓ અંધારામાં ચાલતા હોવાથી એક બળતું લાકડું હાથમાં લઇને તેઓને પ્રકાશ આપવા તથા તેમનું રક્ષણ કરવા મહારથી અર્જુન આગળ ચાલતો હતો.[૪] આ રીતે જ્યારે તેઓ ગંગાપર આવ્યા ત્યારે એક ઈર્ષ્યાળુ ગંધર્વરાજ રમ્ય ગંગાજલમાં એકાંત ક્રીડા કરવા સારૂ સ્ત્રીઓને લઇને આવ્યો હતો,[૫] તેણે નદીતરફ આવતા પાંડવોનો શબ્દ સાંભળ્યો એ શબ્દ સાંભળીને બલવાન્ ગંધર્વરાજ આવેશમાં આવી જઇને અત્યંત ક્રોધે ભરાયો.[૬] પછી માતા સાથે આવતા પરંતપ પાંડવોને જોઇને તે ઘોર ધનુષનો ટંકાર કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૭] "રાત્રિ પડતાં પહેલાં સૂર્યનો અર્ધ અસ્ત થતાં જ્યારે પશ્ચિમ દિશા લાલ રંગની થઇને ઉગ્ર જણાય છે તે વખતનો ચાલીશ નિમેષ જેટલો કાલ બાદ કરીને તે પહેલાંનો કાલ પ્રયાણનો કહેવાય છે; કારણ કે તે સંધ્યાકાલનું મુહૂર્ત યથેષ્ટ ગમન કરનારા યક્ષ, ગંધર્વ અને રાક્ષસોને માટે નિર્મેલું છે. અને બાકીનાં મુહૂર્તો મનુષ્યોનાં કર્મને માટે સંચારને સારૂ નિર્મેલ છે અર્થાત્ સંધ્યાકાલના ચાલીશ નિમેષ જેટલ કાલથી આરંભીને પછીનો રાત્રિનો કા યક્ષાદિના સંચારને માટે છે અને બાકીનો દિવસ કાલ મનુષ્યોને માટે છે.[૮,૯] છતાં જે મનુષ્યો લોભથી તે કાલમાં કરે છે તે મૂર્ખોને અમારી પાસે અને રાક્ષસો કેદ કરીએ રાત્રિના સમયમાં બીજાં ય છે. સૈન્ય સાથે ફરવા શકીએ.

છે તો તેમને વેદવેત્તા જનો નિંદે છે.[૧૧] હે મનુષ્યો ! તમે દૂર ઉભા રહો. મારી પાસે આવશો નહિ. હું આ ભાગીરથીના જલમાં વિહાર કરવા આવ્યો છું તે તમે કેમ જાણતા નથી ?[૧૨] હું પોતાનાં બલનોજ આશ્રય લેનારો અંગારપર્ણ નામનો ગંધર્વ છું તે તમે જાણો. વળી હું ઘણો માની તથા ઈર્ષ્યાળુ છું અને કુબેરનો પ્રિયમિત્ર થાઉં છું.[૧૩] આ વન પણ મારા નામથી અંગારપર્ણ વન કહેવાય છે. આ વનમાં હું ગંગાના તીરપર નાનાવિધ ક્રીડાઓ કરૂં છું.[૧૪] આ વનમાં રાક્ષસો, કાપાલિકો, દેવો અને મનુષ્યો પણ આવતાં નથી ત્યાં તમે શા માટે આવ્યા છો?"[૧૫]

અર્જુન કહે છેઃ–" હે દુર્મતિવાળા ! સમુદ્રમાં, હિમાલયના પાર્શ્વમાં અને આ ગંગા નદીમાં, રાતે, દિવસે કે સંધ્યાકાલે કોનું કુટુંબ ગુપ્ત રહી શકે ?[૧૬] હે આકાશચારી ! આ નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગામાં પ્રવેશ કરવા માટે ભોજન કર્યા પહેલાં કે પછી, રાત્રિના કે દિવસે, એવો કોઇ કાલનિયમ નથી અર્થાત્ જ્યારે ગંગા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં સ્નાનાદિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.[૧૭] વળી અમે તો શક્તિસંપન્ન છીએ એટલે વગર વખતે પણ તને સતાવીએ છીએ. હે ક્રૂર ! યુદ્ધ કરવામાં જે મનુષ્યો અશક્ત હોય તેજ તમારા જેવાની પૂજા કરે છે.[૧૮] આ ગંગા પૂર્વે હિમાલયનાં હેમશિખરથી નિકળી (વસ્વો કસારા, નલિની, પાવની, સીતા, ચક્ષુ, સિંધુ અને અલકનંદા) એ સાત રૂપથી સમુદ્રમાં મળે છે.[૧૯] ગંગા, યમુના, પ્લક્ષવૃક્ષમાંથી નિકળેલાં સરસ્વતી, રથ-
', સરયૂ, ગોમતી અને ગંડકી આ સાત
જલને જેઓ પીએ છે તેમનાં પાપ
ાય છે. આ ગંગા એક આકાશ
આશ્રય કરીને પવિત્રપણાથી
કરે છે. હે ગંધર્વ ! તે દેવોમાં
છે. તેજ ગંગા પિતૃલોકમાં
ઓથી તરી ન શકાય
છે એમ કૃષ્ણદ્વૈપાયન કહે છે.[૨૦,૨૨] આ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિરોધ-વિનાની પવિત્ર દેવનદી ગંગા, જે સ્વર્ગને આપનારી છે તેને તું કેમ રોકી લેવા ઇચ્છે છે ? આ રીતે વર્તવું એ સનાતન ધર્મ કહેવાય નહિ.[૨૩] અમે આ રોકાણવિનાનાં, નિર્બાધ તથા પવિત્ર એવાં ભાગીરથીનાં જલનો તારા કહેવાથીજ ઇચ્છાપૂર્વક ઉપયોગ કેમ કરીએ નહિ ?"[૨૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ સાંભળીને અંગારપર્ણને ક્રોધ ચઢયો અને તે ધનુષ્ ખેંચીને ઝેરી દાઢવાળા સર્પના જેવાં તીવ્ર બાણો મૂકવા લાગ્યો.[૨૫] તે વખતે પાંડુપુત્ર અર્જુને પોતાના હાથમાં રહેલું ઉંબાડીઉં ઝટ ભમાવીને તથા ઢાલ ધરીને તેના સર્વ શરોને દૂર કર્યા.[૨૬] અર્જુન બોલ્યો; " હે ગંધર્વ ! અસ્ત્રવેત્તાઓની આગળ બીક દેખાડવી કામ લાગતી નથી, કારણ કે અસ્ત્ર જાણનારાની આગળ દેખાડેલી બીક પાણીનાં ફીણની પેઠે લય પામે છે.[૨૭] હે ગંધર્વ ! મનુષ્યોના કરતાં સર્વે ગંધર્વો શ્રેષ્ઠ છે એમ હું જાણું છું માટે તારી સાથે માયાથી યુદ્ધ ન કરતાં હું દિવ્ય અસ્ત્રથીજ યુદ્ધ કરીશ.[૨૮] હે ગંધર્વ ! પૂર્વે આ આગ્નેયાસ્ત્ર ઇંદ્રના માનવંતા ગુરુ બૃહસ્પતિએ ભરદ્વાજને આપ્યું હતું,[૨૯] ભરદ્વાજે અગ્નિવેશ્યને અને અગ્નિવેશ્યથી મારા ગુરુને મળ્યું હતું તે અસ્ત્ર બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણ ગુરૂએ મને સારી રીતે આપ્યું છે."[૩૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહીને ક્રોધ પામેલા અર્જુને તે પ્રદીપ્ત આગ્નેયાસ્ત્ર ગંધર્વના ઉપર મૂકયું અને તે અસ્ત્રે ગંધર્વનો રથ બાળી મૂકયો.[૩૧] આમ રથ વિનાનો થયેલો રથમાંથી નિકળી પડેલો અને અસ્ત્રનાં તેજથી મૂઢ થયેલો ગંધર્વ નીચે માથે પડતો હતો તેવામાં મહા બલવાન્ અર્જુને પુષ્પવાળા તેના કેશ પકડીને અસ્ત્રપાતથી અચેતન થયેલા તે ગંધર્વને ખેંચી ભાઇઓની પાસે આણ્યો.[૩૨,૩૩] તે વખતે તે ગંધર્વની કુંભીનસી નામની સ્ત્રી પોતાના પતિના બચાવની ઇચ્છા કરતી યુધિષ્ઠિર

આગળ શરણુ મેળવવા આવી અને કહેવાલાગી.[૩૪]

ગંધર્વી બોલી:-" હે મહા ભાગ્યવાળા આ મારા પતિને મુક્ત કરો. હે પ્રભો ! હું કુંભીનસી નામની ગંધર્વી તમારે શરણે આવી છું માટે મારૂં રક્ષણુ કરો."[૩૫]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-" હે રિપુસૂદન અર્જુન! તું એ ગંધર્વને છોડી દે; કારણુકે યુદ્ધમાં જીતી લીધેલા, યશ રહિત થયેલા, ભાર્યાથી રક્ષણુ કરાયેલા અને પરાક્રમ રહિત થયેલા એવા શત્રુને કોણુ મારે ?"[૩૬]

અર્જુન કહે છે:-" હે ગંધર્વ ! જા તું હવે જીવિતને પ્રાપ્ત થા અને શોક કરીશ નહિ; કારણુકે આ કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર આજે તને અભય આપે છે."[૩૭]

ગંધર્વ બોલ્યો:-" હે અર્જુન ! તમે મને જિત્યો છે માટે મારૂં પૂર્વનું અંગારપર્ણુ (અંગારાના જેવું પર્ણુ વાહન રથ જેનો) એવું નામ છે તેને હું છોડી દઉં છું અને હવેથી હું સભામાં મારાં બલનાં તથા નામના વખાણુ કરીશ નહિ.[૩૮] વળી આજે હું દિવ્ય અસ્ત્ર ધારણુ કરનારા અર્જુનને ગાંધર્વી માયા શિખવવા ઇચ્છું છું અને આવો લાભ મને મળ્યો તેથી હું પોતાને ભાગ્યશાલી ગણું છું.[૩૯] મારો વિચિત્ર રથ હોવાથી હું પહેલાં ચિત્રરથ કહેવાતો હતો; પરંતુ હવે મારો તે રથ અસ્ત્રાગ્નિથી દગ્ધ થયો છે માટે હું દગ્ધરથ થયો છું.[૪૦] વળી જે વિદ્યા મેં પૂર્વે તપ કરીને સંપાદન કરી છે તે વિદ્યા આજે મારા પ્રાણુદાતા મહાત્માને હું નિવેદન કરૂંછું.[૪૧] જે પોતાનાં બલવડે શત્રુને આગળ વધતો અટકાવીને જિતી લેછે, છતાં જો તે શત્રુ શરણે આવે તો તેને ન મારતાં જીવિતદાન આપે છે, તે વીર ક્યાં કલ્યાણુને માટે યોગ્ય નથી ?[૪૨] હું તમને જે વિદ્યા આપવા ધારૂં છું તે ચાક્ષુષી નામની વિદ્યા છે. જે વિદ્યા મનુએ સોમને આપી હતી, સોમે વિશ્વાવસુને આપી હતી અને વિશ્વાવસુએ મને આપી છે.[૪૩] આ વિદ્યા જો ગુરુએ કુત્સિત પુરુષને આપી હોય તો તે નિષ્ફલ જાય છે. આ રીતે એ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ મેં તમને કહી. હવે એનો પ્રભાવ તમે મારાથી સાંભળો.[૪૪] ત્રણુ લોકમાં ચક્ષુવડે જે કંઇ જોવાની ઇચ્છા કરાય તે એ વિદ્યાથી જોઇ શકાય છે અને જે વસ્તુ સામાન્ય રૂપથી અથવા વિશેષ રૂપથી એ જોવા ઇચ્છે તેવાં રૂપથી પોતાના સંકલ્પાનુસાર તે જોઈ શકે છે.[૪૫] આ વિદ્યા છ માસ સુધી એક પગે ઉભા રહીને તપ કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તમે તે વ્રત કરશો એટલે તમને પોતે હું તે વિદ્યા આપીશ.[૪૬] હે રાજન્! આ વિદ્યાના પ્રભાવવડે અમે મનુષ્યોથી શ્રેષ્ઠ ગણાઇએ છીએ અને દેવોના તુલ્ય ગણાઇએ છીએ.[૪૭] હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! વળી હું તમને તથા તમારા પ્રત્યેક ભાઇઓને ગંધર્વ લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા સો સો ઘોડાઓ આપીશ.[૪૮] એ ઘોડાઓ દેવોને અને ગંધર્વોને વહન કરે છે. સુંદર વર્ણુવાળા તથા મનના જેવા વેગવાળા હોયછે, કોઇ વખત તેઓ વૃદ્ધ કે તરુણુ થતા નથી પણુ સ્થિર વયવાળાજ રહે છે તથા મજલ કાપતાં પણુ તેમનો વેગ ઓછો થતો નથી.[૪૯] પૂર્વે વૃત્રાસુરને મારવા માટે મહેંદ્રનેસારૂ વજ્ર તૈયાર કર્યું હતું; તે વજ્રના વૃત્રાસુરના માથા પર સેંકડો કડકા થઇ ગયા હતા,[૫૦] ભાગેલા તે વજ્રના વિભાગોની દેવતાઓ તે તે સ્થાનમાં પૂજા કરે છે. લોકમાં જે જે કંઇ ઉત્તમ અને સ્પૃહા કરવા યોગ્ય જણાય છે તે તે આ વજ્રનાંજ સ્વરૂપ ગણાય છે.[૫૧] બ્રાહ્મણુના હાથથી હવિ અપાય છે માટે તે હાથ વજ્ર છે. ક્ષત્રિયોનો રથ, દેવના તથા બ્રાહ્મણોના શત્રુના નાશને માટે કારણુરૂપ છે માટે તે દેવોને ઉપાસવા યોગ્ય વજ્ર છે. વૈશ્યો જે દાન કરે છે તે વજ્ર છે અને શૂદ્રો જે સેવા કર્મ કરે છે તે વજ્ર ગણાય છે.[૫૨] એટલે ક્ષત્રિયોના રથરૂપી વજ્રનો ભાગ અશ્વો છે માટેજ તે વેગવાળા ઘોડાઓ અવધ્ય ગણાય છે. જે એવા ઘોડાઓમાં તેજવાળા ગણાય છે અને રથના

અંગભૂત છે તેને ઘોડી ઉત્પન્ન કરે છે;[૫૩] પરંતુ મારા જે ઘોડાઓ છે તે ઐચ્છિક વર્ણવાળા છે, ઐચ્છિક વેગવાળા છે અને ઇચ્છાથીજ પ્રાપ્ત થયેલા છે. આમ હોવાથી તે ગંધર્વ લોકમાં થયેલા ઘોડાઓ તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે."[૫૪]

અર્જુન કહે છેઃ-"હે ગંધર્વ! જો તમે પ્રીતિથી અથવા જીવિતના સંશયમાં મેં તમને જીવિતદાન આપ્યું તેથી એ વિદ્યા, ધન અથવા શાસ્ત્ર મને આપતા હો તો તે હું સ્વીકારવાને રાજી નથી. અર્થાત્ પ્રીતિથી આપેલું પણ સામું આપ્યા વિના લઉં તો ઋણદાર થઉં અને જીવિતદાનના બદલામાં લઉં તો મારૂં યશ નષ્ટ થાય.[૫૫]

ગંધર્વ બોલ્યોઃ-"મહત્પુરુષોનો સંયોગ જ પ્રીતિ કરનારો ગણાય છે. મને જીવિતદાન આપવાથી પ્રસન્ન થઈને હું તમને વિદ્યા આપુંછું,[૫૬] અને હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! તમારી પાસેથી પણ હું તેના જેવુંજ ઉત્તમ આગ્નેયાસ્ત્ર ચિરકાલને માટે ગ્રહણ કરીશ."[૫૭]

અર્જુન કહે છેઃ-"હે ગંધર્વ! ત્યારે તો તે અસ્ત્ર આપીને તમારી પાસેથી તે ઘોડા લેવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. વળી આપણી બન્નેની મૈત્રી નિત્યને માટે થાય એવું પણ હું ઇચ્છુંછું. હે મિત્ર! હવે તમારાથી મનુષ્યોને શું ભય થાય છે તે મને કહો.[૫૮] હે ગંધર્વ! અમે બધા વેદ ભણ્યા છીએ તથા શત્રુને દમન કરીએ એવા છીએ છતાં રાત્રિએ પ્રયાણ કરતા એવા અમને તમે શામાટે સતાવ્યા તેનું કારણ કહો."[૫૯]

ગંધર્વ કહે છેઃ-"હે પાંડુપુત્રો! તમે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી નિકળ્યા છો છતાં લગ્ન કર્યાં નથી એટલે એકે આશ્રમમાં રહેલા નથી, તેથી તમે નિરગ્નિક અને આહુતિ વિનાના છો; વળી તમારી સાથે કોઈ બ્રાહ્મણ નથી એ કારણથી મેં તમારૂં રોકાણ કર્યું હતું.[૬૦] બુદ્ધિમાન્ એવા યક્ષો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો અને દાનવો કુરુ વંશનો ઇતિહાસ વર્ણવે છે.[૬૧] હે વીર! તમારા બુદ્ધિમાન્ પૂર્વજોના ગુણો નારદ વગેરે દેવર્ષિઓથી ગવાતા મેં સાંભળ્યા છે.[૬૨] વળી સાગર રૂપી વસ્ત્રથી વીંટાયલી આ સમગ્ર પૃથિવી ઉપર ફરતાં મેં પોતે પણ તમારાં કુલનો પ્રભાવ જોયો છે.[૬૩] હે અર્જુન! વેદમાં અને ધનુર્વિદ્યામાં આચાર્ય તથા ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા તમારા ગુરુ યશસ્વી દ્રોણાચાર્યને હું સારી રીતે ઓળખું છું.[૬૪] વળી હે કુરુવ્યાઘ્ર! યમ, વાયુ, ઇંદ્ર, અશ્વિનીકુમાર તથા પાંડુ આ છ દેવો અને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને કુરુ કુલની વૃદ્ધિ કરનારા એવા તમારા પિતૃઓને પણ હું જાણું છું.[૬૫] વળી તમે બધા ભાઈઓ પણ દિવ્ય દેહવાળા, મહાત્માઓ, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, સારાં ચરિત્ર તથા વ્રતવાળા અને શૂરવીર છો.[૬૬] હે પાર્થ! તમે શુદ્ધ ચિત્તવાળા છો. તમારાં મન તથા બુદ્ધિને ઉત્તમ જાણતાં છતાં મેં તમારી જાણી જોઈને સતાવણી કરી હતી;[૬૭] કારણ કે હે કૌરવ્ય! પોતાનાં બાહુબલના આશ્રયવાળો પુરુષ સ્ત્રીની સમક્ષ પોતાનું અપમાન થતું જોઈને તે સહન કરી શકતો નથી.[૬૮] વળી હે કુંતીપુત્ર! અમારૂં બલ રાત્રિએ ઘણું વધી જાય છે તેથી અને આ સ્ત્રી મારી સાથે હતી તેથી મને ક્રોધ ચઢી આવ્યો હતો.[૬૯] હે તાપત્યવર્ધન! તમે મને અહીં જે કારણથી જિતી શકયા તે કારણ હું તમને કહું છું, તે મારાથી તમે સાંભળો.[૭૦] બ્રહ્મચર્ય એ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે અને તે બ્રહ્મચર્ય તમારામાં નિત્ય રહેલું છે, માટેજ હે પાર્થ! તમે મને યુદ્ધમાં જિતી શકયા છો.[૭૧] તમારી જગ્યાએ હે પરંતપ! જો કોઇ પરણેલો ક્ષત્રિય હોત અને તે જો રાત્રિએ યુદ્ધ કરત તો તે કોઇ રીતે મને જીતી શકત નહિ.[૭૨] વળી હે પાર્થ! ક્ષત્રિય પરણેલો હોય તોપણ જો તેની સાથે બ્રાહ્મણ હોય તો તે પુરોહિતના આશ્રયમાં રહેલો ક્ષત્રિય બધા નિશાચરોને જિતી શકે છે.[૭૩] માટે હે તાપત્ય! આ લોકમાં મનુષ્યોને કંઇપણ શ્રેયની ઇચ્છા હોય તો તે કાર્યમાં જિતેંદ્રિય પુરોહિતને યોજવો જોઇએ.[૭૪] વળી રાજાના પુરોહિતો,

છ અંગો સાથે ચારે વેદમાં તત્પર, પવિત્ર, સત્યવાદી, ધર્માત્મા અને કૃતાર્થ અંતઃકરણવાળા હોવા જોઈએ.[૭૫] જે રાજાને ધર્મવેત્તા, વાક્ચાતુર્યવાળો, શીલવાળો અને પવિત્ર પુરોહિત હોય છે તે રાજાનો અવશ્ય જય થાય છે અને છેવટે તેને સ્વર્ગ મળે છે;[૭૬] માટે ન મળેલો લાભ મેળવવા તથા મળેલાનું રક્ષણ કરવાને રાજાએ ગુણસંપન્ન પુરોહિત કરવો જોઈએ.[૭૭] જે પોતાની ચઢતી થવા ઇચ્છતો હોય તથા સાગરરૂપી વસ્ત્રવાળી ધનગર્ભા સર્વ પૃથ્વી સર્વ રીતે મેળવવા ઇચ્છતો હોય તેણે પુરોહિતની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ.[૭૮] હે તાપત્ય ! કોઈપણ પૃથ્વીપતિ રાજા બ્રાહ્મણના આશ્રય વિના કેવલ શૌર્ય અથવા પરિવારવડે પૃથ્વીને જિતી શકતો નથી;[૭૯] માટે હે કુરુવંશવર્ધન ! તમે એમ નક્કી જાણજો કે બ્રાહ્મણને આગળ રાખવાથીજ ચિરકાલ રાજ્યનું પાલન થઈ શકે છે.[૮૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતગર્ત ચૈત્રરથપર્વવિષે ગંધર્વપરાભવ નામનો અધ્યાય ૧૭૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૧-તપત્યુપાખ્યાન.

॥ अर्जुन उवाच ॥

तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ॥
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थं विनिश्चितम् ॥१॥

અર્જુન પૂછે છેઃ-"હે ગંધર્વરાજ ! અહીં તમે મારૂં તાપત્ય એવું નામ ઉચ્ચાર્યું છે, તે તાપત્ય પદનો નિશ્ચિત અર્થ જાણવાની હું ઇચ્છા કરૂં છું.[૧] હે સાધો ! એ તપતી નામની કોણ હતી કે જેને લીધે અમે તાપત્ય કહેવાઈએ ? ખરૂં જોતાં તો અમે કૌંતેય છીએ; માટે એ તાપત્ય કહેવાનું ખરૂં તાત્પર્ય હું જાણવા ઇચ્છું છું."[૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે અર્જુને ગંધર્વને પૂછયું ત્યારે ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત એવા કુંતીપુત્ર ધનંજય પ્રત્યે ગંધર્વ આ કથા કહેવા લાગ્યો.[૩] ગંધર્વ બોલ્યોઃ-"હે સર્વ બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! હે પાર્થ ! હું એ સંબંધમાં મનને રમણીય લાગે એવી સઘળી કથા તમને હર્ષપૂર્વક યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવું છું.[૪] મેં તમને 'તાપત્ય' એવું સંબોધન જે કારણથી આપ્યું હતું તે કારણ હું તમને કહું છું તેને તમે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો.[૫] જે આ સૂર્યનારાયણ દ્યુલોકમાં રહેલા પોતાના મંડલના તેજથી આકાશને વ્યાપ્ત કરે છે એમની તપતી નામની એમના જેવી તેજસ્વી એક પુત્રી હતી.[૬] હે વિભો ! તે વિવસ્વાન દેવની પુત્રી અને સાવિત્રીની નાની બહેન તપતી તપવડે ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત થઈ હતી.[૭] તેના જેવી રૂપવાળી કોઈ દેવી, આસુરી, યક્ષી, રાક્ષસી, અપ્સરા કે ગંધર્વી ન હતી.[૮] તે યોગ્ય અને નિર્દુષ્ટ અંગવાળી, શ્યામ કીકીઓવાળાં વિશાલ નેત્રવાળી, પોતાના આચારમાં રહેનારી, સાધ્વી અને સુંદર વેષવાળી સ્ત્રી હતી.[૯] હે ભારત ! સૂર્યે તે કન્યાને માટે તેને લાયક રૂપ, શીલ, ગુણ તથા વિદ્યામાં સમાન એવો વર ત્રણ લોકમાં નથી એમ માન્યુ હતું.[૧૦] પછી બીજાને અવશ્ય આપવા યોગ્ય તે કન્યાને યૌવન આવેલું જોઈને તેના લગ્નની ચિંતામાં સૂર્યને શાંતિ વળી નહિ.[૧૧] હે કૌંતેય ! તે વખતે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવો ઋક્ષનો પુત્ર બલવાન્ સંવરણ રાજા સૂર્યનું આરાધન કરતો હતો.[૧૨] હે પૌરવનંદન ! તે ઉદય પામતા સૂર્યની નિરંતર ભક્તિથી અર્ઘ્ય, પુષ્પ, ઉપહાર, ગંધ, નિયમ, ઉપવાસ તથા વિવિધ તપવડે આરાધના કરતો હતો; તથા સેવાપરાયણ, અભિમાન વિનાનો અને પવિત્ર રહેતો હતો.[૧૩,૧૪] તે પછી કરેલા ઉપકારને જાણનારા, ધર્મજ્ઞ અને પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળા સંવરણને જોઇ તપતીને માટે આ યોગ્ય પતિ છે એમ સૂર્ય માનવા લાગ્યા.[૧૫] હે કૌરવ્ય !

પછી તે પ્રસિદ્ધ કુટુંબવાળા શ્રેષ્ઠ રાજા સંવરણને પોતાની કન્યા તપતી આપવાની સૂર્યે ઇચ્છા કરી;[૧૬] કારણ કે જેમ સૂર્ય પોતાનાં તેજવડે આકાશમાં પ્રકાશે છે તેમ પૃથ્વીમાં સંવરણ રાજા પોતાની કાંતિથી પ્રકાશતો હતો.[૧૭] વળી જેમ ઉદય પામતા આદિત્યનું બ્રહ્મવાદિઓ અર્ચન કરે છે તેમ હે પાર્થ ! ક્ષત્રિયો વગેરે પ્રજા સંવરણનું અર્ચન કરતી હતી.[૧૮] તે શ્રીમાન્ રાજા અત્યંત સુંદર આકૃતિવાળો હોવાથી મિત્રોને ચંદ્ર કરતાં પણ વધારે આહ્લાદજનક લાગતો હતો તથા અત્યંત તેજવાળો હોવાથી શત્રુઓને સૂર્યના કરતાં પણ વધારે તાપજનક લાગતો હતો.[૧૯] હે કૌરવ ! આવા ગુણ તથા વર્તનવાળા તે રાજાને સૂર્યે પોતાની તપતી નામની કન્યા આપવાનો મનસુબો કર્યો.[૨૦] હે પાર્થ ! તે પછી એક વખતે તે અમાપ પરાક્રમવાળો શ્રીમાન્ સંવરણ રાજા પર્વતનાં ઉપવનમાં મૃગયા કરવા ગયો.[૨૧] હે કૌંતેય ! ત્યાં શિકાર કરતાં કરતાં તે રાજાનો અનુપમ ઘોડો ભૂખ તરસથી પીડાઇને પર્વતમાં મરણ પામ્યો.[૨૨] હે પાર્થ ! પછી તે રાજા ઘોડો મરણ પામવાથી પગવડેજ ચાલતો પર્વત ઉપર ફરવા લાગ્યો. ત્યાં તેણે વિશાલ નેત્રવાળી અને લોકમાં અતુલ એવી એક કન્યાને દીઠી.[૨૩] પોતે એકલો હતો અને કન્યાને પણ એકલી જોઇ એટલે શત્રુસેનાને પીડનારો તથા રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવો તે રાજા અચલ દૃષ્ટિથી તેને જોતો ઉભો રહ્યો.[૨૪] પછી તે રાજાએ તેનું રૂપ જોઇને, એ લક્ષ્મી છે, એવો તર્ક કર્યો. વળી તેણે તર્ક કર્યો કે, એ સૂર્યની ભ્રષ્ટ થયેલી કાંતિ હશે;[૨૫] કારણ કે તે કન્યા શરીરના વર્ણથી તથા તેજથી અગ્નિની જ્વાલા જેવી જણાતી હતી અને પ્રસન્નતા તથા કાંતિવડે નિર્મલ ચંદ્રરેખાના જેવી જણાતી હતી.[૨૬] તે શ્યામ લોચનવાળી કન્યા જે ગિરિપૃષ્ઠ ઉપર ઉભી હતી ત્યાં તે ઝળકતી સુવર્ણપ્રતિમા જેવી શોભતી હતી.[૨૭] વળી તેના રૂપથી અને વિશેષવડે તેના વેષથી વૃક્ષો, ગુલ્મો અને લતાઓની સાથે તે પર્વત સુવર્ણમય થઈ ગયો હોય તેવો શોભતો હતો.[૨૮] આવી તે કન્યાને જોઇને રાજા સર્વ લોકમાંની સ્ત્રીઓની અવગણના કરવા લાગ્યો તથા તેને જોવાથી પોતાનાં નેત્રોને સફલ થયેલાં માનવા લાગ્યો.[૨૯] વળી જન્મથી આરંભીને રાજાએ જે જે રૂપો જોયેલાં તેમાં તેના જેવું રૂપ જોવામાં આવેલું નહિ, એવો પણ તેને વિચાર આવ્યો.[૩૦] તે વખતે તે કન્યાએ ગુણમય પાશથી જેનાં ચક્ષુ અને મન બાંધી લીધેલાં એવો રાજા તે સ્થાનમાંથી જરા પણ ડગ્યો નહિ તથા તેને કંઇપણ સૂઝ પડી નહિ.[૩૧] વળી સંવરણ રાજા સ્વરૂપધનની સંપત્તિવડે આ લોકમાં અતુલ એવી તે કન્યાને જોઇને તર્ક કરવા લાગ્યો કે, ખરેખર વિધાતાએ દેવ, અસુર તથા મનુષ્યના લોકને વલોવીને તે સર્વનાં રૂપથીજ આ વિશાલનયનીનું રૂપ પ્રકટ કરેલું છે.[૩૨,૩૩] આ રીતે શુભ કુલવાળો સંવરણ રાજા તે કલ્યાણરૂપિણી કન્યાને જોતાંજ કામબાણથી પીડાઈ મનવડે ચિંતાતુર થયો હતો,[૩૪] તેથી તીવ્ર કામાગ્નિથી બળતો એવો તે પ્રૌઢ રાજા પેલી મનોહર અને મુગ્ધા કન્યાને કહેવા લાગ્યો કે;[૩૫] "હે રંભોરુ ! તું કોણ છે? કોની પુત્રી છે ? તથા અહીં શા માટે ઉભી છો ! હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી ! વળી આ નિર્જન અરણ્યમાં તું એકલી શા કારણથી ફરે છે ?[૩૬] તું સર્વાંગમાં ખોડખાંપણવિનાની છે, વળી તું સર્વ આભરણોથી વિભૂષિત થઈ છે, ખરૂં જોતાં એ આભરણોને માટે યોગ્ય આભરણ રૂપ તો તુંજ હોય એમ જણાય છે.[૩૭] હું તને દેવી, આસુરી, યક્ષી, રાક્ષસી, નાગકન્યા, ગંધર્વી અથવા મનુષ્યકન્યા માનતો નથી.[૩૮] હે મત્તકાશિનિ ! મેં જે જે સુંદર સ્ત્રીઓ જોઇ છે અથવા સાંભળી છે તેઓના જેવી હું તને માનતો નથી અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ માનું છું.[૩૯] હે સુંદરમુખિ ! તારૂં કમલપત્રનાં જેવાં નેત્રવાળું તથા ચંદ્રથી પણ વધારે રમણીય એવું મુખ જ્યારથી મેં જોયું છે ત્યારથી મને

મન્મથ મથન કરતો હોય તેમ થાય છે."[૪૦]

આ પ્રમાણે તે રાજા પેલી કન્યાને કહેવા લાગ્યો; પરંતુ નિર્જન અરણ્યમાં કામાર્ત્ત થયેલા તે રાજાને તેણે કંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.[૪૧] પછી રાજા વિનવતો હતો તેજ વખતે તે વિશાલ નેત્રવાળી કન્યા આભલામાં વિજળીની પેઠે ત્યાંજ અંતર્ધાન થઇ ગઇ.[૪૨] એટલે વનકમલનાં પત્ર જેવાં લોચનવાળી તે કન્યાને ખોળવા-માટે તે રાજા ઉન્મત્તની પેઠે ભમતો વનમાં ચોતરફ ફરવા લાગ્યો;[૪૩] પરંતુ તે કન્યા જડી નહિ! ત્યારે રાજા વનમાં તે કન્યાનેમાટે ઘણો વિલાપ કરી સ્થિર થઇને બે ઘડી ઉભો રહ્યો.[૪૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે તપત્યુપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૭૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૨–સંવરણ અને તપતીનો સંલાપ.

॥ गंधर्व उवाच ॥

अथ तस्यामदृश्यायांनृपतिः काममोहितः ॥ पातनः शत्रुसंघानां पपात धरणीतले ॥१॥

ગંધર્વ કહે છે:–આ પ્રમાણે તે કન્યા અદૃશ્ય થઇ જતાં શત્રુસમૂહને પાડનારો તે રાજા કામમોહિત થઇને ધરણીતલપર પડયો.[૧] તે રાજા ધરણીપર પડતાંજ સુંદર હાસ્યવાળી અને પુષ્ટ વિશાલ કટીવાળી તે કન્યાએ ફરીથી રાજાને દર્શન આપ્યું,[૨] અને એ કલ્યાણી કુરુનાં કુલને પ્રવર્તાવનારા તથા કામથી હણાયલા ચિત્તવાળા તે રાજાને મધુર વાણીથી કહેવા લાગી કે;[૩] "હે શત્રુને દમનારા રાજા! તમે ઉઠો, તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હે રાજશાર્દૂલ! પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત થયેલા એવા તમને આવો મોહ થવો ઉચિત નથી." આ પ્રમાણે હાસ્ય કરતી હોય તેમ તપતીએ મધુર વચનો કહ્યાં ત્યારે મીઠી વાણી સાંભળીને રાજાએ નેત્ર ઉંઘાડયાં અને બૃહન્નિતંબવાળી તેજ કન્યાને સામી ઉભી રહેલી દીઠી. પછી તે શ્યામ કટાક્ષ-વાળી કન્યાને કામાગ્નિથી વ્યાપ્ત મનવાળો રાજા ભાગ્યાતુટયા અક્ષરવાળી વાણીથી કહેવા લાગ્યો:–"હે શ્યામ કટાક્ષવાળી! હે મદ મત્તના જેવી જણાતી સુંદરિ! હું કામાર્ત્ત છું અને તને ચાહું છું, માટે તું સારી રીતે મારા ઉપર પ્રીતિ દર્શાવ. આ મારા પ્રાણ મને ત્યજી જાય છે. હે વિશાલનયનિ! હે કમલગર્ભના જેવી કાંતિવાળી! તારે માટે આ કામદેવ મને તીવ્ર શરોથી વિંધી નાખે છે, અને તે શાંત થતો નથી. હે ભદ્રે! આ પ્રમાણે કોઇ પણ રક્ષણ કરે નહિ એવા વખતમાં મને કામરૂપી મહાન્ સર્પે ડસ્યો છે, માટે હે વિશાલ નિતંબવાળી! હે સુંદરમુખિ! તું મને પ્રાપ્ત થા. હે કિન્નરના ગાન જેવું બોલનારી! મારા પ્રાણ તારેજ આધીન છે.[૪-૧૦] હે સુંદર અને સ્તુત્ય અવયવવાળી! હે પદ્મ તથા ચંદ્રનાં જેવાં મુખવાળી! હે ભીરુ! હું તારા વિના જીવવા સમર્થ થઇશ નહિ.[૧૧] હે કમલપત્રાક્ષિ મને આ કામ વિંધી નાખે છે માટે હે વિશાલ નયની અંગના! મારા પર તું દયા કર.[૧૨] હે શ્યામ કટાક્ષવાળી! હું તારો ભક્ત છું માટે તું મારો ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. હે ભાવિનિ! તું તો પ્રીતિના યોગથી મારૂં રક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે.[૧૩] હે કલ્યાણિ! તારાં દર્શનની સાથેજ મારૂં મન સ્નેહયુક્ત થઇને અત્યંત ચલિત થયું છે. હવે તને જોયા પછી બીજી સ્ત્રીને જોવા મને રુચિ થતી નથી.[૧૪] ઓ ભાવિનિ! તું પ્રસન્ન થા. હું તને અધીન થઇ ગયો છું. તારા ભક્ત એવા મને તું સ્વીકાર. હે સુંદર જઘનવાળી! હે વિશાલાક્ષિ! તને જોતાંની સાથેજ મન્મથ પોતાનાં બાણુવડે મારૂં અંતર અંત્યત વિંધી નાખે છે, માટે હે કમલના જેવાં લોચનવાળી! એ કામાગ્નિથી ઉત્પન્ન

થયેલા દાહને પ્રીતિસંયોગયુક્ત જલવડે શાંત કરી તું મને આનંદ આપ. હે કલ્યાણિ! તારાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રચંડ અને અસહ્ય ધનુષબાણવાળો પુષ્પાયુધ કામદેવ મને દુઃસહ શરોથી વિંધે છે. હે ભાવિનિ! તેને તું આત્મદાન કરીને શાંત કર.[૧૫-૧૮] હે સુંદરિ! તું મને ગાંધર્વ વિવાહવડેજ પ્રાપ્ત થા; કારણ કે હે રંભોરુ! સર્વ વિવાહોમાં ગાંધર્વ વિવાહ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે."[૧૯]

તપતી બોલી:–"હે રાજન્! હું કન્યા છું અને મારે માથે મારા પિતા છે, એટલે હું પોતાને માટે સ્વતંત્ર નથી. તેથી મારા ઉપર જો તમને પ્રીતિ હોય તો મારા પિતાની પાસે મારેસારૂ માગણી કરો.[૨૦] હે નરેશ્વર! જેમ મેં તમારા પ્રાણ વશ કર્યા છે તેમ દર્શન આપીને તમે પણ મારા પ્રાણોને અત્યંત હરી લીધા છે;[૨૧] પણ હે નૃપતિશ્રેષ્ઠ! હું પોતાના શરીરનેમાટે સ્વતંત્ર નથી અને તેથીજ હું તમારી પાસે આવતી નથી; કારણ કે સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર હોતી નથી.[૨૨] કયી એવી કન્યા છે કે જે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને ભક્તવત્સલ એવા રાજાને ભર્તા કરવા અભિલાષા રાખે નહિ;[૨૩] પણ હું પરતંત્ર છું માટે તમે મારા પિતા સૂર્યને પ્રણામ કરીને, તપ કરીને અને નિયમ રાખીને યાચના કરો.[૨૪] હે અરિસૂદન રાજા! જો તે મારા પિતા તમને આપવા ઇચ્છા કરે તો હું આજેજ તમને નિરંતરને માટે વશ થઇને રહીશ.[૨૫] હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ! હું આ લોકને પ્રકાશ કરનારા સૂર્યની સાવિત્રીથી નાની તપતી નામની કન્યા છું."[૨૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે તપત્યુપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૭૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૩–સંવરણનાં તપતી સાથે લગ્ન.

॥ गंधर्व उवाच ॥

एव मुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिंदिता ॥
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥१॥

ગંધર્વ કહે છે:–આ પ્રમાણે કહીને તત્કાલ તે સ્તુત્ય કન્યા આકાશમાં ચાલી ગઇ અને તે રાજા ફરીથી ત્યાંજ મૂર્છા ખાઇને પૃથ્વી પર પડયો.[૧] પછી રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સંવરણ રાજાને ખોળવા નિકળેલો પ્રધાન, સેના તથા પરિવારમંડલસાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને તેણે રાજાને ઉભા કરેલા ઇંદ્રધ્વજને કાલવડે પડેલો જુએ તેમ મહા વનમાં પૃથ્વીપર પડેલો દીઠો. મહા ધનુષવાળા તે રાજાને એકલો પૃથ્વીપર પડેલો જોઇને તે પ્રધાન અગ્નિથી સળગી ગયો હોય તેવો સંતપ્ત થઇ ગયો, તથા સ્નેહથી ભયની શંકા કરતો તે તુરત તેની પાસે ગયો, અને કામથી મોહિત થયેલા તે રાજેંદ્રને પિતા પોતાના પુત્રને જેમ ઉઠાડે તેમ પૃથ્વીપરથી ઉઠાડવા લાગ્યો.[૨-૫] પછી બુદ્ધિ, વય, કીર્તિ અને નીતિવડે શ્રેષ્ઠ એવો તે પ્રધાન રાજાને ઉઠાડીને જરા શાંત થયો.[૬] અને ઉઠેલા રાજાને કલ્યાણવાળી મધુર વાણીથી કહેવા લાગ્યો કે;"હે મનુષ્યવ્યાઘ્ર! તમે ભય પામશો નહિ. હે નિષ્પાપ રાજા! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ."[૭] આમ કહી પછી યુદ્ધમાં શત્રુઓને પૃથ્વીપર પાડનારો તે રાજા ભૂખ, તરસ અને શ્રમથી પૃથ્વીપર પડયો હશે એવો પ્રધાને તર્ક કર્યો અને તેથી તેણે રાજાના માથાપર શીતલ જલ છાંટવા માંડયું તથા કમલ અને વીરણવાળાનો કરેલો મુકુટ રાજાના માથાપર શાંતિને માટે મૂકયો; પણ માથામાં થયેલા અત્યંત તાપથી તે મુકુટ તરત સુકાઇ ગયો.[૮,૯] પછી કેટલીક વારે ભાન આવ્યું ત્યારે તે બલવાન્ રાજાએ એક પ્રધાન વિના બીજા સર્વ સૈન્યને ત્યાંથી મોકલી દીધું.[૧૦] એટલે

રાજાની આજ્ઞા થતાં તે મોટું સૈન્ય ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યું. પછી રાજા તે પર્વતના શિખર ઉપર ફરીથી આવી બેઠો,[૧૧] તે પછી શુદ્ધ થઈને, હાથ જોડીને તથા ઉંચુ મુખ રાખીને સૂર્યનું આરાધન કરવા માટે તે રાજા, શ્રેષ્ઠ પર્વતપર ઉભો રહ્યો.[૧૨] વળી સંવરણ રાજાએ શત્રુને હણનારા એવા પોતાના પુરોહિત ઋષિ-શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠનું મનમાં ધ્યાન કર્યું.[૧૩] આ પ્રમાણે રાત્રિ દિવસ એક જગ્યાએ ઉભા રહીને રાજાએ તપ કર્યું. ત્યારે બારમે દિવસે વિપ્રર્ષિ વસિષ્ઠ ત્યાં આવ્યા.[૧૪] સંસ્કારસિદ્ધ મનવાળા મહા-ઋષિ વસિષ્ઠે પોતાનાં યોગબલવડે પહેલે-થીજ જાણ્યું હતું કે રાજાનું મન તપતીને વશ થયું છે,[૧૫] તેથી નિયમથી તપ કરતા તે રાજાને મુનિશ્રેષ્ઠ એવા ધર્માત્મા વસિષ્ઠે તે-નુંજ કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી કંઇક કહ્યું,[૧૬] અને તે રાજેંદ્રના જોતાંજ ભાસ્કરના જેવી કાંતિવાળા ભગવાન્ વસિષ્ઠ ઋષિ ભાસ્કરને મળવા માટે આકાશમાં ઉડયા.[૧૭] તે પછી સહસ્ર કિરણવાળા સૂર્યની પાસે તે વિપ્ર હાથ જોડીને ગયા અને પ્રીતિથી 'હું વસિષ્ઠ છું' એમ પોતાની ઓળખ આપી.[૧૮] ત્યારે મહા તેજસ્વી સૂર્યે મુનિશ્રેષ્ઠને કહ્યું કે;" હે મહર્ષે! તમે ભલે આવ્યા. તમારી જે ઇચ્છા હોય તે મને જણાવો.[૧૯] હે મહાભાગ! હે વક્તા-ઓમાં શ્રેષ્ઠ! મારાથી તમે જે ઇચ્છતા હશો તે વસ્તુ દુષ્કર હશે તોપણ હું તમને આપીશ."[૨૦]

આ પ્રમાણે જ્યારે સૂર્યે વસિષ્ઠને કહ્યું ત્યારે તે મહાતપસ્વી ઋષિ પ્રકાશયુક્ત વિવ-સ્વાનને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા.[૨૧] વસિષ્ઠ બોલ્યા; " હે વિભાવસુ! જે આ તમારી સાવિત્રીથી નાની તપતી નામની પુત્રી છે તેની હું સંવરણ રાજાને માટે તમારી પાસે માગણી કરૂં છું.[૨૨] હે આકાશચારિન્! તે રાજા મહાન્ કીર્તિવાળો, ધર્મ તથા અર્થને જાણનારો અને ઉદાર બુદ્ધિવાળો છે; એટલે તમારી પુત્રીને-માટે પતિ થવાને સંવરણ રાજા સર્વથા યોગ્યજ છે."[૨૩] આવું વસિષ્ઠે કહ્યું ત્યારે મારે કન્યા આપવી છે, એવો નિશ્ચય કરીને ઋષિને અભિ-નંદન આપતા સૂર્ય આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. " હે મુનિ! સંવરણ રાજા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તમે ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ છો અને સર્વ સ્ત્રીઓમાં તપતી શ્રેષ્ઠ છે એટલે હવે એના દાન સિવાય બીજું શું ઉત્તમ ગણાય?"[૨૪,૨૫] આ પ્રમાણે કહીને સર્વાંગે નિર્દોષ એવી પોતાની પુત્રી તપતીને સૂર્યે સંવરણને સારૂ મહાત્મા વસિષ્ઠને આપી.[૨૬] તે વખતે મહર્ષિ વસિષ્ઠે તે તપતી કન્યાને લીધી તથા સૂર્યે વિદાય કર્યા પછી જ્યાં વિખ્યાત કીર્તિવાળો કુરુકુલનો શ્રેષ્ઠ રાજા હતો ત્યાં તે પાછા આવ્યા. કામા-તુર થયેલો તથા તપતીમાં જેનું ચિત્ત રહેલું એવો રાજા તે સુંદર હાસ્યવાળી દેવકન્યા તપતીને વસિષ્ઠની સાથે આવતી જોઇને બહુ પ્રસન્ન થયો અને અધિક શોભવા લાગ્યો.[૨૭-૨૯] તે સુંદર ભ્રકુટીવાળી તપતી પણ આભલામાંથી નિકળેલી વિજળીની પેઠે આકાશમાંથી ઉત-રતાં પોતાની કાંતિવડે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી અત્યંત શોભવા લાગી.[૩૦] જે વખતે સંવરણ રાજાનું બાર રાત્રિનું તપ કષ્ટથી સમાપ્ત થયું તે વખતે વિશુદ્ધ મનવાળા ભગ-વાન્ વસિષ્ઠ ઋષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.[૩૧] આ રીતે તપવડે વરદાન આપનારા દેવ સૂર્યનારા-યણનું આરાધન કરીને સંવરણ રાજા વસિ-ષ્ઠના તેજવડે ઇચ્છિત પત્ની મેળવી શકયો;[૩૨] પછી તે દેવ તથા ગંધર્વોએ સેવન કરાયલા શ્રેષ્ઠ પર્વતપર સંવરણ રાજાએ વિધિપૂર્વક તપતી સાથે લગ્ન કર્યું,[૩૩] અને વસિષ્ઠની આજ્ઞા મેળ-વીને તેજ પર્વત ઉપર તે રાજર્ષિએ ભાર્યા-સાથે વિહારની ઇચ્છા કરી; રાજાએ પોતાનાં નગર, રાજ્ય, વન અને ઉપવનોમાં રક્ષણ કરવા માટે તેજ પ્રધાનને આજ્ઞા આપી.[૩૪,૩૫] તે પછી વસિષ્ઠ મુનિ પણ રાજાને આજ્ઞા આપી ત્યાંથી પોતાના આશ્રમ તરફ પ્રયાણ કરી ગયા, અને રાજા તે પર્વતપર દેવની પેઠે વિ-હાર કરવા લાગ્યો.[૩૬] આ પ્રમાણે પોતાની

ભાર્યા સાથે તે પર્વતનાં વન તથા જંગલોમાં રાજાએ બાર વર્ષ સુધી એકસરખો વિહાર કર્યો.[૩૭] હે ભારત! રાજા વિહાર કરતો હતો તે સમયમાં તેના નગરમાં તથા રાજ્યમાં બાર વર્ષસુધી (રાજા કામાસક્ત થવાથી વાર્ષિક જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે ક્રિયાનો લોપ થયો તે કારણથી) ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરી નહિ.[૩૮] હે અરિને દમનારા ! આ પ્રમાણે અનાવૃષ્ટિ થવાથી સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રજા ક્ષય પામવા લાગી,[૩૯] અને એવો ભયંકર દુષ્કાલ પ્રવર્ત્યો કે પૃથ્વીમાં ઝાકળ સરખું પડયું નહિ તો પછી વરસાદની તો આશાજ શી? ધાન્ય પાકયું નહિ;[૪૦] અને લોકોનાં મન ગભરાઈ ગયાં તથા ભૂખના ભયથી પીડાયલા લોકો પોતાનાં ઘરો છોડીને દિશા વિદિશામાં ભમવા લાગ્યા.[૪૧] વળી તે નગરમાં અને રાજ્યમાં સ્ત્રી વગેરે કુટુંબનો ત્યાગ કરીને તથા મર્યાદા મૂકી દઈને ભૂખથી પીડાયલા લોકો પરસ્પરને મારવા લાગ્યા.[૪૨] આ પ્રમાણે ભૂખથી પીડાતા અને આહાર ન મળવાથી મડદાં જેવા થઇ ગયેલા લોકોથી તે નગર પ્રેતોથી ભરેલું યમરાજના નગર જેવું જણાવા લાગ્યું.[૪૩] તે પછી રાજ્યને આવી સ્થિતિમાં આવેલું જોઈને તેજ ધર્માત્મા ભગવાન્ વસિષ્ઠ મુનિએ ત્યાં વરસાદ વરસાવ્યો,[૪૪] અને લાંબા કાલથી બહાર રહેલા તે રાજશાર્દૂલ સંવરણને તપતીની સાથે નગરમાં લાવ્યા. રાજા આવતાંજ ઇંદ્રે પૂર્વના જેવી ત્યાં વૃષ્ટિ કરી.[૪૫] આ રીતે તે નૃપતિશાર્દૂલ ફરીથી નગરમાં આવતાં સહસ્રાક્ષ ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરી અને તે પ્રભુએ ધાન્ય ઉત્પન્ન કર્યું.[૪૬] સંભાવિત મનવાળા તે રાજેંદ્રની સંભાવનાથી તે નગર અને રાજ્ય ફરી પરમાનંદથી હર્ષિત જણાવા લાગ્યાં.[૪૭] તે પછી ઇંદ્રાણી સાથે જેમ ઇંદ્ર યજ્ઞ કરે તેમ સંવરણ રાજાએ તપતી સાથે બાર વર્ષ સુધી પુનઃ યજ્ઞો કર્યા.[૪૮]

ગંધર્વ કહે છેઃ–હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે પૂર્વે મહા ભાગ્યશાલિની સૂર્યની પુત્રી તપતી તમારા પૂર્વજની પત્ની હતી તેથી તમે તાપત્ય કહેવાઓ છો.[૪૯] હે અર્જુન ! તે તપતીમાં સંવરણ રાજાએ કુરુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, માટે હે તપ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ ! તમે તાપત્ય કહેવાઓ છો.[૫૦]*

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે તપત્યુપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૭૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૪–પાંડવોને વસિષ્ઠ વૃત્તાંત નિવેદનપૂર્વક પુરોહિત કરવા ગંધર્વની સૂચના.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

स गंधर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ॥
अर्जुनः परया भक्त्या पूर्णचंद्र इवाबभौ ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ગંધર્વનાં આવાં વચન સાંભળીને હે ભરતર્ષભ ! તે વખતે અર્જુન પરમ ભક્તિથી પૂર્ણચંદ્રના જેવો શોભવા લાગ્યો[૧] અને વસિષ્ઠનાં તપોબલથી અત્યંત આશ્ચર્યયુક્ત થઇને મહા ધનુષ્ધારી એવો કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુન ગંધર્વને કહેવા લાગ્યો;[૨] "હે ગંધર્વ ! તમે તે ઋષિનું નામ વસિષ્ઠ એવું કહ્યું તેનું કારણ હું સાંભળવા ઇચ્છું છું, માટે યથાર્થ રીતે તે મને કહો.[૩] હે ગંધર્વપતિ ! જે અમારા પૂર્વજોના પુરોહિત હતા તે એ મહર્ષિ ભગવાન્ કોણ હતા ? તે મને તમે કહો."[૪]

ગંધર્વ કહે છેઃ–એ વસિષ્ઠ બ્રહ્માના માનસિક પુત્ર હતા અને અરુંધતીના પતિ થતા

*ब्राह्मणानुग्रहादेव क्षत्रं जयति नान्यथा ।... सूर्यस्य कन्यां तपतीं नष्टं राज्यं च लब्धवान् । वसिष्ठस्य प्रसादेन राजा संवरणो यथा ॥ બ્રાહ્મણની કૃપાવડેજ ક્ષત્રિયનો વિજય થાય છે, બીજી રીતે થતો નથી; જેમ કે સંવરણ રાજા વસિષ્ઠની કૃપાવડે સૂર્યની કન્યા તપતી અને ગયેલું રાજ્ય મેળવી શકયો હતો. ગણેશ.

હતા. દેવોથી પણ જિતાય નહિ એવા કામ તથા ક્રોધ એ બન્નેને તેમણે તપવડે જિત્યા હતા; એટલે તે બન્ને એ મુનિના ચરણ તલાંસતા હતા. તેમણે ઇંદ્રિયોને વશ કરી હતી તેથી તે વસિષ્ઠ કહેવાતા હતા.[5,6] જે ઉદાર બુદ્ધિવાળા ઋષિએ વિશ્વામિત્રનો અપરાધ થતાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાન્ ક્રોધને વશ રાખી કુશિકોનો ઉચ્છેદ કર્યો ન હતો. વળી જેમણે પોતાના પુત્રોનો વિશ્વામિત્રે નાશ કર્યો ત્યારે પોતે શક્તિમાન્ હોવા છતાં અશક્તની પેઠે વિશ્વામિત્રના વિનાશને માટે દારુણ કર્મ કર્યું ન હતું.[7,8] વળી જેઓ મરણ પામેલા પુત્રોને યમલોકમાંથી પાછા લાવવા સમર્થ હતા તોપણ જેમણે સમુદ્ર જેમ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે તેમ કાલની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું ન હતું.[9] જે વશ્ય અંતઃકરણવાળા મહાત્માને પ્રાપ્ત થઇને ઈક્ષ્વાકુ વંશના રાજાઓએ મહાન્ યજ્ઞો કર્યા હતા.[10,11] હે પાંડવશ્રેષ્ઠ! તે સર્વ રાજેંદ્રોને બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠે બૃહસ્પતિ જેમ દેવોને યજ્ઞ કરાવે તેમ યજ્ઞ કરાવ્યા હતા;[12] માટે તમે પણ ધર્મપરાયણ મનવાળા, વેદધર્મને જાણનારા અને ગુણવાન્ એવા કોઇ યોગ્ય બ્રાહ્મણને પુરોહિત કરવા ખોળી કાઢો.[13] હે પાર્થ! પૃથ્વી જિતવાની ઇચ્છા કરતા કુલીન ક્ષત્રિયે પ્રથમ પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિને માટે પુરોહિત કરવાની જરૂર છે.[14] જે રાજાએ ભૂમંડલનો જય કરવો હોય તેણે બ્રાહ્મણને આગળ રાખવા જોઇએ; માટે તમારે પણ ગુણવાન્! જિતેંદ્રિય, ધર્મ, કામ અને અર્થનાં રહસ્યને જાણનારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને પુરોહિત કરવો જોઈએ.[15]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે પુરોહિતકરણકથન નામનોઅધ્યાય ૧૭૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૫-ક્ષત્રિયબલથી બ્રહ્મબલની શ્રેષ્ઠતા જોઇ વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા.

॥ अर्जुन उवाच ॥
किंनिमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥
वसतोराश्रमे दिव्ये शंस नः सर्वमेवतत् ॥१॥

અર્જુન પૂછે છેઃ–"પોતપોતાના દિવ્ય આશ્રમમાં રહેતા એવા વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠને શા કારણથી વૈર થયું હતું? તે સઘળું તમે મને કહો."[1]

ગંધર્વ કહે છેઃ–હે પાર્થ! સર્વ લોકમાં આ વસિષ્ઠનું આખ્યાન પુરાતન કહેવાય છે, તે આખ્યાન મારાથી તમે યથાર્થ રીતે સાંભળો.[2] હે ભરતર્ષભ! કાન્યકુબ્જ દેશમાં લોકમાં પ્રખ્યાત એવો કુશિકનો પુત્ર ગાધી નામનો મહાન્ રાજા હતો.[3] તે ધર્માત્મા રાજાને વિશ્વામિત્ર નામનો શત્રુઓનું મર્દન કરનારો પુત્ર હતો. તેની પાસે પુષ્કલ સૈન્ય અને વાહનો હતાં.[4] એક વખતે તે વિશ્વામિત્ર પોતાના પ્રધાનની સાથે ગાઢાં જંગલમાં આવેલા રમ્ય મરુ દેશમાં મૃગ અનેવરાહોને વિંધતા મૃગયા કરતા ફરતા હતા.[5] હે નરશ્રેષ્ઠ! પછી એક મૃગને મેળવવા તેની પાછળ દોડતાં થાકથી ગ્લાનિ પામેલા તથા તરસથી પીડાતા તે વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા.[6] પોતાના આશ્રમમાં આવેલા વિશ્વામિત્રને જોઇને પૂજ્ય નરોનું પૂજન કરનારા વસિષ્ઠ ઋષિએ નરશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રને પાદ્ય (પગ ધોવાનું જલ), અર્ઘ્ય આચમનનું જલ વગેરેથી તથા સ્વાગતથી પૂજન કરીનેસન્માન આપ્યું.[7,8] વળી તે મહાત્મા વસિષ્ઠની એક કામદુઘા ધેનુ હતી તેને જ્યારે જ્યારે મુનિ ઇચ્છિત પદાર્થો આપવા કહેતા ત્યારે ત્યારે નિરંતર તે મનોરથો પૂર્ણ કરતી હતી.[9] તે કામદુઘાએ તે વખતે વસિષ્ઠની ઇચ્છાથી ગ્રામ્ય અને આરણ્ય ઔષધિઓ (ડાંગર, નિવાર વગેરે), દૂધ, અમૃતના જેવા મધુર વગેરે ષડ્રસો, અનુત્તમ રસાયન, ભોજન કરવાના પદાર્થો, પીવાના પદાર્થો, જાત જાતના

ચાવીને ખાવાના–ભક્ષ્ય પદાર્થો, અમૃતના જેવા દૂધપાક વગેરે લેહ્ય પદાર્થો તથા હે અર્જુન ! શેરડી વગેરે ચૂસવાના પદાર્થો આપ્યા.[૧૦,૧૧] વળી કામદુઘાએ મહા મૂલ્યવાન્ રત્નો અને વિવિધ વસ્ત્રો પણ આપ્યાં. તે સઘળા પ્રિય પદાર્થોવડે સર્વ સેનાસાથે રાજા વિશ્વામિત્રનો વસિષ્ઠે સત્કાર કર્યો;[૧૨] એટલે પ્રધાન તથા સૈન્યની સાથે વિશ્વામિત્રને બહુ સંતોષ થયો. પછી છ સ્થાનમાં લાંબી,* સારાં પાર્શ્વ અને જંઘાવાળી, +પાંચ અંગમાં વિશાલ, દેડકાના જેવાં ઉપડતાં નેત્રવાળી, સારા આકારવાળી, પુષ્ટ અવાડાંવાળી, અનિંદિત લક્ષણોવાળી, સુશોભિત પુચ્છવાળી, શંકુના જેવા અણીદાર કાનવાળી, સુંદર શીંગડાંવાળી, પુષ્ટ તથા લાંબાં મસ્તક અને ડોકવાળી તથા મનને રમ્ય લાગે એવી તે કામધેનુને જોઇને વિશ્વામિત્ર વિસ્મય પામ્યા. પછી ગાધીના પુત્ર વિશ્વામિત્રે તે નંદિની ગાયનાં વખાણ કર્યાં,[૧૩-૧૫] અને બહુજ સંતોષ પામીને તે રાજા વસિષ્ઠ ઋષિને કહેવા લાગ્યા; " હે બ્રહ્મન્ ! કાં તો એક અર્બુદ ગાયો લઇને કે મારૂં રાજ્ય લઇને પણ મને નંદિની ગાય આપો અને હે મહામુનિ ! મારૂં રાજ્ય તમે ભોગવો."

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–"હે નિષ્પાપ રાજા ! આ મારી ઉત્તમ દૂધવાળી નંદિની ગાય દેવતા, અતિથિ, પિતૃ અને યજ્ઞકાર્યને સારૂ ઉપયોગી છે માટે રાજ્યને બદલે પણ એ આપી શકાશે નહિ."

વિશ્વામિત્રે કહ્યું:–" હું ક્ષત્રિય છું અને તમે તપ તથા સ્વાધ્યાયરૂપી સાધનવાળા વિપ્ર છો ![૧૬-૧૮] ચિત્તનિગ્રહવાળા અને પ્રશાંત બ્રાહ્મણોમાં બલ ક્યાંથી હોઇ શકે ? જ્યારે તમે મારી ઇચ્છિત વસ્તુને અર્બુદ ગાયોને બદલે પણ આપતા નથી ત્યારે હું મારા ક્ષત્રિયધર્મને છોડીશ નહિ અને બલથી પણ એ ગાયને લઇ જઇશ. "

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–" હે વિશ્વામિત્ર ! તારી પાસે સૈન્ય છે, તું રાજા છે અને જાતે બાહુવીર્યવાળો ક્ષત્રિય છે;[૧૯,૨૦] માટે તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ તત્કાલ કર.વિચાર કરવા રોકાઇશ નહિ."

ગંધર્વ કહે છે:–હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે વસિષ્ઠે કહ્યું ત્યારે વિશ્વામિત્રે ચંદ્ર અને હંસના જેવી ધવલ જણાતી તે નંદિની ગાયને બલાત્કારથી લઇ જવા છોડી અને ચાબુકના મારથી ખિન્ન કરી તેને ચોમેરથી રોકવા માંડી.[૨૧,૨૨] હે પાર્થ ! ત્યારે તે વસિષ્ઠની કલ્યાણકારિણી નંદિની 'હંભા, હંભા' શબ્દ કરતી ભગવાન્ વસિષ્ઠની આગળ આવી ઉંચું મુખ કરીને ઉભી રહી.[૨૩] તેને લઇ જવા માટે રાજાના માણસોએ બહુ માર માર્યો તો પણ તે આશ્રમમાંથી નિકળી નહિ. ત્યારે વસિષ્ઠ બોલ્યા:–" હે કલ્યાણિ ! તું વારંવાર બરાડે છે એ તારો શબ્દ હું સાંભળું છું.[૨૪] હે ભદ્રે ! હે નંદિનિ ! તને બલાત્કારથી વિશ્વામિત્ર લઇ જાય છે તેમાં હું ક્ષમાશીલ બ્રાહ્મણ શું કરી શકું ?"[૨૫]

ગંધર્વ કહે છે:–હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ !. વિશ્વામિત્ર તથા તેનાં સૈન્યના ભયથી ગભરાયલી નંદિની વસિષ્ઠની પાસે આવી અને કહેવા લાગી.[૨૬] ગાય બોલી:–" હે ભગવન્ ! વિશ્વામિત્રનાં ઘોર કર્મવાળાં સૈન્યની ચાબુકોના દંડા તથા સોટાથી હણાઇને અનાથની પેઠે હું બરાડા મારૂં છું તોપણ તમે કેમ કંઇ દરકાર કરતા નથી. ?"[૨૭]

ગંધર્વ કહે છે:–આ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રનાં માણસોથી પીડા પામતી નંદિની આક્રંદ કરતી હતી છતાં મહામુનિ વસિષ્ઠ ક્ષોભ પામ્યા નહિ તથા વ્રતને ધારણ કરનારા તે મુનિ ધૈર્યથી પણ ડગ્યા નહિ.[૨૮] વસિષ્ઠ બોલ્યા:–" ક્ષત્રિયોનું બલ તેજ છે અને બ્રાહ્મણોનું બલ ક્ષમા છે. તે ક્ષમા મારામાં રહેલી છે, માટે

*શિરો ગ્રીવા સક્થિની ચ સાસ્ના પુચ્છમથસ્તનાઃ। શુભાન્યેતાનિ ધેનૂનામાયતાનિ પ્રચક્ષતે ॥ શિર, ડોકી, સાથળ, ગોદડી, પુચ્છ અને સ્તન, એ ગાયોનાં છ અંગો લાંબાં શુભ ગણાય છે.

+ લલાટં શ્રવણૌ ચૈવ નયનદ્વિતયં તથા । પૃથૂન્યેતાનિ શસ્યંતે ધેનૂનાં પંચ સૂરિભિઃ ॥ ગાયોનાં લલાટ, બે કાન અને બે નેત્રો, આ પાંચ અંગો પુષ્ટ હોય તેને વિદ્વાનો વખાણે છે.

જો તને રુચતું હોય તો ભલે તું એની સાથે જા."[૨૯]

નંદિની બોલીઃ-" હે ભગવન્! તમે આવું બોલો છો એટલે શું તમે મારો ત્યાગ કર્યો છે? હે બ્રહ્મન્! જ્યાં સુધી તમે મારો ત્યાગ કરો નહિ ત્યાં સુધી કોઇપણ મને બલથી લઈ જવા સામર્થ નથી."[૩૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-" હે કલ્યાણિ! હું તારો ત્યાગ કરતો નથી. તારામાં જો શક્તિ હોય તો તું ભલે રહે. આ તારા વાછરડાને મજબૂત દોરડાંથી બાંધીને બલાત્કારથી લઇ જાયછે."[૩૧]

ગંધર્વ કહે છેઃ-જ્યારે ' તારી શક્તિ હોય તો રહે ' આવાં વસિષ્ઠનાં વચન સાંભળ્યાં,ત્યારે દુધાળી નંદિની માથું અને ડોકું ઉંચું કરીને ભયંકર જણાવા લાગી[૩૨] તથા ક્રોધવડે લાલ આંખોવાળી અને ' હંભા ' શબ્દથી મોટી બરાડ પાડતી નંદિની વિશ્વામિત્રનાં સૈન્યને સર્વ દિશામાં નસાડવા લાગી.[૩૩] તે વખતે તેઓએ ચાબુકના દંડા અને સાટથી તેને મારવા માંડી અને ચોમેરથી ઘેરવા માંડી એટલે નંદિની ક્રોધથી લાલચોળ આંખો કરીને અત્યંત ક્રોધ કરવા લાગી.[૩૪] આ વખતે ક્રોધથી પ્રદીપ્ત થયેલું તેનું શરીર મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવું જણાવા લાગ્યું. પછી તેણે પોતાના પુછડાના ગુચ્છામાંથી વારંવાર અંગારાનો વરસાદ વરસાવવા માંડયો[૩૫] તથા પુછડામાંથી પહ્લવ જાતના મ્લેચ્છોને ઉત્પન્ન કર્યા; અવાડામાંથી દ્રાવિડ અને શકોને ઉત્પન્ન કર્યા; યોનિદેશથી યવનોને ઉત્પન્ન કર્યા; છાણ, મૂત્ર તથા પડખાંઓથી ઘણા શબર યોદ્ધાઓને ઉત્પન્ન કર્યા અને પોતાનાં ફીણથી પૌંડ્ર, કિરાત, યવન, સિંહલ, બર્બર, ખસ, ચિબુક, પુલિંદ, ચીન, હૂણ, કેરલ અને બહુ જાતના મ્લેચ્છ યોદ્ધાઓને ઉત્પન્ન કર્યા.[૩૬-૩૮] આ પ્રમાણે નંદિનીએ ઉત્પન્ન કરેલા, જાત જાતના બખ્તરથી ઢંકાયલા તથા જુદાં જુદાં હથિયારધારી એવા તે ભિન્ન ભિન્ન મ્લેચ્છગણોનાં ક્રોધી સૈન્યોએ, વિશ્વામિત્રનાં જોતાંજ લશ્કરને ઘેરી લીધું. તે વખતે વિશ્વામિત્રનો એક એક યોદ્ધો પાંચ પાંચ સાત સાત મ્લેચ્છોથી ઘેરાઇ ગયો હતો[૩૯,૪૦] પછી મોટા અસ્ત્રના વરસાદથી હણાતું તે સૈન્ય વિશ્વામિત્રના જોતાં ત્રાસ પામીને ચોતરફ નાસવા લાગ્યું.[૪૧] હે ભરતર્ષભ! વસિષ્ઠનાં કોપેલાં સૈન્યથી વિશ્વામિત્રના કોઇપણ સૈનિકનો પ્રાણ ગયો નહિ;[૪૨] પરંતુ નંદિનીએ તે સઘળા સૈન્યને દૂર નસાડી દીધું. આ પ્રમાણે બૂમ મારતું અને ભયથી ગભરાયલું વિશ્વામિત્રનું બાર ગાઉ દૂર નસાડી દીધેલું તે સૈન્ય પોતાના કોઇ રક્ષકને મેળવી શકયું નહિ. આવું બ્રહ્મતેજથી થયેલું મોટું આશ્ચર્ય જોઇને તે વખતે ક્ષાત્ર ભાવથી કંટાળેલા વિશ્વામિત્ર કહેવા લાગ્યા કે; " ક્ષત્રિયબલ ધિક્કારવા જેવું બલ છે, બલિષ્ઠ બલ તો બ્રહ્મબલજ છે."[૪૩-૪૫] આમ વિશ્વામિત્રે બલાબલનો નિશ્ચય કરીને તપનેજ પરમ બલ માન્યું. પછી સમૃદ્ધિયુક્ત રાજ્યનો તથા ઝળહળતી રાજ્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરીને અને વૈભવોનો તિરસ્કાર કરીને તેઓ તપ કરવામાંજ મન જોડવા લાગ્યા, પછી તપવડે સિદ્ધિ મેળવી પોતાનાં તેજથી સર્વ લોકને વ્યાપ્ત કરી પ્રદીપ્ત તેજવાળા વિશ્વામિત્ર સર્વને તાપ આપવા લાગ્યા અને છેવટે બ્રાહ્મણપણાને પ્રાપ્ત થયા તથા એ કૌશિક વિશ્વામિત્ર ઇંદ્રની સાથે સોમરસનું પાન કરવા લાગ્યા.[૪૬-૪૮]*

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે વસિષ્ઠાખ્યાનમાં વિશ્વામિત્રપરાભવ નામનો અધ્યાય ૧૭૫ સમાપ્ત.

---

* कौशिके क्रौर्यतपसी राधेये शौर्यभीरुते। खले च वाचि माधुर्यं बीजसंस्कारसंक्रमात् ॥ બીજ અને સંસ્કારનો સેળભેળ થવાથી વિશ્વામિત્રમાં ક્રૂરતા તથા તપ બન્ને હતાં, કર્ણમાં શૌર્ય અને ભીરુપણું હતું તથા તે કારણથીજ ખલ મનુષ્યની વાણીમાં મીઠાશ હોય છે. गणेश.

અધ્યાય ૧૭૬–વસિષ્ઠચરિત્ર–કલ્માષપાદ રાજાની કથા.

॥ गंधर्व उवाच ॥

कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह ॥
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसाऽसदृशो भुवि ॥१॥

ગંધર્વ કહે છેઃ–હે પાર્થ ! પૃથ્વીમાં અતુલ તેજવાળો એવો ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો કલ્માષપાદ નામનો એક રાજા આ લોકમાં હતો.[1] તે રાજા એક વાર નગરમાંથી નિકળીને વનમાં મૃગયા કરવા ગયો હતો. ત્યાં તે શત્રુને મર્દન કરનારો રાજા, મૃગ અને વરાહોને વિંધતો ફરવા લાગ્યો.[2] વળી તે મહા ઘોર વનમાં તેણે ઘણા ગેંડાઓનો શિકાર કર્યો. પછી લાંબો કાલ શિકાર કરવાથી અત્યંત શ્રમિત થયેલો તે રાજા વનમાંથી પાછો ફર્યો.[3] પ્રતાપી વિશ્વામિત્ર આ રાજાની પાસે યજ્ઞ કરાવવા ધારતા હતા. વનમાંથી પાછાં આવતાં યુદ્ધમાં અજિત એવા તથા ક્ષુધા અને તૃષાથી પીડાતા રાજાએ એકજ મનુષ્ય જઈ શકે એવા માર્ગમાં ઋષિશ્રેષ્ઠ મહાત્મા વસિષ્ઠપુત્રને સામે આવતા જોયા;[4,5] જે વસિષ્ઠના કુલની વૃદ્ધિ કરનારા અને મહાત્મા વસિષ્ઠના સો પુત્રોમાં મોટા પુત્ર મહાભાગ્યશાલી શક્તિ નામના મુનિ હતા.[6] તેમને જોઇને ‘અમારા માર્ગમાંથી દૂર થા’ એમ રાજાએ કહ્યું; ત્યારે ઋષિએ મધુર વાણીથી સાંત્વન કરતાં રાજાને કહ્યું કે; “હે મહારાજા ! મને તમારે માર્ગ આપવો એજ સનાતન ધર્મ છે; કારણ કે રાજાએ કોઇપણ વખતે બ્રાહ્મણને માર્ગ આપવો જોઈએ.”[7,8]

આ પ્રમાણે તે બન્ને પરસ્પર રસ્તાને માટે બોલવા લાગ્યા અને ‘ખસી જા, ખસી જા’ એમ કહીને વિવાદ કરવા લાગ્યા;[9] પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહેલા ઋષિ રસ્તામાંથી ખસ્યા નહિ તેમજ રાજાએ પણ માન અને ક્રોધથી ઋષિને માર્ગ આપ્યો નહિ.[10] પછી રસ્તો ન છોડતા તે ઋષિને રાજેંદ્રે રાક્ષસની પેઠે મોહમાં આવી જઇને ચાબુકનો પ્રહાર કર્યો. આમ ચાબુકના પ્રહારથી હણાયલા મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠપુત્રે ક્રોધમૂર્છિત થઇને તે નૃપશ્રેષ્ઠને શાપ આપ્યો કે;[11,12] “હે નીચ રાજા ! તું રાક્ષસની પેઠે તપસ્વીને મારે છે માટે તું આજથી આરંભી રાક્ષસ થઈ જઇશ,[13] અને મનુષ્યના માંસમાં આસક્ત થઇને આ પૃથ્વીમાં ભટકીશ. ઓ અધમ રાજા ! હવે તું અહીંથી જા.” આ પ્રમાણે વીર્યરૂપી શક્તિવાળા શક્તિમુનિએ રાજાને શાપ આપ્યો.[14] (આ વૈર વિશ્વામિત્રે પોતાનાં વિદ્યાબલથી શક્તિમુનિ અને રાજામાં ઉત્પન્ન કર્યું હતું.) પ્રથમ કલ્માષપાદ રાજા પાસે યજ્ઞ કરાવવાના સંબંધમાં વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠને વૈર થયું હતું એટલે વિશ્વામિત્ર રાજા પાસે આવ્યા હતા.[15] હે પાર્થ ! જે વખતે રાજા અને શક્તિમુનિ પરસ્પર વિવાદ કરતા હતા તે વખતે ઉગ્ર તપવાળા પ્રતાપી વિશ્વામિત્ર ઋષિ તે બન્નેની સમીપમાં ગયા.[16] શાપ દીધા પછી રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કલ્માષપાદે વસિષ્ઠના જેવા તેજસ્વી વસિષ્ઠપુત્ર શક્તિઋષિને ઓળખ્યા.[17] હે ભારત ! આ વખતે વિશ્વામિત્ર પણ પોતાનું પ્રિય કરવાને ઇચ્છતા પોતાના શરીરને અંતર્હિત રાખી તે બન્નેની બુદ્ધિને મોહ પમાડતા હતા.[18] જ્યારે શક્તિમુનિએ રાજાને શાપ આપ્યો ત્યારે રાજા, શક્તિમુનિને પ્રસન્ન કરવા તેનું પૂજન કરતો શરણ લેવા તૈયાર થયો.[19] હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! રાજાનો આવો અભિપ્રાય જાણીને વિશ્વામિત્રે એક રાક્ષસને રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કરવા આજ્ઞા આપી;[20] એટલે શક્તિ ઋષિના શાપથી અને વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી કિંકર નામના રાક્ષસે રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.[21] હે અરિંદમ રાજા ! પછી રાક્ષસે રાજાને કબજે કર્યો છે એમ જાણીને મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્ર પણ તે સ્થાનમાંથી ચાલ્યા ગયા.[22] હે પાર્થ ! તે પછી પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા રાક્ષસથી અત્યંત પીડાયલો રાજા કંઇપણ જાણી

શકયો નહિ.[૨૩] પછી વનમાં ફરતા તે રાજાને કોઇ એક બ્રાહ્મણે જોયો અને ભૂખથી પીડાયલા તે બ્રાહ્મણે રાજા પાસે માંસયુકત ભોજન માગ્યું.[૨૪] ત્યારે કલ્માષપાદ રાજર્ષિએ તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે; "હે બ્રહ્મન્ ! તમે અહીંજ બે ઘડી રાહ જોતા બેસો.[૨૫] હું જઇ આવીને તમને યથેષ્ટ ભોજન આપીશ." આ પ્રમાણે કહીને રાજા ત્યાંથી નિકળ્યો અને બ્રાહ્મણ ત્યાંજ રાહ જોતો બેઠો,[૨૬] હે પાર્થ ! પછી ઉદાર મનવાળો રાજા પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ સુખરૂપ ફરીને પાછો આવી અંતઃપુરમાં પેઠો. જ્યારે મધ્ય રાત્રિ થઈ ત્યારે બ્રાહ્મણને ભોજન આપવાનું કહેલું તે રાજાને યાદ આવ્યું; એટલે રાજાએ તુરત રસોઇઆને બોલાવીને કહ્યું કે,[૨૭,૨૮] "પેલા વનપ્રદેશમાં અન્નની આકાંક્ષા કરતો એક બ્રાહ્મણ મારી વાટ જુએ છે; માટે તું ત્યાં જઇને માંસયુક્ત અન્નથી તેને ભોજન કરાવ.[૨૯]

ગંધર્વ કહે છે:–આ પ્રમાણે રાજાના કહેવાથી રસોઇઆએ માંસની ખોળ કરી પણ તેને ક્યાંય માંસ મળ્યું નહિ; એટલે તેણે ચિંતાતુર થઇને રાજાને તે વાત જણાવી.[૩૦] આ સાંભળીને રાક્ષસના આવેશવાળા રાજાએ નિશ્ચિંતપણાથી રસોઈઆને વારંવાર કહ્યું કે; 'એને નરમાંસનું ભોજન કરાવ.'[૩૧] 'બહુ સારૂં' કહીને રસોઇઓ ત્યાંથી વધ કરવા યોગ્ય ને હણનારાના સ્થાનમાં ગયો અને તુરત નિર્ભયપણાથી નરમાંસ લઇ આવ્યો.[૩૨] પછી તેણે તેનો અન્નસાથે વિધિપૂર્વક સંસ્કાર કરીને તે પેલા ભૂખ્યા તપસ્વી બ્રાહ્મણને આપ્યું.[૩૩] તે દ્વિજશ્રેષ્ઠે સિદ્ધ દૃષ્ટિથી તે અન્ન જોયું અને ક્રોધથી વ્યાકુલ નેત્ર કરીને તેણે 'આ તો અભોજ્ય છે' એમ કહ્યું.[૩૪] બ્રાહ્મણ બોલ્યો: "તે અધમ રાજા જેથી મને અભોજ્ય અન્ન આપે છે તેથી તે મૂર્ખનીજ આવા નરમાંસભક્ષણમાં આસક્તિ થાઓ,[૩૫] અને જે પ્રમાણે તેને શક્તિમુનિએ કહ્યું છે તે પ્રમાણેજ તે મનુષ્યમાંસમાં આસક્ત થઇને સર્વ પ્રાણી માત્રને ઉદ્વેગ આપતો આ પૃથ્વીમાં ભટકો."[૩૬]

આ રીતે બીજી વાર બ્રાહ્મણનો શાપ થવાથી રાજાનો તે પૂર્વ શાપ બલવાન્ થયો અને રાક્ષસનાં બલથી યુક્ત થયેલો રાજા બુદ્ધિહીન થઈ ગયો.[૩૭] હે ભારત ! પછી તે નૃપતિશ્રેષ્ઠ રાક્ષસથી મૂઢ ઇંદ્રિયવાળો થઇને થોડા વખતમાંજ શક્તિ મુનિને જોઇ કહેવા લાગ્યો કે;[૩૮] તેં મને આવો અયોગ્ય શાપ આપ્યો છે માટે હું પુરુષભક્ષણનું કાર્ય તારાથીજ શરૂ કરીશ.[૩૯] આ પ્રમાણે કહીને પછી તે શક્તિ ઋષિને તુરત મારી નાખી વાઘ જેમ ઇચ્છિત પશુને ખાઇ જાય તેમ તેને ખાઇ ગયો.[૪૦] શક્તિને મરેલો જોઇને તે રાક્ષસને વિશ્વામિત્ર વારંવાર વસિષ્ઠના પુત્રોના ભક્ષણને માટેજ પ્રેરવા લાગ્યો,[૪૧] તેથી તે રાક્ષસ મહાત્મા વસિષ્ઠના શક્તિથી બીજા નાના પુત્રોને ક્રોધ પામેલો સિંહ જેમ તુચ્છ હરણાંને ખાંઇ જાય તેમ ખાઇ ગયો.[૪૨] જ્યારે વસિષ્ઠ ઋષિએ સાંભળ્યું કે, તે પુત્રોને વિશ્વામિત્રે મારી નખાવ્યા છે, ત્યારે મહાન્ પર્વતો જેમ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, તેમ તે ઉત્પન્ન થયેલા શોકને વશ રાખવા લાગ્યા.[૪૩] પછી મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠે પુત્રશોકથી પોતાનું શરીર પાડવાનો વિચાર કર્યો પણ તે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ મુનિએ વિશ્વામિત્રનો વિનાશ કરવા ધાર્યું નહિ.[૪૪] પછી ભગવાન્ વસિષ્ઠ ઋષિએ દેહ ત્યાગ કરવા માટે મેરુનાં શિખર ઉપરથી પડતું મૂક્યું પણ તે પર્વતની શિલાપર તૂલના ઢગલામાં પડયા હોય તેમ પડયા.[૪૫] હે પાંડવ ! આમ પડવાથી જ્યારે તે મૃત્યુ પામ્યા નહિ ત્યારે તે ભગવાન્ વસિષ્ઠે મહાવનના બળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.[૪૬] હે શત્રુને હણનારા અર્જુન ! તે વખતે તે અગ્નિ ઘણો પ્રદીપ્ત થયેલો હતો તોપણ તેણે વસિષ્ઠને બાળ્યા નહિ અને તે ઝળહળતો અગ્નિ પણ ઠંડો થઇ ગયો.[૪૭] પછી શોકના આવેશવાળા મહામુનિએ સમુદ્રને જોઇને ગળામાં મોટી શિલા બાંધી સમુદ્રમાં પડતું મૂક્યું.[૪૮] ત્યારે સમુદ્રે પણ પોતાના તરંગના

વેગથી મહા મુનિને સ્થલ પર લાવી મૂકયા. આ પ્રમાણે જ્યારે કોઇપણ ઉપાયથી ઉત્તમ વ્રતવાળા તે વિપ્ર મરણ પામ્યા નહિ ત્યારે ખેદ પામીને તે પુનઃ પોતાના આશ્રમમાં આવ્યા.*[૪૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે વાસિષ્ઠમાં વસિષ્ઠશોક નામનો અધ્યાય ૧૭૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૭–સૌદાસને વસિષ્ઠે પુત્ર આપ્યો.

॥ गंधर्व उवाच ॥

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैःसुतैर्मुनिः
निर्जगाम सुदुःखार्त्तः पुनरप्याश्रमात्ततः ॥

ગંધર્વ કહે છેઃ–પાછા આવેલા વસિષ્ઠ મુનિએ તે આશ્રમપદને પુત્રો વિનાનું શૂન્ય જોયું એટલે અત્યંત દુઃખથી દીન બનીને ફ-રીથી તે આશ્રમમાંથી ચાલી નિકળ્યા.[૧] હે પાર્થ ! તેમણે વર્ષાકાલમાં નવાં જલથી ભરે-લી અને તીર પર ઉગેલાં ઘણાં વૃક્ષોને ખેંચી જતી એક નદીને જોઇ.[૨] હે કૌરવનંદન ! નદીને જોઇને મુનિને ફરીથી વિચાર આવ્યો કે, દુઃખી થયેલો હું આ નદીના પાણીમાં ડુબી મરૂં ?[૩] પછી અત્યંત દુઃખિત થયેલા મહા મુનિએ પાશોથી પોતાનાં શરીરને મજબૂત બાંધી લીધું અને તે મહાનદીના જલમાં પડતું મૂકયું.[૪] હે અરિસેનાને હણનારા ! તે વખતે નદીએ તેમના પાશોને તોડી નાખ્યા અને તે ઋષિને પાશવિનાના કરીને તીરપર મૂકી દીધા.[૫] બંધન વિનાના થયેલા મહાઋષિ ત્યાંથી બહાર આવ્યા અને એ નદીમાં પોતે વિપાશ થયા માટે મહાઋષિએ એનું નામ વિપાશા પાડયું.[૬] પછી શોકગ્રસ્ત બુદ્ધિવાળા તે ઋષિ એક જગ્યા-એ રહ્યા નહિ પણ પર્વત, નદીઓ અને સરો-વરો ઉપર ફરવા લાગ્યા.[૭] વળી ઋષિએ પ્રચંડ મગરવાળી એવી ભયંકર હૈમવતી નદીને જોઇ અને તેના પ્રવાહમાં પડતું મૂકયું;[૮] પરંતુ તે શ્રેષ્ઠ નદી તે ઋષિને અગ્નિ જેવા વિચારીને સેંકડો પ્રવાહોથી વહેવા લાગી અને તેથી તે 'શતદ્રુ' કહેવાઇ.[૯] ત્યાં પણ પોતાને સ્થલપર રહેલા જોઇને 'અરે, હું મરી શકતો નથી' એમ કહી વસિષ્ઠ પુનઃ પોતાના આશ્રમમાં આવવા લાગ્યા. તે વિવિધ પર્વતો અને બહુ વિવિધ દેશોમાં ફરતા ફરતા આવતા હતા તે વખતે તેમની પાછળ તેમની અદૃશ્યંતી નામની પુત્રવધૂ પણ આશ્રમમાં આવતી હતી.[૧૦,૧૧] એ અદૃશ્યંતી પાસે આવી એટલે ઋષિએ છ અંગથી અલંકૃત અને પરિપૂર્ણ અર્થવાળો વેદાધ્યયનનો શબ્દ પોતાની પાછળથી આવ-તો સાંભળ્યો.[૧૨] તે વખતે ઋષિએ કહ્યું કે, 'આ મારી પાછળ પાછળ કોણ આવે છે ?' ત્યારે પુત્રવધૂ અદૃશ્યંતીએ ઋષિને કહ્યું કે, "હે મહાભાગ ! તપ કરતી તપસ્વિની એવી હું શક્તિમુનિની સ્ત્રી છું."[૧૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–"હે પુત્રિ ! આ સાંગ

---

*कौशिकः कृत्रिमो विप्रो जघ्नेल्पार्थे शतं मुनीन् ॥ जातिविप्रो वसिष्ठस्तु खेदितोऽपि क्षमापरः ॥ नी० બનાવટી વિશ્વામિત્રે અલ્પ કારણને માટે સો મુનિનો વધ કર્યો અને જન્મથી વિપ્ર એવા વસિષ્ઠ તો ખેદ પમાડાતાં પણ ક્ષમાપરાયણજ રહ્યા. (ગુણ કર્મથી જાતિ માનનારાએ આ ઉપરથી ધડો લેવો જોઇએ.) ૧

૨ वासिष्ठस्य शतं पुत्रान्नाशयामासकौशिकः । नैनंबबाधिरे ब्रह्महत्यास्तास्तपसो बलात् ॥

વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના સો પુત્રોને મારી નાખ્યા તોપણ તેને તેનાં તપનાં બલને લીધે બ્રહ્મહત્યા પીડી શકી નહિ.

૩ प्राज्ञः खलार्दितो देहं संत्यक्षति न तु क्षमां । न शशाप वसिष्ठो हि पुत्रघ्नमपि कौशिकम् ॥ ખલ મનુષ્યથી પીડાયલો વિવેકી પુરુષ પોતાનો દેહ છોડી દે છે, પણ ક્ષમાને ત્યજતો નથી. દૃષ્ટાંત–વસિષ્ઠે પો-તાના પુત્રોને હણનારા વિશ્વામિત્રને પણ શાપ આપ્યો નહિ. ગણેશ.

વેદ ભણવાનો શબ્દ કોનો છે ? જેવો શબ્દ પૂર્વે સાંગ વેદ ભણતા શક્તિનો મેં સાંભળ્યો હતો તેવો આ છે."[૧૪]

અદૃશ્યંતી બોલી:–" હે મુને ! આ તમારા પુત્ર શક્તિનો ગર્ભ મારા ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો છે. એ અહીં બાર વર્ષથી વેદોનું અધ્યયન કરે છે."[૧૫]

ગંધર્વ કહે છે:–આવાં અદૃશ્યંતીનાં વચન સાંભળીને પૂજ્યની પૂજા કરનારા એવા ઋષિ વસિષ્ઠ પ્રસન્ન થયા અને 'મારે હજી સંતાન છે' એમ કહીને હે પાર્થ ! તેમણે મૃત્યુનો વિચાર માંડી વાળ્યો.[૧૬] પછી હે શુદ્ધ ! તે વહુને લઈને વસિષ્ઠ આશ્રમ તરફ આવવા લાગ્યા એટલામાં નિર્જન અરણ્યમાં બેઠેલા કલ્માષપાદને તેમણે જોયો.[૧૭] હે ભારત ! વસિષ્ઠ મુનિને જોતાંજ તે રાજા ક્રોધ કરીને ઉઠ્યો અને ઉગ્ર રાક્ષસથી આવિષ્ટ હોવાથી તે વખતે તે મુનિને ખાઇ જવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો.[૧૮] જ્યારે અદૃશ્યંતીએ ક્રૂર કર્મવાળા તે રાક્ષસને આગળ આવતો જોયો ત્યારે તે ભયચકિત વાણીથી વસિષ્ઠને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી. " હે ભગવન્ ! આ ઉગ્ર દંડ લઈને મૃત્યુ આવતો હોય તેવો હાથમાં દંડો લઇને દારુણ રાક્ષસ આપણા તરફ આવે છે.[૧૯,૨૦] હે સર્વવેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ મહાભાગ ! તેને રોકવા-માટે આ પૃથ્વીમાં તમારા વિના બીજો કોઇ આજે સમર્થ નથી.[૨૧] હે ભગવન્ ! ભયંકર દેખાતા એ પાપી રાક્ષસથી મારૂં રક્ષણ કરો. ખરેખર એ રાક્ષસ આપણ બન્નેને ખાઈ જવા ઇચ્છે છે."[૨૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–" હે પુત્રિ ! તું ડર મા, એ રાક્ષસથી જરા પણ બીવાનું નથી. જેનાથી તું ભય આવેલું જુએ છે તે રાક્ષસ નથી[૨૩] પરંતુ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો એ વીર્યવાન્ કલ્માષપાદ નામનો રાજા છે અને અત્યંત ભયંકર જણાતો એ આ વનપ્રદેશમાં નિવાસ કરે છે."[૨૪]

ગંધર્વ કહે છે:–હે ભારત ! પછી પોતાના તરફ ધસી આવતા તે રાક્ષસને જોઇને તેજસ્વી ભગવાન્ વસિષ્ઠ ઋષિએ 'હુંકાર' નાદ કરીનેજ તેને રોકી દીધો,[૨૫] અને ફરી મંત્રથી પવિત્ર જલનું તેનાપર પ્રોક્ષણ કરીને યોગનાં સામર્થ્યવડે તેમણે કલ્માષપાદને શાપથી મુક્ત કર્યો[૨૬] કારણ કે તે પર્વ કાલમાં જેમ રાહુથી સૂર્ય ગ્રસાય છે તેમ વસિષ્ઠનાં તેજરૂપી શક્તિમુનિના શાપથી બાર વર્ષ ગ્રસ્ત થયેલો હતો.[૨૭] જે વખતે તે રાજા રાક્ષસથી છુટો થયો તે વખતે સંધ્યાકાલનાં આભલાંને સૂર્ય જેમ રંજન કરે તેમ તે પોતાનાં તેજથી વનને શોભાવવા લાગ્યો.[૨૮] પછી ભાન આવતાં રાજાએ ઋષિને પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડીને ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠને તે કહેવા લાગ્યો.[૨૯] " હે મહાભાગ ! હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! હું તમારો યજમાન સૌદાસ છું. આ વખતે તમારૂં જે પ્રિય હોય તે મને કહો. હું તમારૂં શું કામ કરૂં ?"

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–" અમારૂં જે તારે ઇષ્ટ કરવાનું હતું તે સમય પ્રમાણે થઇ ગયું છે !* હવે તું જા અને તારા રાજ્યનું પાલન કર. હે રાજન્ ! હવેથી તું કોઈ વખત બ્રાહ્મણનું અપમાન કરીશ નહિ."[૩૦,૩૧]

રાજા બોલ્યો:–" હે મહાભાગ ! કોઈ વખત હવે હું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરીશ નહિ અને તમારી આજ્ઞામાં રહીને સારી રીતે બ્રાહ્મણોની પૂજા કરીશ.[૩૨] વળી હે દ્વિજોત્તમ ! હે વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ ! હું ઇક્ષ્વાકુવંશનાં ઋણ-માંથી મુક્ત થાઉં તેવો પુત્ર તમારાથી મેળવવાની ઇચ્છા રાખું છું.[૩૩] હે સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ ! શીલ, રૂપ અને ગુણથી યુક્ત એવો ઇચ્છિત પુત્ર ઈક્ષ્વાકુ કુલની વૃદ્ધિને માટે તમે મને આપવા માટે યોગ્ય છો."[૩૪]

ગંધર્વ કહે છે:–આ સાંભળીને સત્ય પ્રતિજ્ઞા-વાળા દ્વિજશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ મુનિએ પરમ ધનુર્ધારી રાજાને 'હું પુત્ર આપીશ' એ પ્રમાણે કહ્યું.[૩૫]

---

*વિરુદ્ધ લક્ષણાથી આ ઉક્તિ છે. અર્થાત્ તેંજ રાક્ષસી આવેશમાં મારા સો પુત્રોને ભક્ષણ કર્યા છે તો હવે તું શું ઇષ્ટ કરવાનો છે? એ ભાવ છે.

પછી હે મનુજેશ્વર ! સમયપ્રમાણે વસિષ્ઠ મુનિ તે રાજાની સાથે આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવી અયોધ્યા પુરીમાં ગયા.[૩૬] તે વખતે પાપવિનાના થયેલા મહાત્મા રાજાની સામે આનંદ પામતી સઘળી પ્રજા ઇંદ્રની સામે દેવતાઓ જાય તેમ તેને લેવા માટે ગઈ.[૩૭] ઘણે લાંબે કાલે એ રાજાએ પુણ્ય લક્ષણવાળી અયોધ્યા નગરીમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠની સાથે પ્રવેશ કર્યો.[૩૮] તે વખતે અયોધ્યાવાસી જનોએ તે રાજાને પુરોહિતે સહિત ઉદય પામતા સૂર્યના જેવો જોયો.[૩૯] શરત્કાલમાં ઉદય પામેલો ચંદ્ર જેમ આકાશને શોભાથી પૂર્ણ કરે તેમ કાંતિમાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજાએ પોતાની શોભાથી અયોધ્યાને પૂર્ણ કરી.[૪૦] આ વેળા નગરના રસ્તાઓ વાળીને ત્યાં છંટકાવ કર્યો હતો તથા નગરને ધ્વજ પતાકાઓથી સુશોભિત કર્યું હતું એટલે તે ઉત્તમ નગર રાજાના મનને ઘણો આહ્લાદ આપતું હતું.[૪૧] હે કુરુનંદન ! હૃષ્ટપુષ્ટ જનોથી યુક્ત એવી તે નગરી જેમ ઇંદ્રથી અમરાવતી શોભે તેમ તે રાજાથી શોભવા લાગી.[૪૨] રાજર્ષિએ તે ઉત્તમ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો તે પછી રાજાની આજ્ઞાથી તેની સ્ત્રી વસિષ્ઠ મુનિની સેવા કરવા લાગી.[૪૩] પછી મહર્ષિ વસિષ્ઠે તેની સાથે એકમત થઈને નિર્લોભપણાથી રાણીની સાથે ગમન કર્યું અને રાણીને ગર્ભ રહ્યો એટલે રાજાએ અભિવંદન કરેલા તે મુનિશ્રેષ્ઠ પોતાના આશ્રમમાં ગયા.[૪૪,૪૫] પછી ઘણો લાંબો કાલ ગયો તો પણ જ્યારે તે ગર્ભનો પ્રસવ થયો નહિ ત્યારે તે યશસ્વિની રાણીએ अश्म (પત્થર) થી પેટ કુટયું[૪૬] ત્યાર પછી પણ બાર વર્ષે તે પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉત્પન્ન થયો, જે રાજર્ષિનું નામ અશ્મક પડયું. જેણે પૌદન્ય નામનું નગર વસાવ્યું હતું.[૪૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વાસિષ્ઠમાં સૌદાસપુત્રોત્પત્તિનામનો અધ્યાય ૧૭૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૮–વસિષ્ઠે કહેલું ઔર્વનું ઉપાખ્યાન.

॥ गंधर्व उवाच ॥

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यंती व्यजायत ॥
शक्तेः कुलकरं राजन् द्वितीयमिवशक्तिनम् ॥ १ ॥

ગંધર્વ કહે છેઃ–હે રાજન્ ! તે પછી આશ્રમમાં રહેલી અદૃશ્યંતીએ પણ શક્તિના કુલને પ્રવર્તાવનારા બીજા શક્તિમુનિના જેવા પુત્રને જન્મ આપ્યો.[૧] હે ભરતશ્રેષ્ઠ તે પૌત્રની જાતકર્માદિક સઘળી ક્રિયા મુનિશ્રેષ્ઠ ભગવાન્ વસિષ્ઠે પોતે કરી.[૨] परासु–પ્રાણરહિત થતા વસિષ્ઠને તેનાથી आशासन–આશ્વાસન મળ્યું માટે તે પુત્ર પરાશર કહેવાયો.[૩] તે ધર્માત્મા મુનિ પરાશર, વસિષ્ઠનેજ પિતા માનવા લાગ્યા અને જન્મથી આરંભીને તેમની સાથે પિતાની પેઠે વર્તવા લાગ્યા.[૪] હે પરંતપ ! હે કૌંતેય ! વળી તે પોતાની માતા અદૃશ્યંતીની સમક્ષમાં વસિષ્ઠને પિતા કહીને બોલાવવા લાગ્યા.[૫] ‘પિતા’ એવા પરિપૂર્ણ અર્થવાળું તેનું મધુર વચન સાંભળીને અદૃશ્યંતીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને તે પરાશરને કહેવા લાગી;[૬] “હે વત્સ ! એ તો તારા બાપના બાપ છે એમને તું ‘બાપા, બાપા’ કહીને બોલાવીશ નહિ. તારા પિતાને તો વનમાં રાક્ષસ ખાઈ ગયો છે.[૭] જેમને તું તારા બાપ માને છે તે તારા બાપ નથી, પણ એ આર્ય તો તારા યશસ્વી પિતાના બાપ છે.”[૮] આવાં પોતાની માતાનાં વચન સાંભળીને મહા મનવાળા અને સત્ય વચનવાળા ઋષિશ્રેષ્ઠ પરાશર દુઃખથી દીન થઈને સર્વ લોકના વિનાશનેમાટે તત્પર થયા.[૯] તેમના મનનો આવો નિશ્ચય જાણીને મહાન્ તપવાળા મિત્રાવરુણના પુત્ર, સિદ્ધાન્તમાં નિપુણ બુદ્ધિવાળા અને બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા ઋષિ વસિષ્ઠે તેમને એ કાર્યથી વારી

રાખ્યા. હે પાર્થ વસિષ્ઠે જે હેતુથી તેમને વાર્યા તે તમે સાંભળો.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પૂર્વે કૃતવીર્ય નામનો એક પ્રસિદ્ધ પૃથિવીપતિ રાજા હતો.[૧૦,૧૧] તે રાજેંદ્ર વેદવેત્તા એવા ભૃગુઓનો યજમાન હતો. હે વત્સ! તે અગ્રભોક્તા એવા બ્રાહ્મણોને રાજાએ સોમયજ્ઞના અંતમાં પુષ્કલ ધન ધાન્યથી તૃપ્ત કર્યા હતા. પછી તે નૃપશાર્દૂલ જ્યારે સ્વર્ગમાં ગયો ત્યાર પછી તેના વંશજોને દ્રવ્યની જરૂર પડી, એટલે ભૃગુઓની પાસે ધન છે એમ જાણીને તે બધા રાજાઓ ભૃગુવંશના શ્રેષ્ઠ ઋષિઓની પાસે ધનની યાચના કરવા ગયા. તે વખતે ક્ષત્રિયોનાં ભયને જાણીને કેટલાક ભાર્ગવોએ અખૂટ ધન ભોંયમાં દાટી દીધું, કેટલાકે બ્રાહ્મણોને આપી દીધું અને કેટલાએક ભાર્ગવોએ તે ક્ષત્રિયોને યથેષ્ટ ધન આપ્યું.[૧૨-૧૬] હે તાત! તે વખતે એક ક્ષત્રિયને કંઈક કારણ જોવાથી વહેમ આવ્યો અને તેણે દૈવેચ્છાથી જમીન ખોદવા માંડી; એટલે તેને એક ભૃગુના ઘરમાંથી ધન જડયું. પછી બધા ક્ષત્રિયો એકઠા થઈને તે ધન જોવા લાગ્યા.[૧૭,૧૮] ત્યારે સઘળા ભૃગુઓ ભયથી ક્ષત્રિયોને શરણે ગયા; પરંતુ ક્રોધમાં આવેલા ક્ષત્રિયોએ તેમની અવગણના કરી અને તે પરમ ધનુર્ધારીઓએ તે સર્વ બ્રાહ્મણોને તીવ્ર બાણોથી મારવા માંડયા;[૧૯] એટલુંજ નહિ પણ સર્વ પૃથ્વીમાં ફરીને ગર્ભમાં રહેલા ભૃગુવંશજોને પણ તેઓ કાપી નાખવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જ્યારે ભૃગુઓનો ઉચ્છેદ થવા લાગ્યો ત્યારે ભય પામેલી ભૃગુપત્નીઓ વિકટ પર્વત હિમાલયમાં નાશી ગઈ. તે બ્રાહ્મણીઓમાંની એક સુંદર જંઘાવાળી બ્રાહ્મણી પોતાના પતિના કુલની વૃદ્ધિને માટે ક્ષત્રિયોના ભયથી મહાન્ તેજસ્વી ગર્ભને એક જંઘામાં ધારણ કરવા લાગી. તે ગર્ભને જાણીને ક્ષત્રિયોના ભયથી ગભરાયલી એક બ્રાહ્મણી ક્ષત્રિયોની પાસે ગઈ અને તે એકલીએ એ વાત તેમને જણાવી દીધી. તે વખતે સઘળા ક્ષત્રિયો તે ગર્ભને મારવા તત્પર થઈને બ્રાહ્મણીની આગળ આવ્યા;[૨૦-૨૩] અને પોતાનાં તેજથી પ્રકાશતી પેલી બ્રાહ્મણીને દીઠી. એટલામાં તે ગર્ભ બ્રાહ્મણીની જંઘા ફાડીને બહાર નિકળ્યો;[૨૪] અને તેણે મધ્યાહ્નના સૂર્યની પેઠે ક્ષત્રિયોની દૃષ્ટિઓને હરી લીધી. પછી ચક્ષુવિનાના થયેલા તે બધાઓ પર્વતના દુર્ગોમાં ભટકવા લાગ્યા.[૨૫] તે પછી મોહ પામેલા અને અંધધુંધ બની ગયેલા રાજાઓ પોતાની દૃષ્ટિ પાછી મેળવવાને માટે તે અનિંદિત ચરિત્રવાળી બ્રાહ્મણીને શરણે ગયા;[૨૬] અને તેજથી રહિત, દુઃખથી દીન તથા ભાનવિનાના થયેલા એવા શાંત જ્વાલાવાળા અગ્નિના જેવા તે ક્ષત્રિયો મહા ભાગ્યવાળી બ્રાહ્મણીને કહેવા લાગ્યા કે;[૨૭] "આપ ભગવતીની કૃપાથી ક્ષત્રિયો ચક્ષુ મેળવીને અહીંથી જશે. અમે બધા પાપકર્મવાળા છીએ, પરંતુ હવે તે પાપથી નિવૃત્ત થઈને અમે બધા ચાલ્યા જઈશું.[૨૮] માટે હે શોભને! તમે પુત્ર સાથે અમારા પર દયા કરવાને યોગ્ય છો. આ રાજાઓનું પુનઃ દૃષ્ટિ આપીને તમારે રક્ષણ કરવું જોઈએ."[૨૯]*

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે ઔર્વોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૭૮ સમાપ્ત.

* ब्राह्मणो गर्भसंस्थोऽपि माननीयो मनीषिणाम् । और्वो हि मातुरूरुस्थः क्षत्रमंधमचीकरत् ॥ બ્રાહ્મણ ગર્ભમાં રહ્યો હોય તોપણ તે બુદ્ધિમાનોએ માન આપવ યોગ્ય છે; કારણ કે માતાની સાથળમાં રહેલા ઔર્વે પણ ક્ષત્રિયોને અંધ કરી દીધા હતા. गणेश.

અધ્યાય ૧૭૯-ઔર્વોપાખ્યાન ચાલુ-ઔર્વના ક્રોધનું વારણ.

॥ ब्राह्मण्युवाच ॥

नाहं गृह्णामि वस्ताता दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता॥
अयं तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः॥१॥

બ્રાહ્મણી બોલીઃ-"હે પુત્રો! મેં તમારી દૃષ્ટિ ગ્રહણ કરી નથી તેમજ મને તમારા પર ક્રોધ પણ ચઢયો નથી; પરંતુ આ મારી જંઘામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ભૃગુવંશનો પુત્ર આજે તમારા-પર ક્રોધે ભરાયો છે.[1] હે પુત્રો! પોતાના બંધુઓના નાશને યાદ કરીને એ મહાત્માએ ક્રોધથી તમારાં ચક્ષુઓ હરણ કર્યાં છે એમાં સંશય નથી.[2] હે પુત્રો! જ્યારે તમે ભૃગુ-ઓના ગર્ભોને પણ હણવા લાગ્યા ત્યારે મેં આ ગર્ભને જંઘામાં સો વર્ષ ધારણ કર્યો હતો.[3] એ બાલક ગર્ભમાં હતો ત્યારેજ ભૃગુવંશનું ફરીથી પ્રિય કરવા માટે ષડંગ સાથે સમગ્ર વેદ એને પ્રાપ્ત થયા હતા.[4] એના પિતૃઓનો તમે નાશ કર્યો છે, માટે એ ક્રોધથી તમને અવશ્ય મારી નાખવા ઇચ્છે છે. એનાં દિવ્ય તેજથીજ તમારાં ચક્ષુઓનો નાશ થયો છે.[5] માટે હે પુત્રો એ મારી ઉરુથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્તમ પુત્ર ઔર્વની તમે યાચના કરો. તમારા પ્રણામથી પ્રસન્ન થઇને એ તમારી દૃષ્ટિ પાછી આપશે."[6]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-આ પ્રમાણે કહેવાથી તે સઘળા રાજાઓ ઔર્વને કહેવા લાગ્યા કે; "અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ." ત્યારે ઔર્વે તેઓના પર કૃપા કરી.[7] સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ વિપ્રર્ષિ ઉરુને ભેદીને ઉત્પન્ન થયા માટે લોકોમાં એ ઔર્વનામથીજ પ્રસિદ્ધ થયા હતા.[8] પછી રાજાઓ ઔર્વથી પોતાની દૃષ્ટિઓ પાછી મેળ-વીને પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા અને ભૃગુ-વંશોત્પન્ન ઔર્વે સર્વ લોકનો પરાભવ કરવા નિશ્ચય કર્યો.[9] હે પુત્ર! તે મહા મનવાળા ઋષિ-એ સર્વ લોકનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા પોતાનું મન તત્પર કર્યું.[10] પછી એ મોટાં તપથી વૃદ્ધિ પામેલા ભૃગુનંદને ભૃગુઓના વિનાશનો બદલો વાળવા તથા પિતૃઓને આનંદ આપવા ઉગ્ર મહાન્ તપવડે સર્વ લોકનો નાશ કરવા માટે દેવ, અસુર તથા મનુષ્યોએ સહિત સર્વ લોકને સંતાપ ઉત્પન્ન કરવા માંડયો.[11,12] હે પુત્ર! પછી બધા પિતૃઓ પોતાના કુલને આનંદ આપે એવા પ્રભાવવાળા એ પુત્રને જાણીને પિતૃલોકમાંથી ત્યાં આવ્યા અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[13] પિતૃઓ બોલ્યા; "હે ઔર્વ! હે પુત્ર! તારાં ઉગ્ર તપનો પ્રભાવ અમે જોયો. હવે તું તારો ક્રોધ શાંત કર અને લોકોના પર કૃપા કર.[14] હે પુત્ર! સંસ્કારયુક્ત મન-વાળા સર્વ ભૃગુઓએ કંઇ અશક્ત હોવાથી તે વખતે વધ કરતા ક્ષત્રિયોથી થતા વધની ઉપેક્ષા કરી નથી;[15] પરંતુ લાંબાં આયુષ્યથી જ્યારે અમને કંટાળો આવ્યો ત્યારે અમે પોતેજ ક્ષત્રિયોથી પોતાનો વધ માગી લીધો હતો.[16] વળી કોઇએ ભૃગુના ઘરમાં જે ધન દાટયું હતું તે પણ ક્ષત્રિયોને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવા તથા વૈર સળગાવવાજ દાટયું હતું.[17] હે દ્વિજોત્તમ! સ્વર્ગની આકાંક્ષાવાળા એવા અમને અહીંનાં ધનની જોડે શું કામ હતું? કારણ કે અમારે માટે ધનાધ્યક્ષ-કુબેર, પુષ્કલ ધન આપે છે;[18] પરંતુ હે વત્સ! જ્યારે અમને લેવાને મૃત્યુ કોઈ રીતે સમર્થ થયો નહિ ત્યારે અમે આ એક સારો ઉપાય ખોળી કાઢયો હતો. વળી આત્મહત્યા કરનારો મનુષ્ય શુભ લોકને પામતો નથી માટે અમે વિચાર કરીનેજ આત્મઘાત કર્યો નહિ.[19,20] હે પુત્ર! તું જે કરવા ધારે છે તે અમને પ્રિય નથી માટે સર્વ લો-કના પરાભવરૂપી પાપથી આ મનને રોકી રાખ.[21] હે તાત! ક્ષત્રિયોને તથા સાત લોકને તું હણીશ નહિ અને હે પુત્ર! તપ તથા તેજને દૂષણ આપનારા એવા ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને તું નાશ પમાડ."[22]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતગર્ત ચૈત્રરથપર્વવિષે ઔર્વવારણ નામનો અધ્યાય ૧૭૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૦-ઔર્વના ક્રોધની શાંતિ અને વડવામુખ અગ્નિની ઉત્પત્તિ.

॥ और्व उवाच. ॥

उक्तवानस्मि यां क्रोधात् प्रतिज्ञां पितरस्तदा॥
सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् १

ઔર્વ કહે છે:-"હે પિતૃઓ ! મેં ક્રોધથી જે સર્વ લોકના વિનાશને માટે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે મારી પ્રતિજ્ઞા નિષ્ફલ થશે નહિ.[૧] હું મિથ્યા રોષ અને મિથ્યા પ્રતિજ્ઞાવાળો થવા ઇચ્છતો નથી; કારણકે કાર્યને પાર કર્યા વિના મારો ક્રોધાગ્નિ અરણિને જેમ અગ્નિ બાળે તેમ મને બાળશે.[૨] જે મનુષ્ય કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને શમાવે છે તે મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ અને કામનું રક્ષણ કરવા માટે સમર્થ નથી.[૩] અસભ્યોને નિયમમાં લાવવા અને સભ્યોનું પાલન કરવા માટે જે ક્રોધ કરવામાં આવે છે તે યોગ્યજ ગણાય છે. સર્વને જિતવાની ઇચ્છાવાળા રાજાઓ તેવો યોગ્યજ ક્રોધ કરે છે.[૪] હું જ્યારે જંઘામાં ગર્ભશય્યામાં હતો ત્યારે મેં ક્ષત્રિયોથી થતા ભૃગુઓના વધ વખતે માતાઓના રડવાના શબ્દ સાંભળ્યા હતા.[૫] જ્યારે તે અધમ ક્ષત્રિયોથી આ લોકમાં ભૃગુઓના ગર્ભોનો પણ સંહાર થવા લાગ્યો ત્યારે મને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.[૬] સંપૂર્ણ ગર્ભવાળી મારી માતા અને બીજી માતૃતુલ્ય ભૃગુપત્નીઓ તથા પિતૃઓ ભયથી સર્વ લોકમાં ભમ્યા પણ તેમને કોઇએ આશ્રય આપ્યો નહિ.[૭] જ્યારે ભૃગુપત્નીઓને કોઇએ બચાવી નહિ ત્યારે મારી શુભ માતાએ મને એક જંઘામાં ધારણ કર્યો હતો.[૮] જ્યારે લોકમાં પાપનો નિષેધ કરનાર કોઈ હોય છે ત્યારે સર્વ લોકમાં કોઇ પાપ કરનાર રહેતો નથી;[૯] પરંતુ જ્યારે પાપથી કોઇ નિષેધ કરનારને જોતા નથી ત્યારે ઘણા લોકો પાપ કર્મ કરે છે.[૧૦] વળી જે શક્તિમાન્ સમર્થ થઇને પાપને જાણતાં છતાં રોકતો નથી તો તે પણ પાપના સંબંધવાળો થાય છે.[૧૧] મારા પિતૃઓને સમર્થ પુરુષો અને રાજાઓએ શક્તિ છતાં પોતાના જીવિતને વહાલું ગણી બચાવ્યા નહિ માટે હું તેઓના પર કોપ્યો છું. હું લોકોનો ઇશ્વિર છું માટે આ સંબંધમાં તમારાં વચન પ્રમાણે વર્તી શકતો નથી.[૧૨,૧૩] હું પાપીઓને શિક્ષા કરવા સમર્થ છું છતાં જો હું ઉપેક્ષા કરૂં તો તે શિક્ષા ન કરવાથી લોકોને ભય આવી પડશે.[૧૪] વળી જે આ મારો ક્રોધજન્ય અગ્નિ લોકોને ખાઇ જવા ધારે છે એનો જો હું નિગ્રહ કરીશ, તો પોતાનાં તેજથી એ અગ્નિ મનેજ બાળી મૂકશે.[૧૫] તેમ તમારી સર્વ લોક પ્રત્યેની હિતેચ્છાને પણ હું જાણું છું, માટે હે સમર્થો ! લોકોનું અને મારૂં જે રીતે કલ્યાણ થાય તે રીતે તમે કરો.."[૧૬]

પિતૃઓ બોલ્યા:-" જે આ તારો ક્રોધજન્ય અગ્નિ લોકોનો સંહાર કરવા ઇચ્છે છે તેને તું જલમાં મૂક; કારણ કે જલમાં સર્વ લોકો રહેલા છે. તારૂં કલ્યાણ થાઓ.[૧૭] હે દ્વિજોત્તમ ! આ સર્વ રસો જલમય છે અને સઘળું જગત્ પણ જલમય છે, માટે તારા આ ક્રોધાગ્નિને તું જલમાં નાખ.[૧૮] હે વિપ્ર ! જો તારી ઇચ્છા હોય તો એ તારો ક્રોધાગ્નિ જલનો દાહ કરતો મહા સમુદ્રમાં રહો; કારણ કે લોકો જલમય કહેવાય છે અર્થાત્ કારણભૂત જલનો દાહ થતાં લોકો દગ્ધ થયેલા ગણાશે.[૧૯] હે શુદ્ધ ! એમ કરવાથી તારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય થયેલી ગણાશે અને દેવોએ સહિત લોકોનો પરાભવ પણ થશે નહિ."[૨૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-"હે વત્સ ! પછી તે ક્રોધજન્ય અગ્નિને ઔર્વ મુનિએ સમુદ્રમાં ફેંક્યો અને તે અગ્નિ અદ્યાપિ સમુદ્રના જલનું શોષણ કરે છે.[૨૧] એ અગ્નિ ઘોડાના મોટા માથા જેવો થઇને મોંમાંથી અગ્નિને પ્રકટ કરતો મહા સમુદ્રના જલનું પાન કરે છે અને તેને વેદવેત્તાઓ વડવામુખ અગ્નિ કહે છે.[૨૨]

હે પરાશર ! હે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ. તું પણ આત્મલોકને જાણનારો છે માટે લોકોનો વિનાશ કરવાને તું યોગ્ય નથી. ”૨૩

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે ઔર્વોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૮૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૧–પરાશરનો રાક્ષસયજ્ઞ.

॥ गंधर्व उवाच ॥

एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ॥
न्ययच्छदात्मनः क्रोधं सर्वलोकपराभवात् ॥१॥

ગંધર્વ કહે છેઃ–આ પ્રમાણે મહાત્મા વસિષ્ઠે કહ્યું ત્યારે વિપ્રર્ષિ પરાશરે સર્વ લોકના પરાભવને માટે પ્રકટ કરેલો પોતાનો ક્રોધ વશ કર્યો.[1] પછી સર્વ વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા મહા તેજસ્વી શક્તિના પુત્ર પરાશર ઋષિએ રાક્ષસયજ્ઞનો આરંભ કર્યો.[2] અને તેમાં શક્તિ ઋષિના વધનું સ્મરણ કરીને એ મહામુનિએ નાના મોટા સર્વ રાક્ષસોને તે વિસ્તીર્ણ યજ્ઞમાં બાળવા માંડયા.[3] તે વખતે ‘એની બીજી પ્રતિજ્ઞાનો મારે ભંગ કરવો નહિ’ એવો નિશ્ચય કરીને વસિષ્ઠ મુનિએ રાક્ષસોના વધથી પરાશરને વાર્યા નહિ.[4] ત્રણ પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેમાં રહેલા એવા તે યજ્ઞમાં મહામુનિ પરાશર ચોથા અગ્નિના જેવા દીપતા હતા.[5] જેમ મેઘના ગયા પછી સૂર્યથી આકાશ પ્રકાશિત થાય છે તેમ નિર્મલ હવ્ય હોમવાથી શુભ્ર યજ્ઞવડે શક્તિમુનિના પુત્રે આકાશને પ્રકાશિત કરી દીધું.[6] વળી વસિષ્ઠ વગેરે સર્વે મુનિઓ ત્યાં તેજથી પ્રકાશતા પરાશરને બીજા સૂર્ય જેવા માનવા લાગ્યા.[7] પછી બીજાઓથી ન થઇ શકે એવા આ યજ્ઞની સમાપ્તિ કરાવવામાટે ઉદાર બુદ્ધિવાળા અત્રિ ઋષિ ત્યાં આવ્યા.[8] હે શત્રુઓને હણનારા અર્જુન ! વળી ત્યાં રાક્ષસોને બચાવવાની ઇચ્છાથી પુલસ્ત્ય, પુલહ અને મહાક્રતુવાળા ક્રતુ ઋષિ પણ આવી પહોંચ્યા.[9] હે ભરતશ્રેષ્ઠ પાર્થ ! રાક્ષસોનો વધ થતો જોઇને પુલસ્ત્ય મુનિ શત્રુનિબર્હણ પરાશરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યાઃ–[10] “ હે વત્સ ! તારા કાર્યમાં કંઇ વિઘ્ન તો આવ્યું નથી ને ? હે પુત્ર ! તારા પિતાના મૃત્યુસંબંધમાં કંઇ પણ ન જાણનારા એવા નિર્દોષ સર્વ રાક્ષસોના વધમાં તને આનંદ આવે છે શું ?[11] હે તાત ! આ રીતે મારી પ્રજાનો ઉચ્છેદ કરવો તને યોગ્ય નથી. તપસ્વી બ્રાહ્મણોનો એ ધર્મ કહેવાય નહિ.[12] હે પરાશર! બ્રાહ્મણોનો ઉત્તમ ધર્મ તો શાંતિ છે માટે તેને તું સેવન કર. હે પરાશર ! તું શ્રેષ્ઠ થઇને આ અધર્મિષ્ઠ કામ કરે છે.[13] વળી તારા ધર્મવેત્તા પિતા શક્તિમુનિનું ઉલ્લંઘન કરવું પણ તને ઘટતું નથી અને મારી પ્રજાનો આમ ઉચ્છેદ કરવામાટે પણ તું યોગ્ય નથી.[14] હે વસિષ્ઠવંશોત્પન્ન ! શક્તિમુનિનો નાશ તેમણે પોતે આપેલા શાપથીજ થયો છે. પોતાના દોષથીજ શક્તિમુનિ અહીંથી સ્વર્ગમાં ગયા છે.[15] હે મુને ! શક્તિમુનિનું ભક્ષણ કરવા માટે કોઇ રાક્ષસ સમર્થ નહતો પણ તેમણે પોતેજ પોતાનું મૃત્યુ માગી લીધું હતું અને તે પ્રાપ્ત થયું હતું.[16] હે પરાશર ! એ મૃત્યુમાં વિશ્વામિત્ર અને કલ્માષપાદરાજા નિમિત્તભૂત થયા હતા, અને શક્તિમુનિ તો સ્વર્ગમાં જઇને આનંદ કરે છે.[17] વળી મહામુનિ વસિષ્ઠના શક્તિથી નાના જે પુત્રો હતા તે પણ સઘળા આનંદયુક્ત થઇ દેવોની જોડે સુખ ભોગવે છે.[18] હે મહામુનિ ! એ બધું વસિષ્ઠ મુનિને વિદિત છે. હે તાત ! આ બિચારા રાક્ષસોનો જે ઉચ્છેદ થયો છે તે યજ્ઞમાં હે વાસિષ્ઠપુત્ર ! તું નિમિત્તભૂત થયો છે માટે આ યજ્ઞ બંધ કર. તારૂં કલ્યાણ થાઓ અને આ તારૂં કાર્ય પણ સમાપ્ત થાઓ. ”[19,20]

ગંધર્વ કહે છેઃ–આ પ્રમાણે પુલસ્ત્ય ઋષિએ

કહ્યું અને બુદ્ધિમંત વસિષ્ઠે પણ કહ્યું ત્યારે શક્તિપુત્ર મહામુનિ પરાશરે તે રાક્ષસયજ્ઞની સમાપ્તિ કરી,[21] અને સર્વ રાક્ષસોને બાળવા-માટે એકઠા કરેલા તે અગ્નિને હિમાલયના ઉત્તર પાર્શ્વપર આવેલા મહાવનમાં મૂકી દીધો.[22] તે અગ્નિ, હજી પણ ત્યાં રાક્ષસોને, વૃક્ષોને અને પાષાણોને નિરંતર પર્વે પર્વે બાળતો જણાય છે.[23]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે ઔર્વોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૮૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૨–કલ્માષપાદરાજાની સ્ત્રીમાં વસિષ્ઠને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ.

॥ अर्जुन उवाच ॥
राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदांवरे ॥
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै सन्नियोजिता ॥ १ ॥

અર્જુન પૂછે છેઃ–કલ્માષપાદ રાજાએ શા કારણથી બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના ગુરુની સાથે પોતાની ભાર્યાનો નિયોગ કર્યો હતો ? વળી પરમ ધર્મને જાણનારા મહાત્મા વસિષ્ઠ મહર્ષિએ શામાટે અગમ્યા (પુત્રવધૂજેવી) સ્ત્રીની સાથે ગમન કર્યું?[1,2] હે મિત્ર ! પૂર્વે વસિષ્ઠ મુનિએ એ અધર્મિષ્ઠ કાર્ય કર્યું એ સંબંધમાં મને સંશય રહે છે, માટે હું પૂછું છું તેથી મારો સંશય નિવૃત્ત કરવા તમે યોગ્ય છો."[3]

ગંધર્વ કહે છેઃ–હે ધનંજય ! જે તમે મને પૂછો છો તે વસિષ્ઠ તથા કલ્માષપાદ રાજાના સંબંધમાં હું તમને કહું છું તેને હે દુર્ધર્ષ! તમે સાંભળો.[4] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વસિષ્ઠના પુત્ર મહાત્મા શક્તિમુનિએ જે રીતે એ રાજાને શાપ આપ્યો હતો તે સઘળું મેં તમને કહ્યું છે.[5] શાપને વશ થયેલો શત્રુને તાપ આપનારો તે રાજા ક્રોધથી વ્યાકુલ નેત્રવાળો થઇને પોતાની સ્ત્રીની સાથે નગરમાંથી બહાર નિકળ્યો[6] અને અનેક પશુસમૂહથી તથા અનેક પ્રાણીઓથી ભરેલાં એવાં નિર્જન અરણ્યમાં તે સ્ત્રીની સાથે ફરવા લાગ્યો.[7] શાપથી ગ્રસ્ત થયેલો તે રાજા અનેક ઝુંડાંઓ અને લતાથી છવાયલાં તથા નાનાવિધ વૃક્ષોથી વિંટાયલાં અને ઘોર શબ્દવાળાં અરણ્યમાં ભટકતો હતો.[8] એક વખતે તેને ભૂખ લાગી અને તે પોતાને માટે ભક્ષ્ય ખોળવા નિકળ્યો; એટલામાં અત્યંત ભૂખથી પીડાયલા રાજાએ કોઇ એક નિર્જન વનમાં મૈથુનપરાયણ એવાં બ્રાહ્મણ તથા બ્રાહ્મણીને જોયાં. તે બન્ને પણ આને જોઇને અત્યંત ત્રાસ પામી મનોદય પૂર્ણ ન કરતાં ત્યાંથી નાઠાં.[9,10] તે બન્ને નાસતાં હતાં તેમાંથી રાજાએ બ્રાહ્મણને બલથી પકડી લીધો. તે વખતે પોતાના પતિને પકડેલો જોઇને બ્રાહ્મણી કહેવા લાગી કે;[11] "હે રાજન્ ! હું તને જે કહું છું તે તું મારાં વચનને સાંભળ. હે સારાં વ્રતવાળા ! તું આદિત્ય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને સર્વ લોકમાં વિખ્યાત છે.[12] વળી હે દુર્ધર્ષ ! તું ધર્મમાં પ્રમાદ વિના સ્થિત છે તથા ગુરુસેવામાં તત્પર છે, માટે ઓ શાપથી હણાયલા રાજા ! તું પાપ કરવાને યોગ્ય નથી.[13] મને ઋતુકાલ પ્રાપ્ત થતાં હું પતિ-સંગની ઇચ્છાથી તથા પુત્રની કામનાથી પતિની પાસે આવી હતી, પરંતુ હજી મારો સ્વાર્થ સિદ્ધ થયો નથી;[14] માટે હે નૃપતિશ્રેષ્ઠ ! મારાપર કૃપા કર અને આ મારા પતિને છોડી દે."

આ રીતે બ્રાહ્મણી રડતી રહી અને તેના પતિને જેમ વાઘ ઇચ્છિત મૃગનું ભક્ષણ કરે તેમ તે રાજા ક્રૂરની પેઠે ખાઇ ગયો. તે વખતે ક્રોધથી પરાભવ પામેલી બ્રાહ્મણીની આંખમાંથી જે આંસું પૃથ્વીપર પડયાં[15,16] તે પ્રદીપ્ત અગ્નિ-રૂપ થઇને તે દેશને બાળવા લાગ્યાં. પછી

શોકથી સંતપ્ત થયેલી અને પતિના નાશથી દુઃખી થયેલી બ્રાહ્મણીએ ક્રોધ કરીને કલ્માષપાદ રાજાને શાપ આપ્યો. "ઓ ક્ષુદ્ર! મારા અપૂર્ણ અર્થવાળીના મહાયશસ્વી પ્રિય પતિનું મારા દેખતાં તેં આજે ભક્ષણ કર્યું, માટે ઓ દુર્બુદ્ધિવાળા! તું પણ મારા શાપથી પરાભવ પામીને પત્ની પાસે ઋતુકાલમાં જતાં તત્કાલ મૃત્યુ પામીશ, અને જે વસિષ્ઠઋષિના પુત્રોનો તેં નાશ કર્યો છે તે વસિષ્ઠની સાથે સંગ કરવાથી તારી સ્ત્રીને પુત્ર ઉત્પન્ન થશે અને હે અધમ રાજા! તે પુત્ર તારા વંશને ચલાવનારો થશે."[૧૭-૨૧]

આ પ્રમાણે રાજાને શાપ આપીને તે શુભ એવી આંગિરસ ગોત્રની બ્રાહ્મણીએ રાજાના સમીપમાંજ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.[૨૨] હે પરંતપ! આ સર્વ વૃત્તાંત મહા ભાગ્યશાલી વસિષ્ઠ મુનિએ મોટા જ્ઞાનયોગ અને તપના પ્રભાવથી જોયું હતું.[૨૩] પછી જ્યારે લાંબે કાલે રાજર્ષિને શાપ નિવૃત્ત થયો ત્યારે ઋતુકાલમાં તે મદયંતીની પાસે ગયો પણ તે વખતે મદયંતીએ તેને રોકી રાખ્યો.[૨૪] કામથી મોહિત થયેલા તે રાજાને પૂર્વે થયેલા શાપનું સ્મરણ ન હતું; પણ તેણે જ્યારે મદયંતીનાં વચન સાંભળ્યાં ત્યારે તે ગભરાટમાં પડયો;[૨૫] અને તે શાપને યાદ કરીને તે વખતે અત્યંત સંતાપ કરવા લાગ્યો. હે નરશ્રેષ્ઠ! આ કારણથી શાપના દોષથી યુક્ત એવા રાજાએ પોતાની સ્ત્રીની સાથે વસિષ્ઠની યોજના કરી હતી.[૨૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વવિષે વસિષ્ઠોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૮૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૩-પાંડવોએ ધૌમ્ય ઋષિને પુરોહિત કર્યા.

॥ अर्जुन उवाच ॥

अस्माकमनुरूपो वै यः स्याद्गंधर्व वेदवित् ॥
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥१॥

અર્જુન પૂછે છેઃ-હે ગંધર્વ! હવે અમારેમાટે યોગ્ય એવો વેદવેત્તા જે પુરોહિત હોય તે તમે કહો કારણ કે તમને સર્વ વિદિત છે.[૧]

ગંધર્વ કહે છેઃ-દેવલ મુનિના નાના ભાઇ ધૌમ્ય આ ઉત્કોચક નામના તીર્થમાં તપ કરે છે, માટે જો ઇચ્છા હોય તો તેને તમે પુરોહિત કરો.[૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી અર્જુને પ્રસન્ન થઇને ગંધર્વને વિધિપૂર્વક આગ્નેયાસ્ત્ર આપ્યું અને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું.[૩] "હે ગંધર્વશ્રેષ્ઠ! ઘોડાઓ હાલ તમારી પાસેજ રહેવા દો; અમને જ્યારે કામ પડશે ત્યારે અમે તે લઇશું. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ." આ પ્રમાણે કહી ગંધર્વ અને પાંડવો પરસ્પર સન્માન આપીને રમ્ય એવા ભાગીરથીના તીર પરથી પોતપોતાનાં ઇચ્છિત સ્થાનોમાં જવા નિકળ્યા.[૪,૫] હે ભારત! પછી પાંડવો ઉત્કોચક તીર્થમાં ધૌમ્ય મુનિના આશ્રમમાં ગયા અને ત્યાં ધૌમ્ય મુનિને પોતાના પુરોહિત થવાની માગણી કરી.[૬] સર્વ વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા ધૌમ્ય મુનિએ પાંડવોને યજમાન તરીકે સ્વીકાર્યા તથા વનનાં ફલમૂલથી તેમનો સત્કાર કર્યો.[૭] પાંડવોએ તે બ્રાહ્મણને પુરોહિત કરવાથી પોતાને લક્ષ્મી, રાજ્ય તથા સ્વયંવરમાં દ્રૌપદી એ સર્વ મળી ચૂકયાં છે એમ માન્યું.[૮] ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવો ધૌમ્ય મુનિને પોતાના પુરોહિત તથા ગુરુ તરીકે મેળવીને પોતાને સનાથ માનવા લાગ્યા;[૯] તથા ધર્મવેત્તા વેદાર્થ તત્ત્વને જાણનારા અને ઉદાર બુદ્ધિવાળા ધૌમ્ય મુનિ ધર્મવેત્તા પાંડવોને યજમાન તરીકે ગણવા લાગ્યા.[૧૦] વળી ધૌમ્ય મુનિ બુદ્ધિ, વીર્ય, બલ અને ઉત્સાહથી યુક્ત એવા તથા દેવના જેવા તે વીરોને જોઇને સ્વધર્મથી

તેમને રાજ્ય મળી ચૂક્યું છે એમ માનવા લાગ્યા.[૧૧] તે પછી ધૌમ્ય મુનિએ સ્વસ્તિવાચન કરેલા એવા પાંડવોએ પાંચાલીના સ્વયંવરમાં ધૌમ્યસાથે જવાને સારૂ મનમાં નિશ્ચય કર્યો.[૧૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગ ચૈત્રરથપર્વવિષે ધૌમ્યપુરોહિતકરણ નામનો અધ્યાય ૧૮૩ સમાપ્ત.
ચૈત્રરથપર્વ સમાપ્ત.

स्वयंवरपर्व.

અધ્યાય ૧૮૪–પંચાલ દેશમાં જતાં બ્રાહ્મણોની સાથે વાર્તા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पंच पांडवाः ॥
प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तं च देशं महोत्सवम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી તે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા પાંચ પાંડવ ભાઈઓ દ્રૌપદીને, તે દેશને અને સ્વયંવરના મહોત્સવને જોવા માટે નિકળ્યા.[૧] માતાની સાથે નિકળેલા તે શત્રુને તાપ આપનારા નરવ્યાઘ્ર પાંડવોએ એકઠા થઈને પંચાલ દેશમાં જતા ઘણાએક બ્રાહ્મણોને જોયા.[૨] તે બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મચારી એવા પાંડવોને પૂછ્યું કે; “ તમે કયાં જાઓ છો ? અને કયાંથી આવો છો ?”[૩] યુધિષ્ઠિર બોલ્યા; “ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ! અમે સહોદર ભાઈઓ છીએ અને સાથેજ ફરીએ છીએ. વળી હમણાં અમે અમારી માતા સાથે એકચક્રા નગરીથી આવીએ છીએ તે આપને વિદિત થાઓ. ”[૪]

બ્રાહ્મણો બોલ્યા:–“ તમે આજેજ પંચાલ દેશમાં દ્રુપદ રાજાને ત્યાં જાઓ. ત્યાં મોટો સ્વયંવર થવાનો છે અને તેમાં ઘણું દ્રવ્ય વપરાવાનું છે.[૫] અમે બધા ત્યાં જઈએ છીએ એટલે આપણે બધા સાથે સાથેજ જઇશું. ત્યાં આશ્ચર્યકારક મહોત્સવ થવાનો છે.[૬] મહાત્મા યજ્ઞસેન દ્રુપદ રાજાને વેદીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળી પુત્રી છે;[૭] જે જોવા યોગ્ય સુંદર અંગવાળી, સુકુમાર અને ડાહી છે. વળી જે પ્રતાપી એવા દ્રોણના શત્રુ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બ્હેન થાય છે;[૮] તે મહાબાહુવાળો અગ્નિના જેવો તેજસ્વી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કવચ, ખડ્ગ, બાણ તથા ધનુષની સાથેજ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે.[૯] તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સુંદર અંગવાળી અને સૂક્ષ્મ મધ્યવાળી દ્રૌપદી નામની બ્હેન છે. તેના શરીરમાંથી નિકળતો નીલ કમલના જેવો સુગંધ એક કોશ સુધી પ્રસરે છે.[૧૦] તે યજ્ઞસેનની સ્વયંવરમાં વર વરવા માટે તત્પર થયેલી પુત્રી દ્રૌપદીને તથા તે દિવ્ય મહોત્સવને જોવા અમે સઘળા જઈએ છીએ.[૧૧] વળી ત્યાં યજ્ઞયાગ કરનારા, મહા દક્ષિણા આપનારા, વેદાધ્યયનસંપન્ન, પવિત્ર, નિયત વ્રતવાળા, યુવાન્, સુંદર અંગવાળા, મહારથીઓ અને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ એવા ઘણા ઘણા મહાત્મા રાજાઓ અને રાજપુત્રો અનેક દેશથી આવશે.[૧૨,૧૩] તે રાજાઓ પોતાનો વિજય થવાને સારૂ ધન, ગાયો, ભક્ષ્ય, ભોજ્ય વગેરે અનેક દાનો આપશે.[૧૪] તે સઘળું લઇને તથા સ્વયંવર જોઇને અને ઉત્સવ ભોગવીને પછી આપણે ત્યાંથી યથેષ્ટ ચાલી નિકળીશું.[૧૫] વળી ત્યાં નટ લોકો, મંગલ પાઠ કરનારા વૈતાલિકો, નૃત્ય કરનારાઓ, ભાટ લોકો, ચારણો અને મહા બલવાન્ મલ્લ લોકો પણ અનેક દેશથી આવશે.[૧૬] આ પ્રકારનાં કુતૂહલને જોઇને તથા અનેક દાનો લઇને હે મહાત્માઓ ! તમે અમારી સાથે પાછા વળજો.[૧૭] તમે દેવના જેવા રૂપવાળા અને દેખાવડા છો એટલે દૈવયોગથી તમને જોઇને તમારામાંથી એકને દ્રૌપદી વરે પણ ખરી.[૧૮] આ તમારો ભાઈ જે કાંતિવાળો, દેખાવડો અને વિશાલ બાહુવાળો છે એને જો

તમે વિજયને માટે આજ્ઞા કરશો તો દૈવયોગથી એ ઘણું દ્રવ્ય મેળવશે અને તમારી પ્રીતિમાં વધારો કરશે."[૧૯]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ—"હે બ્રાહ્મણો ! તે કન્યાના સ્વયંવર તથા તે મહોત્સવ જોવાને સારૂં અમે સઘળા તમારી સાથે અવશ્ય આવીશું."[૨૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે પાંડવાગમન નામનો અધ્યાય ૧૮૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૫–રંગમંડપનું વર્ણન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સંભળાવેલી પ્રતિજ્ઞા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
एवमुक्ताः प्रयातास्ते पांडवा जनमेजय ॥
राज्ञा दक्षिणपंचालान् द्रुपदेनाभिरक्षितान्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે જનમેજય ! આ પ્રમાણે કહ્યા પછી પાંડવો દ્રુપદરાજાના રક્ષણ કરેલા દક્ષિણ પંચાલ દેશમાં ગયા.[૧] ત્યાં માર્ગમાં જતાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને નિષ્પાપ એવા મહાત્મા દ્વૈપાયન મુનિને વીર એવા પાંડવોએ જોયા.[૨] તેમનો પાંડવોએ યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો અને તેમણે પણ સામો પાંડવોનો સત્કાર કર્યો. પછી વાતચિત કરીને વ્યાસની આજ્ઞા મેળવી પાંડવો દ્રુપદના સ્થાનમાં જવા નિકળ્યા.[૩] તે મહારથો રમણીય એવાં વનો અને સરોવરોને જોતા અને ઠેકઠેકાણે વાસ કરતા ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા લાગ્યા.[૪] પછી સ્વાધ્યાયસંપન્ન, પવિત્ર, મધુર આકૃતિવાળા અને પ્રિય બોલનારા એવા પાંડવો અનુક્રમે પંચાલ દેશમાં આવી પહોંચ્યા.[૫] તેમણે તે નગર જોયું અને રાજ્યગૃહનો કિલ્લો જોયો, તે પછી તેમણે એક કુંભારની શાલામાં આવીને નિવાસ કર્યો.[૬] ત્યાં પણ તેઓ બ્રાહ્મી વૃત્તિનો આશ્રય કરીને ભિક્ષાથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા; તેથી ત્યાં આવી રહેલા તે વીર પાંડવોને કોઇ પણ ઓળખી શક્યું નહિ.[૭] યજ્ઞસેનના મનમાં તો નિરંતર એવી ઇચ્છા હતી કે 'મારી પુત્રી કૃષ્ણાને પાંડુપુત્ર અર્જુનની સાથે પરણાવું;' પરંતુ એ વિચાર તે કોઇને જણાવતા નહિ.[૮] હે ભરતકુલોત્પન્ન જનમેજય ! દ્રુપદ રાજાએ અર્જુનને ખોળી કાઢવા માટે એક મજબૂત અને નમાવી ન શકાય એવું ધનુષ્ કરાવ્યું હતું.[૯] વળી આકાશમાં એક કૃત્રિમ યંત્ર કરાવી તે ભમતા યંત્રના મધ્ય છિદ્રમાંથી જણાય એવું એક નિશાન અંતરિક્ષમાં ગોઠવાવ્યું હતું.[૧૦]* તે પછી દ્રુપદ રાજાએ કહ્યું; "આ ધનુષને સજ્જ કરી આ તૈયાર કરેલાં બાણોવડે યંત્રની પાર રહેલા નિશાનને જે વિંધશે તે મારી પુત્રીને પરણશે."[૧૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભારત ! આ પ્રમાણે દ્રુપદ રાજાએ સ્વયંવરની પ્રતિજ્ઞા જણાવી એટલે તે સાંભળીને સર્વે રાજાઓ ત્યાં આવ્યા.[૧૨] હે નૃપ ! સ્વયંવર જોવાની ઇચ્છાવાળા મહાત્મા ઋષિઓ, દુર્યોધનને આગળ કરીને કર્ણસાથે સઘળા કૌરવો તથા દેશોદેશના મહાભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણો ત્યાં આવ્યા હતા. તે સઘળા રાજસમૂહનો મહાત્મા દ્રુપદે આદર સત્કાર કર્યો.[૧૩,૧૪] પછી ઉછળતા સમુદ્રના જેવો કોલાહલ કરતા પૌરજનો સ્વયંવર જોવાનેસારૂ નજીકમાં ગોઠવેલા મંચો ઉપર આવીને બેઠા,[૧૫] તથા સઘળા રાજાઓ ઈશાન દિશામાં આવીને આસનો પર બેસવા લાગ્યા. એ રંગમંડપ નગરથી ઇશાન કોણમાં સપાટ અને સુશોભિત જગ્યાપર બાંધ્યો હતો અને તેની આસપાસ આવેલાં ભવનોથી તે અતિશય શોભતો હતો.[૧૬] આ રંગમંડપની ફરતો કોટ

* અસ્ત્રશિક્ષણની પરીક્ષામાં એકલા અર્જુનેજ ભમતું નિશાન પાડયું હતું માટે તેજ આ ચલિત યંત્રમાંથી નિશાન ભેદશે, આ અભિપ્રાયથી અર્જુનને ખોળવા દ્રુપદે આ પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો કે કર્ણને પણ આ કામ સુલભ હતું તો પણ તે હીન કુલનો હોવાથી દૂર કરી શકાશે એ ભાવ પણ છે.

અને તેને ફરતી ખાઇ ખોદાવી હતી. વળી તે દરવાજા અને તોરણોથી શણગારવામાં આવ્યો હતો તથા વિચિત્ર રંગના ચંદરવાઓથી તેને ચોમેર અલંકૃત કર્યો હતો. તેમાં હજારો તૂરીઓ વાગતી હતી, અમૂલ્ય અગરુ ચંદનના ધૂપો થતા હતા, જમીન પર ચંદનનું જલ છાંટયું હતું અને પુષ્પની માલાઓથી તે સુશોભિત કર્યો હતો.[૧૭,૧૮] વળી તે રંગમંડપ કૈલાસનાં શિખર જેવાં ધવલ તથા આકાશમાં ચિત્ર કરતાં હોય તેવાં ઘણાં ઉંચાં સુંદર શ્વેત મકાનોથી ચોમેર વીંટાયલો હતો.[૧૯] એ મકાનોમાં સોનાની જાળીઓ આવી રહી હતી, ભીંતોમાં મણિઓ જડેલા હતા, સુખથી ચઢી શકાય એવાં દાદરનાં પગથીયાંઓ કરેલાં હતાં તથા મોટાં આસનો અને સારાં સાહિત્યો ગોઠવેલાં હતા.[૨૦] વળી તેમાં પુષ્પની માલાઓ લટકાવી હતી, તે અગરુથી ઉત્તમ રીતે સુવાસિત કરેલાં હતાં અને હંસના જેવાં ધવલ વર્ણનાં રંગેલાં હતાં તથા તેમાંનો સુગંધ ચાર ગાઉ સુધી પ્રસરતો હતો.[૨૧] તેમાં ભીડ ન થાય તેવા સેંકડો દરવાજાઓ મૂકેલા હતા અને શય્યા તથા આસનોથી સુશોભિત કર્યાં હતાં. વળી તે ઘરોની ભીંતો ઉપર અનેક ધાતુઓનો ઢોળ ચઢાવેલો હતો, જેથી તે હિમાલયનાં ધાતુવાળાં શિખર જેવાં શોભતાં હતાં.[૨૨] આવાં સાત સાત માળનાં નાના પ્રકારનાં મકાનોમાં એકમેકની સ્પર્ધા કરતા સુંદર અલંકારધારી સર્વ રાજાઓ આવીને વસવા લાગ્યા.[૨૩] ત્યાં બેઠેલા મહા સત્વવાળા, મહાન્ પરાક્રમી, મહા ભાગ્યવાળા, કૃષ્ણાગુરુની ચર્ચાવાળા, મોટી કૃપાવાળા, બ્રાહ્મણભક્ત, પોતાનાં રાજ્યનું રક્ષણ કરનારા અને પોતાનાં કરેલાં શુભ કર્મથી સર્વ લોકને પ્રિય એવા રાજસિંહોને સઘળાઓ જોવા લાગ્યા.[૨૪,૨૫] વળી દ્રૌપદીને જોઇ શકાય માટે નગરના અને દેશના લોકો કિંમતી માંચાઓ ઉપર ચોમેર બેસી ગયા હતા.[૨૬] પાંડવો પણ પેલા બ્રાહ્મણોની સાથે આવીને પંચાલરાજની તે અનુત્તમ સમૃદ્ધિને જોતા તે બ્રાહ્મણોની સાથે બેઠા હતા.[૨૭] હે રાજન્ ! તે સમાજ બહુ દિવસ સુધી વધવા લાગ્યો. તેમાં અનેક રત્નોનાં દાનો થતાં હતાં તથા નટ અને નર્તકોથી શોભામાં વૃદ્ધિ થતી હતી.[૨૮] હે ભરતર્ષભ ! આવી રીતે સમાજ ભરાતો હતો તે પછી રમણીય એવો સોળમો દિવસ આવ્યો તે દિવસે દ્રૌપદી મંગલ સ્નાન કરીને, સારાં વસ્ત્રો તથા સર્વ અલંકારોથી અલંકૃત થઇને, અને હાથમાં શણગારેલી સુવર્ણમાલા લઇને રંગમંડપમાં આવી.[૨૯,૩૦] પછી સોમકોના મંત્રવેત્તા એવા પવિત્ર પુરોહિત બ્રાહ્મણે દર્ભ પાથરીને અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક ઘીથી હોમ કર્યો.[૩૧] આ રીતે અગ્નિને તૃપ્ત કરીને તથા બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન ભણાવીને પછી ચોતરફ વાગતાં વાદિત્રો બંધ કરાવ્યાં.[૩૨] તે પછી હે રાજન્ ! સઘળો રંગમંડપ શાંત થયો ત્યારે મેઘ અને દુંદુભિના જેવા શબ્દવાળો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાની બ્હેન કૃષ્ણાને લઇને વિધિવત્ રંગમંડપના મધ્યમાં આવી મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી આ પ્રમાણે સુંદર તથા અર્થયુક્ત ઉત્તમ વચન મોટે સાદે કહેવા લાગ્યો.[૩૩,૩૪]

“ હે એકઠા મળેલા રાજાઓ ! મારાં વચનને સાંભળો. આ ધનુષ્, આ નિશાન અને આ બાણો છે. આ ફરતા યંત્રના છિદ્રમાંથી એકી વખતે આકાશચારી એવાં તીવ્ર પાંચ બાણો મૂકીને આ નિશાન વિંધો.[૩૫] આ મહાન્ કર્મ કરનારો જે કુલ, રૂપ અને બલથી સંપન્ન હશે તેની સાથે આ મારી બ્હેન કૃષ્ણા પરણશે, એ હું સત્ય કહું છુ”[૩૬] આ પ્રમાણે તે રાજાઓને કહીને પછી દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં આવેલા રાજાઓનાં નામ, ગોત્ર તથા કર્મ વગેરે પોતાની બ્હેનને કહી સંભળાવવા લાગ્યો.[૩૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે ધૃષ્ટદ્યુમ્નવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૮૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૬ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રૌપદીને રાજાઓ ઓળખાવ્યા.

॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥

दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ॥
विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनस्तथा॥१॥

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કહે છે:–"હે દ્રૌપદિ! આ દુર્યોધન, દુર્વિષહ, દુર્મુખ, દુષ્પ્રધર્ષણ, વિવિંશતિ, વિકર્ણ, સહ, દુઃશાસન, યુયુત્સુ, વાયુવેગ, ભીમવેગ, રવ, ઉગ્રાયુધ, બલાકી, કરકાયુ, વિરોચન, કુંડક, ચિત્રસેન, સુવર્ચા, કનકધ્વજ, નંદક, બાહુશાલી, તુહુંડ, વિકટ એ અને બીજા મહા બલવાન્ એવા ધૃતરાષ્ટ્રના ઘણા વીર પુત્રો કર્ણની સાથે તારેમાટે આવ્યા છે.[૧-૪] વળી ક્ષત્રિયમાં શ્રેષ્ઠ એવા અસંખ્ય મહાત્મા રાજાઓ પણ આવેલા છે; જેમાં સુબલના પુત્ર શકુનિ, વૃષક, બૃહદ્દ્બલ એ બધા ગાંધારરાજના પુત્રો આવેલા છે. વળી અશ્વત્થામા અને ભોજ જેઓ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તે બન્ને મહાત્માઓ પણ તારે માટે અલંકાર પહેરીને અહીં આવ્યા છે. વળી બૃહંત, મણિમાન્, રાજા દંડધાર, સહદેવ, જયત્સેન, રાજા મેઘસંધિ, શંખ અને ઉત્તર એ બે પુત્રોની સાથે વિરાટરાજા, વાર્ધક્ષેમિ સુશર્મા, સેનાબિંદુ રાજા, સુનામા અને સુવર્ચા નામના પુત્રોની સાથે સુકેતુ,[૫-૮] સુચિત્ર, સુકુમાર, વૃક, સત્યધૃતિ, સૂર્યધ્વજ, રોચમાન્, નીલ, ચિત્રાયુધ,[૧૦] અંશુમાન્, ચેકિતાન, મહા બલવાન્ શ્રેણિમાન્, સમુદ્રસેનનો પ્રતાપી પુત્ર ચંદ્રસેન,[૧૧] જલસંધ અને તેના બે પુત્રો વિદંડ અને દંડ, પૌંડ્રક વાસુદેવ, વીર્યવાન્ ભગદત્ત,[૧૨] કલિંગ, તામ્રલિપ્ત, પત્તનાધિપતિ, પુત્રની સાથે મહારથી મદ્રરાજ શલ્ય,[૧૩] વીર રુકમાંગદ, રુકમરથ, કૌરવ્ય સોમદત્ત અને એનો મહારથી પુત્ર,[૧૪] વળી ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા અને શલ એ ત્રણ શૂરાઓ પણ આવેલા છે. કાંબોજ દેશનો સુદક્ષિણ, પૌરવ દૃઢધન્વા,[૧૫] બૃહદ્દ્બલ, સુષેણ, ઉશીનર દેશનો શિબિરાજા, પટચ્ચર નિહંતા, કારુષનો અધિપતિ,[૧૬] સંકર્ષણ, વાસુદેવ, વીર્યવાન્ પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, ચારુદેષ્ણ, અનિરુદ્ધ, ગદ,[૧૭] અક્રૂર, સાત્યકિ, મહાબુદ્ધિમાન્ ઉદ્ધવ, હાર્દિક્ય કૃતવર્મા, પૃથુ, વિપૃથુ,[૧૮] વિદુરથ, કંક, શંકુ, ગવેષણ, આશાવહ, અનિરુદ્ધ, શમીક, સારીમેજય,[૧૯] વીર વાતપતિ, ઝિલ્લી, પિંડારક, પરાક્રમી ઉશીનર આ બધા યાદવો આવ્યા છે, તે તને કહ્યા.[૨૦] ભગીરથ, બૃહત્ક્ષત્ર, સૈંધવ જયદ્રથ, બૃહદ્રથ, બાહ્લીક, મહારથી શ્રુતાયુ,[૨૧] ઉલૂક, કૈતવરાજા, ચિત્રાંગદ, શુભાંગદ, મતિમાન્ વત્સરાજ, કોસલાધિપતિ,[૨૨] પરાક્રમી શિશુપાલ, જરાસંધ, એ અને બીજા ઘણા દેશના રાજાઓ હે કલ્યાણિ! તારે માટે આવ્યા છે. જેઓ પૃથ્વીમાં ખ્યાતિ પામેલા છે એ પરાક્રમીઓ તને મેળવવા માટે નિશાન ભેદશે. હે શુભે! જે કોઇ એમાંથી આ નિશાનને ભેદે તેને તું વરજે."[૨૩,૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
સ્વયંવરપર્વવિષે રાજનામકીર્તન
નામનો અધ્યાય ૧૮૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૭–રાજાઓ નિશાન પાડવામાં નિષ્ફલ નિવડયા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तेऽलंकृताः कुंडलिनो युवानः परस्परं स्पर्धमाना नरेन्द्राः ॥अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः सर्वे समुत्पेतुरुदायुधास्ते ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:–અલંકારવાળા અને કુંડલધારી તે સઘળા યુવાન રાજાઓ પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા તથા અસ્ત્રવિદ્યા અને બલ મારામાંજ છે એમ માનતા આયુધો ઉંચાં કરીને ઉઠવા લાગ્યા.[૧] રૂપ, વીર્ય, કુલ, શીલ, વિત્ત અને યૌવનવડે વૃદ્ધિ પામેલા દર્પવાળા તે રાજાઓ મદના વેગથી ઝરતા મદમત્ત એવા

હિમાલયના ગજેંદ્રોના જેવા શોભતા હતા.[૨] એકમેકની સામે સ્પર્ધાથી જોતા અને કામથી વ્યાપ્ત અંગવાળા તે રાજાઓ ‘ દ્રૌપદી મારે માટેજ છે ’ એમ બોલતા એકાએક આસનો ઉપરથી ઉભા થઇ ગયા.[૩] દ્રુપદ રાજાની પુત્રીને જિતવાની ઇચ્છાથી રંગભૂમિમાં એકઠા થયેલા તે ક્ષાત્રિઓ પર્વતરાજ હિમાલયની કન્યા પાર્વતીને માટે એકઠા મળેલા દેવગણોના જેવા શોભવા લાગ્યા.[૪] દ્રૌપદીમાં ચિત્ત જવાથી કામનાં બાણુથી પીડિત અંગવાળા તે રાજાઓ રંગમંડપમાં ઉતરીને દ્રૌપદીને માટે પોતાના સ્નેહીઓનો પણ પરસ્પર દ્વેષ કરવા લાગ્યા.[૫] વળી ત્યાં વિમાનમાં બેસીને દેવગણો, રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમાર, સાધ્યગણ તથા સઘળા વાયુઓ, યમરાજ અને કુબેરને આગળ કરીને આવ્યા હતા[૬] વળી દૈત્યો, સુપર્ણો, મોટા નાગો, દેવર્ષિઓ, ગુહ્યકો, ચારણો, વિશ્વાવસુ, નારદ, પર્વત અને અપ્સરાઓની સાથે મુખ્ય ગંધર્વો પણ ત્યાં આવ્યા હતા.[૭] વળી હલાયુધ બલરામ, જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ તથા મુખ્ય મુખ્ય વૃષ્ણિ કુલના અને અંધક કુલના યદુશ્રેષ્ઠો ત્યાં આવ્યા હતા અને તે બધા મહાત્માઓ શ્રીકૃષ્ણના મતને અનુસરીને ત્યાં રંગભૂમિમાં બેસીને જોયા કરતા હતા.[૮] પછી મદમત્ત ગજેંદ્રના જેવા રૂપવાળા અને સર્વાંગમાં સુંદર એવા હસ્તિરાજના જેવા તથા ભસ્મથી ઢંકાયલા અગ્નિના જેવા પાંચ પાંડવોને જોઇને યદુવીરોમાં મુખ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા.[૯] તેમણે બલરામને યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન તથા વીર એવા નકુલ અને સહદેવને દેખાડયા. બલરામે પણ તેઓને ધીમે ધીમે જોઇ લીધા અને પ્રસન્ન મનથી જનાર્દનના તરફ જોવા લાગ્યા.[૧૦] હે નૃપ ! તે વખતે બીજા રાજાઓના પુત્રો તથા પૌત્રો તો દ્રૌપદીમાંજ નેત્ર, મન અને પોતાનો ભાવ હોવાથી હોઠ દબાવી રક્ત નેત્રોને પહોળાં કરી દ્રૌપદીનેજ જોતા હોવાથી પાંડવોને જોઇ શકયા નહિ.[૧૧] તેમજ વિશાલ બાહુવાળા પૃથાના પુત્રો તથા મહાનુભાવ એવા વીર નકુલ અને સહદેવ એ બધા પણ તે દ્રૌપદીને જોઇને કામનાં બાણુથી પરાભવ પામ્યા હતા.[૧૨] વળી અંતરિક્ષ પણ દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, સુપર્ણ, નાગ, અસુર અને સિદ્ધોથી ભરાઇ ગયું હતું. તેમાં દિવ્ય સુગંધ પ્રસરતો હતો અને દિવ્ય પુષ્પોથી તે છવાઈ ગયું હતું, ત્યાં વિમાનની પુષ્કલ ભીડ થઈ હતી તથા તે મહાન્ શબ્દ કરતાં દુંદુભિ, વીણા, વેણુ અને પ્રણવના નાદથી ગાજી રહ્યું હતું.[૧૪] તે પછી રાજાઓ દ્રૌપદીને મેળવવામાટે અનુક્રમથી પરાક્રમ કરવા લાગ્યા. તેમાં કર્ણ, દુર્યોધન, શાલ્વ, શલ્ય, અશ્વત્થામા, ક્રાથ, સુનીથ, વક્ર,[૧૫] કલિંગ, વંગાધિપ, પાંડય, પૌંડ્ર, વિદેહરાજ, યવનાધિપ અને બીજા અનેક કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા રાજયાધીશો તથા રાજાના પુત્ર પૌત્રો, જેઓ કિરીટ, હાર, બાજુબંધ, બેરખા વગેરેથી વિભૂષિત અંગવાળા, વિશાલ બાહુવાળા અને સત્વ તથા પરાક્રમથી સંપન્ન હતા, તેઓ વીર્ય બલથી ગર્જના કરતા યત્ન કરવા લાગ્યા; પરંતુ અત્યંત કઠિન એવા તે ધનુષને મનથી પણ સજ્જ કરવા સમર્થ થયા નહિ. વળી કેટલાક રાજાઓ પોતાનાં બલ, શિક્ષણ, ગુણ અને ક્રમ પ્રમાણે ધનુષને ચઢાવવા પરાક્રમ કરવા લાગ્યા, પણ ધનુષને નમાવવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી હાથમાંથી છટકતાં ધનુષનાં અણિયાંવડે હણાઇને પૃથ્વીપર પડી તરફડવા લાગ્યા, એટલે પડવાથી નિસ્તેજ થયેલા, મુકુટ તથા હારો જેમના વિખાઇ ગયેલા અને શ્વાસોશ્વાસ મૂકતા એવા તે રાજાઓ શાંત થઈ ગયા.[૧૯] આ પ્રમાણે તે મજબૂત ધનુષથી હાર, બાજુબંધ, કડાં વગેરે જેમનાં નિકળી ગયેલાં એવા રાજમંડલમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો અને દ્રૌપદીને વરવાનો મનોરથ નિષ્ફલ જવાથી તે રાજાઓનું મંડલ દુઃખી થઇ ગયું.[૨૦] પછી સર્વે રાજાઓને આ સ્થિતિમાં જોઇને ધનુર્ધારીમાં મુખ્ય એવો કર્ણ રંગભૂમિમાં આવ્યો અને તેણે નીચે પડેલા

ધનુષને તુરત ઉપાડી તેના ઉપર પ્રત્યંચા ચઢાવીને ઝટ બાણોનું સંધાન કર્યું.[૨૧] જ્યારે અગ્નિ, સોમ અને સૂર્ય કરતાં પણ અતિ તેજસ્વી એવા સૂર્યપુત્ર કર્ણને રાગપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરીને ઉભો થયેલો જોયો ત્યારે ધનુર્ધારી પાંડુપુત્રોએ માન્યું કે નક્કી આ સૂતપુત્ર નિશાન ભેદીને નીચે પાડશે;[૨૨] પરંતુ કર્ણને જોઇનેજ દ્રૌપદીએ મોટે સાદે કહ્યું કે, " હું સૂતને વરીશ નહિ." આ સાંભળીને ક્રોધ તથા હાસ્યપૂર્વક કર્ણે સૂર્યની સામું જોયું અને તે સજ્ય કરેલું ધનુષ્ મૂકી દીધું.[૨૩] આ પ્રમાણે ચોમેરથી ક્ષત્રિય રાજાઓ નિવૃત્ત થયા ત્યારે યમના જેવો ચેદી દેશનો રાજા, દમઘોષનો પુત્ર મહા બુદ્ધિવાળો ધીર શિશુપાલ ઉઠયો અને ધનુષની પરીક્ષા કરવા ગયો ત્યાં તો તે ગોઠણીયાંભેર પૃથ્વીપર ઢળી પડયો.[૨૫] તે પછી મહા વીર્યવાળો અને મહા બલવાન્ એવો જરાસંધ રાજા ધનુષની આગળ આવીને પર્વતની પેઠે અડગ ઉભો રહ્યા.[૨૬] તે પણ ધનુષ્ ઉપાડતાં તેનાથી દબાઇને ગોઠણભેર જમીન પર પડયો; એટલે ત્યાંથી ઉઠીને તે રાજા પોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો.[૨૭] પછી મહા બલવાન્ તથા મહાવીર એવો મદ્રરાજ શલ્ય પણ ધનુષની પ્રત્યંચા ચઢાવતાં ગોઠણભેર પૃથ્વીપર ઢળી પડયો.[૨૮] આ પ્રમાણે જ્યારે સર્વ સમાજના જનો ખળભળી ઉઠયા અને રાજાઓ પણ બડાઈ મારતા બંધ થયા ત્યારે મહાન્ વીર એવો કુંતીપુત્ર અર્જુન, તે ધનુષ્પર બાણ ચઢાવવા તત્પર થયો.[૨૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે સર્વ રાજપરાઙ્મુખીભવન નામનો અધ્યાય ૧૮૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૮–અર્જુને નિશાન પાડી દ્રૌપદી મેળવી.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणः ॥
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–જ્યારે ધનુષને સજ્ય કરવાના કાર્યથી રાજાઓ નિવૃત્ત થયા ત્યારે બ્રાહ્મણોના મધ્યમાંથી ઉદાર બુદ્ધિવાળો જયશીલ અર્જુન ઉભો થયો.[૧] ઇંદ્રધ્વજના જેવા જણાતા અર્જુનને લક્ષ્ય વિંધવા જતો જોઇને તે વખતે મુખ્ય બ્રાહ્મણો પોતાનાં મૃગચર્મોને હલાવતા ખુશીના પોકારો કરવા લાગ્યા.[૨] ત્યાં કેટલાએક દુર્મન થઇ ગયા અને કેટલાએક હર્ષિત થયા. વળી કેટલાએક બુદ્ધિમંત અને નિપુણ હતા, તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે,[૩] " હે દ્વિજો ! જે ધનુષને લોકમાં પ્રસિદ્ધ, બલવાન્ અને ધનુર્વેદને પાર પામેલા એવા કર્ણ તથા શલ્ય વગેરે ક્ષત્રિયોથી નમાવી શકાયું નહિ,[૪] તે ધનુષને અસ્ત્રવિદ્યાના અભ્યાસવિનાનો અને શરીરે દુર્બલ એવો આ બટુ શી રીતે સજ્ય કરી શકશે ?[૫] પરીક્ષા કર્યાવિના માત્ર ચપલતાથી કરવા ધારેલું આ કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ તો સર્વ રાજાઓમાં બ્રાહ્મણો હાંસીપાત્ર થશે.[૬] માટે આ બ્રહ્મચારી ગર્વથી, ઉત્કંઠાથી કે બ્રાહ્મણોને સ્વાભાવિક એવી અનવસ્થિતિથી ધનુષ્ નમાવવા જાય છે પણ એ જાય નહિ તેમ એને રોકી રાખો."[૭]

બ્રાહ્મણો બોલ્યાઃ–" અમો હાંસીપાત્ર થઇશું નહિ તેમ હલકા પણ પડીશું નહિ તથા લોકોમાં રાજાઓના દ્વેષપાત્ર પણ થઇશું નહિ."[૮] ત્યારે કેટલાએક બોલ્યા કે; " આ યુવાન્, કાંતિમાન્, ગજેંદ્રની સુંઢના જેવા શરીર વાળો, પુષ્ટ ખભા, જંઘા તથા બાહુ વાળો અને ધૈર્યમાં હિમાલયના જેવો છે.[૯] વળી એની ચાલ ખેલતા સિંહના જેવી છે તથા એનું મદમત્ત ગજરાજના જેવું પરાક્રમ છે માટે એ શ્રીમાનના ઉત્સાહથી અટકળાય છે કે, આ કર્મ એ કરી શકશે.[૧૦] એની શક્તિજ મહા ઉત્સાહવાળી છે, જો એ અશક્ત હોય તો પોતે ત્યાં જાયજ નહિ. સર્વ લોકમાં દેવ, અસુર વગેરેના

આકારથી ફરતા પુરુષોમાં એવું કંઈ કર્મ નથી કે જે બ્રાહ્મણોને અસાધ્ય હોય. જલ ભક્ષણ કરીને રહેનારા, વાયુ ભક્ષણ કરનારા, ફલાહાર કરનારા અથવા દુર્બલ એવા, પણ દૃઢ વ્રતવાળા બ્રાહ્મણો પોતાનાં તેજવડેજ બલવાન્ હોય છે. બ્રાહ્મણ સારું અથવા ખોટું કરતો હોય તોપણ તેનું અપમાન કરવું નહિ.[13] સુખ આપનારું, દુઃખ આપનારું, મોટું અથવા નાનું જે કર્મ આવ્યું હોય તે બ્રાહ્મણ કરી શકે છે. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયોને હરાવ્યા હતા.[14] વળી અગસ્ત્ય પોતાનાં બ્રહ્મતેજવડે અગાધ સમુદ્રને પી ગયા હતા; માટે બધા બોલો કે; 'આ બટુ મહાન્ ધનુષની પ્રત્યંચા તુરત ચઢાવો.'" આ સાંભળીને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ "તથાસ્તુ" એમ કહ્યું. આ રીતે તે બ્રાહ્મણો વિવિધ વાતો કરતા હતા તે વખતે અર્જુન ધનુષનીં પાસે જઇને પર્વતની પેઠે સ્થિર થઇને ઉભો રહ્યો. પછી તેણે ધનુષની જમણી પરિક્રમા કરી[17] અને વરદાન આપનારા એવા પ્રભુ શંકરને મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા. તે પછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણનું મનમાં ધ્યાન કરીને હાથમાં ધનુષ્ લીધું.[18] રુકમ, સુનીથ, વક્ર, કર્ણ, દુર્યોધન, શલ્ય અને શાલ્વ વગેરે ધનુર્વેદપરાયણ એવા પુરુષસિંહ રાજાઓએ મોટા યત્નથી પણ જે ધનુષને સજ્ય કર્યું નહિ તે ધનુષને વીર્યવાનમાં દર્પયુક્ત એવા ઉપેંદ્રના જેવા પ્રભાવવાળા ઇંદ્રપુત્ર અર્જુને એક નિમિષમાં સજ્ય કર્યું અને પાંચ બાણ ચઢાવ્યાં.[20] પછી યંત્રના છિદ્રમાં બાણો મૂકીને લક્ષ્યને વિંધ્યું એટલે તે નિશાન વિંધાઇને એકાએક ભૂમિ ઉપર પડયું. તે વખતે અંતરિક્ષમાં નાદ થયો અને સમાજમાં પણ મહાન્ શબ્દ થઇ રહ્યો.[21] શત્રુને હણનારા અર્જુનના મસ્તક ઉપર દેવોએ દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી.[22] હજારો બ્રાહ્મણો વિજયધ્વજની પેઠે પોતાનાં વસ્ત્રોને ઉંચે ઉડાવવા લાગ્યા અને વિષમ દૃષ્ટિવાળા શત્રુઓ ચોમેર હાહાકાર કરવા લાગ્યા. એ વખતે આકાશમાંથી ચોતરફ પુષ્પની વૃષ્ટિઓ પડવા લાગી,[23] અને વાદિત્ર વગાડનારાઓ સેંકડો વાદિત્રો વગાડવા લાગ્યા. ભાટ તથા ચારણના સમૂહો મધુર સ્વરથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.[24] શત્રુઓને હણનારા દ્રુપદરાજા અર્જુનને જોઈને ઘણા પ્રસન્ન થયા અને સૈન્ય સાથે તેને સહાય કરવાને ઇચ્છવા લાગ્યા.[25] આ પ્રમાણે તે સભામાં ઘોંઘાટ ઘણો વધી ગયો, ત્યારે ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર, પુરુષશ્રેષ્ઠ નકુલ તથા સહદેવને સાથે લઇને શીઘ્ર પોતાના મુકામ પર ચાલ્યા ગયા. પછી ઈંદ્રના જેવા અર્જુનને જોઇને તથા તેણે વિંધેલાં નિશાનને જોઇને દ્રૌપદી શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને તથા પુષ્પની માલા લઇને ઉત્તમ પતિના લાભથી અત્યંત ગર્વ કરતી કુંતીપુત્ર અર્જુનની પાસે ગઈ.[27] બ્રાહ્મણોથી સન્માન પામતો અચિંત્ય કર્મવાળો અર્જુન પણ રંગભૂમિમાં વિજય મેળવીને તથા દ્રૌપદીને સાથે લઇને રંગમંડપથી બહાર નિકળ્યો; તેની પાછળ દ્રૌપદી પણ બહાર આવી.[28]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે લક્ષ્યચ્છેદન નામનો અધ્યાય ૧૮૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૯–રાજાઓનો દ્રુપદના પર ક્રોધ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय तदा नृपे ॥
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमंति-
कात् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–જ્યારે દ્રુપદ રાજા તે બ્રાહ્મણને કન્યા આપવા તૈયાર થયો ત્યારે રાજાઓને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તથા તેઓ એક બીજાની સામે જોવા લાગ્યા[1] અને બોલ્યા કે "આ દ્રુપદ આપણે અહીં આવેલા છીએ તે

બધાને તણખલા જેવા ગણીને સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી દ્રૌપદીને બ્રાહ્મણની સાથે પરણાવવા ઇચ્છે છે.[2] આ રાજા વૃક્ષ રોપીને પછી ફલ આવવાની વખતે તેને પાડી નાખે છે; માટે એ દુરાત્માને આપણે મારી નાખીએ; કારણકે આપણને તે ગણકારતો નથી.[3] વળી એ સન્માનને લાયક નથી; તેમજ ગુણથી પણ વૃદ્ધ ગણવા યોગ્ય નથી; માટે એ દુરાચરણી અને રાજાઓના દ્વેષીને આપણે પુત્ર સાથે મારી નાખીએ.[4] એણે સઘળા રાજાઓને બોલાવ્યા, તેમને સન્માન આપ્યું, સારાં મિષ્ટાન્ન જમાડયાં અને હવે પાછળથી એ આપણને માન આપતો નથી.[5] દેવોના સમાજ જેવો આ રાજસમાજ ભરાયો છે તેમાં શું એણે કોઇપણ રાજાને કન્યા આપવા યોગ્ય જોયોજ નહિ ?[6] વળી સ્વયંવરા કન્યા વરવાનો બ્રાહ્મણને અધિકાર નથી. કિંતુ સ્વયંવર તો ક્ષત્રિયોને માટે જ છે; એવાં શ્રુતિવચનો પ્રસિદ્ધ છે.[7] અથવા હે રાજાઓ ! એ કન્યા જો કોઇને વરવા ઇચ્છતી ન હોય તો એને અગ્નિમાં નાખી દઇને આપણે આપણાં રાજ્યમાં ચાલ્યા જઇએ.[8] બ્રાહ્મણે તો ચાપલ્યથી અથવા લોભથી આ પ્રમાણે રાજેંદ્રોનું અપ્રિય કર્યું, પણ એ બ્રાહ્મણ હોવાથી એને આપણે કોઇ રીતે હણવો નહિ.[9] કારણ કે આપણું રાજ્ય, જીવિત, ધન, પુત્ર, પૌત્ર અને બીજું જે કંઇ ઐશ્વર્ય આપણી પાસે છે તે બધું બ્રાહ્મણનેમાટેજ છે.[10] પરંતુ અપમાનના ભયથી તથા સ્વધર્મના રક્ષણને માટે બીજા સ્વયંવરોમાં આવી ગતિ થાય નહિ એટલા માટે આપણે પરાક્રમ કરવું જોઇએ."[11]

આ પ્રમાણે કહીને પરિઘના જેવા બાહુવાળા તે ખિજેલા રાજશાર્દૂલો હથિયાર લઇને દ્રુપદને મારવા માટે દોડયા.[12] તે વખતે ક્રોધ કરીને હાથમાં ધનુષ્ લઇને દોડતા તે ઘણા રાજાઓને જોઇને દ્રુપદરાજા ત્રાસ પામી બ્રાહ્મણોને શરણે ગયો.[13] ત્યારે મદ ઝરતા હાથીઓની પેઠે વેગવડે દોડતા તે રાજાઓને જોઇને મહા ધનુર્ધારી અને શત્રુઓને દમનારા એવા ભીમસેન અને અર્જુન સામે આવ્યા.[14] એટલે જેમણે આંગળીઓનાં રક્ષણને માટે ઘોનાં ચામડાં બાંધેલાં એવા રાજાઓ હથિયારો ઉગામીને અર્જુન તથા ભીમસેનપર ઇર્ષા લાવીને તે કુરુરાજના પુત્રોને મારવાની ઇચ્છાથી તેઓના પર તુટી પડયા.[15] પછી અદ્ભુત ભયંકર કર્મ કરનારા અને વજ્રના જેવા સારવાળા તથા વીરોમાં મુખ્ય એવા મહાબલવાન્ ભીમસેને બે હાથવતી એક ઝાડ ઉપાડીને તેને ગજેંદ્રની પેઠે નિષ્પત્ર કરી નાખ્યું;[16] અને દંડધારી યમરાજ જેમ ઉગ્ર દંડ ધારણ કરે તેમ તે ઝાડ ઉપાડીને શત્રુનું મથન કરનારો તથા પુષ્ટ લાંબા હાથવાળો ભીમસેન પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુનની સમીપમાં આવીને ઉભો રહ્યો.[17] દૈવી બુદ્ધિવાળો, અચિંત્ય ચરિત્રવાળો અને મહેંદ્રના જેવાં કર્મવાળો અર્જુન પોતાના ભાઈનું તે કર્મ જોઇને વિસ્મય પામ્યો અને ભયરહિત થઇને ધનુષ્ લઇ લડવા ઉભો રહ્યો.[18] ભાઇએ સહિત અર્જુનના આવા કર્મને જોઇને અમાનુષ બુદ્ધિવાળા તથા અચિંત્ય કર્મવાળા દામોદર પોતાના ઉગ્ર વીર્યવાળા હલધારી ભાઈ બલરામને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[19] " હે સંકર્ષણ ! જે આ સિંહ અને વૃષભના જેવી ચાલવાળો તાડપુર ધનુષને ખેંચે છે એ પોતે અર્જુન છે. જો હું પોતે વાસુદેવ હોઉં તો એ વાતમાં જરાએ સંશય નથી.[20] વળી જે આ વૃક્ષને બલવડે ભાગીને રાજાઓના પરાભવમાં એકાએક પ્રવૃત્ત થયેલો છે તે વૃકોદર ભીમ છે; કારણ કે તેના વિના આ પૃથ્વીમાં બીજો કોઈ યુદ્ધમાં આવું કામ કરવા સમર્થ નથી.[21] વળી કમલના જેવાં લાંબાં નેત્રવાળા, પાતળા, મહાન્ સિંહના જેવી ચાલવાળા, વિનમ્ર, ગૌરવર્ણના અને લાંબી તથા ઉજ્વલ સુંદર નાસિકાવાળા જે સભામાંથી પ્રથમ ચાલ્યા ગયા હતા તે હે અચ્યુત ! ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર હતા[22] અને કાર્તિક સ્વામીના જેવા જે બે કુમારો હતા તે નકુલ અને સહદેવ હતા એમ હું

તર્ક કરૂં છું. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, પાંડવો અને પૃથા લાક્ષાગૃહના દાહથી બચી ગયાં છે."[૨૩]

આ સાંભળીને નિર્જલ આભલાંના જેવા વર્ણવાળા હલાયુધ બલરામને ખાતરી થઇ અને પોતાના ભાઇ શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે; "કોઈ કુંતીને પાડવોની સાથે લાક્ષાગૃહથી મુક્ત થયેલાં જાણીને હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું."[૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતગર્ત સ્વયંવરપર્વવિષે કૃષ્ણવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૮૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૦-અર્જુન તથા ભીમસેનનું પરાક્રમ અને વિજય.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

आजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षभाः
ऊचुस्ते भीर्न कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો પોતાનાં મૃગચર્મો અને કમંડલુઓને વિંઝતા કહેવા લાગ્યા કે; " તમે બીશો નહિ, અમે શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરીશું. "[૧] આ પ્રમાણે બોલતા બ્રાહ્મણોને અર્જુન જરા હસીને કહેવા લાગ્યો કે " તમે બધા પ્રેક્ષક થઇને એક બાજુ ઉપર ઉભા રહો;[૨] હું એમને સીધાં ફલકવાળાં સેંકડો બાણો છોડીને ક્રોધ પામેલા સર્પોને મંત્રવડે જેમ રોકી દે તેમ રોકી દઇશ."[૩] આવું કહી સ્વયંવરની પ્રતિજ્ઞામાં મળેલું ધનુષ્ નમાવીને મહાબલવાન્ અર્જુન પોતાના ભાઇ ભીમસેનની જોડે અડગ પર્વતની પેઠે ઉભો રહ્યો.[૪] તે પછી કર્ણ વગેરે યુદ્ધકલામાં દુર્મદવાળા ક્ષત્રિયોને જોઇને ભયરહિત એવા અર્જુન અને ભીમ હાથીઓની સામે બે હાથીઓ દોડે તેમ તેમની સામે પહોંચ્યા[૫] એટલે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે રાજાઓ કઠોર વાણી બોલવા લાગ્યા કે; "યુદ્ધમાં લડવા ઇચ્છતા બ્રાહ્મણોનો પણ વધ કરવો એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.[૬] આ પ્રમાણે કહીને તે રાજાઓ એકદમ બ્રાહ્મણોના તરફ દોડયા. પછી મહા તેજસ્વી કર્ણ ઋતુવાળી હાથિણીને-માટે જેમ એક હાથી સામા હાથીના તરફ જાય તેમ યુદ્ધ કરવા માટે સંગ્રામમાં અર્જુનની સામે ગયો. મદ્ર દેશનો બલવાન રાજા શલ્ય ભીમસેનની સામે લડવા આવ્યો અને દુર્યોધન વગેરે સઘળા રાજાઓ બ્રાહ્મણોની સામે યુદ્ધમાં અલ્પ યત્નથી કોમલતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.[૯] તે પછી ધસી આવતા વૈકર્તન કર્ણને શ્રીમાન્ અર્જુને પોતાનું બલવાન્ ધનુષ ખેંચીને તીવ્ર બાણોથી વિંધી નાખ્યો.[૧૦] તીવ્ર તેજવાળાં અને તીક્ષ્ણ એવાં તે બાણોના વેગથી મોહ પામતો કર્ણ પ્રયત્નથી અર્જુનની સામે દોડયો.[૧૧] આમ વિજયીમાં શ્રેષ્ઠ અને અન્યોન્યને જિતવાની ઇચ્છા કરતા તથા શીઘ્રતાને લીધે આ અમુક છે એમ ન જણાતા એવા તે બન્ને ક્રોધ કરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.[૧૨] તથા " તારાં બાણોની સામે હું કેવાં બાણો છોડું છું, મારા બાહુબલને તું જો." આવાં શૂરાતનભરેલાં વચનો પરસ્પર બોલવા લાગ્યા.[૧૩] પછી અર્જુનના બાહુબલને પૃથ્વીમાં અતુલ જાણીને વૈકર્તન કર્ણ સાવધ થઇને લડવા લાગ્યો,[૧૪] અને તેણે અર્જુને છોડેલાં વેગવાળાં બાણોને કાપી નાખી મોટેથી ગર્જના કરી. તે જોઇને સૈનિકોએ તેને ધન્યવાદ આપ્યો.[૧૫] પછી કર્ણ બોલ્યો; " હે વિપ્રમુખ્ય ! યુદ્ધમાં તારા બાહુબલથી, અવિશ્રાંત ઉદ્યોગથી તથા શસ્ત્રાસ્ત્રના ઉપર તારા વિજયથી હું ઘણો સંતોષ પામ્યો છું.[૧૬] હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! શું તું સાક્ષાત્ ધનુર્વેદ છે ? કે તું પરશુરામ છે ? હું તો ધારૂં છું કે તું સાક્ષાત્ ઇંદ્ર અથવા વિષ્ણુ પોતાનાં સ્વરૂપને ગુપ્ત રાખવા બાહુબલનો આશ્રય કરીને બ્રાહ્મણ રૂપથી મારી સામે યુદ્ધ કરે છે;[૧૮] કારણ કે યુદ્ધમાં કોપેલા

એવા મારી સાથે સાક્ષાત્ શચીપતિ ઇંદ્ર અથવા પાંડુપુત્ર કિરીટી સિવાય બીજો પુરૂષ યુદ્ધ કરવા સમર્થ થાય નહિ."[૧૯] આ પ્રમાણે બોલતા કર્ણ પ્રત્યે અર્જુને કહ્યું; "હે કર્ણ ! હું ધનુર્વેદ નથી તેમ પ્રતાપવાન્ પરશુરામ પણ નથી;[૨૦] હું તો સર્વ શસ્ત્રધારીમાં અને યુદ્ધ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવો બ્રાહ્મણ છું તથા ગુરુના ઉપદેશથી બ્રહ્માસ્ત્ર અને ઐંદ્રાસ્ત્રમાં નિપુણ છું.[૨૧] હે વીર ! યુદ્ધમાં તને જિતવાને હું ઉભો છું માટે તું પણ સ્થિર થઈને યુદ્ધ કર."

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે જ્યારે અર્જુને કહ્યું ત્યારે બ્રહ્મતેજને અજિત માનતો મહારથ રાધાપુત્ર કર્ણ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયો. બીજી બાજુના રણપ્રદેશમાં વિદ્યા અને બલથી યુદ્ધ કરવામાં યોગ્ય એવા બલવાન્ વીર ભીમસેન તથા શલ્ય મદમત્ત મોટા હાથીઓની પેઠે એકમેકને હાંક મારતા અને મુક્કી તથા લાતથી પરસ્પરને હણુતા હતા. વળી તેઓ એકમેકને દૂર ફેંકતા, પાસે ખેંચતા, સન્મુખ પછાડતા તથા આડા પાડતા ઘસડવા લાગ્યા તથા મુક્કીઓનો માર મારવા લાગ્યા. તે બન્નેના પ્રહારથી ત્યાં ઘોર એવો ચડચડાટ શબ્દ થવા લાગ્યો.[૨૩] આ રીતે બે ઘડી સુધી તેઓ પત્થર પડતા હોય તેવા પ્રહારથી એકમેકને હણુતા હતા તથા ચોમેર ખેંચતા હતા.[૨૭] પછી યુદ્ધમાં કુરુશ્રેષ્ઠ ભીમે બે હાથવડે શલ્યને ઉપાડી જમીન પર પટકયો. તે વખતે બધા બ્રાહ્મણો હસવા લાગ્યા.[૧૮] ત્યાં પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીમસેને એક આશ્ચર્ય કર્યું કે; બલવાન્ શલ્યને જમીન પર પછાડતાં પણ તેને એ બલવાને મારી નાખ્યો નહિ.[૨૯] આ રીતે ભીમસેને શલ્યને પછાડયો અને કર્ણ પણ શંકિત થઈને યુદ્ધથી હઠી ગયો, તે વખતે સર્વ રાજાઓને શંકા થઇ અને તે બધા ભીમસેનની આજુબાજુ વીંટાઈ વળ્યા,[૩૦] તથા સાથે મળીને કહેવા લાગ્યા કે; "આ બે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ઉત્તમ યોદ્ધા છે માટે આપણે પૂછો કે એઓ કયાં જન્મ્યા છે ! અને કયાં રહે છે ![૩૧] કારણ કે રાધાપુત્ર કર્ણની સાથે પરશુરામ, દ્રોણ, પાંડુપુત્ર કિરીટી, દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ અથવા શરદ્વાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય વિના બીજો કોણ રણમાં યુદ્ધ કરવા સમર્થ થાય ? વળી દુર્યોધનની સામે રણમાં કોણ લડવા સમર્થ થઈ શકે ?[૩૩] તેમજ બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મદ્રાધિપતિ શલ્યને વીર બલદેવ અથવા પાંડુપુત્ર વૃકોદર કે વીર દુર્યોધન વિના બીજો યુદ્ધમાં કોણ પાડી શકે ? માટે આ બ્રાહ્મણોથી ભરપૂર એવું યુદ્ધ બંધ કરો;[૩૫] કારણ કે બ્રાહ્મણો અપરાધવાળા હોય તોપણ તેઓ સદા રક્ષણ કરવા યોગ્ય ગણાય છે. વળી જ્યારે કોઈવાર પ્રસંગ આવશે ત્યારે આપણે ખુશીથી પાછા એમની સાથે લડીશું."[૩૬]

આ પ્રમાણે સર્વ રાજાઓને તથા અન્ય પુરુષોને બોલતા જોઇને, યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરી ભીમસેન તથા અર્જુન શાંત થયા.[૩૭]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ભીમસેનનાં તે પરાક્રમને જોઇને તે બન્ને કુંતીના પુત્રો છે એવી શંકાવાળા શ્રીકૃષ્ણે 'એ બ્રાહ્મણે ધર્મથી દ્રૌપદીને મેળવી છે' એમ સર્વ રાજાઓને સમજાવીને યુદ્ધથી નિવૃત્ત કર્યા.[૩૮] આ રીતે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલા તે યુદ્ધકુશલ એવા સર્વે શ્રેષ્ઠ રાજાઓ વિસ્મય પામીને પોતપોતાના સ્થાનમાં ચાલતા થયા.[૩૯] વળી ત્યાં જે બીજાઓ આવ્યા હતા તે પણ "રંગભૂમિમાં બ્રાહ્મણ જાતિની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થઈ અને દ્રૌપદીને બ્રાહ્મણે ગ્રહણ કરી" એમ બોલતા પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા.[૪૦] પછી રુરુ મૃગનાં ચર્મને ધારણ કરનારા બ્રાહ્મણોથી ઢંકાઇ ગયેલા ભીમસેન અને અર્જુન પણ ભીડમાંથી કષ્ટવડે માર્ગ મેળવીને ઉતારે જવા નિકળ્યા.[૪૧] જનસમૂહથી છુટા પડેલા અને શત્રુથી જેમનાં શરીરમાં ક્ષત પડેલાં એવા તે પુરુષોમાં વીર એવા ભીમસેન અને અર્જુન પાછળ આવતી દ્રૌપદીની સાથે પૂર્ણિમાને દિવસે મેઘથી મુક્ત એવા ઉદય પામેલા ચંદ્રસૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યા. ત્યારે ભિક્ષાનો સમય થવા છતાં

પોતાના પુત્રો ઘેરે આવ્યા નહિ ત્યારે પાંડવોની માતા અનેક પ્રકારના વિનાશની સંભાવના કરવા લાગ્યાં કે; "એઓને કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવો છે એમ જાણીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ મારી નાખ્યા તો નહિ હોય ?[૪૪] અથવા દૃઢ વૈરવાળા અતિશય ક્રૂર અને માયાવી એવા રાક્ષસોએ તો તેમને માર્યા નહિ હોય ? અરેરે, મહાત્મા વ્યાસનું કહેવું પણ વિપરીત થયું કે શું ?"[૪૫]

આ પ્રમાણે પુત્રસ્નેહથી યુક્ત એવાં કુંતી ચિંતા કરતાં હતાં તે વખતે પાછલો પહોર થયેલો હતો. લોકો ઘણા ખરા સૂતેલા હતા ત્યારે મેઘથી ઢંકાયલા દિવસમાં ઘનોથી વીંટાયલા સૂર્યની પેઠે બ્રાહ્મણોની સાથે અર્જુને તે કુંભારના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો.[૪૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે પાંડવ પ્રત્યાગમન નામનો અધ્યાય ૧૯૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૧–પાંડવોના મુકામમાં રામકૃષ્ણ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

गत्वा तु तां भार्गव कर्मशालां पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ ॥ तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ भिक्षेत्यथा वेदयतां नराग्र्यौ ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી મહાન્ મહિમાવાળા એવા પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન અને ભીમસેન તે કુંભારની કર્મશાલામાં ગયા અને ત્યાં કુંતીની પાસે જઈ પરમ પ્રસન્ન થઇને "મા, અમે ભિક્ષા લાવ્યા" એમ સાથે આણેલી દ્રૌપદીના સંબંધમાં બોલ્યા.[૧] તે વખતે કુંતી માતા ઓરડીમાં હતાં એટલે તેમણે પુત્રોને જોયા વિનાજ કહ્યું કે; "બધા મળીને એનો ઉપભોગ કરો." પછી બહાર આવીને કુંતીએ દ્રૌપદીને જોઇ એટલે તે બોલ્યાં કે; "મેં કષ્ટકારક વચન કહ્યું છે !"[૨] પછી અધર્મથી ભય પામતાં કુંતી વિચાર કરીને પરમ પ્રસન્ન એવાં તે યાજ્ઞસેનીનો હાથ પકડીને યુધિષ્ઠિરની પાસે ગયાં અને આ પ્રમાણે બોલ્યાં.[૩]

કુંતી કહે છેઃ–"હે પુત્ર ! આ દ્રુપદ રાજાની પુત્રીને લઈને તમારા બે નાના ભાઇઓ આવ્યા અને તેમણે 'ભિક્ષા લાવ્યા' એમ કહ્યું; એટલે મેં પણ દ્રૌપદીને ન જાણતાં ભિક્ષા છે એમ જાણીને 'બધા મળીને ઉપભોગ કરો' એમ કહ્યું.[૪] હે કરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! હવે મારું વચન આજે કેવી રીતે મિથ્યા ન થાય અને પંચાલરાજની પુત્રીને શું કરવાથી (અધિક પતિ થવા રૂપી) અધર્મ ન થાય તથા તે અધર્મથી એ કેવી રીતે સંસારભ્રમણમાં ન પડે ? તે તમે કહો."[૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આવાં કુંતી માતાનાં વચન સાંભળીને મનુષ્યોમાં વીર એવા તે બુદ્ધિમાન્ રાજાએ બે ઘડી વિચાર કર્યો; પછી માતાનું આશ્વાસન કરીને તે કુરુવીરે ધનંજયને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું;[૬] "હે ફાલ્ગુન ! તેં આ યાજ્ઞસેનીને જિતી છે અને તારી જોડેજ એ રાજપુત્રી શોભશે, માટે હે શત્રુને સહન કરનારા ! તું અગ્નિ પ્રદીપ્ત કર અને આ દ્રૌપદીનો હાથ વિધિથી ગ્રહણ કર."[૭]

અર્જુન કહે છેઃ–"હે નરેંદ્ર ! મને તમે અધર્મનો ભોક્તા કરશો નહિ; તમે મને જે ધર્મ કહો તે શાસ્ત્રમાં જણાતો નથી. પ્રથમ તમારાં લગ્ન થવાં જોઇએ, પછી અચિંત્ય કર્મવાળા મહાબાહુ ભીમસેનનાં, પછી મારાં અને મારા પછી નકુલનાં અને તે પછી વેગવાળા સહદેવનાં લગ્ન થવાં જોઇએ. હે રાજન્ ! વૃકોદર, હું, નકુલ, સહદેવ અને આ કન્યા, એ બધાં તમારી આજ્ઞાને આધીન છીએ;[૮] માટે તમે આ સ્થિતિમાં જે ધર્મયુક્ત અને યશસ્વી કર્તવ્ય હોય તેનો વિચાર કરીને તે પ્રમાણે કરો. વળી જેમાં પંચાલરાજનું હિત સમાયલું હોય તેનો વિચાર કરીને અમને આજ્ઞા

કરો. અમે બધાં તમારે આધીન છીએ."[10]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-અર્જુનનાં આવાં ભક્તિ-યુક્ત અને સ્નેહયુક્ત વચન સાંભળીને, પાંડવો દ્રૌપદીની સામે જોવા લાગ્યા.[11] પોતાના તરફ જોતી યશસ્વિની દ્રૌપદીને જોઇને પરસ્પરને જોતા બેઠેલા તે પાંડવો હૃદયથી દ્રૌપદીનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા.[12] અતુલ તેજવાળા તે બધાઓને, દ્રૌપદીને જોવાથી ઇંદ્રિયસમૂહને મથન કરીને કામ ઉત્પન્ન થયો;[13] કારણ કે વિધાતાએ પોતેજ દ્રૌપદીનું ઇચ્છવા યોગ્ય રૂપ નિર્મ્યું હતું; કે જે સર્વ સ્ત્રીઓના કરતાં અધિક અને સર્વ પ્રાણીનાં મનને હરણ કરે તેવું હતું.[14] તે બધાના આકાર ઉપરથી તેમનો અભિપ્રાય જાણીને કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર દ્વૈપાયન વ્યાસનાં સમગ્ર વચનને યાદ કરવા લાગ્યા.[15] પછી પરસ્પરમાં ભેદ ઉત્પન્ન થવાના ભયથી રાજા યુધિષ્ઠિરે ભાઇઓને કહ્યું કે; "આ શુભ એવી દ્રૌપદી આપણ સર્વેની ભાર્યા થશે."

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પોતાના મોટા ભાઈનાં આવાં વચન સાંભળીને તે વખતે સર્વે પ્રૌઢ મનવાળા પાંડુપુત્રો મનમાં તેજ અર્થનો વિચાર કરતા શાંત બેઠા.[17] એટલામાં વૃષ્ણિઓમાં મુખ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણ તેઓ કુરુવીર પાંડવો છે એમ માનતા બલરામને સાથે લઇને તે પુરુષવીર પાંડવોએ મુકામ કર્યો હતો ત્યાં કુંભારની કર્મશાલામાં આવ્યા.[18] ત્યાં બલરામે સહિત શ્રીકૃષ્ણે વિશાલ અને લાંબા બાહુવાળા અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરને અગ્નિના જેવા પ્રકાશવાળા પોતાના ભાઈઓની સાથે બેઠેલા જોયા;[19] એટલે વાસુદેવે ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ એવા અજમીઢ વંશોદ્ભવ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાની પાસે જઈને તેમના ચરણમાં વંદન કરી "હું કૃષ્ણ છું" એ પ્રમાણે કહ્યું.[20] તેમજ તેમના પછી બલરામે પણ વંદન કર્યું અને તે બન્નેને પ્રસન્ન થયેલા પાંડવોએ અભિનંદન આપ્યું. પછી હે ભારતમુખ્ય! યદુવીર એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામે પોતાની ફોઇના ચરણમાં પણ વંદન કર્યું.[21] તે પછી કુરુપ્રવીર અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને ક્ષેમકુશલ જોઇને પૂછ્યું કે; "હે વાસુદેવ! અમે બધા અહીં ગુપ્ત રીતે રહીએ છીએ તેમછતાં તમે અમને શીરીતે ઓળખી શકયા"?[22] ત્યારે હાસ્ય કરીને વાસુદેવે કહ્યું કે; "હે રાજન્! અગ્નિ ગુપ્ત હોય તોપણ તે ઓળખાય છેજ. પાંડવો વિના એવું પરાક્રમ મનુષ્યોમાં બીજો કોણ કરીશકે એમ છે?[23] શત્રુને યુદ્ધમાં સહન કરનારા એવા તમે પાંડુપુત્રો ઘોર અગ્નિથી મુક્ત થયા એ બહુ સારૂં થયું અને ધૃતરાષ્ટ્રનો પાપી પુત્ર પ્રધાનેસહિત નિષ્ફલ મનોરથવાળો થયો એ પણ સારૂં થયું.[24] હે પાંડુપુત્રો! તમારી બુદ્ધિગુહામાં જે કલ્યાણ રહેલું છે તે તમને પ્રાપ્ત થાઓ અને વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિની પેઠે તમે વૃદ્ધિ પામો. હવે તમને કોઈપણ રાજાઓ જાણી જાય નહિ એટલા માટે અમે અમારાં નિવાસસ્થાનમાં જઈશું." પછી પાંડવે આજ્ઞા આપી એટલે અવિનાશી લક્ષ્મીવાળા શ્રીકૃષ્ણ બલદેવની સાથે ત્યાંથી પોતાના સ્થાનમાં ગયા.[25]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે રામકૃષ્ણાગમન નામનો અધ્યાય ૯૧-સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૨-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવો નીતપાસ કરીને પાછો ગયો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

धृष्टद्युम्नस्तु पांचाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ ॥
अन्वगच्छत्तदायांतौ भार्गवस्य निवेशने॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-જ્યારે ભીમ તથા અર્જુન કુંભારને ત્યાં જવા નિકળ્યા ત્યારે પંચાલરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની પાછળ પાછળ ગયો,[1] અને પાંડવો તથા બીજા કોઇને ખબર પડે નહિ તેમ તે કુંભારના ઘરમાં પાંડવોની નજીકમાંજ છુપાઇ રહ્યો, તથા તેણે ચોમેર

પોતાનાં માણસોને સાવધાન રીતે ચોકી કરવા મૂકી દીધાં.[૨] પછી શત્રુનું મથન કરનારા ભીમસેન, અર્જુન તથા મહાનુભાવ એવા નકુલ અને સહદેવ ભિક્ષા લઈને આવ્યા અને તે ભિક્ષા ઉદાર મનવાળા તે બધાએ યુધિષ્ઠિરને નિવેદન કરી.[૩] તે પછી ઉદાર ચિત્તવાળાં કુંતીએ દ્રુપદ રાજાની પુત્રીને સમયોચિત વચન કહ્યું કે; "હે ભદ્રે ! આ અન્નમાંથી પ્રથમ ભાગ લઈને તું બલિ કર્મ કર અને બ્રાહ્મણોને ભિક્ષા આપ[૪] તથા આપણા આશ્રયમાં ચોમેર રહેલાં મનુષ્યોમાંથી જેઓ અન્નની ઇચ્છા રાખતાં હોય તેમને અન્ન આપ. તે પછી બાકી રહેલાં અન્નમાંથી ઝટ બે ભાગ કરીને એક ભાગમાંથી ચાર ભાઈઓના ચાર, એક મારો અને એક તારો, એમ છ ભાગ કર તથા અર્ધો રહેલો ભાગ જે આ હસ્તિરાજના તુલ્ય રૂપવાળો, ગૌર, યુવાન અને દૃઢ અંગવાળો ભીમ છે તેને આપ; કારણ કે એ વીરને હમ્મેશ ઘણું ખાવા જોઈએ છે."[૫,૬]

આવાં કુંતીનાં વચન સાંભળીને પોતાનાં કલ્યાણનો તર્ક કરતી તથા પ્રસન્ન જણાતી એવી સાધ્વી રાજપુત્રીએ તેમના કહેવા પ્રમાણે સઘળું કર્યું અને સઘળા પાંડવોએ તે અન્નનું ભોજન કર્યું.[૭] પછી માદ્રીના વેગવાળા પુત્ર સહદેવે પૃથ્વીપર દર્ભ પાથરીને સર્વની પથારી કરી એટલે બધા વીરો તે પૃથ્વીપર પોતપોતાનાં મૃગચર્મો પાથરીને તેપર સૂતા.[૮] તે કુરુશ્રેષ્ઠ પાંડવો દક્ષિણ તરફ માથાં કરીને સૂતા હતા તથા કુંતી તેમનાં માથાં તરફ સૂતાં હતાં એટલે દ્રૌપદી તેઓના પગ તરફ સૂતી.[૯] આ રીતે દ્રૌપદી પાંડુપુત્રોની સાથે જમીનપર દર્ભની પથારીમાં તેમના પગનાં ઓશિકાંની પેઠે સૂતી તોપણ તેના મનમાં જરાએ દુઃખ થયું નહિ તેમ તેણે પાંડવોનું અપમાન પણ કર્યું નહિ.[૧૦] સૂતા પછી તે શૂરાઓએ સેનાપતિને યોગ્ય એવી વિચિત્ર વાતો કરવા માંડી તથા દિવ્ય અસ્ત્રો, રથો, હાથીઓ, ખડ્ગો, ગદાઓ અને પરશુઓના સંબંધી વાતો કરવા માંડી. તેમની ચાલતી વાતોને પંચાલરાજના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તે વખતે સાંભળી તથા દ્રૌપદીને ત્યાં સૂતેલી જોઈ અને તેનાં બીજા માણસોએ પણ દ્રૌપદીને સૂતેલી જોઈ.[૧૧,૧૨] પછી રાજપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેઓની રાતે ચાલેલી વાતો તથા તેમના સર્વ વૃત્તાંતને દ્રુપદ રાજા આગળ જણાવવા માટે ત્યાંથી ઉતાવળો ચાલ્યો ગયો.[૧૩] તે વખતે મહાત્મા પંચાલરાજ દ્રુપદ પાંડવોને ન ઓળખવાથી ખિન્નરૂપ થઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પૂછવા લાગ્યો કે; "કૃષ્ણા ક્યાં ગઈ? તેને કોણ લઈ ગયું ?[૧૪] કોઈ શૂદ્ર અથવા હીન વર્ણનો અથવા કર આપનારો કોઈ વૈશ્ય તો તેને નથી લઈ ગયો ને? કાદવથી ખરડેલો પગ માથે તો મૂકાયો નથી ને ? પુષ્પની માલા શ્મશાનમાં તો પડી નથી ને?[૧૫] હે પુત્ર ! દ્રૌપદીને લઇ જનારો કોઈ આપણી જાતનો ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ હતો કે ઉત્તમ વર્ણનો કોઈ બ્રાહ્મણ હતો ? દ્રૌપદીને ગ્રહણ કરીને કોઇ હીન વર્ણનાએ મારે માથે પોતાનો ડાબો પગ તો નથી મૂક્યો ને ?[૧૬] હે મહાનુભાવ પુત્ર ! શું, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનનો સંબંધ થવાથી તું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છે ? અને તેથી તને સંતાપ થતો નથી ? મારી પુત્રીને જિતનાર કોણ છે? તે તું સત્યથી મને કહી દે.[૧૭] શું, વિચિત્રવીર્યના પુત્ર જે કુરુપ્રવીર પાંડુ તેના પુત્રો જીવે છે ? શું, પૃથાના નાના પુત્ર અર્જુને આજે ધનુષ ઉપાડ્યું હતું અને નિશાન પાડ્યું હતું ?"[૧૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સ્વયંવરપર્વવિષે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રત્યાગમન નામનો અધ્યાય ૧૯૨ સમાપ્ત.

સ્વયંવરપર્વ સમાપ્ત.

वैवाहिकपर्व.

અધ્યાય ૧૯૩–દ્રુપદ રાજાએ પાંડવોની પાસે પુરોહિત મોકલ્યો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ॥ धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रवर्हो वृत्तं यथा येन हृता च कृष्णा ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે દ્રુપદ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે સોમકોમાં શ્રેષ્ઠ એવો રાજપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પ્રસન્ન થઇને પોતાના પિતાને, જે થયું હતું તથા જેણે દ્રૌપદીને ગ્રહણ કરી હતી તે સઘળું કહેવા લાગ્યો.[1]

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યોઃ–"લાંબાં રક્ત નેત્રવાળા અને દેવના જેવાં રૂપવાળા જે કૃષ્ણ મૃગચર્મને ધારણ કરનારા યુવાને ધનુષની પ્રત્યંચા ચઢાવી અને જેણે નિશાનને પૃથ્વીપર પાડયું,[2] તે વેગવાળો યુવાન્, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોથી સન્માન પામતો અને કોઇથી પણ ન રોકાતો દૈત્યોનાં ટોળાંમાંથી દેવો અને ઋષિઓથી સેવન કરાતો ઇંદ્ર જેમ નિકળે તેમ રાજસમૂહમાંથી બ્રાહ્મણોની સાથે નિકળી ચાલતો થયો,[3] ત્યારે દ્રૌપદી તેનું મૃગચર્મ પકડીને હાથીની પાછળ જેમ હાથિણી જાય તેમ પ્રસન્ન થતી તેની પાછળ જવા લાગી. તે વખતે અસહનતાથી ક્રોધ પામેલા રાજાઓ તેને મારવા દોડતા હતા;[4] એટલે બીજાએ મોટું ઝાડ ઉપાડીને રાજાઓના સમૂહમાં પ્રવેશ કર્યો અને ક્રોધ પામેલો યમરાજ જેમ દેહધારીઓને નસાડે તેમ રાજસમૂહને તે નસાડવા લાગ્યો.[5] હે નરેંદ્ર! તે પછી રાજાઓના જોતાં ચંદ્ર સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતા તે નરશ્રેષ્ઠો દ્રૌપદીને લઇને નગરની બહાર આવેલી કુંભારની કામ કરવાની શાલામાં ગયા.[6] ત્યાં અગ્નિની જ્વાલા જેવી એક સ્ત્રી તે પુરુષોના જેવાજ ત્રણ અગ્નિતુલ્ય નરવીરોની સાથે બેઠેલી હતી જે તેમની માતા હશે એવો મારો સબલ તર્ક છે.[7] પછી તે બન્ને પુરુષો તેને પગે લાગ્યા અને દ્રૌપદીને પણ તેમણે પ્રણામ કરવા કહ્યું. પછી ત્યાં બેઠેલી દ્રૌપદી પોતાની માતાને સોંપીને તે શ્રેષ્ઠ પુરુષો ભિક્ષા લેવા માટે ગયા.[8] જ્યારે ભિક્ષા લઇને તેઓ આવ્યા ત્યારે તેમની ભિક્ષાનાં અન્નને લઇને દ્રૌપદીએ બલિકર્મ કર્યું તથા બ્રાહ્મણોને આપ્યું. પછી તે વૃદ્ધ માતાને તથા પાંચ પુરુષ વીરોને પિરસ્યું અને પોતે પણ ભોજન કર્યું.[9] હે રાજન્! પછી તે બધાએ શયન કર્યું અને દ્રૌપદી પણ તેમના પગનાં ઓશિકાંની જગાએ સૂતી. તેઓની પથારી પૃથ્વીપર દર્ભ અને ઉત્તમ મૃગચર્મથી કરેલી હતી.[10] સૂતાં સૂતાં તેઓ કાલમેઘના જેવી ગર્જના કરતા વિચિત્ર વાતો કરવા લાગ્યા. તે વીરો જે વાતો કરતા હતા તે બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અથવા શૂદ્રોને ઉપયોગની ન હતી.[11] આ ઉપરથી તેઓ ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠો છે એમાં મને સંશય રહેતો નથી; અને હે રાજન્! એ તેમનું યુદ્ધજ કહી આપતું હતું, એટલે આપણી આશા જરૂર સફલ થઈ છે. વળી આપણે સાંભળ્યું પણ છે કે, પાંડવો અગ્નિદાહથી બચી ગયા છે.[12] જે રીતે તેણે બલથી ધનુષ ચઢાવ્યું અને નિશાન પાડ્યું તથા જે રીતે તેઓ પરસ્પર વાતો કરે છે તે ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, તે ગુપ્ત વેશથી ફરતા પાંડવોજ છે."[13]

આ સાંભળીને દ્રુપદ રાજા બહુ પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાના પુરોહિતને બોલાવી પાંડવોની પાસે મોકલ્યો તથા તેની સાથે પૂછાવ્યું કે; 'તમે મહાત્મા એવા પાંડુના પુત્રો છો કે કેમ ? તે તમને અમે જાણવા ઇચ્છીએ છીએ.'[14] રાજાનો સંદેશો લઇને પુરોહિત પાંડવોને મુકામે ગયો અને તેમની પ્રશંસા કરીને દ્રુપદ રાજાનાં સમગ્ર વાક્યો

અનુક્રમથી યથાર્થ રીતે કહેવા લાગ્યો;[૧૫] "હે વરદાનને માટે યોગ્ય પુરુષો! વરદાન આપનારા પૃથ્વીપતિ પંચાલ રાજા તમે કોણ છો તે જાણવા ઇચ્છે છે; કારણ કે આ લક્ષ્ય વિંધનારને જોઇને તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નથી.[૧૬] માટે તમે તમારાં જ્ઞાતિ, કુલ વગેરે મને કહો અને શત્રુઓનાં માથાંપર પગ મૂકો તથા મારાં હૃદયને અને સગાંઓ સાથે પંચાલરાજને અત્યંત આનંદિત કરો.[૧૭] પાંડુરાજા દ્રુપદ રાજાના આત્મા જેવા પ્રિય મિત્ર હતા, એટલે દ્રુપદ રાજાની એવી ઇચ્છા હતી કે આ મારી પુત્રીને હું પાંડુરાજાના પુત્રસાથે આપીશ.[૧૮] હે અનિંદિત અંગવાળા! દ્રુપદ રાજાના મનમાં નિત્ય એજ મનોરથ રહેલો હતો કે, વિશાલ અને લાંબા બાહુવાળો અર્જુન આ મારી પુત્રીને ધર્મપૂર્વક ગ્રહણ કરે.[૧૯] જો એમ કરાય તો તે સારૂં કરેલું ગણાય, અને તે મારૂં યશ વધારનારૂં, પુણ્યરૂપ અને હિતકારક કહેવાય."

આ પ્રમાણે વાક્યો કહીને વિનીત થઇ ઉભા રહેલા પુરોહિતને જોઇ રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાની પાસે રહેલા ભીમને આ પ્રમાણે કહ્યું કે; "આમને પાદ્ય, અર્ઘ વગેરે આપો, કારણ કે એ દ્રુપદ રાજાના પૂજ્ય પુરોહિત છે માટે આપણે એમની અધિક પૂજા કરવી જોઇએ."[૨૦,૨૧] હે નરેંદ્ર! પછી ભીમે તે પ્રમાણે પૂજા કરી અને તે પૂજાને હર્ષથી સ્વીકારીને પુરોહિત સુખરૂપ બેઠા ત્યારે યુધિષ્ઠિર તે બ્રાહ્મણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૨૨] "દ્રુપદરાજાએ પોતાના ક્ષત્રિયધર્મને યોગ્ય સ્વયંવર કરીને પોતાની પુત્રી આપી છે, કંઇ ઇચ્છાથી આને આપી નથી; એટલે દ્રુપદ રાજાએ નિશાન પાડવાનાં પણ રૂપી મૂલ્યથી આપવા ધારેલી કન્યાને આ વીરે તે પ્રમાણે કાર્ય કરીને મેળવી છે.[૨૩] તે સ્વયંવરમાં વર્ણ, શીલ, કુલ અથવા ગોત્રની સરત કરી ન હતી; પરંતુ જે ધનુષ્ સજ્ય કરે અને લક્ષ્ય વિંધે તેનેજ તે કન્યા આપવા કહ્યું હતું;[૨૪] અને તે પ્રમાણે આ મહાત્માએ રાજાઓના સમૂહમાં દ્રૌપદીને વિજયથી પ્રાપ્ત કરી છે. આ રીતે કાર્ય થવાથી હવે દ્રુપદરાજાએ દુઃખ આપનારો સંતાપ કરવો એ યોગ્ય નથી.[૨૫] વળી દ્રુપદરાજાની જે કામના છે તે પણ પૂર્ણ થશે, અને હે બ્રાહ્મણ! આ અમારે માટે યોગ્ય સ્વરૂપવાળી રાજકન્યા છે એમ હું સારી રીતે માનું છું.[૨૬] વળી તેવા ધનુષની પ્રત્યંચા અલ્પ બલવાળાથી ચઢાવી શકાયજ નહિ. તેમ તેવા નિશાનને અસ્ત્રવિદ્યાના અભ્યાસ વિનાનો અથવા હીન જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો પાડી પણ શકે નહિ;[૨૭] માટે પોતાની પુત્રીને નિમિત્તે પંચાલરાજ હવે સંતાપ કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે પૃથ્વીમાં કોઇ મનુષ્યથી હવે તે પાડેલું નિશાન ન પાડેલું કહેવાશે નહિ."[૨૮] યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે કહેતા હતા તે વખતે પંચાલ રાજાની પાસેથી એક બીજો પુરુષ ત્યાં ભોજનની તૈયારી થઇ છે એમ જણાવવા માટે દોડતો આવી પહોંચ્યો.[૨૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વૈવાહિકપર્વવિષે પુરોહિત યુધિષ્ઠિર સંવાદ નામનો અધ્યાય ૧૯૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૪–પાંડવોની પરીક્ષા.

॥ दूत उवाच ॥

जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा विवाहहेतोरुपसंस्कृतं च ॥ तदाप्नुवध्वं कृतसर्वकार्याः कृष्णां च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥१॥

દૂત બોલ્યોઃ—"દ્રુપદરાજાએ વિવાહના નિમિત્તમાં જાનને માટે ભોજન તૈયાર કરાવ્યું છે માટે તમે જલદી ત્યાં ચાલો અને સર્વ કાર્ય ત્યાંજ કરી લઇને વિધિપૂર્વક દ્રૌપદીનું પાણિ ગ્રહણ કરો; વિલંબ કરશો નહિ.[૧] આ સુવર્ણનાં કમલોવડે શોભતા અને રાજાઓને યોગ્ય એવા રથો સારા

ઘોડા જોડીને અહીં આણેલા છે, તેમાં બેસીને તમે બધા પંચાલરાજને ત્યાં પધારો."[૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આવાં દૂતનાં વચન સાંભળીને કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંડવોએ પુરોહિતને વિદાય કર્યા. પછી તેઓ મોટા રથોમાં બેસીને તથા કુંતી અને દ્રૌપદીને એક રથમાં બેસાડીને દ્રુપદરાજાને ત્યાં ગયા.[૩] હે ભારત! પુરોહિતને ધર્મરાજાએ જે વાકયો કહેલાં તે વચનો પુરોહિતનાં મુખથી સાંભળીને દ્રુપદ રાજાએ પાંડવોની પરીક્ષા કરવામાટે અનેક પદાર્થો ત્યાં એકઠા કરાવ્યા.[૪] હે રાજન્! અનેક જાતનાં ફલ-ફૂલ, તેજદાર બખ્તરો, ઢાલો, આસનો, બળદો, દોરડાં, બીજ અને બીજાં ખેતીનાં સાધનો એક જગાએ તૈયાર રખાવ્યાં.[૫] બીજી જગાએ દ્રુપદરાજાએ શિલ્પકલાને ઉપયોગી વાંસલા વગેરે સર્વે ઓજારો તથા રમતનાં સર્વે સાધનો મૂકાવ્યાં.[૬] વળી પ્રકાશવાળાં કવચો, ઢાલો, મોટી તરવારો, વિવિધ જાતના ઘોડા તથા રથો, ઉત્તમ ધનુષો, વિચિત્ર બાણો, સુવર્ણથી શોભતી શક્તિઓ, ઋષ્ટિ, પ્રાસો, ભુશુંડીઓ, પરશુઓ અને બીજાં સંગ્રામમાં કામ આવે એવાં સર્વે હથિયારો મૂકાવ્યાં. તેમજ ઉત્તમ વસ્તુઓથી શણગારેલી શય્યાઓ, આસનો અને વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રો પણ ત્યાં મૂકાવ્યાં.[૭,૮] તે પછી સાધ્વી એવાં કુંતી તો દ્રૌપદીને લઈને દ્રુપદરાજાનાં અંતઃપુરમાંજ ગયાં. ત્યાં તે કૌરવરાજ પાંડુનાં પત્નીને ઉદાર મનવાળી સ્ત્રીઓએ આદરપૂર્વક સન્માન આપ્યું.[૯] પછી હે રાજન્! સિંહના જેવી પરાક્રમી ચાલવાળા, મોટા આખલાના જેવાં નેત્રવાળા, હાંસડીનાં હાડકાં જેમનાં માંસમાં ઢંકાઈ ગયેલાં, સર્પરાજના શરીર જેવા લાંબા બાહુવાળા અને મૃગચર્મ જેમણે ઓઢેલાં એવા પુરુષવીર પાંડવોને જોઈને દ્રુપદરાજા, દ્રુપદરાજાના પુત્રો, પ્રધાનો, સગાં સંબંધીઓ અને સઘળા સેવકો અત્યંત હર્ષ પામ્યા.[૧૦,૧૧] ત્યાં જઈને વીર એવા પાંડવો જરાપણ શંકા રાખ્યા વિના તથા આશ્ચર્ય પામ્યા વિના પગ મૂકવાના આસનોવાળાં કિંમતી ઉત્તમ આસનો ઉપર અનુક્રમે બેસી ગયા.[૧૨] પછી સોના-રૂપાની થાળીઓમાં રાજાઓને ભોજન કરવાને યોગ્ય એવા નાનાવિધ પદાર્થો સ્વચ્છ વેષવાળા દાસદાસીઓ અને રસોઈઆઓએ પિરસ્યા.[૧૩] પુરુષવીર પાંડવોએ ઈચ્છાપૂર્વક તે ભોજન કર્યું. પછી બહુ પ્રસન્ન થઈ ત્યાંથી ઉઠીને સર્વ કિંમતી વસ્તુઓ જોવાને ન રોકાતાં તે પુરુષવીરો યુદ્ધમાં ઉપયોગી એવાં હથિઆરો જ્યાં ગોઠવ્યાં હતાં ત્યાં ગયા.[૧૪] તે જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રુપદરાજા પોતાના મુખ્ય મંત્રીઓની સાથે પ્રસન્ન થયા તથા કુંતીના પુત્રોને કોઈ રાજેંદ્રના પુત્રો છે એમ માનવા લાગ્યા.[૧૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વૈવાહિકપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરાદિ પરીક્ષણ નામનો અધ્યાય ૧૯૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૫-પાંચ પતિ સાથે દ્રૌપદીના લગ્નના વિચારમાં વ્યાસનું આગમન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तत आहूय पांचाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥
परिगृहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે પછી મહા તેજસ્વી દ્રુપદરાજાએ રાજપુત્ર યુધિષ્ઠિરને બોલાવ્યા અને ઉઠીને તેમનું બ્રાહ્મણને યોગ્ય સન્માન કર્યું, તથા ઉદાર મનવાળા રાજાએ તેજસ્વી એવા યુધિષ્ઠિરને પૂછયું કે; "આપ સઘળા બ્રાહ્મણો છો? ક્ષત્રિયો છો? ગુણસંપન્ન એવા વૈશ્યો છો કે શૂદ્ર યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા છો તે અમે શી રીતે જાણી શકીએ? અથવા માયાવડે બ્રાહ્મણનાં રૂપ લઈને દ્રૌપદીને જોવા તથા મેળવવા તમે કોઈ દેવો આવ્યા છો? એ વાતમાં જે સત્ય હોય તે અમને કહો; કારણ કે અમને એમાં મોટો સંદેહ રહે છે.[૧-૪]

હે પરંતપ! શું, આ સંદેહની નિવૃત્તિ થતાં અમારૂં મન સંતોષ પામશે? શું, અમારાં શુભ ભાગ્યોનો ઉદય થશે?[૫] તમે પોતેજ પોતાની ઇચ્છાથી જે સત્ય હોય તે અમને કહો; કારણ કે રાજાઓમાં સત્યજ શોભે છે. માટે તમારાં ઇષ્ટ (અગ્નિસાધ્ય યજ્ઞાદિ) અને પૂર્ત (વાવ, કુવા, સરોવર વગેરે) કર્મોનો નાશ ન થવાસારૂ તમે અસત્ય બોલશો નહિ.[૬] હે અરિંદમ! હે અમરતુલ્ય! તમારૂં વચન સાંભળ્યા પછી જરૂર હું વિધિપૂર્વક લગ્નકાર્યનો આરંભ કરીશ."[૭]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-"હે પંચાલરાજ! તમે પ્રસન્ન થાઓ, ચિંતા કરશો નહિ. તમારો ધારેલો મનોરથ અવશ્ય પરિપૂર્ણ થયો છે, એમાં સંશય નથી.[૮] હે રાજન્! અમો સર્વે ક્ષત્રિયો છીએ અને મહાત્મા પાંડુરાજાના પુત્રો છીએ. મને તમે કુંતીનો મોટો પુત્ર યુધિષ્ઠિર જાણો અને આ બે ભીમસેન તથા અર્જુન છે.[૯] હે રાજન્! એ બન્નેએ રાજસભામાં જય કરીને તમારી પુત્રીને મેળવી છે. આ બે નકુલ અને સહદેવ છે અને ત્યાં દ્રૌપદીની સાથે જે છે તે કુંતી માતા છે.[૧૦] હે નરશ્રેષ્ઠ! અમે ક્ષત્રિયો છીએ એટલે તમારા મનનું દુઃખ હવે નિવૃત્ત થાઓ. જેમ કમલિની એક હ્રદમાંથી બીજા હ્રદમાં જાય તેમ તમારી પુત્રી તમારા કુલમાંથી અમારા કુલમાં આવી છે.[૧૧] હે મહારાજ! આ જે હું કહું છું તે સઘળું સત્યજ છે. હવે તો તમેજ અમારા વડીલ અને પરમ આશ્રયરૂપ છો."[૧૨]

વૈશંપાયન કહે છે:-આ સાંભળીને હર્ષથી વ્યાકુલ નેત્રવાળા દ્રુપદરાજા આનંદથી ઘેલા જેવા થઇ ગયા અને યુધિષ્ઠિરને ઉત્તર પણ આપી શકયા નહિ.[૧૩] પછી મહાયત્નથી તે હર્ષને કાબુમાં લાવીને શત્રુને તાપ આપનારા દ્રુપદ રાજાએ યુધિષ્ઠિરને યોગ્ય વચન કહ્યાં.[૧૪] પછી ધર્માત્મા દ્રુપદ રાજાએ યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે; 'તમે શી રીતે નગરથી નાસી છુટયા હતા'? ત્યારે યુધિષ્ઠિરે અનુક્રમથી તે સઘળું વૃત્તાંત તેમને કહી સંભળાવ્યું.[૧૫] કુંતીપુત્રનાં તે વચન સાંભળીને દ્રુપદ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને ધિક્કારવા લાગ્યા,[૧૬] અને કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરનું આશ્વાસન કરીને બોલનારામાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રુપદરાજાએ તેમને રાજ્ય પાછું અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.[૧૭] તે પછી કુંતી, દ્રૌપદી, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ તથા યુધિષ્ઠિર, દ્રુપદ રાજાએ જણાવેલા મોટા મહેલમાં ગયાં,[૧૮] અને ત્યાં તેમણે યજ્ઞસેન રાજાથી સન્માન પામીને નિવાસ કર્યો. પછી જોઇએ તેવો વિશ્વાસ પામીને દ્રુપદ રાજા પોતાના પુત્રોસાથે યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા કે;[૧૯] "આ કુરુનંદન અર્જુન આજે લગ્નનો શુભ દિવસ છે માટે વિધિપૂર્વક દ્રૌપદીનું પાણિ ગ્રહણ કરો અને તે પહેલાં એ મહાબાહુ લગ્નથી પ્રથમ કરવામાં આવતો દેવપૂજન વગેરે કુલધર્મ પણ કરો."[૨૦]

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં દ્રુપદરાજાનાં વચન સાંભળીને ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાએ દ્રુપદને કહ્યું કે; "હે રાજન્! તમે મારાં લગ્ન પણ દ્રૌપદીની સાથે કરો."[૨૧]

દ્રુપદ કહેછે;-"હે વીર! એમ હોય તો ભલે તમે મારી પુત્રીનું વિધિપૂર્વક પાણિગ્રહણ કરો અથવા તમારા ભાઇઓમાંથી જેનાં લગ્ન કરવા ધારતા હો તેની સાથે દ્રૌપદીનાં લગ્ન કરવા કહો."[૨૨]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા;-"હે રાજન્ દ્રૌપદી અમારી સર્વની ભાર્યા થશે એવું અમારી માતાએ પ્રથમ કહેલું છે, માટે તે પ્રમાણે થશે.[૨૩] હું તથા પાંડુપુત્ર ભીમસેન પણ હજી કુંવારા છીએ અને આ તમારી રત્નજેવી પુત્રીને અર્જુને તો વિજય કરીને મેળવેલીજ છે.[૨૪] વળી હે રાજન્! અમારો એવો ઠરાવ છે કે રત્નરૂપ વસ્તુનો સાથે ઉપભોગ કરવો, માટે હે શ્રેષ્ઠ રાજા! તે અમારો ઠરાવ અમે તોડવા ઇચ્છતા નથી;[૨૫] એટલે કૃષ્ણા અમારી સર્વની ધર્મથી પટરાણી થશે. માટે દ્રૌપદી વયના ક્રમ પ્રમાણે અગ્નિ સમક્ષ અમારા સર્વના હાથને સ્વીકારો."[૨૬]

દ્રુપદ બોલ્યા;–“ હે કુરુનંદન ! એક પુરુષને ઘણી સ્ત્રીઓ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે પણ એક સ્ત્રીને ઘણા પતિ કરવાનું તો કયાંય સંભળાતું નથી.[૨૭] હે કૌંતેય ! તમે ધર્મવેત્તા તથા પવિત્ર થઇને લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ એવું આ કામ કરવાને યોગ્ય નથી. તમારી બુદ્ધિ આવી કેમ થઇ છે ?[૨૮]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–“ હે મહારાજ ! ધર્મના વિચાર સૂક્ષ્મ છે, અમે એની ગતિ જાણતા નથી; પરંતુ પૂર્વના (પ્રચેતા વગેરે) જે માર્ગે ગયેલા છે તે માર્ગને અમે પણ અનુક્રમથી અનુસરીએ છીએ.[૨૯] મારી વાણી અસત્ય બોલતી નથી, તેમ મારી બુદ્ધિ અધર્મપરાયણ થતી નથી. વળી અમારી માતા પણ એમ કરવા કહે છે અને મારા મનમાં પણ એ યોગ્ય લાગે છે.[૩૦] હે રાજન્ ! એ નિશ્ચલ ધર્મ છે, માટે વિચાર કર્યા વિના તમે એનું આચરણ કરો. હે પાર્થિવ એમાં કોઇ પણ પ્રકારની શંકા લાવશો નહિ.”[૩૧]

દ્રુપદ બોલ્યા;–“ હે કૌંતેય ! તમે, કુંતી અને મારો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ સર્વ મળીને જે કરવાનું હોય તે કહેજો એટલે આપણે કાલે તે પ્રમાણે કરીશું.”[૩૨]

વૈશંપાયન કહે છે:–હે ભારત ! તે બધાં એકઠાં થઇને પરસ્પર વાટાઘાટ કરતાં હતાં એટલામાં ત્યાં દૈવેચ્છાથી વ્યાસ મુનિ આવી પહોંચ્યા.[૩૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
વૈવાહિકપર્વવિષે દ્વૈપાયનાગમન
નામનો અધ્યાય ૧૯૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૬–વ્યાસ મુનિએ સર્વેનો અભિપ્રાય લીધો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते पांडवाः सर्वे पांचाल्यश्च महायशाः ॥
प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं सर्वेऽभ्यवादयन् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–પછી સર્વે પાંડવો અને મહાયશસ્વી દ્રુપદ રાજા ઉભા થઇને મહાત્મા વ્યાસ મુનિને પગે લાગ્યા.[૧] તેમની પૂજાનો સ્વીકાર કરીને તથા તેમનું સર્વત્ર કુશલ પૂછીને ઉદાર ચિત્તવાળા વ્યાસ મુનિ શુદ્ધ સુવર્ણના આસન પર બેઠા.[૨] પછી અમાપ તેજવાળા વ્યાસ મુનિએ આજ્ઞા કરી એટલે તે સઘળા મનુષ્યશ્રેષ્ઠો પણ કિમતી આસનો પર બેઠા.[૩] પછી હે રાજન્ ! થોડી વારે દ્રુપદ રાજા, મહાત્મા વ્યાસને દ્રૌપદીના સંબંધમાં મધુર વાણીથી પૂછવા લાગ્યા કે;[૪] “એકજ સ્ત્રી ઘણાની ધર્મપત્ની શી રીતે થઇ શકે ? અને તેમ કરતાં સંકરપણાંનો દોષ આવે કે નહિ ? આ સઘળું આપ મને યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવો.”[૫]

વ્યાસ બોલ્યા:–“ આ ધર્મ લોકાચાર તથા વેદથી વિરુદ્ધ છે અને તે શાસ્ત્રમાં દૂષિત ગણાયલો છે; માટે એ સંબંધમાં તમારામાંથી જેનું જેનું જે જે મત હોય તે તે મતને પ્રથમ હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.”[૬]

દ્રુપદ બોલ્યા:–“ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ એવો એ અધર્મ છે એમ મારૂં માનવું છે; કારણ કે એકજ સ્ત્રી ઘણાની પત્ની લોકોમાં જણાતી નથી.[૭] વળી પૂર્વના મહાત્માઓ પણ એ ધર્મ પ્રમાણે વર્ત્યા નથી માટે વિદ્વાનોએ કોઇ પણ રીતે અધર્મનું આચરણ કરવું નહિ[૮] અને તેથીજ હું આ કાર્ય કરવાના નિશ્ચય પર આવતો નથી; કારણ કે આ ધર્મ મને સદા સંદેહવાળોજ જણાય છે.”[૯]

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો:–“ હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ ! હે બ્રહ્મન્ ! હે તપોધન ! નાના ભાઈની સ્ત્રી પાસે સદ્વર્તનવાળો મોટો ભાઇ શી રીતે જઇ શકે ?[૧૦] ધર્મ ઘણો સૂક્ષ્મ છે, એટલે ધર્મની ગતિને અમે કોઈ પણ રીતે જાણી શકતા નથી. હે બ્રહ્મન્ ! આ ધર્મ છે કે અધર્મ છે, એનો અમારા જેવાથી નિશ્ચય થઇ શકે તેમ નથી; માટેજ કૃષ્ણા પાંચ પતિની પત્ની થાય એવા નિશ્ચય પર અમે કોઇ રીતે આવી શકતા નથી.”[૧૧,૧૨]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–" મારી વાણી કોઇ વખત અસત્ય બોલતી નથી, તેમ મારી બુદ્ધિ પણ અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી. આ સંબંધમાં મારૂં મન તો એમ કહે છે કે એ કોઇ પણ રીતે અધર્મ નથી.[૧૩] પુરાણમાં પણ સંભળાય છે કે, ગૌતમ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને ધર્મ ધારણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ એવી જટિલા નામની બ્રાહ્મણી સાત ઋષિઓને પરણી હતી.[૧૪] તેમજ મુનિથી ઉત્પન્ન થયેલી અને વૃક્ષોના રક્ષણમાં રહેલી એવી વાર્ક્ષી નામની કન્યા તપવડે પવિત્ર અંતઃકરણવાળા અને એકજ 'પ્રચેતા' એવા નામને ધારણ કરનારા દશ ભાઇઓની સાથે પરણી હતી.[૧૫] હે ધર્મજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ ! વળી ગુરુનું વચન પણ ધર્મરૂપ કહેવાય છે અને સર્વ ગુરુઓમાં માતા એ મુખ્ય ગુરુ છે;[૧૬] તે માતાએ પણ એવું વચન કહ્યું છે કે ' તમે બધા ભાઇઓ ભિક્ષાની પેઠે એનો ઉપભોગ કરો' માટે હે દ્વિજોત્તમ ! એ વચનને પણ હું પરમ ધર્મરૂપ માનું છું."[૧૭]

કુંતી બોલ્યાં:–" ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા યુધિષ્ઠિર જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણેજ મારૂં પણ માનવું છે, મારૂં બોલેલું અસત્ય થાય તેનું મને તીવ્ર ભય રહે છે; માટે હું અસત્યથી શી રીતે મુક્ત થાઉં તે તમે કહો."[૧૮]

વ્યાસ બોલ્યા:–" હે કલ્યાણિ ! તમે અસત્યથી મુક્ત થશો; કારણ કે તમે કહો છો તે સનાતન ધર્મ છે. હે પંચાલરાજ ! યુધિષ્ઠિરે જે કંઈ કહ્યું છે, તે ધર્મજ છે, એમાં સંશય નથી. જે રીતે એ ધર્મ, શાસ્ત્રવિહિત છે, તથા જે કારણથી એ સનાતન ધર્મ કહેવાય છે, તે હું સર્વની સમક્ષ કહીશ નહિ, માટે તમેજ પોતે તે કારણ મારાથી સાંભળો."[૧૯,૨૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહીને સમર્થ એવા ભગવાન્ દ્વૈપાયન વ્યાસ ઉઠયા અને દ્રુપદરાજાનો હાથ પકડીને તેને લઇ રાજગૃહમાં ગયા;[૨૧] અને પાંડવો, કુંતી તથા પાર્ષત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ તો જ્યાં બેઠાં હતાં ત્યાંજ તે બન્નેના આવવાની વાટ જોતાં બેસી રહ્યાં.[૨૨] પછી તે મહાત્મા દ્રુપદરાજાને ઘણાની એક પત્ની થાય અને તે જે રીતે ધર્મ ગણાય તે દ્વૈપાયનમુનિ કહેવા લાગ્યા.[૨૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વૈવાહિકપર્વવિષે વ્યાસવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૯૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૭–પાંચ ઇંદ્રનું ઉપાખ્યાન અથવા પાંડવો તથા દ્રૌપદીની પૂર્વકથા.

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते ॥
तत्र वैवस्वतो राजन् शामित्रमकरोत्ततः ॥१॥

વ્યાસ બોલ્યા:–" હે રાજન્ ! પૂર્વે નૈમિષારણ્યમાં દેવો સત્ર કરતા હતા. તે સત્રમાં હોમમાં ઉપયોગી પશુઓનો વધ કરવાનું કામ યમરાજા કરતા હતા.[૧] હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે દીક્ષા ધારણ કરવાથી યમરાજા કોઇપણ પ્રજાનો નાશ કરતા ન હતા; એટલે મરણનો સમય વીતી જતાં પણ મરણ ન થવાથી પ્રજા પુષ્કળ વધી પડી હતી. પછી સોમ, ઇંદ્ર, વરુણ, કુબેર, સાધ્યદેવો, રુદ્રો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમાર અને બીજા દેવો જ્યાં સર્વ લોકના નિર્માતા બ્રહ્મા હતા ત્યાં ગયા;[૩] અને મનુષ્યોની વૃદ્ધિ થવાથી તીવ્ર ભય પામેલા તે બધાઓ એકઠા મળીને લોકગુરુ બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે; " હે બ્રહ્મદેવ ! અમે બધા આ મનુષ્યની વૃદ્ધિથી ઉદ્વેગ પામીને સુખની ઇચ્છા કરતા તમારે શરણે આવ્યા છીએ."[૪]

પિતામહ બોલ્યા:–"તમે બધા અમર છો તો પછી તમને મનુષ્યનું શું ભય લાગે છે ? તમને મરણધર્મવાળા મનુષ્યોનું ભય થવું યોગ્ય નથી."[૫]

દેવો બોલ્યા:-"મરણધર્મવાળા હમણાં અમર થયા છે, એટલે અમારામાં અને તેમનામાં કંઇ ભેદ રહ્યો નથી; માટે મનુષ્યો સાથેનાં સરખાંપણાથી કંટાળીને અમારામાં કંઈ વિશેષ રહે એટલા સારૂ અમે અહીં આવ્યા છીએ."[૬]

ભગવાન્ બ્રહ્મા બોલ્યા:-"હાલ વિવસ્વાન્ સૂર્યના પુત્ર યમરાજ સત્રના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે, તેથી આ મનુષ્યો મરતાં નથી. તે સર્વ કાર્ય કરી રહીને એકાગ્ર થશે એટલે મનુષ્યોનો વિનાશ થશેજ.[૭] તમારાં તેજથી તથા યોગબલથી યમરાજનુંજ શરીર પ્રૌઢ અને વિભક્ત થઇને તે મનુષ્યોનો અંતસમયે નાશ કરશે, અને તેથી મનુષ્યો તમારી સમાનતા ગ્રહણ કરશે નહિ."[૮]

વ્યાસ કહે છે:-" આવાં અગ્ર જન્મવાળા બ્રહ્માનાં વચન સાંભળીને બધા દેવો જ્યાં દેવતાઓનો યજ્ઞ થતો હતો ત્યાં ગયા. તે મહા બલવાળા દેવો એકઠા થઇને ગંગા પર બેઠા હતા એટલામાં તેમણે ગંગામાં એક સુવર્ણનું કમલ દીઠું.[૯] તે કમલ જોઇને દેવો વિસ્મય પામ્યા અને શૂરવીર ઇંદ્ર તેની પાસે ગયો. પછી જ્યાં ગંગાદેવી હમ્મેશાં વહે છે ત્યાં તેણે એક અગ્નિના જેવી કાંતિવાળી સ્ત્રીને જોઈ.[૧૦] તે સ્ત્રી રડતી રડતી ત્યાં જલ લેવાને માટે ગંગામાં ઉતરીને ઉભી રહી તે વખતે તેનું આંસુનું ટીપું જલમાં પડયું અને તે સુવર્ણનું કમલ થઇ ગયું.[૧૧] આ આશ્ચર્ય જોઇને વજ્રધારી ઇંદ્રે તે સ્ત્રીની પાસે જઇને પૂછયું કે; 'હે ભદ્રે ! તું કોણ છે? શા માટે રડે છે? તે હું જાણવા ઇચ્છું છું માટે તું મને સત્યથી કહે.'"[૧૨]

સ્ત્રી બોલી:-" હે ઇંદ્ર ! હું કોણ છું તે, તથા મંદ ભાગ્યવાળી હું શા માટે રડું છું તે તમે જાણી શકશો. હે રાજન્ ! તમે મારી સાથે ચાલો, હું તમારી આગળ ચાલું છું. જ્યાં જવાથી હું શા માટે રડું છું તે તમે જોશો."[૧૩]

વ્યાસ કહે છે:-"પછી તે સ્ત્રી આગળ ચાલી અને તેની પાછળ પાછળ ઇંદ્ર પણ જવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાં તેણે સુંદર અંગવાળા સિંહાસનથી બેઠેલા અને યુવાન સ્ત્રીની સાથે પાસાથી રમતા એવા એક યુવાન પુરુષને પર્વતરાજના શિખરપર જોયો.[૧૪] તેને પાસાની રમતમાં અતિશય લીન થઇ ગયેલો જોઇને ક્રોધ કરી દેવના રાજા ઇંદ્રે કહ્યું કે; 'હે વિદ્વાન ! આ સર્વ ભુવન મારે આધીન છે અને હું સર્વનો ઈશ છું એમ તારે જાણવું જોઇએ.'"[૧૫]

ક્રોધ પામેલા ઇંદ્રને જોઇને તે દેવ, કે જે મહાદેવ હતા તે હસ્યા અને તેમણે ધીરેથી ઇંદ્રના તરફ જોયું. તે દેવની દૃષ્ટિ થતાંજ ઇંદ્ર સ્તંભિત થઇ ગયો અને થાંભલાની પેઠે જડ જેવો ત્યાંજ ઉભો રહ્યો.[૧૬] પછી જ્યારે રમત પૂરી થઇ ત્યારે શંકર પેલી રડતી સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યા કે;" એને તું મારી પાસે લાવ જેથી એને ફરીથી આવો ગર્વ થાય નહિ."[૧૭] પછી તે સ્ત્રીએ સ્પર્શ કરતાંજ ઇંદ્રનાં અંગ શિથિલ થઈ ગયાં અને તે પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડયો. તે વખતે ઉગ્ર તેજવાળા ભગવાન્ શંકરે તેને કહ્યું કે; " હે શક્ર ફરીથી તું આવું કોઈ વખત કરીશ નહિ.[૧૮] તારૂં બલ અને વીર્ય અમાપ છે એટલે આ ગુહાના ઢાંકણનો જે પર્વતરાજ છે તે તું દૂર કર, અને ગુહાના વચલા છિદ્રમાં પ્રવેશ કર. ત્યાં સૂર્યના જેવા તેજવાળા તારાસરખા પુરુષો છે."[૧૯] પછી ઇંદ્રે તે મહાન્ ગિરિની ગુહાનું દ્વાર ઉઘાડયું અને ત્યાં તેણે સમાન કાંતિવાળા બીજા ચાર પુરુષોને જોયા. તેમને જોઇને ઇંદ્રને દુઃખ થયું, અને તેને વિચાર આવ્યો કે, આમના જેવો તો હું નહિ થઈ જાઉ ?[૨૦] જ્યારે ઇંદ્રે ગુહામાં ઝટ પ્રવેશ કર્યો નહિ ત્યારે ક્રોધ પામેલા મહાદેવે આંખો કાઢીને વજ્રધારી ઇંદ્રને કહ્યું કે; " હે શતક્રતુ ! તેં અજ્ઞાનથી પ્રથમ મારૂં અપમાન કર્યું છે માટે તું આ ગુહામાં પ્રવેશ કર."[૨૧]

આ પ્રમાણે શંકરે કહ્યું ત્યારે દેવરાજ ઇંદ્રે પોતાને થયેલા શાપથી અત્યંત દુઃખી

થઈ મોટા પર્વતના શિખર પર રહેલાં વાયુથી હાલતાં પિપળાનાં પાંદડાંની પેઠે શિથિલ થયેલાં અંગથી ધ્રૂજવા માંડયું.૨૨ વૃષવાહન શંકરે અકસ્માત્ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ઇંદ્ર હાથ જોડીને બહુરૂપધારી મહાદેવને કહેવા લાગ્યો કે; "હે ભવ ! આજ તમે સમસ્ત ભુવનના સ્વામી છો."૨૩ આવાં ઇંદ્રનાં વચન સાંભળીને ઉગ્ર તેજવાળા શંકર હસીને બોલ્યા કે; " તારા જેવાં શીલવાળા પુરુષો કૃપાને પાત્ર થતા નથી. આ ગુહામાં જે રહેલા છે તે પુરુષો પણ આગળ એવાજ થવાના છે માટે તું પણ એ ગુહામાં પ્રવેશ કરીને શયન કર.૨૪ ત્યાં તમે બધા હું કહું છું તે સ્થિતિને પામશો એમાં સંશય નથી. તમે બધા મનુષ્યયોનિમાં પ્રવેશ કરો અને તે મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને તેમાં અસહ્ય કાર્યો કરીને તથા બીજા ઘણાને મૃત્યુ પમાડીને તમારાં પૂર્વનાં પુણ્યથી સંપાદન કરેલા ઉત્તમ ઇંદ્રલોકમાં પાછા આવશો. આ મેં કહ્યું તે સઘળું તથા બીજું પણ વિવિધ પ્રયોજનવાળું કાર્ય તમારે ત્યાં કરવાનું છે."૨૫,૨૬

પૂર્વના ઇંદ્રો બોલ્યાઃ-" અમે બધા દેવલોકમાંથી જ્યાં મોક્ષ મેળવવો કઠિન છે એવા મનુષ્યલોકમાં જઇશું; પરંતુ ત્યાં અમારી માતામાં ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને અશ્વિનીકુમાર દેવો અમારા ગર્ભોનું આધાન કરો. એ રીતે ઉત્પન્ન થઇને ત્યાં અમે દિવ્ય અસ્ત્રોથી મનુષ્યોની સાથે યુદ્ધ કરીશું અને તેમનો સંહાર કરીને પુનઃ ઇંદ્રલોકમાં આવીશું."૨૭

વ્યાસ બોલ્યાઃ–"આવાં પૂર્વના ઇંદ્રોનાં વચન સાંભળીને વજ્રધારી ઇંદ્ર દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાદેવને ફરીથી કહેવા લાગ્યો કે; " હે શંકર ! હું પોતે મનુષ્ય લોકમાં ન જતાં ત્યાંનું કાર્ય કરવા માટે મારા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો એક પુરુષ આ ચારની જોડે પાંચમા તરીકે મોકલી આપીશ.૨૮ એ પાંચ ઇંદ્રોમાં વિશ્વભુક્, ભૂતધામા, પ્રતાપવાન્ શિબિ, ચોથો શાંતિ અને પાંચમો તેજસ્વી નામનો હતો.૨૯ પોતાના ભોળા સ્વભાવને લીધે ઉગ્રધન્વા શંકરે તે પાંચેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમણે જે ઇષ્ટ માગ્યું તે આપ્યું અને સર્વ લોકમાં સુંદર એવી પેલી સ્ત્રી કે જે સ્વર્ગની લક્ષ્મી હતી તેને મનુષ્યલોકમાં તે પાંચેની સ્ત્રી તરિકે નિર્માણ કરી.૩૦ પછી તે વિશ્વભુક્ વગેરે ઇંદ્રોને લઇને મહાદેવ અપ્રમેય, અનંત, અવ્યક્ત, અજન્મા, પુરાતન, સનાતન, વ્યાપક અને અનંતરૂપ એવા નારાયણની પાસે ગયા.૩૧ તેમણે પણ મહાદેવના કહેવા પ્રમાણે કરવામાટે આજ્ઞા આપી. તે પછી પાંચે ઇંદ્રો પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા. વળી વિષ્ણુએ પણ પોતાના અવતારના કારણ તરિકે બે *કેશો કહાડયા. જેમાંનો એક શ્વેત અને બીજો કૃષ્ણ હતો.૩૨ તે બન્ને કેશોએ પણ યદુકુલની દેવકી તથા રોહિણી નામની સ્ત્રીઓમાં પ્રવેશ કર્યો. તે બે

* અહીં કેશનેજ વીર્યરૂપે સમજવા, અને એ કારણથીજ વ્યાસ ભગવાને દેવકી અને રોહિણીમાં સાક્ષાત્ કેશનોજ પ્રવેશ કહ્યો છે. વસુદેવમાં પ્રવેશ કહ્યો નથી. જો તેમ હોત તો દેવોનું રેતસ્ વૃષ્ટિરૂપે પરિણમે, વૃષ્ટિથી ઔષધિ, તેનાથી અન્ન, અન્નથી રેતસ્ ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત ક્રમથી આપણી પેઠે રામ, કૃષ્ણના જન્મ પણ વ્યવધાનવડે દેવોથી થયેલા ગણાય અને તેમ થતાં 'એ અનેક અવતારોનું નિવાસસ્થાન અને અવિનાશી બીજ છે' આ ભગવાનનું સાક્ષાત્ મત્સ્યાદિ અવતારોનું જે બીજત્વ કહેલું છે તેમાં વિરોધ આવે. જો કે કેશ અને વીર્ય એ બન્નેની દેહથી થતી ઉત્પત્તિ સમાન છે તથાપિ વીર્યથી ઉત્પત્તિ થતાં તે અર્વાક્સ્રોતસ્ (અધઃ પ્રવાહી) સૃષ્ટિમાં ગણાઇ તેમાં મનુષ્યત્વ અને પુત્રત્વ પ્રાપ્ત થાય; માટે પૂર્વોક્ત રીતેજ કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્ । એ ભાગવતોક્તિ ઘટી શકે છે. અહીં કેશનું ઉદ્ધરણ કરીને તદ્દ્વારાથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણમાં અંશપણું પ્રતીત થાય છે; પરિપૂર્ણતા આવતી નથી ? એવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે કેશ કંઇ દેહનો અવયવ ગણાતો નથી; માટે નમુચિનો વધ કરવામાં જેમ જલના ફીણમાં વજ્રનો પ્રવેશ થયો હતો, તેમજ અહીં પણ દેવકી અને રોહિણીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરવો હતો માટે બે કેશ રૂપી દ્વારવડે ભગવાનનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવજ થયો હતો; અંશરૂપે નહિ, એમ માનવું યોગ્ય લાગે છે.

નીલ૦

કેશમાંથી જે વિષ્ણુનો ધોળો કેશ હતો તે પોતે બલદેવ થયા અને બીજો જે વિષ્ણુનો કાળો કેશ હતો તે પોતે કૃષ્ણ થયા.[૩૩] પેલા ઉત્તર પર્વતની ગુહામાં મહાદેવે જે ઇંદ્રોને પૂર્વે પૂર્યા હતા, તેઓ અહીં વીર્યવાન્ પાંડવોના રૂપથી જન્મ્યા છે તથા સવ્યસાચી અર્જુન ઇંદ્રનો અંશ છે.[૩૪] હે રાજન્! આ રીતે પહેલાં જે ઇંદ્રો હતા તેજ પાંડવો થયા છે, અને આ દિવ્ય રૂપવાળી જે દ્રૌપદી છે તે એ પાંચેને-માટે પ્રથમથી પત્ની તરીકે નિર્માણ કરાયલી લક્ષ્મી છે.[૩૫] હે રાજન્! દૈવયોગ વિના તારાં કર્મમાત્રવડે ભૂમિતલમાંથી એવી સ્ત્રી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? કે જે સ્ત્રીનું ચંદ્ર, સૂર્યના જેવું રૂપ છે અને જેના શરીરનો સુગંધ ગાઉ ગાઉ સુધી પ્રસરે છે.[૩૬] વળી હે નરેંદ્ર! તારા ઉપર પ્રીતિથી હું તને એક બીજું અદ્ભુત દિવ્ય ચક્ષુરૂપી વરદાન આપું છું. તેનાથી તું તારાં દિવ્ય પુણ્યવડે પૂર્વ દેહવાળા એવા કુંતી-પુત્રોને જો."[૩૭]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પછી પરમ ઉદાર ચરિત્રવાળા પવિત્ર ઋષિ વ્યાસે પોતાનાં તપ-વડે તે રાજાને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી; એટલે દ્રુપદ રાજાએ પાંડવોને યથાર્થ રીતે પૂર્વ દેહમાં જોયા.[૩૮] તે દિવ્ય દેહવાળા, સુવર્ણના કિરીટથી શોભતા, ઇંદ્રના જેવા, અગ્નિ તથા સૂર્યના જેવા વર્ણવાળા, અલંકારોથી અલંકૃત, સુંદર રૂપ-વાળા, વિશાલ વક્ષઃસ્થલવાળા અને તાડ તાડ જેવા ઉંચા જુવાનો હતા.[૩૯] તેઓ નિર્મલ દિવ્ય વસ્ત્રો અને સુગંધવાળા ઉત્તમ પુષ્પોથી અતિ-શય શોભતા હતા. વળી સાક્ષાત્ શંકર, વસુઓ, રુદ્રો અથવા આદિત્યોના સરખા સર્વ ગુણથી સંપન્ન હતા.[૪૦] આ રીતે પાંડવોને યોગ્ય સ્વરૂપવાળા પૂર્વના ઇંદ્રોના રૂપમાં તથા ઇંદ્રપુત્ર અર્જુનને (ચાલુ) ઇંદ્રના રૂપમાં જોઇને દ્રુપદ-રાજા પ્રસન્ન થયા અને તે દિવ્ય અમાપ માયાને જોઇને વિસ્મય પામ્યા.[૪૧] વળી સાક્ષાત્ ચંદ્ર તથા અગ્નિના જેવા પ્રકાશવાળી તથા અત્યંત રૂપવાળી પેલી દિવ્ય ઉત્તમ સ્ત્રીના રૂપમાં દ્રૌપદીને જોઇને રૂપ, તેજ અને યશવડે તે પાંચેની પત્ની થવાને યોગ્ય છે એમ દ્રુપદ રાજાએ માન્યું.[૪૨] આ પ્રમાણે તે મહાન્ આ-શ્ચર્ય જોઈને દ્રુપદ રાજા સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસને પગે લાગ્યા અને પ્રસન્ન ચિત્તથી તેમને કહેવા લાગ્યા કે; "હે પરમર્ષિ! તમારામાં આવું અદ્ભુત સામર્થ્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી."[૪૩]

વ્યાસ બોલ્યા:-"તપોવનમાં એક મહાત્મા ઋષિની કન્યા હતી; તે કન્યા રૂપવતી હતી તોપણ તેને પતિ મળ્યો નહોતો.[૪૪] પછી તેણે ઉગ્ર તપ કરીને શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. પ્રસન્ન થયેલા શંકરે પોતે તે કન્યાને કહ્યું કે; 'તું વરદાન માગ.'[૪૫] આવું મહાદેવે કહ્યું ત્યારે તે કન્યાએ વરદાન આપનારા ઈશ્વરને વારંવાર કહ્યું કે; 'સર્વગુણસંપન્ન એવા પતિની હું ઇચ્છા કરૂં છું.'[૪૬] પ્રસન્ન મનવાળા મહાદેવે તે વર આપતાં કહ્યું કે; 'હે ભદ્રે! તને પાંચ પતિ થશે.' આ સાંભળીને તે કન્યા દેવને પ્રસન્ન કરતી ફરી કહેવા લાગી કે; 'હે શંકર! તમારાથી મને ગુણસંપન્ન એક પતિ મળવો જોઇએ.'[૪૭,૪૮] ત્યારે દેવના દેવ શંકરે પ્રસન્ન થઇને પુનઃ શુભ વચન કહ્યું કે; તેં 'પતિ આપો' એવું પાંચ વાર મને કહ્યું,[૪૯] માટે હે ભદ્રે! તેં માગ્યું તેમજ થશે; પરંતુ એ પાંચ પતિ આ દેહમાં નહિ પણ બીજા દેહમાં થશે. તારૂં કલ્યાણ થાઓ.[૫૦]

હે દ્રુપદ! તેજ આ દેવનાં જેવાં રૂપવાળી તારી પુત્રી રૂપે અવતરી છે અને એ અનિં-દિતા દ્રૌપદી પાંચેનેમાટે પત્ની થવા નિર્મા-યલી છે.[૫૧] એ સ્વર્ગલક્ષ્મી ઘોર તપ કરીને પાંડવોને માટે મહાયજ્ઞમાં ઉત્પન્ન થઈ તારી પુત્રી થઇ છે.[૫૨] હે દ્રુપદ! તે આ દેવોએ સેવન કરાયલી સુંદરી પોતાનાં કર્મવડે દેવરૂપ પાંચ પાંડવોની એક પત્ની થવાને માટે વિધાતા-એ પોતેજ નિર્માણ કરેલી છે. આ સાંભળીને હે રાજન્! તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર."[૫૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિવાહપર્વવિષે પંચેંદ્રોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૧૯૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૮–દ્રૌપદીનાં પાંડવોની સાથે લગ્ન.

॥ द्रुपद उवाच ॥

अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे मयापूर्वं यतितं संविधातुम् ॥ न वै शक्यं विहितस्यापयानं तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १ ॥

દ્રુપદ બોલ્યાઃ–"હે મહર્ષે ! તમારાં આવાં વચનો સાંભળતાં પહેલાં મેં મારી ઈચ્છાપૂર્વક લગ્ન કરવા યત્ન કર્યો હતો, પરંતુ દૈવે નિર્માણ કરેલી વસ્તુને કોઈ રોકી શકતું નથી; માટે હવે પૂર્વે નિર્માણ થયેલી આ વાતને અનુસરવું એજ યોગ્ય છે.[1] દૈવની રચના નિવારણ થઈ શકતી નથી. એ સંબંધમાં આપણા અર્વાચીન પ્રયત્નથી કંઈ સિદ્ધ થતું નથી. કન્યાએ પ્રથમ એક વર મેળવવાને માટે તપ કર્યું હતું; પણ તેનાથી તેને પાંચ વર પ્રાપ્ત થયા અને તેજ પ્રમાણે આ બન્યું.[2] પૂર્વે કૃષ્ણાએ ભગવાન્ શંકરની પાસે અનેકવાર પતિની માગણી કરી હતી અને શંકરે પણ તેને 'બહુ સારૂં તેમ થશે' એમ કહ્યું માટે એ વાતમાં શ્રેષ્ઠ રહસ્ય શું છે તે શંકરજ જાણે ![3] એ ધર્મ હોય કે અધર્મ હોય, પરંતુ જ્યારે શંકરેજ એમ થવા કહેલું છે ત્યારે એમાં મારો અપરાધ નથી; માટે બધા પાંડવો સુખેથી વિધિપૂર્વક દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરો; કારણ કે કૃષ્ણા એમને માટેજ નિર્માણ થયેલી છે."[4]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી ભગવાન્ વ્યાસ ધર્મરાજને કહેવા લાગ્યા કે; "આજે ચંદ્રમા પૌષ્ય યોગને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તમે દ્રૌપદીનું પ્રથમ પાણિગ્રહણ કરો. હે પાંડુપુત્રો ! આજનો દિવસ તમારે માટે પુણ્ય દિવસ છે."[5]

પછી યજ્ઞસેન રાજા તથા તેના પુત્રે લગ્નને માટે ઉત્તમ ઉત્તમ વસ્તુઓ લાવવા પોતાના માણસોને આજ્ઞા કરી અને તે સર્વ સામગ્રી એકઠી કરાવીને તથા પોતાની પુત્રી કૃષ્ણાને મંગલસ્નાન કરાવીને તથા અનેક રત્નાલંકારોથી શણગારીને વિવાહમંડપમાં આણી.[6] તે પછી રાજાનાં સર્વે સગાં સંબંધિઓ તથા મંત્રિઓ ત્યાં આવ્યા અને નગરના લોકો તથા બ્રાહ્મણાદિકો પણ પરમ પ્રસન્ન થઈને દ્રૌપદીનો વિવાહ જોવા માટે આવ્યા અને યોગ્યતા પ્રમાણે બેઠા.[7] તે વખતે સારાં સારાં મનુષ્યો આવવાથી શોભાયમાન જણાતું તથા વિશાલ આંગણામાં કમલ, કુંપળી વગેરેથી શણગારાયલું, તેમજ બે બાજુ ઉભા રહેલા સૈનિકો તથા રત્નભૂત વસ્તુઓથી વિચિત્ર જણાતું એવું દ્રુપદ રાજાનું રાજભવન જેવું નિર્મલ તારાવાળું આકાશ શોભે તેવું શોભવા લાગ્યું.[8] તે પછી હે રાજન્ ! કુંડલ વગેરે અલંકાર ધારણ કરીને પાંડવોએ મંગલસ્નાન તથા મંગલ ક્રિયાઓ કરી, અને કિમતી શાલ, દુશાલા તથા ચંદનના અંગરાગ ધારણ કરી તે પાંડુરાજાના સઘળા આનંદદાયી યુવાન પુત્રો, અગ્નિના સમાન તેજવાળા પોતાના પુરોહિત ધૌમ્યને સાથે રાખી, જેમ મોટા આખલાઓ ગોશાલામાં પ્રવેશ કરે તેમ વિધિપૂર્વક અનુક્રમે સભામંડપમાં પેઠા.[9,10] તે પછી વેદના પારને પામેલા ધૌમ્ય પુરોહિતે વેદીમાં અગ્નિ સ્થાપન કરીને પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં મંત્રોવડે હોમ કર્યો અને મંત્રવેત્તા એવા એ પુરોહિતે યુધિષ્ઠિરને બોલાવીને કૃષ્ણા સાથે તેમનાં લગ્ન કરવા માંડયાં.[11] પછી તે વેદપારંગત પુરોહિતે વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ કરાવ્યો તથા મંગલ ફેરા ફેરવીને તે બન્નેનાં લગ્ન કરાવ્યાં. તે પછી યુદ્ધમાં શોભનારા એવા યુધિષ્ઠિરની અનુજ્ઞા લઈને પુરોહિત રાજગૃહમાંથી બહાર નિકળ્યા.[12] આ રીતે અનુક્રમથી એક એક દિવસે કૌરવવંશની વૃદ્ધિ કરનારા અને ઉત્તમ રૂપને ધારણ કરનારા મહારથ પાંડવોએ ઉત્તમ સ્ત્રી દ્રૌપદીની સાથે લગ્ન કર્યાં.[13] એ લગ્નોમાં થયેલાં દૈવી ઉત્તમ આશ્ચર્યને દેવર્ષિ કહેતા હતા કે, મહાન્ મહિમાવાળી અને સુંદર મધ્યવાળી દ્રૌપદી રાજ

રોજ લગ્ન વખતે કન્યાજ થઈ જતી હતી.[14] લગ્ન થઈ ગયા પછી મહારથી પાંડવોને દ્રુપદ રાજાએ અનેક પ્રકારનું ઉત્તમ ધન પહેરામણીમાં આપ્યું. ઉત્તમ સુવર્ણની માલાવાળા અને સોનાની લગામથી શોભતા ચાર ચાર ઘોડાઓ જોડેલા એવા સો રથો આપ્યા.[15] વળી સોનાનાં શિખરોવાળા પર્વતોના જેવા જણાતા સોનાની અંબાડીવાળા ઉત્તમ જાતના સો હસ્તિઓ આપ્યા. કિમતી વેષ, અલંકાર, સાડીઓ અને પુષ્પમાલાથી શોભતી એવી યૌવનવાળી સો દાસીઓ આપી;[16] તેમજ મહાનુભાવ દ્રુપદરાજાએ વિવાહાગ્નિની સમક્ષમાં દિવ્ય રૂપવાળા એક એક પાંડવને ધન, મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને અલંકારો આપ્યા.[17] વિવાહ થઇ ગયા પછી પુષ્કલ રત્નભૂત વસ્તુઓવાળી તે લક્ષ્મી મેળવીને ઇંદ્ર જેવા મહા બલવાન પાંડવો તે પાંચાલરાજના નગરમાં રહીનેજ વિહાર કરવા લાગ્યા.[18]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વૈવાહિકપર્વવિષે દ્રૌપદીવિવાહ નામનો અધ્યાય ૧૯૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૯–દ્રૌપદીને કુંતી માતાનો આશીર્વાદ તથા શ્રીકૃષ્ણનું મોસાળું

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

पांडवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य ह ॥
न बभूव भयं किंचिद्देवेभ्योपि कथंचन॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે પાંડવોની સાથે સંબંધ થવાથી દ્રુપદરાજાને દેવોનું પણ કોઇ રીતે ભય રહ્યું નહિ.[1] પછી મહાત્મા દ્રુપદની રાણીઓ કુંતી આગળ આવીને પોતાનાં નામો બોલતી કુંતીના પગમાં પોતાનાં મસ્તક નમાવી વંદન કરવા લાગી.[2] દ્રૌપદી પણ રેશમી પાનેતર, મંગલસૂત્ર તથા લગ્નોત્સવના મંગલ અલંકારો ધારણ કરીને ત્યાં આવી સાસુને પ્રણામ કરી હાથ જોડીને વિનયથી ઉભી રહી.[3] તે વખતે સ્વરૂપ તથા લક્ષણથી સંપન્ન અને શીલ તથા આચારથી યુક્ત એવી પોતાની વહુ દ્રૌપદીને કુંતી માતા પ્રેમથી આશીર્વાદ દેતાં બોલ્યાં; "હે દ્રૌપદિ ! જેમ ઇંદ્રાણી ઇંદ્રની સાથે, સ્વાહા અગ્નિની સાથે, રોહિણી ચંદ્રની સાથે, દમયંતી નલની સાથે, ભદ્રા કુબેરની સાથે, અરુંધતી વસિષ્ઠની સાથે અને લક્ષ્મી નારાયણની સાથે પ્રીતિથી રહે છે તેમ તું પણ તારા પતિઓની સાથે પ્રીતિથી રહેજે.[4-6] હે કલ્યાણિ ! તું લાંબા આયુષ્યવાળા વીર પુત્રોની માતા થજે અને બહુ સુખવાળી, ભોગસંપન્ન, પતિઓને યજ્ઞમાં સહાય કરનારી તથા પતિવ્રતા થજે.[7] વળી આવેલા અતિથિઓ, સાધુઓ, વૃદ્ધો, બાલકો અને ગુરુજનોનું ન્યાયપૂર્વક પૂજન કરતાં તારો સદા સર્વદા સમય જજો.[8] વળી કુરુજાંગલ દેશ જેમાં મુખ્ય છે એવાં રાજ્યનાં નગરોમાં રાજાની સાથે ધર્મવત્સલા એવી તું રાજ્યાભિષેકને પ્રાપ્ત થજે,[9] તથા મહાબલવાળા તારા પતિઓએ પરાક્રમ કરીને જિતેલી સર્વ પૃથ્વીને તું મહાયજ્ઞ અશ્વમેધમાં બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરજે.[10] હે ગુણવતિ ! પૃથ્વીમાં જે જે ગુણવાન રત્નો છે તેને ભોગવતી તું સો વર્ષ સુધી સુખથી રહેજે.[11] હે વધૂ ! આજે પાનેતર પહેરીને આવેલી એવી તને હું જેમ આશીર્વાદ આપું છું તેમ ફરીથી ગુણયુક્ત એવી તને પુત્રવાળી જોઇને હું આશીર્વાદ આપીશ."[12]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી પરણેલા પાંડવોને માટે શ્રીકૃષ્ણે (મોસાળામાં) વૈડૂર્ય અને મણિથી જડેલાં સોનાનાં આભરણો મોકલ્યાં.[13] વળી શ્રીકૃષ્ણે અનેક દેશમાં બનેલાં કિમતી વસ્ત્રો, શાલો, મૃગચર્મો, રત્નો, સારાં સુંવાળાં આસ્તરણવાળી શય્યાઓ, આસનો, વિવિધ જાતનાં મોટાં વાહનો તથા વૈડૂર્ય અને વજ્ર મણિનાં ચિત્રોવાળાં સેંકડો વાસણો મોકલ્યાં. વળી

ીકૃષ્ણે યૌવન અને ચાતુર્યવાળી જુદા જુદા ગુની અલંકારવાળી દાસીઓ આપી;[૧૪-૧૬] ભદ્ર-તિના કેળવેલા હાથીઓ, અલંકારવાળા સારા ોડાઓ, સોનાના ચળકતી પટ્ટીઓથી શોભ- હાથીદાંતના બનાવેલા રથો,[૧૭] કરોડો ોરો તથા કાચા સોનાના ઢગલાઓ, આ ળું અપ્રમેય મનવાળા શ્રીકૃષ્ણે મોકલી આપ્યું,[૧૮] અને તે સઘળું ધન ગોવિંદને સારૂં લગાડવા માટે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પરમ હર્ષથી ગ્રહણ કર્યું.[૧૯]*

ઈતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વૈવાહિકપર્વવિષે અધ્યાય ૧૯૯ સમાપ્ત.

વૈવાહિક પર્વ સમાપ્ત.

---

* લોકવેદવિરોધેઽપિ માતુર્વાક્યં ન લંઘયેત્ । ૨ કસ્યાં રેમિરેઽમી પંચેત્યુક્તં સ્વયંવરે ॥ લોક તથા વેદનો વિરોધ હોય તોપણ માતાનાં વાક્યને ઉલ્લં-ઘન કરવું નહિ, એમ માનીને પાંચે પાંડવો એક દ્રૌ-પદીમાં રમમાણ થયા હતા, એ સ્વયંવરપર્વમાં કહ્યું નનુ વેદ વિરુદ્ધેયમેકસ્યા બહુભર્તૃતા । નૈકસ્યૈ બહ-વો નૈકા દ્વૌ પતી ઇતિ ચ શ્રુતી ॥ એમાં શંકા કરે છે કે એક સ્ત્રીને ઘણા પતિ થવા એ વેદવિરુદ્ધ છે. શ્રુતિ કહે છે કે એક સ્ત્રીને બે અથવા ઘણા પતિ ન થાય. તે શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે—નૈકસ્યૈ બહવઃ સહ-પતય ઇતિ તસ્માન્નૈકા દ્વૌ પતી વિંદતે ॥ શ્રુ૦ ॥ આવો નિષેધ છે ત્યારે એક દ્રૌપદીએ પાંચ પતિ કેમ કર્યા ? આ શંકાનો ઉત્તર—અગ્નીન્પંચ ક્રમાત્પ્રાપ્ય હવ્યમેતિ મનુષ્યતામ્ । અગ્નયસ્ત્વગ્નિરર્કઃ ક્ષ્મા પુરુષો યોષિદિત્યપિ॥ ...ના પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે । આદિ-ત્યાજ્જાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ હવિષ્ અનુક્રમે પાંચ અગ્નિને પ્રાપ્ત થઈને મનુષ્યપણાને પામે છે; તે પાંચ અગ્નિઓ ૧ અગ્નિ, ૨ સૂર્ય, ૩ પૃથ્વી, ૪ પુરુષ અને ૫ સ્ત્રી છે. વળી કહેલું છે કે, અગ્નિમાં આપેલી આહુતિ આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે, આદિત્યથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી પૃથ્વીમાં અન્ન થાય છે, તે અન્નથી પુરુષ તથા સ્ત્રીમાં શુક્ર તથા શોણિત થઇ તેનાથી પ્રજા થાય છે. (આ પ્રમાણે પાંચ અગ્નિની અપેક્ષા-થી ઉત્પન્ન થયેલી માનુષી પ્રજા છે, તેઓને શાસ્ત્રનાં સંપૂર્ણ બંધનો લાગુ પડે છે, અને જેઓ ઓછા અ-ગ્નિઓથી ઉત્પન્ન થયા હોય છે, તેઓ દેવ ગણાય છે તેઓને શાસ્ત્રબંધન લાગુ પડતાં નથી, એ ...દ્રોણો વહ્નિચતુષ્કોત્થો યોષિદગ્નેરભાવતઃ । ...ત્થિતા સીતા ભૂત્થા પિત્રો રભાવતઃ । અગ્નિ-...ત્થિતા દેવા ન સ્પૃશંતિ ક્ષિતિં હિ તે ॥ દેવજાઃ પાર્થ-... ભૂપુમગ્નિવિવર્જિતાઃ ॥ ક્ષિપ્તમાત્રં હવિર્વહ્નૌ ...ત્ર સમુપાગતં । એકાગ્નિજાવતઃ પુત્રૌ દ્રુપદસ્ય સુ-... ...ા સ્ત્રીરૂપી અગ્નિની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થયેલા દ્રોણ, ચાર અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયા છે; માતા તથા પિતારૂપી બે અગ્નિની અપેક્ષા વિના પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલાં સીતા ત્રણ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયાં છે; દેવો, અગ્નિ તથા આદિત્ય એ બે અગ્નિથીજ ઉત્પન્ન થયા છે અને તેથી તેઓ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરતા નથી. કુંતીના પુત્રો તથા માદ્રીના પુત્રો દેવોથી ઉત્પન્ન થયા છે એટલે તેઓ પૃથ્વી અને પુરુષરૂપી બે અગ્નિની અપેક્ષા વિના ત્રણ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગણાય છે અને દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રૌપદી તો અગ્નિમાં હવિષ્ નાખતાંજ ઉત્પન્ન થયાં છે તેથી તેઓ એક અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલાં ગણાય, અને તે હેતુથી તે બન્ને દેવો કરતાં પણ અધિક યોગ્યતાવાળાં છે. સર્વે સર્વાત્મકા દેવા વિરજોવયવા યતઃ । સર્વે એવ સમાઃ સર્વેઽનંતા ઇતિ હિ વેદગીઃ ॥ ન તેષાં વ્યભિચારોઽસ્તિ ન ચેત્સૂર્યયમૌ કથં । પિતાપુત્રૌ સતીં કુંતીમુપેયાતાં સુરો-ત્તમૌ ॥ સર્વે દેવો શુદ્ધ અવયવવાળા છે, માટે તેઓ સર્વરૂપ છે, સર્વે સમાન છે અને સર્વે અનંત છે. આ પ્રમાણે વેદવાણી કહે છે. આ કારણથી તેઓને વ્યભિચારદોષ લાગુ પડતો નથી; કારણ કે જો દોષ પ્રાપ્ત થતો હોય તો દેવોમાં ઉત્તમ એવા સૂર્ય અને યમ કે જે એક પિતા તથા બીજા પુત્ર થાય છે, તે બન્ને સતી કુંતીમાં ગમન કેવી રીતે કરી શકે ? આ ઉપરથી જણાવે છે કે, દ્રૌપદીં દેવજાં પાર્થા દેવજા યદિ ભુંજતે । ન તેષામત્ર દોષોઽસ્તિ દેવા એવ હિ તે સ્વયં ॥ શ્રૂયતે ન હિ વૈ દેવાન્ પાપં ગચ્છતિ સર્વથા । તસ્માદ્યજ્ઞૈર્દેવભાવં પ્રાર્થયીત નિરેનસમ્॥ અગ્નિદેવથી ઉત્પન્ન થયેલાં દ્રૌપદીને દેવોથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવો જો ભો-ગવે, તો એ સંબંધમાં તેઓને દોષ લાગતો નથી; કા-રણ કે તેઓ પોતે દેવોજ છે. વળી દેવોને પાપ લાગ-તુંજ નથી એવું શ્રુતિમાં સંભળાય છે; માટેજ યજ્ઞો કરીને નિષ્પાપ દેવભાવની ઇચ્છા કરવી. એતદ્વૈવાહિકે વ્યાસો નાનાખ્યાનોપબૃંહણૈઃ । દર્શયામાસ લોકાનાં સં-શયસ્યાપનુત્તયે ॥ વ્યાસ મુનિએ આ સઘળું લોકોના સંશયની નિવૃત્તિને માટે જુદાં જુદાં આખ્યાનોની પુષ્ટિ સાથે વિવાહ પર્વમાં દર્શાવ્યું છે. ગાણેશી.

विदुरागमन राज्यलंभपर्व

અધ્યાય ૨૦૦–વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોની ખબર જણાવી.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततो राज्ञां चरैराप्तैः मवृत्तिरुपनीयत ॥
पांडवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પાંડવોનાં લગ્ન થયા પછી રાજાઓના ખાનગી દૂતોએ ખબર પહોંચાડી કે; "શુભ એવી દ્રૌપદીએ પાંડવોની સાથે લગ્ન કર્યાં છે.[1] જે મહાત્માએ તે ધનુષ્ ઉઠાવીને નિશાન વિંધ્યું હતું, તે મહાન્ ધનુષબાણને ધારણ કરનારો વિજયીમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન હતો.[2] વળી જે બલવાને મદ્રરાજ-શલ્યને ઉછાળીને જમીન પર પટક્યો હતો તથા યુદ્ધમાં જેણે ક્રોધ કરીને પુરુષોને વૃક્ષવડે ત્રાસ આપ્યો હતો;[3] તેમ જે મહાત્માને યુદ્ધમાં કોઈ રીતે ગભરાટ થતો ન હતો તે શત્રુસેનાનાં હસ્તિ વગેરે અંગને નાશ પમાડનારો ભીમસેન હતો, કે જેનો સ્પર્શ પણ ભયંકર થઇ પડતો હતો."[4]

આ રીતે જે કુંતીના પુત્ર પાંડવો મૃત્યુ પામેલા મનાતા હતા, તેમને બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને ફરતા સાંભળીઃરાજાઓને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું; કારણ કે તેમણે પહેલાં સાંભળ્યું હતું કે, પુત્રોની સાથે કુંતી લાક્ષાગૃહમાં બળી ગયાં છે. એટલે ઉપલી વાત જાણીને રાજાઓ પાંડવોને નવે જન્મે આવેલા માનવા લાગ્યા,[5,6] અને પુરોચને કરેલાં અત્યંત નીચ કર્મને માટે કુરુવંશીય ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભીષ્મને ધિક્કારવા લાગ્યા.[7] આ રીતે પાંડવો પરણ્યા એ વાત જાણીને સ્વયંવર પૂરો થતાંજ સઘળા રાજાઓ જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં ચાલ્યા ગયા.[8] દ્રૌપદી અર્જુનને વરી, તે જોઇને દુર્મન થયેલો દુર્યોધન રાજા પોતાના ભાઇઓ, અશ્વત્થામા, મામો શકુનિ, કર્ણ તથા કૃપાચાર્યને લઇને પાછો હસ્તિનાપુર ગયો; તે વખતે લાજ વિનાનો દુઃશાસન દુર્યોધનને મંદ મંદ શબ્દથી કહેવા લાગ્યો કે;[9,10] "જો એ બ્રાહ્મણના વેષમાં ન હોત તો એને દ્રૌપદી મળત નહિ. હે રાજન્! પરંતુ અર્જુનને કોઇ બરોબર ઓળખીજ શક્યું નહિ.[11] અહો, દૈવજ બલવાન છે, પુરુષાર્થ નિરર્થક છે. હે તાત! તેવાં નિરર્થક પૌરુષને ધિક્કાર છે, જેથી હજી પણ પાંડવો જીવે છે!"[12]

આ પ્રમાણે બોલતા અને પુરોચનને નિંદતા તેઓ દીન તથા બેભાન જેવા થઈને હસ્તિનાપુરમાં પેઠા.[13] આ રીતે મહાન્ તેજવાળા પાંડવોને લાક્ષાગૃહના અગ્નિથી મુક્ત થઇને દ્રુપદના સંબંધમાં આવેલા તે તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડિ અને દ્રુપદના બીજા સર્વે પુત્રો યુદ્ધમાં કુશલ છે તે સંબંધી વિચાર કરીને કૌરવોના સંકલ્પો પડી ભાંગ્યા તથા તેઓ ત્રાસ પામી ગયા.[14,15] પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા તથા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ભગ્નગર્વ થઈને શરમાતા પાછા આવ્યા એ વાત વિદુરે જ્યારે સાંભળી ત્યારે તે પ્રસન્ન થયા અને હે રાજન્! ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઇને વિસ્મયથી કહેવા લાગ્યા કે; "કૌરવોની ઉન્નતિ થાય છે એ અહોભાગ્ય છે."[16,17] હે ભારત! વિદુરનું વચન સાંભળીને પરમ પ્રસન્ન થયેલો વિચિત્રવીર્યનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, "બહુ સારૂં થયું, બહુ સારૂં થયું" એમ કહેવા લાગ્યો;[18] કારણ કે તે અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અજાણપણાથી પોતાના મોટા પુત્ર દુર્યોધનને દ્રુપદ રાજાની કન્યા પરણી છે એમ માનતો હતો,[19] અને એમ માનવાથી તે પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને આજ્ઞા કરવા લગ્યો કે; "દ્રૌપદીને પુષ્કલ અલંકારો આપો તથા તેને મારી આગળ લાવો."[20] આ સાંભળ્યા પછી વિદુરે કહ્યું કે; "દ્રૌપદીને તો પાંડવો પરણ્યા

છે તથા તે સઘળા વીરો ક્ષેમકુશલ છે અને દ્રુપદ રાજાએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો છે.[૨૧] વળી પાંડવોના ઘણા સંબંધીઓ પણ પોતાના સૈન્ય સાથે તે સ્વયંવરમાંજ પાંડવોને આવી મળ્યા છે."[૨૨]

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ-" જેવા તે પાંડુના પુત્રો છે, તેનાથી પણ તેમને હું મારા અધિક ગણું છું. તેઓના પ્રત્યે મારી જે કારણથી અધિક બુદ્ધિ છે, તે હું કહું છું, એ તમે સાંભળો.[૨૩] વીર એવા પાંડવો ઘણા કુશલ છે, મિત્રવાળા છે અને તેમના બીજા સંબંધીઓ પણ ઘણા છે તથા તે મહા બલવાન્ છે.[૨૪] હે વિદુર ! બંધુઓની સાથે દ્રુપદને મિત્ર તરીકે મેળવીને કયો સમૃદ્ધિહીન થયેલો રાજા પણ પોતાને ઐશ્વર્યવાન્ થવાની ઇચ્છા કરે નહિ ? "[૨૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે બોલતા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને વિદુરે કહ્યું કે; " હે રાજન્! તમારી આ બુદ્ધિ સેંકડો વર્ષ સુધી કાયમ રહો. " હે રાજા ! આ પ્રમાણે કહીને વિદુરજી પોતાને ઘેર ગયા.[૨૬] તે પછી હે પ્રજેશ ! દુર્યોધન તથા કર્ણ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવ્યા અને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા;[૨૭] "હે પિતા ! વિદુરની સમક્ષમાં અમે તમારો દોષ કહી શકતા નથી; પરંતુ અત્યારે એકાંત છે માટે અમે તમને કહીએ છીએ કે, તમે આ શું કરવા ધાર્યું છે ?[૨૮] હે શ્રેષ્ઠ પિતા ! શત્રુની વૃદ્ધિને તમે પોતાની વૃદ્ધિ માનો છો અને વિદુરની આગળ તમે શત્રુઓનાં વખાણ પણ કરો છો.[૨૯] હે નૃપ ! હે નિષ્પાપ ! કરવાનું બીજુંજ છે, અને તમે કરો છો બીજુંજ. હે તાત ! તેમના બલનો તો આપણે નિત્ય નાશજ કરવો જોઈએ;[૩૦] માટે આ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગને-સારૂ આપણે એવો ઉપાય વિચારી કાઢીએ, કે જે કરવાથી પાંડવો આપણને પુત્ર, સૈન્ય તથા બંધુઓની સાથે હણી શકે નહિ."[૩૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે દુર્યોધન :વાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૦૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૧-પાંડવોના વિનાશને માટે દુર્યોધનના વિચારો.

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामि यथा युवाम् ॥
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरंप्रति ॥१॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યોઃ-" જેવું તમે કરવા ધારો છો તેવુંજ કરવા હું પણ ઇચ્છા રાખું છું; પરંતુ વિદુરની આગળ મારૂં હૃદય ખોલવાની હું ઇચ્છા રાખતો નથી.[૧] મારી બાહ્ય ચેષ્ટાઓથી મારા અભિપ્રાયને વિદુર જાણી જાય નહિ એટલા માટે હું વિશેષવડે તેની આગળ પાંડવોના ગુણોનુંજ વર્ણન કરૂં છું.[૨] હે દુર્યોધન ! આ સમય માટે જે કર્તવ્ય તું ધારતો હોય તે મને કહે. હે કર્ણ ! આ કાલનેસારૂ યોગ્ય એવું તારૂં માનવું પણ જે હોય તે મને શીઘ્ર કહે."[૩]

દુર્યોધન બોલ્યોઃ-" હે રાજન્! આપણને ઠગે નહિ તેવા ચતુર અને આપણા ખાનગી હોય તેવા બ્રાહ્મણોને આજે આપણે મોકલાવીને કુંતીના પુત્રો અને માદ્રીના પુત્રો વચ્ચે ભેદ પડાવીએ;[૪] અથવા પુષ્કલ દ્રવ્યસમૂહથી દ્રુપદ રાજાને, તેના પુત્રોને તથા પ્રધાનોને સર્વ રીતે લોભ પમાડીએ.[૫] જેમ કરવાથી દ્રુપદ રાજા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો ત્યાગ કરશે અથવા તેમને ત્યાંજ રાખવાનો વિચાર કરશે.[૬] વળી અહીં હસ્તિનાપુરમાં રહેવું દોષભરેલું છે એમ તેમની આગળ જુદા જુદા મનુષ્યો વર્ણવે અને એવો ભેદ કરવાથી પાંડવો ત્યાંજ રહેવાનો વિચાર કરે;[૭] અથવા ઉપાય જાણનારા કેટલાએક કુશલ પુરુષોને મોકલો, કે જેઓ પાંડવોમાં અનુરાગ ઉત્પન્ન કરાવીને તેમને પરસ્પરમાં

ભેદ પડાવે;[8] અથવા દ્રૌપદી પોતાના પતિઓનો ત્યાગ કરે એમ કરીએ. કારણ કે તેને ઘણા પતિઓ છે એટલે એ કામ સુલભ થઇ પડશે; અથવા દ્રૌપદીનો પોતાના પતિઓમાં વિષમ ભાવ છે એમ જણાવીને પાંડવોનેજ તેનાથી વિરક્ત કરીએ; એટલે તેને આપણે મેળવી શકીશું;[9] અથવા હે રાજન્! ઉપાયકુશલ એવા છુપા મારાઓ મોકલીને આપણે ભીમસેનને મારી નખાવીએ; કારણ કે પાંડવોમાં તે ઘણો બલવાન્ છે.[10] તે ભીમસેનના આશ્રયથીજ યુધિષ્ઠિર પહેલાં આપણને ગણતો ન હતો. ભીમ તીખા સ્વભાવનો, શૂરો અને તેઓનો આધારભૂત છે.[11] હે રાજન્ ! તે ભીમનું મૃત્યુ થવાથી પાંડવોનો ઉત્સાહ અને તેજ ક્ષીણ થઈ જશે એટલે તેઓ રાજ્યને માટે યત્ન કરશે નહિ. ખરેખર ભીમજ તેમનો આધાર છે.[12] જ્યારે ભીમસેન પીઠરક્ષક હોય છે ત્યારેજ અર્જુનને યુદ્ધમાં કોઈ જિતી શકતું નથી; પરંતુ તેના વિના એકલો પડેલો અર્જુન યુદ્ધમાં કર્ણનો ચતુર્થાંશ પણ ગણાય નહિ.[13] એટલે ભીમસેન વિના પોતાને અતિશય દુર્બલ થઇ ગયેલા જાણીને તથા આપણને બલવાન્ જાણીને દુર્બલ પડેલા પાંડવો રાજ્યને માટે યત્ન કરશે નહિ;[14] અથવા આપણી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા પાંડવો અહીં આવશે તો હે રાજન્ ! આપણે નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેઓના નાશને માટે ઉપાય કરીશું;[15] અથવા રૂપાળી સ્ત્રીઓ મોકલીને આપણે તેમને એકએકને લોભાવીએ, એટલે દ્રૌપદી તેઓથી વિરક્ત થશે અથવા તેઓને બોલાવવાને માટે કર્ણને મોકલો અને અહીં આવ્યા પછી કોઇ પણ પ્રકારથી તેમને મેળવી લઇને પછી આપણા આપ્ત મનુષ્યોથી તેઓનો નાશ કરાવીએ.[16,17] હે રાજન્ ! આ બધા ઉપાયોમાંથી તમને જે ઉપાય નિર્દોષ જણાય તે ઉપાય કરો. હવે આ ખરો સમય બીતી જાય છે.[18] જ્યાં સુધી રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રુપદમાં પાંડવોને વિશ્વાસ બેઠો નથી તેટલા કાલમાંજ આપણે તેઓને મારવા ધારીશું તો મારી શકીશું, પણ પછી તેમ થવું અશક્ય છે.[19] હે તાત ! પાંડવોના નિગ્રહને માટે મને તો આવી બુદ્ધિ સુઝે છે. પછી તે સારી હોય કે નઠારી હોય. હે કર્ણ ! એમાં તારૂં શું માનવું છે ?[20]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભ પર્વવિષે દુર્યોધનવાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૦૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૨–કર્ણનો યુદ્ધ કરવા ઉપદેશ.

॥ कर्ण उवाच. ॥

दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगीति मे मतिः ॥
न ह्युपायेन ते शक्याः पांडवाः कुरुवर्धन ॥१॥

કર્ણ બોલ્યોઃ–" હે દુર્યોધન ! આ સંબંધમાં તારી બુદ્ધિ બરોબર નથી એમ મારૂં માનવું છે. હે કુરુવર્ધન ! ઉપાયોથી પાંડવો વશ થાય તેવા નથી.[1] હે વીર ! તેં પ્રથમથીજ અનેક સૂક્ષ્મ ઉપાયોવડે તેઓને વશ કરવા માટે યત્નો કર્યા હતા; પરંતુ તેઓ તારા કબજામાં આવ્યા નહિ. હે પાર્થિવ ! જ્યારે તેઓ અહીં તારી સમીપમાંજ રહેતા હતા તથા પક્ષ વિનાના બાલકો હતા ત્યારે પણ તું તેઓને બાધ કરી શક્યો નહિ,[3] તો હવે સહાયવાળા પ્રદેશમાં રહેલા અને સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામેલા એવા તે કુંતીના પુત્રો ઉપાયોથી વશ થશે નહિ. હે અચ્યુત ! એમ મારી બુદ્ધિ કહે છે.[4] દૈવથીજ શક્તિમંત થયેલા અને બાપદાદાના રાજ્યાસનની ઇચ્છા કરતા એવા પાંડવોને આપણે ઉપાયોથી દુઃખી કરી શકીશું નહિ.[5] વળી તેમનામાં પરસ્પર ભેદ ઉપજાવવો એ પણ અશક્ય છે; કારણ કે જેઓ એક પત્નીમાં પ્રીતિવાળા છે તેઓ પરસ્પરમાં ભેદ પામે નહિ;[6] તેમજ દ્રૌપદીને પાંડવોથી વિરક્ત કરવી એ

પણ અશક્ય વાત છે; કારણ કે પાંડવો ગરીબ હતા ત્યારે તેમને જે પરણી હતી તે હવે સારી સ્થિતિમાં આવેલા પાંડવોને શી રીતે છોડી શકે?[૭] વળી એક સ્ત્રીને ઘણા પતિ હોય, તે સ્ત્રીઓને માટે ઇચ્છિત વિષય ગણાય છે, તે લાભ દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત થયેલો છે, એટલે હવે તેને પાંડવોથી છૂટી પાડી શકાશે નહિ.[૮] વળી પંચાલરાજ દ્રુપદ પણ આર્યવ્રતવાળો છે. તે ધનનો લોભી નથી; માટે આખું રાજ્ય આપવાથી પણ તે પાંડવોને ત્યજશે નહિ એમ નિશ્ચય માનજો.[૯] વળી દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર ઘણો ગુણવાન્ છે અને પાંડવોના ઉપર પ્રીતિવાળો છે એટલે કોઇ પણ ઉપાય કરવાથી તે વશ થશે નહિ એમ મારૂં ધારવું છે;[૧૦] પરંતુ હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! હાલ આપણે એટલું કરી શકીએ કે, જેટલામાં પાંડવોનાં મૂલ દઢ થયાં નથી તેટલામાં આપણે તેમનાપર પ્રહાર કરીએ. હે તાત! આ વાત તમને રુચિકર થાઓ. જ્યાં સુધી આપણો પક્ષ બલવાન્ છે અને દ્રુપદનો પક્ષ અલ્પ બલવાળો છે તેટલામાંજ તેમનાપર હુમલો લઇ જઇને પ્રહાર કરો, એમાં વિચાર કરશો નહિ.[૧૧,૧૨] હે ગાંધારીના પુત્ર! હે પાર્થિવ! જ્યાં સુધી પાંડવોની પાસે પુષ્કલ વાહનો, મિત્રો અને કુલનાં માણસો નથી ત્યાં સુધીમાં તેમના ઉપર તમારૂં પરાક્રમ ચલાવો.[૧૩] હે રાજન્! મહા વીર્યવાળા પોતાના પુત્રોની સાથે જ્યાં સુધી દ્રુપદરાજા પાંડવોને રાજ્ય અપાવવાના ઉદ્યોગમાં મન જોડે નહિ ત્યાં સુધીમાં તમે ચઢાઇ કરો.[૧૪] વળી યાદવોની સેના લઇને શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોને રાજ્ય અપાવવા માટે જેટલામાં દ્રુપદને ત્યાં આવ્યા નથી તેટલામાં તમારૂં પરાક્રમ કરી દેખાડો;[૧૫] કારણ કે પાંડવોને-માટે શ્રી કૃષ્ણ પોતાનું પુષ્કલ દ્રવ્ય, વિવિધ ભોગો અને બધું રાજ્ય જાય તોપણ તેની કોઈ રીતે સ્પૃહા કરે તેમ નથી.[૧૬] પૂર્વે મહાત્મા ભરતે પરાક્રમ કરીનેજ સર્વ પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમ ઇંદ્રે પણ પરાક્રમથીજ ત્રણ લોકને જિત્યા હતા.[૧૭] હે રાજન્! ક્ષત્રિયને માટે પરાક્રમ એજ વખાણવાયોગ્ય ગુણ ગણાય છે. હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ! શૂરાઓએ પરાક્રમ કરવું એજ તેમનો સ્વધર્મ છે;[૧૮] માટે હે રાજન્! આપણે મોટી ચતુરંગિણી સેના લઇ જઇને દ્રુપદરાજાને ઝટ હરાવીએ અને પાંડવોને ત્યાંથી અહીં લાવીએ.[૧૯] પાંડવો સામથી, દામથી અને ભેદથી વશ કરી શકાય તેવા નથી માટે પરાક્રમ કરીનેજ તું તેઓને હણી નાખ.[૨૦] હે રાજન્! પાંડવોને પરાક્રમથી જિતી લીધા પછી આ આખી પૃથ્વીનો તું ભોગ કર. એ વિના આ કાર્યનેમાટે હું બીજો ઉપાય જોતો નથી."[૨૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આવાં રાધાપુત્ર કર્ણનાં વચન સાંભળીને પ્રતાપી ધૃતરાષ્ટ્ર તેને માન આપીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે;[૨૨] "હે સૂતનંદન! તું મહા બુદ્ધિમાન્ અને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ છે માટે તારેવિષે આવાં પરાક્રમસંપન્ન વચન યોગ્યજ છે;[૨૩] પરંતુ ભીષ્મ, દ્રોણ તથા વિદુરની સાથે તમે બન્ને ફરીથી વિચાર કરો કે જે વિચાર આપણને પરિણામે સુખ આપનારો નિવડે." હે મહારાજ! પછી તે સઘળા મંત્રિઓને મહાયશસ્વી ધૃતરાષ્ટ્રે ત્યાં તેડાવ્યા અને તેઓની સાથે વિચાર કરવા માંડ્યો.[૨૪,૨૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતગર્ત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે ધૃતરાષ્ટ્રમંત્રણનામનો અધ્યાય ૨૦૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૩–ભીષ્મનો ઉપદેશ.

॥ भीष्म उवाच ॥
न रोचते विग्रहो मे पांडुपुत्रैः कथंचन ॥
यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पांडुरसंशयम् ॥ १ ॥

ભીષ્મ બોલ્યાઃ–"પાંડવોની સાથે લડાઈ કરવાનો વિચાર મને કોઇ પણ રીતે રુચતો નથી; કારણ કે મને જેટલે ધૃતરાષ્ટ્ર છે તેટલેજ

પાંડુ પણ છે એમાં સંશય નથી.[1] વળી ગાંધારીના પુત્રો મને જેવા વહાલા છે તેવાજ કુંતીના પુત્રો પણ વહાલા છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મારે જેવું પાંડવોનું રક્ષણ કરવું જોઇએ તેવું તમારે પણ તેમનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે,[2] અને હે પાર્થિવ ! જેવા તેઓ મારા છે તેવાજ તમારા, દુર્યોધનના અને બીજા સર્વે કૌરવોના પણ સંબંધી છે.[3] આ કારણોનેલીધે પાંડવોની જોડે વિરોધ કરવો મને ગમતો નથી. માટે તે વીરોની જોડે સલાહ કરીને તમે તેમને અર્ધું રાજ્ય આપો; કારણ કે તે કુરુશ્રેષ્ઠ પાંડવોના પણ બાપદાદાનું આ રાજ્ય છે.[4] હે દુર્યોધન ! હે તાત ! તું જેમ આ રાજ્ય તારા બાપનું છે એમ માને છે તેમ પાંડવો પણ પોતાના બાપનું રાજ્ય માને છે.[5] જ્યારે યશસ્વી પાંડવોને આ રાજ્ય નહિ મળે ત્યારે તને અને બીજા ભરતવંશીઓને પણ આ રાજ્ય ક્યાંથી મળશે ? હે ભરતર્ષભ ! આ રાજ્ય તેં અધર્મથી પ્રાપ્ત કર્યું છે અને પાંડવો તો પ્રથમથીજ આ રાજ્યને પ્રાપ્ત કરી ચૂકયા છે એમ મારૂં માનવું છે.[6,7] માટે મીઠાશથીજ તેમને અર્ધું રાજ્ય આપો. હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! એમાંજ સર્વ લોકનું હિત સમાયલું છે.[8] એથી જો કંઈ ઉલટું કરવામાં આવશે તો તેમાં આપણું હિત થશે નહિ અને તમારી પણ મોટી અપકીર્તિ થશે એમાં સંશય નથી;[9] માટે કીર્તિનું રક્ષણ કરો, કીર્તિ એજ મોટું બલ છે. જે મનુષ્યની કીર્તિ નાશ પામી છે તેનું જીવિત નિષ્ફલ ગણાય છે.[10] હે કૌરવ ! મનુષ્યની કીર્તિ જ્યાં સુધી નાશ પામી નથી ત્યાં સુધીજ તે જીવતો છે, અને હે ગાંધારીપુત્ર ! જેની કીર્તિ નાશ પામી છે તેને જીવતાં છતાં નાશ પામેલોજ જાણવો.[11] હે મહાન્ બાહુવાળા ! કુરુકુલને યોગ્ય એવા આ ધર્મનું તું સેવન કર અને પૂર્વજોનું તથા પોતાનું સારૂં દેખાય એમ ચાલ.[12] પાંડવો અને પૃથા જીવે છે એ મોટાં ભાગ્યની વાત છે, તથા પાપી પુરોચન પોતાના પાપ કૃત્યમાં ફાવ્યો નહિ અને જાતે નાશ પામ્યો એ પણ બહુ સારૂં થયું.[13] હે ગાંધારીપુત્ર ! જ્યારથી મેં કુંતીપુત્રોને લાક્ષાગૃહમાં બળેલા સાંભળ્યા ત્યારથી હું કોઇના તરફ જોઈ શકતો નથી.[14] હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! લોકમાં કોઇ પણ મનુષ્ય કુંતી તથા તેના પુત્રોને બળેલા સાંભળીને પુરોચન પર જેટલો દોષ નથી મૂકતા તેટલો દોષ તારાપર મૂકે છે;[15] માટે તેઓ જીવ્યા અને બહાર દેખાયા એથી તો તારૂં કલંક નાશ પામ્યુ છે એમ તારે માનવું જોઇએ.[16] હે કુરુનંદન ! વળી વીર પાંડવો જ્યાંસુધી જીવતા હોય ત્યાં સુધી તેમનો બાપીકો ભાગ સાક્ષાત ઇંદ્ર પણ લઇ શકે તેમ નથી;[17] કારણ કે તે બધા ધર્મપરાયણ છે તથા બધા એક ચિત્તના છે. તેઓ રાજ્યના સમાન હકવાળા છતાં તમે તેમને અધર્મથી દૂર કર્યા છે;[18] માટે જો તમારે ધર્મથી ચાલવું હોય, મારૂં પ્રિય કરવું હોય અને તમારૂં કલ્યાણ કરવું હોય તો તેઓને અર્ધું રાજ્ય આપો."[19]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે ભીષ્મવાકય નામનો અધ્યાય ૨૦૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૪-દ્રોણે પાંડવોને બોલાવવા આપેલો અભિપ્રાય અને તેમાં કર્ણનો વિરોધ.

॥ द्रोण उवाच ॥

मंत्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्र हितैर्नृप ॥
धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च वाच्यमित्यनुशुश्रुम ॥१॥

દ્રોણ બોલ્યા:-" હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! વિચારનેમાટે બોલાવેલા હિતેચ્છુ પુરુષોએ ધર્મ, અર્થ અને યશ આપનારૂં જે હોય તેજ કહેવું, એમ અમે શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે.[1] હે તાત ! મહાત્મા ભીષ્મનો જે અભિપ્રાય છે તેજ મારો પણ અભિપ્રાય છે. કુંતીપુત્રોને ભાગ આપવો

એજ સનાતન ધર્મ છે;[૨] માટે કોઇ પ્રિય બોલનારા પુરુષને પાંડવોને માટે ઘણું રત્નાદિ ધન લઇને દ્રુપદના તરફ શીઘ્ર મોકલો.[૩] વળી વર પક્ષનાએ વહુને માટે વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે જે કંઈ આપવું જોઇએ તે, તે પુરુષની સાથે દ્રુપદને ત્યાં મોકલો, અને તેની સાથે ત્યાં કહાવો કે 'તમારો સંબંધ થવાથી અમારી ઘણી ચઢતી થઇ છે, તથા હું (ધૃતરાષ્ટ્ર) અને દુર્યોધન બહુ પ્રસન્ન થયા છીએ.' હે ભારત! આ પ્રમાણે દ્રુપદ રાજા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેણે અનેક રીતે કહેવું.[૪,૫] વળી તે પુરુષે એ સગાઇની યોગ્યતા તથા એનાથી થયેલા હર્ષનું પણ વર્ણન કરવું. તેણે કુંતીના પુત્રો તથા માદ્રીના પુત્રોનું વારંવાર સાંત્વન કરવું.[૬] વળી હે રાજેંદ્ર! શુદ્ધ સુવર્ણના ઘણા અલંકારો તમારી આજ્ઞાથી તમારા અમાત્ય વગેરે દ્રૌપદીને માટે આપે એવી યોજના કરો;[૭] તેમજ હે ભરતર્ષભ! દ્રુપદના પુત્રો, સઘળા પાંડવો તથા કુંતીને માટે પણ જે જે યોગ્ય હોય તે તે પદાર્થો મોકલો.[૮] આ પ્રમાણે પાંડવો તથા દ્રુપદનું સાંત્વન કરીને તથા તેવાં વચનો કહીને પછીથી તે પુરુષે પાંડવોને હસ્તિનાપુર આવવાને માટે કહેવું,[૯] અને દ્રુપદ રાજા જ્યારે વીર એવા પાંડવોને આવવાની રજા આપે ત્યારે સુંદર સૈન્ય લઇને દુઃશાસન તથા વિકર્ણને તેઓને લેવા માટે મોકલવા.[૧૦] અહીં આવ્યા પછી તમારા તરફથી નિત્ય આદર સત્કાર પામતા એવા તે શ્રેષ્ઠ પાંડવો પ્રજાવર્ગ તથા મંત્રી વગેરેની સંમતિથી પોતાના પિતૃઓની ગાદી ઉપર બેસશે.[૧૧] હે ભરતવંશી મહારાજ! આ પ્રમાણે વર્તવું એ તમારા પુત્રો અને પાંડવોને માટે ઉપયોગી છે, એવું ભીષ્મનું તથા મારું માનવું છે."[૧૨]

કર્ણ બોલ્યોઃ–" જે ભીષ્મ તથા દ્રોણને ધન તથા માન આપીને તમે જિતી લીધા છે, તથા જેઓ તમારાં સર્વ કાર્યમાં ખાનગી ગણાય છે, તે બન્ને જ્યારે તમારૂં ભલું ચહાતા નથી ત્યારે એનાથી બીજું વધારે શું આશ્ચર્ય કહેવાય?[૧૩] પોતાના મનના અભિપ્રાય છુપા રાખીને જે મનુષ્યો દુષ્ટ મનથી વાત કરે છે, તે મનુષ્યો સજ્જનોએ માન આપવા જેવું પોતાના સ્વામીનું કલ્યાણ ક્યાંથી કરી શકે?[૧૪] વળી સંકટના સમયમાં સારા અથવા નબળા મિત્રો કલ્યાણ અથવા નાશ કરવા સમર્થ થતા નથી; પરંતુ સર્વને સુખ દુઃખ પોતાનાં પુણ્ય પાપને અનુસરીનેજ મળે છે;[૧૫] માટે મનુષ્ય બુદ્ધિમાન્ હોય કે મૂર્ખ હોય, બાલક હોય કે વૃદ્ધ હોય, સહાયવાળો હોય કે સહાય વિનાનો હોય; પણ તેને સર્વ સ્થાનમાં અને સર્વ કાલમાં સઘળું દૈવથીજ આવી મળે છે.[૧૬] સાંભળ્યું છે કે, પહેલાં મગધદેશના રાજાઓમાં અંબુવીચ નામનો એક મોટો રાજા રાજગૃહ નગરમાં રાજ્ય કરતો હતો.[૧૭] તે રાજા નેત્રાદિ સર્વ ઇંદ્રિયોથી રહિત હતો, માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ લીધા કરતો હતો; તેથી તે સર્વ કાર્યમાં પોતાના મહાકર્ણિ નામના પ્રધાનને આધીન હતો. આ પ્રમાણે રાજા અપંગ હોવાથી તે પ્રધાન રાજ્યનો સ્વામી થઇ પડયો અને તે પોતાને બલવાન્ સત્તાવાળો માનતો હોવાથી રાજાનું પણ અપમાન કરવા લાગ્યો.[૧૮,૧૯] તથા રાજાને ભોગવવા યોગ્ય સ્ત્રીઓ, રત્નો, ધન તથા ઐશ્વર્યને તે મૂર્ખ પોતેજ ભોગવવા લાગ્યો.[૨૦] તે બધું લેતાં પણ તે લોભીનો લોભ વધતોજ ગયો અને સર્વ લઇને, ઇંદ્રિયરહિત તથા શ્વાસપરાયણ તે રાજાનું રાજ્ય પણ લઇ લેવા યત્ન કરવા લાગ્યો; પરંતુ યત્ન કરતાંએ તે પ્રધાન રાજ્ય મેળવી શકયો નહિ એવું અમે સાંભળ્યું છે.[૨૧,૨૨] આ પ્રમાણે તે અંબુવીચ રાજાનું રાજાપણું દૈવથીજ રહ્યું હતું યત્ન કરવાથી નહિ. માટે હે રાજન્! જો તમારા ભાગ્યમાં રાજ્ય નિર્મેલું હશે તો સર્વ લોકોના જોતાં તે રાજ્ય અવશ્ય તમારી પાસે જ રહેશે અને તમારા ભાગ્યમાં રાજ્ય નહિ હશે તો યત્ન કરતાં પણ તમે તે મેળવી શકશો નહિ.[૨૩,૨૪] હે વિદ્વન્! આ સઘળું વિચારીને તમારા સલાહકારોની સાધુતા કે દુષ્ટતા

છે, તેને તમે જાણી લ્યો, તથા નિખાલસ મનવાળાનું બોલેલું અને દુષ્ટોનું બોલેલું પણ તમે સમજી લ્યો."[૨૫]

દ્રોણ બોલ્યા:-" એ દુષ્ટ ! તારા ચિત્તમાં દ્વેષ રહેલો છે માટેજ તું આવું બોલે છે અને તે અમે સમજીએ છીએ. પાંડવોને દુઃખી કરવા એ તારો હેતુ છે અને તેથીજ તું અમારા દોષ વર્ણવે છે.[૨૬] હે કર્ણ ! હું તો કુલની વૃદ્ધિ કરે એવું પરમહિતકારક વચન કહું છું, છતાં તું તેને દોષવાળું માનતો હોય તો એમનું જેમાં ઉત્તમ હિત હોય તેવું તુંજ કહે.[૨૭] બાકી હું પરમહિત થાય તેવું જે કહું છું તેનાથી જો કંઇ ઉલટું કરશો તો કૌરવો થોડા સમયમાં નાશ પામશે એવું મારૂં માનવું છે." [૨૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે દ્રોણવાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૦૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૫–વિદુરનો ઉપદેશ.

॥ विदुर उवाच ॥

राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बांधवैः॥
नत्वशुश्रूषमाणे वै वाक्यं संप्रतितिष्ठति ॥१॥

વિદુર બોલ્યા:-" હે રાજન્ ! તમારા બંધુઓએ કલ્યાણ થાય તેવું તમને કહેવું જોઇએ, એમાં સંશય નથી; પરંતુ તે વચનો તમને સાંભળવાં ગમતાં નથી એટલે તેઓનું કહેવું તમારા ચિત્તમાં ઉતરતું નથી.[૧] હે રાજન્ ! કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મે જે વચનો કહ્યાં છે તે પ્રિય તથા હિતકારક છે તોપણ તમે તેનો સ્વીકાર કરતા નથી.[૨] તેમજ દ્રોણ ગુરુએ પણ તમારૂં અનેક રીતે ઉત્તમ હિત થાય તેવું કહ્યું છે, પણ તે તમારૂં હિત આ રાધાપુત્ર કર્ણના ચિત્તમાં ઉતરતું નથી.[૩] હે રાજન્ ! આ પુરુષોમાં સિંહજેવા ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્ય કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળો અને તમારો પરમ શુભેચ્છક બીજો કોઇ હોય તેવાને વિચાર કરતાં પણ હું તો જોતો નથી;[૪] કારણ કે આ બન્ને વય, બુદ્ધિ અને શાસ્ત્રથી વૃદ્ધ છે તથા હે રાજેંદ્ર ! તમારામાં તથા પાંડવોમાં સમાન વૃત્તિવાળા છે.[૫] હે ભરતવંશી રાજા ! વળી જે બન્ને દશરથનંદન રામ તથા ગય રાજાના કરતાં સત્ય તથા ધર્મમાં ઉતરે તેવા નથી એ નિશ્ચિત વાત છે.[૬] વળી એમણે પહેલાં પણ કોઇ વાર તમારૂં અકલ્યાણ થાય તેવું કંઈ પણ કહ્યું નથી; તેમજ એમણે તમારા પ્રત્યે કંઇ પણ અપકાર કર્યો હોય તેમ પણ જણાતું નથી.[૭] તો સત્ય પરાક્રમવાળા એ બન્ને પુરુષવ્યાઘ્રો અપરાધવિનાના નૃપતિ જે તમે, તે તમારાં કલ્યાણનો વિચાર કેમ ન કરે ? કરેજ.[૮] હે નરાધિપ ! આ લોકમાં એ બન્ને, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિમાન્ છે, તેથી તમારા નિમિત્તમાં એઓ જરાપણ કપટભરેલું બોલેજ નહિ.[૯] હે કુરુનંદન ! એ બન્ને ધર્મવેત્તા પુરુષો હોવાથી ધનને માટે પક્ષપાતભરેલું બોલશે નહિ એવી મારી પાકી ખાતરી છે.[૧૦] હે ભારત ! એ બન્નેએ જે કહ્યું છે તેજ તમારૂં પરમ કલ્યાણ છે એમ હું માનું છું. હે રાજન્ ! જેવા તમારા દુર્યોધન વગેરે પુત્રો છે તેવાજ તમારે પાંડુના પુત્રોને પણ ગણવા જોઇએ, એમાં સંદેહ નથી. પાંડવોનું કંઈ પણ અહિત કરવાની જે અજ્ઞાનીઓ તમને સલાહ આપે છે તે સલાહકારો વિશેષકરીને તમારૂં કલ્યાણ પણ જોતા નથી. હે રાજન્ ! તમારા હૃદયમાં પોતાના પુત્રોને માટે વિશેષતા છે એ તમારા મનના ભાવને બહાર દેખાડવાની સલાહ આપનારા સલાહકારો તમારૂં અવશ્ય અહિત કરે છે.[૧૧-૧૪] હે રાજન્ ! એટલા માટે મહાન્ કાંતિવાળા આ મહાત્માઓ તમારૂં કંઈ ઉલટું પડે નહિ તેવું બોલ્યા છે; પરંતુ એ તમારો નિશ્ચય નથી.

અર્થાત્ તમારૂં મંતવ્ય કંઇ જુદુંજ છે.[૧૪] વળી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે, પાંડવો તમારાથી જિતાશે નહિ, તે ખરૂંજ કહ્યું છે, માટે હે પુરુષવ્યાઘ્ર! પાંડવોથી તમારૂં કલ્યાણ થાઓ.[૧૫] હે રાજન્! બન્ને હાથથી બાણો મૂકનારો પાંડુપુત્ર શ્રીમાન્ અર્જુન, યુદ્ધમાં સાક્ષાત્ ઈંદ્રથી પણ જિતી શકાય તેવો છે શું? વળી દશ હજાર હાથીના જેવા બલવાળા અને મહાન બાહુવાળા મહાન્ ભીમસેનને યુદ્ધમાં દેવો પણ શી રીતે જિતી શકે?[૧૬,૧૭] તેમજ યુદ્ધમાં ચાલાક એવા યમપુત્રોના જેવા નકુલ અને સહદેવને પણ યુદ્ધમાં જીવવાની ઇચ્છા રાખનારો પુરુષ કેવી રીતે જિતી શકે? વળી જેનામાં ધૈર્ય, દયા, ક્ષમા, સત્ય અને પરાક્રમ હમ્મેશ રહેલાં છે એવા પાંડવોમાં મોટા યુધિષ્ઠિરને પણ યુદ્ધમાં શી રીતે જિતી શકાય?[૧૮,૧૯] જેઓનો પક્ષ લેનારા બલદેવ છે, જેઓના મંત્રી શ્રીકૃષ્ણ છે અને જેમને પક્ષે સાત્યકિ છે એવા પાંડવો યુદ્ધમાં શું જિતી ન શકે? વળી દ્રુપદ જેમનો સસરો છે અને પૃષતના વંશમાં જન્મેલા એવા દ્રુપદના પુત્રો-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે વીર ભાઇઓ જેમના સાળા છે, એવા પાંડવો જિતાય તેવા નથી એમ જાણીને તેમની સાથે સારી રીતે ધર્મથી વર્તો. હે ભારત! વળી તેમના પિતાના સમયથીજ તેમનો આ રાજ્યપર હક છે.[૨૦-૨૨] હે રાજન્! પુરોચનને લીધે જે તમારૂં મોટું અપયશ ગવાય છે તેને તમે પાંડવો પર અનુગ્રહ કરીને ધોઈ નાખો.[૨૩] પાંડવોના ઉપર કરેલો અનુગ્રહ આપણાં સઘળાં કુલને જીવાડનારો તથા પરમ કલ્યાણ રૂપ થશે, તેમજ ક્ષત્રિયોની પણ વૃદ્ધિ કરનારો થશે.[૨૪] વળી સમર્થ દ્રુપદ રાજાને પણ આપણી સાથે પહેલાંનું વૈર બંધાયલું છે; માટે હે રાજન્! આ વખતે જો તેને મેળવી લેશો તો તેથી આપણો પક્ષ બલવાન્ થશે.[૨૫] હે નરેશ! વળી યાદવો ઘણા છે તથા બલવાન્ છે અને તે બધા જે પક્ષમાં કૃષ્ણ રહેશે તે પક્ષમાંજ રહેવાના, એટલે જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં જય થશે.[૨૬] હે નૃપ! જે કાર્ય સામથી કરી શકાય તે કાર્યને કયો હતભાગ્ય પુરુષ લડાઇથી કરવા ધારે? કોઇજ નહિ.[૨૭] વળી પાંડવો જીવે છે એ સાંભળીને નગરના તેમજ દેશના લોકો તેમનાં દર્શનને માટે અતિશય ઉત્સુક થયેલા છે; માટે હે રાજન્! પાંડવોને અહીં બોલાવીને તે લોકોનું પણ પ્રિય કરો.[૨૮] દુર્યોધન, કર્ણ અને સુબલનો પુત્ર શકુનિ એ બધા અધર્મી, દુર્બુદ્ધિવાળા અને અપક્વ બુદ્ધિવાળા છે; માટે તમે એઓના કહેવા પ્રમાણે કરશો નહિ.[૨૯] હે રાજન્! ગુણસંપન્ન એવા તમને મેં પ્રથમથીજ કહેલું છે કે દુર્યોધનના અપરાધથી આ પ્રજાનો વિનાશ થશે."[૩૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે વિદુરવાક્ય નામનો અધ્યાય ૨૦૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૬-વિદુરજીને ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને લેવા મોકલ્યા.

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

भीष्मः शांतनवो विद्वान् द्रोणश्चभगवानृषिः॥
हितं च परमं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम्॥१॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ-" શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ વિદ્વાન્ છે, ભગવાન્ દ્રોણ પણ ઋષિ છે અને એમણે કહેલાં વચનો ઉત્તમ તથા હિતકારક છે તથા તમે પણ મને સત્ય વચન કહો છો.[૧] મહારથ અને વીર એવા કૌંતેયો જેવા પાંડુના પુત્રો છે તેવા ધર્મથી તે બધા મારા પણ પુત્રોજ છે; એમાં સંશય નથી.[૨] જેમ મારા પુત્રોને આ રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમજ પાંડુના પુત્રોનો પણ આ રાજ્ય પર હક છે, એ નિઃસંશય છે.[૩] તો હે ભરતવંશોત્પન્ન વિદુર! તમે જાઓ અને દેવના જેવાં રૂપવાળી દ્રૌપદી તથા પાંડવોની માતા સાથે પાંડવોને સત્કાર-

પૂર્વક અહીં તેડી લાવો.[૪] પાંડવો અને કુંતી જીવે છે એ આનંદની વાત છે; તથા તે મહારથો દ્રુપદની કન્યાને પરણ્યા એ પણ મહાભાગ્યજ કહેવાય.[૫] વળી આપણી સર્વની ચઢતી થાય છે, તે આપણું મોટું ભાગ્ય છે તથા પુરોચન નાશ પામ્યો અને હે મહા કાંતિવાન્ વિદુર! મારૂં મહાન્ દુઃખ નિવૃત્ત થયું એ પણ આનંદની વાત છે."[૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભારત! પછી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા થવાથી વિદુરજી યજ્ઞસેન રાજાની તથા પાંડવોની પાસે જવા નિકળ્યા,[૭] તે વખતે તેમણે દ્રૌપદી, પાંડવો અને યજ્ઞસેન રાજાને ભેટ આપવા માટે રત્નો તથા વિવિધ મૂલ્યવાન્ વસ્તુઓ સાથે લીધી હતી.[૮] પછી હે રાજન્! પંચાલ દેશમાં દ્રુપદને ત્યાં જઇને ધર્મવેત્તા અને સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા વિદુરજી દ્રુપદ રાજાને યથાન્યાય મળ્યા અને તેમની આગળ ઉભા રહ્યા.[૯] દ્રુપદ રાજાએ પણ ધર્મપૂર્વક વિદુરનું સન્માન ક . પછી તે બન્નેએ યોગ્ય રીતે પરસ્પરને કુશલપ્રશ્ન પૂછ્યા.[૧૦] હે ભારત! તે પછી વિદુરજીએ દ્રુપદરાજાને ત્યાં પાંડવોને તથા વાસુદેવને જોઇને તેઓને સ્નેહથી આલિંગન કર્યું અને તેમનું આરોગ્ય પૂછ્યું.[૧૧] પાંડવોએ તથા શ્રીકૃષ્ણે પણ ક્રમપ્રમાણે અમિત બુદ્ધિવાળા વિદુરજીનું પૂજન કર્યું. તે પછી હે રાજન્! વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી પાંડવોનું વારંવાર સ્નેહપૂર્વક ક્ષેમકુશલ પૂછ્યું અને હે પ્રજાધીશ! કૌરવોએ, પાંડવોને માટે, કુંતીને માટે, દ્રૌપદીને માટે અને દ્રુપદ રાજાના પુત્રોને માટે રત્નો અને વિવિધ વસ્તુઓની જે ભેટ મોકલાવી હતી તે સઘળી ભેટો તે બધાંને યથાયોગ્ય આપી.[૧૨-૧૪] તે પછી અમાપ બુદ્ધિવાળા તથા વિનયસંપન્ન એવા વિદુરજી પાંડવો તથા શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં દ્રુપદ રાજાને વિનયપૂર્વક કહેવા લાગ્યા.[૧૫]

વિદુર બોલ્યાઃ–"હે રાજન્! તમે પુત્રો તથા પ્રધાનોની સાથે હું જે કહું છું તે સાંભળો. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્રો, અમાત્યો તથા સંબંધિઓની સાથે પ્રસન્ન થઇને વારંવાર તમારૂં ક્ષેમકુશલ પૂછ્યું છે અને હે નરાધિપ! તમારી સાથે થયેલા સંબંધથી તે બહુજ પ્રસન્ન થયા છે.[૧૬,૧૭] વળી મહાબુદ્ધિમાન્ શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મે પણ સર્વ કૌરવોની સાથે તમારૂં સર્વ પ્રકારે કુશળ પૂછ્યું છે;[૧૮] તેમજ ભરદ્વાજના મહાજ્ઞાની પુત્ર દ્રોણ, કે જે તમારા પ્રિય મિત્ર થાય છે તેમણે તમારૂં આલિંગનપૂર્વક કુશલ પૂછ્યું છે.[૧૯] હે પંચાલરાજ! ધૃતરાષ્ટ્ર તથા સર્વે કૌરવો તમારી સાથે સંબંધ થયો તેથી પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માને છે.[૨૦] હે યજ્ઞસેન! તેઓ રાજ્ય મળવાથી જેવા પ્રસન્ન ન થાય તેવા તમારી સાથે થયેલા સંબંધથી પ્રસન્ન થયા છે.[૨૧] આ બધું જાણીને તમે પાંડવોને હસ્તિનાપુર મોકલો; કારણ કે કૌરવો પાંડુપુત્રોને જોવા માટે બહુ ઉતાવળા થયા છે.[૨૨] વળી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ પાંડવો તથા પૃથા પણ લાંબા સમયથી બહાર ફરે છે એટલે એઓ પોતાનું નગર જોવા માટે ઉત્કંઠિત થયાં હશે.[૨૩] વળી સઘળી કૌરવોની સ્ત્રીઓ પણ પાંચાલી–દ્રૌપદીને જોવા માટે એની રાહ જુએ છે; તેમજ અમારા નગરના અને દેશના લોકો પણ એમને જોવાને ઉત્સુક થઇ રહ્યા છે;[૨૪] માટે તમે પાંડવોને દ્રૌપદીની સાથે ત્યાં આવવાની આજ્ઞા આપો, વિલંબ કરશો નહિ. આ વાતમાં મારી પણ સંમતિ છે.[૨૫] હે રાજન્! મહાત્મા પાંડવોને તમે જવાની આજ્ઞા આપશો એટલે ધૃતરાષ્ટ્રને હું શીઘ્ર ગતિવાળા દૂતો મોકલીને ખબર આપીશ કે, કુંતી તથા દ્રૌપદીની સાથે પાંડવો આવે છે."[૨૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે વિદુર-દ્રુપદ સંવાદ નામનો અધ્યાય ૨૦૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૭–પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા અને ત્યાંથી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેવા ગયા.

॥ द्रुपद उवाच ॥

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम् ॥
ममापि परमो हर्षः संबंधेऽस्मिन् कृते प्रभो॥१॥

દ્રુપદ બોલ્યા:–“હે મહાપ્રાજ્ઞ વિદુર ! હે પ્રભો ! જેમ તમે કહો છો તેમ આ સંબંધ કરવાથી મને પણ પરમ હર્ષ થયો છે.[1] આ મહાત્મા પાંડવોને પોતાના નગરમાં જવું એ પણ ઘણું યોગ્ય છે; તથાપિ મારે પોતાની વાણીથી એમને જવાનું કહેવું એ અયોગ્યજ ગણાય.[2] એટલે વીર એવા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નકુલ તથા સહદેવ અને ધર્મજ્ઞ એવા બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ એ બધાની જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે ભલે પાંડવો હસ્તિનાપુર જાય. આ બન્ને પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા બલરામ તથા કૃષ્ણ પાંડવોનાં નિત્ય પ્રિય તથા હિતમાંજ તત્પર રહે છે.”[3,4]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–“હે રાજન્ ! અમે બધા ભાઈઓ સેવકોની સાથે તમારે આધીન છીએ; માટે તમે પ્રીતિથી અમને જે કરવા કહેશો તે પ્રમાણે અમે કરીશું.”[5]

વૈશંપાયન કહેછે:–તે પછી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે; “પાંડવોએ હસ્તિનાપુર જવું એ મને ઠીક લાગે છે. પછી તો સર્વ ધર્મવેત્તા દ્રુપદ રાજાને જે ઠીક લાગે તે ખરૂં.”[6]

દ્રુપદ બોલ્યા:–“દશાર્હકુલોત્પન્ન, મહાબાહુ વીર શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમનું જે સમયોચિત માનવું છે તેજ મારી બુદ્ધિનો પણ નિશ્ચય છે.[7] હમણાં મહા ભાગ્યવાળા પાંડવો જેવા મારા છે તેવાજ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના પણ છે એમાં સંશય નથી.[8] વળી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાનાં કલ્યાણની જેટલી કાળજી કરતા નથી તેટલી પુરુષવ્યાઘ્ર શ્રીકૃષ્ણ એમનાં કલ્યાણની કાળજી રાખે છે.”[9]

વૈશંપાયન કહે છે:–હે મહીપતિ ! તે પછી મહાત્મા દ્રુપદ રાજાએ જવાની આજ્ઞા આપી એટલે પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ તથા વિદુરજી યશસ્વિની કુંતી તથા દ્રૌપદીને સાથે લઈને વિહાર કરતા કરતા સુખેથી હસ્તિનાપુર ગયા. વીર પાંડવોને આવેલા સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પાંડવોને લેવા માટે કૌરવોને સામે મોકલ્યા.[10-12] હે ભારત ! પછી સામા લેવા ગયેલા મહાધનુર્ધારી વિકર્ણ, ચિત્રસેન, મહાધન્વી દ્રોણાચાર્ય તથા ગૌતમ કૃપાચાર્ય વગેરેથી વીંટાયલા અને અત્યંત શોભતા મહાબલવાળા તે વીરો ધીરે ધીરે હસ્તિનાપુરમાં પેઠા.[13,14] તે વખતે સર્વ લોકોનાં પાંડવોને જોવા માટે ઉત્પન્ન થયેલાં કુતૂહલથી તે નગર અત્યંત દીપી નિકળ્યું હોય તેવું જણાવા લાગ્યું અને તે પુરુષવ્યાઘ્રોને જોઈને સર્વનાં દુઃખ તથા શોક નાશ પામ્યાં.[15] તે પછી પાંડવોનું પ્રિય કરવા ઇચ્છતા લોકોએ ઉચ્ચારેલી હૃદયને પ્રિય લાગે તેવી નાની મોટી વાતો પાંડવો સાંભળવા લાગ્યા; લોકો બોલવા લાગ્યા કે; “જે પોતાની સંતતિની પેઠે આપણું ધર્મથી રક્ષણ કરે છે તે આ પુરુષવ્યાઘ્ર, ધર્મવેત્તા યુધિષ્ઠિર પાછા આવે છે.[16,17] આજે લોકોને પ્રિય એવા મહારાજા પાંડુ, આપણું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવડે વનમાંથી પાછા આવ્યા હોય તેવું આપણને પ્રિય લાગે છે એમાં સંશય નથી.[18] બાપુ ! કુંતીના વીર પુત્રો પાછા નગરમાં આવ્યા એથી એમણે આપણું શું પ્રિય કર્યું નથી ? સર્વ પ્રિય કર્યુંજ છે;[19] માટે જો આપણે કંઈ દાન કર્યું હોય, જો હોમ કર્યો હોય તથા જો આપણું કંઈ તપનું ફલ હોય તો તે પુણ્યથી પાંડવો આ નગરમાં સો વર્ષ સુધી નિવાસ કરો.”[20] તે પછી પાંડવોએ ધૃતરાષ્ટ્ર, મહાત્મા ભીષ્મ તથા બીજા તેવા યોગ્ય પુરુષોના ચરણમાં વંદન કર્યું.[21] પછી સઘળા નગરવાસી

જનોએ કુશલપ્રશ્ન પૂછયા એટલે પાંડવો પણ તેમને કુશલપ્રશ્નો પૂછીને ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી મહેલોમાં રહેવા માટે ગયા.[૨૨] મહાબલવાળા તે મહાત્માઓએ કેટલોક સમય વિશ્રાંતિ લીધી તે પછી તેમને ભીષ્મપિતામહ તથા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પોતાની પાસે બોલાવ્યા;[૨૩] અને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા તેમને કહેવા લાગ્યા; "હે યુધિષ્ઠિર! હું તમને જે કહું છું તે તમે તમારા ભાઈઓની સાથે સાંભળો. આપણે હવે ફરીથી અણબનાવ ન થવાને માટે તમે ખાંડવપ્રસ્થમાં જઈને નિવાસ કરો.[૨૪] ત્યાં નિવાસ કરતાં તમને કોઈપણ કંઇ હરકત કરી શકશે નહિ. જેમ દેવોનું ઈંદ્ર રક્ષણ કરે છે તેમ તમારૂં ત્યાં અર્જુન રક્ષણ કરશે;[૨૫] માટે તમારા ભાગનું અર્ધું રાજ્ય લઈને તમે ખાંડવપ્રસ્થમાં જાઓ."

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આવાં ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચન સાંભળીને તે પ્રમાણે કરવા સર્વે કબુલ થયા. તે પછી સઘળાએ રાજાને પ્રણામ કર્યો અને અર્ધું રાજ્ય લઈને તે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ પાંડવો ઘોર વનમાં જવા માટે નિકળ્યા તથા ખાંડવપ્રસ્થમાં પહોંચ્યા.[૨૬,૨૭] તે પછી શ્રીકૃષ્ણ સાથે શુદ્ધ એવા પાંડવોએ ખાંડવપ્રસ્થમાં જઈને તે ઘોર વનને સ્વર્ગના જેવું સુશોભિત બનાવ્યું.[૨૮] તે મહારથોએ પવિત્ર કલ્યાણકારી ભૂમિમાં શાંતિ કરીને વ્યાસ મુનિને આગળ રાખી નગર વસાવવા માટે જમીનની માપણી કરી અને ત્યાં નગર વસાવ્યું.[૨૯] આ નગર, ફરતે આવેલો, ધોળાં આભલાંના જેવો તથા ચંદ્રના જેવો જણાતો, સ્વર્ગમાં પહોંચે તેવો કોટ તથા તેની ફરતી આવેલી સમુદ્રના જેવી ખાઇથી સુશોભિત જણાતું હતું, અને તેથી તે શ્રેષ્ઠ નગર નાગોવડે ભોગવતી નગરીના જેવું શોભતું હતું.[૩૦,૩૧] વળી તે નગર બે પાંખવાળા ગરુડના જેવાં દ્વારો વડે તથા મહાલયોવડે શોભતું હતું અને અભ્રસમૂહના જેવા તથા મંદર પર્વતના જેવા શત્રુઓથી ભેદી શકાય નહિ તેવા શસ્ત્રયુક્ત વિવિધ પ્રકારના મજબૂત દરવાજાઓથી સુરક્ષિત કરાયલું હતું; વળી બે જીભવાળા સર્પના જેવી લોખંડની શક્તિઓ (બેનાળી બંદુકો) વડે તે કિલ્લાને ભરપૂર કર્યો હતો.[૩૨,૩૩] વળી કોટની અટારીઓમાં ચોમેર કેળવાયલા યોદ્ધાઓનું રક્ષણ મૂકી દીધું હતું તેમજ કિલ્લાની ઉપર મોટી મોટી તોપો ગોઠવી દીધી હતી અને તીક્ષ્ણ અંકુશો તથા બીજાં નાનાવિધ યંત્રો પણ ગોઠવ્યાં હતાં તેથી તથા લોખંડી મોટાં ચક્રોથી તે ઉત્તમ નગર સુશોભિત જણાતું હતું. વળી તે નગરમાં વિશાલ રાજમાર્ગો યથાયોગ્ય માપથી કરવામાં આવ્યા હતા તથા ગ્રામદેવતાના બાધ વિનાનું તે નિર્મ્યું હતું.[૩૪,૩૫] તે ઈંદ્રપ્રસ્થનગર વિવિધ પ્રકારનાં ઉત્તમ ધવલ ભવનોથી દીપી નિકળેલું સ્વર્ગના જેવું શોભતું હતું.[૩૬] તે નગરના રમણીય અને પવિત્ર ભાગમાં જેવું આકાશમાં વિજળીથી વીંટાયલું મેઘમંડળ હોય તેવું જણાતું પાંડવોનું ભવન બંધાવ્યું હતું.[૩૭] તે કુબેરના ઉપવનવાળા ભવનના જેવું શોભતું હતું. હે રાજન્! પછી તે નગરમાં સર્વ વેદવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રાહ્મણો આવીને વસવા લાગ્યા;[૩૮] તેમજ સર્વ ભાષાને જાણનારાઓ પણ ત્યાં પ્રીતિથી નિવાસ કરવા લાગ્યા. વળી ધન મેળવવાની ઇચ્છાથી વેપારીઓ પણ અનેક દિશાઓમાંથી આવીને ત્યાં વસવા લાગ્યા,[૩૯] તથા સર્વ શિલ્પકલાને જાણનારાઓ પણ ત્યાં વસવાને માટે આવ્યા. એ નગરની આસપાસ રમણીય બગીચાઓ કરવામાં આવ્યા હતા,[૪૦] જેમાં આંબા, આમ્રાતક, કદંબ, અશોક, ચંપક, નાગકેસર, નાગપુષ્પ, લકુચ, પનસ, શાલ, તાલ, તમાલ, બકુલ, કેતકી વગેરે વૃક્ષો મનોહર, સારાં પુષ્પવાળાં અને ફલના ભારથી નમી ગયેલાં હતાં.[૪૧,૪૨] વળી જુનાં આમરીનાં ઝાડો, લોધરનાં ઝાડો, પુષ્પથી ખીલેલાં અંકોલનાં ઝાડો, જાંબુનાં ઝાડો, પાટલ, કુબ્જક, અતિમુક્તક, કરેણ, પારિજાતક અને બીજાં વિવિધ પ્રકારનાં નિત્ય પુષ્પ અને ફલવાળાં

તથા અનેક પક્ષિસમૂહથી ભરપૂર એવાં વૃક્ષો એ ઉદ્યાનોમાં ઉછર્યાં હતાં.[૪૩,૪૪] મદમત્ત મયૂરો અને શબ્દ કરતી સદા મદવાળી કોકિલાઓથી એ ઉપવનો ગાજી રહેલાં હતાં. વળી દર્પણના જેવાં સ્વચ્છ વિહારગૃહો, વિવિધ લતાગૃહો તથા મનોહર ચિત્રગૃહો તેમાં નિર્મેલાં હતાં. કૃત્રિમ પર્વતો, નિર્મલ જલથી ભરેલી વિવિધ વાપિકાઓ અને પદ્મ તથા ઉત્પલના સુગંધવાળાં તથા હંસ, કારંડવ અને ચક્રવાકથી શોભતાં રમ્ય સરોવરો ત્યાં આવી રહ્યાં હતાં. વળી તે નગરની આસપાસ વનથી વીંટાયલી અને વિવિધ દેખાવવાળી પુષ્કરિણીઓ તથા મોટાં મોટાં પુષ્કલ સુંદર તળાવો આવેલાં હતાં.[૪૫-૪૮] હે મહારાજ ! આવાં પવિત્ર જનવાળાં મોટાં રાજ્યમાં આવીને વસવાથી પાંડવોનો આનંદ દિન પર દિન વધવા લાગ્યો.[૪૯] આ રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને અહીં મોકલવાથી પાંડવો ખાંડવપ્રસ્થમાં નિવાસ કરતા થયા.[૫૦] ઇંદ્રના જેવા તે મહાધનુર્ધારી પાંચ ભાઇઓથી તે શ્રેષ્ઠ નગર જેવી નાગોથી ભોગવતી શોભે તેવું શોભવા લાગ્યું.[૫૧] હે રાજન્ ! આ રીતે પાંડવોને ત્યાં વસાવ્યા પછી વીર એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામ પાંડવોની સંમતિ લઇને દ્વારકામાં ગયા.[૫૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વ વિષે પુર નિર્માણ નામનો અધ્યાય ૨૦૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૮–દ્રૌપદીના સંબંધમાં વ્યવસ્થા કરવા માટે નારદમુનિનો ઉપદેશ.

॥ जनमेजय उवाच ॥

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थं तपोधन ॥
अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वत पांडवाः ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ–હે તપોધન ! આ પ્રમાણે ઇંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય મેળવ્યા પછી મહાત્મા પાંડવોએ શું કર્યું ?[૧] મારા તે પૂર્વ પિતામહો મહાન્ સત્વવાળા હતા, તેઓની સાથે તેમનાં ધર્મપત્ની દ્રૌપદી કેવી રીતે વર્તતાં હતાં ?[૨] વળી તે મહાભાગ્યવાળા પાંચ પાંડવો એકજ દ્રૌપદીની સાથે સંબંધ રાખતા હતા છતાં તેઓ પરસ્પરમાં કેમ ભેદ પામ્યા નહિ ?[૩] હે તપોધન ! દ્રૌપદીની સાથે જોડાયલા એવા પાંડવો પરસ્પર કેવી રીતે વર્તતા હતા, તે સઘળું હું વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છા કરૂં છું.[૪]

વૈશંપાયન્ કહે છેઃ–ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી જેમને રાજ્ય મળેલું એવા શત્રુને તાપ આપનારા પાંડવો દ્રૌપદીની સાથે આનંદથી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેવા લાગ્યા;[૫] અને મહાતેજસ્વી તથા સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા યુધિષ્ઠિર રાજ્ય મેળવીને પોતાના ભાઇઓની સાથે ધર્મવડે પૃથ્વીનું પાલન કરવા લાગ્યા.[૬] મહાબુદ્ધિવાળા, સત્ય ધર્મમાં તત્પર અને શત્રુને જેઓએ જિતી લીધેલા એવા પાંડુપુત્રો પરમ આનંદ પામીને ત્યાં ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેતા હતા,[૭] અને રાજ્યસંબંધી જુદા જુદા અધિકાર પદમાં રહીને પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવો પ્રજાનાં ન્યાય વગેરે સર્વે રાજકાર્યો કરતા હતા.[૮]

એક વખતે તે સર્વે મહાત્માઓ આસનો ઉપર બેઠેલા હતા તે વખતે દૈવેચ્છાથી દેવર્ષિ નારદમુનિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા;[૯] એટલે યુધિષ્ઠિરે ઉઠીને તેમને પોતાનું સુંદર આસન બેસવા માટે આપ્યું. દેવર્ષિ નારદના બેઠા પછી બુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિરે પોતે તેમની અર્ઘ્યપૂજા કરી તથા તેમને પોતાનું રાજ્ય નિવેદન કર્યું. તે પૂજનનો સ્વીકાર કરીને પ્રસન્ન થયેલા ઋષિએ તેમને આશીર્વાદથી વૃદ્ધિ પમાડીને "તમે બેસો" એમ તેમને કહ્યું. મુનિની આજ્ઞા થવાથી યુધિષ્ઠિર રાજા આસન ઉપર બેઠા.[૧૦-૧૨] તે પછી નારદમુનિ પધાર્યા છે એવી ખબર દ્રૌપદીને પહોંચાડી. તે સાંભળીને દ્રૌપદી

પણ શુદ્ધ થઈને સ્વસ્થ મનથી જ્યાં પાંડવો સાથે નારદમુનિ બેઠા હતા ત્યાં આવી અને તે ધર્મચારિણીએ દેવર્ષિ નારદના ચરણમાં અભિવંદન કર્યું.[૧૩,૧૪] પછી સારી રીતે વસ્ત્રથી શરીરનું આચ્છાદન કરીને તથા હાથ જોડીને દ્રૌપદી એક તરફ ઉભી રહી; તે વખતે સત્ય વાણીવાળા ધર્માત્મા ઋષિશ્રેષ્ઠ નારદે તે રાજપુત્રીને પણ વિવિધ આશીર્વાદો આપ્યા અને સ્તુત્ય ચરિત્રવાળાં દ્રૌપદીને કહ્યું કે; " હવે તમે અંતઃપુરમાં જાઓ.[૧૫,૧૬] તે પછી દ્રૌપદી ગયાં એટલે એકાંતમાં યુધિષ્ઠિર વિગેરે સર્વે પાંડવોને ભગવાન્ નારદ ઋષિ કહેવા લાગ્યા.[૧૭]

નારદ બોલ્યાઃ–પાંચાલરાજની યશસ્વિની પુત્રી દ્રૌપદી તમારી પાંચેની એક ધર્મપત્ની છે; માટે એ સંબંધમાં તમારે માંહોમાંહે ભેદ ન થાય તેવી તમે વ્યવસ્થા કરો.[૧૮] કારણ કે પૂર્વે સુંદ અને ઉપસુંદ નામના બે ભાઈઓ હતા. તેઓ સંપીને સાથે રહેતા હતા, તે બન્ને બીજાથી હણી ન શકાય એવા અને ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતા.[૧૯] તે બન્ને એક રાજ્ય સાથે ભોગવતા, એક સ્થાનમાં રહેતા, એક શય્યામાં શયન કરતા, એક આસને બેસતા અને એક ભાણે જમતા હતા; તેમ છતાં એક તિલોત્તમા અપ્સરાના કારણથી તે બન્નેએ એકમેકનો નાશ કર્યો હતો.[૨૦] માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તમે બધા અન્યોન્યમાં પ્રીતિની વૃદ્ધિ થાય તેવો સુહૃદ્ભાવ રાખો અને તે પ્રીતિમાં ભેદ ન પડે તેવી યોજના કરો."[૨૧]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ–" હે મહામુનિ ! સુંદ અને ઉપસુંદ એ બન્ને અસુરો કોના પુત્રો હતા ! તે બન્નેમાં શી રીતે ભેદ પડયો ? અને કેવી રીતે તેઓએ અન્યોન્યનો નાશ કર્યો ?[૨૨] વળી તિલોત્તમા અપ્સરા કયા દેવની પુત્રી હતી કે જેની કામનાથી મત્ત થયેલા તે બન્નેએ પરસ્પરનો વધ કર્યો હતો ?[૨૩] હે તપોધન ! એ સઘળું વૃત્તાંત અમે વિસ્તારથી સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. હે બ્રહ્મન્ ! એ સાંભળવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે."[૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વ વિષે યુધિષ્ઠિર નારદ સંવાદ નામનો અધ્યાય ૨૦૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦૯–સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન–તેમને બ્રહ્માનું વરદાન.

॥ नारद उवाच ॥

शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम् ॥
भ्रातृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर॥१॥

નારદ બોલ્યાઃ–"હે પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! એ પુરાતન ઇતિહાસ જે રીતે થયો હતો તે હું તમને કહું છું, તેને તમે ભાઈઓની સાથે શ્રવણ કરો.[૧] પૂર્વે મહાન્ અસુર હિરણ્યકશિપુના વંશમાં તેજસ્વી અને બલવાન્ એવો એક નિકુંભ નામનો દૈત્યેંદ્ર થયો હતો.[૨] તે નિકુંભના સુંદ અને ઉપસુંદ નામના બે પુત્રો હતા. તે બન્ને દૈત્યેંદ્રો મહાન્ વીર્યવાળા, ભયંકર પરાક્રમવાળા, દારુણ પ્રકૃતિના અને ક્રૂર મનવાળા હતા.[૩] તે બન્ને દૈત્યો એકસરખા નિશ્ચયવાળા, એકસરખાં કાર્ય તથા પ્રયોજનવાળા તથા એકમેકનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારા હતા,[૪] વળી તે બન્ને એકમેકના વિના ભોજન કરતા ન હતા તથા એકમેકના વિના બોલતા પણ ન હતા. તે બન્ને ભાઈઓ પરસ્પરનું પ્રિય કરનારા તથા એક બીજાની સાથે મીઠું બોલતા હતા.[૫] ખરેખર એકસરખાં શીલ અને આચારવાળા તે બન્ને એક જીવનાં બે ખોળીયાં જુદાં કર્યાં હોય તેવા હતા. મહા વીર્યવાળા તેઓ મોટા થયા તોપણ જે કાર્ય કરવું હોય તેમાં બન્ને એકસરખો નિશ્ચય રાખતા હતા.[૬] તે પછી તે બન્ને અસુરોએ ત્રણે લોકનો વિજય કરવાનો નિશ્ચય કરીને દીક્ષા ધારણ કરી, અને તેઓ

વિંધ્ય પર્વત ઉપર જઇને ત્યાં ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યા.[૭] તપસ્વી એવા તે બન્ને લાંબો કાળ ભૂખ તરસ વેઠવાથી શ્રમિત થયેલા હતા. તેમણે જટા તથા વલ્કલ ધારણ કરેલાં હતાં, તેઓ માત્ર વાયુનો આહાર કરતા હતા તથા તેમને સર્વાંગમાં મેલ ચઢી ગયેલો હતો. તે બન્ને પોતાનું માંસ કહાડીને તેનો હોમ કરતા હતા તથા પગના અંગુઠાનાં ટેરવાંથી ઉભા રહીને ઉંચા હાથ રાખીને, નેત્રના પલકારા બંધ કરીને તથા વ્રતધારી થઇને લાંબા કાળ સુધી તપ કરતા હતા.[૮,૯] તે બન્નેના તપના પ્રભાવથી લાંબા સમય સુધી તપી ઉઠેલા વિંધ્ય પર્વતમાંથી ધૂમાડો નિકળવા લાગ્યો અને તે આશ્ચર્ય જેવું થઇ પડયું.[૧૦] પછી બન્નેનું ઉગ્ર તપ જોઇને દેવોને ભય લાગ્યું અને તેઓના તપનો ધ્વંસ કરવા માટે તેમણે અનેક વિઘ્નો પ્રકટ કરવા માંડયાં.[૧૧] તે બન્નેને રત્નો તથા સ્ત્રીઓ મોકલીને વારંવાર લોભાવવા માંડયા; પરંતુ મહાન્ વ્રતવાળા તે અસુરોએ પોતાના વ્રતનો ભંગ કર્યો નહિ.[૧૨] તે પછી દેવોએ તે મહાત્માઓની આગળ ફરીથી માયા કરવા માંડી. તેમાં માયાથી તેમની બહેનો, માતાઓ, ભાર્યાઓ અને સગાં સંબંધિઓને ઉત્પન્ન કર્યાં, અને તે બધાં હાથમાં ત્રિશૂલ લઇને પાછળ પડેલા રાક્ષસથી ત્રાસ પામીને પડતાં, દોડતાં અસુરોની આગળ આવ્યાં. તેઓના કેશ, કેશના અલંકારો, વસ્ત્રો તથા શરીરનાં આભૂષણો વિંખાઈ ગયાં હતાં. તેઓ ત્યાં આવીને સુંદ તથા ઉપસુંદનાં નામોનો પોકાર કરતાં અમોને બચાવો એવી બૂમો મારવા લાગ્યાં; પરંતુ મહાવ્રતવાળા તે બન્ને અસુરોએ પોતાનું તપ છોડયું નહિ.[૧૩-૧૫] જ્યારે આવી માયાથી તે બન્નેમાંથી એક પણ ક્ષોભ અથવા દુઃખ પામ્યો નહિ ત્યારે તે સ્ત્રીઓ અને ભૂતો અંતર્ધાન થઇ ગયાં.[૧૬] તે પછી સાક્ષાત બ્રહ્મા ત્યાં આવ્યા અને સર્વ લોકનું હિત કરનારા તે પ્રભુએ આ મહાન્ અસુરોને વર માગવા કહ્યું.[૧૭] તે વખતે દૃઢ પરાક્રમવાળા તે સુંદ ઉપસુંદ બન્ને ભાઇઓ બ્રહ્મદેવને જોઇને હાથ જોડી ઉભા રહ્યા,[૧૮] અને બન્ને બ્રહ્માને સાથે કહેવા લાગ્યા કે; “હે બ્રહ્મદેવ ! અમારાં બન્નેનાં આ તપથી જો આપ સમર્થ પિતામહ પોતે પ્રસન્ન થયા હો તો, અમે બન્ને માયાને જાણનારા, અસ્ત્રને જાણનારા, બલવાન્ અને ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપને ધારણ કરનારા થઇએ. વળી અમારા ઉપર આપ પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હો તો અમે બન્ને અમર થઇએ.”[૧૯,૨૦]

બ્રહ્મા બોલ્યા:–“ તમને તમારૂં કહેલું બીજું બધું મળશે; પરંતુ તમે અમર થશો નહિ; તેથી તમે અમર જેવા થવા માટે બીજું કંઇ મૃત્યુનું નિમિત્ત માગી લ્યો.[૨૧] કારણ કે આ મહાન્ તપ તમે પ્રભુતા મેળવવા માટે કર્યું છે એટલે બીજી ઇચ્છાથી કરેલાં તપથી તમને અમર કરી શકાશે નહિ.[૨૨] હે દૈત્યેંદ્રો ! ત્રણ લોકના વિજયને માટે તમે આ તપ કર્યું હતું એ કારણથી તમારો અમર થવાનો મનોરથ હું પૂર્ણ કરી શકતો નથી.”[૨૩]

સુંદ ઉપસુંદ બોલ્યા :–“ ત્રણ લોકમાં જે સ્થાવર જંગમ ભૂતો છે તે સર્વથી અમને મૃત્યુનું ભય થાય નહિ; પરંતુ અમારૂં બન્નેનું મૃત્યુ અમે એકમેકને હણીએ ત્યારેજ થાય.”[૨૪]

પિતામહ બોલ્યા :–“ તમોએ જે કહ્યું તથા જે વરદાન માગ્યું છે તે તમારૂં ઇચ્છિત હું આપું છું અને તમારા કહેવા પ્રમાણેજ તમારૂં મૃત્યુ પણ થશે.”[૨૫]

નારદ બોલ્યા:–“આ પ્રમાણે તે બન્ને અસુરોને વર પ્રદાન કરીને તથા તેઓને તપથી નિવૃત્ત કરીને પિતામહ બ્રહ્મા બ્રહ્મલોકમાં ચાલ્યા ગયા.[૨૬] પછી તે બન્ને દૈત્યેંદ્ર ભાઇઓ વરદાન મેળવીને તથા સર્વ લોકથી અવધ્ય થઇને પોતાના ભવનમાં ગયા.[૨૭] પૂર્ણકામનાવાળા તથા વરદાન મેળવીને આવેલા તે બન્ને મનસ્વી ભાઇઓને જોઇને તેમના સર્વે સ્નેહીઓ બહુ આનંદ પામ્યા.[૨૮] પછી તે બન્ને ભાઈ-

ઓએ જટા કઢાવી નખાવીને કિરીટ ધારણ કર્યાં, ઘણા કિમતી અલંકારો ધારણ કર્યાં તથા સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેર્યાં.[૨૯] તેઓએ પોતાના નગરમાં નિરંતર કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિઓમાં પણ ચાંદનીનો પ્રકાશ કરાવ્યો અને તેથી તેમનાં સગાંસબંધીઓ નિરંતર આનંદ પામવા લાગ્યાં.[૩૦] તેઓનાં ઘરોમાં "ખાઓ, પીઓ, ભોગ ભોગવો, દાન કરો, ગાન તાન કરો" એવા શબ્દો નિરંતર બોલાતા હતા,[૩૧] અને ઠેકઠેકાણે મહા ગર્જનાઓની સાથે થતા ઉત્કૃષ્ટ તાળીઓના નાદથી તે દૈત્યોનું આખું નગર પ્રફુલ્લિત તથા આનંદમય થઈ રહ્યું હતું.[૩૨] ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપોને ધારણ કરનારા તે દૈત્યોને આવા આવા અનેક વિહારો કરતાં રમત ગમતમાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં; પણ તે તેઓને એક દિવસ જેવાં થઈ પડયાં."[૩૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે સુંદોપસુંદોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૦૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૦–સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન–દિગ્વિજય.

॥ नारद उवाच ॥

उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकांक्षिणावुभौ ॥
मंत्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयातां तदा ॥१॥

નારદ બોલ્યાઃ–"જ્યારે આવા ઉત્સવો પૂરા થયા આવ્યા ત્યારે ત્રણ લોકના વિજયને માટે ઇચ્છા કરતા સુંદ તથા ઉપસુંદે વિચાર કરીને તે વખતેજ પોતાની સેનાને આજ્ઞા કરી.[૧] પછી સુહૃદ્‌વર્ગો, વૃદ્ધ દૈત્યો અને મંત્રીઓની સંમતિ લઇને તથા પ્રયાણનાં મંગલ કૃત્યો કરીને તેઓ મઘા નક્ષત્રમાં રાત્રિએ વિજયને માટે નિકળ્યા.[૨] ગદા, પટ્ટિશ, શૂલ તથા મુદ્‌ગર જેમણે હાથમાં લીધેલાં એવા તથા બખ્તરોવાળા દૈત્યોની મોટી સેના લઇને તે બન્ને ભાઇઓ વિજયને માટે ચાલ્યા.[૩] તે વખતે વિજયવર્ણન કરનારા ચારણો મંગલસ્તુતિઓ ગાઇને તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને તેઓ પરમ હર્ષથી આગળ વધવા લાગ્યા.[૪] પછી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગતિ કરનારા તે બન્ને આકાશમાં ઉડયા અને યુદ્ધ કરવામાં દુર્મદવાળા તેઓ પ્રથમ દેવના ભવનોમાં ગયા.[૫] તેઓને આવેલા જાણીને તથા તેમને મળેલાં બ્રહ્માનાં વરદાનને જાણીને સઘળા દેવો સ્વર્ગલોક છોડીને બ્રહ્મલોકમાં ગયા.[૬] પછી તીવ્ર પરાક્રમવાળા તે અસુરોએ પ્રથમ ઇંદ્રલોકને જિતી લીધો અને યક્ષ રાક્ષસોના ગણોને તથા આકાશચારી બીજાં ભૂતોને મારવા માંડયાં.[૭] ત્યાંથી નિકળીને તે મહારથોએ પાતાલમાં રહેનારા નાગોને જિતી લીધા અને સમુદ્રમાં રહેનારી સર્વે મ્લેચ્છ જાતિને જિતી લીધી.[૮] તે પછી ઉગ્ર શિક્ષા કરનારા તે અસુરોએ સર્વ પૃથ્વી જિતવાનો આરંભ કર્યો અને તેઓ પોતાના સૈનિકોને બોલાવીને તેમને અતિ તીક્ષ્ણ વચન કહેવા લાગ્યા કે;[૯] "હે અસુરો! રાજર્ષિઓ મોટા મોટા યજ્ઞો કરીને તથા બ્રાહ્મણો હવ્ય, કવ્ય આપીને દેવોનાં તેજ, બલ અને ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરે છે,[૧૦] માટે એ રીતે વર્તતા તે અસુરના સર્વે દ્વેષીઓનો આપણે બધાએ એકઠા મળીને સર્વ રીતે નાશ કરવો.[૧૧]

આ પ્રમાણે સમુદ્રનાં પૂર્વ તીર ઉપર સર્વે અસુરોને આજ્ઞા કરીને તે સુંદ ઉપસુંદ ક્રૂર બુદ્ધિ ધારણ કરતા સર્વે દિશાઓમાં જવા લાગ્યા.[૧૨] તે વખતે જેઓ યજ્ઞ કરતા હતા અને જે બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરાવતા હતા તે બધાને હઠ પૂર્વક મારી નાખતા તે બલવાનો આગળ ચાલ્યા.[૧૩] વળી તેમના સૈનિકો પણ સંસ્કારયુક્ત મનવાળા મુનિઓના આશ્રમમાં રહેલાં અગ્નિહોત્રનાં ઉપસ્કરોને લઇને નિર્ભયતાથી પાણીમાં નાખવા લાગ્યા.[૧૪] તે વખતે તપરૂપી ધનવાળા મહાત્માઓએ ક્રોધ

કરીને તેઓને શાપો આપ્યા; પરંતુ વરદાનના પ્રભાવથી નિવૃત્ત થયેલા તે શાપો તે બન્ને અસુરોને લાગતા ન હતા.[૧૫]

જેમ શિલા ઉપર મારેલાં બાણો નિષ્ફલ જાય તેમ તે અસુરો પર મુનિઓના શાપો જ્યારે નિષ્ફલ ગયા ત્યારે બ્રાહ્મણો પોતાના નિયમો છોડી દઇને નાસવા લાગ્યા.[૧૬] પૃથ્વીમાં જેઓ તપથી સિદ્ધ થયેલા, ઈંદ્રિયનિગ્રહવાળા અને શાંતિપરાયણ બ્રાહ્મણો હતા તેઓ પણ જેમ ગરુડના ભયથી સર્પો નાશી જાય તેમ તેઓના ભયથી નાસવા લાગ્યા.[૧૭] અસુરોએ ભાંગી નાખેલા આશ્રમોથી તથા છિન્ન ભિન્ન કરી નાખેલા કલશ અને સુવોથી તે વખતે સર્વ જગત્ કાલવડે હણાઇ ગયેલું હોય તેમ શૂન્ય જણાવા લાગ્યું.[૧૮] તે પછી ઋષિઓ પોતાના ભયથી અદૃશ્ય થઈ ગયા છે એમ જાણીને તેઓનો વધ કરવા માટે ઇચ્છા કરતા તે બન્ને મહાન્ અસુરોએ નિશ્ચય કરીને સિંહ, વાઘ વગેરે રૂપો ધારણ કરવા માંડયાં.[૧૯] તેઓ મદ ઝરતા પ્રમત્ત હાથીનાં રૂપ ધારણ કરીને વનમાં તથા પર્વતમાં સંતાઇ બેઠેલા મુનિઓને પણ મારી નાખવા લાગ્યા.[૨૦] તે ક્રૂર અસુરો ક્ષણમાં સિંહ થઇને તો ક્ષણમાં પાછા વાઘ થઇને અને ક્ષણમાં અંતર્હિત થઇને ઋષિઓને જોતાંજ અનેક અનેક ઉપાયોથી તેમને મારી નાખતા હતા.[૨૧] આ પ્રમાણે તે અસુરોના જુલમથી પૃથ્વીમાં યજ્ઞો અને વેદનાં અધ્યયનો બંધ થઇ ગયાં, બ્રાહ્મણો અને રાજાઓ નાશ પામી ગયા, અને ઉત્સવો તથા યજ્ઞો ઉચ્છિન્ન થઇ ગયા.[૨૨] જ્યાં ત્યાં હાહાકાર થઇ રહ્યો, સર્વ પ્રજા ભયથી દીન થઇ ગઈ, વેપાર રોજગાર બંધ થઇ ગયા, દેવકાર્યો અને પુણ્ય વિવાહો અટકી પડયા,[૨૩] ખેતી તથા ગાયોનું રક્ષણ નિવૃત્ત થયું, નગર અને આશ્રમોનો નાશ થઇ ગયો અને ઠામ ઠામ પડેલાં હાડકાં તથા હાડપિંજરોથી પૃથ્વી ભયંકર જણાવા લાગી.[૨૪] તે વખતે પિતૃકૃત્યો બંધ થઇ જવાથી તથા વષટ્કાર અને મંગલ શબ્દો સંભળાતા બંધ પડવાથી જગત્ ભય ઉત્પન્ન કરે તેવું બીહામણું જણાવા લાગ્યું.[૨૫] આવાં સુંદ અને ઉપસુંદનાં કર્મો જોઈને ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહો, તારાઓ, નક્ષત્રો અને દેવો બહુ ખેદ પામવા લાગ્યા.[૨૬] આ રીતે ક્રૂર કર્મવડે સર્વ દિશાઓ જિતીને શત્રુ વિનાના થયેલા તે બન્ને દૈત્યો કુરુ ક્ષેત્રમાં વસવા લાગ્યા."[૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે સુંદોપસુંદોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૧–સુંદ અને ઉપસુંદનું ઉપાખ્યાન–બ્રહ્માએ તિલોત્તમાને મોકલી.

॥ नारद उवाच ॥

ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥
जग्मुस्तदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥१॥

નારદ બોલ્યા:–"આ રીતે દૈત્યોથી થતા ભારે સંહારને જોઇને સઘળા દેવર્ષિઓ, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ પરમ કષ્ટ પામવા લાગ્યા.[૧] તે વખતે મનોનિગ્રહવાળા, જિતક્રોધ અને જિતેંદ્રિય એવા તેઓ જગત્ ઉપર કૃપા લાવીને પિતામહ બ્રહ્માના ભવનમાં ગયા. ત્યાં જઇને તેમણે દેવો, સિદ્ધો અને બ્રહ્મર્ષિઓથી ચોમેર વીંટાયલા પિતામહ બ્રહ્માને જોયા.[૨,૩] ત્યાં મહાદેવ, અગ્નિ, વાયુ, ચંદ્ર, આદિત્ય, ઈંદ્ર, બ્રહ્માના પુત્રો, વૈખાનસ ઋષિઓ, વાલખિલ્યો, વાનપ્રસ્થો, સૂર્યકિરણનું પાન કરીને રહેનારા ઋષિઓ, તેજોગર્ભ ઋષિઓ, અજ ઋષિઓ, અવિમૂઢ ઋષિઓ વગેરે સઘળા તપસ્વી ઋષિઓ બ્રહ્માની પાસે ગયા અને દીન થયેલા તે સર્વે મહર્ષિઓએ સુંદ તથા ઉપસુંદનાં કરેલાં સર્વ કર્મો બ્રહ્માને કહી સંભળાવ્યાં. જે રીતે તેઓએ ઐશ્વર્યો હરણ કર્યાં અને જે જે કંઈ કર્યું તે સઘળું ક્રમવાર પિતામહને નિવેદન કે

બધા દેવોએ તથા પરમર્ષિઓએ એજ વિષયને આગળ કરીને તેમાં બ્રહ્માને સહાય કરવા પ્રાર્થના કરી.[૪-૯] પછી સર્વેનાં તે વચન સાંભળીને બ્રહ્માએ, એમાં શું કરવું યોગ્ય છે ? તેના નિશ્ચયને બે ઘડી વિચાર કર્યો. તે પછી અસુરોનો વિનાશ કરવા માટે તેમણે વિશ્વકર્માને બોલાવ્યા,[૧૦] અને વિશ્વકર્માને આવેલા જોઇને મહાતપસ્વી બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી કે; “ તમે સર્વ કોઇ ઇચ્છા કરે તેવી એક સુંદરીને ઉત્પન્ન કરો.”[૧૧] પછી બ્રહ્માના આ વચનને અભિનંદન આપીને તથા તેમને નમસ્કાર કરીને વિશ્વકર્માએ વારંવાર વિચાર કર્યો અને એક દિવ્ય સ્ત્રીને નિર્માણ કરવા માંડી.[૧૨] વિશ્વવેત્તા વિશ્વકર્માએ ત્રણ લોકમાં જે કોઇ જોવા જેવાં સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ હતાં તે સઘળાંને એકઠાં કર્યાં,[૧૩] અને તે રત્નભૂત કરોડો પ્રાણીઓનાં સૌંદર્યરત્નોને લઈને તે સ્ત્રીના શરીરમાં યોજી દીધાં. આ પ્રમાણે સૌંદર્યરત્નના સમૂહભૂત તે દેવરૂપિણી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરી,[૧૪] અને વિશ્વકર્માએ મોટા પ્રયત્નથી નિર્માણ કરેલી તે સ્ત્રી ત્રણ લોકની સ્ત્રીઓમાં અતુલ રૂપવાળી નિવડી.[૧૫] તે સ્ત્રીના દેહમાં એવું કોઇ પણ અંગ ન હતું કે જેની રૂપસંપત્તિવડે જોવાને પ્રેરેલી જોનારની દૃષ્ટિ તેમાં આસક્ત ન થઇ જાય ?[૧૬] તે યથેષ્ટરૂપ ધારણ કરનારી દેહધારિણી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હોય તેમ સર્વ પ્રાણીનાં ચક્ષુ અને મનને પોતાના તરફ આકર્ષવા લાગી. રત્નભૂત વસ્તુઓના તિલતિલ જેટલા ભાગો લઈને તે ઉત્તમ કન્યાને નિર્માણ કરી હતી માટે બ્રહ્માએ તેનું તિલોત્તમા એવું નામ પાડયું.[૧૭,૧૮] પછી તે સ્ત્રી બ્રહ્માને નમસ્કાર કરી હાથ જોડીને કહેવા લાગી કે; “ હે ભૂતેશ ! મારૂં શું કામ પડયું છે? કે જે કામને માટે મને આજે ઉત્પન્ન કરી છે.”[૧૯]

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ–“હે તિલોત્તમા! તું સુંદ અને ઉપસુંદની પાસે જા અને પ્રાર્થના કરવા જેવાં તારાં રૂપવડે હે ભદ્રે ! તું તે અસુરોને લોભ પમાડ.[૨૦] તારાં સ્વરૂપને જોતાંજ તારે માટે તે બન્નેમાં પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય તેમ તું કર.”[૨૧]

નારદ કહે છેઃ–“પછી ‘હું તેમ કરીશ’ એવું કહીને તિલોત્તમાએ બ્રહ્માને નમસ્કાર કર્યા અને દેવમંડલની પ્રદક્ષિણા કરી.[૨૨] આ વખતે ભગવાન્ બ્રહ્મા પૂર્વ તરફ મુખ કરીને બેઠા હતા, મહાદેવનું મુખ દક્ષિણ તરફ હતું. દેવોનાં મુખ ઉત્તર તરફ હતાં અને ઋષિઓ ચારે તરફ મુખ કરીને બેઠેલા હતા.[૨૩] તિલોત્તમાએ જ્યારે તે દેવમંડલીની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી ત્યારે ઇંદ્ર અને ભગવાન્ શંકર ધૈર્યવડે પોતાનાં મુખ જે તરફ હતાં તે તરફજ રાખીને બેસી રહ્યા;[૨૪] પરંતુ તિલોત્તમાને જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી જે વખતે તિલોત્તમા પ્રદક્ષિણા ફરતી દક્ષિણ બાજુએ ગઇ તે વખતે શંકરનું વિકસિત કમલના જેવાં નેત્રવાળુ દક્ષિણ તરફ બીજું નવું મુખ નિકળ્યું.[૨૫] તિલોત્તમા પાછળ ગઇ ત્યારે શંકરનું પશ્ચિમ તરફ મુખ નિકળ્યું અને તે ફરતી ફરતી ઉત્તર તરફ આવી ત્યારે શંકરનું ઉત્તર તરફ મુખ નિકળ્યું; તેમજ ઇંદ્રને પણ તિલોત્તમાને જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી શરીરની આગળ પાછળ અને બન્ને બાજુએ રક્ત છેડાવાળાં વિશાલ હજાર નેત્રો પ્રકટ થઈ ગયાં.[૨૬-૨૯] આ પ્રમાણે તે સર્વે મહાત્માઓની દ્રષ્ટિ તિલોત્તમાનાં અંગને ધારી ધારીને જોવા પડી હતી, તે વખતે માત્ર એકલા પિતામહ તેના તરફ જોતા ન હતા.[૩૦] જ્યારે તિલોત્તમા જવા નિકળી ત્યારે સઘળા દેવો અને મહર્ષિઓ તિલોત્તમાની સ્વરૂપસંપત્તિવડે પોતાનું તે કાર્ય થઇ ચૂકયું છે એમ માનવા લાગ્યા.[૩૧] પછી તિલોત્તમા ગઇ એટલે સર્વ લોકનું કલ્યાણ કરનારા બ્રહ્માએ સઘળા દેવો તથા ઋષિગણોને પણ વિદાય કર્યા.”[૩૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે સુંદોપસુંદોપાખ્યાનમાં તિલોત્તમા પ્રસ્થાપન નામનો અધ્યાય ૨૧૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૨–સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન–બન્નેનું મૃત્યુ. પાંડવોનો ઠરાવ.

॥ नारद उवाच ॥

जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ॥
कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः॥१॥

નારદ કહે છેઃ–"બધી પૃથ્વી જિતીને શત્રુ વિનાના થયેલા તથા ચિંતારહિત થયેલા તે દૈત્યો ત્રણ લોકને એકસરખી રીતે સ્વાધીન કરીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા.[૧] તેઓ દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, નાગો, રાજાઓ અને રાક્ષસોની જે જે રત્નભૂત વસ્તુઓ હતી તે સઘળીને પોતાને ત્યાં લાવીને પરમ સંતોષ પામ્યા. જ્યારે તે બન્નેને રોકનારા આ લોકમાં કોઇ પણ રહ્યા નહિ ત્યારે તે અસુરો નિરુદ્યોગ થઇને દેવોની પેઠે વિહાર કરવા લાગ્યા.[૨,૩] અનેક સ્ત્રીઓ, પુષ્પો, સુગંધો, પુષ્કલ ભક્ષ્ય-ભોજ્યાદિ પદાર્થો અને હૃદયને હિતકરનારાં અનેકવિધ પીણાંથી તેઓ પરમ પ્રસન્ન થવા લાગ્યા.[૪] વળી તે બે ભાઇઓ અંતઃપુરમાં, વનોમાં, ઉદ્યાનોમાં, પર્વતોમાં, પર્વત ઉપરનાં વનોમાં અને બીજા ઇચ્છિત પ્રદેશોમાં દેવોની પેઠે ક્રીડા કરવા લાગ્યા.[૫]

એક વખતે તેઓ સમાન 'શિલાતલવાળાં અને પુષ્પિત અગ્રવાળાં વૃક્ષો જેના ઉપર આવેલાં એવાં વિંધ્ય પર્વતનાં શિખર ઉપર વિહાર કરવા માટે ગયા.[૬] ત્યાં વૈભવનાં સર્વે દિવ્ય સાધનો આવી ગયા પછી તે બન્ને દૈત્યો અત્યંત આનંદમાં આવી જઇને સ્ત્રીઓની સાથે ઉત્તમ આસનો પર બેઠા.[૭] પછી તેઓની આગળ સ્ત્રીઓએ વાદિત્ર વગાડીને નૃત્ય કરવા માંડયું અને પ્રેમથી સ્તુતિયુક્ત ગાયનો ગાવા માંડયાં.[૮] આ વખતે સર્વ અવયવો જણાય તેવું સૂક્ષ્મ એક રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કરીને તથા જોનારના મનનું ખેંચાણ કરે તેવા શૃંગાર ધારણ કરીને વનમાં પુષ્પોને ખોળતી ખોળતી તિલોત્તમા તે વનમાં આવી અને નદીના તીરપર થયેલાં કાણકારનાં પુષ્પોને ચુંટતી જ્યાં તે મહાન્ અસુરો બેઠા હતા ત્યાં આગળ ધીરે ધીરે પહોંચી.[૯,૧૦] આ વખતે તે અસુરોએ ઉત્તમ જાતનું મદ્ય પીધું હતું; એટલે તેનો મદ ચઢવાથી તેમના નેત્રના છેડાઓ રક્ત થયેલા હતા. જ્યારે તેમણે ઉત્તમ જઘનવાળી તિલોત્તમાને જોઇ ત્યારે તે બન્ને કામથી પીડાવા લાગ્યા.[૧૧] પછી પોતાનાં આસનને છોડી ઉભા થઇને જ્યાં તે તિલોત્તમા ઉભી હતી ત્યાં આવ્યા અને કામથી ઘેલા થઇને તે બન્ને તેને વિનવવા લાગ્યા.[૧૨]સુંદે તે સુંદર ભ્રુકુટીવાળી તિલોત્તમાનો જમણો હાથ પકડયો અને ઉપસુંદે પણ તેનો ડાબો હાથ પકડયો.[૧૩] પછી વરદાનના મદથી, શરીર-સામર્થ્યના મદથી, ધન અને રત્નોના મદથી તથા મદ્યપાનના મદથી એમ સર્વ મદથી મત્ત થયેલા તથા કામવડે વ્યાકુલ થયેલા તે બન્ને ભાઇઓ એકમેકના સામી ભ્રુકુટી ચઢાવીને પરસ્પર બોલવા લાગ્યા.[૧૪,૧૫] સુંદ બોલ્યો કે; 'આ મારી ભાર્યા છે એટલે તારી વડીલ ભાભી કહેવાય !' ત્યારે ઉપસુંદ બોલ્યો કે; 'એ મારી ભાર્યા છે એટલે તારી પુત્રવધૂ ગણાય!'[૧૬]આ પ્રમાણે એ તારી નહિ એ તો મારી છે એમ બોલતાં બોલતાં તે બન્નેને ક્રોધ ચઢયો અને તિલોત્તમાનું રૂપ જોઈને મદોન્મત્ત થયેલા તે બન્ને સ્નેહ તથા સૌહૃદ ભૂલી ગયા.[૧૭] પછી તે સ્ત્રીના કારણથી બન્ને ભાઇઓએ ભયંકર ગદાઓ ઉઠાવી અને તિલોત્તમામાં કામવડે મોહિત થયેલા તેઓ ભયંકર ગદાઓ ઉગામીને 'હું પ્રથમ એને વર્યો છું, હું એને વર્યો છું' એમ વિવાદ કરતા કરતા એકમેકના ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. આ રીતે ગદાના પ્રહારથી જેમનાં શરીર લોહીલુહાણ થયેલાં એવા તે બન્ને ભયંકર અસુરો આકાશમાંથી બે સૂર્ય પડતા હોય તેમ ધરણી પર પડયા–મૃત્યુ પામ્યા. તે જોઈને પેલી અસુરની સ્ત્રીઓ નાશી ગઈ અને સઘળા દૈત્યો પણ ખેદ તથા

ભયથી કંપિત થઇને પાતાલમાં જતા રહ્યા. તે પછી વિશુદ્ધ મનવાળા બ્રહ્મા, દેવો તથા મહર્ષિઓની સાથે, તિલોત્તમાનો સત્કાર કરવા-માટે ત્યાં આવ્યા અને ભગવાન્ પિતામહ તેને વરપ્રદાન કરીને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા.[૧૮-૨૨] પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મા તેને વર આપવાની ઇચ્છાથી કહેવા લાગ્યા કે; "હે ભાવિનિ ! જે લોકોમાં આદિત્ય ભ્રમણ કરે છે ત્યાં તું પણ સૂર્યની સાથે ગતિ કરીશ; અને તારૂં એવું તેજ થશે કે જેને લીધે તારી સામું વધારે વાર કોઇ જોઈ શકશે નહિ." આ પ્રમાણે તિલોત્તમાને વર આપીને સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્મા ઈંદ્રને ત્રણ લોકનું રાજ્ય સોંપી પોતાના બ્રહ્મ-લોકમાં ગયા."

નારદ કહે છે:–"આ રીતે નિત્ય સાથે રહે-નારા અને સર્વ કાર્ય કરવામાં એકસરખા નિશ્ચયવાળા સુંદ અને ઉપસુંદે તિલોત્તમાને અર્થે ક્રોધ કરીને પરસ્પરનો વિનાશ કર્યો હતો; માટે હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ પાંડવો ! તમને બધાને હું સ્નેહથી કહું છું કે, તમે મને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા હો તો દ્રૌપદીને માટે તમારે પરસ્પરમાં ભેદ ન પડે તેમ કરો. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ."[૨૩-૨૭]

વૈશંપાયન કહે છે:–હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે મહર્ષિ નારદે કહ્યું ત્યારે મહાત્મા પાંડવોએ અમાપ તેજવાળા દેવર્ષિ નારદની સમક્ષમાંજ એક બીજાની સંમતિથી ઠરાવ કર્યો કે; "આ-પણામાંથી દ્રૌપદી સાથે બેઠેલા ભાઈને જે બીજો ભાઇ જુએ તે બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને વનમાં નિવાસ કરે."[૨૮,૨૯]

આ રીતે ધર્માચારવાળા પાંડવોએ ઠરાવ કર્યો તેથી પ્રસન્ન થઇને મહા મુનિ નારદ પોતાનાં ઇચ્છિત સ્થાન પ્રત્યે ચાલ્યા ગયા.[૩૦] હે ભારત ! નારદની પ્રેરણાથી પાંડવોએ પ્રથમ આવો નિયમ બાંધ્યો હતો અને તેથીજ તેમને પર-સ્પરમાં ભેદ પડયો ન હતો.[૩૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વવિષે સુંદોપસુંદો-પાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૧૨ સમાપ્ત.
* વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વ સમાપ્ત.

---

* प्रणमंति जिघांसंतोऽप्यनुकूले विधातरि । पांडुपुत्रान्धार्तराष्ट्रा इत्युक्तं विदुरागमे ॥ વિધાતા અનુકૂલ હોય તો મારવાની ઇચ્છાવાળાઓ પણ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જેમ પાંડવોને નમ્યા તેમ પ્રણામ કરે છે, એ વિદુરાગમન પર્વમાં કહ્યું છે.

यानखला दग्धुमिच्छंति तान्वर्धयति केशवः । निरस्ताः पांडवा दारान् राज्यं कीर्तिं च लेभिरे ॥ ખલ મનુષ્યો જે સજ્જનોને બાળવા ઇચ્છે છે તેઓને શ્રીકૃષ્ણ વૃદ્ધિ પમાડે છે; જેમ કાઢી મૂકેલા પાંડવો સ્ત્રી, રાજ્ય અને કીર્તિને પ્રાપ્ત થયા તેમ.

एकात्मानोऽपि भिद्यंते स्त्रीभिः सुंदोपसुंदवत् । तस्मात्सख्युरपि स्त्रीभिर्न संभाषेत बुद्धिमान् ॥
સુંદ તથા ઉપસુંદની પેઠે એકચિત્ત વાળાઓ પણ સ્ત્રીઓથી ભેદ પામે છે, માટે બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે મિત્રની સ્ત્રીઓ સાથે પણ ભાષણ કરવું નહિ. ગણેશ.

अर्जुनवनवासपर्व.

અધ્યાય ૨૧૩-અર્જુનને વનવાસ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पांडवाः॥
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वंतोऽन्यान्महीक्षितः॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-ઉપર પ્રમાણેનો ઠરાવ કરીને પાંડવો ત્યાં વસવા લાગ્યા અને શસ્ત્રના પ્રતાપથી બીજા રાજાઓને વશ કરવા લાગ્યા.[1] મનુષ્યોમાં સિંહ જેવા અને અમિત તેજવાળા તે પાંચે પાંડવોની સાથે દ્રૌપદી પણ આધીન થઈને વર્તવા લાગી.[2] જેમ બહુ સરોવરોવાળી વનભૂમિ હાથીઓથી પ્રસન્ન થાય અને જેમ હાથીઓ તે વનભૂમિથી પ્રસન્ન થાય અર્થાત્ વનમાં હાથીઓ હોય એટલે તેના ભયથી તે વનને કોઈ કાપી શકે નહિ અને જંગલ ઘાડું હોવાથી હાથીઓને તેમાં સંતાઈ રહેવાનું મળે તેથી તે પોતાને નિર્ભય માને; તેમ દ્રૌપદીથી પાંડવો અને વીર પાંડવોથી દ્રૌપદી એમ પરસ્પર પરમ પ્રસન્ન થવા લાગ્યાં.[3] મહાત્મા પાંડવો આ પ્રમાણે ધર્મથી વર્તતા હતા તેથી દોષરહિત થયેલા તથા સુખી થયેલા સઘળા કુરુઓની વૃદ્ધિ થવા લાગી.[4] હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! આ રીતે ઘણો સમય ગયા પછી એક વખતે કોઈ બ્રાહ્મણની ગાયોને કેટલાક ચોરો હરી ગયા.[5] પોતાની ગાયોનું હરણ થવાથી ક્રોધમૂર્છિત થયેલો બ્રાહ્મણ ખાંડવપ્રસ્થમાં આવ્યો અને પાંડવોને બૂમ મારીને કહેવા લાગ્યો કે;[6] "હે પાંડવો ! આ નીચ ક્રૂર તથા પાપી એવા તસ્કરો અમારાં સ્થાનમાંથી બલાત્કાર કરીને અમારૂં ગાયરૂપી ધન લઈ જાય છે માટે તમે દોડો.[7] અરે, આ શાંત બ્રાહ્મણનું હવિષ્ કાગડાઓ લુંટી જાય છે ! વાઘની શૂન્ય ગુફાનું આ નીચ શિયાળો મર્દન કરે છે ![8] જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ ન કરતાં ઉપજનો ષષ્ઠાંશ લે છે તે રાજા સર્વ લોકનાં પાપનો ભોક્તા ગણાય છે.[9] હે પાંડવો ! આ બ્રાહ્મણનું ધન ચોરો હરી જાય છે, ધર્મ કરવાનું ધન લુંટાય છે, અને હું રડું છું; માટે મારી બાંય પકડો-મને અભય આપો."[10]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે નજીકમાં અત્યંત રોદન કરતા બ્રાહ્મણનાં તે વાક્યો કુંતીપુત્ર અર્જુને સાંભળ્યાં[11] અને તે સાંભળતાંજ મહાબાહુ અર્જુને બ્રાહ્મણને કહ્યું કે; "હે વિપ્ર ! તમે બીશો નહિ." આ વખતે મહાત્મા પાંડવોનાં હથિયારો જે સ્થાનમાં મૂકેલાં હતાં તેજ સ્થાનમાં દ્રૌપદીની સાથે ધર્મરાજ બેઠેલા હતા એટલે ત્યાં અર્જુન હથિયાર લેવા પ્રવેશ પણ કરી શક્યો નહિ તેમ આયુધ વિના બ્રાહ્મણ સાથે જઈ પણ શક્યો નહિ.[12,13] પછી પેલા દુઃખી થયેલા બ્રાહ્મણનાં વાક્યથી વારંવાર રક્ષણને માટે પ્રેરણા કરાયલો અર્જુન તેના કકળાટથી દુઃખી થઈને વિચારવા લાગ્યો કે;[14] "આ તપસ્વી બ્રાહ્મણનું ધન ચોરો હરી જાય છે તો આ વખતે મારે એનાં આંસું લુછવાં જોઈએ એ નિશ્ચિત વાત છે.[15] જો દ્વાર આગળ રડતા આ બ્રાહ્મણનું આજે હું રક્ષણ નહિ કરૂં તો પૃથ્વીપતિ યુધિષ્ઠિરને અવશ્ય તેની ઉપેક્ષા કરવાથી મહાન્ અધર્મ લાગશે.[16] વળી અમે બધા રક્ષણ કરવામાં આસ્તા વિનાના છીએ એમ આ લોકોમાં મત બંધાશે અને લોકો એ દાખલા પ્રમાણે વર્તશે તો તેથી પણ અમને અધર્મ પ્રાપ્ત થશે.[17] જો હું આયુધશાલામાં બેઠેલા રાજાનો અનાદર કરીને તેમાં પ્રવેશ કરૂં છું તો અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરરાજા પ્રત્યે મારૂં અસત્ય વર્તન ગણાશે એમાં પણ સંશય નથી;[18] અને રાજા છે ત્યાં જવાથી મારે

અવશ્ય વનવાસ ભોગવવો પડશે. અથવા એ વનવાસ વગેરેને પણ હું તુચ્છ ગણું; પરંતુ રાજાનો અનાદર કરીને ત્યાં પ્રવેશ કરવાથી તો મને મહાન્ અધર્મજ થશે અને તેથી વનમાં પણ મને મરણ જેવું કષ્ટ થશે. અથવા ભલે જે થવાનું હોય તે થાય; પરંતુ હું ધર્મને છોડી શકતો નથી; કારણ કે શરીરનો વિનાશ થતાં પણ ધર્મજ બાકી રહે છે."૧૯,૨૦ હે રાજન્ ! છેવટે આવો નિશ્ચય કરીને કુંતીપુત્ર અર્જુન જ્યાં રાજા હતા ત્યાં ગયો અને તેમની આજ્ઞા મેળવીને તથા ધનુષ્ લઇને ખુશી થતો બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યો કે; "હે બ્રાહ્મણ ! તમે મારી સાથે ઝટ ચાલો કે જેટલા સમયમાં પરધનની ઇચ્છા રાખનારા તે ક્ષુદ્ર ચોરો દૂર નિકળી જાય નહિ તેવામાં આપણે સાથે જઇ પહોંચીએ. જેમ કરવાથી આજે ચોરોના હાથમાં ગયેલું તમારૂં ધન હું પાછું લાવી આપું."૨૧-૨૩ પછી બખ્તર પહેરીને, હાથમાં ધનુષ્ લઇને તથા ધ્વજવાળા રથમાં બેસીને મહાબાહુ અર્જુન ચોરોની પાછળ દોડયો, અને તેણે બાણો છોડીને તે ચોરોનો વિનાશ કરી તે ગોધન પાછું મેળવ્યું.૨૪ પછી તે ગોધન પેલા બ્રાહ્મણને આપીને તેને પ્રસન્ન કર્યો. આ રીતે સવ્યસાચી અર્જુન યશ સંપાદન કરીને પોતાના નગરમાં આવ્યો અને ત્યાં તેણે સર્વ ગુરુજનોને અભિવંદન કર્યું અને તે બધાએ પણ તેને અભિનંદન આપ્યું.૨૫,૨૬ તે પછી અર્જુને ધર્મરાજાને કહ્યું કે; "હે પ્રભો ! દ્રૌપદી સાથે બેઠેલા આપને જોવાથી મેં આપણા નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, માટે મને વ્રત પાળવાની આજ્ઞા આપો.૨૭ હું હવે વનવાસને માટે જઇશ; કારણ કે આપણે તેવો ઠરાવ કરેલો છે." અર્જુને અકસ્માત આવાં અપ્રિય વચન કહ્યાં એટલે શોકથી દીન થયેલા ધર્મ રાજાએ ગદ્‍ગદિત વાણીથી કહ્યું કે; "તું એમ શામાટે કરે છે ?" વળી જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા યુધિષ્ઠિર રાજા, જિતનિદ્ર તથા અભ્રષ્ટ એવા પોતાના ભાઇ ધનંજયને દીન થઇને કહેવા લાગ્યા કે; "હે નિષ્પાપ ! મને જો તું પ્રમાણભૂત માનતો હોય તો મારાં વચનને સાંભળ. હે વીર ! હું બેઠો હતો ત્યાં આવવાથી તેં જે મારૂં અપ્રિય કર્યું છે, તે બધું બ્રાહ્મણને માટે હોવાથી હું ગુણ રૂપ માનું છું, અને તેથી મને તે અપ્રિય લાગ્યું નથી.૨૮-૩૧ વળી જ્યાં મોટો ભાઇ સ્ત્રીની સાથે બેઠો હોય ત્યાં નાના ભાઇએ જવું તે અનિષ્ટ ગણાતું નથી, પરંતુ જ્યાં નાનો ભાઇ બેઠો હોય ત્યાં મોટાએ જવું તે ધર્મનાશક ગણાય છે.૩૨ માટે હે મહાન્ બાહુવાળા ! મારાં વચનને માન આપીને તું એ વિચારથી નિવૃત્ત થા; કારણ કે એથી તારો ધર્મ લોપાયો નથી તેમ તેં મારૂં કંઇ અપમાન પણ કર્યું નથી."૩૩

અર્જુન બોલ્યોઃ–"મેં આપથી સાંભળ્યું છે કે, 'ધર્મમાં કપટ કરવું નહિ', એટલે હું સત્યથી ડગીશ નહિ. આ વાત મારાં આયુધનો સ્પર્શ કરીને હું સત્યથી કહું છું."૩૪

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહીને અર્જુને રાજાની આજ્ઞા લઇ વનચર્યાને માટે દીક્ષા ધારણ કરી અને વનમાં બાર વર્ષ રહેવાને માટે ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો.૩૫

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અર્જુન વનવાસપર્વવિષે અર્જુન તીર્થયાત્રા નામનો અધ્યાય ૨૧૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૪–અર્જુન અને ઉલૂપીનો સમાગમ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तं प्रयांतं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ॥
अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–કૌરવોનાં યશની વૃદ્ધિ કરનારો મહાબાહુ અર્જુન જ્યારે જવા નિકળ્યો ત્યારે તેની સાથે વેદના પારને પામેલા એવા મહાત્મા બ્રાહ્મણો પણ જવા નિકળ્યા.[૧] હે રાજન્! વેદ અને વેદાંગને જાણનારા, અધ્યાત્મ વિચાર કરનારા, ભિક્ષાથી જીવનારા, બ્રહ્મચારી તથા સંન્યાસીઓ ભગવદ્ભક્તો, સૂતો, પૌરાણિકો, વાર્તા કહેનારા, જન્મ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળનારા યતિ તથા બ્રહ્મચારીઓ, વનવાસીઓ અને મધુરતાથી દિવ્ય આખ્યાન કહેનારા બ્રાહ્મણો, એ બધા તથા બીજા ઘણાએક સહાયકો અને સુંદર વક્તાઓથી વીંટાયલો પાંડુપુત્ર અર્જુન વાયુઓની સાથે જેમ ઇંદ્ર જાય તેમ ત્યાંથી જવા લાગ્યો.[૨-૪] હે ભારત! માર્ગમાં જતાં ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુને રમણીય વિચિત્ર વનો, સરોવરો, નદીઓ, સમુદ્રો, દેશો અને પવિત્ર તીર્થોને જોયાં. પછી તે સમર્થ અર્જુન ગંગાદ્વાર આગળ આવ્યો અને ત્યાં તેણે નિવાસ કર્યો.[૫,૬] હે જનમેજય! ત્યાં પાંડવોમાં મુખ્ય એવા વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અર્જુને જે અદ્ભુત કર્મ કર્યું તેને તમે સાંભળો. હે ભારત! અર્જુન અને તેની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણોએ ત્યાં મુકામ કર્યો, અને બ્રાહ્મણોએ ત્યાં અનેક અગ્નિહોત્રો ચાલુ કરી દીધાં.[૭,૮] કેટલેક ઠેકાણે અગ્નિઓ પ્રદીપ્ત કરાતા હતા, કેટલાકમાંથી જ્વાલાઓ નિકળતી હતી, કેટલાકમાં હોમ અપાતો હતો અને કેટલાક અગ્નિઓ સામે તીરે જણાતા હતા. પુષ્પથી પૂજન કરાયલા તે અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓથી તથા સ્નાન કરીને આવતા નિયમવાળા, સન્માર્ગમાં રહેલા વિદ્વાન્ મહાત્માઓથી હે રાજન્! તે ગંગાદ્વાર અત્યંત શોભી નિકળ્યું હતું.[૯,૧૦] આ પ્રમાણે મુકામમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી તે વખતે પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન સ્નાન કરવા માટે ગંગામાં ઉતર્યો.[૧૧] હે રાજન્! ત્યાં સ્નાન તથા પિતૃઓનું તર્પણ કરીને અર્જુન અગ્નિમાં હોમ આપવાની ઇચ્છાવડે જલમાંથી બહાર નિકળતો હતો;[૧૨] તેવામાં હે મહારાજ! અર્જુનની કામના કરતી નાગરાજની કન્યા ઉલૂપીએ તે મહાબાહુને જલના તળિયામાં ખેંચી લીધો.[૧૩] ત્યાં કૌરવ્ય નાગનાં માનવંતા ભવનમાં સ્વસ્થ થયેલા અર્જુને અગ્નિને જોયા,[૧૪] એટલે કુંતીપુત્ર અર્જુને નિઃશંક થઇને તેમાં અગ્નિકાર્ય કર્યું–હોમ આપ્યો, અને તેથી અગ્નિદેવ પ્રસન્ન થયા.[૧૫] આ રીતે અગ્નિકાર્ય કર્યા પછી અર્જુન હાસ્ય કરતો હોય તેમ નાગરાજની કન્યાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો;[૧૬] "હે ભાવવાળી ભીરુ! આ સાહસ તેં શામાટે કર્યું? હે સુભગે! આ કયો દેશ છે? તું કોણ છે? અને કોની પુત્રી છે?"[૧૭]

ઉલૂપી બોલીઃ–"હે રાજન્! અરાવત નાગના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો કૌરવ્ય નામનો નાગ છે તેની હું ઉલૂપી નામની પુત્રી છું. હું પોતે નાગકન્યા છું.[૧૮] હે પુરુષવ્યાઘ્ર! મેં તમને ગંગામાં સ્નાન કરવા ઉતરેલા જોયા તેજ વખતથી હું કામવડે મૂઢ જેવી થઇ ગઇ છું.[૧૯] હે કુરુનંદન! તમને જોઈને કામથી પીડિત થયેલી તથા અન્યની સાથે લગ્ન સંબંધથી નહિ જોડાયલી એવી મને હે શુદ્ધ! તમે આત્મદાન કરીને આનંદિત કરો."[૨૦]

અર્જુન બોલ્યોઃ–"હે કલ્યાણિ! ધર્મરાજાની આજ્ઞાથી હું હાલ બાર વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય પાળું છું, એટલે હું સ્વતંત્ર નથી.[૨૧] તેમ છતાં હે જલચારિણિ! તારૂં પણ પ્રિય કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. મેં પૂર્વે કોઇ વખત જરા પણ અસત્ય ભાષણ કર્યું નથી;[૨૨] માટે

હે ભુજંગકન્યા ! મને અસત્યનો દોષ ન લાગે, મારા બ્રહ્મચર્યને હાનિ ન પહોંચે અને તારૂં પ્રિય થાય તેમ તું કર."[૨૩]

ઉલૂપી બોલી:–" હે પાંડુનંદન ! તમે જે કારણથી પૃથ્વીમાં ફરો છો તથા તમારા મોટા ભાઈએ જે આ બ્રહ્મચર્યની તમને આજ્ઞા કરી છે તે સર્વ હું જાણું છું.[૨૪] તમે બધા ભાઈઓ એક દ્રૌપદીની સાથે પરણ્યા છો એટલે બધાએ મળીને એવો ઠરાવ કર્યો છે કે, " આપણામાંથી દ્રૌપદીની સાથે એક ભાઈ બેઠો હોય ત્યાં મોહથી જે બીજો ભાઇ પ્રવેશ કરે તે બાર વર્ષ વનમાં રહીને બ્રહ્મચર્ય ભોગવે." આ તમારા ઠરાવથી દ્રૌપદીને માટે એકએકને વનવાસ તથા બ્રહ્મચર્ય ભોગવવાનું છે; અને હે વિશાલ નેત્રવાળા ! તમે તે પ્રમાણે ધર્મને માટે કર્યું છે; પરંતુ અહીં મને ગ્રહણ કરવામાં તમને ધર્મનો બાધ લાગશે નહિ. વળી દીનનું રક્ષણ કરવું એ તમારો ધર્મ છે. મારૂં રક્ષણ કરવાથી તમારો ધર્મ નાશ પામશે નહિ, છતાં હે અર્જુન ! આમ વર્તવાથી તમારા ધર્મને કદાચિત્ સૂક્ષ્મ હાનિ પહોંચશે તો મને પ્રાણદાન કરવાથી તે અધર્મ પણ તમને ધર્મરૂપજ થશે. હે પાર્થ ! હે પ્રભો ! હું તમારી ભક્ત છું એટલે મારો તમે સ્વીકાર કરો. આમ કરવું એ સત્પુરુષોને સંમત છે. હે મહાબાહો ! જો તમે એમ કરશો નહિ તો મને મરણ પામેલીજ ધારજો; માટે મને પ્રાણ દાન કરીને તમે ઉત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત કરો.[૨૫-૩૦] હે પુરુષોત્તમ ! હું આજે તમારે શરણે આવી છું, અને હે કૌંતેય ! તમે દીન અને અનાથનું નિત્ય રક્ષણ કરનારા છો,[૩૧] એટલે હું તમારે શરણે પડી છું; દુ:ખી થઇને રડું છું અને કામવ્યાપ્ત થઇને તમારી યાચના કરૂં છું માટે તમે મારૂં પ્રિય કરો. હે અર્જુન ! તમે આત્મદાન કરીને મારો મનોરથ પૂર્ણ કરવાને યોગ્ય છો."[૩૨]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે નાગરાજની કન્યાએ અર્જુનને કહ્યું ત્યારે ધર્મને કારણભૂત ગણીને અર્જુને તે પ્રમાણે સર્વ કર્યું.[૩૩] પછી પ્રતાપી અર્જુન તે રાત્રિ નાગના ભવનમાં રહ્યો અને સૂર્યનો ઉદય થતાં કૌરવ્ય નાગને ત્યાંથી નિકળીને ઉલૂપીની સાથે પાછો ગંગાદ્વારમાં આવ્યો. અર્જુનને ત્યાં મૂકીને જતી વખતે સાધ્વી ઉલૂપીએ તેને વરદાન આપ્યું કે; " તમારો જલમાં પરાભવ થશે નહિ તથા સર્વે જલચર પ્રાણીઓ તમને વશ થશે એમાં સંશય નથી " એમ કહીને તે પાછી પોતાના ભવનમાં ગઇ.[૩૪-૩૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અર્જુન વનવાસ પર્વમાં ઉલૂપીસંગ નામનો અધ્યાય ૨૧૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૫ મો–અર્જુનનાં ચિત્રાંગદા સાથે લગ્ન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

कथयित्वा च तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ॥
प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–હે ભારત ! વજ્રધારી ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુને તે સર્વ વાત બ્રાહ્મણોને કહી સંભળાવી. પછી તે હિમાલયના પાર્શ્વભાગોમાં જવા નિકળ્યો.[૧] ત્યાં અગસ્ત્ય વટ તથા વસિષ્ઠ પર્વત આગળ તે ગયો અને ત્યાંથી તે ભૃગુતુંગ (તુંગનાથ) આગળ પહોંચ્યો. ત્યાં હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! અર્જુને સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણોને હજારો ગાયો તથા ઘરોનાં દાન કર્યાં. ત્યાંથી તે પુરુષશ્રેષ્ઠ હિરણ્યબિંદુના તીર્થમાં આવ્યો અને ત્યાં તેણે સ્નાન કર્યું તથા અનેક પુણ્યસ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં. હે ભારત ! તે પછી પુરુષોમાં તથા ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન બ્રાહ્મણોની સાથે હિમાલય ઉપરથી ઉતરીને પૂર્વ દિશાનાં તીર્થો જોવાની ઇચ્છાથી તે તરફ જવા લાગ્યો.[૨-૫]

ત્યાં તે કુરુશ્રેષ્ઠે અનુક્રમથી અનેક તીર્થો જોયાં. વળી નૈમિષ્યારણ્ય તરફ આવેલી રમ્ય ઉત્પલિની નદી જોઈ.[૬] આગળ ચાલતાં હે ભારત! તેણે નંદા, અપરનંદા, યશસ્વિની કૌશિકી, મહાનદી, ગયા અને ગંગાનાં દર્શન કર્યાં.[૭] આ પ્રમાણે સર્વ તીર્થો અને આશ્રમો જોઇને તથા ત્યાં સ્નાનાદિક કરીને બ્રાહ્મણોને ગોદાન આપ્યાં.[૮] પછી અંગ, વંગ અને કલિંગ દેશમાં જે જે તીર્થો આવેલાં હતાં તે સર્વે તીર્થો અને પુણ્યક્ષેત્રોમાં અર્જુન ગયો.[૯] તે તીર્થ તથા ક્ષેત્રોનાં વિધિપૂર્વક દર્શન કરીને તેણે ઘણું ધન આપ્યું. પછી હે ભારત! કલિંગ રાજ્યની હદ આગળ આવતાં અર્જુનની સાથે નિકળેલા બ્રાહ્મણો અર્જુનને રજા આપીને (કલિંગ દેશનાં તીર્થો વખાણવા જેવાં ન હોવાથી) પાછા વળ્યા.[૧૦] તે બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા મેળવીને કુંતીનો શૂરો પુત્ર અર્જુન સહાયમાં થોડાં માણસો રાખીને જ્યાં સમુદ્ર હતો તે તરફ જવા નિકળ્યો.[૧૧] તે સમર્થ અર્જુન કલિંગ દેશમાંથી નિકળીને બીજા દેશો, ક્ષેત્રો અને રમણીય મહાલયોને જોતો જોતો આગળ ચાલ્યો.[૧૨] પછી તપસ્વીઓથી શોભતા મહેંદ્ર પર્વતને જોઇને સમુદ્રને કિનારે કિનારે ધીરેથી ચાલતાં તે મણિપૂર આવી પહોંચ્યો,[૧૩] અને ત્યાંનાં સર્વ તીર્થ તથા પુણ્યસ્થાનો જોઈને મહાબાહુ અર્જુન મણિપૂરના સ્વામી ધર્મજ્ઞ ચિત્રવાહન રાજાની આગળ ગયો. હે રાજન્! તે રાજાની સુંદર રૂપવાળી ચિત્રાંગદા નામની પુત્રી હતી.[૧૪,૧૫] દૈવેચ્છાથી નગરમાં ફરવા નિકળેલી તે કન્યાને અર્જુને દીઠી; અને સુંદર જઘનવાળી ચિત્રવાહનની તે કન્યાને જોઇને અર્જુને તેની કામના કરી.[૧૬] પછી તેણે રાજા પાસે જઇને પોતાનું પ્રયોજન જણાવ્યું કે; "હે રાજન્! મને ક્ષત્રિય મહાત્માને આ તમારી કન્યા આપો." તે સાંભળીને રાજાએ કહ્યું કે; "તમે કોના પુત્ર છો? અને તમારૂં શું નામ છે?" અર્જુને કહ્યું કેઃ-"હું પાંડુ તથા કુંતીનો પુત્ર છું, અને મારૂં નામ ધનંજય છે."[૧૭,૧૮]

આ સાંભળીને રાજા સાંત્વન કરતો અર્જુનને કહેવા લાગ્યો કે; "મારા કુલમાં પૂર્વે પ્રભંજન નામના એક રાજા થયા હતા.[૧૯] તેમને પુત્ર ન હતો એટલે પુત્રની ઇચ્છાથી તેમણે ઉત્તમ તપ કર્યું હતું. ઉગ્ર તપ કરીને તેમણે દેવના દેવ પિનાક ધનુષધારી શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. હે પાર્થ! દેવના દેવ ઉમાપતિ ભગવાને પ્રસન્ન થઇને તેમને વરદાન આપ્યું કે; "તારા કુલમાં એક એક સંતતિ થશે."[૨૦,૨૧] આવા શંકરના વરદાનથી અમારા આ કુલમાં પ્રત્યેકને સદા એક એકજ સંતાન થાય છે. મારી પહેલાંના સર્વે રાજાઓને પુત્ર થયા હતા,[૨૨] અને હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! મારાં કુલને પ્રવર્તાવનારી મને આ એક કન્યાજ ઉત્પન્ન થઇ છે; છતાં હું એને મારો પુત્ર છે એમ જાણું છું.[૨૩] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! પુત્રની કામનાથી થયેલી એ પુત્રીને મેં પુત્રિકાધર્મની વિધિથી આપવા ધારી છે. માટે હે ભારત! તમારાથી એ મારી પુત્રીમાં જે એક પુત્ર થાય તે પુત્ર તમે આ કન્યાના મૂલ્યમાં મને આપજો. જે પુત્ર આ અમારા કુલને આગળ પ્રવર્તાવનારો થશે. હે પાંડવ! જો આ ઠરાવ તમને કબુલ હોય તો તમે સુખેથી મારી કન્યાનો સ્વીકાર કરો."[૨૪,૨૫] "ભલે તેમ થશે" એમ કહીને અર્જુને એ વાત કબુલ રાખી અને તે રાજકન્યાની સાથે લગ્ન કર્યાં. પછી કુંતીપુત્ર અર્જુન તે નગરમાં ત્રણ વર્ષ સુધી રહ્યો.[૨૬] જ્યારે ચિત્રાંગદાથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તે સુંદર સ્ત્રીને ભેટીને તથા રાજાની આજ્ઞા લઇને અર્જુન પાછો પૃથ્વીમાં ફરવા માટે ચાલી નિકળ્યો.[૨૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અર્જુન વનવાસ પર્વવિષે ચિત્રાંગદાસંગમ નામનો અધ્યાય ૨૧૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૬–અર્જુને વર્ગા અપ્સરાને શાપથી મુક્ત કરી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः ॥
अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः।

વૈશંપાયન કહે છેઃ–મણિપૂરથી નિકળેલો ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર આવેલાં પવિત્ર અને તપસ્વીઓથી શોભતાં એવાં તીર્થો પ્રત્યે ગયો.[1] ત્યાં પાંચ તીર્થો છે, જ્યાં કોઇ તપસ્વીઓ જતા નથી. પૂર્વથીજ તપસ્વીઓએ તે તીર્થોનો ત્યાગ કરેલો હતો.[2] અગસ્ત્ય તીર્થ, સૌભદ્રતીર્થ, પવિત્ર એવું પૌલોમ તીર્થ, અશ્વમેધનાં ફલને આપનારૂં નિર્મલ જલવાળું કારંધમ તીર્થ અને પાપને નાશ પમાડનારૂં મહાન્ ભારદ્વાજ તીર્થ, એ પાંચ તીર્થોનાં કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુને દર્શન કર્યાં. પછી એ તીર્થોને મનુષ્યવિનાનાં જોઇને તથા ધર્મબુદ્ધિવાળા મુનિઓએ એ તીર્થોનો ત્યાગ કરેલો છે એમ જાણીને કુરુનંદન અર્જુને હાથ જોડી તપસ્વીઓને પૂછયું કેઃ–" આ તીર્થોનો વેદવાદી મુનિઓ શા માટે ત્યાગ કરે છે ?"[3-6]

તાપસો બોલ્યાઃ–" હે કુરુનંદન ! એ તીર્થોમાં પાંચ મગરો રહે છે અને તેઓ તપસ્વીઓને ખેંચી જાય છે; માટે તપસ્વીઓ એ તીર્થોમાં જતા નથી."[7]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તપસ્વીઓનાં વચન સાંભળીને અર્જુન ત્યાં જવા તૈયાર થયો તે વખતે તપસ્વીજનોએ તેને રોકવા માંડયો; પણ તે રોકાણને ન ગણકારી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહાબાહુ અર્જુન તે તીર્થોને જોવા ગયો.[8] પછી મહર્ષિનાં સૌભદ્ર નામનાં ઉત્તમ તીર્થમાં જઇને શત્રુને તાપ આપનારા શુરવીર અર્જુને એકદમ તેમાં પ્રવેશ કરીને સ્નાન કરવા માંડયું. તે વખતે તે પુરુષવ્યાઘ્ર કુંતીના પુત્ર ધનંજયને પગે, ઉંડાં જલમાં રહેનારો એક મોટો મગર આવીને વળગ્યો.[9,10] તેની સાથેજ બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહાબાહુ કુંતીપુત્ર ધનંજય યત્ન કરતા તે મગરને લઇને બલવડે બહાર નિકળી આવ્યો.[11] જે વખતે યશસ્વી અર્જુને એ મગરને ઉપર કહાડયો તે વખતેજ તે મગરનું રૂપ છોડીને એક સર્વ આભરણથી અલંકૃત એવી સુંદર સ્ત્રી થઇ ગઇ.[12] હે રાજન્ ! તે સ્ત્રી દિવ્ય રૂપવાળી, મનોરમ અને કાંતિથી દેદીપ્યમાન જણાતી હતી. આ મોટું આશ્ચર્ય જોઇને કુંતીનો પુત્ર ધનંજય પરમપ્રસન્ન થયો અને તે સ્ત્રીને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યોઃ–" હે કલ્યાણિ ! તું કોણ છે ? શા કારણથી આ જલમાં રહેતી હતી અને પૂર્વે આવું મોટું પાપ તેં શા માટે કર્યું હતું ?"

વર્ગા બોલીઃ–" હે મહાબાહો ! હું દેવોનાં અરણ્યોમાં વિહાર કરનારી અપ્સરા છું.[13-15] હે મહા બલવાન્ ! ધનપતિ કુબેરને હું બહુ વહાલી છું; અને મારૂં નામ વર્ગા છે. વળી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઇ શકે એવી મારી બીજી ચાર ઉત્તમ સખીઓ છે.[16] એક વખતે તે સખીઓની સાથે હું દિક્પાલ કુબેરને ત્યાં જતી હતી; એટલામાં અમે બધીએ એક ઉત્તમ વ્રતવાળા બ્રાહ્મણને જોયો.[17] તે બ્રાહ્મણ ઘણો રૂપાળો હતો, તે એકલો એકાંતમાં રહીને વેદાધ્યયન કરતો હતો. હે રાજન્ ! તે બ્રાહ્મણનાં તપથી તે વન તેજથી વીંટાઇ રહેલું હતું.[18] જેમ સૂર્ય પોતાનાં તેજથી બધે પ્રકાશ કરે છે તેમ તે પોતાનાં તેજવડે આખાં વનને પ્રકાશિત કરતો હતો. તે બ્રાહ્મણનું તેવું તપ જોઇને તથા અદ્ભુત ઉત્તમ રૂપ જોઇને તેના તપમાં વિઘ્ન કરવા માટે અમે બધી તે સ્થાનમાં ઉતરી. હું, સૌરભેયી, સમીચી, બુદ્બુદા અને લતા એ અમે બધી એકી વખતે તે વિપ્રની આગળ જઇ પહોંચી અને હે ભારત ! ગાયન, હાસ્ય વગેરે કરીને તે બ્રાહ્મણને લોભાવવા લાગી;[19-21] પરંતુ હે વીર ! તેણે અમારા તરફ કોઇ રીતે મન લગાડયું નહિ. તે નિર્મલ

તપમાં બેઠેલો મહા તેજસ્વી અમારા પ્રયત્નથી ડગ્યો નહિ.[૨૨] હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ! પછી તે બ્રાહ્મણે ક્રોધ કરીને અમને શાપ આપ્યો કે:–"તમે બધી સો વર્ષ સુધી જલમાં મગર થઈને ફરશો."[૨૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિ પર્વાંતગર્ત અર્જુનવનવાસ પર્વવિષે તીર્થગ્રાહ વિમોચન નામનો અધ્યાય ૨૧૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૭–બીજી અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર.

॥ वर्गोवाच ॥

ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भारतसत्तम ॥
अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥१॥

વર્ગા બોલી:–"હે ભારતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! એ સાંભળીને અમે બધી બહુ વ્યથા પામી અને તપરૂપી ધનવાળા તે શુદ્ધ બ્રાહ્મણને શરણે ગઈ તથા તેને કહેવા લાગી કે; હે દ્વિજ! અમે રૂપ, વય તથા કંદર્પના દર્પથી અયોગ્ય કાર્ય કર્યું છે, માટે અમારા અપરાધને તમે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો.[૧,૨] હે તપરૂપી ધનવાળા! જિતમનસ્ક એવા તમને લોભાવવા માટે અમે અહીં આવ્યાં એજ અમારો વધ થયો હોય એમ અમને લાગે છે.[૩] વળી ધર્માચરણી પુરુષો સ્ત્રીઓનો વધ નકરાય એમ માને છે; કારણ કે બ્રહ્માએ સ્ત્રીઓને અવધ્ય ઉત્પન્ન કરી છે, માટે તમે ધર્મનું પાલન કરીને વૃદ્ધિ પામો, તમારે અમારો વિનાશ કરવો યોગ્ય નથી.[૪] હે ધર્મજ્ઞ! સર્વે પ્રાણીઓમાં બ્રાહ્મણ એ સર્વનો મિત્ર ગણાય છે, માટે હે કલ્યાણમૂર્તિ! બુદ્ધિમાન્ પુરુષોનું એ કહેવું તમે સત્ય કરો.[૫] શિષ્ટ પુરુષો શરણે આવેલાનું પાલન કરે છે, અને અમે તમારે શરણે આવ્યાં છીએ માટે અમારો અપરાધ તમારે ક્ષમા કરવો ઘટે છે."[૬]

વૈશંપાયન કહે છે:–હે વીર! આ પ્રમાણે અપ્સરાઓની પ્રાર્થનાથી શુભ કર્મ કરનારા તથા સૂર્ય ચંદ્રના જેવા કાંતિવાળા તે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણે અપ્સરાઓ ઉપર કૃપા કરી.[૭] બ્રાહ્મણ બોલ્યો; "સો, લાખ વગેરે શબ્દો અનંતના અર્થમાં પણ વપરાય છે; પરંતુ તમારે માટે બોલાયલો આ સો વાચક શબ્દ અનંત અર્થવાચક ન થતાં પૂરાં સો વર્ષના પરિમાણવાળોજ થશે.[૮] જ્યારે તમે ગ્રાહરૂપે થઈને જે પુરુષોને જલમાં ખેંચી જશો, તેમાંનો એક પુરુષશ્રેષ્ઠ તમને તે પાણીમાંથી બહાર જમીનપર ખેંચી કાઢશે,[૯] ત્યારે તમે પાછાં પોતાનાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશો. આ વાત સત્ય છે; કારણ કે મેં પૂર્વે હાસ્ય કરતાં પણ કોઈ વાર અસત્ય ભાષણ કર્યું નથી. તમારો ઉદ્ધાર થયા પછી તે બધાં તીર્થો આ લોકમાં નારી તીર્થનાં નામથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થશે અને બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યોને પાવન કરનારાં તથા પવિત્ર થશે."[૧૦,૧૧]

વર્ગા બોલી:–"પછી અમે તે બ્રાહ્મણની પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રણામ કર્યા અને દુઃખી થયેલી અમે બધી તે સ્થાનમાંથી દૂર જઈને વિચાર કરવા લાગી કે;[૧૨] 'આપણે બધી થોડા સમયમાં તે પુરુષને ક્યાં મેળવી શકીશું કે જે પુરુષ આપણું પૂર્વનું રૂપ પાછું આપે?' અમે આવો વિચાર કરતી હતી એટલામાં થોડેજ વખતે અમને મહા ભાગ્યશાલી દેવર્ષિ નારદનાં દર્શન થયાં.[૧૩,૧૪] અમિત કાંતિવાળા તે દેવર્ષિને જોઈને અમે બહુ રાજી થઇ ગઈ, અને હે પાર્થ! તેમને પ્રણામ કરીને લજ્જિત મુખથી અમે બધી ઉભી રહી.[૧૫] પછી તેમણે અમને અમારાં દુઃખનું કારણ પૂછ્યું, એટલે અમે અમારી સઘળી વાત તેમને કહી સંભળાવી. ત્યાં જે થયેલું તે વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી અમને નારદ મુનિએ આ પ્રમાણે વચન કહ્યાં.[૧૬] "દક્ષિણ સમુદ્રના નજીકના પ્રદેશમાં

પાંચ તીર્થો છે. જે તીર્થો પવિત્ર અને રમણીય છે ત્યાં તમે જલદી જાઓ. તે તીર્થોમાં તમને શુદ્ધ મનવાળો પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડુનો પુત્ર ધનંજય આ દુઃખમાંથી મુક્ત કરશે, એમાં સંશય રાખશો નહિ."[૧૭,૧૮] હે નિષ્પાપ વીર! અમે બધી નારદનાં વચન સાંભળીને પછી અહીં આવી અને તમે મને આજે શાપથી મુક્ત કરી એટલે નારદનું વચન ખરૂં પડયું છે.[૧૯] હે વીર! હવે તમે મારી બીજી ચાર સખીઓ જલમાં રહેલી છે, તે બધીને મુક્ત કરવાનું શુભ કર્મ કરો."[૨૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે પ્રજાપતિ! પછી ઉદાર મનવાળા વીર્યવાન્ અર્જુને તે બધી અપ્સરાઓને પેલા શાપથી મુક્ત કરી.[૨૧] હે રાજન્! જલમાંથી નિકળ્યા પછી પોતાનાં પૂર્વ શરીરને પામેલી તે અપ્સરાઓ પ્રથમના જેવી જણાવા લાગી.[૨૨] આ પ્રમાણે તીર્થોને શુદ્ધ કરીને તથા પેલી અપ્સરાઓને જવાની આજ્ઞા આપીને સમર્થ અર્જુન બીજી વાર ચિત્રાંગદાને મળવા માટે પાછો મણિપૂર ગયો.[૨૩]

હે રાજન્! ત્યાં તેણે બભ્રુવાહન રાજાને ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેને જોઈને અર્જુને ચિત્રવાહનને કહ્યું કે;[૨૪] "હે નરાધિપ! ચિત્રાંગદાના મૂલ્યને પેટે આ બભ્રુવાહનને તમે લ્યો. એ પુત્ર આપવાથી હવે હું ઋણમુક્ત થયેલો ગણાઈશ."[૨૫] વળી પાંડુપુત્રે ચિત્રાંગદાને કહ્યું કે; "તારૂં કલ્યાણ થાઓ. તું હમણાં અહીંજ નિવાસ કરીને બભ્રુવાહનને મોટો કર.[૨૬] પછી મારી નિવાસભૂમિ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આવીને તું વિહાર કરજે. ત્યાં આવીને તું કુંતી, યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને બીજા બે મારા નાના ભાઈઓ તથા સંબંધીઓને જોજે અને હે અનિંદિતા! તું સઘળાં સગાંઓની સાથે રહેવાનો આનંદ ભોગવજે.[૨૭,૨૮] ધર્મપરાયણ,સત્યને ધારણ કરનારા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા સર્વ પૃથ્વી જિતીને જ્યારે રાજસૂય યજ્ઞ કરશે,[૨૯] તે યજ્ઞ વખતે પૃથ્વીમાં જે જે રાજા કહેવાતા હશે તે બધા ત્યાં આવશે; તેમાં તારા પિતા પણ પુષ્કલ રત્નો લઈને આવશે.[૩૦] તેમની સંગાથે તું પણ ચિત્રવાહન રાજાની સેવા નિમિત્તે ત્યાં આવજે; એટલે રાજસૂય યજ્ઞમાં હું તને મળીશ, માટે તું હમણાં શોક ન કરતાં આ પુત્રનું પાલન કર.[૩૧] કારણ કે આ બભ્રુવાહન નામનો પૃથ્વીમાં ફરતો મારો પ્રાણ છે, માટે વંશની વૃદ્ધિ કરનારા એ પુત્રનું તું ભરણપોષણ કર.[૩૨] ધર્મથી એ પુરુવંશનો પુત્ર છતાં હાલ એ ચિત્રવાહન રાજાનો પુત્ર થયેલો છે. વળી પાંડવોને પણ એ પ્રિય છે, માટે તું એનું નિત્ય પાલન કરજે,[૩૩] અને હે અનિંદિતા! મારા વિયોગમાં તું સંતાપ કરીશ નહિ."

ચિત્રાંગદાને આ પ્રમાણે કહીને અર્જુન ગોકર્ણતીર્થ તરફ ગયો.[૩૪] તે ગોકર્ણક્ષેત્ર પશુપતિ શંકરનું આદ્ય સ્થાન છે અને દર્શનથીજ મુક્તિ આપનારૂં છે, કે જ્યાં પાપી મનુષ્ય પણ અભય આપનારાં પદને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અર્જુનવનવાસપર્વવિષે અર્જુન તીર્થયાત્રા નામનો અધ્યાય ૨૧૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧૮–અર્જુન દ્વારકામાં.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

सोऽपरांतेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ત્યાંથી અમિત પરાક્રમી અર્જુન પશ્ચિમ સમુદ્રના તીરપર આવેલાં સઘળાં પવિત્ર તીર્થો અને મંદિરોમાં અનુક્રમે ગયો.[૧] આ રીતે પશ્ચિમ સમુદ્રના કાંઠા ઉપર

આવેલાં જેજે તીર્થો અને પવિત્ર સ્થાનો હતાં તે સઘળાંની યાત્રા કર્યા પછી અર્જુન પ્રભાસ-તીર્થમાં આવ્યો.[૨] જ્યારે મધુસૂદને અપરાજિત અર્જુનને અત્યંત પવિત્ર અને રમણીય એવાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવેલો સાંભળ્યો;[૩] ત્યારે પોતાના સખા અર્જુનને મળવા માટે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભાસમાં આવ્યા. ત્યાં કૃષ્ણ તથા અર્જુન એકમેકને જોઇને ભેટયા, તથા પરસ્પ-રનું ક્ષેમકુશલ પૂછીને નરનારાયણ ઋષિના અવતાર રૂપ તે બન્ને પ્રિય સખાઓ વનમાં બેઠા.[૪,૫] તે પછી વાસુદેવે અર્જુનને પ્રવાસનું કારણ પૂછયું કે; "હે પાંડવ ! તું શા માટે આ તીર્થોમાં ફરે છે ?"[૬] તે વખતે અર્જુને જે પ્રસંગ બનેલો તે સઘળો શ્રીકૃષ્ણને કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ કહ્યું કે; "તેં જે કર્યું તે યોગ્યજ કર્યું છે." પછી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ઇચ્છાપૂર્વક પ્રભાસમાં વિહાર કરીને ત્યાંથી નિકળી રૈવતક પર્વતઉપર નિવાસને માટે ગયા.[૭,૮] શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી તે પર્વતને પ્રથમથીજ સેવકોએ સુશોભિત કરેલો હતો, અને ત્યાં ભોજનની તૈયારી કરી રાખી હતી.[૯] અર્જુને તે સર્વનો સ્વીકાર કરીને ભોજન કર્યું. તે પછી વાસુદેવની સાથે અર્જુને નટ તથા નર્તકોની રમુજ જોઇ,[૧૦] અને તેમને સત્કાર કરીને જવાની રજા આપી. પછી મહાબુદ્ધિમાન્ અર્જુન સારી રીતે તૈયાર કરેલાં દિવ્ય શયનસ્થાનમાં ગયો.[૧૧] ત્યાં તે મહાબાહુ ઉત્તમ શય્યામાં શયન કરીને તીર્થો, જલાશયો, પર્વતો, નદીઓ અને વનો જે જે પોતે જોયાં હતાં, તે સઘળાંનું શ્રીકૃષ્ણની આગળ કથન કરવા લાગ્યો.[૧૨] હે જનમેજય ! આ રીતે વાતો કરતાં કરતાંજ સ્વર્ગના જેવું સુખ આપનારી શય્યામાં સૂતેલા અર્જુનને નિદ્રા આવી ગઇ.[૧૩] પછી મધુર ગાયન, વીણાના શબ્દ, સ્તુતિઓ તથા મંગલપાઠોથી જગાડાતાં તે સવારેજ જાગ્યો,[૧૪] તેણે આવશ્યક કાર્યો કર્યાં, તે પછી શ્રીકૃષ્ણે જેને અભિનંદન આપેલું એવો અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સાથે સુવર્ણની ધ્વજા-વાળા રથમાં બેસીને દ્વારકા ગયો.[૧૫] હે જનમે-જય ! આ વખતે અર્જુનને માન આપવા માટે દ્વારકાના બગીચાઓમાં પણ શોભા કરવામાં આવી હતી તો રાજમાર્ગમાં શોભા હોય તેમાં તો નવાઇજ શી ?[૧૬] કુંતીપુત્ર અર્જુનને જોવા માટે દ્વારકાવાસી હજારો જનો તત્કાલ રાજ-માર્ગ ઉપર આવી લાગ્યા.[૧૭] વળી સેંકડો હજારો સ્ત્રીઓ અને ભોજ, વૃષ્ણિ તથા અંધક કુલના પુરૂષોનો ત્યાં મોટો મેળાવડો થયો હતો. આ રીતે સર્વ ભોજ, વૃષ્ણિ તથા અંધક કુલના પુરુષોએ જેનો સત્કાર કરેલો એવા અર્જુને વંદન કરવા યોગ્ય પુરુષોને વંદન કર્યું અને તે સઘળાએ તેને આશિષથી આનંદિત કર્યો.[૧૮,૧૯] વળી સઘળા યદુકુમારોએ વીર અર્જુનનો સત્કાર કર્યો અને અર્જુન પોતાના સમાન વયના હતા તેમને વારંવાર ભેટયો.[૨૦] તે પછી અનેક રત્નભૂત વસ્તુઓ તથા ભોજ્ય સામગ્રીથી ભરેલા એવા શ્રીકૃષ્ણના રમ્ય મહેલમાં અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સાથે ઘણી રાત્રિઓ રહ્યો.[૨૧]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત અર્જુન વનવાસપર્વવિષે અર્જુનદ્વારકાગમન નામનો અધ્યાય ૨૧૮ સમાપ્ત.

અર્જુન વનવાસ પર્વ સમાપ્ત.

सुभद्राहरण पर्व.

અધ્યાય ૨૧૯–અર્જુન સુભદ્રાને જોઇ મોહિત થયો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ ॥
वृष्ण्यंधकानामभवदुत्सवो नृपसत्तम ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તે પછી કેટલેક દિવસે રૈવર્તક પર્વત ઉપર વૃષ્ણિ અંધક વગેરે યાદવોનો મોટો ઉત્સવ થયો.[1] એ પર્વતના ઉત્સવમાં ભોજ વૃષ્ણિ અને અંધક કુલના વીરોએ બ્રાહ્મણોને હજારો દાનો આપ્યાં.[2] હે રાજન્ આ પર્વતની ચારે તરફ રત્નચિત્રિત મોટા મહેલો બાંધેલા હતા, તેનાથી તથા સર્વત્ર ઉગેલાં કલ્પવૃક્ષોથી તે પર્વત સુશોભિત જણાતો હતો;[3] ત્યાં વાદિત્ર વગાડનારા વાદિત્રો વગાડતા હતા, નર્ત્તકો નૃત્ય કરતા હતા અને ગવૈયાઓ ગાન કરતા હતા.[4] મહાતેજસ્વી યાદવોના કુમારો અલંકાર ધારણ કરીને સુવર્ણચિત્રિત વાહનોમાં બેસી દેદીપ્યમાન જણાતા આમતેમ ફરતા હતા.[5] તેમજ નગરના લોકો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ તથા પરિવારની સાથે નાનાંમોટાં વાહનોમાં બેસીને તથા પગે ચાલતા ત્યાં આવતા હતા. હે ભારત ! વળી મદિરાપાનથી મત્ત થયેલા હલધારી બલરામ પણ રેવતીની સાથે ત્યાં આવ્યા હતા અને તેમની પાછળ ગંધર્વો ફરતા હતા.[6,7] તેમજ વૃષ્ણિઓના પ્રતાપવાન્ રાજા ઉગ્રસેન પણ હજારો સ્ત્રીઓની સાથે ત્યાં આવ્યા હતા અને ગંધર્વો તેમની આગળ ગાન કરતા હતા.[8] વળી ત્યાં યુદ્ધ કરવામાં દુર્મદવાળા પ્રદ્યુમ્ન તથા સાંબ પણ મદિરાથી મત્ત થઇને દિવ્ય વસ્ત્ર તથા સુંદર માલાઓ ધારણ કરીને દેવની પેઠે વિહાર કરતા હતા.[9] અક્રૂર, સારણ, ગદ, બભ્રુ, વિદૂરથ, નિશઠ, ચારુદેષ્ણ, પૃથુ, વિપૃથુ, સત્યક, સાત્યકિ, ભંગકાર, મહારવ, હાર્દિક્ય, ઉદ્ધવ, અને બીજા નહિ ગણાવેલા કેટલાએક યાદવો પણ સ્ત્રીઓ અને જુદા જુદા ગંધર્વોની સાથે ત્યાં આવીને રૈવતક પર્વતના ઉત્સવને શોભાવવા લાગ્યા.[10-12] આ પ્રમાણે મહાન્ આશ્ચર્યકારક તે મહોત્સવ પ્રવર્તતો હતો; તે વખતે વસુદેવનંદન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન બન્ને ત્યાં સાથે આવી લાગ્યા,[13] અને એ મેળામાં ફરતાં તે બન્ને જણાએ તે વખતે વસુદેવની અલંકારવાળી શુભ પુત્રી સુભદ્રાને સખીઓના મધ્યમાં દીઠી.[14] તેને જોતાંજ અર્જુનને કામ ઉત્પન્ન થયો, અને સુભદ્રામાં એકાગ્ર મનવાળા અર્જુનનો ભાવ શ્રીકૃષ્ણ કળી ગયા,[15] એટલે હે ભારત ! પુરુષવ્યાઘ્ર શ્રીકૃષ્ણ હાસ્ય કરતા અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે; "હે અર્જુન ! વનમાં ફરનારાનું મન પણ કામથી વ્યાકુલ થાય છે એ શું કહેવાય ?[16] હે પાર્થ ! એ મારી બ્હેન સારણની સહોદર ભગિની થાય છે. એનું નામ સુભદ્રા છે અને મારા પિતાને એ પુત્રી ઘણી વહાલી છે. જો તને એની અભિલાષા થતી હોય તો હું પોતે એને માટે મારા પિતાને કહીશ."[17]

અર્જુન બોલ્યોઃ–"હે કૃષ્ણ ! એ વસુદેવની પુત્રી છે, વાસુદેવની બ્હેન છે અને વળી સ્વરૂપસંપન્ન છે એટલે એ સુભદ્રા કોને મોહિત કરે નહિ?[18] હે સખા ! જો એ તમારી બ્હેન મારી પટ્ટરાણી થાય તો મારૂં સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ તમેજ કર્યું એમ હું નિશ્ચય માનીશ.[19] હે જનાર્દન ! એને મેળવવા માટે શો ઉપાય કરવો તે મને કહો. જો તે ઉપાય પુરુષથી થાય તેવો હશે તો તે સર્વ હું કરીશ."[20]

વાસુદેવ બોલ્યાઃ–"હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર વિવાહ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

પણ સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું ઠેકાણું ન હોવાથી તે વિવાહ શકભરેલો છે; અર્થાત્ અમુક પુરુષને જ તે કન્યા વરે એવો તેમાં નિશ્ચય રહેતો નથી.[21] માટે શૂરવીર ક્ષત્રિઓનેસારૂ તો બલાત્કારે કન્યાનું હરણ કરવું એ માર્ગજ પ્રશંસનીય ગણાય છે અને એ વાત ધર્મવેત્તાઓ જાણે છે.[22] હે અર્જુન ! એટલામાટે તું મારી કલ્યાણી ભગિનીને બલથી હરણ કર; કારણ કે સ્વયંવર કરવામાં એ કન્યા કોનેવરશે તે કોણ જાણી શકે ?"[23]

તે પછી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણે એ કાર્ય કયી રીતે કરવું તેનો નિશ્ચય કર્યો અને ઝડપથી જનારા દૂતોને મોકલી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેલા ધર્મરાજને તે ખબર કહાવી. તે સાંભળીને મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરે તેમ કરવા આજ્ઞા આપી.[24,25]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સુભદ્રાહરણપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરાનુજ્ઞા નામનો અધ્યાય ૨૧૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૦-સુભદ્રાહરણ અને યાદવોનો તથા બલદેવનો ક્રોધ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः॥
गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે જનમેજય ! વિવાહ સંબંધમાં સંદેશો મોકલ્યો અને યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા મળી; એ પછી અર્જુને રૈવતક પર્વત ઉપર સુભદ્રા ગઇ છે એમ જાણીને પોતે કરવા ધારેલાં કાર્યની વિગત શ્રીકૃષ્ણને કહી અને તેમનો મત લીધો. પછી વાસુદેવની આજ્ઞા લઇને, સુવર્ણનિર્મિત ધ્વજાદિ અંગોવાળા, યથાશાસ્ત્ર તૈયાર કરેલા, શૈબ્ય અને સુગ્રીવ નામના ઘોડા જોડેલા, ઘુઘરીની જાળથી શોભતા, સર્વ શસ્ત્રો જેમાં ગોઠવી દીધેલાં, મેઘના શબ્દના જેવો નાદ કરતા, જાજ્વલિત અગ્નિના જેવા પ્રકાશતા અને શત્રુના હર્ષને નાશ કરે તેવા રથમાં બેસી, કવચ પહેરી, આંગળીઓના રક્ષણને માટે ઘોના ચામડાની ખોળીઓ બાંધી, તરવાર લઇ, સજ્જ થઇને મૃગયા કરવા જવાનું મિષ બતાવી પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો.[1-5] આ વખતે સુભદ્રાએ પણ રૈવતક પર્વતનું પૂજન કરીને સર્વ દેવતાઓનું પૂજન કર્યું. પછી બ્રાહ્મણોની પાસે સ્વસ્તિવાચન ભણાવ્યું અને પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરીને તે ત્યાંથી દ્વારકા આવવા નિકળી. તેને આવતી જોઇને કામનાં બાણથી પીડાયલો અર્જુન સર્વાંગસુંદરી સુભદ્રા તરફ દોડયો અને તેણે બલાત્કારે સુભદ્રાને ઉપાડી પોતાના રથમાં બેસાડી દીધી.[6,7] પછી શુદ્ધ સ્મિતવાળી સુભદ્રાને લઇને તે પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુન સુવર્ણાંગ રથવડે પોતાનાં નગર તરફ ચાલતો થયો.[8] સુભદ્રાનું હરણ થયેલું જોઇને સૈનિક જનો બૂમ મારતા મારતા દ્વારકાપુરી તરફ દોડયા.[9] અને સુધર્મા સભામાં જઇને તે બધાએ સભારક્ષકને અર્જુનનું તે સર્વ પરાક્રમ કહી સંભળાવ્યું.[10] તેઓનાં વચન સાંભળીને તેજ વખતે સભાપાલે, સૈન્યને સજ્જ થવા સૂચવનારી મોટા શબ્દવાળી અને સુવર્ણથી મઢેલી દુંદુભિનો નાદ કર્યો.[11] તે શબ્દ સાંભળતાંજ ભોજ, વૃષ્ણિ તથા અંધક કુલના મહારથો ખળભળી ઉઠયા અને અન્નપાન ત્યજી દઇને ચોતરફથી ત્યાં એકઠા થઇ ગયા.[12] ત્યાં આવ્યા પછી પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા વૃષ્ણિ, અંધક વગેરે કુલના સેંકડો મહારથો સુવર્ણનિર્મિત્ત ઉત્તમ બિછાનાંવાળાં, મણિ તથા વિદ્રુમના ચિત્રવાળાં અને જાજ્વલિત અગ્નિના જેવાં કાંતિવાળાં સિંહાસનો ઉપર બેઠા અને તેઓ વેદીમાં રહેલા અગ્નિના જેવા શોભવા લાગ્યા.[13,14] પછી દેવોના જેવા શોભતા યાદવોના તે સમુદાય આગળ સભાપાલે અને તેના અનુચરોએ

અર્જુને જે કર્યું હતું તે બધું કહી સંભળાવ્યું.[૧૫] તે સાંભળીને મદથી રક્ત થયેલાં નેત્રવાળા અહંકારી યાદવો અર્જુનનાં તે કર્મને સહન ન કરતા તત્કાલ ઉછળવા લાગ્યા,[૧૬] અને ઝટ રથો તૈયાર કરો, પ્રાસો લાવો, મહાન્ કિમતી ધનુષો લાવો, મોટાં બખ્તરો લાવો, એમ સારથિને બૂમ મારીને કહેવા લાગ્યા. કેટલાક રથો જોડાવવા આજ્ઞા કરવા લાગ્યા ત્યારે કેટલાએક સુવર્ણના અલંકારવાળા ઘોડાઓને પોતેજ જોડવા લાગ્યા.[૧૭,૧૮] આ પ્રમાણે રથો, કવચો, ધ્વજાઓ વગેરે લાવવા માંડવાથી તથા વીર પુરુષોના શબ્દોથી ત્યાં ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો.[૧૯] તે વખતે કૈલાસશિખરના જેવા ઉંચા તથા શ્વેત વર્ણવાળા, મદિરાપાનથી મત્ત થયેલા, નીલ વસ્ત્ર તથા વનમાલાને ધારણ કરનારા બલરામ મદગર્વિત થઈને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા.[૨૦] "હે અબુદ્ધિમાન્ યાદવો ! તમે આ શું કરો છો ? આ જનાર્દન તો શાંત બેસી રહ્યા છે, એમનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તમે શા માટે ક્રોધ કરીને મિથ્યા ગર્જના કરો છો ?[૨૧] પ્રથમ એ મહાબુદ્ધિમાન્ કૃષ્ણ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે, તે પછી એમને જે કરવું સારૂં લાગે તે પ્રમાણે તમે બધા આલસ્ય રહિત થઈને કરો."[૨૨] આવાં હલધારી બલરામનાં ગ્રહણ કરવા જેવાં વચન સાંભળીને સઘળા યાદવો શાંત પડયા અને 'બહુ સારૂં, બહુ સારૂં,' એમ કહેવા લાગ્યા.[૨૩] બુદ્ધિમાન્ બલદેવનાં નિષ્પક્ષ વચન સાંભળતાંજ તે બધાઓ પાછા સભામાં શાંત થઈને બેસી ગયા.[૨૪] તે પછી શત્રુને તાપ આપનારા બલરામ વાસુદેવને કહેવા લાગ્યા કે; "હે જનાર્દન ! તમે આ બધું જોતા છતાં કેમ કંઈ પણ બોલ્યા વિના મુગા બેસી રહ્યા છો ?[૨૫] હે અચ્યુત ! અમે બધાએ તમારે લીધે અર્જુનનો સત્કાર કર્યો હતો; બાકી દુર્બુદ્ધિવાળો અને કુલને કલંક લગાડનારો તે તેવાં સન્માનને પાત્ર ન હતો.[૨૬] પોતાને કુલીન માનનારો કયો પુરુષ જેનું ખાય તેનુંજ ભાણું ભાંગી શકે ?[૨૭] જે પોતાનો સંબંધ ચાલુ રાખવા ઇચ્છતો હોય તથા પૂર્વના ઉપકારને માનતો હોય અને જેને ઐશ્વર્યની આકાંક્ષા હોય તેવો કયો પુરુષ આવું સાહસ કરી શકે ?[૨૮] તે અર્જુને અમારો બધાનો તથા તમારો અનાદર કરીને બલાત્કારે સુભદ્રાનું હરણ કર્યું છે અને તે તેણે પોતાનું મૃત્યુજ સ્વીકારી લીધું છે.[૨૯] હે ગોવિંદ ! તેણે મારા માથાપર આજે પગ મૂક્યો છે. જેમ સર્પ બીજાના પગના સ્પર્શને સહન કરે નહિ તેમ તેને હું શી રીતે સહન કરીશ ![૩૦] આજે હું એકલોજ નિષ્કૌરવી પૃથ્વી કરી નાખીશ. અર્જુનના એ અપરાધને હું સાંખનાર નથી."[૩૧] આ પ્રમાણે મેઘ તથા દુંદુભિના જેવા શબ્દવાળા ગર્જના કરતા બલરામને ભોજ, વૃષ્ણિ અને અંધકો પણ તે વખતે ટેકો આપવા લાગ્યા.[૩૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત સુભદ્રાહરણપર્વવિષે બલદેવક્રોધ નામનો અધ્યાય ૨૨૦ સમાપ્ત.

સુભદ્રાહરણપર્વ સમાપ્ત.*

---

* ન જ્ઞાતીનાં વચઃ પ્રેક્ષ્યં વરે શ્રેયસ્યુપાગતે । ઇતીવ કૃષ્ણો વિજયં સ્વસ્વસારમહારયત્ ॥ 'શ્રેષ્ઠ વર પ્રાપ્ત થતાં સગાંઓનાં વચન તરફ પણ દૃષ્ટિ આપવી નહિ' એ સૂચવતા હોય તેમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનની પાસે પોતાની બ્હેનનું હરણ કરાવ્યું. ગણેશ.

હરણાહરણ પર્વ.

અધ્યાય ૨૨૧-સુભદ્રાથી અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીથી પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

उक्तवंतो यथावीर्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ॥
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंयुतम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે વખતે સર્વે વૃષ્ણિઓ પોતપોતાનાં બલ પ્રમાણે વારંવાર બોલ્યા, તે પછી વાસુદેવ ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વાક્ય કહેવા લાગ્યા કે;[1] "હે યાદવો ! અર્જુને આ કુલનું અપમાન કર્યું નથી; પરંતુ તેણે એ પ્રમાણે કરીને ઉલટું આપણાં કુલનું માન વધાર્યું છે એમાં સંશય નથી.[2] આપણે યાદવો ધનના લોભી નથી એમ અર્જુન હમ્મેશાં સારી રીતે જાણે છે. વળી સ્વયંવરમાં કન્યા પોતાનેજ મળે એવો નિયમ ન હોવાથી તે સ્વયંવરને પસંદ કરતો નથી.[3] તેમજ કન્યાનું પશુની પેઠે દાન લેવું તે પણ કોણ પસંદ કરે ? વળી પૃથ્વીમાં કયો પુરુષ પોતાની પુત્રીનું વેચાણ કરે ?[4] મારૂં માનવું તો એવું છે કે આ બધા દોષોનો વિચાર કરીનેજ અર્જુને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે બલાત્કારથી કન્યાનું હરણ કર્યું છે.[5] યશસ્વિની સુભદ્રાનું તેને માટે યોગ્ય એવા અર્જુને બલાત્કારથી હરણ કર્યું અને તેથી જે સંબંધ થયો છે તે સર્વ રીતે યોગ્યજ છે.[6] ભરતના તેમજ યશસ્વી શાંતનુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને કુંતિભોજ રાજાની પુત્રીના પુત્ર અર્જુનને મેળવવા કોણ ઇચ્છા કરે નહિ ?[7] વળી હું તો ભગનેત્રને હરણ કરનારા ત્રિનેત્રધારી શંકરવિના બીજા કોઈ પુરુષને એવો જોતો નથી કે જે પોતાનાં બલથી યુદ્ધમાં અર્જુનને જિતી શકે ?[8] વળી હે આર્ય ! તેની પાસે મારો ઉત્તમ રથ છે, તેણે મારા પ્રસિદ્ધ ઘોડાઓ જોડેલા છે અને શીઘ્ર અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરનાર અર્જુન જેવો યોદ્ધો છે તો તેવા સાધનસંપન્ન અર્જુનની સાથે ઇંદ્રલોક, રુદ્રલોક અને બીજા સર્વ લોકમાં કયો એવો પુરુષ છે કે જે બરોબરી કરી શકે ? માટે મારૂં માનવું તો એવું છે કે તમે બધા શાંત તથા પ્રસન્ન થઈને અર્જુનની પાછળ જાઓ અને તેને સારી રીતે સમજાવીને પાછો લાવો. જો તમે લડવા જશો અને તમને બધાને બલથી હરાવીને અર્જુન પોતાના નગરમાં જતો રહેશે તો તમારૂં યશ તત્કાલ નાશ પામશે; પરંતુ સલાહ સંપથી કાર્ય કરવામાં તમારો પરાજય થવાનો નથી."

વસુદેવનંદન શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં વચન સાંભળીને હે જનાધિપ ! તેઓએ તે પ્રમાણે કર્યું.[9-12] સમર્થ અર્જુન દ્વારકામાં પાછો આવ્યો અને ત્યાં તેણે સુભદ્રાની સાથે લગ્ન કર્યાં. લગ્ન થયા પછી અર્જુન વર્ષ ઉપરાંત કેટલીક રાત્રિઓ સુધી ત્યાં રહ્યો.[13] પછી યાદવોથી સન્માન પામીને તથા ઇચ્છાપૂર્વક વિહાર કરીને ત્યાંથી તે નિકળ્યો અને તેણે પોતાના વનવાસનો બાકીનો કાલ પુષ્કરતીર્થમાં ગાળ્યો.[14] જ્યારે બાર વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો અને નિયમપૂર્વક સાવધાન થઈને રાજા યુધિષ્ઠિર પાસે ગયો.[15] પછી બ્રાહ્મણોની પૂજા કરીને તે દ્રૌપદીની પાસે ગયો. તે વખતે દ્રૌપદી કુરુનંદન અર્જુનને પ્રણયથી કહેવા લાગી કે;[16] "હે કૌંતેય ! હવે અહીં શા માટે આવ્યા છો ? તમારી તે યાદવી સ્ત્રી હોય ત્યાંજ જાઓને; ભારાનો એક મજબૂત બંધ હોય પણ તેના ઉપર બીજો બંધ બાંધવાથી પહેલો બંધ શિથિલ થઈ જાય છે."[17] આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિલાપ કરતી દ્રૌપદીને જોઈને અર્જુને તેનું વારંવાર સાંત્વન કર્યું તથા અનેકવાર તેની ક્ષમા માગી.[18] પછી અર્જુન ત્વરાથી સુભદ્રા પાસે ગયો અને તેને લાલ

રંગનું રેશમી વસ્ત્ર પહેરાવી *ગોવાલિનીના જેવો વેષ કરાવી અંતઃપુરમાં મોકલીદીધી.[૧૯] એવા વેષમાં પણ વીરપત્ની તથા સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી યશસ્વિની સુભદ્રા અતિશય શોભવા લાગી. પછી વિશાલ રક્ત નેત્રવાળી યશસ્વિની સુભદ્રા ઉત્તમ મહેલમાં આવી અને કુંતીને પગે લાગી. તે વખતે સર્વાંગ સુંદરી સુભદ્રાનું કુંતીએ પરમ પ્રેમથી મસ્તક સુંધ્યું અને તે અતુલ સ્ત્રીને આશીર્વાદ આપ્યા. તે પછી પૂર્ણચંદ્રના જેવા મુખવાળી સુભદ્રા ત્વરાથી દ્રૌપદીની પાસે ગઇ અને તેણે દ્રૌપદીને પ્રણામ કરીને "હું તમારી દાસી છું" એમ કહ્યું.[૨૦-૨૩] તે વખતે દ્રૌપદી ઉભી થઇ અને શ્રીકૃષ્ણની બ્હેનને ભેટીને પ્રેમથી કહેવા લાગી કે; "તારો પતિ નિઃસપત્ન થાઓ." તેમજ હર્ષપામેલી સુભદ્રાએ પણ દ્રૌપદીને કહ્યું કે; "ભલે એમ થાઓ."[૨૪] હે જનમેજય ! તે વખતે મહારથ પાંડવોનાં મન પ્રસન્ન થયાં તથા કુંતી પણ અતિશય પ્રસન્ન થયાં.[૨૫]

જ્યારે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણે સાંભળ્યું કે પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન પોતાના ઉત્તમ નગર ઇંદ્રપ્રસ્થમાં જઇ પહોંચ્યો છે,[૨૬] ત્યારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને શત્રુને તાપ આપનારા શૂરસેનના પૌત્ર શ્રીકૃષ્ણ, બલરામને સાથે લઇને તથા અંધક કુલના શ્રેષ્ઠ એવા મહારથ વીરો, ભાઇઓ, કુમારો અને ઘણા યોદ્ધાઓથી વીંટાઇને મોટાં સૈન્યનાં રક્ષણ સાથે ત્યાં આવ્યા.[૨૭,૨૮] તે વખતે તેમની સાથે મહાયશસ્વી, અરિને દમનારા અને દાનપતિ એવા વૃષ્ણિવીરોના બુદ્ધિમાન્ સેનાપતિ અક્રૂર પણ સાથે આવ્યા હતા.[૨૯] વળી મહા તેજસ્વી અનાધૃષ્ટિ તથા મહા બુદ્ધિવાળા અને ઉદાર ચિત્તવાળા સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિના શિષ્ય મહા યશસ્વી ઉદ્ધવ પણ સાથે હતા.[૩૦] વળી સત્યક, સાત્યકિ, યાદવ કૃતવર્મા, પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, નિશઠ, શંકુ,[૩૧] પરાક્રમી ચારુદેષ્ણ, ઝિલ્લી, વિપૃથુ, મહાબાહુ સારણ, વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો ગદ,[૩૨] એ બધા અને બીજા વૃષ્ણિ, ભોજ તથા અંધક કુલના ઘણા પુરુષો લગ્નની અનેક ભેટો લઇને ખાંડવપ્રસ્થમાં આવ્યા હતા.[૩૩] જ્યારે યુધિષ્ઠિર રાજાએ સાંભળ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા છે ત્યારે તેમને સન્માનપૂર્વક તેડી લાવવા માટે તેમણે નકુલ તથા સહદેવને સામા મોકલ્યા.[૩૪] તેમણે જઇને મહાન્ ઐશ્વર્યવાળાં વૃષ્ણિમંડલનું સારૂં સન્માન કર્યું. તે પછી વૃષ્ણિ, અંધક તથા ભોજોને સાથે લઇને મહાન્-બાહુવાળા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે, બલરામની સાથે ખાંડવપ્રસ્થમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે એ નગરને ધજા પતાકાઓથી શણગાર્યું હતું, વાળેલા રસ્તાઓમાં પવિત્ર સુગંધવાળાં શીતલ ચંદનનાં જલનો છંટકાવ કર્યો હતો, ઠેક ઠેકાણે પુષ્પસમૂહ પાથરીને નગરને સુશોભિત કર્યું હતું, ઠામ ઠામ બળતા અગુરુનો સુગંધ પસરી રહ્યો હતો. હૃષ્ટપુષ્ટ મનુષ્યોથી આખું નગર ભરાઇ ગયું હતું તથા વેપારીઓથી નગર શોભી નિકળ્યું હતું[૩૫-૩૮] એવા સુશોભિત નગરના માર્ગમાં થઇને હજારો બ્રાહ્મણો તથા નગરના લોકોથી પૂજન કરાતા શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રભવનના જેવા યુધિષ્ઠિર રાજાના ભવનમાં આવ્યા.[૩૯] તે વખતે યુધિષ્ઠિર વિધિપૂર્વક પ્રથમ બલરામને ભેટયા અને પછી શ્રીકૃષ્ણનું મસ્તક સુંઘીને તેમને બાહુથી આલિંગન કર્યું.[૪૦] પ્રસન્ન થયેલા ગોવિંદે પણ વિનયથી તેમને માન આપ્યું અને પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમનું પણ વિધિથી સન્માન કર્યું.[૪૧] તે પછી વૃષ્ણિ અને અંધકોમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે પુરુષો આવ્યા હતા તેમનો યુધિષ્ઠિરે યોગ્યતા પ્રમાણે યથાવિધિ આદરસત્કાર કર્યો.[૪૨] કેટલાએક યાદવોનું ગુરુની પેઠે પૂજન કર્યું, કેટલાએકને મિત્રની પેઠે મળ્યા, કેટલાએકની સાથે પ્રેમથી સંભાષણ કર્યું અને કેટલાએક યાદવોએ યુધિષ્ઠિરને અભિવંદન કર્યું.[૪૩] તે પછી મહા યશસ્વી હૃષીકેશ-કૃષ્ણે વર પક્ષના સંબંધીઓને ઉત્તમ ધન આપ્યું તથા સગાંઓએ સુભદ્રાને માટે જે ધન મોકલેલું તે બધું સુભદ્રાને આપ્યું.[૪૪]

*ગોપાલકૃષ્ણના સંબંધથી તથા પટરાણીના વેષમાં જોવાથી દ્રૌપદીને ક્રોધ થશે તે ન થવા માટે.

પછી શ્રીકૃષ્ણે સુવર્ણના ધ્વજાદિ અંગવાળા, ઘુઘરીઓની જાલથી શોભતા અને ચાર ચાર ઘોડાઓ જોડેલા એવા એક હજાર રથો કેળવાયલા ચતુર સારથિઓની સાથે પાંડવોને આપ્યા. વળી શ્રીમાન્ માથુર દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી, પુષ્કલ દૂધવાળી અને પવિત્ર દેખાવવાળી દશ હજાર ગાયો આપી.[૪૫,૪૬] વળી જનાર્દને ચંદ્રના કિરણ જેવી ધવલ કાંતિવાળી, શુદ્ધ અશ્વવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને સુવર્ણના અલંકારથી શણગારેલી એવી એક હજાર ઘોડીઓ પ્રીતિથી પાંડવોને આપી.[૪૭] વળી કેળવેલાં, વાયુના જેવા વેગવાળાં અને મેશના જેવા રંગવાળાં તથા કેટલાંએક ધોળા રંગનાં એવાં એક હજાર ખચ્ચરો આપ્યાં.[૪૮] વળી સ્નાન, પાન તથા બીજા અનેક ઉત્સવોમાં કેળવાયલી, યોગ્ય વયવાળી, ઋતુધર્મને પ્રાપ્ત ન થયેલી, સારા વેષવાળી, સુંદર કાંતિવાળી, સુવર્ણની સો સો મ્હોરની કાંઠલીઓ જેઓના કંઠમાં રહેલી એવી, રુંવાટાંવિનાનાં અંગવાળી, સર્વ અલંકારોથી અલંકૃત અને સેવા કરવામાં કુશલ એવી એક હજાર દાસીઓ કમલનયન શ્રીકૃષ્ણે આપી.[૪૯,૫૦] વળી બાહ્લીક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, પીઠપર ભાર વહન કરનારા એક લાખ ઘોડાઓ શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તમ કન્યાધન તરિકે આપ્યા.[૫૧] દશાર્હ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણે અગ્નિના જેવાં તેજવાળું કાચું અને શોધેલું મનુષ્યના દશભાર (૫૦ મણ) જેટલું સોનું આપ્યું.[૫૨] વળી સાહસપ્રિય હલધારી બલરામે પ્રસન્ન થઈને સંબંધને માન આપતાં પહેરામણીમાં અર્જુનને એક હજાર મદમત્ત હાથીઓ આપ્યા. આ હાથીઓને ત્રણ સ્થાન(ગંડસ્થાન, ગુહ્ય તથા કાનનાં મૂલ)માંથી મદ ઝરતો હતો, તેઓ પર્વતના શિખર જેવા દેખાતા હતા, યુદ્ધમાંથી પાછા હઠે નહિ તેવા હતા, તેઓને સારા શબ્દવાળી ઘંટાઓ બાંધેલી હતી, તેઓ સોનાની સાંકળોથી શોભતા હતા અને તેમના ઉપર માવતો બેઠેલા હતા.[૫૩-૫૫] આ રીતે શ્રીકૃષ્ણાદિએ આપેલાં મહાન્ ધનરત્નના સમૂહવાળો, વસ્ત્ર અને કંબલ રૂપી ફીણવાળો, મોટા હાથી રૂપી મોટા મગરોવાળો અને પતાકારૂપી શેવાલવાળો તે કિમતી ધનનો સમુદ્ર પાંડુસાગરની સાથે મળી ભળી ગયો અને તેથી તેમની પૂર્ણતાને અધિક પૂર્ણ કરતો શત્રુઓને શોક ઉત્પન્ન કરનારો થઈ પડયો.[૫૬,૫૭] ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરે તે સઘળું ધન સ્વીકાર્યું અને વૃષ્ણિ,અંધક વગેરે વંશના મહારથોનું પૂજન કર્યું.[૫૮] પછી ઇંદ્રપ્રસ્થમાં એકઠા થયેલા કુરુ, વૃષ્ણિ અને અંધક કુલના ઉત્તમ મહાત્માઓ જેમ પુણ્યાત્માઓ સ્વર્ગમાં વિહાર કરે તેમ વિહાર કરવા લાગ્યા.[૫૯] ઠેકઠેકાણે ગાઇને તથા વીણા, મૃદંગ વગેરેના નાદ કરીને ઇચ્છામાં આવે તેમ કૌરવો અને યાદવો વિહાર કરતા હતા.[૬૦] આ પ્રમાણે ઉત્તમ વીર્યવાળા યાદવો ઘણા દિવસ વિહાર કરીને કૌરવોથી સન્માન પામી પછી પાછા દ્વારકામાં ગયા.[૬૧] જતી વખતે કુરુશ્રેષ્ઠોએ તેમને ઉત્તમ રત્નભૂત વસ્તુઓ આપી, તેને લઈને તથા બલરામને આગળ કરીને વૃષ્ણિ, અંધક વગેરે મહારથો દ્વારકામાં ગયા,[૬૨] અને હે ભારત ! શ્રીકૃષ્ણ તો મહાત્મા અર્જુનની સાથે રમ્ય એવાં ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાંજ રહ્યા.[૬૩] ત્યાં રહીને મહા યશસ્વી કૃષ્ણ યમુનાનાં તીર ઉપર મૃગયા કરવા જતા અને ત્યાં મૃગ, વરાહ વગેરેને વિંધતા અર્જુનની સાથે આનંદથી ક્રીડા કરતા હતા.[૬૪] તે પછી કેશવનાં પ્રિય ભગિની સુભદ્રાએ ઇંદ્રાણી જેમ જયંતને જન્મ આપે તેમ ખ્યાતિવાળા એક પુત્રને જન્મ આપ્યો.[૬૫] જે પુરુષશ્રેષ્ઠ અભિમન્યુને સુભદ્રાએ ઉત્પન્ન કર્યો તે દીર્ઘ બાહુવાળો, વિશાલ છાતીવાળો, વૃષભના જેવાં નેત્રવાળો, શત્રુઓને દમન કરનારો અને પરાક્રમી હતો.[૬૬] નરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે અર્જુનનો પુત્ર અભી એટલે નિર્ભય તથા મન્યુમાન્-ક્રોધવાન્-અતિશય શૂરો હોવાથી તે શત્રુમર્દનનું નામ અભિમન્યુ પાડયું.[૬૭] જેમ યજ્ઞમાં શમીનું મંથન કરવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અર્જુનથી સુભદ્રામાં એ અતિરથ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો.[૬૮]

હે ભારત ! આ પુત્રનો જન્મ થયો તે વખતે મહાતેજસ્વી કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ બ્રાહ્મણોને દશ હજાર ગાયો તથા ઘણી સોના મહોરો આપી હતી.[૬૯] જેવી રીતે ચંદ્રમા સર્વ પ્રજાને પ્રિય લાગે છે તેવી રીતે અભિમન્યુ, બાપ તથા કાકાઓને અને વાસુદેવને બાલપણથીજ વહાલો થઇ પડયો હતો.[૭૦] વળી જન્મથી આરંભીને એ પુત્રની (લાલન, પાલન, અલંકરણ વગેરે) સર્વે શુભ ક્રિયાઓ શ્રીકૃષ્ણ પોતે કરતા હતા, અને એ બાલક પણ શુકલ પક્ષના ચંદ્રની પેઠે પ્રતિ દિવસે વૃદ્ધિ પામતો હતો.[૭૧] શત્રુઓને દમન કરનારો આ અભિમન્યુ વેદવિદ્યા ભણ્યો અને અર્જુનની પાસેથી *ચતુષ્પાદ તથા §દશ અંગવાળા, દિવ્ય+ અને §માનુષ સમગ્ર ધનુર્વેદને શિખ્યો.[૭૨] મહાબલવાન્ અર્જુને પોતાના પુત્રને અસ્ત્રોના વિજ્ઞાનમાં, સફાઈથી અસ્ત્રોના પ્રયોગ કરવામાં અને સર્વે ક્રિયાઓમાં જે જે આધિક્ય હતું તે સર્વ શિખવ્યું.[૭૩] આ રીતે શાસ્ત્ર તથા પ્રયોગમાં અર્જુને અભિમન્યુને પોતાના જેવો કર્યો. સુભદ્રાથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના તે પુત્રને જોઇને અર્જુનને ઘણો સંતોષ થયો હતો.[૭૪] શત્રુઓનો પરાભવ કરે એવા સર્વ ગુણવાળા, સર્વલક્ષણસંપન્ન, કોઈથી પરાભવ ન પામે એવા, વૃષભના જેવા ખભાવાળા, પહોળી કરેલી ફણાવાળા નાગના જેવા, સિંહના જેવા દર્પવાળા, મહાન્ ધનુર્ધારી, મદમત્ત હાથીના જેવા વિક્રમવાળા, મેઘ તથા દુંદુભિના જેવા શબ્દવાળા, પૂર્ણ ચંદ્રના જેવાં મુખવાળા તથા શ્રીકૃષ્ણના જેવાં શૌર્ય, વીર્ય, રૂપ અને આકૃતિ વાળા પોતાના પુત્રને જોઈને, પોતાને જોઈને ઈંદ્ર જેમ સંતોષ પામે તેમ અર્જુન સંતોષ પામતો હતો.[૭૫-૭૭] શુભ લક્ષણવાળાં દ્રૌપદી પણ પોતાના પાંચ પતિઓથી પાંચ પર્વતના જેવા પાંચ વીર પુત્રોને પ્રાપ્ત થયાં.[૭૮] તેમાં યુધિષ્ઠિરથી પ્રતિવિંધ્ય થયો, ભીમસેનથી સુતસોમ થયો, અર્જુનથી શ્રુતકર્મા થયો, નકુલથી શતાનીક થયો અને સહદેવથી શ્રુતસેન થયો. આ રીતે પાંચ મહારથ વીર પુત્રોને જેમ અદિતિ આદિત્યોને જન્મ આપે તેમ પાંચાલીએ જન્મ આપ્યો હતો.[૭૯,૮૦] નામ પાડતી વખતે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી જોઇને બ્રાહ્મણોએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; આ કુમારને શત્રુના કરેલા પ્રહારની વેદનાનું વિંધ્ય પર્વતની પેઠે ભાન થશે નહિ માટે એ **પ્રતિવિંધ્ય** કહેવાશે.[૮૧] આ ભીમસેનથી દ્રૌપદીમાં ઉત્પન્ન થયેલો સોમ તથા સૂર્યના જેવાં તેજવાળો અને સહસ્ર સોમ થયા પછી ઉત્પન્ન થયેલો મહાધનુર્ધર પુત્ર **સુતસોમ** કહેવાશે.[૮૨] શ્રુત (વિખ્યાત) એવાં મહાન્ કર્મો કરીને આવેલા અર્જુનથી આ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે માટે એ **શ્રુતકર્મા** કહેવાશે.[૮૩] કુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાત્મા શતાનીક રાજર્ષિનાં જેવા પોતાના કીર્તિવર્ધક પુત્રનું નકુલે તેના નામથી **શતાનીક** નામ પાડયું હતું.[૮૪] છેવટે દ્રૌપદીએ વહ્નિદૈવત્ય (કૃત્તિકા) નક્ષત્રમાં સહદેવથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો તે **શ્રુતસેન** કહેવાયો.[૮૫]

---

*मंत्रमुक्त-જેનો પ્રયોગ હોય પણ ઉપસંહાર ન હોય તે, ૧. पाणिमुक्त-બાણ વગેરે, ૨. मुक्तामुक्त-જેનો પ્રયોગ અને ઉપસંહાર બન્ને હોય તે, ૩. अमुक्त-મંત્રથી સાધી લીધેલી ધ્વજા વગેરે કે જેને જોતાંજ શત્રુઓ નાશી જાય તે, આ ચાર ધનુર્વેદના પાદ છે.

§ ૧ आदान-ભાથામાંથી બાણ લેવું તે. ૨ संधान-ધનુષ ઉપર ચઢાવવું. ૩ मोक्षण-નિશાન પર છોડવું. ૪ विनिवर्त्तन-હીન શક્તિવાળાં લક્ષ્ય ઉપર છોડેલાં અસ્ત્રને પાછું વાળવું. ૫ स्थान-ધનુષ તથા પ્રત્યંચાને જુદાં જુદાં સ્થાનમાં પકડી તે તે સ્થાનમાં શરનું સંધાન કરવું. ૬ मुष्टि-ત્રણ આંગળીથી અથવા ચાર આંગળીથી હસ્તબંધ. ૭ प्रयोग-તર્જની અને મધ્યમા આંગળીની વચ્ચેથી અથવા મધ્યમા આંગળી અને અંગુઠાના મધ્યવડે બાણનું ધનુષ સાથે જોડાણ કરવું તે. ૮ प्रायश्चित्त-પોતાના અથવા પારકાના પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યંચાના તથા શર વગેરેના આઘાતને રોકવા હાથની ખોળીઓ અથવા સામી અસ્ત્રક્રિયાની વિધિઓ. ૯ मंडल-ચક્રની પેઠે ગોળ ભમતા રથવડે ભ્રમણ થતાં લક્ષ્યનો વેધ કરવો તે. ૧૦ रहस्य-શબ્દવેધ, એકીવખતે અનેક લક્ષ્યોપર શરોનો પ્રહાર ઇત્યાદિ, આ ધનુર્વેદનાં દશ અંગ કહેવાય છે.

+ બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરે. § તરવાર વગેરે.

હે રાજેંદ્ર! એ દ્રૌપદીના પરસ્પર હિતૈષી અને યશસ્વી પુત્રો એક એક વર્ષને અંતરે ઉત્પન્ન થયા હતા.[૮૬] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! એ પુત્રોના જાતકર્મ, ચૌલ તથા ઉપનયન સંસ્કાર તેમના પુરોહિત ધૌમ્ય મુનિએ વિધિપૂર્વક કર્યા હતા.[૮૭] તે કુમારોએ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલન કરીને વેદાધ્યયન કર્યું તથા અર્જુન પાસેથી તેમણે સર્વ દિવ્ય અને માનુષ અસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવ્યું.[૮૮] હે રાજશાર્દૂલ આ દેવગર્ભના જેવા વિશાલ છાતીવાળા મહારથી પુત્રોને પ્રાપ્ત થઇને પાંડવો હર્ષ પામવાલાગ્યા.[૮૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત હરણાહરણપર્વવિષે ૨૨૧ અધ્યાય સમાપ્ત.

હરણાહરણ પર્વ સમાપ્ત.*

खांडवदाहपर्व.

અધ્યાય ૨૨૨–યમુનાતીરે શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુનની આગળ બ્રાહ્મણના રૂપમાં અગ્નિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

इंद्रप्रस्थे वसंतस्ते जघ्नुरन्यान्नराधिपान्॥

शासनाद् धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ઈંદ્રપ્રસ્થમાં નિવાસ કરતા પાંડવોએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની તથા શાંતનુ-પુત્ર ભીષ્મની આજ્ઞાથી બીજા કેટલાએક રાજાઓને માર્યા હતા.[૧] જેમ પુણ્યનાં સૂચક (ઊર્ધ્વ-રેખાદિ, ગાંભીર્યાદિ) લક્ષણોવાળા તથા શુભ કર્મવાળા દેહને પ્રાપ્ત થઇને જીવ સુખથી રહે છે તેમ ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરના આશ્રયને પામીને સર્વ લોકો સુખથી રહેતા હતા.[૨] હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! જેમ નીતિમાન મનુષ્ય પોતાના આત્માના જેવા ત્રણ બંધુઓને માન આપીને તેમનું સમાન ભાવથી સેવન કરે છે તેમ યુધિષ્ઠિર રાજા ધર્મ, અર્થ અને કામને સમાન ભાવથી સેવન કરતા હતા.[૩] સમાન રીતે વિભક્ત થયેલા તે ધર્મ,અર્થ અને કામરૂપી પુરુષાર્થો પૃથ્વીમાં સાક્ષાત્ દેહ ધારણ કરીને રહેતા હોય તેવા લાગતા હતા અને યુધિષ્ઠિર રાજા તેમાં ત્રણેના આશ્રયભૂત ચોથા મોક્ષના જેવા શોભતા હતા.[૪] યુધિષ્ઠિર રાજા બ્રહ્મપરાયણ, વેદોનો મહાન્ યજ્ઞોમાં ઉપયોગ કરનારા અને શુભ લોકોનું રક્ષણ કરનારા હતા. અર્થાત્ ત્યાંની પ્રજા બ્રહ્મ, કર્મ અને નીતિ એ ત્રણેમાં નિષ્ણાત રાજાને પ્રાપ્ત થઈ હતી.[૫] યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજ્યકાલમાં રાજાઓની લક્ષ્મી સ્થિર થઇને રહેવા લાગી, બુદ્ધિ પરમેશ્વરપરાયણ થઈ અને સમગ્ર ધર્મ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.[૬] જેમ ચારે વેદના પ્રયોગથી થતા જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ શોભે તેમ ચારે ભાઈઓની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજા અત્યંત શોભતા હતા.[૭] જેમ દેવો પ્રજાપતિ બ્રહ્માની પાસે રહીને તેમની સેવા કરે તેમ બૃહસ્પતિ સરખા ધૌમ્ય વગેરે મુખ્ય વિપ્રો યુધિષ્ઠિર રાજાની આસપાસ રહીને તેમનું સેવન કરતા હતા.[૮] પૂર્ણ ચંદ્રને જોઇને જેમ સર્વેનાં નેત્રો તથા હૃદય પ્રસન્ન થાય છે, તેમ ધર્મરાજમાં અત્યંત પ્રીતિવડે સર્વ પ્રજાનાં નેત્રો અને હૃદય એકી વખતે પ્રસન્ન થઇને રમી રહેતાં હતાં.[૯] યુધિષ્ઠિર રાજા પાલન કરતા હતા, એટલાથીજ પ્રજા તેમના પ્રત્યે ભાવ રાખતી

* मानघ्नस्यापि जामातुर्मानं संवर्द्धयेद्बुधः ॥
स्वसुर्हर्त्रेऽर्जुनायापि ददुर्वित्तानि वृष्णयः ॥

વૃષ્ણિઓએ બ્હેનને હરણ કરનારા અર્જુનને પણ ધન આપ્યું હતું એ ઉપરથી ડાહ્યા મનુષ્યે માન હણનારા જમાઇનું પણ માન વધારવું એ આ પદ્યમાં સૂચવ્યું છે. ગo

નહિ, પરંતુ તે પ્રજાનાં મન જે રીતે રંજન પામે તેવાં કાર્યો કરતા હતા તેથી લોકો તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખતા હતા.[10] બુદ્ધિમાન્ અને સુંદર બોલનારા યુધિષ્ઠિર રાજા કોઇ વાર અયોગ્ય, અસત્ય, દુઃખ આપનારૂં અથવા અપ્રિય વચન બોલતા ન હતા.[11] હે ભરતસત્તમ ! તે મહા તેજસ્વી રાજા સર્વે લોકોનું તથા પોતાનું હિત થાય એવી રીતેજ કાર્ય કરતા સુખથી રમણ કરતા હતા.[12] તેમજ બધા પાંડવો પણ પોતાનાં તેજથી રાજાઓને તાપ આપતા સંતાપ રહિત થઇને આનંદથી નિવાસ કરતા હતા.[13]

આ પ્રમાણે કેટલાએક દિવસો વીત્યા પછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે; “ હે કૃષ્ણ ! હાલ ગરમીના દિવસ હોવાથી તાપ ઘણો પડે છે; માટે આપણે યમુના ઉપર જઇએ.[14] હે મધુસૂદન ! આપણે સુહૃદ્વર્ગોને લઇને ત્યાં વિહાર કરીશું અને સાંજે પાછા આવતા રહીશું. હે જનાર્દન ! આ વાત તમને પણ પસંદ પડશે.”[15]

વાસુદેવ બોલ્યાઃ–“ હે કુંતીપુત્ર ! આપણે સુહૃજ્જનોથી વીંટાઇને સુખેથી જલમાં વિહાર કરીએ. હે પાર્થ ! એ વાત મને પણ ગમે છે.”[16]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–પછી હે ભારત ! અર્જુન અને ગોવિંદ બન્નેએ ધર્મરાજાને એ વાત કહી અને તેમની આજ્ઞા મેળવીને ત્યાંથી તેઓ મિત્રમંડલને લઇને યમુના પ્રત્યે ગયા,[17] અને ત્યાં તેઓ અતિ શ્રેષ્ઠ વિહારસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. આ સ્થાનમાં અનેક જાતનાં વૃક્ષો ઉગી નીકળેલાં હતાં તથા ત્યાં નાનાં મોટાં ગૃહો આવી રહેલાં હતાં; જેનાથી તે સ્થાન ઇંદ્રનગરના જેવું જણાતું હતું.[18] ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને માટે ભક્ષ્ય ભોજ્યના ઉમદા રસિક પદાર્થો, પીવાના રસો, પુષ્પો અને વિવિધ સુગંધો તૈયાર કરેલા હતા અને નાનાવિધ શુભ રત્નોની શોભા કરેલી હતી. તે અંતઃપુરમાં તેમણે તત્કાલ પ્રવેશ કર્યો, અને હે ભારત ! ત્યાં જઇને સર્વે લોકો પણ પોતપોતાની ઇચ્છાપૂર્વક ક્રીડા કરવા લાગ્યા.[19,20] વળી વિશાલ નિતંબવાળી, સુંદર પુષ્ટ પયોધરવાળી, રમ્ય નેત્રોવાળી અને મદથી ઠમકતી ચાલવાળી સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કરવા લાગી.[21] કેટલીક અંગનાઓ વનમાં ખેલતી હતી ત્યારે કેટલીએક જલમાં ક્રીડા કરતી હતી અને કેટલીએક મહાલયોમાં રમણ કરતી હતી. આ પ્રમાણે ઇચ્છામાં આવે તેમ જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં અર્જુન અને કૃષ્ણની સમીપમાં તે સ્ત્રીઓ અનેક રમતો કરતી હતી.[22] હે મહારાજ ! તે વખતે મદથી મત્ત થયેલી દ્રૌપદી તથા સુભદ્રા તે સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન થઇને વસ્ત્રો તથા આભૂષણો આપતી હતી.[23] ત્યાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થઇને નૃત્ય કરતી હતી, કેટલીક વિચિત્ર શબ્દો કરતી હતી, કેટલીક હાસ્ય કરતી હતી ત્યારે બીજી કેટલીએક ઉત્તમ જાતનું મદ્ય પીતી હતી.[24] વળી ત્યાં કેટલીક સ્ત્રીઓ બીજી સ્ત્રીઓને રૂંધતી હતી, ત્યારે કેટલીએક પરસ્પર ગમ્મતમાં પ્રહાર કરતી હતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો એકમેકની છુપી વાતો કરવા મંડી પડી હતી.[25] તે સ્થાનમાં વાગતાં વેણુ, વીણા અને મૃદંગોના મનોહર નાદથી તે ઐશ્વર્યયુક્ત મહાલય તથા વન સર્વ ગાજી રહ્યાં હતાં.[26] હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે બધાં ગમતમાં પડયાં હતાં ત્યારે અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી સમીપમાં આવેલા એક મનોહર સ્થાનમાં ગયા,[27] અને ત્યાં જઇને શત્રુનાં નગરોને જિતનારા મહાત્મા કૃષ્ણ તથા અર્જુન કિમતી આસનો ઉપર બેઠા.[28] પછી પૂર્વે કરેલાં પરાક્રમની તથા બીજી ઘણી ઘણી વાતો કરીને ત્યાં પાર્થ અને માધવ આનંદ કરવા લાગ્યા.[29] જેમ સ્વર્ગમાં અશ્વિની કુમાર બેઠા હોય તેમ આનંદથી કૃષ્ણ અને અર્જુન બેઠા હતા એટલામાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણ તેમની પાસે આવી પહોંચ્યો.[30] આ બ્રાહ્મણ મોટા સાગના વૃક્ષ જેવો ઉંચો હતો, તપાવેલા સોનાના જેવી તેની કાંતિ હતી, તેનાં અંગો પીળાં તથા લીલા રંગનાં જણાતાં હતાં, તેની

દાઢી મૂછ અગ્નિની જ્વાલા જેવી જણાતી હતી અને ઉંચાઇના પ્રમાણમાં તેનું શરીર પણ જાડું હતું.[31] તે તરુણ સૂર્યના જેવો, વલ્કલ અને જટાને ધારણ કરનારો, કમલના પાન જેવા ગોળ મુખવાળો અને તેજવડે દેદીપ્યમાન પીળા રંગનો જણાતો હતો.[32] આ તેજસ્વી બ્રાહ્મણ પોતાની પાસે આવતો હતો તેને જોઇને અર્જુન અને વાસુદેવ પોતાનાં આસન ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થયા.[33]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ખાંડવદાહપર્વવિષે બ્રાહ્મણરૂપ્યનલાગમન નામનો અધ્યાય ૨૨૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૩–અગ્નિનો પરાભવ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

सोऽब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ॥
लोकप्रवीरौ तिष्ठंतौ खांडवस्य समीपतः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–ખાંડવ વનની સમીપમાં બેઠેલા, લોકોમાં મુખ્ય વીર એવા સાત્વત કુલોત્પન્ન વાસુદેવ અને અર્જુનની આગળ આવીને તે બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યો કે;[1] “હે વૃષ્ણિનંદન ! અને હે પાર્થ ! હું બહુ આહાર કરનારો બ્રાહ્મણ છું તથા નિત્ય અપરિમિત ભોજન કરૂં છું આજે હું તમારી બન્નેની પાસે ભિક્ષા માગું છું માટે મને તમે એક વાર તૃપ્તિ થાય તેટલી ભિક્ષા આપો.”[2]

આ પ્રમાણે જ્યારે બ્રાહ્મણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન તે બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યા કે; “હે વિપ્ર ! તમે કેવાં અન્નથી તૃપ્ત થશો તે અમને કહો, એટલે અમે તે અન્ન તમને આપવાને પ્રયત્ન કરીએ.”[3] આ પ્રમાણે ‘તમારે માટે અમે કયું અન્ન તૈયાર કરીએ’ એમ તે બન્ને વીરોએ કહ્યું ત્યારે ઐશ્વર્યવાન્ બ્રાહ્મણ તેઓને કહેવા લાગ્યો.[4]

બ્રાહ્મણ બોલ્યોઃ–“હું અન્નનો આહાર કરવા ઇચ્છતો નથી. તમને વિદિત થાઓ કે હું પોતે અગ્નિ છું, માટે મારા આહારનેસારૂ જે યોગ્ય હોય તે તમે બન્ને મને આપો.[5] ઇંદ્ર આ ખાંડવ વનનું નિરંતર રક્ષણ કરે છે, એટલે તે મહાત્માથી રક્ષણ કરાયલા આ વનને હું બાળી શકતો નથી.[6] આ વનમાં ઇંદ્રનો મિત્ર તક્ષક નાગ પોતાના પરિવાર સાથે નિત્ય વાસ કરે છે અને તે કારણથી વજ્રધારી ઇંદ્ર આ વનનું રક્ષણ કરે છે.[7] એ તક્ષક નાગનેલીધે આ વનમાં અનેક પ્રાણીઓ પણ બચી જાય છે. મને એ વન બાળવાની ઘણી ઇચ્છા છે; પરંતુ ઇંદ્રનાં તેજથી એને હું બાળી શકતો નથી.[8] આ વનમાં મને પ્રજ્વલિત થયેલો જોતાંજ ઇંદ્ર, મેઘના જલની વૃષ્ટિ કરે છે, તેથી મારા ઇચ્છિત એવા એ વનને બાળવાની મને ઇચ્છા છે છતાં હું એને બાળી શકતો નથી;[9] માટે હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને તમો બન્ને અસ્ત્રવેત્તાની સહાયથી ખાંડવ વનને હું બાળી શકીશ. તમારી પાસે મેં એ ભોજન માગ્યું છે.[10] તમે બન્ને ઉત્તમ અસ્ત્રવેત્તા છો, એટલે મેઘની ધારાઓને અને નાશી છુટતાં પ્રાણીઓને ચોમેરથી સારી રીતે રોકી શકશો.”[11]

જનમેજય પૂછે છેઃ–મહેંદ્રે રક્ષણ કરેલા અને અનેક પ્રાણીઓથી ભરેલા એવા ખાંડવ વનને ભગવાન્ અગ્નિ શા કારણથી બાળવા ઇચ્છા કરતો હતો ?[12] હે બ્રહ્મન્ ! અગ્નિએ ક્રોધ કરીને ખાંડવ વન બાળ્યું એમાં સાધારણ કારણ હોય એમ મને લાગતું નથી;[13] માટે હે મુનિ ! પૂર્વે જે કારણથી ખાંડવવનનો દાહ થયો હતો તે વૃત્તાંત વિસ્તારથી યથાર્થ રીતે હું સાંભળવા ઇચ્છા કરૂં છું.[14]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે પૃથ્વીપતિ રાજા ! જેટલા માટે અગ્નિએ ખાંડવ વનને બાળી મૂક્યું તે સઘળું હું તમને યથાર્થ રીતે કહું

છું તેને તમે સાંભળો. હે નરશ્રેષ્ઠ ! આ ખાંડવ વનના વિનાશની ઋષિઓએ વર્ણવેલી પૌરાણિક કથા હું તમને કહી સંભળાવું છું.[૧૫,૧૬] હે રાજન્ ! પુરાણમાં સંભળાય છે કે, પૂર્વે ઇંદ્રના જેવો બલ અને પરાક્રમવાળો શ્વેતકિ નામનો એક વિખ્યાત રાજા હતો.[૧૭] તે રાજાના જેવો યજ્ઞ કરનારો, દાન આપનારો અને બુદ્ધિમાન્ બીજો કોઇ હતો નહિ. તેણે સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા મોટા મોટા યજ્ઞો અને ક્રતુઓ કર્યા હતા.[૧૮] હે નૃપ ! પ્રતિ દિવસે યજ્ઞક્રિયા અને વિવિધ દાનો સિવાય તે રાજાની બુદ્ધિ બીજા કશામાં એ જતી નહતી.[૧૯] આ પ્રમાણે ઋત્વિજોને સાથે રાખીને તે બુદ્ધિમાન્ રાજા નિરંતર યજ્ઞો કર્યા કરતો હતો. પછી લાંબો કાલ થવાથી તેના ઋત્વિજો કંટાળી ગયા હતા અને ધૂમાડાથી નેત્રો વ્યાકુલ થઇ જવાનેલીધે તેઓ રાજાને ત્યજી ગયા હતા. તે પછી રાજાએ યજ્ઞ કરવા માટે તે ઋત્વિજોને ફરીથી કહ્યું;[૨૦,૨૧] પરંતુ આંખો બગડી જવાથી તેઓ યજ્ઞમાં આવ્યા નહિ. પછી તે બ્રાહ્મણોની સંમતિથી તેમના તરફના બીજા બ્રાહ્મણોને ઋત્વિજો કરીને રાજાએ યજ્ઞની સમાપ્તિ કરી. આ પ્રમાણે વર્તતા મહાત્મા રાજાને કેટલોક કાલ ગયા પછી એક વખતે સો વર્ષનો યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા થઇ; પરંતુ તે યજ્ઞ કરાવવામાટે ઋત્વિજો તૈયાર થયા નહિ.[૨૨-૨૪] મહાયશસ્વી રાજાએ આલસ્ય રહિત થઇને પોતાના સુહૃત્ જનોની સાથે ઋત્વિજોને પ્રણામ કરીને, વિનવીને, દાન આપીને મહાન્ યત્નથી મનાવવા માંડયા; પરંતુ અતુલ તેજવાળા તે ઋત્વિજો રાજાના અભિપ્રાયને અનુસર્યા નહિ.[૨૫,૨૬] તે વખતે ક્રોધયુક્ત થયેલો રાજર્ષિ તે આશ્રમવાસી ઋષિઓને કહેવા લાગ્યો કે; " હે વિપ્રો ! જો હું પતિત હોઉં અથવા તમારી સેવામાં ન રહ્યો હોઉં અથવા નિંદિત હોઉં તો મારો તમારે તથા બીજા બ્રાહ્મણોએ ઝટ ત્યાગ કરવો ઘટે છે; પરંતુ તેમ નથી એટલે હાલ મારી ઉત્પન્ન થયેલી યજ્ઞશ્રદ્ધાને હણવા તમે યોગ્ય નથી;[૨૭,૨૮] તેમ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ! વગર કારણે મારો ત્યાગ કરવો એ પણ તમને ઘટતું નથી. હે વિપ્રો ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું માટે મારા પર કૃપા કરવા તમે યોગ્ય છો.[૨૯] હે દ્વિજોત્તમો ! મારાં પોતાનાં કાર્યને લીધે હું તમને સામથી, દાનથી અને સત્યથી પ્રસન્ન કરીને મારૂં જે કાર્ય છે તે કહું છું;[૩૦] છતાં દ્વેષથી તમારે મારો ત્યાગ કરવો હોય તો હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ! હું યજ્ઞ કરાવવા માટે બીજા બ્રાહ્મણોની પાસે જઇશ. "[૩૧]

આટલાં વચન કહીને રાજા વિરામ પામ્યો; પરંતુ હે પરંતપ ! જ્યારે તે યાજક બ્રાહ્મણો રાજાને યજ્ઞ કરાવી શકયા નહિ ત્યારે ક્રોધ કરીને તે શ્રેષ્ઠ રાજાને કહેવા લાગ્યા કે; " હે પાર્થિવોત્તમ ! તારાં તો યજ્ઞકર્મો હમ્મેશ ચાલ્યા કરે છે એટલે અમે તે કર્મો કરાવી કરાવીને થાકી ગયા છીએ, માટે એ યજ્ઞકર્મના થાકથી શ્રમિત થયેલા એવા અમને તું ત્યજી દેવાને યોગ્ય નથી.[૩૨-૩૪] હે શુદ્ધ ! તારી બુદ્ધિ મોહિત થઇ છે અને તેથીજ તું અમારા શ્રમને જાણ્યા વિના યજ્ઞોને માટે ત્વરા કરે છે. જો એમજ હોય તો તું રુદ્રની પાસે જા. તે તારી પાસે યજ્ઞ કરાવશે. "[૩૫]

આવાં બ્રાહ્મણોનાં આક્ષેપવાળાં વાકયો સાંભળીને શ્વેતાક રાજાને ક્રોધ ચઢયો અને તે કૈલાસ પર્વત ઉપર જઇને ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યો.[૩૬] મહાદેવનું આરાધન કરવા માટે નિયમમાં રહીને, ઉત્તમ વ્રત ધારણ કરીને તથા ઉપવાસો કરીને તે લાંબાકાલ સુધી તપશ્ચર્યાપરાયણ રહ્યો.[૩૭] તે રાજા કોઇ વાર ભોજનની બારમી ટંકે તો કોઇ વાર સોળમી ટંકે ફલ તથા મૂલનો આહાર કરતો હતો. તે શ્વેતકિ રાજાએ એકાગ્ર થઇને છમાસ પર્યંત ઉંચા હાથ રાખીને તથા સ્થિર દૃષ્ટિ રાખીને થાંભલાની પેઠે અચલ ઉભા રહી તપ કર્યું. હે ભારત ! આ રીતે તે રાજશાર્દૂલને મહાન્ તપ કરતો જોઇને પરમ પ્રસન્ન થયેલા શંકરે તેને દર્શન આપ્યું;[૩૮-૪૦] અને ભગવાન્ શંકર પ્રેમાળ, ગંભીર વાણીથી

તેને કહેવા લાગ્યા કે; " હે શત્રુને તાપ આપનારા નરવ્યાઘ્ર ! તારાં તપથી હું પ્રસન્ન થયો છું.[૪૧] હે રાજા ! તારી ઇચ્છામાં આવે તે વર તું મારી પાસે માગ. તારૂં કલ્યાણ થાઓ."

અમાપ તેજવાળા રુદ્રનું આવું વચન સાંભળીને રાજર્ષિએ મહાત્મા શંકરને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે; " હે દેવદેવેશ ! સર્વે લોકોએ નમસ્કાર કરેલા એવા તમે ભગવાન્ પોતે મારાપર પ્રસન્ન થયા છો તો હે સુરેશ્વર ! તમે પોતે મને યજ્ઞ કરાવો. " આવું શ્વેતકિ રાજાનું બોલેલું વચન સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન્ શંકર મધુર હાસ્ય કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા; " હે રાજન્ ! યજ્ઞ કરાવવાનો અમને દેવોને અધિકાર નથી; પરંતુ તેં વર મેળવવાની ઇચ્છાથી તપ કર્યું છે માટે હે શત્રુને તાપ આપનારા રાજા ! તને હું એક સરતથી યજ્ઞ કરાવીશ.[૪૨-૪૬]

રુદ્ર કહે છેઃ–" હે રાજેંદ્ર ! બાર વર્ષ સુધી ઇંદ્રિયોને વશ રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળીને સતત ઘીની ધારાથી જો તું અગ્નિને તૃપ્ત કરીશ,[૪૭] તો હે નૃપ ! તું જે કામના કરે છે તે મારાથી તને પ્રાપ્ત થશે. "

આ રીતે જ્યારે શંકરે કહ્યું ત્યારે શ્વેતકિ રાજાએ મહાદેવના કહેવા પ્રમાણે સઘળું કર્યું. જ્યારે બાર વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે ફરીથી મહાદેવ ત્યાં આવ્યા,[૪૮,૪૯] અને લોકોનું રક્ષણ કરનારા શંકર, રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્વેતકિને કહેવા લાગ્યા કે;[૫૦] " હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તેં આ અનાદિ વેદબોધિત કર્મ કરીને મને સંતોષ આપ્યો છે; પરંતુ હે પરંતપ ! યજ્ઞો કરાવવા તે બ્રાહ્મણોનું કામ છે, એમ યજ્ઞવિધિમાં કહેલું છે;[૫૧] માટે હે શત્રુને તાપ આપનારા ! હમણાં હું પોતે તને યજ્ઞ કરાવીશ નહિ; પરંતુ પૃથ્વીમાં મારા અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાભાગ્યશાલી દુર્વાસા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા દ્વિજશ્રેષ્ઠ છે; તે મહાતેજસ્વી તને મારી આજ્ઞાથી યજ્ઞ કરાવશે; માટે તું તારા યજ્ઞનાં સાહિત્યો એકઠાં કર."[૫૨,૫૩]

આવાં રુદ્રનાં કહેલાં વચન સાંભળીને શ્વેતકિ રાજા પાછો પોતાના નગરમાં આવ્યો અને તેણે યજ્ઞની ફરી તૈયારી કરવા માંડી.[૫૪] પછી બધું સાહિત્ય એકઠું કરીને પાછો તે રુદ્રની પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે; "હે મહાદેવ ! મારાં સર્વે સાહિત્યો તથા બીજી બધી ઉપયોગી વસ્તુઓ તૈયાર છે માટે તમારી કૃપાથી મને કાલે યજ્ઞની દીક્ષા મળવી જોઇએ. "

મહાત્મા રાજાનાં આવાં વચન સાંભળીને મહાદેવે દુર્વાસાને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે; " હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! આ શ્વેતકિ રાજા મહાભાગ્યશાલી છે.[૫૫-૫૭] હે વિપ્રેન્દ્ર ! એ રાજાને મારી આજ્ઞાથી તમે યજ્ઞ કરાવો. " તે વખતે દુર્વાસા ઋષિએ મહાદેવને કહ્યું કે; ' ભલે હું એને યજ્ઞ કરાવીશ.' પછી યોગ્ય સમયે તે મહાત્મા રાજાનો સત્ર આરંભાયો; જેમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સર્વ કર્મ થતું હતું તથા બ્રાહ્મણોને પુષ્કલ દક્ષિણાઓ અપાતી હતી.[૫૮,૫૯] તે પછી આ મહાત્મા રાજાનો યજ્ઞ જ્યારે સમાપ્ત થયો ત્યારે યાજકો, દીક્ષિતો અને મહાન્ ઓજસ્વી જે સભાસદો ત્યાં આવ્યા હતા તે બધા દુર્વાસાની આજ્ઞાથી પોત પોતાનાં સ્થાનોમાં ગયા અને તે મહાભાગ્યશાલી રાજા પણ પોતાના નગરમાં ગયો.[૬૦,૬૧] ત્યાં મહાભાગ્યવાળા, વેદના પારને પામેલા બ્રાહ્મણોએ તેનું સન્માન કર્યું, ભાટચારણોએ તેની સ્તુતિ કરી અને નગરના લોકોએ તેને અભિનંદન આપ્યું.[૬૨] આવાં ચરિત્રવાળો નૃપતિમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે શ્વેતકિ રાજર્ષિ ઘણો કાલ વીત્યા પછી સર્વ ઋત્વિજો તથા સભાસદોની સાથે સ્તુતિ કરાતો સ્વર્ગમાં ગયો હતો. તે શ્વેતકિ રાજાના યજ્ઞમાં અગ્નિએ બાર વર્ષ ઘૃતપાન કર્યું હતું. એક સરખી રીતે ચાલેલાં તે કર્મમાં સતત પડેલી ઘીની ધારા તથા હવિષથી અગ્નિ પરમ તૃપ્ત થઇ ગયો હતો,[૬૩-૬૫] અને તેથી તે બીજા કોઇનું હવિષ્ લેવાની ફરી ઇચ્છા રાખતો ન હતો. લાંબો કાલ હવિર્ભક્ષણ કરવાથી તે પાંડુ વર્ણનો તથા તેજો-

હીન થઇ ગયો હતો અને તે પહેલાંની પેઠે પ્રકાશિત જણાતો ન હતો.[૬૬] તે પછી ભગવાન્ અગ્નિને વિકાર થયો, તેનું તેજ નાશ પામ્યું અને તેને ગ્લાનિ થવા લાગી.[૬૭] જ્યારે અગ્નિએ પોતાનું તેજ ક્ષીણ થયું છે એમ જાણ્યું ત્યારે તે સર્વ લોકોએ પૂજન કરેલા એવા પવિત્ર બ્રહ્મસદનમાં ગયો[૬૮] અને ત્યાં બેઠેલા બ્રહ્માને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો; “ હે ભગવન્ ! મને શ્વેતકેતુ રાજાએ બહુ તૃપ્ત કર્યો છે,[૬૯] એટલે હવે મને હવિ ઉપર તીવ્ર અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે; જેને હું કોઇ રીતે મટાડી શકતો નથી. હે જગત્પતિ ! મારાં તેજ તથા બલ ક્ષીણ થઇ ગયાં છે.[૭૦] માટે આપની કૃપાથી ફરી મારી પૂર્વ પ્રકૃતિ સ્થિર થાય એવી હું ઇચ્છા રાખું છું. ”

અગ્નિનાં આવાં વચનો સાંભળીને સર્વ લોકના કર્ત્તા ભગવાન્ બ્રહ્મા મંદમંદ હાસ્ય કરતા અગ્નિને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા; “ હે મહાભાગ ! તેં બાર વર્ષસુધી વસોર્ધારા પાત્રવડે હોમેલી ઘીની ધારાનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી હે હવ્યને વહન કરનારા ! તારૂં તેજ ક્ષીણ થવાથી તને અકસ્માત ગ્લાનિ આવી ગઇ છે; પરંતુ હે વહ્નિ ! તું ગ્લાનિ પામીશ નહિ, તું તારી મૂલ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થઇશ. હું સમય આવતાં તારી અરુચિને મટાડી દઇશ. ” પૂર્વે જે ઘોર એવું ખાંડવ વન દેવોના શત્રુઓનું નિવાસ સ્થાન હતું તેને તેં દેવોની આજ્ઞાથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યું હતું.[૭૫] હે વિભાવસુ ! હમણાં ફરી ત્યાં સર્વ પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે, તેમની ચરબીનાં ભક્ષણથી જ્યારે તું તૃપ્ત થઇશ ત્યારે તારી પૂર્વ પ્રકૃતિ ઠેકાણે આવશે.[૭૧-૭૬] માટે તું તે વનને બાળવા માટે ઝટ જા, તે વનને બાળવાથી તારી ગ્લાનિ મટી જશે. ”

બ્રહ્માનાં મુખથી નિકળેલાં આ વચનો સાંભળીને અગ્નિ મોટા વેગથી ખાંડવ વન તરફ દોડવા લાગ્યો. પછી ખાંડવ વનમાં આવીને પવનના ઝપાટાથી પ્રેરાયલો અગ્નિ ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરીને એકદમ ક્રોધ કરી પ્રદીપ્ત થયો.[૭૭,૭૮] ખાંડવ વનને બળતું જોઇને જે જે પ્રાણીઓ ત્યાં રહેતાં હતાં તે બધાં અગ્નિને શાંત કરવા પરમ યત્ન કરવા લાગ્યાં.[૭૯] તે વનમાં રહેનારા અગ્નિ ઉપર ક્રોધે ભરાયલા સેંકડો હજારો હાથીઓ તત્કાલ સુંઢમાં જલ ભરી લાવીને અગ્નિના ઉપર ત્વરાથી છાંટવા લાગ્યા.[૮૦] વળી ત્યાં રહેનારા અનેક માથાવાળા નાગો ક્રોધમૂર્છિત થઇને અગ્નિની પાસે આવી ત્વરાથી પોતાની ફણામાંથી જલધારાઓ છોડવા લાગ્યા.[૮૧] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! તેમજ બીજાં પ્રાણીઓ પણ અગ્નિ હોલવવાના જુદા જુદા ઉપાયો કરવા લાગ્યાં અને એમ કરતાં ખાંડવ વનના અગ્નિને તેમણે ઝટ હોલવી નાખ્યો. આ પ્રમાણે ખાંડવ વનમાં ફરી ફરીને સાત વાર અગ્નિ સળગ્યો અને તેને ત્યાંનાં પ્રાણીઓએ પ્રયત્નો કરીને વારંવાર હોલવી નાખ્યો હતો.[૮૨,૮૩]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ખાંડવ દાહ પર્વ વિષે અગ્નિ પરાભવ નામનો અધ્યાય ૨૨૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૪–અર્જુન અને અગ્નિનો સંવાદ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
स तु नैराश्यमापन्नः सदाग्लानिसमन्वितः ॥
पितामहमुपागच्छत् संक्रुद्धो हव्यवाहनः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે થવાથી નિરાશ થયેલો અને સદા ગ્લાનિ પામેલો અગ્નિ ક્રોધ કરીને પિતામહ બ્રહ્માની પાસે ગયો;[૧] અને ત્યાં તેણે જેવું થયું હતું તેવું સર્વ વૃત્તાંત બ્રહ્માને કહી સંભળાવ્યું. તે વખતે બે ઘડી

વિચાર કરીને ભગવાન્ બ્રહ્મા અગ્નિને કહેવા લાગ્યા કે;[૨] "હે નિષ્પાપ અગ્નિ ! તું જેવી રીતે ખાંડવ વનને બાળી શકે તેવો ઉપાય મને સુઝયો છે; પરંતુ તું તેને માટે થોડો સમય શાંત રહે તે પછી હું તને કહીશ.[૩] હે હવ્યને વહન કરનારા ! જ્યારે તને નરનારાયણ સહાય કરશે ત્યારે તું તેમને સાથે રાખીને તે વનને બાળી શકીશ."[૪]

'ભલે, તેમ થાઓ' એમ અગ્નિએ બ્રહ્માને કહ્યું. હે રાજા પછી લાંબે કાલે જ્યારે નરનારાયણ ઋષિ પૃથ્વીમાં અવતર્યા છે એમ અગ્નિએ જાણ્યું ત્યારે તે બ્રહ્માનાં વચનને યાદ કરીને ફરીથી બ્રહ્માની પાસે ગયો.[૫,૬] તે વખતે બ્રહ્માએ કહ્યું કે; "હે અગ્નિ ! શચીના પતિ ઇંદ્રના દેખતાં આજેજ ખાંડવ વનને તું જે રીતે બાળી શકે તે હું તને કહું છું.[૭] હે વિભાવસુ ! જે દેવો નરનારાયણનાં નામથી પૂર્વે પ્રખ્યાત થયેલા છે તે બન્ને દેવો હમણાં દેવોનાં કાર્યને માટે મનુષ્ય લોકમાં અવતર્યા છે;[૮] જે બન્નેને લોકો અર્જુન અને વાસુદેવનાં નામથી ઓળખે છે. તે બન્ને હમણાં ખાંડવ વનની સમીપમાં બેઠેલા છે. ખાંડવ વનના દાહને માટે તે બન્નેની પાસે જઇને તું તેમની સહાય માગ. તે બન્ને તને સહાય કરશે એટલે દેવોએ રક્ષણ કરેલાં ખાંડવ વનને પણ તું બાળી શકીશ.[૯,૧૦] તે બન્ને સાથે રહીને પોતાના પ્રયત્નથી, નાશી જતાં સર્વે પ્રાણીઓ અને દેવરાજ ઇંદ્રને રોકી શકશે એમાં મને જરાએ સંશય નથી."[૧૧]

આવાં બ્રહ્માનાં વચન સાંભળીને અગ્નિ, ઉતાવળથી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની આગળ આવ્યો અને હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તેણે આવીને જે કહ્યું હતું તે મેં તમને પ્રથમથીજ કહ્યું છે. હે નૃપવ્યાઘ્ર ! અગ્નિનાં તે વચન સાંભળીને ઇંદ્રની ઇચ્છાવિરુદ્ધ ખાંડવ વનને બાળવા ધારતા અગ્નિને અર્જુન તે સમયને યોગ્ય વચન કહેવા લાગ્યો.[૧૨-૧૪]

અર્જુન કહે છેઃ—"મારી પાસે દિવ્ય અને ઉત્તમ એવાં ઘણાં અસ્ત્રો છે. જેનાથી હું ઘણા ઇંદ્રોની સાથે પણ યુદ્ધ કરવા સમર્થ છું;[૧૫] પરંતુ હે ભગવન્ ! મારા બાહુબલના પ્રમાણમાં મારી પાસે એવું ધનુષ્ નથી કે જે યુદ્ધમાં હું યત્ન કરૂં ત્યારે મારા વેગને સહન કરી શકે.[૧૬] વળી હું અતિ શીઘ્રતાથી બાણો મૂકું છું એટલે મારી પાસે ખુટે નહિ તેટલાં બાણો પણ હોવાં જોઇએ. વળી મારે જોઇએ તેટલા શરોના ભારને ઉપાડવા માટે મારો રથ પણ સમર્થ નથી.[૧૭] વળી વાયુના જેવા વેગવાળા ધોળા રંગના દિવ્ય ઘોડાઓની પણ હું ઇચ્છા રાખું છું. તેમ સૂર્યના જેવો તેજસ્વી અને મેઘના જેવી ગર્જનાવાળો રથ પણ મને જોઇએ છે.[૧૮] વળી શ્રીકૃષ્ણની પાસે પણ એમના બલને યોગ્ય આયુધ નથી કે જેનાથી શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમાં નાગો, પિશાચો વગેરેને હણી શકે.[૧૯] હે ભગવન્ ! આ કાર્યની સિદ્ધિ થાય એવો ઉપાય તમે મને બતાવો; જે ઉપાયથી તે સર્વ સાધનો મેળવીને મહા વનમાં વર્ષતા ઇંદ્રને હું રોકી શકું.[૨૦] હે પાવક ! પુરુષાર્થથી જે કરવાનું છે તે અમે કરીશું; પરંતુ હે ભગવન્ ! ધનુષ્ આદિ સમર્થ સાધનો તમારે આપવાં જોઇએ."[૨૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ખાંડવદાહપર્વવિષે અર્જુનાગ્નિ સંવાદ નામનો અધ્યાય ૨૨૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૫-અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધસાહિત્યની પ્રાપ્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ॥
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ પ્રમાણે અર્જુને કહ્યું ત્યારે હોમેલા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરનાર અને ધૂમ છે કેતુ (ધ્વજા) જેને એવા ભગ-

વાન્ અગ્નિએ જલમાં નિવાસ કરનારા, અદિતિના પુત્ર, જલાધિરાજ અને દિક્પાલ એવા વરુણ દેવનાં દર્શનને માટે તેમનું સ્મરણ કર્યું. પોતાનું સ્મરણ કરે છે એમ જાણીને વરુણે અગ્નિને દર્શન આપ્યાં.[1,2] ચોથા લોકપાલ, સનાતન અને દેવના દેવ એવા જલેશ્વરને જોઇને અગ્નિએ પૂજા વગેરેથી તેમનો સત્કાર કર્યો. પછી તેમને કહ્યું કે; “ હે વરુણ દેવ ! સોમરાજે તમને જે ધનુષ્ તથા ભાથા આપ્યા છે તે બન્ને તમે આપો અને કપિધ્વજ રથ પણ શીઘ્ર આપો;[3,4] કારણ કે ગાંડીવ ધનુષ્ મેળવીને આ અર્જુન મોટું કાર્ય કરશે અને ચક્રવડે શ્રીકૃષ્ણ પણ મહાન કાર્ય કરશે માટે તમે તે બધું મને આજે આપો.”[5]

‘ ભલે, તે હું આપું છું ’ એમ વરુણે અગ્નિને કહ્યું અને અદ્ભુત, મહાન્ વીર્યવાળું, યશ અને કીર્તિને વધારનારૂં, બીજાં શસ્ત્રોથી પરાભવ ન પામે એવું, સર્વે શસ્ત્રોનો નાશ કરનારૂં સર્વે આયુધોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું, શત્રુસૈન્યનો વિનાશ કરનારૂં, જે એકલુંજ લાખ ધનુષની બરોબરી કરે એવું, રાજ્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં, ચિત્ર વિચિત્ર જણાતું, જાત જાતના રંગોથી સુશોભિત કરેલું, સુંવાળું તથા છિદ્રવિનાનું અને દેવ, દાનવ તથા ગંધર્વોએ લાંબા કાલથી જેનું પૂજન કરેલું એવું, ધનુષોમાં રત્નરૂપ જે ગાંડીવ ધનુષ તે અર્જુનને આપ્યું તથા બે મોટા અક્ષય્ય ભાથાઓ આપ્યા.[6-9] વળી રૂપેરી રંગના, ગંધર્વ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સોનાની માલાવાળા, ધોળાં આભલાંઓના જેવા અને મન તથા વાયુના જેવા વેગવાળા દિવ્ય ઘોડાઓ જેણે જોડેલા એવો કપિધ્વજ રથ પણ આપ્યો. આ રથમાં સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધસાહિત્યો ભરેલાં હતાં એ રથ દેવ તથા દાનવોથી પણ અજય્ય, ઘણા પ્રકાશવાળો મોટા શબ્દવાળો અને સર્વ પ્રકારનાં રત્નો જડેલાં હોવાથી મનોહર જણાતો હતો. જે રથને ભુવન તથા પ્રજાના પતિ વિશ્વકર્માએ મોટું તપ કરીને નિર્માણ કર્યો હતો. જેમ સૂર્યના રૂપનું નિરૂપણ થાય નહિં તેમ એ રથ પણ અતિશય તેજથી અનિર્દેશ્ય હતો. તે રથમાં બેસીને પૂર્વે સોમરાજે દાનવોને જિત્યા હતા.[10-13] આ નૂતન મેઘના જેવા જણાતા તથા શોભાથી ઝળહળી રહેલા મહારથમાં ઇંદ્રાયુધના જેવા શોભતા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન બેઠા.[14] આ રથને સુવર્ણનો મનોહર કાંતિવાળો ધ્વજદંડ ચઢાવેલો હતો અને તેના ઉપર સિંહ તથા વાઘના જેવા ભયંકર શરીરવાળો દિવ્ય વાનર બેઠેલો હતો.[15] આ ધ્વજદંડના ઉપર બેઠેલો વાનર પોતાની ઉગ્રતાથી જાણે બધું બાળી નાખતો હોય તેવો શોભતો હતો. વળી એ ધ્વજામાં બીજાં પણ મોટાં મોટાં વિવિધ જાતનાં પ્રાણીઓ રહેતાં હતાં.[16] તે પ્રાણીઓના નાદથી શત્રુઓની સેનાનું ભાન જતું રહેતું હતું. આવા અનેક પતાકાઓથી શોભતા ઉત્તમ રથની પ્રદક્ષિણા કરીને તથા દેવોને પ્રણામ કરીને અર્જુને સાવધ થઈ બખ્તર પહેર્યું, તરવાર લીધી, આંગળીઓ પર ચામડાંની ખોળીઓ બાંધી[17,18] અને પુણ્યાત્મા પુરુષ જેમ વિમાનમાં બેસે તેમ તે રથમાં બેઠો. તે પછી પૂર્વે બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલું, ધનુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવું તે દિવ્ય ગાંડીવ ધનુષ્ લઇને અર્જુન ઘણો પ્રસન્ન થયો. પછી અગ્નિને આગળ કરીને વીર્યવાન્ અર્જુને ધનુષ્ હાથમાં લીધું અને બલ કરીને તેની પ્રત્યંચા ચઢાવી. જે વખતે બલવાન્ અર્જુને પ્રત્યંચા ચઢાવવા માંડી તે વખતે એ ધનુષમાંથી થતા શબ્દને જેણે જેણે સાંભળ્યો તે બધાંનાં મન વ્યથિત થઇ ગયાં. આવું ધનુષ્ દિવ્ય રથ અને અક્ષય્ય મોટા ભાથાઓને મેળવી કુંતીપુત્ર અર્જુન અગ્નિને સહાય કરવા માટે જેવો જોઇએ તેવો સમર્થ થયો અને તેથી તે બહુ ખુશી થયો. વળી અગ્નિએ શ્રીકૃષ્ણને એક ચક્ર આપ્યું એની વચ્ચે એક દોરી હતી અર્થાત્ એ દોરીને લીધે દોરીથી બાંધેલા પક્ષીની પેઠે તે પ્રયોગ કરનારાના હાથમાં પાછું આવતું હતું તે ચક્ર, તથા પોતાનું પ્રિય એવું આગ્નેયાસ્ત્ર આપ્યું. જે મળતાં શ્રીકૃષ્ણ પણ રક્ષણનેમાં

સંપૂર્ણ સમર્થ થયા. પછી અગ્નિએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે; "હે મધુસૂદન! આ ચક્રવડે તમે દેવ જેવાઓને પણ નિઃસંશય યુદ્ધમાં હણી શકશો. વળી એ ચક્રવડે તમે મનુષ્યો દેવો, રાક્ષસો, પિશાચો, દૈત્યો અને નાગોથી પણ યુદ્ધમાં અધિક થશો તથા નાશ કરવામાં તમે ચઢિયાતા થશો એમાં સંશય નથી.[૧૯-૨૬] હે માધવ! તમે રણમાં શત્રુઓના ઉપર એ ચક્રને જ્યારે જ્યારે ફેંકશો ત્યારે ત્યારે એ શત્રુઓને મારીને યુદ્ધમાં અપ્રતિહતપણાથી પાછું તમારા હાથમાં આવશે.[૨૭] તે પછી સમર્થ એવા વરુણદેવે વજ્રના જેવા શબ્દવાળી, દૈત્યોનો સંહાર કરનારી અને ઘોર એવી કૌમોદકી નામની ગદા શ્રીકૃષ્ણને આપી.[૨૮] તે લઈને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ, શસ્ત્રસંપન્ન, રથવાળા અને પોતાની ધ્વજાવાળા એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પ્રસન્ન થઈને અગ્નિને કહેવા લાગ્યા;[૨૯] "હે ભગવન્! હવે અમે સર્વ દેવ તથા દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ થયા છીએ; તો પછી નાગને માટે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા એક ઇંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ હોઈએ એમાં તો આશ્ચર્યજ શું?"

અર્જુને કહ્યું:-"વીર્યવાન્ એવા હૃષીકેશ શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં ચક્ર લઈને યુદ્ધમાં ઘુમશે ત્યારે એ પોતાના ફેંકેલા ચક્રવડે સર્વને ભસ્મ કરી નાખશે. ત્રણ લોકમાં એવું કંઈ કાર્ય નથી કે જે કાર્યને જનાર્દન પોતે કરી શકે નહિ.[૩૦,૩૧] વળી હે પાવક! હું પણ ગાંડીવ ધનુષ અને અક્ષય્ય મોટા ભાથાઓ લઈને યુદ્ધમાં સર્વ લોકોને જિતવાનો ઉત્સાહ રાખું છું.[૩૨] હે મહા સમર્થ! આજેજ આ વનને ચોમેરથી વીંટી લઈને તમે ઇચ્છાપૂર્વક પ્રજ્વલિત થાઓ, અમે તમને સહાય કરવા સમર્થ છીએ."[૩૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આવું શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને કહ્યું ત્યારે ભગવાન્ અગ્નિએ પોતાનું તેજોમય રૂપ ધારણ કરીને વનને બાળવા માંડ્યું.[૩૪] કાલી, કરાલી વગેરે સાત અર્ચિરૂપી જીહ્વાવાળો અગ્નિ, ખાંડવ વનની ચોમેર ફરી વળ્યો, અને પ્રલયકાલનો અગ્નિ હોય તેવો જણાતો તે વનને બાળવા લાગ્યો.[૩૫] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! અગ્નિએ એ વન પોતાને કબજે લીધું અને તેમાં પ્રવેશ કરીને મેઘના જેવી ગર્જના કરતો તે સર્વ પ્રાણીઓને કંપાવવા લાગ્યો.[૩૬] હે ભારત! તે વખતે સૂર્યનાં કિરણો પથરાવવાથી સુવર્ણનો મેરુ પર્વત જેવો જણાય તેવું અગ્નિથી બળતું ખાંડવ વન જણાવા લાગ્યું.[૩૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ખાંડવદાહ પર્વવિષે ગાંડીવાદિદાન નામનો અધ્યાય ૨૨૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૬-ખાંડવ વનનો દાહ અને ઇંદ્રનો કોપ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तौ रथाभ्यां रथिश्रेष्ठौ दावस्योभयतः स्थितौ॥
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે પછી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુન અને કૃષ્ણ રથોમાં બેસીને વનની બન્ને બાજુએ ઉભા રહ્યા અને સર્વ દિશાઓમાંથી નાસતાં પ્રાણીઓનો ભારી સંહાર કરવા લાગ્યા.[૧] ખાંડવ વનમાં રહેનારાં પ્રાણીઓ જ્યાં જ્યાં નાસતાં જણાતાં હતાં ત્યાં ત્યાં તે મહાવીરો દોડતા હતા.[૨] તે બન્નેના રથો એવા દોડતા હતા કે, જેથી તેમાં વચ્ચે અવકાશ જણાતો ન હતો અને તે બે રથો તથા બે રથીઓ જાણે એકમેકજ થઈ ગયા હોય તેમ દોડવાના ઝપાટાથી જણાતા હતા.[૩] જ્યારે ખાંડવ વન બળવા લાગ્યું ત્યારે તેમાં રહેનારાં સેંકડો અને હજારો પ્રાણીઓ ભયંકર ચીસો પાડતાં ચોમેરથી નાસવા લાગ્યાં.[૪] ઘણાંક પ્રાણીઓનો એક એક ભાગ બળી ગયો, કેટલાંએક અતિશય તપી ગયાં, કેટલાંએકની આંખો ફુટી ગઈ, કેટલાંક ચીભડાંની પેઠે ફાટી ગયાં

અને કેટલાંએક ત્યાંથી ભયવડે નાશી છુટયાં.[૫] વળી કેટલાંએક પ્રાણીઓ પોતાના પુત્રોને ભેટીને તો કેટલાંએક પોતાના પિતા, ભાઈ વગેરેને બાઝીને સ્નેહવડે તેમને ત્યજી ન શકવાથી ત્યાંજ બળી મરતાં હતાં.[૫] વળી કેટલાંએક દાંત કચકચાવીને બહાર નિકળવાને દોડતાં; પરંતુ અગ્નિની ઝાળથી ઘૂમી જઈને પુનઃ અગ્નિમાં આવી પડતાં હતાં.[૬,૭] કેટલાંક પ્રાણીઓ આંખ, પાંખ, પગ વગેરે બળી જવાથી ઠામ ઠામ પૃથ્વી ઉપર તરફડતાં અને મરતાં જણાતાં હતાં.[૮] વળી તે વનમાં આવેલાં જલાશયોમાં અગ્નિની જ્વાલાથી પાણી તપી જઈને ઉકાળે ચઢયાં હતાં એટલે તેમાં રહેલા કાચબા, માછલાં વગેરે ચોમેર મરણ પામેલાં જણાતાં હતાં.[૯] એ વનમાં અગ્નિથી પ્રાણીઓનોસંહાર વળતો હતો તે વખતે કેટલાંએક બળતાં પ્રાણીઓ લાલ થઈ ગયેલાં શરીરોથી જાણે તે તે દેહધારી અગ્નિઓજ બળતા હોય તેવાં જણાતાં હતાં.[૧૦] કેટલાંએક પક્ષીઓ ઉડીને બહાર નિકળી જતાં હતાં. તેઓને અર્જુન પોતાના શરોથી ટુકડે ટુકડા કરી નાખીને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પાડતો હતો. બાણોવડે સર્વ અંગ જેમનાં વિંધાયલાં એવાં પક્ષીઓ મોટી મોટી ચીસો પાડતાં ઉંચે ઉડીને પાછાં ખાંડવ વનમાંજ પડતાં હતાં.[૧૧,૧૨] બાણોવડે વિંધાતાં વનમાં રહેનારાં પ્રાણીનાં ટોળાંઓનો મંથન કરાતા સમુદ્રના જેવો ઘોર શબ્દ સંભળાતો હતો.[૧૩] પ્રદીપ્ત થયેલા તે અગ્નિના મોટા મોટા ભડકાઓ આકાશમાં પહોંચીને દેવોને પણ ભારી ઉદ્વેગ પમાડતા હતા.[૧૪] તે જ્વાલાઓથી તપી ગયેલા મહાત્મા સ્વર્ગવાસી સઘળા દેવો, ઋષિઓને આગળ કરીને અસુરોનો સંહાર કરનારા, સહસ્ર નેત્રવાળા અને સો યજ્ઞ કરનારા દેવેશ ઇંદ્રની પાસે ગયા,[૧૫] અને દેવો કહેવા લાગ્યા કે; “ હે અમરેશ્વર! ચિત્રવિચિત્ર પ્રકાશવાળો આ અગ્નિ સર્વે મનુષ્યોને શામાટે બાળી નાખે છે ? શું લોકોનો પ્રલયકાલ તો નથી આવ્યો ? ”[૧૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-દેવોનાં આવાં વચન સાંભળીને તથા પોતે તે પ્રમાણે અગ્નિને પ્રદીપ્ત થયેલો જોઈને વૃત્રાસુરને હણનારા ઇંદ્ર પોતે ખાંડવ વનને અગ્નિથી બચાવવા માટે તૈયાર થઈને નિકળ્યા;[૧૭] અને વિચિત્ર રૂપવાળા મોટા રથોનાં ટોળાંઓથી આકાશને ઢાંકી નાખી દેવાધીશ ઇંદ્રે મહાન્ વૃષ્ટિ કરવા માંડી.[૧૮] ઇંદ્રની આજ્ઞાથી મેઘોએ ખાંડવ વનમાં ગાડાંના આંકના જેવી હજારો જલની ધારાઓ છોડવા માંડી;[૧૯] પરંતુ અગ્નિના તાપથી તે ધારાઓ પૃથ્વીપર આવતાં પહેલાં આકાશમાં જ સુકાઈ જવા લાગી, એટલે એકે જલધારા અગ્નિમાં પડી શકી નહિ.[૨૦] આથી ઇંદ્રને અગ્નિના ઉપર અતિશય ક્રોધ ચઢયો અને પાછું તેણે મોટા મેઘોવડે પુષ્કલ પાણી વરસાવવા માંડયું.[૨૧] તે વખતે અગ્નિની જ્વાલા તથા મેઘની ધારાઓ એક થઈ જવાથી વનમાંથી નિકળતા ધુમાડાના ગોટાઓથી, વિજળીના ઝબકારાથી અને આકાશમાં છવાયલા મેઘોથી તે વન ઘણું ભયંકર થઈ પડયું.[૨૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત ખાંડવદાહપર્વવિષે ઇંદ્રક્રોધ નામનો અધ્યાય ૨૨૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૭–ઇંદ્રાદિ દેવોની સાથે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનું યુદ્ધ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तस्याथ वर्षतो वारि पांडवः प्रत्यवारयत् ॥
शरवर्षेण बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ રીતે ઇંદ્રે કરેલી જલની વૃષ્ટિને ઉત્તમ અસ્ત્રવિદ્યા દેખાડતો અર્જુન બાણના વરસાદથી રોકી દેતો હતો.[૧] વળી અમેયાત્મા અર્જુને અનેક શરો છોડીને ચંદ્રમા જેમ ધૂમસ વરસાવીને વનને ઢાંકી દે તેમ આખા ખાંડવ વનને ઢાંકી દીધું, એ રીતે સવ્યસાચી અર્જુનનાં ફેંકેલાં બાણોવડે આકાશ

ઢંકાઇ ગયું હતું એટલે કોઈ પણ પ્રાણી ખાંડવ વનમાંથી બહાર નિકળી શકતું ન હતું.[૨,૩] જે વખતે અગ્નિએ એ વનને બાળવા માંડયું તે વખતે મહા બલવાન્ નાગરાજ તક્ષક કુરુક્ષેત્રમાં ગયો હતો એટલે એ વનમાં તે હતો નહિ;[૪] પરંતુ તક્ષકનો અશ્વસેન નામનો બલવાન્ પુત્ર ત્યાં રહ્યો હતો. તેણે અગ્નિથી છુટવાનેમાટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો;[૫] પરંતુ અર્જુનનાં બાણોવડે રુંધાયલો તે નિકળી શકયો નહિ. તે વખતે તેની સર્પિણી માતાએ તેને ગળી જઇને ત્યાંથી મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો,[૬] અને પ્રથમ તેને મોઢેથી ગળવા માંડયો, પછી પુછડું ગળતાં ગળતાં તે નાગપત્ની અગ્નિ અને અર્જુનથી બચવા માટે આકાશમાં કૂદી;[૭] એટલામાં તો અર્જુને વિશાલ ધારવાળું તીવ્ર બાણ મૂકીને જતી નાગણનું માથું કાપી નાખ્યું. આ રીતે પુત્રને બચાવતાં હણાયલી નાગણને ઇંદ્રે જોઇ.[૮] તે વખતે પોતાના મિત્રના પુત્રને છોડવવાની ઇચ્છાથી વજ્રધારી ઇંદ્રે પ્રબલ વાયુ અને વરસાદથી અર્જુનને મુંઝવી દીધો; એટલે તેજ વખતે પેલો અશ્વસેન ત્યાંથી નાશી છુટયો.[૯] આવી ઘોર માયા જોઇને તથા પોતાને નાગે છેતર્યો એમ જાણીને અર્જુને તે વખતે આકાશમાં જતાં પ્રાણીઓના બબ્બે ત્રણ ત્રણ ટુકડા કરવા માંડયા;[૧૦] અને તે સર્પ કપટથી નાશી ગયો તેથી ક્રોધ પામેલા અર્જુને, અગ્નિએ અને વાસુદેવે તેને શાપ આપ્યો કે; "હે સર્પ! તારી વંશવૃદ્ધિ થશે નહિ."[૧૧] તે પછી ઇંદ્રે કરેલી ઠગાઇનું સ્મરણ કરીને ક્રોધે ભરાયલો અર્જુન શીઘ્રગતિવાળા શરોવડે આકાશને છાઈ દઈ ઇંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ઇંદ્રે પણ યુદ્ધમાં અર્જુનને કોપેલો જોઇને સમગ્ર આકાશને છાઈ નાખી પોતાનું તીવ્ર અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.[૧૨,૧૩] તે વખતે સર્વે સમુદ્રોને ઉછાળતો પ્રચંડ શબ્દવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો, અને આકાશમાં રહેલા તે વાયુએ વિજળીઓના ઝબકારા, કડાકાઓ અને વજ્રપાત કરતા, જલધારાથી વ્યાકુલ એવા મેઘોને પ્રકટ કર્યા. ત્યારે અસ્ત્રોને રોકવામાં કુશલ એવા અર્જુને તે અસ્ત્રના વિઘાતને માટે અભિમંત્રણ કરીને ઉત્તમ વાયવ્યાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. એટલે તે અસ્ત્રથી ઇંદ્રના મેઘો અને વજ્રપાતોનું વીર્ય–બલ નાશ પામ્યું,[૧૪-૧૬] જલની ધારાઓ સુકાઇ ગઇ, વિજળીઓ બંધ થઇ ગઇ અને આકાશમાં રહેલું અંધારૂં તથા જલકણો શાંત પડી ગયાં.[૧૭] સુખકારક શીતલ વાયુ વાવા લાગ્યો અને સૂર્યમંડલ પૂર્વના જેવું જણાવા લાગ્યું. આ રીતે આવી પડતાં વિઘ્નો નિવૃત્ત થવાથી અગ્નિને ઘણો હર્ષ થયો અને તે વિવિધ આકારોને ધારણ કરીને પ્રાણીઓના દેહમાંથી નિકળતી ચરબીઓના સમૂહથી સિંચાતો, પોતાના શબ્દોથી જગતને પૂર્ણ કરી દેતો મોટી જ્વાલાઓ કાઢીને બળવા લાગ્યો.[૧૮,૧૯] પછી હે મહારાજ! અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ આ વનનું રક્ષણ કરે છે એવું જોઇને ગરુડાદિ પક્ષીઓ અહંકાર કરીને આકાશમાં ઉડયાં,[૨૦] અને ગરુડ તો પોતાની વજ્રના જેવી પાંખો, ચંચુ અને નખોવડે કૃષ્ણ તથા અર્જુનને પ્રહાર કરવા માટે આકાશમાંથી નીચે પડવા લાગ્યો.[૨૧] તેમજ જાજ્વલિત મુખવાળા નાગના સમૂહો ભયંકર વિષ ફેંકતા અર્જુનની આગળ આવી પહોંચ્યા.[૨૨] તે બધાઓને પોતાના ક્રોધાગ્નિથી તપ્ત થયેલાં બાણોવડે અર્જુને કાપી નાખ્યા અને તેઓ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પડીને નાશ પામ્યા.[૨૩] તે પછી અસુરો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો અને નાગો તુમુલ ગર્જનાઓ કરતા યુદ્ધ કરવાને માટે ત્યાં દોડી આવ્યા.[૨૪] ક્રોધવડે જેમનાં તેજની વૃદ્ધિ થયેલી એવા તેઓ બંદૂકો, ભ્રમણનાં બલથી મોટા મોટા પથ્થરોને ફેંકતાં લાકડાંનાં યંત્રો, ગોફણો વગેરે હાથમાં ઉગામીને કૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારવા લાગ્યા;[૨૫] પરંતુ અતિશય બકવાદ કરતા અને શસ્ત્રની વૃષ્ટિ વરસાવતા તે અસુરાદિકોનાં મસ્તકોને અર્જુને તીક્ષ્ણ બાણોવડે કાપી નાખ્યાં.[૨૬] વળી શત્રુઓનો નાશ કરનારા મહા તેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણે પણ પોતાના ચક્રવડે

દૈત્ય, દાનવોનાં ટોળાંઓનો ભારી સંહાર વાળ્યો.[૨૭] અર્જુનનાં બાણોથી વિંધાયલા અને શ્રીકૃષ્ણના ચક્રના વેગથી ઘસડાતા બીજા અસુરાદિકો, જલના પ્રવાહ તથા વમળથી પ્રેરાયલાં તૃણો જેમ તીરપર આવીને ઠરી જાય તેમ ઠરી ગયા હતા.[૨૮] તે પછી દેવોનો મહારાજા ઇંદ્ર બહુ ક્રોધે ભરાયો અને ધોળા રંગના ઐરાવત હાથીપર બેસીને કૃષ્ણ તથા અર્જુનના તરફ દોડયો.[૨૯] તેણે પોતાના હાથમાં વજ્ર લઈને તે વજ્રાસ્ત્રને વેગવડે કૃષ્ણ તથા અર્જુનના ઉપર મૂકયું તથા અસુરોના નાશ કરનારા ઇંદ્રે દેવોને કહ્યું કે; 'આ બન્ને હમણાં હણાશે.'[૩૦] ઇંદ્રે પોતાના હાથમાં મહાન્ વજ્ર ધારણ કર્યું તે જોઈને બીજા દેવોએ પણ પોતપોતાનાં સર્વે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં.[૩૧] હે રાજન્ ! યમરાજાએ કાલદંડ લીધો, કુબેરે પોતાની ગદા હાથમાં લીધી, વરુણે વિચિત્ર પાશો તથા વજ્ર લીધું,[૩૨] સ્વામી કાર્તિક હાથમાં શક્તિ લઈને મેરુ પર્વતની પેઠે દૃઢ ઉભા રહ્યા અને અશ્વિનીકુમારોએ દેદીપ્યમાન ઔષધિઓ હાથમાં રાખી.[૩૩] ધાતાએ ધનુષ ધારણ કર્યું, જયે હાથમાં મુસલ લીધું, મહાબલવાન્ ત્વષ્ટાએ ક્રોધ પામીને પર્વત ઉપાડયો,[૩૪] અંશે શક્તિ ઉપાડી અને મૃત્યુ દેવે પરશુ લીધું, અર્યમાએ પણ ઘોર પરિઘ લઈને ઘુમવા માંડયું,[૩૫] મિત્ર છુરાના જેવી ધારવાળું ચક્ર લઈને ઉભો રહ્યો અને હે રાજન્ ! પૂષા, ભગ તથા સવિતા ધનુષ્ અને ખડ્ગ લઈને કૃષ્ણ તથા અર્જુનના તરફ દોડયા. વળી રુદ્રો, વસુઓ, મહાબલવાળા વાયુઓ, વિશ્વેદેવા અને પોતાનાં તેજથી દેદીપ્યમાન થતા સાધ્યો, એ બધા દેવો તથા બીજા ઘણા દેવો પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને મારવાને માટે વિવિધ આયુધો હાથમાં લઈને દોડયા. તે મહા સંગ્રામમાં પ્રલય કાલના જેવાં પ્રાણીઓને મોહ પમાડનારાં અનેક અદ્ભુત નિમિત્તો દેખાવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે દેવોની સાથે ઇંદ્રને કોપાયમાન થયેલો જોઈને યુદ્ધમાં કોઈથી ગાંજ્યા ન જાય એવા કૃષ્ણ અને અર્જુન ભય રહિત થઈ, પોતપોતાનાં ધનુષ્ સજ્જ કરીને ઉભા રહ્યા, અને યુદ્ધકુશલ એવા તે બન્ને જણાઓ આવેલા દેવોને વજ્રના જેવા શરોથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા, તથા તે વખતે તેમણે યુદ્ધમાં અનેક દેવોને વારંવાર નિરાશ કરી દીધા.[૩૬-૪૨] એટલે તે દેવો ભયભીત થઈને યુદ્ધ કરવું છોડી દઈ ઇંદ્રના આશ્રયમાં જઇ રહ્યા. માધવ અને અર્જુને દેવોને આ રીતે હઠાવી દીધેલા જોઈને આકાશમાં રહેલા મુનિઓ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. ઇંદ્ર પણ સંગ્રામમાં તે બન્ને જણાનાં અનેક પરાક્રમો જોઈને ઘણો પ્રસન્ન થયો અને ફરીથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેણે પુનઃ અર્જુનનું પરાક્રમ જાણવાની ઇચ્છાથી મોટી પાષાણની વૃષ્ટિ વરસાવવા માંડી. તે પથ્થરના વરસાદને અતિશય કુપિત થયેલા અર્જુને પોતાના શરોથી રોકી દીધી.[૪૩-૪૬] શતક્રતુ ઇંદ્રે પોતાના પાષાણના વરસાદને નિષ્ફલ કરાતો જોઈને ફરીથી તે વરસાદને અતિશય વધારવા માંડયો.[૪૭] તે વખતે ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુને મહા વેગવાળાં બાણો છોડીને તે પથ્થરના વરસાદનો નાશ કરી દીધો અને પોતાના પિતાને હર્ષિત કર્યો.[૪૮] તે પછી પોતાના બે હાથવડે મંદર પર્વતના શિખરને વૃક્ષો સાથે ઉપાડીને ઇંદ્રે, પાંડુનંદન અર્જુનને મારવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર ફેંકયું.[૪૯] તે વખતે અર્જુને મહાન્ વેગવાળાં, જાજ્વલિત અગ્રવાળાં અને અકુટિલ ગતિવાળાં બાણો છોડીને તે પર્વતના શિખરના હજારો ટુકડા કરી નાખ્યા.[૫૦] આ શિખરના પડતા કકડાઓનું રૂપ આકાશમાંથી સૂર્ય તથા ચંદ્રની સાથે ખરતા તારાઓના જેવું જણાવા લાગ્યું.[૫૧] વનમાં પડતા તે મહાન્ શિખરથી ખાંડવ વનમાં રહેનારાં ઘણાં પ્રાણીઓ છુંદાઈ મુવાં.[૫૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત
ખાંડવદાહપર્વવિષે દેવકૃષ્ણાર્જુનયુદ્ધ
નામનો અધ્યાય ૨૨૭ સમાપ્ત.
ખાંડવદાહપર્વ સમાપ્ત.

मयदर्शन पर्व.

અધ્યાય ૨૨૮–દેવોનો પરાભવ, ખાંડવદાહ અને મયદાનવનું રક્ષણ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
तथा शैलनिपातेन भीषिताः खांडवालयाः ॥
दानवा राक्षसा नागास्तरक्ष्वृक्षवनौकसः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–તે રીતે પર્વતનું શિખર પડવાથી બીનેલા ખાંડવ વનમાં રહેનારા દાનવો, રાક્ષસો, નાગો, દીપડાંઓ, રીંછો, બીજાં વનવાસીઓ, મદ ઝરતા હાથીઓ, વ્યાઘ્રો, કેશવાળીવાળા સિંહો, મૃગો, પાડાઓ, સેંકડો પક્ષીઓ અને બીજાં અનેક પ્રાણીઓ ઉદ્વેગ પામીને ત્યાંથી નાસવા લાગ્યાં અને તેઓ બળતાં વનના તરફ તથા હથિયાર ઉગામીને ઉભેલા કૃષ્ણ તથા અર્જુનના તરફ જોવા લાગ્યાં.[1-3] અને ઉત્પાતના ઘોર શબ્દો સાંભળીને ત્રાસી ગયાં હોય તેમ ઉભાં રહ્યાં. અનેક રીતે બળતા વનને જોઇને તથા અસ્ત્ર ઉગામીને ઉભેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઇને તે પ્રાણીઓ ભયંકર ચીસો પાડવા લાગ્યાં. પ્રાણીઓના તે ભયંકર નાદવડે તથા અગ્નિના શબ્દોવડે આખું ગગન ઉત્પાતના મેઘોની ગર્જનાઓથી ગાજે તેમ ગાજી રહ્યું. પછી તે સર્વે પ્રાણીઓના નાશને માટે મહાબાહુ કૃષ્ણે પોતાનાં તેજથી ઝળહળતું અત્યુગ્ર ચક્ર ફેંક્યું. તે ચક્રથી ગરીબ જાતનાં સેંકડો ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ દાનવો અને નિશાચરોની સાથે કપાઇ ગયાં અને તે બધાં ક્ષણમાં અગ્નિમાં જઇ પડયાં. કૃષ્ણના ચક્રથી કપાયલા અને ચરબી તથા લોહીથી ખરડાયલા તે દૈત્યો સંધ્યાકાલના મેઘ જેવા જણાવા લાગ્યા. હે ભારત ! ત્યાં પિશાચો, પક્ષીઓ, નાગો અને હજારો પશુઓને હણતા શ્રીકૃષ્ણ કાલની પેઠે ઘૂમતા હતા. શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા કૃષ્ણ પોતાના હાથમાંથી જેમ જેમ ચક્રને ફેંકતા હતા તેમ તેમ તે ચક્ર અનેક પ્રાણીઓને કાપી કાપીને પુનઃ શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં આવતું હતું. સર્વે ભૂતના આત્મા શ્રીકૃષ્ણ તે-પ્રમાણે પિશાચો, સર્પો અને રાક્ષસોને હણતા હતા તે વખતે તેમનું રૂપ અતિશય ઉગ્ર થઈ ગયું હતું. ત્યાં એકઠા મળેલા સર્વ દાનવોમાંથી, શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને લડાઇમાં જિતનારો કોઇ નિકળ્યો નહિ. જ્યારે દેવો પણ તે બન્નેની સામે બલ કરીને તે વનનું રક્ષણ કરવા તથા તેને શાન્ત કરવા સમર્થ થયા નહિ ત્યારે તે બધાઓ ત્યાંથી પરાઙ્મુખ થઇને ચાલતા થયા. દેવોને વિમુખ થઇને ગયેલા જોઇને ઇન્દ્ર ઘણો હર્ષ પામ્યો અને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. જ્યારે સઘળા દેવો પાછા ગયા, ત્યારે ઇંદ્રને સંબોધન કરતી મહાન્ ગંભીર શબ્દવાળી આકાશવાણી થઇ કે; “હે શતક્રતુ ! સર્પોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તારો મિત્ર તક્ષક સર્પ અહીં નથી. તે ખાંડવ વનના દાહસમયેજ કુરુ ક્ષેત્રમાં ગયો છે. વળી હે ઇંદ્ર ! આ વાસુદેવ અને અર્જુન યુદ્ધમાં કોઈ પણ રીતે જિતાય એવા નથી. મારાં વચનથી તું નક્કી જાણ કે, સ્વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ એવા પહેલાં જે નરનારાયણ દેવો હતા તેજ આ કૃષ્ણ અને અર્જુન છે.[4-18] એમનાં વીર્ય અને પરાક્રમ કેવાં છે તેને તું પણ જાણેજ છે. વળી દુરાધર્ષ એવા એ બન્ને અજિત છે એટલે એમને કોઈ યુદ્ધમાં જિતી શકશે નહિ;[19] એટલુંજ નહિ પણ એ સર્વ લોકમાં પુરાતન ઋષિશ્રેષ્ઠો છે એટલે એઓ, સર્વે સુર, અસુર, યક્ષ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, નર, કિન્નર અને પન્નગોએ પણ પૂજવાયોગ્ય છે; માટે હે ઇંદ્ર, સર્વે દેવોને સાથે લઇને તમારે અહીંથી ચાલ્યા જવું એજ યોગ્ય છે.[20,21] વળી ખાંડવ વનનો આ પ્રમાણે વિનાશ થવા માટે દૈવે નિર્માણ જ કરેલું હતું, તેના તરફ પણ તમે દૃષ્ટિ કરો.”

'આવી આકાશવાણી સાંભળીને અને તે સત્ય છે એમ જાણીને દેવોનો રાજા ઇંદ્ર ક્રોધ તથા અસહનતાનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગમાં ચાલ્યો

ગયો. હે રાજન્! મહાત્મા ઈંદ્રને જતો જોઈને પછી બધા દેવો પણ પોતપોતાની સેના લઈને ઈંદ્રની પાછળ ચાલ્યા ગયા. જ્યારે દેવોની સાથે દેવરાજ ઈંદ્રને જતો જોયો ત્યારે વીર એવા વાસુદેવ અને અર્જુન સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. હે રાજન્! દેવરાજના જવા પછી બહુ આનંદ પામેલા પરાક્રમી એવા કેશવ અને અર્જુન નિઃશંક થઈને ખાંડવ વનને બળાવવા લાગ્યા. જેમ વાયુ આભલાંને નસાડી દે તેમ અર્જુને દેવોને નસાડી દીધા-પછી તે શરોના સમૂહવડે ખાંડવ વનમાં રહેનારાં પ્રાણીઓને મારવા લાગ્યો. સવ્યસાચી-અર્જુન બાણોવડે સર્વ પ્રાણીઓને છેદી નાખતો હતો, તે વખતે કોઈ પણ પ્રાણી એ વનમાંથી બહાર નિકળવા સમર્થ થતું ન હતું. વળી મોટાં મોટાં પ્રાણીઓ પણ રણમાં સફલ અસ્ત્રવાળા અર્જુનની સામે જોવા સમર્થ થતાં ન હતાં તો યુદ્ધમાં લડવા તો સમર્થ થાયજ ક્યાંથી? અર્જુન કોઈ વાર એક બાણ મૂકીને સો પક્ષીઓને વિંધતો હતો તો કોઈ વાર સો બાણથી એકજ પક્ષીને વિંધતો હતો.[૨૨-૨૯] તે પક્ષીઓ જાણે સાક્ષાત્ કાલથીજ હણાતાં હોય તેમ હણાઈને પ્રાણ વિનાનાં થઈ અગ્નિમાં પડતાં હતાં; તેઓને નદીના તીરોમાં અને પર્વતની કઢણોમાં પણ સુખ થતું ન હતું.[૩૦] વળી તે સમયે પિતૃલોક અને દેવલોકમાં પણ ભારી સંતાપ ફેલાઈ રહ્યો હતો. દીન થયેલાં અનેક પ્રાણીનાં ટોળાંઓ મોટી મોટી ચીસો પાડતાં હતાં.[૩૧] હાથીઓ, મૃગો અને ચિત્તાઓ પણ શોકથી વ્યાકુલ થઈ ચીસો પાડતા હતા અને તે શબ્દો એટલા મોટા થતા હતા કે, દૂર આવેલા સમુદ્રમાં તથા ગંગામાં રહેલાં મત્સ્યો પણ ત્રાસી જતા હતા.[૩૨] હે મહાબાહો! વિદ્યાધરોના ગણો અને બીજાં એ વનમાં રહેનારાંઓ જનાર્દન કૃષ્ણ અથવા અર્જુનની સામે જોઈ શકતાં ન હતાં તો પછી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તો ક્યાંથીજ સમર્થ થાય? વળી રાક્ષસો, દાનવો અને નાગો વગેરે જેઓ એકઠા થઈને સામે આવતા હતા તેઓને શ્રીકૃષ્ણ ચક્રવડે કાપી નાખતા હતા. ચક્રના વેગથી ધડ તથા માથાં જેમનાં છેદાઈ ગયેલાં એવાં બીજાં મહાન્ કાયાવાળાં પ્રાણીઓ પ્રાણ વિનાનાં થઈને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પડતાં હતાં. આ બધાં પ્રાણીઓનાં માંસ, રુધિર અને ચરબીના જથ્થાથી અગ્નિ તૃપ્ત થયો,[૩૩-૩૬] અને ઉપર આકાશમાં જઈને ધુમાડા વિનાનો જણાવા લાગ્યો અર્થાત્ તેની ધુમાડા વિનાની શુદ્ધ જ્વાલાઓ નિકળવા લાગી. પ્રદીપ્ત નેત્રવાળો, જાજ્વલિત જીહ્વાવાળો, બળતાં મુખવાળો, પ્રકાશયુક્ત ઉંચા કેશવાળો અને પીળાં ચક્ષુવાળો અગ્નિ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને આપેલાં પ્રાણીઓનાં રુધિરાદિ અમૃતનું પાન કરીને તૃપ્ત થયો અને આનંદ પામીને પરમ સંતુષ્ટ થયો. એટલામાં મય નામનો અસુર તક્ષકના સ્થાનમાંથી નિકળીને એકાએક નાસતો હતો; તેને મધુસૂદને જોયો, અને તે અસુરને બાળવા માટે વાયુ જેનો સારથિ એવો અગ્નિ જટાધારી રૂપથી મેઘના જેવી ગર્જના કરતો તેની પાછળ દોડયો. વાસુદેવ પણ દાનવેંદ્રોના શિલ્પિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મયદાનવને ઓળખીને તેને મારવા માટે ચક્ર ઉગામીને તત્પર થયા. એક તરફ ઉગામેલા ચક્રને તથા બીજી તરફ બળતા અગ્નિને જોઈને મયદાનવે બૂમ મારી કે; "ઓ અર્જુન! મારી વહારે ચઢો! મારૂં રક્ષણ કરો!" આવા તેના ભયભીત શબ્દો સાંભળીને અર્જુને કહ્યું કે; 'તું બીશ નહિ.' હે ભારત! પછી મયદાનવને જીવાડતો હોય તેમ દયાલુ અર્જુન તેને કહેવા લાગ્યો કે; "તારે ભય રાખવો નહિ."[૩૭-૪૪] આ પ્રમાણે જ્યાં અર્જુને અભય આપ્યું એટલે શ્રીકૃષ્ણે તે નમુચિના ભાઈ મયદાનવને મારવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને અગ્નિએ પણ તેને બાળ્યો નહિ.[૪૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને ઈંદ્રથી જેનું રક્ષણ કરેલું એવા બુદ્ધિમાન્ અગ્નિએ તે વનને પંદર દિવસ સુધી બાળ્યું.[૪૬] તે વન બાળ્યું તેમાં અગ્નિએ અશ્વસેન, મય અને ચાર શાર્ઙ્ગક પક્ષીઓ એમ છ પ્રાણીઓને બાળ્યાં ન હતાં.[૪૭]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત મયદર્શનપર્વવિષે મયદાનવત્રાણ નામનો અધ્યાય ૨૨૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨૯–શાર્ઙ્ગકોનું ઉપાખ્યાન–મંદપાલે કરેલી અગ્નિની સ્તુતિ.

॥ जनमेजय उवाच ॥
किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ॥
तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतत् प्रचक्ष्व मे ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ–હે બ્રહ્મન્! જ્યારે તે પ્રમાણે આખા ખાંડવ વનને અગ્નિએ બાળી મૂક્યું છતાં શાર્ઙ્ગક પક્ષીઓને શા કારણથી બાળ્યાં નહિ? એ મારી આગળ કહો.[1] હે બ્રહ્મન્! અશ્વસેન નાગ અને મયદાનવ બચ્યા તેનું કારણ તમે મને કહ્યું; પરંતુ શાર્ઙ્ગકો શા કારણથી બચી ગયાં તે તમે મને કહ્યું નથી.[2] માટે હે બ્રહ્મન્! અગ્નિના એવા વિનાશમાંથી શાર્ઙ્ગકો ક્ષેમકુશલ બચી ગયાં એ મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે તેથી કહો કે અગ્નિએ તેઓને શાથી બાળ્યાં નહિ?[3]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે અરિંદમ! તેવા સંહારમાં પણ અગ્નિએ શાર્ઙ્ગકોને જે કારણથી બાળ્યાં નહિ તેનું યથાભૂત સર્વ કારણ હું તમને કહું છું.[4] પૂર્વે ધર્મવેત્તામાં મુખ્ય એવા, તપસ્વી અને તીવ્ર વ્રતવાળા વિદ્વાન્ મંદપાલ નામના પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ હતા.[5] હે રાજન્! વેદાધ્યયનવાળા, ધર્મપરાયણ, તપસ્વી અને વિજિત ઇંદ્રિયોવાળા તે ઋષિ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓના માર્ગને સેવન કરતા હતા.[6] હે ભારત! તે ઋષિ તપનો પાર પામી દેહ છોડીને પિતૃલોકમાં ગયા; પરંતુ ત્યાં તેમને તપનું ઇચ્છિત ફલ મળ્યું નહિ.[7] જ્યારે તેમણે પોતાનાં તપથી મેળવેલા લોકોને પણ ફલ આપતા જોયા નહિ ત્યારે તે ધર્મરાજાની સમીપમાં બેઠેલા દેવોને પૂછવા લાગ્યા.[8]

મંદપાલ પૂછે છેઃ–"હે દેવો! મારા તપથી સંપાદન કરેલા લોકો પણ મને કેમ વૈભવો આપતા નથી? મનુષ્ય લોકમાં જે કર્મ કરવાથી આ લોકના વૈભવો મળે છે, તે કર્મ મેં કર્યું નથી શું?[9] જે કર્મ ન કરવાથી આ લોકના વૈભવો મને પ્રત્યક્ષ થતા નથી તે કર્મ હું ત્યાં જઈને કરીશ; માટે હે દેવો! જે તપનાં ફલથી આ લોકના વૈભવો પ્રાપ્ત થતા હોય તે મને કહો."[10]

દેવો બોલ્યાઃ–"હે બ્રહ્મન્! મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથી તેને માથે ઋણ હોય છે. તે ઋણો જે છે તેને તમે સાંભળો. એક ક્રિયા કરવાનું, બીજું બ્રહ્મચર્યનું અને ત્રીજું પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું, એમાં સંશય નથી.[11] તે ત્રણ ઋણો યજ્ઞ કરવાથી, તપ તથા વેદાધ્યયન કરવાથી અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે. તમે તપ તથા યજ્ઞો કરેલા છે તથાપિ તમને પ્રજા નથી;[12] એટલે પ્રજા ન હોવાના કારણથી આ લોકો તમને ભોગ આપતા નથી. હે વિપ્ર! તમે પ્રજા ઉત્પન્ન કરો, તે પછી આ લોકમાં વિસ્તીર્ણ વૈભવો ભોગવી શકશો.[13] પુત્ર પુન્નામના નરકથી પિતાનું રક્ષણ કરે છે એવું શ્રુતિમાં કહેલું છે, માટે હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! તમે પુત્રોત્પત્તિને સારૂ યત્ન કરો."[14]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–દેવોનાં આવાં વચન સાંભળીને મંદપાલ ઋષિ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, કયી યોનિમાં જલદી ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ શકે?[15] વિચાર કરતાં તે ઋષિને જણાયું કે, પક્ષીઓ થોડા કાલમાં ઘણાં સંતાનો ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે તે ઋષિએ શાર્ઙ્ગક પક્ષીનું રૂપ લઈને એજ જાતની શાર્ઙ્ગિકા–જરિતાની સાથે સંગ કર્યો,[16] અને એ જરિતામાં તેમણે ચાર બ્રહ્મવાદી પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. તે બાલકો ઈંડામાં હતા તે વખતે મુનિએ વનમાં તેમની માતાની સાથે તેમનો ત્યાગ કર્યો અને તેજ વનમાં રહેતી બીજી લપિતા નામની સ્ત્રી પાસે ગયા. હે ભારત! મહા ભાગ્યશાલી તે મુનિ લપિતા પાસે ગયા,[17,18] ત્યારે પ્રજાના ઉપર સ્નેહવાળી જરિતા બહુ વિચારમાં પડી. જો કે ત્યાગ ન કરવા જેવા તે ઈંડામાં રહેલા ઋષિઓનો વનમાં મુનિએ ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ પુત્રત્યાગથી થતા શોકવડે દીન થતી જરિતાએ

ખાંડવ વનમાં પુત્રોનો ત્યાગ કર્યો નહિ, તથા તેઓ જન્મ્યા ત્યારે સ્નેહથી વ્યાકુલ થયેલી જરિતાએ પોતાની આજીવિકા પ્રમાણે તેમનું ભરણ પોષણ કર્યું.[૧૯,૨૦] તે પછી ખાંડવ વનમાં લપિતાની સાથે મંદપાલ ઋષિ ફરતા હતા તે વખતે તેમણે ખાંડવ વનને બાળવા આવતા અગ્નિને જોયો.[૨૧] અગ્નિના તેવા સંકલ્પને જાણીને તથા પોતાના પુત્રો બાલક છે એમ વિચારીને ભય પામેલા તે વિપ્રર્ષિએ પોતાના પુત્રોને માટે મહા તેજસ્વી એવા દિક્પાલ અગ્નિની સ્તુતિ કરવા માંડી.

મંદપાલ કહે છેઃ–"હે અગ્નિદેવ! તમે સર્વ લોકનું મુખ છો. તમે હવ્યને વહન કરનારા છો.[૨૨,૨૩] હે પાવક! તમે સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં નિવાસ કરો છો. વિદ્વાનો તમને એકજ છો એમ કહે છે, વળી કેટલાએક તમને (દિવ્ય, ભૌમ અને ઉદરવાસી એવા) ત્રણ પ્રકારના કહે છે.[૨૪] વળી ઋષિઓ આઠ (પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને યજમાન) રૂપથી તમને યજ્ઞનો નિર્વાહ કરનારા કલ્પે છે. પરમર્ષિઓ આ વિશ્વ તમેજ ઉત્પન્ન કર્યું છે એમ કહે છે.[૨૫] હે હુતાશન! તમારા વિના આ સઘળું જગત્ નાશ પામી જાય. બ્રાહ્મણો તમને નમસ્કાર કરીને પોતાનાં કર્મથી જિતેલી અક્ષય ગતિને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રોની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. હે અગ્નિ! આકાશમાં રહેનારા વિજળીવાળા મેઘો તમે છો, એમ વિદ્વાનો કહે છે.[૨૬,૨૭] તમારાથી નિકળેલી જ્વાલાઓ સર્વ પ્રાણિમાત્રને બાળી મૂકે છે. હે મહાન દ્યુતિવાળા! હે કર્મફલને આપનારા! આ વિશ્વને તમેજ ઉત્પન્ન કર્યું છે.[૨૮] વળી ચરાચર સર્વ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ તમે કરી છે. તથા કર્મનું વિધાન કરનારા વેદો પણ તમારાંજ વાક્યો છે. પૂર્વે તમેજ જલ ઉત્પન્ન કર્યું હતું અને આ સઘળું જગત્ પણ તમારે આધારેજ રહેલું છે.[૨૯] દેવોનાં અન્નને અને પિતૃઓનાં અન્નને પહોંચાડનારા અને તેનાં ફલને આપનારા તમેજ છો. હે દેવ! તમેજ સર્વને બાળીને ભસ્મ કરનારા છો. તમેજ સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા છો અને તમે બૃહસ્પતિ છો.[૩૦] યુગ્મરૂપ અશ્વિનીકુમાર, સૂર્ય, સોમ અને વાયુ પણ તમેજ છો."

વૈશંપાયન કહે છેઃ–જ્યારે મંદપાલે આ પ્રમાણે અગ્નિની સ્તુતિ કરી,[૩૧] ત્યારે હે રાજન્! અમિત તેજવાળા તે ઋષિની પ્રત્યે અગ્નિદેવ પ્રસન્ન થયા અને પ્રીતિથી કહેવા લાગ્યા કે; "હું તમારૂં શું પ્રિય કરૂં?" ત્યારે હાથ જોડીને મંદપાલે અગ્નિને કહ્યું કે; "તમે ખાંડવ વનને બાળો ત્યારે મારા પુત્રોને બચાવી લેજો."[૩૨,૩૩] "બહુ સારૂં હું તેમ કરીશ," એમ ઋષિને કહીને ભગવાન્ અગ્નિ તેજ વખતે ખાંડવ વનને બાળવાની ઇચ્છાથી પ્રજ્વલિત થયો.[૩૪]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત મયદર્શનપર્વવિષે શાર્ઙ્ગકોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૨૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૦–જરિતાનો વિલાપ.

॥वैशंपायन उवाच॥

ततः प्रज्वलिते वह्नौ शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः
व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–જ્યારે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો ત્યારે પેલાં શાર્ઙ્ગકો બહુ દુઃખી થયાં અને જ્યારે તેમને કોઇ રક્ષણ કરનાર મળ્યું નહિ ત્યારે તેઓ વ્યથિત થઇને પરમ ઉદ્વેગ પામવા લાગ્યાં.[૧] વળી પોતાના પુત્રો બાલક છે એમ જાણીને તેઓની ગરીબ બિચારી માતા જરિતા પણ શોક તથા અતિશય દુઃખથી પીડિત થઇને વિલાપ કરવા લાગી.[૨] જરિતા બોલી; "અરેરે! જગતને પ્રકાશિત કરતો આ ભયંકર અગ્નિ વનને બાળતો અહીં આવે છે. એ ઉગ્ર અગ્નિ મારાં દુઃખમાં વધારો

કરે છે.[૩] અમારા પૂર્વજોને ઉદ્ધારનારાં, આ પાંખ તથા પગ આવ્યા વિનાનાં, કાચી સમજવાળાં બચ્ચાંઓનો મને બહુ સંતાપ થાય છે. આ અગ્નિ તો વૃક્ષોને બાળતો અને ત્રાસ પમાડતો ઝપાટાબંધ અહીં આવે છે, અને મારાં બચ્ચાંઓને તો પાંખો પણ આવી નથી એટલે તેઓ ક્યાંય જઇ શકે તેમ નથી. વળી એ પુત્રોને લઈને ઉડવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી, અને એમનો હું ત્યાગ પણ કરી શકતી નથી; એટલે મારૂં હૃદય અત્યંત દગ્ધ થાય છે.[૪-૬] આ પુત્રોમાંથી હું કોને સાથે લઈ જાઉં ? અને કોને ત્યજી જાઉં ? હું શું કરૂં કે જે કરેલું યોગ્ય ગણાય? પુત્રો ! આમાં તમે શું માનો છો ? આ અગ્નિથી તમને બચાવવા માટે મેં ઘણા વિચારો કર્યા પણ મને એકે ઉપાય જડતો નથી; માટે મારી પાંખોથી તમને ઢાંકી લઇને તમારી સાથે મારે પણ મરવું, એ મેં છેવટનો વિચાર કર્યો છે.[૭,૮] આ "જરિતારિ નામનો મોટો પુત્ર છે તેના ઉપર કુલનો આધાર છે, આ સારિસૃક્ક નામનો બીજો પુત્ર છે તે પિતૃઓનાં કુલની વૃદ્ધિનેમાટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે,[૯] આ ત્રીજો સ્તંબમિત્ર નામનો પુત્ર છે તે તપ કરશે અને આ ચોથો પુત્ર દ્રોણ બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ થશે." હે પુત્રો ! પૂર્વે આ પ્રમાણે કહીને તમારો નિર્દય પિતા ચાલ્યો ગયો હતો.[૧૦] તો તમારામાંથી કોને લઈને હું જઇ શકું ? અરેરે, મોટી કષ્ટ આપનારી આ આપત્તિ આવી પડી છે ! આમાં શું કરવાથી કંઈક કાર્ય કરેલું ગણાય ?" આવો વિચાર કરતાં જરિતા વિહ્વલ થઈ ગઇ, અને અગ્નિથી પોતાનાં બચ્ચાંઓનો કેવી રીતે બચાવ કરવો તે ઉપાય તેની બુદ્ધિમાં સુઝ્યો નહિ.[૧૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે બોલતી પોતાની માતાને તે શાર્ઙ્ગક બચ્ચાંઓ કહેવા લાગ્યાં કે; "ઓ માતા ! તું અમારો સ્નેહ છોડીને જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ચાલી જા; કારણ કે અમે નાશ પામીશું તો તને બીજા પુત્રો થશે, અને હે માતા ! તું મરીશ તો પછી પ્રજાનો સંભવ ન હોવાથી આપણું કુલ ઉચ્છેદ પામશે.[૧૨,૧૩] આ બન્ને પક્ષનો વિચાર કરીને હે માતા ! આપણા કુલનું જે રીતે કલ્યાણ થાય તે કરવાનો તારે આ અણીનો વખત છે.[૧૪] તું સર્વેના વિનાશનેમાટે પુત્રોના ઉપર સ્નેહ રાખીશ નહિ; કારણ કે પિતૃલોકની કામનાવાળા અમારા પિતાનું આ પ્રજોત્પત્તિરૂપી કર્મ નિષ્ફલ જવું જોઇએ નહિ."[૧૫]

જરિતા બોલીઃ-"આ વૃક્ષની પાસેની જમીનમાં ઉંદરનું દર છે, તેમાં તમે બધા ઉતાવળથી પેશી જાઓ. એ દરમાં તમને અગ્નિનું ભય નડશે નહિ.[૧૬] હે પુત્રો ! તમારા પેઠાં પછી એ દરનું છિદ્ર હું ધૂળથી ઢાંકી દઇશ. બળતા અગ્નિથી બચવાનો આ એક ઉપાય છે એમ મારૂં માનવું છે.[૧૭] હે પુત્રો ! પછી અગ્નિ હોલવાઈ જશે ત્યારે હું તે ધૂળનો ઢગ કાઢવામાટે આવી પહોંચીશ. અગ્નિથી બચવાને માટે મારાં આ વચન તમને પસંદ પડો."[૧૮]

શાર્ઙ્ગકો બોલ્યાઃ-" હે માતા ! અમે પાંખવિનાના કેવલ માંસના લોચા જેવા છીએ, તેથી માંસનું ભક્ષણ કરનારો ઉંદર અમને દરમાં મારી નાખશે. આ ભય ઉઘાડું જોઇએ છીએ એટલે એ દરમાં અમે પેશી શકતા નથી.[૧૯] અગ્નિ અમને શું કરવાથી બાળે નહિ ? ઉંદર અમારો કેવી રીતે નાશ કરે નહિ ? અમારા પિતાની ઇચ્છા કેવી રીતે નિષ્ફલ જાય નહિ ? અને અમારી માતા કેવી રીતે ઉગરે ?[૨૦] જો દરમાં પેશીશું તો ઉંદર ખાઇ જશે અને આકાશમાં રહેતાં અગ્નિ બાળી મૂકશે; આ બન્ને વાતનો વિચાર કરતાં ઉંદરનું ભક્ષ્ય થવા કરતાં અગ્નિથી બળવું વધારે સારૂં છે; કારણ કે દરમાં ઉંદર ખાઈ જશે, તો અમારૂં મરણ નિંદિત થયેલું ગણાશે, અને અગ્નિથી શરીરનો દાહ કરવો એની તો શિષ્ટ પુરુષોએ પણ આજ્ઞા કરેલી છે."[૨૧,૨૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત મયદર્શનપર્વવિષે જરિતાવિલાપ નામનો અધ્યાય ૨૩૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૧-શાર્ઙ્ગકોનું ડહાપણ.

॥ जरितोवाच ॥

अस्माद्बिलान्निष्पतितमाखुं श्येनो जहार तम् ॥
क्षुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च यातो नात्र भयं हि वः ॥

જરિતા બોલી:-" હે પુત્રો ! આ દરમાંથી બહાર નિકળેલા તે ક્ષુદ્ર ઉંદરને તો બાજ પક્ષી પગથી પકડીને લઇ ગયો છે; એટલે એ દરમાં હવે તમને ભય નથી. "[૧]

શાર્ઙ્ગકો બોલ્યા:-"તે ઉંદરને બાજ પક્ષી ઉપાડી ગયો એ અમે કોઇ રીતે જાણતા નથી. વળી એ દરમાં બીજા ઉંદરો પણ હશે તેમનાથી પણ અમને ભય રહે છેજ.[૨] અગ્નિ અહીં આવશે કે કેમ ? એ વાતમાં સંશય છે; કારણ કે તેને પવન બીજી તરફ ખેંચી જાય એવું પણ જોયું છે; અને દરમાં નિવાસ કરતાં તો અમારૂં મૃત્યુજ થાય એમાં સંશય નથી.[૩] ઓ મા ! જ્યાં નિઃસંશય મૃત્યુ થતું હોય તે સ્થાનના કરતાં જ્યાં સંશયવાળું મૃત્યુ છે તે સ્થાનમાં રહેવું વધારે સારૂં છે. એટલે તું તારી મેળે (સર્વનાશમાંથી અર્ધરક્ષણ ન્યાયથી) આકાશમાં જતી રહે. તું જીવીશ તો તને બીજા સારા પુત્રો થશે."[૪]

જરિતા બોલી:-" હે પુત્રો ! પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાબલવાન્ બાજને આ દરમાંથી ઉંદરને લઇને ઝડપથી જતો મેં જોયો છે,[૫] અને દરમાંથી ઉંદરને લઇને જ્યારે તે વેગથી જતો હતો ત્યારે તેને આશીર્વાદ આપતી હું પણ તેની પાછળ ત્વરાથી ગઇ હતી.[૬] મેં તેને આશીર્વાદ આપ્યો હતો કે, ' હે શ્યેનરાજ ! અમારા દ્વેષી ઉંદરને તું લઇ જાય છે માટે તારો સ્વર્ગમાં વાસ થજો, તારા શત્રુઓનો નાશ થજો અને તારી કાયા સુવર્ણની થજો.'[૭] પછી જ્યારે તે બાજપક્ષી ઉંદરને ખાઇ ગયો ત્યારે તેની રજા લઇને હું પાછી ઘેરે આવી.[૮] માટે હે પુત્રો ! તમે વિશ્વાસ રાખીને એ દરમાં પેશી જાઓ, તમને હવે ભય નથી. મારાં દેખતાંજ મહાત્મા બાજ ઉંદરને ઉપાડી ગયો છે."[૯]

શાર્ઙ્ગકો બોલ્યા:-" હે માતા ! બાજ, ઉંદરને લઈ ગયો હોય એવી અમને કોઇ રીતે ખાતરી થતી નથી, અને તે ખાતરી થયા વિના અમે એ દરમાં પેશી શકતા નથી."[૧૦]

જરિતા બોલી:-" ઉંદરને બાજ પકડી ગયો હતો તે હું સારી રીતે જાણું છું; માટે હે પુત્રો ! મારાં વચન પ્રમાણે તમે કરો, એમાં પેસતાં તમને ભય નથી."[૧૧]

શાર્ઙ્ગકો બોલ્યા:-" ઓ મા ! આવો મિથ્યા દિલાસો દેવાથી તું અમને એ ભયમાંથી મુક્ત કરી શકીશ નહિ; કારણ કે જે કાર્યમાં સંશય રહે તે કાર્યમાં મૂર્ખોનીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે.[૧૨] વળી હે મા ! અમે તમને ઉપકાર કર્યો નથી; તેમ અમે કોણ છીએ તે તું જાણતી નથી; તો આ રીતે પીડાઇને શામાટે અમારૂં પોષણ કરે છે ? ખરી રીતે તો અમે તારા નથી અને તું અમારી નથી; અર્થાત્ માતા અને પુત્રનો સંબંધ એતો માત્ર ભ્રાંતિથીજ કલ્પેલો છે.[૧૩] તું જુવાન અને દેખાવડી છે એટલે સ્વામી મેળવવાને યોગ્ય છે. માટે હે માતા ! તું પતિની પાસે ચાલી જા, ત્યાં તું બીજા સુંદર પુત્રો પ્રાપ્ત કરશે.[૧૪] અમે અગ્નિમાં બળીશું તો સારા લોકને પ્રાપ્ત થઇશું અને અગ્નિ જો અમને ન બાળે તો તું અમારી પાસે પાછી આવજે."[૧૫]

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે શાર્ઙ્ગકોએ કહ્યું ત્યારે તે શાર્ઙ્ગી પોતાના પુત્રોને ખાંડવ વનમાં મૂકીને જ્યાં અગ્નિ આવી શકે નહિ તેવા ઉપદ્રવ વિનાના નિર્ભય સ્થાનમાં ત્વરાથી ચાલી ગઇ.[૧૬] તે પછી તીવ્ર જ્વાલાવાળો અગ્નિ જ્યાં મંદપાલના શાર્ઙ્ગક પુત્રો હતા ત્યાં ત્વરાથી આવી પહોંચ્યો.[૧૭] જ્યારે શાર્ઙ્ગકોએ જાજ્વલિત થયેલા તે અગ્નિને જોયો ત્યારે તેઓમાંથી જરિતારિ પોતાનાં વાકયો અગ્નિને સંભળાવવા લાગ્યો.[૧૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત મયદર્શન પર્વવિષે શાર્ઙ્ગકોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૩૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૨-શાર્ઙ્ગકોએ કરેલી અગ્નિની સ્તુતિ અને તેઓનો બચાવ.

॥ जरितारिरुवाच ॥

पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमान् जागर्ति पूरुषः॥
स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचित्॥

જરિતારિ બોલ્યોઃ-"જે બુદ્ધિમાન્ પુરુષ કષ્ટકાલ આવતાં પહેલાંજ સાવધ થાય છે તે કષ્ટકાલ આવતાં કોઇ રીતે વ્યથા પામતો નથી;[1] પરંતુ જે ભાન વિનાનો પુરુષ આવતાં કષ્ટને સમજી શકતો નથી તે કષ્ટના સમયમાં વ્યાકુલ થઇ જાય છે અને પોતાનાં મહાન્ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થતો નથી".[2]

સારિસૃક્ક બોલ્યોઃ-"તમે ધીર અને બુદ્ધિમાન્ છો. આ આપણને પ્રાણકષ્ટ આવી પડેલું છે. ઘણા હોય તેમાંથી ડાહ્યો અને શૂરો એકાદજ હોય છે, એમાં સંશય નથી".[3]

સ્તંબમિત્ર બોલ્યોઃ-"જે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા છે તે પિતા ગણાય છે અને જે જ્યેષ્ઠ છે તે નાનાઓને કષ્ટથી બચાવે છે. મોટો જો કષ્ટમાંથી બચાવી શકે નહિ તો નાનો શું કરી શકે?"[4]

દ્રોણ બોલ્યોઃ-"જેના મુખમાં સાત જિહ્વાઓ છે અને સુવર્ણ જેનું વીર્ય છે એવો આ ક્રૂર અગ્નિ ખાઇ જતો હોય તેમ જાજ્વલિત થઇને આપણા સ્થાનમાં ત્વરાથી આવે છે."[5]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-મંદપાલના પુત્રો આ પ્રમાણે પરસ્પર કહીને પછી સાવધાન થઈ અગ્નિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. હે રાજા! તેઓએ એ સ્તુતિ જે રીતે કરી તે તમે સાંભળો.[6]

જરિતારિ બોલ્યોઃ-"હે જ્વલન! તમે વાયુના આત્મા છો, તમે ઔષધિઓનું શરીર છો, પૃથ્વી અને પૃથ્વીની નીચેનું જલ તમારાથી ઉત્પન્ન થયું છે અને સ્વર્ગ ઉપરનું જલ પણ તમારાથી ઉત્પન્ન થયું છે.[7] હે મહાવીર્ય! સૂર્યનાં કિરણોની પેઠે તમારી જ્વાલાઓ ઉપર, હેઠળ, પાછળ અને બાજુઓ ઉપર પ્રસરે છે."[8]

સારિસૃક્ક બોલ્યોઃ-"હે ધૂમકેતો! અમારી માતા નાશી ગઈ છે, પિતાને અમે ઓળખતા નથી, તેમ અમને પાંખો પણ આવી નથી. હે અગ્નિ! તમારા વિના અમારો ત્રાતા બીજો કોઇ નથી; માટે અમારૂં-બાલકોનું તમે રક્ષણ કરો.[9] હે અગ્નિ! અમે દુઃખી છીએ અને તમારે શરણે આવ્યા છીએ; માટે તમે તમારાં લોકહિતકારક શાંત સ્વરૂપથી તથા તમારી સપ્ત જ્વાલાઓથી અમારૂં રક્ષણ કરો.[10] હે કર્મફલના દાતા! તમેજ એકલા પ્રકાશિત થાઓ છો, સૂર્યનાં કિરણોમાં પણ ઉષ્ણતા મૂકનાર તમારા વિના બીજો કોઇ નથી. હે હવ્યને વહન કરનારા દેવ! અમે ઋષિઓ છીએ અને હજી બાલકો છીએ માટે અમારૂં રક્ષણ કરો અને અમારાથી દૂર જાઓ."[11]

સ્તંબમિત્ર બોલ્યોઃ-"હે અગ્નિ! આ સર્વ જણાય છે તે તમેજ છો, આ સઘળું જગત્ તમારામાં રહેલું છે, સર્વ ભૂતોને તમે ધારણ કરો છો અને ઉત્તમ હવીરૂપ પણ તમેજ છો. કેટલાક બુદ્ધિમાનો તમને એકરૂપ (કારણ રૂપ) કહે છે અને કેટલાક તમને અનેકરૂપ (કાર્યરૂપ) પણ માને છે.[12,13] હે હવ્યવાહ! આ ત્રણ લોકને તમેજ ઉત્પન્ન કરો છો અને કાલ પ્રાપ્ત થતાં વૃદ્ધિ પામીને તમેજ પાછા તેનો સંહાર કરો છો. હે અગ્નિ! સર્વ ભુવનની ઉત્પત્તિ તમારાથીજ થાય છે અને પાછો લય પણ તમારામાંજ થાય છે."[14]

દ્રોણ બોલ્યોઃ-"હે જગત્પત્તિ! તમે સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં રહીને તથા નિત્ય વૃદ્ધિ પામીને તેમનાં ખાધેલાં અન્નને પચાવો છો. આ સર્વ જગત્ તમારામાંજ રહેલું છે.[15] હે શુદ્ધ! વેદો જેમની વાણીથી થયેલા એવા તમે સૂર્યના રૂપને ધારણ કરીને પોતાનાં કિરણોથી પૃથ્વી ઉપરનું જલ તથા ભૂમિમાં થયેલા સર્વ રસોને ગ્રહણ કરો છો અને ફરી જ્યારે સૃષ્ટિકાલ

આવે છે ત્યારે તમેજ તેમને વૃષ્ટિ રૂપથી વર્ષાવીને ઉત્પન્ન કરો છો.[૧૬] હે શુક્ર! ફરી તમારાથી આ લીલાં પાંદડાંવાળી વનસ્પતિઓ, સરોવરો અને સુંદર સમુદ્ર પણ ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૭] હે તીવ્ર જ્વાલાવાળા વહ્નિ! આ અમારો દેહ વરુણને આધારે છે, અર્થાત્ રસના ઇંદ્રિયના અધિષ્ઠાતાને આધારે છે, એટલે પક્ષિદેહમાં સર્વ રસોનો સ્વાદ મળે છે; માટે તમે કલ્યાણ રૂપ થઇને અમારા રક્ષક થાઓ. આજે અમારો નાશ કરશો નહિ.[૧૮] હે પિંગટ નેત્રવાળા! હે રક્ત ગ્રીવાવાળા! હે કૃષ્ણ ધૂમવાળા! હે હુતાશન! અમને નદીના પ્રવાહોની પેઠે છોડી દઇને તમે બીજી તરફ જાઓ."[૧૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે બ્રહ્મવાદી દ્રોણે કહ્યું ત્યારે પ્રસન્ન થયેલો અગ્નિ, મંદપાલની આગળ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે દ્રોણને કહેવા લાગ્યો.[૨૦]

અગ્નિ કહે છેઃ–"હે દ્રોણ! તું ખરેખર ઋષિ છે, તેં બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે, હું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરીશ. હવે તને ભય નથી.[૨૧] પૂર્વે મંદપાલેજ મને તમારી ભલામણ કરી હતી કે; 'તું ખાંડવ વનને બાળે ત્યારે મારા પુત્રોને ઉગારી લેજે.'[૨૨] હે દ્રોણ! તેનું તે વચન અને તેં અત્યારે કહ્યું તે બન્ને મારે વજન આપવા જેવાં છે; માટે તું કહે, હું તારૂં શું કાર્ય કરૂં? હે બ્રહ્મન્! હે સત્તમ! તારા સ્તોત્રથી હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. તારૂં કલ્યાણ થાઓ."[૨૩]

દ્રોણ બોલ્યોઃ–"હે શુક્ર! આ વનના બિલાડાઓ અમને નિત્ય ત્રાસ આપે છે, માટે હે હુતાશન! એ બધાને એમના બંધુઓની સાથે તમે બાળી મૂકો."[૨૪]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે જનમેજય! તે પછી શાર્ઙ્ગકોને આજ્ઞા આપીને અગ્નિએ તે પ્રમાણે કર્યું, અને પ્રદીપ્ત થઇને ખાંડવ વનને બાળી નાખ્યું.[૨૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત મયદર્શનપર્વવિષે શાર્ઙ્ગકોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૩૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૩–શાર્ઙ્ગકોપાખ્યાન–સર્વેનો સમાગમ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

मंदपालोऽपि कौरव्य चिंतयामास पुत्रकान्॥
उक्त्वापि च स तिग्मांशुं नैव शर्माधिगच्छति॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે કૌરવ્ય! મંદપાલે પોતાના પુત્રોના રક્ષણને માટે અગ્નિને કહ્યું હતું તોપણ તેને શાંતિ વળી નહિ અને તે પુત્રોની ચિંતા કરવા લાગ્યા.[૧] પુત્રોનેમાટે સંતાપ કરતા તે પોતાની બીજી સ્ત્રી લપિતાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. "ઓ લપિતા! મારા પુત્રો શી રીતે ઘરમાં રહેવા સમર્થ થશે?[૨] જ્યારે અગ્નિ વધવા માંડશે અને વાયુ ઝપાટાથી વાવા માંડશે તે વખતે મારા પુત્રો પોતાનાં રક્ષણને માટે અસમર્થ થઇ પડશે;[૩] તેમ ગરીબ બિચારી તેઓની માતા પણ અશક્ત હોવાથી શી રીતે તેમને બચાવી શકશે? તે તો પુત્રોનાં રક્ષણનો ઉપાય ન જોતાં શોકથી પીડિતજ થશે.[૪] ઉડવાને અથવા ચાલવાને અશક્ત એવા મારા પુત્રોને જોઇને સંતાપ કરતી તે અનેક પ્રકારથી રોદન કરશે અને બચાવનેમાટે દોડાદોડ કરી મૂકશે. અરેરે, મારા જરિતારિ પુત્રની, સારિસૃક્કની, સ્તંબમિત્રની, દ્રોણની અને તે તપસ્વિનીની શી દશા હશે?"[૫,૬]

હે ભારત! આ પ્રમાણે મંદપાલ ઋષિ વનમાં રોદન કરતા હતા તે વખતે તેમના પ્રત્યે ઇર્ષ્યા કરતી હોય તેમ લપિતા આ પ્રમાણે કહેવા લાગી.[૭] "તમને પુત્રોની કાળજી થતી નથી; કારણ તમે મને કહેતા હતા કે, 'તે તો તેજસ્વી અને વીર્યવાન્ ઋષિઓ છે.' તો પછી તેઓને અગ્નિનું ભય નથીજ.[૮] વળી

મારી સમક્ષમાં તમે અગ્નિને તેમની સોંપણી કરી છે અને મહાત્મા અગ્નિએ "હું તમારા પુત્રોને બાળીશ નહિ" એવું વચન પણ આપ્યું છે,[9] એટલે લોકપાલ અગ્નિ તેવું વચન બોલીને તે મિથ્યા કરશે નહિ; તેથી હે સ્વસ્થ! તમારૂં મન પુત્રોના બચાવને માટે દોડતું નથી;[10] પરંતુ મારી શોક્યના વિચારો આવવાથીજ તમને સંતાપ થાય છે. પૂર્વે તમારો જેવો તેના પ્રત્યે સ્નેહ હતો તેવો સ્નેહ મારા પ્રત્યે નથીજ, એ હું ખાતરીથી કહું છું.[11] જે પુરુષ સહાયવાળો હોય, સગાંઓના ઉપર અત્યંત સ્નેહવાળો હોય અને સમર્થ હોય તેવાએ પોતાનાં સ્ત્રી તથા પુત્રો પીડાતાં હોય ત્યારે તેમની ઉપેક્ષા કરવી એ કોઇ રીતે ન્યાયભરેલું ગણાય નહિ.[12] માટે જે જરિતાનેસારૂ તમને સંતાપ થાય છે તેની પાસેજ તમે જાઓ, અને જેમ નિર્બલ પુરુષની સ્ત્રી હોય તેની પેઠે હું મારે એકલીજ અહીં ભટકીશ."[13]

મંદપાલ બોલ્યાઃ–"તું જેમ ધારે છે તેમ હું વિષયવાસનાથી ભટકતો નથી; પરંતુ હું પ્રજોત્પત્તિને માટે ફરૂં છું, અને તે મારા પુત્રો તો હમણાં કષ્ટમાં સપડાયલા છે.[14] પોતાને જે પ્રાપ્ત થયેલું છે તેને છોડીને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારા અર્થની આશામાં જે બેસી રહે છે તે મંદ બુદ્ધિવાળો ગણાય છે તથા લોકો પણ તેની અવજ્ઞા કરે છે; માટે હું પુત્રોની પાસે જઇશ અને તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર.[15] આ વૃક્ષોને બાળી નાખતો અને વધારે વધારે પ્રદીપ્ત થતો અગ્નિ ઉદ્વેગ પામેલા મારા હૃદયમાં અશુભ સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે."[16]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–જ્યારે શાર્ઙ્ગકોનાં રહેઠાણથી અગ્નિ દૂર ગયો ત્યારે પુત્રોની લાલસાથી વ્યાકુલ થયેલી જરિતા પુત્રોની પાસે પાછી આવી;[17] અને તેણે અગ્નિથી મુક્ત થયેલા તથા વનમાં રોદન કરતા પુત્રોને ક્ષેમકુશળ જોયા.[18] તેઓને જોઇને જરિતા વારંવાર આંસુ પાડવા લાગી અને પ્રત્યેક બાલકોને બોલાવી બોલાવીને તેમને ભેટી.[19] હે ભારત! એટલામાં ત્યાં મંદપાલ ઋષિ પણ સહસા આવી પહોંચ્યા. તે વખતે કોઈ પણ પુત્રે તેમને અભિનંદન આપ્યું નહિ.[20] મંદપાલે એકે એક પુત્રને તથા જરિતાને વારંવાર કરગરીને બોલાવ્યાં; પણ તે ઋષિને તેમાંથી કોઇએ સારૂં અથવા ખોટું કંઇ પણ કહ્યું નહિ.[21]

મંદપાલ બોલ્યાઃ–"જરિતા! આમાં તારો મોટો પુત્ર કયો? તેનાથી નાનો કયો? મધ્યમ પુત્ર કયો? અને સૌથી નાનો પુત્ર કયો?[22] દુઃખથી દીન બનીને હું તને વારંવાર પૂછું છું તોપણ તું મને કેમ ઉત્તર આપતી નથી? હું તારો ત્યાગ કરીને અહીંથી ગયો હતો પણ મને ત્યાં શાંતિ વળી નથી."[23]

જરિતા બોલીઃ–"મોટો કયો? તેના પછીનો કયો? મધ્યમ કયો અને કનિષ્ઠ કયો? એ પૂછવાનું તમારે શું કામ છે?[24] પહેલાં સર્વ પ્રકારે દીન હીન એવી મને ત્યજીને તમે જેની પાસે ગયા હતા તેજ તમારી જોબનવાળી અને સુંદર હાસ્યવાળી લપિતાની પાસે જાઓ."[25]

મંદપાલ બોલ્યોઃ–"અન્ય પુરુષનું સેવન સ્ત્રીઓના પરલોકના અર્થનો નાશ કરે છે અને શોક્ય આ લોકના અર્થનો નાશ કરે છે. એ વિના સ્ત્રીઓના અર્થને નાશ કરનારૂં બીજું કંઇ નથી.[26] એ બન્ને (અનુક્રમે પુરુષના તથા સ્ત્રીના મનમાં) વૈરના અગ્નિને સળગાવે છે તથા અત્યંત ઉદ્વેગ કરાવે છે. શુભ વ્રતવાળી અને સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી એવી કલ્યાણી અરુંધતી પણ મહાત્મા વસિષ્ઠના તરફ શંકાથી જોતી હતી. તે મુનિ અત્યંત શુદ્ધ ભાવવાળા અને નિરંતર અરુંધતીનાં પ્રિય તથા હિતમાં તત્પર રહેતા હતા;[27,28] તો પણ સપ્તર્ષિની મધ્યમાં રહેલા તે વીર મુનિની તેણીએ અવગણના કરી હતી, અને એ અવજ્ઞા કરવાથી અરુંધતી ધૂમ અને અરુણના જેવી પ્રભાવાળી, છૂપાઇ રહીને જાણે પતિની ચેષ્ટા જોતી હોય તેવા સૂક્ષ્મ રૂપવાળી અને વખતે

દેખાતા તથા ન દેખાતા એવા તારાના રૂપથી સપ્તર્ષિમંડલમાં જણાય છે. હું તારો આપ્ત છું અને પુત્રોને માટે અહીં આવ્યો છું; છતાં તું અરુંધતીની પેઠે મારા તરફ શંકા કરે છે. તારી પેઠેજ પુત્રોને માટે હું વ્યાકુલ થતો હતો ત્યારે તે લપિતા પણ શંકા કરતી હતી;[૨૯,૩૦] માટે પુરુષે, આ મારી ભાર્યા છે એમ ધારીને ભાર્યાનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કારણ કે જ્યારે સ્ત્રીને પુત્ર થાય છે ત્યાર પછી તે પતિસેવાની સ્પૃહા રાખતી નથી."[૩૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–એ સાંભળ્યા પછી તે બધા પુત્રો ઋષિનો સારી રીતે સત્કાર કરવા લાગ્યા, અને મંદપાલ ઋષિ પણ તે પુત્રોનું આશ્વાસન કરવા તત્પર થયા.[૩૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાંતર્ગત મયદર્શનપર્વવિષે શાર્ઙ્ગકોપાખ્યાન નામનો અધ્યાય ૨૩૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩૪–ઇંદ્રનું વરપ્રદાન.

॥ मंदपाल उवाच ॥

युष्माकमपवर्गार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ॥
अग्निना च तथेत्येवं प्रतिज्ञातं महात्मना ॥१॥

મંદપાલ બોલ્યાઃ–"હે પુત્રો ! તમારા બચાવને માટે મેં અગ્નિની પ્રાર્થના કરી હતી અને મહાત્મા અગ્નિએ 'હું તમારા પુત્રોને બચાવીશ' એવું વચન આપ્યું હતું.[૧] તે અગ્નિના વચનને, તમારી માતાના ધર્મજ્ઞપણાને અને તમારા પરમ પ્રભાવને જાણીનેજ હું પ્રથમ અહીં આવ્યો નહતો;[૨] તેથી હે પુત્રો ! મારા સંબંધમાં તમારા હૃદયમાં સંતાપ કરશો નહિ. વળી અગ્નિ, તમે બધા ઋષિઓ છો તે જાણે છે અને તમે પણ વેદાંતપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મને જાણો છો."[૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે જેઓનું આશ્વાસન કરેલું એવા પુત્રોને તથા પોતાની ભાર્યાને લઇને મંદપાલ ઋષિ તે દેશમાંથી અન્ય દેશમાં જઇ રહ્યા.[૩,૪] તીવ્ર જ્વાલાવાળા ભગવાન્ અગ્નિએ પણ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની સહાયથી જગતના હિતને અર્થે પ્રદીપ્ત થઇને ખાંડવ વનને બાળી નાખ્યું.[૫] પ્રાણીઓની ચરબી, રુધિર ઇત્યાદિ વહન કરનારી નદીઓનું પાન કરીને અગ્નિ પરમ તૃપ્ત થયો અને તેણે અર્જુનને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં.[૬] તે પછી ભગવાન્ ઇંદ્ર પણ મરુદ્ગણોની સાથે અંતરિક્ષમાંથી નીચે આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૭] "તમે બન્નેએ દેવોથી પણ ન થાય તેવું આ દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે, અને તેથી હું પ્રસન્ન થયો છું; માટે તમે અહીં પુરુષોને દુર્લભ હોય એવો વર માગો."[૮] તે વખતે અર્જુને ઇંદ્રની પાસેથી તમામ અસ્ત્રો માગ્યાં; ત્યારે મહા તેજસ્વી ઇંદ્રે તે અસ્ત્રો આપવાને માટે અર્જુનને કાલ જણાવતાં કહ્યું કે; "જ્યારે ભગવાન્ મહાદેવ તારા ઉપર પ્રસન્ન થશે ત્યારે હે પાંડવ ! હું તને સર્વ અસ્ત્રો આપીશ.[૯,૧૦] હે કુરુનંદન ! એ કાલ ક્યારે આવશે તે હું પોતેજ જાણીશ અને તારા મોટા તપને લીધે હું તને તે આપીશ.[૧૧] હે ધનંજય ! સર્વે આગ્નેયાસ્ત્રો, સર્વ પ્રકારનાં વાયવ્યાસ્ત્રો અને મારાં સર્વ અસ્ત્રોને તું ત્યારે ગ્રહણ કરીશ."[૧૨]

તે પછી વાસુદેવે પણ અર્જુનની સાથે અવિચ્છિન્ન પ્રીતિ રહે એવો વર માગ્યો અને બુદ્ધિમાન્ કૃષ્ણને સુરપતિ ઇંદ્રે તે આપ્યો.[૧૩] આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને વરદાન આપીને તથા અગ્નિને રજા આપીને દેવોની સાથે સમર્થ ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં ગયા.[૧૪] અગ્નિ પણ પશુપક્ષીઓની સાથે ખાંડવ વનને બાળીને સારી પેઠે તૃપ્ત થઇ પંદર દિવસે શાંત થયો.[૧૫] માંસોનું ભક્ષણ કરીને તથા ચરબી અને રુધિર પીને પરમ પ્રસન્ન થયેલો અગ્નિ શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને કહેવા લાગ્યો.[૧૬] "હે

વીરો ! પુરુષોમાં અગ્રણી એવા તમોએ મને સુખરૂપ તૃપ્ત કર્યો છે. હવે હું તમને રજા આપું છું. તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જાઓ."[૧૭]

મહાત્મા અગ્નિએ આ પ્રમાણે જવાની રજા આપી ત્યારે અર્જુન, વાસુદેવ તથા મય-દાનવ એ ત્રણેએ અગ્નિની પરિક્રમા કરી; પછી હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! તે બધા રમણીય એવા નદીના તીર ઉપર જઇને સાથે બેઠા.[૧૮,૧૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં વ્યાસકૃત શતસહસ્ર સંહિતાંતર્ગત આદિપર્વવિષે મયદર્શન પર્વમાં વરપ્રદાન નામનો ૨૩૪ અધ્યાય સમાપ્ત.

મયદર્શન પર્વ સમાપ્ત.*

॥ आदिपर्व समाप्तम् ॥

* अग्निमप्यग्निमांद्यार्त्तं नरनारायणावृषी । खांडवौषधिदानेन निरोगं चक्रतुर्यथा ॥ देवोऽपि देह-दुःखार्तो मानुषादेस्तु का कथा । शरणीकरणीयोऽतः सर्वदुःखापहो हरिः ॥

અગ્નિમાંદ્યથી પીડાતા અગ્નિને પણ નર તથા નારાયણ ઋષિએ ખાંડવ વનરૂપી ઔષધિ આપીને જે રીતે નિરોગ કર્યો હતો એ ખાંડવદાહ પર્વમાં કહ્યું છે. આ ઉપરથી દેવ પણ દેહદુઃખથી પીડાય છે તો મનુષ્યાદિક પીડાય તેમાં નવાઇજ શી ? માટે સર્વ જનોએ દુઃખનિવૃત્તિનેમાટે સર્વ દુઃખને હણનારા શ્રીહરિનું શરણ લેવું એ તાત્પર્ય છે. ગણેશ.

आदिपर्व

समाप्त

श्रीमहाभारत

२–सभापर्व.

महर्षिकृष्णद्वैपायनविरचित

श्रीमहाभारत

२–सभापर्व.

सभाक्रियापर्व

અધ્યાય ૧ લો–શ્રીકૃષ્ણે મયદાનવને સભા કરી આપવા આજ્ઞા કરી તથા સભાસ્થાનનો નિર્ણય.

श्रीवेदव्यासायनमः

मंगलश्लोकः–नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

શ્રીનારાયણને, નરોમાં ઉત્તમ એવા નર ભગવાનને તથા દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને જયરૂપ ગ્રંથનો ઉચ્ચાર કરવો.[1]

વૈશંપાયન કહે છે:*–તે પછી શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં મયનામા દાનવ અર્જુનને વારંવાર માન આપીને તથા બે હાથ જોડીને મધુર વાણીથી કહેવા લાગ્યો.[2]

---

*આદિપર્વના અંતમાં શાર્ઙ્ગકો જ્ઞાનબલવડેજ અગ્નિથી મુક્ત થયાં હતાં એ વર્ણવ્યું છે. હવે તે જ્ઞાન ભગવદ્ભક્તિના બલવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રતિપાદન કરવા માટે આ સભાપર્વનો આરંભ કરે છે. તે ભક્તિમાં પણ રૂચિ ઉત્પન્ન થવા માટે, ભક્તિનાં બલવડેજ પાંડવોને દિવ્ય સભાનો લાભ વગેરે ઐશ્વર્ય વર્ણવેલું છે; દ્વેષવડે કરેલું ભગવદ્ધ્યાન પણ ભગવાનની સાયુજ્ય મુક્તિ આપનારૂં થાય છે, એ શિશુપાલની ભગવત્પ્રાપ્તિવડે ધ્યાનનું માહત્મ્ય

મય બોલ્યોઃ—"હે કુંતીપુત્ર! આ અત્યંત ક્રોધ પામેલા શ્રીકૃષ્ણથી તથા બાળી મૂકવાની ઇચ્છાવાળા અગ્નિથી તમે મારૂં રક્ષણ કર્યું છે, માટે કહો, હું તમારૂં કયું કાર્ય કરૂં?"[૩]

અર્જુન કહે છેઃ—"હે મહાસુર! તેં અમારૂં સર્વ કર્યુંજ છે. તું ક્ષેમકુશલ તારા સ્થાનમાં જા, અને અમારા તરફ નિરંતર પ્રીતિ રાખજે, તથા અમે પણ તારા તરફ પ્રીતિ રાખીશું."[૪]

મય કહે છેઃ—"હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તમે જે કહો છો તે તમારે માટે યોગ્યજ છે; પરંતુ હે વિભો! હે ભારત! હું પ્રેમથી તમારૂં કંઈક કાર્ય કરી આપવાની ઇચ્છા રાખું છું.[૫] હે પાંડવ! હું દાનવોનો વિશ્વકર્મા છું અને શિલ્પકલામાં પંડિત છું; માટે હું તમારે સારૂ કંઈ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું."[૬]

અર્જુન કહે છેઃ—"હે દાનવ! તું મારાવડે પોતાને પ્રાણકષ્ટથી મુક્ત થયેલો માને છે અને તેનો પ્રત્યુપકાર કરવા ધારે છે તો એ સ્થિતિમાં હું તારી પાસે કંઈ પણ કરાવી શકતો નથી,[૭] તેમજ હે દાનવ! હું તારા સંકલ્પને મિથ્યા કરવા પણ ઇચ્છતો નથી, માટે તું શ્રીકૃષ્ણનું કાંઈ પણ કાર્ય કર; એટલે હું મને પોતાને પ્રત્યુપકાર થયેલો માનીશ."

તે પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મયદાનવે શ્રીકૃષ્ણને આજ્ઞા કરવા પ્રાર્થના કરી, ત્યારે 'આને કયું કામ સોંપવું' એ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણે અલ્પ કાલ વિચાર કર્યો.[૮,૯] પછી મનસાથે નિશ્ચય કરીને સર્વ લોકના નાથ અને સર્વ પ્રજાના અધિપતિ એવા શ્રીકૃષ્ણે મયદાનવને કહ્યું કેઃ—"હે શિલ્પશાસ્ત્રીઓમાં મુખ્ય દાનવ! જો તું અમારૂં પ્રિય કરવા ઇચ્છતો હોય તો ધર્મરાજાને માટે તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી સભા કરી આપ.[૧૦,૧૧] જે સભાને જોઇને ચકિત થયેલાં મનુષ્યો આ મનુષ્ય લોકમાં બીજી તેવી કોઈ સભા કરી શકે નહિ એવી સભા તું તૈયાર કર.[૧૨] વળી હે મય! જે સભામાં તેં નિર્માણ કરેલાં દેવોનાં, અસુરોનાં તથા મનુષ્યાદિકોનાં ચિત્રોમાં અમે તેઓના મનોભાવોને જોઈ શકીએ તેવી સભા તું તૈયાર કર.[૧૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યને સ્વીકારીને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા મયદાનવે પાંડવોને માટે વિમાનના જેવી સુંદર સભા નિર્માણ કરવા નિશ્ચય કર્યો.[૧૪] તે પછી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરની આગળ આવીને આ સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું તથા મયનામા દાનવને પણ દેખાડયો.[૧૫] તે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજાએ મયદાનવનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો અને હે ભારત! મયદાનવે પણ આદરથી તે સત્કાર ગ્રહણ કર્યો.[૧૬] હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા! તે વખતે મયદાનવે, ત્યાં પાંડવોની આગળ પૂર્વે થયેલા વૃષપર્વારાજાનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું.[૧૭] પછી કેટલોક સમય વિશ્રાંતિ લઇને તથા કેવી સભા કરવી તેનો વિચાર કરીને મયદાનવે મહાત્મા પાંડવોને માટે સભા કરવાની તૈયારી કરવા માંડી.[૧૮] તે પછી મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના તથા પૃથાના પુત્રોના અભિપ્રાય પ્રમાણે પવિત્ર દિવસે મહાતેજસ્વી મયદાનવે ઉત્સવનિમિત્તે મંગલ કાર્યો કર્યાં,[૧૯] હજારો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને દૂધપાકના ભોજનથી તૃપ્ત કર્યા તથા તેમને અનેક પ્રકારનું ધન આપ્યું. તે પછી વીર્યવાન્ મયદાનવે સર્વ ઋતુઋતુના ગુણોથી સંપન્ન, દિવ્ય દેખાવવાળી તથા મનને આનંદ આપે તેવી સભા કરવા માટે ચોતરફથી દશદશ હજાર હાથ ભૂમિની માપણી કરી.[૨૦,૨૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત સભાક્રિયાપર્વવિષે સભાસ્થાનનિર્ણય નામના અધ્યાય ૧ લો સમાપ્ત.

કહ્યું છે; નિરપરાધી પાંડવો પ્રત્યે અભક્ત એવા દુર્યોધનાદિને દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો, એથી અભક્તોના દોષો સૂચવ્યા છે; ઘૃતમાં દ્રૌપદીના રક્ષણવડે ભગવાનનો ભક્તપ્રત્યે પક્ષપાત જણાવ્યો છે; તથા સમર્થ એવા પાંડવોને અપરાધી એવા દુર્યોધનાદિ પ્રત્યે પણ કોપ ન થયો, એવી ભક્તોની સહનશક્તિ વર્ણવી છે. તેમાં પ્રથમ ઉપકાર કરનારને અવશ્ય પ્રત્યુપકાર કરવો, એ દર્શાવવા અગ્નિથી મુક્ત કરેલા મયદાનવે પાંડવોને અદ્ભુત સભા કરી આપી એ વર્ણવે છે.

અધ્યાય ૨ જો-શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા ગયા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

उषित्वा खांडवप्रस्थे सुखवासं जनार्दनः ॥
पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनार्होऽभिपूजितः॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–તે પછી પૂજન કરવા યોગ્ય એવા જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણે પ્રીતિયુક્ત એવા પાંડવોથી પૂજા સન્માન પામીને તથા ઇંદ્રપ્રસ્થમાં સુખપૂર્વક નિવાસ કરીને, પિતાનાં દર્શનની લાલસાથી ત્યાંથી દ્વારકા જવાની ઇચ્છા કરી. એટલે તે વિશાલ નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણે ધર્મરાજાની આજ્ઞા લીધી તથા જગતે વંદન કરવા યોગ્ય એવા કૃષ્ણે પોતાની ફોઇ પૃથાના ચરણમાં મસ્તકવડે પ્રણામ કર્યા તે વખતે કુંતીએ કેશવને આલિંગન કર્યું અને પ્રેમથી તેમનું મસ્તક સુંઘ્યું.[૧-૩] તે પછી મહાયશસ્વી એવા શ્રીકૃષ્ણ પોતાની બ્હેન સુભદ્રાની પાસે ગયા અને તેની પાસે જતાં ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારા એવા કૃષ્ણને પણ પ્રીતિવડે આંસુ આવી ગયાં. તે પછી ભગવાને કલ્યાણભાષિણી કલ્યાણી સુભદ્રા પ્રત્યે હિત વચનો કહ્યાં; જે વચનો અર્થયુક્ત, સત્ય, અલ્પ, યુક્તિયુક્ત અને ઉત્તર ન અપાય તેવાં હતાં.[૪,૫] સુભદ્રાએ પણ પોતાની માતાવગેરે સગાંઓને કુશલસમાચાર કહાવ્યા તથા શ્રીકૃષ્ણને મસ્તકવડે અભિવંદન કરીને વારંવાર તેમનું સારી પેઠે સન્માન કર્યું.[૬] તે પછી તેજસ્વિની એવી સુભદ્રાની રજા લઇને તથા તેને ખુશી કરીને ત્યાંથી વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણ દ્રૌપદીને તથા ધૌમ્યને મળ્યા અને પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે ધૌમ્યગુરુને યથાયોગ્ય વંદન કર્યું તથા દ્રૌપદીનું સાંત્વન કરીને તેની રજા લીધી. તે પછી બલવાન્ એવા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સાથે લઇને પોતાના ફોઇઆત ભાઇઓની પાસે ગયા એટલે તે પાંચ ભાઇઓ વિદ્વાન્ એવા શ્રીકૃષ્ણને, જેમ દેવો ઇંદ્રને વીંટાઇ વળે તેમ વીંટાઈ વળ્યા.[૭-૯] તે પછી ગરુડધ્વજ ભગવાને પ્રયાણસમયને યોગ્ય એવાં કર્મો કરવામાટે સ્નાન કરીને શુદ્ધ થઇ અલંકારો ધારણ કર્યા:–[૧૦] અને તે યદુશ્રેષ્ઠે પુષ્પોથી, જપથી, નમસ્કારથી અને જાત જાતના સુગંધોથી બ્રાહ્મણો અને દેવોનું પૂજન કર્યું.[૧૧] આ રીતે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સનાતન પ્રભુ સર્વ કાર્યો કરીને પછી ત્યાંથી નિકળ્યા અને મહેલથી બહાર દરવાજા આગળ આવ્યા. પછી ત્યાંથી નીકળીને તેમણે પૂજ્ય બ્રાહ્મણોને દહીં, પૂર્ણપાત્ર, ફલો તથા અક્ષતો આપીને સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું તથા દક્ષિણા આપીને તેઓની પ્રદક્ષિણા કરી.[૧૨,૧૩] તે પછી કમલનયન પ્રભુએ ગરુડચિહ્નિત ધ્વજાવાળા, શીઘ્ર ગતિવાળા, ગદા, ચક્ર, ખડ્ગ, શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ વગેરે આયુધોથી ભરપૂર અને શૈબ્ય તથા સુગ્રીવ નામના ઘોડા જેને જોડેલા એવા શુભ રથમાં બેસીને ઉત્તમ તિથિ, શુભ નક્ષત્ર અને સારા મુહૂર્તમાં પ્રયાણ કર્યું.[૧૪,૧૫] તે વખતે કુરુપતિ યુધિષ્ઠિર રાજા પણ શ્રીકૃષ્ણના બેઠા પછી એ રથ ઉપર ચઢયા અને પ્રેમવડે શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તમ સારથિ દારુકને દૂર કરી, પોતે ઘોડાના દોર હાથમાં લીધા; મહાબાહુ અર્જુન પણ રથ ઉપર ચઢીને સુવર્ણના દાંડાવાળું શ્વેત ચામર, શ્રીકૃષ્ણની જમણી તરફ ઉડાડવા લાગ્યો; તેમજ બલવાન્ ભીમસેન પણ નકુલ, સહદેવ, ઋત્વિજો તથા નગરના લોકોની સાથે કૃષ્ણની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સર્વ ભાઇઓ જેમની જોડે પ્રયાણ કરતા હતા એવા શત્રુવીરને હણનારા શ્રીકૃષ્ણ, જેમ પ્રિય શિષ્યોની સાથે ગુરુ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા. આ રીતે બે ગાઉ ગયા પછી ગોવિંદે અર્જુનને ગાઢ આલિંગન કરીને તેની પાસે જવાની રજા લીધી તથા યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, નકુલ તથા સહદેવનું સન્માન કર્યું. યુધિષ્ઠિર તથા ભીમસેન પણ શ્રીકૃષ્ણને સારી પેઠે ભેટયા અને નકુલ તથા સહદેવે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કર્યા. તે પછી શત્રુનાં નગરને જીતનારા

એવા શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરની રજા લીધી અને હે ભારત! "તમે હવે પાછા જાઓ" એમ કહ્યું. પછી ધર્મવેત્તા ગોવિંદે પ્રણામ કરીને યુધિષ્ઠિરના ચરણનો સ્પર્શ કર્યો એટલે ધર્મરાજે કેશવને ઉઠાડીને તેમનું મસ્તક સુંઘ્યું.[૧૯-૨૩] પછી પાંડુપુત્ર ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરે, યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને 'હવે તમે જાઓ' એમ કહીને આજ્ઞા આપી.[૨૪] તે પછી મધુસૂદને 'હું ફરી આવીશ' એવું કહીને, અનુચરોની સાથે પાંડવોને મહા મહેનતે પાછા વાળ્યા;[૨૫] અને જેમ ઇંદ્ર અમરાવતી પ્રત્યે જાય તેમ પ્રસન્ન થઇને પોતાની નગરી તરફ ચાલ્યા. તે વખતે પાંડવો જ્યાં સુધી દૃષ્ટિ પહોંચી ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણને નેત્રોવડે જોઇ રહ્યા. પછી જ્યારે તે દેખાતા બંધ થયા ત્યારે અતિશય પ્રીતિવડે તેઓ મનવડે તેમનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. આ રીતે કેશવનાં દર્શનથી તેઓનાં મન તૃપ્ત થયાં ન હતાં એટલામાંજ ચક્ષુને પ્રિયદર્શન એવા શ્રીકૃષ્ણ તત્કાલ અંતર્ધાન થઈ ગયા. પછી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનનો મનોરથ જેઓનો પૂર્ણ ન થયેલો એવા પાંડવો ગોવિંદમાં મન જોડીને પાછા વળ્યા અને તે પુરુષશ્રેષ્ઠો તત્કાલ પોતાના નગરમાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ પણ પોતાની પાછળ આવતા વીર સાત્વતની સાથે દારુક સારથિએ હંકારેલા રથવડે ઉતાવળથી દ્વારકા તરફ ચાલવા લાગ્યા અને તે દેવકીપુત્ર વિષ્ણુ ભગવાન્ વેગવાળા ગરુડની પેઠે દ્વારકા પહોંચ્યા.[૨૬-૩૦]

વૈશંપાયન કહે છે:-ધર્મથી કોઈ વાર ભ્રષ્ટ ન થયેલા એવા ધર્મરાજાએ પણ પોતાના ભાઇઓ તથા સંબંધીઓની સાથે પાછા વળીને પોતાના ઉત્તમ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.[૩૧] હે નૃપ! તે પછી પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા ધર્મરાજા, સઘળા સંબંધીઓ, ભાઈઓ તથા પુત્રોને પોતપોતાનાં સ્થાનમાં જવાની રજા આપીને પોતે દ્રૌપદીની સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા.[૩૨] શ્રીકૃષ્ણ પણ ઉગ્રસેન વગેરે શ્રેષ્ઠ યાદવોથી સન્માન પામીને, હર્ષયુક્ત થઇ ઉત્તમ નગર દ્વારકામાં પેઠા.[૩૩] ત્યાં ઉગ્રસેન, વૃદ્ધ પિતા, યશસ્વિની માતા તથા બલરામને પ્રણામ કરીને કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ ઉભા રહ્યા.[૩૪] તે પછી જનાર્દને પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, નિશઠ, ચારુદેષ્ણ, ગદ, અનિરુદ્ધ તથા ભાનુને આલિંગન કર્યું.[૩૫] પછી વડીલોની આજ્ઞા પામીને તે રુક્મિણીના ભવનમાં ગયા. આ તરફ મહાભાગ્યશાલી મયદાનવે પણ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને માટે સર્વ રત્નોવડે સુશોભિત એવી સભાને વિધિપૂર્વક નિર્માણ કરવા માંડી.[૩૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત સભાક્રિયાપર્વવિષે ભગવાનનું પ્રયાણ નામનો અધ્યાય ૨ જો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩ જો-મયદાનવે સભા તૈયાર કરી.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ॥

आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पुनरेष्यामि चाप्यहम्॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી મયદાનવે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનને કહ્યું કે:- "હું તમારી રજા લઇને હમણાં જાઉ છું, અને પછી પાછો આવીશ.[૧] કૈલાસ પર્વતની ઉત્તરમાં મૈનાકપર્વત આવેલો છે; ત્યાં પૂર્વે દાનવો યજ્ઞ કરવાના હતા, ત્યારે મેં બિંદુ સરોવર ઉપર ચિત્રવિચિત્ર મણિથી બનાવેલા રંગોનું એક રમણીય સંગ્રહ પાત્ર કર્યું હતું અને તે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા વૃષપર્વાની સભામાં ત્યારે હતું. હે ભારત! જો તે પાત્ર ત્યાં રહ્યું હશે તો તે લઇને હું પાછો આવું છું, અને તે પછી હું પાંડવને માટે યશને વધારનારી, મનને આનંદ આપનારી, અને સર્વ રત્નોથી સુશોભિત એવી એક વિચિત્ર સભા તૈયાર કરીશ. વળી હે કુરુનંદન! વૃષપર્વારાજાએ યુદ્ધમાં શત્રુઓને હણીને બિંદુસરો-

વર ઉપર એક ઉગ્ર ગદા મૂકેલી હતી અને તે ત્યાં હશે એમ હું માનું છું. તે ગદા સુવર્ણનાં બિંદુઓથી વિચિત્ર દેખાવવાળી ઘણા ભારવાળી, બીજી ગદાના પ્રહારને સહન કરે તેવી મજબૂત,[૨-૬] એક લાખ ગદાની બરોબરી કરે તેવી અને શત્રુને સંહારનારી છે. જેમ તમારે માટે ગાંડીવ ધનુષ છે, તેમ તે ગદા ભીમસેનને માટે યોગ્ય છે.[૭] વળી ત્યાં એક પ્રચંડ શબ્દવાળો વરુણનો દેવદત્ત નામનો મોટો શંખ પણ છે, એ બધું લાવીને હું તમને આપીશ એમાં સંશય રાખશો નહિ."[૮]

આ પ્રમાણે અર્જુનને કહીને મયનામાદાનવ ઈશાનદિશા તરફ ગયો. ત્યાં કૈલાસપર્વતની ઉત્તરમાં આવેલા મૈનાકપર્વતમાં રહેલો હિરણ્યશૃંગ નામનો મહામણિમય મહાન પર્વત છે. ત્યાં રમણીય બિંદુસરોવર આવેલું છે. તે સરોવરના તીર ઉપર ભાગીરથી ગંગાનાં દર્શનને માટે ભગીરથરાજા ઘણાં વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. વળી હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! ત્યાં સર્વ ભૂતના અધિપતિ એવા મહાત્મા પ્રજાપતિએ સો મોટા યજ્ઞો કર્યા હતા. જેમાં મણિમય સ્તંભો અને સુવર્ણમય ચૈત્યો શોભાને માટે નહિ પણ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કરવામાં આવ્યા હતા. તે સ્થાનમાં શચીના પતિ સહસ્રનયન ઈંદ્ર પણ યજ્ઞો કરીને સિદ્ધિ પામ્યા હતા.[૯-૧૩] વળી ત્યાં ભૂતોના પતિ મહાદેવ પણ સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કરીને રહેલા છે, અને તે તીવ્ર તેજવાળા સનાતનદેવની હજારો ભૂતો ઉપાસના કરે છે.[૧૪] વળી જ્યારે હજાર યુગો જાય છે ત્યારે તે સ્થાનમાં નર, નારાયણ, બ્રહ્મા, યમ અને પાંચમા રુદ્ર, એ બધાઓ યજ્ઞ કરે છે.[૧૫] ત્યાં વાસુદેવે ધર્મના રક્ષણને માટે અનેક વર્ષો પર્યંત સતત શ્રદ્ધાથી યજ્ઞો કર્યા હતા;[૧૬] અને તેમાં કેશવે સુવર્ણથી સુશોભિત એવા હજારો અને લાખોબંધી સ્તંભો અને અતિ તેજસ્વી ચૈત્યો બ્રાહ્મણોને આપ્યા હતા.[૧૭] હે ભારત મયનામા દાનવ ત્યાં ગયો અને તેણે ત્યાંથી ગદા તથા શંખ લીધાં અને વૃષપર્વારાજાની સભા કરવા અનેક રત્નોથી જે નાનાવિધ રંગો તૈયાર કરેલા હતા અને જે કિંમતી રંગોનું કિંકર નામના રાક્ષસોની સાથે મયદાનવે રક્ષણ કરેલું હતું તે બધા રંગોને મહાસુર મયે ત્યાં જઈને લીધા.[૧૮,૧૯] તે લઈને આવ્યા પછી તે અસુરે ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત, દિવ્ય, મણિમયી તથા શુભ એવી અતુલ સભા તૈયાર કરી;[૨૦] અને તે વખતે તેણે સર્વોત્તમ એવી ગદા ભીમસેનને આપી, તેમજ શંખોમાં અત્યુત્તમ એવો દેવદત્ત નામનો શંખ અર્જુનને આપ્યો.[૨૧] કે જે શંખના નાદવડે ભૂતો કંપી ઉઠતાં હતાં. હે મહારાજ! તેણે જે સભા તૈયાર કરી તે સુવર્ણનાં વૃક્ષોથી યુક્ત હતી તથા ચોમેરથી દશ દશ હજાર હાથ લાંબી પહોળી હતી. વળી અગ્નિની, સૂર્યની અને ચંદ્રની સભાઓ જેવી પ્રકાશમાન છે તેવી તે અત્યંત પ્રકાશમાન સભા ઉત્તમ સૌંદર્યને ધારણ કરતી હતી તથા પોતાની કાંતિવડે સૂર્યની તેજસ્વી કાંતિને પણ ઝાંખી પાડતી હોય તેવી જણાતી હતી.[૨૨-૨૪] તે દિવ્ય સભા પોતાની દિવ્ય કાંતિવડે બળતી હોય તેવી ઝળહળિત જણાતી હતી તથા નૂતન મેઘની પેઠે આકાશને છાઈ રહી હતી. વળી તે લાંબી, પહોળી, રમણીય, પાપવિનાની, શ્રમને નિવારણ કરનારી, ઉત્તમ પદાર્થોથી સંપન્ન, રત્નોના કોટ તથા દરવાજાવાળી, બહુ ચિત્રોવાળી અને બહુ કિંમતી હતી. એ સભાને દૈત્યોના વિશ્વકર્મા મયદાનવે કૌશલ્યથી તૈયાર કરી હતી.[૨૫,૨૬] બુદ્ધિમાન્ મયદાનવે જેવી એ સભા તૈયાર કરી તેવી શ્રીકૃષ્ણની સુધર્મા સભા ન હતી, તેમજ બ્રહ્માની સભા પણ તેવી સ્વરૂપસંપન્ન ન હતી.[૨૭] તે સભાને મયદાનવની આજ્ઞાથી આઠ હજાર કિંકર નામના રાક્ષસો ઉચકતા હતા તથા તેનું રક્ષણ કરતા હતા.[૨૮] તે રાક્ષસો આકાશમાં ગતિ કરનારા, ભયંકર, મહાન્ કાયાવાળા, મોટાં બળવાળા, લાલ આંખોવાળા, કેટલાક પીળી આંખોવાળા, છીપના જેવા કાનવાળા અને પ્રહાર કરનારાઓ હતા.[૨૯] વળી તે સભામાં

મયદાનવે એક અતુલ સરોવરી કરી હતી તેમાં ઈંદ્રનીલમણિનિર્મિત કમલનાં પાંદડાંઓ છવાઈ રહ્યાં હતાં તથા મણિના દાંડાવાળાં સુવર્ણ-કમલો ખીલી રહ્યાં હતાં.[૩૦] વળી તે પદ્મ-રાગ મણિનાં સૌગંધિક કમલોથી ભરેલી હતી, અનેક જાતના પક્ષિગણોથી સંયુક્ત હતી, વિકસિત પંકજોથી વિચિત્ર જણાતી હતી, સોનેરી માછલાં તથા કાચબાઓથી શોભી રહી હતી અને ચિત્ર વિચિત્ર સ્ફટિકનાં પગથીઆંઓ તથા કાદવવિનાનાં સ્વચ્છ જલથી સુંદર જણાતી હતી.[૩૧] મંદ મંદ વાતા પવનવડે ઉછળતાં બિંદુઓ સર્વત્ર છવાયલાં કમલનાં પાંદડાંઓ ઉપર પડીને મોતીજેવાં જણાતાં હતાં તેનાથી તે સરોવરી શોભી રહી હતી અને મહામણિની ચોરસ શિલાઓથી તેના ઉપર ચોમેર બેઠકો બાંધેલી હતી.[૩૨] આવી મણિ અને રત્નથી નિર્મલી તે સરસી આગળ આવીને કેટલાએક રાજાઓ તેને જોઇને પણ તેમાં પાણી છે એમ જાણતા ન હતા અને અજાણપણાથી તેમાં પડતા હતા.[૩૩] વળી તે સભાની ચોતરફ નિત્ય પુષ્પવાળાં, શીતલ છાયાવાળાં અને મનને રમણીય લાગે તેવાં નાના પ્રકારનાં લીલાંછમ જેવાં મોટાં વૃક્ષો શોભી રહેલાં હતાં.[૩૪] તથા સુગંધવાળાં વનો અને હંસ, કારંડવ તથા ચક્રવાકોથી સુશોભિત એવી કમલ-વાળી સરોવરીઓ આવી રહેલી હતી.[૩૫] ત્યાં વાયુ જલમાં થયેલાં તથા સ્થલમાં થયેલાં કમ-લોના સુગંધને ચોમેરથી ગ્રહણ કરીને પાંડવોની સેવા કરતો હતો.[૩૬] હે રાજન્ આ પ્રકારની તે સભા મયદાનવે ચૌદ માસ કરતાં કંઇક અધિક કાલવડે નિર્માણ કરીને, તે તૈયાર થતાં ધર્મરાજાને નિવેદન કરી.[૩૭]

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત સભા-ક્રિયાપર્વવિષે સભાનિર્માણ નામનો અધ્યાય ૩ જો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો—સભામાં પ્રવેશ અને ધર્મરાજાની પ્રભુતા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रवेशनं तस्यां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ॥
अयुतं भोजयित्वा तु ब्राह्मणानां नराधिपः॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—તે પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ દશ હજાર બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવીને તે સભામાં પ્રવેશ કર્યો. હે નૃપ ! રાજાએ તે વખતે અનેક દિશાઓમાંથી આવેલા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મ-ણોને, મધ તથા ઘીવડે મિશ્રિત એવા દૂધ-પાક, ચાવીને ખાવાના પદાર્થો, કંદફલ, વરાહ અને હરિણનાં માંસો, તલવાળો ખીચડો, ખિ-રંજ, અનેક પ્રકારનાં હવિષ્યાન્નો, વિવિધ પ્રકારથી તૈયાર કરેલાં માંસો, અનેક ખાદ્ય પદા-ર્થો, ચૂસીને ખાવાના વિવિધ પદાર્થો અને બહુ પ્રકારના પીવાના પદાર્થો જમાડીને તથા નવાં વસ્ત્રો અને જાત જાતનાં પુષ્પો વગેરેથી પૂજન કરીને તૃપ્ત કર્યા.[૧-૪] પછી તેમને પ્રત્યેકને એક એક હજાર ગાયો આપી. તે વખતે હે ભારત ! ત્યાં ગગનમંડલમાં પહોંચે તેવો સ્વસ્તિ-પુણ્યાહવાચનનો ભારી ઘોષ થઇ રહ્યો.[૫] પછી વિવિધ પ્રકારનાં વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં. તે વખતે જાતજાતના સુગંધી પદાર્થોથી કુરુશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે દેવતાઓનું પૂજન કર્યું તથા તે તે દેવોને તેના તેના દ્વારાદિક સ્થાનમાં સ્થાપન કર્યા.[૬] તે વખતે ત્યાં મલ્લો, નટો, ઝલ્લો (લાકડીથી યુદ્ધ કરનારાઓ), સૂતો અને વૈતાલિકો મહાત્મા એવા ધર્મપુત્ર યુધિ-ષ્ઠિરનું આરાધન કરવા લાગ્યા.[૭] પછી તે પ્રમાણે પૂજા કરીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઇ-ઓની સાથે તે રમ્ય સભામાં સ્વર્ગમાં ઇંદ્ર જેમ રમણ કરે તેમ રમણ કરવા લાગ્યા.[૮] તે સભામાં પાંડવોની સાથે ઋષિઓ બેસતા હતા તથા અનેક દેશથી આવેલા રાજાઓ બેસતા હતા.[૯] અસિત, દેવલ, સત્ય, સર્પિમાલી, મહાશિરા,

અર્વાવસુ, સુમિત્ર, મૈત્રેય, શુનક, બલિ,[૧૦] બક, દાલ્ભ્ય, સ્થૂલશિરા, કૃષ્ણદ્વૈપાયન, શુક, સુમંતુ, જૈમિનિ, પૈલ, વ્યાસના શિષ્યો તેમજ અમે,[૧૧] તિત્તિરી, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પુત્રની સાથે લોમહર્ષણ, અપ્સુહોમ્ય, ધૌમ્ય, અણીમાંડવ્ય, કૌશિક,[૧૨] દામોષ્ણીષ ત્રૈબલિ, પર્ણાદ, ઘટજાનુક, મૌંજાયન, વાયુભક્ષ, પારાશર્ય, સારિક,[૧૩] બલિવાક, સિનીવાક, સત્યપાલ, કૃતશ્રમ, જાતૂકર્ણ, શિખાવાન, આલંબ, પારિજાતક,[૧૪] મહાભાગ્યશાલી પર્વત, મહામુનિ માર્કંડેય, પવિત્રપાણિ, સાવર્ણ, ભાલુકિ, ગાલવ,[૧૫] જંઘાબંધુ, રૈભ્ય, કોપવેગ, ભૃગુ, હરિબભ્રુ, કૌંડિન્ય, બભ્રુમાલી, સનાતન,[૧૬] કાક્ષીવાન, ઔશિજ, નાચિકેત, ગૌતમ, પૈંગ્ય, વરાહ, શુનક, મહાતપસ્વી શાંડિલ્ય,[૧૭] કુક્કુર, વેણુજંઘ, કાલાપ, કઠ એ ઋષિઓ અને બીજા ધર્મને જાણનારા, વશ્યાંતઃકરણવાળા, જિતેંદ્રિય અને વેદ તથા વેદનાં અંગોના પારને પામેલા એવા ઘણા શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ સભામાં મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની ઉપાસના કરતા હતા;[૧૮,૧૯] અને તે ધર્મવેત્તાઓ પુણ્યરૂપ, પવિત્ર તથા નિર્મલ એવી કથાઓ કહેતા હતા; તેમજ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયો પણ ધર્મરાજની સેવામાં હાજર રહેતા હતા.[૨૦] તે ક્ષત્રિયોમાં શ્રીમાન્ મહાત્મા તથા ધર્માત્મા એવો મુંજકેતુ, વિવર્ધન, સંગ્રામજિત્ દુર્મુખ, વીર્યવાન્ ઉગ્રસેન,[૨૧] પૃથ્વીપતિ કક્ષસેન, અપરાજિત ક્ષેમક, કંબોજરાજ કમઠ, મહાબલવાન કંપન કે જેણે એકલાએજ બલ તથા પુરુષાર્થથી સંપન્ન, અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ અને અતુલ તેજસ્વી એવા યવનોને, જેમ વજ્રધારી ઇંદ્ર કાલકેય અસુરોને કંપાવે તેમ કંપાવ્યા હતા.[૨૨,૨૩] મદ્રકનો રાજા જટાસુર, કુંતિ, કિરાતરાજ પુલિંદ, અંગરાજ, બંગરાજ, પુંડ્રક, પાંડ્ય, ઉડ્રરાજ, અંધ્રરાજ,[૨૪] અંગ, વંગ, સુમિત્ર, શત્રુને પીડનારો શૈબ્ય, કિરાતરાજ સુમના, યવનાધિપતિ,[૨૫] ચાણૂર, દેવરાત, ભોજ, ભીમરથ, કાલિંગ શ્રુતાયુધ, માગધ જયસેન,[૨૬] સુકર્મા, ચેકિતાન, શત્રુને શુષ્ક કરનારો પુરુ, કેતુમાન્, વસુદાન, વૈદેહ, કૃતક્ષણ,[૨૭] સુધર્મા, અનિરુદ્ધ, મહાબલવાન્ શ્રુતાયુ, અનૂપરાજ, દુર્ધર્ષ, ક્રમજિત્, સુદર્શન,[૨૮] પુત્રનીસાથે શિશુપાલ, કરુષ દેશનો અધિપતિ, વૃષ્ણિઓના દેવના જેવા રૂપવાળા તથા કોઇથી પરાભવ પામે નહિ તેવા કુમારો, આહુક, વિપૃથુ, ગદ, સારણ, અક્રૂર, કૃતવર્મા, શિનિનો પુત્ર સત્યક,[૨૯,૩૦] ભીષ્મક, આકૃતિ, વીર્યવાન ઘુમત્સેન, મહાન્ ધનુષવાળા કેકયો, સોમકનો પુત્ર યજ્ઞસેન,[૩૧] કેતુમાન અને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ તથા મહાબલવાન વસુમાન, આ અને બીજા ઘણા માનવંતા ક્ષત્રિયો સભામાં કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરની સેવા કરતા હતા. વળી મહાન બલવાળા કેટલાક રાજપુત્રો રુરુમૃગનાં ચર્મને ધારણ કરીને બ્રહ્મચર્ય પાળતા અર્જુનની પાસે ધનુર્વેદ શિખતા હતા. હે રાજન્ ! વૃષ્ણિકુલને આનંદ આપનારા કુમારો પણ ત્યાંજ ધનુર્વેદ ભણ્યા હતા.[૩૨-૩૪] તે કુમારોમાં રુક્મિણીનો પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, યુયુધાન, સાત્યકિ, સુધર્મા, અનિરુદ્ધ, નરોમાં મુખ્ય એવો શૈબ્ય, હે પૃથ્વીપતિ ! આ અને બીજા ઘણા રાજાઓ હતા. વળી અર્જુનનો સખા તુંબુરુ ગંધર્વ નિરંતર અહીં રહેતો હતો.[૩૫,૩૬] સત્તાવીશ ગંધર્વના ગણની સાથે ચિત્રસેન ગંધર્વ, પોતાના અમાત્ય, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓની સાથે સભામાં બેઠેલા મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની ઉપાસના કરતો હતો.[૩૭] વળી ગાયન તથા વાદિત્રમાં કુશલ તાલ તથા સમને જાણવામાં નિપુણ, ગાયન, વાદિત્ર તથા તાલના એકધ્વનિના પ્રમાણમાં, દ્રુત, મધ્ય અને વિલંબિત નામના લયમાં અને હૃદય, શીર્ષ તથા કંઠાદિસ્થાનથી નિકળતા સ્વરોના સંબંધમાં જેઓએ અતિશય અભ્યાસ કરેલો એવા મનસ્વી કિન્નરો ત્યાં તુંબુરુની આજ્ઞાથી ગંધર્વોની સાથે દિવ્ય તાનો મારીને યથાશાસ્ત્ર ગાન કરતા હતા,[૩૮,૩૯] અને પાંડુના પુત્રોને તથા ઋષિઓને આનંદ આપતા તેઓની સેવા કરતા હતા. જેમ સ્વર્ગમાં દેવો બ્રહ્માની ઉપાસના કરે તેમ તે સભામાં બેઠેલા સારાં વ્રતવાળા અને સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા રાજાઓ તથા ઋષિઓ યુધિષ્ઠિરની સેવા કરતા હતા.[૪૦,૪૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત સભાક્રિયાપર્વવિષે સભાપ્રવેશ નામનો અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત.

સભાક્રિયાપર્વ સમાપ્ત.

लोकपाल समाख्यानपर्व.

અધ્યાય ૫ મો—નારદમુનિ આવ્યા અને તેમણે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્નોદ્વારા રાજધર્મનો ઉપદેશ કર્યો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
अथ तत्रोपविष्टेषु पांडवेषु महात्मसु ॥
महत्सु चोपविष्टेषु गंधर्वेषु च भारत ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે ભારત! એક વખતે તે સભામાં મહાત્મા પાંડવો, મહા પુરુષો અને ગંધર્વો બેઠેલા હતા[1] તે વખતે *વેદો તથા §ઉપનિષદોને જાણનારા અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી વેદમાં જણાવેલાં સમગ્ર ફલના ભોક્તા, દેવગણોથી પૂજન કરાતા, ઈતિહાસ તથા પુરાણોના જ્ઞાનવાળા, ×પુરાકલ્પ અને વિશેષોને યોગદૃષ્ટિથી જાણનારા,[2] ન્યાયવેત્તા, ધર્મતત્ત્વના જ્ઞાતા, વેદનાં છ અંગોને જાણવાવાળાઓમાં અત્યુત્તમ, ÷ઐક્ય, સંયોગનાનાત્વ અને સમવાયને જાણવામાં કુશલ,[3] ઉત્તમ પ્રકારના વક્તા, સંબંધ પ્રમાણે ભાષણ કરનારા, ઉહાપોહ કરવામાં કુશલ, સ્મરણશક્તિવાળા, દાય ભાગ વગેરે વ્યવહારને જાણનારા, ભવિષ્યદર્શી, જ્ઞાનકાંડ તથા કર્મકાંડનો શિષ્યોને અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવાના જ્ઞાનવાળા,[4] +પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ આદિ પ્રમાણોવડે યથાર્થ નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલા,

* ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ.

§ ઉપનિષદો—ચાર પ્રકારની રહસ્યવિદ્યા—૧ કર્મનાં અંગભૂત અશ્વ વગેરેમાં વિરાટ્દૃષ્ટિની ભાવના, તે કર્માંગાવબદ્ધોપાસના. ૨ આદિત્યાદિ મૂર્તિમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિની ભાવના, તે પ્રતીકોપાસના. ૩ પોતાનું અને દેવતાઓનું અભેદપણાથી ચિંતન, તે અહંગ્રહોપાસના; તથા ૪ બ્રહ્માત્માનો અનુભવ તે જ્ઞાન. અર્થાત્ નારદમુનિ કર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા વેદો અને તેમાં રહેલાં ઉપનિષદોને પાઠથી તથા અર્થથી જાણતા હતા.

× ઘણાઓનું જેમાં ઉપાખ્યાન હોય તે વેદમાં પુરાકલ્પ કહેવાય છે અને એક વ્યક્તિનું ઉપાખ્યાન જેમાં હોય તેને પરિકૃત્ય અથવા વિશેષ કહે છે.

÷ પૃથ્વી, જલ, તેજ વગેરેમાં દ્રવ્ય રૂપથી ઐક્ય છે, કેમકે એ બધાં દ્રવ્ય કહેવાય છે; પરંતુ તેમાં પૃથ્વીત્વ, જલત્વ વગેરે પોતપોતાના બીજામાં ન હોય તેવા ધર્મના સંબંધથી ભેદ પડે છે તે સંયોગનાનાત્વ કહેવાય છે. આ રીતે પૃથ્વીત્વ, જલત્વાદિ રૂપથી ભેદ છે તો પણ તે પાંચે ભૂતો શરીરમાં એકઠાં રહે છે તેથી તે સમવાય કહેવાય છે. આ ઐક્ય, સંયોગનાનાત્વ અને સમવાય સર્વ શાસ્ત્રોમાં સમાન છે. તેમાં સાધર્મ્યથી—સમાન ધર્મથી ઐક્યને, વૈધર્મ્યથી વિરુદ્ધ ધર્મથી—સંયોગનાનાત્વને અને સંકરથી—સેળભેળ થવાથી સમવાયને જાણવામાં નારદમુનિ કુશલ હતા.

+ પ્રમાણો બે પ્રકારનાં છે. એક લૌકિક અને બીજાં અલૌકિક—દિવ્ય. તેમાં ઘટ વહ્નિ વગેરે સંબંધવાળાં લૌકિક પ્રમાણો કહેવાય છે અને નિર્વિશેષ આત્માનાં વસ્તુતત્ત્વ સંબંધી અલૌકિક ગણાય છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આપણને ચંદ્ર એક પ્રાદેશ (અંગુષ્ઠ અને તર્જનીનું મધ્ય) જેટલો જણાય છે, પરંતુ અનુમાનથી તે મોટો છે એમ સમજાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ શિથિલ થઈ જાય છે. વળી યજ્ઞમાં यजमानः प्रस्तरः દર્ભની પૂળી યજમાન છે; એમાં વેદ—આગમ પ્રમાણ છે, પરંતુ અનુમાન કરતાં જડ દર્ભ યજમાન થઇ શકે નહિ એટલે અહીં આગમ પ્રમાણ અનુમાનવડે શિથિલ થાય છે. તેવી રીતે અનુમાન પ્રમાણ પણ અસિદ્ધ છે; જેમકે મનુષ્યના માથાની ખોપરી પવિત્ર છે, એમાં હેતુ, તે પ્રાણીનું અંગ છે માટે, દૃષ્ટાંત જેમ પ્રાણીનું અંગ શંખ પવિત્ર છે તેમ, પરંતુ આ અનુમાન આગમ પ્રમાણથી અસિદ્ધ થાય છે. કહ્યું છે કે, नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत्। મનુષ્યના લીલા હાડકાને અડકવાથી વસ્ત્રો સહિત જલમાં પેસીને સ્નાન કરવું.' આ રીતે સર્વે પ્રમાણો દોષવાળાં છે ત્યારે તે પ્રમાણોથી નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે? આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે, નારદ પાંચ અવયવવાળા વાક્યના ગુણ દોષ જાણનારા હતા. તેમાં બીજાને બોધ કરવા ઇચ્છતા પુરુષને અનુમાનના વાક્યમાં પ્રતિજ્ઞા વગેરે પાંચ અવયવોનો આશ્રય કરવો પડે છે. તે પાંચ અવયવો આ પ્રમાણે છે. પર્વત વહ્નિ-

પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન, આ પાંચ અવયવવાળાં વાક્યના ગુણ તથા દોષને જાણનારા, બૃહસ્પતિને પણ વાદમાં એક પછી એક ઉત્તર આપવા શક્તિમાન,[5] ધર્મ, કામ, અર્થ અને મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થોનો જેમણે યથાર્થ નિશ્ચય કરેલો એવા, આ સર્વ ભુવનકોશના યથાર્થ જ્ઞાતા, આત્મવેત્તા,[6] સર્વ લોકને ઉપર, હેઠળ અને આજુ બાજુથી પ્રત્યક્ષ જોનારા; સાંખ્ય (વેદાંત વિચાર)અને યોગ (ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ) એના ઉપયોગને જાણનારા, દેવો અને દૈત્યોની બુદ્ધિને ભમાવીને તેઓમાં કલહ ઉત્પન્ન કનારા, સંધિ તથા વિગ્રહતત્ત્વને જાણનારા, પોતાનાં અને પરનાં બલાબલનો અનુમાનથી નિશ્ચય કરીને પરના અમાત્યાદિને ધનદાન કરવા વગેરેને જાણનારા, §સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સમાશ્રયની વિધિના જ્ઞાતા, યુદ્ધમાં પ્રીતિવાળા, સંગીતપ્રિય, સર્વ વિદ્યામાં તથા સર્વ કર્મમાં નિપુણ, આ અને બીજા અનેક ગુણગણોથી સંપન્ન એવા મહાતેજસ્વી નારદમુનિ સર્વ લોકમાં ફરતા ફરતા ઋષિઓની સાથે હે નૃપ ! તે સભામાં આવી પહોંચ્યા.[7-10]

હે રાજેંદ્ર ! તે વખતે અમિત કાંતિવાળા દેવર્ષિ નારદની સાથે પારિજાત, બુદ્ધિમાન પર્વત ઋષિ અને સૌમ્ય એવા સુમુખ ઋષિ હતા.[11] મનના જેવા વેગવાળા નારદઋષિ સભામાં બેઠેલા પાંડવોને જોવા માટે હર્ષથી ત્યાં આવ્યા અને વિજયસૂચક આશીર્વાદો આપીને તેમણે ધર્મરાજાનું સન્માન કર્યું.[12] આવેલા નારદઋષિને જોઇને તે વખતે સર્વ ધર્મને જાણનારા એવા પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર રાજા પોતાના નાનાભાઇઓની સાથે એકાએક ઉઠીને ઉભા થયા.[13] પછી તેમણે વિનયથી નમીને પ્રીતિપૂર્વક અભિવંદન કર્યું, અને તેમને માટે યોગ્ય એવું આસન તેમને બેસવા આપ્યું. પછી ધર્મવેત્તા યુધિષ્ઠિરે યથાવિધિ ગાય, મધુપર્ક અને અર્ધ્ય આપીને રત્નો તથા સર્વ કામિત વસ્તુઓથી તેમની પૂજા કરી.[14,15] આ રીતે યુધિષ્ઠિરથી યથાયોગ્ય પૂજા પામીને નારદઋષિ પણ સંતુષ્ટ થયા. પછી સર્વ પાંડવોથી પૂજન કરાયલા તથા વેદના પારને પામેલા એવા ઋષિ, યુધિષ્ઠિરને ધર્મ, કામ તથા અર્થયુક્ત આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.[16]

નારદ પૂછે છેઃ—હે યુધિષ્ઠિર ! તમારૂં ધન યજ્ઞ, દાન તથા કુટુંબના ભરણપોષણમાં ખરચાય છે ? તમારૂં મન ધર્મપરાયણ રહે છે ? તમે સુખોનો અનુભવ કરો છો ? અને તમારૂં અંતરાત્મામાં જોડાતું મન ઇતર વૃત્તિઓથી હણાતું તો નથી ?[17] હે નરદેવ ! તમારા પૂર્વ પિતામહોએ જેવું આચરણ રાખ્યું હતું, તેવું આચરણ તમે રાખો છો ? તેમજ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ જનોની સાથે ધર્મ તથા અર્થયુક્ત પ્રૌઢ વૃત્તિથી વર્તો છો ?[18] અર્થના લોભથી ધર્મને તો બાધ નથી કરતા ? અથવા ધર્મના લોભથી અર્થને તો બાધ નથી પમાડતા ? અથવા તાત્કાલિક સુખનો આભાસ જોઇને કામવડે ધર્મ તથા અર્થને તો બાધ નથી પમાડતા ?[19] હે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! હે વરદાન આપનારા ! શું ધર્મ અર્થ તથા કામને, કાલવેત્તા એવા તમે તેઓમાં પરસ્પર બાધ ન આવે તેવી કાલવ્યવસ્થાથી* સદા

વાળો છે, આમ કહેવું તે પ્રતિજ્ઞા કહેવાય છે. 'ધૂમાડો છે માટે' એ હેતુ છે. 'જેમ રસોડામાં ધૂમાડો હોય છે ત્યારે તેમાં અગ્નિ હોય છે' આવું દૃષ્ટાંત આપવું તે ઉદાહરણ. 'તેમ આ પર્વત ધૂમવાળો છે' એ ઉપનય છે, 'માટે વહ્નિવાળો છે' એ નિગમન કહેવાય છે. આવાં અનુમાનો કરતી વખતે અનુકૂલ તર્કો કરવા તે ગુણરૂપ થાય છે અને વિપરીત તર્કો દોષરૂપ થાય છે.

§ સંધિ—સમાધાન. વિગ્રહ—લડાઇ. યાન—ચઢાઇ. આસન—ઘેરો ઘાલીને પડી રહી શત્રુનાં અન્નાદિક બહારથી આવતાં અટકાવવાં તે. દ્વૈધીભાવ—બલવાન શત્રુની સાથે લડાઈ જાગી હોય ત્યારે તેનાથી બલવાન તેના શત્રુની સાથે સંધિ કરવી અને બન્નેની આગળ હું દાસ છું એમ કહી વાણીથી આત્માર્પણ કરવું પરંતુ કર્મથી નહિ તે. સમાશ્રય—શત્રુથી પીડાતાં સમર્થ કિલ્લાનો અથવા રાજાનો આશ્રય કરવો તે.

* હવે કાલવ્યવસ્થા કહી છે કે, 'पूर्वाह्णे चाचरेद्धर्मं मध्याह्नेऽर्थमुपार्जयेत्। सायाह्ने चाचरेत्काममित्येषा वैदिकी श्रुतिः॥' સવારે ધર્મકૃત્ય કરવું,

સેવન કરો છો ?[20] હે નિર્દોષ રાજા ! શું તમે ×છ રાજગુણોવડે સાત ઉપાયો, બલાબલ તથા ચૌદની પરીક્ષા કરો છો ?[21] હે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભારતરાજ ! તમે પોતાને પ્રબલ જોઇને તથા શત્રુઓને દુર્બલ જોઇને રાજ્ય કરો છો કે ? તેમજ વિપરીત સમયમાં જયને માટે હેતુભૂત એવા ભંડારની વૃદ્ધિને માટે શત્રુઓની સાથે સંધિ કરીને +આઠ કર્મો સેવો છો ?[22] હે ભરતર્ષભ ! તમારી સાત પ્રકૃતિઓ (કિલ્લાનો અધ્યક્ષ, સેનાને આહારાદિ આપીને પોષણ કરનારો સેનાધ્યક્ષ, ધર્માધ્યક્ષ, યુદ્ધમાં સેનાને દોરનારો સેનાપતિ, પુરોહિત, વૈદ્ય અને જોષી) શત્રુઓથી મોહિત થઇને ફરી બેઠી નથી ને ? અથવા તે અત્યંત ધનાઢય થઇને વ્યસની બની ગઈ નથી ને ? શું તે તમારા કાર્યમાં સર્વ રીતે પ્રીતિથી વર્તે છે ?[23] જેઓમાં તમને દુષ્ટતાની શંકા નથી છતાં જે બે તરફના પૈસા ખાનારા એવા કૃત્રિમ દૂતો અથવા મંત્રીઓ છે તે, તમારાથી અથવા તમારા મંત્રીઓથી ગુપ્ત વાર્તા સાંભળીને તેને ઉઘાડી તો નથી પાડતા ને ?[24] તમે મિત્રો, ઉદાસીન અને શત્રુઓ શું કરવા ધારે છે તે જાણો છો ? મિત્રની સારી રીતે પરીક્ષા કરીને તેની સાથે વિચાર કરી બલવાન્ શત્રુની સાથે સંધિથી, દુર્બલની સાથે વિગ્રહથી અને મધ્યમ-બે તરફના પૈસા ખાનાર ઉદાસીન રાજાની સાથે સમવૃત્તિથી વર્તો છો ? હે વીર ! તમે પોતાના સમાન, વૃદ્ધ, શુદ્ધ આચારવાળા, સમજાવવાની શક્તિવાળા, કુલીન અને તમારા પ્રત્યે પ્રીતિવાળા એવા મંત્રીઓ કર્યા છે કે ? હે ભારત રાજાઓનો વિજય મંત્રથી થાય છે.[25-27] હે તાત ! રાજ્ય સંબંધી વિચારોને ગુપ્ત રાખનારા અને શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા તમારા મંત્રીઓથી સારી રીતે રક્ષણ કરાયલું તમારૂં રાજ્ય શત્રુઓથી લુંટાતું તો નથી ને ?[28] હે અર્થવેત્તા ! તમે નિદ્રાને અધીન ન થઇ રહેતાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં જાગ્રત થાઓ છો કે ? તથા પાછલી રાત્રિમાં ઉઠીને પ્રથમ કરેલા વિચારોનું આલોચન કરો છો કે ?[29] તમે એકલા બેસીને તો રાજ્યની વાતોનો વિચાર નથી કરતા ને ? તેમજ ઘણાઓને સાથે રાખીને પણ વિચાર નથી કરતા ને ? તમારો નિશ્ચિત કરેલો ગુપ્ત વિચાર આખા રાજ્યમાં તો ફેલાઇ જતો નથી ને ?[30] તમે અર્થપ્રાપ્તિના થોડા ખર્ચવાળા અને મહાન્ ઉદય કરનારા ઉપાયો કરવાનો તત્કાલ આરંભ કરો છો કે ? અને તેવા ખેતી વગેરે ઉદ્યોગ કરનારા વૈશ્યાદિકોને વિઘ્ન તો નથી કરતા ?[31] તમારા ખેડુત વગેરે તમને અજાણ્યા તો નથી ? તેમ તેઓ અવિશ્વાસ રાખવા જેવા તો નથી ? અથવા તેઓને તમે વારંવાર કાઢી મૂકીને પાછા તો સંઘર્યા નથી ? કારણ કે ઉદય થવામાં સ્નેહજ કારણ મનાય

મધ્યાહ્ને અર્થની ઉપાર્જના કરવી અને સાંજે કામ સેવન કરવું એ પ્રમાણે વૈદિકી શ્રુતિ છે.

× ૧ વક્તૃત્વ–દૂત, મંત્રી વગેરેને યથાયોગ્ય કાર્ય કહેવાની કુશલતા, ૨ પ્રાગલ્ભ્ય–શત્રુદમન વગેરેમાં ઉત્કર્ષ દેખાડવો તે, ૩ મેધાવીપણું–તર્ક કરવામાં કુશલતા, ૪ સ્મરણશક્તિ, ૫ કવિત્વ–ભૂત, ભવિષ્યનો વિચાર કરવો તે, અને ૬ નયવેત્તાપણું–નીતિશાસ્ત્રને જાણવાપણું આ છ રાજગુણો છે. સામ, દાન, ભેદ, દંડ, મંત્ર, ઔષધ અને ઇંદ્રજાલ આ સાત ઉપાયો છે. પોતાની અને શત્રુપક્ષની સમાનતા, શત્રુની હીનતા અથવા પોતાની હીનતા, આ ત્રણ પ્રકારનું બલાબલ છે. રાજાએ બુદ્ધિ વગેરેથી સામ આદિની પરીક્ષા કરવી કે, આ શત્રુની સાથે સામ કરવું કે નહિ ? કરવા માંડ્યું હોય તો તે સિદ્ધ થશે કે નહિ ? સિદ્ધ થાય તો તે છેવટે લાભ આપનાર થશે કે નહિ ? આ દૂતપ્રેષણ આદિથી બલાબલ વગેરેની પરીક્ષા કરવી. વળી દેશ વગેરે ચૌદની પણ પરીક્ષા કરવી તે ચૌદ નીતિ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યા છે. દેશ, કિલ્લો, રથ, હાથી, ઘોડા યોદ્ધા, અધિકારીઓ, અંતઃપુર, અન્ન, ધન અશ્વ આદિની ગણત્રી. શાસ્ત્ર, આવક જાવકના હિસાબી ચોપડા, ધન, મદિરાની પેઠે અપકાર કરનારા શત્રુઓ.

+ ખેતી, વ્યાપાર, કિલ્લા, રસ્તા, હાથીઓને ખર્ચ ધરાવવા માટે જુદાં જુદાં ગામોમાં ગ્રામાધીશના ધનથી પોષણ કરવા બાંધવા, રત્નની અને સોનાની ખાણો ખોદાવવી, કર લેવો અને પડતર ભૂમિમાં ગામો વસાવવાં આ આઠ સંધાન કર્મો કહેલાં છે.

છે.[૩૨] તમે વિશ્વાસપાત્ર લોભવિનાના અને કુલપરંપરાથી સંબંધવાળા એવા મનુષ્યોથી ખેતી વગેરે કરાવો છો કે? હે વીર રાજા! તમારાં કાર્યો કરેલાંજ અથવા બહુધા તૈયાર જેવાં થયેલાંનેજ લોકો જાણે છે કે? તે કાર્યોનો આરંભ થતાં પહેલાં તો કોઇ જાણતા નથી ને? ધર્મમાં અને સર્વ શાસ્ત્રમાં નિપુણ એવા, શિષ્યોને ભણાવનારા ગુરુઓ સર્વ રીતે કુમારોને શિક્ષણ આપીને ઉત્તમ યોદ્ધાઓ બનાવે છે કે?[૩૩,૩૪] તમે હજાર મૂર્ખાઓના બદલામાં એક પંડિતને સ્વીકારો છો કે? કારણ કે પંડિત, અર્થકષ્ટમાં મોટું કલ્યાણ કરે છે.[૩૫] તમારા સઘળા કિલ્લાઓ ધન, ધાન્ય, આયુધો, જલ, યંત્રો શિલ્પિઓ તથા ધનુર્ધારીઓથી પરિપૂર્ણ છે કે?[૩૬] બુદ્ધિમાન, શૂરવીર, ઇંદ્રિયનિગ્રહવાળો અને વિચક્ષણ એવો એકજ મંત્રી હોય તો પણ તે રાજાને અથવા રાજપુત્રને મોટી લક્ષ્મી અપાવે છે.[૩૭] વળી મંત્રી, પુરોહિત, યુવરાજ, સેનાપતિ, દ્વારપાલ, અંતઃપુરરક્ષક, કારાગૃહનો અધિકારી, કોશાધ્યક્ષ, કાર્યાકાર્યની આજ્ઞા કરનારો, માર્ગદર્શક, નગરાધ્યક્ષ, કાર્યનિર્માતા, ધર્માધ્યક્ષ, સભાધ્યક્ષ, દંડ કરનારો, દુર્ગપાલ, રાજ્યની હદનો પાલક તથા જંગલોની હદનો રક્ષક આ અઢાર શત્રુઓના અધિકારીઓ અને પોતાના મંત્રી, પુરોહિત તથા યુવરાજ એ ત્રણને છોડીને પંદર અધિકારીઓની પાછળ બીજાઓને તથા પરસ્પરને પણ દૂત તરિકે જાણે નહિ તેવા છૂપા ત્રણ ત્રણ દૂતો રાખીને તેઓદ્વારા પૂર્વોક્ત અધિકારીઓની વાતો જાણ્યા કરો છો? અને તે જાણીને પોતાની પ્રજાને રંજન કરવાથી તથા પરની દુઃખિત પ્રજાને અભયદાન વગેરે આકર્ષણથી પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરો છો?[૩૮] હે રિપુસૂદન! તમે સાવધાન થઈને તથા નિત્ય ઉદ્યોગપરાયણ થઈને શત્રુના કિંકરો ન જાણે તેમ સઘળા શત્રુઓની ચેષ્ટાઓને જોયા કરો છો કે?[૩૯] વિનયસંપન્ન, કુલીન, બહુશ્રુત, ઈર્ષ્યારહિત અને શાસ્ત્રચર્ચામાં કુશલ એવા પુરોહિતનો તમે સત્કાર કર્યો છે કે?[૪૦] તમે અગ્નિહોત્રનાં કાર્ય ઉપર યોજેલો બ્રાહ્મણ વિધિને જાણનારો, બુદ્ધિમાન્ તથા સરલ પ્રકૃતિનો છે કે? અને તે યથાકાલ કરેલો હોમ તથા આરંભેલો હોમ તમને નિત્ય નિવેદન કરે છે કે?[૪૧] વળી તમારો જ્યોતિષી જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કુશલ છે? સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે અંગપરીક્ષામાં નિષ્ણાત છે? અને ધૂમકેતુ, ભૂકંપ, વામનેત્રસ્ફુરણ વગેરે આગામી અશુભ સૂચવનારા દિવ્ય, ભૌમ અને શારીરિક ઉત્પાતો જાણવામાં કુશલ છે?[૪૨] વળી તમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કાર્યમાં તેવા ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ મનુષ્યોની યોજના કરી છે કે? વળી છલવિનાના, નિર્મલ તથા બાપદાદાથી ચાલતા આવેલા શ્રેષ્ઠ મંત્રીઓની તમે શ્રેષ્ઠ કાર્ય ઉપર નિમણોક કરો છો કે? તમે ઉગ્ર દંડ કરીને પ્રજાને અત્યંત ઉદ્વેગ તો નથી પમાડતા? તેમજ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! તમારા મંત્રીઓ તમારા રાજ્યનું યથાર્થ પાલન કરે છે?[૪૩,૪૪] જેમ યાજકો પતિતની અવજ્ઞા કરે છે, જેમ સ્ત્રીઓ યથેષ્ટ ભટકનારા જાર પતિની અવજ્ઞા કરે છે તથા જેમ ઉગ્રતાથી પ્રજાનું ધન લેનારા પ્રજાપીડક રાજાની પ્રજા અવજ્ઞા કરે છે તેમ મંત્રીઓ તમારી અવજ્ઞા તો નથી કરતા?[૪૫] પ્રસન્ન, શૂરો, બુદ્ધિમાન, ધૈર્યવાળો શુદ્ધ હૃદયનો, કુલીન, પ્રીતિવાળો તથા ચતુર એવો સેનાપતિ તમારે છે?[૪૬] વળી તમારી સેનાના મુખ્ય યોદ્ધાઓ સર્વ યુદ્ધમાં કુશલ પ્રૌઢ, નિષ્કપટ, અને પરાક્રમી છે? અને તમે તેઓને સત્કાર કરીને માન આપો છો કે?[૪૭] તમે સેનાને પ્રતિદિવસ આપવાનું ભાતું તથા યોગ્યતા પ્રમાણે મહિને મહિને આપવાનો પગાર યથાસમય આપો છો કે? તેમાં ઢીલ તો નથી કરતા?[૪૮] કારણ કે, ભાતું તથા પગાર આપીને રાખેલા એ સૈનિકોને તે આપવામાં વધારે વિલંબ કરવામાં આવે છે તો તેઓ દરિદ્રી થઈ જાય છે અને સ્વામીનું કાર્ય કરતા નથી; એ રાજાને માટે મોટો અનર્થ ગણાય છે.[૪૯] મંત્રીથી આરંભીને તમારા કુલના કુમારો તમારુ

ઉપર ભક્તિવાળા છે કે ? અને તેઓ તમારે-માટે યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણ ત્યજવા નિત્ય તૈયાર રહે છે કે ?[૫૦] સંગ્રામમાં હિતકારક એવા હાથી, ઘોડા અને રથવડે યુદ્ધ કરનારા શૂરાઓ તથા પદાતિઓને તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને યથેષ્ટ વર્તનારા એવો એક પુરુષ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે તો નથી દોરવતો ? કારણકે તેમ થવાથી તે એકના ભેદથી એકી વખતે આખું સૈન્ય ફરી બેસવાનો પ્રસંગ આવે.[૫૧] તમારા કોઈ પુરૂષ પોતે પુરૂષાર્થ કરીને કોઇ ઉત્તમ કાર્ય કરે તો તે અધિક માન, ભાતું તથા માસિક પગાર મેળવે છે કે ?[૫૨] તમે વિદ્યાથી વિનીત અને જ્ઞાનકુશલ એવા પુરૂષોને તેમના ગુણની યોગ્યતા પ્રમાણે દાન આપીને સત્કાર કરો છો કે ?[૫૩] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! તમારે માટે મરણ પામેલા પુરૂષોની સ્ત્રીઓનું અને તમારે માટે દુઃખી હાલતમાં આવી પડે-લાઓનું તમે પોષણ કરો છો કે ?[૫૪] હે પાર્થ! ભયથી શરણે આવેલા ક્ષીણ થયેલા અથવા યુદ્ધમાં જિતી લીધેલા શત્રુઓનું તમે પુત્રની પેઠે રક્ષણ કરો છો કે ?[૫૫] હે પૃથ્વીપતિ! જેમ મનુષ્યો પોતાનાં માતા પિતાને સમભાવવાળાં તથા વિશ્વાસપાત્ર ગણે છે તેમ પૃથ્વીની સર્વ પ્રજા તમને સમભાવવાળા અને વિશ્વાસપાત્ર ગણે છે કે ?[૫૬] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! શત્રુને સ્ત્રી, દ્યૂત, મૃગયા, મદ્ય, નાચ, ગાન, મિથ્યા પર્યટન, વાદિત્ર, નિંદા અને દિવસે નિદ્રા આ દસ વ્યસ-નોમાં સપડાયેલો જોઇને અને પોતાનું મંત્ર-બલ, ભંડાર તથા સેવકબલ તપાસીને તમે વેગથી શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરો છો કે ?[૫૭] હે અરિને દમન કરનારા ! તમે શત્રુના પાર્ષ્ણિ-ગ્રાહક આદિ બાર મંડલની તપાસ કરીને કૃત્યનો નિશ્ચય કરીને તથા પરાજયના હેતુભૂત વ્યસનોનો* પોતાના પક્ષમાં અભાવ અને શત્રુના પક્ષમાં સદ્‌ભાવ જાણીને વિશેષવડે જ્યોતિષીદ્વારા જાણીને ચઢાઈની તૈયારી કરો છો કે ?[૫૮] હે મહારાજ! તમે ચઢાઇ કરતાં પહેલાં સૈનિકોને પગાર આપો છો કે ? અને શત્રુ-ના રાજ્યમાં તેના મુખ્ય મુખ્ય સેનાના નેતા-ઓને શત્રુઓને ખબર પડે નહિ તેમ યોગ્યતા પ્રમાણે ઉત્તમ રત્નભૂત વસ્તુઓ આપો છો કે ?[૫૯] હે પાર્થ! તમે પ્રથમ પોતાના મનનો વિજય કરીને પછી જિતેંદ્રિય થઈને પ્રમા-દમાં પડેલા અને અજિત ઇંદ્રિયવાળા શત્રુ-ઓને જિતો છો કે ?[૬૦] જ્યારે તમે શત્રુઓના ઉપર ચઢાઇ કરો છો ત્યારે સામ, દાન, ભેદ અને દંડનો પ્રથમ પ્રયોગ કરો છો કે ? તે સામ વગેરેનો પ્રયોગ સારા પુરૂષદ્વારા જો વિધિ-પૂર્વક કરવામાં આવે છે તો હિતકારક થાય છે, નહિ તો વિપરીત ફલ આવે છે.[૬૧] હે પ્રજા-પતિ ! તમે પોતાના રાજ્યનું દૃઢ રક્ષણ કરીને શત્રુઓ ઉપર ચઢાઈ કરો છો કે ? તેઓને જિતવા માટે પરાક્રમ કરો છો કે ? તથા જિતેલાઓનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરો છો કે ?[૬૨] તમારી રથો, હાથી, ઘોડા, યોદ્ધાઓ, પ્યાદલ, કામ કરનારા, દૂતો, અને મુખ્ય ભોમીયાઓ, આ આઠ અંગવાળી અને વૃદ્ધ મંત્રી, મિત્ર, સેવક અને જંગલનો ભોમીઓ આ ચાર બલવાળી સેના સેનાપતિઓથી કેળવાયલી તથા શત્રુઓની સામે પડીને તેમને છેદન કરે એવી છે કે ?[૬૩] વળી હે શત્રુઓને તાપ આપનારા રાજા ! તમે શત્રુના રાજ્યમાં અન્નની કાપણી વખતે અથવા દુકાલની વખતે ચઢાઇ કરીને શત્રુઓને યુદ્ધમાં હણો છો કે ? કારણ કે એ વખતમાં શત્રુઓ સુખેથી જિતી શકાય છે.[૬૪] વળી તમે પોતાના અને પારકા રાજમાં ઘણા અધિ-કારીઓ મૂકેલા છે કે ? અને તેઓ પ્રજાનું વશીકરણ તથા કરગ્રહણ વગેરે અર્થોનું સેવન કરે છે તથા પરસ્પર મળીને શત્રુઓથી રાજ્યનું અને પોતાનાઓનું રક્ષણ કરે છે કે ?[૬૫] વળી તમારા વિશ્વાસપાત્ર સેવકો દેશાંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્તમ ખાવાના પદાર્થો, વસ્ત્રો અને સુંઘવાના ઉત્તમ ધૂપ, ચંદન, અગુરુ વગેરે

* વ્યસન—કષ્ટ એ પ્રકારનાં, દૈવી અને માનુષી—તેમાં દૈવી—અગ્નિ, જલ, વ્યાધિ, દુષ્કાલ અને મરકી એ પાંચ પ્રકારનાં છે અને અયોગ્ય મનુષ્યો, ચોરો, શત્રુઓ, રાજાના માનીતાઓ અને રાજલોભ. આ પાંચ પ્રકારનાં માનુષી કષ્ટો છે.

પદાર્થો તમારે માટે રાખી મૂકે છે કે તેઓ તેનો પોતેજ ઉપભોગ કરે છે?[૬૬] વળી તમારા ઉપર ભક્તિવાળા તથા કલ્યાણ કરનારા સેવકો તમારા ભંડાર, કોઠાર, વાહનો, દરવાજા અને આયુધશાલાનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે? અને તમારી આવકની ગોઠવણ કરે છે કે કેમ?[૬૭] હે રાજન્! તમારા રસોઇઆઓ વગેરે આભ્યંતર પુરુષોથી તથા સેનાપતિ વગેરે બાહ્ય પુરુષોથી પ્રથમ તમે તમારૂં રક્ષણ કરો છો કે? અને તે બન્ને સ્થાનના મનુષ્યોનું પોતાના પુત્રો તથા મંત્રીઓથી રક્ષણ કરો છો કે? તથા પુત્રોને અમાત્યોથી અને અમાત્યોને પુત્રોથી બચાવો છો કે?[૬૮] તમારો મદ્યપાન, દ્યૂત, ક્રીડા અને સ્ત્રીપ્રસંગનાં વ્યસનનાં ખર્ચનો હિસાબ તમને સવારે ધર્મ કૃત્ય કરવાની વખતે તો તમારો સેવક નથી બતાવતો ને? કારણ કે તેમ કરવાથી તે વખતે આવેલા પુરોહિત વગેરે શિષ્ટ પુરુષો તમને મદ્યાદિ દુર્વ્યસનમાં પડેલા જાણીને તમારો ત્યાગ કરી જશે.[૬૯] તમારી આવકમાંથી સુકાલમાં એક ભાગવડે સમાન કાલમાં બે ભાગવડે અને દુષ્કાલમાં ત્રણ ભાગ ધનવડે તમારો ખર્ચ પૂરો થાય છે કે? અર્થાત્ સર્વ સમયમાં ભંડારમાં વૃદ્ધિ કરતા રહો છો કે?[૭૦] વળી તમારાં જ્ઞાતિવાળાં, ગુરુઓ, વૃદ્ધો, વ્યાપારીઓ, શિલ્પિઓ અને આશ્રિતો દરિદ્રી થઇ જાય ત્યારે તેમને ધન તથા ધાન્ય આપીને તમે તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરો છો કે?[૭૧] વળી તમે આવક, જાવકના હિસાબ કરવા તથા નામું લખવા રાખેલા પુરુષો તમને આવક તથા જાવકનો હિસાબ રોજ સવારે જણાવે છે કે?[૭૨] વળી કાર્ય કરવામાં પ્રૌઢ તમારાં હિતની કામનાવાળા અને તેથી પ્રિય થઇ પડેલા એવા અધિકારીઓને તેમનો દોષ જોયા પહેલાં તેમને અધિકાર ઉપરથી કાઢી મૂકતા તો નથી?[૭૩] હે ભારત! તમે ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પુરુષોને ઓળખ્યા પછી તેઓને યોગ્ય કાર્યો ઉપર યોજો છો કે કેમ?[૭૪] હે રાજન્! લોભી, ચોર, વેરવાળા અથવા વ્યવહારશૂન્ય એવા માણસોને તો તમે રાજકાર્યમાં નથી રાખ્યા ને?[૭૫] તમારા રાજ્યની પ્રજા ચોરોથી, લોભીઆઓથી, રાજકુંવરોથી, રાણીઓનાં બલથી અથવા તમારાથી પીડાતી તો નથી? તમારા ખેડુતો સંતુષ્ટ છે કે?[૭૬] તમારા રાજ્યમાં જુદા જુદા ભાગોમાં ખોદાવેલાં મોટાં અને જલથી ભરેલાં તળાવો છે કે? તમારા રાજ્યની ખેતી ફક્ત વરસાદ ઉપરજ આધાર નથી રાખતીને?[૭૭] તમારા ખેડુતો અન્નને-માટે તથા વાવેતરનાં બીજને માટે તો નથી પીડાતા? ખેડુતોને સેંકડે દરમહિને એક ટકો વ્યાજથી રૂપિયા ધીરીને તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરો છો કે?[૭૮] હે તાત! તમારા રાજ્યમાં ખેતી, વ્યાપાર, પશુપાલન અને વ્યાજનો ધંધો સદ્બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો સારી રીતે કરે છે કે? કારણ એ ધંધાનો આશ્રય કરવાથી આ લોક સુખી થાય છે?[૭૯] હે રાજન્! તમારા રાજ્યનાં પ્રત્યેક ગામમાં શૂરા અને પોતપોતાનું કામ સારી રીતે કરે તેવા શાસન કરનાર, ઉઘરાતદાર, પ્રજા અને કર ઉઘરાવનારની વચ્ચે સમાધાન કરનાર, લખનારો અને સાક્ષી, આ પાંચ એકઠા મળીને તમારી પ્રજાનું કલ્યાણ કરે છે કે?[૮૦] તમે નગરના રક્ષણને માટે ગામો નગરને અધીન તથા સીમાડા ઉપર આવેલાં જંગલીઓનાં ગાંમડાંઓ ગામોને અધીન રાખ્યાં છે કે? અને તે ગામડાંઓ, ગામો તથા નગરો તમારે અધીન છે કે? અર્થાત્ ગામડાંઓના અધિકારીઓ ઉપર ગામોના અધિકારીઓની સત્તા તેમના ઉપર નગરના અધિકારીઓની અને તેઓના ઉપર તમારી સત્તા ચાલે છે કે?[૮૧] વળી તમારા રાજ્યમાં કોટ વિનાનાં અને કોટવાળાં નગરો ઉપર લુંટ કરનારા ચોરો લુંટફાટ કરીને નાસે તેમની પાછળ સૈનિકોને લઇને નગરાધ્યક્ષ દોડે છે કે?[૮૨] તમે સ્ત્રીઓનું સાંત્વન કરો છો કે? તેઓનું સારીપેઠે રક્ષણ કરો છો કે? તેઓનાં વચન ઉપર શ્રદ્ધા તો

નથી રાખતાને ? અને તેઓની આગળ ગુપ્ત વાર્તા પણ નથી કરતા ને ?[૮૩] હે નૃપ ! તમે અકલ્યાણકારક વાત સાંભળ્યા પછી તે સંબંધી માત્ર વિચાર કરીને અંતઃપુરમાં વિલાસસુખ ભોગવતા સૂઈ તો નથી રહેતા ?[૮૪] તમે રાત્રિના બીજા તથા ત્રીજા પ્રહરમાં નિદ્રા લઇને પછી ચોથા પ્રહરમાં ઉઠીને ધર્મ તથા અર્થનું ચિંતન કરો છો કે ?[૮૫] હે પાંડવ ! તમે યથાસમય પ્રભાતમાં ઉઠીને, અલંકારાદિક ધારણ કરીને, સમયવેત્તા મંત્રીઓની સાથે નિરંતર પ્રજાને-માટે વિચાર કરો છો કે ?[૮૬] હે અરિને દમન કરનાર ! લાલ વસ્ત્રને ધારણ કરનારા, અલંકારવાળા શરીરરક્ષકો હાથમાં તરવાર લઇને તમારા રક્ષણને માટે તમારી ચોતરફ રહી સેવા કરે છે કે ?[૮૭] હે રાજા ! તમે પરીક્ષા કરીને દંડ કરવા યોગ્ય અપ્રિય મનુષ્યો પ્રત્યે યમની પેઠે—ક્રૂરતાથી અને પૂજ્ય તથા પ્રિય મનુષ્યો-પ્રત્યે ધર્મરાજાની પેઠે વિનયથી વર્તો છો કે ?[૮૮] હે પાર્થ ! તમે શારીરિક પીડાની ઔષધ-સેવનથી તથા પથ્યભોજનથી અને માનસિક પીડાની વૃદ્ધ પુરુષોનાં સેવનથી નિરંતર નિવૃત્તિ કરો છો કે ?[૮૯] વળી નિદાન, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સંપ્રાપ્તિ, આ પાંચ રોગજ્ઞાનનાં લક્ષણો તથા ઔષધિ, રોગી અને પરિચારક આ અષ્ટાંગ ચિકિત્સામાં કુશલ, શુભેચ્છુઓ અને તમારા ઉપર પ્રીતિવાળા એવા વૈદ્યો નિત્ય તમારા શરીરના હિતની કાળજી રાખે છે કે ?[૯૦] હે પ્રજાપતિ ! તમે લોભવડે, મોહ-વડે અથવા અભિમાનવડે તમારી પાસે આવેલા યાચકોને તથા પરંપરાથી ચાલતી આવેલી આજીવિકા તુટી જવાથી ક્ષોભ પામેલા પુરુષોને દાદ નથી દેતા એમ તો નથી ને ?[૯૧] વળી તમે લોભથી, મોહથી, કોઈના ઉપર વિશ્વાસથી અથવા કોઈના પ્રણયથી તમારા આશ્રિત મનુષ્યોની વૃત્તિ તો બંધ નથી કરતા ?[૯૨] તમારા રાજ્યમાં રહેલા લોકો શત્રુઓએ ધન આપીને વશ કરવાથી એકઠા થઈને તમારી સામે કોઈ પણ રીતે વિરોધ તો નથી કરતા ને ?[૯૩] તમે જેને પ્રથમ બલથી પીડેલો એવો તમારો દુર્બલ શત્રુ પાછળથી મંત્રણાના બલવડે અથવા મંત્રણા અને બલથી કોઈ પણ રીતે બલવાન્ તો નથી થઈ પડયો ?[૯૪] વળી મુખ્ય મુખ્ય સર્વે રાજાઓ તમારા પ્રત્યે ભક્તિભાવવાળા છે કે ? અને દાન તથા માનથી વશ કરેલા એવા તેઓ તમારે માટે પ્રાણનો ત્યાગ કરે તેવા છે કે ?[૯૫] વળી તમે બ્રાહ્મણોમાં અને સાધુ પુરુષોમાં સર્વે વિદ્યા તથા ગુણો જોઇને તેઓની પરમ કલ્યાણ કરનારી પૂજા કરો છો કે ? અને સ્વર્ગ તથા મોક્ષની સાધનભૂત એવી દક્ષિણા તેઓને નિત્ય આપો છો કે ?[૯૬] વળી તમે વેદત્રયીપ્રતિપાદિત પૂર્વે મનુષ્યોએ આચરણ કરેલા એવા ધર્મને તેઓની પેઠે આચરણ કરવા માટે, યત્નપૂર્વક તેવાં ધાર્મિક કર્મો કરો છો કે ?[૯૭] વળી તમારે ઘેરે તમારી દેખરેખ નીચે ગુણવાન્ તથા સ્વાદિષ્ટ અન્નનું ગુણસંપન્ન બ્રાહ્મણો ભોજન કરે છે કે ? અને તેઓને દક્ષિણા મળે છે કે ?[૯૮] તમો જિતેન્દ્રિય થઇને એક ચિત્તથી વાજપેય અને પુંડરીક આદિ યજ્ઞો સંપૂર્ણ રીતે કરવા માટે યત્ન કરો છો કે ?[૯૯] વળી જ્ઞાતિનાને, ગુરુઓને, વૃદ્ધોને, દેવતાઓને, તપસ્વીઓને, ચૈત્યો-(ચોતરાવાળાં ગામને સૂચવનારાં વૃક્ષો)ને, કલ્યાણદાયી વૃક્ષોને અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરો છો કે ?[૧૦૦] હે નિષ્પાપ ! તમે કોઇને શોક અથવા ક્રોધ તો નથી ઉત્પન્ન કરતા ? તમારી પાસે મંગલ કરનારા મંત્રવેત્તા પુરોહિત વગેરે રહે છે કે ?[૧] હે શુદ્ધ ! આયુષ્ય આપનારી, યશ આપનારી અને ધર્મ કામ તથા અર્થનું યથાર્થ નિરીક્ષણ કરનારી એવી હમણા જેવી તમારી બુદ્ધિ અને વૃત્તિ છે તેવીજ નિરંતર રહે છે કે ?[૨] આવી બુદ્ધિથી વર્તનાર રાજાઓનું રાજ્ય કોઇ દિવસ પીડાતું નથી અને આવી બુદ્ધિ-વાળો રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરીને અત્યંત સુખ ભોગવે છે.[૩] કોઇ શુદ્ધ મનવાળો આર્ય પુરુષ ચોરી વગેરે કોઇ નિંદિત કર્મનાં નિમિત્તથી મિથ્યા પકડાય અને તેનાં ધન ધાન્ય

માદિ લઇ લીધાં હોય તો પણ તેવા પવિત્ર માણસને પંડિતોની સંગતિમાં ન આવેલા એવા મૂર્ખ મંત્રીઓ અધિક ધનના લોભથી હણતા તો નથી ?[૪] વળી હે નરશ્રેષ્ઠ ! કોઇ સ્વાભાવિક રીતેજ દુષ્ટ અને તેવાં દુષ્ટ કર્મ કરનારો હોય તેને કોટવાલ વગેરેએ મુદ્દામાલ સાથે પકડયો હોય છતાં તેવા ચોરને ધનના લોભથી છોડી દેવામાં તો આવતો નથીને ?[૫] હે ભરતવંશી રાજા ! કોઇ ધનવાનની પાસે અથવા દરિદ્રીની પાસે થોડાજ કાલમાં મહાન્ ધનસંપત્તિ વધી ગઇ હોય તેવાનાં ધનને ચાડી ખાનારા પુરુષોથી વિવેકવિનાના થઇને તમારા અમાત્યો તે ચોરી વગેરે અન્યાયથી એકઠું કરેલું છે એવી દૃષ્ટિથી તો નથી જોતા ?[૬] વળી હે રાજન્ ! નાસ્તિકતા, અસત્ય, ક્રોધ, પ્રમાદ, કાર્ય લંબાવવાની ટેવ, જ્ઞાનવાળાઓનું અદર્શન, આલસ્ય, પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયમાં તત્પરતા, કાર્યોનો એકલાં વિચાર કરવો, કાર્યસ્વરૂપને ન જાણનારાની સાથે વિચાર, નિશ્ચય કરવો, ધારેલાં કાર્યનો આરંભ ન કરવો, ગુપ્ત વિચારોને ઉઘાડા પાડવા, મંગલ કાર્યો ન કરવાં અને ચોતરફ સાથે ચઢાઇ કરવી આ ચૌદ પ્રકારના રાજાઓના દોષને તમે ત્યજો છો કે ? કારણ કે દૃઢ મૂલવાળા રાજાઓ પણ ઉપલા દોષોનાં સેવનથી વિનાશ પામે છે.[૭-૯] વળી હે રાજા ! તમારા વેદો સફલ છે ? તમારૂં ધન સફલ છે ? તમારી સ્ત્રીઓ સફલ છે ? અને તમારૂં શાસ્ત્રશ્રવણ સફલ છે કે ?[૧૦]

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—"વેદો શી રીતે સફલ ગણાય ? ધન કેવી રીતે સફલ થાય ? સ્ત્રીઓ કેવી રીતે સફલ ગણાય ? અને શાસ્ત્રશ્રવણ કેવી રીતે સફલ થાય ?"[૧૧]

નારદ કહે છે:—અગ્નિહોત્ર કરવાથી વેદ સફલ થાય છે, દાન કરવાથી તથા ભોગ ભોગવવાથી ધન સફલ થાય છે, રતિસુખથી તથા પુત્રોત્પત્તિથી સ્ત્રીઓ સફલ ગણાય છે અને શીલ તથા સદાચારથી શાસ્ત્રશ્રવણ સફલ થાય છે.[૧૨]

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કહીને તે મહાતપસ્વી નારદમુનિ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરરાજાને ફરી આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.[૧૩]

નારદ પૂછે છે:—લાભ મેળવવા માટે દૂર દેશથી આવેલા વ્યાપારીઓની પાસેથી તમારા કર ઉઘરાવનારાઓ નિયમ પ્રમાણે કર લે છે કે ?[૧૪] હે રાજન્ ! તે વ્યાપારીઓ તમારા નગરમાં અને રાજ્યમાં માન પામીને છલથી છેતરાયા વિના વેચવાની વસ્તુઓ લાવે છે કે ?[૧૫] હે તાત ! તમે નિત્ય યથાશાસ્ત્ર ધર્મ તથા અર્થને દર્શાવનારા તથા વ્યવહારને જાણનારા વૃદ્ધ પુરુષોની ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વાણીને સાંભળો છો કે ?[૧૬] વળી તમે ખેતીથી ઉત્પન્ન થતાં લીલાં તથા સૂકાં ધાન્યોને અને ગાયથી થતાં દૂધ તથા ઘીને ધર્મને માટે બ્રાહ્મણોને આપો છો કે ?[૧૭] તમે સર્વ કારીગરોને સર્વ સમયમાં પગાર તથા તેને જોઇતાં રંગાદિ સાહિત્યો ચાર માસથી અધિક ન ચાલે તેટલાં સારી રીતે નિયમથી આપો છો કે ?[૧૮] વળી તમે તેઓનાં કાર્યચાતુર્યને સમજી શકો છો કે ? કુશલ કારીગરનાં વખાણ કરો છો કે ? તથા હે મહારાજ ! સજ્જનોના મધ્યમાં તેઓનો માનપૂર્વક સત્કાર કરો છો કે ?[૧૯] હે ભરતર્ષભ ! તમે જુદા જુદા આચાર્યોની પાસેથી હસ્તી, અશ્વ, રથ વગેરેનાં લક્ષણો, પરીક્ષા, ચિકિત્સા, ઔષધ, ઉદ્દીપન, માદન આદિ પ્રકારના પ્રતિપાદક ગ્રંથોનાં સૂત્રો—સંક્ષેપરૂપ સિદ્ધાંતોને ગ્રહણ કરો છો કે ?[૨૦] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારે ત્યાં ધનુર્વેદનાં શાસ્ત્રો તથા નગરનું હિત કરનારા યંત્રશાસ્ત્રોનો સારી રીતે અભ્યાસ ચાલે છે કે ?[૨૧] વળી મંત્રથી છોડાતાં શસ્ત્રો, બ્રહ્મદંડ (અભિચાર વિદ્યા)તથા શત્રુનો નાશ કરનારા સઘળા વિષપ્રયોગોનું હે નિષ્પાપ રાજા ! તમને જ્ઞાન છે કે ?[૨૨] વળી અગ્નિના ભયથી, સર્પના ભયથી, રોગના ભયથી અને રાક્ષસોના ભયથી તમારા રાજ્યનું તમે રક્ષણ કરો છો કે ?[૨૩] વળી હે ધર્મને જાણનારા ! તમે આંધળાં, મૂગાં, પાંગળાં, અંગવિનાનાં, અનાથ અને જ્ઞાતિથી દૂર કરેલાં, અન્નમાત્રની અપેક્ષા-

વાળાં મરીઓનું પિતાની પેઠે પાલન કરો છો કે ?[124] હે મહારાજ ! તમે નિદ્રા, આલસ્ય, ભય, ક્રોધ, સુકુમારપણું અને દીર્ધસૂત્રીપણું, આ છ અનર્થોને દૂર કર્યા છે કે ?[125]

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નારદમુનિનાં વચન સાંભળ્યા પછી પ્રસન્ન થયેલા, કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર રાજા, દેવરૂપ નારદના ચરણમાં પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા.[126]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—"આપે જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે હું કરીશ. આપના ઉપદેશથી મારી બુદ્ધિ ઘણી વૃદ્ધિ પામી છે." આ પ્રમાણે કહીને રાજા તેવી રીતે વર્તવા લાગ્યા અને સમુદ્રરૂપી મેખલાવાળી પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થયા.[127]

નારદ બોલ્યા:—જે રાજા ચારે વર્ણોના રક્ષણને માટે આ પ્રમાણે વર્તે છે તે આ લોકમાં સુખપૂર્વક વિહાર કરીને ઇંદ્રના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.[128]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત લોકપાલ-સભાખ્યાનપર્વવિષે નારદપ્રશ્ન મુખથી ધર્માનુશાસન નામનો અધ્યાય ૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો—યુધિષ્ઠિરને દૈવી સભાઓ જાણવાની ઇચ્છા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात् परम् ॥
प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:—નારદમુનિનાં એવાં વચન સાંભળ્યા પછી તેમનું સન્માન કરીને તેમની આજ્ઞાથી ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર અનુક્રમથી કહેવા લાગ્યા.[1]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—"હે ભગવન્ ! આપે ધર્મનો નિશ્ચય ન્યાયપ્રમાણે કહ્યો છે; આપના જણાવવા પ્રમાણે યથાશક્તિ ન્યાયપૂર્વક એ વિધિ પ્રમાણે હું વર્તું છું.[2] પૂર્વના રાજાઓએ જે પ્રમાણે ન્યાયવાળાં, અર્થવાળાં, હેતુયુક્ત અને પ્રત્યક્ષ ફલવાળાં કાર્યો કર્યાં છે; તે પ્રમાણે હમણાંના રાજાઓએ પણ કરવાં જોઇએ, એમાં સંદેહ નથી.[3] હે પ્રભો ! અમે પણ તેઓના સન્માર્ગમાં ચાલવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ; પરંતુ તે જિતચિત્ત રાજાઓ જે પ્રમાણે આચરણ કરતા હતા તે પ્રમાણે અમે ચાલી શકતા નથી."[4]

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે કહીને યુધિષ્ઠિરે નારદમુનિનાં વખાણ કર્યાં; તે પછી સર્વ લોકમાં ફરનારા નારદમુનિને જોઇને તેમની સેવા કરતા મહાતેજસ્વી પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિર રાજા, રાજાઓના મધ્યમાં સ્વસ્થતાથી બેઠેલા નારદમુનિને બે ઘડી પછી તે સમયને યોગ્ય પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા.[5,6]

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—"મનના જેવા વેગવાળા આપ બ્રહ્માએ મનુષ્યસૃષ્ટિથી પ્રથમ નિર્માણ કરેલા અનેક પ્રકારના ઘણા લોકોને જોતા જોતા ફરતા ફરો છો.[7] હે બ્રહ્મન્ ! તેમાં આવી અથવા આનાથી સારી કોઇ સભા છે ? અને તે આપે કોઇ ઠેકાણે જોઇ છે ? હું આપને એ પ્રશ્ન કરૂં છું માટે મને કહો."[8]

વૈશંપાયન કહે છે:—આવાં ધર્મરાજાનાં વચન સાંભળીને મંદ હાસ્ય કરતા નારદમુનિ મધુરવાણીથી પાંડવને કહેવા લાગ્યા.[9]

નારદ બોલ્યા:—હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા ! હે તાત ! જેવી મણિથી જડેલી આ તમારી સભા છે તેવી સભા મનુષ્ય લોકમાં તો મેં પૂર્વે જોઇ નથી તેમ સાંભળી પણ નથી.[10] પરંતુ હું પિતૃરાજની, બુદ્ધિમાન્ વરુણ દેવની, ઇંદ્રની, કૈલાસમાં રહેનારા કુબેરની અને બ્રહ્માની દિવ્ય સભાનું વર્ણન કરૂં છું. બ્રહ્માની સભા સર્વ ક્લેશથી રહિત, દિવ્ય તથા અદિવ્ય વિષયોથી યુક્ત, સંકલ્પ પ્રમાણે અનેક રૂપો ધારણ કરનારી, નિયમિત મનવાળા દેવો, પિતૃગણો,

સાધ્યો અને યજ્ઞ કરનારા શાંત મુનિગણોથી સેવન કરાયલી તથા વેદો અને દક્ષિણા સાથે મૂર્તિમાન યજ્ઞોથી સુશોભિત છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જો તમારે સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો હું તે સભાઓનું વર્ણન કરૂં.[૧૧-૧૩] જ્યારે નારદમુનિએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે ઉદાર ચિત્તવાળા ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર, પોતાના ભાઇઓ તથા સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોની સાથે હાથ જોડીને નારદજીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે, " આપ તે સર્વ સભાઓનું વર્ણન કરો, અમે બધા તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ.[૧૪,૧૫] હે બ્રહ્મન! તે સભાઓ કેવા પદાર્થોથી કરેલી છે? તેઓ વિસ્તાર અને લંબાણમાં કેટલી છે? બ્રહ્માની સભામાં કોણ કોણ તેમની સેવા કરે છે?[૧૬] તથા દેવના રાજા ઇંદ્રની, વિવસ્વાનના પુત્ર યમરાજાની, વરુણની અને કુબેરની સભાઓમાં તેઓની કોણ કોણ સેવા કરે છે?[૧૭] હે બ્રહ્મર્ષિ! આ સઘળું અમે બધા યથાર્થ રીતે તમારા મુખથી સાંભળવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ; અમને એ સાંભળવાનું બહુ કુતૂહલ છે."[૧૮] આ પ્રમાણે પાંડુપુત્રે નારદને કહ્યું ત્યારે નારદે કહ્યું કે, "હે રાજન્! તે દિવ્ય સભાઓનું વર્ણન તમે ક્રમવાર મારાથી સાંભળો."[૧૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત લોકપાલસભાખ્યાનપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરસભાજિજ્ઞાસા નામનો અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭ મો-ઇંદ્રની સભાનું વર્ણન.

॥ नारद उवाच ॥

शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मनिर्मिता॥
स्वयं शक्रेण कौरव्य निर्जितार्कसमप्रभा ॥१॥

નારદ કહે છેઃ-હે કુરુકુલોત્પન્ન રાજા! દિવ્ય અને પ્રકાશયુક્ત એવી ઇંદ્રની સભા તો વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલી છે અને તે સૂર્યના જેવી કાંતિવાળી સભાને ઇંદ્રે પોતે વિજયથી મેળવેલી છે.[૧] તે સભા સો યોજન પહોળી, દોઢસો યોજન લાંબી, આકાશમાં રહેનારી, ઇચ્છાપૂર્વક ગમન કરનારી, પાંચ યોજન ઉંચી, જરા, શોક તથા ક્લેશથી રહિત, ઉપદ્રવ વિનાની, શાંત જનોથી યુક્ત, કલ્યાણ આપનારી, સુંદર ભવનો અને બેઠકોવાળી, રમણીય અને દિવ્ય વૃક્ષોથી સુશોભિત છે.[૨,૩] હે પાર્થ! હે ભારત! તે સભામાં વર્ણવી ન શકાય તેવા દેહવાળો, કિરીટધારી, લાલમણિના બાજુબંધવાળો, નિર્મલ વસ્ત્રો અને વિચિત્ર માલાને ધારણ કરનારો, લજ્જા, કીર્તિ તથા કાંતિવાળો દેવોનો રાજા ઇંદ્ર, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના જેવી શોભાવાળી શચી નામની મહેન્દ્રાણીની સાથે ઉત્તમ આસન ઉપર વિરાજે છે.[૪,૫] હે રાજન્! તે સભામાં પ્રકાશવાળા, સુવર્ણની માલાવાળા, દિવ્યરૂપવાળા અને સારી રીતે શણગારાયલા એવા ગૃહસ્થાશ્રમી સઘળા વાયુઓ, સિદ્ધો, દેવર્ષિઓ, સાધ્યો તથા બધા મરુત્ગણો પોતપોતાના અનુચરોની સાથે સો યજ્ઞ કરનારા તથા શત્રુને દમન કરનારા મહાત્મા દેવરાજ ઇંદ્રની સર્વ રીતે સેવા કરે છે.[૬-૮] વળી હે પાર્થ! નિર્મલ મનવાળા, પાપવિનાના, અગ્નિની પેઠે ઝળહળતા, તેજસ્વી, સોમયાગ કરનારા, શોકરહિત તથા સંતાપવિનાના એવા સઘળા દેવર્ષિઓ ઇંદ્રની ઉપાસના કરે છે. પરાશર, પર્વત, સાવર્ણિ, ગાલવ, શંખ, લિખિત, ગૌરશિરા મુનિ, દુર્વાસા, ક્રોધન, શ્યેન, દીર્ઘતમા મુનિ, પવિત્રપાણિ, સાવર્ણિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ભાલુકિ, ઉદ્દાલક, શ્વેતકેતુ, તાંડય, ભાંડાયનિ, હવિષ્માન્, ગરિષ્ઠ, હરિશ્ચંદ્રરાજા, હૃદ્ય, ઉદરશાંડિલ્ય, પારાશર્ય, કૃષીબલ, વાતસ્કંધ, વિશાખ, વિધાતા, કાલ, કરાલદંત, ત્વષ્ટા, વિશ્વકર્મા, તુંબુરૂ તથા કેટલાએક અયોનિજન્મા, કેટલાક યોનિજન્મા, કેટલાક વાયુભક્ષીઓ અને કેટલાક હોમેલાં હવિષ્યના આહારવાળાઓ સર્વ લોકના પ્રભુ એવા વજ્રધારી ઇંદ્રની ઉપાસના કરે છે.[૯-૧૫] વળી સહદેવ, સુનીથ, મહાતપસ્વી વા-

લ્મીકિ, શમીક, સત્યવાક્ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા પ્રચેતાઓ, મેધાતિથિ, વામદેવ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, મરુત્ત, મરીચિ, મહાતપસ્વી સ્થાણુ, કક્ષીવાન્, ગૌતમ, તાર્ક્ષ્ય, વૈશ્વાનરમુનિ, કાલકવૃક્ષીયમુનિ, આશ્રાવ્ય, હિરણ્મય, સંવર્ત્ત, દેવહવ્ય, વીર્યવાન્ વિષ્વક્સેન, દિવ્ય તીર્થજલો, ઔષધિઓ, શ્રદ્ધા, મેધા, સરસ્વતી, હે પાંડવ! અર્થ, ધર્મ, કામ, વિજળીઓ, જલને વહન કરનારા મેઘો, વાયુઓ, ગર્જનાઓ, પૂર્વદિશા, યજ્ઞનાં હવિને વહન કરનારા સત્તાવીશ* અગ્નિઓ, અગ્નિ, સોમ, ઈંદ્રાગ્નિ, મિત્ર, સવિતા, અર્યમા, ભગ, વિશ્વેદેવા, સાધ્યો, ગુરુ, શુક્ર, વિશ્વાવસુ, ચિત્રસેન, સુમન, તરુણ, યજ્ઞો, દક્ષિણા, ગ્રહો, સામગાન, તથા યજ્ઞના ઉપયોગી મંત્રો, હે ભારત! એ બધા ત્યાં રહે છે.[૧૬-૨૩] વળી હે રાજન્! અપ્સરાઓ તથા મનોહર ગંધર્વો નૃત્ય, વાદિત્ર, ગાન તથા વિવિધ પ્રકારનાં હાસ્યથી દેવરાજ ઇંદ્રને ખુશી કરે છે, તથા બલ અને વૃત્રાસુરને હણનારા એવા મહાત્મા ઇંદ્રને સ્તુતિઓ કરીને, પરાક્રમ તથા કર્મનાં વર્ણનો કરીને અને અનેક મંગલો કરીને પ્રસન્ન કરે છે. પુષ્પમાલા અને શણગારવાળા એવા બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ અને સઘળા દેવર્ષિઓ વિવિધ પ્રકારનાં વિમાનોમાં બેસીને અગ્નિના જેવા દેદીપ્યમાન જણાતા ત્યાં આવે છે અને કેટલાએક પાછા જાય છે;[૨૪-૨૭] પરંતુ બૃહસ્પતિ અને શુક્ર તો નિરંતર ત્યાંજ નિવાસ કરે છે. હે રાજન્! એ બધા અને બીજા ઘણાએક મહાત્માઓ નિયમિત વ્રતવાળાઓ, સોમના જેવા પ્રિય દર્શન અને બ્રહ્માના જેવી યોગ્યતાવાળા ભૃગુ તથા સપ્તર્ષિ વગેરે ચંદ્રના જેવાં વિમાનમાં બેસીને એ સભામાં જાવ આવ કરે છે.[૨૮,૨૯] હે રાજન્! હે મહાબાહુ! આ પુષ્કરમાલિની નામની ઇંદ્રની સભા મેં જોઇ છે. હવે યમની સભાને પણ તમે સાંભળો.[૩૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત લોકપાલ સભાખ્યાનપર્વવિષે ઇંદ્રસભાવર્ણન નામનો અધ્યાય ૭મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮ મો—યમરાજાની સભાનું વર્ણન.

॥ नारद उवाच ॥

[illegible] सभां याम्यां युधिष्ठिर निबोध ताम् ॥
वैवस्वतस्य यां पार्थ विश्वकर्मा चकार ह ॥१॥

નારદ કહે છે:—હે યુધિષ્ઠિર! હવે હું વિવસ્વાનના પુત્ર યમરાજાની સભા વર્ણવું છું કે જેને હે પાર્થ! વિશ્વકર્માએ કરેલી છે, તેને તમે સાંભળો.[૧] હે રાજા! તે સભા સુવર્ણની બનાવેલી છે, સો યોજન લાંબી પહોળી છે અને હે પાંડવ! તે ઇંદ્રની સભા કરતાં મોટી છે. તે સૂર્યના જેવી પ્રકાશવાળી, ઝળહળી રહેલી તથા સંકલ્પ થતાંજ સર્વરૂપ ધારણ કરનારી છે. તે સભા અતિ શીતલ નથી તેમ અતિ ઉષ્ણ પણ નથી અને તેથી તે મનને અત્યંત હર્ષ આપનારી છે.[૨,૩] તે સભામાં શોક, વૃદ્ધાવસ્થા, ભૂખ, તરસ, અપ્રિય, દીનતા, ગ્લાનિ અને પ્રતિકૂલ જેવું કંઇજ નથી.[૪] વળી તે સભામાં દિવ્ય અને માનુષ સર્વે વિષયો રહેલા છે. હે અરિને દમનારા રાજા!× ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, ચોષ્ય અને પેય આદિ સારવાળા, સ્વાદિષ્ટ, હૃદયને હિત કરનારા તથા મનોહર

* અંગિરા, દક્ષિણાગ્નિ, ગાર્હપત્ય, આહવનીય, નિર્મથ્ય, વૈદ્યુત, શૂર, સંવર્ત, લૌકિક, જાઠર, વિષગ, ક્રવ્યાત્, ક્ષેમવાન્, વૈષ્ણવ, દસ્યુમાન્, બલદ, શાંત, પુષ્ટ, વિભાવસુ, જ્યોતિષ્માન્, ભરત, ભદ્ર, સ્વિષ્ટકૃત, વસુમાન્, ક્રતુ, સોમ અને પિતૃમાન્ આ સત્તાવીશ અગ્નિઓ છે.

× ભક્ષ્ય—કરડીને ખાવાના પદાર્થો, ભોજ્ય—કોળીઆથી ખાવાના પદાર્થો, લેહ્ય—ચાટીને ખાવાના પદાર્થો, ચોષ્ય ચૂસીને ખાવાના પદાર્થો અને પેય પીવાના પદાર્થો.

એવા પુષ્કલ પદાર્થો ત્યાં મળે છે, અને તે પદાર્થોને નિત્ય ઇચ્છા પ્રમાણે આપનારાં પવિત્ર ગંધવાળાં વૃક્ષો ત્યાં આવેલાં છે. વળી ત્યાં શીતલ ને ઉષ્ણ એવાં સરસ જલ મળે છે. આવી તે સભામાં હે તાત ! પુણ્યાત્મા રાજર્ષિઓ અને નિર્મલ બ્રહ્મર્ષિઓ વિવસ્વાન્ સૂર્યના પુત્ર યમરાજાની હર્ષથી ઉપાસના કરે છે. યયાતિ, નહુષ, પૂરુ, માંધાતા, સોમક, નૃગ,[૫-૮] ત્રસદ્દસ્યુ, રાજર્ષિ કૃતવીર્ય, શ્રુતશ્રવા, અરિષ્ટનેમિ, સિદ્ધ, કૃતવેગ, કૃતિ, નિમિ,[૯] પ્રતર્દન, શિબિ, મત્સ્ય, પૃથુલાક્ષ, બૃહદ્રથ, વાર્ત, મરુત્ત, કુષિક, સાંકાશ્ય, સાંકૃતિ, ધ્રુવ,[૧૦] ચતુરશ્વ, સદસ્યોર્મિ, રાજા કાર્તવીર્ય, ભારત, સુરથ, સુનીથ, નિશઠ, અનલ,[૧૧] દિવોદાસ, સુમના, અંબરીષ, ભગીરથ, વ્યશ્વ, સદશ્વ, અવધ્ર્યશ્વ, પૃથુવેગ, પૃથુશ્રવા,[૧૨] પૃષદશ્વ, વસુમના, મહાબલવાન્ ક્ષુપ, રુષદ્ગુ, વૃષસેન, ધ્વજયુક્ત રથવાળો પુરુકુત્સ,[૧૩] આર્ષ્ટિષેણ, દિલીપ, મહાત્મા ઉશીનર, ઉશીનરનો પુત્ર પુંડરીક, શર્યાતિ, શરભ, શુચિ,[૧૪] અંગ, અરિષ્ટ, વેન, દુષ્યંત, સંજય, જય, ભાંગાસુરિ, સુનીથ, નિષધ, વહીનર,[૧૫] કરંધમ, બાહ્લીક, સુદ્યુમ્ન, બલવાન્ મધુ, ઐલ, બલવાન્ પૃથ્વીપતિ મરુત્ત,[૧૬] કપોતરોમા, તૃણક, સહદેવ, અર્જુન, વ્યશ્વ, સાશ્વ, કૃશાશ્વ, રાજા શશબિંદુ,[૧૭] દશરથપુત્ર રામ,* લક્ષ્મણ, પ્રતર્દન, અલર્ક, કક્ષસેન, ગય, ગૌરાશ્વ,[૧૮] જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ, નાભાગ, સગર, ભૂરિદ્યુમ્ન, મહાશ્વ, પૃથાશ્વ, જનક, વેનના પુત્ર પૃથુરાજ, વારિસેન, પુરુજિત્, જનમેજય, બ્રહ્મદત્ત, ત્રિગર્તદેશનો રાજા ઉપરિચર,[૧૯,૨૦] ઇંદ્રદ્યુમ્ન, ભીમજાનુ, ગૌરપૃષ્ઠ, અનઘ, લય, પદ્મ, મુચુકુંદ, ભૂરિદ્યુમ્ન, પ્રસેનજિત્,[૨૧] અરિષ્ટનેમિ, સુદ્યુમ્ન, પૃથુલાશ્વ, અષ્ટક, સો મત્સ્ય રાજાઓ, સો નીપ રાજાઓ, સો હયરાજાઓ, એક સો ધૃતરાષ્ટ્રો,÷ એંશી જનમેજયો, સો બ્રહ્મદત્તો, વીરિ અને ઇરિઓ સો સો,[૨૨,૨૩] બસેં ભીષ્મો, એક સો ભીમ, એક સો પ્રતિવિંધ્યો, સો હસ્તીઓ, સો અશ્વો, સો પલાશ વૃક્ષોના અભિમાની દેવો, સો કાશ તથા દર્ભના અભિમાની દેવો, શાંતનુ રાજા અને હે રાજેંદ્ર ! તમારા પિતા પાંડુરાજા,[૨૪,૨૫] ઉશંગવ, શતરથ, દેવરાજ, જયદ્રથ, પોતાના મંત્રીઓની સાથે બુદ્ધિમાન રાજર્ષિ વૃષદર્ભ,[૨૬] અને બીજા મહાન્ દક્ષિણાવાળા મોટા ઘણા અશ્વમેધ યજ્ઞો કરીને હજારો શશબિંદુ રાજાઓ તે સભામાં ગયા છે.[૨૭] હે રાજેંદ્ર ! આ પુણ્યાત્મા કીર્તિમંત અને બહુશ્રુત રાજર્ષિઓ તે સભામાં સૂર્યના પુત્ર યમરાજાની ઉપાસના કરે છે.[૨૮]

વળી યજ્ઞ કરનારા, સિદ્ધો, યોગમૂર્તિને ધારણ કરનારા, અગસ્ત્ય, મતંગ, કાલ, મૃત્યુ, અગ્નિષ્વાત્તા પિતૃઓ, ફેનપ, ઉષ્મપ, સુધાવંત, બર્હિષદ અને મૂર્તિમંત પિતૃઓ, વળી કાલચક્ર (સંવત્સરાદિ અભિમાની દેવતાઓ), સાક્ષાત્ ભગવાન્ અગ્નિદેવ, દુષ્કર્મ કરનારા મનુષ્યો, દક્ષિણાયનમાં મરણ પામેલાઓ, કાલધર્મને પમાડનારા યમદૂતો, શિંશપ, પલાશ, કાશ તથા કુશના અભિમાની દેવો એ સર્વે મૂર્તિમાન્ થઇને ધર્મરાજાની ઉપાસના કરે છે. હે પ્રજાપાલ ! એ અને બીજા ઘણાએક પિતૃરાજની સભામાં સભાસદો છે, તેઓ નામવડે તથા કર્મવડે ગણી શકાય તેમ નથી.[૨૯-૩૩] હે પૃથાપુત્ર ! ભીડ વિનાની, રમણીય અને યથેષ્ટ ગતિ કરનારી તે સભાને દીર્ઘકાલ તપ કરીને વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરી છે.[૩૪] હે ભારત ! તે સભા પોતાના તેજવડે ઝળઝળિત પ્રકાશવાળી છે. તે સભામાં ઉગ્ર તપ કરનારા, સારાં

* શ્રી રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની વિષ્ણુ તથા શેષરૂપથી નિજ ધામમાંજ સ્થિતિ છે તથાપિ પ્રતિમારૂપવડે ઉપાસકોના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે યમસભામાં સ્થિતિ સમજવી.

÷ પુરાણોમાં ઘણું ખરૂં અધિકારીઓનુંજ વર્ણન હોય છે અને તેઓનાં પ્રત્યેક કલ્પમાં નામ, રૂપ તથા કર્મ સમાન હોય છે એટલે ધર્મરાજાની સભામાં રહેનારાઓ સો, સોની ગણત્રીથી જે કહ્યા છે તે યોગ્યજ છે, કારણ કે અનેક કલ્પો થઇ જવાથી એ નામના અધિકારીઓ તેટલા થવા સંભવિત છે; જેમ સેનાપતિના અધિકાર ઉપર જેટલા આવે તે બધા સેનાપતિ કહેવાય તેમ ધૃતરાષ્ટ્રાદિ શબ્દોને માટે પણ સમજવું.

વ્રતવાળા, સત્ય વક્તાઓ, શાંત સંન્યાસીઓ, શુદ્ધ હૃદયવાળાઓ અને પુણ્યકર્મવડે પવિત્ર થયેલાઓ જાય છે. તે બધા તેજસ્વી દેહવાળા, નિર્મલ વસ્ત્રવાળા, વિચિત્ર બાજુબંધ તથા વિચિત્ર માલાઓવાળા, જાજ્વલિત કુંડલોને ધારણ કરનારા અને પારિબર્હોથી વિભૂષિત થઇને પોતાનાં સારી રીતે કરેલાં પુણ્ય કર્મોવડે તે સભામાં રહે છે.[૩૫-૩૭] વળી તે સભામાં મહાત્મા ગંધર્વો તથા અપ્સરાગણોનાં ટોળાંઓ વાદિત્ર, નૃત્ય, ગાન, હાસ્ય તથા નાટય કર્યા કરે છે.[૩૮] હે પાર્થ ! તે સભામાં નિરંતર પવિત્ર સુગંધો, ઉત્તમ શબ્દો અને દિવ્ય પુષ્પો ચોમેરથી આવ્યા કરે છે.[૩૯] તે પ્રજાના સ્વામી મહાત્મા યમરાજાની સુંદર રૂપવાળા તથા ઉદાર ચરિત્રવાળા સેંકડો અને લાખો ધર્માત્માઓ ઉપાસના કરે છે.[૪૦] હે રાજન્ ! મહાત્મા પિતૃરાજની સભા આ પ્રકારની છે. હવે હું મૂર્તિમંત તીર્થ વિશેષોથી શોભનારી વરુણદેવની સભાનું પણ વર્ણન કરૂં છું.[૪૧]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત લોકપાલ સભાખ્યાનપર્વવિષે યમસભાવર્ણન નામનો અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯ મો—વરુણની સભાનું વર્ણન.

॥ नारद उवाच ॥

युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्यामितप्रभा ॥
प्रमाणेन यथा याम्या शुभप्राकारतोरणा ॥१॥

નારદજી કહે છેઃ—હે યુધિષ્ઠિર ! યમની સભાના જેટલાજ પ્રમાણવાળી, સુંદર કોટ તથા દરવાજાવાળી અને અમાપ કાંતિવાળી વરુણની દિવ્ય સભા છે.[૧] તે સભાને જલમાં રહીને વિશ્વકર્માએ નિર્મેલી છે. દિવ્ય રત્નમય ફલ તથા પુષ્પોને આપનારાં વૃક્ષોથી તથા લીલી, પીળી, ધોળી, કાળી અને લાલ રંગની મંજરીઓના સમૂહને ધારણ કરનારી ચંદરવાની પેઠે આવી રહેલી લતાઓના ગુચ્છોથી તે સભા છવાઈ રહેલી છે.[૨,૩] વળી તે સભામાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગનાં અને વર્ણવી ન શકાય તેવા દેહવાળાં સેંકડો અને હજારો પક્ષીઓ મધુર સ્વર કરી રહેલાં છે. તે સભા ટાઢ તથા તાપથી રહિત છે એટલે ત્યાંની હવા સુખકરજ લાગે છે. વળી તેમાં ગૃહો અને આસનો નિર્મેલાં છે, તે વરુણે રક્ષણ કરેલી સભા શ્વેત વર્ણની અને રમ્ય લાગે છે.[૪,૫] તે સભામાં દિવ્ય રત્નો અને દિવ્ય વસ્ત્રોને ધારણ કરીને તથા દિવ્ય અલંકારોથી વિભૂષિત થઇને વરુણદેવ પોતાની પત્ની વારુણીની સાથે વિરાજે છે.[૬] ત્યાં માલાધારી, દિવ્ય અંગરાગવાળા અને દિવ્ય સુગંધવાળા આદિત્યો જલાધિપતિ વરુણની ઉપાસના કરે છે.[૭] વળી વાસુકિ, તક્ષક, ઐરાવતનાગ, કૃષ્ણ, લોહિત, પદ્મ, વીર્યવાન્ ચિત્ર,[૮] કંબલનાગ, અશ્વતરનાગ, ધૃતરાષ્ટ્ર, બલાહક, મણિમાન્, કુંડધાર, કર્કોટક, ધનંજય,[૯] પાણિમાન્, બલવાન્ કુંડધાર, પ્રહ્લાદ, મુષિકાદ, જનમેજય તથા પતાકાવાળા, મોટી કાયાવાળા અને ફણાવાળા બીજા ઘણાએક સર્પો હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! તે સભામાં ગ્લાનિરહિત થઈને મહાત્મા વરુણની સેવા કરે છે.[૧૦,૧૧] વળી વિરોચનનો પુત્ર બલિરાજા, પૃથ્વીને જિતનારો નરકાસુર, સંહ્લાદ, વિપ્રચિત્તિ, કાલખંજ દાનવો,[૧૨] સુહનુ, દુર્મુખ, શંખ, સુમના, સુમતિ, ઘટોદર, મહાપાર્શ્વ, ક્રથન, પિઠર,[૧૩] વિશ્વરૂપ, સ્વરૂપ, વિરૂપ, મહાશિરા, દશગ્રીવ, વાલી, મેઘવાસા, દશાવર,[૧૪] ટિટ્ટિભ, વિટભૂત, ઇંદ્રતાપન, સંહ્લાદ, એ અને બીજા દૈત્ય તથા દાનવોના સમૂહો જે બધાઓ સુંદર કુંડલો, માલાઓ, મુકુટો તથા દિવ્ય વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા, વરદાન મેળવી ચૂકેલા, શૂરા, મૃત્યુભય વિનાના અને સારી રીતે વ્રત કરનારા છે, તેઓ ધર્મપાશને

ધારણ કરનારા મહાત્મા વરુણ દેવની સેવા કરે છે.[૧૫-૧૭] વળી ચાર સમુદ્રો, ભાગીરથી નદી, કાલિંદી, વિદિશા, વેણા, વેગવડે વહન થનારાં નર્મદા,[૧૮] વિપાશા, શતદ્રુ, ચંદ્રભાગા, સરસ્વતી, ઈરાવતી, વિતસ્તા, સિંધુ, દેવનદી,[૧૯] ગોદાવરી, કૃષ્ણવેણા, નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી કાવેરી, કિંપુના, વિશલ્યા, વૈતરણી નદી,[૨૦] તૃતીયા, જ્યેષ્ઠિલા, મહાનદ શોણ, ચર્મણ્વતી, પર્ણાશા, મહાનદી,[૨૧] સરયૂ, વારવતી, શ્રેષ્ઠ નદી લાંગલી, કરતોયા, આત્રેયી, મહાનદ લૌહિત્ય,[૨૨] લંઘતી, ગોમતી, સંધ્યા, ત્રિસ્રોતસી, આ અને બીજી હે રાજેંદ્ર ! સુતીર્થરૂપા અને લોકપ્રસિદ્ધ એવી નદીઓ, તીર્થો, સરોવરો, કુવાઓ, ઝરણાંઓ, અલ્પ જલાશયો, તળાવો દિશાઓ, પૃથ્વી, પર્વતો અને સર્વે જલચરો દેહધારી થઇને મહાત્મા વરુણની ઉપાસના કરે છે. ગાન કરતા તથા વાદિત્રો વગાડતા સર્વે ગંધર્વ તથા અપ્સરાના ગણો વરૂણદેવની સ્તુતિ કરતા તે સભામાં રહે છે. વળી રત્નવાળા પર્વતો અને સર્વે રસો સુંદર મધુર કથાઓ કરતા ત્યાં રહે છે. તેમજ વરુણનો મંત્રી સુનાભ પોતાના પુત્રો, પૌત્રો, ગોનામા તથા પુષ્કરની સાથે વરુણની સેવા કરે છે. આ બધા મૂર્તિમંત થઇને વરુણ દેવની ઉપાસના કરે છે.[૨૩-૨૯] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મેં સર્વત્ર ગતિ કરતાં આ વરુણની રમ્ય સભા પૂર્વે જોઈ હતી. હવે તમે કુબેરની સભાને શ્રવણ કરો.[૩૦]

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત લોકપાલ સભાખ્યાન પર્વમાં વરુણસભાવર્ણન નામનો અધ્યાય ૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦ મો–કુબેરની સભાનું વર્ણન.

॥ नारद उवाच ॥
सभा वैश्रवणी राजन् शतयोजनमायता ॥
विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनातिसितप्रभा ॥१॥

નારદ કહે છેઃ–હે રાજન્ ! વિશ્રવાના પુત્ર કુબેરની સભા સો યોજન લાંબી સીત્તેર યોજન પહોળી અને શ્વેત કાંતિવાળી છે.[૧] હે રાજા ! પોતે કુબેરે તે તપ કરીને મેળવેલી છે તે ચંદ્રની કાંતિ કરતાં પણ અતિશય ધવલ છે અને કૈલાસ પર્વતના શિખર જેવી જણાય છે.[૨] ગુહ્યકોથી વહન કરાતી તે સભા આકાશમાં રહેલી હોય તેવી શોભે છે. દિવ્ય એવી તે સભા સુવર્ણમય ઉંચા મહાલયોથી શોભી રહેલી છે,[૩] તેમાં મોટાં રત્નો જડેલાં છે, તે વિચિત્ર દેખાવવાળી છે, દિવ્ય ગંધવાળી છે અને મનોરમ છે. શ્વેત આભલાંના શિખર જેવી તે સભા આકાશમાં તરતી હોય તેવી દેખાય છે.[૪] સુવર્ણમય રંગોથી રંગેલી તે દિવ્ય સભા વિજળીઓથી ચિત્રી હોય તેવી જણાય છે. આવી તે સભામાં સૂર્યના જેવી કાંતિવાળાં, દિવ્ય આસ્તરણ પાથરેલાં તથા પગ મૂકવાનાં દિવ્ય આસનવાળાં પવિત્ર ઉત્તમાસન ઉપર વિચિત્ર આભરણો, વસ્ત્રો તથા જાજ્વલિત કુંડલો ધારણ કરીને શ્રીમાન્ કુબેર હજારો સ્ત્રીઓથી વીંટાઇને બેસે છે.[૫,૬] જ્યારે કુબેર, સિંહાસન ઉપર બેસે છે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ એવાં મંદાર વૃક્ષોનાં વનોને ચોતરફથી કંપાવતો, તથા સૌગંધિક નામનાં કમલોના ગંધને વહન કરતો એવો અલકા નામની સરસી અને નંદન વનનો શીતલ તથા હૃદયાહ્લાદક વાયુ તેમની સેવા કરે છે.[૭,૮] હે મહારાજ ! ત્યાં ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના ગણોની સાથે સભામાં આવીને દેવો, ઓગણપચાશ જાતનાં દિવ્ય તાનો મારીને ગાન કરે છે.[૯] ત્યાં મિશ્રકેશી, રંભા, શુદ્ધ સ્મિતવાળી ચિત્રસેના, સુંદર નેત્રવાળી ઘૃતાચી, મેનકા, પુંજિકસ્થલા,[૧૦] વિશ્વાચી, સહજન્યા, પ્રમ્લોચા, ઉર્વશી, ઇરા,[૧૧] વર્ગા, સૌરભેયી, સમીચી, બુદ્બુદા, લતા, આ અને બીજા હજારો નૃત્ય તથા ગાનમાં કુશલ એવા ગંધર્વ તથા અપ્સ-

રાના ગણો કુબેરની સેવા કરે છે. તે સભા અહોનિશ થતા દિવ્ય વાદિત્રોના નાદોથી, નૃત્યોથી, ગાનથી તથા ગંધર્વ અને અપ્સરાઓના સમૂહોથી અશૂન્ય અને સુંદર લાગે છે. વળી કિન્નર નામના ગંધર્વો તથા નર નામના ગંધર્વો,[12-14] મણિભદ્ર, ધનદ, શ્વેતભદ્ર, ગુહ્યક, કશેરક, ગંડકંડૂ, મહાબલવાન્ પ્રદ્યોત,[15] કુસ્તુંબરુ, પિશાચ, ગજકર્ણ, વિશાલક, વરાહકર્ણ, તામ્રોષ્ઠ, ફલકક્ષ, ફલોદક,[16] હંસચૂડ, શિખાવર્ત, હેમનેત્ર, વિભીષણ, પુષ્પાનન, પિંગલક, શોણિતોદ, પ્રવાલક,[17] વૃક્ષવાસી, અનિકેત, ચીરવાસા, હે ભારત ! આ અને બીજા સેંકડો, હજારો યક્ષો કુબેરની સેવા કરે છે.[18] વળી ત્યાં ભગવતી લક્ષ્મી દેવી રહે છે, ત્યાંજ નલકુબર રહે છે, હું પણ ઘણીવાર ત્યાં જાઉં છું અને મારા જેવા બીજા તથા બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ, રાક્ષસો અને મહાબલવાન્ ગંધર્વો મહાત્મા કુબેરની ઉપાસના કરે છે. વળી હે રાજસિંહ! ઠીંગણા ભયંકર દેહવાળા, કુબડા, રુધિરના જેવી આંખવાળા, મોટા શબ્દવાળા, મેદા તથા માંસનો આહાર કરનારા, ઉગ્ર, ભયંકર નાનાવિધ હથિયારોવાળા અને મહાન્ વેગવડે વાયુના જેવી ગતિવાળા હજારો ભૂતસમૂહોથી વીંટાઇને પાર્વતીના પતિ, જીવોના નિયંતા ત્રિશૂલધારી, ભગનાં નેત્રને હણનારા તથા ત્રિનેત્રધારી એવા ભગવાન્ શંકર તથા દેવી પાર્વતી પોતાના સખા કુબેરની પાસે નિરંતર નિવાસ કરે છે.[19-24] વળી ગંધર્વોના અધિપતિઓ વિશ્વાવસુ, હહા, હુહૂ, તુંબુરુ, પર્વત, શૈલૂષ, ગાનજ્ઞ ચિત્રસેન તથા ચિત્રરથ અને બીજા સેંકડો ગંધર્વો પોતપોતાનાં સાહિત્યોની સાથે ત્યાં રહે છે અને તેઓ પ્રસન્ન થઇને ધનેશ્વર કુબેરની ઉપાસના કરે છે. વળી વિદ્યાધરનો અધિપતિ ચક્રધર્મા પોતાના નાના ભાઇઓની સાથે ધનેશ્વર પ્રભુ કુબેરની સેવા કરે છે; તેમજ સેંકડો કિન્નરો પણ સમર્થ એવા ધનના ઈશ્વર કુબેરની સેવા કરે છે.[25-28] વળી તે સભામાં ભગદત્ત વગેરે રાજાઓ બેસે છે તથા કિંપુરુષનો રાજા દ્રુમ પણ કુબેરની સેવા કરે છે.[29] રાક્ષસોના અધિપતિ ધર્મિષ્ઠ એવા વિભીષણ પણ મહેંદ્ર, ગંધમાદન તથા યક્ષો, ગંધર્વો અને નિશાચરોની સાથે પોતાના સમર્થ ભાઇની ઉપાસના કરે છે. વળી હિમાલય, પારિયાત્ર, વિંધ્યાચલ, કૈલાસ, મંદરાચલ, મલય, દર્દુર, મહેંદ્ર, ગંધમાદન, તથા બે દિવ્ય પર્વત ઇંદ્રકીલ અને સુનાભ, આ અને બીજા ઘણાએક પર્વતો મેરુને અગ્રણી કરીને મહાત્મા, ધનેશ્વર પ્રભુની ઉપાસના કરે છે.[30-33] વળી ભગવાન્ નંદીશ્વર, મહાકાલ અને શંકુકર્ણ વગેરે સર્વે દિવ્ય પાર્ષદો તથા કાષ્ઠ, કુટીમુખ, દંતી, અને તપોધિક વિજય ત્યાં કુબેરની સેવામાં રહે છે. વળી મહાબલવાન્ શ્વેતવર્ણો વૃષભ ત્યાં ગર્જના કર્યા કરે છે.[34,35] વળી બીજા પિશાચો અને રાક્ષસો કુબેરની સેવા કરે છે. વળી જ્યારે જ્યારે દેવના દેવેશ, ત્રણ લોકને પાલન કરનારા, બહુરૂપ ધારી અને પાર્વતીના પતિ એવા કલ્યાણમૂર્તિ મહેશ્વર પાર્ષદોની સાથે ત્યાં આવે છે ત્યારે ત્યારે પુલસ્ત્ય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધનેશ્વર કુબેર તેમને મસ્તક વડે પ્રણામ કરે છે, અને પછી મહાદેવની આજ્ઞા મેળવીને બેસે છે. કુબેરના મિત્ર ભગવાન શંકર પણ કોઇ કોઇ વખત ત્યાં રહે છે.[36-38] વળી ત્યાં નિધિઓમાં મુખ્ય એવા ધનના અધિપતિ શંખ અને પદ્મ પણ સર્વ નિધિઓને ગ્રહણ કરીને ધનેશ્વરની સેવા કરે છે.[39] હે રાજન્ ! અંતરિક્ષમાં ગતિ કરનારી તે સભા મેં જેવી જોઈ હતી તેવી વર્ણવી છે. હવે હું પિતામહ બ્રહ્માની સભા કહું છું તેને તમે સાંભળો.[40]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત લોકપાલ સભાખ્યાનપર્વવિષે ધનદસભાવર્ણન નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧ મો-બ્રહ્માની સભાનું વર્ણન.

॥ नारद उवाच ॥

पितामहसभां तात कथ्यमानां निबोध मे ॥
शक्यते या न निर्देष्टुमेवंरूपेति भारत ॥ १॥

નારદ કહે છે:-હે તાત ! હે ભારત ! હવે હું તમને પિતામહ બ્રહ્માની સભા કહું છું તેને તમે સાંભળો. તે સભા, આવા રૂપની છે એવું નિરૂપણ કરાય તેવી નથી.[1] હે રાજન્ ! પૂર્વે દેવયુગમાં શ્રમરહિત ભગવાન્ આદિત્ય, સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યલોક જોવા માટે અહીં આવ્યા હતા. તેઓ બ્રહ્માની સભા જોઇને આવ્યા હતા અને આ લોકમાં મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને ફરતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે પાંડવ ! તેમણે, મને જોઇને પ્રભાવવડે વર્ણન ન કરાય તેવી સર્વ પ્રાણીમાત્રને મનોરમ, અપ્રમેય અને મનથી નિર્માણ કરાયલી એવી તે સભાનું મારી આગળ યથાર્થ રીતે વર્ણન કર્યું.[૨-૪] હે પાંડવશ્રેષ્ઠ ! મેં તે સભાના ગુણો સાંભળીને તેને જોવાની ઇચ્છાથી આદિત્યને આ પ્રમાણે કહ્યું.[૫] "હે ભગવન્ ! હું પિતામહની તે સુંદર સભાને જોવાની ઇચ્છા રાખું છું. હે કિરણનાયક ! માટે જે તપ કરવાથી, કર્મ કરવાથી અથવા તેવાં યોગ્ય ઔષધિનાં સેવનથી તે પાપને નાશ કરનારી ઉત્તમ સભાને હું જોઈ શકું તેવો ઉપાય તમે મને કહો."[૬,૭] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સહસ્રકિરણવાળા દિવાકર સૂર્યે મારૂં વચન સાંભળીને એક હજાર વર્ષના વ્રતનો મને ઉપદેશ કર્યો.[૮] તેમણે કહ્યું કે, "તું અંતઃકરણને વશ રાખીને એક હજાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મવ્રતની ઉપાસના કર." તે પછી મેં હિમાલય ઉપર મહાવ્રતનો આરંભ કર્યો અને તે પૂર્ણ કર્યું.[૯] તે પછી પાપરહિત, પ્રસન્ન મનવાળા તથા પ્રતાપી એવા ભગવાન્ સૂર્ય, મને લઇને તે બ્રહ્માની સભામાં ગયા.[૧૦] હે નરાધિપ ! તે સભા આવા રૂપવાળી છે એમ કહી શકાતું નથી; કારણ કે તે ક્ષણ ક્ષણમાં જુદાં જુદાં, નિરૂપણ ન કરાય તેવાં રૂપોને ધારણ કરે છે.[૧૧] વળી હે ભારત ! તે સભાનું પરિમાણ તથા સ્થિતિ જાણી શકાતી નથી. મેં તેવાં રૂપવાળી સભા પૂર્વે કોઇવાર જોઇ નથી.[૧૨] હે રાજન્ ! તે સભા ટાઢ તથા તાપથી રહિત હોવાથી હમ્મેશ સુખરૂપજ લાગે છે. તે સભામાં જનારાઓને ભૂખ, તરસ અને ગ્લાનિ થતી નથી.[૧૩] તે મહાતેજસ્વી, અનેક રૂપવાળા મણિઓથી નિર્માણ કરેલી છે. તે સભાને થાંભલાઓથી ઉભી રાખી નથી પરંતુ તે અદ્ધર રહેલી છે; કારણ કે તે ક્ષય રહિત અને નિત્ય છે.[૧૪] વળી તે દિવ્ય એવાં અમાપ કાંતિવાળા, પ્રકાશયુક્ત નાનાવિધ પદાર્થોથી ભરેલી છે,[૧૫] અને તેથી તે સ્વયંપ્રભા સભા ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિથી પણ અતિશય તેજસ્વિની જણાતી, સૂર્યનો પણ તિરસ્કાર કરતી હોય તેવી પ્રકાશે છે.[૧૬] હે રાજન્ ! તે સભામાં સર્વ લોકના પિતામહ તથા ષડ્વિધ ઐશ્વર્યસંપન્ન એવા બ્રહ્મા પોતે એકલા પોતાની માયાવડે નિરંતર જગતને નિર્માણ કરતા બેસે છે.[૧૭] તે વખતે એ પ્રભુની સેવામાં પ્રજાપતિઓ હાજર થાય છે. દક્ષ, પ્રચેતા, પુલહ, મરીચિ, સમર્થ કશ્યપ,[૧૮] ભૃગુ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, ગૌતમ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, ક્રતુ, પ્રહ્લાદ, કર્દમ,[૧૯] અથર્વાંગિરસ, સૂર્યનાં કિરણોનું પાન કરનારા વાલખિલ્યો, મન, અંતરિક્ષ, વિદ્યા, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી,[૨૦] શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને બીજાં જે ભૂમિનાં કાલ, અદૃષ્ટ વગેરે કારણો તે,[૨૧] મહાતેજસ્વી અગસ્ત્ય, વીર્યવાન્ માર્કંડેય, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, સંવર્ત, ચ્યવન,[૨૨] મહાભાગ્યશાલી દુર્વાસા, ધાર્મિક ઋષ્યશૃંગ, યોગના આચાર્ય અને મહાતપસ્વી એવા ભગવાન્ સનત્કુમાર,[૨૩] અસિત, દેવલ, તત્ત્વવેત્તા જૈગીષવ્ય, ઋષભ, જિતશત્રુ, મહાવીર્યવાળો મણિ, રૂપધારી અષ્ટાંગ આયુર્વેદ, નક્ષત્રોની સાથે ચંદ્રમા, કિરણવાળા આદિત્ય,[૨૪,૨૫]

વાયુઓ, યજ્ઞો, સંકલ્પ તથા પ્રાણ, આ બધા મૂર્તિધારી તથા મહાન્ વ્રતમાં તત્પર રહેનારા મહાત્માઓ અને બીજા ઘણાએક દેવો બ્રહ્માની પાસે હાજર રહે છે. વળી તે સભામાં અર્થ, ધર્મ, કામ, હર્ષ, દ્વેષ, તપ, ઇંદ્રિયનિગ્રહરૂપી દમ તથા વીશ અપ્સરાઓ અને સાત મુખ્ય ગંધર્વો એકઠા થઇને આવે છે. વળી બીજા સર્વે લોકપાલો, શુક્ર, બૃહસ્પતિ, બુધ, મંગલ, શનિશ્ચર, રાહુ અને બીજા ગ્રહમંડલમાં રહેલાઓ ત્યાં આવે છે. મંત્ર, રથંતર સામ, હરિમાન્, વસુમાન્ (કર્મ વિશેષમાં ઇંદ્રનાં નામ) ઇંદ્રની સાથે આદિત્યો કે જેઓનો 'અગ્નિષોમ, ઇંદ્રાગ્નિ,' એવાં જોડ નામોથી ઉચ્ચાર થાય છે તેઓ,[૨૬-૩૦] વાયુઓ, વિશ્વકર્મા, વસુઓ, સર્વે પિતૃગણો, સર્વે હવિષ્યો,[૩૧] ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, અથર્વવેદ, સર્વે શાસ્ત્રો, ઇતિહાસો, ઉપવેદો (આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ, અર્થશાસ્ત્ર) શિક્ષા, કલ્પ વગેરે વેદનાં અંગો, ગ્રહો, યજ્ઞો, સોમ, બીજા દેવતાઓ, સાવિત્રી, અકાર, ઉકાર, મકાર, અર્ધમાત્રા, નાદ, બિંદુ અને શક્તિ આ સાત પ્રકારની બ્રહ્મપ્રાપિકા પ્રણવરૂપી વાણી,* મેધા, ધૃતિ, શ્રુતિ, પ્રજ્ઞા, બુદ્ધિ, યશ, ક્ષમા,[૩૨-૩૪] સામના સ્તુતિ તથા શસ્ત્રભાગો, વિવિધ પ્રકારની ગાથાઓ, દેહધારી તર્કયુક્ત ભાષ્યો,[૩૫] નાટકો, વિવિધ કાવ્યો, કથાઓ આખ્યાયિકાઓ, કારિકાઓ તથા ગુરુનું પૂજન કરનારા અને બીજા પુણ્ય મૂર્તિઓ ત્યાં નિવાસ કરે છે.[૩૬] હે ભરતવંશી રાજા! વળી ત્યાં ક્ષણ, લવ, મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રી, અર્ધમાસ, માસ, છ ઋતુઓ,[૩૭] પ્રભવાદિ સાઠ સંવત્સરો, તે પાંચ પાંચનો એક્કેકો યુગ, ચાર ÷ પ્રકારનાં અહોરાત્ર, દિવ્ય, નિત્ય, અક્ષર અને અવિનાશી એવું બાર રાશિરૂપી કાલચક્ર,[૩૮] તથા ધર્મચક્ર, એ બધાં હે યુધિષ્ઠિર! ત્યાં દેહધારી થઈને નિત્ય નિવાસ કરે છે. વળી અદિતિ દિતિ, દનુ, સુરસા, વિનતા, ઇરા,[૩૯] કાલિકા, સુરભિદેવી, સરમા, ગૌતમી,[૪૦] પ્રભાદેવી, કદ્રૂદેવી, દેવોની માતાઓ, રુદ્રાણી, શ્રી, લક્ષ્મી, ભદ્રા, ષષ્ઠી, અપરા,[૪૧] પૃથ્વી ઉપર રહેલી પૃથ્વીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી, હ્રી, સ્વાહા, કીર્તિ, સુરાદેવી, શચી, પુષ્ટી, અરુંધતી,[૪૨] સંવૃત્તિ, આશા, નિયતિ, સૃષ્ટિદેવી, રતિદેવી, આ અને બીજી દેવીઓ પ્રજાપતિ બ્રહ્માની ઉપાસના કરે છે.[૪૩] વળી આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, ઓગણપચાસ વાયુઓ, અશ્વિનીકુમાર દેવો, વિશ્વેદેવા, સાધ્યગણ તથા મનના જેવા વેગવાળા પિતૃઓ બ્રહ્માની સભામાં રહે છે.[૪૪] હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! હે ભારત! પિતૃઓના સાત ગણો છે, તેમાં ચાર મૂર્તિમાન્ છે અને ત્રણ અમૂર્ત્ત્ન્ છે એમ તમે જાણો. તે ગણો મહાભાગ્યવાળા વૈરાજો, અગ્નિષ્વાત્તાઓ, ગાર્હપત્યો, સોમપો, એકશૃંગો, ચતુર્વેદો અને કલાદિકો છે. એ પિતૃઓ સ્વર્ગાદિમાં ગતિવાળા અને સર્વે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. હે નૃપ! એઓની ચારે વર્ણમાં પૂજા થાય છે.[૪૫-૪૭] આ સર્વે પિતૃગણો પ્રથમ તૃપ્ત થયા પછી ચંદ્રમાને તૃપ્ત કરે છે. આ સર્વે પિતૃઓ પ્રજાપતિ બ્રહ્માની સેવા કરે છે.[૪૮] વળી રાક્ષસો, પિશાચો, દાનવો તથા ગુહ્યકો અમાપ બલવાળા બ્રહ્માની પ્રસન્નતાથી સેવા કરે છે. વળી નાગો, પક્ષીઓ, પશુઓ, સ્થાવર જંગમો તથા મહાભૂતો અને બીજાઓ પણ પિતામહની સેવા કરે છે.[૪૯,૫૦] વળી પુરંદર ઈંદ્ર, વરુણ, કુબેર, યમ તથા સ્વામી કાર્તિક સદા પિતામહની ઉપાસના કરે છે, અને પાર્વતીની સાથે મહાદેવ પણ નિરંતર એ સભામાં આવે છે. વળી હે રાજન્! તે સભામાં દેવ નારાયણ, દેવર્ષિઓ, ઋષિ વાલખિલ્યો, યોનિજન્માઓ તથા અયોનિજન્માઓ અને બીજું જે કંઇ ત્રણ લોકમાં સ્થાવર જંગમ વગેરે

* અહીં કેટલાએક ટીકાકારો નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકારની વાણી ગણાવે છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પૈશાચી, અપભ્રંશ, લલિત, માગધ અને ગદ્યરૂપા.

÷ દિવસ રાત્રિની ગણના ચાર પ્રકારના છે. સાઠ ઘડીનો દિવસ રાત્રિ મનુષ્યની, પિતૃની એક માસની, દેવની આપણા એક વર્ષની અને બ્રહ્માની એક કલ્પની.

અધ્યાય છે તે બધું મેં ત્યાં જોયું હતું, હે રાજન્ ! એમ તમે જાણો.[૫૧-૫૩] વળી હે પાંડવ ! બ્રહ્માની સભામાં મેં અઠયાસી હજાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ઋષિઓ અને પચાસ હજાર ગૃહસ્થાશ્રમી ઋષિઓને જોયા હતા. તે સઘળા સ્વર્ગવાસીઓ ઇચ્છાપૂર્વક બ્રહ્માનાં દર્શન કરીને તથા મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને પછી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં પાછા જાય છે.[૫૪,૫૫] સર્વ પ્રાણી માત્રમાં દયાવાળા, વિશ્વના આત્મા, સ્વયંભૂ, અમિત કાંતિવાળા તથા અમાપ બુદ્ધિવાળા એવા લોકોના પિતામહ બ્રહ્મા, ત્યાં અતિથિરૂપે આવનારા, મહાભાગ્યશાલી દેવોને, દૈત્યોને, નાગોને, દ્વિજોને, યક્ષોને, સુપર્ણોને, કાલેયગણોને, ગંધર્વોને તથા અપ્સરાઓને યથોચિત સન્માન આપે છે, સત્કાર કરે છે, સાંત્વના કરે છે, માન આપે છે અને હે રાજન્! અનેક પદાર્થોના વૈભવો ભોગવાવે છે.[૫૬-૫૮] હે ભારત ! હે તાત ! આ પ્રમાણે તેઓ આવે છે ત્યારે કેટલાએક ત્યાંથી પાછા ફરે છે એટલે તે સુખદાયિની સભા પણ ગડબડાટવાળી થઇ જાય છે.[૫૯] તે દિવ્યસભા સર્વ પ્રકારનાં તેજથી યુક્ત છે, તેનું બ્રહ્મર્ષિના સમૂહોથી સેવન કરાયલું છે, તે બ્રાહ્મી શોભાથી દેદીપ્યમાન છે અને તેથીજ તે ગ્લાનિરહિત થઇને અતિશય શોભે છે.[૬૦] હે રાજશાર્દૂલ ! આ મનુષ્યલોકમાં જેવી તમારી સભા શ્રેષ્ઠ છે તેવી સર્વ લોકમાં દુર્લભ એવી તે બ્રહ્માની સભા મેં જોઇ હતી.[૬૧] હે ભરતવંશી રાજા ! ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેની સભાઓ મેં દેવલોકોમાં જોઈ હતી; પરંતુ મનુષ્યલોકમાં તો આ તમારી સભાજ સર્વે સભાઓથી અતિશય શ્રેષ્ઠ છે.[૬૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત લોકપાલ સભાખ્યાનપર્વવિષે બ્રહ્મસભાવર્ણન નામનો અધ્યાય ૧૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨ મો—નારદજીએ પાંડુરાજાનો સંદેશો કહ્યો.

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रायशो राजलोकस्ते कथितो वदतां वर ॥
वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि मे प्रभो ॥१॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે પ્રભુ ! તમે યમરાજાની સભામાં ઘણાખરા રાજાઓ બેસે છે એ પ્રમાણે મારી આગળ કહ્યું;[૧] હે વિભુ ! તેમજ વરુણની સભામાં નાગો, ઘણા દૈત્યેંદ્રો, નદીઓ અને સમુદ્રોનું વર્ણન કર્યું;[૨] તેમજ ધનપતિ કુબેરની સભામાં યક્ષો, ગુહ્યકો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ તથા ભગવાન્ શંકરનું વર્ણન કર્યું;[૩] વળી તમે પિતામહ બ્રહ્માની સભામાં મહર્ષિઓ, સર્વે દેવસમૂહો તથા સર્વે શાસ્ત્રોનું વર્ણન કર્યું;[૪] તથા હે મુનિ ! તમે ઇંદ્રની સભામાં દેવો, મુખ્ય ગંધર્વો તથા વિવિધ મહર્ષિઓ વર્ણવ્યા;[૫] પરંતુ હે મહામુનિ ! તમે મહાત્મા દેવેંદ્રની સભામાં એકલા રાજર્ષિ હરિશ્ચંદ્રનુંજ વર્ણન કર્યું છે.[૬] હે નિયતવ્રતવાળા ! તેમણે એવું કયું તપ અથવા કર્મ કર્યું હતું કે જેથી તે મહાયશસ્વી રાજા ઇંદ્રની સાથે બરોબરી કરે છે ?[૭] વળી હે વિપ્ર ! તમે પિતૃલોકમાં રહેલા મારા મહા ભાગ્યશાલી પિતા પાંડુને જોયા એમ કહ્યું; તેમની સાથે તમારો મેળાપ કેવી રીતે થયો હતો ? તથા હે ભગવન્! તેમણે તમને શું કહ્યું હતું ? તે મારી આગળ કહો; હે શુભ વ્રતવાળા ! એ બધું તમારાથી સાંભળવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે.[૮,૯]

નારદ બોલ્યા:—હે રાજેંદ્ર ! તમે હરિશ્ચંદ્રના સંબંધમાં મને પ્રશ્ન કરો છો માટે તે બુદ્ધિમાનનું માહાત્મ્ય હું તમારી આગળ કહું છું.[૧૦] બલવાન્ એવા તે રાજાઓમાં ચક્રવર્તી હતા એટલે સર્વે રાજાઓ તેની આજ્ઞાને તાબે રહેતા હતા.[૧૧] હે જનેશ્વર ! તેણે સુવર્ણભૂષિત વિજયી રથમાં બેસીને પોતાના શસ્ત્રના પ્રતાપથી સાત દ્વીપો જિત્યા હતા.[૧૨] પર્વત,

વન તથા જંગલોની સાથે પૃથ્વીને જિત્યા પછી હે મહારાજ! તેમણે રાજસૂય નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો.[૧૩] તે યજ્ઞમાં હરિશ્ચંદ્રની આજ્ઞાથી સર્વે રાજાઓ નાનાવિધ ધન લાવ્યા હતા અને તેઓ બ્રાહ્મણોને પીરસવા રહેતા હતા.[૧૪] તે યજ્ઞમાં હરિશ્ચંદ્રરાજા, પોતાની પાસે યાચકો જેટલું ધન માગતા, તેનાથી પાંચ ઘણું અધિક ધન તેઓને પ્રીતિથી આપતા હતા.[૧૫] વળી જ્યારે અગ્નિવિસર્જનનો સમય આવ્યો તે વખતે અનેક દિશાઓમાંથી આવેલા બ્રાહ્મણોને તેમણે વિવિધ ધન આપીને તૃપ્ત કર્યા હતા.[૧૬] વિવિધ જાતના ઇચ્છામાં આવે તેવા ભક્ષણ કરવાના તથા ભોજન કરવાના પદાર્થોથી અને રત્નના સમૂહોનાં દાનથી તૃપ્ત કરેલા એવા સંતુષ્ટ થયેલા તે બ્રાહ્મણોએ રાજાને આશીર્વાદો આપ્યા હતા, અને તેથી તે રાજા તેજસ્વી, યશસ્વી તથા સર્વે રાજાઓથી શ્રેષ્ઠ થયા હતા.[૧૭] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠરાજા! આ કારણથી હજારો રાજાઓના કરતાં પણ હરિશ્ચંદ્રરાજા અધિક દીપી નીકળ્યા છે એમ તમે જાણો.[૧૮] હે નરાધિપ! પ્રતાપી એવા હરિશ્ચંદ્રે તે મહાયજ્ઞની સમાપ્તિ કરીને અવભૃથ સ્નાન કર્યું હતું અને તેથી તે સામ્રાજ્યની લક્ષ્મીથી શોભી નીકળ્યા હતા.[૧૯] હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે બીજા રાજાઓપણ રાજસૂય નામના મોટા યજ્ઞથી યજન કરે છે તે ઇંદ્રની સાથે આનંદ ભોગવે છે.[૨૦] વળી હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠરાજા! જે સંગ્રામમાં પાછી પાની ન કરનારા વીરો યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામે છે તે પણ ઇંદ્રલોકમાં જઇને ત્યાં આનંદ ભોગવે છે.[૨૧] વળી જેઓ આ લોકમાં તીવ્ર તપ કરીને પોતાનો દેહ છોડે છે તેઓ પણ તે સ્થાનમાં જઇને નિરંતર સ્વર્ગલક્ષ્મીથી દીપી નીકળે છે.[૨૨] હે કુંતીના પુત્ર! હે કુરુવંશને આનંદ આપનારા! હરિશ્ચંદ્રરાજાની લક્ષ્મી જોઇને વિસ્મય પામેલા તમારા પિતા પાંડુએ તમને સંદેશો કહાવ્યો છે; હે નરાધિપ! તેમણે મને મનુષ્યલોકમાં આવતો જાણીને મને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે, "તમે યુધિષ્ઠિરને આ સંદેશો કહેજો કે, "હે ભારત! તું પૃથ્વીનો વિજય કરવા સમર્થ છે તથા તારા ભાઇઓ તને વશ છે માટે તું યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એવો રાજસૂય યજ્ઞ કર.[૨૩-૨૫] તું મારો પુત્ર છે એટલે તારા યજ્ઞથી હું હરિશ્ચંદ્રની પેઠે શીઘ્ર ઇંદ્રની સભામાં જઇશ અને ત્યાં અનેક વર્ષો સુધી આનંદ ભોગવીશ."[૨૬] આ સાંભળીને મેં પાંડુરાજાને કહ્યું કે, "ભલે, હું પૃથ્વીલોકમાં જ્યારે જઈશ ત્યારે તમારા પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરને કહીશ."[૨૭] હે પુરુષવ્યાઘ્ર! હે પાંડુપુત્ર! માટે તમે તમારા પિતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરો. જે કરવાથી તમે તમારા પૂર્વજોની સાથે મહેંદ્રના લોકને પ્રાપ્ત થશો.[૨૮] પરંતુ હે નૃપતિ! એ મહાન યજ્ઞમાં વિઘ્નો ઘણાં આવે છે. કારણ કે યજ્ઞને હણનારા બ્રહ્મરાક્ષસો એમાં છિદ્રો ખોળ્યાજ કરે છે.[૨૯] વળી એ યજ્ઞમાં પૃથિવીને ક્ષય કરનારૂં અને ક્ષત્રિયોને નાશ પમાડનારૂં યુદ્ધ કરવું પડે છે. એમાં કિંચિત્ નિમિત્ત પણ ક્ષય કરનારૂં થઇ પડે છે.[૩૦] હે રાજેંદ્ર! તમે આ બધો વિચાર કરીને જે કલ્યાણકારક લાગે તે કરો, નિત્ય સાવધાન થઇને ચારવર્ણની પ્રજાનું રક્ષણ કરો,[૩૧] વૃદ્ધિ પામો, આનંદ કરો અને ધનવડે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરો. હે રાજન્! તમે મને જે પૂછ્યું, તે મેં તમારી આગળ વિસ્તારથી કહ્યું છે. હવે હું તમારી રજા લઇને શ્રીકૃષ્ણની નગરી દ્વારકા પ્રત્યે જાઉં છું.[૩૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે જનમેજય! આ પ્રમાણે પાંડવો પ્રત્યે કહીને નારદમુનિ જે ઋષિઓની સાથે આવ્યા હતા તેઓને સાથે લઇને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.[૩૩] નારદમુનિના ગયા પછી કુરુકુલોત્પન્ન રાજા યુધિષ્ઠિર, પોતાના ભાઇઓની સાથે તે શ્રેષ્ઠ એવા રાજસૂય યજ્ઞનો વિચાર કરવા લાગ્યા.[૩૪]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત લોકપાલ સભાખ્યાન પર્વવિષે પાંડુસંદેશ કથન નામનો અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત.

લોકપાલ સભાખ્યાનપર્વ સમાપ્ત.*

* दानवेन्द्रेण तुष्टेन सभा दत्ताऽद्भुता भुवि । दिवि दैवी सभा वज्रमाप्या तस्याः शताधिका ॥ ततः

राजसूयारंभ पर्व.

અધ્યાય ૧૩ મો-શ્રીકૃષ્ણનું આગમન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ऋषेस्तद्वचनं श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिरः ॥
चिंतयन् राजसूयेष्टिं न लेभे शर्म भारत ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભારતકુલોત્પન્ન રાજા! નારદ ઋષિનાં તે વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજા નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા અને રાજસૂય યજ્ઞનો વિચાર કરતાં તેમને શાંતિ વળી નહિ.[1] તેમણે યજ્ઞો કરનારા મહાત્મા રાજર્ષિઓનો મહિમા સાંભળ્યો તથા પુણ્ય કર્મો કરવાથી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે તથા યજ્ઞ કરનારા રાજર્ષિ હરિશ્ચંદ્ર, સર્વના કરતાં અધિક પ્રકાશમાન્ થયેલા છે તે વિચારીને રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કરી.[2,3] તે પછી યુધિષ્ઠિરે સર્વે સભાસદોનું અર્ચન કર્યું એટલે તે બધાએ પણ તેમનો સામો સત્કાર કર્યો. પછી રાજાએ યજ્ઞનોજ વિચાર કરવા માંડયો.[4] હે રાજેંદ્ર! કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટે વારંવાર વિચાર કરીને પછી તે સંબંધમાં નિશ્ચય કર્યો.[5] વળી અદ્દભુત પરાક્રમ તથા બલવાળા ધર્મરાજા ધર્મનુંજ ચિંતન કરતા સર્વે લોકોને માટે શું હિતકારક થશે? તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા,[6] પછી સર્વ ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર સર્વ પ્રજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે અવિશેષપણાથી સર્વનું હિત કરવા લાગ્યા.[7] યુધિષ્ઠિર રાજા કોપ અને મદને દૂર કરીને કહેતા કે, સર્વને આપવા જેવું હોય તે આપો. આવાં ધર્મરાજાનાં વર્તનથી સર્વત્ર 'ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે!' 'ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે!' આવાં વચન વિના બીજું કંઈ સંભળાતું ન હતું.[8] આ પ્રમાણે વર્તવાથી તેમનામાં પ્રજાનો પિતાની પેઠે વિશ્વાસ બેઠો હતો અને તેમનો દ્વેષ કરનાર કોઇ ન હતો તેથી તે યુધિષ્ઠિર 'અજાતશત્રુ' કહેવાતા હતા.[9] યુધિષ્ઠિર રાજાએ પોતાના તરિકે સ્વીકારવાથી, ભીમસેનનાં પરિપાલનથી, સવ્યસાચી અર્જુનવડે શત્રુઓનો નાશ થવાથી, નકુલના સ્વાભાવિક એવા સર્વ રીતના વિનયભાવથી અને બુદ્ધિમાન્ સહદેવના ધર્મોપદેશથી, યુધિષ્ઠિરરાજાના દેશની પ્રજામાં કલહ થતો ન હતો, સર્વે લોકો ભયરહિત હતા તથા સર્વદા સ્વકર્મમાં તત્પર રહેતા હતા.[10,11] દેશમાં પણ માગ્યા મેહ વરસતા હતા તથા તે સમૃદ્ધિયુક્ત થયો હતો. વળી વ્યાજ વટંતરનો ધંધો, તત્કાલ બહુ ફલદાયી યજ્ઞનાં સામર્થ્યો, ગોરક્ષણ, ખેતી અને વ્યાપાર એ સઘળું રાજાને યોગ્ય રાજકર્મ ધમધોકાર ચાલતું હતું. વળી નિત્ય ધર્મપરાયણ એવા યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં ખેડુતો પ્રતિવર્ષનો રાજકર ન ભરી શકે તેવા દરિદ્રી થઇ ગયા ન હતા, પરંતુ તેઓ વર્ષો વર્ષ કર આપ્યા કરતા હતા. કર ઉઘરાવવા માટે પ્રજાને પીડવામાં આવતી ન હતી, પ્રજામાં રોગોનો ઉપદ્રવ તથા અગ્નિનો પ્રકોપ વગેરે પીડાઓ ન હતી. વળી ચોરોથી, ઠગારાઓથી તથા રાજવલ્લભ પુરુષોથી રાજાની પ્રત્યે અથવા પરસ્પરમાં મિથ્યા આચરણ કરેલું સંભળાતું ન હતું. નિત્ય ધર્મપરાપણ એવા યુધિષ્ઠર રાજાના રાજ્યકાલમાં બીજા ખંડિયા રાજાઓ, સંધિ, વિગ્રહ વગેરેના સમયમાં,

---

गुणा ब्राह्मी लभ्या विष्णोः समर्चनात् । इत्युक्त्वा नारदः पार्थं यज्ञेशार्चामचीकरत् ॥ સંતુષ્ટ થયેલા દાનવોના રાજા મયે યુધિષ્ઠિરને પૃથ્વીમાં અદ્દભુત સભા આપી. તે સભાથી સો ગણી શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગમાં રહેલી દેવસભા યજ્ઞથી મળે છે; તેનાથી સોગણી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્માની સભા વિષ્ણુના પૂજનથી મળે છે એમ કહીને નારદે યુધિષ્ઠિરની રાજસૂયદ્વારા યજ્ઞેશ્વરભગવાનની પૂજામાં પ્રવૃત્તિ કરાવી, એ તાત્પર્ય છે. ગણેશ.

મહારાજાનું પ્રિય કરવા માટે અને સેવા કરવા-માટે ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપાર કરનારા વૈશ્યોની સાથે પોતાના ઉદ્યોગનાં ફલોને ભેટ તરિકે અર્પણ કરતા હતા અને તેથી યુધિષ્ઠિરનો દેશ આબાદ થયો હતો.[૧૨-૧૬] જો કે લોકો રાજસી તૃષ્ણાદિક વૃત્તિઓથી તથા લોભજન્ય મોહાદિકથી ઇચ્છામાં આવે તેમ અન્ન, વસ્ત્રાદિકનો ઉપભોગ કરતા હતા તથાપિ તેવા જનોથી પણ દેશની વૃદ્ધિજ થતી હતી; કારણ કે તે દેશમાં સર્વકાર્યકુશલ, સર્વગુણસંપન્ન, સર્વ ભાવોને સહન કરનારા પ્રભાશાલી તથા મહાયશસ્વી એવા યુધિષ્ઠિરરાજા અધિપતિ હતા. હે રાજન્! સર્વના અધિપતિ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે દેશની દશે દિશામાં રહેલી બ્રાહ્મણથી આરંભીને ગોવાળ પર્યંતની સર્વે પ્રજા પોતાના માતા પિતા કરતાં પણ અધિક પ્રીતિ રાખતી હતી.[૧૭,૧૮]

વૈશંપાયન કહે છે:-તે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર, પછી પોતાના મંત્રીઓને તથા ભાઇઓને બોલાવીને તેઓને રાજસૂય યજ્ઞના સંબંધમાં વારંવાર પૂછવા લાગ્યા.[૧૯] જેઓને પ્રશ્ન કરેલો એવા તે મંત્રીઓ એકઠા મળી વિચાર કરીને, યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા મહાબુદ્ધિમાન્ એવા યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આ પ્રમાણે અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા,[૨૦] "જે રાજસૂય યજ્ઞનો અભિષેક થતાં રાજા વરુણના ગુણ(જલના વિજય)ને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેટલા માટેજ તે ચક્રવર્તીપણાના સંપૂર્ણ ગુણની ઇચ્છા રાખે છે.[૨૧] હે કુરુનંદન ! આપ ચક્રવર્તી થવાને યોગ્ય છો એટલે તમારા સંબંધીઓ તમારે માટે આ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો સમય છે એમ માને છે.[૨૨] ક્ષત્રિયપણાની બાહુબલ આદિસંપત્તિથી તે યજ્ઞનો સમય સ્વાધીન ગણાય છે, અર્થાત્ જેનામાં બલ હોય તે ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તે યજ્ઞ કરી શકે છે. વળી તે યજ્ઞમાં ઉત્તમ વ્રતવાળા મુનિઓથી સામવેદમાં જણાવેલા મંત્રોવડે અગ્નિસ્થાપનને માટે છ સ્થંડિલોની રચના કરવામાં આવે છે.[૨૩] વળી અગ્નિ હોત્રથી આરંભીને ઇષ્ટિ, સોમ વગેરે સઘળાં કર્મોનો એ યજ્ઞમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે અને છેવટે અભિષેક કરવામાં આવે છે કે જે થવાથી તે રાજા સર્વજિત્ કહેવાય છે.[૨૪] હે મહાન્ બાહુવાળા! તમે પોતે સમર્થ છો અને અમે બધા તમારે આધીન છીએ, એટલે હે મહારાજ! તમે થોડાજ કાલમાં રાજસૂય યજ્ઞ કરી શકશો.[૨૫] હે મહારાજ! એ સંબંધમાં વિચાર ન કર્યા કરતાં રાજસૂય કરવાનોજ નિશ્ચય રાખો."

આ પ્રમાણે બધા સંબંધીઓ જુદા જુદા અને સાથે કહેવા લાગ્યા;[૨૬] તે વખતે હે રાજન્! ધર્મયુક્ત એવાં તેઓનાં વચન સાંભળીને શત્રુને હણનારા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તે પ્રૌઢ, અતિશ્રેષ્ઠ તથા વિશ્વાસ મૂકવા જેવા વચનને મનમાં ગ્રહણ કર્યું.[૨૭] સ્નેહીઓનું તે વચન સાંભળીને તથા પોતે તે કરી શકે તેમ છે એમ જાણીને હે ભારત! યુધિષ્ઠિર રાજા વારંવાર રાજસૂય યજ્ઞ માટે સંકલ્પ કરવા લાગ્યા.[૨૮] વળી તે બુદ્ધિમાન્ તથા વિચારકુશલ એવા ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર ફરીથી પોતાના ભાઇઓ, ઋત્વિજો, મંત્રિઓ અને ધૌમ્ય તથા વ્યાસની સાથે એ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા.[૨૯]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-" ચક્રવર્તી રાજાથી થઈ શકે એવો ઉત્તમ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની મને સ્પૃહા ઉત્પન્ન થઈ છે; માટે તમે બધા તે કરવાની શ્રદ્ધાવાળા એવા મને કહો કે, હું શી રીતે તે પૂર્ણ કરી શકું?"[૩૦]

વૈશંપાયન કહે છે:-હે કમલનયન ! આ પ્રમાણે તે રાજાએ પૂછયું ત્યારે તેઓ ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરને નીચે પ્રમાણે સમયોચિત વચન કહેવા લાગ્યા.[૩૧] " હે ધર્મજ્ઞ ! તમે રાજસૂય નામનો મહાયજ્ઞ કરવા માટે યોગ્ય છો" આ પ્રમાણે ઋત્વિજોએ અને ઋષિઓએ રાજાને કહ્યું ત્યારે રાજાના ભાઈઓ તથા મંત્રીઓ તે વચનને અભિનંદન આપવા લાગ્યા. તે પછી પણ મહાબુદ્ધિમાન્ તથા જિતચિત્ત એવા પૃથાના પુત્ર યુધિષ્ઠર રાજા પોતાની મેળે લોકોનાં હિતની ઇચ્છાથી વિચારવા લાગ્યા કે,

"પોતાનું સામર્થ્ય જોઇને તથા દેશ, કાલ, આવક અને ખર્ચનો રૂડી રીતે બુદ્ધિથી વિચાર કરીને જે ડાહ્યો માણસ કામ કરે છે, તે કષ્ટ પામતો નથી. યજ્ઞનો સમારંભ કેવલ પોતાનાજ નિશ્ચયથી થઇ શકતો નથી. એમ જાણીને યત્નથી કાર્ય કરવું જોઇએ." આવો વિચાર કરીને યુધિષ્ઠિરે એ કાર્યનો નિશ્ચય કરવા માટે જનાર્દન એવા શ્રીકૃષ્ણનેજ સર્વ લોકથી ઉત્કૃષ્ટ માની, મનમાં હરિનું સ્મરણ કર્યું; કે જે શ્રીકૃષ્ણે પોતે અપ્રમેય, મહાબાહુ તથા અજન્મા છતાં ઇચ્છાથી મનુષ્યોમાં જન્મ ગ્રહણ કરેલો છે. દેવોએ પણ માન આપવા જેવાં શ્રીકૃષ્ણનાં કર્મો જાણીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર તર્ક કરવા લાગ્યા કે, શ્રીકૃષ્ણને કંઇ અજાણ્યું નથી, તેમ એમનાથી અમુક કાર્ય ન થાય તેવું કંઈ નથી અને તે સૌને પૂરા પડે તેવા છે. આ પ્રમાણે કૃષ્ણના સંબંધમાં માનવા લાગ્યા. પછી પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તે બુદ્ધિનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને જેમ ગુરુને માનથી બોલાવવા મોકલે તેમ પ્રાણીમાત્રના ગુરુ એવા શ્રીકૃષ્ણને બોલાવવા માટે તત્કાલ દૂતને મોકલ્યો. તે દૂત શીઘ્ર ગતિવાળા રથવડે યાદવોની પાસે ગયો અને દ્વારકામાં નિવાસ કરીને રહેલા એવા શ્રીકૃષ્ણને દ્વારકામાં મળ્યો. દૂતના મુખથી ખબર જાણીને દર્શનની આકાંક્ષાવાળા યુધિષ્ઠિરના દર્શનની ઈચ્છા કરતા શ્રીકૃષ્ણ, ઈંદ્રસેનની સાથે તેજ વખતે ઈંદ્રપ્રસ્થ પ્રત્યે જવા નિકળ્યા. તે વખતે જવાની ઉતાવળ હોવાથી શીઘ્ર ગતિવાળા વાહનમાં બેસીને અનેક દેશોને ઓળંઘતા જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રહેલા યુધિષ્ઠિરને જઇ મળ્યા. તે પછી પોતાના ગૃહમાં લઇ જઈને ભાઇ યુધિષ્ઠિરે પિતાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણને માન આપ્યું તથા ભીમસેને પણ તેમનો સત્કાર કર્યો. તે પછી પોતાનાં ફોઇને પ્રીતિથી મળીને પ્રસન્ન થએલા શ્રીકૃષ્ણ પ્રીતિયુક્ત એવા સંબંધીઓની સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા.૩૨-૪૪ તે વખતે અર્જુને તથા નકુલ અને સહદેવે તેમની ગુરુની પેઠે સેવા કરી. પછી ઉત્તમ મહેલમાં વિશ્રાંતિ લઈને જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ સાવકાશ થયા ત્યારે તે સમર્થ પ્રભુની પાસે આવીને ધર્મરાજા પોતાનું પ્રયોજન કહેવા લાગ્યા.૪૫

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—"હે કૃષ્ણ! હું રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા રાખું છું, પરંતુ તે કેવલ ઇચ્છા કરવાથી થતો નથી; જે રીતે તે થઇ શકે છે તે તમે સારી રીતે જાણોજ છો.૪૬ જેની પાસે સર્વ સાધનો હોય, જે સર્વત્ર પૂજાતો હોય અને જે સર્વ રાજાનો અધિપતિ રાજા હોય તે રાજસૂય યજ્ઞ કરી શકે છે.૪૭ તેવો રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટે બધા સંબંધીઓ એકઠા મળીને મને કહે છે; પરંતુ તે સંબંધમાં હે કૃષ્ણ! તમારા વચનથીજ દૃઢ નિશ્ચય થઇ શકશે.૪૮ કારણ કે કેટલાએક સ્નેહને લઇને દોષ કહેતા નથી ત્યારે કેટલાએક સ્વાર્થને માટે પ્રિય લાગે તેવુંજ બોલે છે;૪૯ અને કેટલાએક પોતાને માટે જે હિતકારક હોય તેને પ્રિયજ માની લે છે. આ પ્રમાણે કાર્યના સંબંધમાં મનુષ્યોનું જુદું જુદું બોલવાનું થાય છે. માટે તમે તો ઉપર જણાવેલા હેતુઓને લક્ષમાં ન રાખતાં તથા કામ અને ક્રોધને ત્યજીને આ લોકમાં જે સારી રીતે કરી શકાય તેવું હોય તે યથાર્થ રીતે કહેવાને યોગ્ય છો."૫૦,૫૧

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂયારંભ પર્વવિષે વાસુદેવાગમન નામનો અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪ મો–શ્રી કૃષ્ણનાં વચન.

॥ कृष्ण उवाच ॥
सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि ॥
जानतस्त्वेव ते सर्वं किंचिद्वक्ष्यामि भारत ॥१॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:–"હે ભરતવંશી મહારાજા! તમે સર્વ ગુણથી રાજસૂય યજ્ઞ કરવામાટે યોગ્ય છો, અને તમે બધું જાણો છો તેમ છતાં હું તમને કંઈક કહું છું.[1] જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે જે ક્ષત્રિયોનો સંહાર કર્યો હતો, તેમાંના બાકી રહેલા બીજા ક્ષત્રિયોથી હમણાં જે ક્ષત્રિય નામધારીઓ આ લોકમાં છે, તેઓ ઉત્પન્ન થયેલા છે.[2] હે પૃથ્વીપતિ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે સમગ્ર ક્ષત્રિયોએ એકઠા મળીને સંકેત કર્યો છે કે, 'જે કોઈ સર્વ ક્ષત્રિયોને જિતશે તે આપણામાં સમ્રાટ્–ચક્રવર્તી ગણાશે.' આ ઠરાવ પરંપરા દ્વારા તમે પણ જાણો છો.[3] ઇલાનો પુત્ર પુરૂરવા રાજા અને ઇક્ષ્વાકુ રાજા, એ બે ચંદ્રવંશ અને સૂર્યવંશના મુખ્ય રાજાઓથી પૃથ્વીમાં શ્રેણિબંધ રાજાઓ તથા ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓને બન્નેને તાબે રહેતા હતા એમ વિદ્વાનો કહે છે.[4] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! જે પુરૂવંશના રાજાઓ અને ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજાઓ થયા તેઓનાં સો કુલ થયાં છે.[5] હે મહારાજ! તેમાં યયાતિના વંશમાં થયેલા ભોજવંશના રાજાઓનો ગુણવડે મહાન્ વિસ્તાર થયો હતો, અને હમણાં પણ તેઓનો ફેલાવો ચારે દિશામાં છે.[6] તેઓની તે પ્રકારની રાજ્યલક્ષ્મી હોવાથી સર્વ ક્ષત્રિયો તેમની ઉપાસના કરતા હતા. હે રાજન્! તે પછી હમણાંજ તે કુલોની રાજ્યલક્ષ્મીનો પરાભવ કરીને રાજાઓએ જરાસંધ રાજાનો સમ્રાટ્ પદપર અભિષેક કર્યો છે; એટલે તે પોતાના બલવડે સર્વનું આક્રમણ કરીને રાજેંદ્રોને માથે થઈ બેઠા છે.[7,8] તે રાજા મથુરા વગેરે મધ્યભૂમિનો ઉપભોગ કરતો અમારી સાથે વૈર બાંધી બેઠા છે, અને તે આપણો શત્રુ રાજા સમર્થ છે; કેમકે તે એકલાને આ પૃથ્વી વશ થયેલી છે.[9] હે મહારાજ! તે જરાસંધ યોગાનુયોગથી ચક્રવર્તીપદને પ્રાપ્ત થયો છે. વળી તે જરાસંધનો સર્વ રીતે આશ્રય કરીને હમણાં પ્રતાપી શિશુપાલ રાજા તેનો સેનાપતિ થયો છે, અને હે મહારાજ! શિષ્યની પેઠે તેનીજ સેવા કરે છે.[10,11] વળી માયાથી યુદ્ધ કરનારો અને મહાન્ બલવાળો એવો કરૂષ દેશનો અધિપતિ વક્ર તથા બીજા બે મહાન્ પરાક્રમવાળા અને મહાત્મા એવા હંસ અને ડિંભક નામના યોદ્ધાઓ પણ મહા વીર્યવાળા જરાસંધનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. તેમજ વક્રદંત, કરુષ, કરભ અને મેઘવાહન પણ તેને તાબે છે. વળી હે મહારાજા! જેને લોકો અદ્ભુત મણિ જાણે છે તેવા દિવ્ય મણિને મસ્તક ઉપર ધારણ કરનારા, મુર અને નરકાસુર ઉપર સત્તા ચલાવનારા, યવનોના અધિપતિ, અપરિમિત બલવાળા અને જેની પશ્ચિમ દિશામાં વરુણના જેવી સત્તા રહેલી એવા, તમારા પિતા પાંડુના મિત્ર ભગદત્ત નામના વૃદ્ધ રાજા પણ વાણી અને વિશેષવડે કર્મથી નમતા રહે છે.[12-15] તેમ છતાં તે મનવડે તમારી સાથે સ્નેહયુક્ત છે અને તમારા ઉપર પિતાની પેઠે ભક્તિ રાખે છે. વળી જે પૃથ્વીના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ પ્રાંતોનો રાજા, શત્રુઓને નાશ પમાડનારો, કુંતિવંશને વધારનારો અને શૂરવીર છે, તે આપનો મામો પુરુજિત્ એકલોજ સ્નેહથી તમારા તરફ નમતો રહેલો છે.[16,17] વળી દુર્બુદ્ધિવાળો ચેદિદેશનો રાજા કે જે લોકોમાં પુરુષોત્તમ તરિકે ઓળખાય છે, તે પણ જરાસંધના પક્ષમાં ભળેલો છે. જેને મેં પહેલાં મારી નાખ્યો ન હતો તેજ એ પૌંડ્રક છે.[18] તે આ લોકમાં પોતાને પુરુષોત્તમ મનાવે છે અને મૂર્ખતાથી નિરંતર મારાં શંખાદિ ચિહ્નોને ધારણ કરે છે.[19] તે વંગ, પુંડ્ર તથા કિરાત

દેશોમાં બલસંપન્ન રાજા છે અને તે લોકમાં પૌંડ્રક વાસુદેવ એવા નામથી વિખ્યાત થયેલો છે.[૨૦] વળી હે મહારાજ! આ પૃથ્વીના ચોથા ભાગ ઉપર જેનું રાજ્ય છે, ઇંદ્ર જેના સખા છે, જે બલસંપન્ન છે, વિદ્યાબલથી જેણે પાંડય, ક્રથ તથા કૈશિકને જીતી લીધા છે અને જેનો અકૃતિ નામનો ભાઈ પરશુરામના જેવો શૂરો હતો તે શત્રુવીરને હણનારો ભોજવંશોત્પન્ન ભીષ્મકરાજા પણ જરાસંધનો ભક્ત છે.[૨૧,૨૨] અમે તેનું પ્રિય કરીએ છીએ, તેની સાથે વિનયથી વર્તીએ છીએ, તેને ભજીએ છીએ તથા તેના સંબંધી છીએ તો પણ તે અમારા તરફ ભાવ રાખતો નથી તથા અમારૂં અપ્રિય કર્યા કરે છે.[૨૩] તે પોતાના બલને તથા કુલને જાણી શકયો નહિ, તેથી હે રાજન્! તે ફક્ત જરાસંધનું ઝળહળતું યશ જોઇને તેના પક્ષમાં ભળી ગયો છે.[૨૪] વળી હે પ્રભુ! ઉત્તરમાં રહેનારા ભોજવંશનાં અઢાર કુલો પણ જરાસંધના ભયથીજ પશ્ચિમ દિશામાં આવીને રહેલાં છે.[૨૫] વળી શૂરસેનો, ભદ્રકારો, બોધો, શાલ્વો, પટચ્ચરો, સુસ્થલો, સુકુટ્ટો, કુંતિઓ, કુલિંદો, શાલ્વાયન રાજાઓ તેના ભાઇઓ અને અનુચરો, દક્ષિણ પાંચાલો, પૂર્વના રાજાઓ, કુંતિદેશમાં રહેનારા કોશલો, મત્સ્યો અને સંન્યસ્તપાદ નામના રાજાઓ, એ સર્વે ઉત્તર દિશાને ત્યજીને ભયથી પીડાતા દક્ષિણ દિશામાં જઈ રહ્યા છે.[૨૬-૨૮] તેમજ સર્વ પાંચાલ રાજાઓ પણ જરાસંધના ભયથી પીડાઇને પોતપોતાનાં રાજ્યો તજી દઇ સર્વ દિશામાં નાશી ગયા છે.[૨૯] તેનાથી કેટલોક કાલ પહેલાં મિથ્યા બુદ્ધિવાળો કંસ, યાદવોને સતાવીને બૃહદ્રથના પુત્ર જરાસંધની બે પુત્રીઓની સાથે પરણ્યો હતો.[૩૦] તે સહદેવની નાની બ્હેનોનું નામ અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ હતાં. એ શ્વશુર પક્ષના બલથી મૂર્ખ કંસ પોતાના જ્ઞાતિલાઓનો પરાભવ કરીને શ્રેષ્ઠ થઇ બેઠો હતો; પરંતુ તે તેનો મોટો અન્યાય હતો. જ્યારે દુરાત્મા કંસથી ભોજવંશના વૃદ્ધરાજાઓ પીડાવા માંડયા ત્યારે તેમણે જ્ઞાતિના રક્ષણને માટે આહુકની પુત્રી સુતનુ, અક્રૂરને પરણાવીને અમારી સંભાવના કરી.[૩૧-૩૩] તે પછી બલરામને સાથે રાખીને મેં જ્ઞાતિજનોનું કાર્ય કર્યું; મેં અને બલરામે કંસ અને સુનામાને માર્યા.[૩૪] આ રીતે એ ભય દૂર થયું, પરંતુ તે વખતે જરાસંધ જમાઈનું વેર લેવા માટે અમારા ઉપર ચઢી આવ્યો. એટલે હે રાજન્! અમે અઢાર ઉપરાંત કુલના રાજાઓની સાથે નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, આપણે અવિશ્રાંત રીતે શત્રુઓને હણનારાં મહાન્ અસ્ત્રોથી શત્રુઓને મારીશું તથાપિ ત્રણસેં વર્ષ જતાં પણ આપણે તેનાં સૈન્યને હણી શકીશું નહિ.[૩૫,૩૬] વળી જરાસંધની પાસે દેવના જેવા બે બલવાન્ હંસ અને ડિંભક નામના યોદ્ધા છે; જેઓ શસ્ત્રથી નાશ ન પામે તેવા અને બલવાનમાં મુખ્ય છે.[૩૭] એટલે તે બન્ને અને વીર્યવાન્ જરાસંધ આ ત્રણે ત્રણ લોકને માટે પૂરતા છે, એમ હું માનું છું.[૩૮] હે બુદ્ધિમંતોમાં શ્રેષ્ઠ! અને તેવું અમારૂંજ માનવું ન હતું પરંતુ બીજા જેટલા રાજાઓ છે તે બધાનું પણ તેવુંજ માનવું હતું.[૩૯]

પછી અમારૂં યુદ્ધ શરૂ થયું તેમાં જે હંસ નામનો મોટો રાજા હતો તેને સત્તરમા સંગ્રામમાં બલરામે મરણતુલ્ય મૂર્છિત કર્યો.[૪૦] હે ભારત! એવામાં કોઇએ બૂમ મારી કે, 'હંસ મરાયો' તે સાંભળીને 'હંસ વિના હું આ લોકમાં જીવી શકીશ નહિ' આવો નિશ્ચય કરીને ડિંભક યમુનાના જલમાં ડૂબીને મરણ પામ્યો.[૪૧,૪૨] પછી ડિંભકને મરણ પામેલો સાંભળીને શત્રુનાં નગરને જીતનારો એવો હંસ પણ યમુનામાં પડયો અને ડૂબી મુઓ.[૪૩] હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પછી તે બન્નેને મરણ પામેલા સાંભળીને જરાસંધરાજા પણ શૂન્ય મનથી પોતાના નગરપ્રત્યે પાછો ગયો.[૪૪] હે શત્રુઘ્ન! તે રાજા પાછો ગયો ત્યારપછી અમે બધા આનંદથી મથુરામાં રહેવા લાગ્યા,[૪૫] પણ જ્યારે કમલના જેવાં નેત્રવાળી જરાસંધની પુત્રીઓ, પતિના મરણથી દુઃખિત થઈને પોતાના પિતાની પાસે ગઈ અને

તે કંસની ભાર્યાઓ જરાસંધને વારંવાર કહેવા લાગી કે, "અમારા પતિને હણનારાને તમે હણો." હે અરિંદમ મહારાજા! ત્યારે અમે પણ પ્રથમથી કરી રાખેલા વિચારને સંભારતા દુર્મન થઇને ત્યાંથી નીકળી જવા તૈયારી કરી. હે નરાધિપ! અમે અમારી ભારી સમૃદ્ધિને જુદા જુદા ભાગોમાં વહેંચી નાખી અને હે મહારાજ! તે ભયથી છુટવા માટે ત્યાંથી પુત્રો, જ્ઞાતિલાઓ અને બાંધવોની સાથે પલાયન કરી જવું, આવો વિચાર કરીને, અમે બધા પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી તથા રૈવતપર્વતથી શોભી રહેલી એવી રમણીય કુશસ્થલી–દ્વારકાપુરી પ્રત્યે ગયા, અને હે નૃપ! અમે બધાએ ત્યાં નિવાસ કર્યો.[૪૬-૫૦] તેમજ દેવો પણ જેમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ એવો અમે કિલ્લો તૈયાર કરાવ્યો, કે જેમાં રહીને સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે તો મહારથ એવા વૃષ્ણિઓ યુદ્ધ કરે તેમાં આશ્ચર્યજ શું?[૫૧] હે અમિત્રને હણનારા! તે પુરીમાં અમે નિર્ભય થઇને રહેવા લાગ્યા. હે કુરુશાર્દૂલ! મધુવંશી યાદવો તે મુખ્ય પર્વતના રક્ષણને જોઇને હવે જરાસંધનું ભય નથી એમ માનતા પરમ હર્ષ પામવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અમે જરાસંધના ચોતરફથી અપરાધ કરનારા હોવાથી, સામર્થ્યવાન્ છતાં ગોમંતપર્વતના સંબંધવાળા નગરનો આશ્રય લીધો છે. એ પર્વતઉપર ત્રણ યોજન લાંબો એક કિલ્લો છે, તેમાં એક એક યોજનનાં એવાં ત્રણ, સૈનિકોનાં નિવાસ સ્થાન છે; અને અક્કેક યોજનને છેડે સો સો દ્વારો મૂકેલાં છે તથા વીર પુરુષોનાં પરાક્રમને સારૂ બાહ્ય દરવાજો મૂકેલો છે. વળી યુદ્ધ કરવામાં દુર્મદવાળા એવા અઢારકુલના ક્ષત્રિયોથી તેનું રક્ષણ કરેલું છે.[૫૨-૫૫] અમારા કુલમાં અઢાર હજાર ભાઇઓ છે. આહુકને સો પુત્રો છે, જેમાંનો અક્કેકો દેવોના કરતાં ચઢિયાતો છે.[૫૬] વળી ભાઈની સાથે ચારુદેષ્ણ, ચક્રદેવ, સાત્યકિ, હું, બલરામ, સાંબ અને પ્રદ્યુમ્ન એ સાત રથીઓ છીએ. હે રાજન્! વળી બીજાનાં નામો મારાથી સાંભળો. કૃતવર્મા, અનાધૃષ્ટિ, સમીક, સમિતિંજય, કંક, શંકુ અને કુંતિ આ સાત મહારથીઓ છે. વળી અંધક ભોજના બે પુત્રો અને દશમા વૃદ્ધરાજા ઉગ્રસેન એ બધા વજ્રના જેવા મજબૂત અંગવાળા, વીર અને વીર્યવાન્ એવા મહારથીઓ છે. તેઓ પોતાના ગયેલા મધ્ય પ્રદેશને વૃષ્ણિઓની વચ્ચે સંભારતા દ્વારકામાં રહે છે.[૫૭-૬૦]

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! તમે ચક્રવર્તીના ગુણોથી હંમેશ યુક્ત છો, માટે હે ભારત! તમે ક્ષત્રિયોમાં ચક્રવર્તીના પદને ધારણ કરવા યોગ્ય છો;[૬૧] પરંતુ મહાબલવાન્ જરાસંધ જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી તમે રાજસૂયયજ્ઞ કરી શકશો નહિ. હે રાજન્! આવો મારો નિશ્ચય છે.[૬૨] જેમ મોટા પર્વતની ગુહામાં સિંહ, મહાન હાથીઓને પૂરી દે છે, તેમ તેણે સર્વે રાજાઓને જિતીને ગિરિવ્રજ નામના કિલ્લામાં તેમને પૂરી રાખેલા છે.[૬૩] હે અરિને દમન કરનારા! તે જરાસંધરાજા, મહાત્મા ઉમાપતિ મહાદેવનું રાજાઓથી યજન કરવા ધારે છે.[૬૪] તેણે ઉગ્ર તપવડે મહાદેવને પ્રસન્ન કરીને રાજાઓને જિતી લીધા છે અને હે રાજસત્તમ! એમ કરીને તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે.[૬૫] તેણે યુદ્ધમાં આવેલા રાજાઓને જિતી જિતીને નગરમાં લાવી તેઓને બાંધી એક મોટો પુરુષોનો સમૂહ બનાવ્યો છે.[૬૬] હે મહારાજ! અમે પણ ત્યારે જરાસંધની બીકથી મથુરાને છોડી દઇને દ્વારકાપુરીમાં ચાલ્યા ગયા હતા.[૬૭] માટે હે મહારાજ! તમારે જો તે યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે રાજાઓને છોડાવવા માટે તથા જરાસંધના વધને માટે યત્ન કરો.[૬૮] હે કુરુનંદન! હે મતિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ! તે વિના એ રાજસૂયયજ્ઞનો સમારંભ તમે પૂર્ણ કરી શકશો નહિ.[૬૯] હે નિષ્પાપ રાજા! મારો એવો અભિપ્રાય છે, પછી તમે જે માનો તે ખરૂં. આ સ્થિતિ છે એ સંબંધમાં તમે પોતે હેતુપૂર્વક નિશ્ચય કરીને મને કહો.[૭૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે કૃષ્ણવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫ મો–યુધિષ્ઠિરાદિનાં વચનો.

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

उक्तं त्वया बुद्धिमता यन्नान्योवक्तुमर्हति ॥
संशयानां हि निर्मोक्ता त्वन्नान्यो विद्यते भुवि॥१॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:–આપ બુદ્ધિમાને જેવું કહ્યું, તેવું કહેવાને બીજો યોગ્ય નથી; કારણ કે આ પૃથ્વીમાં તમારા વિના સંશયને દૂર કરનારો બીજો કોઇ નથી.[૧] ઠામ ઠામ રાજાઓ છે અને તે પોતપોતાનું પ્રિય કરનારા છે. તથાપિ તેઓ ચક્રવર્તીનું પદ પામ્યા નથી; ખરેખર ચક્રવર્તીનું પદ કષ્ટનું સ્થાન છે. અર્થાત્ ચક્રવર્તીપદ સુલભ હોય તો તે બધા મેળવીજ શકે.[૨] જે પારકાના પ્રભાવને જાણનારો હોય તે પોતાનાં વખાણ કરી શકતો નથી, પરંતુ જે બીજાના પ્રસંગમાં આવતાં વખણાય છે, તેજ માન આપવા જેવો છે. હે વૃષ્ણિકુલના નેતા! ભૂમિ બહોળી વિશાલ તથા અનેક રત્નોથી ભરેલી છે, તેમાં જે દૂર જનારો છે, તે કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩,૪] હું શાંતિનેજ શ્રેષ્ઠ માનું છું અને મારૂં કલ્યાણ શાંતિથીજ થશે. માત્ર રાજસૂયનો આરંભ કરવાથીજ ચક્રવર્તીપણું મળી શકે તેવું નથી એમ મારૂં માનવું છે.[૫] હે જનાર્દન! આ અમારા શુભ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનસ્વી સભાસદો, જાણે છે કે, વખતે આ પાંડવોમાંથી કોઇ સર્વને જિતવા સમર્થ થઈ શકશે.[૬] હે મહાન્ ભાગ્યવાળા! હે શુદ્ધ! પરંતુ અમે તો જરાસંધ દુરાત્મા છે, એટલે તેના ભયથી શંકિત રહીએ છીએ.[૭] હે દુર્ધર્ષ પ્રભો! હું તો તમારા બાહુબલના આશ્રયમાં રહેલો છું. જ્યારે તમે તેનાથી શંકિત રહો છો ત્યારે હું પોતાને તમારા કરતાં બલવાન્ માનતો નથી;[૮] પરંતુ હે માધવ! એવું જાણીને પણ તમારાથી, બલરામથી, ભીમસેનથી અથવા અર્જુનથી તે હણી શકાશે કે નહિ? હે મહાન બાહુવાળા વૃષ્ણિનંદન! એ સંબંધમાં હું વારંવાર વિચાર કર્યા કરૂં છું.[૯] હે કેશવ! મારાં સર્વ કાર્યમાં હું તમનેજ પ્રમાણરૂપ માનું છું. આ સાંભળીને વાક્ય બોલવામાં કુશલ એવો ભીમસેન કહેવા લાગ્યો.[૧૦]

ભીમ કહે છે:–"જે રાજા આળસુ થઇને કંઈ કાર્યનો આરંભ કરતો નથી તે, અને જે પોતે દુર્બલ છતાં અયોગ્ય રીતે બલવાન ઉપર ચઢાઇ કરે છે તે રાફડાની પેઠે નષ્ટ થાય છે;[૧૧] પરંતુ આલસ્ય રહિત થઇને સારો ઉપાય કરવાથી દુર્બલ પણ બલવાન શત્રુને ઘણુંખરૂં જિતી શકે છે અને નીતિથી પ્રાપ્ત થતા પોતાના હિતકારક અર્થોને મેળવી શકે છે.[૧૨] શ્રીકૃષ્ણમાં નેતાપણું છે, મારામાં બલ છે અને પૃથાના પુત્ર ધનંજયમાં વિજય રહેલો છે એટલે અમે ત્રણે મળીને જેમ ત્રણ અગ્નિઓથી ઇષ્ટિ સધાય છે તેમ જરાસંધને સાધી શકીશું."[૧૩]

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:–અલ્પ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કાર્યનો આરંભ કરે છે, પણ તેનાં પરિણામનો વિચાર કરતો નથી, અને તેથીજ સ્વાર્થપરાયણ થયેલા અપરિણામ દૃષ્ટિવાળાનો શત્રુના સંબંધમાં વિચાર લેવામાં આવતો નથી.[૧૪] યુવનાશ્વના પુત્ર માંધાતા જિતવા જેવાઓનો વિજય કરવાથી, ભગીરથરાજા પાલન કરવાથી, સહસ્રાર્જુન તપના પ્રભાવથી, સમર્થ ભરત બલથી અને મરુત્તરાજા સમૃદ્ધિથી, એ રીતે એ પાંચે રાજાઓ અક્કેકા ગુણથી ચક્રવર્તી થયા હતા; અને તમે તો વિજય, પાલન, ધર્મ, અર્થ તથા નીતિબલ, આ પાંચે ગુણોથી ચક્રવર્તી થવાની ઇચ્છા રાખો છો.[૧૫-૧૭] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! પરંતુ બૃહદ્રથનો પુત્ર જરાસંધ તમારો પ્રતિસ્પર્ધી છે એમ તમે જાણો. તેને એક સો ને એક કુલના રાજાઓ વશ રહેતા નથી પણ બીજા રત્ન વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરનારા રાજાઓ તેની સેવામાં હાજર રહે છે અને તેથીજ તે જરાસંધ અહીં બલવડે ચક્રવર્તીપણું ભોગવે છે; તથાપિ તે તેટલાથી સંતોષ

પામતો નથી; પણ મૂર્ખતાથી અન્યાય કર્યા કરે છે,[18,19] અને તે મુખ્ય પુરુષ જરાસંધ પોતાનાં બલથી રાજ્યાભિષિક્ત થયેલા રાજાઓને વશ કરે છે. અમે એકે રાજા એવો દીઠો નથી કે જેને જરાસંધે પોતાને તાબે કર્યો ન હોય.[20] આ પ્રમાણે જરાસંધે સોમાં કંઇક ઓછા રાજાઓને પોતાને કબજે કરેલા છે. હે પાર્થ ! તેની સામે અત્યંત દુર્બલ રાજા શી રીતે ચઢાઈ કરીશકે ?[21] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠરાજા ! યજ્ઞને માટે પ્રોક્ષણ કરેલાં અને આ અમુક દેવતાને માટે છે એમ પ્રત્યેકને સ્પર્શ કરેલાં એવાં પશુઓની પેઠે જે કેદ કરેલા રાજાઓને પશુપતિ શંકરના સ્થાનમાં પ્રોક્ષણ કરીને 'આ રુદ્રના હોમને માટે છે' એવી પ્રત્યેકને-સારૂ ભાવના કરાયલી છે, તેઓને જીવિતમાં પ્રીતિ ક્યાંથી હોય ?[22] ક્ષત્રિય જો યુદ્ધમાં શસ્ત્રથી મરણ પામે તોજ તે સન્માનને પાત્ર ગણાય છે, પણ આ તો રાજાઓને પશુઓની પેઠે મારવા ધારે છે; એટલેજ આપણે જરાસંધને યુદ્ધમાં મારવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.[23] હે રાજન્ ! જરાસંધે રુદ્રહોમને માટે છયાશી રાજાઓને એકઠા કર્યા છે અને હવે ચૌદ રાજાઓ બાકી છે; તે પૂરા થતાં તે રાજવધરૂપી ક્રૂર કર્મ પ્રવર્તાવશે.[24] તે ક્રૂર કૃત્યમાં વિઘ્ન નાખીને જે અટકાવશે તે મહાન્ ઉજ્વલ યશનો ભોક્તા થશે તથા જરાસંધને જે જિતશે તે અવશ્ય ચક્રવર્તી થશે.[25]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે કૃષ્ણવાક્ય નામનો અધ્યાય ૧૫ મો સમાપ્ત.

અયાય ૧૬ મો—જરાસંધના વધનો વિચાર.

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

सम्राड्गुणमभीप्सन्वै युष्मान् स्वार्थपरायणः॥
कथं प्रहिणुयां कृष्ण सोहं केवलसाहसात् ॥१॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—" હે કૃષ્ણ ! હું ચક્રવર્તીપણાના ગુણની ઇચ્છા કરતો, સ્વાર્થપરાયણ થઈને, કેવલ સાહસથી તમને જરાસંધના તરફ કેવી રીતે મોકલી શકું ?[1] ભીમ અને અર્જુન, એ બે મારાં નેત્રો છે એમ હું સમજું છું અને જનાર્દનને મારૂં મન સમજું છું. તે મન અને ચક્ષુ વિનાનો થયેલો હું શી રીતે જીવી શકું ?[2] પાર ન પમાય તેવા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા જરાસંધના બલ આગળ યુદ્ધમાં યમરાજા પણ વિજય મેળવી શકે નહિ ત્યાં તમે શું કરી શકો ?[3] આવા અનિષ્ટ ફલવાળા કાર્યમાં જોડાયેલા પુરુષને અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મારે રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની બુદ્ધિ ન રાખવી એમ મને લાગે છે.[4] હે જનાર્દન ! આ સંબંધમાં હું પોતે જે વિચાર કરૂં છું તેને તમે પ્રથમ સાંભળી લ્યો. હું તો આ સર્વ કાર્યનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું; કારણ કે થઈ ન શકે તેવો આ રાજસૂય યજ્ઞ આજે મારા મનને હતાશ કરી નાખે છે."[5]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—તે પછી ઉપર પ્રમાણે બોલતા યુધિષ્ઠિર રાજાને, શ્રેષ્ઠ ધનુષ, અક્ષય એવા બે મોટા ભાથાઓ, રથ, ધ્વજ તથા સભા, એ સર્વને પ્રાપ્ત થયેલ અર્જુન આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[6]

અર્જુન કહે છેઃ—" હે રાજન્ ! ધનુષ, શસ્ત્ર, બાણો, ઉત્સાહ, વાસુદેવનો પક્ષ, ભૂમિ, યશ અને શારીરિક તેમજ સૈનિક બલ, એ સઘળું ઇચ્છવા પ્રમાણે મને પ્રાપ્ત થયું છે કે જે મળવું દુર્લભ હતું.[7] સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલા વિદ્વાનો ઉત્તમ કુલમાં જન્મ થવાને વખાણે છે, પરંતુ સામર્થ્યના જેવું બીજું કંઇ નથી; માટે મને તો પરાક્રમ કરવુંજ રુચે છે.[8] પુરુષ, પરાક્રમી કુલમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ પોતે જો નિર્વીર્ય હોય તો તે શું કરી શકે ? કંઈજ નહિ; પરંતુ નિષ્પરાક્રમી કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ પણ જો જાતે પરાક્રમી હોય

તો તે શ્રેષ્ઠ થઈ શકે છે.[9] હે રાજન્! જેને સર્વ પ્રકારથી શત્રુઓને જિતવાની વૃત્તિ છે તેજ ક્ષત્રિય છે. સર્વ ગુણોથી રહિત છતાં પણ જે જાતે વીર્યવાન્ છે તેજ શત્રુઓને હરાવી શકે છે;[10] પણ સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છતાં જે પોતે નિર્વીર્ય છે તે શું કરી શકશે? કંઇજ નહિ. ખરેખર સર્વે ગુણો પરાક્રમમાંજ ગુણરૂપ થઇને રહે છે.[11] કાર્યમાં તત્પરતા એજ જયને-માટે હેતુ છે અને તે યોગ્ય ક્રિયા તથા ભાગ્યનો આધાર રાખે છે. કોઇ પુરુષનામાં સામર્થ્ય રહેલું હોય છતાં જો તે તેનો પ્રમાદથી ઉપયોગ ન કરે તો તે કંઈ કાર્ય કરી શકતો નથી,[12] અને તેવા પ્રમાદથીજ બલવાન્ પુરુષ પણ નિર્બલ શત્રુઓથી ક્ષય પામે છે.[13] બલસંપન્ન પુરુષમાં રહેલી દીનતા અને નિર્બલ પુરુષને પોતાની સ્થિતિ ઉપરાંત કાર્યમાં થયેલો મોહ, એ બન્ને નાશના હેતુઓ છે; માટે વિજયની ઇચ્છાવાળા રાજાએ તે બન્ને હેતુઓનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.[14] જો આપણે યજ્ઞ કરવા માટે જરાસંધનો વિનાશ અને રાજાઓનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરીએ તો એનાથી બીજું કયું શ્રેષ્ઠ કાર્ય હોઇ શકે?[15] જ્યાંસુધી આપણે કાર્યનો આરંભ કરીશું નહિ ત્યાં સુધી આપણે નિર્બલ છીએ એમજ નિશ્ચય મનાશે. હે રાજન્! આપણામાં વિજયના હેતુભૂત ગુણો નિઃસંશય રહેલા છે, છતાં તમે પોતાને નિર્બલ કેમ માનો છો?[16] અને ઉદ્યોગ કર્યા પછી આપણે અશક્ત છીએ એમ જ્યારે લાગશે ત્યારે શાંતિને ઇચ્છતા એવા મુનિઓને માટે યોગ્ય એવું ભગવું વસ્ત્ર તો સુલભજ છે; પરંતુ આપણે તો ચક્રવર્તી થવાને યોગ્ય છીએ એટલે શત્રુઓની સાથે યુદ્ધજ કરીશું."[17]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે જરાસંધવધમંત્રણા નામનો અધ્યાય ૧૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭ મો–જરાસંધની ઉત્પત્તિનું વર્ણન.

॥ वासुदेव उवाच ॥

जातस्य भारते वंशे तथा कुंत्याः सुतस्य च ॥
या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ १ ॥

વાસુદેવ કહે છે:–"હે રાજન્! ભરતના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને કુંતીથી જન્મેલા પુત્રમાં જેવી બુદ્ધિ ઘટી શકે તેવી બુદ્ધિ અર્જુને હમણાં દર્શાવી છે.[1] અમે તો રાતે અથવા દિવસે કયાંય મૃત્યુને જોતા નથી; તેમજ યુદ્ધ ન કરનારા એવા કોઇને પણ અમર થયેલો સાંભળ્યો નથી.[2] માટે પુરુષોએ હૃદયના સંતોષનેસારૂ એટલુંજ કરવું જોઇએ કે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલી નીતિપ્રમાણે શત્રુના ઉપર આક્રમણ કરવું.[3] દૈવ વગેરેની અનુકૂલતા અને ઉત્તમ નીતિ એ બેના સંયોગથી કરવા ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે; અને સામ સામા મળેલા બે શત્રુઓમાં એકનો વિજય થાય છે; કારણ કે બન્ને સરખા હોતા નથી.[4] જે કોઇ નીતિ-વિના અને યોગ્ય ઉપાય વિના યુદ્ધ કરે છે તેનો યુદ્ધમાં પરમ વિનાશ થાય છે. કદાચિત્ જો બન્ને શત્રુઓ સમાન ઉપાય તથા નીતિથી લઢતા હોય તો તેમાં જયનો સંશયજ રહે છે અર્થાત્ એકેનો જય અથવા પરાજય થતો નથી.[5] માટે આપણે તો રાજનીતિનો આશ્રય કરીને શત્રુની આગળ જઇશું; પોતાનાં છિદ્રોને ઢાંકીશું તથા શત્રુનાં છિદ્રો જોઈને પરાક્રમ કરીશું તો નદીનો વેગ તીર ઉપર ઉગેલાં વૃક્ષોનો જેમ ક્ષય કરે છે તેમ શત્રુનો નાશ કેમ નહિ કરીએ?[6] બુદ્ધિમાનોની એવી નીતિ છે કે, વ્યૂહરચનાથી ગોઠવાયલા અને ભારે સૈન્યવાળા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું નહિ, એ નીતિ મને પણ રુચે છે,[7] માટે આપણે બીજા કોઇને ખબર પડે નહિ તેવી રીતે નિર્દોષપણાથી તે શત્રુના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવો, અને પછી શત્રુના દેહનું આક્રમણ કરીને આપણો

ધારેલો મનોરથ સિદ્ધ કરવો.[૮] સામ સામા બે શત્રુઓમાંથી એકજ પુરુષશ્રેષ્ઠ, પ્રાણીઓમાં રહેલા અંતરાત્માની પેઠે ચક્રવર્તીનાં ઐશ્વર્યને ધારણ કરી શકે છે અને તેથીજ હું આપણો ક્ષય થશે નહિ એમ માનું છું.[૯] યુદ્ધમાં આપણે જરાસંધને મારીશું તે પછી તેના પક્ષના બાકીના રાજાઓ આપણો વિનાશ કરશે, તોપણ આપણે જ્ઞાતિબંધુઓના રક્ષણને-માટે યુદ્ધ કરતા હોવાથી સ્વર્ગમાં જઇશું."[૧૦]

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:–"હે શ્રીકૃષ્ણ! એ જરાસંધ કોણ છે? તેનામાં કેવું બલ છે? તથા કેવું પરાક્રમ છે? કે જે તમે અગ્નિના જેવા છો તેની સાથે યુદ્ધ કરતાં પણ પતંગિયાંની પેઠે બળી ગયો નહિ?"[૧૧]

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:–"હે રાજન્! જરાસંધનું કેવું બલ તથા પરાક્રમ છે તે સાંભળો અને તેણે અમારૂં ઘણી વાર અપ્રિય કર્યું તેમ છતાં અમે તેને જવા દીધો તેનું કારણ પણ તમે સાંભળો.[૧૨] ત્રણ અક્ષૌહિણી સેનાનો પાલક, યુદ્ધ કરવામાં ગર્વિષ્ઠ તથા બલવાન્ એવો મગધદેશનો અધિપતિ બૃહદ્રથ નામનો રાજા હતો.[૧૩] તે રૂપવાન્ હતો, વીર્યસંપન્ન હતો, શ્રીમાન હતો, અતુલ પરાક્રમી હતો, નિરંતર યજ્ઞદીક્ષાનાં ચિહ્નોથી ચિહ્નિત દેહવાળો હતો તથા બીજા ઈંદ્રના જેવો જણાતો હતો.[૧૪] તે તેજવડે સૂર્યના જેવો, ક્ષમાવડે પૃથ્વીના જેવો, ક્રોધવડે કાલ તથા યમના જેવો અને લક્ષ્મીવડે કુબેરના જેવો હતો.[૧૫] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! જેમ સૂર્યનાં કિરણોવડે આ સર્વ પૃથ્વી વ્યાપ્ત થાય છે, તેમ તે રાજાના પોતાના થઇ પડેલા એવા ઉત્તમ ગુણોથી આ સર્વ પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ રહી હતી.[૧૬] હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે મહાપરાક્રમી રાજા કાશિરાજની સ્વરૂપસંપત્તિથી યુક્ત એવી બે જોડિયા કન્યાઓની સાથે પરણ્યો હતો, અને તે બન્ને પત્નીઓની આગળ પરસ્પરમાં પુરુષશ્રેષ્ઠ બૃહદ્રથરાજાએ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે 'હું તમો બન્નેમાં ન્યૂનાધિકભાવ રાખીશ નહિ,' પછી જેમ બે હાથિણીઓની વચ્ચે હાથી શોભે તેમ તે પ્રિય અને પોતાને યોગ્ય એવી બે રાણીઓની વચ્ચે રહેલો રાજા શોભવા લાગ્યો. વળી જેમ ગંગા અને યમુનાની વચ્ચે રહેલો મૂર્તિમાન્ સમુદ્ર શોભે તેમ તે રાજા તે બન્ને પત્નીઓની વચ્ચે શોભતો હતો. તે બન્નેની સાથે વિષયો ભોગવતાં ભોગવતાં તે રાજાનું યૌવન જતું રહ્યું તથાપિ તેને વંશ ચલાવનારો એકે પુત્ર થયો નહિ. તેણે ઘણાં ઘણાં મંગલ કૃત્યો કર્યાં, હોમ કર્યાં, પુત્રકામનાથી ઇષ્ટિઓ કરી તોપણ તે શ્રેષ્ઠ રાજાને કુલની વૃદ્ધિ કરનારો એક પણ પુત્ર થયો નહિ.[૧૭-૨૧] તે પછી બૃહદ્રથરાજાએ સાંભળ્યું કે, ગૌતમવંશોત્પન્ન કાક્ષીવાનના પુત્ર, તપશ્ચર્યામાં તત્પર અને ઉદારતાવાળા એવા ચંડકૌશિક ઋષિ દૈવેચ્છાથી અહીં આવી ચઢ્યા છે અને તે એક વૃક્ષની નીચે બેઠા છે. આ સાંભળીને રાજા પોતાની બન્ને સ્ત્રીઓની સાથે ત્યાં જઈને તેમની સેવા કરવા લાગ્યો અને તેમને સર્વ રત્નભૂત વસ્તુઓથી તેણે સંતોષ ઉત્પન્ન કર્યો.[૨૨,૨૩] તે પછી સત્યને ધારણ કરનારા તથા સત્ય વાણીવાળા એવા તે શ્રેષ્ઠ ઋષિએ રાજાને કહ્યું કે, "હે રાજેંદ્ર! હું સંતુષ્ટ થયો છું, માટે હે શુભ વ્રતવાળા! તું મારી પાસે વર માગી લે."[૨૪]

આ સાંભળીને બૃહદ્રથરાજા પોતાની રાણીઓની સાથે ઋષિને પ્રણામ કરીને પુત્રના દર્શનની નિરાશાથી આવેલાં અશ્રુવડે ગદ્ગદિત વાણીથી કહેવા લાગ્યો.[૨૫]

રાજા બોલ્યો:–"હે ભગવન્! હું આ રાજ્ય ત્યજીને તપોવનમાં જવા માટે નિકળ્યો છું. હું અલ્પભાગ્યવાળો અપ્રજ છું, એટલે હવે મને વર તથા રાજ્યનું શું પ્રયોજન છે?"[૨૬]

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:–આ સાંભળીને મુનિની ઇંદ્રિયો ક્ષોભ પામી અને તે તેજ આંબાના ઝાડની છાયામાં બેસીને ધ્યાનપરાયણ થયા;[૨૭] એટલામાં બેઠેલા એવા તે મુનિના ખોળામાં રસથી ભરેલું તથા પોપટે જેને ચાંચ ન મારેલી એવું એક આમ્રફલ પડ્યું.[૨૮] મહા-

મુનિએ તે ફલ લીધું અને તેને હૃદયવડે અભિમંત્રણ કર્યું. તે પછી પુત્રપ્રાપ્તિનું કારણરૂપ તે અતુલ ફલ રાજાને આપ્યું,[૨૯] તથા મહાબુદ્ધિમાન્ મહામુનિએ રાજાને કહ્યું કે, "હે મનુષ્યાધીશ રાજા! હવે તું પાછો જા, તું કૃતાર્થ થયો છે."[૩૦] આવાં ઋષિનાં વચન સાંભળીને મહાબુદ્ધિમાન્ રાજાએ તે મુનિના ચરણમાં મસ્તકવડે પ્રણામ કર્યા અને પછી તે પોતાને ઘેરે ગયો.[૩૧] હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે પછી તે ઉત્તમ રાજાએ પોતાના કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે બન્ને પત્નીઓ વચ્ચે તે એક ફલ આપ્યું;[૩૨] એટલે તે બન્ને શુભ રાણીઓએ તે કેરીના બે ભાગ કરીને તેનું ભક્ષણ કર્યું. ભાવિ કાર્યના નિર્માણથી તથા મુનિની સત્ય વાણીથી તે બન્ને રાણીઓને ફલ ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ રહ્યો. તે બન્નેને ગર્ભવતી જોઇને રાજાને ઘણો હર્ષ ઉત્પન્ન થયો.[૩૩,૩૪] હે મહાબુદ્ધિમાન્ રાજા! પછી પ્રસવસમય થયો ત્યારે તે બન્ને રાણીઓએ શરીરની એક એક ફાડને જન્મ આપ્યો.[૩૫] તે બન્ને વિભાગોને એક એક આંખ, એક એક હાથ, એક એક પગ, અને પેટ, મુખ તથા કેડના નીચેના ભાગો અર્ધા અર્ધા હતા. તેવા તે શરીરભાગોને જોઇને તે બન્ને બ્હેનો બહુજ કંપવા લાગી અને ઉદ્વેગ પામીને તે અબલાઓએ પરસ્પર વિચાર કરી સજીવ એવા તે બન્ને વિભાગોને દુઃખથી ત્યજી દીધા.[૩૬,૩૭] તે વખતે તે બન્નેની દાસીઓ ગર્ભથી પડેલા તે બન્ને વિભાગોને સારી પેઠે વસ્ત્રથી ઢાંકી લઇને અંતઃપુરનાં દ્વારમાંથી બહાર નિકળી ચકલામાં તે વિભાગોને ફેંકી દઈ પાછી રાણીઓની પાસે આવતી રહી.[૩૮]

હે મનુષ્યોમાં વ્યાઘ્ર જેવા રાજા! તે વખતે માંસ અને રુધિરનું ભોજન કરનારી એક જરા-નામની રાક્ષસીએ તે ચકલામાં ફેંકી દીધેલા બાલકનાં બન્ને ફાડચાંઓને ઉપાડી લીધાં[૩૯] અને તેને સુખથી ઉપાડી શકાય એટલા માટે તે રાક્ષસીએ ભાવિબલથી પ્રેરાઇને તે બન્ને વિભાગોને એકઠા કર્યા.[૪૦] હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તે ભાગો એકઠા કરતાંજ તેનાથી એક મૂર્તિ ધારણ કરતો એક વીર કુમાર થઇ ગયો.[૪૧] તે પછી હે રાજન્! આશ્ચર્યથી પ્રફુલ્લ નેત્રવાળી તે રાક્ષસી, વજ્રના સારવડે બનાવેલા હોય તેવા તે મજબૂત બાલકને ઉંચકવા સમર્થ થઇ નહિ.[૪૨] તે વખતે લાલ હથેળીવાળા હાથની મુઠી વાળીને પોતાના મોંમાં મૂકી તે બાલક, અત્યંત બલ કરીને સજલ મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો રડવા લાગ્યો.[૪૩] તે શબ્દ સાંભળીને અંતઃપુરમાં રહેનારાં મનુષ્યો ગભરાઇ ઉઠયાં અને હે શત્રુને તાપ આપનારા નરવ્યાઘ્ર! તેઓ એકદમ રાજાની સાથે બહાર નીકળ્યાં.[૪૪] તેમજ ગ્લાનિ પામેલી, દૂધથી પૂર્ણ સ્તનવાળી અને પુત્રના લાભમાં નિરાશ થયેલી એવી તે બન્ને રાણીઓ પણ એકાએક બહાર નીકળી આવી.[૪૫] તે બન્ને રાણીઓને તેવી સ્થિતિમાં જોઇને અને રાજાને સંતતિને માટે ઉત્કંઠિત જોઇને તથા તે બાલકને મહાબલવાન્ જોઈને રાક્ષસી વિચારવા લાગી કે,[૪૬] 'ધાર્મિક તથા મહાત્મા એવા આ રાજાના દેશમાં હું નિવાસ કરૂં છું એટલે પુત્રની આકાંક્ષાવાળા એ રાજાના આ બાલક પુત્રને મારે મારવો ન જોઇએ.'[૪૭] આવો વિચાર કરીને તે રાક્ષસીએ મનુષ્યનું રૂપ લીધું તથા જેમ મેઘપંક્તિ ભાસ્કરને ઉપાડે તેમ તે બાલકને લઈને રાક્ષસી રાજાને કહેવા લાગી.[૪૮]

રાક્ષસી બોલી:-"હે બૃહદ્રથરાજા! ઉત્તમ બ્રાહ્મણના વરદાનથી તમારી બે પત્નીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ તમારા પુત્રને દાસીઓએ બહાર ફેંકી દીધો હતો, તેનું મેં રક્ષણ કર્યું છે. એ પુત્ર હું તમને આપું છું તેને તમે ગ્રહણ કરો."[૪૯]

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે પછી કાશિરાજની તે બન્ને શુભ પુત્રીઓ, તે બાલકને તત્કાલ લઈને તેને સ્તનનાં દૂધથી નવડાવવા લાગી,[૫૦] અને રાજા તે સર્વ વૃત્તાંત જાણીને બહુ પ્રસન્ન થયો તથા તે સુવર્ણસરખી માનુષીના

વેષમાં રહેલી રાક્ષસીને પૂછવા લાગ્યો.[51]

રાજા પૂછે છેઃ–" હે કમલગર્ભના જેવી કાંતિવાળી કલ્યાણિ ! મને પુત્ર આપનારી તું કોણ છે ? તું ઇચ્છાપૂર્વક વિહાર કરનારી કોઈ દેવતા હોય તેવી મને લાગે છે ? "[52]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે જરાસંધોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮ મો–જરારાક્ષસીનું આત્મકથન તથા જરાસંધનું નામકરણ.

॥ राक्षस्युवाच ॥

जरा नामाऽस्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी ॥
तव वेश्मनि राजेंद्र पूजिता न्यवसं सुखम् ॥ १ ॥

રાક્ષસી બોલીઃ–" હે રાજેંદ્ર ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હું યથેષ્ટ રૂપ ધારણ કરનારી જરા નામની રાક્ષસી છું અને તમારા ઘરમાં પૂજન પામીને સુખથી રહું છું.[1] રાક્ષસી એવી હું પ્રત્યેક મનુષ્યોના ઘરોમાં ગૃહદેવી એવા નામથી નિવાસ કરૂં છું. મને પૂર્વે બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરી છે અને દાનવોના વિનાશને માટે દિવ્ય રૂપવાળી જે હું તે મારૂં પ્રત્યેક ગૃહમાં સ્થાપન કર્યું છે. માટે જે મનુષ્ય પુત્રવાળી તથા યૌવનસંપન્ન એવી મારી મૂર્તિને ભક્તિથી ભીંત ઉપર આલેખે છે,[2,3] તેના ઘરમાં વૃદ્ધિ થાય છે, નહિ તો તેનો ક્ષય થાય છે. હે રાજા ! તમારા ઘરમાં હું સન્માન પામીને સદા નિવાસ કરૂં છું, મારી બહુ પુત્રોથી વીંટાયલી મૂર્તિને તમારા ઘરની ભીંતો ઉપર આલેખેલી છે અને ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ તથા ભક્ષ્ય ભોજ્ય પદાર્થોથી સારી પેઠે તેનું પૂજન થાય છે.[4,5] આ તમારા ઉપકારનો બદલો વાળવા માટે હું નિરંતર વિચાર કર્યા કરતી હતી, એવામાં હે ધાર્મિક ! આ તમારા પુત્રનાં બે કકડાં પડેલાં મેં જોયાં[6] અને તે બન્નેને મેં એકઠાં કર્યાં, એટલે તો દૈવથી તે કુમાર થઈ ગયો. હે મહારાજ ! એ તમારા ભાગ્યથીજ થયું છે હું તો માત્ર એમાં કારણ રૂપજ છું. હું મેરુ પર્વતને ખાઈ જવા પણ સમર્થ છું તો પછી તમારા બાલકને ખાઇ જઉં એમાં નવાઇજ શી ? પરંતુ તમારા ઘરમાં મારી પૂજા થાય છે તેથી સંતોષ પામીને એ બાલક મેં તમને પાછો આપ્યો છે. "[6-8]

શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ–હે રાજન ! આ પ્રમાણે કહીને તે રાક્ષસી ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગઇ અને રાજા તે કુમારને લઇને પોતાના ઘરમાં ગયો,[9] તથા તે બાલકના જાતકર્મ સંસ્કાર વગેરે કર્મો કર્યા પછી રાજાએ જરા રાક્ષસીનો મગધ દેશમાં મહોત્સવ કરવાની આજ્ઞા કરી,[10] અને બ્રહ્માના જેવા પિતા બૃહદ્રથે તે બાલકનું નામ પાડયું કે 'આને જરાએ સાંધ્યો માટે એને જરાસંધ કહેવો.[11] પછી મગધ દેશના રાજા બૃહદ્રથનો મહાતેજસ્વી, આકૃતિ તથા બલવડે સંપન્ન આહુતિ આપેલા અગ્નિના જેવો કાંતિવાળો અને માતા પિતાને આનંદ આપનારો તે પુત્ર જરાસંધ, જેમ શુકલપક્ષનો ચંદ્ર વૃદ્ધિ પામે તેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.[12]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે જરાસંધોત્પત્તિ નામનો અધ્યાય ૧૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯ મો–જરાસંધની પ્રશંસા.

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य पुनरेव महातपाः ॥
मगधेषूपचक्राम भगवांश्चंडकौशिकः ॥ १ ॥

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:–કેટલોક કાલ વીત્યા પછી મહાતપસ્વી ભગવાન્ ચંડકૌશિકમુનિ ફરતા ફરતા ફરીથી મગધ દેશમાં આવી પહોંચ્યા.[1] તેમને આવેલા સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલો બૃહદ્રથ રાજા, પોતાના મંત્રીઓ, સેવકો, ભાર્યાઓ તથા પુત્રને સાથે લઇને તેમનું સ્વાગત કરવા બહાર નીકળ્યો,[2] અને હે ભારત ! તેમની પાદ્ય, અર્ઘ્ય તથા આચમનનું જલ વગેરેથી પૂજા કરી; તથા તે રાજાએ રાજ્યસહિત પોતાનો પુત્ર ઋષિને નિવેદન કર્યો.[3] હે રાજન્ ! ઐશ્વર્યસંપન્ન એવા ઋષિએ રાજાની તે પૂજાનો સ્વીકાર કર્યો અને તે પ્રસન્ન અંતઃકરણથી મગધરાજાના પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે;[4] "હે રાજન્ ! મેં દિવ્ય દૃષ્ટિથી તારા પુત્રસંબંધી સર્વે હકીકત જાણી છે; હવે હે રાજેંદ્ર ! એ તારો પુત્ર કેવો નિવડશે ? એનું રૂપ, હૃદયબલ, શરીરસામર્થ્ય તથા ઓજસ્વિતા કેવાં થશે ? તે હું કહું છું તે તું શ્રવણ કર. આ તારો પુત્ર ઐશ્વર્યશાલી થશે એમાં સંશય નથી.[5,6] એ પરાક્રમ કરીને સઘળું પ્રાપ્ત કરશે. જેમ ઉડતા ગરુડની ગતિને બીજાં પક્ષીઓ પહોંચી શકે નહિ તેમ બીજા રાજાઓ એ વીર્યવાનના વીર્યને પહોંચી શકશે નહિ. વળી જેઓ એના શત્રુઓ થશે તેઓ વિનાશ પામશે.[7,8] હે મહીપતિ ! જેમ નદીના વેગો પર્વતને પીડા કરી શકે નહિ, તેમ દેવોનાં છોડેલાં શસ્ત્રો પણ એને પીડા કરી શકશે નહિ.[9] એ સર્વ રાજાઓને માથે રહીને પ્રકાશિત થશે. જેમ સૂર્ય બીજાં તેજોને ઝાંખાં પાડી દે છે તેમ તારો આ પુત્ર પણ સર્વનાં તેજોને હરી લેશે.[10] જેમ પતંગીયાં અગ્નિમાં પડીને વિનાશ પામે છે તેમ આની આગળ આવીને મોટી મોટી સેના તથા વાહનોવાળા રાજાઓ વિનાશ પામશે.[11] નદો અને નદીઓનો પતિ સમુદ્ર જેમ ચોમાસામાં ઉછળતા જલવાળી નદીઓને પોતાને વિષે ગ્રહણ કરે છે, તેમ આ સર્વ રાજાઓની વૃદ્ધિ પામેલી લક્ષ્મીને પોતે ગ્રહણ કરશે.[12] જેમ સર્વ ધાન્યને ધારણ કરનારી પ્રૌઢ પૃથ્વી સારાં નરસાં સર્વેને ધારણ કરે છે, તેમ આ મહાબલવાન્ કુમાર ચારે વર્ણોને સારી રીતે ધારણ કરશે.[13] જેમ સર્વે દેહધારીઓ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મભૂત એવા વાયુને અધીન રહે છે, તેમ સર્વે રાજાઓ આ કુમારની આજ્ઞાને અધીન રહેશે.[14] આ મગધરાજ, સર્વે લોકોમાં અતિ બલવાન્ થશે અને એ ત્રિપુરવિનાશક, દુઃખ તથા પાપને હરણ કરનારા મહાદેવનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરશે.[15] હે અરિહંતા રાજા ! આટલું બોલતાં બોલતાંજ મુનિએ જાણે પોતાનું કંઈ કાર્ય સાંભરી આવ્યું હોય તેમ વિચાર કરતાં બૃહદ્રથરાજાને ગામમાં જવાની આજ્ઞા આપી.[16] તે વખતે મગધરાજ બૃહદ્રથે પોતાનાં જ્ઞાતિજનો તથા સંબંધીઓની સાથે પોતાની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં જરાસંધને રાજ્યાભિષેક કરીને બૃહદ્રથરાજા પરમ સંતોષ પામ્યો. જરાસંધને અભિષેક કર્યા પછી બૃહદ્રથરાજા, બે પત્નીઓને સાથે લઈને તપોવનમાં તપ કરવા ગયો.[17,18] પોતાની બન્ને માતાઓ તથા પિતા વનનિવાસી થયાં તે પછી હે રાજન્ ! જરાસંધ પોતાનાં પરાક્રમથી રાજાઓને વશ કરવા લાગ્યો.[19]

વૈશંપાયન કહે છે:–પછી ઘણો કાલ ગયો ત્યારે તપોવનમાં રહેલા બૃહદ્રથરાજા તપ કરીને પોતાની ભાર્યાઓની સાથે સ્વર્ગમાં ગયા.[20] રાજા જરાસંધ પણ જેમ ચંડકૌશિક મુનિએ કહ્યું હતું તેમ સમગ્ર વરદાન મેળવીને રાજ્યનું પાલન કરવા લાગ્યો.[21] જ્યારે વસુદેવનંદન શ્રીકૃષ્ણે કંસરાજાને મારી નાખ્યો ત્યારે

શ્રીકૃષ્ણની સાથે જરાસંધને વૈર બંધાયું હતું.[૨૨] હે ભારત ! તે વખતે મગધદેશના બલવાન જરાસંધ રાજાએ પોતાના ગિરિવ્રજ નગરમાંથી એક ગદાને નવ્વાણુ આંટા ફેરવીને જ્યાં અદ્દભુત ચરિત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ નિવાસ કરતા હતા તે મથુરા તરફ ફેંકી અને તે મહાન્ ગદા નવ્વાણુ યોજન દૂર આવીને પડી ![૨૩,૨૪] નગરવાસી જનોએ તે ગદાને તે વખતે પડેલી જોઇને શ્રીકૃષ્ણની આગળ તેનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું. જ્યાં મથુરાની સમીપમાં તે ગદા પડી હતી તે સ્થાન ત્યારથી 'ગદાવસાન' નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.[૨૫] વળી જરાસંધને શસ્ત્રથી નહિ મરે તેવા, વિચાર કરનારા બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને નીતિશાસ્ત્રમાં કુશલ એવા હંસ અને ડિંભક નામના બે મંત્રીઓ હતા.[૨૬] જે બન્ને મહાબલવાનોનું મેં તમારી આગળ પ્રથમથીજ વર્ણન કરેલું છે. તે બે અને ત્રીજો જરાસંધ, આ ત્રણે ત્રણ લોકને પહોંચી વળે તેવા હતા એમ હું માનું છું.[૨૭] હે વીર મહારાજા ! બલવાન્ એવા કુકુર, અંધક તથા વૃષ્ણિઓએ તે વખતે 'બલવાનની સાથે સ્પર્ધા ન કરવી' એ નીતિનું અવલંબન કરીનેજ જરાસંધની ઉપેક્ષા કરી હતી.[૨૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂયારંભપર્વવિષે જરાસંધપ્રશંસા નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત.

રાજસૂયારંભપર્વ સમાપ્ત

जरासंधवधपर्व.

અધ્યાય ૨૦ મો–જરાસંધના વધને માટે નિશ્ચય કરીને શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન તથા ભીમસેન મગધદેશમાં જવા નિકળ્યા.

॥ वासुदेव उवाच ॥

पतितौ हंसडिभकौ कंसश्च सगणो हतः ॥
जरासंधस्य निधने कालोऽयं समुपागतः ॥१॥

વાસુદેવ બોલ્યા:–હંસ અને ડિંભક પડ્યા, કંસ પણ પોતાના ગણોની સાથે હણાયો અને હવે જરાસંધના વધને માટે આ સમય પ્રાપ્ત થયો છે.[૧] સર્વે દેવો તથા દૈત્યો પણ એને યુદ્ધમાં જિતી શકે તેમ નથી; માટે એને દેહબલવડે દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં જિતવો એમ અમને લાગે છે.[૨] મારામાં નીતિ રહેલી છે, ભીમસેનમાં બલ રહેલું છે અને અમારા બન્નેનો રક્ષણકર્તા અર્જુન છે. એટલે ત્રણ અગ્નિઓથી જેમ ઇષ્ટિ થાય છે, તેમ અમે ત્રણે મળીને જરાસંધને વશ કરીશું.[૩] તે રાજાને અમે ત્રણે એકાંતમાં મળીશું, એટલે અમારામાંથી એકની સાથે પણ યુદ્ધ કરવા તે અવશ્ય તૈયાર થશે.[૪] અપમાન, લોભ અને બાહુબલનાં કારણથી તે ગર્વિષ્ઠ જરાસંધ જરૂર ભીમસેનની સાથેજ યુદ્ધ કરવા આવશે,[૫] અને વૃદ્ધિ પામેલા લોકોના વિનાશને માટે જેમ કાલ સમર્થ છે તેમ તેના વિનાશને માટે મહાન્ બાહુવાળો તથા મહા બલવાન્ એવો ભીમસેન પૂરતો છે.[૬] માટે હે રાજા ! મારા હૃદયને તમે જો સમજતા હો તથા મારા ઉપર તમને વિશ્વાસ હોય તો, તમે મને, ભીમસેન તથા અર્જુનને તત્કાલ થાપણ તરિકે સોંપો.[૭]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે ભગવાને કહ્યું ત્યારે યુધિષ્ઠિર રાજા પ્રસન્ન મુખવાળા ભીમ તથા અર્જુનને જોઇને શ્રીકૃષ્ણને પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યા.[૮] યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"હે અચ્યુત ! હે અચ્યુત ! હે શત્રુનિબર્હણ ! તમે એવું બોલશો નહિ. તમે તો પાંડવોના નાથ છો અને અમે તમારા આશ્રયમાં છીએ.[૯] હે ગોવિંદ ! તમે જે કહો છો તે બધું યોગ્યજ છે. જેઓનાથી લક્ષ્મી પરાઙ્મુખ થવાની હોય તેઓની આગળ તમે રહેતા નથી.[૧૦] તમારી

આજ્ઞામાં રહેતાં મેં જરાસંધને હણ્યો, રાજાઓને કારાગૃહથી છોડાવ્યા અને રાજસૂયયજ્ઞ કર્યો એમ હું માનું છું.[૧૧] હે જગન્નાથ! હે નરોત્તમ! એ કાર્ય જેવી રીતે જલદી સિદ્ધ થાય તેવી રીતે તમે સાવધાન થઇને કરો.[૧૨] જેમ દુ:ખી અને રોગથી પીડાતો મનુષ્ય ધર્મ, કામ તથા અર્થથી રહિત થઈને જીવી શકે નહિ તેમ તમારા ત્રણના વિના હું જીવી શકીશ નહિ.[૧૩] અર્જુન શ્રીકૃષ્ણના વિના અને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના વિના રહી શકે નહિ, તથા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બે એકઠા મળ્યા એટલે તેમને આ લોકમાં કોઈ ન જિતાય તેવો નથી એમ મારૂં માનવું છે.[૧૪] વળી આ બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ, શ્રીમાન, મહાયશસ્વી તથા વીર એવો વૃકોદર પણ તમારી બેની સાથે રહીને શું ન કરી શકે?[૧૫] સૈન્યના સમૂહને યોગ્ય રીતે દોર્યો હોય તો તે ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે. નહિ તો સૈન્ય આંધળું અને જડ જેવું કહેવાય છે, માટે વિચક્ષણ પુરુષોએ નેતા થઇને તેને દોરવવું જોઇએ.[૧૬] જેમ નદીનાં જલથી જીવનારા પુરુષો જે તરફ નીચાણ અને છિદ્ર હોય તે તરફથી ક્યારડા વગેરેમાં પાણી લઈ જાય છે, તેમ બુદ્ધિમાન્ નેતાઓ અલ્પ યત્નથી ચઢાઇ થઈ શકે, તેવાં નિરુપદ્રવ સ્થાનમાંથી સેનાને લઈ જાય છે, પણ તેને મહાવીરોની આગળ મૃત્યુના મુખમાં નાખતા નથી;[૧૭] માટે આપણે પણ નીતિવિધાનને જાણનારા તથા લોકોમાં પ્રખ્યાત એવા ગોવિંદ ભગવાનનો આશ્રય કરીને કાર્યની સિદ્ધિને માટે યત્ન કરીશું.[૧૮] આ પ્રમાણે બુદ્ધિ તથા નીતિના બલવાળા અને ક્રિયા તથા ઉપાયથી સંપન્ન એવા શ્રીકૃષ્ણને કાર્યની અર્થસિદ્ધિનેસારૂ આપણે આગળ કરવા.[૧૯] હે યદુશ્રેષ્ઠ! એ રીતેજ બધાં કાર્યોની અર્થસિદ્ધિને માટે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને અનુસરવું અને ભીમે અર્જુનને અનુસરવું, એમ રહીને પરાક્રમ કરવાથી નીતિ, જય અને બલસિદ્ધિ પામશો."[૨૦]

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે વિપુલ બલવાળા તે સર્વે ભાઇઓને કહ્યું એટલે વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્રો અર્જુન અને ભીમસેન માગધદેશ પ્રત્યે જવા નિકળ્યા.[૨૧] તે વખતે તેમણે તેજસ્વી સ્નાતક બ્રાહ્મણોનો વેષ ધારણ કર્યો, સુહૃદ્‌વર્ગોએ મનોહર વાક્યોથી તેઓને અભિનંદન આપ્યું,[૨૨] અને જ્ઞાતિજનોનું કાર્ય કરવા માટે, જરાસંધ ઉપર થયેલા ક્રોધથી તે મહાતેજસ્વીઓનાં શરીર સંતપ્ત થઇ ગયાં, તથા સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિના જેવા દેહવાળા તેઓ ઝળંહળીત દેખાવા લાગ્યા.[૨૩] ભીમસેનને આગળ કરીને યુદ્ધમાં અપરાજિત એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને, એક કાર્ય કરવા ઉદ્યુક્ત થયેલા જોયા ત્યારે યુધિષ્ઠિર પોતે, જરાસંધને મરેલોજ માનવા લાગ્યા.[૨૪] કારણ કે તે બન્ને નરનારાયણરૂપ, મહાત્મા, સર્વ કાર્યને પ્રવર્તાવનારા, ધર્મ, કામ, અર્થ, લોક અને કાર્યના નિયંતા હતા.[૨૫] કુરુદેશથી નિકળેલા તે ત્રણે વીરો કુરુજાંગલદેશના મધ્યમાં થઇને રમ્ય એવા પદ્મ સરોવર ઉપર ગયા, ત્યાંથી કાલકૂટ પર્વત ઓળંગીને ગંડકી, મહાશોણ, સદાનીરા તથા એક પર્વતની નદીઓને ક્રમથી ઓળંગીને આગળ ચાલ્યા.[૨૬,૨૭] પછી રમણીય એવી સરયૂને ઉતરીને પૂર્વ કોશલદેશને જોયો, તેને છોડીને મિથિલા ગયા, ત્યાંથી માલા, ચર્મણ્વતીનદી, ગંગા અને શોણને ઓળંગીને તે ત્રણે શુદ્ધ વીરો દર્ભ તથા વલ્કલ ધારણ કરીને પૂર્વ તરફ પ્રયાણ કરતા મગધરાજના દેશ તરફ ચાલ્યા,[૨૮,૨૯] અને તેઓએ નિરંતર ગોધનથી ભરપૂર, જલ તથા શુભ વૃક્ષોથી યુક્ત એવા ગોરથ પર્વત આગળ આવીને માગધપુરને જોયું.[૩૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત જરાસંધવધપર્વવિષે કૃષ્ણપાંડવ માગધપ્રયાણ નામનો અધ્યાય ૨૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧ મો-શ્રી કૃષ્ણ તથા જરાસંધનો સંવાદ.

॥ वासुदेव उवाच ॥

एष पार्थ महान् भाति पशुमान्नित्यमंबुमान ॥
निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः ॥१॥

વાસુદેવ બોલ્યા:-" હે અર્જુન! આ સામે પશુઓવાળો, નિત્ય જલવાળો, ઉપદ્રવ વિનાનો અને સુંદર ઘરોથી ભરપૂર એવો મહાન્ સુંદર મગધદેશનો પ્રાંતભાગ જણાય છે.[1] હે તાત! મોટી શિલાવાળો વૈહાર, વરાહ, વૃષભ, ઋષિગિરિ અને ચૈત્યક, આ પાંચ મોટાં શિખરોવાળા તથા શીતલ વૃક્ષોવાળા શુભ પર્વતો એકમેકની જોડે જોડાઇ જઇને ગિરિવ્રજ નગરનું રક્ષણ કરતા હોય તેમ ઉભેલા જણાય છે.[2,3] એ પર્વતો, પુષ્પથી વીંટાયલાં ડાળીઓના અગ્રવાળાં, કામી જનોને પ્રિય તથા સુગંધવાળાં એવાં લોધરનાં મનોહર ઝાડોથી ઢંકાઈ ગયા હોય તેવા જણાય છે.[4] વળી અહીં મહાત્મા તથા ઉત્તમ વ્રતવાળા એવા ગૌતમમુનિએ ઔશીનરી નામની શૂદ્રીમાં કાક્ષીવાન્ આદિ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[5] શૂદ્રીથી ઉત્પન્ન થવા છતાં તે કાક્ષીવાન્ આદિના વંશજો ગૌતમના ઐશ્વર્યથી આ સ્થાનમાં માગધવંશના રાજાઓ ગણાય છે, તે એ રાજાઓના ઉપર ગૌતમ મુનિનો અનુગ્રહજ સમજવો.[6] હે અર્જુન! વળી આ ગૌતમના આશ્રમમાં અંગ, વંગ વગેરે મહાબલવાન્ રાજાઓ પૂર્વે આવીને વિહાર કરતા હતા.[7] હે પૃથાપુત્ર! આ પિપળાઓની તથા લોધ્ર વૃક્ષોની મનોહર તથા સુંદર વનપંક્તિઓ ગૌતમમુનિના આશ્રમની આજુબાજુ ઉગી નિકળી છે તેને તું જો.[8] વળી શત્રુઓને તાપ આપનારા એવા અર્બુદ તથા શક્રવાપી નામના બે સર્પો અહીં રહે છે અને સ્વસ્તિક તથા મણિ નાગનાં ઉત્તમ સ્થાનો પણ અહીં આવેલાં છે.[9] મનુ ભગવાને મગધદેશને વૃષ્ટિ વિના ન રહે તેવો કર્યો છે. વળી એ દેશ ઉપર કૌશિક તથા મણિમાને પણ અનુગ્રહ કરેલો છે.[10] ચોમેરથી શત્રુઓ જેનાપર હલ્લો ન કરી શકે તેવા સુરક્ષિત અને રમણીય એવાં આ નગરને મેળવીને જરાસંધ પોતાને અનુપમ અર્થસિદ્ધિ મળી હોય તેમ માને છે;[11] પરંતુ આજે આપણે જઇને તેના ગર્વને હરણ કરીશું."

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે વાતો કરતા કરતા પ્રૌઢ બલવાળા તે સર્વે ભાઇઓ શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્ર મગધરાજના નગર તરફ જવા લાગ્યા, અને હૃષ્ટ પુષ્ટ જનોવાળા, ચારે વર્ણની પ્રજાથી ભરેલા, મોટા મોટા ઉત્સવોવાળા અને બીજાથી હુમલો ન થાય તેવા ગિરિવ્રજ નગર આગળ આવી પહોંચ્યા. તે પછી તેઓ નગરના દરવાજા તરફ ન જતાં, નગરના કિલ્લાની જોડે ઉભા કરેલા એક પર્વતના જેવા મોટા બુરુજ તરફ ગયા;[12-14] કે જે બુરુજની નગરવાસી જનો તથા બૃહદ્રથના વંશજો પૂજા કરતા હતા, તે મગધવાસીઓને પ્રિય હતો તથા નગરને સૂચવનાર ચિહ્નરૂપ હતો.[15] તે સ્થાનમાં માંસનું ભક્ષણ કરનારા એક આખલાના રૂપને ધારણ કરનારા દૈત્યને બૃહદ્રથરાજાએ માર્યો હતો અને તેને મારીને તેના ચામડાથી ત્રણ મોટાં નગારાંઓ મઢાવીને તેને પોતાના નગરમાં એ બુરુજ ઉપર રાખ્યાં હતાં. એ નગારાં એવાં મોટાં હતાં કે જેના ઉપર એક દાંડીઓ ઠોકતાં તેમાંથી એક મહિના સુધી ધ્વનિ નિકળ્યા કરતો હતો. દિવ્ય પુષ્પોથી શણગારેલાં તે નગારાં એ બુરુજ ઉપર વગાડવામાં આવતાં હતાં.[16,17] તે ત્રણે નગારાં ભાગી નાખીને તે ત્રણે વીરો અનેક હથિયારો ધારણ કરી દરવાજાની સન્મુખ બુરુજની પાસેના મિનારા આગળ ગયા;[18] અને મગધદેશની શોભારૂપ, સ્થિર, વિસ્તીર્ણ, શિખરના જેવા ઉંચા, પુરાતન, ગંધપુષ્પોથી પૂજાતા અને હમ્મેશ એકસરખી રીતે દઢવાળા

ઉભેલા એવા તે મિનારાને, જરાસંધને મારવાની ઇચ્છાથી જાણે તેના માથામાંજ પ્રહાર કરતા હોય તેમ તે વીરોએ પોતાના વિશાલ બાહુઓના પ્રહાર કરીને પાડી નાખ્યો. તે પછી તેઓએ પ્રસન્ન થઇને મગધરાજના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.[૧૯-૨૧] એજ સમયે વેદોના પારને પામેલા બ્રાહ્મણો અનેક અપશુકનો જોઇને તે જરાસંધને દેખાડવા લાગ્યા;[૨૨] તથા તેની શાંતિને માટે રાજાને હાથી ઉપર બેસાડીને પુરોહિતોએ યજ્ઞપશુની પેઠે તેની ફરતે બળતાં કાષ્ઠનું ભ્રમણ કરાવ્યું, તથા પ્રતાપી જરાસંધરાજાએ ઉત્પાતની શાંતિને માટે નિયમમાં રહી, દીક્ષા ગ્રહણ કરીને ઉપવાસ કર્યો.[૨૩]

હે ભરતવંશી ! પછી સ્નાતક બ્રાહ્મણના વ્રતને ગ્રહણ કરનારા હથિયારો વિનાના અને માત્ર બાહુરૂપી શસ્ત્રોવાળા એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્રો જરાસંધની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી નગરમાં પેઠા.[૨૪] તે પુરુષોત્તમોએ રાજમાર્ગમાંથી જતાં બજારમાં, ભક્ષ્ય પદાર્થોની તથા પુષ્પોની દુકાનોની ઉત્કૃષ્ટ, સર્વગુણસંપન્ન તથા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનારી ઉત્તમ શોભા જોઈ; અને તે સમૃદ્ધિ જોઇને મહાબલવાળા શ્રીકૃષ્ણ, ભીમ તથા અર્જુને બલાત્કારથી માળીની પાસેથી પુષ્પમાલાઓ લીધી. પછી વિવિધરંગી વસ્ત્રો, માલાઓ તથા સ્વચ્છ કુંડલો ધારણ કરીને તે સર્વે, જેમ હિમાલયના સિંહો આખલાઓની ખોળને માટે તેનાં રહેઠાણ તરફ જાય તેમ બુદ્ધિમાન જરાસંધની શોધને માટે તેના રાજમહાલય તરફ ગયા. હે મહારાજ ! તે યુદ્ધમાં શોભનારા વીરોના ચંદન અને અગુરુથી ચર્ચિત એવા બાહુઓ સાગના થાંભલાના જેવા શોભતા હતા. હાથીના જેવા પુષ્ટ, સાગના વૃક્ષ જેવા ઉંચા અને વિશાલ છાતીવાળા એવા તે વીરોને જોઇને મગધવાસી મનુષ્યોને વિસ્મય ઉત્પન્ન થયો.[૨૫-૨૯] તે પુરુષશ્રેષ્ઠો મનુષ્યોથી ભરપૂર એવા ત્રણ દરવાજાઓ ઓળંગીને અહંકારપૂર્વક નિડરતાથી રાજાની પાસે ગયા.[૩૦] પાદ્ય, અર્ઘ્ય તથા ગોયુક્ત મધુપર્કને યોગ્ય અને સત્કારને પ્રાપ્ત થયેલા એવા તેઓને જરાસંધે ઉઠીને યથાવિધિ સન્માન આપ્યું;[૩૧] તથા સમર્થ રાજાએ 'તમે ભલે આવ્યા' એમ તેઓને કહ્યું. હે જનમેજય ! તે વખતે અર્જુન અને ભીમસેને મૌન ધારણ કર્યું હતું,[૩૨] એટલે તેઓમાંથી મહા બુદ્ધિવાળા શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા કે, "હે રાજેંદ્ર ! આ બન્ને નિયમમાં છે એટલે મધ્ય રાત્રિ પહેલાં તેઓ બોલશે નહિ, પણ તે પછી તમારી સાથે વાતચીત કરશે." આ સાંભળીને તેઓને યજ્ઞશાલામાં બેસાડીને રાજા પોતાના રાજમંદિરમાં ગયો.[૩૩,૩૪]

તે પછી મધ્યરાત્રિ થઇ ત્યારે તે, જ્યાં બ્રાહ્મણો રહ્યા હતા ત્યાં આવ્યો. હે રાજન્ ! હે ભારત ! યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારા જરાસંધ રાજાનો એવો જગવિખ્યાત નિયમ હતો કે સ્નાતક બ્રાહ્મણોને આવેલા સાંભળીને તે મધ્યરાત્રિએ પણ તેઓની સામે જતો હતો.[૩૫,૩૬] નૃપતિશ્રેષ્ઠ જરાસંધ તે વીરોની આગળ આવ્યો પણ તેઓને અપૂર્વ વેષવાળા જોઇને તેને તે વખતે વિસ્મય ઉત્પન્ન થયો.[૩૭] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠરાજા ! શત્રુઓને નાશ પમાડનારા તે નરશ્રેષ્ઠો પણ જરાસંધ રાજાને જોતાંજ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા; "હે રાજન ! તમારૂં નિર્વિઘ્ન કલ્યાણ થાઓ" હે નૃપશાર્દૂલ ! આ રીતે તે રાજાને કહીને એકમેકની સામે જોતા તેઓ ઉભા રહ્યા.[૩૮,૩૯] તે વખતે હે રાજેંદ્ર ! બ્રાહ્મણના કપટ વેષથી ઢંકાયલા એવા તે પાંડુપુત્રને તથા યદુવંશોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણને જરાસંધે કહ્યું કે, "તમે બેસી જાઓ."[૪૦] આ સાંભળીને તે ત્રણે પુરુષશ્રેષ્ઠો, મહાયજ્ઞમાં ઝળહળતા ત્રણ અગ્નિઓ શોભે તેવા શોભતા ત્યાં બેઠા.[૪૧] તે પછી હે કૌરવ્ય ! સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો જરાસંધ રાજા, વેષ લેવાથી બ્રાહ્મણ બનેલા એવા તેઓની નિંદા કરતો કહેવા લાગ્યો કે, "જગતમાં સ્નાતક વ્રતવાળા બ્રાહ્મણો, નિષ્કારણ પુષ્પમાલા તથા અંગરાગને ધારણ કરનારા

હોતા નથી એમ હું સારી રીતે જાણું છું. ત્યારે પુષ્પ ધારણ કરનારા અને પ્રત્યંચાના ચિહ્નવાળા બાહુઓથી ક્ષાત્ર તેજને ધારણ કરનારા તથા પોતાને બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવનારા એવા તમે કોણ છો ? આવાં વિચિત્ર રંગવાળાં વસ્ત્રો, પુષ્પો અને ચંદનની ચર્ચાને શરીરપર ધારણ કરનારા તમે કોણ છો ? તે સાચે સાચું કહો; કારણ કે રાજાઓની આગળ સત્યજ શોભે છે.[૪૨-૪૪] વળી તમે ચૈત્યક પર્વતના શિખરરૂપ મિનારાને તોડી પાડીને, રાજાના અપરાધનો ભય ન રાખતાં આડે રસ્તેથી કપટવડે નગરમાં પેઠા છો;[૪૫] માટે બોલો, બ્રાહ્મણોનું તો વિશેષ કરીને વાણીમાં બલ હોય છે. તમારો તો વેષ જુદો છે અને કર્મ જુદું છે. એનાથી આજે તમે શું કરવા ધારો છો ?[૪૬] તમે આ રીતે મારી પાસે આવ્યા છો, છતાં હું તમારી વિધિપૂર્વક પૂજા કરૂં છું તેને તમે કેમ સ્વીકારતા નથી ? મારી પાસે આવવાનું તમને શું પ્રયોજન છે ?"[૪૭] આ પ્રમાણે જરાસંધે કહ્યું ત્યારે ઉદાર ચિત્તવાળા અને વાકય બોલવામાં ચતુર એવા શ્રીકૃષ્ણ ગંભીર તથા મધુર વાણીવડે કહેવા લાગ્યા.[૪૮]

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-"હે મનુષ્યાધીશ રાજા ! અમને તું સ્નાતક વ્રતવાળા બ્રાહ્મણો જાણ. બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, ત્રણે સ્નાતક વ્રત ધારણ કરી શકે છે;[૪૯] પરંતુ તેઓના સામાન્ય તથા વિશેષ નિયમો હોય છે; તેમાં વિશેષ નિયમ પાળનારો ક્ષત્રિય ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય છે.[૫૦] પુષ્પ ધારણ કરનારાને અવશ્ય લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથીજ અમે પુષ્પો ધારણ કર્યાં છે. ક્ષત્રિયોના બાહુમાં જેવું બલ હોય છે, તેવું વાકયમાં બલ હોતું નથી, અને તેથીજ હે બૃહદ્રથના પુત્ર ! તેઓનાં બોલેલાં વચન અપ્રૌઢ ગણાય છે. બ્રહ્માએ ક્ષત્રિયોનાં પોતાનાં બલને તેઓના બાહુમાં મૂકેલું છે. હે રાજન્ ! તે બલ જો તમારે જોવું હશે તો નિઃસંશય આજેજ તમે તેને જોઇ શકશો.[૫૧,૫૨] ધીરપુરુષો દ્વાર ન હોય તે સ્થાનથી શત્રુના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે અને મિત્રોના ઘરમાં દરવાજેથી પ્રવેશ કરે છે આવો ધર્માનુસાર દ્વારનો નિર્ણય કરેલો છે.[૫૩] અમે કોઇક કાર્યને લીધે શત્રુને ઘેરે આવેલા છીએ એટલે શત્રુના હાથની પૂજાને ગ્રહણ કરી શકતા નથી આ અમારૂં નિત્યનું વ્રત છે એમ જાણો.[૫૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત જરાસંધવધપર્વમાં કૃષ્ણ જરાસંધસંવાદ નામનો અધ્યાય ૨૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨ મો–જરાસંધની યુદ્ધને માટે તૈયારી.

॥ जरासंध उवाच ॥
न स्मरामि कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत ॥
चिंतयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥१॥

જરાસંધ બોલ્યો:-"તમે મારી સાથે ક્યારે વૈર કર્યું ? તેનું મને સ્મરણ નથી, તેમજ વિચાર કરતાં પણ મને સાંભરતું નથી કે, મેં કંઇ પણ તમારૂં ભુંડું કર્યું હોય ![૧] હે વિપ્રો ! જ્યારે મેં કંઇ પણ અપકાર કર્યો નથી ત્યારે મને નિરપરાધીને તમે શા માટે શત્રુ માનો છો ? તે કહો; કારણ સાચું બોલવું એવી સજ્જનોની મર્યાદા છે.[૨] જે ક્ષત્રિય થઇને વિના અપરાધે અપરાધનો આરોપ મૂકે છે, એ ધર્મના વિઘાતથી મારૂં મન તપી જાય છે; અને તેવો ઉલટું વર્તનારો ક્ષત્રિય ધર્મવેત્તા તથા મહારથ હોય તો પણ તે આ લોકમાં કષ્ટ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પોતાને કલ્યાણથી ભ્રષ્ટ કરે છે.[૩,૪] સદાચારી પુરુષોને માટે ત્રણ લોકમાં ક્ષત્રિય ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, અને જેઓ ધર્મવેત્તા મનુષ્યો છે તેઓ એનાથી બીજા ધર્મનાં વખાણ કરતા નથી.[૫] હું પણ નિયમથી સ્વધર્મમાં રહેલો છું તથા પ્રજાનો કંઇ પણ અપરાધ કરતો નથી; તેવા

મને, આજ તમે પ્રમાદથીજ વિરુદ્ધ વચનો કહો છો."[૬]

શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા:-"હે મહાબાહુ! કુલને વહન કરનારો કોઇ એક પુરુષ કુલનું-જ્ઞાતિનું કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયેલ છે, તેની આજ્ઞાથી અમે તારા ઉપર ચઢી આવ્યા છીએ.[૭] હે રાજન્! તેં આ લોકમાં રહેનારા ક્ષત્રિયોને બલાત્કારથી પકડી આણ્યા છે. તે ક્રૂર અપરાધ કરીને તું પોતાને નિરપરાધી શા માટે માને છે?[૮] હે મહારાજા! કોઇ પણ રાજા સાધુ વૃત્તિવાળા રાજાઓને શા માટે હણે? નજ હણે; પરંતુ તું તો રાજાઓને કેદ કરીને રુદ્રને બલિદાન આપવા ધારે છે![૯] હે બૃહદ્રથના પુત્ર! તે તારૂં કરેલું પાપ અમને પણ પ્રાપ્ત થાય; કારણ કે અમે ધર્માચરણી છીએ તથા ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે સમર્થ છીએ. અર્થાત્ પોતે સમર્થ છતાં જે અધર્મ થતો ન અટકાવે તે પણ અધર્મનો ભાગી થાય છે.[૧૦] યજ્ઞમાં પશુઓની પેઠે મનુષ્યોનો વધ અમે કોઇવાર દીઠો નથી. ત્યારે તું મનુષ્યોનો વધ કરીને દેવ શંકરનું યજન કરવા કેમ ઇચ્છા કરે છે?[૧૧] હે જરાસંધ! તું મિથ્યાબુદ્ધિવાળો છે; અને તેથીજ તું પોતે ક્ષત્રિયરાજ થઇને ક્ષત્રિય રાજાઓને પશુનું નામ આપવા તૈયાર થયો છે. આ તારા જેવી દુષ્ટતા બીજો કોણ કરી શકે?[૧૨] જે મનુષ્ય જે જે અવસ્થામાં પોતે જેવું જેવું કર્મ કરે છે, તે તે અવસ્થામાં તેને તેવું તેવું ફલ ભોગવવું પડે છે.[૧૩] તું જ્ઞાતિનો ક્ષય કરનારો છે અને અમે દુ:ખીનું રક્ષણ કરનારા છીએ, માટે અમે જ્ઞાતિની વૃદ્ધિને નિમિત્તે તને મારવા માટે અહીં આવ્યા છીએ.[૧૪] હે રાજન્! તું માને છે કે, મારા જેવો આ લોકમાં બીજો ક્ષત્રિય પુરુષ કોઈ નથી; પરંતુ તે તારી બુદ્ધિનો મહાન્ ભ્રમ છે.[૧૫] હે નૃપ! પોતાનાં સ્વરૂપને જાણનારો અને પોતાની જાતિવાળાઓનું મારે પાલન કરવું જોઇએ એવું માનનારો, કયો ક્ષત્રિય યુદ્ધ કર્યા પછી અવિનાશી અને અતુલ એવા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થતો નથી?[૧૬] એટલે તે સ્વર્ગગમનનો નિશ્ચય કરીનેજ ક્ષત્રિયો રણયજ્ઞની દીક્ષા લઇને લોકોનો વિજય કરે છે, એમ હે રાજન્! તમારે જાણવું જોઇએ.[૧૭] મહાન્ વેદાધ્યયનથી સ્વર્ગ મળે છે, મહાન્ યશથી સ્વર્ગ મળે છે, તપ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે, પણ યુદ્ધમાં મરવાથી તો નિ:સંદેહ સ્વર્ગ મળે છે.[૧૮] યુદ્ધમાં મરનારો ક્ષત્રિય, સર્વ ગુણસંપન્ન થઇને ઇંદ્રના વૈજયંત નામના મહેલમાં જાય છે, અને એજ ગુણોથી પૂર્ણ થઇને ઇંદ્ર પણ અસુરોનો પરાજય કરીને જગતનું રક્ષણ કરે છે.[૧૯] સ્વર્ગના માર્ગને માટે યોગ્ય જેવો તારો વિગ્રહ છે તેવો વિગ્રહ બીજો કોણ કરી શકે? હે રાજા! તું મગધદેશની વિશાલ સેનાના મહાન્ બલથી ગર્વિષ્ટ થઈને બીજાઓનું અપમાન કરીશ નહિ; કારણ કે હે નરેશ્વર! પ્રત્યેક પુરુષોમાં પરાક્રમ હોતું નથી. પરંતુ તારી બરોબર કે તારાથી વિશેષ બલ જ્યાં સુધી તારા જાણવામાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધીજ તને ગર્વ રહેશે. તારાં એ બલને અમે સહન કરીએ તેમ છીએ; માટેજ હે રાજન્! હું કહું છું કે, તું સમાન પુરૂષોની આગળ તારાં માન અને ગર્વ છોડી દે, અને હે માગધ! પુત્ર, પ્રધાન તથા સૈન્યની સાથે યમલોકમાં ન જા.[૨૦-૨૩] દંભોદ્ભવરાજા, સહસ્રાર્જુન, ઉત્તર અને બૃહદ્રથરાજા, એ રાજાઓ પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું અપમાન કરીને પોતાનાં સૈન્યોની સાથે વિનાશ પામ્યા છે.[૨૪] અમે બ્રાહ્મણો નથી, પણ તારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવેલા ક્ષત્રિયો છીએ, એમાં સંદેહ નથી. હું પોતે શૂરસેનના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો કૃષ્ણ છું, અને આ બન્ને પુરુષવીરો પાંડુપુત્રો છે. એ બન્નેનો મામાનો પુત્ર અને તારો શત્રુ હું કૃષ્ણ છું એમ તું જાણ.[૨૫] હે મગધરાજ! તને હું યુદ્ધનું આહ્વાન કરૂં છું, તું સ્થિર થઇને યુદ્ધ કર અથવા તો સર્વ રાજાઓને છોડી દે, કે યમ લોકમાં જા."[૨૬]

જરાસંધ બોલ્યો:-"હું કોઇપણ રાજાને

જિત્યા વિના કેદ કરતો નથી. મેં જેને જિત્યો નથી એવો કયો અજિત શત્રુ મારી કેદમાં છે ?[27] હે કૃષ્ણ ! ક્ષત્રિયોને માટે એજ ધર્માનુરૂપ આજીવિકા છે. પરાક્રમથી શત્રુઓને વશ કરીને તેનું પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું એમ વિદ્વાનો કહે છે.[28] હે કૃષ્ણ ! દેવતાને બલિ આપવા માટે રાજાઓને એકઠા કરીને, ક્ષત્રિયોનાં વ્રતને સ્મરણ કરતો હું, આજે ભયથી તેઓને કેવી રીતે છોડી શકું?[29] માટે હું વ્યૂહવાળાં સૈન્યની સાથે સૈન્ય લઈ ને, એકલાની સાથે એકલો અથવા બેની સાથે કે ત્રણેની સાથે એકી વખતે અથવા પૃથક્ પૃથક્ લઢવા તૈયાર છું"[30]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહીને ભયંકર કર્મવાળા વીરોની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા જરાસંધ રાજાએ તે વખતે પોતાના પુત્ર સહદેવને રાજ્યાભિષેક કરવાની આજ્ઞા કરી;[31] અને આ યુદ્ધનો સમય પ્રાપ્ત થતાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જરાસંધ રાજાએ પોતાના સેનાપતિ કૌશિક તથા ચિત્રસેનને યાદ કર્યા,[32] કે જેમનાં મનુષ્ય લોકમાં લોકોએ વખાણેલાં એવાં હંસ તથા ડિંભક એવાં નામ હતાં; જે હે રાજન! મેં પૂર્વે તમને કહ્યાં હતાં.[33] હે રાજન્! પછી સમર્થ પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, શૂરવંશોત્પન્ન, જિતાત્માઓમાં મુખ્ય તથા હલધારીના કનિષ્ઠ બંધુ એવા મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણે, વ્યાઘ્રના જેવા પરાક્રમી, ભૂમિમાં ભયંકર વિક્રમવાળા તથા બલવાનમાં મુખ્ય એવા જરાસંધરાજાને જાણીને, તથા બીજાને હાથે મરવા નિર્માયલા પણ યુદ્ધમાં યાદવોથી ન મરે તેવા વરદાનવાળા જરાસંધને બ્રહ્માની આજ્ઞાને માન આપીને પોતે મારવાની ઇચ્છા કરી નહિ.[34-36]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતગત જરાસંધવધપર્વવિષે જરાસંધયુદ્ધોદ્યોગ નામનો અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩ મો–ભીમસેનની સાથે જરાસંધનું યુદ્ધ તથા જરાસંધને થયેલો શ્રમ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदुनंदनः ॥
उवाच वाग्मी राजानं जरासंधमधोक्षजः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી યુદ્ધને માટે નિશ્ચયવાળા જરાસંધરાજાને, બોલવામાં ચતુર એવા યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા.[1]

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ–" હે રાજન્ ! અમારા ત્રણમાંથી કોની એકની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તમારૂં મન ઉત્સાહ રાખે છે? અમારામાંથી યુદ્ધ કરવા કોણ તૈયાર થાય ? તે કહો."[2] આ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે મહાન્ કાંતિવાળા મગધરાજ જરાસંધે ભીમસેનની સાથે યુદ્ધ કરવાની માગણી કરી,[3] પછી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા જરાસંધની આગળ, ગોરોચન, પુષ્પો બીજા મંગલ પદાર્થો, મુખ્ય ઔષધો અને દુઃખ તથા મૂર્છાના સમયમાં સુખ તથા ભાન લાવનારાં સાધનો લઇને પુરોહિત આવી પહોંચ્યો.[4] તે યશસ્વી બ્રાહ્મણે રાજાને સ્વસ્તિવાચન કર્યું. તે પછી ક્ષાત્ર ધર્મને સ્મરણ કરતો જરાસંધ યુદ્ધને માટે સાવધ થયો.[5] તેણે કિરીટ ઉતારી મૂકયો, કેશોને બરોબર બાંધ્યા અને મર્યાદા ઉલ્લંઘન કરતા સમુદ્રની પેઠે તે ઉભો થયો.[6] પછી બુદ્ધિમાન તથા ભયંકર પરાક્રમી જરાસંધરાજાએ ભીમને કહ્યું કે, " હે ભીમ ! હું તારી સાથે યુદ્ધ કરીશ; કારણ કે શ્રેષ્ઠને હાથે હારવું તે પણ સારૂં છે."[7] આ પ્રમાણે કહીને શત્રુને દમન કરનારો મહાતેજસ્વી જરાસંધ, જેમ ઈંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા બલદાનવ જાય તેમ ભીમસેનની સામે ગયો.[8] તે પછી સ્વસ્તિવાચન જેને કરેલું એવો બલવાન્ ભીમસેન પણ શ્રીકૃષ્ણની રજા લઇને યુદ્ધની

ઇચ્છાથી જરાસંધની સામે ગયો;[૯] એટલે તે બન્ને નરવ્યાઘ્ર વીરો, એકમેકને જિતવાની ઈચ્છાથી પરમ પ્રસન્ન થઇને બાહુરૂપી શસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરવા સામસામા થઈ ગયા.[૧૦] તેઓએ પ્રથમ એકમેકના હાથનો સ્પર્શ કરીને પરસ્પર પાદાભિવંદન કર્યું. પછી બાહુ ઠોકવાથી બાજુબંધના પડછીયાને હલાવતાં તેઓએ બાજુનો મહાન્ શબ્દ કર્યો.[૧૧] પછી હે વિભો ! તેમણે એકમેકના ખભાને હાથોવડે પકડીને તેનાપર વારંવાર પ્રહાર કર્યા, તથા અંગને અંગની સાથે મેળવીને વારંવાર તેને અફાળ્યાં.[૧૨] પછી અત્યંત વેગવડે હાથને સંકોચી લેવો, લાંબો કરવો, ઉપર હેઠળ ફેરવવો, મુઠી વાળવી, પગની આંટીઓ નાખવી વગેરે ચિત્રહસ્તાદિ ક્રિયાઓ કરીને તેઓ પરસ્પરની બગલમાં હાથ નાખીને એકમેકને બંધન કરવા લાગ્યા તથા પાષાણ જેવાં ગળાંમાં કઠોર કપોલના પ્રહારથી નિકળતા તણખાઓવડે જાણે વજ્ર પછડાતાં હોય તેવા જણાવા લાગ્યા.[૧૩] પછી તે બન્ને બાહુપાશ, ચરણપાશ વગેરે કરીને તથા પગના પ્રહારથી એકમેકની શિરાઓ સુધી વેદના ઉત્પન્ન કરીને, વળી છાતીમાં થપ્પડોના પ્રહાર કરીને, તથા બે હાથની આંગળીઓ એકમેકમાં ગુંથી દઇ, તે બે હાથની વચ્ચે માથું ઘાલી તેને દબાવવાથી થતી પૂર્ણ કુંભમુદ્રા કરીને પરસ્પરને પીડવા લાગ્યા.[૧૪] વળી એકમેકને બાથમાં ઘાલીને હાથીની પેઠે ગર્જના કરતા તેઓ બાહુરૂપી હથિયારો ચલાવતા ચલાવતા મેઘની પેઠે નાદ કરવા લાગ્યા.[૧૫] હાથનાં તળીયાંવડે પરસ્પર પ્રહાર કરતા તથા એકમેકના તરફ જોતા તેઓ ક્રોધ પામેલા સિંહોની પેઠે અન્યોન્યને ખેંચી ખેંચીને યુદ્ધ કરતા હતા.[૧૬] વળી તેઓ હાથવડે પોતાનાં અંગની સાથે સામાનાં અંગને ખુબ દબાવી દેતા હતા, તથા બાહુવડે પેટમાંથી પકડીને દૂર ફેંકતા હતા.[૧૭] વળી દેહને સંકુચિત કરીને યુદ્ધશિક્ષણ પામેલા તે બન્ને, એકમેકને કેડમાં તથા પાસાંઓમાં હસ્તબંધ નાખી, પોતાના કંઠ તથા છાતી પાસે લાવીને અફાળતા હતા.[૧૮] વળી તેઓ સર્વ મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરીને એકમેકની પીઠને જમીનપર પછાડતા પરસ્પરનો પરાભવ કરતા હતા, તથા બાહુઓવડે ઉદર વગેરે દબાવીને સંપૂર્ણ મૂર્છા તથા પૂર્ણકુંભ ક્રિયાઓ કરતા હતા.[૧૯] વળી તેઓ ઇચ્છામાં આવે તેમ, દોરડી વણવાને માટે જેમ ઘાસને આમળવામાં આવે છે તેમ એકમેકનાં અંગોને આમળી નાખતા હતા, તથા મુક્કી એક અંગ ઉપર ઉગામીને તેનો બીજાજ અંગ ઉપર પ્રહાર કરતા હતા.[૨૦] આવાં આવાં વિવિધ યુદ્ધો તે બન્ને પરસ્પરમાં કરતા હતા. હે નરશાર્દૂલ ! તે વખતે તે બન્નેનું યુદ્ધ જોવા માટે ત્યાં નગરવાસી બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો, સ્ત્રીઓ તથાં વૃદ્ધો હજારોની સંખ્યામાં એકઠાં થયાં હતાં અને તે પ્રેક્ષક જનોના સમૂહથી તે સ્થાન ચિકાર ભરાઈ ગયું હતું.[૨૧,૨૨] તેઓ ભુજાનો પ્રહાર કરીને એકમેકની ડોકી ખેંચી શત્રુને ઉંધો પાડતા હતા તથા ચત્તો કરવા પગ પકડીને ખેંચતા હતા. તે વખતે જેમ પર્વત ઉપર વજ્ર પડતું હોય તેવો એકબીજા ઉપર ભયંકર પ્રહાર થતો હતો.[૨૩] બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બન્ને બલવડે પરમ હર્ષમાં આવીને એકમેકનો લાગ ખોળતા તથા પરસ્પરને જિતવાની ઇચ્છા કરતા હતા.[૨૪] હે રાજન્ ! યુદ્ધભૂમિમાં તે બન્ને બલવાનોનું ઇંદ્ર અને વૃત્રાસુરના જેવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલતું હતું અને ત્યાં તેઓ જ્યારે બાહુબંધ નાખીને એકમેકને પાછા હઠાવતા હતા ત્યારે લોકોનાં ટોળાંઓ દૂર દૂર નાસતાં હતાં.[૨૫] તે બન્ને પ્રકર્ષણ, આકર્ષણ, અનુકર્ષણ અને વિકર્ષણવડે એકબીજાને ખેંચી તેના દેહને છોલી નાખતા હતા તથા ઘુંટણવડે પ્રહાર કરતા હતા.[૨૬] વળી મહાન્ શબ્દોવડે એકમેકનો તિરસ્કાર કરતા, તથા પાષાણસમૂહના જેવા પ્રહારથી એકબીજાને હણતા હતા.[૨૭] વિશાલ છાતીવાળા, લાંબી ભુજાવાળા તથા યુદ્ધમાં કુશલ એવા તે બન્ને વીરો લોખંડી પરિઘોથી લઢતા હોય તેમ બાહુઓથી યુદ્ધ કરતા હતા. [૨૮] આ રીતે તે મહાત્માઓનું કાર્તિકમાસના પડવાથી આરંભીને તેરશ સુધી આહાર તથા

વિશ્રાંતિ વિના અહોનિશ યુદ્ધ ચાલ્યું અને ચૌદશની રાત થતાં થાકી જવાથી જરાસંધ યુદ્ધ કરતો બંધ પડયો.[૨૯,૩૦] હે રાજન્! તે રાજાને તેવી રીતે શ્રમિત થયેલો જોઇને જનાર્દન ભગવાન્, ભયંકર કર્મવાળા ભીમસેનને શિષ્ટાચાર દેખાડવાનાં બહાનાંથી, શત્રુના વધનો સમય સૂચવતા હોય તેમ કહેવા લાગ્યા કે,[૩૧] "હે કુંતીના પુત્ર! શ્રમિત થયેલો શત્રુ યુદ્ધમાં પીડા કરવા મળતો નથી, કારણકે તેવાને અત્યંત પીડા કરવાથી તે પોતાનું જીવિત ત્યજી દે છે.[૩૨] માટે હે કૌંતેય! તારે રાજાને પીડા કરવી નહિ, પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એની સાથે તું બાહુવડે સમાન યુદ્ધજ કર."[૩૩]

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું ત્યારે શત્રુવીરને હણનારા એવા ભીમસેને જરાસંધને શ્રમિત થયેલો જાણીને તેને મારવાનો વિચાર કર્યો.[૩૪] તે પછી અજિત એવા જરાસંધને જિતવામાટે બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુરુનંદન ભીમસેને ભારે કોપ ધારણ કર્યો.[૩૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત જરાસંધવધપર્વવિષે જરાસંધકલાંતિ નામનો અધ્યાય ૨૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૪ મો—જરાસંધનો વધ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनंदनम् ॥
बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासंधवधेप्सया ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—તે પછી ભીમસેન, જરાસંધના વધની ઇચ્છાથી પ્રૌઢ બુદ્ધિ ધારણ કરીને યદુનંદન એવા શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો કે;[૧] "હે યદુશાર્દૂલ! હે કૃષ્ણ! હું કમર કસીને મારા સમગ્ર બલથી પણ આ પાપીને વશ કરી શકીશ નહિ."[૨] આ પ્રમાણે ભીમે કહ્યું ત્યારે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા શ્રીકૃષ્ણ, જરાસંધના વધની ઇચ્છાથી ત્વરા કરતા, ભીમસેનને પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યા કે;[૩] "હે ભીમ! તારામાં જે દૈવી પરમબલ છે તથા જે તારામાં વાયુનું બલ છે, તે બધું બલ આજે તું જરાસંધ ઉપર તત્કાલ દેખાડ."[૪]

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું ત્યારે શત્રુને દમન કરનારા મહાબલવાન્ ભીમસેને બલવાન્ જસસંધને ઉછાળીને ભમાવવા માંડયો.[૫] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! આમ જરાસંધને સો ચક્કર ફેરવીને પછી ભીમે તેને જમીનપર ઉંધો નાખી દીધો, અને તેની કેડ ઉપર બે ઘુંટણ મૂકીને બે તરફથી ઉંચો કરી કમાનની પેઠે વાંકો વાળી વચમાંથી ભાગી નાખ્યો, તથા તેને ચુરી નાખીને ભીમે મોટી ગર્જના કરી.[૬] પછી હાથવડે તેનો પગ પકડીને મહાબલવાન્ ભીમે જરાસંધના બે ચીરા કર્યા. તે વખતે ભીમની ગર્જનાથી તથા ચીરાતા જરાસંધના શબ્દથી, સર્વ પ્રાણીને ભય ઉત્પન્ન કરે તેવો ભારે કોલાહલ થઈ રહ્યો.[૭,૮] તે ભીમસેનના તથા જરાસંધના નાદવડે મગધવાસી લોકો ત્રાસ પામી ગયા, અને સ્ત્રીઓના ગર્ભો ગળી ગયા.[૯] ભીમસેનના શબ્દોથી તો મગધ દેશના લોકો એમ જાણવા લાગ્યા કે, આ તે શું હિમાલય ફાટી પડયો કે પૃથ્વી ફાટતી હશે?[૧૦] તે પછી રાજમહેલના દરવાજા આગળ તે રાજાને સૂતેલો હોય તેમ મૂકી દઇને, શત્રુને દમન કરનારા તે ત્રણે વીરો રાત્રિના ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા.[૧૧] પછી શ્રીકૃષ્ણે પતાકાવાળો જરાસંધનો રથ જોડાવ્યો, અને તેમાં બન્ને ભાઇઓને બેસાડીને તે બંદીખાના આગળ ગયા તથા ત્યાં કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવ્યા.[૧૨] એટલે મોટા ભયથી મુક્ત કરેલા અને રત્ન વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરનારા તે રાજાઓએ શ્રીકૃષ્ણને જોઇને તેમને રત્નની ભેટો ધરી.[૧૩] તે પછી શસ્ત્રના ક્ષતથી રહિત, શસ્ત્રથી સંપન્ન તથા શત્રુઓને જિતનારા એવા શ્રીકૃષ્ણ તે દિવ્ય રથમાં બેસીને રાજાઓની સાથે ગિરિવ્રજમાંથી

બહાર નિકળ્યા.[૧૪] તે રથમાં બે હાથથી બાણો મૂકનાર, ધારાબંધ શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરનાર, સર્વ રાજાઓથી દુર્જય, કૃષ્ણ જેના સારથિ તથા રમણીય અંગવાળો એવો અર્જુન, ભીમસેનની સાથે બેઠેલો હતો.[૧૫] આ રીતે ભીમ તથા અર્જુન એ બે યોદ્ધાઓ જેમાં બેઠેલા તથા શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ થયેલા એવો તે સર્વ ધનુર્ધારીઓથી જિતી ન શકાય તેવો શ્રેષ્ઠ રથ અતિશય શોભવા લાગ્યો.[૧૬] પૂર્વે બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાને માટે થયેલા સંગ્રામમાં જે રથમાં બેસીને ઇંદ્ર તથા વિષ્ણુ ફરતા હતા, તેજ રથમાં બેસીને તેનાવડે શ્રીકૃષ્ણ તે વખતે નિકળ્યા.[૧૭] તપાવેલા સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળા, કિંકિણીના સમૂહવડે શોભતા, મેઘની ગર્જના-જેવા નાદવાળા, જયશીલ તથા શત્રુને વિનાશ કરનારા એવા તે રથને મેળવીને પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવો તથા શ્રીકૃષ્ણ બહુ પ્રસન્ન થયા; કે જે રથમાં બેસીને ઇંદ્રે નવ્વાણુ દાનવોનો સંહાર કર્યો હતો.[૧૮,૧૯] તે પછી મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણને બન્ને ભાઇઓની સાથે રથમાં બેઠેલા જોઈ ને મગધદેશના લોકો વિસ્મય પામ્યા.[૨૦] હે ભારત ! વાયુના જેવા વેગવાળો તે રથ, દિવ્ય ઘોડાઓ જોડવાથી તથા શ્રીકૃષ્ણના બેસવાથી અત્યંત શોભી નિકળ્યો હતો.[૨૧] વળી તે શ્રેષ્ઠ રથના ઉપર રથથી અદ્ધર રહેલો દેવનિર્મિત ધ્વજ હતો, જે ઈંદ્રધનુષના જેવી કાંતિવાળો શ્રીમાન્ ધ્વજ એક યોજનથી જણાતો હતો.[૨૨] તે પછી શ્રીકૃષ્ણે ગરુડનું સ્મરણ કર્યું અને તત્કાલ તે આવીને ધ્વજના ઉપર બેઠો એટલે તો તેનાથી તે ઉંચા ચૈત્ય-(ગામનું ચિહ્નભૂત વૃક્ષ) ના જેવો જણાવા લાગ્યો.[૨૩] મોટી ગર્જના કરતાં અને પહોળાં મોઢાંવાળાં, ધ્વજા ઉપર બેસનારાં ભૂતોની સાથે સર્પભક્ષક ગરુડ તે શ્રેષ્ઠ રથ ઉપર બેઠો;[૨૪] એટલે તેનાથી તો તે ધ્વજ, સહસ્ર કિરણોથી વીંટાયલા મધ્યાહ્નના સૂર્યની પેઠે પ્રાણીઓથી જોઇ ન શકાય તેવો અધિક તેજસ્વી શોભવા લાગ્યો.[૨૫] હે રાજન્ ! તે દિવ્ય એવો શ્રેષ્ઠ ધ્વજ, ઝાડોમાં ભરાતો ન હતો, શસ્ત્રોથી છેદાતો નહતો તથા દૂરથી મનુષ્યો તેને જોઇ શકતાં હતાં. તેવા ધ્વજવાળા અને મેઘના જેવા નાદવાળા તે દિવ્ય રથમાં બેસીને પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા શ્રીકૃષ્ણ બન્ને પાંડુપુત્રોની સાથે ત્યાંથી નિકળ્યા.[૨૬,૨૭] હે રાજા ! તે રથ ઈંદ્રથી વસુરાજાને, તેનાથી બૃહદ્રથને અને બૃહદ્રથથી અનુક્રમે જરાસંધને મળેલો હતો.[૨૮] મહાન બાહુવાળા, કમલના જેવાં નેત્રવાળા તથા મહાયશવાળા એવા શ્રીકૃષ્ણ તે ગિરિવ્રજમાંથી નિકળીને બહાર સપાટ પ્રદેશમાં આવીને ઉભા રહ્યા.[૨૯] હે રાજન ! તે વખતે ત્યાં બ્રાહ્મણ વગેરે સઘળા નગરના લોકો આવ્યા અને તેઓએ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રિયાપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ આદિનો સત્કાર કર્યો.[૩૦] વળી બંધનથી છુટેલા રાજાઓએ આવીને મધુસૂદન ભગવાનની પૂજા કરી તથા તેઓ સ્તુતિપૂર્વક આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૩૧] "હે મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ ! ભીમસેન અને અર્જુનનાં બલથી યુક્ત એવા તમે દેવકીનંદન, જે ધર્મનું પ્રતિપાલન કરો છો, એ તમારે માટે આશ્ચર્ય ગણાય નહિ.[૩૨] તમે આજે દુઃખરૂપી કાદવથી ભરેલા જરાસંધરૂપી ઘોર ધરામાં ડૂબતા રાજાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.[૩૩] હે વિષ્ણો ! હે યદુનંદન ! અતિ દારુણ એવા આ પર્વતના કિલ્લામાં અત્યંત દુઃખી થતા એવા રાજાઓનો છુટકો કરીને આજે તમે પ્રકાશિત યશને પ્રાપ્ત થયા એ બહુ સારૂં થયું છે.[૩૪] હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! અમે આપનું શું કાર્ય કરીએ, તે પ્રણામ કરતા એવા અમને કહો. જો કે તે કાર્ય દુષ્કર હશે. તો પણ રાજાઓએ તે કરેલુંજ આપ જાણજો."[૩૫]

તે પછી મોટા મનવાળા શ્રીકૃષ્ણ તેઓને સારી રીતે આશ્વાસન આપીને કહેવા લાગ્યા કે; "યુધિષ્ઠિર રાજા રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે;[૩૬] તે ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે તથા સામ્રાજ્ય પદની ઇચ્છા કરે છે, એમ જાણીને તમે બધા તેમને સહાય કરો."[૩૭]

હે મહારાજા! આ સાંભળીને બહુ પ્રસન્ન થયેલા સર્વે રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણનાં તે વચનને સ્વીકારીને ' ભલે તેમ કરીશું ' એમ કહેવા લાગ્યા;[૩૮] તથા તે રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણને રત્નોની ભેટ ધરવા લાગ્યા, તે લેવાની ઇચ્છા ન- છતાં તેઓના ઉપર કૃપા કરીને ગોવિંદે કષ્ટથી તે ભેટો સ્વીકારી.[૩૯] તે પછી ઉદાર મનવાળો જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ, પોતાના સેવકો તથા પ્રધાનની સાથે પુરોહિતને આગળ કરીને ગામ-બહાર શ્રીકૃષ્ણની આગળ આવ્યો,[૪૦] અને નીચો નમીને પ્રણામ કરતો તે સહદેવ ઘણાં રત્નોની ભેટ ધરીને મનુષ્યોના દેવ એવા વાસુદેવની આગળ ઉભો રહ્યો.[૪૧] તે વખતે ભયથી દીન બનેલા સહદેવને શ્રીકૃષ્ણે અભય આપ્યું અને તે પુરુષોત્તમે તેનાં અમૂલ્ય રત્નોને ગ્રહણ કર્યાં.[૪૨] તે પછી શ્રીકૃષ્ણે ત્યાંજ જરાસંધના પુત્રને હર્ષથી રાજ્યાભિષેક કર્યો. મહાત્માઓએ જેને અભિષેક કરેલો એવો જરાસંધનો તેજસ્વી તથા મહાન બાહુવાળો પુત્ર સહદેવરાજા, શ્રીકૃષ્ણની સાથે ઐક્ય કરીને તથા પાંડુપુત્રોથી સત્કાર પામીને પછી જરાસંધના નગરમાં પેઠો.[૪૩,૪૪] તે પછી પરમ શોભાસંપન્ન એવા પુરુષશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ પણ ઘણાં રત્નો લઈ ને પાંડુપુત્રોની સાથે ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયા;[૪૫] અને પાંડવોની સાથે ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આવીને ધર્મરાજાને મળ્યા તથા પ્રસન્ન થઇને કહેવા લાગ્યા કે; " હે મહારાજા! ભીમસેને બલવાન્ જરાસંધને માર્યો અને રાજાઓને બંધનથી મુક્ત કર્યા તે બહુ સારૂં થયું છે.[૪૬,૪૭] વળી હે ભારત! આ ભીમસેન તથા અર્જુન અક્ષત તથા ક્ષેમકુશલ પોતાના નગરમાં આવ્યા તે પણ ઘણું સારૂં થયું છે."[૪૮] આ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણની યથાયોગ્ય પૂજા કરી અને પ્રસન્ન થઈને ભીમસેન તથા અર્જુનને આલિંગન કર્યું.[૪૯] આ રીતે જરાસંધનો નાશ થયા પછી ભાઇઓએ કરેલા વિજયને પ્રાપ્ત થઇને, અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજા ભાઇઓની સાથે આનંદ પામ્યા.[૫૦] તે પછી ભાઇઓની સાથે યુધિષ્ઠિરરાજાએ ત્યાં આવેલા રાજાઓને વય પ્રમાણે મળીને તથા પૂજનસત્કાર કરીને ઘેરે જવાની રજા આપી.[૫૧] પ્રસન્ન મનવાળા તે રાજાઓ પણ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઇને નાનાં મોટાં વાહનોમાં બેસી ત્વરાથી પોતપોતાના દેશોમાં ચાલ્યા ગયા.[૫૨]

આ પ્રમાણે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા, મહા-બુદ્ધિવાળા જનાર્દને તે વખતે શત્રુ જરાસંધને પાંડવોદ્વારા મરાવ્યો હતો.[૫૩] હે ભારત! શત્રુને દમન કરનારા શ્રીકૃષ્ણ, જરાસંધને બુદ્ધિ-પૂર્વક મરાવીને, પછી ધર્મરાજની આજ્ઞા લઇને, તથા પૃથા, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ તથા ધૌમ્યને કહીને, મનના જેવી ગતિવાળા ધર્મરાજે અર્પણ કરેલા તેજ શ્રેષ્ઠ દિવ્ય રથવડે દિશાઓને ગજાવતા પોતાની દ્વારકાપુરી પ્રત્યે ગયા.[૫૪-૫૬] તે વખતે હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવોએ અકિલષ્ટ કર્મ કરનારા એવા શ્રીકૃષ્ણની પ્રદક્ષિણા કરી,[૫૭] અને દેવકીનંદન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ વિસ્તીર્ણ જય મેળવીને તથા રાજાઓને અભય આપીને પધાર્યા. હે ભરતવંશી રાજા! તે પછી આ કર્મવડે પાંડવોનું યશ પણ ઘણું વૃદ્ધિ પામ્યું, અને તેથી તેઓએ દ્રૌપદીના પ્રેમમાં પણ ઘણી વૃદ્ધિ કરી.[૫૮,૫૯] વળી તે વખતે ધર્મ, કામ તથા અર્થયુક્ત પ્રજાપાલન તથા કીર્તિને યોગ્ય જે કાર્યો કરવાનાં હતાં તે પણ યુધિષ્ઠિર રાજાએ ધર્મથી કર્યાં.[૬૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત જરાસંધવધપર્વવિષે જરાસંધવધ નામનો અધ્યાય ૨૪ મો સમાપ્ત.

જરાસંધવધપર્વ સમાપ્ત.*

---

* बहूनां यो वधे यत्तस्तं छलेनापि निर्दहेत् ॥ जरासंधवधेनैतत्दर्शितं मुनिना मुने ॥ જે પુરુષ ઘણાનો વધ કરવા તૈયાર થયો હોય તેને છલ કરીને પણ મારી નાખવો એ હે મુને! વ્યાસમુનિએ જરાસંધના વધવડે દર્શાવ્યું છે. ગણેશ.

दिग्विजयपर्व.

અધ્યાય ૨૫ મો-દિગ્વિજયનું સંક્ષેપથી વર્ણન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

पार्थः प्राप्य धनुः श्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ॥
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥१॥

વૈશંપાયન કહેછેઃ-ઉત્તમ ધનુષ્, બે મોટા અક્ષય ભાથા, રથ, ધ્વજ અને સભા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પૃથાનો પુત્ર અર્જુન યુધિષ્ઠિરરાજાને કહેવા લાગ્યો.[1]

અર્જુન કહે છેઃ-"હે રાજન્! ધનુષ્, અસ્ત્ર, શરો, વીર્ય, શ્રીકૃષ્ણનો પક્ષ, ભૂમિ, યશ અને બલ, એ સઘળું ન મળે તેવું જે હું ઇચ્છતો હતો તે બધું મેં મેળવ્યું છે.[2] હે મહારાજા! હવે ભંડારની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ એમ હું માનું છું, અને તેથી સર્વ રાજાઓની પાસેથી હું કર ઉઘરાવું એવી મારી ઇચ્છા છે.[3] હું પોતે સારી તિથિ, સારૂં મુહૂર્ત તથા સારૂં નક્ષત્ર હોય ત્યારે કુબેરની પાલન કરેલી ઉત્તર દિશામાં વિજય કરવા માટે પ્રયાણ કરીશ."[4]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આવાં ધનંજયનાં વચન સાંભળીને ધર્મરાજા યુધિષ્ઠરે પ્રેમાળ તથા ગંભીર નાદવાળી વાણીવડે અર્જુનને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે;[5] "હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તું પૂજ્ય બ્રાહ્મણોની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને શત્રુઓના ખેદને તથા સ્નેહીઓના આનંદને માટે પ્રયાણ કર.[6] તારો અવશ્ય વિજય થશે અને હે પાર્થ! તારી પ્રિય કામના પૂર્ણ થશે." આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું ત્યારે અર્જુને, અગ્નિએ આપેલા અદ્દભુત કર્મવાળા દિવ્ય રથમાં બેસીને તથા મોટાં સૈન્યથી વીંટાઇને ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. તેમજ ધર્મરાજે જેઓને સન્માન આપેલું એવા ભીમસેન, તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નકુલ તથા સહદેવ પણ સૈન્યો લઇને દિગ્વિજયને માટે નિકળ્યા. તેમાં ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુને કુબેરની ઇષ્ટ દિશા ઉત્તરનો જય કર્યો, ભીમસેને પૂર્વ દિશાનો, સહદેવે દક્ષિણ દિશાનો અને હે જનમેજય! અસ્ત્રવેત્તા નકુલે પશ્ચિમ દિશાનો વિજય કર્યો;[7-10] તથા ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર, સુહૃદ્દવર્ગોથી વીંટાઇને ઉત્તમ રાજ્યલક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરતા ઇંદ્રપ્રસ્થમાંજ રહ્યા હતા.[11]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દિગ્વિજય પર્વવિષે દિગ્વિજય સંક્ષેપકથન નામનો અધ્યાય ૨૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૬ મો-અર્જુનના દિગ્વિજયમાં ભગદત્તનો પરાજય.

॥ जनमेजय उवाच ॥

दिशामभिजयं ब्रह्मन् विस्तरेणानुकीर्त्तय ॥
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ-હે બ્રહ્મન્! મારા પૂર્વજોનાં મહાન ચરિત્રને શ્રવણ કરતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી, માટે તમે એ દિગ્વિજયનું વિસ્તારથી વર્ણન કરો.[1]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-પાંડવોએ એકી વખતે આ પૃથ્વીનો વિજય કર્યો હતો, તેમાં પ્રથમ હું તમને અર્જુનનો વિજય કહું છું.[2] મહાબાહુ અર્જુને પ્રથમ અલ્પ પરિશ્રમથીજ કુલિંદ દેશના રાજાઓને વશ કર્યા હતા.[3] પછી તેણે આનર્ત્ત, કાલકૂટ અને કુલિંદોનો વિજય કર્યો તથા સૈન્યની સાથે સુમંડલ દેશને જિત્યો હતો.[4] હે રાજન્! પછી તે સેનાને સાથે લઈને શત્રુને તાપ આપનારા

સવ્યસાચી અર્જુને શાકલ દ્વીપ જિત્યો તથા પ્રતિવિંધ્ય નામના રાજાને જિત્યો.[૫] વળી શાકલદ્વીપમાં રહેનારા તથા સપ્ત દ્વીપમાં રહેનારા જે રાજાઓ હતા, તેઓનું અર્જુનના સૈન્યની સાથે તુમુલ યુદ્ધ થયું હતું,[૬] અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે મહાન્ ધનુર્ધારીઓને પણ અર્જુને જિત્યા હતા. પછી તે બધાઓને લઇને તેણે પ્રાગ્જ્યોતિષ નગર ઉપર ચઢાઈ કરી.[૭] હે રાજા! ત્યાં ભગદત્ત નામનો મોટો રાજા હતો, તેની સાથે મહાત્મા પાંડવનું મોટું યુદ્ધ થયું હતું.[૮] ભગદત્ત રાજાની સાથે કિરાતો, ચીનાઓ તથા બીજા સમુદ્રના પ્રાંત ભાગમાં રહેનારા ઘણા યોદ્ધાઓ હતા.[૯] અર્જુનની સાથે ભગદત્ત રાજાએ આઠ દિવસ યુદ્ધ કર્યું; પછી સંગ્રામમાં શ્રમરહિત એવા અર્જુનને તે રાજાએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે;[૧૦] "હે મહાબાહુ કૌરવનંદન! ઇંદ્રનો પુત્ર અને યુદ્ધમાં શોભનારો એવો જે તું તે તારામાં આવું પરાક્રમ યોગ્યજ છે.[૧૧] હું મહેંદ્રનો મિત્ર છું અને યુદ્ધમાં તેનાથી ઉતરૂં તેવો નથી; પરંતુ હે તાત! હું યુદ્ધમાં તારી આગળ ઉભો રહી શકતો નથી.[૧૨] હે પાંડુપુત્ર! તું કહે. હું તારૂં શું ઇચ્છિત કાર્ય કરૂં? હે મહાન્ બાહુવાળા પુત્ર! તું જે કહીશ તે હું કરીશ."[૧૩]

અર્જુન બોલ્યો:–"ધર્મને જાણનારા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, યજ્ઞ કરનારા, મોટી દક્ષિણા આપનારા અને કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા છે,[૧૪] તેમને ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત થાય એમ હું ઇચ્છું છું; માટે તમે તેમને કર આપો. તમે મારા પિતાના મિત્ર છો, તથા મારાથી પ્રસન્ન થયા છો, એટલે હું તમને આજ્ઞા કરતો નથી; માટે તમે પ્રેમપૂર્વક તે મને આપો."[૧૫]

ભગદત્ત કહે છે:–"હે કુંતીના પુત્ર! તું મને જેટલે છે, તેટલેજ રાજા યુધિષ્ઠિર પણ છે; માટે તારૂં કહેલું એ સઘળું હું કરીશ, વળી બોલ, બીજું તારૂં હું શું કાર્ય કરૂં?"[૧૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દિગ્વિજયપર્વવિષે અર્જુનદિગ્વિજયમાં ભગદત્તજય નામનો અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૭ મો–અર્જુને કરેલો અનેક દેશનો વિજય.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनंजयः ॥
अनेनैव कृतं सर्वं भविष्यत्यनुजानता ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ભગદત્તને અર્જુને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે; "આ કર આપવાની અનુજ્ઞા કરવાથીજ આપે મારૂં સર્વે કાર્ય કરેલું ગણાશે."[૧] આ રીતે કુંતીના પુત્ર મહાબાહુ ધનંજયે ભગદત્તનો વિજય કર્યો. પછી તે ત્યાંથી કુબેરની પાલન કરેલી ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યો;[૨] અને ત્યાં પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુંતીના પુત્રે, અંતર્ગિરિ, બહિર્ગિરિ તથા ઉપગિરિનો વિજય કર્યો.[૩] તે સઘળા પર્વતો જિતીને, ત્યાંના રાજાઓને પોતાના તાબેદાર કર્યા. હે રાજન! તથા તેઓની પાસેથી અનેકવિધ ધન લઇને અને તે રાજાઓને પ્રસન્ન કરીને, હે રાજન્! અર્જુને તે બધાઓની સાથે ઉલૂક દેશમાં રહેનારા બૃહંતરાજના ઉપર ચઢાઇ કરી.[૪,૫] તે વખતે મૃદંગના ઉત્તમ નાદવડે, રથની નેમિના શબ્દવડે તથા હસ્તિની ગર્જનાવડે આ પૃથ્વી કંપી ઉઠી હતી.[૬] પછી બૃહંતરાજા પણ ચતુરંગિણી સેના લઇને તુરત નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.[૭] આ વખતે ધનંજય અને બૃહંતની વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું અને તેમાં પાંડવનાં પરાક્રમને બૃહંત સહન કરી શક્યો નહિ.[૮] પછી પર્વતનો રાજા બૃહંત, કુંતીના પુત્રને અસહ્ય માનતો સર્વ પ્રકારનાં રત્નો લઇને તેને શરણે આવ્યો.[૯] ત્યારે અર્જુને તેને તેના રાજ્ય ઉપર કાયમ રાખ્યો, અને તે ઉલૂકરાજની સાથે નિકળી હે રાજન્! સેના-

બિંદુરાજાના ઉપર ચઢાઈ કરીને તેને ઝટ રાજ્ય-ભ્રષ્ટ કર્યો.[૧૦] પછી તેણે મોદાપુર, વામદેવ, સુદામા, સુસંકુલ અને ઉત્તર ઉલૂકના તે તે રાજાઓને વશ કર્યા,[૧૧] અને હે રાજા! ત્યાં રહીનેજ કિરીટધારી અર્જુને દૂતો મોકલી ધર્મ-રાજાની આજ્ઞાથી પંચગણ દેશોને જિતી લીધા.[૧૨] પછી તે સેનાબિંદુરાજાના દેવપ્રસ્થ નગરમાં આવ્યો અને ત્યાં તે સમર્થ વીરે ચતુરંગિણી સેનાની સાથે નિવાસ કર્યો.[૧૩] હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પછી તે બધાઓને સાથે લઇને મહાતેજસ્વી અર્જુન, પુરુવંશોત્પન્ન વિષ્વગશ્વરાજાને ત્યાં ગયો;[૧૪] અને હે રાજન્! ત્યાં તેણે યુદ્ધમાં પર્વત પ્રદેશમાં રહેનારા મહારથી શૂરવીરોને તથા પૌરવરાજે રક્ષણ કરેલા નગરને સેના-વડે જિતી લીધું.[૧૫] આ રીતે અર્જુને યુદ્ધમાં પૌરવ રાજાને હરાવીને પર્વતવાસી દસ્યુ (લુંટારા)-ઓને જિત્યા હતા, તથા ઉત્સવ સંકેત (પશુઓની પેઠે સ્ત્રી પુરુષની પરસ્પર પ્રીતિજ જે લોકોને રતિકર્મને માટે સંકેતરૂપે રહેલી, જ્યાં દંપતીજેવી વ્યવસ્થા ન મળે તેવા) લોકોના સાત સમુદાયને જિતી લીધા.[૧૬] તે પછી ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ અર્જુને કાશ્મીરના વીર ક્ષત્રિયોને જિત્યા અને દશ નાનાં રાજ્યોની સાથે લોહિત નગર લીધું.[૧૭] હે રાજા! તે પછી ત્રિગર્તો, દાર્વો અને કોકનદના ઘણા ક્ષત્રિયો કુંતીપુત્ર અર્જુનના તરફ આવ્યા, તેઓને તાબે કરીને કુરુનંદન અર્જુને રમણીય એવી અભિસારી નગરીને જિતી લીધી તથા ઉરગાવાસી રોચમાન રાજાને યુદ્ધમાં હરાવ્યો.[૧૮,૧૯] તે પછી ચિત્રાયુધે સારી રીતે રક્ષણ કરેલા રમણીય સિંહપુરને અર્જુને સેનાની સાથે યુદ્ધ કરીને નાશ પમાડયું.[૨૦] તે પછી પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુરુનંદન કિરીટીએ સુહ્મો અને ચોલોને સર્વ સૈન્યની સાથે રહીને મથી નાખ્યા હતા.[૨૧] તે પછી પરમ પરાક્રમી ઇંદ્રપુત્રે મોટું યુદ્ધ કરીને દુઃખવડે વશ કરાય તેવા બાહ્લીકોને વશ કર્યા હતા.[૨૨] વળી પાંડુનંદન, ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુને મુખ્ય સૈન્યને સાથે રાખીને કામ્બોજોની સાથે દરદોને જિત્યા હતા.[૨૩] વળી ઈશાન ખુણામાં તથા વનમાં રહેનારા સઘળા લુંટારાઓને સમર્થ અર્જુને જિત્યા હતા.[૨૪] હે મહારાજ! તે પછી લોહાને, પરમ કાંબોજોને તથા ઉત્તર ઋષિકોને ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુને સાથેજ જિત્યા હતા.[૨૫] ઋષિક દેશમાં પણ ઋષિક અને અર્જુનની વચ્ચે તારકામય સંગ્રામના જેવો અતિ ભયંકર સંગ્રામ થયો હતો.[૨૬] હે રાજન્! તેમાં રણને મોખરે અર્જુને ઋષિકોને હરાવ્યા અને ત્યાંથી પોપટના પેટ જેવા રંગના લીલા આઠ ઘોડાઓ લીધા.[૨૭] વળી વેગવાળા, શીઘ્ર-ચાલવાળા અને મયૂરના જેવા રંગવાળા બીજા ઉત્તરના ઘોડાઓ પણ અર્જુને કરને પેટે લીધા હતા.[૨૮] આ રીતે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુને, સંગ્રામમાં નિષ્કુટ પર્વતની સાથે હિમાલયના પ્રદેશો જિત્યા અને પછી તેણે શ્વેતપર્વત આગળ આવીને પોતાનો મુકામ કર્યો.[૨૯]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દિગ્વિજયપર્વ વિષે ફાલ્ગુન દિગ્વિજયમાં નાના દેશજય નામનો ૨૭ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૮ મો—અર્જુનદિગ્વિજયની સમાપ્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

स श्वेतपर्वतं वीरः समतिक्रम्य वीर्यवान् ॥

देशं किंपुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—તે પછી વીર્યવાન એવો વીર અર્જુન, શ્વેતપર્વતને ઓળંગીને દ્રુમના પુત્રે રક્ષણ કરેલા કિંપુરુષોના નિવાસ-પ્રદેશમાં ગયો,[૧] અને ક્ષત્રિયોનો સંહાર વાળે તેવો મોટો હલ્લો કરીને પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુને તેને જિત્યો તથા તેને કર આપતો કર્યો.[૨] તે પછી વ્યગ્રતા રહિત એવો અર્જુન, ગુહ્યકોએ રક્ષણ કરેલા હાટક નામના દેશમાં સૈન્યની સાથે ગયો;[૩] અને તેઓને સાંત્વનપૂર્વક

વશ કરીને ઉત્તમ એવાં માનસ સરોવરને તથા સઘળી ઋષિની નદીઓને કુરુનંદન અર્જુને જોઇ.[૪] સમર્થ એવા પાંડવે માનસસરોવર આગળ જઇને હાટકદેશની પાસે આવેલા ગંધર્વોએ રક્ષેલા દેશને જિતી લીધો;[૫] અને તે ગંધર્વ નગરમાંથી તિત્તિરિના જેવા કાબરચિત્રા, મંડૂક જાતના ઉત્તમ ઘોડાઓનો મહાન્ કર અર્જુને લીધો.[૬] તે પછી ઇંદ્રના પુત્ર અર્જુને ઉત્તર હરિવર્ષખંડ આગળ જઇને તે દેશને જિતવાની ઇચ્છા કરી;[૭] એટલામાં એ મહાવીર્યવાળા અર્જુનની આગળ મોટી કાયાવાળા તથા મોટાં બલવાળા દ્વારપાલો આવીને પ્રસન્ન થઇ કહેવા લાગ્યા કે,[૮] "હે કલ્યાણમૂર્તિ પાર્થ ! આ નગરને તું કોઇ રીતે જિતી શકીશ નહિ, માટે હે અચ્યુત ! તું હવે પાછો વળ; તારો દિગ્વિજય પૂરો થયો છે.[૯] હે વીર ! આ નગરમાં જે પ્રવેશ કરે છે તે પુરુષ અવશ્ય નાશ પામે છે; તારાથી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. હવે તારો વિજય સંપૂર્ણ થયો છે.[૧૦] વળી હે અર્જુન ! અહીં કંઈ જિતવાજેવું જણાતું નથી; આ તો ઉત્તરકુરુદેશ છે માટે અહીં યુદ્ધ થતું નથી.[૧૧] હે કૌંતેય ! તું અહીં પ્રવેશ કરીશ તો પણ અહીં કંઈ જોઇ શકીશ નહિ. આ સ્થાનમાં મનુષ્યદેહથી કંઇ જોઇ શકાતુંજ નથી.[૧૨] હે ભારત ! તેમ છતાં જો તું કંઈ બીજું કરવા ઇચ્છતો હોય તો હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તે તું કહે, અમે તારાં વચનથી તે કરીશું."[૧૩]

આ સાંભળીને હે રાજન્ ! તેઓના પ્રત્યે અર્જુને હસતો હોય તેવું મુખ રાખીને કહ્યું કે; "હું બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજાને ચક્રવર્તી કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.[૧૪] જો તમારા દેશમાં મનુષ્યનું આગમન વિરુદ્ધ હોય તો ભલે, હું તમારા દેશમાં પેસીશ નહિ; પરંતુ તમે યુધિષ્ઠિરને કંઈક કર તરિકે આપો."[૧૫]

આ સાંભળીને તે દ્વારપાલોએ દિવ્ય વસ્ત્રો, દિવ્ય અલંકારો, દિવ્ય રેશમી વસ્ત્રો તથા દિવ્ય મૃગચર્મો અર્જુનને કર તરીકે આપ્યાં.[૧૬] આ પ્રમાણે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા અર્જુને ક્ષત્રિયોની સાથે તથા દસ્યુલોકોની સાથે ઘણા સંગ્રામો કરીને ઉત્તર દિશાનો વિજય કર્યો.[૧૭] અર્જુને તે રાજાઓને જિતીને, તેઓને કર આપતા કર્યા તથા તે બધાઓની પાસેથી ધન, વિવિધ રત્નો, તિત્તિરિના જેવા કાબરા ઘોડાઓ, પોપટની પાંખના જેવા લીલા ઘોડાઓ અને મયૂરના જેવા રંગવાળા ઘોડાઓ, કે જે બધા વાયુના જેવા વેગવાળા હતા તે સઘળું લઈને, હે રાજન્ ! ચતુરંગિણી મોટી સેનાથી વીંટાઈ, વીર અર્જુન, નગરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં પાછો આવ્યો,[૧૮-૨૦] અને પૃથાપુત્રે તે સઘળું ધન વાહનોની સાથે ધર્મરાજાને નિવેદન કર્યું, તથા યુધિષ્ઠિરરાજાએ આજ્ઞા કરી એટલે તે પોતાના ગૃહમાં ગયો.[૨૧]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દિગ્વિજયપર્વ વિષે અર્જુનનો ઉત્તર દિગ્વિજય નામનો અધ્યાય ૨૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૯ મો-ભીમસેનનો દિગ્વિજય.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्यवान् ॥
धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-એ સમયમાંજ વીર્યવાન્ ભીમસેન પણ ધર્મરાજાની આજ્ઞા લઈને પૂર્વદિશા તરફ વિજયને માટે નીકળ્યો.[૧] તે પ્રતાપી ભરતશાર્દૂલ, શત્રુરાજ્યને મર્દન કરનારા હાથી, ઘોડા તથા રથથી ભરપૂર અને બખ્તરવાળા મોટા સેનાસમૂહથી વીંટાઈને નિકળ્યો હતો. શત્રુના શોકને વૃદ્ધિ પમાડનારો તે નરશાર્દૂલ પાંડુપુત્ર પ્રથમ પંચાલોના મહાન્ નગર પ્રત્યે ગયો અને ત્યાં જઇને તેણે વિવિધ ઉપાયથી પંચાલોને સાંત્વન પમાડયા. તે પછી

શૂરવીર તથા સમર્થ ભરતશ્રેષ્ઠ ભીમે ગંડકોને તથા વિદેહોને અલ્પ સમયમાં જિતીને દશાર્ણોને જિત્યા. ત્યાં દશાર્ણ દેશના રાજા સુધર્માએ ભીમસેનની સાથે રોમાંચિત કરે તેવું આયુધવિનાનું મહાન્ યુદ્ધ કર્યું.[૫] ભીમસેને તે મહાત્માનું તેવું પરાક્રમ જોઇને મહાબલવાન્ સુધર્માને પોતાનો મુખ્ય સેનાપતિ કર્યો.[૬] તે પછી હે રાજન્! ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેન મોટાં સૈન્યથી પૃથ્વીને કંપાવી નાખતો હોય તેમ પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો.[૭] હે રાજા! ત્યાં બલવાનમાં મુખ્ય એવા વીર ભીમસેને યુદ્ધમાં અશ્વમેધેશ્વરને તથા સેનાની સાથે રોચમાનને જિતી લીધા.[૮] આ રીતે મહાવીર્યવાન્ કુંતીના પુત્ર કુરુનંદને સામાન્ય પરાક્રમથીજ પૂર્વ દેશને જિતી લીધો.[૯] તે પછી તે દક્ષિણમાં આવ્યો અને તેણે મોટા પુલિંદનગરને તથા સુકુમાર અને સુમિત્ર રાજાને વશ કર્યો.[૧૦] હે જનમેજય! તે પછી ભરતશ્રેષ્ઠ ભીમ, ધર્મરાજાની આજ્ઞાથી મહાવીર્યવાન્ શિશુપાલના તરફ ગયો.[૧૧] હે પરંતપ! પાંડુપુત્રની કર્તવ્યેચ્છા સાંભળીને ચેદિદેશનો રાજા શિશુપાલ પણ નગરમાંથી બહાર નિકળીને તેની સામે સન્માનને માટે ગયો.[૧૨] હે મહારાજ! પછી કુરુશ્રેષ્ઠ અને ચેદિશ્રેષ્ઠ એવા ભીમ તથા શિશુપાલે પરસ્પર મળીને એક બીજાના કુલના કુશલસમાચાર પૂછ્યા.[૧૩] હે રાજન્! તે પછી ચેદિરાજે પોતાનું રાજ્ય નિવેદન કરીને હાસ્ય કરતાં ભીમસેનને પૂછ્યું કે, હે નિષ્પાપ! આ તમે શું કરો છો?[૧૪] તે વખતે ભીમે તેને ધર્મરાજની કર્તવ્યેચ્છા જણાવી અને તે શિશુપાલે સ્વીકારીને ભીમના કહેવા પ્રમાણે કર આપ્યો.[૧૫] હે રાજન! ભીમસેન ત્યાં તેર રાત્રિ રહ્યો. તે પછી શિશુપાલથી સત્કાર પામીને તે પોતાનાં સૈન્ય તથા વાહનની સાથે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો.[૧૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દિગ્વિજયપર્વવિષે ભીમદિગ્વિજય નામનો ૨૯ મો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૦ મો—ભીમના દિગ્વિજયનો સમાપ્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः कुमारविषये श्रेणिमंतमथाजयत् ॥
कोसलाधिपतिं चैव बृहद्बलमरिंदमः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—તે પછી શત્રુને દમન કરનારા ભીમસેને કુમાર નામના દેશમાં શ્રેણિમાન રાજાને જિત્યો તથા કોસલ દેશના અધિપતિ બૃહદ્બલને જિતી લીધો;[૧] તેમજ અયોધ્યામાં ધર્મજ્ઞ એવા મહાબલવાન્ દીર્ઘયજ્ઞ રાજાને મધ્યમ પરાક્રમથીજ પાંડવશ્રેષ્ઠ ભીમે જિત્યો હતો.[૨] તે પછી સમર્થ ભીમે ગોપાલકક્ષને, ઉત્તર કોસલને તથા મલ્લાધિપરાજાને જિત્યા હતા.[૩] ત્યાંથી બલવાન્ ભીમસેન જલોદ્ભવ નામના હિમાલયના પાર્શ્વ ભાગ ઉપર આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંના સર્વ દેશને અલ્પ કાલમાંજ તેણે વશ કરી લીધા.[૪] આ રીતે ભરતશ્રેષ્ઠ ભીમે ઘણા પ્રકારના દેશો જિત્યા તથા ચોમેરથી ભલ્લાટ દેશને અને શક્તિમાન પર્વતને જિતી લીધો.[૫] તે પછી મહાન્ વીર્યવાળા, બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ, મહાબાહુ અને ભયંકર પરાક્રમ કરનારા એવા ભીમસેને, યુદ્ધમાં પીઠ ન દેખાડનારા એવા કાશીના રાજા સુબાહુને યુદ્ધમાં બલવડે વશ કર્યો. તે પછી પાંડવશ્રેષ્ઠ ભીમે રણમાં સંગ્રામ કરતા સુપાર્શ્વને તથા રાજપતિ ક્રથને બલવડે સર્વ રીતે જિતી લીધા હતા. તે પછી મહાતેજસ્વી અને મહાબાહુ ભીમસેને મત્સ્યો, મહાબલવાળા મલદો, અનઘો, અભયો તથા સર્વ પશુભૂમિને જિત્યાં હતાં. ત્યાંથી પાછાં ફરીને તેણે મહધાર, મહીધર અને સોમધેયને જિતી ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કર્યું. પછી તે બલવાન્ કુંતીપુત્રે

બલ કરીને, વત્સભૂમિ ઉપર વિજય મેળવ્યો,[૯-૧૦] તથા ભર્ગોના અધિપતિને, નિષાદના અધિપતિને તથા મણિમાન્ વગેરે ઘણા રાજાઓને જિતી લીધાં.[૧૧] તે પછી ભીમે દક્ષિણ મલ્લોને તથા ભોગવાન્ પર્વતને મૃદુ કર્મવડેજ તત્કાલ જિતી લીધા.[૧૨] વળી પુરુષવ્યાઘ્ર ભીમે અતિ તીવ્ર કર્મ ન કરતાં સાંત્વનપૂર્વકજ શર્મકોને, વર્મકોને તથા વિદેહરાજ પૃથ્વીપતિ જનકને પણ વશ કર્યા હતા; અને શકોને તથા બર્બરોને કપટથી જિતી લીધાહતા.[૧૩,૧૪] તે પછી પાંડુ તથા કુંતીના પુત્રે, વિદેહ નગરમાંજ મુકામ રાખીને ઇંદ્રપર્વતની પાસે રહેનારા કિરાતના સાત અધિપતિઓને જિતી લીધા.[૧૫] તે પછી અતિ વીર્યવાળા, બલવાન કૌંતેયે, પક્ષવાળા સુહ્મોને તથા પ્રસુહ્મોને યુદ્ધમાં જિત્યા અને ત્યાંથી માગધોના તરફ ગયો.[૧૬] ત્યાં દંડરાજાને તથા દંડધાર રાજાને જિતીને તે બધાની સાથેજ ગિરિવ્રજ ઉપર ચઢી ગયો.[૧૭] ત્યાં જરાસંધના પુત્ર સહદેવનું સાંત્વન કરીને તથા તેને કર આપતો કરીને, તે બધાઓને સાથે લઇને બલવાન્ ભીમે કર્ણના ઉપર ચઢાઇ કરી, અને પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીમસેને ચતુરંગિણી સેનાવડે પૃથ્વીને કંપાવતો હોય તેમ શત્રુઘાતી કર્ણની સાથે યુદ્ધ કર્યું.[૧૮,૧૯] હે ભારત! યુદ્ધમાં કર્ણને હરાવીને તથા વશ કરીને બલવાન ભીમે પર્વતવાસી રાજાઓને જિતી લીધા.[૨૦] પછી મોદાગિરિમાં પાંડુપુત્ર ભીમે બલવત્તર રાજાને મહા યુદ્ધ કરીને બાહુબલથી મારી નાખ્યો.[૨૧] તે પછી પુંડ્રદેશનો અધિપતિ જે મહાન્ બલવાળો વીર વાસુદેવ અને કૌશિકીના તીર ઉપર રહેનારો મહૌજસ્ રાજા કે જે બન્ને બલધારી, શૂરાઓ અને તીવ્ર પરાક્રમવાળા હતા તેઓને યુદ્ધમાં હરાવીને ભીમે બંગરાજ ઉપર ચઢાઇ કરી.[૨૨,૨૩] ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીમસેને ત્યાં સમુદ્રસેન રાજાને, ચંદ્રસેનરાજાને, કર્વટના અધિપતિ તામ્રલિપ્ત રાજાને, સુહ્મદેશના અધિપતિને સાગરવાસીઓને તથા સર્વે મ્લેચ્છ ગણોને જિતી લીધા.[૨૪,૨૫] આ રીતે પવનના પુત્ર બલવાન્ ભીમે, અનેકવિધ દેશો જિતીને તથા તેઓની પાસેથી ધન લઈને લૌહિત્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું.[૨૬] ત્યાં તેણે સાગરના નિકટ પ્રદેશમાં રહેનારા સર્વે મ્લેચ્છ રાજાઓને હરાવીને તેઓની પાસેથી વિવિધ રત્નો, ચંદનકાષ્ઠો, અગુરુ, વસ્ત્રો, મણિઓ, મોતીઓ, કંબલો, કાંચન, રૂપું અને કિંમતી વિદ્રુમો કર તરીકે લીધાં.[૨૭,૨૮] તે ઉપરાંત પણ તેઓએ પાંડુ તથા કુંતીના મહાત્મા પુત્ર ભીમના તરફ સેંકડો તથા કરોડો ધનનો મોટો વરસાદ વરસાવ્યો હતો.[૨૯] તે પછી ભયંકર પરાક્રમી ભીમસેન ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો અને ત્યાં તેણે તે ધન ધર્મરાજાની આગળ નિવેદન કર્યું.[૩૦]

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દિગ્વિજયપર્વવિષે ભીમ પ્રાચીદિગ્વિજય નામનો અધ્યાય ૩૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો—સહદેવનો દિગ્વિજય.

॥ વૈશંપાયન उवाच ॥

तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः ॥
महत्या सेनया राजन्प्रययौ दक्षिणां दिशम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે રાજન્! તે પ્રમાણેજ ધર્મરાજે જેને માન આપેલું એવો સહદેવ પણ મોટી સેના લઈને દક્ષિણ દિશા તરફ વિજયને માટે નિકળ્યો.[૧] કુરુકુલોત્પન્ન, બલશાલી સમર્થ સહદેવે પ્રથમજ આખા શૂરસેન દેશને જિતી લીધો તથા બલથી મત્સ્ય રાજાને વશ કર્યો.[૨] તે પછી તેણે મુખ્ય રાજાઓના અધિપતિ એવા મહાબલવાન્ દંતવક્રને જિતી તેને કર આપતો કરીને પાછો તેને તેના રાજ્ય ઉપર બેસાડયો.[૩] તે પછી તેણે સુકુમાર તથા સુમિત્ર રાજાને વશ કર્યા, તેમજ પટચ્ચરોની સાથે અપર મત્સ્યોને પણ જિતી લીધા.[૪]

વળી બુદ્ધિમાન્ સહદેવે નિષાદભૂમિને, પર્વતોમાં મુખ્ય ગોશૃંગ પર્વતને તથા શ્રેણિમાન્ રાજાને બલવડે જિતી લીધા.[૫] પછી નરરાષ્ટ્ર જિતીને તેણે કુંતીભોજના તરફ ચઢાઇ કરી. ત્યાં કુંતીભોજે પ્રેમપૂર્વક તેની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો.[૬] તે પછી તેણે ચર્મણ્વતી નદીના તીર ઉપર વસતા જંભકના પુત્રને જોયો, કે જે રાજાને પૂર્વના વૈરી વાસુદેવે મારતાં બાકી રાખેલો હતો,[૭] હે ભરત ! તે હેતુથી તેણે સહદેવની સાથે સંગ્રામ કર્યો અને સહદેવે તેને યુદ્ધમાં હરાવ્યો. તે પછી સહદેવ દક્ષિણ દિશા તરફ આગળ વધ્યો.[૮] ત્યાં મહાબલવાન્ સહદેવે સેકોને અને અપર સેકોને હરાવ્યા તથા તેઓની પાસેથી કર તથા વિવિધ રત્નો લીધાં.[૯] પછી તેઓને સાથે લઇને તે નર્મદા તરફ ગયો. ત્યાં મોટાં સૈન્યથી વીંટાયલા ઉજ્જયિનીના વીર રાજા વિંદ અને અનુવિંદને અશ્વિનીકુમારના પ્રતાપી પુત્ર સહદેવે યુદ્ધમાં હરાવ્યા.[૧૦] ત્યાંથી રત્નો ગ્રહણ કરીને સહદેવ ભોજકટ પુર પ્રત્યે ગયો. હે રાજન્ ! હે શુદ્ધ ! ત્યાં બે દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું,[૧૧] તેમાં માદ્રીના પુત્ર સહદેવે દુરાધર્ષ એવા ભીષ્મકને હરાવ્યો. ત્યાંથી તેણે કોસલના અધિપતિને, વેણાતીરના રાજાને, કાંતારક રાજાઓને, પ્રાક્કોશલના રાજાઓને, નાટકેયોને તથા હેરંબકોને યુદ્ધમાં જિત્યા હતા.[૧૨,૧૩] તે પછી મહાબલવાન્ સહદેવે બલ કરીને મારુધને, રમ્યગ્રામને તથા નાચિન અને અર્બુકના રાજાઓને જિત્યા.[૧૪] વળી મહાબલવાન્ પાંડુનંદને તે તે અરણ્યના સર્વે રાજાઓને જિતી લીધા તથા વાતાધિપ રાજાને વશ કર્યો.[૧૫] ત્યાંથી પુલિંદોને રણમાં જિતીને ત્યાંથી તે આગળ દક્ષિણમાં વધ્યો. તે પછી નકુલનો નાનો ભાઇ, પાંડ્ય રાજની સાથે એક દિવસ લડ્યો અને તેને જિતીને તે મહાબાહુ દક્ષિણ માર્ગ તરફ વિદાય થયો. ત્યાં તેને લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવી કિષ્કિંધા નામની ગુહા પ્રાપ્ત થઇ. ત્યાં તેણે વાનરોના રાજા મૈંદ તથા દ્વિવિદની સાથે સાત દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ તેઓ હાર્યા નહિ.[૧૬-૧૮] પછી મહાત્મા એવા તે બન્ને વાનરો પ્રસન્ન થયા અને તેઓએ સહદેવને નીચે પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક કહ્યું કે;[૧૯] "હે પાંડવશાર્દૂલ ! તું સર્વે રત્નો લઇને અહીંથી પ્રયાણ કર, અને બુદ્ધિમાન ધર્મરાજાના કાર્યમાં નિર્વિઘ્નતા હો."[૨૦] ત્યાંથી રત્નો લઇને તે પુરુષશ્રેષ્ઠ, માહિષ્મતીપુરી પ્રત્યે ગયો, અને ત્યાં શત્રુવીરને હણનારા એવા પાંડુના પ્રતાપી પુત્ર સહદેવે નીલરાજાની સાથે યુદ્ધ કર્યું. તે મહાન્ યુદ્ધ, ભીરુઓને ભય કરનારૂં, સૈન્યનો સંહાર વાળનારૂં, તથા પ્રાણોના સંશયને ઉત્પન્ન કરનારૂં નિવડ્યું; કારણ કે તે યુદ્ધમાં ભગવાન્ અગ્નિએ નીલરાજાને સહાયતા કરી હતી,[૨૧-૨૩] તેથી સહદેવનાં સૈન્યમાં રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, પુરુષો અને બખ્તરો બળતાં દેખાતાં હતાં.[૨૪] હે જનમેજય ! તે વખતે કુરુનંદન સહદેવ ગભરાટમાં પડી ગયો અને ઉત્તર આપવાને પણ સમર્થ થયો નહિ.[૨૫]

જનમેજય પૂછે છેઃ—હે દ્વિજ ! ભગવાન્ અગ્નિદેવ યજ્ઞને માટે યત્ન કરતા સહદેવના યુદ્ધમાં શા કારણથી શત્રુ થયા હતા ?[૨૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—ત્યાં માહિષ્મતીમાં નિવાસ કરતા ભગવાન્ હવ્યને વહન કરનારા અગ્નિદેવ પૂર્વે વિવશ થઇને પરસ્ત્રીમાં આસક્ત હતા એમ સંભળાય છે.[૨૭] તે નગરીના રાજા નીલની પુત્રી ઘણી રૂપવતી હતી. તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે નિત્ય પિતાની અગ્નિહોત્રશાલામાં આવતી હતી. તે કન્યા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા વીંજણાથી પવન નાખતી, પરંતુ જ્યાં સુધી તે પોતાના સુંદર ઓષ્ઠસંપુટથી ફુંક મારતી નહિ ત્યાં સુધી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતો ન હતો.[૨૮,૨૯] આ રીતે તે કન્યા તરફ આસક્ત થયેલા અગ્નિએ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને નીલરાજાને ખબર ન પડે તેવી રીતે તે સુંદર રૂપવાળી કન્યાની માગણી કરી અને તે તેણે સ્વીકારી. તેમજ બધાનાં ઘરોમાં પણ તે

સ્ત્રીઓની કામના કરવા લાગ્યો.[૩૦] તે પછી બ્રાહ્મણના રૂપવડે તે સુંદર જઘનવાળી કમલનયની કન્યાની સાથે અગ્નિ યથેચ્છ રમણ કરતો તેને સેવવા લાગ્યો. આ વાતની રાજાને ખબર પડતાં તે ધાર્મિકરાજાએ તે વખતે યથાશાસ્ત્ર અગ્નિને શિક્ષા કરવા માંડી;[૩૧] એટલે તો ભગવાન્ અગ્નિ ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠયા. તે જોઇને વિસ્મય પામેલા રાજાએ પૃથ્વી ઉપર મસ્તક મૂકીને અગ્નિનું શરણ માગ્યું.[૩૨] તે પછીના કાલમાં રાજાએ બ્રાહ્મણરૂપધારી અગ્નિને મસ્તકથી નમન કરીને તે સ્થિતિમાંજ કન્યાદાન કર્યું.[૩૩] ભગવાન્ અગ્નિએ પણ નીલરાજાની સુંદર ભ્રુકુટીવાળી તે પુત્રીનો સ્વીકાર કરીને તે રાજા ઉપર કૃપા કરી;[૩૪] તથા અતિશય પ્રિય કરનારા અગ્નિએ તે રાજાને વર માગવા કહીને પ્રસન્ન કર્યો. ત્યારે રાજાએ પણ પોતાનાં સૈન્યને માટે અભયદાન માગ્યું.[૩૫] હે જનમેજય રાજા! ત્યારથી આરંભીને જે કોઇ રાજાઓ અજાણપણાથી તે નગરને બલવડે જિતવાનો યત્ન કરે છે તો તે અગ્નિથી બળી જાય છે.[૩૬] હે કુરુકુલને પ્રવર્તાવનારા રાજા! વળી તે વખતથી તે માહિષ્મતી નગરીમાં સ્ત્રીઓને ઇચ્છાપૂર્વક સુલભતાથી કોઈ વશ રાખી શકતું ન હતું; કારણ કે સર્વે સ્ત્રીઓને અગ્નિએ પોતે સ્વીકારી હતી;[૩૭] અને અગ્નિએ સ્ત્રીઓને વર આપ્યો હતો કે, તમને તમારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ કોઈ રોકવા સમર્થ થશે નહિ, તેથીજ ત્યાંની સ્ત્રીઓ અમારા પતિના અથવા અન્ય પુરુષના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને અગ્નિજ અમારો ઉપભોગ કરે છે એવું નિશ્ચયથી માનતી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરે છે.[૩૮] હે ભરતર્ષભ મહારાજા! ત્યારથી માંડીને અગ્નિના ભયથી રાજાઓ તે નગરનો સર્વદા ત્યાગ કરે છે;[૩૯] પરંતુ હે રાજન્! ધર્માત્મા સહદેવ તો પોતાના સૈન્યને અગ્નિથી વીંટાયલું તથા ભયથી પીડાયલું જોઇને પર્વતની પેઠે જરા પણ કંપ્યો નહિ, અને જલનું આચમન કરી પવિત્ર થઇને તે અગ્નિને કહેવા લાગ્યો.[૪૦]

સહદેવ કહે છે:–"હે કૃષ્ણવર્ત્મન્! આ સમારંભ તમારે માટેજ થાય છે, તમને હું નમસ્કાર કરૂં છું. હે પાવક! તમે દેવોનું મુખ છો, તમે યજ્ઞ છો,[૪૧] તમે પાવન કરનારા હોવાથી પાવક કહેવાઓ છો, હવિષ્‌ને વહન કરનારા હોવાથી હવ્યવાહન કહેવાઓ છો, વેદો તમારે માટે થયા છે, માટે તમે જાતવેદસ્ કહેવાઓ છો.[૪૨]

હે વિભાવસુ! તમે ચિત્રભાનુ, સુરેશ તથા અનલ છો. તમે સ્વર્ગનાં દ્વારને સ્પર્શ કરનારા, હોમેલાંને ભક્ષણ કરનારા, જ્વલન તથા જ્વાલાવાળા છો.[૪૩] તમે વૈશ્વાનર, પિંગેશ, પ્લવંગ, ભૂરિતેજા, કુમારને ઉત્પન્ન કરનારા, ભગવાન્ રુદ્રગર્ભ તથા હિરણ્યના ઉત્પાદક છો.[૪૪] અગ્નિ મને તેજ આપો, વાયુ મને પ્રાણ આપો, પૃથ્વી મારામાં બલ મૂકો અને જલ મારૂં કલ્યાણ કરો.[૪૫] હે જલગર્ભ! હે મહાસત્વ! હે જાતવેદસ્! હે સુરેશ્વર! હે અગ્નિ! તમે દેવોનાં મુખ છો, મને સત્યવડે પવિત્ર કરો.[૪૬] નિરંતર ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો, દેવતાઓ અને અસુરો યજ્ઞોમાં તમારે વિષે સારી રીતે હોમ કરે છે, તમે મને સત્યવડે પવિત્ર કરો.[૪૭] તમે ધૂમરૂપી ધ્વજાવાળા છો, શિખાવાળા છો, પાપને હણનારા છો, વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા છો અને સર્વ પ્રાણીઓમાં નિત્ય રહેલા છો, તમે મને સત્યથી પવિત્ર કરો.[૪૮] હે ભગવન્! મેં પવિત્ર થઇને પ્રીતિથી આ પ્રમાણે તમારી સ્તુતિ કરી છે માટે હે અગ્નિ! તમે મને તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા સુખ આપો."[૪૯]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ અગ્નિના શ્લોકરૂપ આઠ મંત્રોને ભણતો જે મનુષ્ય અગ્નિમાં દૂધપાક વગેરેથી હોમ કરે છે, તે નિત્ય સમૃદ્ધિમાન તથા જિતેંદ્રિય થાય છે અને સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.[૫૦] વળી સહદેવે કહ્યું; "હે હવ્યવાહન! તમારે યજ્ઞમાં આવું વિઘ્ન કરવું જોઈએ નહિ." આ પ્રમાણે કહીને પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવો માદ્રીનો પુત્ર સહદેવ, પૃથ્વી

ઉપર દર્ભ પાથરીને ભય તથા ઉદ્વેગ પામેલા તે સૈન્યના મોખરામાં વિધિપૂર્વક અગ્નિની સન્મુખ બેઠો.[૫૧,૫૨] તે વખતે મહાસમુદ્ર જેમ મર્યાદાને ઓળંગે નહિ, તેમ અગ્નિ સહદેવને ઓળંગી શક્યો નહિ. પછી સહદેવની પાસે ધીરેથી આવીને અગ્નિએ તે કુરુનંદન નરદેવને સાંત્વન કરતાં આ પ્રમાણે વચન કહ્યું; "હે કુરુકુલોત્પન્ન! તું ઉઠ, ઉભો થા, આ તો મેં તારો અભિપ્રાય જાણવાની ઇચ્છા કરી હતી. તારો તથા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો સર્વ અભિપ્રાય હું જાણું છું;[૫૩,૫૪] પણ હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! મારે જ્યાં સુધી નીલરાજાના કુલના વંશ ચલાવનારાઓ હોય ત્યાં સુધી આ પુરીનું રક્ષણ કરવાનું છે.[૫૫] તેમ છતાં હે પાંડુપુત્ર! તારા મનનું ઇચ્છિત હું કરીશ."[૫૬] આ સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલો માદ્રીનો પુત્ર સહદેવ ઉઠયો અને હે ભરતર્ષભ! તેણે હાથ જોડી મસ્તક નમાવીને અગ્નિની પૂજા કરી.[૫૭] આ રીતે અગ્નિદેવ શાંત થયા પછી અગ્નિનીજ આજ્ઞાથી નીલરાજા સહદેવની આગળ આવ્યો અને તે રાજાએ યોદ્ધાઓના સ્વામી નરવ્યાઘ્ર સહદેવની સત્કારપૂર્વક પૂજા કરી. માદ્રીપુત્રે પણ તે પૂજા સ્વીકારીને તેને કર આપતો કર્યો. તે પછી વિજય પામેલો સહદેવ દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યો. ત્યાં તેણે અમાપ બલવાળા ત્રૈપુરરાજને વશ કર્યો.[૫૮-૬૦] તે પછી મહાબાહુ સહદેવે પૌરવેશ્વરને બલવડે જિતી લીધો, તથા કૌશિકાચાર્ય આકૃતિને મહાયત્નવડે વશ કર્યો.[૬૧] ત્યાંથી નિકળી મહાબાહુ સહદેવે સુરાષ્ટ્રના અધિપતિને વશ કર્યો અને સુરાષ્ટ્રદેશમાંજ રહીને તે ધર્માત્માએ, ભોજકટમાં રહેલા બુદ્ધિમાન્ તથા મહા સંપત્તિવાળા રુક્મિને તથા સાક્ષાત્ ઇંદ્રના સખા ભીષ્મકને દૂત મોકલીને કર આપવા જણાવ્યું.[૬૨,૬૩] હે મહારાજ! તે વખતે ભીષ્મકે વાસુદેવના તરફ દૃષ્ટિ રાખીને પ્રેમપૂર્વક પોતાના પુત્રની સાથે તે આજ્ઞા ઉઠાવી.[૬૪] ત્યાંથી રત્નો ગ્રહણ કરીને યોદ્ધાઓનો પતિ સહદેવ ફરી આગળ ચાલ્યો. પછી મહા તેજસ્વી તથા મહાબલવાન્ સહદેવે શૂર્પારકક્ષેત્ર, તાલકટ અને દંડકોને વશ કર્યા. તે પછી સાગરના દ્વીપમાં રહેનારા મ્લેચ્છ જાતિના રાજાઓને, નિષાદોને, પુરુષાદોને, કર્ણપ્રાવરણોને તથા નર તથા રાક્ષસથી ઉત્પન્ન થયેલા કાલમુખોને જિતી લીધા.[૬૫-૬૭] વળી મહાબુદ્ધિવાળા સહદેવે આખો કોલ્લગિરિ, સુરભીપટ્ટન, તામ્રદ્વીપ, રામકપર્વત અને રાજાની સાથે તિમિંગિલ પ્રદેશને જિતી લીધો હતો. તેમજ એકપાદ પુરુષોને, વનવાસીકેરલોને, સંજયંતી નગરીને તથા પાખંડી કરહાટકને દૂતો મોકલીનેજ વશ કરી તેઓની પાસેથી ખંડણી લીધી હતી.[૬૮-૭૦] વળી પાંડયો, દ્રવિડો, ઉડ્ર, કેરલ, અંધ્રો, તાલવનો, કલિંગો, ઉષ્ટ્રકર્ણિકો, રમ્ય આટવીપુરી, યવનપુર આ બધાને તેણે દૂતો મોકલીનેજ વશ કર્યા તથા તેઓની પાસેથી કર લીધા.[૭૨] તે પછી બુદ્ધિમાન્ સહદેવ સમુદ્ર નજીકના પ્રદેશમાં ગયો અને હે રાજેંદ્ર! ત્યાંથી તે શત્રુને દમનારા, ધર્માત્મા માદ્રીપુત્ર સહદેવે, પુલસ્ત્યના પુત્ર મહાત્મા વિભીષણને પ્રીતિપૂર્વક દૂતો મોકલીને કરને માટે કહાવ્યું;[૭૧-૭૩] અને વિભીષણે પ્રેમપૂર્વક તે શાસન ઉઠાવ્યું, તેમજ સમર્થ તથા ધીમાન્ વિભીષણે તે કાલબલે કરેલું માન્યું.[૭૪] તે પછી તેણે વિવિધ જાતનાં રત્નો, ચંદન તથા અગુરુનાં કાષ્ઠો, દિવ્ય આભરણો,[૭૫] મહાયોગ્ય વસ્ત્રો અને મહા મૂલ્યવાળા મણિઓ સહદેવને મોકલી આપ્યા. તે પછી બુદ્ધિમાન્, પ્રતાપી સહદેવ ત્યાંથી પાછો ફર્યો.[૭૬] આ પ્રમાણે અરિને દમનારો સહદેવ સામથી તથા વિજયથી રાજાઓને વેગવડે જિતી લઈ તથા તેઓને ખંડણી આપતા કરીને પાછો ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો;[૭૭] અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તેણે તે સઘળું ધર્મરાજાને નિવેદન કર્યું તથા હે જનમેજયરાજા! પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરીને તે ત્યાં સુખથી રહેવા લાગ્યો.[૭૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમા સભાપર્વાંતર્ગત દિગ્વિજય પર્વવિષે સહદેવ દક્ષિણદિગ્વિજય નામનો અધ્યાય ૩૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૨ મો–નકુલનો દિગ્વિજય.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा ॥
वासुदेवजितामाशां यथाऽसावजयत् प्रभुः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હવે નકુલનાં કર્મો તથા વિજયને કહું છું. એ સમર્થે વાસુદેવે જિતેલી એવી પશ્ચિમ દિશાનો જે રીતે જય કર્યો હતો તે તમે સાંભળો.[1] બુદ્ધિમાન નકુલ મોટી સેનાની સાથે વિજયની ધારણાથી ઇંદ્રપ્રસ્થમાંથી નિકળી મોટા સિંહનાદવડે, યોદ્ધાઓની ગર્જનાવડે તથા રથનાં પૈડાંના નાદવડે આ પૃથ્વીને કંપાવતો પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલ્યો.[2,3] પ્રથમ તેણે બહુ ધનવાન, રમ્ય, ગાયોથી સમૃદ્ધ, ધન ધાન્યવાળા અને સ્વામી કાર્તિકને પ્રિય એવા રોહિતક ગિરિ ઉપર ચઢાઇ કરી. ત્યાં તેને શૂરા એવા મત્તમયૂર નામના ક્ષત્રિયોની સાથે મોટું યુદ્ધ થયું. પછી તે મહાકાંતિવાળા નકુલે આખી મરુભૂમિને, બહુધાન્યક પ્રદેશને, શૈરીષકને અને મહેત્થને વશ કર્યા; તથા આક્રોશ રાજર્ષિની સાથે તેણે મોટું યુદ્ધ કરીને તેને વશ કર્યો.[4-6] પાંડુપુત્ર નકુલ તે દશાર્ણોને જિતીને ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. પછી તેણે શિબિદેશના, ત્રિગર્તદેશના, અંબષ્ઠના, માલવના અને પંચકર્પટના રાજાઓને તથા મધ્યમકેય અને વાટધાનના દ્વિજોને વશ કર્યા. ત્યાંથી પાછા વળીને તેણે પુષ્કરારણ્યવાસી ઉત્સવ સંકેત ગણોને જિતી લીધા. તથા મહાકાંતિવાળા પુરુષશ્રેષ્ઠ નકુલે સિંધુના તીર ઉપર રહેનારા મહાબલવાળા ગ્રામ્ય લોકોને, શૂદ્રોને તથા આહીરોને, સરસ્વતીના તીર ઉપર રહેનારા અને મત્સ્યથી આજીવિકા ચલાવનારા માછીઓને, પર્વતવાસીઓને, આખા પંજાબદેશને, અમર પર્વતને, ઉત્તર જ્યોતિષને તથા દિવ્ય કટપુરને અને દ્વારપાલને ઝપાટાથી વશ કરી લીધા. તે પછી પાંડુપુત્ર નકુલે રામઠોને, હારહૂણોને અને પશ્ચિમના બીજા સર્વે રાજાઓને આજ્ઞાથીજ વશ કરી લીધા; અને હે ભારત ! ત્યાં રહીનેજ તેણે વાસુદેવને દૂત મોકલ્યો.[7-13] હે રાજન્ ! ભયરહિત એવા શ્રીકૃષ્ણે પણ તેની આજ્ઞાને સ્વીકારી લીધી. ત્યાંથી તે મદ્રોની રાજધાની શાકલ પ્રત્યે ગયો,[14] અને તે બલવાને પોતાના મામા શલ્યને પ્રીતિપૂર્વક વશ કર્યો. હે રાજન્ ! સેનાપતિ તથા સત્કાર કરવા યોગ્ય એવો નકુલ તે રાજાના સત્કારને તથા પુષ્કલ રત્નોને ગ્રહણ કરીને ત્યાંથી વિદાય થયો. તે પછી સાગરના બેટોમાં રહેનારા પરમ દારુણ મ્લેચ્છોને, પહ્લવોને, બર્બરોને, કિરાતોને, યવનોને, શકોને તથા બીજા રાજાઓને વશ કરીને તથા ત્યાંથી રત્નો લઇને, યુદ્ધના ચિત્ર માર્ગોને જાણનારો કુરુશ્રેષ્ઠ નકુલ ત્યાંથી પાછો વળ્યો.[15-17] હે મહારાજ ! તે મહાત્મા પાસે એટલું બધું ધન એકઠું થયું હતું કે તે મહા ધનના ભંડારને દશ હજાર ઉંટો મહા મુશ્કેલીથી ઉંચકી શકતાં હતાં.[18] હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ પ્રમાણે વરુણે પાલન કરેલી અને વાસુદેવે જિતેલી એવી પશ્ચિમ દિશાનો વિજય કરીને પછી શ્રીમાન્ માદ્રીપુત્ર નકુલ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રહેલા વીર યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યો અને તેમને તેણે તે ધન નિવેદન કર્યું.[19,20]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દિગ્વિજયપર્વવિષે નકુલ પશ્ચિમજય નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત.

દિગ્વિજયપર્વ સમાપ્ત.

राजसूय पर्व.+

અધ્યાય ૩૩ મો-રાજસૂયની દીક્ષા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ॥
शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-ધર્મરાજાનાં રક્ષણથી, સત્યનાં પરિપાલનથી, અને શત્રુઓના ક્ષયથી પ્રજાઓ સ્વકર્મમાં તત્પર રહેતી હતી.[1] યથાર્થ કર લેવાથી તથા ધર્મપૂર્વક શાસન કરવાથી મેઘ યથેષ્ટ વૃષ્ટિ કરતો હતો અને દેશ સમૃદ્ધિવાળો થયો હતો. સર્વે કાર્યોના આરંભો પોતાને તથા બીજાને હિત આપનારા થતા હતા; તથા ગોરક્ષા, ખેતી અને વ્યાપાર, એ સઘળું રાજાનાં પુણ્યવડે વિશેષતાથી પ્રવર્તતું હતું.[2,3] હે રાજન્! ચોરોથી, ઠગોથી તથા રાજાનાં પ્રિય મનુષ્યોથી અસત્ય વાણી સાંભળવામાં આવતી ન હતી, તેમજ તેઓ પણ પરસ્પરને ઠગતા ન હતા.[4] નિત્ય ધર્મપરાયણ રહેનારા યુધિષ્ઠિરના રાજ્યસમયમાં અવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, વ્યાધિ તથા અગ્નિદાહ, આમાંનું કંઇ પણ થતું ન હતું.[5] વળી તે વખતે રાજાઓ પ્રિય કરવા, સેવા કરવા તથા હમ્મેશનો કર આપવા યુધિષ્ઠિરની પાસે આવતા હતા; પણ જિતવા વગેરે કાર્યોનેમાટે આવતા ન હતા.[6] વળી ધર્મથી આવેલાં ધનવડે યુધિષ્ઠિરનો ભંડાર બહુ વધી ગયો હતો. તે ભંડાર સેંકડો વર્ષે પણ ખુટાડેલો ખુટાડી શકાય તેવો ન હતો.[7] કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ પોતાના ભંડાર તથા કોઠારનું પરિમાણ જાણ્યા પછી પોતે યજ્ઞ કરવા માટે ઇચ્છા કરી.[8] તે વખતે જે સ્નેહીઓ હતા તે સર્વે સાથે તથા જુદા જુદા કહેવા લાગ્યા કે; "હે વિભો! આ તમારે યજ્ઞ કરવાનો સમય છે, માટે તમે તેની તૈયારી કરો."[9] આ પ્રમાણે તેઓ કહેતા હતા એટલામાં તો ત્યાં ઋષિ, પુરાતન, વેદાત્મા, વિદ્વાનોને પણ અંતર્યામી હોવાથી અદૃશ્ય, સ્થાવર જંગમથી શ્રેષ્ઠ, ઉત્પત્તિસ્થાન તથા લયસ્થાનરૂપ, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના સ્વામી, કેશવ, કેશી દૈત્યને મારનારા,[10,11] સર્વે યાદવોના કિલ્લારૂપ, આપત્તિમાં અભય આપનારા તથા શત્રુને હણનારા એવા શ્રીહરિ આવી પહોંચ્યા. તે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા માધવ, દ્વારકાની સેનાના અધિકાર ઉપર વસુદેવની સારી રીતે ગોઠવણ કરીને, ધર્મરાજાનેમાટે જાતજાતનો ધનસમૂહ લઇને તથા મોટાં સૈન્યથી વીંટાઇને, તે અક્ષય રત્નસાગરને તથા અપાર ધનસમૂહને રથના ઘોષથી ગજાવતા ઉત્તમ ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં પેઠા,[12-14] અને પાંડવોના પૂર્ણ નગરને અધિક પૂર્ણ કરતા શત્રુઓને શોક આપનારા થયા. જેમ સૂર્ય વિનાનું સ્થાન સૂર્યવડે, જેમ વાયુવિનાનું સ્થાન વાયુવડે, તેમ શ્રીકૃષ્ણના આવવાથી એ ભરત વંશીઓનું પુર પણ આનંદિત થયું.[15] યુધિષ્ઠિર રાજા હર્ષથી તેમની સામે ગયા તથા તેમણે યથાવિધિ તેમનો સત્કાર કર્યો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પછી કુશલ પૂછીને, સુખપૂર્વક બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણને, ધૌમ્ય, દ્વૈપાયન આદિ ઋત્વિજો તથા ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવની સાથે યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા.[16,17]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-"હે કૃષ્ણ! તમારેલીધે હમણાં સઘળી પૃથ્વી મારા તાબામ છે, અને હે વૃષ્ણિવંશજ! તમારી કૃપાર્થે મેં ઘણું ધન સંપાદન કર્યું છે.[18] હે દેવકી

+ वित्तार्जनं मखायैव महतामिति दर्शयन् । ऊचे दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयक्रतुक्रियां ॥ મહત્પુરુષોનું ધનોપાર્જન યજ્ઞનેમાટેજ હોય છે એમ દર્શાવતા વ્યાસમુનિ દિગ્વિજય પછી રાજસૂયયજ્ઞની ક્રિયાને વર્ણવે છે. ગણેશ.

પુત્ર માધવ ! હું તે સઘળાં ધનનો, ઉત્તમ બ્રાહ્મણો તથા અગ્નિને માટે વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવા ઇચ્છું છું.[૧૯] હે મહાબાહુ દાશાર્હ ! તેથી તમારી સાથે તથા ભાઇઓની સાથે હું યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કરૂં છું; માટે તમારે મને આજ્ઞા આપવી જોઇએ.[૨૦] અથવા હે મહાભુજવાળા દાશાર્હ ! તમે પોતેજ દીક્ષા ગ્રહણ કરો. હે ગોવિંદ ! તમે યજ્ઞ કરશો એટલે હું પાપરહિત થઈશ[૨૧] અથવા હે વિભો ! આ નાના ભાઈઓની સાથે મને આજ્ઞા આપો. હે કૃષ્ણ ! તમારી આજ્ઞા થવાથી હું ઉત્તમ યજ્ઞ કરી શકીશ."[૨૨]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ સાંભળી, યુધિષ્ઠિરના ગુણોનાં બહુ વખાણ કરીને શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો; "હે રાજશાર્દૂલ ! તમેજ ચક્રવર્તી થવાને યોગ્ય છો એટલે તમેજ મહાયજ્ઞ કરો. તમે યજ્ઞ કરશો એટલે તેથી અમે કૃતકૃત્ય થઈશું.[૨૩] તમારા શ્રેયને માટે હું તત્પર છું એટલે તમે ઇચ્છિત યજ્ઞ કરો; અને તમે મને કાર્ય કરવા આજ્ઞા કરો. તમારાં સર્વ વચન પ્રમાણે હું કરીશ."[૨૪]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"હે કૃષ્ણ ! મારો સંકલ્પ સફલ થયો છે તથા મને અવશ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, કારણ કે હે હૃષીકેશ ! તમે આજે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે અહીં આવી પહોંચ્યા છો."[૨૫]

વૈશંપાયન કહે છે:–પછી શ્રીકૃષ્ણે જેને આજ્ઞા આપેલી એવા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓની સાથે રાજસૂય યજ્ઞથી યજન કરવામાટે સાધનો તૈયાર કરવા લાગ્યા.[૨૬] તે પછી શત્રુનિબર્હણ પાંડવે, યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સહદેવને તથા સઘળા મંત્રીઓને આજ્ઞા કરી કે;[૨૭] "આ યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોએ જે પ્રમાણે યજ્ઞોનાં અંગો કહ્યાં હોય તેને યોગ્ય સઘળાં સાહિત્યો તથા સર્વ મંગલ પદાર્થો, અને ધૌમ્યના કહેવા પ્રમાણે ઘી, પશુ વગેરે યજ્ઞસંભારો આપણા પુરુષોદ્વારા યથોચિત રીતે, અનુક્રમવાર મંગાવી રાખો.[૨૮,૨૯] વળી ઇંદ્રસેન, વિશોક તથા અર્જુનનો સારથિ પૂરુ, મારૂં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અન્ન વગેરે લાવવાનું કામ કરો.[૩૦] હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! વળી બ્રાહ્મણોના મનોરથ પ્રમાણે પ્રીતિ ઉપન્ન કરે તેવાં, રસ અને સુગંધવાળાં સર્વે જાતનાં પકવાન્નો તૈયાર કરાવો."[૩૧] આ વચન કહેતાંજ યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સહદેવે, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને 'સઘળું તૈયાર છે' એમ નિવેદન કર્યું.[૩૨] તે પછી હે રાજન્ ! દ્વૈપાયન વ્યાસે, સાક્ષાત્ મૂર્તિમંત વેદોના જેવા મહાભાગ્યશાલી બ્રાહ્મણોને ઋત્વિજ થવા બોલાવ્યા.[૩૩] યુધિષ્ઠિર રાજાના યજ્ઞમાં સત્યવતીના પુત્રે પોતે બ્રહ્માનું પદ સ્વીકાર્યું, ધનંજય ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા સુસામા નામના આંગિરસ સામગાન કરનારા (ઉદ્દગાતા) થયા.[૩૪] બ્રહ્મિષ્ઠ એવા યાજ્ઞવલ્કય મુખ્ય અધ્વર્યુ થયા. વસુના પુત્ર પૈલમુનિ, ધૌમ્યની સાથે હોતા થયા;[૩૫] અને હે ભરતર્ષભ ! એ ઋષિઓના વેદ તથા વેદાંગના પારને પામેલા એવા પુત્રવર્ગો તથા શિષ્યવર્ગો હોત્રગો થયા.[૩૬] તે ઋષિઓએ સ્વસ્તિ પુણ્યાહવાચન કર્યું તથા તે યજ્ઞનો સંકલ્પ કરાવ્યો. તે પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિપ્રમાણે તે મહાન્ યજ્ઞસ્થાનની પૂજા કરાવી. પછી ત્યાં આજ્ઞા કરેલા શિલ્પિઓએ દેવોના મંદિરોના જેવાં સુગંધવાળાં તથા વિશાલ અગ્નિશાલા, પત્નીશાલા વગેરે ગૃહો તૈયાર કર્યાં.[૩૭,૩૮] તે પછી રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર રાજાએ પોતાના મંત્રી સહદેવને તે વખતે તુરત આજ્ઞા કરી કે;[૩૯] "તું આમંત્રણ કરવાને સારૂ શીઘ્ર ગતિવાળા દૂતોને તત્કાલ મોકલ." રાજાનું વચન સાંભળીને તે વખતે સહદેવે દૂતોને મોકલ્યા, અને તેઓને કહ્યું કે; "પ્રત્યેક રાજ્યોમાં બ્રાહ્મણોને, રાજાઓને, વૈશ્યોને અને માન આપવા જેવા શૂદ્રોને તમે આમંત્રણ કરો, અને તે સઘળાને લઇ આવો."[૪૦,૪૧]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે આજ્ઞા કર્યા પછી શીઘ્ર ગતિવાળા દૂતો, પાંડુપુત્રની આજ્ઞાથી તુરત પોતાનાઓને તથા બીજાઓને

પણ આમંત્રણ કરી વળ્યા અને કેટલાએકને સાથેજ લઇ આવ્યા.[૪૨] હે ભરતકુલોત્પન્ન! તે પછી પૂર્વે જણાવેલા બ્રાહ્મણોએ યથાસમય કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાને રાજસૂય યજ્ઞની દીક્ષા આપી.[૪૩] ધર્માત્મા એવા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર દીક્ષા ધારણ કર્યા પછી હજારો બ્રાહ્મણોથી વીંટાઇને યજ્ઞસ્થાનમાં ગયા.[૪૪] તે વખતે તેમની સાથે તેમના ભાઇઓ, જ્ઞાતિવાળાઓ, સુહૃદો, મંત્રીઓ, ક્ષત્રિયો, અનેક દેશથી આવેલા રાજાઓ તથા પ્રધાનો હતા. તેઓની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજા મૂર્તિમંત ધર્મના જેવા જણાતા હતા. વળી તે વખતે સર્વ વિદ્યામાં નિષ્ણાત તથા વેદવેદાંગના પારને પામેલા એવા જુદા જુદા દેશના બ્રાહ્મણો આવ્યા હતા. પરિવારોની સાથે તે બ્રાહ્મણોને-માટે ધર્મરાજાની આજ્ઞાથી હજારો શિલ્પિઓએ પુષ્કલ અન્ન તથા વસ્ત્રોથી ભરેલાં અને સર્વ ઋતુના ગુણોથી સંપન્ન એવાં જુદાં જુદાં નિવાસસ્થાનો તૈયાર કર્યાં.[૪૫-૪૮] હે રાજન્! તે સ્થાનોમાં બહુ સત્કાર કરેલા બ્રાહ્મણોએ નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેઓ અનેક કથાઓ કરતા તથા નટો અને નર્તકોને જોતા હતા.[૪૯] ત્યાં આગળ ભોજન કરતા તથા વાતો કરતા હર્ષ પામેલા મહાત્મા બ્રાહ્મણોનો મહાન્ શબ્દ અહોનિશ સંભળાતો હતો.[૫૦] વળી એ સ્થાનમાં એઓના 'આપો, આપો' અને 'ભોજન કરો, ભોજ ' કરો ' આવા પ્રકારના શબ્દો નિત્ય સંભળાતા હતા.[૫૧] હે ભરતવંશી! ધર્મરાજાએ બ્રાહ્મણોને લાખો ગાયો, લાખો સુવર્ણના પલંગો તથા લાખો સ્ત્રીઓ પૃથક્ પૃથક્ આપી હતી.[૫૨] આ રીતે પૃથ્વીમાં એક વીર એવા મહાત્મા પાંડવનો યજ્ઞ, સ્વર્ગમાં ઇંદ્રના યજ્ઞ જેવો પ્રવર્તવા લાગ્યો.[૫૩] તે પછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા યુધિષ્ઠિર રાજાએ ભીષ્મ, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, કૃપાચાર્ય, સઘળા ભાઇઓ તથા તેમના ઉપર પ્રીતિ રાખનારાઓને બોલાવવા માટે પાંડુપુત્ર નકુલને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો.[૫૪,૫૫]

ઇતિશ્રી મહાભારત સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂય પર્વવિષે રાજાનિમંત્રણ નામનો અધ્યાય ૩૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૪ મો–રાજસૂય યજ્ઞમાં રાજાઓનું આગમન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

स गत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समितिंजयः ॥
भीष्ममामंत्रयांचक्रे धृतराष्ट्रं च पांडवः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારા પાંડુપુત્ર નકુલે હસ્તિનાપુરમાં જઇને ભીષ્મ તથા ધૃતરાષ્ટ્રનું આમંત્રણ કર્યું.[૧] તેણે આચાર્ય વગેરેને સત્કાર કરીને યજ્ઞમાં આવવા આમંત્રણ કર્યું એટલે તેઓ બ્રાહ્મણોને આગળ કરીને પ્રસન્ન મનથી યજ્ઞમાં જવા માટે નિકળ્યા.[૨]

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ભારતરાજ! વળી યજ્ઞવેત્તા ક્ષત્રિયો તથા બીજા સેંકડો પુરુષો, ધર્મરાજાના યજ્ઞને સાંભળીને સભા તથા પાંડુપુત્ર ધર્મરાજાને જોવાની ઇચ્છાથી પ્રસન્ન મનવડે અનેક દિશાઓમાંથી તે વખતે વિવિધ પ્રકારનાં મહા રત્નો લઇને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વળી ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, મહામતિ વિદુર,[૩-૫] દુર્યોધનાદિ સર્વે ભાઇઓ, ગાંધારરાજ સુબલ, મહાબલવાન શકુનિ,[૬] અચલ, વૃષક, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ કર્ણ, બલવાન શલ્ય, મહાબલવાન બાહ્લીક,[૭] કુરુકુલોત્પન્ન સોમદત્ત, ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા તથા શલ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, દ્રોણગુરુ, સિંધુદેશનો જયદ્રથ,[૮] પુત્રોની સાથે દ્રુપદ, પૃથ્વીપતિ શાલ્વ, પ્રાગ્જ્યોતિષ નગરનો મહારથ રાજા ભગદત્ત,[૯] કે જે સાગરની ભેજવાળી જમીનમાં રહેનારા સર્વે મ્લેચ્છોની સાથે આવ્યો હતો. વળી પર્વત પ્રદેશના રાજાઓ, બૃહદ્બલ રાજા,[૧૦] પૌંડ્રક વાસુદેવ, વંગ, કાલિંગક,

આકર્ષ, કુંતલ, માલવો, આંધ્રકો,[11] દ્રાવિડો, સિંહલો, કાશ્મીરરાજ, મહાતેજસ્વી કુંતીભોજ, ગૌરવાહનરાજા,[12] બાહુલીકો, બીજા સઘળા શૂરા રાજાઓ, બે પુત્રની સાથે વિરાટ, મહાબલવાન માવેલ્લ,[13] અનેક દેશના રાજાઓ તથા રાજપુત્રો અને હે ભારત! મહાવીર્યવાન તથા યુદ્ધમાં દુર્મદવાળો શિશુપાલ પોતાના પુત્રની સાથે પાંડુપુત્રના યજ્ઞમાં આવ્યો હતો. વળી બલરામ, અનિરુદ્ધ, સારણની સાથે કંક,[14,15] ગદ, પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, વીર્યવાન ચારુદેષ્ણ, ઉલ્મુક, નિશઠ, વીર, અંગાવહ[16] તથા બીજા સમગ્ર મહારથી વૃષ્ણિઓ આવ્યા હતા. આ અને બીજા મધ્ય દેશના ઘણા રાજાઓ પાંડુપુત્રના રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં આવ્યા હતા. તે બધાઓને ધર્મરાજાની આજ્ઞાથી હે રાજન્! બહુ ભક્ષ્ય પદાર્થોથી ભરેલા તથા વાવ અને વૃક્ષોથી સુશોભિત એવા નિવાસો આપવામાં આવ્યા. તેમજ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તે મહાત્માઓની પૂજા કરી.[17-19] પછી સત્કાર કરેલા તે રાજાઓ દેખાડવા પ્રમાણે નિવાસગૃહોમાં ગયા. એ ઘરો કૈલાસનાં શિખરના જેવાં જણાતાં, સુંદર પદાર્થોથી સુશોભિત કરેલાં, સારી રીતે રચેલા ધોળા તથા ઉંચા કિલ્લાઓથી ચોમેર વીંટાયલાં, સુવર્ણની જાળીઓથી ઢંકાયલાં, મણિની ભૂમિથી શોભાયમાન કરેલાં, સુખથી ચઢી શકાય તેવાં પગથિયાંવાળાં, મોટી બેઠકો તથા આસનોવાળાં, પુષ્પની માલાઓથી ઢંકાયલાં, ઉત્તમ અગુરુના સુગંધવાળાં, હંસ તથા ચંદ્રના જેવાં ધોળાં, ચાર ગાઉસુધી સારી રીતે જોઈ શકાય તેવાં, ભીડ વિનાનાં, સરખાં દ્વારવાળાં, નાના મોટા સર્વ ગુણોથી સંપન્ન, અને હિમાલયના શિખરોની પેઠે અનેક ધાતુઓથી બાંધેલાં હતાં. આવાં ઘરોમાં વિશ્રાંતિ લીધા પછી તે રાજાઓ, પુષ્કલ દક્ષિણા આપનારા તથા અનેક સભાસદોથી વીંટાયલા એવા ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરને મળ્યા. હે રાજન્! તે વખતે રાજાઓ, બ્રાહ્મણો તથા મહર્ષિઓથી ભરાયલી તે સભા, દેવોથી સ્વર્ગ શોભે તેવી શોભવા લાગી.[20-25]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂયયજ્ઞ વિષે નિમંત્રિત રાજાગમન નામનો અધ્યાય ૩૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૫ મો-યજ્ઞક્રિયા તથા કાર્યવ્યવસ્થા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

पितामहं गुरुं चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः ॥
अभिवाद्य ततोराजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે રાજન્! તે પછી યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મ પિતામહ તથા દ્રોણ ગુરુની સામે જઈને પ્રણામ કર્યા. પછી ભીષ્મને, દ્રોણને, કૃપાચાર્યને, અશ્વત્થામાને, દુર્યોધનને તથા વિવિંશતિને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કે; "આપ સઘળા આ યજ્ઞમાં મારા ઉપર સર્વ રીતે અનુગ્રહ કરો.[1,2] આ મહાન ધન છે, અહીં જે કંઇ મારૂં ધન છે તેનો પ્રાર્થના કરેલા એવા તમે યથેષ્ટ ઉપયોગ કરીને મને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરો."[3] આ પ્રમાણે તે સઘળાને કહ્યા પછી, દીક્ષાધારી યુધિષ્ઠિરે તેઓની યોગ્યતાપ્રમાણે અધિકારોના ઉપર નિમણુક કરી.[4] ભક્ષ્યભોજ્યના અધિકાર ઉપર દુ:શાસનની યોજના કરી, બ્રાહ્મણોનું સ્વાગત કરવા અશ્વત્થામાને કહ્યું,[5] રાજાઓના સામા સત્કારને માટે સંજયની યોજના કરી, મહાબુદ્ધિવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણની કરેલાં તથા ન કરેલાં કાર્યો જાણવા ઉપર યોજના કરી,[6] અને સુંદર વર્ણવાળાં હિરણ્યની તથા રત્નોની પરીક્ષા કરવા તથા દક્ષિણા આપવા ઉપર રાજાએ કૃપાચાર્યની નિમણુક કરી.[7] તેમજ બીજા પુરુષવ્યાઘ્રોની પણ જુદાં જુદાં કાર્યોપર યોજના કરી. વળી ત્યાં નકુલે સન્માનથી બોલાવી આણેલા એવા

બાહ્‌લીક, ધૃતરાષ્ટ્ર, સોમદત્ત અને જયદ્રથ ધણીરણીની પેઠે રમણ કરતા હતા.[૮] સર્વ ધર્મવેત્તા વિદુરજી ખર્ચખાતાના અધિકારી હતા, દુર્યોધન તમામ ભેટો લેવા ઉપર હતો,[૯] અને ભેટ આપનારા સર્વે લોકોથી વીંટાયલા શ્રીકૃષ્ણ પોતે ઉત્તમ ફ્લ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી બ્રાહ્મણોના પગ ધોવાના કામ ઉપર રહ્યા હતા.[૧૦] ત્યાં સભાને અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને જોવાની ઇચ્છાથી આવેલો કોઈ પણ હજારથી ઓછી ભેટ ધરતો ન હતો.[૧૧] તેમજ રાજાઓ પુષ્કલ રત્નોથી ધર્મરાજાના ભંડારની વૃદ્ધિ કરતા હતા અને તેઓ 'મારાં આપેલાં રત્નોવડે યુધિષ્ઠિર કેવી રીતે યજ્ઞ પૂર્ણ કરે' એવી ઇચ્છાથી અન્યોન્યની સ્પર્ધા કરતા ધન આપતા હતા. વળી યજ્ઞ જોવા આવેલા દેવોનાં વિમાનો જેના ઉપર શોભેલાં હતાં એવાં સમૃદ્ધિયુક્ત તથા સૈન્યોથી વીંટાયલાં ભવનોવડે, ઈંદ્રાદિ લોકપાલોના વિમાનોવડે, બ્રાહ્મણોના નિવાસોવડે, વિમાનનાં જેવાં કરેલાં, દિવ્ય, વિચિત્ર રત્નોથી જડાવ તથા પરમ સમૃદ્ધિથી યુક્ત એવાં નિવાસમંદિરોવડે અને અત્યંત શોભા તથા સમૃદ્ધિયુક્ત એવા આવેલા રાજાઓવડે હે રાજન્! મહાત્મા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાનું સભાસ્થાન દીપી નિકળ્યું હતું.[૧૨-૧૫] તે પછી સમૃદ્ધિવડે વરુણદેવની સ્પર્ધા કરતા યુધિષ્ઠિર રાજા છ અગ્નિ (આરંભણીય, ક્ષત્ર, ધૃતિ, વ્યુષ્ટિ, દ્વિરાત્ર તથા દશપેય) વાળા તેમજ પુષ્કલ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞવડે યજન કરવા લાગ્યા.[૧૬] તે યજ્ઞમાં સર્વે જનોને મોઘા મનોરથોથી પણ તૃપ્ત કરવામાં આવતા હતા. એ મેળાવડો અન્નવાળો, બહુ ભક્ષ્ય પદાર્થોવાળો, ભોજન કરેલાં જનોથી ભરેલો અને રત્નોની ભેટોથી સંપન્ન થયો હતો.[૧૭] મંત્રો તથા હસ્તની ક્રિયાઓ (વેદીરચનાદિ)માં કુશલ એવા મહર્ષિઓએ યજ્ઞ કરવા માંડયો ત્યારે તેમાં ઈડાકર્મ તથા ઘીની આહુતિઓવડે દેવો તૃપ્ત થવા લાગ્યા.[૧૮] તે યજ્ઞમાં જેમ દેવો તૃપ્ત થયા હતા, તેમ દક્ષિણા, અન્ન તથા મહાન્ ધનવડે હર્ષયુક્ત થયેલા બ્રાહ્મણો તથા સર્વે વર્ણો પણ તૃપ્ત થયા હતા.[૧૯]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત રાજસૂયપર્વવિષે યજ્ઞકરણ નામનો અધ્યાય ૩૫ મો સમાપ્ત.

રાજસૂયપર્વ સમાપ્ત.

अर्घाभिहरण पर्व.

અધ્યાય ૩૬ મો–શ્રીકૃષ્ણનું અર્ઘપૂજન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽभिषेचनीयेऽहनि ब्राह्मणा राजभिः सह ॥
अंतर्वेदीं प्रविविशुः सत्काराही महर्षयः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–તે પછી અભિષેચન-(રાજસૂયના અંગભૂત સોમયાગ)ને દિવસે, સત્કાર કરવા યોગ્ય મહર્ષિઓએ તથા બ્રાહ્મણોએ રાજાઓની સાથે અંતર્વેદી નામના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો.[૧] મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની અંતર્વેદીમાં રાજર્ષિઓની સાથે બેઠેલા નારદ વગેરે ઋષિઓ બ્રહ્મભવનમાં એકઠા થયેલા દેવો અને દેવર્ષિઓ હોય તેના જેવા શોભતા હતા. મહાન્ પ્રતિભાવાળા તેઓ કર્મના મધ્યમાં જ્યારે વિરામ મળતો ત્યારે અનેક કથાઓ કરતા હતા. કેટલાંએક 'આ આમજ છે' એમ કહીને સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરતા હતા, ત્યારે કેટલાએક 'એ એ પ્રમાણે નથી' એમ કહીને પરપક્ષને દૂષણ આપતા હતા. 'આ આમજ હોય પણ તેથી બીજી રીતે હોય નહિ' એમ ઘણાએક વાદો કરતા હતા, ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણો વિતંડાવાદ (જેમાં પોતાના

તથા સામાના પક્ષનું સ્થાપન ન હોય તેવા વાદ) કરતા હતા.[૨-૪] કેટલાએક યુક્તિરહિત હોવાથી દુર્બલ થયેલા વિષયોને નાનાવિધ તર્કોથી પુષ્ટ કરતા હતા અને કેટલાએક યુક્તિનાં પ્રાબલ્યથી પુષ્ટ થયેલા વિષયોને શાસ્ત્રનિશ્ચયથી દુર્બલ કરી નાખતા હતા.[૫] વળી તેમાં કેટલાએક બુદ્ધિમાનો, અનુમાનથી ભરેલા વિષયને, જેમ આકાશમાં રહેલાં માંસને શકરોબાજ તોડી પાડે તેમ વાદ કરીને તોડી પાડતા હતા.[૬] ત્યારે ત્યાં કેટલાએક ધર્માર્થમાં કુશલ, મહાવ્રતવાળા તથા સર્વ ભાષ્યવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રાહ્મણો અનેક કથાઓ કરતા આનંદ કરતા હતા.[૭] જેમ વિશાલ આકાશ નક્ષત્રોથી શોભે તેમ તે અંતર્વેદી વેદસંપન્ન એવા દેવો, દ્વિજો તથા મહર્ષિઓથી ભરપૂર થઇને શોભતી હતી.[૮] હે રાજન્ ! યુધિષ્ઠિરના સ્થાનમાં આવેલી તે અંતર્વેદીમાં અથવા તેની સમીપમાં તે વખતે કોઇ શૂદ્ર અથવા વ્રત વિનાનો નહતો.[૯] બુદ્ધિમાન્ તથા લક્ષ્મીવાન્ એવા યુધિષ્ઠિરની તે લક્ષ્મીને તથા યજ્ઞક્રિયાને જોઇને નારદમુનિ સંતુષ્ટ થઈ ગયા;[૧૦] પરંતુ સર્વ ક્ષત્રિયોનો સમાગમ જોઇને હે રાજન્ ! નારદમુનિ ચિંતા કરવા લાગ્યા,[૧૧] તથા હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! અંશાવતરણ વખતે બ્રહ્માની સભામાં જે પૂર્વે થયેલી કથા, તેને સ્મરણ કરવા લાગ્યા.[૧૨] વળી હે કુરુનંદન ! તે દેવોનો સમાગમ છે એમ જાણીને નારદમુનિ મનવડે કમલનયન હરિનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા કે,[૧૩] દેવોના શત્રુઓને હણનારા, તથા શત્રુપુરનો વિજય કરનારા એવા આ સાક્ષાત્ નારાયણ વિભુ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને માટે અહીં ક્ષત્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે, જે ભૂતકર્ત્તાએ પોતે દેવોને કહ્યું હતું કે, 'તમે અન્યોન્યનો નાશ કરીને પાછા પોતાના લોકોને પ્રાપ્ત થશો,'[૧૪,૧૫] આ પ્રમાણે સર્વે દેવોને આજ્ઞા આપીને પછી કલ્યાણકારી, જગત્પાલક, ભગવાન્ નારાયણ યદુને ઘેરે ઉત્પન્ન થયા છે.[૧૬] તે પૃથ્વીમાં વંશધારીમાં મુખ્ય એવા અંધક તથા વૃષ્ણિના વંશમાં, નક્ષત્રોમાં જેમ ચંદ્ર શોભે તેમ પરમ ઐશ્વર્યવડે શોભી રહ્યા છે.[૧૭] જેમના બાહુબલનો સર્વે ઈંદ્રાદિક દેવો આશ્રય લે છે, તે શત્રુમર્દન હરિ આજે મનુષ્યની પેઠે વર્તે છે;[૧૮] પરંતુ સ્વયંભૂ એવા શ્રીહરિ પોતે આ અતિશય વૃદ્ધિ પામેલા આવા બલસંપન્ન ક્ષત્રિયોનો પુનઃ સંહાર કરશે એ ખેદની વાત છે.[૧૯] આ પ્રમાણે ધર્મરાજાના યજ્ઞવડે યજન કરાતા શ્રીકૃષ્ણને, નારાયણ શ્રીહરિ છે એમ જાણીને, ધર્મવેત્તા નારદમુનિ મનમાં સચિંત ચિંતન કરતા હતા;[૨૦] તથા ધર્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાબુદ્ધિવાળા નારદજી, ધીમાન્ ધર્મરાજાના તે મહાયજ્ઞમાં બહુ માનથી બેઠા હતા.[૨૧] હે ભારતરાજ ! તે પછી ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરની પ્રત્યે ભીષ્મ પિતામહે કહ્યું કે, "આ રાજાઓની યથાયોગ્ય પૂજા કરો.[૨૨] હે યુધિષ્ઠિર ! શાસ્ત્રમાં આચાર્યને, ઋત્વિજને, સંબંધીને, સ્નાતકને, મિત્રને તથા રાજાને, આ છને અર્ઘપૂજા કરવા યોગ્ય કહેલા છે.[૨૩] એ અર્ઘપૂજામાટે યોગ્ય પુરુષો, એક વર્ષ પછી પાછા આવે તો તેઓની પુનઃ પૂજા કરવી એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે; ત્યારે આ બધા તો ઘણે લાંબે સમયે આપણે ત્યાં આવેલા છે,[૨૪] માટે એમાંના એકેએકને અર્ઘ આપો. તેમાં પણ જે શ્રેષ્ઠ તથા સમર્થ હોય તેને પ્રથમ અર્ઘ આપો."[૨૫]

યુધિષ્ઠિર પૂછે છેઃ—"હે કુરુનંદન ! હે પિતામહ ! આપ, કોને એકને પ્રમથ અર્ઘ આપવો યોગ્ય ગણો છો ? તે મને કહો."[૨૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આવું પૂછ્યા પછી વીર્યવાન્ એવા શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરીને આ પૃથ્વીમાં વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણને પૂજ્યોમાં મુખ્ય માનતા કહેવા લાગ્યા.[૨૭] "આ શ્રીકૃષ્ણ આ બધાઓની વચ્ચે પોતાનાં તેજ, બલ તથા પરાક્રમવડે તેજસ્વીઓમાં સૂર્યની પેઠે ઝળહળિત થઇને પ્રકા[illegible] છે.[૨૮] જેમ સૂર્ય વિનાનું સ્થાન સૂર્યવડે પ્ર[illegible]

શિત થાય છે તથા જેમ વાયુ વિનાનું સ્થાન વાયુવડે આહ્‌લાદિત થાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે આપણું આ સભાસ્થાન પ્રકાશિત તથા આહ્‌લાદિત કરેલું છે."[૨૯]

તે પછી ભીષ્મની આજ્ઞાવડે પ્રતાપી સહદેવે વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણને વિધિપૂર્વક ઉત્તમ અર્ઘ આપ્યો;[૩૦] અને શ્રીકૃષ્ણે શાસ્ત્રમાં જણાવેલા વિધિપ્રમાણે તે અર્ઘને ગ્રહણ કર્યો. પરંતુ તે વખતે શિશુપાલ, વાસુદેવની તે પૂજાને સહન કરી શક્યો નહિ[૩૧] અને તે મહાબલવાન્ ચેદિરાજ, સભામાં ભીષ્મને તથા ધર્મરાજને ઠપકો આપીને શ્રીકૃષ્ણનો આક્ષેપ કરવા લાગ્યો.[૩૨]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતગત અર્ઘાભિહરણપર્વવિષે કૃષ્ણાર્ઘદાન નામનો અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૭ મો-શિશુપાલનો ક્રોધ.

॥ शिशुपाल उवाच ॥
नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु ॥
महीपतिषु कौरव्य राजवत्पार्थिवार्हणम् ॥ १ ॥

શિશુપાલ બોલ્યોઃ-"હે કુરુવંશોત્પન્ન રાજા! આ સભામાં મહાત્મા રાજાઓ બેઠેલા છે ત્યાં આ વૃષ્ણિપુત્ર, રાજાની પેઠે રાજપૂજનને માટે યોગ્ય નથી.[૧] હે પાંડવ! જે તેં પોતાની ઇચ્છાથી કૃષ્ણની પૂજા કરી, એ આચરણ મહાત્મા પાંડવોમાં યોગ્ય ગણાય નહિ.[૨] હે પાંડવો! ધર્મ સૂક્ષ્મ છે, તેને તમે બાલકો જાણી શકો નહિ; અને આ અલ્પ દૃષ્ટિવાળા ભીષ્મની પણ હવે સ્મરણશક્તિ જતી રહી છે.[૩] તારા જેવો અધર્મયુક્ત કૃષ્ણને સારૂં લગાડવા કાર્ય કરે પણ તેથી લોકોને વિષે સજ્જનોમાં ભીષ્મ અધિક અપમાનપાત્ર થાય છે.[૪] તમોએ જેવી રીતે કૃષ્ણની પૂજા કરી છે, તેવી પૂજાને માટે રાજાઓની વચ્ચે રાજા નહિ એવો દશાર્હવંશોત્પન્ન કૃષ્ણ શી રીતે યોગ્ય ગણાય?[૫] અથવા હે કુરુશ્રેષ્ઠ! તમે કૃષ્ણને વૃદ્ધ માનતા હો તો તેના પિતા વસુદેવ પોતે તેનાથી વૃદ્ધ છે તેના બેઠાં તેનો પુત્ર શી રીતે પૂજાને યોગ્ય ગણાય?[૬] અથવા વાસુદેવ-કૃષ્ણ, પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળો તથા અનુસરનારો છે, એમ તમે માનતા હો તો તેવા દ્રુપદના બેઠા છતાં એ માધવ કેવી રીતે પૂજનમાટે યોગ્ય ગણાય?[૭] અથવા હે કુરુનંદન! કૃષ્ણને તમે આચાર્ય માનતા હો તો દ્રોણાચાર્ય બેઠા છતાં શા માટે તમે કૃષ્ણની પૂજા કરી?[૮] અથવા હે કુરુનંદન! તમે કૃષ્ણને ઋત્વિજ માનીને પૂજ્યા હોય તો વૃદ્ધ દ્વૈપાયન વ્યાસ બેઠા છતાં શા માટે તમે કૃષ્ણની પૂજા કરી?[૯] વળી હે રાજન! સ્વચ્છંદ મૃત્યુવાળા, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ બેઠા છે તે છતાં તમે શા માટે કૃષ્ણની પૂજા કરી? વળી હે કુરુનંદનરાજા! સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા વીર અશ્વત્થામા બેઠા છે છતાં તમે શા માટે કૃષ્ણની પૂજા કરી?[૧૦,૧૧] વળી પુરુષોમાં અતિશ્રેષ્ઠ એવો રાજેંદ્ર દુર્યોધન બેઠો છે તથા ભરતવંશીઓના આચાર્ય કૃપ બેઠા છતાં તમે કેમ કૃષ્ણની પૂજા કરી?[૧૨] વળી કિંપુરુષોનો આચાર્ય દ્રુમ તથા પાંડુના જેવા વિજયલક્ષણવાળા, બીજાથી પરાભવ ન પામે તેવા ભીષ્મક એ બન્નેનું અતિક્રમણ કરીને તમે કૃષ્ણની પૂજા કેમ કરી?[૧૩] વળી રુક્મિણીનો મોટો ભાઇ રુક્મિ, એકલવ્ય તથા મદ્રાધિપ શલ્યને ત્યજીને તમે કેમ કૃષ્ણની પૂજા કરી?[૧૪] વળી હે ભારત! આ સર્વ રાજાઓમાં બલવડે વખણાયલો, મહાબલવાળો, વિપ્ર પરશુરામનો વહાલો શિષ્ય, કે જેણે પોતાનાં બલના આશ્રયથી યુદ્ધમાં રાજાઓને જિત્યા હતા તે કર્ણનું અતિક્રમણ કરીને તમે કૃષ્ણની શા માટે પૂજા કરી?[૧૫,૧૬] હે કુરુશ્રેષ્ઠ! મધુસૂદન-કૃષ્ણ ઋત્વિજ નથી; આચાર્ય નથી અને રાજા પણ નથી, તો

પછી તેવાની પૂજા કરી તે સારૂં લગાડવા માટે નહિ તો બીજું શું કહેવાય ?[૧૭] હે ભરતવંશી રાજા ! જ્યારે તમારે આ મધુસૂદનનીજ સર્વ રીતે પૂજા કરવાની હતી, ત્યારે તમે અહીં રાજાઓને શા માટે અપમાન કરવા બોલાવ્યા ?[૧૮] અમે બધા કંઈ આ મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની બીકથી, લોભથી અથવા સાંત્વનથી કર આપતા નથી;[૧૯] પરંતુ એ ધર્મમાં પ્રવર્તેલા છે અને ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે એમ જાણીને અમે એને કરો આપીએ છીએ. તેમ છતાં તે અમને માન આપતા નથી ?[૨૦] જેને છત્ર ચામરાદિક રાજચિહ્નો મળ્યાં નથી એવા આ કૃષ્ણનું રાજાઓની સભામાં તમે અર્ધવડે પૂજન કર્યું એ અપમાન નહિ તો બીજું શું કહેવાય ?[૨૧] ધર્મના પુત્ર 'યુધિષ્ઠિર ધર્માત્મા છે,' એવું યશ તો અકસ્માતજ ફેલાઇ ગયું છે ! નહિ તો કયો ધર્માત્મા, આવા ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલાની અર્ધપૂજા કરે ?[૨૨] આ વૃષ્ણિકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુરાત્માએ પૂર્વે કંસરાજાને તથા મહાત્મા જરાસંધને અન્યાયથી હણ્યા હતા.[૨૩] આજે યુધિષ્ઠિરનું ધર્માત્માપણું દૂર થયું છે; અને કૃષ્ણને અર્ઘનિવેદન કરવાથી તેણે પોતાનું દીનપણું દર્શાવ્યું છે.[૨૪] કદાચિત્ દીન તથા તપસ્વી એવા કુંતીના પુત્રો બ્હી ગયા હોય અને તેથી તેમણે તારી પૂજા કરી હોય, પણ હે માધવ ! તારે તો જાણવું હતું કે, આ પૂજાને માટે હું પાત્ર છું કે નહિ ?[૨૫] અથવા હે જનાર્દન ! એ કંગાલોએ કરવા માંડેલી પૂજાને માટે અયોગ્ય એવા તેં શા માટે તે પૂજાને સંમત થઇને સ્વીકારી ?[૨૬] જેમ નિર્જન સ્થાનમાં હવિષ્ વિભાગને પ્રાપ્ત થઇને તેને ખાતો કુતરો પોતાને ભાગ્યશાલી માને છે, તેમ તું પણ પોતાને-માટે અયોગ્ય એવી પૂજાને પ્રાપ્ત થઇને તેને પાછો બહુમાન આપે છે.[૨૭] હે જનાર્દન ! આ કંઇ કૌરવોએ, રાજેંદ્રોનું અપમાન કર્યું નથી, પણ ખરી રીતે એઓ તારૂંજ અપમાન કરે છે. જેમ નપુંસકને પરણાવવો અને આંધળાને રૂપ દેખાડવું અયોગ્ય છે, તેમ હે મધુસૂદન ! તું રાજા નહિ છતાં તારી રાજાની પેઠે પૂજા કરી તે તેવીજ છે.[૨૮,૨૯] થયું, યુધિષ્ઠિરરાજા કેવા છે તે જોઇ લીધું, ભીષ્મ પણ કેવા છે તે જોયા અને આ વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણને પણ જોઇ લીધો એ સર્વ મંડલ ઠીક ઠીકજ છે."[૩૦]

આ પ્રમાણે તે બધાને કહીને શિશુપાલ ઉંચા આસન ઉપરથી ઉઠયો અને તે વખતે રાજાઓની સાથે તે સભામાંથી ચાલી નીકળ્યો.[૩૧]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અર્ધાભિહરણપર્વમાં શિશુપાલક્રોધ નામનો અધ્યાય ૩૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૮ મો—ભીષ્મનાં વાક્યો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत् ॥
उवाच चैनं मधुरं सांत्वपूर्वमिदं वचः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—શિશુપાલને જતો જોઇને યુધિષ્ઠિરરાજા તેના તરફ દોડયા અને સાંત્વન કરતા તેને આ પ્રમાણે મધુર વચન કહેવા લાગ્યા;[૧] "હે મહીપાલ ! તેં જેવાં વચનો કહ્યાં તેવાં વચન યોગ્ય ગણાય નહિ. હે રાજન્ ! એથી તો ઉલટો મહાન અધર્મ થયો છે, અને નિરર્થક કઠોરતા પ્રકટ થઈ છે.[૨] શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મરાજા, પરમ ધર્મને જાણતા નથી, એમ ઘટેજ નહિ, માટે તું ઉલટું માનીને એમનું અપમાન કરીશ નહિ.[૩] જો, આ તારાથી ઘણા વૃદ્ધ રાજાઓ પણ બધા શ્રીકૃષ્ણની પૂજાને યોગ્ય ગણે છે, માટે તારે પણ તેઓની પેઠે તે પૂજાને યોગ્યજ

ગણવી જોઇએ.[૪] હે ચેદિપતિ! ભીષ્મ, શ્રીકૃષ્ણને સારી પેઠે તત્ત્વથી જાણે છે. એ કૃષ્ણને કુરુકુલોત્પન્ન ભીષ્મ જેવી રીતે જાણે છે તેવી રીતે તું એને જાણતો નથી."[૫]

ભીષ્મ બોલ્યા:-"એને સમજાવવાની કંઇ જરૂર નથી, એ સાંત્વનને લાયક નથી; કારણ કે એ લોકમાં પરમ વૃદ્ધ (શ્રેષ્ઠ) એવા શ્રીકૃષ્ણની પૂજાને યોગ્ય ગણતો નથી.[૬] યુદ્ધ કરવામાં શ્રેષ્ઠ એવો ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં જે ક્ષત્રિયને જિતીને તેને તાબે કરીને પછી છોડી મૂકે છે, તેવા ક્ષત્રિયનો છોડનારો ગુરુ ગણાય છે.[૭] હું તો આ રાજાઓની સભામાં દેવકીપુત્રનાં તેજવડે યુદ્ધમાં ન જિતાયલા એવા એક પણ રાજાને જોતો નથી.[૮] આ અચ્યુત, કેવલ અમારેજ પૂજ્યતમ છે એમ નથી, પણ એ મહાભુજવાળા કૃષ્ણ તો ત્રણ લોકે પણ પૂજવા યોગ્ય છે.[૯] શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં ઘણા ઘણા ક્ષત્રિયોને હરાવ્યા છે; તથા સઘળું જગત્ એ વૃષ્ણિનંદનને વિષે સંપૂર્ણતાથી રહેલું છે;[૧૦] અને તેથીજ અમે બીજા વૃદ્ધો છે, તેમ છતાં શ્રીકૃષ્ણનીજ પૂજા કરીએ છીએ, બીજાની નહિ. તારે એ પ્રમાણે બોલવું ન જોઇએ અને તારી બુદ્ધિ એવી ન થાઓ.[૧૧] હે રાજન! મેં ઘણા જ્ઞાનવૃદ્ધોની સેવા કરી છે. એકઠા થઇને કથન કરતા તે જ્ઞાનીઓથી, ગુણવાન્ એવા શ્રીકૃષ્ણના સજ્જનોએ બહુ માન આપવા જેવા ઘણા ગુણો મેં સાંભળ્યા છે. તેમજ આ બુદ્ધિમાન્ કૃષ્ણનાં જન્મથી આરંભીને કરેલાં જે અનેક કર્મો તે પણ મનુષ્યોથી કથન કરાતાં મેં વારંવાર સાંભળ્યાં છે. ઓ ચેદિરાજ! અમે માત્ર અમારી ઇચ્છાથીજ અથવા સંબંધ ગણીને, કે એમના કરેલા ઉપકાર જાણીને જનાર્દનની પૂજા કરતા નથી; પરંતુ સજ્જનોએ પૂજન કરેલા અને ભૂમિમાં પ્રાણીઓને સુખ આપનારા એવા એ કૃષ્ણનાં યશ, શૌર્ય તથા વિજયને જાણીને અમે એમની પૂજા કરીએ છીએ. આ સભામાં અમે જેની પરીક્ષા ન કરી હોય તેવો કોઈ નાનો બાલક પણ નથી;[૧૨-૧૬] પરંતુ અમે પોતાના ગુણોવડે વૃદ્ધોને અતિક્રમણ કરીને રહેલા એવા એ હરિનેજ પૂજ્યતમ માન્યા છે. બ્રાહ્મણોમાં જ્ઞાનવૃદ્ધ પૂજ્ય ગણાય છે, ક્ષત્રિયોમાં અધિક બલવાળો પૂજ્ય ગણાય છે, વૈશ્યોમાં ધનધાન્યવાળો પૂજ્ય ગણાય છે અને જન્મથી મોટો તો શૂદ્રોમાંજ પૂજ્ય ગણાય છે. વળી ગોવિંદને પૂજ્ય ગણવામાં બે કારણ છે.[૧૭,૧૮] એક વેદ તથા વેદાંગોનું જ્ઞાન અને બીજું સર્વથી અધિક બલ. આથી મનુષ્યોમાં શ્રીકૃષ્ણ વિના બીજો કયો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે?[૧૯] દાન, દક્ષતા, શાસ્ત્ર, શૌર્ય, લજ્જા, કીર્તિ, ઉત્તમ બુદ્ધિ, નમ્રતા, લક્ષ્મી, ધૈર્ય, સંતોષ અને પુષ્ટિ, આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં નિત્ય રહેલાં છે.[૨૦] માટે આ જ્ઞાનસંપન્ન, આચાર્ય, પિતા, ગુરુ, અર્ઘ્યને પાત્ર અને અર્ચન કરવા યોગ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણનું અમે અર્ચન કર્યું છે તેને માટે સર્વેએ ક્ષમા રાખવી યોગ્ય છે.[૨૧] વળી ઇંદ્રિયોના અધિપતિ એવા શ્રીકૃષ્ણ ઋત્વિજ, ગુરુ, વિવાહ કરવા યોગ્ય વર, સ્નાતક, નૃપતિ તથા પ્રિય, આ સર્વ રૂપ છે; માટે અમે અચ્યુતની પૂજા કરી છે.[૨૨] અવિનાશી એવા કૃષ્ણજ સર્વ લોકની ઉત્પત્તિના કારણ છે; અને આ ઉત્પન્ન થયેલું સચરાચર વિશ્વ શ્રીકૃષ્ણને માટેજ છે.[૨૩] એ શ્રીકૃષ્ણ અવ્યક્ત પ્રકૃતિરૂપ છે, એજ સનાતન કર્ત્તા છે તથા સર્વ ભૂતોથી પર છે, માટેજ એ અચ્યુત મુખ્ય પૂજ્ય ગણાય છે, વળી બુદ્ધિ, મન, મહત્તત્વ, વાયુ, તેજ, જલ, આકાશ, પૃથ્વી, તથા સ્વેદજ, અંડજ ઉદ્‌ભિજ્જ અને જરાયુજ, આ ચતુર્વિધ પ્રાણીઓ, એ સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં રહેલું છે.[૨૪,૨૫] વળી આદિત્ય, ચંદ્રમા, નક્ષત્રો, ગ્રહો, દિશાઓ અને વિદિશાઓ, આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં રહેલું છે.[૨૬] જેમ વેદોમાં મુખ્ય અગ્નિહોત્ર, છંદોમાં મુખ્ય ગાયત્રી, મનુષ્યોમાં મુખ્ય રાજા, નદીઓમાં મુખ્ય સમુદ્ર, નક્ષત્રોમાં મુખ્ય ચંદ્રમા, તેજોમાં મુખ્ય આદિત્ય, પર્વતોમાં મુખ્ય મેરુ અને પક્ષીઓમાં મુખ્ય ગરુડ છે; તેમ ઉપર, હેઠળ, આડી, અવળી

જગતની જેટલી ગતિઓ નિર્મેલી છે તે દેવાદિ લોકોમાં ભગવાન્ કેશવજ મુખ્ય છે.[૨૭-૨૯] આ શિશુપાલ તો મૂઢ છે, એટલે એ શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપને જાણતો નથી, અને તેથીજ સર્વ સ્થાનમાં તથા સર્વ સમયમાં આવું બોલ્યા કરે છે.[૩૦] જે બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ધર્મની ખોળ કરે છે, તે જેવું ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોઇ શકે છે, તેવું ધર્મસ્વરૂપ આ ચેદિરાજ જાણી શકતો નથી.[૩૧] વૃદ્ધ તથા બાલકોની સાથે મહાત્મા રાજાઓમાં શ્રીકૃષ્ણને કોણ પૂજ્ય માનતો નથી? અને કોણ એની પૂજા કરતો નથી.[૩૨] છતાં જો શિશુપાલ આ પૂજાને અયોગ્ય કરેલી માનતો હોય તો તે અયોગ્ય પૂજાના બદલામાં એને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ભલે કરે."[૩૩]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અર્ઘાભિહરણપર્વમાં ભીષ્મવાક્ય નામનો અધ્યાય ૩૮ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૯ મો—અર્ઘાભિહરણના સમાપ્તિ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः ॥
व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ પ્રમાણે કહીને પછી મહાબલવાન્ ભીષ્મ વિરામ પામ્યા. તે પછી ત્યાં સહદેવ અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યો;[૧] "હે નૃપો! કેશિદૈત્યને હણનારા કેશવ, અમાપ પરાક્રમવાળા એવા શ્રીકૃષ્ણની મેં પૂજા કરી, તેને તમારામાંથી જે સહન કરી શકતો ન હોય, તેવા સર્વ બલવાનોના માથા ઉપર મેં આ મારો પગ મૂકયો છે અર્થાત્ તેઓની સાથે હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું. મેં આ પ્રમાણે કહ્યું છે તેનો જે ઉત્તર આપે,[૨,૩] તે મારે અવશ્ય વધ કરવા યોગ્ય ગણાશે એમાં સંશય નથી. અહીં જે કોઈ બુદ્ધિમાન્ રાજાઓ આચાર્ય, પિતા, ગુરુ, તથા અર્ઘ આપવા યોગ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણ અર્ચન કરવા યોગ્ય છે અને તેમનું અર્ચન યોગ્ય છે, એમ માનતા હોય તેઓ આમાં સંમત થશે." આ પ્રમાણે સહદેવે કહ્યું; પરંતુ એ બુદ્ધિમાન્ તથા સજ્જન એવા રાજાઓમાંથી કોઈ પણ બોલ્યો નહિ.[૪,૫] જ્યારે બલવાન્ તથા માની રાજાઓના મધ્યમાં સહદેવે પોતના પગ દેખાડયો ત વખતે સહદેવના મસ્તક ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ પડી,[૬] તથા 'યોગ્ય છે, યોગ્ય છે' આવી આકાશ વાણી થઇ. તે પછી કૃષ્ણ મૃગચર્મને ધારણ કરનારા, ભૂતભવિષ્યને કહેનારા, સર્વ સંશયને નિવૃત્ત કરનારા તથા સર્વ લોકને જાણનારા એવા નારદજી, સર્વ પ્રાણીઓની વચ્ચે અત્યંત સ્પષ્ટ વાણીથી કહેવા લાગ્યા કે, "કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણની, જે મનુષ્યો પૂજા કરશે નહિ, તેઓને જીવતા મુવેલાજ જાણવા, તથા તેઓની સાથે કદાપિ ભાષણ પણ કરવું નહિ."[૭-૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—તે પછી મનુષ્યોમાં દેવ જેવા તથા બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોની વિશેષતા જાણનારા એવા સહદેવે, પૂજા કરવા યોગ્ય જેઓ હતા તેઓની પૂજા કરીને પછી તે કર્મની સમાપ્તિ કરી.[૧૦] આ રીતે શ્રીકૃષ્ણની પ્રથમ પૂજા કરવાથી, શત્રુને નાશ પમાડનારો શિશુપાલ લાલચોળ આંખો કરીને કોપવડે રાજાઓને કહેવા લાગ્યો કે;[૧૧] "હું સેનાપતિ તરિકે ઉભો છું, હવે હમણાં તમે શું કરવા ધારો છો? ચાલો આપણે બધા સજ્જ થઇને એકઠા મળેલા યાદવો તથા પાંડવોની સામે યુદ્ધ કરવા ઉભા રહીએ."[૧૨] આ પ્રમાણે સર્વ રાજાઓને ઉશ્કેરીને તે ચેદિરાજ શિશુપાલ, યજ્ઞના વિનાશને માટે રાજાઓની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો.[૧૩] ત્યાં બોલાવેલા સર્વે શિશુપાલને મુખ્ય માનનારા રાજાઓ ગયા અને તેઓ ક્રોધયુક્ત તથા વિવર્ણ મુખના જણાવા લાગ્યા.[૧૪] તે વખતે તે સર્વે, યુધિષ્ઠિરનો

અભિષેક અને શ્રીકૃષ્ણની પૂજા જે રીતે ન થાય તે રીતે આપણે કરવું, એમ બોલવા લાગ્યા.[૧૫] તે ક્રોધમૂર્છિત સર્વે રાજાઓ, છેવટ નિશ્ચિત ઠરાવથી, પોતાનાં અપમાનથી દેહાદિક ઉપર આવેલા વૈરાગ્યને લીધે તથા પોતે બલવાન છે એવા નિશ્ચયને લીધે ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા હતા. આ વખતે સંબંધીઓએ વારવા માંડેલા તે રાજાઓનાં શરીર માંસથી દૂર કરાતા ગર્જના કરતા સિંહના જેવાં શોભવા લાગ્યાં.[૧૬,૧૭] અને તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે જાણી લીધું કે, તે છેડા વિનાનો, અખૂટ, સેનાસમૂહવાળો રાજારૂપી સાગર, યુદ્ધને માટે સંકેત કરે છે.[૧૮]

ઇતશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અર્ઘાભિહરણ પર્વવિષે અર્ઘાભિહરણસમાપ્તિ નામનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત

અર્ઘાભિહરણ પર્વ સમાપ્ત.*

શિશુપાલવધ પર્વ.

અધ્યાય ૪૦ મો-ભીષ્મે યુધિષ્ઠિર રાજાનું આશ્વાસન કર્યું.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः सागरसंकाशं दृष्ट्वा नृपतिमंडलम् ॥
संवर्तवाताभिहतं भीमं क्षुब्धमिवार्णवम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે પછી પ્રલયકાલના વાયુવડે હણાયલો ભયંકર સાગર જેમ ખળભળી ઉઠે તેમ સમુદ્રના જેવા ક્રોધવડે ખળભળી ઉઠેલા સર્વ રાજમંડલને જોઇને, જેમ શત્રુને હણનારા, મહાન્ તેજવાળા ઇંદ્ર બૃહસ્પતિને પૂછે, તેમ યુધિષ્ઠિર રાજા, બુદ્ધિમાનોમાં મુખ્ય વૃદ્ધ તથા કુરુઓના પિતામહ એવા ભીષ્મને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા; "હે પિતામહ! આ રાજાઓનો મહાન સાગર ક્રોધવડે ખળભળી ઉઠયો છે, હવે અહીં જે કરવા જેવું હોય તે મને કહો.[૧-૩] હે પિતામહ! જે રીતે યજ્ઞમાં વિઘ્ન ન થાય અને જે રીતે સર્વત્ર પ્રજાનું હિત થાય તે સઘળું મને આજે તમે કહો."[૪]

આ પ્રમાણે ધર્મવેત્તા એવા ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછયું ત્યારે કુરુપિતામહ ભીષ્મે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૫] "હે કુરુશાર્દૂલ! તું ભય પામીશ નહિ; શું કુતરો સિંહને મારી શકે છે? આને માટે તો મેં પ્રથમથીજ સુનીતિપૂર્વક કલ્યાણ માર્ગ (શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય) સ્વીકાર્યો છે.[૬] જેમ સિંહ સૂતો હોય તે વખતે બધા કુતરાઓ ત્યાં એકઠા થઇને ભસે છે, તેમ હે તાત આ સર્વે રાજારૂપી કુતરાઓ, વૃષ્ણિઓમાં સિંહ જેવા શ્રીકૃષ્ણ રૂપી સિંહ સૂતેલા-શાંત રહેલા છે, તેમની આગળ ઉભા રહીને ક્રોધ કરી ભસે છે.[૭,૮] જ્યાં સુધી સૂતેલા સિંહની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ જાગૃત થશે નહિ ત્યાં સુધી, આ રાજાઓને નરોમાં સિંહ જેવો શિશુપાલ સિંહ જેવા બનાવે છે.[૯] હે તાત! રાજાઓમાં મુખ્ય એવો ભાનવિનાનો શિશુપાલ, આ બધા રાજાઓને સર્વથા યમલોકમાં લઈ જવાની ઇચ્છાથી તેમ કરે છે.[૧૦] હે ભારતરાજ! ખરેખર, જે આ શિશુપાલમાં તેજ રહેલું છે તેને પાછું ખેંચી લેવા શ્રીકૃષ્ણ ઇચ્છા કરે છે.[૧૧] હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હે કુંતીપુત્ર! આ ચેદિરાજની તથા સર્વે રાજાઓની બુદ્ધિ ડૂબી ગઇ

* तत्रैवार्घाभिहरणे विष्णुर्देवनरर्षिषु । आद्यो पूज्योऽथतद्द्वेष्टा सद्यो नश्येदितीरितम् ॥ દેવતાઓ, ઋષિઓ અને મનુષ્યોમાં શ્રી વિષ્ણુની પ્રથમ પૂજા કરવી એ તથા તેમનો દ્વેષ કરનારો તત્કાલ નાશ પામે છે, એ વ્યાસમુનિએ અર્ઘાભિહરણ પર્વમાં કહ્યું છે.

છે.[12] આ પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે જેને જેને ખેંચી લેવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તેની તેની બુદ્ધિ આ શિશુપાલની પેઠે નાશ પામે છે.[13] હે યુધિષ્ઠિર ! ત્રણ લોકમાં રહેલાં સ્વેદજ વગેરે ચાર પ્રકારનાં સર્વે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશના કારણ રૂપ આ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણજ છે."[14]

વૈશંપાયન કહે છે:-હે ભરતકુલોત્પન્ન રાજા ! આવાં તેમનાં વચન સાંભળીને ચેદિદેશનો રાજા શિશુપાલ, ભીષ્મને કઠોર અક્ષરવાળી વાણી સંભળાવવા લાગ્યો.[15]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત શિશુપાલવધપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરનું આશ્વાસન નામનો અધ્યાય ૪૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૧ મો-શિશુપાલનાં વાક્યો.

॥ शिशुपाल उवाच ॥

बिभीषिकाभिबह्वीभिर्भीषयन्सर्वपार्थिवान् ॥
न व्यपत्रपसे कस्माद्वृद्धःसन् कुलपांसनः ॥१॥

શિશુપાલ બોલ્યો:-" ઓ ભીષ્મ ! કુલને કલંક લગાડનારો તું વૃદ્ધ થઇને સર્વેરાજાઓને અનેક ડરામણીથી ડરાવે છે તેથી તને કેમ લાજ આવતી નથી ?[1]* તું સઘળા કુરુવંશોમાં મુખ્ય છે, અને નપુંસકપણાથી વર્તે છે, એટલે આવાં ધર્મથી રહિત અર્થવાળાં વચન બોલવાં, એ તારે માટે યોગ્યજ છે.[2] હે ભીષ્મ ! જેવી રીતે એક નાવને બાંધેલી બીજી નાવ તથા એક આંધળાની સાથે જોડાયલો બીજો આંધળો તેની પાછળ પાછળ જાય છે, તેવ રીતે જેઓનો તું અગ્રણી છે એવા કૌરવ્યે પણ તને અનુસરે છે.[3] આ કૃષ્ણનાં પૂતના વધ વગેરે કર્મોને વિશેષવડે કીર્તન કરત તો તેં અમારા મનમાં બહુ વ્યથા ઉત્પન્ન કરી છે.[4] ઓ ભીષ્મ ! ગર્વિષ્ઠ, તથા મૂર્ખ કેશવની સ્તુતિ કરવા ઇચ્છતો એવો જે તું, તે તારી જીહ્વાના સેંકડો ચીરા કેમ થઈ જતા નથી ?[5] ઓ ભીષ્મ ! જેની અત્યંત મૂર્ખ લોકોએ પણ નિંદા કરવી યોગ્ય છે, તેવા આ ગોવાળીઆની તું જ્ઞાનવૃદ્ધ થઇને શા માટે સ્તુતિ કરવા ઇચ્છે છે ?[6] આ વચનોથી ભીષ્મે જેને બોધ કરેલો એવો શિશુપાલ, પોતાને થયેલા બોધને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મને વખાણે છે.

હે પરમેશ્વર તત્વને ગુપ્ત રાખવા યત્ન કરનારા ! તમે કુલતારકો-બ્રહ્મવેત્તાઓમાં વૃદ્ધ છો, છતાં અમને સર્વ દેહાભિમાનીઓને નાનાવિધ ભેદવાળી સાંસારિક બીતિઓથી બીવડાવામાં શા માટે લજ્જા રાખો છો ? અર્થાત્ તમે તત્વવેત્તાઓમાં મુખ્ય છો એટલે તમારે અમને સંસારનું ભય અવશ્ય દેખાડવુંજ જોઇએ. તેમાં અમે અનધિકારી છીએ એવી શંકાથી તમારે તત્વને ગુપ્ત રાખવું જોઇએ નહિ. ૧

* આ શિશુપાલનાં પ્રત્યેક નિંદક વાક્યોનો અર્થ સ્તુતિરૂપે પણ થાય છે, અને તેવો ભગવન્નિંદાવાક્યોનો સ્તુતિરૂપ અર્થ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જેમ શ્રીધરસ્વામીએ ટીકામાં આપેલો છે, તેમજ ભારતમાં પણ વિદ્વદ્વર પં. નીલકંઠે ભગવાન્ અથવા ભગવદ્ભક્તો પ્રત્યેનાં નિંદક વચનોનો સ્તુતિરૂપે અર્થ આપેલો છે, અને તે ઉચિત છે. કારણ કે જો તેવો અર્થ તે વાક્યોમાંથી ન નિકળતો હોય તો ભગવાનની નિંદા કરનારા વેનને બ્રાહ્મણોએ નરકમાં નાખ્યો હતો તેમજ શિશુપાલને પણ નરકમાં નાખવો જોઈએ; પરંતુ તેમ ન કરતાં શિશુપાલને તો ભગવાને પોતાનું સાયુજ્ય આપ્યું છે. આ ઉપરથી એ વાક્યોના સ્તુતિવાચક અર્થો પણ યોગ્ય સમજાય છે. તેવા સ્તુતિવાચક અર્થો અહીં ટીકામાં પ્રત્યેક નિંદક વાક્યોના આપેલા છે; પરંતુ તે બધા અર્થો આપતાં ગ્રંથનો અતિ વિસ્તાર થઈ જાય એ ભયથી અહીં માત્ર નમુનારૂપે એકજ શ્લોકનો તેવો અર્થ આપ્યો છે. તેવાજ અર્થો બીજા નિંદક શ્લોકોના પણ થાય છે એમ સમજવું.

अन्वय-हेनव्यप ! सः (त्वं) कुलपां (मध्ये) वृद्धः सन् नः सर्वपार्थिवान् बह्वीभिः विभीषिकाभिः भीषयन् कस्मात् त्रपसे ? (नेतुं स्तोतुं योग्यं नव्यं (परमेश्वरं) पाति गोपायतीति हेनव्यप) पूर्वोक्त

ભીષ્મ ! આ કૃષ્ણે બાલ્યવયમાં પૂતનાને મારી તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? તથા પેલા ઘોડાને અને આખલાને મારી નાખ્યા તેમાં પણ આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? કારણ કે તે બન્ને યુદ્ધથી અજાણ હતા.[૭] વળી હે ભીષ્મ ! જો એણે ચેતન વિનાનું લાકડાંનું ગાડું પગવડે ઉથલાવી પાડયું હોય, તો તેમાં પણ શું નવાઈ કરી કહેવાય ?[૮] વળી હે ભીષ્મ ! જો આ કૃષ્ણે એક રાફડા જેવડા ગોવર્ધનપર્વતને સાત દિવસ તે વખતે ઉપાડયો હોય, તો પણ એમાં મને આશ્ચર્ય લાગતું નથી.[૯] હે ભીષ્મ ! પર્વત ઉપર ક્રીડા કરતાં આ કૃષ્ણે ઘણું અન્ન ખાધું હતું, એવું તારાથી સાંભળનારા બીજા આશ્ચર્ય પામ્યા હશે, પણ મને તેમાં આશ્ચર્ય લાગતું નથી.[૧૦] હે ધર્મજ્ઞ ! વળી આ કૃષ્ણે જે બલવાનનું અન્ન ખાધું હતું, તે કંસને એણે મારી નાખ્યો એ શું મોટું આશ્ચર્ય કહેવાય નહિ ?[૧૧] ઓ કુરુકુલમાં નીચ ભીષ્મ ! તને અધર્મજ્ઞને જે હું કહું છું તે તેં કથન કરતા સજ્જનોથી જરૂર સાંભળ્યું નહિજ હશે ?[૧૨] સ્ત્રીઓ, ગાયો તથા બ્રાહ્મણોના ઉપર શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવો નહિ; તેમજ જેનું અન્ન ખાધું હોય તેના ઉપર તથા જેના આશ્રયમાં રહ્યા હોઇએ તેના ઉપર પણ શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવો નહિ;[૧૩] આ પ્રમાણે ધાર્મિક સાધુપુરુષો, સજ્જનોને સદા બોધ કરે છે. પરંતુ ઓ ભીષ્મ ! તે બધું આ લોકમાં તારે વિષે મિથ્યા થયેલું દેખાય છે.[૧૪] ઓ કુરૂકુલમાં અધમ ! હું જાણે કૃષ્ણને ઓળખતો ન હોઉં તેમ મારી આગળ તું કૃષ્ણનાં વખાણ કરી કરીને કૃષ્ણ જ્ઞાનવૃદ્ધ છે, કૃષ્ણ શ્રેષ્ઠ છે, કૃષ્ણ મોટા છે, એમ વારંવાર વર્ણવે છે.[૧૫] પરંતુ ઓ ભીષ્મ ! ગોહત્યા કરનારો અને સ્ત્રીહત્યા કરનારો શું તારાં વચનથીજ પૂજ્ય ગણાશે કે ? હે ભીષ્મ ! એવો જે હોય તે સ્તુતિ કરવા લાયક પણ કેમ ગણાય ?[૧૬] વળી 'આ કૃષ્ણ બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એ જગતના પ્રભુ છે,' એવું તું કહે છે અને તેવાં તારાં વચનથી આ જનાર્દન પણ પોતાનામાં તેવા સર્વે ગુણો છે એમ માને છે, પણ તે તારૂં કહેવું અને એનું માનવું એ બધું અવશ્ય મિથ્યાજ છે.[૧૭] ગાથા ગાનારો પુરુષ ઘણી ગાથાઓ ગાય છે પણ તે ગાથાઓ ગાથા ગાનારને ઉપદેશ આપી શકતી નથી; કારણ કે પ્રાણીઓ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્ત્તે છે. જેમ ભૂલિંગ નામનું એક જમીનમાં સૂનારૂં પક્ષી હમ્મેશ બોલ્યા કરે છે કે, 'સાહસ કરો નહિ' પણ તેજ પક્ષી સિંહની ડાઢમાં રહેલા માંસને ગ્રહણ કરીને અતિશય સાહસ કરે છે; તેમ હિંસાદિક કરવાં નહિ એમ કહેનારો પોતેજ હિંસાદિક કરે છે.[૧૮] ખરેખર આ તારી પ્રકૃતિ નીચી છે, એમાં સંશય નથી; અને તેથીજ પાંડવોની પ્રકૃતિ પણ પાપિષ્ટ થવી સંભવિત છે;[૧૯] કારણ કે જે પાંડવો કૃષ્ણને અત્યંત પૂજ્ય ગણે છે અને તું જેઓનો માર્ગદર્શક છે. હે અધર્મજ્ઞ ! તું ધર્મવાન્ કહેવાય છે છતાં સત્પુરુષોના માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલો છે.[૨૦] હે ભીષ્મ ! પોતાને ધર્મવાન્ જાણનારો કયો જ્ઞાનવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ ધર્મને જોનારા એવા તેં જેવું કર્યું છે તેવું કરી શકે ?[૨૧] તું જો ધર્મને જાણતો હોય અને તારી બુદ્ધિ જો પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનવાળી હોય તો પોતાને ડાહ્યો માનનારા એવા તેં, અન્યની ઇચ્છા કરતી અને ધર્મજ્ઞ એવી અંબાનામની કન્યાને શા માટે હરણ કરી હતી ? તારૂં ભલું થાઓ.[૨૨] હે ભીષ્મ ! પરંતુ તેં હરી આણેલી તે કન્યાને તારા ભાઇ વિચિત્રવીર્યે ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરી નહિ; કારણ કે તે સજ્જનોના માર્ગને અનુસરનારો હતો.[૨૩] વળી સજ્જનોએ આચરણ કરેલા માર્ગમાં પોતાને ડાહ્યો માનનારો જે તું તે તારા દેખતાં, તારાભાઇ વિચિત્રવીર્યની બે સ્ત્રીમાં પારકાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા.[૨૪] તો હે ભીષ્મ ! તારામાં એવો કયો ધર્મ છે ? આ બ્રહ્મચર્ય તો મિથ્યા મોહથી અથવા નપુંસકપણાથીજ તું ધારણ કરે છે, એમાં સંશય નથી.[૨૫] હે ધર્મજ્ઞ ! હું તારી કોઈ પણ કાર્યમાં વૃદ્ધિ દેખતો નથી, અને તું જે આવો ધર્મ કહે છે, એથી તો જણાય

છે કે, તેં વૃદ્ધ પુરુષોને પણ સેવ્યા નથી."[૨૬] આ જગતમાં અગ્નિસાધ્ય કર્મો, દાન, અધ્યયન તથા પુષ્કલ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો, એ સર્વે પુત્રની બરોબરી કરવામાં સોળમી કલાને-માટે પણ યોગ્ય નથી.[૨૭] હે ભીષ્મ ! ઘણાં ઘણાં વ્રતો તથા ઉપવાસોથી જે પુણ્ય સંપાદન કર્યું હોય છે તે સઘળું પ્રજાવિનાનાનું નિષ્ફલ થાય છે એ નિશ્ચય વાત છે.[૨૮] તું પણ પ્રજાવિનાનો, વૃદ્ધ અને મિથ્યા ધર્મને અનુસરનારો છે; માટે હવે તને પણ હંસની પેઠે જ્ઞાતિલાઓ મારી નાખશે.[૨૯] હે ભીષ્મ ! પૂર્વે કેટલાએક જ્ઞાની પુરુષો આવી વાત કહેતા હતા, તે હું તારા સાંભળતાં સારી રીતે કહું છું.[૩૦] પૂર્વે સમુદ્રના કિનારા ઉપર એક વૃદ્ધ હંસ રહેતો હતો. તે મોઢેથી ધાર્મિક વાતો કરતો હતો, પણ કર્મ અધર્મભરેલાં કરતો હતો. અને પક્ષીઓને ઉપદેશ આપતો હતો કે;[૩૧] 'તમે ધર્મ પ્રમાણે વર્તો, અધર્મ કરશો નહિ.' હે ભીષ્મ ! આવાં તેનાં વચનને સત્યવાદી પક્ષીઓ હમ્મેશ સાંભળતાં હતાં;[૩૨] અને હે ભીષ્મ ! અમે સાંભળ્યું છે કે સમુદ્રના જલમાં ફરનારાં બીજાં પક્ષીઓ પોતાને ધર્મ થવા માટે તે હંસને સારૂં ખાવાનું પણ લાવી આપતાં હતાં.[૩૩] હે ભીષ્મ ! વળી તે પક્ષીઓ પોતાનાં બધાં ઈંડાંઓ તે વૃદ્ધ હંસની પાસે મૂકીને પછી સમુદ્રના જલમાં ડુબકી મારતાં ચારાને માટે ફર્યા કરતાં હતાં.[૩૪] આ રીતે પ્રમાદમાં રહેલાં તે સર્વે પક્ષીઓનાં ઇડાંને, પોતાના કર્મમાં સાવધ રહેલો પેલો પાપી હંસ ખાઇ જતો હતો,[૩૫] એટલે તે ઇંડાંઓ ઓછાં થવા માંડતાં તે પક્ષીઓમાંના એક મહા બુદ્ધિમાન્ પક્ષીને શંકા ઉત્પન્ન થઇ, અને તેણે એક વખતે હંસને ઇંડાં ખાતો જોયો.[૩૬] આ રીતે હંસનું પાપ જોવાથી તે પક્ષીએ પરમ દુઃખથી દીન થઇને પેલાં સર્વ પક્ષીઓની આગળ તે વાત કહી.[૩૭] હે કુરુકુલને વહન કરનારા ! તે પછી તે બધાં પક્ષીઓએ પણ પાસે રહીને તે હંસને ઇંડાં ખાતો પ્રત્યક્ષ જોયો અને તે વખતેજ તે મિથ્યા આચરણવાળા હંસને તેઓએ મારી નાખ્યો.[૩૮]

ઓ ભીષ્મ ! તે હંસના જેવાં આચરણવાળા એવા તને પણ આ ક્રોધ પામેલા રાજાઓ, પક્ષીઓએ હંસને માર્યો હતો તેમ મારી નાખશે.[૩૯] હે ભરતકુલોત્પન્ન ભીષ્મ ! આ હંસના સંબંધમાં પુરાણવેત્તા મનુષ્યો જે એક ગાથા ગાય છે, તે હું તારી આગળ સારી રીતે કહું છું.[૪૦] "ઓ હંસ પક્ષી ! તારૂં અંતઃકરણ કામાદિકથી હણાયલું છે અને તું મોંઢેથી ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે; પરંતુ આ તારૂં ઇંડાંઓનું ભક્ષણરૂપી અપવિત્ર કર્મ તારી વાણીથી વિરુદ્ધ જાય છે."[૪૧]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત શિશુપાલ વધપર્વવિષે શિશુપાલવાક્ય નામનો અધ્યાય ૪૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૨ મો—ભીમસેનનો ક્રોધ.

॥ शिशुपाल उवाच ॥

स मे बहुमतो राजा जरासंधो महाबलः ॥
योऽनेन युद्धंनेयेष दासोऽयमिति संयुगे ॥१॥

શિશુપાલ કહે છે–"હું તો મહાબલવાન જરાસંધ રાજાને બહુ માન આપું છું. કારણ કે તેણે આ કૃષ્ણને દાસ ગણીને એની સાથે રણમાં યુદ્ધ કરવાની પણ ઇચ્છા કરી ન હતી ! જરાસંધનો વધ કરતી વખતે કૃષ્ણે, ભીમસેને અને અર્જુને જે કર્મ કર્યું હતું તે કર્મને સારૂં કર્યું એમ કોણ માને છે ?[૧,૨] કપટવડે બ્રહ્મવાદીનો વેષ લેનારા અને વગર દરવાજે પ્રવેશ કરનારા એવા આ કૃષ્ણે જરાસંધ રાજાનો પ્રભાવ તે વખતે જોયો હતો.[૩] જ્યારે જરાસંધે આ દુરાત્મા કૃષ્ણને પ્રથમ પાદ્યપૂજન

આપવા માંડયું, ત્યારે એ ધર્માત્માએ પોતાનું બ્રાહ્મણપણું ન સ્વીકારતાં તે પૂજન લેવાની અનિચ્છા દર્શાવી હતી.[૪] વળી હે કુરુનંદન ! જ્યારે જરાસંધે કૃષ્ણ, ભીમ તથા અર્જુનને ભોજન કરો એવું કહ્યું, ત્યારે પણ આ કૃષ્ણે ભોજન કરવાની ના પાડી હતી.[૫] ઓ મૂર્ખ ! તું જેમ માને છે તેમ જો એ જગતનો કર્તા હોય તો એ પોતાને યથાર્થ રીતે બ્રાહ્મણ છું એમ કેમ માનતો નથી ?[૬] મને તો એ આશ્ચર્ય લાગે છે કે, આ પાંડવોને તેં સજ્જનોના માર્ગથી દૂર કર્યા છે તેમ છતાં તેઓ તેને સારૂં કર્યું માને છે ![૭] અથવા એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઇ નથી; કારણ કે હે ભારત ! તે પાંડવોનો સ્ત્રીના જેવા ધર્મવાળો અને વૃદ્ધ એવો તું સર્વ અર્થોને દેખાડનારો છે."[૮]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-શિશુપાલનાં આવાં કઠોર શબ્દવાળાં તથા કઠોર અર્થવાળાં ઘણાં વચનને સાંભળીને બલવાનમાં શ્રેષ્ઠ એવો પ્રતાપી ભીમસેન કોપી ઉઠયો.[૯] તેનાં કમલના જેવાં અને સ્વાભાવિક રીતેજ લાંબાં તથા વિસ્તીર્ણ નેત્રો, ફરી ક્રોધવડે ચોતરફથી રાતાં ચોળ થઇ ગયાં.[૧૦] તેના લલાટમાં ત્રિશિખ થયેલી ભૃકુટીને સર્વ રાજાઓએ તે વખતે ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર ત્રિમાર્ગથી ગમન કરતી ગંગાના જેવી જોઇ,[૧૧] અને કોપવડે દાંત કચકચાવતા એવા ભીમના મુખને, સર્વ પ્રાણીઓને પ્રલય વખતે ખાઇ જવાની ઇચ્છા કરતા કાલના જેવું જોયું.[૧૨] જે વખતે ભીમે ત્યાંથી વેગવડે કુદકો માર્યો તે વખતે તે મનસ્વીને, મહાદેવ જેમ કાર્તિકસ્વામીને પકડે તેમ મહાબાહુ ભીષ્મેજ પકડી લીધો.[૧૩] હે ભરતકુલોત્પન્ન ! પછી ગૌરવસંપન્ન ભીષ્મે વિવિધ વાકયો કહીને તેને વારી રાખ્યો એટલે ભીમસેનનો ક્રોધ શાંત પડયો;[૧૪] અને જેમ મેઘની નિવૃત્તિ પછી ઉછળતો મહાસમુદ્ર મર્યાદાને ઓળંગતો નથી તેમ તે શત્રુને દમન કરનારો ભીમ ભીષ્મનાં વચનને ઓળંગી શકયો નહિ.[૧૫] હે રાજન્ ! જે વખતે ભીમસેન પુષ્કલ ક્રોધે ભરાયો તે વખતે પણ વીર એવો શિશુપાલ ડગ્યો નહિ પણ તે પોતાના પુરુષાર્થથી સ્થિરજ ઉભો રહ્યો;[૧૬] અને ભીમ વારંવાર વેગ કરીને ઉછળતો હતો; પરંતુ જેમ ક્રોધ પામેલો સિંહ હરણાંને ગણકારે નહિ તેમ તે શત્રુદમન શિશુપાલ, ભીમને ગણકારતો ન હતો.[૧૭] એટલુંજ નહિ પણ ભયંકર પરાક્રમવાળા ભીમસેનને બહુ ક્રોધ પામેલો જોઇને પ્રતાપી શિશુપાલે હસતાં હસતાં કહ્યું કે;[૧૮] "હે ભીષ્મ ! તું એને મૂકી દે એટલે જેમ પતંગીયું અગ્નિમાં પડીને બળી જાય છે, તેમ એને મારા પ્રભાવાગ્નિમાં બળતો આ રાજાઓ જોઇ શકે."[૧૯] આવું ચેદિપતિ શિશુપાલનું વાક્ય સાંભળીને કુરુકુલના સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ તથા બુદ્ધિમાનોમાં મુખ્ય એવા ભીષ્મ ભીમસેનને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.[૨૦]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત શિશુપાલ વધપર્વવિષે ભીમક્રોધ નામનો અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૩ મો-શિશુપાલની જન્મકથા.

॥ भीष्म उवाच ॥

चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ॥
रासभारावसदृशं रराास च ननाद च ॥१॥

ભીષ્મ બોલ્યા:--આ શિશુપાલ ચેદિરાજના કુલમાં ઉત્પન્ન થયો તે વખતે એને ત્રણ આંખો અને ચાર હાથ હતા, તથા એ જન્મતાંજ ગધેડાના શબ્દના જેવા શબ્દથી ભૂંકયો હતો તથા ગાજ્યો હતો.[૧] તે શબ્દથી એનાં માતા તથા પિતા બંધુઓની સાથે ત્રાસ પામ્યાં, અને એનાં વિશેષ અંગો જોઇને તે

બન્નેએ એને ત્યજી દેવાની ઇચ્છા કરી.[૨] પછી સ્ત્રી, પ્રધાન તથા પુરોહિતની સાથે ચિંતાવડે જેનું હૃદય મૂઢ થયેલું એવા રાજાને આકાશવાણીએ કહ્યું કે;[૩] "હે રાજન્! આ તારો પુત્ર શ્રીમાન્ અને સર્વના કરતાં અધિક બલવાળો થયો છે, માટે તું એનાથી ભય પામીશ નહિ, વ્યગ્રતા છોડીને એ બાલકનું રક્ષણ કર.[૪] એનું હમણાં મૃત્યુ થશે નહિ, તેમ એને માટે હમણાં કાલ આવ્યો નથી પરંતુ હે નરાધિપ! એને શસ્ત્રથી હણનારો જે કાલ છે તે ઉત્પન્ન થઇ ચૂકેલો છે."[૫] આ વાક્ય સાંભળીને પુત્રના ઉપર સ્નેહવડે અત્યંત સંતાપ કરતી એની માતા એ વાક્ય કહેનારા અંતર્હિત રહેલા પ્રાણીને કહેવા લાગી કે:-[૬] "મારા પુત્રને માટે જેણે આ વચનો ઉચ્ચાર્યાં છે તેને હું હાથ જોડીને નમસ્કાર કરૂં છું. તે દેવ હો, કે કોઇ બીજો હો, પરંતુ તે ભગવાન્ ફરીથી મને યથાર્થ વચન કહો કે, 'આ પુત્રનું મૃત્યુ કોનાથી થશે?' તે હું સાંભળવાની ઇચ્છા રાખુંછું."[૭,૮] તે સાંભળીને અંતર્હિત રહેલા ભૂતે ફરીથી આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કે; "જેના ખોળામાં બેસાડતાં આ બાલકના વધારાના બે હાથ પાંચ ફણાવાળા નાગોની પેઠે પૃથ્વી ઉપર ખરી પડશે, તથા આ બાલકનું લલાટમાં રહેલું ત્રીજું નેત્ર જેને જોઇને લલાટમાંજ સમાઈ જશે, તે પુરુષ આને મારશે."

"તે પછી ત્રણ નેત્રવાળા, ચાર હાથવાળા અને ગધેડાના ભૂંકવાના શબ્દ જેવા શબ્દવાળા તે બાલકને સાંભળીને પૃથ્વીના સર્વે રાજાઓ તેને જોવા માટે ત્યાં આવવા લાગ્યા. તે વખતે ચેદી દેશના રાજાએ તે આવેલા રાજાઓનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરીને એકેએક રાજાના ખોળામાં પોતાના પુત્રને બેસાડયો. આ પ્રમાણે ક્રમવાર જુદા જુદા હજારો રાજાઓના ખોળામાં તે બાલક બેઠો, પણ આકાશવાણીએ કહેલો દાખલો મળ્યો નહિ. પછી એજ વાત દ્વારકામાં સાંભળીને યદુવંશોત્પન્ન, મહાબલશાલી બલરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ, યદુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી પોતાની ફોઇને મળવા માટે તે વખતે ચેદિપુરમાં આવ્યા.[૯-૧૫] ત્યાં આવીને તેમણે શ્રેષ્ઠતાના ક્રમ પ્રમાણે રાજાને તથા ફોઇને યથાન્યાય અભિવંદન કર્યું. પછી કુશલતા તથા આરોગ્ય પૂછીને રામકૃષ્ણ ત્યાં બેઠા,[૧૬] એટલે તે વીરોની ફોઇએ તેઓની પ્રેમથી અધિક પૂજા કરી. તે પછી તે દેવીએ પોતે, દામોદરના ખોળામાં પોતાના પુત્રને બેસાડયો.[૧૭] તેના ખોળામાં બેસાડતાંની સાથેજ શિશુપાલના વધારાના બે હાથો ખરી પડયા તથા ત્રીજું નેત્ર લલાટમાં પેશી ગયું.[૧૮] તે જોઇને વ્યથા પામેલી તથા ત્રાસી ગયેલી ફોઈએ શ્રીકૃષ્ણની પાસે વર માગ્યો કે; 'હે મહાભુજવાળા કૃષ્ણ! તમે દુ:ખીઓને આશ્વાસન આપનારા તથા ભય પામેલાઓને અભય આપનારા છો, માટે મને ભયપીડિતને તમે વર આપો.' આ પ્રમાણે ફોઇએ કહ્યું ત્યારે યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે;[૧૯,૨૦] 'હે ધર્મવેત્તા દેવિ! તમે બીશો નહિ, મારાથી તમને ભય નથી, ઓ ફોઈ! બોલો, હું તમને કયો વર આપું? અને તમારૂં શું કામ કરૂં?[૨૧] જો કે, તે થાય તેવું અથવા ન થાય તેવું હશે તોપણ તમારાં વચન પ્રમાણે હું કરીશ.' આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું ત્યારે યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણની પ્રત્યે તેમની ફોઇએ કહ્યું કે,[૨૨] 'હે મહાબલવાન્ યદુશાર્દૂલ! તમારે શિશુપાલના અપરાધોને મારે માટે સહન કરવા. હે પ્રભુ! એજ મારો વર છે એમ તમે જાણો.'[૨૩]

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-'ફોઈ! વધ કરવાયોગ્ય એવા આ તમારા પુત્રના હું સો અપરાધો સહન કરીશ, માટે તમારે મનમાં શોક કરવો નહિ.'[૨૪]

ભીષ્મ કહે છે:-હે વીર! આ પ્રમાણે આ મંદ બુદ્ધિવાળો પાપી શિશુપાલરાજા ગોવિંદનાં વરદાનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો છે, અને તેથીજ એ તને લડવા માટે બોલાવે છે.[૨૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત શિશુપાલવધપર્વ વિષે શિશુપાલ વૃત્તાંત કથન નામનો અધ્યાય ૪૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૪ મો-ભીષ્મનાં તથા શિશુપાલનાં વાક્યો.

॥ भीष्म उवाच ॥

नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ॥
नूनमेष जगद्भर्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥१॥

ભીષ્મ કહે છે:–"આ શિશુપાલ, જે બુદ્ધિવડે શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધને માટે બોલાવે છે, એ શિશુપાલની બુદ્ધિ નથી; પરંતુ એતો જગતના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણનોજ ખરેખરો નિશ્ચય છે.[1] હે ભીમ! કુલને કલંક લગાડનારો અને કાલવડે ઘેરાઈ ગયેલો આ શિશુપાલ જે રીતે મારો તિરસ્કાર કરે છે, તે રીતે આ પૃથ્વી ઉપર બીજો કયો રાજા મારો તિરસ્કાર કરી શકે ?[2] ખરેખર આ મહાબાહુ શિશુપાલ શ્રીહરિના તેજનો અંશ છે, અને તેને પાછો ખેંચી લેવા સમર્થ પ્રભુ પોતે ઈચ્છા કરે છે.[3] તે કારણથીજ હે કુરુશાર્દૂલ! આ દુર્બુદ્ધિવાળો શિશુપાલ આપણને સર્વને ન ગણકારીને આજે વાઘની પેઠે અત્યંત ગર્જના કરે છે."[4]

વૈશંપાયન કહે છે:–આવાં ભીષ્મનાં વચનને શિશુપાલ સાંખી શકયો નહિ અને તે વખતે તે ક્રોધ કરીને ફરીથી ભીષ્મને ઉત્તર આપવા લાગ્યો.[5]

શિશુપાલ બોલ્યો:–"ભીષ્મ! તું ભાટની પેઠે વારંવાર ઉભો થઈને જે કૃષ્ણના ગુણોનાં વખાણ કરેછે, તે કૃષ્ણનો પ્રભાવ તેનો દ્વેષ કરનારા એવા અમને પ્રાપ્ત થાઓ.[6] ઓ ભીષ્મ! તારૂં મન બીજાઓની સ્તુતિ કરવાથી જો પ્રસન્ન રહેતું હોય, તો તું આ કૃષ્ણને છોડીને બીજા રાજાઓની સ્તુતિ કર.[7] આ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બાહ્લીક દેશના દરદ રાજાની સ્તુતિ કર; કારણ કે જ્યારે એ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે એણે પૃથ્વી ઉપર પડતાં પૃથ્વીને વિદારણ કરી હતી.[8] હે ભીષ્મ! અથવા આ વંગ તથા અંગ દેશના રાજા, બલમાં ઈંદ્રના જેવા અને મોટાં ધનુષને ખેંચનારા એવા કર્ણની સ્તુતિ કર.[9] હે મહાબાહો! કારણ કે જેનાં આ દેવે નિર્માણ કરેલાં અને જન્મની સાથે થયેલાં એવાં દિવ્ય કુંડલો છે તથા બાલ સૂર્યના જેવી કાંતિવાળું જેના શરીર ઉપર કવચ છે.[10] વળી જેણે ઈંદ્રના જેવા અતિ દુર્જય જરાસંધને, બાહુયુદ્ધમાં જિત્યો હતો તથા જેના દેહના વિભાગ કર્યા હતા[11] અથવા તો ઓ ભીષ્મ! તું બ્રાહ્મણોમાં અતિ શ્રેષ્ઠ, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય અને મહારથી એવા આ બે પિતા તથા પુત્ર દ્રોણ અને અશ્વત્થામાની સારી પેઠે નિરંતર સ્તુતિ કર.[12] કારણ કે હે ભીષ્મ! એ બેમાંથી એક પણ ક્રોધ પામ્યો હોય તો, આ પૃથ્વીને સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓની સાથે સંહારી નાખે એમ હું માનું છું.[13] હે ભીષ્મ! યુદ્ધમાં દ્રોણની તથા અશ્વત્થામાની બરોબરી કરે તેવા કોઈ પણ રાજાને હું જોતો નથી; પરંતુ તે બન્નેની સ્તુતિ કરવાની તને ઇચ્છા થતી નથી?[14] વળી સમુદ્રાંત પૃથ્વી ઉપર જેની બરોબરી કોઇ કરે તેવો નથી, તેવા મહાભુજવાળા રાજેંદ્ર દુર્યોધનને છોડીને, અસ્ત્રમાં કુશલ તથા દૃઢ પરાક્રમવાળા જયદ્રથ રાજાને છોડીને તથા લોકમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા તથા મહાન વીર્યવાળા એવા કિંપુરુષોના આચાર્ય દ્રુમને છોડીને, તું કેશવની પ્રશંસા કેમ કરે છે?[15,16] વળી મહાવીર્યવાળા, ભરત કુલના આચાર્ય અને વૃદ્ધ એવા શરદ્વાનના પુત્ર કૃપાચાર્યને ઓળંગીને તું શા માટે કેશવનાં વખાણ કરે છે?[17] તેમજ ધનુર્ધારીમાં મુખ્ય એવા મહાવીર્યવાન્ પુરુષશ્રેષ્ઠ રુકિમને છોડીને તું શા માટે કેશવનાં વખાણ કરે છે?[18] વળી મહાવીર્યવાળા ભીષ્મકને, દંતવકત્ર રાજાને, ભગદત્તને, યૂપકેતુને મગધદેશના જયત્સેનને, વિરાટ્ તથા દ્રુપદને, શકુનિને, બૃહદ્બલને, ઉજ્જનના વિંદ તથા અનુવિંદને, પાંડ્યને, શ્વેતને, ઉત્તમને; મહાભાગ્યશાલી શંખને, માની વૃષસેનને, પરાક્રમી એકલવ્યને તથા મહાવીર્યવાળા મહારથ કલિંગ-

રાજાને છોડીને તું કૃષ્ણનાં શા માટે વખાણ ગાય છે?[19-21] ઓ ભીષ્મ! જ્યારે તારી બુદ્ધિ સર્વદા સ્તુતિ કરવામાં તત્પર રહેતી હોય તો તું શલ્ય વગેરે રાજાઓની શા માટે સ્તુતિ કરતો નથી?[22] હે નૃપ! તેં પૂર્વે કથન કરતા ધર્મવાદી વૃદ્ધોનાં વચન જરૂર સાંભળ્યા નથી એટલે હવે હું શું કરી શકું?[23] હે ભીષ્મ! પોતાની નિંદા કે પોતાની સ્તુતિ, અથવા પરની નિંદા કે પરની સ્તુતિ, આર્યપુરુષો કરતા નથી એવું તારાથીજ અમે સાંભળ્યું છે.[24] હે ભીષ્મ! તું સ્તુતિને માટે અયોગ્ય એવા આ કૃષ્ણની વારંવાર મોહથી તથા ભક્તિથી સ્તુતિ કરે છે; પરંતુ તે સ્તુતિને કોઈ પણ સંમત થતું નથી.[25] અહો, તું ભોજવંશી રાજાના ગોવાળીયા એવા દુરાત્મા કૃષ્ણમાં પોતાનીજ કેવલ ઇચ્છાથી જગત્‌નો કેમ સમાવેશ કરે છે?[26] હે ભરતવંશી ભીષ્મ! હજી પણ તારી બુદ્ધિ ઠેકાણે આવતી નથી. એ સંબંધમાં મેંજ તને પ્રથમ પૃથ્વીના દરમાં શયન કરનારા ભૂલિંગ પક્ષીનું દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું.[27] હે ભીષ્મ! પૂર્વે હિમાલયના બીજાં પાસામાં ભૂલિંગ નામની એક પક્ષિણી રહેતી હતી. તે નિરંતર વર્તનવિરુદ્ધ વાણી બોલ્યા કરતી હતી.[28] તે પક્ષિણી 'સાહસ કરવું નહિ' એવું વચન નિરંતર બોલ્યા કરતી હતી અને પોતે અત્યંત સાહસ કરતી હતી; પણ તેનું તેને ભાન હતું નહિ.[29] હે ભીષ્મ! તે અલ્પ ભાનવાળી પક્ષિણી સિંહ ખાતો હોય ત્યારે તેની દાઢમાં લાગેલાં માંસના બહાર નિકળેલા ભાગને સિંહના મોંમાંથી લઇને ખાતી હતી.[30] હે ભીષ્મ! આ પ્રમાણે કરવાથી નિઃસંશય તે સિંહની ઇચ્છાથીજ જીવતી હતી; તેમજ હે અધર્મિષ્ટ ભીષ્મ! તું પણ તેવીજ વાણી હમ્મેશ બોલ્યા કરે છે, તેમ છતાં તું રાજાઓની ઇચ્છાથીજ જીવે છે એમાં સંશય નથી. ખરે તારા જેવો લોકોએ ધિક્કારેલાં કર્મ કરનારો બીજો કોઇ નથી.[31,32]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-તે પછી હે રાજન્! ભીષ્મ શિશુપાલનાં કડવાં વચન સાંભળીને ચેદિરાજના સાંભળતાં આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા કે;[33] "જો હું રાજાઓની ઇચ્છાથીજ જીવતો હોઉં એમ હોય તો હું એ રાજાઓને તણખલાં બરાબર પણ ગણતો નથી."[34]

આ પ્રમાણે ભીષ્મે કહ્યું એટલે તો રાજાઓ ત્યાં બૂમાબૂમ પાડવા લાગ્યા; તેમાં કેટલાએક રાજાઓ પ્રસન્ન થયા, કેટલાએક ભીષ્મની નિંદા કરવા લાગ્યા,[35] કેટલાએક મહાધનુર્ધારી રાજાઓ ભીષ્મનાં તે વચનને સાંભળીને કહેવા લાગ્યા કે, "આ ઘરડો ભીષ્મ પાપી તથા ગર્વિષ્ઠ છે માટે એ ક્ષમાને પાત્ર નથી.[36] હે રાજાઓ! આ દુર્બુદ્ધિવાળા ભીષ્મને પશુની પેઠે બહુ પ્રહાર કરીને મારી નાખો અથવા ક્રોધ પામેલા બધા એકઠા થઇને એને ઘાસના અગ્નિવડે બાળી મૂકો."[37] આવાં તેઓનાં વચન સાંભળીને પછી કુરુઓના પિતામહ બુદ્ધિમાન્ ભીષ્મે, તે રાજાઓની પ્રત્યે કહ્યું કે;[38] "આ રીતે ઉત્તર પ્રત્યુત્તરનો હું છેડો જોતો નથી, માટે હે રાજાઓ! હું જે કહું છું તે બધું તમે સાંભળો.[39] તમે બધા મને પશુની પેઠે મારી નાખો અથવા ઘાસના અગ્નિવડે બાળી મૂકો. અર્થાત્ તમારામાં સામર્થ્ય હોય તે પ્રમાણે કરો. આ મેં તમારા બધાના માથાપર મારો સમગ્ર પગ મૂકયો છે.[40] વળી અમે જેની પૂજા કરી છે તે આ અખંડ ઐશ્વર્યવાળા ગોવિંદ પણ ઉભા છે; માટે તમારામાંથી જેની બુદ્ધિ મરવાને માટે ઉતાવળ કરતી હોય, તે આજે આ ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા એવા લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવો અને એમનાથી મરણ પામીને એ દેવનાજ દેહમાં પ્રવેશ કરો."[41,42]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત શિશુપાલવધપર્વમાં ભીષ્મવાક્યનામનો અધ્યાય ૪૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૫ મો-શિશુપાલનો વધ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः श्रुत्वैवभीष्मस्य चेदिराडुरुविक्रमः ॥

युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाचह ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી ભીષ્મનાં વચન સાંભળતાંજ મહાન પરાક્રમવાળા શિશુપાલે વાસુદેવની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી વાસુદેવને કહ્યું કે;[૧] "હે જનાર્દન! હું તારૂં યુદ્ધને માટે આહ્વાન કરૂં છું, માટે તું મારી સાથે યુદ્ધ કર, એટલે આજે હું તને સર્વ પાંડવોની સાથે નાશ પમાડું.[૨] સર્વ રાજાઓનું ઉલ્લંઘન કરીને જે પાંડવોએ રાજા નહિ એવા તને પૂજ્યો છે, માટે હે કૃષ્ણ! મારે તારી સાથેજ પાંડવોને પણ મારવાના છે;[૩] કારણ કે જે પાંડવો દાસ, રાજત્વરહિત, દુર્બુદ્ધિમાન્ અને અપૂજ્ય એવા તને પોતાની મૂર્ખતાથી પૂજ્યની પેઠે પૂજે છે; તેથી એ કૃષ્ણ! તેઓ પણ વધ કરવા યોગ્ય છે એમ મારૂં માનવું છે."[૪] આ પ્રમાણે કહીને રાજાઓનો વ્યાઘ્ર-જેવો તથા અદેખાઈથી ભરેલો શિશુપાલ ગર્જના કરતો ઉભો રહ્યો. પછી શિશુપાલનું કહેવું સાંભળીને વીર્યવાન્ એવા શ્રીકૃષ્ણ, સર્વે રાજાઓના સમક્ષ કોમલતાપૂર્વક આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા;[૫] "હે રાજાઓ! આ યાદવીનો પુત્ર શિશુપાલ અમારો અત્યંત શત્રુ છે. જે ક્રૂર અંતઃકરણવાળો, અપરાધ-વિનાના યાદવોનું પણ અહિત કરે છે.[૬] હે રાજાઓ! જ્યારે એણે અમને પ્રાગ્જ્યોતિષ-નગર પ્રત્યે ગયેલા સાંભળ્યા, ત્યારે આ નિંદિત કર્મ કરનારો, કે જે અમારો ભાણેજ થાય છે, તેમ છતાં એણે દ્વારકા નગરીને બાળી મૂકી હતી.[૭] વળી જ્યારે રૈવતકપર્વત ઉપર પહેલાં ભોજોના રાજા ઉગ્રસેન ક્રીડા કરતા હતા, ત્યારે આ શિશુપાલ તે સર્વેને મારીને તથા બાંધીને પોતાના નગરમાં ચાલ્યો ગયો હતો.[૮] વળી આ પાપ નિશ્ચયવાળાએ, મારા પિતાના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરવા માટે, જે અશ્વમેધના પવિત્ર અશ્વને રક્ષકોથી વીંટાઈને ફરવા મોકલ્યો હતો તેને હરી લીધો હતો.[૯] વળી એણે તપસ્વી એવા બભ્રુની ભાર્યા કે જે હસ્તિનાપુરથી સૌવીર દેશમાં જતી હતી તેને તેની ઇચ્છા વિના મોહથી હરી લીધી હતી.[૧૦] વળી મામાનું ભુંડું કરનારો આ શિશુપાલ, વિશાલા પુરીના રાજાની તપસ્વિની ભદ્રા નામની કન્યાને કપટવડે કરુષરાજનો વેષ લઈને હરી લાવ્યો હતો, કે જે કન્યાને કરુષદેશના રાજાને આપવાની હતી.[૧૧] હું મારી ફોઇને લીધે આવાં મોટાં દુઃખોને સહન કર્યા કરૂં છું; પરંતુ આજે સમસ્ત રાજાઓની સન્નિધિમાં એ ઉભેલો છે એ ઠીક થયું છે.[૧૨] આજે તમે બધા મારા તરફના એના મહાન અપરાધોને જુઓજ છો; અને તમારી નજર બહાર જે એણે અપરાધો કર્યા હતા, તે હું પ્રથમ વર્ણવી ગયો છું તેને તમે જાણી લો.[૧૩] સમગ્ર રાજમંડલની વચ્ચે ગર્વથી વધ કરવા યોગ્ય થયેલા એવા આ શિશુપાલના આજના આ અપરાધોને હું હવે ક્ષમા કરી શકતો નથી.[૧૪] વળી આ મરવાની તૈયારીમાં આવેલા મૂર્ખ શિશુપાલે રુક્મિણીને માટે પ્રાર્થના કરી હતી; પરંતુ જેમ શૂદ્ર વેદની શ્રુતિને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ તેમ એ મૂર્ખ રુક્મિણીને મેળવી શક્યો ન હતો."[૧૫]

વૈશંપાયન કહે છે:-આવાં આવાં વાસુદેવનાં વચન સાંભળીને પછી એકઠા થયેલા સર્વે રાજાઓ ચેદિરાજ શિશુપાલની નિંદા કરવા લાગ્યા;[૧૬] અને પ્રતાપી શિશુપાલ તો શ્રીકૃષ્ણ-નાં વચનને સાંભળીને ખડખડાટ હસવા લાગ્યો તથા નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૧૭] "અરે કૃષ્ણ! જે રૂક્મિણીનાં લગ્ન તેના પિતા વગેરે મારી સાથે કરવાના હતા તે રુક્મિણીની સભામાં અને તે પણ વિશેષવડે રાજાઓમાં વાતો કરતાં તને લજ્જા કેમ આવતી નથી?[૧૮] હે મધુસૂદન! પ્રથમ બીજાની સાથે વરાવેલી સ્ત્રીને સ્વીકાર-નારો તારા વિના બીજો કયો પુરુષ સજ્જનોની

આગળ આ રીતે કોઇ વખત પણ વાત કરી શકે ?[૧૯] હે કૃષ્ણ ! જો તને તારી ફોઇનાં વચન ઉપર શ્રદ્ધા હોય તો તું ક્ષમા કર અથવા તો મારાપર ક્ષમા લાવીશજ નહિ; કારણ કે તું ક્રોધ પામ્યો હઇશ અથવા પ્રસન્ન થયો હઇશ તો પણ તારાથી મને શું થવાનું હતું ? "[૨૦]

આ પ્રમાણે શિશુપાલ બોલતો હતો તે વખતેજ ભગવાન મધુસૂદને, દૈત્યવર્ગને સંહારનાર પોતાના ચક્રને મનવડે યાદ કર્યું,[૨૧] અને તેજ વખતે શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં તે ચક્ર આવ્યું; એટલે બોલવામાં કુશલ એવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉંચે સ્વરે બોલ્યા કે;[૨૨] "રાજાઓ ! મેં જે કારણથી આ શિશુપાલના અપરાધો સહન કર્યા હતા તે કારણને તમે સાંભળો. આની માતાએ માગણી કરી હતી કે, તારે આના સો અપરાધો સહન કરવા[૨૩] અને એ માગણીનો મેં સ્વીકાર કર્યો હતો. હે રાજાઓ ! તે મારૂં વરદાન આજે પૂરૂં થાય છે, એટલે હમણાંજ તમારા–સર્વ રાજાઓના જોતાં એનો હું વધ કરૂં છું "[૨૪] આ પ્રમાણે કહીને શત્રુઓને સંહારનારા એવા યદુશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે, ક્રોધ કરીને તેજ વખતે ચક્રવડે શિશુપાલનું માથું કાપી નાખ્યું;[૨૫] અને તે મહાબાહુ શિશુપાલ વજ્રથી હણાયલા પર્વતની પેઠે જમીન ઉપર પડયો. તે પછી હે મહારાજ ! શિશુપાલના દેહમાંથી ગગનમાંથી સૂર્ય નીકળે તેમ નિકળેલું અને ઊર્ધ્વ ગતિ કરતું ઉત્તમ તેજ રાજાઓએ જોયું. હે રાજન્ ! તે પછી તે તેજ સર્વ લોકે નમસ્કાર કરેલા એવા કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણને નમ્યું અને તેમનામાં પ્રવેશ કરી ગયું.[૨૬,૨૭] મહાબાહુ પુરુષોત્તમમાં તે તેજનો જે પ્રવેશ થયો તેને જોઇને સઘળા રાજાઓ તે મોટું આશ્ચર્ય માનવા લાગ્યા.[૨૮] વળી જે વખતે શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાલને માર્યો તે વખતે આભલાં વિનાનાં આકાશમાંથી વૃષ્ટિ થવા લાગી, બળતાં વજ્ર પડવા લાગ્યાં અને પૃથ્વી ચલિત થઈ ગઈ.[૨૯] આ રીતે જેમાં બોલવાનો અવકાશ ન રહેલો એવા સમયમાં માત્ર જનાર્દનના તરફ જોઈ રહેલા કેટલાએક રાજાઓ ત્યાં કંઈ પણ બોલ્યા નહિ;[૩૦] ત્યારે બીજા કેટલાએક ક્રોધ કરીને હાથવડે હાથનાં અગ્રને ચોળી નાખવા લાગ્યા; કેટલાએક ક્રોધમૂર્છિત થઇને દાંતવડે હોઠ કરડવા લાગ્યા; કેટલાએક રાજાઓ ખાનગીમાં વૃષ્ણિનંદન શ્રીકૃષ્ણનાં વખાણ કરવા લાગ્યા, કેટલાએક ક્રોધાક્રાંત થયા ત્યારે બીજા કેટલાએક મધ્યસ્થજ રહ્યા.[૩૧,૩૨] આ વખતે બહુ પ્રસન્ન થયેલા મહર્ષિઓ, મહાત્મા બ્રાહ્મણો અને મહાબલવાળા રાજાઓ સ્તુતિ કરતા કેશવને શરણે ગયા,[૩૩] અને શ્રીકૃષ્ણનાં પરાક્રમને જોઇને સંતુષ્ટ થયેલા તે બધાઓ વખાણ કરવા લાગ્યા. તે વખતે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તો પોતાના ભાઈઓને કહ્યું કે; "આ દમઘોષના પુત્ર વીર એવા શિશુપાલરાજાને તત્કાલ સત્કારપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરાવો." આ સાંભળીને પોતાના મોટાભાઈની આજ્ઞા પ્રમાણે પાંડવોએ શિશુપાલને અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો;[૩૪,૩૫] અને તે વખતેજ યુધિષ્ઠિરે એ રાજાના પુત્રનો તે એકઠા થયેલા રાજાઓની સાથે મળીને ચેદીદેશના આધિપત્ય ઉપર અભિષેક કર્યો.[૩૬]

હે રાજન્ ! તે પછી વિસ્તીર્ણ બલવાળા કુરુરાજ યુધિષ્ઠિરનો સર્વ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર એવો તે યજ્ઞ યુવાનોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવો શોભવા લાગ્યો.[૩૭] તે યજ્ઞનાં વિઘ્નો શાંત થઇ ગયાં હતાં, તેનો આરંભ સુખરૂપ થયો હતો, તેમાં ધન તથા ધાન્યનો પુષ્કલ વ્યય કરવામાં આવ્યો હતો, તે અન્નોથી તથા ઘણા ભક્ષ્ય પદાર્થોથી ભરપૂર હતો અને શ્રીકૃષ્ણે તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરેલું હતું.[૩૮] આવા તે રાજસૂય મહાયજ્ઞની છેવટે સમાપ્તિ કરવામાં આવી હતી. એ યજ્ઞની આરંભથી તે ઠેઠ સમાપ્તિ સુધી શૂરસેનના પૌત્ર, શાર્ઙ્ગ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા અને મહાન બાહુવાળા એવા ભગવાન્ શ્રી જનાર્દને રક્ષા કરી હતી.[૩૯] તે પછી જેણે યજ્ઞાંત અવભૃથસ્નાન કરેલું એવા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરરાજાની આગળ

આવીને સમસ્ત ક્ષત્રિય રાજાઓ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા;[૪૦] "હે ધર્મજ્ઞ રાજા ! તમે ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામો છો એ મહદ્ ભાગ્ય છે; તમે ચક્રવર્તીપદને પ્રાપ્ત થયા છો. હે અજમીઢ-વંશોત્પન્ન ! તમે અજમીઢવંશના રાજાઓના યશને વધારી દીધું છે.[૪૧] વળી હે રાજેંદ્ર ! તમે આ યજ્ઞકર્મ કરવાથી મહાન્ ધર્મ સંપાદાન કર્યો છે. હે નરવ્યાઘ્ર ! હવે અમે રજા લઈશું. અમારી તમે સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરીને સારી પેઠે પૂજા કરી છે.[૪૨] હવે અમે પોતપોતાનાં રાજ્યોમાં જઈશું, માટે અમને તમોએ રજા આપવી જોઈએ." આવાં રાજાઓનાં વચન સાંભળીને ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરે રાજાઓની યથા-યોગ્ય પૂજા કરી અને પોતાના સર્વે ભાઈ-ઓને કહ્યું કે; "આ સર્વે રાજાઓ પ્રેમથી આપણે ત્યાં આવ્યા છે.[૪૩,૪૪] હવે એ શત્રુને તપાવનારા રાજાઓ મારી રજા લઇને પોત-પોતાનાં રાજ્ય પ્રત્યે જાય છે, તેથી તમે એ શ્રેષ્ઠ રાજાઓને વળાવવા માટે આપણા દેશના સીમાડા સુધી તેમની પાછળ જાઓ. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ."[૪૫] આવું ભાઈનું વચન સ્વીકારીને ધર્મચારી એવા પાંડવો, સર્વે રાજાઓની યોગ્યતા પ્રમાણે એક એકને વળા-વવા ગયા.[૪૬] પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તુરત વિરાટ્-રાજાને વળાવવા ગયો, મહાત્મા અને મહા-રથી એવા દ્રુપદને વળાવવા અર્જુન ગયો,[૪૭] ભીષ્મ તથા ધૃતરાષ્ટ્રને વળાવવા માટે મહા-બલવાન્ ભીમસેન ગયો, પુત્રની સાથે વીર એવા દ્રોણને વળાવવા માટે યોદ્ધાઓનો પતિ સહદેવ ગયો,[૪૮] હે રાજન્ ! પુત્રની સાથે સુબલ રાજાને વળાવવા માટે નકુલ ગયો, તથા દ્રૌપદીના પુત્રો સુભદ્રાના પુત્રની સાથે પર્વત પ્રદેશના મહારથી રાજાઓને વળાવવા ગયા,[૪૯] અને તે રીતેજ બીજા ક્ષત્રિય રાજાઓને વળાવવા માટે કેટલાએક શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયો ગયા. એ પ્રમાણેજ હજારો બ્રાહ્મણો પણ સારાં પૂજનને પ્રાપ્ત થઇને પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા.[૫૦] આ રીતે સર્વે મહારાજાઓ અને બ્રાહ્મણોના જવા પછી પ્રતાપી વાસુદેવ યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા;[૫૧] "હે કુરુનંદન ! હવે તમારી રજા લઇને હું દ્વારકા જાઉં છું. તમે યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજસૂયયજ્ઞને પૂર્ણ કરી શક્યા એ સારૂં થયું."[૫૨] આ પ્રમાણે જનાર્દને કહ્યું ત્યારે તેમને ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે; "હે ગોવિંદ ! તમારી કૃપાથી હું મહાન્ યજ્ઞ કરી શક્યો છું, અને તમારી કરુણાથી સમગ્ર ક્ષત્રિયો પણ મને વશ થયા છે; કે જે ક્ષત્રિયો મુખ્ય મુખ્ય ભેટ સામગ્રીઓ લઇને મારી પાસે પ્રાપ્ત થયા હતા.[૫૩,૫૪] હે નિષ્પાપ વીર ! તમને જવાને માટે હું મારી વાણીથી શી રીતે રજા આપી શકું ? તમારા વિના મને કોઈ વખત પણ સુખ થતું નથી;[૫૫] પરંતુ તમારે દ્વારકા પુરીમાં અવશ્ય જવું જોઈએ."

આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું ત્યારે ધર્માત્મા એવા શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને સાથે લઇને કુંતી ફોઈની પાસે ગયા, અને વિશાલ યશવાલા હરિ પ્રસન્ન થઇને ફોઈને કહેવા લાગ્યા કે; "ઓ ફોઈ ! આજે તમારા દિકરાઓ ચક્રવર્તી થયા છે;[૫૬,૫૭] તથા સિદ્ધ અર્થવાળા અને ધનાઢ્ય થયા છે, માટે હવે તમે પ્રસન્ન થાઓ ! હું તમારી આજ્ઞા લઈને હવે દ્વારકા જવાની ઇચ્છા કરૂં છું."[૫૮] તે પછી શ્રીકૃષ્ણે સુભદ્રા તથા દ્રૌપદીનું સન્માન કર્યું અને યુધિષ્ઠિરની સાથે તે અંતઃપુરમાંથી બહાર નિકળ્યા.[૫૯] તે પછી તેમણે સ્નાન કર્યું, જપ કર્યા, બ્રાહ્મણોની પાસે સ્વાસ્તિવાચન કરાવ્યું. એટલામાં મેઘ-મંડલના જેવા જણાતા સજ્જ કરેલા રથને જોડીને મહાબાહુ દારુક ત્યાં આવી લાગ્યો. તે ગરુડધ્વજ રથને આવેલો જોઈને ઉદાર મનવાળા કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ પ્રદક્ષિણા કરીને તેમાં બેઠા અને દ્વારકા જવા નિકળ્યા.[૬૦-૬૨] તે વખતે મહાબલવાળા વાસુદેવને વળાવવા માટે શ્રીમાન્ ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર પોતે ભાઈ-ઓની સાથે પગે ચાલીને પાછળ ગયા.[૬૩] પછી કમલના જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ થોડી વાર પોતાના ઉત્તમ રથને ઉભો રાખીને કુંતીના

પુત્ર યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા;[૬૪] "હે રાજન્! તમે સાવધાન રહીને નિરંતર પ્રજાનું રક્ષણ કરો; અને જેમ પ્રાણીઓ મેઘના આશ્રયથી જીવે છે, જેમ પક્ષીઓ મહાન્ વૃક્ષના આશ્રયથી જીવે છે અને દેવો જેમ ઇંદ્રના આશ્રયથી જીવે છે તેમ તમારા આશ્રયથી તમારા બંધુઓ જીવો." આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિર પરસ્પર વાતચીત કરીને તથા એકમેકની રજા લઇને પોતપોતાને ઘેર ગયા. હે નૃપ! યદુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા ગયા;[૬૫-૬૭] તેપછી એક દુર્યોધનરાજા અને બીજો સુબલનો પુત્ર શકુનિ આ બે નરશ્રેષ્ઠો યુધિષ્ઠિરરાજાની તે દિવ્ય સભામાં રહ્યા હતા.[૬૮]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત શિશુપાલવધ પર્વવિષે શિશુપાલવધ નામનો અધ્યાય ૪૫ મો સમાપ્ત.

શિશુપાલવધપર્વ સમાપ્ત §

द्यूतपर्व.

અધ્યાય ૪૬ મો*—વ્યાસનું સૂચન અને ધર્મરાજાની પ્રતિજ્ઞા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

समाप्ते राजसूये तु क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे ॥
शिष्यैः परिवृतो व्यासः पुरस्तात्समपद्यत ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—અત્યંત દુર્લભ એવો રાજસૂય મહાયજ્ઞ સમાપ્ત થયો ત્યાર પછી શિષ્યોથી વીંટાયલા વ્યાસમુનિ યુધિષ્ઠિરરાજાની આગળ આવ્યા.[૧] તેમને આવતા જોઇને યુધિષ્ઠિરરાજા તુરત આસન ઉપરથી ઉઠીને ભાઇઓની સાથે વ્યાસને સામા લેવા ગયા, અને લાવ્યા પછી તેમણે પોતાના પિતામહ વ્યાસને આસન આપ્યું તથા પગ ધોવાનું જલ આપીને તેમની પૂજા કરી.[૨] પછી ભગવાન્ વ્યાસ સુવર્ણનાં ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠા અને તેમણે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને 'તમે બેસો' એમ કહ્યું.[૩] તે પછી ભાઇઓથી વીંટાઇને બેઠેલા એવા યુધિષ્ઠિરરાજાને, તે તે વાક્યો બોલવામાં કુશલ એવા ભગવાન્ વ્યાસ કહેવા લાગ્યા કે;[૪] "હે કુંતીપુત્ર! દુર્લભ એવા ચક્રવર્તીના પદને પ્રાપ્ત થઈને તમે વૃદ્ધિ પામો છો એ ઘણું સારૂં થયું. હે કુરુકુલને વહન કરનારા! તમે સર્વે કુરુવંશીઓની ચઢતી કરી છે.[૫] હે રાજા! તમે મારી પણ પૂજા કરી છે. હવે હું તમારી રજા લઈને અહીંથી જઇશ." આ પ્રમાણે વ્યાસજીએ કહ્યું ત્યારે ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિર પિતામહ વ્યાસને પ્રણામ કરીને તથા ચરણસ્પર્શ કરીને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ—"હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ! મને અતિદુર્લભ એવો એક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે.[૬,૭] હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તે સંશયને નિવૃત્ત કરનાર તમારા વિના બીજો કોઈ નથી. હે પિતામહ! ભગવાન નારદઋષિએ દિવ્ય (વજ્રપાત વગેરે), આંતરિક્ષ (ધૂમકેતુ વગેરે), અને પાર્થિવ (ભૂકંપ વગેરે), એવા ત્રણ પ્રકારના ઉત્પાતો કહ્યા છે. તેમાં આ શિશુપાલનું મરણ એ મહાન્ ગુપ્ત ઉત્પાત થયેલો ગણાય."[૮,૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આવાં રાજાનાં વચન સાંભળીને પરાશરના સમર્થ પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા;[૧૦] "હે

* આ ૪૬ મો અધ્યાય કલકત્તામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં બે હિંદી ભાષાંતરોમાં નથી. એની જગ્યાએ ૪૭ મા અધ્યાયનેજ ૪૬ મા તરીકે ગણેલો છે; પરંતુ એ અધ્યાય ઉપર પં. નીલકંઠની ટીકા છે એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે પં. નીલકંઠની ટીકા થતાં પહેલાંની જે પ્રતમાં એ અધ્યાય નહિ હોય તેવી પ્રત ઉપરથી છપાયેલાં મહાભારતનાં એ ભાષાંતરો થયેલાં હોવાં જોઇએ. આપ્પા શાસ્ત્રીવાળું મરાઠી ભાષાંતર આ પ્રતને મળતુંજ છે. ભા. ક.

§ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ॥
तीव्रध्यानाद्धरेः साम्यं लेभिरे कीटभृंगवत् ॥
ગોપીઓ કામથી, કંસ ભયથી અને શિશુપાલ પ્રભૃતિ રાજાઓ દ્વેષથી હરિનું તીવ્ર ધ્યાન કરીને કીટ ભ્રમરિકાની પેઠે હરિની સામ્યતાને પ્રાપ્ત થયા છે. ગણેશ.

રાજન્! ઉત્પાતોનું મહાન ફલ તેર વર્ષ સુધી સર્વ ક્ષત્રિયોના વિનાશને માટે થશે.[11] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ અને તમને એકને કારણરૂપ કરીને દુર્યોધનના અપરાધથી તથા ભીમ અને અર્જુનનાં બલથી કાલવડે પૃથ્વીના એકઠા થયેલા સર્વે ક્ષત્રિયો ક્ષય પામશે.[12] હે રાજેન્દ્ર! તમને રાત્રિના અંતમાં એક સ્વપ્ન આવશે તેમાં તમે વૃષભધ્વજ, નીલકંઠ, ભવ, સ્થાણુ, કપાલી, ત્રિપુરસંહારક, ઉગ્ર, રુદ્ર, પશુપતિ, મહાદેવ, ઉમાપતિ, હર, શર્વ, વૃષ,શૂલ, પિનાકધારી, ગજચર્મધારી અને કૈલાસના શિખરના જેવા જણાતા એવા શિવને નંદિકેશ્વર ઉપર બેઠેલા તથા એકસરખી રીતે દક્ષિણ દિશા તરફ જોતા જોશો.[13-15] હે રાજન્! તમે આ પ્રકારનું સ્વપ્ન જોશો; પરંતુ તે સંબંધમાં ચિંતા કરશો નહિ; કારણ કે કાલને કોઇ કષ્ટથી પણ ઓળંગી શકતું નથી.[16] તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હું હવે કૈલાસપર્વત પ્રત્યે જઈશ; અને તમે સાવધાન રહીને તથા ઇંદ્રિયોને વશ રાખીને પૃથ્વીનું સર્વ રીતે પાલન કરો."[17]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, શાસ્ત્રને અનુસરનારા એવા પોતાના શિષ્યોની સાથે કૈલાસપર્વત ઉપર ગયા.[18] પિતામહ વ્યાસના જવા પછી ચિંતા અને શોકથી યુક્ત થયેલા યુધિષ્ઠિરરાજા વારંવાર ઉના નિઃશ્વાસ નાખતા તેજ વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યા.[19] 'પુરુષાર્થવડે દૈવને શી રીતે રોકી શકાય? પરમર્ષિએ જે કંઈ કહ્યું છે, તે અવશ્યજ થશે.[20] તે પછી મહા તેજસ્વી યુધિષ્ઠિર પોતાના સઘળા ભાઇઓને કહેવા લાગ્યા કે;–"હે પુરુષવ્યાઘ્રો! મને જે દ્વૈપાયનમુનિએ કહ્યું તે તમે સાંભળ્યુંજ છે.[21] તેમનું તે વચન સાંભળીને મેં તે વખતેજ મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, હે તાત! સર્વ ક્ષત્રિયોના મરણને માટે કાલે મને જ ઈષ્ટ કારણ રૂપ નિર્મ્યો હોય તો પછી મારે જીવવાનું શું પ્રયોજન છે?" આ પ્રમાણે બોલતા યુધિષ્ઠિરરાજાને અર્જુને પ્રત્યુત્તર આપ્યો.[22,23] "હે રાજન્! તમે બુદ્ધિને નાશ કરનારા ઘોર ખેદમાં ઉતરો નહિ; પરંતુ હે મહારાજ! વિચાર કરીને જે યોગ્ય ઉપાય હોય તે કરો."[24] તે પછી દ્વૈપાયનનાં વચનને યાદ કરતા સત્ય ધૈર્યવાળા યુધિષ્ઠિર ત્યાંજ સર્વે ભાઈઓને કહેવા લાગ્યા કે;[25] "તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. આજથી આરંભીને તમે મારી પ્રતિજ્ઞાને સાંભળો. હે તાત! તેર વર્ષ સુધી મારે હવે જીવવાનું શું પ્રયોજન છે?[26] હું હવે ભાઇઓને તેમજ બીજા રાજાઓને, કોઇને કઠોર વચન કહીશ નહિ, અને જ્ઞાતિવાળાઓની આજ્ઞામાં રહીને તેમને અનુસરી કાર્ય કરીશ.[27] આ પ્રમાણે પોતાના પુત્રો તથા બીજાઓની સાથે હું વર્તીશ, એટલે આ લોકમાં ભેદ પડશે નહિ; કારણ કે ભેદના કારણથીજ લડાઇ ઉત્પન્ન થાય છે.[28] હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠો! હું લડાઇને દૂર રાખીને સર્વનાં પ્રિય કાર્યોજ કરીશ. એટલે લોકોમાં મારી નિંદા થશે નહિ."[29] આવું મોટાભાઇનું વચન સાંભળીને પાંડવો ધર્મરાજાના હિતમાં તત્પર થઇ તેમનેજ અનુસરવા લાગ્યા.[30] આ પ્રમાણે સભામાં ભાઇઓની સાથે ધર્મરાજાએ ઠરાવ કર્યો, તે પછી યથાશાસ્ત્ર પિતૃઓ તથા દેવોને તૃપ્ત કરીને તથા મંગલકારક કલ્યાણ કૃત્યો કરીને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સર્વ ક્ષત્રિયોના જવા પછી યુધિષ્ઠિરરાજાએ પોતાના ભાઈઓથી વીંટાઇને તથા પ્રધાનોની સાથે પોતાના ઉત્તમ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો; અને હે નરાધિપ! હે મહારાજ! દુર્યોધન તથા સુબલનો પુત્ર શકુનિ, એ બન્ને તે રમણીય સભામાંજ રહ્યા.[31-33]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરસમય નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૭ મો—દુર્યોધનને ઉત્પન્ન થયેલો સંતાપ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
वसन् दुर्योधनस्तस्यां सभायां पुरुषर्षभ ॥
शनैर्ददर्श तां सर्वां सभां शकुनिना सह ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! પછી તે સભામાં રહેલા દુર્યોધને શકુનિની સાથે તે આખી સભાને ધીરે ધીરે જોવા માંડી.[1] તે કુરુનંદને પહેલાં હસ્તિનાપુરમાં ન જોયેલા એવા દિવ્ય અભિપ્રાયો આ સભામાં જોયા.[2] એક વખતે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનરાજાએ સભામાં સ્ફટિકની ભૂમિ જોઈ અને તેને જલ છે એમ માનીને તેણે બુદ્ધિમોહથી પોતાનું વસ્ત્ર ઉંચું લીધું; પણ પછી પોતે ભૂલ્યો છે એવું જાણતાં તે મનમાં ગ્લાનિ પામ્યો અને ત્યાંથી વિમુખ થઇને ફરી સભામાં ફરવા લાગ્યો.[3,4] તે પછી દુર્યોધનરાજા સ્થલ ઉપર ગબડી પડયો અને તેથી તે ખિન્ન થઇને શરમાઈ ગયો. વળી તે નિસાસા નાખતો તથા આડું અવળું જોતો તે સભામાં ફરવા લાગ્યો.[5] આગળ સ્ફટિકના જેવાં જલવાળી તથા સ્ફટિકવર્ણાં કમલોવડે શોભી રહેલી એક વાપિકા આવી; તેને સ્થલ છે એમ માનીને તે વસ્ત્ર સાથે જલમાં પડયો.[6] તેને જલમાં પડેલો જોતાંજ મહાબલવાન્ ભીમસેન હસ્યો તથા બીજા સેવકો પણ દુર્યોધનને હસવા લાગ્યા,[7] અને રાજાની આજ્ઞાથી તેને બદલવા માટે બીજાં સારાં વસ્ત્રો આપ્યાં. દુર્યોધનને આ સ્થિતિમાં જોઈને મોટા સામર્થ્યવાળો ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ બધા તે વખતે હસવા લાગ્યા. અસહનતાવાળા દુર્યોધનથી તેઓનું હસવું સહન થયું નહિ;[8,9] પરંતુ પોતાના અભિપ્રાયને બહાર ન જણાવવા માટે તેણે તેઓના સામું જોયું નહિ. ફરી તે વસ્ત્રો ઉંચાં લઇને પાણીમાં થઇને પાર જવાનો હોય તેમ સ્થલને જલ માની ચાલવા ગયો એટલે પાછા સર્વે લોકો હસવા લાગ્યા. તે પછી આગળ જતાં દુર્યોધનરાજા એક સ્ફટિકનાં બંધદ્વારને ઉઘાડું માનીને તેમાં પેસવા ગયો, એટલે તેનું માથું દ્વારમાં અફળાયું અને તે તમ્મર આવી ગયાં હોય તેમ ઉભો રહ્યો.[10,11] તેવુંજ એક સ્ફટિકનાં મોટાં કમાડવાળું બીજું દ્વાર આવ્યું તેને તે બે હાથથી હડસેલવા ગયો એટલે બારણાં ઉઘડી જતાં આચકો લાગવાથી તે બહાર નિકળીને પડી ગયો.[12] ફરી તે વિસ્તીર્ણ આકારવાળા દરવાજા આગળ ગયો; પરંતુ તે બંધ છે એમ માનીને દરવાજા આગળજ ઉભો રહ્યો.[13] હે રાજન્ ! આ રીતે ત્યાં વિવિધ વંચનાને પ્રાપ્ત થયેલો દુર્યોધનરાજા પછી પાંડવોની રજા મેળવી રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં તેવી અદ્ભુત સમૃદ્ધિ જોઇને મનમાં અપ્રસન્ન થતો થતો હસ્તિનાપુર ગયો.[14,15] પાંડવોની લક્ષ્મી જોઇને તપી ઉઠેલા દુર્યોધનરાજાને જતાં જતાં વિચાર થવા લાગ્યા અને તેને પાપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ.[16] હે કુરુકુલને ધારણ કરનારા રાજા ! પાંડવોને પ્રસન્ન થયેલા જોઇને, સર્વે રાજાઓને તેમને આધીન થયેલા જોઇને, આબાલ સર્વે લોકોને પાંડવોનું હિત કરતા જોઇને તથા મહાત્મા પાંડવોના પરમ મહિમાને જોઇને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન નિસ્તેજ થઈ ગયો.[17,18] વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો દુર્યોધન જતાં જતાં એકલોજ બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજાની તે અનુપમ લક્ષ્મીને તથા સભાનેજ વિચારવા લાગ્યો;[19] અને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન તે વખતે વિચારમાં એવો પ્રમત્ત થઈ ગયો કે તેને શકુનિ વારંવાર બોલાવતો હતો તો પણ તેની સાથે તે બોલતો ન હતો.[20] આ રીતે તેને એકાગ્રતારહિત થયેલો જોઇને શકુનિ તેને પૂછવા લાગ્યો કે "ઓ દુર્યોધન ! તું શા કારણથી નિઃશ્વાસ નાખતો હોય તેમ જાય છે !"[21]

દુર્યોધન બોલ્યોઃ—"ઓ મામા ! મહાત્મા અર્જુનના અસ્ત્રપ્રતાપવડે જિતાયલી આ

આખી પૃથ્વી યુધિષ્ઠિરને વશ થયેલી છે તે જોઇને, તથા જેવો દેવોમાં ઇંદ્રનો યજ્ઞ થયો હતો તેવો મહાકાંતિવાળા યુધિષ્ઠિરનો તે મહાયજ્ઞ જોઇને હું ઈર્ષ્યાથી પૂર્ણ થઈ ગયો છું અને જેમ જ્યેષ્ઠ આષાઢમાં—ગ્રીષ્મઋતુમાં અલ્પ જલ સૂકાઈ જાય છે, તેમ હું રાતદિવસ બળવાથી સૂકાઈ જાઉં છું.૨૨-૨૪ તમે જુઓ કે, એક યદુઓમાં મુખ્ય એવા કૃષ્ણે શિશુપાલને મારી નાખ્યો પણ કોઈ પુરુષ ત્યાં શિશુપાલને મદદ કરવા નિકળ્યો નહિ!૨૫ ખરેખર, પાંડવોના પ્રતાપાગ્નિથી દગ્ધ થતા રાજાઓએ તે અપરાધ સાંખી લીધો; નહિ તો તેવા અપરાધને કોણ સાંખી શકે?૨૬ વાસુદેવે તે જે મહાન્ અયોગ્ય કર્મ કર્યું તે મહાત્મા પાંડવોના પ્રતાપથીજ પાર ઉતરી ગયું.૨૭ યજ્ઞમાં બીજા રાજાઓ પણ વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો લઇને કર ભરનારા વૈશ્યોની પેઠે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની સેવામાં હાજર થયા હતા.૨૮ પાંડવોની તે પ્રમાણે આવેલી ઝળહળતી લક્ષ્મીને જોઇને, તેવી લક્ષ્મી ન મેળવી શકું એવો હું ક્રોધને અધીન થઈને બળ્યા કરૂં છું."૨૯

પછી નીચે પ્રમાણેનો મનમાં નિશ્ચય કરીને અગ્નિથી બળતો હોય તેમ દુર્યોધન રાજા ફરીથી ગાંધારરાજ શકુનિને કહેવા લાગ્યો,૩૦ "હું તો અગ્નિમાંજ પ્રવેશ કરીશ, અથવા ઝેર ખાઇશ, અથવા તો પાણીમાં ડૂબી મરીશ; પરંતુ હવે હું જીવી શકીશ નહિ.૩૧ કારણ કે જગતમાં કયો સામર્થ્યવાન્ પુરુષ પોતાના શત્રુઓને વૃદ્ધિ પામતા જોઇને અને પોતાને હીન રહેલો જોઇને તે સાંખી શકે?૩૨ પાંડવોની પાસે આવેલી તેવી લક્ષ્મીને હું હમણાં સહન કર્યા કરૂં છું, તે હું સ્ત્રી નથી, (કારણ કે તે તો પરતંત્ર હોવાથી શોકયનાં ઐશ્વર્યને સહન કરે છે. હું તે સહન કરી શકતો નથી માટે પુરુષ છું. ત્યારે યુદ્ધ કરીને પાંડવોને જિતવાની ઇચ્છા કર! એનો ઉત્તર કહે છે) હું અસ્ત્રી નથી, (અર્થાત્ અર્જુનાદિના જેવો અસ્ત્રબલવાળો નથી. ત્યારે તે પણ સંપાદન કર! એનો ઉત્તર આપે છે.) હું પુરુષ નથી, (અર્થાત્ શત્રુઓના જેવું ઉત્કૃષ્ટ અસ્ત્રબલ મેળવવામાટે અસમર્થ છું. ત્યારે તું ષંઢ છે? એનો ઉત્તર કહે છે.) કે હું ષંઢ પણ નથી. (અથાત્ એવો હું અત્યંત અસમર્થ નથી કે જેથી શત્રુની લક્ષ્મીને સહન કરી શકું! તાત્પર્ય કે વગર યુદ્ધે લક્ષ્મી ખેંચી લેવાય એવો કોઇ કપટ ભર્યો ઉપાય ખોળી કાઢવો જોઇએ.)૩૩ ઓ મામા! પૃથ્વીનું પ્રભુત્વ, તેવી શ્રીમંતાઈ અને તેવો યજ્ઞ જોઇને મારા જેવો કોણ બળે નહિ?૩૪ હું એકલો તો તે રાજ્યલક્ષ્મીને ખેંચી લેવા અસમર્થ છું અને બીજા સહાય કરનારાને જોતો નથી, એટલે હું મોતનો વિચાર રાખું છું.૩૫ કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે તે તેજસ્વિની લક્ષ્મી જોઇને હું પુરુષાર્થને નિરર્થક માનું છું અને દૈવનેજ બલવાન્ ગણું છું.૩૬ હે સુબલપુત્ર! તેના વિનાશને માટે મેં પૂર્વે ઉદ્યોગ કર્યો હતો; પરંતુ તે સર્વને ઉલ્લંઘન કરીને તે તો પાણીમાં કમલ વધે તેમ વધ્યોજ ગયો છે!૩૭ તેથી પણ હું દૈવને શ્રેષ્ઠ માનું છું અને પુરૂષાર્થને નિરર્થક સમજું છું. અરેરે, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો હીન થતા જાય છે અને પાંડવો નિરંતર વધ્યાજ જાય છે.૩૮ પાંડવોની તે રાજલક્ષ્મીને, અદ્ભુત ભાવવાળી તે સભાને તથા રક્ષકોએ કરેલા મારા પરિહાસને જોઇને, હું અગ્નિથી ધિકતો હોઉં તેમ ધિકું છું;૩૯ માટે ઓ મામા! ક્રોધથી ભરેલા અને અતિશય દુઃખી થયેલા એવા મને તમે મરવાની રજા આપો અને એ વાત ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવો."*૪૦

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વમાં દુર્યોધનસંતાપ નામનો
અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત.

* न तथां शूलयक्ष्माद्याः पीडयन्ति गदा नरान् । यथा परेषामुत्कर्षः पापिनं धार्तराष्ट्रवत् ॥ દુર્યોધનની પેઠે પાપી મનુષ્યને પારકાનો ઉત્કર્ષ જેવી પીડા આપે છે, તેવી પીડા શૂલ, ક્ષય વગેરે રોગો પણ કરી શકતા નથી. ગણેશ.

અધ્યાય ૪૮ મો—શકુનિએ દુર્યોધનનું કરેલું આશ્વાસન.

॥ शकुनिरुवाच ॥

दुर्योधन न तेऽमर्षः कार्यः प्रति युधिष्ठिरम् ॥
भागधेयानि हि स्वानि पांडवा भुंजते सदा ॥१॥

શકુનિ કહે છે:—"ઓ દુર્યોધન ! તારે યુધિષ્ઠિરની અદેખાઇ કરવી નહિ;[1] કારણ કે પાંડવો સર્વદા પોતાનાં ભાગ્યનોજ ઉપભોગ કરે છે. પૂર્વે તેં તેઓના વિનાશને માટે વિધિપૂર્વક વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરી હતી; પરંતુ અનેક ઉપાયોથી પણ તું તેઓને મારી શકયો ન હતો;[2] અને હે અરિને દમનારા મહારાજા! તેઓને વારંવાર મૃત્યુના પાશમાં સપડાવતાં પણ તે નરવ્યાઘ્રો પોતાનાં ભાગ્યબલને આગળ રાખીને છૂટી ગયા હતા;[3] એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ દ્રૌપદીને ભાર્યા તરીકે મેળવી અને પૃથ્વીના લાભમાં સહાય કરે તેવા, પુત્રોની સાથે દ્રુપદને તથા વીર્યવાન્ વાસુદેવને મેળવ્યા હતા.[4] વળી હે પૃથ્વીપતિ ! જેઓનો અર્થ પરાભવ ન પામેલો એવા પાંડવોએ પોતાના પિતાનો રાજ્યભાગ મેળવ્યો છે અને તેઓનાં તેજથી તે ભાગ વધ્યો છે તેમાં આપણે શામાટે શોક કરવો જોઇએ ?[5] અર્જુને અગ્નિને પ્રસન્ન કરીને ગાંડીવ ધનુષ્ અક્ષય એવા મોટા બે ભાથા તથા દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવ્યાં હતાં;[6] અને તે મુખ્ય ધનુષ્વડે તથા પોતાના બાહુવીર્યવડે તેણે રાજાઓને વશ કર્યા તેમાં શોક શા માટે કરવો ?[7] વળી અગ્નિદાહથી મયદાનવને છોડાવીને શત્રુને તપાવનારા સવ્યસાચી અર્જુને તેની પાસે તે સભા કરાવી, કે જે સભાને મયદાનવની આજ્ઞાથી કિંકર નામના ભયંકર રાક્ષસો ઉપાડીને ફરે છે, તેમાં શોક શા માટે કરવો જોઇએ ?[8,9] હે ભારતરાજ ! અને તેં જે પોતાને અસહાય કહ્યો તે વાત મિથ્યા છે; કારણ કે આ તારા ભાઇઓ બધા તને અધીન છે.[10] વળી વીર્યવાન તથા મહા ધનુર્ધારી એવા પુત્રની સાથે દ્રોણગુરૂ, સૂતપુત્ર કર્ણ, મહારથી કૃપાચાર્ય, ભાઇઓની સાથે હું, સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા રાજા, આ બધા તારા સહાયક છે; માટે એ બધાની સાથે તું સમગ્ર પૃથ્વીનો જય કર."[11,12]

દુર્યોધન બોલ્યો:—"હે રાજા! જો તમારી સંમતિ હોય તો હું તમારી સાથે તથા એ બધા મહારથીની સાથે રહીને પાંડવોનોજ પરાજય કરૂં;[13] કારણ કે એઓને જિતવાથી આજે પૃથ્વી મારા હાથમાં આવશે અને સર્વે રાજાઓ તથા તે મહામૂલ્યવાળી સભા મને સ્વાધીન થશે."[14]

શકુનિ બોલ્યો:—"અર્જુન, વાસુદેવ, ભીમસેન, યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ તથા પુત્રોની સાથે દ્રુપદરાજા,[15] આ બધાઓ યુદ્ધમાં દેવગણોથી પણ જિતાય તેવા નથી; કારણ કે તેઓ મહારથો, મહાધનુર્ધારીઓ, અસ્ત્રોમાં કુશલ તથા યુદ્ધ કરવામાં દુર્મદવાળા છે.[16] તથાપિ હે રાજન્ ! યુધિષ્ઠિરને પોતાને જે રીતે જિતી શકાય તે હું સારી રીતે જાણું છું, માટે તે જાણીને તું તે પ્રમાણે પ્રીતિથી કર."[17]

દુર્યોધન કહે છે:—"ઓ મામા ! સગાંઓનો તથા બીજા મહાત્માઓનો પ્રમાદવડે નાશ ન થાય એવી રીતે જો પાંડવો જિતી શકાય એમ હોય તો તે મને કહો."[18]

શકુનિ બોલ્યો:—"કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને દ્યૂત રમવું પ્રિય છે, જો કે તેને રમતાં આવડતું નથી તથાપિ તેને રમવા બોલાવીશું તો તે પાછો ફરી શકશે નહિ.[19] હે કૌરવ્ય ! હું દ્યૂત રમવામાં કુશલ છું, મારા જેવો રમનારો પૃથ્વીમાં અથવા ત્રણ લોકમાં બીજો નથી, માટે તેને તું દ્યૂત રમવા બોલાવ.[20] હે પુરુશ્રેષ્ઠ ! પાસા નાખાવામાં કુશલ એવો હું તે યુધિષ્ઠિરનાં રાજ્યને તથા તે ઝળહળતી લક્ષ્મીને તારેમાટે અવશ્ય ખેંચી લઇશ. હે રાજન્ ! એમાં સંશય નથી;[21] પરંતુ હે દુર્યોધન ! આ બધું ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને

જણાવ અને તારા પિતા મને આજ્ઞા કરશે એટલે હું તેઓને જિતીશ એમાં સંશય રાખીશ નહિ."૨૨

દુર્યોધન બોલ્યો:–"હે સુબલના પુત્ર! તમેજ કુરુકુલમાં મુખ્ય એવા ધૃતરાષ્ટ્રને યથાયોગ્ય આ વાત નિવેદન કરો હું તે નિવેદન કરી શકીશ નહિ."૨૩

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વ વિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૪૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૯ મો–દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

अनुभूय तु राज्ञस्तं राजसूयं महाक्रतुम् ॥
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्गांधारीपुत्रसंयुतः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:–યુધિષ્ઠિર રાજાના તે રાજસૂય મહાયજ્ઞનો ગાંધારીના પુત્ર દુર્યોધનની સાથે અનુભવ લઇને, સુબલ રાજાનો પુત્ર શકુનિ, કે જે દુર્યોધનનું પ્રિય કરનારો હતો તેણે પ્રથમ દુર્યોધનનો અભિપ્રાય જાણી લીધો તે પછી તે દુર્યોધનનાં વચન સાંભળીને જ્યાં પ્રજ્ઞાચક્ષુ–અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા બેઠો હતો ત્યાં જઇને તે મહાબુદ્ધિમાનને કહેવા લાગ્યો.૧-૩ શકુનિ બોલ્યો:–"હે મહારાજ! હે મનુષ્યાધીશ! તમારો પુત્ર દુર્યોધન નિસ્તેજ થઇ ગયો છે, ફીક્કો પડી ગયો છે, શરીરે સૂકાઈ ગયો છે, સ્વભાવે રાંક થઈ ગયો છે તથા નિરંતર ચિંતા કર્યા કરે છે, માટે તમે તેની તપાસ લ્યો.૪ તમે તમારા મોટા પુત્રના હૃદયમાં શત્રુથી ઉત્પન્ન થયેલા અસહ્ય શોકને શામાટે જાણવા યત્ન કરતા નથી! અને તેની યથાર્થ પરીક્ષા કરતા નથી?"૫

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:–"હે પુત્ર દુર્યોધન! તું શા કારણથી અત્યંત દુઃખી થઇ ગયો છે? હે કુરુનંદન! જો તે વાત મારે સાંભળવા જેવી હોય તો તું મને કહે.૬ આ શકુનિ કહે છે કે, તું વિવર્ણ થઇ ગયો છે. ફીક્કો પડી ગયો છે તથા સૂકાઈ ગયો છે, મને તો વિચાર કરતાં પણ તારા શોકનું કારણ જડતું નથી. હે પુત્ર! આ મહાન ઐશ્વર્ય સઘળું તારે સ્વાધીન છે; ભાઇઓ કે સ્નેહીઓ કોઇ તારૂં અપ્રિય કરતા નથી.૭,૮ તું કિમતી વસ્ત્રો પહેરે છે, માંસવાળાં અન્નને જમે છે અને ઉત્તમ જાતના ઘોડાઓ તને બેસવા મળે છે; તેમ છતાં તું શા કારણથી ફીક્કો પડે છે તથા સૂકાય છે?૯ વળી કિમતી શય્યાઓ, મનોહર સ્ત્રીઓ, સુખ સગવડવાળાં ઘરો અને ઇચ્છામાં આવે તેવા વિહારો, આ બધા વૈભવો દેવોની પેઠે તારી વાણીમાં બંધાઈ રહેલા છે, તો પછી હે દુર્ધર્ષ પુત્ર! તું દીનની પેઠે શા માટે શોક કરે છે?"૧૦,૧૧

દુર્યોધન બોલ્યો:–"જેમ એક નિર્માલ્ય પુરુષ ખાય છે તથા ઓઢે પહેરે છે, તેમજ હું પણ ખાઉં છું તથા ઓઢું પહેરૂં છું અને સમયના ફેરફારને વ્યતીત કરવાને માટે ભયંકર અસહનતાને ધારણ કરૂં છું.૧૨ જે શત્રુની ઉન્નતિને સહન ન કરનારો પુરુષ પોતાની પ્રજાને શત્રુઓના તરફથી થતાં કષ્ટોથી મુક્ત કરવાની ઈચ્છાથી શત્રુઓનો પરાભવ કરીને ઉભો રહે છે, તેજ પુરુષ કહેવાય છે.૧૩ હે ભારતરાજ! સંતોષ લક્ષ્મીનો તથા ગર્વનો નાશ કરે છે, તેમજ દયા અને ભય પણ લક્ષ્મીનો તથા અભિમાનનો નાશ કરે છે. માટે સંતોષ, દયા અને ભયથી વીંટાયલો પુરૂષ મહાન્ પદવી મેળવી શકતો નથી.૧૪ મને નિસ્તેજ કરી નાખે તેવી કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની અતિશય ઝળહળતી લક્ષ્મી જોઈને મારા ભોગવેલા ભોગો મને આનંદ આપતા નથી.૧૫ મારા શત્રુઓને વૃદ્ધિ પામતા તથા મને પોતાને ક્ષીણ થતો જાણીને, અને કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની અદૃશ્ય લક્ષ્મીને પણ મારી આંખ આગળ ઉદય પામતી હોય તેમ જોઈને હું નિસ્તેજ, દીન, ફીક્કો તથા કૃશ થઈ ગયો છું. એક એકની

સેવાને માટે ત્રીશ ત્રીશ દાસીઓ રહેલી એવા અઠયાશી હજાર સ્નાતક ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણોનું યુધિષ્ઠિર પોષણ કરે છે. વળી યુધિષ્ઠિર રાજાને ઘેરે બીજા દશ હજાર બ્રાહ્મણો સોનાની થાળીમાં નિત્ય ઉત્તમ અન્નનું ભોજન કરે છે.[૧૬-૧૮] યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞપ્રસંગે કાંબોજરાજે કદલી જાતના મૃગનાં કૃષ્ણ, શ્યામ અને અરુણ રંગનાં મૃગચર્મો તથા કિમતી કંબલો ભેટ મોકલ્યા હતા; વળી સેંકડો ને હજારો હાથિણીઓ, ગાયો, ઘોડાઓ, ત્રણસો ઉંટો અને સેંકડો ખચ્ચરો મોકલ્યાં હતાં, કે જેઓ ત્યાં આસપાસ ફરતાં હતાં. વળી યુધિષ્ઠિર રાજાને ત્યાં રાજાઓ ભેટ સામગ્રીઓ લઇને એકઠા થયા હતા.[૧૯,૨૦] હે પૃથિવીપતિ ! એ મુખ્ય યજ્ઞમાં રાજાઓએ જાત જાતનાં પુષ્કલ રત્નો કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને ભેટ ધર્યાં હતાં.[૨૧] બુદ્ધિમાન્ પાંડુપુત્રના યજ્ઞમાં જેવી ધનની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેવી ધનની પ્રાપ્તિ મેં બીજે ક્યાંય પૂર્વે જોઈ નથી તેમ સાંભળી પણ નથી.[૨૨] ઓ રાજા ! શત્રુના તે અપાર ધનના સમૂહને જોઇને તેનુંજ ચિંતન કરતો હું શાંતિ પામતો નથી.[૨૩] ધાન્યસંપત્તિવાળાં ખેતરોથી આજીવિકા ચલાવનાર એવા વાટધાન બ્રાહ્મણો તથા ગાય વગેરે પશુઓથી જીવિકા ચલાવનાર ગોમંત બ્રાહ્મણો, ત્રણ ખર્વ જેટલું ધન ભેટને માટે લઇને આવ્યા હતા અને અંદર જતા રોકવાથી તેઓ સેંકડોનું ટોળું થઇને દરવાજા આગળ ઉભા હતા.[૨૪] તેઓ સુવર્ણનાં સુંદર કમંડલો ઘીથી ભરીને લાવ્યા હતા છતાં એ ધન લાવતાં પણ તેઓનો પ્રવેશ થયો ન હતો.[૨૫] જેમ સોમની પત્ની ઔષધિઓ, ઇંદ્રને દિવ્ય મધુ (સોમ રસ) અર્પણ કરે છે, તેમજ યુધિષ્ઠિરને પણ ઔષધિઓએ સોમરસ કાંસાનાં પાત્રમાં મૂકીને અર્પણ કર્યો હતો, તથા વરુણે મોકલેલું દહીં સમુદ્રે લાવીને અર્પણ કર્યું હતું.[૨૬] વળી કાવડોમાં મૂકીને હજારો રત્નજડિત સુવર્ણના કલશોમાં આણેલાં તીર્થજલોને પોતાના ઉત્તમ શંખમાં ભરી ભરીને શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર ઉપર અભિષેક કર્યો હતો.[૨૭] તે બધું જોઇને મને તે તાવરૂપ થઈ પડયું હતું. હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! તે અભિષેકનું જલ પૂર્વ દક્ષિણ તથા પશ્ચિમના સમુદ્રોમાંથી પુરુષો લઈ આવ્યા હતા; પરંતુ હે તાત ! ઉત્તર સમુદ્રનું જલ તો આકાશચારીઓ લાવ્યા હતા, કારણ કે ત્યાં આકાશચારી વિના બીજા જઈ શકતા નથી.[૨૮,૨૯] વળી ત્યાં જઇને અર્જુન કર તરિકે અમાપ ધન લાવ્યો હતો. હવે આ યજ્ઞમાં એક આશ્ચર્ય હતું તે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૩૦] જ્યારે ભોજનશાલામાં પૂરા એક લાખ બ્રાહ્મણોને પીરસાઈ રહેતું ત્યારે ત્યાંના રાખેલા સંકેત પ્રમાણે હમ્મેશ શંખનાદ કરવામાં આવતો હતો.[૩૧] હે ભરતવંશી ! આ પ્રમાણે લાખ લાખ બ્રાહ્મણને પીરસાતાં વગાડવામાં આવતો શંખ વારંવાર વગાડવામાં આવતો હતો અને તે શબ્દને વારંવાર સાંભળીને આશ્ચર્યથી મારાં રુવાંટાં ઉભાં થઇ જતા હતાં.[૩૨] હે મહારાજ ! વળી યજ્ઞદર્શનને માટે આવેલા અનેક રાજાઓથી ભરેલી યુધિષ્ઠિરની સભા જેમ નક્ષત્રોથી નિર્મલ આકાશ શોભે તેવી શોભતી હતી.[૩૩] વળી હે જનેશ્વર ! હે મહારાજ ! તે બુદ્ધિમાન્ પાંડુપુત્રના યજ્ઞમાં રાજાઓ સર્વ રત્નો લઇને આવ્યા હતા,[૩૪] અને હે મહીપાલ ! તેઓ વૈશ્યોની પેઠે બ્રાહ્મણોને પીરસવા રહ્યા હતા. ઓ રાજા ! યુધિષ્ઠિર રાજાની પાસે જેવી લક્ષ્મી છે તેવી લક્ષ્મી દેવરાજ ઇંદ્રની પાસે, યમની પાસે, વરુણની પાસે અને કુબેરની પાસે પણ નથી.[૩૫] એટલે તે પાંડુપુત્રની મહાલક્ષ્મીને જોઇને, હું દાહ પામતા ચિત્તવડે શાંતિ પામતો નથી."[૩૬]

શકુનિ બોલ્યો:-"હે સત્યપરાક્રમી ! તેં યુધિષ્ઠિરની પાસે જે આ અતુલ લક્ષ્મી જોઇ છે, તે લક્ષ્મી મેળવવાને માટે ઉપાય છે, તેને તું સાંભળ.[૩૭] હે ભારત ! આખી પૃથ્વીમાં હું પાસા નાખવામાં કુશલ છું, નાખવાનો પાસો જય આપશે કે પરાજય તે હું જાણું છું, તેને અનુસરીને દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી જાણું છું અને દિશા તથા કાલની અનુકૂલતા જાણી શકું

છું.[૩૮] જો કે કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને રમતાં આવડતું નથી તો પણ તેને દ્યૂત રમવું વહાલું લાગે છે; માટે દ્યૂત રમવા અથવા યુદ્ધ કરવા બોલાવતાં તે અવશ્ય આવશે;[૩૯] અને હે વિભો! હું કપટ* કરીને અવશ્ય તેને હરાવીશ તથા તે દિવ્ય સમૃદ્ધિને હરી લઇશ; માટે તું તેને દ્યૂત રમવા બોલાવ."[૪૦]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે શકુનિએ કહ્યું એટલે તે વખતેજ દુર્યોધનરાજાએ ધૃતરાષ્ટ્રને નીચે પ્રમાણે વાક્ય કહ્યું.[૪૧] "ઓ રાજા! આ દ્યૂતવેત્તા શકુનિ દ્યૂત રમીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરની લક્ષ્મી ખેંચી લેવાનો ઉત્સાહ રાખે છે, માટે તમારે આજ્ઞા આપવી જોઇએ."[૪૨]

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:–"હું મહાબુદ્ધિમાન્ એવા મંત્રી વિદુરની સલાહ પ્રમાણે ચાલું છું માટે તેની સાથે મળીને આ કાર્યનો નિશ્ચય કરીશ.[૪૩] તે દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો છે, માટે તે ધર્મને આગળ રાખીને બન્ને પક્ષને માટે યોગ્ય તથા પરમ હિતરૂપ અર્થનો નિશ્ચય કરીને કહેશે."[૪૪]

દુર્યોધન બોલ્યો:–"હે રાજેંદ્ર! જો વિદુર આવશે તો તમને તે દ્યૂતથી ખાળશે, અને તમે ખળ્યા એટલે હું મરીશ એમાં સંશય નથી.[૪૫] એટલે મારા મુવા પછી વિદુરથી તમે સુખી થજો તથા હે રાજા! આખી પૃથ્વીનો ભોગ કરજો. મારૂં તમારે શું કામ છે?"[૪૬]

વૈશંપાયન કહે છે:–દુર્યોધનનાં આવાં પ્રણયથી ઉચ્ચારેલાં દીન વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનના મતને મળતા થઇને પોતાના સેવકોને કહ્યું કે,[૪૭] હજારો થાંભલાવાળી, સો દ્વારવાળી, મનોરમ અને દેખાવડી એવી એક મોટી સભા મારા શિલ્પિઓ પાસે ઝટ તૈયાર કરાવો,[૪૮] તથા સર્વ દેશના સુતારો બોલાવીને તે સભામાં બધે રત્નો જડાવો અને સારી રીતે પ્રવેશ કરાય તેવી ઉત્તમ રીતે તે તૈયાર કરીને મને નિવેદન કરો.[૪૯] હે મહારાજ! દુર્યોધનની શાંતિને માટે ધૃતરાષ્ટ્રરાજાએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પછી વિદુરને બોલાવવા મોકલ્યા;[૫૦] કારણ કે ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે વિદુરને પૂછ્યા વિના કોઈ પણ નિશ્ચય કરતા નહિ; તેમ તે દ્યૂતના દોષને જાણતા હતા તો પણ પુત્રના સ્નેહથીજ તેના તરફ ખેંચાયા હતા.[૫૧] બુદ્ધિમાન્ વિદુર પણ તે પ્રાપ્ત થયેલાં કલિનાં દ્વારને સાંભળીને તથા વિનાશના મુખને ઉત્પન્ન થયેલું જાણીને ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે દોડતા આવ્યા.[૫૨] વિદુરજીએ પોતાના મોટાભાઈ મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે આવીને તેમના ચરણમાં મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું.[૫૩]

વિદુર બોલ્યા:–"હે રાજન્! તમારા આ નિશ્ચયને હું અભિનંદન આપતો નથી. હે પ્રભો! તમે દ્યૂતના કારણથી જે રીતે પુત્રોમાં ભેદ પડે નહિ તેમ કરો."[૫૪]

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:–"હે વિદુર! જો આપણા ઉપર દેવો કૃપા કરશે તો તે પુત્રોની સાથે મારા પુત્રોને નિઃસંશય કલહ થશે નહિ.[૫૫] અશુભ હોય કે શુભ હોય, હિતકારી હોય કે અહિતકારી હોય પરંતુ સગાંઓ ભલે દ્યૂત રમે. દૈવજ એવું છે એમાં સંશય નથી.[૫૬] હે ભારત! હું, દ્રોણ, ભીષ્મ અને તમે સન્નિધાનમાં હઇશું એટલે દૈવે વિધાન કરેલો અન્યાય કોઇ પણ રીતે થશે નહિ;[૫૭] માટે તમે વાયુના જેવા વેગવાળા ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેસીને આજેજ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં જાઓ અને યુધિષ્ઠિરને અહીં બોલાવી લાવો.[૫૮] હે વિદુર! હું તમને કહું છું કે, મારો આ નિશ્ચય નિંદવા જેવો નથી. હું તો દૈવનેજ મુખ્ય માનું છું; કે જેનાથી

---

* દ્યૂત રમનારાઓ છ પાસાંવાળા, બાર ધારવાળા અને બધી તરફથી ચોખંડા એવા પાસાથી રમે છે. જેમાં ત્રણ ત્રણ પાસાં ઉપર બન્ને રમનારાનાં નામ લખ્યાં હોય છે. તેમાં એવું કપટ કરે છે કે સામા રમનારાનાં નામો જે જે ભાગમાં આવ્યાં હોય છે તે તે ભાગમાં અંદર છિદ્ર કરીને સીસું ભરે છે એટલે તે ભાગ ભારી થવાથી ગબડીને નીચે જાય છે અને પોતાનાં નામ વાળો હલકો ભાગ ઉપર આવે છે. તેથી ઉપર આવેલાં નામવાળો જિતેલો ગણાય છે અને બીજો નીચે ગયેલાં નામવાળો હારે છે. પં. નીલકંઠ.

આ સઘળું થાય છે.”૫૯ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે બુદ્ધિમાન્ વિદુર ‘હવે આ કુલનો નાશ થવા બેઠો છે’ એવી ચિંતા કરતા અતિશય દુઃખિત થઇને મહા બુદ્ધિમાન્ ભીષ્મની પાસે ગયા.૬૦

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૦ મો–દ્યૂતને માટે ધૃતરાષ્ટ્રનો નિષેધ અને દુર્યોધનનો બળાપો.

॥ जनमेजय उवाच ॥
कथं समभवद्द्यूतं भ्रातृणां तन्महात्ययम् ॥
यत्र तद्व्यसनं प्राप्तं पांडवैर्मे पितामहैः ॥१॥

જનમેજય પ્રશ્ન કરે છેઃ–મહાન્ વિનાશ કરનારૂં ભાઈઓનું તે દ્યૂત કેવી રીતે રમાયું હતું કે જેમાં મારા પિતામહ પાંડવોને વનવાસરૂપી કષ્ટ ભોગવવું પડયું હતું ?૧ હે બ્રહ્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ ! તે સભામાં કયા રાજાઓ સભાસદ થયા હતા ? કોણે એને અનુમોદન આપ્યું હતું ? અને કોણે એ દ્યૂતનો નિષેધ કર્યો હતો ?૨ હે દ્વિજ ! તમારાથી કથન કરાતું આ વૃત્તાંત હું વિસ્તારથી સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું; કારણ કે હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! પૃથ્વીના વિનાશનું એ મૂલ હતું.૩

સૌતિ કહે છેઃ–આ પ્રમાણે રાજાએ પૂછયું ત્યારે વ્યાસના પ્રતાપી શિષ્ય તથા વેદતત્ત્વને જાણનારા વૈશંપાયને તે વૃત્તાંત જેવી રીતે થયું હતું તે સઘળું કહેવા માંડયું.૪

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે ભરતસત્તમ ! હે મહારાજ ! તમને જો સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો ફરીથી એ કથાને વિસ્તારવડે મારાથી સાંભળો.૫ વિદુરનો વિચાર જાણ્યા પછી અંબિકાના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રે ફરી દુર્યોધનને એકાંતમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું;૬ “હે ગાંધારીપુત્ર ! તું દ્યૂત રમીશ નહિ, કારણ કે વિદુર તેને વખાણતા નથી. મહા બુદ્ધિવાળા વિદુર કદાપિ આપણું અહિત થાય તેવું કહેશે નહિ.૭ વિદુર જે કહે છે તે પરમ હિતકારક છે એમ હું માનું છું, માટે હે પુત્ર ! તું તે પ્રમાણે બધું કર, તારે માટે તે હિતરૂપ છે એમ હું માનું છું.૮ ઇંદ્રના ગુરુ, ઉદાર બુદ્ધિવાળા, દેવર્ષિ ભગવાન્ બૃહસ્પતિએ બુદ્ધિમાન્ ઇંદ્રને જે શાસ્ત્ર કહ્યું હતું તે સઘળાને રહસ્યની સાથે મહાવિદ્વાન્ વિદુર જાણે છે.૯ માટે હે પુત્ર ! હું પણ સદા તેનાં વચન પ્રમાણે ચાલું છું. હે નૃપ ! કુરુઓમાં વિદુર બુદ્ધિમાનમાં મુખ્ય ગણાય છે અને યાદવોમાં મહાબુદ્ધિવાળા ઉદ્ધવની પૂજા થાય છે, માટે હે પુત્ર ! તેના કહેવા પ્રમાણે તું દ્યૂત રમવું માંડી વાળ; દ્યૂતમાં વૈર થતું જણાય છે,૧૦,૧૧ અને વૈર રાજ્યનો વિનાશ કરે છે, માટે હે પુત્ર ! તે રમવું તું છોડી દે. માતાપિતાએ પુત્રનું જે કાર્ય મુખ્યતાથી કરવું જોઈએ તે અમે કર્યું છે.૧૨ તું બાપ દાદાની રાજગાદીને પ્રાપ્ત કરી ચૂકયો છે, ભણ્યો છે, શાસ્ત્રમાં કુશલ છે, હમ્મેશ ઘરમાં લાડથી ઉછર્યો છે, ભાઈઓમાં મોટો છે અને રાજ્ય ઉપર બેઠો છે; તો પછી કયું બીજું સુખ તને મળતું નથી ? હે મહાન્ બાહુવાળા પુત્ર ! બીજા મનુષ્યોને જેવું ખાવાનું તથા ઓઢવા પહેરવાનું મળતું નથી તેવું તને મળે છે, તો પણ તું શા માટે શોક કરે છે ? હે મહાબાહુ ! તું બાપદાદાનું મોટું સમૃદ્ધિયુક્ત રાજ્ય ભોગવે છે, અને સ્વર્ગમાં દેવના રાજા ઇંદ્રની પેઠે નિત્ય બીજાને આજ્ઞા કરતો જણાય છે; તેમ છતાં હે બુદ્ધિમાન્ ! આ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારૂં શોકનું કારણ તને શી રીતે પ્રાપ્ત થયું ? તે તારે મને કહેવું જોઇએ.”૧૩-૧૬

દુર્યોધન બોલ્યોઃ–“જે પાપ પુરુષ હું ખાઉં છું, ઓઢું છું, પહેરૂં છું, એવો વિચાર કરીને શત્રુની ઈર્ષ્યા કરતો નથી તે પુરુષ અધમ ગણાય છે.૧૭ હે રાજેંદ્ર ! મને સાધારણ લક્ષ્મી

પ્રસન્ન કરતી નથી, એટલે હે વિભો! હું કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની જાજ્વલિત લક્ષ્મી જોઇને વિશેષ વ્યથા પામું છું.[૧૮] આખી પૃથ્વી યુધિષ્ઠિરને તાબે છે તે જોઈને હું પાષણ છું કે હજી પણ જીવ્યા કરૂં છું, આ હું તમને દુઃખથી કહું છું.[૧૯] જે યુધિષ્ઠિરને ત્યાં નીપ, ચિત્રક, કૌકુર, કારસ્કાર અને લોહજંઘ વંશના રાજાઓ તો દાસની પેઠે વશ થયેલા જણાય છે,[૨૦] વળી હિમાલય પ્રદેશના, સમુદ્ર પ્રદેશના, તીર ઉપર રહેનારા, રત્નની ખાણોવાળા દેશના અને સીમાડા ઉપર રહેનારા, એ સર્વે રાજાઓ તો યુધિષ્ઠિરને ત્યાં પ્રવેશ ન પામતાં દૂરજ રહ્યા હતા.[૨૧] હે રાજન્! યુધિષ્ઠિરે મને જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ માનીને રત્નાદિક ભેટ લેવા ઉપર સત્કારપૂર્વક નિમ્યો હતો.[૨૨] હે ભારત! તે વખતે ત્યાં બહુ મૂલ્યવાળી તથા પ્રત્યેક વસ્તુઓમાં રત્નરૂપ એવી જે શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ આવી હતી તેનો પૂર્વાપર પાર જણાતો ન હતો.[૨૩] તે સઘળું ધન ગ્રહણ કરવા મારો હાથ સમર્થ થતો ન હતો અને હું જ્યારે થાકી જતો ત્યારે દૂરથી આણેલાં તે ધનને લઇને લોકોનાં ટોળે ટોળાં ઉભાં રહેતાં હતાં.[૨૪] વળી હે ભારત! મેં યુધિષ્ઠિરની સભામાં બિંદુસરોવરથી આણેલાં રત્નોવડે મયદાનવે નિર્માણ કરેલી સ્ફટિક મણિનાં પગથીયાંવાળી જલથી ભરેલી હોય તેવી એક સરોવરી જોઇ.[૨૫] તેને પાણીથી ભરેલી જાણીને મેં વસ્ત્ર ઉંચું લીધું એટલે શત્રુની સમૃદ્ધિનાં આધિક્યથી મુંઝાઈ ગયેલા અને તેવાં રત્નો વિનાના એવા મને ભીમસેને હસી કાઢયો[૨૬] જો હું તે વખતે સમર્થ હોઉં તો ભીમસેનને મારી નાખું; પરંતુ ઓ રાજા! જો હું ભીમને મારવા માટે તે વખતે ઉપક્રમ કરૂં તો અમારી શિશુપાલના જેવી ગતિ થાય એમાં સંશય નહિ. હે ભારત! આ રીતે શત્રુએ મારૂં હાસ્ય કર્યું તે મને બાળી મૂકે છે.[૨૭,૨૮] ફરીથી મેં કમલવડે શોભતી તેવીજ પાણીવાળી વાપિકા જોઇ, અને હે નરાધિપ! તે શિલાની તલાવડીના જેવી છે એમ માનીને હું ચાલવા ગયો એટલે તો તેના પાણીમાં પડી ગયો;[૨૯] તે વખતે મને, અર્જુનની સાથે કૃષ્ણ ખડખડાટ હસ્યા તથા મારા મનને વ્યથા ઉત્પન્ન કરતી દ્રૌપદી પણ સ્ત્રીઓની સાથે હસી.[૩૦] પાણીમાં મારાં વસ્ત્ર પલળી ગયાં હતાં એટલે રાજાની આજ્ઞાથી સેવકોએ મને બીજાં વસ્ત્રો બદલવા આપ્યાં અને તેથી મને મોટું દુઃખ લાગ્યું.[૩૧] વળી હે નરાધિપ! ત્યાં હું બીજી જગ્યાએ છેતરાયો હતો તે કહું છું તે તમે સાંભળો. એક દરવાજા વિનાના સ્થાનમાંથી હું નિકળવા જતો હતો એટલામાં મારૂં કપાળ શિલા સાથે પછડાયું અને તે ફુટી ગયું.[૩૨] તે વખતે ત્યાં નકુલે અને સહદેવે મને દૂરથી ઘવાયલો જોયો અને તે બન્નેએ સાથે આવીને શોક કરતાં કરતાં મને બાહુવડે પકડી લીધો.[૩૩] તેમાં સહદેવ તો મગરૂર થતો હોય તેમ મને વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે; 'ઓ રાજા! આ બારણું છે અહીંથી તમે જાઓ'[૩૪] હે નરાધિપ! વળી તે વખતે ભીમસેને તો મને 'ઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર!' અર્થાત્ આંધળાના પુત્ર! એમ સંબોધીને તથા ખડખડાટ હસીને કહ્યું કે, 'દ્વાર તો આ તરફ છે.'[૩૫] વળી જે રત્નોનાં મેં પહેલાં નામ પણ સાંભળેલાં નહિ તે રત્નો મેં તે સભામાં પ્રત્યક્ષ જોયાં અને તે મારા મનને તપાવે છે."[૩૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વમાં દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૫૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૧ મો–ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ દુર્યોધને કરેલું યજ્ઞની ભેટોનું વર્ણન.

॥ दुर्योधन उवाच॥

यन्मया पांडवेयानां दृष्टं तच्छृणु भारत ॥
आहृतं भूमिपालैर्हि वसुमुख्यं ततस्ततः ॥१॥

દુર્યોધન બોલ્યો:–"હે ભરતવંશીરાજા! પાંડવોને માટે અનેક દેશના રાજાઓએ જે મુખ્ય ધન આણ્યું હતું અને જે મેં જોયું હતું તે તમે સાંભળો.[1] હે ભારત! હું શત્રુનાં તે ધનને જોઇને મૂઢ થઈ ગયો હતો અને મને પોતાનું પણ ભાન ન હતું, એટલે હું અમુક સંખ્યામાં તથા અમુક દેશમાંથી આવેલાં ધનને પણ જાણુતો નથી; તથાપિ હું મુખ્યત્વે કરીને ધનની સંખ્યા કહું તે તમે સાંભળો.[2] કાંબોજ દેશના રાજાએ બકરાંનાં ઉનની, દરમાં રહેનારા ઉંદર વગેરેનાં રુવાટાંની તથા બિલાડાંનાં રુવાંટાંની સોનેરી કસબથી ભરેલી પુષ્કલ શાલો તથા ઉત્તમ મૃગચર્મો યુધિષ્ઠિરને ભેટ કર્યાં હતાં. વળી તિત્તિરી પક્ષીના જેવા કાબરચિત્રા રંગવાળા તથા પોપટના જેવાં નાકવાળા ત્રણસો ઘોડાઓ તથા પીલુડી, શમી અને ઈંગોરાં ખાઇને પુષ્ટ થયેલા ત્રણસો ઉંટ તથા ત્રણસો ખચ્ચરો ભેટ કર્યાં હતાં.[3,4] હે મહારાજ! વળી બળદો રાખી ખેતી કરનારા બ્રાહ્મણો તથા દાસ્ય કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણો મહાત્મા ધર્મરાજાની પ્રીતિને માટે ત્રણ ખર્વ જેટલું ધન ભેટને માટે લઇને અંદર પ્રવેશ કરતાં અટકાવવાથી દરવાજા ઉપર ઉભા રહ્યા હતા. વળી ખેતીવાડીથી જીવિકા ચલાવનારા અને ગાય વગેરે પશુઓ રાખીને જીવકા ચલાવનારા બ્રાહ્મણો સેંકડોનાં ટોળાંમાં સ્વચ્છ સુવર્ણનાં કમંડલોમાં ઘી ભરીને લાવ્યા હતા; છતાં આવી ભેટ લાવતાં પણ તેઓ અંદર પ્રવેશ કરી શકયા ન હતા. વળી ભરુકચ્છ દેશમાં રહેનારા શૂદ્રો કાર્પાસિક દેશની શ્યામ અંગવાળી, નાજુક, લાંબા કેશવાળી અને સુવર્ણના અલંકાર વાળી એક લાખ દાસીઓ તથા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને યોગ્ય એવાં રંકુમૃગનાં ચર્મો અને હે મહારાજા! ગાંધાર દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઘોડાઓ, આ સઘળી ભેટો લઈ ને આવ્યા હતા; અને તે ત્યાં નિવેદન કરી હતી.[5-10] વળી વરસાદનાં પાણીથી ધાન્ય ઉપજાવીને જીવિકા ચલાવનારા તથા નદીનાં જલથી ધાન્ય ઉપજાવીને જીવિકા ચલાવનારા, સમુદ્રની પાસેના નિવાસોમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેમજ સિંધુને સામે પાર વસનારા મનુષ્યો હતા તે, વૈરામ, પારદ, કિતવો, અને આહીરો વિવિધ પ્રકારનાં રત્નોની સાથે બકરાં, ઘેટાં, ગાયો, સુવર્ણ, ગધેડાં, ઉંટો, ફૂલથી ઉત્પન્ન થયેલું મધ, અનેક જાતની કામળો તથા બીજી અનેક પ્રકારની ભેટો લઇને આવ્યા હતા, તેઓ પણ અટકાવવાથી દરવાજા આગળ ઉભા રહ્યા હતા.[11-13] વળી શૂરવીર તથા બલવાન એવો મ્લેચ્છોનો અધિપતિ પ્રાગ્જ્યોતિષનગરનો રાજા મહારથી ભગદત્ત પણ યવનોની સાથે વાયુના જેવા વેગવાળા, ઉતાવળી ચાલના, ઉત્તમ જાતના ઘોડાઓ તથા બીજી સંપૂર્ણ ભેટ લઇને આવ્યો હતો. તે પણ મંડપમાં આવતાં અટકાવવાથી દરવાજા આગળ ઉભો હતો.[14,15] તે વખતે પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજા ભગદત્તે હીરા, પદ્મરાગ વગેરે મણિના અલંકારો તથા શુદ્ધ હાથીદાંતની મુઠવાળી તરવારો ભેટ કરીને ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું હતું.[16] વળી ત્યાં અનેક દિશામાંથી આવેલા દ્વયક્ષ, ત્ર્યક્ષ, લલાટાક્ષ, ઔષ્ણિક, અનંતવાસ, રોમક, પુરુષાદક અને એકપાદ વગેરેને યજ્ઞમંડપના દ્વારઆગળ રોકી રાખેલા મેં જોયા હતા. વળી કર લઇને આવેલા કેટલાક રાજાઓ જુદા જુદા રંગના, કાળી ડોકવાળા, મોટા દેહવાળા, દૂર સુધી ચાલનારા, કેળવેલા, બધે વખણાતા, પુષ્ટ, ઉંચા, સુંદર રંગવાળા તથા વંક્ષુનદીનાં તીર ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા એવા દશહજાર ગધેડાઓ તથા પુષ્કલ સોનું રૂપું ભેટ તરિકે આપીને યુધિષ્ઠિરના નિવાસમાં પ્રવેશ કરી

શક્યા હતા. વળી ઇંદ્રગોપના જેવા લાલ વર્ણના, પોપટના જેવા રંગના, મનના જેવા વેગવાળા, ઈંદ્રધનુષના જેવા વિચિત્ર રંગના, સંધ્યાસમયના આભલાંના જેવા રંગના, અનેક વર્ણના અને મોટા વેગવાળા જંગલી ઘોડાઓ તથા કિંમતી સુવર્ણ એકપાદરાજાઓએ ભેટમાં આપ્યું હતું. વળી ચીનાઓ, શકો, ઓડ્રો, બર્બરો, વનવાસીઓ, વાર્ષ્ણેયો, હારહૂણો, કૃષ્ણવર્ણા હિમાલયવાસીઓ, નીપો, તથા જલસમીપ પ્રદેશમાં વસનારાઓ ત્યાં આવ્યા હતા અને તે વિવિધ રાજાઓને દરવાજા ઉપર રોકવામાં આવ્યા હતા.[૧૭-૨૪] યુધિષ્ઠિરને ભેટ કરવા માટે તેઓ અનેક રંગના, કાળી ડોકવાળા, મોટા દેહવાળા, સો ગાઉ ચાલનારા, કેળવેલા અને બધે વખણાયેલા એવા દશહજાર ગધેડાઓ, તથા માપથી વણેલાં, રંગદાર, સુકોમલ સ્પર્શવાળાં, બાહ્લીક અને ચીનમાં તૈયાર કરેલાં, ઉનનાં, રંકુમૃગનાં રૂવાંટાંનાં, કીડાથી નિકળેલા રેશમનાં, શણનાં, કપાસવિનાનાં, વિચિત્ર ગુચ્છાવાળાં, તથા કમલના જેવાં સુંદર અને સુંવાળાં એવાં હજારો વસ્ત્રો, વળી મેઢાંનાં ઉનનાં વસ્ત્રો, કોમલ મૃગચર્મો ધારદાર લાંબી તરવારો, ઋષ્ટિ, શક્તિ તથા પરશુઓ, પશ્ચિમ દેશમાં, બનેલી ધારવાળી ફરસીઓ, વિવિધ જાતના રસો તથા મૃગમદ વગેરે સુગંધો અને વિવિધ જાતનાં હજારો રત્નો આ બધું લઈને આવ્યા હતા; પણ મંડપમાં જતાં રોકવાથી તેઓ દ્વાર ઉપર ઉભા રહ્યા હતા.[૨૫-૨૯] વળી શક જાતના, તુષાર જાતના, કંકજાતના, રોમશ જાતના અને શૃંગિ જાતના પુરુષો દૂર સુધી ચાલનારા મોટા હાથીઓ અને બરાબર ગણેલા અર્બુદ ઘોડાઓ તથા સેંકડો પદ્મ જેટલું પુષ્કલ સુવર્ણ અને વિવિધ ભેટો લઇને વારવાથી દરવાજામાં ઉભા રહ્યા હતા.[૩૦,૩૧] વળી પૂર્વદેશના અધિપતિ રાજાઓ કિમતી આસનો, વાહનો તથા શય્યાઓ કે જેઓ મણિ તથા સુવર્ણથી ચિત્ર વિચિત્ર કરેલાં અને હાથીદાંતથી નિર્મેલાં હતાં તે તથા વિચિત્ર કવચો, વિવિધ જાતનાં શસ્ત્રો અને સુવર્ણથી શણગારેલા વિવિધ આકારના, કેળવેલા ઘોડાઓ જેને જોડેલા તથા વ્યાઘ્રચર્મના માફાવાળા એવા રથો, વિચિત્ર રંગના હાથીના ઓઢાઓ, વિવિધ જાતનાં રત્નો, નારાચો, અર્ધનારાચો અને વિવિધ જાતનાં શસ્ત્રો, આ બધું મહાન્ દ્રવ્ય આપીને મહાત્મા પાંડવના યજ્ઞમંડપમાં પ્રવેશ કરી શક્યા હતા."[૩૨-૩૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૫૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૨ મો–યજ્ઞની ભેટોનું વર્ણન (ચાલુ).

॥ दुर्योधन उवाच ॥
दायं तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ॥
यज्ञार्थे राजभिर्दत्तं महान्तं धनसंचयम् ॥ १ ॥

દુર્યોધન બોલ્યો:–"હે નિષ્પાપ! રાજાઓએ યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞને માટે કર તરિકે જે વિવિધ પ્રકારનો મહાન્ ધનસમૂહ આપ્યો હતો તે હું વર્ણવું છું. તમે સાંભળો.[૧] મેરુ અને મંદર પર્વતની વચ્ચે શૈલોદા નદીના આસપાસ સચ્છિદ્ર વાંસો અને નક્કર વાંસોની રમણીય છાયામાં વિશ્રાંતિ લેનારા એવા ખસ, એકાસન, અર્હ, પ્રદર, દીર્ઘવેણુ, પારદ, કુલિંદ, તંગણ અને પરતંગણ જાતના રાજાઓ, કીડીઓએ જમીન ઉપર આણેલાં પિપીલિક નામનાં સોનાંના ઢગોને દ્રોણ પરિમિત પાત્રોમાં ભરીને લાવ્યા હતા.[૨-૪] મહાબલવાન્ પહાડી રાજાઓ સુંદર કાળાં ચામરો તથા બીજાં ચંદ્રવર્ણા ધોળાં ચામરો, હિમાલયનાં પુષ્પોનું બનેલું સ્વાદિષ્ટ પુષ્કલ મધ,ઉત્તર કુરુ દેશની જલ છાંટેલી પુષ્પમાલાઓ, ઉત્તર કૈલાસની ઔષધિઓ તથા બીજી ભેટો લઈને અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરરાજાના દરવાજા-

ઉપર રોકાણ થવાથી પ્રણામ કરીને ઉભા રહ્યા હતા.[૫-૭] વળી જે રાજાઓ હિમાલયના પાછલા ભાગમાં રહે છે, જેઓ સૂર્યોદયપર્વત ઉપર રહે છે તેઓ તથા કારૂષ દેશમાં રહેનારાઓ, સમુદ્રના કિનારા ઉપર રહેનારાઓ, લૌહિત્ય પર્વતની ચોતરફ વસનારાઓ તથા ફલમૂલ ખાઈને રહેનારા, ચામડાં પહેરનારા, ક્રૂર શસ્ત્રવાળા અને ક્રૂર કર્મ કરનારા એવા ભિલ્લ લોકોને હે પ્રભો ! મેં ત્યાં જોયા હતા.[૮,૯] હે પ્રજાપતિ ! તેઓ ચંદનનાં તથા કાલાગુરુનાં કાષ્ઠના મોટા ભારાઓ, ઢગલાબંધ ચામડાંઓ, રત્નો, સુવર્ણ તથા સુગંધ પદાર્થો, કિરાત જાતની દશ હજાર દાસીઓ, રમણીય પદાર્થો, દૂર ઉત્પન્ન થયેલાં મૃગો તથા પક્ષીઓ, પર્વત ઉપર એકઠું કરેલું મહાકાંતિવાળું સુવર્ણ અને સંપૂર્ણ કર લઇને અંદર ન જવા દેવાથી દરવાજા ઉપર ઉભા હતા.[૧૦-૧૨] હે મહારાજા! વળી કૈરાતો, દરદો, દર્વો, શૂરા યમકો, ઔદુંબરો, દુર્વિભાગો, બાહ્લીકોની સાથે પારદો, કાશ્મીરો, કુમારો, ઘોરકો, હંસકાયનો, શિબિ, ત્રિગર્ત્ત, યૌધેયો, ભદ્રકેકય રાજાઓ, અંબષ્ઠો, કૌકુરો, તાક્ષ્યો, પલ્હવોની સાથે વસ્ત્રપો, વશાતલો, ક્ષુદ્રક માલવોની સાથે મૌલેયો, પૌંડ્રિકો, કુક્કુરો, શકો, અંગદેશીઓ, વંગદેશના પુંડ્રો, શાણવત્યો, અને ગય રાજાઓ, ત્યાં આવ્યા હતા. આ બધા સારી જાતના, જથાવાળા, સદ્‌ગુણવાળા અને શસ્ત્રધારી રાજાઓ યુધિષ્ઠિર રાજાને આપવા માટે સેંકડો ધનમુદ્રાઓ લાવ્યા હતા.[૧૩-૧૭] હે ભારતરાજ ! વળી વંગવાસીઓ, કલિંગો, માગધો, તામ્રલિપ્તો, સુપુંડ્રકો, દૌવાલિકો, સાગરકો, પત્રોર્ણો, શૈશવો, કર્ણપ્રાવરણો અને બીજા ઘણા રાજાઓ ત્યાં આવ્યા હતા અને દરવાજા આગળ ઉભેલા તેઓને રાજાની આજ્ઞાથી દ્વારપાલો કહેતા હતા કે, ‘તમે કેટલોક સમય અહીં રોકાશો અને સારી ભેટ ધરશો તો તમને અંદર જવાનો પ્રસંગ મળશે.’[૧૮,૧૯] તે પછી ક્ષમાશીલ અને કુલીન એવા તે પ્રત્યેક રાજાઓ હલના દાંડા જેવા દાંતવાળા, સોનાની સાંકળવાળા, પદ્મ કમલના જેવા રંગવાળા, જરીયન ઓઢાઓથી ઢંકાયલા, પર્વતના જેવા, નિત્ય મસ્ત રહેનારા, કામ્યક સરોવર ઉપર વસનારા અને કવચોથી વીંટાયલા એવા એક એક હજાર હાથીઓ આપીને દરવાજામાંથી અંદર મંડપમાં પેઠા હતા.[૨૦,૨૧] ઉપર જણાવેલા અને બીજા પ્રત્યેક દિશામાંથી આવેલા ટોળાંબંધ મહાત્મા રાજાઓએ યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં રત્નોની ભેટ ધરી હતી.[૨૨] વળી ઈંદ્રના સેવક ચિત્રરથ નામના ગંધર્વરાજે વાયુના જેવા વેગવાળા ચારસો ઘોડાઓ આપ્યા હતા.[૨૩] પ્રસન્ન થયેલા તુંબુરુ ગંધર્વે આંબાનાં પાંદડાંના જેવા લીલા રંગના અને સુવર્ણની માલાવાળા સો ઘોડાઓ યુધિષ્ઠિરને આપ્યા હતા.[૨૪] હે રાજા ! શૂકર નામના દેશના કુરુવંશોત્પન્ન કૃતી રાજાએ ઉત્તમ જાતના સેંકડો હાથીઓ આપ્યા હતા.[૨૫] મત્સ્ય દેશના વિરાટ રાજાએ મદમત્ત તથા સુવર્ણની માલાવાળા બે હજાર હાથીઓ ભેટ કરવા માટે આણ્યા હતા.[૨૬] હે રાજન ! પાંશુ રાજ્યમાંથી વાસુદાનરાજા છત્રીશ હાથીઓ અને સુવર્ણની માલાવાળા, વેગ અને બલવડે સંપન્ન તથા સ્થિર વયવાળા બે હજાર ઘોડાઓ તથા સંપૂર્ણ કર લઇને આવ્યો હતો; તેણે તે બધું પાંડવોને નિવેદન કર્યું હતું.[૨૭,૨૮] વળી હે પ્રજાપતિ ! દ્રુપદ રાજાએ ચૌદ હજાર દાસીઓ, દશ હજાર સ્ત્રીવાળા દાસો, હાથી જોડેલા છત્રીશ રથો અને પોતાનું આખું રાજ્ય યજ્ઞને માટે પાંડવોને નિવેદન કર્યું હતું. વૃષ્ણિનંદન વાસુદેવ–શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનનાં માનને માટે ઉત્તમ જાતના ચૌદ હજાર હાથીઓ આપ્યા હતા; કારણ કે અર્જુનનો આત્મા કૃષ્ણ છે અને કૃષ્ણનો આત્મા અર્જુન છે;[૨૯-૩૧] તેથી અર્જુન કૃષ્ણને જે કંઈ કરવા કહે તે બધું કૃષ્ણ કરે એમાં કંઈ સંશય નથી. અર્જુનને માટે કૃષ્ણ પોતે સ્વર્ગલોકનો પણ ત્યાગ કરી દે;[૩૨] તેમજ અર્જુન કૃષ્ણને માટે પોતાના પ્રાણને પણ ત્યજી દે. ચોલરાજ તથા પાંડયરાજ સુગંધવાળા ચંદનના રસો સુવર્ણના કલશોમાં ભરીને

લાવ્યા હતા તથા મલયપર્વતનાં અને દર્દુર પર્વતનાં ચંદનકાષ્ઠો તથા અગુરુ કાષ્ઠોના સમૂહો, તેજદાર મણિ તથા રત્નો અને જરીયન ઝીણાં વસ્ત્રો લાવ્યા હતા તો પણ તેઓ મંડપમાં જવાનો અવકાશ ન મળવાથી દરવાજા ઉપર ઉભા રહ્યા હતા. વળી શરીરે શ્યામરંગના અને લાલ છેડાવાળી આંખોવાળા સિંહલ દેશના પુરુષો, મણિજડેલાં વસ્ત્રો પહેરીને આવ્યા હતા; તેઓ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રવાલો તથા પુષ્કલ મોતીઓ અને હાથીના ઉપર નાખવાના સેંકડો ગાલીચાઓ લાવ્યા હતા; પરંતુ તેઓ પણ રોકી દેવાથી દરવાજા ઉપર ઉભા હતા. વળી બ્રાહ્મણો યુધિષ્ઠિરના ઉપર પ્રીતિથી આવ્યા હતા, તેઓ તથા હારેલા ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને સેવા કરવાની ઈચ્છાવાળા શૂદ્રો અનેક ભેટો લાવ્યા હતા અને તેઓએ પ્રીતિથી તથા બહુ માનથી યુધિષ્ઠિર આગળ જઈને તે ભેટો નિવેદન કરી હતી.[૩૩-૩૮] સઘળા મ્લેચ્છો તથા ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ જાતિના સર્વે વર્ણો ત્યાં આવ્યા હતા, તે અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનેક જાતિના લોકોથી યુધિષ્ઠિરને ત્યાં જાણે આ ભૂલોક સ્વર્ગલોક થઈ ગયો હોય તેવો જણાતો હતો. ઉપર પ્રમાણે શત્રુઓને રાજાઓએ અર્પણ કરેલી જાતજાતની પુષ્કલ ભેટો જોઈને મને દુઃખ લાગવાથી મરવાની ઈચ્છા થઈ હતી. હવે હે રાજા! પાંડવોના જે સેવકો છે તે હું તમને વર્ણવું છું,[૩૯-૪૧] કે જેઓને રાંધેલું તથા કાચું અન્ન યુધિષ્ઠિર પૂરું પાડે છે. તેમને ત્યાં ત્રણ પદ્મ અને દશહજાર હાથીના માવતો તથા ઘોડેસ્વારો છે;[૪૨] અર્બુદ રથો છે અને અગણિત પાયદલો છે. તેઓને માટે કોઈકિ જગાએ અન્ન મપાય છે, કોઈક જગાએ રંધાય છે, તથા બીજે ઠેકાણે ભોજન આપવામાં આવે છે. વળી યુધિષ્ઠિરને ત્યાં પુણ્યાહ-વાચનનો ધ્વનિ થયા કરે છે. ત્યાં કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય ભુખ્યો તરસ્યો, અલંકાર વિનાનો અથવા સત્કાર વિનાનો મેં જોયો નથી. વળી એક એકની પાસે સેવાને માટે ત્રીશ ત્રીશ દાસીઓ રહેલી એવા અઠયાસીહજાર ગૃહસ્થાશ્રમી સ્નાતક બ્રાહ્મણોનું યુધિષ્ઠિરરાજા પોષણ કરે છે; અને તેઓ પ્રસન્ન થતા સંતુષ્ટ થઈને 'તમારા શત્રુઓનો ક્ષય થાઓ' એવો આશીર્વાદ આપે છે.[૪૩-૪૬] વળી યુધિષ્ઠિરને ઘેરે બીજા દશહજાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી યતિઓ સોનાની થાળીઓમાં ભોજન કરે છે.[૪૭] વળી હે રાજન્! ત્યાં સઘળા કુબડા તથા ઠીંગણા પર્યંતના મનુષ્યો જમ્યાં છે કે ભુખ્યાં છે? તેની તપાસ દ્રૌપદી પોતે ભુખ્યાં રહીને રાખે છે, અર્થાત્ બધાના જમ્યા પછી તે જમે છે.[૪૮] હે ભરતવંશી! તે યજ્ઞમાં સંબંધને લીધે પાંચાલોએ અને મિત્રતાને લીધે અંધક વૃષ્ણિ વગેરે યાદવોએ, આ બન્નેએ માત્ર યુધિષ્ઠિરને કર આપ્યો ન હતો."[૪૯]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૫૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૩ મો–યજ્ઞના ઐશ્વર્યનું વર્ણન.

॥ दुर्योधन उवाच ॥

आर्यास्तु ये वै राजानः सत्यसंधा महाव्रताः ॥
पर्याप्तविद्यावक्तारो वेदांतावभृथप्लुताः ॥ १ ॥

દુર્યોધન બોલ્યોઃ–"તે યજ્ઞસમયે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા, મહાન્ વ્રતવાળા, સંપૂર્ણ વિદ્યાવાળા, વક્તા, વેદાંતજ્ઞ, અવભૃથ સ્નાન કરનારા, ધૈર્યવાળા, લજ્જાળુ, ધર્માત્મા તથા યશસ્વી એવા મૂર્ધાભિષિક્ત આર્યરાજાઓ યુધિષ્ઠિરરાજાની સેવામાં હાજર રહેલા હતા.[૧,૨] વળી ત્યાં દક્ષિણામાં આપવા માટે રાજાઓએ કાંસાનાં દોહનપાત્રોની સાથે આણેલી અરણ્યની હજારો ગાયો ઠામઠામ મેં જોઈ હતી.[૩] હે ભરતવંશી રાજા! વળી ત્યાં યુધિષ્ઠિરને અભિષેક કરવા માટે રાજાઓ પોતે વ્યગ્રતારહિત થઈને સત્કારપૂર્વક નાનાં મોટાં જલપાત્રો ઉપાડી

લાવતા હતા.[૪] બાહ્‌લીકરાજા સુવર્ણાલંકૃત રથ લાવ્યા હતા, સુદક્ષિણરાજાએ તે રથને કાંબોજ-દેશના ધોળા ઘોડા જોડયા હતા,[૫] મહાબલવાન્ સુનીથરાજાએ પ્રેમથી રથને સરખો રાખવા નીચે કાષ્ઠનો ટેકો મૂક્યો હતો, ચેદિપતિએ ધ્વજ ઉઠાવી લાવીને પોતે રથ ઉપર ચઢાવ્યો,[૬] દાક્ષિણાત્ય રાજાએ યુધિષ્ઠિરને બખ્તર પહેરાવ્યું, મગધરાજે પુષ્પમાલા તથા પાઘડી પહેરાવી, મહા ધનુર્ધારી વસુદાનરાજાએ સાઠ વર્ષનો યુવાન હાથી આપ્યો,[૭] મત્સ્યરાજે સુવર્ણથી ભરેલાં ગાડાંઓ આપ્યાં, એકલવ્યરાજાએ બન્ને પગની મોજડીઓ આપી, આવંત્યરાજે અભિષેકને-માટે બહુ પ્રકારનાં જલ મંગાવી આપ્યાં,[૮] ચેકિતાનરાજાએ ભાથો બાંધ્યો, કાશીના રાજાએ ધનુષ્ આણી આપ્યું, શલ્ય રાજાએ સારી મુઠવાળી તરવાર અને સુવર્ણભૂષિત શીંકામાં મૂકીને અભિષેકપાત્ર આપ્યું.[૯] તેપછી નારદ, દેવલ તથા અસિત મુનિને આગળ રાખીને મહા-તપસ્વી વ્યાસે તથા ધૌમ્યમુનિએ યુધિષ્ઠિર-રાજાને અભિષેક કર્યો હતો.[૧૦] આ વખતે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામની સાથે મહર્ષિઓ તથા વેદના પારને પામેલા બીજા બ્રાહ્મણો પણ પ્રીતિયુક્ત થઈને યુધિષ્ઠિરના અભિષેકમાં જોડાયા હતા,[૧૧] જેમ સ્વર્ગમાં સપ્તર્ષિઓ દેવના રાજા ઇંદ્રની આગળ એકઠા થાય તેમ મહાન્ દક્ષિણા આપનારા યુધિષ્ઠિરની આગળ મહાત્મા ઋષિઓ મંત્ર ભણતા એકઠા થયા હતા.[૧૨] આ અભિષેકપ્રસંગે યુધિષ્ઠિરના ઉપર સત્ય પરાક્રમી સાત્યકિએ છત્ર ધારણ કર્યું હતું, અર્જુન તથા પાંડુપુત્ર ભીમસેને વીંઝણા લીધા હતા,[૧૩] નકુલ તથા સહદેવે બે શુદ્ધ ચામર ધારણ કર્યાં હતાં, અને પૂર્વકલ્પમાં પ્રજાપતિએ જે શંખ ઈંદ્રને માટે ગ્રહણ કર્યો હતો તથા વિશ્વકર્માએ જેને હજારો સુવર્ણની ટપકીથી જડી લીધેલો હતો, તે વરુણના શંખને શીંકામાં મૂકીને સમુદ્રે યુધિષ્ઠિરને આપ્યો હતો;[૧૪,૧૫] તે શંખવડે શ્રીકૃષ્ણે જે વખતે યુધિષ્ઠિરને અભિષેક કર્યો તે વખતે મને મૂર્છા આવી ગઈ હતી. ઓ પિતા! લોકો પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર ઉપર તથા દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર જઈ શકે છે; પરંતુ આકાશચારી સિવાય ઉત્તર સમુદ્ર ઉપર બીજું કોઈ જઈ શકતું નથી; ત્યાં પણ પાંડવોએ પોતાની સત્તા પ્રવર્તાવી છે. વળી ત્યાં મંગલકારક સેંકડો શંખો વગાડવામાં આવ્યા હતા.[૧૬,૧૭] સંપૂર્ણ બલથી વગાડવામાં આવેલા તે શંખોના મહાન્ નાદથી મારાં રુંવાટાં ઉભાં થઈ ગયાં હતાં તથા જે હીન તેજવાળા રાજાઓ હતા તેઓ તો પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડયા હતા.[૧૮] તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પાંચ પાંડવો, સાત્યકિ તથા આઠમા શ્રીકૃષ્ણ એટલા સ્થિર હૃદયના, વીર્યસંપન્ન તથા એકમેકને પ્રીતિથી જોતા હતા.[૧૯] તેઓ બેભાન થયેલા રાજાઓને તથા મને મૂઢ થએલો જોઇને હસી પડયા હતા. તે પછી હે ભારત! અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા અર્જુને સોનાનાં શિંગડાં-વાળા પાંચસો આખલાઓ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યા હતા. પ્રભાવશાલી યુધિષ્ઠિર-રાજા હરિશ્ચંદ્રરાજાની પેઠે રાજસૂય યજ્ઞ કરીને જેવી રીતે પરમ લક્ષ્મીવડે અત્યંત દીપતા હતા, તેવી રીતે રંતિદેવરાજા, નાભાગરાજા, માંધાતારાજા, મનુ, વેનના પુત્ર પૃથુરાજા, ભગી-રથરાજા, યયાતિરાજા અને નહુષરાજા પણ દીપતા ન હતા.[૨૦-૨૩] હે વિભો! હે ભારત! હરિશ્ચંદ્રના જેવી પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે આવી લક્ષ્મી જોઇને હવે મારૂં જીવિત તમે શી રીતે શ્રેયસ્કર જુઓ છો?[૨૪] હે નરાધિપ! જેમ આંધળાએ જોડેલા બળદ ઉલટપાલટ થઈ જાય તેમ આંધળા એવા વિધાતાએ આ દ્વાપર-યુગને વિપરીત પ્રવર્તાવ્યો છે; જેથી નાનાઓ વધે છે અને મોટાઓ હીન થતા જાય છે.[૨૫] ઓ કુરુપ્રવીર! આ બધું જોઇને વિચાર કરતાં પણ મને શાંતિ વળતી નથી, અને તેથીજ હું આવો શુષ્ક, નિસ્તેજ તથા શોકગ્રસ્ત થઈ ગયો છું."[૨૬]

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂત-પર્વમાં દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૪ મો-ધૃતરાષ્ટ્રનો દુર્યોધનને ઉપદેશ.

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥
त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्र मा पांडवान् द्विषः॥
द्वेष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधनं तथा ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“હે પુત્ર! તું બધાથી મોટો છે, પટ્ટરાણીનો પુત્ર છે, તારે પાંડવોનો દ્વેષ કરવો નહિ; કારણ કે દ્વેષ કરનારો મૃત્યુના દુઃખ જેવું દુઃખ ભોગવે છે.[1] હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પારકાના કપટને ન જાણનારા, તુલ્ય ધનવાળા, તારા મિત્રનો દ્રોહ ન કરનારા અને તારો પણ દ્વેષ ન કરનારા એવા યુધિષ્ઠિરનો તારા જેવો કેમ દ્વેષ કરે ?[2] ઓ બેટા! તું યુધિષ્ઠિરના સમાન કુટુંબવાળો તથા પરાક્રમવાળો છે, છતાં હે નૃપ! તું મોહથી શા માટે ભાઇની લક્ષ્મીની ઇચ્છા કરે છે? એમ ન કર, શાંત થા અને શોક છોડી દે.[3] હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જો તું તેવી યજ્ઞવિભૂતિની આકાંક્ષા કરતો હોય, તો ભલે તારા ઋત્વિજો પણ સપ્તતંતુ નામનો મહાયજ્ઞ કરે[4] અને તે યજ્ઞમાં તારે માટે પણ રાજાઓ પ્રીતિથી તથા બહુ માનથી પુષ્કલ ધન, રત્નો તથા આભૂષણો ભેટમાં લાવશે.[5] ઓ બાપુ! પારકાના ધનની સ્પૃહા કરવી એ અત્યંત અનાર્ય પુરુષોનું આચરણ ગણાય છે. જે મનુષ્ય પોતાનાં ધનથી સંતુષ્ટ તથા સ્વધર્મપરાયણ રહે છે, તે સુખી થાય છે.[6] પારકાનાં ધનને લેવા ઉદ્યોગ ન કરવો, પોતાના કામમાં હમ્મેશ મચ્યા રહેવું અને મેળવેલાં ધનનું રક્ષણ કરવું એ વૈભવનું લક્ષણ છે.[7] વિપત્તિ પડતાં વ્યથા વિનાનો, કુશલ, નિત્ય ઉદ્યોગશીલ, પ્રમાદરહિત અને વિનીત અંતઃકરણવાળો પુરુષ હમ્મેશાં કલ્યાણોને જુએ છે.[8] પાંડુના પુત્રો તારા બાહુરૂપ છે, માટે પોતાને હાથેજ પોતાના બાહુને કાપે તેમ તેઓને તું કાપીશ નહિ, અને ભાઇઓનાં તે ધન-માટે તું મિત્રોનો દ્રોહ કરીશ નહિ.[9] ઓ રાજા! તું અહીં પાંડુના પુત્રોનો દ્વેષ કરીશ નહિ, તારા ભાઇઓનું જેટલું ધન છે તેટલું ધન તારૂં પણ છે. બેટા! મિત્રદ્રોહ કરવાથી મોટો અધર્મ થાય છે. તું જો કે તારા જે પિતામહો થાય છે તેજ તેઓના પણ પિતામહો છે;[10] માટે હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ! તું યજ્ઞવેદીમાં ધનનું દાન કર, પ્રિય કામનાઓનો ઉપભોગ કર અને સ્ત્રીઓની સાથે આરોગ્ય રહીને ક્રીડા કર તથા શાંત થા.”[11]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૫૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૫ મો-દુર્યોધનનો પ્રલાપ.

॥ दुर्योधन उवाच ॥
यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ॥
न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वी सूपरसानिव ॥१॥

દુર્યોધન બોલ્યો:-જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી અને જે માત્ર બહુશ્રુતજ છે તે કડછી જેમ દાળના સ્વાદને સમજતી નથી તેમ શાસ્ત્રનાં રહસ્યને સમજી શકતો નથી.[1] તમે તો જાણતાં છતાં એક નાવ જેમ પાછળ બાંધેલી બીજી નાવને ખેંચી જાય છે તેમ મને પણ ખેંચીને મોહમાં નાખો છો. શું તમે સ્વાર્થમાં ચિત્ત નથી આપતા? કે મારો દ્વેષ કરો છો?[2] જેઓના ઉપદેશક તમે છો એવા આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો હવે ઝાઝું જીવશે નહિ; કારણ કે તમે હમણાંજ દ્યૂતકાર્યથી શત્રુની લક્ષ્મીના હરણરૂપી પ્રયોજનને ભવિષ્ય ઉપર નાખો છો અર્થાત્ યજ્ઞ કરવાથી ધન મળશે એમ કહો છો.[3] જેનો અગ્રેસર પારકાનો દોરેલો દોરવાય છે, તે રસ્તાઓમાં ભૂલો પડે છે, પછી તેની પાછળ

ચાલનારાઓ તો ખરે રસ્તે જાયજ ક્યાંથી ?[૪] હે રાજન્ ! તમે પક્વ બુદ્ધિવાળા, વૃદ્ધ પુરુષોને સેવનારા તથા જિતેંદ્રિય છો તેમ છતાં પોતાનું કાર્ય કરવા તૈયાર થયેલા એવા અમને તમે બહુ મુંઝવણમાં નાખો છો.[૫] બૃહસ્પતિ લોકવ્યવહારથી રાજવ્યવહાર જુદો છે એમ કહે છે; તેથી રાજાએ સાવધાન રહીને નિરંતર સ્વાર્થનું ચિંતન કરવું જોઇએ.[૬] હે મહારાજ ! ક્ષત્રિયોની આજીવિકા વિજય ઉપરજ આધાર રાખે છે. પછી તે ધર્મે હો કે અધર્મે હો. જે પોતાની આજીવિકાજ રહી તેમાં વળી વિચાર શો કરવો ?[૭] હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! જેણે સામા શત્રુની ઝળહળતી લક્ષ્મીને મેળવવી હોય તેણે સારથિ જેમ ચાબુક મારીને ઘોડાને દોડાવે છે તેમ શત્રુઓને સર્વ દિશાઓમાં ભગાડવા જોઇએ.[૮] ગુપ્ત અથવા પ્રકાશિત એવો જે ઉપાય શત્રુને પીડનારો થાય છે, તે શસ્ત્રવેત્તાઓનું શસ્ત્ર ગણાય છે; કાપનારૂં હોય તેજ શસ્ત્ર ગણાતું નથી.[૯] હે નૃપ ! મનુષ્ય લખાણથી અથવા પ્રમાણથી શત્રુ કે મિત્ર ગણાતો નથી, પણ જે મનુષ્ય જેને સંતાપે છે તેજ તેનો શત્રુ કહેવાય છે.[૧૦] હે રાજન્ ! અસંતોષ એ લક્ષ્મીનું મૂલ ગણાય છે અને તેથીજ હું અસંતોષને ઇચ્છું છું. જે મનુષ્ય પોતાની ચઢતીને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેનેજ પરમ ન્યાય ગણવામાં આવે છે.[૧૧] રાજાએ પોતાની પાસે હોય તેટલાં ઐશ્વર્યમાં અથવા ધનમાં મમતા કરીને બેસી રહેવું નહિ; કારણ કે પૂર્વે સંપાદન કરેલાં ધનને બીજા રાજાઓ હરી જાય છે અને તે પણ રાજધર્મ ગણાય છે.[૧૨] ઇંદ્રે 'આપણે પરસ્પરનો દ્રોહ કરવો નહિ' આવો ઠરાવ કર્યા પછી વિશ્વાસ ઘાત કરીને નમુચિનું માથું કાપી નાખ્યું હતું, અને તેની તેવી શત્રુ પ્રત્યેની વૃત્તિ સનાતન કાલથી માન્ય ગણાય છે.[૧૩] જેમ દરમાં સૂઈ રહેનારાં પ્રાણીને સર્પ ગળી જાય છે તેમ ચઢાઇ ન કરનારા રાજાને અને પ્રવાસ ન કરનારા સંન્યાસીને ભૂમિ ગળી જાય છે અર્થાત્ તેઓ પડયા પડયા ખવાઈ જાય છે.[૧૪] હે પ્રજાપતિ ! પુરુષનો કોઈ જન્મથી શત્રુ નથી પણ તેની સાથે જેની સમાન આજીવિકા છે તેજ તેનો શત્રુ છે બીજો મનુષ્ય શત્રુ નથી.[૧૫] જે મનુષ્ય પોતાની મૂર્ખતાથી વૃદ્ધિ પામતા શત્રુ પક્ષના તરફ બેદરકાર રહે છે તેને તે શત્રુપક્ષ વૃદ્ધિ પામેલા વ્યાધિની પેઠે સમૂલ નાશ પમાડે છે.[૧૬] જેમ વૃક્ષનાં મૂલ આગળ થયેલો રાફડો પાસે રહીને વૃક્ષનો નાશ કરે છે, તેમ અલ્પ શત્રુ પણ પરાક્રમથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામીને પાસેના શત્રુનો નાશ કરે છે.[૧૭] હે અજમીઢવંશોત્પન્ન ! હે ભારતરાજ ! તમે શત્રુની લક્ષ્મી જોઇને રાજી ન થાઓ–પણ તેને હરી લેવાની વૃત્તિ રાખો, આ નીતિભારને બુદ્ધિમાનોએ માથે ચઢાવ્યો છે.[૧૮] જેમ જન્મ થયા પછી જીવતાં શરીરની પ્રતિક્ષણે સ્વાભાવિક વૃદ્ધિ થયા કરે છે, તેમ જે પુરુષ પ્રતિક્ષણે ધનની વૃદ્ધિની આકાંક્ષાપૂર્વક યત્ન કરે છે તે પુરુષ પોતાની જ્ઞાતિમાં વૃદ્ધિ પામે છે; કારણ કે ધનની વૃદ્ધિ પરાક્રમવડે તત્કાલજ થાય છે.[૧૯] 'કાંતો હું પાંડવોની તે લક્ષ્મીને મેળવીશ, કે કાંતો યુદ્ધમાં હણાઇને યુદ્ધભૂમિમાં શયન કરીશ' આવો વિતર્ક મેં જો પાંડવોનું ઐશ્વર્ય ન જોયું હોત તો મને થાત નહિ..[૨૦] ઓ રાજા ! પાંડવો હંમેશાં વૃદ્ધિ પામે છે અને અમારી વૃદ્ધિ અટકી પડી છે, ત્યારે આવી સ્થિતિમાં હવે મારે જીવવાનું શું પ્રયોજન છે ?"[૨૧]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે દુર્યોધનસંતાપ નામનો અધ્યાય ૫૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૬ મો–દ્યૂત રમવાની ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે હા પડાવી.

॥ शकुनिरुवाच ॥
यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पांडुपुत्रे युधिष्ठिरे ॥
तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेन जयतांवर ॥१॥

શકુનિ બોલ્યો:–હે જય કરનારામાં શ્રેષ્ઠ દુર્યોધન! પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે જે લક્ષ્મી જોઇને તું સંતાપ કરે છે તે લક્ષ્મીને હું દ્યૂતવડે હરણ કરી શકીશ.[1] માટે હે રાજન્! માત્ર કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને તું અહીં બોલાવ, એટલે કોઇ પણ પ્રકારના સંશયમાં ન ઉતરતાં તથા યુદ્ધના મોખરામાં યુદ્ધ ન કરતાં અક્ષત રહીને અક્ષવિદ્યામાં વિદ્વાન્ એવો હું અક્ષવિદ્યાને ન જાણનારા પાંડવોને પાસા નાખીને જિતી લઇશ. હે ભરતવંશી રાજા! એ દ્યૂતયુદ્ધમાં; દાવમાં મૂકેલાં ધનને મારાં ધનુષ્ જાણ, પાસાને બાણો જાણ, પાસાના દાણાઓને મારી પ્રત્યંચા જાણ અને પાસાને મૂકવાનાં તથા નાખવાનાં સ્થાનને તું મારો રથ જાણ."[૨-૪]

દુર્યોધન બોલ્યો:–" ઓ રાજા ! આ દ્યૂતને જાણનારા મારા મામા દ્યૂતવડે પાંડવોની લક્ષ્મીને હરી લેવા માટે ઉત્સાહ રાખે છે, માટે તમારે આજ્ઞા આપવી જોઇએ."[૫]

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:–" હું તો મારા ભાઇ મહાત્મા વિદુરના કહ્યામાં છું એટલે તેની જોડે મળીને આ કાર્યનો નિશ્ચય જાણીશ."[૬]

દુર્યોધન બોલ્યો:–" હે કૌરવરાજ ! સંશયરહિત વિદુર તમારી બુદ્ધિને ફેરવી નાખશે; કારણ કે તે જેવા પાંડવોના હિતમાં તત્પર છે તેવા મારા હિતમાં તત્પર નથી.[૭] હે કુરુનંદન ! પુરુષે પોતાનાં કાર્યનો બીજાના સામર્થ્યથી આરંભ કરવો નહિ; કારણ કે કાર્યો કરવામાં બેનો વિચાર એકસરખો મળતો થતો નથી.[૮] જે મંદ બુદ્ધિનો મનુષ્ય ભયની શંકા વાળાં કાર્યોને દૂર કરીને પોતાનો બચાવ કર્યા કરે છે, તે ચોમાસામાં પાણીથી ભીંજાયલી સાદડીની પેઠે બેઠો બેઠો નાશ પામે છે.[૯] વ્યાધિઓ અને યમરાજા, મનુષ્યને સુખ મળ્યા પછી આપણે તેને વશ કરીશું એવી રાહ જોતા નથી, માટે જ્યાં સુધી મનુષ્ય સામર્થ્યવાળો હોય ત્યાં સુધીમાં તેણે પોતાનું કલ્યાણ કરી લેવું જોઈએ."[૧૦]

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:–" હે પુત્ર ! બલવાનની સાથે વિરોધ કરવો મને કોઇ પણ રીતે રુચતો નથી. વૈર, પૂર્વસ્થિતિથી ભ્રષ્ટ કરે છે એટલે તેજ લોઢાં વિનાનું શસ્ત્ર છે એમ સમજવું[૧૧] હે રાજપુત્ર ! તું અનર્થનાં કારણ રૂપ દ્યૂતને અર્થરૂપ માને છે, પરંતુ તે દ્યૂત કલહને અત્યંત ગુંથનારૂં થઈ પડે છે. જો કોઇ પણ રીતે દ્યૂત રમવામાં આવશે તો તે તીવ્ર ધારવાળાં બાણો અને તરવારોને ઉત્પન્ન કરશે."[૧૨]

દુર્યોધન બોલ્યો:–" પ્રાચીન કાલના રાજાઓ પણ દ્યૂત રમતા હતા અને તેમાં તેઓનો નાશ થયો નથી તેમ યુદ્ધ પણ થયું નથી; માટે આજે તમને શકુનિનાં વચન રુચિકર થાઓ અને તમે સભા કરવાની તત્કાલ આજ્ઞા આપો.[૧૩] દ્યૂતક્રીડા કરતા એવા આપણે માટે દ્યૂત એ (શત્રુ પરાભવ અને ધનલાભરૂપી) શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગદ્વાર–સુખદ્વાર છે, અને બીજા દ્યૂત રમનારાઓને પણ તેવી રીતેજ સુખ મળ્યું છે, માટે તેમ કરવાથી આપણે પાંડવોના સમાન થઈશું, તેથી તમે પાંડવોની સાથે દ્યૂત રમવાની ગોઠવણ કરો."[૧૪]

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:–" હે નરેંદ્ર ! તેં જે કહ્યું તે વચન મને રુચતું નથી. ભલે તને પ્રિય લાગે તે તું કર; પરંતુ પાછળથી મારાં વચનો યાદ કરીને તને પસ્તાવો થશે. તારૂં કહેલું વચન ધર્મયુક્ત નથી તેમ ભવિષ્યમાં કલ્યાણ કરનારૂં પણ નથી.[૧૫] ઉહાપોહ કરવામાં કુશલ તથા શાસ્ત્રના અધ્યયનવાળા એવા વિદ્વાન્ વિદુરે આ બધું પહેલેથીજ જોયું હતું, અને તેજ આ ક્ષત્રિય જીવોને હણનારૂં

મહાન્ ભય, મોહવશ થયેલા એવા આપણને પ્રાપ્ત થાય છે."૧૬

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે કહીને બુદ્ધિમાન્ છતાં દૈવવડે જેનું ચિત્ત મૂઢ થયેલું એવા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ ભાગ્યનેજ ઉત્કૃષ્ટ તથા દુસ્તર માનીને પુત્રનાં વચનને સ્વીકારી મોટે સ્વરે સેવકોને આજ્ઞા કરી કે;૧૭ "તમે હજાર થાંભલાવાળી સુવર્ણ તથા વૈદૂર્ય મણિનાં ચિત્રવાળી, સો દ્વારવાળી સ્ફટિકનાં ચોકઠાંવાળી એક ગાઉ લાંબી તથા એક ગાઉ પહોળી એવી ઉત્તમ સભા સાવધાન થઇને મારે માટે ઝટ તૈયાર કરો."૧૮ આવી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા સાંભળીને બુદ્ધિમાન્, કુશલ તથા યોગ્ય એવા હજારો શિલ્પિઓએ શંકારહિત થઇને ઉતાવળથી તે સભા ઝટ તૈયાર કરી અને તે સભામાં સર્વ પદાર્થો લાવીને ગોઠવી દીધા.૧૯ આ પ્રમાણે થોડાજ સમયમાં બહુ રત્નવાળી, વિચિત્ર પ્રકારની તથા ચિત્રવાળાં સુવર્ણાસનોથી યુક્ત એવી તે સભા સંપૂર્ણ તૈયાર થઈ છે એમ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને તેના વિશ્વાસુ સેવકોએ ખબર કહી.૨૦ તે પછી વિદ્વાન્ એવા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ મંત્રીઓમાં મુખ્ય એવા વિદુરને નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે; "તમે રાજપુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે જઇને મારાં વચનથી તેને અહીં ઝટ બોલાવી લાવો.૨૧ તેઓને તમે કહેજો કે, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની સભા બહુ રત્નવાળી, વિચિત્ર અને કિંમતી શય્યા તથા આસનોથી ભરપૂર છે માટે તમે તમારા ભાઇઓની સાથે આવીને તે સભા જુઓ, તથા ત્યાં સંબંધીઓની સાથે દ્યૂત ખેલો."૨૨

ઇતિશ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂત પર્વ વિષે યુધિષ્ઠિરાનયન નામનો અધ્યાય ૫૬ મો સમાપ્ત.

*અધ્યાય ૫૭ મો-યુધિષ્ઠિરને તેડી લાવવા માટે વિદુરને આજ્ઞા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो नराधिपः ॥
मत्वा च दुस्तरं दैवमेतद्राजंश्च कार ह ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે રાજન્! ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પુત્રના મતને જાણીને તથા દૈવને દુસ્તર માનીને ઉપર પ્રમાણે કર્યું હતું;૧ પરંતુ અન્યાયથી તે પ્રમાણે કહેલાં ભાઇનાં વચનને અભિનંદન ન આપતાં વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિદુર નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા.૨

વિદુર બોલ્યાઃ-"હે નૃપતિ! આ તમારી આજ્ઞાને હું માન આપતો નથી. તમે એવું કરશો નહિ. હું કુલના સંહારથી ડરૂં છું. હે નરેંદ્ર! દ્યૂત રમવાથી પુત્રોમાં ભેદ પડીને તમને અવશ્ય કલહ થશે એવી મને શંકા રહે છે."૩

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ-"હે વિદુર! જો દૈવ પ્રતિકૂલ નહિ હશે તો એ દ્યૂતના સંબંધમાં મને કલહ સંતાપ આપશે નહિ. આ સર્વ જગત્ દૈવને આધીન થઈને પ્રયોજક અંતર્યામીની પ્રેરણાથીજ ચેષ્ટા કરે છે, એ સ્વતંત્ર નથી;૪ માટે હે વિદુર! તમે મારી આજ્ઞાથી આજેજ યુધિષ્ઠિર રાજાની પાસે જાઓ અને દુર્ધર્ષ એવા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને ઝટ અહીં તેડી લાવો."૫

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે યુધાષ્ઠિરાનયન નામનો અધ્યાય ૫૭ મો સમાપ્ત.

* બન્ને હિંદી ભાષાંતરોમાં આ અધ્યાયને છપ્પનમા અધ્યાય જોડે મેળવી દીધો છે. ભા. ક.

અધ્યાય ૫૮ મો–યુધિષ્ઠિર રાજા સભામાં આવ્યા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारैर्महाजवैर्बलिभिः साधुदान्तैः ॥ बलान्नियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा मनीषिणां पांडवानां सकाशे ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રરાજાએ બલાત્કારથી જેને જવાની આજ્ઞા કરેલી એવા વિદુરજી ઉંચી જાતના, મોટા વેગવાળા, બલવાન્ તથા સારા કેળવાયલા ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેસીને બુદ્ધિમાન્ પાંડવોની પાસે જવા નિકળ્યા.[૧] ઉતાવળથી માર્ગ વટાવીને મહાબુદ્ધિવાળા વિદુરજીએ ત્રણે વર્ણના લોકોનાં પૂજનને સ્વીકારતાં યુધિષ્ઠિરરાજાના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.[૨] પછી તે ધર્માત્મા કુબેરના ભવન જેવા રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કરીને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યા.[૩] તે વખતે અજમીઢવંશોત્પન્ન, સત્યધારી મહાત્મા અજાતશત્રુએ વિદુરજીનો યથાવિધિ પૂજાપૂર્વક સત્કાર કર્યો. તે પછી તેમને પુત્રો સાથે ધૃતરાષ્ટ્રની ખબર પૂછવા લાગ્યા.[૪]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ–"હે વિદુરજી ! તમારૂં મન ઉદાસ જાણીને હું પૂછું છું કે તમે કુશલતાથી તો આવ્યા છો ને ? વૃદ્ધરાજાના પુત્રો તેને અનુકૂલ તો છે ને ? તથા સઘળી પ્રજા પણ આધીન છે કે ?"[૫]

વિદુર બોલ્યાઃ–"હે રાજન્ ! મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રરાજા પુત્રની સાથે કુશલ છે, અને પોતાના ઉત્કર્ષમાં પ્રીતિવાળા તે મહાત્મા પુત્રોના ગુણોથી પ્રસન્ન, શોકરહિત તથા વિનમ્ર થઇને સંબંધીઓથી વીંટાઇને ઇંદ્રની પેઠે રહે છે.[૬] કુરુરાજ ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રથમ તમારૂં કુશલ તથા ઐશ્વર્યાદિની વૃદ્ધિ પૂછીને આ પ્રમાણે તમને કહાવ્યું છે કે, આ તમારા ભાઇઓની સભા તમારી સભા જેવી છે, માટે હે પુત્ર ! તમે અહીં આવીને તે જુઓ;[૭] અને હે પાર્થ ! તે સભામાં ભાઇઓની સાથે મળીને તમે સંબંધીઓ સાથે દ્યૂત રમો તથા આનંદ કરો. તમારા મેળાપથી અમે પ્રસન્ન થઇશું. અહીં બધા કુરુવંશીઓ પણ આવી ચૂક્યા છે.[૮] વળી મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રરાજાએ જે જુગારીઓને ત્યાં રાખેલા છે તે ધૂર્તોને પણ ત્યાં બેઠેલા તમે જોશો. હે નૃપતિ એટલા માટે હું તમને બોલાવવા આવ્યો છું તેથી તમે એ વાત સ્વીકારો."[૯]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ–"હે વિદુરજી ! દ્યૂત રમવાથી અમારામાં કલહ ઉત્પન્ન થશે. દ્યૂતના દોષને જાણનારો કયો મનુષ્ય દ્યૂત રમવાનું પસંદ કરે ? અથવા એમાં તમે શું યોગ્ય માનો છો ? અમે તો બધા તમારાં વચનનેજ આધીન છીએ."[૧૦]

વિદુર બોલ્યાઃ–"હે વિદ્વાન્ ! દ્યૂત અનર્થનું મૂલ છે તે હું જાણું છું, મેં તેને રોકવામાટે પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો; પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રરાજાએ તમારી પાસે મને બલથી મોકલ્યો છે. માટે એ સાંભળીને તમે જે કલ્યાણકારક લાગે તે કરો. અર્થાત્ દ્યૂત રમવાથી આ લોકની હાનિ છે અને ગુરુનું વચન ઉલ્લંઘન કરવાથી પરલોકની હાનિ છે માટે ગુરુની આજ્ઞાના પાલનરૂપી પરલોકનું હિત સાધવું એ મુખ્ય છે."[૧૧]

યુધિષ્ઠિર પૂછે છેઃ–"હે વિદુર તે સભામાં ધૃતરાષ્ટ્રરાજાના પુત્રો વિના બીજા કયા જુગારીઓ એકઠા થયેલા છે, તે હું તમને પૂછું છું માટે તેઓનાં નામો મને કહો; જેથી તેમની સાથે અમે સેંકડો ધનના દાવો મૂકીને રમી શકીએ."[૧૨]

વિદુર બોલ્યાઃ–"હે રાજન્ ! દ્યૂતની મર્યાદા મૂકીને રમનારો, ઇચ્છા પ્રમાણે પાસા નાખવામાં કુશલ અને પાસાનાં રહસ્યને સમજનારો એવો ગાંધાર દેશનો રાજા શકુનિ તે સભામાં છે. વળી વિવિંશતિ, ચિત્રસેનરાજા, સત્યવ્રત, પુરુમિત્ર અને જય પણ ત્યાં આવેલા છે."[૧૩]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"ખરેખર એ સભામાં કપટ કરનારા, મહા ભયંકર અને ધૂર્ત જુગારીઓ એકઠા થયેલા છે; તથાપિ આ સર્વ જગત્ સ્વતંત્ર નથી પણ અંતર્યામીને આધીન એવાં દૈવને વશ રહેલું છે.[૧૪] હે કવિ ! હું ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી દ્યૂતમાં આવવાની ઇચ્છા નહિ રાખું એમ નથી; કારણ કે પુત્રને પિતા સદૈવ પૂજ્ય છે, માટે હે વિદુર ! તમે મને જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે હું કરીશ.[૧૫] દ્યૂત રમવાની મને ઇચ્છા નથી, એટલે દ્યૂતમાં જય મેળવનારો શકુનિ જો મને સભામાં રમવા નહિ બોલાવશે તો તેની સાથે હું રમવાનો નથી અને બોલાવશે તો કદાપિ હું પાછો પડવાનો નથી. કારણ કે, મારો એવો હમ્મેશનો નિયમ છે."[૧૬]*

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે વિદુરને ધર્મરાજાએ પ્રયાણને માટે રથાદિ સઘળું તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી અને બીજેજ દિવસે ભાઇઓ, સેવકો તથા સ્ત્રીઓની સાથે દ્રૌપદીને આગળ કરીને તેઓ ત્યાંથી જવા તૈયાર થયા.[૧૭] "જેમ સામું આવતું તેજ આંખને આંજી નાખે છે, તેમજ દૈવ, મનુષ્યની બુદ્ધિને હરી લે છે; અને તેથી પાશવડે બંધાયલા પુરુષની પેઠે તે વિધાતાને વશ થાય છે."[૧૮] આ પ્રમાણે કહીને ધૃતરાષ્ટ્રનાં આહ્વાનને સહન ન કરતા શત્રુને દમનારા યુધિષ્ઠિરરાજા વિદુરને સાથે લઇને નીકળ્યા.[૧૯] તે વખતે બાહ્લીકદેશના ઘોડાઓથી જોડેલા રથમાં બેસીને શત્રુવીરને હણનારા, પૃથાપુત્ર પાંડવે ભાઈઓથી વીંટાઈને પ્રયાણ કર્યું હતું.[૨૦] અમુક દિવસે તમારે આવવું આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રનું આમંત્રણ હતું એટલે તેજ દિવસે રાજલક્ષ્મીથી દીપતા યુધિષ્ઠિર રાજા બ્રાહ્મણોને આગળ રાખીને હસ્તિનાપુર ગયા.[૨૧] ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરમાં જઇને ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેરે ગયા અને ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યા;[૨૨] તેમજ સમર્થ યુધિષ્ઠિર ભીષ્મને, દ્રોણને, કર્ણને, કૃપાચાર્યને તથા અશ્વત્થામાને પણ યથાન્યાય મળ્યા.[૨૩] તે પછી વીર્યવાન્ એવા મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર સોમદત્તને, દુર્યોધનને, શલ્યને, શકુનિને, બીજા પ્રથમથી આવેલા જે રાજાઓ હતા તેઓને, વીર દુઃશાસનને, બીજા ભાઇઓને, જયદ્રથને તથા સઘળા કુરુઓને પણ મળ્યા. તે પછી મહાબાહુ ધર્મરાજા પોતાના સઘળા ભાઇઓથી વીંટાઈને બુદ્ધિમાન્ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના ઘરમાં પેઠા, અને ત્યાં તારાઓથી વીંટાયલી રોહિણીની પેઠે વહુઓથી હમ્મેશ વીંટાયલાં અને પતિને અનુસરનારાં મહારાણી ગાંધારીને જોયાં. યુધિષ્ઠિરે ગાંધારીને પ્રણામ કર્યા એટલે તેણે અભિનંદન આપ્યું.[૨૪-૨૮] તે પછી પાંડવો પાછા અંધ તથા વૃદ્ધ એવા કાકા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાસે આવ્યા.[૨૯] હે રાજન્ ! કુરુકુલને આનંદ આપનારા ભીમસેન વગેરે પાંચ પાંડવોનાં તે વખતે રાજાએ મસ્તકો સુંઘ્યાં.[૩૦] ત્યાર પછી હે રાજા સુંદર આકૃતિવાળા એવા પુરુષવ્યાઘ્ર પાંડવોને જોઇને કુરુવંશીઓને બહુ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો.[૩૧] પછી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની આજ્ઞાથી પાંડવો રત્નજડિત ઘરોમાં રહેવા ગયા. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રની વહુઓ દ્રૌપદી વગેરે સ્ત્રીઓને જોવા લાગી અને દ્રૌપદીની ઝળહળતી પરમ સમૃદ્ધિને જોતાં તેઓ મનમાં ખિન્ન થઈ ગઇ.[૩૨,૩૩] તે પછી તે પુરુષવ્યાઘ્રોએ સ્ત્રીઓની સાથે વાતચિત કરીને કસરત વગેરે કૃત્યો કર્યાં તથા કેશસંસ્કારાદિ કૃત્યો પણ કર્યાં.[૩૪] તે પછી સર્વે કલ્યાણ મનવાળા પાંડવોએ આહ્નિક કર્યું, દિવ્ય ચંદનની અર્ચા કરી, બ્રાહ્મણોની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું અને મનને પ્રિય લાગે તેવું ભોજન કરીને તેઓ શયનસ્થાનમાં ગયા. પરપુરનો જય કરનારા પાંડવો તે સ્થાનમાં જઇને બહુ પ્રસન્ન થયા ત્યાં સ્ત્રીઓ તેમનાં યશો ગાવા લાગી અને કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેઓ નિદ્રાને આધીન થઇ ગયા.[૩૫,૩૬] આ રીતે રતિવિહાર કરનારા પાંડવોની તે રાત્રિ સુખથી વ્યતીત થઇ. પછી

*નટવર ચક્રવર્તીવાળા હિંદી ભાષાંતરમાં આ શ્લોકથી આ અધ્યાયને જુદો કર્યો છે અને બીજા હિંદીમાં સાથેજ રાખેલો છે.

સવાર થતાં બંદી જનોથી સ્તુતિ કરાયલા પાંડવો શ્રમરહિત થઈને જાગ્રત થયા.[૩૭] આ રીતે રાત્રે સુખથી રહેલા સઘળા પાંડવોએ સવારમાં આહ્નિક કૃત્ય કર્યું, તે પછી તેઓ જુગારીઓથી અભિનંદન પામીને તે રમણીય એવી દ્યૂતસભામાં દાખલ થયા.[૩૮]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરસભાગમન નામનો અધ્યાય ૫૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૯ મો–યુધિષ્ઠિર અને શકુનિનો સંવાદ.

वैशंपायन उवाच ॥

प्रविश्य तां सभां पार्था युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥
समेत्य पार्थिवान्सर्वान् पूजार्हानभिपूज्य च॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:–યુધિષ્ઠિરને આગળ કરીને પૃથાના પુત્ર પાંડવો તે સભામાં દાખલ થયા અને સર્વ રાજાઓને મળીને તથા પૂજન કરવા યોગ્ય રાજાઓની પૂજા કરીને વય પ્રમાણે આશીર્વાદ, નમસ્કારાદિ કરતા સ્પૃહા કરવા યોગ્ય બિછાનાંવાળાં વિચિત્ર આસનો ઉપર યોગ્યતા પ્રમાણે બેઠા.[૧,૨] તેઓના ત્યાં બેઠા પછી તથા સર્વે રાજાઓના બેઠા પછી સુબલનો પુત્ર શકુનિ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો.[૩]

શકુનિ બોલ્યો:–"હે રાજન્! સભામાં પાસા નાખવાનું વસ્ત્ર પાથરેલું છે અને સર્વે રાજાઓ તમારી વાટ જોતા બેઠા છે, એટલે હે યુધિષ્ઠિર! પાસા નાખીને હવે દ્યૂત રમવા માટે કંઈ ઠરાવ કરો."[૪]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"દ્યૂત એ ઠગાઇ છે, પાપનો હેતુ છે, એમાં ક્ષત્રિયોને યોગ્ય પરાક્રમ નથી; તેમજ નિશ્ચલ નીતિ પણ નથી; ત્યારે હે રાજન્! તમે દ્યૂતનાં શા માટે વખાણ કરો છો![૫] જુગારી ધૂર્ત ઠગાઇ કરે છે, તેમાં તેની કીર્તિનાં વખાણ થતાં નથી. હે શકુનિ! તું ક્રૂરની પેઠે આ પ્રમાણે શઠાઈ કરીને અન્યાયથી અમને જિતવાની ઇચ્છા ન રાખ."[૬]

શકુનિ બોલ્યો:–"જે જુગારી પુરુષ જય પરાજયના હેતુઓના વિવેકને જાણે છે, જે સામો કપટ કરવા માંડે ત્યારે શું કરવું? તેને જાણે છે, જે દ્યૂતક્રિયાઓમાં કંટાળતો નથી તથા જે મહાબુદ્ધિવાળો છે, તે દ્યૂત રમી જાણે છે, અને તે દ્યૂતક્રિયામાં સઘળું કરવા સમર્થ થાય છે.[૭] હે પાર્થ! દ્યૂતમાં જય પરાજયરૂપી વ્યવહાર પાસાને આધીન છે. તે જો પ્રતિકૂલ થાય તો રમનારા એવા આપણ એમાંથી એકનો પરાજય કરે, અને તેથીજ પરાજયરૂપી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ એમાં ઇચ્છાથી કપટ કરી શકાતું નથી. કારણ કે પાસો દૈવને અધીન પડે છે. માટે હે રાજન્! તમે શંકા રાખો નહિ. ચાલો આપણે રમત શરૂ કરીએ તમે દાવમાં મૂકવાનું દ્રવ્ય મૂકો અથવા મોંઢેથી કહો, વિલંબ કરશો નહિ."[૮]

યુધિષ્ઠિર કહે છે:–"સ્વર્ગ તથા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરનારાં એવાં કર્મ તથા જ્ઞાનનું નિત્ય પરિશીલન કરનારા આ મુનિશ્રેષ્ઠ અસિતદેવલ આ પ્રમાણે કહે છે; જુગારીઓની સાથે કપટથી દ્યૂત રમવું એ પાપરૂપ છે; ધર્મથી યુદ્ધમાં વિજય મેળવવો તે શ્રેષ્ઠ છે, દ્યૂતનો વિજય શ્રેષ્ઠ નથી.[૯,૧૦] યુદ્ધમાં આર્ય પુરુષો અપશબ્દો બોલતા નથી તેમજ કપટ પણ કરતા નથી; એટલે યુદ્ધ કુટિલતા તથા કુટિલ પુરુષથી રહિત છે તેથી સત્પુરુષો યુદ્ધનો સ્વીકાર કરે છે.[૧૧] અમે જે ધનથી બ્રાહ્મણોને ઉપકાર કરવા તથા તેઓથી વિદ્યા ગ્રહણ કરવા શક્તિપૂર્વક યત્ન કરીએ છીએ તે અમારાં ધનને હરી લેવા માટે તું મર્યાદા મૂકીને દ્યૂત રમીશ નહિ. હે શકુનિ! તું બીજાને મિથ્યા જિતીશ નહિ.[૧૨] હું તો એવું નીચ કર્મ કરીને સુખ અથવા ધનની ઇચ્છા કરતો નથી. એતો ધૂર્તોનું કામ છે; સત્પુરુષો એવાં કામને વખાણતા નથી."[૧૩]

શકુનિ બોલ્યો:-"હે યુધિષ્ઠિર ! વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ, વેદવેત્તાઓની સાથે જિતવાની ઈચ્છારૂપી નીચ કર્મથીજ વાદ કરે છે તથા વિદ્વાન્ અવિદ્વાનની સાથે તેવી ઇચ્છાથીજ વાદ કરે છે, તો પણ તેને લોકો નીચ કર્મ કહેતા નથી.[૧૪] હે યુધિષ્ઠિર! દ્યૂત રમી જાણનારો સામાની સાથે કપટવડેજ પાસાથી રમે છે અને વિદ્વાન્ અવિદ્વાનની સામે કપટથી વ્યવહાર કરે છે, તો પણ તેને લોકો કપટ કહેતા નથી;[૧૫] વળી હે યુધિષ્ઠિર ! અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશલ પુરૂષ અસ્ત્રવિદ્યામાં અકુશલની સાથે, મહાબલવાન્ નિર્બલની સાથે અને વિદ્વાન્ મૂર્ખની સાથે કપટથી વ્યવહાર કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વે કર્મોમાં કપટજ ચાલે છે; તોપણ તેને લોકો કપટ કહેતા નથી.[૧૬] તમે અહીં મારી આગળ આવીને આ રમતને જો કપટ માનતા હો તથા તમને બીક લાગતી હોય, તો તમે દ્યૂત રમવાથી દૂર થાઓ."[૧૭]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-"એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે, મને બોલાવ્યો હોય એટલે હું પાછો ફરૂં નહિ. હે રાજન્! વિધિ બલવાન્ છે, અને હું દૈવને વશ રહેલો છું.[૧૮] માટે બોલો, આ સભામાં મારે કોની સાથે દ્યૂત રમવાનું છે? અને મારી સામે કોણ બીજો હોડ બકનારો છે? તે જણાવ્યા પછી દ્યૂત શરૂ કરો."[૧૯]

દુર્યોધન બોલ્યો:-" હે રાજન્! રત્નો તથા ધનોને આપનારો હું છું અને મારા તરફથી રમનારા આ મારા મામા શકુનિ છે."[૨૦]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-"એક પુરુષ બીજા પુરુષને બદલે દ્યૂત રમે એ મને વિષમ જણાય છે. હે વિદ્વાન્! એ વાતનો તમો સ્વીકાર કરો. પછી તમારી ઈચ્છા હોય તો ભલે આ રીતે ચલાવો."[૨૧]

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે યુધિષ્ઠિર શકુનિસંવાદ નામનો અધ્યાય ૫૯ મો સમાપ્ત.

* અધ્યાય ૬૦ મો-દ્યૂતનો આરંભ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्व एव ते ॥
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां ततः ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-દ્યૂતનો આરંભ થયો એટલે તે સર્વે રાજાઓ ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરીને તે સભામાં દાખલ થયા.[૧] હે ભારત! તેમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય તથા મહાબુદ્ધિવાળા વિદુરજી એટલા અપ્રસન્ન મનથી ધૃતરાષ્ટ્રની પાછળ આવ્યા.[૨] સિંહના જેવી ડોકીવાળા અને મહાન્ બલવાળા તે રાજાઓ ચિત્રવિચિત્ર એવાં પુષ્કલ સિંહાસનો ઉપર બબ્બેની જોડીથી તથા કેટલાંક ઉપર એક એક બેસી ગયા.[૩] હે રાજન્! તે સભા આવેલા રાજાઓથી, જેમ એકઠા થયેલા મહાભાગ્યશાલી દેવોથી સ્વર્ગ શોભે તેમ શોભવા લાગી.[૪] હે મહારાજ! તે બધાઓ વેદવેત્તા, શૂરા તથા તેજસ્વી દેહવાળા હતા. તેઓના બેઠા પછી ત્યાં સંબંધીઓનું દ્યૂત આરંભાયું.[૫] યુધિષ્ઠિર બોલ્યા; "હે રાજન્! આ બહુ મૂલ્યવાળો, સમુદ્રનાં આવર્તનમાં ઉત્પન્ન થયેલો, શોભાસંપન્ન, ઉત્તમ સુવર્ણથી મઢેલો અને હાર સાથે રહેલો એવો મણિ હું મારા દાવમાં મૂકું છું, હે રાજા! સામા દાવમાં તમે શું મૂકો છો? કે જે ધનથી તમે મારી સાથે જુગાર રમશો."[૬,૭]

દુર્યોધન બોલ્યો:-" મારી પાસે ઘણા મણિઓ અને પુષ્કલ ધન છે તે હું મૂકું છું. મને ધનના સંબંધમાં ઓછી વત્તી કિંમતને માટે ઈર્ષ્યા નથી, તમે આ દાવને જિતી લ્યો."[૮]

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી પાસાનાં રહસ્યને જાણનારા શકુનિએ હાથમાં પાસાઓ લઈને તેને બાજી ઉપર નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; "અમે જિત્યા છીએ."[૯]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે દ્યૂતારંભ નામનો અધ્યાય ૬૦ મો સમાપ્ત.

* અને હિંદીમાં આ અધ્યાયને ઉપલા અધ્યાય-સાથે જોડી દીધો છે.

અધ્યાય ૬૧ મો–કૌરવ અને પાંડવોનું દ્યૂત.

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

मत्त कैतवकेनैव यज्जितोऽस्मि दुरोदरे ॥
शकुने हंत दीव्यामो ग्लहमानाः परस्परम् ॥१॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"હે દ્યૂતમત્ત શકુનિ! તેં મને આ દાવમાં કપટ કરીનેજ જિત્યો છે; તો પણ ચાલ, આપણે ફરી દાવ માંડીને રમીએ.[1] મારી પાસે હજારો સુવર્ણમુદ્રાથી ભરેલી સુંદર પેટીઓ છે, અખૂટ ધનનો ભંડાર છે તથા પુષ્કલ સોનું રૂપું છે. હે રાજન્! એ મારાં ધનથી હું તારી સાથે દાવ માંડીને રમું છું."૨

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે શકુનિને કહ્યું એટલે શકુનિએ ફરી પાસા નાખીને કૌરવોના કુલને પ્રવર્તાવનારા, ધાર્મિક તથા મોટા ભાઈ એવા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું કે; "હું જિત્યો છું."૩

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"આ હજાર રથના જેવો વ્યાઘ્રચર્મથી મઢેલો, ઘણો મજબૂત, સુંદર ચક્રો તથા સાહિત્યોવાળો, શોભાસંપન્ન, ઘુઘરીઓની ઝુલોથી અલંકૃત, પુણ્યરૂપ મેઘ તથા સમુદ્રના જેવા શબ્દવાળો તથા યુદ્ધમાં વિજય અપાવનારો એવો સંહ્લાદન નામનો રાજરથ છે કે જેમાં બેસીને અમે અહીં આવ્યા હતા અને જેને કુરર પક્ષીના જેવા રંગવાળા, રાજ્યમાં માનીતા તથા સુંદર એવા આઠ ઘોડાઓ ખેંચે છે, કે જેઓની વેગવાળી દોડથી અત્યંત દૂર રહેલો ભૂચર પ્રાણી પણ એઓના પગની નજીક થઈ જાય છે. હે રાજન્! એ રથ મારૂં ધન છે અને તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે રમું છું."૪-૬

વૈશંપાયન કહે છે:–આ સાંભળીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; આ તમારૂં ધન જિતી લીધું છે."૭

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"મારી એક લાખ દાસીઓ છે, કે જેઓ યુવાન વયવાળી, સોનાનાં મંગલસૂત્ર પહેરનારી, શંખની ચુડીઓ તથા બાજુબંધવાળી, કંઠમાં કાંઠલીવાળી, સારી રીતે શણગારેલી, મહાન્ કિંમતી પુષ્પમાલા તથા આભરણવાળી, સુંદર વસ્ત્ર પહેરનારી, ચંદનચર્ચિત અંગવાળી, મણિઓ અને સુવર્ણને ધારણ કરનારી તથા ચોસઠ કલામાં કુશલ છે. આ નૃત્ય તથા સામગાનમાં કુશલ એવી દાસીઓ મારી આજ્ઞાથી સ્નાતક બ્રાહ્મણો, પ્રધાનો તથા રાજાઓની પાદપ્રક્ષાલન વગેરે સેવાઓ કરે છે. હે રાજન્! આ મારૂં ધન છે તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે દ્યૂત રમું છું."૮-૧૦

વૈશંપાયન કહે છે:–આ સાંભળીને કપટના આશ્રયવાળો શકુનિ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે બોલ્યો કે; "એ ધન મેં જિતી લીધું છે."૧૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"મારી પાસે એક લાખ દાસો છે, જેઓ અતિશય ચતુર, અનુકૂલ રહેનારા, સદા રેશમી વસ્ત્રો પહેરનારા, ડાહ્યા, સંસ્કારી બુદ્ધિવાળા, જિતેંદ્રિય, યુવાન તથા સ્વચ્છ કુંડલોને ધારણ કરનારા છે. તેઓ હાથમાં થાળીઓ લઇને અહોનિશ અતિથિઓને ભોજન કરાવ્યા કરે છે. હે રાજન્! એ મારૂં ધન છે તેનાથી હું તારી જોડે દાવ માંડીને રમું છું."૧૨,૧૩

વૈશંપાયન કહે છે:–આ સાંભળીને પાસા નાખીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિએ 'એ પણ જિત્યું છે' એમ યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું.૧૪

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-"હે સુબલના પુત્ર શકુનિ! મારી પાસે મદમત્ત એવા એક હજાર હાથીઓ છે, કે જેઓ સોનાની સાંકળવાળા, આભૂષણોથી શણગારેલા, ગળાંમાં તથા ગંડસ્થલમાં પદ્મનાં ચિહ્નવાળા, સુવર્ણની માલાવાળા, સારી રીતે કેળવાયલા, રાજાઓને વહન કરનારા, યુદ્ધમાં થતા સર્વ જાતના શબ્દોને સહન કરનારા હલના દાંડા જેવા દાંતવાળા, મોટી કાયાવાળા, આઠ આઠ હાથિણીઓની સાથે રહેનારા, સઘળાઓ શત્રુપુરના દરવાજા ભેદનારા અને નૂતન મેઘના જેવા શ્યામ છે. હે રાજન્! આ મારૂં ધન છે, તેનાથી હું તારી સાથે રમું છું."૧૫-૧૭

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે બોલતા યુધિષ્ઠિરને હસતો હોય તેમ શકુનિએ પાસા નાખીને કહ્યું કે; "એ ધન પણ મેં જિત્યું છે."૧૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—"તેટલાજ મારા રથો છે, કે જે સોનાના ધ્વજદંડવાળા, પતાકાયુક્ત, કેળવેલા ઘોડાઓથી જોડેલા અને નાના પ્રકારનાં યુદ્ધ કરનારા રથીઓથી યુક્ત છે. જે રથીઓને યુદ્ધ કરવાનું હોય અથવા ન હોય તોપણ એક એકને મહિને દિવસે હજાર હજાર મુદ્રા પગાર મળે છે. હે રાજન્ ! એ મારૂં ધન છે અને તેના વડે હું તારી જોડે દ્યૂત રમું છું."૧૯,૨૦

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે વચન કહ્યાં તે વખતે જેણે વૈર ઉત્પન્ન કરેલું એવા દુરાત્મા શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; "એ ધન પણ જિત્યું છે."

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—"મારી પાસે તેતરના જેવા કાબર ચિત્રા રંગવાળા તથા સુવર્ણની માલાવાળા ગાંધર્વ અશ્વો છે, કે જે શત્રુને દમનારા તથા યુદ્ધમાં જિતાઈને પરાભવ પામેલા એવા ચિત્રરથ ગંધર્વે પ્રસન્ન થઇને પ્રીતિપૂર્વક ગાંડીવધન્વા અર્જુનને આપ્યા હતા. હે રાજા ! એ મારૂં ધન છે તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી જોડે દ્યૂત રમું છું."૨૧-૨૩

વૈશંપાયન કહે છે:—આ સાંભળીને કપટી શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, "એ ધન પણ અમે જીતી લીધું છે."૨૪

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—"મારે ત્યાં શ્રેષ્ઠ એવા દશ હજાર રથો તથા ગાડાંઓ છે કે જે બધાં જાત જાતના ઘોડા, બળદો વગેરેથી જોડેલાંજ ઉભાં રહે છે. વળી પ્રત્યેક વર્ણમાંથી વીણી વીણીને એકઠા કરેલા સાઠ હજાર યોદ્ધાઓ છે કે જેઓ યથાયોગ્ય ઉન્નતિને પામેલા, શૂરવીર, વીર પુરુષને યોગ્ય પરાક્રમવાળા અને વિશાલ છાતીવાળા છે. તેઓ હમ્મેશ દૂધ પીએ છે અને ઉંચી જાતના ચોખા ખાય છે. હે રાજન્ ! મારૂં એ ધન છે તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી જોડે રમું છું"૨૫-૨૭

વૈશંપાયન કહે છે:—આ સાંભળીને ધૂર્તતાના આશ્રયવાળો શકુનિ પાસા નાખીને 'અમે એ ધન પણ જિત્યું છે' એમ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે બોલ્યો.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—"તાંબાના અને લોઢાના બંધ મોંવાળાં પાત્રોમાં મારા ચારસો ભંડારો છે, કે જે એક એકમાં હે ભરતવંશી ! ઉત્તમ જાતનું, કિંમતી તથા તેજસ્વી પાંચ પાંચ દ્રોણ ચોખ્ખું સોનું ભરેલું છે. હે રાજન્ ! એ મારૂં ધન છે તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે દ્યૂત રમું છું."૨૮-૩૦

વૈશંપાયન કહે છે:—આ સાંભળીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; "હું જિત્યો છું."૩૧

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે દેવન નામનો અધ્યાય ૬૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૨ મો—વિદુરનાં હિતવચન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

एवं प्रवर्तिते द्यूते घोरे सर्वाप[illegible]णि ॥
सर्वसं[illegible]यानेर्मोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—આ પ્રમાણે સર્વ ધનને ખેંચી લેનારૂં ભયંકર દ્યૂત ચાલતું હતું તે વખતે સર્વ સંશયને નિવૃત્ત કરનારા એવા વિદુરજી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.૧

વિદુર બોલ્યા:—"હે ભરતવંશી મહારાજા ! મરવાની તૈયારીવાળાને જેમ ઔષધ રુચે નહિ તેમ મારાં વચન તમને રુચશે નહિ; તો પણ હું તમને જે કહું છું તે તમે

સાંભળો.[૨] જે ભરતકુલનો નાશ કરનારો, પાપી ચિત્તવાળો દુર્યોધન, પૂર્વે જન્મતાંની સાથેજ શિયાળવાંની પેઠે કઠોર સ્વરવડે રડતો હતો; તેજ આ તમારા વિનાશને માટે અત્યારે યોગ્ય કારણરૂપ થઇ પડયો છે.[૩] તમે દુર્યોધનના રૂપથી પોતાના ઘરમાં વસતા શિયાળને મોહવડે ઓળખતા નથી; પરંતુ હું તમને શુક્રાચાર્યનાં નીતિવચન કહું છું તે સાંભળો.[૪] મધ વેચનારો મધને જોઇને, તે લેવા જતાં હું ઉપરથી ખીણમાં પડીશ, એમ જાણતો નથી અને પર્વત ઉપર ચઢી મધમાં આસક્ત થાય છે એટલે ત્યાંથી પડે છે;[૫] તેમજ આ દુર્યોધન પાસાનાં દ્યૂતરૂપી મધુથી મદમત્ત થયો છે, એટલે મધ પાડનારાની પેઠે વિચાર કરતો નથી; તેમજ મહારથીઓની સાથે વૈર કરીને પોતાનાં પતનને પણ સમજતો નથી.[૬] હે મહાબુદ્ધિમાન્! મારા જાણવામાં છે કે, પૂર્વે ભોજવંશમાં એક અમંગલકારક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો, તેને રાજાએ નગરવાસી જનોનાં હિતની ઈચ્છાથી ત્યજી દીધો હતો.[૭] વળી અંધકો, યાદવો અને ભોજોએ એકઠા મળીને કંસને ત્યજી દીધો હતો, અને દૈવયોગથી શત્રુને હણનારા શ્રીકૃષ્ણે તેનો નાશ કર્યો હતો.[૮] આ પ્રમાણે તેનો નાશ થવાથી તે જ્ઞાતિવાળા સેંકડો વર્ષને માટે આનંદ ભોગવે છે; માટે તમે પણ અર્જુનને આજ્ઞા આપો એટલે તે દુર્યોધનનો નિગ્રહ કરે[૯] અને એ પાપીના નિગ્રહથી કુરુવંશીઓ સુખથી આનંદ ભોગવે. ઓ રાજા! આ કાગડાના બદલામાં તમે મયૂરરૂપી પાંડવોને ખરીદી લ્યો. આ શિયાળને બદલે વાઘરૂપી પાંડવોને ખરીદો અને શોકસાગરમાં ડૂબો નહિ.[૧૦] આખા કુલના ભલાને માટે વિનાશક થતા એક પુરુષને ત્યજી દેવો, ગામને માટે આખા કુલનો ત્યાગ કરવો, દેશને-માટે ગામને ત્યજી દેવું અને પોતાના રક્ષણને માટે પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરવો.[૧૧] જ્યારે જંભને ત્યજવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે મહાન્ અસુરોપ્રત્યે સર્વજ્ઞ, સર્વ પ્રાણીઓના અભિપ્રાયને જાણનારા અને સર્વ શત્રુઓને ભય ઉત્પન્ન કરનારા એવા શુક્રાચાર્યે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હતું.[૧૨] હે શત્રુને તપાવનારા રાજા! પૂર્વે કેટલાંક સુવર્ણ ઓકરનારાં વનચર પક્ષીઓ એક રાજાને ઘેર રહેતાં હતાં. તે પક્ષીઓને ઉપભોગના લોભથી અંધ થયેલા તથા સુવર્ણની ગરજવાળા રાજાએ, મારવાથી બહુ સોનું નિકળશે એમ ધારીને મારી નાખ્યાં હતાં. આ રીતે તત્કાલનો લાભ તથા પરિણામનો લાભ એ બન્નેનો તેણે તુરત નાશ કર્યો હતો; તેમજ હે રાજા! તમે પણ ધનના લોભથી પાંડવોનો દ્રોહ કરશો નહિ.[૧૩,૧૪] અત્યારે તમારા મનમાં લક્ષ્મીનો મોહ ભરાયો છે;. પરંતુ પાછળથી તમે હિરણ્ય ઓકરનારાં પક્ષીઓને મારનારા રાજાની પેઠે પશ્ચાત્તાપ પામશો. માટે હે ભરતવંશી રાજા! જેમ બગીચાનાં વૃક્ષો-ઉપરથી માળી વારંવાર સ્નેહ કરીને થયેલાં પુષ્પોને લઇ લે છે, તેમ તમે પણ પાંડવોના ઉપર વારંવાર સ્નેહ દાખવીને તેમના તરફથી ઉત્પન્ન થતા લાભરૂપી પુષ્પોનેજ ગ્રહણ કરો; પરંતુ ઝાડની ડાળીઓનું ઘર્ષણ કરીને તેમાંથી અગ્નિ ઝરવી તે વૃક્ષોનો નાશ કરનાર વાયુની પેઠે એ પાંડવોનો સમૂલ નાશ કરો નહિ; તથા પુત્રો, પ્રધાનો અને સૈન્યની સાથે યમલોકમાં જાઓ નહિ.[૧૫,૧૬] ઓ ભારતરાજ! એકઠા મળેલા પાંડવોની સામે કયો પુરુષ યુદ્ધ કરે તેમ છે? સાક્ષાત્ મરુદ્‌ગણોની સાથે દેવાધીશ ઈંદ્ર પણ એઓની સાથે યુદ્ધ કરે તેમ નથી."[૧૭]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે વિદુરહિતવાક્ય નામનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૩ મો-વિદુરનાં હિતવચન (ચાલુ).

॥ विदुर उवाच ॥

द्यूतं मूलं कलहस्याभ्युपैति मिथोभेदं महते दारुणाय ॥ तदा स्थितोऽयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्योधनः सृजते वैरमुग्रम् ॥१॥

વિદુર કહે છે:–"દ્યૂત એ કલહનું મૂલ છે અને પરસ્પરમાં ભેદ પડાવનારૂં છે. તેને આ ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન મોટાં દારુણ ભયને માટે લઈ બેઠો છે અને ભયંકર વૈર ઉત્પન્ન કરે છે.[1] અરેરે, પ્રતીપ વંશના, શાંતનુના વંશના અને ભયંકર સેનાની સાથે બાહ્‌લીક વંશના રાજાઓ એક દુર્યોધનના અપરાધથી સર્વ રીતે કષ્ટને પ્રાપ્ત થશે.[2] જેમ બળદ મદમાં ભરાઇને પોતાનાં શીંગડાંને પોતેજ ભેખડમાં પછાડી નાશ પમાડે છે, તેમ આ દુર્યોધન પણ મદમત્ત થઇને સુખ શાંતિ ભરેલાં રાજ્યને નાશ પમાડે છે તથા પોતેજ પોતાનો વિનાશ કરવા ઉભો થયો છે.[3] હે રાજન્! જે પોતે વીર છે તથા ભાવિને જોઇ શકે એવી બુદ્ધિવાળો છે, તે જો પોતાની બુદ્ધિનો અનાદર કરીને પારકાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલે છે તો તે જેમ સમુદ્રમાં મૂર્ખ સુકાનીવાળી નાવમાં બેસનારો ઘોર વિપત્તિમાં ડૂબે છે, તેમ ઘોર કષ્ટમાં ડૂબી જાય છે.[4] હે રાજા! દુર્યોધન પાંડવોની સામે દાવ માંડે છે અને તમે તે જિતે છે એમ જાણીને પ્રસન્ન થાઓ છો; પરંતુ અતિશય વિનોદ એજ છેવટે યુદ્ધરૂપ થઇ પડે છે અને તેને પરિણામે પુરુષોનો વિનાશ થાય છે.[5] આ હાનિ, મૃત્યુ તથા નરક રૂપી નીચાં ફલવાળું દ્યૂત, શકુનિએ તમને ઠીક પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે ? જેથી આ દ્યૂતનો ઠરાવ વિચારપૂર્વક તમારા હૃદયમાં ઠસી બેઠો છે; પરંતુ એજ દ્યૂત અણધારેલી રીતે પોતના બંધુ યુધિષ્ઠિરની સાથે તમારે કલહ રૂપ થઇ પડશે.[6] હે પ્રતીપવંશી રાજાઓ! હે શાંતનુ વંશી રાજાઓ! આ કૌરવોની સભામાં મારી દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી વાણીને તમે સાંભળો. આ મૂર્ખ દુર્યોધનની પાછળ ચાલીને તમે પણ આ અતિ ભયંકર પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પડશો નહિ, કારણ કે જ્યારે દ્યૂતના મદથી પરાભવ પામેલા પાંડુપુત્ર અજાતશત્રુ પોતાના ક્રોધને રોકી શકશે નહિ તથા ભીમસેન, સવ્યસાચી અર્જુન અને નકુલ સહદેવ ક્રોધ પ્રકટ કરશે તે વખતે યુદ્ધમાં તમને બચાવનારો કોણ નિકળશે?[7,8] ઓ મહારાજા! દ્યૂત રમતાં પહેલાં પણ તમે મનથી જેટલું ધન ઈચ્છો તેટલું ધન તમારી પાસે છે, તો બહુ ધનવાળા પાંડવોને તમે જિત્યા તેથી અધિક શો લાભ? માટે તમે પાંડવોનેજ ધન રૂપ જાણીને તેમનોજ સ્વીકાર કરો.[9] આપણે બધા શકુનિની રમતને જાણીએ છીએ કે, એ પર્વત પ્રદેશનો રાજા દ્યૂતમાં કપટ કલાને જાણે છે; માટે એ શકુનિ જ્યાંથી આવ્યો હોય ત્યાં ભલે જાય, અને હે ભરતવંશી! તમે પાંડવોને યુદ્ધનું કારણ આપો નહિ."[10]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે વિદુરવાક્ય નામનો અધ્યાય ૬૩ મો સમાપ્ત

* અધ્યાય ૬૪ મો–દુર્યોધનનાં દુર્વાક્યો અને વિદુરનો હિતોપદેશ.

॥ दुर्योधन उवाच ॥

एषामेव यशसा श्लाघसे त्वं सदा क्षत्तः कुत्सयन् धार्तराष्ट्रान् ॥ जानीमहे विदुर यत्प्रियस्त्वं बालानिवास्मानवमन्यसे नित्यमेव ॥ १ ॥

દુર્યોધન બોલ્યો:–"હે વિદુર! તમે હમ્મેશાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની નિંદા કરો છો અને શત્રુઓનાજ યશો ગાઇને તેમનાં વખાણ કરો છો. હે વિદુર! તમને કોણ વહાલા છે તે અમે જાણીએ છીએ. અમે જાણે મૂર્ખ હોઇએ તેમ તમે અમારૂં નિરંતર અપમાન કરો છો.[1] જે પુરુષ વહાલાનાં વખાણ અને અપ્રિયની નિંદા કરે છે તે પુરુષને પ્રિયનો વિજયેચ્છુ તથા અપ્રિયનો પરાજયેચ્છુ સમજવો. તમારા હૃદયમાં રહેલો અમારા પ્રત્યેનો દ્વેષ તમારી જીહ્વા શા માટે બહાર દેખાડે છે? અંતરમાં રહેલા મનના દ્વેષ કરતાં વાણીથી દેખાડેલો દ્વેષ ઘણો મોટો લાગે છે; માટે તમારે તે વાણીથી બહાર પાડવો ન જોઇએ.[2] અમે તમને ખોળામાં સર્પને ધારણ કરે તેમ ધારણ કર્યા છે અને તમે બિલાડાની પેઠે પોષણ કરનારાનેજ હણો છો! પોતાના પાલકને હણનારા એવા તમને બીજાઓ મહાપાપી કહેતા નથી, પરંતુ હે વિદુર! તમે તે પાપથી કેમ ડરતા નથી?[3] અમે તો શત્રુઓને જિતીને મહાન્ ફલ પ્રાપ્ત કર્યું છે. હે વિદુર! અમને તમે કઠોર વચનો કહેશો નહિ. તમે અમારી સાથે સખ્ય કરીને શત્રુઓનાં સખ્યને અભિનંદન આપો છો, તેથી વારંવાર દ્વેષપાત્ર થાઓ છો.[4] જે મનુષ્ય સહન ન થાય તેવું બોલે છે તે શત્રુ થઇ પડે છે, અને તેથીજ શત્રુનાં વખાણ કરતી વખતે મનુષ્ય ગુહ્ય વાતોને ઢાંકી દે છે; પરંતુ તમે તો તે ઉઘાડી પાડો છો. હે નિર્લજ્જ! તમે ધૃતરાષ્ટ્રના આશ્રયમાં રહીને અમને શા માટે પીડો છો? તમે અહીં જેમ ઇચ્છામાં આવે તેવું બોલો છો.[5] હે વિદુર! તમે અમારૂં અપમાન કરો નહિ. અમે તમારા મનના આ અભિપ્રાયને જાણીએ છીએ. તમે જરા વૃદ્ધોની પાસે જઇને વિવેકબુદ્ધિ શિખી લ્યો; અને સંપાદન કરેલાં યશનું રક્ષણ કરો; તમે પારકાંનાં કામમાં પ્રવૃત્તિ કરો નહિ.[6] હે વિદુર! આ દ્યૂત ઉભું કરનારો હું છું, એવું તમે માનશો નહિ, અને નિરંતર અમને કઠોર વચન કહેશો નહિ. હે વિદુર! મારાં હિતને માટે હું તમને પૂછતો નથી. હે ક્ષત્તા! તમારૂં ભલું સાચવો, પણ ક્ષમાવાળા એવા અમને વાક્બાણથી ક્ષીણ કરો નહિ.[7] ઉપદેશ કરનારો અંતર્યામી એક છે બીજો કોઇ ઉપદેશ કરનારો નથી. જે શાસનકર્ત્તા ગર્ભશય્યામાં રહેલા જીવને પણ શાસન આપે છે, તેની પ્રેરણાથી નીચી જમીનમાં જતાં પાણીની પેઠે હું જે કાર્યમાં યોજાયો છું તે કાર્ય કરૂં છું.[8] કોઈ પુરુષ પર્વતમાં માથું પછાડે છે, ત્યારે કોઈ સર્પને પોષીને ઉછેરે છે; તેમ કરવામાં બુદ્ધિજ તે પુરુષને તેવાં કાર્ય કરવા ઉપદેશ આપે છે; છતાં જે મનુષ્ય બલાત્કારથી બીજાને ઉપદેશ આપવા જાય છે તો તેથી તે પોતાનો શત્રુ ઉભો કરે છે.[9] પંડિત મનુષ્યે પોતાની સાથે મિત્રતાથી વર્તતો હોય તેને ઉપદેશ આપવો નહિ પણ તેની ઉપેક્ષાજ કરવી. જે મનુષ્ય કર્પૂરને સળગાવી તેને બળી રહેતાં પહેલાં હોલવવા માટે જતો નથી, તો હે ભરતવંશી! તેને તેની અવશિષ્ટ ભસ્મ પણ ક્યાંય મળતી નથી. તેમજ હું પણ પાંડવોને આ રીતે ક્રોધ પમાડી તેનો સમૂલ નાશ કરીશ, નહિ તો એઓ મને નિર્મૂલ કરીને ઉપાડી નાખશે.[10] હે વિદુર! પોતાનો દ્વેષ

*બન્ને હિંદી ભાષાંતરોમાં આ ચોસઠમા અધ્યાયને ત્રેસઠમાની સાથે મેળવી દીધો છે. આ રીતે અધ્યાયોને એકમેકમાં મેળવવાથી એ બન્ને ભાષાંતરોમાં આ પર્વમાં એકના અ૦ ૭૭ અને બીજાના અધ્યાય ૭૮ થાય છે; જ્યારે અમારી પ્રતમાં ૮૧ અધ્યાય છે.

કરનારા અને શત્રુવર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવા અહિત મનુષ્યને વિશેષે કરીને પોતાને ત્યાં રાખવો નહિ. માટે હે વિદુર ! તમારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં તમે જાઓ. જારિણી સ્ત્રીને બહુ સમજાવી હોય તો પણ તે પોતાના પતિને ત્યજીજ જાય."[11]

વિદુર બોલ્યા:–"હે રાજા ! જેઓ આટલો નીતિનો ઉપદેશ કરવાથીજ પુરુષનો ત્યાગ કરવા ઉભા થયા છે તેઓની મિત્રતા નાશવંત છે કે નહિ તે તમે કહો. રાજાઓનાં ચિત્ત તો દ્વેષથી ભરેલાં હોય છે તથાપિ તેઓ સામાને સાંત્વન આપીનેજ પછી મુસલોથી મરાવે છે અને પોતાનો ક્રોધ ગુપ્તજ રાખે છે.[12] આ દુર્યોધન તો ક્રોધને પ્રકટ કરે છે એટલે એ રાજનીતિજ્ઞ નથી. ઓ મંદ બુદ્ધિવાળા રાજપુત્ર ! તું પોતાને પંડિત માને છે અને મને મૂર્ખ માને છે, પરંતુ તેમ નથી. જે પુરુષ બીજા પુરુષને પોતાનો દૃઢ મિત્ર કરીને પછી તેને દૂષણ આપે છે તેજ મૂર્ખ છે.[13] શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને ઘેરે જેમ દુષ્ટ સ્ત્રી કલ્યાણ કરી શકતી નથી, તેમ મંદ બુદ્ધિવાળા પુરુષનું કલ્યાણ કરી શકાતું નથી. ખરેખર જેમ કુમારિકાને સાઠ વર્ષનો પતિ પસંદ પડે નહિ તેમ ભરતશ્રેષ્ઠ દુર્યોધનને સ્થિર રાજ્યાદિક નજ પસંદ પડે.[14] હે રાજન્ ! માટે જો તમે ભલું કરવા ચાહતા હો તો હિતકારક અથવા અહિતકારક સઘળાં કાર્યોના સંબંધમાં સ્ત્રીઓ, જડ, પાંગળાંઓ તથા તેવા બધાને પણ તમે પૂછો.[15] આ લોકમાં પ્રિય વાણી બોલનારો પાપી પુરુષ મળી શકશે; પરંતુ અપ્રિય છતાં હિતકારક એવાં વચન બોલનારો તથા તેને સાંભળનારો દુર્લભજ છે.[16] જે મનુષ્ય પોતાના સ્વામીનાં પ્રિય અપ્રિયની દરકાર ન કરતાં માત્ર ધર્મપરાયણ રહીને કામ કરે છે તથા અપ્રિય છતાં હિતકારક વચન કહે છે, તેવા મનુષ્યથીજ રાજા સહાયવાન ગણાય છે.[17] હે મહારાજ ! વ્યાધિથી ન થયેલા પરંતુ દૂષણથી થયેલા, મર્મને છેદનારા, તાપ ઉત્પન્ન કરનારા, કીર્તિને હણનારા, કઠોર, દુષ્ટ જેવા જણાતા, સજ્જનોએ પીજ જવા જેવા અને દુર્જનો જેને પી ન શકે તેવા આ ક્રોધને તમે પી જાઓ અને શાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ.[18] હું તો વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રને તથા તેના પુત્રોને નિરંતર યશ રૂપી ધન મળે એવી ઇચ્છા રાખું છું. એ જેવી ઇચ્છા છે તેવું તમને મળો. હું હવે તમને નમસ્કાર કરૂં છું. મારૂં પણ બ્રાહ્મણો કલ્યાણ કરો.[19] ડાહ્યા મનુષ્યે ઝેરી ડાઢવાળાં પ્રાણીઓને તથા ઝેરી આંખવાળાંઓને ક્રોધ પમાડવાં નહિ. હે કુરુનંદન ! આ હું તમને સાવધાનીથી કહું છું."[20]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂત પર્વવિષે વિદુરહિતવાક્ય નામનો અધ્યાય ૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૫ મો–દ્રૌપદી પર્યંત હારી જવું.

॥ शकुनिरुवाच ॥
बहु वित्तं पराजैषीः पांडवानां युधिष्ठिर ॥
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ १ ॥

શકુનિ બોલ્યો:–"હે યુધિષ્ઠિર ! તમે પાંડવોનું બહુ દ્રવ્ય હારી ગયા છો. હે કુંતીપુત્ર ! હવે તમારી પાસે જો કંઇ દ્રવ્ય ન હોય તો તે મને કહો."[1]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"હે સુબલપુત્ર ! મારી પાસે અસંખ્ય દ્રવ્ય છે, જેને હું જાણું છું; હે શકુનિ ! પણ તું મને ધનના સંબંધમાં શા માટે પૂછે છે ?[2] દશ હજાર, દશ લાખ, શંકુ, પદ્મ, અર્બુદ, ખર્વ, શંખ, નિખર્વ, મહાપદ્મ, કોટિઓ, મધ્ય, પરાર્ધ અને તેથી પણ અધિક ધનનો તું અહીં દાવ માંડ. હે રાજન્ ! ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મારૂં ધન છે તેને દાવમાં મૂકીને હું તારી જોડે જુગાર ખેલું છું."[2-4]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ સાંભળીને કપટનો આશ્રયવાળા શકુનિએ પાસાઓ નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, 'એ ધન પણ અમે જિત્યા છિએ.'[5]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–પર્ણાશા નદીના પશ્ચિમ

ભાગમાં અને સિંધુ નદીના પૂર્વ ભાગમાં બળદો, ઘોડાઓ, ગાયો અને અસંખ્ય મેઢાં તથા બકરાંઓ વગેરે જે કંઈ છે તે બધું મારૂં ધન છે. હે સુબલપુત્ર! તે ધન દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે દ્યૂત રમું છું."[૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ સાંભળીને કપટી શકુનિએ પાસા નાખી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; એ ધન પણ અમે જિતી લીધું છે.[૭]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ—"હે રાજા! બ્રાહ્મણોની માલીકી વિનાનાં નગર, દેશો, ભૂમિ, ધન અને બ્રાહ્મણ વિનાના બીજા પુરુષો એ મારૂં બાકી રહેલું ધન છે. ઓ રાજા! એ મારૂં ધન દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે દ્યૂત રમું છું."[૮]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ સાંભળીને ધૂર્ત શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; એ પણ જિતી લીધું છે.[૯]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ—"ઓ રાજા! આ રાજકુમારો જે અલંકારોથી શોભી રહેલા છે તે કુંડલો, કંઠાભરણો તથા સર્વ રાજભૂષણો, એ મારૂં ધન છે; હે રાજન્! તે મૂકીને હું તારી સાથે રમું છું."[૧૦]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ સાંભળીને કપટી શકુનિએ પાસા નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; એ પણ જિત્યું છે.[૧૧]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ—"આ શ્યામ, યુવાન, રક્તનેત્રવાળો, સિંહના જેવા ખભાવાળો અને મહાન ભુજવાળો એવો એક નકુલ મારૂં ધન છે અને તેને હું દાવમાં મૂકું છું એમ તું જાણ."[૧૨]

શકુનિ બોલ્યોઃ—"હે રાજન્! હે યુધિષ્ઠિર! આ રાજપુત્ર નકુલ, કે જે તમને વહાલો છે, તે અમારે તાબે થઇ ગયો છે. હવે ફરી શું મૂકીને તમે રમશો?"[૧૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ પ્રમાણે કહીને શકુનિએ તે પાસા નાખ્યા અને તેણે 'યુધિષ્ઠિરને અમે જિત્યા' એમ કહ્યું.[૧૪]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ—"આ સહદેવ ધર્મોનો ઉપદેશ આપે છે અને આ લોકમાં જે પંડિતપણાની પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે તે રાજપુત્ર દાવમાં મૂકવા માટે અયોગ્ય છે તેમ છતાં તે વહાલાને અળખામણાની પેઠે દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે દ્યૂત રમું છું."[૧૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ સાંભળીને શકુનિએ છલપૂર્વક પાસા નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; એ હું જિત્યો છું.[૧૬]

શકુનિ બોલ્યોઃ—"હે રાજન્! તમારા પ્રિય એવા આ માદ્રીના પુત્રોને મેં જિત્યા છે. હું માનું છું કે, ભીમસેન અને અર્જુન તમને વધારે માનીતા હશે."[૧૭]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ—"ઓ મૂર્ખ! તું ખરેખર અધર્મ કરે છે, કારણ કે તું ન્યાયને જોતો નથી; જેથી તું પરસ્પર સ્નેહવાળા એવા અમોમાં ભેદ પડાવવા ઇચ્છે છે."[૧૮]

શકુનિ બોલ્યોઃ-"હે રાજન્! પ્રમત્ત થયેલો પુરુષ ખાડામાં—નરકમાં પડે છે, પ્રમત્ત થયેલો પુરુષ જડભાવને વૃક્ષભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજન્! તમે મોટા છો તથા શ્રેષ્ઠગુણવાળા છો, હું તમને નમસ્કાર કરૂં છું.[૧૯] હે યુધિષ્ઠિર! જુગારીઓ જુગટું રમતાં ઉન્મત્તોની પેઠે જેવો પ્રલાપ કરે છે તેવો પ્રલાપ સ્વસ્થ મનુષ્યોના સ્વપ્નમાં અથવા જાગ્રતમાં પણ જોવા સાંભળવામાં આવતો નથી અર્થાત્ મારાં પ્રમત્તનાં વચનને માટે તમારે ક્ષમા આપવી જોઇએ."[૨૦]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ—"જે મહાન વેગવાળો અને શત્રુઓને જિતનારો રાજપુત્ર, યુદ્ધ સાગરમાં નાવની પેઠે અમને પાર પહોંચાડે છે. તે દાવમાં ન મૂકવા જેવા, લોકમાં વીર એવા અર્જુનને દાવમાં મૂકીને હે શકુનિ! હું તારી જોડે દ્યૂત રમું છું."[૨૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ સાંભળીને કપટી શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; અમે જિત્યા છીએ.[૨૨]

શકુનિ બોલ્યોઃ—"આ મેં પાંડવોમાં ધનુર્ધારી તથા બે હાથોવડે બાણો છોડનારા એવા

પાંડુપુત્ર અર્જુનને જિતી લીધો છે. હવે હે રાજન્! હે પાંડુપુત્ર! તમારે દાવમાં મૂકવા માટે બાકી રહેલા તમારા વહાલા ભીમને મૂકીને તમે રમો."[૨૩]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"જે અમારો નેતા છે, જે અમને યુદ્ધમાં ઉત્કર્ષ અપાવનારો છે, વજ્રધારી ઈંદ્રના જેવો જે એકલોજ દાનવોનો દુશ્મન છે, વળી જે આડી દૃષ્ટિથી જોનારો, નમેલી ભ્રુકુટીવાળો, સિંહના જેવા ખભાવાળો, ઉદાર મનવાળો અને હમ્મેશાં અસહનતાવાળો છે,[૨૪] વળી જેના સમાન બલમાં બીજો પુરુષ જણાતો નથી, જે ગદાધારીઓમાં મુખ્ય છે તથા જે શત્રુઓનું મર્દન કરનારો છે, તે દાવમાં મૂકવાને અયોગ્ય એવા રાજપુત્ર ભીમસેનને દાવમાં મૂકીને હે રાજન્! હું તારી સાથે દ્યૂત રમું છું."[૨૫]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ સાંભળીને કપટના આશ્રયવાળા શકુનિએ પાસા નાખીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; અમે જિત્યા છીએ.[૨૬]

શકુનિ બોલ્યો:–"હે કુંતીપુત્ર! તમે ઘણું ધન હારી ગયા; ઘોડા અને હાથીઓની સાથે ભાઇઓને પણ હારી બેઠા! હવે જો તમારી પાસે હાર્યા વિનાનું ધન હોય તો તે કહો!"[૨૭]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"હું સર્વે ભાઈઓમાં મોટો છું અને ભાઈઓને પ્રિય છું. મારો પોતાનો પરાજય થશે એટલે હું પણ હારેલાની પેઠે તમારૂં કામ કરીશ."[૨૮]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ સાંભળીને છલપૂર્વક પાસા ફેંકીને શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; આ હું જિત્યો છું.[૨૯]

શકુનિ બોલ્યો:–"હે રાજન્! આ તમે પોતાનો પરાજય કરાવ્યો એ ઘણું પાપકર્મ કર્યું છે. હે રાજન્! જ્યાં સુધી પોતાની પાસે ધન બાકી હોય ત્યાં સુધી પોતાનો પરાજય કરાવવો એ પાપનો હેતુ છે."[૩૦]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે કહીને મરજીમાં આવે તેવા પાસા પાડનારા શકુનિએ સભામાં બેઠેલા સર્વે રાજાઓને 'મેં એકે એક પાંડવોને જિતી લીધા છે' એ પ્રમાણે કહ્યું, અને પછી તે યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

શકુનિ બોલ્યો:–"હે રાજન્! હજી તમારે પણમાં મૂકવા માટે તમારી પ્રિયા એકલી અપરાજિત રહેલી છે, માટે પંચાલરાજની પુત્રી કૃષ્ણાને દાવમાં મૂકો અને તેના દ્વારા તમે ફરી પોતાનો વિજય કરો."[૩૧,૩૨]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"ઓ શકુનિ! જે નીચી નથી તેમ ઉંચી પણ નથી, જે સુકલી નથી તેમ અતિ રાતા રંગની પણ નથી, તેવી શ્યામ વાંકડીયા કેશવાળી દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે રમું છું,[૩૩] કે જે દ્રૌપદી શરદ ઋતુનાં કમલનાં પત્ર જેવી આંખવાળી, શરદ ઋતુનાં કમલના જેવા સુગંધવાળી અને શરદ ઋતુના કમલને સેવન કરનારી લક્ષ્મીના જેવી રૂપવાળી છે.[૩૪] વળી જે દ્રૌપદી લક્ષ્મીના જેવી દયાલુ તેવીજ સ્વરૂપસંપત્તિવાળી અને તેવીજ શીલસંપત્તિવાળી છે કે જેવી સ્ત્રીની પુરુષ ઇચ્છા રાખે છે.[૩૫] વળી જે સર્વ ગુણોથી સંપન્ન, અનુકૂલ, પ્રિય બોલનારી તથા ધર્મ, કામ અને અર્થની સિદ્ધિ આપનારી છે કે જેવી સ્ત્રીની પુરુષ ઇચ્છા રાખે છે.[૩૬] વળી જે સૌથી છેલ્લી સૂનારી અને સૌથી પ્રથમ ઉઠનારી છે; જે ગોવાળિયાથી આરંભીને મોટા અધિકારીઓ સુધીના સર્વે મનુષ્યોનાં કરેલાં તથા ન કરેલાં સર્વે કાર્યોને જાણનારી છે; વળી જેનું પ્રસ્વેદબિંદુવાળું મુખ કમલના જેવું શોભે છે તથા મલ્લિકાના જેવું સુગંધવાળું છે, જેનો મધ્યભાગ વેદીના જેવો કૃશ છે, જેના કેશ લાંબા છે, જેનું મુખ તામ્ર જણાય છે અને જેના શરીર ઉપર બહુ રુવાંટાં નથી,[૩૭,૩૮] હે રાજન્! તેવી સુંદરાંગી અને સુંદર કટિવાળી પંચાલરાજની પુત્રી દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકીને હે સુબલપુત્ર! હું ખેદપૂર્વક તારી સાથે દ્યૂત રમું છું."[૩૯]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન ધર્મરાજાએ કહ્યું એટલેજ ત્યાં જે વૃદ્ધ સભાસદો

બેઠેલા હતા તેઓના મુખમાંથી ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે, આવી વાણી નીકળવા લાગી.[૪૦] હે રાજન્! તે સભા ખળભળી ઉઠી, રાજાઓને શોક ઉત્પન્ન થયો અને ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્ય આદિના દેહમાં પરસેવો આવી ગયો;[૪૧] અને વિદુર તો બે હાથમાં માથું મૂકીને પ્રાણવિનાના હોય તેવા થઇ ગયા તથા નીચું મુખ રાખીને નાગની પેઠે નિઃશ્વાસ મૂકતા વિચારગ્રસ્ત થઇને બેસી રહ્યા;[૪૨] પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર તો ખુશી થઈ ને વિદુરને, શું જિત્યા, શું જિત્યા? એમ વારંવાર પૂછવા લાગ્યો, તે પોતાની ખુશાલી દબાવી શકયો નહિ.[૪૩] દુઃશાસન વગેરેની સાથે કર્ણ રાજી થઇને હસવા લાગ્યો; અને બીજા સભ્યોનાં નેત્રોમાંથી આંસુઓ પડવા લાગ્યાં.[૪૪] તેવખતે જયવડે પ્રકાશિત થયેલા તથા મદવડે ઉન્મત્ત થયેલા શકુનિએ તો પૂર્વોક્ત વચનો કહીને ફરીથી છલપૂર્વક પાસા નાખી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે; અમે જિત્યા છીએ.[૪૫]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વ વિષે દ્રૌપદી પરાજય નામનો અધ્યાય ૬૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૬ મો–વિદુરનાં હિતવાક્યો.

॥ दुर्योधन उवाच ॥

एहि क्षत्तर्द्रौपदीमानयस्व प्रियां भार्यां संमतां पांडवानाम् ॥ संमार्जतां वेश्म परैतु शीघ्रं तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥१॥

દુર્યોધન બોલ્યો:–"હે વિદુર! આવો અને પાંડવોની માનીતી પ્રિય ભાર્યા દ્રૌપદીને તેડી લાવો, અને તે ધિક્કારપૂર્વક આવેલી દ્રૌપદી અમારા ઘરમાં ઝટ ઝાડુ કાઢો તથા તે પાપશીલા, દાસીઓ જ્યાં રહે છે ત્યાં નિવાસ કરો."[૧]

વિદુરજી બોલ્યા:–"ઓ મૂર્ખ! તું અજ્ઞાની હોવાથી ઘણું દુષ્ટ ભાષણ કરે છે. તું પાશથી બંધાઇ ગયો છે તેનું તને ભાન નથી. તું ઉંડા ખાડામાં લટકે છે પણ તેની તને ખબર નથી અને તેથી તું મૃગલો વ્યાઘ્રરૂપી પાંડવોને વારંવાર કુપિત કરે છે.[૨] ઓ મંદાત્મા! મહા ઝેરી અને સંપૂર્ણ ક્રોધે ભરાયલા સર્પો તારા માથા પર બેઠેલા છે. તું પાંડવોને ન કોપાવ અને યમલોકમાં ન જા.[૩] દ્રૌપદી દાસીપણાને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી; કારણ કે યુધિષ્ઠિરે પોતાનું સ્વામીપણું ખોઇ દીધા પછી તેને દાવમાં મૂકી હતી એમ મારૂં માનવું છે.[૪] આ ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન રાજા આત્મવિનાશને માટે વેનરાજની પેઠે રાજ્યલક્ષ્મી રૂપી ફલને ધારણ કરે છે. દ્યૂત મોટું વેર ઉત્પન્ન કરનારૂં તથા મહા ભયકારક છે; પરંતુ આ મદમત્ત થયેલો દુર્યોધન અંતકાલને જાણતો નથી.[૫] મનુષ્યે કોઇનું પણ મર્મ ભેદવું નહિ, ક્રૂર વચન બોલવાં નહિ, દ્યૂત જેવા નીચ ઉપાયથી શત્રુને વશ કરવા નહિ, અને જે વાણીવડે પારકાને ઉદ્વેગ થાય તેવી દાહ કરનારી અને નરકમાં પહોંચાડનારી વાણીનો ઉચ્ચાર કરવો નહિ.[૬] મનુષ્ય પોતાના મોઢામાંથી વધારે પડતું બોલી જાય છે, કે જેનાથી હણાયલો સામો મનુષ્ય રાત દિવસ શોક કર્યા કરે છે. કારણ કે તેવી કુવાણી બરાબર સામાના મર્મમાંજ પહોંચી જાય છે. માટે ડાહ્યા મનુષ્યે તેવી વાણી પારકાને સંભળાવવી નહિ.[૭] પૂર્વે એક બકરો શસ્ત્ર ગળવા મંડયો હતો; પણ તે શસ્ત્ર ન ગળાવાથી જમીન ઉપર મોં રાખીને તે બે પગવતી હથિયાર ઉચું કરીને ખાવા ગયો, એટલામાં હથિયાર ઉંચું થયું અને તેનાથી માથું તથા કંઠ કપાઈ જવાને લીધે તે મરણ પામ્યો; તેમ તું પણ પાંડવોની સાથે વેર કરીને તે વેર રૂપી શસ્ત્રવડે પોતાનો વિનાશ કર નહિ.[૮] પાંડવો તો તારા જેવું કંઇ બોલતા નથી. જેમ કુતરો વનમાં ફરનારાને અથવા ગૃહસ્થાશ્રમીને, તપ-

સ્ત્રીને અથવા પરિપૂર્ણ વિદ્યાવાળાને, બધાને ભસે છે તેમ કુતરા જેવા મનુષ્યો સદૈવ તેવા યોગ્ય પુરુષોને દુર્વાક્ય કહ્યાં કરે છે.[૯] કપટ એ ઘોર નરકનું દ્વાર છે; પરંતુ તેને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર સમજતો નથી. અને તેવા કપટ દ્યૂતથી થયેલા ઉદયને દુઃશાસન વગેરે ઘણા કૌરવો અનુસરે છે.[૧૦] જેમ તુંબડાં ડૂબે અને પથરાઓ તરે તથા હમ્મેશાંને માટે નૌકાઓ જલમાં ગોથાં ખાય તેમ મારી હિતરૂપ વાણી પણ આ દુષ્ટોને અહિતરૂપ લાગે છે! શું કરૂં, આ ધૃતરાષ્ટ્રનો મૂર્ખ પુત્ર રાજા દુર્યોધન મારી હિતકારક વાણીને પણ સાંભળતો નથી.[૧૧] આ ઉપરથી નિશ્ચય જણાય છે કે, આ દુર્યોધન કુરુવંશીઓનો નાશ કરનારો થશે. જ્યાં સંબંધીઓની શાસ્ત્રસંમત હિતરૂપ વાણી પણ સાંભળવામાં આવતી નથી અને લોભજ વધ્યા કરે છે; ત્યાં અત્યંત ભયંકર તથા સર્વને સંહારનારો વિનાશજ થાય છે."[૧૨]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વ વિષે વિદુરવાક્ય નામનો અધ્યાય ૬૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૭ મો—દ્રૌપદીને સભામાં ખેંચી આણી તથા દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

धिगस्तु क्षत्तारमिति ब्रुवाणो दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ॥ अवैक्षत प्रातिकामीं सभायामुवाच चैनं परमार्यमध्ये ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—પછી ગર્વવડે મદમત્ત થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધને વિદુરને ધિક્કાર હો, એ પ્રમાણે બોલતાં સભામાં પ્રાતિકામી નામના સારથિના તરફ જોયું અને તેને આર્ય પુરુષોના મધ્યમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૧]

દુર્યોધન બોલ્યોઃ—"ઓ પ્રાતિકામી! જા તું દ્રૌપદીને બોલાવી લાવ; તને પાંડવોથી ભય નથી. આ વિદુર તો તેઓથી બીએ છે, એટલે વિપરીત વચનો બોલે છે, અને એ હમ્મેશાં આપણી વૃદ્ધિને પણ ઇચ્છતા નથી."[૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ પ્રમાણે દુર્યોધને કહ્યું એટલે રાજાનાં વચન સાંભળીને તે પ્રાતિકામી સારથિ ત્યાંથી ઝટ ગયો અને કુતરો જેમ સિંહની બોડમાં પેસે તેમ પાંડવોના નિવાસસ્થાનમાં પેસીને પાંડવોની પટ્ટરાણી દ્રૌપદીની પાસે ગયો તથા તેને કહેવા લાગ્યો.[૩]

પ્રાતિકામી બોલ્યોઃ—"હે દ્રૌપદી! યુધિષ્ઠિર દ્યૂતના મદથી ગાંડા જેવા થઇ ગયા છે, અને દુર્યોધને તમને જિતી લીધાં છે. માટે હે યાજ્ઞસેનિ! તમે ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેર ચાલો, હું તમને ત્યાં કામ કરવા માટે લઇ જાઉં છું."[૪]

દ્રૌપદી બોલ્યાંઃ—"હે પ્રાતિકામી! તું એમ કેમ બોલે છે? કયો રાજપુત્ર સ્ત્રીને દાવમાં મૂકીને દ્યૂત રમે? શું રાજા દ્યૂતમદથી મત્ત થઇને મૂઢ થઇ ગયા છે? શું એમની પાસે દાવમાં મૂકવાનું બીજું કંઇ હતુંજ નહિ?"[૫]

પ્રાતિકામી બોલ્યોઃ—"પાંડુપુત્ર અજાતશત્રુની પાસે દાવમાં મૂકવાનું બીજું કંઈ પણ હતું નહિ ત્યારે તેમણે તમને મૂક્યાં છે. પહેલાં તે રાજાએ પોતાના ભાઇઓને મૂક્યાં હતા પછી પોતે મૂકાયા હતા અને હે રાજપુત્રિ! પછી તમને મૂક્યાં હતાં."[૬]

દ્રૌપદી બોલ્યાંઃ—"ઓ સૂતપુત્ર! તું સભામાં જા, અને ત્યાં જુગટું રમનારા યુધિષ્ઠિરને પૂછ કે, તમે પ્રથમ પોતાના શરીરને હાર્યા છો કે દ્રૌપદીને હાર્યા છો?[૭] હે સૂતપુત્ર! આ જાણીને આવ, ને પછી મને લઇ જા હું રાજાની કર્ત્તવ્યેચ્છા જાણ્યા પછી દુઃખિત દશામાં ત્યાં આવીશ."[૮]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—તે પછી પ્રાતિકામીએ સભામાં જઇને રાજાઓના મધ્યમાં બેઠેલા એવા યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદીનું તે વચન નીચે

પ્રમાણે કહેવા માંડયું; “દ્રૌપદીએ તમને પૂછાવ્યું છે કે, તમે કોના ઉપર પ્રભુસત્તા ધરાવીને અમને દ્યૂતમાં હારી બેઠા છો? શું તમે પહેલાં પોતાના શરીરને હાર્યા હતા કે મને હાર્યા હતા?”[૯,૧૦]

આવાં વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર તો નિર્જીવની પેઠે બેભાન જેવા થઈ ગયા અને તેમણે તે સારથિને સારૂં અથવા નરસું કંઇજ પ્રતિવચન આપ્યું નહિ;[૧૧] ત્યારે દુર્યોધન બોલ્યો; “હે સૂત! પાંચાલી પોતે અહીં આવીનેજ એ પ્રશ્ન પૂછી લે એટલે તે દ્રૌપદીનાં તથા યુધિષ્ઠિરનાં વચનને અહીંઆં સઘળા શ્રવણ કરે.”[૧૨]

વૈશંપાયન કહે છે:–પછી દુર્યોધનનો તાબેદાર પ્રાતિકામી સૂત, રાજભવનમાં ગયો અને ત્યાં વ્યથા પામતો હોય તેમ દ્રૌપદીને કહેવા લાગ્યો.[૧૩]

પ્રાતિકામી બોલ્યો:–હે રાજપુત્રિ! એ સઘળા સભાસદો તમને ત્યાં બોલાવે છે. હુંધારૂં છું કે કૌરવને સંશય પ્રાપ્ત થયો છે. હે રાજકુમારિ! હવે અત્યંત નીચ એવો દુર્યોધન પ્રાપ્ત થયેલી સમૃદ્ધિને સાચવી શકતો નથી; જેથી તમને તે સભામાં લઈ જવા ઇચ્છે છે.”[૧૪]

દ્રૌપદી બોલ્યાં:–“ઈશ્વરે સૃષ્ટિમાં એવી રચના કરી છે કે, પંડિતને અને મૂર્ખને બન્નેને સુખ તથા દુ:ખ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ લોકમાં એક ધર્મનેજ મુખ્ય કહેલો છે; માટે રક્ષણ કરેલો તે ધર્મ અમારૂં રક્ષણ કરશે.[૧૫] તેવો એ ધર્મ કૌરવોને ત્યજી ન જાઓ એમ હું ઇચ્છું છું. હે પ્રાતિકામી! તું સભાસદોની પાસે જઈને મારૂં ધર્મયુક્ત વચન પૂછ. પછી તે ધર્માત્માઓ, નીતિમંતો તથા શ્રેષ્ઠ એવા સભાસદો મને જે કહેશે તે પ્રમાણે હું નિશ્ચય કરીશ.”[૧૬] આવાં દ્રૌપદીનાં વચન સાંભળીને સૂત પ્રાતિકામી સભામાં ગયો અને ત્યાં જઇને તેણે સભાસદોને તે વચન કહ્યું પરંતુ દુર્યોધનનો તેવો આગ્રહ જાણીને તે વખતે તેઓ નીચું મુખ ઘાલી કંઈ પણ બોલ્યા નહિ.[૧૭]

વૈશંપાયન કહે છે:–“હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે પછી દુર્યોધનની કર્તવ્યેચ્છા જાણીને યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીના સંમાનિત દૂતને દ્રૌપદીની પાસે મોકલીને કહાવ્યું કે;[૧૮] હે પાંચાલિ! તું રજસ્વલા છે માટે કેડ ઉપર ગાંઠવાળીને પહેરેલા એક વસ્ત્રની સાથે રુદન કરતી કરતી સભામાં આવીને સસરાની આગળ ઉભી રહે;[૧૯] એટલે તને રાજપુત્રીને સભામાં આવેલી જોઈને તે વખતે સર્વે સભાસદો પોતાના મનથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રને ધિક્કારશે.”[૨૦] હે નૃપ! તે પછી સંદેશો લઇને તે બુદ્ધિમાન્ દૂત ઉતાવળથી દ્રૌપદીના ભવનમાં ગયો અને તેણે ધર્મરાજાનો નિશ્ચિત મત દ્રૌપદીને નિવેદન કર્યો.[૨૧] સભામાં બેઠેલા મહાત્મા પાંડવો તો તે વખતે દીન અને દુ:ખી થઇ ગયા હતા તથા સત્યપાશથી બંધાયલા હતા એટલે તેઓ કોઈના તરફ પણ ઉંચું મોં કરીને જોતા ન હતા.[૨૨] તે પછી દુર્યોધનરાજાએ પાંડવોનાં તેવાં મુખ જોઇને પ્રસન્ન થઇને સૂતને કહ્યું કે; “હે પ્રાતિકામી! તું દ્રૌપદીને અહીંજ બોલાવી લાવ એટલે આ કૌરવો તેના સમક્ષમાંજ ઉત્તર આપશે.”[૨૩] તે સાંભળીને પ્રાતિકામી સૂત જો કે દુર્યોધનનો અધીન સેવક હતો તો પણ તેણે દ્રુપદપુત્રીના કોપની બીકથી દુર્યોધનનાં માનને એક કોરે રાખીને પાછું સભાસદોને પૂછયું કે; દ્રૌપદીને શું કહું તે તમે કહો.”[૨૪]

દુર્યોધન બોલ્યો:–“ઓ દુ:શાસન! આ મારો મૂર્ખ સૂતપુત્ર, ભીમસેનથી ડરે છે; માટે તું પોતે દ્રૌપદીને પકડીને અહીં લાવ. પરસ્વાધીન થએલા શત્રુઓ હવે તને શું કરી શકશે?[૨૫] આવી ભાઇની આજ્ઞા સાંભળીને, રાજપુત્ર દુ:શાસન લાલ દૃષ્ટિ કરીને સભામાંથી ઉઠયો અને મહારથ એવા પાંડવોના મહેલમાં પ્રવેશ કરીને રાજપુત્રી દ્રૌપદીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૨૬] “ઓ પાંચાલિ! તું આવ મારી સાથે આવ! અમે તને જિતી લીધી છે. હે કૃષ્ણા! તું લજ્જારહિત થઇને દુર્યોધનને જો! હે લાંબા પત્રના જેવાં નેત્ર-

વાળી ! તું કુરુઓની સેવા કર. અમે તને ધર્મથી મેળવેલી છે, માટે તું માન મૂકીને સભામાં આવ."[27] આવાં દુઃશાસનનાં વચન સાંભળતાંજ દુર્મન થઈ ગયેલાં દ્રૌપદી ત્યાંથી ઉઠયાં અને મ્લાન થયેલા પોતાના મુખને હાથવડે લુછીને જ્યાં કુરુશ્રેષ્ઠ એવા વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રરાજાની સ્ત્રીઓ હતી ત્યાં દુઃખિત થઇને દોડી ગયાં;[28] એટલે તો રોષવડે ગર્જના કરતો દુઃશાસન પણ તેની પાછળ વેગ કરીને દોડયો અને તેણે રાજપત્ની દ્રૌપદીને તેના લાંબા, શ્યામ તથા તરંગના જેવા નીચા ઉંચા રહેલા કેશમાંથી પકડી પાડી;[29] અને જે કેશો મહાયજ્ઞ રાજસૂયના અવભૃથ વખતે મંત્રથી પવિત્ર થયેલાં જલવડે સિંચાયા હતા, તે કેશોને આજે પાંડવોના વીર્યનો પરાભવ કરીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુઃશાસને બલાત્કારથી ખેંચી કાઢયા.[30] પછી અતિશય લાંબા કેશવાળી દ્રૌપદીને ઘસડતો દુઃશાસન તેને લઇને સભાની સમીપમાં આવ્યો અને શિથિલ થયેલી કેળને વાયુ જેમ આડી અવળી કરી નાખે તેમ કરતો નાથવતી દ્રૌપદીને ત્યાં પણ અનાથની પેઠે ઘસડવા લાગ્યો.[31] તે વખતે દુઃશાસનથી ખેંચાયલાં અને જેમની શરીરની કાઠી નમી ગયેલી એવાં દ્રૌપદી ધીમેથી બોલ્યાં કે; "ઓ મંદ બુદ્ધિવાળા ! હું રજસ્વલા છું અને મેં એકજ વસ્ત્ર પહેરેલું છે; તેથી ઓ અનાર્ય ! મને તારે સભામાં લઈ જવી યોગ્ય નથી."[32] આટલું કહીને પછી યાજ્ઞસેની પોતાના રક્ષણને માટે નારાયણ તથા નરરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા જયશીલ અર્જુનને બૂમ મારવા લાગ્યાં. તે વખતે કૃષ્ણાને કાળા કેશમાંથી બલપૂર્વક પકડીને દુઃશાસન આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[33]

દુઃશાસન બોલ્યો:–" ઓ યાજ્ઞસેનિ ! તું રજસ્વલા હોય, એક વસ્ત્રવાળી હોય કે વિવસ્ત્રા હોય તેથી શું ? તને અમે દ્યૂતમાં જિતેલી છે અને દાસી બનાવેલી છે, એટલે દાસીઓને માટે વસ્ત્ર તો યથારુચિ હોઇ શકે છે. "[34]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે કહીને દુઃશાસને દ્રૌપદીને હચમચાવી નાખ્યાં. તે વખતે જેના કેશ વિંખાઇ ગયેલા અને જેનાં વસ્ત્રનો ઉપલો છેડો સરી પડેલો એવાં લજ્જાળુ પ્રકૃતિનાં કૃષ્ણા–દ્રૌપદી ક્રોધવડે દગ્ધ થતાં ધીરેથી નીચે પ્રમાણે વચન બોલવા લાગ્યાં.[35]

દ્રૌપદી બોલ્યાં:–આ સભામાં બેઠેલા સઘળા સભાસદો શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવનારા, કર્મનિષ્ઠ, ઇંદ્રના જેવા અને મારા પિતા વગેરે વડીલોના જેવા ગુરુઓ છે; માટે તેઓની આગળ હું આવી સ્થિતિમાં ઉભી રહેવાને સમર્થ નથી.[36] ઓ નીચ કર્મ કરનારા ! ઓ અનાર્ય આચરણવાળા ! તું મને નવસ્ત્રી કર નહિ તથા મને ખેંચ નહિ. કદાચિત્ તને ઇંદ્રની સાથે બધા દેવો સહાય કરવા આવશે, તો પણ રાજપુત્ર પાંડવો તારા અપરાધને સહન કરશે નહિ.[37] મહાત્મા એવા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર ધર્મમાં રહેલા છે, અને ધર્મ એવો સૂક્ષ્મ છે કે જેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળાજ જાણી શકે છે. માટે હું પતિના ગુણોને ભૂલી જઇને એમના એક પરમાણુજેટલા દોષને પણ વાણીથી કહેવા ઇચ્છતી નથી.[38] તું કુરુવીરોના મધ્યમાં મને રજસ્વલાને ચોમેર ખેંચે છે એ તારૂં નીચ કાર્ય છે; અને તેવાં કાર્ય કરનારા એવા તને અહીં કોઈ પણ ધિક્કારતું નથી એ ઉપરથી મને લાગે છે કે એ બધાઓ જરૂર તારા મતને મળતા થયા છે.[39] તમને ધિક્કાર હો, આજે ભરતવંશીઓનો ધર્મ નાશ પામ્યો છે અને ક્ષત્રિયધર્મને જાણનારાઓનો આચાર પણ લોપ પામ્યો છે, જેથી સભામાં કુરુકુલના ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય છે અને તેને સર્વે કુરુઓ જોયા કરે છે ![40] આવા ઉગ્ર અધર્મને પણ કુરુકુલના વૃદ્ધોમાં મુખ્ય પુરુષો લક્ષ્યમાં લેતા નથી, આ ઉપરથી મને લાગે છે કે દ્રોણનું, ભીષ્મનું તથા આ મહાત્મા એવા વિદુરનું અને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું બલ પણ હવે રહ્યું નથી."[41]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ પ્રમાણે કરુણાભરેલું બોલતાં એવાં સુંદર મધ્યવાળાં દ્રૌપદી ક્રોધ પામેલા પોતાના પતિઓને કટાક્ષથી

જોવા લાગ્યાં અને તે કટાક્ષપાતથી તે સર્વાંગમાં કોપપૂર્ણ થયેલા પાંડવોને અધિક બાળવા લાગ્યાં.[૪૨] આ વખતે પાંડવોને, લજ્જા તથા કોપવડે પ્રદીપ્ત થયેલાં દ્રૌપદીના કટાક્ષથી જેવું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું તેવું દુઃખ રાજ્ય, ધન તથા મુખ્ય રત્નભૂત વસ્તુઓ પોતાની પાસેથી હરવી લેવાઈ, ત્યારે પણ થયું ન હતું.[૪૩] દુઃશાસને પણ તે વખતે પોતાના ગરીબ થઇ ગયેલા પતિઓ તરફ જોતાં અને બેભાન જેવાં થઇ ગયેલાં દ્રૌપદીને જોઇને તેમને વેગવડે હલાવીને ખડખડાટ હસતાં 'ઓ દાસિ!' એમ કહીને સંબોધ્યાં.[૪૪] આ સાંભળીને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા કર્ણે ખડખડાટ હાસ્ય કરીને તે વચનનાં વખાણ કર્યાં તથા સુબલના પુત્ર ગાંધારરાજ શકુનિએ પણ તેમજ હાસ્ય કરીને દુઃશાસનને અભિનંદન આપ્યું.[૪૫] પરંતુ સભામાં કર્ણ, શકુનિ તથા દુર્યોધન સિવાય જે બીજા સભાસદો બેઠેલા હતા તેઓને તો સભામાં ઘસડાતાં દ્રૌપદીને જોઇને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન થયું.[૪૬] એટલે ભીષ્મ બોલ્યા; "હે સુભાગ્યવાળાં દ્રૌપદિ! ધર્મનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ હોવાથી હું તમારા આ પ્રશ્નનું યથાર્થ રીતે વિવેચન કરી શકતો નથી; કારણ કે જે મનુષ્ય પરાધીન છે તે પારકાં ધનને આંટમાં મૂકી શકતો નથી. તેમજ બીજી રીતે સ્ત્રી પોતાના પતિને આધીનજ છે, અર્થાત્ પતિની હારથી પત્નીની પણ હારજ ગણાય છે. આ જોઇને હું કંઈ કહી શકતો નથી. યુધિષ્ઠિર પોતે સમૃદ્ધિભરેલી આખી પૃથ્વીને ત્યજી દે, પરંતુ ધર્મનો ત્યાગ કરે તેવા નથી. તે પાંડુપુત્રે પોતે કહ્યું છે કે હું હાર્યો છું અર્થાત્ સ્ત્રીને હાર્યો નથી. આમ હોવાથી એ સંબંધમાં હું વિવેચન કરી શકતો નથી.[૪૭,૪૮] (હવે રાજાની હારથી તું હારેલી ગણાય નહિ કારણ કે દ્યૂતની મર્યાદાને જાણનારા શકુનિએજ તને પૃથક્ પણમાં મૂકવા કહ્યું હતું એ ભાવથી કહે છે.) મનુષ્યોમાં શકુનિ દ્યૂત રમવામાં એકકો છે અને તેની પ્રેરણાથીજ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તને પણમાં મૂકી હતી અર્થાત્ શકુનિની બુદ્ધિથીજ જણાય છે કે યુધિષ્ઠિર હાર્યા ત્યારે તું હારી ન હતી. યુધિષ્ઠિર તેને છલ માનતા નથી અર્થાત્ પોતાની હારથી તને હારેલી ગણતા નથી એટલે તેણે તને દાવમાં મૂકી હતી; પરંતુ પારકાના દાસની તારા ઉપર સત્તા ન હોવાથી તે તને મૂકીજ શકે નહિ; એ જોતાં પણ તું અજિત જણાય છે. આવા વિચારોથી હું તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીશ નહિ."[૪૯]

દ્રૌપદી બોલ્યાં—"દ્યૂત રમવામાં કુશલ, નીચ, દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા, કપટ કરનારા તથા દ્યૂતપ્રિય એવા જુગારીઓની સાથે દ્યૂતના અભ્યાસ વિનાના એવા ધર્મરાજાએ જુગાર રમીને પોતે પોતાને પણ હારી જવા પછી મને શા માટે સભામાં બોલાવીને શત્રુઓને સકામ કર્યા?[૫૦] વળી દુષ્ટ ભાવવાળા અને કપટ કરવામાં તત્પર થયેલા એવા આ બધા જુગારીઓએ એકઠા મળીને, જુગાર ન રમી જાણનારા, કુરુ તથા પાંડવોમાં મુખ્ય એવા આ ધર્મરાજાને જ્યારે જિતી લીધા ત્યારે પાછળથી એમણે શા માટે જુગારમાં ધન મૂકવાનું સ્વીકાર્યું? અર્થાત્ પોતાનું શરીર હારતાં સુધીજ દ્યૂત રમી શકાય તો તે પછી પણ એમણે શા માટે-શી સત્તાથી દ્યૂત રમવું ચાલુ રાખ્યું?[૫૧] માટે આ સભામાં પુત્રો તથા વહુઓના પ્રભુ એવા આ કૌરવો બેઠેલા છે, તેબધાઓ મારાં વાક્યનો વિચાર કરીને મારા પ્રશ્નનો યથાર્થ રીતે ઉત્તર આપો.[૫૨]

વૈશંપાયન બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણે બોલતી, દયા ઉપજે તેમ રડતી અને ગરીબ થઇ પડેલા પોતાના પતિઓના તરફ જોતી એવી દ્રૌપદીને તે વખતે દુઃશાસન અપ્રિય લાગે તેવાં, કડવાં અને કઠોર વચનો કહેવા લાગ્યો.[૫૩] આ રીતે જમીન ઉપર ઘસડાતી, રજસ્વલા, ઉપલો છેડો જેનો સરી પડેલો તથા તે પ્રમાણે દુઃખને માટે અયોગ્ય એવી દ્રૌપદીને જોઇને તથા યુધિષ્ઠિરને જોઇને પીડિત થયેલા ભીમસેનને મહાન્ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.[૫૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂત પર્વવિષે દ્રૌપદીપ્રશ્ન નામનો અધ્યાય ૬૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૩ મો-વિદુરનાં હિતવચન (ચાલુ).

॥ विदुर उवाच ॥

द्यूतं मूलं कलहस्याभ्युपैति मिथोभेदं महते दारुणाय ॥ तदा स्थितोऽयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्योधनः सृजते वैरमुग्रम् ॥१॥

વિદુર કહે છે:–"દ્યૂત એ કલહનું મૂલ છે અને પરસ્પરમાં ભેદ પડાવનારૂં છે. તેને આ ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન મોટાં દારુણ ભયને માટે લઈ બેઠો છે અને ભયંકર વૈર ઉત્પન્ન કરે છે.[1] અરેરે, પ્રતીપ વંશના, શાંતનુના વંશના અને ભયંકર સેનાની સાથે બાહ્લીક વંશના રાજાઓ એક દુર્યોધનના અપરાધથી સર્વ રીતે કષ્ટને પ્રાપ્ત થશે.[2] જેમ બળદ મદમાં ભરાઇને પોતાનાં શીંગડાંને પોતેજ ભેખડમાં પછાડી નાશ પમાડે છે, તેમ આ દુર્યોધન પણ મદમત્ત થઇને સુખ શાંતિ ભરેલાં રાજ્યને નાશ પમાડે છે તથા પોતેજ પોતાનો વિનાશ કરવા ઉભો થયો છે.[3] હે રાજન્ ! જે પોતે વીર છે તથા ભાવિને જોઇ શકે એવી બુદ્ધિવાળો છે, તે જો પોતાની બુદ્ધિનો અનાદર કરીને પારકાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલે છે તો તે જેમ સમુદ્રમાં મૂર્ખ સુકાનીવાળી નાવમાં બેસનારો ઘોર વિપત્તિમાં ડૂબે છે, તેમ ઘોર કષ્ટમાં ડૂબી જાય છે.[4] હે રાજા ! દુર્યોધન પાંડવોની સામે દાવ માંડે છે અને તમે તે જિતે છે એમ જાણીને પ્રસન્ન થાઓ છો; પરંતુ અતિશય વિનોદ એજ છેવટે યુદ્ધરૂપ થઇ પડે છે અને તેને પરિણામે પુરુષોનો વિનાશ થાય છે.[5] આ હાનિ, મૃત્યુ તથા નરક રૂપી નીચાં ફલવાળું દ્યૂત, શકુનિએ તમને ઠીક પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે ? જેથી આ દ્યૂતનો ઠરાવ વિચારપૂર્વક તમારા હૃદયમાં ઠસી બેઠો છે; પરંતુ એજ દ્યૂત અણધારેલી રીતે પોતના બંધુ યુધિષ્ઠિરની સાથે તમારે કલહ રૂપ થઇ પડશે.[6] હે પ્રતીપવંશી રાજાઓ ! હે શાંતનુ વંશી રાજાઓ ! આ કૌરવોની સભામાં મારી દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી વાણીને તમે સાંભળો. આ મૂર્ખ દુર્યોધનની પાછળ ચાલીને તમે પણ આ અતિ ભયંકર પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પડશો નહિ, કારણ કે જ્યારે દ્યૂતના મદથી પરાભવ પામેલા પાંડુપુત્ર અજાતશત્રુ પોતાના ક્રોધને રોકી શકશે નહિ તથા ભીમસેન, સવ્યસાચી અર્જુન અને નકુલ સહદેવ ક્રોધ પ્રકટ કરશે તે વખતે યુદ્ધમાં તમને બચાવનારો કોણ નિકળશે ?[7,8] ઓ મહારાજા ! દ્યૂત રમતાં પહેલાં પણ તમે મનથી જેટલું ધન ઈચ્છો તેટલું ધન તમારી પાસે છે, તો બહુ ધનવાળા પાંડવોને તમે જિત્યા તેથી અધિક શો લાભ ? માટે તમે પાંડવોનેજ ધન રૂપ જાણીને તેમનોજ સ્વીકાર કરો.[9] આપણે બધા શકુનિની રમતને જાણીએ છીએ કે, એ પર્વત પ્રદેશનો રાજા દ્યૂતમાં કપટ કલાને જાણે છે; માટે એ શકુનિ જ્યાંથી આવ્યો હોય ત્યાં ભલે જાય, અને હે ભરતવંશી ! તમે પાંડવોને યુદ્ધનું કારણ આપો નહિ,"[10]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યુતપર્વવિષે વિદુરવાક્ય નામનો
અધ્યાય ૬૩ મો સમાપ્ત

મદ્યપાન, દ્યૂત અને અત્યંત વિષયાસક્તિ.[૨૦] આ વ્યસનોમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તે છે અને તેવા ધર્મભ્રષ્ટ થયેલાની ક્રિયાને જે પ્રમાણે લોકો કરેલી માનતા નથી,[૨૧] તે પ્રમાણે આ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર દ્યૂતના મહાવ્યસનમાં પડેલા હતા અને એમણે જુગારીઓની પ્રેરણાથી દ્રૌપદીને પણમાં મૂકી છે.[૨૨] વળી આ અનિંદિતા દ્રૌપદી સર્વે પાંડવોની સમાન ભાર્યા છે, તેમજ પ્રથમ પોતાને હારી ગયેલા યુધિષ્ઠિરે એને દાવમાં મૂકી છે,[૨૩] અને દાવ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા શકુનિએ એને પછીથી દાવમાં મૂકવા માગણી કરી હતી; આ રીતે યુધિષ્ઠિર રાજાનું વ્યસનીપણું, હારવાથી પરાધીનપણું, પારકાએ કરાવેલી પ્રવૃત્તિ તથા દ્રૌપદી એકનાં નહિ પણ સર્વેનાં સમાન પત્ની છે, એ ચાર હેતુઓનો વિચાર કરીને હું માનું છું કે દ્રૌપદીને કૌરવોએ જિતી નથી."[૨૪]

આવાં વિકર્ણનાં વચન સાંભળીને વિકર્ણનાં વખાણ કરતા તથા શકુનિની નિંદા કરતા સભાસદોનો મોટો કોલાહલ શબ્દ થઈ રહ્યો.[૨૫] તે કોલાહલ શાંત પડયા પછી ક્રોધમૂર્છિત થયેલો કર્ણ, વિકર્ણના સુંદર હાથને પકડીને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો.[૨૬]

કર્ણ બોલ્યો:–"ઓ વિકર્ણ! આ જગતમાં ખરેખર બહુ બહુ વિપરીત જોવામાં આવે છે. જેમ અરણિકાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ તેજ કાષ્ઠનો નાશ કરે છે તેમ જેનાથી જે ઉત્પન્ન થયો હોય છે તેનોજ તે વિનાશ કરનારો થાય છે.[૨૭] આ રાજાઓને દ્રૌપદીએ પ્રશ્ન કર્યો હતો પણ એઓ આ દ્રુપદપુત્રીને ધર્મવડે જિતેલી માને છે એટલે કંઇ પણ ઉત્તર આપતા નથી;[૨૮] પરંતુ ઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર! તું તો કેવલ મૂર્ખતાથીજ ભેદ પામે છે, જેથી તું સભાના મધ્યમાં બાલક છતાં વૃદ્ધોના જેવું ભાષણ કરે છે;[૨૯] તથાપિ ઓ દુર્યોધનના નાના ભાઇ! તું ધર્મનાં યથાર્થ તત્ત્વને જાણતો નથી, અને તેથીજ અતિશય મંદબુદ્ધિવાળો તું જિતાયલી દ્રૌપદીને ન જિતાયલી એમ કહે છે.[૩૦] ઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર! તું દ્રૌપદીને કેવી રીતે ન જિતાયલી માને છે? જ્યારે પાંડવોમાં મોટા યુધિષ્ઠિરે સભામાં પોતાનું સર્વસ્વ મૂકી દીધું,[૩૧] ત્યારે સર્વસ્વમાંજ દ્રૌપદી પણ આવી ગઇ ગણાય. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે ધર્મથી જિતેલી દ્રૌપદીને તું ન જિતેલી કેમ માને છે?[૩૨] વળી દ્રૌપદીને પણમાં મૂકું છું, એમ યુધિષ્ઠિરે વાણીથી કહ્યું હતું તથા પાંડવોએ તેને સંમતિ આપી છે, તો પછી એને તું ન જિતાયલી શા હેતુથી માને છે?[૩૩] હવે આ દ્રૌપદીને સભામાં એક વસ્ત્ર સાથે લાવવામાં આવી છે તે અધર્મથી લવાઈ છે, એમ તું માનતો હોય તો તે સંબંધમાં પણ મારાં ઉત્તમ વાકયને સાંભળ.[૩૪] હે કુરુનંદન! દેવોએ સ્ત્રીને માટે એકજ ભર્તાનું વિધાન કરેલું છે; પરંતુ આ તો અનેક પતિને વશ હોવાથી ખરેખર વારાંગનાજ ગણાય![૩૫] એટલે આવી સ્ત્રીને સભામાં લાવવી, એક વસ્ત્ર ધારણ કરવું અથવા વિવસ્ત્ર રહેવું એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી એમ મારૂં માનવું છે.[૩૬] આ પાંડવોનું જે કંઇ ધન છે તે, આ દ્રૌપદી અને આ પાંડવો, તે સર્વ ધન અહીં શકુનિએ ધર્મથી જિતેલું છે;[૩૭] માટે ઓ દુઃશાસન! આ પોતાને ડાહ્યો માનનારો વિકર્ણ મહા મૂર્ખ છે, તેથી હવે તું પાંડવોનાં તથા દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રોને ઉતારી લે."[૩૮]

હે ભરતવંશી રાજા! તે સાંભળીને સઘળા પાંડવોએ પોતાનાં કેડે પહેરેલાં વસ્ત્ર વિનાનાં બીજાં ઉત્તરીય વસ્ત્રોને કાઢી કાઢીને સભામાં ચોમેર ફેંકયાં અને તેઓ પાછા બેઠા.[૩૯] તે પછી હે રાજન્! દુઃશાસન, સભાના મધ્યમાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રને બલથી પકડીને ખેંચવા માંડયો.[૪૦]

વૈશંપાયન કહે છે:–જે સમયે દુઃશાસને વસ્ત્ર ખેંચવા માંડયું તે સમયે દ્રૌપદીએ શ્રી-

હરિનું* ચિંતન કર્યું; 'ઓ ગોવિંદ!'§ હે દ્વારકાવાસિન્! હે કૃષ્ણ! હે ગોપીજનપ્રિય! હે કેશવ! કૌરવોથી પરાભવ પામતી એવી મને તમે કેમ જાણતા નથી? હે નાથ! હે રમાનાથ! હે વ્રજનાથ! હે આર્તિનાશન! હે જનાર્દન! કૌરવરૂપી સમુદ્રમાં હું ડૂબી છું, મારો તમે ઉદ્ધાર કરો.[૪૧,૪૨] હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે મહાયોગિન્! હે વિશ્વાત્મન્! હે વિશ્વભાવન! હે ગોવિંદ! કૌરવોની વચ્ચે પીડાતી હું તમારે શરણે આવી છું' માટે મારૂં રક્ષણ કરો.[૪૩]

હે રાજન્! આ પ્રમાણે ત્રિભુવનેશ્વર, દુઃખહારક શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરીને દુઃખિત થયેલાં પણ પ્રભુપ્રાપ્તિના નિશ્ચયથી પ્રકાશયુક્ત જણાતાં દ્રૌપદી મોં ઢાંકીને રડવા લાગ્યાં.[૪૪] આ પ્રમાણે દ્રૌપદીનાં વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ગદ્ગદિત થઈ ગયા અને શય્યા તથા આસનનો ત્યાગ કરીને વાહન વિનાજ કૃપાલુ પ્રભુ કૃપા કરીને ત્યાં પગવડે ચાલતા દોડી આવ્યા.[૪૫] જે વખતે યજ્ઞસેન રાજાની પુત્રી દ્રૌપદી પોતાનાં રક્ષણને માટે વ્યાપક, દુઃખહારક તથા નરમૂર્તિ એવા શ્રીકૃષ્ણને સંભારતાં હતાં તેજ વખતે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે ધર્મરૂપી આભ્યંતર વસ્ત્રભાવને પ્રાપ્ત થઇ, વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર વસ્ત્રોથી દ્રૌપદીને વીંટી લીધાં;[૪૬] એટલે હે રાજન્! દુઃશાસન જેમ જેમ દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રને ખેંચતો ગયો તેમ તેમ તેવાંજ રૂપનાં બીજાં અનેક વસ્ત્રો દ્રૌપદીનાં શરીર ઉપર પ્રકટ થવા લાગ્યાં.[૪૭] હે પ્રભો! ધર્મનું પરિપાલન કરવાથી દ્રૌપદીનાં અંગ ઉપર

---

* હરિ–દુઃખને હરનારા અથવા ખલ મનુષ્યોને સંહારનારા.

§ **ગોવિંદ**–ઈંદ્રિયોના પ્રાપક–ચાલક અર્થાત્ આપ સર્વે ઈંદ્રિયોના પ્રવર્તક હોવાથી સમીપમાં રહેલા છો છતાં મારાં કષ્ટને કેમ જાણતા નથી? એ તાત્પર્ય છે. સમીપમાં હોય પણ જાતે અશક્ત હોય તે શું કરી શકે? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, **હે દ્વારકાવાસિન્!** અર્થાત્ પોતાનાં જનોને વિપત્તિથી ઉદ્ધારવા માટે એક રાત્રિમાંજ સમુદ્રની વચ્ચે દ્વારકાપુરીનું નિર્માણ કરીને તે પુરીમાં આખા નગરને લઈ જનારા એવા તમને મારૂં રક્ષણ કરવું એ બહુજ સુલભ છે. સમીપમાં હોય અને સમર્થ હોય તોપણ દુષ્ટોના ઉપર શા માટે અનુગ્રહ કરે? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, **હે કૃષ્ણ!** સ્મરણ કરતાંની સાથેજ સર્વ દોષને ખેંચી લેનારા તમે છો તો મારા દોષને ખેંચી લઈને પછી મારૂં રક્ષણ કરો. તથાપિ અસત્ય, સાહસ, માયા, કપટ, મૂર્ખતા, અતિલોભ, અપવિત્રતા અને નિર્દયપણું, આ સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક દોષો છે, એટલે સ્વાભાવિક દોષો દૂર કરી શકાય નહિ. સાપની દાઢને અમૃત ઝરતી કરી શકાય નહિ. આ શંકાના ઉત્તરમાં દ્રૌપદી સંબોધે છે કે, **હે ગોપીજન પ્રિય!** અર્થાત્ પુરુષોમાં ગોપલોકો અત્યંત નીચા છે અને તેઓથી પણ તેઓની સ્ત્રી ગોપીઓ તો અતિશય નીચી છે તે ગોપીઓના ઉપર પણ તમારી કૃપા જણાય છે ત્યારે તમારૂંજ જેને શરણ અને તમેજ જેની ઉપર રાજસૂયનો અભિષેક કરીને અનુગ્રહ કરેલો છે એવી મારા ઉપર કૃપા કરો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? (પરંતુ બલવાન કૌરવોને શું કરી શકાય? એના ઉત્તરમાં કહે છે) **હે કેશવ!** ક–બ્રહ્મા, અ–વિષ્ણુ અને ઇશ–શંકર તેઓની સાથે વાતીતિ વઃ ગમન કરનારા અર્થાત્ બ્રહ્માદિકના પણ આપ પ્રવર્તક છો–તદાત્મક છો; તો કૌરવોના પ્રવર્તક હો એમાં શું નવાઈ? માટે એઓનો નિગ્રહ કરીને સર્વથા મારા ઉપર કૃપા કરો એ તાત્પર્ય છે. (દારા નાથો–પતિઓ તારૂં રક્ષણ કરશે? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે) **હે નાથ!** આપજ નાથ છો અર્થાત્ આ નાથો તો અત્યારે અકિંચિત્કર થઈ ગયા છે માટે ખરા નાથ તો તમેજ છો. (કુલીન સ્ત્રીએ બીજાને નાથ કહેવો યોગ્ય નથી? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે,) **હે રમાનાથ!** લક્ષ્મીના પતિ અર્થાત્ આપ લક્ષ્મીના પતિ છો એટલે તદંશભૂતા સર્વ સ્ત્રીઓના નાથ તમે છો તમે અન્ય નથી. ગોવર્ધનધારણ, દાવાગ્નિપાન વગેરેથી વ્રજવાસીઓનાં આર્તિ–દુઃખોને જેમ તમેજ નાશ પમાડ્યાં છે તેમ મારાં કષ્ટને પણ નાશ પમાડો એ અભિપ્રાયથી દ્રૌપદીએ **હે વ્રજનાથ અને હે આર્તિનાશન!** આવાં બે નામથી પ્રભુને સંબોધ્યા છે. **હે વિશ્વાત્મન્!** અર્થાત્ વિશ્વના અંતર્યામી **હે વિશ્વભાવન!** વિશ્વના કર્તા. આ બે સંબોધનોથી આપ અંતર્યામી હોવાથી શત્રુને આ સંબંધમાં ઉદાસીન કરી દો અથવા વિશ્વકર્ત્તા છો એટલે મારા દેહ ઉપર અનેક વસ્ત્રો અર્પણ કરો એ તાત્પર્ય નિકળે છે.

અનેક રંગવાળાં વસ્ત્રો તથા શ્વેત વસ્ત્રો સેંકડો-બંધ પ્રકટ થયાંજ ગયાં.×[૪૮] તે વખતે ત્યાં સભામાં ભયંકર લાગે તેવો ઘોર હલહલાટ શબ્દ થવા લાગ્યો અને તેવું આ લોકમાં અત્યંત આશ્ચર્ય જોઇને સઘળા રાજાઓ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનની નિંદા કરતા દ્રૌપદીનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.[૪૯] તે વખતે રાજાઓના મધ્યમાં ક્રોધવડે કંપાયમાન ઓષ્ઠવાળા ભીમસેને તો હાથવતી હાથ ઘસીને મોટા ઘાંટાથી પ્રતિજ્ઞા કરતાં આ પ્રમાણે કહ્યું.[૫૦]

ભીમ બોલ્યો:–"ઓ ભૂલોકવાસી ક્ષત્રિયો! મારાં આ વચનને સાંભળો. હું જેવું કહું છું તેવું પૂર્વે બીજા કોઈ પુરુષે કહ્યું નથી તેમ હવે પછી બીજો કોઇ કહેશે નહિ.[૫૧] હે પૃથિવીશ્વરો! હું તમારી આગળ જે કહું છું, તે પ્રમાણે જો હું કરૂં નહિ તો મને મારા પૂર્વ પિતામહોની ગતિ મળો નહિ.[૫૨] હું કહું છું કે, આ દુર્બુદ્ધિવાળા અને ભરતકુલમાં નીચ એવા પાપી દુ:શાસનની છાતીને બલાત્કારથી યુદ્ધમાં ચીરીને જો હું એના રુધિરનું પાન ન કરૂં તો મને મારા પૂર્વજોની ગતિ મળે નહિ."[૫૩]

વૈશંપાયન કહે છે:–રાજાઓ ભીમનું આવું ભયંકર તથા રુંવાંટાં ઉભાં કરે તેવું વચન સાંભળીને તેને બહુ માન આપવા લાગ્યા અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રની નિંદા કરવા લાગ્યા. હવે જ્યારે દ્રૌપદીનાં ખેંચેલાં વસ્ત્રોનો સભામાં મોટો ઢગ થઈ ગયો ત્યારે દુ:શાસન થાકી ગયો, ને લાજ પામીને બેસી ગયો.[૫૫] તે વખતે ત્યાં કુંતીપુત્રોની તેવી દશા જોઇને સભાસદ રાજાઓનો રોમાંચિત કરી દે તેવો કૌરવોના તરફ ધિક્કારનો શબ્દ પ્રકટી નિકળ્યો;[૫૪,૫૬] અનેક સજ્જનો ધૃતરાષ્ટ્રની નિંદા કરતા ઘાંટો પાડીને બોલવા લાગ્યા કે, "આ કૌરવોએ દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો હજી ઉત્તર આપ્યો નથી!"[૫૭] આવો કોલાહલ થયા પછી પોતાના બન્ને હાથ ઉંચા કરીને તથા સભાસદોને બોલતા અટકાવીને સર્વ ધર્મના જ્ઞાતા એવા વિદુરજી નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા.[૫૮]

વિદુર બોલ્યા:–"હે સભાસદો! દ્રૌપદી તમને પ્રશ્ન પૂછીને આ પ્રમાણે અનાથની પેઠે રડે છે, તો પણ તમે તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા નથી; તેથી આ સભામાં ધર્મ પીડાય છે.[૫૯] દુ:ખી થયેલો મનુષ્ય બળતા અગ્નિની પેઠે અંતરમાં બળતો સભાને શરણે આવે છે અને તેને સત્ય ધર્મ વડે સભાસદો અવશ્ય શાંત કરે છે.[૬૦] તે પછી આર્ય મનુષ્ય સત્યેથીજ ધર્મપ્રશ્ન કરે છે અને કામ તથા ક્રોધનાં બલને ઓળંગી જનારા સભ્યો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.[૬૧] હે નરેંદ્રો! વિકર્ણે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે. હવે તમે પણ તે પ્રશ્નનો યથામતિ સ્પષ્ટ ઉત્તર આપો.[૬૨] જે ધર્મદૃષ્ટિવાળો સભાસદ સભામાં આવીને પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપતો નથી તો તે જૂઠાણાંથી જે ફલ મળે છે તેનાં અર્ધાફલનો ભોક્તા થાય છે,[૬૩] અને સભામાં આવેલો જે ધર્મદૃષ્ટિવાળો સભાસદ મિથ્યા ઉત્તર આપે છે તેને તો વળી જૂઠાણાંનું સંપૂર્ણ ફલજ પ્રાપ્ત થાય એવો નિશ્ચય છે.[૬૪] આ સંબંધમાં હું પ્રહ્લાદ અને આંગિરસ ગોત્રના સુધન્વા મુનિના સંવાદ રૂપી એક પ્રાચીન ઈતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું.[૬૫] પ્રહ્લાદ નામના જે દૈત્યેંદ્ર હતા તેના પુત્ર વિરોચને એક કન્યા પરણવા આંગિરસ સુધન્વાની સાથે વિવાદ કર્યો હતો.[૬૬] તે વખતે કેશિની કન્યાએ વિરોચનને અને સુધન્વાને પૂછ્યું કે, તમારા બન્નેમાં કુલ, શીલ આદિથી કોણ શ્રેષ્ઠ છે, તે કહો. ત્યારે તે બન્ને પોત પોતાને હું શ્રેષ્ઠ છું, હું શ્રેષ્ઠ છું એમ કન્યા મેળવવાની ઇચ્છાથી કહેવા લાગ્યા. છેવટે તે બન્નેએ આ પ્રમાણે સરત કરી કે, 'આપણ બન્નેમાંથી જે ઉતરતો ઠરે તેણે શ્રેષ્ઠની

×नास्त्यकार्यं कदर्याणां नास्त्यक्षाम्यं महात्मनाम् ।
नास्त्युपेक्ष्यो हरेर्भक्त इति पूते प्रदर्शितम् ॥ કદર્ય મનુષ્યોને અકાર્ય જેવું કંઈજ નથી અર્થાત્ તે સઘળી જાતનાં નીચ કર્મો કરી શકે છે, મહાત્મા–ઉદારચિત્ત પુરૂષોને ન સહન કરવા જેવું કંઈજ નથી અને હરિ પોતે ભક્તની ઉપેક્ષા–બેદરકારી કરતા નથી, એ ધૂતપર્વમાં દર્શાવ્યું છે. પં. નીલકંઠ.

જન્મ સુધી દાસ થઇને સેવા કરવી.' આવું આપણે સાંભળ્યું છે.[૬૭] તે બન્નેને પ્રશ્ન પૂછવા વિષે વિવાદ થયો અને છેવટે તે બન્નેએ પ્રહ્લાદને પ્રશ્ન કર્યો કે; 'અમારા બેમાંથી કયો એક શ્રેષ્ઠ છે? આ અમારા પ્રશ્નનો સત્ય ઉત્તર આપો. મિથ્યા કહેશો નહિ.'[૬૮] આ સાંભળીને પ્રહ્લાદ મિથ્યાવાદથી ડરીને સુધન્વાના તરફ જોવા લાગ્યા. તે વખતે સુધન્વાએ બ્રહ્મદંડની પેઠે જાજ્વલિત થતાં ક્રોધ કરીને પ્રહ્લાદને કહ્યું કે;[૬૯] "ઓ પ્રહ્લાદ! જો તમે મિથ્યા બોલશો અથવા ઉત્તર નહિ આપશો તો ઈંદ્ર વજ્ર મારીને તમારા માથાના સેંકડો કટકા કરી નાખશે"[૭૦] સુધન્વાએ આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે તો પિપળાનાં પાંદડાંની પેઠે કંપતા પ્રહ્લાદ, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂછવા માટે મહા તેજસ્વી કશ્યપ ઋષિની પાસે ગયા.[૭૧] અને પ્રહ્લાદ બોલ્યા; "હે મહાભાગ્યશાલી! તમે દેવના, અસુરના અને બ્રાહ્મણના ધર્મના વિજ્ઞાતા છો એમાં સંશય નથી. આ એક ધર્મસંકટ આવ્યું છે તેને તમે સાંભળો.[૭૨] હું પૂછું છું કે, જે મનુષ્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપે અથવા મિથ્યા ઉત્તર આપે તો તેને મરણ પછી કયા લોકમાં જવું પડે છે તે મને કહો."[૭૩]

કશ્યપ બોલ્યા:—" જે મનુષ્ય જાણવા છતાં કામનેલીધે, ક્રોધને લીધે અથવા ભયને લીધે પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપતો નથી તે મનુષ્ય એકહજાર વરૂણપાશોથી પોતાને બાંધી લે છે.[૭૪] વળી જે સાક્ષી થયો હોય અને સાક્ષી આપતાં સ્પષ્ટ બોલે નહિ પણ ગાયના કાનની પેઠે શિથિલ ઉત્તર આપે તે પણ પોતે હજાર વરૂણપાશથી બંધાય છે;[૭૫] અને તેનો પૂરે એક એક વર્ષે એક એક પાશ છુટે છે, માટે યથાર્થ રીતે સત્ય જાણનારાએ સત્યજ કહેવું જોઇએ.[૭૬] જે સભામાં અધર્મવડે ધર્મ વિંધાતો હોય અર્થાત્ વાદી પ્રતિવાદી બેમાંથી એક મિથ્યા બોલનારો હોય છતાં તે બીજાને મિથ્યાવાદી કહેતો હોય તે અધર્મવડે ધર્મનો વેધ થયેલો કહેવાય; તેવે પ્રસંગે ન બોલવાથી, મિથ્યા બોલવાથી અથવા સંશયગ્રસ્ત વચન કહેવાથી ધર્મનાં શલ્યને-શંકુને કાપી નાખતા નથી તો તેઓજ તે અધર્મવડે વિંધાય છે.[૭૭] જે સભાસદો નિંદવા યોગ્ય હોય તેની નિંદા કરતા નથી તો તે અધર્મનો અર્ધો ભાગ સભાપતિને પ્રાપ્ત થાય છે એક ચતુર્થાંશ અધર્મકર્ત્તાને પ્રાપ્ત થાય છે અને બાકીનો ચતુર્થાંશ સભાસદોને પ્રાપ્ત થાય છે.[૭૮] જે સભામાં નિંદવા યોગ્યની નિંદા કરવામાં આવે છે ત્યાં સભાપતિ પાપરહિત થાય છે, સભાસદો પણ પાપથી મુક્ત થાય છે અને પાપ તેના કર્ત્તાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.[૭૯] હે પ્રહ્લાદ! પ્રશ્ન કરનારાને જેઓ અધર્મથી મિથ્યા ઉત્તર આપે છે તેઓ પોતાનાં યજ્ઞયાગાદિકને તથા વાવકુવા વગેરે પૂર્તકર્મોને અને સાત સાત આગળ પાછળના વંશપુરૂષોને હણી દે છે.[૮૦] જેનું દ્રવ્ય હરી લીધું હોય તેને જે દુઃખ થાય છે, જેનો પુત્ર મરણ પામ્યો હોય તેને જે દુઃખ થાય છે, દેવાદારને જે દુઃખ થાય છે, સ્વાર્થમાં નિષ્ફલ નિવડેલાને જે દુઃખ થાય છે,[૮૧] પતિવિનાની સ્ત્રીને જે દુઃખ થાય છે, રાજાએ કેદ કરેલાને જે દુઃખ થાય છે, અપુત્રવતી સ્ત્રીને જે દુઃખ થાય છે, વાઘથી સપડાયલાને જે દુઃખ થાય છે,[૮૨] જેના ઉપર શોક્ય આવી હોય તેને જે દુઃખ થાય છે અને જેને સાક્ષીઓએ મિથ્યા સાક્ષી પૂરીને હરાવ્યો હોય તેને જે દુઃખ થાય છે, તે બધાં દુઃખો એકસરખાં છે એમ સ્વર્ગાધીશ દેવો કહે છે;[૮૩] અને તે સર્વ દુઃખો અસત્ય બોલનારાને પ્રાપ્ત થાય છે. સમક્ષ જોવાથી અથવા વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યથી સાંભળવાવડે અથવા જાણેલી વાતને સંભારી રાખવાથી મનુષ્ય સાક્ષી કહેવાય છે;[૮૪] માટે સાક્ષી સાચું બોલે તોજ તે ધર્મ તથા અર્થથી રહિત થતો નથી."

આવાં કશ્યપનાં વચન સાંભળીને પ્રહ્લાદ પોતાના પુત્રને કહેવા લાગ્યા કે,[૮૫] "હે વિરોચન! તારા કરતાં સુધન્વા શ્રેષ્ઠ છે, મારા

કરતાં અંગિરા શ્રેષ્ઠ છે અને તારી માતાના કરતાં સુધન્વાની માતા પણ શ્રેષ્ઠ છે; માટે આ સુધન્વા તારા પ્રાણનો પ્રભુ છે."[૮૬]

સુધન્વા કહે છેઃ–"હે પ્રહલાદ! તમે પુત્ર ઉપરના સ્નેહને ત્યજી દઇને ધર્મનિષ્ઠ રહ્યા છો; માટે હું તમારા પુત્રને સરતથી છુટો કરૂં છું એ તમારો પુત્ર સ્વતંત્રતાથી સો વર્ષ જીવો."[૮૭]

વિદુર બોલ્યાઃ–"આ પ્રમાણેના પરમધર્મને સાંભળીને તમે સર્વે સભાસદો એ દ્રૌપદીના પ્રશ્નને અનુરૂપ હવે પછી શું ધારો છો તે ઉત્તર કહેવો જોઇએ."[૮૮]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આવાં વિદુરનાં વચનને સાંભળીને પણ રાજાઓએ કંઇજ ઉત્તર આપ્યો નહિ; તે વખતે કર્ણે દુઃશાસનને કહ્યું કે; 'આ દાસી દ્રૌપદીને આપણે ઘેર લઇ જા.'[૮૯] એ સાંભળીને ધ્રુજતાં, લજ્જિત થયેલાં તથા પાંડવોનાં નામ લઇને વિલાપ કરતાં એવાં તપસ્વિની દ્રૌપદીને દુઃશાસન સભાની વચ્ચે ખેંચવા લાગ્યો.[૯૦]

ઈતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે દ્રૌપદ્યાકર્ષણ નામનો અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૯ મો–ભીષ્મનાં વાક્યો.

॥ द्रौपद्युवाच ॥

पुरस्तात् करणीयं मे न कृतं कार्यमुत्तमम् ॥
विह्वलास्मि कृताऽनेन कर्षता बलिना बलात्॥

દ્રૌપદી બોલ્યાંઃ–"આ બલવાન્ દુઃશાસને બલપૂર્વક ખેંચી ખેંચીને મને વિહ્વલ કરી મૂકી છે એટલે મારે પ્રથમ કરવા યોગ્ય જે ઉત્તમ કાર્ય હતું તે હું હજી સુધી કરી શકી નથી;[૧] હવે આ કૌરવોની સભામાં બેઠેલા સર્વે કુરુઓને હું અભિવાદન કરૂં છું. મેં જે પ્રથમ અભિવાદન કર્યું નહિ, એ મારો અપરાધ ગણાય નહિ."[૨]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–તેવાં દુઃખને માટે અયોગ્ય એવાં તપસ્વિની દ્રૌપદી, દુઃશાસનના ખેંચવાથી તથા દુઃખથી સભામાં જમીનપર તૂટી પડયાં અને નીચે પ્રમાણે વિલાપ કરવા લાગ્યાં.[૩] દ્રૌપદી બોલ્યાંઃ–"જે મને રંગમંડપમાં એકઠા મળેલા રાજાઓએ પૂર્વે સ્વયંવરમાં જોઈ હતી, તે વિના બીજે કયાંય જોઇ નથી, તે હું આજે આ સભા વચ્ચે આવી પડી છું.[૪] જે મને ઘરમાં પૂર્વે વાયુ તથા સૂર્ય પણ જોઇ શક્યા નથી, તે હું આજે એક સામાન્ય મનુષ્યની સ્ત્રીની પેઠે સભામાં મનુષ્યોના સમાજમાં દેખા દઉં છું![૫] જે મને પૂર્વે ઘરમાં વાયુ સ્પર્શ કરતો, તો તેને પણ પાંડવો સહન કરી શકતા નહિ, તે મને આજે આ દુરાત્માનો સ્પર્શ થાય છે તો પણ પાંડવો સાંખી રહે છે![૬] વળી પુત્રની વહુ અને પુત્રી જેવી હું ક્લેશને માટે અયોગ્ય છું છતાં ક્લેશ ભોગવું છું[૨] અને તે આ કુરુઓ સહન કરે છે; આ ઉપરથી હું માનું છું કે હવે કાલ ફરી ગયો છે.[૭] આજે હું પતિવ્રતા તથા શુભ ગુણવાળી સ્ત્રી સભાની વચ્ચે આવી છું, એનાથી બીજું નીચ કર્મ શું હોય? રાજાઓનો ધર્મ કયાં જતો રહ્યો?[૮] અમે સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે ધર્મપરાયણ સ્ત્રીને સભામાં લઇ જવામાં આવતી ન હતી; પરંતુ તે પ્રાચીન સનાતન ધર્મ આજે કૌરવોમાંથી નાશ પામ્યો છે.[૯] નહિ તો પાંડવોની પત્ની, ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બ્હેન અને શ્રીકૃષ્ણની સખી એવી હું રાજાઓની સભામાં કેમ આવી શકું?[૧૦] હે કૌરવો! તમે આ સમાન વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી ધર્મરાજાની ભાર્યાને કહો કે, હું દાસી છું કે દાસી નથી? તમે કહેશો તેમ હું વર્તીશ.[૧૧] હે કૌરવો! આ કૌરવોના યશને હરણ કરનારો ક્ષુદ્ર દુઃશાસન મને બહુ પીડા કરે છે. હવે લાંબો સમય એ પીડા હું સહન કરી શકીશ નહિ.[૧૨] એ રાજાઓ! તમે મને

હારેલી અથવા ન હારેલી જે પ્રમાણે માનતા હો તે પ્રમાણે કહો. હું તમારા ઉત્તરની ઈચ્છા રાખું છું અને હે કૌરવો! પછી તમે જેમ કહેશો તેમ હું કરીશ."[13]

ભીષ્મ બોલ્યા:-"હે કલ્યાણિ! ધર્મની ગતિ પરમ સૂક્ષ્મ છે એમ મેં પહેલેથીજ કહ્યું છે. જગતમાં વિશેષ જ્ઞાનવાળા મહાત્માઓ પણ તે ધર્મની સૂક્ષ્મતાને જાણી શકતા નથી.[14] આ લોકમાં અધર્મના સમયમાં બલવાન્ પુરુષ જે પ્રમાણે ધર્મ કહે તેજ ધર્મ છે અને દુર્બલનો કહેલો ખરો ધર્મ પણ ધર્મ ગણાતો નથી;[15] માટે તમારા એ પ્રશ્નનું હું નિશ્ચયપૂર્વક *વિવેચન કરી શકતો નથી. કારણ કે આ કાર્ય સૂક્ષ્મ છે, ગંભીર છે અને ઘણું ભારે છે.[16] ખરેખર આ કુલનો થોડાજ સમયમાં અંત આવી જશે; કારણ કે તેમ થવાને યોગ્યજ હોય તેમ આ સઘળા કૌરવો લોભ અને મોહને વશ થઈ ગયા છે.[17] હે કલ્યાણિ! જેઓની તું વહુ છે તે અમારા કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવો અનેક દુ:ખથી અત્યંત દુ:ખી થતાં પણ ધર્મમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા નથી.[18] હે પાંચાલિ! જે તું આવું કષ્ટ પામતાં પણ ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, એ તારૂં વર્તન તારે માટે યોગ્યજ છે.[19] જો, આ ધર્મવેત્તા એવા દ્રોણ વગેરે વૃદ્ધ પુરુષો તો પ્રાણ વિનાના હોય તેમ ચોતરફથી નમી જઈને શૂન્ય શરીરથી બેઠેલા છે;[20] માટે આ પ્રશ્નના સંબંધમાં યુધિષ્ઠિરને પ્રમાણરૂપ ગણવા એમ હું માનું છું, તેથી તમે જિતાયાં છો કે નથી જિતાયાં, તે યુધિષ્ઠિર પોતેજ કહેવાને યોગ્ય છે."[21]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે ભીષ્મવાક્ય નામનો અધ્યાય ૬૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૦ મો-ભીમસેનનાં વચન.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तथा तु दृष्ट्वा बहु तत्र देवीं रोरूयमाणां कुररीमिवार्ताम् ॥ नोचुर्वचः साध्वथवाप्यसाधु महीक्षिता धार्तराष्ट्रस्य भीताः ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પ્રમાણે દુ:ખિત થઈને કુરરી પક્ષિણીની પેઠે સભામાં દેવી દ્રૌપદીને પુષ્કલ રુદન કરતાં જોઈને પણ દુર્યોધનથી ભય પામેલા રાજાઓ સારૂં અથવા નરસું કંઈ પણ વચન બોલ્યા નહિ.[1] આ પ્રમાણે રાજાઓના પુત્રો તથા પૌત્રોને મૌન રહેલા જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન મંદ હાસ્ય કરતો હોય તેમ પાંચાલરાજની પુત્રી દ્રૌપદીને તે વખતે નીચે પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો.[2]

દુર્યોધન બોલ્યો:-"હે યજ્ઞસેન રાજાની પુત્રિ! આ તારો પ્રશ્ન ઉદાર બલવાળા ભીમ, અર્જુન, સહદેવ તથા તારા પતિ નકુલના ઉપરજ રહો. એઓ તારાં વચનનો ઉત્તર આપશે.[3] આ આર્ય પુરુષોની વચ્ચે હે પાંચાલિ! એઓ યુધિષ્ઠિરની દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકવાની સત્તા નહિ હતી એવું તારે માટે કહે તથા એ બધા ધર્મરાજાને મિથ્યાવાદી ઠરાવે એટલે હે પંચાલરાજની પુત્રિ! તું દાસીપણાથી મુક્ત થઈશ,[4] અથવા તો ધર્મપરાયણ અને

* જો હું દ્રૌપદીને 'તું જિતાયલી નથી' એમ કહું તો વગર અપરાધે પીડાયલી એ તત્કાલ ક્રોધ કરીને કૌરવોને નાશ પમાડે, અને તેમ હોવાથી દ્રૌપદીનાં અપમાનનો દોષ મોટો કે કુરુઓના નાશનો દોષ મોટો એવા સંશયમાં ધર્મનું તત્વ સૂક્ષ્મ છે, માટે તેનું વિવેચન થઈ શકે તેવું નથી. વળી દેવોનું કાર્ય કરવા માટે જેટલાઓનો વધ કરવાનો છે તે બધા અહીં ન હોવાથી માત્ર કૌરવોનો નાશ કરવાથીજ દેવકાર્ય થઈ શકશે નહિ આ ગૂઢ આશય છે. તેમજ પાંડવો હમણાં શસ્ત્રવિનાના છે અને પારકાના દાસ છે માટે પાંડવોના અત્યારના સ્વામી કૌરવોને મારવા એ દ્રૌપદીને પણ દોષકારક થાય, કારણ કે પોતાના સ્વામીના સ્વામીને મારવા એ ઘણું અકાર્ય ગણાય. વિવેચન કરીને કહેવામાં આ ત્રણ કારણો હોઈ શકે.

ઈંદ્રના જેવા, મહાત્મા આ ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતે એ સંબંધમાં કહે કે એ પોતે તને મૂકવા માટે સત્તાવાળા હતા કે નહિ ? એના વચન પ્રમાણે પછી તું દાસીપણું અથવા અદાસીપણું એ બેમાંથી એક વાત સ્વીકારી લે;[5] કારણ કે સભામાં બેઠેલા આ સર્વે કૌરવો તારાજ દુ:ખમાં ડૂબી ગયેલા છે, અને તારા અલ્પ ભાગ્યવાળા પતિઓને જોઈને એ આર્દ્ર હૃદયવાળા રાજાઓ યથાર્થ રીતે કંઈ પણ બોલતા નથી."[6]

વૈશંપાયન કહે છે:–કુરુરાજ દુર્યોધનનાં આવાં વચન સાંભળીને સર્વે સભાસદો ઉંચા સ્વરથી તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, અને હર્ષનાદ કરીને પોતાના હાથમાં રહેલાં વસ્ત્રોને ઉડાડવા લાગ્યા. ત્યારે કૌરવપક્ષપાતિઓ કેટલાક હાય હાયના આર્ત્તનાદ પણ કરવા લાગ્યા.[7] દુર્યોધનનાં તેવાં મનોહર વાક્યને સાંભળીને સભામાં બેઠેલા કૌરવોને હર્ષ ઉત્પન્ન થયો અને સર્વે રાજાઓ ધાર્મિક એવા કુરુશ્રેષ્ઠનાં વખાણ કરતા પ્રસન્ન થયા;[8] તથા ધર્મવેત્તા એવા યુધિષ્ઠિર હવે શું કહેશે ? તે જાણવા માટે તે રાજાઓ પોતાનું મુખ યુધિષ્ઠિરના તરફ રાખીને તેમને જોઇ રહ્યા.[9] વળી તેઓ યુદ્ધમાં અજિત એવા પાંડુપુત્ર અર્જુન, ભીમસેન, નકુલ તથા સહદેવ શું કહેશે ? તે જાણવા માટે બહુ ઉત્કંઠિત થઈ ગયા.[10] પછી સભામાં થયેલો કોલાહલ શાંત પડયો ત્યારે પોતાના ચંદનચર્ચિત સુંદર દિવ્ય હાથને ઉંચો કરીને ભીમસેન આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[11]

ભીમસેન બોલ્યો:–"જો આ ઉદાર મનવાળા અમારા વડીલ બંધુ ધર્મરાજા, અમારા કુલના સ્વામી ન હોત તો અમે આ અપરાધો સહન કરત નહિ;[12] પરંતુ એ ધર્મરાજા અમારા પુણ્યના, તપના તથા પ્રાણના પણ સ્વામી છે. એમણે પોતાને અજિત માનીને જો દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકી હોય તો તે દ્રૌપદીને જિતાયલી મનાય, અને તેવી દ્રૌપદીને અમે ન જિતાયલી કહીએ; એટલે એકવાર જિતાયલા અમે ફરીથી જૂઠું બોલવાથી વધારે જિતાયલા ગણાઇએ. અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર પોતે પોતાને હારેલા માનતા હતા અને તે પછી તેમણે દ્રૌપદીને પણમાં મૂકી હતી એટલે દ્રૌપદી દાસી ગણાય નહિ.[13] પગવડે ભૂમિનો સ્પર્શ કરનારો મરણધર્મવાળો મનુષ્ય આ પાંચાલીના કેશનો સ્પર્શ કરીને મારા હાથથી જીવતો જઇ શકે નહિ.[14] આ મારા બન્ને બાહુ કેવા પરિઘના જેવા લાંબા તથા ગોળ છે તેને તમે જુઓ. એ બાહુઓની વચ્ચે આવેલો સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ છુટી શકે નહિ;[15] પરંતુ શું કરૂં ! હું ધર્મપાશથી આ રીતે બંધાયલો છું, વડીલભાવનાં ગૌરવથી રુંધાયલો છું તથા અર્જુનથી રોકાયલો છું એટલે ભયંકર કર્મ કરી શકતો નથી.[16] પરંતુ જો મને ધર્મરાજા રજા આપે તો જેમ સિંહ, ક્ષુદ્ર મૃગોને મારી નાખે તેમ હું આ ધૃતરાષ્ટ્રના પાપી પુત્રોને તમાચા રૂપી તરવારથી કાપી નાખું."[17]

વૈશંપાયન કહે છે:–આ રીતે બોલતા ભીમસેનને તે વખતે ભીષ્મ, દ્રોણ તથા વિદુર કહેવા લાગ્યા કે; "તું ક્ષમા રાખ. તું કહે છે તે તેમજ છે, તારામાં બધું ઘટી શકે છે."[18]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે ભીમવાક્ય નામનો અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૧ મો–દ્રૌપદીને વરદાન.

॥ कर्ण उवाच ॥

त्रयः किलेमे ह्यधना भवन्ति दासःपुत्रश्चास्वतंत्रा च नारी ॥ दासस्य पत्नी त्वधनस्य भद्रे हीनेश्वरा दासधनं च सर्वम् ॥१॥

કર્ણ બોલ્યો:–"દાસ, પુત્ર અને પરતંત્ર સ્ત્રી આ ત્રણે નિર્ધન ગણાય છે; માટે નિર્ધન દાસની સ્ત્રી પતિસત્તાવિનાની છે અને દાસનું સર્વ ધન પણ સ્વામિસત્તાવિનાનું છે; માટે તે બન્નેને દાસનો જે કલ્યાણ ફલનો ભોક્તા સ્વામી હોય તેને સ્વાધીન કરવાં.[1] હે રાજપુત્રિ ! તેથી તું રાજાના અંતઃપુરમાં જઈને તેની રાણીઓની સેવા કર, અહીં તે શ્રેષ્ઠ કામ તને સોંપવામાં આવે છે, હવેથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તારા સ્વામી ગણાશે, પણ પાંડવો સ્વામી ગણાશે નહિ. અથવા તું પતિના પરાજયથી પોતાનો પરાજય ન માનતી હો તો હે ભાવિનિ! જે પતિની દ્યૂતક્રીડાથી તને દાસીપણું પ્રાપ્ત થાય નહિ તેવો બીજો પતિ તું શીઘ્ર કરી લે, અથવા સ્ત્રીને દાસીપણામાં પતિના સંબંધમાં ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવું એ દુર્ભગાને માટે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેમ કર.[2,3] હે યજ્ઞસેનની પુત્રિ ! યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ બધા હારીને અમારા દાસ થયા છે અને તું પણ હારીને અમારી દાસી થઇ છે; એટલે પરાજય પામેલા પાંડવો હવે તારા પતિઓ નથી.[4] પાંચાલરાજ દ્રુપદની આ પુત્રી દ્રૌપદીને સભાની વચ્ચે દાવમાં મૂકીને રમનાર પૃથાનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર આવાં કામથી પોતાના જન્મનું સાફલ્ય, પરાક્રમ તથા પુરુષાર્થ કેમ ન માને? માનેજ."[5]

વૈશંપાયન કહે છે:–કર્ણનાં આવાં વચન સાંભળીને મહાક્રોધથી ભીમસેન દીન જેવો જણાઇ અત્યંત નિસાસા મૂકવા લાગ્યો, અને રાજાની આજ્ઞાને અનુસરનારો તથા ધર્મપાશથી બંધાયલો એવો તે કર્ણને બાળી મૂકતો હોય તેમ ક્રોધથી લાલચોળ આંખો કરીને યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે બોલ્યો.[6]

ભીમ કહે છે:–"હે રાજન્! હું સૂતપુત્ર કર્ણના ઉપર ક્રોધ કરતો નથી; કારણ કે પોતાના પાલનપોષણ કરનારા ધણીની વડાઈ ગાવી એ દાસોનો ધર્મજ ગણાય છે; પરંતુ હે નરેંદ્ર! જો તમે આ દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકીને ન રમ્યા હોત તો શત્રુઓ મને આવાં વચનો શું કહી શકત?"[7]

વૈશંપાયન કહે છે:–ભીમસેનનાં વચન સાંભળીને તે વખતે દુર્યોધન રાજા મૌન ધારણ કરીને અચેતનની પેઠે બેસી રહેલા યુધિષ્ઠિરને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[8] "હે નૃપ! ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ બધા તમારી આજ્ઞામાં રહેલા છે. માટે તમે જો દ્રૌપદીને અજિત માનતા હો તો દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો."[9] આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને કહીને ઐશ્વર્યનાં મદથી મોહિત થયેલા દુર્યોધને દ્રૌપદીનો પરિહાસ કરતો હોય તેમ તેના તરફ જોઈ તથા કર્ણને ઉશ્કેરીને ભીમનો પરાભવ કરતો હોય તેમ તેણે કેળના થાંભા જેવી, સર્વ લક્ષણયુક્ત, હાથીની સુંઢના જેવી જણાતી અને વજ્રના જેવી દૃઢ પોતાની ડાબી જંઘા, દ્રૌપદીના જોતાં પોતાનું વસ્ત્ર ઉંચું કરીને તેને દેખાડી.[10-12] તે જોઇને ભીમસેન પોતાની લાલ થયેલી આંખો ફાડીને આખી સભાને સંભળાવતો હોય તેમ ઘાંટો કાઢીને રાજાઓની વચ્ચે દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો કે;[13] "ઓ દુર્યોધન! મહાયુદ્ધમાં જો તારી જંઘાને ગદાથી જો ન ભાંગી નાખું તો હું ભીમસેન પોતાના પિતૃઓની સાથે પિતૃલોકને પ્રાપ્ત થઈશ નહિ."[14] આ વખતે ક્રોધાક્રાંત થયેલા ભીમસેનનાં સર્વે રુંવાટાંનાં છિદ્રોમાંથી બળતા વૃક્ષની બખોલોમાંથી જેમ અગ્નિ નિકળે તેમ અગ્નિની જ્વાલાઓ નિકળવા લાગી હતી.[15]

વિદુર બોલ્યા:–"હે પ્રતીપવંશના રાજાઓ! તમે ભીમસેનથી મહાન્ ભય આવી લાગશે એમ જુઓ અને જાણો કે, જરૂર દૈવથીજ પ્રેરાયલો આ આપણી આગળ ભરતવંશીઓમાં મોટો અન્યાય ઉત્પન્ન થયેલો છે.[૧૬] હે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો! આ તમે દ્યૂતની મર્યાદા ઓળંગીને દ્યૂત રમ્યા છો; જેથી સભામાં સ્ત્રીને દાવમાં મૂકીને તેને માટે વિવાદ કરો છો. તમારા યોગ-ક્ષેમ સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામે છે. ખરે, કૌરવો પાપી વિચારોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે;[૧૭] માટે હે કુરુવંશીઓ! તમે આ ધર્મને તત્કાલ ઓળખો; કારણ કે ધર્મનો નાશ થવાથી આખી સભાને દોષ લાગે છે. જો યુધિષ્ઠિરે પોતાના હારતાં પહેલાં દ્રૌપદીને પણમાં મૂકી હોત તો તે વખતે તે દ્રૌપદીને મૂકવાને સત્તાધારી ગણાત;[૧૮] પરંતુ આ તો સ્વપ્નમાં જિતેલું ધન જેમ નિરર્થક ગણાય તેમ જેની સત્તા નથી તેવાએ પણમાં મૂકેલું ધન પણ નિરર્થકજ ગણાય એમ હું માનું છું; માટે હે કૌરવો! તમે ગાંધારરાજ શકુનિનું વચન સાંભળીને આ શુદ્ધ ધર્મથી દૂર ન થાઓ."[૧૯]

દુર્યોધન બોલ્યો:–"હું, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ તથા સહદેવનાં વચન ઉપર આધાર રાખું છું; માટે તેઓ યુધિષ્ઠિરની દ્રૌપદીને મૂકવાની સત્તા ન હતી એમ કહે એટલે હે યાજ્ઞસેનિ! તું દાસીપણાથી છુટી થઈશ."[૨૦]

અર્જુન કહે છે:–"કુંતીના પુત્ર મહાત્મા ધર્મરાજા દ્યૂતમાં અમને મૂકવા માટે પ્રથમ તો સ્વામી હતા; પરંતુ એ પોતાનું શરીર હારી ગયા પછી કોના સ્વામી ગણાય! આ વાત સઘળા કુરુઓ લક્ષમાં લ્યો."[૨૧]

વૈશંપાયન કહે છે:–હે જનમેજય રાજા! આ વખતે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના ઘરમાં આવેલી અગ્નિહોત્રશાલાની પાસે ઉચ્ચ સ્વરથી શિયાળ બોલવા લાગ્યું; તેની સામે ગધેડાંઓએ ભૂંકવા માંડયું તથા ચોમેર ભયંકર પક્ષીઓ પણ બોલવા લાગ્યાં.[૨૨] તે ભયંકર શબ્દને તત્ત્વવેત્તા વિદુરે, સુબલનાં પુત્રી ગાંધારીએ, ભીષ્મે, દ્રોણે તથા વિદ્વાન્ કૃપાચાર્યે સાંભળ્યો અને તેઓ 'કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ થાઓ' એમ મોઢેથી કહેવા લાગ્યા.[૨૩] તે પછી વિદ્વાન્ વિદુરે તથા ગાંધારીએ તેવા ભયંકર ઉત્પાતને જોઈને દુઃખીની પેઠે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને તે વાત નિવેદન કરી, એટલે રાજા નીચે પ્રમાણે વાક્ય કહેવા લાગ્યા.[૨૪]

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:–"હે મંદ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધન! તારૂં મોત આવ્યું છે! જેથી હે અવિનયવાળા! તું કુરુકુલના મુખ્ય પુરુષોની સભામાં સ્ત્રીની સાથે અને તેમાં પણ પાંડવોની ધર્મપત્ની દ્રૌપદીની સાથે વિવાદ કરે છે."[૨૫] આ પ્રમાણે દુર્યોધનને કહીને પછી બુદ્ધિમાન્ તથા સગાં સંબંધીઓને વિનાશમાંથી બચાવીને તેઓનું હિત કરવાની ઇચ્છાવાળા તત્ત્વવેત્તા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, પોતાની બુદ્ધિથી એ સંબંધમાં વિચાર કરીને દ્રૌપદીને શાંત પાડી તેને કહેવા લાગ્યા.[૨૬]

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:–"હે પાંચાલિ! તમે ઇચ્છામાં આવે તેવો વર મારી પાસે માગો; કારણ કે ધર્મપરાયણા તથા પતિવ્રતા એવાં તમે મારી પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છો."[૨૭]

દ્રૌપદી બોલ્યાં:–"હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જો તમે મને વર આપતા હો તો હું માગું છું કે, સર્વ ધર્મોને અનુસરનારા એવા શ્રીમાન્ યુધિષ્ઠિર દાસપણાથી મુક્ત થાઓ.[૨૮] વળી મારા મનસ્વી પુત્ર પ્રતિવિંધ્યને 'આ દાસપુત્ર છે' એવું કોઇ કુમારોએ અજાણપણામાં પણ કહેવું નહિ;[૨૯] કારણ કે તે પ્રથમથી રાજપુત્ર હોઇને બીજો કોઈ પુરુષ ન ભોગવે તેવા વૈભવની સાથે રાજાઓથી લાડ પામીને ઉછરેલો છે તેથી તેને દાસપુત્રપણું ઘટે નહિ."[૩૦]

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:–"હે કલ્યાણિ! તમે જેમ કહો છો તેમ તે થાઓ. હે ભદ્રે! હું તને વળી બીજો વર આપું છું માટે તે તું માગી લે; કારણ કે તું એકજ વરદાનને યોગ્ય નથી એમ મારૂં મન કહે છે."[૩૧]

દ્રૌપદી બોલ્યાં:–"હે રાજન્ ! ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ, રથ, ધનુષ તથા બાણોની સાથે દાસત્વથી રહિત તથા સ્વતંત્ર થાઓ એ હું માગું છું."[૩૨]

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:–"હે મહાભાગ્યશાલિનિ ! તું ઇચ્છે છે તેમ તેઓ અદાસ અને સ્વતંત્ર થાઓ. હે આનંદિનિ ! તારો બે વરદાનથી સારો સત્કાર થયો નથી માટે તું ત્રીજો વર અમારી પાસે માગ; કારણ કે ધર્મચારિણી એવી તું અમારી સર્વે વહુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે."[૩૩]

દ્રૌપદી બોલ્યાં:–"હે ભગવન્ ! લોભ એ ધર્મનો નાશ કરનારો છે; માટે તેવો લોભ કરવા હું ઇચ્છતી નથી. હે રાજેંદ્ર ! હવે ત્રીજો વર મેળવવા માટે હું અયોગ્ય છું;[૩૪] કારણ કે વૈશ્યને એક વર માગવાનો, ક્ષત્રિય સ્ત્રીને બે વર માગવાનો, રાજાને ત્રણ વર માગવાનો અને હે રાજેંદ્ર ! બ્રાહ્મણને સો વર માગવાનો અધિકાર છે.[૩૫] હે રાજન્ ! દાસભાવને પામેલા આ મારા પતિઓ હવે દાસપણાથી મુક્ત થયા છે એટલે એઓ પોતાનાં પુણ્ય કર્મથી કલ્યાણોને પ્રાપ્ત કરશે.[૩૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વ વિષે દ્રૌપદી વરલાભ નામનો અધ્યાય ૭૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૨ મો–ભીમસેનનો ક્રોધ.

॥ कर्ण उवाच ॥

या नः श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपेण संमताः ॥
तासामेतादृशं कर्म न कस्याश्चन शुश्रुम ॥१॥

કર્ણ બોલ્યો:–"મનુષ્યોમાં જે સ્વરૂપસંપન્ન સ્ત્રીઓ આપણે સાંભળી છે, તેઓમાંની કોઈપણ સ્ત્રીનું કામ આ દ્રૌપદીના જેવું આપણે સાંભળ્યું નથી.[૧] જ્યારે પાંડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અત્યંત ક્રોધે ભરાયા હતા તે વખતે દ્રુપદ રાજાની પુત્રી કૃષ્ણા અહીં પાંડુપુત્રોને શાંતિ આપનારી થઈ પડી.[૨] નૌકારૂપી તરવાના સાધન વિનાના અને અગાધ એવા વિપત્તિસમુદ્રમાં ગોથાં ખાતા અને ડૂબતા એવા પાંડવોને નૌકાની પેઠે પાર પહોંચાડનારી આ પાંચાલી થઈ પડી છે!"[૩]

વૈશંપાયન કહે છે:–પાંડુના પુત્રોને સ્ત્રીએ બચાવ્યા, આવાં કર્ણનાં વચન સાંભળીને મહાક્રોધી ભીમસેન કુરુઓની વચ્ચે અત્યંત દુર્મન થઇને અર્જુનના પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૪]

ભીમ બોલ્યો:–"દેવલ મુનિ કહે છે કે, પુરુષમાં પુત્ર, કર્મ અને વિદ્યા, આ ત્રણ જ્યોતિ રહેલાં છે જે ત્રણથી આ પ્રજા સૃજાયલી છે. જ્યારે અપવિત્ર, પ્રાણ વિનાના દેહને જ્ઞાતિવાળા શૂન્ય સ્થાનમાં ત્યજી દે છે, ત્યારે પુરુષને ઉપર કહેલાં ત્રણ જ્યોતિઓજ ઉપયોગી થાય છે.[૫,૬] તે પરલોકમાં હિતકારક એવું પુત્રાદિ તેજ તો આપણી સ્ત્રીના સ્પર્શથી કૌરવોનું સર્વ રીતે જતું રહ્યું એ આપણે જાણી શક્યા છીએ; ત્યારે હે ધનંજય ! પારકાઓના સંબંધમાં આવેલી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તો કેવોકજ નિકળે ? નીચ કર્મવાળોજ થાય. (અર્થાત્ સૂતનાં બીજથી વીર પુત્રની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે માટે કર્ણ પણ કંસની પેઠે અસુરનાં બીજથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તેથીજ તે ક્રૂર કર્મ કરનારો નિવડયો છે, એ ભાવ છે.)"[૭]

અર્જુન બોલ્યો:–"હે ભરતકુલોત્પન્ન ! નીચ મનુષ્યો કઠોર વાણી બોલે કે ન બોલે, તો પણ ઉત્તમ પુરુષો સદા તેને પ્રત્યુત્તર આપતા નથી.[૮] વળી પોતે કરેલાં કાર્યોનો બદલો વાળી જાણતા હોય તો પણ જે પ્રતિષ્ઠિત સત્પુરુષો છે તે સામાનાં સુકૃત્યોનેજ સંભારે છે; પરંતુ તેઓનાં કરેલાં વૈરોને સ્મરણમાં લાવતા નથી."[૯]

ભીમ કહે છે:–"હે ભરતવંશી રાજેંદ્ર ! હું એકઠા મળેલા આ સર્વે શત્રુઓને ઝડપથી

અહીંજ મારી નાખું ? કે આ સભામાંથી નિકળ્યા પછી એઓનો ભંડાર દેશ તથા કિલ્લાઓની સાથે નાશ કરૂં ?[૧૦] હે ભારત ! અથવા આપણે વિવાદ કરવાનું અને બોલવાનું શું પ્રયોજન છે ? હું આજેજ એઓને અહીં મારી નાખું છું, પછી તમે આ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરો. "[૧૧] આ પ્રમાણે બોલીને પોતાના નાના ભાઇઓની સાથે ભીમસેન હરણોમાં બેઠેલા સિંહની પેઠે કૌરવોના તરફ વારંવાર જોવા લાગ્યો.[૧૨] આ વખતે શુદ્ધ કર્મવાળા અર્જુને તેના તરફ જોઇને તેનું સાંત્વન કરવા માંડયું; પરંતુ મહાબાહુ વીર્યવાન્ ભીમસેન અંતર્દાહથી અધિક અધિક ખિન્નજ થતો ગયો.[૧૩] હે નરાધિપ ! આ વખતે ક્રોધ પામેલા ભીમસેનનાં કાન, આંખ વગેરે છિદ્રોમાંથી ધૂમ, તણખા અને જવાળાવાળો અગ્નિ નિકળવા લાગ્યો.[૧૪] વળી પ્રલયકાલ આવતાં મૂર્તિમાન્ કાલનું મુખ જેમ દુષ્પ્રેક્ષ્ય થઈ પડે તેમજ ચઢેલી ભ્રૂકુટીવાળું ભીમસેનનું મુખ પણ સામું ન જોવાય તેવું થઈ પડયું હતું.[૧૫] હે ભરતવંશી રાજા ! તે વખતે બાહુબલવડે શોભનારા એવા ભીમને યુધિષ્ઠિરે બાહુવડે અટકાવ્યો અને કહ્યું કે, "એમ કરીશ નહિ. તું શાંત થઇને બેસ."[૧૬] આ રીતે ક્રોધવડે લાલચોળ આંખવાળા મહાન્ બાહુવાળા ભીમસેનને બાવ્યા પછી યુધિષ્ઠિર હાથ જોડીને પોતાના કાકા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઇને ઉભા રહ્યા.[૧૭]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભા પર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે ભીમક્રોધ નામનો અધ્યાય ૭૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૩ મો—પાંડવોનું ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રયાણ.

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

राजन् किं करवामस्ते प्रशाध्यस्मांस्त्वमीश्वरः ॥
नित्यं हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने ॥१॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—"હે ભારતરાજ ! તમે અમારા પ્રભુ છો. અમને આજ્ઞા કરો. અમે તમારૂં શું કામ કરીએ ? અમે હમ્મેશાં તમારી આજ્ઞામાં રહેવા ઇચ્છીએ છીએ."[૧]

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:—"હે અજાતશત્રો ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, તમે બધા મારી આજ્ઞાથી ધનની સાથે નિર્વિઘ્નતાથી ક્ષેમકુશલ ઇંદ્રપ્રસ્થ જાઓ અને પોતાના રાજ્યનું પાલન કરો.[૨] મારી વૃદ્ધની શિખામણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવી. હું જે કહું તે સઘળું પથ્ય અને પરમ કલ્યાણ કરનારૂં છે.[૩] હે તાત ! હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મોની સૂક્ષ્મ ગતિને તમે જાણો છો. હે મહાબુદ્ધિશાલી ! તમે વિનયી છો અને વૃદ્ધોની સેવા કરનારા છો.[૪] હે ભારત ! જ્યાં બુદ્ધિ હોય છે ત્યાં શાંતિ હોય છે; માટે તમે શાંત થઈ જાઓ. કાષ્ઠ કોમલ છે માટે તેના ઉપર કુહાડી પડે છે પણ કાષ્ઠ વિનાના બીજા પાષાણાદિ કઠિન પદાર્થોપર તે વાપરવામાં આવતી નથી.[૫] જેઓ વૈરને યાદ કરતા નથી, ગુણોને જુએ છે પણ અવગુણોને જોતા નથી અને કોઇની સાથે વિરોધ કરતા નથી તેઓ ઉત્તમ પુરુષો છે એમ જાણવું.[૬] સત્પુરુષો સુકૃત્યોનેજ સંભારે છે; પણ સામાનાં કરેલાં વૈરોને યાદ રાખતા નથી અને પરોપકાર કરે છે, પરંતુ તેના પ્રત્યુપકારની આશા રાખતા નથી.[૭] હે યુધિષ્ઠિર ! કોઈ વિવાદ થતાં અધમ મનુષ્યો કડવાં વચનો બોલે છે, મધ્યમ મનુષ્યો તેવાં કઠોર વચનોનો કઠોર ઉત્તર ન આપતાં સીધો ઉત્તર આપે છે, અને ઉત્તમ પુરુષો કોઇ કઠોર તથા અહિતકારક વાણી કહે અથવા ન કહે તો પણ તે ધીર પુરુષો પ્રત્યુત્તર આપતા નથી.[૮,૯] સજ્જનો સામા મનુષ્યે વૈર કર્યાં હોય તેને યાદ કરતા નથી પણ તેનાં સારાં કામોને યાદ કરે છે, અને પોતાના અનુભવથી પારકાનાં દુઃખને સમજીને કોઇને દુઃખ આપતા નથી.[૧૦] બીજાને જેવું દર્શન પ્રિય

લાગે એવા સાધુ પુરુષો અર્થમર્યાદાને ભેદતા નથી. આર્ય એવા તમે પણ આ સત્સમાગમમાં તે પ્રમાણેજ વર્ત્યા છો. હે તાત! તમે ગુણગ્રહણની આકાંક્ષાથી, તમારી માતા ગાંધારીના તરફ જોઇને તથા તમારી આગળ રહેલા આ તમારા વૃદ્ધ કાકા ધૃતરાષ્ટ્રના તરફ જોઇને દુર્યોધનની કઠોરતાને મનમાં લાવશો નહિ. હે ભારત! મેં આ દ્યૂતમાં જાણી જોઈને બેદરકારી રાખી હતી;[11-14] કારણ કે મને પુત્રોના મિત્રોને તથા પુત્રોનાં બલાબલને જાણવાની ઇચ્છા હતી. હે રાજન! હવે હું માનું છું કે કુરુવંશીઓ શોક કરવા જેવા નથી; કારણ કે જેઓને ઉપદેશ આપનારા તમે છો, અને સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા બુદ્ધિમાન્ વિદુર જેઓના મંત્રી છે. તમારામાં ધર્મ રહેલો છે, અર્જુનમાં ધૈર્ય રહેલું છે, ભીમસેનમાં પરાક્રમ છે અને પુરુષોમાં મુખ્ય એવા નકુલ તથા સહદેવમાં શુદ્ધ ગુરુભક્તિ રહેલી છે. હે અજાતશત્રુ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. ભાઇઓની સાથે તમને સારો ભ્રાતૃભાવ રહો અને તમારૂં મન ધર્મમાં તત્પર રહો. હવે તમે ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રયાણ કરો."[15,16]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ધૃતરાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર 'આપના કહેવા પ્રમાણે વર્તીશું' એમ ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવી પોતાના ભાઇઓની સાથે ત્યાંથી નિકળ્યા.[17] પછી દ્રૌપદીની સાથે મેઘના જેવા રથોમાં બેસીને પાંડવો પ્રફુલ્લ મનથી નગરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રયાણ કરી ગયા.[18]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત દ્યૂતપર્વવિષે ધૃતરાષ્ટ્ર વરપ્રદાનપૂર્વક ઇંદ્રપ્રસ્થ પ્રતિ યુધિષ્ઠિરગમન નામનો અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત.

દ્યૂતપર્વ સમાપ્ત.*

अनुद्यूतपर्व.

અધ્યાય ૭૪ મો-યુધિષ્ઠિરને દ્યૂત રમવા પાછા બોલાવ્યા.

॥ जनमेजय उवाच ॥

अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा सरत्नधनसंचयान् ॥
पांडवान् धार्तराष्ट्राणां कथमासीन्मनस्तदा ॥१॥

જનમેજય પૂછે છેઃ-પાંડવોને રત્ન તથા ધનના સમૂહોની સાથે જવા માટે ધૃતરાષ્ટ્રે આજ્ઞા આપી તે જાણીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોના મનની તે વખતે કેવી સ્થિતિ થઇ?[1]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે રાજન્! જ્યારે બુદ્ધિમાન્ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને જવાની આજ્ઞા આપી છે એમ દુઃશાસને જાણ્યું તે વખતે તે તત્કાલ પોતાના ભાઈની પાસે ગયો;[2] અને હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! તેણે મંત્રીઓની સાથે બેઠેલા દુર્યોધનની પાસે જઇને દુઃખાતુર થઈ આ પ્રમાણે કહ્યું.[3]

દુઃશાસન બોલ્યોઃ-"હે મહારથી! આપણે દુઃખ વેઠીને મેળવેલાં ધનને આ ડોસો નાશ પમાડે છે એણે તે ધન પાછું શત્રુને સ્વાધીન કર્યું છે; એ તમને વિદિત થાઓ.[4] આ સાંભળીને અભિમાની એવા દુર્યોધન, કર્ણ તથા સુબલનો પુત્ર શકુનિ એ ત્રણે એકઠા મળીને પાંડવોનો પ્રતીકાર કરવા માટે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર બુદ્ધિમાન્ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની પાસે ઉતાવળથી ગયા અને દુર્યોધન આ પ્રમાણે નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યો.[5,6]

* नबाह्यो नांतरः शत्रुर्बाधते भगवज्जनं । क्रोध-दुःशासनौ कृष्णामापद्यपि न तेरतुः ॥ ભગવજ્જનને બાહ્ય અથવા આંતર શત્રુ બાધ કરી શકતો નથી, જેમ દ્રૌપદીને આપત્તિમાં પણ આંતર શત્રુ ક્રોધ અથવા બાહ્ય શત્રુ દુઃશાસન સ્વસ્થિતિથી ડગાવી શક્યા નહિ તેમ. ગણેશ.

દુર્યોધન બોલ્યો:–"હે રાજન્! ઇંદ્રની આગળ નીતિ કહેતાં વિદ્વાન્ એવા દેવના પુરોહિત બૃહસ્પતિએ જે કહ્યું છે તે તમે સાંભળ્યું નથી?૭ હે શત્રુને સંહારનારા રાજા! બલવડે અથવા યુદ્ધવડે જે શત્રુઓ તમારૂં અહિત કરનારા છે, તેઓને યુદ્ધ પહેલાંજ સર્વે ઉપાયો કરીને મારી નાખવા જોઇએ. જો અમે પાંડવોનાં ધનવડે સર્વે રાજાઓનો સત્કાર કરીને તેઓને પાંડવોની સાથે લઢાવીશું તો તેમાં અમારૂં શું નાશ પામવાનું છે?૮,૯ પોતાનો નાશ કરવા માટે આવેલા ઝેરી ડાઢવાળા અને ક્રોધે ભરાયલા સર્પોને ગળામાં અથવા પીઠ ઉપર ચઢાવીને પછી તેઓનો કોણ ત્યાગ કરી શકે?૧૦ હે તાત! ક્રોધ પામેલા પાંડવો રથમાં બેસીને તથા શસ્ત્રો ધારણ કરીને ક્રોધ પામેલા સર્પોની પેઠે તમારો સમૂલ સંહાર કરી નાખશે.૧૧ અમે સાંભળ્યું છે કે, અર્જુન એ મોટા ભાથાઓ બાંધી સાવધાન થઇને જાય છે અને તે વારંવાર હાથમાં ગાંડીવ ધનુષ લે છે અને નિઃશ્વાસ નાખી તેના તરફ જુએ છે.૧૨ વળી ભીમસેન મોટી ભારી ગદા ઉગામીને ઉતાવળથી પોતાનો રથ જોડી તેમાં બેસીને ઝડપથી નિકળી ગયો છે એમ અમે સાંભળ્યું છે.૧૩ નકુલ પોતાનું ખડ્ગ તથા અર્ધચંદ્રના જેવી ઢાલ લઇને નિકળી ગયો છે અને સહદેવ તથા રાજા પોતે પોતાની ચેષ્ટાથી સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જણાવતા ગયા છે.૧૪ તે પાંડવો પુષ્કલ શસ્ત્રો તથા બીજાં સાહિત્યોથી ભરેલા રથોમાં બેસીને રથના ઘોડાઓને મારતા સેના એકઠી કરવા માટે અહીંથી નિકળી ગયા છે.૧૫ આપણે અનેક રીતે તેઓને ખીજવ્યા છે એટલે તેઓ કદાપિ આપણને ક્ષમા આપશે નહિ; તેમ તેઓમાં દ્રૌપદીના મહાન્ ક્લેશને કોણ સાંખી રહે તેવો છે?૧૬ માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! અમે પાંડવોની સાથે વનવાસની સરતથી પાછા દ્યૂત રમીએ અને આ રીતે અમે તેઓને વશ કરી શકીશું. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ.૧૭ દ્યૂત રમતાં હારવાથી કાંતો તેઓ મૃગચર્મ ધારણ કરીને બાર વર્ષ મહાન વનમાં જશે કે અમે હારીશું તો અમે તે રીતે વનમાં જઇશું;૧૮ અને તેરમું વર્ષ પોતાના સમાન મનુષ્યો ઓળખે નહિ તેવી રીતે ગુપ્ત વાસ કરવો. તેમ કરતાં જો ઉઘાડા પડી જવાય તો ફરી બાર વર્ષ વનમાં તેઓએ કે અમારે નિવાસ કરવો. આવા ઠરાવથી દ્યૂત રમાય અને પાંડવો પાસા નાખીને અમારી સાથે આ સરતથી ફરી દ્યૂત રમે.૧૯,૨૦ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! અમારૂં આ અવશ્ય કર્ત્તવ્ય કર્મ છે. આ શકુનિ પાસાને વશ કરવાની વિદ્યાની સાથે પાસા નાખવાની ચતુરાઇ જાણે છે અર્થાત્ અમારોજ જય થશે.૨૧ એટલે પાંડવોને વનમાં ગયા પછી તેર વર્ષમાં તો અમે મિત્રોનો સંગ્રહ કરીને તથા બલવાન્ વિશાલ સૈન્ય એકઠું કરીને અને તે પરાભવ ન પામે તેવાં સૈન્યનો સત્કાર કરીને રાજ્યમાં અમારૂં મૂલ મજબૂત કરી દઇશું.૨૨ જો તેઓ તેરમા વર્ષનાં વ્રતનો પાર પામીને અહીં પાછા આવશે તો અમે તેઓને જિતી શકીશું; માટે હે પરંતપ રાજા! આ વાત તમને પસંદ પડો.૨૩

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:–"જો કે પાંડવો ઘણા દૂર નિકળી ગયા હોય તો પણ તેઓને અહીંજ તુરત પાછા બોલાવી લાવો અને પાંડવો આવીને ફરી એ પ્રકારનું દ્યૂત રમો."૨૪

વૈશંપાયન કહે છે:–આ સાંભળીને દ્રોણગુરુ, સોમદત્ત, બાહ્લીક, કૃપાચાર્ય, વિદુર, અશ્વત્થામા, વીર્યવાન્ યુયુત્સુ, ભૂરિશ્રવા, ભીષ્મ અને મહારથી વિકર્ણ, આ સર્વે બોલી ઉઠયા કે:–"હવે દ્યૂત રમશો નહિ અને સર્વત્ર શાંતિ થાઓ."૨૫,૨૬ આ પ્રમાણે અર્થદૃષ્ટિવાળા સર્વે સંબંધીઓની ઇચ્છા ન હતી છતાં તેઓથી વિરુદ્ધ જઇને પુત્રપ્રિય ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને દ્યૂત રમવા ફરી બોલાવ્યા.૨૭

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુદ્યૂતપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરપ્રત્યાનયન નામનો અધ્યાય ૭૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૫ મો–ગાંધારીનાં વચનો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥
पुत्रहार्दाद्धर्मयुक्ता गांधारी शोककर्शिता ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:–હે મહારાજ! તે પછી પુત્રના મનનો અભિપ્રાય જાણીને શોકપીડિત થયેલાં ધર્મપરાયણ ગાંધારી, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહેવા લાગ્યાં કે; "જે વખતે દુર્યોધન જન્મ્યો હતો, તે વખતે મહામતિ વિદુરે કહ્યું હતું કે, 'આ કુલને કલંક લગાડનારો થશે, માટે એને પરલોકમાં પહોંચાડી દો તો ઠીક.[1,2] હે ભારત! એણે ઉત્પન્ન થતાંજ શિયાળની પેઠે શબ્દ કરીને રોદન કર્યું છે, માટે હે કુરુઓ! તમે જાણો કે આ છોકરો આ કુલનો ખરેખર અંત લાવનારો થશે."[3] હે ભારતરાજ! તમે પોતાના દોષવડે વિપત્તિરૂપી મહાસાગરમાં ન ડૂબો, અને સભ્યતાવિનાના મૂર્ખ પુત્રોની બુદ્ધિને ટેકો આપો નહિ.[4] તમે કુલના ભયંકર ક્ષયમાં કારણભૂત થાઓ નહિ. અરે, બાંધેલી પાળને કોણ તોડી પાડે? શાંત પડેલા અગ્નિને કોણ ધમીને પ્રજ્વલિત કરે?[5] હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તેમ શાંતિમાં રહેલા પાંડવોને કોણ કોપાવે? હે અજમીઢવંશોત્પન્ન! આપ આ સઘળું જાણો છો, તેમ છતાં હું આપને પુનઃ સ્મરણ કરાવું છું.[6] દુર્બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને શાસ્ત્ર, કલ્યાણ અથવા અકલ્યાણનો બોધ કરી શકતું નથી; અને હે રાજન! વૃદ્ધ પુરુષ પોતાના પ્રૌઢ વિચાર છોડીને કોઈ રીતે બાલબુદ્ધિનો થતો નથી;[7] માટે હે રાજન્! તમારા પુત્રો તમારા દોરવેલા દોરવાવા જોઈએ. એઓ તમારી મર્યાદા ત્યજીને જીવિતત્યાગવડે તમને ત્યજી જાઓ નહિ. એટલા માટે મારાં વચનથી આ કુલને કલંક લગાડનારાનો તમે ત્યાગ કરો.[8] હે મહારાજા! તે વખતે વિદુરના કહેવા પ્રમાણે તમે પુત્ર ઉપરના સ્નેહથી કર્યું નહિ; તેનું જે ફલ પ્રાપ્ત થાય તે ફલ તમે કુલના અંતને માટે પ્રાપ્ત થયેલું જાણજો.[9] તમારી બુદ્ધિ જે શાંતિ, ધર્મ અને નીતિપરાયણ છે, તે તેવીજ રહો. તમે અસાવધ થશો નહિ. ક્રૂર મનુષ્યની પાસે આવેલી લક્ષ્મી નાશ પામે છે અને કોમલ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યની પાસે રહેલી લક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામીને પુત્રપૌત્રાદિ પરંપરા સુધી પહોંચે છે."[10]

આ સાંભળીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, ધર્મદૃષ્ટિવાળાં ગાંધારી પ્રત્યે બોલ્યા કે; "ભલે આ કુલનો અંત થાય, પરંતુ હું પુત્રને રોકી શકતો નથી.[11] માટે એઓ જેમ ઇચ્છે છે તેમજ તે થાઓ. પાંડવો ભલે પાછા આવે અને મારા પુત્રો પાંડવોની સાથે ફરીથી દ્યૂત રમે."[12]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુદ્યૂતપર્વવિષે ગાંધારી વાક્ય નામનો અધ્યાય ૭૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૬ મો–યુધિષ્ઠિરનો ફરી પરાજય.

॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततो व्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामी युधिष्ठिरम् ॥
उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:–તે પછી રાજાની આજ્ઞાથી પ્રાતિકામી નામનો દૂત ઘણે દૂર નિકળી ગયેલા પૃથાના પુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે જઇ પહોંચ્યો અને તેમને ધીમાન્ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનાં વચન કહેવા લાગ્યો.[1] "હે ભરતવંશી રાજા! હે યુધિષ્ઠિર! તમારા પિતાએ તમને કહેવરાવ્યું છે કે, સભામાં પાછા

નાખવાની બાજી પાથરી છે માટે હે પાંડુપુત્ર ! તમે આવો અને પાસા નાખીને ફરી રમત કરો."[૨]

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"જ્યારે ફરીથી દ્યૂત રમવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે એ સમજાય છે કે, મનુષ્યને વિધાતાની પ્રેરણાથીજ શુભ અથવા અશુભ પ્રાપ્ત થાય છે; શુભાશુભને કોઈ ખાળી શકતું નથી.[૩] વૃદ્ધ કાકાની આજ્ઞાથી થતું પાસાના દ્યૂતનું આમંત્રણ ક્ષય કરનારૂં છે એમ હું જાણું છું; તો પણ વડીલની આજ્ઞાને હું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી."[૪]

વૈશંપાયન કહે છે:–"પશુ પક્ષી કોઈ સોનાનાં ન હોઈ શકે એમ જાણતાં છતાં શ્રીરામચંદ્રજી મૃગના તરફ લોભથી દોડયા હતા, આ ઉપરથી સમજાય છે કે જે મનુષ્યનો પરાભવ નજીક આવી લાગે છે તેની બુદ્ધિ ઘણું ખરૂં અતિશય વિપરીત થઈ જાય છે."[૫] આ પ્રમાણે કહેતા કહેતા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓની સાથે પાછા વળ્યા અને શકુનિની માયાને જાણતાં છતાં તેઓ ફરી દ્યૂત રમવા ગયા.[૬] તે મહારથીઓ ફરીથી તેજ સભામાં દાખલ થયા અને સર્વ લોકના વિનાશને માટે દૈવથી સમીપમાં જેમને પીડા પ્રાપ્ત થએલી એવા તે ભરતશ્રેષ્ઠો પુનઃ દ્યૂત રમવા માટે મોજથી તે સભામાં બેઠા. આ જોઈને સંબંધીઓના ચિત્તમાં બહુ વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ.[૭,૮]

શકુનિ બોલ્યો:–"હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તમારા વૃદ્ધ કાકાએ તમારૂં ધન જે તમને પાછું આપ્યું તે સારૂં કર્યું છે, હવે હું મહાન્ કિંમતી એક દાવ કહું છું તેને તમે સાંભળો.[૯] અમે જો દ્યૂતમાં તમારાથી હારીએ તો રુરુ મૃગનાં ચર્મો ઓઢીને અમે બધા બાર વર્ષસુધી મહાન્ અરણ્યમાં નિવાસ કરીએ અને તેરમું વર્ષ સજન પ્રદેશમાં કોઈ ઓળખે નહિ તેવી રીતે રહીએ અને જો ત્યાં ઉઘાડા પડી જઈએ તો ફરી બીજાં બાર વર્ષ વનમાં ગાળીએ.[૧૦,૧૧] એવી રીતેજ અમારાથી તમે હારો તો તમારે પણ કૃષ્ણ મૃગચર્મો ધારણ કરીને દ્રૌપદીની સાથે વનમાં બાર વર્ષ નિવાસ કરવો અને તેરમું વર્ષ સજન સ્થાનમાં કોઈને ઓળખાણ ન પડે તેવી રીતે ગાળવું તથા ઓળખાઈ જવાય તો ફરી બાર વર્ષ વનમાં નિવાસ કરવો.[૧૨,૧૩] આ રીતે તેર વર્ષ થઈ ગયા પછી તમારે અથવા અમારે યોગ્યતા પ્રમાણે ફરીથી પોતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું.[૧૪] હે ભરતવંશી યુધિષ્ઠિર ! આવા ઠરાવથી તમે અમારી સાથે ફરી દ્યૂત રમવા આવો અને પાસા નાખીને જુગાર ખેલો."[૧૫] આ સાંભળીને જેઓનાં મન ઉદ્વેગ પામી ગયેલા એવા સર્વે સભાસદો તે વખતે પોતાના હાથ વેગવડે ઉંચા કરીને બોલવા લાગ્યા.[૧૬]

સભ્યો બોલ્યા:–"હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ દુર્યોધન પોતાની બુદ્ધિથી જાણતો હોય કે ન જાણતો હોય; પરંતુ એના બંધુઓને ધિક્કાર છે કે જેઓ એને આવી પડનારાં મહાભયને સમજાવતા નથી!"[૧૭]

વૈશંપાયન કહે છે:–આવા આવા મનુષ્યોના અનેક પ્રવાદો સાંભળતાં પણ યુધિષ્ઠિર રાજા ધર્મસંયોગ અને લજ્જા આ બે કારણથી ફરી દ્યૂત રમવા આવ્યા હતા;[૧૮] અને કૌરવોનો વિનાશ નજીકમાં આવ્યો હશે એમ વિચારતા તે મહાબુદ્ધિવાળા જાણતા છતાં પણ ફરી દ્યૂત રમવા બેઠા.[૧૯] યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:–"મારા જેવો સ્વધર્મને પાલન કરનારો રાજા બોલાવ્યા પછી પાછો કેમ ફરી શકે ? માટે હે શકુનિ ! હું તારી સાથે રમવા તૈયાર છું."[૨૦]

શકુનિ બોલ્યો:–"હે પાંડવો ! ગાયો, ઘોડા, પુષ્કલ બળદો, પાર વિનાનાં બકરાં તથા મેંઢાંઓ, હાથીઓ, ભંડાર, સુવર્ણ, દાસી અને સઘળા દાસો આ આપણો વનવાસને માટે એકજ દાવ સમજવો; એટલે કે તમારે કે અમારે જે હારીએ તેણે બધું છોડીને વનમાં જઈને બાર વર્ષ રહેવું અને તેરમું વર્ષ વસતિવાળાં સ્થાનમાં કોઈ ઓળખે નહિ તે રીતે પસાર કરવું. હે પુરુષશ્રેષ્ઠો ! આ

ઠરાવથી આપણે પરસ્પર દ્યૂત રમીએ.[૨૧-૨૩] હે ભારતરાજ ! આ પ્રમાણે વનવાસના ઠરાવને શકુનિએ એક વારજ કહ્યો એટલે યુધિષ્ઠિરે તે ઠરાવને સ્વીકાર્યો અને શકુનિએ પાસા નાખીને 'હું જિત્યો' એમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું.[૨૪]

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુદ્યૂતપર્વવિષે પુનર્યુધિષ્ઠિર પરાભવ નામનો અધ્યાય ૭૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૭ મો-પાંડવોની પ્રતિજ્ઞા.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ॥
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥१॥

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી પરાજય પામેલા પાંડવોએ વનવાસને માટે દીક્ષા ધારણ કરી અને તેઓએ અનુક્રમથી કાળાં મૃગચર્મો શરીર ઉપર ઓઢી લીધાં.[૧] આ રીતે રાજ્ય જેઓનું હરી લેવાયલું એવા અરિને દમનારા પાંડવોને મૃગચર્મોથી ઢંકાયલા તથા વનવાસને-માટે જવા તૈયાર થયેલા જોઇને દુઃશાસન બોલ્યો કે;[૨] "હવે મહાત્મા દુર્યોધન રાજાનું સર્વત્ર રાજ્ય થયું છે અને પાંડવો પરાજય પામીને પરમ વિપત્તિમાં પડયા છે.[૩] આજે દેવો પણ જનસંકીર્ણ એવા સર્વે માર્ગોથી આપણા તરફ આવ્યા છે, અર્થાત્ આજે સર્વે દેવો અનુકૂલ થયા છે; જેથી ગુણવડે જ્યેષ્ઠ તથા વયવડે શ્રેષ્ઠ એવા અમે આજે શત્રુઓથી ચઢિયાતા થયા છીએ.[૪] હવે પાંડવોને લાંબા અનંત કાલને માટે અમે નરકમાં નાખ્યા છે. સુખથી અને રાજ્યથી રહિત થયેલા એઓ ઘણાં વર્ષને માટે વિનાશ પામ્યા છે.[૫] જેઓ પહેલાં ધનવડે મદમત્ત થઇને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હસ્યા હતા તે પાંડવો હારીને તથા ધનરહિત થઇને આજે હવે જંગલમાં જાય છે.[૬] આ પાંડવોની વિચિત્ર પાઘડીઓ, કવચો, તથા કટિબંધો ઉતારી નાખો તેમજ એઓનાં તેજસ્વી દિવ્ય વસ્ત્રો પણ ઉતારી નાખો અને શકુનિના ઠરાવને એઓ કબુલ થયા છે તે પ્રમાણે એમને મૃગચર્મો પહેરાવો. પાંડવો હમ્મેશાં એમ માનતા હતા કે અમારા જેવા પુરુષો ત્રણે લોકમાં કયાંય નથી, તેઓ આજે વિપરીત દશા આવતાં પોતાને ફલવિનાના ષંઢ તલના જેવા નિષ્ફલ સમજશે.[૭,૮] જે મૃગચર્મોને મનસ્વી પુરુષો યજ્ઞદીક્ષામાં ધારણ કરે છે, તેવાં મૃગચર્મોને દીક્ષા વિનાના ભિલ્લો જેમ ધારણ કરે તેમ આ દીક્ષા વિનાના બલવાન્ પાંડવોએ ધારણ કરેલાં છે તે તો જુઓ.[૯] સોમકના મહાબુદ્ધિશાલી પુત્ર દ્રુપદે પાંડવોને પોતાની પુત્રી પાંચાલી આપીને જરા પણ સારૂં કર્યું નથી; કારણ કે દ્રૌપદીના પતિ પાંડવો નપુંસકો છે.[૧૦] ઓ યાજ્ઞસેનિ ! આવાં હલકાં વસ્ત્રો પહેરનારા, મૃગચર્મો ઓઢનારા, નિર્ધન અને રાજ્ય વિનાના પતિઓને અરણ્યમાં જોઇને તને શો પ્રેમ ઉપજશે ? માટે તું જે બીજા પુરુષને ઇચ્છતી હોય તેને તારો પતિ કરી લે.[૧૧] આ બધા કૌરવો અહીં એકઠા મળેલા છે, જેઓ ક્ષમાશીલ, જિતેંદ્રિય તથા સારા ધનાઢ્ય છે; એ બધામાંથી એકને તું પતિ તરિકે સ્વીકારી લે, જેથી તને આ ક્લેશનો સમય પીડા કરે નહિ.[૧૨] આ પાંડવો તો હવે ષંઢતલના જેવા, ચામડાના બનાવેલા મૃગો જેવા અને તાંદળા વિનાનાં તૃણધાન્યના જેવા સઘળા નિષ્ફલ થઇ ગયા છે.[૧૩] જેમ ષંઢતલોને ઉછેરવા માટે કરેલો શ્રમ મિથ્યા જાય છે તેમજ સર્વે રીતે પડતીમાં આવેલા પાંડવોને સેવવાથી તને શું ફલ મળવાનું છે ?" આવાં કઠોર વચનો ધૃતરાષ્ટ્રના ક્રૂર પુત્ર દુઃશાસને પાંડવોને સંભળાવ્યાં.[૧૪] તે સાંભળીને મહા ક્રોધી ભીમસેને ઘાંટો કાઢીને તેને તુચ્છકારી કાઢયો, અને હિમાલયનો સિંહ જેમ શિયાળપાસે જાય

તેમ એકદમ તેની પાસે ગયો તથા તેને પકડીને રોષવડે કહેવા લાગ્યો.[૧૫]

ભીમસેન બોલ્યો:-"ઓ ક્રૂર! તું પાપી મનુષ્યના જેવું ઘણુંજ હલકું ભાષણ કરે છે, અને શકુનિની કપટ વિદ્યાના આશ્રયથી વિજય મેળવીને નકામોજ તું રાજાઓમાં બકબકાટ કરે છે.[૧૬] તું અહીં પોતાનાં વચનબાણોથી અમારાં મર્મસ્થાનોને જેમ અતિશય વિંધી નાખે છે તેજ રીતે યુદ્ધમાં તારાં મર્મસ્થાનોને જ્યારે હું કાપીશ, તે વખતે તને એ વચનોનું સ્મરણ કરાવીશ;[૧૭] એટલુંજ નહિ પણ જે પુરુષો ક્રોધ અને લોભને વશ થઇને તને અનુસરે છે તથા તારૂં રક્ષણ કરે છે તેઓને પણ પુત્રો તથા બંધુઓની સાથે હું યમલોકમાં પહોંચાડી દઇશ!"[૧૮]

વૈશંપાયન કહે છે:-આ પ્રમાણે બોલતા, મૃગચર્મથી ઢંકાયલા તથા ધર્મને લીધે જેનો શત્રુવધનો માર્ગ રુંધાઇ ગયેલો એવા ભીમસેનને દુઃશાસન કૌરવોની વચ્ચે લજ્જારહિત થઈને 'ઓ ગાય! ઓ ગાય!'* એમ કહીને બોલાવવા લાગ્યો તથા નાચવા કુદવા લાગ્યો.[૧૯] એટલે ભીમસેન બોલ્યો; "અરે ક્રૂર! ઓ દુઃશાસન! તું કઠોર વચન કેમ બોલી શકે? કપટથી ધન મેળવીને કયો મનુષ્ય વડાઈ હાંકવા યોગ્ય ગણાય?[૨૦] સંગ્રામમાં તારી છાતી ચીરીને જો હું તારૂં રુધિર પીઉં નહિ તો આ પૃથાપુત્ર વૃકોદર પુણ્યાત્માના લોકોને પ્રાપ્ત થશે નહિ.[૨૧] આ હું તને સત્ય કહું છું કે, સર્વ ધનુર્ધારીઓના દેખતાં યુદ્ધમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારી નાખીને હું થોડા સમયમાં શાંતિ પામીશ."[૨૨]

વૈશંપાયન કહે છે:-તે પછી પાંડવો સભામાંથી નિકળવા લાગ્યા તે વખતે સિંહના જેવી ચાલવાળા ભીમસેનની ચાલની મૂર્ખ દુર્યોધન ગમ્મતમાટે હર્ષવડે પોતાની ચાલથી નકલ કરવા લાગ્યો.[૨૩] એટલે તો ભીમસેને પોતાનું અર્ધું શરીર પાછું વાળીને તેને નકલ કરતો જોયો અને દુર્યોધનને કહ્યું કે; "ઓ મૂર્ખ! આટલાથીજ આ કાર્ય પૂરૂં થયું છે એમ તું સમજીશ નહિ; પરંતુ થોડા સમયમાંજ સગાંસંબંધીઓની સાથે હું તને હણીશ તે વખતે આ બધું સ્મરણ કરાવીને તારા ઉપહાસનો પ્રત્યુત્તર વાળીશ."[૨૪] આ પ્રમાણે પોતાના અપમાનનો ચિત્તમાં વિચાર કરીને તથા ક્રોધને દબાવીને બલવાન્ તથા માની એવા ભીમસેને રાજાની પાછળ નિકળતાં કૌરવોની સભામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૫]

ભીમસેન બોલ્યો:-"હું દુર્યોધનને હણીશ. અર્જુન કર્ણને હણશે અને દ્યૂતમાં કપટ કરનારા શકુનિને સહદેવ મારશે.[૨૬] જો અમારે કૌરવોની સાથે યુદ્ધ થશે તો આ હું તમને સભાની વચ્ચે ફરીથી મહાન્ વચન કહું છું અને તેને દેવો ખરૂં પાડશે. કે[૨૭] સંગ્રામમાં આ પાપી દુર્યોધનને હું ગદાથી મારીશ અને જમીન ઉપર પડેલા એના માથા ઉપર હું પગ મૂકીને ઉભો રહીશ; તેમજ માત્ર વચન બોલવામાં શૂર, ક્રૂર અને દુરાત્મા એવા આ દુઃશાસનનું હું સિંહની પેઠે લોહી પીશ."[૨૮,૨૯]

અર્જુન કહે છે:-"હે ભીમસેન! સત્પુરુષોની કર્તવ્યેચ્છા આમ માત્ર વાણીથી જણાતી નથી; પરંતુ આજથી ચૌદમે વર્ષે જે થશે તે એ બધા પ્રત્યક્ષજ જોશે."[૩૦]

ભીમસેન બોલ્યો:-"દુર્યોધન, કર્ણ, દુરાત્મા

* મધુપર્કમાં ત્રણવાર 'ગૌ ગૌ ગૌઃ' એમ કહીને નિવેદન કરેલી ગાયનો વધ અથવા ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તેની પેઠે અહીં પણ મૃત્યુરૂપી અતિથિને નિવેદન કરેલી પાંડવરૂપી ગાયોને મૃત્યુ જતી કરે છે અને તેથી છોડતાંની સાથેજ ફરી અમને આ મારો નહિ એવા વિચારથી વેગવડે તે પલાયન કરી જાય છે.' તેઓને મશ્કરીથી વ્યાકુલ કરવા માટે ફરી ગૌઃ ગૌઃ કહીને આહ્વન કરાય છે. અર્થાત્ મૃત્યુના ભયથી પાંડવો પશુની પેઠે નાસે છે અને તેઓને ત્રાસ આપવા ફરી બોલાવવામાં આવે છે આવા અભિપ્રાયથી પાંડવોની દીનતા સૂચવનારો આ પરિહાસ છે. એનો ઉત્તર દ્રોણપર્વમાં ભીમસેન દુઃશાસનના વધ વખતે આપે છે.

શકુનિ અને દુઃશાસન આ ચારેના રુધિરને પૃથ્વી પાન કરશે."[૩૧]

અર્જુન કહે છેઃ-"હે ભીમસેન! અદેખાઇ કરનારા, બીજાને ચઢાવનારા, ખોટી સલાહ આપનારા અને બડાઈ હાંકનારા એવા કર્ણને તમારી આજ્ઞાથી હું યુદ્ધમાં મારીશ.[૩૨] આ અર્જુન ભીમસેનનું પ્રિય કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે; કર્ણ અને કર્ણને અનુસરનારાઓને હું બાણોવડે હણીશ.[૩૩] એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજા રાજાઓ પણ જેઓ મૂર્ખ બુદ્ધિને લીધે મારી સાથે લઢવા આવશે તે બધાઓને પણ હું બાણોવડે યમલોકમાં પહોંચાડીશ.[૩૪] જો મારૂં સત્ય વચન મિથ્યા થાય તો હિમાચલ પોતાનાં સ્થાનથી ચલિત થાય, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ જાય અને ચંદ્રમામાંથી શીતલતા નાશ પામે એમ જાણવું.[૩૫] આજથી ચૌદમે વર્ષે દુર્યોધન જો સર્વ રીતે સત્કાર કરીને આપણું રાજ્ય પાછું આપશે નહિ તો આ બોલેલું બધું સત્ય થશે."[૩૬]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે અર્જુને કહ્યું એટલે માદ્રીના પ્રતાપી પુત્ર શ્રીમાન્ સહદેવે પોતાનો વિશાલ બાહુ ઉંચો કરીને તથા ક્રોધથી લાલચોળ નેત્રો કરીને, સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખતાં શકુનિના વધની ઇચ્છાથી નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું.[૩૭,૩૮]

સહદેવ બોલ્યોઃ-"એ ગાંધાર રાજાનાં યશને હરણ કરનારા મૂર્ખ શકુનિ! તું જેને પાસાઓ માને છે તે પાસાઓ નથી પરંતુ એતો તેં સંગ્રામને માટે વોહારી લીધેલાં બાણો છે;[૩૯] માટે તને ઉદ્દેશીને આ ભીમસેને જે કહ્યું છે તે પ્રમાણે હું તારા બંધુઓની સાથે નાશ કરીશ, માટે હવે તું સર્વે કાર્યો પરવારી લે.[૪૦] એ સુબલપુત્ર! તું જો ક્ષત્રિયોના ધર્મપ્રમાણે યુદ્ધમાં ઉભો રહેશે તો હું તારા બંધુઓની સાથે ઝપાટાબંધ સંગ્રામમાં સંહાર કરીશ."[૪૧] આવાં સહદેવનાં વચન સાંભળીને હે રાજન્! મનુષ્યોમાં અતિશય દેખાવડા એવા નકુલે પણ નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું.[૪૨]

નકુલ બોલ્યોઃ-"આ યજ્ઞસેન રાજાની પુત્રીને આ દ્યૂતમાં દુર્યોધનનું પ્રિય કરનારા એવા જે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ કઠોર વાણી સંભળાવી છે, તે દુરાચરણી, મરવાને તૈયાર થયેલા અને કાલવડે પ્રેરાયલા એવા ધૃતરાષ્ટ્રના ઘણા પુત્રોને હું યમલોકમાં પહોંચાડીશ.[૪૩,૪૪] ધર્મરાજાની આજ્ઞાવડે દ્રૌપદીને અનુસરનારો હું થોડાજ સમયમાં આ પૃથ્વીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોવિનાની કરી નાખીશ."[૪૫]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે લાંબા બાહુવાળા તથા પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા પાંડવો ઘણી ઘણી પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે ગયા.[૪૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુદ્યૂતપર્વવિષે પાંડવ પ્રતિજ્ઞાકરણ નામનો અધ્યાય ૭૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૮ મો-પાંડવોનુ વનગમન.

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

आमंत्रयामि भरतांस्तथा वृद्धं पितामहम् ॥
राजानं सोमदत्तं च महाराजं च बाल्हिकम् ॥१॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-"હું ભરતવંશીઓની, વૃદ્ધ પિતામહ ભીષ્મની, સોમદત્ત રાજાની, મહારાજા બાલ્હિકની, દ્રોણાચાર્યની, કૃપાચાર્યની, બીજા રાજાઓની, અશ્વત્થામાની, વિદુરની, ધૃતરાષ્ટ્રની, ધૃતરાષ્ટ્રના સઘળા પુત્રોની, યુયુત્સુની, સંજયની અને બીજા સભાસદોની, એમ સર્વેની આજ્ઞા લઇને વનવાસને માટે જાઉં છું અને ત્યાંથી પાછો આવીને હું આપનાં દર્શન કરીશ."[૧-૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું; પરંતુ લજ્જાવડે નમ્ર થયેલા તેઓએ યુધિષ્ઠિરને કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ; માત્ર મનવડેજ તેઓ બુદ્ધિમાન્ યુધિષ્ઠિરના કલ્યાણનું ચિંતન કરવા લાગ્યા.[૪] તે વખતે વિદુરજી બોલ્યા; "હે પૃથાના પુત્રો! આ આર્યા રાજપુત્રી પૃથા, સુકુમાર શરીરવાળાં છે, વયે વૃદ્ધ છે અને હમ્મેશ સુખ ભોગવવાને યોગ્ય છે; માટે એમને અરણ્યમાં જવું યોગ્ય નથી.[૫] તેથી એ કલ્યાણી સત્કારપૂર્વક અહીં મારે ઘેરે નિવાસ કરશે એમ તમે જાણો; અને તમારૂં સર્વત્ર આરોગ્ય રહો."[૬]

પાંડવો બોલ્યાઃ-"હે નિષ્પાપ! તમે અમને જે કહો છો તે ભલે તેમ થાઓ. તમે અમારા કાકા છો તથાપિ પિતાના સમાન છો અને અમે તમારે શરણે છીએ.[૭] હે વિદ્વન્! તમે અમારા પરમ ગુરુ છો, માટે તમે જેમ આજ્ઞા કરશો તેમ અમે કરીશું. હે મહામતિ! બીજું પણ જે કરવાનું હોય તે તમે અમને કહો."[૮]

વિદુર બોલ્યાઃ-"હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! તમે આ મારો મત સારી રીતે સમજો. જે મનુષ્ય અધર્મથી જિતાયો છે, તે પોતાના પરાજયને માટે વ્યથા પામતો નથી.[૯] તમે ધર્મને જાણો છો, અર્જુન યુદ્ધમાં વિજય કરનારો છે, ભીમસેન શત્રુઓને સંહારનારો છે, નકુલ ધનનો સંગ્રહ કરનારો છે,[૧૦] સહદેવ શત્રુઓને નિયમમાં રાખનારો છે, ધૌમ્ય બ્રહ્મવેત્તામાં ઉત્તમ છે અને ધર્મચારિણી દ્રૌપદી ધર્મ તથા અર્થમાં કુશલ છે.[૧૧] વળી તમે સર્વે ભાઈઓ અન્યોન્યને પ્રિય છો તથા પરસ્પરને જોઈને પ્રસન્ન થાઓ છો; શત્રુઓથી ભેદ પામો તેવા નથી અને યથાલાભ સંતોષ માનનારા છો, એટલે આ લોકમાં તમારી સ્પૃહા કોણ ન રાખે? સૌ કોઇ રાખેજ.[૧૨] હે ભરતકુલોત્પન્ન યુધિષ્ઠિર! આ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને આપનારો તમારો મનને સ્વસ્થ રાખવાનો જે નિયમ છે એને ઇંદ્રના જેવો શત્રુ પણ સહન કરે તેમ નથી.[૧૩] પૂર્વે હિમાલય પર્વત ઉપર મેરુસાવર્ણિએ, વારણાવત નગરમાં કૃષ્ણદ્વૈપાયનમુનિએ, ભૃગુતુંગ પર્વત ઉપર પરશુરામે અને દૃષદ્વતી નદીના તીર ઉપર શંકરે તમને ઉપદેશ કરેલો છે. વળી અંજન પર્વત ઉપર અસિત મહર્ષિનો ઉપદેશ તમે સાંભળ્યો છે,[૧૪,૧૫] તેમજ કલ્માષી નદીના તીર ઉપર વસતા ભૃગુના તમે શિષ્ય થયા છો. વળી નારદમુનિ તમારી સદા સંભાળ રાખે છે અને આ ધૌમ્યમુનિ તમારા પુરોહિત છે,[૧૬] માટે તમે ઋષિઓએ માન આપેલી એવી પરલોકવિષયિણી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરશો નહિ અર્થાત્ આ લોકના વૈભવને માટે અધર્મ કરીને પરલોક બગાડશો નહિ. હે પાંડવ! તમે પોતાની બુદ્ધિવડે ઇલાના પુત્ર પુરુરવાને પણ જિતો છો.[૧૭] શક્તિવડે સર્વ રાજાઓને અને ધર્મસેવનવડે ઋષિઓને પણ જિતો છો. તમારૂં મન ઇંદ્રના જેવા વિજયમાં, યમના જેવા કોપધારણમાં, કુબેરની પેઠે દાન કરવામાં અને વરુણની પેઠે આત્મસંયમમાં જોડાયલું રહો. તમને જલથી આત્માર્પણ, સૌમ્યતા અને સર્વને જીવિત આપવાના ગુણો પ્રાપ્ત થાઓ; પૃથ્વીથી ક્ષમા, સૂર્યમંડલથી સમગ્ર તેજ અને વાયુથી બલ, આ રીતે મહાભૂતોથી તમને આત્મસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાઓ.[૧૮-૨૦] તમે આરોગ્ય રહો. તમારૂં કલ્યણ થાઓ. જ્યારે તમે પાછા આવશો ત્યારે હું તમને ફરી જોઇશ. હે યુધિષ્ઠિર! તમે આપત્તિ વખતે તથા ધર્મ અને ધનના કષ્ટ વખતે અથવા તો સર્વ કાર્ય કરતી વખતે યથાર્થ વિચાર કરીને પ્રત્યેક સમયે કાર્ય કરજો. હે કુંતીપુત્ર! હું હવે તમને જવાની રજા આપું છું. હે ભરતવંશી રાજા! તમને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ.[૨૧,૨૨] તમને કૃતકાર્ય થઈને ક્ષેમકુશલ પાછા આવેલા અમે જોઇશું, કારણ કે તમે પૂર્વે કંઈ પણ પાપ કર્યું હોય એમ કોઇ પણ જાણતું નથી."[૨૩]

વૈશંપાયન કહે છેઃ—આ પ્રમાણે વિદુરે કહ્યું એટલે સત્ય પરાક્રમવાળા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે 'આપના કહેવા પ્રમાણે થાઓ' એમ કહીને ભીષ્મ પિતામહ તથા દ્રોણુ ગુરુને નમસ્કાર કર્યા અને તે ત્યાંથી જવા માટે નિકળ્યા.[૨૪]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુદ્યૂતપર્વવિષે યુધિષ્ઠિરવનપ્રસ્થાન નામનો અધ્યાય ૭૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૯ મો—કુંતીનો વિલાપ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन् संप्रस्थिते कृष्णा पृथां प्राप्य यशस्विनीम् ॥ अपृच्छद्भृशदुःखार्ता याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ—યુધિષ્ઠિરના નિકળ્યા પછી દ્રૌપદી, યશસ્વિની એવાં પૃથાની પાસે ગયાં અને અત્યંત દુઃખથી દીન થયેલાં દ્રૌપદીએ સાસુજીની તથા ત્યાં જે બીજી સ્ત્રીઓ હતી તેમની પાસે વનમાં જવાની આજ્ઞા માગી તથા યોગ્યતા પ્રમાણે કોઈને વંદન, તો કોઇને આલિંગન વગેરે કરીને ત્યાંથી નિકળવાની ઇચ્છા કરી. તે વખતે પાંડવોનાં અંતઃપુરમાં મહાન્ શોકજન્ય કોલાહલ થઇ રહ્યો.[૧,૨] દ્રૌપદીને વનવાસનેમાટે જતી જોઇને કુંતી તો બહુ સંતાપ કરવા લાગ્યાં અને તેઓ શોકથી વિહ્વલ થયેલી વાણીવડે મહાકષ્ટથી કહેવા લાગ્યાં.[૩] "ઓ વત્સા! આ મહાન્ કષ્ટ આવી પડતાં પણ તું શોક કરીશ નહિ. તું તો સ્ત્રીઓના ધર્મોને જાણે છે, તથા શીલ અને સદાચારસંપન્ન છે.[૪] હે સુસ્મિતવાળી! હું તારા પતિઓના સંબંધમાં તને ઉપદેશ કરવા યોગ્ય ધારતી નથી; કારણ કે તું સાધ્વી અને ગુણસંપન્ન છે. તેં તો તારા પતિઓનાં અને પિતાનાં એમ બન્નેનાં કુલને શોભાવ્યાં છે.[૫] હે નિષ્પાપ વહુ! તેં કૌરવોને બાળી ન મૂક્યા એટલા તેઓ ભાગ્યશાલી છે. તું સ્ત્રીના પાતિવ્રત્ય ગુણથી યુક્ત છે તથાપિ મારો—માતાનો વાત્સલ્ય ગુણ પણ ધારણ કરીને નિર્વિઘ્નતાથી વનમાર્ગમાં જા.[૬] ભાવિ અર્થોમાં સતી સ્ત્રીઓને ગભરાટ થતો નથી. તું તો તારા મુખ્ય ધર્મથી રક્ષણ કરાયલી છે, એટલે ફરી થોડા સમયમાંજ સુખને પ્રાપ્ત થઈશ.[૭] વનમાં નિવાસ કરતા મારા પુત્ર સહદેવની તું નિરંતર સંભાળ રાખજે, જેથી એ મહાબુદ્ધિવાળો આ દુઃખ પામીને હરબડી જાય નહિ."[૮] આ સાંભળીને "સારૂં હું તેમ કરીશ" એમ કહીને ધારાબંધ નિકળતાં અશ્રુથી ભીંજાયલાં, રુધિરચિહ્નિત એક વસ્ત્રવાળાં અને કેશ જેના છુટા થઈ વિખરાયલા એવાં મહારાણી દ્રૌપદી તે સ્થાનમાંથી બહાર નિકળ્યાં.[૯] રડતાં રડતાં જતાં દ્રૌપદીની પાછળ કુંતીમાતા પણ દુઃખવડે જવા લાગ્યાં એટલામાં એમણે વસ્ત્રાભૂષણ જેમનાં લઇ લીધેલાં એવા પોતાના બધા પુત્રોને જોયા. તેઓએ રુરુમૃગનાં ચર્મો શરીર ઉપર વીંટેલાં હતાં, લજ્જાથી પોતાનાં મુખને કંઇક નીચાં કર્યાં હતાં, પ્રસન્ન થયેલા શત્રુઓથી તેઓ વીંટાયલા હતા અને સંબંધીઓ તેઓનેમાટે શોક કરતા હતા.[૧૦,૧૧] આવી અવસ્થામાં પોતાના પાંચે પુત્રોને જોઇને અત્યંત વાત્સલ્યવાળાં માતા તેઓની પાસે ગયાં અને તેઓને ભેટતાં ભેટતાં અનેક પ્રકારનો વિલાપ કરતાં શોકથી બોલ્યાં.[૧૨]

કુંતી બોલ્યાંઃ—" અરેરે ! સદ્ધર્મયુક્ત ચારિત્રવાળા, સદાચારયુક્ત સ્થિતિથી વિભૂષિત, ઉદાત્ત વિચારવાળા, ઈશ્વરના દૃઢભક્ત અને દેવોના યજનમાં સદા તત્પર રહેનારા એવા તમને આ કષ્ટ શી રીતે આવી પડ્યું ? આ કેવો ભાગ્યવિપર્યાસ કહેવાય ? આ તે કોના અપરાધજન્ય ક્રોધથી તમને દુઃખ પડ્યું હશે ? બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં પણ તે હું સમજી શકતી નથી. આ ઉપરથી મારાં પોતાનાંજ ભાગ્યનો આ દોષ હશે એમ હું

માનું છું, અને તેવા દુર્ભાગ્યવાળી હું તમારી જનેતા થઇ તેથીજ તમે ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત છો છતાં અત્યંત દુઃખ અને પરિશ્રમ ભોગવો છો.[૧૩-૧૫] તમે વીર્ય, સત્વ, બલ, ઉત્સાહ અને તેજવડે સંપન્ન છતાં હમણાં સંપત્તિ વિના દુર્બલની પેઠે ગહન જંગલમાં શી રીતે નિવાસ કરશો?[૧૬] જો મેં પહેલેથી એમ જાણ્યું હોત કે, તમારે માટે વનવાસ અવશ્ય નિર્માયલો છે, તો હું પાંડુરાજાના મરણ પછી શતશૃંગ પર્વત ઉપરથી હસ્તિનાપુરમાં આવતજ નહિ.[૧૭] હું તમારા પિતાને ભાગ્યશાલી, તપસ્વી અને બુદ્ધિશાલી માનું છું; કારણ કે જેમણે પુત્રસંબંધી સંતાપને ન ભોગવતાં સ્વર્ગની ઇચ્છાનેજ પ્રિય કરી છે.[૧૮] તેમજ પતિની સાથે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થયેલી અતીન્દ્રિય જ્ઞાનવાળી માદ્રીને પણ હું ધર્મજ્ઞા, કલ્યાણી અને સર્વથા ભાગ્યશાલિની માનું છું,[૧૯] કે જે માદ્રીએ રતિ, ગતિ અને મતિમાં મારી સરસાઈ કરી છે. મહા કલેશ ભોગવનારી એવી મને અને મારી જીવિતમાં રહેલી પ્રીતિને ધિક્કાર હો.[૨૦] હે પુત્રો! કષ્ટથી મળેલા, સદ્‌ગુણી અને વહાલા એવા તમને હું ત્યજીશ નહિ. હું પણ તમારી સાથેજ વનમાં આવીશ. હાય દ્રૌપદિ! શું તું મને છોડી જાય છે?[૨૧] પ્રાણીઓનું જીવિત અંતવાળું છે, એમાં વિધાતાએ પ્રમાદથી મારો અંત કેમ નિર્મ્યો નહિ? કે જેથી મને આયુષ્ય છોડતું નથી.[૨૨] હા કૃષ્ણ! હે દ્વારકાવાસિન્! તમે ક્યાં છો? હે સંકર્ષણના કનિષ્ઠ બંધુ! આ દુઃખમાંથી મારૂં તથા આ પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવોનું કેમ રક્ષણ કરતા નથી?[૨૩] આદિ અને અંતવિનાના એવા આપનું જે પુરુષો ધ્યાન કરે છે તે ધ્યાન કરનારાઓનું આપ રક્ષણ કરો છો આવી વાર્તા અત્યારે કેમ વ્યર્થ પડી ગઇ?[૨૪] આ પાંડવો સદ્ધર્માનુસારી, માહાત્મ્યવાળા, યશસ્વી અને વીર્યસંપન્ન છે. એઓ આવું કષ્ટ ભોગવવા યોગ્ય નથી; માટે આપ એઓના ઉપર દયા કરો.[૨૫] અરેરે, નીતિ તથા વ્યવહારમાં નિષ્ણાત એવા ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્ય વગેરે કુરુકુલના અધિપતિઓ બેઠા છે છતાં આ વિપત્તિ કેવી રીતે તમને પ્રાપ્ત થઈ હશે?[૨૬] હા પાંડો! હા મહારાજ! તમે ક્યાં છો? આ શત્રુઓએ દ્યૂતમાં જિતી લીધેલા તમારા સાધુ પુત્રો વનમાં જાય છે તેઓની તમે કેમ ઉપેક્ષા કરો છો?[૨૭] ઓ સહદેવ! તું પાછો વળ. ઓ માદ્રીપુત્ર! તું મને મારાં શરીર કરતાં પણ વહાલો છે. તું મને કુપુત્રની પેઠે ત્યજી જઇશ નહિ.[૨૮] તારા આ ભાઇઓને જો સત્ય પાલન કરવાનો આગ્રહ હોય તો ભલે એઓ જાય; પરંતુ તું તો અહીંજ રહીને મારાં પાલનજન્ય ધર્મને પ્રાપ્ત કર."[૨૯]

વૈશંપાયન કહે છેઃ–આ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં કુંતીમાતાને હાથ જોડી પ્રણામ કરીને, આનંદ જેમનો ઉડી ગયેલો એવા પાંડવો વનમાં જવા માટે ચાલી નિકળ્યા.[૩૦] તે પછી દુખિયારાં થઇ ગયેલાં કુંતીને પોતે પણ અત્યંત દુઃખી થયેલા એવા વિદુરે દૈવની પ્રબલતાને જણાવનારાં વચનો કહીને ટાઢાં પાડયાં અને ત્યાંથી ધીરે ધીરે પોતાને ઘેર લઇ ગયા.[૩૧] ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓએ પણ જ્યારે પાંડવોનું વનગમન તથા દ્યૂતસભામાં દ્રૌપદીને દુઃશાસન ઘસડી ગયો હતો, એ વૃત્તાંત સંપૂર્ણ સાંભળ્યું ત્યારે તેઓ કૌરવોની સારી પેઠે નિંદા કરતી મોટે સાદે રડવા લાગી અને હાથ ઉપર પોતાનાં મુખકમલો ટેકવીને લાંબા સમય સુધી વિચારમાં પડી ગઇ.[૩૨,૩૩] તેમજ તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા પણ પોતાના પુત્રોનો અન્યાય વિચારતાં મનમાં બહુ ઉદ્વેગ પામ્યા અને તેને શાંતિ વળી નહિ.[૩૪] પછી શોકવડે વ્યાકુલ ચિત્તવાળા અને અનેક અનેક વિચારો કરતા એવા ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરની પાસે દૂત મોકલીને કહાવ્યું કે; 'તમે જલદી મારી પાસે આવો.'[૩૫] દૂતના કહેવાથી વિદુરજી

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના મહાલયમાં ગયા એટલે ઉદાસ થઇ ગયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ વિદુરને પૂછવા માંડયું.[૩૬]

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુદ્યૂતપર્વવિષે દ્રૌપદી કુંતી સંવાદ નામનો અધ્યાય ૭૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૦ મો-વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને દ્રોણનાં વાકયો.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

तमागतमथोराजा विदुरं दीर्घदर्शनम् ॥

साशंक इव पप्रच्छ धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા વિદુરને આવેલા જાણ્યા પછી અંબિકાના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રરાજા તેને શંકાશીલની પેઠે પૂછવા લાગ્યા.[૧]

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે:-"હે વિદુર! ધર્મ તથા કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, પાંડુ અને માદ્રીના પુત્રો નકુલ તથા સહદેવ, ધૌમ્ય ઋષિ અને યશસ્વિની દ્રૌપદી, આ બધાં વનમાં શું ચેષ્ટા કરતાં જાય છે? તે સઘળું હું સાંભળવાની ઇચ્છા કરૂં છું; માટે મને તેઓનું ચેષ્ટિત કહો."[૨,૩]

વિદુરજી બોલ્યા:-"કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાનું મુખ વસ્ત્રથી ઢાંકીને જાય છે. પાંડુપુત્ર ભીમસેન પોતાના વિશાલ બાહુઓને જોતો જોતો જાય છે.[૪] અર્જુન રેતી ઉછાળતો ઉછાળતો રાજાની પાછળ જાય છે. માદ્રીનો પુત્ર સહદેવ પોતાના મુખ ઉપર ધૂળ ભૂંસીને જાય છે.[૫] લોકોમાં અત્યંત દેખાવડો એવો નકુલ વિહ્વલ ચિત્તનો થઇને સર્વાંગમાં ધૂળ ચોપડી રાજાની પાછળ જાય છે.[૬] લાંબાં નેત્રવાળી અને દર્શન કરવા યોગ્ય રૂપવાળી દ્રૌપદી તો પોતાના કેશવડે મોં ઢાંકી લઇને રડતી રડતી રાજાની પાછળ જાય છે.[૭] અને હે રાજન્! ધૌમ્ય મુનિ તો હાથમાં દર્ભો લઇને યમદૈવત્ય ભયંકર સામમંત્રોનું ગાન કરતા માર્ગમાં ચાલ્યા જાય છે."[૮]

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે:-"હે વિદુર! પાંડવો આ રીતે વિવિધ રૂપો ધારણ કરીને જાય છે, તો આવાં રૂપો લઇને તેઓ શા માટે જાય છે! તે મને કહો."[૯]

વિદુર બોલ્યા:-"તમારા પુત્રોએ યુધિષ્ઠિરને જો કે કપટ કરીને છેતર્યા તથા તેમનાં રાજ્ય અને ધન હરી લીધાં તોપણ બુદ્ધિમાન્ ધર્મરાજાની બુદ્ધિ ધર્મથી ડગતી નથી.[૧૦] હે ભરતવંશી રાજા! એ ધર્મરાજા તમારા પુત્રોના ઉપર નિરંતર દયા રાખે છે, માટે એમને કપટ કરીને રાજ્યથી ભ્રષ્ટ કર્યા તો પણ એ ક્રોધ કરીને પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડતા નથી;[૧૧] કારણ કે 'હું મારી ઘોર દૃષ્ટિવડે જોઇને મનુષ્યોને બાળી મૂકું નહિ' આવા વિચારથી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજા પોતાનું મુખ ઢાંકીને જાય છે.[૧૨] હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ભીમ જે રીતે જાય છે તે હું કહું છું તે તમે સાંભળો. 'બાહુનાં બલવડે મારા સમાન બીજો કોઈ નથી' એવું માનતો બાહુરૂપી દ્રવ્યથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો ભીમસેન, બાહુસંપત્તિને અનુરૂપ શત્રુઓની સામે કર્મ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના બાહુઓ પહોળા કરીને તેને દેખાડતો દેખાડતો જાય છે. વળી તે વખતે કુંતીપુત્ર અર્જુન, યુદ્ધમાં બાણની વૃષ્ટિ આવી રીતે થશે તેની સૂચના કરતો રેતી ઉડાડતો રાજાની પાછળ જાય છે. હે ભારતરાજ! જેમ તેની ઉડાડેલી રેતી હમણાં એકમેકની સાથે વળગતી નથી તેમ તે યુદ્ધ વખતે શત્રુઓના ઉપર એક પછી એક અસક્ત બાણોની વૃષ્ટિ વર્ષાવશે.[૧૩-૧૬] હે ભારત! 'આજે આ સ્થિતિમાં મારૂં મુખ કોઇ જોઈ જાય નહિ તો ઠીક' આ અભિપ્રાયથી સહદેવ પોતાના મુખ ઉપર ધૂળ ચોપડીને રાજાની પાછળ જાય છે.[૧૭] હે રાજા!

'હું માર્ગમાં સ્ત્રીઓના મનને વશ કરૂં નહિ તો ઠીક' આવા વિચારથી નકુલ સર્વ શરીર ઉપર ધૂળ ચોપડીને રાજાની પાછળ જાય છે.[૧૮] વળી એક વસ્ત્રવાળી, રોદન કરતી, છુટા કેશવાળી, રજસ્વલા અને રુધિરચિહ્નિત વસ્ત્રવાળી દ્રૌપદીએ વચન કહ્યું હતું કે; જેઓનેલીધે મને આ દુઃખ પડયું છે તેઓની સ્ત્રીઓ આજથી ચૌદમે વર્ષે રંડાશે. તેઓના પુત્રો, બંધુઓ, માણસો અને પ્રિય જનો મરણ પામશે અને પુષ્કલ લોહીથી ખરડાયલાં અંગવાળી, છુટા કેશવાળી અને રજસ્વલા થયેલી એવી કૌરવોની ભાર્યાઓ પોતાના મરણ પામેલા પતિ વગેરેને દાહાંજલિ આપીને મારી પેઠે રડતી રડતી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરશે;[૧૯-૨૧] અને ધૈર્યસંપન્ન એવા ધૌમ્ય પુરોહિત તો નૈર્ઋત્ય કોણ તરફ દર્ભ રાખીને યમદૈવત્ય સામમંત્રોને ગાન કરતા કરતા હે ભારત! બધાની આગળ ચાલે છે.[૨૨] 'જ્યારે યુદ્ધમાં કૌરવો મરણ પામશે ત્યારે તેઓના ગુરુઓ આ પ્રમાણે સામમંત્રો ગાશે' એમ ધૌમ્ય પણ બોલતા જાય છે.[૨૩] વળી દુઃખવડે અતિશય દીન થઈ ગયેલાં નગરજનો વારંવાર આક્રોશ કરીને કહે છે કે; "હાય! હાય! જુઓ, આ કેવું આશ્ચર્ય કહેવાય! કે આપણા અધિપતિઓ આવી દશાથી જાય છે? અહો ધિક્કાર છે, કુરુકુલના વૃદ્ધોનાં આ બાલકોના જેવાં ચેષ્ટિતને, કે જે કૌરવો, પાંડુના વારસોને આજે લોભને લીધે રાજ્યથી કહાડી મૂકે છે. અરેરે, પાંડુના પુત્રો વિના તો આપણે બધાં અનાથ થઇ પડયાં છીએ. હવે અન્યાયી અને લોભી એવા કૌરવોમાં આપણને શી રીતે પ્રેમ રહે?"[૨૪-૨૬] આવી રીતે પોતાના આકાર તથા ચિહ્નોવડે પોતાના મનના નિશ્ચયને કથન કરતા મનસ્વી પાંડવો વનમાં ગયા છે.[૨૭] આ પ્રમાણે તે પુરુષશ્રેષ્ઠો જે વખતે હસ્તિનાપુરમાંથી નિકળતા હતા તે વખતેજ આભલાં વિનાના આકાશમાં વિજળીએ ચમકવા લાગી, પૃથ્વી કંપવા લાગી, અમાવાસ્યા વિના પણ રાહુ સૂર્યને ગળી ગયો અને હે રાજા! નગરની ડાબી પ્રદક્ષિણા કરીને ઉલ્કાઓ વિંખાઇ પડવા લાગી.[૨૮,૨૯] વળી દેવમંદિરોમાં, ચૈત્યોમાં, કિલ્લાઓ ઉપર તથા અટારીઓ ઉપર માંસાહારી ગીધો, શિયાળવાંઓ અને કાગડાઓ હાડકાં તથા માંસ વગેરે લાવીને નાખવા લાગ્યાં.[૩૦] હે રાજન્! આ પ્રમાણે તમારી દુષ્ટ સલાહથી ભરતવંશીઓના વિનાશનેમાટે દુઃખથી પણ ખળે નહિ તેવા મોટા ઉત્પાતો પ્રકટ થયા છે."[૩૧]

વૈશંપાયન કહે છેઃ-હે રાજન્! આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા અને બુદ્ધિમાન્ વિદુર બન્ને વાંતો કરતા હતા તે વખતે ત્યાં સભામાં કૌરવોની આગળ મહર્ષિઓથી વીંટાયલા નારદમુનિ આવીને ઉભા રહ્યા અને ભયંકર વચન કહેવા લાગ્યા[૩૨,૩૩] કે; "આજથી ચૌદમે વર્ષે દુર્યોધનના અપરાધને લીધે ભીમસેન અને અર્જુનનાં બલવડે અહીં કૌરવોનો વિનાશ થશે.[૩૪] આ પ્રમાણે કહીને વિશાલ બ્રહ્મતેજને ધારણ કરનારા, દેવર્ષિઓમાં મુખ્ય એવા નારદમુનિ આકાશમાં જતા રહ્યા અને ત્યાં તુરત અંતર્ધાન થઈ ગયા.[૩૫] તે પછી દુર્યોધન, કર્ણ અને સુબલનો પુત્ર શકુનિ દ્રોણ ગુરુને પોતાના આધારરૂપ માનવા લાગ્યા અને એ બધાએ એમને રાજ્ય નિવેદન કર્યું.[૩૬] તે વખતે અદેખા દુર્યોધનને, દુઃશાસનને, કર્ણને અને સર્વે ભરતવંશીઓને દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે;[૩૭] "બ્રાહ્મણો, દેવોના પુત્ર પાંડવોને અવધ્ય કહે છે, તથાપિ મારે શરણે આવેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને રાજસમૂહની સાથે હું મારા સામર્થ્ય પ્રમાણે સર્વાત્મભાવથી ભક્તિપૂર્વક સહાય કરીશ. હું શરણાગતનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો નથી. ખરેખર દૈવજ બધાંથી બલવાન છે![૩૮,૩૯] દ્યૂતમાં હારેલા પાંડુપુત્રો ધર્મથી વનમાં જાય છે. તે પાંડવો વનમાં બાર વર્ષસુધી નિવાસ કરશે.[૪૦] ત્યાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળશે અને ક્રોધ તથા અસહનતાને વશ થઇને જ્યારે પાછા આવશે ત્યારે તેઓ મહાન્ દુઃખકારક વૈરનો બદલો વાળશે.[૪૧]

વળી હે રાજન્! મેં મિત્રતાની લડાઇમાં દ્રુપદને રાજ્યભ્રષ્ટ કર્યો હતો, તેથી હે ભારત! તે રાજાએ મારો વધ કરે એવા પુત્રને માટે યજ્ઞ કર્યો હતો,[૪૨] અને તેને યાજ તથા ઉપાયાજના તપવડે અગ્નિથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામનો પુત્ર અને વેદીમાંથી સુંદર મધ્યવાળી દ્રૌપદી પ્રાપ્ત થઈ છે.[૪૩] એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સંબંધને લીધે પાંડવોનો સાળો થાય છે તથા પાંડવોનું પ્રિય કરવામાં તત્પર છે એટલે તેનાથી મને ભય રહે છે.[૪૪] એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અગ્નિની જ્વાલાના જેવા તેજસ્વી વર્ણવાળો, દેવે અર્પણ કરેલો અને ધનુષ્, કવચ તથા શરોની સાથે ઉત્પન્ન થયેલો છે; અને હું મરણધર્મવાળો છું, માટે મને આજે તેનાથી મહાન્ ભય થાય છે.[૪૫] એ શત્રુવીરને હણનારો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોના પક્ષમાં ભળેલો છે, અને રથી તથા અતિરથીની ગણત્રીમાં યુવાન્ અર્જુન મુખ્ય ગણાય છે.[૪૬] જો મારે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સાથે સંગ્રામ થશે તો તે અવશ્ય પ્રાણાંત સંગ્રામ થશે. હે કૌરવો! આ પૃથ્વી ઉપર આનાથી બીજું અધિક દુઃખ શું હોઇ શકે?[૪૭] વળી લોકોમાં પણ 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણનું મૃત્યુ છે' આવું વાક્ય વિશેષવડે ખ્યાતિ પામ્યું છે. મારા વધને માટે સંભળાયલો એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન લોકમાં પણ બહુ પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે.[૪૮] આવો મહાન્ સંહારક કાલ અવશ્ય તારે લીધેજ પ્રાપ્ત થયો છે. તમે પાંડવોને વનમાં કહાડયા એટલાથીજ તમારૂં કલ્યાણ થતું નથી એમ માનીને ત્વરાથી કલ્યાણને માટે યત્ન કરો.[૪૯] આ સુખ તો હેમંતઋતુની તાડની છાયા જેવું માત્ર બે ઘડીનું છે. માટે તમે મોટા યજ્ઞોથી યજન કરો, વૈભવો ભોગવો અને દાનો કરો;[૫૦] કારણ કે આજથી ચૌદમે વર્ષે મહાન્ સંહાર થશે."

દ્રોણ ગુરુનાં આવાં વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રરાજા નીચે પ્રમાણે બોલ્યા;[૫૧] "હે વિદુર! ગુરુજી ઠીક કહે છે. તમે પાંડવોને પાછા વાળી લાવો અને જો તેઓ પાછા ન આવે તો શસ્ત્રો, રથો તથા પદાતિઓની સાથે વૈભવ ભોગવતા ભોગવતા તે પુત્રો સત્કારપૂર્વક વનમાં જાય તેવી ગોઠવણ કરો.[૫૨]

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુદ્યૂત પર્વવિષે વિદુરધૃતરાષ્ટ્રદ્રોણવાક્ય નામનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૧–મો ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ.

॥ वैशंपायन उवाच ॥

वनं गतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ॥
धृतराष्ट्रं महाराज तदाचिन्ता समाविशत् ॥

વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે મહારાજ! કપટદ્યૂતમાં હરાવેલા પાંડવો વનમાં ગયા તે વખતથી ધૃતરાષ્ટ્રમાં ચિંતાએ પ્રવેશ કર્યો.[૧] પછી એકલા બેસીને ચિંતા કરતા, નિસાસા મૂકતા અને વ્યગ્ર થયેલા એવા તે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને સંજય આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.[૨]

સંજય બોલ્યોઃ–"હે પૃથ્વીપતિ! તમે ધનથી ભરેલી પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરીને તથા પાંડવોને રાજ્ય ઉપરથી ભ્રષ્ટ કરી વનમાં કાઢી મૂકીને પણ હજી શા માટે શોક કરો છો?"[૩]

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છેઃ–"જેઓને યુદ્ધમાં શૂરા, બલવાન્ અને મહારથી એવા પાંડવોની સાથે વૈર થયું હોય તેઓને શોકરહિત રહેવાનું ક્યાંથી હોય?"[૪]

સંજય કહે છેઃ– "આ મહાન્ વૈર ઉપસ્થિત થયું છે, કે જે વૈરથી સંબંધીઓની સાથે લોકોનો વિનાશ થશે, હે રાજન્!, એ તમારૂં સુકૃત છે?[૫] નિર્લજ્જ અને મહામૂર્ખ એવા તમારા પુત્ર દુર્યોધનને, ભીષ્મે, દ્રોણગુરુએ અને વિદુરે વાર્યો હતો તેમ છતાં તેણે સૂતના પુત્ર પ્રાતિકામીને, 'પાંડવોની ધર્માચરણવાળી પ્રિય ભાર્યા દ્રૌપદીને અહીં લઇ આવ' એમ કહીને મોકલ્યો હતો.[૬,૭] એ તો

નિયમ છે કે જે પુરુષનો દેવો પરાભવ કરવાના હોય છે, તે પુરુષની બુદ્ધિને ખેંચી લે છે; એટલે તે પુરુષ પ્રત્યેક કાર્યોને વિપરીત જોતો થાય છે.[૮] જ્યારે બુદ્ધિ મલિન થઇ જાય છે તથા જ્યારે વિનાશ નજીકમાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે અન્યાય પણ ન્યાય જેવો લાગે છે અને તે હૃદયમાંથી ખસતો નથી.[૯] જેનો વિનાશ થવાનો હોય છે તેને અનર્થો અર્થરૂપ જણાય છે અને અર્થો અનર્થરૂપ જણાય છે અને તેજ તેને રુચે છે.[૧૦] કાલ, દંડ ઉગામીને કોઇનું પણ માથું ભાંગી પાડતો નથી; પરંતુ કાલનું બલ એજ છે કે તેવા પુરુષને પ્રત્યેક અર્થો વિપરીત દેખાડે છે.[૧૧] સભાની વચ્ચે તપસ્વિની એવી પાંચાલરાજની પુત્રી દ્રૌપદીને ઘસડનારાઓએ આ રોમાંચિત કરે તેવો ઘોર ગડબડાટ પોતે ઉપસ્થિત કર્યો છે.[૧૨] અયોનિજન્મા, રૂપવતી, અગ્નિના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને સર્વ ધર્મને જાણનારી એવી યશસ્વિની દ્રૌપદીનું અપમાન કરીને, દુષ્ટ દ્યૂત રમનારા દુર્યોધન વિના બીજો કોણ પુરુષ તેને સભાની વચ્ચે ખેંચી મંગાવે? સુંદર જઘનવાળી, સ્ત્રીધર્મને પ્રાપ્ત થયેલી, રુધિરથી ભીંજાયલી અને એકવસ્ત્રવાળી એવી દ્રૌપદીએ તે વખતે પાંડવોના તરફ દૃષ્ટિ કરી તો તેઓને ધન વિનાના, રાજ્ય વિનાના, વસ્ત્ર વિનાના, શોભા વિનાના, સર્વ કામનાઓથી રહિત, દાસભાવને પ્રાપ્ત થયેલા, ધર્મપાશથી બંધાયલા અને પરાક્રમને માટે અશક્ત જેવા કરી મૂકેલા જોયા.[૧૩-૧૬] તે વખતે ક્રોધ પામેલાં, દુઃખને માટે અયોગ્ય છતાં દુઃખી થયેલાં દ્રૌપદીને કુરુઓની સભામાં દુર્યોધને તથા કર્ણે કડવાં વચનો કહ્યાં.[૧૭] હે રાજન્ ! આ બધું મને વિગ્રહને માટે પરિપૂર્ણ લાગે છે. ”

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:–“હે સંજય ! દ્રૌપદીની દીન દૃષ્ટિવડે તો પૃથ્વી પણ દગ્ધ થઇ જાય, ત્યારે મારા પુત્રોમાંથી આજે થોડાનું અથવા એકાદ પુત્રનું પણ જીવિત રહેશે કે? ધર્મિષ્ઠા, રૂપવતી અને યૌવનશાલિની એવી પાંડવોની ધર્મપત્ની દ્રૌપદીને જ્યારે સભામાં ખેંચી આણેલી જોઇ ત્યારે ભરતવંશની સઘળી સ્ત્રીઓ ગાંધારીની સાથે એકઠી મળીને ભયંકર આક્રંદ કરવા મંડી હતી.[૧૮-૨૦] વળી જે વખતે દ્રૌપદીને ઘસડી આણી તે વખતે બ્રાહ્મણો બધા કોપી ઉઠયા હતા, તે બધાએ સંધ્યાકાલે અગ્નિહોત્રમાં હોમ આપ્યો નહિ અને તેઓ પ્રજાઓની સાથે એકઠા મળીને નિરંતર શોક કર્યા કરે છે. વળી તે વખતે પ્રલયસૂચક પ્રચંડ વાયુ વાતો હતો, વજ્રના કડાકા ભડાકા થયા હતા,[૨૧-૨૨] આકાશમાંથી ઉલ્કાઓ પડી હતી અને અમાવાસ્યા વિના પણ રાહુએ સૂર્યનો ગ્રાસ કરવાથી પ્રજાઓને ભય ઉત્પન્ન કરતું મહા ઘોર ગ્રહણ થયું હતું.[૨૩] તેમજ રથશાલામાં અગ્નિ પ્રકટ થયો હતો, ભરતવંશીઓના અકલ્યાણને માટે ધજાઓ તુટી પડી હતી.[૨૪] દુર્યોધનના અગ્નિહોત્રની પાસે શીયાળવીઓ ભયંકર ચીસો પાડતી હતી તે વખતે સર્વ દિશામાં ગધેડાઓ ભુંકીને શિયાળવીઓને પ્રત્યુત્તર આપતા હતા.[૨૫] હે સંજય! આવા ઉત્પાતો જોઇને દ્રોણની સાથે ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય, સોમદત્ત અને ઉદાર મનવાળા બાલ્હિક ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા હતા.[૨૬] તે પછી વિદુરની પ્રેરણાથી મેં ત્યાં આગળ કહ્યું કે, દ્રૌપદી જે કંઈ ઇચ્છા કરતી હોય તે તે વર હું તેને આપું છું.[૨૭] તે વખતે ત્યાં પાંચાલીએ ‘પાંડવો દાસપણાથી મુક્ત થાય’ એવો વર માગ્યો, અને મેં રથો તથા ધનુષ્યોની સાથે તેઓને જવાની આજ્ઞા આપી.[૨૮] તે પછી સર્વ ધર્મને જાણનારા તથા મહાબુદ્ધિસંપન્ન એવા વિદુરે કહ્યું કે ‘જે તમારી સભામાં દ્રૌપદીને ખેંચી લાવવામાં આવી એજ ભરતવંશીઓનો અંત આવ્યો એમ સમજો.[૨૯] આ પાંચાલરાજની જે પુત્રી છે તે દેવે ઉત્પન્ન કરેલી અનુત્તમા લક્ષ્મી છે અને તે પાંડવોની સમીપમાંજ ગતિ કરે છે.[૩૦] તે દ્રૌપદીના મહાક્લેશને અસહનતવાળા પાંડવો, મહાધનુર્ધારી વૃષ્ણિઓ અને મહારથ પાંચાલો સહન કરશે નહિ.[૩૧] વળી તે બધાઓ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષણ કરાયલા

છે, એટલે તેઓ પંચાલ યોદ્ધાઓથી વીંટાઇને તમારી ઉપર ચઢી આવશે.[32] તેઓની વચ્ચે મહાધનુર્ધારી અને મહા બલવાન્ એવો ભીમસેન, યમ જેમ દંડ ફેરવતો આવે તેમ પોતાની ગદાને ઘુમાવતો ચઢી આવશે.[33] તે વખતે ધીમાન અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટણત્કાર સાંભળીને, તથા ભીમસેનની ગદાના વેગને જોઈને રાજાઓ તેને સહન કરવા સમર્થ થશે નહિ.[34] આ ઉપરથી મને તો પાંડવોની સાથે નિરંતર સમાધાન રાખવું રુચે છે પણ વિગ્રહ કરવો રુચતો નથી, કારણ કે હું નિત્ય કૌરવોના કરતાં પાંડવોને વિશેષ બલવાળા માનું છું.[35] મહાકાંતિવાળો જરાસંધરાજા તેવો મોટો બલવાન હતો તોપણ તેને બાહુરૂપી હથિઆરવડેજ ભીમસેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો હતો.[36] આથી હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ રાજા! તમારો પાંડવોની સાથે સલાહ સંપજ રહો અને તમે બન્ને પક્ષનું જે યોગ્ય હિત હોય તે નિઃશંકપણાથી કરો.[37] હે મહારાજ! આ પ્રમાણે કરવાથી તમે પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થશો.' હે સંજય! આ રીતે વિદુરે મને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચન કહ્યું, પરંતુ પુત્રનું હિત કરવાની ઇચ્છાવાળા એવા મેં તે વચનને સ્વીકાર્યું નહિ."[38-39]

ઇતિશ્રી લક્ષશ્લોકાત્મક વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત સંહિતામાં સભાપર્વાંતર્ગત અનુદ્યૂતપર્વવિષે ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયસંવાદ નામનો અધ્યાય ૮૧ મો સમાપ્ત.

અનુદ્યૂતપર્વ સમાપ્ત.*

* ज्ञात्वापि परमाहात्म्यं न खलः खलतां त्यजेत्। दृष्ट्वापि कृष्णमाहात्म्यं नैवाशाम्यत्सुयोधनः॥ ખલ પુરુષ પારકાના માહાત્મ્યને જાણીને પણ પોતાની ખલતા છોડતો નથી, જેમ શ્રીકૃષ્ણના મહાત્મ્યને જોતાં પણ દુર્યોધન શાંત થયો નહિ. सत्यं सतां महान्पाशो येन बद्धाः पदात्पदं। वंचिता अपि नो चेलुः समर्था अपि पांडवाः॥ સત્ય એ સત્પુરુષોને મહાન્ બંધન પાશ છે. જે પાશથી બંધાયલા પાંડવો સમર્થ હતા તથા ઠગાયા હતા તોપણ પોતાની સત્ય સ્થિતિથી એક પગલું પણ ચળ્યા નહિ. **गणेश.**

સભાપર્વ સમાપ્ત.